

तिरुक्क-महाराष्ट्र-विद्यापीठ-शास्त्राभूत-

वैदिक-संशोधन-मण्डलेन

प्रकाशिता

॥ ऋग्वेदसंहिता ॥

श्रीमत्सायणाचार्यविरचितभाष्यसमेता

९-१० मण्डलात्मकः

चतुर्थां भागः

सोनटके इत्युपाह्वः श्रीपादसूनुः नारायणशर्मा
काशीकरोपाह्वः गणेशसूनुः चिन्तामणिशर्मा
इत्येताभ्यां संपादितः

शके १८६८

मूल्यं २५ रूप्यकाणि

***Printed by :—S. R. Sardesai, B.A., LL.B., Manager,
Navin Samartha Vidyalaya's Samartha Bharat Press,
POONA 2.***

All Rights Reserved

***Published by :—N. S. Sontakke, Secretary,
Vaidika Samśodhana Maṇḍala, Tilak Memorial,
POONA 2.***

Tilak Maharashtra Vidyapith

VAIDIKA SĀMŚ'ODHANA MAṆḌALA

(Vedic Research Institute)

POONA

RGVEDA-SAMHITĀ

**WITH THE
COMMENTARY OF SĀYANĀCĀRYA**

VOL. IV

Maṇḍalaḥ IX-X

Edited by

N. S. SONTAKKE, B.A. (Tilak)

AND

G. G. KASHKAR, M.A. (Tilak)

1946

Price Rs. 25

THE EXECUTIVE COMMITTEE
OF THE
VAJDIKA SAMS'ODHANA MANḌALA,
POONA

—o—

President

The Hon'ble Mr. M. S. Aney

Vice-President

Sardar M. V. Kibe, M.A.

Members

Mr. N. C. Kelkar, B.A., LL.B.

Mr. J. S. Karandikar, B.A., LL.B.

Prof. H. D. Velankar, M.A.

Prof. R. D. Vadekar, M.A.

Acarya V. P. Limaye, B.A. (Tilak)

Mr. Y. R. Date, B.A., LL.B.

Vidyanidhi Siddheshwarsastri Chitrav

Mr. V. V. Atitkar, B.A.

Secretary

Mr. N. S. Sontakke, B.A. (Tilak)

Assistant Secretary

Mr. C. G. Kashikar, M.A. (Tilak)

Treasurer

Mr. D. K. Sathe, B.A., B.Sc.

मादरं समर्पणम्

धर्मः स्वाचरितो निजस्तनुभृतां यः श्रेयसां भूयसां
हेतुं संजनेयन् स एव भगवान् स्वर्गापवर्गप्रदः ।
तज्ज्ञानं हि भवत्यकृत्रिमवचोगुम्फेन साकन्यत-
स्तस्मादक्षणमस्य भूमुरवरैः कार्यं महायत्नतः ॥ १ ॥

कामैः श्रीः सुखदेति पामरजनैर्यन्मन्यतेऽस्मिञ्जने
तन्मिथ्यैव हि सा श्रणैकमुखदा विद्युद्विलामोपमा ।
'सा हि श्रीरमृता सताम्' इति वचो यत्तत्तिरीयश्रुति-
व्याहारीपितु तदेव तथैवचनं 'सा' नाम वेदत्रयी ॥ २ ॥

आर्हन्ती श्रुतिवाङ्मयस्य महतीमेवं विधायान्तरं
पुण्येऽस्मिन्गारे सुखं निवसता केनापि षट्कर्मणा ।
दत्तेन द्रविणं भाण्यसहितो मुद्रापितः संहिता-
भागो भक्तिभरणे वेदपुरुषस्याङ्घ्रिद्वयेऽगार्यते ॥ ३ ॥

सर्वेभ्यो नहि सन्ति नेति जगति प्रत्यङ्मुख्याः सत्कृतौ
दत्तारोऽपि न सन्ति नेति नितरां भूयोयशोलिप्सवः ।
दत्त्वा भूर्यपि विस्तमात्सयशसोऽनिच्छन् प्रसिद्धिं सदा
धन्योऽसौ मुकृती च कोऽपि जयताद् दातृत्वशाली पुमान् ॥ ४ ॥

अहं दधामि द्रविणं हविष्मते
सुप्रोव्ये ३ यजमानाय सुन्वते ॥

INTRODUCTION

We feel great pleasure in presenting this fourth and the last volume of Sāyaṇa's commentary on the R̥gveda to the world of scholars. We also feel a sense of satisfaction at the completion of the enormous task undertaken by the Vaidika Saṁśodhana Maṇḍala, although the fifth volume comprising various indices is yet to be prepared and published.

A General Review of the Work:—The Vaidika Saṁśodhana Maṇḍala was founded in 1928 under the auspices of the Tilak Maharashtra Vidyapith, Poona, with the aim of reviving and encouraging the study of Vedic literature. An edition of Sāyaṇa's commentary on the R̥gveda was not then available in the market. Both the second edition of Max Müller and the Bombay edition were practically out of stock and it was considered that a critical edition of Sāyaṇa's commentary on the R̥gveda based on unused old MSS. was the first thing to commence with. A scheme of the publication was immediately prepared and brought into operation. The first volume comprising Maṇḍala I was published in 1933, the second containing Maṇḍalas II to V was sent out in 1936, the third giving Maṇḍalas VI to VIII was published in 1941 and the present one containing Maṇḍalas IX–X is being published in 1946. Max Müller's *editio princeps* required 25 years for completion. His second edition was published within a short period of two years; so also the Bombay edition seems to have been published within a period of two or three years. The reason why our edition took a longer period for completion as compared with the two editions just mentioned, is that the duration required for the completion of our edition includes the periods both of editing and printing, while those editions were probably ready before they were actually sent to press. It should also be remembered that such huge literary projects have to be backed by adequate financial support for being brought to a successful completion within a specific period. The first edition of Max Müller was published under the patronage of the East India Company, and for the second edition the generous patronage of H. H. the Maharaja of Vijayanagaram had become available. For the editors of the Bombay edition the support of a sound publishing firm was probably sufficient in view of the manner in which they worked. For us, no support of any of these kinds was available. The circumstances which led to the foundation of our Maṇḍala were such that no Government patronage could be expected. We had to carry on our activities entirely on the sympathy of the general public.

There is no doubt much truth in what Prof. Macdonell says about the impropriety of editing texts in *fasciculi*. (Cf. Introduction to *Bṛhaddevatā* p. xxxiv). But it does not equally apply to such extensive texts as Sāyaṇa's commentary on the R̥gveda, especially when critical editions of the same have already appeared. When we commenced editing the first volume, we were new entrants in the field. Each volume gave us more experience by which we were profited at the time of editing the next one. Had it

been possible to complete the editing of all the volumes before any one was sent to press, the classification would have obviously been more uniform. It will be, however, seen that even in the first volume all available variants have been recorded in the foot-notes, though no attempt could then be made in the matter of classification of MSS. Such attempt has, of course, been made in the second and third volumes.'

The Critical Apparatus :—

ग

(1) [ग १] MS. No. 465 (Aṣṭakas VI-VII), No. 485 (Aṣṭaka VIII, Adhyāyas 1 to 4) and No. 518 (Aṣṭaka VIII, Adhyāyas 5 to 8) procured by Dr. T. R. Chintamani of Madras University. Palm leaf MS. in Grantha script. The last Aṣṭaka ends with the 36th Varga of the 8th Adhyāya. Some portion here and there is wanting in this Aṣṭaka.

(2) [ग २] Travancore University Library, Trivandrum. MS. R. No. 3652. Palm leaf MS. written in Grantha script. Contains the same portion as ग १ with the exception that in Aṣṭaka VII ग २ gives the commentary upto the 12th Varga of the 3rd Adhyāya only.

(3) [ग ३] Theosophical Society's Library, Adyar, Madras. MS. Gen. No. 257 V₂. Palm leaf MS. in Telugu script. Begins with Aṣṭaka VI, Adhyāya 7, Varga 24 and ends with the 25th Varga in the 7th Adhyāya of Aṣṭaka VII. The MS. is very old, worm-eaten and worn out and seems to be copied from some Grantha MS. The text is not so correct. Certain portions here and there are omitted.

The text of these three MSS. is identical. The MSS. carry the name ग when combined, while their individual names are denoted in the case of different readings. For the character of ग MSS., refer to introduction to Vol. III, pp. vi-viii.

(4) [ग ४] Tanjore Maharaja Sarfoji's Saraswati Mahal Library, Tanjore. MS. No. 650. Palm leaf MS. written in Telugu script. The MS. is very old and worm-eaten. Borders of certain pages are ruined. Contains Aṣṭaka VIII, Adhyāyas 1 to 5 and Vargas 1 and 2 of Adhyāya 6th. Certain portions are left uncopied for which space is reserved. The text agrees with ग in the 1st Adhyāya only, then it differs and joins the म class. The MS. is admitted to the ग class simply for its South Indian script and Palm leaf substance. See page 4.

घ

(5) Bhandarkar Oriental Research Institute, Poona. MS. No. 4 Vis. I. Paper MS. written in Devanāgarī script in Śaṃvat 1785. Aṣṭakas III-VII. In Aṣṭaka VII it is identical with ग ५.

(6) Bombay branch Royal Asiatic Society. MS. No. 447 (ZZ a 21) Aṣṭakas V-VI.

1. With regard to the Notes to Vols. I-III it may be mentioned that the Notes to Vol. I included only the readings adopted by us, in Vol. II conjectural readings were mostly recorded along with the adopted readings and the Notes to Vol. III included all the different topics.

2. All MSS. mentioned henceforward are paper MSS. written in Devanāgarī script unless otherwise specified. Date of MS. is mentioned if recorded.

Prājña Pāthasālā, Wai (Dist. Satara). Aṣṭakas I-II, V-VIII. See serial No. 23.

MS. from Mahabalesvar Dattatreya Dīkṣita, Gokarn (N. Canara), dated Śaka 1779. Aṣṭakas I-II, IV-VIII. The last Aṣṭaka ends with the 10th Varga of the 5th Adhyāya. See serial No. 21.

These four MSS. reveal exactly identical text in Aṣṭaka VI portion. Their peculiarity, as described in the introduction to Vol. III, is that grammatical portion and alternative explanations are omitted; in the introduction to hymns the Ānuṣṭupavāni quotation and the part prescribing Vinīyogas are also omitted; only the names of author, metre and deity are mentioned.

त

(7) [त १] T. M. S. S. M. Library, Tanjore. MS. No. 597 (Catalogue No. 1, 1928; Burnell's Cat. No. 2360 A). A complete MS. written at Benares in Samvat 1844. The chief MS. in त class.

(8) [त २] MS. from Mr. Lakshman Ganesh Athalye, Gwalior. Dated Śaka 1711. A complete MS. excepting the 2nd Adhyāya in Aṣṭaka I and the 3rd in Aṣṭaka VII.

(9) [त ३] Oriental Institute, Baroda. MS. No. 235 Aṣṭakas V-VIII. In Aṣṭaka VII it joins अ group and agrees with अ ५.

(10) [त ४] Bhārata Itihāsa Saṁśodhaka Maṇḍala, Poona. Kalamkar Collection MS. No. 1. Aṣṭakas IV-VIII written in Samvat 1643. Contains frequent marginal corrections in Aṣṭakas VII & VIII.

(11) [त ५] A complete MS. written in Samvat 1877 from the Archaeological Department, Jodhpur. The Bhārata Itihāsa Saṁśodhaka Maṇḍala MS. and the Jodhpur MS. were identical in Aṣṭakas IV to VI and were therefore, given a common designation त ४. In Aṣṭakas VII & VIII also the text of the B. I. S. M. MS. with certain corrections is identical with that of the Jodhpur MS. Certain other corrections in the B. I. S. M. MS. are, however, not found in the Jodhpur MS. This shows that the B. I. S. M. MS. was corrected twice in Aṣṭakas VII & VIII, that the Jodhpur MS. was copied from it in those Aṣṭakas directly or indirectly after the first correction was effected and that the second series of corrections took place afterwards. Therefore a separate designation त ५ is allotted to the Jodhpur MS., retaining the old त ४ for the old B. I. S. M. MS. For the sake of convenience, these separate designations have been used for the Aṣṭaka VI portion also, where in fact both the MSS. give identical text.

(12) [त ६] Bhandarkar O. R. Institute, Poona. MS. No. 4 of 1916-18. Aṣṭakas V-VIII written in Śaka 1740. MS. No. 5 of 1916-18 containing Aṣṭakas II to IV forms part of this MS. In Aṣṭakas IV & V this MS. had affinity with अ group. In Aṣṭakas VI to VIII it joins त class. In Adhyāyas 1 & 5 of Aṣṭaka VII and in Adhyāyas 1 & 2 of Aṣṭaka VIII it agrees with अ (६ and ७).

(13) [त ७] Government Sanskrit College, Benares. Rewa collection Bundle 44-5. A complete MS. written in Samvat 1903 (Śaka 1768).

(14) [न ८] Bhandarkar O. R. Institute, Poona. MS. No. 17 of 1886-92. Aṣṭaka VIII dated Saṁvat 1813. Agrees with न in later portion.

न

(15) [न १] MS. From Krishnacharya Malgi of Bagalkot (Dist. Bijapur). Aṣṭakas III to VIII and some portion in Aṣṭaka II (from the 19th Varga in the 3rd Adhyāya to the 21st Varga in the 5th Adhyāya). Dated Saṁvat 1743. Contains marginal corrections. The chief MS. in न class.

(16) [न १ (२)] Osmania University Library, Hyderabad. MS. No. P.L. 1056. This is an old palm leaf MS. written in Telugu script giving the commentary on Adhyāyas 1-3 and on some portion in Adhyāyas 4 & 7 in Aṣṭaka VII. This MS. is of special significance since it gives text agreeing with that of न class and is different from other MSS. written in South Indian scripts. Its text generally agrees with न १ and occasionally with न २. In the cases of important differences with न १ its readings have been recorded by the designation न १ (२). That this MS. actually falls into न class is an important fact showing that South Indian MSS. are more or less independent branches of न class. The MS. ग ४ which sometimes agrees with ग १, २ and sometimes with न, is a connecting link between न १ (२) and ग १, २. Thus the various stages in the transmission of the text of न to ग can be shown thus :—(i) न, (ii) न १ (२), (iii) ग ४, (iv) ग १, २.

(17) [न २] Oriental Institute, Baroda. MS. No. 12205 Aṣṭaka VI dated Saṁvat 1877; No. 12206 Adhyāyas 1 and 2 of Aṣṭaka VII; No. 12207 Adhyāyas 3-8 of Aṣṭaka VII; No. 12208 Aṣṭaka VIII. These four MSS. form a whole and are of the same character. Aṣṭaka VIII has affinity with न ८.

(18) [न ३] Bhandarkar O. R. Institute, Poona. MSS. Nos. 226 Vis. II and 15 of 1886-92. Aṣṭaka VI.

(19) [न ४] A MS. from Sardar M. V. Kibe of Indore. A complete MS. written in Saṁvat 1903. It gave the text of न class in Aṣṭakas I-IV. In the previous volumes it was called न. It generally agrees with न class in Aṣṭakas V-VIII, and hence admitted to that class. In the last portion of Aṣṭaka VI and the beginning of Aṣṭaka VII it agrees with न.

(20) [न ५] The Anūpā Sanskrit Library, Bikaner. MS. No. 71. A complete MS.

(21) [न ६] A MS. from Maṭhaleśvar Dattatreya Dikṣita, Gokarn (N. Canara). Aṣṭakas I-II and IV-VIII. Aṣṭaka VIII ends with the 10th Varga in the 5th Adhyāya. Dated Śaka 1770. In Aṣṭaka IV it joined न class; in Aṣṭakas V & VI it agreed with न; in the last portion of Aṣṭaka VI (IX. 1 to IX. 43) it agrees with घ. In Aṣṭaka VII it is identical with न ७ from the beginning upto the 18th Varga of the 2nd Adhyāya (IX. 44. to IX. 67). Then it agrees with the MS. procured from Mr. Chidambar Dikṣita of Badli (Dist. Belgaum) which contains Aṣṭakas II, V and VII and was used for the previous volumes. It is dated Śaka 1596. In Aṣṭaka VII it begins with the 19th Varga of the 2nd Adhyāya (IX. 68). The Gokarn MS. is identical with the Badli MS. in Aṣṭaka VII which in its turn agrees with न २. In Aṣṭaka VIII the Gokarn MS. falls in न class.

(22) A MS. procured from Mr. Chidambar Dikṣita, Badli (Dist. Belgaum). See above.

(23) [अ७] A MS. from Prājña Pāthasālā, Wai (Dist. Satara). Aṣṭakas I-II, V-VIII. Aṣṭakas V, VII and VIII belong to अ class; Aṣṭaka VI belongs to च.

(24) [अ८] Theosophical Society's Library, Adyar, Madras. MS. No. 34 J 45 (Eastern section). New No. 41-A-45¹. Aṣṭakas I, II, IV, V and VIII. Dated Samvat 1835. Agrees much with त.

All these MSS. except ग ३, ग ४ and त ८ were used for one or the other of the previous volumes. The new MSS. give portion pertaining to this volume only.

Additional MSS. :— Besides the MSS. described above, the following have also been examined or tested, though some of them do not concern this volume :—

(1) Osmania University Library, Hyderabad. MS. No. 30/1. Contains introductory portion and Vargas 1-19 of the 1st Adhyāya of Aṣṭaka I. The MS. was read and found to be agreeing with च and फ (See introduction to Vol. I).

(2) Osmania University Library, Hyderabad MS. 39/1 Aṣṭaka I, No. 101/1 Aṣṭaka II. The colophon of MS. No. 39/1 reads शके १७२५ विजयपुरा-भिधे ग्रामे (presumably Bijapur). Both these MSS. form part of one and the same MS. No. 39/1 gives identical text with the MS. स (Aṣṭaka I, Mr. Khadilkar's MS. See intro. Vol. I.) except a few scribal differences. No. 101/1 is exactly identical with the MS. स (the Badli. MS., Aṣṭaka II) after omissions and additions were made in the latter. Since Nos. 39/1 and 101/1 form part of one and the same MS., it can safely be presumed that No. 39/1 and स together present the text of Aṣṭaka I of the MS. स which is not available. Since स in Aṣṭaka I and म in Aṣṭaka II were collated¹ and

1. Adhyāyas 1 & 2 of Aṣṭaka I in स and Aṣṭaka II portion in म in Vol I were not collated, as they became available after the portion concerned was printed. Important readings from these portions in No. 39/1 and 101/1 are recorded below. Readings bearing the sign || before them were conjectural emendations of Max Müller, while they have actually been found in this MS.

Intro. p. 2, line 3, बह्वयः for बह्वः; p. 2, l. 26 अप्प्रणयनादि° for प्रणयनादि°; RV. I. 84. 12 सन्धिरे सन्धिरे जायन्त इत्यर्थः || The MS. gives सन्धिरे सिधेविरे जायन्त इत्यर्थः; I. 122. 11 जप् for झः; I. 124. 8; 124. 8; 13 उक्तीत्या; I. 124. 11 दृष्ट्वा गतयोऽनुमीयन्ते for दृष्ट्वाद्योऽनुमीयते; I. 125. 7 प्राप्तं कुः खमेनस्तस्माधन° || I. 127. 1 बहु मन्यन्त ||; I. 133. 6 व्युदस्यन्नुदपद्या ||; I. 141. 3 श्रुति ||; I. 144. 1 निसते चुम्बन्ति प्राप्ताः ||; I. 149. 2 एवं सवात्पादकः श्रुतिभिः ||; I. 152. 2 समर्थाः सन्तोऽपि ||; I. 157. 2 शूरसाता etc. ||; I. 158. 4 दशतयो दशवारः ||; I. 162. 19 भवतः ||; I. 164. 1 संरब्धानीति ||; I. 164. 19 चक्रधुः कृतवन्तौ स्थ। तानि for चक्रधुः कृतवन्तौ तानि || supplied by conjecture; I. 164. 23 सवनान्तेऽपि ||; I. 164. 29 बालकस्योद्गानस्तनपान° for बालकस्यादनस्तनपाना° ||; I. 164. 39 °भूताः संतः अपर° for °भूताः सांगापर° ||; I. 167. 1 इषः एषणीयाः ||; I. 170. 4 शिष्टमविशिष्टं ||; I. 174. 3 पालिता ||; I. 175. 2 भवेति for भवसि ||; I. 183. 3 यजमानदत्तहविषा तद्वान् for यजमानाय दत्तहविषा तद्वान्; in I. 185. 4 Max Müller suggests यद्वा before अतप्यमाने; यद्वा is actually found in this MS.; I. 191. 11 बालेत्यर्थः ||

used in Vols. I and II respectively, it was not thought necessary to collate No. 39/1 and 101/1.

(3) A MS. from Gwalior State Sanskrit Library. Contains the following portions :—

- Aṣṭaka V The last few Vargas in the 8th Adhyāya.
 „ VI Complete.
 „ VII Complete except the 6th Adhyāya.
 „ VIII Adhyāyas 1 to 4 and the 5th from Varga 21 to the end.

This MS. was used for Vol. III. As before, certain important readings were got compared. The MS. gives a conflated text. In Aṣṭakas VI and VII and in Adhyāyas 3 and 4 of Aṣṭaka VIII it is identical with न५. Adhyāyas 1, 2 and 5 in Aṣṭaka VIII agree with न३. In a few important cases, it is independently mentioned. See notes to RV. X. 73. 7; 75. 4.

(4) A MS. from Pandit Balacarya M. Khuperkar Śāstri, Kolhapur. This MS. which was used for Vol. III is in two sizes. The small size contains portions from Aṣṭaka V as described in Vol. III; the large size contains Aṣṭaka VI (Adhyāyas 1 to 6) and VII (Adhyāyas 3 to 8) and VIII complete. The text in the small size MS. was identical with न४; that in the large size MS. is identical with न३. From Adhyāya 4 in Aṣṭaka VIII the MS. agrees with न३. This has been fully collated.

(5) A MS. from Mr. Hari Vasudev Hoshing Dikṣita, Bhor (Dist. Poona). Aṣṭaka VII dated Samvat 1712. The MS. was fully collated and was found identical with न५.

(6) Bhārata Itihāsa Samśodhaka Maṇḍala, Poona. Kṛiṣṇaśāstri Rajawade collection, MS. No. 12. This is a modern MS giving in part the commentary on Maṇḍala IX (Hymns 1-67). It was fully read and found to be identical with न१.

(7) Bhandarkar O. R. Institute, Poona. MS. No. 16 of 1886-92. Aṣṭaka VII. This has been fully collated and has been found to be identical with न५.

(8) Punjab University Library, Lahore. MS. No. 2962, Aṣṭaka VI to VIII. The MS. could not be lent outside; arrangement was therefore made to get important readings compared with those in the MS. It was found that the text in Aṣṭakas VI and VII agrees with that in न५ and the text in Aṣṭaka VIII agrees with that in न३.

(9) Royal Asiatic Society of Bengal, Calcutta. MS. No. G. 142) 7872. This is a very old paper MS. written in Devanāgarī. It consists of 89 leaves giving stray portions in Aṣṭaka V (Adhyāyas 7 and 8, 16 leaves) VI (8 leaves) and VII (65 leaves). Each Aṣṭaka is written in different hands, although all are written in the *Pr̥ṣṭhamātrā* style. The text is rather incorrect. Leaves giving portions of Aṣṭakas VI and VII are pasted back to back and then used for writing, just resembling the manner of the Kashmir MS. of R̥gveda (see Preface to the Khilas p. 892). Some of the pages are, however, separated in course of time. In Aṣṭaka V it agrees with न५ which in its turn is

related to the त group ; in Aṣṭaka VI it agrees much with भ २; in Aṣṭaka VII it is identical with त ३ which in that Aṣṭaka joins भ group.¹

Classification of MSS. :—The main critical apparatus can be divided into certain classes according to the Aṣṭaka division :—

Aṣṭaka VI—ग [= ग १, २, ३], घ, त [= त १, २, ३, ४, ५, ६, ७], भ [= भ १, २, ३, ४, ५].

Aṣṭaka VII—ग [= ग १, २, ३], त [= त १, २, ३, ४, ५, ६, ७], भ [= भ १, २, ४, ५, ६, ७].

Aṣṭaka VIII—ग [= ग १, २, ४], त [= त १, २, ३, ४, ५, ६, ७, ८], भ [= भ १, २, ४, ५, ६, ७, ८].

As compared to the preceding volumes, it will be seen that the designations of certain MSS. have been changed in this volume. The main reason for this is an attempt to present the MSS. material in a more scientific manner. Attempts were made in the second as well as the third volume to set all the MSS. into 3 or 4 classes. The present volume shows an advancement in the same direction. Another reason for changing names of certain MSS. is that in certain portions their character has also changed. It was therefore thought proper to allot them different names depicting their true nature. We hope this method of classification will enable the reader to understand easily the value of variants. When the general designation of a class is mentioned, it is presumed that all MSS. in that class give the same reading, with the following exception : in Aṣṭaka VII त has 7 MSS. (त १ to त ७). Of these, त ३ joins भ class in that Aṣṭaka only. Therefore त in Aṣṭaka VII means all MSS. of त class excepting त ३. That त ३ joins भ will be evident from the variants of भ class recorded in the foot-notes. Similarly भ in Aṣṭakas VII and VIII means all MSS. of भ class except भ ३ which is restricted to Aṣṭaka VI only.

All MSS. have thus been divided into 4 classes : ग, घ, त, भ. The nature of these classes has been broadly described in the introduction to Vol. III. Of these four classes, significance mainly attaches to two : त and भ. ग and घ can more strictly be called branches of the भ class. The main feature of ग is that it gives plenty of different readings. When the ग MSS. give readings common with other classes, they agree with भ. The character of readings in ग in Aṣṭakas VII and VIII is the same as that described in Vol. III with regard to Aṣṭaka VI. As stated above, the chief reason for allotting them a separate class is their South Indian script on Palm leaf substance. The peculiarity of घ MSS. has already been shown. They retain only such portion of the commentary as is absolutely essential for the explanation of the verse and omit optional renderings and grammatical explanations. In the introduction to a hymn simply the names of authors, deity and metre are noted. The text has a tendency to agree with

1. Comparison of readings in the Alwar MS. of R̥gvedabhāṣya as recorded by Peterson in his Selections from the R̥gveda with our MSS. shows that the Alwar MS. agrees with त १ in Aṣṭakas II, III, IV, V. Attempts either to procure the MS. or to get it sufficiently compared could not succeed.

भ class. The habit of Sāyaṇa to quote the *Pratīka* is more conspicuous in this class. The peculiar nature of the MSS. (Serial No. 21 and 23) from Wai and Gokarn is an additional proof for the affinity of घ to भ; they give the text of भ in Aṣṭaka V, then fall into घ in Aṣṭaka VI and again in Aṣṭakas VII and VIII they become members of भ.

So, there remain only two classes, namely त and भ. Of these, the latter is the more important class. It reveals the least number of variants. The MSS. in त frequently differ from the text. A good number of their variants consists of omission of certain words, especially either the *Pratīkas* or their explanations. Another equally important point to be noted in connection with the character of the MSS. in the two classes भ and त is that the text of भ can be said to represent the Deccan tradition, since many of its MSS. are copied in that region, and that of त to represent the Benares tradition, as is clear from the fact that most of the त MSS. are copied at Benares. We, therefore, have come to the conclusion that भ represents the *archtypus* of Sāyaṇa to the greatest extent. It is in the fitness of things that भ representing the Deccan tradition should have the greatest affinity with the *archtypus* of Sāyaṇa who himself flourished in the Deccan. It is also quite natural that the South Indian branch of MSS. (i.e. ग) should be related to the भ class of the Deccan which lies on its borders. As for घ it is difficult to say anything peculiarly, since the घ MSS. are modern, incomplete and partly giving text of another class. The Benares tradition of त is distinguished from भ in point of distance of region, as well as in point of variation from the original text. Being a well known centre of learning in ancient as well as mediæval India, a considerable number of copies of R̥gvedabhāṣya were made at Benares and spread over many parts of India.

Editorial Work :—The principle which we have generally followed in fixing Sāyaṇa's text will now become clear. We have stuck to the text of भ as far as possible. Complete dependence on भ was, however, not possible in view of the peculiarities of other classes and also in view of the necessity to present a correct and more intelligible text. Certain readings from ग,¹ घ and त have, therefore, been adopted. Still there remained a considerable

1. The following is a full list of readings adopted from ग:—RV. IX. 22. 4 भ्राम्यन्ति, 51. 3 व्याप्नुवन्ति प्राप्नुवन्ति, 67. 14 प्रथमं गच्छति ततः पश्चात्, 67. 27 अथ, 67. 30 न अस्मानपापान्, 73. 1 समशब्दयन् वा, 74. 3 अस्मद्यज्ञं, X. I. 3 अस्मि इमं, 22. 13 सन्तिवति निदेशविशेषणत्वात्, 29. 7 अस्त्येन्द्रस्यार्थं, 40. 7 पराजायमानं, 64. 10 शंसमानस्य स्तोतुः, 67. 12 ततः, 68. 2 स्वसामर्थ्येन, 70. 9 सहायो, 71. 10 सखिभूतेन, 73. 7 काशी, 76. 2 वल्गति, 82. 7 असन्, 85. 3 अपशवो वा, 85. 24 यज्ञविनियोगपक्षे, 86. 8 उक्कः किशब्दः पूरणः, 87. 11 मारकव्यापारान्, 88. 2 चौपथीः, 92. 10 कर्ममार्गान् वा, 93. 8 यागं प्रति शीघ्रं, 95. 11 वदेलेटयाडागमः, 95. 13 अमादेशः, 105. ini. शिष्टं सर्वाः, 108. 6 जसः सुः, 110. 8 आ एतुः, 110. 10 स्वादुर्कुर्वन्तु, 115. 1 स्तनपानायापि, 117. 2 अतिथये, 123. 5 जरयितारं, 125. 5 यं कामये, 129. 7 ईश्वरमेव, 130. 1 य उक्कः सर्गात्मका यज्ञस्तं यज्ञमिमे पितरः, 134. 4 अन्नानि धनानि वा, 134. 5 विद्युत्, 135. 2 दोषानाविर्कुर्वन्, 146. 4 पश्चिमगादिशब्दं, 149. 4 योद्धा, 172. 1 धनेन वा.

number of passages where none of the MSS. gave the correct text. In such cases conjectures made by Max Müller had to be adopted. In certain cases we have also adopted readings from the Bombay edition¹ as in the previous volumes. Certain readings from the Bombay edition have also been shown in the footnotes. Even this was not sufficient, and we ourselves have had to adopt a few readings by conjecture² as in the preceding volumes. All these different readings are recorded and discussed wherever necessary, along with other topics in the Sanskrit Notes as usual. Supplementary Notes to Vols. I-III are added at the end of these Notes. Max Müller's notes have generally been taken into consideration while preparing our Notes. Certain insignificant readings preferred to those in Max Müller strictly on the basis of MSS. support have been ignored in the Notes—e. g. बालेन for बालेन IX. 1. 6 ; सर्वस्य द्रष्टा for सर्वद्रष्टा IX. 66. 20 ; युष्मद्वेक्षितं for युष्मदभिमतं X. 48. 5 ; एषां for एतेषां X. 128. 6 ; बन्धात् for बन्धनात् X. 143. 1.

In Vols. I & II all available variants have been recorded ; in Vols. III & IV certain insignificant variants have been ignored. Comparison of our Notes with the *Varietas lectionis* of Max Müller shows that Max Müller also did not record each and every variant reading.³ Care has however, been taken to record variants where Max Müller records them. We have recorded⁴ the variants in two places. In those cases where we have

1. The following is a full list of readings adopted from सु:-RV. IX. 64. 11 देवकामः, 69. 3 सोमः, 69. 10 पवमानेन परिष्ठुने, 86. 15 उत्कृष्टे, X. 13. 3 अनुरोहामि शकटे युवयोः स्थापनवहनानन्तरं, 26. 4 परिचर्याद्वारेण, 49. 9 अरुमयं, 53. 1. नि पत्सद्धि, 59. 2. अत्रापि न्विति, 61. 7 रोहितं भूनामृष्यो भूत्वा, 61. 8 गोनिरोधायागच्छन्तं, 85. 4 सोमोऽत्रत्यैः, 85. 30 स्याच्चदिनि, 90. 12 यद्योवृत्.

2. The following is a full list of readings adopted by conjecture :-RV. X. 2. 4 तदेतत्, 13. 3 पदिनुष्णि होतृत्वेन, 14. 9 प्रमृज्यमानरदनस्थानात्, 16. 9 शान्तिकर्मार्थ-मुपादत्तः, 26. 4 शरीरुत्पल्लवलादिभिः, 61. 1 यज्ञं पारं, 65. 7 वा देवाः, 67. 12 अस्त्रावयद्वा, 73. 7 सुप्रं, 82. 7 नात्यन्तं सन्.....°याम्यत्वात्, 85. 3 वर्धनकामार्थं, 85. 5 मसी परिमाणे मस्यते परिमोयते, 86. 10 समितिः समनमिति, 89. 16 सोमना, 104. 9 वृत्रहत्यायां मेघहने, 114. 4 समुद्रवर्णं, 123. 5 उपगम्य, 130. 1 एवमायाम्, 142. 2 त्रादुर्भवनं, 148. 3 सर्वदा.

3. A good many passages can be cited which are not supported by our MSS. and which are not referred to in Max Müller's *Varietas lectionis*. It is impossible to think that Max Müller's MSS. did not contain variants in those places.

4. In Vols. I and II as well as in foot-notes in Vol. III upto p. 336 the variants are recorded in conformity with Grammatical rules regarding *Parasavarṇa* etc. The practice has since then been changed, the *Anusvāra* being used instead. The MSS. always use *Anusvāra* and not *Parasavarṇa*. Our practice of showing the *Pratīka* by a particular sign has necessitated the elimination of *Sandhi* to a great extent. Naturally while recording the variants the *Sandhi*-system in the MSS. has had to be discarded to that extent in view of the necessity to maintain the parallelism between the original text and the variant. We hope this practice has not done any particular harm to the proper representation of the MSS. material. The signs (i. e. figures) denoting variants have been the same throughout all the volumes. The original text and the variant bear the same figure. If a variant involves two or more words in the original text, both the beginning and the closing words in the original text bear the figure, thus specifying the extent of the variant. If any word inbetween has got any different reading, it is marked by an asterisk.

adopted different readings from Max Müller and also in those where readings are adopted by conjecture either by Max Müller or by us, the variants are recorded in the Notes. Variants of subordinate nature have been relegated to the foot-notes. In the case of readings in the Notes, MSS. supporting both the adopted text as well as the variants are mentioned. In the case of readings in the foot-notes, however, only the MSS. giving the variants are mentioned.

Comparison of our MSS. material with that of Max Müller :—

Max Müller has divided his MSS. into three classes A, B and C. He held that none of these classes represented the *archtypus* of Sāyaṇa, and that the text was mishandled before these classes were formed. There are a good many passages in the commentary where none of these classes preserves the original and correct text. He moreover held that the A class represents the Benares tradition, B class that of Bombay and Pūnah (Poona) and the C class that of Calcutta. Now these A, B, C classes of Max Müller are not exactly parallel to our classes. Our ढ coincides with Max Müller's ACa, ञ agrees with part of B, and ञ is parallel to part of B plus C. Max Müller's A is our ढ and Max Müller rightly says that it comes from Benares. The chief MSS. of his B is B₁, Stevenson's MS., India Office Library, and that of C is his own MS. Ca which is dated Sāmvat 1624 (= A.D. 1568). This was the oldest of all the MSS. used by Max Müller. It contains frequent additions and alterations and according to Max Müller it was the original of all C MSS. and was collated with a MS. of A class. So in its original text it was counted by him with C, and in its corrections with A. He therefore called it Ca.² He may be right in depicting the character of this MS., but when he records the variants in Ca, one is at a loss to know whether the reading is original or corrected, and consequently whether it represents the A or C class. In fact readings in A and Ca agree in a great majority of cases as recorded in Max Müller's *Varietas lectionis*.³ The Ca MS. is exactly identical with our ञ ञ which was written at Benares in Sāmvat 1643 (= A.D. 1586). ञ ञ is apparently a MS. of ढ class. This ढ class agrees with A of Max Müller and ञ ञ is identical with Ca; therefore the similarity of Ca to A is established. Max Müller attaches first grade importance to A MSS. representing the Benares tradition and gives secondary significance to B and C, the so-called Bombay-Poona and Calcutta traditions respectively. But the conclusion has, as stated above, forced itself upon us that the ञ class representing the Deccan tradition is the nearest approach to Sāyaṇa's original work.

1. A few places bearing the identity of A with ढ may be cited here :—RV. III. 2. 9; 3.2; V. 43. 9, 10; 50. ini.; VI. 62.1; VII. 55. ini.; 75. 5; 100. 6; VIII. 8. 12; 12. 32; 21. 18; 22. 10; IX. 65. 21; 107. 7; 108. 3; 114. 2.

2. See preface to the second volume of first edition, p. xxxiii Vol. I, 2nd edition.

3. Among the numerous places showing similarity of Ca to ढ some are noted below :—RV. V. 43. 9; VI 2. 5; VII. 2. ini.; 33.8; 98. 5; 99. 5; 100. 6; VIII. 1. 17; 30; 6. 33; 8.12; 13. 20; 21. 18; 22. 10; IX. 107. 7; 108. 3; 114. 2 etc.

The Bm MS. of Max Müller presents Mudgala's abridgement of the commentary on Aṣṭakas I to III and Adhyāyas 5 to 8 of Aṣṭaka IV. According to Max Müller the MS. belongs to B class¹ in its later portions while in the first Maṇḍala, it is an insignificant representative of C class. This Bm MS. is equivalent to our च which ends with Aṣṭaka VI. Max Müller's B class, of which Bm is a part, continues to the end of Aṣṭaka VIII and we find that in Aṣṭakas VII and VIII his B readings are equivalent to those in one or the other MS. of भ.² On the other hand, there are certain cases where readings of Max Müller's C agree with those of our भ.³ Max Müller had a number of C MSS. for the first Aṣṭaka, further on he had only two of them. He says that some C MSS. have later on turned into A class.⁴ Regarding the origin of the MSS. in C class he says that they at least in their earlier Aṣṭakas represent the Calcutta tradition and were specially copied for European scholars.⁵ We have not been able to collate all the MSS. connected with the so-called Calcutta tradition. Those which we could read or test, fell either in our त or भ, or partly in both, and thus did not necessitate the formation of a separate class. It is also to be noted that in Max Müller's opinion C MSS. represented the Calcutta tradition only in earlier Aṣṭakas. Thus our MSS. material does not allow us to form a special class representing the Calcutta tradition. We find only two traditions, namely the Deccan tradition and the Benares tradition represented by भ and त respectively. ग and च cannot be called independent traditions, but branches of भ as already stated. The relation of our classes भ and त and also च to Max Müller's A, B and C can be shown in the following way :—

$$\begin{aligned}\text{भ} &= \text{B} + \text{C} \\ \text{त} &= \text{A} + \text{Ca} \\ \text{च} &= \text{B}\end{aligned}$$

The same can be shown in a reverse way :—

$$\begin{aligned}\text{A} &= \text{त} \\ \text{B} &= \text{च} + \text{भ} \\ \text{C} &= \text{भ} + \text{त}\end{aligned}$$

For the second edition of his *Rigvedabhāṣya* Max Müller consulted about two dozen MSS. out of which 16 were complete and 8 were fragmen-

1. Passages showing similarity of च to B may be found, among others, at the following places :—II. 35. 5 ; 8 ; III. 3. 8 ; 9. 6 ; V. 46. 3 ; 49. 3 ; 86. 3 ; VI. 62. 1 ; 75. 18 ; VII. 2 ; VIII. 13. 4 ; 5 ; 15. 3 ; 19. 37 ; 21. 18 ; 23. 7 ; 34. 15 ; 60. 20 ; 90. 5 ; IX. 8. 5.

2. e.g. see RV. III. 9. 6, VI. 62. 1, VII. 55. ini., 75. 5, 98. 5, 99. 5, 100. 6, 104. 23, VIII. 6. 33, 8. 12, 13. 20, IX. 48. 3, 60. ini., 62. 21, 66. 3, 98. 12, 103. 3, 108. 2, 114. 4. Max Müller's B4 is identical with our भ.

3. A few places where Ca agrees with भ are shown below :—III. 30. 15, V. 43. 10, VI. 52. 1, 2, 67. 1, 75. 18, VII. 55. ini., 56. 9, 10, VIII. 20. 11, 14, 43. 3, 48. 3, 4, 60. 20, 61. 2, 69. 2.

It is to be noted that त च which is identical with Ca, also agrees with ग १, २ and भ in many cases in Aṣṭaka VIII.

4. Preface to the 2nd volume of first edition, p. xxxiv, Vol. I, 2nd edn.

5. Preface to the 1st vol. of 1st edition, p. xx, Vol. I, 2nd edn.

tary running to the length of three Aṣṭakas at the most. We, for our edition, either collated or tested over five dozen MSS., out of which only five were complete, four contained 7 Aṣṭakas, two gave 6 Aṣṭakas, 15 comprised a number of Aṣṭakas ranging from 3 to 5 and the rest gave a single Aṣṭaka.¹ So, certain facts become clear if we compare our MSS. material with that of Max Müller, namely (1) that our MSS. are quite different from those of Max Müller, (2) that we have used a larger number of MSS. than Max Müller, (3) that while Max Müller had a majority of complete MSS., we had a majority of incomplete MSS., and (4) that a good number of MSS. written in South Indian scripts (Grantha, Telugu and Malayalam) became available to us. Max Müller was able to procure only a fragmentary portion in Maṇḍala I written in Grantha and Tulu scripts. As for the age of MSS., there is no particular difference between those of Max Müller and ours, except the fact that the oldest available MS. of Sāyaṇa's commentary (dated Samvat 1452 = A.D. 1395, Aṣṭaka IV, Oriental Institute, Baroda, MS. No. 12211) was used by us.

Our Achievements :—It is obvious that in these circumstances a thorough comparison of MSS. used in these two editions is indeed impossible. A general comparison of the character of the various MSS. used in both the editions can, however, be made by giving a statistical table showing the analysis of variants in certain hymns as a specimen [See next page]. For this purpose we have picked up one hymn from each Maṇḍala addressed to a different deity. It is neither possible nor desirable to give an analysis of the variants in the whole of the Ṛgvedabhāṣya.

This table may conveniently be taken to speak for the whole of the Ṛgveda in general and therefore can give a clear idea of the relation of our MSS. material to that of Max Müller and also of our achievements. The comparison of columns 2 and 3 shows that we have been able to discover a larger number of variants than Max Müller even, taking into account the probability that Max Müller might have ignored certain insignificant readings. We cannot deny the possibility of more MSS. of Sāyaṇabhāṣya exhibiting some more variants being discovered in future. In a vast country like India, several MSS. may still be lying in corners awaiting discovery and proper care, which may perhaps help in restoring the original text of Sāyaṇa. We, on our part, have tried our best to procure as many MSS. as could be available and have used them according to our judgement. It was quite natural that the variants recorded in our edition should tally with those in Max Müller at least to a certain extent. The number in column 4 denotes the common places of variants in both the editions. The number of readings conjectured by Max Müller is shown in column No. 5. This number, of course, forms part of the

1. The three MSS. from India Office Library London, mentioned in Vol. II were collated and referred to in the notes to Vols. I and II. They were, later, not used, since they were collated by Max Müller for his edition. These are excluded from the above calculation.

Statistical Table showing a Comparative Analysis of Variants.

HYMN	Variants recorded by Max Müller.	Variants recorded in the Poona edition.	Variants in places common to M. M. and Poona edition.	Readings conjectured by Max Müller.	M. M. conjectures found in our edition.	Readings preferred to those in M. Müller.	Readings preferred to those in M. M. and also found in the Bombay edition.
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)
I 125	30	38	10	5	0	0	0
II 34	8	32	5	4	1	6	4
III 26	19	73	12	3	1	5	2
IV 2	11	47	7	6	2	7	2
V 44	29	32	7	0	0	5	2
VI 47	16	43	7	3	1	5	0
VII 100	3	12	2	3	2	4	1
VIII 91	24	37	24	12	4	2	1
IX 96	9	33	7	2	1	2	0
X 106	24	36	11	7	3	14	8
10	173	383	92	45	15	50	20

number in column No. 2. Column No. 6 is useful in finding out how many conjectural readings of Max Müller we could discover in at least some of our MSS. Column No. 7 denotes the number of readings preferred generally on the MSS. support to those in Max Müller. It shows an average of 5 readings per hymn. This number also forms part of that in column No. 3. Max Müller improved the text of his second edition after collating even a few more MSS. than those for the first edition. It was, therefore, no wonder if we, who were editing the text after the lapse of nearly half a century with altogether different MSS. material, could improve the text to such an extent with the aim of making the nearest possible approach to Sāyana's own work. The readings that we have adopted differently from Max Müller may be divided into three classes (i) *Pratikas*, (2) Readings that are grammatically correct and (3) Readings which are useful for the better explanation of a verse. The last column shows the comparison of our MSS. with the Bombay edition as far as the adopted readings are concerned. The number in this column, of course, forms part of that in column No. 7.

It may be asked, to what extent does our bhāṣya text differ from that of Max Müller? It can at once be said that there is not and cannot be any material difference between the two. At the same time there is plenty that can be considered as improvement of the text. The improvements which we effected in the bhāṣya text are all recorded in the Notes, reference to which may fully bring out the value of this edition. Certain cases in the present volume may however be pointed out here :

Considerable changes have been effected in the commentary to the following verses: IX. 65. 4, 97. 26, 109. 22, 113. 10, X. 30. 8, 65. 1, 2. In RV. X. 16. 1 मयीभूतं for भस्मीभूतं. Three stages of burning are here denoted, of which this is the first. X. 22. 13 सन्त्विति निर्देशविशेषणत्वात् for सति निर्देशत्वाविशेषणत्वात्. Max Müller's explanation is not satisfactory. In X. 27. 20 our text runs युक्तौ रथे नियुक्तौ सु सुन्दु पूजितौ. Max Müller has युक्तौ सुन्दु पूजितौ and suggests योजितौ for पूजितौ. In our text युक्तौ is explained by रथे नियुक्तौ, and सुन्दु पूजितौ is the explanation of सु. Max Müller suggests सुन्दु योजितौ as the explanation of युक्तौ which renders the word सुन्दु and the causal योजितौ superfluous. X. 73. 7 जुष्टं गतो मार्गः काञ्चीं गतो मार्गः for शाघ्रं गतो मार्गः कांथ्या गतो मार्गः. Max Müller has in vain tried to defend his reading. The text adopted by us is a fine specimen of improvements made by us in the bhāṣya text. The famous places of सुष्टं and काञ्ची are often mentioned in ancient Sanskrit literature by way of example. X. 82. 7 नाप्यथ्यन्तं सन् काष्ठपापाणादिवत्संबोद्धमयोग्यत्वात्. See Sanskrit note. X. 89. 14 यद्यदा हेत्या त्वं...रक्षो भिनदः अभिनः यद्यदा च शक्या. Max Müller has यद्यदा हेत्या त्वं...रक्षो भिनदः अभिनत् यद्यदा च शक्या. The adopted text is a clear improvement. In X. 91. 4, 5, 130. 1 Max Müller denoted *lacunae* which we could fill in properly on MSS. authority. There are certain others which had to be retained as such. In X. 121. 4 यस्य चेमाः प्रदिशः प्राच्यारम्भा आग्नेयाद्याः कानदिश ईशिनव्याः। There was a controversy between

Max Müller and Peterson about the text of this passage. Max Müller read यस्य चेमाः प्रदिशः प्राच्यारम्भा आग्नेयाद्याः कोणदिशः ईशानांता वा while Peterson preferred to retain the text in the MSS. : यस्य चेमाः प्रदिशः प्रारंभा आग्नेयाद्याः कोणदिश ईशितव्याः. We consider the emendation प्राच्यारम्भा as essential, but the conjecture of ईशानांता वा for ईशितव्याः is uncalled for; ईशितव्याः is quite satisfactory. Max Müller could not find in his MSS. the commentary on X. 174. 2. The Bombay edition gave it, the genuineness of which was doubted by Max Müller. Our न MSS. have given it, so we have no hesitation in declaring it as genuine.

These are some of the improvements we have made in the text. In undertaking the present edition our chief aim was to prepare a scientific edition of Sāyaṇabhāṣya as none was available in the market. It was, therefore, essential to procure old unused MSS. from all parts of India and prepare a critical edition on their basis. The outcome of our long labours is now before scholars and it is up to them to pass judgment.

The study of the Veda from modern scientific point of view commenced in Europe over a century ago. A number of translations of the R̥gveda have been made and critical notes written in different languages which have considerably helped the understanding of that Veda. It is difficult to pass any remarks on the various methods of interpretation. But it is our humble opinion that notwithstanding modern philological and historical researches, the value of Sāyaṇa's commentary has not diminished. It, therefore, naturally follows that we must do full justice to Sāyaṇa by trying to find out what he himself must have written, and ours is an humble attempt in that direction with the means available to us.

The Bombay edition of R̥gvedabhāṣya:—We have already stated (cf. intro. to Vol. III. p. viii) that we have also used the Bombay edition of R̥gvedabhāṣya. The editors of the Bombay edition have tried their best to present a good edition of the bhāṣya and have obviously used certain MSS. of bhāṣya, even though no information regarding them is available in the preface to the same. On comparing the text of the Bombay edition with our MSS., we find that the Bombay editors used MSS. mostly of न group. A comparison of readings of the Bombay edition (मु) with those recorded in the Notes or foot-notes will amply bear testimony to this. Especially they used MSS. agreeing with न १ and न २, comp. commentary on RV. X. 27. 14, 65. 1, 2, 73. 9. It is striking that in certain cases the modern MS. न ७ gives the same readings as in मु. See comm. on RV. IX. 67. 22, 77. 5, 97. 14, 16, X. 12. 6, 18. 14, 27. 9, 46. 3, 66. 13. Since the MS. was written before the Bombay edition was printed, it seems probable that both the MS. and the edition had a common source. In some cases they also disagree with each other, see RV. X. 45. 12, 73. 9.

Udgīthabhāṣya on the R̥gveda:—The commentary of Udgīthācārya on some portion of Maṇḍala X of the R̥gveda (X. 5. 4 to X. 34. 3) has been published by the D. A. V. College Research Department, Lahore, 1935. The book has no preface giving information regarding the MS. or MSS.

used for the edition. A number of printing mistakes have occurred in the text. The commentary has a considerable number of incorrect readings which could not be corrected probably on account of the singleness of the MS. The commentary was, however, compared with that of Sāyaṇa. The comparison has clearly shown that Sāyaṇa largely used Udgīthabhāṣya for composing his own commentary, at least as far as the available extent of Udgīthabhāṣya is concerned. Parallel construction is found every now and then, so much so that incorrect portion in one can be corrected by the help of the other in most cases. In fact the editor of Udgīthabhāṣya has frequently used Sāyaṇa's commentary in restoring Udgītha's text. We have, therefore, used Udgītha's bhāṣya for determining Sāyaṇa's text, especially with regard to the readings adopted by us in preference to those in Max Müller as well as the conjectural readings. Udgītha's readings have been recorded in all such cases. Udgīthabhāṣya is thus a first-rate means for constituting Sāyaṇa's text. Unfortunately it is neither complete nor correct. Sāyaṇa's commentary is not available on certain verses (X. 18. 14 ; 27. 9 ; 73. 9). Udgītha gives commentary on them which is fully reproduced in the Notes. It can give us an idea as to how Sāyaṇa might have explained those verses. His commentary on certain verses is rather different from and more comprehensive than Sāyaṇa (X. 45. 12 ; 65. 1 ; 2). In X. 10. 2 some part is left unexplained in Sāyaṇa. Udgītha's explanation on it is reproduced in the Notes. Pandit Bhagwad Datta of Lahore possessed further transcript of Udgīthabhāṣya from Rv. X. 34. 5 to X. 83. 5. On our request he kindly sent his transcript for our use. It has been used in the same way as the printed portion. Both the printed and transcript portions are in a corrupt state. We are thankful to Pandit Bhagavad Datta for kindly lending us his transcript for use in our edition. It would be a contribution to our sources of R̥gveda interpretation if the unpublished portion would be properly edited and printed together with a revised text of the printed portion.

Udgītha was a predecessor of Sāyaṇa, since he is referred to by Sāyaṇa at least once in his commentary (See, RV. X. 46. 5). He says, उद्गीथस्तु भूर्जयन्तमित्येकपदं मत्वा भूरादील्लोका जयन्तमिति व्याचकार. Udgītha's bhāṣya on the portion concerned runs:—भूः भूरादीन् लोकानित्यर्थः । अत एव च भहां महान्तं विषोधां etc. The explanation of जयन्तं is not available. However, the correctness of Sāyaṇa's statement can be ascertained by the explanation of भूः given here, and we can rest assured as to the genuineness of Udgīthabhāṣya.

Certain conclusions can be drawn from the relation of Sāyaṇa to Udgītha. In a number of cases the adopted text of Sāyaṇabhāṣya has no MSS. support. Many such readings find support in Udgīthabhāṣya. Another important contribution of Udgīthabhāṣya to the editing of Sāyaṇabhāṣya is that it has thrown its weight in favour of one of the four (or two) classes of MSS. Our conclusion that the B class has the first claim to represent the *archtypus* of Sāyaṇa is particularly supported by Udgītha's

commentary. In certain cases,¹ Udgītha's readings agree with those of म, disagreeing with those of त.

At two places Udgītha differs from the traditional recitation of the Saṁhitā text: (1) He considers RV. X. 9 as consisting of 10 verses instead of 9, the last verse being a *Khailika*: सन्धुषीस्तदपसो दिवा नक्तं च सन्धुषीः । वरेण्यक्रतुरहमा देवीरवसे हुवे ॥. This last verse is explained by him,² while verses 6 to 9 are left unexplained because they are commented upon previously in Maṇḍala I. (2) According to the tradition, the 6th Adhyāya of Aṣṭaka VII (i.e. 54th Adhyāya) ends with RV. X. 18. According to Udgītha, however, it ends with X. 20.1: भद्रं नो अपि वातस्य मनः which he considers as an independent hymn. The next hymn begins with X. 20. 2. How far this difference went cannot be found, since the commentary breaks at X. 20. 5 and again begins with the 22nd hymn. The editor of Udgīthabhāṣya is hereby inclined to believe that Udgītha probably commented upon a recension of Ṛgveda different from Śākala. We may add that the enumeration of Adhyāyas instead of Aṣṭakas is found in the Kashmir MS. of Ṛgveda and the Junagadh MS. of Śāṅkhāyana śākhā of Ṛgveda. See Preface to the Khilas pp. 893-4.

The Khilas:—The Ṛgveda Saṁhitā presented in this edition is the text of the Śākala śākhā which is well known over the whole of India. There are certain other śākhās also of the Ṛgveda which more or less differ from the Śākala text and contain certain additional hymns or verses. Some MSS. of the Ṛgveda Saṁhitā contain such supplementary hymns or *khilas* even though there is scarcely any unanimity amongst them as to their number and text. These Khilas have been published in most of the previous editions of the Ṛgveda. The most genuine, important and extensive collection of Khilas is found in a MS. of the Ṛgveda Saṁhitā discovered by Dr. G. Bühler in Kashmir. It is written in the Śāradā script and is about 400 years old. It consists of 191 leaves of birch bark, of which 1-176 are devoted to the Saṁhitā text and the rest to the Khilas. The Khilas are collected as a separate book divided into 5 chapters, each having at the beginning its own Anukramaṇī. The text of this Kashmir MS. was edited and published in Roman script by Dr. phil. J. Scheffelowitz in 1906 at Breslau in Germany

1. For example, the readings of म are supported by Udgītha at the following places, while त gives different readings:—

X. 22. 15 कर्मवैगुण्यकरणे, 23. 2 ऋजुलक्षणं, 24. 1 शखलक्षणैः, 24. 4 निर्माथितवन्तौ, 24. 5 स्थित्वाब्रुहत्, 26. 7 पोषणानां करणे, 27. 8 सर्वतः, 27. 11 वरयितुं, 27. 23 क एते, 30. 1 महागतेरिन्द्रस्य चार्थायेत्यर्थः, 30. 3 इष्टिकर्मण्यधिकृतं, 30. 9 वृष्टिरूपेण, 30. 11 अत्रानेकत्ववाची, 31. 3 उत्कृष्टजन्मानं, 34. 2 जाया. The reading बलवत्कूरशूरमृगमित्यर्थः in X. 28. 9 preferred to Max Müller's conjectural reading बलवत्कूरमृगमित्यर्थः is found in म as well as in Udgītha. In most of the MSS. used by Max Müller as well as by us a letter स्य comes after बलवत्कूर, which justifies the reading in म and Udgītha.

2. See Khila III. 13.

with critical notes and introduction under the title "*Apokryphen des Rgveda*". The Khilas appended to this volume are based on those printed in that work. For the purpose of editing the Khilas as well as for preparing notes, other editions of Khilas, certain MSS. and other material that gathered after the publication of Scheftelowitz's work, have also been used. Mr. C. G. Kashikar has edited this Khila portion and has added a separate Preface discussing all details.

Acknowledgments :—Before we proceed to acknowledge the help received from the various quarters, we have to do a painful duty of recording the death of Prin. V. K. Rajawade, the Founder-President of our Maṇḍala and the Advisory editor of this edition, which took place on 17th December 1944 at the age of 84. Till the end of his life he very sincerely performed his duties in both the capacities. He was a scholar of Sanskrit, especially of Veda and Nirukta. When faced with difficulties in deciding the text of Sāyaṇa, we used to approach him, and by his profound learning and ripe thinking, he could easily solve them. His love of learning and sincerity of work were so keen that even in his last illness he discussed certain readings in the 10th Maṇḍala with full energy and readiness. His plain living, high thinking, profound learning and strict adherence to truth made him a modern Ṛṣi. It was unfortunate that he could not be spared to see this last volume of the Rgvedabhāṣya published.

We also regret to record the death of Vedamūrti Govindabhaṭṭa Phatak, Poona, the well known Ghanapāṭhi of Mahārāṣṭra, whose help was obtained while printing the Vedic text of the previous volumes. In modern times when traditional learning is fast disappearing and the place of a Ghanapāṭhi Brahman is scarcely refilled, his death is keenly felt.

It is our first and pleasant duty to acknowledge the help we received from Max Müller's edition of the Rgvedabhāṣya. The ample use made by us of his edition including his *Varietas lectionis* has already become clear. Having the outcome of his labours by our side, it was easy for us to go ahead in finding out a more correct and original text of the bhāṣya. Good editions of Vedic and other texts which now have become available, did not exist in his time. Vedic researches have advanced to a great extent at the present day, which also have rendered help in editing the bhāṣya. This was not the case in his time. In such circumstances it was indeed creditable to him to proceed with his self-imposed task slowly but steadily and present the complete edition to the world of scholars. The lovers of Vedic literature will ever remain grateful to him for his signal service to the cause of learning.

On the occasion of the completion of the Rgveda text and Sāyaṇabhāṣya, we have great pleasure to acknowledge the patronage and help we received since the commencement of the work. We are grateful to all our patrons—various Governments, Princes in Rajaputana, Central India, Kathiawar, U. P., Bengal, Gujarat, Deccan and South India and also men of wealth—whose help is chiefly responsible for the successful termination of

the work. For an institution like ours which owes its maintenance to public support, it was impossible to go ahead with the work unless generous help was forthcoming. There have been times which served as a test of our sincerity for the work, but fortunately they passed off by the grace of the Supreme Being. The third volume was published by the end of 1941 when the war was in full swing. The editorial work of the present volume was seriously commenced in 1943 when the difficult problem of the expenses of printing had to be faced. The printing rates had gone very high, so also the paper had become too dear, if ever it was available in market. It was very difficult to obtain public sympathy in those hard days when even ordinary life had become so difficult. Under these circumstances it was impossible to think of the publication of this volume. But, as if inspired by the Vedapuruṣa, Chandrasekhara Govind Agashe, Esqr. B.A., LL.B., the Managing Director of the Brāhmaṇa Sugar Syndicate, Ltd., Poona, came to our help and kindly promised to undertake the financial responsibility of the volume by bearing all expenses in connection with paper and printing. This was really a great boon. We cannot adequately express our gratitude to Mr. Agashe for his very timely, selfless and generous patronage. But for his princely donation we cannot say when it would have been possible for us to publish this volume. In these days when ancient learning is generally regarded as dry bones of the past, souls like Mr. Agashe provide a ray of hope for the revival of the sacred knowledge of the past and the unravelling of truth hidden in obscurity. At his desire, this last volume of the Ṛgveda-bhāṣya is dedicated at the feet of Śrī Vedapuruṣa.

Thus relieved of anxiety, we set ourselves to work more energetically and finished the editorial work in early 1944. The next requirement was paper which was not available in the market. The Government of India had issued the Paper Control (Economy) Order by which a publisher had to obtain the necessary permission for purchasing the required quantity of paper and also for printing. We are glad that on our application, the Government immediately sanctioned the required quantity of paper and also granted permission to print the volume. We are thankful to the Government of India for their prompt and sympathetic action. The Deccan Paper Mills Co. Ltd. Poona, who supplied us with the special kind of paper for all the previous volumes, were approached for the same kind of paper for the present volume also, and they kindly supplied us with the required quantity in spite of certain inconveniences inevitable in war time and also in spite of other tremendous demands. We record our thanks to the Proprietors of the Mills for their timely response. The copy was sent to press in the latter half of 1944. It was now the turn of the press to labour under difficulties. Due to employment on war work the staff of the press was reduced to a negligible quantity and it was indeed difficult even to commence the printing. Partly due to the relief caused by the end of war in 1945 and partly owing to the efforts of the manager of the press, the difficulties were soon over and the printing of the volume could be

finished within a reasonable period. We are thankful to Mr. S. R. Sardesai, B.A., LL.B., of the Samartha Bharat Press, Poona, who has made a name for elaborate Sanskrit printing and has printed all the previous volumes of this edition, for printing this volume neatly and in as short a period as was possible under the circumstances. Vedamūrti Bhalachandraśastri Karambelkar, Superintendent of the Vaidika Smārta Dharmāśrama (Pāṭhśālā), Poona, a disciple of the late Vedamūrti Govindabhaṭṭa Phatak, has helped us in getting the Vedic text of this volume accurately printed, for which we are thankful to him. We have also to thank Pandit Maheshwarshastrī Joshi of Poona for his help from time to time in matters pertaining to technical points of grammar.

We must not fail to acknowledge the help received by us from the various MSS. libraries, institutions and individuals who kindly lent us their valuable MSS. of Sāyaṇabhāṣya. We offer our hearty thanks to them. But for their kind help the project itself would have been an impossibility. In respect of borrowing MSS., we have to thank the authorities of the Bhandarkar Oriental Research Institute, Poona, especially Mr. P. K. Gode, M.A., the energetic Curator of its MSS. Department, for the kind and ready help in procuring MSS. from distant parts of the country. Similarly we record our thanks to those scholars who have rendered their valuable help with regard to the editing not only of this volume, but of the whole work. We are also thankful to the editors of the various Oriental Journals who encouraged us in our undertaking by publishing appreciative reviews of our volumes.

We hope this volume will meet with the approval of scholars.

Vaidika Saṁsodhana Maṇḍala, Poona, }
Varṣa-pratipadā, Śakē 1868,
April 3, 1946.

N. S. SONTAKKE
C. G. KASHIKAR

प्रास्ताविकम्

अथायं सायणभाष्यसहिताया ऋग्वेदसंहितायाश्चतुर्थो भागो नवमदशममण्डलात्मको विदुषां करकमलयोः सादरं सामोदं च समर्प्यते । यद्यपि पञ्चमो भागः ऋषिच्छन्दोमन्त्रपदादिसूच्यात्मकोऽ-
द्याप्यारचनीयः प्रकाशनीयश्च वर्तते तथापि संहिताभाष्यमुद्रणसमापनेन निर्वर्तितकार्यमिवात्मानं
मन्यामहे ।

इदमस्माकं वैदिक-संशोधन-मण्डलं वेदविद्याभिवृद्धयर्थं १८५० मिते शाके पुण्यपत्तनस्थ-
तिलक-महाराष्ट्र-विद्यापीठ-शास्त्रीयत्वेन निर्मितम् । सभाष्यस्य ऋग्वेदसंहितापुस्तकस्यातिदुर्ल-
भत्वात् प्राचीनानि भाष्यलिखितपुस्तकानि संपाद्य भाष्यपाठं संशोध्य सभाष्या ऋग्वेदसंहिता प्रथमं
मुद्रापयितव्येति निश्चयोऽभूत् । तदनुसारं ऋग्वेदसंहितायाः प्रथममण्डलात्मकः प्रथमो भागः
१८५५ शाके प्रकाशितः । द्वितीयो द्वितीयतृतीयचतुर्थपञ्चममण्डलात्मको भागः १८५८ शाके
षष्ठसप्तमष्टममण्डलात्मकस्तृतीयभागश्च १८६३ शाके प्रकाशितः । अधुनायं चतुर्थो भागो नवमदशम-
मण्डलात्मकः सखिलः १८६८ शाके प्रकाश्यते । मैक्समुलरमहोदयैः ऋग्वेदभाष्यं प्रथमं पञ्चविंशतौ
वर्षेषु मुद्रापितम् । तत्पुस्तकस्य द्वितीयावृत्तिः केवलं वर्षत्रितये प्रकाशिता । तथा च मुम्बापुरी-
मुद्रितं ऋग्वेदभाष्यमपि वर्षत्रितये एव संपूर्णं प्रकाशितम् । एवं सति अस्मत्पुस्तकप्रकाशनार्थमियान्
विलम्बः कस्मादित्याशङ्का भवेत् । तत्रेदं वक्तव्यं यन्मैक्समुलरपुस्तकं मुम्बापुरीपुस्तकं च मुद्रण-
समयात्पूर्वं संपूर्णमारचितमासीत् । अस्माभिस्तावदेकैको भाग आरचितो मुद्रापितश्च । तेनैयान्
कालो यातः । एतद्वीक्ष्या ग्रन्थस्य प्रकाशनेन न कश्चिद्भानिः संजाता स्यादिति विश्वसिमः । आस्तां
तावत् । अस्य चतुर्थभागस्य भाष्यसंशोधन उपयुक्तानि लिखितपुस्तकान्यधुनोपवर्ण्यन्ते ।

ग-वर्गः—

(१) [ग १] क्रमाङ्कः ४६५ (६-७ अष्टकौ), क्रमाङ्कः ४८५ (अष्टमाष्टकस्य १-४
अध्यायाः), क्रमाङ्कः ५१८ (अष्टमाष्टकस्य ५-८ अध्यायाः । अष्टमाष्टके ३६ वर्गपर्यन्तमेव भाष्यं
विद्यते) । मद्रासनगरस्थैः डॉ. टी. आर्. चिन्तामणिमहोदयैः प्रदत्तं तालपत्रलिखितं ग्रन्थाक्षरयुतं
च । यत्रतत्र कियंश्चिदंशो लुप्तः ।

(२) [ग २] त्रिवेन्द्रम्-विश्वविद्यालयस्थं ३६५२ क्रमाङ्कयुतं ग्रन्थाक्षरयुतं तालपत्र-
पुस्तकं ग १-पुस्तकगतभाष्यांशयुतम् । सप्तमाष्टके तावत् तृतीयाध्याये द्वादशवर्गान्तमेव भाष्यम् ।

(३) [ग ३] मद्रासनगरनिकटवर्ति-अडयारग्रामस्थित-‘ थिऑसॉफिकल सोसायटी ’-
ग्रन्थालयस्थं २५७ क्रमाङ्कयुतं तेलुगुलिपिलिखितं तालपत्रपुस्तकम् । षष्ठाष्टके सप्तमाध्याये २४
वर्गादारभ्य सप्तमाष्टके सप्तमाध्याये २५ वर्गान्तं प्राचीनं कीटभक्षितं कचिदंशुद्धम् ।

एतानि त्रीणि पुस्तकानि समावपाठयुतानि । ‘ ग ’ इति तेषां समूहस्य संज्ञा । यत्र तेषां पाठो
भिन्नस्तत्र तत्तत्संज्ञया प्रदर्शितः ।

(४) [ग ४] तऔरनगरस्थ-सरस्वतीमहालग्नथालयस्थं ६५० क्रमाङ्कयुतं तेलुगुलिप्यां
लिखितं तालपत्रपुस्तकं प्राचीनं कीटभक्षितमष्टमाष्टके प्रथमाध्यायादारभ्य षष्ठाध्याये द्वितीय-
वर्गान्तम् । प्रथमाध्याये ग-पाठानुसारि अनन्तरं भ-पाठानुसारि च । तेलुगुलिपिवशात्तालपत्र-
लिखितत्वाच्च न-वर्गे समावेशितम् ।

घ-वर्गः—

(५) पुण्यपत्तनस्थ-भाण्डारकर-प्राच्यविद्या-संशोधन-मन्दिरग्रन्थालयस्थं ४ (विश्राम. १)
क्रमाङ्कयुतं देवनागरीलिप्यां संवत् १७८५ वर्षे लिखितं ३-७ अष्टकानां लिखितपुस्तकम् ।
सप्तमाष्टकपाठः तप्त-पुस्तकपाठमनुसरति ।

१. एतस्मादनन्तरं प्रायः सर्वाणि लिखितपुस्तकानि देवनागरीलिपियुक्तानि ।

(६) मुम्बापुरीस्थ-‘ रॉयल एशियाटिक सोसायटी ’-ग्रन्थालयस्थं ४४७ क्रमाङ्कयुतं पञ्चम-
षष्ठाष्टकात्मकं लिखितपुस्तकम् ।

वाङ्क्षेत्रस्थ-प्राज्ञपाठशालाग्रन्थालयस्थं १-२; ५-८ अष्टकात्मकं पुस्तकम् ।

गोकर्णक्षेत्रस्थ-महाबलेश्वर-दत्तात्रेय-दीक्षितानां पुस्तकं १७७९ शाके लिखितं १-२; ४-८
अष्टकात्मकम् । अष्टमाष्टके ६-८ अध्याया नष्टाः ।

एतेषां चतुर्णां षष्ठाष्टके समानः पाठः । एषु पुस्तकेषु व्याकरणप्रक्रिया विकल्पितायाः सूक्तादौ
अनुक्रमणीपाठः श्रौतविनियोगश्चेत्येते न सन्ति । केवलं ऋषिच्छन्दोदेवता निर्दिष्टाः ।

त-वर्गः—

(७) [त १] तजौरग्रन्थालयस्थं ५९७ क्रमाङ्कयुतं संवत् १८४४ वर्षे वाराणस्यां लिखितं
संपूर्णं पुस्तकं त-वर्गस्याधारभूतम् ।

(८) [त २] ग्वालियरनगरस्थ-लक्ष्मण गणेश आठल्येमहोदयानां १७११ शाके लिखितं
संपूर्णं पुस्तकं प्रथमाष्टके द्वितीयाध्यायं सप्तमाष्टके तृतीयाध्यायं च वर्जयित्वा ।

(९) [त ३] बडोदानगरस्थ-प्राच्यविद्यामन्दिरगतं २३५ क्रमाङ्कयुतं ५-८ अष्टकात्मकं
पुस्तकम् । सप्तमाष्टकपाठो भ-पुस्तकपाठमनुसरति ।

(१०) [त ४] पुण्यपत्तनस्थ-भारतेतिहाससंशोधकमण्डल-ग्रन्थालयस्थं कळमकरसंग्रहे
१ क्रमाङ्कयुतं संवत् १६४३ वर्षे लिखितं ४-८ अष्टकात्मकं पुस्तकम् ।

(११) [त ५] जोधपूरनगरस्थ-पुरातत्त्वविभागाधिकृतग्रन्थालयस्थं संपूर्णं पुस्तकं संवत्
१८७७ वर्षे लिखितं प्रायः त ४-पुस्तकपाठानुसारि ।

(१२) [त ६] भाण्डारकरप्राच्यविद्यासंशोधनमन्दिरस्थं ४ (१९१६-१८) क्रमाङ्कयुतं
शाके १७४० वत्सरे लिखितं ५-८ अष्टकात्मकं पुस्तकम् । ५ (१९१६-१८) क्रमाङ्कयुतं २-४
अष्टकात्मकं पुस्तकमस्यैव पूर्वभागः । ६-८ अष्टकेतिवदं त-पाठानुसारि, ४-५ अष्टकयोः तथा सप्तमा-
ष्टके प्रथमपञ्चमाध्याययोः अष्टमाष्टके प्रथमद्वितीयाध्याययोश्चैवं भ-पाठानुसारि ।

(१३) [त ७] वाराणसीस्थ-गव्हर्मेटसंस्कृतकोलेजग्रन्थालयस्थं रिवासंग्रहे ४४-४५ संख्याकं
संवत् १९०३ वर्षे लिखितं संपूर्णं पुस्तकम् ।

(१४) [त ८] भाण्डारकरप्राच्यविद्यासंशोधनमन्दिरस्थं १७ (१८८६-९२) क्रमाङ्क-
युतं संवत् १८१३ वर्षे लिखितमष्टमाष्टकस्य पुस्तकम् ।

भ-वर्गः—

(१५) [भ १] विजापूरप्रान्ते बागलकोटग्रामस्थ-कृष्णाचार्यमळगिमहोदयानां द्वितीयाष्टके
केनचिदंशेन सह तृतीयाष्टमाष्टकान्तं संवत् १७४३ वर्षे लिखितं भ-वर्गस्याधारभूतं लिखित-
पुस्तकम् ।

(१६) [भ १(२)] भागानगर(हैद्राबाद)स्थ-उस्मानिशाविश्वविद्यालयग्रन्थालयस्थं १०५६
संख्याकं तेलुगुलिप्यां लिखितं प्राचीनं तालपत्रपुस्तकम् । औस्मन् सप्तमाष्टकस्य १-३ अध्यायाः
चतुर्थसप्तमाध्याययोश्च क्रियांश्चिदंशो लिखितोऽस्ति । इदं दाक्षिणात्यं पुस्तकं सदपि भ-पाठमनुसर-
तीत्ययमस्य विशेषः । भ १-पुस्तकपाठेनास्य सम्यमस्ति । अतः भ-वर्गं एवेदं समावेशितम् । अनेन
दाक्षिणात्यपुस्तकानां भ-वर्गशास्त्रीयत्वमपि सिध्यति । भ १-पुस्तकपाठात् भ १(२)-पुस्तक-
पाठः, तस्मात् ग ४-पुरतकपाठः, ततोऽपि ग १-२ पुस्तकपाठ इति क्रमेण भ-पुस्तकपाठात् ग-पुस्तक-
पाठ उक्क्रान्तो दृश्यते ।

(१७) [भ २] बडोदानगरस्थ-प्राच्यविद्यामन्दिरस्थं १२२०५ संख्यायुतं संवत् १८७७ वर्षे लिखितं षष्ठाष्टकपुस्तकं तथा १२२०६ संख्याकं सप्तमाष्टके १-२ अध्याययोः पुस्तकं तथा च १२२०७ संख्याकं सप्तमाष्टके ३-८ अध्यायानां पुस्तकं तथा च १२२०८ संख्याकमष्टमाष्टकपुस्तकमित्येतेषामनया संज्ञया निर्देशः । अष्टमाष्टकं भ८-पुस्तकपाठेन साम्यमावहति ।

(१८) [भ ३] भाण्डारकरप्राच्यविद्यासंशोधनमन्दिरस्थं २२६ (विश्राम २), १५ (१८८६-९२) क्रमाङ्कयुतं षष्ठाष्टकपुस्तकम् ।

(१९) [भ ४] हन्दीरनगरस्थानां श्रीमतां माधव विनायक किवे-महोदयानां संवत् १९०३ वर्षे लिखितं संपूर्ण पुस्तकम् । १-४ अष्टकेष्विदं त-पाठमन्वसरत् ५-८ अष्टकेषु च भ-पाठम् । षष्ठाष्टकान्ते सप्तमाष्टकादौ चेदं त-पुस्तकपाठानुसारि । प्रथमद्वितीयतृतीयभागेष्वस्य ' न ' इति संज्ञासीत् ।

(२०) [भ ५] बीकानेरनगरस्थ-अनूपसंस्कृतग्रन्थालयस्थं ७१ संख्याकं संपूर्ण पुस्तकम् ।

(२१) [भ ६] गौर्क्णक्षेत्रस्थ-महादलेश्वरदत्तात्रेयदीक्षितमहोदयानां १-२; ४ ८ अष्टकात्मकं (अष्टमाष्टकं पञ्चमाध्याये दशमे वर्गे पर्यवसितं) १७७९ शाके लिखितं पुस्तकं ४, ८ अष्टकयोः भ-पाठानुसारि ५-७ अष्टकेषु त-पाठानुसारि च ।

(२२) [भ ७] वेणुग्रामप्रान्ते बडलीग्रामस्थ-चिदम्बरदीक्षितमहोदयानां पुस्तकं १५९६ शाके लिखितं २, ५, ७ अष्टकात्मकम् । सप्तमाष्टकपाठः भ६-पुस्तकसमानोऽस्ति ।

(२३) [भ ७] साताराप्रान्तीय-विराट् (वाई) नगरस्थप्राज्ञपाठशालाग्रन्थालयगतं १-२; ५-८ अष्टकात्मकं लिखितपुस्तकं ५, ७, ८ अष्टकेषु भ-पाठानुसारि षष्ठाष्टके च घ-पाठानुसारि ।

(२४) [भ ८] मद्रासनिकटवर्ति-अड्यारग्रामस्थ-' थिऑसॉफिकल सोसायटी '-ग्रन्थालयस्थं (३४) ४५ क्रमाङ्कयुतं संवत् १८३५ वर्षे लिखितं १, २, ४, ५, ८ अष्टकात्मकं पुस्तकम् ।

एतेषु ग३, ग४, त८ पुस्तकानि वर्जयित्वा न्यानि सर्वाणि पुरतकानि पूर्वमुपयुक्तानि ।

यान्यन्यानि भाष्यपुस्तकान्यस्माभिरस्थ भागस्य पूर्वेषां भागानां वा कृते दृष्टानि परीक्षितानि वा तान्यत्र निर्दिश्यन्ते—

(१) हैद्राबादनगरस्थ-उस्मानियाविश्वविद्यालयग्रन्थालयस्थं १९ संख्याकं प्रथमाष्टके प्रथमाध्याये १-१९ वर्गाणां भाष्यपुस्तकम् । अस्माभिः प्रथमभागे निर्दिष्टाभ्यां च-फ-पुस्तकाभ्यामिदं साम्यमावहति ।

(२) उस्मानियाविश्वविद्यालयस्थं ३१, ३१ संख्याकं प्रथमद्वितीयाष्टकयोर्भाष्यपुस्तकम् । प्रथमाष्टकं स-पुस्तकेन समानं द्वितीयाष्टकं च म-पुस्तकेन ।

(३) ग्वाल्हिरनगरस्थ-रजिकीयसंस्कृतग्रन्थालयस्थं ६-८ अष्टकानां क्वचित् त्रुटितं भाष्यपुस्तकम् । इदं तृतीयभाग उपयुक्तमासीत् । प्रायः तफ-पुस्तकपाठेन साम्यमावहति क्वचित् त२-पुस्तकेन ।

(४) करवीर(कोल्हापूर)नगरस्थ-पण्डितबाळाचार्यसुपेरकरमहोदयानां ५-८ अष्टकात्मकं क्वचित् त्रुटितं भाष्यपुस्तकम् । ६-८ अष्टकभार्थं प्रायः त२-पुस्तकपाठमनुसरति ।

(५) पुण्यपत्तनप्रान्ते भोरग्रामस्थ-हरि वासुदेव होशिगं-दीक्षितमहोदयानां संवत् १७१२ वर्षे लिखितं सप्तमाष्टकपुस्तकं तफ-पाठानुसारि ।

(६) पुण्यपत्तनस्थ-भारतेतिहाससंशोधकमण्डलग्रन्थालयस्थं कृष्णशास्त्रीराजवाडे-संग्रहे १२ संख्याकं नवममण्डलांशस्य (१-६७ सूक्तार्थि) अर्वाचीनं पुरतकं त१-पाठानुसारि ।

(७) भाण्डारकरप्राच्यविद्यामन्दिरस्थं १६ (१८८६-९२) संख्याकं सप्तमाष्टकपुस्तकं तफ-पाठानुसारि ।

(८) लाहोरनगरस्थ-पंजाब विश्वविद्यालयग्रन्थालयस्थ २९६२ क्रमाङ्कयुतं ६-८ अष्टकात्मक भाष्यपुस्तकम् । एतत्पुस्तकस्थाः पाठविशेषा अस्मत्प्रार्थनामनुसृत्य तत्रत्याधिकृतैर्लेखयित्वा प्रेषिताः षष्ठसप्तमाष्टकयोः त-५-पुस्तकपाठेन अष्टमाष्टके च त-२-पुस्तकपाठेन साम्यमावहन्ति ।

(९) कलकत्तानगरस्थ-रॉयल् एशियाटिक सोसायटी-ग्रन्थालयस्थ १४२ (७८७२) संख्यायुक्तं ५-७ अष्टकानां प्रायः श्रुतिर्भाष्यपुस्तकं पञ्चमाष्टके त-पाठानुसारि षष्ठसप्तमाष्टकयोश्च भ-पाठानुसारि ।

पूर्वं निर्दिष्टानि चतुर्विंशतिसंख्याकानि लिखितपुस्तकानि षष्ठाष्टकं ग, घ, त, भ इति चतुर्षु वर्गेषु सप्तमाष्टमाष्टकयोश्च ग, त, भ इति त्रिषु वर्गेषु संविभक्तानि । सर्वेषां पुस्तकानामेतेषु वर्गेष्वन्तर्भावेन तत्तत्पुस्तकपाठभेदानां महत्त्वमल्पत्वं वा सौकर्येण ज्ञास्यते । एतदर्थं पूर्वमुपयुक्तानां केषांचित्पुस्तकानां संज्ञान्तरं कर्तव्यमासीत् । यत्र केवलं वर्गसंज्ञा निर्दिष्टा तत्र तद्वर्गान्तर्भूतानि सर्वाणि पुस्तकानि तादृशं पाठं धारयन्तीति स्पष्टम् । सप्तमाष्टके त-३-पुस्तकं भ-पाठमनुसरति । तथापि सप्तमाष्टके त-३ वर्जयित्वा इतरेषां पुस्तकानां त इत्येव साधारणसंज्ञा सौकर्यार्थं दत्ता । अतः सप्तमाष्टके त इत्युक्ते त-३ वर्जयित्वा इतराणि सर्वाणि पुस्तकानि समानं पाठं वहन्तीति मन्तव्यम् । एवं च भ-३-पुस्तकं केवलं षष्ठाष्टकात्मकमेव । अतः सप्तमाष्टमाष्टकयोः भ इति संज्ञया भ-३ वर्जयित्वा इतराणि सर्वाणि भ-पुस्तकानि ग्रहीतव्यानि ।

ग, घ, त, भ इति चतुर्षु वर्गेषु ग-वर्गः प्रायः भ-वर्गशास्त्रीयत्वेन वर्तते । ग-पुस्तकानां वैशिष्ट्यं तृतीयभागप्रस्तावनायां यदुक्तं तदेवात्रापि^{१)} घ-पुस्तकानां विशेषो पूर्व प्रदर्शित एव । घ-पाठोऽपि प्रायः भ-पाठपक्षपात्येव । सायणाचार्याणां प्रतीकोद्धरणवैशिष्ट्यमस्मिन् घ-वर्गे विशेषतो दृग्गोचरं भवति । घ-पाठस्य भ-पाठपक्षपाते प्रमाणगम्यस्ति । वाङ्मयक्षेत्रस्थपुस्तके गोकर्णक्षेत्रस्थपुस्तके च पञ्चमाष्टकं भ-पाठमनुसरति षष्ठाष्टकं घ-पाठमनुसरति सप्तमाष्टमाष्टके च पुनः भ-पाठमनुसरतः । अतः त, भ इति वर्गद्वयमेव प्रधानम् । अनयोः भ-वर्गस्य समीचीनत्वं पाठभेदाल्पीयस्त्वं च । त-वर्गे पाठभेदा बाहुल्येनोपलभ्यन्ते । त-वर्गान्तर्गतानां बहूनां पुस्तकानां वाराणस्यां लिखितत्वात् त-वर्गपाठः वाराणसीपाठ उत्तरदेशपाठो वेति वक्तुं योग्यं तथा च भ-पुस्तकानां प्रायो दक्षिणदेशे लिखितत्वात् भ-पाठस्य दक्षिणदेशपाठ इति संज्ञा उचिता । अतः यद्यपि दक्षिणदेशपाठ एव सायण-पाठ इति वक्तुं दुष्करं तथापि दक्षिणदेशपाठस्य सायणपाठेनान्वितं सादृश्यमिति वक्तुं सुशकम् । सायणाचार्यैर्दक्षिणदेशस्यैवात्मनो जन्मनालंकृतत्वाद्दक्षिणदेशपाठस्य सायणपाठेन साधर्म्यमुचितमेव । तथा च सायणालंकृतदेशादपि दक्षिणस्यां दिशि लिखितानि तालपत्रपुस्तकानि भ-पाठशास्त्रारूपमेव पाठमङ्गीकुर्वन्तीति स्वाभाविकमेव ।

अतः भाष्यपाठविनिश्चयेऽस्माभिः भ-वर्गपाठस्यैव प्राथम्यं स्वीकृतम् । तथापि बहुषु स्थलेषु भ-पाठस्वीकरणेन कार्यं न संजातम् । सायणभाष्यस्य मूलपाठोऽन्वेषणीय इति यद्यप्यस्माकमुद्देशः तथापि भाष्यस्य शुद्धत्वं सुबोधत्वं चाप्यभिप्रेतमासीत् । अतः क्वचित् क्वचित् ग, घ, त इति वर्गानां पाठा अपि स्वीकर्तव्या आसन् । एवं कृतेऽपि केषुचित् स्थलेषु सर्वाणि पुष्कलान्यशुद्धं पाठं दर्शयन्ति स्म । एतादृशेषु स्थलेषु मेक्समुलरमहोदयैः कृता अभ्यूहा अस्माभिः स्वीकृताः । केषुचित् स्थलेषु मुम्बापुरीमुद्रितपुस्तकपाठोऽपि शुद्ध इति मत्वाङ्गीकृतः । एतेनार्थं कार्योऽसंजाते सति अस्माभिरपि क्वचन अभ्यूहाः कृताः । पाठविनिश्चयविषयकः अन्यविषयकश्च सर्वोऽपि विचारः पूर्ववत् टिप्पणीषु दत्तः । लिखितपुरतकाधारेण स्वीकृताः केचनाल्पाः पाठाः टिप्पणीषु न निर्दिष्टाः । प्रथमद्वितीय-तृतीयभागानां पाठभेदादिविषयकविचारस्य परिशिष्टमस्य भागस्य टिप्पण्या अन्ते दत्तम् ।

प्रथमद्वितीयभागयोः प्रायः सर्वं एव लिखितपुस्तकोपलब्धाः पाठभेदाः पादटिप्पणीषु निर्दिष्टाः । तृतीयचतुर्थभागयोः केचनाल्पाः पाठभेदास्तथाः । मेक्समुलरमहोदयैरप्येवं कृतं

दृश्यते । पाठभेदादिविषयकविचारे स्वीकृतपाठस्याधारभूतानि पुस्तकानि निर्दिष्टानि । पाठटिप्पण्यां तु केवलं पाठभेदस्यैव लिखितपुस्तकानि निर्दिष्टानि न मूलपाठस्याधारभूतानि । इयं रीतिः प्रथम-
भागादारब्धा एतावत्पर्यन्तं तथैवानुसृता । न तेन कापि हानिः संवृत्ता स्यादिति मन्यामहे ।

मॅक्समुल्लरमहोदयैः स्वकीयग्रन्थपाठविनिश्चयार्थं यानि पुस्तकानि समबलोकितानि तैः सहास्माकं पुस्तकानां कीदृशः 'संबन्ध इति प्रश्ने किंचिदुच्यते । मॅक्समुल्लरमहोदयैः स्वकीयानि पुस्तकानि ए, बी, सी इति त्रिषु वर्गेषु संविभक्तानि । ए-वर्गपाठः सायणपाठेनातीव सदृश इति तेषामभिप्रायात् ए-पाठस्य प्राधान्यं तैः स्वीकृतम् । 'ए' इति वाराणसीपाठ इति तेषामभिप्रायः । तथा च 'बी' इति मुम्बापुरी-पुण्यपत्तनपाठः (दक्षिणदेशपाठः), 'सी' इति च कलिकातापाठ इति तेऽमन्यन्त । एतेषां वर्गाणामस्माकं पुस्तकवर्गैः न सर्वथा साम्यम् । अस्माकं त-वर्गः मॅक्स-मुल्लरमहोदयानां ए-सीए इति वर्गाभ्यां समानः, घ-वर्गः बी-वर्गस्यांशेन समानः, भ-वर्गश्च बीसीवर्गाभ्यां समानः । एतदेव व्यत्ययेन वक्तव्यं चेत् ए-वर्गः त-वर्गेण समानः, बी-वर्गः घ-भ-वर्गाभ्यां समानः, सी-वर्गश्च भ-त-वर्गाभ्यां समान इति ज्ञातव्यम् । मॅक्समुल्लरपुस्तकानामस्म-
त्पुस्तकैः सह तुलनं प्रायोऽशक्यम् । कस्मादिति चेत्, मॅक्समुल्लरपुस्तकेभ्योऽधिकानि पुस्तकान्यस्मा-
भिरुपलब्धानि । तेषां सर्वाणि पुस्तकानि प्रायः संपूर्णान्यासन्, न तथास्माकम् । दाक्षिणात्यलिपि-
लिखितानि बहूनि पुस्तकान्यस्माभिरुपलब्धानि । मॅक्समुल्लरमहोदयैः केवलं प्रथममण्डलस्य क्रिया-
श्रिदंश उपलब्ध असीत् । मॅक्समुल्लरपुस्तकापेक्षया द्विगुणाधिकाः पाठभेदा अस्माकं पुस्तके टिप्पण्यां निर्दिष्टाः । केचन पाठभेदास्तत्पुस्तकेऽस्मत्पुस्तके च समानाः सन्तीति स्वाभाविकमेव । प्रतिसूक्तं मॅक्समुल्लरपाठेभ्योऽधिकाः भिन्ना वा प्रायः पञ्च पाठा अस्माभिः शुद्धाः समीचीनाश्चेति कृत्वा लिखितपुस्तकाधारेण स्वीकृताः । एतेषु केचन पाठा मुम्बापुरीपुस्तकेऽप्युपलभ्यन्ते । मॅक्समुल्लर-
महोदयैः केवलं द्वित्राणां लिखितपुस्तकानामवलोकनेन प्रथमावृत्त्यपेक्षया द्वितीयायामावृत्त्यां समीचीनतराः पाठाः स्वीकृताः । एवं सति बहूनि पुस्तकान्यप्युज्यास्माभिर्भाष्यपाठो बहुत्र संशोधित इति नाश्चर्यावहम् ।

मॅक्समुल्लरमुद्रितभाष्यपाठस्य अस्मन्मुद्रितभाष्यपाठस्य च कियान् भेद इत्युक्ते न महान् भेद इति ब्रूमः । किंतु अस्मन्मुद्रितपाठः शुद्धतरः समीचीनतरश्चेति टिप्पण्यवलोकनेन सुव्यक्तं भवेत् । विशेषतः क्र. सं. ७. ६५. ४; ९७. २६; १०९. २२; ११३. १०; १०. ३०. ८; ६५. १; २ एषु स्थलेषु भाष्यपाठोऽतीव भिन्नः समीचीनतरश्च । केषुचित् स्थलेषु मॅक्समुल्लरपुस्तके त्रुटयो दर्शिताः । तेषु काश्चन अस्माभिः पुस्तकाधारेण पूरिताः । क्र. सं. १०. १६. १; *२२. १३; २७. २०; ७३. ७; ८२. ७; ८९. १४; ९१. ४; ५; १२१. ४; १३७. १; १७४. २ अत्रापि टिप्पणीषु निर्दिष्टा भाष्यपाठा द्रष्टव्याः । ऋग्वेदस्यार्थज्ञानविषये पाश्चात्यविद्वद्भिः सुबहुं प्रयतितम् । तेषां व्याख्यानरीतिः समीचीनासमीचीनत्वविषये निर्णयं 'कर्तुं दुष्करम् । किंत्विदं तावत्सत्यं यत्स्वस्वप्यर्वाचीनसंशोधनप्रधानेषु बहुषु ग्रन्थेषु ऋग्वेदस्यार्थज्ञानविषये सायणभाष्यमेव प्रथमं साधनं भवितुमर्हति । अतः सायणभाष्यस्य मूलपाठोऽन्वेषणीयो भवति । अमुमेवोद्देशं पुरस्कृत्यास्माकमय-
मल्लो यत्नः ।

भाष्यपाठसंशोधने मुम्बापुरीमुद्रितं भाष्यपुस्तकमस्माभिरुपयुक्तमिति पूर्वमुक्तमेव । मुम्बा-
पुरीपुस्तकसंपादकैः कानिचन लिखितपुस्तकानि द्रष्टुं पाठो निश्चित इति व्यक्तमेव । तेषां निर्देशस्तैः प्रास्ताविके न कृतो दृश्यते । अस्मत्पाठभेदतुलनयेदमनुमीयते यत्तैः प्रायः त-वर्गपुस्तकान्यव-
लोकितानि । विशेषतः तं १, २ पुस्तकपाठानुसारि पुस्तकं तैरुपयुक्तं दृश्यते । केषुचित् स्थलेषु मु-
पाठः त७-पाठसमानो दृश्यते । त७-पुस्तकमर्वाचीनमेव । त७-मु-पुस्तकयोर्मूलं किमपि पुस्तकं तैरुपयुक्तं प्रतिभाति ।

ऋग्वेदसंहिताया दशममण्डलस्य कस्मिंश्चिदंशे लाहोरनगरमुद्रितमुन्नीथाचार्याणां भाष्यमुपलभ्यते (क्र. सं. १०. ५. ४ आरभ्य १०. ३४. ३ पर्यन्तं) । तत्पाठोऽतीव शुद्धोऽपि सायणभाष्यपाठेन बहु साम्यमावहति । अत एव तत्पुस्तकसंपादकैः पाठविनिश्चये सायणभाष्यमप्युपयुक्तम् । अस्माभिरपि सायणभाष्यपाठनिर्धारणार्थमेतदुन्नीथभाष्यमुपयुक्तम् । यत्र मैक्समुल्लरपाठापेक्षया भिन्नः पाठोऽस्माभिः स्वीकृतः यत्र च अभ्यूहमात्रेण पाठाः स्वीकृताः तादृशेषु स्थलेषु उन्नीथपाठोऽवश्यमवलोकितः टिप्पणीषु निर्दिष्टश्च । केपुचिन्मन्त्रेषु सायणभाष्यं नोपलभ्यते । तेषां मन्त्राणामुन्नीथभाष्यं टिप्पण्यां दत्तम् । लाहोरनगरस्थ-पण्डितभगवदत्तमहोदयानां सकाश उन्नीथभाष्यस्याधिकंऽशो (क्र. सं. १०. ३४. ५ आरभ्य १०. ८३. ५ पर्यन्तम्) लिखितपुस्तकमुद्धृतो वर्तते । अस्य प्रार्थनामनुसृत्य तैः सोऽस्माकमुपयोगार्थं प्रेषितः । सोऽपि पाठनिर्धारणे विनियुक्तः । उन्नीथभाष्यस्य लिखितोऽंशः मुद्रितोऽंशश्च उभावप्यशुद्धौ । अयं संपूर्णो भाष्यभागः संशोध्य मुद्रापिलश्चेद् वेदजिज्ञासूनामुपकाराय भवेत् । क्र. सं. १०. ४६. ५ मन्त्रस्य सायणभाष्ये उन्नीथाचार्याणां नामोद्धृतमस्ति । ' उन्नीथस्तु भूर्जयन्तमित्येकपदं मत्वा भूरादील्लोकाज्जयन्तमिति व्याचकार ' इति भाष्ये लिखितम् । उन्नीथभाष्ये ' भूः भूरादीन् लोकानित्यर्थः । अत एव च महान् महान्तं विपोधाम् ' इत्यादि लिखितमस्ति । जयन्तम् इति पदस्य व्याख्यानमत्र लुप्तम् । तथापि भूः इति पदस्य व्याख्यानान् सायणोक्तेः सत्यत्वं प्रतीयते । एतेनोन्नीथभाष्येण सायणपाठनिर्धारणविषये बहु साहाय्यमारचितम् । क्रेदुचिन् स्थलेषु पाठा लिखितपुस्तकाधाराभावान् अभ्यूहमात्रेण स्वीकर्तव्या आसन् । एतादृशाः केचनाभ्यूहिताः पाठा उन्नीथभाष्य उपलभ्यन्ते । अन्यच्च उन्नीथपाठाः साधारण्येन भ-पुस्तकपाठसमाना दृश्यन्ते । भ-पाठस्य सायणपाठेन समानत्वमनेन प्रतीयते । उन्नीथाचार्याणामृग्वेदपाठः पारंपरिकसंहितापाठात् कचिद्विन्नो दृश्यते । उन्नीथमने क्र. सं. १०. ९ सूक्तं दशर्वं, न नवर्वम् । ' मसुमीस्तदपसां ' इत्यादिकः खैलिको मन्त्रस्तैर्दशमत्वेन स्वीकृतो व्याख्यातश्च । तथा च वस्तुनः सप्तमाष्टकस्य षष्ठेऽध्याये क्र. सं. १०. १८ सूक्तान्ते समाप्ते सति उन्नीथभाष्ये षष्ठोऽध्यायः क्र. सं. १०. २० सूक्तस्य ' भद्रं नो अपि वातय मनः ' इति प्रथममन्त्रान्ते समाप्तः । ' भद्रं नो ' इति तेषां मत एकैव सूक्तम् । क्र. सं. १०. २० सूक्ते पञ्चममन्त्रानन्तरं शेषसूक्तस्य २१ सूक्तस्य चोन्नीथभाष्यं नोपलभ्यते । एतावता उन्नीथभाष्यं शाकलशास्त्राभिज्ञायाः कस्याश्चिद्ग्वेदशास्त्राया भाष्यमिति तत्पुस्तकसंपादकानां मतम् । अस्माभिस्तावदिदमत्र निर्दिश्यते यदष्टकगणनास्थानेऽध्यायगणना यथा उन्नीथभाष्ये दृश्यत एवं काश्मीरऋग्वेदपुस्तकं जुनागडशास्त्रायनशास्त्रापुस्तकेऽप्युपलभ्यते (खिलप्राम्नाविके पृ. ८९४ द्रष्टव्यम्) ।

अस्माकं संहिताभाष्यपुस्तके 'ऋग्वेदसंहितायाः शाकलशास्त्रपाठो लोके' प्रसिद्धो मुद्रापितः । शाखान्तरेषु किञ्चिन्पूनाधिव्यं वर्तते । केपुचिलिखितपुस्तकेऽधिकानि खिलसंज्ञकानि सूक्तानि लिखितानि दृश्यन्ते किञ्चस्मिन् विषये तेष्वैकमयं नोपलभ्यते । बहुषु मुद्रितपुस्तकेष्वेतानि खिलानि परिशिष्टत्वेन मुद्रापितानि सन्ति । काश्मीरदेशे ४०० वर्षेभ्यः प्राक् शारदालिप्यां लिखितं ऋग्वेदसंहितायाः प्राचीनमतिजीर्णं लिखितपुस्तकं 'बुलहरमहाशयैः पुण्यपत्तनस्थ-डेक्कनकॉलेज-ग्रन्थालयाय संपादितम् । एतद्युना पुण्यपत्तनस्थ-भाण्डारकरप्रोप्रायविद्यासंशोधनमन्दिरं स्थापितमस्ति । भूर्जपत्रेषु लिखितानि १९१ पृष्ठान्यस्मिन् सन्ति । १-१७६ पृष्ठेषु ऋग्वेदसंहिता लिखिता शिष्टेषु च खिलानि लिखितानि । तानि खिलानि पञ्चस्यध्यायेषु विभक्ता हि प्रत्यध्यायं चादौ तस्य तस्याध्यायस्य अनुक्रमणी दत्ता । एतानि खिलानि शिष्टेलोविन्महाशयैः १९०६ ख्रिस्ताब्दे शार्मण्यदेशे रोमनलिप्यां प्रास्ताविकेन टिप्पणीभिश्चालंकृत्य मुद्रापितानि । एनं काश्मीरखिलपाठमनुसृत्यैवात्र खिलानि अन्ते मुद्रापितानि । खिलपाठनिर्धारणार्थं टिप्पणीलेखनार्थं च खिलानां मुद्रितानि लिखितानि च पुस्तकानि केचन निबन्धग्रन्थांश्चावलोकितानि । श्रीमद्भिः चि. ग. काशीकरमहोदयैरयं

खिलभागः संपादितः टिप्पणीभिश्च संयोजितः । खिलसंपादनविषयकः सर्वो विचारस्तैः खिल-
प्रास्ताविके संपूर्णतया प्रदर्शितः ।

अस्माकं वैदिकपंशोधनमण्डलस्याध्यक्षाः प्रि. वैजनाथ काशीनाथ राजवाडे-महोदयाः
१८६६ शके पौषमासे शुद्धपक्षे द्वितीयायां तिथौ स्वर्लोकं याता इत्यावेदयितुं खिद्यते नश्चेतः ।
यावज्जीवं मण्डलस्य कार्यजातमेतं आत्मीयत्वेन निरवर्तयन् । वेदभिरुकादिग्रन्थेषु तेषां महानधिकार
आसीदिति विश्रुतमेव । सायणभाष्यपाठविषयेऽस्माकमाशङ्कास्ते सपद्येव समादधति स्म । तेषां
व्रतस्थं जीवनं विद्याभ्यासकः सूक्ष्मान्वेषणबुद्धिः सत्यप्रियत्वं चेत्यादिगुणसमुच्चयं दृष्ट्वा ऋषिः
इति पदेनैव तान् संबोद्धुमुचितम् । सभाष्यऋग्वेदसंहिता संपूर्णतया मुद्रापिता तैर्द्रष्टव्या इत्यस्माकं
मनीषासीत् किन्तु 'मनसा चिन्तितं कार्यं दैवमन्यत्र चिन्तयेत्' इति न्यायेन सा विफला संजाता ।
तथा पुण्यपत्तनस्थाः वेदमूर्ति-गोविन्दभट्ट फाटक-महोदया वैदिका घनपाठनिष्णाता अप्यस्माकं
दुर्दैववशादस्मिन्नेव हायने निधनं याताः । पूर्वप्रकाशितस्य भागत्रयस्य संहितापदपाठयोः शुद्धा-
शुद्धविषय एतैर्बहु साहाय्यमारचितम् । अस्मिन् काले एतेषां सदृशा निपुणा वैदिका विरला
एव दृश्यन्ते ।

सभाष्या ऋग्वेदसंहिता प्रथमं भ्रूयस्सुलहरमहोदयैः संपाद्य प्रकाशितेति विश्रुतमेव । भाष्यस्य
शुद्धान्यशुद्धानि वा प्राचीनानि च प्राचीनानि वा लिखितपुस्तकानि समवलोक्य यो भाष्यपाठस्तैः
सुनिश्चितः यश्च पाठभेदादिविषयकविचारः प्रदर्शितः सोऽस्माकं लाभाय संजातः । समीचीनतया
मुद्रितानां वैदिकानामन्येषां च ग्रन्थानां दुर्लभत्वेऽपि भाष्यसंशोधनमुद्रणविषयको यो महानार-
म्भस्तैः समापितस्तदर्थं ते सर्वेषामेव वैदिकधर्मश्रेद्धावतां जिज्ञासूनां धन्यवादाहार्हाः । यस्तस्य तेषां
शोभनेन ग्रन्थेनास्माकं भाष्यसंशोधनकार्यं सुकरं संवृत्तम् । अतः अस्मिन्श्रुतार्थभागप्रकाशनावसरे तेषां
नाम सानन्दं सोपकारं चोल्लेखनीयं मन्यामहे ।

अस्य ऋग्वेदभाष्यपुस्तकस्य प्रकाशने अद्ययावत्पर्यन्तं यैर्महाभागैरनल्पद्रविणप्रदानेन साहाय्यं
कृतं तेषामुपकारभरं सामोदं स्मरामः । तृतीयो भागः १९४३ ख्रिस्ताब्दस्यान्ते प्रकाशितः । तस्मिन्
काले पाश्चात्यदेशेषु महायुद्धं प्रारब्धचरमासीत् यस्य परिणामत्वेनात्र भारतवर्षेऽपि जीवनं दुष्करं
समजनि । चतुर्थभागसंपादनार्थं लिखितपुस्तकपठनादिकार्यं शनैः शनैः प्रचलितमासीत् । किं-
खिलवस्तुजातस्यातिमहार्थत्वान्मुद्रणविचारोऽप्यशक्यः संवृत्तः । एवं किंकर्तव्यतामूढेष्वस्मासु करुणा-
करणे श्रीवेदपुरुरूपेण प्रेरिताः श्रीमच्चन्द्रशेखर गोविन्द आगाशे-महोदयाः पुण्यपत्तनस्था अस्मत्साहा-
य्यार्थं प्रधाविताः । चतुर्थभागस्य मुद्रणार्थं चतुर्णां क्रयणे मुद्रणग्रन्थे च पर्याप्तस्य द्रविणस्य प्रदान-
मङ्गीकृत्य सुम्हान् खलु भारस्तैरूढः । तेषां कृतज्ञताप्रदर्शनमस्माकं परमं प्रियं च कर्तव्यम् । यस्तस्य
तेषां महता साहाय्येनैवास्य भागस्य प्रकाशनं संशकमभूत् । प्राचीनविद्याभ्यासपराङ्मुखेऽस्मिन्
कालेऽपि वेदादिप्राचीनग्रन्थानां रक्षणाम्यसनादिकार्यं सम्यक् प्रचलेदित्याश्वासयति आगाशेमहा-
भागानामिदं वदान्यता । तेषामभिलषितमनुसृत्यैव ऋग्वेदसंहितायाश्चतुर्थो भागः श्रीवेदपुरुरूपचरण-
कमलयोः समर्प्यते ।

एवं श्रीमताम् आगाशेमहोदयानां कृपया द्रविणचिन्तायां निरस्तायां मुद्रणपत्रसंपादन-
विषयकोऽन्यः प्रश्नोऽस्माकं पुरस्तत्समुपस्थितः । मुद्रणपत्राण्यतीव महार्घाण्यासन् तान्यपि न
सुलभानि । राज्यकृतां शासनानुसारेण तेषां संमतिं विना मुद्रणपत्रक्रयणं मुद्रणं चाशक्यमासीत् ।
अस्माभिः प्रार्थिता एतस्कार्याधिकारिणः मुद्रणपत्रसंपादने ग्रन्थमुद्रणे चावश्यकीं संमतिं दत्त्वोपकृत-
वन्तः । पुण्यपत्तनस्थ- 'डेक्कन पेपर मिल्स'-संचालकैरप्यात्मीयतया अस्माकमपेक्षितानि मुद्रण-
पत्राणि यथापूर्वमस्मदर्थं निर्माय शीघ्रं प्रदत्तान्यतस्ते धन्यवादाहार्हाः । एवं मुद्रणपत्रिकासु प्राप्तास्वपि

मुद्रणालयस्य कार्यं न समीचीनतया प्राचलत् । युद्धसंबन्धकार्येषु बहुधनलाभात् तत्रस्था बहवः कार्यं त्यक्त्वा गतवन्तः । १९४५ ख्रिस्ताब्दे युद्धसमाप्तिहेतोः मुद्रणालयसंचालकानां परिश्रमाच्चायं प्रत्युहो निरस्तः मुद्रणकार्यं च शीघ्रत्वेन निर्वर्तितम् । अतः अस्य भागस्य शीघ्रं समीचीनत्वेन च मुद्रणे यैः श्रीमद्भिः स. रा. सरदेसाईमहोदयैर्बहुं प्रयतितं तेऽतीव धन्यवादार्हाः । मुद्रणशुद्धयर्थं बहु प्रयतितेऽपि काश्चनाशुद्धयः संजातास्ता अन्ते प्रदर्शिताः । अस्मिन् भागे संहितापदपाठयो-
मुद्रणशुद्धयर्थं वेदमूर्ति-करबेलकर-भालचन्द्रशास्त्रिभिः पुण्यपत्तनस्थवैदिकस्मार्तधर्माश्रमसंचालकैः वैकुण्ठवासि-गोविंदभट्टफाटकमहाभागानां शिष्यवरैः प्रयतितमतस्तेषामुपकारं स्मरामः । पुण्यपत्तन-
वासिभिः पं. महेश्वरशास्त्रीजोशीमहोदयैर्व्याकरणविषये बहु साहाय्यं वितीर्णमतस्तेऽपि धन्य-
वादार्हाः । अस्मद्भवेदभाष्यग्रन्थसंपादनार्थं यैर्यैर्लिखितपुस्तकग्रन्थालयाधिकृतैः संशोधनालयाधि-
कृतैरन्यैश्च सज्जनैर्लिखितपुस्तकानि दत्तानि तेषामुपकारभरान्वदयं स्मरामः । तेषां साहाय्येन विना
इदं कार्यमेव नारप्स्यत । लिखितपुस्तकसंपादने पुण्यपत्तनस्थ-धाण्डारकरप्राच्यविद्यासंशोधन-
मन्दिरग्रन्थालयाधिकृतैः श्रीमद्भिः परशुराम कृष्ण गोडे-महोदयैरतीव साहाय्यमारचितमतस्तेभ्यो
धन्यवान् वितरामः । यैर्विद्वद्भिरस्मिन् ऋग्वेदभाष्यसंशोधनेऽस्मभ्यं बहुविधं साहाय्यं वितीर्णं
तेऽपि धन्यवादार्हाः । यैर्विद्वन्महाभागैः प्राचीनविद्याविषयकनियतकालिकेषु ऋग्वेदभाष्यभागानां
यथाकालं परीक्षणं कृतं तेऽप्यवश्यं धन्यवादार्हाः ।

अन्ते चायं चतुर्थो भागो विदुषां परितोषाः स्यादित्याशास्महे ।

वैदिकसंशोधनमण्डलम्, पुण्यपत्तनम्
१८६८ शाके वर्षप्रतिपदि

}

ना. श्री. सोनटके
चिं. ग. काशीकर

॥ श्रीः ॥

पाठभेदादिविषयकविचारः

मं = मॅक्समुल्लरमुद्रितपुस्तके । एतस्मात्पूर्वं यत्र *एतच्चिह्नं दत्तं तत्र तादृशः पाठः मॅक्समुल्लर-
महाशयैः लिखितपुस्तकेषु तथानुपलम्भात् स्वयमभ्यूहित इति मन्तव्यम् ॥

मु = मुम्बापुरीमुद्रितपुस्तके ।

उद्गीथ = लवपुर(लाहोर)मुद्रिते उद्गीथाचार्यविरचितऋग्वेदभाष्यपुस्तके । अस्मिन् पुस्तके
दशममण्डलस्य कियतश्चिदंशस्यैवोद्गीथभाष्यमुपलभ्यते (ऋ. सं. १०. ५. ४ आरभ्य १०. ३४. ३ पर्यंतं) ।
लवपुरस्थपण्डितभगवद्भक्तमहोदयानां सकाशे कियौश्चिदधिको भागो लिखितो विद्यते (ऋ. सं. १०.
३४. ५ आरभ्य १०. ८३. ५ पर्यन्तः) । अस्मत्पार्थनानुसृत्य तैः प्रेषितोऽयमधिको भागोऽप्यत्रोप-
युक्तः । अस्माभिरुपलब्धानामुपयुक्तानां च लिखितपुस्तकानां नामानि पूर्वमेव प्रास्ताविके दर्शितानि ।

§ = सर्वेषु लिखितपुस्तकेषुपलभ्यते । × = सर्वेषु लिखितपुस्तकेषु नास्ति ।

॥ नवमं मण्डलम् ॥

पञ्चाष्टकभाष्यसंशोधनार्थमुपयुक्तानि लिखितपुस्तकानि—ग (१, २, ३), घ, त (१, २,
३, ४, ५, ६, ७), भ (१, २, ३, ४, ५)

[९. १] १. १९ [२] हिरण्यपाणिरभिपुणोति—एतद्वचनं कत्यमिति न ज्ञायते । ऋ.
सं. ९. ७५. ३; ९७. १ भाष्येऽप्येतदुद्धृतम् ॥ २. ३ [४] धानाद्यन्नेन—*मं-मु । रसात्मके-
नान्नेन—ग-भ १. २. ३. ५; धात्मकेनान्नेन—घ; धानाद्यात्मकेनान्नेन—त; रसात्मकोनान्नेन—भ ४ ॥ ९.
[५] त्वत्परिचरणमेव—भ १ । तत्परिचरणमेव—मं-मु इतरेषु च ॥

[९. २] ३. १७ [२] पसरः पानीयमन्धः—ग-त १. २. ६-भ २. ३-मं । पसरः पानीय-
मन्ध अन्नं—घ; पसरः पनीयमन्ध—त ४. ५-भ ४; पसरः पानीय अन्ध—त ७; पसरः पानीयमन्ध—भ १; पसरः
पानीयं मधु—मु ॥ २५ [४] तदा महान्तं—ग-घ-भ । तत्तदा महातं—त-मं-मु । ऋचि ' तत् '
नास्ति ॥ ४. २ [५] ममृजे मृज्यते—*मं-मु । ममृजे ममृज्यते—घ; ममृजे ममृज्यते—त-भ १. २. ३;
ममृज्यते—भ ४ ॥ १० [७] कर्मच्छा—*मं-मु । कर्मच्छोः—ग-घ-त-भ ४; कर्मः—भ १; कर्मणः—
भ २; कर्म-भ ३ ॥ २५ [१०] भवसि—मं-मु । भवा-त; भव-भ ॥

[९. ३] ५. ३ [१] द्रोणकलशानि—नपुंसकलिङ्गप्रयोगविन्यः ॥ ५. ७ [२]
अथर्यो विपः—*मं । अध्वर्यवः—§ । विपः कक्ष्याः—मु ॥

[९. ४] ७. २३ [९] आत्मनी विधा—ग-त १. २. ६. ७-भ ३-मु । आत्मनि धा—घ;
आत्मने विधा—त ४. ५-भ २; आ० आत्मने विधा—भ १; आ आ अते विधा—भ ४ । आत्म-
विधा—मं ॥

[९. ५] ८. २५ [२] तनूनपादत्र—मं-मु । तनूनां पौत्रः—ग; तनूपात्रः—त १. २. ६;
तनूनपात्रः—त ४. ५. ७-भ २. ४; तनूनपात्रः—भ १; तनूनपः—भ ३ ॥ अद्भ्योऽश्वो—*मं-मु ।
अद्भ्योऽश्वो—ग; अभ्यः संवो—त १. २. ६; अद्भ्यः संवो—त ४. ५-भ १. २. ४; अद्भ्यः संवो—त ७;
अक्ष्य संवा—भ ३ ॥ इयं ध्रुतिः कुत्रत्येति न ज्ञायते ॥ १८ [२] द्वाभ्यां धाराभ्यामाग्रयणं

गृह्णाति । कुत उद्धृत्यं भ्रुतिः १ ॥ ९.१४ [७] निरुक्तपाठोद्धरणे भाष्यकारः ' बेरा ददातीति बेरा दधातीति ' इत्यंशं त्यक्तवान्, ' धारयत इति ' अस्य स्थाने ' धारयतीति ' पठितवान्, पुनरपि ' वेन्दवे द्रवतीति वेन्दौ रमत इति ' इत्यंशं नोद्धृतवान् । ९. २८. [९] अहमाह्वयामि— ग-त-भ १.२.४.५-मु । आह्वयामि-घ-भ ३-मै ॥ १०. १३. [११] आगच्छत—घ-भ ४ । प्रत्या- गच्छत—मै-मु इतरेषु च ॥

[९. ६] ११. १३ [६] तं—मै-मु-× ॥ १८. [७] आप्यायितवन्—मै-मु । आप्यायितवान्—९ ॥

[९. ७] १. २ गायत्रं छन्दः । अबद्धमेतत् । ' गायत्री छन्दः ' अथवा ' सूक्तं गायत्रम् ' इति भाष्यम् ॥ ६. [१] सृज्यन्ते—*मै । हविर्धानं सृज्यन्ते—ग १; हविर्धानात् सृज्यन्ते—ग २; युक्तान् ज्यन्ते—घ; हविर्धाना सृज्यन्ते—त-भ ॥ १०. [२] ' धारा ' इति पदपाठः । ' धाराः ' इति भाष्यकारेण स्वीकृतम् ॥ १३. [३] एतदेव दर्शयति । अस्य प्रयोजनं नावगम्यते ॥ १३. १७. [९] संजयन्तं—ग-भ १.२.४-मै-मु । संजयितं—घ-त-भ ४ ॥

[९. ८] १४. ३ [३] अभिलषितः—भ १.२.४-मै-मु । अभिलषितं—ग; अभि- लषितः—त ॥

[९. ९] १५. १५ [१] वयांसि श्येना अतिथयः पर्वतानां लंकुभ इति । अस्याः श्रुतेर्मूलं नोपलब्धम् ॥ ५. [१] आगच्छन्—मै-मु । अगच्छन्—ग-त ४.५-भ; अगच्छत—घ- त १.२.७ ॥

[९. १०] १७. ३ [१] प्र स्वानासः । ' प्र ' इत्युपसर्गस्य क्रिययान्वयोऽपेक्ष्यते ॥ २६. [६] हरस आहरस आहर्तारश्च—*मै । हरसः अहर्तारश्च—ग; हरसे हरसः आहरसः आहर्तारश्च—घ; हरसे हरसः आहर्तारश्च—त १.२.६.७-मु; हरसः आहर्तारश्च आहर्तारश्च—त ४.५-भ ४; हरसः आहर्तारश्च—भ १.२.३ । ' हरसे ' इति पदस्य स्थाने ' हरसः ' इति भाष्यकारैः पठितम् ॥ १८. १ [७] सप्रजामयः इति पदं भाष्यकारा विभज्य व्याख्यातवन्तः ॥

[९. १२] २०. ११ [३] निवसति—भ १.२.३ । अविवसति—ग; मिश्रयति—घ-मै-मु; निगसति—त; निगसति—भ ४ ॥ २१. ७ [८] पदा पदानि—भ-मु । पदानि—ग-घ-त-मै ॥

[९. १३] २१. २२ विद्यादनुक्तेऽपि लाघवाया दृढश्च्युतान्—त १.२.६-भ १-मै-मु ॥ विद्यादनुलोके घवापादञ्च्युतात्—ग; विद्यादनुलोकेयवाया दृढश्च्युतात्; विद्यादनुलोके घवाया बृहश्च्युतात्—त ५; विद्यादनुकोपि लाघवाया दृढश्च्युतात्—त ७ । अयमानुष्ठुभः श्लोको भाष्यकारैः कुत उद्धृत इत्यन्वेष्टव्यम् । अनु. भाष्यं द्रष्टव्यम् । ऋ. सं. ५. ४१. ७; ९. ७२. १ भाष्ये-ऽप्येकः श्लोकार्धो व्याकरणप्रक्रियात्मकः समुद्धृतोऽस्ति । षड्गुरुशिष्यस्य सर्वानुक्रमणीभाष्य एतादृशी छन्दावद्धरचना दर्शयते । ऋग्वेदभाष्यकारो माधवभट्टोऽपि स्वभाष्ये अनुष्ठुछन्दोवद्धाः कारिका आराचितवान् । २२. १० [३] अन्नलाभ इत्यर्थः—भ १.२.३.५ । ज्ञानलाभ इति—ग-घ-त-भ ४-मै-मु ॥

[९. १४] २३. २५ [२] ' यदी ' इति संहितापाठः । ' यदीम् ' इति भाष्यकाराः पठितवन्तः । अग्रिमे मन्त्रे पुनरपि ' यदी ' इति संहितापाठः । तत्र तावत् भाष्यकाराः ' यदि ' इति

यथापदपाठं गृह्णन्ति ॥ २४. ८ [४] जिघ्रते—घ-भ४-मं । जिघ्रते—मु इतरेषु च । ‘जिघ्रते’ इति संहितापदपाठयोः । मं-पुस्तके ‘जिघ्रते’ इति संहितापदपाठयोः विद्यते तदशुद्धम् । भाष्यकाराः ‘जिघ्रते’ इति पठित्वा व्याख्यातवन्तः । ऋ. सं. १. ५४. १० द्रष्टव्यम् ॥ १६. [६] यं विदे— इति प्रतीकद्वयं न व्याख्यातम् ॥

[१. १५] २६. २० [८] तम् एतमु—घ-त१.२.३-मु । तं-मं इतरेषु च ॥

[१. १६] २८. ४ [७] पिप्युषी आप्याययन्ती—*मं-मु । पिप्युषी आप्यायती—घ; ग-त-भ-पुस्तकेषु नास्ति ॥ ८ [८] अथवा—ग-*मं-मु । अथ—त१.२.६.७-भ; अथा—त३. ४.५ ॥

[१. १७] २९. ४ [५] न इति पदं न व्याख्यातम् ॥

[१. १९] ३१. १७ [३] पुनानः पूयमानः—ग-घ-त१.२.३.४.५.७-भ-मु । पुनानः तद्-मं ॥

[१. २१] ३४. ९ [४] प्राप्नुवन्ति—ऽमं-मु । ‘प्राप्नुवन्ति’ इति भाष्यम् । ‘रथम्’ इति पदम् ‘अर्थम्’ इत्यर्थे गृहीत्वा ‘अभिमतं देशम्’ इति भाष्यकारैः व्याख्यातं इति मंसमुल्लरमहाशयैः संसूचितं लङ्कावश्यकं प्रतिभाति ॥ १४. [५] वेनं कामयन्तम्—कमघातो-रात्मनेपदत्वात् ‘काम्यमानम्’ इति भाष्यम् ॥ १५ [५] अरावा.....प्रयच्छति—त३.४. ५-भ-मं । अरावा अदातृशब्दरहितः संपन्नः सन् प्रयच्छति—घ-त१.२.७-मु; अरावा अदातृ-शब्दरहितः सन् प्रयच्छति—तद् । ‘अरावा अदाता न किञ्चित्प्रयच्छति प्राप्तकामः स एव प्रयच्छति’ इति स्यादिति मंसमुल्लरमहाशयाः संसूत्रयन्ति ॥ २६ [७] प्रेरयन्—ग-*मं-मु । प्रेरयन्—घ-त-भ ।

[१. २२] ३५. १८ [४] श्राम्यन्ति—ग । श्राम्यन्ति—घ-त-भ-मं-मु ॥ ३६. १ [६] पृथिव्या चान्तरिक्षेण—ग-भ३-मु । पृथिव्यां चान्तरिक्षेण-त-भ१.२.४ । पृथिव्यां चान्तरिक्षे-मं ॥

[१. २३] ३६. १८ [२] रूपकव्याहारेण—भ३-*मं-मु । रूपकद्वारेण—ग; रूपकव्यहारेण—त-भ२.४; सूफकव्याहारेण—भ१ ॥ ३७ [४] तत्रामिश्रितो—*मं-मु । मिश्रितो—घ; तथा-मिश्रितो—त; तदामिश्रितो—भ२ ॥ तमभि पवन्त—*मं-मु । त अभि पचन्त—घ; तमभि पचन्त—त१.२.६; तं अभि पचन्त—त३ ॥ ३७. ९ [६] क्षरसि—भ२.३० । रक्षसि—भ१; क्षरसे—मं-मु इतरेषु च ॥

[१. २४] ३८. ८ [५] उदराय—ग-*मं-मु । उदराय—त-भ२.४; उदकाराय—भ१ ॥ ११. [६] हन्तरिन्दो । हन्तरिन्द्र—ऽमं-मु । “हन्तरिन्दो इति भाष्यम् किन्तु लिखित-पुस्तकेष्वेतादृश्याभ्युतेः साधारणत्वान्नात्र अभ्युह उचितः” इति मंसमुल्लरमहाशयैः टिप्पण्यां लिखितम् । परं भाष्यपाठनिर्धारणे केवलं लिखितपुस्तकपाठो नालं मन्त्रार्थोऽप्यवधारितव्यो भवतीति स्वयं तैरेव लिखितम् । एतदनुसारेण स्वयं तैरपि बहुत्र पाठा अभ्युहिताः । अत्र ‘इन्दो’ इत्याव-श्यकं । ‘इन्द्रो’ मास्तु इति व्यक्तं प्रतीयमाने सति अभ्युहः किमर्थं नाश्रयणीयः ? सामवेदस्य सायणभाष्ये (२. ३. २. ३. ६) ‘हे सोम’ इति व्याख्यातमिति तैरेवोल्लिखितम् । ऋ. सं. १. ९१. ५; ६. १७. ११; ८. १२. १७; ९. १. ३; १७. १; २५. ३; २८. ३; ३७. ५;

६१. २०; ८८. ४; ८९. ७; ११०. १; १०. २५. ९ अत्र सोमे वृत्रहन्तृत्वं कक्षितम् ॥
१५ [७] वल्त्यात्मकः सोमो—मँ । मन्वात्मक सोमो—ग; वल्त्यात्मकः सोमो—घ-मु; वल्त्यात्मक
सोमो—त; वल्त्यात्मकं सोमो—भ ॥

[९. २६] ४०. ७ [४] भुरिजोः—ग-त१.२.३.४.५.७-भ१.२-मु । भुरिजोः—घ-त६-
भ४-मँ ॥ १६ [६] सोम तं—ग-घ-त४-भ । सोम-त१.२.३.६.७ । सोम उक्तगुणविशिष्टं तं
त्वा त्वां—मु ॥

[९. २७] ४१. ७ [३] वननीयेषु—ग-त६-भ३ ! वननीयेषु पात्रेषु—त१.२.४-भ१.
२.४-मँ-मु ॥ १७ [५] सोमस्त्रावणे... सोमस्याप्यायनात्—ग-मँ-मु । समस्त्रावणे
(समस्त्रावणे—भ२.४; समस्त्रावणे—भ१.३) सूर्यस्य कः प्रसंग इति न वाच्यं । तं सूर्यरश्मिभिरेव
सोमस्याप्यायनात् (°व्यायमानात्—त ७)—त-भ ॥

[९. २८] ४२. १० [३] अतिशयेन—भ । विशेषण—ग-त-मँ-मु ॥

[९. २९] ४३. ५ [२] अयं वै ज्योतिर्यत्सोमः । एतच्छ्रुतेर्मूलस्थानमन्वेषणीयम् ॥
१० [३] शोभनाभिभावुकानि—ग-भ२.३.४-मँ-मु । साम्. भा. २.९.१.१.३ । शोभनानि—
घ; शोभनानि भावुकानि—त-मु ॥ २० [५] अमुञ्चन्नित्यर्थः—मँ-मु । मुञ्चतीत्यर्थः—ग; अमु-
चनित्यर्थः—त१.२.३.६.७; अमुञ्चन्नित्यर्थः—त४.५-भ१.२.४; अमुचेन्नित्यर्थः—भ३ ॥ २१ [५]
रञ्जेति—ग । रक्षयेति—घ-त-भ-मँ-मु ॥

[९. ३०] ४४. ९ [२] इन्द्रियमपि-करं—त-भ१.२.४-मँ । इन्द्रियं प्रियकरं—ग;
इन्द्रियमपि गमस्त्योः करयो—भ३ । इन्द्रियमपि कर्त्तुम् । ' इन्द्रियमपि वा बलकरम् ' इति स्यादिति
मैक्समुल्लरमहाशया अभ्युद्विग्न । ऋ. सं. १. १०३. १; २. १६. ३; ४. २४. ५ द्रष्टव्यम् ॥
२८ [६] ब्रूते यजमानः स्वीयान्—भ१.२-मँ-मु । ब्रूयान् तेजस स्वीयात्—ग; ब्रूते यजमान
स्वीयान्—त२. ६; ब्रूते यजमा स्वीयान्—त३-भ४; ब्रूयं तेजसा स्वीयान्—त५; ब्रूते यजमानः
स्वायान्—भ३ ॥

[९. ३१] ४२. ५ [१] सुध्यानाः—मँ-मु । स्वानाः—घ-त; स्ताध्यानाः—भ ॥ ११
[२] अस्मभ्यमित्यर्थः—मँ-मु । अस्मभ्यं देहीभ्यः—ग; अस्मदित्यर्थः—त; अस्मदित्यमित्यर्थः—
भ ॥ २७ [६] जगदाप्यायिकत्वेन तत्त्वामित्वं । जगदाप्यायनं स्वामित्वं—ग; ' जगदाप्यायिनं—
स्वामित्वं—त-भ४; जगदाप्यायिकत्वेन—स्वामित्वं—भ१.२.३ । जगदाप्यायिकत्वं तत्त्वामित्वं—मँ ।
जगदाप्यायकत्वं तत्त्वामित्वं—मु ॥

[९. ३२] ४७. ९ [६] मह्यमस्मभ्यमित्यर्थः—ग-भ४-मँ-मु । मह्यमभ्यमित्यर्थः—
त; मभ्यमित्यर्थः—भ१; मस्मभ्यमित्यर्थः—भ२; अस्मभ्यमित्यर्थः—भ३ ॥

[९. ३३] ४७. १६ [१] किमिव—त१.२.३.६.७-मँ-मु । किं-ग-घ-भ; किं-
त४.५ ॥ १७ न । ते—मु । ते—ग; तं—त-भ४; न—भ१.२.३-मँ ॥ दृष्टान्तो दर्शितो—
मँ-मु । दृष्टांतः दर्पितो—त१.२.६; दृष्टांत दर्पितो—त३; दृष्टांतः दर्पितो—भ१; दृष्टांत तदर्पितो
भ४ ॥ २२ [२] द्रोणानि द्रोणकलशान् प्रति—घ । प्रति द्रोणानि द्रोणकलशान् (१)—मँ-मु

इतरेषु च ॥ २३ इतरेऽपि पात्रा—*मं-मु । इतराणि पात्राणि-ग; इतारपि (=इतरेपि) पात्रा-त१. २. ७-भ४; इतारिपि पात्रा-त३.५; इतरोपि पात्रा-त४; तारपि पात्रा-भ१; इतरपि पात्रा-भ२; इतराण्यपि पात्राणि-भ३ ॥ २६ अथवैकमेव—*मं-मु ॥ अस्माकं अथवैकमेव-ग-भ३; अस्माकं अथैकमेव-त-भ१.२.४ ॥ ४८. १८ [६] °समुद्रमुद्रित°—भ१.२.३-°मं-मु । °समुद्रभूत-मुद्रित°—ग-त१.३.४.५.७-भ४; °समुद्रभूदित°—त२.६ ॥

[९. ३४] ४८. २५ [१] अथ प्रत्यक्षेणोच्यते । अग्रिमं वाक्यं तु परोक्षमेव ॥ ४९. ७ [४] सूक्तद्रष्टृर्ऋषेः सोऽयं—*मं-मु । सूक्तद्रष्टृर्ऋषेरयं-ग; ऋषेः योयं-घ; सूक्तद्रष्टृर्ऋषयेयं-त-भ२.४ । सूक्तद्रष्टृर्ऋषयेयं-भ१ ॥

[९. ३५] ५०. १७ [५] माधवस्तु.....चकारा१ कोऽयं माधव इति न ज्ञायते । ऋ. सं. १०. ८६. १ भाष्ये °माधवमष्ट उल्लिखितः । अयं ऋग्वेदभाष्यकारो वैकटार्यमुत इति कुन्हन् राजा-महोदयैः । स्वयं प्रकाशिताया ऋग्वेदानुक्रमण्या उपोद्घाते साधितम् । स एव माधव-मष्टोऽत्रापि निर्दिष्टो वेत्यन्वेपणीयम् ।

[९. ३६] ५०. ३८ [१] अधिषवण°—ग-घ-मु । अभिषवण°—त-भ-मं ॥ ३० युद्धमितरेतरकर्षणात्—ग-°मं । यद्धमितरेतरर्षणात्—त-भ२.४; यवमितरेतरथर्षणात्—भ१; युद्धमितरेतरधर्षणात्—मु ॥ कामति—भ१.२ । कामयति—मं-मु इतरेषु च ॥

[९. ३७] ५२. १२, [४] महर्षेः अधि—*मं-मु । त्रितमहर्षेधि-ग; महर्षेः यत् अधि-घ; महर्षे यद्यधि-त-भ ॥

[९. ३९] ५४. ८ [२] अनिष्कृतमसंस्कृतं—ग-भ२-°मं-मु-साम. भा. २. ३. १. ४. २ । अनिष्कृतं संस्कृतं—मु इतरेषु च ॥

[९. ४०] ५६. २ [६] लुपृथिव्याख्ययोः—त१.२.६-भ२-मु । द्युपृथिव्याख्ययोः—त३.५-भ४ । द्यावापृथिव्याख्ययोः—ग-मं ॥

[९. ४१] ५६. ८ [१] °एवं चोपमीयन्ते—*मं । ये चोपमीयन्ते-ग; एव चोपमीयन्ते-त-भ४; एवं चोपमीयन्ते-भ२-मु ॥ १५ [२] बन्धनं दुराव्यं दुष्टमतिं च—*मं । दुष्टमतिं च-ग-त३.४.५-भ२.३; राक्षससंबन्धिनं दुराव्यं-घ; बन्धनं दुराव्यं तद्व्यं दुष्टमतिं च-त२.६.७-भ१-४ । बंधं दुष्टमतिं च-मु ॥ १६ अव्रतमकर्माणं—*मं । अव्रतं कर्मणां-ग-घ; अव्रतकर्मणां-त-भ३; अव्रतकर्मणां-भ२.४; अव्रतं दुराव्यं तद्व्यं कर्मणां-मु ॥ ५७. ५ [५] तदुपलक्षितमहुरुच्यते—*मं-मु । तदुपलक्षितमज्वते-ग; तदुपलक्षमज्वते-ज१; तदुपलक्ष्यतमज्वते त२.७; तदुपल ... तमज्वते-त४.५-भ१.३.४; तदुपलक्षितमज्वते-त६; तदुपल... तमज्वते-त३; तदुपलक्षण ... तमज्वते-भ२ ॥

[९. ४२] ५७. २५ [३] के । सोमाः । कीदृशाः—त१.२.६.७-भ१.२-मु । के सोमाः—भ५ । सोमाः—त३.४.५.भ३.४-मं ॥ ऋ. सं. ९. २६. ६; ३१. १; ४०. ५; ६; ४१.

३; द्रष्टव्यम् ॥ ५८. १ [४] दुहानो दधानः—*मं-मु। दधावः दुहानः-ग; दुहानः-घ; दधानः-त-भ ॥

[९. ४३] ५९. ५ [५] अयमिन्दुर्वाज°—*मं। इन्दुर्वाज°-ग; यमिदवाज°-त १.३.४.५-भ१.३; यमिदवाज°-त६; यमिदुः यमिदवाज°-त७; यमिदुः वाज°-भ२; यमिवाज°-भ४। य इन्दुर्वाज°-घ-मु ॥ ७ 'इडभावे च—*मं। इडभावश्च-ग-त-भ-मु ॥

॥ षष्ठाष्टकः समाप्तः ॥

सप्तमाष्टकभाष्यसंशोधनार्थमुपयुक्तानि लिखितपुस्तकानि—ग (१, २, ३), त (१, २, ३, ४, ५, ६, ७), भ (१, २, ४, ५, ६, ७)। भ६-पुस्तकं द्वितीयाध्यायस्य एकोनविंशे वर्गे (६८ तमे सूक्ते) प्रारभ्यते।

[९. ४४] ६२. ३ [६] गातुवित्तमः पुण्य°—गं३-*मं। गातुवित्तमहः पुण्य°-ग१. २; गातुवित्तपुण्य°-त-भ-मु ॥

[९. ४५] ६२. १४ [२] अभिगच्छ—ग-त१.२.७-भ४-*मं-मु। अभिगच्छति—त४.५; अभिगच्छतु—त६-भ१.७ ॥ १५. देवानायाचस्वेत्यर्थः—त३-भ१। देवानां पवस्वेत्यर्थः—ग; देवानां यावस्वेत्यर्थः—त१.२; देवानां याचस्वेत्यर्थः—त६-भ७; देवानां याचस्वेत्यर्थः—भ४। देवानां पवस्वेत्यर्थः—त५-मं-मु ॥ ६३. २ [५] अनूपत अस्तुवन्—त१.२-भ१-*मं-मु। अनूपत स्तुवते-ग; अनूपत स्तुवन्—त३.४.५.७-भ२.४; अनूपतास्तुवत्—त६; अनूपतास्तावन्—भ६ ॥

[९. ४६] ६३. १२ [१] जाता वा—ग-भ। वा जाता वा—त१.२.३.७; जाताः—त५। वा जाताः—मं-मु ॥ २२ [३] वर्धयन्ति—ग-भ। प्रवर्धयन्ति—त-मं-मु ॥ ६४. ६ [६] विशः—*मं-मु। विशः—ग-त३.४.५-भ२.४; विशेषः—त२.७; अण्यः—त६-भ६ ॥

[९. ४७] ६४. १७ [२] अस्य—§। कृतान्यस्य—मं ॥ असुराणां नाशकानि—त१.२.७। असुराणां हिंसकाव-ग; असुराणां हिंसकानि—भ१ (२)। असुराणां—त३.५.६-भ२-६-मं। एतन्मन्त्रपूर्वार्धस्य भाष्यं मु-पुस्तके विभिन्नं वर्तते—'अस्य यस्यैतस्य सोमस्य दस्युर्हणा दस्यूनामसुराणां हर्हणा नशकानि कर्त्वा कर्माणि कृतानीत् अस्माभिरेव कृतानि शोयं' इ. ॥ ६५. ४ [५] शत्रून्—भ१ (२)। शत्रून्—भ४। शत्रून्—मं-मु इतरेषु च ॥

[९. ४८] ६५. २१ [३] हे सोम—ग-भ। हे सुक्रतो शोभनकर्मन् (°कर्मबन्—त४-भ४) पवमान सोम—त-मु। हे पवमान सोम—*मं। 'सुक्रतो' इति पदं 'सुक्रतुः' इति पठित्वा भाष्यकारैः व्याख्यातम्। 'सुक्रतुः सुप्रज्ञः' इति भाष्यगतं व्याख्यानं मु-पुस्तके त्यक्तम्। एतदप्रामाणिकम्। 'पवमान' इति पदमप्यनावश्यकम्। एतत्त्यक्तस्य द्वितीयमन्त्रभाष्यं द्रष्टव्यम् ॥ २६ [४] स्वर्दशे सर्वदशे—*मं-मु। स्वर्दशे—ग-त३.६-भ; सर्वदशे—त१.२.५.७; सर्वदशे त४। 'स्वेः। दशे' इति भिन्नः पदपाठः ॥ २७ साधारणमित्समानमेव—त६-भ१.२.४-*मं-मु। साधारणमित्समानमेव—त१.२.४.५.७; साधारणमित्समानमेव—भ६ ॥

[९. ५०] ६७. १३ [२] यज्ञमिच्छतो—त३-भ१.२.४। यज्ञमिच्छतु—त६-भ६.७। यज्ञमिच्छतो—त१.२.४.५.७-मं-मु ॥ २२ [४] योनिं स्थानं—ग-त३.६-भ

१.६.७ । योनिमुदरं स्थानं—त१.२.४.५.७-भ२.४-मं-मु । अयं मन्त्रः पूर्वमागतः (१.२५.६) । तत्र ' योनिं स्थानम् ' इत्येव व्याख्यानमस्ति ॥

[१. ५१] ६८. १४ [३] व्याप्नुवन्ति प्राप्नुवन्ति—ग । व्याप्नुवन्ति—त१.२.६-भ१.६.७; व्याप्नुवते व्याप्नुवन्ति—त३.४.५.७-भ२-मं-मु ॥ २१ [५] अर्ष गच्छ—*मं-मु । अभ्यर्ष अभिगच्छ—ग; अर्ष गच्छसि—त१.२.३.४.५.७-भ२.४; गच्छसि—त६-भ६; र्ष गच्छसि—भ१ ॥

[१. ५२] ६८. २३ शुक्षः इत्यनु°—ग-त२-*मं-अनु । शुक्षेत्यनु°-मु इतरेषु च ॥

[१. ५३] ६९. २५ [१] स्पृधः स्पर्धमानाः । ' परिस्पृधः ' इति प्रतीकम् ॥ ७०. ३ [२] च निमित्ते—त३-भ१-*मं-मु । धनं निमित्ते—ग; च निमित्ते—त१.२.७; च निमित्त—त४.५-भ२.४.७ ॥ ७ [३] त्वां-यो दुर्बुद्धिः—त३.७-भ१.२.४-*मं-मु । त्वां ध्रुयो दुर्बुद्धिः—त१.२.५; दुर्बुद्धिः—त४; त्वा यो-दुर्बुद्धि—त६; त्वां यो दुर्बुद्धि—भ७ ॥

[१. ५४] ७०. १७ [१] अपरिमितस्य द्रष्टारं—त३.६-भ१.२.६.७ । आदातारं ऋषिमतीन्द्रियस्य कर्मफलस्य, द्रष्टारं—ग । अपरिमितस्य कर्मफलस्य दातारं—त१.२.५.७-भ४ मं-मु ॥

[१. ५५] ७१. ११ [१] सौभगा स्रौभगानि—ग-त३-भ४-मु । सौभगा सौभगा—भ२ । सौभगानि—त२.४.५-भ१.७-मं ॥

[१. ५६] ७२. १० [३] दश दशसंख्याकाः—त३-भ२. ४ । दशसंख्याका—मं-मु इतरेषु च ॥ १५ [४] इन्द्राय इन्द्रार्थं—ग-त३-भ१.२.४.७-मु । इन्द्रार्थं—त२.४.५.७-मं ॥

[१. ५७] ७२. २३ [१] अस्मदर्थं—त२.३.४.६.७-भ२.६.७-मु । अभि अस्मदर्थं—त१.५ । नोऽस्मदर्थं—मं ॥ ७३.७ [४] सः अभिषुतः पुनानः—ग-त३-भ२.५ । अभिषुतः पुनानः—भ१.६.७ । पुनानः—त२.४.५.७-भ४-मं-मु ॥

[१. ५८] ७३. १ [१] ' धारा सुतस्यान्धसो ' इत्यस्यानन्तरं ' धारयाभिषुतस्यान्धसः ' इत्यधिकं निरुक्तपाठे ॥ २८. [३] ऋग्वेदभाष्ये शाट्यायनकब्राह्मणवचनानि बहुत्र (ऋ. सं. १. ५१. १३; ८४. १३; १०५ प्रस्ता.; १०५. १०; ५. २. १; ७. ३२ प्रस्ता.; ३३. ७; ८. ९१. १; ३; ५; ७; १०. ३८. ५; ५७. १; ६०. ७) उद्धृतानि ।* वैकटमाधवस्य ऋग्वेदभाष्येऽपि शाट्यायनकवचनानि बहुत्र उद्धृतानि ।* शाट्यायनकब्राह्मणस्य जैमिनीय-ब्राह्मणेनातीव संभ्यं दृश्यते । जैमिनीयब्राह्मणस्य किञ्चाश्विदंशः कलण्डमहोदयैः^१ मुद्रापितः । ऋग्वेद-भाष्यलिखितपुस्तकेषु शाट्यायनकपाठानां प्रायोऽशुद्धत्वात् जैमिनीयपाठतुलनया शाट्यायनक-पाठशोधनं सुशकम् । एतस्मिन् विषये आर्टेल्लमहोदयैः^२ बहु प्रयतितम् । बटकृष्णघोषमहोदयैरपि छसब्राह्मणवचनशोधनं धकृत्य निबन्ध आरचितः^३ । तद्वताः शाट्यायनजैमिनीय ब्राह्मणपाठा अस्मिन् पाठभेदादिविषयकविचारे तत्तत्स्थानेषु निवेशिताः ॥ ३०. [३] प्रतिममृशाते—*मं । प्रतिप्राते—ग; प्रतिमृशाते—त-भ१.२.४.७-मु; प्रतिप्रमृशाते—भ७ । नाविवेदं । नाविदं—शाट्या. ब्रा.; जै. ब्रा. ७४. ५ [४] त्रिशतं त्रिशतानि—त३-भ१.२.४ । त्रिशतं—ग; त्रिशतं शतानि—त; त्रिशतं त्रिशतानि—भ७ । त्रिशतं त्रीणि शतानि—*मं । ' त्रिशतम् ' इति पदं ' त्रिशतम् ' इति पठित्वा

भाष्यकारैः व्याख्यातामिति व्यक्तं, परं 'त्रीणि शतानि' इत्यभ्युहोऽनावश्यकः । 'त्रिशतानि' इत्यलम् ॥

[९. ५९] ७४. २३ [३] उपद्रवाणि । उपद्रवशब्दः पुंलिङ्गः ॥ २७ [४] विश्वानि—भ१.४.७ । विश्वान्-ग-त१.२.३.६.७-भ२-मु; विश्वानेब-त४.५-मं ॥

[९. ६०] ७४. २९ पुरउष्णिगाद्यद्वादशका द्वयष्टका—*मं । पुरउष्णिमगाद्यद्वादशकाष्टका-ग; पुरउष्णिगाद्यद्वादशकोद्वयष्टकौ-त-भ.४; पुरउष्णिगाद्यद्वादशको द्वयष्टकाः-भ१.७; पुरउष्णिगाद्यद्वादशको द्वयष्टकौ-मु ॥

[९. ६१] ७५. २९ [२] तुर्वशं तुर्कानामकं—त३-भ१.२.४.५-मु । शानामकं-ग; तुर्वशं नामकं-त१.२.६; तुर्वशानामकं-भ७ । तुर्वशानामकं-त४.५.७-मं ॥ ७६. २४ [८] संगच्छते—त३-भं । संगच्छेति-त । संगच्छति—*मं सप्तममन्त्रभाष्यं द्रष्टव्यम् ॥ ७७. १० [११] विश्वा विश्वानि । 'विश्वानि' इत्येव तु प्रतीकम् ॥ १४. ९ [१२] धनस्य—ग-त३-भ । अन्नस्य-त-मं-मु । बरिवःशब्दो विशेषतो नम्रे मण्डले सर्वत्र धनवाच्येव ॥ २५ [१४] 'संशिश्वरीरिव' इत्येकं पदं सं + शिश्वरीरिव इति विभज्य व्याख्यातम् ॥ ७८. ४ [१६] चित्रं विचित्रं—त३-भ१.२.४ । चित्रं-त२.४.५.६.७-भ७-मं-मु ॥ ७९. ७ [२३] 'हे मीद्वः सेक्तः सोम पुनानः पूयमानस्त्वम्' इत्ययं भाष्यभागः सर्वेषु लिखितपुस्तकेषु मु-पुस्तके च भाष्यारम्भे गृहीतोऽस्ति ॥ १२ [२४] प्रबुद्धो—*मं-मु । प्रबुद्धो-ग-त-भ ॥

[९. ६२] ८१. २० [७] सृज्यन्ते—ग-त३.४-भ२.४.७ । असृज्यन्ते-त१.२.५.६.७; सृज्यन्ते-भ१; असृज्यन्त-मं-मु ॥ ८२. ४ [१०] चेतति—ग-त३-भ१.२.७ । स चेतति-त-भ.४-मं-मु ॥ ज्ञायते—ग-भ१(२); संज्ञायते-त२.३.४.६.७-भ१.७; स ज्ञायते-त१.५-मं-मु ॥ २७ [१६] सोमः—ग-त३.७-भ१.२.७ । सोमश्च-त२.४.५.६-भ.४-मं-मु ॥ ८४. १ [२४] जमदग्निना जमदग्निनाम्ना—भ१(२).४ । जमदग्निं जमदग्निनाम्ना-त३-भ२; जमदग्निनाम्ना-त१.२.७-भ१.७-मं-मु ॥ परितः स्तोतव्यानि—भ१.४.७ । परितोतव्यानि-त३-भ२ । परितः श्रोतव्यानि-त२.४.५-मं-मु ॥ १५ [२७] तुभ्य तुभ्यं—त३-भ१.२-मु । तुभ्यं-त२.७-भ.४.७-मं ॥

[९. ६३] ८५. १६ [१४] 'अति' इति पदस्य स्थाने 'आप्ति' इति भाष्यकारैः पठितं दृश्यते । ८६. ४. [८] सूर्यस्य—ग-त३-भ१.६.७ । प्रेरकस्य सूर्यस्य-त-भ२.४-मं-मु ॥ एतवः—ग-त३.७-भ-निघण्टु । एतवा-त२.४.५-मं-मु ॥ ८७. १ [१५] दधि दध्या-शिरः दधिसंस्कृताः—ग-त३-भ । दधिसंस्कृताः-त-मं-मु । स्वीकृतपाठो मंसमुल्लरमहाशयैः नोपलब्धः । ऋ. सं. ९. ६५. १ भाष्ये स्वसारः इति पदभेदद्वीत्वा व्याख्यातमस्ति ॥ ६ [१६] ते तव । 'ते' इति संहितायां नास्ति ॥

[९. ६४] ८९. ५ पवमानसौम्यम् । पवमानसौम्यमिति साधु ॥ ९०. ७ [६] अन्तरिक्षाणि—ग-त३.४-भ.४ । आतरिक्षाणि-त३.५-भ२.७-मं । अन्तरिक्षाणि-मु ॥ ८. आ पवन्तां—भ१.७ । पवन्तां-ग-त-भ२.४-मं-मु ॥ ११ [७] सृज्यमाना—त३-भ । प्रसृज्यमाना-त-मं-मु ॥ १३ प्रसृज्यन्ते—त१.४.५ । प्रसृज्यत-त३; प्रसृज्यन्त-त७-भ२; प्रसृज्यन्त-मं-मु ।

‘असुप्रम्’ इति पदस्य लङर्थे व्याख्यानं नवमे मण्डले बहुत्रोपलभ्यते ॥ १७ [८] रूपा
रूपाणि—त३-भ१.४-मु । रूपाणि—त-भ२.७-मं ॥ ३० [११] देवकामः—मु । देवः—५-मं ।
‘देवकामः’ इति भाव्यमिति मैक्समुल्लरमहाशयाः^१ । ऋ. सं. ९.६१.१९ अत्र ‘देवावीः’ इति पदमे-
वमेव व्याख्यातम् । ऋ. सं. ९.६४.१२; १०७.७ अपि द्रष्टव्यम् ॥ ९१.५ [१२] आपवस्व—त-
भ-मु । पवस्व—ग-मं ॥ ९२. ४ [१९] च तदा स—त३-भ२ । च स तदा—ग-त-मु । तदा स-
मं ॥ ९३. ७ [२६] आ भर आहर—ग-भ१.४.७-मं-मु । आहर आभर—त-भ२ ॥
१० [२७] आहुत—ग-त-भ२-मु । आहुत—भ४.७-मं ॥

[९. ६५] ९४. ३१-९५. २ [४] हे सोम :... आह्वयामहे—ग-त१.२.३.६.
७-भ । पवमान पूयमान वृषा. अभिमतफलानां वर्षितासि हि भवसि खलु । तस्मात् हे पवमान पुनान
वा सोम स्वाध्यः शोभनकर्माणिः सुष्ठु ध्यानवन्तो वा वयं भानुना रश्मिना द्युमन्तं दीप्तिमन्तं अति-
शयेन तेजस्विनं इत्यर्थः स्तुतिमन्तं वा त्वा त्वा इवामहे यज्ञेषु आह्वयामहे-मु । हे पवमान पूयमान
सोम स्वाध्यः सुकर्माणि वयं भानुना रश्मिना द्युमन्तं द्युतिमन्तं त्वा त्वा इवामहे आह्वयामः । हि
यस्मात्त्वं वृषा कामानां वर्षयितासि—त५-मं ॥ स्वीकृतपाठे ‘अतिशयेन तेजस्विनमित्यर्थः’ इत्यंशोऽ-
नावश्यकः । किंतु लिखितपुस्तकेषु विद्यमानत्वात् स्वीकृतः स्थापितः ॥ ९५. १२ [६] बभसति—
मं । गतमेनं—ग; गभसंति—त-भ७-मु; गभसति—त३-भ२.४; गभेसति—भ१ ॥ १५ पात्रेण—
ग-त३-भ । परिप्लवेन पात्रेण—त१.२.६.७-मु । पारिप्लवेन पात्रेण—त४.५-मं ॥ २६ [८]
भाध्यरचना न समीचीना दृश्यते ॥ ९६. ७ [९] ङसि—ग-भ । जसि—त१.२.६.७-मु;
ङसि—त४.५ । उसि—त३-मं । ९६. १८ [११] सर्वस्य—ग-त३-भ१.२ । स्वर्गस्य सर्वस्य—भ७;
सर्गस्य—त४; स्वर्गस्य—त२.५.६.७-मं-मु ॥ १८ [११] तं पूर्वोक्तं—ग-भ१.४ । पूर्वोक्तं—
त-भ२.६.७-मं-मु ॥ ९७. १५ [१५] पवस्व सर्वतो गच्छ । भाष्यकारैः ‘आ पवस्व’ इति
स्वीकृत्य ‘सर्वतो गच्छ’ इति व्याख्यातमिति भाति ॥ २७. [१७] गवादींश्च तेषां च
वृद्धिं—५-मं-मु । ‘गवादींश्च तेषां वृद्धिं च’ इति साधु ॥ ९८. ३ [१८] गमनशीलं बलं च—
भ१ । गमनशीलं बलं किंच—त३-भ२.४.५; गमनशीलं च—भ७; गमनशीलं किंच—ग-त१.२.५.
६.७-मं-मु ॥ २४ [२१] दिक्ष्वस्मभ्यं—ग-मं-मु । इतुरलिखितपुस्तकेष्वत्रैद्धाः पाठाः ॥
आ प्रापय—ग-भ१.४.७ । आ प्रापय—त३; आ प्रापयथ—भ२ । आ प्रयच्छ—त१.२.४.५-मं-मु
ऋ. सं. ९.६५.२४ द्रष्टव्यम् ॥ १००. १३ [३९] प्रत्येकविशेषणापेक्षया—ग-त-भ१.२.४ ॥
प्रत्येकं विशेषं—भ७-मं-मु ॥ १८ [३०] शोभनप्रज्ञ—ग-त३-भ१.२.४ । शोभनयज्ञ—त-मं-मु ॥

[९. ६६] १००. २८ [१] स्तुत्यस्तोतृयष्टयष्टयं—ग-त३.४.५-भ । स्तुत्यस्तो-
तृयष्टयं—त१.२.६.७; स्तुत्यस्तोतृयशब्दयष्टयं—त३ । स्तुत्यः स्तोतृयष्टत्व—मु । स्तुत्यस्तोतृय-
ष्टयष्टयं—मं ॥ १०१. ६ [२] नामनी वा—ग-त३ । नामनी—त-भ-मं-मु ॥ १३ [३]
त्वदीयानि धामानि त्वदधीना... परि वर्तन्ते । त्वदीयानि धामानि त्वदधीना अहोरात्ररूपाः
कालविशेषाः परि भवंति सर्वत्र व्याप्तास्तिष्ठन्ति । यद्वा त्वदीयानि धामानि (त्वदीयधामानि—भ१.४.
७) त्वदधीना अहो (‘त्वदधीना अहो’ नास्ति—भ१) तेजसां परि वर्तन्ते—ग-भ१.४.५.७;

त्वदीयानि धामानि त्वद्व्यधीना.....। यद्वा त्वदीयानि धामानि तेजांसि परितो वर्तते-त३-भ२। त्वदीयानि धामानि तेजांसि परितो वर्तते-त-मँ-मु। ' धामानि ' इति पदस्य साधारणत्वेन त-पुस्तकेषु तावान् भागो लुप्तः प्रतीयते। स्वीकृतपाठोऽपि न्यूनं सर्वथा न पूरयति। ' यानि ' इति प्रतीकं भाष्ये न व्याख्यातम्। ' अहोरात्रौ यत्र यत्र ' इत्यादिवाक्यस्य सुषुप्तवगमार्थमुपरितनपाठस्वीकृतिरावश्यकः। मँकसमुल्लरमहाशयैरपि सर्वश पाठ उपलब्धः किंतु तैर्न स्वीकृतः ॥ २० [४] अस्म-त्कृतानि—ग-त३-भ१.२.४। अस्मत्त्वतानि-भ७। अस्मद्वतानि-त-मँ-मु ॥ १०३. ८ [११] सो रमादेशः-त३-भ१.२.४। ' सस्यामादेशः ' इति भाष्यम् ॥ १३ [१२] अञ्छ अभि-गञ्छन्ति—ग-भ। अभिगञ्छन्ति-त-मँ-मु ॥ २३ [१३] तदार्षन्ति प्रगञ्छन्ति। यद्यदा—भ४-मँ। अर्पति प्रगञ्छति यद्यदा-मु। लिखितपुस्तकेष्वबद्धाः परठाः ॥ १०४. ४ [१५] इन्द्राय—ग-त३-भ१.२.४। इन्द्राय-भ७। चंद्राय-त-मँ ॥ तत इन्द्रस्य। तत इन्द्रजाते-ग; तव इन्द्रस्य-त-भ। इन्द्रस्य-मँ-मु ॥ ९. [१६] प्रीणयितासि—ग-त३-भ२.४.५-मु। प्रीणयितासु-त; प्रीणयिता स-भ१। प्रीणयिता-भ७-मँ ॥ २८. [१८] *साहाय्याय—ग-भ१.२.४-मँ। *सहोय्याय-त; *सहाय्याय-त३-भ७। *सहायाय-मु ॥ १०६. २०. [२५] पवित्रान्निर्ग-ञ्छन्तीत्यर्थः—ग-त३.७-भ१.४-मँ-मु। पवित्रान्निर्गञ्छन्तीत्यर्थः-त१.२.४.५.६; पवित्राणि गञ्छन्तीत्यर्थः-भ२; पवित्रतागार्गञ्छति-भ७ ॥ १०७. ८ [२८] प्रति प्रकर्षेण—ग-त३-भ१.४.५। प्रतिकर्षेण-त-भ२.७-मँ। प्रकर्षेण-मु। ' प्रति प्रकर्षेण ' इति पाठः समीचीनः स्यादिति मँकसमुल्लरमहाशयैः स्वयमभ्यूहितम् ॥ १० तिलोपः—मँ। तिलोपः अनित्यमागमशासनमिति सिच इ आ-१-मु। ' सिच इ आ ' इत्यस्य स्थाने इट् न-ग; सच इन्द्रा-भ४; सिच इत तः-भ७। मँकस-मुल्लरटिप्पणी द्रष्टव्या ॥ १५. [२९] संक्रीडते। किं कुर्वन्.....भृशमाह्वयन्। संक्रीडते। किं कुर्वन्...भृशमाह्वयन् क्रीडति-ग-त३-भ१.२.४। संक्रीडते-त-मँ। संक्रीडते इन्द्रं परमेश्वरं मदाय मदार्थं जोहुवत् आह्वानं कृतवान्-मु। स्वीकृतपाठो मँकसमुल्लरमहाशयैर्नोपलब्धः ॥

[९. ६७] १०७. २६ अलार्यस्येत्येषा.....शिष्टा गायत्र्यः—ग-त३-भ। त-मँ-मु-पुस्तकेष्वन्तर्नास्ति। स्वीकृतपाठो मँकसमुल्लरमहाशयैर्नोपलब्धोऽपि नाङ्गीकृतः ॥ १०८. १० [१] मादयितुतमः—ग-त-३-भ१.४.५.७; मोदयितुतमः-त-भ२-मँ-मु ॥ ११७. ५ [१०] आभजतु—ग-त३-भ५। आभजते-त१.२.४.५; *आभजत्-भ२.४। आभजतां-मँ-मु ॥ ६. भजः—मँ। भज-ग-त१.२.४-भ४.७; यज-त५; भजे-त७; *भजते-भ१(२)। भजे-मु ॥ २६ [१४] वक्तव्यस्य—ग-त१.२.६.७-भ१(२).२-मु। वक्तव्य-त३; वक्तव्यस्य-भ४। अस्य-भ७-मँ। क्र. सं. १०. १७९ प्रस्तावना द्रष्टव्या ॥ २७ विगाहत इति द्वे इति—ग-त३.७-मँ। विगाहत इति-त४.५-भ१.२.४.७-मु ॥ ११८. ४ प्रथमं गञ्छति। ततः पश्चात्—ग। पश्चात्प्रथमं गञ्छति ततः-त-भ-मँ-मु ॥ ११ [१५] आगञ्छतु—ग-त३-भ१.२.७। आगञ्छत-त१.५.६; अगञ्छति-त४; आगञ्छत्-मँ-मु ॥ सिपि वा—मँ। सिपि ता-ग; सिपि ना-त-भ१.२.४; सिपि कृचा-भ७। सिपि-मु ॥ १९ [१७] देवानां पानाय—त१.२.३.६ ७-मु। देवानाय-भ१.७; देवानां गमनाय-भ२। देवयजनाय-मँ ॥ २६.

[१८] आगच्छति खलु—ग-त३-भ । आगच्छति--त-मं-मु ॥ ११२. १ [१९] ग्राह्या—
ग-त७ । त्वं ग्राह्या--मं-मु इतरेषु च ॥ ७ [२०] रक्षसां—ग-त-भ२.४-मु । रक्षसानां--भ१ ।
राक्षसानां--भ७-मं ॥ १८. [२२] ' तेजसा ' इत्यस्यानन्तरं त७-पुस्तके ' पोता स्वयं पवित्रः सन् '
इति, मु-पुस्तके च 'यः पोता स्वयं पवित्रः सन् स' इत्यधिकं विद्यते । त७-मु-पुस्तकपाठयोः
साम्यमितरत्राप्युपलभ्यते । ऋ. सं. १०. १२. ६ टिप्पणी द्रष्टव्या । मु-पुस्तकपाठोऽस्मिन्लिखित-
पुस्तकेषु नोपलभ्यत इति मॅक्समुल्लरमहाशयैवक्तव्यम् ॥ ११३. १९ [२७] अथ—ग । अथवा--
त-भ-मं-मु ॥ ११४. ८. [३०] नास्मानपापान्—ग । अस्मानपापान्--त-भ-मं-मु ॥ २७
[३२] यागादिपरं वेदशास्त्रविदं—*मं-मु । यागादिपरवेदशास्त्रविदं--ग-भ२.४; यागादिपरवेद-
शास्त्रविदं--त१.२.७; यागादिपरवेदशास्त्रविदं--त४.५; यागादिपरं वेदशास्त्रं--भ१; योगादिपरं
वेदशास्त्रं--भ७ ॥

[९. ६८] ११४. ३१ वत्सप्रिर्भा° । ' वत्सप्रिर्भा° ' इत्यनुक्रमणीपाठः ॥ ११५. ७.
[१] पयांसि प्रस्रवन्ति—ग-त३-भ२.४.५ । याति प्रस्रवन्ति—त१.२.६.७-मु; यांसि
प्रस्रवन्ति--त५ । प्रस्रवन्ति--मं ॥ ८ [१] बर्हिषदः.....वचनावन्तः.....स्त्रियाः । लिङ्गभेदात्
दुष्टं व्याख्यानम् ॥ २३. [२] सोमदातृभ्यो—त१.२.३.४.५-भ२.६.७ । सोमं दातृभ्यो-
त६-मं-मु ॥ ११६. ४. [३] स सोमो—ग-त३-भ१.४.५.७ । सोमो--त-भ७-मं-मु ॥ ११
[४] स सोमो—ग-त-भ२.४.५.६-मु । सोमो--भ१.७-मं ॥ १६ भूतजातं—त३-भ१.२.७-मु ।
भूतजातं च--त२.५.७-भ४.६-मं ॥ २४. [५] सः सूर्याद्वि—ग-त३.७-भ१.२.४-मं-मु ।
स सूर्याद्वि--त१.२.६; स सूर्याद्वि--त४.५; स सूर्यादि--भ६; स सूर्यः--भ७ ॥ ११७. ३. [६]
तस्य--त३-भ१.२.५ । तस्य--त१.२.५.६-भ४.६-मं-मु ॥ ११८ ३. [९] उदकनामैतत्
सर्वमुदकं--ग-त-भ२.५.६-मु । उदकं--भ१.४.७-मं ॥

[९. ६९] ११८. ३० [१] सोम—*मं । यज्ञेष्वपि सोम--ग; यद्दोषव सोम--त१;
यद्दोषव सोम--त२.४.५.६-भ६; यद्दोषव सोम--त३-भ२.४. द्रोपव सोम--भ१.७; यद्वा
सोम--त७ । च सोम--मु ॥ ११९. १८. [३] पूतो भवति वा—ग-त-भ२.४-मु । पूतो भवति--
भ१.६.७-मं ॥ २६. सोमः—मु । सोमः--१° । सोम--मं ॥ १२०. १७. [५] मृजी शौचा°—
त२.३.६.७-मं-मं-मु । मृजी शौचा°--ग; मृजी शौचा°--त४; मृजी शौचा°--त५ । ' मृजू
शौचा° ' इति धातुपाठः ॥ २०. निर्नेजनाय—ग-त२-भ१.४-मं । निर्नेजनाय--त१.३.६.
७-भ२.७-मु; निर्नेजनाय--त४; निर्भेजनाय--त५; निर्णेजनाय--भ६ ॥ १२१. १३. [७]
परिष्कृताः—त-भ-मु । परिष्कृताः--ग । परिष्कृताः--मं (मुद्रणदोषः ?) ॥ १७. प्रजाश्च—ग-त२.
३-भ२.४.६-मु । प्रजाः--भ१ । प्रजाश्च--त७-मं ॥ १२२. २०. [१०] बाधकानामभिता—
ग-भ४-मं-मु । बाधकानां आसिता--त-भ६; बाधकां असिता--भ१.२.७ ॥ २१. पवमानेन
परिष्कृते—मु । पवमानेन परिते--ग-त-भ२.४.५.६; पवमाने परिते--भ१.७ । पवमाने--*मं ।
मु-पुस्तकपाठः समीचीन इति मॅक्समुल्लरमहाशयानां मतम् ॥

[९. ७०] १२३. १६ [२] वरणार्थ—*मं । वर्षणार्थ—ग; वर्णार्थ—त-भ-मु ॥ १२४. १९. [५] रुन्धन्ति—त३-भ१.२-मु । रुन्धति—ग; रुन्धति—त-भ४.६ ॥ २८. [६] स्वभूतो—ग-त३ । स्वरूपतो—त-भ-मं-मु । 'तस्य' इत्यस्य स्थाने 'तस्याः' इति भाव्यम् ॥ १२५. १३. [७] स्थाल्याग्रयणं—त-भ-मु । स्थाल्या ग्रहणं—मं ॥ १२६. १८. [१०] बाधां—त-भ१.२. ६.७-मु । बाधा—भ४; बाधां निनादय—ग; बाधन्—मं ॥ १९. तिपि.....तिपो लोपः—त-भ१.४-मं । सिपि...सिपे रूपं—ग; तिपि तिलोपः—त३-भ२.६.७-मु । मध्यमपुरुषेण व्याख्या-तत्वात् 'सिपि.....सिपो लोपः' इति भाव्यम् ॥

[९. ७१] १२६. ३२ [१] पय उदकं—ग-त३.४-भ.१.२.५.७-मु । उदकं—त१.२.५.६.७-भ४.६-मं ॥ १२७. १. किंचायं सोमः—*मं-मु । किंच यं सोमं—ग-त५.६.७-भ७; किंचायं सोमं—त१.२.३.४-भ१.४.६; किंच सोमः—भ२ ॥ १०. [२] बाधकमस्य—त-भ२.६-मु । बाधकस्य—भ१.७-मं ॥ १२८. २५ [६] आ रिणन्ति—ग-भ६-मं-मु । इतरलिखितपुस्तकेष्वबद्धाः पाठाः ॥ १२९. २. [७] विशेषेणाक्तः—त४ । विशेषेणाक्तः—त५.७; विशेषेण—मं-मु इतरेषु च ॥ ४. [७] सर्वेषु । सवनेष्वित्यर्थः । ऋ. सं. ९. ७५. ३ द्रष्टव्यम् ॥ १४. [८] सोमस्य स्वभूतो घृष्टः—ग-मं-मु ॥ सोमस्वभूतो वर्णः—त१.२.६; सोमस्य स्वभूतो वर्णः—त३.४-भ२.६.७; सोमस्वभू - नो वर्णः—त५; सोमस्वभूतो वर्णः—त७; सोमस्य स्वभूवो वर्णः—भ१; सोमस्य स्वभूववो वर्णः—भ४ ॥

[९. ७२] १३०. १२ [१] कलशे द्रोणाभिधाने—ग-त३-भ२.४ । कलशो द्रोणाभिधानः—त; द्रोणकलशो द्रोणाभिधानः—भ६ कलशो कलशो द्रोणाभिधानः—मं-मु ॥ २६. [२] दशभिः दशसंख्याकाभिः—ग-त१.२.३.४.६.७-भ२-मु । दशसंख्याकाभिः—त५-भ१.४.६. ७-मं ॥ अङ्गुलीभिः—त३-भ१(२).२-मु । मं इतरेषु च नास्ति ॥ १३१. २८. [५] अभिमन्यमानान्—ग । अभिगम्यमानान्—भ२ । अभिमानान्—त-भ१.४.७-मं-मु ॥ ३१. दृश्यन्ते—*मं । दृश्यते—*मु ॥ १३२. १ त्रिः—भ१.७ । वेः—मं-मु इतरेषु च ॥ ११. [६] संगच्छन्ति—ग-त३.४-भ१.२.४-मु । गच्छति—त१.२.५-भ६-मं ॥ १७. [७] उच्छ्रिते पदे—त-भ२.६ । उच्छ्रिते प्रादेशे—भ७ । उच्छ्रिते प्रदेशे—मु । उच्छ्रितप्रदेशे—मं ॥ २८. [८] अदभ्यग्रहे त्रिभिः—भ१(२). २.४-मं । अदभ्यग्रहहोतृभिः—ग; अदभ्यग्रहे त्रिभिः—त-भ१.६.७ । अदभ्यग्रहा-त्रिभिः—मु ॥ १३३. १ मा वियोक्षीः—भ१(२) । मा वियणक्षीः—ग; मा. नियोक्षीः—त३-भ२.५; स्वानियोक्षीः—भ.१.७; मा नियोक्षाः—भ४ । त-मं-मु-पुस्तकेष्वेतन्नास्ति ॥ २९. [८] तरेनसप्तकृत्वो वा । आपस्तम्बश्चैतत्तत्र एतदन्वेयणीयम् । इदं मूत्रं ऋ. सं. ९. १०७. ५ भाष्येऽप्युद्धृतम् । तत्र 'आधूनोति' इति पाठः ॥ १५. [९०] स्वभूतस्य—भ२(२) । स्वभूतं तस्य ग; भूतस्य—त-भ । एवंभूतस्य—मं-मु ॥

[९. ७३] १३३. २४ [१] 'हनुरधिषवणफलकः' इत्याम्नानात् हनुस्थानीये—भ१(२) । हनु अधिषवण इत्याम्नानात् हनुस्थाने (हनुस्थानीयाधि-ग)—ग-त३-भ२.४.५.६; हनु अधिषवण इत्याम्नानास्वनुस्थाने—भ१.७; हनु—त । मं-मु-पुस्तकयोरेतन्नास्ति ॥ २६. समशब्द-यन् वा—ग-भ१(२) । तदस्य शब्दयन वा—त१; तदस्य शब्दयेन वा—त२.६.७; तदस्य शब्द-

बन्वा-त१.भ४.६; तदस्य शब्दयन् बा-त५; तदस्य शब्दयन्-भ१; तदस्य शब्दस्य यत्-भ२; तदस्य शब्दयमानस्य बा-त४। तदास्य शब्दयन्वा-मु। तदास्यशब्दयन्वा-मँ॥ १३४. १ पूजयन्ति वा-त-भ-मँ-मु। वा इति पदात् 'पूजयन्ति पूजयन्ति वा' इति भाव्यम्॥ १३५. १. [४] सहस्रधारे। बहुदकधारा-त२.३.७-भ१.२.४-मु। सहस्रधारे बहुदकधारे-भ६। सहस्रधारेऽव उदकधारा-मँ। ऋ. सं. ९. ७४. ६ द्रष्टव्यम्॥ २ स्थिताः समस्वरन्-भ१(२)। स्थिता-भ१। स्थिता-मँ इतरेषु च। पृथिवी समस्वरन् वृष्ट्या-मु॥ ६ राजभृत्या यथा-भ१(२)। राजा-भ१.७। राजानो-मँ-मु इतरेषु च। विचारयितुं-ग-त१.२.३. ६.७-भ। विचारयितुं (१)-त४. ५-मँ-मु। विचारयितुं नम अन्वेषितुम्॥ एते-भ१(२)। एव ते-भ१; एत एव ते-भ४। एवं ते-त-मँ-मु॥ २८. [६] नरश्चापाहासत-मँ। नरश्च तानहासत-ग; नरश्च त्वमहासत-त-भ१.२.४.६; नरश्च जपहास-भ७। नरश्च अपहासत-मु॥ १३६. ५ गन्धर्वेष्वन्तरिक्षेऽवतिष्ठते-भ१(२)। गंधर्वाश्चेतन्तरिक्षे विष्ठन-भ१; गंधर्वाश्चेतन्तरिक्षे विष्ठना-त२-भ४; गंधर्वाश्चेतन्तरिक्षे तिष्ठति-भ६; गंधर्वेद्व्यन्तरिक्षेऽन्-भ७। गंधर्वाश्चांतरिक्षेऽ-तिष्ठन्-मँ-मु। अस्मत्स्वीकृतपाठ एव शुद्धः॥ ६. [७] गोरूपया-ग-भ६। याः गोपाया-भ१. ७। गोपया-त-भ४-मँ-मु॥ ८. मरुतः स्पशः मध्यमया वाचा-भ१(२)। मध्यमवाचा प्रभव मरुतः स्पशः वाचा-ग; मध्यमवाचा प्रप्र मरुतो (मरुते-त) शसः वाचा-त-भ१.२.४.७; मध्यमवाचा प्रथममयाकृतो शसः वाचा-भ६। मध्यमवाचा पुत्रा मरुतः स्पशो वाचा-मु। मध्यमवाचः पुत्रा मरुतः स्पशो वाचा-मँ॥ १३७. ४ [९] लेट्याडागमः-भ१.२.४-मँ। त्रिले सर्वाडागमः-ग; लेट्याडागमः-त-भ७-मु॥

[९. ७४] १३७. २९ [२] गतेर्निघातः-त३-भ१.२.४-मँ-मु। गतेनघातः-ग; गच्छतेर्निघातः-त-भ६; गतेविघातः-भ७॥ १३८. ६. [३] अस्मद्यज्ञ-ग। तस्माद्यज्ञ-त-भ-मँ-मु॥ ७. इन्द्रस्य-ग-भ१(२)। इन्द्रः-त-भ-मँ-मु। ८. मार्गो-ग-त-भ१. २. ४. ६। मार्गो-भ७-मँ-मु। इन्द्रस्य ममनार्थं मार्गो विस्तीर्णोऽभवदित्येव शुद्धं वाक्यम्। इन्द्रः गंतुं मार्गे विस्तीर्णोऽभवदिति मँकसमुल्लूपाठोऽनन्वितः॥ २४. [४] मापोरित्वे रुन्निति-मँ-मु। लिखित-पुस्तकेष्वबद्धाः पाठाः॥

[९. ७५] १४१. १७ [३] हिरण्यपाणिरभिषुणांति। ऋ. सं. ९. १. २; ९७. १ भाष्येऽभ्युद्धतमेतद्वचनं कुत्रत्यमित्यन्वेपणीयम्॥ १८ [३] 'नियम्यमानः सोमः' इत्येतावत्यर्थतो भाष्यभाग उत्तरवाक्येन न संगच्छते। अब्भा भाष्ये रचनादोषो दृश्यते। 'ततः ऋतस्य.....दोषु-त्वमभिहितम्' इत्यर्थं भाष्यभागः 'अवकृन्दति शब्दायते' इत्यस्यानन्तरं यदि स्थाप्येत, 'सोमः' इति शब्दस्य च द्विरुक्तिर्यदि त्यज्येत, तर्हि समग्रं भाष्यं समीचीनं सुसंगतं च भवेत्॥ १४२. १३. [५] वचनवन्तः। 'वञ्जनवन्तः' इति यास्कपाठः॥

[९. ७६] १४४. २ [४] मनुष्यवीच्यनृतशब्दः। अनृतशब्दो मनुष्यवाची कुत्र वर्तते?॥ ऋतशब्दस्य देवार्थः। 'देवार्थः' इति प्रयोगो न शुद्धो दृश्यते॥ ७ किं। रजः-मँ। रजः-ग। किंच रजः-त-भ-मु॥

[१. ७७] १४५. ६ [२] तिरस्तीर्णं तिरस्कुर्वन् ? १५. [३] उपरता अत्रेत्युपराः भ१ (२)-॥मं-मु। उपरता वा अत्रेत्युपराः-ग; उपरता च अत्रेत्युपरोः-त१.२; उपरता च अत्रेत्युपराः-त३.४.५.६.७-भ४; उपरता च अत्रेत्युपचारः-भ१.७; उपरतावत्रेत्युपराः-भ६ ॥ [५] वृजनेषु—इति न व्याख्यातम् ॥ १४६. ५. वृजनेषु—त७-मु। वृजनेषु—मं इतरेषु च। 'वृजनेषु' इति संहितायाम्। स एव युक्तः पाठ इति मॅक्समुल्लरमहाशयाः १ ॥

[१. ७८] १४७. ७ [३] ता एता आरः ईमेनं—भ१(२)। ता ईमेनं-ग। ता ईमेना एत्रेमेनं-त-भ-मं। ईमेनं पवमानं-मु ॥ ८. ता एव—त४-भ६। ता पव—त१.२.५.६; ता एताः-भ१(२)। त एते-भ१.७-मं-मु ॥ १७ ७ [४] स्वर्गस्य सुखस्य। विकल्पेन व्याख्यातत्वात् 'स्वर्गस्य सुखस्य वा' इत्यावश्यकम् ॥ [५] द्रविणानि धनानि-त३-भ। द्रविणानि-ग-त-मं-मु ॥

[१. ७९] १४८. १५ [२] प्र धन्वंतु-ग-त-भ४. ६। धन्वंतु-मु। प्र णो धन्वंतु प्रधन्वंतु-मं ॥ २६. [३] समरीत—त१.२.३.६.७-भ२.४-॥मं-मु। समरीत्-त४.५; समरीन्-भ६ ॥ १४९. ८. [४] शुलोकस्थसोमांशभूतं—ग-त३.४-भ२.५.६-मु। कस्थ-सोमांशभूतं-त१.२.५.६.७। सोमांशभूतं-भ७-मं ॥

[१. ८०] १५०. २१ [३] संक्रीडमानो—ग-त-भ२.४.६-मुं। स क्रीडमानो-भ१. ७-मं ॥

[१. ८१] १५१. २१ [२] स यथा—ग-त३-भ१.२.४.७-मु। यथा-त-भ६-मं ॥ २२. सोमसजुषां—॥मं। सोमसजोषां-त-भ१.२.६-मु; सोमसजोषां-भ४ ॥

[१. ८२] १५३. २५ [४] तद्गर्भत्वं—ग-त३-भ२. ६। गर्भत्वं-त-भ१.४.७-मं-मु ॥ १५४. ३ [५] सोम त्वं—ग-त३.४-भ१.२.४.७। सोम-त१.२.५.६.७-भ६-मं-मु ॥

[१. ८३] १५५. ८ [३] प्रज्ञावन्तो देवा—ग-त३-भ। प्रज्ञावन्तो-त-मं-मु ॥ ९ पितरः पालका—ग-त३.४-भ१.२.४.७। पालका-त१.२.५.६-भ६-मं-मु ॥ २३. [४] पाश-समूहस्वामी—ग-भ४। पशुसमूहस्वामी (?)—मं-मु इतरेषु च ॥

[१. ८४] १५७. १४ [४] वायुभिरेव—भ१ (२)-॥मं। वायुरेव-मु इतरेषु च ॥

[१. ८५] १५८. १५ [२] संग्रामान्—॥मं-मु। 'संग्रामान्' इति स्थिति मॅक्समुल्लरमहाशयाः संभावयन्ति ॥ १६०. २६ [११] उत्पतन्तं—भ६। उत्पतन्तं पतयन्तं-मं-इतरेषु च। वर्तमानं सुपर्णं शोभनपर्णोपेतं पश्चादुपपत्तिवांस्-उपपत्तयन्तं सोमं-मु ॥ भाष्यकारैः 'उपपत्ति-वासम्' इति पदं विभज्य व्याख्यातम् ॥

[१. ८६] १६१. ११ नीवावरी—॥मं। निवावरी-मु-अनु.। आकृष्टा—इति भाष्यकाराः पठितवन्तः। 'अकृष्टा' इत्यनुक्रमण्यां तद्भाष्ये च ॥ १५. पृश्नयो—ग-त३.७-भ१.२.४-॥मं-मु। पृश्नयो-त१.२.४.५.६-भ६; पृश्नये-भ७। तृतीये त्रयः। 'तृतीयेऽत्रयः' इत्यनुक्रमणी-पाठः। 'चतुर्थे दशर्चेऽत्रय इतिनामानः' इति षड्गुरुशिष्यकृतायां वेदार्थदीपिकायाम्। 'तृतीये त्रयः'

इति सायणाचार्याः ॥ १६ पञ्चान्त्यास्तिस्रो ऽ-म-मु । पंचात्या-अनु. ॥ १६२. ११ [३] अथ प्रत्यक्षकृतः । 'अथ परोक्षकृतः' इति भाष्यम् ॥ १६३. १३. [७] तनस्तदर्थं—मु । ततो तदर्थ--(१) त-मं । तदर्थ--भ ॥ १६४. ३ [९] तादृशः सोमो महानुभावः सोमः पुनानः पूयमानः । क्लिष्टेयं रचना । पुनानः इति प्रतीकमग्रे गृहीतमेव । अत्रैतदनावश्यकम् । 'तादृशो महानुभावः सोमः' इत्यलम् । तादृशः सोमो महानुभावः पुनानः पूयमानः—मु ॥ १६५. ७. [१३] शोध्यमानश्च—भ-मु । सूयमानः शोध्यमानश्च—मं हतरेषु च । 'सूयमानः' इत्यनावश्यकम् ॥ १७. [१४] दिवि स्पष्टारं—ग-भ६ । दिवस्पष्टारं—त१.२.५.६; दिवस्पष्टारं—त३.४-भ४; दिवि स्पष्टारं—त७ । देवस्पष्टारं—भ१.२.७-मं । दिवः स्पष्टारं—मु । ऋ. सं. १०. ३६. ६; ८८. १ द्रष्टव्यम् ॥ २७. [१५] उत्कृष्टे—मु । तदुत्कृष्टे—त-भ१.२.६ । मह्युत्कृष्टे—भ७-मं । महति इत्यनावश्यकम् ॥ ऋ. सं. १. १६४. ३९ इत्यादि द्रष्टव्यम् ॥ व्योमन्—त-भ१.२.४ । व्योमनि—भ६-मं । व्योमन् व्योमनि—मु । ऋ. सं. १. १६४. ३९ अत्र व्योमन् इति पदमेतद्रीत्या विकल्पेन व्याख्यातम् ॥ २८ यतः—ऽ-मु । अंतो—मं । 'विऽओमनि । अतः' इति पदपाठः । भाष्यकारैः 'व्योमन् यतः' इति स्वीकृतमिति व्यक्तं ज्ञायते । 'अतः' इति पदस्य 'यस्मात्सोमात्' इति व्याख्यानं नितरामशक्यम् । नास्ति 'अस्मात्सोमात्' इति व्याख्यानं संभवति, 'स सोमः' इति पदयोरग्रे विद्यमानत्वात् । मंसमुल्लरटिप्पणामयं पाठो न निर्दिष्ट इत्याश्चर्यं खलु ॥ १६९. ५ [२५] नवते क्षोदते । 'नवते क्षोदति' इति निघण्टुः ॥ १६. [२६] रसमयान् । एतत्केनाम्बितम् ? ॥ २४ [२७] दीप्तयः—त३-भ१.२.४.७ । रसमयो दीप्तयः—ग । रसमयः—त-भ६-मं-मु । रश्मि-शब्दः पुंल्लिंगः । अत्र तु स्त्रीलिङ्गस्यापेक्षा । अनन्तरवर्ती 'दीप्तिक्षे' इति प्रयोगोऽपि स्वीकृत-पाठस्य युक्तत्वं द्रष्टव्यम् ॥ २५. [२७] 'गोभिः' इत्यस्यानन्तरं 'पयोभिः' इति व्याख्यानमपेक्षितम् । ऋ. सं. ९. ६१. १३ द्रष्टव्यम् ॥ १७१. २ [३१] अवक्रन्दन्—त३.७-भ२-मं । अवक्रन्दति—ग; अवक्रन्दत्—त१.२.४.५.६-भ-मु । अव चक्रदत् इति क्रियापदं विशेषणत्वेन व्याख्यातम् ॥ १३ [३२] भाष्यस्यान्तिमं वाक्यं न सम्यगर्थमावहति ॥ २१. [३३] नृभिर्नैतृभिः । 'हरिः' इति पदस्य स्थाने 'नृभिः' इति भाष्यकारा अपठन् । भ१ (२) लिखितपुस्तके संहितापाठेऽपि 'हरिः' इत्यस्य स्थाने 'नृभिः' इति दृश्यत इत्याश्चर्यम् ॥ १७२. २ [३४] 'धनेभ्यो हिताय' इत्यस्य स्थाने 'जनेभ्यो हिताय' इति बहुषु पुस्तकेषु वर्तमानः पाठः 'जन्याय' इत्यस्य स्थाने जन्याय इति भाष्यकारैः पठितं स्यादित्याशङ्क्यति । एकस्मिं लिखितपुस्तके [भ१ (२)] 'जन्याय' इति पाठः साक्षादुल्लभः ॥ १८. [३६] पयोभिःराच्छाद्यन्तीति शेषः । 'च्छाद्यन्तीत्यर्थः' इति साधुना २६. [३७] वीयसे गच्छामि । वी गत्यादिषु । 'वि । ईयसे' इति पदपाठः । 'वीयसे' इति भूष्यकाय अपठन् ॥ १७५. ६. [४४] आभिषवादिर्कर्मणा ... दशापवित्रान् । दुष्टः प्रयोगी ॥ २३. [४६] द्रोणकलशाधवर्तीयं—त२.३.७-भ१.२. ७ । द्रोणकलशाधवर्तीयं—ग; द्रोणकलशाधवर्तीयं—भ४ । द्रोणकलशाधवर्तीयं—त१.४.५.६-भ६-मं-मु ॥

[९. ८७] १७७. २३ [५] किमिव—त-भ२. ४. ६ । किमिव--भ१ । किमिच्छवः—भ७-मं-मु । उत्तरपादस्य दृष्टान्तत्वात् 'किमिव' इत्येवावश्यकम् ॥ १७८. १६ [८] पात्रं स्वयं प्राप्तव्यं—मं । पात्रं स्वया प्राप्तव्यं—ग-त३-६-मं; प्राप्तं स्वया प्राप्तव्यं—त४.५ । पात्रं तथा प्राप्तव्यं—मु ॥

[१. ८८] १७९. २० [२] अस्मद्विरोधीनि—ग-त४-मु । अस्मद्विरोधादीनि—त१. २. ५; अस्मद्विरोधादीनि—भ६; अस्मद्विरोधात्—त६-भ७; अस्मद्विरोधाचित्—भ४ । अस्मद्विरोधात्—भ१-०म् । लिखितपुस्तकपाठसादृश्यात्—मु-पुस्तकपाठो युक्ततर इति मॅक्समुल्लरमतम्^१ । २८. [३] हवमाह्वानं—१-म् । ' हवे ' इति पदपाठः । हवे हवं—मु ॥

[१. ८९] १८१. १८ [१] पवमानः पूयमानः—ग-त३-भ । पवमानः—त-म्-मु ॥ २०. निषीदति—भ१ (२)-०म् । लिखितपुस्तकेऽन्त्यगादस्य व्याख्यानं लुप्तं दृश्यते । निषीदति वा मातुः पृथिव्या उपस्थे—ग; निसीद निषीदति मातुः दशापवित्रस्य उत्संगे द्युलोकस्य वा उपस्थे सोमः आ वा—त१.२; निषीदति वा—त३-भ; निषीद निषीदति निषीदति वा—त५; निसीद निषीदति वा—त६; नि सीद मातुः.....उत्संगे.....सोम आ निषीदति वा—त७; नि षीदन् निषीदति वा—भ६ । नि सीदति मातुः दशापवित्रस्य उपस्थे द्युलोकस्य वा उपस्थे अथवा वने सोमः आनिषीदति—मु ॥ १७. [४] मार्जयन्ति । मार्जयन्ति इति संहितापदपाठयोः ॥ १८२. १३ [४] उक्तलक्षणाश्वस्थानीयं व्याप्तं—म् । उक्तलक्षणाश्वमश्वस्थानीयं व्याप्तं—भ७ । उपलक्षणमश्वमश्वस्थानीयं व्याप्तं—मु । ' व्याप्तम् ' इत्यस्यानन्तरं ' वा ' पदस्य निवेशनेन मु-पुस्तकपाठः समीचीनतरः स्वादिति मॅक्समुल्लरमतम्^२ ॥ १८३. ८. [७] अस्य मन्त्रस्य भाष्यं लिखितपुस्तकेषु सर्वथा नोपलभ्यत इति मॅक्समुल्लरमहाशयैरुक्तम्^३ ॥ अस्माभिस्तावत् केषुचिलिखितपुस्तकेष्वुलब्धं भाष्यं न सायणाचार्यकृतमिति मत्वा अधष्टिपण्यां दत्तम् ॥ वस्तुतः मॅक्समुल्लरसंपादितेषु केषुचित् पुस्तकेष्वेतेन भाष्यम् ॥

[१. ९०] १४ [१] रथो न इति पदद्वयं न व्याख्यातम् ॥ १७ [१] प्रगच्छति—ग-त३-भ४ । प्रयच्छति (१)--त-भ१.२.६.७-म्-मु ॥ १८५. ९ [६] विमृष्य—०म्-मु । निष्कृष्य—ग; निष्कृष्य—त-भ ॥

[१. ९१] १८५. २० षष्ठं—०म् । अष्टमं—१-मु ॥ १८६. ३१ [४] पवमान—ग-त३-भ१ । पवमानः (१)--त-भ४.६.७-म्-मु ॥ ३२ ऊर्णुहि । ' वि ' इति पदं न व्याख्यातम् । विविधं ऊर्णुहि—मु ॥ १८७. २ तेषां—भ४-०म् । अपां—ग; धेयां—त-भ१.६.७-मु ॥ २२ [६] तोका पुत्रान्—०म् । तोकान् पुत्रान्—ग-त३-भ४. ६; तोकान्—त-भ२; लोकान्—भ१.७ । तोका तोकान्—मु ॥

[१. ९२] १८८. १४ [२] उपविशन्—१-म् । सीदन् उपविशन्—मु ॥ सप्तसंख्याका—१-म् । सप्त सप्तसंख्याका—मु ॥ १८९. १ [४] स्वभूताः—भ७-०म्-मु । स्यभूताः—ग; प्रभूताः—त-भ१.२.४.५.६ ॥ ४ उदकैः—म् । ब्रह्मैवदेवैर्वा—ग; उदकैर्वा—त-भ१.२-मु; उदकैर्ब्रह्मैर्वा—भ४; उदकै—भ७ ॥ ५ सप्त—ग-भ । त-म्-मु-पुस्तकेऽस्ति नास्ति ॥ १२ [५०] प्रसिद्धं—ग-भ । प्रसिद्धस्य—त-म्-मु ॥

[१. ९४] १९२. २१ [३] सांग्रामिकाणि—ग-भ२ । सांग्रामिकानि—मु । संग्रामिकाणि—त-भ१-४-६-म् ॥ १९३. १३ [५] विश्वानि—१-म् । तानि विश्वानि—मु ॥

1. Preface to the Second edition, Vol. IV. p. clxxviii.

2. Ibid. p. clxxi.

3. Ibid. p. clxxiii.

मैक्समुल्लरमहाशयै न स्वीकृतः^१ । परमस्माकं ग-त-३.७-भ१(२). २.४-पुस्तकेषु स उपलब्धते ।
 काले-भ१.६.७ ॥ ३० [१३] इव आ । मु-पुस्तकमनुसृत्य मै-पुस्तके स्वीकृतः^२ । इव-५ ॥
 २०८. २६ [१६] सुपथानि—५-मै । सुपथा सुपथानि-मु ॥ सुगा—५-मै । सुगानि-मु ।
 'सुगानि' इति प्रतीकम् ॥ २०९. २६ [१९] बहुविधधारोपेतः—ग-त३-भ । बहुधारोपेतः—
 त-मै-मु । ऋ. सं. ९. ९७. ५ द्रष्टव्यम् ॥ २१०. ४ [२०] अत्राद्या इत्यर्थः—भ१(२)-मै-
 मु । अत्राद्या इत्यर्थः—ग; अत्रादीत्यर्थः—त-भ१.२.४.६; अत्राद्या इत्यर्थः—भ७ ॥ २११. ६ [२३]
 क्षारयिता—मै । क्षारयि-ग; रक्षयिता-त-भ-मु; क्षारयिता-त३ ॥ ७ [२३] प्र पवते—ग-त
 ३-भ१.२.५ । पवते-त-भ६.७-मै-मु ॥ १९ [२४] सुष्ठु संभृतं—ग-त३-भ२.४ । सुष्ठु तं
 भृतं—भ१; सुष्ठु संभृतं—भ५; सुष्ठु भृतं—भ७ । संभृतं—त-भ६-मै-मु । 'सु' इत्यस्य व्याख्यानं 'सुष्ठु'
 इति ॥ २१२. ७ [२६] तथा आयज्यवः... .. च प्रेरयन्तु—ग-त३.४-भ१(२). २.५.६ ।
 एतन्नास्ति त१.२.५.६-भ१.४.७-मै-पुस्तकेषु । कीदृशाः सुमतिं शोभनमतिं यजमानं आयज्यवः
 यष्टुमिच्छवः विश्ववाराः विश्वैर्वरणीयाः होतारो न ह—मु । तृतीयपादस्य व्याख्यानं मैक्समुल्लरमहा-
 शयैः लिखितपुस्तकेषु नोपलब्धम्^३ । मु-पुस्तकपाठापेक्षयास्मत्स्वीकृतपाठः समीचीनतर इति
 विश्वसिमः । प्रथमं तावत् मु-पुस्तकपाठो लिखितपुस्तकेषु नोपलब्धः । सुमतिशब्दो यजमानार्थे कचि-
 दिव प्रयुक्तः । 'आयज्यवः' इतिपदगत 'आ' इत्युपसर्गो न व्याख्यातः । 'विश्ववाराः' इतिपदस्थो
 विश्वशब्दस्तेनैव व्याख्यातः । तथा च 'सुमतिम्' इति पदस्य 'आयज्यवः' इति पदेनान्वयो न
 सम्भगर्थकरो नापि सायणरीत्यनुसारी । स्वीकृतपाठस्तावत् प्राचीनेषु पुस्तकेषूपलब्धः । तत्त-पदानां
 व्याख्यानानि च सायणभाष्ये साधारण्येनोपलब्धन्ते । 'आयज्यवः' इति पदस्य व्याख्याने ऋ. सं.
 १.३९.९; ८६.७; १८०.२८; ३.६.२; ५.८७.१; ६.२१.१०; २२.११; ४८.२०; ४९.
 ४; ७.५६.१४; ८.७.३३ अत्रस्थं प्रयज्युशब्दस्य व्याख्यानं प्रमाणम् । 'प्रेरयन्तु' इति पदस्य
 साधारण्येन पाठलोपः संजात इति प्रतिभाति ॥ २१३. ७ [२९] भजनसाधनं धनं—मै ।
 भजनसाधनं—५-मु ॥ २१४. ५ [३२] पन्थानं—५-मै । पन्थां पन्थानं—मु ॥ मार्गमभि—
 ५-मै । मार्गमनु—मु ॥ 'अनु' इति संहिता ॥ २१५. ११ [३६] बहुधि—मै । बहुधियं—
 ५-मु ॥ २१६. २ [३८] प्रिया प्रियाणि—ग-त३.४-भ४.५.६ । प्रियाणि—भ१.७ मै-मु ॥
 ४. कारिणे न—ग-मै-मु । यथा कारिणे च—त-भ१.२.४.६; यथा कारिणे न—त३; यथा
 कारिणं—भ५.७ ॥ भृतकाय भृतिं यथा प्रयच्छन्ति—मै । भृतकाय यथा भृतिं प्रयच्छति—ग;
 कृतकाय भृतिं तथा प्रयच्छति—त-भ६; भृतकाय (कृतकाय—भ२; ऋचतकाय—त३) भृतिं यथा
 प्रयच्छति—त३-भ१.२.४.७ । यथा कारिणे च कृतकाय भृतिं प्रयच्छति—मु ॥ २० [४०]
 समुद्रद्वन्ति—मु । समुद्रव्यस्मादाप इति—ग; संद्रवन्ति—त-भ-मै । मु-पुस्तकपाठः समीचीनतर इति
 मैक्समुल्लरमहाशयानां मतम्^४ । २१७. २७ [४४] वा वस्वो वसुनो—मै । आपवस्व वस्वो
 वसुनो—त१.२.६.७; वा पवस्व वस्वो वसुना—त३.४-भ१.२.४.७; वा पवस्व वस्वो वसुनो—त५;
 चापवस्व वस्वो वसुनो—भ६; आपवस्व वस्वो वसु—मु ॥ २१८. १० [४५] स्थानं—भ१.६.७ ।

1. Preface to the Second edition, Vol. IV. p. clxxviii. 2. Ibid. 3. Ibid. p. clxxiii.
 4. Ibid. p. clxxviii.

योनिस्थानं—त-भ२-मै-मु । १९ [४६] काम—ग-त३-भ । कामद-त-मै-मु ॥ [५४] स्नेहयत्
इति संहितापदपाठयोः । भाष्यकारैः स्नेहयत् इति पठितं दृश्यते ॥ २२१. १३ अञ्जति°—
अचति°—मै-मु ॥ २१ [५५] मघवद्भूयो धनवद्भूयो—ग-त३-भ१.५.६.७ । मघवद्भूयो—
त-भ४-मै-मु ॥ २२२. १ [५६] लभन्त इति—*मै । लभन्ते—ग-त-भ-मु ॥ १९. [५८] एतन्ना-
मिका—ग-त३-भ१.२.४.७ । एतन्नामका—त-भ६-मु । एतन्नामकीः—*मै ॥

[९. ९८] २२३. २४ [४] मर्त्याय— $\frac{१}{१}$ -मै । मर्ताय—मु ॥ २५ धनं—मै । धनं प्रयच्छति
तथा सति हे इंदो सहस्रसंख्याकं बहुरूपं धनं—ग । एतन्मन्त्रभाष्यं त्रुटितं वर्तते केषांचित् पदानां
व्याख्यानाभावात् । धनं विवासि । हे इंदो सोम त्वं सहस्रिणं सहस्रसंख्याकं रयिं धनं शतात्मानं
अपरिमितपुत्रपौत्राचुपेतं—मु ॥ २२४. ११ [६] स्वयशसं स्वभूत°—त१.२.६.७- $\frac{१}{१}$ -मै-मु । स्वय-
शसं प्रभूत°—ग; स्वयशसं भूत°—त३.४.५-भ ॥ २२५. २८ [१२] सोममश्याम अभीयाम—
*मै । सोममश्याम अभवाम—ग; तत्रभवा सोममश्याम अभीम—त१.२.५.६.७; सोममश्याम अश्याम
—त३; सोममश्याम अभीम—त४-भ४; सोममश्याम अश्याम—भ१; सोमं तत्रभवा अश्याम अभीम—
भ२; तत्रभवं सोममश्याम अभीम—भ६; सोममश्याम अश्याम—भ७ । तत्रभवं सोममश्याम अभीयाम
पिबेम—मु ॥

[९. ९९] २२७. १३ [५] तं सोमं—ग-त३-भ । सोमं—त-मै-मु ॥

[९. १००] २२९. १५ [५] क्रान्तदर्शिन्—त३-भ । क्रान्तदर्शनं—त४.५ । क्रान्त-
दर्शनं—ग-त१.२.६.७-मै-मु ॥ अस्माकं—ग-त-३-भ । अस्मभ्यं—त-मै-मु ॥

[९. १०१] २३०. १०. षोडश श्यावाश्विरंधीगुर्ययाति°— $\frac{१}{१}$ -मै । षोडशाधीगुः श्यावा-
श्विर्ययाति°—मु-अनु ॥ १७ [१] पुरःस्थित°—*मै । पुरःस्थितस्य— $\frac{१}{१}$ -मु ॥ २३३. २९
[१०] स्वर्गप्रापका—त६-भ । सर्वप्रापका—त१.२.४.५.७-मै-मु । ऋ. सं. ९.२१.१ द्रष्टव्यम् ॥
२३४. २१ [१३] पुरापराद्धं मखमेतन्नामानं—भ१.४- $\frac{१}{१}$ -मै । मखमपराद्धं—ग; पुरा अपराद्ध-
मखं एतन्नामानं—त१.२.७-मु; पुरा अपराद्धं मखं एतन्नामानं—त५; पुरा अपराद्धं मखं (मुखं-भ२)
एतन्नामानं—त३-भ२; पुरापरद्धिमखमेतन्नामानं—भ६ ॥

[९. १०२] २३६. १५ [४] अनुशासति—ग-त३-भ । अनुशासति (?)—मै-मु ॥

[९. १०३] २३८. १२ [४] अहिंसितः— $\frac{१}{१}$ -मै । अहिंस्यः—मु ॥ २४ [६]
किप्रत्ययः—भ । किप्रत्ययः—त-मै-मु । ऋ. सं. ३.४९.३ द्रष्टव्यम् ॥

[९. १०४] २३९. ३ [१] शीभार्थं—त३.६-भ५ । शोभनार्थं—त१.२.४.५.७-भ
१.२.४.६.७-मै-मु ॥ २४०. १ [५] नः अस्मदीयानां—ग-त३.६-भ१.२.४ । हे न
अस्मदीनां—त१.४.५; हे न अस्मदादीनां—त७ । नोऽस्मदादीनां—त२-भ६-मै-मु ॥ ऋ. सं. ९.
१०५.५ द्रष्टव्यम् ॥

[९. १०७] २४६. ५ [५] तैरेनं ... सप्तहृत्वा वा । एतदापस्तम्बश्रौतसूत्रेऽन्वे-
षणीयम् । ऋ. सं. ९.७२.८ भाष्येऽप्येतन्निर्दिष्टम् । तत्र 'आधुनोति' इति पाठः ॥ १९. [७]
सोमः—*मै । सोमो भवान्—ग-त३.४.६-भ७; सोमो भवन्—त१.२.५.७-भ४.६-मु; सोमो

भवान-भ१ ॥ २१ अत्यन्तं देवकामो—*म-मु। अत्यंतं कामो-ग-त१.२.३.५.७-भ१.४.६.७; अत्यंतकामो-त४-भ२ ॥ २४७. २५ [११] अलंक्रियते तद्वत्—ग-त३.६-भ। अलंक्रियते-त१.२.४.५.७-म-मु ॥ २४८. ७ [१२] मधुरसस्य—ग-त२.६-भ। सस्य-त१.२.४.५.७-म-मु ॥ २५१. १० [२४] स तादृशः—ग-त३.६-भ१.२.७-मु। तादृशः-त१.२.४.५.७-भ४.६-म ॥

[१. १०८] २५२. १६ [२] यस्य यं—ग-त३-भ। यस्य-त४.५.६-म-मु ॥ १७ स्वर्दशः सर्वस्य दर्शकस्य—ग-त३-भ२-म ॥ ईदृशः सर्वस्य दर्शकस्य-त१.२.४.५.७-भ६; स्वर्विदः स्वर्गलंभकस्य-त६-भ१.७; स्वर्विदः स्वर्गलंभकस्य स्वर्दशः सर्वस्य दर्शकस्य-भ४। स्वर्विदः सर्वस्य दर्शकस्य-मु। 'स्वर्विदः' इति संहिता। सायणाचार्यैः 'स्वर्दशः' इति पठितं दृश्यते ॥ २४ [३] घुशिर विशब्दने—*म ॥ घुशिरवशब्दने-ग; घुशिरविशते-त१.२.५.७; घुशिरविशब्दने-त३.४.६-भ१.२.७-मु; घुशिरनिशब्दने-भ४; घुशिरविशब्दे-भ६ ॥ २९ [४] एतन्नामकोऽगिरा—त२.३.४.७-भ४.७-म-मु। एतन्नामकोऽगिरा-त५; एतन्नामकोऽगिरा-त६-भ१.७; एतन्नामकोऽगिरा-त७-भ६ ॥ २५३. ३ आनशुः व्याप्नुवन्। आशुः आनशिरे व्याप्नुवन्-ग-भ१.५; आनशुः आनख्योऽप्नुवन्-त१.२.५; आनशुः आनशिरे व्याप्नुवन्-त३.६-भ२.४.६.७; आनशुः आनशिरे व्याप्नुवन्-त४; आनशुः अन्नानि व्याप्नुवन्-त७-मु। आनशुः व्याप्नुवन्-म ॥ १७ [६] निरच्छिनन् निरगमयत्—त६-भ। निरच्छिनत् निरवासयत्-ग; निरच्छिनत् निरगमयत्-त३। निरच्छिनत्-त१.२.४.५-भ६-म-मु। ऋ. सं. १०.६७.५ द्रष्टव्यम् ॥ २६ [७] स्तोतव्यं—ग-त३.४-भ१.२.६.७-म ॥ तव्यं-त१.२.५.७; स्तोतव्यं-त६; स्तोतव्य-भ४। स्तव्यं-मु ॥ २७ वनक्रशं—त१.२.३.४.६.७-भ२.६.७-मु। नवक्रशं-ग; वनशक्षं-त५। वनक्रशं-भ१.४-म ॥ 'वनक्रशम्' इत्येव संहितापाठः ॥ उदकानां कर्षकं—त३.४-भ१.२.४.६। उदकानां वर्षकं-ग-त६ भ७-मु। उदकानामवर्षकं—त१.२.५-म ॥ २५४. १८ [१०] अभिपुतः—ग-त३.६-भ१.२.७। अभिपुतस्त्वं-त१.२.४.५.७-भ४.६-म-मु ॥ २५५. ३१ [१४] लेट्याडागमः—ग-त४-भ४। लेट्याडागमः-त१.२.३.५-भ१.२.६.७-म-मु ॥ २५६. ७ [१६] एतेभ्यः—त२-भ६। यतेभ्यो-त१.४.५। तेभ्यो-मु। च तेभ्यो-म ॥ ऋ. सं. ९.७०.८ द्रष्टव्यम् ॥ —जुष्टः पर्याप्तः—ग-त३.४.६-भ५.६। जुष्टः-त१.२.५.७-भ२.४-म-मु ॥

[१. १०९] २५८. १० [१३] इन्दुः सोमः—ग-त३.६-भ२.५.७। इन्दुः-त४.५.७-भ६-म-मु ॥ २५९. १८ [२२] गड्यैः क्षीरादिभिः.....रिणन्—ग-त३.४-भ६। ('श्रियमाणः' इत्यस्य स्थाने श्रियमाणः-त४; श्रियमाणः-भ६; 'मिश्रयन्वा' इत्यस्य स्थाने मिश्रयन्वा-भ६; 'वसतीवरीः' इत्यस्य स्थाने वसतीवरीभिः-त३)। स्वीकृतपाठः त१.२.५.६.७-भ१.२.४-म-पुस्तकेषु नास्ति। 'श्रीणन् प्रेरयन्' इति पदयोर्मध्य उत्तरार्धस्य व्याख्यानं नष्टमिति व्यक्तमेव। अस्मत्स्वीकृतपाठ एतन्न्यूनं सुयोग्यतया संपूरयति। यद्यपि त४-भ६-पुस्तकयोः प्रान्तेऽयं लिखित उपलभ्यते तथापि सायणभाष्यरीत्यनुमरणादयं सायणकृत एवेति मन्तुमुचितम्। 'श्रीणन्' 'रिणन्' इति पदयोः सादृश्येन लिखितपुस्तकेषु पाठलोपः संजातः स्यात्। श्रीणन् प्रेरयन् उग्र उदूर्णः सोमो-मु। 'सोमोऽभिष्यते' इत्यन्तिमं पदद्वयमनावश्यकम् ॥

[९. ११०] २६०. १ [१] यापयिता विनाशयिता—ग-त३.६-भ । यापयिता—
त१.२.४.५-म-मु ॥ २६२. ७ [१] निःष्ठाः—ई-मै । निःष्ठा—मु । ऋ. सं. ३.३१.१०
द्रष्टव्यम् ॥ २० [११] यज्ञवान्—ग-मै-मु । यजमानः—त-भ ॥

[९. १११] २६३. ३० [२] आदरार्थ—मै । आदरार्थ—ग-त३.६-भ१.४.७;
आदरार्थ—त-भ६-मु; आदरार्थः—भ२ ॥ २६४. ९ [३] आदरार्थ—त४-मै । आदरार्थ—
त१.२.३.५.६.७-भ । आदरार्थ—मु ॥ १३ आदरार्थ—भ१.७-मै । आदरार्थः—ग; आदरार्थ—
त-भ-मु ॥

[९. ११२] २६४. २१ [१] सोमस्याजामित्वाय—ई-मै । सोमस्य जामित्वाय—मु ।
निः. ४.२० द्रष्टव्यम् ॥ २६५. १२ [३] सर्वं त्रय्या विद्यया भिषज्यति । किमूलेयं श्रुतिः ? ॥
प्रक्षिणोति—त१.२.३.४.७-भ१.२.४.६-मै-मु । प्रदाक्षिणांति—ग; प्रक्षिणेति—त६-भ७;
प्रेक्षिणोति—त५ ॥ १७ जसः शसादेशः—मै-मु; बस्याकानादेशः—ग; जसोकारादेशः—त;
जस्याकारादेशः—भ ॥ २८ [४] नर्मसचिवाः—ग-भ४-मै-मु । नर्मशविवा—त१.२.३.५-भ१.
२.६; नर्मशविवा—त४; नर्मशायिव—त६-भ७ ॥

[९. ११३] २६६. २६ [३] दुहिता ऋद्धा नाम—ग-त३.४.६-भ । दुहिता—त१.
२.५-मै-मु ॥ २६८. २६ [१०] यद्वा कामा.....प्रज्ञापकस्य—ग-त३.४-भ । (त४-भ६-
पुस्तकयोः प्रान्तेऽयं पाठो लिखितोऽस्ति । 'निकामा' नास्ति—भ४; अभिलाषनिकामाश्च—भ१.२.
४; यत्र च विद्यते—त७-भ४.६; यत्र च लोके—भ२; तत्र लोके—ग) । त१.२.५.६.७-मै-मु-पुस्तके-
ष्वयं पाठो नास्ति । वृटितस्थाने लिखितपुस्तकेष्ववकाशोऽपि न दर्शितोऽस्ति इति मैक्समुल्लरमहा-
शयैः स्वकीयटिप्पण्यां लिखितम् । 'यद्वा' इति पदस्य 'द्विरागमनं लिखितपुस्तकेषु पाठलोपः
संजातो दृश्यते ॥ २८ सहस्थानं—मै । महस्थानं—ग-त३-भ१.४.५.६; महस्थानं—त१-भ२;
महे स्थाने—त७ ॥ विष्टपं सहस्थानं विद्यते यत्र लोके—मु ॥ —यत्र—X-मै ॥ —हर्षणं हर्षश्च—
ई-मै । मु-पुस्तक एतन्नास्ति ॥..

[९. ११४] २६९. १६ [१] तं जनं—मै । तं मनुजं—ग; तमनुजनं—त-भ-मु ॥
२७ [२] वर्धयन्—ग-मै । वर्धन्—त-भ-मु ॥ २९ पालकः—मै । पालकः सञ्-ग; पालकः
स—त-भ४.६-मु; पालकः सं—त३-भ१.२ ॥ २७०. ६ [३] नानासूर्याः—त१.२.३.६.७-भ ।
सोता नानासूर्या—त५ । तां नानासूर्या—मै-मु ॥ ९ आदित्याः—त३-भ१.२.४ । सप्तदित्याः—त-भ
६-मै-मु ॥ —मार्ताण्ड—ग-त३-भ१.५ । मार्तण्ड—त-भ२.४.३-मै-मु ॥ २७०. २० [४]
यद्विरेवस्ति—मै-मु । हविरस्ति—ई ॥ २२ अरातिव्वान्—ग-त-भ४.६.७-मु । अरातिव्वान्—
भ१.२ । अरातिव्वान्—भ७-मै ॥

दशमं मण्डलम्

[१०. १] २७२. ४ [२] मथितो यद्वा विभृतः—ग-त३-भ५.६ । मथितः—त-भ १.२.७-मै-मु ॥ 'विबिधं द्वियमाणः' इत्याद्यर्थस्य वैकल्पिकत्वात् स्वीकृतपाठ एवोचितः ॥ १४ [३] 'विष्णुः' इति प्रथममागतं पदमनावश्यकम् । मु-पुस्तके लत्यक्तं भाष्यारम्भे च 'परमं उत्कृष्टं' इति पदद्वयमधिकम् ॥ पादटिप्पणीगतं पाठान्तरं द्रष्टव्यम् ॥ १५ अस्य इमे—ग । अस्य इमे त-भ-मु । अस्य मे-मै ॥ २७३. ९ [५] 'प्रतिऽअर्थिम्' इति पदं विभज्य व्याख्यातम् । तैत्तिरीय-संहितायां (५.४.८.३) 'यत्सर्वेषामर्थमिन्द्रः प्रति' इति पाठः ॥

[१०. २] २७४. २८ [३] प्रायणीयायामग्न्यस्य—ग-त३-भ । प्रायणीयायामपि-मै-मु । त-पुस्तकेषु किञ्चिद्विहितम् ॥ २७५. १८ [४] वः युष्माकं—ग-त३-भ-मु । युष्माकं-त-मै ॥ २० तदेतत् । तत एव-ग । तदेनं-त-भ । तत्-मै । अग्निस्तस्मिन्कृतं विश्वं-मु ॥ २८ [५] सततयाजनेन दीनबलाः—ग । सततयानिजितेन—त१.२.३.५-भ१.२.५; सततपान-जितेन—त६-भ७; संततयानिजितेन—त४; सततयाविदितेन—त७; सततयानिजितेन—भ६ । दीनबलाः—मै-मु ॥ २७६. १० [६] नानारूपं वा—ग-त३.६; भ१.२.४.५.७ । नानारूपं—त१.२.४.५.७-भ६-मै-मु ॥

[१०. ३] २७७. ७ [१] लभ्यते—मु । हस्यते—मै ॥ २७८. ६ [४] किञ्च—त२.३-भ४.६-मु । किञ्च-भ७-मै ॥ वग्नून्—त१.२.६.७-भ-मु । वसून्—त३; यवग्नून्—त४.५ । न वग्नून्—मै ॥ स्तुत्यस्तोतृत्वयष्टयष्ट्यत्व°—मै । स्तुत्यस्तोत्रोत्वयष्टयष्ट्यत्व°—ग; स्तुत्य-स्तोतृत्वयष्टयष्ट्यत्व°—त१.२.४.५.७-भ६; स्तुत्यस्तोतृत्वयष्टयष्ट्यत्व°—त३.६-भ१.२.४.७ । स्तुत्य-स्तोतृयष्टयष्ट्यत्व°—मु ॥ अजन्तः । 'अजन्तः' इति स्यादिति मॅक्कमुल्लरमहाशयाः ॥ १० यान्ति वा—ग-त३-भ१.२.४.७ । याति-त-भ६-मै-मु ॥ २८ [६] 'किञ्च' इति पदमनावश्यकं प्रतिभाति ॥

[१०. ४] २८०. ९ [३] सन्नस्मिन्—ग-त३-भ१.२.४.५ । तस्मिन्—त-भ६-मै-मु ॥ अधिः सप्तम्यर्थद्योतकः । वस्तुतः पञ्चम्यर्थे व्याख्यातः ॥ २८१. १३ [६] अधीतां । एतस्मात्पूर्वं द्वितीयपादस्य भाष्यं लुप्तं प्रतिभाति ॥

[१०. ५] २८२. ८ [१] 'मनो वै देवा मन्यस्य जानन्ति' इति कुत्रोक्तम् ? ॥ २८३. ३ [३] अग्निर्सूर्यात्मना—ग-त१.२.४.५.६-भ६-मु । अग्निः सूर्यात्मना—त३.७-भ२-मै । अग्निश्चा सूर्यात्मना—भ१.४; अग्निश्चा सूर्यात्मना—भ७ ॥ ३१ [५] ततः—ग-त१.२.३.६.७-भ२-५-६ । व्याप्तः—भ१.४.७ । प्रातः—मै-मु ॥ ३२ प्रायच्छदिति—ग-त३-भ२.१-प्रायच्छति-त१.२.६.७-भ१.४-मु; प्रयच्छदिति—भ६ । प्रयच्छति—भ७-मै ॥ २८४. ६ [६] निवृत्तपाठः क्वचिद्विज्ञः ॥ २४ [७] प्रथममेव जातः—ग-त३-भ१.२.४.७ । प्रथमजातः—त-भ६-मै-मु ॥ २६ पूर्वस्मिन्—ग-त३-भ५.६ । पूर्वत्वं—त-भ१.२.४.७-मै-मु ॥

[१०. ६] २८७. १० [७] आहुतिप्रक्षेपार्हः—ग-त-भ१.२.४.६-मु-उद्गीथ । आहुतिप्रक्षेपार्हः—भ७ । आहुतिप्रक्षेपणार्हः—मै ॥

[१०. ७] २८८. २३ [४] मयादया—१। मयादतया—मै-मु ॥ २४ मां त्रायसे—
त२-भ१.४.६-उद्गीथ । मात्रायसे—त१.३.७; मंत्रायसे—त४.५-भ७; मां त्रयसे—त६-भ२ । त्रायसे—
मै-मु ॥ २८९. ६ [५] अध्वरस्य यज्ञस्य—१-मु-उद्गीथ । अध्वरस्य—मै ॥

[१०. ८] २९०. २४ [३] आङीषदर्थे । आरब्ध ईषद्विनस्ति—*मै-मु । लिखित-
पुस्तकेष्वबद्धाः पाठाः । आरब्ध आङीषदर्थे रभिर्हिषार्थः ईषद्विनस्ति—उद्गीथ । २९१. १३ [५]
सोमरसलक्षणस्य । भौमरसलक्षणस्य—उद्गीथ । पुनरपि ऋ. सं. १०. २७. १३; २४ भाष्ये उद्गीथः
“ भौम० ” इत्येवाल्लिखत् । देवराजनिघंटुर्द्रष्टव्यः ॥ २८ [६] हविषां—ग-त-भ१.२.४.५.६ ।
हविषो—भ७-मै-मु ॥ २९२. ३ [७] इममर्थं ब्रवीति—ग-त३.६.७-भ६-मै ॥ इममर्थं ब्रवीति—
त१.२.४; इद्रममर्थं ब्रवीति—त५; इद्र इमर्थं ब्रवीति—त३-भ१.४.७ । इन्द्र इममर्थं ब्रवीति—मु ॥

[१०. ९] २९३. २ [१] ईशाना.....प्रतिष्ठा—*मै-मु-× ॥ ४ पञ्चमी
प्रतिष्ठेति—त७-भ२-मै-मु ॥ १७ [२] स्तन्यरसं—त-भ । तनये यथा रसं—ग । स्तन्यं
रसं—मै-मु ॥

[१०. १०] २९५. २१ [२] ‘ उर्विया परि ख्यन् ’ इत्यंशो भाष्ये न व्याख्यातो
दृश्यते । उद्गीथभाष्ये तावदुत्तरार्धे ‘ वीरा उर्विया. प्ररि ख्यन् ’ इत्येतदेव व्याख्यातम् । सायण-
भाष्यस्य उद्गीथभाष्यस्य चातीव साम्यादुद्गीथभाष्यस्यांशोऽत्रोद्ध्रियते—(वीराः) उरु विस्तीर्णं विजनें
चावान्तरद्रोपं गूढसंभोगस्थानं त्वयाभिप्रेतं परि ख्यन् सर्वतोऽव्यवधानेन पश्यन्ति । तस्मादत्र न
कश्चिद् दुष्करं क्रियमाणं पश्यतीत्येतन्मा मंस्थास्त्वम् । उक्तं च मनुना—‘ मन्यन्ते वै पापकृतो न कश्चि-
त्पश्यतीति नः । तांश्च देवाः प्रपश्यन्ति स्वधैवान्तरपूरुषः ’ (मनु. ८. ८६) इति ॥ २९५. २७
[३] देवा अपि—ग-भ । देवा—त-मु । अपि देवा—मै ॥ २९६. ९ [४] प्रजापतिः—१-
उद्गीथ । प्रजापतेः—मै-मु ॥ कृतवान्—भ६-उद्गीथ । कृ-भ१.२.४; त-वर्गपुस्तकेषु ‘ कृतवान् ’
नास्ति । कृतं—भ७-मै-मु ॥ १० ऋता ऋतानि—ग-भ-मु । ऋतानि—त-मै ॥ २९८. १० [१०]
उत्तरा उत्तराणि—ग-त४-भ१.२.४-उद्गीथ । उत्तराणि—मै-मु इतरेषु च ॥ गच्छान्—भ७-मै-
मु-उद्गीथ । गच्छन्—ग; गच्छन्—त-भ१.२.४.६ ॥ २९९. १४ [१३] परिष्वक्तुं । परिष्वक्तुं—
१-मु-उद्गीथ । भाष्यकारैः प्रायः ‘ परिष्वक्तुम् ’ इति लिखितं दृश्यते ॥

[१०. ११] ३००. २ [२] वृष्णे । ‘ वृष्णे ’ इति प्रतीकम् । वृष्णे इति केवलं त४-
पुस्तके । इतरत्र ‘ वृष्णः ’ इति ॥ ५ यज्ञार्हः सीऽग्निः—ग-त-भ२.६-मु । यज्ञार्हः—भ१.४.७-मै ॥
३०१. ३ [४] अभिगमनीयं तं व्रजन्तो—*मै-मु । अभिगमाय त्वा व्रजन्तो—ग; अभिगमनीय
तां व्रजन्तो—त-भ ॥ ११ [५] स्वपुष्टिं—१-मु-उद्गीथ । च पुष्टिं—मै ॥ २० [६] उदीरय उद्गमय
—ग-त१.२.३.४.६-भ२.४.५.६-मु-उद्गीथ । उद्गमय—त५-मै ॥ २२ स्वीयं ज्योतिः—त३-भ
५ । स्वयं ज्योतिः—ग-त-भ२.६-मु । स्वज्योतिः—उद्गीथ । ज्योतिः—भ१.४.७-मै ॥ २५ इच्छति
च—त-भ१.२.४.६-मु । इच्छति—न७-मै ॥ ३०३. ३ [७] ते त्वदीयां—त-भ५.६-मु । ते
तव स्वभृतां—उद्गीथ । त्वदीयां—ग-भ१.२.४.७-मै ॥ ३०३. २ [९] अस्मद्यज्ञादपगन्ता—
*मै । अस्मद्यज्ञांगं—ग; अस्मद्यज्ञामपगन्ता—त-भ१.२.४; अस्मद्यज्ञमपगन्ता—भ६.७-मु । अस्मद्यज्ञान-
पगन्ता—उद्गीथ ॥

[१०. १२] ३०३. १५ [१] अस्मद्यागकाले—§-मु-उद्गीथ । अस्मद्यजनकाले—मं ॥ २३ [२] संदीपनेन—ग-त-भ१.२.४.५.६-मु-उद्गीथ । दीपनेन—भ७-मं ॥ ३०४. २३ [५] क्षिग्धेनाहूयमानः—ग-त३ । क्षिग्धेमा°-त१.२.५.६; क्षिग्धेना°-भ१.४; क्षिग्धाना°-भ५; क्षिग्धेजिह्वामा°-भ६; क्षिग्धेना°-भ७ । क्षिग्धमाहूयमानः—त४.७-मं-मु ॥ को वि वेद । एतन्न व्याख्यातम् । २७ [६] षष्ठमन्त्रधाप्यं बहुषु पुस्तकेषु लुप्तम् । ग-त७-पुस्तकयोः पलभ्यमानमधश्चि-
प्पण्यामुद्धृतम् । त७-मु-पुस्तकयोर्भाष्यं समानमेव । अन्येष्वपि केषुचित्स्थलेषु मु-पुस्तकपाठः त७-
पुस्तकपाठसमानो वर्तते । मु-पुस्तके भाष्यं कुत उद्धृतमित्यस्मिन् विषये मेक्समुल्लरमहाशयैः स्वकीय-
टिप्पण्यां जिज्ञासा प्रकटिता । उद्गीथभाष्ये षष्ठमन्त्रभाष्यं नुटितम् ।

[१०. १३] ३०६. १३ [१] गच्छतु—ग-त२.३.४.५.६-भ१.२.४.५-मु । गच्छत
-त१; गच्छति—भ६; गच्छता—भ७ । गच्छतां—मं ॥ २५ [२] प्रतिगच्छथः—त१.२.५-भ१.
४ । प्रतिगच्छतः—भ६.७-मं-मु । ऐतं गतवती स्यः—उद्गीथ ॥ २६ प्र भरन् प्रभरन्ति—त१.२.
६.७-भ२.६-मं-मु । प्रहरन्ति—ग; प्रतरन् प्रभरन्ति—त४.५-भ४; प्रातरन् प्रभरन्ति—त३-भ१; प्र
भरन् प्रहरन्ति—भ७ । प्र भरन् प्रभवन्ति (?)—उद्गीथ ॥ ३०७. ६ [३] पदितृणि होतृत्वेन ।
होतृत्वेन—त१.२; पदितृणि होतृत्वेन—त३-भ२; पदित्रीणि होतृत्वेन—त४.५; हातृत्वेन—त६.७; तृणि
होतृत्वेन—भ१.४; पदित्रीणि होतृत्वेन—भ६ । वृद्धिहेतुत्वेन—भ७-मं । वृद्धिहेतुत्वेन—मु । पदितृणि
स्थितिहेतुत्वेन—उद्गीथ ॥ अनुरोहामि शकटे युवयोः स्थापनवहनानन्तरं—मु । आरोहामि
शकटे युवयोः स्वासनवहनानन्तरं—त१.२.३.६.७-भ१.२.४; आरोहामि शकटे युवयोः स्वामनवहना-
नन्तरं—त४.५; आरोहामि शकटे युवयोः वासनवहनानन्तरं—भ५; अस्वरोहामि शकटे युवयोः स्थापन-
वहनानन्तरं—भ७ । अनुरोहामि शकटयोः स्थापनवहनानन्तरं—मं । अनु अरोहं युवयोः स्वासनभव-
नानन्तरं—उद्गीथ । हे शकटे इति संबुद्धिः ॥ ३०८. १ [५] पुत्रभूताः—ग-मं-मु-उद्गीथ ।
पितृभूताः—त-भ ॥

[१०. १४] ३०८. ७ सरमापुत्रौ.....स्थितौ—मं-मु.१. पुत्रौ द्वौ श्वानी परलोक-
मार्गमभितस्थौ—§ ॥ ११ 'महापितृयज्ञे' इत्यस्यानन्तरं त३-भ१.२.४-पुस्तकेषु पञ्चाक्षराणा-
मबकाशो दत्तः । 'महापितृयज्ञे पर्येवांसमित्येषा यमयागाख्या याज्या' इति पाठं संभावयामः ।
एतत्सूक्तगतचतुर्थमन्त्रस्य विनियोजकं वाक्यं द्रष्टव्यम् ॥ ३० [२] सर्वे स्वाः.....गतीरनु-
गच्छन्ति—मं-मु । सर्वे स्वः स्वभूताः पथ्याः स्वकर्ममार्गं प्रतिगताः अनुगच्छन्ति—ग; सर्वस्वाः
स्वभूताः पथ्याः स्वकर्ममार्गप्रत्यागताः ('प्रत्यागताः—त३.४.५-भ) अनुगच्छन्ति—त-भ ॥ ३०९. ८
[३] भवति - - - । तत्र—मं । भवति तत्र—§ । द्वितीयपादस्य व्याख्यानं लुप्तम् । 'भवति तथा
बृहस्पतिः ऋक्भिः पितृविशेषैः सह बर्धमानो भवति • तत्र'—मु । 'बृहस्पतिर्ऋक्भिः । ऋक्नो
देवविशेषाः । ऋक्भिर्मध्यस्थानैर्देवगणैः सह सदा बृहदानो बर्धमान आस्ते'—उद्गीथ ।
सायणभाष्यस्य उपलब्धोद्गीथभाष्येण सादृश्यात् सायणभाष्यपाठोऽत्रानुनामुं शक्यः ॥ ३१०. ९
[७] सत्रमध्ये दीक्षितमरणे—भ६ । सत्रमध्ये दीक्षितमध्ये मरणे—ग; तत्रमध्ये दीक्षितमध्ये
मय्येरणे (रथो—त४)—त; सत्रमध्ये दीक्षितमध्ये मय्येरणे (माज्यरणे—त३; मय्येमरणे—भ१; माज्य-
रणो—भ५)—त३-भ१.२.४.५; सत्रमध्ये दीक्षितस्य मरणे—मं-मु ॥ १७ सत्रा मवन्ता मवन्तौ—

१-मु । मदंतौ-मं ॥ २३ [८] 'यमेन' इति न व्याख्यातम् ॥ २५ त्रियमानाख्यं—त-भ ॥ भ१.२.४.७-पुस्तकेषु कियार्थिदंशो लुप्तः । 'न' इति दन्त्यवर्णस्य भावात् 'त्रि' युक्तः पाठोऽद्वयः । 'ममशानाख्यं' इति मंसमुल्लरमहाशयाः संभावयन्ति । तेषां टिप्पणी तै. आ. ६.४.२ च द्रष्टव्यम् ॥ ३११. ५ [९] प्रमृज्यमानदहनस्थानात् । प्रमृज्यमानदाहनं—त१; प्रमृजमानदाहनं—त.२.६; मृत्युक्षमानदहनं—त३-भ२.४; प्रमृजमानदहनं—त४.७-भ६; प्रमृजमानदेहनं—त५; प्रत्यक्ष-मानदहनं—भ१ । मृतयजमानदहनं—मं-मु ॥ २७ [११] ताभ्यां श्वभ्यां—ग-त-मु । ताभ्यां श्व—भ१.४.७; ताभ्यां—भ६-मं ॥ ३१२. २२ [१४] प्रतिष्ठत च—ग-त-भ१.२.४-मु । प्र तिष्ठत—भ६ । प्र च तिष्ठत—मं ॥ ३१३. ९ [१६] बृहद्वाहज्जगद्यमश्व—मं-मु । बृहज्जगमश्व—ग-भ६; बृहत् महज्जगमश्व—त-भ१.२.४; बृहत् अंगमाश्व—भ७ ॥ घणमोर्वीरंहसं... । ऋ. सं. ६.४७.३; १०. १२८. ५ भाष्यं श्र. ब्रा. १.५.१.२३ च द्रष्टव्यम् ॥ १० सर्वा ता सर्वाणि—ग-त३.४-भ१.२.४.६-मु । सर्वा ता सर्वाणि—त१.२.५.६.७ । सर्वाणि—भ७-मं ॥ आहिता आहितानि—त-भ१.४.६-मु । आहितानि—ग-भ७-मं ॥ ११ अवस्थितानि—१-मं-मु । 'अवस्थापितानि' इति भाष्यम् ॥

[१०. १५] ३१३. ३२ [२] आग्निमरुते इदं पितृभ्यः—त१.२.७-भ२.७-मु । भ७-वर्जयित्वा सर्वेषु पुस्तकेषु 'इदं पितृभ्यः' इत्यारभ्य 'पूर्वमेवोदाहृतम्' इत्येतावत्पर्यन्तो भागो लुप्तः । त१.२.३.७-भ१.२.४.६-पुस्तकेषु 'महापितृयज्ञे पितरो बर्हिषद इत्यस्य द्वितीयानुवाक्या सूत्रं तु पूर्वमुदाहृतम्' इत्यंशः 'चतस्रः इति' इत्यस्यानन्तरं पुनरावृत्तः । भ७-मं-पुस्तकयोः 'आग्निमरुते' इति पदं नास्ति ॥ ३१७. ९ [११] शुचीनि—त१.२.४.६.७-मु-उद्गीय । शुनि—त५; उक्तानि—ग; शब्दानि—त३-भ१.२.४; शुचि—भ६ । लुचि—मं । मंसमुल्लरमहाशयैरभ्यूहितः पाठः 'प्रयतानि' इति पदेनान्वितः । 'शुचीनि' इति 'हवीषि' इत्यस्य विशेषणम् । बहुषु पुस्तकेष्वभिप्रेतोऽयं पाठ उद्गीयभाष्येऽप्युपलभ्यमानत्वादस्माभिः स्वीकृतः ॥ शुचीनि इति न 'प्रयतानि' इति पदस्य व्याख्यानं किंतु स्मृतन्त्रं पदम् । अस्य सूक्तस्य द्वादशे मन्त्रेऽपि उद्गीयः 'प्रयता' इत्यस्यानन्तरं 'शुचीनि' इति पदं निंदधाति ॥ ३१८. १३ [१४] तृप्यन्ति—उद्गीय-मं-मु ॥

[१०. १६] ३१८. २५ [१] मृषीभूतं—त३-भ१.४ । मृषीभस्मीभूतं—भ२; मेषीभूतं भ७ । भस्मीभूतं—त-मं-मु । मन्त्रस्य पूर्वार्थे दहनस्यावस्थात्रयं कार्यतम् । मृषीभवनं संतपनं त्वग्निक्षेपणमिति क्रमेणावस्थाः । भस्मीभवनं न प्रथमावस्था । तै. आ. ६.१.४ द्रष्टव्यम् ॥ ३१९. ५ [२] गच्छाति—उद्गीय । १० [३] त्वदीयं—१ । ते त्वदीयं—मं-मु । 'ते' इति मन्त्रे नास्ति ॥ १३. एतन्मन्त्रस्यान्तिमो भागः अपूर्णो व्याख्यात इति मंसमुल्लरमतम् । 'कर्मफलम्' इत्यत्रैकं वाक्यं परिसमाप्तं चेत्, नैतदपूर्णं किंतु संक्षिप्तम् । मु-पुस्तके 'तत्रान्तर्विक्षे' इत्येतस्मात्पूर्वं 'यदि' इत्यधिकम् । प्रति तिष्ठ—भ७-मं । प्रति तिष्ठति—त१.२.४.६.७; प्र तिष्ठति—त५-भ६; प्रतिष्ठितः—त३-भ१.२.४ । प्रति तिष्ठ प्रैति तिष्ठति—मु । तै. आ. ६.१.४ अत्रायं मन्त्रो व्याख्यातः । तत्र अन्तिमभागस्य व्याख्यानमेवं वर्तते—यत्र यस्मिँल्लोके ते तव हितं सुखमस्ति तत्र गत्वोषधीषु प्रविश्य तद्द्वारा पितृदेवमातृदेवी प्रविश्य तत्र तत्रोचितानि शरीराणि स्वीकृत्य तैः शरीरैः प्रतिष्ठितो भव ॥ ३२०. १२ [६] श्वापदः श्वशृगालादिः—त३.४-भ५-मु । श्वापदः सुगालादिः—ग; श्वापदः श्वशृगादिः

त१.२.५.६.७-भ६; श्रापदश्चमृगालादिः-भ१.७ । श्रापदश्च मृगालादिः-भ४-मं ॥ —तै. आ. ६.४.२ अत्र 'विश्वात् सर्वस्मादुपद्रवात्' इति पञ्चम्यन्तं व्याख्यातम् ॥ २२ [७] च सं-ग-त३-भ१.२.४.५ । व सं-त; च-भ६.७ । मासेन च सं-मु । मासेन-मं । 'मेदसा' इत्यस्य 'मासेन' इति व्याख्यानमयदम् ॥ २५ लेट्याडागमः-ग-त-भ१.२.४ । लेट्याडागमः-भ६.७-मं-मु ॥ ३२१. ६ [८] हठयैः कन्वैश्च-ग-त३.४-भ२.६-मु । दयैः कन्वैश्च-भ५ । हठयैश्च-भ१.४.७-मं ॥ १५ [९] अयं-भ१.२.४.७-उद्गीथ । अय-मं-मु-त-भ६ ॥ शान्तिकर्मार्थमुपादत्तः । शान्तिकर्मार्थमुपात्तः-उद्गीथ । शान्तिकर्मार्थमुपात्तः-त४-भ१.२.४.७; शान्तिकर्मार्थमुपासनः-त१.२.५.६.७-मं-मु । 'उत्तरं शान्तिकर्मार्थमादत्ते' इति उपयुक्तम् । तदनुकूलोऽयं पाठोऽयूहितः । उद्गीथोऽपि तमुपोद्वलयति ॥ ३२२. ३ [११] 'कन्ववाहनः' इति संहितापाठः । बहुषु पुस्तकेषु वर्तमानत्वात् 'कन्ववाहनः' इत्येव सायणपाठः । आश्च श्रौ. पाठोऽपि तथैव ॥ ५. वोचतु । 'वोचति' इति संहितापाठः ॥ १५ [१२] किमर्थं-ग-त३.४-भ६-उद्गीथ । एतन्नास्ति त१.२.५.६.७-भ१.२.४-मं-मु-पुस्तकेषु ॥

[१०. १७] ३२४. २५ [४] परि पासति परि पातु-मं-मु-उद्गीथ । परि पासतु परिपासि-त; परिपासति-त३; परिपासि-त७-अ१.२.४; परिपासतु परि पाति-भ६ ॥ ३२७. २१ [११] यद्वा । द्रष्टः-त-भ१.२.४.६-मु । यद्वा-भ७-मं ॥

[१०. १८] ३३०. १८ [५] पूर्वपूर्व-मं । पूर्व-१-मु ॥ ३३१. २३ [८] अनुसरण-मं । अनुसरण-त-भ१.२.४-मु; अनुसरण-भ६.७ ॥ ३३२. ४ [९] संघर्ष-यितृन्-भ१.४ । संघर्षयितृन्-भ७ । संघर्षयित्रीन्-त-मं-मु ॥ ३३ [१०] अत्र भाष्यादौ संबोधनं न दृश्यते । उद्गीथभाष्ये 'हे अस्थिकुम्भ' इति प्रारम्भः ॥ ३३३. ७ [१२] संपरिवार्य-१-मु-उद्गीथ । तं संपरिवार्य-मं ॥ ८. ते पांसवः-भ४-मं-मु उद्गीथ । तेषां सवा-त१.२.५.६.७-भ२.६; ते पार्थिवा-त४ ॥ २२ [१४] त७-मु-पुस्तकयोरस्य मन्त्रस्य समानं भाष्यमध्विष्टिण्या दत्तमेव । अन्येष्वेतद्भाष्यं लुप्तम् । अस्य मन्त्रस्य समग्रमुद्गीथभाष्यमुपलभ्यते तदधो हतिये-

प्रतीचीने प्रतिगते संप्राप्ते अहनि अस्थिसंचयनदिवासे मामस्थिकुम्भरूपं यजमानमादधुः त्वयि भूमाबाहितवन्तः पुत्रपौत्रादयोऽधिकृतवन्तः । किमिहाभिहितवन्तः । इष्वाः पर्णमिव । यथा केचिदिषुकाराः इष्वाः संवन्धि पर्णे वाजाख्यं सुस्निग्धमिषाबादधति एवमेतज्ज्ञात्वा प्रतीचीं त्वां प्रतिगतां प्रार्थनाद्वारेण त्वत्कर्णपथं प्राप्तां वाचं प्रार्थनारूपाम् 'एषा त्वा पातु निर्ऋतेरुपस्थात्' (ऋ. सं. १०.१८.१०) 'उच्छ्वश्च पृथिवि मा नि बाधथाः स्यायनास्मै भव सूपवश्चना' (ऋ. सं. १०.१८.११) इत्यादिकामचिकृतसत्कारां जग्रभ गृहाण । किमिव । अश्वं रथानया रज्ज्वा यथा कश्चित् गृह्णीयादेवं गृहाण कर्तव्यत्वेन मनसि कुर्वित्यर्थः । अथवा मृतस्य पुत्रो ब्रह्मति । प्रतीचीने प्रतिगते अद्याहनि मां मृतस्य पुत्रमा दधुः श्मशानकर्मणि कर्तव्ये महतादरेण स्निग्धमाहितवन्तः अधिकृतवन्त ऋत्विगादयः स्मृतिकारा वा । किमिवा दधुः । इष्वाः संवन्धि पर्णे वाजाख्यं यथा केचिदिषुकाराः पर्णे सुस्निग्धमिषाबादधति एवमेतज्ज्ञात्वा पृथिवीं प्रतीचीं प्रार्थनाद्वारेण त्वत्कर्णपथं प्राप्तां वाचं प्रार्थनारूपाम् 'एषा त्वा पातु निर्ऋतेरुपस्थात्' 'उच्छ्वश्च पृथिवि मा नि बाधथाः' इत्यादिकां जग्रभ गृहाण कर्तव्यत्वेन । किमिव । अश्वं रथानया यथा कश्चित् गृह्णीयादेवम् ॥

[१०. १९] ३३६. १६ [१] सैचयत । अवगाहनगोदोहनं—त३ । सेवत अवगाहनगोदोहनं—ग; मेवयत अवगाहत गोदोहनं—त५ । सेचयत अवगाहनं—भ१.२.४ । सेवयत अवगाहत मानु गात अस्मद्व्यतिरिक्तं यजमानं मा गच्छत गोदोहनं—त१.२.६.७ । एतेषु उपरितना भाष्यपङ्क्तिः मध्ये प्रविष्टा । सेवयत अवगाहनं—भ६; सचयत अवगाहनं—भ७ । सेचयत अवगाहत गोदोहनं—त४-३-मु । 'सेचयत' इत्यस्य 'अवगाहत' इति पुनर्व्याख्यानं नोचितम् । तथा च गाह्यातुरात्मनेपदी । 'अवगाह्वम्' इति भाष्यम् । बहुषु पुस्तकेषु 'अवगाहन' इति भावात् 'त' स्थाने 'न' एव पठनीयः । बाहनदोहनं—उद्गीथ ॥ १७ आच्छादयितारौ हे अग्नीषोमा अग्नीषोमौ—त३-४-भ६-मु । आच्छादयितारौ—त१.२.५.६.७-भ१.२.४.७-मं ॥ ३३५. ४ [३] सास्त्रादिमतीनां—ग-त३-भ२-३-मु-उद्गीथ । सास्त्रादिमतीनां—त१.२.४.५.६; सास्त्राद्यादिमतीनां—त७; सास्यादिमतीनां—भ१.४; सस्यादिमतीनां—भ७ ॥ वृष्टिलक्षणा नामपा । 'अपां वा वृष्टिलक्षणा नाम' इत्युद्गीथभाष्यपाठः साधीयान् ॥ १५ [४] 'संज्ञानं यत्परायणं आर्बर्तनम्' इति पदत्रयस्य व्याख्यानं लुप्तम् । उद्गीथभाष्ये उपलभ्यते तद्यथा— यदपि गवां संज्ञानं । सम्यग्ज्ञायतेऽनेनेति संज्ञानम् । शबलादिचिह्नं नाम वा । तदपि प्रार्थये । यदपि गवां परायणं परागमनं चरित्रं बन् प्रति गमनं तदपि प्रार्थये । यदपि गवामावर्तनं बभौ चरितुमित्येतत् प्रवर्तनं तदपि प्रार्थये ॥

[१०. २०] ३३७. १ [१] उद्गीथमते 'भद्रं नो अपि बातय मनः' इति मन्त्रस्यानन्तरं सप्तमाष्टकस्य प्रथमोऽध्यायः समाप्तः 'अग्निमीळे' इति मन्त्रेण च नवीनं सूक्तमध्यायश्च प्रारम्भः ॥ १४ [२] स्वरित्ययं सर्वशब्दो निपातः । अशुद्धः प्रयोगः ॥ ३३९. २० [१०] किञ्चिदेयमस्ति—ग-त३-भ१.२.४.५.६-३-मु । किञ्चिदेवं यमस्ति—त१.२.४.५.६; किञ्चिदेयं यमस्ति—त७; किञ्चिदेयमस्ति—भ७ ॥

[१०. २१] ३४०. १९ [३] आसते उपासते—भ । आसते—त-मं-मु ॥

[१०. २२] ३४३. ८ [३] आह मर्यादायाम् । आ समाप्तेः—३-मु । आमर्यादया (अमर्यादया—त६) असमाप्तः—ग-त३.४.५.६-भ६-उद्गीथ; असमाप्तः—त१.२; अमर्यादया असमाप्तः—त७; आ मर्यादया आ समाप्तेः—भ१.२.४; आह मर्यादायां असमाप्तः—भ६; आ मर्यादायां आ समाप्तेः—भ७ ॥ ३४५. २३ [१९] क्षिप्रकरणं—ग-त४ । क्षिप्रकरणं—त१.२.५.६-मं-मु । क्षिप्रकरणे युक्तनीत्यर्थः—उद्गीथ ॥ ३४६. २० [१२] कुक्ष्यक्—त-मं-मु । अकुक्ष्यक्—भ७-उद्गीथ । अकुक्ष्यक्—भ१.४ । 'अकुक्ष्यक्' इति संहिता ॥ ११ [१३] सन्तिवति निर्देशविशेषणत्वात्—ग । सनि निर्देशमाविशेषणत्वात्—त; सति निर्देशविशेषणत्वात्—त३-भ१.२.४.७; बहुवचननिर्देशविशेषणत्वात्—भ६ । सति निर्देशस्याविशेषणत्वात्—मं । सनि निर्देशस्याविशेषणत्वात्—मु । स्तुतिनिर्देशविशेषणत्वात्—उद्गीथ ॥

[१०. २३] ३४७. ३० [२] मृधवा—ग-त३-भ१.२.४-मु । अथवा—त-भ६ । मधवान्—मं ॥ ३४८. ९ [३] बहतः—३-मं । वि बहतः—मु ॥ ३४९. १ [५] वर्धयति—३-उद्गीथ । बभूवे वर्धयति—मं-मु । 'बभूवे' इति प्रतीकस्य अग्रे वर्तमानत्वात् पुनर्ग्रहणमनावश्यकम् ॥ २० [७] केचिदपि—३-मु-उद्गीथ । काचिदपि—मं । पुस्तकेष्वनुपलभ्यमानः पाठः मंसमुद्धर-

महाशयैः कुतो गृहीतः ? मुद्रणदोषो वा ? केचित्-उद्गीथ ॥ २१ प्रमतिं प्रकृष्टां मतिं—त१.२. ६. ७-मु-उद्गीथ । प्रकृष्टमतिं-ग-त३.४-भ५-६; प्रकृष्टामतिं-भ१.२.४ । प्रमतिं-भ७-मं ॥

[१०. २४] ३५१. ४ [४] ईळिता ईळितौ—ग-भ-मु । ईळितौ-त-मं ॥

[१०. २५] ३५४. ९ [७] प्रार्थ्यसे—त-मु-उद्गीथ । प्रार्थ्यते-भ-मं ॥ २५ [९] तस्मिन् । अतिमहतीत्यर्थः—*मं-मु । तस्मिन् सतीत्यर्थः-ग; तस्मिन् सतिमहतीत्यर्थः-त-भ६; तस्मिन् सर्वति महतीत्यर्थः-त३-भ१.४; तस्मिन् सर्वाणि महतीत्यर्थः-भ७ ॥ ३५५. ६ [१०] वर्धयेदित्यर्थः—भ । अवर्धयदित्यर्थः-त-मं-मु । वर्धयत्विति शेषः-उद्गीथ ॥

[१०. २६] ३५६. २० [४] परिचर्याद्वारेण—मु । परिचर्यादावादरेण-ग; परिचर्यादा-त१.२.६.७; परिचर्यादारणं-त४.५-भ२; परिचर्याद्वारण-त३-भ१.४; परिचर्याचरणं-भ६ । परिचर्यादरेण-भ७-मं । परिचर्यात्यादरेण-उद्गीथ ॥ २५ [५] रथानामश्वहयः । ह्यति-गतिकर्मा । रथानां संबन्धिभिः—मं । रथानां संबन्धिभिः अश्वहयः ह्यतिगतिकर्मा-१-मु । उद्गीथ-भाष्यपाठः मं-पाठं द्रढयति ॥ ३५७. १६. [७] वि अदूधोत्—१-मं । वि दूधोत्-मु संहितायां च ॥

[१०. २७] ३५८. २३. [२] यन् यदा अहमित् अहमेव—त३.४-भ६-मु । अहमिदहमेव-ग; यद्यदाहमित्य अहमेव-त१.२.५.६.७; यद्यदा अहमेव-भ१.२.४ । यदीद्यदा-हमेव-मं । 'यदि' इत्यस्य स्थाने 'यत्' इति भाष्यकारैः पठितमित्येव मन्तुमुचितम् ॥ ३५९. १६. [४] शरीरशस्त्रास्त्रबलादिभिः । शरीरशस्त्रास्त्रबलादिभिः-भ१; शरीराशस्त्रास्त्रबलादिभिः-भ४; शरीर-शस्त्रबलादिभिः-भ७; शरीरशस्त्रास्त्रेषुबलादिभिः-भ६; शरीरशस्त्रास्त्रबलतः-उद्गीथ; शरीरशस्त्रास्त्र-बलादिभिः-त-मं-मु ॥ २६ [५] वै उ इयेवैव-भ१.४-मं । वै उ इयेतैव-मु बहुषु पुस्तकेषु च ॥ ३६०. १७ [७] मध्यमपुरुषेनैन्द्रस्यो—भ७-मु । मध्यमपुरुषेन्द्रस्यो—त-भ१.२.४; मध्यमपुरुषस्येन्द्रस्यो—भ६ । मध्यमपुरुषत्वेनैन्द्रस्यो—मं । मध्यमपुरुषेण प्रथमपुरुषेण च-उद्गीथ ॥ ३६०. २९. [७] गच्छंत्यौ—*मं । गंत्यौ (गंत्यौ-ग-त-४.६-भ५; गच्छंत्यौ-भ६) यद्वा सर्वस्य प्रकर्षेणाच्छादयित्यौ रेफच्छादसः (रेफलोपच्छादसः-भ६-मु)-ग-त-भ ॥ ३६१. ११. [८] दुदुहे—*मं । दुदुहु-गः दुहदि-त१.२.५.६; दुहु-त३.४-भ१.२.४.६; दुह-भ७ । दुहे-मु ॥ १२. [९] त७-मु-पुस्तकयोरुपलभ्यमानं । नन्वममन्त्रभाष्यमषष्टिपण्यामुद्धृतमेव । इतरपुस्तकेष्वेतन्मन्त्रभाष्यं लुप्तम् । उद्गीथभाष्य उल्लभ्यमानमस्य मन्त्रस्य भाष्यमेषो दीयते—

'पुरुष एवेदं सर्व' (ऋ. सं. १०. ९०. २) 'सर्वं खल्विदं ब्रह्म' (छा. उ. ३.१४.१) इत्यादिवचनात् कारणात्मनः सर्वात्मकत्वादहमेव सम्यक् ज्ञानयोगात् कारणात्मरूपेण स्थित्वा स्थावर-जंगमलक्षणं यद्यत् द्विपाञ्चतुष्पादादिकं च सर्वमुत्पादयामीति कारणात्मरूपेणात्मानंमिन्द्रः इतीतिजनानां सर्वप्राणिनां यदत्तस्य यवसं यवाद्यन्नं च तस्य सर्वस्य यवसस्य यवाद्यन्नस्य च वयमेव सम्यगज्ञातो द्विपदचतुष्पादादीनां कार्यरूपेण स्थित्वाहमेव कारणरूपेण स्थित्वा सर्वस्य यवादिकांजस्यात्ता । क स्थितः सज्जता त्वमुच्यते—उरुअग्रे अन्तः । उरु विस्तरेण । अज गतिक्षेपणयोः । अन्तरिति समिध्यवचनः । विस्तीर्णस्य जनस्य गमनस्य जगतो मध्ये स्थितः सज्जतारमीत्यर्थः । 'अनेकजन्मसंसिद्धस्ततो याति परां गतिम्' (भगवद्गीता ६. ४५) इति वचनान्मोक्षस्य दुष्प्रापत्वात् । अत्रादिमन्त्रेव जन्मनि

अवसातारं संसारान्तस्य कर्तारं मोक्षं गमयितारं मामेव इच्छात् आराधयितुमिच्छति । कः । योगीन्द्र एव संसारसागरादुद्धतौ नान्य इति परया भक्त्या योऽयमाराधयति योगेन तमहमस्मिन्नैव जन्मनि संसारान्मोचयामीत्यर्थः । अथो अपि च अयुक्तमयोगिनं युनजत् । उत्तमस्य स्थाने प्रथमोऽयम् । युनज्यात्मना संसारान्मोचयामीत्यर्थः । बबन्वान् संभजन्नहं यदि कामयेयमित्यर्थः ॥ २२. [१०] उत्पादयानीति त्वं जानीहि—ग-भ५। उत्पादयानीति—त-भ१.२.४; उत्पादयामीति त्वं जानीहि—त३-भ६; उत्पादयामीति—त४-मं-मु। उत्पादयानीति जानीहि त्वं—उद्गीथ । यत्स्थावरजंगमात्मकं जगत् तदहं संयुजानि उत्पादयानीत्यर्थः ॥ ३६२. २४. [१२] अवस्थितमिति । ‘ अवस्थितमपि ’ इति भाव्यमिति प्रतिभाति ॥ ३६३. १३. [१४] पराशद्वनवर्जितः—त२-मं-मु-उद्गीथ । मं-पुस्तकेऽयं पाठो मु-पुस्तकानुसारेण स्वीकृतः ॥ ३६४. १ [१५] तिरन्ति—ग-भ६-मं-मु । तरं—त; तरंति—भ ॥ ४. तिरन्ति—मं-मु । तरंति—त-भ ॥ १४. [१६] तत्र—मं । गति°—त-भ; गर्भ°—भ१(२) । गर्भवासं—उद्गीथ ॥ २२. [१७] पक्वन्तो—मं-मु । ऋ. सं. ६.२०.१३ भाष्ये ‘ पक्वान् ’ इति पाठोऽस्माभिरभ्यूह्य स्वीकृतः । सोऽनेन प्रमाणितः ॥ ३६५. ८. [१८] वनति—त-भ१.२.४.७-मु-उद्गीथ । वनते—भ६ । वनुते—मं ॥ १३. [१९] भूतसंघं—त-भ-मु । ग्राम-भूतं संघं—मं । भूतसंघातं—उद्गीथ ॥ १७. युगा युग्मनि—ग-त३-भ६-मं-उद्गीथ । युगा युग्मानि—त-भ१.२.४.७-मु ॥ २५. [२०] अभेदोपचारान्—भ१(२) । उपचारात्—त-भ-मं-मु । एकत्वोपचारात्—उद्गीथ ॥ २६. युक्तौ रथे नियुक्तौ—ग-त३-भ५.६ । युक्तौ—त-भ१.२.४.७-मं-मु ॥ सु सुष्ठु—भ६ । सुष्ठु—त-भ१.२.४.७-मं-मु ॥ सुष्ठु अभिपूजितौ—उद्गीथ । ‘ सुष्ठु पूजितौ ’ इत्यस्य स्थाने ‘ सुष्ठु योजितौ ’ इति पाठो ‘ युक्तौ ’ इति पदस्य व्याख्यानत्वेन मन्त्रसमुल्लरमहाशयैः सूचितः । परं ‘ सुष्ठु पूजितौ ’ इति ‘ सु ’ इति पदस्य व्याख्यानम् । ‘ युक्तौ ’ इति पदस्य व्याख्यान-मुपर्यागतमेव । ‘ युक्तौ ’ इत्यस्य ‘ सुष्ठु योजितौ ’ इति व्याख्यानाभ्युपगमे ‘ सुष्ठु ’ इति पदं ‘ योजितौ ’ इति निजन्तं रूपं चोभयमप्यनावश्यकम् ॥ ३६७. ३. [२३] प्रीणयितृ पूरयितृ वा—ग-त३-भ५.६-उद्गीथ । प्रीणयितृ—त-भ१.४-मं । पालयितृ प्रीणयितृ वा—मु ।

[१०.२८] ३६७. २३. शेषा । शिष्टा—अनु ॥ ३६८.२६. [४] अत्सारीन्—मं । अत्सान्—ग; अत्सात्—त१.२.४.५.७-भ-मु; सत्सात्—भ६ ॥ २७ अतिगहनदेशात्—मं-मु । निम-र्जनदेशात्—ग; अभिहनदेशात्—त-भ६; निर्गहनदेशात्—भ१.२.४.७ । गहनं देशात्—उद्गीथ ॥ ३६९. २८. [७] मेघमसुरं वा—भ६-मु । मेघासुरं वा—त-भ१.२.४.७ । मेघासुरं—मं । वृत्रमसुरं मेघं—उद्गीथ ॥ ३७०.१६. [९] बलवत्क्रूरशूरमृग°—भ१.२.४.७-उद्गीथ । बलवत्क्रूरस्यमृग°—त । बलवत्क्रूरमृग°—ग-भ६-मं-मु ॥ २७. [१०] करस्योपरि—मं-मु । पञ्जरस्य परि—उद्गीथ ॥

[१०.२९.] ३७२.९. [१] एवं तावत्—भ६-मु । एव तावत्—त१.२.५.६.७-भ२; एता एतावत्—त४ । एतावत्—मं ॥ ३७३.२. [२] स रथः कुत्सेन कुत्सो—मं । स रथः कुत्सेर—ग; स रथः कुत्सो—त१.२.४.५.६-भ६; रथः कुत्सो—त७; स रथः कुत्सेन—भ१.२.४.७ । तं रथं कुत्सो—मु ॥ १३. [३] सर्वार्थदर्शिनी—भ१.४.७ । सर्वार्थदर्शिनीय—त४ (प्रान्ते) । त-पुस्तकेषु भाष्यांशो लुप्तः । सर्वार्थदर्शिना—मं-मु । सर्वार्थदर्शिनी—उद्गीथ ॥ १५. वयं...शक्यां...संगमयेयम् (१)—मं-मु । उद्गीथभाष्ये ‘ वयं ’ नास्ति ॥ ३७४. १७. [६] स्वाद्यम्—

त२.६.७-भ४.७-मं । स्वाद्यन् स्वादु-त४; स्वाद्यन् स्वादुयुक्ता-भ६ । त५-भ१.२-पुस्तकेषु 'स्वाद्यन्' इत्यस्यान्तरमवकाशो दत्तः । स्वाद्यन्शब्दस्य व्याख्यानमत्रापेक्षितं दृश्यते ॥ १८. अस्माभिर्दत्ताः—त-भ२.६ । अस्माभिर्दत्तः-ग; अस्मादत्ताः-भ१.४.७ । स्वाद्यन् स्वाद्यानः स्वादिष्टाः भवंतु अस्माभिर्दत्ताः संतु-मु । आस्वादिताः-मं । स्वाद्यन्शब्दस्य व्याख्यानं क्षुप्तमस्तीति स्वीकरणे 'आस्वादिताः' इत्यभ्यूहोऽनावश्यकः स्यात् । बहुषु पुस्तकेषुरलभ्यमानत्वात् स्वीकृतपाठ उपपन्नः प्रतिभाति । 'मधुनि' इति पदस्य व्याख्यानं स्वीकृतपाठमेव प्रमाणयति । उद्गीथभाष्यमशुद्धमपि द्रष्टव्यम् ॥ २४. [७] अस्येन्द्रस्यार्थ—ग-उद्गीथ । अस्येन्द्रार्थ-त-भ१.२.४.६.मु; इंद्रार्थ-भ७ । इंद्रार्थ-मं ॥ ३७५.३. [८] इन्द्रः—ई-मु । स इंद्रः-मं ॥

[१०. ३०] ३७५. १२. अप-इष्य—ई-मु । अपयिष्यं (?)—मं ॥ ३७६. ११. [३] आर्थिकोऽयं—ग-भ६-मु । अर्थिकोयं-त । स्वार्थिकोऽयं-भ१.२.४-मं । अर्थोऽयं-उद्गीथ ॥ ३७७. २१. [७] 'वेष्टनाभिर्हिंसनात्—मं-मु । मु-पुस्तकपाठ एव मं-पुस्तके स्वीकृतः । 'वेष्टिताभिः हिंसात्-त-भ६; 'वेष्टिताभिः हिंसात्-भ१; 'विष्टिताभिः हिंसात्-भ४ । 'वेष्टनाभिः हिंसातः-उद्गीथ ॥ ३७८. १. [८] प्रगमयत.....शृणुत—ग-त१.२.४.६.७-भ१.२.४. ६-मु । भ६-पुस्तके 'प्रगमयत' इत्यस्य स्थाने 'प्रसंगमयत', 'तैर्धनवत्यः' इत्यस्य स्थाने च 'तद्वत्यः' । त१.२.७-भ२-पुस्तकेषु 'रेवतीः' नास्ति । उत्तरार्धव्याख्यानरूपोऽयं भागः त५-मं-पुस्तकयोर्नास्ति । न वायं मंसमुत्तरमहाशयैः स्वीयेषु लिखितपुस्तकेषूपलब्धः । अस्य मन्त्रस्योद्गीथ-भाष्यमत्रोद्गीयते—'यच्छब्दसंज्ञाद्वितीये पादे ? गर्भसारः यो वः युष्माकं स्वभूतः हे सिन्धवः स्यन्दन-शीलाः मध्वः मधुनः मृष्टरसस्य उत्सः उत्स्यन्दिनः उत्तिपिता । यच्छब्दसंज्ञात् गर्भः ? मधुमन्तं मधुस्वादोपेतं ऊर्मिमप्संघातम् । घृतपृष्ठं घृतेनाज्येन पृष्ठमीडयं स्तुत्यमध्वरेषु यज्ञेषु । ईदं सारं युष्म-त्संन्धिनमस्मै अस्येन्द्रस्यार्थाय प्रहिणोत प्रगमयत प्रस्थापयतास्सद्यं प्रत्यंगभावाय । हे आपः अस्म-भ्यं युष्माभिः दातव्यं ? दृष्टादृष्टफलक्षणेन तद्वत्यं शृणुत हवमाह्वानं वचनमेतदित्यर्थः । मे मम स्वभू-तम्' । अशुद्धमेतत्सायणभाष्यानुसारेण शोधयितुं शक्यम् । ईद्वचनाभेदं सत्यपि स्वीकृतपाठमेतत्प्रमा-णयति ॥ ११. [९] नभोजां—ग-त७-भ६-मं-मु-उद्गीथ । नभोजं-त१.२.४.५.६-भ२; नभोज-भ१.४ ॥ ३८०. ११. [१४] आग्मन्—मं-मु-उद्गीथ । अग्मन्—ई ॥

[१०. ३१.] ३८२. ११. [४] वाग्भिः स्तुतः—भ२.५.६ । वाग्भिः स्तुत-त३-भ-१.४ । वाग्भिः-त-मं-मु ॥ २८. [६] सुष्टुतिः—त६ । सुष्टुतिः-मं-मु इतरेषु च । सुष्टुतिः-उद्गीथ ॥ ३८३. १४. [८] एतावदेवजातं...अपि तु एता—मं-मु । तावदेवजातं सामर्थ्येन युक्तं-ग; एतावदेवजातं सामर्थ्येन युक्तमिति अपि तु एता-त; एताः देवा वा जातं सामर्थ्येन युक्तं भ१.४.७; एतावदेवजातं सामर्थ्यायुक्तं एता-त३; एतावदेवजातं सामर्थ्येन युक्तमिति एता-भ२ । न एतावत् । नैतावदेवजातं सामर्थ्ययुक्तं । किं तर्हि एता-उद्गीथ ॥ ३८४. १३. [१०] ङयादेशः—त-भ१.२.४.६-मु । ङयाङागमः-त३; ङयाङागमः-भ५ । ङयादेशः-ग-भ७-मं । ङयादेशे 'शम्भा' इति रूपं भवेत् । अतः स्वीकृतपाठो न युक्तः । परं बहुषु पुस्तकेषूपलभ्यमानत्वात् स्वीकृतः । 'ङयादेशः' इति मं-पाठोऽवद एव । 'आ-आदेशः' इति युक्तम् ॥

[१०. ३२] ३८५. १२. [२] रजःशब्दान्छस आकारः—भ६-०-मु। इतर-
लिखितपुस्तकेभ्यश्चुद्धाः पाठाः ॥ ३८६. ४. [४] यद्यत्र—त-भ२.६-मु। यद्य—त३-भ१.४;
यदा—भ७। यद्यश—० ॥ ६. यत् आगत्य प्रकाशयेत्यत्र (प्रकाशसे.यत्र-भ६) कारणमाह (तारण-
माह—त३-भ१.२)—ग-त-भ-मु। यत् आगत्य प्रकाशस्ततोऽत्र कारणमाह—० ॥ स्वीकृतपाठो मॅक्स-
मुल्लरमहाशयैरूपलब्धोऽपि किमर्थं त्यक्तोऽभ्यूहश्चाश्रित इति न ज्ञाते। स्वीकृतपाठ एव सम्यगर्थ-
मावहति न मॅक्समुल्लरमहाशयैरभ्यूहितः पाठः ॥ ३८७. २. [६] अन्तर्हितं त्वां—ग-त३-भा
अंतर्हितं—त४.५। अंतर्हितं—त१.२.६.७-०-मु ॥ ३८८. ५. [९] हे कलश कलावन्—भ६-मु।
हे कलश कलावान्—त१.२.६.७; हे कलश कलाशन्—त३.४.५; हे कलश कलशान्—भ१.२.४।
हे कलश—भ७-० ॥ हे कलश कलाशयन् सर्वकलाधारपारिपूर्ण—उद्गीथ ॥ १३. [९] बहुवचनम्।
एवं—त३.४-भ५। बहुवचनं पदं—त१.२.५.६-मु; बहुवचनं पदां—त७; बहुवचनं—ग-भ१.४.
६। बहुवचनपदं—० ॥

[१०. ३३] ३८९. १२. [२] पार्श्वस्थानि—ग-भ१.२.४-०-मु। पार्श्वस्थानि—त;
पार्श्वस्थानि—भ६; पार्श्वस्थानि—भ७ ॥ १६. कम्पयते (२)। 'कम्पते' इति साधु ॥ ३९०. ८.
[५] प्रतिवाहिनं रथं—० ॥ तिष्ठिवाहिनं रथं—ग; प्रतिष्ठावाहिनं (प्रतिष्ठ—त५) रथं च—त१.
४.५.६.७; प्रतिष्ठावाहिनं रथं—भ१.२.४.७; प्रतिष्ठावाहिनं तं रथं च—भ६। प्रतिष्ठावाहिनं रथं
च—मु ॥ २९. [९] न जीवति—त-भ६-मु। जीवति—भ१.२.४.७-० ॥

[१०. ३४] ३९१. २. अत्र द्वादश्यान् स्तौति.....सा देवता—० ॥ अयं
पाठो मॅक्समुल्लरमहाशयैरभ्यूहितः। अभ्यूहे कारणान्यपि तैः स्वकीयटिप्पण्यां प्रदर्शितानि। लिखित-
पुस्तकेषु साधारण्येनैतादृशः पाठो विद्यते—'अत्र द्वादश्यान् स्तौति नवम्याद्यावातस्तास्तदेवत्यः सप्तमी
त्रयोदशी च कृषिं स्तौति अतस्तयोः सा देवता'। बृहदेवतापाठस्त्वेवं वर्तते—'अत्राक्षान् द्वादशी स्तौति
नवम्याद्या च सप्तमी। त्रयोदशी कृषिं स्तौति.....'। बृहदेवतापाठमुद्धृत्य सूक्तदेवताः कथयितुं
भाष्यकारा उद्युक्ताः। सप्तमी ऋक् न कृषिं स्तौति किंतु अक्षान् स्तौति। तथा च 'स्तौति' इति
क्रियापदमेकवचनान्तम्। 'तयीः' इति पदमप्यबद्धमिति स्पष्टमेव। एतामशुद्धिं दूरीकृत्य यः पाठो
मॅक्समुल्लरमहाशयैरभ्यूहितः स युक्त एव। मु-पुस्तकेऽशुद्धः पाठः ॥ १०. विभीतकस्य—ग-०-मु।
विभीतकस्य—त१.२.४.५; विभीदकस्य—त७; विभीतस्य—भ१.४.७ ॥ १३. [१] अचच्छदत्—
ग-०-मु। अचच्छत्—त१.२.६; अचच्छत्—त४.५; अचच्छदत्—त७-भ ॥ ३९२. १७. [५] न
दूषये—त७-०-मु। न दूषे—ग; दूषये—त-भ ॥ ३९३. ५. [७] नितोदितवन्तश्च—० ॥
नितोदितवन्तश्च द्यूतपुरुषे च कृषौ प्रवर्तमानेन—त१.२.६; नितोदितवन्तश्च पुरुषे च कृषौ प्रवर्तमाने-
त४-मु; नितोदितवन्तश्च पुरुषश्च कृषौ प्रवर्तमाने—त५; नितोदितवन्तश्च द्यूतपुरुषे च कृषौ प्रवर्तमान-
त७; नितोदितवन्तश्च पुरुषस्य कृषौ प्रवर्तमाने—ग; नितोदितवन्तश्च पुरुषस्य कृषौ प्रवर्तमाने—भ१.२.४;
नितोदितवन्तश्च पुरुषस्य कृषौ प्रवर्तमानाः—भ६। एतत्सूक्तप्रस्तावनायां सप्तममन्त्रस्य देवताविषये
योऽभ्यूहः कृतः स यद्युचितस्तर्ह्ययमप्यभ्यूह आबध्यको भवति। सप्तम्याः कृषिस्तुतिवं यदा प्रस्ता-
वनायां प्रविष्टं तदैव 'पुरुषस्य कृषौ प्रवर्तमानस्य' इत्यपपाठो भाष्ये प्रविष्टः ॥ १६. [८]
आस्फारे—भ१.२.४-० ॥ आस्थास्य—ग; अस्फारे—त-भ६-मु। आस्कोरा—भ७ ॥ ३९५. ४.
[१३] रतिं—उद्गीथ-मु-आउफ़लट। रतिं—१-० ॥

[१०. ३५] ३९५. २७. [१] यावापृथिवी यावापृथिव्यौ—ग-त३-भ१.२.४.५.७ । यावापृथिव्यौ—त-भ६-मै-मु ॥ ३९७. ६. [६] अश्विनावपि—त-भ-मु । अश्विनौ—मै ॥ १४. [७] स प्रार्थितः—ग-त३-भ१.२.४.७ । अप्रार्थितः (?)—त-भ६-मै । प्रार्थितः—मु ॥ ३९८. २७. [१२] पश्वे पशवे—मु । पश्वे—भ । पश्वे पश्वात्मकाय—त१.२.७-भ६-मै; पश्वात्मकाय—त४.५ । ऋ. सं. १.४३.२; १.६५.१; ८.५.२०; १०.६१.१२ द्रष्टव्यम् ॥

[१०. ३६.] ३९९. २७. [१] सर्व—ग-त३-भ१.२.४.७-मै । स्वर्ग—त१.२.६. ७-मु; सर्व—त४; सर्ग—त५; सर्ग—भ६ ॥ ४००. २८. [५] पिन्वतां सिञ्चतु—ग-भ५.६ । पिन्वतां प्रीणयतु किंतु—त१.२.६.७-मु; पिन्वतां किंतु—त४.५-भ१.४.७-मै । पिन्वतां वृष्टया सिञ्चतु—उद्गीथ ॥ ४०१. ८. [६] अस्माकं—ग-त३-भ । नोऽस्माकं—त-मै-मु । प्रथमायां पङ्क्तावपि ' नोऽस्माकम् ' इत्यनावश्यकम् । ' अस्माकम् ' इत्येव प्रतीकम् ॥

[१०. ३७.] ४०३. २०. येन सूर्य—भ-मु । येन सूर्यो—त-मै ॥ ४०४. २. [१] देवेषु जाताय—त१.३.४-भ । देवेषु जाताय देवार्थमुत्पन्नाय—त२.७-मै-मु । देवार्थमुत्पन्नाय—त५.६-भ६ । देवजाताय देवात् प्रजापतेः सकाशादुत्पन्नाय—उद्गीथ ॥ ४०७. १०. [१२] निधत्त—ग-त३-भ५.६-मु—उद्गीथ । विधत्त—त-भ१.२.४.७-मै ॥

[१०. ३८.] ४०७. १३. ताण्ड्यशाठ्यायनकाः—भ६-मु । तांडकं छाट्यायनकाः—ग; तांडवा शाठ्यायनका—त१.२.४.५.६; तांडवा छाट्यायनका—त३-भ१.२.४; तांडवाः शाठ्यायनकाः—त७-मै । पञ्चममन्त्रभाष्यं द्रष्टव्यम् । ' तांडवशाठ्यायनका ' इति मै-संसूचितम् ॥ ४०८. ५. [३] त्रैवर्णिको वा अदेवः देवादन्यो—भ१.४.६.७ । त्रैवर्णिको वादेवः अन्यो—त१.२.६; त्रैवर्णिको वा देवादन्यो—त५ । त्रैवर्णिको वादेवथान्यो—मु । त्रैवर्णिकोऽदेवः देवादन्यो—भ२-मै । यो दासः अकुलीन इत्यर्थः । आर्यो वा कुलीनो वेत्यर्थः । अदेवः देवादन्यो वा पिशाचासुरराक्षसादिकः—उद्गीथ ॥ २७. [५] कुत्सस्य हवं । कुत्सस्य हवं—ब्रा. ब्रा. । २८. अभ्यवदन्—मै-मु । न्यवदत्—ग-त-भ ॥ ३०. प्रादुद्रवदिति—ग-मै । प्रादुद्रवदिमपि—त; प्रादुवदिति—त३ ॥ ३२. वार्त्ताशतेत—मै । द्विशतेन—ग; वाप्रियतेन—त; ब्राप्रियतेन—भ-मु । प्रादुद्रवदिति—भ-मु । प्राद्रवत्—शाठ्या ब्रा., जै. ब्रा. ॥ ३१. आहूतवन्ती—भ६-मै-मु । आहूयतांतं—ग; आहूतवती—त१.२.६.७; आहूतवती—त४.५; आहूतवन्तं—प३-भ । ताण्ड्य ब्रा. ९.२.२२ द्रष्टव्यम् ॥

[१०. ३९.] ४१०. [३] ऋतस्य । ' रुतस्य ' इति संहिता ॥ ४१. २८. [६] मे मम संशन्धिनमिममाह्वानम् (?) —मै-मु ॥ ४११. २०. [८] पुनः पुनरपि—ग-त३-भ२.६ । पुनरपि—त४-भ१.४.७-मै-मु ॥ ४१३. २१. [१४] वां—त-भ६-मु । ततो वां—त३-भ१.२.४.७-मै ॥

[१०. ४०.] ४१४. २६. [३] बन्दिनो बाणी कापा—त३-भ२.६-मु । बन्दीनो बरणी कापा—त१.४.६; बन्दीनो बरणी कापा—त२.५; बन्दिनो बाणी सापा—भ१.४ । बन्दिनो बाणी कापा—ग-मै ॥ ४१५. ५. [४] युवां—ग-मै-मु । युवं युवां—त-भ ॥ ४१६. ४. [७] पराजीयमानं—ग-उद्गीथ । पराजयमानं—त-भ-मै-मु ॥

[१०. ४२] ४२०. २२. [५] स्पन्द्रं स्पन्दनशीलं—ग-मु। स्पंद्रं स्पंदनशीलं—त-भ-मं। 'स्पन्द्रम्' इत्येव संहितापाठः न 'स्पन्दम्'। ऋ. सं. १.१८०.९; ५.५२.३; ८; ८७.३; ६.१२.५ अत्रापि स्पन्द्र इति पकारयुक्त एव पाठः। नागरीलिपिलिखितपुस्तकेषु प्रायेण यकारपकारयोः साम्यं दृश्यते। ऋ. सं. ६.१२.५ टिप्पणी द्रष्टव्या। 'स्पन्द्रम्' इत्येव उद्गीथभाष्ये॥ २५. पूर्वाह्ने-ग-मं। पूर्वाह्णः-तं१.२.४.७; पूर्वाह्णः-त३.५-भ-मु॥

[१०. ४३.] ४२२. २७. इति याज्ये—ऽ-मं-मु। इति याज्या-आश्व. श्रौ. ॥ ४२४. ११. [५] पूर्वोऽपि—ग-मं। पुत्रोपि-त-भ१.२.४.७; प्रत्नोपि-भ६। पुरातनोपि-मु॥ ४२५. ६. [८] पतयति—मं। पतयत् पतति-ग; पतयद्-त१.२.४.५.६; पतयत् गच्छति वि-त७; पतति-त३-मु; पति-मं१.२.४; पतयत् अपातयत्-भ६; तपति-भ७॥

[१०. ४४] ४२६. १७. [२] अस्मदभिमुखं—त-भ-मु। अस्मदभिमुखः-मं॥ २३. [३] नृणां—ग-त४.५-भ६। नृणां-त७-मु; नेतृणां-त१.२.३.६-भ१.२.४.७। नरां नेतृणां-मं॥ ४२७. १७. [५] अनाधृष्याणि—ग-भ२.६-मं। अनाधृष्यानि-त-भ१.४.७। अनाधृष्या अनाधृष्याणि-मु॥ ४२८. ८. [७] ये उपरे—मं-उद्गीथ। ये अपरे-ऽ-मु॥ २०. [८] किंचेन्द्रोऽवृणः.....मदे सति—मं। लिखितपुस्तकेष्वद्वाः पाठाः। किंचेन्द्रो वृणः स्वोदरस्यासकृत् वर्षणशीलान् सोमान् पीत्वा मदे सति-मु। वृणः वर्धितृन् स्वादकस्य सेकृ सोमान् पीत्वा मदे सति मत्तः सन्नित्यर्थः-उद्गीथ॥

[१०. ४५] ४२९. १४. वत्सप्रिराग्नेयं—ऽ-मं-मु। वत्सप्रिराग्नेयं-अनु. ॥ ४३०. ४. [२] धामानि—त१.२.६.७-मु-उद्गीथ। सद्धानि-त३.४.५-भ-मं॥ १३. [३] त्वा त्वां—ऽ-मु। त्वां-मं॥ ४३१. ३. [४] द्यावापृथिव्यौ—त-भ२.६.७-मु-उद्गीथ। द्यावापृथिवी द्यावापृथिव्यौ-भ१.४-मं॥ ५. क्षामां वै रेरिह्यमाणो—मं-मु। क्षाम वै रेरिह्यमाणं-ग; क्षामामा वै रेरिह्यमाणं-त१.२.४.५; क्षामा वै रेरिह्यमाणं-त६-भ॥ ४३२. २१. [९] सुम्नं—भ२(प्रान्ते).७-मं-उद्गीथ। सुम्नं-ग-त-भ१.४.६-मु॥ ४३३. २. [१०] जनिष्य-माणैः—ग-त-भ६-मु-उद्गीथ। जनयिष्यमाणैः-भ१.२.४-मं। जैनिष्यमाणैः-भ७॥ १६. [१२] अस्य मन्त्रस्योद्गीथभाष्यमन्त्रो दीयते—अस्तावि. स्तुतोऽग्निः। नरां मनुष्याणां सुशेवः बहुपकारित्वात् सुमुखः वैश्वानरः विश्वेषां नराणां नेता कर्मसु प्रवर्तयिता विश्वैर्वा नरैर्यागार्थं नीयमानः विश्वानरस्य वा अपत्यभूतः ऋषिभिरस्माभिः सोमगोपाः सोमस्य रक्षिता रक्षआदिभ्यः। इदानीं कृतकृत्याः सन्तो वयं अद्देवे द्वेषरहिते अस्माकमुपरि. परस्परतो वा द्यूते द्यावापृथिवी हुवेम आह्वयाम नश्रयदृष्टा-दृष्टफलदानायास्सुम्यं यूयमपि हे कर्माग्देवाः अग्निसहिताः धत्त दत्त रयिं धनं दृष्टादृष्टफलक्षणं अस्मे अस्मभ्यं सुवीरं सुपुत्रसहितं॥

अष्टमोऽष्टकः

अष्टमाष्टकभाष्यसंशोधनार्थमुपयुक्तानि लिखितपुस्तकानि—ग (१, २, ४), त (१, २, ३, ४, ५, ६, ७, ८), भ (१, २, ४, ५, ६, ७, ८)॥

[१०. ४६] ४३५. ८. अनुवर्तमानात्—ग१.२-त१.२.३.७-मु। अनुवर्तमानात्-ग४-भ-मं॥ १६. [१] वेत्ता—त१.२.३.४.५.७-मं-मु। ज्ञाता-ग-त६.८-भ१.४.५.६.८;

ज्ञानं-भ२ ॥ १८. यद्वा अपां अपसामित्यर्थः—*मं । अपसामित्यर्थः-ग१.२-त१.२.३.७.८-भ; यद्वा अप इति (‘इति’ नास्ति-त४) कर्मनाम अपसामित्यर्थः-ग४-त४; अपां समीप इत्यर्थः यद्वा (‘यद्वा’ नास्ति-त५)-त५.६ ॥ ४३६. १. [२] चतति°-ग४-त१.२.३.६.७.८-भ-मु । चरति°-त४; चसति°-त५ । चति°-ग१.२-मं ॥ स्तोत्रैर्वा इच्छन्त आत्मन इच्छन्तः—*मं-मु । स्तोत्रैर्वा इच्छंतैः अनमिषंतो-त१; स्तोत्रैर्वा इच्छंतः आत्मानं इच्छंतः-त२.६-भ६; स्तोत्रैर्वा इच्छंतः अनमिषंतो-त३.७; वा इच्छंतः आत्मानं इच्छंतः-त८-भ१.२.४.८; स्तोत्रैर्वा अग्निमिच्छंतः अनमिषंता-त४; स्तोत्रैर्वा हवंतः अनमिषंता-त५ ॥ २०. [४] नेतारं प्रापयितारमरतिं गन्तारं-त४-मं-मु । नेतारमरतिं गंतारं-ग-त८-भ; नेतारं प्रापयितारं-त१.२.३.५.७; नेतारं-त६ ॥ २८. [५] जेतव्यान् शत्रून् जयन्तं—*मं । जेतव्यं-ग-त८; जेतव्यान्-त१.२.३.४.५.६.७-भ-मु ॥ २९. [५] भूर्जयन्तमित्येकपदं मत्वा—ग१.२-मं-मु । भूर्जयन्तमित्येकपदमिति मत्वा-ग४-त६.८-भ; भूर्जयन्तमित्येकं पदमिति कृत्वा-त१.२.३.४.५; भूर्जयन्तमित्येकपदं कृत्वा-त७ । उद्गीथभाष्यस्य अयमेक एव निर्देशः सायणभाष्ये । ‘भूः भूरादीन् लोकानित्यर्थः अत एव च मह्यं मह्यं विपोषां...’ इत्यादि उपलभ्यमानोद्गीथभाष्यलिखितपुस्तके । ‘जयन्तम्’ इति पदस्य व्याख्यानाभावात् भाष्यमिदं त्रुटितं दृश्यते । तथापि ‘भूः’ इति पदस्य व्याख्यानात् सायणोक्तेः सत्यत्वं प्रतीयते ॥ ४३७. १७. [६] कर्मणा यन्त्रैः—मु । ‘अयन्त्रैः’ इत्यस्य स्थाने ‘यन्त्रैः’ इति भाष्यकारः पठितम् । कर्मणार्थत्रैः-मं । अयन्त्रैः अयमनैः गमनप्रतिबंधरहितैः स्वर्गमार्गैः-उद्गीथ ॥ २६. [७] श्वेतिमानमश्नन्तः—ग४-भ६.८-मं-मु । श्वेतिमानमन्वमंचतः-ग१.२; श्वितीमानमवंत-त१.२.३; श्वितीमानवांचत-त४; श्वितीमानवसंत-त५; श्वितीमानमंचतः-त७; श्वेतिमानमंवतः-त८; श्वेतीमानमवंतः-भ१.४.७; श्वेतिमानमवंतः-भ२ । ऋ. सं. २.३३.८ भाष्ये ‘श्वितीचि’ इति पदस्य व्याकरणप्रक्रिया द्रष्टव्या ॥ श्वेतं-ई-मु । श्वेतः-मं ॥ ४३८. १५. [९] किंच ईच्छेन्त्यं—ई-मु । ईच्छेन्त्यं-मं ॥ यमग्निं—ई-मु । अग्निं-मं ॥

[१०. ४७] ४३८. २९. बुद्धयेन्द्र—ग-त६-भ । बुध्यद्र-त८ । बुध्द्वेन्द्र-त१.२.३.४.५.७-मं-मु ॥ ४३९. २६. [३] धने च—ग-त-भ१.४-मु । धनं-भ२.६.७.८-मं ॥ ४४०. १९. [६] जिगाति अभिगच्छति—ग-त-भ१.२.४.५.६.८-मु । जिगाति-भ७-मं ॥ ४४१. ४. [७] हृद्दुभ्यां ङेरुपसंख्यानमिति सप्तम्या अलुक्—त-भ१.२.४.६.८-मु । ङेरुपसंख्यानमिति सप्तम्या अलुक्-ग; हृद्दुभ्यां ङेरुपसंख्यानमिति-भ५ । हृद्दुभ्यामित्युपसंख्यानान् ङेरलुक्-मं । १२. [८] दद दाने—ई-मु । ददातेः-मं ॥

[१०. ४८] ४४२. २ [१] हविषो दात्रे—ग-त१.२.३.४.५.६.८-भ२.४.५.६.८-मु । हविर्दात्रे-त७ । दात्रे-भ१.७-मं ॥ ११ [२] तदत्रोच्यते—ग-मु । तत्रोच्यते-त-भ-मं ॥ २४ [३] सेनासमूहं । समूहशब्दस्य नपुंसकलिङ्गप्रयोगश्चिन्त्यः ॥ कुर्वन्ति—ग-त१.२.६.८-भ । कुर्वंत-त४-मं । मु-पुस्तकेऽस्य मन्त्रस्य भाष्यमेवम्-मह्यं मदर्थं त्वष्टा देवः आयसमयोमयं बज्रं आयुधं अतश्चत् संपादितवान् । अपि च देवाः मयि विषये क्रतुं यज्ञं अशृजन् कुर्वन्ति मम अनीकं अश्वादि सूर्ययेव रवेरिव दुस्तरं दुरवगाहं । किंच कृतेन निष्पादितेन कर्त्तव्येन वृषवधादिरूपेण कर्मणा उपलक्षितं मां सर्वे आर्यंति गच्छन्ति ॥ आर्यमीश्वरं—त-भ । आर्यमीश्वरं-मं ॥ ४४३. १५ [५] सर्वस्य

घनस्य—ग-त-भ२.४.५.६.८-मु। घनस्य-भ१.७। घनस्य सर्वस्य-मं॥ ४४४. १० [७] यथा—
ग-मं-मु। त-भ-पुस्तकयोः 'यथा' नास्ति॥ जीर्णव्रीह्यादिस्तम्भान्—त३-मं॥ जीर्णकदयादि-
स्तम्भान्—ग; जीर्णव्रीह्यादिस्तम्भान्—त; जीर्णव्रीह्यादिस्तम्भानात्—भ। निष्पावजीर्णव्रीह्यादिस्तम्भान्—मु॥
२१ [८] उत वा अपि च—ग-त-भ१.२.४.५.६.८-मु। उतावपि च—भ७। उतापि च—मं॥
२८ [९] आश्रयणीयः सन्—त-भ१.२.४.६.८-मु। आश्रयणीयः—ग-भ७-मं॥ ४४५. १४
[१०] अस्था अस्थना—त८-भ१.२.६। अस्था अस्थना न—त६; अस्था अस्था—भ४.७.८।
अस्था—ग-त१.२.३.४.५.७-मं-मु॥

[१०. ४९] ४४६. २१ [३] सुखवासाय—ऽ-मु। सुखार्थे—मं॥ ४४७. १७
[५] 'अकरम्' इति पदपाठः। 'करम्' इति भाष्यकारैः स्वीकृतमिति व्याकरणप्रक्रियया
स्पष्टम्। अकरं कृतवानस्मि—उद्गीथ॥ १८ अरन्धयं वशमनयम्—त-मु। अरन्धयं वशं गमयः—
ग१.२; अरन्धयं वशमगमयं—ग४। अरन्धयं—भ-मं॥ २५ [६] अनुषक्तः—ग-त६.८-भ६.८-मु।
आनुषक्तः—त१.२.३.४.५.७-भ१.२.४.७-मं॥ ४४८. ७ [७] ऋधगित्ययं—त५.६.८-भ।
ऋधगित्यव्ययं—ग-त१.२.३.४.७-मं-मु॥ १२ [८] सप्तहा सप्त—ग-त१.२.३.४.५.७-मु।
सप्त—त६.८-भ-मं॥ शत्रुपुरां—ग-त२.३.४.५.६.७.८-भ४.५.६.८-मु। शत्रुपुरा—त१-भ२;
शत्रूणां पुरां—भ१; शत्रूणां पुरां वा—भ७। पुरां शत्रूणां वा—मं॥ १६ अडभावः—त-भ-मु। अड-
भावश्छादसः—ग। अडभाव आर्पः—मं॥ २३ [९] स्रवतीः—ऽ। स्रवतीः (?)—मं-मु। स्रवतः
नदान् सिंधुलोहितप्रभृतीन्—उद्गीथ॥ २६ अलम्भयम्—मु। लभेयं—ग१.२; लभयं—त-भ१.२.४.
५.६.८; लभेयं—ग४; लभयं—त३-भ७। अलभं—मं॥ लिखितपुस्तकपाठसादृश्यात् मु-पाठः स्वीकृतः।
'अलभे' इत्यपि संभवेत्। विदं लब्धवानस्मि—उद्गीथ॥ २७ पुषादि—इत्यादिना—भ१.२.४.
६.८-मु। पुषादीत्यादिना—भ७; पुषादित्यादिना—त। पुषादित्वात्—मं॥ दिवादौ लामार्थं विद्वातु-
र्नास्ति॥ ४४९. ६ [१०] आगामिवर्षासमय—ग४-त१.२.३.४.७.८-भ१.२.८-मु।
आवर्षासमय—भ७। आगामिवर्षासमय—त५-मं॥

[१०. ५०] ४४९. १९ सप्तचं—ग-त-भ२.६-मु-उद्गीथ। अष्टचं—भ१.४.७.८-मं॥
३० [१] सांहितिको दीर्घः—ऽ-मु। दीर्घः—मं॥ ४५१. ५ [४] विश्वस्मिन् सर्वस्मिन्—
ग-त-भ४.५.६-मु। विश्वस्मिन्—भ१.७-मं॥ ६ भुवः—ऽ-मु। अभवः—मं॥ १६ [५] अम
गत्यादिषु...छान्दस उमादेशः—मं॥ लिखितपुस्तकेष्वशुद्धाः पाठाः। अम गत्यादिषु औणादिकः
अत्रनप्रत्ययः छान्दस उमादेशः—मु॥ १८. एता एतानि—ग-त-भ५.६.८-मु। एतानि—भ१.२.४.
७-मं॥ २४ [६] सर्वाणि सवना—त-मु। सवना सर्वाणि—मं॥ ४५२. ५ [७] स्तोत्र-
कर्तारो—त-भ-मु। स्तोत्रकृतो—मं॥

[१०. ५१] ४५२. २८ [१] तत् प्रावरणं—ग१.२-त-भ-मु। तत्र प्रावरणं—ग४।
प्रावरणं—मं॥ तत्तत्—त-भ-मु। तत्—मं॥ ४५३. १ जातप्रज्ञ ते—ग-त-भ१.२.४.६.८-मु।
जातप्रज्ञान—भ७-मं॥ 'ज्ञ ते' इति पृष्ठमात्रांलेखनरीत्या 'ज्ञात' इति स्यात् नतयोश्च सादृश्यम्॥
१८ [३] अप्रविष्टं—त६.८-भ५.६। प्रविष्टं—ग-त१.२.३.४.५.७-भ१.२.४.७.८-मं-मु॥
२७ [४] देवा—ग-त-भ१.२.४.६.८-मु। देवगणा—भ७-मं॥ २९ हविर्वहने—ग४-त२.७-

भ१.४.६.७ । हविर्बहनप्रयोजने-त४.५-म-मु ॥ नैव योजयन्तु-त६-मु । नैव योजयन्त-ग-त
 २.३.७-भ१.२.४.५.८; नैवायोजयन्त-त१; नैव योजयतो-त४; नैव योजयन्तो-त५; नैव योजयत-
 त८-भ६; नैव योजयन्त-भ७ । मैव योजयन्त (?)—मँ ॥ ४५४. १ [५] त्वं तु-ग-त१.२.३.
 ४.५.६.७-भ मु । त्वं-त८-मँ ॥ १२ संमत्या । समित्य-मु । 'तव संमत्या' इति समीचीनमिति
 मँ-मतम् ॥ १३ वह च-ग-त१ २.३.६.७.८-भ१.५.६.८-मु । वह-त४.५-भ२.४.७-मँ ॥ २१
 [६] वृणोति-१-मु । वृणुते-मँ ॥ २३ गौरो न गौरमृग-ग-त३.६.८-भ४.५.६-मु । गौपा
 न गौरमृग-भ८; गोरो न गौरमृग-त१.२; गोरो न गौरमृग-त७; गौरमृग-भ१; गौरो मृग-
 भ७ । गौगे न मृग-मँ ॥ ३० [७] युक्तः-१ । युञ्ज्मः-मु । तथा-मँ ॥ संयुक्तः-त१.२.३.
 ६.७.८-भ-मु । युक्तः-ग-त४.५-मँ ॥ ४५५. ८ [८] प्रतिजानाति । प्रति + ज्ञा इत्यात्मनेपदी
 चातुः ॥ १४ तस्मादाहुराग्नेयाः..... । 'तस्मादाहुराग्नेयाः प्रयाजानुयाजा आग्नेयमाज्यमिति'
 इति शाङ्खायनब्रह्मणम् (१.२) । 'शरीरदाया ह वा अग्नयो भवन्ति' 'पुरुषाहुतिर्यस्य प्रिय-
 तमा' इति बाक्यद्वयं नोपलब्धम् । 'प्रियतमा' अस्य स्थाने 'प्रयतमेति' इति मु-पाठः ॥

[१०. ५२] ४५६. १४ [२] आहुतिर्भवति भवत्वित्यर्थः-त४.५.७-भ४-मु ।
 आहुतिर्भवति भवतुमित्यर्थः-ग । आहुतिर्भक्षित्वित्यर्थः-त६.८-भ१.२.७.८-मँ । प्रादुर्भवति भवत्वि-
 त्यर्थः-त१.२.३ ॥ १५ तदेवोभयं भवतीति-मँ । तदेव भक्षयतीति-ग; तदेवाभयंतीति-त१.
 २.३ ८; तदेवाभयं भवतीति-त४.५; ते देवा.भयंतीति-त६-भ२.८; तदेवा नयंतीति-त७; तदेवा
 भवतीति-भ४ । तदेवोभयंतीति-मु । एतच्छन्दोगब्राह्मणवचनमन्वेष्टनीयम् ॥ २९ [३] स्वाःमानं-
 ग-त१.२.३.४.६.७.८-भ-मु । आत्मानं-त५-मँ ॥ ४५७. ७ [४] कल्पयाति कल्पयति-
 भ४.६-मु । कल्पयति-ग-त४.५.६.८-भ५.७; कल्पयाति कलायति-त१.२.३.७ । कल्पयाति-
 भ१.२.८-मँ ॥ २५ [६] मध्यं-१ । मध्यं च-मँ-मु ॥

[१०. ५३] ४५७. २८ द्वृचस्य-ग-त१.२.३.५.६.७.८-भ१.२.४.५.६.८-मु ।
 तृचस्य-त४-भ७-मँ ॥ ४५८. ६ [१] जानंस्तथा-त-भ४-मु । जानन्-ग । तथा-भ१.२.६.
 ७.८-मँ ॥ ८ नि पत्सद्धि-मु । नि षद्धि-त१.२.३.७-भ१.२.६; नि षसंधि-भ७; नि षद्धि-
 भ८ । नि हिं षत्सत्-भ४-मँ ॥ २१ [३] जीवति मृतशब्दो जायते तस्य-मँ । जीवति सति
 मृतप्रया जायते तस्य (तस्याः-त४.५)-ग-त४.५; जीवति सति प्रया जायत (जायते-त६-भ६)
 तस्याः-त१.२.३.६.७.८-भ६; जावति सति प्रजा अजायते तस्याः-भ४; जीवति प्रजाया जायते
 तस्या-भ१.२.७.८ । जीवति सति मृतशब्दो जायते तस्य-मु । ऐ. ब्रा. ७.९; ऋ. सं. ५.१.६
 भाष्यं च द्रष्टव्यम् ॥ २९ [३] गुह्यां-ग-त-भ१.२.४.६.८-मु । जिह्वां गुह्यां-भ७-मँ ॥ ४५९.
 २७ [६] अग्न्यन्तराले श्रुतिक्रमेण-मँ-मु । अग्नितराले ख्यातिक्रमेण-त१.२.३.७; अस्य-
 तराले श्रुतिक्रमेण-त५; अग्निरोले ख्यातिक्रमेण-त६.८-भ१.६.८; अग्निरोले ख्यातिक्रमेण-भ२;
 अग्न्यन्तराले ख्यातिक्रमेण-भ४; अग्निरोवेद्याभिक्रमेण-भ७ ॥ २८ मध्यं-त१.२.३ ६.८-
 भ-मु । मध्ये-त४.५.७-मँ ॥ च पूरयेत्-त१.२.३.६.७.८-भ-मु । चापूरयेत्-त४.५ । चापूर-
 येत्-मँ ॥ ४६१. १ [८] सं रभध्वम्-इति न व्याख्यातम् ॥ ४६२. १ [११] ते मरुतो ।
 'ते ऋभवा' इति मु-पाठो युक्तः । 'चर्मणि' इत्यस्यानन्तरं 'वा' इति मु-पुस्तकेऽधिकम् ॥

[१०. ५४] ४६३. ९ [३] केऽपीत्यर्थः—गत-त-म-मु । कोऽपीत्यर्थः (?)—त-१. २.४.५.७-मं ॥ १० मातरं च—१-मु । मातरं--मं ॥ १८ [४] उत्तरसूक्त उपान्त्यवर्जिते—
*मं-मु । उत्तरसूक्ते उपांत्यवर्जितेषु--त-४.५; उत्तरसूक्ते उपेत्यवर्जितेषु--त-१.२.३.७; उत्तरसूक्तेषु
उपांत्यवर्जितेषु--त-६.८-म; उत्तरसूक्ते उपांत्यवर्जितेषु दूरे तन्नामेत्यादिचतसृषु मंतुषु--ग ॥ १९
वेत्सि--ग-त-म-१.२.४.६.८-मु । अदाम्यान्यहिंस्यानि वेत्सि--म-७-मं ॥ ४६४. १० [६]
*मधुरद्रव्याणि—ग-त-६.८-म-८-मु । *मधुरद्रव्याणि--त-३.४.५-म-१.२.४.७-मं ॥

[१०. ५५] ४६४. २३ [१] सती—१-मं । सत्यौ--मु ॥ अवेत्यब्रूतां—*मं । आह्वा-
तवत्यौ--ग; अहेत्यब्रूतां--त-म । सु-पुस्तक एतन्नास्ति ॥ ४६५. १५ [३] आपृणान्—त-म-मु ।
अपृणात्--ग-मं ॥ १६ *रक्षःसंज्ञकान्—ग-त-१.२.३.४.५.७-म-१.२.७-मु । रक्षसःसंज्ञकान्--
त-६-म-४.६.८; रक्षससंज्ञकान्--त-८ । रक्षससंज्ञकान्--मं ॥ २९ [४] यच्च—ग-त-१.२.३.४.७-
म-१.२.४.७.८-मु । या--त-५.६.८; यदा--म-६ । यद्वा--मं ॥ ४६६. १० [५] अननमनः
प्राणनं—*मं-मु । अनतिः प्राणनं--ग-१.२; अनने अनः प्राणनं--ग-४; अनेनमनः प्राणनं--त-१.२.
३.४.५.७-म-१.२.४.६.८; अमनेन मनः प्राणनं--त-६; अननः प्राणनं--त-८; अनेनमनः प्राणनं--म-१.
७ ॥ १३ अद्य—ग-त-३.४.५.७-म-मु । अयं--त-१.२.९-मं ॥ २३ [६] सुपर्णरूपकेण—त-
म-मु । सुपर्णरूपेण--ग-मं ॥

[१०. ५६] ४६७. १७ वाय्वादि°—त-१.२.३.७-म-७-मु । वाय्वादि°--त-४.५.६.८-
म-१.२.४.६.८-मं ॥ ४६८. २ [१] यत्सूर्यः—ग-*मं-मु । ये सूर्य--त-म-१.२.४.६.८; यः
सूर्य--म-७ । अस्याः ध्रुतेर्मूलमन्वेषणायम् ॥ ४६९. २४ [६] संबन्धिनं—१-मं-मु । 'संबन्धि'
इति भाव्यम् ॥

[१०. ५७] ४७०. १२ एतस्मादनुक्रमणीसूत्रापूर्वं विद्यमानः 'पराणि चत्वारि
सूक्तान्युक्ता ऋषयो द्वैपदे त्वन्निमण्डले' इतीयानंशः भाष्यकारैर्नोदित इति दृश्यते ॥ २३ [१] लिखित-
पुस्तकेषु वर्तमानाः शाट्यायनकर्मब्राह्मणपाठमैदा मंसमुल्लरमहाशयैः सोद्वारं विचारितास्ते तदीयायां
टिप्पण्यां द्रष्टव्याः ॥ २३ [१] अभ्यगमंस्ते । अभ्यदासंस्ते--शाट्या ब्रा.; जै. ब्रा. । २४ तं ह
स्मानग्नौ निधाय । तौ ह स्मानप्रावविधाय-शाट्या, ब्रा.; जै. ब्रा. ॥ पचतोऽग्नौ । पचतोऽग्नौ--
शाट्या, ब्रा., जै. ब्रा. । पचते नग्नौ--ग ॥ २५ असुराजं दग्ध्वा । असुराशनं जग्ध्वा--शाट्या, ब्रा.;
जै. ब्रा. ॥ २६ आवां । आवं--शाट्या, ब्रा.; जै. ब्रा. ॥ २७ [६] 'अयं ह्यातततन्तुर्यत्पजाः'
इति ब्राह्मणवाक्यस्य मूलं नोपलब्धम् ॥ २७ न्वेता नाभितपन्तीति । त्वेता नाभितप्यन्तीति--
शाट्या, ब्रा.; जै. ब्रा. ॥ २८ आहुत्य । अहुत्य--शाट्या, ब्रा.; जै. ब्रा. । समाहुत्य--ग । २९
मा प्र गाम—१-म प्र गाम--मं-मु ॥ ४७१. २ [२] साधयिता देवेष्वततः—ग-त-मु । साधयिता--
म-मं ॥ ३ प्राप्नुयाम—*मं । प्राप्नोमि--ग-त-१.२.३.७; प्राप्नुमः--त-५; प्राप्नोति--त-६.८-म ।
व्याप्नुयाम--मु ॥ ५ [३] च तिसृभिः--मु-आश्व. श्रौ. । चतसृभिः--१-मं ॥ ८. आ हुवामहे
आह्वयामहे—ग-४-त-१.२.३.४.५.७-मु । आ हुवामहे--ग-१.२-त-६.८-म-मं ॥ ११. मन्म-
भिश्च—१-मु । मन्मभिः--मं ॥ १५. [४] ऋत्वेऽपानाय दक्षाय प्राणाय—*मं । ऋत्वे प्राणनाय
दक्षाय अपानाय (अपाननाय-ग-४) च--ग-म-८; ऋत्वे प्राणनाय दक्षाय अपाननाय--त-४.५-म-४;
ऋत्वे प्राणनाय अपाननाय--त-१.२.३.७ मु; ऋत्वे प्राणनाय दक्षाय अपाननाय--त-६-म-६; ऋत्वे--त-८;

ऋत्वे प्राणाय अपाननाय—भ१; ऋत्वे प्राणानाय दक्षाय अपाननाय—भ२; ऋत्वे प्राणाय अपाननाय—भ७ ॥ १६. ज्योक् चिरकालं सूर्यं च दृशे सूर्यं द्रष्टुं—ग-त-भ-मु। ज्योक् च चिरकालं सूर्यं दृशे सूर्यं द्रष्टुं—मै ॥ २०. [५] ' पितरः ' इति पदं भाष्यकारैः संबोधनान्तस्य स्थाने प्रथमान्तं गृहीतं दृश्यते। तथा च ' मनः ' इत्यस्य स्थाने ' जनः ' इत्यपि स्वीकृतम् ॥ २७. [६] युक्ताः सन्तः—ग-त-भ-मु। युक्ताः—भ१.२. ४.७-मै ॥

[१०. ५८] ४७२. ७. [१] °जीवनाय—ई-मु। °जीवनायेत्यर्थः—मै ॥ ४७३. १. [५] तदिति गतम्—त-भ-मु। तदावर्तयामः—मै ॥

[१०. ५९]. ४७५. ६. [२] अत्रापि न्विति—मु। अत्रान्विति—ई। अत्र न्विति—मै ॥ जीर्णां स्तुता वा—ग-त-भ-मु. ८-मै ॥ जीर्णां स्तुति—त१.२.७; जीर्णां स्तुतिर्वा—त३.६.८-भ; जीर्णां स्तोता वा—त४.५। जीर्णां स्तुता—मु ॥ ९. गच्छतु—ग-त३.४.५-मु। गच्छतां—त१.२. ६.७.८-भ-मै ॥ २३. [४] मा कार्षीः—त१.२. ३.भ-मु। नोऽस्मान् मा कार्षीः—ग-त७-मै ॥ २४. सूर्यदर्शनासंभवात्—ग-त१.२.३.६.७.८-भ१.२.४.६.८-मु। सूर्यसंदर्शनासंभवात्—त४.५; सूर्यदर्शनात्—भ७। सूर्यादर्शनात्—मै ॥ ४७६. ३. [५] चिरसंदर्शने—त१.२.३.७-मै-मु। चिरसंदर्शन—ग-त४.५.६-भ ॥ वर्धयस्व वर्धय—ग-त४.५.७-भ१.२.७-मु। वर्धयस्व वर्धयस्व—त१.२.३; वर्धय वर्धय—त६-भ४.८। वर्धय वर्धयस्व—मै ॥ ९. [६] प्राणं पुनः—त-भ-मु। पुनः प्राणं—मै ॥ ४७७. ५. [८] रपः—त१.२.३.७-भ६.८-मु। परः—भ१.२.४; परं—भ७। परं रपः—मै ॥ ६. हिनस्तु—त१.२.३.७-भ४.६.८-मै-मु। हिनस्ति—ग-त४.५; हिनस्तु—त६.८; मा आगच्छतु—भ१.७ ॥ १५. [९] परिरक्षन्तु—ई-मु। रक्षंतु—मै ॥ २१. [१०] समीरय संप्रेरय—भ६-मु। संप्रेरय समीरय—त-भ१.२.४.७.८। समीरय प्रेरय—ग-मै ॥

[१०. ६०] ४७७. २८. स्पर्शनहेतुभूतो देवता। °भूतो हस्तो देवता इति पाठं मैक्स-मुल्लरमहाशया अभ्यूहन्ति ॥ २९. पञ्चाद्या—मु-अनु। पञ्चम्याद्या—त-मै ॥ ४७८. २८. [५] अनयेन्द्रमाह्वयतेऽसमात्यर्थ—मै ॥ अनयेन्द्रमाशते समत्यर्थ—ग; अनयेन्द्रमाशते असमात्यर्थ—त१.२. ३.६.८-भ६; अनया इन्द्रस्य समाशतेत्यसमात्यर्थ—त४.५; अनया इमाशते असमात्यर्थ—भ१.२.४; अनया समातिषु असमात्यर्थ—भ७; अनया इमाशते—भ८। अनयेन्द्रमाशशते असमात्यर्थ—मु ॥ ३०. दर्शनाय—ग-त-भ१.२.४.५.६.८-मु। संदर्शनाय—भ७-मै ॥ ४७९. १३. [७] एषान्तः°। एषोऽतः°—शाट्या. ब्रा., जै. ब्रा. ॥ सुप्रीतस्तस्थौ—ई-मै-मु। सब्रीलस्तस्थौ—बृहदे ॥ १४. गोपायनानभि—त६.८-मै-बृहदे। गोपायनाभिभि—ग; गोपायनानिति—त१.२.३. ७; गोपायननभि—त४.५; गोपायनानभि—भ२.४.६.७.८। गोपायनानिति—मु ॥ १५. सूक्तेन ते—ई-मै-मु। सूक्तेनाप्य—बृहदे ॥ १५. द्वैपदेन यथानिषु—मै-मु-बृहदे। द्वैपदसूक्तेन स्तुवन् येद्वदचिषु—ग; द्वैपदं यद्वदचिषु—त१.२.३.६.७.८-भ; द्वैपदं यद्वमचिषु—त४.५ ॥ अथाग्निरब्रवी°—ई-मै-मु। अग्निरप्यब्रवी°—बृहदे ॥ १६. चैव्वाको°—ई-मै-मु। चैव्वाको°—बृहदे ॥

[१०. ६१] ४८१. ६. सूक्ते शंसय ते—ग-त-भ६-मै ॥ सूक्ते संयते—ग-त१. २.३.७; सूक्तं संयते—त४.५; सूक्ते संस्तूयते—भ१.२.७; सूक्ते संयते—भ८। सूक्ते संयच्छते—मु ॥

८. यज्ञं पारं प्रापय्य-॥मं॥ यज्ञपरं पारं प्रापय्य-ग-त-भ८; यज्ञपारं प्राप्य-भ१.२.७;
यज्ञपारं प्रापय्य-भ४; यज्ञस्य परं पारं प्रापय्य-भ५.६; यज्ञं परं पारं प्रापय्य-मु ॥ ९.
तं च-भ६-॥मं-मु॥ ते च-ग-त-भ२.८ ॥ २२. [१] तेन नाभानेदिष्ठः-॥मं-मु॥
तेनायं नाभानेदिष्ठः-ग; तेन यन्नाभानेदिष्ठः-त-भ ॥ २५. यज्ञं पारं । यज्ञपारं-९-मं-मु॥
सूक्तप्रस्तावना द्रष्टव्या ॥ ४८२. ३. [२] यथा घनः-॥मं-मु॥ यथा घनं-९ ॥ १६.
[३] आदिशम् आदिश्य-ग-त४.५-भ६-मु॥ आदिशे आदिश्य-त१.२.३.७; आदिश्य-भ॥
आदिशं-त६.८-मं ॥ ४८३. ९ [५] अस्तेः सिपि - - -मं॥ अस्तेः तिपि लोपः-ग; अस्तेः
सिपि रूपं-त४-मु॥ अत्र भाष्यांशो लुप्त इति विस्पष्टम् । ऋ. सं. १०. १२९. ३ भाष्ये ' आः '
इत्यस्य व्याकरणप्रक्रिया द्रष्टव्या ॥ २५. [७] रोहितं भूतामृश्यो भूत्वा-मु॥ रोहिता भूतां
मृश्यो भूत्वा-ग; रोहिता भूतामृश्यो भूता-त१.२.७; रोहिता भूतां मृश्यो भूता-त३.४.५; रोहिता
भूतां-त६.८; रोहिता भूत्वा-भ१; रोहिता-भ४; रोहिता भूता-भ६.८ । रोहितो भूत्वा-भ२-मं ॥
४८४. ५. [८] गोनिरोधायगच्छन्तं-मु॥ गोनिकरायागच्छतं-ग; गोनिरोपागच्छतं-त१.२.
३.७; गोमिरोच्चागच्छतं-त४.५; गोनिरोपगच्छतं-त६.८; गोनिरोयच्छतं-भ१.४; गोनिरोधायग-
च्छतं-भ२ । गा निरोधयतं-मं ॥ ८. यः कश्चित्-ग१.२-॥मं॥ किंच-ग४-त४.५; यं किंचि-त१.
२.३.७.८-भ८; यं किंचित्-भ१.४.६; यं किंचि-भ२; यं किंच-त६ । मु-पुस्तके ' यः कश्चित् '
इति नास्त्येव ॥ २९. [१०] ऋतयुक्ति-ग४-त-भ१.२.४.६.८-मु॥ ऋतयुक्तिमगमन्-ग१.२-
भ७-मं ॥ ४८५. २. ' अदक्षिणानि सत्राणीत्युहुः ' ' ये यजमानास्त ऋत्विजः ' इति वाक्यद्वयं
कुत उद्धृतम् ? ॥ १०. [११] हे इन्द्र-९-मं-मु॥ ' हे रुद्र ' इति भाग्यमिति-मं-मतम् ॥
२०. [१२] स्तोता इति-त४ । स्तौत्रकर्ता-ग१.२; तेतेति-त१.२.३.६.७.८-भ२.८;
तेते-त७; ते इति-भ१; तेति-भ६; ति-भ४; इति-ग४-भ७-मं-मु॥ ४८७. १. [१६]
रेजयत् अकम्पयत्-त१.२.३.७-भ६-मु॥ रेजयत् कम्पयत्-त४.५ । रेजयत्-ग४-त६-भ१.२.४.
७.८-मं ॥ स एवाग्नि-॥मं-मु॥ स एवाग्निः-त१.२.३.६.८-भ; सोम एवाग्निः-त४.५.७ ॥
अशक्तं सन्तं-॥मं-मु॥ अशक्तः सन्-९ ॥ २. रेजयत्-त१.२.३.७-भ४.६.८-मु॥
रेजयत् अकम्पयत्-ग४-भ१.२.७-मं ॥ २०. [१८] सूर्यापत्यत्वेऽपि पर्यवस्यति-मु॥
सूर्यापत्यमपि मिल्येवं पर्यवसाम्यति-त१.२.३.७-भ१.२.८; सूर्यापत्यमित्येवं पर्यवस्यति-
भ४; सूर्यापत्यमपीत्येवं पर्यवसाम्यति-भ६ । सूर्यापत्यत्वं पर्यवस्यति-भ७-मं ॥ ४८८. ५. [१९]
द्विजा.....प्रथमजाः-॥मं॥ द्विजाः ऋतस्य प्रथमजा-ग; द्विजा ऋतस्य-त१.३.७; द्विजाः
प्रथमजाः ऋतस्य-त२; द्विजा - - ऋतस्य प्रथमजाः-त४.५; द्विजा ऋतस्य प्रथमजाः सत्यप्रथमजाः-
त६; द्विजा-ऋतस्य-प्रथमजाः सत्यप्रथमजाः-त८; द्विजाः ऋतस्य प्रथमजाः सत्यस्य प्रथमजाः-भ१.
४.७; द्विजा - - ऋतस्य तस्य प्रथमजाः सत्यप्रथमजाः-भ६; द्विजाः ऋतस्य तस्य - - सत्यप्रथमजाः-
भ८ । द्विजा ब्रह्मादजा ऋतस्य-मु॥ १४. [२०] शिशुः शंसनीयः सेनेव-॥मं॥ शिशुः सेनेव-ग;
शिशुर्न सेनेन-त-भ४.८; शिशुर्न सोनेन-भ१.२.७ । श्रेणिर्न पिपीलिका पंक्तिरिवाहि शिशुः
शंसनीयः-मु॥ ४९०. १०. [२६] अद्भिर्देवताभिर्देववान्-ग१.२-मु॥ देवताभिर्देववान्-
त१; देवताभिर्देववान्-त७; देवताभिर्देवचने-त४.५; देवताभिर्देववान्-भ७ । देवताभिर्देववान्-त२.

३.६.८-भ१.२.४.८-में । 'अङ्गिरब्देवताभिर्देववान्' इति स्यादिति मॅक्समुल्लरमहाशयैः संसूचितम् ॥
२०. [२७] प्रापयथ—त१.२.३.६.७.८-भ-मु । प्रापय-त४; प्रापय ये च-ग४ । प्रापयत-
में ॥ २१. अमूरा अमूढाः—ग-त१.२.३.४.५.७-मु । अमूढाः-त६.८-भ । अमूराः-में ॥

[१०. ६२] ४९३. २० [७] तत्पुण्याय च कर्माणि—त१.२.३.७.८-भ१.२.४.८-मु । तत्पुण्यानि च कर्माणि-ग१.२ । तत्पुण्याय च कर्मणि-ग४-त४.५.६-भ७-में । अयं श्लोको बृहदेवतायां नोपलभ्यते । एवमेवाष्टममन्त्रप्रस्तावनायामागतः 'सावर्णिना' इत्यादिरपि ॥
४९४. १३ [१०] गोपरीणसौ—में । 'गोपरीणसौ' इति मुद्रणदोषः । परिणद्धपञ्च-१ । गोपरीणसौ परिणद्धपञ्च-मु ॥

[१०. ६३] ४९४. २९ चोत्तरया—ग४-भ८-में-मु । चरया-ग१.२; सौत्तरया-त१.२.३.४.५-भ२.४; वात्तरया-त६; उत्तरया-त७; बोत्तरया-त८; तोत्तरया-भ१; वा सा सहोत्तरया-भ६ ॥ पृष्ठयाभिप्लवषडहयोरतृतीयेऽहनि वैश्वदेवशस्त्र एतत्सूक्तं वैश्वदेवनिविद्धानम्—
त१.२.३.४.५.७-मु । पृष्ठयाभिप्लवषडहयोः तृतीयेहनि वैश्वदेवनिविद्धानं-ग१.२; पृष्ठयाभिप्लवयोस्तृतीयेहनि वैश्वदेवनिविद्धानं-त६-भ४; पृष्ठयाभिप्लवयोस्तृतीयेहनि वैश्वदेवे एतत्सूक्तं वैश्वदेवं निविद्धानं (वैश्वदेवनिविद्धानं-त८-भ६.८)-ग४-त८-भ१.२.६.७.८-में । ऋ. सं. १०.६६ सूक्तप्रस्तावना द्रष्टव्या ॥ ४९५. २० [२] उत अपि च.....भवन्ति—ग-त२.३.४.६.७.८-भ१.२.४.५.८-मु । इदं नास्ति भ७-में-पुस्तकयोः ॥ ४९६. २ [३] स्तुतिबलान्—१ । अतिबलान् (१)-में-मु ॥ ४९७. ४ [६] कः वा यजमानः । 'वः' इत्युत्तरार्धे पदम् । भाष्यकारैः 'वा' इति पठितम् ॥ ४९८. ८ [१०] उदयनीयायां—ग१.२-त१.४.५-भ१.२.७-मु । उदनीयायां-ग४-त२.३; उदयनीया-त६.८-भ४.६; उदनीया-त७; उदयनी-भ८ । उदयनीयाया-में ॥ ४९९. ८ [१२] दुर्विशानं—१ । दुर्विशानं-में-मु ॥ १५ [१३] हे देवाः—ग-त-मु । हे श्व देवाः-भ१.७ । हे विश्वे देवाः-भ२.८-में ॥ १९ सन्मार्गे नयथ—त१.२.३.६.७-भ१.२.४.८-मु । सन्मार्गेण प्रापयथ-ग; सन्मार्गेण नयथ-त४ । सन्मार्गे नयथ-त८-भ७-में ॥ २५ [१४] विनाश्यन्ते-ग-त१.२.३.६.७.८-भ६.८-मु । विनश्यन्ते-त४-भ१.२.४.७-में ॥

[१०. ६४] ५०२. ३ [३] गन्तुमशक्यं—१-में-मु । 'गृहितुमशक्यम्' इति स्यादिति मॅक्समुल्लरमहाशयानामभिप्रायः । अगोष्ठ्यमगूहनीयं सर्वज्ञप्रकाशमित्यर्थः—उद्गीथ ॥ ५०३. ३० [८] सोमाभिपेकार्थं—ग-त६.८-भ । सोमाभिधानार्थं-त२.३; सोमाभिधानार्थं-त७ । सोमाभिषवार्थं-त१.४.५-में-मु ॥ ५०४. ३ [८] यज्ञपरिशिष्टस्वामिनं—ग-त४.५-भ२.८-मु । यज्ञपरिशिष्टे स्वामिनं-त१.२.३.७ । परिशिष्टस्वामिनं-त६.८-भ६-में ॥ १४ [९] प्रयच्छन्तु—ग-त१.२.३.४.६.८-भ । प्रयच्छतु-त५.७-भ७ । प्रयच्छत-में-मु । हे देवाः देव्यः आप.....दत्तेत्यर्थः—उद्गीथ ॥ २२ [१०] सौधन्वनः—ग-में-मु । सौधन्वः-त१.२.३.७; सौधन्वः-त४.५; सौधन्व-त६.८-भ ॥ २३ शंसमानस्य स्तोतुः—ग । शंसमानं स्तोतुं-त१.२.३.६.७.८-भ-मु; तत्समानं स्तोतुं-त४.५ । शंसमानं स्तोतुन्—में । 'शंसमानान् स्तोतुन्' अथवा 'शंसमानस्य स्तोतुः' इति स्यादिति मॅक्समुल्लरमहाशयः । अपरः पाठो लिखितपुस्तक उपलब्ध इति स्वीकृतः ॥ ५०५. ८ [१२] हे मरुतः.....दत्तवन्तः स्थ—में-मु । हे इंद्रादयो देवाः या धियं यत्कर्म मे महां

दातुमिच्छथ हे मरुतः हे इंद्र (इंद्रादयो—त४.५) देवा (हे देवा—ग-भ५) हे वरुण हे मित्र यूय-
मददात दत्तवन्तः स्थ—१ । पूर्वं भाष्यांशो लुप्तः स्यात्, अनन्तरं केनापि प्राप्ते पूरितः पुस्तकेष्वस्थाने
प्रविष्टः स्यादिति मॅक्समुल्लरमहाशयानामभिप्रायः ॥ १२ प्राप्ताः स्थ—मॅ-मु । 'प्राप्नुय' इति भाष्य-
मिति प्रतिभाति । 'बहाथ लोडर्थे लङ् बहथ प्रापयथ यूयं'—उद्गीथ ॥ ५०६. १ [१४] लटि—
ग-त४.५ । लिटि—त२.३.६.७.८-भ२.८-मॅ-मु । भूते लट्—उद्गीथ ॥

[१०. ६५] ५०७. ५ [१] सजोषसः संगताः सन्तः अन्तरिक्षं स्वमहिम्ना
आपूरयन्तीत्युत्तरेण संबन्धः—त१.२.७-मु । सजोषसः संहत्या--ग-त३.४.५-भ१.२.४.६;
सजोषसः--भ७ । सजोषसः संहत्यं--मॅ । अस्थ मन्त्रस्योद्गीथभाष्यमेवं वर्तते—ऋग्वेथे यादृदेवता-
नामानिर्देशार्थत्वात् । सजोषसः समानप्रीतयः । समानसेवाः स्वर्गहृत् । द्यौर्महतीत्यर्थः । सोमोऽत्र
चंद्रमाः ॥ ११ [२] वृत्रहृत्येषु वृत्रहननेषु युद्धेषु । यद्वा कर्मणि हान्दसः क्यप् । वृत्राणि
शत्रवो हन्यन्तेऽत्रेति वृत्रहृत्या युद्धानि—त१.२.७-मु । युद्धानि--ग-त३.४.५.६.८-भ ।
वृत्रहृत्या युद्धानि--मॅ । एतौ प्रथमद्वितीयमन्त्रभाष्यभागौ सायणाचार्याणामेव कृतिरिति विश्वसितुं
प्रमाणं नास्ति । परं केषुचित्पुस्तकेषूपलब्धत्वात् सम्यगर्थकरत्वाच्च स्वीकृतौ । द्वितीयमन्त्रस्यो-
द्गीथभाष्यं—इन्द्राग्नी सत्यती सतां पातारौ वृत्रहृत्येषु वृत्रहनने शत्रुवधेषु निमित्तभूतेषु मिथः परस्परेण
सहितौ हिंवाना शत्रुवधाय गच्छन्तौ तन्वा शरीरेण । स्वयमेवेत्यर्थः । समोक्ता संगतनिवासौ अनन्त-
रितृथिव्यन्तरिक्षस्थानौ सोमश्च घृतश्रीः उदकलक्ष्मीरुदकज्ञेव नोपा उदकाश्रया वा । महिमानं महत्त्व-
मात्मानमीरयन् सर्वत्र सदा गमयन् वर्तेथे । एते यथोक्ता देवा अन्तरिक्षमाकाशं महि महत् आपमुः
आपूरयन्ति स ओजसा स्वेन बलेन महत्त्वलक्षणेन ॥ ५०९. ५ [७] वा देवाः । वा--ग-त१.२.
३.६.७.८-भ; देवा वा--त४.५-मॅ । देवा--मु । ऋतावृत्रः ऋतस्य सत्यस्य यज्ञस्योदकस्य वा वर्ष-
यितारः--उद्गीथ ॥ ५१०. १९ [११] आकारलोपः—ग-त१.२.३.४.५.७-भ६-मु । अकार-
लोपः--त६.८-भ१.२.४.७.८-मॅ ॥ २० व्रता व्रतानि—ग-त१.२.३.७-उद्गीथ । व्रतानि--त४.५.
६.८-भ-मॅ-मु ॥ ५११. ११ [१३] भवार्थे—ग । भावार्थे--त४.५ । भावार्थे--त१.२.३.६.
७.८-भ-मॅ । भावार्थे (?)—मु ॥

[१०. ६६] ५१२. १९ [२] तत्तत्कार्येषु—ग-त-भ२.८-मु । नतत्कार्येषु--भ१.४ ।
तत्कार्येषु--भ७-मॅ ॥ ३० [३] गयं गृहं—ग-त१.२.३.४.५.७ । गृहं गयं--त६.८-भ-मॅ-मु ॥
५१३. २ लेटद्याडागमः—ग-त१.२.३.६.७.८-भ१.२.५.७.८-मु । लेटद्याडागमः--त४.५-भ४-
मॅ ॥ ५१४. ७ [७] अग्नीषोमा अग्नीषोमौ—ग-त१.२.३.४.५.७-मु । अग्नीषोमौ--त६.८-भ-मॅ ॥

[१०. ६७] ५१७. २३ [२] प्रज्ञावतः—ग१.२-त-भ-मु । प्रज्ञानवतः--ग४-मॅ । प्राणवतः
प्रज्ञावतो वा--उद्गीथ ॥ ५१८. २४ [४] आडागमः—ग-त१.२.३.६.७-भ१.२.४.५.८ ।
अडागमः--त४.५-भ७-मॅ-मु ॥ २७ [५] उपःकालं ततः—१मु । उपःकालतः (?)—मॅ ॥ २८
मन्त्रं सूर्यं—१-मॅ-मु । 'मन्त्रम्' इति मास्तु अथवा 'मन्त्रं सूर्यं वा' इति भवत्विति मॅक्समुल्लर-
महोदयाः ॥ ५१९. ७ [६] सः पणि—ग१.४-त-भ-मु । पणि--त२-मॅ ॥ २५ [८] कप्रत्ययः—
ग१.२-त१.२.७-मु । प्रत्ययः--ग४-त३.४.५.६.८-भ-मॅ ॥ ५२०. २१ [११] निधानाय—
ग१.२ । धानाय--ग४-मु । ध्यानाय--त-भ-मॅ । ऋ. सं. १०.५५.१ ब्रह्मयम् ॥ ५२१. ३ [१२]

ततः—ग४। अतः—त-भ-म-मु ॥ ४ प्रत्यगमयत् अस्त्रावयत् वा । प्रत्यगमयत् अस्त्रावत् (अस्त्र-वयत्—ग१; अस्त्रावत्—ग४; अस्त्रवत्—भ२; अस्त्रावयत्—भ४) यद्वा—ग१.४-त-भ२.४.५.६.८; प्रत्यगमयत् यद्वा—ग२ । प्रत्यगमयत् अस्त्रावयत्-मु । प्रत्यगमयत्—भ७-म ॥

[१०. ६८] ५२१. १५ [१] यथा—*म- । न-ग२; मु-इतरेषु च ' यथा ' नास्ति ॥ २३ [२] संनयति—ग-त-भ-मु । नयति-म- ॥ २५ स्वसामर्थ्येन—ग१.२ । स्वसामर्थ्य-म-मु इतरेषु च ॥ ५२२. २३ [५] समन्तात्—ग-त१.२.३.६.७.८-भ । आ समन्तात्—त४.५-म-मु ॥ ५२३. २३ [८] निर्जम्भार पर्वताभिर्जम्भार—ग-त१.२.३.७-मु । निर्जम्भार-त४.५.६.८-भ-म- ॥ ५२४. ३ [९] *वलस्य पर्वणः... निर्जम्भार—*म-मु । लिखितपुस्तकेष्वशुद्धाः पाठाः ॥ १४ [१०] सूर्याचन्द्रमसौ—*मु । सूर्यचन्द्रमसौ-म- ॥

[१०. ६९] ५२६. १२ [४] त्वा त्वां—ग-त१.२.३.४.५.७-भ२-मु । त्वां-त६.८-भ१.४.६.७.८-म- ॥ ५२८. ९ [१०] प्रतान्—ग-*म-मु । सत्वान्-त५.६.८-भ; सत्वान्-त४; इतरेषु नास्ति ॥ १८ [११] *दीप्तिमन् वा—ग-त१.२.७-मु । *दीप्तिमन्-त३.४.५.६.८-भ-म- । विकल्पार्थत्वात् ' वा ' आबद्ध्यकः ॥

[१०. ७०] ५३०. ६ [४] *शब्दस्येमनिचि—ग१.२-त२.३.६.७.८-भ२.८-*म-मु । *शब्दस्येमनिचि-ग४-भ६; *शब्दस्येमनिचि-त४.५; *शब्दस्येमनिचि-भ१.४; *शब्दान्म-निचि-भ७ ॥ ७ अकारस्येकारो वर्णव्यापत्त्या—ग४-त१.२.३.६.७.८-भ१.२.४.६.७-*म-मु । इकारस्य अकारो वर्णव्यापत्त्या-ग१.२; अकारस्येकारो वर्णव्यापत्त्या-त४.५; आकारस्येकारो वर्णव्यापत्त्या-भ८ ॥ १७ [५] ' पृथिव्या ' इति पदम् । ' पृथिव्याः ' इति भाष्यकाराः । पृथिव्या वा मात्रया वा इत्थंभूतेलक्षणे तृतीयैषा पृथिव्या परिमाणभूतया-उद्गीथ ॥ ५३१. २४ [९] प्राप्तवानसि—*मु-उद्गीथ । प्राप्तवान्-म- ॥ २५ तत्प्रत्ययस्य—ग-त१.२.३.६.७.८ । वप्र-त्ययस्य-भ१.२.७.८; तुप्रत्ययस्य-भ४ । प्रत्ययस्य-त४.५-म-मु । ऋ, सं. १०.१०४.६ द्रष्टव्यम् ॥ सहायः—ग२ । सहायो-ग४-त१.२.६.७.८-भ; सहायो-त३; स्तदायो-त४; स्तदाया-त५ । सहा-म-मु ॥

[१०. ७१] ५३२. १९ मुज्योतिः परमं ब्रह्म—*म- । यज्ज्योतिः परमं ब्रह्म-मु । यज्ज्योतिरमृतं ब्रह्म-बृहद् ॥ ५३४. २६ [५] शुश्रुवान्—ग-त-भ४.६-मु । शुश्रुवान् श्रुतवान्-भ१.७-म- ॥ ५३५. ५ [६] तित्याज तत्याज—ग-त१.३.४.५.७-मु । तित्याज-त२.६.८-भ-म- ॥ १८ [७] तस्मादेते व्यक्ततरे इव । अस्याः श्रुतेर्मूलमन्वेषणीयम् ॥ २१ *ऋच्छन्ती इव खे उदगन्ताम् । अस्या अपि मूलमन्वेषणीयम् ॥ ५३६. २६ [१०] सखिभूतेन—ग४ । प्रति-भूतेन-त-भ-म-मु । ' प्रतिभूतेन ' अथवा ' सखिभूतेन ' इति भाष्यकारैः लिखितं स्यादिति मेक्स-मुल्लरमहाशयाः । विद्वत्सखिभूतेन-उद्गीथ ॥ २९ एषां—ग-त-भ१.२.४.६.८-मु । येषां-भ७-म- ॥ जायते—*मु । संजायते-म- ॥ ५३७. १० [११] प्रयोगं—*म-मु । प्रयोगे-त१.२.३.७.८-भ१.२.४.७.८; प्रयोगेषु-त४.५.६; प्रयोगः-भ६ ॥ १३ [११] न निघातः—ग४-त६-*म-मु । निघातः-त१.२.३.७.८-भ२.४.७; पतिघातः-त४.५; अनिघातः-भ८ ॥

[१०. ७२] ५३८. २०. [२] अधिष्ठानसं—ग-त४.५-*म-मु । अधिष्ठानाः सं-ल१.३.७-भ२; अधिष्ठानासं-त२; अष्ठानाः सं-त६.८-भ८; आदितेः स्थानाः सं-भ६; अष्ठानां

तत्त्व—म८ ॥ ५४०. १० [८] विवस्वानादित्यश्च । इन्द्रश्च विवस्वांश्च—तै. आ. ॥ २१ [९]
मृताद्व्यूह्यादण्डात्—ग२.४-त१.२.३-भ२.४.८-मं-मु ॥

[१०. ७३] ५४०. २८ महाव्रतेऽपि निष्केवल्ये—ऽ-मं-मु । 'महाव्रतेऽपि मरुत्व-
तीये' इति भाव्यम् । ऋ. सं. १.१६५; ६.१७; १०.२७ प्रस्तावनासु द्रष्टव्यम् । निविद्वानम्—
ऽ-मं-मु । मरुत्वतीयम्—पे. आ. ॥ ५४१. १५ तमिन्द्रं निषण्णेति—ग-त-भ२.८-मं-मु । सहितं
च निषण्णेति—भ१.४; सहितमिन्द्रं निषण्णेति—भ६; सहितं च निषण्णेति—भ७ ॥ १६ [२] अवर्ध-
यन्—ग१.२-त४ । अवर्धत—ग४-त१.२.३.५.६.७.८-भ-मं-मु ॥ २३ [३] पादा पादौ—
ग१.२-भ२ । पादादौ—त१.३.७; पदौ पदौ—त४.५; पादौ दी—त२; पादौ—ग४-त६.८-भ१.४.
७.८-मं-मु ॥ ५४२. १५. [५] तमांसि.....मं । तमांसि च ता माया व्यनाशयत्—ग१.२;
इतरेषु भाष्यं लुप्तम् । वृष्टीः प्रावपत् तमांसि च प्रावपत् व्यनाशयदित्यर्थः—मु ॥ २१ [६] अथे-
न्द्रस्तं—ग-मं । अथेन्द्रस्त्वं—त१.२.३.४.५.७-मु; अथेन्द्रः त्वं—त६.८-भ८; अथेन्द्र त्वं—भ१.४.
७; अथेन्द्रः—भ६ ॥ ५४३. १ [७] किंच त्वं—ग-त३.४.५.७-भ२-मु । किंच—त६.८-भ८-
मं ॥ ५ सुप्रं । सुप्र—ग१.२; सुप्रं—ग४-त४.५.६.८; सुप्र—त१.२.७; सुप्र—त३; सुप्रं—भ१.२;
सुप्रं—भ४; सुप्रं—भ६; सुप्रं—भ८ । शीघ्रं—भ७-मं-मु । 'रुप्रं' इति श्वालिपरलिखितपुस्तके ।
'सुप्र' इति पाटलिपुत्रसमीपं वर्तमानस्य कस्यचन देशस्य नगरस्य च नाम । अद्यतने यमुनायास्तीरे 'सुग'
इति ग्रामः वर्तते । स एवायम् ॥ काश्चीं—ग४ । काशीति—ग१.२; कांती—त-भ१.२.४.८; कांति
—भ६ । कात्या—मं । 'काश्चीं गतो मार्ग' इति मु-पुस्तके नास्ति ॥ १७ [९] नवममन्त्रस्योद्गी-
थभाष्यम्—अस्य तवेन्द्रस्य यच्चक्रं । चक्रायुधमित्यर्थः । अप्सु लब्धव्यत्वेन निमित्तभूतासु आ निषत्त-
मुतो मर्यादया मेघैर्निषण्णमपि अनुप्रविष्टं चेत्यर्थः । तच्चक्राद्यायुधमस्मै तुभ्यमिन्द्राय मधु उदकं
मेघोदरगतमित् चच्छयात् । इदित्येवार्थः । चच्छयादिति कान्तिकर्मा । कामयत एव दातुमिति शेषः ।
तवायुधचेष्टितं निष्फलं न भवति । तदन्तर्गतमुदकमपश्यन् तुभ्यं ददाति तवायुधमित्यर्थः । दत्तं च
सत्तदुदकं त्वं पृथिव्यामदधाः दधासि पर्यायेण ओषधीषु औषध्यादिस्थावरेषु च दधासि । यच्च अति-
सितं अतिशुद्धं पयः पयोरूपमुदकं ऊषः प्रवीति शेषः । ऊषःप्रदेश इत्यर्थः । गोषु धारयसि त्वं ॥

[१०. ७४] ५४६. ५ [५] इन्द्रं द्वेवं—ऽ-मं-मु । इन्द्रं—मं ॥

[१०. ७५] ५४७. ६ [१] त्रिप्रकारं—मु । त्रिप्रकारं—ऽ-मं ॥ ५४७. २० [३]
व्याप्नोति—ग-त१.२.६.८-भ१.२.४.६-मु-उद्गीथ । प्राप्नोति—त३.४.५.७-भ७.८-मं ॥ ५४८.
१ [४] मातरः पुत्रमिव—ग-त१.२.३-मु । पुत्रमिव—त४.५.६.७.८-भ-मं ॥ ३ तरौ—मं ।
भरौ—ग-त-भ१.२.६.८-मु; भार्ये—भ४; भैर्ये—भ७; तदौ—श्वालिपरपुस्तके ॥ १२ [५] शृणुत
च—ऽ-मु । शृणुत—मं ॥ १४ त७-पुस्तके पञ्चमषष्ठमन्त्रयोर्मध्ये 'सितासिते सरिते यत्र संगते' इत्या-
दिर्मन्त्रस्तस्य विस्तृतं भाष्यं च लिखितमस्ति । खिलेष्वयं मन्त्रो द्रष्टव्यः । स्पष्टार्थकत्वादस्य भाष्यस्यो-
द्धरणमनावश्यकम् । भाष्यकारस्य नामादिसूचकं भाष्यं भाष्यान्त उपलभ्यते तद्यथा—'इति श्रीमत्पद-
वाक्यप्रमाणमर्यादापुरंवरचतुर्धरकुलाबतंसगोविंदसूरिसूनोर्नीलकण्ठस्य कृतिः स्वीकृतमंत्रकाशीखंडमंत्र-
रहस्यप्रकाशिका समाप्तिमगमत् ॥ ५४९. ५ [८] शोभनवसना—त१.२.३.६.७.८-भ१.२.
४.६-मु । शोभनसाना—भ८ । शोभनवस्त्रोपेता—त४.५-मं ॥

[१०. ७६] ५४९. २९. [१] 'यथा' इति पदं भाष्यकारैः न व्याख्यातम् ॥ ५५०. ६. [२] धृतोऽश्व—*मै-मु। धूर्त अश्व-ग-त१.२.३.६.७.८-भ; धृताश्व-त४.५ ॥ ७. दृढं गृहीतो—ग४-त१.२.३.७-भ२-मु। दृढगृहीतो—त४.५-मै। गृहीतो-त६.८-भ ॥ बलगति—ग४। चलति—ग१.२; बलानि—त१.२.३.७-भ६; बलाति—त४.५-भ२.८; बलाति—त६.८-भ१.४.७। बलवान्—*मै-मु। बल इति गत्यर्थो धातुः। बल इत्यश्वगतिवाचको धातुः स्यात् अतः 'बलते' इति भाष्यकारैः लिखितं स्यादिति मैक्समुल्लरमहोदयैः स्वकीयटिप्पण्यां लिखितम् ॥ ९. 'महो' इति संहिता। 'महे' इति भाष्यकाराः ॥ ५५१. २८. [७] हव्या न—त३.७-भ२.४.६.८। हव्या न्—ग४-त१.२; ह न--भ१। हव्या मै-मु ॥

[१०. ७७] ५५२. १८. [१] शोभमाना—ग-त-भ२.६.८-मु। शोभमानां—भ१.४; शोभमाना—भ७। शोभमानानां—मै ॥ १९. स्तुतवानस्मि—*मै-मु। स्तुतोस्मि—ग-त-भ ॥ ५५३. ६. [३] रिरिञ्जे रिरिचिरे—ग४-त२.३.७-मु। रिरिचिरे—त१। रिरिञ्जे--भ-मै ॥ १६. [४] परिष्कर्तारः—*मै-मु। परिष्यारः-ग; परिष्कारः—त१.२.३.६.७.८-भ; परिष्ठा—त४.५ ॥ २४. [५] तेजस्वन्तः—त४.५-मु। तेजोवन्तः—त१.२.३.६.७.८-भ-मै। 'तसौ मत्वर्थे' इति सूत्रेण भसंज्ञा भवति, न पदसंज्ञा ॥ ५५४. ५. [६] द्द्वेष्टृन्। काटशान्—ग-त-भ१.२.४.६.८-मु। द्वेष्टृन्—भ७-मै ॥ १२. [७] अध्वर्युभ्य ऋत्विगादिभ्यः। अयुक्तमिदम्। 'ऋत्विग्योऽध्वर्यादिभ्यः' अथवा 'अध्वर्युभृतिभ्य ऋत्विभ्यः' इति भाष्यम् ॥ २४. [८] यामन् यागगमने—ग-त३.६-भ२.६-मै। यामन् यागगमन—त१.२.३.७; यागे यागगमने-त४.५; यामन् यागगमने—भ१.४; यामन् यामनि गमने—भ७-मु ॥

[१०. ७८.] ५५५. ६. [१] यजमाना—ग-त१.२.३.७-भ६-मु। ये यजमाना—त४.५.६.८-भ८-मै ॥ ७. व्यापृता इत्यर्थः—ग-त१.२.३.४.५.७-मु। व्यापृता भवन्ति—त६.८-भ२.४.६.८-मै ॥ ५५६. १५. [५] ज्येष्ठासः ज्येष्ठाः—त१ २.३.७-मु। ज्येष्ठाः—ग-त६ ८-भ-मै ॥ ५५७. ४. [७] दूराध्वनीना—*मै-मु। दूराध्वनिनो—ग-त७-भ१.२.७; दूराध्वानिनो—त१.२.३.६.८-भ४.६.८; अदूराध्वानिनो—त४.५ ॥

[१०. ७९.] ५५८. २. [२] गुहा गुहायां—ग-त१.२.४.५.७-मु-उद्गीथ। गुहायां—त३.६.८-भ-मै ॥ २६. [४] प्रभवामीत्यर्थः—ग-त१.२.३.७-मै-मु। भवामीत्यर्थः—त४.५.६.८-भ ॥ ५५९. १६. [६] चकर्थ—*मै-मु। 'चकर्त' इति संहिता। वि चकर्त विकृतवानहं—उद्गीथ ॥

[१०. ८०.] ५६१. ६. [४] विभृतानि संभृतानि—ग-त१.२.४.५.६ ७.८-भ। विभृतानि—त३-मै-मु ॥ १६. [५] गोनां गवां—*मु-उद्गीथ। गोनां—मै ॥

[१०. ८१.] ५६२. ७. ब्रह्म वै स्वयंभू—श. ब्रा। ब्रह्मा नै स्वयंभूः—त-मै-मु। ब्रह्म वै स्वयंभू—भ१; ब्रह्मा वै स्वयंभू—भ४ ॥ ३०. [१] बहुः—*मै-मु। बहु—*मु ॥ ५६३. ५. [२] अत्र तस्य—त१.२.३.६.७.८-भ२.६-मु। अत्रैतस्य—त४.५; तत्रास्यां—भ१.४.७। तत्र तस्य—मै ॥ ५६४. १७. [५] मध्यमा मध्यमानि—ग४-त१.२.४.५.६.७-भ२.४.६। मध्यमो मध्यमानि—त३। मध्यमानि—त८-भ८-मै-मु ॥ शरीरार्णि—त१.२.३.७-भ२.४.६.८। धामानि

शरीराणि—मं-मु ॥ ५६५. ११. [७] गमनं देवं—ग-त १.२.३.४.५.६.७-भ २.६-मु ।
गमनं—त ८-भ ४.७.८-मं ॥

[१०. ८२.] ५६६. ४. [२] बहुविधप्रकाशः—ग-त भ १.२.४.६.८-मु । बहुविध-
प्रकाशः—भ ७-मं ॥ २५. [३] तत्तत्पदेषु—ग १.२-भ २.४.७.८ । तत्पदेषु—ग ४-त १.२.३.६.७.
८-भ ६-मु । तत्रत्यदेवेषु—त ४.५-मं । स्वीकृतपाठो मेक्समुल्लरमहोदयैरुपलब्धोऽपि न स्वीकृतः । मं-
पाठादयमेव साधायान् । तत्रत्य इति पदं साक्षाद्भूम् ५६७. २६. [६] 'अप एव ससर्जादौ
तासु बीजमवासृजत् । तदण्डमभवद्द्वैम सहस्रांशुसमप्रभम्' इति मनुस्मृतिपाठः । वाजसनेयिसंहिता-
यामपि (१७. ३०) 'तमिद्वर्गम्' इति मन्त्र आगतः । तस्य व्याख्याने 'बीजमवासृजत्'
'सूर्यकोटि' इति स्मृतिपाठः ॥ ५६८. ४. [७] सर्ववेदान्तवेद्यं—१-मं-मु । तै. सं. ४.६.२.२
सायणभाष्येऽप्येवमेव । वा. सं. १७. ३१ महीधरभाष्ये सर्वावदानं वेद्यं इति पाठोऽस्ति सोऽशुद्धः ।
पृष्ठमात्रालेखनरीत्या 'सर्ववे' इति 'सर्वाव' इति लिख्यते ॥ ६. असन्—ग १.२ । असत्—
ग ४-त-भ-मं-मु । नीहारशब्दस्य पुंलिङ्गात्वात् स्वीकृतपाठ एव युक्तः । वा. सं. १७. ३१ महीधरभाष्ये
तै. सं. ४.६.२.२ सायणभाष्ये च 'असन्' इत्येव पाठः ॥ नाप्यत्यन्तं सन् काष्ठपाषाणादि-
रूपान्तरेण संवद्भुमयोग्यत्वात्, काष्ठपाषाणादिर्वातरेण संवद्भुमयोग्यत्वात्—ग; काष्ठपाषाणादि-
र्वातरेण (वतरेण-त ९; व्यतरेण—भ १.४) संवद्भुमयोग्यत्वात्—त १.२.३.७-भ १.२.४.६.८; काष्ठ-
पाषाणादितरेण संवद्भुमयोग्यत्वात्—त ४.५; एतन्नास्ति भ ७-पुस्तके । नाप्यत्यन्तं सत् काष्ठपाषाणादि-
वत्संवद्भुमयोग्यत्वात्—१-मं-मु । अस्मिन् विषये मेक्समुल्लरमहोदयानां टिप्पणी द्रष्टव्या । अयं मन्त्रः
तै. सं. ४.६.२.२; वा. सं. १७. ३१ अत्रागतः भाष्यकारैश्च व्याख्यातः । काठकर्मत्रायणीसंहित-
योरप्ययमागतः । तै. सं. पाठे 'बभूव' इत्यस्य स्थाने 'भवति' इति वर्तते । तैत्तिरीयसंहितायाः
सायणभाष्यस्य वाजसनेयिसंहिताया महोदरभाष्यस्य च ऋग्वेदसायणभाष्येणातीव साम्यमस्ति । उभय-
भाष्यभागस्तुलनार्थमत्रोद्धृत्यते—

वा. सं. महीधरभाष्यं—नीहारेण प्रावृताः नीहारसदृशेनाज्ञानेनावृतत्वात् जानीथ यथा नीहारो
नात्यन्तमसत् दृष्टेरावरकत्वात्, नाप्यत्यन्तं सत् काष्ठाश्मादिवद्रोधयितुमयोग्यत्वात् एवमज्ञानमपि
नात्यन्तमसत् ईश्वरतत्त्वावरकत्वात् नापि सत् बोधमात्रनिवर्त्यत्वात् ईदृशेनानिर्वचनीयेनाज्ञानेन भवन्तः
सर्वे जीवाः प्रावृताः । न केवलं नीहारेण जल्प्या च प्रावृताः ॥

तै. सं. सायणभाष्यं—नीहारेण प्रावृता भवन्तो नीहारसदृशेनाज्ञानेनावृतत्वात् जानन्ति ।
यथा नीहारो नात्यन्तमसत् दृष्टेरावरकत्वात्, नाप्यत्यन्तं सत् काष्ठपाषाणदिरूपान्तरेण संवद्भुमयोग्य-
त्वात्, एवमज्ञानमपि नात्यन्तमसद् ईश्वरतत्त्वावरकत्वात्, नापि सद्वाध (? द्वाध) मात्रनिवर्त्यत्वात् ।
ईदृशेनानिर्वचनीयेनाज्ञानेन भवन्तः सर्वे जीवाः प्रावृताः । न केवलं तत्त्वं [न जानन्तः] किंतु
जल्प्या च ॥

महीधराचार्याः सायणाचार्येभ्यः पूर्वकालीना इति स्पष्टमेव । सायणाचार्यैश्च पूर्वं यजुर्वेदो
व्याख्यातः अनन्तरमृग्वेदः । 'आध्वर्यवस्यं यज्ञेषु प्राधान्याद्याकृतः पुरा । यजुर्वेदोऽथ होत्रार्थमृग्वेदो
व्याकरिष्यते ॥' इति स्वयं तैरेव स्वकीयऋग्वेदभाष्योपोद्घातप्रारम्भे लिखितम् । अत एतन्मन्त्रस्य
महीधरभाष्यं दृष्ट्वा सायणाचार्या यजुर्वेद एतन्मन्त्रस्य व्याख्यानमारचितं, यजुर्वेदमन्त्रभाष्यानुसारेण

च ऋग्वेदेऽयं मन्त्रो व्याख्यात इति मन्त्रमुचितम् । एतदनुसृत्यैवास्माभिरत्र भाष्यपाठोऽभ्युहितः । 'नाप्यत्यन्तं सन्' इति पाठो लिखितपुस्तकेष्वविद्यमानोऽपि महीधरसायणभाष्ययोर्विद्यमानत्वादभ्युहितः । 'नात्यन्तं सत्' इति मॅक्समुल्लरमहोदयानामभ्युद्भूतः । तथा च तै. सं. सायणभाष्ये 'काष्ठपाषाणादिरूपान्तरेण' इति पाठोऽस्ति । लिखितपुस्तकेष्वपि तत्सदृश एव पाठ उपलभ्यते । अतः तै. सं. भाष्यपाठ एवास्माभिः स्वीकृतः । मॅ-पुस्तके तु 'काष्ठपाषाणादिवत्' इति पाठः महीधरभाष्यानुसारेणाभ्युहितः । किंतु अंतरेण इति सर्वेषु लिखितपुस्तकेषु वर्तते इति मॅक्समुल्लरमहोदयैर्निदिष्टमेव । तै. सं. सायणभाष्यपाठः साधीयानित्यपि तैर्लिखितम् । 'संबद्धमथोग्यत्वात्' इति तै. सं. सायणभाष्यपाठः । लिखितपुस्तकेष्वपि तदनुकूला एव पाठाः । 'संबद्धमथोग्यत्वात्' इति व्याकरणशुद्धः पाठः त४.५-पुस्तकानुसारेणास्माभिः स्वीकृतः । 'संबोद्धुं' इति मॅ-पाठो लिखितपुस्तकपाठैर्न समन्वैति । 'रोषयितुम्' इति महीधरपाठेन 'संबद्धुम्' (अथवा संबद्धुं) इति सायणपाठस्य समानार्थकत्वं न 'संबोद्धुं' इति मॅ-पाठस्य ॥ ८. भवन्तः सर्वे जीवाः—१-मु । सर्वे जीवाः—मॅ । वा. सं. महीधरभाष्ये तै. सं. सायणभाष्येऽपि 'भवन्तः सर्वे जीवा' इत्येव पाठः । अतोऽत्रापि तथैव लिखितमिति व्यक्तम् । मॅक्समुल्लरमहाशयानां लिखितपुस्तकेष्वपि 'भवन्तः' इति पदेन भाग्यमेव । वा. सं. तै. सं. भाष्ययोः शुष्मच्छन्दसमानार्थकभवच्छन्दस्य 'भवन्तः' इति प्रयोगः पूर्वमागतः सन् पुनरुपयुक्तः ऋग्वेदभाष्ये तु 'यूयम्' इति शुष्मच्छन्दप्रयोग एव पूर्वमागतः ॥ न केवलं प्रावृत्तत्वं किंतु जल्प्या च । न केवलं नीहारेणैव प्रावृत्ताः किंतु जल्प्या अपि इति विवक्षा । उपर्युद्धृतं महीधरभाष्यमवलोकनीयम् ॥ ९. उदरंभरा । व्याकरणदुष्टः प्रयोगः ॥

[१०. ८३] ५६८. १४. [१] मन्युदैवत्यं—ग-त१.२.३.७-भ२.६ । मन्युदैवतं—त८-भ१.४.७.८ । मन्युदैवत्यं—मु । मन्युदैवतं—मॅ ॥ ५६९. १०. [३] उपक्षपणकारी—ग२-भ१.२.४.७ । उपलक्षणं—ग४-भ३; उपक्षणं—त१.२.३.६.७.८; उपक्षपणं—भ८ । उपक्षयं—त४.५-मॅ-मु ॥

[१०. ८४] २५. [१] अयं मन्त्रः तै. ब्रा. २.४.१.१० अत्र पाठभेदेनागतः । तत्रस्थं भाष्यं समीचीनतरमिति मॅक्समुल्लरमहाशयानामभिप्रायः ॥ ५७२. २१. [७] हृदयेषु—ग-त१.२.३.६.७.८-भ-मु । हृदये—त४.५-मॅ ॥

[१०. ८५] ५७२. २५ पृच्छमानावित्येका—ग-त-भ२.४.८-मु । ०वित्येषा—भ१.६.७-मॅ ॥ ५७३. १२ [१] यज्ञे—१; यज्ञे (?)—मॅ-मु ॥ २० [२] सोमो नक्षत्राणामेषाम् । न क्षं त्रायन्त इति नक्षत्रा ग्रहचमसादयः—त४.५.६-मॅ-मु । सोमो नक्षत्राणामेषां न क्षं त्रायन्त इति नक्षत्रा ग्रहचमसादयः—भ१.२; सोमो नो नक्षत्राणामेषां न क्ष त्रायन्त इति नक्षत्रग्रहचमसादयः—ग४-त१.२.३; सोमो नक्षत्राणामेषां न क्ष त्रायन्त इति नक्षत्रग्रहचमसादयः—त७; सोमो नो नक्षत्राणामेषां न क्ष त्रायन्त इति नक्षत्रा ग्रहचमसादयः—भ१.४.८; सोमो नक्षत्राणामेषां न क्ष त्रायन्त इति नक्षत्रा ग्रहचमसादयः—भ२; सोमेन नक्षत्राणामेषां न क्ष त्रायन्त इति नक्षत्रा ग्रहचमसादयः—भ६ । मॅक्समुल्लरटिप्पणी द्रष्टव्या ॥ २१ प्रसिद्धानां—ग-त-भ२.४.५.६.८-मु । सिद्धानां—भ१.७-मॅ ॥ २४ [२] प्रथमां पिबते..... । कस्याः स्मृतेर्बचनमिदम् ? ॥ ५७४. १ [२] तं सोमं—ग-त-भ१.२.४.५.७.८-मु । सोमं—भ६-मॅ ॥ वर्धनकामार्थं । नवैषनकामार्थं—ग१.

२-भ२; न वैचेनकामार्थ—ग४-त३.६.८; वैचेनुकामार्थ—त१.२.७; नद्योचनकामार्थ—त४.५; नवैचेनकामार्थ—भ१.४.६.८ । वैचेनकामार्थ—मु । मैथुनकामार्थ—*मं ॥ ३ [३] यद्गृह्यशब्दो—१-मं-मु । 'यत्' इत्यनावश्यकम् ॥ ११ अपशवो वा—ग । अपशवो वो—त१.२.३.६.७ । अपशवो—त४.५.८-भ-मं-मु ॥ २१ [४] पौर्णमास्याम्—मु । पौर्णमास्याममावास्यायां—त४; पौर्णमास्यायां—त१.२-भ-मं ॥ *रूपः सोमोऽत्रत्यैः—मु । *रूपः सोमोऽन्यैः—ग१.२; *रूपात्सोमात्—ग४; *रूपासोमास्रैः—त१.२.३; *रूपसोमास्रैः—त४.५; *रूपास्रैः—त६-भ१.४.६.८; *रूपाः सोमा अस्वप्रैः—त७; *रूपास्वप्रैः—त८; *रूपासोमास्रैः—भ२; *रूपैस्तसैः—भ७ । *रूपोऽत्रत्यैः—मं ॥ ५७५. १ [५] मसी परिमाणे मस्यते परिमीयते । मसी परिमाणे रमस्यते परिमीयते—ग१.२; मास परिमाण मस्यते परिमीयते—ग४; मास परिमाणे मस्यते परिमीयते—त१.२.३; मास परिमाणे मस्यते परिमीयते—त४.५.७-भ२; मासः परिमीयते—त६-भ१.४.६.७.८; मस्यंत परिषाद्यत—त८ । मस्यते परिमीयते—मु । परिमीयते—मं ॥ ३ [५] 'वसन्ते वसन्ते ज्योतिषा यजेत' 'वायुगोपा वनस्पतयः' इति ध्रुतिद्वयस्य मूलं नोपलब्धम् ॥ ८ चासि एकैककलाह्रासवृद्धिभ्यां—ग-त३.४.५-भ२-मु । चास्यै केवलाह्रासवृद्धिभ्यां—त१.२.६; चास्यै केवलाह्रासवृद्धिभ्यां हि—त७; वास्यै कैकला—सवृद्धिभ्यां—भ१.६; त्वास्यै केवलसंवृद्धिभ्यां—भ७ । चासि एकैककलाक्षयसंवृद्धिभ्यां—मं ॥ २६ [७] त्रिककुन्नामपर्वते.....आञ्जते—*मं । त्रिककुन्नाम पर्वतः तेन त्रैककुदेनाजनेन (त्रैककुदेवानाजनेन—त६) सजातीयेन चक्षुष्यांजते (चक्षुष्यांजते—ग१.२; चक्षुष्यते—ग४; चक्षुष्यांजने—भ)—ग-त४.५.६.८-भ; त्रिककुन्नाम पर्वतः तेनात्रैककुदेनाजनेन सजातीयेन चक्षुष्यांजात—त१.२.३.७ । त्रिककुन्नाम पर्वतः तेन त्रैककुदेनाजनेन सजातीयेन चक्षुषी अञ्जते—मु । तै. सं. ६.१.१.५; श. ब्रा. ३.१.३.१२ द्रष्टव्यम् ॥ ५७६. ४. [८] येनोपशेरते—*मं-मु । येनोक्तनुभवति—ग१.२; येनोक्तभवति—ग४; येनानोवति—त१.२; येनोवति—त३-भ८; योनेः तुवति—त४.५; येनोक्तभवति—त६; येनावति—त७; येवानोवति—त८; येनोभय्वति—भ१; येनोभवति—भ२.४; येनो—वति—भ६ । ऋ. सं. ६.५३.९; ८.१४.५; ९.७२.१; १.१७३.६ द्रष्टव्यम् ॥ ५७८. १८. [१६] विनिर्दिष्टे—*मं-मु । निविष्टे—ग-त६; निविचष्टे—त१.२.३.४.५.७.८-भ१.२.४.६.८; विनचष्टे—भ७ ॥ ५७९. ४. [१८] भुवनां भुवनानि—त१.२.३.७-भ२-मु । भुवनानि—गं-भ१.४.६.७.८-मं ॥ ५. यद्यपि—ग-त-भ१.२.४.५.६.७-मु । यद्यपि—भ८ । यदि—मं ॥ पुनर्जनिरस्ति—१-मु । पुनर्जातिरस्ति—मं ॥ ५८०. ३. [२१] यतः एषा—त४ । त एषा—ग४ । त१.२.३.५.७-भ१.२.६-पुस्तकेषु 'एषा' इत्यस्मात्पूर्वं कियाश्चिदवकाशोऽस्ति । एषा—त६.८-भ४.७-मं-मु ॥ १४. [२२] लभामि तेन—त-भ१.२.४.६.८-मं-मु । लभामि तेन—ग; लभामि ते—भ७ । अयं मन्त्रः कृत्यः १ ॥ १५. तादृश देव—त-भ२.६.८-मु । तादृशं देवं—ग । स तादृश देव—भ७-मं ॥ २७. [२४] अथास्या योक्त्रं विवृतेत्—ग४-भ२-मं-मु । अथास्यो योक्त्रं विवृतेत्—ग१.२; अथास्या योक्त्रं विवृतेत्—त१.२.३.७-भ८; अयं योक्त्रं विवृतेत्—त६; अथास्या योक्त्रं विसृजेत्—त४.५; अथा योक्त्रं विवृतेत्—भ६ ॥ ५८१. ४. येन पाशेन—ग-त१.२.३.४.५.७-भ२-मु । येन—त६.८-भ१.४.६.७.८-मं ॥ सुसुखो—ग-त१.३.४.५.६.७-भ । सुखा—त८ । सुखो—त२-मं ॥ ५. यद्वाविनियोगपक्षे-

यज्ञयोगपक्षे—त१.२.३; यज्ञविद्योगपक्षे—त४.५-भ२; यज्ञविगपक्षे—त६.८-भ१.४; यज्ञयागपक्षे—त७; यज्ञविगपक्षे—भ८। यज्ञांगपक्षे—मै-मु ॥ २६. [२७] गृहप्रवेशिनी—ग-त१.२.३.७-मु-मै॥
 'प्रवेशनं—त४.५; प्रवेशिनी—त६.८-भ ॥ ५८२. १३. [२८] पतिश्च—ग-त४.५.६-भ।
 पतिः—त१.२.३.७.८-मै-मु ॥ ५८३. २. [३०] पापया पापरूपया—ग-त१.२.३.४.
 ५.७.८-भ६.७-मु। पापया रूपया—त६; पापया—भ४। पापरूपया—मै ॥ २. स्याच्चेदिति—
 मु। चदिति—ग४; स्याच्चेदिति—त१.२-भ२.८; स्याच्चेति—त३; स्याच्चेदिति—त७; कथं स्माच्चे-
 दिति—भ१; कथं स्माच्चेदिति—भ४; कथं स्माच्चेदिति—भ६; कस्माच्चेदिति—भ७। स्यादिति—मै ॥
 १२. [३२] जप्या—ई-मु। याज्या (१)—मै ॥ ५८४. १४. [३५] अधिविकर्तनं—मै-
 मु। विकर्तनं—ई ॥ यत्त्रिधा वासो विकृन्तन्ति—मै-मु। यन्विधा वासो विकृन्तन्ति—ग४; यन्विधा-
 निधायसो विकृन्तन्ति—ग१.२; यन्विधा वास्ये विकृन्तन्ति—त४.६; यन्विधा वास्ये विकृन्तन्ति—त८;
 यन्विधा वास्ये विकृन्तन्ति (विकृन्तनि—भ१.२; विकृन्तति—भ८)—त१.२.३.७-भ१.२.४.८; यद्विधा
 वास्ये विकृन्तति—भ६; यन्विधा वसे विकृन्तन्ति—भ७। एतदुर्वोचमिति मेक्समुल्लरमतम् ॥ ५८५. ५.
 [३७] यस्यामूरी। एतत्पदद्वयं द्विवारमागतं न सम्यगर्थमावहति। यस्याम् इत्यलम्। मेक्समुल्लर-
 टिप्पणी द्रष्टव्या ॥ ५८६. १०. [४२] पौत्रैः—मै-मु। प्रपौत्रैः—ई ॥

[१०. ८६] ५८८. २५ [१] माधवभट्टास्तु.....। ऋग्वेदव्याख्याकर्ता माधव-
 भट्टो वैकटार्थसुतोऽग्रामिषेतः इति तत्पुस्तकसंग्रहकैः सी. कुञ्ज राजा-महोदयैः दर्शितम्। ऋ.
 सं. ९.३५.५ भाष्यं टिप्पणी च द्रष्टव्या ॥ २९. [१] जनपदे—त५.८-भ१.२.४.६.८। जन-
 त१.२.३.६.७; जनपदेषु—ग-त४-भ५.७। देशे—मै-मु ॥ ५९०. १७ [७] यथेव इति संहिता।
 'यथेव' इति भाष्यकाराः ॥ २८ [८] किं किमर्थं—त१.२.३.६.७-मु। किमर्थं—ग४-त४.५.
 ८-भ-मै ॥ एकः किंशब्दः पूरणः—ग१.२। एकः किंशब्दः—ग४-त-भ-मै-मु ॥ ५९१. १४
 [१०] संग्रामं वा। समितिः समनमिति संग्रामनामसु। संग्रामं वा समिति समनमिति
 संग्रामनामसु—ग४-त७-मु; संग्रामं वा समिति संग्रामसु—त१; संग्रामं वा समिति समनमिति संग्रामसु—
 त२.३; संग्रामं वा समितिः संग्रामसु—भ१.२.४.६.८; संग्रामं समितिः संग्रामनामसु—भ७। संग्रामं
 समनमिति संग्रामनामसु—मै ॥ ५९२ [१२] संस्कृतं—ग१.२-त-भ-मु। संसृतं—त४। सुसंस्कृतं-
 मै ॥ ५९३. १८ [१७] ईशे ईष्टे—त-भ-मु। ईशे—ग४-मै ॥ २७ [१८] सूनामुद्गनं—
 मै-मु। सूनामुद्गनं—ग१.२-त८; सूनामृत्तं—ग४; सूनामुद्गनं—त१.२.३.४.५.६.७; सूनामुद्गनं-
 भ ॥ ५९४. १५ [२०] मृगोवासं—मै-मु। मृगावासं—ग१; मृगोवासं—ग४-त१.२.३.४.
 ५.६.७-भ१.२.४.६.८; मृगोवाः स—त८; मृगोवाभरणं—भ७ ॥ ५९५. १५ [२३] इन्द्र-
 विमृष्यमानमनेन मन्त्रेण—मै-मु। इन्द्रेण विमृष्यमानं शरमुश्चिन्त्यानेन मन्त्रेण इत्यपेक्षितम् ॥

[१०. ८७] २२ अङ्गाराभिहरणे—मै-मु। अङ्गाराभिहरणे—ग; आहाराभिहारणे-
 त१.६; आहाराभिहरणे—त२.७; आहाराभिहारणं—त३; अहाराभिहरणे—त४.५; संहाराभिहरणे-
 त८-भ ॥ ५९६. १० [२] मारकय्यापारान्—मै-मु। मारकव्यवहारान्—ग-त४; मारकाद्या-
 बाहन्—त१.२.७; मारकाद्याहन्—त३; मारकय्याहन्—त८-भ६; मारकाद्याहन्—भ२.८। 'मार-
 व्यवहारान्' इति स्यादिति मेक्समुल्लरमहाशयः। १४, १९ मन्त्रौ द्रष्टव्यौ ॥ ५९७. ५ [५]

शरीरसंधिषु—ग-त१.२.३.६.७.८-भ१.२.४.५.६.८-मु । शरीरसंधिषु-त४.५-भ७-मं ॥ ५९८
२७ [११] यो यातुधानः—*मं । यं यातु°-ग; यातु°-त१.२.३.६.७.८-भ-मु; त्वं यो यातु°
-त४; त्वं यातु°-त५ ॥ ५९९. २३ [१४] मारकव्यापारान्—ग२ । मारयितव्यान्-त-मु ।
मारव्यापारान्-भ-मं । २, १९ मन्त्रौ द्रष्टव्यौ ॥ ६००. २० [१७] अस्मदीयाया गोः—ग-त१.
२.३.४.५.७-मु । गोः-त६.८-भ-मं ॥ २९ [१८] हिंसेभ्यः—ग-त१.२.३.६.७-मु । किंभ्यः
-त४; हिंसेभ्यः-त५.८-भ-२.४.६; हिंसेभ्यः-भ८ । सिंहेभ्यः-भ१.७-मं ॥ ६०२, २५. [२५]
त्वं हरसा—ग-त१.२.३.४.५.६.८-भ-मु । हरसा-त७-मं ॥

[१०. ८८.] ६०३. २२. [२] चौषधीः—ग१.९; ओषधीः-ग४; चोषधीः-त१.
२.३.६.७-मु; बोषधीः-भ । बौषधीः-त४.५.८-मं ॥ ६०४. ६. [४] समञ्जन्ति—ग-त-भ१.
२.६.७-मु । समंजति-भ४-मं ॥ ७. [४] स वैश्वानरोऽग्निः—ग-त-भ१.२.४.५.६.८-मु ।
वैश्वानरोऽग्निः-भ७-मं ॥ ८ जगदित्यर्थः—१-मु । यज्जगदित्यर्थः-मं ॥ ६०५. ६ [७] आभि-
मुख्येन जुहुवुः—त७-मं । आभिमुख्येन आ जुहुवुः-ग१.२-त१.२.३.४.५.६.८-भ; आभि-
मुख्येनाभिजुहुवुः-ग४ । आभिमुख्येन जुहुवुः-मु ॥ १२ [८] अजनयन्त जनयन्ति—ग-त१.
२.३.६.७-मु । अजनयन्त-त४.५.८-भ-मं ॥ ६०७. ३ [१३] प्रयक्षम् इत्यादौ—*मं-मु ।
प्रयक्षतममित्यादौ-ग१.२; तदु प्रयक्षतमित्यादौ-ग४; प्रयतमिहादौ-त१.२.३.४.५.७; प्रयंतमि-
हादौ-त६; प्रयतमित्यादौ-त८-भ४.६; प्रयतत्यादौ-भ१; प्रत्ययमित्यादौ-भ२.८; प्रत्यक्षत्यादौ-
भ७ । ऋ. सं. २.५.१ अत्र 'प्रयक्षन्' इत्यस्य स्थाने 'प्रयक्षम्' इति भाष्यकारैः पठितं तद्व-
दत्रापि ॥ २० [१५] द्यावापृथिव्योर्मध्ये—ग-त-मु । द्यावापृथिवीमध्ये-भ-मं ॥ ६०८. २
[१६] उत मन्येदहमेनमनयोर्हि—ग४-त४.५.६-भ६-मं-मु । उत मन्येदहमेनयोर्हि-ग२; उत
मन्येदमेनमनयोर्हि-त१.२; उत मन्येदहमेनमनयोर्हि-भ१; उत मन्येदहमेनमनयोर्हि-भ४; उत मे
हन्यमेनमनयोर्हि-भ७ । अस्याः श्रुतेर्भूलं नोपलभ्यते ॥ ५ विश्वा विश्वानि—ग-त-मु । विश्वानि-
भ-मं ॥ ६ मन्यन्ते—१-मं-मु । मन्यन्ते-तै. सं. ॥ [१७] वेत्ति । अस्यानन्तरं 'इति' आव-
श्यकमिति मैक्समुल्लरमहाशयाः ॥

[१०. ८९] ६०९. १९ [१] वारकैः—ग-त-मु । वरेकैः (= वारकैः)-भ । वरकैः-
मं ॥ २८ [२] सर्गोऽश्वः । तम् । कृष्णं कृष्णानि—ग-त-मु । सर्गोऽश्वः तं कृष्णानि-भ ।
सर्गोऽश्वः । कृष्णानि-मं ॥ ६१०. ७ [३] य इन्द्रः—*मं । इन्द्रो-१-मु ॥ यज्ञेषु—ग-भ२ ।
यज्ञ यज्ञेषु-त१.२.३.७; यज्ञे यज्ञेषु-भ१.४.६.८-मु । यज्ञे यज्ञे-भ७-मं । १५. [४] य
इन्द्रः—ग४-मं ॥ ६१०. २१ [५] प्राविभिः—ग-भ । प्रावादिभिः-त-मं-मु ॥ २५ गुरुणि
—१-मु । पुं०णि-मं (मुद्रणदोषः १९) ॥ ६११. २५ [८] उपद्रवाणि—१-मं-मु । नपुंसक-
लिङ्गप्रयोगश्चिन्त्यः ॥ ६१२. १३ [१०] प्रज्ञानां—*मं । प्रज्ञानां-ग४-त१.६-भ२.८-मु;
प्रज्ञानानां-त२.३.४.५.७; प्रज्ञानां-भ१.७ ॥ २९ [१२] पताकास्थानीयो—ग१ । पातका-
स्थानीयो-ग२-त४.५ । पताकास्थानीयो-भ७ । पताकास्थानीयो-ग४-त१.२.३.६.७.८-भ१.२.
४.८-मं । ऋ. सं. १०.१.५ द्रष्टव्यम् ॥ ६१३. १८-१९ [१४] यत् यया हेत्या.....यत्
यया च शक्त्या । ययया हेत्या स्वमघस्य द्वितीयार्थे आहननभूतमेवद्युद्धार्थमागच्छद्रक्षो भिनदो-

भिनः यद्यदा ल शक्त्या—ग१.२; यद्यदा हेत्या त्वमघस्य द्वितीयार्थे षष्ठी अभूतमेघद्युद्धार्थमागच्छ-
द्रक्षो भिनदोभिनः यद्यदा ल शक्त्या—ग४; यद्यदा च शक्त्या—त१.२.३.६.७.८-भ२.५.८ । भ-
१.४.६.७-पुस्तकेषु भाष्यांशो लुप्तः । यद्यया हेत्या त्वमघस्य द्वितीयार्थे षष्ठी अभूतमेघद्युद्धार्थ-
मागच्छद्रक्षोभिनहो भिनदः यद्यदा च शक्त्या—त४.५ । त४-पुस्तके 'यद्यदा च शक्त्या' इति
पदसमूहे 'यद्यया' इति पूर्वं लिखित्वा अनन्तरं 'या' इत्यक्षरं ह्रितालेन विलिप्य 'दा' इति
लिखितम् । यद्यदा हेत्या त्वमघस्य द्वितीयार्थे षष्ठी अहृतमेघद्युद्धार्थमागच्छद्रक्षो भिनदः अभि-
नत् यद्यदा च शक्त्या—म-मु । ग-त४.५-वर्जयित्वा सर्वेषु लिखितपुस्तकेष्वयं भाष्यांशो नोपल-
भ्यते । अतः केवलं ग-त-४.५-पुस्तकपाठानुसारेणात्र पाठोऽभ्युद्दिष्टः । 'यद्यया हेत्या' इति
पाठः ग-त४.५-पुस्तकेषूपलभ्यमानत्वात् समीचीनत्वाच्च स्वीकृतः । 'यद्यदा च शक्त्या' इति पाठे
ग-त४.५-पुस्तकेषूपलब्धेऽपि 'यद्यया हेत्या' इति पाठानुसारेण 'यद्यया च शक्त्या' इति पाठः
स्वीकृतः । त४-पुस्तके पूर्वं 'यद्यया' इति पाठ आसीदिति लिखितचरमेव । यया हेत्या त्वं शन्नू
हतवानसि यया च हिंसिताः शत्रवः भूमौ शेरते सा तव हेतिः कदा भविष्यतीति तात्पर्यम् ।
'यद्यदा' इति पाठः उभयत्र सर्वथावद्धः । 'अभिनः' इति पाठः 'भिनदः' इत्यस्य व्याख्यान-
त्वेनास्माभिः स्वीकृतः । ग१.२-पुस्तकयोस्तादृशः पाठ उपलब्ध एव । 'अभिनत्' इति मॅक्समुल्लर-
पाठः अभ्युद्दिष्टोऽपि पुरुषव्यत्ययेनावद्धः । 'अभूतमेघत्' अस्य स्थाने 'अहृतमेघत्' इति पाठो
मॅक्समुल्लरमहाशयैरभ्युद्दिष्टः । यद्यपि स न समीचीनस्तथाप्यन्यगतिकत्वात् स एव स्वीकृतः ।
'अघ' इत्यस्य 'आहन्तृ' इति व्याख्यानं प्रायः सायणभाष्ये आगच्छति । तदेवानापि युक्तं
स्यादिति प्रतिभाति ॥ ६१४. ७. [१६] शोभन् । शोभिता—ग१.२; शोचना—ग४-त-भ२.
४.८ । शब्दवती—भ७-म-मु ॥ १४. [१७] सुमतीनां सुमतीः—ग-त४.५ । सुमतीः—त१.
२.३.६.७.८-भ । सुमतीनां—म-मु ॥ १६. लभेमहि—ग४-त४.५ । लभेम—त१.२.३.६.७.८-
भ२.४.८-म-मु । लभंत—भ७ ॥

[१०. ९०.] ६१६. २२. [५] माययैव इति—म-मु । ययेवेति—त; ययेति—भ । माय-
येति—मु ॥ ६१८. १. [९] सामानि च—त-मु । सामानि—भ-म-मु ॥ २५. [१२] यन् यावूरू
तद्रूपो—मु । यथावूरू तद्रूपो—भ२.८; यथादूरू तद्रूपो—त२.४; यथाशस्तद्रूपो—त१.६.७;
यथाशस्तद्रूपो—त३; यथाक तद्रूपो—भ४; यातद्रूपो—भ७ । यदूरू तद्रूपो—म-मु ॥ २६ [१२] ऊरुभ्यां—
ग१.२-मु । ऊरुभ्यां—त१.२-भ७ । ऊरुभ्यां—म-मु ॥ ६१८. २७ ब्राह्मणादीनां—मु-मु । ब्राह्मणानां—
म-मु ॥ ६१९. २३ [१५] दध्यात्यादित्यो—त४ । दध्यात्यादित्यो—त२ । दध्यादित्यादित्यो—
भ-म-मु ॥ ६१९. २६ 'युक्तेध्मत्वेन—ग-त४.५-मु । 'युक्तेनधात्वेन—त१.२.३.६; 'युक्तेनेध्मत्वेन—
त७; 'युक्तेधात्वेन—त८-भ२.४.८; 'युक्तः धात्वेन—भ७ । 'युक्तेष्वनत्वेन—म-मु ॥

[१०. ९१] ६२०. १३ अग्निदेवत्यम्—ग-त८-भ४ । अग्निदेवत्यं—त१.२.३.४.५.
६.७-भ२.७.८-म-मु ॥ ६२१. २ [२] आ क्षेति अभिगच्छति—ग-त-मु । आ क्षेति—भ-म-मु ॥
२०-२१ [४] सूर्यस्येव यथा सूर्यस्य अरेपक्षः पापरहिता निर्गता रश्मयः दृश्यन्ते तद्वत्
आ चिकित्ते प्रज्ञायन्ते । सूर्यस्येव यथा सूर्यस्यारेपक्षः पापरहिता निर्गता (निर्गता—त१.२.६)
रश्मयो (रामयो—त१.२.६.७) दृश्यन्ते तद्वदाचिकित्ते (तद्वदारिकित्ते—त१.६) प्रज्ञायन्ते (आज्ञा-

यन्ते-त१.६; आज्ञायन्ते-मु)-त१.२.६.७-मु। सूर्यस्य वारेपसः पापरहिता निमन्वा रश्मयो दृश्यन्ते तद्वदादिचिकित्र - - - ज्ञायन्ते-ग४; सूर्यरश्मयः अरेपसः अपापाः आचिकित्रे आसमन्तात् प्रज्ञायन्ते-ग१.२। सूर्यस्येव - - - मे इतरपुस्तकेषु च ॥ २६-२७ [५] हे अग्ने तव श्रियः रश्मि-लक्षणा विभूतयः चित्राः विचित्राः चिकित्रे प्रज्ञायन्ते। तत्र दृष्टान्तः। वर्ण्यस्येव यथा वर्णितु-र्मघस्य। हे अग्ने तव श्रियो रश्मिलक्षणा विभूतयश्चित्रा (विभूतयाश्चित्र-त६) विचित्रा (चिरित्रा त६; चिरिश्-त१; चिकित्रा-त२; ' विचित्रा ' नास्ति-मु) चिकित्रे प्रज्ञायन्ते। तत्र दृष्टातः स्तोत्र-पर्यायवर्णितुर्मघस्य (' तत्र दृष्टातः स्तोत्रपर्याय ' नास्ति-त६)-त१.२.६.७-मु। तत्र विभूतयः चित्राः चिकित्रे ज्ञायन्ते वि वर्ण्यस्येव यथा वर्णितुर्मघस्य-ग१.२। - - - यथा वर्णितुर्मघस्य-मे इतर-पुस्तकेषु च। साम.२.३.२.७.१ भाष्यं द्रष्टव्यम्। यद्यप्यस्माभिः स्वीकृतश्वतुर्थपञ्चममन्त्रभाष्यभागो बहुषु लिखितपुस्तकेषु नोपलभ्यते तथापि तस्य मूलपाठत्वं संभवति। ' यथा ' इति पदस्य ' चिकित्रे प्रज्ञायन्ते ' इति पदद्वयस्य च सामान्येन भाष्यलोपः संज्ञातो दृश्यते। दाक्षिणात्यलिपिलिखितपुस्तके-ऽपि स्वीकृतपाठसदृशः पाठ उपलभ्यत इति विशेषः। ' चिकित्रे ' इति पदस्य पुनरुक्तं समानं व्याख्यानं स्वीकृतपाठं द्रढयति। अरेपसः, चित्राः इत्येतयोः स्वीकृतपाठसदृशं व्याख्यानं ऋ. सं. ६. १७.२; २६.५; ९.६१.१६; १७७८.१ अत्र द्रष्टव्यम् ॥ ६२२. १६ [७] अज्ञा-त-मु। अज्ञानि-भ-मे ॥ १७ काष्ठानि-ग-त-मु। काव्यानि-भ-२.४.८। काननानि-भ-७-मे ॥ २५ [८] चरुपुरोडाशादिके-ग-२-त-मु। पशुपुरोडाशादिके-ग४। च पुरोडाशादिके-त१.२.३.४.५. ६.८-भ-मे ॥ ६२३. १५ [१०] अग्निन् नान्यः-ग-२-भ-मे। अग्निः नान्यः-ग१-त१.२.३. ४.६.७-भ-१.६-मु; अग्निः नान्यः-त-८-भ-४.८; अग्निः नान्यः-त-५; अग्नि नान्यः-भ-२; अग्निन् नान्यः-भ-७ ॥ ६२४. २६ [१४] कीलालपाशन्दस्योभयथा व्याख्यातत्वात् ' सुरा पिबते ' इत्य-स्थानन्तरं ' यद्वा ' इत्येतादृशं पदमावश्यकम् ॥

[१०. ९२] ६२५. १३ चातुर्विंशिकेन-ग४-भ-मु। चातुर्विंशिकेन-ग१.२-त-भ १.२.४.७.८; चातुर्विंशिकेद्वि-भ-६। ऋ. सं. १. १६० सूक्तप्रस्तावना द्रष्टव्या ॥ ६२६. ५ [३] विपणेः। ' वि पणेः ' इति भिन्नः पदपाठः ॥ ६२६. १५ [४] संबन्धिजनमेनमग्नि-ग-त-मु। संबन्धिनमग्नि-भ-मे ॥ ६२७. ३ [६] अन्तरिक्षस्य-ग-त-मु। अन्तरिक्ष-भ-मे ॥ १३ [७] पौंस्यं। ' पौंस्त्रे ' इति पदम् ॥ ६२८. १५ [१०] कर्ममार्गान् वा-ग-२। काममार्गान् वा-ग४; कर्ममार्गानर्वा-त१.२.८; कर्ममार्गानर्षान-त६; कर्मयागानर्वा-त७; कर्मयागान् वा-भ १.२.४.६.८; कर्मयोग्यान् वा-भ-७। कर्मयोग्यान्-मे-मु ॥ २३ [११] पत्नी-भ-मे। पत्नी पत्न्यौ-१। पत्न्यौ-मु ॥ ६२९. ६ [१२] धिया बुद्ध्या अस्य-भ-मे। बुद्ध्या-ग-त१.७; बुद्ध्या-त२.३.४.५.६.७.८-भ-२.४.६.८। धिया बुद्ध्या-मु ॥ ६२९. ७ दौर्नैर्बुध्यां... एष गर्भः इति वाजसनेयकवचनमन्वेष्टनीयम् ॥ १६ [१३] यागगमने-ग१.२-त१.२.३.५.७.८-मु। मागमने-ग४-भ; गमगने-त४; यागगने-त६.८। गमने-भ-७-मे ॥ ' अभि अर्चत ' इति पदद्वयं न व्याख्यातम् ॥ २२ [१४] स्वयं समुपार्जितकीर्ति-ग१.२-भ-२.७। सं स्वशस्यमुपा-ग४; स्वयशमुपा-त-भ-१.४.६; स्वयशामुपा-भ-८। उपार्जितकीर्ति-मे-मु ॥ २३ पत्युरपत्यान्तत्वेन-भ-मे। पत्युरपरत्रागंतुत्वेन-ग१.२; पत्युपरतंप्रत्यन-ग४; पत्युरपत्यंतत्रेन-त१.२.३.४.५.६; पत्युर-

पत्यंततन्वेन—त७; पत्युरपतंतन्वेन—त८-भ६; पत्युरयतंतन्वेन—भ१.२.४.८; यत्युरयतन्वेन—भ७ ।
पत्युरप्रत्युतन्वेन—मु ॥ २४ सहितां स्तुमः—भ७-मु । सह संस्तुमः—ग४-त४.५-भ६.८; सहसंस्तुमः—
त१.२.३.६.७-भ१.२.४; सहसस्तुमः—त८ । सह स्तुमः—मै ॥ ६३०. १ [१५] सन्—
त-भ-मु । सन् अनेन—ग । स-मै ॥

[१०. ९३] ६३०. ६. सायणमते तान्वः पार्थः अस्य-सूक्तस्यर्षिः । तथैवानुक्रमण्या-
मनुक्रमणीभाष्ये च । पञ्चदशमन्त्रे पार्थ्यशब्द आगतः । तत्रापि पार्थ इत्येव भाष्यकारैः पठितम् ।
अनुक्रमण्याः केषुचिल्लिखितपुस्तकेषु पार्थ्य इति पाठः । मु-पुस्तकेऽप्यनुक्रमणीपाठः पार्थ्य इत्येवोद्धृतः ।
तथा च मु-पुस्तके पञ्चदशमन्त्रभाष्ये पार्थ्य इति संहितावत् पठित्वा पृथेः पुत्रः इत्युक्तम् । सूक्तप्रस्ता-
वनायां तु पृथोः पुत्रः इत्येव ॥ ६३१. १. [३] द्योतनादि°—ग-भ७-मु । द्योतमानां द्योतमा-
नादि°—त१.२.३.६; द्योतमानानां द्योतमानादि°—त७ । द्योतमानादि°—त४.५.८-भ१.२.४.
६.८-मै ॥ ६३१. ८. [४] अन्यो देवजनश्च—१-मै । देवश्च-मु ॥ २५. [६] उरुष्यतां
रक्षताम्—त१.८-भ । रक्षतां—ग४-त२.३.४.५.६.७-मु । उरुष्यतां रक्षेतां—मै ॥ २७. गच्छति
प्राप्नोति—ग-त-मु । प्राप्नोति गच्छति—भ-मै ॥ ६३२. १४. [८] यागं प्रति शीघ्र°—ग१.२ ।
प्रतिशीघ्र°—ग४-त-भ१.२.४.६.८-मु । अतिशीघ्र°—भ७-मै । मँक्समुल्लरटिप्पणी द्रष्टव्या । ‘यज्ञं
प्रति शीघ्र°’ इति स्यादिति स्वयं तैरेवोक्तम् ॥ २६. [९] रश्मिं न यथा रश्मिं चक्रादिकं—
ग१ । रश्मिं न यथा रश्मिः चक्रादिकं—ग२.४-त; रश्मिं चक्रादिकं—भ१.४.६; रश्मिं न रश्मिमेव
चक्रादिकं—भ७ । रश्मिं न यथा रश्मिचक्रादिकं—मु । रश्मिं न यथा चक्रादिकं—मै ॥ ६३३. २१.
[१२] विस्तृतान् रश्मीन् वर्धयन्ति—*मै--मु । विस्तृतान् रश्मीन् सूर्यइव—ग१.२; विस्तृतान्
रश्मीन् (विस्तृताद्रश्मीन्—त१; विस्तृताद्रश्मीन्—त२.३.७; विस्तृतान् रश्मीन्—भ१.२.४) वर्धयन्त-
त-भ ॥ २७. [१३] स्तुतिराववर्त—*मै । स्तुतिस्थाराववर्त वर्तते—ग१.२; स्तुतिः साराया
ववर्तते—ग४; स्तुतिः सा ववर्त वर्तते—त१.२.३.६.७; स्तुतिः सा ववर्त ते—त४.५; स्तुतिः साराववर्त
—त८-भ४.८; स्तुतिः सा राववर्त वर्तते—भ१.६; स्तुतिः सा राया ववर्त—भ२; स्तुतिराववर्तते—भ७ ।
स्तुतिराववर्त वर्तते—मु ॥ ६३४. ८. [१४] वा विशेषेण—ग१.२-त-भ४.६.८--मु । ना
विशेषेण—भ१.२ । नानाविशेषेण—भ७-मै ॥

[१०. ९४] ६३५. २८ [४] शब्दायन्ते—ग-भ४.५.६.८ । शब्दायन्ति—त; शब्दयन्ते
—भ१.२; शब्दयन्ति—भ७-मु । शब्दं कुर्वन्ति—मै ॥ ६३६. २६ [७] बन्धनसाधनभूता—त-भ
२-७ । बन्धकसाधनभूता—ग४; बन्धसाधनभूता—ग१.२-भ६.८; बन्धसाधसाधनभूता—भ१.४ ।
बन्धने साधनभूता—मै-मु ॥ ६३७. १६ [९] सोमादः—ग१.२-त३.४.५ । ते सोमादः—ग४-
त१.२.६.७.८-भ-मै-मु । ‘ते’ इति प्रतीकमग्र आगतमेव ॥ १७ ‘गवि अग्निं अधिषवण°’ इति
साधु इति मँक्समुल्लरमहाशयाः । गवि गव्ये अधिषवण°-मु ॥ ६३८. १४ [१२] सदांस्यात्मना
न युञ्जते—ग१.२-त३.४.५.७-मु । न युञ्जते सदास्यात्मना—मै ॥

[१०. ९५] ६३९. २६ शप्तवन्तौ मनुजभोग्या—ग-भ६-मै-मु । शप्तवन्तौ मनुजो-
भोग्या—त१; शप्तवन्तौ मनुजोभोग्या—त७; शप्तवन्तौ मनुजभोग्या—त२.३.६-भ१.२.८; सपूर्वतौ
मनुजभोग्या—त४.५; शप्तवन्तौ मनुजभोग्या—भ४; शप्तवन्तौ मनुजोभोग्या—भ७ ॥ ६४०. १ सोमपुत्रा-

ज्जातो—१-मु । सोमसुताज्जातो—मं॥ तमुर्वशी तु—ग-भ-४-मं-मु । तमुर्वशीति—त१.२.३.६. ७.८-भ१.२.६.७.८; तमुर्वशी क—त४.५ ॥ २ तल्पादन्यत्र—त२.३.६.८-मं-मु । तदान्यत्र—ग-त४.५-भ१.२.७.८; तल्पादन्यत्र—त१; रतादन्यत्र—भ४; यदान्यत्र च—भ६ ॥ ३ °रुणकद्वयं—भ२-मं-मु । °रुणकद्वयं—ग१.२; °रुणकद्वयं—ग४-त२.३.६.७.८-भ१.६.७.८; °रुणकद्वयं—त४.५; °रुणकद्वयं—त१-भ४ ॥ ८ साश्रं सापश्यदुक्ता—मं॥ साश्रं सापश्यदुक्ता—त१. २.३-भ२; ससापश्य उक्ता—त४.५; साश्रं सापश्यदुक्त्वा—त६.७; साश्रं सापश्यदुक्ता—त८; साश्रः सापश्यदुक्ता—भ१.४.६.७.८ । साश्रं सापश्यदुक्त्वा—मु ॥ ६४१. ७ [२] तथाहमपीति—ग१. २-त४.५-भ२ । अहमपीति—ग४-त१.२.३.६.७.८-भ८-मं-मु ॥ ८ माता मय्यभिलाषं—ग४-भ१.२.६.८ । मय्यभि°—त१.३.६; मय्यभिलाषं मा—त३.७-मु; मामप्यभि°—त४.५; मा मामभि°—त८ । मा ममामभि°—मं ॥ ९ स्वस्या—ग-त१.२.४.५.६-भ४-मु । तस्या—त८-भ१.६-मं ॥ १९ [३] मत्सामर्थ्यं—ग१.२-त३.४.५-भ१.२.४.६.८-मु । नत्सामर्थ्यं—ग४; न तत्सामर्थ्यं—त७; तत्सामर्थ्यं—भ७ । न मत्सामर्थ्यं—त१.२.६.८-मं ॥ २० भटा—ग-त५.७.८-भ२.४.५.८ । भवन—त१.२.३.६; भ-त४ । नरा—भ१.७-मं-मु ॥ ६४२. १ [४] यच्छ्वशुरस्य—मं-मु । यस्य श्वशुरस्य—ग-त-भ२; यस्य श्वरस्य—भ१.६; यश्वसुरस्य—भ४; यस्येश्वरस्य—भ७ ॥ ६४४. ४ [१०] कर्मसु कर्मवान् वा । कर्मसु—मं-मु । ऋ. सं. ३.६०.३; ५.४२.१२; ९.७२.६ इ. द्रष्टव्यम् ॥ १२. [११] भूमे रक्षणाय—ग-त-मु । सूरक्षणाया—भ१; सूरै रक्षणाय—भ२.४; मे रक्षणाय—भ६; सूरक्षणाया—भ७; भूरे रक्षणाय—भ८ । भूरक्षणाया—मं ॥ १३ पुनस्तदेवाह—ग१.२-भ५.६ । पुत्र-देवाह—ग४-भ७; पुत्र एवाह—त; पुत्रवेदेवाह—भ१.२.४.८ । पुनर्देव्याह—मं-मु ॥ १६ शिक्षित-वत्यस्मि—मं-मु । शिक्षितवानस्मि—१ ॥ १८ वदेर्लेट्याडागमः—ग१.२ । वदेतेद्यागमः—ग४; °लेट्या°—त३.७; °लेट्या°—भ८; °लेट्या°—त१.२.४.५.६.८-भ१.२.४.६.७-मं-मु ॥ [११] एडकद्वय°—ग-त८-भ२.५.८-मु । एकद्वय°—त१.२.३.४.५.६.७; एडकवालकद्वय°—भ१; एकलक-द्वय°—भ४; पलकद्वय°—भ६ । एडकवालक°—मं॥ ६४५.१८ [१३] अमादेशः—ग२ । अणादेशः—ग४ । आमादेशः—त-भ-मं-मु ॥ २६ [१४] असमर्थः—ग-भ । समर्थः सन्—त-मु । समर्थः—मं ॥ ६४६. १२ [१५] एता एतानि—ग२-त । एतानि—ग४-भ-मं-मु ॥ १३ तेषां हृदयानि यथा—ग-त१.२.३.६.७-मु । तेषां यथा—त४.५ । यथा—त८-भ-मं ॥ २१ [१६] प्रमयित्रीः—ग-त-भ १.२.४.६.८. । प्रमयित्री—भ७ । प्रयित्रीः (१)—मं-मु ॥ ६४७. ७ [१८] यजासि । 'यजाति' इति संहिता ॥

[१०. ९६.] ६४८. ५ [२] नवप्रसूता—त८-भ-मु । प्रसूता—त१.२.३.६.७ । नवप्रसूतिका—य-त४.५-मं ॥ पुरस्तादुपाचारो—ग-त-भ८ । °दुपाचारो—भ१.२.६.७-मं-मु ॥ १६. [३] रूपाणि सर्वाणि—१-मु । रूपाणि—मं ॥ ६५०. २७. [१०] हे इन्द्र ह्येतः—ग-त१.२. ३.६.७.८-भ-मु । ह्येतः—त४.५-मं ॥ ६५१. १५. [१२] प्रापयन्तु—१-मु । प्रापयन्तु प्रवहन्ति—मं ॥

[१०. ९७] ६५२. १२. [१] ओषधीः ओषधयः—ग-त-मु । ओषधयः भ-मं ॥ १८. सोम्या ओषधयः औषधः पुरुषः—ग१-त३-मं-मु । इतरपुस्तकेष्वबदाः पाठाः ॥ ६५३. २६. [५] शप्चेति द्विविकरणता—मं॥ शप्चेति विकरणता—मु । लिखितपुस्तकेष्वबदाः पाठाः ॥

६५४. ३. [६] ब्राह्मणः सः—ग४-त१.२.३.६.७.८-भ-मु । ब्राह्मणः अ-त४.५ । ब्राह्मणः—
 मं ॥ ६५५. १२. [११] शकुन्यादीनां—ग१.२-त३.७.८-भ-मु । कुशल्यादीनां—भ१.२.
 ४.८; कुशलादीनां—भ६; शकुन्यानां—भ७ । शकुनादीनां—ग४-त४.५-मं ॥ ग्राहकाद्व्या-
 धात्—ग-मं-मु । ग्राहकाव्याधात्—त१.२.३.७.८; ग्राहकात् व्याध्यात्—भ६; ग्राहकाव्योधात्—भ१;
 ग्राहकाव्यात्—भ४; ग्रहकोवाधात्—भ७ ॥ १९. [१२] समनन्तरशत्रून्—ग४-त-भ१.४.७.
 ८; सामन्तं—ग२ । समनन्तरं—भ२.६-मं-मु ॥ २६. [१३] गत्या वेगेन—ग१.२-त१.२.३.६.
 ७.८-भ१.२.७.८-मु । गत्यनेन—ग४; गत्वा वेगेन—भ६ । गतिवेगेन—त४.५-मं ॥ ६५६. १३
 [१५] भ६-लिखितपुस्तकं पञ्चदशमन्त्रभाष्यान्ते समाप्तम् ॥ ६५८. १४. [२३] अभिहि-
 नस्ति—ग-त-मु । भिहिनस्ति—भ१.४.७.८ । हिनस्ति—भ२-मं ॥ .

[१०. ९८] ६५९. १७ [३] तां वाचमिति—ग-त१.२.३.६.७.८-भ-मु । वाच-
 मिति—त४.५-मं ॥ ६६१. १२ [१०] सति आहुतानि—मं-मु । सति आहुतानि ? ॥ २१
 [११] कुरुकुलजातमपि—मं-मु । एतत्कुलजातमपि शतनुमपि भूताकुलं वाजमपि—ग१.२;
 भूतकुलजालमपि—ग४; भूताकुलजालमपि—त१.६.७.८; भूताकुलजालमपि—त२.३-भ; भूताकुल-
 जातमपि—त४.५ । ' उलकुलजातमपि ' इति ऋषिमुल्लरमहाशयैः संभावितम् ॥ २६ [१२] ' मृषः '
 इति पदं भाष्यकारैः न व्याख्यातम् ॥

[१०. ९९] ६६२. २३ [२] युक्तं सन्—ग-त-मु । युक्तः—भ-मं ॥ २४ माया
 आसुरी ऋते—मं । माया आसुरीः ऋते—ग१.२-त१.२.३.६.७.८-भ-मु; मांदा आसुर्यः ऋते—
 ग४; माया आसुर ऋतेन—त४.५ । भाष्यकारैः ' मायाः ' इत्यस्य स्थाने ' माया ' इत्येकवचनान्तं
 पठितम् ॥ ६६३. ३ [३] संग्रामे—ग४-मं-मु ॥ ४ शतदुरस्य शतद्वारस्य—ग-त१.२.३.
 ६.७-मु । शतदुरस्य—त४.५-मं ॥ ६६४. ७ [६] व्यहन् । ' हन् ' इति संहिता ॥ २७ [८]
 लभयन् । न इति—ग४-मं । लभयन् न इति—ग१.२; लभयन् न इति—त१.२.३.६.७; अवि-
 दत् अलभत—त४.५-मु; लभयत इति—त८; लंबयन् इति—भ७ ॥ ६६६. १३ [१२] ' इन्द्रम् '
 इत्यस्य स्थाने ' इन्द्र ' इति सायणाचार्यैः पठितं दृश्यते ॥

[१०. १००] ६६६. १२० त्वन्त्यः त्रिष्टुप् । तु त्रिष्टुवन्तं—अनु. ॥ ६६८. २८. [८]
 सवितृदेवोऽस्माकं—ग-त१.२.३.६.७ । सवितृदेवो ऋस्माकं—त४.५.८-भ-मु । सवितृदेवता-
 स्माकं—मं ॥ ६६९. १५. [१०] अङ्गध्वे—त१.२.३.६.७-मं मु । अङ्गध्वे—भ१.२; अङ्गध्वे-
 ग४-भ१.४.८; अङ्गध्वे—त४; अङ्गध्व-त५; अङ्गध्व-त८ ॥

[१०. १०१] ६७१. १३ [३] ' सप्त ग्राम्याः कृष्टे सप्तारण्या अकृष्टे ' इत्यापस्तम्ब-
 वचनमन्वेपणीयम् ॥ २९ [५] ' कर्षणार्थगोपानसाधनद्रुममयपानं—मं । ' कर्षणार्थ गोपान-
 साधनं द्रुममयपानं—ग-त१.२.३.६.७.८-भ । ' कर्षणार्थगोपानसाधनमुपपयमानं—त४.५ । ' कर्षणार्थ
 गोपानसाधनद्रुममयपानं—मु ॥ द्वितीयपादस्य व्याख्यानं लुप्तम् । ग४-पुस्तकस्य द्वितीयपादव्याख्यानं
 पादटिप्पण्यां दत्तम् ॥ ६७२. १ पितृवेनाङ्गित्वात्—ग-त । त्वेनाङ्गित्वात्—भ८; पत्वेनाङ्गित्वात्—
 भ१.४ । तेनाङ्गित्वात्—मं-मु ॥ ३ कदाचिदपि—ग४-त१.२.३.७-मु । कदाचित्—भ-मं ॥ ६
 [६] कीदृशमवतं—ग-त-भ८-मु । कीदृशमवटं—भ१.२.४.७-मं ॥ २२ [७] अश्वं रथं—१-मु ।

अश्वरथं-मै ॥ ३० कूपरूपकव्याजेन—ग-त१.२.३.६.७.८-भ१.४ । कूपव्याजेन-भ७ । कूपरूप-
व्याजेन-त४.५-भ२.८-मै-मु ॥ ६७३. २५ [९] अपि वा—ग२.४-मु । अपि वो—त-भ१.२.४ ।
अपि च-मै ॥ अपि चा-भ७ ॥ ६७४. ५ [१०] ईम् एनं—ग-त४.५.८-भ । एनं—त१.२.
३.६.७-मै-मु ॥ १० प्रति—ग४-मै । प्र-त४.५ । 'प्रति' नास्ति मु इतरेषु च ॥ 'बहिम्' इत्यस्य
स्थाने 'बही' इति भाष्यकारैः पठितम् ॥ ११ °हलविषयतया—ग-त१.२.३.४.५.६.७-भ-मु ।
°हलविषयतया-त८-मै ॥ १६ [११] धुरौ आपिबद्मानः आपिशब्दमानः बहिः हविर्बाहको—
मै । धुरो वा आपिबद्मानो बहिः बाहको-ग१.२; धुरौ वा आपिबद्मानो बहिर्बाहको (°बाहका
-त१.७)-ग४-त१.२.६.७.८; धुरावापिशब्दमानो बहिर्बाहको-त४.५; धुरौ वा आपिबद्मानः
हविर्बाहको-भ१.२.४.८; धुरौ वा अपिशब्दमानः हविर्बाहनको-भ७ । धुरौ आपिबद्मानः आश-
ब्दमानो बहिर्बाहको-मु ॥ १९ स्थापयतासन्ध्याम्—ग१.२-मै-मु । °त सद्यां-ग४; °तासद्यां-
त१.२; °त सद्यां-भ१; °त सद्यां-भ४; °तसद्यां-भ७ ॥ २१ धुरावापिबद्मानोऽपिशब्द-
मानो—मै । धुरावापिबद्मानो-ग१.२-त७; धुरावापिबद्मानो-ग४; धुरावपिशब्दमानो-त१.२.३.
६.८; धुरावपि पिबद्दमानो-त४.५; धुरौ अपिशब्दमानो-भ१.२.४.८; धुरावपिशब्दौ-भ७ । धुरौ
अपिबद्मानः शब्दमानो-मु ॥

[१०. १०२] ६७५.८. भर्ग्यश्चपुत्रो—त२-मै । भर्ग्याश्चपुत्रो-ग१.२-त३-मु । भाग्य-
श्चपुत्रो-ग४; भाग्याश्चपुत्रो-त१; भाग्यश्चपुत्रो-त७-भ४.७.८; भाग्यश्चपुत्रो-भ१.२ ॥ ऋपभेण
द्रुघणेन । द्रुघणेन ऋपभेण-अनु. ॥ १२ चोरमार्गानुसारकः—ग-त१.२.३.४.५.६.८-मै ।
चोरमार्गानुसारकः-त७-भ१.२.७.८; चोरमार्गानुसारकः-भ४ । चौर-मु ॥ ६७७. १. [५]
°चणकादिभक्षकम्-ग४-त१.२.३.६.७-मु । °चरणकादि-त८-भ१.२.४.८; °चरणादिक-भ७ ।
°चर्वणादि-त४.५-मै ॥ २४. [७] उत् उत्कृष्टम्—त१.२.३.७-मु । उत्कृष्टं-ग४-भ ।
उदावन् उत्कृष्टं-मै ॥ ३१. [८] वधौ-त१.२.३.७-भ८-मु । बाधौ-भ१; बधौ-भ२.४; शधौ-
भ७ । वध्यां-मै ॥ ६७९. ६. [११] °प्याडागमः—ग१.२-त१.२.३.७.८-भ१.२.४.८-मु ।
°प्याडागमः-ग४-त४.५.६-भ७-मै ॥ अश्रोतेर्वा लिटि तलोपः—ग-त१.४.५.६-भ२.८ ।
अश्रोतेर्वा लिटि नलोपः-त२.३.७-मु; अश्रोतेर्लिटि वा तलोपः-त८-भ१; अश्रोतेर्लिटि वा लोपः-
भ४; अश्रोतेर्लिटि वा तलोपः-भ७ । अश्रोतेर्लिटि वा णलोपः-मै । ऋ. सं. १०. १०४. ६.
द्रष्टव्यम् ॥ ६७९. १९. [१२] त्वया दृष्टया—ग४-त१.२.३.६.७.८-भ । त्वया दृष्टा-ग१.
२ । त्वया-त४.५-मै-मु ॥

[१०. १०३] ६८०. ६. [१] हन्तेः पचाद्यचि—ग१.२-त१.२.३.६.७-भ१.२.४.
८-मु । हन्तः पचाद्यचि-त३.४-भ७ । हन्ता पचाद्यचि-त४.५-मै ॥ २०. [२] तत् शत्रुबलं—
ग४-त४.५-मु । तत्शत्रु. बलं-ग१.२; शत्रुबलं-त१.२.३.६.७-भ; तत्शत्रुबलं-त८ । शत्रुबलं-मै ॥
६८१. १. [३] भवन्तीत्यर्थः—त१.२.३.६.७-भ-मु । भवती-त४.५.८-मै । इषवः इथा न
भवन्तीति तात्पर्यम् ॥ ७. [४] गतिकर्मा—ग-त-मु । गच्छतिकर्मा-भ-मै ॥ २८. [६]
जयन्तं—ग४-त१.२.३.६.७.८-भ-मु । जयन्तं शत्रून्भिभवन्तं-त४.५-मै ॥ ६८२. १६. [८]
अस्मत्सहायार्थं—१-मै-मु । '°साहाय्यार्थम्' इति भाष्यमिति मेक्समुल्लरमहाशयाः ॥ २६ [९]

भुवनानां च्यावयितृणां—ग-त१.२.३.६.७-भ१.२.४-मु। च्यावयितृणां—त४.५-भ७.८-मं॥
 'जयताम्' इति न व्याख्यातम् ॥ ६८३. ४. [१०] सैनिकानां—ग१.२-त१.२.३.६.७-भ२-
 ८-मु। प्रीतिकानां-भ१.४; प्रीतिकामानां-भ७। सेवकानां-ग४-त४.५-मं॥ ६८३. १७.
 [१२] विमोहयन्ती सती—ग-त-मु। विमोहयन्ती-भ-मं॥ 'परेहि' इति न व्याख्यातम् ॥

[१०. १०४] ६८५. १२. [४] शक्तिवन्निन्द्र—ऽमं-मु। 'शक्तिमन्निन्द्र' इति
 शुद्धम् ॥ यज्ञमहर्जानन्तः—*मं-मु। महर्जाज्ञान्तो—ग१.२; यज्ञं षष्ठमहर्जानन्तो—ग४; यज्ञं
 महर्जान्तो—त१.२.३.६.७-भ; यज्ञं महर्जां यातागितागिरसः—त४.५; यज्ञमहर्जानंस्तागिरसः—त८ ॥
 ६८६. ५. [६] तत्प्रत्ययस्य—गं-त१.२.३.६.७.८-भ। सुप्रत्ययस्य—त४.५। तत्प्रत्ययस्य-भ२-
 मं-मु। ऋ. सं. १०.७०.९; १०३. ११ द्रष्टव्यम् ॥ ६८७. ३. [९] वृत्रहत्यायां मेघहनने।
 वृत्रहत्याय मेघहनने—ग१.२; वृत्रहत्यायां मघहन-ग४; वृत्रहत्याय मेहवमे—त१.२.३.६.७-भ२.८;
 वृत्रहत्यायां मे हवं—त४.५; वृत्रहत्याय मेहवमे—त८; वृत्रहत्याय मे-भ१.४; वृत्रहत्याय-भ७। वृत्र-
 हत्यायां—*मं-मु ॥ १४. [१०] शक्रः शक्तः—ग२.४-त१.२.३.४.५.६.७-भ२.८-मु। शक्रः—
 त८-मं ॥

[१०. १०५] ६८७. २१ ऐन्द्रम्। 'कुत्सपुत्रो—ग१.२-त१.३.७-भ१.२-मु। ऐन्द्र-
 कुत्सपुत्रो—त२.६.८-भ४.७.८-मं॥ २२ स ऋषिः—ऽमु। ऋषिः—मं॥ २४ शिष्टाः सर्वाः—
 ग। शिष्टाभिः सर्वाभिः—त-भ-मं-मु ॥ ६८८. २१ [२] केशिना केशिनौ—ग१.२-त१.२.३.
 ६.७-मु। केशा केशिनौ—ग४। केशिनौ—त४.५-भ-मं॥ ६८९. २४ [६] प्रास्तौत् प्रास्तौति—
 ग४-त-भ२.४.५.८-मु। प्रास्तौति-भ१.७। प्रास्तौत्—मं॥ ६९०. २३ तद्वती—*मं। यद्वती—
 त१.२.३.६.७; द्विती—त४.५; यद्वदती—त८-भ१.२.४.८; यद्वा-भ७-मु ॥ 'विश्वायुस्तन्वम्'
 इत्यस्य स्थाने 'विश्वाभिस्तनुम्' इति भाष्यकारैः पठितम् ॥ ६९१. १ [९] प्रीयमाणः—त-भ
 १.२.४.८-मु। प्रीयमाणो बा-भ७-मं॥ ९ [१०] दर्विः अपि अरेपाः—त१.२.३.७-भ२.७।
 दर्विरप्यरेपाः-भ१.४.८। दर्विररणिरेपाः-मं-मु ॥

[१०. १०६] ६९२. ६. ग४-लिखितपुस्तके १०५ सूक्तान्ते समाप्तम् ॥ अग्निदेवस्यम्—
 ग४-त-भ१.४.७.८-मु। *दैवस्य-भ२-मं॥ ८ तिरिक्तोक्त्य—त४.५.७.८-भ१.२.४.८-मु।
 *तिरिक्तोक्त्य-ग४; *तिरिक्तोक्त्य-त१.२.३.६; *तिरिक्तोक्त्य-भ७। *तिरिक्तोक्त्य-मं॥ १८ [१]
 अपसा अपस्विनौ—ग४-त१.२.३.६.७-भ-मु। बाह्यमा अपस्विनौ—त४; अग्नाह्यमा अपस्विनौ—
 त५। अपस्विनौ—त८-मं॥ २३ लङ्घि—ग४-त१.२.३.६.७.८-भ। लङ्घि—त४.५। लङ्घि—मं-मु ॥
 ६९३. ४ [२] प्रायोगेन प्रायोगौ—ग४-भ१.२-मु। प्रायोगेन प्रायोगो—त१.२.३.६.७.८;
 प्रायोगेन प्रयोगो—त४.५-भ४। प्रायोगेव-भ७-मं॥ ६९३. ११. नापगच्छतः—ग४-त-मु।
 आगच्छतः-भ७। अपगच्छतः-भ१.२.४.८-मं॥ ६९४. ९ [४] भवार्थे—त-मु। तवार्थे—
 ग४। भावार्थे-भ-मं॥ २२ [५] भवे—त५.८। भावे-ग४-त३.४.६.७-भ२.८-मं-मु ॥
 शिम्बाता शिम्बातौ—त७-भ१.२.८-मं-मु ॥ २३ हेतुना आतं व्याप्तमिति—भ७। हेतुनातितं
 व्याप्तमिति-मु। हेतुनातितं प्राप्तमिति—*मं॥ हेतुना अतं व्याप्तमिति-त१.२.३.७.८-भ१.२.४.८;
 हेतुना आतं प्राप्तमिति-त४.५ ॥ सहावस्थानान्—ग४। सहावस्थानान्-त५; सहावेख्या-

तान्-त४; सहावस्थितान्-त१.२.३.६.७.८-भ१.२.४.८ । सहावस्थित०-भ७-मै-मु ॥
 ३१ मुखकरत्वस्य विवक्षितत्वेन-०-मै-मु । मुखकरत्वस्य विवक्षितत्वे-ग४-त१.२.३.६.७.८;
 मुखस्य विवक्षितत्वेन-त४.५; मुखकरत्वक् विवक्षितत्वे-भ४ ॥ ६९५. ७ [५] पुरीषं पृष्णातेः
 पोषयतेर्वा । 'पुरीषं पृष्णातेः पूरयतेर्वा' इति निरुक्तपाठः ॥ २२ [६] तुर्फरी-त६.
 ७-भ१.२-०-मै-मु । तुर्फरी-त१.२.३.८-भ१.४.८; तुफरी-त४.५ ॥ २५ अस्मादीकनि-
 ०-मै-मु । अस्माकन्-ग४; अस्मादिति-त१.२.३.७.८; अस्मादिति-त४.५; अस्मादितीष्-त६ ॥
 २७ उदन्नादेशः-ग४-०-मै । उदन्यादेशः-त१.२.३.५.६.७.८-भ-मु; उदनादेशः-त४ ॥ रत्ने
 इव-भ१.२-०-मै । रत्नेर्वश इव-ग४; रत्ने इच-त१; तत्ते इच-त२.३.७; रत्ने इव-त४.५;
 रत्ने इव-त६; रत्ने इच-त८; रत्ने इव-भ४.८; रत्नेव-भ७ । 'जाताविव-मु ॥ ६९६. ११ [७]
 वायुर्न वायुरिव-त४.५-भ२.५.८ । वायुरिव-त१.२.३.६.७.८-मै-मु ॥ २८ [८] आह्लादकं-
 त४.५-भ२-मु । आह्लादिकं-त१.२.३.६.७.८-भ१.४.७.८-मै ॥ ६९७. ८ [९] स्मरतेर्लेख्या-
 ङागमः-त३.७.८-भ२.८-मु । स्मरतेर्लेख्याङागमः-त२-भ१.४; स्मरतेर्याङागमः-भ७; स्मरते-
 र्लेख्यङागमः-त४.५.८-मै ॥ ६९८. ५ [११] गोरूपस्य०-०-मै । गोरूपस्य०-ग४; गोरूपस्य०-
 त१.२.३.६.७.८-भ१.२.४.८; शयं धनं वोचत् स्व-त४.५; गोरूपस्यातस्थितं-भ७ । गोरूप-
 स्यन्तःस्थितं-मु ॥ ८ आ अप्राः-त४.५ । विलिप्राः-ग४ । अप्राः-त१.२.३.६.७.८-भ२.
 ८-मै-मु ॥

[१०. १०७] ६९८. २३ [१] चैत्रमासे तयोरिन्द्रः । किमस्य मूलम् ? ऋ. सं. ३.
 ३४.१ मन्त्रे 'चैत्रमासे तपेदिन्द्रः' इति स्मृतिरुद्धता ॥ ६९९. १५ [३] पालिनी । मंत्रसमुद्धर-
 टिप्पणी द्रष्टव्या ॥ १९ [३] हविर्भिश्च-त-भ१.४.७.८-मु । हविर्भिर्वा-भ२-मै ॥ ३०
 [४] एतौ-त१.२.३.६.७.८-भ-मु । तौ-त४.५-मै ॥ ७००. २७ [६] लिस्स्वरः-त१.
 २.३-भ-मु । लिस्स्वरः-मै ॥ ७०१. २६ [९] अनाहूयमानाः-त१.२.३.६.७.८-भ-मु ।
 आहूयमानाः-त४.५-मै ॥ ७०२. ३ [१०] शरीरावयवविशेषशोभया-त१.२.३.७-मु ।
 शरीरावयवविशेषशोभया-भ । शरीरावयवशोभया-मै ॥ ८ देवमानमिव देवयानमिव-त४.५-
 भ१.४.५.७ । देवमानेव देवयानेव-त१.२.३.६.७.८-भ८; देवमानेव देवमानमिव देवयानमिव-
 भ२ । देवमानमिव-मै ॥

[१०. १०८] ७०२. २६ [१] निर्गूळहा गा-त७-०-मै । निर्गूढा गा-त१.३.
 ८-भ१.४.८; निर्गूढा गा-त२-भ२; निर्गूळते-त४; निर्गूढा गो-त६; निर्गूढा गा-भ७-मु ।
 निर्गूळहा गा-अनु. ॥ [३] उत्तशर्षे कानिचित्पदान्यव्याख्यातानि ॥ ७०४. ६ [४] हिन-
 स्त्येव-०-मु-न हिनस्त्वेव-मै ॥ ७०४. २३ [५] को वा-ग-त१.२.३.६.७.८-भ-मु । को
 नाम-त४.५-मै ॥ ७०५. ३ [६] जसः सुः-ग१.२ । जसः-त२-भ१.४; जसः स-त४.
 ५ । जसः शः-मै-मु ॥ ६ मुखयेत्-ग१.२-त४.५-भ७ । मुखयत्-त२.६.८-भ१.४ । मुखयत्
 -मै-मु ॥ ७ लेटयाङागमः-ग-त१.२.३.६.७-भ-मु । लेटयाङागमः-त४.५-मै ॥ १६ [७]
 अतोलोप०-ग२-मु । अतो. लोपौ-त१.२.३.६.७.८-भ२.४.८; अतो लोपौ-भ१.७ । आतो
 ०-त४.५-मै ॥ २६ [८] दत्तिष्ठन्-ग२ । दत्तिष्ठन्-त१.३.६.७.८-भ१.२.४; दत्तिष्ठन्

—त४.५; अतिष्ठन्—त२; द्रतिष्ठन्—भ७; दितिष्ठन्—भ८ । अध्यतिष्ठन्—मै-मु । ऋ. सं. १.३३.६; १०. ६१. १० द्रष्टव्यम् ॥ ७०६. ९ [९] समूहापेक्षयैकवचनम्—ग-त-भ२.८-मु । समूहा-पिष्वेरेक°—भ४; समूहापेक्षएक°—भ७ । समूहापेक्षैक°—मै ॥ २० [१०] छद् अपवारणे—त१. २.३.६.७.८-मै-मु । छद् आवरणे—ग-त४.५; छद् अपवारणे—भ१; छंद अपवारणे—भ४; छद् आपवारणे—भ७ ॥

[१०. १०९] ७०८. १० [३] ग्रहीतव्यमेव—त४.५ । ग्रहीतव्यमेव—त३.६.७.८-भ२.८-मै-मु ॥ ७०९. २१ [६] अव्यवहार्यत्व°—भ४-मु । अव्यवहार्यत्व°—त१.२.३.६.७.८-भ२.८ । अव्यवहार्य°—त४.५-भ१.७-मै ॥

[१०. ११०] ७१०. ३० [२] स्वादय°—त-भ८ । स्वादयस्व—मै-मु ॥ स्वादूकुरु—मै । स्वादूकुरु—ग-त-भ-मु । ७११. १० [३] स त्वं—ग२-त४.५-भ-मु । स त्वं देव°—त१. २.३; स त्वं देव त्वं—त६.८; स त्वं त्वं—त७ । स त्वं देव—मै ॥ ७१२. १४ [६] उषासानक्ता उषाश्च—ग१.२-त४.७ । उषासानक्तोपश्च—त३.५.६.८-भ२.८-मै-मु ॥ १६ कीदृश्यौ—ग१. २-त४.५-भ१.२.५.८ । कीदृश्यो—त१.३.७.८; कीदृश्यो—त२.६; कीदृश्यौ—भ१.४ । कीदृश्ये—मै-मु ॥ ७१३. ६ [८] आ एतु—ग१.२ । एतु—त-भ-मै-मु ॥ ७ जानाना—ग१.२-त१.२.३. ६.७.८-भ२.५.८-मु । जाना—भ१.४; जनानां—भ७ । जानती—त४.५-मै ॥ २२ [९] जानानस्त्वं—त-भ-मु । जानंस्त्वं—मै ॥ ७१४. ४ [९] स्वादूकुर्वन्तु—ग२ । स्वादू°—त५ । स्वादं°—त३.४.६.७.८-भ२.८-मै-मु ॥

[१०. १११] ७१४. १६ दशाष्टादंष्ट्रः । 'दशाष्टादंष्ट्रः' इत्यनुक्रमणीपाठः ॥ २२ [१] बुद्धयनु°—ग१-मै-मु । बुद्धयानु°—ग२-त-भ ॥ ७१५. १६ [३] भौवादिकः — — —अत्र भाष्यांशो निःसंशयं लुप्तः । किंतु लिखितपुस्तकेषु लोपदर्शकं किमपि चिह्नं नास्ति ॥ २४ [४] मीङ् हिंसायाम्—ई-मै-मु । 'मीङ् हिंसायाम्' इति भाव्यम् ॥ ७१६. २४ [७] तदानीं—ग१.२-मै-मु । इदानीं—त१.२.३.६.७.८-भ; तदनु—त४.५ ॥ ७१७. १५ [९] अनुदात्तेन्—ग१.२-त४.५.८-भ । उदात्तेन्—त१.२.३.६.७-मै-मु ॥ २१ 'क्रीडन्ति'—त४.५ । क्रीडन्ते—त१. ६.८-मै-मु ॥

[१०. ११२] ७२०. ३१ [९] त्वां—त४.५.८ । त्वा त्वां—त१.२.३.६.७-भ-मै-मु ॥ 'त्वाम्' इत्येव मन्त्रे ॥

[१०. ११३] ७२१. २६ [१] विश्वेभिः—ई-मु । विश्वेभिः सर्वेभिः (१)--मै ॥ ७२३. २८ [७] या यानि—ग२-त१.२.३.६.७.८-भ-मु । यानि—मै ॥ ७२५. १ [१०] मन्यतेर्लोपि—त१.२.३.६.७.८-भ-मु । मन्यतेर्लोपि—ग१.२-त४.५-मै ॥

[१०. ११४] ७२५. ६ सूक्तं वैश्वदेवम्—ग१.२-त४.५ । सूक्तं—त१.२.३.६.७.८-भ-मै-मु ॥ ७२८. १ [६] स्तुतशस्त्रादिरूपेण—ग१.२-त१.४.५.७-भ५ । स्तुतशस्त्रादि°—त२.३.६.८-भ२.४.८ । सन्तुशस्त्रादि°—भ७ । संतः शस्त्रादि°—मै-मु ॥ ७२८. २२ [८] उक्थानि—ग१.२-भ५.८-मु । उक्थानि—त१.३.६.७.८-भ२-मै ॥ २७ प्रतिक्षणं—त-भ४.७. ८ । प्रतिक्षीणं—ग१.२ । प्रतिलक्षणं—भ१.२-मै-मु ॥ ७२९. १९ [१०] सप्ताध्याः—ग१.२-त-भ२.५.८-मु । साध्याः—भ१.४; संख्याः—भ७ । अध्याः—मै ॥

[१०. ११५.] ७३०. ५. [१] स्तनपानायापि—ग१.२ । सूनयानायापि—त१.२. ६.८; स्नुवपानीयापि—त४.५; सूनायानायापि—त३; सूनपानायापि—त७-भ१.४; नपानायापि—भ७; सूनपामीयापि—भ८ । पानायापि—मै-मु ॥ ७. समासान्तस्यानङः 'नङ्भावः—मै-मु । लिखितप्रुस्तकेष्वशुद्धाः पाठाः । ९. तर्हि स्तनपानाय न गच्छतीति—मै-मु । तर्हि स्तनपानाय न गच्छतीति—ग१.२-भ२; नहि स्तनयानाय न गच्छतीति—त१.२.३.८-भ१.४; तर्हि स्तनपानायेति—त४.५; नहि स्तनयानाय नायन गच्छतीति—त६; नहि स्तनपानयनेन गच्छतीति—त७; तर्हि तनपानाय न गच्छतीति—भ७. ॥ १०. न याति—मै । नायाति—ग१.२-त१.२.३.६.७.८-भ; नु याति—त४.५; न पाति—मु ॥ २७. [२] इनः समर्थः—ग-त१.२.३.६.७.८-भ । इनो न समर्थः—त४.५-मै-मु ॥ ७३१. २४. [४] प्र शिषन्तः प्रकर्षेण सिषन्तः सिषासन्तः—मै । प्रकर्षेण सिषासन्तः—ग१.२; प्रकर्षेण सिषन्तः सिषासन्तः—त१.२.३.६.७.८-भ२.८; प्रकर्षेणा-सिषन्तः—त४; प्रकर्षेणासिषन्तः सन्तः—त५; प्रकर्षेण सिषन्तः—भ१.४.७ । प्रशिषन्त प्रकर्षेण शिषन्तः शिषासन्तः—मु ॥ ७३२. १. [५] शब्दार्थादशिमुषी°—मै-मु । शब्दार्थादश्विप्रवी°—ग१.२; शब्दार्थादन् ('वन्-त७) पृष्वी°—त१.२.३.७; शब्दार्थाः दशपृष्वी°—भ ॥ कन्प्रत्ययः—मै । वन्°—त४.५; वन्°—मु इतरेषु च ॥ ४. विप्रकृष्टस्य—ग१.२. त४.५-भ७-मु । च प्रकृष्टस्य—त१.२.३.६.७.८-भ । च प्रकृष्टस्य च—मै ॥ ५. वर्तमानस्य च—ग२-त१.२.३.६.७.८-भ-मु । वर्तमानस्य—त४.५-मै ॥ २८. [७] वसु धनम् । 'वसु ध्वे' इति संहिता । 'वसुः स्तवे' इति पदपाठः ॥ ७३३. १. सुधितार्थास्तृप्त्यर्थाः । इदं काशिकायां (पा. सू. ७.४. ४५) नोपलभ्यते ॥ १०. [८] 'अन्नं वा आभ्यम्' इति श्रुतिः कुत उद्धृतेति न ज्ञायते ॥ १५. [८] लेट्याडागमः—ग१.२-त१.३.७.८-भ१.२.७.८ । लेट्यागमः—भ४ । लेट्याडागमः—त२. ४.५-मै-मु ॥

[१०. ११६] ७३४. १८ [२] अस्य सोमस्य—ग१.२-त१.२.३.७.८-भ१.२.४. ५.८-मु । सोमस्य—मै ॥ ७३५. २१ [४] नुडभावः—ग१.२-त१.२.३.६.७.८-भ१.२.४.५. ८-मु । नुडागमः—त४.५; नुडभावः—भ७ । नुडागमाभावः—मै ॥ ७३६. २१ [७] डयि च इत्याद्युदात्तत्वम्—ग१-मै-मु । डयिवेद्यत्वाद्यु°—त१.२.३.६.७.८-भ८; सुवेत्याद्यु°—त४.५; डुःयिवेद्यत्वाद्यु°—भ१.२.४.७ ॥

[१०. ११७] ७३७. २० 'प्रशंसाद्ये—मै-मु । 'प्रशंसाद्ये—ग१.२; 'प्रशंसावाद्ये—त१.२.३.६.७.८; 'प्रशंसाद्ये—त४.५; 'प्रशंसावाद्ये—त७-भ१.२.७ ॥ ७३८. १० [२] चकमानाय कामयमानाय—ग१.२-त४ । चकमानाय—त३.५.६.७.८-भ२.८-मै-मु ॥ ११ अतिथये—ग१.२ । अतिथयेन—तु-भ-मै-मु । ७३९. ६ [४] व्यतिरेकेण निन्दामाह—मै-मु । व्यतिरेकेण—त४.५ । व्यतिरेकान्वयाभ्यामाह—ग१.२-त१.२.३.६.७.८-भ ॥ २० [५] एव खलु—ग१.२-त१.२.३.६.७-भ । एते खलु—त८ । खलु—त४.५-मै-मु ॥ २२ चक्रा चक्राणि—ग२-त४.५ । चक्राणि—त३.६.७.८-भ२.८-मै-मु ॥ २९ 'अप्रचेताः' इति पदस्य उभयथा व्याख्या-तत्वात् 'यस्य न भवति स वा' इत्यावश्यकमिति प्रतिभाति ॥ ७४०. ८ [६] नैहिकं नामुष्मिकमिति—ग१.२-त-भ२.४.८-मु । नैहिकं न्वन्मु°—भ१; नैहिन्वामु°—भ७ । ऐहिकमामुष्मिकमिति—मै ॥ १७ [७] शास्त्रार्थमनुवाणाज्जनान्—त१.२.३.६.७.८-मु । शास्त्रार्थमनुवानाज्जनान्—मै । अक्षस्य जनस्य—भ; अज्ञस्य जनस्य—ग१.२-त४.५ ॥

[१०. ११८] ७४१. २० [१] °तेजस्क वा—ग१.२-त१.२.३.६.७.८-भ-मु । °तेजस्क--त४.५-मै ॥

[१०. ११९] ७४५. १२ [११] अकार्षम्—*मै-मु । अकार्ष-ग१.२-त१.२.३.४.५.६.८-भ१.२.७.८; अकाषी--त७; आकार्ष--भ४ । ' अकर्षम् ' इति पाठः पीटर्सनमहाशयैः स्वीकृतः ॥ १७ [१२] नाभौ—*मै । लभौ--त१.२.३.६.७.८; नभो--त४; नतो--त९; लाभौ--भ७ । नभौ--मु ॥ ' अभिनभ्यम् ' इति पदं विभज्य व्याख्यातम् ॥ १९ अव्ययीभावः—ग१.२-त७-भ१.२.४-मु । अव्ययीभाव°--त३.४.५.६.८-भ७.८-मै ॥

[१०. १२०] ७४७. ३० [३] स्त्रीपुंसरूपेण—त-भ । स्त्रीपुंसरूपेण--मै-मु । ऋ. सं. ७.१०४.२३; पा. सू. ५.४.७७ द्रष्टव्यम् ॥ ७४८. २७ [५] बलानि—त-भ । बहुलानि (?)--मै-मु । षष्ठमन्त्रभाष्यं द्रष्टव्यम् ॥ ७४९. १३ [६] ढत्वकत्व°—ग१.२-त१.२.३.४.५.७-भ८-मु । ढत्व°--त६; ढत्वकत्व°--भ१.२.४ । ढत्वकत्व°--त८-भ७-मै ॥

[१०. १२१] ७५१. ८ [१] परमात्मनः—त१.२.३.६.७.८-भ-मु । परमात्मनः सकाशात्--ग१.२-त४.५-मै ॥ ९ विद्यदादीनां—भ४.७ । विद्यदादीनां सूक्ष्मभूतानां--त-मै-मु ॥ —°स्तदुपहितो—त-भ-मु । °स्तदुपहितो--मै ॥ ७५२. १७ [३] इत्येकदेश°—§-मु । इत्येकदेश°--मै (मुद्रणदोषः ?) ॥ १९ पूर्वपदस्य—ग१.२ । पूर्वपदं--भ२.८-मै । पूर्वपदं..... आयुदात्तं--मु ॥ ३१ [४] प्राच्यारम्भा आग्नेयाद्याः कोणदिश ईशितव्याः । प्रारंभा आग्नेयाद्याः कोणादिशः ईशितव्याः--ग१.२-भ२.४.७; प्रारंभा आग्नेयाद्याः कोणदिशः ईशितव्याः--त१.२.३.६.७.८-भ८-पीटर्सन । ईशितव्याः--त४.५ । प्राच्यारंभा आग्नेयाद्या कोणदिशः ईशान्यन्ताः--मु । प्राच्यारंभा आग्नेयाद्याः कोणदिश ईशानांता वा--मै । मैक्समुल्लरटिप्पणी^१ पीटर्सनटिप्पणी^२ च द्रष्टव्या । उभाभ्यामपि स्वीकृतपाठौ समर्थितौ । लिखितपुस्तकेषूपालभ्यमानः पाठ एव समीचीनः, अभ्यूहो मास्तिवति पीटर्सनमहाशयानां मतम् । अस्मन्मते ' प्राच्यारम्भा ' इत्यभ्यूह आवश्यकः किंतु न ' ईशानान्तो वा ' इति । ' आग्नेयाद्याः कोणदिशः ' इति पदयोर्भावात् ' प्राच्यारम्भा ' इत्यावश्यकं प्रतिभाति । प्रथमतः भाष्यकारः ' प्रदिशः ' इति पदं ' प्राच्यारम्भा दिशः ' इति व्याख्यातुमैच्छत्, परं अनन्तरं ' बाहू ' इति पदं प्रधानदिक्त्वेन व्याख्येयमिति प्राप्ते पुनः ' आग्नेयाद्याः कोणदिशः ' इति प्रदिक्पदं व्याख्यातवान् । मैक्समुल्लरमहाशयानामयं विचारोऽस्माकं संमतः । ' भुजवत्प्राधान्ययुक्ता दिशश्च ' इति यदि स्यात्, समीचीनमभविष्यत् । ' ईशानान्ताः ' इत्यभ्यूहस्तावत् सर्वथानावश्यकः प्रतिभाति । यस्य प्रदिश ईशितव्या इति समीचीनार्थवहम् । वस्तुतः यस्येमाः प्रदिशः आग्नेयाद्याः कोणदिशः ईशितव्याः.....भुजवत्प्राधान्ययुक्ता दिशश्च यस्य स्वभूताः इति पाठः समीचीनः स्यात् । किंतु ' प्रारंभा ' इति लिखितपुस्तकेषु वर्तते अतः ' प्राच्यारंभा ' इत्यभ्यूह पाठनिर्धारणमावश्यकम् । ' इमाश्च प्रदिशः प्रधानभूताश्चतस्रो दिशः यस्य देवस्य बाहू बाहुभूताः तस्मै ' इत्यथर्ववेद (४.२.५) भाष्यम् ॥ ७५३. ५ [५] उद्गूर्णविशेषागहनरूपा वा—भ७-मु । उद्गूर्णविशेषागहनरूपा कृता--ग१.२; उद्गूर्णविशेषागहनरूपा तता--त१.२.३.६.७.८-भ४.५.८;

1. Preface to the Sixth Volume of the First Edition, Vol. IV, p. cxxxviii. f. (2nd Edn.).
2. Hymns from the Rigveda (Bombay, 1888).

उदूर्णाविशेषागहनरूपा—त४.५; उदूर्णविशेषागहनसंपा तता—भ२ । उदूर्णविशेषागहनरूपं वा—*मै
२०. [६] अत एव अभ्यस्ता°—ग१.२-त४.५ । अभ्यस्ता°—त१.२.३.६.७.८-भ-मै-मु ॥
७५४. १४. [८] यश्चित् यश्च—ग१.२-त४.५-भ२ । यश्च—त१.२.३.६.७.८-भ१.
४.७.८-मै-मु ॥

[१०. १२२.] ७५५. २८. [१] लेख्यडागमः—ग१.२-त४.५-भ७-मु । लेख्याडा-
गमः—त१.२.३.६.७.८-भ१.२.४.५.८ । लेद् लेख्यडागमः—मै ॥ २९. विश्वशब्दोपपदान्—
१-मु । विश्वशब्दोपधात्—मै ॥ ७५७. १३. [४] यजमानं पृणन्तं—ग२ । यजमानं तं—त१.२.
३.७.८-भ । यजमानं—मै-मु ॥ २२. [५] नोऽस्माभिः । 'नः' इति मन्त्रे नास्ति ॥ ७५८. २.
[६] सुशक्तौ—ग१.२-त१.२.३.६.७.८-भ२.४.५.८-मु । सुशक्तौ—त४.५; सुशक्त—भ१;
सुशक्तं—भ७ । सुशक्त्या—मै ॥

[१०. १२३.] ७५९. २४. [२] नभस्याकाशे - - - —भ७-मै । नभस्याकाशे जात
तस्यास्य ह्येतस्य पृष्ठं क्षीं दृश्यते । ऋतस्य उदकस्य सानौ उच्छ्रिते देशे विष्टपि विष्टब्धे भ्राट् दीप्यमानं
तमिमं समानं योनिं सर्वसाधारमुदकस्थानं—ग१.२ । आकाशस्य पंक्तिरेका त्यक्तास्ति—त१.२.३.६.७.
८-भ१.२.४.५.८ । नभस्याकाशस्य—त४.५-मु ॥ ७६०. २३. [५] उपगम्य—उपगत्य—१-मै-मु ।
अस्मिन्नेव मन्त्रभाष्ये 'उपगम्य' इत्यनन्तरमागतम् ॥ २५. जरयितारं—ग२ । रजयितारं—त१.२.
३.६.७.८; रजतारं—भ; जारयितारं—त४.५-मै-मु ॥ ७६१. १५. [७] गवि गन् धृञो वः—
ग२-मै-मु । इतरलिखितपुस्तकेष्वशुद्धाः पाठाः ॥ १६. गन्भावश्च—त४-मै । गन्भावश्च—त५ ।
गन्भावश्च—ग१.२-त१.२.३.६.७.८-भ-मु ॥

[१०. १२४.] ७६२. ८. आद्याग्नेयी—१ । आग्नेयाद्या—अनु. ॥ ७६३. २१. [४]
बहून् संवत्सरान्—१-मु । संवत्सरान्—मै ॥

[१०. १२५.] ७६६. २३. [२] दधामि धारयामि—त१ । दधामि प्रयच्छामि—
ग१.२-त४.५-भ२; दधामि—त२.६; दधामि धारयामि प्रयच्छामि—त७ । धारयामि—त३.८-भ१.
४.७.८-मै-मु ॥ ७६७. [४] श्वासोच्छ्वास°—भ७ । श्वासोच्छ्वासादि°—त-भ२.८-मै-मु ॥
११. श्रुप्रत्ययः । धातोः—त२-भ४.७ । श्रुप्रत्ययः धातोः—त१.३.६.७.८-भ२.५.८;
श्रुप्रत्ययः—त४.५; अश्रुप्रत्ययः धातोः—भ७ । श्रुधातोः—मै-मु ॥ २४. [५] यं कामये—ग१.२ ।
कामये—त-भ-मै-मु ॥ ७६९. २. [८] सर्वस्मान्—ग१.२-त१.२.३.६.७.८-भ-मु ।
सर्वात् (१)—त४.५-मै ॥

[१०. १२८.] ७७५. १०. [४] विवादपदेषु—ग१.२-भ२ । विवादपदेषु—त१.२.
३.६.७.८; भ१.४.७.८; विवादपदेषु—भ५ । विवादेषु—त४.५-मै-मु ॥ ११. अह्—त१.२.३.६.
७.८-भ१.२.४.८ । आह्—भ७ । अह्—त४.५-मै । आह्—मु ॥ षष्मोर्वीरंहसः..... । श. ब्रा.
१.५.१.२२; ऋ. सं. ६.४७.३; १०.१४.१६ द्रष्टव्यम् ॥ २२. [५] यथा—भ२.७ । तथा—
ग१.२-त मै-मु ॥ २३. प्रयतध्वम्—ग२-त-भ२.८ । प्रयध्वं—भ१; प्रयतध्वं—भ४ । प्रयच्छध्वं—
भ७-मै-मु ॥

[१०. १२९] ७७७. १५. सृष्टिस्थितिप्रलयादीनामत्र—*मै-मु । सृष्टिस्थित्यादि-
प्रलया°—१ ॥ ७७८. ८. [१] चाक्षेपमुखेन—ग१.२-भ२-मै-मु । चापेक्षमुखेन—त१.२.७-

भ७; चापेक्षामुखेन-त३.८; चाक्षेपमुखेन-त४.५; चाक्षामुखेन-त६; चाणाक्षामुखेन-भ८; चापेक्ष्यमुखेन भ४ ॥ ११. आत्रियमाण०—ग१.२-त-भ२.४.८ । आवायार्थाभावादात्रियमाण०-भ७-मं-मु ॥ १४. भोगे—ग१.२-त१-भ२.८ । भा-त२.६.८; मा-त३; भोग-त४-भ४; भोगि-त५; न-त७ । बा-भ७-मं-मु ॥ २१. दुरवस्थानं—ग१.२-त१.२.३.६.७.८-भ२-मु । दुःखस्थानं-भ४.७.८-मं ॥ ७७९. ४. [२] ओदनः—त५-भ४.७.८ । ओदना-त२.६.८; उदना-त३.७; ओदन-त१; उदनः-भ२ । ओदनं-त४-मं-मु ॥ ६. रात्र्या—त१.२.३.६.७.८-भ२.५.८ । आह न रात्र्या अहश्च-त४.५-भ४.७ । न रात्र्या-मं ॥ नासीत्—ई-मु । आसीत्-मं ॥ १२. शुद्ध—मं-मु । शुभ्र-त१.२.३.४.५.६.७-भ; शुभ्र-त८ । ‘अप्राणो ह्यमनाः शुद्ध’ इति कुत उद्धृतम् ? ॥ ७८०. १५. [३] तद्रूपता तदात्मनाम्—मं-मु । तद्रूपता तदासता-त१; तद्रूपता तदात्मता-त२.४.५.६.७-भ२.७.८; तद्रूपता तदात्मना-त३.८ ॥ ७८१. १५. [४] इति श्रुतिः । आत्मना इत्थमवगमितेऽर्थे—भ४-मु । इति श्रुतिरात्मना इत्थमवगमितेयो-त१-भ२.८; इति श्रुतिरात्मना इत्थमवगमितया-(‘गतितया-त७)-त२.३.६.७.८; इति श्रुत्यात्मना इत्थमवगमितेया-त४.५; इति श्रुतिरात्मनेऽथमवगमितेये-भ७ । इति श्रुत्यात्मनेऽथमवगमितेये-मं । ‘श्रुतिः’ इति पदमनावश्यकम् । मं-पाठे ‘तद्याचाम्रायते’ ‘इत्थम्’ इत्यनावश्यकम् ॥ ७८२. २४. [६] निगमयति—ई-मु । निर्गमयति (?)—मं ॥ ७८३. ५. [७] द्रढयति—भ४-मु । दृढयति-त-भ२.८-मं ॥ ६. न कदाचिद्—ग१.२-त४-भ२.४.७ । कदाचिद्—त१.२.३.५.६.७.८-भ८-मं-मु ॥ १४. बोधा न तर्हि—ई । बोधना तर्हि (?)—मं-मु ॥ १५. ईश्वरमेव—ग२ । ईश्वरः वेद-त३.६.७.८-भ२.८; ईश्वरवेद-त४.५ । ईश्वरो वेद-त१-मं-मु ॥ २०. गते व्याप्ते-ग१.२-त१.२.६.८-भ४.५ । व्याप्ते-त४.५ । गंतव्ये-मं-मु ॥

[१०. १३०] ७८४. ७ [१] य उक्तः सर्गात्मको यज्ञस्तं यज्ञम् इमे पितरः—ग१.२ । यदुक्तः सर्गालोको (स्वर्गो लोको-त१; सर्गालोब्धो-त७; सर्गालको-भ५) यज्ञस्तं यज्ञमिमे पितरः-त१.२.६.७-भ५ । - - पितरः-मं । पितरः-मु ॥ ८ सर्जनेन—ग१.२ । सर्वजनेन-त-भ । स्ववयनेन-मं-मु । ‘स्वसर्जनेन’ इति स्यादिति मैक्समुल्लरमहाशयाः ॥ १५ विश्रतः सर्वतः—ई-मु । सर्वता विश्रतः (?)—मं ॥ १७ एवमायामविस्तारवान् । एवमायावि-ग१.२-भ२; एकमायावि-त२.३.६.७.८-भ१.४.५.८ । एवमायतो विस्तारवान्-मं-मु । ६ पङ्क्तिर्द्रष्टव्या ॥ ७८६. २२ [५] सर्वयागोपकरणाः—ग१.२-भ-मु । यागोपकरणाः-त । यागोपकाराः-मं ॥ ७८८. ३१ [३] वाजयन्तः अन्नकामा बलकामाश्च । एकस्य पदस्य व्याख्यानद्वयम् ॥ ७९०. १ [७] सुप्रु त्राता—ई-मु । मुत्राता-मं ॥

[१०. १३२] ७९०. ९-१० मित्रावरुणं.....‘देवतान्त्या’ ‘मित्रावरुणमाद्या लिङ्गोक्तदेवता न्यङ्कुसारिप्यन्त्या’ इत्यनुक्रमणीपाठः ॥ २८ [२] हे मित्रावरुणा मित्रावरुणौ—ग१.२-भ । हे मित्रावरुणौ-त-मं-मु ॥ ७९१. १३ [३] इत्याकारलोपः-त-भ-मु । इत्याकारं-मं ॥ ७९२. ८ [५] मित्रो वरुणो वा—भ२.८-मं-मु । मित्रावरुणौ वा-ग१.२-त४; मित्रावरुणो वा-त१.२.३.५.६.७.८-भ४; मित्रावरुणो-भ१.७ ॥

[१०. १३३] ७९४. ११ [२] हे इन्द्र त्वं—ग१.२-त४.५ । हे इन्द्र-त३.६.७.८-

भ२.८-मं-मु ॥ १७ तं तादृशं—ग१.२-त४.५ । तादृशं—त३.६.७.८-भ२.८-मं-मु ॥ त्वा
त्वां—त४.५ । त्वां—त३.६.७.८-भ२.८-मं-मु ॥ १९ °लोपः । गतमन्यन्—ग१.२-त४.५ ।
°लोपः—त३.६.७.८-भ२.८-मं-मु ॥ ७१६. १० [७] कर्मण्यप्—ग१.२-त४.५ । कर्मण्यप्—
त३.६.७.८-भ२.८-मं-मु ॥

[१०. १३४] ७९६. २५ [१] आप्रासि—त१.२.३.६.७.८-भ । आप्रथयसि—
त४.५-मं-मु ॥ २८ जनित्री साधु जनयित्री—ग१.२-त१.२.३.६.७.८-भ । जनित्री जनयित्री
—मु । जनित्री—त४.५-मं ॥ ७९८. ३ [४] अन्नानि धनानि वा—ग१.२ । अन्नानि वा—त-
भ-मं-मु ॥ १४ [५] वियुत्य—ग२ । वियता—त-भ-मं-मु । ' वियता ' इति व्याख्यानं न समी-
चीनं, किंत्वभ्युहोऽनावश्यक इति मंसमुल्लरमतम् ॥

[१०. १३५] ८००. ५ [२] दोषान्यावि°—ग१.२ । दोषान्यावि°—त१.२.३.६.७.
८-भ१.२.४.८; दोषान्यावि°—भ७ । दूषणान्यावि°—मं-मु ॥ १९ [३] पुण्यपापात्मकं—ग१.२
—त१.३.६.७.८-भ-मु । पुण्यं पुण्यकामत्मकं—त४.५ । पुण्यापुण्यात्मकं—मं ॥ ८०१. १५ [५]
सार्वात्म्य°—ग१.२-भ१-मु । सर्वात्म°—त१.२.३.६.७.८ । सर्वात्म्य°—त४.५-भ२.४.८-मं ॥
१८ निर्वर्तयति—*मं-मु । निर्वर्तयते—ग१.२ । निर्वर्तयति—त-भ ॥ --निर्वर्तयितुं—*मं-मु ।
निर्वर्तयतु°—ग१.२; *निर्वर्तयितु°—त-भ ॥ निर्वर्त्यस्या°—ग१.२-*मं-मु । निर्वर्त्यस्या°—त-भ२.
४.८; विवर्त्यस्या°—भ७ ॥ १९ सार्वात्म्या°—ग१.२-त-भ-मु । सर्वात्म्या°—मं ॥

[१०. १३६] ८०४. २५ [७] आलोडयति—*मं-मु । आलोकयति—त१.३.७;
श्रोलोकयति—त२; आलोकयति—त४; आलोकयति—त५; श्रोलोकयति—त६; आलोकयति—भ ॥

[१०. १३७] ८०६. ११ [५] विश्वा विश्वानि—ग१.२-त४-भ२-मु । विश्वानि—त
३.६.७.८-भ१.४.७.८-मं ॥

[१०. १३८.] ८०७. २३. [२] श्रद्धयः अगमयः—ग१.२-त४.५-भ२ । श्रद्धयः—
त१.२.३.६.७.८-भ१.४.७.८-मं-मु ॥ ८०९. २. [५] अप्रहृतसेनः—ग१.२-*मं-मु ।
प्रहृतसेनः—त१.२.३.६.७.८-भ१; *अहृतसेनः—त४.५; प्रहृतसेनः—भ१.२.४.८ ॥ २३. [६]
स्तोतव्यानीत्यर्थः—ग१.२-त१.२.३.५.६.७.८-भ-मु । आप्रातव्यानीत्यर्थः—त५-मं ॥

[१०. १३९.] ८१०. २७. [१] इत्यकारलोपे—त४-भ७ । इत्यकारलोपे—ग१;
इत्यर्थः कारलोपे—ग२ । इत्याकारलोपे—त१.२.३.५.६.७.८-भ१.२.४.८-मं-मु ॥ ८१२. २.
[६] प्रवहणे निमित्तभूते—त१.२.३.७-भ२.८-मु । निमित्तभूते—भ१.४.७-प्रवहणनिमित्तभूते—
मं ॥ ७. [६] लेख्याडागमः—त१.२.३.६.७ । लेख्याडागमः—त४.५.८-भ-मं-मु ॥

[१०. १४०.] ८१२. २०. [१] वसु धनं—१-मु । वसुधनं (?)—मं ॥ ८१३. ७.
[३] हितः—त२.३.७-भ । कर्मभिर्हितः—मं-मु ॥ १०. इत्यस्य—१-मं-मु । ' इत्यत्र ' इति
समीचीनमिति मंसमुल्लरमहाशयाः ॥

[१०. १४२.] ८१६. २२. [२] प्रादुर्भवनं । प्रादुर्भावं—मं-मु ॥ ८१८. ८.
[६] आक्रम्य—त१.२.३.६.७-भ१.२.४-मु । अक्रम्य—त८ । अभिक्रम्य—मं ॥ १२. अन्वा
कर्तव्यः—*मं-मु । लिखितपुस्तकेष्वशुद्धम् ॥

[१०. १४३.] ८१९. २४. [१] ऊर्—त४-मु । ऊर्—त८-भ२.७.८-मै । त्यूद—
त२.३ ॥ ८२१. १६. [५] पुनर्युवामकुरुतम्—त२-भ१.४ । पुनर्युवानं कुरुतं—त४.५-भ७-
मै-मु ॥ १७. अडभावश्च । लुङि वा मन्त्रे घस इति च्छेर्लुक्—भ२ । अडभावश्च लुङि मन्त्रे
घसेति च्छेर्लुक्—त१.२.३.६.७.८-भ१.४.७.८. । अडभावश्च—मै-मु ॥

[१०. १४४.] ८२२. २३. [२] यजमानं च—त-भ-मु । यजमानं—मै ॥ ८२३.
१९. [५] जागार जजागार—त१.२.३.६.७.८-भ-मु । जजागार—त४ । जागार—त५-मै ॥
८२४. १. [६] यद्वा अस्मदस्मत्तः.....°त्यन्वयः—*मै-मु । लिखितपुस्तकेष्वशुद्धम् ॥

[१०. १४५.] ८२४. ४. अत एतत्सूक्त°—त१.२.३.७-भ२.७.८-मु । एत एव
सूक्त°—भ१ । अत एव सूक्त°—भ४-मै ॥ १०. °रभिभन्त्रणम्—*मै-मु । °रभिभन्त्रेण—त-भ१.२.८;
°भिभन्त्रेण—भ४ ॥ ८२५. ५. [४] नो न खलु—भ२.८ । नो खलु—त-भ१.४.७-मै-मु ॥
७. गमयामसि गमयामः—त१.४-भ२ । गमसि गयामः—त२.३.६.७.८-भ१.४.७; गमयामसि
गमयाम—त५; गमयामसि गयामः—त७ । गमयामसि—मै-मु ॥ १४. [५] अभिभवाव—त४.
५-भ२ । अभिभवेम—भ७ । अभिभवाम—त३.६.७.८-भ८-मै-मु ॥

[१०. १४६.] ८२६. १६. [२] वृषारवोक्तस्य शब्दस्य—भ१.२.४ । वृषारवेकेस्य
शब्दस्य—त१.२.३.६.८; वृषारकोक्तस्य शब्दस्य—त४; वृषारकेस्य शब्दस्य—त७; वृषारवे स्वशब्दस्य—
भ७ । वृषारवाय स्वशब्दस्य—मै-मु । स्वीकृतपाठो यद्यपि मैक्समुल्लरमहाशयैः नोपलब्धस्तथापि तैः
संभावितः ॥ चीचीशब्दकरणेन—भ२ । °करणे—त१.२.३.७-भ१.४.७.८-मु । °कारेण—*मै ।
स्वीकृतपाठो मैक्समुल्लरमहाशयैः नोपलब्धः ॥ १७. आघाटिभिरिव । आघाटयो घाटलिकाः—
*मै-मु । आघाटिभिरिव आघाटया घाटलिकाः—त१.२.३.६.७.८; आघाटिभिरिव आघाट आघा-
टमिकाः—त४; आघाटिभिर्मरतक आघाट आघाटलिकाः—त५; आघाटिभिरिव आघाटय आघाट-
लिकाः—ग१.२-भ२ ॥ २८. [३] अपेक्षितं—ग१.२-त४.५-भ१.२.४.८ । अर्था क्षतं—
त१.२.३.६.७.८; अरण्ये कृतं—भ५ । अरण्ये क्षत्रं—मु । अरण्ये क्षतं—मै ॥ ८२७. ५. [४]
पश्चिमृगादिशब्दं—ग२ । पश्चिमृगादि—त४.५ । पश्चिमृगादिक् शब्दं—त३.६.७.८-भ२.८-मै-मु ।
तै. ब्रा. २.५.५.७ भाष्यं समीचीनतरमिति मैक्समुल्लरमहाशयैरुक्तम् ॥

[१०. १४७.] ८२८. २५. [३] पुरुहूत बहुभिराहूत—ग१.२-त४.५ । पुरुहूत-
त३.६.७.८-भ२.८-मै-मु ॥ सूरिषु स्तोत्रेषु—ग१.२-त४.५-भ२ । सूरिषु—त१.२.३.६.७.८-
भ२-मै-मु ॥ २६. अभिकामयस्व वा—त-भ । आभेकामयस्व—मै-मु ॥

[१०. १४८] ८२९. २४. [१] बहुबल बहुधन वा—ग१.२ । बहुबलधन वा—त३.
६-भ२.५; बहुलधन वा—त४.५; बहुलं धन पा—भ१.४.८; बहुलधन—भ७ । बहुलधन—मै-मु ॥
२६. यस्य—ग१.२-त१.२.३.६.७.८-भ२.८ । यद्वा यस्य—त४.५-मै-मु ॥ ८३०. ६. [२]
विशः प्रजाः—ग१.२-भ२-मै । विशः जातः—त१.२.३.६.७.८-भ१.४.८-मु । विशः प्रभाः—
त४.५; विशज जातः—भ७ ॥ १६. [३] सर्वज्ञ भवेम । भवेम—मै-मु ॥

[१०. १४९] ८३१. १३. अर्चत आर्षं—*मै-मु । अर्चतस्यार्षं—ग१.२-त७-भ१.२.
८; अर्षतस्यार्षं—त१.२.३.८-भ४; अर्चतस्यार्षं—त४.५ ॥ २६. [१] शिक्षकः सादी—ग१.२-

भ२ । शिष्यकः साक्षी-त१.२.३.६.७.८-भ१.४.५.८ । शिष्यकः-मै-मु ॥ ८३२. ८. [२]
ऊर्ध्वमवस्थितं-ग१.२-त-भ१.२.४ । ऊर्ध्वमिव स्थितं-भ८ । ऊर्ध्वमेव स्थितं-भ७-मै-मु ॥
९. अस्तेर्लङि-त-भ । अस्तेर्लङि-मै-मु ॥ २९. [४] योद्धा-ग१.२ । बा-त१.२.३.६.७.
८-भ । च-त४.५-मै-मु ॥

[१०. १५०] ८३४. २१. [४] विशेषणसापेक्षस्यापि धनशब्दस्य-मै-मु ।
लिखितपुस्तकेष्वशुद्धम् ॥ २२. धनसातये-त-भ । धनस्य सातये-मै-मु ॥

[१०. १५२] ८३६. २३. भरद्वाजपुत्रस्य शासनाम्न-ग१.२-त४.५ । शासनाम्न-
त३.६.७.८-भ२.८-मै-मु ॥ २१. [१] एतत्संज्ञोऽहं-ग१.२-त४.५-भ२ । तत्संज्ञोऽहं-त३.
६.७.८-भ२.८-मै-मु ॥ २२. भवासि-ग१.२-त४.५-भ२ । भवसीति-त३.६.७.८-भ८-मै-मु ॥

[१०. १५३] ८३८. २१. [३] आवरकापनोदनेन-ग१.२-त४-भ२ । आकारकां-
त१.२.३.६.७.८-भ । आवारकां-मै-मु ॥ ८३९. १. [५] अभिभूरसि-ग२-त४-भ२ ।
असि-त१.२.३.६.७.८-भ१.४.७.८ । अभिभूः-मै-मु ॥

[१०. १५४] ८३९. १७. [१] यदाथर्वणाङ्गिरसो-मै-मु । यदथर्वाङ्गिरसो-ग१.२.;
यदथर्वणाङ्गिरसो-त१.२.३.६.७.८-भ१.२.४.; यदथर्वाङ्गिरसो-भ७.; यद-र्वणाङ्गिरसो-भ८ ॥
यद्यङ्गुषि घृतस्य कुल्या, यदाथर्वणाङ्गिरसो मधोः कुल्या । तैत्तिरीयारण्यके 'कूल्या' इति
दीर्घम् ॥ १८. अपि-ग२-त४-भ२ । प्रत्यपि-त३.६.७.८-भ८-मै-मु ॥

[१०. १५५.] ८४०. २८. [१] विकृताङ्गि-मै-मु । विकृताङ्गे (?) -मै ॥ ८४१.
१०. [२] अराय्यम् अदात्रीं दानं-भ । अराय्यं अदानं-त१.२.३.६.८.; अराय्यं अदात्रीं
राज्यं-त४.५ । अराय्यं दानं-त७-मै-मु ॥ ८४२. २. [४] तवादेशः-ग१.२-भ२ । तन्वा-
देशः-त१.२.३.६.७.८-भ१.७.८.; तनादेशः-त४.५.; दद्यादेशः-भ४ । तनवादेशः-मै-मु ॥ ९.
[५] पर्यनेषत् पर्यनयन्-ग१.२-मै । पर्यनेषत् पर्यनयत्-त१.२.३.६.; पर्यनेषत् पर्यनयत्-
त४.५-भ१.४.७-मु.; पर्यनेषत् पर्यनयत्-त८-भ८.; पर्यनेषत् पर्यनयन्-त७-भ२ ॥

[१०. १५६.] ८४३. ३. [३] अश्वेन्द्रोपेतं-मै-मु । अश्वोपेतं-मै ॥ ४. अङ्घ्रि-
ग१.२-त१.२.३.६.७.८-भ२-मै-मु । अङ्घ्रि-त४.५-भ७.; *अङ्घ्रि-भ१.८.; अङ्घ्रि-भ४ ॥
११. [४] उपर्यवस्थितवानसि-ग१.२ । उपर्यवस्थितवानसि-त-भ-मै-मु । ऋ. सं. ८.
८९. ७ ब्रह्म्यम् ॥

[१०. १५७] ८४३. २१. इमां नु कं-त१.२.३.६.७-भ२-अनु । इमा नु-त८-भ
१.४-मै-मु ॥

[१०. १५८] ८४५. ११ [३] विदधातु-ग१.२-त७ । विधातु-त१.२.३.४.५-
भ । दधातु-मै-मु ॥ १६ [४] प्रकाशकं तदनुग्राहकं-ग१.२-त४.५-भ२.८-मु । प्रकाशकं-त१.२.
६.८.; प्रकाशं तदनुग्राहकं-भ१.४.; प्रकाशे तदनुग्राहकं-भ७ । प्रकाशकं तदानुग्राहकं-मै ॥

[१०. १५०] ८४५. १२ [५] अश्वानात्मन इच्छन्तः-त४.५-भ२ । अश्वान
इच्छन्तः-त१.२.३.६.७.८-भ८ । अश्वानिच्छन्तः-भ१.४-मै-मु ॥

[१०. १६१] ८५०. २१ [३] सहस्राक्षेण । सहस्रमिति—त१.२.३.७-भ१.२.४.८-मु । सहस्रमिति--भ७-मै ॥

[१०. १६३] ८५३. १० [१] उद्धारयामि—*मै । उद्धारयामि--त१.२.३.६.७.८-भ-मु । उद्धारयामि--त४.५ ॥ १२. छुबुकाच्चुबुकात्—भ२.८-*मै-मु । छुबुकात् चुबुकात्--त१.२.३.४.५.७.८; छुबुकात्--त६; छुबुकात्--भ१; छुकात्--भ४; छुबुकात्--भ७ ॥ १७ उद्धारयामि—*मै । उद्धारयामि--त४.५; उद्धारयामि--त१.२.३.६.७.८-भ१.२.७.८-मु ॥ ८५४. १६ [४] जघनाभ्यां—त१.२.३.६.७.८-भ१.२.४.७ । जघनाभ्यां--भ८-मै-मु ॥

[१०. १६४] ८५६. ४ [४] अभितो द्रोहकं—त१.२.६.७.८-भ१.२.४.७ । अभिट्रोहकं--त४.५; अभितो द्राह अभितो द्रोहकं--त३ । अभितो द्रोहं--मै-मु ॥

[१०. १६५] ८५६. ११ प्रायश्चित्तं—ग१.२-त१.२.३.६.७-*मै । प्रायश्चित्तं--त४.५; प्रायश्चित्तं मद--भ१.४; प्रायश्चित्तं महद--भ५ । प्रायश्चित्तमिदं--मु-अनु ॥ ८५७. ५ [२] इषितो गतः—ग१.२-त४.५-भ२ । इषितः--त१.२.३.६.७.८-भ१.४.७.८-मै-मु ॥ ८५८. ७ [५] विश्वानि सर्वाणि—ग१.२-त४.५-भ२ । सर्वाणि विश्वानि--त१.३.६.७.८-भ८ । सर्वाणि--मै-मु ॥

[१०. १६६] ८५८. १३. प्रयाणसमये - - - जपेत्--मै । प्रयाणसमये निर्गमनावं जपेत्--त१; प्रयाणसमये निर्गमनाद्यं जपेत्--त२.३.६.८-भ१.४; प्रयाणसमये निर्गमनार्थं जपेत्--त७; प्रयाणसमये निर्गच्छमानाद्यं जपेत्--भ२; प्रयाणसमये निर्गमनाद्भवं जपेत्--भ५; प्रयाणसमये निर्गमनात्वं जपेत्--भ८; प्रयाणसमये निर्गच्छतार्थं जपेत्--ग१; प्रयाणसमये निर्गच्छन्मार्गे जपेत्--त४.५ । प्रयाणसमये निर्गमनार्थमेतज्जपेत्--मु । 'प्रयाणसमये गृहमाभिगच्छजेतज्जपेत्' इति मंसमुल्लरमहाशयाः संभावयन्ति । 'प्रयाणसमये' इति वचनात् लिखितपुस्तकपाठेभ्यश्चानुमातुं शक्यं यद्वाच्यकारैरेतत्सूक्तमन्यथा विनियुक्तम् ॥ ८५९. ९. [३] उभे आर्त्नीहव—ग१.२-त४.५-भ२ । आर्त्नी हव--त३.६.७.८-भ८-मै-मु ॥ २८ [५] वृष्टाज्जलान्—त१.२.३.६.७-भ । वृष्टाज्जलात्--त८; निष्कृष्टाज्जलात्--त४.५ । वृष्टिजलात्--मै-मु ॥

[१०. १६७] ८६०. १३ [१] न केवलं—त-भ-मु । नः केवलं (?)--मै ॥ १९. [२] स्वर्जितम् उक्तं—त-भ-मु । उक्तं--मै ॥ २२ देशे—त-भ-मु । यज्ञे--मै ॥

[१०. १६८] ८६१. ३१ [२] स्वयुक्—*मै । स्वयुक्--मु । 'स्वयुक्' इति संहितापाठः ॥ ८६२. ११ [३] सत्यवान् यज्ञवाचा—भ२ । सत्यवान्वा--त१.२.३.६.७.८-भ१.४.५.८ । सत्यवान्--मै-मु ॥ २० [४] शनैर्गच्छति—त१.२.३.६.७.८-भ-मु । शनैर्गतिः--त४.५-मै ॥

[१०. १६९] ८६३. ३ [१] प्रीणयित्रीः—त६-भ२.७ । प्राणयित्रीः--त३.४.५.७.८-भ८-मै-मु । ऋ. सं. १०. ३०. १४; १. ८०. ४ द्रष्टव्यम् ॥ १५ [३] या देवेष्विति द्वाभ्यां—त-भ-मु । द्वाभ्यां--मै ॥

[१०. १७०] ८६५. १२ [४] रोचनं रोचमानं स्थानम्—भ२ । रोचमास्थानं--त१; रोचनमास्थानं--त२.३.६.७.८; रोचमानं स्थानं--भ१.४.८ । रोचनं स्थानं--त४.५-भ७-मै । रोचनं--मु ॥

[१०. १७१] ८६६. ८ [४] सायंसमये—ग१.२-त४.५ । समये—त१.२.६.८-भ १.४; अस्तमये—भ७ । अस्तसमये—मै-मु ॥ प्रातःकाले—ग१.२-त४.५ । काले—त१.२.६.८-भ १.४ । उदयकाले—भ७-मै-मु ॥

[१०. १७२] ८६६. १५ सूत्रितम् आ याहि वनसा सहेति नव समाम्नाता इति । आ याहि वनसा सहेति नव (वन-त१; नव-त७) समाम्नाता (समाम्ना-त२.६-मु) (इति-त७)—त१.२.६.७-मु । सूत्रितं इमां नु कं भुवना सीषधामा याहि वनसा सहेति—ग१.२ । त३-भ १.२.४-पुस्तकेष्ववकाश उत्तुष्टः । सूत्रितं—त४.५-मै ॥ १८ [१] धनेन वा—ग१.२-धनेन-त-भ-मै-मु ॥

[१०. १७३] ८६७. १८. [१] त्वा त्वां—ग१.२-त४-भ । त्वा--त१.२.५.६.७ । त्वां--त३.८-मै-मु ॥

[१०. १७४] ८६९. १७-२१ [२] हे राजन् ... °वात्रापि संबोध्यः—त१.२.३.६.७-मु । (शपत्नान्-त१.२.३.६; 'या' इत्यस्य स्थाने यात्र्य-त१.२.३.६; 'अपि' नास्ति--त७; पृतना--त७; आत्मानमिच्छंतं--त१.२.३.६.७; ईषेति--त१.२.३.६; 'ईष्यति' नास्ति--त७; 'तिरस्' नास्ति--त७-मु; 'ईष्यान्'--त१.३.६; ईष्यां--त७) । इतर-पुस्तकेषु मै-पुस्तके च द्वितीयमन्त्रभाष्यं नास्ति । मैक्समुल्लरमहाशयैः मु-पुस्तकस्थं भाष्यं स्वकीय-टिप्पण्यमुद्धृतं तस्य प्रामाण्यं चाक्षिप्तम् । परं त्विदं भाष्यं लिखितपुस्तकेषु केषुचिदुपलब्धं, न कपोल-कल्पितमिति व्यक्तमेव । मै-संपादितलिखितपुस्तकसंग्रहापेक्षया मु-पुस्तक-संपादकैरस्माभिश्च संपादितः पुस्तकसंग्रहः समृद्धतर इत्यप्येतेन स्पष्टं भवति ॥ १८. [३] अससि—त१.२.३.७-भ२-मु । इति ससि--भ८ । असि--भ१-४.७-मै ॥

[१०. १७५] ८७१. ८. [४] सुवतु—मै-मु । प्रस्वतु--ग१.२; प्रभुवतु--त१.२.३.६.७.८; प्रसवतु--त४.५; प्रसुवतु--भ ॥

[१०. १७६] ८७२. १८. [४] देवादेव°—त१.२.३.६.७.८-भ१.२-मु । देवदेव°—त४.५; देववादेव°--भ४; अमरणदेवतादेव°--भ७ । देव°--भ८-मै ॥ मनुष्यात् मनुष्य°—त-भ १.२.४.८ । मनुष्य°--भ७-मै-मु ॥

[१०. १७७] ८७३. ३. [१] हृदा हृत्स्थेन । तात्स्थ्यात्ताच्छब्दम्—*मै-मु ॥ लिखितपुस्तकेष्ववकाशः पाठाः । मैक्समुल्लरमहाशयानामभ्यूहो युक्त एव^१ ॥

[१०. १७८] ८७४. २४. [१] ताक्ष्यं...गर्गादिः—*मै-मु । अत्रापि लिखित-पुस्तकपाठानामवदत्त्वान्मै-अभ्यूहो युक्तः^२ ॥ ग१.२-पुस्तकद्वयमत्र समाप्तम् ॥ ८७५. ६. इप्रत्ययः—*मै-मु । इप्रत्ययः--त१.२.३.६.७.८-भ; इडप्रत्ययः--त४.५ ॥

[१०. १७९] ८७६. १ शिबिर्नाम—त४.५.६.७-भ-मु । शिबि°--त१.२.३.८-मै ॥ २. रोहिदशपुत्रो । रुचदशपुत्री इति अनुक्रमणीभाष्यपाठः ॥ ३. शिबि°—त१.२.३.५.६--भ-मु-अनु । शिबि°--त४.७.८-मै ॥ ४. दधिघर्मे—त४.५.७-भ२-मै । दधिघर्म्ये--त१.३.६.८-भ८-मु ॥

[१०. १८०] ८७७. १४ हविःपुं । हविषु-त४.५ । हविषि-त३.६.७.८-भ२.८-मं-
मु ॥ २५ [१] रेखाब्दाच्च—त१.२.३.६.७.८-भ । रेखाब्दाच्च-त४.५-मं-मु । ऋ.सं. १.१८.
२; ७९.५; ९२.१४; ९५.११; ११६.१८ द्रष्टव्यम् ॥

[१०. १८२] ८७९. २४ [१] क्षिपत् क्षिपतु—त४.५-भ१.२.४ । क्षिपतु-त१.२.
३.८-भ८-मु; क्षिपंतु-त६ । क्षिपंत-त७-भ७-मं ॥

[१०. १८३] ८८०. ११ ऋचः—*मं-मु । अंत्याः ऋचः--त१.२.३.६.७.८-भ१.२.
४.८; इत्याचरु-त४.५; अचः—भ७ ॥ ८८१. १२ [३] सर्वजननहेतुः—भ७ । सर्वजन-
हेतुः--त३.४.५.६.७.८-भ२.८-मं-मु ॥

[१०. १८४] ८८१. १३ गर्भाणां कर्ता—त४.५-भ७ । गर्भाणां--त३.६.७.८-भ२.
८-मं-मु । २३ [१] विसृजत्वित्यर्थः—त१.२.३.६.७.८-भ२.४.८-मु । सृजत्वि०--त४.५-मं ॥
२४. स्नावपातापप्रसवा—त३-भ१.४.८-मं । स्नावपाताप०--त१.२.६.८; स्नावपातापप्रसवा--त४.
५.७; स्नावपाताय०--भ२; सावपातप्रसवा--भ७ । गर्भपातापप्रसवा--मु ॥

[१०. १८५] ८८२. १३ [१] त्रीणामित्यपि छन्दसि दृश्यते । ' छन्दसीष्यते '
इति काशिकावचनम् ॥

[१०. १८७] ८८३. २६ [२] धन्वान्तरिक्षम् । धन्वन्यन्तरिक्षे—भ२ । धन्वात-
रिक्ष धन्वंतरिक्षे--त१.२.३.६.८; यद्वांतरिक्षं न्वनांतरिक्षे--त४.५; धन्वांतरिक्षं धन्वंतरिक्षे--त७;
धन्वन्यंतरिक्षे--भ१.७; धन्वान्यंतरिक्षे--भ४; धन्वांतरिक्षे--भ८ । धन्वान्तरिक्षं--मु । धन्वांतरिक्षं
धन्वांतरिक्षं--मं ॥ २७. प्रकाशते—भ७ । प्रकाशयते--मं-मु इतरेषु च ॥ ८८४. १ [४] अभि
अभिमुखं—भ । अभिमुखं--त३-मं-मु ॥

[१०. १८९] ८८५. २९ [३] स्तुतिरूपा—त३-भ । श्रुतिरूपा (?)--मं-मु ॥ ३२ [३]
सूर्यं सेवत इत्यर्थः—भ२.४.८ । स्तूयते सूर्यं सेवते इत्यर्थः--त१.२.३.६.८; सेवत इत्यर्थः--त४.५;
स्तूयते सूर्यं सेवत इत्यर्थः--त७ । स्तूयते सूर्यः सर्वत इत्यर्थः--*मं-मु । सर्वत इत्यनर्थकोऽप्युहः ॥

[१०. १९०] ८८६. ४ °त्वात्तादृग्रूप—*मं-मु । °त्वाद्ग्रूप--त१.२.३.६.७.८-भ२.
४.८; °त्वाद्ग्रूप०--त४; °त्वाकन्यादृग्रूप०--त५.॥ १४ [१] °रूपादुपादानभूतात्—मु । °रूपा-
दानभूतात्--त१.२.३.६.७.८-भ४.८; °भूतात्--त४; °नूनात्--त५ । °रूपापादानभूतात्--*मं ॥
२४ [२] भूतजातानि—त१.३.६.७-मु । भूतानि--त४.५.८-भ३-मं ॥ ८८७. ३ [३] कल्पे
—भ२ । काले--भ७-मं-मु ॥

[१०. १९१] ८८८. १६ [४] समाना समानानि—त१.२.३.७-भ२ । समानानि
--भ१.४.७.८-मं-मु ॥

पृष्ठे	पङ्क्तौ	अशुद्धम्	शुद्धम्
10	19	Mss.	Ms.
३३	११	महोदयैः ।	महोदयैः
५०	९	°द्रक्षितं	°द्रक्षितं
६०	२३	बार्ध्वाशिते	बार्ध्वाशितेन
६८	३२	स्तोतुन्	स्तोतुन्

प्रथमद्वितीयतृतीयभागसंबन्धिपाठभेदादिविषयकविचारस्य

परिशिष्टम्

प्रथमो भागः

१. १७. अभ्यर्हितं पूर्वम्—(पा. सू. २.२.३४.४)॥

२. २. तदेतद्वचाभ्युक्तम्—(गो. ब्रा. १. १. ९)॥

२. ३. बह्व । 'बह्व' इति पठनीयम् । हैद्राबादनगरस्थलिखितपुस्तके ($\frac{३९}{१}$ क्रमाङ्कयुते)
तथोपलभ्यते ॥

२. २४. वृत्रं शत्रुं हन्तुं शक्नोत्याभिर्ऋग्भिरित्येषा व्युत्पत्तिः कस्मिंश्चिद्ब्राह्मणे
विज्ञायते । शा. ब्रा. २३.२ द्रष्टव्यम् ।

२. २६. प्रणयनादि° । 'अप्रणयनादि°' इति हैद्राबादपुस्तकानुसारेण पठनीयम् ॥

३६. १० [१. १. २] तनन्प्रत्ययः । 'तनप्रत्ययः' इति भाष्यम् ॥

३८. ८ [१. १. ६] शाट्यायनब्राह्मणपाठेन साम्यमादधानो जैमिनीयब्राह्मणपाठो
बटकृष्णघोषमहोदयैः प्रकाशितः^१ ॥

२१३. १९ [१. २९. ७] सहस्रेषु इति पदम् । सहस्रेषु इत्यशुद्धम् ॥

३६१. २० [१. ५१. १३] जैमिनीयब्राह्मणेऽपि शाट्यायनब्राह्मणसमानः पाठः^२ ॥

३६२. ९ [१. ५१. १४] शाट्यायनब्राह्मणसदृशो जैमिनीयब्राह्मणपाठः (३. १५)
बटकृष्णघोषमहोदयानां पुस्तके^३ द्रष्टव्यः ॥

४२४. ८ [१. ६२. ३] 'अन्नादिर्नी ते' एतस्मादारभ्य 'स इन्द्रोऽलभतेति' एता-
वत्यर्थन्तं शाट्यायनकवचनम् । जैमिनीयब्राह्मणे 'अन्नादिर्नीमरे ते सरमे प्रजां करोमि या नो गा
अन्वविद इति' इयानेवांशः । शाट्यायनकजैमिनीयवचनानुसारेण गवामन्वेषणानन्तरं सरमायाः
प्रजाया अन्नं प्रदातुमिन्द्रः प्रतिज्ञातवान् । सायणभाष्ये तु साररूपेणोद्धृतायां कथायां सरमा गवामन्वे-
षणात्पूर्वमेव प्रजायाः अन्नप्रदानार्थमिन्द्रेण सह समयं चक्र इति लिखितम्^४ ॥

४४०. २७ [१. ६४. ८] पृषत्यः श्वेतविन्द्वक्किता मृग्य इत्यैतिहासिकाः (१) ॥

४५९. २० [१. ६९. ४] प्वादीनां...ह्रस्वत्वम् । दुष्टेयं व्याकरणप्रक्रिया । 'मीनाते-
र्निगमे' इति सूत्रेण ह्रस्वत्वम् ॥

४६९. १७ [१. ७१. १.०] प्वादीनां...ह्रस्वत्वम् । प्राग्वत् 'मीनातेर्निगमे' इति
सूत्रेण ह्रस्वत्वम् ॥

५२३. ३ [१. ८४. १३] सायणाचार्यैः साररूपेणोद्धृतः शाट्यायनपाठो वेङ्कटमाधव-
भाष्ये साक्षादुपलभ्यत इति प्रायस्तत्समानेन जैमिनीयब्राह्मणपाठेनानुमातुं शक्यम्^५ । वेङ्कटमाधवभाष्य-
गतः चतुर्दशमन्त्रस्थः पाठोऽत्र दीयते—

1. Collection of the Fragments of Lost Brāhmaṇas, Batakriṣṇa Ghosh, Calcutta 1935, p. 1

2. Ibid. p. 6. 3. Ibid. pp. 7-12. 4. Ibid. p. 13. 5. Ibid. pp. 13-18.

‘ दध्यद् ह वा आथर्वणस्तेजस्वी ब्रह्मवर्चस्यास । तं ह स्म यावन्तोऽसुराः परापश्यन्ति ते ह स्म तदैव विशीर्षाणः शेरते । स ह स्वर्गं लोकमुच्चक्राम । स हेन्द्रोऽसुरैरभिवाढ उवाच क नु स दध्यद्भुभवदिति । तस्मै होचुः स्वर्गं वै भगवः स लोकमुदक्रामदिति । स होवाच न ह्यस्येह किञ्चित् परिशिष्टमस्तीति । तस्मै होचुरासीदेतदाश्वं शीर्षं येनाश्विभ्यां देववेदं प्राब्रवीत् । तप्तु न विद्य यत्राभवदिति । तद्वा अन्विच्छतेति । तद्धान्वैविषुः । इच्छन्नश्वस्येत्यादिकमुक्त्वाह । शर्यणावद्ध नाम कुरुक्षेत्रस्य जघनार्थं सरः स्कन्दते । तदनुविद्याजहुः तदस्मै प्रायच्छन् । तद्ध स्मासुराणां प्रकाशेऽधारयन् तद्ध स्म यावन्तोऽसुराः परापश्यन्ति ते ह स्म तदैव विशीर्षाणः शेरते । स ह तैरेवास्थिभिर्नैव नवतीर्जघानासुराणामिति ’ ॥

५३६. ७ [१. ८६. ४] मरुतो देवाः सोमस्य मत्सन् । (निविदध्यायः, खिल. ५. ५. ९) ॥

५४२. १७ [१. ८८. १] तथा चाहुः—सर्वा स्त्री मध्यमस्थाना पुमान्वायुश्च सर्वगः । गणाश्च सर्वे मरुत इति वृद्धानुशासनम् ॥ क एते वृद्धाः ?

५४२. १८ पौराणिकास्त्वाचक्षते—मारीचात्कश्यपात्सप्तगणात्मंका एकोनपञ्चाशत्संख्याका मरुतो जज्ञिरे इति । ब्रह्मपु. १२४. ७१, १०३ द्रष्टव्यम् ॥

६२७. २१ [१. १०२. ६] तथा च शाठ्यायनकं—सिम इति, वै श्रेष्ठमाचक्षते । तृतीयभागे ५४७. १४ [८. ४. १] टिप्पणी द्रष्टव्या ॥

६४०. ६ [१. १०५] अत्र सायणभाष्ये शाठ्यायनब्राह्मणगता त्रितस्य कथा साररूपेणोद्धतास्ति । वेङ्कटमाधवभाष्ये स्वयं शाठ्यायनपाठ उद्धृतोऽस्ति । स यथा—

‘ आप्त्यान् सातं नयतोऽरण्ये पिपासाविन्दत् । ते धन्वन् कूपमविन्दन् । तत्र द्वितोऽवरोदुमकामयत नैकतस्त्रितोऽवारोहत् । तौ यदापिब्रतामनृत्यतामध हैनं तदेव रथचक्रेणापिधाय गोभिः प्रैताम् । सोऽकामयतोदित ह्यां गातुं नाथं विन्देयेति ’ । जैमिनीयब्राह्मणपाठः प्राय एतत्समान एव ।

६४५. १४ [१. १०५. १०] शाठ्यायनपाठेन सादृश्यमादधानो जैमिनीयब्राह्मणपाठोऽधो दीयते—‘ अथो ह्येषामेतान्येव पञ्च ज्योतींषि यान्येषु लोकेषु दीप्यन्तेऽग्निः पृथिव्या वायुरन्तरिक्षादित्यो दिवि, चन्द्रमा तक्षत्रेषु विद्युदप्सु ’ ॥

७१९. २७ [१. ११६. १२] इयं दधीच आथर्वणस्य कथा भाष्यकारैः शाठ्यायनकवाजसनेयकाभ्यामुद्धृता ॥ अस्मिन् विषये श. ब्रा. १४. १. १. १८-२४ द्रष्टव्यम् । वेङ्कटमाधवाचार्यैरपि स्वकीय ऋग्भाष्य इयं कथा तस्मिमेवोद्धृता । वेङ्कटमाधवभाष्यगतः शाठ्यायनकपाठः जैमिनीयब्राह्मणपाठाद्भिन्नः । वेङ्कटमाधवभाष्ये (ऋ. सं. १. ११६. १२) द्रष्टव्यम् ॥

७२४. ५ [१. ११६. १८] रयिशब्दाच्च । ‘ रेशब्दश्च ’ इति भाष्यम् । ऋ. सं. १. १८. २; ७९. ५; ९२. १४; ९५. ११; १०. १८०. १ द्रष्टव्यम् ॥

७७६. १६ [१. १२२. १४] ‘ मणिग्रीवम् ’ इति पदं स्वरुदितमिति वेङ्कटमाधवाचार्यैः स्वकीय ऋग्वेदभाष्ये लिखितम् ॥

८१८. २६ [१. १२९. ४] 'पृत्सु' इति संहिता ॥

१११३. २५ [१. १९१. १२] 'पुष्पम्' इति संहिता । 'पुष्पम्' इति भाष्यकारः ॥

द्वितीयो भागः

१. १० [२. १] त्वमग्न इति... ..आङ्गिरस उच्यते । इति ऋष्यनुक्रमणे शौनकस्य वचनम् ॥

१८. ८ [२. ३. १०] अग्निर्वै देवानां शमिता इति ध्रुतेर्मूलमन्वेषणीयम् ॥

२८. १८ [२. ७. ६] द्वेभ्यः ' इति शुद्धम् । एवमेव भाष्येऽपि ॥

४५. ८ [२. १२] तान्दृष्ट्वा निर्जगामेन्द्रो यज्ञाद्गृत्समदाकृतिः । अस्य मूलं नोपलब्धम् ॥

४७. १९ [२. १२. ५] मीङ् हिंसायाम् । 'मीङ्' इति भाष्यम् ॥

१०२. १६ [२. २४. १२] मीङ् हिंसायाम् । पूर्ववत् 'मीङ्' इति शुद्धम् ॥

११५. २७ [२. २८] इदमेकादशचै...चेति शुश्रुम । अस्य मूलमन्वेषणीयम् ॥

१२९. २ [२. ३१. ४] छन्दांसि वै प्राः (तै. सं. ५.१.७.२) ॥

१४४. ५ [२. ३४. ८] प्रस्तुतस्तनी । ऋ. सं. १.३८.८ भाष्यं द्रष्टव्यम् ॥

१६२. ११ [२. ३८. १०] छन्दांसि वै प्राः (तै. सं. ५.१.७.२) ॥

१६२. १२ [२. ३८. १०] पशवो वै रयिः (तै. ब्रा. १.४.४.९) ॥

१८८. २० [३. २. ९] प्रजा वा अनूयाजाः इति ध्रुतिः कुत्रत्येति न ज्ञायते ॥

१८८. २२ [३. २. ९] त्रीन् परिधींस्तिस्रः समिधः इति निगमस्य मूलमन्वेषणीयम् ॥

२५०. ९ [३. १५. ४] एष वाव प्रथमो यज्ञो यज्ञानां यज्योतिष्टोमः । ताण्ड्य म. ब्रा. १६. १. २ अत्र 'एष वाव प्रथमो यज्ञानाम्' इति ॥

२५८. १ [३. १७. ३] प्रजामेका रक्षत्यूर्जमेका राष्ट्रमेका रक्षति । अस्याः ध्रुतेर्मूलं नोपलब्धम् ॥

३५५. २५ [३. ३४. १] चैत्रमस्यसे तपोदिन्द्रः इति स्मृतिवचनं कस्यम् ? ऋ. सं. १०. १०७. १ भाष्ये 'चैत्रमासे तयोरिन्द्रः' इति ॥

४२३. १२ [३. ५१. ७] इन्द्रः शार्यातस्य यज्ञे सोमरसानपिबदित्येषोऽर्थः कौपीतके स्पष्टमुक्तः । शाङ्खायनब्राह्मणे न स उपलब्धः ॥

४६४. ३ [३. ५६. ४] मेषादिस्थे सवितरि यो यो मासः प्रपूर्यते चान्द्रः चैत्राद्यः स ज्ञेयः । कस्यमिदम् ? ॥

४६४. १८ [३. ५६. ५] त्रयो वा इमे त्रिवृतो लोकाः (ऐ. आ. १.२.२) ॥

४८६. १२ [३. ६२. ३] पशवो वै रयिः (तै. ब्रा. १.४.४.९) ॥

४८६. १४ [३. ६२. ३] वाचि हि प्राणं जुहुमः प्राणे वा वाचम् । कस्येयं ध्रुतिः ? ॥

५००. १३ [४. १. १६] जानन्त्यो । 'जानत्यो' इति भाष्यम् ॥

५३६. ४ [४. ६. ४] यद्वै देवैर्जोष्यते हविस्तद्विरिमात्रं वर्धते । इयं ध्रुतिरन्वेषणीया ॥

५४६. १९ [४. ९. ५] स हि सप्तदशः कर्मणामुपद्रष्टा भवति इत्युक्तिरापस्तम्बे द्रष्टव्या ॥

६०८. २० [४. २४. ९] अल्पं यः परिगृह्णाति.....वल्गमित्ययम्' एते श्लोकाः संप्रदायविद्विः (?) पठ्यन्ते ॥

६१६. १० [४. २७. १] इयेनभावं.....गर्भे नु सन्निति । अस्य श्लोकस्य मूलस्थानं नोपलब्धम् ॥

६५६. १४ [४. ३८. २] तानग्निरथो भूत्वाभ्यद्रवत् इति कस्मिंश्चिद्ब्राह्मणे समाग्नताम् ॥

६७९. २ [४. ४५. १] इदमन्नमशनं पानं खादश्च इति कुत्र श्रुतम् ? ॥

६७९. ३ [४. ४५. १] माता पिता पुत्रस्तदेव तन्मिथुनम् (तै. सं. ६. ५. ६. ३) ॥

७१५. २ [४. ५८. ३] शाब्दिकास्तु.....(पा. म. १. १. १) ॥

७२४. ५ [५. २. १] जैमिनीयब्राह्मणगतत्रैवृष्णकथाभागोऽधो दीयते—

'बृशो वै जानस्त्र्यरुणस्य त्रैवृष्णस्यैश्वर्यस्य राज्ञः पुरोहित आसाथ ह स्म ततः पुरा राजभ्यः पुरोहिता एव रथान् संगृह्णन्त्यौपद्रष्टृथाय नेदयं पापं करवदिति । तौ हाषावयन्तौ ब्राह्मणकुमारं पथि क्रीळन्तं रथचक्रेण विचिच्छिददुस्तरितो हाषावयन्नभिप्रयुयावा अपैतर आययाम स हाषि न शशाकापयन्तुम् । तं ह तदेव विचिच्छिददुस्तस्मिन्होदाते, त्वं हन्तासि त्वं हन्तासीति.....नेति हेतर उवाचाप वा अहमायांसं स त्वमभिप्रायोषीस्त्वमेव हन्तासीति । तौ वै पृच्छावहा इति । तौ हेक्ष्वाकूनेव प्रभमेयतुस्ते हेक्ष्वाकव ऊनुर्यौ वाव रथं संगृह्णाति स रथस्येशे त्वमेव हन्तासीति बृशमेव पराब्रुवन् । सोऽक्रामयतोदितं इयां गातुं नाथं विन्देय समयं कुमारो जीवेदिति । स एतत्सामापश्यत्तेनैनं समैरयत्.....स क्रुद्धो जनमगच्छदन्तं मा व्यवोचन्निति । तेषां हेक्ष्वाकूणामग्नेर्हरोऽपाक्रामयं सायमोदनमध्यदधुः प्रातः सोऽपश्यत यः प्रातः सायं स ब्राह्मणं वा अनार्यमपाराम तेषां नोऽग्नेर्हरोऽपाक्रमीदेतैनमनुमन्त्रयामहा इति । तमन्वमन्त्रयन्त । स आगच्छयथा राज्ञा ब्राह्मणोऽनुमन्त्र्यमाण आगच्छेदेवम् । स आगत्याकामयत पश्येयमिदमग्नेर्हर् इति । स एतत्सामापश्यत्तदभ्यगायत । तदपश्यत्पिशाची वा इयं त्र्यरुणस्य जाया सैनत्कशिपुनाच्छादयित्वाध्यास्त इति तदभिध्याहरत्' ।

वेङ्कटमाधवस्य ऋग्वेदभाष्येऽपि शाठ्यायनोक्त इतिहासः श्लोकैर्बद्धोद्धतः स द्रष्टव्यः । सायणभाष्यापेक्षया वेङ्कटमाधवभाष्यगतः कथाभागो जैमिनीयब्राह्मणपाठेनाधिकतरं सादृश्यमावहति । वेङ्कटमाधवभाष्ये शाठ्यायनब्राह्मणभागोऽशत उद्धृतोऽस्ति सोऽत्र दीयते—

'स आगच्छयथा राज्ञा ब्राह्मणोऽनुमन्त्र्यमाण आगच्छेदेवम् । स एतत्सामापश्यत्तदभ्यगायत तदपश्यत्पिशाची वा इयं त्र्यरुणस्य जाया सैनत्कशिपुनाच्छादयित्वाध्यास्त इति' १ ॥

८२२. १७ [५. ३४. ४] इन्द्रो यतीन्....प्रायच्छम् । ताण्ड्यमहाब्राह्मणे 'इन्द्रो यतीन् सालाबुकेभ्यः प्रायच्छत्' इतीयानंशो बहुवारमागतः (८. १. ४.; १३. ४. १७ इ.) ॥

८३८. २ [५. ४०. ८] स्वर्भानुश्चासुरः.....दपाकृन्तन् इति श्रुतिः हारिद्रविकब्राह्मणादुद्धृता । हारिद्रविकब्राह्मणं नोपलभ्यते । 'यदरोदीतद्रुद्रस्य रुद्रत्वमिति हारिद्रविकम्' इति निरु. १०. ५ । तै. सं. १. ५. १. १; श. ब्रां. ९. १. १. ६ अपि द्रष्टव्यम् । पातञ्जलमहाभाष्ये (पा. सू. ४. २. १०४. १९) हारिद्रविणा निर्दिष्टाः ! 'हरिद्रुणा प्रोक्तमधीयते हारिद्रविणः' इति च काशिका (पा. सू. ४. २. २. १०४) । चरणव्यूहे हारिद्रवीया इति यजुर्वेदस्य शाखा^२ ॥

८४१. १२ [५. ४१. ७] ईषिः प्रापणकर्मा स्यादुपप्राभिः समन्वितः । अयं श्लोकार्धः
कुत उद्धृतः ? ऋ. सं. ९. १३ टिप्पणी द्रष्टव्या ॥

८९४. १२ [५. ५२. १७] अदितिर्गर्भे... अभवन्निति पुराणेषु (?) प्रसिद्धम् ॥

९२९. १२ [५. ६१. ८] अर्धं शरीरस्य भार्या इति कस्याः स्मृतेः ? ॥

९३१. १६ [५. ६१. १७] संपन्नऋषिभावस्य ... वनं जगामेति । नीतिमञ्जरी
(८६) द्रष्टव्या ॥

९६५. १७ [५. ७६] 'तिरिक्तोक्थे' इति पठनीयम् ॥

९६८. १७ [५. ७७. २] पूर्वाह्नो वै देवानाम् इति ध्रुतिः कत्या ? ॥

९८९. २१ [५. ८५. २] वनेषु हीदमेषु... व्यन्तरिक्षं ततान इति वाजसनेयकम् (?) ॥

९९१. १४ [५. ८५. ६] एष ब्रह्मा । कुत्रेयं ध्रुतिः ? ॥

तृतीयो भागः

२८. २१. [६. ९. २] एतच्च संप्रदायविद्विरुक्तं (?) ॥

२८. २३. आत्मविदः (?) ॥

१३५. २६. [६. ४२. २] अन्य आह (?) ॥

१४६. ५. [६. ४४. २४] चक्षुश्च श्रोत्रं च (खिल २. १२) ॥

१६५. २७. [६. ४७. २०] अगन्तूती.....स्तुतः । बृहद्देवतापाठस्तु 'अगन्तूति
स्तौति देवान् पादो भूमिमथोत्तरः । बृहद्व्यति तृतीयस्तु इन्द्रमेवोत्तमं पदम्' (बृहदे. ५. १११) ।
अनु. भा. ६. ४७. द्रष्टव्यम् ॥

१७२. २७. [६. ४८. ७] भरतुऽवाजे इति शुद्धः पदपाठः ॥

२७०. २४. [७. २ प्रस्ता.] पशाविष्टाविदम् । 'पशौ वसिष्ठानामिदम्' इति युक्त-
मिति टिप्पण्यां संसूचितम् । ऋ. सं. १०. ११० प्रस्तावनायां 'पशौ जामदग्न्यानामिदमाप्रीसूक्तम्'
इति पाठानुसारेण संसूचितपाठो युक्ततरः प्रतिभाति ॥

३५०. २७. [७. ३३. ७] कृणोस्ति । करोति-शाख्या. 'ब्रा.', जै. ब्रा. ॥

३५०. २८. तासां ज्योतिः । तेषां तज्ज्योतिः-शाख्या ब्रा.; तेषामेति (तेषामेतत्)
ज्योतिः-जै. ब्रा. ॥

४०४. ९. [७. ५७. ३] कश्चिद्देववाक्यतामाह (?) ॥

४५८. ३१. [७. ८२. ३] अस्य मदे... पितृवदपितः । खिलसूक्ते (५. ५)
'जिन्वदसुवोऽपितृवदजितः' इति पाठः ॥

४७१. १५. [७. ८७. ४] अपर आह (?) ॥

४७२. ३१. [७. ८८. २] स्वर्ग्यं इति शुद्धः संहितापाठः ॥

४८०. ११. [७. ९१. ५] ग्रहशब्दस्य नपुंसकलिङ्गप्रयोगश्चिन्त्यः ॥

४९६. २३. [७. ९८. ६] न केवलमेकस्या एव गोः पतिः । अयमभ्यूहितः पाठः
ऋ. सं. १०. १०८. ३; १६६. १ भाष्यगतसमानपाठेन समर्थितः ॥

५१२. २३. [७. १०४. १२] अत्र केचिदाहुः (?) ॥

५४७. १४. [८. ४. १] सिम इति वै श्रेष्ठाचाक्षते । जैमिनीयब्राह्मणेऽप्ययं पाठ उपलभ्यते । वाजसनेयकस्योऽयमिति सायणाचार्यैर्लिखितं किंतु शतपथब्राह्मणेऽयं नास्ति । भाष्य-काराणामयं प्रमाद इति वक्तुं न शक्यते यतो वाजसनेयकपाठत्वेनोद्धृताः केचनान्येऽपि पाठा वाजसनेयके नोपलभ्यन्ते^१ ॥

५५५. १४ [८. ५. २] छान्दसत्वम् । ' छान्दसं वत्वम् ' इति युक्तः पाठः । त३-पुस्तके तथोपलभ्यते ॥

६९६. १८ [८. २९. २] ' अग्नये गृहपतये ' इति श्रुतेर्मूलं नोपलब्धम् ॥

६९७. ६ [८. २९. ५] प्रथमो दैव्यो भिषक्—तै. सं. ४. ५. १. २ ॥

७. ११. २२ [८. ३३. ६] इमंश्च युद्धमिति वृद्धा (?) वदन्ति ॥

७१४. १६ [८. ३३. १७] ग्रायोगिश्वासङ्गो.....दानं दत्त्वा । अस्य मूलं नोपलब्धम् ॥

७७९. १४-८०५. ११ [८. ४९-५८] बालखिल्यमूक्तपाठभेदाः खिलेषु प्रथमाध्याये ४, ६ सूक्तयोः, तृतीयाध्याये १-८, १८ सूक्तेषु च द्रष्टव्याः ॥

९०४. १० [८. ९१. १] अभ्यवयन्ती । अभ्यवयन्ती^२—जै. ब्रा. ॥

९०४. ११ सा तमभिव्याजहार । साभिव्याहरत्^२—शाट्या. ब्रा., जै. ब्रा. ॥

९०४. ११ अस्यै त इदं । अस्यै वा इदं^२—शाट्या. ब्रा., जै. ब्रा. ॥

९०५. ८ [८. ९१. ३] सोमपीथ इह वा अस्य । सोमपीथौ इह वा अस्य स^२—शाट्या. ब्रा., जै. ब्रा. ॥

९०५. ३० [८. ९१. ५] किं कामयसीति । किं कामासीति^२—शाट्या. ब्रा., जै. ब्रा. ॥

९०५. ३१ पिता स । ' पितास ' (= पिता + आस) इति पठनीयम् । जैमिनीयब्राह्मणेऽ-प्येवमेव पाठः^२ ॥

९०६. १८ [८. ९१. ७] तां खेऽनसोऽत्यवृहत्सा संश्लिष्टकाभवत् । तां खेऽनसोऽ-त्यवृहत्सा कृकलास्यभवत्ता खे युगस्यात्यवृहत्सा संश्लिष्टकाभवत्—शाट्या. ब्रा., जै. ब्रा. ॥

९२८. २ [८. ९५. ७] वासुरान् । वा असुरान्—शाट्या. ब्रा. ॥

९२८. २ तत ऋषयः । त एत ऋषयः—वैकटमाधवभाष्ये ॥

९३५. १ [८. ९६. १४] केचित् (?) इष्यामि वो मरुत इति पठन्ति ॥

॥ ऋग्वेदसंहिता ॥

श्रीमत्सायणाचार्यविरचितभाष्यसमेता

९-१० मण्डले

ऋग्वेदसंहिता

श्रीमत्सायणाचार्यविरचितभाष्यसमेता

॥ अथ नवमं मण्डलम् ॥

नवमे' मण्डले' सप्तानुवाकाः । तत्र प्रथमेऽनुवाके चतुर्विंशतिसंख्याकानि सूक्तानि । तत्र 'स्वादिष्टया' इति दशचं प्रथमं सूक्तम् । अत्रानुक्रम्यते—'स्वादिष्टया दश मधुच्छन्दाः' इति । वैश्वामित्रो मधुच्छन्दाः ऋषिः । प्राग्वत्सप्रीयपरिभाषया गायत्री छन्दः । 'नवमं मण्डलं पावमानं सौम्यम्' (अनु.) इति वचनात् पवमानगुणविशिष्टः सोमो देवता । प्रावस्तोत्रेऽर्बुदसूक्तस्य प्रागुत्तमाया इदमादिकं सर्वं पावमानं विकल्पेनावपनीयम् । सूत्रितं च—'प्रैते वदन्स्वित्यर्बुदं प्रागुत्तमाया' आ व ऋजसे प्र वो प्रावाण इति सूक्तयोरन्तरोपरिष्ठाःपुरस्ताद्वा पावमानीरोप्य यथार्थमा^१ वा ग्रहग्रहणात्^२ (आश्व. श्रौ. ५. १२) इति । उपाकर्मणि मण्डलादिग्रहण आद्या । सूत्रं पूर्वमेवोदाहृतम् ॥

स्वादिष्टया मदिष्टया पर्वस्व सोम धारया । इन्द्राय पातवे सुतः ॥ १ ॥

स्वादिष्टया । मदिष्टया । पर्वस्व । सोम । धारया । इन्द्राय । पातवे । सुतः ॥ १ ॥

हे सोम । इन्द्राय । पातवे पातुं । सुतः अभिषुतः त्वं । स्वादिष्टया स्वादुतमया । मदिष्टया अतिशयेन मादयिष्या । धारया । पवस्व क्षर ॥

रक्षोहा विश्वचर्षणिर्भि योनिमयोहतम् । द्रुणां सधस्थमासदत् ॥ २ ॥

रक्षःऽह्ना । विश्वऽचर्षणिः । अभि । योनिम् । अयःऽहतम् ।

द्रुणा । सधऽस्थम् । आ । असदत् ॥ २ ॥

रक्षोहा रक्षसां हन्ता । विश्वचर्षणिः विश्वस्य द्रष्टा सोमः । अयोहतं हिरण्येन हतम् । तथा च ब्राह्मणं—'हिरण्यपागिरभिषुणोति' इति । द्रुणा द्रोणकलशोनाधिषवणफलकाभ्यां वा सधस्थं सहस्थानं योनिम् अभिषवस्थानम् अभि । आसदत् अभ्यासीदति ॥

वरिवोधातमो भव मंहिष्ठो वृत्रहन्तमः । पर्विं राधो मघोनाम् ॥ ३ ॥

वरिवःऽधातमः । भव । मंहिष्ठः । वृत्रहन्ऽतमः । पर्विं । राधः । मघोनाम् ॥ ३ ॥

हे सोम त्वं । वरिवोधातमः अतिशयेन धनानां दाता । भव । 'वेदो वरिवः' इति धननामसु पाठात् । मंहिष्ठः दानृतमश्व भव । सर्वदानृतत्वमत्रोच्यते इत्यपुनरुक्तिः । वृत्रहन्तमः अतिशयेन शत्रूणां हन्ता भव । किंच । मघोनां धनवतां शत्रूणां । राधः धनं च । पर्विं अस्मभ्यं प्रयच्छ ॥

१. ग-त-भ-तत्र । २. ग-प्रागुपेततमाया । ३. ग-यथार्थमावग्रहणात्; त-१-यथार्थमावाग्रहणात्; त-५.६-भ-१-यथार्थमावाग्रहणात्; भ-४-यथार्थमताग्रहणात् । ४. भ-१-°कलशोविषवण°; भ-४-°कलशो-धिषवण° ।

अभ्यर्षं महानां देवानां वीतिमन्धसा । अभि वाजमुत श्रवः ॥ ४ ॥

अभि । अर्ष । महानाम् । देवानाम् । वीतिम् । अन्धसा । अभि । वाजम् । उत । श्रवः ॥ ४ ॥

हे सोम त्वं महानां महतां देवानां वीतिं यज्ञम् अन्धसा धानाद्यज्ञेन सह अभ्यर्षं अभिगच्छ । उत अपि चाभिगच्छस्वं वाजं बलं श्रवः अक्षं चाभिगमयास्मानित्यर्थः ॥

त्वामच्छा चरामसि तदिदर्थं दिवेदिवे । इन्द्रो त्वे न आशसः ॥ ५ ॥

त्वाम् । अच्छ । चरामसि । तत् । इत् । अर्थम् । दिवेदिवे ।

इन्द्रो इति । त्वे इति । नः । आशसः ॥ ५ ॥

हे इन्द्रो यागेषु क्लिप्तमान सोम त्वामच्छ त्वां प्रति चरामसि वयं चरामः । दिवेदिवे प्रतिदिनमस्माकं तदिदं तदेव त्वत्परिचरणमेव अर्थं कार्यं नान्यत्कार्यमस्ति । नः अस्माकम् आशसः आशंसनान्यपि त्वे त्वय्येव नान्यत्र ॥ १६ ॥

पुनाति ते परिस्रुतं सोमं सूर्यस्य दुहिता । वारेण शश्वता तना ॥ ६ ॥

पुनाति । ते । परिऽस्रुतम् । सोमम् । सूर्यस्य । दुहिता । वारेण । शश्वता । तना ॥ ६ ॥

हे सोम ते तव परिस्रुतं क्षरन्तं सोमं सोमरसं सूर्यस्य दुहिता श्रद्धा देवी वारेण वाहेन शश्वता शश्वतेन तना विस्तृतेन पुनाति । तथा च वाजसनेयिन आमनन्ति-‘श्रद्धा वै सूर्यस्य दुहिता श्रद्धा ह्येनं पुनाति’ इति ॥

तमीमण्वीः समर्ये आ गृभ्णन्ति योषणो दश । स्वसारः पार्ये दिवि ॥ ७ ॥

तम् । ईम् । अण्वीः । मऽमर्ये । आ । गृभ्णन्ति । योषणः । दश । स्वसारः । पार्ये । दिवि ॥ ७ ॥

समर्ये समनुष्ये यज्ञे पार्ये दिवि सौत्येऽहनि योषणः स्त्रियः स्वसारः स्वयं सरन्त्यो दशसंख्याकाः अण्वीः अण्व्योऽङ्गुलयः । अमुवः अण्वयः इत्यङ्गुलिनामसु पाठात् । तमीं तमेनं सोमम् आ गृभ्णन्ति आगृह्णन्ति ॥

तमीं हिन्वन्त्यमुवो धमन्ति बाकुरं दतैम् । त्रिधातु वारणं मधु ॥ ८ ॥

तम् । ईम् । हिन्वन्ति । अमुवः । धमन्ति । बाकुम् । दतैम् । त्रिधातु । वारणम् । मधु ॥ ८ ॥

तमीम् एनं सोमम् अमुवः अङ्गुलयः हिन्वन्ति अभिषवदेशं प्रति प्रेरयन्ति । प्रेरयित्वा च बाकुरं भासमानं दतैः दतिसदृशांशुमेनं सोमं धमन्ति अभिपुण्वन्ति । यद्यपि धमतिरभिषवकर्म न भवति तथाप्यौचित्यादत्राभिषवपरो भविष्यति । तदेतत् सोमात्मकं मधु वस्तु त्रिधातु त्रिस्थानम् । द्रोणकलश भाषवनीयः पूतभृदिति त्रिधातवः । वारणं शत्रूणां वारकं च भवति ॥

अमीममघ्न्या उत श्रीणन्ति धेनवः शिशुम् । सोममिन्द्राय पातवे ॥ ९ ॥

अभि । इमम् । अघ्न्याः । उत । श्रीणन्ति । धेनवः । शिशुम् । सोमम् । इन्द्राय । पातवे ॥ ९ ॥

१. त१.५.६-म१-वाभि । २. ग-भ-‘वारेण.....पुनाति’ नास्ति । ३. ग-पुनंतीति । सा वारेण वाल्मयेन शश्वता दृढेन बलेण पुनाति शोधयति । यजुर्ब्राह्मणं वारेण शश्वता तनेत्याह वारेणा हि सोमं पुनंतीति; त-भ१.२.४ पुनंतीति । ४. ग-त५-अण्वीरेता । ५. ग-‘सदृशंशुमेनं; घ-‘सदृशं मधु । ६. ग-त१.२.५.६-म-अभिपुण्वन्ति च ।

१उत्त अपि च १इमम् एनं १शिशुं बालं १सोमम् १अध्याः अहन्त्याः १धेनवः गावः
१इन्द्राय १पातवे पातुम् १अभि १श्रीणन्ति । स्वकीयेन पयसा संस्तुर्वन्तीत्यर्थः ॥

अस्येदिन्द्रो मदेष्वा विश्वा वृत्राणि जिघ्रते । शूरो मघा च मंहते ॥ १० ॥

अस्य । इत् । इन्द्रः । मदेषु । आ । विश्वा । वृत्राणि । जिघ्रते । शूरः । मघा । च । मंहते ॥ १० ॥

१शूरः वीरः १इन्द्रः १अस्येत् अस्य सोमस्यैव १मदेषु १विश्वा विश्वानि १वृत्राणि शत्रून् १आ
१जिघ्रते आहन्ति । १मघा मघानि धनानि १च १मंहते यजमानेभ्यः प्रयच्छति ॥ ॥ १७ ॥

‘पवस्व’ इति दशर्चं द्वितीयं सूक्तं काण्वस्य मेधातिथेरायं गायत्रं पवमानसोमदेवताकम् ।
तथा चानुक्रान्तं—‘पवस्व मेधातिथिः’ इति । उक्तो विनियोगः ॥

पवस्व देववीरति पवित्रं सोम रंहा । इन्द्रमिन्द्रो वृषा विश ॥ १ ॥

पवस्व । देवऽवीः । अति । पवित्रम् । सोम । रंहा । इन्द्रम् । इन्द्रो इति । वृषा । आ । विश ॥ १ ॥

हे १सोम १देववीः देवकामस्त्वं १रंहा वेगेन १पवित्रं यथा भवति तथा १अति १पवस्व
अतिशर । किंच हे १इन्द्रो १वृषा सेचकस्त्वम् १इन्द्रम् १आ १विश प्रविश ॥

आ वच्यस्व महि प्सरो वृषेन्दो द्युम्रवत्तमः । आ योनिं धर्णसिः सदः ॥ २ ॥

आ । वच्यस्व । महि । प्सरः । वृषा । इन्द्रो इति । द्युम्रवत्तमः ।

आ । योनिम् । धर्णसिः । सदः ॥ २ ॥

हे १इन्द्रो सोम १महि महान् १वृषा कामानां वर्षकः १द्युम्रवत्तमः यशस्वितमः १धर्णसिः
धर्ता त्वं १प्सरः पानीयमन्धः १आ १वच्यस्व अस्मान् प्रत्यागमय । १योनिं स्वकीयं स्थानम् १आ
१सदः आसीद् च ॥

अधुक्षत प्रियं मधु धारां सुतस्य वेधसः । अपो वसिष्ठ सुक्रतुः ॥ ३ ॥

अधुक्षत । प्रियम् । मधु । धारा । सुतस्य । वेधसः । अपः । वसिष्ठ । सुक्रतुः ॥ ३ ॥

१सुतस्य अग्निपुतस्य १वेधसः अभिलषितस्य विधातुर्यस्य सोमस्य १धारा १प्रियं प्रीतिकरं १मधु
अमृतम् १अधुक्षत दुग्धे सः १सुक्रतुः सुक्रमां सोमः १अपः वसतीवरीः १वसिष्ठ आच्छादयति ॥

महान्तं त्वा मंहीरन्वापो अर्षन्ति सिन्धवः । यद्रोभिर्वासयिष्यसे ॥ ४ ॥

महान्तम् । त्वा । महीः । अनु । आपः । अर्षन्ति । सिन्धवः । यत् । गोभिः । वासयिष्यसे ॥ ४ ॥

हे सोम त्वं १यत् यदा यज्ञे १गोभिः गोविकारैः पयोभिः १वासयिष्यसे आच्छादयिष्यसे तदा
१महान्तं त्वाम् १अनु प्रति १सिन्धवः स्यन्दमानाः १महीः महत्यः १आपः १अर्षन्ति गच्छन्ति ॥

समुद्रो अप्सु मामृजे विष्टम्भो धरुणो दिवः । सोमः पवित्रे अस्मयुः ॥ ५ ॥

समुद्रः । अप्सु । मामृजे । विष्टम्भः । धरुणः । दिवः । सोमः । पवित्रे । अस्मयुः ॥ ५ ॥

१. ग-त१.२.६-मेध्यातिथे° । २. ग-त१.२.६-मु-मेध्यातिथि° । ३. ग-त४.५-मु-शोभनकर्मा;
घ-त६-भीमकर्मा; त१.२.७-भामकर्मा; म४-सोकर्मा ।

वसुद्रः । समुद्रवन्त्यस्माद्रसा इति समुद्रः । विष्टम्भः विवः स्वर्गस्य धरुणः धारकश्च
अस्मयुः अस्माकामः सोमः अप्सु उदकेषु ममृजे मृज्यते पवित्रे अभिषिच्यत इत्यर्थः ॥ ११८ ॥

अचिक्रददृषा हरिर्महान्मित्रो न दर्शतः । सं सूर्येण रोचते ॥ ६ ॥

अचिक्रदत् । दृषा । हरिः । महान् । मित्रः । न । दर्शतः । सम् । सूर्येण । रोचते ॥ ६ ॥

वृषा कामानां वर्षकः हरिः हरितवर्णः महान् सर्वोत्तमः मित्रो न यथा सखा तद्वत्
दर्शतः दर्शनीयो योऽयं सोमः अचिक्रदत् शब्दं करोति सोऽयं सोमः सूर्येण सह रोचते^१
दिवि प्रकाशते ॥

गिरस्त इन्दु ओजसा मर्मज्यन्ते अपस्युर्वः । याभिर्मदाय शुम्भसे ॥ ७ ॥

गिरः । ते । इन्दो इति । ओजसा । मर्मज्यन्ते । अपस्युर्वः । याभिः । मदाय । शुम्भसे ॥ ७ ॥

हे इन्दो ते तव ओजसा बलेन अपस्युवः कर्मच्छासंबन्धिन्यः ताः गिरः स्तुतयः
मर्मज्यन्ते शोध्यन्ते याभिः गीर्भिस्त्वं मदाय क्षरन् शुम्भसे अलंक्रियसे ॥

तं त्वा मदाय घृष्वय उ लोककृत्नुमीमहे । तव प्रशस्तयो महीः ॥ ८ ॥

तम् । त्वा । मदाय । घृष्वये । ऊँ इति । लोककृत्नुम् । ईमहे । तव । प्रशस्तयः । महीः ॥ ८ ॥

हे सोम यस्य तव प्रशस्तयः प्रशंसाः महीः महत्यः घृष्वय उ त्वत्प्रसादाच्छ्रूणां
घर्षणशीलाय यजमानायैव लोककृत्नुम् उत्तमस्य लोकस्य कर्तारं तं त्वां सोमं मदाय ईमहे
वर्यं याचामहे ॥

अस्मभ्यमिन्दविन्द्रयुर्मध्वः पवस्व धारया । पर्जन्यो वृष्टिमाँइव ॥ ९ ॥

अस्मभ्यम् । इन्दो इति । इन्द्रऽयुः । मध्वः । पवस्व । धारया । पर्जन्यः । वृष्टिमान् ईव ॥ ९ ॥

हे इन्दो सोम इन्द्रयुः इन्द्रकामस्त्वं मध्वः मदकरस्यामृतस्य^१ धारया पर्जन्यो
वृष्टिमानिव यथा वर्षवान् पर्जन्यो मेघस्तथा^२ अस्मभ्यं मेधातिथिभ्यः पवस्व क्षर ॥

गोषा इन्दो नृषा अस्यश्वसा वाजरा उत । आत्मा यज्ञस्य पूर्यः ॥ १० ॥

गोऽमाः । इन्दो इति । नृऽमाः । अस्मि^३ । अश्वऽमाः । वाजऽमाः^४ । उत ।

आत्मा । यज्ञस्य । पूर्यः ॥ १० ॥

हे इन्दो यज्ञस्य पूर्यः प्रत्नः आत्मा आत्मभूतस्त्वं गोषाः अस्मभ्यं गवां दाता असि
भवसि । नृषाः पुत्राणां दाता चासि । अश्वसाः अश्वानां दाता चासि । उत अपि च वाजसाः
अश्वानां दाता चासि ॥ ११ ॥

‘एष देवः’ इति दशार्चं तृतीयं सूक्तमाजीगर्तेः शुनःशेष्यार्पणं गापत्रं पवमानसोमदेवताकम् ।
अनुक्रान्तं च—‘एषः शुनःशेषः’ इति । उक्तो विनियोगः ॥

१. त-दर्शतो कं; भ१.४-दर्शतो क । २. घ-मु- सं रोचते । ३. ग-मदकरस्य रसस्य; घ-त७-
मदकरस्य सोमस्य; त४-मदकरस्योत्तमस्य; त५-मदकरस्यामृतस्य । ४. ग-मेघः क्षरति तथा ।

एष देवो अमर्त्यः पर्णवीरिव दीयति । अभि द्रोणान्यासदम् ॥ १ ॥

एषः । देवः । अमर्त्यः । पर्णवीरिवऽईव । दीयति । अभि । द्रोणानि । आसदम् ॥ १ ॥

१ देवः द्योतमानः २ अमर्त्यः मरणरहितः ३ एषः सोमः ४ द्रोणानि द्रोणकलशानि ५ अभि अभिलक्ष्य ६ आसदम् आसदनार्थं ७ पर्णवीरिव यथा पक्षी तथा वेत्नेन ८ दीयति गच्छति ॥

एष देवो विषा कृतोऽति हरांसि धावति । पर्वमानो अदाभ्यः ॥ २ ॥

एषः । देवः । विषा । कृतः । अति । हरांसि । धावति । पर्वमानः । अदाभ्यः ॥ २ ॥

१ विषा अङ्गुल्या । २ 'अथर्वो विपः' इत्यङ्गुलिनामसु पाठात् । ३ कृतः अभिषुतः ४ एषः सोमः ५ देवः ६ पर्वमानः क्षरन् ७ अदाभ्यः केनाप्यर्हिसितश्च सन् ८ हरांसि शत्रून् ९ अति १० धावति हन्तुमभिगच्छति ॥

एष देवो विपन्युभिः पर्वमान क्रतायुभिः । हरिर्वाजाय मृज्यते ॥ ३ ॥

एषः । देवः । विपन्युभिः । पर्वमानः । क्रतायुभिः । हरिः । वाजाय । मृज्यते ॥ ३ ॥

१ पर्वमानः क्षरन् २ एषः सोमः ३ देवः ४ विपन्युभिः स्तोत्रभिः ५ क्रतायुभिः यज्ञकामैः ६ हरिः अश्व इव ७ वाजाय संग्रामार्थं ८ मृज्यते स्तुतिभिरलंक्रियते ॥

एष विश्वानि वार्या शूरो यन्निव सत्त्वभिः । पर्वमानः सिषासति ॥ ४ ॥

एषः । विश्वानि । वार्या । शूरः । यन्ऽईव । सत्त्वभिः । पर्वमानः । सिषासति ॥ ४ ॥

१ पर्वमानः क्षरन् २ शूरः वीरः ३ एषः सोमो देवः ४ विश्वानि सर्वाणि ५ वार्या वरणीयाणि धनानि ६ सत्त्वभिः बलैः ७ यन्निव गच्छन्निव ८ सिषासति अस्मदर्थं संभक्तुमिच्छति ॥

एष देवो रथर्यति पर्वमानो दशस्यति । आविष्कृणोति वग्वनुम् ॥ ५ ॥

एषः । देवः । रथर्यति । पर्वमानः । दशस्यति । आविः । कृणोति । वग्वनुम् ॥ ५ ॥

१ पर्वमानः २ क्षरन् ३ एषः सोमः ४ देवः ५ रथर्यति अस्मदीयं यागं प्रत्यागमनाय रथं कामयते । ६ दशस्यति आगत्य चास्मभ्यमभिलषितं प्रयच्छति ७ वग्वनुं शब्दम् ८ आविष्कृणोति अभिषूयमाणः प्रकटयति ॥ ॥ २० ॥

एष विप्रैरभिष्टुतोऽपो देवो वि गाहते । दधद्रत्नानि दाशुषे ॥ ६ ॥

एषः । विप्रैः । अभिऽस्तुतः । अपः । देवः । वि । गाहते । दधत् । रत्नानि । दाशुषे ॥ ६ ॥

१ विप्रैः मेधाविभिः स्तोत्रभिः २ अभिषुतः परितः स्तुतः ३ एषः सोमः ४ देवः ५ दाशुषे हविषां प्रदात्रे यजमानाय ६ रत्नानि रमणीयानि धनानि ७ दधत् धारयन् प्रयच्छन् ८ अपः वसतीवरीः ९ वि गाहते प्रविशति ॥

एष दिवं वि धावति तिरौ रजांसि धारयां । पर्वमानः कर्निकदत् ॥ ७ ॥

एषः । दिवम् । वि । धावति । तिरः । रजांसि । धारयां । पर्वमानः । कर्निकदत् ॥ ७ ॥

१. ग-सुतोभिषुतः । २. ग-त-भ-मु-यज्ञकामैर्वा । ३. घ-पर्वमानः पूयमानः । ४. ग-घ-त-भ-प्रयच्छति च ।

१धाराया १पवमानः क्षरन् १एषः सोमः १कनिकदत् अभिपूषमाणः शब्दं कुर्वन् १रजांसि लोकान् १तिरः तिरस्कुर्वन् यागात् १दिवं स्वर्गं १वि १धावति गच्छति ॥

एष दिवं व्यासरतिरो रजांस्यस्पृतः । पवमानः स्वध्वरः ॥ ८ ॥

एषः । दिवम् । वि । आ । असरत् । तिरः । रजांसि । अस्पृतः । पवमानः । सुऽअध्वरः ॥ ८ ॥

१पवमानः क्षरन् १एषः सोमः १स्वध्वरः सुयज्ञः १अस्पृतः केनाप्यर्हिसितश्च सन् १रजांसि लोकान् १तिरः^१ तिरस्कुर्वन् यज्ञात् १दिवं प्रति १व्यासरत् विसरति गच्छति ॥

एष प्रत्नेन जन्मना देवो देवेभ्यः सुतः । हरिः पवित्रे अर्षति ॥ ९ ॥

एषः । प्रत्नेन । जन्मना । देवः । देवेभ्यः । सुतः । हरिः । पवित्रे । अर्षति ॥ ९ ॥

१हरिः हरितवर्णः १देवः द्योतमानः १एषः सोमः १प्रत्नेन पुराणेन १जन्मना जननेन १देवेभ्यः देवार्थं १सुतः अभिषुतः सन् १पवित्रे स्थातुम् १अर्षति गच्छति ॥

एष उ स्य पुरुव्रतो जज्ञानो जनयन्निषः । धारया पवते सुतः ॥ १० ॥

एषः । उँ इति । स्यः । पुरुऽव्रतः । जज्ञानः । जनयन् । इषः । धारया । पवते । सुतः ॥ १० ॥

१स्यः १एष १उँ सोम एव १पुरुव्रतः बहुकर्मा १जज्ञानः जायमान एव १इषः अज्ञानि १जनयन् उत्पादयन् १सुतः अभिषुतः सन् १धारया पवते क्षरति ॥ ॥ २१ ॥

‘सना च’ इति दशर्चं चतुर्थं सूक्तमाङ्गिरसकुलस्य हिरण्यस्तूपस्थार्चं गायत्रं पवमानसोम-देवताकम् । अनुक्रान्तं च-‘सन हिरण्यस्तूपः’ इति । उक्तो विनियोगः ॥

सना च सोम जेपि च पवमान महि श्रवः । अथा नो वस्यसस्कृधि ॥ १ ॥

सन । च । सोम । जेपि । च । पवमान । महि । श्रवः । अथ । नः । वस्यसः । कृधि ॥ १ ॥

हे १महि १श्रवः महदक्ष १पवमान १सोम १सन^१ । अरमद्यागे यजनीयान् देवान् भज । १जेपि १च । यागविध्वंसकारिणो राक्षसांश्च जय । १अथ देवान् प्राप्य राक्षसांश्च जित्वानन्तरं १नः अस्मान् १वस्यसः श्रेयसः^४ १कृधि कुरु । श्रेयोऽस्मभ्यं देहीत्यर्थः ॥

सना ज्योतिः सना स्वर्विश्वा च सोम सौभगा । अथा नो वस्यसस्कृधि ॥ २ ॥

सन । ज्योतिः । सन । स्वः । विश्वा । च । सोम । सौभगा । अथ । नः । वस्यसः । कृधि ॥ २ ॥

हे १सोम त्वं १ज्योतिः तेजः १सन अस्मभ्यं प्रयच्छ । अपि च १स्वः^५ स्वर्गं १सन अस्मभ्यं देहि । १विश्वा विश्वानि १सौभगा सौभाग्यानि १च सन । सिद्धिमन्यत् ॥

सना दक्षमुत क्रतुमप सोम मृधो जहि । अथा नो वस्यसस्कृधि ॥ ३ ॥

सन । दक्षम् । उत । क्रतुम् । अप । सोम । मृधः । जहि । अथ । नः । वस्यसः । कृधि ॥ ३ ॥

हे १सोम त्वं १दक्षं बलं १सन अस्मभ्यं देहि । १उत अपि च १क्रतुं प्रज्ञानं सन । १मृधः हिंसकान् शत्रूँश्च १अप १जहि मारय । सिद्धिमन्यत् ॥

१. ग-त-भ-‘तिरः’ नास्ति । २. ग-च-त-भ-‘उँ’ नास्ति । ३. ग-सना । ४. त-भ-२.४-श्रेयः ।

५. ग-त-भ-‘स्वः’ नास्ति ।

पवीतारः पुनीतन् सोममिन्द्राय पातवे । अथा नो वस्यसस्कृधि ॥ ४ ॥

पविताः । पुनीतन् । सोमम् । इन्द्राय । पातवे । अर्थ । नः । वस्यसः । कृधि ॥ ४ ॥

हे 'पवीतारः' सोमाभिषवकर्तारः यूयम् 'इन्द्राय' 'पातवे' पातुं 'सोमं' 'पुनीतन' अभिषुणुत । सिद्धमन्यत् ॥

त्वं सूर्ये न आ भज तव क्रत्वा तवोतिभिः । अथा नो वस्यसस्कृधि ॥ ५ ॥

त्वम् । सूर्ये । नः । आ । भज । तव । क्रत्वा । तव । ऊतिऽभिः । अर्थ । नः । वस्यसः । कृधि ॥ ५ ॥

हे सोम 'त्वं' 'तव' 'क्रत्वा' 'तव' 'ऊतिभिः' त्वत्कर्तृकेण कर्मणा त्वत्कर्तृकाभी रक्षाभिश्च 'नः' अस्मान् 'सूर्ये' 'आ' 'भज' प्रापय । सिद्धमन्यत् ॥ ॥ २२ ॥

तव क्रत्वा तवोतिभिर्ज्योर्कपश्येम सूर्यम् । अथा नो वस्यसस्कृधि ॥ ६ ॥

तव । क्रत्वा । तव । ऊतिऽभिः । ज्योक् । पश्येम । सूर्यम् । अर्थ । नः । वस्यसः । कृधि ॥ ६ ॥

हे सोम 'तव' 'क्रत्वा' प्रज्ञानेन 'तव' 'ऊतिभिः' रक्षाभिश्च 'ज्योक्' चिरं 'पश्येम' 'सूर्यम्' । पश्यामः^१ द्रक्ष्यामः^२ । सिद्धमन्यत् ॥

अभ्यर्ष स्वायुध सोमं द्विर्बहसं रयिम् । अथा नो वस्यसस्कृधि ॥ ७ ॥

अभि । अर्प । सुऽआयुध । सोमं । द्विऽबर्हसम् । रयिम् । अर्थ । नः । वस्यसः । कृधि ॥ ७ ॥

हे 'स्वायुध' शोभनायुध 'सोम' त्वं 'द्विर्बहसं' द्वयोर्द्यावापृथिव्योः स्थानयोः परिवृढं 'रयि' धनम् 'अभ्यर्ष' अस्मानभिगमय । सिद्धमन्यत् ॥

अभ्यर्षानपच्युतो रयिं समत्सु सासहिः । अथा नो वस्यसस्कृधि ॥ ८ ॥

अभि । अर्प । अनपऽच्युतः । रयिम् । समत्सु । सासहिः । अर्थ । नः । वस्यसः । कृधि ॥ ८ ॥

हे सोम 'समत्सु' संग्रामेषु 'अनपच्युतः' शत्रुभिरनाहतः^३ 'सासहिः' शत्रूणामभिभविता त्वं 'रयि' धनम् 'अभ्यर्ष' अस्मानभिगमय । सिद्धमन्यत् ॥

त्वां यज्ञैरवीवृधन्पर्वमान विधर्मणि । अथा नो वस्यसस्कृधि ॥ ९ ॥

त्वाम् । यज्ञैः । अवीवृधन् । पर्वमानं । विधर्मणि । अर्थ । नः । वस्यसः । कृधि ॥ ९ ॥

हे 'पर्वमानं' सोम यजमानानां विधारणाय प्रवृत्तं 'त्वां' 'यज्ञैः' 'विधर्मणि' आत्मनो विधारणार्थम् 'अवीवृधन्' यजमानां वर्धयन्ति । सिद्धमन्यत् ॥

रयिं नश्चित्रमश्विनमिन्दो विश्वायुमा भर । अथा नो वस्यसस्कृधि ॥ १० ॥

रयिम् । नः । चित्रम् । अश्विनम् । इन्द्रो इति । विश्वऽआयुम् । आ । भर ।

अर्थ । नः । वस्यसः । कृधि ॥ १० ॥

१. ग-भ१.३-पविताः । २. ग-त२-अश्यामः; त६-पश्येम । ३. त२-'द्रक्ष्यामः' नास्ति ।
४. ग-'रनभिभूतः; भ१.३-'रनाभिहतः; भ२-'रनभिहतः; भ४-'रनभिहितः ।

हे ऽइन्द्रो यागेषु ह्रियमान सोम त्वं^१ ऽचित्रं नानाविधम्^२ ऽअश्विनम् अश्ववन्तं च ऽविश्वायुं सर्वगांमिन्^३ ऽरयि^४ ऽनः अस्मभ्यम्^५ ऽआ ऽभर आहर । सिद्धमन्यत् ॥ ॥ २३ ॥

‘समिद्धः’ इत्येकादशर्चं पञ्चमं सूक्तं काश्यपस्यासितस्य^१ देवलस्य वार्षम् । अष्टम्याद्या-
श्रतस्त्रोऽनुष्टुभः शिष्टाः सप्त गायत्र्यः । नराशंसवर्जिताः^२ समिदादयः क्रमेण प्रत्यृचं देवताः । तथा
चानुक्रान्तं—‘समिद्ध एकादश काश्यपोऽसितो देवलो वा विंशतिः सूक्तान्याद्यमाश्रित्यश्चतुरनुष्टुबन्तम्’
इति । काश्यपस्य^३ पावमानमिदमाग्नीसूक्तम्^४ । सूत्रितं च—‘समिद्धो अद्येति सर्वेषां यथर्षि वा’
(आश्व. श्रौ. ३. २) इति ॥

समिद्धो विश्वतस्पतिः पर्वमानो वि राजति । प्रीणन्वृषा कर्निक्रदत् ॥ १ ॥

समऽईद्धः । विश्वतः । पतिः । पर्वमानः । वि । राजति । प्रीणन् । वृषा । कर्निक्रदत् ॥ १ ॥

आग्नीवत्सोमस्तुतिरत्र^१ । ऽसमिद्धः सम्यग्दीप्तः ऽविश्वतस्पतिः सर्वतः स्वामी ऽवृषा कामानां
वर्षिता ऽपवमानः सोमः ऽकर्निक्रदत् अभिषूयमाणः शब्दं कुर्वन् ऽप्रीणन् देवान् प्रीणयन् ऽवि
राजति यागेषु प्रकाशते ॥

तनूनपात्पर्वमानः शृङ्गे शिशानो अर्पति । अन्तरिक्षेण रारजत् ॥ २ ॥

तनूऽनपात् । पर्वमानः । शृङ्गे इति । शिशानः । अर्पति । अन्तरिक्षेण । रारजत् ॥ २ ॥

ऽतनूनपात्^१ ऽपवमानः सोमः । तनूनपादत्र सोमो भवति । तथा च श्रूयते—‘अद्भ्योऽशवो
जायन्ते ततः सोमो जायते’ इति । ऽशृङ्गे दीप्ते उन्नतप्रदेशे^२ । ‘हणिः शृङ्गाणि’ इति ज्वलन्नामसु
पाठात् । ऽशिशानः तीक्ष्णीकुर्वन् ऽअन्तरिक्षेण ऽरारजत्^३ ऽअर्पति । द्रोणकलशं प्रति गच्छति । तथा
चास्त्रायते—‘द्वाभ्यां धाराभ्यामाग्नयणं गृह्णाति’ इति^४ ॥

ईळेन्यः पर्वमानो रयिर्वि राजति द्युमान् । मधोर्धाराभिरोजसा ॥ ३ ॥

ईळेन्यः । पर्वमानः । रयिः । वि । राजति । द्युमान् । मधोः । धाराभिः । ओजसा ॥ ३ ॥

ऽईळेन्यः स्तुत्यः ऽपवमानः सोमः ऽरयिः अभीष्टस्य दाता^१ ऽद्युमान् दीप्तिमांश्च सन् ऽमधोः
उदकस्य ऽधाराभिः सह क्षरन् ऽओजसा बलेन ऽवि ऽराजति प्रकाशते ॥

बर्हिः प्राचीनमोजसा पर्वमानः स्तृणन्हरिः । देवेषु देव ईयते ॥ ४ ॥

बर्हिः । प्राचीनम् । ओजसा । पर्वमानः । स्तृणन् । हरिः । देवेषु । देवः । ईयते ॥ ४ ॥

ऽहरिः हरितवर्णः ऽदेवः द्योतमानः सोमः ऽपवमानः ऽदेवेषु^१ यज्ञेषु ऽबर्हिः ऽप्राचीनं
प्राचीनाग्रं ऽस्तृणन् स्तारयन् ऽओजसा बलेन ऽईयते गच्छति ॥

१. ग-त५-भ२-स त्वं; भ १.४- - - स त्वं । २. ग-त-भ४-मु-काश्यपासितस्य । ३. घ-भ१.२.३-
नाराशंस* । ४. ग-शौनकस्य पवमानसोममिद* ; त-भ४-शौनकस्य पावमानमिद* । ५. त-भ४-
आग्नीतसोम* ; मु-आग्नीयसोम* । ६. घ-तनूनपादेवः । ७. त-प्रवेशे । ८. ग-पराभ्यामाग्नयणं ; त६-
आसभ्यामाग्नयणं ; भ२.३-आग्नयणं । ९. ग-त१.२.६.७-गृह्णामीति ; त४.५-गृह्णामीति ; भ३-गृह्णीति ।
१०. ग-त-भ४-‘देवेषु’ नास्ति ।

उदातैर्जिहते बृहद्द्वारो देवीर्हिरण्ययीः । पर्वमानेन सुष्टुताः ॥ ५ ॥

उत् । आतैः । जिहते । बृहत् । द्वारः । देवीः । हिरण्ययीः । पर्वमानेन । सुऽस्तुताः ॥ ५ ॥

१हिरण्ययीः हिरण्मय्यः २द्वारो ३देवीः द्वारो देव्यः ४पर्वमानेन सोमेन सह ५सुष्टुताः स्तोत्रभिः सम्यक् स्तुताः सत्यः ६बृहत् बृहतीभ्यो महतीभ्यः ७आतैः आताभ्यो दिग्भ्यः । 'आता आशाः' इति दिङ्नामसु पाठात् । ८उत् ९जिहते उत्कृच्छन्ति ॥ ॥ २४ ॥

सुशिल्पे बृहती मही पर्वमानो वृषण्यति । नक्तोषासा न दर्शते ॥ ६ ॥

सुशिल्पे इति सुऽशिल्पे । बृहती इति । मही इति । पर्वमानः । वृषण्यति । नक्तोपसा । न । दर्शते, इति ॥ ६ ॥

१सुशिल्पे सुरुपे २बृहती परिवृढे ३मही महती ४न संप्रति ५दर्शते दर्शनीये ६नक्तोषासा नक्तोषासौ ७पर्वमानः सोमः ८वृषण्यति कामयते ॥

उभा देवा नृचक्षसा होतारा दैव्या हुवे । पर्वमान इन्द्रो वृषा ॥ ७ ॥

उभा । देवा । नृचक्षसा । होतारा । दैव्या । हुवे । पर्वमानः । इन्द्रः । वृषा ॥ ७ ॥

१नृचक्षसा मनुष्याणां द्रष्टारौ २दैव्या दैव्यौ देवसंबन्धिनौ ३होतारा होतारौ ४उभा उभौ ५देवा देवौ ६हुवे आह्वयामि यज्ञे । ७पर्वमानः सोमः ८इन्द्रः दीप्तः । तथा च यास्कः—'इन्द्र इरां दृणातीति वरां दारयत इति वरां धारयतीति वेन्द्रे भूतानीति वा तद्यदेन प्राणैः समैन्धत' तदिन्द्रस्येन्द्रत्वमिति विज्ञायते' (निरु. १०. ८) इति । ९वृषा कामपुनां वर्णिता च भवतीति ॥

भारती पर्वमानस्य सरस्वतीळा मही । इमं नो यज्ञमा गमन्तिस्त्रो देवीः सुपेशसः ॥ ८ ॥

भारती । पर्वमानस्य । सरस्वती । इळा । मही ।

इमम् । नः । यज्ञम् । आ । गमन् । तिस्रः । देवीः । सुऽपेशसः ॥ ८ ॥

१भारती भारत्याख्या २सरस्वती सरस्वत्याख्या च ३मही महती इळाख्या च ४तिस्रः सुपेशसः सुरुपाः ५देवीः देव्यः ६नः अस्माकं ७पर्वमानस्य सोमस्य संबन्धिनम् ८इमं ९यज्ञं प्रति १०आ ११गमन् आगच्छन्तु ॥

त्वष्टारमग्रजां गोपां पुरोयावानिमा हुवे ।

इन्दुरिन्द्रो वृषा हरिः पर्वमानः प्रजापतिः ॥ ९ ॥

त्वष्टारम् । अग्रजाम् । गोपाम् । पुरःऽयावानम् । आ । हुवे ।

इन्दुः । इन्द्रः । वृषा । हरिः । पर्वमानः । प्रजापतिः ॥ ९ ॥

१अग्रजाम् अग्रे जातं २गोपां प्रजानां पालयितारं ३पुरोयावानं देवानां पुरस्ताद्वन्तारं ४त्वष्टारं देवम् ५आ ६हुवे अहमाह्वयामि यज्ञे । ७हरिः हरितवर्णः ८पर्वमानः ९इन्दुः सोमः १०इन्द्रः देवानामीश्वरः ११वृषा कामानां वर्णिता च १२प्रजापतिः प्रजानां पालयिता च भवतीति ॥

१. ग-मु-नक्तोषसौ । २. त१.२.१.७-मु-समैधन् ; त४.५-भ३-समैधन; भ४-समैवत । ३. भ१.२.३-इळा इळाख्या । ४. त-भ-'इमं' नास्ति । ५. ग-त-भ२.३.४-'हरिः' नास्ति । ६. त-भ-'सोमः' नास्ति ।

वनस्पतिं पवमानं मध्वा समङ्गिध धारया ।

सहस्रवल्गुं हरितं भ्राजमानं हिरण्ययम् ॥ १० ॥

वनस्पतिम् । पवमानम् । मध्वा । समम् । अङ्गिधम् । धारया ।

सहस्रवल्गुम् । हरितम् । भ्राजमानम् । हिरण्ययम् ॥ १० ॥

हे पवमान सोम हरितं हरितवर्णं हिरण्ययं कदाचिद्धिरण्यवर्णं च भ्राजमानं दीप्यमानं सहस्रवल्गुं सहस्रशाखं वनस्पतिं देवं धारया धारामयेण मध्वा मधुना समङ्गिध अङ्गव संस्कुर्वित्यर्थः ॥

विश्वे देवाः स्वाहाकृतिं पवमानस्या गत ।

वायुर्बृहस्पतिः सूर्योऽग्निरिन्द्रः सजोषसः ॥ ११ ॥

विश्वे । देवाः । स्वाहाकृतिम् । पवमानस्य । आ । गतम् ।

वायुः । बृहस्पतिः । सूर्यः । अग्निः । इन्द्रः । सजोषसः ॥ ११ ॥

हे विश्वे देवाः वायुः बृहस्पतिः सूर्यः च अग्निः च इन्द्रः च सर्वे यूयं सजोषसः संगताः सन्तः पवमानस्य सोमस्य स्वाहाकृतिं स्वाहाकारं प्रति आ गत आगच्छत ॥ १२५ ॥

‘मन्द्रया’ इति नवचं पष्ठं सूक्तं काश्यपस्यासितस्य देवस्य वार्षं गायत्रं पवमानसोम-देवताकम् ॥

मन्द्रया सोम धारया वृषा पवस्व देवयुः । अव्यो वारोष्वस्मयुः ॥ १ ॥

मन्द्रया । सोम । धारया । वृषा । पवस्व । देवयुः । अव्यः । वारोषु । अस्मयुः ॥ १ ॥

हे सोम वृषा कामानां वर्धिता देवयुः देवकामः अस्मयुः अस्मत्कामश्च अव्यः अव्यः वारोषु वालेषु दशापवित्रे मन्द्रया मदकरया धारया पवस्व क्षर ॥

अभि त्वं मद्यं मदमिन्द्रविन्द्र इति क्षर । अभि वाजिनो अर्वतः ॥ २ ॥

अभि । त्वम् । मद्यम् । मदम् । इन्द्रो इति । इन्द्रः । इति । क्षर । अभि । वाजिनः । अर्वतः ॥ २ ॥

हे इन्द्रो सोम त्वम् इन्द्रः इक्षरः इति कृत्वा त्वं मद्यं मदकरं रसं पवित्रे अभि क्षर वर्ध । वाजिनः बलवतः अर्वतः अश्वाश्च अस्मदर्थम् अभि क्षरैत्यर्थः ॥

अभि त्वं पुर्व्यं मदं सुवानो अर्ष पवित्र आ । अभि वाजमुत श्रवः ॥ ३ ॥

अभि । त्वम् । पुर्व्यम् । मदम् । सुवानः । अर्ष । पवित्रे । आ । अभि । वाजम् । उत । श्रवः ॥ ३ ॥

हे सोम सुवानः अभिपूयमाणस्त्वं पुर्व्यं प्रानं त्वं तं प्रसिद्धं मदं मदकरं रसं पवित्रे आ समन्तात् अभि अर्ष अभिगमय । वाजं बलमस्मान् अभि अर्ष । उत अपि च श्रवः अन्नमभ्यर्ष ॥

१. ग-त-४.५-‘प्रति आ गत’ नास्ति; त-१.२.६.७-सु-आगत । २. ग-‘देवताकं अनुक्रांते मद्रया नवेति; घ-‘देवताकं मद्रया नवेति अनुक्रांते च । ३. ग-त-भ-‘त्यं तं’ नास्ति । ४. त-भ-‘मदकरमत्यंते । ५. त-भ-‘अभि’ नास्ति ।

अनु द्वप्सास इन्द्रव आपो न प्रवतासरन् । पुनाना इन्द्रमाशत ॥ ४ ॥

अनु । द्वप्सासः । इन्द्रवः । आपः । न । प्रवता । असरन् । पुनानाः । इन्द्रम् । आशत ॥ ४ ॥

वृप्सासः द्रुतगतयः^१ वृपुनानाः क्षरन्तः वृइन्द्रवः सोमाः वृप्रवता प्रवणेन मार्गेण वृआपो
वृन आप इव वृइन्द्रम् वृअनु वृअसरन् अनुगच्छन्ति । वृआशत व्याप्नुवन्ति च ॥

यमत्यमिव वाजिनं मृजन्ति योषणो दश । वने क्रीळन्तमत्यविम् ॥ ५ ॥

यम् । अत्यम् इव । वाजिनम् । मृजन्ति । योषणः । दश । वने । क्रीळन्तम् । अतिऽअविम् ॥ ५ ॥

वृअत्यमिं दशापवित्रमतिक्रम्य वृवने अरण्ये वृक्रीळन्तं वर्तमानं वृयं सोमं वृदश^२ दशसंख्याकाः
वृयोषणः स्त्रियः । अङ्गुलय इत्यर्थः । तथा च निगमान्तरं— 'तमीमन्वीः समर्थ आ गृभ्णन्ति
योषणो दश' (ऋ. सं. ९.१.७) इति । वृवाजिनं बलिनम् वृअत्यमिव^३ अश्वमिव वृमृजन्ति
परिचरन्ति । उत्तरया सहान्वयः ॥ ॥ २६ ॥

तं गोभिर्वृषणं रसं मदाय देववीतये । सुतं भराय सं सृज ॥ ६ ॥

तम् । गोभिः । वृषणम् । रसम् । मदाय । देववीतये । सुतम् । भराय । सम् । सृज ॥ ६ ॥

वृवृषणं कामानां वर्षितारं वृदेववीतये देवानां पानाय वृमदाय वृसुतम् अभिषुतं वृतं वृरसं
वृभराय संग्रामाय वृगोभिः^४ पयोभिः^५ वृसं वृसृज संयोजय ॥

देवो देवाय धारयेन्द्राय पवते सुतः । पयो यदस्य पीपयत् ॥ ७ ॥

देवः । देवाय । धारया । इन्द्राय । पवते । सुतः । पयः । यत् । अस्य । पीपयत् ॥ ७ ॥

वृदेवाय द्योतमानाय वृइन्द्राय वृसुतः अभिषुतः वृदेवः द्योतमानः सोमः वृधारया वृपवते
क्षरति । वृयत् यस्मात् वृअस्य सोमस्य वृपयः वृपीपयत् इन्द्रमाप्याधितवत् । तस्माद्धारया पवत
इत्यर्थः ॥

आत्मा यज्ञस्य रंक्षा सुष्वाणः पवते सुतः । प्रत्नं नि पाति काव्यम् ॥ ८ ॥

आत्मा । यज्ञस्य । रंक्षा । सुस्वानः । पवते । सुतः । प्रत्नम् । नि । पाति । काव्यम् ॥ ८ ॥

वृयज्ञस्य वृआत्मा आत्मभूतः वृसुतः अभिषुतः सोमः वृसुष्वाणः यजमानेभ्यः कामान् प्रेरयन्
वृरंक्षा वेगेन वृपवते-क्षरति । वृप्रत्नं पुरातनं वृकाव्यम् आत्मनः कविरत्नं च वृनि वृपाति अभिरक्षति ॥

एवा पुनान इन्द्रयुर्मदं मदिष्ठ वीतये । गुहा चिदधिषे गिरः ॥ ९ ॥

एव । पुनानः । इन्द्रयुः । मर्दम् । मदिष्ठ । वीतये । गुहा । चित् । दधिषे । गिरः ॥ ९ ॥

हे वृमदिष्ठ अतिशयेन मदकर सोम वृइन्द्रयुः इन्द्रकामस्त्वं वृवीतये इन्द्रस्य पानाय वृएव
एवं वृमर्दं वृपुनानः क्षरन् वृगुहा गुहायाम् । यज्ञशालाबामित्यर्थः । वृगिरः वृचित् शब्दानपि वृदधिषे ।
अभिषववेलायामुपरवेषु धारयसि । करोषीत्यर्थः ॥ ॥ २७ ॥

१. त-द्रुगतयः । २. त-भ-‘दश’ नास्ति । ३. ग-भ-अत्यं न । ४. ग-त-४.५-भ-‘गोभिः
पयोभिः’ नास्ति; घ-गोभिः ।

‘असृग्रम्’ इति नवर्चं सप्तमं सूक्तम् । ‘असृग्रम्’ इत्यनुक्रान्तम् । असितो देवलो वर्षिः ।
तो च कश्यपगोत्रजौ^१ । गायत्रं^२ छन्दः^३ । सोमः पवमानो देवता । उक्तो विनियोगः ॥

असृग्रमिन्दवः पथा धर्मभृतस्य सुश्रियः । विदाना अस्य योजनम् ॥ १ ॥

असृग्रम् । इन्दवः । पथा । धर्मन् । भृतस्य । सुऽश्रियः । विदानाः । अस्य । योजनम् ॥ १ ॥

वसुश्रियः शोभनश्रयणाः^४ । अस्य इन्द्रस्य^५ योजनं संबन्धं^६ । विदानाः जानन्तः^७ । इन्दवः
सोमाः^८ । धर्मन् कर्मणि^९ । भृतस्य यज्ञस्य^{१०} पथा मार्गेण^{११} । असृग्रं सृज्यन्ते ॥

प्र धारा मध्वो अग्रियो महीरपो वि गाहते । हविर्हविषु वन्द्यः ॥ २ ॥

प्र । धारा । मध्वः । अग्रियः । महीः । अपः । वि । गाहते । हविः । हविषु । वन्द्यः ॥ २ ॥

वहविषु हविषां मध्ये^{१२} । वन्द्यः स्तुत्यः^{१३} । हविः हविरात्मको यः सोमः^{१४} । महीः महतीः^{१५} । अपः
वसतीवरीः^{१६} । वि ग्राहते तस्य^{१७} । मध्वः सोमस्य^{१८} । अग्रियः मुख्याः^{१९} । धाराः^{२०} । प्र पतन्तीत्यर्थः ॥

प्र युजो वाचो अग्रियो वृषाव चक्रद्वने । सन्नाभि सत्यो अध्वरः ॥ ३ ॥

प्र । युजः । वाचः । अग्रियः । वृषा । अर्वा । चक्रद्वत् । वने । सन्नाभि । सत्यः । अध्वरः ॥ ३ ॥

एतदेव दर्शयति । वृषा कामानां वर्षकः^{२१} । सत्यः सत्यभूतः^{२२} । अध्वरः हिंसावर्जितः^{२३} । अग्रियः
मुख्यः^{२४} । सोमः^{२५} । सन्न यज्ञगृहम्^{२६} । अभि प्रति^{२७} । वने उदके^{२८} । युजः युक्ताः^{२९} । वाचः^{३०} । प्र^{३१} । अव^{३२} । चक्रद्वत्
अवक्रन्दति । शब्दान् करोतीत्यर्थः ॥

परि यत्काव्या कविर्नृम्णा वसानो अर्पति । स्वर्वाजी सिंघासति ॥ ४ ॥

परि । यत् । काव्या । कविः । नृम्णा । वसानः । अर्पति । स्वः । वाजी । सिंघासति ॥ ४ ॥

कविः क्रान्तकर्मा^{३३} । सोमः^{३४} । नृम्णा नृम्णानि^{३५} । धनानि^{३६} । वसानः आच्छादयन्^{३७} । स्तोतृणां^{३८} । काव्याः^{३९}
काव्यानि कविकर्माणि^{४०} । स्तोत्राणि^{४१} । यत् यदा^{४२} । परि^{४३} । अर्पति परिगच्छति^{४४} । तदा^{४५} । स्वः स्वर्गो^{४६} । वाजी
बलवानश्वान् वा इन्द्रः^{४७} । सिंघासति । यागं प्रत्यागन्तुं स्वकीयं जलं संभक्तुमिच्छति ॥

पवमानो अभि स्पृधो विशो राजेव सीदति । यदीमुष्वान्ति वेधसः ॥ ५ ॥

पवमानः । अभि । स्पृधः । विशः । राजाऽइव^{४८} । सीदति । यत् । ईम् । ऋण्यन्ति । वेधसः ॥ ५ ॥

यत् यदा^{४९} । ईम् एनं सोमं^{५०} । वेधसः कर्मणां^{५१} । कर्तारः^{५२} । ऋण्यन्ति प्रेरयन्ति^{५३} । तदा^{५४} । पवमानः
क्षरक्षेप सोमः^{५५} । स्पृधः स्पर्धमानान्^{५६} । यागविघ्नकारिणो^{५७} । राक्षसान्^{५८} । विशः स्पर्धमानान्^{५९} । मनुष्यान्^{६०} । राजेव^{६१}
यथा राजा^{६२} । तद्वत्^{६३} । अभि^{६४} । वीदति^{६५} । नाशयितुमभिगच्छति ॥ ॥ २८ ॥

अव्यो वारे परि प्रियो हरिर्वनेषु सीदति । रेभो वनुष्यते मती ॥ ६ ॥

अव्यः । वारः । परि । प्रियः । हरिः । वनेषु । सीदति । रेभः । वनुष्यते । मती ॥ ६ ॥

१. ग-त७-काश्यपगोत्रजौ; भ१.३-कश्यपगोत्रौ । २. भ१.२.३-गायत्रछन्दसं । ३. त-भ-“श्रवणा ।
४. ग-त-भ-“नृम्णानि” नास्ति । ५. ग-त-भ-“काव्या” नास्ति । ६. ग-स्वर्गात् । ७. त-भ-कर्तारः ।
८. त-भ-राजसेव । ९. भ१.२.३.४-राजाभिषीदति । १०. त-भ१.२.४-निषीदति ।

वहरिः हरितवर्णः प्रियः देवानां प्रियतम एव सोमः वनेषु उदकेषु संपृक्तः अव्ययः अवेः वारे वालोपेते परि वीदति । किंच रेभः अभिषववेलायामुपरवेषु शब्दं कुर्वन् मती मत्या स्तुत्या वनुष्यते सेष्यते ॥

स वायुमिन्द्रमश्विना साकं मदेन गच्छति । रणा यो अस्य धर्मभिः ॥ ७ ॥

सः वायुम् । इन्द्रम् । अश्विना । साकम् । मदेन । गच्छति । रणं । यः । अस्य । धर्मऽभिः ॥ ७ ॥

यः यजमानः अस्य सोमस्य धर्मभिः कर्मभिः क्रयणाभिषवादिभिः रण रमते सः यजमानः वायुमिन्द्रं च अश्विना अश्विनौ च मदेन साकं सह गच्छति प्राप्नोति ॥

आ मित्रावरुणा भगं मध्वः पवन्त ऊर्मयः । विदाना अस्य शकमभिः ॥ ८ ॥

आ । मित्रावरुणा । भगम् । मध्वः । पवन्ते । ऊर्मयः । विदानाः । अस्य । शकमऽभिः ॥ ८ ॥

येषां यजमानानां मध्वः सोमस्य ऊर्मयः तरङ्गाः मित्रावरुणा मित्रावरुणौ देवौ भगं भगाख्यं देवं च प्रति पवन्ते क्षरन्ति ते यजमानाः अस्य सोमस्येयं सोमं विदानाः जानन्तः शकमभिः सुखैः संगच्छन्त इति शेषः ॥

अस्मभ्यं रोदसी रयिं मध्वो वाजस्य सातये । श्रवो वसूनि सं जितम् ॥ ९ ॥

अस्मभ्यम् । रोदसी इति । रयिम् । मध्वः । वाजस्य । सातये । श्रवः । वसूनि । मम् । जितम् ॥ ९ ॥

हे रोदसी द्यावापृथिव्यौ युवां मध्वः देवानां मोदयितुः वाजस्य सोमात्मकस्यान्नस्य सातये लाभाय अस्मभ्यं काश्यपासितेभ्यः कश्यपदेवलेभ्यो वा रयिं धनं श्रवः अन्नं च वसूनि वामकान्यन्यान्यपि पश्चादीनि धनानि सः जितं संजयतम् । प्रयच्छन्मित्यर्थः ॥ ॥ २९ ॥

‘एते सोमाः’ इति नववर्चमष्टमं सूक्तम् । ऋष्याद्याः पूर्ववत् । अनुक्रान्तं च-‘एते सोमाः’ इति । उक्तः सूक्तविनियोगः । प्रावस्तोत्रे गाणगारिमतेनाभिरूपकरणे सोमे मृज्यमाने ‘मृजन्ति त्वा’ इत्येषा । सूत्रितं च-‘अथापरमभिरूपं कुर्यादिति गाणगारिरा प्यायस्व समेतु त इति तिस्रो मृजन्ति त्वा दश क्षिपः’ (आश्व. श्रौ. ५.१२) इति ॥

एते सोमा अभि प्रियमिन्द्रस्य काममक्षरन् । वर्धन्तो अस्य वीर्यम् ॥ १ ॥

एते । सोमाः । अभि । प्रियम् । इन्द्रस्य । कामम् । अक्षरन् । वर्धन्तः । अस्य । वीर्यम् ॥ १ ॥

एते अभिषुता इमे सोमाः अस्य इन्द्रस्य वीर्यं शक्तिं वर्धन्तः वर्धयन्तः इन्द्रस्य कामं काम्यं प्रियं प्रीतिकरं रसम् अभि अक्षरन् अभिषवन्ते अभ्यवर्षन् ॥

पुनानासश्चमूपदो गच्छन्तो वायुमश्विना । ते नो धान्तु सुवीर्यम् ॥ २ ॥

पुनानासः । चमूऽसदः । गच्छन्तः । वायुम् । अश्विना । ते । नः । धान्तु । सुवीर्यम् ॥ २ ॥

एते प्रसिद्धाः सोमाः पुनानासः पुनाना अभिषूयमाणाः चमूपदः चमसेषु सीदन्तः वायुम् अश्विना अश्विनौ च गच्छन्तः प्राप्नुवन्तः नः अस्मभ्यं सुवीर्यं शोभनवीर्यं धान्तु धारयन्तु । प्रयच्छन्तिवत्यर्थः ॥

इन्द्रस्य सोम राधसे पुनानो हार्दि चोदय । ऋतस्य योनिमासदम् ॥ ३ ॥

इन्द्रस्य । सोम । राधसे । पुनानः । हार्दि । चोदय । ऋतस्य । योनिम् । आऽसदम् ॥ ३ ॥

हे सोम पुनानः अभिषूयमाणः हार्दि अभिलषितस्त्वम् इन्द्रस्य राधसे संराधनाय ऋतस्य यज्ञस्य योनिं स्थानम् आसदं यथेन्द्र आसीदति तथेन्द्र चोदय प्रेरय ॥

मृजन्ति त्वा दश क्षिपो हिन्वन्ति सप्त धीतर्यः । अनु विप्रा अमादिषुः ॥ ४ ॥

मृजन्ति । त्वा । दश । क्षिपः । हिन्वन्ति । सप्त । धीतर्यः । अनु । विप्राः । अमादिषुः ॥ ४ ॥

हे सोम त्वा त्वां दश दशसंख्याकाः क्षिपः अङ्गुलयः । 'त्रिंशः' क्षिपः 'इत्यङ्गुलिनामसु पाठात् । मृजन्ति परिचरन्ति । सप्त सप्तसंख्याकाः धीतर्यः होत्रकाश्च त्वा त्वां हिन्वन्ति स्वस्वव्यापारैः प्रीणयन्ति । विप्राः मेधाविनश्च त्वाम् अनु अमादिषुः अनुमादयन्ति ॥

देवेभ्यस्त्वा मदाय कं सृजानमति मेष्यः । सं गोभिर्वासयामसि ॥ ५ ॥

देवेभ्यः । त्वा । मदाय । कम् । सृजानम् । अति । मेष्यः । सम् । गोभिः । वासयामसि ॥ ५ ॥

हे सोम मेष्यः अत्रेलोमानि कम् उदकं च अति अभि सृजानं त्वा त्वां देवेभ्यः देवानाम् । विभक्तियत्ययः । मदाय मदार्थं गोभिः गोविकारैः पयोभिः सं वासयामसि संवासयामः ॥ ३० ॥

पुनानः कलशेष्वा वस्त्राण्यरुषो हरिः । परि गव्यान्व्यव्यत ॥ ६ ॥

पुनानः । कलशेषु । आ । वस्त्राणि । अरुषः । हरिः । परि । गव्यानि । अव्यत ॥ ६ ॥

पुनानः पूयमानः कलशेषु कुम्भेषु निषिच्यमानः अरुषः आरोचमानः हरिः हरितवर्णः सोमः गव्यानि दध्यादीनि वस्त्राणि वासांसीव परि अव्यत पर्याच्छादयति ॥

मघोन आ पवस्व नो जहि विश्वा अप द्विषः । इन्दो सखायमा विश ॥ ७ ॥

मघोनः । आ । पवस्व । नः । जहि । विश्वाः । अप । द्विषः ।

इन्दो इति । सखायम् । आ । विश ॥ ७ ॥

हे इन्दो सोम मघोनः धनवतः नः अस्मान् प्रति पवस्व क्षर । विश्वः विश्वान् द्विषः द्वेष्टुं अप जहि मारय च । सखायं प्रियमिन्द्रम् आ विश आप्नुहि च ॥

वृष्टिं दिवः परि स्रव द्युम्नं पृथिव्या अधि । सहो नः सोम पुत्सु धाः ॥ ८ ॥

वृष्टिम् । दिवः । परि । स्रव । द्युम्नम् । पृथिव्याः । अधि ।

सहः । नः । सोम । पुत्सु । धाः ॥ ८ ॥

१. ग-त१.२.४.७-भ४-विशः; त६-भ१.३-'विशः' नास्ति । २. ग-इत्यर्थः अति; च-कमुदकं चात्यभि; त१-कं उवकं चादन्यभि; त२.६-कं उवकं न्यभि; त४.५- - - द अभि; त७-कमुदकं त्वदन्यभि; भ१.२-द अति; भ३-दशापवित्रमति; भ४-अभि; सु-कमुदकं चाति ।

हे सोम त्वं दिवः शुलोकात् वृष्टिं वर्षं परि वस्त्रं वर्षं । वृथिव्या अधि वृथिव्याम् ।
अधिः ससम्पर्यानुवादः । वृष्टुञ्जम् अन्नं चोत्पादयेति शेषः । वनः अस्माकं सहः बलं च वृष्टु-
संप्राप्तेषु धाः भेदि ॥

नृचक्षसं त्वा वृयमिन्द्रपीतं स्वर्विदम् । भक्षीमहि प्रजाभिषम् ॥ ९ ॥

नृऽचक्षसम् । त्वा । वयम् । इन्द्रऽपीतम् । स्वऽविदम् । भक्षीमहि । प्रऽजाम् । इषम् ॥ ९ ॥

हे सोम वृचक्षसं नृणां द्रष्टारं स्वर्विदं सर्वज्ञम् इन्द्रपीतम् इन्द्रेण पीतं त्वा पितृ-
पिबन्तः वयं काश्यपासिताः काश्यपदेवला वा प्रजा पुत्रादिकाम् इषम् अन्नं च भक्षीमहि
भजेमहि ॥ ॥ ३१ ॥

‘परि प्रिया’ इति नवर्चं नवमं सूक्तम् । ऋष्याद्याः पूर्ववत् । ‘परि प्रिया’ इत्यनुक्रान्तम् ।
उक्तो विनियोगः ॥

परि प्रिया दिवः क्विर्वयांसि नृप्योर्हितः । सुवानो याति क्विक्रतुः ॥ १ ॥

परि । प्रिया । दिवः । क्विः । वयांसि । नृप्योः । हितः । सुवानः । याति । क्विऽक्रतुः ॥ १ ॥

क्विः मेधावी क्विक्रतुः क्रान्तप्रज्ञः क्रान्तकर्मा वा सोमः नृप्योः अधिषवणफलकयोः
वृहितः निहितः सुवानः अभिषूयमाणः दिवः शुलोकस्य परि प्रिया अतिप्रियाणि वयांसि
प्राणः । तथा च मन्त्रवर्णः—‘वयांसि’ इयेना अतिथयः पर्वतानां ककुभः’ इति । वयाति गच्छति ॥

प्रप्र क्षयाय पन्यसे जनाय जुष्टो अद्रुहे । वीत्यर्ष चनिष्ठया ॥ २ ॥

प्रऽप्र । क्षयाय । पन्यसे । जनाय । जुष्टः । अद्रुहे । वीती । अर्ष । चनिष्ठया ॥ २ ॥

हे सोम प्रप्र अत्यन्तं क्षयाय तव निवासभूताय अद्रुहे अद्रोग्धे च पन्यसे स्तोत्रे जनाय
मनुष्याय वीती वीत्यै भक्षणाय जुष्टः पर्यासरूपं चनिष्ठया अन्नवत्तमया धारया अर्षं धानं
प्रति गच्छ ॥

स सुनुर्मातरा शुचिर्जातो जाते अरोचयत् । महान्मही ऋतावृधा ॥ ३ ॥

सः । सुनुः । मातरा । शुचिः । जातः । जाते इति । अरोचयत् ।

महान् । मही इति । ऋतऽवृधा ॥ ३ ॥

जातः उत्पन्नः शुचिः विशुद्धः महान् हविरुत्तमः सः सोमाख्यः सुनुः पुत्रः मही
महर्षौ ऋतावृधा यज्ञस्य वर्धयिष्यौ जाते विश्वस्य जनयिष्यौ मातरा आत्मनो मातरौ धावा-
पृथिव्यौ अरोचयत् रोचयति दीपयति ॥

स सप्त धीतिभिर्हितो नद्यो अजिन्वदद्रुहः या एकमक्षि वावृधुः ॥ ४ ॥

सः । सप्त । धीतिऽभिः । हितः । नद्यः । अजिन्वत् । अद्रुहः । याः । एकम् । अक्षि । वृधुः ॥ ४ ॥

१. ग-त-भ-‘इद्रेण पीतं त्वा’ नास्ति । २. त-कश्यप* । ३. ग-भ-‘वयांसि’ नास्ति ।

यथाः नद्यः यम् ^१पुंङ्गुं मुख्यं सोमम् ^२अक्षि अक्षीणं ^३ववृधुः वर्धयन्ति ^४सः सोमः
^५धीतिभिः^६ अङ्गुलिभिः । 'रक्षना धीतयः' इत्यङ्गुलिनामसु पाठात् । ^७हितः निहितः सन्
^८अद्बुहः द्रोहवर्जिताः ^९सस सससंख्याकाः ^{१०}नद्यः नदीः^{११} ^{१२}अजिन्वत् प्रीणयति ॥

ता अभि सन्तमस्त्वृतं महे युवानमा दधुः । इन्दुमिन्द्र तव व्रते ॥ ५ ॥

ताः । अभि । सन्तम् । अस्तृतम् । महे । युवानम् । आ । दधुः । इन्दुम् । इन्द्र । तव । व्रते ॥ ५ ॥

हे ^१इन्द्र ^२तव त्वदीये ^३व्रते कर्मणि ^४ताः अङ्गुल्यः । पूर्वत्र धीतिभिः इत्यङ्गुलीनामुपात्तत्वात्
 तच्छब्देन परामर्शः । ^५सन्तं विद्यमानम् ^६अस्तृतम् अहिसितं ^७युवानं नित्यतरुणम् ^८इन्दुं सोमं
^९महे महतेऽभिषवादिलक्षणाय कर्मणे ^{१०}अभि ^{११}आ ^{१२}दधुः ॥ ३२ ॥

अभि वह्निर्मर्त्यः सप्त पश्यति वावहिः । क्रिविर्देवीरतर्पयत् ॥ ६ ॥

अभि । वह्निः । अर्मर्त्यः । सप्त । पश्यति । वावहिः । क्रिविः । देवीः । अतर्पयत् ॥ ६ ॥

यः ^१वह्निः यज्ञस्य पुरो वोढा ^२अर्मर्त्यः मरणरहितः ^३वावहिः देवानां तृप्तेरत्यन्तं वोढा च
 सोमः ^४सप्त नदीः ^५पश्यति सोऽयं ^६क्रिविः कूपरूपेण^७ पूर्णोऽवस्थितः सन् ^८देवीः नदीः^९ अतर्पयत्
 तर्पयति ॥

अवा कल्पेषु नः पुमस्तमांसि सोम योध्या । तानि पुनान जङ्घनः ॥ ७ ॥

अव । कल्पेषु । नः । पुमः । तमांसि । सोम । योध्या । तानि । पुनान । जङ्घनः ॥ ७ ॥

हे ^१पुमः पुमन् सोम ^२कल्पेषु कल्पनीयेष्वहःसु ^३नः अस्मान् ^४अव रक्ष । अपि च ^५पुनान
 हे पवमान ^६सोम त्वं ^७योध्या योधनीयानि ^८तमांसि रक्षांसि यानि ^९तानि ^{१०}जङ्घनः नाशय ॥

नू नव्यसे नवीयसे सूक्ताय साधया पथः । प्रत्नवद्रोचया रुचः ॥ ८ ॥

नू । नव्यसे । नवीयसे । सूक्ताय । साधय । पथः । प्रत्नवद्रोचय । रुचः ॥ ८ ॥

हे सोम ^१नव्यसे नव्याय नूतनाय ^२नवीयसे स्तुत्यायास्माकं ^३सूक्ताय ^४पथः मार्गान् ^५नू श्रिमं
^६साधय अभिगच्छ । अपि च ^७प्रत्नवत् यथापूर्वं ^८रुचः स्वदीप्तिः ^९रोचय प्रकाशय ॥

पवमान महि श्रवो गामश्वं रासि वीरवन् । सना मेधां सना र्वः ॥ ९ ॥

पवमान । महि । श्रवः । गाम् । अश्वम् । रासि । वीरवन् ।

सन । मेधाम् । सन । स्वर्गिति स्वः ॥ ९ ॥

हे ^१पवमान सोम यस्त्वं ^२वीरवत् पुत्रवत् ^३महि नहत ^४श्रवः अश्वं ^५गां च ^६अश्वं च ^७रासि
 अस्मभ्यं प्रयच्छसि स त्वं ^८मेधां ^९सन अस्मभ्यं प्रयच्छ । अपि च ^{१०}स्वः यदस्मदभिलषितं तत् सर्वं
^{११}सन देहि ॥ ३३ ॥

'प्र स्वानासः' इति नवर्चं दशमं सूक्तम् । ऋष्यायाः पूर्ववत् । 'प्र स्वानासः' इत्यनुक्रान्तम् ।
 उक्तो विनियोगः ॥

प्र स्वानासो रथाइवार्वन्तो न श्रवस्यवः । सोमासो राये अक्रमुः ॥ १ ॥

प्र । स्वानासः । रथाःऽइव । अर्वन्तः । न । श्रवस्यवः । सोमासः । राये । अक्रमुः ॥ १ ॥

प्र स्वानासः अभिषववेलायामुपरवेषु शब्दं कुर्वन्तः । सोमासः सोमाः । रथाइव यथा शब्दं कुर्वन्तो रथाः । अर्वन्तो न यथा शब्दं कुर्वन्तोऽश्वाः तथा । श्रवस्यवः शत्रुभ्योऽन्नमिच्छन्तः । राये यजमानानां धनाय । अक्रमुः आगच्छन् ॥

हिन्वानासो रथाइव दधन्विरे गर्भस्त्योः । भरासः कारिणामिव ॥ २ ॥

हिन्वानासः । रथाःऽइव । दधन्विरे । गर्भस्त्योः । भरासः । कारिणाम्ऽइव ॥ २ ॥

सोमाः । रथाइव यथा रथास्तथा । हिन्वानासः हिन्वाना. यागदेशं प्रति गच्छन्तः । भरासः भराः । कारिणामिव यथा भारवाहिनां बाह्वोर्धीयन्ते तथा । गर्भस्त्योः ऋत्विजां बाह्वोः । 'गभस्ती बाह्व' इति बाहुनामसु पाठात् । दधन्विरे धीयन्ते ॥

राजानो न प्रशस्तिभिः सोमासो गोभिरञ्जते । यज्ञो न सप्त धातुभिः ॥ ३ ॥

राजानः । न । प्रशस्तिभिः । सोमासः । गोभिः । अञ्जते । यज्ञः । न । सप्त । धातुभिः ॥ ३ ॥

सोमासः सोमाः । प्रशस्तिभिः प्रशस्ताभिः^१ स्तुतिरूपाभिर्वाग्भिः । राजानो न यथा राजानः । सप्त धातुभिः सप्त होत्राभिः । यज्ञो न यथा च यज्ञस्तथा । गोभिः गोविकारैः पयोभिः । अञ्जते अज्यन्ते । संस्क्रियन्त इत्यर्थः ॥

परि सुवानास इन्द्रवो मदाय बर्हणा गिरा । सुता अर्पन्ति धारया ॥ ४ ॥

परि । सुवानासः । इन्द्रवः । मदाय । बर्हणा । गिरा । सुताः । अर्पन्ति । धारया ॥ ४ ॥

सुवानासः सुवाना अभिपूयमाणाः । इन्द्रवः सोमाः । बर्हणा महत्या । गिरा स्तुतिरूपया वाचा । सुताः अभिपुताः सन्तः । मदाय मदार्थं । धारया परि । अर्पन्ति परितो गच्छन्ति ॥

आपानासो विवस्वतो जनन्तं उपसो भगम् । सूराम् अण्वं वि तन्वते ॥ ५ ॥

आपानासः । विवस्वतः । जनन्तः । उपसः । भगम् । सूराम् । अण्वम् । वि । तन्वते ॥ ५ ॥

विवस्वतः इन्द्रस्य । आपानासः आपानभूताः । उपसः । भगं । जनन्तः जनयन्तः । सूराम् सरन्तः सोमाः । अण्वं । वि । तन्वते । अभिषववेलायामुपरवेषु शब्दं कुर्वन्ति ॥ ३४ ॥

अप द्वारा मतीनो प्रत्ना ऋण्वन्ति कारवः । वृष्णो हरस आयवः ॥ ६ ॥

अप । द्वारा । मतीनाम् । प्रत्नाः । ऋण्वन्ति । कारवः । वृष्णः । हरसे । आयवः ॥ ६ ॥

मतीनीं स्तुतीनां । कारवः कर्तार ऋत्विजः । प्रत्नाः पुराणाः । वृष्णः सेचकस्य सोमस्य^२ । हरस आहरस आहर्तारश्च । आयवः मनुष्याः । द्वारा यज्ञस्य द्वाराणि । अप ऋण्वन्ति ॥

समीचीनास आसते होतारः सप्तजामयः । पदमेकस्य पिप्रतः ॥ ७ ॥

समऽईचीनासः । आसते । होतारः । सप्तजामयः । पदम् । एकस्य । पिप्रतः ॥ ७ ॥

१. त-भ-मु-भारवाहानां । २. ग-भ-‘प्रशस्तुभिः’ नास्ति; घ-शस्ताभिः । ३. ग-घ-त-‘सोमस्य’ नास्ति ।

वसमीचीनासः समीचीनाः वजामयः जामिसदृशाः एकस्य सोमस्य वपदं स्थानं वपिप्रतः
पूरयन्तः वसत व्होतारः सस होत्रकाः वासते यज्ञ उपविशन्ति ॥

नाभा नाभिं न आ ददे चक्षुश्चित्सूर्ये सचा । कवेरपत्यमा दुहे ॥ ८ ॥

नाभा । नाभिम् । नः । आ । ददे । चक्षुः । चित् । सूर्ये । सचा । कवेः । अपत्यम् । आ । दुहे ॥ ८ ॥

वनाभिं यज्ञस्य नाभिभूतं सोमं वनः अस्माकं वनाभा नाभौ अहम् वआ वददे । पिबामीत्यर्थः ।
पीतसोमानामस्माकं चक्षुश्चित् चक्षुरपि सूर्ये वसचा संगतं भवति । किंच कवेः क्रान्तकर्मणः
सोमस्य वपत्यम् अंशुम् वआ वदुहे आपूरयामि ॥

अभि प्रिया दिवस्पदमध्वर्युभिर्गुहा हितम् । सूरः पश्यति चक्षसा ॥ ९ ॥

अभि । प्रिया । दिवः । पदम् । अध्वर्युऽभिः । गुहा । हितम् । सूरः । पश्यति । चक्षसा ॥ ९ ॥

वसूरः सुवीर्य इन्द्रः चक्षसा चक्षुषा दिवः दीप्तस्यात्मनः प्रिया प्रियं पदम् अध्वर्युभिः
गुहा गुहायां हृदये हितं निहितं पीतं सोममपि अभि पश्यति ॥ ३५ ॥

‘उपास्मै’ इति नवर्चमेकादशं सूक्तम् । ऋष्याद्याः पूर्ववत् । ‘उपास्मै’ इत्यनुक्रान्तम् । उक्तः
सूक्तविनियोगः । अभिष्टवे धर्मदुधावत्सेऽपनीयमानेः ‘नमसेदुप’ इत्येषा । सूत्रितं च-‘नमसेदुप
सीदत संजानाना उप सीदन्नभिञ्जु’ (आश्व. श्रौ. ४.७) इति ॥

उपास्मै गायता नरः पर्वमानयेन्दवे । अभि देवा इयक्षते ॥ १ ॥

उप । अस्मै । गायत् । नरः । पर्वमानाय । इन्दवे । अभि । देवान् । इयक्षते ॥ १ ॥

हे वनरः नेतार ऋत्विजः यज्ञस्य देवान् इन्द्रादीन् अभि इयक्षते अभिमुख्येन यष्टु-
मिच्छते पर्वमानाय क्षरते अस्मै अभिषूयमाणाय इन्दवे सोमाय उप गायत उपगानं
कुरुत ॥

अभि ते मधुना पयोऽथर्वाणो अशिश्नयुः । देवं देवाय देव्यु ॥ २ ॥

अभि । ते । मधुना । पयः । अथर्वाणः । अशिश्नयुः । देवम् । देवाय । देव्यु ॥ २ ॥

हे सोम वते तव देवं देवनशीलं देव्यु देव्यु देवकामं रसं देवाय देवनशीलायेन्द्राय
मधुना पयः गव्येन पयसा अथर्वाणः ऋषयः अभि अशिश्नयुः अभ्यर्शणम् । सगस्कुर्वन्नात्यर्थः ॥

स नः पवस्व शं गवे शं जनाय शमर्वते । शं राजन्नेषधीभ्यः ॥ ३ ॥

मः । नः । पवस्व । शम् । गवे । शम् । जनाय । शम् । अर्वते । शम् । राजन् । ओषधीभ्यः ॥ ३ ॥

हे राजन् दीप्यमान सोम वसः प्रसिद्धस्त्वं वनः अस्माकं गवे वशं सुखं पवस्व क्षर ।
वजनाय पुत्रादये च वशं पवस्व । अर्वते अश्वाय च वशं पवस्व । ओषधीभ्यः च वशं पवस्व ॥

१. ग-अपत्यमपत्यभूतं । २. घ-त-उ-दीप्तस्य स्वर्गस्यात्मनः । ३. ग-घ-त-‘निहितं’ नास्ति ।
४. त-भ-अ-‘अभि’ नास्ति । ५. ग-धर्मदुधावत्सेऽपनीयमाने; त-मु-धर्मदुधोवत्सोऽपनीयमाने;
भ१.२.३-धर्मदुधोवत्सेऽपनीयमाने; भ४-धर्मदुधोवत्सेऽपनीयमाने । ६. ग-त-भ-‘ऋत्विजः’ नास्ति ।
७. त-भ-‘मिच्छति’ ।

बभ्रवे नु स्वतवसेऽरुणाय दिविस्पृशे । सोमाय गायथमर्चत ॥ ४ ॥

बभ्रवे । नु । स्वतवसे । अरुणाय । दिविस्पृशे । सोमाय । गायम् । अर्चत ॥ ४ ॥

हे स्तोतारः । बभ्रवे बभ्रवणां । स्वतवसे स्वबलाय । अरुणाय कदाचिदरुणवर्णां । दिविस्पृशे दिवं स्पृशते । सोमाय । नु^१ क्षिप्रं^२ । गायं स्तुतिरूपां वाचम् । अर्चत । उच्चारयतेत्यर्थः ॥

हस्तच्युतेभिरद्रिभिः सुतं सोमं पुनीतन । मध्वा धावता मधु ॥ ५ ॥

हस्तच्युतेभिः । अद्रिभिः । सुतम् । सोमम् । पुनीतन । मधौ । आ । धावत । मधु ॥ ५ ॥

हे ऋत्विजः । हस्तच्युतेभिः हस्तप्रच्युतैः । अद्रिभिः अभिषवप्रावभिः । सुतम् अभिषुतं । सोमं । पुनीतन पवित्रे पावयत । अपि च । मधौ मदकरे मधोमे । मधु गन्धं पयः । आ । धावत प्रक्षिपत ॥ ३६ ॥

नमसेदुप सीदत दधेदभि श्रीणीतन । इन्दुमिन्द्रे दधातन ॥ ६ ॥

नमसा । इत् । उप । सीदत । दध्ना । इत् । अभि । श्रीणीतन । इन्दुम् । इन्द्रे । दधातन ॥ ६ ॥

हे ऋत्विजः । नमसेत् नमस्कारेणैव । उप । सीदत सोममुपगच्छत । दधेत् दधैव । अभि । श्रीणीतन अभिश्रीणीत च । इन्द्रे । इन्दुं सोमं । दधातन धत्त च ॥

अमित्रहा विचर्षणिः पवस्व सोमं शं गवे । देवेभ्यो अनुकामकृत् ॥ ७ ॥

अमित्रहा । विचर्षणिः । पवस्व । सोम । शम् । गवे । देवेभ्यः । अनुकामकृत् ॥ ७ ॥

हे । सोम । अमित्रहा अमित्राणां हन्ता । विचर्षणिः विद्रष्टा । देवेभ्यः । अनुकामकृत् अभीष्टस्य कर्ता एवं । गवे अस्माकं गवे । शं सुखं । पवस्व क्षर ॥

इन्द्राय सोम पातवे मदाय परि सिच्यसे । मनश्चिन्मनसस्पतिः ॥ ८ ॥

इन्द्राय । सोम । पातवे । मदाय । परि । सिच्यसे । मनः । चित् । मनसः । पतिः ॥ ८ ॥

हे । सोम । मनश्चित् मनसो । ज्ञाता । मनसस्पतिः । इन्द्राय । इन्द्रस्य । पातवे पानाद्य । मदाय च । परि । सिच्यसे परितः पात्रेषु सिच्यसे ॥

पवमानं सुवीर्यं रयिं सोमं रिरीहि नः । इन्द्रावेन्द्रेण नो युजा ॥ ९ ॥

पवमानं । सुवीर्यम् । रयिम् । सोम । रिरीहि । नः । इन्द्रो इति । इन्द्रेण । नः । युजा ॥ ९ ॥

हे । इन्द्रो ह्यिमानं । पवमानं । सोमं एवं । सुवीर्यं शोभनवीर्योपेतं । रयिं धनं । नः अस्माकं संबन्धिना । इन्द्रेण । युजा सहायेन । नः अस्मभ्यं । रिरीहि देहि ॥ ३७ ॥

‘सोमा असुप्रम्’ इति नवचं द्वादशं सूक्तम् । ऋष्याद्याः पूर्ववत् । ‘सोमा असुप्रम्’ इत्यनुक्रान्तम् । उक्तो विनियोगः ॥

सोमा असुप्रमिन्दवः सुता ऋतस्य सार्दने । इन्द्राय मधुमत्तमाः ॥ १ ॥

सोमाः । असुप्रम् । इन्दवः । सुताः । ऋतस्य । सार्दने । इन्द्राय । मधुमत्तमाः ॥ १ ॥

वसुताः अभिषुताः वसुमस्तमाः अतिशयेन मधुमन्तः^१ इन्द्रवः सोमाः ऋतस्य यज्ञस्य
वसादने गृहे^२ इन्द्राय इन्द्रार्थम् असृग्ं सृज्यन्ते ॥

अभि विप्रा अनूषत गावो वत्सं न मातरः । इन्द्रं सोमस्य पीतये ॥ २ ॥

अभि । विप्राः । अनुषत । गावः । वत्सम् । न । मातरः । इन्द्रम् । सोमस्य । पीतये ॥ २ ॥

विप्राः मेधाविनः सोमस्य पीतये पानाय इन्द्रं मातरः जनयिष्यः गावः वत्सं न
यथा वत्सं प्रति तद्वत् अभि अनुषत अभिशब्दयन्ति ॥

मदच्युत्क्षेति सार्दने सिन्धोरुर्मा विपश्चित् । सोमो गौरी अधि श्रितः ॥ ३ ॥

मदच्युत् । क्षेति । सार्दने । सिन्धोः । ऊर्मा । विपश्चित् ।

सोमः । गौरी इति । अधि । श्रितः ॥ ३ ॥

मदच्युत् मदकरस्य रसस्य च्यावयिता सोमः सार्दने^३ । संहितायां दीर्घञ्छान्दसः । स्थाने
क्षेति निवसति । एतदेव विवृणोति । सिन्धोः नद्याः ऊर्मा ऊर्मो तरङ्गे । वसतीवरीष्वित्यर्थः ।
विपश्चित् विद्वान् सोमः गौरी अधि गौर्यामधि । अधीति सप्तमर्थानुवादः । माध्यमिकायां
वाचि । 'गौरी गान्धर्वी' इति वाङ्नामसु पाठात् । श्रितः निवसति ॥

दिवो नाभा विचक्षणोऽव्यो वारं महीयते । सोमो यः सुक्रतुः कविः ॥ ४ ॥

दिवः । नाभा । विचक्षणः । अव्यः । वारं । महीयते । सोमः । यः । सुक्रतुः । कविः ॥ ४ ॥

यः सुक्रतुः सुप्रज्ञः कविः क्रान्तकर्मा विचक्षणः विद्वष्टा सः सोमः दिवः अन्तरिक्षस्य
नाभा नाभौ नाभिभूते अव्यः अवेः वारे वाले महीयते पूज्यते । पूयमानः स्तूयत इत्यर्थः ॥

यः सोमः कलशेषाँ अन्तः पवित्र आर्हितः । तमिन्दुः परिं पस्वजे ॥ ५ ॥

यः । सोमः । कलशेषु । आ । अन्तरिति । पवित्रे । आर्हितः । तम् । इन्दुः । परिं । पस्वजे ॥ ५ ॥

यः सोमः कलशेषु कुम्भेषु आ आस्ते यश्च पवित्र पवित्रस्य अन्तः मध्ये आर्हितः
निहितः तं स्वांशभूतं सोमम् इन्दुः^४ सोमो देवः परि पस्वजे प्रविशति ॥ ३४ ॥

प्र वाचमिन्दुरिष्यति समुद्रस्याधिं विष्टपि । जिन्वन्कोशं मधुश्रुतम् ॥ ६ ॥

प्र । वाचम् । इन्दुः । इष्यति । समुद्रस्य । अधि । विष्टपि । जिन्वन् । कोशम् । मधुश्रुतम् ॥ ६ ॥

इन्दुः सोमः मधुश्रुतं मधुनश्चावकं कोशं मेघम् । 'अतुरः कोशः' इति मेघनामसु
पाठात् । जिन्वन् प्रीणयन् समुद्रस्य अन्तरिक्षस्य अधि विष्टपि विष्टपे स्थाने वाचं प्र
इष्यति प्रेरयति । पवित्रे पूयमानः शब्दं करोतीत्यर्थः ॥

नित्यस्तोत्रो वनस्पतिर्धीनामन्तः संबर्द्धः । हिन्वानो मानुषा युगा ॥ ७ ॥

नित्यस्तोत्रः । वनस्पतिः । धीनाम् । अन्तरिति । सबर्द्धः । हिन्वानः । मानुषा । युगा ॥ ७ ॥

१. ग-मधुराः । २. ग-त-भ-सदने; भ१.२.३- 'गृहे' नास्ति । ३. ग-त-भ-सदने; घ-मदन ।
४. त-भ-इन्दुः ।

१नित्यस्तोत्रः संततस्तोत्रः १सबर्दुघः अमृतस्य दोग्धा १वनस्पतिः वनानां पालयिता सोमः
१मानुषा मानुषाणि १युगा युगानि अहीनैकाहात्मकानि १हिन्वानः प्रीणयन् १धीनां कर्मणास्
१अन्तः मध्ये निवसतीत्यर्थः ॥

अभि प्रिया दिवस्पदा सोमो हिन्वानो अर्पति । विप्रस्य धारया कविः ॥ ८ ॥

अभि । प्रिया । दिवः । पदा । सोमः । हिन्वानः । अर्पति । विप्रस्य । धारया । कविः ॥ ८ ॥

१कविः क्रान्तकर्मा १सोमः १दिवः^१ अन्तरिक्षात् १हिन्वानः प्रेयमाणः १विप्रस्य मेधाविनः
स्वस्य १धारया १प्रिया प्रियाणि १पदा पदानि स्थानानि १अभि १अर्पति अभिगच्छति ॥

आ पवमान धारय रयिं सहस्रवर्चसम् । अस्मे इन्द्रो स्वाभुवम् ॥ ९ ॥

आ । पवमान । धारय । रयिम् । सहस्रवर्चसम् । अस्मे इति । इन्द्रो इति । सुऽआभुवम् ॥ ९ ॥

हे १पवमान १इन्द्रो सोम त्वं १सहस्रवर्चसं बहुदीप्तिं १स्वाभुवं शोभनभवनं १रयिं धनम्
१अस्मे अस्मात् १धारय^२ । प्रक्षिपेत्यर्थः ॥ ॥ ३९ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हादं निवारयन् । पुमर्थाश्रतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुक्कभूपाल-

साप्ताज्यधुरंधरेण सायणाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थ-

प्रकाश ऋक्संहिताभाष्ये षष्ठाष्टके सप्तमोऽध्यायः ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्ममे^१तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥

षष्ठस्य सप्तमोऽध्यायः संग्रहात्संग्रहीतः ।

• अथाष्टमः सुमर्तिना संगमेन^३ प्रदर्यते ॥

तत्र 'सोमः पुनानः' इति नवर्चं त्रयोदशं सूक्तम् । असितो देवलो वर्षिः । सोमो देवता ।
'पवमानगुणः सोमो विज्ञेयः काश्यपावृषी^४ इति विद्यादनुक्तेऽपि लाघवाया दृढहच्युतात्' ॥ 'सोमः'
इत्यनुक्रान्तम् । गतो विनियोगः ॥

सोमः पुनानो अर्पति सहस्रधारो अत्यविः । वायोरिन्द्रस्य निष्कृतम् ॥ १ ॥

सोमः । पुनानः । अर्पति । सहस्रधारः । अतिऽअविः । वायोः । इन्द्रस्य । निऽकृतम् ॥ १ ॥

अयं १पुनानः पावकः १सोमः १अर्पति गच्छति । कीदृशोऽयं पवमानः । १सहस्रधारः अपरि-
मितधारः १अत्यविः । अत्राविशब्देन तल्लोमान्युच्यन्ते । अविलोमभिर्निष्पादितं दक्षापवित्रमित्यर्थः ।
तदतिक्रम्य गच्छतीत्यत्यविः । किमर्थम् । १वायोरिन्द्रस्य च पानायेति शेषः । किं प्रति । १निष्कृतम् ।
निरित्येष समित्येतस्मिन्नर्थे । संस्कृतं पात्रं प्रति ॥

पर्वमानमवस्यवो विप्रमाभि प्र गायत । सुष्वाणं देववीतये ॥ २ ॥

पर्वमानम् । अवस्यवः । विप्रम् । अभि । प्र । गायत । सुस्वानम् । देववीतये ॥ २ ॥

हे ऽवस्यवः रक्षणकामा उद्गात्रादयः यूयं ऽपवमानं शोधकं ऽविप्रं विशेषेण देवानां प्रीणयितारं विप्रवच्छुद्धं वा । अथवा विप्र इति मेधाविनाम् । मेधाविनम् । ऽदेववीतये देवपानाय ऽसुष्वाणं सूयमानम् ऽअभि ऽप्र ऽगायत आभिमुख्येन प्रक्षेपेण स्तुत ॥

पर्वन्ते वाजसातये सोमाः सहस्रपाजसः । गृणाना देववीतये ॥ ३ ॥

पर्वन्ते । वाजसातये । सोमाः । सहस्रपाजसः । गृणानाः । देववीतये ॥ ३ ॥

ऽपवन्ते क्षरन्ति ऽसोमाः । किमर्थम् । ऽवाजसातये अन्नस्य लाभाय । कीदृशाः । ऽसहस्रपाजसः बहुबलाः^१ । पातृणां बलप्रदा इत्यर्थः । ऽगृणानाः । कर्मणि कर्तृप्रत्ययः । स्तूयमानाः । पुनः किमर्थम् । ऽदेववीतये । देवानां वीतिर्गतिः प्राप्तिर्भक्षणं वा यस्मिन् स देववीतिर्यज्ञः^२ । तदर्थम् । यज्ञसिद्धिः साक्षात् प्रयोजनं तद्द्वारा अन्नलाभ इत्यर्थः ॥

उत नो वाजसातये पवस्व बृहतीरिपः । द्युमदिन्दो सुवीर्यम् ॥ ४ ॥

उत । नः । वाजसातये । पवस्व । बृहतीः । रीपः । द्युमत् । इन्दो इति । सुवीर्यम् ॥ ४ ॥

ऽउत अपि च ऽनः अस्माकं ऽवाजसातये अन्नलाभाय हे ऽइन्दो सोम ऽबृहतीरिपः महतीः रसधाराः ऽद्युमत् दीप्तिम् ऽसुवीर्यं शोभनसामर्थ्यं च ऽपवस्व क्षर । शोभनसामर्थ्योपेता धाराः पवस्वेत्यर्थः । अथवा । वाजसातये संग्रामाय बृहतीरिपो द्युमत् सुवीर्यं संपादयितुं पवस्वेति योज्यम् ॥

ते नः सहस्रिणं रयिं पवन्तामा सुवीर्यम् । सुवाना देवास इन्द्रवः ॥ ५ ॥

ते । नः । सहस्रिणम् । रयिम् । पवन्ताम् । आ । सुवीर्यम् । सुवानाः । देवासः । इन्द्रवः ॥ ५ ॥

ऽते ऽइन्द्रवः सोमाः ऽनः अस्माकं ऽसहस्रिणं सहस्रसंख्योपेतं ऽरयि धनं ऽसुवीर्यं च^३ ऽआ पवन्ताम् । कीदृशास्ते । ऽसुवानाः सूयमानाः ऽदेवासः द्यौतनादिगुणयुक्ताः^४ ॥ ॥ १ ॥

अत्या हियाना न हेतुभिरसृग्रं वाजसातये । वि वारमव्यमाशवः ॥ ६ ॥

अत्याः । हियानाः । न । हेतुभिः । असृग्रम् । वाजसातये । वि । वारम् । अव्यम् । आशवः ॥ ६ ॥

ऽवाजसातये संग्रामाय ऽहियानाः प्रेर्यमाणाः ऽअत्याः ऽन अश्वा इव ते यथा प्रेरकैः प्रेर्यमाणाः संग्रामाय शीघ्रं धावन्ति तद्वत् ऽहेतुभिः प्रेरकैः प्रेर्यमाणाः ऽआशवः शीघ्रगामिनः सोमाः वाजसातये^५ अन्नलाभाय^६ ऽअव्यं ऽवारं दशापवित्रं ऽवि-ऽअसृग्रं वदितसृज्यन्ते^७ ॥

वाश्रा अर्षन्तीन्दवोऽभि वृत्सं न घेनवः । दधन्विरे गर्भस्त्योः ॥ ७ ॥

वाश्राः । अर्षन्ति । इन्द्रवः । अभि । वत्सम् । न । घेनवः । दधन्विरे । गर्भस्त्योः ॥ ७ ॥

१. त-भ४-बहुलाः । २. त-भ४-देवतातिर्यज्ञः । ३. ग-त-भ४-वा । ४. ग-त-भ१.२.४-गुणकाः; भ५-गुणकराः । ५. भ-‘वाजसातये अन्नलाभाय’ नास्ति । ६. त१.२.६-व्यतिसृज्यन्ते किं प्रति अव्यं अविभवां वारं बालं दशापवित्रं प्रतीत्यर्थः; त३.५-भ४-पुस्तकेषु ‘व्यतिसृज्यते’ इत्यस्यानन्तरं क्रियाश्रित्यवकाशो विद्यते; त७-व्यतिसृज्यन्ते किं प्रति अव्यं वारं बालं दशापवित्रं प्रतीत्यर्थः ।

वाश्राः शब्दयन्तः । इन्द्रवः सोमाः । अभि । अर्षन्ति । अभिगच्छन्ति । पात्रं प्रति वाश्राः शब्दकारिण्यः । धेनवः । न । ता यथा शब्दयन्त्यः । वत्सं प्रत्यागच्छन्ति तद्वत् । त एव । गभस्त्वोः बाह्वोः । दधन्विरे धियन्ते च ॥

जुष्ट इन्द्राय मत्सरः पर्वमानु कनिकदत् । विश्वा अप द्विषो जहि ॥ ८ ॥

जुष्टः । इन्द्राय । मत्सरः । पर्वमान । कनिकदत् । विश्वाः । अप । द्विषः । जहि ॥ ८ ॥

इन्द्राय । जुष्टः प्रियः^१ पर्याप्तः । मत्सरः सोमो भवतीति शेषः । 'मत्सरः सोमो मन्दते-
स्तुतिकर्मणः' (निरु. २. ५) इति निरुक्तम् । हे पर्वमान त्वं । कनिकदत् शब्दयन् । विश्वाः । द्विषः
सर्वानस्माकं द्वेष्टन् । अप । जहि ॥

अपघ्नन्तो अराव्यः पर्वमानाः स्वर्दशः । योनावृतस्य सीदत ॥ ९ ॥

अपघ्नन्तः । अराव्यः । पर्वमानाः । स्वः । दशः । योनौ । वृतस्य । सीदत ॥ ९ ॥

हे पर्वमानाः । अराव्यः अदानानयजमानान् । अपघ्नन्तः हिंसन्तः । स्वर्दशः सर्वत्र^२ द्रष्टारश्च
यूयम् । वृतस्य । योनौ यज्ञस्य स्थाने । सीदत । अथवा । सोमपानार्थमुक्तलक्षणा देवा वृतस्य योनौ
सीदतेति योज्यम् ॥ ॥ २ ॥

'परि प्र' इत्यष्टर्चं चतुर्दशं सूक्तम् । ऋष्यादि पूर्ववत् । 'परि प्राष्टौ' इत्यनुक्रान्तम् । गतो
विनियोगः ॥

परि प्रासिष्यदत्कविः सिन्धोरुर्माबधि श्रितः । कारं बिभ्रत्पुरुस्पृहम् ॥ १ ॥

परि । प्र । असिष्यदत् । कविः । सिन्धोः । ऊर्मौ । अधि । श्रितः ।

कारम् । बिभ्रत् । पुरुस्पृहम् ॥ १ ॥

परि । प्रासिष्यदत् । परिप्रस्यन्दते । कविः मेधावी सोमः^३ । सिन्धोरुर्मौ तरङ्गे^४ वसतीवर्युदकरसे^५
अधि । श्रितः आश्रितः । पुरुस्पृहं ब्रह्मभिः स्पृहणीयं । कारं शब्दं । बिभ्रत् धारयन् । परिप्रस्यन्दत
इति संबन्धः ॥

गिरा यदी सबन्धवः पञ्च त्राता अपस्यवः । परिष्कुण्वन्ति धर्णसिम् ॥ २ ॥

गिरा । यदि । स । सबन्धवः । पञ्च । त्राताः । अपस्यवः । परिष्कुण्वन्ति । धर्णसिम् ॥ २ ॥

सबन्धवः समानबन्धनाः । पञ्च । त्राताः पञ्च जना मनुष्याः^६ यजमानाः^७ । अपस्यवः कर्मेच्छवः
यद्यदा ईमेन । धर्णसि धारकं सोमं । गिरा^८ स्तुत्या^९ । परिष्कुण्वन्ति अलंकुर्वन्ति । अस्योत्तरग्रान्वयः ॥

आदस्य शुष्मिणो रसे विश्वे देवा अमत्सत । यदी गोभिर्वसायते ॥ ३ ॥

आत् । अस्य । शुष्मिणः । रसे । विश्वे । देवाः । अमत्सत । यदि । गोभिः । वसायते ॥ ३ ॥

१. ग-त-भ-मु- 'प्रियः' नास्ति । २. भ१.३-सर्व । ३. ग-त-भ- 'सोमः' नास्ति ।
४. ग-त-भ- 'तरङ्गे... रसे' नास्ति । ५. ग-त-भ- 'मनुष्या यजमानाः' नास्ति । ६. ग-त-भ- 'गिरा
स्तुत्या' नास्ति ।

वआत् परिष्करणानन्तरमेव वशुष्मिणः बलवतः वअस्य सोमस्य वरसे वविश्वे वदेवाः
वअमस्तत अमाद्यन्त^१ । यदि यदा गोभिः गोविकारैः । विकारे प्रकृतिशब्दः । क्षीरादिभिः
वसायते आच्छाद्यते ॥

निरिणानो वि धावति जहृच्छर्याणि तान्वा । अत्रा सं जिघ्रते युजा ॥ ४ ॥

निऽरिणानः । वि । धावति । जहृत् । शर्याणि । तान्वा । अत्र । सम् । जिघ्रते । युजा ॥ ४ ॥

अयं सोमः वनिरिणानः दशापवित्रादधो गच्छन् ववि धावति विविधं धावति - - - यदा
वतान्वा । तनु दशापवित्रवस्त्रम् । तत्संबन्धीनि वशर्याणि द्वाराणि जहृत् अधः सरति । वअत्र
अस्मिन् यज्ञे वयुजा सखिभूतेनेन्द्रेण सह वसं जिघ्रते संगतो भवति । वस्त्रसुषिराद्विनिर्गत्य दशा-
पवित्रादधः सत् पात्रं विविधं गच्छन् होमद्वारेणेन्द्रेण संगतो भवतीत्यर्थः ॥

नसीभिर्यो विवस्वतः शुभ्रो न मामृजे युवा । गाः कृण्वानो न निर्णिजम् ॥ ५ ॥

नसीभिः । यः । विवस्वतः । शुभ्रः । न । ममृजे । युवा । गाः । कृण्वानः । न । निऽनिजम् ॥ ५ ॥

यः सोमः वविवस्वतः परिचरणवतो यजमानस्य वनसीभिः पौत्रस्थानीयाभिः । तस्य हस्तः
पुत्रोऽङ्गुलयः पौत्रस्थानीया इत्यभिप्रायः । वमामृजे मृज्यते वशुभ्रो वन दीप्तोऽश्वः वयुवा इव ।
यथाप्रवृद्धोऽश्वो मृज्यते स्वपरिचारकैस्तद्वत् स एव युवा मिश्रणशीलः सोमः वनिर्णिजम् । 'निर्णिक्'
इति रूपनाम । स्वकीयं रूपं वगाः वन वृण्वानः गोविकारांश्च कुर्वाणो भवतीति शेषः ॥ ३ ॥

अति श्रिती तिरश्चता गव्या जिगात्यण्व्या । वग्नूमियति यं विदे ॥ ६ ॥

अति । श्रिती । तिरश्चता । गव्या । जिगाति । अण्व्या । वग्नम् । इयति । यम् । विदे ॥ ६ ॥

वअण्व्या अङ्गुल्याभिपूयमाणः सोमः वगव्या गव्यानि वश्रिती श्रित्यं श्रयणार्थं वतिरश्चता
तिरश्चीनम् वअति वजिगाति । अंशुमतिक्रम्य गच्छति । तथाङ्गुल्याभिपूयमाणः ववग्नं शब्दम् वइयति
प्रेरयति^१ ॥

अभि क्षिपः समग्मत मर्जयन्तीरिषस्पतिम् । पृष्ठां गृभ्णात वाजिनः ॥ ७ ॥

अभि । क्षिपः । सम । अग्मत । मर्जयन्तीः । इषः । पतिम् । पृष्ठा । गृभ्णात । वाजिनः ॥ ७ ॥

वक्षिपः अङ्गुलयः वमर्जयन्तीः अभिमृशन्त्यः वइषस्पतिम् अज्ञानां इवामेनं सोमम् वअभि
वसमग्मत अभिसंगच्छन्ते । संगत्य च वाजिनः बलवतः सोमस्य वपृष्ठा पृष्ठानि वगृभ्णात गृह्णन्त्य-
भिषवाङ्गुलयः ॥

परि दिव्यानि मर्मैशुद्विश्चानि सोम पार्थिवा । वसूनि याह्यस्मयुः ॥ ८ ॥

परि । दिव्यानि । मर्मैशत । विश्वानि । सोम । पार्थिवा । वसूनि । याहि । अस्मऽयुः ॥ ८ ॥

१. ग-माद्यति; भ१.२.३-अमाद्ये । २. त-भ-'जहृत्' नास्ति । ३. ग-भ१.२.३-मु-सरन्; त-
भ-सन् । ४. ग-ममृजे । ५. ग-यथातिप्रयत्नात् दुवाश्वो । ६. ग-त-भ-'न' नास्ति । ७. ग-
प्रेरयति यं शब्दं जानामी; घ-प्रेरयति विदे जानते यजमानाय । ८. भ१-४-पुस्तकयोः 'मर्जयन्तीः'
इत्यस्यानन्तरं कियांश्चिदवकाशो विद्यते ।

हे ऽसोम ऽदिभ्यानि पार्थिवानि च ऽविश्वानि^१ सर्वाणि ऽवसूनि धनानि^२ ऽपरि ऽमर्त्यशत्
परिमृशन् परिगृह्णन् ऽअस्मयुः अस्मान् कामयमानः ऽयाहि आगच्छ । एवमभिषुण्वन्^३ रसं^४
संबोध्य ब्रूते ॥ ४ ॥

‘एष धिया’ इत्यष्टचं पञ्चदशं सूक्तम् । ऋष्याद्याः पूर्ववत् । ‘एष धिया’ इत्यनुक्रान्तम् ।
गतो विनियोगः ॥

एष धिया यात्यण्व्या शूरो रथेभिराशुभिः । गच्छन्निन्द्रस्य निष्कृतम् ॥ १ ॥

एषः । धिया । याति । अण्व्या । शूरः । रथेभिः । आशुभिः ।

गच्छन् । इन्द्रस्य । निःकृतम् ॥ १ ॥

१ एषः सोमः २ शूरः विक्रान्तः ३ अण्व्या अङ्गुल्याभिषुतः ४ धिया कर्मणा ५ याति गच्छति ।
कं देशं प्रति । उच्यते । ६ इन्द्रस्य ७ निष्कृतं स्थानं दिवं प्रति ८ रथेभिः रथैः ९ आशुभिः शीघ्रगामिभिः
१० गच्छन् इन्द्रेण रथेऽवस्थाप्य स्वस्थाननयनाय । अङ्गुल्याभिषूयमाणः सन् होमद्वाराग्निं निष्पीडन-
द्वारा^३ पात्रं वा गच्छतीत्यर्थः^३ ॥

एष पुरु धियायते बृहते देवतातये । यत्रामृतास आसते ॥ २ ॥

एषः । पुरु । धियाऽयते । बृहते । देवऽतातये । यत्र । अमृतासः । आसते ॥ २ ॥

१ एषः सोमः २ पुरु बहुलं ३ धियायते धियं कर्मेच्छति । धीशब्दाद्यकारोपजनः । यद्वा ।
द्वितीयार्थे तृतीया छान्दसश्चालुक् । कस्मै । ४ बृहते महते ५ देवतातये यज्ञाय । ६ यत्र यस्मिन् यज्ञे
७ अमृतासः अमृता देवाः ८ आसते वसन्ति तदर्थम् ॥

एष हितो वि नीयतेऽन्तः शुभ्रावता पथा । यदी तुञ्जन्ति भूर्णयः ॥ ३ ॥

एषः । हितः । वि । नीयते । अन्तरिति । शुभ्रऽवता । पथा । यदि । तुञ्जन्ति । भूर्णयः ॥ ३ ॥

१ एषः सोमः २ हितः निहितः हविर्धाने ३ वि नीयते तस्मात् स्थानादाहवनीयं प्रति । ४ अन्तः
तयोर्मध्यदेशे ५ शुभ्रावता शोभावता ६ पथा मार्गेण ७ यदि यदा ८ तुञ्जन्ति प्रयच्छन्ति देवेभ्यः ९ भूर्णयः
भरणशीला अध्वर्यादयः । तदा वि नीयत इति समन्वयः ॥

एष शृङ्गाणि दोधुवच्छिशीति यूथ्यो वृषा । नृम्णा दधान ओजसा ॥ ४ ॥

एषः । शृङ्गाणि । दोधुवत् । शिशीति । यूथ्यः । वृषा । नृम्णा । दधानः । ओजसा ॥ ४ ॥

१ एषः सोमः २ शृङ्गाणि शृङ्गबहुञ्जतानंश्नभिपवकाले ३ दोधुवत् धूनीति^४ । ४ यूथ्यः यूथाहो
यूथपतिः ५ वृषा वृषभो यथा ६ शिशीति तीक्ष्णे शृङ्गे धूनीति^५ तद्वत् । कीदृश एषः । ७ ओजसा बलेन
८ नृम्णा नृम्णानि धनानि ९ दधानः अस्मदर्थं धारयन् ॥

१. ग-त३.४.५-म४-वसूनि; त७-वसूनि धनानि विश्वानि सर्वाणि; म१.२.३-विश्वानि वसूनि ।
२. ग-एषमभिषुण्वन्तरं; म१.३-एषमभिषुण्वन् । ३. ग-निपातनद्वारा च तन्नेवागच्छतीत्यर्थः; त-
निष्पीडनद्वारा पात्रे वा गच्छतीत्यर्थः; म१.३-वा पात्रं गच्छतीत्यर्थः; म४-निष्पीडनद्वारा पात्रं
गच्छतीत्यर्थः । ४. घ-त१.९.७-म१.३-धूनीति । ५. घ-त७-धूनीति; त१.२.३.६-म१.४-धूनीति ।

एष रुक्मिभिरीयते वाजी शुभ्रेभिरंशुभिः । पतिः सिन्धूनां भवन् ॥ ५ ॥

एषः । रुक्मिऽभिः । ईयते । वाजी । शुभ्रेभिः । अंशुऽभिः । पतिः । सिन्धूनाम् । भवन् ॥ ५ ॥

वृषः सोमः वृक्मिभिः अध्वर्यादिभिः सह ईयते गच्छति । कीदृश एषः । वाजी वेजनवान् । शुभ्रेभिः शुभ्रैर्दत्तैः । अंशुभिः विशिष्टः । अथवा रुक्मिभिरित्येतदप्यंशुविशेषणम् । सिन्धूनां स्यन्दमानानां रसानां पतिः भवन् य ईयत इति ॥

एष वसूनि पिबन्ना परुषा ययिवाँ अति । अव शार्देषु गच्छति ॥ ६ ॥

एषः । वसूनि । पिबन्ना । परुषा । ययिऽवान् । अति । अव । शार्देषु । गच्छति ॥ ६ ॥

वृषः सोमः वसूनि आच्छादकानि पिबन्ना पिबन्नानि पीडितानि रक्षांसि परुषा पर्वणा अति अतिक्रम्य ययिवान् गच्छन् शार्देषु शातनीयेषु रक्षःसु अव गच्छति ॥

एतं मृजन्ति मर्ज्यमुप द्रोणेष्वायवः । प्रचक्राणं महीरिषः ॥ ७ ॥

एतम् । मृजन्ति । मर्ज्यम् । उप । द्रोणेषु । आयवः । प्रऽचक्राणम् । महीः । इषः ॥ ७ ॥

वृषायाः मनुष्या ऋत्विजः एतं सोमं मर्ज्यं मार्जनीयम् उप मृजन्ति । निष्पीडयन्तीत्यर्थः । कुत्र । द्रोणेषु द्रोणकलशेषु । कीदृशम् । महीरिषः महान्त्यज्ञानि प्रचक्राणं कुर्वाणम् । प्रभूतरसम्वाविणमित्यर्थः ॥

प्रावस्तोत्रे गाणगारिमतेनाभिरूपकरणे मृज्यमाने सोमे 'एतमु त्यम्' इत्येषा । सूत्रितं च- 'एतमु त्यं दश क्षिपो मृज्यमानः सुहस्या' (आश्व. श्रौ. ५. १२) इति ॥

एतमु त्यं दश क्षिपो मृजन्ति सप्त धीतरयः । स्वायुधं मदिन्तमम् ॥ ८ ॥

एतम् । ऊँ इति । त्यम् । दश । क्षिपः । मृजन्ति । सप्त । धीतरयः ।

सुऽआयुधम् । मदिन्ऽतमम् ॥ ८ ॥

वत्यं तम् एतमु एतमेव सोमं दश क्षिपः दशाङ्गुलयः मृजन्ति परिचरन्ति । सप्त धीतरयः सप्त ऋत्विजश्च । ऋत्विजोऽङ्गुलिभिरमृजन्तीत्यर्थः । कीदृशमेतम् । स्वायुधं शोभनायुधं मदिन्तमं मादयितृतमम् । रक्षोहननसामर्थ्यप्रदर्शनाय स्वायुधशब्दश्रवणम् ॥ ५ ॥

'प्र ते सोतारः' इत्यष्टचं षोडशं सूक्तम् । ऋष्याद्याः पूर्ववत् । 'प्र ते' इत्यनुक्रान्तम् । गतो विनियोगः ॥

प्र ते सोतार ओण्यो रसं मदाय घृष्वये । सर्गो न तक्त्येतशः ॥ १ ॥

प्र । ते । सोतारः । ओण्योः । रसम् । मदाय । घृष्वये । सर्गः । न । तक्ति । एतशः ॥ १ ॥

हे सोम एते तव रसं सोतारः सोमाभिषेकतारः ओण्योः रसम् । लुप्तोपममेतत् । यावा-पृथिव्यो रसमुदकमिव । अथवौण्योर्द्यावापृथिव्योर्मध्ये तयोः संबन्धिनं वा रसम् । प्र स्नावयन्तीति

१. ग-वाजनवान् ; घ-वेगवान् । २. ग-अर्थः ; घ-यः । ३. ग-त १. २. ३. ६. ७-भ २. ३- 'पिबन्नानि' नास्ति । ४. ग-त-भ ४-कीदृशमेतं ।

शेषः । किमर्थम् । १ धृष्ये शत्रुघर्षणशीलाय १ मदाय इन्द्रस्य मदाय । अभिषवजनितः सोमः १ सर्गः
सृष्टः १ एतद्वाः १ न अथ इव १ तकि गच्छति पात्रं प्रति ॥

क्रत्वा दक्षस्य रथ्यमपो वसानमन्धसा । गोषामण्वेषु सश्रिम ॥ २ ॥

क्रत्वा । दक्षस्य । रथ्यम् । अपः । वसानम् । अन्धसा । गोऽसाम् । अण्वेषु । सश्रिम ॥ २ ॥

वयमभिषोतारः १ दक्षस्य बलस्य १ रथ्यं नेतारम् १ अपः उदकानि रसान् १ वसानम् आच्छाद-
यन्तम् १ अन्धसा श्रयणाक्षेन सहितं १ गोपां गवां सोतारमेवमुक्तलक्षणं १ सोमं १ क्रत्वा कर्मणा
१ अण्वेषु अङ्गुलीषु १ सश्रिम संयोजयामः १ ॥

अनंसमप्सु दुष्टरं सोमं पवित्र आ सृज । पुनीहीन्द्राय पातवे ॥ ३ ॥

अनंसम् । अप्सु । दुष्टरम् । सोमम् । पवित्रे । आ । सृज । पुनीहि । इन्द्राय । पातवे ॥ ३ ॥

१ अनंसं शत्रुभिरनासम् १ अप्सु १ आन्तरिक्ष्यासु । वर्तमानमिति शेषः । १ दुष्टरम् अन्यैरनभि-
भाव्यम् । न हि सोमं कश्चिदप्यतितरति । ईदृशं १ सोमं १ पवित्रे दक्षापवित्रे १ आ १ सृज प्रक्षिप हे
अध्वर्यो । तन्नोच्यते १ । १ इन्द्राय इन्द्रस्य १ पातवे पातुं १ पुनीहि ॥

प्र पुनानस्य चेतसा सोमः पवित्रे अर्पति । क्रत्वा सधस्थमासदत् ॥ ४ ॥

प्र । पुनानस्य । चेतसा । सोमः । पवित्रे । अर्पति । क्रत्वा । सधस्थम् । आ । असदत् ॥ ४ ॥

१ चेतसा स्तुत्या १ पुनानस्य पूयमानस्याशीभूतः १ सोमः १ पवित्रे दक्षापवित्रे १ अर्पति गच्छति १ ।
अथ पश्चात् १ क्रत्वा कर्मणा प्रज्ञानेन वा १ सधस्थं सहस्थानं द्रोणकलशे १ आसदत् आसीदति ॥

प्र त्वा नमोभिरिन्दव इन्द्र सोमा असृक्षत । महे भराय कारिणः ॥ ५ ॥

प्र । त्वा । नमः । इभिः । इन्द्र । सोमाः । असृक्षत । महे । भराय । कारिणः ॥ ५ ॥

हे १ इन्द्र १ त्वा त्वां १ नमोभिः नमस्कारोपलक्षितैः स्तोत्रैरथवाचैः सह १ इन्द्रवः १ सोमाः १ प्र-
१ असृक्षत प्राप्नुवन्ति । १ किमर्थम् । १ महे महते १ भराय संग्रामाय । कीदृशाः । १ कारिणः
बलकरणशीलाः ॥

पुनानो रूपे अव्यये विश्वा अर्षन्नाभि श्रियः । शूरो न गोषु तिष्ठति ॥ ६ ॥

पुनानः । रूपे । अव्यये । विश्वाः । अर्षन् । अभि । श्रियः । शूरः । न । गोषु । तिष्ठति ॥ ६ ॥

१ अव्यये अविमये १ रूपे रूप्यमाणे १ वस्त्रे १ पुनानः पूयमानः १ विश्वाः सर्वाः १ श्रियः शोभाः
१ अभि १ अर्षन् अभिगच्छन् १ गोषु निमित्तासु १ शूरो १ न शूर इव स यथा संग्रामे तिष्ठति तद्वदसौ
१ तिष्ठति पात्रे ॥

१. घ-घर्षणशीलाय; भ-शत्रूणां घर्षणशीलाय । २. ग-दातारमेव । ३. त-संयोजमानः । ४. त-भ-
अप्सु अप्सु । ५. ग-तदेवोच्यते; त-म-तदेवोच्यते । ६. भ१.२-प्रगच्छति । ७. ग-द्रोणकलशं ।
८. घ-असृक्षत; त-भ-प्रासृजन् ।

दिवो न सानु पिप्युषी धारा सुतस्य वेधसः । वृथा पवित्रे अर्षति ॥ ७ ॥

दिवः । न । सानु । पिप्युषी । धारा । सुतस्य । वेधसः । वृथा । पवित्रे । अर्षति ॥ ७ ॥

वदिवो वन शुलोकादन्तरिक्षादिव वसानु समुच्छ्रितमुदकं तद्यथाधो निपतति तद्वत् वेधसः विधातुर्बलस्य कर्तुः सुतस्य अभिषुतस्य सोमस्य पिप्युषी आप्याययन्ती धारा वृथा अनायासेनैव पवित्रे दशापवित्रे अर्पति गच्छति ॥

त्वं सोम विपश्चितं तना पुनान आयुषु । अव्यो वारं वि धावसि ॥ ८ ॥

त्वम् । सोम । विपः ऽचितम् । तना । पुनानः । आयुषु । अव्यः । वारम् । वि । धावसि ॥ ८ ॥

हे सोम त्वं विपश्चितं स्तोतारम् आयुषु मनुष्येषु मध्ये रक्षसि । अथवा । तृतीयाथे द्वितीया । विपश्चिताध्वर्युणा । तना वज्रेण पुनानः पूयमानः । अथवा । विपश्चितमिन्द्रं प्रीणयितुं तना पुनानः सन् । अव्यो वारम् अवेर्वालं वि धावसि विविधं गच्छसि ॥ ६ ॥

‘प्र निम्नेनेव’ इत्यष्टचं सप्तदशं सूक्तम् । ऋष्याद्याः पूर्ववत् । ‘प्र निम्नेनेव’ इत्यनुक्रान्तम् । गतो विनियोगः ॥

प्र निम्नेनेव सिन्धवो घ्नन्तो वृत्राणि भूर्णयः । सोमा असृग्रमाशवः ॥ १ ॥

प्र । निम्नेनेव । सिन्धवः । घ्नन्तः । वृत्राणि । भूर्णयः । सोमाः । असृग्रम् । आशवः ॥ १ ॥

निम्नेन प्रवणेन देशेन सिन्धवः नद्यः इव तथा वृत्राणि शत्रून् घ्नन्तः भूर्णयः क्षिप्र-गमनाः आशवः व्याप्ताः सोमाः प्र असृग्रं प्रगच्छन्ति द्रोणकलशं प्रति ॥

अभि सुवानास इन्द्रवो वृष्टयः पृथिवीमिव । इन्द्रं सोमासो अक्षरन् ॥ २ ॥

अभि । सुवानासः । इन्द्रवः । वृष्टयः । पृथिवीम् इव । इन्द्रम् । सोमासः । अक्षरन् ॥ २ ॥

सुवानासः सूयमानाः इन्द्रवः द्रवरूपाः सोमासः सोमाः इन्द्रं प्रीणयितुम् अभि अक्षरन् । किमिव । वृष्टयः पृथिवीमिव ॥

अत्यूर्मिर्मत्सरो मदः सोमः पवित्रे अर्षति । विघ्नत्रक्षांसि देवयुः ॥ ३ ॥

अतिऽऊर्मिः । मत्सरः । मदः । सोमः । पवित्रे । अर्षति । विघ्नन् । रक्षांसि । देवयुः ॥ ३ ॥

अत्यूर्मिः । अतिक्रान्ता ऊर्जयो यस्मान् सोऽत्यूर्मिः । अतिप्रवृद्ध इत्यर्थः । मत्सरः मादनशीलः मदः मदात्मकः सोमः पवित्रे अर्षति गच्छति । किं कुर्वन् । रक्षांसि विघ्नन् घातयन् देवयुः देवान् कामयमानोऽर्पतीति संबन्धः ॥

पवित्रेष्टयां द्वितीयाऽयभागस्य ‘आ कलशेषु’ इति याज्या । सूत्रितं च—‘आ कलशेषु धावति पवित्रे परिपिच्यते इत्येका’ (आश्व. श्रौ. प. १२) इति ॥

आ कलशेषु धावति पवित्रे परि पिच्यते । उक्थैर्यज्ञेषु वर्धते ॥ ४ ॥

आ । कलशेषु । धावति । पवित्रे । परि । पिच्यते । उक्थैः । यज्ञेषु । वर्धते ॥ ४ ॥

अयं सोमः ^१कलशेषु ^२आ ^३धावति । तदर्थं ^४पवित्रे ^५परि ^६विष्यते अध्वर्युभिः । ^७उक्तैः
स्तोत्रैः ^८यज्ञेषु निमित्तेषु ^९वर्धते प्रवृद्धो भवति ॥

अति त्री सोम रोचना रोहन् भ्राजसे दिवम् । इष्णन्सूर्यं न चोदयः ॥ ५ ॥

अति । त्री । सोम । रोचना । रोहन् । न । भ्राजसे । दिवम् । इष्णन् । सूर्यम् । न । चोदयः ॥ ५ ॥

हे ^१सोम त्वं ^२त्री ^३रोचना^४ त्रीणि^५ रोचनानि त्रीँल्लोकान् ^६अति अतिक्रम्य ^७रोहन्
उपरिस्थं ^८दिवं द्युलोकं ^९भ्राजसे प्रकाशयसि । तथा ^{१०}इष्णन् गच्छन् ^{११}सूर्यं ^{१२}न सूर्यं च ^{१३}चोदयः
चोदयसि प्रेरयसि । नशब्दश्चार्थः ॥

अभि विप्रा अनूषत मूर्धन्ययज्ञस्य कारवः । दधानाश्चक्षसि प्रियम् ॥ ६ ॥

अभि । विप्राः । अनूषत । मूर्धन् । यज्ञस्य । कारवः । दधानाः । चक्षसि । प्रियम् ॥ ६ ॥

^१अभि^२ ^३अनूषत^४ अभिष्टुवन्ति ^५विप्राः मेधाविनः स्तोतारः । कुत्र^६ । ^७यज्ञस्य ^८मूर्धन्
मूर्धनि । शिरोवदुत्तमेऽभिषवदिवस इत्यर्थः । कीदृशास्ते । ^९कारवः कर्तारः परिचर्याया यागानुष्ठातारो
वा । ^{१०}चक्षसि द्रष्टरि सोमे ^{११}प्रियं ^{१२}दधानाः अभ्यनूषतेति समन्वयः ॥

तमु त्वा वाजिनं नरो धीभिर्विप्रा अवस्यवः । मृजन्ति देवतातये ॥ ७ ॥

तम् । ऊँ इति । त्वा । वाजिनम् । नरः । धीभिः । विप्राः । अवस्यवः । मृजन्ति । देवतातये ॥ ७ ॥

हे सोम ^१तमु तमेव ^२त्वा^३ त्वां ^४वाजिनम् अश्ववन्तं गमनवन्तं वा ^५नरः नेतारः ^६विप्राः
मेधाविनोऽध्वर्यादयः ^७धीभिः^८ कर्मभिः ^९मृजन्ति शोधयन्ति ^{१०}देवतातये यज्ञार्थम् । किमिच्छवः ।
^{११}अवस्यवः अश्वमिच्छवः^{१२} ॥

मधोर्धारामनु क्षर तीव्रः सधस्थमासदः । चारुर्ऋताय पीतये ॥ ८ ॥

मधोः । धाराम् । अनु । क्षर । तीव्रः । सधस्यम् । आ । असदः । चारुः । ऋताय । पीतये ॥ ८ ॥

हे सोम त्वं ^१मधोः मधुरसस्य ^२धारामनु ^३क्षर प्रवहन्^४ । ^५तीव्रः तीव्ररसः सन् ^६सधस्थं
सहस्थानमभिषवस्थानं पवित्रं वा ^७आ ^८असदः सीद । ^९चारुः चरणशालिः सन् ^{१०}ऋताय यज्ञार्थं
^{११}पीतये देवानां पानाय ॥ १२ ॥

‘परि सुवानः’ इति सप्तर्चमष्टादशं सूक्तम् । ऋत्याद्याः पूर्ववत् । ‘परि सुवानः सप्त’ इत्यनु-
क्रान्तम् । गतो विनियोगः ॥

परि सुवानो गिरिष्ठाः पवित्रे सोमो अक्षाः । मदैषु सर्वधा असि ॥ १ ॥

परि । सुवानः । गिरिऽस्थाः । पवित्रे । सोमः । अक्षारिति । मदैषु । सर्वऽधा । असि ॥ १ ॥

१. त१.२.६-रोचना; त३.४.५.७-भ३-‘रोचना त्रीणि’ नास्ति । २. भ-हे सोम त्वं
अभ्यनूषत । ३. ग-क; त-भ४-क्रु । ४. ग-त-‘त्वा’ नास्ति । ५. ग-अवस्यवः रक्षणेच्छवः
देवतातये यज्ञाय तवा धीभिः कर्मभिः मृजति । ६. ग-भ१.३-प्रवह ।

अयं ऽसोमः ऽपवित्रे ऽपरि ऽअक्षाः परिक्षरति । ऽसुवानः सूचमानः ऽगिरिष्ठाः गिरिस्थायी । प्रावसु वर्तमान इत्यर्थः । स त्वं ऽमदेषु मादकेषु सोमेषु ऽसर्वधा^१ ऽअसि सर्वस्य धाता दाता वा भवसि^१ ॥

त्वं विप्रस्त्वं कविर्मधु प्र जातमन्धसः । मदेषु सर्वधा असि ॥ २ ॥
त्वम् । विप्रः । त्वम् । कविः । मधु । प्र । जातम् । अन्धसः । मदेषु । सर्वऽधाः । असि ॥ २ ॥

हे सोम ऽत्वं ऽविप्रः विविधं प्रीणयिता विप्रसदृशो वा ऽत्वं च ऽकविः मेधावी । अतस्त्वम् ऽअन्धसः अज्ञात् ऽजातं ऽमधु मधुररसं ऽप्र यच्छसीति शेषः ॥

तव विश्वे सजोषसो देवासः पीतिमाशत । मदेषु सर्वधा असि ॥ ३ ॥
तव । विश्वे । सजोषसः । देवासः । पीतिम् । आशत । मदेषु । सर्वऽधाः । असि ॥ ३ ॥

हे सोम ऽतव ऽपीति पानं ऽविश्वे ऽदेवासः देवाः^२ ऽसजोषसः समानप्रीतयः सन्तः ऽआशत प्राप्नुवन् ॥

आ यो विश्वानि वार्या वसूनि हस्तयोर्दधे । मदेषु सर्वधा असि ॥ ४ ॥
आ । यः । विश्वानि । वार्या । वसूनि । हस्तयोः । दधे । मदेषु । सर्वऽधाः । असि ॥ ४ ॥

ऽयः सोमः ऽविश्वानि ऽवार्या वरणीयानि ऽवसूनि धनानि^३ स्तोतुः ऽहस्तयोः ऽआ ऽदधे करोति । प्रयच्छतीत्यर्थः । ऽमदेषु ऽसर्वधा ऽअसि इति । अथवा^४ स शुष्मी इत्युत्तरत्र संबन्धः ॥

य इमे रोदसी मही सं मातरेव दोहते । मदेषु सर्वधा असि ॥ ५ ॥
यः । इमे इति । रोदसी इति । मही इति । सम् । मातराऽइव । दोहते । मदेषु । सर्वऽधाः । असि ॥ ५ ॥

ऽयः सोमः ऽइमे ऽमही मह्यौ ऽरोदसी द्यावापृथिव्यां ऽसं ऽदोहते । उभयोः सारं परि-
गृह्णातीत्यर्थः । ऽमातरेव यथा द्वे मातरावेको वत्सो दोहते तद्वत् ॥

परि यो रोदसी उभे सद्यो वार्जेभिरर्षति । मदेषु सर्वधा असि ॥ ६ ॥
परि । यः । रोदसी इति । उभे इति । सद्यः । वार्जेभिः । अर्षति । मदेषु । सर्वऽधाः । असि ॥ ६ ॥

ऽयः सोमः ऽउभे ऽरोदसी द्यावापृथिव्यौ ऽसद्यः तदानीमेव ऽवार्जेभिः अन्नैः ऽपरि ऽअर्षति परिगच्छति^५ । सोमाहुत्या^६ द्यावापृथिव्यावन्नवत्यौ करोतीत्यर्थः ॥

स शुष्मी कलशेषा पुनानो अचिक्रदत् । मदेषु सर्वधा असि ॥ ७ ॥
सः । शुष्मी । कलशेषा । पुनानः । अचिक्रदत् । मदेषु । सर्वऽधाः । असि ॥ ७ ॥

१. ग-सर्वधाता दाता चसि भवसि; त१.६-सर्वधा सर्वदा असि सर्वस्य धाता दाता वा भवति; त३.४.५-सर्वधाता दाता चा भवति; त७-सर्वस्य दाता दाता वा भवति; म४-सर्वधा असि सर्वस्य धाता दाता भवसि; मु-सर्वधा सर्वदा असि सर्वस्य धाता दाता वा भवति । २. घ-सर्वं देवाः । ३. ग-त-भ-‘धनानि’ नास्ति । ४. ग-त-मु-‘अथवा’ नास्ति । ५. त-म४-परिगच्छति परिगच्छ; मु-परिगच्छति परित्यज । ६. घ-आहुत्या ।

उत्करीत्या^१ महान् ^२सः सोमः ^३शुष्मी बलवान् ^४पुनानः पूयमानः सन् ^५आ^६ ^७अधिकदत् शब्दं^८ करोति । अत्र सर्वत्र यथोचितमुत्तरपादो नेयः ॥ ८ ॥

‘यत् सोम’ इति सप्तर्चमेकोनविंशं सूक्तम् । ऋग्व्याथाः पूर्ववत् । ‘यत् सोम’ इत्यनुक्रान्तम् । गतो विनियोगः ॥

यत्सोम चित्रमुक्थ्यं दिव्यं पार्थिवं वसु । तन्नः पुनान आ भर ॥ १ ॥

यत् । सोम । चित्रम् । उक्थ्यम् । दिव्यम् । पार्थिवम् । वसु । तत् । नः । पुनानः । आ । भर ॥ १ ॥

हे ^१सोम ^२यत् ^३चित्रं चायनीयम् ^४उक्थ्यं स्तुत्यं ^५दिव्यं दिवि भवं ^६पार्थिवं पृथिवी-
संबद्धं^७ च ^८वसु^९ धनमस्ति ^{१०}तत् ^{११}नः अस्मभ्यं ^{१२}पुनानः पूयमानः सन् ^{१३}आ ^{१४}भर आहर ॥

युवं हि स्थः स्वर्पती इन्द्रश्च सोम गोपती । ईशाना पिप्यतुं धियः ॥ २ ॥

युवम् । हि । स्थः । स्वर्पती इति स्वःऽपती । इन्द्रः । च । सोम । गोपती इति गोऽपती ।
ईशाना । पिप्यतुम् । धियः ॥ २ ॥

हे ^१सोम ^२त्वम् ^३इन्द्रश्च ^४युवं ^५हि युवां खेलु^६ ‘स्वर्पती सर्वस्य’ स्वामिनी ^७स्थः भवथः ।
तथा ^८गोपती गवां पालकौ ^९ईशाना ईश्वरौ मन्तौ ^{१०}धियः अस्मदीयानि कर्माणि ^{११}पिप्यन्ते
प्याययन्तम् ॥

वृषा पुनान आयुषु स्तनयन्नधि बर्हिषि । हरिः सन्योनिमासदत् ॥ ३ ॥

वृषा । पुनानः । आयुषु । स्तनयन् । अधि । बर्हिषि । हरिः । सन् । योनिम् । आ । अमदत् ॥ ३ ॥

^१वृषा^२ कामानां वर्षकः सोमः^३ ^४आयुषु मनुष्येष्वध्वर्यादिषु ^५पुनानः पूयमानः सन् ^६स्तन-
यन् शब्दं कुर्वन् ^७अधि ^८बर्हिषि । अधीति सप्तम्यर्थानुवादी । आस्तीर्णे दर्भे ^९‘हरिः’ हरितवर्णः
^{१०}सन् ^{११}योनिं स्वकीयं स्थानम् ^{१२}आसदत् आसीदति ॥

अवावशन्त धीतयो वृषभस्याधि रेतसि । सुनोर्वत्सस्य मातरः ॥ ४ ॥

अवावशन्त । धीतयः । वृषभस्य । अधि । रेतसि । सुनोः । वत्सस्य । मातरः ॥ ४ ॥

^१धीतयः^२ धीयमानाः सोमाख्येन वत्सेन पीथमाना वसतीवर्यः । किन् व्यत्ययेनान्तोदात्तः ।
^३अधि ^४रेतसि स्वकीये सारे ^५वृषभस्य वर्षकस्य सोमस्य । ^६सोममित्यर्थः । ^७अवावशन्त पुनः^८
कामयन्ते^९ । सोममाप्याययितुं कामयन्त इत्यर्थः । तदेवाह । ^{१०}सुनोः स्वपुत्रस्थानीयस्य ^{११}वत्सस्य
सोमस्य ^{१२}मातरः निर्मात्र्यः प्रवृद्धिकाप्रा मातृस्थानीया अवावशन्तेति समन्वयः ॥

कुविदृषण्यन्तीभ्यः पुनानो गर्भमादधत् । याः शुक्रं दुहते पर्यः ॥ ५ ॥

कुवित् । वृषण्यन्तीभ्यः । पुनानः । गर्भम् । आऽदधत् । याः । शुक्रम् । दुहते । पर्यः ॥ ५ ॥

१. भ-य उत्करीत्या । २. ग-त-भ-‘आ’ नास्ति । ३. घ-कलशेषु शब्दं । ४. ग-‘संबंधि यत् ।
५. ग-स्व; त१.३.६.७-सु-स्वर्गस्थ । ६. ग-त-भ-‘वृषा . . . सोमः’ नास्ति । ७. ग-त-‘हरिः’
नास्ति; भ-हरिः सन् । ८. घ-मीलितवतः; भ१.२-पुनःपुनः कामयते ।

वृषण्यन्तीभ्यः वृषणं सोममात्मन इच्छन्तीभ्यो वसतीवरीभ्यः पुनानः पूयमानो मिश्रयमाणः
 गर्भं स्वगर्भस्थानीयं रसं कुविन् बहु प्रभूतम् आदधत् करोति । याः आपः शुक्रं दीप्तं पयः
 दुहते स्ववत्साय सोमाय ताभ्यो गर्भमादधत् ॥

उप शिक्षापतस्थुषो भियसमा धेहि शत्रुषु । पर्वमान विदा रयिम् ॥ ६ ॥

उप । शिक्ष । अपतस्थुषः । भियसम् । आ । धेहि । शत्रुषु । पर्वमान । विदाः । रयिम् ॥ ६ ॥

हे पर्वमान सोम उप शिक्ष त्वं समीपे कुरु । कान् । अपतस्थुषः अपक्रम्य स्थितान् ।
 अस्मदभिमतानित्यर्थः । शत्रुषु अस्मद्विरोधिषु भियसं भयम् आ धेहि कुरु जनय । अस्माकं
 तेषां शत्रूणां रयिं धनं विदाः विन्दसि ॥

नि शत्रोः सोम वृष्यं नि शुष्मं नि वयस्तिर । दूरे वा सतो अन्ति वा ॥ ७ ॥

नि । शत्रोः । सोम । वृष्यम् । नि । शुष्मम् । नि । वयः । तिर ।

दूरे । वा । सतः । अन्ति । वा ॥ ७ ॥

हे अभिपूयमाण सोम त्वं शत्रोः वृष्यं वर्षकं बलं नि वतिर । निपूर्वस्तिरतिनाशार्थः ।
 नाशय । तथा शत्रोः शुष्मं शोषकं तेजः नि तिर । तस्यैव वयः अन्नं च नि तिर । कीदृशस्य
 शत्रोः । दूरे वा सतः अस्मत्तो दूरे वर्तमानस्य अन्ति वा सतोऽन्तिके वर्तमानस्य वा ॥ ११ ॥

‘प्र कविः’ इति सप्तर्षं विशं सूक्तम् । ऋष्याद्याः पूर्ववत् । ‘प्र कविः’ इत्यनुक्रान्तम् ।
 गतो विनियोगः ॥

प्र कविर्देववीतयेऽव्यो वारैभिरर्पति । सहान्विश्वा अभि स्पृधः ॥ १ ॥

प्र । कविः । देववीतये । अव्यः । वारैभिः । अर्पति । सहान् । विश्वाः । अभि । स्पृधः ॥ १ ॥

कविः मेधावी सोमः देववीतये देवानां पानाय अव्यः अवेः वारैभिः वारैः दशापवित्रेण
 प्र अर्पति प्रकर्षेण गच्छति । सहान् शत्रूणां सोढा सोमः विश्वाः स्पृधः सर्वान् संग्रामान्
 हिंसकान् वा अभि भवतीति शेषः ॥

म हि ष्मा जरितृभ्य आ वाजं गोमन्तुमिन्वति । पर्वमानः सहस्रिणम् ॥ २ ॥

मः । हि । स्म । जरितृभ्यः । आ । वाजम् । गोमन्तम् । इन्वति ।

पर्वमानः । सहस्रिणम् ॥ २ ॥

स हि ष्म स खलु पर्वमानः सोमः जरितृभ्यः स्तोतृभ्यः गोमन्तं बहुभिर्गोभिर्भुक्तं
 सहस्रिणं सहस्रसंख्याकं वाजम् अन्नम् आ अभिमुखम् इन्वति व्याप्नोति । प्रयच्छतीत्यर्थः ॥

परि विश्वानि चेतसा मृशसे पर्वसे मती । स नः सोम श्रवो विदः ॥ ३ ॥

परि । विश्वानि । चेतसा । मृशसे । पर्वसे । मती । सः । नः । सोम । श्रवः । विदः ॥ ३ ॥

हे सोम त्वं चेतसा स्वीयेनास्मदनुकूलेन चित्तेन विश्वानि सर्वाणि धनानि परि मृशसे ।
 प्रयच्छसीत्यर्थः । मती मत्यास्मत्स्तुत्या पर्वसे क्षरसि रसम् । सः त्वं हे सोम नः अस्मभ्यं
 श्रवः अन्नं विदः देहि ॥

अभ्यर्षे बृहद्यशो मघवद्भ्यो ध्रुवं रयिम् । इषं स्तोतृभ्य आ भर ॥ ४ ॥

अभि । अर्ष । बृहत् । यशः । मघवत्ऽभ्यः । ध्रुवम् । रयिम् ।

इषम् । स्तोतृऽभ्यः । आ । भर ॥ ४ ॥

हे सोम ऽबृहद्यशः महतीं क्रीर्तिम् ऽभ्यर्षे अभिगमय । ऽमघवद्भ्यः हविष्मद्भ्यः^१ अस्मभ्यं
ध्रुवं ऽरयि धनं चाभ्यर्षे । किंच ऽइषम् अक्षं ऽस्तोतृभ्यः अस्मभ्यम् ऽआ ऽभर आहर ॥

त्वं राजेव सुव्रतो गिरः सोमा विवेशिथ । पुनानो वहे अद्भुत ॥ ५ ॥

त्वम् । राजाऽइव । सुऽव्रतः । गिरः । सोम । आ । विवेशिथ । पुनानः । वहे । अद्भुत ॥ ५ ॥

हे ऽसोम ऽसुवतः सुकर्मा ऽपुनानः ऽत्वं ऽराजेव ऽगिरः अस्मदीयाः स्तुतीः ऽआ ऽविवेशिथ
आविशसि । हे ऽवहे वोढः ऽअद्भुत महन् सोम ॥

स वह्निरप्सु दुष्टरो मृज्यमानो गर्भस्त्योः । सोमश्चमूर्षु सीदति ॥ ६ ॥

सः । वह्निः । अप्ऽसु । दुस्तरः । मृज्यमानः । गर्भस्त्योः । सोमः । चमूर्षु । सीदति ॥ ६ ॥

ऽसः ऽसोमः ऽवह्निः वोढा यज्ञदेः ऽअप्सु अन्तरिक्षे वर्तमानः ऽदुष्टरः दुःखेनान्यैस्तरणीयः
मृज्यमानः शोध्यमानः ऽगर्भस्त्योः हस्तयोरेवंभूतः सन् सः ऽचमूर्षु पात्रेषु ऽसीदति ॥

क्रीडुर्मखो न मंहयुः पवित्रं सोम गच्छसि । दधत्स्तोत्रे सुवीर्यम् ॥ ७ ॥

क्रीडुः । मखः । न । मंहयुः । पवित्रम् । सोम । गच्छसि । दधत् । स्तोत्रे । सुऽवीर्यम् ॥ ७ ॥

हे ऽसोम ऽक्रीडुः क्रीडनशीलस्त्वं ऽमंहयुः । मंहतिर्दानकर्मा । दानेच्छुः ऽमखो ऽन दानमिव
पवित्रं ऽगच्छसि । किं कुर्वन् । ऽस्तोत्रे स्तुतिकर्त्रे ऽसुवीर्यं शोभनवीर्यं ऽदधत् प्रयच्छन् ॥ १० ॥

‘एते धावन्ति’ इति सप्तर्चमेकविंशं सूक्तम् । ऋष्याद्याः पूर्ववत् । ‘एते धावन्ति’ इत्यनु-
क्रान्तम् । गतो विनियोगः ॥

एते धावन्तीन्दवः सोमा इन्द्राय घृष्वयः । मत्सरासः स्वविदः ॥ १ ॥

एते । धावन्ति । इन्दवः । सोमा । इन्द्राय । घृष्वयः । मत्सरासः । स्वऽविदः ॥ १ ॥

ऽएते ऽसोमः ऽइन्द्राय ऽधावन्ति गच्छन्ति । क्रीदशा एते । ऽइन्दवः क्लेदयितारो दीप्ता वा
ऽघृष्वयः घर्षणशीलाः ऽमत्सरासः मादयितारः ऽस्वविदः स्वर्लोकस्थ लम्भयितारः ॥

प्रवृण्वन्तो अभियुजः सुष्वये वरिवोविदः । स्वयं स्तोत्रे वयस्कृतः ॥ २ ॥

प्रऽवृण्वन्तः । अभिऽयुजः । सुस्वये । वरिवऽविदः । स्वयम् । स्तोत्रे । वयऽस्कृतः ॥ २ ॥

प्रवृण्वन्तः सुवानं प्रकर्षेण संभजन्तः तथा ऽअभियुजः अभियोजयितारः ऽसुष्वये सुष्ठु
अभिषवकर्त्रे ऽवरिवोविदः । ‘वरिवः’ इति धननाम । तस्य लम्भयितारः ऽस्वयं ऽस्तोत्रे
वयस्कृतः अन्नस्य कर्तारः । एते धावन्तीति संबन्धः ॥

१. ग-घ-न्त३-५- ‘हविष्मद्भ्यः’ नास्ति । २. भ- स्तोत्रे च ।

वृथा क्रीळन्तु इन्द्रवः सधस्थमभ्येकमिह । सिन्धोरूमा व्यक्षरन् ॥ ३ ॥

वृथा । क्रीळन्तः । इन्द्रवः । सधऽस्थम् । अभि । एकम् । इत् । सिन्धोः । ऊमा । वि । अक्षरन् ॥ ३ ॥

वृथा अनायासेन । क्रीळन्तः । इन्द्रवः सोमाः । एकमिह एकमेव । सधस्थं सहस्थानं द्रोणकलशं वा । अभि अक्षरन्निति शेषः । सिन्धोरूमा वसतीवरीषु । व्यक्षरन् ॥

एते विश्वानि वार्या पर्वमानास आशत । हिता न सप्तयो रथे ॥ ४ ॥

एते । विश्वानि । वार्या । पर्वमानामः । आशत । हिताः । न । सप्तयः । रथे ॥ ४ ॥

एते सोमाः । पर्वमानासः पूयमानाः । विश्वानि । वार्या^१ वार्याणि वरणीयानि धनानि । आशत व्यामुवन् । रथे । हिताः स्थापिताः^२ । न^३ । सप्तयः अश्वा इव । ते यथा रथमभिमतं देशं प्राप्नुवन्ति तद्वद्धनमस्माकं प्रायच्छन्नित्यर्थः ॥

आस्मिन्पिशङ्गमिन्द्रवो दधाता वेनमादिशे । यो अस्मभ्यगरावा ॥ ५ ॥

आ । अस्मिन् । पिशङ्गम् । इन्द्रवः । दधात । वेनम् । आऽदिशे ।

यः । अस्मभ्यम् । अरावा ॥ ५ ॥

हे इन्द्रवः सोमाः । अस्मिन् यजमाने । पिशङ्गं बहुरूपं मणिमुक्ताहिरण्यादिभेदेन नानारूपं । वेनं कामयन्तं बहुविधं कामम् । आदिशे अस्मभ्यमादेशनाय । आ । दधात आयच्छत^४ । यः यजमानः । अस्मभ्यम् । अरावा - - - - प्रयच्छति प्राप्तकाम एव खलु ऋत्विग्भ्यः प्रयच्छति ॥

ऋभुर्न रथ्यं नवं दधाता केतमादिशे । शुक्राः पवध्वमर्णसा ॥ ६ ॥

ऋभुः । न । रथ्यम् । नवम् । दधात । केतम् । आऽदिशे । शुक्राः । पवध्वम् । अर्णसा ॥ ६ ॥

ऋभुर्न उरु भासमानो रथस्वामीव स यथा । रथ्यं रथस्य नेतारं । नवं स्तुत्यं कुशलं सारथिनमग्र आधत्ते तद्वदस्मदीयेऽस्मिन् । आदिशे स्वामिनि^५ । केतं प्रज्ञानं । दधात स्थापयत । हे सोमाः योऽस्मभ्यं प्रयच्छति तस्मिन्नित्यर्थः । हे सोमाः । अर्णसा उदकेन । शुक्राः दीप्ताः सन्तः । पवध्वं क्षरध्वम् ॥

एत उ त्वे अवीवशन्काष्टां वाजिनौ अक्रत । सतः प्रासाविपुर्मतिम् ॥ ७ ॥

एते । ऊ इति । त्वे । अवीवशन् । काष्टां । वाजिनः । अक्रत ।

मतः । प्र । अमाविपुः । मातम् ॥ ७ ॥

रथे ते । एत एत एव सोमाः । अवीवशन् कामयन्ते यज्ञम् । कान्त्वा च । वाजिनः बलवन्तोऽन्नवन्तो वा सोमाः । काष्टाम् । अक्रत निवासस्थानमकुर्वन् । द्रोणकलशाद्द्रुताः^६ । ग्रहानित्यर्थः । सतः यजमानस्य स्तोतुर्वा । मतिं बुद्धिं स्तुतिं वा । प्रासाविपुः प्रैरयन् ॥ ११ ॥

‘ एते सोमासः ’ इति सप्तर्चं द्वाविंशं सूक्तम् । ऋष्याद्याः पूर्ववत् । ‘ एते सोमासः ’ इत्यनुक्रान्तम् । गनौ त्रिनियोगः ॥

१. ग-न-भ-‘ वार्या ’ नास्ति । २. ग-युक्ता । ३. भ-स्थापयत । ४. ग-तदेश्य स्वामिनि ; त-भ-सं स्वामिनि । ५. ग-द्रोणकलशानित्यर्थः ।

एते सोमास आशवो रथाइव प्र वाजिनः । सर्गाः सृष्टा अहेषत ॥ १ ॥

एते । सोमामः । आशवः । रथाःऽइव । प्र । वाजिनः । सर्गाः । सृष्टाः । अहेषत ॥ १ ॥

१ एते पृथमानाः १ सोमासः सोमाः १ सृष्टाः अध्वर्युणा १ आशवः दशापवित्रादधोगमने शीघ्राः
१ प्र १ अहेषत प्रहेषन्ते । १ शीघ्रगमने दृष्टान्तद्वयम् । आजौ सृष्टाः शीघ्राः १ रथाइव तथोक्तलक्षणाः १
१ वाजिनः इव वेजनवन्तोऽश्वा इव ॥

एते वाताइवोरवः पर्जन्यस्येव वृष्टयः । अग्नेरिव भ्रमा वृथा ॥ २ ॥

एते । वाताःऽइव । उरवः । पर्जन्यस्यऽइव । वृष्टयः । अग्नेःऽइव । भ्रमाः । वृथा ॥ २ ॥

१ एते सोमाः १ उरवः महान्तः १ वाताइव वायव इव १ वृथा अनायासेन व्यानशुः इत्युत्तरत्र
संबन्धनीयम् । अथवाध्याहारेण निःसरन्तीति योज्यम् । तथा १ पर्जन्यस्य १ वृष्टयः १ इव वर्षा यथा
तथैव । किंच १ अग्नेः १ भ्रमाः भ्रमणा ज्वालामंचाराः १ इव ॥

एते पूता विपश्चितः सोमासो दध्याशिरः । विपा व्यानशुर्धियः ॥ ३ ॥

एते । पूताः । विपःऽचितः । सोमामः । दधिऽआशिरः । विपा । वि । आनशुः । धियः ॥ ३ ॥

१ एते १ सोमासः सोमाः १ पूताः शुद्धाः १ विपश्चितः प्राज्ञाः १ दध्याशिरः दध्याश्रयणाः १ विपा
प्रज्ञानेन १ धियः अस्मदीयानि कर्माणि १ व्यानशुः व्याप्नुवन्ति ॥

एते मृष्टा अमर्त्याः समृवांसो न शश्रमुः । इयक्षन्तः पथो रजः ॥ ४ ॥

एते । मृष्टाः । अमर्त्याः । समृवांसः । न । शश्रमुः । इयक्षन्तः । पथः । रजः ॥ ४ ॥

१ एते सोमाः १ मृष्टाः दशापवित्रेण शोधिताः १ अमर्त्याः जमरणधर्माणाः १ समृवांसः हविर्धानात्
सरन्तः १ पथः मार्गान् १ रजः लोकांश्च १ इयक्षन्तः गन्तुमिच्छन्तः १ न १ शश्रमुः न श्राप्यन्ति ॥

एते पृष्ठानि रोदसोर्विप्रयन्तो व्यानशुः । उतेदमुत्तमं रजः ॥ ५ ॥

एते । पृष्ठानि । रोदसोः । विऽप्रयन्तः । वि । आनशुः । उत । इदम् । उतऽतमम् । रजः ॥ ५ ॥

१ एते सोमाः १ रोदसोः, द्यावापृथिव्योः १ पृष्ठानि, १ विप्रयन्तः विविधं गच्छन्तः १ व्यानशुः
व्याप्नुवन्ति । १ उत अपि च १ इदमुत्तमं १ रजः सुलोकं व्यानशुः । आहुतिद्वारेणेति भावः ।
रोदसोरित्यन्तरिक्षोऽभिप्रेतः ॥

तन्तुं तन्वानमुत्तममनुं प्रवत आशत । उतेदमुत्तमार्यम् ॥ ६ ॥

तन्तुम् । तन्वानम् । उतऽतमम् । अनु । प्रऽवतः । आशत । उत । इदम् । उतऽमार्यम् ॥ ६ ॥

१ तन्तुं यज्ञं १ तन्वानम् १ उत्तमम् उत्कृष्टं सोमम् १ अनु १ आशत १ प्रवतः नद्यः । १ उत अपि च
१ इदं कर्म अनेन सोमेन १ उत्तमार्यम् उत्तमीकृतम् । अथवा तन्तुं तन्वानं सोमं प्रवतोऽधःस्थिताः

१. घ-तथोक्तलक्षणसर्गा वाजिन इव सृष्टा अश्वा इव; त १.२.६.७-सु-उत्कलक्षणसर्गा वाजिन इव
वेजनवतोश्वा इव । २. ग-त ३.४.५-भ ४-काता । ३. त-भ २.४-इव ' नास्ति । ४. ग-रोदस्योः ।
५. त १.२.६-कृत्य ।

सर्वा अन्वाशत । उतेहमुत्तमाख्यं रजः । शुलोक इत्यर्थः । सोऽप्यन्वभुते पृथिव्यः । चाग्निरिक्षेण च ।
उत्तमीकृतमुत्तमाख्यम् ॥

त्वं सोम पणिभ्य आ वसु गव्यानि धारयः । तत् तन्तुमचि क्रदः ॥ ७ ॥

त्वम् । सोम । पणिऽभ्यः । आ । वसु । गव्यानि । धारयः । तत् । तन्तुम् । अचिऽक्रदः ॥ ७ ॥

हे ऽसोम ऽत्वं ऽपणिभ्यः असुरेभ्यो लुब्धकेभ्यो वा सकाशात् ऽगव्यानि गोहितानि ऽवसु वसूनि गोयूथानि वसूनि चेति^१ वा ऽआ आह्वय ऽधारयः^२ धारयसि । तथा ऽतन्तुं यज्ञं प्रति ऽतत्तं विस्तृतं यथा भवति तथा ऽअचिक्रदः शब्दमकार्षीः ॥ ॥ १२ ॥

‘सोमा असृग्रम्’ इति सप्तर्षे त्रयोविंशं सूक्तम् । ऋग्व्याद्याः पूर्ववत् । ‘सोमा असृग्रम्’ इत्यनुक्रान्तम् । गतो विनियोगः ॥

सोमा असृग्रमाश्वो मधोर्मदस्य धारया । अभि विश्वानि काव्या ॥ १ ॥

सोमाः । असृग्रम् । आश्वः । मधोः । मदस्य । धारया । अभि । विश्वानि । काव्या ॥ १ ॥

ऽआश्वः शीघ्राः ऽसोमाः ऽअसृग्रम् असृग्रन् सृज्यन्ते । ऽमधोः मधुरस्य^३ ऽमदस्य^३ मदकरस्य ऽधारया असृग्रमिति संबन्धः । किं प्रति उच्यते । ऽअभि लक्ष्मीकृत्य ऽविश्वानि सर्वाणि ऽकाव्या काव्यानि स्तोत्राणि प्रति । स्तोत्रसमय इत्यर्थः ॥

अनु प्रत्नास आयवः पदं नवीयो अक्रमुः । रुचे जनन्त सूर्यम् ॥ २ ॥

अनु । प्रत्नासः । आयवः । पदम् । नवीयः । अक्रमुः । रुचे । जनन्त । सूर्यम् ॥ २ ॥

ऽप्रत्नासः पुराणाः केचित् ऽआयवः शीघ्रगमना अश्वाः ऽनवीयः नवतरं ऽपदम् ऽअनु ऽअक्रमुः अनुक्रमन्ते । रूपकव्याहारेण सोमाः स्तूयन्ते । ऽरुचे^४ दीप्यै^५ ऽसूर्यं ऽजनन्त कुर्वन्ति । दीप्तं कुर्वन्तीत्यर्थः । सोमप्यायनेन हि चन्द्रो रोचते ॥

आ पवमान नो भरार्थो अदाशुषो गर्यम् । कृधि प्रजावतीरिषः ॥ ३ ॥

आ । पवमान । नः । भर । अर्यः । अदाशुषः । गर्यम् । कृधि । प्रजाऽवतीः । रिषः ॥ ३ ॥

हे ऽपवमान सोम त्वं ऽनः अस्मभ्यम् ऽअर्यः अरेः ऽअदाशुषः अप्रयच्छतः^६ ऽगर्यं गृहं गृहोपलक्षितं धनम् ऽआ ऽभर आहर । तथास्मभ्यं ऽप्रजावतीरिषः च^७ ऽकृधि कुरु ॥

अभि सोमास आयवः पवन्ते मद्यं मदम् । अभि कोशं मधुश्रुतम् ॥ ४ ॥

अभि । सोमासः । आयवः । पवन्ते । मद्यम् । मदम् । अभि । कोशम् । मधुऽश्रुतम् ॥ ४ ॥

ऽआयवः गन्तारः ऽसोमासः सोमाः ऽमद्यं मदकरं रसम् ऽअभि ऽपवन्ते क्षरन्ति । तथा ऽमधुश्रुतं मधुस्राविणं ऽकोशम् । रसाधारेण कोशशब्देन तन्नामिश्रितो रसो लक्ष्यते । तम् ऽअभि पवन्त इति शेषः^८ ॥

१. म१.२.३-वेति । २. ग-म१.२.३-आधारयः । ३. त-भ-‘मधुरस्य मदस्य’ नास्ति । ४. घ-एतैः सोमैः रुचे दीप्ताः त-भ-इवे दीप्ता । ५. त-भ-प्रयच्छतः । ६. घ-अज्ञानि च । ७. घ-शेषः किमर्थं मदे मदं मदाय हर्षाय ।

सोमो अर्षति धर्णसिर्दधान इन्द्रियं रसम् । सुवीरो अभिशस्तिपाः ॥ ५ ॥

सोमः । अर्षति । धर्णसिः । दधानः । इन्द्रियम् । रसम् । सुवीरः । अभिशस्तिपाः ॥ ५ ॥

१सोमः १अर्षति गच्छति । कीदृशः सः । १धर्णसिः धारको जगतां तथा १इन्द्रियम् इन्द्रियवर्धकं १रसं १दधानः धारयन् १सुवीरः सुवीर्यः १अभिशस्तिपाः अभिशस्तेः पाता । अभितो हिंसा ततो रक्षक इत्यर्थः । सोमपानं ब्रह्महत्यादिनिन्दामनुमार्ष्टीति प्रसिद्धम् ॥

इन्द्राय सोम पवसे देवेभ्यः सधमाद्यः । इन्द्रो वाजं सिषाससि ॥ ६ ॥

इन्द्राय । सोम । पवसे । देवेभ्यः । सधमाद्यः । इन्द्रो इति । वाजम् । सिषाससि ॥ ६ ॥

हे १सोम १सधमाद्यः । सधमाद्यः यज्ञः । तदर्हस्वम् १इन्द्राय १देवेभ्यः चान्येभ्यः १पवसे क्षरसि । हे तादृश १इन्द्रो सोम अस्मभ्यं १वाजम् अक्षं १सिषाससि दातुमिच्छसि ॥

अस्य पीत्वा मदानामिन्द्रो वृत्राण्यप्रति । जघान जघनच्च नु ॥ ७ ॥

अस्य । पीत्वा । मदानाम् । इन्द्रः । वृत्राणि । अप्रति । जघान । जघनत् । च । नु ॥ ७ ॥

१मदानां मदकराणां मध्येऽतिशयेन मदकरम् १अस्य अमुं सोमं १पीत्वा १वृत्राणि शत्रून् अप्रतिगतः १सन् १इन्द्रः १जघान हतवान् । १नु क्षिप्रं १जघनत् १च । हन्तु चेदानीमपि ॥ ॥ १३ ॥

‘प्र सोमासः’ इति सप्तर्षं चतुर्विंशं सूक्तम् । असितो देवलो वपिर्गायत्री छन्दः सोमो देवता । ‘प्र सोमासः’ इत्यनुक्रान्तम् । गतो विनियोगः ॥

प्र सोमासो अधन्विषुः पवमानास इन्द्रवः । श्रीणाना अप्सु मृज्जत ॥ १ ॥

प्र । सोमासः । अधन्विषुः । पवमानासः । इन्द्रवः । श्रीणानाः । अप्सु । मृज्जत ॥ १ ॥

१सोमासः सोमाः १पवमानासः १पवमानाः १इन्द्रवः दीप्ताः १प्र १अधन्विषुः । धन्वतिर्गति-कर्मा । प्रगच्छन्ति । किञ्च १श्रीणानाः गोभिः श्रयमाणाः १अप्सु वसतीवरीषु च १मृज्जत मृज्यन्ते ॥

अभि गावो अधन्विषुरापो न प्रवता यतीः । पुनाना इन्द्रमाश्रत ॥ २ ॥

अभि । गावः । अधन्विषुः । आपः । न । प्रवता । यतीः । पुनानाः । इन्द्रम् । आश्रत ॥ २ ॥

१गावः गमनशीला इन्द्रवः १अभि १अधन्विषुः अभिगच्छन्ति दशापवित्रम् । किमिव । १प्रवता प्रवणवतो देवेन १यतीः गच्छन्त्यः १आपो न आप इव । पश्चात् १पुनानाः १इन्द्रं प्रीणयितुम् १आश्रत व्यामुवन् । आहुतिप्रणाक्येन्द्रमेव वा व्यामुवन् ॥

प्र पवमान धन्वसि सोमेन्द्राय पातवे । नृभिर्यतो वि नीयसे ॥ ३ ॥

प्र । पवमान । धन्वसि । सोम । इन्द्राय । पातवे । नृभिः । यतः । वि । नीयसे ॥ ३ ॥

हे १पवमान १सोम १इन्द्राय इन्द्रस्य १पातवे पानाय १प्र १धन्वसि प्रगच्छत्याहवनीर्यं प्रति हविर्धानात् । तदेवाह । १नृभिः नृभिर्भस्त्रिभिः १यतः विनीतः १वि १नीयसे हविर्धानात् । अथवा । पवमान प्र धन्वसि पात्रं प्रतीन्प्रपानाय तदर्थं हविर्धानाद्वि नीयसे ॥

१. म. १. २. ३-‘चान्येभ्यः’ मास्ति । २. त-भ-प्रतिगतः । ३. ग-भ-त-भ-चेदानीमिति । ४. त-३. ५-पवमानाः । ५. त-भ-दीप्ताः सोमाः । ६. च-इन्द्रवः सोमाः । ७. ग-विप्रीणीतो ।

त्वं सोम नृमादनः पर्वस्व चर्षणीसहे । सस्त्रियो अनुमाद्यः ॥ ४ ॥

त्वम् । सोम । नृमादनः । पर्वस्व । चर्षणीसहे । सस्त्रिः । यः । अनुमाद्यः ॥ ४ ॥

हे १सोम २त्वं ३नृमादनः नृणां मादयिता त्वं ४चर्षणीसहे । चर्षणयो मनुष्या द्वेष्टारः^१ । तेषां समभि-
भवित्र इन्द्राय ५पर्वस्व क्षर ६यः त्वं ७सस्त्रिः शुद्धः ८अनुमाद्यः स्तुत्यः स^२ पर्वस्वेति समन्वयः ॥

इन्द्रो यदद्रिभिः सुतः पवित्रं परिधावसि । अरमिन्द्रस्य धाम्ने ॥ ५ ॥

इन्द्रो इति । यत् । अद्रिभिः । सुतः । पवित्रम् । परिधावसि । अरम् । इन्द्रस्य । धाम्ने ॥ ५ ॥

हे १इन्द्रो त्वं २यत् यदा ३अद्रिभिः प्रावभिः ४सुतः अभिपुनः ५पवित्रं दशापवित्रं ६परि-
धावसि परिगच्छसि । तदा ७इन्द्रस्य ८धाम्ने स्थानायाधारकायोदराय^३ वा ९अरं पर्याप्तो भवसि ॥

पर्वस्व वृत्रहन्तमोक्थेभिरनुमाद्यः । शुचिः पावको अद्भुतः ॥ ६ ॥

पर्वस्व । वृत्रहन्तम् । उक्थेभिः । अनुमाद्यः । शुचिः । पावकः । अद्भुतः ॥ ६ ॥

हे १वृत्रहन्तम् शत्रूणामतिशयेन हन्तरिन्द्रो त्वं^४ २पर्वस्व क्षर । कीदृशस्त्वम् । ३उक्थेभिः शकैः
४अनुमाद्यः स्तुत्यः ५शुचिः शुद्धः ६पावकः अन्यस्य शोधकः ७अद्भुतः महान् । एवंमहानुभावः पर्वस्व ॥

शुचिः पावक उच्यते सोमः सुतस्य मध्वः । देवावीरघशंसहा ॥ ७ ॥

शुचिः । पावकः । उच्यते । सोमः । सुतस्य । मध्वः । देवऽअवीः । अघशंसहा ॥ ७ ॥

१सुतस्य अभिपुनस्य २मध्वः मदकरस्य बल्ल्यात्मकः ३सोमः रसरूपः ४शुचिः स्वयं शुद्धः
५पावकः शोधकश्च ६उच्यते । तथा ७देवावीः देवानामविता तर्पयिता ८अघशंसहा । अघं पापं
शंसन्तान्त्यघशंसा अमुराः । तेषां हन्तेति चोच्यते ॥ १४ ॥ ११ ॥

द्वितीयेऽनुवाके पद्विंशत्सूक्तानि । तत्र 'पर्वस्व' इति षड्वचं प्रथमं सूक्तं दृढहच्युतनाम्नोऽ-
गस्त्यपुत्रस्थार्यं गायत्रं पवमानसोमदेवताकम् । अनुक्रान्ते च—'पर्वस्व षड् दृढहच्युत आगस्त्यः'
इति । गतो विनियोगः ॥

पर्वस्व दक्षसाधनो देवेभ्यः पीतये हरे । मरुद्भ्यो वायवे मदः ॥ १ ॥

पर्वस्व । दक्षऽसाधनः । देवेभ्यः । पीतये । हरे । मरुद्भ्यः । वायवे । मदः ॥ १ ॥

हे १हरे हरितवर्णं पापहर्तृत्वा सोम २दक्षसाधनः । दक्षो बलम् । तस्य साधकः ३मदः मदकरश्च
त्वं ४पर्वस्व क्षर । ५देवेभ्यः इन्द्रादिभ्यः ६पीतये पानाय । तथा ७मरुद्भ्यः ८वायवे च पीतये पर्वस्व ॥

पवमान धिया हितोऽभि योनिं कनिक्रदत् । धर्मेणा वायुमा विश ॥ २ ॥

पवमान । धिया । हितः । अभि । योनिम् । कनिक्रदत् । धर्मेणा । वायुम् । आ । विश ॥ २ ॥

हे १पवमान सोम २धिया कर्मणास्मदव्यापारेण अङ्गुल्या^३ वा ३हितः धृतः सन् ४कनिक्रदत्
शब्दं कुर्वन् ५योनिं स्थानं ग्रहं वा ६अभि विशेति शेषः । तदेवाह । ७धर्मेणा^४ ८वायुम् । वायु-
संबन्धि^५ पात्रमित्यर्थः । तन् ९आ १०विश प्रविश ॥

१. घ-शत्रवः । २. म१.२.३- 'स' नास्ति । ३. ग-स्थानाय धारकायोदराय; घ-त-भ-स्थाना-
धारकायोदराय । ४. म१.२.३- 'त्वं' नास्ति । ५. ग-द्व- 'अङ्गुल्या' नास्ति । ६. त१.२.१.७-
म१.२.३-मु-धर्मेणा कर्मणा; म ४-धर्मेणा कर्मणा वा । ७. ग-घ-त-भ-मु-संबन्धिनं ।

सं देवैः शोभते वृषा कविर्योनावधि प्रियः । वृत्रहा देववीतमः ॥ ३ ॥

सम् । देवैः । शोभते । वृषा । कविः । योनौ । अधि । प्रियः । वृत्रहा । देववीतमः ॥ ३ ॥

अयं सोमः । वसं । वृषोभते । देवैः सह । योनौ स्थाने स्वीयेऽधिष्ठितः । वृषा^१ कामानां वर्षकः । कविः क्रान्तप्रज्ञः^२ । प्रियः प्रियभूतः सर्वेषां यद्वा प्रीणयिता । वृत्रहा वृत्रस्य हन्ता । देववीतमः अतिशयेन देवान् कामयमानः एवंमहानुभावः सोमः संशोभते ॥

विश्वा रूपाण्याविशन्पुनानो याति हर्यतः । यत्रामृतास आसते ॥ ४ ॥

विश्वा । रूपाणि । आऽविशन् । पुनानः । याति । हर्यतः । यत्र । अमृतासः । आसते ॥ ४ ॥

विश्वा सर्वाणि । रूपाण्याविशन् । पुनानः पूयमानः । हर्यतः कमनीयः । 'हर्य गतिकान्त्योः' । ईदृशः । याति गच्छति । यत्र । अमृतासः अमृता देवाः । आसते तिष्ठन्ति तं देशं याति ॥

अरुषो जनयन् गिरः सोमः पवत आयुषक् । इन्द्रं गच्छन् कविक्रतुः ॥ ५ ॥

अरुषः । जनयन् । गिरः । सोमः । पवते । आयुषक् । इन्द्रम् । गच्छन् । कविक्रतुः ॥ ५ ॥

अरुषः आरोचमानः । सोमः । गिरः शब्दान् । जनयन् पवते क्षरति । किं कुर्वन् । आयुषक् अनुपक्तम् । इन्द्रं । गच्छन् व्याप्नुवन् । कविक्रतुः क्रान्तप्रज्ञः ॥

आ पवस्व मदिन्तम पवित्रं धारया कवे । अर्कस्य योनिमासदम् ॥ ६ ॥

आ । पवस्व । मदिन्तम् । पवित्रम् । धारया । कवे । अर्कस्य । योनिम् । आऽमासदम् ॥ ६ ॥

हे । मदिन्तम मादयितुम । कवे क्रान्तप्रज्ञ सोम त्वं । पवित्रम् अतिक्रम्य । धारया । पवस्व । किमर्थम् । अर्कस्य अर्चनीयस्येन्द्रस्य । योनिं स्थानम् । आमदं प्राप्तुम् ॥ १५ ॥

'तममृक्षन्त' इति पठ्यं द्वितीयं सूक्तं दृढहच्युतपुत्रस्येधमवाहनाच्च आर्षं गायत्रं पवमान-सोमदेवताकम् । अनुक्रान्तं च—'तममृक्षन्तेधमवाहो दार्ढ्युतः' इति । गनो विनियोगः ॥

तममृक्षन्त वाजिनमुपस्थे अदितेरधि । विप्रासो अण्व्या धिया ॥ १ ॥

तम् । अमृक्षन्त । वाजिनम् । उपस्थे । अदितेः । अधि । विप्रासः । अण्व्या । धिया ॥ १ ॥

तं । वाजिनम् अश्वमश्ववदाशुम् । व्याप्तमित्यर्थः । अदितेः पृथिव्याः । उपस्थे^३ उत्सङ्गे । अधि इति सप्तमर्थानुवादी । अमृक्षन्त शोधितवन्तः । के । विप्रासः मेधाविनोऽध्वर्यादयः । केन साधनेन । अण्व्या अङ्गुल्या । धिया प्रज्ञया स्तुत्या वा । अमृक्षन्त । अथवाण्व्या मृक्षमया धियाङ्गुल्येति विशेष्यविशेषणभावः ॥

तं गावो अभ्यनूपत सहस्रधारमक्षितम् । इन्द्रं धर्तारमा दिवः ॥ २ ॥

तम् । गावः । अभि । अनुपत । सहस्रधारम् । अक्षितम् । इन्द्रम् । धर्तारम् । आ । दिवः ॥ २ ॥

तं सोमं । गावः गन्धः स्तुतयः । अभ्यनूपत अस्तुवन् । कीदृशं तम् । सहस्रधारं बहुधारम् । अक्षितम् अक्षीणम् । इन्द्रं दीप्तं । दिवः शुलोकस्य । आ । धर्तारं सर्वतो धारकम् । सोमाधारत्वात् शुलोकवासिनां संस्थानस्य ॥

तं वेधां मेधया ह्यन्पर्वमानमधि दधि । धर्णसि भूरिधायसम् ॥ ३ ॥

तम् । वेधाम् । मेधया । अह्यन् । पर्वमानम् । अधि । दधि । धर्णसिम् । भूरिधायसम् ॥ ३ ॥

वेधां विधातारं पर्वमानं तं मेधया प्रज्ञया अह्यन् प्रहिण्वन्ति । किं प्रति । अधि
अधि ब्रुलोकं प्रति । पुनः कीदृशम् । धर्णसिं सर्वस्य धारकं भूरिधायसं बहुनां कर्तारम् ॥

तमह्यन्भुरिजो धिया संवसानं विवस्वतः । पतिं वाचो अदाभ्यम् ॥ ४ ॥

तम् । अह्यन् । भुरिजोः । धिया । सम्सवसानम् । विवस्वतः । पतिम् । वाचः । अदाभ्यम् ॥ ४ ॥

तं सोमं विवस्वतः परिचरतः ऋत्विजः भुरिजोः बाह्वोः धिया अङ्गुल्या अह्यन् प्राहिण्वन् ।
कीदृशं तम् । संवसानं वसन्तं पात्रे वाचः स्तुतेः पतिं श्यामिनम् अदाभ्यम् अदम्भनीयम् ॥

तं सानावधि जामयो हरिं हिन्वन्त्यद्रिभिः । ह्यतं भूरिचक्षसम् ॥ ५ ॥

तम् । सानौ । अधि । जामयः । हरिम् । हिन्वन्ति । अद्रिभिः । ह्यतम् । भूरिचक्षसम् ॥ ५ ॥

तं सोमं हरिं हरितवर्णं सानावधि समुच्छिद्ये देशे । अधीति सप्तम्यर्थानुवादी । जामयः
अङ्गुल्यः हिन्वन्ति प्रेरयन्ति । अधिबुण्वन्ति अद्रिभिः प्रावभिः । कीदृशम् । ह्यतं कमनीयं
भूरिचक्षसं बहुद्रष्टारम् ॥

तं त्वा हिन्वन्ति वेधसः पर्वमान गिरावृधम् । इन्द्रविन्द्राय मत्सरम् ॥ ६ ॥

तम् । त्वा । हिन्वन्ति । वेधसः । पर्वमान । गिरावृधम् । इन्द्रो इति । इन्द्राय । मत्सरम् ॥ ६ ॥

हे पर्वमानं सोम तम् उक्तगुणविशिष्टं त्वा त्वां हिन्वन्ति प्रेरयन्ति । कस्मै । इन्द्राय ।
वेधसः विधातार ऋत्विजः । कीदृशं त्वाम् । गिरावृधं स्तुत्या वर्धमानम् इन्द्रो दीप्तं सरूपं
वा मत्सरं मदकरम् ॥ १६ ॥

‘एष कविः’ इति पद्वचं तृतीयं सूक्तं मृमेधनाम् आङ्गिरसस्यार्थं गायत्रं सौम्यम् । ‘एष
कविर्मुंमेधः’ इत्यनुक्रान्तम् । उक्तो विनियोगः ॥

एष कविर्भिष्टुतः पवित्रे अधि तोशते । पुनानो मन्त्रप सिधः ॥ १ ॥

एषः । कविः । अभिष्टुतः । पवित्रे । अधि । तोशते । पुनानः । मन्त्रप । सिधः ॥ १ ॥

एषः सोमः कविः मेधावी अभिष्टुतः अभितः स्तुतः पवित्रे अधि दक्षापवित्रमतीत्य
तोशते । यद्यपि तोशतिर्बन्धकम् तथापि हनने गतिसञ्ज्ञावाद्गतिभात्रे वर्तते । गच्छतीत्यर्थः ।
अथवा । पवित्रेऽधि कृष्णाजिने तोशते हन्यते । पीक्यत इत्यर्थः । किं कुर्वन् । पुनानः पूयमानः
सिधः शत्रून् अप मन्त्र अपगमयन् ॥

एष इन्द्राय वायवे स्वर्जित्पारिं विच्यते । पवित्रे दक्षसाधनः ॥ २ ॥

एषः । इन्द्राय । वायवे । स्वःऽजित् । पारिं । सिच्यते । पवित्रे । दक्षऽसाधनः ॥ २ ॥

१. ग-परिचरतः । २. ग-जामयोंगुल्यः त् । ३. ग-त-भ-‘जामयः अङ्गुल्यः’ नास्ति ।
४. च-पर्वमान पूयमान इवो दीप्त । ५. च-‘इन्द्र’ . . . वा’ नास्ति । ६. त-मच्छतीत्यर्थः ।

१ एषः सोमः १ स्वर्जित् स्वर्गस्य सर्वस्य वा जेता^१ १ इन्द्राय १ वापये च १ पवित्रे १ परि
१ विच्यते । कीदृश एषः । १ दक्षसाधनः बलकारी ॥

एष नृभिर्वि नीयते दिवो मूर्धा वृषा सुतः । सोमो वनेषु विश्ववित् ॥ ३ ॥

एषः । नृऽभिः । वि । नीयते । दिवः । मूर्धा । वृषा । सुतः । सोमः । वनेषु । विश्वऽवित् ॥ ३ ॥

१ एषः १ सोमः १ नृभिः कर्मनेनृभिर्कृत्विविभिः १ वि १ नीयते विविधं नीयते । एष कीदृशः । १ दिवः
शुलोकस्य १ मूर्धा शिरोवल्ग्वधानभूतः १ वृषा अभिमतवर्षकः १ सुतः अभिषुतः । कुत्र नीयते ।
१ वनेषु वननीयेषु वनसंभूतमुमविकारेषु वा पात्रेषु । १ विश्ववित् सर्वज्ञ एष इति समन्वयः ॥

एष गव्युरचिक्रदत्पर्वमानो हिरण्ययुः । इन्दुः सत्राजिदस्तृतः ॥ ४ ॥

एषः । गव्युः । अचिक्रदत् । पर्वमानः । हिरण्यऽयुः । इन्दुः । सत्राजित् । अस्तृतः ॥ ४ ॥

१ एषः सोमः १ पर्वमानः पूयमानः १ अचिक्रदत् शब्दं करोति । कथंभूतः सन् । १ गव्युः
अस्माकं गा इच्छन् १ हिरण्ययुः धनमिच्छन् १ इन्दुः दीप्तः सन् १ सत्राजित् महतः^२ शत्रोरसुरादेर्जेता
१ अस्तृतः स्वयमन्यैरहिंस्यश्च सन् ॥

एष सूर्येण हासते पर्वमानो अधि द्यवि । पवित्रे मत्सरो मदः ॥ ५ ॥

एषः । सूर्येण । हासते । पर्वमानः । अधि । द्यवि । पवित्रे । मत्सरः । मदः ॥ ५ ॥

१ एषः १ पर्वमानः पूयमानः सोमः १ सूर्येण देवेन १ अधि १ द्यवि शुलोकंऽन्तरिक्षे १ पवित्रे
१ हासते परित्यज्यते । १ मत्सरः मदकरः । १ मदः सोमः । यद्यप्यध्वर्युहस्तादृशापवित्रे परित्यज्यते
सोमस्तथाप्यन्तरिक्षे सूर्येण पवित्रे त्यज्यत इति भावना वीर्यवशात् । सत्स्वप्यन्यदेवेषु सोमस्त्रावणे
सूर्यस्य कः प्रसङ्ग इति न वाच्यं सूर्यरश्मिभिरेव सोमस्याप्यायनात् ॥

एष शुष्मीसिष्यददुन्तरिक्षे वृषा हरिः । पुनान इन्दुरिन्द्रमा ॥ ६ ॥

एषः । शुष्मी । असिष्यदत् । अन्तरिक्षे । वृषा । हरिः । पुनानः । इन्दुः । इन्द्रम् । आ ॥ ६ ॥

१ एष १ शुष्मी बलवान् सोमः १ अन्तरिक्षे दक्षापवित्रे १ असिष्यदत् त्यन्दते । कीदृश एषः ।
१ वृषा वर्षकः १ हरिः हरितवर्णः १ पुनानः पूयमानः १ इन्दुः दीप्तश्चैव^३ १ इन्द्रमा इन्द्रं च अभिगच्छ-
तीति शेषः । आ इति चार्थे ॥ . ॥ १७ ॥

‘ एष वाजी ’ इति षष्ठ्यं चतुर्थं सूक्तं प्रियमेधस्यार्थं गायत्रं सौम्यम् । ‘ एष वाजी प्रियमेधः ’
इत्यनुक्रान्तम् । गतो विनियोगः ॥

एष वाजी हितो नृभिर्विश्वविन्मनसस्पतिः । अव्यो वारं वि धावति ॥ १ ॥

एषः । वाजी । हितः । नृऽभिः । विश्वऽवित् । मनसः । पतिः । अव्यः । वारम् । वि । धावति ॥ १ ॥

१ एषः सोमः १ वाजी गमनशीलः १ हितः अध्वर्युणा^४ पात्रे निहितः १ विश्ववित् सर्वज्ञः
१ मनसः स्तोत्रस्य १ पतिः स्वामी । अथवा सोमस्य मनोभिमानित्वात् मनसः स्वामित्वं ‘ चन्द्रमा

१. ग-त-भ-जेता सोमः । २. ग-संहतः; त-महता । ३. ग-दीप्तश्चैव इव; घ-दीप्तश्च; त-दीप्तश्च
इव । ४. घ-नृभिः अध्वर्यादिभिः ।

मनो भूत्वा हृदयं प्राविशत्' (ऐ. आ. २.४.२) इति श्रुतेः । तादृशोऽसौ ऽअव्यो ऽवारम् अवेर्बोले
दशापवित्रं ऽवि ऽधावति विविधं गच्छति ॥

एष पवित्रे अक्षरत्सोमो देवेभ्यः सुतः । विश्वा धामान्याविशन् ॥ २ ॥

एषः । पवित्रे । अक्षरत् । सोमः । देवेभ्यः । सुतः । विश्वा । धामानि । आवि॒शन् ॥ २ ॥

ऽएषः ऽसोमः ऽदेवेभ्यः देवार्थं ऽसुतः अभिपुतः सन् ऽपवित्रे ऽअक्षरत स्रवति । ऽविश्वा
सर्वाणि ऽधामानि देवशरीराणि ऽआविशन् प्रविशन् । प्रवेष्टुमित्यर्थः ॥

एष देवः शुभायतेऽधि योनावमर्त्यः । वृत्रहा देववीतमः ॥ ३ ॥

एषः । देवः । शुभायते । अधि । योनौ । अमर्त्यः । वृत्रहा । देव॒वीतमः ॥ ३ ॥

ऽएषः सोमः ऽदेवः ऽशुभायते शोभते । कुत्र । ऽअधि ऽयोनौ स्वीये स्थाने । कीदृश एषः ।
ऽअमर्त्यः अमरणधर्मा ऽवृत्रहा शत्रुहन्ता ऽदेववीतमः अतिशयेन देवानां कामयिता ॥

एष वृषा कर्निक्रददशभिर्जामिभिर्यतः । अभि द्रोणानि धावति ॥ ४ ॥

एषः । वृषा । कर्निक्रदत् । दशभिः । जामिभिः । यतः । अभि । द्रोणानि । धावति ॥ ४ ॥

ऽएष ऽवृषा वर्षिता कामानां ऽकर्निक्रदत् शब्दं कुर्वन् ऽदशभिर्जामिभिः अङ्गुलीभिः ऽयतः
यतः ऽद्रोणानि द्रुममयाणि पात्राणि ऽअभि ऽधावति अभिगच्छति ॥

एष सूर्यमरोचयत्पवमानो विचर्षणिः । विश्वा धामानि विश्ववित् ॥ ५ ॥

एषः । सूर्यम् । अरोचयत् । पवमानः । वि॒चर्षणिः । विश्वा । धामानि । विश्व॒वित् ॥ ५ ॥

ऽएषः सोमः ऽसूर्यमरोचयत् रोचयति स्वरसेन । ऽपवमानः पूयमानः ऽविचर्षणिः सर्वस्य
द्रष्टा ऽविश्ववित् सर्ववित् । न केवलं सूर्यं किन्तु ऽविश्वा सर्वाणि ऽधामानि तेजःस्थानानि रोचयति ॥

एष शुष्मदाभ्यः सोमः पुनानो अर्षति । देवावीरघशंसहा ॥ ६ ॥

एषः । शुष्मा । अदाभ्यः । सोमः । पुनानः । अर्षति । देव॒वीरघ॒शंसहा ॥ ६ ॥

ऽएषः ऽसोमः ऽशुष्मा बलवान् ऽअदाभ्यः अदम्भनीयः, पुनानः पूयमानः, ऽअर्षति गच्छति ।
ऽदेवावीः देवानामविता ऽअघशंसहा । अधान् शंसन्तीत्यघशंसाः । तेषां हन्ता ॥ ॥ १८ ॥

‘प्रास्य’ इति षडृचं षष्ठमं सूक्तं नृमेधस्याङ्गिरसम्यार्प गायत्रं पवमानसोमदेवताकम् ।
अनुक्रम्यते च—‘प्रास्य नृमेधः’ इति । गतो विनियोगः ॥

प्रास्य धारा अक्षरन्वृष्णः सुतस्यौजसा । देवाँ अनु प्रभूषतः ॥ १ ॥

प्र । अस्य । धाराः । अक्षरन् । वृष्णः । सुतस्य । औजसा । देवान् । अनु । प्र॒भूषतः ॥ १ ॥

ऽअस्य सोमस्य ऽवृष्णः वर्षकस्य ऽसुतस्य अभिपुतस्य ऽदेवाननु ऽप्रभूषतः प्रभवितुमिच्छतः
ऽऔजसा स्वर्वायेण ऽधाराः ऽप्र ऽअक्षरन् प्रकपेण क्षरन्ति ॥

ससिं मृजन्ति वेधसो गृणन्तः कारवो गिरा । ज्योतिर्जज्ञानमुक्थ्यम् ॥ २ ॥

ससिम् । मृजन्ति । वेधसः । गृणन्तः । कारवः । गिरा । ज्योतिः । जज्ञानम् । उक्थ्यम् ॥ २ ॥

‘ससिम् अश्वस्थानीयं सर्पणस्वभावं वा सोमं मृजन्ति शोधयन्ति । के । गृणन्तः स्तुवन्तः । वेधसः विधातारः कारवः कर्मकर्तारोऽध्वर्यादयः गिरा स्तुत्या साधनेन । कीदृशं ससिम् । ज्योतिः दीप्यमानं सोमं जज्ञानं जायमानम् । प्रवृद्धमित्यर्थः । अथवा ज्योतिर्जायमानम् ‘अयं वै ज्योतिर्यत् सोमः’ इति श्रुतेः । उक्थ्यं स्तुत्यम् ॥

सुषर्हा सोम तानि ते पुनानाय प्रभूवसो । वर्धो समुद्रमुक्थ्यम् ॥ ३ ॥

सुऽसर्हा । सोम् । तानि । ते । पुनानाय । प्रभूवसो इति प्रभुऽवसो । वर्ध । समुद्रम् । उक्थ्यम् ॥ ३ ॥

हे सोम प्रभूवसो प्रभूतधन पुनानाय पूयमानस्य ते तव तानि तेजांसि सुषर्हा शोभनाभिभावुकानि । यस्मादेवं तस्मात् समुद्रं समुद्रसदृशं द्रोणकलशम् उक्थ्यं स्तुत्यं तं वर्ध वर्धय । पूय रसेन ॥

विश्वा वसूनि संजयन्पवस्व सोम धारया । इनु द्वेषांसि सृध्यक् ॥ ४ ॥

विश्वा । वसूनि । समुज्जयन् । पवस्व । सोम । धारया । इनु । द्वेषांसि । सृध्यक् ॥ ४ ॥

हे सोम विश्वा सर्वाणि वसूनि अस्मदर्थं संजयन् पवस्व क्षर धारया । द्वेषांसि द्वेष्याणि सर्वाणि सृध्यक् सहैव इनु प्रेरय दूरदेशं प्रति ॥

रक्षा सु नो अररुषः स्वनात्समस्य कस्य चित् । निदो यत्र मुमुचमहे ॥ ५ ॥

रक्षे । सु । नः । अररुषः । स्वनात् । समस्य । कस्य । चित् । निदः । यत्र । मुमुचमहे ॥ ५ ॥

हे सोम नः अस्मान् सु सुषु रक्ष पालय । कस्मात् । अररुषः अदातुः स्वनात् शब्दात् निन्दारूपात् । किमेकस्थादानशीलस्य । न । समस्य सर्वस्य योऽस्ति तस्य सर्वस्य कस्यचित् । कंचनामुच्चक्षित्यर्थः । न केवलमदातुः स्वनात् । किं तर्हि । कस्य चित् कस्यापि निदः निन्दकाद्रक्ष । यत्र मुमुचमहे यस्मिन्नक्षणे सति वयं मुक्ता भवेम तेन रक्षणेन रक्षेति ॥

एन्दो पार्थिवं रयिं दिव्यं पवस्व धारया । द्युमन्तं शुष्ममा भर ॥ ६ ॥

आ । इन्दो इति । पार्थिवम् । रयिम् । दिव्यम् । पवस्व । धारया ।

द्युऽमन्तम् । शुष्मम् । आ । भर ॥ ६ ॥

हे इन्दो किञ्चिमान सोम त्वं धारया आ पवस्व सर्वतः क्षर । पार्थिवं दिव्यं च रयि धनं द्युमन्तं दीप्तिमन्तं शुष्मं बलं च आ भर आहरास्मभ्यम् ॥ १९ ॥

‘प्र धाराः’ इति षडृचं षष्ठं सूक्तं बिन्दुनाम्न आङ्गिरसैत्यार्षं गायत्रं पवमानसोमदेवताकम् । ‘प्र धारा बिन्दुः’ इत्यनुक्रमणिका । गतो विनियोगः ॥

१. गत-जज्ञानं जातं । २. भ-श्रुतिः । ३. भ१.२.३-‘उक्थ्यं स्तुत्यं’ नास्ति । ४. घ-त-निदः निन्दारूपात् ।

प्र धारां अस्य शुष्मिणो वृथा पवित्रे अक्षरन् । पुनानो वाचमिष्यति ॥ १ ॥
प्र । धाराः । अस्य । शुष्मिणः । वृथा । पवित्रे । अक्षरन् । पुनानः । वाचम् । इष्यति ॥ १ ॥

१ शुष्मिणः बलवतः २ अस्य सोमस्य ३ धाराः ४ पवित्रे दशापवित्रे ५ वृथा अप्रयत्नेन ६ अक्षरन्
ज्वलति ७ तदानीं ८ पुनानः पूषमानः सोमः ९ वाचं स्तुतिं स्वीयं ध्वनिं वा १० इष्यति प्रेरयति ॥

इन्दुर्हियानः सोतृभिर्मृज्यमानः कनिक्रदत् । इयति वृमुमिन्द्रियम् ॥ २ ॥
इन्दुः । हियानः । सोतृभिः । मृज्यमानः । कनिक्रदत् । इयति । वृमुम् । इन्द्रियम् ॥ २ ॥

अयम् इन्दुः दीप्तः सोमः १ हियानः प्रेयमानः व्याप्रियमाणः । कैः । २ सोतृभिः ३ ऋत्विग्भिः ।
पञ्चादशापवित्रे ४ मृज्यमानः शोध्यमानः ५ कनिक्रदत् शब्दं कुर्वन् ६ इन्द्रियम् इन्द्रस्य संबन्धिन-
मिन्द्रियमपि ७ करं ८ वहुं शब्दम् ९ इयति प्रेरयति ग्रहणसमये ॥

आ नः शुष्मं नृषाह्यं वीरवन्तं पुरुस्पृहम् । पवस्व सोम धारया ॥ ३ ॥
आ । नः । शुष्मम् । नृसह्यम् । वीरवन्तम् । पुरुस्पृहम् । पवस्व । सोम । धारया ॥ ३ ॥

हे १ सोम त्वं २ धारया ३ आ ४ पवस्व । किम् । ५ शुष्मं बलम् । कीदृशम् । ६ नृषाह्यं नृणामस्म-
द्विरोधिनामभिभावुकं ७ वीरवन्तं पुत्रोपेतं ८ पुरुस्पृहं बहुभिः स्पृहणीयं शुष्ममा पवस्व । एतस्य
लाभाय पवस्वेत्यर्थः । रसस्त्रावे सति होमद्वारा तस्मिन्ने शुष्मं पवस्वेत्युपचर्यते ॥

प्र सोमो अति धारया पवमानो असिष्यदत् । अभि द्रोणान्यासदम् ॥ ४ ॥
प्र । सोमः । अति । धारया । पवमानः । असिष्यदत् । अभि । द्रोणानि । आसदम् ॥ ४ ॥

अयं १ पवमानः २ सोमः ३ धारया ४ अति अतिक्रम्य दशापवित्रं ५ प्र ६ असिष्यदत् प्रत्यन्दते ।
किमर्थम् । ७ द्रोणानि द्रोणकलशादीनि ८ आसदम् आसादनाय ॥

अप्सु त्वा मधुमत्तमं हरिं हिन्वन्त्यद्रिभिः । इन्द्रविन्द्राय पीतये ॥ ५ ॥
अप्सु । त्वा । मधुमत्तमम् । हरिम् । हिन्वन्ति । अद्रिभिः । इन्द्रो इति । इन्द्राय । पीतये ॥ ५ ॥

हे १ इन्द्रो सोम २ अप्सु वसतीवरीषूदकेषु ३ मधुमत्तमम् अतिशयेन मधुमन्तं ४ हरिं हरितवर्णं
५ त्वा त्वम् ६ अद्रिभिः अभिषवग्रावभिः ७ हिन्वन्ति प्रेरयन्ति । किमर्थम् । ८ इन्द्राय इन्द्रस्य
९ पीतये पानाय ॥

सुनोता मधुमत्तमं सोममिन्द्राय वज्रिणे । चारुं शर्धाय मत्सरम् ॥ ६ ॥
सुनोत । मधुमत्तमम् । सोमम् । इन्द्राय । वज्रिणे । चारुम् । शर्धाय । मत्सरम् ॥ ६ ॥

हे ऋत्विजः यूयं १ मधुमत्तमं मधुररसोपेतं २ सोममिन्द्राय ३ वज्रिणे वज्रयुक्ताय ४ सुनोत
सुनुत । पुनः कीदृशम् । ५ चारुं चरणीयं ६ मत्सरं मदकरं ७ शर्धाय अस्माकं बलायेन्द्रस्य पानाय च
सोमं सुनुतेति श्रुते यजमानः स्वीयान् ॥ २० ॥

१. ग-अप्रयत्नेन । २. म-प्रस्रवति । ३. त-म१.४-स्तोतृभिः । ४. ग-म२.३-शोध्यमानः
सन् । ५. म२.३-आसदनाय; म५-आसनाय ।

‘प्र सोमासः’ इति बहुच सप्तमं सूक्तं राहुगणस्य गीतमस्वायं सौम्यम् । ‘प्र सोमासो गीतमः’ इत्यनुक्रान्तम् । गतो विमियोगः ॥

प्र सोमासः स्वाध्यः । पर्वमानासो अक्रमुः । रयि कृण्वन्ति चेतनम् ॥ १ ॥

प्र । सोमासः । सुऽआध्यः । पर्वमानासः । अक्रमुः । रयिम् । कृण्वन्ति । चेतनम् ॥ १ ॥

प्र प्र अक्रमुः प्रगच्छन्ति कलशां प्रति । के । प्र सोमासः सोमाः । कीदृशाः । प्र स्वाध्यः सुध्यायाः सुकर्माणो वा प्र पर्वमानासः पूयमानाः । ते च प्र चेतनं प्रज्ञापनं प्ररयि धनं प्रकृण्वन्ति कुर्वन्त्यस्माकम् ॥

दिवस्पृथिव्या अधि भवेन्दो द्युन्नवर्धनः । भवा वाजानां पतिः ॥ २ ॥

दिवः । पृथिव्याः । अधि । भवे । इन्द्रो इति । द्युन्नऽवर्धनः । भवे । वाजानाम् । पतिः ॥ २ ॥

हे प्र इन्द्रो प्र वाजानाम् अज्ञानां प्र पतिः स्वामी एवं प्र दिवः शुलोकस्य प्र पृथिव्याः भूलोकस्य प्र द्युन्नवर्धनः द्योतमानस्य हिरण्यादिलक्षणधनस्य वर्धयिता प्र भव । अस्माकं लोकद्वये यत् द्युन्नमस्ति तस्य वर्धयिता भवास्मभ्यमित्यर्थः ॥

तुभ्यं वाता अभिप्रियस्तुभ्यमर्पन्ति सिन्धवः । सोम वर्धन्ति ते महः ॥ ३ ॥

तुभ्यम् । वाताः । अभिऽप्रियः । तुभ्यम् । अर्पन्ति । सिन्धवः । सोम । वर्धन्ति । ते । महः ॥ ३ ॥

हे प्र सोम प्र तुभ्यं त्वदर्थं प्र वाताः वायवः प्र अभिप्रियः अभितर्पयितारो भवन्ति । तथा प्र सिन्धवः स्यन्दमाना नद्यः प्र तुभ्यमर्पन्ति गच्छन्ति । अभिपूयमाणस्य तवाप्यायनायैवं कुर्वन्तीत्यर्थः । त उभयेऽमी प्र ते तव प्र महः महत्त्वं प्र वर्धन्ति वर्धयन्ति ॥

आ प्यायस्व समेतु ते विश्वतः सोम वृण्यम् । भवा वाजस्य संगुथे ॥ ४ ॥

आ । प्यायस्व । सम । एतु । ते । विश्वतः । सोम । वृण्यम् । भवे । वाजस्य । समऽगुथे ॥ ४ ॥

हे प्र सोम एवं वायुभिरग्निश्च प्र आ प्र प्यायस्व प्रवृद्धो भव । प्र ते त्वां प्र विश्वतः प्र वृण्यं वर्षयोग्यं बलं प्र समेतु संगच्छताम् । प्र संगथे संग्रामे प्र वाजस्य अश्वस्य प्रापकः प्र भव ॥

तुभ्यं गावो घृतं पयो बभ्रो दुदुहे अक्षितम् । वर्षिष्ठे अधि सानवि ॥ ५ ॥

तुभ्यम् । गावः । घृतम् । पयः । बभ्रो इति । दुदुहे । अक्षितम् । वर्षिष्ठे । अधि । सानवि ॥ ५ ॥

हे प्र बभ्रो बभ्रुवर्णं सोम प्र तुभ्यं त्वदर्थं प्र गावो प्र घृतं प्र पयः च प्र अक्षितम् अक्षीणं प्र दुदुहे दुहते । प्र वर्षिष्ठे प्रवृद्धे प्र अधि प्र सानवि समुच्छिन्ने प्रदेशे स्थिताय तुभ्यम् ॥

स्वायुधस्य ते सुतो भुवनस्य पते वयम् । इन्द्रो सखित्वमुश्मसि ॥ ६ ॥

सुऽआयुधस्य । ते । सुतः । भुवनस्य । पते । वयम् । इन्द्रो इति । सखिऽत्वम् । उश्मसि ॥ ६ ॥

हे प्र भुवनस्य भूतजातस्य प्र पते स्वामिन् पालकं सोम । सोमस्य जगदाप्यायिकत्वेन नस्वामित्वम् । हे प्र इन्द्रो सोम प्र वयम् अनुष्ठातारः प्र स्वायुधस्य प्र ते तव प्र सतः प्र सखित्वमुश्मसि कामयामहे ॥ २१ ॥

‘प्र सोमासः’ इति षडृचमष्टमं सूक्तमात्रेयस्य इत्यावाशस्यार्थं गायत्रं सौम्यम् । अनुक्रम्यते च—‘प्र सोमासः इत्यावाशः’ इति । गतो विनियोगः ॥

प्र सोमासो मदच्युतः श्रवसे नो मघोनः । सुता विदथे अक्रमुः ॥ १ ॥

प्र । सोमासः । मदच्युतः । श्रवसे । नः । मघोनः । सुताः । विदथे । अक्रमुः ॥ १ ॥

‘प्र सोमासः सोमाः’ । ‘मदच्युतः मदस्त्राणि’ । ‘सुताः अभिषुताः सन्तः’ । ‘विदथे यज्ञे’ । ‘मघोनः हविष्मतो मम’ । ‘श्रवसे अन्नाय कीर्तये वा’ । ‘प्र’ । ‘अक्रमुः प्रगच्छन्ति’ ॥

आदीं त्रितस्य योषणो हरिं हिन्वन्त्यद्रिभिः । इन्दुमिन्द्राय पीतये ॥ २ ॥

आत् । ईम् । त्रितस्य । योषणः । हरिम् । हिन्वन्ति । अद्रिभिः । इन्दुम् । इन्द्राय । पीतये ॥ २ ॥

‘आत् अपि’ च । ‘ईम् एनं’ । ‘हरिं हरितवर्णं सोमं’ । ‘त्रितस्य ऋषेः’ । ‘योषणः अङ्गुलयः’ । ‘अद्रिभिः प्रावभिः’ । ‘हिन्वन्ति प्रयन्ति’ । ‘किमर्थम्’ । ‘इन्दुं दीप्तं सोमम्’ । ‘इन्द्राय इन्द्रस्य’ । ‘पीतये पानाय’ ॥

आदीं हंसो यथा गुणं विश्वस्यावीवशन्मतिम् । अत्यो न गोभिरज्यते ॥ ३ ॥

आत् । ईम् । हंसः । यथा । गुणम् । विश्वस्य । अवीवशत् । मतिम् ।

अत्यः । न । गोभिः । अज्यते ॥ ३ ॥

‘आत् अपि च’ । ‘ईम् अयं सोमः’ । ‘हंसो’ । ‘यथा’ । ‘गुणं जनसंघं स्वगतिविशेषेण स्वनेन वा प्रविशति तद्वत्’ । ‘विश्वस्य सर्वस्य स्तोतृजनस्य’ । ‘मतिं स्तुतिं बुद्धिं वा’ । ‘अवीवशत् वशं नयति’ । ‘स च सोमः’ । ‘अत्यो’ । ‘न अश्व इव’ । ‘गोभिः गन्धैरुदकैर्वा’ । ‘अज्यते सिच्यते स्निग्धीक्रियते’ ॥

उभे सोमावृचार्कशन्मृगो न तक्तो अर्षसि । सीदश्रुतस्य योनिमा ॥ ४ ॥

उभे । ईति । सोम । अवृचार्कशत् । मृगः । न । तक्तः । अर्षसि ।

सीदन् । ऋतस्य । योनिम् । आ ॥ ४ ॥

हे । ‘सोम’ । ‘उभे द्यावापृथिव्यां’ । ‘अवृचार्कशत्’ । ‘पश्यतिकर्मेदम्’ । ‘पश्यन्’ । ‘मृगो’ । ‘न मृग इव’ । ‘तक्तः गन्धैः पयआदिभिर्मिश्रितः सन्’ । ‘‘दध्ना तनक्ति’ (तै. सं. २.५.३.५) इत्यादौ तथा दृष्टत्वात्’ । ‘अर्षसि’ गच्छसि’ च । ‘किं कुर्वन्’ । ‘ऋतस्य यज्ञस्य’ । ‘योनिं स्थानम्’ । ‘आ’ । ‘सीदन् आश्रयन्’ । ‘यज्ञमाधनाय गच्छसीत्यर्थः’ ॥

अभि गावो अनुपत योषा जारमिव प्रियम् । अगन्नाजि यथा हितम् ॥ ५ ॥

अभि । गावः । अनुपत । योषा । जारम् । इव । प्रियम् । अगन् । आजिम् । यथा । हितम् ॥ ५ ॥

१. ग-अभिषवानंतरं; भ१.२-एवं च । २. ग-त-भ-‘प्रियंति’ नास्ति । ३. घ-त-भ-अर्षति गच्छति । ४. त७-भ-२-‘च’ नास्ति । ५. ग-घ-त-भ-४-आश्रयन् गच्छति; भ१.२.३-मु-आश्रयन् गच्छति । ६. ग-घ-त-भ-गच्छतीत्यर्थः ।

हे सोम त्वां ऽगावः शब्दाः ऽअभि ऽअनूपत अभिष्टुवन्ति । ऽयोषा ऽप्रियं ऽजारमिव । सा यथा तं स्तौति तद्वत् । स सोमः ऽआजिं गन्तव्यं ऽहितं मित्रमिव तं ऽयथा अन्यः ऽअगन्^१ स्वहिताय गच्छति तद्वत् । अथवा हितं धनप्रापकत्वेन^२ हितकरम्^३ आजिं शूर इव । अयमागच्छति पात्रम् ॥

अस्मे धेहि द्युमद्यशो मधवद्भ्यश्च मह्यं च । सनि मेधामुत श्रवः ॥ ६ ॥

अस्मे इति । धेहि । द्युऽमत् । यशः । मधवत्ऽभ्यः । च । मह्यम् । च ।

सनिम् । मेधाम् । उत । श्रवः ॥ ६ ॥

हे सोम ऽअस्मे^४ अस्मभ्यं ऽद्युमत् दीप्तिमत् ऽयशः अन्नं ऽधेहि देहि । कीदृशेभ्योऽस्मभ्यम् । ऽमधवद्भ्यश्च हविलक्षणाज्जवद्भ्यश्च ऽमह्यं ऽच स्तुतिकर्त्रे च । अथवा मह्यमस्मभ्यमित्यर्थः । अस्मे मधवद्भ्यश्च मह्यं चेति तेषामेवाशंसनाभेदादुभयत्र चशब्दो युक्तः । किंच ऽसनि धनं ऽमेधां प्रज्ञाम् ऽउत अपि च ऽश्रवः कीर्तिं च धेहि ॥ ॥ २२ ॥

‘प्र सोमामः’ इति पठ्यं नवमं सूक्तं त्रितस्यापि गायत्रं पवमानसोमदेवताकम् । ‘प्र सोमासञ्चितः’ इत्यनुक्रान्तम् । गतो विनियोगः ॥

प्र सोमासो विपश्चितोऽपां न यन्त्यूर्मयः । वनानि महिषाईव ॥ १ ॥

प्र । सोमामः । विपऽचितः । अपाम् । न । यन्ति । ऊर्मयः । वनानि । महिषाऽईव ॥ १ ॥

‘विपश्चितः मेधाविनः’ ऽसोमासः सोमाः ऽप्रः ऽयन्ति’ प्रगच्छन्ति पात्राणि प्रति । किमिव । ऽअपाम् ऽऊर्मयः ऽन । ते यथा संततमुद्भवन्ति^५ तद्वत् । बाहुल्येऽयं दृष्टान्तो दक्षितो गमने दृष्टान्तान्तरमभिधीयते । ऽवनानि ऽमहिषाः प्रवृद्धा मृगाः ऽइव । अथवा स्वाश्रयात् प्रपतने^६ प्रथमो दृष्टान्तो द्वितीयस्तु दशापवित्रादधःप्रवेशे ॥

अभि द्रोणानि वभ्रवः शुक्रा क्रतस्य धारया । वाजं गोमन्तमक्षरन् ॥ २ ॥

अभि । द्रोणानि । वभ्रवः । शुक्राः । क्रतस्य । धारया । वाजम् । गोऽमन्तम् । अक्षरन् ॥ २ ॥

‘अभि क्षरन्तीति शेषः । उपसर्गश्रुतेरुचितक्रियाध्याहारः^७ ऽद्रोणानि द्रोणकलशान् प्रति । यद्यपि द्रोणकलश एक एव तथापि तत्प्राधान्यादितरेऽपि पात्रो द्रोणा इत्युच्यन्ते । अथवैकस्मिन्नेव पूजार्थं बहुवचनम् । के । ऽवभ्रवः वभ्रवणाः सोमाः ऽशुक्राः दीप्ताः । केन प्रकारेण । ऽक्रतस्य^८ अमृतस्य^९ ऽधारया धाराकारेण^{१०} । किंच ऽवाजम् अन्नं ऽगोमन्तं बहुगोयुक्तम् ऽअक्षरन् क्षरन्ति । अथवैकमेव वाक्यम् । उक्तविधाः सोमा द्रोणान् प्रत्यक्षरन् धारया । किं कुर्वन्तः । गोमन्तं वाजं प्रयच्छन्त इत्यर्थः ॥

सुता इन्द्राय वायवे वरुणाय मरुद्भ्यः । सोमा अर्पन्ति विष्णवे ॥ ३ ॥

सुताः । इन्द्राय । वायवे । वरुणाय । मरुत्ऽभ्यः । सोमाः । अर्पन्ति । विष्णवे ॥ ३ ॥

१. ग-त-भ-‘अगन्’ नास्ति । २. त-धनं प्रापत्वेन; भ१.४-धनप्रापत्वेन । ३. ग-हितकरं त्वां; त-भ-मु-हितकरं वा । ४. ग-त-भ-‘अस्मे’ नास्ति । ५. त-भ१.४-प्रणयति । ६. ग-‘मुच्चलति । ७. ग-प्रच्यवने; त-भ४-प्रद्वने । ८. ग-त-भ-‘क्रतस्य अमृतस्य’ नास्ति । ९. भ१-धारकेण ।

१सुताः अभिषुताः १सोमाः १इन्द्राय इन्द्रार्थं १वायवे च १वरुणाय च १मरुद्भ्यः च १विष्णवे चैवामर्थम् १अर्षन्ति गच्छन्ति ॥

ति॒स्रो वा॒च उदी॑रते गावो॑ मिमन्ति धे॒नवः॑ । हरि॑रेति कर्निकदत् ॥ ४ ॥

ति॒स्रः । वा॒चः । उ॒त् । ई॒रते । गा॒वः । मि॒मन्ति । धे॒नवः । हरिः॑ । ए॒ति । कर्निकदत् ॥ ४ ॥

१ति॒स्रो १वा॒चः । ऋगादिभेदेन त्रिविधा स्तुतिः । १उदी॑रते मोक्षमयन्त्यृत्विजः । १धे॒नवः आशिरेण प्रीणयिष्यः १गावः १मिमन्ति शब्दयन्ति दोहार्थम् । १हरिः हरितवर्णश्च सोमः १कर्निकदत् शब्दं कुर्वन् १एति गच्छति^१ कलशम् ॥

अ॒भि ब्र॒ह्मीर॑नूषत य॒द्वा॒क्रित॑स्य मा॒तरः॑ । म॒र्म॒ज्यन्ते॑ दि॒वः शि॒शुम् ॥ ५ ॥

अ॒भि । ब्र॒ह्मीः । अ॒नू॒षत । य॒द्वा॒ः । क॒र॒त॒स्य । मा॒तरः॑ । म॒र्म॒ज्यन्ते॑ । दि॒वः । शि॒शुम् ॥ ५ ॥

१ब्र॒ह्मीः ब्राह्मणप्रेरिताः १य॒द्वा॒ः मह॒स्यः । य॒द्वा॒रिति॑ महन्नाम । १क॒र॒त॒स्य यज्ञ॑स्य १मा॒तरः निर्मा॑यः स्तुतयः १अभि १अनूषत स्तुवन्ति । किम् । १दिवः पुदेवतायाः १शि॒शुं शिशु॑स्थानीयं सोमम् । तमेव १म॒र्म॒ज्यन्ते^२ मृजन्ति । 'तृतीयस्यामितो दिवि सोम आसीत्' (तै. सं. ३. ५. ७. १) इत्यादिश्रुतेषु शिशुत्वं तस्य ॥

रा॒यः स॒मु॒द्रांश्च॑तुरोऽ॒स्मभ्यं॑ सोम विश्व॑तः । आ प॒वस्व॑ सह॒स्रिणः॑ ॥ ६ ॥

रा॒यः । स॒मु॒द्रान् । च॒तुरः॑ । अ॒स्मभ्यम् । सो॒म । वि॒श्वतः॑ । आ । प॒वस्व॑ । स॒ह॒स्रिणः॑ ॥ ६ ॥

१रा॒यः धन॑स्य संबन्धिनः १च॒तुरः १समु॒द्रान् । धनपूर्णा॑निर्यथः । तादृशान् समुद्रान् १अ॒स्मभ्यम् अर्थाय हे १सोम १विश्वतः सर्वतः १आ १पवस्व । तथा १सह॒स्रिणः अपरिमितान् कामान् आ पवस्व आयच्छ । चतुःसमुद्रस्थधनविशेषप्राप्तेः तन्मध्यगतभूमिस्वामित्वमन्तरेणासंभवाच्चतुःसमुद्रमुद्रितभूमण्डलस्वामित्वमेवाशास्ते यजमानः ॥ ॥ २३ ॥

'प्र सुवानः' इति षड्वचं दशमं सूक्तम् । ऋग्व्याद्याः पूर्ववत् । 'प्र सुवानः' इत्यनुक्रान्तम् । गतो विनियोगः ॥

प्र सु॒वानो॑ धार॒या तने॑न्दुहि॒न्वानो॑ अ॒र्षति॑ । रु॒ज॒द्ब॒ह्वा व्यो॑र्जसा ॥ १ ॥

प्र । सु॒वानः । धार॒या । तना॑ । इ॒न्दुः । हि॒न्वानः । अ॒र्षति॑ । रु॒ज॒त् । द॒ब॒हा । वि॒ । व्यो॑र्जसा ॥ १ ॥

१इ॒न्दुः सोमः १सु॒वानः सूय॑मानः १हि॒न्वानः अध्व॑र्युणा प्रेर्यमाणः १धार॒या १तना॑ पवित्रं १प्र अर्षति गच्छति । अथ प्रत्यक्षेणोच्यते । १द॒ब॒हा दवान॑ग्रिपि शत्रुपु॒रणि॑ १व्यो॑र्जसा बलेन १वि १रुज॑त् विरुजति विश्रययति ॥

सु॒त इन्द्रा॑य वा॒यवे॑ वरु॒णाय॑ म॒रुद्भ्यः॑ । सोमो॑ अ॒र्षति॑ विष्ण॒वे ॥ २ ॥

सु॒तः । इन्द्रा॑य । वा॒यवे॑ । वरु॒णाय॑ । म॒रुत्भ्यः॑ । सोमः॑ । अ॒र्षति॑ । विष्ण॒वे ॥ २ ॥

अयं १सुतः अभिषुतः १सोमः इन्द्रार्थम्^३ १अर्षति गच्छति ॥

१. ग-त १.६-भ १- 'गच्छति' नास्ति । २. त-मृज्यते । ३. च-इन्द्राय वायवे वरुणाय मरुद्भ्यश्च विष्णवे च ।

वृषाणं वृषभिर्यतं सुन्वन्ति सोममद्रिभिः । दुहन्ति शकर्मना पयः ॥ ३ ॥

वृषाणम् । वृषऽभिः । यतम् । सुन्वन्ति । सोमम् । अद्रिऽभिः । दुहन्ति । शकर्मना । पयः ॥ ३ ॥

वृषाणं रससेकारं यतं नियतं सोमं वृषभिः रसस्य वर्षकैः अद्रिभिः प्रावभिः सुन्वन्ति^१ । शकर्मना कर्मणा दुहन्ति अध्वर्यादयः पयः सोमरसम् । सोमं पयो दुहन्तीति द्विकर्मकोऽयम् ॥

भुवत्त्रितस्य मज्यो भुवदिन्द्राय मत्सरः । संप्रैरज्यते हरिः ॥ ४ ॥

भुवत् । त्रितस्य । मज्यो । भुवत् । इन्द्राय । मत्सरः । मम् । रूपैः । अज्यते । हरिः ॥ ४ ॥

त्रितस्य अपां पुत्रस्य सूक्तद्वष्टुर्कृतेः सोऽयं मत्सरः मदकरः सोमः मज्यो भुवत् शुद्धो^२ भवति । तस्य यागार्थं शेषपानार्थं च । तथा इन्द्राय इन्द्रपानाय मज्यः भुवत् । रूपैः रूपकैश्च^३ क्षीरादिभिः हरिः हरितवर्णः सोमः सम् अज्यते ॥

अभीमृतस्य विष्टपं दुहते पृश्निमातरः । चारुं प्रियतमं हविः ॥ ५ ॥

अभि । ईम् । ऋतस्य । विष्टपम् । दुहते । पृश्निमातरः । चारुं । प्रियतमम् । हविः ॥ ५ ॥

ईम् एनं सोमम् ऋतस्य विष्टपं स्थानम् । यज्ञाश्रयमित्यर्थः । नादशं पृश्निमातरः मरुतः अभि दुहते । किम् । प्रियतमम् इन्द्रादीनां हविः होमसाधनं चारुं मनोहरम्^४ । मरुत्प्रेरित-वृष्ट्या सोमवृद्धेस्ततोऽश्वम् ॥

समैनमहुता इमा गिरौ अर्पन्ति समुतः । धेनुर्वाश्रो अवीवशत् ॥ ६ ॥

सम् । एनम् । अहुताः । इमाः । गिरौ । अर्पन्ति । समुतः । धेनुः । वाश्रः । अवीवशत् ॥ ६ ॥

सम् अर्पन्ति संगच्छन्ते एनं सोमम् अहुताः अकुटिलाः गिरिः अस्मदीयाः स्तुतयः समुतः सरन्त्यः । ताश्च धेनुः प्रीणयित्रीः^५ स्तुतीः वाश्रः शब्दयन् अवीवशत् कामयते^६ सोमः ॥ २४ ॥

‘आ नः’ इति पट्टचमेकादशं सूक्तमाङ्गिरस्यस्य प्रभूवसोरापि गायत्रं पवमानसोमदेवताकम् । अनुक्रान्ते च—‘आ नः पयस्य प्रभूवसुः’ इति । गतो विनियोगः ॥

आ नः पवस्व धारया पवमान रयिं पृथुम् । यया ज्योतिर्विदासि नः ॥ १ ॥

आ । नः । पवस्व । धारया । पवमान । रयिम् । पृथुम् । यया । ज्योतिः । विदासि । नः ॥ १ ॥

हे पवमानं सोम त्वं धारया नः अस्माकम् आ पवस्व सर्वतः क्षर । किम् । रयिं धनं पृथुं विस्तीर्णम् । यया धारया ज्योतिः द्योतमानं यज्ञं स्वर्गं वा विदासि लम्भयसि नः अस्माकम् ॥

इन्द्रो समुद्रमीङ्खय पवस्व विश्वमेजय । रायो धर्ता न ओजसा ॥ २ ॥

इन्द्रो इति । समुद्रमङ्खय । पवस्व । विश्वम् एजय । रायः । धर्ता । नः । ओजसा ॥ २ ॥

हे इन्द्रो सोम हे समुद्रमीङ्खय । समुद्रमित्युदकनाम । ईङ्खयतिर्गतिकर्मा^७ । उदकप्रेरक तथा हे विश्वमेजय विश्वस्य सर्वस्यास्मच्छत्रोः कम्पयितः सोम त्वम् ओजसा त्वदीयेन बलेन नः

१. त-भ-‘सुन्वन्ति’ नास्ति । २. ग-त-भ-‘शुद्धो’ नास्ति । ३. भ१-‘रूपकैश्च’ । ४. ग-त-भ-सोमं । ५. घ-त-भ-प्रीणयित्रीः । ६. ग-अकामयत । ७. ग-भ-‘ईङ्खति’; त-ईषति^८ ।

अस्मभ्यं^१ रायः धनस्य^२ वृत्तां^३ धारकः^४ पवस्व । भवेत्यर्थः । अत्र यद्यप्युदकप्रणसर्वशानुकम्पने संबोधनान्तर्गतत्वाद्बुद्धेः गते तथापि यजमानस्यापेक्षिते इति रायो धर्मवचनदाशस्ये अधिगन्तव्ये ॥

त्वया वीरेण वीरवोऽभि स्याम पृतन्यतः । क्षरा णो अभि वार्यम् ॥ ३ ॥

त्वया । वीरेण । वीरऽवः । अभि । स्याम । पृतन्यतः । क्षर । नः । अभि । वार्यम् ॥ ३ ॥

हे वीरवः वीरवन् सोम वीरेण स्वया साधनेन पृतन्यतः संग्राममिच्छतः शत्रून् अभि स्याम अभिजयेम । अतः नः अस्माकं वार्यं वरणीयं धनम् अभि क्षर । अभिगमयेत्यर्थः । अथवा वरणीयं सोमाख्यं धनं क्षर पवस्व ॥

प्र वाजमिन्दुरिष्यति सिषामन्वाजसा ऋषिः । व्रता विद्वान आयुधा ॥ ४ ॥

प्र । वाजम् । इन्द्रः । इष्यातु । मिमामन् । वाजऽमाः । ऋषिः । व्रता । विद्वानः । आयुधा ॥ ४ ॥

सोमः वाजम् अन्नम् इष्यति प्रेरयति यजमानेभ्यः^१ । किं कुर्वन् । मिपासन् यजमानान् संभक्तुमिच्छन् । इन्द्रः^२ वाजसाः अन्नस्य दाता ऋषिः सर्वस्य द्रष्टा व्रता कर्माणि आयुधानि च विद्वानः जानन् ॥

तं गीभिर्वाचमीङ्ग्वयं पुनानं वांसयामसि । सोमं जनस्य गोपतिम् ॥ ५ ॥

तम् । गीऽभि । वाचम् इन्द्रिन्द्रियम् । पुनानम् । वामयामाम् । सोमम् । जनस्य । गोऽपतिम् ॥ ५ ॥

तं सोमं गीभिः स्तुतिवाग्भिः^१ स्तोमांति शेषः । किञ्च वाचमीङ्ग्वयं वाचः प्रेरयितारं पुनानं पृथमानं तं सोमं वामयामसि वासयामः श्रयणद्रव्यः । कीदृशं सोमम् । जनस्य गोपतिं गवां पालकम् । यद्वा । एकमेव वाक्यम् । उक्तविशेषणविशिष्टं सोमं स्तुतिभिर्वासयाम इति । माधवस्तु वाचमिति पृथक्पदं तिङन्तं कृत्वा वाक्यद्वयं चकार ॥

विश्वो यस्य व्रते जनो दाधार धर्मणस्पतेः । पुनानस्य प्रभूवसोः ॥ ६ ॥

विश्वः । यस्य । व्रते । जनः । दाधार । धर्मणः । पतेः । पुनानस्य । प्रभुऽवसोः ॥ ६ ॥

विश्वः सर्वः जनः मनुष्या यजमानः यस्य सोमस्य व्रते कर्मणि दाधार धारयति मन इति शेषः । कीदृशस्य । धर्मणः कर्मणः पतेः पालकस्य पुनानस्य पृथमानस्य प्रभूवसोः प्रभूतजनस्य ॥ २५ ॥

‘असाजि’ इति पठ्यं द्वादशं सूक्तम् । ऋष्याद्याः पूर्ववत् । ‘असजि’ इत्यनुक्रान्तम् । गतो चिनियागः ॥

असाजि रथ्यो यथा पवित्रे चम्बोः सुतः । काम्पेन्वाजी न्यक्रमीत् ॥ १ ॥

असाजि । रथ्यः । यथा । पवित्रे । चम्बोः । सुतः । काम्पेन् । वाजी । नि । अक्रमीत् ॥ १ ॥

रथ्यो यथा रथसंयन्त्रश्च द्वयं स यथा त्रिसृज्यते तद्वत् चम्बोः अधिपवणफलकयोः सुतः अभिपुनः सोमः असाजि रथोऽभूत् पवित्रे । तथाभूतः वाजी वजनवान् सोमाख्योऽश्वः काम्पेन् । काम्पे युद्धमितरेतरकर्षणान् । अत्र देवानामाकर्षणवर्षि यज्ञाख्ये संग्रामे न्यक्रमीत् नितरां कामति ॥

१. न-क-यमानेभ्यः । २. त१.२-इन्द्रः सोमः । ३. त१.२.६-भ१.२-स्तुतिभिर्वाग्भिः; त७-स्तुतिभिः । ४. ग-त-भ-यस्य धर्मणः । ५. ग-माकर्षणोपते; त-भ२.४-माकर्षणयति; भ१-माकर्षयति ।

स वह्निः सोम जागृविः पर्वस्व देववीरति । अभि कोशं मधुश्रुतम् ॥ २ ॥

मः । वह्निः । सोम । जागृविः । पर्वस्व । देवऽवीः । अति । अभि । कोशम् । मधुऽश्रुतम् ॥ २ ॥

हे ऽसोम ऽस ऽवह्निः वाहकः ऽजागृविः जागरूकः ऽदेवर्वाः देवकामस्त्वं ऽमधुश्रुतं मधुम्रावि
५कोशं दशापवित्रमतिक्रम्य ऽअभि ऽपर्वस्व द्रोणकलशं प्रति क्षर ॥

स नो ज्योतींषि पूर्व्य पर्वमानु वि रोचय । कृत्वे दक्षाय नो हिनु ॥ ३ ॥

मः । नः । ज्योतींषि । पूर्व्य । पर्वमान । वि । रोचय । कृत्वे । दक्षाय । नः । हिनु ॥ ३ ॥

हे ऽपूर्व्य पुराण ऽपर्वमान सोमः ऽनः अस्माकं ऽज्योतींषि दिव्यानि स्थानानि ऽवि ऽरोचय
प्रकाशय । किंच ऽकृत्वे कर्मणे यागाय ऽदक्षाय यत्नाय च बलप्रदायः यागाय वा ऽनः अस्मान्
५हिनु प्रेरय ॥

शुभमान क्रतायुभिर्मृज्यमानो गर्भस्त्योः । पर्वते वारे अव्यये ॥ ४ ॥

शुभमानः । क्रतायुऽभिः । मृज्यमानः । गर्भस्त्योः । पर्वते । वारे । अव्यये ॥ ४ ॥

५क्रतायुभिः यज्ञकर्मैर्ऋषिभिः ऽशुभमानः अलंक्रियमाणस्तेषामेव ऽगर्भस्त्योः हस्तयोः
५मृज्यमानः सोमः ऽअव्यये अचिमये ऽवारे बाले दशापवित्रे ऽपर्वते पूयते ॥

स विश्वा दाशुषे वसु सोमो दिव्यानि पार्थिवा । पर्वतामान्तरिक्ष्या ॥ ५ ॥

मः । विश्वा । दाशुषे । वसु । सोमः । दिव्यानि । पार्थिवा । पर्वताम् । आ । अन्तरिक्ष्या ॥ ५ ॥

५सः अभिपूयमाणः ऽसोमः ऽदाशुषे हविर्दात्रे ऽविश्वा सर्वाणि ऽवसु वसूनि धनानि
५पर्वतां प्रयच्छन् । विश्वानीत्युक्तस्य विवरणं शिष्टम् । ऽदिव्यानि दिवि भवानि ऽपार्थिवा पृथिवी-
संबद्धानि ऽअन्तरिक्ष्याः अन्तरिक्षे भवानि च पर्वताम् ॥

आ दिवस्पृष्ठमश्वयुर्गव्ययुः सोम रोहसि । वीरयुः शवसस्पते ॥ ६ ॥

आ । दिवः । पृष्ठम् । अश्वऽयुः । गव्यऽयुः । सोम । रोहसि । वीरऽयुः । शवसः । पते ॥ ६ ॥

हे ऽसोम त्वं स्तोत्राणाम् ऽअश्वयुः अश्वमिच्छन् ऽगव्ययुः गा इच्छन् ऽवीरयुः पुत्रानिच्छन्
५दिवस्पृष्ठं शुलोकम् ऽआ ऽरोहसि आहुतिर्द्वारा हे ऽशवसस्पते अस्य पालक ॥ ॥ २६ ॥

‘स सुतः’ इति पठ्यं त्रयोदशं सूक्तं रहुगणस्यार्पणं गान्धर्वं सौम्यम् । अनुक्रम्यते च—‘स
सुतो रहुगणः’ इति । गानो विनियोगः ॥

स सुतः प्रीतये वृषा सोमः प्रवित्रे अर्षति । विघ्नत्रक्षांसि देवयुः ॥ १ ॥

मः । सुतः । प्रीतये । वृषा । सोमः । प्रवित्रे । अर्षति । विघ्नन् । रक्षांसि । देवऽयुः ॥ १ ॥

५सः ऽसोमः ऽप्रीतये इन्द्रादिपानायः ऽसुतः अनिपुतः ऽवृषा वर्षणः सन् ऽप्रवित्रे ऽअर्षति
गच्छति । किं कुर्वन् । ऽरक्षांसि ऽविघ्नन् ऽदेवयुः देवकामः स इत्यन्वयः ॥

१. ध-सोम स त्वं । २. ग-घ-त-‘च’ नास्ति । ३. भ१.२-बलप्रदानाय । ४. त-भ१.२-
आन्तरिक्ष्या । ५. ग-त-भ-‘राहु’ । ६. ग-इन्द्रपानाय । ७. ग-वर्षकः ; त३.४.५-भ-‘कपणः ।
८. ग-त-विघ्नन् निघ्नन् ; त३-निघ्नन् ।

स पवित्रे विचक्षणो हरिरर्षति धर्णसिः । अभि योनिं कर्निकदत् ॥ २ ॥

सः । पवित्रे । वि॒ऽच॒क्ष॒णः । हरिः । अ॒र्ष॒ति । ध॒र्ण॒सिः । अभि । यो॒निम् । क॒र्न॒िक॒दत् ॥ २ ॥

१सः सोमः १विचक्षणः । पश्यतिकर्मेतत् । सर्वस्य द्रष्टा १हरिः हरितवर्णः सोमः १धर्णसिः सर्वस्य धारकः १पवित्रे १अर्पति गच्छति । पश्चात् १कर्निकदत् शब्दं कुर्वन् १योनिं स्थानं द्रोणकलशम् १अभि गच्छति ॥

स वाजी रोचना दिवः पवमानो वि धावति । रक्षोहा वारमुव्ययम् ॥ ३ ॥

सः । वा॒जी । रो॒चना । दि॒वः । प॒व॒मा॒नः । वि । धा॒व॒ति । र॒क्षः॑ऽहा । वा॒रम् । अ॒व्य॒यम् ॥ ३ ॥

१सः सोमः १वाजी वेजनवानश्वस्थानीयः १दिवः स्वर्गस्य १रोचना रोचकः १पवमानः पृथमानः १वि धावति । कीदृशः । १रक्षोहा रक्षोहन्ता १अव्ययं १वारं दशापविग्रमतीत्यत्र धावति ॥

स त्रितस्याधि सानवि पवमानो अरोचयत् । जामिभिः सूर्य सह ॥ ४ ॥

सः । त्रि॒त॒स्य॑ । अधि॑ । सा॒न॒वि । प॒व॒मा॒नः । अ॒रो॒च॒य॒त् । जा॒मि॒भिः । सू॒र्य॑म् । स॒ह ॥ ४ ॥

१सः सोमः १त्रितस्य महर्षेः १अधि १मानवि समुच्छ्रिते यज्ञे । अधीति समस्यर्थानुवादी । १पवमानः पृथमानः १जामिभिः प्रवृद्धैर्वन्धुभूतैर्वा स्वनेजोभिः १सह सहितः सन् १सूर्यम् १अरोचयत् प्रकाशितवान् ॥

स वृत्रहा वृषा मुतो वरिवोविददाभ्यः । सोमो वाजमिवासरत् ॥ ५ ॥

सः । वृ॒त्र॒हा । वृ॒षा । मु॒तो । वा॒रि॒वो॒वि॒द॒दा॒भ्यः । सो॒मो॒ । वा॒ज॒मि॒वा॒स॒र॒त् ॥ ५ ॥

१सः १वृत्रहा १वृषा वर्षकः १मुतः अभिपुनः १वरिवोविन् यष्टुर्धनस्य लम्भकः १अदाभ्यः १अन्यैरदभनीयः १सोमः १वाजमिव संग्राममश्व इव १असरत् गच्छति कलशम् ॥

स देवः कविनपितोऽभि द्रोणानि धावति । इन्द्रुरिन्द्राय मंहना ॥ ६ ॥

सः । दे॒वः । क॒वि॒नो॒ । इ॒पि॒नः॑ । आ॒भि । द्रो॒णा॒नि । धा॒व॒ति । इ॒न्द्रुः॑ । इ॒न्द्रा॒य॑ । म॒ह॒ना ॥ ६ ॥

१सः सोमः १देवः १इन्द्रुः कृत्स्नमानः १कविना कान्तप्रज्ञेनाध्वर्युणा १इपितः प्रेरितः सन् १द्रोणानि द्रोणकलशान् १अभि धावति अभिगच्छति । किमर्थम् । १इन्द्राय इन्द्रार्थम् । १मंहना महान् स इति समन्वयः ॥ ॥ २७ ॥

‘एषः’ इति पठ्यं चतुर्दशं सूक्तम् । कदाद्याद्याः पूर्ववत् । ‘एष उ स्यः’ इत्यनुकान्तम् । गतो विनियोगः ॥

एष उ स्य वृषा रथोऽव्यो वारैभिरर्षति । गच्छन्वाजं सहस्रिणम् ॥ १ ॥

एषः । ऋ॒ इति॑ । स्यः । वृ॒षा । र॒थः । अ॒व्यः । वा॒रै॒भिः । अ॒र्ष॒ति ।

गच्छन् । वा॒ज॒म् । स॒ह॒स्रि॒ण॒म् ॥ १ ॥

१. गन्त-म-‘स्वर्गस्य’ नाम्नि । २. ग-वि; तै-म-व । ३. घ-त१.२.६.७-अदाभ्यः अदाभ्यः; त३.४.५-अदाभ्यः ।

वस्यः स^१ प्रसिद्धः वपुः अभिपुतः सोमः वृषा वर्षिता वरधः रंहणस्वभावः वअथो
ववारेभिः अवेवालैर्दशापवित्रेण वअर्पति गच्छति कलशम् । ववाजम् अन्नं वसहसिणं सहस्रमंस्याकं
यजमानाय प्रदातुं वगच्छन् द्रोणकलशं प्रविशन्नर्पतीत्यर्थः । वउ^२ पूरणः^३ ॥

एतं त्रितस्य योषणो हरिं हिन्वन्त्यद्रिभिः । इन्दुमिन्द्राय पीतये ॥ २ ॥

एतम् । त्रितस्य । योषणः । हरिम् । हिन्वान्ति । अद्रिभिः । इन्दुम् । इन्द्राय । पीतये ॥ २ ॥

वएतम् वइन्दुं क्लिद्यमानं वहरिं हरितवर्णं सोमं वत्रितस्य क्रयेः वयोषणः अङ्गुलयः वअद्रिभिः^४
वहिन्वन्ति^५ वइन्द्राय इन्द्रस्य वपीतये पानाय ॥

एतं त्वं हरितो दश मर्मज्यन्ते अपस्युवः । याभिर्मदाय शुम्भते ॥ ३ ॥

एतम् । त्वम् । हरितः । दश । मर्मज्यन्ते । अपस्युवः । याभिः । मदाय । शुम्भते ॥ ३ ॥

वएतं वन्यं तं सोममध्वर्योः वदश वहरितः हरणस्वभावा अङ्गुलयः वअपस्युवः कर्मेच्छवः
सत्यः वमर्मज्यन्ते शोधयन्ति । वयाभिः इन्द्रस्य वमदाय वशुम्भते दीपयते । शोधयत इत्यर्थः ।
तमेतमिति संबन्धः ॥

एष स्य मानुषीष्वा श्येनो न विक्षु सीदति । गच्छञ्जारो न योषितम् ॥ ४ ॥

एषः । स्यः । मानुषीषु । आ । श्येनः । न । विक्षु । सीदति । गच्छन् । जारः । न । योषितम् ॥ ४ ॥

वस्यः सः वएषः सोमः वमानुषीषु वविक्षु प्रजाम् यजमानरूपास्वनुग्रहेण वआ वसीदति
वश्येनो वन श्येन इव । पुनः^६ क इव^७ । वयोषितं, वगच्छन् अभिगच्छन् वजारो वन जार इव । स
यथा संकेतितमन्स्याः कामपूरणाय गृहो गच्छति तद्वदित्यर्थः ॥

एष स्य मद्यो रसोऽव चष्टे दिवः शिशुः । य इन्दुर्वारमाविशत् ॥ ५ ॥

एषः । स्यः । मद्यः । रसः । अव । चष्टे । दिवः । शिशुः । यः । इन्दुः । वारम् । आ । अविशत् ॥ ५ ॥

वस्यः सः वएषः वमद्यः मदनिमित्तः वरसः अव वचष्टे सर्वमवपश्यति^८ । वदिवः वशिशुः
द्युपुत्रः । तत्रोत्पत्तेः पुत्रत्वमस्य । वय इन्दुः दासः सोमः ववारं दशापवित्रम् वआविशत् आविशति
स एष इति ॥

एष स्य पीतये सुतो हरिरर्षति धर्णसिः । कन्दन्योनिमभि प्रियम् ॥ ६ ॥

एषः । स्यः । पीतये । सुतः । हरिः । अर्षति । धर्णसिः । कन्दनः । योनिमभि । प्रियम् ॥ ६ ॥

वएष वस्यः स सोमः वपीतये पानाय वसुतः अभिपुतः वहरिः हरितवर्णः वधर्णसिः धारकः
वप्रियं स्वप्रियभूतं वयोनिं स्थानं द्रोणकलशं वकन्दन् शब्दयन् वअभि वअर्पति गच्छति ॥ ॥ २८ ॥

‘आशुरर्ष’ इति षडृचं षड्दशं सूक्तमाङ्गिरसस्य बृहन्मतेरर्षं गायत्रं पवमानसोमदेवताकम् ।
‘आशुरर्षं बृहन्मतिः’ इत्यनुक्रान्तम् । गतो विनियोगः ॥ •

१. ग-त-भ-‘स’ नास्ति । २. ग-त-भ-‘उ पूरणः’ नास्ति । ३. घ-अद्रिभिः प्रावभिः
हिन्वन्ति प्रेरयति । ४. ग-घ-त३.४.५-भ३-‘पुनः क इव’ नास्ति । ५. ग-त-भ३.४-‘स्यः’ नास्ति ।
६. ग-त-भ२.३-सर्वमवपश्यदिति; भ४-सर्वमेव पश्यति ।

आशुरर्षं बृहन्मते परि प्रियेण धाम्ना । यत्र देवा इति ब्रवन् ॥ १ ॥

आशुः । अर्षः । बृहत्ऽमते । परि । प्रियेण । धाम्ना । यत्र । देवाः । इति । ब्रवन् ॥ १ ॥

हे बृहन्मते महामते सोम प्रियेण देवानां प्रियतमेन धाम्ना शरीरेण धारया आशुः शीघ्रः सन् परि अर्षं परिगच्छ । यत्र देवाः इन्द्रादयो वर्तन्ते इति ब्रवन् ब्रुवन् उच्चारयन् । तां दिशं गच्छामीति ब्रुवन्नित्यर्थः ॥

परिष्कृण्वन्ननिष्कृतं जनाय यातयन्निषः । वृष्टिं दिवः परि स्रव ॥ २ ॥

परिऽकृण्वन् । अनिऽकृतम् । जनाय । यातयन् । इषः । वृष्टिम् । दिवः । परि । स्रव ॥ २ ॥

अनिष्कृतम् असंस्कृतं यजमानं स्थानं वा परिष्कृण्वन् संस्कुर्वन् जनाय यागकर्त्रे इषः अन्नानि यातयन् निर्गमयन् दिवः अन्तरिक्षात् वृष्टिं परि स्रव ॥

सुत एति पवित्र आ त्विषिं दधान ओजसा । विचक्षाणो विरोचयन् ॥ ३ ॥

सुतः । एति । पवित्रे । आ । त्विषिम् । दधानः । ओजसा । विऽचक्षाणः । विऽरोचयन् ॥ ३ ॥

सुतः अभिपुतः सोमः सन् पवित्रे दशापवित्रे । आ इत्यनर्थकः । ओजसा बलेन शीघ्रम् एति गच्छति । कीदृशः सन् । त्विषिं दीप्तिं दधानः धारयन् विचक्षाणः सर्वं पश्यन् विरोचयन् दीपयन् । किम् । देवानिति शेषः ॥

अयं स यो दिवस्परि रघुयामा पवित्र आ । सिन्धोर्ऋमा व्यक्षरत् ॥ ४ ॥

अयम् । सः । यः । दिवः । परि । रघुऽयामा । पवित्रे । आ । सिन्धोः । ऋमा । वि । व्यक्षरत् ॥ ४ ॥

अयं सः सोमः पवित्रे आ मिच्यमान इति शेषः । सिन्धोः जलसाविण्याः उर्मौ उर्मौ संघाते व्यक्षरन् विविधं क्षरति । स इत्युक्तं क इत्याह । यो दिवस्परि द्युलोककर्मोपरि रघुयामा लघुगमनो देवप्राप्तौ सोऽयमिति संबन्धः ॥

आविवांसन्परावतो अथो अर्वावतः सुतः । इन्द्राय सिच्यते मधु ॥ ५ ॥

आऽविवांसन् । पराऽवतः । अथो इति । अर्वाऽवतः । सुतः । इन्द्राय । सिच्यते । मधु ॥ ५ ॥

सुतः अभिपुतः सोमः परावतः । दूरनिमित्त । दूरस्थान अथो अपि च अर्वावतः अन्तिकस्थं देवान् आविवांसन् । रसेन परिचरणायेत्यर्थः । इन्द्राय इन्द्रार्थः मधु मधुमदशः सोमः सिच्यते ॥

ममीचीना अनूषत हरिं हिन्वन्त्याद्विभिः । योनावृतस्य सीदत ॥ ६ ॥

ममऽईचीनाः । अनूषत । हरिम् । हिन्वात । अद्विभिः । योनौ । कृतस्य । सीदत ॥ ६ ॥

ममीचीनाः मम्यगच्छिताः संगताः स्नोतारः अनूषत स्तुवन्ति । किंच सोमं हरिं हरितवर्णं हिन्वन्ति प्रेरयन्ति गमयन्ति अद्विभिः प्रावभिः । यस्मादेवं तस्मात् कृतस्य यज्ञस्य योनौ स्थाने सीदत निषण्णा भवत हे देवाः ॥ २९ ॥

१. ग-तेषां; त-भ३.४-ते ता । २. ग-न-भ- 'ऊर्मा' नास्ति । ३. ग-क्षरति गच्छति । ४. घ-आविवासन्; त-भ-देवानामविवासन् ।

‘पुनानः’ इति षडृचं षोडशं सूक्तम् । ऋष्याद्याः पूर्ववत् । ‘पुनानः’ इत्यनुक्रान्तम् ।
गतौ विनियोगः ॥

पुनानो अक्रमीदभि विश्वा मृधो विचर्षणिः । शुम्भन्ति विप्रं धीतिभिः ॥ १ ॥

पुनानः । अक्रमीत् । अभि । विश्वाः । मृधः । विऽचर्षणिः । शुम्भन्ति । विप्रम् । धीतिभिः ॥ १ ॥

‘पुनानः’ पूयमानः । ‘विचर्षणिः’ द्रष्टा सोमः । ‘विश्वाः’ सर्वान् । ‘मृधः’ हिंसकान् शत्रून् । ‘अभि’
‘अक्रमीत्’ अतिक्रान्तवान् । तं ‘विप्रं’ मेधाविद्वे ‘धीतिभिः’ कर्मभिरभिपवादिभिः स्तुतिभिर्वा
‘शुम्भन्ति’ दीपयन्ति अलंकुर्वन्ति ॥

आ योनिमरुणो रुहद्रुमदिन्द्रं वृषा सुतः । ध्रुवे सदिमि सीदति ॥ २ ॥

आ । योनिम् । अरुणः । रुहत् । गर्भतः । इन्द्रम् । वृषा । सुतः । ध्रुवे । सदिमि । सीदति ॥ २ ॥

अयम् अरुणः अरुणवर्णः सोमः । ‘योनिं’ स्थानं द्वाणकलशम् । ‘आ’ ‘रुहत’ आरोहति । ततः
‘इन्द्रं’ गमनं गच्छति । कुतः सन् । अयं ‘वृषा’ वर्षकः फलानां ‘सुतः’ अभिपुतः सन् गत्वा ‘ध्रुवे’
‘सदिमि’ स्थिरे स्थाने द्युलोकाग्रे ‘सीदति’ निवसति ॥

नू नो रयि महामिन्दोऽस्मभ्यं सोम विश्वतः । आ पवस्व महस्विणम् ॥ ३ ॥

नू । नः । रयिम् । महाम् । इन्द्रो इति । अस्मभ्यम् । सोम । विश्वतः ।

आ । पवस्व । महस्विणम् ॥ ३ ॥

हे ‘सोम’ अभिपुतस्त्वं हे ‘इन्द्रो’ नः ‘अस्मभ्यं’ नु क्षिप्रं ‘महां’ महान्तं ‘महस्विणम्’
अस्मभ्यान् ‘रयिं’ धनं ‘विश्वतः’ ‘आ’ पवस्व सर्वतः परिस्व ॥

विश्वा सोम पवमान द्युम्नानीन्दवा भर् । विदा महस्विणीरिषः ॥ ४ ॥

विश्वा । सोम । पवमान । द्युम्नानि । इन्द्रो इति । आ । भर् । विदा । महस्विणीः । रिषः ॥ ४ ॥

हे ‘सोम’ पवमान पूयमान ‘इन्द्रो’ दीप्तस्त्वं ‘विश्वा’ सर्वाणि ब्रह्मविद्यानि ‘द्युम्नानि’
द्रविणानि ‘आ’ भर् आहर । ‘विदा’ लभ्य च ‘महस्विणीः’ महत्त्वमंश्याकानि । ‘रिषः’ अज्ञानि ॥

स नः पुनान आ भर् रयिं स्तोत्रे सुवीर्यम् । जरितुर्वधया गिरः ॥ ५ ॥

सः । नः । पुनानः । आ । भर् । रयिम् । स्तोत्रे । सुवीर्यम् । जरितुः । वधय । गिरः ॥ ५ ॥

हे सोम ‘सः’ त्वं ‘नः’ अस्मभ्यं ‘स्तोत्रे’ स्तोत्रभ्यः । ‘पुनानः’ पूयमानोऽभिपूयमाणः । ‘आ’
‘भर्’ आहर । किम् । ‘रयिं’ धनम् । कौटशम् । ‘सुवीर्यं’ सुपुत्रम् । किंच ‘जरितुः’ स्तानुः । ‘गिरः’
स्तुतीः । ‘वधय’ ॥

पुनान इन्दवा भर् सोम द्विबर्हसं रयिम् । वृषन्निन्दो न उक्थ्यम् ॥ ६ ॥

पुनानः । इन्द्रो इति । आ । भर् । सोम । द्विऽबर्हसम् । रयिम् ।

वृषन् । इन्द्रो इति । नः । उक्थ्यम् ॥ ६ ॥

१. ग-सर्वस्य । २. ग-घ-त१.२.४.५.७-श्रीकांतवान् । त३.६-भ३.४-अकांतवान् । ३. घ-इन्द्रो
दीप्त । ४. घ-सहस्रसंख्यात । ४. ग-घ-त-भ-०-संख्याका । ५. त-‘सः’ नास्ति ।

हे षड्दो सोम पुनानः पूयमानस्त्वम् आ भर आहर । किम् । रयिं धनम् । कीदृशं धनम् । द्विबर्हसं द्वयोः द्युपथिव्याख्ययोः स्थानयोः परिवृद्धम् । तदेवाह । हे षड्दो^१ वृषन् वर्षकं नः अस्मभ्यम् उक्थ्यं स्तुत्यं धनमा भर ॥ ॥ ३० ॥

‘ प्र ये गावः ’ इति षडृचं सप्तदशं सूक्तं काण्वस्य मेध्यातिथेरार्पणं गायत्रं पवमानसोमदेवताकम् । तथा चानुक्रान्ते-‘ प्र ये गावो मेध्यातिथिः ’ इति । गतो विनियोगः ॥

प्र ये गावो न भूर्णयस्त्वेषा अयासो अक्रमुः । धनन्तः कृष्णामप त्वचम् ॥ १ ॥

प्र । ये । गावः । न । भूर्णयः । त्वेषाः । अयासः । अक्रमुः । धनन्तः । कृष्णाम् । अप । त्वचम् ॥ १ ॥

ये अभिपुताः सोमाः गावो न उदकानीव तानि यथा तूर्णमधः पतन्ति तद्वत् । एवं वोपमायन्ते । यथा गावः स्वगोष्ठं प्रत्यागु गच्छन्ति तद्वत् । अथवा गावः स्तुतिवाचः । ता यथा स्तुत्यं प्रति क्षिप्रं प्राप्नुवन्ति तद्वत् । भूर्णयः क्षिप्राः^२ त्वेषाः दीप्ताः अयासः अया गमनशीलाः कृष्णाः त्वचम् । कृष्णा त्वग्रक्षाः । तम् अप^३ धनन्तः^४ निधनन्तः । त्वचिः संवरणकर्मा । ईदृग्भूताः सोमाः प्र अक्रमुः । तान् स्तुतेति^५ शेषः ॥

सुवितस्य मनामहेऽति सेतुं दुराव्यम् । गह्मांसो दस्युमव्रतम् ॥ २ ॥

सुवितस्य । मनामहे । अति । सेतुम् । दुराव्यम् । गह्मांसः । दस्युम् । अव्रतम् ॥ २ ॥

सुवितस्य । शोभनं प्राप्तः सुवितः । शोभनस्य सोमस्य सेतुं रक्षोविपथं बन्धनं दुराव्यं दुष्टमतिं च रक्षसां बन्धनं तेषां हननवृद्धिं च सोमकर्तृकाः मनामहे स्तुमः । कथं स्तुम इति तदुच्यते । अव्रतम् अकर्माणं दस्युं शत्रुं साह्यामः अभिभवन्तः ॥

शृण्वे वृष्टेरिव स्वनः पवमानस्य शुष्मिणः । चरन्ति विद्युतो दिवि ॥ ३ ॥

शृण्वे । वृष्टेः^१ इव । स्वनः । पवमानस्य । शुष्मिणः । चरन्ति । विद्युतः । दिवि ॥ ३ ॥

शृण्वे श्रूयते । किम् । सोमस्वनः । किमिव । वृष्टेः, वर्षणस्य स्वनः इव । तस्य यथा महान् स्वनः श्रूयते तद्वत् प्रभूतरसापातममये श्रूयते । कस्य स्वन इति तत्राह । पवमानस्य पूयमानस्य शुष्मिणः बलवतः । तस्यैव विद्युतः दीप्तयः दिवि अन्तरिक्षे चरन्ति ॥

आ पवस्व महीमिपं गोमदिन्दो हिरण्यवत् । अश्ववद्वाजवत्सुतः ॥ ४ ॥

आ । पवस्व । महीम् । गोम । इन्दो । हिरण्यवत् ।

अश्ववत् । वाजवत् । सुतः ॥ ४ ॥

हे षड्दो सोम सुतः अभिपुतस्त्वं महीमिपम् महद्भ्रम् आ पवस्व^१ । कीदृशमन्नम् । गोमत् बहुगोभिरुपेतमेवं^२ हिरण्यवत् हिरण्यैः अश्ववत् अश्वैः वाजवत् वाजैर्बलैश्चोपेतम्^३ ॥

१. ग-त-भ-‘इन्दो’ नास्ति; घ-इन्दो सोम । २. ग-त-३.८.५-भ-३-‘क्षिप्राः’ नास्ति । ३. त-भ-‘अप बन्तः’ नास्ति । ४. ग-स्तुवन्तीति; घ-त-भ-३.४-मु-स्तुवन्तीति । ५. त-महत्; भ-३.४-महन् । ६. घ-पवस्व क्षर । ७. घ-गोभिद्; भ-बहुभिर्गोभिद् । ८. ग-हिरण्यवद्विरण्यैरुपेतं अश्ववद्वाज-वद्वाजैर्बलैश्चोपेतं; घ-हिरण्यवद्विरण्ययुक्तं अश्ववद्वत्सुतं वाजवद्बलैश्चोपेतं; त-भ-३-हिरण्यवद्विरण्यैरश्व-वद्वाजैर्बलैश्चोपेतं ।

स पवस्व विचर्षण आ मही रोदसी पृण । उषाः सूर्यो न रश्मिभिः ॥ ५ ॥

मः । पवस्व । विचर्षणे । आ । मही इति । रोदसी इति । पृण ।

उषाः । सूर्यः । न । रश्मिभिः ॥ ५ ॥

हे ^१विचर्षणे विद्रष्टः सोम ^२सः त्वं ^३पवस्व क्षर रम्यम् । तथा कृत्वा तेन रसेन ^४मही महर्त्या ^५रोदसी छावापृथिव्यां ^६आ ^७पृण आपूरय । ^८उषाः उपसः । एकदेशवाचिनोपःशब्देन तदुप-
लक्षितमहर्च्यते तत्प्राधान्यात् । अहानि ^९रश्मिभिः ^{१०}सूर्यो ^{११}न सूर्य इव ॥

परि णः शर्मयन्त्या धारया सोम विश्वतः । सरा रसेव विष्टपम् ॥ ६ ॥

परि । नः । शर्मयन्त्या । धारया । सोम । विश्वतः । सरा । रमाऽइव । विष्टपम् ॥ ६ ॥

हे ^१सोम ^२नः अस्मभ्यं ^३शर्मयन्त्या सुखयन्त्या ^४धारया ^५विश्वतः सर्वतः ^६परि ^७सर परिचर । ^८रसेव रसेनेव ^९विष्टपं भूलोकम् । यद्वा । रसा नदी स्थानं सा प्रवणरूपमिव ॥ ॥ ३१ ॥

‘जनयन्’ इति पठ्यमष्टादशं सूक्तम् । कृत्याद्याः पूर्ववत् । ‘जनयन्’ इत्यनुक्रान्तम् । गतो विनियोगः ॥

जनयन्नोचना दिवो जनयन्नप्सु सूर्यम् । वसानो गा अपो हरिः ॥ १ ॥

जनयन् । रोचना । दिवः । जनयन् । अप्सु । सूर्यम् । वसानः । गाः । अपः । हरिः ॥ १ ॥

अयं ^१हरिः सोमः ^२दिवः द्युमन्थ्रीनि ^३रोचना रोचनानि नक्षत्रग्रहमण्डलानि ^४जनयन् तथा ^५अप्सु अन्तरिक्षे ^६सूर्यं च ^७जनयन् तथा ^८गाः अधोगन्त्रीः ^९अपः ^{१०}वसानः भूमिमात्मानं वाच्छादयन् पयत इत्युत्तरत्र संबन्धः ॥

एष प्रत्नेन मन्मना देवो देवेभ्यस्परि । धारया पवते सुतः ॥ २ ॥

एषः । प्रत्नेन । मन्मना । देवः । देवेभ्यः । परि । धारया । पवते । सुतः ॥ २ ॥

^१एषः सोमः ^२प्रत्नेन पुराणेन ^३मन्मना मननीयेन स्तोत्रेण युक्तः ^४सुतः अभिपुत्रश्च सन् ^५देवेभ्यः ^६परि ^७परितः ^८धारया स्वीयया ^९पवते ॥

वावृधानाय तूर्व्ये पवन्ते वाजसांतये । सोमाः सहस्रपाजसः ॥ ३ ॥

वावृधानाय । तूर्व्ये । पवन्ते । वाजसांतये । सोमाः । सहस्रपाजसः ॥ ३ ॥

^१वावृधानाय वर्धमानाय ^२तूर्व्ये क्षिप्राय ^३वाजसांतये संग्रामायान्नलाभाय ^४वा ^५पवन्ते पृथन्ते । के । ^६सोमाः । कीदृशाः । ^७सहस्रपाजसः अपरिमितबलाः । असंख्यातवेगा इत्यर्थः ॥

दुहानः प्रत्नमित्पर्यः पवित्रे परि षिच्यते । क्रन्दन् देवाँ अजीजनत् ॥ ४ ॥

दुहानः । प्रत्नम् । इत् । पर्यः । पवित्रे । परि । षिच्यते । क्रन्दन् । देवान् । अजीजनत् ॥ ४ ॥

१. घ-सोमो देवः । २. ग-युक्तो देवो द्योतमानः । ३. गन्त३.४.५-भ३-‘परि’ नास्ति । ४. त-संग्रामात् ।

१प्रत्नमित् पुराणमेव १पयः रसं १दुहानः दधानः सोमः १पवित्रे १परि १विच्यते । किञ्च १ऋदन् शब्दं कुर्वन् १देवानजीजनत् जनयति स्वसमीपे । यत्र सोमोऽभिपूयते तत्र देवा नियतं प्रादुर्भवन्ति । अतो जनयतीत्युपचर्यते ॥

अभि विश्वानि वार्याभि देवाँ ऋतावृधः । सोमः पुनानो अर्षति ॥ ५ ॥

अभि । विश्वानि । वार्या । अभि । देवान । ऋतावृधः । सोमः । पुनानः । अर्षति ॥ ५ ॥

अयं १सोमः १पुनानः पृथमानः १विश्वानि १वार्या वरणीयानि धनानि १अभि १अर्षति । तथा १ऋतावृधः यज्ञवर्धकान् १देवान् १अभि अर्षति ॥

गोमन्नः सोम वीरवृद्धावृद्धाजवत्सुतः । पर्वस्व बृहतीरिषः ॥ ६ ॥

गोऽमन्त । नः । सोम । वीरऽवृत्त । अश्वऽवृत्त । वार्जऽवृत्त । सुतः । पर्वस्व । बृहतीरिषः । इषः ॥ ६ ॥

हे १सोम १सुतः त्वं १नः अस्मभ्यं १गोमत् गोभिर्युक्तं १वीरवत् बहुभिर्युक्तेष्वेतम् १अश्ववत् अश्वैर्युक्तं १वाजवत् वाजैर्वैलैः संग्रामैर्वोपेतं धनं १बृहतीरिषः प्रभूतान्यन्नानि १पर्वस्व । प्रयच्छेत्यर्थः ॥ ॥ ३२ ॥

‘यो अत्यद्व’ इति पटुचमेकोनविंशं सूक्तम् । कप्यायाः पर्ववत् । ‘यो अत्यद्व’ इत्यनु-
क्रान्तम् । गतो विनियोगः ॥

यो अत्यद्व मृज्यते गोभिर्मदाय हर्यतः । तं गीर्भिर्वासयामसि ॥ १ ॥

यः । अत्यऽद्वय । मृज्यते । गोभिः । मदाय । हर्यतः । तम् । गीऽभिः । वासयामसि ॥ १ ॥

१यः सोमः १अत्यद्वय अतनशीलांश्च द्वय १गोभिः वसन्तावरीभिरङ्गिर्गोविकारैः पय-
आदिभिर्वा १मृज्यते मिश्रयते । किमर्थम् । १मदाय देवानाम् । कीदृशः । यः १हर्यतः कान्तः । १तं
सोमं १गीभिः स्तुतिभिः १वासयामसि वासयामः ॥

तं नो विश्वा अवस्युवो गिरः शुम्भन्ति पूर्वथा । इन्दुमिन्द्राय पीतये ॥ २ ॥

तम् । नः । विश्वा । अवस्युवः । गिरः । शुम्भन्ति । पूर्वऽथा । इन्दुम् । इन्द्राय । पीतये ॥ २ ॥

१तम् १इन्दुं सोमं १नः अस्माकं १विश्वाः सर्वाः १अवस्युवः । अवा रक्षणम् । तद्विच्छन्त्यः
१गिरः स्तुतयः १पूर्वथा पूर्वमिव पूर्वं यथा तथैवेदानीमपि १शुम्भन्ति । दीपयन्ति । किमर्थम् ।
१इन्द्राय इन्द्रस्य १पीतये पानाय ॥

पुनानो याति हर्यतः सोमो गीर्भिः परिष्कृतः । विप्रस्य मेध्यातिथेः ॥ ३ ॥

पुनानः । याति । हर्यतः । सोमः । गीऽभिः । परिऽकृतः । विप्रस्य । मेध्याऽतिथेः ॥ ३ ॥

१पुनानः पृथमानः १हर्यतः कमनीयः १सोमो १गीर्भिः १परिष्कृतः स्तुतिभिरलंकृतः १याति कलशं
प्रति । किमर्थम् । १विप्रस्य मेधाविनः १मेध्यातिथेः मम यागार्थम् । यद्वा । मम गीर्भिरिति संबन्धः ॥

पर्वमान विदा रयिमस्मभ्यं सोम सुश्रियम् । इन्दो महस्रवर्चसम् ॥ ४ ॥

पर्वमान । विदा । रयिम । अस्मभ्यम् । सोम । सुऽश्रियम् । इन्दो इति । महस्रऽवर्चसम् ॥ ४ ॥

हे १पवमान^१ १इन्दो १सोम १अस्मभ्यं^२ १सुश्रियं शोभनया^३ श्रिया^४ युक्तं १सहस्रवर्चसं बहुदीप्तिं १रथि धनं १विदाः । देहीत्यर्थः ॥

इन्दुरत्यो न वाजसृत्कनिक्कन्ति पवित्र आ । यदक्षारतिं देवयुः ॥ ५ ॥

इन्दुः । अत्यः । न । वाजसृत् । कनिक्कन्ति । पवित्रे । आ । यत् । अक्षाः । अति । देवयुः ॥ ५ ॥

अयम् १इन्दुः १वाजसृत् संग्रामसरणः १अत्यो १न अश्व इव १पवित्र १आ पवित्रे १कनिक्कन्ति^५ शब्दं^६ करोति । १यत् यदा १अक्षाः क्षरति । ‘क्षर संचलने’ इत्यस्माच्छान्दसे लुङि तिपि सिच् । ‘बहुलं छन्दसि’ इतीडभावः । इडभावे च ‘रास्सस्य’ इति सलोपः । १देवयुः देवकामः सन् तदा शब्दं करोति^७ ॥

पर्वस्व वाजसातये विप्रस्य गृणतो वृधे । सोम रास्व सुवीर्यम् ॥ ६ ॥

पर्वस्व । वाजसातये । विप्रस्य । गृणतः । वृधे । सोम । रास्व । सुवीर्यम् ॥ ६ ॥

हे सोम १पवस्य क्षर । किमर्थम् । १वाजसातये अञ्जलाभाय^८ । तथा १गृणतः स्तुवतः १विप्रस्य मम मेध्यातिथेः १वृधे वर्धनाय च । हे १सोम १सुवीर्यं शोभनवीर्योपेतं पुत्रं च १रास्व देहि ॥ ॥ ३३ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमां हादं निवारयन् । पुमर्थाश्चतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरर्षेदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुक्कभूपाल-

साम्राज्यधुरंधरेण सायणाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थ-

प्रकाश ऋक्संहिताभाष्ये षष्ठाष्टकेऽष्टमोऽध्यायः ॥

समाप्तं च षष्ठाष्टकम् ॥

१. ग-त-पवमानविदास्मभ्यं । २. अ१.२.५-शोभनश्रिया । ३. त३-भ१.४-कनिक्कदति
४. ग-त३.५-भ३.४-‘शब्दं’ नास्ति । ५. घ-त१.२.६-करोति । आ पूरणः । ६. घ-त-भ१.४-
मु-अजस्य लाभाय ।

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥

अथ सप्तमाष्टकस्य प्रथमाध्याय आरभ्यते । 'प्र णः' इति षडृचं विंशं सूक्तमाङ्गिरसस्यायास्य-
स्यापि गायत्रं पवमानसोमदेवताकम् । तथा चानुक्रान्तं—'प्र णोऽयास्यः' इति । गतो विनियोगः ॥

प्र ण इन्दो महे तन ऊर्मिं न बिभ्रदर्षसि । अभि देवाँ अयास्यः ॥ १ ॥

प्र । नः । इन्दो इति । महे । तन । ऊर्मिम् । न । बिभ्रत् । अर्षमि । अभि । देवान् । अयास्यः ॥ १ ॥

हे इन्दो सोम त्वं नः अस्माकं महे महते तने धनाय प्र अर्षमि प्रगच्छसि । न
संप्रति अयास्यः चायमृषिः तव ऊर्मिं तरङ्गं बिभ्रत् धारयन् देवान् अभि गच्छति यष्टुम् ॥

मती जुष्टो धिया हितः सोमो हिन्वे पगवति । विप्रस्य धारया कविः ॥ २ ॥

मती । जुष्टः । धिया । हितः । सोमः । हिन्वे । पगवति । विप्रस्य । धारया । कविः ॥ २ ॥

एषः क्रान्तकर्मा सोमः विप्रस्य मेधाविनः स्तोतुः मती मत्या स्तुत्या जुष्टः सेवितः
धिया कर्मणा हितः यज्ञे निहितः पगवति पवित्रादूरदेशे धारया हिन्वे प्रेर्यते ॥

अयं देवेषु जागृविः सुत एति पवित्र आ । सोमो याति विचर्षणिः ॥ ३ ॥

अयम् । देवेषु । जागृविः । सुतः । एति । पवित्रे । आ । सोमः । याति । विचर्षणिः ॥ ३ ॥

जागृविः जागरणशीलः अयं सोमः देवेषु देवार्थं सुतः अभिपुतः आ एति समन्तात्
गच्छति । अपि च विचर्षणिः विद्वष्टा सोमः पवित्रे याति पावनाय गच्छति ॥

स नः पवस्व वाजयुश्चक्राणश्चारुमध्वरम् । बर्हिष्माँ आ विवासति ॥ ४ ॥

सः । नः । पवस्व । वाजयुः । चक्राणः । चारुम् । अध्वरम् । बर्हिष्मान् । आ । विवासति ॥ ४ ॥

हे सोमं यं त्वां बर्हिष्मान् ऋत्विक् आ विवासन्नि परिचरति सः त्वं नः अस्मदर्थं
वाजयुः अन्नमिच्छन् अध्वरं हिसारहितं यागं चारुं कल्याणं चक्राणः कुर्वन् पवस्व क्षर ॥

स नो भगाय वायवे विप्रवीरः सदावृधः । सोमो देवेष्वायमत् ॥ ५ ॥

सः । नः । भगाय । वायवे । विप्रवीरः । सदावृधः । सोमः । देवेषु । आयमत् ॥ ५ ॥

सः पवमानः सोमः वायवे वायुदेवार्थं भगाय भगदेवार्थं च विप्रवीरः विप्रमेधाविभिः
स्तुत्या प्रेरितः सदावृधः नित्यवृद्धो भवन् नः अस्मभ्यं देवेषु स्थितं धनम् आ यमत्
आ प्रयच्छतु ॥

१. घ-त-भ-१-क्षिप्रं गच्छसि । २. ग-स्तोता । ३. ग-विश्वद्रष्टा । ४. घ-त-भ-यागं च ।
५. भ-१-नित्यनित्यवृद्धो; भ-२-नित्यं वृद्धो ।

स नो अद्य वसुतये ऋतुविद्रातुवित्तमः । वाजं जेषि श्रवो बृहत् ॥ ६ ॥

मः । नः । अद्य । वसुतये । ऋतुऽवित् । गातुवित्तमः । वाजम् । जेषि । श्रवः । बृहत् ॥ ६ ॥

हे सोम 'ऋतुवित् ऋतूनां कर्मणां लम्भकः' । 'गातुवित्तमः' पुण्यलोकानामतिशयेन मार्गस्य ज्ञाता त्वम् । 'अद्य अस्मिन्नहनि' । 'नः अस्माकं' । 'वसुतये धनलाभाय' । 'बृहत् महत्' । 'श्रवः अङ्गं' । 'वाजं बलं च' । 'जेषि जय' ॥ ॥ १ ॥

'स पवस्व' इति पट्टचमेकविंशं सूक्तम् । कल्याणाः पूर्ववत् । 'स पवस्व' इत्यनुक्रान्तम् । गतो विनियोगः ॥

स पवस्व मदाय कं नृचक्षा देववीतये । इन्द्रविन्द्राय पीतये ॥ १ ॥

मः । पवस्व । मदाय । कम् । नृऽचक्षाः । देवऽवीतये । इन्द्रो इति । इन्द्राय । पीतये ॥ १ ॥

हे 'इन्द्रो सोम' । 'नृचक्षाः' नृणां नृतृणां दृष्टा । 'सः त्वं' । 'देववीतये यज्ञाय' । 'इन्द्राय इन्द्रस्य' । 'पीतये पानाय च' । 'मदाय मदार्थं च' । 'कं सुखं यथा भवति तथा' । 'पवस्व क्षर' ॥

स नो अर्षाभि दूत्यं त्वमिन्द्राय तोशसे । देवान्ससिभ्य आ वरम् ॥ २ ॥

मः । नः । अर्षा । अभि । दूत्यम् । त्वम् । इन्द्राय । तोशसे । देवान् । ससिभ्यः । आ । वरम् ॥ २ ॥

हे सोम 'त्वं' । 'नः अस्माकं' । 'दूत्यं' दूतस्य कर्म । 'अर्षा अभिगच्छ' । 'अपि' च यन्मन्त्रं । 'इन्द्राय इन्द्रार्थं' । 'तोशसे पीयसे' । 'सः त्वं' । 'ससिभ्यः प्रियेभ्यः अस्मभ्यं' । 'वरं श्रेष्ठं धनं' । 'देवान्' । 'आ याचस्वैत्यर्थः' ॥

उत त्वामरुणं वयं गोभिरडमो मदाय कम् । वि नो राये दुरो वृधि ॥ ३ ॥

उत । त्वाम् । अरुणम् । वयम् । गोभिः । अजम् । मदाय । कम् ।

वि । नः । राये । दुरः । वृधि ॥ ३ ॥

'उत अपि च हे सोम यम्' । 'अरुणम् अरुणवर्णं' । 'त्वां' । 'मदाय मदार्थं' । 'वयम् आङ्गिरसायास्याः' । 'गोभिः गोविकारैः पयोभिः' । 'अजम् वामयामः' । 'संस्कुर्मः' । 'कम् इति पूरणम् । स त्वं' । 'नः अस्माकं' । 'राये धनाय' । 'दुरः द्वागणि' । 'वि' । 'वृधि विवृतानि कुरु' ॥

अत्यु पवित्रमक्रमीढाजी धुरं न यामनि । इन्दुर्वेपु पत्यते ॥ ४ ॥

अति । ऊँ इति । पवित्रम् । अक्रमीत् । वाजी । धर्म । न । यामनि । इन्दुः । देवेषु । पत्यते ॥ ४ ॥

'इन्दुः सोमः' । 'वाजी अश्वः' । 'यामनि गमने' । 'धुरं' । 'न रथस्य' । 'धुरं यथा तथा' । 'पवित्रम्' । 'अति' । 'अक्रमीत् अतिगच्छति' । 'देवेषु देवानां मध्ये' । 'पत्यते गच्छति च' ॥

समी सखायो अस्वगन्वने क्रीळन्तमत्यविम् । इन्दुं नावा अनूपत ॥ ५ ॥

सम । ईमिति । सखायः । अस्वगन् । वने । क्रीळन्तम् । अतिऽअविम् ।

इन्दुम् । नावाः । अनूपत ॥ ५ ॥

१. ग-लम्बकोथ । २. त६-भ१.४.७- 'दूत्यं' नास्ति । ३. त३-अभिगच्छस्वपि; भ२-अभिगच्छसि अपि । ४. त१.२.३-भ१-वातयामः; त६-भ६.७-अजयामः । ५. ग-त१.२.३.६-भ- 'संस्कुर्मः' नास्ति ।

‘अथविम् अतिक्रान्तं दशापवित्रं’ वने उदके ‘क्रीडन्तं संक्रीडमानम्’ ‘ईम् एनम्’ ‘इन्दुं सोमं’
‘सखायः प्रियस्तोतारः’ ‘सम्’ ‘अस्वरन संस्तुवन्ति ।’ ‘नावाः वाचोऽपि’ ‘अनुपत भस्तुवन् ।’
‘नौरक्षरम्’ इति वाङ्मनासु पाठात् ॥

तथा पवस्व धारया यया पीतो विचक्षसे । इन्दो स्तोत्रे सुवीर्यम् ॥ ६ ॥

तथा । पवस्व । धारया । यया । पीतः । विचक्षसे । इन्दो इति । स्तोत्रे । सुवीर्यम् ॥ ६ ॥

हे ‘इन्दो त्वं’ ‘यथा’ ‘धारया’ ‘पीतः सन्’ ‘विचक्षसे विचक्षणाय’ ‘स्तोत्रे स्तोत्राणां कर्त्रे’
‘पुरुषाय’ ‘सुवीर्यं शोभनवीर्यं प्रयच्छसीति शेषः ।’ ‘तथा धारया’ ‘पवस्व क्षर ॥ ॥ २ ॥

‘असृग्रन्’ इति षडृचं द्वाविंशं सूक्तम् । ऋष्याद्याः पूर्ववत् । ‘असृग्रन्’ इत्यनुक्रान्तम् ।
गतो विनियोगः ॥

असृग्रन्देववीतयेऽत्यासः कृत्वा इव । क्षरन्तः पर्वतावृधः ॥ १ ॥

असृग्रन् । देवऽवीतये । अत्यासः । कृत्वाऽइव । क्षरन्तः । पर्वतावृधः ॥ १ ॥

‘पर्वतावृधः पर्वतैरभिपद्यमानभिर्वृद्धाः पर्वतेषु जाता वा’ ‘क्षरन्तः सोमाः’ ‘देववीतये यज्ञाय’
‘अत्यासः अश्राः’ ‘कृत्वा इव यथा कर्मण्या अश्राः तद्वत्’ ‘असृग्रन् सृज्यन्ते ॥

परिष्कृताम् इन्दवो योषेव पित्र्यावती । वायुं सोमा असृक्षत ॥ २ ॥

परिष्कृताम् । इन्दवः । योषोऽव । पित्र्यावती । वायुम् । सोमाः । असृक्षत ॥ २ ॥

‘इन्दवः यागेषु क्रियमानाः’ ‘सोमाः’ ‘परिष्कृताम् परिष्कृता अलंकृताः’ ‘मन्तः’ ‘पित्र्यावती’
‘पितृमती’ ‘योषेव अलंकृता कन्यका यथा वरं प्रति गच्छति तद्वत्’ ‘वायुं प्रति’ ‘असृक्षत गच्छन्ति ॥

एते सोमास इन्दवः प्रयस्वन्तश्च मुताः । इन्द्रं वर्धन्ति कर्मभिः ॥ ३ ॥

एते । सोमासः । इन्दवः । प्रयस्वन्तः । चम् इति । मुताः । इन्द्रम् । वर्धन्ति । कर्मभिः ॥ ३ ॥

‘इन्दवः दासाः’ ‘प्रयस्वन्तः अन्नवन्तः’ ‘एते अस्मिन् कर्मणि वर्तमाना अर्मा’ ‘सोमासः’
‘सोमाः’ ‘चम चम्बोरधिपुत्रणफलकयोः’ ‘मुताः अभिपुताः मन्तः’ ‘कर्मभिः यागैः’ ‘इन्द्रं’ ‘वर्धन्ति’
‘वर्धयन्ति प्राणयन्तीत्यर्थः ॥

आ धावता सुहस्यः शुक्रा गृम्णीत मन्थिना । गोभिः श्रीणीत मत्सरम् ॥ ४ ॥

आ । धावत । सुहस्यः । शुक्रा । गृम्णीत । मन्थिना । गोभिः । श्रीणीत । मत्सरम् ॥ ४ ॥

हे ‘सुहस्यः शोभनहस्ता ऋत्विजः’ ‘आ’ ‘धावत । मां’ ‘संप्रति आगच्छत ।’ ‘मन्थिना सह’
‘शुक्रा शुक्रं च’ ‘गृम्णीत गृहीत सोमम् ।’ ‘मत्सरं सोमं’ ‘गोभिः गोविकारैः पयोभिः’ ‘श्रीणीत’
‘संस्कृत च ॥

स पवस्व धनंजय प्रयन्ता राधसो महः । अस्मभ्यं सोम गातुवित् ॥ ५ ॥

सः । पवस्व । धनम्ऽजय । प्रयन्ता । राधसः । महः । अस्मभ्यम् । सोम । गातुर्वित् ॥ ५ ॥

हे ऽधनंजय शत्रुसंबन्धिनां जनानां जेतः ऽसोम ऽगातुवित् अभीष्टमार्गस्य लम्भकः ऽअस्मभ्यं
 ऽमहः महतः ऽराधसः धनस्य ऽप्रयन्ता प्रदाता च यः^१ ऽसः त्वं^२ ऽपवस्व क्षर ॥

एतं मृजन्ति मर्ज्यं पवमानं दश क्षिपः । इन्द्राय मत्सरं मदम् ॥ ६ ॥

एतम् । मृजन्ति । मर्ज्यम् । पवमानम् । दश । क्षिपः । इन्द्राय । मत्सरम् । मदम् ॥ ६ ॥

ऽमर्ज्यं मजर्नीयं शोध्यं ऽपवमानं क्षरन्ते ऽमत्सरं मदकरम् ऽएतम् इमं ऽमदं सोमं
 दशसंख्याकाः ऽक्षिपः अङ्गुलयः । 'त्रिदशः क्षिपः' इत्यङ्गुलिनामसु पाठात् । इन्द्रार्थं^३ ऽमृजन्ति
 पवित्रे^४ शोधयन्ति ॥ ॥ ३ ॥

'अया सोमः' इति पञ्चर्चं त्रयोविंशं सूक्तं भृगुपुत्रस्य कवेरापं गायत्रं पवमानसोमदेवताकम् ।
 तथा चानुक्रान्तम्—'अया सोमः पञ्च कविर्भोर्गवः' इति । उक्तो विनियोगः ॥

अया सोमः सुकृत्याया महश्चिदभ्यवर्धत । मन्दान उद्वृपायते ॥ १ ॥

अया । सोमः । सुकृत्याया । महः । चित् । अभि । अवर्धत । मन्दानः । उत । वृपायते ॥ १ ॥

ऽसोमः ऽअया अनया ऽसुकृत्याया शोभनयाभिपवादिलक्षणया क्रियया ऽमहश्चित् महतो
 देवान् प्रति ऽअभ्यवर्धत प्रवृद्धोऽभूत् । ऽमन्दानः मोदमानः ऽउद्वृपायते वृषवदाचरति । यथा
 मोदमानो वृषभः शब्दं करोति तथाभिपववेलायामुपरवेषु शब्दं करोतीत्यर्थः ॥

कृतानीदस्य कर्त्वा चेत्तन्ते दस्युतर्हणा । ऋणा च धृष्णुश्चयते ॥ २ ॥

कृतानि । इत । अस्य । कर्त्वा । चेत्तन्ते । दस्युतर्हणा । ऋणा । च । धृष्णुः । चयते ॥ २ ॥

ऽअस्य यस्य एतस्य सोमस्य ऽदस्युतर्हणा दस्यूनामसुराणां नाशकानि ऽकर्त्वा कर्माणि सः ऽइत्
 अस्माभिरेव सोऽयं ऽधृष्णुः धृष्टः सोमो यजमानानाम् ऽऋणा ऽच ऋणान्यपि ऽचयते कामप्रदानेन
 चातयति ॥

आत्सोमं इन्द्रियो रसो वज्रः सहस्रसा भुवत् । उक्थं यदस्य जायते ॥ ३ ॥

आत् । सोमः । इन्द्रियः । रसः । वज्रः । सहस्रसमाः । भुवत् । उक्थम् । यत् । अस्य । जायते ॥ ३ ॥

ऽयत् यदा ऽअस्य इन्द्रस्य ऽउक्थं शस्त्रं ऽजायते प्रादुर्भवति तत् ऽअत् अनन्तरमेव ऽइन्द्रियः
 इन्द्रस्य प्रियकरः रसः बलवान् ऽवज्रः वज्रमदशः 'केनाप्यहिंस्यः' ऽसोमः ऽसहस्रसाः अस्मभ्यम-
 परिमितस्य^५ धनस्य दाता भवति ॥

स्वयं कविर्विधुर्तारि विप्राय रत्नमिच्छति । यदी मर्मज्यते धियः ॥ ४ ॥

स्वयम् । कविः । विधुर्तारि । विप्राय । रत्नम् । इच्छति । यदि । मर्मज्यते । धियः ॥ ४ ॥

ऽयदि ऽकविः क्रान्तकर्मा अयं सोमः ऽधियः धीभिः^६ । विभक्तिव्यत्ययः । धीतिभिः^७ ।
 अङ्गुलीभिरित्यर्थः । ऽमर्मज्यते शोधयते तर्हि ऽस्वयं स्वयमेव ऽविप्राय मेधाविने ऽविधुर्तारि कामानां
 विधातरीन्द्रे ऽरत्नं रमणीयं धनम् ऽइच्छति । इन्द्रेण धनं दापयितुमिच्छतीत्यर्थः ॥

१. ग-त१.२.३-भ२-म त्वं; त६-भ७- स; भ१- गद्य । २. ग-इन्द्रस्य पानाय; त१.२.३.७-भ२.
 ७- 'इन्द्रार्थे' नास्ति; भ४-इन्द्राय इन्द्रार्थे । ३. ग-पवित्रैः । ४. ग-सहस्रपरिमितस्य । ५. त६-भ१.
 ७-धीतिभिः; भ४-धीतिः । ६. त१.२.७-धीभिः; भ१-धीतिः । ७. ग-त६-भ१.७-'स्वयं' नास्ति ।

सिषासत् रयीणां वाजेष्वर्वतामिव । भरेषु जिग्युषामसि ॥ ५ ॥

सिषासत् । रयीणाम् । वाजेषु । अर्वताम्ऽइव । भरेषु । जिग्युषाम् । असि ॥ ५ ॥

हे सोम त्वं^१ भरेषु संग्रामेषु^२ जिग्युषां शत्रून् जयतां^३ रयीणां धनानां^४ सिषासत्ः संभक्तुमिच्छुः^५ असि भवसि । शत्रून्^६ जयद्भयो धनानि प्रयच्छसीत्यर्थः । तत्र दृष्टान्तः । वाजेषु संग्रामेषु^७ अर्वतामिव अध्वानामिव । यथा संग्रामं प्रविशद्भयोऽध्वेभ्यो घासं प्रयच्छन्ति तद्वदित्यर्थः^८ ॥ ४ ॥

‘तं त्वा’ इति पञ्चर्चं चतुर्विंशं सूक्तम् । ऋष्याद्याः पूर्ववत् । ‘तं त्वा’ इत्यनुक्रान्तम् । गतो विनियोगः ॥

तं त्वा नृम्णानि बिभ्रतं सधस्थेषु महो दिवः । चारुं सुकृत्ययेमहे ॥ १ ॥

तम् । त्वा । नृम्णानि । बिभ्रतम् । सधस्थेषु । महः । दिवः । चारुम् । सुऽकृत्यया । ईमहे ॥ १ ॥

‘महः’^२ दिवः महतो द्युलोकस्य^३ सधस्थेषु सहस्थानेषु स्थितं^४ नृम्णानि धनानि^५ बिभ्रतम् अस्मदर्थं^६ धारयन्तं^७ चारुं कल्याणं^८ तं पवमानं^९ त्वा त्वां^{१०} मुकृत्यया शोभनया क्रियया^{११} ईमहे धनानि याचामहे ॥

संवृक्तधृष्णमुक्थ्यं महामहित्रतं मदम् । शतं पुरो रुरुक्षणिम् ॥ २ ॥

संवृक्तऽधृष्णम् । उक्थ्यम् । महाऽमहित्रतम् । मदम् । शतम् । पुरः । रुरुक्षणिम् ॥ २ ॥

हे सोम^१ संवृक्ताः संछिन्ना धृष्णवो धर्षणशीलाः^२ शत्रवो येनासौ संवृक्तधृष्णुः^३ तम्^४ उक्थ्यम् उक्थार्हं प्रशस्यं^५ महामहित्रतं महनीयबहुकर्माणं^६ मदं मदकरं^७ शतं बहूनि^८ पुरः शत्रूणां पुराणि^९ रुरुक्षणिं विनाशयन्तं^{१०} त्वां धनानीमह इति संबन्धः ॥

अतस्त्वा रयिमभि राजानं सुकृतो दिवः । सुपर्णो अव्यथिर्भरत् ॥ ३ ॥

अतः । त्वा । रयिम् । अभि । रजानम् । सुकृतो इति सुऽकृतो । दिवः ।

सुऽपर्णः । अव्यथिः । भरत् ॥ ३ ॥

हे सोम^१ रयिमभिभ्यन् प्रति^२ राजानं^३ त्वा त्वाम्^४ अतः^५ दिवः^६ भूमिमात् द्युलोकात्^७ सुकृतुः^८ सुपर्णः^९ अव्यथिः व्यथारहितः^{१०} सुपर्णः^{११} इमेनः^{१२} भरत् आहरत् । तथा च निगमान्तरम्— ‘आदाय इयेनो अभरसोमं ग्रहन् सर्वो’ (ऋ. सं. ४.२६.७) इति ॥

विश्वस्मा इत्स्वर्दृशे साधारणं रजस्तुरम् । गोपामुतस्य विर्भरत् ॥ ४ ॥

विश्वस्मै । इत् । स्वः । दृशे । साधारणम् । रजःऽतुरम् । गोपाम् । ऋतस्य । विः । भरत् ॥ ४ ॥

‘रजस्तुरम्’ उदकस्य प्रेरकम्^१ ऋतस्य यज्ञस्य^२ गोपां गोपायितारं^३ विश्वस्मै सर्वस्मै^४ स्वर्दृशे^५ देवाय^६ साधारणम्^७ इत् समानमेव सन्तं सोमं^८ विः पक्षी इयेनः^९ भरत् स्वर्गादाहरत् ॥

१. ग-सिषासन् वाजेषु संग्रामेषु अध्वानां घासं प्रयच्छति तद्वत् जयद्भयो धनानि प्रयच्छसीत्यर्थः । २. त१-भ१.२.३.७-महो महत्याः; भ४-महो महत्यः । ३. ग-त१-भ१.७- अस्मदर्थे । ४. त३. ६-भ१.२.७-धृष्णाः; भ४-धृष्टाः धर्षणशीलाः । ५. त१.२-महतो; त५-अतोपि ।

अधा हिन्वान इन्द्रियं ज्यायो महित्वमानशे । अभिष्टिकृद्विचर्षणिः ॥ ५ ॥

अध । हिन्वानः । इन्द्रियम् । ज्यायः । महिऽत्वम् । आनशे । अभिष्टिऽकृत् । विऽचर्षणिः ॥ ५ ॥

वअध अथ वविचर्षणिः कर्मणां विद्रष्टा वअभिष्टिकृत् यजमानानामभीष्टस्य फलस्य कर्ता सोमः वहन्द्रियं स्वकीयं बलं वहिन्वानः प्रेरयन् वज्यायः प्रशस्यतरं वमहित्वं महस्वम् वआनशे प्राप्नोति ॥ ५ ॥

‘पवस्व’ इति पञ्चर्चं पञ्चविंशं सूक्तम् । ऋग्याद्याः पूर्ववत् । ‘पवस्व’ इत्यनुक्रान्तम् । गतो विनियोगः ॥

पवस्व वृष्टिमा सु नोऽपामूर्मिं दिवस्परि । अयक्ष्मा बृहतीर्षिः ॥ १ ॥

पवस्व । वृष्टिम् । आ । सु । नः । अपाम् । ऊर्मिम् । दिवः । परि । अयक्ष्माः । बृहतीः । र्षिः ॥ १ ॥

हे सोम त्वं वदिवः घुलांकात् वृष्टिं वनः अस्माकम् वआ वपवस्व समन्तात् क्षर । एतदेव दर्शयति । वअपाम् उदकानाम् वऊर्मिं तरङ्गं दिवः वपरि आ पवस्व । अपि च वअयक्ष्माः यक्ष्मरहितानि^१ अनामयानि वबृहतीः महान्ति^२ वइपः अन्नानि आ पवस्व ॥

तया पवस्व धारया यया गाव इहागमन् । जन्यास उप नो गृहम् ॥ २ ॥

तया । पवस्व । धारया । यया । गावः । इह । आऽगमन् । जन्यासः । उप । नः । गृहम् ॥ २ ॥

हे सोम त्वं वतया तादृश्या वधारया वपवस्व क्षर । कीदृश्येत्यत्राह^३ । वयया यादृश्या त्वदीयया धारया वजन्यासः जन्याः शत्रुजनपदभवाः वगावः वइह अस्मिँल्लोके वनः अस्माकं संबन्धि वगृहम् वउप वआगमन् उपागच्छन्ति ॥

घृतं पवस्व धारया यज्ञेषु देववीतमः । अस्मभ्यं वृष्टिमा पव ॥ ३ ॥

घृतम् । पवस्व । धारया । यज्ञेषु । देवऽवीतमः । अस्मभ्यम् । वृष्टिम् । आ । पव ॥ ३ ॥

हे सोम वयज्ञेषु वदेववीतमः अत्यन्तं देवकामस्वम् वअस्मभ्यं भार्गवेभ्यः^४ कविभ्यः^५ वघृतम् उदकम् । ‘वनं घृतम्’ इत्युदकनाममु पाठात् । वधारया संपातेन वपवस्व क्षर । ववृष्टिं वर्षं च वआ वपव पवस्व ॥

स न ऊर्जे व्यव्ययं पवित्रं धाव धारया । देवासः शृण्वन् हि कम् ॥ ४ ॥

मः । नः । ऊर्जे । वि । अव्ययम् । पवित्रम् । धाव । धारया । देवासः । शृण्वन् । हि । कम् ॥ ४ ॥

हे सोम सुतः अभिपुतस्व वनः अस्माकम् वऊर्जे अन्नस्य वअव्ययम् अविमयं वपवित्रं वधारया संपातेन ववि वधाव प्राप्नुहि । वदेवासः देवा अपि वहि वकं^६ वशृण्वन् गमनवेलायास्तुपक्षं तव शब्दं शृण्वन्तु ॥

पवमानो असिष्यदृक्षांस्यपजङ्घनत् । प्रतनवद्रोचयन् रुचः ॥ ५ ॥

पवमानः । असिष्यदत् । रक्षांसि । अपऽजङ्घनत् । प्रतनवत् । रोचयन् । रुचः ॥ ५ ॥

१. ग-यक्ष्मरहितः; त६-भ१.७-रहितानि । २. ग-महताः । ३. ग-त्यत आह । ४. ग-होत्रच्छावाकादिभ्यो ।

१रक्षांसि राक्षसान् १अपजङ्घनत् अपजङ्घन् १रुचः आत्मीया दीप्तीः १प्रत्नवत् पुराणवत्^१
१रोचयन् दीपयन् १पवमानः सोमः १असिष्यदत् स्यन्दते ॥ ॥ ६ ॥

‘उत्ते’ इति पञ्चर्वं पङ्क्तिं सूक्तमाङ्गिरसस्योच्यस्यापि गायत्रं पवमानसोमदेवताकम् । तथा चानुक्रान्तम्—‘उत्ते शुष्मास उच्यः’ इति । उक्तो विनियोगः ॥

उत्ते शुष्मास ईरते सिन्धोरुर्मेरिव स्वनः । वाणस्य चोदया पविम् ॥ १ ॥

उत् । ते । शुष्मासः । ईरते । सिन्धोः । उर्मेः ईव । स्वनः । वाणस्य । चोदय । पविम् ॥ १ ॥

हे सोम १ते तव १शुष्मासः शुष्मा वेगाः १उत् १ईरते उद्गच्छन्ति । तत्र दृष्टान्तः । १सिन्धोः समुद्रस्य १उर्मेरिव यथा तरङ्गात् १स्वनः ध्वनिरुद्गच्छति तद्वदित्यर्थः । सः त्वं १वाणस्य विसृष्टस्य बाणस्य नालस्य^२ वा वादित्रविशेषस्य^३ १पविं शब्दम् । ‘पविः भारती’ इति वाङ्नामसु पाठात् । १चोदय प्रेरय । वेगेन स्यन्दमानस्त्वं विसृष्टबाणशब्दसदृशं शब्दं कुर्वित्यर्थः ॥

प्रसवे त उदीरते तिस्रो वाचो मग्नस्युवः । यदव्य एषि सानवि ॥ २ ॥

प्रऽमवे । ते । उत् । ईरते । तिस्रः । वाचः । मग्नस्युवः । यत् । अव्ये । एषि । सानवि ॥ २ ॥

हे सोम १ते तव १प्रसवे सति १मग्नस्युवः यज्जम्बिच्छतो यजमानस्य १तिस्रो १वाचः ऋग्यजुः-सामात्मकानि त्रीणि वाक्यानि १उदीरते उद्गच्छन्ति । कदेत्यत आह । १यत् यदा १सानवि व्युच्छिन्ते १अव्ये अविमये पवित्रे १एषि त्वं गच्छसि ॥

अव्यो वारे परि प्रियं हरिं हिन्वन्त्यद्रिभिः । पवमानं मधुश्रुतम् ॥ ३ ॥

अव्यः । वारे । परि । प्रियम् । हरिम् । हिन्वान्ति । अद्रिभिः । पवमानम् । मधुऽश्रुतम् ॥ ३ ॥

१प्रियं देवानां प्रीतिकरं १हरिं हरितवर्णम् १अद्रिभिः प्रावभिरभिपुतं १मधुश्रुतं मधुनो रसस्य च्यावयितारं १पवमानं सोमम् १अव्यः अवेः १वारे वाले १परि १हिन्वन्ति ऋत्विजः परिप्रेरयन्ति ॥

आ पवस्व मदिन्तम पवित्रं धारया कवे । अर्कस्य योनिमासदम् ॥ ४ ॥

आ । पवस्व । मदिन्तम् । पवित्रम् । धारया । कवे । अर्कस्य । योनिम् । आऽसदम् ॥ ४ ॥

हे १मदिन्तम् मादयितृत्तम् १कवे क्रान्तकर्मन् सोम १अर्कस्य अर्चनीयस्येन्द्रस्य १योनिं स्थानम् १आसदं प्राप्तुं १पवित्रम् अतीत्य १धारया संपातेन १आ १पवस्व अभिमुख्येन क्षर । यद्यप्येषा पूर्वस्मिन्नध्याये (ऋ. सं. ९. २५. ६) व्याकृता तथापि मन्दमतीनां विस्मरणशङ्कया पुनर्व्याख्याता ॥

स पवस्व मदिन्तम् गोभिरञ्जानो अक्तुभिः । इन्द्रविन्द्राय पीतये ॥ ५ ॥

सः । पवस्व । मदिन्तम् । गोभिः । अञ्जानः । अक्तुभिः । इन्द्रो इति । इन्द्राय । पीतये ॥ ५ ॥

हे १मदिन्तम् मादयितृत्तम् १इन्द्रो सोम १अक्तुभिः अञ्जनसाधनभूतैः १गोभिः गोविकारैः १पयोभिः १अञ्जानः अज्यमानः संस्क्रियमाणः १सः त्वम् १इन्द्राय इन्द्रस्य १पीतये पानाय^३ १पवस्व क्षर ॥ ॥ ७ ॥

१. ग-त७-भ७-‘पुराणवत्’ नास्ति ।

२. ग-त६-भ१.७-‘नालस्य...‘विशेषस्य’ नास्ति ।

३. ग-पानार्थः; त१.२.४.५.७-पानीय ।

‘अध्वर्यो’ इति पञ्चविंशं सूक्तमाङ्गिरसस्योच्च्यस्यार्थं गायत्रं पवमानसोमदेवताकम् ।
तथा चानुक्रम्यते—‘अध्वर्यो’ इति । गतः सूक्तविनियोगः ॥

अध्वर्यो अद्रिभिः सुतं सोमं पवित्र आ सृज । पुनीहीन्द्राय पातवे ॥ १ ॥
अध्वर्यो इति । अद्रिऽभिः । सुतम् । सोमम् । पवित्रे । आ । सृज । पुनीहि । इन्द्राय । पातवे ॥ १ ॥

हे अध्वर्यो अद्रिभिः प्रावभिः सुतम् अभिपुतं सोमं पवित्र आ सृज । एतदेव
दर्शयति । इन्द्राय इन्द्रस्य पातवे पानाय पुनीहि पावय ॥

दिवः पीयूषमुत्तमं सोममिन्द्राय वज्रिणे । सुनोता मधुमत्तमम् ॥ २ ॥
दिवः । पीयूषम् । उत्तमम् । सोमम् । इन्द्राय । वज्रिणे । सुनोत । मधुमत्तमम् ॥ २ ॥

हे अध्वर्यवः यूयं मधुमत्तमम् अतिशयेन मधुमन्तं दिवः सुलोकस्य पीयूषम् अमृतम्
उत्तमं श्रेष्ठं सोमं वज्रिणे वज्रवते इन्द्राय सुनोत अभिपुणुत ॥

तव त्य इन्द्रो अन्धसो देवा मधोर्व्यश्रते । पवमानस्य मरुतः ॥ ३ ॥
तव । त्ये । इन्द्रो इति । अन्धसः । देवाः । मधोः । वि । अश्रते । पवमानस्य । मरुतः ॥ ३ ॥

हे इन्द्रो सोम तव संबन्धिनं मधोः मदकरस्य पवमानस्य पूयमानम् अन्धसः
अन्नम् । कर्मणि णी । त्ये त इमे देवाः इन्द्रादयः मरुतः च व्यश्रते व्याप्नुवन्ति प्राप्नुवन्तीत्यर्थः ॥

त्वं हि सोम वर्धयन्त्सुतो मदाय भूर्णये । वृषन्स्तोतारमुतये ॥ ४ ॥
त्वम् । हि । सोम । वर्धयन् । सुतः । मदाय । भूर्णये । वृषन् । स्तोतारम् । ऊतये ॥ ४ ॥

हे सोम सुतः अभिपुतः त्वं वर्धयन् देवान् प्रवृद्धान् कुर्वन् वृषन् कामान् वर्धन्
भूर्णये क्षिप्राय मदाय ऊतये रक्षणाय च स्तोतारम् अभिगच्छसीत्यर्थः ॥

अभ्यर्ष विचक्षण पवित्रं धारया सुतः । अभि वाजमुत श्रवः ॥ ५ ॥
अभि । अर्ष । विऽचक्षण । पवित्रम् । धारया । सुतः । अभि । वाजम् । उत । श्रवः ॥ ५ ॥

हे विचक्षण सोम सुतः अभिपुतस्त्वं पवित्रम् अभि प्रति धारया अर्ष गच्छ । उत
अपि चास्माकं वाजम् अन्नं श्रवः कीर्ति च अभि श्रेयस्यर्थः ॥ ८ ॥

‘परि युक्षः’ इति पञ्चविंशविंशं सूक्तम् । ऋष्याद्याः पूर्ववत् । ‘परि युक्षः’ इत्यनुक्रान्तम् ।
उक्तो विनियोगः ॥

परि युक्षः सनद्रयिर्भरद्वाजं नो अन्धसा । सुवानो अर्ष पवित्र आ ॥ १ ॥
परि । युक्षः । सनत्ऽरयिः । भरत् । वाजम् । नः । अन्धसा । सुवानः । अर्ष । पवित्रे । आ ॥ १ ॥

युक्षः दीप्तः सनद्रयिः दीयमानधनः सोमः नः अस्माकं वाजं बलम् अन्धसा अन्नेन सह
परि भरत् परिभरतु प्रयच्छतु । अथ प्रत्यक्षस्तुतिः । हे सोम सुवानः अभिपूयमाणस्त्वं पवित्रे
आ अर्ष श्र ॥

१. ग-मधुरस्य । २. ग-पूयमानस्य । ३. ग-अभ्यर्षेति उत्तरत्र संबंधः । ४. त१.४.५.६-भ१.७-
सु-रक्षेत्यर्थः; त३-रक्षेति शेषः । ५. ग-संपादयतु; त३.६-भ१.२.७-भरंतु । ६. ग-‘प्रयच्छतु...सोम’
नास्ति ।

तव प्रत्नेभिरध्वभिरव्यो वारे परि प्रियः । सहस्रधारो यात्तना ॥ २ ॥

तव । प्रत्नेभिः । अध्वऽभिः । अव्यः । वारे । परि । प्रियः । सहस्रधारः । यात् । तना ॥ २ ॥

हे सोम ऽतव संबन्धी ऽप्रियः देवानां प्रीतिकरः ऽसहस्रधारः बहुधारः ऽतना विस्तृतसारो^१ रसः ऽप्रत्नेभिः पुराणैः ऽअध्वभिः मार्गैः ऽअव्यः अवेः ऽवारे वाले दशापवित्रे ऽपरि ऽचात् परिगच्छति ॥

चरुर्न यस्तमीह्येन्दो न दानमीह्य । वधैर्वधस्तवीह्य ॥ ३ ॥

चरुः । न । यः । तम् । ईड्यय । इन्दो इति । न । दानम् । ईड्यय ।

वधैः । वधस्तो इति वधऽस्तो । ईड्यय ॥ ३ ॥

हे सोम ऽचरुर्न चरुरिव ऽयः पूर्णोदनो^२ भवति ऽतमीह्य अस्मान् प्रापय । अपि च हे ऽइन्दो ऽन इदानीं ऽदानं देयम् ऽईड्यय । हे ऽवधस्तो प्रहारेण प्रस्रवणशील सोम ऽवधैः प्राणां प्रहरैः ऽईड्यय ॥

नि शुष्ममिन्दवेषां पुरुहूत जनानाम् । यो अस्मां आदिदेशति ॥ ४ ॥

नि । शुष्मम् । इन्दो इति । एषाम् । पुरुहूत । जनानाम् । यः । अस्मान् । आऽदिदेशति ॥ ४ ॥

हे ऽपुरुहूत बहुभिराहूत ऽइन्दो सोम त्वं ऽयः शुष्मो येषां शत्रुजनानां बलम् ऽअस्मान् ऽआदिदेशति बाधार्थमाह्वयति ऽएषां शत्रुजनानां तं ऽशुष्मं बलं ऽनि न्यक् कुर्विति शेषः ॥

शतं न इन्द ऊतिभिः सहस्रं वा शुचीनाम् । पर्वस्व मंहयद्रयिः ॥ ५ ॥

शतम् । नः । इन्दो इति । ऊतिभिः । सहस्रम् । वा । शुचीनाम् । पर्वस्व । मंहयत्^३रयिः ॥ ५ ॥

हे ऽइन्द्रां सोम ऽमंहयद्रयिः प्रदीयमानधनस्त्वं ऽनः अस्माकम् ऽऊतिभिः ऊतिभ्यः । विभक्तिव्यत्ययः । रक्षार्थं ऽशुचीनां शुद्धानां तत्र अंशभूतानां सोमानां ऽशतं ऽसहस्रं ऽवा ऽपर्वस्व क्षर ॥ ॥ ५ ॥

‘उत्ते’ इति चतुर्लक्षमेकोनत्रिंशं सूक्तं काश्यपस्यावत्सारस्यार्थं गायत्रं पवमानमोमदेवताकम् । तथा चानुकान्तम्—‘उत्ते चतुष्कमवत्सारः’ इति । उक्तो विनियोगः ॥

उत्ते शुष्मासो अस्थू रक्षो भिन्दन्तो अद्रिवः । नुदस्व याः परिस्पृधः ॥ १ ॥

उत् । ते । शुष्मासः । अस्थू । रक्षः । भिन्दन्तः । अद्रिऽवः । नुदस्व । याः । परिऽस्पृधः ॥ १ ॥

हे ऽअद्रिवः प्राववन् सोम ऽते तव ऽशुष्मासः शुष्मा वेगाः ऽरक्षः राक्षसान् ऽभिन्दन्तः विदारयन्तः ऽउत् ऽअस्थुः उत्तिष्ठन्ति^४ ऽयाः ऽस्पृधः स्पर्धमानाः शत्रुसेना अस्मान् प्रतिबाधन्ते तास्त्वं ऽनुदस्व प्रेरय । बाधस्वेत्यर्थः ॥

अया निजघ्निरोजसा रथसङ्गे धने हिते । स्तवा अविभ्युषा हृदा ॥ २ ॥

अया । निजघ्निः । ओजसा । रथसङ्गे । धने । हिते । स्तवै । अविभ्युषा । हृदा ॥ २ ॥

१. ग-विस्तृतसारो; त६-भ१.७-विस्तृतसारो । २. ग-त१.२.३.४.५-भ१.२-पूर्णोदनो; त६-भ७-पूर्णोदनो; भ४-पूर्णोदनो ।

हे सोम त्वम् 'अथानेन कृतेन' 'अजसा बलेन' 'निजग्निः शत्रून् हन्तुं शीलवान् । तं त्वाम्
'अबिभ्युषा अभीतेन' 'हृदा मनसा युक्तोऽहं' 'रथसङ्गे अस्माकं रथानां सङ्गे' 'हिते शत्रुषु मिहिते'
'धने च निमित्ते' 'स्तवै स्तौमि ॥

अस्य व्रतानि नाधृषे पर्वमानस्य दूढ्या । रुज यस्त्वा पृतन्यति ॥ ३ ॥

अस्य । व्रतानि । न । आऽधृषे । पर्वमानस्य । दुःऽध्या । रुज । यः । त्वा । पृतन्यति ॥ ३ ॥

हे सोम 'पर्वमानस्य क्षरतो यस्य' 'अस्य तव' 'व्रतानि कर्माणि' 'दूढया दुर्बुद्धिना राक्षसेन'
'नाधृषे आधर्षयितुमशक्यानि स त्वं त्वां' 'यः दुर्बुद्धिः शत्रुः' 'पृतन्यति योद्धुमिच्छति तं' 'रुज बाधस्व ॥

तं हिन्वन्ति मदच्युतं हरिं नदीषु वाजिनम् । इन्दुभिन्द्राय मत्सरम् ॥ ४ ॥

तम् । हिन्वन्ति । मदऽच्युतम् । हरिम् । नदीषु । वाजिनम् । इन्दुम् । इन्द्राय । मत्सरम् ॥ ४ ॥

'मदच्युतं मदस्य च्यावयितारं' 'हरिं हरितवर्णं' 'वाजिनं बलिनं' 'मत्सरं मदकरं' 'तम्' 'इन्दुं'
सोमं 'नदीषु वसतीवरीषु' 'इन्द्राय इन्द्रार्थं' 'हिन्वन्ति ऋत्विजः प्रेरयन्ति ॥ ॥ १० ॥

'अस्य प्रत्नाम्' इति चतुर्कचं त्रिंशं सूक्तम् । ऋग्याद्याः पूर्ववत् । 'अस्व प्रत्नाम्' इत्यनु-
क्रान्तम् । उक्तो विनियोगः ॥

अस्य प्रत्नामनु द्युतं शुक्रं दुदुहे अहयः । पयः सहस्रसामृषिम् ॥ १ ॥

अस्य । प्रत्नाम् । अनु । द्युतम् । शुक्रम् । दुदुहे । अहयः । पयः । सहस्रऽसाम् । ऋषिम् ॥ १ ॥

'अस्य सोमस्य' 'प्रत्नां पुराणां' 'द्युतं द्योतमानां तनुम्' 'अनु' 'शुक्रं दीप्तं' 'सहस्रसाम्'
अभिलषितस्यापरिमितस्य दातारम्' 'ऋषिम् अतीन्द्रियस्य कर्मफलस्य द्वापरं' 'पयः पातव्यं रसम्'
'अहयः कवयः' 'दुदुहे दुहन्ति ॥

अयं सूर्यइवोपदृग्यं सरांसि धावति । सप्त प्रवतु आ दिवम् ॥ २ ॥

अयम् । सूर्यःऽइव । उपऽदृक् । अयम् । सरांसि । धावति । सप्त । प्रऽवतः । आ । दिवम् ॥ २ ॥

'अयं सोमः' 'सूर्यइव यथा सूर्यः सर्वस्य लोकस्योपद्रष्टा तद्वत् कर्मणाम्' 'उपदृक् उपद्रष्टा ।
अपि च 'अयं सोमः' 'सरांसि । त्रिंशदुक्थपात्राणीति केचिद्वर्णयन्ति । अपरे तु त्रिंशदहोरात्राणि
सरांसीति । तानि 'धावति' गच्छति । तथा च यास्कः—'तत्रैतद्याज्ञिका वेदयन्ते त्रिंशदुक्थपात्राणि
माध्यन्दिने सवन एकदेवतानि तान्येतस्मिन्काल एकेन प्रतिधानेन पिबन्ति तान्यद् सरांस्युच्यन्ते ।
त्रिंशदपरपक्षस्याहोरात्रास्त्रिंशत्पूर्वपक्षस्येति नैरुक्ताः' (निरु. ५. ११) इति । अपि चायं सोमः
'दिवम् अधिकृत्य' 'सप्त' 'प्रवतः सप्त नदीः' 'आ तिष्ठति ॥

अयं विश्वानि तिष्ठति पुनानो भुवनोपरि । सोमो देवो न सूर्यः ॥ ३ ॥

अयम् । विश्वानि । तिष्ठति । पुनानः । भुवना । उपरि । सोमः । देवः । न । सूर्यः ॥ ३ ॥

'पुनानः पूयमानः' 'अयं' 'सोमः' 'विश्वानि सर्वाणि' 'भुवना भुवनानि सर्वेषां भुवनानाम्'
'उपरि' 'तिष्ठति । तत्र दृष्टान्तमाह । 'देवो' 'न' 'सूर्यः । यथा सूर्यो देवः सर्वेषां भुवनानामुपरि
तिष्ठति तद्वदयं सोमोऽपीत्यर्थः ॥

१. त६-भ७-प्रकृतेन । २. ग-द्योतमानां तनुः, त३-भ२-द्योतमानां तनुमनुः, त६-भ७-द्योतवन्मनुः;
भ१-द्योतनुमनु । ३. ग-तार्वति; त३.६-भ१.२.७-धावति ।

परि णो देववीतये वाजाँ अर्षसि गोमतः । पुनान इन्द्रविन्द्रयुः ॥ ४ ॥

परि' । नः । देवऽवीतये । वाजान् । अर्षसि । गोऽमतः । पुनानः । इन्द्रो इति । इन्द्रऽयुः ॥ ४ ॥

हे १ इन्द्रो सोम १ इन्द्रयुः इन्द्रकामः १ पुनानः पृथमानस्त्वं १ नः अस्माकं १ देववीतये यज्ञाय १ गोमतः गोकुत्तानि १ वाजान् अश्वानि १ परि १ अर्षसि परितः क्षरेत्यर्थः ॥ ॥ ११ ॥

‘यव्यवं नः’ इति चतुर्कचमेकत्रिंशं सूक्तं काश्यपस्यावत्मारस्यार्थं गायत्रं पवमानसोम-
देवताकम् । ‘यव्यवम्’ इत्यनुक्रान्तम् । गतो विनियोगः ॥

यव्यवं नो अन्धसा पुष्टपुष्टं परि स्रव । सोम विश्वा च सौभगा ॥ १ ॥

यव्यम्ऽयवम् । नः । अन्धसा । पुष्टम्ऽपुष्टम् । परि' । स्रव । सोम । विश्वा । च । सौभगा ॥ १ ॥

हे १ सोम त्वं १ नः अस्माकं १ पुष्टपुष्टं बहुलं १ यव्यवं पुनःपुनर्युतं रसम् १ अन्धसा अज्ञात्मना १ परि १ स्रव धारया क्षर ॥ अत्र प्रार्थयितुस्तृण्यात्यन्तं पीडितत्वात् ‘आबाधे च’ (पा. सू. ८.१.१०) इति द्विर्भावः^१ । पीडा प्रयोक्तृधर्मो नाभिध्रेयधर्म इत्युक्तम् ॥ अपि च १ विश्वा विश्वानि १ सौभगा सौभगानि धनानि परि स्रव ॥

इन्द्रो यथा तव स्तवो यथा ते जातमन्धसः । नि बर्हिषि प्रिये स्रदः ॥ २ ॥

इन्द्रो इति । यथा । तव । स्तवः । यथा । ते । जातम् । अन्धसः । नि । बर्हिषि । प्रिये । स्रदः ॥ २ ॥

हे^२ १ इन्द्रो सोम १ अन्धसः अज्ञरूपस्य १ तव संबन्धी १ स्तवः स्तवनं स्तोत्रं तथा १ ते तव १ जातं जन्म १ यथा प्रादुर्भूतमस्ति तथा त्वं १ प्रिये प्रीणयितुरि १ बर्हिषि अस्मद्यागे १ नि १ पदः निषण्णो भव^३ ॥

उत नो गोविदश्च वित्पर्वस्व सोमान्धसा । मक्षूतमेभिरहभिः ॥ ३ ॥

उत । नः । गोऽवित् । अश्वऽवित् । पर्वस्व । सोम । अन्धसा । मक्षूऽतमेभिः । अहऽभिः ॥ ३ ॥

१ उत अपि च हे १ सोम १ नः अस्माकं १ गोवित् गोप्रदः १ अश्ववित् अश्वप्रदश्च त्वं १ मक्षूतमेभिः मक्षुतमैरतिशयेन शीघ्रैः १ अहभिः अहांभिर्हेतुभिः १ अन्धसा अज्ञेन १ पर्वस्व धारया क्षर ॥

यो जिनाति न जीयते हन्ति शत्रुमभीत्य । स पर्वस्व सहस्रजित् ॥ ४ ॥

यः । जिनाति । न । जीयते । हन्ति । शत्रुम् । अभिऽइत्य । सः । पर्वस्व । सहस्रऽजित् ॥ ४ ॥

हे १ सहस्रजिन् असंख्यानां^४ शत्रूणां जेतः सोम १ यः भवान्^५ १ जिनाति शत्रुन् हन्ति १ न जीयते स्वयं शत्रुभिर्न जीयते । न हन्यत इत्यर्थः । १ शत्रुमभीत्य शत्रुं स्वयमभ्येत्य १ हन्ति न च स्वयं शत्रुभिरभिभूयते १ सः त्वं १ पर्वस्व क्षर ॥ ॥ १२ ॥

‘परि सोमः’ इति चतुर्कचं द्वात्रिंशं सूक्तम् । ऋष्याद्याः पूर्ववत् । ‘परि सोमः’ इत्यनु-
क्रान्तम् । उक्तो विनियोगः ॥

परि सोमं ऋतं बृहदाशुः पवित्रे अर्षति । विघ्नत्रक्षांसि देवयुः ॥ १ ॥

परि' । सोमः । ऋतम् । बृहत् । आशुः । पवित्रे । अर्षति । विऽघ्नन् । रक्षांसि । देवऽयुः ॥ १ ॥

१. ग-द्विर्भावः । आबाधनमाबाधः; त३-भ२.५-द्विर्बाधः । अबाधमाबाधः; भ१.७-द्विर्भावः । आबाधे चेति । २. ग-हे इदो यथा तव स्तवो भवति यथा वा ते तुभ्यं अंधसो जातं अज्ञानं प्रियार्थं तादृशः त्वं बर्हिषि निषीद । ३. भ४-सहस्रसंख्यानां । ४. ग-त३.६-भ१.२.७-‘भवान्’ नास्ति ।

१आशुः क्षिप्रकारी १देवयुः देवकामः १सोमः १पवित्रे स्थित्वा १रक्षांसि राक्षसान् १विघ्नन् निघ्नन् १बृहत् महत् १कृतम् अन्नं १परि १अर्षति परिगमयति । अस्मभ्यं प्रयच्छतीत्यर्थः ॥

यत्सोमो वाजमर्षति शतं धारा अपस्युवः । इन्द्रस्य सख्यमाविशन् ॥ २ ॥

यत् । सोमः । वाजम् । अर्षति । शतम् । धाराः । अपस्युवः । इन्द्रस्य । सख्यम् । आऽविशन् ॥ २ ॥

१यत् यदा १अपस्युवः कर्मकामाः १शतं शतसंख्याकाः १धाराः सोमस्य धाराः १इन्द्रस्य १सख्यं सखित्वम् १आविशन् प्राप्नुवन्ति तदा १सोमः १वाजम् अन्नम् १अर्षति गमयति । अस्मभ्यं प्रयच्छतीत्यर्थः ॥

अभि त्वा योषणो दश जारं न कन्यानूषत । मृज्यसे सोम सातये ॥ ३ ॥

अभि । त्वा । योषणः । दश । जारम् । न । कन्या । अनुषत । मृज्यसे । सोम । सातये ॥ ३ ॥

हे १सोम १त्वा त्वां याः १दश दशसंख्याकाः १योषणः अङ्गुलयः १कन्या पितृमती^१ कन्यका १जारं १न यथा प्रियमभिशब्दायते तद्वत् १अभि १अनूषत अभिशब्दायन्ते ताभिः १सातये अस्माकं धनस्य लाभाय १मृज्यसे इन्द्रार्थं शोधयसे^२ ॥

त्वमिन्द्राय विष्णवे स्वादुरिन्दो परि स्रव । नृन्स्तोतृन्पाहंसः ॥ ४ ॥

त्वम् । इन्द्राय । विष्णवे । स्वादुः । इन्दो इति । परि । स्रव । नृन् । स्तोतृन् । पाहि । अहंसः ॥ ४ ॥

हे १इन्दो सोम १स्वादुः प्रियरसस्त्वम् १इन्द्राय इन्द्रार्थं १विष्णवे विष्ण्वर्थं च १परि १स्रव परिक्षर । १नृन् कर्मणां नेतृन् १स्तोतृन् त्वद्विषयाणां स्तुतीनां कर्तृन् १अहंसः दुरितात् १पाहि रक्ष च ॥ ॥ १३ ॥

‘प्र ते धाराः’ इति चतुर्कचं त्रयस्त्रिंशं सूक्तम् । ऋष्याद्याः पूर्ववत् । ‘प्र ते धाराः’ इत्यनुक्रान्तम् । उक्तो विनियोगः ॥

प्र ते धारा अस्र्वतो दिवो न यन्ति वृष्टयः । अच्छा वाजं सहस्रिणम् ॥ १ ॥

प्र । ते । धाराः । अस्र्वतः । दिवः । न । यन्ति । वृष्टयः । अच्छ । वाजम् । सहस्रिणम् ॥ १ ॥

हे सोम १ते तव १अस्र्वतः सङ्गरहिताः १धाराः १सहस्रिणम् अपरिमितसंख्याकं १वाजम् अन्नम् १अच्छ अस्मदर्थं १प्र १यन्ति प्रगच्छन्ति । तत्र दृष्टान्तः । १दिवो १न १वृष्टयः । यथा शुलोकात् वर्षधारा निःसङ्गाः प्रजानामपरिमितमन्नं^३ प्रयच्छन्ति^४ तद्वदित्यर्थः ॥

अभि प्रियाणि काव्या विश्वा चक्षाणो अर्षति । हरिस्तुज्ञान आयुधा ॥ २ ॥

अभि । प्रियाणि । काव्या । विश्वा । चक्षाणः । अर्षति । हरिः । तुज्ञानः । आयुधा ॥ २ ॥

१हरिः हरितवर्णः सोमः १विश्वा विश्वानि १प्रियाणि देवानां प्रीतिकराणि १काव्या काव्यानि कर्माणि १चक्षाणः पश्यन् १आयुधा स्वकीयान्यायुधानि १तुज्ञानः राक्षसान् प्रति प्रेरयंश्च १अभि १अर्षति यागं प्रति गच्छति ॥

१. ग-कृतमती । २. ग-त३-म५-त्वं शोधयसे । ३. ग-जनानाम् । ४. ग-त३-म४.५-प्रति याति; त-प्रयति; म१.२-प्रयाति ।

स मर्मज्ञान आयुभिरिभो राजैव सुव्रतः । श्येनो न वंसु षीदति ॥ ३ ॥

सः । मर्मज्ञानः । आयुऽभिः । इभैः । राजाऽइव । सुऽव्रतः । श्येनः । न । वंसु । षीदति ॥ ३ ॥

वसुव्रतः सुकर्मा वसः सोमः वायुभिः मनुष्यैर्कृत्विग्भिः मर्मज्ञानः शोध्यमानः वृभः गतभयः वराजैव यथा राजा श्येनो वन यथा च श्येनस्तथा वंसु उदकेषु वसतीवरीषु षीदति ॥

स नो विश्वा दिवो वसुतो पृथिव्या अधि । पुनान इन्द्रो भर ॥ ४ ॥

सः । नः । विश्वा । दिवः । वसु । उतो इति । पृथिव्याः । अधि । पुनानः । इन्द्रो इति । आ । भर ॥ ४ ॥

हे इन्द्रो सोम वसः अभिषुतः पुनश्च पवमानस्त्वं दिवः अधि दिवि स्थितानि उत्तो अपि च पृथिव्या अधि पृथिव्यां स्थितानि । अधीति सप्तस्यर्थानुवादः । विश्वा विश्वानि वसु वसूनि वनः अस्मभ्यम् आ भर आहर ॥ ॥ १४ ॥

‘तरत्सः’ इति चतुर्कचं चतुस्त्रिंशं सूक्तम् । ऋष्याद्याः पूर्ववत् । ‘तरत्सः’ इत्यनुक्रान्तम् । उक्तो विनियोगः ॥

तरत्स मन्दी धावति धारा सुतस्यान्धसुः । तरत्स मन्दी धावति ॥ १ ॥

तरत् । सः । मन्दी । धावति । धारा । सुतस्य । अन्धसः । तरत् । मः । मन्दी । धावति ॥ १ ॥

मन्दी देवानां हर्षकरः वसः सोमः तरत् स्तोतृन् पाप्मनः मकाशान् तारयन् धावति पवते । तदेव दर्शयति । सुतस्य अभिषुतस्य अन्धसः देवानामज्ञात्मकस्थ सोमस्य धारा धावतीति । पुनरपि तदेवाह अत्यन्तादरार्थं तरत्स मन्दी धावति इति । यद्वा । अस्या ऋचो यास्केनोक्तोऽर्थो द्रष्टव्यः । तद्यथा—‘तरति स पापं सर्वं मन्दी यः स्तोति धावति गच्छयूष्वां गतिम् । धारा सुतस्यान्धसो धारयाभिषुतस्य सोमस्य मन्त्रपूतस्य वाचा स्तुतस्य’ (निरु. १३.६) इति ॥

उत्सा वेद वसूनां मर्तस्य देव्यवसः । तरत्स मन्दी धावति ॥ २ ॥

उत्सा । वेद । वसूनाम् । मर्तस्य । देवी । अवसः । तरत् । सः । मन्दी । धावति ॥ २ ॥

वसूनां धनानाम् उत्सा उत्सरणशीला प्रदात्री देवी द्योतमाना स्तूयमाना वा यस्य सोमस्य धारा मर्तस्य मनुष्यं यजमानम् अवसः रक्षितुं वेद जानाति । सिद्धमन्यत् ॥

ध्वस्त्रयोः पुरुषन्त्योरा सहस्राणि दम्बहे । तरत्स मन्दी धावति ॥ ३ ॥

ध्वस्त्रयोः । पुरुषन्त्योः । आ । सहस्राणि । दम्बहे । तरत् । सः । मन्दी । धावति ॥ ३ ॥

ध्वस्त्रयोः पुरुषन्त्योः । ध्वस्त्रः कश्चिद्राजा पुरुषन्तिः कश्चित् । तयोरुभयोः । अत्र इतरेतर-योगविवक्षया द्विवचनं द्रष्टव्यम् । सहस्राणि धनानां सहस्राणि आ दम्बहे वयं प्रतिगृह्णीमः । तदस्माभिः प्रतिगृहीतं धनमुत्तममस्त्विति ऋषिः सोमं प्रार्थयत इति सोमस्य स्तुतिः । सिद्धमन्यत् । यथावत्सार एतयोर्धनानि प्रतिजग्राह एवं तरन्तपुरुमीळहौ प्रतिजगृहतुः । तथा च शाट्यायनकम्—‘अथ ह वै तरन्तपुरुमीळहौ वैददश्वी ध्वस्त्रयोः पुरुषन्त्योर्बहु प्रतिगृह्य गरगिराविव मेनाते तौ ह स्माङ्गुल्या सातं प्रतिममृशाते तावकामयेतामसातं नाविवेदं सातं स्यादात्तमिवैव न प्रतिगृहीतमिति

तावेतच्चतुर्ऋचमपश्यतां तेन प्रत्यैतां ततो वै तयोरसातं सातमभवदात्तमिवैव न प्रतिगृहीतं स यः
प्रतिगृह्य कामयेत ' इत्यादि ॥

आ ययौऽत्रिशत् तना सहस्राणि च दद्वहे । तरत्स मन्दी धावति ॥ ४ ॥

आ । ययौः । त्रिशत् । तना । सहस्राणि । च । दद्वहे । तरत् । सः । मन्दी । धावति ॥ ४ ॥

ययोः ध्वस्त्रपुरुषन्त्योः त्रिशत् त्रिशतानि सहस्राणि तना वस्त्राणि आ दद्वहे वयं
प्रतिगृह्णीमः तयोरस्माभिः प्रतिगृहीतं तत्सर्वमप्रतिगृहीतमस्त्विति सोममृषिः प्रार्थयत इति सोमस्यैव
स्तुतिः । सिद्धमन्यत् ॥ १५ ॥

‘ पवस्व ’ इति चतुर्ऋचं पञ्चत्रिंशं सूक्तम् । ऋग्याद्याः पूर्ववत् । ‘ पवस्व ’ इत्यनुक्रान्तम् ।
गतो विनियोगः ॥

पवस्व गोजिदश्वजिद्विश्वजित्सोम रण्यजित् । प्रजावद्रत्नमा भर ॥ १ ॥

पवस्व । गोऽजित् । अश्वऽजित् । विश्वऽजित् । सोम । रण्यऽजित् ।

प्रजाऽवत् । रत्नम् । आ । भर ॥ १ ॥

हे सोम गोऽजित् शत्रूणां गवां जेता अश्वजित् अश्वानामपि जेता विश्वजित् विश्वस्य
जगतो जेता रण्यजित् रमणीयस्य धनस्यापि जेता त्वं पवस्व धारया क्षर । अपि चास्मभ्यं
प्रजावत् पुत्राद्युपेतं रत्नं रमणीयं धनम् आ भर आहर ॥

पवस्वाञ्छो अदाभ्यः पवस्वौषधीभ्यः । पवस्व धिषणाभ्यः ॥ २ ॥

पवस्व । अतऽभ्यः । अदाभ्यः । पवस्व । ओषधीभ्यः । पवस्व । धिषणाभ्यः ॥ २ ॥

हे सोम त्वम् अद्भ्यः वसतीवरीभ्यः अदाभ्यः अंशुभ्यश्च पवस्व क्षर । अपि च ओषधीभ्यः
पवस्व क्षर । किंच धिषणाभ्यः ग्रावभ्यः पवस्व क्षर ॥

त्वं सोम पवमानो विश्वानि दुरिता तर । कविः सीद नि बर्हिषि ॥ ३ ॥

त्वम् । सोम । पवमानः । विश्वानि । दुःऽइता । तर । कविः । सीद । नि । बर्हिषि ॥ ३ ॥

हे सोम पवमानः पूयमानः कविः क्रान्तकर्मा त्वं विश्वानि सर्वाणि दुरितानि राक्षसैः
कृतान्युपद्रवाणि तर निराकुरु । अस्मिन् बर्हिषि णि पौद च ॥

पवमान स्वर्विदो जायमानोऽभवो महान् । इन्दो विश्वा अभीदसि ॥ ४ ॥

पवमान । स्वः । विदः । जायमानः । अभवः । महान् । इन्दो इति विश्वान् अभि । इत् । अस्मि ॥ ४ ॥

हे पवमान सोम त्वं स्वः सर्वं विदः यजमानाय प्रयच्छ । अपि च जायमानः प्राहुर्भवन्नेव
महान् पूजनीयः अभवः असि । किंच हे इन्दो सोम त्वं विश्वानि सर्वानेव शत्रून् अभि
असि तेजसाभिभवसि ॥ १६ ॥

‘ प्र गायत्रेण ’ इति चतुर्ऋचं पञ्चत्रिंशं सूक्तं काश्यपस्यावत्सारस्यापम् । तृतीया पुरउष्णिगाद्य-
द्वादशका षष्टका । शिष्टा गायत्र्यः । पवमानः सोमो देवता । तथा चानुक्रान्तं—‘ प्र गायत्रेणोपान्या
पुरउष्णिक् ’ इति । उक्तो विनियोगः ॥

प्र गायत्रेण गायतु पर्वमानं विचर्षणिम् । इन्दुं सहस्रचक्षसम् ॥ १ ॥

प्र । गायत्रेण । गायतु । पर्वमानम् । विऽचर्षणिम् । इन्दुम् । सहस्रऽचक्षसम् ॥ १ ॥

वविचर्षणिं विद्वष्टारं वसहस्रचक्षसं बहुदर्शनं वपर्वमानं पूयमानम् वइन्दुं सोमं वगायत्रेण गायत्रनामधेयेन साक्षा वप्र वगायत हे स्तोतारः गानं कुरुत । स्तुतेत्यर्थः ॥

तं त्वा सहस्रचक्षसुमथो सहस्रभर्णसम् । अति वारमपाविषुः ॥ २ ॥

तम् । त्वा । सहस्रऽचक्षसम् । अथो इति । सहस्रऽभर्णसम् । अति । वारम् । अपाविषुः ॥ २ ॥

हे सोम वसहस्रचक्षसं बहुदर्शनम् वअथो अपि च वसहस्रभर्णसं बहुभर्णं वतम् अभिपुतं वत्वा त्वां ववारं वालं दशापवित्रम् वअति वअपाविषुः कृत्विजः पावयन्ति ॥

अति वारानुपर्वमानो असिष्यदत्कलशो अभि धावति । इन्द्रस्य हार्द्याविशन् ॥ ३ ॥

अति । वारान् । पर्वमानः । अऽसिष्यदत् । कलशान् । अभि । धावति । इन्द्रस्य । हार्दि । आऽविशन् ॥ ३ ॥

वपर्वमानः पूयमानः सोमः ववारान् अवेर्वालान् वअति अतिक्रम्य वअसिष्यदत् स्यन्दते । अपि च वइन्द्रस्य वहार्दि हृदयम् वआविशन् वकलशान् द्रोणान् वअभि वधावति अभिगच्छति ॥

इन्द्रस्य सोम राधसे शं पवस्व विचर्षणे । प्रजावद्रेत आ भर ॥ ४ ॥

इन्द्रस्य । सोम । राधसे । शम् । पवस्व । विऽचर्षणे । प्रजाऽवर्त । रेतः । आ । भर ॥ ४ ॥

हे वविचर्षणे विद्वष्टः त्वम् वइन्द्रस्य वराधसे राधनाय संसिद्धये वशं सुखकरं रसं वपवस्व क्षर । अपि चास्मभ्यं वप्रजावत् पुत्राद्युपेतं वरेतः उदकमन्नं वा वआ वभर आहर । प्रयच्छेत्यर्थः ॥ १७ ॥ ॥ २ ॥

तृतीयेऽनुवाके सप्त सूक्तानि । तत्र 'अया वीती' इति त्रिंशद्वचं प्रथमं सूक्तम् । अमहीयु-
नामाङ्गिरस ऋषिः । गायत्री छन्दः । पर्वमानः सोमो देवता । तथा चानुक्रान्तम्—'अया वीती
त्रिंशदमहीयुः' इति । उक्तो विनियोगः ॥

अया वीती परि स्रव यस्त इन्दो मदेष्वा । अवाहन्नवतीर्नव ॥ १ ॥

अया । वीती । परि । स्रव । यः । ते । इन्दो इति । मदेष्वा । आ । अवऽअहन् । नवतीः । नव ॥ १ ॥

हे वइन्दो सोम अया अनेन रसेन ववीती वीष्या इन्द्रस्य भक्षणाय वपरि वस्रव परिक्षर । कीदृशेन रसेनेत्यत आह । वते तव वयः रसः वस्रवेपु संग्रामेषु वनवतीर्नव इति नवनवतिसंख्याकाश्च शत्रुपुरीः वअवाहन् जघान । अमुं सोमरसं पीत्वा मत्तः सन्निन्द्र उक्तलक्षणाः शत्रुपुरीर्जघानेति कृत्वा रसो जघानेत्युपचारः ॥

पुरः सद्य इत्थाधिये दिवोदासाय शम्बरम् । अध त्यं तुर्वशं यदुम् ॥ २ ॥

पुरः । सद्यः । इत्थाऽधिये । दिवऽदासाय । शम्बरम् । अध । त्यम् । तुर्वशम् । यदुम् ॥ २ ॥

वसद्यः एकस्मिन्नेवाङ्गि वपुरः शत्रूणां पुराणि सोमरसोऽवाहन् । वइत्थाधिये सत्यकर्मणे वदिवोदासाय राशे वशम्बरं शत्रुपुराणां स्वामिनम् वअध अथ वत्यं तं वतुर्वशं तुर्वशनामकं राजानं दिवोदासशत्रुं वयदुं यदुनामकं राजानं च^१ वशमानयच्च^१ । अत्रापि सोमरसं पीत्वा मत्तः सन्निन्द्रः सर्वमेतदकार्षीदिति सोमरसे कर्तृत्वमुपपद्यते ॥ १

परि णो अश्वमश्वविद्रोमदिन्दो हिरण्यवत् । क्षरा सहस्रिणीरिषः ॥ ३ ॥
परि । नः । अश्वम् । अश्वऽवित् । गोऽमत् । इन्दो इति । हिरण्यऽवत् । क्षर । सहस्रिणीः । रिषः ॥ ३ ॥

हे ऽइन्दो सोम ऽअश्ववित् अश्वस्य लम्भकस्त्वं ऽनः अस्माकम् ऽअश्वं ऽगोमत् गोयुक्तं
ऽहिरण्यवत् हिरण्योपेतं धनं च ऽपरि ऽक्षर । अपि च ऽसहस्रिणीः बहूनि ऽइषः अन्नानि क्षर ॥

पवमानस्य ते वयं पवित्रमभ्युन्दतः । सखित्वमा वृणीमहे ॥ ४ ॥
पवमानस्य । ते । वयम् । पवित्रम् । अभिऽउन्दतः । सखिऽत्वम् । आ । वृणीमहे ॥ ४ ॥

हे सोम ऽपवित्रमभ्युन्दतः पवित्रमभिक्षेद्यतः ऽपवमानस्य क्षरतश्च ऽते तव ऽसखित्वं सख्यं
ऽवयम् अमहीयव आङ्गिरसाः ऽआ ऽवृणीमहे प्रार्थयामहे ॥

ये ते पवित्रमूर्मयोऽभिक्षरन्ति धारया । तेभिर्नः सोम मृळय ॥ ५ ॥
ये । ते । पवित्रम् । ऊर्मयः । अभिऽक्षरन्ति । धारया । तेभिः । नः । सोम । मृळय ॥ ५ ॥

हे ऽसोम ऽते तव ऽये^१ ऽऊर्मयः तरङ्गाः ऽपवित्रं ऽधारया ऽक्षरन्ति ऽतेभिः तैरूर्मिभिः ऽनः
अस्मान् ऽमृळय सुख्य ॥ ॥ १८ ॥

स नः पुनान आ भर रयि वीरवतीभिषम् । ईशानः सोम विश्वतः ॥ ६ ॥
सः । नः । पुनानः । आ । भर । रयिम् । वीरऽवतीम् । इषम् । ईशानः । सोम । विश्वतः ॥ ६ ॥

हे ऽसोम ऽविश्वतः सर्वस्य जगतः ऽईशानः ईश्वरः ऽसः अभिपुतः ऽपुनानः पृथमानस्त्वं ऽनः
अस्मभ्यं ऽरयि धनं ऽवीरवतीं पुत्राद्युपेतम् ऽइषम् अन्नं च ऽआ ऽभर आहर ॥

एतमु त्वं दश क्षिपो मृजन्ति सिन्धुमातरम् । समादित्येभिरख्यत ॥ ७ ॥
एतम् । ऊँ इति । त्वम् । दश । क्षिपः । मृजन्ति । सिन्धुऽमातरम् । सम् । आदित्येभिः । अख्यत ॥ ७ ॥

ऽसिन्धुमातरं यस्य सोमस्य सिन्धवो नद्यो मातरो भवन्ति ऽत्वं तम् ऽएतम् इमं सोमं ऽदश
ऽक्षिपः दशसंख्याका अङ्गुलयः ऽमृजन्ति शोधयन्ति । अपि च सोऽयं सोमः ऽआदित्येभिः आदित्यैः
ऽसम् ऽअख्यत संगच्छते ॥

समिन्द्रेणोत वायुना सुत एति पतिव आ । सं सूर्यस्य रश्मिभिः ॥ ८ ॥
सम् । इन्द्रेण । उ । वायुना । सुतः । एति । पतिव । आ । सम् । सूर्यस्य । रश्मिभिः ॥ ८ ॥

ऽसुतः अभिपुतः सोमः ऽपतिव ऽइन्द्रेण ऽसम् ऽएति संगच्छते । ऽउत अपि च ऽवायुना
समेति । ऽसूर्यस्य ऽरश्मिभिः मयूखैरपि ऽसम् एति ॥

स नो भगाय वायवे पूष्णे पवस्व मधुमान् । चारुमित्रे वरुणे च ॥ ९ ॥
सः । नः । भगाय । वायवे । पूष्णे । पवस्व । मधुऽमान् । चारुः । मित्रे । वरुणे । च ॥ ९ ॥

हे सोम ऽमधुमान् मधुरसः ऽचारुः कल्याणस्वरूपश्च ऽसः अभिपुतस्त्वं ऽनः अस्माकं यज्ञे
ऽभगाय भगाल्याय देवाय ऽवायवे च ऽपूष्णे^२ च^३ ऽमित्रे मित्राय देवाय ऽवरुणे वरुणाय ऽच
ऽपवस्व क्षर ॥

उच्चा ते जातमन्धसो दिवि षड्भूम्या ददे । उग्रं शर्म महि श्रवः ॥ १० ॥

उच्चा । ते । जातम् । अन्धसः । दिवि । सत् । भूमिः । आ । ददे ।

उग्रम् । शर्म । महि । श्रवः ॥ १० ॥

हे सोम ऽते तव संबन्धिनः ऽअन्धसः रसस्य ऽउच्चा उपरि ऽजातं जन्म अपि च ऽद्विवि
द्युलोके ऽसत् विद्यमानं स्वतस्तव संबन्धि ऽउग्रम् उग्रं ऽशर्म सुखं ऽमहि महत् ऽश्रवः अन्नं च
ऽभूमिः ऽआ ऽददे । भूम्या ददे इति पदत्रयमामनन्ति । विसर्जनीयलोपः साहितिकः । भूमिर्भोमा
जना मादशाः । भूमिष्ठैरादीयत इत्यर्थः ॥ ॥ १० ॥

एना विश्वान्यर्य आ द्युम्नानि मानुषाणाम् । सिषासन्तो वनामहे ॥ ११ ॥

एना । विश्वानि । अर्यः । आ । द्युम्नानि । मानुषाणाम् । सिषासन्तः । वनामहे ॥ ११ ॥

ऽएना एनेनानेन सोमेन ऽमानुषाणां मनुष्याणां विश्वा ऽविश्वानि ऽद्युम्नानि अन्नानि ऽआ
ऽअर्यः अभिगच्छन्तः ऽसिषासन्तः संभक्तुमिच्छन्तश्च वयं ऽवनामहे संभजामहे ॥

स न इन्द्राय यज्यवे वरुणाय मरुद्भ्यः । वरिवोवित्परि स्रव ॥ १२ ॥

स । नः । इन्द्राय । यज्यवे । वरुणाय । मरुद्भ्यः । वरिवः ऽवित् । परि । स्रव ॥ १२ ॥

हे सोम ऽवरिवोवित् धनस्य लम्भकः पवमानस्त्वं ऽनः अस्माकं ऽयज्यवे यष्टव्याय ऽइन्द्राय
ऽवरुणाय च ऽमरुद्भ्यः च ऽपरि ऽस्रव धारया क्षर ॥

उपो षु जातमप्युतुरं गोभिर्भङ्गं परिकृतम् । इन्दुं देवा अयासिपुः ॥ १३ ॥

उपो इति । सु । जातम् । अप्ऽप्युतुरम् । गोभिः । भङ्गम् । परिऽकृतम् ।

इन्दुम् । देवाः । अयासिपुः ॥ १३ ॥

ऽसु ऽजातं सम्यक्प्रादुर्भूतम् ऽअप्युतुरं वसतीवरीभिः प्रेरितं ऽभङ्गं शत्रूणां भङ्गं ऽगोभिः
गोविकारैः पयोभिः ऽपरिकृतम् अलंकृतं सैकृतम् ऽइन्दुं सोमं ऽदेवाः इन्द्रादयः ऽउप ऽअयासिपुः
उपागच्छन्ति ॥

तमिर्दधन्तु नो गिरौ वत्सं संशिश्वरीरिव । य इन्द्रस्य हृदंसनिः ॥ १४ ॥

तम् । इत् । वर्धन्तु । नः । गिरौ । वत्सम् । संशिश्वरीः ऽइव । यः । इन्द्रस्य । हृदम् ऽसनिः ॥ १४ ॥

ऽयः सोमः ऽइन्द्रस्य ऽहृदंसनिः हृदयस्य संभक्ता भवति ऽतमित् तमेव सोमं ऽनः अस्माकं
ऽगिरः स्तुतिरूपा वाचः ऽसं ऽवर्धन्तु सम्यग्वर्धयन्तु । तत्र दृष्टान्तः । ऽवत्सं बालं ऽशिश्वरीरिव ।
यथा शिश्वर्यो वद्धपयस्का मानरो वत्सं वर्धयन्ति तद्वदित्यर्थः ॥

अर्षी णः सोम शं गवे धुक्षस्व पिप्युषीमिषम् । वर्धो समुद्रमुक्थ्यम् ॥ १५ ॥

अर्षी । नः । सोम । शम् । गवे । धुक्षस्व । पिप्युषीम् । इषम् । वर्ध । समुद्रम् । उक्थ्यम् ॥ १५ ॥

हे ऽसोम त्वं ऽनः अस्माकं ऽगवे ऽशं सुखम् ऽअर्ष क्षर । अपि च ऽपिप्युषीं प्रवृद्धम्^१ ऽइषम्
अन्नं ऽधुक्षस्व पूरय । किंच ऽउक्थ्यं प्रशस्यं ऽसमुद्रम् उदकं ऽवर्ध वर्धय ॥ ॥ २० ॥

१. ग-त-२.५.६-भ-२.४-‘ आ ’ नास्ति । २. ग-द्वयपसका; त-१.६-वृद्धपयस्का; त-२-वृद्धस्यस्का;
त-४-वृद्धपयस्का । ३. ग-त-भ-४-प्रवृद्धा ।

पर्वमानो अजीजनदिवश्चित्रं न तन्यतुम् । ज्योतिर्वैश्वानरं बृहत् ॥ १६ ॥

पर्वमानः । अजीजनत् । दिवः । चित्रम् । न । तन्यतुम् । ज्योतिः । वैश्वानरम् । बृहत् ॥ १६ ॥

पर्वमानः सोमः । बृहत् महत् । वैश्वानरं वैश्वानराख्यं । ज्योतिः तेजः । दिवः द्युलोकस्य । चित्रं विचित्रं । तन्यतुं । न अशनिमिव । अजीजनत् अजनयत् ॥

पर्वमानस्य ते रसो मदो राजन्नदुच्छुनः । वि वारमव्यमर्षति ॥ १७ ॥

पर्वमानस्य । ते । रसः । मदः । राजन् । अदुच्छुनः । वि । वारम् । अव्यम् । अर्षति ॥ १७ ॥

हे । राजन् दीप्यमान सोम । पर्वमानस्य क्षरतः । ते तव । अदुच्छुनः रक्षोवर्जितः । मदः मदकरः । रसः । अव्यम् अविमयं । वारं वालं दशापवित्रम् । अर्षति अभिगच्छति ॥

पर्वमान रसस्तव दक्षो वि राजति द्युमान् । ज्योतिर्विश्वं स्वर्दृशे ॥ १८ ॥

पर्वमान । रसः । तव । दक्षः । वि । राजति । द्युमान् । ज्योतिः । विश्वम् । स्वः । दृशे ॥ १८ ॥

हे । पर्वमान सोम । तव त्वदीयः । दक्षः बृहः । द्युमान् दीप्तिमान् । रसः । वि । राजति प्रकाशते । न केवलं स्वयमेव प्रकाशते किन्तु । विश्वं व्याप्तं । स्वः सर्वं । ज्योतिः तेजश्च । दृशे द्रष्टुं करोतीति शेषः ॥

यस्ते मदो वरेण्यस्तेना पवस्वान्धसा । देवावीरघशंसहा ॥ १९ ॥

यः । ते । मदः । वरेण्यः । तेन । पवस्व । अन्धसा । देवऽअवीः । अघशंसहा ॥ १९ ॥

हे सोम । ते तव । देवावीः देवकामः । अघशंसहा राक्षसानां हन्ता । वरेण्यः सर्ववरेणीयः । मदः मदकरः । यः रसो विद्यते । तेन रसेन । अन्धसा अदनीयेन । पवस्व क्षर ॥

जग्निर्वृत्रममित्रियं सस्तिर्वाजं दिवेदिवे । गोषा उ अश्वसा असि ॥ २० ॥

जग्निः । वृत्रम् । अमित्रियम् । सस्तिः । वाजम् । दिवेऽदिवे ।

गोऽमाः । ऊँ इति । अश्वऽमाः । अमि ॥ २० ॥

हे सोम त्वम् । अमित्रियम् अमित्रभवं । वृत्रं शत्रुं । जग्निः हन्ता । असि भवामि । किंच । दिवेदिवे प्रतिदिनं । वाजं संग्रामं । सस्तिः संभक्त्यामि । किंच । गोषाः गवां दातासि । अश्वसाः अश्वानां दाता चासि ॥ २१ ॥

संमिश्रो अरुषो भव सूपस्थाभिर्न धेनुभिः । सीदञ्छयेनो न योनिमा ॥ २१ ॥

सम् । मिश्रः । अरुषः । भव । सु । उपस्थाभिः । न । धेनुभिः ।

सीदन् । श्येनः । न । योनिम् । आ ॥ २१ ॥

हे सोम त्वं । सूपस्थाभिः शोभनोपस्थानाभिः । धेनुभिः गोभिः । गोविकारैः पयोभिरित्यर्थः । संमिश्रः संमिश्रितः । श्येनो । न यथा श्येनः शीघ्रमागत्य स्थानमासीदति तद्वत् । योनिं स्वकीयं स्थानम् । आ । सीदन् । न संग्रह्यर्थे । इदानीम् । अरुषः आरोचमानः । भव ॥

स पवस्व य आविथेन्द्रं वृत्राय हन्तवे । वृत्रिवांसं महीरपः ॥ २२ ॥

सः । पवस्व । यः । आविथ । इन्द्रम् । वृत्राय । हन्तवे । वृत्रिऽवांसम् । महीः । अपः ॥ २२ ॥

हे सोम वयः त्वं महीः महतीः अपः महान्युदकानि वविविवांसं निरुन्धानं वृत्राय वृत्रं
वृन्तवे हन्तुम् इन्द्रम् आविथ अरक्षः वसः त्वं पवस्व धारया क्षर । सोमं पीत्वा मत्तः
सन्निद्रो महान्युदकानि निरुन्धानं वृत्रं जघानेत्यर्थः ॥

सुवीरासो वयं धना जयेम सोम मीढः । पुनानो वर्ध नो गिरः ॥ २३ ॥

सुवीरासः । वयम् । धना । जयेम । सोम । मीढः । पुनानः । वर्ध । नः । गिरः ॥ २३ ॥

वसुवीरासः सुवीराः कल्याणपुत्राः वयम् अमहीयव आङ्गिरसाः धना शत्रूणां धनानि जयेम ।
शत्रून् जित्वा तदीयानि धनानि स्वीकुर्यामित्यर्थः । हे मीढः सेक्तः सोम पुनानः पूयमानस्त्वं
नः अस्माकं गिरः स्तुतिरूपा वाचश्च वर्ध नर्धय ॥

त्वोतासस्तवार्वसा स्याम वन्वन्त आमुर्गः । सोम व्रतेषु जागृहि ॥ २४ ॥

त्वाऽऊतासः । तव । अवमा । स्याम । वन्वन्तः । आऽमुर्गः । सोम । व्रतेषु । जागृहि ॥ २४ ॥

हे सोम तव त्वदीयेन अवसा रक्षणेन त्वोतासः स्वया रक्षिताः सन्तः वन्वन्तः शत्रून्
भजमानाः आमुर्गः तेषामभिमारकाः स्याम भवेम । व्रतेषु अस्माकं कर्मसु जागृहि प्रबुद्धो भव ॥

अपघ्नन्पवते मृधोऽप सोमो अराव्णः । गच्छन्निन्द्रस्य निष्कृतम् ॥ २५ ॥

अपघ्नन् । पवते । मृधः । अप । सोमः । अराव्णः । गच्छन् । इन्द्रस्य । निःऽकृतम् ॥ २५ ॥

वसोमः मृधः हिंसकाञ्छत्रून् अपघ्नन् मारयन् अराव्णः शर्का सत्यां धनानामदातृश्च
अप घ्नन् इन्द्रस्य निष्कृतं स्थानं गच्छन् प्राप्नुवन् पवते धारया क्षरति ॥ २२ ॥

महो नो राय आ भर पवमान जही मृधः । रास्वेन्दो वीरव्यशः ॥ २६ ॥

महः । नः । रायः । आ । भर । पवमान । जहि । मृधः ।

रास्व । इन्द्रो इति । वीरव्यशः । यशः ॥ २६ ॥

हे पवमान इन्द्रो सोम नः अस्माकं महः महान्ति रायः धनानि आ भर आहर ।
मृधः हिंसकाञ्छत्रूश्च जहि मारय । वीरवत् पुत्राद्युपेतां यशः कीर्तिं च रास्व अस्मभ्यं देहि ॥

न त्वा शतं चन हुतो राधो दिस्सन्तमा मिनन् । यत्पुनानो मखस्यसे ॥ २७ ॥

न । त्वा । शतम् । चन । हुतः । राधः । दिस्सन्तम् । आ । मिनन् ।

यत् । पुनानः । मखस्यसे ॥ २७ ॥

हे सोम राधः धनम् आ दिस्सन्तम् आदातुमिच्छन्तं त्वा त्वां शतं चन बहवोऽपि
हुतः हिंसकाः शत्रवः न मिनन् न हिंसन्ति । कदेत्यत्राह । यत् यदा पुनानः पूयमानस्त्वं
मखस्यसे अस्मभ्यं धनं दातुमिच्छसि ॥

पवस्वेन्दो वृषा सुतः कृधी नो यशसो जने । विश्वा अप द्विषो जहि ॥ २८ ॥

पवस्व । इन्द्रो इति । वृषा । सुतः । कृधि । नः । यशसः । जने । विश्वाः । अप । द्विषः । जहि ॥ २८ ॥

हे ^१इन्द्रो सोम ^२सुतः अभिषुतः^१ ^३वृषा सेक्ता त्वं ^४पवस्व धारया क्षर । ^५जने जनपदेषु
^६नः अस्मान् ^७यशसः यशस्विनः ^८कृधि कुरु । ^९विश्वाः सर्वान् ^{१०}द्विषः द्वेष्टून् शत्रून् ^{११}अप ^{१२}जहि
मारय च ॥

अस्य ते मुख्ये वयं तवेन्द्रो द्युम्न उत्तमे । सासह्याम पृतन्यतः ॥ २९ ॥

अस्य । ते । मुख्ये । वयम् । तव । इन्द्रो इति । द्युम्ने । उत्तमे । ससह्याम । पृतन्यतः ॥ २९ ॥

हे ^१इन्द्रो सोम ^२अस्य अस्मिन् यागे वर्तमानस्य ^३ते तव ^४मुख्ये सखित्वे सति ^५वयम्
अमहीयव आङ्गिरसाः ^६तव त्वदीये ^७उत्तमे श्रेष्ठे ^८द्युम्ने अन्ने तृप्ति^२ प्राप्ताः^२ । तथा च यास्कः—‘ द्युम्नं
श्रोततैर्यशो वान्नं वा ’ (निरु. ५. ५) इति । ^९पृतन्यतः युद्धमिच्छतः शत्रून् ^{१०}ससह्याम अभिभवेम ॥

या ते भीमान्यायुधा तिग्मानि सन्ति धूर्वणे । रक्षा समस्य नो निदः ॥ ३० ॥

या । ते । भीमानि । आयुधा । तिग्मानि । सन्ति । धूर्वणे । रक्ष । समस्य । नः । निदः ॥ ३० ॥

हे सोम ^१ते तव ^२या यानि ^३भीमानि शत्रूणां भयंकराणि ^४तिग्मानि तीक्ष्णानि ^५आयुधा
आयुधानि ^६धूर्वणे^३ शत्रुवधार्थं ^७सन्ति तैरायुधैः ^८समस्य सर्वस्य शत्रोः ^९निदः निन्दायाः ^{१०}नः
अस्मान् ^{११}रक्ष पालय ॥ ॥ २३ ॥

‘ एते असृग्रम् ’ इति त्रिशद्वचं द्वितीयं सूक्तं भार्गवस्य जमदग्नेरार्षं गायत्रं पवमानसोम-
देवताकम् । तथा चानुक्तान्तम्—‘ एते असृग्रं जमदग्निः ’ इति । गतो विनियोगः ॥

एते असृग्रमिन्दवस्तिरः पवित्रमाश्रवः । विश्वान्यभि सौभगा ॥ १ ॥

एते । असृग्रम् । इन्दवः । तिरः । पवित्रम् । आश्रवः । विश्वानि । अभि । सौभगा ॥ १ ॥

^१आश्रवः शीघ्राः ^२एते पवमानाः ^३इन्दवः सोमाः ^४विश्वानि सर्वानि ^५सौभगा सौभगानि
धनान्यभिलक्ष्य ^६पवित्रं ^७तिरः ^८असृग्रम् ऋत्विग्भिः सृज्यन्ते ॥

विघ्नन्तो दुरिता पुरु सुगा तोकाय वाजिनः । तना कृण्वन्तो अर्वते ॥ २ ॥

विघ्नन्तः । दुरिता । पुरु । सुगा । तोकाय । वाजिनः । तना । कृण्वन्तः । अर्वते ॥ २ ॥

^१वाजिनः बलवन्तः सोमाः ^२पुरु बहूनि ^३दुरिता, दुरितानि ^४विघ्नन्तः विशेषेण नाशयन्तः
^५तोकाय अस्माकं पुत्राय ^६अर्वते अश्वाय च ^७सुगा सुखानि ^८तना धनानि च ^९कृण्वन्तः कुर्वन्तः
तिरः पवित्रं सृज्यन्त इति संबन्धः ॥

कृण्वन्तो वरिवो गवेऽभ्यर्पन्ति सुष्टुतिम् । इळाम्स्मभ्यं संयतम् ॥ ३ ॥

कृण्वन्तः । वरिवः । गवे । अभि । अर्पन्ति । सुष्टुतिम् । इळाम् । अस्मभ्यम् । संयतम् ॥ ३ ॥

अस्माकं ^१गवे ^२अस्मभ्यं च ^३संयतं यदस्मान् संयच्छति तत् ^४वरिवः धनम् ^५इळाम् अन्नं च
^६कृण्वन्तः कुर्वन्तः सोमाः ^७सुष्टुतिम् अस्मदीयां शोभनां स्तुतिम् ^८अभ्यर्पन्ति आभिमुख्येन
गच्छन्ति ॥

१. ग-त३.६-भ१.२.७-‘ अभिषुतः ’ नास्ति । २. ग-त३-भ१.५.७-‘ तृप्तिं प्राप्ताः ’ नास्ति ।

३. त१.२.६-तूर्वणे; त४.५-पूर्वणे ।

असाव्यंशुर्मदायाप्सु दक्षो गिरिष्ठाः । श्येनो न योनिमासदत् ॥ ४ ॥

असावि । अंशुः । मदाय । अप्सु । दक्षः । गिरिऽस्याः । श्येनः । न । योनिम् । आ । असदत् ॥ ४ ॥

१ गिरिष्ठाः पर्वते जातः २ अंशुः सोमः ३ मदाय मदार्थम् ४ अपसावि अभिपुतः । ५ अप्सु वसती-
वरीषु ६ दक्षः प्रवृद्धश्च भवति । किंच ७ श्येनो ८ न यथा श्येनो वेगेनागन्त्य स्थानमासीदति तद्वदयं
सोमो ९ योनिं स्वकीयं स्थानम् १० आसदत् आसीदति ॥

शुभ्रमन्धो देववातमप्सु धूतो नृभिः सुतः । स्वदन्ति गावः पयोभिः ॥ ५ ॥

शुभ्रम् । अन्धः । देववातम् । अप्सु । धूतः । नृभिः । सुतः ।

स्वदन्ति । गावः । पयःभिः ॥ ५ ॥

यत् १ देववातं देवैः प्रार्थितं २ शुभ्रं शोभनम् ३ अन्धः अन्नं ४ गावः पशवः ५ पयोभिः आशिरैः
६ स्वदन्ति स्वादयन्ति ७ सोऽयं सोमः ८ नृभिः नेतृभिर्ऋत्विग्भिः ९ सुतः अभिपुतः सन् १० अप्सु वसती-
वरीषु ११ धूतः शोधितो भवति ॥ ॥ २४ ॥

आदीमश्वं न हेतारोऽश्वशुभ्रमृताय । मध्वो रसं सधमादे ॥ ६ ॥

आत् । ईम् । अश्वम् । न । हेतारः । अश्वशुभ्रम् । अमृताय । मध्वः । रसम् । मध्वादे ॥ ६ ॥

१ आत् अनन्तरं २ हेतारः प्रेरका ऋत्विजः ३ सधमादे यज्ञे ४ ईम् एनं ५ मध्वः मदकरस्य सोमस्य
६ रसम् ७ अमृताय अमरणाय ८ अश्वं ९ न अश्वमिव १० अश्वशुभ्रं शोभयन्ति ॥

यास्ते धारा मधुश्रुतोऽसृग्रमिन्द ऊतये । ताभिः पवित्रमासदः ॥ ७ ॥

याः । ते । धाराः । मधुश्रुतः । असृग्रम् । इन्द्रो इति । ऊतये ।

ताभिः । पवित्रम् । आ । असदः ॥ ७ ॥

हे १ इन्द्रो सोम २ ते तव ३ मधुश्रुतः मधुररसस्य श्रोतयित्र्यः ४ याः धाराः ५ ऊतये रक्षणाय
६ असृग्रं सृज्यन्ते ७ ताभिः धाराभिस्त्वं ८ पवित्रम् ९ आसदः आसीद ॥

सो अर्षेन्द्राय पीतये त्रिरो रोमाण्यव्यया । सीदन् योना वनेष्वा ॥ ८ ॥

सः । अर्ष । इन्द्राय । पीतये । त्रिः । रोमाणि । अव्यया । सीदन् । योना । वनेषु । आ ॥ ८ ॥

हे सोम १ सः अभिपुतस्त्वम् २ अव्यया अव्ययानि अविमग्नानि ३ रोमाणि बालानि ४ त्रिः
तिरस्कुर्वन् ५ वनेषु पात्रेषु ६ योना योनौ स्थाने ७ आ ८ सीदन् ९ इन्द्राय इन्द्रस्य १० पीतये पानाय
११ अर्ष क्षर ॥

त्वमिन्द्रो परि स्रव स्वादिष्ठो अङ्गिरोभ्यः । वरिवोविद्रुतं पयः ॥ ९ ॥

त्वम् । इन्द्रो इति । परि । स्रव । स्वादिष्ठः । अङ्गिरःभ्यः । वरिवः विद्रुतः । घृतम् । पयः ॥ ९ ॥

हे १ इन्द्रो सोम २ स्वादिष्ठः स्वादुतमः ३ वरिवोवित् अस्मदभिलपितस्य धनस्य लम्भकश्च
४ त्वम् ५ अङ्गिरोभ्यः अङ्गिरसामर्थाय ६ घृतम् आज्यं ७ पयः च ८ परि ९ स्रव परिक्षर ॥

१. ग-त-भ १.२.४-स्वदयति; भ ७-‘स्वादयति’ नास्ति । २. ग-लम्भक ।

अयं विचर्षणिर्हितः पर्वमानः स चेतति । हिन्वान आप्यं बृहत् ॥ १० ॥

अयम् । विऽचर्षणिः । हितः । पर्वमानः । सः । चेतति । हिन्वानः । आप्यम् । बृहत् ॥ १० ॥

विचर्षणिः विद्रष्टा । हितः पात्रेषु निहितः । पर्वमानः । अयं सोमः । आप्यम् अप्सु भवं । बृहत् महदन्नं । हिन्वानः प्रेरयन् । चेतति सर्वैः ज्ञायते ॥ २५ ॥

एष वृषा वृषव्रतः पर्वमानो अशस्तिहा । करद्वसूनि दाशुषे ॥ ११ ॥

एषः । वृषा । वृषऽव्रतः । पर्वमानः । अशस्तिहा । करत् । वसूनि । दाशुषे ॥ ११ ॥

वृषा कामानां सेक्ता । वृषव्रतः वृषकर्मा । अशस्तिहा राक्षसानां हन्ता । पर्वमानः । एषः सोमः । दाशुषे हविषां दात्रे यजमानाय । वसूनि धनानि । करत् करोति । प्रयच्छतीत्यर्थः ॥

आ पर्वस्व सहस्रिणं रयिं गोमन्तमश्विनम् । पुरुश्चन्द्रं पुरुस्पृहम् ॥ १२ ॥

आ । पर्वस्व । सहस्रिणम् । रयिम् । गोऽमन्तम् । अश्विनम् । पुरुऽचन्द्रम् । पुरुऽस्पृहम् ॥ १२ ॥

हे सोम त्वं । सहस्रिणं बहुसंख्याकं । गोमन्तं गोभिरुपेतम् । अश्विनम् अश्ववन्तं । पुरुश्चन्द्रं बहूनां हर्षकं । पुरुस्पृहं बहुस्पृहणीयं । रयिं धनम् । आ । पर्वस्व परिक्षर ॥

एष स्य परिं पिच्यते मर्मज्यमान आयुभिः । उरुगायः क्विक्रतुः ॥ १३ ॥

एषः । स्यः । परिं । सिच्यते । मर्मज्यमानः । आयुर्भिः । उरुऽगायः । क्विऽक्रतुः ॥ १३ ॥

उरुगायः बहुस्तुतिः । क्विक्रतुः क्रान्तप्रज्ञः क्रान्तकर्मा वा । स्यः सः । एषः अयं सोमः । आयुभिः मनुष्यैः । मर्मज्यमानः शोध्यमानः । परिं पिच्यते ॥

सहस्रोतिः शतामघो विमानो रजसः कविः । इन्द्राय पवते मदः ॥ १४ ॥

सहस्रऽऊतिः । शतऽमघः । विमानः । रजसः । कविः । इन्द्राय । पवते । मदः ॥ १४ ॥

सहस्रोतिः अपरिमितरक्षणः । शतमघः बहुधनः । रजसः लोकस्य । विमानः निर्माता । कविः क्रान्तकर्मा । मदः मदकरः सोमः । इन्द्राय इन्द्रार्थं । पवते धारया क्षरति ॥

गिरा जात इह स्तुत इन्दुरिन्द्राय धीयते । वियोना वसताविष ॥ १५ ॥

गिरा । जातः । इह । स्तुतः । इन्दुः । इन्द्राय । धीयते । विः । योना । वसताऽइव ॥ १५ ॥

जातः प्रादुर्भूतः । गिरा स्तुत्या । स्तुतः च । इन्दुः सोमः । इह अस्मिन् यज्ञे । योना योनौ स्वस्थाने । इन्द्राय इन्द्रार्थं । वसताविष । विः यथा स्ववासे पक्षी तथा । धीयते निधीयते ॥ २६ ॥

पर्वमानः सुतो नृभिः सोमो वाजमिवासरत् । चमूषु शकमनासदम् ॥ १६ ॥

पर्वमानः । सुतः । नृभिः । सोमः । वाजम्ऽइव । अमरत् । चमूषु । शकमना । आऽसदम् ॥ १६ ॥

नृभिः नेतृभिर्कृत्वग्भिः । सुतः अभिषुतः । सोमः । चमूषु चमसेषु । शकमना बलेन । आसदम् उपवेष्टुं । वाजमिव युद्धमिव स्थानम् । अमरत् सरति ॥

तं त्रिपृष्ठे त्रिवन्धुरे रथे युञ्जन्ति यातवे । ऋषीणां सप्त धीतिभिः ॥ १७ ॥

तम् । त्रिऽपृष्ठे । त्रिऽवन्धुरे । रथे । युञ्जन्ति । यातवे । ऋषीणाम् । सप्त । धीतिभिः ॥ १७ ॥

१३३
 १३४
 १३५
 १३६
 १३७
 १३८
 १३९
 १४०
 १४१
 १४२
 १४३
 १४४
 १४५
 १४६
 १४७
 १४८
 १४९
 १५०
 १५१
 १५२
 १५३
 १५४
 १५५
 १५६
 १५७
 १५८
 १५९
 १६०
 १६१
 १६२
 १६३
 १६४
 १६५
 १६६
 १६७
 १६८
 १६९
 १७०
 १७१
 १७२
 १७३
 १७४
 १७५
 १७६
 १७७
 १७८
 १७९
 १८०
 १८१
 १८२
 १८३
 १८४
 १८५
 १८६
 १८७
 १८८
 १८९
 १९०
 १९१
 १९२
 १९३
 १९४
 १९५
 १९६
 १९७
 १९८
 १९९
 २००
 २०१
 २०२
 २०३
 २०४
 २०५
 २०६
 २०७
 २०८
 २०९
 २१०
 २११
 २१२
 २१३
 २१४
 २१५
 २१६
 २१७
 २१८
 २१९
 २२०
 २२१
 २२२
 २२३
 २२४
 २२५
 २२६
 २२७
 २२८
 २२९
 २३०
 २३१
 २३२
 २३३
 २३४
 २३५
 २३६
 २३७
 २३८
 २३९
 २४०
 २४१
 २४२
 २४३
 २४४
 २४५
 २४६
 २४७
 २४८
 २४९
 २५०
 २५१
 २५२
 २५३
 २५४
 २५५
 २५६
 २५७
 २५८
 २५९
 २६०
 २६१
 २६२
 २६३
 २६४
 २६५
 २६६
 २६७
 २६८
 २६९
 २७०
 २७१
 २७२
 २७३
 २७४
 २७५
 २७६
 २७७
 २७८
 २७९
 २८०
 २८१
 २८२
 २८३
 २८४
 २८५
 २८६
 २८७
 २८८
 २८९
 २९०
 २९१
 २९२
 २९३
 २९४
 २९५
 २९६
 २९७
 २९८
 २९९
 ३००
 ३०१
 ३०२
 ३०३
 ३०४
 ३०५
 ३०६
 ३०७
 ३०८
 ३०९
 ३१०
 ३११
 ३१२
 ३१३
 ३१४
 ३१५
 ३१६
 ३१७
 ३१८
 ३१९
 ३२०
 ३२१
 ३२२
 ३२३
 ३२४
 ३२५
 ३२६
 ३२७
 ३२८
 ३२९
 ३३०
 ३३१
 ३३२
 ३३३
 ३३४
 ३३५
 ३३६
 ३३७
 ३३८
 ३३९
 ३४०
 ३४१
 ३४२
 ३४३
 ३४४
 ३४५
 ३४६
 ३४७
 ३४८
 ३४९
 ३५०
 ३५१
 ३५२
 ३५३
 ३५४
 ३५५
 ३५६
 ३५७
 ३५८
 ३५९
 ३६०
 ३६१
 ३६२
 ३६३
 ३६४
 ३६५
 ३६६
 ३६७
 ३६८
 ३६९
 ३७०
 ३७१
 ३७२
 ३७३
 ३७४
 ३७५
 ३७६
 ३७७
 ३७८
 ३७९
 ३८०
 ३८१
 ३८२
 ३८३
 ३८४
 ३८५
 ३८६
 ३८७
 ३८८
 ३८९
 ३९०
 ३९१
 ३९२
 ३९३
 ३९४
 ३९५
 ३९६
 ३९७
 ३९८
 ३९९
 ४००
 ४०१
 ४०२
 ४०३
 ४०४
 ४०५
 ४०६
 ४०७
 ४०८
 ४०९
 ४१०
 ४११
 ४१२
 ४१३
 ४१४
 ४१५
 ४१६
 ४१७
 ४१८
 ४१९
 ४२०
 ४२१
 ४२२
 ४२३
 ४२४
 ४२५
 ४२६
 ४२७
 ४२८
 ४२९
 ४३०
 ४३१
 ४३२
 ४३३
 ४३४
 ४३५
 ४३६
 ४३७
 ४३८
 ४३९
 ४४०
 ४४१
 ४४२
 ४४३
 ४४४
 ४४५
 ४४६
 ४४७
 ४४८
 ४४९
 ४५०
 ४५१
 ४५२
 ४५३
 ४५४
 ४५५
 ४५६
 ४५७
 ४५८
 ४५९
 ४६०
 ४६१
 ४६२
 ४६३
 ४६४
 ४६५
 ४६६
 ४६७
 ४६८
 ४६९
 ४७०
 ४७१
 ४७२
 ४७३
 ४७४
 ४७५
 ४७६
 ४७७
 ४७८
 ४७९
 ४८०
 ४८१
 ४८२
 ४८३
 ४८४
 ४८५
 ४८६
 ४८७
 ४८८
 ४८९
 ४९०
 ४९१
 ४९२
 ४९३
 ४९४
 ४९५
 ४९६
 ४९७
 ४९८
 ४९९
 ५००
 ५०१
 ५०२
 ५०३
 ५०४
 ५०५
 ५०६
 ५०७
 ५०८
 ५०९
 ५१०
 ५११
 ५१२
 ५१३
 ५१४
 ५१५
 ५१६
 ५१७
 ५१८
 ५१९
 ५२०
 ५२१
 ५२२
 ५२३
 ५२४
 ५२५
 ५२६
 ५२७
 ५२८
 ५२९
 ५३०
 ५३१
 ५३२
 ५३३
 ५३४
 ५३५
 ५३६
 ५३७
 ५३८
 ५३९
 ५४०
 ५४१
 ५४२
 ५४३
 ५४४
 ५४५
 ५४६
 ५४७
 ५४८
 ५४९
 ५५०
 ५५१
 ५५२
 ५५३
 ५५४
 ५५५
 ५५६
 ५५७
 ५५८
 ५५९
 ५६०
 ५६१
 ५६२
 ५६३
 ५६४
 ५६५
 ५६६
 ५६७
 ५६८
 ५६९
 ५७०
 ५७१
 ५७२
 ५७३
 ५७४
 ५७५
 ५७६
 ५७७
 ५७८
 ५७९
 ५८०
 ५८१
 ५८२
 ५८३
 ५८४
 ५८५
 ५८६
 ५८७
 ५८८
 ५८९
 ५९०
 ५९१
 ५९२
 ५९३
 ५९४
 ५९५
 ५९६
 ५९७
 ५९८
 ५९९
 ६००
 ६०१
 ६०२
 ६०३
 ६०४
 ६०५
 ६०६
 ६०७
 ६०८
 ६०९
 ६१०
 ६११
 ६१२
 ६१३
 ६१४
 ६१५
 ६१६
 ६१७
 ६१८
 ६१९
 ६२०
 ६२१
 ६२२
 ६२३
 ६२४
 ६२५
 ६२६
 ६२७
 ६२८
 ६२९
 ६३०
 ६३१
 ६३२
 ६३३
 ६३४
 ६३५
 ६३६
 ६३७
 ६३८
 ६३९
 ६४०
 ६४१
 ६४२
 ६४३
 ६४४
 ६४५
 ६४६
 ६४७
 ६४८
 ६४९
 ६५०
 ६५१
 ६५२
 ६५३
 ६५४
 ६५५
 ६५६
 ६५७
 ६५८
 ६५९
 ६६०
 ६६१
 ६६२
 ६६३
 ६६४
 ६६५
 ६६६
 ६६७
 ६६८
 ६६९
 ६७०
 ६७१
 ६७२
 ६७३
 ६७४
 ६७५
 ६७६
 ६७७
 ६७८
 ६७९
 ६८०
 ६८१
 ६८२
 ६८३
 ६८४
 ६८५
 ६८६
 ६८७
 ६८८
 ६८९
 ६९०
 ६९१
 ६९२
 ६९३
 ६९४
 ६९५
 ६९६
 ६९७
 ६९८
 ६९९
 ७००
 ७०१
 ७०२
 ७०३
 ७०४
 ७०५
 ७०६
 ७०७
 ७०८
 ७०९
 ७१०
 ७११
 ७१२
 ७१३
 ७१४
 ७१५
 ७१६
 ७१७
 ७१८
 ७१९
 ७२०
 ७२१
 ७२२
 ७२३
 ७२४
 ७२५
 ७२६
 ७२७
 ७२८
 ७२९
 ७३०
 ७३१
 ७३२
 ७३३
 ७३४
 ७३५
 ७३६
 ७३७
 ७३८
 ७३९
 ७४०
 ७४१
 ७४२
 ७४३
 ७४४
 ७४५
 ७४६
 ७४७
 ७४८
 ७४९
 ७५०
 ७५१
 ७५२
 ७५३
 ७५४
 ७५५
 ७५६
 ७५७
 ७५८
 ७५९
 ७६०
 ७६१
 ७६२
 ७६३
 ७६४
 ७६५
 ७६६
 ७६७
 ७६८
 ७६९
 ७७०
 ७७१
 ७७२
 ७७३
 ७७४
 ७७५
 ७७६
 ७७७
 ७७८
 ७७९
 ७८०
 ७८१
 ७८२
 ७८३
 ७८४
 ७८५
 ७८६
 ७८७
 ७८८
 ७८९
 ७९०
 ७९१
 ७९२
 ७९३
 ७९४
 ७९५
 ७९६
 ७९७
 ७९८
 ७९९
 ८००
 ८०१
 ८०२
 ८०३
 ८०४
 ८०५
 ८०६
 ८०७
 ८०८
 ८०९
 ८१०
 ८११
 ८१२
 ८१३
 ८१४
 ८१५
 ८१६
 ८१७
 ८१८
 ८१९
 ८२०
 ८२१
 ८२२
 ८२३
 ८२४
 ८२५
 ८२६
 ८२७
 ८२८
 ८२९
 ८३०
 ८३१
 ८३२
 ८३३
 ८३४
 ८३५
 ८३६
 ८३७
 ८३८
 ८३९
 ८४०
 ८४१
 ८४२
 ८४३
 ८४४
 ८४५
 ८४६
 ८४७
 ८४८
 ८४९
 ८५०
 ८५१
 ८५२
 ८५३
 ८५४
 ८५५
 ८५६
 ८५७
 ८५८
 ८५९
 ८६०
 ८६१
 ८६२
 ८६३
 ८६४
 ८६५
 ८६६
 ८६७
 ८६८
 ८६९
 ८७०
 ८७१
 ८७२
 ८७३
 ८७४
 ८७५
 ८७६
 ८७७
 ८७८
 ८७९
 ८८०
 ८८१
 ८८२
 ८८३
 ८८४
 ८८५
 ८८६
 ८८७
 ८८८
 ८८९
 ८९०
 ८९१
 ८९२
 ८९३
 ८९४
 ८९५
 ८९६
 ८९७
 ८९८
 ८९९
 ९००
 ९०१
 ९०२
 ९०३
 ९०४
 ९०५
 ९०६
 ९०७
 ९०८
 ९०९
 ९१०
 ९११
 ९१२
 ९१३
 ९१४
 ९१५
 ९१६
 ९१७
 ९१८
 ९१९
 ९२०
 ९२१
 ९२२
 ९२३
 ९२४
 ९२५
 ९२६
 ९२७
 ९२८
 ९२९
 ९३०
 ९३१
 ९३२
 ९३३
 ९३४
 ९३५
 ९३६
 ९३७
 ९३८
 ९३९
 ९४०
 ९४१
 ९४२
 ९४३
 ९४४
 ९४५
 ९४६
 ९४७
 ९४८
 ९४९
 ९५०
 ९५१
 ९५२
 ९५३
 ९५४
 ९५५
 ९५६
 ९५७
 ९५८
 ९५९
 ९६०
 ९६१
 ९६२
 ९६३
 ९६४
 ९६५
 ९६६
 ९६७
 ९६८
 ९६९
 ९७०
 ९७१
 ९७२
 ९७३
 ९७४
 ९७५
 ९७६
 ९७७
 ९७८
 ९७९
 ९८०
 ९८१
 ९८२
 ९८३
 ९८४
 ९८५
 ९८६
 ९८७
 ९८८
 ९८९
 ९९०
 ९९१
 ९९२
 ९९३
 ९९४
 ९९५
 ९९६
 ९९७
 ९९८
 ९९९
 १०००

तं सोतारो धनस्पृतमाशुं वाजाय यातवे । हरिं हिनोत वाजिनम् ॥ १८ ॥

तम् । सोतारः । धनस्पृतम् । आशुम् । वाजाय । यातवे । हरिम् । हिनोत । वाजिनम् ॥ १८ ॥

हे सोतारः अभिषवकर्तारः ऋत्विजः धनस्पृतं धनानां स्पृष्टारं वाजिनं बलिनम् आशुं वेगवन्तं तं सोमात्मकं हरिम् अश्वं वाजाय यज्ञार्थं संग्रामं यातवे गन्तुं हिनोत प्रेरयत । यथा योद्धारो युद्धं गन्तुं बलिनं वेगवन्तं प्रेरयन्ति तद्वत् यज्ञमभिगन्तुं बलवन्तं सोमं प्रेरयतेति भावः ॥

आविशन्कलशं सुतो विश्वा अर्षन्नभिः श्रियः । शूरो न गोषु तिष्ठति ॥ १९ ॥

आविशन् । कलशम् । सुतः । विश्वाः । अर्षन् । अभिः । श्रियः । शूरः । न । गोषु । तिष्ठति ॥ १९ ॥

सुतः अभिषुतः सोमः कलशं द्रोणम् आविशन् विश्वाः सर्वाः श्रियः संपदः अभिः अर्षन् अस्मानभिगमयन् गोषु शत्रूणां पशुषु शूरो न यथा शूरो निःशङ्कः तिष्ठति तद्वद्यज्ञेषु निःशङ्कस्तिष्ठति ॥

आ त इन्द्रो मदाय कं पयो दुहन्त्यायवः । देवा देवेभ्यो मधु ॥ २० ॥

आ । ते । इन्द्रो इति । मदाय । कम् । पयः । दुहन्ति । आयवः । देवाः । देवेभ्यः । मधु ॥ २० ॥

हे इन्द्रो सोमं ते तव मधु मधुभूतं पयः पयं रसं देवाः स्तोतारः आयवः मनुष्याः मदाय कं मदार्थं देवेभ्यः इन्द्रादिभ्यः आ दुहन्ति ॥ २० ॥

आ नः सोमं पवित्र आ मृजता मधुमत्तमम् । देवेभ्यो देवश्रुत्तमम् ॥ २१ ॥

आ । नः । सोमम् । पवित्रे । आ । मृजत । मधुमत्तमम् । देवेभ्यः । देवश्रुत्तमम् ॥ २१ ॥

हे ऋत्विजः नः अस्माकं देवश्रुत्तमम् अत्यन्तं देवैः श्रूयमाणं मधुमत्तमम् अतिशयेन मधुमन्तं सोमं देवेभ्यः इन्द्राद्यर्थं पवित्रे दक्षापवित्रे आ मृजत साधयत ॥

एते सोमा असृक्षत गृणानाः श्रवसे महे । मदिन्तमस्य धारया ॥ २२ ॥

एते । सोमाः । असृक्षत । गृणानाः । श्रवसे । महे । मदिन्तमस्य । धारया ॥ २२ ॥

गृणानाः स्तूयमानाः एते इमे सोमाः महे महते श्रवसे अज्ञाय मदिन्तमस्य मादयितृन्तमस्य रसस्त्रा धारया असृक्षत ऋत्विग्भिः शृज्यन्ते ॥

अभि गव्यानि वीतये नृम्णा पुनानो अर्षसि । मृनद्वाजः परि स्रव ॥ २३ ॥

अभि । गव्यानि । वीतये । नृम्णा । पुनानः । अर्षसि । मृनत्तवाजः । परि । स्रव ॥ २३ ॥

हे सोम पुनानः पूयमानो यस्त्वं वीतये भक्षणाय गव्यानि गोसंबन्धीनि नृम्णानि धनानि क्षीरादीनि अभि अर्षसि अभिगच्छसि सत्त्वं मृनद्वाजः दीयमानाश्वः सन् परि स्रव परिक्षर ॥

उत नो गोमतीरिषो विश्वा अर्ष परिष्टुमः । गृणानो जमदग्निना ॥ २४ ॥

उत । नः । गोमतीः । इर्षः । विश्वाः । अर्षः । परिष्टुमः । गृणानः । जमत्तवाग्निना ॥ २४ ॥

उत अपि च हे सोम वज्रमदग्निना जमदग्निनास्त्रा ऋषिणा मया वृणानः स्तूयमानस्त्वं
वनः अस्माकं गोमतीः गोभिर्युक्तानि परिरुद्धभः परितः स्तोतव्यानि विश्वाः सर्वाणि वृषः
अज्ञानि अर्षं गच्छ । अस्मभ्यमेवंविधान्यज्ञानि देहीत्यर्थः ॥

पर्वस्व वाचो अग्रियः सोमं चित्राभिरुतिभिः । अभि विश्वानि काव्या ॥ २५ ॥
पर्वस्व । वाचः । अग्रियः । सोमं । चित्राभिः । उतिभिः । अभि । विश्वानि । काव्या ॥ २५ ॥

हे सोम अग्रियः मुख्यस्त्वं चित्राभिः पूजनीयैः उतिभिः रक्षणैः सह वाचः अस्मदीयाः
स्तुतिः अभि पर्वस्व । एतदेव दर्शयति । विश्वानि सर्वाणि काव्या काव्यानि स्तुत्यात्मकानि
वाक्यानि अभि पर्वस्वेति ॥ ॥ २५ ॥

त्वं समुद्रिया अपोऽग्रियो वाच ईरयन् । पर्वस्व विश्वमेजय ॥ २६ ॥

त्वम् । समुद्रियाः । अपः । अग्रियः । वाचः । ईरयन् । पर्वस्व । विश्वमेजय ॥ २६ ॥

हे विश्वमेजय विश्वकम्पक सोम अग्रियः मुख्यः त्वं वाचः ईरयन् प्रेरयन् समुद्रियाः
आन्तरिक्षाणि अपः उदकानि पर्वस्व धारया क्षर ॥

तुभ्येमा भुवना कवे महिम्ने सोम तस्थिरे । तुभ्यमर्पयन्ति सिन्धवः ॥ २७ ॥

तुभ्यम् । इमा । भुवना । कवे । महिम्ने । सोम । तस्थिरे । तुभ्यम् । अर्पयन्ति । सिन्धवः ॥ २७ ॥

हे कवे क्रान्तकर्मन् सोम तुभ्यं तुभ्यं तव महिम्ने इमा इमानि भुवना भुवनानि
तस्थिरे तिष्ठन्ति । त्वामेव पुरस्कुर्वन्तीत्यर्थः । अपि च सिन्धवः नद्यः तुभ्यम् एव अर्पयन्ति
गच्छन्ति । त्वदाज्ञामेवानुपालयन्तीत्यर्थः ॥

प्र ते दिवो न वृष्टयो धारा यन्त्यसन्धतः । अभि शुक्रामुपस्तिरम् ॥ २८ ॥

प्र । ते । दिवः । न । वृष्टयः । धाराः । यन्ति । असन्धतः । अभि । शुक्राम् । उपस्तिरम् ॥ २८ ॥

हे सोम ते तव असन्धतः अमङ्गाः धाराः विधः अन्तरिक्षात् वृष्टयः न वर्षाणीव
शुक्रां शुक्लवर्णां शुक्लवर्णैः अविलोमभिर्निर्मितम् उपस्तिरम् उपस्तीर्यमाणं पवित्रम् अभि प्रति
प्र यन्ति ॥

इन्द्रायेन्दुं पुनीतनोग्रं दक्षाय सार्धनम् । ईशानं वीतिराधसम् ॥ २९ ॥

इन्द्राय । इन्दुम् । पुनीतनम् । उग्रम् । दक्षाय । सार्धनम् । ईशानम् । वीतिराधसम् ॥ २९ ॥

हे ऋत्विजः उग्रम् उदूर्णं दक्षाय बलस्य सार्धनं करणम् ईशानं धनानामीश्वरं वीति-
राधसं दत्तधनम् इन्दुं सोमम् इन्द्राय इन्द्रार्थं पुनीतनं पुनीत ॥

पर्वमानं क्रतुः कविः सोमः पवित्रमासदत् । दर्भस्तोत्रे सुवीर्यम् ॥ ३० ॥

पर्वमानः । क्रतुः । कविः । सोमः । पवित्रम् । आ । असदत् । दर्भः । स्तोत्रे । सुवीर्यम् ॥ ३० ॥

क्रतुः सत्यभूतः कविः क्रान्तकर्मा पर्वमानः सोमः अस्मदीये स्तोत्रे सुवीर्यं शोभन-
वीर्यं दधत् प्रयच्छन् पवित्रमासदत् आसीदति ॥ ॥ २९ ॥

‘आ पर्वस्व’ इति त्रिंशद्वचं तृतीयं सूक्तं काश्यपस्य निधुवेरापं गायत्रं पर्वमानसोमदेवताकम् ।
तथा चानुक्रान्तम्—‘आ पर्वस्व निधुविः काश्यपः’ इति । गतो विनियोगः ॥

आ पवस्व सहस्रिणं रयिं सोम सुवीर्यम् । अस्मे श्रवांसि धारय ॥ १ ॥

आ । पवस्व । सहस्रिणम् । रयिम् । सोम । सुवीर्यम् । अस्मे इति । श्रवांसि । धारय ॥ १ ॥

हे सोम त्वं सहस्रिणं बहुसंख्याकं सुवीर्यं शोभनवीर्यं रयिं धनम् आ पवस्व आभि-
मुख्येन क्षर । अपि च अस्मे अस्मासु श्रवांसि अङ्गानि धारय स्थापय ॥

इषमूर्जं च पिन्वसु इन्द्राय मत्सरिन्तमः । चमूष्वा नि षीदसि ॥ २ ॥

इषम् । ऊर्जम् । च । पिन्वसे । इन्द्राय । मत्सरिन्तमः । चमूषु । आ । नि । षीदसि ॥ २ ॥

हे सोम मत्सरिन्तमः अतिशयेन मदयितृमस्त्वम् इन्द्राय इन्द्रार्थम् इषम् अन्नम् ऊर्जं
रसं च पिन्वसे क्षरसि । अपि च चमूषु चमसेषु आ नि षीदसि निष्ठसि ॥

सुत इन्द्राय विष्णवे सोमः कलशे अक्षरत् । मधुमाँ अस्तु वायवे ॥ ३ ॥

सुतः । इन्द्राय । विष्णवे । सोमः । कलशे । अक्षरत् । मधुमान् । अस्तु । वायवे ॥ ३ ॥

इन्द्राय इन्द्रार्थं विष्णवे विष्ण्वर्थं च वायवे वाय्वर्थं च सुतः अभिपुतः यः सोमः
कलशे द्रोणकलशे अक्षरत् क्षरति सोऽयं सोमः मधुमान् मधुररसवान् अस्तु भवतु ॥

एते असृग्रमाशवोऽति ह्वरांसि बभ्रवः । सोमां ऋतस्य धारया ॥ ४ ॥

एते । असृग्रम् । आशवः । अति । ह्वरांसि । बभ्रवः । सोमाः । ऋतस्य । धारया ॥ ४ ॥

बभ्रवः बहुवर्णाः आशवः शीघ्राः एते इमे सोमाः ऋतस्य उदकस्य धारया असृग्रं
सृज्यन्ते । ह्वरांसि रक्षांस्यभिगच्छन्ति च ॥

इन्द्रं वर्धन्तो अप्तुरः कृण्वन्तो विश्वमार्यम् । अपघ्नन्तो अराव्णः ॥ ५ ॥

इन्द्रम् । वर्धन्तः । अप्तुरः । कृण्वन्तः । विश्वम् । आर्यम् । अपघ्नन्तः । अराव्णः ॥ ५ ॥

इन्द्रं वर्धन्तः वर्धयन्तः अप्तुरः उदकस्य प्रेरकाः विश्वं सोममस्मदीयकर्मार्यम्
आर्यं भद्रं कृण्वन्तः कुर्वन्तः अराव्णः अदातृन् अपघ्नन्तः विनाशयन्तः । अभ्यर्पन्तीत्युत्तरया
संबन्धः ॥ ३० ॥

सुता अनु स्वमा रजोऽभ्यर्षन्ति बभ्रवः । इन्द्रं गच्छन्त इन्दवः ॥ ६ ॥

सुताः । अनु । स्वम् । आ । रजः । अभि । अर्पन्ति । बभ्रवः । इन्द्रम् । गच्छन्तः । इन्दवः ॥ ६ ॥

बभ्रवः बहुवर्णाः सुताः अभिपुताः इन्दवः सोमाः इन्द्रम् आ गच्छन्तः आभिमुख्येन
प्राप्नुवन्तः स्वं स्वकीयं रजः स्थापयन् अनु प्रति अभ्यर्षन्ति अभिगच्छन्ति ॥

अया पवस्व धारया यया सूर्यमरोचयः । हिन्वानो मानुषीरपः ॥ ७ ॥

अया । पवस्व । धारया । यया । सूर्यम् । अरोचयः । हिन्वानः । मानुषीः । अपः ॥ ७ ॥

हे सोम मानुषीः मनुष्याणां हितानि अपः उदकानि हिन्वानः प्रेरयस्व यया धारया
सूर्यमरोचयः प्राकाशयः तथा अया अनया धारया पवस्व क्षर ॥

१. त-अस्माकं । २. ग-त-मादयितुम् । ३. ग-त-म-उत्तरया । ४. ग-त-म-१.२.७-
अप्रकाशयः; त-म-मु-प्रकाशयः ।

अयुक्त सूर एतं पर्वमानो मनावधि । अन्तरिक्षेण यातवे ॥ ८ ॥

अयुक्त । सूरः । एतंशम् । पर्वमानः । मनौ । अधि । अन्तरिक्षेण । यातवे ॥ ८ ॥

पर्वमानः पूयमानः सोमः पमनावधि । मनुर्मनुष्यः । तस्मिन् मनुष्य इत्यर्थः । पमन्तरिक्षेण
यातवे गन्तुं सूरः सूर्यस्य एतंशम् अश्वम् । 'एतश्वः एतशः' इत्यश्वनामसु पाठात् । पमयुक्त युक्ते ॥

उत त्या हरितो दश सूरौ अयुक्त यातवे । इन्दुरिन्द्र इति ब्रुवन् ॥ ९ ॥

उत । त्याः । हरितः । दश । सूरः । अयुक्त । यातवे । इन्दुः । इन्द्रः । इति । ब्रुवन् ॥ ९ ॥

उत अपि च इन्दुः सोमः इन्द्र इति ब्रुवन् त्याः ताः दश दशसंख्याकाः हरितः
दिशः प्रति यातवे गन्तुं सूरः सूर्यस्येतशम् अयुक्तं युनक्ति ॥

परीतो वायवे सुतं गिर इन्द्राय मत्सरम् । अव्यो वारेषु सिञ्चत ॥ १० ॥

परि । इतः । वायवे । सुतम् । गिरः । इन्द्राय । मत्सरम् । अव्यः । वारेषु । सिञ्चत ॥ १० ॥

हे गिरः स्तोतारः यूयं वायवे वाय्वर्थम् इन्द्राय इन्द्रार्थं च सुतम् अभिपुतं मत्सरं
मदकरं सोमम् इतः अभिषवदेशादुद्धृत्य अव्यः वारेषु वालेषु परि पिञ्चत ॥ ३१ ॥

पर्वमान विदा रयिमस्मभ्यं सोम दुष्टरम् । यो दूणाशो वनुष्यता ॥ ११ ॥

पर्वमान । विदाः । रयिम् । अस्मभ्यम् । सोम । दुष्टरम् । यः । दुः । ऽनशः । वनुष्यता ॥ ११ ॥

हे पर्वमान सोम यः रयिः वनुष्यता हिंसकेन शत्रुणा दूणाशः नाशयितुमशक्यः तं
शत्रुभिः दुष्टं रयिं धनम् अस्मभ्यं विदाः देहि ॥

अभ्यर्थ सहस्रिणं रयिं गोमन्तमश्विनम् । अभि वाजमुत श्रवः ॥ १२ ॥

अभि । अर्प । सहस्रिणम् । रयिम् । गोमन्तम् । अश्विनम् । अभि । वाजम् । उत । श्रवः ॥ १२ ॥

हे सोम त्वं सहस्रिणं बहुसंख्याकं गोमन्तं गोभिर्युक्तम् अश्विनम् अश्ववन्तं रयिं धनम्
अभ्यर्प अस्मानभिगमय । उत अपि च वाजं बलं श्रवः अन्नं चास्मान् अभि गमय ॥

सोमो देवो न सूर्योऽद्विभिः पवते सुतः । दधानः कलशे रसम् ॥ १३ ॥

सोमः । देवः । न । सूर्यः । अद्विभिः । पवते । सुतः । दधानः । कलशे । रसम् ॥ १३ ॥

देवो न देव इव सूर्यः रोचमानः सोमः अद्विभिः प्रावभिः सुतः अभिपुतः सन्
कलशे द्रोणकलशे रसं दधानः धारयन् पवते धारय, क्षरति ॥

एते धामान्यार्या शुक्रा ऋतस्य धारया । वाजं गोमन्तमक्षरन् ॥ १४ ॥

एते । धामानि । आर्या । शुक्राः । ऋतस्य । धारया । वाजम् । गोमन्तम् । अक्षरन् ॥ १४ ॥

एते अभिपुताः इमे शुक्राः दीप्ताः सोमः आर्या आर्याणां श्रेष्ठानां यजमानानां धामानि
गृहान् प्रति गोमन्तं गोभिर्युक्तं वाजम् अन्नम् ऋतस्य उदकस्य धारया अक्षरन् क्षरन्ति ॥

सुता इन्द्राय वज्रिणे सोमासो दध्याशिरः । पवित्रमत्यक्षरन् ॥ १५ ॥

सुताः । इन्द्राय । वज्रिणे । सोमासः । दधिऽआशिरः । पवित्रम् । अति । अक्षरन् ॥ १५ ॥

वज्रिणे वज्रवते वृन्दाय इन्द्रार्थं सुताः अभिषुताः दध्याशिरः । दधि आशीराभयणद्रव्यं
येषां ते दध्याशिरः । दधिसंस्कृताः सोमासः सोमाः पवित्रमति अतिक्रम्य अक्षरन् धारया
क्षरन्ति ॥ ॥ ३२ ॥

प्र सोमं मधुमत्तमो राये अर्षं पवित्र आ । मदो यो देववीतमः ॥ १६ ॥

प्र । सोम । मधुमत्तमः । राये । अर्ष । पवित्रे । आ । मदः । यः । देववीतमः ॥ १६ ॥

हे सोम ते तव यः मदः रसः मधुमत्तमः अत्यन्तं मधुमान् देववीतमः अतिशयेन
देवकामश्च तं रसं राये अस्माकं धनार्थं पवित्रे प्र आ अर्षं धारया क्षर ॥

तमीं मृजन्त्यायवो हरिं नदीषु वाजिनम् । इन्दुमिन्द्राय मत्सरम् ॥ १७ ॥

तम् । ईमिति । मृजन्ति । आयवः । हरिम् । नदीषु । वाजिनम् । इन्दुम् । इन्द्राय । मत्सरम् ॥ १७ ॥

व हरिं हरितवर्णं वाजिनं बलिनं मत्सरं मदकरं तं पवमानम् ईम् एनम् इन्दुं सोमम्
आयवः मनुष्या ऋत्विजः नदीषु वसतीवरीषु मृजन्ति मार्जयन्ति ॥

आ पवस्व हिरण्यवदश्वावत्सोम वीरवत् । वाजं गोमन्तुमा भर ॥ १८ ॥

आ । पवस्व । हिरण्यवत् । अश्ववत् । सोम । वीरवत् । वाजम् । गोमन्तम् । आ । भर ॥ १८ ॥

हे सोम त्वं हिरण्यवत् सुवर्णोपेतम् अश्ववत् अश्वयुक्तं च वीरवत् पुत्राद्युपेतं च धनम् आ
पवस्व अस्मान् प्रति क्षर । अपि च गोमन्तं पशुभिरुपेतं वाजम् अन्नम् आ भर अस्मभ्यमाहर ॥

परि वाजे न वाज्युमव्यो वारेषु सिञ्चत । इन्द्राय मधुमत्तमम् ॥ १९ ॥

परि । वाजे । न । वाज्युम् । अव्यः । वारेषु । सिञ्चत । इन्द्राय । मधुमत्तमम् ॥ १९ ॥

वाज्युं युद्धकामं मधुमत्तमम् अतिशयेन मधुमन्तं सोमम् इन्द्राय इन्द्रार्थं अयः अवेः
वारेषु वालेषु दशापवित्रे वाजे न युद्ध इव हे ऋत्विजः परि पिञ्चत ॥

कविं मृजन्ति मर्ज्यं धीभिर्विप्रा अवस्यवः । वृषा कनिक्रदर्थति ॥ २० ॥

कविम् । मृजन्ति । मर्ज्यम् । धीभिः । विप्राः । अवस्यवः । वृषा । कनिक्रत् । अर्पति ॥ २० ॥

अवस्यवः रक्षणकामाः विप्राः मेधाविनः ऋत्विजः धीभिः अङ्गुलीभिः मर्ज्यं मर्जनीयं
कविं क्रान्तकर्माणं यं सोमं मृजन्ति मार्जयन्ति सोऽयं वृषा सेचकः सोमः कनिक्रत् शब्दं
कुर्वन् अर्पति धारया क्षरति ॥ ॥ ३३ ॥

वृषणं धीभिरप्तुरं सोममृतस्य धारया । मती विप्राः समस्वरन् ॥ २१ ॥

वृषणम् । धीभिः । अप्सुतम् । सोमम् । मृतस्य । धारया । मती । विप्राः । सम् । अस्वरन् ॥ २१ ॥

विप्राः मेधाविनः ऋत्विजः वृषणं कामानां वर्षकम् अप्सुतम् अपां प्रेरकं सोमं धीभिः
अङ्गुलीभिः मती मर्या स्तुत्या च मृतस्य उदकस्य धारया समस्वरन् प्रेरयन्ति ॥

पवस्व देवायुषगिन्द्रं गच्छतु ते मदः । वायुमा रोह धर्मणा ॥ २२ ॥

पवस्व । देव । आयुषक् । इन्द्रम् । गच्छतु । ते । मदः । वायुम् । आ । रोह । धर्मणा ॥ २२ ॥

हे ऽदेव द्योतमान सोम ऽपवस्व धारया क्षर । अपि च ऽते तव ऽमदः मदकरो रसः ऽआयुषक्
अनुयक्तम् ऽइन्द्रं प्रति ऽगच्छतु । अपि च त्वं ऽवायुं ऽधर्मणा धारकेण रसेन ऽआ ऽरोह प्राप्नुहि ॥

पर्वमान नि तोशसे रयिं सोम श्रवाय्यम् । प्रियः समुद्रमा विश ॥ २३ ॥

पर्वमान । नि । तोशसे । रयिम् । सोम । श्रवाय्यम् । प्रियः । समुद्रम् । आ । विश ॥ २३ ॥

हे ऽपवमान ऽसोम यस्त्वं ऽश्रवाय्यं श्रवणीयं ऽरयिं शत्रूणां धनं ऽनि ऽतोशसे नितरां
पीडयसि स त्वं ऽप्रियः सन् ऽसमुद्रं द्रोणकलशम् ऽआ ऽविश प्रविश ॥

अपघ्नन्पवसे मृधः क्रतुवित्सोम मत्सरः । नुदस्वाद्वेयुं जनम् ॥ २४ ॥

अपघ्नन् । पवसे । मृधः । क्रतुवित् । सोम । मत्सरः । नुदस्व । अदेवऽयुम् । जनम् ॥ २४ ॥

हे ऽसोम ऽमत्सरः मदकरो यस्त्वं ऽमृधः हिंसकान् शत्रून् ऽअपघ्नन् मारयन् ऽक्रतुवित्
अस्मभ्यं प्रज्ञां प्रयच्छन् ऽपवसे क्षरसि स त्वम् ऽअदेवयुम् अदेवकामं ऽजनं राक्षसवर्गं ऽनुदस्व प्रेरय ॥

पर्वमाना असृक्षत सोमाः शुक्रास इन्द्रवः । अभि विश्वानि काव्या ॥ २५ ॥

पर्वमानाः । असृक्षत । सोमाः । शुक्रासः । इन्द्रवः । अभि । विश्वानि । काव्या ॥ २५ ॥

ऽशुक्रासः उज्ज्वलाः ऽइन्द्रवः दीप्ताः ऽपवमानाः क्षरन्तः ऽसोमाः ऽविश्वानि ऽकाव्या
काव्यानि स्तोत्राणि ऽअभि ऽअसृक्षत सृज्यन्त ऋत्विग्भिः^१ ॥ ॥ ३४ ॥

पर्वमानास आशर्वः शुभ्रा असुग्रभिन्दवः । घ्नन्तो विश्वा अप द्विषः ॥ २६ ॥

पर्वमानासः । आशर्वः । शुभ्राः । असुग्रम् । इन्द्रवः । घ्नन्तः । विश्वाः । अप । द्विषः ॥ २६ ॥

ऽआशर्वः शीघ्राः ऽशुभ्राः शोभमानाः ऽपवमानासः क्षरन्तः ऽइन्द्रवः दीप्ताः सोमाः ऽविश्वानि
सर्वान् ऽद्विषः द्वेषन् शत्रून् ऽअप ऽघ्नन्तः मारयन्तः ऽअसुग्रं सृज्यन्ते ॥

पर्वमाना दिवस्पयन्तरिक्षादसृक्षत । पृथिव्या अधि सानवि ॥ २७ ॥

पर्वमानाः । दिवः । परि । अन्तरिक्षात् । असृक्षत । पृथिव्याः । अधि । सानवि ॥ २७ ॥

ऽपवमानाः सोमाः ऽदिवः सुलोकात् ऽअन्तरिक्षात् च ऽपृथिव्याः भूम्याः ऽअधि ऽसानवि
अमुच्छ्रिते देशे देवयजने ऽपरि ऽअसृक्षत सृज्यन्ते ॥

पुनानः सोम धारयेन्दो विश्वा अप सिधः । जहि रक्षांसि सुक्रतो ॥ २८ ॥

पुनानः । सोम । धारया । इन्द्रो इति । विश्वाः । अप । सिधः ।

जहि । रक्षांसि । सुक्रतो इति सुऽक्रतो ॥ २८ ॥

हे ऽइन्द्रो दीप्तः ऽसुक्रतो सुकर्मन् ऽसोम ऽधारया ऽपुनानः पूयमानस्त्वं ऽविश्वानि सर्वान्
ऽसिधः द्वेषन् शत्रून् ऽरक्षांसि राक्षसांश्च ऽअप ऽजहि मारय ॥

अपघ्नन्त्सोम रक्षसोऽभ्यर्ष कनिकदत् । द्युमन्तं शुष्ममुत्तमम् ॥ २९ ॥

अपघ्नन् । सोम । रक्षसः । अभि । अर्ष । कनिकदत् । द्युमन्तम् । शुष्मम् । उत्तमम् ॥ २९ ॥

हे ऽसोम त्वं ऽरक्षसः रक्षांसि ऽअपघ्नन् विषाशयन् ऽकनिकदत् शब्दं कुर्वन् ऽद्युमन्तं दीप्ति-
मन्तम् ऽउत्तमं श्रेष्ठं ऽशुष्मं बलम् ऽअभ्यर्ष अस्मान् प्रति पवस्व ॥

अस्मे वसूनि धारय सोमं दिव्यानि पार्थिवा । इन्द्रो विश्वानि वार्या ॥ ३० ॥

अस्मे इति । वसूनि । धारय । सोमं । दिव्यानि । पार्थिवा । इन्द्रो इति । विश्वानि । वार्या ॥ ३० ॥

हे १इन्द्रो दीप्त २सोम ३दिव्यानि दिवि भवानि ४पार्थिवा पार्थिवानि पृथिव्यां जातानि च ५विश्वानि ६सर्वाणि ७वार्या ८वार्याणि वरणीयानि ९वसूनि १०अस्मे अस्मासु ११धारय प्रक्षिप ॥ ३५ ॥

‘ वृषा सोम ’ इति त्रिशद्वचं चतुर्थं सूक्तं मारीचस्य कश्यपस्यार्प गायत्रं पवमानसौम्यम् । तथा चानुक्रान्तं—‘ वृषा सोम कश्यपः ’ इति । उक्तो विनियोगः ॥

वृषा सोम द्युमाँ असि वृषा देव वृषव्रतः । वृषा धर्माणि दधिषे ॥ १ ॥

वृषा । सोम । द्युमान् । असि । वृषा । देव । वृषव्रतः । वृषा । धर्माणि । दधिषे ॥ १ ॥

हे १सोम २वृषा वर्षकस्त्वं ३द्युमान् दीप्तिमान् ४असि । अपि च हे ५देव द्योतमान सोम ६वृषा त्वं ७वृषव्रतः वर्षणशीलकर्मासि । किंच हे सोम ८वृषा त्वं ९धर्माणि देवानां मनुष्याणां च हितानि कर्माणि १०दधिषे धारयसि ॥

वृष्णस्ते वृष्ण्यं शवो वृषा वनं वृषा मदः । सत्यं वृषन्वृषेदसि ॥ २ ॥

वृष्णः । ते । वृष्ण्यम् । शवः । वृषा । वनम् । वृषा । मदः ।

सत्यम् । वृषन् । वृषा । इत् । असि ॥ २ ॥

हे १वृषन् कामानां वर्षक सोम २वृष्णः वर्षितुः ३ते तव ४शवः बलं ५वृष्ण्यं वर्षणशीलं भवति । ६वनं तव ७भजनमपि ८वृषा वर्षणशीलम् । ९मदः तव रमोऽपि १०वृषा वर्षणशीलः । ११सत्यं सत्यमेव त्वं १२वृषेत् वर्षणशील एव १३असि भवसि ॥

अश्वो न चक्रदो वृषा सं गा इन्द्रो समर्वतः । वि नो राये दुरो वृधि ॥ ३ ॥

अश्वः । न । चक्रदः । वृषा । सम् । गाः । इन्द्रो इति । समर्वतः ।

वि । नः । राये । दुरः । वृधि ॥ ३ ॥

हे १इन्द्रो सोम २वृषा त्वम् ३अश्वो ४न अश्व इव ५सं ६चक्रदः संक्रन्दसे । अपि च ७गाः पशून् ८अर्वतः अश्वांश्चात्मभ्यं ९सं प्रयच्छसीति शेषः । किंच १०नः अस्माकं ११राये धनाय १२दुरः द्वाराणि १३वि १४वृधि विवृतानि १५कुरु ॥

असृक्षतं प्र वाजिनो गव्या सोमासो अश्वया । शुक्रासौ वीरयाश्वः ॥ ४ ॥

असृक्षत । प्र । वाजिनः । गव्या । सोमासः । अश्वया । शुक्रासः । वीरया । आश्वः ॥ ४ ॥

१वाजिनः बलवन्तः २शुक्रासः शुक्रा उज्ज्वलाः ३आश्वः वेगवन्तश्च ४सोमासः सोमाः ५गव्या गवेच्छया ६अश्वया अश्वेच्छया च ७वीरया पुत्रेच्छया च ८प्र ९असृक्षत ऋत्विग्भिः १०सृज्यन्ते ११ ॥

शुम्भमाना ऋतयुभिर्मृज्यमाना गर्भस्त्योः । पर्वन्ते वारं अव्यये ॥ ५ ॥

शुम्भमानाः । ऋतयुऽभिः । मृज्यमानाः । गर्भस्त्योः । पर्वन्ते । वारं । अव्यये ॥ ५ ॥

१. ग-भ-‘ विश्वानि...वार्या ’ नास्ति । २. ग-ते संभजनमपि; त४-तव जनमपि; त५-तव मा भजनमपि । ३. ग-वृद्धानि । ४. ग-भ१.७-असृज्यत; त-ऋत्विग्भिः सृज्यत सृज्यते; त३-भ२.४-असृज्यते ।

‘ऋतायुभिः यज्ञकामैः’ शुभमानाः अलंकृत्यमाणाः गभस्त्वोः गभस्तिभ्यां बाहुभ्याम् ।
 ‘गभस्ती बाहु’ इति बाहुनामसु पाठात् । ‘सृज्यमानाः शोध्यमानाः सोमाः’ अव्यये अविमये
 ‘वारे वाले पवित्रे’ पवन्ते क्षरन्ति ॥ ३६ ॥

ते विश्वा दाशुषे वसु सोमा दिव्यानि पार्थिवा । पर्वन्तामान्तरिक्ष्या ॥ ६ ॥
 ते । विश्वा । दाशुषे । वसु । सोमाः । दिव्यानि । पार्थिवा । पर्वन्ताम् । आ । अन्तरिक्ष्या ॥ ६ ॥

‘ते’ ‘सोमाः’ ‘दिव्यानि’ दिवि भवानि ‘पार्थिवा’ पार्थिवानि पृथिव्यां संभूतानि च ‘अन्त-
 रिक्ष्या’ अन्तरिक्ष्याणि अन्तरिक्षे जातानि च ‘विश्वा विश्वानि’ ‘वसु वसूनि धनानि’ ‘दाशुषे’ हविषां
 प्रदात्रे यजमानाय ‘आ’ ‘पवन्तां’ क्षरन्तु’ ॥

पर्वमानस्य विश्ववित्प्र ते सर्गा असृक्षत । सूर्यस्येव न रश्मयः ॥ ७ ॥
 पर्वमानस्य । विश्ववित् । प्र । ते । सर्गाः । असृक्षत । सूर्यस्य इव । न । रश्मयः ॥ ७ ॥

हे ‘विश्ववित्’ विश्वस्य द्रष्टः सोम ‘पर्वमानस्य’ क्षरतः ‘ते’ तव ‘सर्गाः’ सृज्यमाना धाराः
 ‘सूर्यस्येव’ ‘रश्मयः’ सूर्यस्य किरणा इव प्रकाशमानाः । ‘न’ इति ‘संप्रत्यये’ । इदानीं ‘प्र’ ‘असृक्षत’
 प्रसृज्यन्ते ॥

केतुं कृण्वन्दिवस्पारि विश्वा रूपाभ्यर्षेसि । समुद्रः सोम पिन्वसे ॥ ८ ॥
 केतुम् । कृण्वन् । दिवः । परि । विश्वा । रूपा । अभि । अर्षेसि । समुद्रः । सोम । पिन्वसे ॥ ८ ॥

हे ‘सोम’ ‘समुद्रः’ । समुद्रवन्ति यस्मादसाः स समुद्रः । स त्वं ‘केतुं’ प्रज्ञानं ‘कृण्वन्’ कुर्वन्
 अस्माकं ‘विश्वा विश्वानि’ ‘रूपा रूपाणि’ ‘दिवः’ अन्तरिक्षात् ‘अभ्यर्षेसि’ अभिपवसे । ‘पिन्वसे’
 नानाविधानि धनानि चास्मभ्यं प्रयच्छसि ॥

हिन्वानो वाचमिष्यसि पर्वमान विधर्मणि । अक्रान्देवो न सूर्यः ॥ ९ ॥
 हिन्वानः । वाचम् । इष्यसि । पर्वमान । विधर्मणि । अक्रान् । देवः । न । सूर्यः ॥ ९ ॥

हे ‘पर्वमान’ सोम ‘हिन्वानः’ प्रेर्यमाणस्त्वं ‘वाचं’ शब्दम् ‘इष्यसि’ प्रेरयसि । कदेत्यत्राह । यदा
 तव रसः ‘सूर्यः’ ‘देवो’ ‘न’ देव इव ‘विधर्मणि’ विधारके पवित्रे ‘अक्रान्’ अक्रीत् तदेत्यर्थः ॥

इन्दुः पविष्ट चेतेनः प्रियः कवीनां मती । सृजदश्वं रथीरिव ॥ १० ॥
 इन्दुः । पविष्ट । चेतेनः । प्रियः । कवीनाम् । मती । सृजत् । अश्वम् । रथीः इव ॥ १० ॥

‘चेतेनः’ प्रज्ञापकः ‘प्रियः’ देवानां प्रीतिकरः ‘इन्दुः’ सोमः ‘कवीनां’ क्रान्तकर्मणां स्तोतृणां
 ‘मती’ मत्या स्तुत्या ‘पविष्ट’ पवते । ‘अश्वं’ हयं ‘रथीरिव’ रथीव क्रमि ‘सृजत्’ सृजति च ॥ ३७ ॥

ऊर्मिर्यस्ते पवित्र आ देवावीः पर्यक्षरत् । सीदन्नृतस्य योनिमा ॥ ११ ॥

ऊर्मिः । यः । ते । पवित्रे । आ । देवः अवीः । परिः अक्षरत् ।

सीदन् । नृतस्य । योनिम् । आ ॥ ११ ॥

हे सोम ‘ते’ तव ‘यः’ ‘देवावीः’ देवकामः ‘ऊर्मिः’ तरङ्गः ‘नृतस्य’ यज्ञस्य ‘योनि’ स्थानम्
 ‘आ’ ‘सीदन्’ ‘पवित्रे’ ‘पर्यक्षरत्’ परिक्षरति तमूर्मिं सृजतीति पूर्वत्र संबन्धः ॥

स नो अर्ष पवित्र आ मदो यो देववीतमः । इन्द्रविन्द्राय पीतये ॥ १२ ॥

सः । नः । अर्ष । पवित्रे । आ । मदः । यः । देवऽवीतमः ।

इन्द्रो इति । इन्द्राय । पीतये ॥ १२ ॥

हे ^१इन्द्रो ^२यः त्वं ^३देववीतमः अतिशयेन देवकामः ^४मदः मदकरश्च भवसि ^५सः त्वं ^६नः अस्माकं ^७पवित्रे ^८इन्द्राय ^९इन्द्रस्य ^{१०}पीतये पानाय ^{११}आ ^{१२}अर्ष आपवस्व ॥

इषे पवस्व धारया मृज्यमानो मनीषिभिः । इन्द्रो रुचाभि गा इहि ॥ १३ ॥

इषे । पवस्व । धारया । मृज्यमानः । मनीषिभिः । इन्द्रो इति । रुचा । अभि । गाः । इहि ॥ १३ ॥

हे ^१इन्द्रो सोम ^२मनीषिभिः ऋत्विग्भिः ^३मृज्यमानः शोध्यमानस्त्वम् ^४इषे अस्माकमन्नाय ^५धारया ^६पवस्व क्षर । ^७रुचा रोचमानेनान्धसा ^८गाः पशून् ^९अभि ^{१०}इहि अभिगच्छ ॥

पुनानो वरिवस्कृध्यूर्ज जनाय गिर्वणः । हरे सृजान आशिरम् ॥ १४ ॥

पुनानः । वरिवः । कृधि । ऊर्जम् । जनाय । गिर्वणः । हरे । सृजानः । आऽशिरम् ॥ १४ ॥

हे ^१गिर्वणः गीभिर्वननीय ^२हरे हरितवर्ण सोम ^३आशिरं क्षीरं^४ प्रति ^५सृजानः विसृज्यमानः ^६पुनानः पूयमानस्त्वं ^७जनाय यजमानार्थं^८ ^९वरिवः धनम् ^{१०}ऊर्जम् अन्नं च ^{११}कृधि कुरु ॥

पुनानो देववीतय इन्द्रस्य याहि निष्कृतम् । द्युतानो वाजिभिर्यतः ॥ १५ ॥

पुनानः । देवऽवीतये । इन्द्रस्य । याहि । निऽस्कृतम् । द्युतानः । वाजिभिः । यतः ॥ १५ ॥

हे सोम ^१द्युतानः दीप्यमानः ^२वाजिभिः बलिभिर्यजमानैः ^३यतः संगृहीतः ^४देववीतये यज्ञार्थं ^५पुनानः पूयमानस्त्वम् ^६इन्द्रस्य ^७निष्कृतं स्थानं ^८याहि गच्छ ॥ १५ ॥

प्र हिन्वानास इन्द्रवोऽच्छा समुद्रमाशवः । धिया जुता असृक्षत ॥ १६ ॥

प्र । हिन्वानासः । इन्द्रवः । अच्छ । समुद्रम् । आशवः । धिया । जुताः । असृक्षत ॥ १६ ॥

^१आशवः वेगवन्तः ^२इन्द्रवः सोमाः ^३समुद्रम् अन्तरिक्षम् ^४अच्छ प्रति ^५हिन्वानासः हिन्वानाः प्रेर्यमाणाः ^६धिया अङ्गुल्या ^७जुताः कृष्टाश्च ^८प्र ^९असृक्षत सृज्यन्ते^{१०} ॥

मर्मृजानास आयवो वृथा समुद्रमिन्द्रवः । अगमन्नुतस्य योनिमा ॥ १७ ॥

मर्मृजानासः । आयवः । वृथा । समुद्रम् । इन्द्रवः । अगमन् । नुतस्य । योनिम् । आ ॥ १७ ॥

^१मर्मृजानासः मर्मृज्यमानाः ^२आयवः गन्तारः ^३इन्द्रवः सोमाः ^४वृथा आयासं विनैव ^५समुद्रम् अन्तरिक्षं गच्छन्ति । एतदेव दर्शयति । ^६नुतस्य उदकस्य ^७योनिं स्थानम् ^८अगमन्^९ गच्छन्तीति ॥

परि णो याह्यस्मयुर्विश्वा वसून् योजसा । पाहि नः शर्म वीरवत् ॥ १८ ॥

परि । नः । याहि । अस्मद्युः । विश्वा । वसूनि । ओजसा । पाहि । नः । शर्म । वीरवत् ॥ १८ ॥

हे सोम ^१अस्मद्युः अस्माकमस्त्वं ^२नः अस्माकं ^३विश्वा विश्वानि ^४वसूनि धनानि ^५ओजसा बलेन सह ^६परि ^७याहि रक्षार्थं परिगच्छ । अपि च ^८नः अस्माकं ^९वीरवत् पुत्रवत् ^{१०}शर्मं गृहं ^{११}पाहि रक्ष ॥

१. ग-त३.६.भ१.२.७-‘क्षीरं’ नास्ति । २. ग-त-भ१.२.४.५-जनार्थं । ३. ग-प्रसृज्यन्ते; त३-भ२-सृज्यते । ४. त१.२.३.४.५.६-भ१.२.७-आगमन्; भ४-आगमन् ।

मिमाति वह्निरेतशः पदं युजान ऋक्भिः । प्र यत्समुद्र आहितः ॥ १९ ॥

मिमाति । वह्निः । एतशः । पदम् । युजानः । ऋक्भिः । प्र । यत् । समुद्रे । आहितः ॥ १९ ॥

हे सोम यत्^१ यदा यः^२ वह्निः वह्नशीलः एतशः अश्वः मिमाति शब्दं करोति ऋक्भिः^३ कृत्विग्भिः स्तोतृभिः पदं^४ यज्ञे युजानः^५ निदधत् स्तोत्रश्रवणार्थमागच्छति च तदा स यज्ञवाहकाश्वात्मा त्वं समुद्रे उदके वसतीवरीषु प्र आहितः भवसि^६ ॥

आ यद्योनिं हिरण्ययमाशुऋतस्य सीदति । जहात्यप्रचेतसः ॥ २० ॥

आ । यत् । योनिम् । हिरण्ययम् । आशुः । ऋतस्य । सीदति । जहाति । अप्रचेतसः ॥ २० ॥

यत् यदा आशुः वेगवान् सोमः ऋतस्य यज्ञस्य हिरण्ययं हिरण्यमयं योनिं स्थानम् । 'हिरण्यपाणिर्भिषुणोति' इत्युक्तम् । आ सीदति तदानीम् अप्रचेतसः जहाति विसृजति । अस्तोतृणां यज्ञं नाभिगच्छति किंतु स्तोतृणामेव यज्ञमभिगच्छतीत्यर्थः ॥ ३९ ॥

अभि वेना अनूपतेयक्षन्ति प्रचेतसः । मज्जन्त्यविचेतसः ॥ २१ ॥

अभि । वेनाः । अनूपत् । इयक्षन्ति । प्रचेतसः । मज्जन्ति । अविचेतसः ॥ २१ ॥

वेनाः कान्ताः स्तोतारः अभि अनूपतं सोममभिष्टुवन्ति । प्रचेतसः सुमतयः इयक्षन्ति यष्टुमिच्छन्ति च । अविचेतसः । विशिष्टमतयो विचेतसः । अविचेतसो विपरीतमतय इत्यर्थः । मज्जन्ति निमज्जन्ति । ये सोमं नाभिष्टुवन्ति न यजन्ति च ते नरके पतन्तीत्यर्थः ॥

इन्द्रायेन्दो मरुत्वते पर्वस्व मधुमत्तमः । ऋतस्य योनिमासदम् ॥ २२ ॥

इन्द्राय । इन्द्रो इति । मरुत्वते । पर्वस्व । मधुमत्तमः । ऋतस्य । योनिम् । आसदम् ॥ २२ ॥

हे इन्द्रो सोम मधुमत्तमः अतिशयेन मधुमांस्वम् ऋतस्य यज्ञस्य योनिं स्थानम् आसदम् उपवेष्टुं मरुत्वते इन्द्राय इन्द्रार्थं पर्वस्व क्षर ॥

तं त्वा विप्रा वचोविदः परिष्कृण्वन्ति वेधसः । सं त्वा मृजन्त्यायवः ॥ २३ ॥

तम् । त्वा । विप्राः । वचः । विदः । परि । कृण्वन्ति । वेधसः । सम् । त्वा । मृजन्ति । आयवः ॥ २३ ॥

हे सोम तं पवमानं त्वा त्वां विप्राः प्राज्ञाः वेधसः कर्मणां कर्तारः वचोविदः स्तोतारः परिष्कृण्वन्ति अलंकुर्वन्ति । अपि च त्वा त्वाम्, आयवः मनुष्यः सं मृजन्ति सम्यक् शोधयन्ति ॥

रसं ते मित्रो अर्यमा पिबन्ति वरुणः कवे । पवमानस्य मरुतः ॥ २४ ॥

रसम् । ते । मित्रः । अर्यमा । पिबन्ति । वरुणः । कवे । पवमानस्य । मरुतः ॥ २४ ॥

हे ऋग्वेद कान्तकर्मन् सोम पवमानस्य क्षरतः ते तव रसं मित्रः अर्यमा च वरुणः च मरुतः च एते सर्वे देवाः पिबन्ति ॥

त्वं सोम विपश्चितं पुनानो वाचभिष्यसि । इन्दो सहस्रभर्णसम् ॥ २५ ॥

त्वम् । सोम । विपः । चितम् । पुनानः । वाचम् । इष्यसि । इन्द्रो इति । सहस्रभर्णसम् ॥ २५ ॥

१. ग-यस्त्वदीयो । २. ग-यदा ऋक्भिः । ३. त१.२.६.७-मु-पदं युजानो यज्ञे युजानो; त५-पदं यज्ञे युजानो युजानो; भ४-पदं यज्ञे युजानो । ४. त३-भ१.७-भवति । ५. ग-धावितरो (? विधातारो) ।

हे इन्द्रो दीप्त सोम पुनानः पूयमानः स्त्वं विपश्चितं प्रज्ञया पवित्रां सहस्रभर्णसं बहु-
भरणां वाचम् इह्यसि प्रेरयसि ॥ ॥ ४० ॥

उतो सहस्रभर्णसं वाचं सोम मखस्युवम् । पुनान इन्द्रवा भर ॥ २६ ॥

उतो इति । सहस्रभर्णमम् । वाचम् । सोम । मखस्युवम् ।

पुनानः । इन्द्रो इति । आ । भर ॥ २६ ॥

उतो अपि च हे इन्द्रो दीप्त सोम पुनानः पूयमानस्त्वं सहस्रभर्णसं सहस्रभरणां मखस्युवं
धनकामां वाचम् अस्मभ्यम् आ भर आहर ॥

पुनान इन्द्रवेषां पुरुहूत जनानाम् । प्रियः समुद्रमा विश ॥ २७ ॥

पुनानः । इन्द्रो इति । एयाम् । पुरुहूत । जनानाम् । प्रियः । समुद्रम् । आ । विश ॥ २७ ॥

हे पुरुहूत बहुभिराहूत इन्द्रो सोम पुनानः पूयमानस्त्वम् एयाम् अस्मिन् यागे स्तोत्रं
कुर्वतां जनानां प्रियः सन् समुद्रं द्रोणकलशम् आ विश प्रविश ॥

दर्विद्युतत्या रुचा परिष्टोभन्त्या कृपा । सोमाः शुक्रा गवाशिरः ॥ २८ ॥

दर्विद्युतत्या । रुचा । परिष्टोभन्त्या । कृपा । सोमाः । शुक्राः । गोऽर्शाशिरः ॥ २८ ॥

शुक्राः उज्ज्वलाः दर्विद्युतत्या द्योतमानया रुचा दीप्त्या परिष्टोभन्त्या परितः शब्दाय-
मानया कृपा धारया च युक्ताः सोमाः गवाशिरः भवन्ति । गव्येन पयसा मिश्रिता भवन्तीत्यर्थः ॥

हिन्वानो हेतृभिर्यत आ वाजं वाज्यक्रमीत् । सीदन्तो वनुषो यथा ॥ २९ ॥

हिन्वानः । हेतृभिः । यतः । आ । वाजम् । वाजी । अक्रमीत् ।

सीदन्तः । वनुषः । यथा ॥ २९ ॥

वाजी बलवान् सोमः हेतृभिः मरकैः स्तोतृभिः हिन्वानः स्तोत्रैः प्रेर्यमाणः यतः संयतः
सन् वाजं यागालयं युद्धम् आ अक्रमीत् आक्रामति । तत्र दृष्टान्तः । यथा वनुषः हन्तारो
भटाः सीदन्तः युद्धं प्रविशन्तः आक्रामन्ति तद्वदित्यर्थः ॥

ऋधक् सोम स्वस्त्यै संजग्मानो दिवः कविः । पर्वस्व सूर्यो दृशे ॥ ३० ॥

ऋधक् । सोम । स्वस्त्यै । संजग्मानः । दिवः । कविः । पर्वस्व । सूर्यः । दृशे ॥ ३० ॥

हे सोम कविः क्रान्तः सूर्यः सुवीर्यस्त्वम् ऋधक् ऋधुवन् । तथा च यास्कः—‘ऋधगिति
प्रथग्भावस्यानुप्रवचनं भवत्यथाप्युद्गोष्ठ्यर्थे दृश्यते’ (निरु. ४. २५) इति । संजग्मानः
संगच्छमानः स्वस्त्यै दृशे दर्शनाय न्व दिवः पर्वस्व क्षर ॥ ॥ ३१ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् । पुमर्थाश्चतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुक्कभूपाल-

साम्राज्यधुरंधरेण सायणाचार्येण^१ विरचिते माधवीये वेदार्थ-

प्रकाश ऋक्संहिताभाष्ये सप्तमाष्टके प्रथमोऽध्यायः ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥

‘हिन्वन्ति’ इति त्रिंशद्वचं पञ्चमं सूक्तं वरुणपुत्रस्य भृगोराष्ट्रं भार्गवस्य जमदग्नेर्वा गायत्रं पवमानसोमदेवताकम् । तथा चानुक्रम्यते—‘हिन्वन्ति भृगुर्वारुणिर्जमदग्निर्वा’ इति । गतो विनियोगः ॥

हिन्वन्ति मूरमुस्रयः स्वसारो जामयस्पतिम् । महामिन्दुं महीयुवः ॥ १ ॥

हिन्वन्ति । मूरम् । उस्त्रयः । स्वसारः । जामयः । पतिम् । महाम् । इन्दुम् । महीयुवः ॥ १ ॥

अत्र सर्वत्र पवमानः सोमः स्तूयते । तत्रादावृषिः सोमं प्रत्याह । मदीया अङ्गुलयस्त्वामभिपोतुं प्रेरयन्तीति । तदुच्यते । ‘स्वसारः । अङ्गुलिनामैतत् । सुष्ठु कर्मसु प्रेर्यन्त ऋत्विग्भिरिति स्वसारः । ‘जामयः एकस्मात्पाणेरूपञ्जत्वात्’ परस्परं बन्धुभूताः ‘उस्त्रयः कर्मार्थं निवसन्त्यः । सर्वत्र गन्ध्य इत्यर्थः । तादृश्योऽङ्गुलयः ‘महीयुवः त्वदभिलषत् कामयमानाः सत्यः ‘सूरं सुवीर्यं सोमे पतिं वीर्यं भवतीति शोभनवीर्यकारणं वा सर्वेषां कर्मणि प्रेरकं वा तादृशं ‘पतिं सर्वस्य स्थावरजङ्गमजातस्य स्वामिनं यस्माद्देवार्थमिज्यते अतः एव ‘महां देवेभ्यो दीयमानत्वेन महान्तं महनीयं वा ‘इन्दुं ग्रहेषु स्यन्दमानं सोमं ‘हिन्वन्ति प्रेरयन्ति । ‘हि वर्धनगन्धोः’ । स्वादिः ॥

पवमान रुचारुचा देवो देवेभ्यस्पतिं । विश्वा वसून्या विश ॥ २ ॥

पवमान । रुचाऽरुचा । देवः । देवेभ्यः । पतिं । विश्वा । वसूनि । आ । विश्वा ॥ २ ॥

हे ‘पवमान दशापवित्रेण पूयमान यद्वा पुनान शुद्ध सोम ‘रुचारुचा । ‘रुच दीप्ता’ । सर्वेण तेजसा ‘देवः दीप्यमानस्त्वं ‘देवेभ्यः ‘परि देवेभ्यः सकाशात् ‘विश्वा व्याप्तानि सर्वाणि बहूनि ‘वसूनि धनानि अस्माकम् ‘आ ‘विश प्रापय । यद्वा । देवेभ्यस्तदर्थं सर्वाणि वसूनि निवासस्थानानि ग्रहादीनि आ विश समन्तात् प्रविश ॥

आ पवमान सुष्टुतिं वृष्टिं देवेभ्यो दुवः । इपे पवस्व संयतम् ॥ ३ ॥

आ । पवमान । सुऽस्तुतिम् । वृष्टिम् । देवेभ्यः । दुवः । इपे । पवस्व । समुऽयतम् ॥ ३ ॥

हे ‘पवमान पूयमान पुनान वा । सोम ‘सुष्टुतिं शोभनस्तुतियुक्तां ‘वृष्टिं ‘देवेभ्यः देवानां ‘दुवः । ‘सुपां सुलुक्’ इति चतुर्थ्यां लुक् । दुवसे परिचरणाच्च ‘आ ‘पवस्व आगमय । त्वं यथा मदीयया स्तुत्या वृष्टिर्भविष्यति तथा कुर्वित्यर्थः । किं चास्माकम् ‘इपे अन्नार्थं च ‘संयतं सम्यग्मान् संगच्छन्तीं वृष्टिं कुरु । यद्वा । दुवः परिचर्यामभिलक्ष्य क्रियमाणां सुष्टुतिं शोभनस्तुतिरूपां वृष्टिम् । बहुस्तुतिमित्यर्थः । एतां देवेभ्यः प्रापय ॥

वृषा ह्यसि भानुना द्युमन्तं त्वा हवामहे । पवमान स्वाध्यः ॥ ४ ॥

वृषा । हि । असि । भानुना । द्युऽमन्तम् । त्वा । हवामहे । पवमान । सुऽआध्यः ॥ ४ ॥

हे सोम त्वं ‘वृषा अभिमतफलानां वर्षिता ‘असि ‘हि भवसि खलु । तस्मात् हे ‘पवमान

१. भ१(२)—एकस्मिन् पाणौ अलयासञ्जत्वात् । २. त३-भ१.२.७—तं अत ।

पूयमान पुनान वा सोम ^१स्वाध्यः शोभनकर्मणः सुष्ठु ध्यानवन्तो वा वयं ^२भानुना तेजसा ^३पुमन्तं दीप्तिमन्तम् । अतिशयेन तेजस्विनमित्यर्थः । स्तुतिमन्तं वा ^४त्वा त्वां ^५हवामहे यज्ञेष्वामहे ॥

आ पवस्व सुवीर्यं मन्दमानः स्वायुध । इहो धिन्दुवा गहि ॥ ५ ॥

आ । पवस्व । सुवीर्यम् । मन्दमानः । सुऽआयुध । इहो इति । सु । इन्दो इति । आ । गहि ॥ ५ ॥

हे ^१स्वायुध । यज्ञे स्फ्यकपालादीनि दशायुधानीत्यभिधीयन्ते । शोभनानि तानि यस्य स तथोक्तः । यद्वा । धनुरादीन्यायुधानि यस्य सः । तादृश हे सोम त्वं ^२मन्दमानः मोदमानः सन् । यद्वा । अन्तर्णीतिष्यर्थः । देवान् स्वयं मादयन् । ^३सुवीर्यं शोभनवीर्योपेतं पुत्रादिकमस्माकम् ^४आ ^५पवस्व । पवतिर्गत्यर्थः । आप्रापय । किंच हे ^६इन्दो ग्रहेषु चमसेषु च क्षरणशील सोम ^७इहो । इह उ पद-द्वयम् । उ इत्यवधारणे । इहैवास्मदीये यज्ञ एव सुष्ठु ^८आ ^९गहि आगच्छ ॥ ॥ १ ॥

यदद्भिः परिपिच्यसे मृज्यमानो गर्भस्त्योः । दुणां सधस्थमश्रुषे ॥ ६ ॥

यत् । अत्ऽभिः । परिऽसिच्यसे । मृज्यमानः । गर्भस्त्योः । दुणां । सधऽस्थम् । अश्रुषे ॥ ६ ॥

हे सोम ^१गर्भस्त्योः । बाहुनामैतत् । बभसन्ति द्वीपयन्ति निर्मग्नस्याभ्यामग्निमिति गर्भस्ती बाहु । तयोः ^२मृज्यमानः ताभ्यां शोध्यमानः सन् ^३अद्भिः । सोमसेचनार्थं चतुर्विधा आपः । ताभिर्वसतीवरीभिरेकधनाभिश्च ^४यत् यदा ^५परिपिच्यसे परितः सिच्यमानो भवसि तदानीं ^६दुणा द्रुममयेन पात्रेण गृह्यमाणः सन् ^७सधस्थम् । सह तिष्ठन्त्यत्रेति सधस्थं स्थानं ग्रहचमसादिकम् । ^८अश्रुषे प्राप्नोषि ॥

प्र सोमाय व्यश्ववत्पवमानाय गायत । महे सहस्रचक्षसे ॥ ७ ॥

प्र । सोमाय । व्यश्वऽवत् । पवमानाय । गायन्तु । महे । सहस्रऽचक्षसे ॥ ७ ॥

हे स्तोतारः ^१पवमानाय दशाष्टवित्रेण पूयमानाय पुनानाय वा ^२सोमाय ^३प्र ^४गायत प्रकरणेण सामगानं^१ कुरुत । अभिष्टुत वा । कथमिव । ^५व्यश्ववत् । यथा पूर्वं व्यश्वो नामर्षिः सोम-मगासीत् तद्व्यूयमपि । कीदृशाय । ^६महे महते । देवेभ्यः स्वीक्रियमाणत्वेन गुणादिभिर्वा महत्त्व-युक्ताय ^७सहस्रचक्षसे । प्रयोगबाहुल्यापेक्षमेतद्वचनम् । सहस्रसंख्याकस्तोत्रयुक्ताय । यद्वा । नाना-विधैर्देवैरनेकधा द्रष्टव्याय सोमायेति ॥

यस्य वर्णं मधुश्चतुर्तं हरिं हिन्वन्त्याद्रीभिः । इन्दुमिन्द्राय पीतये ॥ ८ ॥

यस्य । वर्णम् । मधुऽश्चतुर्तम् । हरिम् । हिन्वन्ति । अद्रीऽभिः । इन्दुम् । इन्द्राय । पीतये ॥ ८ ॥

हे अध्वर्यादयः ^१वर्णं शत्रूणां नारकम् । येनासौ पीयते तेन मत्तेन शत्रवः संप्रहारयन्त इति शत्रुनिवारणसमर्थम् । ^२मधुश्चतुर्तं मधुररसस्य व्यावयितारं^२ ^३हरिं^३ हरितवर्णम् ^४इन्दुम् । इन्धेरेतद्रूप-मन्त्रेण्यते । सर्वतो दीप्यमानम् । ' उन्दी ह्येदने ' इत्यस्माद्वा । अभिष्वानन्तरं पात्रेषु क्षरणशीलम् । ^५यस्य सोमस्य तव कारणमंशुम् ^६अद्रीभिः ^७हिन्वन्ति प्रेरयन्ति । अभिषुण्वन्तीत्यर्थः । ^८इन्द्राय ^९पीतये इन्द्रस्य पानाय । तदर्थमित्यर्थः ॥

१. ग-साम गायत गानं; त१.३.४.५.६-अ१.३.४-साम गायमानं; त२-सामणायमानं; त३-साम-गायनं । २. ग-त३-अ५-व्यावयितारं क्षारयितारं । ३. त-तृसं ।

तस्य ते वाजिनो वयं विश्वा धनानि जिग्युषः । सुखित्वमा वृणीमहे ॥ ९ ॥

तस्य । ते । वाजिनः । वयम् । विश्वा । धनानि । जिग्युषः । सुखित्वम् । आ । वृणीमहे ॥ ९ ॥

हे सोम ववाजिनः संभृतहविष्काः वयं विश्वा विश्वानि सर्वाणि व्याप्तानि वा शत्रुधनानि
जिग्युषः जितवतः तस्य पूर्वोक्तलक्षणस्य प्रसिद्धस्य वा ते तव सुखित्वं स्तुत्यस्तोत्रलक्षणं सत्यम्
आ वृणीमहे संभजामहे । अस्मभ्यं धनं देहीति संभजनं कुर्म इत्यर्थः ॥ जिग्युषः । 'जि जये' ।
लिटि कसौ 'वस्वेकाजात्' इति नियमादिङभावः । 'सन्निटोर्जेः' इत्यभ्यासादुत्तरस्य कवगादेशः ।
ङसि परतो वसोः संप्रसारणम् । कमुप्रत्ययस्वरः ॥

वृषा पवस्व धारया मरुत्वते च मत्सरः । विश्वा दधान ओजसा ॥ १० ॥

वृषा । पवस्व । धारया । मरुत्वते । च । मत्सरः । विश्वा । दधानः । ओजसा ॥ १० ॥

हे सोम त्वं वृषा स्तोत्रणामभिमतफलस्य वर्षकः सन् धारया त्वदीयया पवस्व द्रोण-
कलशमागच्छ । पवतिर्गतिकर्मा । आगतस्त्वं यदास्माभिरिन्द्राय दीयसे तदा मरुत्वते सहाया
मस्तो यस्य सन्ति तस्मा इन्द्राय मत्सरः मदकरः च भव । कीदृशः । विश्वा विश्वानि सर्वाणि
व्याप्तानि वा धनानि ओजसा आत्मीयेन बलेन युक्तः सन् स्तोत्रभ्यस्तानि दधानः प्रयच्छन् ।
त्वं मादयिता भवेति समन्वयः ॥ ॥ २ ॥

तं त्वा धर्तारिभ्योऽः पवमान स्वदृशम् । हिन्वे वाजेषु वाजिनम् ॥ ११ ॥

तम् । त्वा । धर्तारिम् । ओभ्योः । पवमान । स्वः दृशम् । हिन्वे । वाजेषु । वाजिनम् ॥ ११ ॥

हे पवमान पवमान पुनान वा हे सोम ओभ्योः । द्यावापृथिवीनामैतत् । तयोः धर्तारं
धारकमत एव स्वदृशं सर्वस्य सूर्यस्य वा द्रष्टारं सर्वदेवैर्द्रष्टव्यं वा वाजिनं बलवन्तं तं पूर्वोक्त-
गुणप्रसिद्धं त्वा त्वां वाजेषु संग्रामेषु हिन्वे प्रेरयामि । यद्वा । वाजेष्वन्नेषु विषयेषु हिनामि ।
अन्नादिकं प्रयच्छेत्यर्थः ॥

अया चित्तो विषानया हरिः पवस्व धारया । युजं वाजेषु चोदय ॥ १२ ॥

अया । चित्तः । विषा । अनया । हरिः । पवस्व । धारया । युजम् । वाजेषु । चोदय ॥ १२ ॥

हे पवमान अया । 'अय पय गतौ' । कर्मार्थमितस्ततो गच्छन्तीभिरनय्य विषा । 'विष
प्रेरणे' । हवीष्यन्नां प्रेरयन्तीति विषोऽङ्गुलयः । एकवचनं छान्दसम् । प्रत्येकविवक्षया वा । एताभि-
र्मदीयाभिरङ्गुलीभिः चित्तः ज्ञातः निर्गतोऽभिपुतः हरिः हुरितवर्णस्त्वं धारया संततया पवस्व
द्रोणकलशं ग्रहांश्चागच्छ त्वम् । किंच युजं सखायमिन्द्रं वाजेषु संग्रामेषु चोदय प्रेरय । यदा
अस्माभिरिन्द्रार्थं सोमो दीयते तदा नृपानेन हृष्टः सन् शत्रून् हन्तीत्यर्थः ॥

आ न इन्दो महीमिषं पवस्व विश्वदर्शतः । अस्मभ्यं सोम गातुवित् ॥ १३ ॥

आ । नः । इन्दो इति । महीम् । इषम् । पवस्व । विश्वदर्शतः ।

अस्मभ्यम् । सोम । गातुवित् ॥ १३ ॥

हे ^१इन्द्रो क्षरणशील दीपनशील वा हे सोम ^२विश्वदशैतः विश्वैः सर्वैर्दशैनीयः । यद्वा । विश्वं सर्वं वस्तुजातं दर्शयते ज्ञाप्यतेऽनेनेति । सः विश्वस्य प्रकाशक^३ इत्यर्थः । तादृशस्त्वं ^४महीमिषं महत्प्रभूतमन्नं ^५नः अस्मभ्यम् ^६आ ^७पवस्व आगमय । प्रयच्छेत्थर्थः । किंच हे ^८सोम अभिपूयमाण पवमान ^९अस्मभ्यं ^{१०}गातुवित् स्वर्गमार्गस्य^{११} लम्भयिता ज्ञापयिता भव ॥

आ कलशा अनूषतेन्दो धाराभिरोजसा । एन्द्रस्य पीतये विश ॥ १४ ॥

आ । कलशाः । अनुषत । इन्द्रो इति । धाराभिः । ओजसा । आ । इन्द्रस्य । पीतये । विश ॥ १४ ॥

हे ^१इन्द्रो क्षरणशील सोम ^२ओजसा बलेन युक्तस्य तव ^३धाराभिः निरन्तराभिः सहिताः ^४कलशाः । प्रयोगबाहुल्यापेक्षमेतद्बहुवचनम् । द्रोणकलशाः ^५आ^६ अनूषत^७ स्तोतृभिः^८ अभिमुख्येन स्तूयन्ते । सोमाभिषवकाले हि ऋविजः स्तुवन्ति खलु । ततस्त्वम् ^९इन्द्रस्य ^{१०}पीतये पानाय ^{११}आ ^{१२}विश ग्रहांश्चमसांश्च प्रविश ॥

यस्य ते मद्यं रसं तीव्रं दुहन्त्याद्रिभिः । स पवस्वाभिमातिहा ॥ १५ ॥

यस्य । ते । मद्यम् । रसम् । तीव्रम् । दुहन्ति । अद्रिऽभिः । सः । पवस्व । अभिमातिहा ॥ १५ ॥

हे सोम ^१यस्य ^२ते तव ^३मद्यं मदकरं ^४तीव्रं क्षिप्रं मत्कारिणं ^५रसम् ^६अद्रिभिः प्रावभिरध्व-
र्वाद्यः ^७दुहन्ति अभिपुण्वन्ति ^८सः^९ तादृशस्त्वं^{१०} अभिमातिहा । अभितो मातिरभिमानं येषां ते शत्रवः । पापरूपाणां शत्रूणां हन्ता सन् ^{११}पवस्व सर्वतो गच्छ । येऽभिपुण्वन्ति ते पापरहिताः सुकृतिनो भवन्तीत्यर्थः ॥ ३ ॥

राजा मेधाभिरीयते पवमानो मनावधि । अन्तरिक्षेण यातवे ॥ १६ ॥

राजा । मेधाभिः । ईयते । पवमानः । मनौ । अधि । अन्तरिक्षेण । यातवे ॥ १६ ॥

^१मनौ मनुष्ये यागं कुर्वाणे सति । यद्वा । मनावधि । मनुर्मन्तव्यो यज्ञः । तस्मिन् ^२पवमानः पूयमानः पुनानो वा ^३राजा । राजशब्देन सोमोऽभिधीयते । 'सोमं राजानमक्रीणन्' (ऐ. ब्रा. १.२.७) इत्यादिषु दृष्टवात् । स राजा ^४मेधाभिः स्तुतिभिः सह^५ ईयते गच्छति । किमर्थम् । ^६अन्तरिक्षेण आकाशमार्गेण द्रोणकलशं प्रति ^७यातवे यानुम् । द्रोणाभिगमनकाले हि स्तोतृभिः स्तूयते खलु ॥

आ न इन्द्रो शतग्विनं गवां पोषं स्वर्ग्यम् । वह्ना भगत्तिमूतये ॥ १७ ॥

आ । नः । इन्द्रो इति । शतऽग्विनम् । गवाम् । पोषम् । सुऽअश्वम् । वह् । भगत्तिम् । ऊतये ॥ १७ ॥

हे ^१इन्द्रो पात्रेषु क्षरणशील दीपनशील वा हे सोम ^२शतग्विनं शतसहस्रसंख्याभिर्गोभिर्भुक्तं ^३गवां ^४पोषं गवादीनां पुष्टिवर्धनं ^५स्वर्ग्यं शोभनाश्वसङ्गसहितं ^६भगत्तिं भगदत्तिं भजनीयधनदानं च ^७ऊतये रक्षणाय^८ नः अस्माकम् ^९आ^{१०} वह् प्रापय । गवादींश्च तेषां च वृद्धिं प्रयच्छेत्थर्थः ॥

आ नः सोम सहो जुवो रूपं न वर्चसे भर । सुष्वाणो देववीतये ॥ १८ ॥

आ । नः । सोम । सहः । जुवः । रूपम् । न । वर्चसे । भर । सुस्वानः । देवऽवीतये ॥ १८ ॥

१. त-प्रकाशकस्य; भ२-प्रकाशस्य । २. त३-स्वर्गस्य । ३. त-अनूषत । ४. ग-कृत्विग्भिः । ५. भ५-एतादृशस्त्वं । ६. ग-स्तुतः ।

हे सोम देववीतये देवपानाय देवानां कामाय वा सुष्वाणः अभिपूयमाणोऽभिपुतो भवत्वम् । महः शत्रुभिर्भवनसमर्थं बलं जुवः । जु इति गत्यर्थः । शत्रून् प्रति शीघ्रगमनं च । यद्वा । सर्वतो गमनशीलं बलं च । न इति चार्थे । वर्चसे । 'वर्च दीर्घा' । दीर्घ्यै सर्वत्र प्रकाशनाय रूपं च नः अस्मभ्यम् आ भर आहर प्रयच्छ ॥

अर्षी सोम द्युमत्तमोऽभि द्रोणानि रोरुवत् । सीदञ्छयेनो न योनिमा ॥ १९ ॥

अर्षी । सोम । द्युमत्तमः । अभि । द्रोणानि । रोरुवत् ।

सीदन् । श्येनः । न । योनिम् । आ ॥ १९ ॥

हे सोम अभिपूयमाण पवमान द्युमत्तमः अतिशयेन दीप्तिमांस्त्वं द्रोणानि । प्रयोग-बाहुल्यापेक्षमेतद्बहुवचनम् । द्रोणान् अभि लक्ष्यकृत्य रोरुवत् पुनःपुनर्भुशं वा शब्दं कुर्वन् अर्षं तानागच्छ । दशापवित्रमध्याग्निगतः सोमोऽविच्छिन्नधारया द्रोणकलशे पतन् शब्दं करोति खलु । तत्र दृष्टान्तः । श्येनो न यथा आ सीदन् सर्वतो गच्छन् श्येनः शंसनीयगतिः पक्षी योनिं स्वस्थानं कुलायं प्रति भुशं शब्दायमानः सन्नागच्छति तद्वत् ॥

अप्सा इन्द्राय वायवे वरुणाय मरुद्भ्यः । सोमो अर्पति विष्णवे ॥ २० ॥

अप्साः । इन्द्राय । वायवे । वरुणाय । मरुत्भ्यः । सोमः । अर्पति । विष्णवे ॥ २० ॥

अप्साः वसन्तीवरीनामधेयानामपां संभक्ता । 'पण संभक्ता' । 'जनसन' इति विद् । आत्वं 'विद्वनोः' इति । तादृशः सोमः अर्पति द्रोणकलशमागच्छति । किमर्थम् । इन्द्राय । सर्व-देवानां प्रथमं एवेन्द्रः सोमं पिबति तस्मात्पूर्वमेवाभिहितः । तस्मै वायवे तत्सहायाय च । ऐन्द्र-वायवे हीन्द्रस्यानन्तरं वायुः सोमं पिबति तस्मात्तदनु वायुरुक्तः । तस्मै च वरुणाय मरुद्भ्यः मितं शब्दं कुर्वद्भ्य एतन्नामकेभ्यो देवेभ्यः विष्णवे सर्वजगद्वापिने विष्णवे च । एतेषां पातुं सोमः स्ववतीत्यर्थः ॥ ४ ॥

इषं तोकाय नो दधदस्मभ्यं सोम विश्वतः । आ पवस्व सहस्रिणम् ॥ २१ ॥

इषम् । तोकाय । नः । दधत । अस्मभ्यम् । सोम । विश्वतः । आ । पवस्व । सहस्रिणम् ॥ २१ ॥

हे सोम त्वं नः अस्माकं तोकाय पुत्राय हृषम् अन्नं दधत विदधत प्रयच्छन् सहस्रिणं सहस्रमन्त्र्याकं धनं विश्वतः सर्वतो दिक्षु अस्मभ्यं च आ पवस्व आप्रापय । अस्मभ्यं पुत्राय च अन्नधनादिकं प्रयच्छेत्यर्थः ॥

ये सोमांसः परावति ये अर्वावति मुन्विरे । ये वादः शर्यणावति ॥ २२ ॥

ये । सोमांसः । परावति । ये । अर्वावति । मुन्विरे । ये । वा । अदः । शर्यणावति ॥ २२ ॥

एतदादिभ्यामृभ्यामिन्द्रार्थं सर्वत्र सोमाभिपयोऽस्तीत्याह । ये सोमांसः सोमाः परावति विप्रकृष्टेऽतिदूरे देशे ये वा अर्वावति अन्तिके देशे इन्द्रार्थं मुन्विरे अभिपूयन्ते अभ्यपूयन्त ये वा शर्यणावति । कुरुक्षेत्रस्य जघनाधे शर्यणावन्मंजकं मधुररसयुक्तं सोमवत्सरोऽस्ति । अदः अस्मिन् मरसि मुरमा ये सोमाः इन्द्रायाभिपूयन्ते तेऽस्माकमभिमतफलं प्रयच्छन्तिवति वक्ष्यमाणेन संबन्धः ॥

१. गन्त३-भ१. ५- 'द्रोणकलशे' नास्ति । २. न-अंगानां गच्छति । ३. गन्त३-भ१. ४. ७-प्रथमतः । ४. त-मु-वा ।

य आर्जिकेषु कृत्वसु ये मध्ये पस्त्यानाम् । ये वा जनेषु पञ्चसु ॥ २३ ॥

ये । आर्जिकेषु । कृत्वसु । ये । मध्ये । पस्त्यानाम् । ये । वा । जनेषु । पञ्चसु ॥ २३ ॥

ये वा सोमाः पञ्चार्जिकेषु । ऋजिकानामदूरभवा आर्जिका देशाः । तेषु तथा पञ्चसु । कृत्वान इति देशाभिधानम् । तेषु कर्मवत्सु देशेषु च किंच पस्त्यानां सरस्वत्यादीनां नदीनां मध्ये समीपे च ये सोमा अभिपूयन्ते । 'ऋषयो वै सरस्वत्यां सत्रमासत' (ऐ. ब्रा. २.१९) इत्यादिषु नदीतीरे यज्ञकरणस्य श्रवणात् । किंच जनेषु पञ्चसु । निषादपञ्चमाश्रवारो वर्णाः पञ्च जनाः । तेषु च ये वा सोमा अभिपुताः ते सोमा अस्माकमभिमतं प्रयच्छन्स्वित्युत्तरेण संबन्धः ॥

ते नो वृष्टिं दिवस्परि पर्वन्तामा सुवीर्यम् । सुवाना देवास इन्द्रवः ॥ २४ ॥

ते । नः । वृष्टिम् । दिवः । परि । पर्वन्ताम् । आ । सुवीर्यम् । सुवानाः । देवासः । इन्द्रवः ॥ २४ ॥

सुवानाः तत्र चात्र चाभिपूयमाणा देवा दीपनशीलाः स्तुत्या वा इन्द्रवः ग्रहेषु चमसेषु च क्षरन्तः पते सोमाः नः अस्माकं दिवस्परि । परिशब्दः पञ्चमीद्योतकः । अन्तरिक्षादादित्याद्वा वृष्टिम् । 'अग्नौ प्रास्ताहुतिः सम्यगादित्यमुपतिष्ठते । आदित्याज्जायते वृष्टिः' इति वृष्टिकारणत्वात् । किंच सुवीर्यं शोभनवीर्योपेतं पुत्रं च धनादिकं वा आ पर्वन्तां प्रापयन्तु । यजमानः सोमेन अभिमतफलानि प्राप्नोति खन्द् ॥

पर्वते हर्यतो हरिर्गुणानो जमदग्निना । हिन्वानो गोरधिं त्वचि ॥ २५ ॥

पर्वते । हर्यतः । हरिः । गुणानः । जमदग्निना । हिन्वानः । गोः । अधि । त्वचि ॥ २५ ॥

हर्यतः देवान् कामयमानः हरिः हरितवर्णः किंच गोः त्वचि अधि आनडुहे चर्मणि हिन्वानः प्रेरमाणः स सोमः जमदग्निना मन्त्रद्रष्टृणा गुणानः स्तूयमानः सन् पर्वते दशा-
पवित्रेण पूतो भवति । यद्वा । पात्राप्यभिगच्छति ॥ ५ ॥

प्र शुक्रासो वयोजुवो हिन्वानासो न समयः । श्रीणाना अप्सु मृज्जत ॥ २६ ॥

प्र । शुक्रासः । वयः । जुवः । हिन्वानासः । न । समयः । श्रीणानाः । अप्सु । मृज्जत ॥ २६ ॥

शुक्रासः शुक्रा दीप्यमानाः वयोजुवः अन्नं प्रेरयन्तः । यद्यदपेक्ष्य देवेभ्यः सोमं प्रयच्छन्ति तत्तदपेक्षितं सोमो ददाति । ते सोमाः श्रीणानाः दधिक्षीरादिभिः श्रीयमाणाः सन्तः अप्सु वसतीवरीष्वेकधनासु च मृज्जत ऋत्विग्भिः प्रमृज्यन्ते शोध्यन्ते । तत्र दृष्टान्तः । हिन्वानासो न समयः । अश्वनामेतत् । यथाश्वा हिन्वानासो हिन्वानाः सादिभिः प्रेर्यमाणाः सन्तोऽप्सु तैरेव प्रशोभिता भवन्ति तद्वत् ॥

तं त्वा सुतेष्वाभुवो हिन्विरे देवतातये । स पवस्वानया रुचा ॥ २७ ॥

तम् । त्वा । सुतेषु । आऽभुवः । हिन्विरे । देवऽतातये । सः । पवस्व । अनया । रुचा ॥ २७ ॥

अथ प्रत्यक्षकृतः । हे सोम अभुवः । कर्मकरणार्थं समन्ताद्भवन्तीत्याभुव ऋत्विजः । ते सुतेषु । सुतोऽभिपुनः सोमः । तद्वत्सु यज्ञेषु देवतातये । 'सर्वदेवात्तातिल्' इति स्वार्थिक-
स्तातिल् । इन्द्रादिदेवेभ्यः पतं तादृशं प्रसिद्धं एवा त्वां हिन्विरे प्रावभिः प्रेरयन्ति । अभिपुनन्ती-
त्यर्थः । ततः पमः अभिपुनः स त्वम् अनया रुचा दीप्यमानया धारया द्रोणकलशं प्रति पवस्व

आगच्छ । पवतिर्गतिकर्मा । यद्वा । अनया मदीयया रुचा स्तुत्या सह कलशमागच्छ । कलशाभि-
गमनकाले हि सोमं स्तुवन्ति ॥

आ ते दक्षं मयोभुवं वह्निमद्या वृणीमहे । पान्तुमा पुरुस्पृहम् ॥ २८ ॥

आ । ते । दक्षम् । मयःऽभुवम् । वह्निम् । अद्य । वृणीमहे । पान्तम् । आ । पुरुऽस्पृहम् ॥ २८ ॥

हे सोम यष्टारो वयं ऽते तव स्वभूतं ऽदक्षं बलम् ऽअद्य अस्मिन् यागदिने आभिमुख्येन ऽआ
वृणीमहे संभजामहे^१ । कीदृशम् । ऽमयोभुवं सुखस्य भावकं ऽवह्निं धनादीनां प्रापकं ऽपान्तं
शत्रुभ्यो रक्षकं ऽपुरुस्पृहं बहुभिः स्पृहणीयं काम्यमानं बलमिति ॥

आ मन्द्रमा वरेण्यमा विप्रमा मनीषिणम् । पान्तुमा पुरुस्पृहम् ॥ २९ ॥

आ । मन्द्रम् । आ । वरेण्यम् । आ । विप्रम् । आ । मनीषिणम् ।

पान्तम् । आ । पुरुऽस्पृहम् ॥ २९ ॥

हे सोम ऽमन्द्रं मदकरं स्तुत्यं वा त्वाम् ऽआ वृणीमहे । ऽवरेण्यं सर्वैर्वरेणीयं संभजनीयं च ।
किंच ऽविप्रं मेधाविनं त्वाम् । तथा ऽमनीषिणम् । मनस ईषा मनीषा । तद्वन्तं स्तुतिमन्तं वा त्वाम्
वृणीमहे । प्रत्येकविशेषणापेक्षया आ इत्युपसर्गः कृतः । किंच ऽपान्तं सर्वेषां रक्षकं ऽपुरुस्पृहं
बहुभिः स्पृहणीयं च त्वां संभजामहे ॥

आ रयिमा सुचेतुनमा सुक्रतो तनूष्वा । पान्तुमा पुरुस्पृहम् ॥ ३० ॥

आ । रयिम् । आ । सुऽचेतुनम् । आ । सुक्रतो इति सुऽक्रतो । तनूषु । आ ।

पान्तम् । आ । पुरुऽस्पृहम् ॥ ३० ॥

हे ऽसुक्रतो शोभनप्रज्ञ सोम त्वदीयं ऽरयि धनं वयम् ऽआ वृणीमहे । किंच ऽसुचेतुनम् ।
'चित्ता संज्ञाने' । भाव आणादिक उन्नन्प्रत्ययः । सुज्ञानं च । ऽतनूषु अस्मत्पुत्रेषु च धनं सुज्ञानं
च त्वम् ऽआ विधेहि । यद्वा पुत्रार्थं वयमावृणीमहे । तथा ऽपान्तं सर्वस्य रक्षकं ऽपुरुस्पृहं बहुभि-
र्यष्टृभिः काम्यमानं त्वां संभजामहे ॥ ॥ ६ ॥

'पवस्व' इति त्रिशद्वचं पठं सूक्तम् । अत्रानुक्रम्यते—'पवस्व शतं वेग्वानसा अष्टादश्यनुष्टु-
प्परास्तिस्र आप्तेरयः' इति । 'शतसंख्याका वेग्वानसाग्याः संहता क्रययः । 'त्वं सोम सूरः'
इत्येषानुष्टुप् । शिष्टा गायत्र्यः । 'अग्न आर्युपि' इत्याद्यास्तिस्रः पवमानविशेषाग्निदेवताकाः ।
अन्यामां पवमानः सोमो देवता । गतः सूक्तविनिर्गमः ॥

पवस्व विश्वचर्षणेऽभि विश्वानि काव्या । सखा सखिभ्य ईड्यः ॥ १ ॥

पवस्व । विश्वऽचर्षणे । अभि । विश्वानि । काव्या । सखा । सखिभ्यः । ईड्यः ॥ १ ॥

हे ऽविश्वचर्षणे सर्वव्यापित्वेन सर्वस्य द्रष्टृहे सोम ऽसखा स्तुत्यस्तोत्रयष्टयलक्षणेन संबन्धेन
सखिभूतस्त्वम् ऽईड्यः स्तोत्रयः सन् ऽसखिभ्यः हविष्प्रदानेनोपकारकत्वात् मित्रभूतेभ्योऽस्मभ्यं
वैश्वानि सर्वाणि ऽकाव्या । कवेः कर्माणि काव्यानि । ब्राह्मणादित्वात् व्यञ् । सर्वाणि स्तोत्राणि
वैश्वानि लक्ष्मीकृत्य ऽपवस्व आगच्छ ॥

ताभ्यां विश्वस्य राजसि ये पवमान धामनी । प्रतीची सोम तस्थतुः ॥२॥

ताभ्याम् । विश्वस्य । राजसि । ये इति । पवमान । धामनी इति ।

प्रतीची इति । सोम । तस्थतुः ॥ २ ॥

हे पवमान दक्षापवित्रेण पूयमान पुनान वा हे सोम ये धामनी पूर्वपक्षापरपक्षयोर्लंता-
रूपस्य सोमस्य तवैकैकपर्णवृद्धिहासाभ्यां तव स्वभूतौ पूर्वादपक्षौ । यद्वा ये धामनी नामनी
अंशुसोमारमके अपि प्रतीची त्वदभिसुखं गच्छन्तां गच्छती वा पक्षौ नामनी वा तस्थतुः उपजग्मतुः
प्राभ्यां त्वं विश्वस्य सर्वस्य लोकस्य राजसि स्वामी भवसि । पूर्वादपक्षाभ्यां सर्वलोकस्योप-
नायकत्वात्तस्य स्वामी भवसि । पृथिव्यामंशुनाम्ना मनुष्याणां सर्वेषामभीप्सितदानेन तस्य लोकस्य
द्युलोके देवेभ्यः स्वसुधामयकलादानेन तेषां प्रीणयिता भवसि । देवाः खलु सोमस्यैकैकवृद्धि-
हासाभ्यां कलाः पिबन्ति ॥

परि धामानि यानि ते त्वं सोमासि विश्वतः । पवमान ऋतुभिः कवे ॥३॥

परि । धामानि । यानि । ते । त्वम् । सोम । असि । विश्वतः । पवमान । ऋतुभिः । कवे ॥३॥

हे सोम यस्मान् पते त्वदीयानि धामानि त्वदधीना अहोरात्ररूपाः कालविशेषाः परि
भवन्ति सर्वत्र व्याप्तास्तिष्ठन्ति । यद्वा त्वदीयानि धामानि तेजांसि परि वर्तन्ते अत एव हे पवमान
पूयमान हे कवे क्रान्तकर्मन् हे सोम त्वम् ऋतुभिः, वसन्तादिकालविशेषैः सह विश्वतः सर्वतः
असि भवसि । अहोरात्रौ यत्र यत्र व्याप्ता तत्र तत्र वसन्तादिकालोपाधिकः सोमस्तिष्ठति । तयोन्मद-
धीनत्वादित्यर्थः ॥

पवस्व जनयन्निषोऽभि विश्वानि वार्या । सखा सखिभ्य ऊतये ॥ ४ ॥

पवस्व । जनयन् । इषः । अभि । विश्वानि । वार्या । सखा । सखिभ्यः । ऊतये ॥ ४ ॥

हे सोम पवस्व सखिभूतस्त्वं विश्वानि सर्वाणि वार्या वरणीयान्यस्मस्कृतानि स्तोत्राणि
अभि लक्ष्मीकृत्य सखिभ्यः अस्मभ्यम् ऊतये रक्षणाय जीवनाय इषः अन्नानि जनयन् प्रयच्छन्
पवस्व आगच्छ । पवतिर्गतिकर्मा ॥

तव शुक्रासो अर्चयो दिवस्पृष्ठे वि तन्वते । पवित्रं सोम धामभिः ॥ ५ ॥

तव । शुक्रासः । अर्चयः । दिवः । पृष्ठे । वि । तन्वति । पवित्रम् । सोम । धामभिः ॥५॥

हे सोम शुक्रासः सर्वत्र ज्वलनशीलाः धामभिः तेजाभिः सहितस्य तव स्वभूतः
अर्चयः अर्चनीया रश्मयः दिवः द्योतमानस्यादित्यस्य द्युलोकस्य वा पृष्ठे अधरभागे । पृथिव्या-
मित्यर्थः । पवित्रं पवनसाधनमुदकं वि तन्वते विशेषेण तन्वन्ति विस्तारयन्ति । सर्वत्र
कुर्वन्तीत्यर्थः ॥ ५ ॥

तवेमे सप्त सिन्धवः प्रशिषं सोम सिस्वते । तुभ्यं धावन्ति धेनवः ॥ ६ ॥

तव । इमे । सप्त । सिन्धवः । प्रशिषम् । सोम । सिस्वते । तुभ्यम् । धावन्ति । धेनवः ॥६॥

वृष्टिकर्तृत्वप्रसङ्गादाह । हे सोम इमे इमाः त्वया सृष्टाः सप्त सप्तसंख्याकाः सिन्धवः
स्यन्दमाना गङ्गाया नद्यः । यद्वा सप्त सर्पणशीला नद्यः तव प्रशिषं प्रशासनमाज्ञामभि सिस्वते

अनुसरन्ति । त्वदाज्ञामनुसृत्य समुद्रं गच्छन्तीत्यर्थः । किंच ऽधेनवः नवप्रसूतिका देवानां हविष्प्रदानेन प्रीणयिष्यो गावः ऽपुत्र्यं त्वदर्थमेवाशिरं प्रयच्छाम इति ऽधावन्ति आगच्छन्ति ॥

प्र सोम याहि धारया सुत इन्द्राय मत्सरः । दधानो अक्षिति श्रवः ॥ ७ ॥

प्र । सोम । याहि । धारया । सुतः । इन्द्राय । मत्सरः । दधानः । अक्षिति । श्रवः ॥ ७ ॥

हे^१ ऽसोम अभिपूयमाण देव ऽमत्सरः इन्द्रस्य मदकरस्त्वं ऽसुतः अस्माभिरभिपुतः सन् ऽइन्द्राय इन्द्रार्थं दशापवित्राभिर्गतया संततया त्वदीयया ऽधारया द्रोणकलशं ऽप्र ऽयाहि प्रकर्षेण प्रामुहि । यद्वा । हे सोम सुतोऽभिपुतस्त्वमिन्द्राय मत्सरो मादयितृत्तमः सन् धारयाग्नौ स्वाहाकारेण पात्रात् पतन्त्या धारया सह त्वमिन्द्रमुपयाहि । कीदृशः^२ । ऽअक्षिति अक्षीणं ऽश्रवः । श्रव इत्यञ्जनाम् । ऽदधानः अस्मभ्यं प्रयच्छन् प्र याहीति ॥

समु त्वा धीभिर्स्वरन् हिन्वतीः सप्त जामयः । विप्रमाजा विवस्वतः ॥ ८ ॥

सम् । ऊँ इति । त्वा । धीभिः । अस्वरन् । हिन्वतीः । सप्त । जामयः ।

विप्रम् । आज्ञा । विवस्वतः ॥ ८ ॥

हे ऽसोम ऽहिन्वतीः । लिङ्गव्यत्ययः । हिन्वन्तः स्तुतीः प्रेरयन्तः ऽसप्त सप्तसंख्याकाः ऽजामयः एकस्मिन् यज्ञे कर्मकरणेन परस्परं बन्धुभूता होतृप्रभृतयः सप्त होत्रकाः ऽविवस्वतः देवानां हविष्प्रदानेन परिचरणवतो यजमानस्य ऽआजा आजौ । अजन्ति गच्छन्ति ऋत्विजोऽग्रेत्याजिर्यज्ञः । तस्मिन् ऽविप्रं मेधाविनं पवमानं ऽत्वा त्वामेव ऽधीभिः^३ धीतिभिः स्तुतिभिः ऽसम् ऽअस्वरन् अशब्दयन् अस्तुवन् । यद्वा । हिन्वतीर्गच्छन्त्यः सप्त जामयो गङ्गाद्याः सप्त नद्यो धीभिः । वर्णलोप-
श्छान्दसः । धीतिभिः^३ अङ्गुलीभिर्विप्रं त्वां समस्वरन् प्रेरयन्ति । वसतीवरीभिरेकधनाभिश्च परिशोधनार्थं प्रेरयन्तीति ॥

मृजन्ति त्वा समग्रुवोऽव्ये जीरावधि प्वर्णि । रेभो यदज्यसे वने ॥ ९ ॥

मृजन्ति । त्वा । सम् । अग्रुवः । अव्ये । जीरौ । अधि । स्पनि । रेभः । यत् । अज्यसे । वने ॥ ९ ॥

हे सोम ऽअग्रुवः । अङ्गुलिनामैतत् । अजन्ति प्रक्षिपन्ति हवींष्यन्नाविति । यद्वा अगेर्गत्यर्थस्य । कर्मकरणार्थमितस्ततो गच्छन्तीति । अग्रुवोऽङ्गुलयोऽस्मृर्दायुः ऽजीरौ पापानामभिभावुके क्षिप्रं कृते वा ऽस्वनि ऽअधि अधिकं शब्दायमानं ऽअव्ये भविवालेन कृते पवित्रे ऽत्वा त्वां तदा^४ ऽसं ऽमृजन्ति सम्यक् शोधयन्ति । यत् यदा ऽरेभः । 'रेभृ शब्दे' । उदकमध्ये प्रक्षेपेण शब्दायमानस्त्वं ऽवने वननीये वसतीवर्थास्य उदके ऽअज्यसे अक्तः सिक्तो भवसि । तदा मृजन्तीत्यन्वयः ॥

पवमानस्य ते कवे वाजिन्त्सर्गा असृक्षत । अर्तन्तो न श्रवस्यवः ॥ १० ॥

पवमानस्य । ते । कवे । वाजिन । सर्गाः । असृक्षत । अर्तन्तः । न । श्रवस्यवः ॥ १० ॥

मार्जनप्रसङ्गमाह । हे ऽकवे क्रान्तप्रज्ञं हे ऽवाजिन् अज्ञवन् सोम ऽपवमानस्य दशापवित्रेण पूयमानस्य ऽते नव ऽसर्गाः । सृज्यन्त इति सर्गा धाराः । कीदृशाः । ऽश्रवस्यवः । छन्दसि परेच्छायां

१. ग-हे सोम इन्द्रार्थं सुतोभिपुतः मदकरः एतद्भूतः धारया प्र याहि । पुनः कीदृशः । २. त-भ१. ३. धीभिः ' नास्ति । ४. ग-त१. ५. ७-धीभिः । ४. त-सदा ।

क्यच् । यष्टृणामन्नं कामयमानास्वदीया धाराः ऽअसृक्षत सृजन्ति^१ । निर्गच्छन्तीत्यर्थः । तत्र दृष्टान्तः ।
 ऽअर्वन्तो ऽन । यथाश्वा मन्दुरातो^२ निर्गच्छन्ति तद्वत् पवित्राक्षिःसरन्तीत्यर्थः । प्रयोगापेक्षं चात्र
 धाराबाहुल्यम् ॥ ८ ॥

अच्छा कोशं मधुश्रुतमसृग्रं वारं अव्यये । अवावशन्त धीतयः ॥ ११ ॥

अच्छ । कोशम् । मधुऽश्रुतम् । असृग्रम् । वारं । अव्यये । अवावशन्त । धीतयः ॥ ११ ॥

धारानिर्गमनप्रसङ्गादभिधीयते । ऽमधुश्रुतं मधुररसस्य च्यावयितारं क्षारयितारं ऽकोशं
 द्रोणकलशम् ऽअच्छ अभिलक्ष्य ऽअव्यये अधिमये अविस्वभूते^३ वा ऽवारं वाळे दशापवित्रे ऽअसृग्रं
 सोमा ऋत्विग्भिः सृज्यन्ते । सृजेः कर्मणि 'तिङां, तिङो भवन्ति' इति झो^४ रमादेशः^५ । किंच
 ऽधीतयः । अङ्गुलिनामैतत् । धयन्ति पिबन्त्याभिरिति । अस्मदीया अङ्गुलयः ऽअवावशन्त तान्
 सोमान् पुनःपुनर्मार्जनार्थं कामयन्ते ॥

अच्छा समुद्रमिन्दवोऽस्तं गावो न धेनवः । अगमनृतस्य योनिमा ॥ १२ ॥

अच्छ । समुद्रम् । इन्द्रवः । अस्तम् । गावः । न । धेनवः । अगमन् । नृतस्य । योनिम् । आ ॥ १२ ॥

ऽइन्द्रवः^६ क्षरन्तः सोमाः ऽसमुद्रं सोमानामेकत्रैव अगमनस्थानं द्रोणकलशम् ऽअच्छ अभि
 गच्छन्ति । तत्र दृष्टान्तः । ऽधेनवः पथःप्रदानेन जनानां प्रीणयिष्यो नवप्रसूतिकाः ऽगावः ऽअस्तं
 गृहं यथाभिगच्छन्ति तद्वत् । किंच ते सोमाः ऽनृतस्य सत्यभूतस्य यज्ञस्य ऽयोनिं स्थानम् ऽआ
 ऽअगमन् आभिमुख्येन गच्छन्ति । गमेर्लुङि सिचो लुक्पुपधालोपः ॥

प्र ण इन्दो महे रण आपो अर्पन्ति सिन्धवः । यद्गोभिर्वासयिष्यसे ॥ १३ ॥

प्र । नः । इन्दो इति । महे । रणे । आपः । अर्पन्ति । सिन्धवः ।

यत् । गोभिः । वासयिष्यसे ॥ १३ ॥

हे ऽइन्दो^७ क्षरन् सोम ऽनः अस्माकं स्वभूताय ऽरणे रणाय । रणन्ति स्तुवन्ति देवानत्रेति रणो
 यज्ञः । अधिकरणे अप् । 'डेयः' (पा. सू. ७.१.१३) इति न भवति सर्वविधीनां छन्दसि विकल्पि-
 तत्वात् । ऽमहे महते रणाय यज्ञाय तदर्थं ऽसिन्धवः स्यन्दमानाः ऽआपः वसतीवर्याख्याः सोम-
 सेकार्थं तदा ऽअर्पन्ति प्रगच्छन्ति । 'यत् यदा' खं^८ ऽगोभिः गव्यैर्दधिक्रीरादिभिः ऽवासयिष्यसे
 आच्छाद्यसे मिश्रितो भवसि तदापां गच्छन्तीति ॥

अस्य ते सख्ये वयमियक्षन्तस्त्वोतयः । इन्दो सखित्वमुद्मसि ॥ १४ ॥

अस्य । ते । सख्ये । वयम् । इयक्षन्तः । त्वाऽऊतयः । इन्दो इति । सखित्वम् । उद्मसि ॥ १४ ॥

हे ऽइन्दो^९ पवमान ऽइयक्षन्तः यंष्टुमिच्छन्तः पूजयितुमिच्छन्तो वा ऽअस्य प्रसिद्धस्य ऽने
 तव ऽसख्ये सखिकर्मणि स्थिताः ऽवयं ऽत्वोतयः त्वदायत्तरक्षणाः सन्तः ऽसखित्वं सखिभावमेव
 ऽउद्मसि उद्मः कामयामहे ॥

१. ग-त३-भ२.४.५-विस्जंति; भ१.७-विस्ज्यंति । २. ग-नगरतः; त१.५.७-मंदुगतो; त२-
 मंदुगतो; त३-नंदुरतो; त४-मंदुगतयो; भ४-नंदुरातो । ३. ग-अविसंभूते; त-भ४-अविश्वभूते ।
 ४. ग-भ१-मु-होरमादेशः; त१-नौरमादेशः; त२.४.५.६.७-नो दमादेशः । ५. त१.५-इंदवः समुद्रः;
 त४-इंदवः समुद्राः ।

आ पवस्व गविष्टये महे सोम नृचक्षसे । एन्द्रस्य जठरे विश ॥ १५ ॥

आ । पवस्व । गोऽईष्टये । महे । सोम । नृऽचक्षसे । आ । इन्द्रस्य । जठरे । विश ॥ १५ ॥

हे ऽसोम पवमान ऽगविष्टये अङ्गिरसां गवामन्वेष्टे ऽमहे महते ऽनृचक्षसे नृणां मनुष्याणां द्रष्टे कर्मनेतृणां फलं पश्यते वा इन्द्राय ऽआ ऽपवस्व पात्रेषु दशापवित्रेण पूतो भव । ततः ऽइन्द्रस्य ऽजठरे उदर उदरभूते द्रोणकलशे वा ऽआ ऽविश प्रविश ॥ ॥ ९ ॥

महाँ असि सोम ज्येष्ठ उग्राणामिन्द्र ओजिष्ठः । युध्वा सञ्जिगेथ ॥ १६ ॥

महान् । असि । सोम । ज्येष्ठः । उग्राणाम् । इन्द्रो इति । ओजिष्ठः ।

युध्वा । सन् । शश्वत् । जिगेथ ॥ १६ ॥

हे ऽसोम त्वं ऽमहान् ऽअसि यतस्त्वं देवानां प्रीणयितासि खलु । त्वं ऽज्येष्ठः प्रशस्यतमो भवसि । किंच हे ऽइन्द्रो पवमान त्वम् ऽउग्राणाम् उद्गूर्णबलानामपि ऽओजिष्ठः ओजस्वितमो भवसि । त्वं ऽयुध्वा ऽसन् शत्रुभिः सह युद्धं कुर्वन्नेव ऽशश्वत् सर्वदा ऽजिगेथ तांस्तेषां धनानि च जितवानसि । ' जि जये ' । थलि ' सन्धिदोजे ' इत्यभ्यासादुत्तरस्य कवर्गादेशः ॥

य उग्रेभ्यश्चिदोजीयाञ्छरेभ्यश्चिच्छरतरः । भूरिदाम्यश्चिन्मंहीयान् ॥ १७ ॥

यः । उग्रेभ्यः । चित् । ओजीयान् । शरेभ्यः । चित् । शरऽतरः ।

भूरिऽदाम्यः । चित् । मंहीयान् ॥ १७ ॥

यः सोमः ऽउग्रेभ्यश्चित् उद्गूर्णेभ्यो बलवद्भ्योऽपि ऽओजीयान् ओजस्वितमः । किंच यः ऽशरेभ्यश्चित् वीरेभ्योऽपि ऽशरतरः अत्यन्तसमर्थो भवति । तथा यः सोमः ऽभूरिदाम्यः । ' इदाम् दाने ' । ' आतो मनिन् ' इति विच् । बहुधनानां दातृभ्योऽपि ऽमंहीयान् दातृतमो भवति । तं त्वां वृणीमहे इत्युत्तरेण संबन्धः ॥

त्वं सोम सूर एपस्तोकस्य साता तनूनाम् । वृणीमहे सुख्याय वृणीमहे युज्याय ॥ १८ ॥

त्वम् । सोम । सूरः । आ । इपः । तोकस्य । साता । तनूनाम् ।

वृणीमहे । सुख्याय । वृणीमहे । युज्याय ॥ १८ ॥

हे ऽसोम ऽसूरः सुवीर्यः । यद्वा । सर्वस्य यागादिकर्मणि प्रेरकः ऽवम् ऽइपः अज्ञानि अस्माकम् ऽआ धेहि ? । उपसर्गश्रुतेर्योग्यक्रियाध्याहारः । किंच त्वं ऽतोकस्य पुत्रस्य ऽतनूनाम् । तन्वन्ति विस्तारयन्ति कुलमिति तन्वः पौत्राः । तेषां च ऽसाता दाता भव । ' एणु दाने ' । ' जनसन ' इति विद् । ' जनसन ' इत्यात्वम् । वयं तं त्वां ऽसुख्याय सखिभावाय कर्मणे वा ऽवृणीमहे संभजामहे । तथा ऽयुज्याय । युज् सहायः । तस्य भावे कर्मणि वा ऽयज् । संज्ञापूर्वकस्य विधेत्परनिश्चादवृद्धिः । शत्रुवधादिलक्षणसाहाय्याय च वयं ऽवृणीमहे ॥

अग्निहोत्रे पूर्वस्यामाहुती हुतायामुपस्थितेन^१ यजमानेन प्रतिदिवसं प्रतिसंवत्सरं घानेन तृचेना-
भिरुपस्थेयः । सूत्रितं च- ' आग्नेयीभिश्चाग्न आयूँश्चि पवस इति तिसृभिः संवत्सरे संवत्सरे ' (आश्व.

श्रौ. २.३-४) इति । चौलादिकर्मसु चतस्र आज्याहुतयो होतव्यास्तत्रैव तिस्रः । सूत्रितं च—‘ तेषां पुरस्ताच्चतस्र आज्याहुतीर्जुहुयादम आयूंषि पवस इति तिसृभिः ’ (आश्व. गृ. १.४.३-४) इति । आधाने पवमानेष्टावग्नेः पवमानस्य ‘ अग्न आयूंषि ’ इत्येषानुवाक्या । ‘ अग्ने पवस्व ’ इत्येषा याज्या । सूत्रितं च—‘ प्रथमायामग्निरग्निः पवमानोऽग्न आयूंषि पवसेऽग्ने पवस्व स्वपाः ’ (आश्व. श्रौ. २.१) इति । पुनराधेये द्वितीयाज्यभागस्य ‘ अग्न आयूंषि ’ इत्येषा वैकल्पिकानुवाक्या । सूत्रितं च—‘ नित्यं पूर्वमनुब्राह्मणिनोऽग्न आयूंषि पवस इत्युत्तरम् ’ (आश्व. श्रौ. २.८) इति ॥

अग्न आयूंषि पवस आ सुवोर्जमिषं च नः । अरे बाधस्व दुच्छुनाम् ॥ १९ ॥

अग्ने । आयूंषि । पवसे । आ । सुव । ऊर्जम् । इषम् । च । नः ।

अरे । बाधस्व । दुच्छुनाम् ॥ १९ ॥

हे ऽग्ने पवमानरूप त्वमस्माकम् ऽआयूंषि जीवनानि^१ ऽपवसे रक्षसि^२ । ऽनः अस्माकम् ऽऊर्जम् अन्नरसम् ऽइषम् अन्नं च ऽआ ऽसुव आभिसुख्येन प्रेरय । किंच ऽदुच्छुनाम् । रक्षोनामैतत् । रक्षांसि ऽअरे अस्मत्तो दूर एव ऽबाधस्व संपीडय ॥

अग्निर्ऋषिः पवमानः पाञ्चजन्यः पुरोहितः । तमीमहे महागयम् ॥ २० ॥

अग्निः । ऋषिः । पवमानः । पाञ्चजन्यः । पुरोहितः । तम् । ईमहे । महागयम् ॥ २० ॥

ऽपाञ्चजन्यः । निपादपञ्चमाश्रित्वारो वर्णाः पञ्चजनाः । यद्वा । गन्धर्वाः पितरो देवा असुरा रक्षांसीत्येते पञ्चजनाः । अथवा देवमनुष्या गन्धर्वाप्सरसः सर्पाः पितर इति ब्राह्मणेऽभिहिताः पञ्चजनाः । ‘ गम्भीराञ्ज्यः ’ इत्यत्र ‘ बहिर्देवपञ्चजनेभ्य इति वक्तव्यम् ’ (का. ४. ३. ५८. १) इति वचनात् भवार्थे ऽप्यप्रत्ययः । तेषां तत्तदभीष्टप्रदानेन स्वभूतः ऽऋषिः सर्वस्य द्रष्टा ऽपवमानः तद्रूपोऽग्निः^३ ऽपुरोहितः कर्माथंमृत्विग्भिः पुरो निहितः । ऽतं पूर्वोक्तलक्षणं ऽमहागयं महज्जिर्देवादिभिरपि गीर्भिः^४ गातव्यम् । महान्ति प्रभूतानि यज्ञगृहाणि वा यस्य स तथोक्तः । तं पवमानगुणविशिष्टमग्निम् ऽईमहे धनादीनि याचामहे ॥ ॥ १० ॥

अग्ने पवस्व स्वपा अस्मे वर्चः सुवीर्यम् । दधद्दयि मयि पोषम् ॥ २१ ॥

अग्ने । पवस्व । सुऽअपाः । अस्मे इति । वर्चः । सुऽवीर्यम् ।

दधत् । रयिम् । मयि । पोषम् ॥ २१ ॥

हे ऽग्ने ऽपवस्वपाः । ‘ सोमंनसी ’ इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । शोभनकर्मा त्वम् ऽअस्मे अस्मासु ऽसुवीर्यं शोभनवीर्योपेतं ऽवर्चः । ‘ वर्चं दीप्तौ ’ । तेजः ऽपवस्व आगमय । तथा भवान् ऽरयि धनं पुत्रं वा ऽपीषम् । भावे कर्मणि वा ऽघञ् । गवां पुष्टिं यद्वा गवादिकं मयि भवान् ऽदधत् दधातु । करोत्वित्यर्थः । दधातेल्लेख्यहागमः । ‘ घोर्लोपो लेटि वा ’ (पा. सू. ७. ३. ७०) इत्याकारलोपः ॥

पवमानो अति सिधोऽभ्यर्षति सुष्टुतिम् । सूरौ न विश्वदर्शतः ॥ २२ ॥

पवमानः । अति । सिधः । अभि । अर्षति । सुऽस्तुतिम् । सूरः । न । विश्वऽदर्शतः ॥ २२ ॥

१. ग-भ-‘ जीवनानि ’ नास्ति; त३-जीवनाय । २. ग-भ-‘ रक्षसि ’ नास्ति । ३. ग-त३-भ-‘ तद्रूपोऽग्निः ’ नास्ति । ४. त३.७-भ२-‘ गीर्भिः ’ नास्ति ।

पवमानः सोमः वसिष्ठः हिंसकान् शत्रून्तिक्रम्य गच्छति । तथा वसुधुतिं स्तोतृणां शोभनां स्तुतिम् अभ्यर्पति आभिमुख्येन गच्छति । 'ऋषी गतौ' । तौदादिकः । 'बहुलं छन्दसि' इति शप । गुणः । किंच वसूरो वन सूर्य इव विश्वदर्शतः सर्वस्य दृष्टा सर्वैर्वा दर्शनीयो भवति ॥

स मर्मृजान आयुभिः प्रयस्वान्प्रयसे हितः । इन्दुरत्यो विचक्षणः ॥ २३ ॥

सः । मर्मृजानः । आयुऽभिः । प्रयस्वान् । प्रयसे । हितः । इन्दुः । अत्यः । विचक्षणः ॥ २३ ॥

व आयुभिः कर्मनेतृभिर्मनुष्यैः वमर्मृजानः पुनःपुनर्मृज्यमानः शोध्यमानः वसः वइन्दुः स सोमः वअत्यः देवान् संततं गन्ता भवति । कीदृशः । वप्रयस्वान् प्रीणनशीलान्नवान् । यद्वा । स्तोतृभ्यो देयत्वेनान्नयुक्तः । अत एव वप्रयसे हवीरूपायान्नाय वहितः वविचक्षणः सर्वस्य प्रदर्शनकारी सर्वस्य विद्वष्टा वा योमो देवानभिगन्ता भवति । 'चक्षिङ् व्यक्तायां वाचि' । 'अनुदात्तेश्च हलादेः' इति युच् ॥

पवमान ऋतं बृहच्छुक्रं ज्योतिरजीजनत् । कृष्णा तमांसि जङ्घनत् ॥ २४ ॥

पवमानः । ऋतम् । बृहत् । शुक्रम् । ज्योतिः । अजीजनत् । कृष्णा । तमांसि । जङ्घनत् ॥ २४ ॥

वपवमानः वऋतं सत्यं यथार्थभूतं वबृहत् प्रभूतं सर्वदेशेषु व्यापकं वशुक्रं दीप्यमानं श्वेतवर्णं वज्योतिः तेजः वअजीजनत् द्युलोक उदपादयत् । किं कुर्वन् । वकृष्णा कृष्णवर्णानि वतमांसि वजङ्घनत् भृशं विनाशयन् । हन्तेर्यङ्लुकि शतरि रूपम् । 'अभ्यस्तानामादिः' इत्याद्युदात्तत्वम् ॥

पवमानस्य जङ्घतो हरेश्चन्द्रा असृक्षत । जीरा अजिरशोचिपः ॥ २५ ॥

पवमानस्य । जङ्घतः । हरेः । चन्द्राः । असृक्षत । जीराः । अजिरशोचिपः ॥ २५ ॥

वजङ्घतः पुनःपुनस्तमांसि विनाशयतः वहरेः हरितवर्णस्य वअजिरशोचिपः सर्वत्र गमनशील-तेजसः वपवमानस्य सोमस्य वचन्द्राः । 'चदि आह्लादने' । देवानामाह्लादयिष्यः वजीराः क्षिप्र-भरणशीला धाराः वअसृक्षत सृजन्ति । पवित्राग्निर्गच्छन्तीत्यर्थः ॥ ११ ॥

पवमानो रथीतमः शुभ्रेभिः शुभ्रशस्तमः । हरिश्चन्द्रो मरुद्गणः ॥ २६ ॥

पवमानः । रथिऽतमः । शुभ्रेभिः । शुभ्रशऽतमः । हरिश्चन्द्रः । मरुद्गणः ॥ २६ ॥

वपवमानः देवः वरथीतमः अतिशयेन रथवान् । 'इन्द्रधिनः' (पा. सू. ८. २. १७. १) इति ईकारः । तथा वशुभ्रेभिः शोभायुक्तेभ्यस्तेजोभ्योऽपि वशुभ्रशस्तमः अत्यन्तदीप्यमानश्च । यद्वा । निर्मलेभ्योऽपि निर्मलतमयशायुक्तः वहरिश्चन्द्रः । 'हस्वाच्चन्द्रोत्तरपट्टे' इति साहित्यिकः सुट् । हरित-वर्णदीप्तिर्हरितधारावान् वा वमरुद्गणः । मरुतो यस्य गणः सहायभूताः स तथोक्तः । तादृशः सर्वलो-कान् स्वरिभिः स्वदीप्तिभिः व्यभ्रवत् व्याप्नोतिवस्युत्तरेणान्वयः ॥

पवमानो व्यश्रवद्वश्मिभिर्वाजसातमः । दधत्स्तोत्रे सुवीर्यम् ॥ २७ ॥

पवमानः । वि । अश्रवत् । रश्मिभिः । वाजऽसातमः । दधत् । स्तोत्रे । सुवीर्यम् ॥ २७ ॥

पवमानः सोमः^१ परश्मिभिः स्वदीप्तिभिः^२ वन्यश्वत् सर्वं जगद्याप्नोतु । कीदृशः । पवाज-
सातमः अतिशयेनाश्वस्य दाता बलस्य संभक्ता वा । तथा पस्तोत्रे पवमानस्तोत्रं कुर्वते मनवे पसुवीर्यं
सुवीर्योपेतं पुत्रं धनं वा पदधत् विदधत् प्रयच्छन्^३ व्याप्नोतु । अश्रोतेर्लेख्यडागमः ॥

प्र सुवान इन्दुरक्षाः पवित्रमत्यव्ययम् । पुनान इन्दुरिन्द्रमा ॥ २८ ॥

प्र । सुवानः । इन्दुः । अक्षारिति । पवित्रम् । अति । अव्ययम् ।

पुनानः । इन्दुः । इन्द्रम् । आ ॥ २८ ॥

पुवानः अभिपूयमाणः पइन्दुः सोमः पअव्ययम् अविमयमूर्णास्तुकेन निर्मितं दशापवित्र-
मतीत्य पप्र^४ पअक्षाः^५ कलशं प्रति प्रकर्षेण क्षरति । क्षरतेर्लुङि तिपि सिचि छान्दस इडागमाभावः ।
'अतो लान्तस्य'^६ (पा. सू. ७. २. २) इति वृद्धिः । 'राक्सस्य' इति सिचो लोपः । रेफान्तं
स्पष्टयितुमितिकारः । 'बहुलं छन्दसि' (पा. सू. ७. ३. ९७) इति ईडभावः । हल्ङयादिना निलोपः ।
ततः पुनानः पवित्रेण शुद्धः पइन्दुः सोमः पइन्द्रमा विशति । उपसर्गश्रुतेर्योग्यक्रियाध्याहारः ॥

एष सोमो अर्धि त्वचि गवां क्रीळत्यद्रिभिः । इन्द्रं मदाय जोहुवत् ॥ २९ ॥

एषः । सोमः । अर्धि । त्वचि । गवां । क्रीळति । अद्रिभिः । इन्द्रम् । मदाय । जोहुवत् ॥ २९ ॥

पृषः अंशुरूपः पसोमः पगवां पत्वचि अननुहचर्मणि । अधिशब्द उपर्यर्थद्योतकः । चर्मण्युपरि
पअद्रिभिः प्रावभिः सह पक्रीडति अभिपवाय संक्रीडते । किं कुर्वन् । पमदाय सोमपानेन मादयितुम्
पइन्द्रं पजोहुवत् भृशमाह्वयन् । एतेन तत्काल इन्द्रविषयां स्तुतिं कुर्वन्तीत्यवगम्यते ॥

यस्य ते द्युम्रवत्पयः पवमानाभृतं दिवः । तेन नो मृळ जीवसे ॥ ३० ॥

यस्य । ते । द्युम्रवत् । पयः । पवमानः । आऽभृतम् । दिवः । तेन । नः । मृळ । जीवसे ॥ ३० ॥

हे पवमान पूयमान हे सोम पदिवः द्युलोकात् पआभृतं इत्येनरूपया गायत्र्याहृतं पद्युम्रवत्
अभ्रवत् यशोयुक्तं वा पयः सोमलक्षणमन्नं पयस्य पते तव स्वभृतं विद्यते तस्मात्वं पतेन अन्नेन
पनः अस्मान् पजीवसे चिरजीवनाय पमृळः मृळय सुखय ॥ ॥ १२ ॥

'त्वं सोमासि' इति द्वात्रिंशद्वचं सप्तमं सूक्तम् । आद्यतृचस्य बार्हस्पत्यो भरद्वाज ऋषिः ।
द्वितीयस्य मारीचः कश्यपः । तृतीयस्य राहुगणो गोतमः । चतुर्थस्य भौमोऽग्निः । पञ्चमस्य गाथिनो
विश्वामित्रः । षष्ठ्य भाग्यो जमदग्निः । सप्तमस्य मैत्रावरुणर्वसिष्ठः । सूक्तशेषस्याङ्गिरसः पवित्रो
वसिष्ठो वोभौ वा समुदितावृषी । 'पवस्व सोम मन्दयन्' इत्याद्यास्तिस्रो द्विपदा गायत्र्यः ।
'अलायस्य' इत्येषा त्रिंशो पुनर्ऽउष्णिक् आद्यद्वादशकव्यष्टकवती सप्तविंशयेकत्रिंशद्वात्रिंशस्ति-
स्त्रोऽनुष्टुभः^१ । शिष्टा गायत्र्यः । 'अविता नो अजाश्वः' इत्याद्यास्तिस्रः पवमानपूषदेवत्याः पवमान-
सोमदेवताका वा । 'यस्ते पवित्रमर्षिपि' इत्याद्याः पञ्चर्चः पवमानामिदेवत्याः । आसां पञ्चानां मध्ये
'उभाभ्यां देव सवितः' इति तृतीया पवमानसविन्द्रदेवताका^२ वा । चतुर्थी 'त्रिभिर्ध्वं देव सविनः'

१. ग-त३-भ५-पुनानः एतन्नामको देवः । २. ग-प्रयच्छतु; त२-प्रयन; भ१.७-प्रयच्छते ।
३. ग-द्रोण° । ४. ग-त१.२-लान्तस्य; त४-लान्तस्य; त५-लतिस्य; त६-त्रांतस्य; भ४-लंतिस्य;
भ१(२)-सु-पा. सू.-लान्तस्य । ५. ग-त-भ२.४-'मृळ' नास्ति । ६. त-भ२.५-पवमानसोमदेवताका;
भ१-पवमानसवितृमदेवताका; भ४-पवमानसवितृसोमदेवताका ।

इत्येषा विकल्पेन पवमानाग्निसवितृदेवताका । 'पुनन्तु माम्' इत्येषा विकल्पेन वैश्वदेवी । 'यः पावमानीरध्येति' इत्यादिके द्वे पवमानमण्डलाध्येतृस्तुतिप्रतिपादिके । अतः सैव देवता । शिष्टाः सर्वाः पवमानसोमदेवताकाः । तथा चानुक्रम्यते—'त्वं सोमासि द्वात्रिंशन्नरद्वाजः कश्यपो गोतमोऽत्रिंविंशमित्रो जमदग्निर्वसिष्ठ इति ह' तृचाः सप्त ऋषयः शेषे पवित्रो वसिष्ठो वोभौ वा पवस्व सोम तिस्रो नित्यद्विपदा गायत्र्योऽविता नस्तिष्ठः पौष्ण्यो वा यत्ते पवित्रं पञ्चाग्नेयः सावित्र्यग्निसावित्री वैश्वदेवी वासामन्यास्त्रिंशी पुरउष्णिक् सप्तविंशनुष्टुब्न्त्ये च ते पावमान्य-ध्येतृस्तुति' इति । गतः सूक्तविनियोगः ॥

त्वं सोमासि धारयुर्मन्द्र ओजिष्ठो अध्वरे । पवस्व मंहयद्रयिः ॥ १ ॥

त्वम् । सोम । असि । धारयुः । मन्द्रः । ओजिष्ठः । अध्वरे । पवस्व । मंहयतऽरयिः ॥ १ ॥

हे सोम अभिपूयमाण पवमान मन्द्रः मादयितृतमः ओजिष्ठः ओजस्वितमः त्वम् अध्वरे हिंसारहितेऽस्मदीये यज्ञे धारयुः अभिपवणधाराकामः असि भवसि । ततरत्वं मंहयद्रयिः स्तोतृभ्यः प्रदीयमानधनः सन् पवस्व द्रोणकलशे ग्रहादिषु दशापवित्रेण पूतो भव । यद्वा । धारयुः । 'तद्रदर्थे भाष्यते' इति मत्वर्थीयो युः । स हे सोम त्वं धारावानिव ततः पवस्वेति संबन्धः ॥

त्वं सुतो नृमादनो दधन्वान्मत्सरिन्तमः । इन्द्राय सूरिरन्धसा ॥ २ ॥

त्वम् । सुतः । नृमादनः । दधन्वान् । मत्सरिन्तमः । इन्द्राय । सूरिः । अन्धसा ॥ २ ॥

हे सोम नृमादनः नृणां कर्मणो नेतृणामृत्विजां मादयिता अत एव दधन्वान् तेभ्यो धनानि धारयन् प्रयच्छन् यद्वा यज्ञस्य धारकः सूरिः प्राज्ञः सुतः अस्माभिरभिषुतः त्वम् अन्धसा हवीरूपेणाग्नेन सह इन्द्राय मत्सरिन्तमः तस्यातिशयेन मदकारी भव । 'नाद्रस्य' इति नकारः ॥

त्वं सुप्त्वाणो अद्रिभिरभ्यर्ष कनिंक्रदत् । द्युमन्तं शुष्ममुत्तमम् ॥ ३ ॥

त्वम् । सुप्त्वाणः । अद्रिऽभिः । अभि । अर्प । कनिंक्रदत् । द्युमन्तम् । शुष्मम् । उत्तमम् ॥ ३ ॥

हे पवमान सोम अद्रिभिः प्रावभिः सुप्त्वाणः सुप्त्वानोऽभिपूयमाणः त्वं कनिंक्रदत् भृशं शब्दं कुर्वन् अभ्यर्ष कलशं पात्राणि वा अभिगच्छ । तथा द्युमन्तं दीप्तियुक्तम् उत्तमं शुष्मं शत्रूणां शोषकं बलं च प्राप्नुहि । यद्वा । एकवाक्यतया रोजनीयः । सूयमानस्त्वं बलमभिगच्छेति । 'कदि क्रदि' आदाने । क्रदेर्यङ्लुकि नलोपोऽभ्यासस्य निगागमश्च 'दाधतिदधति' इति सूत्रेण सर्वं निपात्यते । तस्माच्छतुप्रत्ययः । 'अग्यस्तानामादिः' इति स्वरः ॥

इन्दुर्हिन्वानो अर्पति तिरो वाराण्यव्यया । हरिर्वाजमचिक्रदत् ॥ ४ ॥

इन्दुः । हिन्वानः । अर्पति । तिरः । वाराणि । अव्यया । हरिः । वाजम् । अचिक्रदत् ॥ ४ ॥

हिन्वानः प्रावभिः प्रेर्यमाणोऽभिपूयमाणः इन्दुः सोमः अव्यया अविमयान्यवीनां स्वभूतानि वाराणि बालानि । पवित्राणीत्यर्थः । तानि तिरः तिरस्कृत्य व्यवधाय अर्पति गच्छति । प्रभूतं निर्गच्छतीत्यर्थः । सोऽयं हरिः हरितवर्णः सोमः वाजम् अन्नम् अचिक्रदत् शब्दयति । एवया सह इन्द्रमहमाह्वयामीत्यर्थः ॥

१. ग-त-भ१.७-मु-‘ह’ नास्ति । २. ग-त३-भ१.२.७ ‘सोम’ नास्ति । ३. गन्त-भ-मु-चाभिगच्छ ।

४. त-इन्द्रमह माह्वयामीति वाजयाह्वयामीत्यर्थः; त३-भ२.५-इन्द्रमह मादयामीति वाजसाह्वयामीत्यर्थः ।

इन्द्रो व्यव्यमर्षसि वि श्रवांसि वि सौभगा । वि वाजान्तसोम गोमतः ॥ ५ ॥

इन्द्रो इति । वि । अव्यम् । अर्षसि । वि । श्रवांसि । वि । सौभगा ।

वि । वाजान् । सोम । गोऽमतः ॥ ५ ॥

हे ^१इन्द्रो सोम ^२अव्यम् अविवाले भवं पवित्रं ^३वि ^४अर्षसि विविधं धाराभिर्गच्छसि । किंच ^५श्रवांसि हवीरूपाण्यज्ञानि च ^६वि गच्छसि । तथा ^७सौभगा । सुभगस्य भावः सौभगम् । सुभगशब्द उद्गात्रादिषु पठ्यते । तस्योत्तरपदवृद्धिर्नैष्यते । सौभगानि^१ धनानि विविधं प्राप्नोषि । तथा हे ^२सोम ^३गोमतः पशुमन्ति ^४वाजान् बलानि च विविधं प्राप्नुहि । तानि सर्वाण्यस्माकं प्रापयेत्यभिप्रायः ॥ ॥ १३ ॥

आ न इन्द्रो शतृग्विनं रयिं गोमन्तमश्विनम् । भरा सोम सहस्रिणम् ॥ ६ ॥

आ । नः । इन्द्रो इति । शतृग्विनम् । रयिम् । गोऽमन्तम् । अश्विनम् ।

भर । सोम । सहस्रिणम् ॥ ६ ॥

हे ^१इन्द्रो पात्रेषु क्षरन् हे ^२सोम ^३नः अस्मभ्यम् ^४आ ^५भर संपादय देहि । किमिति उच्यते । ^६शतृग्विनम् । शतं गावो यस्य स शतगुः । तद्वन्तं ^७गोमन्तं प्रशस्तपशुमन्तम् ^८अश्विनम् अश्वयुक्तं ^९सहस्रिणं सहस्रसंख्याकं ^{१०}रयिं धनं पुत्रं वा आ भर ॥

पवमानास इन्द्रवस्तिरः पवित्रमाशवः । इन्द्रं यामेभिराशत ॥ ७ ॥

पवमानासः । इन्द्रवः । तिरः । पवित्रम् । आशवः । इन्द्रम् । यामेभिः । आशत ॥ ७ ॥

^१पवित्रम् ऊर्णास्तुकेन निर्मितं दशापवित्रं ^२तिरः तिरस्कृत्य व्यवधायकं कृत्वा ^३पवमानासः कलशं प्रति बहुधाराः क्षरन्तः ^४आशवः क्षिप्रमदकारिणश्चमसादीन् व्याप्नुवन्तो वा ^५इन्द्रवः सोमाः ^६यामेभिः स्वीयैर्गमनैः ^७इन्द्रम् ^८आशत व्याप्नुवन्ति ॥

ककुहः सोम्यो रस इन्द्रुरिन्द्राय पूर्व्यः । आयुः पवत आयवे ॥ ८ ॥

ककुहः । सोम्यः । रसः । इन्द्रुः । इन्द्राय । पूर्व्यः । आयुः । पवते । आयवे ॥ ८ ॥

^१ककुहः । सोमः^२ सर्वकर्मकारयितृत्वेन सर्वेषां समुच्छ्रितोऽतिशयितो भवति । सोऽयं ^३पूर्व्यः पूर्वैः कृतोऽभिपुतः पूर्वं प्रातःकाले कृतो वा ^४आयुः इन्द्रमभिगन्ता^५ इन्द्रुः पात्रेषु क्षरन् ^६सोम्यः । 'मये च' (पा. सू. ४. ४. १३८) इति यप्रत्ययः । सोममयः ^७रसः ^८आयवे सर्वत्र गन्त्रे ^९इन्द्राय ^{१०}पवते कलशेषु पवित्रेण पूतो भवति^१ । यद्वा । इन्द्रार्थमभिमुखं गच्छति । पवतिर्गतिकर्मा ॥

हिन्वन्ति सूरमुस्यः पवमानं मधुश्रुतम् । अभि गिरा समस्वरन् ॥ ९ ॥

हिन्वन्ति । सूरम् । उस्यः । पवमानम् । मधुश्रुतम् । अभि । गिरा । सम् । अस्वरन् ॥ ९ ॥

^१उस्यः कर्मकरणार्थमितस्ततः संचरन्त्योऽङ्गुलयः ^२मधुश्रुतं मदकरस्य रसस्य व्यावयितारं ^३सूरं सुवीर्यं सर्वस्य यागादिकर्मणि प्रेरकं ^४पवमानं सोमं ^५हिन्वन्ति अभिषवार्थं स्प्रेरयन्ति । ततः ^६स्तोतारः ^७गिरा स्तुत्या तमेनम् ^८अभि ^९समस्वरन् सम्यगभिष्टुवन्ति ॥

१. ग-त३-भ२.५-सौभाग्यानि । २. त३-यः सोमः । ३. त-इंद्र तेभिर्गता ।

अविता नो अजाश्वः पूषा यामनियामनि । आ भक्षत्कन्यासु नः ॥ १० ॥

अविता । नः । अजऽअश्वः । पूषा । यामनिऽयामनि । आ । भक्षत् । कन्यासु । नः ॥ १० ॥

अजाश्वः । ' अजाः पूषणः ' इत्युक्तत्वादजा एवाश्वा वाहनानि यस्य स तथोक्तः । सः पूषा एतन्नामको देवः यामनियामनि सर्वस्मिन् गमने भौमदिव्यलक्षणे नः अस्माकम् अविता पालयिता भवतु । किंच कन्यासु कमनीयास्वभिमतासु स्त्रीषु नः अस्मान् आ भक्षत् आभजतु । अस्माकं कन्याः प्रयच्छत्वित्यर्थः । भजः सेवार्थालेखि सिष्यडागमे रूपम् । यद्वा । अजाश्वोऽजवाहनः पूषा सर्वस्य पोषयिता सोमो यामनियामनि । यायते प्राप्यते देवैरेतैः याम यज्ञः । तत्र यज्ञे नोऽस्माकमविता रक्षिता भवतु । तथा कन्यासु स्त्रीष्विष्टास्वस्माना भक्षत् प्रापयतु ॥ १४ ॥

अयं सोमः कपदिने घृतं न पवते मधु । आ भक्षत्कन्यासु नः ॥ ११ ॥

अयम् । सोमः । कपदिने । घृतम् । न । पवते । मधु । आ । भक्षत् । कन्यासु । नः ॥ ११ ॥

कपदिने कल्याणमुकुटवने सोमाय पूषे वा तदर्थम् अयं मादयिताभिपुतोऽस्मदीयः सोमः पवते च गच्छति । तं प्राप्नोति । तत्र दृष्टान्तः । घृतं न मधु मादकं हवीरूपं घृतं यथा सोमं पूषणं वा गच्छति तद्वत् । ततः सः कन्यासु अस्मानागमयत् ॥

अयं ते आघृणे सुतो घृतं न पवते शुचि । आ भक्षत्कन्यासु नः ॥ १२ ॥

अयम् । ते । आघृणे । सुतः । घृतम् । न । पवते । शुचि । आ । भक्षत् । कन्यासु । नः ॥ १२ ॥

हे आघृणे । ' घृ क्षरणदीप्तयोः ' । सर्वतो दीप्यमान पवमान पूषन् वा ते त्वदर्थं सुतः अभिपुतः अयं सोमः पवते त्वदभिमुखमागच्छति । यद्वा । त्वदर्थं पात्रेषु पवित्रेण पूतो भवति क्षरति वा । तत्र दृष्टान्तः । घृतं न शुचि । शुद्धं घृतं यथा त्वां प्राप्नोति नद्वत् । ततस्त्वमभिलषितान्यस्माकं देहीति ॥

वाचो जन्तुः कवीनां पर्वस्व सोम धारया । देवेषु रत्नधा असि ॥ १३ ॥

वाचः । जन्तुः । कवीनाम् । पर्वस्व । सोम । धारया । देवेषु । रत्नधाऽधाः । असि ॥ १३ ॥

हे सोम कवीनां क्रान्तप्रज्ञानां स्तोत्राणां वाचो जन्तुः स्तुतेर्जनयिता । यद्वा । मधाविनां मध्ये त्वमेव वाचं जनयसि । अत्यन्तं वाम्सी त्वं धारया पर्वस्व द्रोणकलशं प्रहाश्र प्राप्नुहि । तत इन्द्रादिदेवेषु रत्नधाः रमणशीलस्य सोमस्य निधाता असि भवसि । अथवा । देवेषु स्तोत्रकारिषु कर्म कुर्वाणेषु वास्मासु रत्नस्य कनकादेर्दाता भवसि ॥

प्रावस्तोत्रे गाणगारिमतेनाभिरूपकरणे कलशेषु सोम आसिच्यमाने वक्तव्यस्य तृचस्य ' आ कलशेषु ' इत्यादिके द्वितीयातृतीये । सूत्रितं च—' आ कलशेषु धावति श्येनो वर्म वि गाहते इति द्वे ' (आश्व. श्रौ. ५. १२) इति ॥

आ कलशेषु धावति श्येनो वर्म वि गाहते । अभि द्रोणा कर्निकदत् ॥ १४ ॥

आ । कलशेषु । धावति । श्येनः । वर्म । वि । गाहते । अभि । द्रोणा । कर्निकदत् ॥ १४ ॥

१. ग-त-भ१.२.४-भक्षत् नास्ति । २. ग-कन्याः अस्मानागमयतु; त१-कन्यास्तस्मानागमयत्; त२-कन्यास्वमानागमयत्; भ१-कन्यास्मानागमयत्; भ४-कन्यामयत्; भ७-कन्यासु नोस्मानागमयत् । ३. त-त्वमेव नास्ति ।

ऋत्विग्भिर्भविष्यमानः कश्चित्सोमः ^१कलशेषु सोमाधारेषु द्रोणकलशेषु ^२आ ^३धावति सर्वतो गच्छति । ^४इयेनः । लुसोपममेतत् । यथा इयेनः ^५वर्मं वरणीयं कुलायं ^६वि ^७गाहते प्रविशति तद्वत् । ^८कनिकदत् अत्यन्तं शब्दं कुर्वन् ^९द्रोणा द्रोणकलशानभिगच्छति च । यद्वा । द्रोणाधवनीयपूतभृत्संज्ञ-
काभिप्रायम् । एकः सिच्यमानः सोमो द्रोणं प्रति शब्दायमानः प्रथमं गच्छति । ततः पश्चात् पात्रद्वयमिति ॥

परि प्र सोम ते रसोऽसर्जि कलशे सुतः । इयेनो न तक्तो अर्पति ॥ १५ ॥

परि । प्र । सोम । ते । रसः । असर्जि । कलशे । सुतः । इयेनः । न । तक्तः । अर्पति ॥ १५ ॥

हे ^१सोम ^२कलशेषु द्रोणाभिधानेषु ^३सुतः अभिपुतः ^४ते तव ^५रसः ^६परि ^७प्र^१ ^८अमर्जि^१ परितो ग्रहेषु चमसेषु च प्रसृष्टो विभक्तो^२ भवति^३ । कथमिव । ^४इयेनो ^५न ^६तक्तः । तर्कगतिकर्मा । गमनशीलः इयेनः पक्षी यथा सर्वत्र ^७अर्पति गच्छति तद्वत् । यद्वा । यथा इयेनः सर्वतो गन्ता तद्वत्तक्तः पात्रेषु गतः सोमोऽर्पति इन्द्रादिदेवानागच्छतु । अतैल्लेटि सिपि वा रूपम् । पूर्वम् 'ऋपी गतौ' इत्यस्मालटि शपि रूपम् ॥ • ॥ १५ ॥

पवस्व सोम मन्दयन्निन्द्राय मधुमत्तमः ॥ १६ ॥

पवस्व । सोम । मन्दयन् । इन्द्राय । मधुमत्तमः ॥ १६ ॥

हे ^१सोम ^२मधुमत्तमः अतिशयेन मधुररसवांस्त्वं ^३मन्दयन् मादयिता भवन् । यद्वा । ^४इन्द्राय । 'क्रियाग्रहणं कर्तव्यम्' इति संप्रदानम् । इन्द्रं मोदमानः सन् ^५पवस्व इन्द्रार्थमागच्छ ॥

असृग्रन् देववीतये वाजयन्तो रथाइव ॥ १७ ॥

असृग्रन् । देववीतये । वाजयन्तः । रथाः इव ॥ १७ ॥

एतेऽभिपुताः सोमाः ^१वाजयन्तः सन्तः^२ ^३देववीतये देवानां पानाय ^४असृग्रन् विसृज्यन्ते ऋत्विग्भिः प्रदीयन्ते । तत्र दृष्टान्तः । ^५रथाइव । वाजयन्तः शत्रुधनानि बलानि वा स्वामिन इच्छन्तो रथा देववीतये देवानां गमनाय यथा विसृज्यन्ते तद्वत् ॥

ते सुतासो मदिन्तमाः शुक्रा वायुमसृक्षत ॥ १८ ॥

ते । सुतासः । मदिन्तमाः । शुक्राः । वायुम् । असृक्षत ॥ १८ ॥

^१मदिन्तमाः अतिशयेन मादयितारः ^२शुक्राः दीप्यमानाः सुता^३ अभिपुताः ^४ते सोमाः ^५वायुं शब्दम् ^६असृक्षत असृजन् अकार्षुः । 'यद्वा वायुमेव सोमपानार्थमसृजन् । सोमेषु सुतेषु' सत्सु^७ वायुस्तत्पानार्थमागच्छति खलु ॥

प्राव्णा तुन्नो अभिष्टुतः पवित्रं सोम गच्छसि । दधत्स्तोत्रे सुवीर्यम् ॥ १९ ॥

प्राव्णा । तुन्नः । अभिष्टुतः । पवित्रम् । सोम । गच्छसि । दधत् । स्तोत्रे । सुवीर्यम् ॥ १९ ॥

१. ग-भ४-सृज्यते; त-भ१.२.७-प्रसृज्यते; सु-प्रामर्जि परिप्रसृज्यते । २. त३-भ१.४.७-विभक्तो भवत् । ३. ग-भ५-यजमानानामन्नमिच्छंतः; त३-भ२.४-यजमानानामन्नमिच्छंतः संतः । ४. भ१ (२)-सुतासः । ५. त- 'सुतेषु' नास्ति । ६. ग-त३-भ१.७- 'सत्सु' नास्ति ।

हे सोम प्राप्णा तुक्षः अभिपीडितोऽभिपुतस्त्वं स्तोतृभिः अभिपुतः सन् पवित्रं^१
गच्छसि प्राप्नोषि। किं कुर्वन्। स्तोत्रे स्तोत्रकारिणे जनाय सुवीर्यं शोभनवीर्येपितं धनादिकं
दधत् विदधत् प्रयच्छन् ॥

एष तुन्नो अभिपुतः पवित्रमतिं गाहते। रक्षोहा वारमुच्ययम् ॥ २० ॥

एषः। तुन्नः। अभिऽस्तुतः। पवित्रम्। अतिं। गाहते। रक्षःऽहा। वारम्। अच्ययम् ॥ २० ॥

तुक्षः। 'तुद व्यधने'। प्रावभिरभिव्यधितः सुतः अत एव सर्वैः अभिपुतः एषः अस्मदीयः
सोमः रक्षोहा कर्मविघ्नकारिणां रक्षसां पापानां वा^२ हन्ताभवत्। अव्ययम् अविमयमव्ययवभूतं
वारं वालं तेन कृतं पवित्रं दशापवित्रम् अति अतिक्रम्य गाहते द्रोणकलशं प्रविशति ॥ ॥ १६ ॥

यदन्ति यच्च दूरके भयं विन्दति मामिह। पर्वमान वि तज्जहि २१ ॥

यत्। अन्ति। यत्। च। दूरके। भयम्। विन्दति। माम्। इह। पर्वमान। वि। तत्। जहि ॥ २१ ॥

हे पर्वमान पृथमान पुनान वा सोम यत् भयम् अन्ति अन्तिके तथा यच्च भयं दूरके
अतिदूरे देशे अथवा इह अस्मिन् प्रदेशेऽपि भयं मां विन्दति लभते प्राप्नोति तत् भयं त्वं वि
जहि विशेषेण नाशय। यद्वा। इहेति यज्ञोऽयं लोको वा। अस्मिन् क्रियमाणे यज्ञेऽस्मिन्लोके
वा यद्भयं व्याप्नोति तन्नाशयेत्यर्थः ॥

पर्वमानः सो अद्य नः पवित्रेण विचर्षणिः। यः पोता स पुनातु नः ॥ २२ ॥

पर्वमानः। नः। अद्य। नः। पवित्रेण। विऽचर्षणिः। यः। पोता। सः। पुनातु। नः ॥ २२ ॥

यसः तादृशः प्रसिद्धः विचर्षणिः सर्वस्य द्रष्टा पर्वमानः अद्य इदानीमेव पवित्रेण पाप-
शोधकेन तेजसा^३ नः अस्मान् पुनातु पापरहितान् करोतु ॥

पवित्रेष्टयां प्रथमाज्यभागस्य याज्या 'यत्ते पवित्रम्' इत्येषा। सूत्रितं च—'यत्ते पवित्र-
मर्चिष्या कलशेषु धावतीति पवित्र इत्येते'^४ (आश्व. श्रौ. २. १२) इति ॥

यत्ते पवित्रमर्चिष्यग्रे विततमन्तरा। ब्रह्म तेन पुनीहि नः ॥ २३ ॥

यत्। ते। पवित्रम्। अर्चिषि। अग्रे। विऽततम्। अन्ताः। आ। ब्रह्म। तेन। पुनीहि। नः ॥ २३ ॥

हे पर्वमानगुणविशिष्ट अग्रे ते स्वदीयं पवित्रं शोधकं यत् स्वतेजः अर्चिषि तौरवैद्युतादि-
तेजसि अन्तः मध्ये आ विततम् आविस्तृतं विद्यते। यद्वा। हे अग्रे ते तव स्वभूतेऽर्चिषि
तेजस्यन्तर्मध्ये यत्पवित्रं शुद्ध्युत्पादकं सामर्थ्यमस्ति। तेन तादृशेन^५ तेजसा ब्रह्म पुत्रादिवर्धन-
कारि नः शरीरं पुनीहि पापरहितं पूतं कुरु ॥

यत्ते पवित्रमर्चिवदग्रे तेन पुनीहि नः। ब्रह्मस्रवैः पुनीहि नः ॥ २४ ॥

यत्। ते। पवित्रम्। अर्चिऽवत्। अग्रे। तेन। पुनीहि। नः। ब्रह्मऽस्रवैः। पुनीहि। नः ॥ २४ ॥

१. ग-त३-भ५-पवित्रं दशापवित्रं। २. त१.५-भ७-च; त४-चा। ३. त७-तेजसा पोता
स्वर्यं पवित्रः सन्; सु-तेजसा यः पोता स्वर्यं पवित्रः सन्। ४. ग-इत्येका; त-भ-मु-इत्येक।
५. ग-तत्सदृशेन।

हे अग्ने ^१पवित्रं शोधकम् ^२अर्धिवत् अर्धिवत् । ‘छन्दसीरः’ इति मनुषो वत्वम् । सौरादि-
तेजोयुक्तं ^३पते त्वदीयं ^४यन् तेजो विद्यते ^५तेन स्वीयेनैव तेजसा ^६नः अस्मान् ^७पुनीहि पतान् कुरु ।
किंच ^८ब्रह्मसवैः ब्राह्मणकर्तृकसोमाभिपवैः । यद्वा । ब्रह्म सोमः । तस्याभिपवैः नोऽस्मान् पुनीहि ॥

उभाभ्यां देव सवितः पवित्रेण सवेन च । मां पुनीहि विश्वतः ॥ २५ ॥

उभाभ्याम् । देव । सवितरिति । पवित्रेण । सवेन । च । माम् । पुनीहि । विश्वतः ॥ २५ ॥

हे ^१सवितः सर्वस्य प्रेरक हे ^२देव द्योतमान सोम त्वं ^३पवित्रेण पापशोधकेन त्वदीयेन तेजसा
^४सवेन सोमाभिपवेण ^५च एताभ्याम् ^६उभाभ्यां ^७विश्वतः सर्वतः ^८मां ^९पुनीहि पतं कुरु ॥ ॥१७॥

त्रिभिष्टुं देव सवितुर्वर्षिष्ठैः सोम धामभिः । अग्ने दक्षैः पुनीहि नः ॥ २६ ॥

त्रिऽभिः । त्वम् । देव । सवितः । वर्षिष्ठैः । सोम । धामऽभिः । अग्ने । दक्षैः । पुनीहि । नः ॥ २६ ॥

हे ^१देव स्तुत्य दीप्यमान वा हे ^२सवितः सर्वस्य स्वस्वकर्मणि चोदयितर्हे ^३सोम पवमान-
गुणविशिष्ट हे ^४अग्ने ^५त्वं ^६वर्षिष्ठैः कुद्धतमैः अत एव ^७दक्षैः सामर्थ्यवन्निः ^८त्रिभिः ^९धामभिः
शरीरैः अग्निवायुसूर्यात्मकैस्त्रिभिः शरीरैः ^{१०}नः अस्मान् ^{११}पुनीहि परिशुद्धान् कुरु ॥

पुनन्तु मां देवजनाः पुनन्तु वसवो धिया ।

विश्वे देवाः पुनीत मा जातवेदः पुनीहि मां ॥ २७ ॥

पुनन्तु । माम् । देवऽजनाः । पुनन्तु । वसवः । धिया ।

विश्वे । देवाः । पुनीत । मा । जातऽवेदः । पुनीहि । मा ॥ २७ ॥

^१देवजनाः । देवानां जनः प्रादुर्भावो येषां यज्ञेष्विति देवजना यजमानाः । यद्वा इन्द्रादि-
देवगणाः । ^२मां ^३पुनन्तु परिपूतं कुर्वन्तु । तथा ^४वसवः वासकाः देवाः ^५धिया आत्मीयेन कर्मणा
मां ^६पुनन्तु । अथ प्रत्यक्षः । हे ^७विश्वे ^८देवाः सर्वे देवाः ^९मा मां ^{१०}पुनीत पतं कुरुत । हे ^{११}जातवेदः
जातानि भूतजातानि वेत्तीति यद्वा जातप्रज्ञं हे अग्ने ^{१२}मा मां ^{१३}पुनीहि ॥

प्र प्यायस्व प्र स्यन्दस्व सोम विश्वेभिरंशुभिः । देवेभ्य उत्तमं हविः ॥ २८ ॥

प्र । प्यायस्व । प्र । स्यन्दस्व । सोम । विश्वेभिः । अंशुभिः । देवेभ्यः । उत्तमम् । हविः ॥ २८ ॥

हे ^१सोम ^२प्र ^३प्यायस्व अस्मान् प्रकर्षेण वर्धय । यद्वा देवान् सोमेन वर्धय । किंच
^४विश्वेभिरंशुभिः सर्वैस्त्वदीयैरंशुभिः ^५देवेभ्यः देवार्थम् ^६उत्तमं प्रशस्ततमं ^७हविः सोमरूपं ^८प्र
^९स्यन्दस्व कलशादीन् प्रति प्रस्रव । प्रयच्छेति यावत् ॥

अग्नीषोमप्रणयने ‘उप प्रियम्’ इत्येषा । सूत्रितं च—‘उप प्रियं पनिप्रतमित्यर्धं आरमेत्’
(आश्व. श्रौ. ४. १०) इति ॥

उप प्रियं पनिप्रतं युवानमाहुतीवृधम् । अगन्म बिभ्रतो नमः ॥ २९ ॥

उप । प्रियम् । पनिप्रतम् । युवानम् । आहुतिऽवृधम् । अगन्म । बिभ्रतः । नमः ॥ २९ ॥

^१प्रियं सर्वस्य प्रीणयितारं ^२पनिप्रतम् अत्यन्तं शब्दायमानं ^३युवानं तरुणम् ^४आहुतिवृधम्
आहुतिभिर्वर्धनीयं पवमानं वयं ^५नमः ^६हविर्नमस्कारं वा ^७बिभ्रतः धारयन्तः सन्तः ^८उप ^९अगन्म

१. ग-अपि । २. गन्त-भ१.२.४.५-प्रवर्धय । ३. ग-विप्राः ।

उपगच्छेम । गमेर्लुङि 'मन्त्रे घस' इति च्छेर्लुङि सति 'म्बोश्च' इति नकारः । पनिप्रतम् ।
पनेः स्तुत्यर्थस्य यङ्लुकि रूपम् । 'दाधर्तिं दधर्तिं' इति सूत्रे इतिकरणस्य प्रदर्शनार्थत्वादत्राभ्यासस्य
निगागम उपधालोपश्च निपात्यते ॥

अलाय्यस्य परशुर्ननाश तमा पवस्व देव सोम । आखुं चिदेव देव सोम ॥३०॥

अलाय्यस्य । परशुः । ननाश । तम् । आ । पवस्व । देव । सोम ।

आखुम् । चित् । एव । देव । सोम ॥ ३० ॥

अलाय्यस्य । अतैरौणादिक आय्यप्रत्ययः । कपिलकादिवाल्त्वम् । अभिगमनशीलस्य शत्रोः
परशुः छेदकः पवमानः वतम् एव शत्रुं ननाश नाशयतु नास्मानपापान् । ततो हे देव दीप्यमान
सोम वआ पवस्व अस्मदाभिमुख्येन गच्छ । किंच हे देव द्योतमान स्तुत्य वा हे सोम आखुं
चित् । 'खनु अवदारणे' । सर्वस्याहन्तारमपि वतं शत्रुम् एव बाधस्व नास्मानपापानिति ॥

यः पावमानीरुध्येत्यृषिभिः संभृतं रसम् ।

सर्वं स पूतमश्नाति स्वदितं मातरिश्चना ॥ ३१ ॥

यः । पावमानीः । अधिऽएति । ऋषिऽभिः । समऽभृतम् । रसम् ।

सर्वम् । सः । पूतम् । अश्नाति । स्वदितम् । मातरिश्चना ॥ ३१ ॥

यः जनः ? पावमानीः पवमानदेवताकाः सर्वा ऋचः तद्रूपम् ऋषिभिः सूक्तद्रष्टृभिर्मधुच्छन्दः-
प्रभृतिभिः संभृतं संपादितं रसं वेदरसभृतं सारं सूक्तसंघम् अध्येति अधीते सः जनः सर्वं
भोज्यजातं पूतं परिशुद्धमेव अश्नाति । परिपूतं पापरहितमन्नं भक्षयति । कथमस्य पूतत्वं तत्राह ।
स्वस्याशनात्प्रागेव मातरिश्चना । मातर्यन्तरिक्षे श्वसितीति मातरिश्वा वायुः । स च वायुः पवित्रमेव ।
पवित्रेण वायुना स्वदितं स्वादूकृतं परिपूतमेवान्नं पश्चात् स नरोऽश्नाति ॥

पावमानीर्यो अध्येत्यृषिभिः संभृतं रसम् ।

तस्मै सरस्वती दुहे क्षीरं सर्पिर्मधूदकम् ॥ ३२ ॥

पावमानीः । यः । अधिऽएति । ऋषिऽभिः । समऽभृतम् । रसम् ।

तस्मै । सरस्वती । दुहे । क्षीरम् । सर्पिः । मधु । उदकम् ॥ ३२ ॥

यः ब्राह्मणः पावमानीः पवमानदेवताका ऋचः तदात्मकम् ऋषिभिः मधुच्छन्दआदिभिः
संभृतं रसं वेदसारं सूक्तसंघम् अध्येति अधीते तस्मै पवमानाध्ययनं कुर्वते जनाय सरस्वती
सर्वत्र सरणवती वाग्देवता क्षीरं यज्ञसाधनभृतं पयः सर्पिः तादृशं घृतं मधु मदकरम् उदकं सोमं
दुहे स्वयमेव दोग्धि । एनं नरं यागादिपरं वेदशास्त्रविदं करोतीत्यर्थः । 'दुह प्रपूरणे' । कर्मकर्तारि
'न दुहस्नुनमां यक्चिणौ' इति यकः प्रतिषेधः । 'लोपस्त आत्मनेपदेषु' इति तलोपः ॥ १८ ॥ ३३ ॥

चतुर्थेऽनुवाकेऽष्टादश सूक्तानि । तत्र 'प्र देवम्' इति दशर्चं प्रथमं सूक्तं भलन्दनपुत्रस्य
वत्सप्रेरार्चं पवमानमोमदेवताकम् । दशमी त्रिष्टुप् शिष्टा जगत्यः । तथा चानुक्रम्यते—'प्र देवं दश
वत्सप्रिर्भालन्दनस्त्रिष्टुबन्तं ह' इति । गतो विनियोगः ॥

प्र देवमच्छा मधुमन्तु इन्द्रवोऽसिष्यदन्त गाव आ न धेनवः ।

बर्हिषदो वचनावन्त ऊर्धभिः परिस्रुतमुस्रिया निर्णिजं धिरे ॥ १ ॥

प्र । देवम् । अच्छ । मधुऽमन्तः । इन्द्रवः । असिष्यदन्त । गावः । आ । न । धेनवः ।

बर्हिऽसदः । वचनाऽवन्तः । ऊर्धऽभिः । परिऽस्रुतम् । उऽस्रियाः । निऽनिजम् । धिरे ॥ १ ॥

मधुमन्तः मादकरससंयुक्ताः^१ इन्द्रवः सोमाः देवं द्योतमानं सोमात्मकमिन्द्रम् अच्छ प्रति प्र असिष्यदन्त प्रस्यन्दन्ते । ग्रहादिषु प्रक्षरन्ति । स्यन्दतेर्ण्यन्तस्य लुङि चङि रूपम् । तत्र दृष्टान्तः । गाव आ न धेनवः । पयस्विन्यः प्रीणयिष्यो गावो यथा वत्सं प्रति पयांसि प्रस्रवन्ति तद्वत् । किञ्च बर्हिषदः बर्हिषि सीदन्तः वचनावन्तः हम्भारवादिशब्दवन्तः उऽस्रियाः । गोनामैतत् । तादृश्यो गावः उर्धभिः पयोधारकैः स्वैः स्वरूपाभिः परिस्रुतं^२ परितः स्रवणशीलं निर्णिजं शुद्धं पयोभूतं सोमरसं धिरे दधिरे । इन्द्रार्थं धारयन्ति ॥

स रोरुवदभि पूर्वा अचिक्रददुपारुहः श्रथयन्तस्वादते हरिः ।

तिरः पवित्रं परियन्नुरु ज्रयो नि शर्याणि दधते देव आ वरम् ॥ २ ॥

सः । रोरुवत् । अभि । पूर्वाः । अचिक्रदत् । उपऽआरुहः । श्रथयन् । स्वादते । हरिः ।

तिरः । पवित्रम् । परिऽयन् । उरु । ज्रयः । नि । शर्याणि । दधते । देवः । आ । वरम् ॥ २ ॥

रोरुवत् कलशादिकं प्रति अत्यन्तं शब्दं कुर्वन् सः सोमः पूर्वाः मुख्याः स्तोत्राणां स्तुतीः अभि अचिक्रदत् अभिमुखमध्वनयत् । स्तुतयः माधीयस्य इति प्रतिध्वनिमङ्गीकारमकार्षादित्यर्थः । किञ्च हरिः हरितवर्णः उपारुहः । रोहतेस्ताच्छीलिकः किप् । उपारोहणशीला ऊर्ध्वं प्रादुर्भवन्शीला ओषधीः श्रथयन् अग्ने विश्लेषयन् स्वादते स्वादकरोति । ताः फलिनीः कुर्वन् स्वादुयुक्ता विदधातीत्यर्थः । तथा पवित्रम् अविनालात्मकं दशपवित्रं तिरः तिरस्कृत्य पात्राणि प्रत्यात्मनः क्षरणकाले पवित्रं व्यवधायकं कृत्वा परियन् परितो गच्छन् सोमः उरु महान्तं ज्रयः वेगं करोति । ततः शर्याणि । 'शृ हिंसायाम्' । हिंसितव्यानि यद्वा शरेण हन्तव्यानि रक्षांसि नि दधते निक्षिपति न्यकरोति । हिनस्तीति धावत् । पश्चात् देवः दीप्यमानः सोमः पवरं वरणीयं धनं सोमदातृभ्यो यजमानेभ्यः अग्रे दधते आधारयति । प्रयच्छतीत्यर्थः । दधातेः लेट्यडागमे^३ 'घोर्लोपो लोटि वा' ह्रस्वाकारलोपः ॥

वि यो ममे यम्या संयती मदः साकंवृधा पर्वसा पिन्वदक्षिता ।

मही अपारे रजसी विवेविददभिब्रजन्नक्षितं पाज आ ददे ॥ ३ ॥

वि । यः । ममे । यम्या । संयती इति समऽयती । मदः । साकम्ऽवृधा । पर्वसा । पिन्वत् । अक्षिता ।

मही इति । अपारे इति । रजसी इति । विऽवेविदत् । अभिऽब्रजन् । अक्षितम् । पाजः । आ । ददे ॥ ३ ॥

यः मदः । माद्यत्यनेनेति मदः सोमरसः । यम्या युगलभूते संयती परस्परं संगच्छमाने घावापृथिव्यौ वि ममे विशेषेण निर्मितवान् ततः ते साकंवृधा सहैव वर्धनशीलं तथा अक्षिता

१. ग-मधुररसयुक्ताः; त३-भ२-मदकररसयुक्ताः । २. त-मु-ताभ्यः परिस्रुतं । ३. त३-भ१-

५.७-लेट्याडागमे ।

अक्षीणे सामर्थ्यवत्यौ यथा भविष्यतः तथा स सोमः पयसा पयोरूपेण स्वीयरसेन पिब्वत् असिञ्चत् । अवर्धयदिति यावत् । किंच वमही महस्यौ अत एव अपारे पर्यन्तरहिते रजसी । द्यावापृथिवीनामैतत् । ते द्यावापृथिव्यौ विवेविदत् । ' विद ज्ञाने ' । यङ्लुकि शतरि रूपम् । अभ्यासस्वरः^१ । इयं पृथिवीयं द्यौरिति सर्वेषां विविच्य तेजसा प्रज्ञापयन् अभिव्रजन् अभितः सर्वतो गच्छन् स सोमः अक्षितम् अक्षीणमविनश्वरं पाजः बलम् आ ददे स्वीकृतवान् । अत्यन्तं बलवानभवदित्यर्थः ॥

स मातरा विचरन्वाजयन्पः प्र मेधिरः स्वधया पिब्वते पदम् ।

अंशुर्वेन पिपिशे यतो नृभिः सं जामिभिर्नसते रक्षते शिरः ॥ ४ ॥

सः । मातरा । विचरन् । वाजयन् । अपः । प्र । मेधिरः । स्वधया । पिब्वते । पदम् ।

अंशुः । यवेन । पिपिशे । यतः । नृभिः । सम् । जामिभिः । नसते । रक्षते । शिरः ॥ ४ ॥

मेधिरः । ' मेधारथाभ्यामिरनिरचौ ' (पा. सू. ५.२.१०१.३) इतीरन्प्रत्ययो मत्वर्थीयः । मेधावान् प्राज्ञः सः सोमः मातरा मातरौ जगतो निर्मात्र्यौ द्यावापृथिव्यौ विचरन् अन्तरेणात्यन्तं चरन् तथा अपः अन्तरिक्षस्थितान्युदकानि वाजयन् प्रेरयन् । वजेर्ण्यन्तस्य शतरि रूपम् । तादृशः स्वधया सकुलक्षणेनान्नेन सह पदं स्वस्थानमुत्तरवेदिरूपं प्र पिब्वते प्रकर्षेणाप्याययति । ततः नृभिः कर्मन्त्रुभिर्ऋत्विग्भिः यतः संयतः अंशुः सोमः यवेन पिपिशे । ' पिश अवयवे ' । अवयवत्वेन कृतः । मिश्रित इत्यर्थः । सोमस्तु यवसक्तुभिः श्रीयते खलु । सोऽयं जामिभिः एकस्मात्पाणेरूपेणाभिरङ्गुलीभिः सं नसते संगच्छते च । शिरः शीर्णं भूतजानं रक्षते च^२ । स्वीयरसेन रक्षति पोषयति । नसतिर्गतिकर्मा । ' चादिलोपे विभाषा ' इति न निघातः ॥

सं दक्षेण मनसा जायते क्विर्कृतस्य गर्भो निहितो यमा पुरः ।

यूना ह सन्ता प्रथमं वि जज्ञतुर्गुहा हितं जनिम नेममुद्यतम् ॥ ५ ॥

सम् । दक्षेण । मनसा । जायते । क्विः । कृतस्य । गर्भः । निहितः । यमा । पुरः ।

यूना । ह । सन्ता । प्रथमम् । वि । जज्ञतुः । गुहा । हितम् । जनिम् । नेमम् । उतऽयन्तम् ॥ ५ ॥

प्रमङ्गात् सोममूर्याराविर्भावमाह । दक्षेण प्रवृद्धेन मनसा सह सं जायते पृथिव्याः^३ सम्यग्जायते । तथा कृतस्य उदकस्यैव गर्भः गर्भस्थानीयः । यद्वा । सत्यस्य यज्ञस्य मध्ये गर्भः शब्दनीयः स्तुत्यः । स एव सोमः परः परस्तादन्तरिक्षे यमा यमेन नियमेन देवैः निहितः सः । सूर्याद्वि वृष्टिर्भवति । तस्मात्सोमः सूर्यात्मकतयावस्थित इत्यर्थः । एवं यूना । ह इत्यवधारणे । युवानावेव मन्तां तौ प्रथमं जननकाले वि जज्ञतुः । अयं सोमोऽयं सूर्य इति विशेषेण ज्ञायते । तयोश्चार्थं जनिम जन्म गुहा गुहायां हितं निहितं भवति । तयोः नेमम् अर्थं च^४ उद्यतं^५ प्रकाशितं भवति । दिवा सूर्यः प्रादुर्भवति रात्रौ चन्द्रमा इति ॥ १९ ॥

मुन्द्रस्य रूपं विविदुर्मनीषिणः श्येनो यदन्धो अभरत्परावतः ।

तं मर्जयन्त सुवृधं नदीष्व्वां उशन्तमंशुं परियन्तमृगिमयम् ॥ ६ ॥

१. ग-न३-भ-अभ्यस्तस्वरः; त४-५-अभ्यस्वरः । २. त४-भ-२.७-वाजेर्ण्यतस्य । ३. भ६-' च ' नास्ति । ४. ग-पृथिव्या । ५. त१.२.५.६-चोद्यतमुद्यत; त४-चोद्यतमुद्यत; भ६-चोद्यतमुद्यत; भ७-चोद्यत ।

मन्द्रस्य । रूपम् । विविदुः । मनीषिणः । श्येनः । यत् । अन्धः । अभरत् । परावतः ।
तम् । मर्जयन्त । सुवृधम् । नदीपु । आ । उशन्तम् । अंशुम् । परिऽयन्तम् । ऋग्मियम् ॥ ६ ॥

१मनीषिणः प्राज्ञा यष्टारः २मन्द्रस्य मदकरस्य तस्य सोमस्य ३रूपं ४विविदुः जानन्ति ।
५यत् ६अन्धः यत् सोमलक्षणमन्नं ७श्येनः गायत्रीरूपः पक्षी ८परावतः दूरात् शुलोकात् ९आभरत्
आजहार । ' ह्रप्रहोर्भञ्छन्दसि ' इति भकारः । १०तं तादृशं ११सुवृधं सुष्ठु वर्धमानं सुवर्धयितारं वा
१२अंशुं सोमं १३नदीपु नदमानासु १४वसतीवर्याख्यास्वप्सु १५आ १६मर्जयन्त ऋत्विज आशोधयन्ति ।
अलंकुर्वन्ति वा । कीदृशम् । १७उशन्तं देवान् कामयमानं १८परियन्तं परितो गच्छन्तम् १९ऋग्मियम्
ऋगर्हं स्तुत्यं सोममामर्जयन्तीति ॥

त्वां मृजन्ति दश योषणः सुतं सोम ऋषिभिर्मतिभिर्धीतिभिर्हितम् ।

अव्यो वारोभिर्न देवहूतिभिर्नृभिर्यतो वाज्रमा दर्षि सातये ॥ ७ ॥

त्वाम् । मृजन्ति । दश । योषणः । सुतम् । सोम । ऋषिऽभिः । मतिऽभिः । धीतिऽभिः । हितम् ।
अव्यः । वारोभिः । उत । देवहूतिऽभिः । नृऽभिः । युतः । वाज्रम् । आ । दर्षि । सातये ॥ ७ ॥

हे १सोम २योषणः द्वाभ्यां पाणिभ्यां विभज्योत्पन्नाः ३दश दशसंख्याका अङ्गुलयः ४ऋषिभिः
मधुच्छन्दःप्रभृतिभिः ५सुतम् अभिपुतं ६हितं पात्रेषु निहितं ७त्वां ८मतिभिः स्तुतिभिः ९धीतिभिः
कर्मभिश्च १०अव्यः ११वारोभिः १२अविवालैः १३पवित्रैः १४मृजन्ति शोधयन्ति । १५उत अपि च १६देवहूतिभिः
देवाह्वानयुक्तैः १७नृभिः कर्मनेनृभिर्ऋत्विग्भिः १८यतः ग्रहेषु संयमितः संगृहीतस्त्वं १९सातये २०दानाय
२१वाज्रम् अन्नम् २२आ २३दर्षि आविदारयसि । विवृतं करोषि । स्तोत्रभ्योऽज्ञादिकं प्रयच्छसीति यावन् ॥

परिप्रयन्तं वय्यं सुषंसदं सोमं मनीषा अभ्यनूषत स्तुभः ।

यो धारया मधुमाँ ऊर्मिणा दिव इयति वाचं रयिपाळमर्त्यः ॥ ८ ॥

परिऽप्रयन्तम् । वय्यम् । सुऽसंसदम् । सोमम् । मनीषाः । अभि । अनुपत । स्तुभः ।
यः । धारया । मधुमान् । ऊर्मिणा । दिवः । इयति । वाचम् । रयिपाट् । अमर्त्यः ॥ ८ ॥

१परिप्रयन्तं पात्राणि भरितः प्रगच्छन्तं २वय्यं देवैः काम्यमानं ३सुषंसदं शोभनसंसदनं ४सोमं
५मनीषाः मनस ईशित्यः ६स्तुभः स्तुतयः ७अभ्यनूषत अभिष्टुवन्ति । वय्यम् । ' वी गत्यादिषु '
इत्यस्माद्यति ' अभ्यप्रवश्ये च छन्दसि ' (पा. सू. ६. १. ८३) इति निपातितः । अत्रानुपसर्गस्यापि
निपातनं भवति । ८मधुमान् मदकरसवान् ९यः सोमः १०धारया स्वीयया ११ऊर्मिणा वसतीवर्याख्ये-
नोदकेन सह १२दिवः आकाशात् द्रोणकलश आपतति १३रयिपाट् शत्रुधनानामभिभविता १४अमर्त्यः
मनुष्यधर्मरहितः स सोमः १५वाचम् १६इयति प्रेरयति । तदा हि स्तोतारः स्तुवन्ति ॥

अयं दिव इयति विश्वमा रजः सोमः पुनानः कलशेषु सीदति ।

अद्भिर्गोभिर्मृज्यते अद्भिभिः सुतः पुनान इन्दुर्वरिवो विदत्प्रियम् ॥ ९ ॥

१. ग-भ६-नदनासु । २. त१.३.४.५.६.७-भ१.२.४.६-उशन्तं त । ३. ग-भ१.७-वालैः । ४. त१-
वाजमन्नं; त२.३.४.५.६-भ२.६-वाजमन्नं सातये दानाय वाजमन्नं । ५. ग-आपवते । ६. ग-त३-
स्तुवीति तदुच्यते; त१.२.६.७-भ१.२.४.७-स्तुवीति उच्यते ।

अयम् । दिवः । इयति । विश्वम् । आ । रजः । सोमः । पुनानः । कलशेषु । सीदति ।
अत्सभिः । गोभिः । मृज्यते । अद्रिऽभिः । सुतः । पुनानः । इन्दुः । वरिवः । विदत् । प्रियम् ॥ ९ ॥

अयं सोमः । दिवः । सुलोकात् । विश्वं । रजः । उदकनामैतत् । सर्वमुदकम् । इयति^१
अभिप्रापयति । किंच पुनानः दशापवित्रेण पूयमानः । सोमः । कलशेषु द्रोणनामसु । सीदति । तथा
अद्रिभिः । प्रावभिः । अद्रिः । वसतीवर्याख्याभिः । गोभिः । गोविकारैः क्षीरदध्यादिभिश्च । मृज्यते
शोध्यते अलंकियते । ततः । पुनानः । पूतः । इन्दुः । सोमः । प्रियं । प्रियतरं । प्रीणनकारि वा । वरिवः
वरणीयं धनं । विदत् । स्तोतृभ्यो लभयति । प्रयच्छतीति यावत् ॥

एवा नः सोम परिपिच्यमानो वयो दधञ्चित्रतमं पवस्व ।

अद्वेषे द्यावापृथिवी हुवेम देवा धत्त रयिमस्मे सुवीरम् ॥ १० ॥

एव । नः । सोम । परिऽसिच्यमानः । वयः । दधत् । चित्रतमम् । पवस्व ।

अद्वेषे इति । द्यावापृथिवी इति । हुवेम । देवाः । धत्त । रयिम् । अस्मे इति । सुवीरम् ॥ १० ॥

अयं प्रत्यक्षकृतः । हे । सोम । दधत् । प्रयच्छंस्त्वं । परिपिच्यमानः । परितोऽङ्गिर्गोभिर्वा सिच्यमानः
एव^२ । चित्रतमं^३ । चित्रं नानाविधं चायनीयतमं वा । वयः । अन्नं । नः । अस्मभ्यं । पवस्व । प्रापय ।
प्रयच्छेति यावत् । किंच । अद्वेषे । द्वेषरहिते । द्यावापृथिवी द्यावापृथिव्यौ । हुवेम । हविप्रदानार्थं
वयमाह्वयेम । हे । देवाः । यूयं च । सुवीरम् । वीरः । कर्मणि समर्थः । पुत्रः । तादृशपुत्रोपेतं । रयिं धनम्
अस्मे अस्मासु । धत्त निधत्त ॥ २० ॥

‘इषुर्न’ इति दशचं द्वितीयं सूक्तमाङ्गिरसस्य हिरण्यस्तूपस्यार्थं पवमानसोमदेवताकम् ।
नवमीदशभ्यौ त्रिष्टुभौ । शिष्टा जगत्यः । तथा चानुकान्तम्—‘इषुर्न हिरण्यस्तूपोऽन्त्ये’ त्रिष्टुभौ^४
इति । गतो विनियोगः ।

इषुर्न धन्वन् प्रति धीयते मतिर्वत्सो न मातुरुप सज्यधनि ।

उरुधारेव दुहे अग्रे आयत्यस्य व्रतेष्वपि सोम इष्यते ॥ १ ॥

इषुः । न । धन्वन् । प्रति । धीयते । मतिः । वत्सः । न । मातुः । उप । सजि । ऊधनि ।

उरुधाराऽइव । दुहे । अग्रे । आयती । अस्थ । व्रतेषु । अपि । सोमः । इष्यते ॥ १ ॥

अस्मिन् पवमानरूप इन्द्रे । मतिः । मननीयास्मदीया स्तुतिः । प्रति । धीयते अस्माभिर्निधीयते
वा । दधाते रूपम् । तत्र दृष्टान्तः । इषुर्न यथेषु शरः । धन्वन् धनुषि प्रति धीयते तद्वत् । किंच
ऊधनि सर्वस्य पोषयितृत्वेनोपस्थानीय इन्द्रे सोमो मदार्थमस्माभिः । उप । सजि । उपसृज्यते ।
कथमिव । मातुः गोः । ऊधनि पयोधारके । वत्सो । न । वत्सो यथा पयःपानार्थं सृज्यते तद्वत् ।
उरुधारेव बहुविधपयोधारा गौरिव । अग्रे ऋतस्य पुरतः । आयती गच्छन्ती सती पयः । दुहे दुग्धे
तथा सोऽयमिन्द्रो वत्सभूतेभ्यः स्तोतृभ्यः पुरतो गच्छन् बहुविधान् कामान् दुग्धे । किंच । अस्य
एतादृशस्य । व्रतेष्वपि । सोम । इष्यते यष्टुभिः प्रेर्यते खलु ॥

१. भ५-आ इयति । २. ग-त-भ-एवं; सु-एव एवं । ३. ग-त१.२.५.६-भ१.४.६-‘चित्रतमं’
नास्ति । ४. त१.२.४.५.६-हिरण्यस्तूपोति ।

उपो मतिः पृच्यते सिच्यते मधु मन्द्राजनी चोदते अन्तरासनि ।

पवमानः संतनिः प्रघ्नतामिव मधुमान्द्रप्सः परि वारमर्षति ॥ २ ॥

उपो इति । मतिः । पृच्यते । सिच्यते । मधु । मन्द्राजनी । चोदते । अन्तः । आसनि ।

पवमानः । सम्स्तनिः । प्रघ्नताम् इव । मधुमान् । द्रप्सः । परि । वारम् । अर्पति ॥ २ ॥

अस्मिन् पवमानरूप^१ इन्द्रे ऽमतिः स्तुतिः ऽउपो ऽपृच्यते उपपृच्यते स्तोत्रभिः संयोज्यते । 'पृची संपर्के' । तथा ऽमधु मदकरः सोमः इन्द्रार्थं ऽसिच्यते अग्निः यवसक्तुभिश्च सक्तो भवति । ततश्च ऽमन्द्राजनी । 'अज गतिक्षेपणयोः' इत्यस्य ल्युटि ङीप् रूपम् । मदकरस्य रसस्य प्रेरयित्री सोमधारा तस्येन्द्रस्य ऽआसनि आस्ये ऽअन्तः मध्ये ऽचोदते यष्टभिः प्रेर्यते । आस्यशब्दस्य 'पद्मोमास्' इत्यादिना आसञ्जित्यादेशः । किञ्च ऽसंतनिः प्रहादिषु सम्यग्विवस्तृतः ऽमधुमान् मदकररसवान् ऽपवमानः पूयमानः सोमः ऽद्रप्सः द्रुतगमनशीलो यद्वा क्षिप्रं हननशीलः^२ सन् ऽवारम् अविवालमयं पवित्रं परितः ऽअर्पति आगच्छति । तत्र दृष्टान्तः । ऽप्रघ्नतामिव । प्रकर्षेण हन्तॄणां योद्धॄणां संतनिः सम्यग्विवस्तृतः शरो यथा शीघ्रं प्राप्यमभितो गच्छति तद्वत् ॥

अव्ये वधूयुः पवते परि त्वचि श्रन्तीते नृप्तीरदितेऋतं यते ।

हरिरक्रान् यजतः संयतो मदो नृम्णा शिशानो महिपो न शोभते ॥ ३ ॥

अव्ये । वधूऽयुः । पवते । परि । त्वचि । श्रन्तीते । नृप्तीः । अदितेः । ऋतम् । यते ।

हरिः । अक्रान् । यजतः । सम्स्तयतः । मदः । नृम्णा । शिशानः । महिपः । न । शोभते ॥ ३ ॥

वधूयुः । वधूभूता वसतीवर्थं एकधनासहिता आपः । तद्वान् सोमः ऽअव्ये अवेः स्वभूते ऽत्वचि चर्मणि ऽपरि ऽपवते परितो वर्तते पूतो भवति वा । किञ्च ऽनृप्तीः नृप्तीः । नृप्तिशब्दश्चतुर्थार्थपरत्यवाची । सोमस्य नृप्तीः । सोमो ह्योषधीनामग्ने^३ रेतो निपिञ्चति । 'प्रजापते रेतो देवा देवानां रेतो वर्ष वर्षस्य रेत ओषधयः' (ऐ. आ. २.१.३) इति श्रुतेः । यद्वा । नृप्तिशब्दोऽपत्यवाची । तस्यापरत्यानि । सोमः सुधामयैः स्वकिरणैर्योषधीर्वर्धयति । तस्मादपत्यभूताः । ऽअदितेः । पृथिवीनामैतत् । अदीनायाः पृथिव्या उत्पन्ना ओषधीः ऽऋतं सत्यरूपं, यज्ञं ऽयते गच्छते यजमानाय ऽश्रद्भाति अग्रभागे फलिनीः कर्तुं विश्लेषयति । किञ्च ऽहरिः हरितवर्णः ऽयजतः सर्वैर्गृह्यः अत एव ऽसंयतः प्रहादिषु संगृहीतः ऽमदः । माद्यत्यन्तेनेति मदः सोमः । तादृशः ऽअक्रान् क्रामति । पात्रेष्ववतिष्ठते । यद्वा । शत्रूनतिक्रामति । क्रमेर्लुङि तिपि 'बहुलं छन्दसि' इति इडागमाभावाद्बहु कृतायां सिजलोपे सति हल्ङ्यादिना तिपो लोपे 'मो नो धातोः' इति नत्वे कृते रूपम् । अत एव सोमः ऽनृम्णा स्वबलानि ऽशिशानः तीक्ष्णीकुर्वन् । अथवा शत्रुबलानि तनूकुर्वन् । ऽमहिपो ऽनृ^४ । महिनामैतत् । महानिव सर्वत्र व्यास इव ऽशोभते स्वतेजसा सर्वत्र दीप्यते । यद्वा । नः संप्रत्यये । इदानीमेवंगुणयुक्तो महान् सोमः शोभत इति ॥

१. त-भ६-पवमानरूपे स्तोत्रे । २. ग-क्षिप्रपवन^०; त-भ१.२.४.७-क्षिप्रधन^०; भ६-क्षिप्र-प्रधन^० । ३. त१.२.५.७-ह्योषधीनामग्ने; त४-भ६-ह्योषधीनामग्ने; भ७-ह्योषधीनामग्ने । ४. ग-त-भ- 'न' नास्ति ।

उक्षा मिमाति प्रति यन्ति धेनवो देवस्य देवीरूपं यन्ति निष्कृतम् ।

अत्यक्रमीदर्जुनं वारमव्ययमत्कं न निक्तं परि सोमो अव्यत ॥ ४ ॥

उक्षा । मिमाति । प्रति । यन्ति । धेनवः । देवर्यः । देवीः । उप । यन्ति । निःस्कृतम् ।

अति । अक्रमीत् । अर्जुनम् । वारम् । अव्ययम् । अत्कम् । न । निक्तम् । परि । सोमः । अव्यत ॥ ४ ॥

१ उक्षा रेतसः सेक्ता वृषभः पुरतः २ मिमाति शब्दायते । ' माह् माने शब्दे च' । तं वृषभं ३ धेनवः गावः ४ प्रति ५ यन्ति अनुगच्छन्ति । तथा ६ देवस्य द्योतमानस्य ७ निष्कृतं संस्कृतं स्थानं ८ देवीः देव्यः ९ उप १० यन्ति उपगच्छन्ति । अनेनार्धेन सोमस्तुतिश्चाभिधीयते । सोमः ११ सन् द्रोण-कलशाभिगमनकाले शब्दं करोति । तमनु धेनवः प्रीणयिष्यः स्तुतयः परियन्ति देवस्य स्थानं स्तुत-योऽभिगच्छन्ति । तथा सोऽयं सोमः १२ अर्जुनं श्वेतवर्णम् १३ अव्ययम् अविमयमविस्वभूतं १४ वारं वालं पवित्रम् १५ अत्यक्रमीत् अतिक्रामति । अतिक्रम्य पात्राणि गच्छतीत्यर्थः । किंच १६ सोमः १७ अत्कं १८ न आत्मीयं कवचमिव १९ निक्तम् उज्ज्वलं श्रयणद्रव्यं २० परि २१ अव्यत परितः संवृणोति ॥

अमृक्तेन रुशता वाससा हरिरमर्त्यो निर्णिजानः परि व्यत ।

दिवस्पृष्टं बर्हणा निर्णिजे कृतोपस्तरणं चम्वोर्नभस्मयम् ॥ ५ ॥

अमृक्तेन । रुशता । वाससा । हरिः । अमर्त्यः । निःऽनिजानः । परि । व्यत ।

दिवः । पृष्ठम् । बर्हणा । निःऽनिजे । कृत । उपस्तरणम् । चम्वोः । नभस्मयम् ॥ ५ ॥

१ अमर्त्यः मनुष्यधर्मरहितः २ हरिः हरितवर्णः सोमः ३ निर्णिजानः उदकेन शोध्यमानः सन् ४ अमृक्तेन । ' मृजी शौचालंकारयोः' । अनिर्णिक्तेनापि ५ रुशता स्वतः शुक्लवर्णेन पथोरूपेण ६ वाससा ७ परि ८ व्यत परित आच्छादयति । सोमे परिपूते गव्येन पयसा मिश्रीकुर्वन्ति खलु । तदुच्यते । ततः ९ सोऽयं सोमः १० दिवः झुलोकस्य ११ पृष्ठं पृष्ठभागे तिष्ठन्तमादित्यं १२ बर्हणा बर्हणाय पापानामुद्यमन-कारिणे पापनाशिने १३ निर्णिजे निर्णेजनाय परिपवनाय १४ कृत झुलोकेऽकार्यीत् । स हि स्वदीप्या सर्वं निर्णेकि । कृत । कृणोतेर्लुङि 'हस्वात्' इति सिचो लोपः । तदेवाह । १५ चम्वोः । यावापृथिवीनामैतत् । चमन्ति भक्षयन्त्यत्र देवा मनुष्या इति । तयोः १६ उपस्तरणम् आच्छादनशीलं १७ नभस्मयम् आदित्य-मयमादित्यस्य स्वभूतं तेजश्च सर्वेषां निर्णेजनाय १८ अकार्यीत् ॥ ॥ २१ ॥

सूर्यस्येव रुमयो द्रावयित्नवो मत्सरासः प्रसुपः साकमीरिते ।

तन्तुं तत् परि सर्गास आशवो नेन्द्रादृते पवते धाम किं चन ॥ ६ ॥

सूर्यस्येव । रुमयः । द्रावयित्नवः । मत्सरासः । प्रसुपः । साकम् । ईरिते ।

तन्तुम् । तत् । परि । सर्गासः । आशवः । न । इन्द्रात् । ऋते । पवते । धाम । किम् । चन ॥ ६ ॥

१. भ६-वा । २. त-भ१.४.६.७-स्थानं निष्कृतं संस्कृतं स्थानं; भ२-स्थानं निष्कृतं निष्कृतस्थानं; सु-निःकृतं संस्कृतं स्थानं । ३. ग-सोमः कामसेक्ता । ४. ग-अविसंभूत । ५. ग-भ४-श्रवणद्रव्यं; त४-अर्थणद्रव्यं; त५-अयणद्रव्यं; भ६-अपणद्रव्यं । ६. त-भ१.२.४.७-परिपवमानाय । ७. त३-भ२-निर्णिजनाय; त७-निर्णिजेजनाय; भ१.७-निर्णिजमानाय ।

वसूँस्य वरुणस्य सर्वस्य प्रेरकस्य सुवीर्यस्य वादित्यस्य रश्मयः सर्वतो व्यापकाः किरणाः
 वृष वृषावयित्वः सर्वत्रद्रवणशीलाः वमस्तरासः मदकराः वप्रसुपः शत्रूणां प्रस्वापका हन्तारः
 वआशवः ग्रहेषु चमसेषु च व्याप्ताः वसर्गासः सृज्यमानाः सोमाः वततं विस्तृतं वतन्तुं तन्तुभिः कृतं
 वस्त्रं वसाकं सह युगपत् वपरि वद्वरे परितो गच्छन्ति । ते सोमाः वइन्द्रादृते इन्द्रं वर्जयित्वा
 अन्यत् वकिं वचनं वधाम देवशरीरं लक्ष्मीकृत्य वनं वपवते न गच्छति^१ । एकवचनं छान्दसम् । न
 गच्छन्ति । किंस्विन्द्रस्यैव धाम प्रति गच्छन्ति । इन्द्रस्य धाम्नो यष्ट्यत्वं च 'अयाळिन्द्रस्य प्रिया
 धामानि' (वा. सं. २१.४७) इति मन्त्रवर्णादवगम्यते ॥

सिन्धोरिव प्रवणे निम्न आशवो वृषच्युता मदासो गातुमाशत ।

शं नो निवेशे द्विपदे चतुष्पदेऽस्मे वाजाः सोम तिष्ठन्तु कृष्टयः ॥ ७ ॥

सिन्धोःऽइव । प्रवणे । निम्ने । आशवः । वृषच्युताः । मदासः । गातुम् । आशत ।

शम् । नः । निऽवेशे । द्विऽपदे । चतुऽपदे । अस्मे इति । वाजाः । सोम । तिष्ठन्तु । कृष्टयः ॥७॥

वृषच्युताः । वृष हिंसासंक्लेशनदानेऽपि । वृषभिः सोमस्य दातृभिर्ऋग्विष्मश्रुताः
 परिश्रुताः वमदासः मदकारिणः सोमाः स्तुतिभिः प्राप्तव्यं इन्द्रे वगातुं गमनम् वआशत प्राप्नुवन्ति ।
 तत्र दृष्टान्तः । वसिन्धोरिव प्रवणे । प्रगच्छन्त्युदकानि^२ यत्रेति तत्प्रवणम् । तस्मिन् वनिम्ने स्थले
 सिन्धोर्नद्याः वआशवः व्याप्ता आपो यथा गच्छन्ति तद्वत् । अथ प्रत्यक्षः । हे वसोम वनः अस्माकं
 वनिवेशे स्वगृहं प्रति प्रवेशने निर्गमने वा वद्विपदे पुत्रादिकाया^३ वचतुष्पदे गवादिक्वाय पशवे^४ वशं
 सुखं कुरु । किंच हे सोम वअस्मे अस्मासु ववाजाः अज्ञानि वकृष्टयः पुत्रादिकाः प्रजाश्च वतिष्ठन्तु ।
 अन्नादिकं^५ देहीत्यर्थः ॥

आ नः पवस्व वसुमद्विरण्यवदश्वावद्रोमद्यवमत्सुवीर्यम् ।

यूयं हि सोम पितरो मम स्थनं दिवो मूर्धानः प्रस्थिता वयस्कृतः ॥ ८ ॥

आ । नः । पवस्व । वसुऽमत् । हिरण्यवत् । अश्ववत् । गोऽमत् । यवऽमत् । सुऽवीर्यम् ।

यूयम् । हि । सोम । पितरः । मम । स्थनं । दिवः । मूर्धानः । प्रऽस्थिताः । वयःऽकृतः ॥८॥

हे सोम त्वं ववसुमत् वसुयुक्तं वहिरण्यवत् कनकादिसहितम् वअश्ववत् वगोमत् गवाश्च-
 सहितं^६ वयवम् । यवो नाम धान्यविशेषः । धान्यविशिष्टं वसुवीर्यं शोभनवीर्यपितं धनं वनः
 अस्मभ्यम् वआ वपवस्व आप्रापय । प्रयच्छेति यावत् । किंच हे वसोम यत्स्वं मम पितृणामङ्गि-
 रसामपि^७ पितृसि^८ ततो वयूयम् एव^९ वमम वपितरः वस्थनं भवथ । पितृबहुत्वमत्र सोमस्या-
 भिधीयते । कीदृशाः । वदिवः शुलोकस्य वमूर्धानः मूर्ध्वदुच्छ्रिताः । कर्मभिः स्वर्गादिकमलभन्ते-
 त्यर्थः । वप्रस्थिताः सर्वदा कर्मकरणार्थं स्थिताः ववयस्कृतः हवीरूपस्याज्ञस्य कर्तारः । तादृशा मम
 पितरस्त्वं भवसि ॥

१. त१.२.३.४.५.६-म१.२.६-गच्छन्ति । २. त-गच्छन्त्यु^{१०} । ३. त३-म१.७-पुत्राय ।

४. ग-त३-म२.४.५-पशवे च । ५. ग-अज्ञादिकं पश्वादिकं च । ६. ग-त३-म२.४.५-गवाश्चयुक्तं ; म१.

७-वाश्चयुक्तं । ८. ग-त-म२.४.६-मंगिरसामधिपतिरसि ।

एते सोमाः पर्वमानास इन्द्रं रथाइव प्र ययुः सातिमच्छ ।

सुताः पवित्रमतिं यन्त्यव्यं हित्वी वृत्रि हरितो वृष्टिमच्छ ॥ ९ ॥

एते । सोमाः । पर्वमानासः । इन्द्रम् । रथाःऽइव । प्र । ययुः । सातिम् । अच्छ ।

सुताः । पवित्रम् । अतिम् । यन्ति । अव्यम् । हित्वी । वृत्रिम् । हरितः । वृष्टिम् । अच्छ ॥ ९ ॥

पर्वमानासः पवित्रेण पूयमानाः पृते अस्मदीयाः सोमाः सातिम् । 'पण संभक्तौ' । कर्मणि क्तिन् । सर्वैः संभजनीयम् । इन्द्रम् । अच्छ । प्र । ययुः प्रकरणेण गच्छन्ति । तत्र दृष्टान्तः । रथाइव । इन्द्रस्य रथा यथा सातिम् । 'पो अन्तकर्मणि' । 'उत्तियूति' इत्यादिना निपातितः । सीयते त्रियतेऽस्मिन्निति सातिः संग्रामः । तमच्छ तं प्रति प्रगच्छन्ति तद्वत् । किञ्च सुताः प्रावभिरभिपुताः सोमाः अव्यम् अविवालभवं पवित्रम् अति यन्ति अतीत्य गच्छन्ति । तेऽमी हरितः हरितवर्णा अश्वाः । यद्वा । हरितस्त आदित्यवाहनरूपा अश्वा भूत्वा । वृत्रिम् । वृणोति शरीरमिति वृत्रिजरा । 'आदगमहन' इति किप्रत्ययः । सर्वाङ्गव्यापिनीं जरां हित्वी हित्वा तरुणाः सन्तः वृष्टिमच्छ वृष्टिं गमयितुं गच्छन्ति । हित्वी । 'जहातेश्च क्ति' (पा. सू. ७. ४. ४३) इति व्यादेशः । 'स्नातव्यादयश्च' इति छन्दसि निपातितम् ॥

इन्द्रविन्द्राय बृहते पवस्व सुमृळीको अनवद्यो रिशादाः ।

भरा चन्द्राणि गृणते वसूनि देवैर्घावापृथिवी प्रावतं नः ॥ १० ॥

इन्द्रो इति । इन्द्राय । बृहते । पवस्व । सुमृळीकः । अनवद्यः । रिशादाः ।

भर । चन्द्राणि । गृणते । वसूनि । देवैः । घावापृथिवी इति । प्र । अवतम् । नः ॥ १० ॥

हे इन्द्रो सोम त्वं बृहते महते इन्द्राय तदर्थं पवस्व पात्रेषु क्षर । इन्द्रं प्रत्यागच्छ वा । कीदृशः । सुमृळीकः इन्द्रस्य सुष्ठु सुखयिता अत एव अनवद्यः गह्वरहितः रिशादाः रिशतां बाधकानामसिता । एतादृशस्त्वमिन्द्राय पवस्व । किञ्च गृणते स्तुवते महं चन्द्राणि आह्लादकानि वसूनि धनानि भर प्रयच्छ । किञ्च हे घावापृथिवी युवां च पवमानेन परिप्लुते सत्यौ देवैः सुभगैर्धनैः सह नः अस्मान् प्रावतं प्ररक्षतम् ॥ ॥ २२ ॥

'त्रिरस्मै' इति दशर्चं तृतीयं सूक्तं वैश्वामित्रस्य रेणोरार्षम् । दशमी त्रिष्टुप् शिष्टा जगत्यः । पवमानः सोमो देवता । 'त्रिरस्मै रेणुः' इत्यनुक्रान्तम् । गतो विनियोगः ॥

त्रिरस्मै सप्त धेनवो दुदुहे सत्यामाशिरं पुर्व्ये व्योमनि ।

चत्वार्यन्या भुवनानि निर्णिजे चारूणि चक्रे यद्वैतैर्वर्धत ॥ १ ॥

त्रिः । अस्मै । सप्त । धेनवः । दुदुहे । सत्याम् । आऽशिरम् । पुर्व्ये । विऽओमनि ।

चत्वारि । अन्या । भुवनानि । निर्निजे । चारूणि । चक्रे । यत् । ऋतैः । अवर्धत ॥ १ ॥

अस्मै पवमानाय पुर्व्ये पूर्वैः कृते व्योमनि । विविधमोमावनं गमनं देवानामत्रेति व्योम यज्ञः । तस्मिन् स्थिताय । यद्वा । प्रत्ने व्योमन्यन्तरिक्षे वर्तमानाय । त्रिः सप्त एकविंशतिसंख्याकाः

१धेनवः प्रीणयिष्यो गावः १सत्यां यथार्थभूताम् १आशिरम् आश्रयणसाधनं क्षीरादि १दुदुहे दुहन्ति । यद्वा । त्रिः सप्त 'द्वादश मासाः पञ्चतंवक्ष्य इमे लोका असावादित्य एकविंशः' (तै. सं. ५.४.१२.२) इत्येतैः सर्वैः सह गोषु पय उत्पाद्यते तद्वाचो दुहन्त इति । किंचायं सोमः १अन्या अन्यानि १चारुणि कल्याणा-न्युदकानि १निर्णिजे निर्णेजनाय परिशोधनाय परिपोषणाय वा १चक्रे । कदा करोति । १यत् यदा अयम् १ऋतैः यज्ञैः १अवर्धत वर्धितवान् तदा करोति ॥

स भिक्षमाणो अमृतस्य चारुण उभे द्यावा काव्येना वि शश्रथे ।

तेजिष्ठा अपो मंहना परि व्यत यदि देवस्य श्रवसा सदा विदुः ॥ २ ॥

सः । भिक्षमाणः । अमृतरय । चारुणः । उभे इति । द्यावा । काव्येन । वि । शश्रथे ।

तेजिष्ठाः । अपः । मंहना । परि । व्यत । यदि । देवस्य । श्रवसा । सदा । विदुः ॥ २ ॥

१सः पवमानः १चारुणः कल्याणरय १अमृतस्य उदकस्य । 'क्रियाग्रहणं कर्तव्यम्' इति कर्मणः संप्रदानसंज्ञा । 'चतुर्थ्यर्थे बहुलम्' (पा. सू. २.३.६२) इति षष्ठी । चारुदकं १भिक्षमाणः यष्टृभिर्याच्यमानः सन् १उभे । द्यावादेशस्य द्वंद्वे विहितत्वादग्नोत्तरपदाभावे द्वंद्वः प्रतीयते । उभे द्यावापृथिव्यां १काव्येन कविकर्मणा १वि १शश्रथे विवृते करोति । यज्ञनिमित्तेन उदकेन संपूरयतीत्यर्थः । किंच १तेजिष्ठाः अतिशयेन दीप्तानि १अपः उदकानि १मंहना महत्त्वेन १परि १व्यत वरणार्थं परित आच्छादयति । १यदि यदा ऋत्विजः १देवस्य द्योतमानस्य सोमस्य १सदाः स्थानं १श्रवसा हविषा युक्तः सन्तः १विदुः यागार्थं जानन्ति लभन्ते तदा परित आवृणोतीति । 'विदुः ज्ञाने' । 'सिजभ्यस्त' इति ऋजुसादेशः ॥

ते अस्य सन्तु केतवोऽमृत्यवोऽदाभ्यासो जनुषी उभे अनु ।

येभिर्नृम्णा च देव्या च पुनत आदिद्राजानं मनना अगृम्णत ॥ ३ ॥

ते । अस्य । सन्तु । केतवः । अमृत्यवः । अदाभ्यासः । जनुषी इति । उभे इति । अनु ।

येभिः । नृम्णा । च । देव्या । च । पुनते । आत् । इत् । राजानम् । मननाः । अगृम्णत ॥ ३ ॥

१अस्य एतादृशस्य सोमस्य १केतवः प्रज्ञापकाः सर्वैश्चायनीयाः १अमृत्यवः मरणधर्मरहिता अत एव १अदाभ्यासः । 'दमेध्रेति वक्तव्यम्' (पा. सू. ३. १. १२४. ३) इति ण्यत् । परैरहिंस्याः १ते तादृशाः अस्य रश्मयः १उभे १जनुषी जन्मनी स्थावरजङ्गमात्मके द्वे १अनु लक्ष्मीकृत्य १सन्तु रक्षन्तु । ओषधीनामर्थं सोमो रेतो निपिच्छति यज्ञे मनुष्याणां च धाराः स्रवन्ति खलु । सोऽयं १येभिः यैः केतुभिः 'नृम्णा नृम्णानि बलानि १देव्या' देवाह्वाणि १च अज्ञानि १पुनते प्रेरयति १आदित् अभिषवानन्तरमेव १राजानं सोमं १मननाः मननीयाः स्तुतयः १अगृम्णत परिगृह्णन्ति । प्राप्नुवन्तीत्यर्थः । 'हग्रहोः' इति भकारः ॥

१. त३-भ२.६-यथार्थभूतं; भ१.७-यथार्थं भूतं । २. ग-त३-भ१.७-परिपोषणाय वा' नास्ति । ३. त३-भ१.२.५.७-विवृते । ४. ग-त-भ२.४.६-मु-यज्ञेन निमित्तेन; भ१-यज्ञे निमित्तेन । ५. ग-अमृतेनोदकेन; त-भ२.४.६-प्रलेनोदकेन । ६. भ६-दीप्ता । ७. त१.४-र्जुसादेशः; त२.६-ऋजुसादेशः; त५-ऋजुसादेशः; भ६-मनुवादेशः । ८. ग-त-भ१.२.४.६-ओषधीनामग्रे । ९. त-भ६-देव्यावाह्वाणि ।

स मृज्यमानो दशभिः सुकर्मभिः प्र मध्यमासु मातृषु प्रमे सचा ।

व्रतानि पानो अमृतस्य चारुण उभे नृचक्षा अनु पश्यते विशौ ॥ ४ ॥

सः । मृज्यमानः । दशऽभिः । सुकर्मऽभिः । प्र । मध्यमासु । मातृषु । प्रऽमे । सचा ।

व्रतानि । पानः । अमृतस्य । चारुणः । उभे इति । नृचक्षाः । अनु । पश्यते । विशौ ॥ ४ ॥

वसः पवमानः वसुकर्मभिः शोभनकर्मयुक्ताभिः वदशभिः दशसंख्याकाभिरङ्गुलीभिः
वमृज्यमानः सः वसचा 'अग्नौ प्रास्ताहुतिः' इत्यादिक्रमेणापां सहायः वप्रमे लोकान् प्रमातुं
वमध्यमासु अन्तरिक्षस्थितासु अवतिष्ठते ॥ प्रमे । प्रपूर्वांन्मातेः क्विपि ङयि 'आतः' इति योग-
विभागादाकारलोपः ॥ किंच वनृचक्षाः नृणां द्रष्टा पवमानः वचारुणः कल्याणस्य वअमृतस्य उदकस्य
वृष्ट्यर्थं वव्रतानि यागादिकर्माणि वपानः रक्षन् वउभे वविशौ मनुष्यान् देवांश्चान्तरिक्षेण गच्छन्
वानु वपश्यते अनुपश्यति । मनुष्यानभिमतदानेन देवान् हविष्प्रदानेनेति ॥

स मर्मज्ञान इन्द्रियाय धार्यस ओभे अन्ता रोदसी हर्षते हितः ।

वृषा शुष्मेण बाधते वि दुर्मतीरादेदिशानः शर्यहेव शुरुधः ॥ ५ ॥

सः । मर्मज्ञानः । इन्द्रियाय । धार्यसे । आ । उभे इति । अन्तरिति । रोदसी इति । हर्षते । हितः ।

वृषा । शुष्मेण । बाधते । वि । दुःऽमतीः । 'आऽदेदिशानः । शर्यहाऽइव । शुरुधः ॥ ५ ॥

वमर्मज्ञानः पवित्रेण मृज्यमानः वसः पवमानः वधार्यसे जगतो धारकाय वइन्द्रियाय इन्द्रस्य
पर्याप्ताय बलाय तदर्थम् वउभे वरोदसी । 'कालाध्वनोः' इति द्वितीया । उभयोः द्यावापृथिव्योः
वअन्तः वहितः मध्ये वर्तमानः सन् वआ ३ वहर्षते ३ सर्वतो गच्छति । इन्द्रस्य हि सोमेन बलं भवति ।
ववृषा कामानामुदकानां वा वर्षकः सोऽयं वशुष्मेण शोपकेण बलेन वदुर्मतीः दुष्टबुद्धीनसुरान् ववि
वबाधते विशेषेण पीडयति । किं कुर्वन् । वशुरुधः । शुचा रुन्धन्ति परानिति । पृषोदरादिः । दुःख-
कारिणोऽसुरान् वादेदिशानः पुनःपुनराह्वयन् हन्ति । तत्र दृष्टान्तः । वशर्यहेव । हननसाधनैः
इषुभिर्हन्ता वीरः प्रतिभटान् यथा हिनस्ति तद्वत् ॥ २३ ॥

स मातरा न ददृशान उस्त्रियो नानदद्रेति मरुतामिव स्वनः ।

जानन्नृतं प्रथमं यत्स्वर्णरं प्रशस्तये कर्मवृणोति सुक्रतुः ॥ ६ ॥

सः । मातरा । न । ददृशानः । उस्त्रियः । नानदत् । एति । मरुतामऽइव । स्वनः ।

जानन् । ऋतम् । प्रथमम् । यत् । स्वःऽनरमः । प्रशस्तये । कम् । अवृणीत । सुऽक्रतुः ॥ ६ ॥

वसः पवमानः वमातरा मातरौ द्यावापृथिव्यौ वददृशानः पुनःपुनः पश्यन् ततः वनानदत्
भृशं शब्दं कुर्वन् वएति सर्वत्र गच्छति । तत्र दृष्टान्तः । वउस्त्रियः वन । उस्त्रियेति गोनाम । तस्य
स्वभूतो वत्सो यथा मातरं गां पश्यन् शब्दं करोति तद्वत् । किंच वमरुतामिव । यथा मरुतां गणः
वस्वनः । पचायजन्तः । स्वनं कुर्वन् सर्वतो गच्छन्ति तद्वत् । वयत् उदकं वस्वर्णरम् । स्वरिति

१. ग-त३.४-भ५.६-मृज्यमानः शोध्यमानः । २. त-भ६-पश्यन् । ३. त-भ२.६-आ हर्षति ;
भ१.७-आर्षति ।

सर्वपर्यायः । सर्वमनुष्यहितं भवति । सर्वे हि मनुष्या उदके संगच्छन्ते तत्कार्यत्वात् । तादृशं प्रथमं मुख्यम् प्रकृतम् उदकं जानन् विद्वान् सुकृतुः शोभनकर्मा सुप्रज्ञो वा स पवमानः प्रशस्तये प्रशंसनायामस्तोत्रकरणाय कं मनुष्यम् अवृणीत समभजत । नान्यमस्मद्व्यतिरिक्तमित्यर्थः ॥

रुवति भीमो वृषभस्तविष्यया शृङ्गे शिशानो हरिणी विचक्षणः ।

आ योनिं सोमः सुकृतं नि षीदति गव्ययी त्वग्भवति निर्णिगव्ययी ॥७॥

रुवति । भीमः । वृषभः । तविष्यया । शृङ्गे इति । शिशानः । हरिणी इति । विचक्षणः ।

आ । योनिम् । सोमः । सुकृतम् । नि । षीदति ।

गव्ययी । त्वक् । भवति । निःसनिक् । अव्ययी ॥ ७ ॥

वभीमः शत्रूणां भयंकरः । वृषभः कामानामुदकानां वा वर्षणः । विचक्षणः सर्वस्य विद्वान्-शीलः स पवमानः तविष्यया । तु इति वृद्धयर्थः । अस्मात् 'अच इः' (उ. सू. ४. १३८) इति इप्रत्ययः । तस्मादिच्छायामर्थे क्यच् । 'सर्वप्रातिपदिकेभ्यः' (का. ७.१.५१.३) इति सुगागमः । आत्मनो बलेच्छया हरिणी हरितवर्णं द्वे शृङ्गे विशिशानः तीक्ष्णीकुर्वन् द्रोणकलशं प्रति द्वाभ्यां धाराभ्यां स्थाल्याग्रयणं गृह्णाति । तदुच्यते । ते धारारूपशृङ्गे तीक्ष्णीकुर्वन् रुवति शब्दायते । 'रु शब्दे' । 'बहुलं छन्दसि' इति शः । ततः सः । सोमः । सुकृतं सुष्ठु कृतं योनिं स्वस्थानं द्रोणकलशम् । आ । नि । षीदति समन्तात्तिष्ठति । तस्य सोमस्य निर्णिक् निनेक् । परिशोधयित्री । गव्ययी गोमयी । त्वग्भवति । आनदुहे हि चर्मणि सोमाभिपवः । एवम् अव्ययी अविमयी त्वक् च निनेक् भवति । तद्धि दशापवित्रापेक्ष्यमभिहितम् ॥

शुचिः पुनानस्तन्वमरेपसमव्ये हरिर्न्यधाविष्ट सानवि ।

जुष्टो मित्राय वरुणाय वायवे त्रिधातु मधु क्रियते सुकर्मभिः ॥ ८ ॥

शुचिः । पुनानः । तन्वम् । अरेपसम् । अव्ये । हरिः । नि । अधाविष्ट । सानवि ।

जुष्टः । मित्राय । वरुणाय । वायवे । त्रिधातु । मधु । क्रियते । सुकर्मभिः ॥ ८ ॥

वअरेपसं पापरहितम् । यद्वा । 'रिपि गतौ' । गतिरहितम् । पात्रे स्थितमित्यर्थः । तादृशं तन्वम् आत्मीयं शरीरं पुनानः शोधयन् अत एव शुचिः पूतो दीप्यमानो वा हरिः हरितवर्णः सोमः । सानवि सानुनि समुच्छ्रिते अव्ये अवित्रालकृते दशापवित्रे न्यधाविष्ट ऋत्विग्भिर्निधीयते । 'धूज कम्पने' । 'स्यसिच्सीयुत्तासिपु' (पा. सू. ६. ४. ६२) इति कर्मणि लुङि चिण्वदिट् । णिच्वाद्बुद्धिः । ततः मित्राय वरुणाय वायवे एतेभ्यः जुष्टः पर्यासः । त्रिधातु त्रिधंशानो वसतीवरीभिर्दक्ष्णा पयसा संस्पृष्टः सोमः त्रिधातु तादृशं मधु मदकरः सोमः सुकर्मभिः शोभनकर्मयुक् ऋत्विग्भिः क्रियते मित्रादिदेवार्थं प्रदीयते ॥

पर्वस्व सोम देववीतये वृषेन्द्रस्य हार्दिं सोमधानमा विश ।

पुरा नो बाधादुरितार्तिं पारय क्षेत्रविद्धि दिश आहं विपृच्छते ॥ ९ ॥

पर्वस्व । सोम । देववीतये । वृषा । इन्द्रस्य । हार्दिं । सोमधानम् । आ । विश ।

पुरा । नः । बाधात् । दुःइत्ता । अर्तिं । पारय । क्षेत्रविद्धि । हि । दिशः । आहं । विपृच्छते ॥ ९ ॥

हे सोम वृषा कामानामुदकानां वा सेचकस्त्वं ष्वेववीतये देवानां पानाय ष्ववस्व कलशादिषु क्षर । अथ हे सोम त्वम् इन्द्रस्य हृदि हृदयंगमं प्रियं सोमधानम् । सोमो निधीयतेऽस्मिन्निति सोमधानं पात्रम् । तत् आ विश प्रविश । किंच नः अस्माकं बाधात् बाधनात् पीडनात् पुरा पूर्वमेव दुरितानि दुर्गमनानि रक्षांसि अति पारय अतीत्य पारं गमय । अपि च ष्वक्षेत्रवित् मार्गज्ञः पुरुषः ष्विपृच्छते विविधं पन्थानं पृच्छते जनाय ष्वदिशः मार्गान् आह ष्वि ब्रूते खलु । उक्त्वा तं यथा रक्षति तथा यज्ञमार्गवेत्ता त्वमस्मभ्यं यज्ञपथ उक्त्वास्मान् पालयेति ॥

हितो न सप्तिरभि वाजमर्षेन्द्रस्येन्दो जठरमा पवस्व ।

नावा न सिन्धुमर्ति पर्षि विद्वान्छरो न युध्यन्व नो निदः स्पः ॥ १० ॥

हितः । न । सप्तिः । अभि । वाजम् । अर्षि । इन्द्रस्य । इन्दो इति । जठरम् । आ । पवस्व ।

नावा । न । सिन्धुम् । अति । पर्षि । विद्वान् ।

शूरः । न । युध्यन् । अन्व । नः । निदः । स्परिति स्पः ॥ १० ॥

हे सोम ऋत्विग्भिः प्रेर्यमाणः सन् वाजं सोमनिधानं द्रोणकलशम् अभि अर्षे अभिगच्छ । तत्र दृष्टान्तः । ष्वहितो 'न' सप्तिः । अश्वो हितः प्रेर्यमाणः सन् वाजं संग्राममभिलक्ष्य यथा याति तद्वत् । ततो हे इन्दो इन्द्रस्य जठरं जठरभूतं द्रोणकलशं वा आ ष्ववस्व आभिमुख्येन प्रविश । किंच ष्विद्वान् सर्वं जानंस्त्वमस्मान् अति ष्वर्षि दुरितान्यतीत्य पारय । तत्र दृष्टान्तः । नावा न । यथा नाविकाः सिन्धुं नदीं नावा मनुष्यान् पारयन्ति तद्वत् । किंच हे सोम त्वं शूरो न शूरो वीर इव युध्यन् शत्रून् संग्रहरन् निदः निन्दकाच्छत्रोः नः अस्मान् अव स्पः अवपारय । बाधां विनाश्य पालय । यद्वा । नोऽस्माकं निदो निन्दकाच्छत्रूनव स्पः अवाङ्मुखं जहि । 'स्पृ हिंसायाम्' । 'बहुलं छन्दसि' इति श्वाप्रत्ययस्य लुक् । तिपि गुणे हल्ङ्यादिना तिपो लोपः ॥ २४ ॥

'आ दक्षिणा' इति नवर्चं चतुर्थं सूक्तं वैश्वामित्रस्यर्षभस्यार्षं पवमानसोमदेवताकम् । नवमी त्रिष्टुप् शिष्टा जगत्यः । तथा चानुकान्तम्—'आ दक्षिणा नव ऋपभस्तौ वैश्वामित्रौ' इति । 'तौ' इत्यनेन प्रकृतो रेणुर्ऋषभश्चोभे परामृश्येते । श्रूयते हि—'अथ ह विश्वामित्रः पुत्रानामन्त्रयामास मधुच्छन्दाः शृणोतन ऋपभो रेणुरष्टकः' (ऐ. ब्रा. ७, १७) इति । गतः सूक्तविनियोगः ॥

आ दक्षिणा सृज्यते शुष्म्याऽसदं वेति द्रुहो रक्षसः पाति जागृविः ।

हरिरोपशं कृणुते नभस्पय उपस्तिरे चम्बोऽर्बह निनिजे ॥ १ ॥

आ । दक्षिणा । सृज्यते । शुष्मी । आऽसदम् । वेति । द्रुहः । रक्षसः । पाति । जागृविः ।

हरीः । ओपशम् । कृणुते । नभः । पयः । उपऽस्तिरे । चम्बोः । ब्रह्म । निऽनिजे ॥ १ ॥

सोमस्य स्वभूते यज्ञे ऋत्विग्भ्यः ष्वदक्षिणा आ सृज्यते अस्माभिः प्रदीयते । शुष्मी बलवान् सोमः आसदम् आस्थानं द्रोणाख्यं वेति प्रविशति । किंच जागृविः जागरणशीलः सोमः द्रुहः द्रोहकारिणः रक्षसः राक्षसात् पाति स्तोतृन् रक्षति । अपि च हरिः हरितवर्णः सोमः ओपशम् । आ समन्तादुपशेत इत्योपशः । सर्वस्य धारकं नभः नभस आदित्यस्य स्वभूतं पयः उदकं कृणुते सर्वत्र करोति । 'अग्नौ प्रास्तादुतिः' इत्यादिक्रमेण करोतीत्यर्थः । यद्वा । नभोऽन्तरिक्षं पयः पयसो

धारकं करोतीति । किंचायं सोमः ^१चम्बोः । यावापृथिवीनामैतत् । चमन्ति भक्षयन्ति मनुष्यदेवा अत्रेति । तयोः ^२उपस्तितरे उपस्तरणायच्छादनाय ^३ब्रह्म बृहदुद्यतं तमांसि विनाशयन्तं यद्वा परिवृढं सूर्यं घुलोके करोति । तथा तमेव सूर्यं ^४निर्निजे पदार्थानां निर्नेजनाय परिशोधनाय च करोति । आदित्यो हि यावापृथिव्यौ स्वतेजसोपस्तृणाति । स हि स्वभासा सर्वं निर्नेक्ति च ॥

प्र कृष्टिहेव शूष एति रोरुवदसुर्यं^१ वर्णं नि रिणीते अस्य तम् ।

जहाति वत्रि पितुरेति निष्कृतमुपप्रुतं कृणुते निर्णिजं तना ॥ २ ॥

प्र । कृष्टिहाऽईव । शूषः । एति । रोरुवत् । असुर्यम् । वर्णम् । नि । रिणीते । अस्य । तम् । जहाति । वत्रिम् । पितुः । एति । निःऽकृतम् । उपऽप्रुतम् । कृणुते । निःऽनिजम् । तना ॥ २ ॥

^१शूषः शत्रूणां शोषको बलवान् सोमः ^२रोरुवत् अत्यन्तं शब्दं कुर्वन् ^३कृष्टिहेव मनुष्याणां हन्ता योद्धेव ^४प्र एति प्रगच्छति । किंच ^५असुर्यम् असुराणां बाधकम् ^६अस्य आत्मनो ^७वर्णं हरितमावारकं बलं वा ^८नि ^९रिणीते निर्गमयति । ततः स सोमः ^{१०}वत्रिम् । वृणोति शरीरमिति वत्रिजंरा । ^{११}जहाति त्यजति । कथमिति चेत् तदुच्यते । ^{१२}पितुः अन्नं सोमः ^{१३}निष्कृतं^१ संस्कृतं द्रोणकलशं दिवं वा इदानीम् ^{१४}एति गच्छति । किंच सोमः ^{१५}तना अवित्रालेन तते विस्तृते दशापवित्रे ^{१६}निर्निजम् । निर्निगिति रूपनाम । आत्मीयं रूपम् ^{१७}उपप्रुतम् उपगमनशीलं ^{१८}कृणुते करोति । तस्माज्जरां त्यजतीत्यर्थः ॥

अद्रिभिः सुतः पवते गर्भस्त्योर्वृषायते नभसा वेपते मती ।

स मोदते नसते साधते गिरा नेनिके अप्सु यजते परीमणि ॥ ३ ॥

अद्रिऽभिः । सुतः । पवते । गर्भस्त्योः । वृषऽयते । नभसा । वेपते । मती । सः । मोदते । नसते । साधते । गिरा । नेनिके । अप्सु । यजते । परीमणि ॥ ३ ॥

^१अद्रिभिः प्रावभिः ^२गर्भस्त्योः बाह्वोः बाहुभ्यां च ^३सुतः अभिपुतः स सोमः ^४पवते पात्राणि प्रति गच्छति । यः^५ सोमः ^६वृषायते वृषवदाचरति । किंच यः ^७मती स्तुत्याभिष्टुतः सन् ^८नभसा अन्तरिक्षेण ^९वेपते सर्वत्र गच्छति^{१०} ^{११}सः सोमः ^{१२}मोदते हृष्टो भवति । तथा ^{१३}नसते ग्रहादिषु संश्लिष्टो भवति । किंच ^{१४}गिरा स्तुत्या स्तुतः सन् ^{१५}साधते स्तोतॄणां धनाज्जादिकं साधयति । अपि च ^{१६}अप्सु वसतीवर्याख्यासु ^{१७}नेनिके शुद्धो भवति । तथ^{१८} ^{१९}परीमणि देवै रक्ष्यमाणे यज्ञे देवानां हविष्प्रदानेन पोषके वा यज्ञे ^{२०}यजते पूजितो भवति ॥

परि युक्षं सहसः पर्वतावृधं मध्वः सिञ्चन्ति हर्म्यस्य सक्षणिम् ।

आ यस्मिन्गार्वः सुहुताद ऊर्धनि मूर्धञ्छ्रीणन्त्यग्रियं वरीमभिः ॥ ४ ॥

परि । युक्षम् । सहसः । पर्वतऽवृधम् । मध्वः । सिञ्चन्ति । हर्म्यस्य । सक्षणिम् । आ । यस्मिन् । गार्वः । सुहुतऽअदः । ऊर्धनि । मूर्धन् । श्रीणन्ति । अग्रियम् । वरीमभिः ॥ ४ ॥

^१सहसः सहस्त्रिनः ^२मध्वः मदकराः सोमाः ^३युक्षं दीप्यमाने^४ घुलोके ^५क्षियन्तं निवसन्तं ^६पर्वतावृधं मेघानां पर्वतानां वा वर्धयितारं ^७हर्म्यस्य शत्रुपुरस्य ^८सक्षणिम् अभिभवितारमिन्द्रं ^९परि

१. त-भ६-तिरस्कृतं । २. ग-नभसांतरिक्षेण वृषायते वर्षते मत्या स्तुत्यस्थानात् कपते । ३. ग-त-भ२.६-दीप्यमानं ।

वृषिञ्जन्ति । तथा सुहुतादः सुहुतानां हविषां भक्षयितारः । गावः मूर्धन् मूर्धनि समुच्छ्रिते ऊधनि पयोधारके स्थाने स्थितम् । अग्रियं मुख्यं पयः । वरीमभिः उरुत्वैर्महत्त्वैः । यस्मिन् पवमानगुण-
विशिष्ट इन्द्रे । आ श्रीणन्ति आभिभ्रयन्ति । दत्ता पयसा च सोमं श्रीणन्ति खलु । तदुच्यते ॥

समी रथं न भुरिजोरहेषत् दश स्वसारो अदितेरुपस्थ आ ।

जिगादुप जयति गोरपीच्यं पदं यदस्य मनुथा अजीजनन् ॥ ५ ॥

सम् । ईमिति । रथम् । न । भुरिजोः । अहेपत् । दश । स्वसारः । अदितेः । उपस्थे । आ ।
जिगात् । उप । जयति । गोः । अपीच्यम् । पदम् । यत् । अस्य । मनुथाः । अजीजनन् ॥ ५ ॥

भुरिजोः । बाहुनामैतत् । विभ्रति पदार्थानाभ्यामिति । तयोर्बाह्वोः । दश दशसंख्याकाः ।
स्वसारः सर्वत्रसरणशीला अङ्गुलयः । अदितेः भूमेः । उपस्थे समीपे देवयजनदेशे । ईम् एनं
सोमम् । आ आभिमुख्येन । सम् । अहेपत् संप्रेरयन्ति । ‘ हि वर्धनगन्धोः ’ । लुङि रूपम् । कथमिव ।
रथं । न । रथं यथाङ्गुलयः प्रेरयन्ति तद्वत् । स सोमः । जिगात् पात्राणि गच्छति । किञ्च गोः
धेनोः । अपीच्यम् अन्तर्हितं पयः । उप । जयति तदानीमुपगच्छति । यत् यदा । मनुथाः मननीय-
गाथावन्तः स्तोतारः । अस्य सोमस्य । पदं स्थानम् । अजीजनन् जनयन्ति तदानीमित्यर्थः ॥ ॥ २५ ॥

अभिष्टवे ‘ इयेनो न योनिम् ’ इत्येषा । सूत्रितं च—‘ संप्रेषितः इयेनो न योनिं सदनं
धिया कृतम् ’ (आश्व. श्रौ. ४. ७) इति । अग्नीषोमप्रणयनेऽप्येषा । सूत्रितं च—‘ अन्तश्च प्रागा
अदितिर्भवासि इयेनो न योनिं सदनं धिया कृतम् ’ (आश्व. श्रौ. ४. १०) इति ॥

इयेनो न योनिं सदनं धिया कृतं हिरण्ययमासदं देव एषति ।

ए रिणन्ति बर्हिषि प्रियं गिराश्चो न देवाँ अप्येति यज्ञियः ॥ ६ ॥

इयेनः । न । योनिम् । सदनम् । धिया । कृतम् । हिरण्ययम् । आऽसदम् । देवः । आ । ईप्ति ।
आ । ईमिति । रिणन्ति । बर्हिषि । प्रियम् । गिरा ।
अश्वः । न । देवान् । अपि । एति । यज्ञियः ॥ ६ ॥

देवः द्योतमानः पवमानः । धिया स्वकर्मणा । कृतं संपादितं । हिरण्ययं हिरण्ययम् । आसदम्
आसन्धभिधानम् । एपति अभिमुखं गच्छति । ईपतेर्गत्यर्थस्य व्यत्ययेन परस्मैपदम् । तत्र दृष्टान्तः ।
इयेनो न योनिम् । कुलायं यथा इयेनः पक्षी प्रविशति तद्वत् । ततः । ईम् एनं । प्रियं प्रीणयितारं
सोमं । गिरा स्तुत्या । बर्हिषि यज्ञे । आ । रिणन्ति स्तोतारोऽभिमुखं प्रेरयन्ति । स्तुवन्तीत्यर्थः । अनन्तरं
यज्ञियः यज्ञार्हः यष्टव्योऽयं सोमः । अश्वो न अश्व इव त्वरया । देवान् । अप्येति अभिगच्छति ॥

परा व्यक्तो अरुषो दिवः कविर्वृषा त्रिपृष्ठो अनविष्ट गा अभि ।

सहस्रणीतिर्यतिः परायती रेभो न पूर्वीरुषो वि राजति ॥ ७ ॥

परा । विऽअक्तः । अरुषः । दिवः । कविः । वृषा । त्रिपृष्ठः । अनविष्टः । गाः । अभि ।
सहस्रऽनीतिः । यतिः । पराऽयतिः । रेभः । न । पूर्वीः । उपसः । वि । राजति ॥ ७ ॥

वअरुपः आरोचमानः वकविः क्रान्तप्रज्ञः सोमः वव्यक्तः विस्पष्टधारायुक्तः । यद्वा । वसती-
वरीभिर्विशेषेणाक्तः सित्तः सन् वदिवः अन्तरिक्षात् वपरा पराङ्मुखम् आगच्छति । पवित्रात् व्रोण-
कलशं परागच्छतीत्यर्थः । ववृषा वृषभः वत्रिपृष्ठः । त्रीणि सवनानि पृष्ठान्यस्येति त्रिपृष्ठः सोमस्य
सर्वेषु विद्यमानत्वात् । तस्मात् त्रिपृष्ठः सोमः वगाः स्तोत्रभिः क्रियमाणाः स्तुतीरभिलक्ष्य वअनविष्ट
शब्दायते । ' नु शब्दे ' । किंच वसहस्रणीतिः सहस्रनयनः । प्रयोगबाहुल्यापेक्षं ग्रहेषु चमसेषु च
सहस्रविधनयनत्वम् । अत एव वयतिः पात्रादीनि प्रत्यागन्ता वपरायतिः कलशान् प्रति परागन्ता
भवति । सोऽयं वपूर्वीः बह्वीः वउपसः । ' कालाध्वनोः ' इति द्वितीया । बहुपूपः कालेषु वरेभो वन ।
' रेभृ शब्दे ' । शब्दायमानः स्तोतेव वि वराजति विशेषेण दीप्यते । तेषु सोमस्याभिपूयमाणत्वात् ।
स्तोता खलु देवानां स्तुतिकरणेन राजति^१ ॥

त्वेपं रूपं कृणुते वर्णो अस्य स यत्राशयत्समृता सेधति सिधः ।

अप्सा याति स्वधया दैव्यं जनं सं सुष्टुती नसते सं गोअग्रया ॥ ८ ॥

त्वेपम् । रूपम् । कृणुते । वर्णो । अस्य । सः । यत्र । अशयत् । समऽकृता । सेधति । सिधः ।
अप्साः । याति । स्वधया । दैव्यम् । जनम् । सम् । सुऽस्तुती । नसते । सम् । गोऽअग्रया ॥ ८ ॥

वअस्य । अन्वादेशे अशादेशः । अस्य सोमस्य स्वभूतः वर्णः शत्रूणां निवारको रश्मिः वत्वेपं
दीप्यमानं रूपं वकृणुते करोति । वसः रश्मिः वयत्र वसमृता । अर्तेः क्तिनि रूपम् । सम्यक् प्राप्यते
योद्धृभिरत्रेति संग्रामः । अस्मिन् समृतौ युद्धे वअशयत् शेते तिष्ठति । शीङो लङि ' बहुलं छन्दमि '
इति शपो लुगभावः । तत्र युद्धे स रश्मिः वसिधः शोपकान्छवृन् वसेधति निषेधति । हिनस्तीति
यावत् । वाक्यभेदादनिघातः । किंच वअप्साः । सनोतेः विटि आप्वे कृते रूपम् । अपासुदकानां
दाता । यद्वा वसतीव्याख्यानामपां संभक्ता । सोऽयं वस्वधया हवीरूपेणाग्नेन सह वदैव्यं देवानां
संबन्धिनं वजनं^२ प्रति वयाति गच्छति । अपि च सोऽयं वसुष्टुती सुस्तुत्या वमं संगच्छते । उपसर्गश्रुते-
योग्यक्रियाध्याहारः । किंच स सोमः वगोअग्रय गवादिमुख्यया यया वाचा स्तोतारः पशून् याचन्ते
नया वाचा वसं वनसते संगतो भवति । नसन्निर्गत्यर्थः । भिन्नवाक्यत्वादिनिघातः ॥

उक्षेव यूथा परियन्त्रावीदधि त्विषीरधित सूर्यस्य ।

दिव्यः सुपर्णोऽव चक्षत क्षां सोमः परि कर्तुना पश्यते जाः ॥ ९ ॥

उक्षाऽइव । यूथा । परिऽयन् । अरावीत् । अधि । त्विषीः । अधित । सूर्यस्य ।

दिव्यः । सुऽपर्णः । अव । चक्षत । क्षाम् । सोमः । परि । कर्तुना । पश्यते । जाः ॥ ९ ॥

वउक्षेव वृषभ^३ इव वयूथा गोयूथानि प्रत्यागच्छच्छब्दं करोति तद्वदयं सोमः स्तुतीः वपरियन्
परिगच्छन् वअरावीत् शब्दायते । ततः वसूर्यस्य सर्वस्य प्रेरकस्यादित्यस्य^४ वत्विषीः दीप्तिः वअधि
वअधित अधिदधाति । सूर्यात्मना द्युलोकेऽवतिष्ठत इत्यर्थः । दधातेर्लुङि ' स्थाध्वोरिच्च ' इति
ह्रस्वकित्त्वे । किंच वदिव्यः दिवि भवः वसुपर्णः सुपतनः श्येनरूपया^५ गायत्र्याहृतत्वाच्छोभनगमनः
सोमः वक्षाम् । पृथिवीनामैतत् । क्षियन्ति निवसन्त्यत्रेति । क्षां पृथिवीम् अव वचक्षत अवपश्यति ।

१. भ६-विराजति । २. त१.२.५.६-भे६- ' जन ' नास्ति । ३. त-भ-प्रेरकादित्यस्य । ४. त१.
२.६.७-भ६-शोभन°; त५-शोन° ।

चष्टेल्लिङ् ' बहुलं छन्दसि ' इति शपो लुगभावः । ततः ऽसोमः ऽजाः^१ जाताः^१ प्रजाः ऽऋतुना प्रजानेन ऽपरि ऽपश्यते परितः पश्यति । व्यस्ययेनात्मनेपदम् ॥ ॥ २६ ॥

' हरिं मृजन्ति ' इति नवर्चं पञ्चमं सूक्तमाग्निरसस्य हरिमन्तस्यार्घं पवमानसोमदेवताकम् । ' जागतमूर्ध्वं प्रागुशनसः ' (अनु. ९.६७) इति परिभाषया जागतम् । तथा चानुक्रान्तं—' हरिं मृजन्ति हरिमन्तः ' इति । गतो विनियोगः ॥

हरिं मृजन्त्यरूपो न युज्यते सं धेनुभिः कलशे सोमो अज्यते ।

उद्वाचमीरयति हिन्वते मती पुरुष्टुतस्य कति चित्परिप्रियः ॥ १ ॥

हरिम् । मृजन्ति । अरुपः । न । युज्यते । सम् । धेनुभिः । कलशे । सोमः । अज्यते ।

उत् । वाचम् । ईरयति । हिन्वते । मती । पुरुष्टुतस्य । कति । चित् । परिऽप्रियः ॥ १ ॥

१ हरिं हरितवर्णं सोममृत्विजो ऽमृजन्ति मार्जयन्ति । ' मृजेरजादौ संक्रमे विभाषा वृद्धिरिष्यते ' (पा. म. १.१.३.१०; का. १.१.५) इति तत्र वृद्धेरभावः । सोऽयम् ऽअरुपः । अर्तेरुपचप्रत्ययः । गमनशीलोऽथ इव ऽयुज्यते इन्द्रादिभिः संयुज्यते । किञ्च ऽकलशे द्रोणाभिधाने स्थितः ऽसोमः ऽधेनुभिः गोविकारैः दध्यादिभिः ऽसम् ऽअज्यते समक्तः सिक्तो भवति । अपि च सोमो यदा ऽवाचं शब्दम् ऽउत् ऽईरयति उद्गमयति । शब्दं करोतीत्यर्थः । तदा स्तोतारश्च ऽमती । ' सुपां सुलुक् ' इति द्वितीयायाः पूर्वसवर्णदीर्घः । स्तुतिं ऽहिन्वते प्रेरयति । ' हि गतौ वृद्धौ च ' इति स्वादिः आत्मनेपदी । ततः स्तोत्राभिष्टुतः सः ऽपुरुष्टुतस्य बहुस्तोत्रयुक्तस्य स्तोतुः ऽपरिप्रियः । ' प्रीड् तर्पणे ' । क्रिप् । शसि इयडादेशः । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरन्वम् । परितः प्रीणयितृणि ऽकति ऽचित् कियन्ति धनानि प्रयच्छति ॥

साकं वदन्ति बहवो मनीषिण इन्द्रस्य सोमं जठरे यदादुहुः ।

यदी मृजन्ति सुगभस्तयो नरः सनीळाभिर्दशभिः काम्यं मधु ॥ २ ॥

साकम् । वदन्ति । बहवः । मनीषिणः । इन्द्रस्य । सोमम् । जठरे । यत् । आऽदुहुः ।

यदि । मृजन्ति । सुगभस्तयः । नरः । सऽनीळाभिः । दशभिः । काम्यम् । मधु ॥ २ ॥

१ मनीषिणः मनस ईशितारः प्राज्ञाः ऽबहवः स्तोतारः ऽसाकं सहैव युगपत् मन्त्रान् ऽवदन्ति । तदा स्तुवन्ति । यदा^१ इन्द्रस्य ऽजठरे द्रोणकलशे ऽसोमम् ऽआदुहुः ऋत्विजो दुदुहुः तदाभिष्टुवन्तीति । दुहेलिङ्गुसि रूपम् । द्विवचनस्य छन्दसि विकल्पितत्वाद्यं द्विवचनाभावः । किञ्च ऽयदि यदा ऽसुगभस्तयः शोभनबाहुकाः ऽनरः कर्मनेतारो मनुष्याः ऽकाम्यं काम्यमानं ऽमधु मदकरं सोमं ऽसनीळाभिः ऽदशभिः दशसंख्याकाभिरङ्गुलीभिः ऽमृजन्ति सोममभिषुण्वन्ति तदा वदन्तीत्यन्वयः ॥

अरममाणो अत्येति गा अभि सूर्यस्य प्रियं दुहितुस्तिरो रवम् ।

अन्वस्मै जोषमभरद्विनंगुसः सं द्वयीभिः स्वसृभिः क्षेति जामिभिः ॥ ३ ॥

अरममाणः । अति । एति । गाः । अभि । सूर्यस्य । प्रियम् । दुहितुः । तिरः । रवम् ।

अनु । अस्मै । जोषम् । अभरत । विनम् ऽगुसः ।

सम् । द्वयीभिः । स्वसृभिः । क्षेति । जामिभिः ॥ ३ ॥

१सः सोमः १अरममाणः अनुपरतः सन् । पुनःपुनर्देवानां प्रीणनाय प्रहादीनि प्रविशन्नित्यर्थः ।
 १गाः गोविकारानाश्रयणानभिलक्ष्य १अत्येति अतिक्रम्य गच्छति । ततः शब्दायमानः सोमः १सूर्यस्य
 आदित्यस्य १दुहितुः उषसः १प्रियं १रवं शब्दं १तिरः तिरस्करोति । तस्मिन्काले सोमाभिषवध्वनिर्महान्
 भवतीत्यर्थः । १विनंगुसः । विनं कमनीयं स्तोत्रं गृह्णातीति विनंगुसः स्तोता । १जोषम् । जुषेर्धञि
 रूपम् । पर्याप्तं स्तोत्रं तस्मै सोमाय १अनु १अभरत् अनुभरति । करोतीति यावत् । सोऽयं सोमः
 १द्वयाभिः द्वाभ्यां पाणिभ्यामुत्पन्नाभिः १जामिभिः परस्परं बन्धुभिः स्वसृभिः कर्मकरणार्थमितस्ततो
 गच्छन्तीभिरङ्गुलीभिः १सं १क्षेति संगच्छते । 'क्षि निवासगत्योः' । छान्दसो विकरणस्य लुक् ॥

नृधूतो अद्रिषुतो बर्हिषि प्रियः पतिर्गवां प्रदिव इन्दुर्ऋत्वियः ।

पुरंधिवान्मनुषो यज्ञसाधनः शुचिर्धिया पवते सोम इन्द्र ते ॥ ४ ॥

नृधूतः । अद्रिःसुतः । बर्हिषि । प्रियः । पतिः । गवां । प्रदिवः । इन्दुः । ऋत्वियः ।
 पुरंधिवान् । मनुषः । यज्ञसाधनः । शुचिः । धिया । पवते । सोमः । इन्द्र । ते । ॥ ४ ॥

हे १इन्द्र पवमानगुणविशिष्टेन्द्र १ते त्वदर्थं १बर्हिषि यज्ञेऽयं १सोमः १धिया स्वेन कर्मणा
 धारया वा १पवते पात्रेषु स्यन्दते । कीदृशः । १नृधूतः कर्मनेत्रभिर्मनुष्यैः शोधितः १अद्रिषुतः प्रावभि-
 रभिषुतः १प्रियः देवानां प्रीणयिता १गवां १पतिः स्वामी । इन्द्रो गा अलभत तस्माद्गवां स्वामी ।
 १प्रदिवः । पुराणानामैतत् । पुराणः १इन्दुः पात्रेषु क्षरन् १ऋत्वियः ऋता जातः । 'क्तोरण्' 'छन्दसि
 घस्' (पा. सू. ५. १. १०५-१०६) इति घस् । सिस्वेन पदसंज्ञायां भसंज्ञानिमित्तं ओर्गुणो
 न भवति । १पुरंधिवान् । 'पुरंधिर्बहुधीः' (निरु. ६. १३) इति यास्कः । बहुकर्मवान् १मनुषः
 मनुष्यस्य १यज्ञसाधनः १शुचिः दीप्यमानः । यद्वा । दशापवित्रेण शुद्धः । एवंगुणः सोमः इन्द्रार्थं
 पवत इति संबन्धः ॥

नृबाहुभ्यां चोदितो धारया सुतोऽनुष्वधं पवते सोम इन्द्र ते ।

आप्राः क्रतुन्तसमजैरध्वरे मतीर्वेन द्रुषस्त्वोऽरासदहरिः ॥ ५ ॥

नृबाहुभ्याम् । चोदितः । धारया । सुतः । अनुऽस्वधम् । पवते । सोमः । इन्द्र । ते ।
 आ । अप्राः । क्रतून् । सम् । अजैः । अध्वरे । मतीः ।
 वेः । न । द्रुसत् । चस्त्वोः । आ । असदत् । हरिः ॥ ५ ॥

हे १इन्द्र पवमानगुणविशिष्ट १नृबाहुभ्यां कर्मनेतृणामृत्विजां बाहुभ्यां १चोदितः प्रेरितः १धारया
 १सुतः अभिषुतः । यथा धारा भवति तथाभिषुत इत्यर्थः । तादृशः १सोमः १ते तव १अनुष्वधं
 बलमनु बलार्थम् । यद्वा । स्वधेयज्ञनाम । अन्नार्थं १पवते आगच्छति । ततः स एवं सोमपानेन
 १क्रतून् कर्माणि १आप्राः आपूरयसि । किंच १अध्वरे यज्ञे १मतीः अभिमन्यमानान् शत्रून् १समजैः
 सम्यग्जितवानसि । 'जि जये' । लुङि सिपि सिचो 'बहुलं छन्दसि' इति इडभावः । 'सिचि
 वृद्धिः' इति वृद्धिः । सोऽयं १हरिः हरितवर्णः १सोमः १चस्त्वोः अधिषवणफलकयोः १आसदत्
 आसीदति । तत्र दृष्टान्तः । १वेन । वी गत्यादिषु । 'अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते' इति विच् । 'सार्व-

धातुकार्धधातुकयोः ' इति गुणः । यथा विः पक्षी 'दुपत्' दुमे सीदतीति तद्वत् । 'दुषत्' । 'पूर्व-
पदात्' इति पत्वम् ॥ २७ ॥

अंशुं दुहन्ति स्तनयन्तमर्क्षितं कविं कवयोऽपसो मनीषिणः ।

समी गावो मतयो यन्ति संयतं क्रतस्य योना सदने पुनर्भुवः ॥ ६ ॥

अंशुम् । दुहन्ति । स्तनयन्तम् । अर्क्षितम् । कविम् । कवयः । अपसः । मनीषिणः ।

सम् । ईभिर्ति । गावः । मतयः । यन्ति । सम्ऽयतः । क्रतस्य । योना । सदने । पुनःऽभुवः ॥ ६ ॥

१ कवयः क्रान्तप्रजाः २ अपसः कर्मवन्तः ३ मनीषिणः । मनस ईशा मनीषा बुद्धिः । तद्वन्तः
ऋत्विजः ४ स्तनयन्तं शब्दायमानम् ५ अर्क्षितम् अक्षीणं ६ कविं क्रान्तदर्शिनम् ७ अंशुं सोमं ८ दुहन्ति
अभिपुण्वन्ति । ततः ९ पुनर्भुवः पुनर्भवनशीलाः १० गावः पशवः ११ मतयः मननीयाः स्तुतयश्च
१२ संयतः परस्परं संगताः सत्यः १३ क्रतस्य सत्यभूतस्य यज्ञस्य १४ योना योनौ योनिस्थानीय उत्पत्तिभूते
१५ सदने उत्तरवेद्यालये १६ ईम् एनं सोमं १७ सं १८ यन्ति संगच्छन्ति ॥

नाभा पृथिव्या धरुणो महो दिवोऽपामूर्मो सिन्धुध्वन्तरुक्षितः ।

इन्द्रस्य वज्रो वृषभो विभूवसुः सोमो हृदे पवते चारुं मत्सरः ॥ ७ ॥

नाभा । पृथिव्याः । धरुणः । महः । दिवः । अपाम् । ऊर्मो । सिन्धुपु । अन्तः । उक्षितः ।

इन्द्रस्य । वज्रः । वृषभः । विभुऽवसुः । सोमः । हृदे । पवते । चारुं । मत्सरः ॥ ७ ॥

१ महः महतः २ दिवः द्युलोकस्य ३ धरुणः धारकोऽयं सोमः ४ पृथिव्याः विस्तीर्णाय भूमेः
५ नाभा नाभौ नाभिस्थानीये उच्छिन्ने पदे 'यदुत्तरवेदीनाभिः' (ऐ. ब्रा. १. २८) इत्याह्वानात्
उत्तरवेदिस्थानं ऋत्विग्भिर्निहितः ६ सिन्धुपु स्थन्दमानासु नदीषु ७ अपाम् उदकानाम् ८ ऊर्मो संघे
९ अन्तः मध्ये १० उक्षितः गिक्तः । अन्तरिक्षस्थानमध्ये वर्तमान इत्यर्थः । तादृशः ११ इन्द्रस्य १२ वज्रः
वज्रस्थानीयः १३ वृषभः कामानां वर्पिता अत एव १४ विभूवसुः व्यासधनः १५ सोमः १६ चारुं कल्याणं यथा
भवति तथा १७ इन्द्रस्य १८ मत्सरः मादयिता सन् १९ हृदे मनसे मुखाय २० पवते आगच्छति ॥

स तू पवस्व परि पार्थिवं रजः स्तोत्रे शिक्षन्नाधून्वते च सुक्रतो ।

मा नो निर्भृग्वमुनः सादनस्पृशो रयिं पिशङ्गं बहुलं वसीमहि ॥ ८ ॥

सः । तु । पवस्व । परि । पार्थिवम् । रजः । स्तोत्रे । शिक्षन् । आधून्वते । च । सुक्रतो

इति सुक्रतो ॥ मा । नः । निः । भाक् । वमुनः । सादनस्पृशः ।

रयिम् । पिशङ्गम् । बहुलम् । वसीमहि ॥ ८ ॥

हे १ सुक्रतो शोभनकर्मन् सुप्रज्ञ वा सोम तादृशस्त्वं २ पार्थिवं ३ रजः लोकं लक्ष्मीकृत्य ४ तु क्षिप्रं
५ परि ६ पवस्व परितः सर्वतः क्षर । किं कुर्वन् । ७ आधून्वते अदाभ्यग्रहे त्रिभिरंशुभिराधावनं कुर्वते ।
तथा भगवता आपस्तम्बेन सूत्रितं—'तैरेनं चतुराधुनोति पञ्चकृत्वः सप्तकृत्वो वा' इति । तस्मै
धनादिकं ८ शिक्षन् प्रयच्छन् परि पवस्वेति समन्वयः । ततस्त्वं ९ नः अस्मान् १० वसुनः धनात् ११ मा

‘निर्भाक् मा निर्भाङ्क्षीः मा वियोक्षीः । कीदृशात् । ‘सद्वनस्पृशः । येन^१ भूतेन^१ वसुना सद्वनानि गृहान् पुत्रादीन् स्पृशन्ति तादृशात् गृहादिकस्य प्रदातुः धनान्मा^१ वियुजः । भाक् । ‘भज सेवायाम्’ । लुङि सिपि सिचि ‘बहुलं छन्दसि’ इति ईडागमाभावः । ‘एकाचः^०’ इति इट्प्रतिषेधः । हलन्त-लक्षणा वृद्धिः (पा. सू. ७. २. ३) । सिपो^० लोपः । यस्मादेवं तस्माद्वयं^० पविशङ्गं नानारूपं कनकादिना अत एव बहुलं प्रभूतं^० ररिथि धनं^० वसीमहि आच्छादयेम । बहुधनवन्तो भवेमेत्यर्थः । ‘वस आच्छादने’ । आदादिकः । लिङि रूपम् ॥

आ तू न इन्दो शतदात्वश्व्यं सहस्रदातु पशुमद्विरण्यवत् ।

उप मास्व बृहती रेवतीरिपोऽधिं स्तोत्रस्य पवमान नो गहि ॥ ९ ॥

आ । तु । नः । इन्दो इति । शतदातु । अश्व्यम् । सहस्रदातु । पशुमत् । हिरण्यवत् । उप । मास्व । बृहतीः । रेवतीः । इपः । अधिं । स्तोत्रस्य । पवमान । नः । गहि ॥ ९ ॥

हे इन्दो पवमान नः अस्मभ्यं^० तु क्षिप्रं धनम्^० आ आयच्छ । कीदृशम् । शतदातु । दातु दानम् । बहुदानम्^० अश्व्यम् अश्वसहितं^० सहस्रदातु सहस्रदानोपेतं^० पशुमत् पश्वादियुक्तं^० हिरण्यवत् हिरण्ययुक्तं च धनं देहि । तथा हे सोम बृहतीः प्रभूतानि रेवतीः धनवन्ति^० । यद्वा पयसो दातारः पशवः । तद्वन्ति इपः अन्नानि चास्मभ्यम्^० उप^० मास्व उपनिर्मिमीष्व । कुर्विति यावत् । किंच हे पवमान नः^० अस्माकं स्वभूतस्य स्तोत्रस्य श्रवणाय^० अधि गहि आगच्छ । ‘क्रिया-थोपपदस्य^०’ (पा. सू. २.३.१४) इति चतुर्थी । ‘चेतुर्थ्यर्थे बहुलं छन्दसि’ इति षष्ठी ॥ ॥ २८ ॥

‘सक्के’ इति नवचं षष्ठं सूक्तमाङ्गिरसस्य पवित्रस्यायं जागतं पवमानसोमदेवताकम् । तथा षानुकम्प्यते-‘सक्के पवित्रः’ इति । प्रवर्ग्येऽभिष्टव एतत्सूक्तम् । सूत्रितं च-‘सक्के द्रप्सस्यायं वेन-श्रोदयत्पृश्निगर्भाः’ (आश्व. श्रौ. ४.६) इति ॥

सक्के द्रप्सस्य धर्मतः समस्वरन्तस्य योना समरन्त नाभयः ।

त्रीन्त्स मूर्ध्नो असुरश्चक्र आरभै सत्यस्य नावः सुकृतमपीपरन् ॥ १ ॥

सक्के । द्रप्सस्य । धर्मतः । सम् । अस्वरन् । ऋतस्य । योना । सम् । अरन्त । नाभयः ।

त्रीन् । सः । मूर्ध्नः । असुरः । चक्रे । आरभै । सत्यस्य । नावः । सुकृतम् । अपीपरन् ॥ १ ॥

‘सक्के यज्ञस्य^१ हनुस्थानीये । सक्क-ओष्ठप्रान्तो हनुरुच्यते । ‘हनुरधिपवणफलकः’ इत्याह्मनात् हनुस्थानीये अधिपवणफलके^० धर्मतः अभिपूयमाणस्य^० द्रप्सस्य सोमस्यांशवः^० समस्वरन् संगच्छन्ते । समशब्दयन् वा । ऋतस्य सत्यभूतस्य यज्ञस्य^० योना योनावुत्पत्तिस्थाने^० नाभयः सोमरसाः^० समरन्त संगच्छन्ते । अतः ‘समो गमि^०’ इत्यादिनात्मनेपदम् । ‘सर्निशास्यतिभ्यश्च’ इति च्लेरङ् । अथ असुरः बलवान् सर्वेषां प्रीणनात् प्राणदाता वा^० सः सोमः^० मूर्ध्नः समुच्छितान्^० त्रीन् लोकान्^० आरभे आरम्भणाय मनुष्यदेवादीनां संचरणाय^० करोति । किंच सत्यस्य सत्यभूतस्य सोमस्य^० नावः नौका इव स्थिताश्चतस्रः स्थाल्यः^० । आदित्याग्रयणोक्थ्यध्रुवस्थाल्य इति । ताः

१. ग-त३.४-भ५-येन प्रभूतेन; त१.२.५.६.७-भ४-ये भूतेन; भ१.७-यते नव । २. ग-यत्रास्मान् मा; त-भ२.४.६-यज्ञाभ्या; भ१.७-यज्ञा । ३. ग-सिचो । ४. ग-धनवतीः; त७-धनवती । ५. भ६-सोम । ६. ग-यज्ञवक्त्रस्य । ७. ग-त-भ५.६-संचरणाय च; भ१.७-संवर्णाय । ८. त-स्थाःस्था स्थानि; भ१.४-स्थाल्यः स्थानि; भ६-स्थाल्य स्थानि ।

स्थाव्यः । १ सुकृतं सुष्ठु कर्माणि कुर्वन्तं यजमानम् १ अपीपरन् अभिमनदानेन पूजयन्ति१ वा । पारयते-
लुङि चङि सन्वद्वावाभ्यासेत्वदीर्घाः ॥

स॒म्यक् स॒म्यञ्चो॑ म॒हिषा॑ अ॒हेप॒त॒ सिन्धो॑रू॒र्मावधि॑ वे॒ना अ॒वीवि॒पन् ।

मधो॑धा॒राभि॑र्जनयन्तो अ॒र्कमि॒त्प्रिया॑मिन्द्र॒स्य त॒न्वम॑वी॒वृधन् ॥ २ ॥

स॒म्यक् । स॒म्यञ्चः । म॒हिषाः । अ॒हेप॒त॒ । सिन्धोः । ऊ॒र्मो । अधि॑ । वे॒नाः । अ॒वीवि॒पन् ।

मधोः । धाराभिः । जनयन्तः । अ॒र्कम् । इत् । प्रिया॑म् । इन्द्र॒स्य । त॒न्वम् । अ॒वीवृ॒धन् ॥ २ ॥

१महिषाः पूज्या महान्तो वत्सिजः १सम्यञ्चः परस्परं संगताः सन्तः १सम्यक् १अहेपत सोमं
सम्यक् प्रेरयन्ति अभिपुण्वन्तीति यावत् । ' हि गर्ता वृद्धा च ' । लुङि सिचि रूपम् । ततः १वेनाः ।
' वेनतेः कान्तिकर्मणः ' (निरु. १०. ३८) इति यास्कः । स्वर्गादिकलं कामयमाना ऋत्विजः
१सिन्धोः स्यन्दमानस्योदकस्य १ऊर्मो १अधि संघे वसतीवर्यादिषु जलेषु सोमम् १अवीविपन्
कम्पयन्ति । तत्र प्रेरयन्तीत्यर्थः । वपतेर्ण्यन्तस्य२ लुङि चङि ' णो चङ्गुपधाया ह्रस्वः ' इति ह्रस्वः ।
किञ्च १अर्कम् अर्चनायं स्तोत्रं १जनयन्तः कुर्वन्तस्ते १प्रियां प्रियतमाम् १इन्द्रस्य १तन्वं धाम च
१मधोः मदकरस्य योमस्य १धाराभिः १अवीवृधन् वर्धितवन्तः । वर्धतेर्लुङि चङि रूपम् ॥

प॒वित्र॑वन्तः प॒रि वाच॑मासते पि॒तृषां॑ प्र॒त्नो अ॒भि र॑क्षति व्र॒तम् ।

म॒हः स॒मुद्रं॑ वरुण॒स्तिरो द॑धे धीरां॑ इच्छे॒त्कुर्ध॑रुणै॒ष्वार॑भम् ॥ ३ ॥

प॒वित्र॑वन्तः । प॒रि । वाच॑म् । आ॒म॒ते । पि॒ता । ए॒षाम् । प्र॒त्नः । अ॒भि । र॑क्षति । व्र॒तम् ।

म॒हः । स॒मुद्रम् । वरुणः । वि॒रः । द॑धे । धी॒राः । इत् । शे॒कुः । ध॒रुणे॑षु । आ॒र॒भम् ॥ ३ ॥

१पवित्रवन्तः पवित्रेण शोधकेन सामर्थ्येन युक्ताः सोमस्य रश्मयः १वाचं सोमस्थितां माध्य-
मिकां वाचं १परि १आसते पथुपविशन्ति । सोमोऽन्तरिक्षे तिष्ठति खलु ' सोमो वै राजा गन्धर्वेष्व-
सीत् ' (ऐ. ब्रा. १. २७) । इत्याम्नानात् । ततः १प्रत्नः पुराणिः १एषां रश्मिनां३ १पिता अयं सोमश्च
१व्रतं प्रकाशनात्मकं कर्म १अभि १रक्षति अवितं करोति । किञ्च १वरुणः सर्वस्य स्वतेजसाच्छादकः
सोऽयं सोमः १महः महत् १समुद्रम् । अन्तरिक्षनामैतत् । महदन्तरिक्षं तै४ रश्मिभिः १तिरो १दधे
अन्तर्हितमकरोत् । सर्वं व्याप्नोदिति यावत् । तमिमं सोमं १धीराः । १इत् अवधारणे । कर्मणि
कुशलाः प्राज्ञा एवत्सिजः १धरुणेषु १सर्वस्य धारकेषु वसतीवर्याख्येपूदकेषु १आरभम् आरब्धुं १शेकुः
शक्नुवन्ति च । रभेस्तुभ्यं ' शकि णसुल्कमुल्का ' (पा. सू. ३. ४. १२) इति कर्मुल् । लिट्स्वरेण
मध्योदात्तः ॥

स॒हस्र॑धा॒रेऽव॒ ते स॑म॒स्वर॑न्दि॒वो ना॒के मधु॑जिह्वा अ॒स॒श्र्वतः॑ ।

अस्य॑ स्प॒शो न॑ नि मि॒पन्ति॑ भूर्ण॑यः प॒देप॑दे पा॒शिर्नः॑ सन्ति॒ सेत॑वः ॥ ४ ॥

स॒हस्र॑धा॒रे । अ॒व । ते । स॒म् । अ॒स्व॒र॒न् । दि॒वः । ना॒के । मधु॑जिह्वाः । अ॒स॒श्र्वतः॑ ।

अस्य॑ । स्प॒शः । न । नि । मि॒प॒न्ति॑ । भूर्ण॑यः । प॒देऽप॑दे । पा॒शिर्नः॑ । स॒न्ति॑ । सेत॑वः ॥ ४ ॥

१. ग-पूरयति । २. ग-वेपते°; त-भ४.६-पतते°; भ२-कपते°; भ७-वतपते° । ३. ग-अंशनां ।

४. ग-स्वै ।

सहस्रधारे । बहुदकधारा यस्माद्भवन्ति तत्तथोक्तमन्तरिक्षम् । तस्मिन् वर्तमानाः १ ते सोमरश्मयः २ अव अवस्तात् स्थिताः ३ समस्वरन् । पृथिवीं वृष्टया संयोजयन्तीत्यर्थः । किंच ४ दिवः शुलोकस्य ५ नाके समुच्छ्रिते देशे वर्तमानाः ६ मधुजिह्वाः मध्वग्राः । सोमतेजसामग्रेभ्यो^१ हि मधूत्पन्नं भवति । अतो मधुजिह्वाः । ७ असश्रतः संगतवर्जिताः^२ पृथक्पृथग्दिश्यवस्थिताः ८ अस्य सोमस्य स्वभूताः ९ स्पशः सारभूता रश्मयः १० भूर्णयः क्षिप्रगामिनः सन्तः ११ न १२ नि १३ मिषन्ति निमेषं न कुर्वन्ति । किंतु पापिनः सुकृतिनश्च ज्ञातुं सर्वदा जाग्रतीत्यर्थः । अथवा । राजभृत्या यथा दुष्टान् विचारयितुं सर्वदा जागरणं कुर्वन्ति तद्वदेते रश्मयः १४ पदेपदे स्थाने स्थाने १५ सेतवः संबन्धाः सन्तः १६ पाशिनः पापकृतां बाधकाः १७ सन्ति भवन्ति ॥

पितुर्मातुरध्या ये समस्वरन्नुचा शोचन्तः संदहन्तो अत्रतान् ।

इन्द्रद्विष्टामप धमन्ति मायया त्वचमंसिक्नीं भूर्मनो दिवस्परि ॥ ५ ॥

पितुः । मातुः । अधि । आ । ये । समऽअस्वरन् । ऋचा । शोचन्तः । समऽसंदहन्तः । अत्रतान् । इन्द्रद्विष्टाम् । अप । धमन्ति । मायया । त्वचम् । असिक्नीम् । भूर्मनः । दिवः । परि ॥ ५ ॥

पितुर्मातुः चावापृथिव्योः । 'द्यौर्मै पिता जनिता नाभिरत्र बन्धुर्मै माता पृथिवी महीयम्' (ऋ. सं. १.१६४.३३) इत्यादिषु चावापृथिव्योर्मातापितृत्वास्मानात् । चावापृथिवीभ्यां १ ये सोमरश्मयः २ अध्या ३ समस्वरन् अधिकं प्रादुर्भूता अभवन् ते ४ ऋचा ऋत्विग्भिः क्रियमाणया स्तुत्या ५ शोचन्तः दीप्यमानाः ६ अत्रतान् कर्मरहितान् यजमानान् ७ संदहन्तः सम्यग्विनाशयन्तस्ते रश्मयः ८ इन्द्रद्विष्टाम् इन्द्राय द्वेषकारिणीम् । 'के च' (पा. सू. ६. २. ४५) इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरः । इन्द्रेण द्विष्टां वा । ९ असिक्नीम् । रात्रिनामैतत् । रात्रिवत्कृष्णरूपां १० त्वचम् । राक्षसमित्यर्थः^३ । ११ मायया कर्मणा प्रज्ञया वा १२ भूर्मनः विस्तृताद्भूलोकान् १३ दिवस्परि शुलकाच्च १४ अप १५ धमन्ति अपगतं कुर्वन्ति । अपघ्नन्तीत्यर्थः ॥ ॥ २९ ॥

प्रतान्मानाद्ध्या ये समस्वरञ्छ्लोकयन्त्रासो रभसस्य मन्तवः ।

अपानक्षासौ बधिरा अहासत ऋतस्य पन्थां न तरन्ति दुष्कृतः ॥ ६ ॥

प्रतान् । मानात् । अधि । आ । ये । समऽअस्वरन् । श्लोकऽयन्त्रासः । रभसस्य । मन्तवः । अप । अनक्षासः । बधिराः । अहासत । ऋतस्य । पन्थाम् । न । तरन्ति । दुःकृतः ॥ ६ ॥

१ श्लोकयन्त्रासः । श्लोकाः स्तुतयः । २ स्तुतिनियमनाः ३ रभसस्य ४ मन्तवः वेगमभिमन्यमानाः एतादृशाः ५ ये सोमरश्मयः ६ पतान् पुराणात् ७ मानात् अन्तरिक्षात् ८ अध्या ९ समस्वरन् सह प्रादुर्भूता अभवन् तान्रश्मीन् १० अनक्षासः चक्षुर्वर्जिताः साधु पदार्थानामद्रष्टारो नराः ११ बधिराः देवतास्तुतिश्रवणवर्जिताः पापकृतो^४ नरश्च १२ अप १३ अहासत तान् परित्यजन्ति । दर्शिनः श्रवणवन्तो मेधाविनस्तु न परिजहति किंतु स्तुवन्ति । तदेवाह । १४ ऋतस्य संत्यस्य १५ पन्थां मार्गभूतमेषां गणं १६ दुष्कृतः पापकृतो नराः १७ न १८ तरन्ति नोत्तारयन्ति । सुकृतस्तु तरन्तीत्यभिप्रायः ॥

सहस्रधारे विरते पवित्र आ वाचं पुनन्ति कुवयो मनीषिणः ।

रुद्रास एषामिषिरासो अद्रुहः स्पशुः स्वञ्चः सुदृशो नृचक्षसः ॥ ७ ॥

१. ग-सोमतेजसामग्रेभ्यो । २. ग-त-भ-संगवर्जिताः; भ-संगतावर्जिताः । ३. भ-१(२)-राक्षसी* । ४. भ-पुरातनात् । ५. भ-१(२)-दुष्कृतः पापकृतः ।

सहस्रधारे । वि॒स्त॑ते । प॒वित्रे॑ । आ । वाच॑म् । पु॒न॒न्ति॑ । क॒वयः॑ । म॒नीषि॑णः ।
रु॒द्रासः॑ । ए॒षाम् । इ॒पिरा॑सः । अ॒द्रुहः॑ । स्प॒शः । सु॒ऽअश्वः॑ । सु॒ऽदृशः॑ । नृ॒ऽचक्ष॑सः ॥ ७ ॥

वकवयः क्रान्तकर्माणः अत एव मनोषिणः प्राज्ञा कृत्विजः सहस्रधारे अनेकधारोपेते वितते कर्मणि विस्तृते पवित्रे शुद्धयुत्पादके सोमे वर्तमानां वाचं माध्यमिकाम् । सोमः खलु विश्वावसु-प्रभृतिगन्धर्वेष्वन्तरिक्षेऽवतिष्ठते 'सोमो वै राजा गन्धर्वेष्वसीत्' (ऐ. ब्रा. १. २७) इति श्रवणात् । तत्र वर्तमानं सोमं देवा गोरूपया वाचा क्रीतवन्तः । तदा सोमे वाक्तिष्ठतीति शक्यते वक्तुम् । तस्मात्सोमे स्थितां माध्यमिकां वाचम् आ पुनन्ति संस्कुर्वन्ति । स्तुवन्तीति यावत् । य उक्तगुणा मरुतां मातरं माध्यमिकां वाचं स्तुवन्ति तेषां रुद्रासः रुद्रपुत्रा मरुतः स्पशः मध्यमया वाचा वशिनो भवन्ति । कीदृशाः । इपिराः गमनशीलाः अद्रुहः स्तोतृणामद्रोग्धारः । यद्वा । दुहेः कर्मणि क्रिबौणादिकः । परैरहिंस्याः । स्वञ्चः शोभनाञ्चनाः अत एव सुदृशः सुदर्शनाः नृचक्षसः नृणां कर्मनेतृणां द्रष्टारः ॥

ऋतस्य गोपा न दभाय सुक्रतुस्त्री प पवित्रा हृद्यन्तरा दधे ।

विद्वान्तस् विश्वा भुवनाभि पश्यत्यवाजुष्टान् विध्यति कर्ते अव्रतान् ॥ ८ ॥

ऋतस्य । गोपाः । न । दभाय । सु॒ऽक्रतुः॑ । त्री । सः । प॒वित्रा॑ । हृ॒दि । अ॒न्तः । आ । द॒धे ।
वि॒द्वान् । सः । वि॒श्वा । भु॒वना॑ । अ॒भि । प॒श्य॒ति । अ॒व । अ॒जुष्टा॑न् । वि॒ध्य॒ति । क॒र्ते । अ॒व॒तान् ॥ ८ ॥

वृत्तस्य सत्यभूतस्य यज्ञस्य गोपाः गोपायिता अत एव सुक्रतुः शोभनकर्मा सोमः न दभाय दग्भाय स्तम्भनाय न भवति । परैर्दग्भयितुं न शक्यत इत्यर्थः । किंच वसः सोमः त्री । 'शेष्ठन्दमि बहुलम्' इति लुक् । त्रीणि पवित्रा अग्निवायुसूर्यात्मकानि त्रीणि पवित्राणि हृद्यन्तः हृदयस्थान्तः आ दधे आदधाति । स्वस्मिन् संगमयतीत्यर्थः । अपि च विद्वान् सर्वं जानानः वसः सोमः विश्वा भुवना सर्वाणि भुवनानि अभि पश्यति । ततः कर्ते । करोतेरीणादिकः तत्प्रत्ययः । कर्मणि अजुष्टान् अग्रियान् अत एव अव्रतान् अयजमानान् अव विध्यति अवाङ्मुखान् कृत्वा ताडयति । हिनस्तीति यावत् ॥

ऋतस्य तन्तुर्विततः पवित्र आ जिह्वाया अग्रे वरुणस्य मायया ।

धीराश्चित्समिन्क्षन्त आशुतात्रा कर्तमय पदात्यप्रभुः ॥ ९ ॥

ऋतस्य । तन्तुः । वि॒स्त॑तः । प॒वित्रे॑ । आ । जि॒ह्वाया॑ । अ॒ग्रे । वरु॑णस्य । मा॒यया॑ ।
धी॒राः । चि॒त् । तत् । स॒म॒ऽइ॒न्क्षन्तः॑ । आ॒शु॒त । अ॒त्र । क॒र्त॒म् । अ॒व । प॒दा॒ति॑ । अ॒ग्र॒ऽभुः॑ ॥ ९ ॥

वृत्तस्य सत्यभूतस्य यज्ञस्य तन्तुः तनिता^१ पवित्रे अविवालयमये दशापवित्रे विततः विस्तृतः । यद्वा । पवित्रेऽन्तरिक्षे विस्तृतः सोमः वरुणस्य जिह्वाया अग्रे मायया कर्मणा आ^२ आस्थितः^३ । वरुणजिह्वाय आपस्तिष्ठन्ति । तासु^४ सोमो वसतीति वसतीवर्यायुदकेषु^५ स्थित इत्यर्थः ।

१. ग-न दभाय । २. ग-तनिता अर्थः । ३. ग-त३-भ७-दुरास्थितः; त१-दरास्थित; त२.४.५.६ दुरास्थित; त७-दुरास्थित; भ१.२-दुरा दुरास्थितः; भ४-दुरस्थितः; भ६-दुरस्थित । ४. त-भ६-तेषु । ५. त-भ२-युदके ।

ततः ऽधीराश्रित् कर्मणि प्राज्ञा एव ऽतत् वरुणजिह्वाग्रस्थानं ऽसमिनक्षन्तः । इनक्षतिर्गतिकर्मा । संव्यामुवन्तः सन्तः ऽआशत स्तुतिभिर्हविर्भिर्वा प्रामुवन् । यः पुनः ऽकर्तम् । 'कालाध्वनोः' इति द्वितीया । कर्मणि ऽअप्रभुः समर्थो न भवति सोऽयम् ऽअत्र अस्मिन्नेव लोके ऽअव ऽपदाति अवस्तान्नरके पतति नोपरि गच्छति । 'पद गतौ' । लेट्याडागमः । तस्मात्सर्वैरग्निष्टोमादिकर्म कर्तव्यमित्येषोऽर्थोऽभिहितो भवति ॥ ॥ ३० ॥

'शिशुर्न' इति नवचं सप्तमं सूक्तं दैर्घ्यतमसस्य कक्षीवत आर्षं पवमानसोमदेवताकम् । अष्टमी त्रिष्टुप् शिष्टा जगत्यः । तथा चानुक्रम्यते—'शिशुर्न कक्षीवांस्त्रिष्टुबष्टमी' इति । गतः सूक्तविनियोगः ॥

शिशुर्न जातोऽव चक्रददने स्वर्गद्वार्यरूपः सिषासति ।

दिवो रेतसा सचते पयोवृधा तमोमहे सुमती शर्म सप्रथः ॥ १ ॥

शिशुः । न । जातः । अव । चक्रदत् । वने । स्वः । यत् । वाजी । अरुपः । सिषासति ।
दिवः । रेतसा । सचते । पयःऽवृधा । तम् । ईमहे । सुमती । शर्म । सप्रथः ॥ १ ॥

स पवमानः सोमः ऽवने वननीये वसतीवर्याख्य उदके ऽजातः उत्पन्नः ऽशिशुर्न शिशुरिव ऽअव ऽचक्रदत् अवाङ्मुखं क्रन्दति । तदोदकमध्ये षतच्छब्दं करोति खलु । ऽयत् यदा ऽवाजी बलवानन्नवान् वा ऽअरुपः आरोचमानः । यद्वा । वाज्यश्च इव अरुपः । अर्तरूपश्च । गमनशीलः सोमः ऽस्वः स्वर्गलोके ऽसिषासति संभक्तुमिच्छति । सनोतेः सनीडभाव आत्वम् । 'सनोतेः' इति साहितिकं पत्वम् । सोऽयं ऽपयोवृधा गवामोपधीनां च क्षीरस्य वर्धकेन ऽरेतसा उदकेन सह ऽदिवः शुलोकात् ऽसचते पार्थिवं लोकं समवैति । ऽतं तादृशं प्रसिद्धं सोमं ऽसप्रथः सर्वतः पृथुतरं धनादिना युक्तं ऽशर्म गृहं तद्वयं ऽसुमती । 'सुपां सुलुक्' इति तृतीयायाः पूर्वसवर्णदीर्घः । सुमत्या शोभनया स्तुत्या ऽईमहे याचामहे । ईमह इति याच्नाकर्मा । 'ईह गतौ' । दैवादिकः । छान्दसः श्यनो लुक् ॥

दिवो यः स्कम्भो धरुणः स्वातत आपूर्णो अंशुः पर्येति विश्वतः ।

सेमे मही रोदसी यक्षदावृता समीचीने दाधार समिषः कविः ॥ २ ॥

दिवः । यः । स्कम्भः । धरुणः । सुऽआततः । आऽपूर्णः । अंशुः । परिऽएति । विश्वतः ।
सः । इमे इति । मही इति । रोदसी इति । यक्षत् । आऽवृता ।
समीचीने इति सम्ऽईचीने । दाधार । सम् । इषः । कविः ॥ २ ॥

ऽदिवः शुलोकस्य ऽस्कम्भः धिक्स्कम्भयिता संरोद्धा ऽधरुणः सर्वस्य धारकः । यद्वा । पृथिव्या धारकः । 'विष्टम्भो दिवो धरुणः पृथिव्याः' (क्र. सं. ९.८९.६) इत्याम्नानात् । तादृशः ऽस्वाततः सुष्ठु सर्वत्र ऽविततः विस्तृतः अत एव ऽआपूर्णः पात्रेषु संपूर्णः । यः ऽअंशुः सोमात्मकः ऽविश्वतः सर्वतः ऽपर्येति परिगच्छति । 'तिङ्गि चोदात्तवति' इति गतेर्निघातः । ऽसः सोमः ऽइमे ऽरोदसी द्यावापृथिव्यौ ऽआवृता संभजनीयेन कर्मणा ऽयक्षत् यजतु । स्वबलेन संयोजयत्वित्यर्थः । ततः सोऽयं ऽसमीचीने परस्परं संगते द्यावापृथिव्यौ ऽदाधार धारयांचकार । 'तुजादीनाम्' इत्यभ्यासस्य दीर्घः । अनन्तरं ऽकविः क्रान्तकर्मा ऽइषः अन्नानि स्तोतृभ्यः ऽसं प्रयच्छतु । उपसर्गश्रुतेर्योग्यक्रियाध्याहारः ॥

महिँ प्सरः सुकृतं सोम्यं मधुर्वी गव्यूतिरदितेऋतं यते ।

ईशे यो वृष्टेरित उस्त्रियो वृषापां नेता य इतऊतिऋग्मियः ॥ ३ ॥

महिँ । प्सरः । सुऽकृतम् । सोम्यम् । मधु । उर्वी । गव्यूतिः । अदितेः । ऋतम् । यते ।

ईशे । यः । वृष्टेः । इतः । उस्त्रियः । वृषा । अपाम् । नेता । यः । इतः ऊतिः । ऋग्मियः ॥ ३ ॥

वृक्तं सत्यभूतं यज्ञं वयते गच्छते तस्मा इन्द्राय वसुकृतं सुष्ठु संस्कृतं वसोम्यं सोममयं महिँ महत् प्रभूतं मधु मधुररसं प्सरः भक्षणं पानीयं भवति । 'प्सा भक्षणे' । किंच अस्मद्यज्ञं प्रत्यागच्छतामिन्द्रादीनाम् अदितेः पृथिव्याः गव्यूतिः मार्गश्च उर्वी विस्तीर्णो भवति । इन्द्रस्य ज्ञातसहस्रसंख्याकैर्हरिभिः सह गन्तुं मार्गो विस्तीर्णोऽभवदित्यर्थः । वयः इन्द्रः इतः इमं लोकं प्रत्यापतन्त्याः वृष्टेः ईशे ईश्वरो भवति । तथा उस्त्रियः । उस्त्रेति गोनाम । गोभ्यो हितः अपाम् उदकानां वृषा वर्षकः यज्ञस्य नेता नायकः इतऊतिः इममस्मदीयं यज्ञं प्रत्यूतिर्गमनं यस्य स तथोक्तः । इतो गच्छन् वयः इन्द्रः ऋग्मियः ऋगर्हः स्तोतव्यो भवति । तस्मा अयं सोमः पातव्यो भवतीति ॥

प्रवर्येऽभिष्टवे 'आत्मन्वन्नभोः' इत्येषा । सूत्रितं च—'तद् प्रयक्षतममस्य कर्मात्मन्वन्नभो दुह्यते घृतं पयः' (आश्व. श्री. ४. ७) इति ।

आत्मन्वन्नभो दुह्यते घृतं पयं ऋतस्य नाभिर्मृतं वि जायते ।

समीचीनाः सुदानवः प्रीणन्ति तं नरो हितमव मेहन्ति परंवः ॥ ४ ॥

आत्मन्ऽवत् । नभः । दुह्यते । घृतम् । पयः । ऋतस्य । नाभिः । अमृतम् । वि । जायते ।

सम्ऽईचीनाः । सुऽदानवः । प्रीणन्ति । तम् । नरः । हितम् । अव । मेहन्ति । परंवः ॥ ४ ॥

वआत्मन्वत् । 'अनो नुद्' इति नुडागमः । आत्मवत् सारवत् घृतं पयः च नभः नभस आदित्यरूपास्सोमः दुह्यते । किंच ऋतस्य यज्ञस्य नाभिः । 'गृह बन्धने' । 'स्वमोर्नपुंसकात्' (पा. सू. ७. १. २३) इति सोर्लुप्तं भवति सर्वविधीनां छन्दसि विकल्पितत्वात् । नाभिर् यज्ञस्य बन्धकम् अमृतम् उदकं च वि जायते तस्मादेव प्रादुर्भवति । ततः सुदानवः शोभन-स्तुतिहविर्दानवन्तो यजमानाः समीचीनाः परस्परं संगताः सन्तः तम् इमं सोमं प्रीणयन्ति स्तुतिभिस्तर्पयन्ति । अथ नरः नेतारः परंवः । 'पा रक्षणे' । 'मापोस्त्वे कृन्' इति रुन्प्रत्ययः । सर्वस्य रक्षकाः सोमरश्मयः हितं निहितम् अव अवस्ताद्वित्तमानं पार्थिवमुदकं मेहन्ति वर्षयन्ति । 'मिह सेचने' । भौवादिकः । यद्वा । हितमुदकं पृथिवीं प्रति मेहन्ति ॥

अरावीदंशुः सचमान ऊर्मिणा देवाव्यं मनुषे पिन्वति त्वचम् ।

दधाति गर्भमदितेरुपस्थ आ येन तोकं च तर्नयं च धामहे ॥ ५ ॥

अरावीत् । अंशुः । सचमानः । ऊर्मिणा । देवऽअव्यम् । मनुषे । पिन्वति । त्वचम् ।

दधाति । गर्भम् । अदितेः । उपऽस्थे । आ । येन । तोकम् । च । तर्नयम् । च । धामहे ॥ ५ ॥

१. ग-त३-भ१.२.४.७-भक्षणीयं । २. त-भ२-था; भ६-या द्यावा; सु-अदितेः अदीनायाः । ३. ग-त३-भ१.२.४.५.७-नेता सर्वस्य । ४. ग-जगतः । ५. ग-दातव्यो । ६. ग-भ१.६.७-नाभिः; त४-नाभि । ७. भ१(२)-स्तुतिभिः प्रीणन्ति प्रीणयन्ति स्तुतिभिः प्रीणयन्ति ।

१ऊर्मिणा वसतीवर्यादीनामुदकानां संघेन १सचमानः १अंशुः सोमः १अरावीत् शब्दं करोति । किंच स सोमः १देवाव्ययम् । 'अव रक्षणे' । 'अवितृस्तृत्तन्निभ्य ईः' इति ईप्रत्ययः । देवानां पालयित्रीं १वचम् आत्मनः शरीरं १मनुष्ये मनुष्याय यजमानाय १पिबति सिद्धति । पात्रेषु क्षरतीति यावत् । अपि च १अदितेः अदीनायाः पृथिव्याः १उपस्थे समीप ओषधीषु तं १गर्भम् १आ १दधाति सुधामयैः किरणैर्विदधाति । १येन गर्भेण वयं १तोकं दुःखनाशकं पुत्रं १च १तनयम् । तनोति कुलमिति तनयः पौत्रः । तं १च १धामहे दध्महे धारयामः । दधातेर्लटि 'बहुलं छन्दसि' इति षापो लुक् ॥ ११ ॥

सहस्रधारेऽव ता असुश्रतस्तृतीयं सन्तु रजसि प्रजावतीः ।

चतस्रो नाभो निहिता अवो दिवो हविर्भरन्त्यमृतं घृतश्रुतः ॥ ६ ॥

सहस्रधारे । अव । ताः । असुश्रतः । तृतीयं । सन्तु । रजसि । प्रजाऽवतीः ।

चतस्रः । नाभः । निऽहिताः । अवः । दिवः । हविः । भरन्ति । अमृतम् । घृतऽश्रुतः ॥ ६ ॥

१सहस्रधारे बहुदकधारे १तृतीये १रजसि लोके स्वर्गे वर्तमानाः १असुश्रतः परस्परमसक्ताः १प्रजावतीः उत्पादितप्रजावत्यः सोमस्य स्वभूताः १ताः १अव १सन्तु अवस्तापृथिव्यां पतन्तु । कास्ता इत्याह । १चतस्रो १नाभः तपसो^१ बाधिकाः सोमस्य संवन्धिन्त्यश्रतस्त्रो दीप्तयः कलाः १दिवः द्युलोकात् १अवः अवस्तात् १निहिताः सांमेन स्थापिताः ताः १घृतश्रुतः घृतस्योदकस्य च्यावयिष्यः सत्यः १हविः सोमादिलक्षणं १भरन्ति^२ देवानां प्रयच्छन्ति । तथा^३ १अमृतं गोप्त्रोपधीषु च पयोरूपं सुधारूपं च भरन्ति प्रक्षिपन्ति ॥

श्वेतं रूपं कृणुते यत्सिषासति सोमो मीढ्वा असुरो वेद भूमनः ।

धिया शमी सचते सेमभि प्रवद्विस्क्वन्धुमव दर्षदुद्रिणम् ॥ ७ ॥

श्वेतम् । रूपम् । कृणुते । यत् । सिषासति । सोमः । मीढ्वान् । असुरः । वेद । भूमनः ।

धिया । शमी । सचते । सः । ईम् । अभि । प्रऽवत् । दिवः । कवन्धम् । अव । दर्षत् । दुद्रिणम् ॥ ७ ॥

१श्वेतं दीप्यमानं शुक्लं १रूपं १कृणुते तदा करोति १यत् यदा १सिषासति स्वर्गं संभक्तुमिच्छति । सोमे पात्राण्यागते सति तत्तेजसानुरजितानां तेषां श्वेतं रूपं भवति । ततः १मीढ्वान् । 'मिह सेचने' । अस्मात् कर्सा 'दाश्चान्सोह्वान्मीढ्वाश्' इति निपातनादभिमतरूपसिद्धिः । कामानां सेक्ता १असुरः प्राज्ञो बलवान् वा १सांसः १भूमनः बहुधनानि १वेद स्तोत्रभ्यो^१ दातुं जानाति । प्रयच्छतीति यावत् । १स १ईम् । 'सोऽचि लोपे चेत' इति सुलोपः । सोऽयं १धिया प्रज्ञानेन १प्रवत् प्रकृतानि १शमी । द्वितीयायाः पूर्वसवर्णदीर्घः । कर्माणि १अभि १सचते अभितः समवैति । किंच १दिवः अन्तरिक्षात् १दुद्रिणम् उदकवन्तं १कवन्धं^४ मेघम् । कवन्धशब्देन^५ मेघोऽभिधीयते । तास्थ्यात्ताच्छब्दमिति । मेघम् १अव १दर्षत् अवदारयति । विवृतद्वारं करोति । मेघं विदार्यान्तरिक्षात् वृष्टिं करोतीत्यर्थः ॥

अथ श्वेतं कलशं गोभिरुक्तं कार्ष्मन्ना वाज्यक्रमीत् ससवान् ।

आ हिन्विरे मनसा देवयन्तः कक्षीर्वते शतहिमाय गोनाम् ॥ ८ ॥

१. ग-मु-नभसो; त३-भ१.२.४.६-तमसो; भ-नमसो । २. त-भ६-यथा । ३. ग-पातृभ्यः ।

४. त३.५-भ-कवन्धं । ५. त-भ-कवन्धं ।

अधं । श्वेतम् । कलशम् । गोभिः । अक्तम् । कार्ष्मन् । आ । वाजी । अक्रमीत् । ससऽवान् ।
आ । हिन्विरे । मनसा । देवऽयन्तः । कक्षीवते । शनऽहिमाय । गोनाम् ॥ ८ ॥

१अध अथानन्तरं १श्वेतं संप्रति सोमसंसर्गात् श्वेतवर्णं १गोभिः उदकैः १अक्तं संपृक्तं द्रोणकलशं
१ससवान् संभजन् सोमः ११ १आ १अक्रमीत् आक्रमते । १कार्ष्मन् । कार्ष्मंशब्दः काष्ठावचनः । आजि
धावन्तो योद्धारो यां गन्तुमिच्छन्ति तस्यां काष्ठायां १वाजी कश्चिदश्वो युद्धं भजमान आक्रमीत्
आक्रमते । सोमः काष्ठायां द्रोणकलशे पततीत्यर्थः । ततस्तस्मै सोमाय १देवयन्तः देवानिच्छन्त
ऋत्विजः १मनसा १आ १हिन्विरे स्तुतीराभिमुख्येन प्रेरयन्ति । तत्र १शतहिमाय बहुगमनाय
१कक्षीवते स्तोत्रकारिण एतन्नामकायपर्ये सोमः १गोनां गाः पशून् प्रेरयति । 'गोः पादान्ते' (पा.
सू. ७. १. ५७) इति नुडागमः । 'क्रियाग्रहणं कर्तव्यम्' इति संप्रदानसंज्ञा । चतुर्थर्थे षष्ठी ॥

अद्भिः सोम पपृचानस्य ते रसोऽव्यो वारं वि पवमान धावति ।

स मृज्यमानः कविभिर्मदिन्तम् स्वदस्वेन्द्राय पवमान पीतये ॥ ९ ॥

अत्ऽभिः । सोम । पपृचानस्य । ते । रसः । अव्यः । वारम् । वि । पवमान । धावति ।
सः । मृज्यमानः । कविऽभिः । मदिन्ऽतम् । स्वदस्व । इन्द्राय । पवमान । पीतये ॥ ९ ॥

हे १पवमान पवित्रेण पूयमान हे १सोम १अद्भिः वसतीवर्यादिभिरुदकैः १पपृचानस्य संपृच्य-
मानस्य १ते तव १रसः १अव्यः अवेः १वारं वालं दशापवित्रं १वि १धावति विविधं प्राप्नोति । ततो
हे १मदिन्तम् मादयितृत्तम् हे १पवमान सोम त्वं १कविभिः क्रान्तकर्मभिर्ऋत्विग्भिः १मृज्यमानः
पूयमानः सन् १इन्द्राय १पीतये इन्द्रस्य पानार्थं १स्वदस्व प्रियरसो भव ॥ ॥ ३२ ॥

'अभि प्रियाणि' इति पञ्चममष्टमं सूक्तं भार्गवस्य कवेरार्षं जागतं पवमानसोमदेवताकम् ।
तथानुक्रम्यते—'अभि प्रियाणि पञ्च कविः' इति । गतो विनियोगः ॥

अभि प्रियाणि पवते चनोहितो नामानि ग्रहो अधि येषु वर्धते ।

आ सूर्यस्य बृहतो बृहन्नाधि रथं विष्वश्चमरुहद्विचक्षणः ॥ १ ॥

अभि । प्रियाणि । पवते । चनःऽहितः । नामानि । ग्रहः । अधि । येषु । वर्धते ।

आ । सूर्यस्य । बृहतः । बृहन् । अधि । रथम् । विष्वश्चम् । अरुहत् । विऽचक्षणः ॥ १ ॥

१चनोहितः । चन इत्यञ्जनाम् । चायतेरसुनि चन इत्यपौणादिकसूत्रेण निपातितः । चनसेऽज्ञाय
हितः यद्वा हिताज्ञः सोमः १प्रियाणि जगतः प्रीणयितृणि १भ्रामानि नमनशीलानि तान्युदकानि
१अभि १पवते अभितः करोति । १येषु अन्तरिक्षस्थितेषूदकेषु १ग्रहः महानयं सोमः १अधि १वर्धते
अधिकं प्रवृद्धो भवति । अपां मध्ये सोमो वसति । ततः १बृहन् महान् सोमः १बृहतः महतः
परिवृढस्य १सूर्यस्य १विष्वश्चं विष्वग्गमनम् १अधि उपरि १रथं १विचक्षणः सर्वस्य विद्रष्टा सन्
१आ १अरुहत् आरोहति । 'अग्नी प्रास्ताहुतिः सम्यगादित्यमुपतिष्ठते' इति ॥

१. भ१(२)—सोमः कार्ष्मन् । २. त२-भ१-७—'कार्ष्मन्' नास्ति । ३. भ६—प्रियतमो । ४. ग-
भ२—विष्वग्गामिनं रथं ; त४-भ१—विष्वग्गामनरथं ; भ७—विष्वग्गामिनं बृहन् ; भ१(२)—गमनसाधनं रथं ।

ऋतस्य जिह्वा पवते मधु प्रियं वक्ता पतिर्धियो अस्या अदाम्यः ।

दधाति पुत्रः पित्रोर्ऽपीच्यं^१ नाम तृतीयमधि रोचने दिवः ॥ २ ॥

ऋतस्य । जिह्वा । पवते । मधु । प्रियम् । वक्ता । पतिः । धियः । अस्याः । अदाम्यः ।
दधाति । पुत्रः । पित्रोः । अपीच्यम् । नाम । तृतीयम् । अधि । रोचने । दिवः ॥ २ ॥

वृक्तस्य सत्यभूतस्य यज्ञस्य वृजिह्वा मुख्यत्वेन जिह्वास्थानीयः सोमः वृप्रियं प्रियकरं वृमधु
मदकरं रसं वृपवते क्षरति । कीदृशः । वृवक्ता शब्दकृत् । यद्वा । स्तोतृभिः क्रियमाणाः स्तुतयः^१
साधीयस्य इति प्रतिश्रवणस्य कर्ता । वृअस्याः वृधियः एतस्य कर्मणः वृपतिः पालयिता वृअदाम्यः
रक्षोभिर्हिंसितुमशक्यः वृपुत्रः यजमानः वृपित्रोः मातापित्रोः वृअपीच्यम् अन्तर्हितं यत् वृनाम । तौ
न जानीतो नामकरणवेलायाम् । तस्मात्तयोरपरिज्ञायमानं तत् वृतृतीयं नाम वृदिवः द्युलोकस्य वृरोचने
दीप्यमाने सोमेऽभिपूयमाणे सति वृअधि वृदधाति अत्यन्तं धारयति । नक्षत्रव्यावहारिकनाम्नी
प्रभाष्य सोमयाजीति तृतीयमस्य नाम इति भगवता बोधायनेनोक्तम् (बौ. गृह्यशेष. १.११.४-७) ॥

अव द्युतानः कलशाँ अचिक्रदन्तृभिर्ऽयेमानः कोश आ हिरण्यये ।

अभीमृतस्य दोहनां अनुपताधि त्रिपृष्ठ उपसो वि राजति ॥ ३ ॥

अव । द्युतानः । कलशान् । अचिक्रदत् । नृऽभिः । येमानः । कोशे । आ । हिरण्यये ।
अभि । ईम् । ऋतस्य । दोहनाः । अनुपत । अधि । त्रिऽपृष्ठः । उपसः । वि । राजति ॥ ३ ॥

वृद्युतानः । ' द्युत दीप्तौ ' । दीप्यमानः वृनृभिः कर्मनेनृभिर्ऋत्विग्भिः वृहिरण्यये हिरण्यमे वृकोशे
अधिपवणचर्मणि^२ । तस्य हिरण्यमयत्वं ' हिरण्यपाणिर्भिपुणोति ' इति हिरण्यसंबन्धात् । तादृशे कोशे
वृयेमानः । छान्दसे कर्मणि लिटि कानचि रूपम् । नियम्यमानः सोमः । ततः^३ वृक्तस्य सत्यभूतस्य
यज्ञस्य वृदोहनाः दोग्धार ऋत्विजः वृईम् एनं सोमम् वृअभि वृअनुपत अभिपुवन्ति । ' ग्रावणो
वत्सा ऋत्विजो दुहन्ति ' (तै. सं. ६.२.११.४) इति नैत्तिरीयब्राह्मण एषां दोग्धत्वमभिहितम् ।
सोमः वृकलशान् द्रोणाभिधानान्^४ प्रति वृअव वृअचिक्रदन् अवक्रन्दति शब्दायते । ततः वृत्रिपृष्ठः ।
त्रीणि सवनान्येव पृष्ठानि यस्य स तथोक्तः त्रिपु सवनेषु सोमस्य विद्यमानत्वात् । त्रिचक्रादित्वादुत्तर-
पदान्तोदात्तत्वम् । तादृशः सोमः वृउपसः वृअधि यागाहनि वृवि वृराजति । ' अधिशीङ्स्थासां ' (पा. सू. १. ४. ४६) इति द्वितीया । तेष्वहःसु विशेषेण दीप्यते । यद्वा । राजतिरन्तर्णीतण्यर्थः ।
अहानि प्रकाशयति ॥

अद्रिभिः सुतो मतिभिश्चनैर्ऽहितः प्ररोचयन्नोदसी मातरा शुचिः ।

रोमाण्यव्यां समया वि धावति मधोर्धारा पिन्वमाना दिवेदिवे ॥ ४ ॥

अद्रिऽभिः । सुतः । मतिऽभिः । चनैऽहितः । प्रऽरोचयन् । रोदसी इति । मातरा । शुचिः ।
रोमाणि । अव्या । समया । वि । धावति । मधोः । धारा । पिन्वमाना । दिवेऽदिवे ॥ ४ ॥

१. त१.२.५.७-स्तुतः; त३.४-म१.५.७-स्तुतीः; म६-स्तुतिः । २. ग-अभिषव^०; त३-म१.२-
अधिषव^० । ३. ग-पवमानः; त३-म१.२.६.७-ते तव; त४-तेनाव; म१(२)-तेन च । ४. त३.४-
द्रोणानभिधानान्; म६-द्रोणकलशाभिधानान् ।

‘मतिभिः । ‘मन ज्ञाने’ । ‘मन्त्रे वृषेयपचमन’ इति किमुदात्तः । स्तुतिभिः ‘अग्निभिः प्रावभिश्च’ सुतः अभिषुतः ‘चनोहितः चनसे अन्नाय हितः हिताक्तो वा’ मातरा मातरौ जगतो निर्मात्र्यां ‘रोदसी द्यावापृथिव्यां’ प्ररोचयन् स्वतेजसा प्रकाशयन् अत एव ‘क्षुचिः दीप्यमानः एवंविधः सोमः अयानि’ अविभवानि ‘रोमाणि तैः कृतानि पवित्राणि’ समया अभितः समीपे ‘वि’ धावति विशेषेण क्षरति । किंच ‘पिन्वमाना अग्निः सिच्यमाना’ ‘मधोः मदकरस्य सोमस्य’ धारा ‘दिवेदिवे अन्वहं दीर्घसन्नेषु पवित्राण्युभयतः पवते ॥

परिं सोम प्र धन्वा स्वस्तये नृभिः पुनानो अभि वासयाशिरम् ।

ये ते मदा आहनसो विहायसस्तेभिरिन्द्रं चोदय दातवे मघम् ॥ ५ ॥

परिं । सोम । प्र । धन्व । स्वस्तये । नृभिः । पुनानः । अभि । वासय । आऽशिरम् ।

ये । ते । मदाः । आहनसः । विहायसः । तेभिः । इन्द्रम् । चोदय । दातवे । मघम् ॥ ५ ॥

हे ‘सोम’ ‘स्वस्तये’ अविनाशाय ‘परि’ ‘प्र’ ‘धन्व’ पात्राणि परितः प्रगच्छ^१ । धविर्गत्यर्थः । किंच ‘नृभिः’ कर्मनेतृभिर्ऋत्विग्भिः ‘पुनानः’ पूयमानस्त्वम् ‘आशिरम्’ आश्रयणं क्षीरादिकम् ‘अभि’ ‘वासय’ आच्छादय । संयोजयेति यावत् । ‘आहनसः’ । ‘आहननवन्तो वचनवन्तः’ (निरु. ४.१५) इति यास्कः । शत्रूणामभिमुख्येन हन्तारोऽभिहन्यमाना अभिपूयमाणाः स्तुतिमन्तः शब्दवन्तो वा ‘विहायसः’ । महन्नामैतत् । महान्तः ‘ते त्वदीयाः’ ‘ये’ ‘मदाः’ मदहेतवो रसाः सन्ति ‘तेभिः तैः सोमैरस्माभिर्दीयमानैः’^२ ‘मघं’ मंहनीयं धनमस्मभ्यं ‘दातवे’ दातुम् ‘इन्द्रं’ ‘चोदय’ प्रेरय ॥ ॥ ३३ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् । पुमर्थाश्रतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुक्कभूपालसाम्राज्यधुरंधरेण

सायणाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे ऋक्संहिताभाष्ये

सप्तमाष्टके द्वितीयोऽध्यायः संपूर्णः ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य निःशसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥

व्याख्यायाध्याहतप्रज्ञः सप्तमस्य द्वितीयकम् ।

अध्यायं सायणामात्यस्तृतीयं व्याकरोत्यथ ॥

तत्र ‘धर्ता’ इति पञ्चमं नवमं सूक्तं भार्गवस्य कवेरार्यजागतं पवमानसोमदेवताकम् । ‘धर्ता’ इत्यनुक्रान्तम् । गतो विनियोगः ॥

धर्ता दिवः पवते कृत्व्यो रसो दक्षो देवानामनुमाद्यो नृभिः ।

हारिः सृजानो अत्यो न सत्त्वभिर्वृथा पाजांसि कृणुते नदीष्व ॥ १ ॥

धर्ता । दिवः । पवते । कृत्व्यः । रसः । दक्षः । देवानाम् । अनुऽमाद्यः । नृभिः ।

हारिः । सृजानः । अत्यः । न । सत्त्वऽभिः । वृथा । पाजांसि । कृणुते । नदीषु । आ ॥ १ ॥

१धत्तां सर्वस्य धारकः सोमः १दिवः अन्तरिक्षात् अन्तरिक्षस्थिताद्वापवित्रात् १पवते पूयते । कीदृशः सोमः । १कृष्यः कर्तव्यः । शोष्य इत्यर्थः । १रसः रसात्मको १देवानां १क्षः बल-प्रदः । यद्वा । दक्षः प्रवर्धनीयो देवानामर्थाय । तथा १नृभिः नेतृभिर्ऋत्विग्भिः १अनुमाद्यः अनुमदनीयः स्तुत्यो वा १हरिः हरितवर्णः १सत्वभिः प्राणिभिः सादिभिः १सृजानः सृज्यमानः १अत्यो १न अथ इव स यथा शिक्षितो १वृथा अनायासेन गच्छति तद्वत् वृथा अप्रयत्नेन १पाजांसि बलानि स्वीयान् वेगान् १कृणुते कुस्ते । १नदीषु वसतीवरीषु । ताभिरित्यर्थः । १आ सिक्त इति शेषः । अयम् अभिपवसमयाभिप्रायः ॥

शूरो न धत्त आयुधा गर्भस्त्योः स्वः १ सिपासन्नथिरो गविष्टिषु ।

इन्द्रस्य शुष्ममीर्यन्नपस्युभिरिन्दुर्हिन्वानो अज्यते मनीषिभिः ॥ २ ॥

शूरः । न । धत्ते । आयुधा । गर्भस्त्योः । स्वः । रिति स्वः । सिपासन् । रथिरः । गोऽईष्टिषु । इन्द्रस्य । शुष्मम् । ईर्यन् । अपस्युऽभिः । इन्दुः । हिन्वानः । अज्यते । मनीषिभिः ॥ २ ॥

अयं सोमः १गर्भस्त्योः हस्तयोः १आयुधा आयुधानि १शूरो १न शूर इव १धत्ते धारयति । १स्वः स्वर्गमुखसाधनं यज्ञं वा १सिपासन् संभक्तुमिच्छन् १रथिरः रथवान् । रथादिरच्प्रत्ययः । १गविष्टिषु यजमानस्य गवामेपणेषु सन्सु । यजमानार्थं गोसंभजनाय रथवानित्यर्थः । १इन्द्रस्य १शुष्मं बलम् १ईर्यन् प्रेरयन् १इन्दुः सोमो देवः १अपस्युभिः कर्मेच्छुभिः १मनीषिभिः मेधाविभिर्ऋत्विग्भिः १हिन्वानः प्रेर्यमाणः १अज्यते गोभिः ॥

इन्द्रस्य सोम पर्वमान ऊर्मिणा तविष्यमाणो जठरेष्व विंश ।

प्र णः पिन्व विद्युदभ्रेव रोदसी धिया न वाजाँ उप मासि शश्वतः ॥ ३ ॥

इन्द्रस्य । सोम । पर्वमानः । ऊर्मिणा । तविष्यमाणः । जठरेषु । आ । विंश ।

प्र । नः । पिन्व । विद्युत् । अन्नाऽइव । रोदसी इति ।

धिया । न । वाजान् । उप । मासि । शश्वतः ॥ ३ ॥

हे १सोम १पर्वमानः पूयमाज्ञस्त्वं १तविष्यमाणः वर्धयिष्यमाणः सन् १इन्द्रस्य १जठरेषु १ऊर्मिणा प्रभूतया धारया १आ १विंश । जठरप्रदेशस्य बाहुल्याद्बहुवचनम् । १नः अस्मदर्थं १विद्युदभ्रेव अन्नाणीव सा यथा दोग्ध्यन्नाणि तद्वत् १प्र १पिन्व धुक्व १रोदसी द्यावापृथिव्यौ । किंच १धिया कर्मणा १न इदानीम् । नेति संप्रत्यये । १शश्वतः । बहुनामैतन् । बहून् १वाजान् अश्वानि १उप समीपे १मासि निर्मासि ॥

विश्वस्य राजा पवते स्वर्दृशं क्रतस्य धीतिर्मृषिषाळवीवशत् ।

यः सूर्यस्यासिरेण मृज्यते पिता मतीनामसमष्टकाव्यः ॥ ४ ॥

विश्वस्य । राजा । पवते । स्वःऽदृशः । क्रतस्य । धीतिम् । ऋषिषाट् । अवीवशत् ।

यः । सूर्यस्य । असिरेण । मृज्यते । पिता । मतीनाम् । असमष्टकाव्यः ॥ ४ ॥

विविधस्य जगतः वराजा स्वामी सोमः स्वर्दशः स्वर्गद्रष्टुः सर्वद्रष्टुर्वा वक्तस्य सत्यभूतस्येन्द्रस्य । मनुष्यवाच्यनृतशब्दप्रतियोगिकस्य ऋतशब्दस्य^१ देवार्थः^२ । तत्रापि औचित्येनेन्द्रः परिगृह्यते^३ । तस्य वधीति मतिं कर्म वा ऋषिपाद् ऋषीणामतीन्द्रियद्रष्टृणामभिभविता । महत्त्वेन स्वयमपि^४ ऋषिश्रेष्ठत्वादिति^५ भावः । तथा च मन्त्रान्तरं—‘ ब्रह्मा देवानां पदवीः कवीनामृषिः ’ (ऋ. सं. १. १६. ६) इति । ईदृशः सोमः वकीवशात् अकामयत^६ इन्द्रस्य^७ कर्म । वयः सोमः वसूर्यस्य देवस्य वसिरेण क्षेपकेण रश्मिना वसृज्यते । असमष्टकाव्यः अन्यैः कविभिरव्याप्तकर्मा सोमः वमतीनाम् अस्मदीयानां स्तुतीनां पिता पालकः स्वामी भवतीति शेषः । यद्वा । यो मतीनां पिता असमष्टकाव्यश्च सन् वसृज्यते सः वपवते इति संबन्धः ॥

वृषेव यूथा परि कोशमर्षस्यपामुपस्थे वृषभः कर्निकदत् ।

स इन्द्राय पवसे मत्सरिन्तमो यथा जेषाम समिथे त्वोतयः ॥ ५ ॥

वृषाऽइव । यूथा । परि । कोशम् । अर्षसि । अपाम् । उपऽस्थे । वृषभः । कर्निकदत् ।

मः । इन्द्राय । पवसे । मत्सरिन्तमः । यथा । जेषाम । समऽस्थे । त्वाऽऋतयः ॥ ५ ॥

हे सोम त्वं वृषेव यूथा^१ यूथानि वृषभ^२ इव स यथा तानि प्रविशति तद्वत् कोशं कोशवत् रसधारकं^३ कलशं वपरि वअर्षसि परिगच्छसि । कुत्रस्थः सन् । अपामुपस्थे अन्तरिक्षे । कीदृशः सन् । वृषभः वपिता वकर्निकदत् शब्दं कुर्वन् । वसः त्वं हे सोम इन्द्राय इन्द्रार्थं वपवसे पूयसे । वमत्सरिन्तमः मादयितृमत्सवम् । वयथा वयं वजेषाम जयेम वसमिथे संग्रामे त्वोतयः त्वया रक्षिताः सन्तः ॥ १ ॥

‘एष प्र कोशे’ इति पञ्चर्चं दशमं सूक्तम् । ऋष्याद्याः पूर्ववत् । ‘एषः’ इत्यनुक्रान्तम् । गतो विनियोगः ॥

एष प्र कोशे मधुमाँ अचिक्रदुदिन्द्रस्य वज्रो वपुषो वपुष्टरः ।

अभीमृतस्य सुदुघा घृतश्रुतो वाश्रा अर्पन्ति पर्यसेव धेनवः ॥ १ ॥

एषः । प्र । कोशे । मधुमान् । अचिक्रदत् । इन्द्रस्य । वज्रः । वपुषः । वपुऽतरः ।

अभि । ईम् । ऋतस्य । मुऽदुघाः । घृतऽश्रुतः । वाश्राः । अर्पन्ति । पर्यसाऽइव । धेनवः ॥ १ ॥

वपुषः अयं सोमः वमधुमान् मधुररसः वकोशे द्रोणकलशे वप्र वचिक्रदत् प्रकर्षेण शब्दायते । कीदृश एषः । इन्द्रस्य वज्रः वज्रस्थानीयः । बलकरत्वेन वज्रवत् प्रहरणसाधनत्वात् वज्रवोपचारः । एष एव हि सोमो वज्रे इन्द्रस्य साधने । तथा ववपुषः बीजाणां वपुः अन्यस्मात् ववपुष्टरः अतिशयेन वहा । बीजावापस्य सोमकर्तृत्वात् ‘सोमो वै रेतोधाः’ (तै. सं. २. १. १. ६) इति श्रुतेः । ईम् अस्य वक्तस्य सत्यफलस्य सोमस्य । धारा इति शेषः । ताः अभि वअर्पन्ति अभिगच्छन्ति । कीदृश्यताः । वसुदुघाः सुष्ठु दोग्धयः फलानां वघृतश्रुतः उदकस्य रसस्य वा क्षारयिज्यः वाश्राः शब्दयन्त्र्यः । किमिव । वपर्यसा युक्ता वाश्राः वधेनवः इव इति ॥

१. त३.भ७-‘शब्दस्य देवोर्थः; भ६-‘शब्दस्येवार्थः । २. त-मु-प्रतिगृह्यते । ३. ग-स्वयं ऋषिष्वपि श्रेष्ठत्वादिति । ४. ग-कामयते । ५. ग-त१.५.७-भ१.२.७-‘यूथा,’ नास्ति । ६. ग-हविषः संधारकं; त-भ६-रसं धारकं; भ१.७-रवधारकं ।

स पु॒र्यः प॒वते॒ यं दि॒वस्पा॒रिं श्ये॒नो म॑था॒यदि॑षितस्ति॒रो रजः॑ ।

स म॒ध्व आ यु॒वते॒ वेवि॑जान इत्कृ॒शानो॑रस्तु॒र्मन॒साह॑ बि॒भ्युषा॑ ॥ २ ॥

सः । पु॒र्यः । प॒वते । यम् । दि॒वः । पा॒रिं । श्ये॒नः । म॒थाय॑त् । इ॒षितः । ति॒रः । रजः ।

सः । म॒ध्वः । आ । यु॒वते । वेवि॑जानः । इत् । कृ॒शानोः । अस्तुः । मन॑सा । अह॑ । बि॒भ्युषा ॥ २ ॥

१सः सोमः २पूर्यः प्रत्यः ३पवते पूयते । अभिपूयत इत्यर्थः । ४यं सोमं ५दिवः द्युलोकात् ६श्येनः ७हृषितः स्वमात्रा प्रेषितः ८सन् ९परि १०मथायत् पर्यमन्नात् ११तिरः तीर्णं तिरस्कृत् १२किम् । १३रजः तृतीयं लोकम् । १४सः एव सोमः १५मध्वः मधुररसं सोमम् १६आ १७युवते यौति पृथक्करोति द्युलोकात् । स्वयं १८वेविजान इत् चलन् अधो गच्छन् १९कृशानोः सोमपालस्य २०अस्तुः शरक्षेप्तुः सकाशात् २१बिभ्युषा भीतेन २२मनसाह । मध्व आ युवत इति संबन्धः । कृशानोः सोमपालत्वं ब्राह्मणे स्पष्टमुक्तं—'कृशानुः सोमपालः सत्यस्य पदः' (ऐ. ब्रा. ३. २६) ॥

ते नः पु॒र्वीस॑ उप॒रास॑ इ॒न्दवो॑ म॒हे वा॒जाय॑ ध॒न्वन्तु॑ गो॒मते॑ ।

ई॒क्षे॒ण्यासो॑ अ॒ह्यो न॑ चा॒रवो॑ ब्र॒ह्मब्र॑ह्म ये जु॒जुषु॑र्हवि॒र्हविः॑ ॥ ३ ॥

ते । नः । पु॒र्वीसः । उप॒रासः । इ॒न्दवः । म॒हे । वा॒जाय॑ । ध॒न्वन्तु॑ । गो॒मते॑ ।

ई॒क्षे॒ण्यासः । अ॒ह्यः । न । चा॒रवः । ब्र॒ह्मब्र॑ह्म । ये । जु॒जुषुः । ह॒विः । ह॒विः ॥ ३ ॥

१ते वक्ष्यमाणाः २पूर्वांसः पूर्वे ३उपरासः । उपरता अत्रेयुपराः । तादृशाः ४इन्दवः सोमाः ५महे महते ६गोमते ७नः मह्यं ८वाजाय अन्नाय अन्नलाभार्थं ९धन्वन्तु गच्छन्तु प्राप्नुवन्तु । कीदृशा इन्दवः । १०ईक्षेण्यासः ईक्षणीयाः ११संदर्शनीयाः १२अह्यो १३न । अह्यः स्त्रिय आहननात् । ता इव सुवेषाः स्त्रिय इव १४चारवः रमणीयाः । त १५इत्युक्तं क इत्याह । १६ये इन्दवः १७ब्रह्मब्रह्म सर्वमपि स्तावकमन्त्रजातं १८हविर्हविः सर्वमपि हविर्जातं च १९जुजुषुः सेवन्ते ॥

अ॒यं नो॑ वि॒द्वान् व॑नव॒द्रनु॑ष्यते इ॒न्दुः स॒त्राचा॑ म॒नसा॑ पु॒रुष्टु॑तः ।

इ॒नस्य॑ यः स॒दने॑ ग॒र्भमा॑द॒धे ग॒वांशु॑रु॒ब्जम॑भ्य॒र्षति॑ ब्र॒जम् ॥ ४ ॥

अ॒यम् । नः । वि॒द्वान् । व॑नव॒त् । व॒नुष्य॑तः । इ॒न्दुः । स॒त्राचा॑ । म॒नसा॑ । पु॒रुष्टु॑तः ।

इ॒नस्य॑ । यः । स॒दने॑ । ग॒र्भम् । आ॒द॒धे । ग॒वांम् । उ॒रुब्ज॑म् । अ॒भि । अ॒र्षति॑ । ब्र॒जम् ॥ ४ ॥

१अयम् २इन्दुः सोमः ३नः अस्मान् ४वनुष्यतः हन्तुमिच्छतः शत्रून् ५विद्वान् जानन् हन्तुं ६वनवत् हन्तु तान् । केन साधनेन । ७सत्राचा सहाज्जता ८मनसा । कीदृशः । ९पुरुष्टुतः बहुभिः स्तुतः । १०यः सोमः ११इनस्य ईश्वरस्याग्नेः १२सदने स्थाने भूसौ वेद्यां वा वर्तमानः १३गर्भमादधे धारयत्योषधीषु । १४यश्च १५गवाम् अस्मदीयानां शत्रुभिरपहतानाम् १६उरुब्जं प्रभूतानामपां पथसां जनकं १७ब्रजम् अभ्यर्षति गच्छति । स वनवदिति ॥

चक्रि॑र्दिवः प॒वते॒ कृ॒त्व्यो रसो॑ म॒हाँ अ॒दब्धो॑ वरु॒णो हु॑रु॒ग्यते॑ ।

अ॒सावि॑ मि॒त्रो वृ॒जने॑षु य॒ज्ञियो॑ऽत्यो न यु॒थे वृ॒ष्युः क॑र्निक॒दत् ॥ ५ ॥

१. ग-भ १.७-प्रेरितः । २. त-नभसा सह; त ३-भ २.७-मनसा सह; भ ६-नमसा सह; सु-मनसा अह सह । ३. ग-त १.३.४.७-भ १.४.७-ईक्षणीयाः नास्ति । ४. त १.२.४.५-यत ।

चक्रिः । दिवः । पवते । कृन्व्यः । रसः । महान् । अदब्धः । वरुणः । हुरुक् । यते ।
असावि । मित्रः । वृजनेषु । यज्ञियः । अत्यः । न । युथे । वृषऽयुः । कनिक्कदत् ॥ ५ ॥

‘चक्रिः सर्वस्य कर्ता’ ‘कृन्व्यः कर्मण्यः’ ‘रमः रसात्मकः’ ‘महान् गुणैरधिकः’ ‘अदब्धः अहिंस्यः’ ‘हुरुक् कुटिलं’ ‘यते गच्छते’ । इतस्ततः परिचरत इत्यर्थः । तदर्थं ‘दिवः सकाशात्’ ‘पवते पूयते’ । अन्तरिक्षस्थादृशापवित्रादित्यर्थः । किंचासौ सांमः ‘असावि सूयते’ । कदा । ‘वृजनेषु अरिष्टेषु सत्सु तत्परिहारार्थम्’ । कीदृशः सः । ‘मित्रः सर्वेषां मित्रभूतः’ ‘यज्ञियः यष्टव्यः’ ‘अत्यो’ ‘न’ अथ इव ‘यूथे वडवायूथे स यथा’ ‘वृषयुः सन् शब्दं करोति तद्वदसौ वृषभो रसस्य वर्षिता’ ‘कनिक्कदत् शब्दं कुर्वन् असावीति ॥ ॥ २ ॥

‘प्र राजा वाचम्’ इति पञ्चचमेकादशं सूक्तम् । ऋष्याद्याः पूर्ववत् । ‘प्र राजा’ इत्यनुक्रान्तम् । गतो विनियोगः ॥

प्र राजा वाचं जनयन्नसिष्यददपो वसानो अभि गा इयक्षति ।

गृभ्णाति रिप्रमविरस्य तान्वा शुद्धो देवानामुप याति निष्कृतम् ॥ १ ॥

प्र । राजा । वाचम् । जनयन् । अमिष्यदत् । अपः । वसानः । अभि । गाः । इयक्षति ।
गृभ्णाति । रिप्रम् । अविः । अस्य । तान्वा । शुद्धः । देवानाम् । उप । याति । निःऽकृतम् ॥ १ ॥

‘प्र राजा राजमानोऽयं सोमोऽभिपूयमाणः सन्’ ‘वाचं शब्दं’ ‘जनयन् उत्पादयन्’ ‘असिष्यदत् प्रस्यन्दते’ । तथा ‘अपः वसतीवरीः’ ‘वसानः आच्छादयन्’ ‘गाः स्तुतीः’ ‘अभि’ ‘इयक्षति अभिगच्छति’ । इयक्षतिर्गतिकर्मसु पठितः । ‘अस्य सोमस्य’ ‘रिप्रम्’ अनुपादेयत्वेन पापरूपम् अभिषुतवलीशकलादिरूपम् ‘अविः अविरोमनिर्मितं दशापवित्रं’ ‘तान्वा स्वीयेन वक्षेण’ ‘गृभ्णाति गृह्णाति शोधनसमये’ । पश्चान् ‘शुद्धः’ ‘देवानां’ ‘निष्कृतं संस्कृतं स्थानम्’ ‘उप’ ‘याति उपगच्छति ॥

इन्द्राय सोम परि पिच्यसे नृभिर्नृचक्षा ऊर्मिः कविरज्यसे वने ।

पूर्वीहि ते सुतयः सन्ति यातवे सहस्रमश्वा हरयश्चमूषदः ॥ २ ॥

इन्द्राय । सोम । परि । पिच्यसे । नृऽभिः । नृऽचक्षाः । ऊर्मिः । कविः । अज्यसे । वने ।
पूर्वीः । हि । ते । सुतयः । सन्ति । यातवे । सहस्रम् । अश्वाः । हरयः । चमूऽसदः ॥ २ ॥

हे ‘सोम त्वम्’ ‘इन्द्राय इन्द्रार्थं’ ‘नृभिः नेतृभिर्कृत्विग्भिः’ ‘परि’ ‘पिच्यसे अभिपूयसे’ । तथा हे सोम ‘नृचक्षाः नृणां यष्टृणामनुग्रहेण द्रष्टा’ ‘ऊर्मिः प्रेर्यमाणः प्रवृद्धो वा’ ‘कविः मेधावी च त्वं’ ‘वने उदके’ ‘अज्यसे प्रेर्यसे’ । ‘पूर्वीः बह्वयः’ ‘हि’ ‘ते’ ‘सुतयः मार्गाभिः’ ‘द्राणि’ ‘सन्ति’ ‘यातवे’ ‘यातुम्’ । अल्पस्य सोमस्य अपरिमितसुतिगमनासंभवात्तस्य बाहुल्यमाह । ‘चमूषदः अभिषवण-फलकयोः सीदतः’ ‘सहस्रम् अपरिमिताः’ ‘अश्वाः व्यासाः’ ‘हरयः हरितवर्णा अंशवः सन्ति’ । अथवा । इन्द्राय परिपिच्यस इत्युक्त्वादिन्द्रासौ मार्गसाधनयोः सद्भाव उत्तरार्धेन प्रतिपादितः । ते पुरातन्यः सरण्यः सन्तीन्द्रं प्रति यातुम् । तथा सहस्रसंख्याका हरितवर्णा अश्वाश्च सन्ति चमूषदस्तवेति ॥

१. त१.२.५-कृत्वं; भ६-कृतुं । २. त१.२.७-अंशवः; त५-अशवः । ३. त१.७-संति अथ चेंद्राय;
त२.४.५-संति अथ च ।

समुद्रिया अप्सरसो मनीषिणमासीना अन्तरभि सोममक्षरन् ।

ता ई हिन्वन्ति हर्म्यस्य सक्षणिं याचन्ते सुम्नं पवमानमक्षितम् ॥ ३ ॥

समुद्रियाः । अप्सरसः । मनीषिणम् । आसीनाः । अन्तः । अभि । सोमम् । अक्षरन् ।
ताः । ईम् । हिन्वन्ति । हर्म्यस्य । सक्षणिम् । याचन्ते । सुम्नम् । पवमानम् । अक्षितम् ॥ ३ ॥

वसुद्रियाः । समुद्रसाधनत्वान् समुद्रमन्तरिक्षम् । तत्संबन्धिन्यः । अप्सरसः काश्चन । अन्तः
यज्ञमध्ये । आसीनाः पात्रेषु वर्तमाना वसतीत्यर्थः । मनीषिणं मेधाविनं । सोमम् । अभि । अक्षरन्
अभिपूयमाणं सोममभिक्षरन्ति । ताः एता आपः । ईम् एनं । हर्म्यस्य हर्म्यवस्तुस्वरस्य यागगृहस्य
सक्षणिं सेचनशीलं । हिन्वन्ति वर्धयन्ति पोषयन्ति । ता एव स्तोतारो वा पवमानं सोमम्
अक्षितम् अक्षीणं सुम्नं सुखं याचन्ते प्रार्थयन्ते । तत्रार्थः भावः । काश्चनाप्सरसः सोमं राजानं
मनीषिणं कामयमाना देवानपि परित्यज्य स्वर्गादागत्य राज्ञः समीपे स्थित्वा तस्य रमानाददन्ते ।
स्वरसेन वर्धयन्ति तं सुखं च याचन्त इति ॥

गोजिन्नः सोमो रथजिद्विरण्यजित्स्वर्जिद्विजित्पवते सहस्रजित् ।

यं देवासश्चक्रिरे पीतये मदं स्वादिष्टं द्रप्समरुणं मयोभुवम् ॥ ४ ॥

गोऽजित् । नः । सोमः । रथऽजित् । हिरण्यऽजित् । स्वऽजित् । अप्ऽजित् । पवते । सहस्रऽजित् ।
यम् । देवासः । चक्रिरे । पीतये । मदम् । स्वादिष्टम् । द्रप्सम् । अरुणम् । मयःऽभुवम् ॥ ४ ॥

नः अस्माकं । गोजित् गवां जेता तथा रथजित् रथस्य जेता । हिरण्यजित् हिरण्यस्य जेता
तथा स्वर्जित् स्वर्गस्य सुखस्य जेता । अद्विजित् अपां जेता । सहस्रजित् सहस्रसंख्याकस्य धनस्य
जेता । सोमः । पवते पूयते । यं । देवासः देवाः । चक्रिरे कृतवन्तः । किमर्थम् । पीतये पानाय ।
कीदृशं सोमम् । मदं मदकरं । स्वादिष्टं स्वादुतमं । द्रप्सं रसात्मकम् । अरुणम् अरुणवर्णं । मयोभुवं
सुखस्य भावयितारम् ॥

एतानि सोम पवमानो अस्मयुः सत्यानि कृण्वन् द्रविणान्यर्षसि ।

जहि शत्रुमन्तिके दूरके च य उर्वी गव्यूतिमभयं च नस्कृधि ॥ ५ ॥

एतानि । सोम । पवमानः । अस्मयुः । सत्यानि । कृण्वन् । द्रविणानि । अर्षसि ।
जहि । शत्रुम् । अन्तिके । दूरके । च । यः । उर्वीम् । गव्यूतिम् । अभयम् । च । नः । कृधि ॥ ५ ॥

हे सोम । एतानि पूर्वमन्त्रोक्ताणि गवादीनि । द्रविणानि धनानि । सत्यानि । कृण्वन् कुर्वन्
पवमानः पूयमानः । अर्षसि पवसे । जहि च शत्रुं यथः अस्मच्छत्रुः । अन्तिके समीपे । दूरके
अत्यन्तं दूरे देशे । च वर्तते तं जहि । तथा उर्वीं गव्यूतिं विस्तीर्णं मार्गम् । अभयं च नः
अस्माकं कृधि कुरु ॥ ३ ॥

‘अचोदसः’ इति पञ्चमं द्वादशं सूक्तम् । ऋष्याद्याः पूर्ववत् । ‘अचोदसः’ इत्यनुक्रान्तम् ।
गतो विनियोगः ॥

अचोदसो नो धन्वन्तिवन्दवः प्र सुवानासो बृहद्विषे हरयः ।

वि च नशन्न इषो अरातयोऽर्यो नशन्त सनिषन्त नो धियः ॥ १ ॥

अचोदसः । नः । धन्वन्तु । इन्दवः । प्र । सुवानासः । बृहत्सद्विषे । हरयः ।

वि । च । नशन् । नः । इषः । अरातयः । अर्यः । नशन्तु । सनिषन्तु । नः । धियः ॥ १ ॥

वअचोदसः अचोदना अनन्यप्रेरिताः वइन्दवः सोमाः वनः अस्माकं वप्र वधन्वन्तु प्रगच्छन्तु । धन्वन्तिर्गतिकर्मा । कुत्र । वबृहद्विषे प्रभूतदीसिषु यागेषु निमित्तेषु । अथवा बृहद्विषकुलजेषु मध्ये । न इति संबन्धः । कीदृशा इन्दवः । वसुवानासः सूयमानाः वहरयः हरितवर्णाः । किंच वनः^१ अस्मभ्यं^२ ये च वइषः अन्नस्य वअरातयः अदातारः सन्ति ते वच ववि वनशन् विनश्यन्तु । तथा वअर्यः अरयोऽपि वनशन्त^३ विनश्यन्तु^३ । वसनिषन्त संभजन्तु च वनो वधियः अस्मदीयानि कर्माणि देवा अस्मत्प्रियभूता वा ॥

प्र णो धन्वन्तिवन्दवो मदच्युतो धना वा येभिरर्वतो जुनीमसि ।

तिरो मर्तस्य कस्य चित्परिहृतिं वयं धनानि विश्वधा भरेमहि ॥ २ ॥

प्र । नः । धन्वन्तु । इन्दवः । मदच्युतः । धना । वा । येभिः । अर्वतः । जुनीमसि ।

तिरः । मर्तस्य । कस्य । चित् । परिहृतिम् । वयम् । धनानि । विश्वधा । भरेमहि ॥ २ ॥

वप्र^३ वधन्वन्तु प्रगच्छन्तु^३ वनः अस्माकम् वइन्दवः सोमाः वमदच्युतः मदस्त्राविणः । ववा अथवा^४ । किंचेत्यर्थः^५ । वधना धनान्यपि प्र धन्वन्तु । वयेभिः यैः सोमैः वअर्वतः बलवतः शत्रोः समीपं वजुनीमसि जुनीमः प्राप्नुमः । वकस्य वचित् कस्यापि वमर्तस्य मनुष्यस्य प्रबलस्य वपरिहृतिं परितो बाधां वतिरः तिरस्कुर्वन्तो ववयं वधनानि गवादिरूपाणि वविश्वधा सर्वदा वभरेमहि बिभृयाम ॥

उत स्वस्या अरात्या अरिर्हि प उतान्यस्या अरात्या वृको हि पः ।

धन्वन्न तृष्णा समरीत तां अभि सोम जहि पवमान दुराध्यः ॥ ३ ॥

उत । स्वस्याः । अरात्याः । अरिः । हि । सः । उत । अन्यस्याः । अरात्याः । वृकः । हि । सः ।

धन्वन् । न । तृष्णा । सम् । अरीत । तान् । अभि । सोम । जहि । पवमान । दुः । आध्यः ॥ ३ ॥

वउत अपि च वसः सोमः वस्वस्याः वअरात्याः स्वीदस्य शत्रोः^६ वअरिः अभिगन्ता हननाय । वउत अपि च वसः सोमः वअन्यस्याः अस्मदीयायाः वअरात्याः अस्मच्छत्रोः ववृको वहि हिंसकः खलु । अरातिशब्दः स्त्रीलिङ्गोऽप्यस्ति । अथ प्रत्यक्षकृतः । वधन्वन्न वतृष्णा । धन्व निरुदको देशः । तस्मिन् स्थितस्य तृष्णेव सा यथा तं वसमरीत प्राप्नोति तद्वत् वतान् उभयविधान्^७ शत्रून् वजहि^७ ॥

१. त५-नोस्मात्त्यः, भ६-नोस्माकं । २. ग-त१.२.५.७-भ२.६-नश्यन्तु; त३.४-नशन्त नश्यन्तु । ३. भ१.७-‘प्र धन्वन्तु प्रगच्छन्तु’ नास्ति । ४. ग-भ१(२)-‘अथवा’ नास्ति । ५. त-मु-किंचिदित्यर्थः । ६. त-भ६-मु-शत्रोः समीपं । ७. ग-तान् शत्रून्भिः समरीत अज्ञानं प्राप्नोतु हे पवमान सोम दुर्बुद्धीस्तान् शत्रून् जहि ।

दिवि ते नामा परमो य आददे पृथिव्यास्ते रुरुहुः सानवि क्षिपः ।

अद्रयस्त्वा बप्सति गोरधि त्वच्य । अप्सु त्वा हस्तैर्दुदुहुर्मनीषिणः ॥ ४ ॥

दिवि । ते । नामा । परमः । यः । आऽददे । पृथिव्याः । ते । रुरुहुः । सानवि । क्षिपः ।
अद्रयः । त्वा । बप्सति । गोः । अधि । त्वचि । अप्सु । त्वा । हस्तैः । दुदुहुः । मनीषिणः ॥ ४ ॥

हे सोम ऽते तव सः ऽपरमः उत्तमोऽंशो ऽदिवि दिवः ऽनाभा नामौ शुलोकस्य नाभिस्थानीये देशे । अथवा नामौ वृष्ट्यादेर्बन्धके दिवि शुलुके । वर्तते ऽय ऽआददे आदत्ते हविर्देवतारूपः सन् । ऽते तव शुलोकस्थांशस्यावयवाः ऽपृथिव्याः ऽसानवि समुच्छ्रिते देशे पर्वतादिप्रदेशे ऽक्षिपः क्षिताः सन्तः ऽरुरुहुः रोहन्ति । ऽत्वा त्वां शुलोकस्थसोमांशभूतम् ऽअद्रयः प्रावाणः ऽबप्सति भक्षयन्ति । बप्सतिरत्तिकर्मा । कुत्र । ऽगोरधि ऽत्वचि । अधीति सप्तम्यर्थानुवादी । आनहुहेऽधिपवणचर्मणीत्यर्थः । यद्यपि इदानीन्तनाः कृष्णाजिनेऽभिपुण्वन्ति न गोचर्मणि तथापि तस्मिन् सोमो मीयते क्रयार्थम् । तथा च सति यस्मिन् मिमीते तस्याधिपवणचर्म इति सूत्रात् मानसाधनस्यैव गोचर्मणः अधिपवणचर्मत्वाभिधानादविरोधः । ऽत्वा त्वां तथा ऽअप्सु वसतीवरीषु ऽदुदुहुः दुहन्ति । अद्विराप्ताव्य दुहन्तीत्यर्थः । यद्वा । अप्सूदकेषु रसेषु निमित्तेषु दुदुहुः । कैः साधनैः । ऽहस्तैः । ‘हस्तो हन्तेः’ (निरु. १. ७) इति निरुक्तम् । के । ऽमनीषिणः मेधाविनोऽध्वर्यादयः ॥

एवा त इन्दो सुभ्वं सुपेशसं रसं तुञ्जन्ति प्रथमा अभिश्रियः ।

निर्देनिदं पवमान नि तारिप आविस्ते शुष्मो भवतु प्रियो मदः ॥ ५ ॥

एव । ते । इन्दो इति । सुऽभ्वम् । सुऽपेशसम् । रसम् । तुञ्जन्ति । प्रथमाः । अभिऽश्रियः ।
निर्देम्ऽनिदम् । पवमान् । नि । तारिपः । आविः । ते । शुष्मः । भवतु । प्रियः । मदः ॥ ५ ॥

पूर्वत्र ‘अद्रयस्त्वां बप्सति’ इत्युक्तं तदेवोच्यते । हे ऽइन्दो सोम ऽएव एवमिदानीं-क्रियमाणप्रकारेण ऽते तव ऽसुभ्वं शोभनभवनं ऽसुपेशसम् । पेश इति रूपनाम । सुरूपं ऽरसं ऽप्रथमाः प्रथममेव । यद्वा । प्रथम इति मुख्यनाम । ऽप्रथमाः सुल्याः । प्रावाणोऽध्वर्यवो वा ऽअभिश्रियः अभिश्रियन्तः सन्तः ऽतुञ्जन्ति प्रेरयन्ति । हे ऽपवमान ऽनिर्देनिदम् अस्मन्निन्दकं सर्वमपि शत्रुं ऽनि ऽतारिपः विनाशय । ऽते तव ऽशुष्मः झलकरः ऽप्रियः प्रियभूतः ऽमदः मदकरो रसः ऽआविः ऽभवतु ॥ ४ ॥

‘सोमस्य धारा’ इति पञ्चर्च त्रयोदशं सूक्तं भारद्वाजस्य वसुनाम्न आर्षं जागतं पवमानसोम-देवताकम् । तथा चानुक्रान्तं—‘सोमस्य वसुर्भारद्वाजः’ इति । गतो विनियोगः ॥

सोमस्य धारा पवते नृचक्षस ऋतेन देवान् हवते दिवस्परि ।

बृहस्पते र्वथेना वि दिद्युते समुद्रासो न सर्वनानि विव्यचुः ॥ १ ॥

सोमस्य । धारा । पवते । नृऽचक्षसः । ऋतेन । देवान् । हवते । दिवः । परि ।

बृहस्पतेः । र्वथेन । वि । दिद्युते । समुद्रासः । न । सर्वनानि । विव्यचुः ॥ १ ॥

ऽसोमस्य अभिपूयमाणस्य ऽधारा ऽपवते श्रोतते । कीदृशस्य सोमस्य । ऽनृचक्षसः नृणां यजमानानां द्रष्टुः । स च ऽऋतेन यज्ञेन ऽदेवान् सोमभाज इन्द्रादीन् ऽहवते । कुत्र । ऽदिवस्परि

शुलोकस्योपरि वर्तमानान् । १ बृहस्पतेः मन्त्रपालकस्य स्तोतुः २ रवधेन शब्देन स्तोत्रेण ३ वि ४ दिद्युते विद्योतते । ५ समुद्रासो ६ न समुद्रा इव पृथिवी ७ सवनानि यज्ञसंबन्धीनि ८ विविच्युः व्याप्नुवन्ति ॥

यं त्वा वाजिन् अघ्न्या अभ्यनूषतायोहतं योनिमा रोहसि द्युमान् ।

मघोनामायुः प्रतिरन् महि श्रव इन्द्राय सोम पवसे वृषा मदः ॥ २ ॥

यम् । त्वा । वाजिन् । अघ्न्याः । अभि । अनूपत । अयः ऽहतम् । योनिम् । आ । रोहसि । द्युमान् ।

मघोनाम् । आयुः । ऽप्रतिरन् । महि । श्रवः । इन्द्राय । सोम । पवसे । वृषा । मदः ॥ २ ॥

हे १ वाजिन् अज्रवन् सोम २ यं ३ त्वा त्वाम् ४ अघ्न्याः अहननीया गावः ५ अभ्यनूषत अभिषुवन्ति । आशिरार्थं स्थिताः शब्दायन्त इत्यर्थः । स त्वम् ६ अयोहतम् । अय इति हिरण्यनाम । तेन तद्वान् पाणिर्लक्ष्यते । हिरण्यमेव पाणिना हतं संस्कृतं ७ योनिं स्थानम् ८ आ ९ रोहसि १० द्युमान् दीप्तः सन् । 'अभि योनिमयोहतम्' (ऋ. सं. ९. १. २) इति व्युत्पत्तिः । किंच हे ११ सोम १२ मघोनां हविष्मतां यजमानानाम् १३ आयुः आयुष्यं १४ महि महत् १५ श्रवः अञ्जं यशो वा १६ प्रतिरन् वर्षयन् १७ इन्द्राय इन्द्रार्थं १८ पवसे पूयसे । १९ वृषा वर्षको २० मदः मदकरश्च त्वम् ॥

एन्द्रस्य कुक्षा पवते मदिन्तम् ऊर्जं वसानः श्रवसे सुमङ्गलः ।

प्रत्यङ् स विश्वा भुवनाभि पप्रथे क्रीळन् हरिरत्यः स्यन्दते वृषा ॥ ३ ॥

आ । इन्द्रस्य । कुक्षा । पवते । मदिन्तम् । ऊर्जम् । वसानः । श्रवसे । सुमङ्गलः ।

प्रत्यङ् । सः । विश्वा । भुवना । अभि । पप्रथे । क्रीळन् । हरिः । अत्यः । स्यन्दते । वृषा ॥ ३ ॥

अयं सोमः १ इन्द्रस्य २ कुक्षा कुक्षां ३ आ ४ पवते आसिच्यते । किमर्थम् । ५ श्रवसे तस्याज्ञाय यष्टुर्वा अज्ञसिद्धयर्थम् । सोमो विशेष्यते । ६ मदिन्तम् मादयितृन्तम् ७ ऊर्जं ८ वसानः बलकरं रसमाच्छादयन् । 'अपां वसानः' (ऋ. सं. ९. ७८. १) इति व्युत्पत्तिः । ९ सुमङ्गलः शोभनमङ्गल-प्रदः । १० सः सोमः ११ प्रत्यङ् १२ विश्वा १३ भुवना सर्वाणि भूतजातानि १४ अभि १५ पप्रथे अभिप्रथयति । दिवि उदितः सन् १६ क्रीळन् वेद्यां संक्रीडमानः १७ हरिः हरित्वर्णः १८ अत्यः अतनकुशलः १९ वृषा वर्षकः २० स्यन्दते रसरूपेण ॥

तं त्वा देवेभ्यो मधुमत्तमं नरः सहस्रधारं दुहते दश क्षिपः ।

नृभिः सोम प्रच्युतो प्रावभिः सुतो विश्वान् देवाँ आ पवस्वा सहस्रजित् ॥ ४ ॥

तम् । त्वा । देवेभ्यः । मधुमत्तमम् । नरः । सहस्रधारम् । दुहते । दश । क्षिपः ।

नृभिः । सोम । प्रच्युतः । प्रावभिः । सुतः । विश्वान् । देवान् । आ । पवस्व । सहस्रजित् ॥ ४ ॥

हे सोम १ तं तादृशं २ त्वा त्वां ३ देवेभ्यः इन्द्रार्थं ४ मधुमत्तमम् अतिशयेन मधुमन्तं ५ सहस्र-धारं बहुधारायुक्तं ६ दुहते दुहन्ति । के । ७ नरः नेतार ऋत्विजः ८ दश ९ क्षिपः तेषां दशसंख्याका अङ्गुलयश्च । हे १० सोम ११ नृभिः मनुष्यैः १२ प्रच्युतः १३ प्रावभिः १४ सुतः अभिपुतस्त्वं १५ सहस्रजित् सहस्रसंख्याकधनस्य जेता मन् १६ विश्वान् १७ देवान् १८ आ १९ पवस्व ॥

तं त्वा हस्तिनो मधुमन्तमद्रिभिर्दुहन्त्यप्सु वृषभं दश क्षिपः ।

इन्द्रं सोम मादयन् दैव्यं जनं सिन्धोरिवोर्मिः पवमानो अर्षसि ॥ ५ ॥

तम् । त्वा । हस्तिनः । मधुऽमन्तम् । अद्रिऽभिः । दुहन्ति । अप्ऽसु । वृषभम् । दश । क्षिपः ।
इन्द्रम् । सोम । मादयन् । दैव्यम् । जर्नम् । सिन्धोःऽइव । ऊर्मिः । पर्वमानः । अर्षिसि ॥५॥

‘तं तादृशं’ मधुमन्तं मधुररसं वृषभं कामानां वर्षकं ष्वा त्वां षह्मिनः सुहस्तस्य दश
क्षिपः अङ्गुलयः अद्रिभिः प्रावभिः अप्सु दुहन्ति । तादृश हे सोम इन्द्रम् अन्यं दैव्यं
जर्नं देवसंबन्धिनं संघं मादयन् सिन्धोरूर्मिरिव पवमानः पृथमानः सन् अर्षमि गच्छसि ॥५॥

‘प्र सोमस्य’ इति पञ्चवं चतुर्दशं सूक्तम् । ऋषिदेवते पूर्ववत् । अन्या त्रिष्टुप् शिष्टा जगन्त्यः ।
‘प्र सोमस्य’ इत्यनुक्रान्तम् । गतो विनियोगः ॥

प्र सोमस्य पर्वमानस्योर्मय इन्द्रस्य यन्ति जठरं सुपेशसः ।

दध्ना यदीमुन्नीता यशसा गवां दानाय शूरमुदमन्दिपुः सुताः ॥ १ ॥

प्र । सोमस्य । पर्वमानस्य । ऊर्मयः । इन्द्रस्य । यन्ति । जठरम् । सुऽपेशसः ।

दध्ना । यत् । ईम् । उतऽनीताः । यशसा । गवाम् । दानाय । शूरम् । उतऽअमन्दिपुः । सुताः ॥१॥

पवमानस्य पृथमानस्य ऊर्मयः रसप्रवाहाः वृष्टस्य जठरं प्र यन्ति प्रगच्छन्ति ।
सुपेशसः सुरुपा ऊर्मय इति संबन्धः । यत् यदा ईम् एते सुताः अभिपुताः सोमाः गवां
यशसा बलभूतेन दध्ना सह उन्नीताः सन्तः दानाय यजमानविपन्याभिमतदानाय शूरं
विक्रान्तमिन्द्रम् उदमन्दिपुः उन्मादयन्ति तदा जठरं यन्ति ॥

अच्छा हि सोमः कलशां असिष्यददत्यो न वोळ्हा रघुवर्तनिर्वृषा ।

अथो देवानामुभयस्य जन्मनो विद्वां अश्रोत्यमुत इतश्च यत् ॥ २ ॥

अच्छ । हि । सोमः । कलशान् । असिष्यदत् । अत्यः । न । वोळ्हा । रघुवर्तनिः । वृषा ।

अथ । देवानाम् । उभयस्य । जन्मनः । विद्वान् । अश्रोति । अमुतः । इतः । च । यत् ॥ २ ॥

असौ सोमः कलशान् अच्छ अभिमुखम् असिष्यदत् स्यन्दते । क इव । अथो न
वोळ्हा रथस्य वाहकोऽथ इव । स यथा स्वगन्तव्यमभिगच्छति तद्वत् । यद्वा । अयमुत्तरत्र दृष्टान्तः ।
वोळ्हा अथ इव रघुवर्तनिः लघुगमनः वृषा वर्षकश्च । अथ अपि च देवानां सोमसजुषाम्
उभयस्य उभयविधं जन्मनः जातं विद्वान् जानन् असिष्यदत् कलशान् । किं तदुभयं जन्मेति
उच्यते । यद्देवजातम् अमुतः शुलोकात् इतश्च अस्माद्शुलोकाच्च अश्रोति व्याप्नोति यजम् ।
तस्योभयस्य जातं विद्वानिति संबन्धः ॥

आ नः सोम पर्वमानः किरा वस्विन्दो भव मघवा राधसो महः ।

शिक्षा वयोधो वसवे सु चेतुना मा नो गर्यमा रे अस्मत्परा सिचः ॥ ३ ॥

आ । नः । सोम । पर्वमानः । किर । वसु । इन्द्रो इति । भव । मघवा । राधसः । महः ।

शिक्ष । वयःऽधः । वसवे । सु । चेतुना । मा । नः । गर्यम् । आरे । अस्मत् । परा । सिचः ॥३॥

१आ १किर सर्वतो १विक्षिप १नः अस्मभ्यं हे १सोम १पवमानः पूयमानस्त्वम् । किम् ।
 १वसु वासकं धनं गवादिरूपम् । किंच १इन्द्रो दीप्त हे सोम १मघवा धनवांस्वं १महः महतः
 १राधसः धनस्य १भव दातेति शेषः । तथा हे १वयोधः अन्नस्य धातः सोम १वसवे वासकाय
 परिचरते मह्यं १चेतुना^१ प्रकृष्टेन प्रज्ञानेन १सु सुखं कल्याणं १शिक्ष देहि । १नः अस्मभ्यं प्रदेयं १गयं
 धनम् १अस्मत् १आरे अस्मत्तो दूरं १मा १परा १सिचः मा प्रेरय ॥

आ नः पूषा पर्वमानः सुरातयो मित्रो गच्छन्तु वरुणः सजोषसः ।

बृहस्पतिर्मरुतो वायुरश्विना त्वष्टा सविता सुयमा सरस्वती ॥ ४ ॥

आ । नः । पूषा । पर्वमानः । सुरातयः । मित्रः । गच्छन्तु । वरुणः । सजोषसः ।
 बृहस्पतिः । मरुतः । वायुः । अश्विना । त्वष्टा । सविता । सुयमा । सरस्वती ॥ ४ ॥

१सुरातयः सुदानाः १सजोषसः संगताः पूषादयो देवाः १आ १गच्छन्तु १नः अस्मान्
 अस्माकं यज्ञं वा । तथा १सुयमा । यम्यते नियम्यत इति यमो विग्रहः । सुविग्रहा १सरस्वती
 चागच्छतु ॥

उभे द्यावापृथिवी विश्वमिन्वे अर्यमा देवो अदितिर्विधाता ।

भगो नृशंस उर्वन्तरिक्षं विश्वे देवाः पर्वमानं जुषन्त ॥ ५ ॥

उभे इति । द्यावापृथिवी इति । विश्वमिन्वे इति विश्वम्ऽइन्वे । अर्यमा । देवः । अदितिः । विऽधाता ।
 भगः । नृशंसः । उरु । अन्तरिक्षम् । विश्वे । देवाः । पर्वमानम् । जुषन्त ॥ ५ ॥

१विश्वमिन्वे । इन्वतिव्याप्तिकर्मा । सर्वव्यापिन्यौ १उभे १द्यावापृथिवी द्यावापृथिव्यौ अर्यमा-
 दयस्त्रयश्च भगश्च १नृशंसः नृभिः शंसनीयः १उर्वन्तरिक्षं च १विश्वे १देवाः च १पर्वमानं पूयमानं
 सोमं १जुषन्त सेवन्ते ॥ ॥ ६ ॥

‘असावि’ इति पञ्चर्चं पञ्चदशं सूक्तम् । ऋग्याचाः पूर्ववत् । अत्रानुक्रमणिका—‘असावीति
 त्रिष्टुबन्ते’ इति । अनेन द्विवचनेन प्रकृतयोः ‘प्र सोमस्य’ इत्यादिकयोर्द्वयोरपि त्रिष्टुबन्तता
 प्रतिपादिता । गतो विनियोगः ॥

असावि सोमो अरुणो वृषा हरी राजेव दृस्रो अभि गा अचिक्रदत् ।

पुनानो वारं पर्येत्यव्ययं श्येनो न योनिं घृतवन्तमासदम् ॥ १ ॥

असावि । सोमः । अरुणः । वृषा । हरी । राजाऽइव । दृस्मः । अभि । गाः । अचिक्रदत् ।
 पुनानः । वारम् । परि । एति । अव्ययम् । श्येनः । न । योनिम् । घृतवन्तम् । आऽसदम् ॥ १ ॥

१सोमः १असावि अभिपुतोऽभूत् । कीदृशः सोमः । १अरुणः आरोचमानः १वृषा वर्षकः १हरीः
 हरितवर्णः । स च १राजेव १दृस्मः दर्शनीयः सन् १गाः उदकानि अभिलक्ष्य १अचिक्रदत् शब्दं
 करोति स्वरसनिर्माकसमये । पश्चात् १पुनानः पूयमानः १अव्ययम् अविमयं १वारं वालं दृशापवित्रं
 १पर्येति । ततः १श्येनो १न श्येन इव १योनिं स्वकीयं स्थानं १घृतवन्तम् उदकवन्तम् १आसदम्
 आसदनाय पवत इति शेषः ॥

कृविर्वेधस्या पर्येषि माहिन्मत्यो न मुष्टो अभि वाजर्मर्षसि ।

अपसेधन्दुरिता सोम मृळ्य घृतं वसानः परि यासि निर्णिजम् ॥ २ ॥

कृविः । वेधस्या । परि । एषि । माहिन्म । अत्यः । न । मुष्टः । अभि । वाजम् । अर्षसि ।
अपसेधन् । दुःइता । सोम । मृळ्य । घृतम् । वसानः । परि । यासि । निःऽनिजम् ॥ २ ॥

हे सोम ^१कविः क्रान्तदर्शी सन् ^२वेधस्या यागविधानेच्छया ^३माहिन् मंहनीयं पवित्रं ^४पर्येषि परिगच्छसि । पश्चात् ^५मृष्टः प्रक्षालितः ^६अथो ^७न अश्व इव ^८वाजं संग्रामम् ^९अभि ^{१०}अर्षसि । हे ^{११}सोम ^{१२}दुरिता अस्माकं दुरितानि ^{१३}अपसेधन् परिहरन् ^{१४}मृळ्य सुख्य । ^{१५}घृतम् उदकं ^{१६}वसानः आच्छादयन् ^{१७}परि ^{१८}यासि अभिगच्छसि । किम् । ^{१९}निर्णिजं निर्णेजकं पवित्रम् ॥

पर्जन्यः पिता महिषस्य पर्णिनो नामा पृथिव्या गिरिषु क्षयं दधे ।

स्वसार आपो अभि गा उतासरन्त्सं प्रावभिर्नसते वीते अध्वरे ॥ ३ ॥

पर्जन्यः । पिता । महिषस्य । पर्णिनः । नामा । पृथिव्याः । गिरिषु । क्षयम् । दधे ।
स्वसारः । आपः । अभि । गाः । उत । असरन् । सम् । प्रावभिः । नसते । वीते । अध्वरे ॥ ३ ॥

यस्य ^१महिषस्य महतः ^२पर्णिनः पर्णवतः पतनवतो वा सोमस्य ^३पर्जन्यः ^४पिता जनकः स सोमः ^५पृथिव्याः ^६नामा नामौ नाभिस्थानीये हविर्धाने ^७गिरिषु गिरिसंबन्धिग्रावसु^१ ^८क्षयं निवासं ^९दधे धारयत्यभिपवसमये । ^{१०}उत अपि च ^{११}स्वसारः अङ्गुलयः ^{१२}आपः वसतीवर्थः ^{१३}गाः आशिरार्थाः स्तुतयो वा ^{१४}अभि^२ ^{१५}असरन्^२ अभिसरन्ति । ^{१६}सं ^{१७}नसते संगच्छते च ^{१८}प्रावभिः साकम् । कुत्र । ^{१९}वीते क्रान्ते ^{२०}अध्वरे यज्ञे ॥

जायेव पत्यावधि शेवं मंहसे पज्जाया गर्भं शृणुहि ब्रवीमि ते ।

अन्तर्वाणीषु प्र चरा सु जीवसेऽनिन्द्यो वृजने सोम जागृहि ॥ ४ ॥

जायाऽइव । पत्यौ । अधि । शेवं । मंहसे । पज्जायाः । गर्भं । शृणुहि । ब्रवीमि । ते ।

अन्तः । वाणीषु । प्र । चर । सु । जीवसे । अनिन्द्यः । वृजने । सोम । जागृहि ॥ ४ ॥

^१जायेव ^२पत्यौ जाया यथा स्वभार्या भर्तरि सुखं प्रयच्छति तद्वत् ^३शेवं शेवम् । द्वितीयाया अम्भावामावाभञ्जन्दसः । सुखं ^४मंहसे प्रयच्छसि यजमाने । हे ^५पज्जाया ^६गर्भं सोम ^७शृणुहि शृणु स्तुतीर्याः ^८ते तुभ्यं ^९ब्रवीमि । पज्जितिकर्मा । पज्जा, पृथिवीत्याहुः । अपि वा माध्यमिका वाक् पज्जा । भूमावोषधिरूपेण जातत्वात्तद्वर्भत्वम् । ^{१०}माध्यमिकाया वाचोऽपि वृष्टिसाधनत्वात् तत्पुत्रत्वम् । स त्वं ^{११}वाणीषु वाक्नु स्तुतिषु ^{१२}अन्तः मध्ये ^{१३}सु सुषु ^{१४}प्र ^{१५}चर ^{१६}जीवसे अस्माकं जीवनाय । हे ^{१७}सोम ^{१८}अनिन्द्यः स्तुत्यस्वं ^{१९}वृजने अस्माकं शत्रुबले ^{२०}जागृहि प्रबुद्धो भव ॥

यथा पूर्वैभ्यः शतसा अमृधः सहस्रसाः पर्यया वाजमिन्दो ।

एवा पवस्व सुविताय नव्यसे तव व्रतमन्वार्यः सचन्ते ॥ ५ ॥

यथा । पूर्वैभ्यः । शतऽसाः । अमृधः । सहस्रऽसाः । परिऽअयाः । वाजम् । इन्दो इति ।
एव । पवस्व । सुविताय । नव्यसे । तव । व्रतम् । अनु । आपः । सचन्ते ॥ ५ ॥

हे 'इन्दो सोम त्वं यथा पूर्वैभ्यः महर्षिभ्यः स्तोतृभ्यः' शतसाः शतसंख्याकस्य धनस्य दाता तथा 'सहस्रसाः च सन्' पर्यायाः परिगच्छेः 'एव' एवमिदानीमपि 'नव्यसे नवनराय' 'सुविताय अभ्युदयाय' 'पवस्व क्षर । तव व्रतं कर्म' 'अन्वापः वसतीवर्यः' 'सचन्ते' । अतः पवस्व ॥ ॥ ७ ॥

'पवित्रं ते' इति पञ्चर्चं षोडशं सूक्तमाङ्गिरसस्य पवित्रस्यार्थं जागतं पवमानसोमदेवताकम् । तथा चानुक्रान्तं—'पवित्रं ते पवित्रः' इति । अभिष्टव आद्ये ऋचौ वक्तव्ये । सूत्रितं च—'पवित्रं ते विततं ब्रह्मणस्पत इति द्वे वि यत्पवित्रं धिषणा अतन्वत' (आश्व. श्रौ. ४. ६) इति ॥

पवित्रं ते विततं ब्रह्मणस्पते प्रभुर्गात्राणि पर्येषि विश्वतः ।

अतस्तनूनं तदामो अश्रुते श्रुतास इद्वहन्तस्तत्समाशत ॥ १ ॥

पवित्रम् । ते । विऽततम् । ब्रह्मणः । पते । प्रऽमुः । गात्राणि । परि । एपि । विश्वतः ।

अतस्ततनूः । न । तत् । आमः । अश्रुतेन श्रुतासः । इत् । वहन्तः । तत् । सम । आशत ॥ १ ॥

हे 'ब्रह्मणस्पते मन्त्रस्य स्वामिन् सोम' ते 'पवित्रं शोधकमङ्गं' 'विततं सर्वत्र विस्तृतम् । स 'प्रभुः प्रभविता त्वं' 'गात्राणि पातुरङ्गानि' 'पर्येषि परिगच्छसि' 'विश्वतः सर्वतः । तव 'तत् पवित्रम्' 'अतस्तनूः पयोव्रतादिना' 'असंतसगात्रः' 'आमः अपरिपक्वो' 'न' 'अश्रुते न व्याप्नोति । 'श्रुतास' 'इत्' श्रुता एव परिपक्वा एव 'वहन्तः' 'यागं निर्वहन्तः' 'तत् पवित्रं' 'समाशत व्याप्नुवन्ति' ॥

तपोष्पवित्रं विततं दिवस्पदे शोचन्तो अस्य तन्तवो व्यस्थिरन् ।

अवन्त्यस्य पवितारमाशवो दिवस्पृष्ठमधि तिष्ठन्ति चेतसा ॥ २ ॥

तपोः । पवित्रम् । विऽततम् । दिवः । पदे । शोचन्तः । अस्य । तन्तवः । वि । अस्थिरन् ।

अवन्ति । अस्य । पवितारम् । आशवः । दिवः । पृष्ठम् । अधि । तिष्ठन्ति । चेतसा ॥ २ ॥

'तपोः शत्रूणां तापकस्य' 'सोमस्य' 'पवित्रं शोधकमङ्गं तेजो वा' 'दिवस्पदे' 'शुलोकस्य उच्छिष्टे स्थाने' 'विततं विस्तृतम् । 'तृतीयस्थामितो दिवि सोम आसीत्' (तै. ब्रा. ३. २. १. १) इति ब्राह्मणम् । 'अस्य' 'तन्तवः अंशवः' 'शोचन्तः दीप्यमानाः' 'व्यस्थिरन् विविधं तिष्ठन्ति । पृथिव्यां हविर्धाने वा । 'अस्य सोमस्य' 'आशवः शीघ्रगामनो रसाः' 'अवन्ति रक्षन्ति । कम् । 'पवितारं पावयितारम् । यजमानमवन्ति रक्षन्ति होमद्वारा' 'पश्चाद्भुताः' 'दिवः शुलोकस्य' 'पृष्ठं पृष्ठभागमुन्नतदेशं' 'चेतसा बुद्ध्या देवगमनेच्छावत्या' 'अधि' 'तिष्ठन्ति आश्रयन्ते' ॥

अभिष्टवे 'अरुरुचत्' इत्येषावपनीया । सूत्रितं च—'ईळे द्यावापृथिवी इति प्रागुत्तमाया अरुरुचदुषसः पृथिरग्रिय इत्यावपेत' (आश्व. श्रौ. ४. ६) इति ॥

१. ग-यथा अमृधः वाजं संप्रामं । २. ग-एवा एवमि; घ-त-भ-एवमेवमि* । ३. ग-त३.४-सचन्ते सेवन्ते । ४. भ६-ते तव । ५. भ६-पयोग्न्यादिना । ६. ग१-त३-भ१.२.७-'वहन्तः' नास्ति । ७. भ६-व्याप्नुवन्ति यः श्रुतः स रौद्रः यः श्रुतः स देवः यो विदग्धः स नैर्ऋतः इति भुतेः । ८. त-व्यापकस्य । ९. ग-शोषकस्य । १०. ग-सोमधाराश्चामौ हुताः; भ६-होमद्वारेण पश्चाद्भुताः ।

अरूरुचदुषसुः पृश्निरग्रिय उक्षा बिभर्ति भुवनानि वाजयुः ।

मायाविनो ममिरे अस्य मायया नृचक्षसः पितरो गर्भमा दधुः ॥ ३ ॥

अरूरुचत् । उपसः । पृश्निः । अग्रियः । उक्षा । बिभर्ति । भुवनानि । वाजयुः ।

मायाविनः । ममिरे । अस्य । मायया । नृचक्षसः । पितरः । गर्भम् । आ । दधुः ॥ ३ ॥

१ उषसः संबन्धी १ पृश्निः आदित्यः । 'पृश्निरादित्यो भवति प्राश्नुत एनं वर्णः' (निरु. २.१४) इति निरुक्तम् । १ अग्रियः मुख्यः सोऽयं सोमः १ अरूरुचत् रोचयति । सः १ उक्षा जलस्य सेक्ता १ बिभर्ति पुष्पात्युदकेन १ भुवनानि भूतजातानि १ वाजयुः तेषामङ्गमिच्छन् । १ मायाविनः । माया प्रज्ञा । प्रज्ञावन्तो देवाः १ अस्य सोमस्य १ मायया प्रज्ञया १ ममिरे निर्मान्ति । सोमस्यैकैकांशपानेन जातबला अग्न्यादयः स्वस्वव्यापारेण जगत्सृजन्तीत्यर्थः । तथास्य मायया १ नृचक्षसः नृणां द्रष्टारः १ पितरः पालका देवा अङ्गिरसः पितरो वा १ गर्भमा १ दधुः धारयन्ति । ओषधीषु वात्र सूर्यात्मा सोमः स्तूयते सूर्यरश्म्यनुगमाधीनवर्धनाच्चन्द्रस्य । अथमुषसः पृश्निः सवितारूरुचत् रोचयति सर्वं रोचते वा । शिष्टं समानम् । तत्संबन्धिनो नृचक्षसो नृणां द्रष्टारः पितरो जगद्रक्षका रश्मयो गर्भमा दधुर्वृष्ट्यर्थम् ॥

अभिष्टवे खरमवेक्षमाणः 'गन्धर्व इत्था' इत्येतां पठेत् । सूत्रितं च—'गन्धर्व इत्था पदमस्य रक्षतीति खरमवेक्ष्य' (आश्व. श्रौ. ४. ७) इति ॥

गन्धर्व इत्था पदमस्य रक्षति पार्ति देवानां जनिमान्यद्भुतः ।

गृष्णाति रिपुं निधया निधापतिः सुकृत्तमा मधुनो भक्षमाशत ॥ ४ ॥

गन्धर्वः । इत्था । पदम् । अस्य । रक्षति । पार्ति । देवानाम् । जनिमानि । अद्भुतः ।

गृष्णाति । रिपुम् । निऽधया । निधाऽपतिः । सुकृत्तमा । मधुनः । भक्षम् । आशत ॥ ४ ॥

१ गन्धर्वः उदकानां स्तुतीनां वा धारक आदित्यः १ अस्य सोमस्य १ पदं स्थानं शुसंबन्धिः १ इत्था मत्स्यं १ रक्षति । सोऽयं सोमः १ देवानां १ जनिमानि जन्मानि । देवानित्यर्थः । १ पाति रक्षति १ अद्भुतः महान् । किंचाद्यं १ रिपुम् अस्मद्वैरिणं १ निधया । निधा पादया । पाशसमूहेन १ गृष्णाति गृह्णाति । १ निधापतिः पाशासमूहस्वामी । तस्यास्य १ मधुनः मधुररसस्यं १ भक्षं १ सुकृत्तमाः अतिशयेन सुकृतकर्तार एव, १ आशत प्राप्तुवन्ति ॥

अन्तिमे प्रवर्ग्ये परिधानीयायाः पूर्वं 'हविर्हविष्मः' इत्थिपावपनीया । सूत्रितं च—'उत्तमे प्रागुक्तमाया हविर्हविष्मो महि सन्न दैव्यमित्यावपेत्' (आश्व. श्रौ. ४. ७) इति ॥

हविर्हविष्मो महि सन्न दैव्यं नभो वसानः परि यास्यध्वरम् ।

राजा पवित्ररथो वाजमारुहः सहस्रभृष्टिर्जयासि श्रवो बृहत् ॥ ५ ॥

हविः । हविष्मः । महि । सन्न । दैव्यम् । नभः । वसानः । परि । यासि । अध्वरम् ।

राजा । पवित्ररथः । वाजम् । आ । अरुहः । सहस्रभृष्टिः । जयसि । श्रवः । बृहत् ॥ ५ ॥

हे १हविष्मः । हविरित्युदकनाम । उदकवन् सोम हविभूतं १नभः । उदकनामैतत् । उदक-
रसमित्यर्थः । १वसानः आच्छादयन् १महि महत् १दैव्यं १सन्न यागगृहं १परि १यासि परिगच्छसि
१अध्वरं निर्वोदुम् । किंच हे सोम १राजा १पवित्ररथः च १वाजं संग्रामम् १आरुहः आरोहसि ।
यद्वा । तत्र तत्र संग्रामवाचकेन शब्देन यज्ञव्यवहारदर्शनादत्र वाजो यज्ञाख्यसंग्रामः । तमारुहः ।
यथा कश्चिद्वाजा रथमारुह्य स्वस्थानं प्रविशति तद्वदिति भावः । किंच १सहस्रभृष्टिः बहुभ्रंशः ।
अपरिमितगमन इत्यर्थः । अथवा भृष्टिरायुधम् । असंख्यातायुधः सन् । १वृहत् १श्रवः महदर्थं
१जयसि अस्माकम् ॥ ॥ ८ ॥

‘पवस्व देवमादनः’ इति पञ्चमं सप्तदशं सूक्तं वाचः पुत्रस्य प्रजापतेरायं जागतं पवमानसोम-
देवताकम् । तथा चानुक्रान्तं—‘पवस्व वाच्यः प्रजपतिः’ इति । गतो विनियोगः ॥

पवस्व देवमादनो विचर्षणिरप्सा इन्द्राय वरुणाय वायवे ।

कृधी नो अद्य वरिवः स्वस्तिमदुरुक्षितौ गृणीहि दैव्यं जनम् ॥ १ ॥

पवस्व । देवमादनः । विचर्षणिः । अप्साः । इन्द्राय । वरुणाय । वायवे ।

कृधि । नः । अद्य । वरिवः । स्वस्तिमत् । उरुक्षितौ । गृणीहि । दैव्यम् । जनम् ॥ १ ॥

हे सोम १देवमादनः देवानां मादयिता १विचर्षणिः विद्रष्टा १अप्साः अपां दाता^१ त्वं १पवस्व
क्षर । कस्मै । १इन्द्राय १वरुणाय १वायवे च । १नः अस्माकं १वरिवः धनं १स्वस्तिमत् । स्वस्तीत्य-
विनाशनाम । तद्वद्धनं १कृधि कुरु । १उरुक्षितौ विस्तीर्णायां भूमौ यज्ञसंबन्धिन्यां १दैव्यं १जनं
देवसंबन्धिनं संघम् । जनशब्दः संघवाची । तं १गृणीहि । गृणातिः शब्दकर्मा । शब्दय । यथा त्वदीया-
भिपवशब्दं श्रुत्वा देवा आगच्छन्ति तथा गृणीहीत्यर्थः । अथवा दैव्यं जनमित्यृषिः स्वारमानमाह ।
देवसंबन्धिनं जनं मां गृणीहि साधुसंभक्ता इति शब्दय ॥

आ यस्तस्थौ भुवनान्यमर्त्यो विश्वानि सोमः परि तान्यर्पति ।

कृण्वन्संचृतं विचर्तमभिष्टेय इन्दुः सिषक्त्युषसं न सूर्यः ॥ २ ॥

आ । यः । तस्थौ । भुवनानि । अमर्त्यः । विश्वानि । सोमः । परि । तानि । अर्पति ।

कृण्वन् । सम्चर्तम् । विचर्तम् । अभिष्टेये । इन्दुः । सिषक्ति । उपसम् । न । सूर्यः ॥ २ ॥

१यः १अमर्त्यः देवः १सोमः १भुवनानि लोकान् १आ १तस्थौ आस्थितवान् १तानि १विश्वानि
सर्वाणि भुवनानि १परि १अर्पति परितो गच्छति । परितो रक्षतीत्यर्थः । सोऽयम् १इन्दुः यज्ञं
यजमानं वा १संचृतं देवैः फलैर्वा^२ संबद्धं १कृण्वन् कुर्वन् १विचर्तम् असुरादिभिर्दुःखैर्वा विमुक्तं^३
१कृण्वन् अभितो यागाय १सिपक्ति सेवते यज्ञम् । १उपसं १न १सूर्यः । सूर्यं उपसमिव यथा
१अभिष्टेये अभितो गमनाय प्राणिनां संचृतं प्रकाशैः संयुक्तं विचर्तं तमोभिर्विमुक्तं च लोकं कुर्वन्नुपसं
सेवते तद्वत् ॥

आ यो गोभिः सृज्यत ओषधीष्व देवानां सुम्न इष्यन्नुपावसुः ।

आ विद्युता पवते धारया सुत इन्द्रं सोमो मादयन्दैव्यं जनम् ॥ ३ ॥

आ । यः । गोभिः । सूज्यते । ओषधीषु । आ । देवानाम् । सुम्ने । इष्यन् । उपऽवसुः ।

आ । विऽद्युता । पवते । धारया । सुतः । इन्द्रम् । सोमः । मादयन् । दैव्यम् । जनम् ॥३॥

यः सोमः गोभिः रश्मिभिः आ सूज्यते ओषधीषु । यं सोमं स्थापयन्तीत्यर्थः । किमर्थम् । देवानां सुम्ने सुखे निमित्ते सति । कीदृशोऽयम् । इष्यन् देवान् प्राप्तुमिच्छन् । ' इष गतौ ' । धनमिच्छन् वा । तथा उपावसुः शत्रुभ्यः सकाशात् प्राप्तधनः । सः सोमः विद्युता विद्योतमानया धारया आ पवते सुतः सन् । किं कुर्वन् । दैव्यं देवस्वामिनम् इन्द्रं मादयन् ॥

एष स्य सोमः पवते सहस्रजिद्धिन्वानो वाचमिषिरामुपबुधम् ।

इन्दुः समुद्रमुदियति वायुभिरेन्द्रस्य हार्दि कलशेषु सीदति ॥ ४ ॥

एषः । स्यः । सोमः । पवते । सहस्रजित् । हिन्वानः । वाचम् । इषिराम् । उपऽबुधम् ।

इन्दुः । समुद्रम् । उत । इयति । वायुऽभिः । आ । इन्द्रस्य । हार्दि । कलशेषु । सीदति ॥४॥

एष स्यः सः सोमः पवते पूयते । कीदृश एषः । सहस्रजित् सहस्रस्य जेता । किं कुर्वन् । वाचम् ऋत्विजां स्तुतिरूपां वाचं हिन्वानः प्रेरयन् । कीदृशीं वाचम् । इषिरां गमनशीलां स्तुत्यं प्रति गन्त्रीम् उपबुधम् उपसि प्रबुद्धाम् । सोऽयम् इन्दुः सोमः समुद्रं समुद्रियं रसम् उदियति उद्रमयति वायुभिः गन्तुभिरध्वर्यादिभिः वायुभिरेव वा प्रेर्यमाणः सन् । तथा इन्द्रस्य हार्दि । हार्दं प्रियम् । तद्धार्दि इन्द्रस्य प्रियवद्यथा भवति तथा कलशेषु द्रोणकलशप्रभृतिषु आ सीदति ॥

अभि त्यं गावः पर्यसा पयोवृधं सोमं श्रीणन्ति मतिभिः स्वर्विदम् ।

धनंजयः पवते कृत्व्यो रसो विप्रः कविः काव्येना स्वर्चनाः ॥ ५ ॥

अभि । त्यम् । गावः । पर्यसा । पयऽवृधम् । सोमम् । श्रीणन्ति । मतिभिः । स्वऽविदम् ।

धनम्ऽजयः । पवते । कृत्व्यः । रसः । विप्रः । कविः । काव्येन । स्वऽचनाः ॥ ५ ॥

त्यं तं पयोवृधं पयसो वर्धकं सोमं गावः पयसा स्वकीयेन क्षरिण श्रीणन्ति श्रयणं कुर्वन्ति । यः मतिभिः स्तुतिभिः सर्वं प्रयच्छति तं स्वर्विदं सोमं श्रीणन्ति । सः धनंजयः शत्रुधनानां जेता सोमः काव्येन कर्मणा पवते पूयते । कीदृशः सः । कृत्व्यः कर्मण्यः रसः रसरूपः विप्रः मेधावी कविः क्रान्तप्रज्ञः स्वर्चनाः सर्वाङ्गः । चन इत्यङ्गनाम ॥ ॥ ५ ॥

' इन्द्राय ' इति द्वादशर्चमष्टादशं सूक्तं भृगुगोत्रस्य वेनस्याषं पवमानसोमदेवताकम् । एकादशी-द्वादशौ त्रिष्टुभौ क्षिष्टा जगत्थः । तथा चानुक्रान्तम्—' इन्द्राय द्वादश वेनो भार्गवो द्वित्रिष्टुबन्तम् ' इति । गतो विनियोगः ॥

इन्द्राय सोम सुषुतः परि स्रवापामीवा भवतु रक्षसा सह ।

मा ते रसस्य मत्सत द्रयाविनो द्रविणस्वन्त इह सन्तिवन्दवः ॥ १ ॥

१. भ२-दैव्यं जनं । २. ग-त्यं तं सोमं गावः पयसा अभिश्रीणन्ति । कीदृशं । पयोवृधं पयोवर्धकं मतिभिः स्तुतिभिः स्वर्विदं सर्वस्य लभयितारं । धनान् जेता कृत्व्यः कर्मण्यः रसरूपः विप्रः मेधावी कविः काव्येन कविकर्मणा स्वर्चनाः सर्वाङ्गः । य एवंभूतस्तं सोममभिश्रीणन्तीत्यन्वयः ।

इन्द्राय । सोम । सुऽसुतः । परि । स्रव । अप । अमीवा । भवतु । रक्षसा । सह ।
मा । ते । रसस्य । मत्सुत । द्रयाविनः । द्रविणस्वन्तः । इह । सन्तु । इन्द्रवः ॥ १ ॥

हे ऽसोम स्वं ऽसुपुतः सुष्ठु अभिषुतः सन् इन्द्रार्थं ऽपरि ऽस्रव परितः स्रव । गच्छ । रसं मुञ्च । ऽअमीवा रोगः ऽरक्षसा ऽसह ऽअप ऽभवतु अपगतो वियुक्तो भवतु । ऽते तव ऽरसस्य स्वांशं रसं पीत्वा ऽमा ऽमत्सत मा माच्यन्तु । के । ऽद्रयाविनः । द्वयं सत्यानृतम् । तेन युक्ताः । पापिन इत्यर्थः । किंच ऽइन्द्रवः ते रसाः ऽइह अस्मिन् यज्ञे ऽद्रविणस्वन्तः धनवन्तः ऽसन्तु भवन्तु ॥

अस्मान्त्समर्थे पवमान चोदय दक्षो देवानामसि हि प्रियो मदः ।

जहि शत्रूरभ्या भन्दनायतः पिबेन्द्र सोममव नो मृधो जहि ॥ २ ॥

अस्मान् । सुऽमर्थे । पवमान । चोदय । दक्षः । देवानाम् । असि । हि । प्रियः । मदः ।

जहि । शत्रून् । अभि । आ । भन्दनाऽयतः । पिब । इन्द्र । सोमम् । अव । नः । मृधः । जहि ॥ २ ॥

हे ऽपवमान सोम ऽअस्मान् ऽसमर्थे संग्रामे ऽचोदय प्रेरय । ऽदक्षः ऽहि ऽअसि समर्थः खलु भवसि ऽदेवानां मध्ये । यद्वा । देवानां प्रीणनाय दक्षोऽसि । यद्वा । दक्षस्त्वं देवानां ऽप्रियः प्रियकरो ऽमदः मादयितासि हि । ऽजहि च ऽशत्रून् अस्माकम् । ऽअभ्या गच्छ चास्मान् प्रति ऽभन्दनायतः । भन्दनाः स्तुतयः । भन्दतेः स्तुतिकर्मणः । ता इच्छतः । ऽपिब च ऽइन्द्र ऽसोमम् ऽअव ऽजहि च ऽनः अस्माकं ऽमृधः संग्रामात् ॥

अदब्ध इन्दो पवसे मदिन्तम आत्मेन्द्रस्य भवसि धासिरुत्तमः ।

अभि स्वरन्ति बहवो मनीषिणो राजानमस्य भुवनस्य निसते ॥ ३ ॥

अदब्धः । इन्द्रो इति । पवसे । मदिन्ऽतमः । आत्मा । इन्द्रस्य । भवसि । धासिः । उत्तमः ।

अभि । स्वरन्ति । बहवः । मनीषिणः । राजानम् । अस्य । भुवनस्य । निसते ॥ ३ ॥

हे ऽइन्दो क्लिप्तमान सोम ऽअदब्धः अहिंसितः ऽमदिन्तमः मादयितृत्तमस्त्वं ऽपवसे पूयसे । ऽआत्मा स्वयमेव ऽउत्तमः त्वम् ऽइन्द्रस्य ऽधासिः अन्नं भवसि । ऽअस्य ऽभुवनस्य ऽराजानं सोमं ऽबहवो ऽमनीषिणः स्तोतारः ऽअभि ऽस्वरन्ति अभिष्टुपन्ति । ऽनिसते गच्छन्ति^१ च^१ ॥

सहस्रणीथः शतधारो अद्भुत इन्द्रायेन्दुः पवते काम्यं मधु ।

जयन्क्षेत्रमभ्यर्षा जयन्नप उरुं नो गातुं कृणु सोम मीढ्वः ॥ ४ ॥

सहस्रनीथः । शतधारः । अद्भुतः । इन्द्राय । इन्दुः^१ । पवते । काम्यम् । मधु ।

जयन् । क्षेत्रम् । अभि । अर्षा । जयन् । अपः । उरुम् । नः । गातुम् । कृणु । सोम । मीढ्वः ॥ ४ ॥

ऽसहस्रनीथः बहुप्रकारनयनः ऽशतधारः अपरिमितधारोपेतः ऽअद्भुतः आश्चर्यकरो महान् ऽइन्दुः ऽइन्द्राय ऽकाम्यं ऽमधु ऽपवते । किंच ऽक्षेत्रम् अस्मभ्यम् ऽअपः च ऽजयन् ऽअभ्यर्ष अभिगच्छ पवित्रम् । हे ऽसोम ऽमीढ्वः सेतुः ऽगातुं मार्गं ऽनः अस्माकम् ऽउरुं विस्तीर्णं ऽकृणु कुरु ॥

कनिक्रदत्कलशे गोभिरज्यसे व्यव्ययं समया वारमर्षसि ।

मर्मज्यमानो अत्यो न सानसिरिन्द्रस्य सोम जठरे समक्षरः ॥ ५ ॥

कनिक्रदत् । कलशे । गोभिः । अज्यसे । वि । अव्ययम् । समया । वारम् । अर्षसि ।

मर्मज्यमानः । अत्यः । न । सानसिः । इन्द्रस्य । सोम । जठरे । सम् । अक्षरः ॥ ५ ॥

हे सोम वकनिक्रदत् शब्दं कुर्वन् कलशे वर्तमानः गोभिः पयोभिः अज्यसे सितो भवसि । अव्ययम् अविमयं वारं वालं दशापवित्रं समया तत्समीपे वि अर्षसि विविधं गच्छसि । मर्मज्यमानः शोधयमानः अत्यो न अश्व इव सानसिः संभजनशीलस्त्वं हे सोम इन्द्रस्य जठरे समक्षरः सम्यक् क्षरसि ॥

स्वादुः पवस्व दिव्याय जन्मने स्वादुरिन्द्राय सुहवीतुनाम्ने ।

स्वादुर्मित्राय वरुणाय वायवे बृहस्पतये मधुमां अदाम्यः ॥ ६ ॥

स्वादुः । पवस्व । दिव्याय । जन्मने । स्वादुः । इन्द्राय । सुहवीतुनाम्ने ।

स्वादुः । मित्राय । वरुणाय । वायवे । बृहस्पतये । मधुमान् । अदाम्यः ॥ ६ ॥

हे सोम स्वादुः त्वं दिव्याय जन्मने देवगणाय पवस्व । तथा सुहवीतुनाम्ने शोभना-
ह्वाननामधेयाय इन्द्राय स्वादुः त्वं पवस्व । मित्राय वरुणाय वायवे बृहस्पतये च पवस्व
मधुमान् मधुररसः अदाम्यः अन्यैरहिंस्यस्त्वम् ॥ १० ॥

अत्यं मृजन्ति कलशे दश क्षिपुः प्र विप्राणां मतयो वाच ईरते ।

पवमाना अभ्यर्षन्ति सुष्टुतिमेन्द्रं विशन्ति मदिरास इन्द्रवः ॥ ७ ॥

अत्यम् । मृजन्ति । कलशे । दश । क्षिपुः । प्र । विप्राणाम् । मतयः । वाचः । ईरते ।

पवमानाः । अभि । अर्षन्ति । सुस्तुतिम् । आ । इन्द्रम् । विशन्ति । मदिरासः । इन्द्रवः ॥ ७ ॥

अत्यम् अतनवन्तमश्वस्थानीयं वा सोमं कलशे दश क्षिपुः दशाङ्गुलयोऽध्वर्यु-
संबन्धिन्यः मृजन्ति शोधयन्ति । तथा विप्राणां मध्ये मतयः स्तोतारः वाचः स्तुतीः ईरते
प्रेरयन्ति । पवमानाः सोमाः अभ्यर्षन्ति अगिगच्छन्ति सुष्टुतिं शोभनस्तुतिम् । इन्द्रं मदि-
रासः मदकराः इन्द्रवः सोमाः आ विशन्ति प्रविशन्ति ॥

पवमानो अभ्यर्षा सुवीर्यमुर्वी गव्यूतिं महि शर्म सप्रथः ।

मार्किर्नो अस्य परिषृतिरीशुतेन्दो जयेम त्वया धनं धनम् ॥ ८ ॥

पवमानः । अभि । अर्ष । सुवीर्यम् । उर्वीम् । गव्यूतिम् । महि । शर्म । सप्रथः ।

मार्किः । नः । अस्य । परिऽमूतिः । ईशत । इन्द्रो इति । जयेम । त्वया । धनम् । धनम् ॥ ८ ॥

हे सोम पवमानः पूयमानस्त्वं सुवीर्यमुर्वी महतीं गव्यूतिं गोमार्गं च महि महत्
सप्रथः सर्वतः पृथु शर्म गृहं सुखं वा अभ्यर्ष अभिगमय । नः अस्माकम् अस्य कर्मणः

१. ग-जन्मने जन्मदेवते; त-जन्मने जन्मदेवते; त३-भ४.६-जन्मने जन्मदेवते; भ१-जन्मने जन्म;
भ५-जन्मने जन्मदेवतो ।

परिपूतिः हिंसायाः परिप्रेरको द्वेपी वमाकिः वृक्षत मेधरो भवतु । हे वृन्दो सोम वयसा साधनेन
धनं धनं सर्वमपि धनं जयेम ॥

अधि धामस्थादृषभो विचक्षणोऽरुरुचद्वि दिवो रोचना कविः ।

राजा पवित्रमत्येति रोरुवादिवः पीयूषं दुहते नृचक्षसः ॥ ९ ॥

अधि । धाम् । अस्थात् । वृषभः । विचक्षणः । अरुरुचत् । वि । दिवः । रोचना । कविः ।
राजा । पवित्रम् । अति । एति । रोरुवत् । दिवः । पीयूषम् । दुहते । नृचक्षसः ॥ ९ ॥

अधि अस्थात् वृषभः वृषभः वर्षिता विचक्षणः विद्वष्टा अयं सोमः । तथा कृत्वा
दिवः द्युलोकसंबन्धीनि रोचना रोचमानानि नक्षत्रादीनि वि अरुरुचत् विविधं रोचयति ।
कविः क्रान्तप्रज्ञः सन् राजा सोमः पवित्रं दशापवित्रम् अत्येति अतिक्रम्य गच्छति । रोरुवत्
शब्दं कुर्वन् । दिवः द्युलोकस्य पीयूषं सारं रसं नृचक्षसः नृणां द्रष्टारः सोमाः दुहते स्वनन्ति ।
स्वकीयं रसमान्तरिक्षमुदकं वा दुहन्तीत्यर्थः ॥

दिवो नाके मधुजिह्वा असश्रतौ वेना दुहन्त्युक्षणं गिरिष्ठाम् ।

अप्सु द्रप्सं ववृधानं समुद्र आ सिन्धोरूर्मा मधुमन्तं पवित्र आ ॥ १० ॥

दिवः । नाके । मधुजिह्वाः । असश्रतः । वेनाः । दुहन्ति । उक्षणम् । गिरिष्ठाम् ।
अप्सु । द्रप्सम् । ववृधानम् । समुद्रे । आ । सिन्धोः । ऊर्मा । मधुमन्तम् । पवित्रे । आ ॥ १० ॥

दिवः द्योतमानस्य यज्ञस्य संबन्धिनि नाके दुःखरहिते हविर्धानास्थे स्थाने मधुजिह्वाः
मधुरवाचः असश्रतः असंसक्ताः । पृथक्पृथगित्यर्थः । यद्वा चिरमकृत्वा^१ शीघ्रमभिपुण्वन्तः वेनाः
एतन्नामका महर्षयः दुहन्ति अभिपुण्वन्ति । यद्वा द्युलोक एव वेनाः कान्ता देवा दुहन्ति । तं सोमम्
उक्षणं सेक्तारं गिरिष्ठां गिराबुजते देशे वर्तमानम् अप्सु उदकेषु वसतीवरीष्वन्तः^२ ववृधानं^३
वर्धमानं द्रप्सं रसरूपं समुद्रे समुद्रवत् प्रवृद्धे द्रोणकलशे सिन्धोः उदकस्य ऊर्मा ऊर्मौ पूरे^४ आ
सिञ्चन्तीति शेषः । तदर्थं मधुमन्तं माधुयेपितं रसं पवित्रे दशापवित्रे आ सिञ्चन्तीति शेषः ॥

नाके सुपर्णमुपपत्तिवांसं गिरौ वेनानामकृपन्त पूर्वीः ।

शिशुं रिहन्ति मतयः पनिप्रतं हिरण्ययं शकुनं क्षामणि स्थाम् ॥ ११ ॥

नाके । सुपर्णम् । उपपत्तिः वांसम् । गिरः । वेनानाम् । अकृपन्त । पूर्वीः ।
शिशुम् । रिहन्ति । मतयः । पनिप्रतम् । हिरण्ययम् । शकुनम् । क्षामणि । स्थाम् ॥ ११ ॥

नाके द्युलोके वर्तमानं पश्चादुत्पतन्तं सोमं वेनानाम् अस्माकं संबन्धिन्यः पूर्वीः बह्वयः
गिरः स्तुतयः उप अकृपन्त उपकल्पन्ते । अभिपुण्वन्तीत्यर्थः^५ । तं शिशुं शिशुवत् सैस्कृत्यं सोमं
मतयः स्तुतयः रिहन्ति^६ लिहन्ति संस्पृशन्ति । प्राप्नुवन्तीत्यर्थः । कीदृशं शिशुम् । पनिप्रतं
शब्दायन्तम् । पनतेर्यङ्लुगन्तात् शतरि अभ्यासस्य निगागम उपधालोपश्च । हिरण्ययं हिरण्ययं
शकुनं पक्षिणं क्षामणि क्षमायां स्थानं हविर्धाने स्थानं वर्तमानम् ॥

१. ग-चिरप्रवृत्ताः; त-भ१.२.६-चिरमभृत्वा; भ४-चिरसभृत्वा । २. ग-वसतीवरीषु ववृ^०; त१.
२.४.५-भ७-वसतीवरीषु तेर्ववृ^०; त३-भ१.२.४-वसतीवरीषु तेर्ववृ^०; त७-भ६-वसतीवरीषु ते वावृ^० ।
३. त-परिहृति ।

ऊर्ध्वो गन्धर्वो अधि नाके अस्थाद्विश्वा रूपा प्रतिचक्षाणो अस्य ।

भानुः शुक्रेण शोचिषा व्यद्यौत्प्रारूरुचद्रोदसी मातरा शुचिः ॥ १२ ॥

ऊर्ध्वः । गन्धर्वः । अधि । नाके । अस्थात् । विश्वा । रूपा । प्रतिचक्षाणः । अस्य ।

भानुः । शुक्रेण । शोचिषा । वि । अबौत् । प्र । अरूरुचत् । रोदसी इति । मातरा । शुचिः ॥ १२ ॥

१ऊर्ध्वः उन्नतः १गन्धर्वः रश्मीनां धारकः सोमः १नाके आदित्ये १अधि १अस्थात् अधितिष्ठति । किं कुर्वन् । १अस्य आदित्यस्य १विश्वा विश्वानि रूपाणि १प्रतिचक्षाणः प्रतिपश्यन् । १भानुः आदित्यः सोमाधिष्ठितः सन् १शुक्रेण दीप्तेन १शोचिषा तेजसो १व्यद्यौत् विद्योतते । न केवलं स्वयमेव अपि तु १मातरा निर्मात्र्यौ १रोदसी द्यावापृथिव्यौ १प्रारूरुचत् प्ररोचयति^१ । १शुचिः दीप्तः सूर्यः ॥११॥ ॥१॥

अथ पञ्चमेऽनुवाक एकादश सूक्तानि । तत्र 'प्र ते' इत्यष्टाचत्वारिंशद्वचं प्रथमं सूक्तम् । प्रथमदशर्चस्य आकृष्टा^२ इति माषा इति च द्विनामान ऋषिगणा^३ द्रष्टारः । द्वितीयस्य दशर्चस्य सिकता इति नीवावरी इति द्विनामान ऋषिगणाः । तृतीयस्य दशर्चस्य पृथ्व्य इत्यजा इति च नामद्वयोपेता ऋषिगणाः । अष्टष्टार्थमेपां द्विनामत्वमवगन्तव्यम् । चतुर्थस्य दशर्चस्य आकृष्टा माषा इत्यादिद्विनामानस्त्रयो गणा द्रष्टारः । एवं चत्वारिंशद्रताः । अथ पञ्चानां भौमोऽत्रिर्ऋषिः । ततस्त्रिगुणं गृत्समदः । जगती छन्दः । पञ्चमानः सोमो देवता । तथा चानुक्रान्तं—'प्र तेष्टाचत्वारिंशदृषिगणा दशर्चा आकृष्टा माषाः प्रथमे सिकता निवावरी द्वितीये पृथ्व्योऽजास्तृतीये त्रयश्चतुर्थेऽत्रिः पञ्चान्त्यास्तिस्रो गृत्समदः' इति । गतो विनियोगः ॥

प्र ते आशर्वः पवमान धीजत्रो मदा अर्षन्ति रघुजाइव त्मना ।

दिव्याः सुपुर्णा मधुमन्त इन्द्रवो मदिन्तमासः परि कोशमासते ॥ १ ॥

प्र । ते । आशर्वः । पवमान । धीऽजत्रः । मदा । अर्षन्ति । रघुजाऽइव । त्मना ।

दिव्याः । सुऽपुर्णाः । मधुऽमन्तः । इन्द्रवः । मदिन्तमासः । परि । कोशम् । आसते ॥ १ ॥

हे १पवमान पृथमान सोम १ते तव १आशर्वः व्याप्ताः १धीजत्रः मनोवेगाः १मदाः मदकरा रसाः १अर्षन्ति गच्छन्ति । १त्मना आत्मनैव । १अनायासेनेत्यर्थः । क 'इव' । १रघुजाइव । रघुः^१ शीघ्रगा वडवा^२ । तत्र जाना रघुजाः । ते इव निर्गतास्ते १दिव्याः दिवि भवाः । अन्तरिक्षे दशा-पवित्रे धार्यमाणा इत्यर्थः । १सुपुर्णाः सुपतनाः १मधुमन्तः माधुगोपिताः १मदिन्तमासः अतिशयेन मादयितृत्तमाः १इन्द्रवः दीप्ता रसाः १कोशं द्रोणकलशं १परि १आसते पर्युपविशन्ति ॥

प्र ते मद्रासो मदिरास आशर्वोऽसृक्षत् रथ्यासो यथा पृथक् ।

धेनुर्न वत्सं पर्यसाभि वज्रिणमिन्द्रमिन्द्रवो मधुमन्त ऊर्मयः ॥ २ ॥

प्र । ते । मद्रासः । मदिरासः । आशर्वः । असृक्षत् । रथ्यामः । यथा । पृथक् ।

धेनुः । न । वत्सम् । पर्यसा । अभि । वज्रिणम् । इन्द्रम् । इन्द्रवः । मधुऽमन्तः । ऊर्मयः ॥ २ ॥

१. ग-प्रादीपयद्भि । २. ग-भ५.६-पृथ्व्य इति याजा (भ६-यजा) इति च नामगणाः ।

३. ग-रघवः शीघ्रवेगा अश्वाः; त६-रघुः शीघ्रवाडवा ।

१प्र १असृक्षत प्रसृज्यन्ते १ते तव १मदिरासः मदकराः १आशवः व्यासाः १मदासः मदा रसाः । क इव । १रथ्यासः रथ्या अश्वाः ते १यथा तथा १पृथक् प्रसृज्यन्ते । ते १मधुमन्तः माधुर्यपिताः १ऊर्मयः पवृद्धरसाः १इन्द्रवः सोमाः १धेनुः १पयसा १वन्त्यम् इव स्वरसेन १वज्रिणमिन्द्रम् १अभि गच्छन्ति ॥

अत्यो न हियानो अभि वाजर्मप स्वर्वित्कोशं दिवो अद्रिमातरम् ।

वृषा पवित्रे अधि सानो अव्यये सोमः पुनान इन्द्रियाय धार्यसे ॥ ३ ॥

अत्यः । न । हियानः । अभि । वाजर्म । अर् । स्वः । दिवः । कोशम् । दिवः । अद्रिः । मातरम् ।

वृषा । पवित्रे । अधि । सानो । अव्यये । सोमः । पुनानः । इन्द्रियाय । धार्यसे ॥ ३ ॥

१अत्यो १न अश्व इव १हियानः प्रेर्यमाणः १वाजं संग्रामम् १अभि १अर्पं अभिगच्छ । तथा १स्वर्वित् सर्ववित् १कोशं द्रोणकलशं १दिवः सुलोकात् १अद्रिमातरम् । अद्रिमेषः । तेन तज्जन्य-
मुदकं लक्ष्यते । तस्य निर्मातारमभ्यर्पं । अथ प्रत्यक्षकृतः । १वृषा वर्षकः १सोमः १अव्यये अविमये १अधि? १सानो? । अधीति सप्तम्यर्थानुवादी । समुच्छ्रिते तस्मिन् १पुनानः पृथमानो भवति ।
किमर्थम् । १धार्यसे धारकाय १इन्द्रियाय तदर्थम् ॥

प्र तु आश्विनीः पवमान धीजुवो दिव्या असृग्रन् पयसा धरीमणि ।

प्रान्तर्कपयः स्थाविरीरसृक्षत ये त्वा मृजन्त्यपिपाण वेधसः ॥ ४ ॥

प्र । ते । आश्विनीः । पवमान । धीजुवः । दिव्याः । असृग्रन् । पयसा । धरीमणि ।

प्र । अन्तः । ऋपयः । स्थाविरीः । असृक्षत । ये । त्वा । मृजन्ति । ऋपिः । सान । वेधसः ॥ ४ ॥

हे १पवमान सोम १ते तव १आश्विनीः व्यासाः ॥ 'अश्व व्यासौ' इत्यस्मादौणादिको विनिः ।
ततोऽण् । व्यन्ययेनाद्युदात्तः ॥ १धीजुवः मनोवेगाः १दिव्याः दिवि भवा दिवः? पतन्त्यो धाराः
१पयसा युक्ताः १धरीमणि धारके द्रोणकलशे १प्र १असृग्रन् गच्छन्ति । १ये १वेधसः विधातारः
१ऋपयः हे सोम १ऋपिपाण ऋपिभिः संभक्त १त्वा त्वां १मृजन्ति अभिपुण्वन्ति ते ऋपयः
१स्थाविरीः स्थविरा धाराः १अन्तः मध्ये पात्रस्यान्तः १प्र १असृक्षत प्रसृजन्ति ॥

विश्वा धामानि विश्वचक्ष ऋभ्वंसः प्रभोस्तै सतः परि यन्ति केतवः ।

व्यानशिः पवसे सोम धर्मभिः पतिर्विश्वस्य भुवनस्य राजसि ॥ ५ ॥

विश्वा । धामानि । विश्वऽचक्षः । ऋभ्वंसः । प्रभोः । ते । सतः । परि । यन्ति । केतवः ।

विऽआनशिः । पवसे । सोम । धर्मऽभिः । पतिः । विश्वस्य । भुवनस्य । राजसि ॥ ५ ॥

हे १विश्वचक्षः सर्वस्य द्रष्टः सोम १प्रभोः परिवृद्धस्य १सतः १ते तव १ऋभ्वंसः? । ऋभ्वा इति
महन्नाम । महान्तः १केतवः रश्मयः १विश्वा सर्वाणि १धामानि तेजःस्थानानि देवशरीराणि १परि
१यन्ति परिगच्छन्ति । प्रकाशयन्तीत्यर्थः । हे १सोम १व्यानशिः व्यापनशीलश्च त्वं १धर्मभिः धारकैः
१रसनिस्त्यन्दैः १पवसे पृथसे । १विश्वस्य १भुवनस्य च १पतिः स्वामी त्वं १राजसि ईश्वरो भवसि ॥ ॥ १२ ॥

उभयतः पवमानस्य रश्मयो ध्रुवस्य सतः परि यन्ति केतवः ।

यदी पवित्रे अधि मृज्यते हरिः सत्ता नि योना कलशेषु सीदति ॥ ६ ॥

उभयतः । पर्वमानस्य । रश्मयः । ध्रुवस्य । सतः । परि । यन्ति । केतवः ।
यदि । पवित्रे । अर्धि । मृज्यते । हरिः । सत्ता । नि । योना । कलशेषु । सीदति ॥ ६ ॥

पर्वमानस्य पूयमानस्य ध्रुवस्य स्वयमविचलितस्य सतः विद्यमानस्य सोमस्य केतवः
प्रज्ञापकाः रश्मयः उभयतः इतश्चासुतश्च परि यन्ति परिगच्छन्ति । अभिपवसमय एवं भवति ।
यदि यदा पवित्रे दशापवित्रे हरिः हरितवर्णोऽयम् अधि मृज्यते तदानीं सत्ता सदन-
शीलोऽयं योनौ स्वीये स्थाने कलशेषु द्रोणकलशादिषु नि पीदति ॥

यज्ञस्य केतुः पर्वते स्वध्वरः सोमो देवानामुप याति निष्कृतम् ।

सहस्रधारः परि कोशमर्षति वृषा पवित्रमर्त्येति रोरुवत् ॥ ७ ॥

यज्ञस्य केतुः । पर्वते । सुऽअध्वरः । सोमः । देवानाम् । उप । याति । निऽकृतम् ।
सहस्रधारः । परि । कोशम् । अर्पति । वृषा । पवित्रम् । अर्ति । एति । रोरुवत् ॥ ७ ॥

यज्ञस्य केतुः प्रज्ञापकः स्वध्वरः शोभनयागः सोमः पर्वते पूयते अभिपूयते । तादृशः
सोमः देवानां निष्कृतं संस्कृतं स्थानम् उप याति उपगच्छति । तदर्थं सहस्रधारः कोशं
द्रोणकलशं परि अर्पति । नतस्तदर्थं वृषा सेकायं रोरुवत् शब्दयन् पवित्रम् अतिक्रम्य
गच्छत्यधोदेशम् ॥

राजा समुद्रं नद्यो वि गाहतेऽपामूर्मिं संचते सिन्धुषु श्रितः ।

अध्यस्थात्सानु पर्वमानो अव्ययं नाभा पृथिव्या धरुणो महो दिवः ॥ ८ ॥

राजा । समुद्रम् । नद्यः । वि । गाहते । अपाम् । ऊर्मिम् । संचते । सिन्धुषु । श्रितः ।
अधि । अस्थात् । सानु । पर्वमानः । अव्ययम् । नाभा । पृथिव्याः । धरुणः । महः । दिवः ॥ ८ ॥

अयं सोमः राजा समुद्रम् अन्तरिक्षं नद्यः तत्रत्या अपश्च वि गाहते । विगाह्य च
अपामूर्मिं संचते उदकपूर्वं स्रवति । सिन्धुषु उदकेषु ग्रहेषु वा श्रितः सन् । हूयमानः सन्
रश्मिद्वारा सूर्यं प्राप्य अन्तरिक्षे मेघेषु वर्तत इत्यर्थः । अस्यैवं वृष्टिसाधनत्वात् । यद्वा । लुप्तोपममेतत् ।
समुद्रं नद्य इव सिन्धुषु वसतस्विवरीषु श्रित आश्रितः सन् समुद्रम् अभिपूतसोमरसाधारपात्रं वि गाहते
अभिपवात्पूर्वम् । पश्चात् पर्वमानः पूयमानः अव्ययं सानु समुच्छिन्नं दशापवित्रम् अध्यस्थात्
अधितिष्ठति । कुत्र देशे । नाभा पृथिव्याः नाभिस्थानीये यज्ञे । तत्संबन्धिनि हविर्धान इत्यर्थः ।
'यज्ञमाहुर्भुवनस्य नाभिम्' (तै. सं. ७.४.१८.२) इति श्रुतेः । कीदृशः । महो दिवः शुलोकस्य
धरुणः धर्ता ॥

दिवो न सानु स्तनयन्नचिक्रदद् द्यौश्च यस्य पृथिवी च धर्मभिः ।

इन्द्रस्य सख्यं पर्वते विवेविदत्सोमः पुनानः कलशेषु सीदति ॥ ९ ॥

दिवः । न । सानु । स्तनयन् । अचिक्रदत् । द्यौः । च । यस्य । पृथिवी । च । धर्मभिः ।
इन्द्रस्य । सख्यम् । पर्वते । विऽविवेदत् । सोमः । पुनानः । कलशेषु । सीदति ॥ ९ ॥

१ दिवां २ न ३ सानु ४ स्तनयन् शुलोकस्य समुच्छिन्नं स्थानं शब्दयन्निव ५ अचिक्रदत् क्रन्दते ।
 ६ यस्य सोमस्य ७ धर्मभिः ८ धारणेः ९ द्यौश्च १० पृथिवी ११ च धृते स्याताम् । वृष्टिप्रदानद्वारौषध्याद्युत्पादनेन
 देवानां हविर्भावेन १२ चोभयधारकत्वं प्रसिद्धम् । तादृशः १३ सोमः महानुभावः सोमः १४ पुनानः पूयमानः
 १५ इन्द्रस्य १६ मरुतः १७ विवेविदत् १८ पवते पूयते पवित्रे । सः पुनानः सोमः १९ कच्छेषु २० सीदति निवसति ॥

ज्योतिर्यज्ञस्य पवते मधु प्रियं पिता देवानां जनिता विभुर्वसुः ।

दधाति रत्नं स्वधयोरपीच्यं मुदिन्तमो मत्सर इन्द्रियो रसः ॥ १० ॥

ज्योतिः । यज्ञस्य । पवते । मधु । प्रियम् । पिता । देवानाम् । जनिता । विभुर्वसुः ।

दधाति । रत्नम् । स्वधयोः । अपीच्यम् । मुदिन्तमो । मत्सरः । इन्द्रियः । रसः ॥ १० ॥

१ यज्ञस्य २ ज्योतिः प्रकाशकः सोमः ३ प्रियं ४ देवानां ५ मधु मधुरं रसं ६ पवते क्षरति । यद्वा ।
 ज्योतिर्यज्ञस्येतदपि मधुविशेषणम् । तथा सति उक्तलक्षणं मधु पवते पूयते इत्यर्थः । सोमरसो
 विशेष्यते । ७ पिता रक्षिता ८ देवानां ९ जनिता उत्पादयिता सर्वस्य १० विभुर्वसुः प्रभूतधनः । ईदृशः
 सः ११ स्वधयोः द्यावापृथिव्योः । ' स्वधे पुरंधी ' इति द्यावापृथिवीनामसु पठितः । तयोः १२ अपीच्यम्
 अन्तर्हितं १३ रत्नं रमणीयं धनं १४ दधाति स्थापयति स्तोत्रेषु । पुनः स एव विशेष्यते । १५ मुदिन्तमः
 मादयितुमः १६ मत्सरः सोमः १७ इन्द्रियः इन्द्रेण नृप इन्द्रस्य वर्धको वा १८ रमः रमरूपः ॥ ॥ १३ ॥

अभिक्रन्दन् कुलशं वाज्यर्पति पतिर्दिवः शतधारे विचक्षणः ।

हरिर्मित्रस्य मर्दनेषु सीदति मर्मज्ञानोऽविभिः सिन्धुभिर्वृषा ॥ ११ ॥

अभिक्रन्दन् । कलशं । वाजी । अर्पति । पतिः । दिवः । शतधारेः । विचक्षणः ।

हरिः । मित्रस्य । मर्दनेषु । सीदति । मर्मज्ञानः । अविभिः । सिन्धुभिः । वृषा ॥ ११ ॥

१ वाजी वेजनयान् गमनवान् अथमदृशो वा सोमः २ अभिक्रन्दन् शब्दं कुर्वन् ३ कलशम् अभि
 ४ अर्पति गच्छति । कौदृशो वाजी । ५ दिवः ६ पतिः शुलोकस्य स्वामी ७ शतधारेः शतसंख्याकधारेः
 ८ विचक्षणः विद्वष्टा । ९ हरिः हरितवर्णो रमात्मकः सोमः १० मित्रस्य देवानां मित्रभूतस्य यज्ञस्य वा
 ११ मर्दनेषु स्थानेषु १२ सीदति पात्रेषु धृतः सन् । कौदृशो हरिः । १३ सिन्धुभिः स्यन्दनमाधनेन १४ अविभिः
 १५ दृशापवित्रच्छिन्नैः १६ मर्मज्ञानः शोष्यमानः १७ वृषा वर्षकः ॥

अग्रे सिन्धूनां पर्वमानो अर्षत्यग्रे वाचो अग्रियो गोषु गच्छति ।

अग्रे वाजस्य भजते महाधनं स्वायुधः मोतुर्मिः पूयते वृषा ॥ १२ ॥

अग्रे । सिन्धूनाम् । पर्वमानः । अर्पति । अग्रे । वाचः । अग्रियः । गोषु । गच्छति ।

अग्रे । वाजस्य । भजते । महाधनम् । मोतुर्मिः । पूयते । वृषा ॥ १२ ॥

१ यः सोमः २ पूयमानः ३ सिन्धूनां स्यन्दमानानामुदकानाम् ४ अग्रे ५ अर्पति गच्छति । तथा
 ६ अग्रियः अग्रार्हः श्रेष्ठः ७ अग्रे ८ वाचः माध्यमिकाया अग्रे अर्पति । तथा ९ गोषु रश्मिषु १० गच्छति ।

१. त- ' धर्मभिः ' नास्ति । २. ग-हविर्दानेन । ३. ग-त३-भ४-विवेविदत् जानन् । ४. त-भ-
 सोमेः । ५. ग-त३-भ१.२.४.७-श्रेष्ठोक्तं; त१.२.४.५.७-श्रेष्ठोये; भ६-श्रेष्ठोयो ।

तथा ऽवाजस्य अक्षस्य बलस्य वा लाभाय ऽमहाधनं संग्रामं ऽभजते । सः ऽस्वायुधः ऽवृषा वर्षकः
सोमः ऽसोतृभिः अभिपवकर्तृभिः ऽपूयते ॥

अयं मतवाञ्छकुनो यथा हितोऽव्ये ससार पर्वमान ऊर्मिणा ।

तव कृत्वा रोदसी अन्तरा कवे शुचिर्धिया पवते सोम इन्द्र ते ॥ १३ ॥

अयम् । मतऽवान् । शकुनः । यथा । हितः । अव्ये । ससार । पर्वमानः । ऊर्मिणा ।

तव । कृत्वा । रोदसी इति । अन्तरा । कवे । शुचिः । धिया । पवते । सोमः । इन्द्र । ते ॥ १३ ॥

अयं सोमः ऽमतवान् । मतं संमतं ग्रियं रतं त्रिम् । तद्वान् ऽपवमानः पूयमानः शोधयमानश्च
सन् ऽहितः प्रेरितः ऽशकुनः पक्षी । यथा शीघ्रं गच्छति तथा ऽअव्ये पवित्रे ऽऊर्मिणा रसेन ऽससार
गच्छति । हे ऽकवे क्रान्तप्रज्ञं अनुचानं वा । 'ये वा अनुचानास्ते कवयः' (गु. वा. २. ३८) इति
श्रुतेः । तादृशं यजमानं यद्वा उक्तलक्षणं ऽइन्द्र ते नव ऽकृत्वा कर्मणा ऽधिया प्रजया च । यद्वा ।
विशेषणविशेष्यभावः । धिया धारकेण कृत्वा कर्मणा ऽरोदसी ऽअन्तरा रोदस्योर्वावापृथिव्योरन्तरा
ऽशुचिः ऽसोमः ऽपवते पूयते ॥

द्रापिं वसानो यजतो दिविस्पृशमन्तरिक्षप्रा भुवनेष्वर्पितः ।

स्वर्जज्ञानो नभगाभ्यक्रमीत्प्रत्नमस्य पितरमा विवासति ॥ १४ ॥

द्रापिम् । वसानः । यजतः । दिविऽस्पृशम् । अन्तरिक्षऽप्राः । भुवनेषु । अर्पितः ।

स्वः । ज्ञानः । नभसमा । अभि । अक्रमात् । प्रत्नम् । अस्य । पितरम् । आ । विवासति ॥ १४ ॥

ऽदिविस्पृशं दिविस्पृशारं ऽद्रापिं कवचं तेजोरूपं ऽवमानः आच्छादयन् ऽयजतः यष्टव्यः ऽअन्त-
रिक्षप्राः अन्तरिक्षस्य पूरक उदकेन तादृशः सोमः ऽभुवनेषु उदकेषु ऽअर्पितः ऽस्वः सर्वं स्वेन पाययि-
तव्यं देवसंघं स्वर्गं वा ऽजज्ञानः जनयन् । अथवा । स्वरुदकम् । तज्जनयन् । ऽनभया उदकेन ऽअभ्य-
क्रमीत् अभिक्रानति । ऽअस्य उदकस्य ऽपितरं पालकं ऽप्रत्नं पुराणमिन्द्रम् ऽआ ऽविवासति परिचरति ॥

सो अस्य विशे महि शर्म यच्छति यो अस्य धाम प्रथमं व्यानशे ।

पदं यदस्य परमे व्योमन्यतो विश्वा अभि सं याति संयतः ॥ १५ ॥

सः । अस्य । विशे । महि । शर्म । यच्छति । यः । अस्य । धाम । प्रथमम् । विऽआनशे ।

पदम् । यत् । अस्य । परमे । विऽओमनि । अतः । विश्वाः । अभि । मम् । याति । समऽयतः ॥ १५ ॥

ऽसः सोमः ऽअस्य इन्द्रस्य ऽविशे ऽप्रवेशनाय ऽमहि महत् ऽशर्म सुखं ऽयच्छति^१ । ऽयः
सोमः ऽअस्य इन्द्रस्य ऽधाम^२ तेजोयुक्तं शरीरं ऽप्रथमम्^३ इतरदेवप्राप्तेः पूर्वं ऽव्यानशे प्राप्तवान् ।
ऽयत् यस्य ऽअस्य सोमस्य ऽपरमे उत्कृष्टे ऽव्योमन् विशेषेण रक्षके शुल्लोके वेदां वा^४ ऽपदं^५
भवति । ऽयतः यस्मात् सोमात् नृस इन्द्रः सोमः स्वयं वा ऽविश्वाः ऽसंयतः सर्वान् संग्रामान्
ऽअभि ऽयाति^६ सम्यगभिगच्छति । स सोमो महि शर्म यच्छतीति संबन्धः ॥ ॥ १५ ॥

१. ग-त३.४-भ४-यच्छति प्रयच्छति; भ१.७-प्रयच्छति । २. त-सोम । ३. ग-त-भ१.२.४.६-
'प्रथमं' नास्ति । ४. त-भ६-'वा पदं' नास्ति । ५. ग-त३.४-भ१.२.४-मु-संयाति ।

प्रो अयासीदिन्दुरिन्द्रस्य निष्कृतं सखा सख्युर्न प्र मिनाति सुंगिरम् ।

मर्यैव युवतिभिः समर्षति सोमः कलशे शतयाम्ना पथा ॥ १६ ॥

प्रो इति । अयासीत् । इन्दुः । इन्द्रस्य । निःऽकृतम् । सखा । सख्युः । न । प्र । मिनाति ।
सम्ऽगिरम् ॥ मर्यैऽइव । युवतिभिः । सम् । अर्पति । सोमः । कलशे । शतयाम्ना । पथा ॥ १६ ॥

१इन्दुः सोमः २इन्द्रस्य ३निष्कृतं^१ स्थानमुदरं ४प्रो ५अयासीत् प्रव गच्छति । गत्वा च
६सखा सखिभूतः सोमः ७सख्युः इन्द्रस्य ८संगिरं सम्यगिरणाधारभूतमुदरं^२ ९न १०प्र ११मिनाति न
हिनस्ति । किञ्च^३ १२मर्यैव १३युवतिभिः^४ मर्यो यथा युवतिभिः सह संगतो भवति तद्वदयमपि
सोमः युवतिभिर्मिश्रणशीलाभिर्वसतीवरीभिरद्भिः सह १४समर्षति संगच्छतेऽभिपवकाले । पश्चात्
१५सोमः १६शतयाम्ना अनेकयानसाधनच्छिद्रोपेतेन १७पथा मार्गेण दशापवित्रसंबन्धिनि १८कलशे
द्रोणकलशे गच्छतीति शेषः । यद्वा एकमेव वाक्यम् । यथा मर्यो युवतिभिः सह संगच्छते एवं^५ कलशे
शतयाम्ना पथा संगच्छतेऽद्भिः^५ ॥

प्र वो धियो मन्द्रयुवो विपन्युवः पनस्युवः संवसनेष्वक्रमुः ।

सोमं मनीषा अभ्यनूषत स्तुभोऽभि धेनवः पर्यसेमशिश्रयुः ॥ १७ ॥

प्र । वः । धिर्यः । मन्द्रयुवः । विपन्युवः । पनस्युवः । सम्ऽवसनेषु । अक्रमुः ।
सोमम् । मनीषाः । अभि । अनुपत । स्तुभः । अभि । धेनवः । पर्यसा । ईम् । अशिश्रयुः ॥ १७ ॥

हे सोम १वः युष्माकं २धियः ध्यातारः ३मन्द्रयुवः मदकरं शब्दं कामयमानाः ४पनस्युवः
स्तुतिं कामयमानाः ५विपन्युवः । स्तोतृनामैतत् । स्तोतारः ६संवसनेषु संवासयोग्येषु यागगृहेषु
७प्र ८अक्रमुः प्रक्रमन्ते । तदेवाह । ९सोमं १०मनीषाः मनस ईश्वराः ११स्तुभः स्तोतारः १२अभ्यनूषत
अभिषुवन्ति । १३धेनवः अपि १४पर्यसा स्वीयेन १५ईम् एनं सोमम् १६अभि १७अशिश्रयुः अभिश्रीणन्ति ॥

आ नः सोम संयतं पिप्युषीमिषमिन्दो पर्वस्व पर्वमानो अस्त्रिधम् ।

या नो दोहते त्रिरहन्नसंश्रुषी क्षुमद्वाजवन्मधुमत्सुवीर्यम् ॥ १८ ॥

आ । नः । सोम । सम्ऽयतम् । पिप्युषीम् । ईषम् । इन्दो इति । पर्वस्व । पर्वमानः । अस्त्रिधम् ।
या । नः । दोहते । त्रिः । अहन् । असंश्रुषी । क्षुमत् । वाजवत् । मधुमत् । सुवीर्यम् ॥ १८ ॥

हे १इन्दो दीप्त २सोम ३पर्वमानः त्वं ४नः अस्माकं ५संयतं संगृहीतं ६पिप्युषीं प्रवृद्धम्
७इषम् अन्नम् ८अस्त्रिधम् अक्षीणं ९पर्वस्व । प्रयच्छेत्पर्यः । १०या यादृशी ११नः अस्माकम् १२अहन्
अहनि अह्नः १३त्रिः त्रिषु सवनेषु १४असंश्रुषी अप्रतिबन्धा १५दोहते क्षरति । किम् । १६क्षुमत् शब्दोपेतं
सर्वत्र श्रूयमाणं १७वाजवत्^१ १८मधुमत् माधुर्योपेतं १९सुवीर्यं शोभनसामर्थ्यं पुत्रं दोहते । तामिषं
पर्वस्वेति समन्वयः ॥

१. ग-भ४-निष्कृतं संस्कृतं । २. ग-सम्यगिरामाधार^२; त१.५-सम्यगिरणाधार^२; त२.४.५.
६-भ६-सम्यगिरणाधार^२ । ३. ग-तत्र दृष्टं तः । मर्यो । ४. ग-तथा वसतीवरीसंपृक्तः सन् कलशे
समर्षतीति संबंधः । ५. ग-त३-भ१.४.७-वाजवत् बलवत् ।

वृषा मतीनां पवते विचक्षणः सोमो अहः प्रतरीतोपसो दिवः ।

क्राणा सिन्धूनां कलशां अवीवशदिन्द्रस्य हार्द्याविशन्मनीषिभिः ॥ १९ ॥

वृषा । मतीनाम् । पवते । विचक्षणः । सोमः । अहः । प्रतरीता । उपसः । दिवः ।

क्राणा । सिन्धूनाम् । कलशान् । अवीवशत् । इन्द्रस्य । हार्दि । आऽविशन् । मनीषिभिः ॥ १९ ॥

अयं सोमः पवते अभिपूयते । कीदृशः सोमः । मतीनाम् । मतयः स्तोतारः । तेषां वृषा वर्षकः कामानां विचक्षणः विद्वष्टा अहः उपसो दिवः शुलोकस्यादिस्थस्य वा प्रतरीता प्रवर्धयिता । किंच सिन्धूनां स्यन्दमानानामुदकानां क्राणा कर्ता ॥ करोते शानचि बहुलं छन्दसि इति विकरणस्य लृक् । सुः । 'सुपां सुलृक्' इत्याकारः ॥ कलशानवीवशत् कामयते प्रवेष्टुम् । किं कुर्वन् । इन्द्रस्य हार्दि हृदयम् आविशन् प्रविशन् मनीषिभिः स्तुत इति शेषः । यद्वा । व्यवहितमपि मनीषिभिरित्येतत् पवत इत्यनेन संबध्यते ॥

मनीषिभिः पवते पूर्यः कविर्नृभिर्यतः परि कोशां अचिक्रदत् ।

त्रितस्य नाम जनयन्मधु क्षरदिन्द्रस्य वायोः सख्याय कर्तवे ॥ २० ॥

मनीषिभिः । पवते । पूर्यः । कविः । नृभिः । यतः । परि । कोशान् । अचिक्रदत् ।

त्रितस्य । नाम । जनयन् । मधु । क्षरत् । इन्द्रस्य । वायोः । सख्याय । कर्तवे ॥ २० ॥

अयं सोमः मनीषिभिः मेधाविभिरध्वर्वादिभिः पवते पूयते । यद्वा । अयं मनीषिभिरमनीषिभिर्भार्याभिः पवते क्षरति । कीदृशोऽयम् । पूर्यः पुराणः कविः मेधावी नृभिः नेतृभिरध्वर्वादिभिः यतः नियमितः सन् कोशान् कलशान् प्राप्तुं परि अचिक्रदत् परिक्रन्दते शब्दं करोति । त्रितस्य त्रिषु स्थानेषु विस्तृतस्येन्द्रस्य संबन्धि नाम नामकमुदकं जनयन् उत्पादयन् मधु मधुरं रसं क्षरत् क्षरति । किमर्थम् । इन्द्रस्य वायोः च सख्याय कर्तव्यं सख्यं कर्तुम् ॥ १५ ॥

अयं पुनान उपसो वि रोचयद्यं सिन्धुभ्यो अभवदु लोककृत् ।

अयं त्रिः सप्त दुदुहान अशिरं सोमो हृदे पवते चारु मत्सरः ॥ २१ ॥

अयम् । पुनानः । उपसः । वि । रोचयत् । अयम् । सिन्धुभ्यः । अभवत् । ऊँ इति ।

लोककृत् ॥ अयम् । त्रिः । सप्त । दुदुहानः । आऽशिरम् ।

सोमः । हृदे । पवते । चारु । मत्सरः ॥ २१ ॥

अयं सोमः पुनानः पूयमानः उपसो वि रोचयत् विविधं रोचयति । अयं सिन्धुभ्यः स्यन्दमानाभ्योऽङ्गयो वसतीवरीभ्यः अभवत् समृद्धो भवति । उ इति पूरणः । कीदृशोऽयम् । लोककृत् लोकानां कर्ता । वर्षकत्वात् भेतीधारकत्वाच्चास्य लोककृत्वम् । अयं सोमः त्रिः सप्त एकविंशतिं गा ऋत्विङ्मुखेन आशिरं दुदुहानः दुहानः । दोहस्य प्रयोजकत्वात् कर्तुपचारः । मत्सरः मदकरः चारु रमणीयं पवते क्षरति । किमर्थम् । हृदे हृदयाय हृदयगमनाय ॥

१. त-वर्धयिता । २. ग-त१.७-भ६-मु- 'सुः' नास्ति । ३. ग-त४-भ६.७- 'प्रविशन्' नास्ति । ४. ग-त-भ५.६-मु- 'स्येन्द्रस्य यजमानस्य । ५. त५-भ६-एकविंशतिवारान् त्वङ्मुखेन; भ४-एकविंशतिवारं ऋत्विङ्मुखेन; सु-एकविंशति वा ऋत्विङ्मुखेन । ६. भ६-पूरकत्वात् । ७. ग-कर्तृत्वोपचारः; त१.२.७-मु-कर्तृत्वोपचारः; त३-कृत्वोपचारः; त४.५-कर्तृत्वोपचारः; भ१.२.७-उपचारः; भ६-कर्तृत्वोपचारः ।

पवस्व सोम दिव्येषु धामसु सृजान इन्दो कलशे पवित्र आ ।

सीदन्निन्द्रस्य जठरे कनिकदन्तृभिर्यतः सूर्यमारोहयो दिवि ॥ २२ ॥

पवस्व । सोम । दिव्येषु । धामसु । सृजानः । इन्दो इति । कलशे । पवित्रे । आ ।

सीदन् । इन्द्रस्य । जठरे । कनिकदन्तृ । नृभिः । यतः । सूर्यम् । आ । अरोहयः । दिवि ॥ २२ ॥

हे ऽसोम ऽदिव्येषु ऽधामसु स्थानेषु । देवानां संबन्धिपूदरेष्वित्यर्थः^१ । तेषु ऽपवस्व क्षर । कीदृशः^२ सन् । हे ऽइन्दो दीप्त सोम ऽकलशे ऽपवित्रे ऽआ दशापवित्रे च । आ इति चार्थः । ऽसृजानः सृज्यमानः । अत्र 'अग्निहोत्रं जुहोति यवागूं पचति' इतिवदार्थिकः क्रमोऽवगन्तव्यः । किंच ऽइन्द्रस्य ऽजठरे ऽसीदन् जठरं गच्छन् ऽकनिकदन्तृ शब्दं कुर्वन् ऽनृभिः नेतृभिर्ऋत्विग्भिः ऽयतः परिगृहीतः । हुत इत्यर्थः । तथाभूतः सन् ऽदिवि ऽसूर्यम् ऽआरोहयः प्रादुर्भूतमकरोः^३ ॥

अद्विभिः सुतः पवसे पवित्र आँ इन्द्रविन्द्रस्य जठरेष्वाविशन् ।

त्वं नृचक्षा अभवो विचक्षण सोम गोत्रमङ्गिरोभ्योऽवृणोरप ॥ २३ ॥

अद्विभिः । सुतः । पवसे । पवित्रे । आ । इन्द्रो इति । इन्द्रस्य । जठरेषु । आऽविशन् ।

त्वम् । नृचक्षाः । अभवः । विचक्षण । सोम । गोत्रम् । अङ्गिरोभ्यः । अवृणोः । अप ॥ २३ ॥

हे ऽइन्दो सोम ऽअद्विभिः प्रावभिः ऽसुतः अभिपुतस्त्वं ऽपवसे क्षरसि पूयसे वा । ऽपवित्रे ऽआ दशापवित्रे । आ इति पूरणः । यद्वा । अभिपुतो भवसि पवसे चेति चार्थः आकारः । किं कुर्वन् । ऽइन्द्रस्य ऽजठरेषु जठरप्रदेशेषु ऽआविशन् । जठरप्रवेशायेत्यर्थः । किंच हे ऽविचक्षण विद्रष्टः सोम ऽत्वं ऽनृचक्षा ऽअभवः नृणां मनुष्याणामनुग्रहेण द्रष्टा भवसि । किंच हे ऽसोम त्वम् ऽअङ्गिरोभ्यः ऽगोत्रं मेघमुदकं क्षारयितुं पणिभिरपहतानां गवामावरकं पर्वतं वा ऽअप ऽअवृणोः ॥

त्वां सोम पवमानं स्वाध्योऽनु विप्रांसो अमदन्नवस्यवः ।

त्वां सुपर्ण आभरद्विस्पर्तीन्दो विश्वाभिर्मतिभिः परिष्कृतम् ॥ २४ ॥

त्वाम् । सोम । पवमानम् । सुऽआध्यः । अनु । विप्रांसः । अमदन् । अवस्यवः ।

त्वाम् । सुऽपर्णः । आ । अमरत् । दिवः । परि ।

इन्दो इति । विश्वभिः । मतिभिः । परिऽकृतम् ॥ २४ ॥

हे ऽसोम ऽपवमानं ऽत्वां ऽस्वाध्यः सुमतयः सुकर्मागो वा ऽविप्रासः विप्रा मेधाविनः स्तोतारः ऽअवस्यवः रक्षाकामाः ऽअनु ऽअमदन् अनुष्टुवन्ति । हे ऽइन्दो ऽत्वां ऽसुपर्णः श्येनः ऽआभरत् आहरत् । ऽद्विस्पर्तिं शुलोक्तस्योपरि । शुलोक्तादित्यर्थः । कीदृशं त्वाम् । ऽविश्वभिर्मतिभिः सर्वाभिः स्तुतिभिः ऽपरिष्कृतम् अलंकृतम् ॥

अव्ये पुनानं परि वार ऊर्मिणा हरिं नवन्ते अभि सप्त धेनवः ।

अपामुपस्थे अध्यायवः कविमृतस्य योनां महिषा अहेषत ॥ २५ ॥

१. भ६-संबन्धिषु देवेष्वित्यर्थः । २. ग-कांदास्त्वं; त-भ१.२.९-सु-कीदृशान्; भ४.७-कीदृशः । ३. त-भ९-मकरोत् ।

अव्ये । पुनानम् । परि । वारे । ऊर्मिणा । हरिम् । नवन्ते । अभि । सप्त । धेनवः ।
अपाम् । उपऽस्थे । अग्नि । आयवः । कविम् । ऋतस्य । योना । महिषाः । अहेपत ॥ २५ ॥

वअव्ये अविमये ववारे वाले दशापवित्रे वऊर्मिणा रसेन वपरि परितः वपुनानं पयमानं वहरिं
हरितवर्णं सोमम् वअभि वनवन्ते अभिगच्छन्ति वसप्त वधेनवः प्रीणयिष्यः सप्त गायत्र्याद्याः सप्त
गङ्गाद्या नद्यो वा । 'नवते क्षोदते' इति गतिकर्मस्वयं पठितः । किंच वकविं त्वाम् वअपासुपस्थे
अन्तरिक्षस्थोऽसङ्गे वऋतस्य योना । उदकनामैतत् 'ऋतं योनिर्ऋतस्य योनिः' इति तन्नामसु पाठात् ।
उदके वमहिषाः महान्तः वआयवः मनुष्याः वअधि वअहेपत अधिकं प्रेरयन्ति ॥ ॥ १६ ॥

इन्दुः पुनानो अति गाहते मृधो विश्वानि कृण्वन्सुपथानि यज्यवे ।

गाः कृण्वानो निर्णिजं हर्यतः कविरत्यो न क्रीळन् परि वारमर्पति ॥ २६ ॥

इन्दुः । पुनानः । अति । गाहते । मृधः । विश्वानि । कृण्वन् । सुपथानि । यज्यवे ।

गाः । कृण्वानः । निःऽनिर्जम् । हर्यतः । कविः ।

अत्यः । न । क्रीळन् । परि । वारम् । अर्पति ॥ २६ ॥

अयम् वइन्दुः दीप्तः सोमः वपुनानः पूयमानः वअति वगाहते अनिक्रम्य गच्छति वमृधः
शत्रून् । किं कुर्वन् । विश्वानि गन्तव्यानि सुवर्त्मनि वैदिकानि लौकिकानि च वसुपथानि वकृण्वन्
कुर्वन् । कस्मै । यज्यवे यागकर्त्रे । यजमानाय शत्रून् परिहरन् मार्गान् सुपथान् कुर्वन् कलशं
प्रविशतीत्यर्थः । किंच वनिर्णिजम् आत्मीयं रूपं वगाः वकृण्वानः । रसमयान् कुर्वाण इत्यर्थः^१ ।
वहर्यतः क्रान्तः । 'हर्य गतिक्रान्तयोः' । अंणादिकोऽतच् । वकविः क्रान्तप्रज्ञः एवंभूतः सोमः वअत्यो
वन अथ इव वक्रीळन् ववारं दशापवित्रं वपरि वअर्पति परिगच्छति ॥

असश्रतः शतधारा अभिश्रियो हरिं नवन्तेऽव ता उदन्युवः ।

क्षिपो मृजन्ति परि गोभिरावृतं तृतीयं पृष्ठे अधि रोचने दिवः ॥ २७ ॥

असश्रतः । शतधाराः । अभिऽश्रियः । हरिम् । नवन्ते । अव । ताः । उदन्युवः ।

क्षिपः । मृजन्ति । परि । गोभिः । आऽवृतम् । तृतीयं । पृष्ठे । अधि । रोचने । दिवः ॥ २७ ॥

वअसश्रतः परस्परमसंगताः वशतधाराः वअभिश्रियः अभितः सोमं श्रयन्त्यः वताः प्रसिद्धाः
सूर्यस्य दीप्तयः वहरिम्^२ वअव वनवन्ते गच्छन्ति । वउदन्युवः उदकेच्छावत्यः सत्यः । यद्वा ।
धाराशब्देनात्र सोमधारा अभिप्रेताः^३ । असश्रतोऽसंबद्धा अभिश्रियोऽभितो गाः श्रयन्त्यो गोभिः
श्रितास्ताः प्रसिद्धा उदन्युव इन्द्रसंवन्धिवृष्टिकामा हरिमिन्द्रमव नवन्ते संगच्छन्ते । वक्षिपः
अङ्गुलयोऽपि वगोभिः दीप्तिपक्षे गोभी रश्मिभिः वआवृतं सोमधारापक्षे गोभिः वपरि आवृतं
व्यासं सोमं वमृजन्ति अवशोधयन्ति । वदिवः आदित्यात् वरोचने रोचमाने यमादित्यो रोचयति
तस्मिन् वतृतीये^४ क्षित्यपेक्षायां तृतीयभूते^५ ध्रुलोके वअधि वसन्तं सोमं मृजन्ति ॥

१. ग-त३.४-भ१.२.४.७-इत्यर्थः । यद्वा गाः तद्विकाराणि क्षीराणि कुर्वाण इत्यर्थः । २. ग-हरिं
हरितं । ३. मु-तृतीये पृष्ठे । ४. भ१(२)-तृतीयभूते पृष्ठे ।

तवेमाः प्रजा दिव्यस्य रेतसस्त्वं विश्वस्य भुवनस्य राजसि ।

अथेदं विश्वं पवमान ते वशे त्वमिन्दो प्रथमो धामधा असि ॥ २८ ॥

तव । इमाः । प्रजाः । दिव्यस्य । रेतसः । त्वम् । विश्वस्य । भुवनस्य । राजसि ।

अथ । इदम् । विश्वम् । पवमान । ते । वशे ।

त्वम् । इन्दो इति । प्रथमः । धामधाः । असि ॥ २८ ॥

१ तव १ दिव्यस्य १ रेतसः सकाशात् १ इमाः १ प्रजाः उत्पद्यमानाः प्राणिन उत्पन्नाः । ' सोमो वं रेतोधाः ' (तै. सं. २.१.१.६) इति श्रुतेः । १ त्वं १ विश्वस्य १ भुवनस्य १ राजसि ईश्वरो भवसि । १ अथ अपि च १ इदं १ विश्वं हे १ पवमान १ ते १ वशे त्वदधीनं वर्तते । हे १ इन्दो १ प्रथमः मुख्यः १ त्वं १ धामधाः धाम्नी धर्ता १ असि भवसि ॥

त्वं समुद्रो असि विश्ववित्कवे तवेमाः पञ्च प्रदिशो विधर्मणि ।

त्वं द्यां च पृथिवीं चार्ति जन्निषे तव ज्योतीषि पवमान सूर्यः ॥ २९ ॥

त्वम् । समुद्रः । अस्मि । विश्ववित् । कवे । तव । इमाः । पञ्च । प्रदिशः । विधर्मणि ।

त्वम् । द्याम् । च । पृथिवीम् । च । अर्ति । जन्निषे । तव । ज्योतीषि । पवमान । सूर्यः ॥ २९ ॥

हे १ कवे क्रान्तप्रज्ञ १ त्वं यस्मात् १ समुद्रः वर्षसाधनोऽपाम् १ अतः १ विश्ववित् १ असि । यद्वा । समुद्रो द्रवात्मकोऽसि विश्वविज्ञासि । किञ्च १ तव १ विधर्मणि विधारणे १ पञ्च १ प्रदिशः प्रकृष्टा दिशो भवन्तीति शेषः । १ त्वं १ द्यां १ च दिवं च १ पृथिवीं १ च १ अर्ति १ जन्निषे विभर्षि । हे १ पवमान १ सूर्यः देवः १ तव १ ज्योतीषि आप्याययति ॥

त्वं पवित्रे रजसो विधर्मणि देवेभ्यः सोम पवमान पूयसे ।

त्वामुशिजः प्रथमा अगृभ्णत तुभ्येमा विश्वा भुवनानि येमिरे ॥ ३० ॥

त्वम् । पवित्रे । रजसः । विधर्मणि । देवेभ्यः । सोम । पवमान । पूयसे ।

त्वाम् । उशिजः । प्रथमाः । अगृभ्णत । तुभ्ये । इमा । विश्वा । भुवनानि । येमिरे ॥ ३० ॥

हे १ सोम १ पवमान १ त्वं १ रजसः लोकस्य रसस्य वा १ विधर्मणि विधारके दशापवित्रे १ देवेभ्यः देवार्थं १ पूयसे । १ त्वम् । उशिजः कामयमाना ऋन्विजः १ प्रथमाः प्रतमा १ मुख्याः १ अगृभ्णत गृह्णन्ति । १ तुभ्ये तुभ्यम् १ इमा इमानि १ विश्वा सर्वाणि १ भुवनानि भूतजातानि १ येमिरे यच्छन्त्यात्मानम् ॥ १७ ॥

प्र रेभ एत्यति वारमव्ययं वृषा वनेष्वव चक्रद्वरिः ।

सं धीतयो वावशाना अनूषत शिशुं रिहन्ति मतयः पर्निमतम् ॥ ३१ ॥

प्र । रेभः । एति । अति । वारम् । अव्ययम् । वृषा । वनेषु । अव । चक्रदत् । हरिः ।

सम् । धीतयः । वावशानाः । अनुषत । शिशुम् । रिहन्ति । मतयः । पर्निमतम् ॥ ३१ ॥

१. म१.२.७-त्वं सोम । २. म१-ते व; म२-ते तव । ३. ग-द्रविणसाधनोपा । ४. ग-त४-भ-
' प्रतमा ' नास्ति ।

१रेभः शब्दयिता । 'रेभृ शब्दे' । सोमः १वारमव्ययम् अविमयं बालं १प्र^१ १अति १एति^२ प्रकपेणातिगच्छति । १वृषा सेक्ता सोमः १वनेषु उदकेषु १अव १चक्रदन् अवक्रन्दन् १हरिः हरितवर्णः सोमः । १सम् १अनूपत संस्तुवन्ति । के । १धीतयः १यातारः १वावशानाः यागं सोमं वा कामयमानाः । १शिशुं शिशुवत संस्कृतव्यं सोमं १मतयः स्तुतयः १रिहन्ति लिहन्ति स्पृशन्ति । स्वविपयीकुर्वन्ती-त्यर्थः । कीदृशम्^३ । १पनिगतं शब्दयन्तम्^४ ॥

स सूर्यस्य रश्मिभिः परि व्यत तन्तुं तन्वानस्त्रिवृतं यथा विदे ।

नयन्नृतस्य प्रशिषो नवीयसीः पतिर्जनीनामुप याति निष्कृतम् ॥ ३२ ॥

सः । सूर्यस्य । रश्मिभिः । परि । व्यत । तन्तुम् । तन्वानः । त्रिवृतम् । यथा । विदे । नयन् । नृतस्य । प्रशिषः । नवीयसीः । पतिः । जनीनाम् । उप । याति । निःस्कृतम् ॥ ३२ ॥

१सः सोमः १सूर्यस्य १रश्मिभिः १परि १व्यत परिवेष्टयत्यात्मानम् । किं कुर्वन् । १त्रिवृतं सवनैर्देवैर्वा त्रिवृतं १तन्तुं यज्ञं १तन्वानः विस्तारयन् १यथा १विदे जानाति । येन प्रकारेण संपूर्ण-मवगच्छति तथा तन्वानः । १नृतस्य सत्यभूतस्य यजमानस्य १नवीयसीः नवतराः १प्रशिषः प्रशंसना अभिमतानि १नयन् प्रापयन् । तस्मा^५ एव^६ १जनीनां १पतिः पालकः स्वामी १निष्कृतं संस्कृतं पात्रम् १उप १याति गच्छति^७ ॥

राजा सिन्धूनां पवते पतिर्दिव क्रतस्य याति पृथिभिः कर्निकदत् ।

सहस्रधारः परि पिच्यते हरिः पुनानो वाचं जनयन्नुपावसुः ॥ ३३ ॥

राजा । सिन्धूनाम् । पवते । पतिः । दिवः । क्रतस्य । याति । पृथिभिः । कर्निकदत् । सहस्रधारः । परि । पिच्यते । हरिः । पुनानः । वाचम् । जनयन् । उपवासुः ॥ ३३ ॥

१सिन्धूनां नदीनामुदकानां १राजा ईश्वरः^८ १दिवः^९ १पतिः सुलोकस्य स्वामी^{१०} १क्रतस्य यज्ञस्य १पृथिभिः मार्गैः १कर्निकदत् शब्दं कुर्वन् १याति । १सहस्रधारः बहुधारायुक्तः सोमो नृभिर्नैतृभिर्कृत्विग्भिः १परि १पिच्यते पात्रेषु । १पुनानः पूयमानः १वाचं शब्दं १जनयन् उत्पादयन् १उपावसुः उपागच्छद्भनः^{११} परि पिच्यत इति समन्वयः ॥

पर्वमान महर्णो वि धावसि सूरौ न चित्रो अव्ययानि पर्वयया ।

गर्भस्तिपूतो नृभिरद्रिभिः सुतो महे वाजाय धन्याय धन्वसि ॥ ३४ ॥

पर्वमान । महि । अर्णः । वि । धावसि । सूरः । न । चित्रः । अव्ययानि । पर्वयया । गर्भस्तिपूतः । नृभिः । अद्रिभिः । सुतः । महे । वाजाय । धन्याय । धन्वसि ॥ ३४ ॥

हे १पर्वमान सोम १महर्णः बहूदकम् । अर्ण इत्युदकनाम । रसं वा १वि १धावसि गमयसि^{१२} । 'धावु गतिशुद्धयोः' । किंच^{१३} १सूरौ १न १चित्रः सूर्य इव चित्रः चायनीयः पूज्यः सन् १अव्ययानि

१. त-भ२-मु-प्रयेति । २. ग-त३-भ४.५- 'कीदृश...शब्दयन्तं' नास्ति; त-भ६-कीदृश शब्दयन्तं । ३. ग-तस्मादेव; मु-तस्मा एवं । ४. भ६-उपगच्छति । ५. ग-ईश्वरः पवते । ६. त-'दिवः' नास्ति । ७. मु-स्वामी सोमः पवते पूयते । ८. ग-भ१.४.६.७-उपगच्छद्भनः । ९. ग-शोधयसि । तत्र दृष्टांतः ।

अविमयानि पव्यया पात्राणि गच्छसि । किंच पगभस्तिपूतः बाहुभिरभिधोषितः पृभिः ऋत्विग्भिः प्रावभिश्च^१ पसुतः अभिपुतः^२ पमहे-महते पवाजाय संग्रामाय पधन्याय^३ धनेभ्यो^४ हिताय पधन्वसि गच्छसि । धन्वनिर्गतिकर्मा ॥

इषुमूर्जे पवमानाभ्यर्षसि श्येनो न वंसु कलशेषु सीदसि ।

इन्द्राय मद्वा मद्यो मदः सुतो दिवो विष्टम्भ उपमो विचक्षणः ॥ ३५ ॥

इषम् । ऊर्जम् । पवमान् । अभि । अर्षसि । श्येनः । न । वंसु । कलशेषु । सीदसि ।

इन्द्राय । मद्वा । मद्यः । मदः । सुतः । दिवः । विष्टम्भः । उपमः । विचक्षणः ॥ ३५ ॥

हे पवमान प्यमान सोम इषम् अन्नम् ऊर्जं बलं च अभ्यर्षसि । श्येनो न श्येन इव पंसु वननीयेषु कुलायेषु कलशेषु सीदसि निषण्णो भवसि । अथ परोक्षकृतः । इन्द्राय मद्वा मदकरः मद्यः मदहेतुः मदः रमः पसुतः अभिपुतः । कीदृशः । दिवः सुलोकस्य उपमः उपसीयमानः विष्टम्भः विशेषेण स्तम्भयिता । स्थूगा यथा गृहं तथा । विचक्षणः विद्वष्टा । 'स्थूणेव जनो उपमिन्' (ऋ. सं. १.५.९.१) इत्युक्तम् ॥ ॥ १८ ॥

सप्त स्वसारो अभि मातरः शिशुं नवं जज्ञानं जेन्यं विपश्चितम् ।

अपां गन्धर्वं दिव्यं नृचक्षसं सोमं विश्वस्य भुवनस्य राजसे ॥ ३६ ॥

सप्त । स्वसारः । अभि । मातरः । शिशुम् । नवम् । जज्ञानम् । जेन्यम् । विपः ऽचितम् ।

अपाम् । गन्धर्वम् । दिव्यम् । नृचक्षमम् । सोमम् । विश्वस्य । भुवनस्य । राजसे ॥ ३६ ॥

पसप्त सर्पणस्वभावाः सप्तसंन्याका वा मातरः मातृस्थानीया गङ्गायमुनायाः पशिशुं शिशु-स्थानीयम् अभि गच्छन्तीति शेषः । स्वर्कीयैः पयोभिराच्छादयन्तीति शेषः । कीदृशं शिशुम् । नवं पजज्ञानं जायमानं जेन्यं जयशीलं विपश्चितं विद्वांसम् अपां जनकं तेषां मध्ये वर्तमानं वा गन्धर्वम् उदकस्य धातरं दिव्यं दिवि भवं नृचक्षसं शृणां दृष्टारं सोमम् अभिगच्छन्ति । किमर्थम् । विश्वस्य भुवनस्य विराजसे विराजनार्थम् ॥

ईशान इमा भुवनानि वीर्यसे युजान इन्दो हरितः सुपर्णः ।

तास्ते क्षरन्तु मधुमद्वृतं प्रयस्तव व्रते सोम तिष्ठन्तु कृष्टयः ॥ ३७ ॥

ईशानः । इमा । भुवनानि । वि । ईर्यसे । युजानः । इन्दो इति । हरितः । सुपर्णः ।

ताः । ते । क्षरन्तु । मधुमत् । घृतम् । पर्यः । तव । व्रत । सोम । तिष्ठन्तु । कृष्टयः ॥ ३७ ॥

हे इन्दो सोम ईशानः सर्वस्य स्वामी त्वम् इमा इमानि भुवनानि भूतजातानि वीर्यसे गच्छसि । वी गत्यादिषु । किं कुर्वन् । हरितः हरितवर्णाः सुपर्णः सुपतनाश्चाश्वाः रथे युजानः योजयन् । ताः सुपर्णः ते तव संबन्धिन्यः मधुमत् माधुर्योपेतं घृतं दीप्तं पर्यः उदकं क्षरन्तु । हे सोम तव व्रते कर्मणि तिष्ठन्तु कृष्टयः मनुष्याः सर्वे ॥

१. भ१(२)-अद्रिभिः प्रावभिस्त्वं सुतोभिपुतश्च । २. भ१(२)-जन्याय । ३. त-भ१.२.५.६-जनेभ्यो । ४. भ६-कूपेषु । ५. त-सीदति निषण्णो भवति । ६. त-भ-मु-तथा तद्वत् । ७. भ१(२)-सु-राजसे ।

त्वं नृचक्षा असि सोम विश्वतः पर्वमान वृषभ ता वि धावसि ।

स नः पवस्व वसुमद्विरण्यवद्रयं स्याम भुवनेषु जीवसे ॥ ३८ ॥

त्वम् । नृचक्षाः । असि । सोम । विश्वतः । पर्वमान । वृषभ । ता । वि । धावसि ।

सः । नः । पवस्व । वसुमत् । हिरण्यवत् । वयम् । स्याम । भुवनेषु । जीवसे ॥ ३८ ॥

हे ऽसोम ऽत्वं ऽविश्वतः सर्वतः सर्वेषु भुवनेषु ऽनृचक्षाः नृणां द्रष्टा ऽअसि भवसि । हे ऽपवमान ऽवृषभ अपां वर्षक ऽताः अपः ऽवि ऽधावसि त्रिविधं गच्छसि । ऽसः त्वं ऽनः अस्माकं ऽपवस्व क्षर । किम् ? ऽवसुमत् बहुभिर्वसुभिर्वासकं गवादिद्रव्यैर्युक्तं तथा ऽहिरण्यवत् बहुभिर्हिरण्यैर्युक्तं धनम् । ऽवयं च वसुभिर्हिरण्यैर्युक्ताः ऽभुवनेषु लोकेषु ऽजीवसे जीवितुं प्रभवः ऽस्याम भवेम ॥

गोवित्पवस्व वसुविद्विरण्यविद्वेतोधा इन्दो भुवनेष्वर्पितः ।

त्वं सुवीरो असि सोम विश्ववित्तं त्वा विप्रा उप गिरेम आसते ॥ ३९ ॥

गोऽवित् । पवस्व । वसुऽवित् । हिरण्यऽवित् । रेतऽधाः । इन्दो इति । भुवनेषु । अर्पितः ।

त्वम् । सुवीरः । अमि । सोम । विश्वऽवित् ।

तम् । त्वा । विप्राः । उप । गिरा । इमे । अमिते ॥ ३९ ॥

हे सोम त्वं ऽपवस्व क्षर । कीदृशः । ऽगोवित् गवां लम्भकः ऽवसुवित् धनस्य लम्भकः ऽहिरण्यवित् हिरण्यस्य लम्भकः ऽरेतोधाः । रेत उदकम् । तस्य धातौ पथीताम् । यद्वा । रेतः प्रजनन-सामर्थ्यम् । तस्य धारयिता । ऽभुवनेषु उदकेषु ऽअर्पितः । हे ऽइन्दो ऽसाम् ऽत्वं ऽसुवीरः सुवीर्यः ऽअसि भवसि । ऽविश्ववित् सर्वस्य वेत्ता । ऽतं ऽत्वा त्वाम् ऽइमे ऽविप्राः ऽगिरा स्तुत्या ऽउप ऽआमते ॥

उन्मध्व ऊर्मिर्वनना अतिष्ठिपदपो वसानो महिपो वि गाहते ।

राजा पवित्ररथो वाजमारुहत्सहस्रभृष्टिर्जयति श्रवो बृहत् ॥ ४० ॥

उत् । मध्वः । ऊर्मिः । वननाः । अतिष्ठिपत् । अपः । वसानः । माहपः । वि । गाहते ।

राजा । पवित्ररथः । वाजम् । आ । अरुहत् । सहस्रभृष्टिः । जयति । श्रवः । बृहत् ॥ ४० ॥

ॽमध्वः मधुरस्य ऽऊर्मिः रम्यः ऽवननाः वननीया वाचः ऽउत् ऽअतिष्ठिपत् उत्थापयति । सोमाभिपवकाले स्तुतिवाचः प्रवृत्तेः । ऽअपः ऽवसानः आच्छादयन् ऽमहिपः महान् ऽवि ऽगाहते प्रविशति कंलशम् । ऽराजा सोमः ऽपवित्ररथः । दशापवित्रमेव रथो यस्य स तथोक्तः । तादृशः सोमः ऽवाजं संग्रामम् ऽआरुहत् आरोहति । ऽसहस्रभृष्टिः बहुश्रंशोऽपरिमितगमनः ऽबृहत् ऽश्रवः महदन्नं ऽजयति अस्मदर्थम् ॥ ॥ १९ ॥

स भन्दना उर्दियति प्रजावतीर्विश्वायुर्विश्वाः सुभरा अहर्दिवि ।

ब्रह्म प्रजावद्रयिमश्वपस्त्यं पीत इन्द्रविन्द्रमुस्मभ्यं याचतात् ॥ ४१ ॥

मः । मन्दनाः । उत् । इयति । प्रजावतीः । विश्वऽआयुः । विश्वाः । सुभराः । अहःऽदिवि ।
ब्रह्म । प्रजावत् । रयिम् । अश्वऽपस्यम् ।
पीतः । इन्द्रो इति । इन्द्रम् । अस्मभ्यम् । याचतात् ॥ ४१ ॥

१सः सोमः १विश्वायुः सर्वस्य गन्ता सोमः १प्रजावतीः प्रजारूपफलदात्रीः १ सुभराः सुष्ठु
द्वियमाणाः १विश्वाः सर्वाः १मन्दनाः स्तुतीः १उदियति उत्कृष्टं प्रेरयति । कस्मिन् काले उच्यते ।
१अहर्दिवि अहोरात्रयोश्च । अथ प्रत्यक्षकृतः । १ब्रह्म परिवृढं कर्म १प्रजावत् प्रजाभिर्युक्तम् । प्रजाफलक-
मन्यर्थः । यद्वा । अत्र तच्च प्रजावत् प्रजाद्युपेतम् । तथा १रयि धनम् । कीदृशम् । १अश्वपस्यं व्यास-
गृहम् । तदुभयं हे १इन्द्रो दीप्त सोम १पीतः इन्द्रेण पीतस्त्वं तमेव १इन्द्रमस्मभ्यं १याचतात् याचस्व ॥

सो अग्रे अह्नां हरिर्हर्यतो मदः प्र चेतसा चेतयते अनु द्युभिः ।

द्वा जना यातयन्तन्तरीयते नरा च शंसं दैव्यं च धर्तरि ॥ ४२ ॥

मः । अग्रे । अह्नाम् । हरिः । हर्यतः । मदः । प्र । चेतसा । चेतयते । अनु । द्युभिः ।
द्वा । जना । यातयन् । अन्तः । ईयते । नराशंसम् । च । दैव्यम् । च । धर्तरि ॥ ४२ ॥

१मः सोमः १अग्रे सर्वेषां संमुखं १चेतसा प्राणिनां चेतनेन सह १अह्नां १द्युभिः दीप्तिभिः
१अनु १प्र १चेतयते अनुप्रजायते । यद्वा । अह्नाभ्ये अग्रभागे । प्रातरित्यर्थः । स्तोतॄणां चेतसा
प्रज्ञानेन द्युभिर्दीप्ताभिः स्तुतिभिश्चानु प्र चेतयते । कीदृशः सः । १हरिः हरितवर्णः १हर्यतः कान्तः
१मदः मदकरः । किंच १द्वा १जना द्वौ जना स्तोतारं यष्टारं च १यातयन् प्राणयन् स्वविहितेन
कर्मणा । लौकिकवैदिकौ द्वौ जनौ द्रष्टव्यौ । एवं कुर्वन् १अन्तः द्यावापृथिव्योर्मध्ये १ईयते गच्छति ।
' ईङ् गता ' । किं कुर्वन् । १नराशंसं नरैः शंसनीयम् । मानुषमित्यर्थः । १दैव्यं १च दिवि भवम्
उभयविधं धनं १धर्तरि धारके यजमाने प्रेरयन्निति शेषः ॥

अञ्जते व्यञ्जते समञ्जते क्रतुं रिहन्ति मधुनाभ्यञ्जते ।

सिन्धोरुच्छ्रसे पतयन्तमुक्षणं हिरण्यपावाः पशुमासु गृभ्णते ॥ ४३ ॥

अञ्जते । वि । अञ्जते । सम । अञ्जते । क्रतुम् । रिहन्ति । मधुना । अभि । अञ्जते ।
सिन्धोः । उतऽश्नामे । पतयन्तम् । उक्षणम् । हिरण्यऽपावाः । पशुम् । आसु । गृभ्णते ॥ ४३ ॥

सोममृत्वजः १अञ्जते गोभिः । तथा १व्यञ्जते विविधमञ्जन्ति । १समञ्जते सम्यगञ्जन्ति ।
स्तुत्यर्थत्वादपुनरुक्तिः । तथा १क्रतुं बलकर्तारं १रिहन्ति लिहन्ति । आस्वादयन्ति देवाः । तथा पुनः
१मधुना गव्येन १अभ्यञ्जते । तमेव सोमं १सिन्धोः उदकस्य रसस्याधारभूते १उच्छ्रवासे उच्छ्रिते
देशे १पतयन्तं गच्छन्तम् ॥ ' पलु गता ' इत्यस्मात्स्वार्थे णिच् वृद्धयभावश्छान्दसः ॥ १उक्षणं
सेक्तारं १हिरण्यपावाः हिरण्येन पुनन्तः १पशुं द्रष्टारम् । ' पशुः पश्यते ' (निरु. ३. १६) इति
निरुक्तम् । १आसु वसतीवरीषु १गृभ्णते गृह्णन्ति ॥

विपश्चिते पर्वमानाय गायत मही न धारात्यन्धो अर्षति ।

अहिर्न जूर्णामति सर्पति त्वचमत्यो न कीलन्नसर्दृषा हरिः ॥ ४४ ॥

विपः सचिते । पर्वमानाय । गायन् । मही । न । धारा । अति । अन्धः । अर्पति ।

अहिः । न । जुर्णाम् । अति । सर्पति । त्वचम् ।

अत्यः । न । क्रीळन् । असरत् । वृषा । हरिः ॥ ४४ ॥

हे^१ ऋत्विजः^२ विपश्चिते मेधाविने पर्वमानाय पूयमानाय गायत स्तुतिं कुरुत । स च विपश्चित्सोमः^३ मही^४ न^५ धारा महती वर्षधारेव^६ अन्धः^७ अन्नं रसात्मकम्^८ अति^९ अर्पति ।^{१०} अहिर्न^{११} अहिरिव^{१२} जुर्णा^{१३} जीर्णा^{१४} त्वचम्^{१५} अति^{१६} सर्पति अतिमुञ्चति । अभिषवादिकर्मणा^{१७} त्वचं मुञ्चतीत्यर्थः^{१८} । तद्वदति सर्पति धारा दशापवित्रात् । अत्यो^{१९} न^{२०} अश्व इव^{२१} क्रीळन्^{२२} अनरत्^{२३} सरति गच्छति द्रोणकलशम्^{२४} । वृषा वर्षकः कामानां^{२५} हरिः हरितवर्णः रमः ॥

अग्रेगो राजाप्यस्तविष्यते विमानो अह्नां भुवनेष्वर्पितः ।

हरिर्धृतस्तुः सुदृशीको अर्णवो ज्योतीरथः पवते राय ओक्थः ॥ ४५ ॥

अग्रेऽगः । राजा । अप्यः । तविष्यते । विमानः । अह्नाम् । भुवनेषु । अर्पितः ।

हरिः । धृतस्तुः । सुदृशीकः । अर्णवः । ज्योतिः इत्यर्थः । पवते । राये । ओक्थः ॥ ४५ ॥

अग्रेगः अग्रे गन्ता^१ राजा राजमानः^२ अप्यः^३ अप्सु संस्कृतः सोमः^४ तविष्यते स्तूयते । यः^५ अह्नां दिनानां^६ विमानः निर्माता चन्द्रकलाद्वासवृद्धयधीनत्वादहव्यवहारस्य । भुवनेषु उदकेषु वसतीवरीमं वन्धिषु^७ अर्पितः स्थापितः स राजा^८ तविष्यते । किंच^९ हरिः हरितवर्णः^{१०} धृतस्तुः प्रसृतोदकः^{११} सुदृशीकः शोभनदर्शनः^{१२} अर्णवः उदकवान् । अर्ण इत्युदकनाम । ज्योतीरथः ज्योतिर्मयरथः^{१३} राये धनस्य प्रापयिता । ओक्थः । ओक इति निवामनाम । तस्य हितः ॥ ॥ २० ॥

असर्जि स्कम्भो दिव उद्यतो मदः परि त्रिधातुर्भुवनान्यर्पति ।

अंशुं रिहन्ति मतयः पनिप्रतं गिरा यदि निर्णिजं मृग्मिणो ययुः ॥ ४६ ॥

असर्जि । स्कम्भः । दिवः । उत्स्यतः । मदः । परि । त्रिधातुः । भुवनानि । अर्पति ।

अंशुम् । रिहन्ति । मतयः । पनिप्रतम् । गिरा । यदि । निर्निजम् । मृग्मिणः । ययुः ॥ ४६ ॥

दिवः^१ ध्रुलोकस्य स्कम्भः स्कम्भयिता धारकः^२ उद्यतः सोमः^३ असर्जि स्तूयते । अभिषूयते इत्यर्थः । किंच^४ त्रिधातुः । द्रोणकलशाधवर्नायपूतभृदाग्यास्त्रयो धातवो यस्य स तथोक्तः । तादृशो^५ भुवनानि उदकानि^६ अर्पति गच्छति । अंशुं सोमं^७ पनिप्रतं शब्दाद्यमानं^८ मतयः पूजकाः^९ रिहन्ति लिहन्ति आस्वादयन्ति । कदा । यद्यदि^{१०} निर्णिजं निर्णिक्तम् । यद्वा । निर्णिगिति रूपनाम । रूपवन्तमित्यर्थः । तम्^{११} मृग्मिणः स्तोतारः^{१२} गिरा स्तुत्या^{१३} ययुः गच्छन्ति तदा ॥

प्र ते धारा अत्यर्णानि मेथ्यः पुनानस्य संयतो यन्ति रंहयः ।

यद्गोभिरेन्दो चम्बोः समज्यम आ सुवानः सोम कुलशेषु सीदसि ॥ ४७ ॥

प्र । ते । धाराः । अति । अर्णानि । मेथ्यः । पुनानस्य । समज्यतः । यन्ति । रंहयः ।

यत् । गोभिः । इन्दो इति । चम्बोः । समज्यसे । आ । सुवानः । सोम । कुलशेषु । सीदसि ॥ ४७ ॥

१. ग-त३-भ१.२.७-‘हे ऋत्विजः’ नास्ति । २. ग-त३-भ५-सोमात्मकं; त३.२.४-रथात्मकं; भ६-सोमात्मकं रसात्मकं । ३. ग-त३-भ१.५.७-‘अभिषवा...’ इत्यर्थः नास्ति । ४. ग-त३-भ१.५.७-‘द्रोणकलशं’ नास्ति ।

पुनानस्य पूयमानस्य संयतः संगृह्यमाणाः रंहयः रंहणस्वभावाः धाराः मेत्यः अण्वानि
अणूनि लोमानि अति यन्ति अतिक्रम्य गच्छन्ति । हे इन्द्रो सोम यत् यदा गोभिः उदकैः
चम्बोः अधिपवणफलकयोरुपरि समज्यसे तदानीं हे सोम सुवानः सूयमानस्त्वं कलशेषु
आ सीदसि ॥

पर्वस्व सोम क्रतुविन्न उक्थ्योऽव्यो वारे परि धाव मधु प्रियम् ।

जहि विश्वान्रक्षस इन्द्रो अत्रिणो बृहद्वदेम विदथे सुवीराः ॥ ४८ ॥

पर्वस्व । सोम । क्रतुऽवित । नः । उक्थ्यः । अव्यः । वारे । परि । धाव । मधु । प्रियम् ।
जहि । विश्वान् । रक्षसः । इन्द्रो इति । अत्रिणः । बृहत् । वदेम । विदथे । सुऽवीराः ॥ ४८ ॥

हे सोम नः अस्माकं क्रतुवित् कर्मजः । स्तुतिज्ञ इत्यर्थः । उक्थ्यः स्तुत्यः । यतः
स्तुत्योऽतः क्रतुविदित्यभिप्रायः । इन्द्रश्च नोऽस्माकं यागाय पर्वस्व स्रव रसम् । अव्यो वारे
दशापवित्रे प्रियं मधु परि धाव परिक्षर । हे इन्द्रो दीप्त सोम अत्रिणः भक्षकान् विश्वान्
रक्षसः जहि । सुवीराः सुपुत्रा यजं विदथे यजे बृहन् महद्भनं वदेम उच्चारयेम । याचे-
मेत्यर्थः । यद्वा प्रभूतं स्तोत्रं वदेम ॥ ॥ २१ ॥

‘प्र तु द्रव’ इति नवर्चं द्वितीयं सूक्तं काव्यस्योशनस आर्पमनादेशपरिभाषया त्रैष्टुभं
पवमानसोमदेवताकम् । तथा चानुकान्तं—‘प्र तु नवोशना’ इति । ‘जागतमूर्ध्वं प्रागुशनसः’
(अनु. ९. ६७) इति वचनाज्जगत्यधिकारो निवृत्तः । गतो विनियोगः ॥

प्र तु द्रव परि कोशं नि पीद नृभिः पुनानो अभि वाजर्मर्ष ।

अश्वं न त्वा वाजिनं मर्जयन्तोऽच्छा बर्हि रशनाभिर्नयन्ति ॥ १ ॥

प्र । तु । द्रव । परि । कोशम् । नि । पीद । नृभिः । पुनानः । अभि । वाजम् । अर्ष ।
अश्वम् । न । त्वा । वाजिनम् । मर्जयन्तः । अच्छ । बर्हिः । रशनाभिः । नयन्ति ॥ १ ॥

हे सोम तु क्षिप्रं प्र द्रव प्रगच्छ । गत्वा च कोशं द्रोणकलशं परि नि पीद निपण्णो
भव । नृभिः नेनृभिः पुनानः पूयमानः वाजम् अन्नं यजमानार्थमुद्दिश्य अभि अर्प अभिगच्छ ।
वाजिनं बलवन्तम् अश्वं न अश्वमिव ते यथा मार्जयन्ति तद्वत् वाजिनं त्वां मार्जयन्तः शोधयन्तः
बर्हिः यजम् अच्छ प्रति रशनाभिः रशनावदायताभिरङ्गुलीभिः नयन्ति अध्वर्युप्रमुखाः ॥

स्वायुधः पवते देव इन्द्रुरशस्तिहा वृजनं रक्षमाणः ।

पिता देवानां जनिता मुदक्षो विष्टम्भो दिवो धरुणः पृथिव्याः ॥ २ ॥

मुऽआयुधः । पवते । देवः । इन्द्रुः । अशस्तिहा । वृजनम् । रक्षमाणः ।
पिता । देवानाम् । जनिता । मुऽदक्षः । विष्टम्भः । दिवः । धरुणः । पृथिव्याः ॥ २ ॥

स्वायुधः शोभनायुधः इन्द्रुः सोमः देवः पवते । स च देवः अशस्तिहा रक्षोहा
वृजनम् उपद्रवं रक्षमाणः पिता पालकः देवानां तथा जनिता उत्पादकः मुदक्षः सुबलः
दिवः विष्टम्भः विशेषेण स्तम्भयिता पृथिव्याः च धरुणः धारकः । एवं महानुभावः पवते ॥

ऋषिर्विप्रः पुरएता जनानामृभुधीरं उशना काव्येन ।

स चिद्विवेद निहितं यदासामपीच्यं गुह्यं नाम गोनाम् ॥ ३ ॥

ऋषिः । विप्रः । पुरःऽएता । जनानाम् । ऋभुः । धीरः । उशना । काव्येन ।

सः । चित् । विवेद । निऽहितम् । यत् । आसाम् । अपीच्यम् । गुह्यम् । नाम । गोनाम् ॥ ३ ॥

वृषिः अतीन्द्रियदृष्टा विप्रः मेधावी पुरएता पुरतो गन्ता जनानां मनुष्याणाम् ऋभुः उरु भासमानः धीरः धीमान् उशना एतन्नामपि यः स चित् स एव काव्येन कवित्वेन स्तोत्रेण विवेद लभते । किम् । यदासां गोनां गवाम् अपीच्यम् । अन्तर्हितनामैतत् । अन्तर्हितं गुह्यं गोपनीयं नाम नामकमुद्रकं पयोलक्षणम् ॥

एष स्य ते मधुमाँ इन्द्र सोमो वृषा वृष्णे परि पवित्रे अक्षाः ।

सहस्रसाः शतसा भूरिदावा शश्वत्तमं बर्हिरा वाज्यस्थात् ॥ ४ ॥

एषः । स्यः । ते । मधुमाँ । इन्द्र । सोमः । वृषा । वृष्णे । परि । पवित्रे । अक्षरिति ।

सहस्रसाः । शतसाः । भूरिदावा । शश्वत्तमम् । बर्हिः । आ । वाजी । अस्थान् ॥ ४ ॥

हे इन्द्र वृष्णे वर्षकाय वृषे तुभ्यम् एष स्यः सः सोमः मधुमान् माधुर्यपितः वृषा वर्षकः पवित्रे परि अक्षाः परिक्षरति । क्षरतेर्लुङि रूपम् । स एव सहस्रमाः सहस्रसंख्याक-धनस्य दाता शतसाः शतसंख्याकस्य दाना भूरिदावा ततोऽपि भूरेदाता वाजी बलवान् शश्वत्तमं नित्यं बर्हिः यज्ञम् आ अस्थान् आतिष्ठति ॥

एते सोमा अभि गव्या सहस्रा महे वाजायामृताय श्रवांसि ।

पवित्रेभिः पर्वमाना अमृग्रच्छ्रवस्यवो न पृतनाजो अत्याः ॥ ५ ॥

एते । सोमाः । अभि । गव्या । सहस्र । महे । वाजाय । अमृताय । श्रवांसि ।

पवित्रेभिः । पर्वमानाः । अमृग्रन् । श्रवस्यवः । न । पृतनाजः । अत्याः ॥ ५ ॥

एते सोमाः गव्या गव्यानि सहस्रा सहस्राणि श्रवांसि अज्ञानि आशिरलक्षणानि लक्ष्यकृत्य पवित्रेभिः पवित्रच्छिद्रैः पर्वमानाः पृथमानाः महे महते वाजाय अज्ञाय अमृताय अभि अमृग्रन् सृज्यन्ते । किमिव । श्रवस्यवः अन्नेच्छवः पृतनाजः सेनाजेनारः अत्याः न अथा इव ॥ २२ ॥

परि हि स्म पुरुहुतो जनानां विश्वासरुद्धोर्जना पूयमानः ।

अथा भर श्येनभृत् प्रयांसि रयिं तुज्ञानो अभि वाजमर्ष ॥ ६ ॥

परि । हि । स्म । पुरुहुतः । जनानाम् । विश्वा । असरत् । भोजना । पूयमानः ।

अर्थ । आ । भर । श्येनभृत् । प्रयांसि । रयिम् । तुज्ञानः । अभि । वाजम् । अर्प ॥ ६ ॥

अयं परि असरत् परिसरति जनानाम् अर्थाय विश्वा सर्वाणि भोजना भोजनान्यज्ञानि धनानि वा । कीदृशः । पुरुहुतः बहुभिराहुतः पूयमानः शोध्यमानः । अथ प्रत्यक्षकृतः । अथ

इदानीं हे ऽइयेनभृत इयेनेनाहत सोम त्वं ऽप्रयांसि अन्नानि ऽआ ऽभर आहर । ऽरयि धनं ऽतुञ्जानः
ददानः ऽवाजम् अन्नं रम्यम् ऽअभि ऽअर्षे अभिगच्छ ॥

एष सुवानः परि सोमः पवित्रे सर्गो न सृष्टो अदधावदवी ।

तिग्मे शिशानो महिषो न शृङ्गे गा गव्यन्नाभि शूरो न सत्वा ॥ ७ ॥

एषः । सुवानः । परि । सोमः । पवित्रे । सर्गः । न । सृष्टः । अदधावत् । अवी ।

तिग्मे इति । शिशानः । महिषः । न । शृङ्गे इति ।

गाः । गव्यन् । अभि । शूरः । न । सत्वा ॥ ७ ॥

ऽएष ऽसुवानः सूयमानः ऽअवी अरणकुशलः ऽसोमः ऽसर्गो ऽन ऽसृष्टः विसृष्टोऽथ इव
ऽपवित्रे ऽपरि ऽअदधावत् परिधावति । किञ्च ऽतिग्मे तीक्ष्णे ऽशृङ्गे ऽशिशानः तीक्ष्णीकुर्वन् ऽमहिषो
ऽन महान्^१ महिषाण्यो मृग इव^२ । तथान्यदृष्टान्तः । ऽगा ऽगव्यन् प्रभूता गा इच्छन् ऽशूरो ऽन
शूर इव । एनो महिषशूरो यथा प्रतिकुड्यो शीघ्रं धावतः तद्वत् ऽमरथा सदनशीलोऽयं गच्छतीति शेषः ॥

एषा ययौ परमादन्तरद्रेः कूर्चित्सतीरूर्वे गा विवेद ।

दिवो न विद्युत्स्तनयन्त्यभ्रैः सोमस्य ते पवत इन्द्र धारा ॥ ८ ॥

एषा । आ । ययौ । परमात् । अन्तः । अद्रेः । कृत्चित् । सतीः । ऊर्वे । गाः । विवेद ।

दिवः । न । विद्युत् । स्तनयन्ती । अभ्रैः । सोमस्य । ते । पवते । इन्द्र । धारा ॥ ८ ॥

ऽएषा सोमधारा ऽपरमात् उच्छ्रितात् स्थानात् ययौ जगाम पात्रं स्वयंप्राप्तव्यं देशं वा ।
किञ्च ऽअद्रेः पर्णानां निवासस्थानस्य पर्वतस्य ऽअन्तः ऽकृचित् कचित् कुत्रचिद्गृहे ऽऊर्वे देशे ऽसतीः
वर्तमानाः पणिभिरपहताः ऽगाः ऽविवेद लब्धवती । यत्र पणयो गा अपहृत्य स्थापितवन्तः स देश
ऊर्वः । ' ऊर्वं गव्यं महि गृणानः ' (क्र. सं. ६.१७.१) इति हि मन्त्रान्तरम् । ऽदिवो ऽन ऽविद्युत्
दिवः सकाशाद्विद्युदिव ऽस्तनयन्ती शब्दयन्ती । विद्युत् विशेष्यते । ऽअभ्रैः प्रेरितेति शेषः । सा
यथा शब्दं करोति तद्वच्छब्दं कुर्वती । ऽसोमस्य संबन्धिनी सेयं ऽधारा हे ऽइन्द्र ऽते त्वदर्थं
स्वत्पानाय ऽपवते पूयते । शरति वा ॥

उत स्म राशिं परि यरामि गोनामिन्द्रेण सोम मृगर्थं पुनानः ।

पूर्वीरिषो बृहतीर्जीरदानो शिक्षा शचीवस्तव ता उपष्टुत् ॥ ९ ॥

उत । स्म । राशम् । परि । यामि । गोनाम् । इन्द्रेण । सोम । मृगर्थम् । पुनानः ।

पूर्वीः । इषः । बृहतीः । जीरदानो इति जीरऽदानो ।

शिक्ष । शचीवः । तव । ताः । उपऽस्तुत् ॥ ९ ॥

ऽउत ऽस्म अपि च खलु हे ऽसोम ऽपुनानः पूयमानः ऽगोनां गवां ऽराशिं समूहं पणिभिरपहतं
ऽपरि ऽयामि परिगच्छामि । कथंभूतः सन् उच्यते । ऽइन्द्रेण सह ऽसरथम् एकमेव रथमास्थाय । हे

✓जीरदानो क्षिप्रदान सोम ✓उपस्तुत् उपस्तूयमानस्त्वं ✓पूर्वीः बर्ह्वाः ✓बृहतीः महतीः ✓इषः
उत्कलक्षणान्यन्नानि ✓शिक्ष देहि । हे ✓शचीवः अन्नवन् ✓ताः इषः ✓तव स्वभूता इति शेषः ॥ ॥२३॥

‘अयं सोमः’ इत्यष्टचं तृतीयं सूक्तम् । ऋष्याद्याः पूर्ववत् । ‘अयं ोमोऽष्टौ’ इत्यनुक्रान्तम् ।
गतो विनियोगः ॥

अयं सोम इन्द्र तुभ्यं सुन्वे तुभ्यं पवते त्वमस्य पाहि ।

त्वं ह यं चकृषे त्वं ववृषे इन्दुं मदाय युज्याय सोमम् ॥ १ ॥

अयम् । सोमः । इन्द्र । तुभ्यम् । सुन्वे । तुभ्यम् । पवते । त्वम् । अस्य । पाहि ।

त्वम् । ह । यम् । चकृषे । त्वम् । ववृषे । इन्दुम् । मदाय । युज्याय । सोमम् ॥ १ ॥

हे ✓इन्द्र ✓अयं ✓सोमः ✓तुभ्यं त्वदर्थं ✓सुन्वे सूयते ॥ सुनोतेः कमार्थं लटि ‘लोपस्त आत्मने-
पदेषु’ इति तलोपः ॥ ✓तुभ्यं त्वदर्थमेव ✓पवते पूयते । ✓त्वं च ✓अस्य अमुं ✓पाहि पिय । ✓त्वं ✓ह
✓यम् ✓इन्दुं ✓सोमं ✓चकृषे करोषि । ✓त्वं च यं ✓ववृषे वृतवानसि । किमर्थम् । ✓मदाय ✓युज्याय
सहायाय । सोम इन्द्राय वलकस्त्वान् सहाय इति प्रमिद्धम् । यमेवं करोषि त्वं तं पार्हाति समन्वयः ॥

स ईं रथो न भुरिपाळयोजि महः पुरुणि मातये वसूनि ।

आदीं विश्वा नहुष्याणि जाता स्वर्पाता वने ऊर्ध्वा नवन्त ॥ २ ॥

सः । ईम् । रथः । न । भुरिपाट् । अयोजि । महः । पुरुणि । मातये । वसूनि ।

आत् । ईम् । विश्वा । नहुष्याणि । जाता । स्वःऽमाता । वने । ऊर्ध्वा । नवन्त ॥ २ ॥

✓स ✓ईं सोऽयं सोमः ✓भुरिपाट् भूरिभारस्य सोढा ✓रथो ✓न रथ इव भुरिपाट् प्रभृतस्य भारस्य
सोढा ✓अयोजि युज्यते । कीदृशः सः । ✓महः महान् । किमर्थमयोजि । ✓पुरुणि बहूनि ✓वसूनि
धनानि ✓मातये अस्मभ्यं दानुम् । ✓आदीं योगानन्तरं ✓विश्वा विश्वानि सर्वाणि ✓नहुष्याणि । नहुषो?
मनुष्याः । तेषां संबन्धीनि? ✓जाता जातान्यस्मद्विरोधीनि ✓ऊर्ध्वा उन्मुग्यानि ✓वने वननीये ✓स्वर्पाता
स्वर्पातौ । संग्रामनामैतत् । स्वर्गलाभयुक्ते संग्रामे ✓नवन्त गच्छन्तु । नवतिर्गतिकर्मा । यद्वा । सोमं
संग्रामे युद्धार्थिनः संगच्छन्ति ॥

वायुर्न यो नियुत्वा इष्टयामा नासत्येव हव आ शंभविष्टः ।

विश्ववारो द्रविणोदाइव त्मन्पूषेव धीजर्वनोऽसि सोम ॥ ३ ॥

वायुः । न । यः । नियुत्वा । इष्टयामा । नासत्याऽइव । हव । आ । शम्भविष्टः ।

विश्ववारः । द्रविणोदाऽइव । त्मन् । पूषाऽइव । धीजर्वनः । असि । सोम ॥ ३ ॥

✓यः सोमः ✓नियुत्वा । नियुतो वायो रश्माः । तद्वान् ✓वायुर्न वायुरिव ✓इष्टयामा इष्टगमनः ।
✓नासत्येव अश्विनाविव ✓हवम् आह्वानमाकर्ण्य ✓आ सर्वतः ✓शंभविष्टः सुखस्य भावयितृ तमः ।
✓द्रविणोदाइव धनदातेव ✓त्मन् आत्मनि ✓विश्ववारः विश्वैर्वरणीयो भवति तद्द्रविश्ववारोऽसि । ✓पूषेव
पोषकः सवितेव ✓धीजर्वनः मनोवेगः ✓असि । यद्वा कर्मणां प्रवर्तयितासि हे ✓सोम ॥

इन्द्रो न यो महा कर्माणि चक्रिर्हन्ता वृत्राणामसि सोम पूर्मित् ।

पैदो न हि त्वमहिनाम्नां हन्ता विश्वस्यासि सोम दस्योः ॥ ४ ॥

इन्द्रः । न । यः । महा । कर्माणि । चक्रिः । हन्ता । वृत्राणाम् । अमि । सोम । पूःऽभित् ।

पैदः । न । हि । त्वम् । अहिनाम्नाम् । हन्ता । विश्वस्य । अमि । सोम । दस्योः ॥ ४ ॥

१इन्द्रो १न इन्द्र इव १यः त्वं १महा महान्ति १कर्माणि १चक्रिः तावच्छील्येन करोपि स त्वं हे १सोम १वृत्राणां शत्रूणां १हन्ता १अमि भवसि । तथा १पूर्मित् पुरां भेत्तामि । किंच १पैदो १न अथ इव खन्तु १अहिनाम्नां १हन्ता भवसि । आगत्य हन्तात्यहिः । तन्नामकानामित्यर्थः । न केवलं तेषामेव अपि तु १विश्वस्य अपि सर्वस्यापि १दस्योः उपक्षपयितुः शत्रोर्हन्ता १असि ॥

अग्निर्न यो वन आ सृज्यमानो वृथा पाजांसि कृणुते नदीपु ।

जनो न युध्वा महत उपब्धिर्यति सोमः पवमान ऊर्मिम् ॥ ५ ॥

अग्निः । न । यः । वने । आ । सृज्यमानः । वृथा । पाजांसि । कृणुते । नदीपु ।

जनः । न । युध्वा । महतः । उपब्धिः । र्यति । सोमः । पवमानः । ऊर्मिम् ॥ ५ ॥

१अग्निर्न अग्निरिव १यः सोमः १वने अरण्ये १आ १सृज्यमानः वनसंबन्ध्यग्निर्यथा बलानि^१ कुरुते^१ एवं यः सोमः १वृथा अनायासेन १नदीपु आन्तरिक्षाणि १पाजांसि १कृणुते कुरुते । किंच १युध्वा युद्धस्य कर्ता १जनो १न शत्रो मनुष्य इव १महतः शत्रोः १उपब्धिः । बाहुनासैतत् । शब्दयिता सन् १पवमानः पृथमानः १सोमः १ऊर्मिं प्रवृद्धं रस्मम् १इत्यति प्रेरयति ॥

एते सोमा अति वाराण्यव्या दिव्या न कोशासो अभ्रवर्षाः ।

वृथा समुद्रं सिन्धवो न नीचीः सुतासो अभि कलशा असृग्रन् ॥ ६ ॥

एते । सोमाः । अति । वाराणि । अव्या । दिव्याः । न । कोशामः । अभ्रवर्षाः ।

वृथा । समुद्रम् । सिन्धवः । न । नीचीः । सुतासः । अभि । कलशान् । असृग्रन् ॥ ६ ॥

१एते पृथमानाः १सोमाः १अव्या अविमयानि १वाराणि बालानि १अति गच्छन्तीति शेषः । तत्र दृष्टान्तः । १दिव्या १न १कोशामः दिवि भवाः कोशा आप इव । तां विशेप्यन्ते । १अभ्रवर्षाः अभ्रैर्वृष्यमाणाः । किंच १वृथा अनायासेन १समुद्रं १सिन्धवो १न नद्य इव १नीचीः नीचीनाम्नाः १सुतासः अभिपुताः सोमाः १कलशान् १अभि १असृग्रन् अभिगच्छन्ति ॥

शुष्मी शर्धो न मारुतं पवस्वानभिशस्ता दिव्या यथा विट् ।

आपो न मक्षु समतिर्भवा नः सहस्राप्साः पृतनापाण्ण यज्ञः ॥ ७ ॥

शुष्मी । शर्धोः । न । मारुतम् । पवस्व । अनभिऽशस्ता । दिव्या । यथा । विट् ।

आपः । न । मक्षु । समतिः । भव । नः । सहस्राप्साः । पृतनापाट् । न । यज्ञः ॥ ७ ॥

हे सोम १शुष्मी । शुष्मं बलं शोषणात् । बलवांस्त्वं १मारुतं १शर्धो १न मरुतां बलमिव १पवस्व । तत्र दृष्टान्तमेव स्पष्टयति । १यथा १दिव्या १विट् प्रजा १अनभिशस्ता । अभिशस्ता निन्दा ।

अनिन्दिता पवते । 'मरुतो वै देवानां विशाः' (तै. सं. २. २. ५. ७) इति हि ब्राह्मणम् । किंच
 वआपो वन उदकानीव वमक्षु क्षिप्रं पवमानस्त्वं वसुमतिः वभव वनः अस्माकम् । किंच वसहस्राप्ताः ।
 अप्स इति रूपनाम । बहुरूपस्त्वं वपृतनापाट् पृतनानामभिभवितेन्द्र इव वयज्ञः यष्टव्यो भवसीति ॥

राज्ञो नु ते वरुणस्य व्रतानि बृहद्गभीरं तव सोम धाम ।

शुचिष्मसि प्रियो न मित्रो दक्षार्यो अर्यमेवासि सोम ॥ ८ ॥

राज्ञः । नु । ते । वरुणस्य । व्रतानि । बृहत् । गभीरम् । तव । सोम । धाम ।

शुचिः । त्वम् । असि । प्रियः । न । मित्रः । दक्षार्यः । अर्यमाइव । असि । सोम ॥ ८ ॥

हे वसोम वरुणस्य वारकस्य ते तव व्रतानि कर्माणि वनु क्षिप्रं करोमीति शेषः । हे वसोम
 वतव वधाम तेजःस्थानं वबृहत् महत् वगभीरं च । वप्रियः वमित्रः इव त्वं वशुचिः दीप्तः शुद्धो
 वा वअसि । वअर्यमेव अर्यमा देव इव त्वं वदक्षार्यः वअसि ॥ ॥ २४ ॥

'प्रो स्य वह्निः' इति सप्तमं चतुर्थं सूक्तम् । ऋध्याद्याः पूर्ववत् । 'प्रो स्य सप्त' इत्यनुक्रान्तम् ।
 गतो विनियोगः ॥

प्रो स्य वह्निः पथ्याभिरस्यान् दिवो न वृष्टिः पवमानो अक्षाः ।

सहस्रधारो असदन्त्यस्मे मातुरुपस्थे वन आ च सोमः ॥ १ ॥

प्रो इति । स्यः । वह्निः । पथ्याभिः । अस्यान् । दिवः । न । वृष्टिः । पवमानः । अक्षारिति ।

सहस्रधारः । असदत् । न । अस्मे इति । मातुः । उपस्थे । वने । आ । च । सोमः ॥ १ ॥

प्र ऊ इति निपातद्वयममुदाय एको निपातितः । प्रो वस्यान् प्रस्यन्दते वस्यः सः वह्निः
 वोढा वपथ्याभिः यज्ञमार्गैः । वदिवो वन वृष्टिः दिवः सकाशात् वृष्टिरिव वपवमानः पृथमानः
 सन् वअक्षाः व्याप्नोषि । सांस्यं वसांमः वसहस्रधारः बहुधारः सन् वअस्मे अस्मासु वनि वअसदन्
 निपीदति ॥

राजा सिन्धूनामवसिष्ट वासं क्रतस्य नावमारुहद्रजिष्ठाम् ।

अप्सु द्रप्सो वावृधे श्येनजृतो दुह ई पिता दुह ई पितुर्जाम् ॥ २ ॥

राजा । सिन्धूनाम् । अवसिष्ट । वासः । क्रतस्य । नावम् । आ । अरुहत् । रजिष्ठाम् ।

अप्सु । द्रप्सः । वावृधे । श्येनजृतः । दुह । ईम् । पिता । दुहे । ईम् । पितुः । जाम् ॥ २ ॥

अयं वराजा सोमः वसिन्धूनाम् उदकानां क्षीरादिष्यन्दिनीनां गवां वा वासः वसनस्थानीयं
 क्षीराह्यं श्रयणद्वयम् अवसिष्ट आच्छादयति । तथा कृत्वा वरजिष्ठाम् क्रतुतराम् वक्रतस्य यज्ञस्य
 वनावमारुहत् आरोहति । सः वद्रप्सः सांमरसः वश्येनजृतः श्येनेनापहन्ता रसः^१ वप्सु वसती-
 वरीषु ववृधे वर्धते । वई तमिमं वपितुः पालकात् पितृस्थानीयात् शुलोकान् वजां जातमपत्यं सोमम्
 वईम् अयं वपिता पालको लोकः वदुहे दोग्धि रसम् । तथाध्वयुरपि वदुहे दोग्धि । अथवा । उक्त-
 लक्षणमेतं सोमं पिता पालकः स्वामी यजमानो दोग्धि फलं तथा दुहेऽध्वयुरपि रसं दुहे । यद्वा । दुह
 ईमिति पुनरुक्तिरादरायां ॥

सिंहं नसन्त मध्वो अयासं हरिमरुषं दिवो अस्य पतिम् ।

शूरो युत्सु प्रथमः पृच्छते गा अस्य चक्षसा परि पात्युक्षा ॥ ३ ॥

सिंहम् । नसन्त । मध्वः । अयासम् । हरिम् । अरुपम् । दिवः । अस्य । पतिम् ।

शूरः । युत्सु । प्रथमः । पृच्छते । गाः । अस्य । चक्षसा । परि । पाति । उक्षा ॥ ३ ॥

१ सिंहं शत्रूणां हिंसकं सिंहमदृशं २ मध्वः उदकस्य ३ अयासं प्रेरकं ४ हरिं हरितवर्णम् ५ अस्य ६ दिवः शूलोकस्य ७ पतिं पालकं सोमं ८ नसन्त व्याप्नुवन्ति यजमानाः । ९ युत्सु संग्रामेषु १० शूरः ११ प्रथमः देवानां मध्ये मुख्यः सोमः १२ गाः पणिभिरपहृताः १३ पृच्छते मार्गज्ञान् । पणीन् हत्वा गा लब्धुं गोमार्गं पृच्छतीत्यर्थः । किंच १४ अस्य १५ चक्षसा सामर्थ्येन १६ उक्षा सेक्ता देवेन्द्रः १७ परि १८ पाति विश्वम् ॥

मधुपृष्ठं घोरमयासमश्वं रथे युञ्जन्त्युरुचक ऋष्वम् ।

स्वसार ई जामयो मर्जयन्ति सनाभयो वाजिनमूर्जयन्ति ॥ ४ ॥

मधुपृष्ठम् । घोरम् । अयासम् । अश्वम् । रथे । युञ्जन्ति । उरुचके । ऋष्वम् ।

स्वसारः । ईम् । जामयः । मर्जयन्ति । सनाभयः । वाजिनम् । ऊर्जयन्ति ॥ ४ ॥

१ मधुपृष्ठं मधुरपृष्ठभागं २ घोरं भयानकम् ३ अयासं गन्तारम् ४ ऋष्वं दर्शनीयमुत्कलक्षणश्वस्थानीयं व्यासं सोमम् ५ उरुचके प्रभूतचके ६ रथे यथाश्वं रथे ७ युञ्जन्ति रथिकास्तद्वत् प्रभूतचरणे रथे रंहणस्य साधने यज्ञारथे रथे युञ्जन्ति । योजयन्त्यश्ववर्षादयः । किंच ८ ईम् एनं सोमं ९ स्वसारः स्वयंसारिण्यः परस्परं स्वसृभूता वा १० जामयः बन्धुभूता अङ्गुलयः । एकहस्तनिष्पन्नत्वात् स्वसृत्वं जामित्वं च । एवंभूताः ११ मार्जयन्ति शोधयन्ति । तदेवाह । १२ सनाभयः समानबन्धनाः १३ वाजिनं बलवन्तं सोमम् १४ ऊर्जयन्ति बलिनं कुर्वन्ति ॥

चतस्र ई घृतदुहः सचन्ते समाने अन्तर्धरुणे निषत्ताः ।

ता ईमर्षन्ति नमसा पुनानास्ता ई विश्वतः परि षन्ति पूर्वीः ॥ ५ ॥

चतस्रः । ईम् । घृतदुहः । सचन्ते । समाने । अन्तः । धरुणे । निऽसत्ताः ।

ताः । ईम् । अर्पन्ति । नमसा । पुनानाः । ताः । ईम् । विश्वतः । परि । षन्ति । पूर्वीः ॥ ५ ॥

१ चतस्रः २ घृतदुहः घृतदोग्ध्रयो गावः ३ ईम् एनं सोमं ४ सचन्ते सेवन्ते । कीदृश्यस्ताः । ५ समाने एकस्मिन् ६ धरुणे सर्वेषां धारकेऽन्तरिक्षे ७ निषत्ताः निषण्णाः । ८ ताः घृतदुहः ९ ईम् एनम् १० अर्पन्ति प्राप्नुवन्ति ११ नमसा अन्नेन १२ पुनानाः पूयमानाः सत्यः । १३ ताः पूर्वीः बह्वयः प्रभूता गावः १४ विश्वतः सर्वतः १५ परि १६ षन्ति परिभवन्ति ॥

विष्टम्भो दिवो धरुणः पृथिव्या विश्वा उत क्षितयो हस्ते अस्य ।

असत् उत्सो गृणते नियुत्वान्मध्वो अंशुः पवत इन्द्रियाय ॥ ६ ॥

विष्टम्भः । दिवः । धरुणः । पृथिव्याः । विश्वाः । उत । क्षितयः । हस्ते । अस्य ।

असत् । ते । उत्सः । गृणते । नियुत्वान् । मध्वः । अंशुः । पवते । इन्द्रियाय ॥ ६ ॥

अयं सोमः ऽदिवः शुलोकस्य विष्टम्भभूतः । यथा गृहस्य स्तम्भस्तद्वत् । तथा ऽपृथिव्याः
 ऽधरुणः धारकः । ऽउत अपि च ऽविश्वाः सर्वाः ऽक्षितयः प्रजाः ऽस्य सोमस्य ऽहस्ते अवन्ति ।
 ऽउत्सः । उत्सरन्त्यस्मात् कामा इत्युत्सः सोमः । सः ऽगृणते स्तुवते ऽते हभ्यं ऽनियुत्वान्
 अश्ववान् ऽअसन् भवतु । स सोमः ऽमध्वः मधु । कर्मणि पथी । मधुररसः ऽअंशुः सोमः । 'अंशुः
 शमष्टमात्रो भवति' (निरु. २. ५) इति यास्कः । ऽइन्द्रियाय' ऽपवते पूयते अभिपूयते ॥

वन्वन्नवातो अभि देववीतिमिन्द्राय सोम वृत्रहा पवस्व ।

शग्धि महः पुरुश्चन्द्रस्य रायः सुवीर्यस्य पतयः स्याम ॥ ७ ॥

वन्वन् । अवातः । अभि । देववीतिम् । इन्द्राय । सोम । वृत्रहा । पवस्व ।

शग्धि । महः । पुरुश्चन्द्रस्य । रायः । सुवीर्यस्य । पतयः । स्याम ॥ ७ ॥* ॥ २५ ॥

'प्र हिन्वानः' इति पठ्यं पञ्चमं मूलं मैत्रावरुणर्वसिष्ठस्यापं त्रैष्टुभं पवमानसोमदेवताकम् ।
 तथा चानुक्रान्ते—'प्र हिन्वानः पद्ममिष्टः' इति । गतो विनियोगः ॥

प्र हिन्वानो जनिता रोदस्यो रथो न वाजं सनिष्यन्त्यासीत् ।

इन्द्रं गच्छन्नायुधा संशिशानो विश्वा वसु हस्तयोरादधानः ॥ १ ॥

प्र । हिन्वानः । जनिता । रोदस्याः । रथः । न । वाजम् । सनिष्यन् । अयासीत् ।

इन्द्रम् । गच्छन् । आयुधा । ममसांशानः । विश्वा । वसु । हस्तयोः । आदधानः ॥ १ ॥

हिन्वानः प्रथमाणां ऽध्वर्यादिभिः जनिता उत्पादयिता रोदस्योः छावापृथिव्योः । तयोः
 जनयितृत्वं वृष्टिप्रदानहविष्प्रापणाभ्याम् । तादृक्सोमः वाजम् अन्नं सनिष्यन् दास्यन् प्र
 अयासीत् प्रगच्छति । इन्द्रं गच्छन् प्राप्तुवन् आयुधा आयुधानि संशिशानः सम्यक् तीक्ष्णा-
 कुर्वन्निन्द्रमाहाय्यगमनार्थं तीक्ष्णायुधः सन् विश्वा सर्वाणि वसु वसूनि हस्तयोरादधानः अस्मभ्यं
 दानाय । एवं कुर्वन् प्रायासीत् ॥

अभि त्रिपृष्ठं वृषणं वयोधामाङ्गुपाणामवावशन्त वाणीः ।

वना वसानो वरुणो न सिन्धुन्विं रत्नधा दयते वार्योणि ॥ २ ॥

१. ग-इन्द्रियार्थः; त-म-सु-य इन्द्रियाय । २. त३-म६-अभिपूयते । त्यक्तं किञ्चित् । ग-हे
 सोम वन्वन्नवातः शत्रुभिरनभिभूतः देववीतिं यज्ञमभिगच्छ । शत्रुहता रसन् इन्द्राय पवस्व । बहुभिः
 स्पृहणीयं धनं देहि । वयं च सुवीर्यस्य पतयः स्याम; त१.२.६.७-म२-वन्वन् स (त१-सन्) देववीतिं
 देवानां पानार्थं हे सोम इन्द्राय इन्द्रार्थं वृत्रहा वृत्रस्य हता (म२-वृत्रहता) त्वं पवस्व क्षर । कथंभूत-
 स्त्वं । शग्धि शक्तिमानसि (त१-मानसि) । त्वत्प्रसादादयं पुरुश्चन्द्रस्य रायः बह्वान्हादकस्य रायः
 सुवीर्यस्य शोभनवीरा (त१.२-शोभना वीरा) यस्मिन् तादृशस्य धनस्य पतयः स्याम; म४-उक्तार्थः;
 सु-वन्वन् सन् देववीतिं देवानां पानार्थं हे सोम इन्द्राय इन्द्रार्थं वृत्रहा वृत्रस्य हता अवातः त्वं अभिपवस्व
 क्षर । कथंभूतस्त्वं । शग्धि शक्तिमान् महो महानसि । त्वत्प्रसादात् वयं पुरुश्चन्द्रस्य बह्वान्हादकस्य
 सुवीर्यस्य शोभना वीरा यस्मिन् तादृशस्य राये धनस्य पतयः स्याम । ३. त३-म- प्र हिन्वानः ।
 ४. ग-त३-म१.२.४.७- 'तयोः' नास्ति ।

अभि । त्रिऽपृष्ठम् । वृषणम् । वयऽधाम् । आङ्गृपाणाम् । अवावशन्त । वाणीः ।
वना । वसानः । वरुणः । न । सिन्धून् । वि । रत्नऽधाः । दयते । वार्याणि ॥ २ ॥

त्रिपृष्ठम् । त्रीणि पृष्ठानि स्तोत्राणि द्रोणकलशादिस्थानानि^१ वा^२ सवनानि वा यस्य स
तथोक्तः । तं वृषणं वर्षकं वयोधाम् अन्नस्य दातारं सोमम् आङ्गृपाणाम् आघोषवतां स्तोत्राणां
वाणीः वाचः अभि अवावशन्त शब्दयन्ते । वना वनान्युदकानि वसानः आच्छादयन् वरुणो
न वरुण इव सिन्धून् आच्छादयति तद्वत् । रत्नधाः रत्नानां दाता सोमः वार्याणि धनानि
दयते प्रयच्छति स्तोत्रभ्यः ॥

शूरग्रामः सर्ववीरः सहावाञ्जेता पवस्व सनिता धनानि ।

तिग्मायुधः क्षिप्रधन्वा समत्स्वपाळहः साह्वान्पृतनासु शत्रून् ॥ ३ ॥

शूरग्रामः । सर्ववीरः । सहावान् । जेता । पवस्व । सनिता । धनानि ।

तिग्मऽआयुधः । क्षिप्रऽधन्वा । समत्ऽसु । अपाळहः । सह्वान् । पृतनासु । शत्रून् ॥ ३ ॥

हे सोम पवस्व त्वम् । कीदृशस्त्वम् । शूरग्रामः शूराणां ग्रामः संघो यस्य सः । सर्ववीरः ।
सर्वे वीरा यस्य स तथोक्तः । महावान् सहनवान् जेता जयशालः सनिता संभक्ता धनानि
तिग्मायुधः ताक्षप्रहरणसाधनः क्षिप्रधन्वा क्षिप्रसहनशीलधन्वा समत्सु संग्रामेषु अपाळहः
असौढः^३ साह्वान् अभिभवन् । कुत्र । पृतनासु शत्रुसेनासु । कान् । शत्रून् ॥

उरुगव्यूतिरभयानि कृण्वन्त्समीचीने आ पवस्वा पुरंधी ।

अपः सिसासन्पसः स्वर्गाः सं चिक्रदो महो अस्मभ्यं वाजान् ॥ ४ ॥

उरुगव्यूतिः । अभयानि । कृण्वन् ।

समीचीने इति समऽईचीने । आ । पवस्व । पुरंधी इति पुरंमऽधी ।

अपः । सिसासन् । उपसः । रवः । गाः । सम् । चित्रदं । महः । अस्मभ्यम् । वाजान् ॥ ४ ॥

हे सोम उरुगव्यूतिः विस्तीर्णमार्गस्त्वम् अभयानि स्तोत्रभ्यः कृण्वन् कुर्वन् पुरंधी ।
इदं यावापृथिव्योर्नाम । ते^४ समीचीने संगते कुर्वन् आ पवस्व आश्रयः^५ । अपः उपसः
स्वः आदित्यं गा रश्मीश्च सिसासन् पुष्टयर्थं संभक्तुमिच्छन् सं चिक्रदः संक्रन्दसे । महः
महतो महान्ति वाजान् अजानि अस्मभ्यं दातुमिति शेषः ॥

मत्सि सोम वरुणं मत्सि मित्रं मत्सीन्द्रमिन्दो पवमान विष्णुम् ।

मत्सि शर्धो मारुतं मत्सि देवान्मत्सि महामिन्द्रमिन्दो मदाय ॥ ५ ॥

मत्सि । सोम । वरुणम् । मत्सि । मित्रम् । मत्सि । इन्द्रम् । इन्दो इति । पवमान । विष्णुम् ।

मत्सि । शर्धो । मारुतम् । मत्सि । देवान् । मत्सि । महाम् । इन्द्रम् । इन्दो इति । मदाय ॥ ५ ॥

१. ग-त३-भ१.२.४.७-‘द्रोण’...वा’ नास्ति । २. ग-त-भ-असौढा । ३. ग-त१.२.३-भ-‘ते’
नास्ति । ४. भ१(२)-क्षर ।

हे ऽपवमान पूयमान ऽहन्दो ऽसोम त्वं वरुणादीन् ऽमस्मि तर्पय तेषां ऽमदाय । इन्द्रस्य प्राधान्यात् द्विरभिधानम् ॥

एवा राजैव क्रतुमाँ अमेन विश्वा घनिघ्नदुरिता पवस्व ।

इन्दो सूक्ताय वचसे वयो धा यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ६ ॥

एव । राजाऽइव । क्रतुऽमान् । अमेन । विश्वा । घनिघ्नत् । दुःऽइता । पवस्व ।

इन्दो इति । सूऽउक्ताय । वचसे । वयः । धाः । यूयम् । पात । स्वस्तिभिः । सदा । नः ॥ ६ ॥

अनया स्तुतिमुपसंहरन् फलमाशास्ते । हे सोम ऽएव एवं स्तुत इति शेषः । ऽक्रतुमान् त्वं ऽराजेव ऽअमेन बलेन ऽविश्वा सर्वाणि ऽदुरिता दुरितानि ऽघनिघ्नत् विनाशयन् ऽपवस्व । हे ऽहन्दो दीप्त सोम ऽसूक्ताय शोभनमुदिताय ऽवचसे अस्माकं स्तोत्राय तद्वचो विमृष्टार्थवदवगत्य ऽवयो ऽधाः अन्नं धेहि । अन्नलाभस्य स्तुतिनिमित्तकत्वात्तस्य स्तुतिवचसः प्राधान्येनोक्तिः । शिष्टं सिद्धम् ॥ २६ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् । पुमर्थाश्चतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुक्कभूपालसाम्राज्यधुरंधरेण

सायणाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कव्यसंहिताभाष्ये

सप्तमाष्टके तृतीयोऽध्यायः समाप्तः ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥

तृतीयं श्रुतिनस्वजः सप्तमस्याष्टकस्य सः ।

व्याख्याय सायणामास्यश्चतुर्थं व्याचिकीर्षति ॥

तत्र 'असर्जि' इति षडृचं षष्ठं सूक्तं मारीचस्य कश्यपस्यार्थं त्रैष्टुभं पवमानसोमदेवताकम् ।

'असर्जि कश्यपः' इत्यनुक्रान्तम् । गतो विनियोगः ॥

असर्जि वक्ता रथ्ये यथाजौ धिया मनोता प्रथमो मनीषी ।

दश स्वसारो अधि सानो अव्येऽजन्ति वह्निं सदनान्यच्छ ॥ १ ॥

असर्जि । वक्ता । रथ्ये । यथा । आजौ । धिया । मनोता । प्रथमः । मनीषी ।

दश । स्वसारः । अधि । सानौ । अव्ये । अजन्ति । वह्निम् । सदनानि । अच्छ ॥ १ ॥

वक्ता शब्दायमानः । 'वच परिभाषणे' । वनिप् । एतादृशः^१ पवमानः सोमः ऽआजौ । अजन्ति कर्मार्थमृत्विज इत्याजियज्ञः । तस्मिन् ऽधिया कर्मणा स्तोत्रेण वा साकम् ऽअसर्जि मृज्यते पात्रेष्विति । तत्र दृष्टान्तः । ऽरथ्ये ऽयथा रथार्ह आजौ । संग्रामनामैतत् अजन्ति प्रक्षिपन्ति आयुधान्यत्रेति^२ । तस्मिन्नाशो यथा धियाङ्गुल्या मृज्यते^३ तद्वत् । कीदृशः । ऽमनोता यस्मिन् देवानां

मनांस्थोतानि प्रोतानि सः । तथा च ब्राह्मणं—‘ तस्मिन् हि तेषां मनांस्थोतानि ’ (ऐ. ब्रा. २.१०)
इति । १प्रथमः सर्वेषां देवानां मुख्यः १मनीषी । मनस ईषा मनीषा स्तुतिः । तद्वान् । १दश १स्वसारः
दशसंख्याका अङ्गुलयः १सदनानि यज्ञगृहाणि १अच्छ अभिमुखीकृत्य १वह्निं वोढारं सोमं १सानौ
मभुक्षिन्ते । अधिः सप्तम्यर्थानुवादकः । १अव्ये अविभवे अविचालेन कृते पवित्रे १अजन्ति प्रेरयन्ति ।
‘ अज गतिक्षेपणयोः’ ॥

वीती जनस्य दिव्यस्य कव्यैरधि सुवानो नहुष्येभिरिन्दुः ।

प्र यो नृभिर्मृतो मर्त्येभिर्मर्ज्जानोऽर्विभिर्गोभिर्मरिद्भिः ॥ २ ॥

वीती । जनस्य । दिव्यस्य । कव्यैः । अधि । सुवानः । नहुष्येभिः । इन्दुः ।

प्र । यः । नृऽभिः । अमृतः । मर्त्येभिः । मर्ज्जानः । अर्विऽभिः । गोभिः । अतुऽभिः ॥ २ ॥

१कव्यैः साधुभिः स्तोतृभिः १नहुष्येभिः मनुष्यैः १सुवानः अभिपूयमाणः १इन्दुः सोमः
१दिव्यस्य दिवि भवस्य १जनस्य देवगणस्य १वीती । ‘सुपां सुलूक्’ इति चतुर्थ्याः पूर्वसवर्णदीर्घः ।
सोमभक्षणार्थं यज्ञम् १अधि गच्छति । किञ्च १अमृतः मरणधर्मरहितः १यः सोमः १नृभिः कर्मनेतृभिः
१मर्त्येभिः मर्त्यैः १अविभिः अविमयैः पवित्रैस्तथा १गोभिः आनन्दुहैरधिषवणचर्मभिः यद्वा गोधिकारैः
क्षीरादिभिः १अद्भिः वसतांवर्यादिभिरुदकैश्च १मर्ज्जानः भृशं शोध्यमानः भन् यज्ञं प्रति गच्छति ।
उपसर्गश्रुतेर्योग्यक्रियाध्याहारः ॥

वृषा वृष्णे रोरुवदंशुरस्मै पर्वमानो रुशदीर्ते पयो गोः ।

सहस्रमृक्का पथिभिर्वचोविदध्वस्मभिः सूरौ अण्वं वि याति ॥ ३ ॥

वृषा । वृष्णे । रोरुवत् । अंशुः । अस्मै । पर्वमानः । रुशत् । ईर्ते । पयः । गोः ।

सहस्रम् । ऋक्का । पथिऽभिः । वचःऽवित् । अध्वस्मऽभिः । सूरः । अण्वम् । वि । याति ॥ ३ ॥

१वृषा कामानां वर्षको वृषेवाचरन् वा १रोरुवत् भृशं शब्दायमानः १अंशुः सोमः १पर्वमानः
पूयमानः सन् १अस्मै १वृष्णे वर्षकायेन्द्राय तदर्थं १रुशत् । रोचतेरिदं रूपम् । आरोचमानं श्वेतं १गोः
१पयः आश्रयणद्रव्यम् १ईर्ते गच्छति । ‘ ईर गतौ ’ । आदादिकः । किञ्च १ऋक्का । ‘ छन्दसीवनिपौ ’
इति मत्वर्थीयो वनिप् । स्तोत्रवान्त एव १वज्रोवित् स्तुतीनां ज्ञाता १सूरः सुवीर्यः सर्वेषामग्नि-
ष्टोमादिकर्मणि प्रेरकः सोमः १अध्वस्मभिः ध्वंसनवर्जितैर्हिसारंहितैः १सहस्रं १पथिभिः बहुभिर्मार्गैः
१अण्वं सूक्ष्मच्छिद्रं पवित्रं १वि १याति । अतीत्य द्रोणकलशं गच्छति ॥

रुजा दृळ्हा चिद्रक्षसः सदांसि पुनान इन्द ऊर्णुहि वि वाजान् ।

वृश्चोपरिष्ठात्तुजता वधेन ये अन्ति दुरादुपनाथमेषाम् ॥ ४ ॥

रुज । दृळ्हा । चित् । रक्षसः । सदांसि । पुनानः । इन्दो इति । ऊर्णुहि । वि । वाजान् ।

वृश्च । उपरिष्ठात् । तुजता । वधेन । ये । अन्ति । दुरात् । उपऽनाथम् । एषाम् ॥ ४ ॥

हे सोम १दृळ्हा १चित् दृढान्यपि परैरगन्तव्यत्वेन १रक्षसः राक्षसस्य १सदांसि स्थानानि
पुराणि १रुज विनाशाय । ‘ रुजो भङ्गे ’ तौदादिकः । किञ्च हे १इन्दो पर्वमान १पुनानः पवित्रादिभिः
पूयमानस्त्वं १वाजान् तस्याङ्गानि तस्य बलानि वा १ऊर्णुहि आच्छादय । आहरेत्यर्थः । तथा १ये

राक्षसाः । उपरिष्ठात् ऊर्ध्वदेशादागच्छन्ति ये वा । अन्तिके समीप आगच्छन्ति ये च । दूरात् दूरदेशाद्वागच्छन्ति तेषां राक्षसानाम् । उपनायम् उपनेतारं स्वामिनं । तुजता । तुजति हिंसाकर्मा । हिंसकेन । वधेन हननसाधनेनायुधेन त्वं । वृश्च छिन्धि । 'ओवश्च छेदने' तौदादिकः ॥

स प्रत्नवन्नव्यसे विश्ववार सुक्ताय पथः कृणुहि प्राचः ।

ये दुष्पहासो वनुषा बृहन्तस्तांस्ते अय्याम पुरुकृत्पुरुक्षो ॥ ५ ॥

सः । प्रत्नऽवत् । नव्यसे । विश्वऽवार । सुऽउक्ताय । पथः । कृणुहि । प्राचः ।

ये । दुःऽसहासः । वनुषा । बृहन्तः । तान् । ते । अय्याम । पुरुऽकृत् । पुरुक्षो इति पुरुक्षो ॥ ५ ॥

हे विश्ववार विश्वैः सर्वैर्वरणीय हे सोम । सः तादृशस्त्वं । प्रत्नवत् पुराण इव स्थितरत्वं । नव्यसे नवीयसे नवतराय । नवशब्दादीयसुर्नाकारलोपश्छान्दसः । तस्मै । सुक्ताय शोभनस्तुतिकाय मह्यं । पथः मार्गान् । प्राचः प्राचीनान् । कृणुहि कुरु । सर्वत्र गमनं प्रयच्छेत्यर्थः । 'कृवि हिंसाकरणयोः' । 'धिन्विकृण्वोरञ्च' इत्युप्रत्ययः । हे पुरुकृत् बहुकर्मन् हे पुरुक्षो । 'दुक्षु शब्दे' । मितद्र्वादिवाङ्मुप्रत्ययः (पा. सू. ३. २. १८०. १) । बहुविधं शब्दायमान हे सोम । दुःसहासः रक्षोभिः सोढुमशक्याः अत एव । वनुषा । वनति हिंसार्थः । हिंसया युक्ताः । बृहन्तः महान्तः । ये त्वदीया अंशाः सन्ति । तांस्ते तव स्वभूतानंशान् वयं यज्ञे । अय्याम प्राप्नुयाम ॥

एवा पुनानो अपः स्वर्गा अस्मभ्यं तोका तनयानि भूरि ।

शं नः क्षेत्रं पुरु ज्योतींषि सोम ज्योङ् नः सूर्यं दृश्ये रिरिहि ॥ ६ ॥

एव । पुनानः । अपः । स्वः । गाः । अस्मभ्यम् । तोका । तनयानि । भूरि ।

शम् । नः । क्षेत्रम् । उरु । ज्योतींषि । सोम । ज्योक् । नः । सूर्यम् । दृश्ये । रिरिहि ॥ ६ ॥

हे सोम । एव एवं । पुनानः पृथमानः पवित्रादिभिः । अस्मभ्यं । रिरिहि प्रापय प्रयच्छ । किं तत् । अपः । अप इत्यन्तरिक्षनाम । आभ्रांति सर्वमपि । अन्तरिक्षं । स्वः । स्वर्गं । सुलोकं । गाः । सर्वैर्गन्धतेऽत्रेति गावः पृथिच्यः । ताः पृथिवीश्च । भूरि । 'सुपां सुलुक्' इति द्वितीयाया लुक् । बहून् । तोका पुत्रान् । तनयानि । तन्वन्ति कुलमिति तनयाः पात्राः । तांश्च तथा । नः । अस्मभ्यं । क्षेत्रं । शं सुखकरं कुरु । हे सोम । ज्योतींषि नक्षत्राणि । उरु ऋणि अन्तरिक्षं विस्तीर्णानि कुरु । तथा । नः । अस्मभ्यं । सूर्यम् । आदित्यं । ज्योक् । चिरनामैतत् । चिरकालं । दृश्ये द्रष्टुं कुरु ॥ १ ॥

'परि सुवानः' इति पठ्यं सप्तमं सूक्तं मारीचस्य कश्यपस्यार्पणं त्रैष्टुभं पवमानसोमदेवताकम् ।

'परि सुवानः' इत्यनुक्रान्तम् । गतो विनियोगः ॥

परि सुवानो हरिंशुः पवित्रे रथो न सर्जि सनये हियानः ।

आपच्छ्लोर्कमिन्द्रियं पूयमानः प्रति देवाँ अजुषत प्रयोभिः ॥ १ ॥

परि । सुवानः । हरिः । अंशुः । पवित्रे । रथः । न । सर्जि । सनये । हियानः ।

आपत् । श्लोर्कम् । इन्द्रियम् । पूयमानः । प्रति । देवान् । अजुषत । प्रयोऽभिः ॥ १ ॥

‘सुवानः’ अभिपूयमाणः । ‘हियानः’ ऋत्विग्भिः प्रेर्यमाणः । ‘हरिः’ हरितवर्णः । ‘अंशुः’ सोमः । ‘पवित्रे’ अविवालेन कृते दशापवित्रे । ‘परि’ । ‘सर्जि’ परिसृज्यते । ‘किमर्थम्’ । ‘सनये’ धनलाभाय देवानां संभजनाय वा । ‘तत्र दृष्टान्तः’ । ‘रथो’ । ‘न’ । ‘रथो यथा युद्धे’ शत्रुवधार्थं शत्रुधनहरणार्थं^१ वा । ‘सृज्यते’ तद्वत् । ‘किञ्च’ । ‘पूयमानः’ पवित्रेण सोऽयं सोमः । ‘इन्द्रियम्’ इन्द्रलिङ्गमिन्द्रस्य पर्याप्तं वा । ‘श्लोकं’ स्तोत्रम् । ‘आपत्’ आप्नोति । ‘आप्त् व्याप्ता’ । ‘लेट्यडागमः’ । ‘तथा स सोमः’ । ‘प्रयोभिः’ प्रीणयितृभिः । ‘हवीरूपैरश्वैः’ । ‘देवान्’ । ‘प्रति’ । ‘अनुपत’ प्रतिसेवते । ‘जुषी’ प्रीतिसेवनयोः ।^२ ॥

अच्छा नृचक्षा असरत्पवित्रे नाम दधानः कविरेस्य योनौ ।

सीदन् होतेव सदेने चमूपैमग्मन्मृषयः सप्त विप्राः ॥ २ ॥

अच्छ । नृचक्षाः । असरत् । पवित्रे । नाम । दधानः । कविः । अस्य । योनौ ।

सीदन् । होते । सदेने । चमूपै । उपै । ईम् । अग्मन् । ऋषयः । सप्त । विप्राः ॥ २ ॥

‘नृचक्षाः’ नृणां द्रष्टा । ‘कविः’ क्रान्तप्रज्ञः । ‘सोमः’ । ‘नाम’ वसतीवर्याख्यमुदकं । ‘दधानः’ धारयन् । ‘अस्य’ एतादृशस्यात्मनः । ‘योनौ’ स्थाने । ‘पवित्रे’ । ‘अच्छ’ । ‘अमरत्’ अभितः सरति । ‘ततः’ । ‘सदेने’ । ‘सीदन्त्यत्रेति’ सदेनो यज्ञः । ‘तस्मिन्’ । ‘होतेव’ होता यथा देवान् स्तोतुमुपविशति तद्वद्देवानागन्तुमुपविशन् । ‘सोमः’ । ‘चमूपै’ । ‘चमन्ति’ चम्वो ग्रहादयः । ‘तेष्वभिसरति’ । ‘अनन्तरं’ सप्तसंख्याकाः । ‘विप्राः’ मेधाविनां भरद्वाजः कश्यपो गांतमोऽत्रिविंशामित्रो जमदग्निर्वसिष्ठ इत्येते । ‘ऋषयः’ । ‘ईम्’ एनं सोमम् । ‘उप’ । ‘अग्मन्’ स्तोत्रैरुपगच्छन्ति ॥

प्र सुमेधा गातुविद्विश्चदेवः सोमः पुनानः सदे एति नित्यम् ।

भुवद्विष्वेषु काव्येषु रन्तानु जनान्यतते पञ्च धीरः ॥ ३ ॥

प्र । सुमेधाः । गातुऽवित् । विद्विश्चदेवः । सोमः । पुनानः । सदे । एति । नित्यम् ।

भुवत् । विष्वेषु । काव्येषु । रन्ता । अनु । जनान् । यतते । पञ्च । धीरः ॥ ३ ॥

‘सुमेधाः’ । ‘नित्यमसिच् प्रजामेधयोः’ (पा. सू. ५. ४. १२२) इत्यसिच्समासान्तः । शोभनप्रज्ञः । ‘गातुवित्’ मार्गस्य वेत्ता । ‘यद्वा’ । ‘गातवः’ स्तोतारः । ‘तेषां’ धनस्य लभयिता । ‘विद्विश्चदेवः’ सर्वदेवोपगतः । ‘यद्वा’ । ‘देवो देवं दीप्तिः’ । ‘व्यापकदीप्तिर्युक्तः’ । ‘एतादृशः’ । ‘सोमः’ । ‘पुनानः’ पूयमानः सन् । ‘नित्यम्’ अविनश्वरं । ‘सदः’ स्थानं द्रोणकलशं । ‘प्र’ । ‘वृत्ति’ प्रगच्छति । ‘ततः’ । ‘विष्वेषु’ सर्वेषु । ‘काव्येषु’ कविकर्मसु स्तोत्रेषु । ‘रन्ता’ । ‘भुवत्’ रमणशीलो भवति । ‘रमेस्ताच्छौलिकस्तृन्’ । ‘तथा’ । ‘धीरः’ प्राज्ञः सोऽयं । ‘पञ्च’ । ‘जनान्’ निपादपञ्चमांश्चतुरो वर्णान् । ‘अनु’ । ‘यतते’ अनुगन्तुं प्रयत्नं करोति । ‘अनुगच्छतीति’ यावत् ॥

तव त्ये सोम पवमान निण्ये विश्वे देवास्त्रय एकादशासः ।

दश स्वधाभिरधि सानो अव्ये मृजन्ति त्वा नद्यः सप्त यहीः ॥ ४ ॥

तव । त्ये । सोम । पवमान । निण्ये । विश्वे । देवाः । त्रयः । एकादशासः ।

दश । स्वधामिः । अधि । सानौ । अव्ये । मृजन्ति । त्वा । नद्यः । सप्त । यहीः ॥ ४ ॥

हे ऽपवमान पूयमान हे ऽसोम ऽतव स्वभूताः ऽत्ये^१ ते प्रसिद्धाः^२ ऽत्रय ऽएकादशासः । पूरणार्थं ङट्प्रत्ययः । त्रयस्त्रिंशत्संख्याकाः ऽविश्वे सर्वे ऽदेवाः ऽनिष्ये । अन्तर्हितनामैतत् । अन्तर्हिते स्थाने शुलोके वर्तन्ते । तादृशं त्वां दशसंख्याका अङ्गुलयः ऽअधि ऽसानौ अधिकं समुच्छ्रिते ऽअभ्ये अविमये पवित्रे ऽस्वधाभिः उदकैः ऽमृजन्ति शोधयन्ति । किञ्च ऽयद्भीः । ' वा छन्दसि ' इति पूर्वसवर्णदीर्घः । यद्भ्यो महत्यः ऽसप्त सप्तसंख्याका गङ्गाद्याः ऽनद्यः ऽत्वा त्वां ऽमृजन्ति । वसती-वर्यात्मकैरेकधनात्मकैश्च स्वीर्यैरुदकैस्त्वां मार्जयन्तीत्यर्थः ॥

तन्नु सत्यं पवमानस्यास्तु यत्र विश्वे कारवः संनसन्त ।

ज्योतिर्यदहे अकृणोदु लोकं प्रावन्मनुं दस्यवे करभीकम् ॥ ५ ॥

तत् । नु । सत्यम् । पवमानस्य । अस्तु । यत्र । विश्वे । कारवः । समुनसन्त ।

ज्योतिः । यत् । अहे । अकृणोत् । ऊँ इति । लोकम् ।

प्र । आवत् । मनुम् । दस्यवे । कः । अभीकम् ॥ ५ ॥

ऽमन्यं मन्थभृतं ऽतत् प्रसिद्धं ऽपवमानस्य सोमस्य स्थानं ऽनु क्षिप्रमस्माकम् ऽअस्तु । ऽयत्र यस्मिन् स्थाने ऽविश्वे सर्वे ऽकारवः स्तोतारः ऽसंनसन्त स्तोतुं संगच्छन्ते तत्स्थानमस्तु । अस्य सोमस्य ऽयन् ऽज्योतिः ऽअहे दिवसाय ऽलोकम् आलोकं प्रकाशम् ऽअकृणोत् करोति । ऽउ इत्यवधारणे । तज्योतिः ऽमनुम् एतन्नामानं राजपि ऽप्रावत् प्रकर्षेणारक्षत् । तथा सोमः स्वीर्यं तेजः ऽदस्यवे सर्वस्योपक्षपयित्रेऽसुराय ऽअभीकम् अभिगमनशीलं ऽकः अकार्षीत् । करोतेर्लुङि ' मन्त्रे घस' इति च्लेर्लुक् ॥

परि सन्नेव पशुमान्ति होता राजा न सत्यः समितीरियानः ।

सोमः पुनानः कलशा अयासीत्सीदन्मृगो न महिषो वनेषु ॥ ६ ॥

परि । सन्नेव । पशुमन्ति । होता । राजा । न । सत्यः । समुद्वेतीः । इयानः ।

सोमः । पुनानः । कलशा । अयासीत् । सीदन् । मृगः । न । महिषः । वनेषु ॥ ६ ॥

ऽहोता देवानामाह्वातर्विक् ऽपशुमन्ति पशुमतः ऽसन्नेव यज्ञगृहान् यथोपगच्छति^३ । किञ्च ऽराजा ऽन यथा राजा ऽसत्यः मन्थकर्मा मन् ऽसमिनीः । संग्रामनामैतत् मन्थक् प्राप्यते शत्रूभिरत्रेति । तान् संग्रामान् ऽइयानः गच्छन् भवति तथा ऽपुनानः^४ ऽसोमः ऽवनेषु वननीयेषु वसती-वर्यात्येष्टदकेषु ऽसीदन् ऽमृगो ऽन ऽमहिषः महिषात्यो मृग इवादिषु तिष्ठन् ऽकलशान् द्रोणाभिधानान् ऽअयासीत् परियाति । यद्वा । महिषो महान् पृज्यो वा सोमः कलशान् परिगच्छतीति ॥ ॥२॥

' साकमुक्षः ' इति पञ्चर्चमष्टमं सूक्तं गौतमस्य नोधस आपर्मम् । पूर्ववच्छन्दोदेवते । तथा चानुक्रम्यते—' साकमुक्षः पञ्च नोधाः ' इति । गतो विनियोगः ॥

साकमुक्षो मर्जयन्त स्वसारो दश धीरस्य धीतयो धनुवीः ।

हरिः पर्यद्रवज्जाः सूर्यस्य द्रोणं ननक्षे अत्यो न वाजी ॥ १ ॥

१. त- ' त्ये ते प्रसिद्धाः ' नास्ति । २. ग-यज्ञगृहान् परि याति । ३. त१- ' गच्छन्ते ; त२. ४. ५. ७. भ६- ' गच्छन्ति ; त३. ६-भ१. २. ४. ७- ' गच्छन्ति ; मुं-यथा परिगच्छते । ४. ग-त३-भ१. ६-पुनानः पूयमानः ; भ४-पुनानः पूयमानाः ।

माकम्ऽउक्षः । मर्जयन्त । स्वसारः । दश । धीरस्य । धीतयः । धनुत्रीः ।

हरिः । परिः । अद्रवत् । जाः । सूर्यस्य । द्रोणम् । ननक्षे । अत्यः । न । वाजी ॥ १ ॥

१ माकमुक्षः सह युगपत् सिञ्चन्त्यः । 'उक्ष सेचने' । क्विप् रूपम् । तादृश्यः १ स्वसारः कर्म-
करणार्थमितस्ततः सुष्ठु गच्छन्त्योऽङ्गुल्यः १ मर्जयन्त सोमं शोधयन्ति । 'मृजू शौचालंकारयोः' ।
तथा १ दश दशसंख्याकाः १ धीतयः । अङ्गुलिनामैतत् । अङ्गुल्यः १ धीरस्य समर्थस्य प्राप्तस्य वा
दैवैर्ध्यातव्यस्य काम्यमानस्य वा सोमस्य १ धनुत्रीः प्रेरयिष्यो भवन्ति । ततः १ हरिः हरितवर्णः
सोमः १ सूर्यस्य १ जाः प्रादुर्भूता जाया दिशस्ताः १ पर्यद्रवत् परितो गच्छति । सूर्यतेजसा ह्याधिर्भव-
न्तीति दिशां तस्य जात्वम् । १ अत्यः अतनशीलः १ वाजी १ न अश्व इव स्थितः सोमः १ द्रोणं कलशं
१ ननक्षे व्याप्नोति । नक्षतिर्व्याप्तिकर्मा ॥

सं मातृभिर्न शिशुर्वावशानो वृषा दधन्वे पुरुवारो अद्भिः ।

मर्यो न योषामभि निष्कृतं यन्त्सं गच्छते कलशं उस्त्रियाभिः ॥ २ ॥

सम् । मातृभिः । न । शिशुः । वावशानः । वृषा । दधन्वे । पुरुवारः । अतुभिः ।

मर्यः । न । योषाम् । अभि । निःऽकृतम् । यन् । सम् । गच्छते । कलशे । उस्त्रियाभिः ॥ २ ॥

१ वावशानः देवान् कामयमानः १ वृषा कामानां वर्षकोऽत एव १ पुरुवारः बहुभिर्वरणीयः सोमः
१ अद्भिः मातृभूताभिर्वसतीवरीभिः १ सं १ दधन्वे संधार्यते । तत्र दृष्टान्तः । १ मातृभिर्न १ शिशुः ।
कामयमानः पुत्रो यथा मातृभिः पयःप्रदानेन संधार्यते । धविर्गन्त्यर्थः । कर्मणि लिटि रूपम् । १ मर्यो
१ न मनुष्यो यथा १ योषां युवतिमभिगच्छति तद्वत् १ निष्कृतं संस्कृतं स्वस्थानम् १ अभि १ यन्
अभिगच्छन् १ कलशे द्राणाभिधाने १ उस्त्रियाभिः अद्भिर्गोविकारैः क्षीरादिभिर्वा १ सं १ गच्छते ।
गमेरकर्मकात् 'समो गम्यच्छि' इत्यात्मनेपदम् ॥

उत प्र पिप्ये ऊधरधन्याया इन्दुर्धाराभिः सचते सुमेधाः ।

मूर्धानं गावः पर्यसा चमूष्वभि श्रीणन्ति वसुभिर्न नितैः ॥ ३ ॥

उत । प्र । पिप्ये । ऊधः । अधन्यायाः । इन्दुः । धाराभिः । सचते । सुमेधाः ।

मूर्धानम् । गावः । पर्यसा । चमूष्व । अभि । श्रीणन्ति । वसुभिः । न । नितैः ॥ ३ ॥

१ उत अपि च १ अधन्यायाः । अधन्वेति गोनाम । अहन्तव्याया गोः १ ऊधः पयःस्थानं सोमः १ प्र
१ पिप्ये । ओषध्यादिषु सोमः प्रविश्य प्रकर्षेणाप्याययति । प्यायतेर्लिटि 'लिङ्गङाश्च' इति पीभावः ।
१ सुमेधाः शोभनप्रज्ञः सोऽयम् १ इन्दुः सोमः १ धाराभिः १ सचते समवैति संगच्छते । ततः १ गावः
१ चमूष्व । चमन्ति भक्षयन्त्यत्र सोममिति चम्वो ग्रहादयः । तेषु स्थितं १ मूर्धानं समुच्छ्रितमिमं सोमं
१ पर्यसा श्वेतेन १ अभि १ श्रीणन्ति अभित आच्छादयन्ति । तत्र दृष्टान्तः । १ नितैः प्रक्षालितैः १ वसुभिर्न
वस्त्रैर्यथाच्छादयन्ति तद्वत् ॥

स नो देवेभिः पवमान रदेन्दो रयिमश्विनं वावशानः ।

रथिरायतामुशती पुरंधिरस्मद्गा दावने वस्त्रनाम् ॥ ४ ॥

सः । नः । देवेभिः । पवमान् । रद् । इन्दो इति । रयिम् । अश्विनम् । वावशानः ।
रथिरायताम् । उशती । पुरम्ऽधिः । अस्मद्यक् । आ । दावने । वसूनाम् ॥ ४ ॥

हे ऽपवमान पूयमान सोम ऽसः तादृशस्त्वं ऽनः अस्मभ्यं ऽदेवेभिः देवैः सह ऽरद् प्रयच्छ । किं तत् उच्यते । हे ऽइन्दो पात्रेषु क्षरन् सोम ऽवावशानः कामयमानः सन् ऽअश्विनम् अश्ववन्तं ऽरथिं धनं प्रयच्छेति । किंच ऽरथिरायताम् । रथो येषामस्तीति रथिराः । 'मेधारथाभ्याम्' इतीरच्-प्रत्ययः । तद्वाचाचरतस्तानिच्छतो वा पुरुषान् ऽउशती कामयमाना ऽपुरंधिः त्वदीया बहुविधा धीः ऽवसूनां धनानां ऽदावने दानाय ऽअस्मद्यक् अस्मदभिमुखी ऽआ आगच्छतु । यद्वा । रथिरायतामिति धनानां विशेषणम् । बलवतां धनानामिति । अस्मद्यक् । 'विष्णवेदेव्योश्च देरद्यञ्चतावप्रत्यये' (पा. सू. ६. ३. ९२) इत्यद्यादेशः । अद्रिमध्योरन्तोदात्तत्वनिपातनात् 'उदात्तस्वरितयोर्यणः' इति स्वरितः^१ ॥

नू नो रयिमुप मास्व नृवन्तं पुनानो वाताप्यं विश्वचन्द्रम् ।

प्र वन्दितुरिन्दो तार्यायुः प्रातर्मक्षु धियावसुर्जगम्यात् ॥ ५ ॥

नू । नः । रयिम् । उप । मास्व । नृऽवन्तम् । पुनानः । वाताप्यम् । विश्वऽचन्द्रम् ।

प्र । वन्दितुः । इन्दो इति । तारि । आयुः । प्रातः । मक्षु । धियावसुः । जगम्यात् ॥ ५ ॥

हे सोम ऽपुनानः पूयमानस्त्वं ऽनः अस्मभ्यं ऽनु क्षिप्रं ऽनृवन्तं मनुष्यैर्युक्तम् । छान्दसं मतुपो ब्रह्मम् । तादृशं ऽरथिं धनम् ऽउप मास्व उपनिर्मिमीष्व । उपकुर्वित्यर्थः । किंच ऽविश्वचन्द्रं सर्वेषामाह्लादकं ऽवाताप्यम् । उदकनामैतत् । उदकं च कुरु । तथा हे ऽइन्दो सोम ऽवन्दितुः तव स्तोतुः ऽआयुः जीवनं ऽप्र तारि त्वया वर्धितमस्तु । सोऽयं सोमः ऽधियावसुः बुद्ध्या कर्मणा वा प्राप्तधनः ऽप्रातः काले वा सवने वा^२ ऽमक्षु शीघ्रमस्मदीयं यज्ञं प्रति ऽजगम्यात् आगच्छेत् । गमे-लिङि 'बहुलं छन्दसि' इति शपः श्लुः ॥ ३ ॥

'अधि यत्' इति पञ्चमं नवमं सूक्तमाङ्गिरसस्य कण्वस्यापमं^३ । तथानुक्रम्यते—'अधि यत्कण्वः' इति । पूर्ववच्छन्दोदेवते । गतो विनियोगः ॥

अधि यदस्मिन्वाजिनीव शुभः स्पर्धन्ते धियः सूर्ये न विशः ।

अपो वृणानः पवते कवीयन्त्रजं न पशुवर्धनाय मन्म ॥ १ ॥

अधि । यत् । अस्मिन् । वाजिनिऽइव । शुभः । स्पर्धन्ते । धियः । सूर्ये । न । विशः ।

अपः । वृणानः । पवते । कविऽयन् । व्रजम् । न । पशुऽवर्धनाय । मन्म ॥ १ ॥

'यत् यदा' ऽअस्मिन् सोमे ऽवाजिनीव ऽशुभः अश्वे यथा वस्त्रप्रभृत्यलंकारा भवन्ति । यदा वास्मिन् सोमे ऽसूर्ये ऽन यथा सूर्ये ऽविशः रश्मय उदिता भवन्ति । तदा^४ ऽधियः अङ्गुलयः ऽअधि ऽस्पर्धन्ते । अहं पुरस्ताच्छोधयाम्यहं पुरः शोधयामीत्यहमहमिकयोपतिष्ठन्ति । ततोऽयं सोमः ऽअपः वसतीवरीः ऽवृणानः आच्छादयन् ऽपवते पात्रेषु क्षरति । कलशानधिगच्छति^५ । कीदृशः ।

१. त-भ२.६-मु-तिस्वरितः । २. त-भ—'वा' नास्ति । ३. त-भ-काण्वस्यार्थः । ४. त३-भ२. ६.७-तथा । ५. भ१(२)-कलशानभिगच्छति ।

‘कवीयन् कविरिवाचरन् । यद्वा । कवयः स्तोतारः । तानिच्छन् । तत्र दृष्टान्तः । ‘व्रजं वनं वनम् मननीयं’ गवां गोष्ठं ‘पशुवर्धनाय पशूनां वर्धनाय गोपालः परिगच्छति । तथा देवानां प्रीणनाय पात्राणि प्रति पवत इति ॥

द्विता व्यूर्ध्वन्नमृतस्य धाम स्वर्विदे भुवनानि प्रथन्त ।

धियः पिन्वानाः स्वसरे न गावः क्रतायन्तीरभि वावश्च इन्दुम् ॥ २ ॥

द्विता । विऽऊर्ध्वन् । अमृतस्य । धाम । स्वऽविदे । भुवनानि । प्रथन्त ।

धियः । पिन्वानाः । स्वसरे । न । गावः । क्रतायन्तीः । अभि । वावश्चे । इन्दुम् ॥ २ ॥

‘अमृतस्य उदकस्य ‘धाम धारकं स्थानमन्तरिक्षं सोमः ‘द्विता द्विधा ‘व्यूर्ध्वन् उभयतः स्वतेजसाच्छादयन् मध्येन गच्छति । ततः ‘स्वर्विदे सर्वज्ञाय तस्मै सोमाय ‘भुवनानि ‘प्रथन्त विस्तीर्णानि भवन्ति । तस्य रश्मीनां संचरणार्थं प्रथन्त इत्यर्थः । अथ ‘पिन्वानाः प्रीणयिष्यः ‘धियः स्तुतिलक्षणा वाचः ‘क्रतायन्तीः यज्ञमिच्छन्त्यः सत्यस्तमिमम् ‘इन्दुं सोममभिलक्ष्य स्वसरे यागाहनि ‘वावश्चे शब्दायन्ते । यद्वा । सोमं कामयन्ते । तत्र दृष्टान्तः । ‘गावो वनं यथा पिन्वमानाः पयः क्षरन्त्यो गावः ‘स्वसरे । सुप्तु अस्यन्ते प्रेर्यन्ते गावोऽत्रेति स्वसरो गोष्ठम् । तस्मिन्नच्छाभिलक्ष्य शब्दं कुर्वन्ति तद्वत् ॥

परि यत्कविः काव्या भरते शूरो न रथो भुवनानि विश्वा ।

देवेषु यशो मर्ताय भूषन्दक्षाय रायः पुरुभूषु नव्यः ॥ ३ ॥

परि । यत् । कविः । काव्या । भरते । शूरः । न । रथः । भुवनानि । विश्वा ।

देवेषु । यशः । मर्ताय । भूषन् । दक्षाय । रायः । पुरुभूषु । नव्यः ॥ ३ ॥

‘कविः क्रान्तप्रज्ञः सोमः ‘काव्या काव्यानि कवेः ‘कर्माणि स्तोत्राणि ‘यत् यदा ‘परि ‘भरते परितो बिभर्ति । परिगच्छतीति यावत् । कथमिव । ‘शूरो वनं यथा शूरः शत्रूणां बाधकः ‘रथः तदीयः ‘विश्वा ‘भुवनानि सांग्रामिकाणि भूतानि परियाति तद्वत् । तदानीं ‘देवेषु स्थितं ‘यशः व्यापकं धनं ‘मर्ताय मनुष्याय स्तोत्रे ‘भूषन् । भवतेरन्तर्भावित्वर्थ्यात् सनि रूपम् । भावयितुमिच्छन् सोमः ‘रायः आत्मना दत्तस्य धनस्य ‘दक्षाय वृद्धयर्थं ‘पुरुभूषु बहुषु यज्ञभवनेषु ‘नव्यः स्तोतव्यो भवति । ‘णु स्तुतौ । अचो यत् ॥

श्रिये जातः श्रिय आ निरियाय श्रियं वयो जरितृभ्यो दधाति ।

श्रियं वसाना अमृतत्वमायन्भवन्ति सत्या संमिथा मितद्रौ ॥ ४ ॥

श्रिये । जातः । श्रिये । आ । निः । इयाय । श्रियम् । वयः । जरितृभ्यः । दधाति ।

श्रियम् । वसानाः । अमृतत्वम् । आयन् । भवन्ति । सत्या । सम्ऽइथा । मितद्रौ ॥ ४ ॥

स सोमः ‘श्रिये ‘जातः संपदर्थं प्रादुर्भूतो भवति । तदेवाह । ‘श्रिये श्रयर्थमेव ‘आ ‘निरियाय । अंशुभ्य आभिमुख्येन निर्गच्छति । निर्गतश्च स सोमः ‘जरितृभ्यः स्तोतृभ्यः ‘श्रियं

वयः अन्नं जीवनं वा वदधाति विदधाति प्रयच्छति । तेन दत्तां वभ्रियं ववसानाः आच्छादयन्तः स्तोतारः वअमृतत्वं देवत्वममरणं^१ वा वआयन् प्राप्नुवन् । तस्मिन् वमितर्द्रां मितगमने सोमं वसमिथा । युद्धनामैतत् सम्यक् प्राप्यतेऽत्रेति । 'समीणः' (उ. सू. २. ११) इत्येतेः सपूर्वस्य थक्प्रत्ययः । तानि युद्धानि वसत्या सत्यानि यथार्थानि वभवन्ति न तु वितथानि । तेन सोमेन पराजितानि भवन्तीत्यर्थः ॥

इषमूर्जमभ्यर्षाश्वं गामुरु ज्योतिः कृणुहि मत्सि देवान् ।

विश्वानि हि सुषहा तानि तुभ्यं पवमान बाधसे सोम शत्रून् ॥ ५ ॥

इषम् । ऊर्जम् । अभि । अर्षि । अश्वम् । गाम् । उरु । ज्योतिः । कृणुहि । मत्सि । देवान् । विश्वानि । हि । सुऽमहा । तानि । तुभ्यम् । पवमान । बाधसे । सोम । शत्रून् ॥ ५ ॥

हे सोम वइषम् अन्नम् वऊर्जम् अन्नरसं च अस्मभ्यम् वअभ्यर्ष अभिगमय । किंच वअश्वं वाहनं वगां पयःप्रदानेन यज्ञस्य साधनभूतां गां च । तथा वउरु महन् वज्योतिः सूर्याख्यं वकृणुहि जगदा-
लोकनाथं कुरु । किंच वदेवान् इन्द्रादीन् वमत्सि सोमेन तर्पय । मदेर्लटि 'बहुलं छन्दसि' इति प्रिह्णस्य लृङ् । वाक्यभेदाद्विधानः । अपि च हे सोम वतुभ्यं विश्वानि सर्वाणि रक्षाणि वपुषहा सुमहान्यनायासेनैवाभिमवितुं शक्यानि भवन्ति । हिरवधारणे । अत एव हे वपवमान पयमान हे वसोम सर्वान् वशत्रून् वबाधसे जहि ॥ * ॥ ४ ॥

'कनिकन्ति' इति पञ्चमं दशमं गृहं कण्वपुत्रस्य प्रस्कण्वस्यापम् । तथानुक्रम्यते—'कनिकन्ति प्रस्कण्वः' इति । पूर्वपञ्चदशोदेवते । गतो विनियोगः ॥

कनिकन्ति हरिः सृज्यमानः सीदन्वनस्य जठरे पुनानः ।

नृभिर्पुतः कृणुते निर्णिजं गा अतो मतीर्जनयत स्वधार्भिः ॥ १ ॥

कनिकन्ति । हरिः । आ । सृज्यमानः । सीदन् । वनस्य । जठरे । पुनानः ।

नृऽभिः । पुतः । कृणुते । निर्णिजम् । गाः । अतो । मतीः । जनयत । स्वधार्भिः ॥ १ ॥

वसृज्यमानः वआ समन्तहिसृज्यमानोऽभिवृध्यमाणः वहरिः हस्तिवर्णः सोमः वकनिकन्ति पुनःपुनः शब्दायते । क्रन्दनेर्यङ्लुकि लिप्पीडभावे 'दाधन्ति दर्धन्ति' इत्यादिना निपातनादभ्यासस्य निगागमः । अभ्यस्तस्वरः । तथा वपुनानः पूयमानः ववनस्य वननीयस्य द्रोणकलशस्य वजठरे वसीदन् उपविशन् शब्दायते । किंच वनृभिः कर्मनेनृभिर्कृत्वग्भिः वयतः संयतः सोमः वगाः गोविकारान् क्षीरादीन्प्राच्छादयन् वनिर्णिजम् आत्मनो रूपं वकृणुते ग्रहादिषु करोति । वअतः अस्मै सोमाय वमतीः मननीयाः स्तुतीः वस्वधार्भिः हविर्भिः सह वजनयत स्तोतारः अजनयन्^२ । इत्यान्तादेशाभावः छान्दसः^३ । यद्वा । हे स्तोतारः अस्मै सोमाय स्तुतीर्जनयत उत्पादयत । कुरुतेति यावत् ॥

हरिः सृजानः पृथ्यामृतस्येयति वाचमरितेव नार्वम् ।

देवो देवानां गुह्यानि नामाविष्कृणोति बृहिर्षि प्रवाचे ॥ २ ॥

१. ग-देवत्वगमरणत्वं । २. ग-जनयतु । ३. ग-छांदसस्तादेशः; ग१-छांददेशः; ग२.४-छांदगोदादेशः ।

हरिः । सुजानः । पथ्याम् । ऋतस्य । इयति । वाचम् । अरिताऽइव । नार्वम् ।
देवः । देवानाम् । गुह्यानि । नाम । आविः । कृणोति । बर्हिषे । प्रऽवाचे ॥ २ ॥

वसृजानः सृज्यमानः वहरिः हरितवर्णः सोमः वऋतस्य सत्यभूतस्य^१ वपथ्यां पथि भवां ववाचं
देवीम् वइयति प्रेरयति । तत्र दृष्टान्तः । वअरितेव जनांस्तीरं प्रापयन्नाविकः वनावं यथा प्रेरयति
तद्वत् । ' ऋ गतौ ' । जौहोत्यादिकः । ' अतिपिपत्योः^२ ' इत्यभ्यासस्येत्वम् । ततः वदेवः दीप्यमानः
सोमः वदेवानाम् इन्द्रादीनां वगुह्यानि अन्तर्हितानि वनाम नामानि शरीराणि वप्रवाचे प्रकर्षेण
वाचयित्रे स्तोत्रे वबर्हिषि यज्ञे वआविष्कृणोति स्तोतुमाविष्करोति ॥

अपामिवेदूर्मयस्तर्तुराणाः प्र मनीषा ईरते सोममच्छ ।

नमस्यन्तीरुपं च यन्ति सं चा च विशन्त्युशतीरुशन्तम् ॥ ३ ॥

अपाम्ऽइव । इत् । ऊर्मयः । तर्तुराणाः । प्र । मनीषाः । ईरते । सोमम् । अच्छ ।
नमस्यन्तीः । उपं । च । यन्ति । सम् । च । आ । च । विशन्ति । उशतीः । उशन्तम् ॥ ३ ॥

वअपामिव यथोदकानाम् वऊर्मयः त्वरन्ते^३ । वइत् इति पूरणः । तद्वत् वतर्तुराणाः कर्मणि
देवान् स्तोतुं त्वरमाणाः । ' तुर त्वरणे ' । जौहोत्यादिकः । यङ्लुगन्तस्य शानचि रूपम् । अभ्यासस्या-
वर्णश्च रेफादेशश्छान्दसः । अभ्यस्तस्वरः । तादृशा ऋत्विजः वमनीषाः मनस ईशित्रीः स्तुतीः
वसोममच्छ सोमं प्रति वप्र वईरते प्रेरयन्ति^४ । वनमस्यन्तीः नमस्यन्त्यः सोमं पूजयन्त्यः सत्यः तम्
वउप वयन्ति वच उपगच्छन्ति तमेव वसं यन्ति वच । ' चवायोगे प्रथमा ' इति न निघातः ।
ततः वउशतीः कामयमानाः स्तुतयः वउशन्तं कामयमानं सोमम् वआ विशन्ति वच^५ ॥

तं मर्मजानं महिषं न सानावंशुं दुहन्त्युक्षणं गिरिष्ठाम् ।

तं वावशानं मतयः सचन्ते त्रितो बिभर्ति वरुणं समुद्रे ॥ ४ ॥

तम् । मर्मजानम् । महिषम् । न । सानौ । अंशुम् । दुहन्ति । उक्षणम् । गिरिऽस्थाम् ।
तम् । वावशानम् । मतयः । सचन्ते । त्रितः । बिभर्ति । वरुणम् । समुद्रे ॥ ४ ॥

वमर्मजानं यष्टृभिः परिचर्यमाणं वमहिषं वन महिषाख्यं मृगमिवं वसानौ समुच्छ्रिते देशे
वर्तमानम् वउक्षणं कामानां सेक्तारं, वगिरिष्ठाम् अभिषवार्थं प्रावसु निष्ठितं^६ । वतं तादृशं प्रसिद्धम्
वअंशुं सोमं वदुहन्ति ऋत्विजो दुहते । ' प्रावाणो वत्सा ऋत्विजो दुहन्ति ' (तै. सं. ६.२.११.४)
इति तैत्तिरीयब्राह्मणम् । वतं तादृशं ववावशानं कामयमानं सोमं वमतयः मन्तव्याः स्तुतयः वसचन्ते
समवयन्ति । सेवन्त इति यावत् । ततः वत्रितः त्रिषु स्थानेषु वर्तमान इन्द्रः ववरुणं शत्रूणां
निवारकमेतं सोमं वसमुद्रे अन्तरिक्षे वबिभर्ति शत्रुवधार्थं धारयति । यद्वा । त्रितस्त्रिषु स्थानेषु
द्रोणाध्वनीयपूतमृदाख्येषु कलशेषु ततो^६ विततः^६ सोमः शत्रूणां निवारकमिन्द्रं शुलोके बिभर्ति
पोषयति ॥

१. भ१(२)-सत्यभूतस्य यज्ञस्य । २. ग-तरंगाः । ३. ग-प्रेरयति नो स्तुतिः; त३-भ५-प्रेरयति
ता स्तुतिः । ४. ग-त२.३.४-भ१.२.४.५.७-च प्रविशन्ति च । ५. ग-त३-भ१.२.४.७-तिष्ठतं । ६. त१-
स्थितः लताः; त७-मु-स्थितः ।

इष्यन्वाचमुपवक्तेव होतुः पुनान इन्दो वि ष्या मनीषाम् ।

इन्द्रश्च यत्क्षयथः सौभगाय सुवीर्यस्य पतयः स्याम ॥ ५ ॥

इष्यन् । वाचम् । उपवक्ताऽइव । होतुः । पुनानः । इन्दो इति । वि । स्य । मनीषाम् ।
इन्द्रः । च । यत् । क्षयथः । सौभगाय । सुवीर्यस्य । पतयः । स्याम ॥ ५ ॥

हे इन्दो सोम ववाचं स्तुतिम् इष्यन् प्रेरयन् होतुः उपवक्तेव यथाध्वर्युः प्रतिगारं कुर्वन् प्रोत्साहयति तद्वन् स्तोत्राणां शंसनाय प्रोत्साहं कुर्वन् पुनानः पूयमानस्त्वं मनीषां बुद्धिं वि ष्य विमुञ्च । किंतु बुद्धिं धनप्रदानाभिमुखीं कुरु । किंच यत् यदा इन्द्रश्च त्वं च सह यजे ष्यथः निवसथः तदा स्तोतारो वयं सौभगाय सौभाग्याय स्याम । किंच सुवीर्यस्य शोभनवीर्योपेतस्य धनस्य पतयः स्वामिनः स्याम भवेम ॥ ५ ॥

‘प्र सेनानीः’ इति चतुर्विंशत्यृचमेकादशं सूक्तं दिवोदामपुत्रस्य प्रतर्दनाख्यस्य राजपैरिदं त्रैष्टुभं पवमानसोमदेवताकम् । तथा चानुक्रम्यते—‘प्र सेनानीश्चतुर्विंशतिर्दिवोदासिः प्रतर्दनः’ इति । गतः सूक्तविनियोगः ॥

प्र सेनानीः शूरो अग्रे रथानां गव्यन्नेति हर्षते अस्य सेना ।

भद्रान्कृष्वन्निन्द्रहवान्तसखिभ्य आ सोमो वस्त्रा रभसानि दत्ते ॥ १ ॥

प्र । सेनाऽनीः । शूरः । अग्रे । रथानाम् । गव्यन् । एति । हर्षते । अस्य । सेना ।

भद्रान् । कृष्वन् । इन्द्रऽहवान् । सखिभ्यः । आ । सोमः । वस्त्रा । रभसानि । दत्ते ॥ १ ॥

‘सेनानीः’ सेनानामग्र उपनेता शूरः शत्रूणां बाधकः सोमः गव्यन् शत्रूणां गा इच्छन् । यद्वा । यजमानानां पश्चादिकमिच्छन् । रथानाम् अग्रे रथानां पुरतः प्र एति प्रकर्षेण संग्रामं गच्छति । अस्य^१ सोमस्य सेना च हर्षते हृष्यति । वाक्यभेदादनिघातः । किंच सखिभ्यः समानख्यानेभ्यो यजमानेभ्यः इन्द्रहवान् तैः कृतानीन्द्रस्याह्वानानि भद्रान् कल्याणानि यथार्थानि कृष्वन् कुर्वन् । आहूतो हीन्द्रः सोमं पीत्वा कामान् प्रयच्छतीति । रभसानि इन्द्रस्य वेगेनागमने निमित्तानि^२ वस्त्राण्याच्छादकानि पयःप्रभृतीन्याश्रयणानि आ दत्ते आगृह्णाति ॥

समस्य हरिं हरयो मृजन्त्यश्चहयैरनिशितं नमोभिः ।

आ तिष्ठति रथमिन्द्रस्य सखा विद्रा एना सुमतिं यात्यच्छ ॥ २ ॥

सम् । अस्य । हरिम् । हरयः । मृजन्ति । अश्चऽहयैः । अनिऽशितम् । नमोऽभिः ।

आ । तिष्ठति । रथम् । इन्द्रस्य । सखा । विद्रान् । एन । सुऽमतिम् । याति । अच्छ ॥ २ ॥

‘हरयः’ हरन्त्यभिपुण्वन्ति सोममित्यृत्विजोऽङ्गुलयो वा^३ ‘हरिं’ हरितवर्णम् अस्य सोमस्य कारणमंशुं^४ ‘सं’ मृजन्ति सम्यगभिपुण्वन्ति । ततः सोमः ‘नमोभिः’ नामयितृभिः ‘अश्चहयैः’ व्यासैरपि^५ ‘अनिशितम्’ असंस्कृतमयुक्तमननुगतं ‘रथं’ रमणसाधनमात्मीयं दशापवित्रम् ‘आ

१. त-भ६-तस्य । २. भ६-सु-निमित्तानि वस्त्रा । ३. ग-त३-भ-वा हरयः । ४. ग-व्यासैरश्वैरपि ; त१.२.६.७-व्यासैर्गमनैरपि ।

पतिष्ठति आसीदति । अनन्तरम् ^१इन्द्रस्य ^२सखा सखिभूतः ^३विद्वान् प्राज्ञः सोमः ^४पुना पुनेन
रथेन पवित्रेण ^५सुमतिं शोभनस्तुतिकं स्तोतारम् ^६अच्छ ^७याति अभिगच्छति । तस्मिन्^१ काले तेन
क्रियमाणां स्तुतिमभिगच्छतीत्यर्थः ॥

स नो देव देवताते पवस्व महे सोम प्सरसे इन्द्रपानः ।

कृण्वन्नपो वर्षयन्धामुतेमामुरोरा नो वरिवस्या पुनानः ॥ ३ ॥

सः । नः । देव । देवऽताते । पवस्व । महे । सोम । प्सरसे । इन्द्रऽपानः ।

कृण्वन् । अपः । वर्षयन् । धाम् । उत । इमाम् । उरोः । आ । नः । वरिवस्य । पुनानः ॥ ३ ॥

हे ^१देव द्योतमान हे ^२सोम ^३सः तादृशः ^४इन्द्रपानः इन्द्रेण पातयस्व ^५नः अस्माकं
स्वभूते ^६देवताते देवैस्तते वितते यज्ञे ^७महे^८ महते ^९प्सरसे भक्षणाद्येन्द्रस्य पानाय ^{१०}पवस्व ग्रहादिपु
क्षर । किंच ^{११}अपः उदकानि ^{१२}कृण्वन् कुर्वन् ^{१३}उत अपि च ^{१४}धाम् ^{१५}इमां द्यावापृथिव्यौ ^{१६}वर्षयन् ।
भूमिं पर्जन्यरूपेण तर्पयति द्युलोकमग्निरूपेणेति । ‘भूमिं पर्जन्या जिन्वन्ति दिवं जिन्वन्त्यग्नयः’
(ऋ. सं. १.१६४.५१) इति श्रवणात् । ^{१७}उरोः विस्तीर्णादन्तरिक्षात् ^{१८}आ आगच्छस्व ^{१९}पुनानः
पूयमानः सन् ^{२०}नः अस्मान् ^{२१}वरिवस्य धनादिप्रदानेन परिचरेति ॥

अजीतयेऽहतये पवस्व स्वस्तये सर्वतातये बृहते ।

तदुशन्ति विश्वे इमे सखायस्तदहं वशिम पवमान सोम ॥ ४ ॥

अजीतये । अहतये । पवस्व । स्वस्तये । सर्वऽतातये । बृहते ।

तत् । उशन्ति । विश्वे । इमे । सखायः । तत् । अहम् । वशिम । पवमान् । सोम ॥ ४ ॥

हे सोम ^१अजीतये यथा वयं शत्रुभिरजिता भवेम तथा तेषामजयाय^२ ^३अहतये यथा तैरहनाः
स्याम^४ तस्यै^५ च अत एव ^६स्वस्तये अविनाशाय किंच ^७बृहते^८ ^९सर्वतातये सर्वैरिन्द्रादिभिर्देवैः
तायमानाय यज्ञाय एतदर्थं ^{१०}पवस्व अस्मदभिमुखमागच्छ । पविर्गतिकर्मा । ^{११}विश्वे सर्वे ^{१२}इमे
मर्दायाः ^{१३}सखायः स्तोतारः ^{१४}तत् त्वदीयं रक्षणम् ^{१५}उशन्ति कामयन्ते । हे ^{१६}पवमान ^{१७}सोम ^{१८}तत्
रक्षणम् ^{१९}अहम् अपि ^{२०}वशिम कामये ॥

सोमः पवते जनिताः मतीनां जनिता दिवो जनिता पृथिव्याः ।

जनिताग्नेर्जनिता सूर्यस्य जनितेन्द्रस्य जनितोत विष्णोः ॥ ५ ॥

सोमः । पवते । जनिता । मतीनाम् । जनिता । दिवः । जनिता । पृथिव्याः ।

जनिता । अग्नेः । जनिता । सूर्यस्य । जनिता । इन्द्रस्य । जनिता । उत । विष्णोः ॥ ५ ॥

^१सोमः अभिपूयमाणः ^२पवते पात्रेषु क्षरति । कीदृशः । ^३मतीनां बुद्धीनां यद्वा मननीयानां
स्तुतीनां ^४जनिता जनयिता । ‘जनिता मन्त्रे’ (पा. सू. ६.४.५३) इति निपातनाण्णि लोपः । किंच
^५दिवः द्युलोकस्य ^६जनिता प्रादुर्भावयिता तथा ^७पृथिव्याः जनयिता ^८अग्नेः जनयिता प्रकाशयिता
^९सूर्यस्य सर्वस्य प्रेरकस्यादित्यस्य ^{१०}जनिता ^{११}इन्द्रस्य ^{१२}जनिता पानेन मदस्य जनयिता ^{१३}उत अपि

१. त-भ६-अस्मिन् । २. ग-त-म-‘महे’ नास्ति । ३. ग-पवस्व । अहतिरहननं । ४. त१.३.
७-भ२-तस्मै । ५. त३-ग४.५-बृहते महते ।

च ऽविष्णोः ऽथापकस्य ऽजनिता जनयिता । एतत् सर्वं सोमेऽभिषूयमाणे भवतीति । सोमो हि देवानाप्याययतीति ॥ ॥ ६ ॥

देवसुवां हविःपु सोमस्य वनस्पतेः 'ब्रह्मा देवानाम्' इति याज्या । सूयते च- 'त्वं च सोम नो वशो ब्रह्मा देवानां पदवीः कवीनाम्' (आश्व. श्रौ. ४. ११) इति ॥

ब्रह्मा देवानां पदवीः कवीनामृषिर्विप्राणां महिषो मृगाणाम् ।

श्येनो गृध्राणां स्वधितिर्वनानां सोमः पवित्रमत्येति रेभन् ॥ ६ ॥

ब्रह्मा । देवानाम् । पदुर्वाः । कवीनाम् । ऋषिः । विप्राणाम् । महिषः । मृगाणाम् ।

श्येनः । गृध्राणाम् । स्वधितिः । वनानाम् । सोमः । पवित्रम् । अति । एति । रेभन् ॥ ६ ॥

सोम एवंपो भवति । ऽदेवानां स्तोत्रकारिणामृषिजां ऽब्रह्मा ब्रह्मास्थत्विक्स्थानीयो भवति । यद्वा । देवानां द्योतमानानामिन्द्रादीनां ब्रह्मा राजा भवति । तथा ऽकवीनां क्रान्तप्रज्ञानां ऽपदवीः । स्वयन्ति पदानि साधुत्वेन यो योजयति स पदवीः । वा गत्यादिष्वित्येतस्मात् क्षिपि रूपम् । तथा ऽविप्राणां मेधाविनां मध्ये ऽऋषिः भवति । यः परोक्षं पश्यति स ऋषिः 'ऋषिर्दशनात्' (निरु. २. ११) इति । ऽमृगाणां ऽमहिषः भवति । महिषाख्यो बलवान् राजा भवति । तथा ऽगृध्राणां पक्षिविशेषाणां ऽश्येनः शंसनीयः पक्षिराजो भवति । ऽवनानाम् । वनतिहिंसाकर्मा । हिंसकानां छेदकानां मध्ये ऽस्वधितिः एतन्नामकच्छेदकोऽसि । एवंप्रभावः ऽसोमः ऽरेभन् शब्दायमानः सन् ऽपवित्रम् ऊर्णास्तुकेन कृतम् ऽत्येति अतिगच्छति ॥

प्राचीविपट्वाच ऊर्मिं न सिन्धुर्गिरः सोमः पर्वमानो मनीषाः ।

अन्तः पश्यन्वृजनेमावराण्या तिष्ठति वृषभो गोषु जानन् ॥ ७ ॥

प्र । अचीविपट् । वाचः । ऊर्मिम् । न । सिन्धुः । गिरः । सोमः । पर्वमानः । मनीषाः ।

अन्तरिति । पश्यन् । वृजना । इमा । अवराणि । आ । तिष्ठति । वृषभः । गोषु । जानन् ॥ ७ ॥

पर्वमानः ऽसोमः ऽमनीषाः मनस ईक्षिता^१ हृदयंगमाः ऽगिरः स्तुर्ताः ऽप्राचीविपट् प्रकर्षेण वेपथति प्रेरयति । कथमिव । ऽसिन्धुः स्यन्दमाना नदीव ऽवाचः शब्दस्य ऽऊर्मिं ऽन संधं यथा प्रेरयति तद्वत् । किंच ऽवृषभः कामानामुदकानां वा वर्षकः सोमः ऽअन्तः अन्तर्हितं वस्तुजातं ऽपश्यन् ऽअवराणि दुर्बलैर्वारयितुमशक्यानि ऽइमा ऽवृजना इमानि बलानि ऽआ ऽतिष्ठति आसी- दति । किं कुर्वन् । ऽगोषु ऽजानन् गवां^२ अजानानः सन् परबलानि प्रविशति ॥

स मत्सरः पृत्सु वन्वन्नवातः सहस्रेता अभि वाजमर्ष ।

इन्द्रायिन्द्रो पर्वमानो मनीष्यं शोरूमिमीरय गा इषण्यन् ॥ ८ ॥

सः । मत्सरः । पृत्सु । वन्वन् । अवातः । सहस्रेता । अभि । वाजम् । अर्ष ।

इन्द्राय । इन्द्रो इति । पर्वमानः । मनीषी । अंशोः । ऊर्मिम् । ईरय । गाः । इषण्यन् ॥ ८ ॥

१मत्सरः मदकरः १पृत्सु संग्रामेषु १वन्वन् शत्रून् हिंसन् अत एव १अवातः अन्यैर्गन्तुमशक्यः
१सहस्रेताः सहस्रोदकधारोपेतः १सः सोमः १वाजं शत्रूणां बलम् १अभि १अर्प अभिगच्छ । हे
१इन्द्रो सोम १पवमानः पृथमानः १मनीषी प्राज्ञस्त्वं १गाः १हृषण्यन् शत्रून् प्रेरयन् । यद्वा ।
यजमानानां यज्ञसाधनभूता गाः प्रेरयन् । १इन्द्राय इन्द्रार्थम् १अंशोः अभिपूयमाणस्य सोमस्य
१ऊर्मिं संघम् १ईरय प्रेरय ॥

परि प्रियः कलशे देववात इन्द्राय सोमो रण्यो मदाय ।

सहस्रधारः शतवाज इन्दुर्वाजी न सप्तिः समना जिगाति ॥ ९ ॥

परि । प्रियः । कलशे । देववातः । इन्द्राय । सोमः । रण्यः । मदाय ।

सहस्रधारः । शतवाजः । इन्दुः । वाजी । न । सप्तिः । समना । जिगाति ॥ ९ ॥

१प्रियः प्रीणयिता अत एव १देववातः देवैरभिगतः १रण्यः रमणीयः १सोमः १इन्द्राय इन्द्रस्य
१मदाय मदार्थं १कलशे द्रोणाभिधाने १परि १जिगाति परिगच्छति । कीदृशः । १सहस्रधारः बहु-
विधधारोपेतः १शतवाजः बहुबलः १इन्दुः पात्रेषु क्षरन् । तत्र दृष्टान्तः । १वाजी १न यथा वाजी
धलवान् १सप्तिः अश्वः १समना । संग्रामनामैतत् । ' सम एव अवैक्ये ' । समन्ति दृष्टा भवन्ति
योद्धारोऽत्रेति । तस्मिन् संग्रामे यथाश्वः जिगाति गच्छति तद्वत् ॥

स पूर्यो वसुविजार्जमानो मृजानो अप्सु दुदुहानो अद्रौ ।

अभिश्शस्तिपा भुवनस्य राजा विदद्रातुं ब्रह्मणे पूयमानः ॥ १० ॥

सः । पूर्यः । वसुविजः । जार्जमानः । मृजानः । अप्सु । दुदुहानः । अद्रौ ।

अभिश्शस्तिपाः । भुवनस्य । राजा । विदत् । रातुम् । ब्रह्मणे । पूयमानः ॥ १० ॥

१पूर्यः पुराणो यद्वा पूर्वेः कृतोऽभिपुतः १वसुवित् धनानां लम्भकः १जायमानः १अप्सु
वसतीवर्याण्येषूदकेषु १मृजानः मृज्यमानः १अद्रौ अभिपवप्रावणि १दुदुहानः दुह्यमानः १अभि-
शस्तिपाः । अभितः शस्तिर्हिंसा येषां तेऽभिश्शस्तयः शत्रवः । तेभ्यः परिरक्षकः १भुवनस्य भूतजातस्य
१राजा स्वामी एवंविधः १सः तादृशः सोमः १ब्रह्मणे कर्मार्थं १पूयमानः सन् १गातुं मार्गं समीचीनं
१विदत् यजमानभ्यः प्रयच्छति ॥ ॥ ७ ॥

महापितृयज्ञे पितरः सोमवन्तः इत्यस्य द्वितीयानुवाक्या ' त्वया हि नः पितरः ' इत्येषा ।
सूत्रितं च—' पितरोऽग्निष्वात्ता यम उदीरतामवर उत्परासस्त्वया हि नः पितरः सोम पूर्वे '
(आश्व. श्रौ. २. १९) इति ॥

त्वया हि नः पितरः सोम पूर्वे कर्माणि चक्रुः पवमान धीराः ।

वन्वन्नवातः परिधीरपौर्ण वीरेभिरश्चैर्मघवा भवा नः ॥ ११ ॥

त्वया । हि । नः । पितरः । सोम । पूर्वे । कर्माणि । चक्रुः । पवमान । धीराः ।

वन्वन् । अवातः । परिधीन् । अपौ । ऊर्णु । वीरेभिः । अश्चैः । मघवा । भव । नः ॥ ११ ॥

हे ऽपवमान पूयमान ऽसोम ऽधीराः कर्मणि कुशलाः प्राज्ञाः ऽनः अस्माकं ऽपितरः ऽपूर्वे पुरातना अङ्गिरसः ऽत्वया । हिरवधारणे । त्वया^१ सहायेनैव ऽकर्माणि अग्निष्टोमादीनि ऽचक्रुः कृतवन्तः । किंच ऽवन्वन् स्तोतृन् संभजन् । यद्वा । वनतिहिंसार्थः । शत्रून् हिंसन्* । ऽअवातः तैरभिगतस्त्वं ऽपरिधीन् । परिधीयत एभिः सर्वमिति परिधयो राक्षसाः । तान् ऽअपोर्णु अपोर्णुहि अपच्छादय । जहीति यावत् । ऊर्णोतिलो^२टि^३ छान्दसो हेर्लुक् । एतादृशस्त्वं ऽनः अस्माकं^४ पुत्रादियुक्तं धनं प्रयच्छेत्यर्थः ॥

यथापर्वथा मनवे वयोधा अमित्रहा वरिवोविद्विष्मान् ।

एवा पर्वस्व द्रविणं दधान इन्द्रे सं तिष्ठ जनयार्युधानि ॥ १२ ॥

यथा । अपर्वथाः । मनवे । वयः ऽधाः । अमित्रहा । वरिवः ऽवित् । हविष्मान् ।

एव । पर्वस्व । द्रविणम् । दधानः । इन्द्रे । सम् । तिष्ठ । जनय । आर्युधानि ॥ १२ ॥

हे सोम ऽयथा पुरा त्वं ऽमनवे राज्ञे ऽवयोधाः अन्नस्य धाता तथा ऽअमित्रहा शत्रूणां हन्ता ऽवरिवोविन् धनस्य लम्भयिता ऽहविष्मान् पुरोडाशादियुक्तः सन् ऽअपवथाः तस्मै धनादिकं प्रदानं यथागच्छः एवमस्मभ्यमपि ऽद्रविणं धनं ऽदधानः प्रयच्छन् ऽपवस्व अस्मदभिमुखमागच्छ । किंच अस्माभिर्दीयमानस्त्वम् ऽइन्द्रे ऽसं ऽतिष्ठ सम्यक् तिष्ठ । अपि च ऽआर्युधानि त्वदीयानि ऽजनय तस्मै प्रकाशय । वाक्यभेदादनिघातः ॥

पर्वस्व सोम मधुमां ऋतावापो वसानो अधि सानो अव्ये ।

अव द्रोणानि घृतवान्ति सीद मदिन्तमो मत्सर इन्द्रपानः ॥ १३ ॥

पर्वस्व । सोम । मधुमां । ऋतवा । अपः । वसानः । अधि । सानौ । अव्ये ।

अव । द्रोणानि । घृतवन्ति । सीद । मदिन्तमः । मत्सरः । इन्द्रपानः ॥ १३ ॥

हे ऽसोम ऽमधुमान् मदकरसोपेतः ऽऋतावा यज्ञवान् । ‘छन्दसीवनिपौ’ इति वनिष्म-
त्वर्थीयः । तादृशस्त्वम् ऽअपः वसतीवरीरेकधनाश्च ऽवसानः आच्छादयन् ऽअधि अधिकं ऽसानौ समुच्छ्रिते ऽअव्ये अविभवे पवित्रे ऽपवस्व क्षर । ततः ऽमदिन्तमः अतिशयेन मदकरः ऽइन्द्रपानः इन्द्रेण पातव्यः ऽमत्सरः मादयिता सोमः ऽघृतवन्ति उदकवतः ऽद्रोणानि द्रोणकलशान् ऽअव ऽसीद अवतिष्ठस्व ॥

वृष्टिं दिवः शतधारः पवस्व सहस्रसा वाजयुर्देववीतौ ।

सं सिन्धुभिः कलशै वावशानः समुस्त्रियाभिः प्रतिरन्न आयुः ॥ १४ ॥

वृष्टिम् । दिवं । शतधारः । पवस्व । सहस्रसा । वाजयुः । देववीतौ ।

सम् । सिन्धुभिः । कलशै । वावशानः । सम् । उस्त्रियाभिः । प्रस्तिरन् । नः । आयुः ॥ १४ ॥

१. ग-त्वया एव कर्माणि चक्रुः । वन्वन् रक्षांसि संभजन् अवातः तैरभिगतः राक्षसान् परिधीन् ऊर्णुहि लिटि । * ग-त३-भ६-हिंसजत एव । २. ग-त३-भ-अस्माकं वीरेभिर्वीरैः कर्मप्राज्ञैः (भ६-कर्मणि प्राज्ञैः) पुत्रैरथैश्च सह मधवा धनवान् भव । यस्मात् (भ२-त्वं च) मम पितरः त्वया (भ२-यया) सह कर्म अकार्षुः तस्मादस्माकं (भ१.६.७-नोस्माकं) ।

हे सोम वृक्षतधारः बहुधारोपेतः^१ त्वं वदिवः अन्तरिक्षादादित्याद्वा वृष्टिं पवस्व कुरु ।
यद्वा । शतधारो बहुधास्मीयधारोपेतस्त्वं^२ वदिवो द्योतमानात् पवित्रात् वृष्टिमविच्छिन्नधारं पवस्व
पात्रेषु कुरु^३ । कीदृशः । वदेववीतौ । देवानां वीतिर्हविर्भक्षणं यस्मिन् स देववीतिर्हवः । तस्मिन्
सहस्रसाः यजमानानां सहस्रस्य धनस्य दाता वाजयुः तेषामन्नं कामयमानस्त्वं^४ वसिन्धुभिः
स्यन्दमानाभिः वसतीवरीभिः वकलशे द्रोणाभिधाने वसं गच्छस्व । तथा त्वं वनः अरमाकम् आयुः
जीवनं प्रतिरन् वर्धयन्^५ उन्निषाभिः गोविकारैः क्षीरादिभिश्च^६ कलशे^६ वसं गच्छस्व ॥

एष स्य सोमो मतिभिः पुनानोऽत्यो न वाजी तरतीदरातीः ।

पयो न दुग्धमदितेरिषिरमुर्विव गातुः सुयमो न वोळ्हा ॥ १५ ॥

एषः । स्यः । सोमः । मतिऽभिः । पुनानः । अत्यः । न । वाजी । तरति । इत् । अरातीः ।
पयः । न । दुग्धम् । अदितेः । इषिरम् । उरुऽईव । गातुः । सुऽयमः । न । वोळ्हा ॥ १५ ॥

वृष्टिं^७ एतादृशः वस्यः सः^८ सोमः मतिभिः मननसाधनैः स्तोत्रैः पुनानः पूयमानो
भवति । यः सोमः वत्यो वन अतनशीलः वाजी अश्व इव संग्रामे अरातीः अरातीन् शत्रून्
तरति । इत् अवधारणे । तरत्येव हिनस्येव । यद्वृक्षयोगादिनिघातः । किंच अदितेः । गोनामैतत् ।
अदीनाया गोः इषिरम् अन्वेपणीयं दुग्धं पयो वन क्षीरं यथा पूतं भवति एवं सोमः परिशुद्धः ।
अपि च उर्विव । 'सुपां सुलुक्' इति सोलुक् । उरुर्विस्तीर्णः गातुः मार्गं इव सर्वैः समाध्र्य-
णीयस्तथा वोळ्हा वोढाश्वः सुयमः सुष्ठु नियन्तुं शक्यो यथा भवति तद्वदयं सोमः स्तोत्रभिः
नियन्तव्यो भवति ॥ ॥ ८ ॥

स्वायुधः सोतृभिः पूयमानोऽभ्यर्षं गुह्यं चारु नाम ।

अभि वाजं सप्तिरिव श्रवस्याभि वायुमभि गा देव सोम ॥ १६ ॥

सुऽआयुधः । सोतृभिः । पूयमानः । अभि । अर्षं । गुह्यम् । चारु । नाम ।
अभि । वाजम् । सप्तिऽइव । श्रवस्या । अभि । वायुम् । अभि । गाः । देव । सोम ॥ १६ ॥

स्वायुधः शोभनायुधोपेतः । यद्वा । यज्ञे स्फ्यकपाण्डादीनि दशायुधानि सन्ति । तद्वान् ।
सोतृभिः अभिपुण्ड्रिः पूयमानः त्वं गुह्यं गुहायां निहितं चारु कमनीयं नाम त्वदीयं रसात्मकं
शरीरं स्तुतिभिः सह अभ्यर्षं कलशादीन्यभिगमय । किंच सप्तिरिव अश्व इव वर्तमानस्त्वं
श्रवस्या । 'सुपां सुलुक्' इति सप्तस्या आज्ञादेशः । अस्मदीयायामन्वेच्छायां वाजम्^९ अन्नमस्म-
भ्यम् अभि गमय । अपि च हे देव स्तोतव्यं हे सोम वायुं प्राणं जीवनम् अभि गमय ।
गाः पशून्वास्मभ्यम् अभि गमय ॥

१. ग-त-भ४.६-मु-बहुधोदधारोपेतः; भ१-बहुधधारोपेतः; भ२-बहुदधारोपेतः । २. ग-भ१.
४.७-बहुविधास्मीय* । ३. भ६-क्षर । ४. ग-त३-भ१.२.५.६.७-कामयमानः किंच वावशानः कामय-
मानस्त्वं । ५. ग-त३-भ२.४.५.६-प्रवर्धयन्; त१.२.५.७-वर्धयन् नास्ति । ६. भ६-क्षीरादिभिः
स्वकलशे । ७. त१.२.७-एष स्य एतादृशः; त४.५-एष स्य एतादृशस्य । ८. त१.२.४.५.६-भ६-
स्तोत्रभिः । ९. ग-भ४-याज्ञादेशः; त७-अज्ञादेशः । १०. त-भ२-'वाजं' नास्ति ।

शिशुं जज्ञानं हृतं मृजन्ति शुम्भन्ति वह्निं मरुतो गुणेन ।

कविर्गीर्भिः काव्येना कविः सन्तसोमः पवित्रमत्येति रेभन् ॥ १७ ॥

शिशुम् । जज्ञानम् । हृतम् । मृजन्ति । शुम्भन्ति । वह्निम् । मरुतः । गुणेन ।

कविः । गीऽभिः । काव्येन । कविः । सन् । सोमः । पवित्रम् । अति । एति । रेभन् ॥ १७ ॥

वशिशुम् इदानीमुत्पन्नत्वाच्छिशुवत्तिष्ठन्तम् । यद्वा । पापानि तनूकुर्वन्तं विनाशयन्तम् ।
वजज्ञानं प्रादुर्भूतमत एव वहृतम् । 'हृतं गतिकान्त्योः' । 'भृमृदृशि' इत्यादिनातच् । सर्वैः
काम्यमानं सोमं वमृजन्ति वमरुतः शोधयन्ति । किञ्च वह्निं वोढारं सोमं वगुणेन आत्मीयेन सप्त-
संख्याकेन गुणेन वशुम्भन्ति अलंकुर्वन्ति । ततः वकविः क्रान्तप्रज्ञः वसोमः वकाव्येन कविकर्मणैव
वकविः शब्दोपेतः वसन् रेभन् शब्दायमानः वगीभिः स्तुतिभिः सह वपवित्रमत्येति अतीत्य
गच्छति ॥

ऋषिमना य ऋषिकृत्स्वर्षाः सहस्रणीथः पदवीः कवीनाम् ।

तृतीयं धाम महिषः सिषासन्तसोमो विराजमनु राजति षुप् ॥ १८ ॥

ऋषिऽमनाः । यः । ऋषिऽकृत् । स्वऽसाः । सहस्रऽनीथः । पदऽवीः । कवीनाम् ।

तृतीयम् । धाम । महिषः । सिषासन् । सोमः । विराजम् । अनु । राजति । षुप् ॥ १८ ॥

वऋषिमनाः सर्वदर्शनशीलमनस्कः अत एव वऋषिकृत् सर्वस्य दर्शनकर्ता प्रकाशनस्य कर्ता
वस्वर्षाः सर्वस्य सूर्यस्य वा संभक्ता वसहस्रणीथः । नीथा स्तुतिः । बहुविधस्तुतिकः वऋषीनां क्रान्त-
प्रज्ञानां मध्ये वपदवीः स्खलतां पदानां साधुत्वेन संयोजयिता वयः सोमो विद्यते सः वमहिषः महान्
पूज्यो वा वसोमः वतृतीयं वधाम् सुलोकं वसिषासन् संभक्तुमिच्छन् वस्तुप् स्तूयमानः सन् वविराजं
विशेषेण राजन्तं दीप्यमानमिन्द्रम् वअनु वराजति प्रकाशयति ॥

चमुपच्छयेनः शकुनो विभृत्वा गोविन्दुर्द्रप्स आयुधानि बिभ्रत् ।

अपामूर्मि सचमानः समुद्रं तुरीयं धाम महिषो विवक्ति ॥ १९ ॥

चमुऽसत् । श्येनः । शकुनः । विऽभृत्वा । गोऽविन्दुः । द्रप्सः । आयुधानि । बिभ्रत् ।

अपाम् । ऊर्मिम् । सचमानः । समुद्रम् । तुरीयम् । धाम । महिषः । विवक्ति ॥ १९ ॥

वचमुपत् । चमन्ति भक्षयन्त्युप्रेति चम्वश्चमसाः । तेषु सीदन् । यद्वा । चम्बावधिपचणफलके ।
तयोर्वर्तमानः । वश्येनः शंसनीयः वशकुनः शक्तः सामर्थ्यकारी वविभृत्वा । हरतेः 'आतो मनिन्'
इत्यादिना कनिप् । पात्रेषु विहरणशीलः वगोविन्दुः यजमानानां गवां लम्भकः । 'विन्दुरिच्छुः'
(पा. सू. ३. २. १६९.) इत्युप्रत्ययान्तत्वेन निपानितः । वद्रप्सः द्रवणशीलः वआयुधानि
स्फ्यकपालादीनि वबिभ्रत् धारयन् वअपाम् उदकानाम् वऊर्मि प्रेरकं वसमुद्रम् । अन्तरिक्षनामैतत् ।
अन्तरिक्षलोकं वसचमानः सेवमानः वमहिषः महान् य एवंविधः सोमः स सोमः वतुरीयं चतुर्थं वधाम्
चान्द्रमसं स्थानं वविवक्ति सेवते । सूर्यलोकस्थोपरि चन्द्रमसो लोको विद्यत इति यमः पृथिव्या

अधिपतिः स मावतु इत्यादिभिः चन्द्रमा नक्षत्राणामधिपतिः स मावतु इत्यन्तैर्मन्त्रैर्ज्ञायते
(तै. सं. ३. ४. ५. १) ॥

मर्यो न शुभ्रस्तुन्वं मृजानोऽत्यो न सृत्वा सनये धनानाम् ।

वृषेव यूथा परि कोशमर्षन्कनिऋदच्चम्बोऽरा विवेश ॥ २० ॥

मर्यः । न । शुभ्रः । तुन्वम् । मृजानः । अत्यः । न । सृत्वा । सनये । धनानाम् ।

वृषाऽइव । यूथा । परि । कोशम् । अर्षन् । कनिऋदत् । चम्बोः । आ । विवेश ॥ २० ॥

वशुभ्रः दीप्यमानोऽलंकृतः वमर्यो वन मनुष्य इव वतन्वम् आत्मीयं शरीरं वमृजानः वसती-
वरीभिः शोधयन् किंच वधनानां वसनये संभजनाय लाभाय वात्यो वन अतनशीलोऽथ इव वसृत्वा
सरणशीलः अपि च ववृषेव वृषा यथा यूथानि प्रतिगच्छन् शब्दं करोति तद्वत् वकोशम् अधिपवण-
चर्मणा कृतं पात्रं वपरि वअर्षन् प्रतिगच्छन् सोमः वकनिऋदत् पुनःपुनः शब्दं कुर्वन् वचम्बोः
अधिपवणफलकयोः वआ वविवेश आविशति ॥ कनिऋदत् । कदेर्यङ्लुकि ' दाधति दर्धति' इत्यादिना
निपातनादभ्यासस्य निगागमः । तस्य शतरि ' अभ्यस्तानामादिः' इत्याद्युदात्तत्वम् ॥ ९ ॥

पर्वस्वेन्दो पर्वमानो महोभिः कनिऋदत्पारि वाराण्यर्ष ।

क्रीळञ्चम्बोऽरा विश पूयमान इन्द्रं ते रसो मदिरो ममत्तु ॥ २१ ॥

पर्वस्व । इन्दो इति । पर्वमानः । महःऽभिः । कनिऋदत् । परि । वाराणि । अर्ष ।

क्रीळन् । चम्बोः । आ । विश । पूयमानः । इन्द्रम् । ते । रसः । मदिरः । ममत्तु ॥ २१ ॥

हे वइन्दो सोम वमहोभिः पूजकैर्ऋत्विग्भिः वपर्वमानः पूयमानस्त्वं वपर्वस्व क्षर । ततः
वकनिऋदत् भृशं शब्दं कुर्वन् ववाराणि अवर्जालानि पवित्राणि वपरि वअर्षं परिगच्छ । किंच वपूयमानः
त्वं वचम्बोः अधिपवणफलकयोः वक्रीळन् संक्रीडमानः सन् वआ वविश पात्राणि प्रविश । अनन्तरं
वमदिरः मदकरः वते त्वदीयः वरसः वइन्द्रं वममत्तु मोदयतु^१ । माद्यतेः ' बहुलं छन्दसि' इति श्रुतिः ॥

प्रास्य धारा बृहतीरसुग्रन्नक्तो गोभिः कलशाँ आ विवेश ।

सामं कृण्वन्त्सामन्यो विपश्चित्क्रन्दन्नेत्यभि सख्युर्न जामिम् ॥ २२ ॥

प्र । अस्य । धाराः । बृहतीः । असृगन् । अक्तः । गोभिः । कलशाँ । आ । विवेश ।

सामं । कृण्वन् । सामन्यः । विपःऽचित् । क्रन्दन् । एति । अभि । सख्युः । न । जामिम् ॥ २२ ॥

वअस्य सोमस्य वबृहतीः बृहत्यो महत्यः वधाराः वप्र वअसृगन् प्रसृज्यन्ते । सृजेः कर्मार्थं
लङि व्याख्येयेन शेरनादेशः । ' बहुलं छन्दसि' इति रुडागमः । ततः सोऽयं सोमः वगोभिः गोविकारैः
क्षीरादिभिः वअक्तः^२ सन् वकलशान् द्रोणाभिधानान् वआ वविवेश आविशति । वसाम सामानि
वकृण्वन् कुर्वन् वसामन्यः सामगानकुशलः । सुषु शब्दायमान इत्यर्थः । वविपश्चित् सर्वं जानानः
सोमः वक्रन्दन् देवानाह्वयन् वअभि वएति । प्रहादीनि त्वरयाभिगच्छति । तत्र दृष्टान्तः । वसख्युर्न
सख्युः वजामि जायां यथेतरो लम्पटो वेगोनाभिगच्छति तद्वत् ॥

अपघ्नन्नेषि पवमानं शत्रून् प्रियां न जारो अभिगीत इन्दुः ।

सीदन्वनेषु शकुनो न पत्वा सोमः पुनानः कलशेषु सत्ता ॥ २३ ॥

अपघ्नन् । एषि । पवमान । शत्रून् । प्रियाम् । न । जारः । अभिगीतः । इन्दुः ।

सीदन् । वनेषु । शकुनः । न । पत्वा । सोमः । पुनानः । कलशेषु । सत्ता ॥ २३ ॥

हे पवमान पूयमान सोम अभिगीतः स्तोतृभिरभिष्टुतः इन्दुः पात्रेषु क्षरंस्त्वं शत्रून् अपघ्नन् अपहिंसन् एषि आगच्छसि । कथमिव । जारः प्रियां न प्रियतमामसतीं स्त्रीमन्यान् बाधमानः सन् यथाभिगच्छति तद्वत् । पत्वा पतनशीलः शकुनो न यथा शकुनः वनेषु वृक्षेषु सीदन् भवति तद्वत् पतनशीलः । पुनानः पूयमानः सोमः कलशेषु सत्ता सदनशीलो निपण्णो भवति । सदेस्ताच्छीलिकस्तृन् । 'एकाचः' इतीदमप्रतिषेधः ॥

आ ते रुचः पवमानस्य सोम योषेव यन्ति सुदुर्घाः सुधाराः ।

हरिरानीतः पुरुवारो अस्वचिक्रदत्कलशे देवयूनाम् ॥ २४ ॥

आ । ते । रुचः । पवमानस्य । सोम । योषाऽइव । यन्ति । सुदुर्घाः । सुधाराः ।

हरिः । आनीतः । पुरुवारः । अप्सु । अचिक्रदत् । कलशे । देवयूनाम् ॥ २४ ॥

हे सोम पवमानस्य पूयमानस्य ते तव स्वभूता योषेव स्त्री यथा पुत्राणां पयो दोग्धि तद्वयजमानानां धनादिकस्य सुष्ठु दोग्ध्यः सुधाराः शोभनधारोपेताः रुचः दीप्तयः आ यन्ति पात्रादीन्यागच्छन्ति । किञ्च हरिः हरितवर्णः आनीतः ऋत्विग्भिः पुरुवारः बहुधा वरणीयः सोमः अप्सु वसतीवरीषु देवयूनां देवानिच्छतां यजमानानां स्वभूते कलशे द्रोणाख्ये च अचिक्रदत् पुनःपुनः क्रन्दते शब्दायते ॥ १० ॥ ५ ॥

पष्ठेऽनुवाके सप्त सूक्तानि । तत्र 'अस्य प्रेषा' इत्यष्टापञ्चाशद्वचं प्रथमं सूक्तं त्रैष्टुभं पवमान-सोमदेवताकम् । तत्रायस्य तृचस्य मैत्रावरुणो वसिष्ठ ऋषिः । द्वितीयस्थेन्द्रप्रमतिनाम । तृतीयस्य वृषगणः । चतुर्थस्य मन्युः । पञ्चमस्योपमन्युः । षष्ठस्य व्याघ्रपात् । सप्तमस्य शक्तिः । अष्टमस्य कर्णश्रुत् । नवमस्य मृलीकः । दशमस्य वसुकः । एते सर्वे वसिष्ठगोत्राः । एवं त्रिंशद्वचो गताः । अथ चतुर्दशानामृचां शक्तिपुत्रः पराशरः ऋषिः । शिष्टानामाङ्गिरसः कुत्सः । तथानुक्रम्यते—'अस्य प्रेषाष्टापञ्चाशदाद्यं तृचं वसिष्ठोऽपश्यदुत्तराश्व पृथग्त्रिमिष्टा इन्द्रप्रमतिर्वृषगणो मन्युरूपमन्युर्व्याघ्रपाच्छक्तिः कर्णश्रुमृलीको वसुक इति चतुर्दश पराशरोऽन्याः कुत्सः' इति । गतो विनियोगः ॥

अस्य प्रेषा हेमनां पूयमानो देवो देवेभिः समपृक्त रसम् ।

सुतः पवित्रं पर्येति रेभन् मितेव सन्नं पशुमान्ति होता ॥ १ ॥

अस्य । प्रेषा । हेमना । पूयमानः । देवः । देवेभिः । सम । अपृक्त । रसम् ।

सुतः । पवित्रम् । पर्येति । एति । रेभन् । मितेव । सन्नं । पशुमान्ति । होता ॥ १ ॥

अस्य सोमस्य प्रेषा । प्रेपतिर्गत्यर्थः । क्विपि रूपम् । 'सावेकाचः' इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । प्रेषा प्रेरकेण हेमना हिरण्येन पूयमानः । 'हिरण्यपाणिरभिपुणोति' इति हिरण्यसंबन्धः । तादृशः देवः दीप्यमानांशुः रसम् आत्मीयं देवेभिः देवैः सह समपृक्त संपर्चयति संयोजयति । 'पृची

संपर्के' । ततः ऽसुतः अभिपुतः सोमः ऽरेभन् शब्दाद्यमानः सन् ऽपवित्रम् ऊर्णास्तुकेन निर्मितं
 ऽपर्येति परिगच्छति । कथमिव । ऽहोता देवानामाह्नातत्विक् ऽमितेव निर्मितान् ऽपशुमन्ति बद्ध-
 पशून् ऽसन्न सद्वानि यज्ञगृहान् यथा पर्येति तद्वत् ॥

भद्रा वस्त्रा समन्याः वसानो महान् कविर्निवचनानि शंसन् ।

आ वच्यस्व चम्बोः पूयमानो विचक्षणो जागृविर्देववीतौ ॥ २ ॥

भद्रा । वस्त्रा । समन्या । वसानः । महान् । कविः । निवचनानि । शंसन् ।

आ । वच्यस्व । चम्बोः । पूयमानः । विचक्षणः । जागृविः । देववीतौ ॥ २ ॥

भद्रा भद्राणि कल्याणानि समन्या । 'समनम्' इति संग्रामनाम । 'तत्र साधुः' इति
 यत् । संग्रामयोग्यानि वस्त्रा वस्त्राण्याच्छादकानि तेजांसि वसानः आच्छादयन् महान् कविः
 क्रान्तदर्शी अत एव निवचनानि नितरां वक्तव्यान्यृतृक्कृतानि स्तोत्राणि शंसन् विचक्षणः
 विशेषेण सर्वस्य द्रष्टा जागृविः जागरणशीलः सोमस्त्वं देववीतौ । देवानां वीतिर्भक्षणं यस्मिन्
 स देववीतिर्यज्ञः । तस्मिन् चम्बोः अधिपव्रणफलकयोः आ वच्यस्व पात्राण्याविश ।
 वचिर्गार्थः । व्यन्यथेन इयन् । पूयमानः सन् ॥

समु प्रियो मृज्यते सानो अव्ये यशस्तेरो यशसां क्षैतो अस्मे ।

अभि स्वर धन्वा पूयमानो यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ३ ॥

सम् । प्रियो । मृज्यते । सानो । अव्ये । यशस्तेरो । यशसां । क्षैतो । अस्मे ।

अभि । स्वर । धन्वा । पूयमानः । यूयम् । पात । स्वस्तिभिः । सदा । नः ॥ ३ ॥

यशसां यशस्विनां मध्ये यशस्तेरः अतिशयेन यशस्वा वक्षैतः क्षितौ भवः प्रियः प्रीणयिता
 सोमः सानो समुच्छ्रिते अव्ये अविभवे पवित्रे अस्मे अस्मदर्थं यमं मृज्यते ऋग्विभिः
 परिपूयते । उ अवधारणे । पूयमानः त्वं धन्व अन्तरिक्षे अभि स्वर अभितः शब्दय ।
 यूयम् । पूजायां बहुवचनम् । हे सोम त्वं नः अस्मान् स्वस्तिभिः कल्याणतमैः पालनैः सदा
 सर्वदा पात रक्षत पालयत ॥

प्र गायताभ्यर्चाम देवान्सोमं हिनोत महते धनाय ।

स्वादुः पवाते अति वारमव्यमा सीदाति कलशं देवयुनः ॥ ४ ॥

प्र । गायत । अभि । अर्चाम । देवान् । सोमम् । हिनोत । महते । धनाय ।

स्वादुः । पवाते । अति । वारम् । अव्यम् । आ । सीदाति । कलशम् । देवयुः । नः ॥ ४ ॥

हे स्तोतारः प्र गायत । सोमं प्रकषेणाभिपुत । तथा देवान् अभ्यर्चाम अभ्यर्चत ।
 पुरुषव्यस्ययः । यद्वा । वयं देवानभिपुतः यूयं सोमं स्तुतेति । किंच महते महत् प्रभूतं धनाय
 धनं प्राप्तुं सोमं हिनोत अभिपवाथ प्रेरयत । 'क्रियायोपपदस्य च कर्मणि स्थानिनः' इति धन-
 शब्दस्य चतुर्थी । ततः स्वादुः स्वादुकरः सोमः अव्यम् अविभवं वारं वालं पवित्रम् अति

पवते अतीत्य पवते । किंच पदेवयुः देवान् कामयमानः पनः अस्मदीयः सोमः पकलशं पात्रम्
पआ पमीदाति आमीदति प्रविशति । उभयत्र लेटयाडागमः ॥

इन्द्रदेवानामुप मुख्यमायन्तसहस्रधारः पवते मदाय ।

नृभिः स्तवानो अनु धाम पूर्वमगन्निन्द्रं महते सौभगाय ॥ ५ ॥

इन्द्रः । देवानाम् । उप । मुख्यम् । आऽयन् । सहस्रधारः । पवते । मदाय ।

नृभिः । स्तवानः । अनु । धाम । पूर्वम् । अगन् । इन्द्रम् । महते । सौभगाय ॥ ५ ॥

पदेवानाम् इन्द्रादीनां पमुख्यं सखिभावम् उप आयन् उपगच्छन् पसहस्रधारः बहुविध-
धारोपेतः पइन्द्रः सोमः पमदाय देवानां मदार्थं पवते कलशादिषु धरति । पनृभिः कर्मनेनृभिः
पस्तवानः स्तूयमानः सोमः पपूर्वं पुरातनं पधाम द्युलोकम् पअनु गच्छति । तदेवाह । पमहते
प्रभूताय पसौभगाय सौभाग्याय पइन्द्रम् पअगन् गच्छति । सोम इन्द्रेण पीते गति यजमानानां
महत् सौभाग्यं भवति खलु ॥ अगन् । गमेर्लुङि 'मन्त्रे घञ्' इति च्लेर्लुक् । 'सो नो धाताः' इति
नन्वम् ॥ ॥ ११ ॥

स्तोत्रे राये हरिर्षा पुनान इन्द्रं मदी गच्छतु ते भराय ।

देवैर्याहि सरथं राधो अच्छा यूयं यात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ६ ॥

स्तोत्रे । राये । हरिः । अर्ष । पुनानः । इन्द्रम् । मदीः । गच्छतु । ते । भराय ।

देवैः । याहि । सरथम् । राधो । अच्छा । यूयम् । यात । स्वस्तिभिः । सदा । नः ॥ ६ ॥

हे सोम पहरिः हरिवर्णः पपुनानः पूयमानस्त्वं पस्तोत्रे अस्माभिः क्रियमाणे मति पराये
धनार्थम् पअर्ष आगच्छ । ततः पते त्वदीयः पमदः मदकरः रमः पभराय । 'भू भर्त्येन' । भर्त्य-
यन्ति शत्रुनत्र योद्धार इति भरः संग्रामः । तदर्थम् पइन्द्रं पगच्छतु । किंच पसरथं पदेवैः समानं
रथमास्थाय पराधः पअच्छ अस्माकं धनार्थं याहि आगच्छ । पयूयं पनः अस्मान् पस्वस्तिभिः
पसदा पयात । त्वं यक्ष ॥

प्र काव्यमुशनेव ब्रुवाणो देवो देवानां जनिमा विवक्ति ।

महिद्वतः शुचिबन्धुः पावकः पदा वराहो अभ्येति रेभन् ॥ ७ ॥

प्र । काव्यम् । उशनाऽइव । ब्रुवाणः । देवः । देवानां । जनिमा । विवक्ति ।

महिद्वतः । शुचिबन्धुः । पावकः । पदा । वराहः । अभि । एति । रेभन् ॥ ७ ॥

पउशनेव एतज्जामक ऋषिरिव पकाव्यं कविकर्म स्तोत्रं पब्रुवाणः उच्चारयन् पदेवः स्तोत्राय-
भृषिर्ब्रुवणो नाम पदेवानाम् इन्द्रादीनां पजनिम जन्मानि पप्र पविवक्ति प्रकरणेन ब्रवीति । 'वच
परिभाषणे' । व्यत्ययेन विकरणस्य श्लुः । 'बहुलं छन्दसि' इत्यभ्यासस्येत्वम् । पमहिद्वतः प्रभूत-
कर्मा पशुचिबन्धुः । बध्नन्ति शत्रुनिति बन्धूनि तेजांसि बल्यानि वा । दीप्ततेजस्कः पपावकः पापानां
शोधकः पवराहः । वरं च तदहश्च वराहः । 'राजाहः सखिभ्यष्टच्' इति टच् समासान्तः । तस्मिन्नहनि

अभिपूयमाणत्वेन तद्वान् । अर्शआदिस्वात् मत्वर्थीयोऽच् । तादृशः सोमः ष्रेभन् शब्दं कुर्वन् षपदा पदानि स्थानानि पात्राणि षअभ्येति अभिगच्छति । यद्वा । यथा कश्चन वराहः पदापादेन भूमिं विक्रममाणः शब्दं करोति तद्वत् ॥

प्र हंसासस्तृपलं मन्युमच्छामादस्तं वृषगणा अयासुः ।

आङ्गूष्यं पर्वमानं सखायो दुर्मर्षं साकं प्र वदन्ति वाणम् ॥ ८ ॥

प्र । हंसासः । तृपलम् । मन्युम् । अच्छ । अमात् । अस्तम् । वृषगणाः । अयासुः ।

आङ्गूष्यम् । पर्वमानम् । सखायः । दुःसमर्षम् । साकम् । प्र । वदन्ति । वाणम् ॥ ८ ॥

वहंसासः शत्रुभिर्हन्यमाना हंसा इवाचरन्तो वा षवृषगणाः एतन्नामका ऋषयः षअमात् शत्रूणां बलात् त्रासिताः सन्तः षतृपलम् । तृपलशब्दः क्षिप्रवाची । तदुक्तं यास्केन—‘तृपलप्रभर्मा क्षिप्रप्रहारी’ (निरु. ५. १२) इति । क्षिप्रप्रहारिणं षमन्युं शत्रूनभिमन्यमानं सोमम् षअच्छ अभिलक्ष्य षअस्तं यज्ञगृहं षप्र षअयासुः प्रायासिपुः प्रगच्छन्ति । ततः षसखायः स्तुत्यस्तोतृत्वलक्षणेन संबन्धेन मन्विभूताः स्तोतारः षआङ्गूष्यं सर्वैरभिगन्तव्यम् । यद्वा । घोशशब्दस्य षृषोदरादिस्वात् गू इत्यादेशः । आङोऽनुनासिकश्छान्दसः । स्तोत्रार्हं षदुर्मर्षं शत्रुभिर्दुर्मर्षं दुःसहमेवंविधं सोमं षपर्वमानम् उद्दिश्य षवाणं वाद्यविशेषं षसाकं सहैव षप्र षवदन्ति प्रवादयन्ति । तदुपलक्षितं गानं कुर्वन्तीत्यर्थः ॥

स रंहत उरुगायस्य जुतिं वृथा क्रीळन्तं मिमते न गावः ।

परीणसं कृणुते तिग्मशृङ्गो दिवा हरिर्ददृशे नक्तमृजः ॥ ९ ॥

सः । रंहते । उरुगायस्य । जुतिम् । वृथा । क्रीळन्तम् । मिमते । न । गावः ।

परीणसम् । कृणुते । तिग्मशृङ्गः । दिवा । हरिः । ददृशे । नक्तम् । मृजः ॥ ९ ॥

वसः सोमः षरंहते । अनिशीघ्रं गच्छतीत्यर्थः । षउरुगायस्य बहुभिः स्तुत्यस्यात्मनः षजुतिं गतिमनुमरन् । तं षवृथा अनायासेन षक्रीळन्तं विहरन्तं गच्छन्तं सोमं षगावः अन्ये गन्तारः षन षमिमते न परिच्छिन्दन्ति । तमनुगन्तुं न शक्नुवन्तीत्यर्थः । किंच षतिग्मशृङ्गः । शृणन्ति हिंसन्ति तमांसीति शृङ्गाणि तेजांसि । तीक्ष्णतेजस्कः षपरीणसम् । बहुनामैतत् । बहुविधं तेजः षकृणुते करोति । अन्तरिक्षे वर्तमानो यः सोमः षदिवा पहनि षहरिः हरितवर्णः षददृशे दृश्यते । न प्रकाशत इत्यर्थः । षनक्तं रात्रौ तु षमृजः ऋजुगामी विस्पष्टः प्रकाशयुक्तो दृश्यते । दृशेः कर्मणि लिटि रूपम् ॥

इन्दुर्वाजी पवते गोन्यौघा इन्द्रे सोमः सह इन्वन्मदाय ।

हन्ति रक्षो बाधते पर्यरातीर्वरिवः कृण्वन् वृजनस्य राजा ॥ १० ॥

इन्दुः । वाजी । पवते । गोऽन्यौघाः । इन्द्रे । सोमः । सहः । इन्वन् । मदाय ।

हन्ति । रक्षः । बाधते । परि । अरातीः । वरिवः । कृण्वन् । वृजनस्य । राजा ॥ १० ॥

१इन्द्रः क्षरणशीलः १वाजी बलवान् १गोन्योधाः गमनशीलनीचीनाग्रससंघातः १इन्द्रे
१सहः बलकररसम् १इन्वन् प्रेरयन् १सोमः १मदाय तस्य मदार्थं १पवते क्षरति^१ । किंच १रक्षः
रक्षःकुलं १हन्ति हिनस्ति । किंच १अरातीः अरातीन् शत्रून् १परि १बाधते परितः संहरति । कीदृशः ।
१वरिवः वरणीयं धनं १कृण्वन् स्तोतृणां कुर्वन् १वृजनस्य बलस्य १राजा ईशिता सोम इति ॥ ११२ ॥

अध धारया मध्वा पृचानस्तिरो रोमं पवते अद्रिदुग्धः ।

इन्दुरिन्द्रस्य सख्यं जुषाणो देवो देवस्य मत्सरो मदाय ॥ ११ ॥

अध । धारया । मध्वा । पृचानः । तिग्ः । रोमं । पवते । अद्रिऽदुग्धः ।

इन्दुः । इन्द्रस्य । सख्यम् । जुषाणः । देवः । देवस्य । मत्सरः । मदाय ॥ ११ ॥

१अध अथानन्तरम् १अद्रिदुग्धः प्रावभिर्दुग्धोऽभिपुतः सोमः १मध्वा मदकारिण्या १धारया
१पृचानः देवान् संपर्चयन् संयोजयन् १रास अविरोधभिः कृतं पवित्रं १तिरः तिरस्कृत्य व्यवधायकं
कृत्वा १पवते कलशेषु क्षरति । किंच १इन्द्रस्य १सख्यं सखिभावं कर्म वा १जुषाणः सेवमानः
१देवः द्योतमानः १मत्सरः मदकरः १इन्द्रः सोमः १देवस्य इन्द्रस्य १मदाय मदार्थं पवते ॥

अभि प्रियाणि पवते पुनानो देवो देवान्त्स्वेन रसेन पृञ्चन् ।

इन्दुर्धर्माण्युतथा वसानो दश क्षिपोऽन्यतु सानो अन्ये ॥ १२ ॥

अभि । प्रियाणि । पवते । पुनानः । देवः । देवान् । स्वेन । रसेन । पृञ्चन् ।

इन्दुः । धर्माणि । ऋतुऽथा । वसानः । दश । क्षिपः । अन्यतु । सानौ । अन्ये ॥ १२ ॥

१प्रियाणि प्रीणयितृणि १धर्माणि धारकाणि तेजांसि १ऋतुथा काले काले १वसानः आच्छा-
दयन् १इन्दुः सोमः १पुनानः पूयमानः सन् १अभि १पवते कलशानभिलक्ष्य क्षरति । कीदृशः ।
१देवः संकीडनशीलः १स्वेन आत्मीयेन १रसेन १देवान् इन्द्रादीन् १पृञ्चन् संपर्चयन् संयोजयन् ।
तमिमं १दश दशसंख्याकाः १क्षिपः । अङ्गुलिनामैतत् । कर्मार्थं प्रेरयन्त इति । तत्संख्याका अङ्गुलयः
१सानौ तमुच्छ्रिते १अन्ये अविभवे पवित्रे १अन्यत गमयन्ति । यद्वा । तत्र पवित्रे पूयमानं सोम-
मव्यत गच्छन्ति । वी गत्यादिषु । लङि व्यत्ययेनात्मनेपदम् ॥

वृषा शोणो अभिकनिकदद्वा नदयन्नेति पृथिवीमुत धाम् ।

इन्द्रस्येव वयस्र शृण्व आजौ प्रचेतयन्पति वाचमेमाम् ॥ १३ ॥

वृषा । शोणः । अभिऽकनिकदत् । गाः । नदयन् । एति । पृथिवीम् । उत । धाम् ।

इन्द्रस्यऽइव । वयस्रः । आ । शृण्वे । आजौ । प्रऽचेतयन् । अर्पति । वाचम् । आ । इमाम् ॥ १३ ॥

१शोणः शोणवर्णः १वृषा कश्चिद्वृषभः १गाः पशून् १अभिकनिकदत् अभिलक्ष्य शब्दं करोति ।
एवं गाः स्तुतीर्विश्रयणार्थं पयसो दोग्ध्रीर्धेनुर्वा अभिकनिकददभिश्चोदायमानः । तदेवाह । १नदयन्
शब्दमुत्पादयन् सोमः १पृथिवीमुत अपि च १धाम् एतौ लोका १एति गच्छति । किंच १वयस्रः ।
वाङ्मनामैतत् । तस्य वाक् शब्दः १आजौ संग्रामे १इन्द्रस्येव इन्द्रस्य शब्द इव १आ १शृण्वे सर्वैः

श्रूयते । ततः १ प्रचेतयन् आत्मानं सर्वेषां प्रज्ञापयन् २ इमां ३ वाचम् ४ अर्पति समन्ताद्गमयति । उच्चैः शब्दायत इत्यर्थः ॥

रसाय्यः पर्यसा पिन्वमान ईरयन्नेपि मधुमन्तमंशुम् ।

पर्वमानः संतनिमैपि कृष्वन्निन्द्राय सोम परिपिच्यमानः ॥ १४ ॥

रसाय्यः । पर्यसा । पिन्वमानः । ईरयन् । एपि । मधुमन्तम् । अंशुम् ।

पर्वमानः । समुत्तानम् । एपि । कृष्वन् । इन्द्राय । सोम । परिपिच्यमानः ॥ १४ ॥

हे सोम १ रसाय्यः । रमेरीणादिक आर्यप्रत्ययः । आस्वाद्यः २ पयसा ३ पिन्वमानः क्षरंस्त्वम् ४ ईरयन् शब्दं प्रेरयन् ५ मधुमन्तं माधुर्योपेतम् ६ अंशु रमभावम् ७ एपि प्राप्नोषि ८ । ‘अंशुः शमप्रसात्रो भवति’ (निह. २.५) इति यास्कः । अनेन सोमस्योऽभिधीयते । किंच हे ९ सोम १० परिपिच्यमानः अग्निः परिपिक्तस्त्वं ११ पर्वमानः पवित्रे पूयमानः सन् १२ संतनिम् । ‘तनु विस्तारे’ । इत्यर्थः । मंननां धारां १३ कृष्वन् कुर्वन् १४ इन्द्राय इन्द्रार्थम् १५ एपि गच्छामि ॥

एवा पवस्व मदिरो मदायोदग्राभस्य नमयन् वधस्नैः ।

परि वर्ण भरमाणो रुशन्तं गव्युनो अर्ष परि सोम सिक्तः ॥ १५ ॥

एव । पवस्व । मदिरोः । मदाय । उदग्राभस्य । नमयन् । वधस्नैः ।

परि । वर्णम् । भरमाणः । रुशन्तम् । गव्युः । नः । अर्ष । परि । सोम । सिक्तः ॥ १५ ॥

हे १ सोम २ मदिरोः मदकरस्त्वम् ३ उदग्राभस्य । ‘क्रियाग्रहणं कर्तव्यम्’ (पा. सू. १.४.३२.१) इति कमणः संप्रदानसंज्ञा । ‘चतुर्थ्यर्थे बहुलम्’ (पा. सू. २.३.६२) इति षष्ठी । उदग्राभ-सुदकप्राहिणं मेघं ४ वधस्नैः हननमाधनेरायुधैः ५ नमयन् वृष्ट्यर्थं प्रह्वीकुर्वन् ६ सदाय मदार्थम् ७ एव ८ पवस्व । एवं पात्रेषु क्षर । किंच ९ रुशन्तम् आरोचमानं श्वेतं १० वर्णं ११ परि १२ भरमाणः परितो विभ्रत् १३ सिक्तः पवित्रं पिच्यमानस्त्व १४ गव्युः १५ नः १६ अस्माकं गा इच्छन् १७ परि १८ अर्ष परिगच्छ ॥ १५ ॥

जुष्टी न इन्दो सुपथा सुगान्युरौ पवस्व वरिवांसि कृष्वन् ।

घनेव विष्वग्दुरितानि विघ्नन्धि ण्णुना धन्नु सानो अव्ये ॥ १६ ॥

जुष्टी । नः । इन्दो इति । सुपथा । सुगानि । उरौ । पवस्व । वरिवांसि । कृष्वन् ।

घनाऽइव । विष्वक् । दुःसुत्तानि । विघ्नन् । अधि । स्नुना । धन्व । मानौ । अव्ये ॥ १६ ॥

हे १ इन्दो दीप्त पवमान २ जुष्टी । ‘स्नात्वाद्यश्च’ इति निपातितः । स्तुतिभिः प्रीतो ३ भूत्वा ४ नः अस्माकं सुपथानि वैदिकमार्गान् तथा ५ वरिवांसि वरणीयानि धनानि ६ सुगा सुगमनानि सुप्राप्तव्यानि ७ कृष्वन् कुर्वन् ८ उरौ विस्तीर्णं द्रोणकलशे ९ पवस्व क्षर । किंच १० घनेव घनीभूतेन लोहमयेनायुधेनैव ११ विष्वक् सर्वतः १२ दुरितानि दुष्प्राप्तव्यानि रक्षांसि १३ विघ्नन् हिंसन् १४ सानौ समुच्छिन्ते १५ अव्ये अविभवे १६ स्नुना स्वप्ना धागमंघेन १७ अधि १८ धन्व अधिगच्छ । धविर्गत्यर्थः ॥

१. त-१.७-मु-पयसा युक्तः । २. त-भवं । ३. त-१.२.३.४.५-प्राप्नोति । ४. ग-त-भ-१.२.४.६-
‘नः’ नास्ति । ५. भ-६-पीतस्त्वं । ६. त-१-मु-गगुच्छितं देशे ।

वृष्टिं नो अर्ष दिव्यां जिगत्सुमिळावतीं शंगयीं जीरदानुम् ।

स्तुकेव वीता धन्वा विचिन्वन्बन्धूरिमां अवरान् इन्दो वायून् ॥ १७ ॥

वृष्टिम् । नः । अर्ष । दिव्याम् । जिगत्सुम् । इळाऽवतीम् । शम्ऽगयीम् । जीरऽदानुम् ।
स्तुकाऽइव । वीता । धन्व । विऽचिन्वन् । बन्धून् । इमान् । अवरान् । इन्दो इति । वायून् ॥ १७ ॥

हे सोम पुनः अस्माकं वृष्टिम् अर्ष गमय । कीदृशीम् । वृष्ट्यां दिवि भवां जिगत्सुं
गमनशीलाम् इळावतीम् अजवतीं शंगयीं सुखस्य निवासभूतां जीरदानुं क्षिप्रदानोपेताम् । किंच
हे इन्दो बन्धून् वृष्टुकेव वीता कान्तानि । स्तुकशब्दोऽपत्यवचनः । अपत्यानि यथा विचिनोषि तद्वत्
वन्धून् स्तुत्यस्तोतृत्वेन बन्धुभूतान् अवरान् अवरदेशे स्थितान् पार्थिवान् वायून् त्वामभि-
गच्छतः इमान् अस्मान् विचिन्वन् भनादिप्रदानार्थं गवेपमाणः सन् धन्व गच्छ ॥

ग्रन्थि न वि ष्य ग्रथितं पुनान क्रजुं च गातुं वृजिनं च सोम ।

अत्यो न क्रदो हरिरा सृजानो मर्यो देव धन्व पस्त्यावान् ॥ १८ ॥

ग्रन्थिम् । न । वि । ष्य । ग्रथितम् । पुनानः । क्रजुम् । च । गातुम् । वृजिनम् । च । सोम ।
अत्यः । न । क्रदः । हरिः । आ । सृजानः । मर्यः । देव । धन्व । पस्त्यवान् ॥ १८ ॥

पुनानः पूयमानस्त्वं ग्रथितं पापैर्वद्धं मां वि ष्य मुञ्च । पापेभ्यो विश्लेषय । कथमिव ।
ग्रन्थिं न यथा कश्चिन् ग्रन्थिं विद्धेपयति । 'पो अन्नकर्मणि' इत्यस्य लोटि रूपम् । किंच हे सोम
त्वम् क्रजुम् अवकं गातुं मार्गं च वृजिनं बलं च मह्यं देहि । हरिः हरितवर्णस्त्वम् आ
सृजानः पात्रेष्वामृत्यमानः सन् अत्यो न अतनशीलोऽथ इव क्रदः क्रन्दमि शब्दायसे । किंच
हे देव मर्यः मनुष्यहितो मारको हिंसको वा शत्रूणां पस्त्यवान् । पस्त्यं गृहम् । तद्वास्त्वं धन्व
मामभिगच्छ कलशान् वा ॥

जुष्टो मदाय देवतात इन्दो परि ष्णुना धन्व सानो अव्ये ।

सहस्रधारः सुरभिरदब्धः परि स्रज् वाजसातौ नृसखे ॥ १९ ॥

जुष्टः । मदाय । देवऽताते । इन्दो इति । परि । ष्णुना । धन्व । सानौ । अव्ये ।
सहस्रधारः । सुरभिः । अदब्धः । परि । स्रज् । वाजसातौ । नृसखे ॥ १९ ॥

हे इन्दो मदाय जुष्टः पर्याप्तस्त्वं देवताते देवस्तते यज्ञे सानो समुच्छिद्यते अव्ये
अविभवे पवित्रे ष्णुना स्ववणशीलेन धारासंधेन सह परि धन्व परिगच्छ । सहस्रधारः
बहुविधवारोपेतः सुरभिः सुगन्धिवस्त्वम् अदब्धः न कैश्चिद्विसितः सन् वाजसातौ अजलाभनिमित्ते
नृसखे नृभिः सौहव्ये युजे परि स्रज् परितो गच्छ ॥

अरुमानो येऽरथा अयुक्ता अत्यासो न संसृजानास आजौ ।

एते शुक्रासौ धन्वन्ति सोमा देवासस्तां उप याता पिबन्धै ॥ २० ॥

१. त३-भ४.५-विमुच । २. ग-त३-भ१.४.७- 'अविभवे' नास्ति । ३. त१.७-भ२-मु- 'पवित्रे'
नास्ति । ४. त१-भ६-मु-प्रयण । ५. ग-अजलाभे धननिमित्ते; त१.३.४.५.६.७-भ२-मु-
अजलाभाय निमित्ते; भ१.४-अजलाभाय निर्मितो ।

अ॒र॒श्म॒नः । ये । अ॒र॒थाः । अ॒यु॒क्ताः । अ॒त्या॒सः । न । स॒सृ॒जा॒ना॒सः । आ॒जौ ।
ए॒ते । शु॒क्रा॒मः । ध॒न्व॒न्ति । सो॒माः । दे॒वा॒सः । ना॒न । उ॒प । या॒न । पि॒ब॒ध्वै ॥ २० ॥

१ अ॒र॒श्म॒नः रश्मि॒वर्जिताः । रज्जु॒रहि॒ता^१ इति यावत् । २ अ॒र॒थाः रथ॒वर्जिताः ३ अ॒यु॒क्ताः कुत्रापि न नियुक्ताः । अब॒द्धा इत्यर्थः । ए॒ताद॒शाः ४ ये ५ आ॒जौ यु॒द्धे ५ स॒सृ॒जा॒ना॒सः सृज्यमानाः ६ अ॒त्या॒सो ७ न अ॒श्वा यथा त्वरया लक्ष्यं गच्छन्ति तद्वदाजौ । अ॒ज॒न्ति कर्म॒करणार्थं मृ॒त्वि॒जोऽत्र इत्याजिर्यज्ञः । तस्मिन् सृज्यमानाः शु॒क्रा^२ दी॒प्यमा॒नाः ८ ए॒ते ९ सो॒माः १० ध॒न्व॒न्ति क्षिप्रं कलशानभि- गच्छन्ति । अथ प्रत्यक्षः । हे ११ दे॒वा॒मः दे॒वाः १२ ना॒न् आगच्छन्तः सो॒मान् १३ पि॒ब॒ध्वै पानाय १४ उ॒प १५ या॒त उपगच्छत ॥ ११४ ॥

ए॒वा न॑ इ॒न्दो अ॒भि दे॒ववी॒तिं परि॑ स॒व नभो॑ अ॒र्णश्च॑मूषु ।

सोमो॑ अ॒स्मभ्यं॑ का॒म्यं बृ॒हन्तं॑ र॒यि द॑दातु वी॒रव॑न्तमु॒ग्रम् ॥ २१ ॥

ए॒व । नः । इ॒न्दो इति॑ । अ॒भि । दे॒व॒वी॒तिम् । परि॑ । स॒व । नभः॑ । अ॒र्णः । च॒मूषु ।
सोमः॑ । अ॒स्मभ्यम् । का॒म्यम् । बृ॒हन्तम् । र॒यि । द॑दातु । वी॒र॒व॒न्तम् । उ॒ग्रम् ॥ २१ ॥

हे १ इ॒न्दो सोम॑ २ नः अ॒स्मदी॒यम् ३ ए॒व ४ दे॒ववी॒तिम् । दे॒वानां॑ वी॒तिभ॑क्षणं गमनं वा यस्मिन् स दे॒ववी॒तिर्यज्ञः । तम॒भिल॑क्ष्य ५ नभः नभसो ब्रु॒लोका॑त् ६ अ॒र्णः उ॒दक॑म् । अनेन पवित्राशिर्गतः सोमरसोऽभिधीयते । तं र॒मं ७ च॒मूषु चम॑सेषु ८ परि ९ स॒व परि॑तः क्षर । ततः १० सोमः ११ का॒म्यं का॒म्यमा॑नं १२ बृ॒हन्तं प्रवृ॑द्धं १३ वी॒रव॑न्तं पु॒त्रयु॑क्तम् १४ उ॒ग्रम् उ॒द्ग॑र्जनं १५ र॒यि ध॑नम् १६ अ॒स्मभ्यं॑ १७ द॑दातु प्रयच्छतु ॥

तक्ष॑द्यदी मन॑सो वे॒नतो॑ वाग्ज्येष्ठ॑स्य वा ध॒र्मणि॑ क्षो॒रनी॑के ।

आदी॑मायन्व॒रमा वा॑वशा॒ना जुष्टं॑ प॒तिं क॒लशे॑ गाव॒ इन्दु॑म् ॥ २२ ॥

तक्ष॑त् । य॒दि । मन॑सः । वे॒नतः । वाक् । ज्येष्ठ॑स्य । वा । ध॒र्मणि॑ । क्षोः । अ॒नीके॑ ।
आ॒त । ई॒म् । आ॒यन् । व॒रम् । आ । वा॒वशा॒नाः । जुष्टं॑ । प॒तिम् । क॒लशे॑ । गावः॑ । इ॒न्दुम् ॥ २२ ॥

१ वे॒नतः । 'वे॒नो वे॒नतेः कान्ति॑कर्मणः' (निरु. १०. ३८) इति यास्कः । का॒म्यमा॑नस्य २ मन॑सः । म॒न्यतेः स्तु॒ति॒कर्म॑णः । स्तो॒तुः ३ वाक् स्तु॒ति॒लक्ष॑णा ४ यदि ए॒नं ५ तक्ष॑त् संस्करोति । वा॒शब्द॑ उपमा॒र्थः । यथा ६ ध॒र्मणि॑ । 'नि॒मित्त॑कर्मसंयोगे' (पा. सू. २. ३. ३६. ६) इति म॒समी । धार॑कं योगक्षेमविषयं कर्मोद्दिश्य ७ क्षोः शब्दायमानस्य ८ अ॒नीके॑ मुखे तत्र स्थितस्य जानपदिकस्य वाक् ९ ज्येष्ठ॑स्य । द्वितीया॒र्थे षष्ठी । प्र॒शस्य॑तमं राजानं यथा स्तौ॒ति तथा स्तो॒तुर्वाक् सोमं स्तौ॒तीत्यर्थः । १० आ॒त् अनन्तरमेव ११ व॒रं वर॑णीयं १२ जुष्टं दे॒वानां॑ म॒दाय॑ पर्याप्तं १३ प॒तिं सर्व॑स्य पालकं १४ क॒लशे॑ स्थितम् १५ इ॒न्दुम् १६ ई॒म् ए॒नं सोमं॑ १७ वा॒वशा॒नाः का॒म्यमा॑नाः १८ गावः॑ १९ आ २० आ॒यन् । प॒यसा॑ स्वीयेन मिश्रयितुमागच्छन्ति ॥

१. त-मु-रज्जुवर्जिता; म२-रज्जुता । २. म३(२)-शुक्रासः शुक्रा । ३. त-म६-निमित्तत्वात् कर्म-संयोग; म१.२-निमित्तत्वात् कर्मसंयोग; म४-निमित्तत्वात् कर्मयोगः । ४. त-म२.६-धर्मोद्दिश्य ।

प्र दानुदो दिव्यो दानुपिन्व ऋतमृताय पवते सुमेधाः ।

धर्मा भुवद्भुवन्यस्य राजा प्र रश्मिभिर्दशभिर्भारि भूम ॥ २३ ॥

प्र । दानुऽदः । दिव्यः । दानुऽपिन्वः । ऋतम् । ऋताय । पवते । सुमेधाः ।

धर्मा । भुवत् । वृजन्यस्य । राजा । प्र । रश्मिभिः । दशभिः । भारि । भूम ॥ २३ ॥

१दिव्यः दिवि भवः १दानुदः दानृभ्यो धनादीनां दाता । तदेवाह । १दानुपिन्वः । 'पिवि सेचने' । 'कर्मण्यण्' (पा. सू. ३. २. १) इत्यण् । दानृभ्यः कामानां क्षारयिता १सुमेधाः शोभन-
प्रज्ञः सोमः १ऋताय सत्यभूतायेन्द्राय १ऋतं सत्यभूतमात्मीयं रसं १प्र १पवते प्रकर्षेण क्षरति ।
१राजा दीप्यमानः सोमः १वृजन्यस्य साधुबलस्य १धर्मा धारयिता १भुवत् भवति । किंच १दशभिः
एतत्संख्याकाभिः १रश्मिभिः कर्मकरणार्थमश्वानाभिरङ्गुलिभिः १भूम प्रभृतं १प्र १भारि प्रधार्यते ।
चिणि रूपम् ॥

पवित्रेभिः पर्वमानो नृचक्षा राजा देवानामुत मर्त्यानाम् ।

द्विता भुवद्रयिपतीं रयीणामृतं भरत्सुभृतं चार्विन्दुः ॥ २४ ॥

पवित्रेभिः । पर्वमानः । नृचक्षाः । राजा । देवानाम् । उत । मर्त्यानाम् ।

द्विता । भुवत् । रयिऽपतिः । रयीणाम् । ऋतम् । भरत् । सुऽभृतम् । चारु । इन्दुः ॥ २४ ॥

१पवित्रेभिः पवित्रैः १पर्वमानः पूयमानः १नृचक्षाः नृणां फलाफल्योर्दृष्टा तथा १देवानाम्
इन्द्रादीनाम् १उत अपि च १मर्त्यानां मनुष्याणामेवमुभयेषां जनानां १राजा १रयिपतिः धनस्य
पतिः न त्वत्पस्य पतिः किंतु १रयीणां बहूनां धनानां स्वामी । वृत्त्यवृत्तिभ्यां स्वामित्वं बाहुल्यं च
विवक्ष्यते । ईदृशः सोमः १द्विता द्विधा देवेष्वपि च मनुष्येषु १भुवत् भवति । सोऽयम् १इन्दुः
सोमः १सुभृतं सुष्ठु संभृतं १चारु कल्याणम् १ऋतम् उदकं १भरत् विभर्ति ॥

अर्वींश्च श्रवसे सातिमच्छेन्द्रस्य वायोरभि वीतिमर्ष ।

स नः सहस्रा बृहतीरियो दा भर्वा सोम द्रविणोवित्पुनानः ॥ २५ ॥

अर्वीन्ऽइव । श्रवसे । सातिम् । अच्छे । इन्द्रस्य । वायोः । अभि । वीतिम् । अर्ष ।

सः । नः । सहस्रा । बृहतीः । इर्षः । दाः । भर्वा । सोम । १द्रविणः १वित् । पुनानः ॥ २५ ॥

हे सोम अन्नार्थं युद्धे १अर्वानिव अथो यथा गच्छति तद्वत् त्वं १श्रवसे अस्माकमन्नार्थं तथा
१सातिमच्छ धनलाभं प्रति १इन्द्रस्य १वायोः च १वीतिं पानम् १अभि १अर्ष अभिगच्छ । ऐन्द्रवायव-
ग्रहे हीन्द्रवायू सह सोमं पिबत इत्यत्र सहोपादानम् । १सः त्वं १सहस्रा सहस्राणि बहुविधानि
१बृहतीः बृंहितानि प्रवृद्धानि १इर्षः अन्नानि १नः अस्मभ्यं १दाः प्रयच्छ । हे १सोम १पुनानः
पूयमानस्त्वं नोऽस्मभ्यं १द्रविणोवित् धनस्य लम्भयिता १भव । द्रविणशब्दात् 'सर्वप्रातिपदि-
केभ्यो लालसायां सुखकव्यः' (का. ७. १. ५१. ३) इति सुगागमः ॥ ॥ १५ ॥

१. त१.२.७-अथा; त३.४.५.६-म१.२.४.७- 'तथा' नास्ति; भ६-यथा; सु-अथ ।

२. त-अस्य ।

देवाव्यो नः परिषिष्यमानाः क्षयं सुवीरं धन्वन्तु सोमाः ।

आयज्यवः समतिं विश्ववारा होतारो न दिविजो मन्द्रतमाः ॥ २६ ॥

देवअव्यः । नः । परिऽसिष्यमानाः । क्षयम् । सुवीरम् । धन्वन्तु । सोमाः ।

आयज्यवः । सुऽमतिम् । विश्ववाराः । होतारः । न । दिविजः । मन्द्रऽतमाः ॥ २६ ॥

१ देवाव्यः । अवतेऽर्पणार्थस्य 'अवितृस्तुतन्निभ्य ईः' इतीप्रत्ययः । 'उदात्तरवरितथोर्ध्वणः' इति जसः स्वरितत्वम् । देवानां तर्पयितारः १ परिषिष्यमानाः परितः पात्रेषु सिष्यमानाः १ सोमाः १ नः अस्माकं १ सुवीरं शोभनपुत्रं १ क्षयं गृहं १ धन्वन्तु प्रेरयन्तु । तथा १ आयज्यवः आभिमुख्येन यष्टव्या आभिमुख्येन प्रयच्छन्तो वा अत एव १ विश्ववाराः सर्वैर्वरणीयाः १ समतिम् अनुग्रहबुद्धिं च प्रेरयन्तु । कीदृशाः । १ होतारो १ न होतारो यथा देवानिन्द्रादीन् स्तुवन्ति एवं १ दिविजः दिवि बुधोके^१ स्थितानिन्द्रादीन् देवान् यजन्तः । दिव्शब्दे 'तत्पुरुषे कृति बहुलम्' इति सप्तम्या अलुक् । १ मन्द्रतमाः अत्यन्तं मदकराः ॥

एवा देव देवताते पवस्व महे सोम प्सरसे देवपानः ।

महश्चिद्धि स्मसि हिताः समये कृधि सुस्थाने रोदसी पुनानः ॥ २७ ॥

एव । देव । देवऽताते । पवस्व । महे । सोम । प्सरसे । देवऽपानः ।

महः । चित् । हि । स्मसि । हिताः । सुऽमये ।

कृधि । सुस्थाने इति सुऽस्थाने । रोदसी इति । पुनानः ॥ २७ ॥

हे १ देव द्योतमान स्तोतव्य वा हे १ सोम १ देवपानः देवैः पातव्यस्त्वं १ देवताते देवैस्तते वितते यज्ञे १ महे महते १ प्सरसे भक्षणाय देवानां पानाय १ एव एवं १ पवस्व क्षर । ततो वयं १ हिताः त्वया प्रेरिताः सन्तः १ समये मरणधर्मसहिते संप्रामे १ महश्चित् महतो बलाधिकानपि शत्रून् १ स्मसि १ हि अभिभवेम खलु । किंच १ पुनानः पूयमानेस्त्वं १ रोदसी द्यावापृथिव्यौ १ सुस्थाने अस्माकं शोभनावासस्थाने सत्यौ १ कृधि कुरु ॥

अश्वो न क्रदो वृषभिर्युजानः सिंहो न भीमो मनसो जवीयान् ।

अर्वाचीनैः पथिभिर्ये रजिष्ठा आ पवस्व सौमनसं न इन्दो ॥ २८ ॥

अश्वः । न । क्रदः । वृषभिः । युजानः । सिंहः । न । भीमः । मनसः । जवीयान् ।

अर्वाचीनैः । पथिभिः । ये । रजिष्ठाः । आ । पवस्व । सौमनसम् । नः । इन्दो इति ॥ २८ ॥

हे सोम १ वृषभिः क्रतिग्भिः सोममभिपुण्वद्भिः १ युजानः योज्यमानस्त्वम् १ अश्वो १ न अश्व इव १ क्रदः क्रन्दसि शब्दायसे । कीदृशः । १ सिंहो १ न सिंह इव १ भीमः शत्रूणां भयंकरः तथा १ मनसः अपि १ जवीयान् वेगवत्तरः । १ अर्वाचीनैः अभिमुखैः १ पथिभिः मार्गैः १ ये मार्गाः १ रजिष्ठाः अत्यन्तसृजवो भवन्ति । 'विभाषर्जोऽष्टन्दसि' इत्यकारस्य रादेशः । हे १ इन्दो दीप्यमान सोम तैर्मागैः १ नः अस्माकं १ सौमनसं सौमनस्यम् १ आ १ पवस्व आप्रापय ॥

शतं धारां देवजाता असृग्रन्त्सहस्रमेनाः कवयौ मृजन्ति ।

इन्दो सनित्रं दिव आ पवस्व पुरऽएतासि महतो धनस्य ॥ २९ ॥

शतम् । धाराः । देवऽजाताः । असृग्रन् । सहस्रम् । एनाः । कवयः । मृजन्ति ।

इन्दो इति । सनित्रम् । दिवः । आ । पवस्व । पुरऽएता । असि । महतः । धनस्य ॥ २९ ॥

हे सोम ऽदेवजाताः देवार्थं प्रादुर्भूताः ऽशतं शतसंख्याकास्वदीयाः ऽधाराः ऽअसृग्रन् सृज्यन्ते । ततः ऽकवयः क्रान्तदर्शिनः कृत्विजः ऽसहस्रं बहुविधाः ऽएनाः स्वदीया धाराः ऽमृजन्ति अलंकुर्वन्ति । यद्वा । सहस्रमनेकधा मृजन्ति शोधयन्ति । हे ऽइन्दो ऽतनित्रं भजनसाधनं धनं ऽदिवः शुलोकादस्माकं पुत्रादीनां च ऽआ ऽपवस्व आप्रापय । कुतोऽस्य धनमिति चेत् तत्राह । ऽमहतः प्रभूतस्य^१ ऽधनस्य ऽपुरऽएता पुरतो गन्ता ऽअसि भवसि । तस्माद्देहीति ॥

दिवो न सर्गा असृग्रमह्नां राजा न मित्रं प्र मिनाति धीरः ।

पितुर्न पुत्रः ऋतुभिर्यतान आ पवस्व विशे अस्या अजीतिम् ॥ ३० ॥

दिवः । न । सर्गाः । असृग्रम् । अह्नाम् । राजा । न । मित्रम् । प्र । मिनाति । धीरः ।

पितुः । न । पुत्रः । ऋतुऽभिः । यतानः । आ । पवस्व । विशे । अस्यै । अजीतिम् ॥ ३० ॥

ऽदिवो ऽन यथा दिवो द्योतमानस्यादित्यस्य^२ ऽअह्नां संबन्धिनः ऽसर्गाः रश्मयः ऽअसृग्रं विसृज्यन्ते तद्वत् सोमस्य सर्गाः । सृज्यन्त इति सर्गा धाराः । विसृज्यन्ते । सृजेत्यर्थेन कर्माथे लङि 'बहुलं छन्दसि' इति शस्य श्लुः । क्षेरमादेशश्छान्दसः । ऽधीरः प्राज्ञः ऽराजा अयं सोमः ऽमित्रं सखायं ऽन ऽप्र ऽमिनाति न हिनस्ति । ऽऋतुभिः कर्मभिः ऽयतानः यतमानः ऽपुत्रः ऽपितुर्न पितुर्यथापराभवं^३ करोति तद्वत् कर्मभिर्यतमानस्वम् ऽअस्यै ऽविशे प्रजायै ऽअजीतिम्* अपराभवम् ऽआ ऽपवस्व आप्रापय । यथा न पराजिता भवन्ति तथा कुर्वित्यर्थः^१ ॥ ॥ १६ ॥

प्र ते धारा मधुमतीरसृग्रन्वारान्यत्पुतो अत्येप्यव्यान् ।

पर्वमान पर्वसे धाम गोनां जज्ञानः सूर्यमपिन्वो अर्कैः ॥ ३१ ॥

प्र । ते । धाराः । मधुऽमतीः । असृग्रन् । वारान् । यत् । पुतः । अतिऽएषि । अव्यान् ।

पर्वमान । पर्वसे । धाम । गोनाम् । जज्ञानः । सूर्यम् । अपिन्वः । अर्कैः ॥ ३१ ॥

ऽते तव स्वभूताः ऽमधुमतीः मधुमत्यः ऽधाराः ऽप्र ऽअसृग्रन् तदा प्रसृज्यन्ते ऽयन् यदा ऽपुतः वसतीवरीभिस्त्वम् ऽअव्यान् अविभवान् ऽवारान् बालान् पवित्राणि ऽअत्येषि अतीत्य गच्छसि । किंच हे ऽपर्वमान ऽधाम धारकं ऽगोनां गवां पयो लक्ष्मीकृत्य ऽपर्वसे । ततः ऽजज्ञानः जायमानस्त्वम् ऽअर्कैः अर्चनीयैः स्वतेजोभिः ऽसूर्यम् आदित्यम् ऽअपिन्वः पूरयसि ॥

१. त-भ६ सु-प्रभूत* । २. त-भ६-द्योतमानस्त्वमादित्यस्य । ३. ग-पितुर्यथा पुत्रः पराभवं न करोति तथा अस्यै विशे यथा न पराजयो भवति तथा आपवस्व रक्षणं कुर्वतीत्यर्थः । *त-भ१.२.४.५-सु-अजीतिमपराजिति ।

कनिक्रददनु पन्थामृतस्य शुक्रो वि भास्यमृतस्य धाम ।

स इन्द्राय पवसे मत्सरवान् हिन्वानो वाचं मतिभिः कवीनाम् ॥ ३२ ॥

कनिक्रदत् । अनु । पन्थाम् । ऋतस्य । शुक्रः । वि । भासि । अमृतस्य । धाम ।

सः । इन्द्राय । पवसे । मत्सरवान् । हिन्वानः । वाचम् । मतिभिः । कवीनाम् ॥ ३२ ॥

अभिपूयमाणः स सोमः ऋतस्य सत्यभूतस्य यज्ञस्य पन्थानं मार्गमभि ऋकनिक्रदत् पुनः-
पुनः शब्दायते । अथ प्रत्यक्षः । ऋतस्य अमरणधर्मस्य धाम स्थानभूतः । मरणरहित इत्यर्थः ।
तादृशः शुक्रः शुक्लवर्णस्त्वं वि भासि विशेषेण राजसि । मत्सरवान् मदकररसयुक्तः सः त्वम्
इन्द्राय इन्द्रार्थं पवसे क्षरमि । कीदृशः । कवीनां स्तोत्राणां मतिभिः^१ सह वाचं शब्दं
हिन्वानः प्रेरयन् पवसे ॥

दिव्यः सुपर्णोऽव चक्षि सोम पिन्वन्धाराः कर्मणा देववीतौ ।

एन्दो विश कलशं सोमधानं क्रन्दन्निहि सूर्यस्योप रश्मिम् ॥ ३३ ॥

दिव्यः । सुपर्णः । अव । चक्षि । सोम । पिन्वन् । धाराः । कर्मणा । देववीतौ ।

आ । इन्दो इति । विश । कलशम् । सोमधानम् । क्रन्दन् । इहि । सूर्यस्य । उप । रश्मिम् ॥ ३३ ॥

हे सोम दिव्यः दिवि भवः सुपर्णः सुपतनस्त्वम् अव चक्षि अवस्तात् पश्य^२ ।
चटेलटि सिपि व्यत्ययेन परस्मैपदम् । किं कुर्वन् । देववीतौ देवानां हविर्भक्षणस्थाने यज्ञे कर्मणा
धाराः पिन्वन् क्षरन् । किंच हे इन्दो सोमधानं कलशम् आ विश । क्रन्दन् शब्दाय-
मानस्त्वं सूर्यस्य^३ प्रेरकस्यादित्यस्य रश्मिं कान्तिम् उप इहि उपगच्छ ॥

तिस्रो वाच ईरयति प्र वह्निर्ऋतस्य धीतिं ब्रह्मणो मनीषाम् ।

गावो यन्ति गोपतिं पृच्छमानाः सोमं यन्ति मतयो वावशानाः ॥ ३४ ॥

तिस्रः । वाचः । ईरयति । प्र । वह्निः । ऋतस्य । धीतिम् । ब्रह्मणः । मनीषाम् ।

गावः । यन्ति । गोपतिम् । पृच्छमानाः । सोमम् । यन्ति । मतयः । वावशानाः ॥ ३४ ॥

वह्निः वोढा यजमानः, तिस्रो वाचः ऋग्यजुःसामारिमकाः स्तुतिः प्रेरयति । तथा
ऋतस्य यज्ञस्य िति धारयित्रीं ब्रह्मणः परिवृढस्य सोमस्य मनीषां मनस ईशित्रीं कल्याणीं
वाचं च प्रेरयति । किंच गोपतिं शृपभं यथा गावोऽभिगच्छन्ति तद्वद्वां स्वामिन् सोमं गावः
पृच्छमानाः पृच्छन्त्यः सत्यः यन्ति । स्वपयसा मिश्रयितुमभिगच्छन्ति । तथा वावशानाः
कामयमानाः मतयः स्तोतारः सोमं यन्ति स्तोतुमभिगच्छन्ति ॥

सोमं गावो धेनवो वावशानाः सोमं विप्रा मतिभिः पृच्छमानाः ।

सोमः सुतः पूयते अज्यमानः सोमं अर्कास्त्रिष्टुभः सं नवन्ते ॥ ३५ ॥

सोमम् । गावः । धेनवः । वावशानाः । सोमम् । विप्राः । मतिभिः । पृच्छमानाः ।

सोमः । सुतः । पूयते । अज्यमानः । सोमं । अर्काः । त्रिष्टुभः । सम् । नवन्ते ॥ ३५ ॥

१धेनवः प्रीणयिष्यः १गावः १सोमं १वावशानाः कामयमाना भवन्ति । १विप्राः मेधाविनः
स्नातारः १मतिभिः^१ १पृच्छमानाः पृच्छन्तो भवन्ति । १अज्यमानः गोभिः सिच्यमानः १सुतः
अभिपुनः १सोमः ऋत्विग्भिः परिपूयते । तथा १त्रिष्टुभः त्रिष्टुभ्याः १अर्काः अस्माभिः क्रियमाणा
एते मन्त्राः १सोमे १सं १नवन्ते संगच्छन्ते ॥ १७ ॥

एवा नः सोम परिषिच्यमान आ पवस्व पूयमानः स्वस्ति ।

इन्द्रमा विश बृहता रवेण वर्धया वाचं जनया पुरंधिम् ॥ ३६ ॥

एव । नः । सोम । परिऽसिच्यमानः । आ । पवस्व । पूयमानः । स्वस्ति ।

इन्द्रम् । आ । विश । बृहता । रवेण । वर्धय । वाचम् । जनय । पुरं॒धिम् ॥ ३६ ॥

हे १सोम १परिषिच्यमानः परितः पात्रेषु सिच्यमानः १पूयमानः एवं १नः अस्माकम् १एव
१स्वस्ति अविनाशम् १आ १पवस्व आप्रापय । किंच १बृहता महता १रवेण शब्देन सह १इन्द्रमा
१विश प्रविश । तथा^२ १वाचं स्तुतिव्यव्रणं १वर्धय । किंच १पुरंधि बहुधि प्रज्ञानं १जनय अस्मभ्य-
मुत्पादय । वाक्यभेदादनिघातः ॥

आ जागृविर्विप्रं ऋता मतीनां सोमः पुनानो असदच्चमूषु ।

सपन्ति यं मिथुनामो निकामा अध्वर्यवो रथिरासः सुहस्ताः ॥ ३७ ॥

आ । जागृविः । विप्रः । ऋता । मतीनाम् । सोमः । पुनानः । अ॒सद॒त् । च॒मू॒षु ।

सपन्ति । यम् । मि॒थुना॒मः । निऽका॒माः । अध्व॒र्य॒वः । र॒थि॒रा॒सः । सु॒ह॒स्ताः ॥ ३७ ॥

१जागृविः जागरणशीलः १ऋता । 'सुपां सुलुक्' इति षष्ठ्या आकारः । ऋतानां सत्यानां
१मतीनां स्तुतीनां १विप्रः ज्ञाता सः १सोमः १पुनानः पूयमानः सन् १चमूषु चमसेषु १आ १असदत्
आसीदति । १मिथुनासः परस्परं संगताः १निकामाः नितरां कामयमानाः १रथिरासः यज्ञस्य नेतारः
१सुहस्ताः कल्याणपाणयः १अध्वर्यवः पवित्रे १यं सोमं १सपन्ति स्पृशन्ति । 'एष समवाये' ।
'सपतिः स्पृशतिकर्मा' (निरु. ५.१६) इति बैरुक्ताः ॥

स पुनान उप सूरं न धातोभे अप्रा रोदसी वि ष आवः ।

प्रिया च्छिद्यस्य प्रियसास ऊती स तू धनं कारिणे न प्र यंसत् ॥ ३८ ॥

सः । पुनानः । उप । सूरं । न । धाता ।

आ । उ॒भे इति । अ॒प्राः । रोद॑सी इति । वि । सः । आ॒व॒रि॒त्य॒वः ।

प्रिया । चि॒त् । यस्य । प्रि॒य॒सा॒सः । ऊ॒ती । सः । तु । ध॒नम् । का॒रि॒णे । न । प्र । यं॒स॒त् ॥ ३८ ॥

१पुनानः पूयमानः १सः सोम इन्द्रे १उप गच्छति । तत्र दृष्टान्तः । १सूरं १न यथा सूर्ये
१धाता संवत्सर उपगच्छति । 'संवत्सरो वै धाता संवत्सरेणैवास्मै प्रजाः प्रजनयति' (तै. ब्रा.
१.७.२.१) इत्याह्वानात् । किंच १उभे १रोदसी छावापृथिव्यौ १आ १अप्राः स्वमहिम्ना आपूरयति ।
तथा १सः सोमः १वि १आवः स्वतेजसा तमांसि विवृणोति । वृणोतेः 'मन्त्रे घस' इति

च्लेर्लुक् । ' छन्दस्यपि दृश्यते ' इत्याडागमः^१ । ' पूर्वपदात् ' इति स इत्यस्य सांहितिकं षत्वम् ।
 प्रिया । षष्ठ्या आकारः । प्रियस्य यस्य सोमस्य यद्वा^२ प्रिया प्रियाणि प्रयच्छतो यस्य सोमस्य^३
 प्रियसासः अत्यन्तं प्रियतमा धाराः ऋती ऊत्यै रक्षणाय भवन्ति । षसः षतु क्षिप्रमस्मभ्यं षधनं
 षप्र षयसत् प्रयच्छतु । यच्छतेर्लेटि सिप्यडागमः । तत्र दृष्टान्तः । षकारिणे षन भृतकाय भृति यथा
 प्रयच्छन्ति तद्वत् ॥

स वर्धिता वर्धनः पूयमानः सोमो मीढान् अभि नो ज्योतिषावीत् ।

येना नः पूर्वे पितरः पदज्ञाः स्वर्विदो अभि गा अद्रिमुष्णन् ॥ ३९ ॥

सः । वर्धिता । वर्धनः । पूयमानः । सोमः । मीढान् । अभि । नः । ज्योतिषा । आवीत् ।
 येन । नः । पूर्वे । पितरः । पदज्ञाः । स्वः ऽविदः । अभि । गाः । अद्रिम् । उष्णन् ॥ ३९ ॥

वर्धिता देवानां स्वकलाप्रदानेन वर्धयिता षवर्धनः स्वयं वर्धमानः षपवित्रेण षपूयमानः
 षमीढान् कामानां सेक्ता षसः षसोमः षनः अस्मान् षज्योतिषा स्वतेजसा षअभि षआवीत्
 अभिरश्नुतु । षयेन सोमेन षपदज्ञाः पणिभिरपहृतानां गवां पदानि जानन्तः षस्वर्विदः सर्वज्ञाः^४
 सूर्यं जानन्तो वा^५ षनः अस्माकं षपूर्वं चिरंतनाः षपितरः अङ्गिरसः षगाः पशून्भिलक्ष्य षअद्रि-
 मुष्णन् शिलोच्चयमुष्णन् । सोमतेजसान्धकारावृतं शिलोच्चयं गत्वा पशूनाहरन्तित्यर्थः । उपरिह
 मुष्णातिममानकमां । यद्वा । मुष्णातेर्लेङि वर्णलोपः ॥

अक्रान्तसमुद्रः प्रथमे विधर्मञ्जनयन्प्रजा भुवनस्य राजा ।

वृषा पवित्रे अधि सानो अन्ये बृहत्सोमो वावृधे सुवान इन्दुः ॥ ४० ॥

अक्रान् । समुद्रः । प्रथमे । विधर्मन् । जनयन् । प्रजाः । भुवनस्य । राजा ।
 वृषा । पवित्रे । अधि । सानौ । अन्ये । बृहन् । सोमः । वावृधे । सुवानः । इन्दुः ॥ ४० ॥

वसमुद्रः । यस्मादापः^१ समुद्रवन्ति स समुद्रः । अपां वर्षकः^२ राजा सोमः प्रथमे विस्तृते
 षभुवनस्य उदकस्य षविधर्मन् विधारकेऽन्तरिक्षे षप्रजाः षजनयन् उत्पादयन् षअक्रान् सर्वमति-
 क्रामति । क्रमतेर्लेङि तिपीडभावे दृढौ च कृतायां सिङलोपे ऋकारस्य ' मो ' नो धातोः ' इति नकारे
 रूपम् । षवृषा कामानां वर्धिता षसुवानः अभिपूयमाणः षइन्दुः दीप्तः सः षसोमः^३ षअधि अधिकं
 षसानौ समुच्छ्रिते षअध्ये अविभवे^४ षपवित्रे षबृहन् प्रभूतं षवावृधे वर्धते ॥ ॥ १८ ॥

महत्तत्सोमो महिषश्चकारापां यद्गर्भोऽवृणीत देवान् ।

अर्दधादिन्द्रे पर्वमान ओजोऽर्जनयत्सूर्ये ज्योतिरिन्दुः ॥ ४१ ॥

महत् । तत् । सोमः । महिषः । चकार । अपाम् । यत् । गर्भः । अवृणीत । देवान् ।
 अर्दधात् । इन्द्रे । पर्वमानः । ओजः । अर्जनयत् । सूर्ये । ज्योतिः । इन्दुः ॥ ४१ ॥

१. त-भ६-मु-इत्याडागमः । २. त१.२.५.६.७- ' यद्वा ...सोमस्य ' नास्ति । ३. त-सर्वं जानन्तो
 वा; भ६-सर्वं जानन्तो । ४. ग-समुद्रवत्यस्मादाप इति । ५. त१.२.५.६.७-अविभवे; त४-अविसये ।

वमहिषः महान् पूज्यो वा वसोमः वमहत् प्रभूतं वतत् कर्म वचकार भकरोत् । किं तत् ।
 अपां वगर्भः उदकानां गर्भभूतो जनयितृत्वाज्जन्यत्वाच्च स सोमः वदेवान् वअवृणीत समभजतेति
 वयत् वतत् कृतवानिति । किंच वपवमानः पूयमानः सोमः वओजः सोमपानेन^१ जन्यं बलम् वइन्द्रे
 वअदधात् व्यदधात् । तथा वइन्दुः सोमः वसूर्ये वज्योतिः तेजः वअजनयत् ॥

मत्सि वायुमिष्टये राधसे च मत्सि मित्रावरुणा पूयमानः ।

मत्सि शर्धो मारुतं मत्सि देवान्मत्सि द्यावापृथिवी देव सोम ॥ ४२ ॥

मत्सि । वायुम् । इष्टये । राधसे । च । मत्सि । मित्रावरुणा । पूयमानः ।

मत्सि । शर्धोः । मारुतम् । मत्सि । देवान् । मत्सि । द्यावापृथिवी इति । देव । सोम ॥ ४२ ॥

हे सोम त्वं ववायुं वमत्सि मादय^१ । किमर्थम् । वइष्टये अस्माकमेषणायाज्ञाय^२ वराधसे
 धनाय वच । तथा वपूयमानः पवित्रेण त्वं वमित्रावरुणा मित्रावरुणौ च वमत्सि तर्पयसि । किंच
 वमारुतं मरुतां स्वभूतं वशर्धोः बलं च वमत्सि । तथा वदेवान् इन्द्रादीन् वमत्सि हर्षयसि । हे
 वदेव स्तोतव्य^३ हे वसोम द्यावापृथिव्यौ च वमत्सि मादय । एताज् हर्षयुक्तान् कृत्वास्मभ्यं धनं
 प्रयच्छेत्यर्थः ॥

ऋजुः पवस्व वृजिनस्य हन्तापामीवां बाधमानो मृधश्च ।

अभिऽश्रीणन्पयः पर्यसाभि गोनामिन्द्रस्य त्वं तव वयं सखायः ॥ ४३ ॥

ऋजुः । पवस्व । वृजिनस्य । हन्ता । अप । अमीवाम् । बाधमानः । मृधः । च ।

अभिऽश्रीणन् । पर्यः । पर्यसा । अभि । गोनाम् । इन्द्रस्य । त्वम् । तव । वयम् । सखायः ॥ ४३ ॥

हे सोम वऋजुः ऋजुगमनः^१ सन् वपवस्व क्षर । किं कुर्वन् । ववृजिनस्य उपद्रवस्य वहन्ता ।
 वअमीवां रोगरूपं राक्षसम् वअप वबाधमानः । तथा अस्मदीयान् वमृधः हिंसकान् शत्रून् वच
 बाधमानः सन् पवस्व । ततः वपयः आत्मीयं रसं वगोनां गवां वपर्यसा क्षीरेण वअभिऽश्रीणन् अभि-
 संयोजयन् पात्राणि वअभि गच्छसि । अपि च वत्वम् वइन्द्रस्य सखासि हे सोम वतव ववयं
 वसखायः स्तुत्यस्तोतृत्वयष्टयष्टयत्वलक्षणेन सखिभूताः स्मः ॥

मध्वः सूर्दं पवस्व वस्व उत्सं वीरं च न आ पवस्वा भगं च ।

स्वदुस्वेन्द्राय पवमान इन्दो रयि च न आ पवस्वा समुद्रात् ॥ ४४ ॥

मध्वः । सूर्दम् । पवस्व । वस्वः । उत्सम् । वीरम् । च । नः । आ । पवस्व । भगम् । च ।

स्वदस्व । इन्द्राय । पवमानः । इन्दो इति । रयिम् । च । नः । आ । पवस्व । समुद्रात् ॥ ४४ ॥

हे सोम वमध्वः माधुर्यस्य वसूर्दं क्षारयितारं घनीभूतं वा ववस्वः वसुनो धनस्य वउत्सम्
 उत्स्यन्वकं रसं वपवस्व । किंच वनः अस्मभ्यं ववीरं पुत्रम् वआ वपवस्व आप्रापय । तथा वभगं
 भजनीयं धनं वच देहि । हे वइन्दो वपवमानः पूयमानः सन् वइन्द्राय वस्वदस्व रुचितो भव ।

१. भ६-सोमपान । २. भ१(२) मादयसि । ३. भ१(२)-मेषणीयायाज्ञाय । ४. ग-द्योतमान ।
 ५. त४-शीघ्रगमनः ।

तत्तत्स्वं वनः अस्मभ्यं वसुधात् अन्तरिक्षान् वरयि धनं पुत्रं वा । राति ददाति क्षीरमिति रयिगौवां ।
तां वा वआ^१ वपवस्व देहि ॥

सोमः सुतो धारयात्यो न हित्वा सिन्धुर्न निम्नमभि वाज्यक्षाः ।

आ योनिं वन्यमसदत्पुनानः समिन्दुर्गोभिरसरत्समद्भिः ॥ ४५ ॥

सोमः । सुतः । धारया । अत्यः । न । हित्वा । सिन्धुः । न । निम्नम् । अभि । वाज्या । अक्षारिति ।
आ । योनिम् । वन्यम् । असदत् । पुनानः । सम । इन्दुः । गोभिः । असरत् । सम । अतऽभिः ॥ ४५ ॥

वसुतः अभिपुतः वसोमः धारया स्वीयया अत्यो वन अतनशीलोऽथ इव वहित्वा गत्वा ।
हिनोतेः कनिपि^२ रूपम् । किंच वाजी बलवान् सोमः वसिन्धुर्न यथा सिन्धुः स्यन्दमाना नर्दा
निम्नं प्रदेशमभिगच्छति तद्वन्नित्ममधरभाविनं कलशम् अभि वक्षः अभिक्षरति । ततः पुनानः
पूयमानः सोमः वन्यं वृक्षभवं योनिं स्थानं कलशम् आ वसदत् आसीदति । सोऽयम्
इन्दुः सोमः गोभिः गोविकारैः क्षीरादिभिः श्रयणैः सम् असरत् संसरति । तथा अद्भिः
वसतीवरीभिश्च संगच्छते ॥ ११ ॥

एष स्य ते पवत इन्द्र सोमश्चमूषु धीर उशते तवस्वान् ।

स्वर्चक्षा रथिरः सत्यशुष्मः कामो न यो देवयतामसर्जि ॥ ४६ ॥

एषः । स्यः । ते । पवते । इन्द्र । सोमः । चमूषु । धीरः । उशते । तवस्वान् ।
स्वऽचक्षाः । रथिरः । सत्यशुष्मः । कामः । न । यः । देवयताम् । असर्जि ॥ ४६ ॥

हे इन्द्र उशते कामयमानाय ते तुभ्यं त्वदर्थं धीरः प्राज्ञः तवस्वान् वेगवान् स्यः सः
एषः सोमः चमूषु चमसेषु पवते क्षरति । स्वर्चक्षाः सर्वदर्शनः रथिरः रथवान् सत्यशुष्मः
यथार्थबलः यथः सोमः देवयतां देवानिच्छतां यजमानानां कामो वन काम इव असर्जि
असृज्यत । अदीयतेत्यर्थः ॥

एष प्रत्नेन वयसा पुनानस्तिरो वर्षीसि दुहितुर्दधानः ।

वसानः शर्म त्रिवरूथमप्सु होतैव याति समनेषु रेमन् ॥ ४७ ॥

एषः । प्रत्नेन । वयसा । पुनानः । तिरः । वर्षीसि । दुहितुः । दधानः ।
वसानः । शर्म । त्रिवरूथम् । अप्सु । होता इव । याति । समनेषु । रेमन् ॥ ४७ ॥

प्रत्नेन पूर्वकालीनेन वयसा अग्नेन पुनानः पूयमानः । अन्नात्मिकया धारया क्षरन्नित्यर्थः ।
तादृशः दुहितुः सर्वस्य दोग्ध्याः दृघिग्याः वर्षीसि । वर्ष इति रूपनाम वृणोति शरीरमिति ।
रूपाणि तिरः दधानः स्वतेजसा तिरस्कुर्वन्नाच्छादयन् तथा त्रिवरूथं त्रिभूमिकोपेतम् । यद्वा ।
त्रयः शीतातपवर्षाः । तेषां निवारकम् । शर्म यज्ञगृहं वसानः आच्छादयन् अप्सु वसतीवरीषु
स्थितः एषः सोमः होतैव यथा होना स्तुतिध्वनिं कुर्वन् यज्ञेषु याति तद्वत् रेमन् शब्दायमानः
सन् समनेषु । समन्ति कर्माणि धृष्टाः प्रगल्भा यन्त्यत्रेति समना यज्ञाः । तेषु याति गच्छति ॥

न नस्त्वं रथिरो देव सोम परि स्रव चम्बोः पूयमानः ।

अप्सु स्वादिष्ठो मधुमाँ ऋतावा देवो न यः सविता सत्यमन्मा ॥ ४८ ॥

नु । नः । त्वम् । रथिरः । देव । सोम । परि । स्रव । चम्बोः । पूयमानः ।

अप्सु । स्वादिष्ठः । मधुमान् । ऋतावा । देवः । न । यः । सविता । सत्यमन्मा ॥ ४८ ॥

हे देव काम्यमान हे सोम रथिरः रथवान् त्वं नः अस्माकं स्वभूते यज्ञे चम्बोः अधिषवणफलकयोः पूयमानः सन् अप्सु वसतीवरीषु नु क्षिप्रं परि स्रव परितः क्षर । स्वादिष्ठः स्वादुतमोऽन एव मधुमान् माधुर्ययुक्तः ऋतावा यज्ञवान् सविता सर्वस्य प्रेरकः यः त्वं देवो न देव इव सत्यमन्मा सत्यस्तुतिको भवसि स त्वं परिस्त्रवेति ॥

अभि वायुं वीत्यर्षा गृणानोऽभि मित्रावरुणा पूयमानः ।

अभी नरं धीजवनं रथेष्ठामभीन्द्रं वृषणं वज्रबाहुम् ॥ ४९ ॥

अभि । वायुम् । वीती । अर्ष । गृणानः । अभि । मित्रावरुणा । पूयमानः ।

अभि । नरम् । धीऽजवनम् । रथेऽम्याम् । अभि । इन्द्रम् । वृषणम् । वज्रबाहुम् ॥ ४९ ॥

हे सोम गृणानः स्तूयमानस्त्वं वीती । 'सुपां सुलुक्' इति चतुर्थ्याः पूर्वमवर्णदीर्घः । वीत्यं पानाय वायुम् अभि अर्ष अभिगच्छ । तथा पवित्रेण पूयमानः त्वं मित्रावरुणा मित्रावरुणौ च पानायाभिगच्छ । किंच नरं सर्वस्य नेतारं धीजवनं बुद्ध्या समं वेगं कुर्वाणं रथेष्ठं रथेस्थां रथे तिष्ठन्तम् । अनेनाश्विनावभिधीयेते । एकवचनं प्रत्येकविवक्षया समुदायविवक्षया वा । एतादृशावश्विनौ च अभि गच्छ । तथा वृषणं कामानां वर्षकं वज्रबाहुं वज्रयुक्तबाहुम् इन्द्रं च त्वं पानाय अभि गच्छ ॥

अभि वस्त्रा सुवसनान्यर्षाभि धेनूः सुदुघाः पूयमानः ।

अभि चन्द्रा भर्तवे नो हिरण्याभ्यश्चान्निथिनो देव सोम ॥ ५० ॥

अभि । वस्त्रा । सुवसनानि । अर्ष । अभि । धेनूः । सुदुघाः । पूयमानः ।

अभि । चन्द्रा । भर्तवे । नः । हिरण्या । अभि । अश्वान् । रथिनः । देव । सोम ॥ ५० ॥

हे सोम त्वमस्माकं सुवसनानि सुपरिधानानि वस्त्रा वस्त्राणि अभि अर्ष अभिगमय । यद्वा । सुवसनानि शोभनवस्त्रसहितानि वस्त्रा आच्छादकानि धनान्यभिगमय । किंच पूयमानः पवित्रेण त्वं सुदुघाः सुष्ठु पयसो दोग्ध्रीः धेनूः नवप्रसूतिका गाः अभि प्रापय । अपि च चन्द्रा चन्द्राण्याह्लादकानि हिरण्या हिरण्यानि भर्तवे भरणाय पोषणाय नः अस्माकम् अभि गमय । तथा हे देव स्तोतव्य हे सोम रथिनः रथवतः अश्वान् अस्माकम् अभि प्रापय ॥ ॥ २० ॥

अभी नो अर्ष दिव्या वसून् यभि विश्वा पार्थिवा पूयमानः ।

अभि येन द्रविणमश्रवामाभ्यार्षेयं जमदग्निवज्रः ॥ ५१ ॥

अभि । नः । अर्षि । दिव्या । वसूनि । अभि । विश्वा । पार्थिवा । पूयमानः ।

अभि । येन । द्रविणम् । अश्रवाम । अभि । आर्षेयम् । जमदग्निऽवत् । नः ॥ ५१ ॥

हे सोम पवित्रेण पूयमानः त्वं दिव्या दिव्यानि दिवि भवानि वसूनि धनानि नः अस्माकम् अभि अर्षे अभिगमय । तथा पार्थिवा पार्थिवानि पृथिव्यां भवानि विश्वा सर्वाणि धनानि अभि गमय । तथा येन त्वदीयेन सामर्थ्येन द्रविणं धनं वयम् अभि अश्रवाम अभिव्यामुयाम तत् सामर्थ्यमभिगमय । किंच आपर्षेयम् आर्षाणामपि पुत्राणां योग्यं धनं जमदग्नि-वत् जमदग्नेयथा त्वं प्रापयः एवं नः अस्माकमपि अभि अर्षे । यद्वा । आपर्षेयमार्षाणां योग्यं मन्त्रं जमदग्नेः स्वभूतं मन्त्रं यथा स्वादुतममकार्षीः एवमस्माकं तादृशं मन्त्रं स्वादुतमं कुर्विति कुत्सो नामर्षिः प्रार्थयते ॥

अया पवा पवस्वैना वसूनि माँश्चत्व इन्द्रो सरंसि प्र धन्व ।

ब्रध्नश्चिदत्र वातो न जूतः पुरुमेधश्चित्तकवे नरं दात ॥ ५२ ॥

अया । पवा । पवस्व । एना । वसूनि । माँश्चत्वे । इन्द्रो इति । सरंसि । प्र । धन्व ।

ब्रध्नः । चित् । अत्र । वातः । न । जूतः । पुरुऽमेधः । चित् । तकवे । नरम् । दात ॥ ५२ ॥

हे सोम अया अनया पवा पवमानया धारया सह एना एनानि वसूनि धनानि पवस्व क्षर । पवा । 'पृष्ट पवने' । 'अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते' इति विचित्रप्रत्ययः । आधधातुकलक्षणो गुणः । 'सावेकाचः' इति तृतीयाया उदात्तत्वम् । तथा हे इन्द्रो त्वं माँश्चत्वे मन्यमानानां चातके सरंसि उदके वसतीवर्यान्त्ये प्र धन्व प्रगच्छ । ततः अत्र अस्मिन् सोमे पूयमाने सति ब्रध्नश्चित् सर्वेषां प्रज्ञापको मूलभूतो वादित्योऽपि वातो न वात इव जूतः वेगितः सन् किंच पुरुमेधश्चित् बहुविधयज्ञ इन्द्रश्चिदिन्द्रोऽपि नकवे । तत्कतिर्गतिकर्मसु पठितः । अस्मादीणादिक उन्प्रत्ययः । सोममभिगच्छते स्तुतिभिर्मह्यं नरं कर्मनेतारं पुत्रं दात प्रयच्छतु । हे सोम त्वया तर्पितो सन्ताविन्द्रादित्यौ* मह्यं पुत्रं प्रयच्छतामित्यर्थः ३ ॥

उत न एना पवया पवस्वार्धि श्रुते श्रवार्यस्य तीर्थे ।

पृष्टिं सहस्रा नैगुतो वसूनि वृक्षं न पक्वं धूनवद्रणाय ॥ ५३ ॥

उत । नः । एना । पवया । पवस्व । अधि । श्रुते । श्रवार्यस्य । तीर्थे ।

पृष्टिम् । सहस्रा । नैगुतः । वसूनि । वृक्षम् । न । पक्वम् । धूनवत् । रणाय ॥ ५३ ॥

हे सोम उत अपि च श्रवार्यस्य सर्वैः श्रवणीयस्य सोमस्य तव श्रुते प्रसिद्धे । यद्वा । षष्ठ्यर्थे चतुर्थी । श्रुतस्य शब्दस्य तीर्थे स्थाने नः अस्माकं स्वभूते यज्ञे एना अनया पवया पूयमानया धारया अधि अधिकं पवस्व क्षर । नैगुतः । नीचीनं गवन्ते शब्दायन्त इति निगुतः शत्रवः । तेषां हन्तृत्वेन संबन्धी सोऽयं सोमः पृष्टिं सहस्रा षष्टिसंख्याकानि सहस्राणि

१. भ७-सर्वाणि वसूनि । २. त-भ६-वर्तमानानां । ३. ग-त३-भ१.५.७-'हे...'मित्यर्थः 'नास्ति । * त-संतो चंद्रादित्यौ । ४. ग-त-भ-मु-श्रुतः । ५. ग-त-भ-'अधि' नास्ति । ६. त१.२.४. ५-गतातः त६-गताः त७-गच्छन्; भ६-गच्छन्ते ।

ववसुनि धनानि वरणाश्च शत्रूणां अयार्थं वधून्वत् अस्माकमकम्पयत् । प्रायच्छदिति यावत् । कथमिव ।
ववृक्षं वनं वपकं पकफलं वृक्षं यथा कम्पयति फलार्थी तद्वत् ॥

महीमे अस्य वृषनामं शुषे मौंश्चत्वे वा पृशने वा वर्धत्रे ।

अस्वापयभिगुतः स्नेहयच्चापामित्राँ अपाचितो अचेतः ॥ ५४ ॥

महि । इमे इति । अस्य । वृषनामं । शुषे इति । मौंश्चत्वे । वा । पृशने । वा । वर्धत्रे इति ।
अस्वापयत् । निऽगुतः । स्नेहयत् । च । अप । अमित्रान् । अप । अचितः । अच । इतः ॥ ५४ ॥

वमहि महती^१ प्रभूते वृषनाम । 'सुपां सुलुक्' इति सुपो लुक् । वृषनामनी वर्षणनमने ।
शराणां वर्षणं शत्रूणां नमनम् । वृमे एते द्वे कर्मणी यस्य सोमस्य वृषे सुखकरे भवतः । ये च
कर्मणी मौंश्चत्वे । अश्ननामैतत् मधु चरतीति । अश्वैः क्रियमाणे युद्धे । तस्माध्यत्वाद्युद्धमिह गृह्यते ।
ववा अपि वा वृशने स्पर्शनसाध्ये बाहुयुद्धे वर्धत्रे शत्रूणां हिंसनशीले भवतः । सोऽयं वनिगुतः
नीचैः शत्रूणां मानान् शत्रून् अस्वापयत् ताम्यामसूपुपत् । अवधीदित्यर्थः । किंच वस्नेहयत् प्राद्रवयत्
संग्रामाच्छत्रून् । अथ प्रत्यक्षकृतः । हे सोम स त्वम्, अमित्रान् शत्रून् अप अच अपगमय । तथा
अचितः अग्निचयनमकुर्वतो नास्तिकांश्च वृहत् अस्मत्सकाशात् अप अच अपगमय । अच्चतिर्गतिकर्मा ॥

सं त्री पवित्रा विततान्येग्यन्वेकं धावसि पूयमानः ।

अमि भगो असि दात्रस्य दातासि मघवा मघवद्भ्य इन्दो ॥ ५५ ॥

मम । त्री । पवित्रा । विततानि । एति । अनु । एकम् । धावसि । पूयमानः ।
असि । भगः । असि । दात्रस्य । दाता । असि । मघवा । मघवद्भ्यः । इन्दो इति ॥ ५५ ॥

हे सोम विततानि विस्तृतानि । त्री त्रीणि पवित्राणि^२ अग्निवायुसूर्यात्मकानि पवित्राणि
वसम् एषि सम्यक् प्राप्नोषि । किंच पूयमानः त्वम् एकम् अविवालाकृतं पवित्रम् अनु धावसि
अनुगच्छसि । किंच त्वं भगः भजनीयः असि तथा दात्रस्य देयस्य धनस्य दाता असि ।
कथमस्य^३ धनदत्वमिति* चेत् तदुच्यते । हे इन्दो सोम^१ मघवद्भ्यः धनवद्भ्योऽपि त्वं
मघवा अमि अतिशयेन धनवान् भवसि ॥ ॥ २१ ॥

एष विश्ववित्पवते मनीषी सोमो विश्वस्य भुवनस्य राजा ।

द्रुप्साँ ईरयन्विदथेष्विन्दुर्वि वारमव्यं समयाति याति ॥ ५६ ॥

एषः । विश्ववित् । पवते । मनीषी । सोमः । विश्वस्य । भुवनस्य । राजा ।
द्रुप्सान् । ईरयन् । विदथेषु । इन्दुः । वि । वारम् । अव्यम् । समया । अति । याति ॥ ५६ ॥

विश्ववित् सर्वस्य वेत्ता अत एव मनीषी मेधावी विश्वस्य भुवनस्य सर्वस्य लोकस्य
राजा स्वामी एषः सोमः पवते क्षरति । एतदेव विवृणोति । विदथेषु विदन्ति जानन्त्यत्र

१. त-भ-महते । २. भ१(२)-पवित्रा पवित्राणि; सु-पवित्रा । ३. ग-भवामि; किंच ।

* त१-भ१.४-धनत्वमिति; त२.३.४.५.६.७-भ२.५.६-धनवत्त्वमिति ।

देवानिति यद्वा चिन्वन्ति लभन्त इति विदधा यज्ञाः । तेषु ऽद्वप्सान् रसकणान् ऽर्हयन् प्रेरयन् ऽह्नुदुः सोमः ऽवश्यम् अविवर्धं ऽधारं चालं पवित्रं ऽसमया उभयतः ऽवि ऽअति ऽयाति व्यतीत्य गच्छति ॥

इन्दुं रिहन्ति महिषा अर्दधाः पदे रेभन्ति कवयो न गृध्राः ।

हिन्वन्ति धीरां दशभिः क्षिपाभिः समञ्जते रूपमपां रसेन ॥ ५७ ॥

इन्दुम् । रिहन्ति । महिषाः । अर्दधाः । पदे । रेभन्ति । कवयः । न । गृध्राः ।

हिन्वन्ति । धीराः । दशभिः । क्षिपाभिः । सम । अञ्जते । रूपम् । अपाम् । रसेन ॥ ५७ ॥

महिषाः महान्तः पूज्या वा अत एव ऽअर्दधाः कैश्चिदप्यर्हिसिता देवाः ऽह्नुदुं सोमं ऽरिहन्ति लिहन्ति आस्वादयन्ति । किंच देवाः सोममुशन्तः सन्तः ऽपदे तस्यास्य सोमस्य धारास्थाने रेभन्ति शब्दायन्ते । तत्र दृष्टान्तः । ऽकवयो ऽन ऽगृध्राः । धनमभिकाङ्क्षमाणाः कवयः स्तोतारो यथा स्तुवन्तः शब्दायन्ते^१ तद्वत् । ऽधीराः कर्मणि कुशला ऋत्विजः ऽदशभिः एतस्संख्याकाभिः ऽक्षिपाभिः अङ्गुलीभिस्तमिमं सोमं ऽहिन्वन्ति अभिपचार्यं प्रेरयन्ति । अपि च ऽरूपं सोमस्य^२ ऽरूपम्^३ अंशुम् ऽअपां वसतीवर्यास्थानां ऽरसेन ऽसमञ्जते सम्यक् सेवयन्ति ॥

त्वया वयं पर्वमानेन सोम भरे कृतं वि चिनुयाम् शश्वत् ।

तन्नो मित्रो वरुणो मामहन्तामदितिः सिन्धुः पृथिवी उत द्यौः ॥ ५८ ॥

त्वया । वयम् । पर्वमानेन । सोम । भरे । कृतम् । वि । चिनुयाम् । शश्वत् ।

तत् । नः । मित्रः । वरुणः । ममहन्ताम् । अदितिः । सिन्धुः । पृथिवी । उत । द्यौः ॥ ५८ ॥

हं ऽसोम ऽपर्वमानेन पवित्रेण पूयमानेन ऽत्वया सहायेन ऽभरे । संग्रामनाम । संग्रामे ऽशश्वत् बहु ऽकृतं कर्तव्यं ऽवयं ऽवि ऽचिनुयाम् विशेषेण कुर्याम । यस्मात्तव साहाय्येन कर्माणि कुर्मः ऽतत् तस्मान् ऽनः अस्मान् ऽमित्रः ऽवरुणः ऽअदितिः एतन्नामिका ऽसिन्धुः एतदभिधाना च ऽपृथिवी ऽउत अपि च ऽद्यौः एते मित्रादयो नोऽस्मान् ऽमामहन्तां पूजयन्तु धनादिदानेन ॥ ॥ २२ ॥

‘अभि नः’ इति द्वादशशर्चं द्वितीयं सूक्तम् । वृषागिरो राज्ञः पुत्रोऽम्बरीषो भरद्वाजपुत्र ऋजिश्चोभौ सहितावस्यर्या । इदमुत्तराणि च त्रीण्यानुष्टुभानि । अत्र त्वेकादशी बृहती । पर्वमानः सोमो देवता । तथा चानुकम्प्यते—‘अभि नो द्वादशाम्बरीष ऋजिश्चा चानुष्टुभं ह बृहत्यापान्त्या’ इति । गतो विनियोगः ॥

अभि नो वाजसातमं रयिमर्ष पुरुस्पृहम् ।

इन्दो सहस्रभर्णसं तुविद्युन्नं विम्वसहम् ॥ १ ॥

अभि । नः । वाजसातमम् । रयिम् । अर्ष । पुरुस्पृहम् ।

इन्दो इति । सहस्रभर्णमम् । तुविद्युन्नम् । विम्वसहम् ॥ १ ॥

हं ऽइन्दो दीप्तं^१ ऽवाजसातमम् अत्यन्तं बलप्रदमन्नप्रदं वा ऽरयिं धनं पुत्रं वा ऽनः अस्माकम् ऽअभि ऽअर्ष अभिगमय । कीदृशम् । ऽपुरुस्पृहं बहुभिः स्पृहणीयं ऽसहस्रभर्णसं

१. त-शब्दार्थति; भ६-शब्दर्थति । २. त१.२.५.६.७-‘सोमस्य रूपं’ नास्ति; भ६-सोमस्य ।

३. ग-त३-भ१.२.६.७-‘दीप्त’ नास्ति ।

बहुविधभरणम् । अनेकपोषणयुक्तमित्यर्थः । 'तुविद्युन्नम्' । 'युन्नं द्योततेर्यशो वाचं वा' (निह. ५.५)
इति यास्कः । यद्वाचं बहुयशोयुक्तं वा 'विभ्वसहम्' । विभ्व इति महत्त्वम् । महतोऽभिभवितारम् ॥

परि प्य सुवानो अव्ययं रथे न वर्मान्यत ।

इन्दुरभि द्रुणा हितो हियानो धाराभिरक्षाः ॥ २ ॥

परि । स्यः । सुवानः । अव्ययम् । रथे । न । वर्म । अव्यत ।

इन्दुः । अभि । द्रुणा । हितः । हियानः । धाराभिः । अक्षारिति ॥ २ ॥

'सुवानः सुयमानः' । 'स्यः स सोमः' । 'अव्ययम् अविमयं पवित्रं' । 'परि पवते' । तत्र दृष्टान्तः ।
'रथे' । 'न यथा रथे स्थितः' । 'पुरुषः' । 'वर्म कवचम्' । 'अव्यत परिच्ययति' । 'व्ययतेर्लुङि' । 'वर्णलोप-
'श्चान्दसः । 'अभि' । 'हितः अभितः प्रेरितः यद्वा स्तोत्रभिरभिष्टुतः सः' । 'इन्दुः सोमः' । 'द्रुणा द्रुममयेन
'द्रोणकलशेन' । 'हियानः' । 'हि गतौ वृद्धौ च' । 'तेन पूर्यमाणः सन्' । 'धाराभिः' । 'अक्षाः क्षरति ।
क्षरतेर्लुङि रूपम् ॥

परि प्य सुवानो अक्षा इन्दुरव्ये मदच्युतः ।

धारा य ऊर्ध्वो अध्वरे भ्राजा नैति गव्ययुः ॥ ३ ॥

परि । स्यः । सुवानः । अक्षारिति । इन्दुः । अव्ये । मदच्युतः ।

धारा । यः । ऊर्ध्वः । अध्वरे । भ्राजा । न । एति । गव्ययुः ॥ ३ ॥

'सुवानः सुयमानः' । 'स्यः सः' । 'इन्दुः सोमः' । 'मदच्युतः मदार्थं देवैः प्रेरितः सन्' । 'अव्ये
अविभवे पवित्रे' । 'परि' । 'अक्षाः परितः क्षरति' । 'अध्वरे' । 'ऊर्ध्वः समुच्छ्रितः सर्वेषां मुख्यः' । 'यः
सोमः' । 'गव्ययुः गोकामः यद्वा क्षीरादिकं कामयमानः सन्' । 'धारा धारया सह' । 'एति गच्छति ।
'भ्राजा' । 'न भ्राजमानया दीप्या यथान्तरिक्षे गच्छति तद्वत् ॥

स हि त्वं देव शश्वते वसुं मतीय दाशुषे ।

इन्दो सहस्रिणं रयिं शतात्मानं विवाससि ॥ ४ ॥

मः । हि । त्वम् । देव । शश्वते । वसुं । मतीय । दाशुषे ।

इन्दो इति । सहस्रिणम् । रयिम् । शतऽआत्मानम् । विवाससि ॥ ४ ॥

हे 'देव सोम' । 'सः' । 'त्वं' । 'शश्वते पुत्रादिमत्वेन बहवे' । 'मत्स्याय मनुष्याय' । 'दाशुषे हविर्दत्तवते
यजमानाय' । 'वसु धनं' । 'मह्यं च' । 'विवाससि प्रेरयसि' । 'एकवाक्यतापक्षे हि तिङन्तस्य
हियोगादनिघातः स्यात् ॥

वयं ते अस्य वृत्रहन्वसो वस्वः पुरुस्पृहः ।

नि नेदिष्ठतमा इषः स्याम सुम्रस्याधिगो ॥ ५ ॥

१. त१.२.५-पूयमानः; त४-पूयमानः । २. त१.२.७-अवस्थितः । ३. ग-धनं प्रयच्छति तथा
मति हे इन्दो सहस्रसंख्याकं बहुरूप धनं ।

वयम् । ते । अस्य । वृत्रऽहन् । वसो इति । वस्वः । पुरुऽस्पृहः ।

नि । नेदिष्ठऽतमाः । इयः । स्याम । सुन्नस्य । अग्निगो इत्यग्निऽगो ॥ ५ ॥

हे वृत्रहन् शत्रूणां हन्तः सोम अस्य एतादृशस्य एते तव स्वभूताः वयं स्मः । ततो हे वसो वासयितः पुरुस्पृहः बहुभिः स्पृहणीयस्य वस्वः वसुनः धनस्य त्वया दीयमानस्य वयं मि नितरां नेदिष्ठतमाः अत्यन्तमनितकतमाः स्याम । तथा इयः अन्नस्य किंच हे अग्निगो अष्टतगमन सोम सुन्नस्य सुन्नस्य वयमनितकतमाः स्याम भवेम ॥

द्विर्यं पञ्च स्वयंशसं स्वसारो अद्रिसंहतम् ।

प्रियमिन्द्रस्य काम्यं प्रस्नापर्यन्तपुर्मिणम् ॥ ६ ॥

द्विः । यम् । पञ्च । स्वयंशसम् । स्वसारः । अद्रिऽसंहतम् ।

प्रियम् । इन्द्रस्य । काम्यम् । प्रऽस्नापर्यन्ति । पुर्मिणम् ॥ ६ ॥

द्विः पञ्च दशसंख्याकाः स्वसारः कर्मकरणार्थमितस्ततो गच्छन्त्योऽङ्गुलयः स्वयंशसं स्वभूतयशस्कम् अद्रिसंहतं ग्रावभिरभिपुतम् इन्द्रस्य प्रियं काम्यं सर्वैः काम्यमानम् पुर्मिणं धाराभिस्तद्वन्तं यं सोमं प्रस्नापर्यन्ति वसतीवरीभिः प्रकर्षेण सेचयन्ति यजमानाः तं पुनन्तीत्युत्तरत्र संबन्धः ॥ २३ ॥

परि त्यं हर्यंतं हरिं बभ्रुं पुनन्ति वारेण ।

यो देवान्विश्वाँ इत्पारि मदेन सह गच्छति ॥ ७ ॥

परि । त्यम् । हर्यन्तम् । हरिम् । बभ्रुम् । पुनन्ति । वारेण ।

यः । देवान् । विश्वान् । इत् । परि । मदेन । सह । गच्छति ॥ ७ ॥

वहर्यंतं सर्वैः स्पृहणीयं हरिं हरितवर्णं बभ्रुं बभ्रुवर्णं च त्यं तं सोमं वारेण घालेन पवित्रेण परि पुनन्ति परिशोधयन्ति । यः सोमः विश्वान् सर्वानिन्द्रादीन् देवान् इत् देवानेव मदेन मादकेन रसेन सह परि गच्छति ॥

अस्य वो हवसा पान्तो दक्षसाधनम् । यः सुरिषु श्रवो बृहदधे स्वर्णं हर्यतः ॥ ८ ॥

अस्य । वः । हि । अवसा । पान्तः । दक्षऽसाधनम् ।

यः । सुरिषु । श्रवः । बृहत् । दधे । स्वः । न । हर्यतः ॥ ८ ॥

वः । छान्दसो वसादेशः । हिरवधारणे । वो यूयम् अस्य सोमस्य अवसा रक्षणेन दक्षसाधनं बलस्य साधनं रसं पान्तः पिबन्तो भवथ । स्वर्णं आदित्य इव हर्यतः सर्वैः काम्यमानः यः अयं सोमः सुरिषु स्तोत्राणि प्रेरयत्सु स्तोत्रेषु बृहत् महत् प्रभूतं श्रवः अन्नं दधे विदधे । स्थापयतीति यावत् ॥

स वां यज्ञेषु मानवी इन्दुर्जनिष्ट रोदसी ।

देवो देवी गिरिष्ठा अस्त्रधन्तं तुविष्वणि ॥ ९ ॥

सः । वाम् । यज्ञेषु । मानवी इति । इन्द्रः । जनिष्ट । रोदसी इति ।

देवः । देवी इति । गिरिऽस्याः । अस्त्रेधन् । तम् । तुविऽस्वनि ॥ ९ ॥

हे १मानवी मानव्या मनोः स्वभूते हे १देवी श्रोतमाने हे १रोदसी आवापृथिव्या १वां युवयोः १यज्ञेषु १सः १इन्द्रः सोमः १जनिष्ट अजनि अन्तरिक्षे १देवः स्वतेजसा सर्वं प्रकाशयन् पृथिव्यां १गिरिष्ठाः प्रावसु तिष्ठन् । १तं जातं सोमं १तुविष्वणि बहुस्वने उपरे यज्ञे वा १अस्त्रेधन् ऋषिजो प्रावभिरघ्नन् । अभ्यपुण्वन्निति याचत् ॥

इन्द्राय सोम पातवे वृत्रघ्ने परि पिच्यसे ।

नरे च दक्षिणावते देवाय मदनासदे ॥ १० ॥

इन्द्राय । सोम । पातवे । वृत्रघ्ने । परि । पिच्यसे ।

नरे । च । दक्षिणावते । देवाय । मदनासदे ॥ १० ॥

हे १सोमं १वृत्रघ्ने वृत्रस्य हन्त्रे १इन्द्राय । पृथये चतुर्थी । इन्द्रस्य १पातवे पानार्थं १परि १पिच्यसे परितः पात्रेषु मित्यसं । उपतीवरीभिर्वा । किंच १दक्षिणावते ऋषिगभ्यां दक्षिणादानेन तद्धते १देवाय देवार्थं हवींषि दानुं १मदनासदे यज्ञगृहे मीदते १नरे गनुष्याय यजमानाय तस्मै फलप्रदानार्थं परिपिच्यसे ॥

ते प्रत्नासो व्युष्टिषु सोमाः पवित्रे अक्षरन् ।

अपप्रोथन्तः सनुतर्हुरश्रितः प्रातस्ताँ अप्रचेतसः ॥ ११ ॥

ते । प्रत्नासः । विऽर्डाष्टपु । सोमाः । पवित्रे । अक्षरन् ।

अपप्रोथन्ताः । सनुतः । हुरऽश्रितः । प्रातरिति । तान् । अप्रचेतसः ॥ ११ ॥

१व्युष्टिषु उपसां व्युच्छन्तेषु प्रकाशनेषु १प्रत्नासः प्रत्नाः १ते १सोमाः १पवित्रे १अक्षरन् क्षरन्ति । ये सोमाः १सनुतः अन्तर्हितान् १अप्रचेतसः प्रज्ञानरहितान् १हुरश्रितः । स्तेननामेतत् । कौटिल्येन चिन्वन्तीति । १तान् मायाविनः स्तेनान् १प्रातः प्रातःकाल एव १अपप्रोथन्तः । अपप्रोथनं चापप्रेरणम् । अपप्रेरयन्तः शब्देन निराकुट्टन्तो भवन्ति । ते क्षरन्तीति समन्वयः ॥

तं सखायः पुरोरुचं यूयं वयं च सूरयः ।

अश्याम् वाजगन्ध्यं सनेम् वाजपस्त्यम् ॥ १२ ॥

तम् । सखायः । पुरऽरुचम् । यूयम् । वयम् । च । सूरयः ।

अश्याम् । वाजगन्ध्यम् । सनेम् । वाजपस्त्यम् ॥ १२ ॥

हे १सखायः स्तोतारः १सूरयः प्राजाः १यूयं १वयं १च यजमानाः १पुरोरुचं पुरतो रोचमानं १वाजगन्ध्यं बलकरसाधुगन्धोपेतं सोमम् १अश्याम् अश्रीयाम पिबेम । किंच १वाजपस्त्यम् अन्नयुक्त-गृहसहितं यद्वा बलकरं सोमं १सनेम् संभजेमहि । सोमेन बलाजगृहादीनि भवन्तीत्यर्थः ॥ ॥२४॥

‘आ ह॒र्यताय॑’ इत्यष्ट्वं तृतीयं सूक्तम् । कश्यपगोत्री रेभसून् एतत्संज्ञौ द्वावृषी । आद्या बृहती सप्तानुष्टुभः । पवमानसोमो देवता । तथा चानुक्रान्तम्—‘आ ह॒र्यतायाष्टौ रेभसून् काश्यपौ बृहत्याद्या’ इति । गतो विनियोगः ॥

आ ह॒र्यताय॑ धृ॒ष्णवे॒ धनु॑स्तन्वन्ति पौ॒ंस्यम् ।

शु॒क्रां व॑य॒न्त्यसु॑राय नि॒र्णिजं॑ वि॒पाम॑ग्रे म॒हीयु॑वः ॥ १ ॥

आ । ह॒र्यताय॑ । धृ॒ष्णवे॑ । धनुः । तन्व॑न्ति । पौ॒ंस्यम् ।

शु॒क्राम् । व॑य॒न्ति । अ॒सुराय॑ । निःऽनि॒र्जम् । वि॒पाम् । अ॒ग्रे । म॒हीयु॑वः ॥ १ ॥

‘ह॒र्यताय॑ सर्वैः स्पृहणीयाय ऽधृष्णवे शत्रूणां धर्षणशीलाय सोमाय ऽपौंस्यं पुंस्त्वस्या-भिष्यञ्जकं ऽधनुः ऽआ ऽतन्वन्ति । धनुषि ज्यां कुर्वन्तीति । सोमस्य धाराविसर्गार्थं वितायमानं पवित्रमभिधीयते । तदेव^१ विवृणोति^२ । ऽमहीयुवः पूजाकामा ऋत्विजः ऽविपां मेधाविनां देवानाम् ऽअग्रे पुरस्तात् ऽशुक्रां शुक्लवर्णां ऽनिर्णिजं यथा सोमो निर्णिज्यते ताम् ऽअसुराय बलवते^३ ऽवयन्ति वितन्वन्ति । दशापवित्रं विस्तारयन्तीत्यर्थः । वयतिर्गन्तिकर्मा ॥

अ॒ध क्ष॒पा परि॑कृतो वाजाँ अ॒भि प्र॑ गा॒हते॑ ।

यदि॑ वि॒वस्व॑तो धियो॒ हरि॑ हि॒न्वन्ति॑ या॒तवे॑ ॥ २ ॥

अ॒ध । क्ष॒पा । परि॑कृतः । वाजाँ । अ॒भि । प्र । गा॒हते॑ ।

यदि॑ । वि॒वस्व॑तः । धि॒यः । हरि॑म् । हि॒न्वन्ति॑ । या॒तवे॑ ॥ २ ॥

‘क्षपा । ‘सुपां सुलुक्’ इति पञ्चम्या आकारः । क्षपाया रात्रेः ऽअध अनन्तरं प्रातःकाले ऽपरिकृतः । भूषणार्थं ‘संपर्युषेभ्यः’ इति करोतेः सुडागमः । अद्भिरलंकृतः । यद्वा । क्षपयिष्यां सेनायामलंकृतः । सोमः^२ ऽवाजान् अस्नानि बलानि वाभिलक्ष्य ऽप्र ऽगाहते प्रगच्छति । ऽविवस्वतः परिचरणवतो यजमानस्य ऽधियः कर्मसाधनभूता अङ्गुलयः ऽहरिं हरितवर्णमेतमङ्गुं ऽयातवे पात्रा-ण्यभिगमनाय ऽयदि ऽहिन्वन्ति प्रेरयन्ति तर्हि सवनानि गच्छतीति ॥

तम॑स्य म॒र्जयाम॑सि म॒दो य॑ इन्द्र॒पात॑मः ।

यं गा॒वं आ॒सभिर्द॑धुः पुरा नूनं च॑ सूर॒यः ॥ ३ ॥

तम् । अ॒स्य । म॒र्जयाम॑सि । म॒दः । यः । इन्द्र॒ऽपात॑मः ।

यम् । गा॒वं । आ॒सऽभिः । द॑धुः । पुरा । नूनम् । च॑ । सूर॒यः ॥ ३ ॥

‘अस्य सोमस्य ऽतं रसं ऽमर्जयामसि मर्जयामः शोधयामः । अलंकुर्मो वा । ऽयः ऽमदः मदकरो रसः ऽइन्द्रपातमः इन्द्रेणायन्तं पातस्थो भवति । किंच ऽगावः गन्तारः ऽसूरयः स्तोतारः ऽपुरा ऽच ऽनूनम् इदानीं च ऽयं सोमरसम् ऽआसभिः आस्थैः ऽदधुः धारयन्ति । पिबन्तीति यावत् । यद्वा । गावो धेनवो यं सोमं तृणादिष्ववस्थितमासभिरास्यैर्दधुर्धारयन्ति तृणरूपेण भक्षयन्ति ॥

१. त१.२-तादृश च; त५-भ६-तादृक् । २. त१.२.३.४.५.६-भ१.२.४.६-विवृणोतीति । ३. ग-त३-भ५.६-बलवते सोमाय । ४. ग-तदनन्तरं प्रातःसवने ।

तं गार्थया पुराण्या पुनानमभ्यनूषत ।

उतो कृपन्त धीतयो देवानां नाम बिभ्रतीः ॥ ४ ॥

तम् । गार्थया । पुराण्या । पुनानम् । अभि । अनुषत ।

उतो इति । कृपन्त । धीतयः । देवानाम् । नाम । बिभ्रतीः ॥ ४ ॥

पुनानं पूयमानं वतं सोमं पुराण्या पुरा कृतया गाथया स्तुत्या अभ्यनूषत स्तोतारः अभिषुवन्ति । 'नू स्तवने' । लुङि रूपम् । उतो अपि च नाम कर्मार्थं नमनं बिभ्रतीः बिभ्राणाः धीतयः अङ्गुलयः देवानां सोमरूपहविष्प्रदानाय कृपन्त कल्पयन्ति समर्था भवन्ति । 'कृपू सामर्थ्ये' ॥

तमुक्षमाणमव्यये वारै पुनन्ति धर्णसिम् ।

दूतं न पूर्वचित्तय आ शासते मनीषिणः ॥ ५ ॥

तम् । उक्षमाणम् । अव्यये । वारै । पुनन्ति । धर्णसिम् ।

दूतम् । न । पूर्वचित्तये । आ । शासते । मनीषिणः ॥ ५ ॥

उक्षमाणम् अग्निः सिच्यमानं धर्गसि सर्वस्य धारकं वतं सोमम् अव्यये अविमये वारे वाले पवित्रे पुनन्ति शोधयन्ति । ततः मनीषिणः मेधाविनो यजमानाः तमिमं सोमं दूतं न दूतमिव पूर्वचित्तये देवानां पूर्वमेव प्रज्ञापनाय आ शासते प्रार्थयन्ते ॥ २५ ॥

स पुनानो मदिन्तमः सोमश्चमूपु सीदति ।

पुशौ न रेत आदधत्पतिर्वचस्यते धियः ॥ ६ ॥

सः । पुनानः । मदिन्तमः । सोमः । चमूपु । सीदति ।

पुशौ । न । रेतः । आदधत् । पतिः । वचस्यते । धियः ॥ ६ ॥

मदिन्तमः अत्यन्तं मादयिता^१ सः सोमः पुनानः पूयमानः सन् चमूपु चमसेषु सीदति । ततः पुशौ न यथा पशौ कश्चिद्वृषभो रेत आदधाति तद्वच्चमसादिषु रेतः स्वीयं रसम् आदधत् आधानः धियः कर्मणः पतिः पालयितायं सोमः वचस्यते अभिषूयते^२ ॥

स मृज्यते सुकर्माभिर्देवो देवेभ्यः सुतः ।

विदे यदासु संददिर्महीरपो वि गाहते ॥ ७ ॥

सः । मृज्यते । सुकर्माभिः । देवः । देवेभ्यः । सुतः ।

विदे । यत् । आसु । सम्सददिः । महीः । अपः । वि । गाहते ॥ ७ ॥

देवेभ्यः देवार्थं सुतः अभिषुतः देवः द्योतमानः स्तोतव्यो वा सः सोमः सुकर्माभिः ऋत्विभिः मृज्यते परिपूयते । यत् यदायं सोमः आसु प्रजासु संददिः सम्यग्धनदानशील इति विदे ज्ञायते तदानीं महीः महतीः अपः वसतीवरीः वि गाहते विशेषेणाभिगच्छति । यदा सोममभिषुवन्ति तदा तेभ्यो धनं प्रयच्छतीत्यर्थः ॥

सुत इन्द्रो पवित्र आ नृभिर्यतो वि नीयसे ।

इन्द्राय मत्सरिन्तमश्चमूषा नि षीदसि ॥ ८ ॥

सुतः । इन्द्रो इति । पवित्रे । आ । नृभिः । यतः । वि । नीयसे ।

इन्द्राय । मत्सरिन्तमः । चमूषु । आ । नि । षीदसि ॥ ८ ॥

हे इन्द्रो सुतः अभिषुतः यतः आयतः सर्वतो विस्तृतस्त्वं नृभिः कर्मनेतृभिर्ऋत्विग्भिः पवित्रे वि नीयसे विशेषेण नीयमानो भवसि । ततः मत्सरिन्तमः अतिशयेन मादयिता त्वम् इन्द्राय इन्द्रार्थं चमूषु चमसेषु आ नि षीदसि ॥ २६ ॥

‘अभी नवन्ते’ इति नवचं चतुर्थं सूक्तम् । पूर्ववदपि देवते । सर्वा अनुष्टुभः । तथा चानुक्रम्यते— ‘अभी नवन्ते नव’ इति । गतो विनियोगः ॥

अभी नवन्ते अद्रुहः प्रियमिन्द्रस्य काम्यम् ।

वत्सं न पूर्वं आयुनि जातं रिहन्ति मातरः ॥ १ ॥

अभि । नवन्ते । अद्रुहः । प्रियम् । इन्द्रस्य । काम्यम् ।

वत्सम् । न । पूर्वं । आयुनि । जातम् । रिहन्ति । मातरः ॥ १ ॥

यथा मातरः गावः पूर्वं प्रथमे आयुनि वयसि जातं वत्सं रिहन्ति लिहन्ति तथा अद्रुहः अद्रोहा वसतीवर्याख्या आपः इन्द्रस्य प्रियं काम्यं सर्वैः काम्यमानं सोमम् अभि नवन्ते अभिगच्छन्ति ॥

पुनान इन्द्रवा भर सोमं द्विबर्हसं रयिम् ।

त्वं वसूनि पुष्यसि विश्वानि दाशुषो गृहे ॥ २ ॥

पुनानः । इन्द्रो इति । आ । भर । सोमं । द्विऽबर्हसम् । रयिम् ।

त्वम् । वसूनि । पुष्यमि । विश्वानि । दाशुषः । गृहे ॥ २ ॥

हे इन्द्रो दीप्यमान हे सोम पुनानः पूयमानस्त्वं द्विबर्हसं द्वयोः स्थानयोः परिवृंहणशीलं रयिं धनमस्मभ्यम् आ भर जगह देहि । त्वं हि दाशुषः हविर्दत्तवतो यजमानस्य गृहे स्थित्वा विश्वानि त्वाणि वसूनि धनानि पुष्यसि पोषयसि ॥

त्वं धियं मनोयुजं सृजा वृष्टिं न तन्यतुः ।

त्वं वसूनि पार्थिवा दिव्या च सोम पुष्यसि ॥ ३ ॥

त्वम् । धियम् । मनःऽयुजम् । सृज । वृष्टिम् । न । तन्यतुः ।

त्वम् । वसूनि । पार्थिवा । दिव्या । च । सोमं । पुष्यसि ॥ ३ ॥

हे सोम त्वं मनोयुजं मनसा युज्यमानां मनोवेगां धियं ध्यातव्यां धारां सृज पात्रेषु विमृज । तत्र दृष्टान्तः । वृष्टिं न तन्यतुः । ‘तनु विस्तारे’ । ‘ऋतन्यञि’ इत्यादिना यतुच्-प्रत्ययः । तनोति विस्तारयतीति तन्यतुर्मेघः । यन्ना मेघो वृष्टिं सृजति तद्वत् । तनो हे सोम त्वं

१पाथिवा पृथिव्यां भवानि १वसूनि धनानि तथा दिव्यानि दिवि भवानि धनानि १च १पुष्ट्यसि
अस्मभ्यं पोषयसि । प्रयच्छसीत्यर्थः ॥

परिं ते जिग्युषो यथा धारा सुतस्य धावति ।

रंहमाणा व्यव्ययं वारं वाजीवं सानसिः ॥ ४ ॥

परिं । ते । जिग्युषः । यथा । धारा । सुतस्य । धावति ।

रंहमाणा । वि । अव्ययम् । वारम् । वाजीऽईव । सानसिः ॥ ४ ॥

१सुतस्य १ते त्वदीया १सानसिः संभजनशीला यद्वा स्तोत्रभिः संभजनीया १रंहमाणा वेगं
कुर्वाणा १धारा १अव्ययम् अविमयं १वारं वालं पवित्रं १वि १परि १धावति विशेषेण परितो
गच्छति । तत्र दृष्टान्तः । १जिग्युषः शत्रूणां जेतुर्वीरस्य १वाजीव अश्वो यथा युद्धं परितो धावति
तद्वत् । जयतेः कस्यो ' सन्लिटोर्जेः ' इति कृत्वम् । १यथा इति पूरकः ॥

कृत्वे दक्षाय नः कवे पर्वस्व सोम धारया ।

इन्द्राय पातवे सुतो मित्राय वरुणाय च ॥ ५ ॥

कृत्वे । दक्षाय । नः । कवे । पर्वस्व । सोम । धारया ।

इन्द्राय । पातवे । सुतः । मित्राय । वरुणाय । च ॥ ५ ॥

हे १कवे क्रान्तदर्शिनू हे १सोम १नः अस्माकं १कृत्वे प्रज्ञानाय १दक्षाय बलाय च त्वं
१धारया १पर्वस्व क्षर । कीदृशः । १इन्द्राय १पातवे पानार्थं तथा १मित्राय १वरुणाय १च १सुतः
अभिपुतः खलु ॥ ॥ २७ ॥

पर्वस्व वाजसातमः पवित्रे धारया सुतः ।

इन्द्राय सोम विष्णवे देवेभ्यो मधुमत्तमः ॥ ६ ॥

पर्वस्व । वाजऽसातमः । पवित्रे । धारया । सुतः ।

इन्द्राय । सोम । विष्णवे । देवेभ्यः । मधुमत्तमः ॥ ६ ॥

हे १सोम १वाजसातमः अतिशयेनाश्वस्य दाता १सुतः अभिपुतस्त्वं १पवित्रे १धारया सह
१पर्वस्व क्षर । ततो हे सोम त्वम् १इन्द्राय १विष्णवे दाम्येभ्यो मित्रादिभ्यः १देवेभ्यः च १मधु-
मत्तमः अतिशयेन माधुर्योपेतो भव ॥

त्वां रिहन्ति मातरो हरिं पवित्रे अद्रुहः ।

वृत्सं जातं न धेनवः पर्वमान विधर्मणि ॥ ७ ॥

त्वाम् । रिहन्ति । मातरः । हरिम् । पवित्रे । अद्रुहः ।

वृत्सम् । जातम् । न । धेनवः । पर्वमान । विधर्मणि ॥ ७ ॥

हे ऽपवमान सोम ऽविधर्मणि विविधं हविषां धारके यज्ञे ऽअद्रुहः द्रोहवर्जिताः ऽमातरः
मातृभूता वसतीवर्यः ऽहरिं हरितवर्णं ऽत्वां ऽपवित्रे^१ स्थितं ऽरिहन्ति लिहन्ति आस्वादयन्ति ।
कथमिव । यथा ऽधेनवः ऽजातं ऽवत्सं लिहन्ति तथा ॥

पवमान् महि श्रवश्चित्रेभिर्यासि रश्मिभिः ।

शर्धन् तमांसि जिघ्नसे विश्वानि दाशुषो गृहे ॥ ८ ॥

पवमान । महि । श्रवः । चित्रेभिः । यासि । रश्मिभिः ।

शर्धन् । तमांसि । जिघ्नसे । विश्वानि । दाशुषः । गृहे ॥ ८ ॥

हे ऽपवमान ऽमहि महत् ऽश्रवः श्रवणीयमन्तरिक्षं ऽचित्रेभिः चित्रैर्नानाविधैश्चायनीयैर्वा
ऽरश्मिभिः परि ऽयासि परिगच्छसि । तथा ऽशर्धन् वेगं कुर्वस्व ऽदाशुषः हविर्दत्तवतो यजमानस्य
ऽगृहे स्थित्वा ऽविश्वानि सर्वाणि ऽतमामि तमोरूपाणि रक्षांसि ऽजिघ्नसे हंसि । एवं द्यावापृथिव्योः
वर्तस इत्यर्थः ॥

त्वं द्यां च महिषत पृथिवीं चार्तिं जभिषे !

प्रति द्रापिममुञ्चथाः पवमान महित्वना ॥ ९ ॥

त्वम् । द्याम् । च । महिऽव्रत । पृथिवीम् । च । अर्तिं । जभिरे ।

प्रति । द्रापिम् । अमुञ्चथाः । पवमान । महिऽत्वना ॥ ९ ॥

हे ऽमहिषत महाकर्मन् बहुविधकर्मन् सोम ऽत्वं ऽद्यां द्युलोकं ऽच ऽपृथिवीं ऽच ऽअर्तिं ऽजभिषे
अत्यन्तं बिभर्षि । ' दुभृज् धारणपोषणयोः ' । तस्य छान्दसे लिटि सर्वविधीनां छन्दसि विकल्पित-
त्वादत्रेडागमः । अन्तरिक्षे सोमात्मनेति पृथिव्यां लतारूपेणेत्येवं लोकद्वयवर्तित्वम् । हे ऽपवमान
क्षरन् सोम त्वं ऽमहित्वना महत्वेन युक्तः सन् ऽद्रापिं कवचं ऽप्रति ऽअमुञ्चथाः प्रतिमुञ्चसि
संवृणोषि ॥ ॥ २८ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् । पुमर्थाश्चतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गवर्तकश्रीवीरबुक्कभूपाल-

साम्राज्यधुरंधरेण सायणाचार्येण विरचिते माधवीये

वेदार्थप्रकाश ऋक्संहिताभाष्ये सप्तमाष्टके

चतुर्थोऽध्यायः समाप्तः ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥

विज्ञातवेदगाम्भीर्यस्तुर्यं व्याख्याय सहमे ।

सायणार्यस्ततोऽध्यायं पञ्चमं व्याचिकीर्षति ॥

तत्र 'पुरोजिती वः' इति षोडशर्चमनुवाकापेक्षया पञ्चमं सूक्तम् । आद्यस्य तृचस्य इयावाश्व-
पुत्रोऽन्धीगुर्नामर्षिः । द्वितीयस्य नहुपस्य राज्ञः पुत्रो ययातिर्नाम । तृतीयस्य मनोः पुत्रो नहुपो नाम
राजर्षिः । चतुर्थस्य संवरणाख्यस्य राज्ञः पुत्रो मनुः । एवं द्वादश गताः । शिष्टस्य चतुर्कचस्य वाचः
पुत्रो वैश्वामित्रो वा प्रजापतिर्ऋषिः । द्वितीयातृतीये गायत्र्यौ शिष्टाश्चतुर्दशानुष्टुभः । तथा चानुक्रम्यते—
'पुरोजिती षोडश इयावाश्विरन्धीगुर्ययातिर्नाहुपो नहुपो' मानवो मनुः सांवरण इति तृचाः शेषे
प्रजापतिरूपाद्ये गायत्र्यौ' इति । गतः सूक्तविनियोगः ॥

पुरोजिती वो अन्धसः सुताय मादयित्न्वे ।

अप श्वानं श्रथिष्टन सखायो दीर्घजिह्वयम् ॥ १ ॥

पुरःऽजिती । वः । अन्धसः । सुताय । मादयित्न्वे ।

अप । श्वानम् । श्रथिष्टन । सखायः । 'दीर्घऽजिह्वयम् ॥ १ ॥

हे ऽसखायः सखिभूताः समानख्यानां वा हे स्तोतारः ऽवः यूयं ऽपुरोजिती । पृष्टयाः पूर्व-
सवर्णदीर्घः । पुरःस्थितजयस्य ऽअन्धसः अदनीयस्य सोमस्य स्वभूताय ऽसुताय अभिपुताय
ऽमादयित्न्वे अत्यन्तं मदकराय रसाय ऽदीर्घजिह्वयम् । दीर्घा जिह्वा यस्य सः । 'दीर्घजिह्वी च च्छन्दसि'
(पा. सू. ४. १. ५९) इति ङीप्सन्त्वेन निपातितः । तादृशं ऽश्वानम् ऽअप ऽश्रथिष्टन अपश्रथयत
अपबाधध्वम् । यथा आ राक्षसा वा सुतं सोमं न लिहन्ति तथा कुरुतेत्यर्थः ॥

पवित्रेष्टयां द्वितीयस्याज्यभागस्य 'यो धारया' इत्येपानुवाक्या । सूत्रितं च—'पावकवन्ता-
वाज्यभागवावर्णा रक्षांसि सेधति यो धारया पावकया' (आश्व. श्रौ. २. १२) इति ॥

यो धारया पावकया परिप्रस्यन्दते सुतः । इन्दुरश्वो न कृत्व्यः ॥ २ ॥

यः । धारया । पावकया । परिऽप्रस्यन्दते । सुतः । इन्दुः । अश्वः । न । कृत्व्यः ॥ २ ॥

ऽसुतः अभिपुतः ऽकृत्व्यः । कृत्वीति कर्मनाम । कर्मणि साधुः ऽयः ऽइन्दुः सोमः ऽपावकया
पापानां शोधयिष्या^४ ऽधारया ऽपरिप्रस्यन्दते परितः प्रक्षरति । कथमिव । ऽअश्वो ऽन अश्वो यथा
वेगेन प्रगच्छति तद्वत् ॥

तं दुरोषमभी नरः सोमं विश्वाच्या धिया । यज्ञं हिन्वन्त्यद्रिभिः ॥ ३ ॥

तम् । दुरोषम् । अभि । नरः । सोमम् । विश्वाच्या । धिया । यज्ञम् । हिन्वन्ति । अद्रिऽभिः ॥ ३ ॥

ऽनरः कर्मनेतार ऋत्विजः ऽदुरोषम् । रोषते हिंसायस्य रेफलोपे दीर्घाभाव ओषतेर्दीर्घार्थस्य^५
वा खलि^६ रूपमिति संदेहादनवग्रहः । ऽतं दुर्दहं दुर्वधं वा ऽयज्ञं यष्टव्यं तं^६ ऽसोमं ऽविश्वाच्या

१. त१.२.४.५-मु-नहुषो नाम । २. त-भ१.४.५.६-अस्य । ३. त१.२.४.५.७-भ६-मु-श्वानं च ।

५. ग-अषतेर्वा दुष्पूर्वस्य वा णसुलि । ६. त१.२.४.५.७-भ६-मु-तं वा ।

सर्वान् कामानश्निष्या १धिया बुद्ध्या २अद्भिभिः प्रावभिः ३अभि ४हिन्वन्ति अभिप्रेरयन्ति । अभि-
पुण्वन्तीति यावत् ॥

पृष्ठस्य पष्ठेऽहनि ब्राह्मणाच्छंमिशब्दे 'सुतासः' इति तिस्रः । सूत्रितं च—'दधिक्राव्णोऽकारिष-
मियनुष्टुप् सुतासो मधुमत्तमा इति च तिस्रः' (आश्व. श्रौ. ८. ३) इति ॥

सुतासो मधुमत्तमाः सोमा इन्द्राय मन्दिनः ।

पवित्रवन्तो अक्षरन्देवान्गच्छन्तु वो मदाः ॥ ४ ॥

सुतासः । मधुमत्तमाः । सोमाः । इन्द्राय । मन्दिनः ।

पवित्रवन्तः । अक्षरन् । देवान् । गच्छन्तु । वो । मदाः ॥ ४ ॥

१मधुमत्तमाः अतिशयेन माधुर्योपेता अत एव २मन्दिनः मदकराः ३सुतासः अभिपुताः ४सोमाः
५पवित्रवन्तः पवित्रे वर्तमानाः सन्तः ६इन्द्राय इन्द्रार्थम् ७अक्षरन् पात्रेषु क्षरन्ति । अथ प्रत्यक्षकृतः
८वः युष्माकं ९मदाः मदहेतवो १०रसाः ११देवान् इन्द्रादीन् १२गच्छन्तु ॥

इन्दुरिन्द्राय पवत इति देवासो अब्रुवन् ।

वाचस्पतिर्मखस्यते विश्वस्येशान् ओजसा ॥ ५ ॥

इन्दुः । इन्द्राय । पवते । इति । देवासः । अब्रुवन् ।

वाचः । पतिः । मखस्यते । विश्वस्य । ईशानः । ओजसा ॥ ५ ॥

१इन्दुः सोमः २इन्द्राय इन्द्रार्थम् ३पवते कलशं क्षरति ४इति ५देवामः स्तुतिकारिणः स्तोतारः
६अब्रुवन् वदन्ति । यदा स्तोतार एव वदन्ति तदानीं ७वाचः स्तुतेः ८पतिः पालयिता । यद्वा ।
शब्दस्य स्वामी अत्यन्तं शब्दायमान इत्यर्थः । तादृशः सोमः ९मखस्यते स्तुतिभिः पूजामिच्छति ।
लालसायां सुगागमः । कीदृशः । १०ओजसा बलेन ११विश्वस्य सर्वस्य १२ईशानः प्रभुः ॥ १ ॥

सहस्रधारः पवते समुद्रो वाचमीङ्खयः ।

सोमः पती रयीणां सखेन्द्रस्य दिवेदिवे ॥ ६ ॥

सहस्रधारः । पवते । समुद्रः । वाचमीङ्खयः ।

सोमः । पतिः । रयीणाम् । सखा । इन्द्रस्य । दिवेदिवे ॥ ६ ॥

१सहस्रधारः बहुविधधारोपेतः २सोमः ३पवते क्षरति । कीदृशः । ४समुद्रः । यस्मात्समुद्रवन्ति
रसाः । सरःस्थानीयः ५वाचमीङ्खयः । ईङ्खतेऽर्थन्तस्य सुष्ठुपपदं खच्प्रत्ययः । स्तुतीनां प्रेरयिता
६रयीणां धनानां ७पतिः प्रभुः । यद्वा । रयीणां हविषो दातृणां यजमानानां पतिः पालयिता । ८दिवे-
दिवे प्रत्यहम् ९इन्द्रस्य १०सखा मित्रभूतः सोमः पवते ॥

अयं पूषा रयिर्भगः सोमः पुनानो अर्पति ।

पतिर्विश्वस्य भूर्मनो व्यख्यद्रोदसी उभे ॥ ७ ॥

१. त१.२.४.५.७-भ६-मु-मदकरा । २. ग-त३-भ२.४-स्वबलेन; त६-भ७-स्वबलात्; भ१-स्व-
बालान् । ३. ग-त३.६-भ-मु-रसस्थानीयः; त१.२.४.५-सरस्थानीयः ।

सीमाः पञ्च-इन्द्रेण स्तम्भं गवैर्विचरामः ।
 मित्राः शिवानां अरेपथः स्वर्दिदं ॥ १० ॥
 भूमिः पञ्चैः । अस्मद्वयं । गवैर्विचरसेवामः ।
 मित्राः । भूमानाः । अरेपथः । ईडआप्यः । स्वःऽविदं ॥ १० ॥
 अगवैर्विचरामः अविशयेन गगानेन लभ्यताम् । इन्द्रेणः । सीमाः । पञ्चैः । अस्मद्वयम्
 अस्मद्वयं शतस्य गगच्छति वा । कीदृशाः । मित्राः इद्वानां सखिभूतानां । सुवतानाः । अविभृद्वयमालाः
 अरेपथः पापपट्टितः अत एव । स्वार्थः शीमन्वयानाः । स्वर्दिदं । सर्वज्ञाः स्वर्गोपापका वा ॥ १२ ॥

॥ श्री गुरुभ्यो नमः ॥

[illegible]

|| o || ॐ ह्रीं क्लीं | ह्रीं | ह्रीं | ह्रीं | ह्रीं | ह्रीं | ह्रीं | ह्रीं : ||

| ከአባቱ | ይዘው | ስራ | ላይ | ገቡ | : ምስጢር | :

॥ ८ ॥ የዘብድ ደባ ስታይ ይገባል ብሎ ፡ከ

፤ ከጥቂቱ ይከፈል ፤ ከጥቂቱ ይከፈል

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥ श्रीगणेशाय नमः ॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

[illegible][illegible]

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

॥ २ ॥ : ५२-३ ॥ ५३-३ ॥ ५४-३ ॥ ५५-३ ॥ ५६-३ ॥ ५७-३ ॥ ५८-३ ॥ ५९-३ ॥ ६०-३ ॥ ६१-३ ॥ ६२-३ ॥ ६३-३ ॥ ६४-३ ॥ ६५-३ ॥ ६६-३ ॥ ६७-३ ॥ ६८-३ ॥ ६९-३ ॥ ७०-३ ॥ ७१-३ ॥ ७२-३ ॥ ७३-३ ॥ ७४-३ ॥ ७५-३ ॥ ७६-३ ॥ ७७-३ ॥ ७८-३ ॥ ७९-३ ॥ ८०-३ ॥ ८१-३ ॥ ८२-३ ॥ ८३-३ ॥ ८४-३ ॥ ८५-३ ॥ ८६-३ ॥ ८७-३ ॥ ८८-३ ॥ ८९-३ ॥ ९०-३ ॥ ९१-३ ॥ ९२-३ ॥ ९३-३ ॥ ९४-३ ॥ ९५-३ ॥ ९६-३ ॥ ९७-३ ॥ ९८-३ ॥ ९९-३ ॥ १००-३ ॥

ਸਤਿ ਨਾਮੁ ਕਰਤਾ ਪੁਰਖੁ ਨਿਰਭਉ ਨਿਰਵੈਰੁ ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

[illegible]

पुनः । विश्वस्य । भूततः । वि । अन्वयत । गीतस्य । इति । ७ ॥

। ॐॐॐ । : ॐॐॐ । : ॐॐॐ । : ॐॐॐ । : ॐॐॐ । ॐॐॐ । ॐॐॐ

सुष्वाणासो व्यद्रिभिश्चिताना गोरधि त्वचि ।

इषमस्मभ्यमभितः समस्वरन्वसुविदः ॥ ११ ॥

सुस्वानासः । वि । अद्रिऽभिः । चितानाः । गोः । अधि । त्वचि ।

इषम् । अस्मभ्यम् । अभितः । सम् । अस्वरन् । सुसुविदः ॥ ११ ॥

१गोः अनडुहः १अधि १त्वचि अधिपवणचर्मणि १चितानाः ज्ञायमानाः १अद्रिभिः प्रावभिर्विविधं
१सुष्वाणासः स्यमानाः १वसुविदः वसुनो लम्भका एते सोमाः १अस्मभ्यम् १इषम् अन्नम् १अभितः
१समस्वरन् सम्यक् शब्दयन्ति । प्रयच्छन्तीति यावत् ॥

एते पूता विपश्चितः सोमासो दध्याशिरः ।

सूर्यासो न दर्शतासो जिगत्नवो ध्रुवा धृते ॥ १२ ॥

एते । पूताः । विपऽचितः । सोमासः । दधिऽआशिरः ।

सूर्यासः । न । दर्शतासः । जिगत्नवः । ध्रुवाः । धृते ॥ १२ ॥

१पूताः पवित्रेण परिपूताः १विपश्चितः मेधाधिनः १दध्याशिरः दध्यामिश्रणाः १धृते वसती-
वर्यास्थ उदके १जिगत्नवः गमनशीलाः १ध्रुवाः तत्र स्थैर्येण वर्तमानाः १एते १सोमासः सोमाः
१सूर्यासो १न सूर्या इव १दर्शतासः पात्रेषु सर्वेदर्शनीया भवन्ति ॥

प्र सुन्वानस्यान्धसो मर्तो न वृत तद्वचः ।

अप श्वानमराधसं हता मुखं न भृगवः ॥ १३ ॥

प्र । सुन्वानस्य । अन्धसः । मर्तः । न । वृत । तत् । वचः ।

अप । श्वानम् । अराधसम् । हत । मुखम् । न । भृगवः ॥ १३ ॥

१सुन्वानस्य अभिपूयमाणस्य १अन्धसः अदनीयस्य सोमस्य १तत् प्रसिद्धं १वचः वचनं घोषं
१मर्तः मारकः कर्मविघ्नकारी श्वा १न १प्र १वृत न भजताम् । न शृणोत्विति यावत् । तथा हे स्तोतारः
१अराधसं संसाधककर्मरहितं तं १श्वानम् १अप १हत । तत्र दृष्टान्तः । १मुखं १न । यथा पुरापरार्द्धं
मुखमेतन्नामानं १भृगवः अपहतवन्तः तथापहतेत्यर्थः ॥

आ जामिरत्कै अव्यत भुजे न पुत्र ओण्योः ।

सरज्जारो न योषणां वरो न योनिमासदम् ॥ १४ ॥

आ । जामिः । अत्कै । अव्यत । भुजे । न । पुत्रः । ओण्योः ।

सरत् । जारः । न । योषणाम् । वरः । न । योनिम् । आऽसदम् ॥ १४ ॥

१जामिः बन्धुभूतो देवानां सोमः १अत्कै आच्छादके पवित्रे १आ १अव्यत आवृणोति ।
संबद्धो भवति । तत्र दृष्टान्तः । १भुजे १न यथा १ओण्योः रक्षकयोर्मात्रापित्रोः भुजे १पुत्रः
आवृणोति तद्वत् । ततः सोऽयं सोमः १योनिं स्वरथानभूतं कलशम् १आसदम् आसक्तुं १सरत् सरति ।

तत्र दृष्टान्तद्वयम् । वजारो वन यथा जारः वयोषणाम् असतीं स्त्रियं प्राप्तुं सरति । यथा वा ववरः कन्यां प्राप्तुं गच्छति तद्वत् ॥

स वीरो दक्षसाधनो वि यस्तस्तम्भ रोदसी ।

हरिः पवित्रे अव्यत वेधा न योनिमासदम् ॥ १५ ॥

सः । वीरः । दक्षसाधनः । वि । यः । तस्तम्भ । रोदसी इति ।

हरिः । पवित्रे । अव्यत । वेधाः । न । योनिम् । आसदम् ॥ १५ ॥

वदक्षसाधनः बलसाधनः वसः सोमः ववीरः समर्थो भवति । वयः सोमः वरोदसी द्यावापृथिव्यौ वि तस्तम्भ स्वतेजसा व्यस्तम्भात् । आच्छादयतीत्यर्थः । किंच वहरिः हरितवर्णः सोमः वेधा वन विघाता यजमानो यथा स्वगृहमासीदति तद्वत् वयोनिं स्वस्थानं कलशम् आसदम् आसत्तुं पवित्रे अव्यत आवृणोति । संबद्धो भवति ॥

अव्यो वारैभिः पवते सोमो गव्ये अर्धे त्वचि ।

कनिक्रददृषा हरिरिन्द्रस्याभ्येति निष्कृतम् ॥ १६ ॥

अव्यः । वारैभिः । पवते । सोमः । गव्ये । अर्धे । त्वचि ।

कनिक्रदत् । दृषा । हरिः । इन्द्रस्य । अभि । एति । निःस्कृतम् ॥ १६ ॥

अयं वसोमः अव्यः अवेः वारैभिः वालैः पवित्रैः तेभ्यः पवते कलशं प्रति क्षरति । किंच गव्ये आनङ्गुहे अधि त्वचि चर्मणि कनिक्रदत् शब्दायमानः वृषा कामानां वर्षकः वहरिः हरितवर्णः सोमः इन्द्रस्य स्वभूतं निष्कृतं संस्कृतं स्थानम् अभ्येति अभिगच्छति ॥ ३ ॥

‘क्राणा शिशुः’ इत्यष्टर्चं पष्ठं सूक्तमाप्त्यस्य त्रितस्यापमम् । इदमुत्तराणि चत्वारि सूक्तान्यौष्णिहानि । पवमानः सोमो देवता । तथा चानुक्रम्यते—‘क्राणाष्टौ त्रित औष्णिहं वै’ इति । गतो विनियोगः ॥

क्राणा शिशुर्महीनां हिन्वन्नृतस्य दीधितिम् । विश्वा परि प्रिया भुवदधं द्विता ॥ १ ॥

क्राणा । शिशुः । महीनाम् । हिन्वन् । नृतस्य । दीधितिम् ।

विश्वा । परि । प्रिया । भुवत् । अर्ध । द्विता ॥ १ ॥

वक्राणा । करोतेः शानचि ‘बहुलं छन्दसि’ इति विकरणस्य लृक् । ‘सुपां सुलृक्’ इति सुप आकारादेशः । यज्ञं कुर्वाणः वमहीनां महतीनां मंहनीयानां वा अपां वशिशुः पुत्रस्थानीयः सोमः वक्रतस्य यज्ञस्य वदीधितिं प्रकाशकं धारकं वा स्वीयं रसं हिन्वन् प्रेरयन् विश्वा सर्वाणि प्रिया प्रियाणि हवींषि परि वभुवत् परिभवति व्याप्नोति । अध अपि च द्विता द्विधा भवति । दिवि च पृथिव्यां च वर्तत इत्यर्थः ॥

उप त्रितस्य पाप्योऽरमक्त यद्गुहा पदम् । यज्ञस्य सप्त धामभिरधं प्रियम् ॥ २ ॥

उप । त्रितस्य । पाप्योः । अरमक्त । यत् । गुहा । पदम् ।

यज्ञस्य । सप्त । धामभिरधः । अर्ध । प्रियम् ॥ २ ॥

वत्रितस्य मम यज्ञे वगुहा गुहायां हविर्धाने वर्तमानयोः वपाप्योः पाषाणवद्दृढयोरधिषवण-
फलकयोः वपदं स्थानं सोमः वयत् यदा वउप वअभक्त समभजत वअध अनन्तरं वयज्ञस्य वधामभिः
धारकैः वसप्त सप्तभिः छन्दोभिर्गायत्र्यादिभिः वप्रियं प्रीणयितारं सोममभिपुष्वन्ति ऋत्विजः^१ ।
अपि वा । सप्त सर्पणशीलैर्वसतीवर्यादिभिरुदकैः सोममभिपुष्वन्ति ॥

त्रीणि त्रितस्य धारया पृष्ठेर्वरेया रयिम् । मिमीति अस्य योजना वि सुक्रतुः ॥ ३ ॥

त्रीणि । त्रितस्य । धारया । पृष्ठे । आ । ईरय । रयिम् ।

मिमीति । अस्य । योजना । वि । सुक्रतुः ॥ ३ ॥

हे सोम वत्रितस्य मम यज्ञस्य स्वभूतानि वत्रीणि सवनानि वधारया आत्मीयया विधारय ।
किंच वपृष्ठेषु सामसु वरयि दातारमिन्द्रम् वआ वईरय आगमय । वसुक्रतुः सुप्रज्ञः स्तोता वअस्य
इन्द्रस्य वयोजना योजनानि योजनकारीणि^२ स्तोत्राणि ववि वमिमीति करोति । यस्मादेवं तस्मादिन्द्रं
सामसु प्रेरयेत्यर्थः ॥

जज्ञानं सप्त मातरौ वेधामशासत श्रिये । अयं ध्रुवो रयीणां चिकेत यत् ॥ ४ ॥

जज्ञानम् । सप्त । मातरः । वेधाम् । अशासन् । श्रिये । अयम् । ध्रुवः । रयीणाम् । चिकेत । यत् ॥ ४ ॥

वजज्ञानं प्रादुर्भूतं वेधां कर्मणो विधातारं सोमं वसप्त सप्तसंख्याकाः वमातरः गङ्गाद्या नद्यः
सप्त छन्दांसि वा वश्रिये यजमानानामैश्वर्यार्थम् वअशासत अनुशासति अनुशासनं कुर्वन्ति ।
शास्तेर्लङि व्यत्ययेनात्मनेपदम् । वयत् यस्मात् वध्रुवः वअयं सोमः^३ वरयीणां धनानि वचिकेत
जानाति तस्मादस्यानुशासने कृते यजमानानां धनादिसमृद्धिर्भवति ॥

अस्य व्रते सजोषसो विश्वे देवासो अद्रुहः । स्पार्हा भवन्ति रन्तयो जुषन्त यत् ॥ ५ ॥

अस्य । व्रते । सजोषसः । विश्वे । देवासः । अद्रुहः । स्पार्हाः । भवन्ति । रन्तयः । जुषन्त । यत् ॥ ५ ॥

वअद्रुहः द्रोहवर्जिताः विश्वे सर्वे देवासः देवाः वअस्य सोमस्य वव्रते कर्मणि वसजोषसः
संगताः सन्तः वस्पार्हाः स्पृहणीयाः वभवन्ति । वरन्तयः रमणशीला देवाः सुतमेनं सोमं वयत् यदि
वजुषन्त सेवन्ते तर्हि स्पृहणीया भवन्ति ॥ ४ ॥

यमी गर्भमृतावृधौ दृशे चारुमजीजनन् । कविं मंहिष्ठमध्वरे पुरुस्पृहम् ॥ ६ ॥

यम् । ईमिति । गर्भम् । ऋतवृधः । दृशे । चारुम् । अजीजनन् ।

कविम् । मंहिष्ठम् । अध्वरे । पुरुस्पृहम् ॥ ६ ॥

वऋतावृधः यज्ञस्य वर्षयिष्यो वसतीवर्याख्या आपः वगर्भं गर्भस्थानीयम् वईम् एनं वयं
सोमम् वअध्वरे यज्ञे वदृशे दर्शनाय वअजीजनन् उदपादयन् । कीदृशम् । वचारं सर्वेषां कल्याणरूपं
वकविं क्रान्तप्रज्ञं वमंहिष्ठं पूज्यतमं दातृतमं वा अत एव वपुरुस्पृहं बहुभिः स्पृहणीयं सोमं देवाः
सेवन्त इति पूर्वैण समन्वयः ॥

१. ग-त३.६-भ१.२.७-‘ऋत्विजः’ नास्ति । २. ग-त३-भ४.५-संयोजन* । ३. ग-त१.२.
३.४.५.७-भ१.२.४.६-सौर्य सोमः ।

समीचीने अभि त्मना यद्ही कृतस्य मातरा । तन्वाना यज्ञमानुष्यदञ्जते ॥७॥

समीचीने इति समुड्डीचीने । अभि । त्मना । यद्ही इति । कृतस्य । मातरा ।

तन्वानाः । यज्ञम् । आनुपक् । यत् । अञ्जते ॥ ७ ॥

स सोमः ऽसमीचीने परस्परं संगते ऽयद्ही महत्यौ ऽकृतस्य यज्ञस्य ऽमातरा निर्माश्वौ घावा-
पृथिव्यौ ऽत्मना आत्मना स्वयमेव तदा ऽअभि गच्छति । ऽयत् यदा ऽयज्ञं ऽतन्वानाः अध्वर्यवः
ऽआनुपक् अनुपक्^१ वसतीवरीभिः ऽअञ्जते सोमं मिश्रयन्ति तदा स्वयमभिगच्छति ॥

कत्वा शुक्रेभिरक्षभिर्ऋणोरपं व्रजं दिवः । हिन्वन्नृतस्य दीधितिं प्राध्वरे ॥ ८ ॥

कत्वा । शुक्रेभिः । अक्षऽभिः । ऋणाः । अपं । व्रजम् । दिवः ।

हिन्वन । कृतस्य । दीधितिम् । प्र । अध्वरे ॥ ८ ॥

हे सोम त्वं ऽकत्वा कर्मणा ज्ञानेन वा ऽशुक्रेभिः शुक्रैर्दीप्यमानैः ऽअक्षभिः अक्षैरिन्द्रियैरिवा-
श्रुवानैः स्वतेजोभिः ऽव्रजम् अन्धकारममूहं ऽदिवः अन्तरिक्षात् ऽअप ऽऋणाः अपगमय विनाशय ।
'ऋणु गता' । तानादिकः । किं कुर्वन् । ऽअध्वरे हिंयारहिते यज्ञे ऽकृतस्य यज्ञस्य ऽदीधितिं धारकं
स्वीयं रसं ऽप्र ऽहिन्वन् प्रेरयन्^२ । अनेन लोकद्वयवर्तित्वमभिहितम् ॥ ॥ ५ ॥

'प्र पुनानाय' इति पठ्यं सप्तमं सूक्तमाह्वयस्य द्वितस्यार्थम् । पूर्ववच्छन्दोदेवते । तथा
चानुकम्प्यते—'प्र पुनानाय पठ् द्वित आह्वयः' इति । गतो विनियोगः ॥

प्र पुनानाय वेधसे सोमाय वच उद्यतम् । भृतिं न भरा मतिभिर्जुजोपते ॥ १ ॥

प्र । पुनानाय । वेधसे । सोमाय । वचः । उत्स्यतम् ।

भृतिम् । न । भरा । मतिऽभिः । जुजोपते ॥ १ ॥

द्वितो नामर्षिः स्वात्मानं प्रत्याह । ऽपुनानाय पवित्रेण पूयमानाय ऽवेधसे कर्मणो विधात्रे
ऽमतिभिः स्तुतिभिः ऽजुजोपते प्रीयमाणाय । यद्वा मतिभिः स्तोतृभिः सह जुजोपते प्रीणयित्रे ।
ऽसोमाय ऽउद्यतम् उद्युक्तं ऽवचः ऽप्र ऽभर प्रकर्षेण संपादय । अभिष्टुहीत्यर्थः । तत्र दृष्टान्तः । ऽभृतिं
ऽन । यथा भृतका भृतिं संपादयन्ति तद्वत् ॥

परि वाराण्यव्यया गोभिरञ्जानो अर्षति । त्री षधस्था पुनानः कृणुते हरिः ॥२॥

परि । वाराणि । अव्यया । गोभिः । अञ्जानः । अर्षति ।

त्री । सुधऽस्था । पुनानः । कृणुते । हरिः ॥ २ ॥

ऽगोभिः गोविकारैः क्षीरादिभिः ऽअञ्जानः अज्यमानः सोमः ऽअव्यया अविमयानि ऽवाराणि
वालानि पवित्राणि ऽपरि ऽअर्षति परिगच्छति । अपि च ऽहरिः हरितवर्णः सोमः ऽपुनानः पूयमानः
मन् ऽत्री त्रीणि ऽसधस्था । सह तिष्ठन्त्यत्रेति सधस्थं स्थानम् । द्रोणकलशाधवनीयपूतभृदात्मकानि
त्रीणि स्थानानि ऽकृणुते करोति ॥

१. त१.२.४.५.७-म६-मु-अनुषक्तं च । २. गन्त६-म१.४.७-प्रेरयन् अपगमयन्; त१.२.३.४.५.
७-म२.६-प्रेरयन् अपगमय ।

परि कोशं मधुश्रुतमव्यये वारं अर्षति । अग्नि वाणीऋषीणां सुप्त नृषत ॥ ३ ॥
 परि । कोशम् । मधुश्रुतम् । अव्यये । वारं । अर्षति ।
 अग्नि । वाणीः । ऋषीणाम् । सुप्त । नृषत ॥ ३ ॥

स सोमः ऽव्यये अविमये ऽवारं वाले पवित्रे ऽमधुश्रुतं मधुरसस्य च्यावयितारं^१ द्रोणकलशं
 प्रत्यात्मीयं रसं ऽपरि ऽअर्षति गमयति । तमिमं सोमं ऽऋषीणां ऽसप्त ऽवाणीः छन्दांसि ऽअग्नि
 नृषत अग्निष्ठवन्ति । ' नृ स्तवने ' । कुशदिः ॥

परि नेता मतीनां विश्वदेवो अदाभ्यः । सोमः पुनानश्चम्वोर्विशद्वरिः ॥ ४ ॥
 परि । नेता । मतीनाम् । विश्वदेवः । अदाभ्यः । सोमः । पुनानः । चम्वोः । विशत् । हरिः ॥ ४ ॥

ऽहरिः हरितवर्णः सः ऽसोमः ऽपुनानः पूयमानः सन् ऽचम्वोः अधिषवणफलकयोः ऽपरि
 ऽविशत् परिश्रुति । कीदृशः । ऽमतीनां स्तुतीनां ऽनेता यद्वा मतीनां स्तोतृणां स्वकर्मण्युपनेता
 ऽविश्वदेवः सर्वदेवः । सोमेऽभिपूयमाणे सतीन्द्रादयः सर्वे देवाः सोमं प्रत्यागच्छन्ति खलु । तस्मात्
 सर्वदेवोपेतः अत एव ऽअदाभ्यः अहिंसितः कैश्चिदपि ॥

परि दैवीरनु स्वधा इन्द्रेण याहि सरथम् । पुनानो वाघघ्नघ्निरमर्त्यः ॥ ५ ॥
 परि । दैवीः । अनु । स्वधाः । इन्द्रेण । याहि । सरथम् । पुनानः । वाघत् । वाघत् ऽभिः । अमर्त्यः ॥ ५ ॥

हे सोम त्वम् ऽइन्द्रेण ऽसरथं समानं रथमारुह्य ऽदैवीः देवानां संबन्धीनि^२ ऽस्वधाः बलानि
 ऽअनु देवसेनाः ऽपरि ऽयाहि परिगच्छ । कीदृशः । ऽपुनानः पूयमानः ऽवाघघ्नः । वाघत इति
 ऋत्विङ्नाम । हविषां प्रेरकैर्ऋत्विग्भिः ऽवाघन् उह्यमानः ऽअमर्त्यः मनुष्यधर्मरहितः । यद्वा ।
 वाघघ्नैर्ऋत्विग्भिः पुनानः पूयमानो वाघत स्तोतृणां यष्टृणां घनादीनि प्रापयन् परिगच्छ ॥

परि सप्तिर्न वाजयुर्देवो देवेभ्यः सुतः । व्यानशिः पर्वमानो वि धावति ॥ ६ ॥
 परि । सप्तिः । न । वाजयुः । देवः । देवेभ्यः । सुतः । व्यानशिः । पर्वमानः । वि धावति ॥ ६ ॥

ऽसप्तिर्न अश्व इव ऽवाजयुः युद्धमिच्छन् ऽदेवः दीप्यमानः ऽदेवेभ्यः देवार्थं ऽसुतः अभिषुतः
 ऽव्यानशिः पात्रेषु व्यापी ऽपर्वमानः पवित्रेण पूयमानः एतादृशः सोमः ऽपरि ऽधावति परितः
 पात्राण्यभिगच्छति ॥ व्यानशिः । ' अशू व्याप्तौ ' । ' आदगमहन ' इत्यत्र ' उत्सर्गश्छन्दसि सदादिभ्यो
 दर्शनात् ' इति किप्रत्ययः । ' अश्रोतेश्च ' इति जुडागमः ॥ ६ ॥ ॥ ६ ॥

सप्तमेऽनुवाक एकादश सूक्तानि । तत्र ' सखायः ' इति पङ्क्तं प्रथमं सूक्तम् । काण्वौ पर्वत-
 नारदावृषी । अथवा काश्यपस्य पुत्र्यौ शिखण्डिन्याख्ये द्वे अप्सरसावस्य सूक्तस्य दृष्टयौ । पूर्ववच्छन्दो-
 देवते । तथा चानुक्रम्यते—' सखायः पर्वतनारदौ काश्यप्यौ द्वे शिखण्डिन्यौ वाप्सरसौ ' इति ।
 गतः सूक्तविनियोगः ॥

सखाय आ नि षीदत पुनानाय प्र गायत । शिशुं न यज्ञैः परि भूषत श्रिये ॥ १ ॥

सखायः । आ । नि । सीदत । पुनानाय । प्र । गायत ।

शिशुम् । न । यज्ञैः । परि । भूषत । श्रिये ॥ १ ॥

हे षसखायः सखिभूताः स्तोतार ऋत्विजः षआ षनि षवीदत स्तोतुमुपविशत । अथ षपुनानाय
पूयमानाय सोमाय षप्र षगायत प्रकर्षेण गायत । तमभिष्टुत । ततोऽभिपुतं सोमं षयज्ञैः यजनीयैः
हविभिः मिश्रणैश्च षश्रिये शोभार्थं षपरि षभूषत परितोऽलंकुरुत । तत्र दृष्टान्तः । षशिशुं षन यथा
शिशुं बालं पुत्रं पितर आभरणैरलंकुर्वन्ति तद्वत् ॥

प्रवर्येऽभिष्टवे 'समी वत्सम्' इत्येका । सूत्रितं च—'समी वत्सं न मातृभिः सं वत्स इव
मातृभिः' (आश्व. श्रौ. ४. ७) इति ॥

समी वत्सं न मातृभिः सृजता गयसाधनम् । देवाव्यं^१ मदमभि द्विशवसम् ॥२॥

सम् । ईमिति । वत्सम् । न । मातृभिः । सृजत । गयसाधनम् ।

देवऽअव्यम् । मदम् । अभि । द्विशवसम् ॥ २ ॥

हे ऋत्विजः षगयसाधनं गृहस्य साधनम् षईम् पुनं सोमं षमातृभिः^१ मातृभूताभिर्वसतीवरीभिः
षसं षसृजत संमिश्रयत । कथमिव । षवत्सं षन यथा वत्सं षमातृभिः गोभिः संयोजयन्ति तद्वत् ।
कीदृशम् । षदेवाव्यं देवानां रक्षकं षमदं मदनहेतुं षद्विशवसं द्विगुणवेगमतिशयितबलं वा । यद्वा
द्वयोर्गैर्योस्तत्र स्थिता देवमनुष्या इत्यर्थः । तेषां हविर्यनप्रदानेन वर्धयितारम् । तं सोमम् षअभि
सं सृजत ॥

पुनाता दक्षसाधनं यथा शर्धीय वीतये । यथा मित्राय वरुणाय शंतमः ॥ ३ ॥

पुनात । दक्षसाधनम् । यथा । शर्धीय । वीतये । यथा । मित्राय । वरुणाय । शमऽतमः ॥३॥

षदक्षसाधने बलस्य साधनं धनादिवृद्धेर्वा साधकं सोमं षपुनात पवित्रेण पुनीत ॥ 'पूज् पवने'
क्यादिः । तस्माद्धोति 'तप्तनप्तनयनाश्च' इति तस्य तत्रादेशः । पित्रादीत्वाभावः । असौ सोमः
षशर्धाय वेगार्थं षवीतये देवानां पानार्थं षयथा भवति षयथा वा षमित्राय षवरुणाय च षशंतमः
अतिशयेन सुखं करोति तथा पुनीतेत्यर्थः ॥

अस्मभ्यं त्वा वसुविदमभि वाणीरनूपत । गोभिष्टे वर्णमभि वासयामसि ॥ ४ ॥

अस्मभ्यम् । त्वा । वसुविदम् । अभि । वाणीः । अनुपत ।

गोभिः । ते । वर्णम् । अभि । वासयामसि ॥ ४ ॥

हे सोम षवसुविदं धनस्य दातारं षत्वा त्वाम् षअस्मभ्यं धनादिप्रदानार्थं षवाणीः अस्मदीया
वाचः षअभि षअनूपत अभिष्टुवन्ति । 'नू स्तवने' । वयं षते तव षवर्णम् आवरकं रसं षगोभिः
गोविकरैः क्षीरैरदिभिः षअभि षवासयामसि अमिवासयामः । अभित आच्छादयामः ॥

स नो मदानां पतु इन्द्रो देवप्सरा असि । सखेव सख्ये गातुवित्तमो भव ॥५॥

सः । नः । मदानाम् । पते । इन्द्रो इति । देवऽप्सराः । असि ।

सखाऽइव । सख्ये । गातुवित्तमः । भव ॥ ५ ॥

५नः अस्मदीयानां ५मदानां^१ मदकानां^२ ५ने स्वामिन् हे ५इन्द्रो सोम ५सः त्वं ५देवप्सरा ५असि । ५मर इति रूपनाम । दीप्तरूपो भवसि । स त्वं ५समेव यथा सखा सुहृन् ५सम्ये मित्राय सत्यं मार्गं ज्ञापयति तद्वदस्माकमपि ५गानुवित्तमः अत्यन्तं मार्गस्य लम्भकः ५भव ज्ञापको भव ॥

सनेमि कृध्य १स्मदा रक्षसं कं चिद्विण्णम् । अपादेवं द्रुयुमंहो युयोधि नः ॥६॥

सनेमि । कृधि । अस्मत् । आ । रक्षसम् । कम् । चित् । अविण्णम् ।

अप । अदेवम् । द्रुयुम् । अंहः । युयोधि । नः ॥ ६ ॥

हे सोम ५अस्मत् अस्मासु ५सनेमि । पुराणनामैतत् । पुराणं सम्यं ५कृधि कुरु । ५आ अवि च ५अविण्णम् अदनशीलं ५कं ५चित् ५रक्षसम् ५अप युध्यस्व । कीदृशम् । ५अदेवम् अदेवनशीलं ५द्रुयुं द्रुयवन्तं सत्यानुतयुक्तं बाह्याभ्यन्तरमायायुक्तं वा । किंच ५नः अस्माकम् ५अंहः पापं चाप ५युयोधि संप्रहर । युध्यते : ' बहुलं छन्दसि ' इति शपः श्लुः । ' वा छन्दसि ' इति हेङिस्वाभावाद्गुणः^३ । धलोपश्छान्दसः । यौतेर्वा श्लो पूर्ववद्रूपम् ॥ ७ ॥

' तं वः ' इति षट्च द्वितीयं सूक्तं पर्वतनारदयोरार्षम् । अन्यत् पूर्ववत् । ' तं वः ' इत्यनुक्रान्तम् । गतः सूक्तविनियोगः ॥

तं वः सखायो मदाय पुनानमभि गायत । शिशुं न यज्ञैः स्वदयन्त गूर्तिभिः ॥१॥

तम् । वः । सखायः । मदाय । पुनानम् । अभि । गायन् ।

शिशुम् । न । यज्ञैः । स्वदयन्त । गूर्तिभिः ॥ १ ॥

हे ५सखायः ऋत्विजः ५वः यूयं ५मदाय देवानां मदाय^४ ५पुनानं पूयमानं ५तं सोमम् ५अभि ५गायत अभिष्टुन । तमिमं सोमं ५शिशुं ५न शिशुमिवालंकारैः क्षीरादिभिश्च यथा^५ स्वादूकुर्वन्ति तद्वत् ५यज्ञैः हविर्भिर्मिश्रणैः ५गूर्तिभिः स्तुतिभिश्च ५स्वदयन्त स्वादूकुर्वन्ति ॥

प्रवर्येऽभिष्टवे ' सं वत्स इव मातृभिः ' इत्येका^६ । सूत्रं च ' समी वत्सम् ' इत्यनया सहोक्तम् ॥

सं वत्सइव मातृभिरिन्दुहिंन्वानो अज्यते । देवावीर्मदो मतिभिः परिष्कृतः ॥२॥

सम् । वत्सः^७ इव । मातृभिः । इन्दुः । हिंन्वानः । अज्यते ।

देवऽअवीः । मर्दः । मतिभिः । परिष्कृतः ॥ २ ॥

५हिंन्वानः प्रेर्यमाणः ५इन्दुः सोमो वसतीवरीभिः ' सम ५अज्यते । सम्यक् सिको^८ भवति । तत्र दृष्टान्तः । ५वत्सइव वत्सो यथा ५मातृभिः गोभिः समको भवति तद्वत् । कीदृशः । ५देवावीः देवानां रक्षकः ५मदः मदकरः ५मतिभिः स्तुतिभिः ५परिष्कृतः अलंकृतः ॥ भूषणार्थं ' संपयुपेभ्यः^९ ' इति सुडागमः । ' परिनिविभ्यः^{१०} ' (पा. सू. ८. ३. ७०) इति मुटः पठवम् ॥

अयं दक्षाय सार्धनोऽयं शर्धाय वीतये । अयं देवेभ्यो मधुमत्तमः सुतः ॥ ३ ॥

अयम् । दक्षाय । सार्धनः । अयम् । शर्धाय । वीतये । अयम् । देवेभ्यः । मधुमत्तमः । सुतः ॥ ३ ॥

१. म६-मदकानां; भ७-मदानां । २. न१.२.३.४.५.७-भ१.२.४.५.६-मु-हेङित्वाद्गुणः ।

३. त-भ- ' यथा ' नास्ति । ४. भ६-इत्येषा । ५. भ६-अत्तो ।

वअयं सोमः वदक्षाय बलाय वर्धनाय वा वसाधनः साधयिता भवति । तथा वअयं सोमः वशर्धाय वेगार्थं ववीतये देवानां भक्षणार्थं च भवति । वसुतः अभिषुतः वअयं सोमः वदेवेभ्यः इन्द्रादिभ्यः वमधुमत्तमः अतिशयेन माधुर्ययुक्तो भवति । अत्यन्तं मदकरो भवतीति वा ॥

गोमन्त्र इन्द्रो अश्ववत्सुतः सुदक्ष धन्व । शुचिं ते वर्णमधि गोषु दीधरम् ॥४॥

गोऽमत् । नः । इन्द्रो इति । अश्ववत् । सुतः । सुदक्ष । धन्व ।

शुचिम् । ते । वर्णम् । अधि । गोषु । दीधरम् ॥ ४ ॥

हे वसुदक्ष सुबल हे इन्द्रो सोम वसुतः अभिषुतस्त्वं वनः अस्माकं वगोमत् यज्ञसाधन-
गोयुक्तम् वअश्ववत् अश्वयुक्तं धनं वधन्व गमय । धविर्गन्त्यर्थो भूवादः । ततोऽहं वशुचिं गूतं दीप्यमानं
वा वते तत्र वर्णं रसं वगोषु गव्येषु क्षीरादिषु वअधि वदीधरम् अधिधारयामि मिश्रयामि ॥

स नो हरीणां पतु इन्द्रो देवप्सरस्तमः । सखेव सख्ये नर्यो रुचे भव ॥ ५ ॥

सः । नः । हरीणाम् । पते । इन्द्रो इति । देवप्सरःऽतमः ।

सखाऽइव । सख्ये । नर्यः । रुचे । भव ॥ ५ ॥

हे वहरीणां वपते वनः अस्मदीयानां हरितवर्णानां पशूनां^१ स्वामिन् हे इन्द्रो सोम वदेव-
प्सरस्तमः अतिशयेन दीप्तरूपोपेतः वसः त्वं वनर्यः कर्मनेतृभ्य ऋत्विग्भ्यो हितः स त्वं वनः अस्माकं
वरुचे वभव दीप्तिकरो भव । किमिव । वसखेव यथा सखा वसख्ये मित्राय दीप्तिकरो भवति तद्वत् ॥

सनैमि त्वमस्मदाँ अदेवं कं चिदत्रिणम् । साह्याँ इन्द्रो परि बाधो अपं द्रुयुम् ॥६॥

सनैमि । त्वम् । अस्मत् । आ । अदेवम् । कम् । चित् । अत्रिणम् ।

साह्यान् । इन्द्रो इति । परि । बाधः । अपं । द्रुयुम् ॥ ६ ॥

हे सोम त्वं वसनैमि पुराणं सख्यम् वअस्मत् अस्मासु कुरु । वा अपि च वअदेवम्
अदेवनशीलं वकं वचित् अपि वअत्रिणम् अदनशीलं राक्षसमस्मदस्मत्तोऽपगमय । किंच हे इन्द्रो
वसाह्यान् शत्रून्भिभवन् वबाधः बाधमानान् वपरि जहि । तथा वद्रुयुं द्रुयवन्तं सस्यानृतयुक्तं
बाह्याभ्यन्तरमायाद्वयोपेतं वा राक्षसमस्मत्तोऽपगमय ॥ ॥ ८ ॥

‘इन्द्रमच्छ’ इति चतुर्दशर्चं तृतीयं सूक्तमौष्णिहं प्रवमानसोमदेवताकम् । प्रथमस्य तृचस्य
चक्षुराख्यपुत्रोऽभिकर्षिः । द्वितीयस्य मनुपुत्रश्चक्षुर्नामा । अप्सुनाम्नः पुत्रो मनुस्तृतीयस्य । एवं नवर्चो
गताः । शिष्टानामपि पञ्चानां चाक्षुषोऽग्निः । तथा चानुकम्प्यते—‘इन्द्रमच्छ पक्ष्णामिश्वाक्षुषश्चक्षु-
र्मानवो मनुराप्सव इति तृचाः पञ्चाग्निः’ इति । गतो विनियोगः ॥

इन्द्रमच्छ सुता इमे वृषणं यन्तु हरयः । श्रुष्टी जातास इन्द्रवः स्वर्विदः ॥ १ ॥

इन्द्रम् । अच्छ । सुताः । इमे । वृषणम् । यन्तु । हरयः ।

श्रुष्टी । जातासः । इन्द्रवः । स्वःऽविदः ॥ १ ॥

वश्रुष्टी । श्रुष्टीति क्षिप्रनाम । क्षिप्रं वजातासः जाताः वइन्द्रवः पात्रेषु क्षरन्तः वस्वर्विदः
सर्वज्ञाः वहरयः हरितवर्णाः वसुताः अभिषुताः वइमे सोमाः ववृषणं कामानां सेक्तारम् वइन्द्रमच्छ
वयन्तु अभिगच्छन्तु ॥

१. त६-भ७-पते पशूनां; भ६-पशूनां पते ।

अयं भराय सानसिरिन्द्राय पवते सुतः । सोमो जैत्रस्य चेतति यथा विदे ॥२॥

अयम् । भराय । सानसिः । इन्द्राय । पवते । सुतः । सोमः । जैत्रस्य । चेतति । यथा । विदे ॥२॥

वभराय संग्रामाय तदर्थं वसानसिः भजनीयः वसुतः अभिषुतः वअयं वसोमः वइन्द्राय इन्द्राय वपवते ग्रहादिषु क्षरति । ततः वसोमः वजैत्रस्य ॥ 'क्रियाग्रहणं कर्तव्यम्' इति कर्मणः संप्रदानसंज्ञा । 'चतुर्थ्यर्थे बहुलम्' इति षष्ठी ॥ जयशीलमिन्द्रं वचेतति जानाति । यथा इन्द्रः विदे लोकैर्ज्ञायते तथा जानाति ॥

अस्येदिन्द्रो मदेष्वा ग्राभं गृष्णीत सानसिम् । वज्रं च वृषणं भरत्समप्सुजित् ॥३॥

अस्य । इत् । इन्द्रः । मदेषु । आ । ग्राभम् । गृष्णीत् । सानसिम् ।

वज्रम् । च । वृषणम् । भरत् । सम् । अप्सुऽजित् ॥ ३ ॥

वआ अनन्तरम् वइन्द्रः वअस्येत् अस्य सोमस्यैव वमदेषु संजातेषु वसानसिं सर्वैः संभजनीयं वग्राभं ग्राहं ग्रहीतव्यं धनुः वगृष्णीत गृह्णाति । 'हग्रहोर्भः' इति भवम् । किंच वअप्सुजित् उदकार्थं वृत्रस्य जेता । यद्वा आप इत्यन्तरिक्षनाम । अन्तरिक्षेऽहिनामकस्य जेता । इन्द्रः ववृषणं वर्षितारं ववज्रं वच वसं वभरत् संबिभर्तुं । बिभर्तेल्लब्धडागमः ॥

प्र धन्वा सोम जागृविरिन्द्रायेन्द्रो परि स्रव । द्युमन्तं शुष्ममा भरा स्वर्विदम् ॥४॥

प्र । धन्व । सोम । जागृविः । इन्द्राय । इन्द्रो इति । परि । स्रव ।

द्युऽमन्तम् । शुष्मम् । आ । भर । स्वःऽविदम् ॥ ४ ॥

हे वसोम वजागृविः जागरणशीलस्त्वं वप्र धन्व प्रक्षर । हे वइन्द्रो सोम वइन्द्राय वपरि वस्रव परितः पात्रेषु क्षर । किंच वद्युमन्तं दीप्तियुक्तं वस्वर्विदं सर्वस्य लम्भकं वशुष्मं शत्रूणां शोषकं बलम् वआ वभर आहर ॥

इन्द्राय वृषणं मदं पवस्व विश्वदर्शतः । सहस्रयामा पथिकृद्विचक्षणः ॥ ५ ॥

इन्द्राय । वृषणम् । मदम् । पवस्व । विश्वदर्शतः । सहस्रयामा । पथिऽकृत् । विऽचक्षणः ॥५॥

हे सोम त्वं ववृषणं वर्षितारं वमदं मदहेतुं रसम् वइन्द्राय इन्द्राय वपवस्व क्षर । कीदृशः । विश्वदर्शतः सर्वैर्दर्शनीयः सहस्रयामा बहुमार्गः पथिकृत् यजमानानां सन्मार्गकरणशीलः विचक्षणः सर्वस्य विद्वष्टा ॥ ५ ॥

अस्मभ्यं गातुवित्तमो देवेभ्यो मधुमत्तमः । सहस्रं याहि पथिभिः कर्त्तिकदत् ॥६॥

अस्मभ्यम् । गातुवित्ऽतमः । देवेभ्यः । मधुमत्ऽतमः ।

सहस्रम् । याहि । पथिभिः । कर्त्तिकदत् ॥ ६ ॥

हे सोम वअस्मभ्यं वगातुवित्तमः अत्यन्तं मार्गस्य लम्भकः तथा वदेवेभ्यः च वमधुमत्तमः अत्यन्तं स्वादुकारी त्वं वकर्त्तिकदत् शब्दं कुर्वन् सहस्रं वपथिभिः बहुभिर्मागैः वयाहि कलशमागच्छ ॥

पवस्व देववीतय इन्द्रो धाराभिरोजसा । आ कुलशं मधुमान्तसोम नः सदः ॥७॥

पर्वस्व । देवऽवीतये । इन्दो इति । धाराभिः । ओजसा ।

आ । कलशम् । मधुऽमान् । सोम । नः । सदः ॥ ७ ॥

हे ^१इन्दो सोम ^२देववीतये देवानां भक्षणाय ^३ओजसा बलेन ^४धाराभिः आत्मीयाभिः
^५पर्वस्व क्षर । हे ^६सोम ^७मधुमान् मदकररसवांस्त्वं ^८नः अस्मदीयं ^९कलशं द्रोणाभिधानम् ^{१०}आ
^{११}सदः । सदेर्लुङि रूपम् । आसीद् ॥

तव द्रप्सा उदप्रुत इन्द्रं मदाय वावृधुः । त्वां देवासो अमृताय कं पपुः ॥ ८ ॥

तव । द्रप्साः । उदप्रुतः । इन्द्रम् । मदाय । ववृधुः । त्वाम् । देवासः । अमृताय । कम् । पपुः ॥ ८ ॥

^१उदप्रुतः वसतीवर्याल्यमुदकं प्रति गच्छन्तः । यद्वा । उदकस्य निर्गमयितारः । ^२तव स्वभूताः
^३द्रप्साः द्रुतगामिनो रसाः ^४मदाय मदार्थम् ^५इन्द्रं ^६वावृधुः वर्धयन्ति । ततः ^७देवासः देवा
^८इन्द्रादयः ^९कं सुखकरं ^{१०}त्वाम् ^{११}अमृताय अमरणार्थं ^{१२}पपुः पिबन्ति ॥

आ नः सुतास इन्दवः पुनाना धावता रयिम् । वृष्टिद्यावो रीत्यापः स्वर्विदः ॥ ९ ॥

आ । नः । सुतासः । इन्दवः । पुनानाः । धावता । रयिम् ।

वृष्टिऽद्यावः । रीतिऽआपः । स्वऽविदः ॥ ९ ॥

हे ^१सुतासः अभिपूयमाणा हे ^२इन्दवः दीप्ताः पात्रेषु क्षरन्तो वा हे ^३रीत्यापः यैः पृथिवीं
प्रति स्रवणशीला आपः कृताः तादृशा हे सोमाः ^४पुनानाः पूयमाना यूयं ^५नः अस्मभ्यं ^६रयिम्
^७आ ^८धावत आगमयत । कीदृशाः । ^९वृष्टिद्यावः । वृष्टिमभि द्यौयैः क्रियते । वृष्ट्यभिमुखद्युलोकवन्तः
^{१०}स्वर्विदः सर्वस्य लम्भकाः ॥

सोमः पुनान ऊर्मिणाव्यो वारं वि धावति । अग्रे वाचः पर्वमानः कर्निकदत् ॥ १० ॥

सोमः । पुनानः । ऊर्मिणा । अव्यः । वारम् । वि । धावति ।

अग्रे । वाचः । पर्वमानः । कर्निकदत् ॥ १० ॥

^१पुनानः पूयमानः ^२सोमः ^३ऊर्मिणा स्वीयया धारया ^४अव्यः अग्रेः ^५वारं वालं पवित्रं ^६वि
^७धावति विविधं गच्छति । कीदृशः सोमः ^८। ^९पर्वमानः पूतः ^{१०}वाचः स्तोत्रस्य ^{११}अग्रे ^{१२}कर्निकदत्
पुनःपुनः शब्दं कुर्वन् वि धावति ॥ ॥ १० ॥

धीभिर्हिन्वन्ति वाजिनं वने क्रीळन्तमत्यविम् ।

अभि त्रिपृष्ठं मतयः समस्वरन् ॥ ११ ॥

धीभिः । हिन्वन्ति । वाजिनम् । वने । क्रीळन्तम् । अतिऽअविम् ।

अभि । त्रिपृष्ठम् । मतयः । सम् । अस्वरन् ॥ ११ ॥

^१वाजिनं बलवन्तं ^२वने वननीये वसतीवर्याल्य उदके ^३क्रीळन्तं संकीडमानम् ^४अत्यविम् ।
अविशब्देन तद्गोमकृतं पवित्रमभिधीयते । अतिक्रान्तपवित्रं सोमसृत्विजः ^५धीभिः स्तुतिभिः

वह्निन्वन्ति वर्धयन्ति । यद्वा । धीभिः । वर्णलोपश्छान्दसः । धीतिभिरङ्गुलीभिर्हिन्वन्ति प्रेरयन्ति ।
 ' हि गतौ वृद्धौ च ' स्वादिः । किंच वृत्तिपृष्ठम् । त्रीणि पवित्राणि द्रोणकलशाधवनीयपूतभृदात्मकानि^१
 पात्राणि स्पृशतीति त्रीणि सवनानि वा स्पृशतीति न तथोक्तः । न सोमं वमतयः स्तुतयः अभि
 वसमस्वरन् अभितः संस्तुवन्ति ॥

असर्जि कलशौ अभि मीळहे समिर्न वाजयुः । पुनानो वाचं जनयन्नसिष्यदत् ॥ १२ ॥

असर्जि । कलशान् । अभि । मीळहे । समिः । न । वाजयुः ।

पुनानः । वाचम् । जनयन् । असिष्यदत् ॥ १२ ॥

ववाजयुः यजमानानामशमिच्छन् न सोमः कलशान् अभिलक्ष्य कलशेषु असर्जि सृज्यते ।
 तत्र दृष्टान्तः । वसमिर्न यथाश्वः मीळहे । संग्रामनामैतत् । संग्रामे सृज्यते तद्वत् । ततः पुनानः
 पूयमानः सोमः वाचं शब्दं जनयन् उत्पादयन् असिष्यदत् पात्रेषु स्थन्दते ॥

पवते हर्यतो हरिरति हरांसि रंहा । अभ्यर्षन्स्तोतृभ्यो वीरव्यशः ॥ १३ ॥

पवते । हर्यतः । हरिः । अति । हरांसि । रंहा । अभिऽअर्षन् । स्तोतृभ्यः । वीरव्यत् । व्यशः ॥ १३ ॥

वहर्यतः स्पृहणीयः हरिः हरितवर्णः सोमः रंहा । नृतीयाया आकारः । साधुवेगेन हरांसि
 कुटिलान्यनुजुनि पवित्राणि अति पवते अतीत्य गच्छति । किं कुर्वेन । स्तोतृभ्यो वीरवत्
 पुत्रयुक्तं व्यशः अभ्यर्षन् अभिगमयन् पवते ॥

अया पवस्व देव्युर्मधोधारा असृक्षत । रेभन्पवित्रं पर्येषि विश्वतः ॥ १४ ॥

अया । पवस्व । देवयुः । मधोः । धाराः । असृक्षत । रेभन् । पवित्रम् । परि । एषि । विश्वतः ॥ १४ ॥

हे सोम देवयुः देवान् कामयमानस्वम् अया अनया धारया पवस्व क्षर । ततः मधोः
 मदकरस्य तव धाराः आत्मीयाः असृक्षत सृज्यन्ते । अनन्तरं रेभन् शब्दायमानः पवित्रं
 विश्वतः पर्येषि सर्वतः परिगच्छसि ॥ ११ ॥

' परीतः ' इति षड्विंशत्यृचं चतुर्थं सूक्तम् । ' त्वं सोमासि ' (ऋ. सं. ९. ६७) इत्यत्रोक्ता
 भरद्वाजकश्यपाद्याः सप्तर्षयः । आद्या बृहती द्वितीया सतोबृहती । अयमेकः प्रगाथः । ' परि सुवानः '
 इत्येषा नृतीयैकविंशत्यक्षरा भुरिग्विराड् द्विपदा । ' नृभिर्येमानः ' इति षोडशी विंशत्यक्षरा द्विपदा
 विराट् । चतुर्थ्यादिद्वौ प्रगाथौ । दशम्यादित्रयः सप्तदश्यादिपञ्च प्रगाथाः । पवमानः सोमो देवता ।
 तथा चानुक्रम्यते—' परीतः षड्विंशतिः सप्तर्षयः प्रगाथं नृतीयापोल्लक्ष्यौ द्विपदे अष्टम्याद्ये बृहत्या '
 इति । गतः सूक्तविनियोगः ॥

परीतो विश्वता सुतं सोमो य उत्तमं हविः ।

दधन्वाँ यो नर्यो अपस्वन्तरा सुषाव सोममद्रिभिः ॥ १ ॥

परि । इतः । सिञ्चत । सुतम् । सोमः । यः । उत्तमम् । हविः ।

दधन्वान् । यः । नर्यः । अपस्व । अन्तः । आ । सुषाव । सोमम् । अद्रिभिः ॥ १ ॥

हे ऋत्विजः । सुतम् अभिषुतं सोमम् । इतः अस्मात् कर्मण ऊर्ध्वमथवास्मात्प्रदेशादूर्ध्वं । परि
 पिञ्चत वसतीवरीभिः ॥ ' इतो पिञ्चत ' इत्यत्र संहितायां ' छन्दसि ' इति^१ रोरुवम् । ' आदेश-
 प्रत्यययोः ' इति षत्वम् ॥ वयः सोमः देवानाम् । उत्तमं प्रशस्थं । हविः भवति । आ अपि च
 नयः मनुष्यहितः । यः च सोमः । अप्सु वसतीवरीष्वन्तरिक्षे वा । अन्तः । दधन्वान् गच्छन्
 भवति तं । सोममद्रिभिः प्रावभिरध्वर्युः । सुषाव अभिषुतं चकार । तं परि पिञ्चतेति समन्वयः ॥

नूनं पुनानोऽविभिः परि स्रवादब्धः सुरभितरः ।

सुते चित्वाप्सु मदामो अन्धसा श्रीणन्तो गोभिरुत्तरम् ॥ २ ॥

नूनम् । पुनानः । अविभिः । परि । स्रव । अदब्धः । सुरभिमत्तरः ।

सुते । चित् । त्वा । अप्सु । मदामः । अन्धसा । श्रीणन्तः । गोभिः । उत्तरम् ॥ २ ॥

हे सोम । अदब्धः कैश्चिदप्यर्हिसितः । सुरभितरः अत्यन्तं सुगन्धिस्त्वं । नूनम् इदानीं । पुनानः
 पूयमानः मन् । अविभिः अविवालकृतैः पवित्रैस्तेभ्यः । परि । स्रव परितः क्षर । सुते । चित्
 अभिषुते सति । अन्धसा सकुलक्षणेनास्त्रेण । गोभिः गोविकारैः क्षारैः क्षीरादिभिः । श्रीणन्तः
 मिश्रयन्तो वयम् । उत्तरम् उन्नततरम् । अप्सु वसतीवरीषु संस्थितं त्वां । मदामः मन्दामहे स्तुमः ॥

परि सुवानश्चक्षसे देवमार्दनः क्रतुरिन्दुर्विचक्षणः ॥ ३ ॥

परि । सुवानः । चक्षमे । देवमार्दनः । क्रतुः । इन्दुः । विचक्षणः ॥ ३ ॥

सुवानः अभिपूयमाणः सोमः । चक्षसे सर्वेषां दर्शनाय । परि स्रवति । कीदृशः । देवमार्दनः
 देवानां तर्पयिता । क्रतुः कर्ता । इन्दुः पात्रेषु क्षरणशालो दीप्तो वा । विचक्षणः सर्वमर्थं विद्वष्टा ॥

पुनानः सोम धारयापो वसानो अर्षसि ।

आ रत्नधा योनिमृतस्य सीदस्युत्सो देव हिरण्ययः ॥ ४ ॥

पुनानः । सोम । धारया । अपः । वसानः । अर्षमि ।

आ । रत्नधा । योनिम् । क्रतस्य । सीदसि । उत्सः । देव । हिरण्ययः ॥ ४ ॥

हे सोम । पुनानः पूयमानस्त्वम् । अपः उदकानि वसतीवर्षाल्यानि । वसानः आच्छादयन्
 धारया । अर्षसि पवित्रं गच्छसि । ततः । रत्नधाः रत्नानां दाता । त्वम् । क्रतस्य सत्यभूतस्य यज्ञस्य
 योनिं स्थानम् । आ । सीदसि । हे देव द्योतमान सोम । उत्सः प्रस्यन्दनशीलस्त्वं । हिरण्ययः
 हिरण्ययो हिरण्यस्योत्पत्तिस्थानं खलु । यद्वा देवानां हितरमणीयो भवसि ॥

दुहान ऊर्धर्विद्व्यं मधु प्रियं प्रत्नं सधस्थमासदत् ।

आपृच्छयं धरुणं वाज्यर्षति नृभिर्धूतो विचक्षणः ॥ ५ ॥

दुहानः । ऊर्ध्वः । दिव्यम् । मधु । प्रियम् । प्रत्नम् । सधस्थम् । आ । असदत् ।

आपृच्छयम् । धरुणम् । वाजी । अर्षति । नृभिः । धूतः । विचक्षणः ॥ ५ ॥

१मधु मदकरं १प्रियं प्रीणनकारि १दिव्यं दिवि भवम् १ऊधः सोमवल्लीलक्षणं^१ १दुहानः सोमः १प्रत्नं पुरातनं १सधस्थम् । सह तिष्ठन्त्यत्रेति सधस्थं स्थानम् । अन्तरिक्षम् १आसदत् आसीदति । सदेर्लुङि रूपम् । ततः १आपृच्छयं कर्मण्याप्रष्टव्यं १धरणं कर्मणो धारयितारं यजमानं १वाजी अन्नवान् सोमः १अर्पति । तस्मा अन्नं दातुमभिगच्छति । कीदृशः । १नुभिः कर्मनेतृभिर्ऋषिभिः १धूतः अदाम्यगृहे परिशोधितः । 'तैरेनं चतुराधूनोति पञ्चकृत्वः सप्तकृत्वो वा' इत्यापस्तम्बेन सूत्रितम् । १विचक्षणः सर्वस्य विद्वष्टा ॥ ॥ १२ ॥

पुनानः सौम जागृविरव्यो वारे परि प्रियः ।

त्वं विप्रो अभवोऽङ्गिरस्तमो मध्वा यज्ञं भिमिक्ष नः ॥ ६ ॥

पुनानः । सोम । जागृविः । अव्यः । वारे । परि । प्रियः ।

त्वम् । विप्रः । अभवः । आङ्गिरःऽतमः । मध्वा । यज्ञम् । भिमिक्ष । नः ॥ ६ ॥

हे १सोम १जागृविः जागरणशीलः १प्रियः प्रीणयिता त्वं १पुनानः पूयमानः सन् १अव्यः अवेः १वारे वाले पवित्रे १परि क्षरसि । किंच १विप्रः मेधावी १त्वम् १अङ्गिरस्तमः अङ्गिरसां वरिष्ठः पितॄणां नेता १अभवः^२ भवसि । स त्वं १नः अस्मदीयं १यज्ञं १मध्वा मधुनात्मीयेन रसेन १भिमिक्ष सिद्ध । मिहेः सेचनार्थस्य सनि रूपम् ॥

सोमो मीढ्वान्पवते गातुवित्तम ऋषिर्विप्रो विचक्षणः ।

त्वं क्विरिभवो देववीर्तम आ सूर्यं रोहयो दिवि ॥ ७ ॥

सोमः । मीढ्वान् । पवते । गातुवित्ऽतमः । ऋषिः । विप्रः । विऽचक्षणः ।

त्वम् । क्विः । अभवः । देवऽवीर्तमः । आ । सूर्यम् । रोहयः । दिवि ॥ ७ ॥

१मीढ्वान् कामानां सेक्ता १सोमः १पवते क्षरति । कीदृशः । १गातुवित्तमः अत्यन्तं मार्गस्य लम्भकः १ऋषिः सर्वस्य प्रदर्शकः १विप्रः मेधावी १विचक्षणः विद्वष्टा । किंच १क्विः क्रान्तप्रज्ञः १त्वं १देववीर्तमः अत्यन्तं देवकामः १अभवः भवसि । अपि च १दिवि शुलोके १सूर्यम् १आ १रोहयः प्रादुर्भावयसि ॥

सोम उ सुवाणः सोतृभिरधि ष्णुभिरवीनाम् ।

अश्वयेव हरिता याति धारया मन्द्रया याति धारया ॥ ८ ॥

सोमः । ऊँ इति । सुवानः । सोतृभिः । अधि । ष्णुभिः । अवीनाम् ।

अश्वयाऽश्व । हरिता । याति । धारया । मन्द्रया । याति । धारया ॥ ८ ॥

१सोतृभिः अभिपुण्वद्भिर्ऋषिभिः १सुवानः अभिपूयमाणः १सोमः १अवीनां १स्नुभिः । 'मांस्पृष्टूनामुपसंस्थानम्' (पा. सू. ६. १. ६३. १) इति सानुशब्दस्य स्नुभावः । समुच्छ्रितैर्वालेः पवित्रैः १अधि १याति अधिकं गच्छति । १उ इति प्रसिद्धौ । १अश्वयेव वडवयेव १हरिता हरितवर्णया १धारया १याति । १मन्द्रया मदकारिण्या १धारया द्रोणकलशमभिगच्छति^३ ॥

अनूपे गोमान्गोभिरक्षाः सोमो दुग्धाभिरक्षाः ।

समुद्रं न संवरणान्यग्मन्मन्दी मदाय तोशते ॥ ९ ॥

अनूपे । गोऽमान् । गोभिः । अक्षारिति । सोमः । दुग्धाभिः । अक्षारिति ।

समुद्रम् । न । समुऽवरणानि । अग्मन् । मन्दी । मदाय । तोशते ॥ ९ ॥

१गोमान् गोयुक्तः सोमः १अनूपे निम्ने देशे कलशे १गोभिः गोविकारैः क्षीरादिभिः सह १अक्षाः क्षरति । तदेवोच्यते । सः १सोमः आत्मनो मिश्रणार्थं १दुग्धाभिः गोभिः सह १अक्षाः क्षरति । क्षरतेर्लुङि रूपम् । किंच १समुद्रं १न यथा समुद्रमुदकानि गच्छन्ति तद्वत् १संवरणानि संभजनीयानि रसरूपाण्यन्तानि द्रोणकलशम् १अग्मन् गच्छन्ति । गमेर्लुङि च्लेर्लुङि रूपम् । किंच १मन्दी मदकरः सोमः १मदाय मदार्थं १तोशते हन्यतेऽभिपूयते । तोशतिवंधकर्म ॥

आ सोम सुवानो अद्रिभिस्तिरो वाराण्यव्यया ।

जनो न पुरि चम्बोर्विशद्वरिः सदो वनेषु दधिषे ॥ १० ॥

आ । सोम । सुवानः । अद्रिऽभिः । तिरः । वाराणि । अव्यया ।

जनः । न । पुरि । चम्बोः । विशत् । हरिः । सदः । वनेषु । दधिषे ॥ १० ॥

हे १सोम १अद्रिभिः प्रावभिः १सुवानः अभिपूयमाणस्त्वम् १अव्यया अविमयानि १वाराणि वालानि पवित्राणि १तिरः कुर्वन् व्यवधायकानि कुर्वाणः सन् १आ पवस^१ इति शेषः । १हरिः हरितवर्णः स सोमः १चम्बोः अधिपवणफलकयोः उपरि^२ स्थिते कलशे^२ १विशत् प्रविशति । तत्र दृष्टान्तः । १जनो १न यथा जनः १पुरि पुरे प्रविशति । स त्वं १वनेषु काष्ठनिर्मितेषु पात्रेषु १सदः स्थानं १दधिषे करोषि ॥ ॥ १३ ॥

स मांमृजे तिरो अण्वानि मेप्यो मीळहे सप्तिर्न वाजयुः ।

अनुमाद्यः पर्वमानो मनीषिभिः सोमो विप्रेभिर्ऋक्कभिः ॥ ११ ॥

सः । ममृजे । तिरः । अण्वानि । मेप्यः । मीळहे । सप्तिः । न । वाजऽयुः ।

अनुऽमाद्यः । पर्वमानः । मनीषिभिः । सोमः । विप्रेभिः । ऋक्कभिः ॥ ११ ॥

१वाजयुः अन्नकामः १अण्वानि अणूनि सूक्ष्माणि १मेप्यः मेप्या अवे रोमाणि पवित्राणि १तिरः कुर्वन् १सः १सोमः १ममृजे परिशोध्यते । अलंक्रियते वा । तत्र दृष्टान्तः । १सप्तिर्न यथा जयकामैरश्वो १मीळहे संग्रामेऽलंक्रियते तद्वत् । कीदृशः । १अनुमाद्यः अनुमोदनीयः सर्वैः १पर्वमानो १मनीषिभिः ऋत्विग्भिः पूयमानः तथा १ऋक्कभिः । 'छन्दसीवनिपो' इति वनिप् । स्तुतिमद्भिर्विप्रेर्मैधाविभिः अभिष्टुतो मृज्यते ॥

प्र सोम देववीतये सिन्धुर्न पिप्ये अर्णसा ।

अंशोः पर्यसा मदिरो न जागृविरच्छा कोशं मधुश्रुतम् ॥ १२ ॥

१. त१-भ१.७-पवस्व । २. ग-त३.६-भ१.७- 'उपरि स्थिते कलशे' नास्ति ।

उ॒ताहं न॑क्तमु॒त सोम॑ ते दि॒वा स॒ख्याय॑ ब॒भ्रु ऊ॒र्धनि॑ ।

घृ॒णा तप॑न्त॒मति॑ सूर्यं प॒रः श॑कु॒नाइ॒व प॒प्तिम॑ ॥ २० ॥

उ॒त । अ॒हम् । न॑क्तम् । उ॒त । सो॒म । ते । दि॒वा । स॒ख्याय॑ । ब॒भ्रु इति॑ । ऊ॒र्धनि॑ ।

घृ॒णा । तप॑न्तम् । अ॒ति । सूर्य॑म् । प॒रः । श॑कु॒नाऽइ॒व । प॒प्तिम॑ ॥ २० ॥

हे १बभ्रु बभ्रुवर्ण हे १सोम १उत अपि च १नक्तम् १उत अपि च १दिवा अहोरात्रयोः १सख्याय सख्याय तव १ऊर्धनि समीपे १अहं रम इति^१ शेषः^१ । ते वयं १घृणा दीप्त्या १तपन्तं ज्वलन्तं १परः परमस्थानस्थितं^२ १सूर्यं तदात्मकं त्वाम् १अति १पप्तिम । तत्र स्थितं त्वां प्राप्तुमतिपेतिम^३ । कथमिव । १शकुनाइव । यथा सुपर्णादयः पक्षिणः सूर्यमतिगच्छन्ति तद्वत् ॥ 'पल्ल गतौ' । अस्माच्छान्दसे लिटि 'तनिपस्थोऽञ्चन्दसि' ह्युपधालोपः ॥ ॥ १५ ॥

प्रावस्तोत्रेऽभिरूपकरणे सोमे मृज्यमान एकस्तृचः । तत्र 'मृज्यमानः' इत्येषा तृतीया । सूत्रितं च—'मृज्यमानः सुहस्त्या दशभिर्विवस्वतः' (आश्व. श्रौ. ५. १२) इति ॥

मृ॒ज्यमा॑नः सु॒हस्त्य॑ स॒मुद्रे॑ वाच॒मिन्व॑सि ।

र॒यिं पि॒शङ्गं॑ ब॒हुलं॑ पु॒रुस्पृ॑हं प॒र्वमा॑नाभ्य॒र्षसि॑ ॥ २१ ॥

मृ॒ज्यमा॑नः । सु॒हस्त्य॑ । स॒मुद्रे॑ । वाच॒म् । इ॒न्व॒सि ।

र॒यिम् । पि॒शङ्गम् । ब॒हुलम् । पु॒रुस्पृ॑हम् । प॒र्वमा॑न । अ॒भि । अ॒र्षसि॑ ॥ २१ ॥

हे १सुहस्त्य । हस्ते भवा हस्त्या अङ्गुलयः । शोभनाङ्गुलिक सोम १मृज्यमानः शोभ्यमानस्त्वं १समुद्रे अन्तरिक्षे कलशे वा १वाचं शब्दम् १इन्वसि प्रेरयसि । किंच हे १पवमान पूयमान सोम १पिशङ्गं हिरण्यैः पिशङ्गवर्णं १बहुलं प्रभूतं १पुरुस्पृहं बहुभिः स्पृहणीयं १रयिं धनम् १अभ्यर्षसि स्तोतृणामभिश्रसि प्रयच्छसि ॥

मृ॒जानो॑ वा॒रे प॑र्वमा॒नो अ॒व्यये॑ वृषा॒व च॒क्रदो॑ वने ।

दे॒वानां॑ सोम॑ प॒वमान॑ निष्कृ॒तं गो॑भि॒रञ्जानो॑ अ॒र्षसि॑ ॥ २२ ॥

मृ॒जा॒नः । वा॒रे । प॑र्वमानः । अ॒व्यये॑ । वृ॒षा । अ॒व । च॒क्रदः॑ । वने॑ ।

दे॒वाना॑म् । सो॒म । प॒वमा॑न । निः॒कृ॒तम् । गो॒भिः । अ॒ञ्जा॑नः । अ॒र्षसि॑ ॥ २२ ॥

हे १सोम १वृषा वर्षिता त्वं १मृजानः वसतीवरीभिर्मृज्यमानोऽलंक्रियमाणः १अव्यये अविमये १वारे वाले पवित्रे १पवमानः पूयमानः सन् १वने वननीय उदक्के काष्ठे कलशे वा १अव १चक्रदः अवक्रन्दसि शब्दायसे । ततो हे १सोम हे १पवमान त्वं १गोभिः गव्यैः क्षीरादिभिः १अञ्जानः अज्यमानः सन् १निष्कृतं संस्कृतं १देवानां स्थानम् १अर्षसि गच्छसि ॥

प॒र्वस्व॑ वा॒जसा॑तये॒ऽभि वि॒श्वानि॑ का॒व्या ।

त्वं स॑म॒द्रं प्र॑थ॒मो वि॒ धार॑यो दे॒वेभ्यः॑ सोम॑ मत्सुरः ॥ २३ ॥

१. ग-त३.६-अ१.७- 'इति शेषः' नास्ति । २. त-भ२-परस्थान* । ३. त६- 'मतिपेतिम अतिगच्छेम; अ१.२- 'मतिपेतिम इति शेषः ।

पर्वस्व । वाजसातये । अभि । विश्वानि । काव्या ।

त्वम् । समुद्रम् । प्रथमः । वि । धारयः । देवेभ्यः । सोम । मत्सरः ॥ २३ ॥

हे सोम ^१विश्वानि सर्वाणि ^२काव्या कविकर्माणि स्तोत्राण्यभिलक्ष्य ^३वाजसातये अज्जलाभाय ^४पवस्व क्षर । हे ^५सोम ^६देवेभ्यः देवानां ^७मत्सरः मदकरः ^८प्रथमः सर्वदेवानां मुख्यः ^९त्वं ^{१०}समुद्रम् अन्तरिक्षं कलशं वा ^{११}वि ^{१२}धारयः विशेषेण धारयसि ॥

स तू पवस्व परि पार्थिवं रजो दिव्या च सोम धर्मभिः ।

त्वां विप्रासो मतिभिर्विचक्षण शुभ्रं हिन्वन्ति धीतिभिः ॥ २४ ॥

सः । तु । पवस्व । परि । पार्थिवम् । रजः । दिव्या । च । सोम । धर्मभिः ।

त्वाम् । विप्रासः । मतिभिः । विचक्षण । शुभ्रम् । हिन्वन्ति । धीतिभिः ॥ २४ ॥

हे ^१सोम ^२सः तादृशस्त्वं ^३पार्थिवं ^४रजः लोकं प्रति दिव्यानि ^५च रजांसि^६ प्रति ^७धर्मभिः धारकैः^८ सह ^९तु क्षिप्रं ^{१०}परि ^{११}पवस्व परितः क्षर । हे ^{१२}विचक्षण विद्वष्टः सोम ^{१३}विप्रासः विप्रा मेधाविनः ^{१४}मतिभिः स्तुतिभिः ^{१५}धीतिभिः अङ्गुलीभिश्च ^{१६}शुभ्रं श्वेतवर्णं ^{१७}त्वां ^{१८}हिन्वन्ति प्रेरयन्ति ॥

पर्वमाना असृक्षत पवित्रमति धारया ।

मरुत्वन्तो मत्सरा इन्द्रिया हया मेधामभि प्रयांसि च ॥ २५ ॥

पर्वमानाः । असृक्षत । पवित्रम् । अति । धारया ।

मरुत्वन्तः । मत्सराः । इन्द्रियाः । हयाः । मेधाम् । अभि । प्रयांसि । च ॥ २५ ॥

^१पर्वमानाः पृथमानाः सोमाः ^२धारया आत्मीयया ^३पवित्रम् अतीत्य ^४असृक्षत सृज्यन्ते । कीदृशाः । ^५मरुत्वन्तः मरुद्भिर्युक्ताः ^६मत्सराः मदकराः ^७इन्द्रियाः इन्द्रजुष्टाः । ^८मेधां स्तुतिं ^९प्रयांसि अज्ञानि ^{१०}च अभिलक्ष्य स्तोत्रेभ्यः उभयं^{११} कर्तुं वा ^{१२}हयाः गन्तार एते सृज्यन्ते ॥

अपो वसानः परि कोशमर्षतीन्दुर्हियानः सोतृभिः ।

जनयज्योतिर्मृन्दना अवीवशद्गाः कृष्णानो न निर्णिजम् ॥ २६ ॥

अपः । वसानः । परि । कोशम् । अर्पति । इन्दुः । हियानः । सोतृभिः ।

जनयन् । ज्योतिः । मृन्दनाः । अवीवशत् । गाः । कृष्णानः । न । निर्निजम् ॥ २६ ॥

^१अपः वसतीवरीः ^२वसानः आच्छादयन् ^३सोतृभिः अभिपुण्वद्भिः ^४हियानः प्रेर्यमाणः ^५इन्दुः सोमः ^६कोशं कलशं ^७परि ^८अर्पति प्रति गच्छति । किंच ^९ज्योतिः दीप्तिं ^{१०}जनयन् उत्पादयन् ^{११}गाः गव्यानि क्षीरादीनि ^{१२}निर्णिजम् आत्मनो रूपं ^{१३}कृष्णानः कुर्वन् मिश्रयन् सोऽयं सोमः । नः संप्रत्यर्थे । इदानीं ^{१४}मृन्दनाः स्तुतीः ^{१५}अवीवशत् कामयते । 'वश कान्तां' । लुङि चङि रूपम् ॥ ११॥

'पवस्व' इति षोडशर्चं पञ्चमं सूक्तम् । आद्यदृचस्य गौरिवीतिनां शक्तिपुत्र ऋषिः । तृतीयायाः शक्तिर्नाम वासिष्ठः । ततः पञ्चानां द्वयानामूर्वनामाङ्गिरस ऋजिश्वा नाम भारद्वाज

ऊर्ध्वसद्या नामाङ्गिरसः कृतयशा नाम कश्चिन् सोऽप्याङ्गिरसः ऋणंचयो नाम राजर्षिरित्येते क्रमेणर्षयः । एवं त्रयोदश गताः । ततस्तिसृणां वासिष्ठः शक्तिः । प्रथमानृतीयाद्या अयुजः ककुभः । द्वितीया-
चतुर्थ्याद्या युजः सतोवृहत्यः । ' स मुन्वे यो वसूनाम् ' इत्येषा तु यवमध्या गायत्री । पवमानः सोमो
देवता । तथा चानुक्रम्यते—' पवस्व पोदश गौरिवीतिर्दृचं शक्तिरेकामूरुर्कजिश्चोर्ध्वसद्या कृतयशा
ऋणंचय इत्यृषयो दृचास्तिस्वः शक्तिः काकुभाः प्रगाथाः स मुन्वे गायत्री यवमध्या ' इति । गतो
विनियोगः ॥

पवस्व मधुमत्तम् इन्द्राय सोम क्रतुवित्तमो मदः । महिं द्युक्षतमो मदः ॥ १ ॥

पवस्व । मधुमतऽतमः । इन्द्राय । सोम । क्रतुवित्तमः । मदः । महिं । द्युक्षतमः । मदः ॥ १ ॥

हे सोम । मधुमत्तमः अतिशयेन माधुर्योपेतस्त्वम् । इन्द्राय इन्द्रार्थं । मदः मदकरः सन्
पवस्व क्षर । कीदृशः । क्रतुवित्तमः अत्यन्तं प्रजायाः कर्मणो वा लम्भकः । महिं महान् मंहनीयो
वा द्युक्षतमः अत्यन्तं दीप्तः । मदः मदहेतुः ॥

यस्य ते पीत्वा वृषभो वृषायतेऽस्य पीता स्वर्विदः ।

स सुप्रकैतो अभ्यक्रमीदिपोऽच्छा वाजं नैतशः ॥ २ ॥

यस्य । ते । पीत्वा । वृषभः । वृषायते । अस्य । पीता । स्वः । ऽर्विदः ।

सः । सुप्रकैतः । अभि । अक्रमात् । इपः । अच्छ । वाजम् । न । एतशः ॥ २ ॥

वृषभः कामानां वर्षक इन्द्रः । यस्य यं ते त्वां पीत्वा । वृषायते वृषभ इवाचरति । किंच
पवस्वदशः सर्वस्य दर्शकस्य । अस्य ते तव पीता पाने सति । सुप्रकैतः सुप्रज्ञः । सः इन्द्रः । वृषः
शत्रूणामञ्जानि । अभ्यक्रमीत् अभिक्रामति । तत्र दृष्टान्तः । वाजं नैतशः । एतश इत्यश्वनाम ।
यथाश्वो वाजं संग्राममभिगच्छति तद्वत् ॥

त्वं ह्यङ्ग दैव्या पवमान जनिमानि द्युमत्तमः । अमृतत्वाय घोषयः ॥ ३ ॥

त्वम् । हि । अङ्ग । दैव्या । पवमान । जनिमानि । द्युमत्तमः । अमृतत्वाय । घोषयः ॥ ३ ॥

हे पवमान पूयमान सोम । द्युमत्तमः अतिशयेन दीप्तिमान् । त्वं हि त्वमेव । दैव्या देव-
संबन्धीनि । जनिमानि जन्मानि । देवानित्यर्थः । तानभिलक्ष्य । अमृतत्वाय तेपाममरणाय । अङ्ग
क्षिप्रं । घोषयः शब्दाद्यसे ॥ ' घुर्षि विशब्दने ' । ण्यन्तस्य लेटि रूपम् । ह्ययोगादनिघातः ॥

येना नवग्वो दध्यङ्ङपोर्णुते येन विप्रास आपिरे ।

देवानां सुम्ने अमृतस्य चारुणो येन श्रवांस्यामशुः ॥ ४ ॥

येन । नवग्वः । दध्यङ् । अपऽऊर्णुते । येन । विप्रासः । आपिरे ।

देवानाम् । सुम्ने । अमृतस्य । चारुणः । येन । श्रवांसि । आनशुः ॥ ४ ॥

नवग्वः नवनीयगतिः यद्वा नवभिर्मांसैः सत्रस्यानुष्ठाता । दध्यङ् एतन्नामकोऽङ्गिराः । येन
सोमेन पणिभिरपहतानां गवां द्वारम् । अपोर्णुते अपाच्छादयति विवृतमकार्षीत् । विप्रासः तन्मुखाः

सर्वे मेधाविनोऽङ्गिरसः 'येन च' सोमेन 'आपिरे एतैरपहता गा आप्नुवन् । किंच 'देवानाम् इन्द्रादीनां 'सुग्ने सुखे यज्ञेन संजाते सति 'चारुणः कव्याणस्य 'अमृतस्य उदकस्य संबन्धीनि 'श्रवासि अन्नानि 'येन च सोमेन यजमानाः 'आननुः व्याप्नुवन् अलभन्त । स त्वं देवानाममृतवाय शब्दायस इति पूर्वेण समन्वयः ॥

एष स्य धारया सुतोऽव्यो वारैभिः पवते मदिन्तमः । क्रीळन्नुर्मिरपामिव ॥ ५ ॥

एषः । स्यः । धारया । सुतः । अव्यः । वारैभिः । पवते । मदिन्तमः ।

क्रीळन् । ऊर्मिः । अपाम् ईद्व ॥ ५ ॥

'स्यः सः । एषः । सुतः अभिपुतः सोमः । 'अव्यः अवेः । 'वारैभिः वालंस्तेभ्यः पवित्रेभ्यः । 'धारया आत्मीयया । 'पवते कलशमभिलक्ष्य क्षरति । कीदृशः । 'मदिन्तमः मादधितृप्तमः । 'अपामिव उदकानाम् । 'ऊर्मिः संघात इव । 'क्रीळन् इतस्ततः संक्रीडमानः पवते ॥ ॥ १७ ॥

य उस्त्रिया अप्या अन्तरश्मनो निर्गा अकृन्तदोर्जसा ।

अभि व्रजं तन्निषे गव्यमभ्यं वर्मीव धृष्णवा रुज ॥ ६ ॥

यः । उस्त्रियाः । अप्याः । अन्तः । अश्मनः । निः । गाः । अकृन्तत् । ओर्जसा ।

अभि । व्रजम् । तन्निषे । गव्यम् । अभ्यम् । वर्मी ईद्व । धृष्णो इति । आ । रुज् ॥ ६ ॥

'यः सोमः । 'उस्त्रियाः उत्सरणशीलाः । 'अप्याः । अप इत्यन्तरिक्षनाम । तस्मात् 'भवे छन्दसि' इति यत् । अन्तरिक्षस्था अहिप्रभृतिभिरसुरैरपहत्य निहिताः । 'गाः अपः । 'अश्मनः । मेघनामैतत् । मेधात् । 'अन्तः । 'ओर्जसा बलेन । 'निः । 'अकृन्तत् निरच्छिन्नत् निरगमयत् । अन्तरिक्षात् वृष्टिमकार्पादित्यर्थः । स त्वमसुरैरपहन्तं । 'गव्यं गोसंबन्धिनम् । 'अभ्यम् अश्वेषु भवं । 'व्रजं समूहम् । 'अभि । 'तन्निषे अभितो व्यामोपि ॥ 'तन्नु विस्तारे' । छान्दसे लिटि 'तनिपत्योश्छन्दसि' इत्युपधा-लोपः । किंच हे । 'धृष्णो शत्रुधर्पणशील सोम स त्वं । 'वर्मीव कवचीव शूरः । 'आ । 'रुज असुरानाजहि ॥

आ सोता परि पिञ्चताश्चं न स्तोममसुरं रजस्तुरम् । वनक्रक्षमुदप्रुतम् ॥ ७ ॥

आ । सोत । परि । पिञ्चत । अश्रम् । न । स्तोमम् । अप्स्तुरम् । रजः । स्तुरम् ।

वनऽक्रक्षम् । उदऽप्रुतम् ॥ ७ ॥

हे ऋत्विजः । 'आ । 'सोत सोममभिपुणुत ॥ 'पुष् अभिपवे' । लोटि छान्दसो विकरणस्य लुक् । 'तसनसनथनाश्र' इति तस्य तबादेशः ॥ किंच 'परि' । 'पिञ्चत परितस्तं वसतीवर्यादिभिः सिञ्चत । कीदृशम् । 'अश्रं' । 'न अश्रमिव वेगिने । 'स्तोमं स्तोतव्यम् । 'अस्तुरम् अन्तरिक्षस्थितानामुदकानां प्रेरकं । 'रजस्तुरं तेजसां च प्रेरकम् । 'वनक्रक्षम् उदकानां कर्पकम् । यद्वा । काष्ठेषु पात्रेषु विप्रकीर्णम् । 'उदप्रुतम् उदके गच्छन्तं श्रवमानं सोममभिपुणुताभिपिञ्चत च' ॥

सहस्रधारं वृषभं पयोवृधं प्रियं देवाय जन्मने ।

ऋतेन य ऋतजातो विवावृधे राजा देव ऋतं बृहत् ॥ ८ ॥

सहस्रधरम् । वृषभम् । पयःसृष्टम् । प्रियम् । देवाय । जन्मने ।

ऋतेन । यः । ऋतऽजातः । विऽवृष्टे । राजा । देवः । ऋतम् । बृहत् ॥ ८ ॥

वसहस्रधारं बहुधारोपेतं वृषभं कामानां वर्षकं पयोऽवृष्टम् उदकानां वर्षकं प्रियं प्रीणयितारं तं सोमं देवाय देवसंबन्धिने जन्मने देवेभ्यस्तदर्थमभिपुण्युत । ऋतजातः उदकाज्जातः यः राजा सोमः ऋतेन वसतीर्यान्धेनोदकेन विवृष्टे विशेषेण वर्षते । कीदृशः । देवः द्योतमानः स्तोतव्यो वा^१ ऋतं सत्यभूतः सन् बृहत् महान् । तमाप्नुतेति पूर्वैण समन्वयः ॥

अभि द्युम्नं बृहद्यश इषस्पते दिदीहि देव देवयुः । वि कोशं मध्यमं युव ॥ ९ ॥

अभि । द्युम्नम् । बृहत् । यशः । इषः । पते । दिदीहि । देव । देवऽयुः ।

वि । कोशम् । मध्यमम् । युव ॥ ९ ॥

हे इषस्पते अन्नस्य पते हे देव स्तोतव्य सोम देवयुः देवकामस्त्वं द्युम्नं द्योतमानं बृहत् प्रभूतं यशः अन्नमसम्भ्यम् अभि दिदीहि आभिमुख्येन प्रकाशय । प्रयच्छेयर्थः । आसन्निव्रतस्याविद्यमानवत्वेन^२ पादादिवादिनिघातः । किंच मध्यमम् अन्तरिक्षस्थितं कोशं मेघं वि युव वृष्ट्यर्थं विगमय विश्लेषय ॥

आ वच्यस्व सुदक्ष चम्ब्रोः सुतो विशां वह्निर्न विश्पतिः ।

वृष्टिं दिवः पवस्व रीतिमपां जिन्वा गर्विष्ट्ये धियः ॥ १० ॥

आ । वच्यस्व । सुदक्ष । चम्ब्रोः । सुतः । विशाम् । वह्निः । न । विश्पतिः ।

वृष्टिम् । दिवः । पवस्व । रीतिम् । अपाम् । जिन्व । गोऽईष्ट्ये । धियः ॥ १० ॥

हे सुदक्ष सुबल सोम चम्ब्रोः अधिपवणकलकयोः सुतः अभिपुतः विशां प्रजानां वह्निर्न वोढा विश्पतिः राजेव सर्वासां प्रजानां वोढा त्वम् आ वच्यस्व आगच्छ । कलशमापवस्व । वचेर्गर्ह्यर्थस्य व्यत्ययेन इयनि रूपम् । किंच त्वं वृष्टिं वृष्यमाणाम् अपाम् उदकानां रीतिं गतिं दिवः शुलोकात् पवस्व कुरु । ततः गर्विष्ट्ये गामात्मन इच्छते यजमानाय धियः कर्माणि जिन्व आपूरय^३ ॥ १० ॥

एतमु त्थं मदच्युतं सहस्रधारं वृषभं दिवो दुहुः । विश्वा वसूनि बिभ्रतम् ॥ ११ ॥

एतम् । ऊँ इति । त्थम् । मदऽच्युतम् । सहस्रधरम् । वृषभम् । दिवः । दुहुः ।

विश्वा । वसूनि । बिभ्रतम् ॥ ११ ॥

वदिवः देवान् कामयमाना ऋत्विजः एतं त्थं तमिमं सोममेव दुहुः दुदुहुः दुहन्ति । 'प्रावाणो वत्सा ऋत्विजो दुहन्ति' (तै. सं. ६. २. ११. ४) इति तैत्तिरीयकमाह्वणम् । कीदृशं सोमम् । मदच्युतं मदस्य प्रेरकं सहस्रधारं बहुधारं वृषभं कामानां वर्षकं विश्वा सर्वाणि वसूनि धनानि बिभ्रत धारयन्तं सोमं दुहन्ति ॥

१. त१.२.४.५.७-भ६- 'वा' नास्ति । २. त१.२.३.४.५.७-भ-सु- 'विद्यमानत्वेन । ३. त१.२.४.५.७-भ६-पूरय ।

वृषा वि जज्ञे जनयन्नमर्त्यः प्रतपञ्ज्योतिषा तमः ।

स सुष्टुतः कविभिर्निर्णिजं दधे त्रिधात्वस्य दंससा ॥ १२ ॥

वृषा । वि । जज्ञे । जनयन् । अमर्त्यः । प्रतपन् । ज्योतिषा । तमः ।

सः । सुऽस्तुतः । कविऽभिः । निऽनिर्जम् । दधे । त्रिऽधातु । अस्य । दंससा ॥ १२ ॥

वृषा कामानां वर्षकः । अमर्त्यः मनुष्यधर्मरहितः सोमः । वि । जज्ञे विज्ञायते । किं कुर्वन् । जनयन् शब्दं ज्योतिर्वोत्पादयन् । ज्योतिषा स्वीयेन । तमः । प्रतपन् प्रज्वलयन् विनाशयन् प्रादुर्भवति । ततः । कविभिः मेधाविभिः स्तोत्रभिः । सुष्टुतः । सः सोमः । निर्णिजं निर्णेजनहेतुं मिश्रणं गन्धं । दधे धारयति । अथ त्रिधातु त्रिषु सवनेषु देवानां पोषकम् । यद्वा । त्रयः सोम-धारका द्रोणकलशादयो यस्मिन् । तद्यज्ञार्थं कर्म । अस्य सोमस्य । दंससा कर्मणा ध्रियते खलु ॥

स सुन्वे यो वसूनां यो रायामानेता य इळानाम् । सोमो यः सुक्षितीनाम् ॥ १३ ॥

सः । सुन्वे । यः । वसूनाम् । यः । रायाम् । आऽनेता । यः । इळानाम् ।

सोमः । यः । सुऽक्षितीनाम् ॥ १३ ॥

सः सोमः । सुन्वे अभिसुषुव^१ ऋत्विग्भिः । यः सोमः । वसूनां धनानाम् । आनेता । यः च । रायाम् । रान्ति प्रयच्छन्ति क्षीरादिकमिति रीयो गावः । तेषामानेता । यः च । इळानाम् । अन्नानां च । यः च । सोमः । सुक्षितीनां सुनिवासानां शोभनमनुष्ययुक्तानां गृहाणामानेता विद्यते सोऽभिषुतोऽभूदिति ॥

यस्य न इन्द्रः पिबाद्यस्य मरुतो यस्य वार्यमणा भगः ।

आ येन मित्रावरुणा करामह एन्द्रमवसे महे ॥ १४ ॥

यस्य । नः । इन्द्रः । पिबात् । यस्य । मरुतः । यस्य । वा । अर्यमणा । भगः ।

आ । येन । मित्रावरुणा । करामह । आ । इन्द्रम् । अवसे । महे ॥ १४ ॥

नः अस्मदीयं । यस्य यं सोमम् । इन्द्रः । पिबात् पिबति । 'पा पाने' । लेख्याडागमः । यं च सोमं । मरुतः पिबन्ति । वा अपि च । अर्यमणा एतन्नामकेन देवेन सह । भगः देवः यं सोमं पिबति । येन सोमेन । मित्रावरुणा मित्रावरुणौ वयम् । आ । करामहे अभिसुखीकुर्महे तथा । महे महते । अवसे रक्षणाय येन च सोमेन । इन्द्रम् अभिसुखीकुर्महे । सोमोऽभिषूयते^२ ॥

इन्द्राय सोम पातवे नृभिर्यतः स्वायुधो मदिन्तमः । पर्वस्व मधुमत्तमः ॥ १५ ॥

इन्द्राय । सोम । पातवे । नृभिः । यतः । सुऽआयुधः । मदिन्तमः ।

पर्वस्व । मधुमत्तमः ॥ १५ ॥

हे । सोम । मधुमत्तमः अतिशयेन माधुर्योपेतस्त्वम् । इन्द्राय । पातवे पानार्थं । पर्वस्व कलशे क्षर । कीदृशः । नृभिः कर्मनेतृभिर्ऋत्विग्भिः । यतः संयतः । स्वायुधः शोभनस्त्वय्यकपालाद्यायुधोपेतः । मदिन्तमः मादयितृत्तमः ॥

इन्द्रस्य हार्दि सोमधानमा विश समुद्रमिव सिन्धवः ।

जुष्टो मित्राय वरुणाय वायवे दिवो विष्टम्भ उत्तमः ॥ १६ ॥

इन्द्रस्य । हार्दि । सोमधानम् । आ । विश । समुद्रमिव । सिन्धवः ।

जुष्टः । मित्राय । वरुणाय । वायवे । दिवः । विष्टम्भः । उत्तमः ॥ १६ ॥

हे सोम त्वम् इन्द्रस्य हार्दि हृदयंगमं हृदयभूतं वा सोमधानम् । सोमो निधीयते अस्मिन्निति^१ सोमधानः कलशः । तम् आ विश प्रविश^२ । तत्र दृष्टान्तः । समुद्रमिव यथा समुद्रं सिन्धवः नद्यः प्रविशन्ति तद्वत् । कीदृशस्त्वम् । मित्राय वरुणाय वायवे एतेभ्यः जुष्टः पर्याप्तः दिवः द्युलोकस्य विष्टम्भः विष्टम्भयिता स्थापयिता उत्तमः सर्वेषामुत्कृष्टतमस्त्वं कलशमाविश ॥ ११९ ॥

‘परि प्र’ इति द्वाविंशत्यृचं द्वैपदं षष्ठं सूक्तम् । यज्ञे सदस्यवस्थितहोत्रीयादिधिष्योपेता अग्नयो नामेश्वरपुत्रा ऋषयः । विशतिका द्विपदा विराजः । पवमानः सोमो देवता । तथा चानुक्रान्तं— ‘परि प्र अधिकाग्नयो धिष्यथा ऐश्वरा द्वैपदम्’ इति । गतो विनियोगः ॥

परि प्र धन्वेन्द्राय सोम स्वादुर्मित्राय पूष्णे भगाय ॥ १ ॥

परि । प्र । धन्व । इन्द्राय । सोम । स्वादुः । मित्राय । पूष्णे । भगाय ॥ १ ॥

हे सोम स्वादुः स्वादुरसस्त्वम् इन्द्राय मित्राय पूष्णे भगाय एतेभ्यो देवेभ्यः परि प्र धन्व परितः पात्रेषु प्रक्षर^३ ॥

इन्द्रस्ते सोम सुतस्य पेयाः क्रत्वे दक्षाय विश्वे च देवाः ॥ २ ॥

इन्द्रः । ते । सोम । सुतस्य । पेयाः । क्रत्वे । दक्षाय । विश्वे । च । देवाः ॥ २ ॥

हे सोम सुतस्य अभिषुतस्य ते तव स्वं भागम् इन्द्रः पेयाः पेयात् पिबतु ॥ पाते-
राशीर्लिङ्गि रूपम् । पुरुषव्यत्ययः ॥ किमर्थम् । क्रत्वे क्रतवे प्रज्ञानाय दक्षाय बलाय च । किंच
अमी विश्वे सर्वे देवाः च त्वदीयमंशं पिबन्तु ॥

एवामृताय महे क्षयाय स शुक्रो अर्ष दिव्यः पीयूषः ॥ ३ ॥

एव । अमृताय । महे । क्षयाय । सः । शुक्रः । अर्ष । दिव्यः । पीयूषः ॥ ३ ॥

हे सोम शुक्रः दीप्तः दिव्यः दिवि भवः पीयूषः देवैः पातव्यः सः त्वम् अमृताय
अमरणाय महे महते क्षयाय निवासाय च एव अर्ष एवं पवस्व क्षर ॥

पवस्व सोम महान्तसमुद्रः पिता देवानां विश्वाभि धाम ॥ ४ ॥

पवस्व । सोम । महान् । समुद्रः । पिता । देवानाम् । विश्वा । अभि । धाम ॥ ४ ॥

हे सोम महान् देवेभ्यो दीयमानत्वेन महत्त्वयुक्तः समुद्रः समुन्दनः । यस्मात् समुद्रवन्ति
रसास्तादृशः । पिता सर्वेषां पालयिता त्वं देवानां विश्वा विश्वानि सर्वाणि धाम धामानि
शरीराण्यभिलक्ष्य पवस्व ॥

शुक्रः पवस्व देवेभ्यः सोम दिवे पृथिव्यै शं च प्रजायै ॥ ५ ॥

शुक्रः । पवस्व । देवेभ्यः । सोम । दिवे । पृथिव्यै । शम् । च । प्रजायै ॥ ५ ॥

हे ऽसोम ऽशुक्रः दीसस्त्वं ऽदेवेभ्यः देवार्थं ऽपवस्व क्षर । किंच ऽदिवे ऽपृथिव्यै च छावा-
पृथिवीभ्यां च ततः ऽप्रजायै प्रजाभ्यश्च ऽशं सुखं ऽच कुरु ॥

दिवो धर्तासि शुक्रः पीयूषः सत्ये विधर्मन्वाजी पवस्व ॥ ६ ॥

दिवः । धर्ता । असि । शुक्रः । पीयूषः । सत्ये । विधर्मन् । वाजी । पवस्व ॥ ६ ॥

हे सोम ऽशुक्रः दीसः ऽपीयूषः पातव्यस्त्वं ऽदिवः द्युलोकस्य ऽधर्ता धारकः ऽअसि । ऽवाजी
बलवान् स त्वं ऽसत्ये सत्यभूते ऽविधर्मन् विधर्मणि । विविधकर्माणं^१ ऋषिजो यस्मिन् । यद्वा ।
विविधसोमादिहविषां धारके । अस्मिन् यज्ञे ऽपवस्व क्षर ॥

पवस्व सोम द्युम्नी सुधारो महामवीनामनु पुर्व्यः ॥ ७ ॥

पवस्व । सोम । द्युम्नी । सुधारः । महाम् । अवीनाम् । अनु । पुर्व्यः ॥ ७ ॥

हे ऽसोम ऽद्युम्नी । 'द्युम्नं द्योततेर्यशो वाञ्छं वा' इति यास्कः । अन्नवान् यशस्वी वा ऽसुधारः
शोभनधारायुक्तः ऽपुर्व्यः पुरातनस्त्वं ऽमहां महताम् ऽअवीनां रोम्णां रोमभ्यः^२ सकाशादनुक्रमेण
ऽपवस्व क्षर ॥

नृभिरेयमानो जज्ञानः पूतः क्षरद्विश्वा नि मन्द्रः स्वर्वित् ॥ ८ ॥

नृऽभिः । येमानः । जज्ञानः । पूतः । क्षरत् । विश्वानि । मन्द्रः । स्वर्वित् ॥ ८ ॥

ऽनृभिः कर्मनेनृभिर्कृत्विविभः ऽयेमानः नियम्यमानः ऽजज्ञानः जायमानः ऽपूतः पवित्रेण
शोधितः ऽमन्द्रः मोदमानः ऽस्वर्वित् सर्वज्ञः एतादृशः सोमः ऽविश्वा नि सर्वाणि धनान्यस्मभ्यं
ऽक्षरत् क्षरतु ददातु ॥

इन्दुः पुनानः प्रजापुराणः करद्विश्वा नि द्रविणानि नः ॥ ९ ॥

इन्दुः । पुनानः । प्रजापुः । उराणः । करत् । विश्वानि । द्रविणानि । नः ॥ ९ ॥

ऽपुनानः पूयमानः ऽउराणः । 'उराण उरु कुर्वाणः' (निरु. ६. १७) इति यास्कः ।
देवान् बहु कुर्वाणः ऽइन्दुः सोमः ऽनः अस्माकं ऽप्रजाम् अपत्यादिकों ऽविश्वा नि व्याप्तानि ऽद्रविणानि
धनानि च ऽकरत् करोतु । करोतेर्लङि रूपम् ॥

पवस्व सोम क्रत्वे दक्षायाश्चो न निक्तो वाजी धनाय ॥ १० ॥

पवस्व । सोम । क्रत्वे । दक्षाया । अश्वः । न । निक्तः । वाजी । धनाय ॥ १० ॥

हे ऽसोम ऽअश्वो ऽन अश्व इव ऽनिक्तः वसतीवरीभिरङ्घ्रिर्निक्तः^३ ऽवाजी वेगवांस्त्वं ऽक्रत्वे
क्रत्वे प्रज्ञानाय ऽदक्षाय बलाय ऽधनाय धनार्थं च ऽपवस्व क्षर ॥ ॥ २० ॥

तं ते सोतारो रसं मदाय पुनन्ति सोमं मुहे द्युम्नाय ॥ ११ ॥

तम् । ते । सोतारः । रसम् । मदाय । पुनन्ति । सोमम् । मुहे । द्युम्नाय ॥ ११ ॥

१. त१.२.३.४.५-अ२-विविधाः कर्मणः; त६-अ७-विधाः कर्म; त७-विविधः कर्मणा; अ६-
विविधकर्मणां । २. गन्त३.६-अ१.७-'रोमभ्यः' नास्ति । ३. गन्त३-°निर्निक्तः ।

१सोतारः अभियोतार ऋत्विजो हे सोम १ते तव स्वभूतं १रसं १मदाय मदार्थं १पुनन्ति । तदेवोच्यते । १महे महते १शुभ्राय । ' शुभ्रं द्योततेर्यशो वाञ्छं वा ' । अत्राय यशसे वा १सोमं पुनन्ति शोधयन्ति । यद्वा । सोममभिषूयमाणं तं रसं पुनर्नीत्येकवाक्यतया योजनीयम् ॥

शिशुं जज्ञानं हरिं सृजन्ति पवित्रे सोमं देवेभ्य इन्दुम् ॥ १२ ॥

शिशुम् । जज्ञानम् । हरिम् । सृजन्ति । पवित्रे । सोमम् । देवेभ्यः । इन्दुम् ॥ १२ ॥

१शिशुम् अपां पुत्रभूतं १जज्ञानं जायमानं १हरिं हरितवर्णम् १इन्दुं दीप्तं १सोमं १देवेभ्यः देवार्थं १पवित्रे १सृजन्ति ऋत्विजो मर्जयन्ति ॥

इन्दुः पविष्ट चारुमदायामुपस्थे कविर्भगाय ॥ १३ ॥

इन्दुः । पविष्टः । चारुः । मदायः । अपाम् । उपस्थे । कविः । भगाय ॥ १३ ॥

१चारुः कल्याणरूपः १कविः क्रान्तप्रज्ञः १इन्दुः सोमः १अपाम् उदकानाम् १उपस्थे उपस्थानेऽन्तरिक्षे पवित्रे वा १मदाय मदार्थं १भगाय भजनीयधनार्थं च १पविष्ट पवते ॥

बिभर्ति चार्विन्द्रस्य नाम येन विश्वानि वृत्रा जघान ॥ १४ ॥

बिभर्ति । चारुः । इन्द्रस्य । नाम । येन । विश्वानि । वृत्रा । जघान ॥ १४ ॥

स सोमः १चारु कल्याणम् १इन्द्रस्य १नाम शरीरं १बिभर्ति धारयति पोषयति । १येन शरीरेणेन्द्रः १विश्वानि सर्वाणि वृत्राणि पापरूपाणि रक्षांसि १जघान हनवान् ॥

पिबन्त्यस्य विश्वे देवासो गोभिः श्रूतस्य नृभिः सुतस्य ॥ १५ ॥

पिबन्ति । अस्य । विश्वे । देवासः । गोभिः । श्रूतस्य । नृभिः । सुतस्य ॥ १५ ॥

१विश्वे सर्वे १देवासः देवाः १गोभिः गोविकारैः १श्रूतस्य मिश्रितं १नृभिः कर्मेनृभिर्ऋत्विग्भिः १सुतस्य अभिपुत्रम् १अस्य असुं सोमं १पिबन्ति । द्वितीयाथे पठ्यः १ ॥

प्र सुवानो अक्षाः सहस्रधारस्तिरः पवित्रं वि वारमव्यम् ॥ १६ ॥

प्र । सुवानः । अक्षारिति । सहस्रधारः । तिरः । पवित्रम् । वि । वारम् । अव्यम् ॥ १६ ॥

१सुवानः अभिषूयमाणः अत एव १सहस्रधारः बहुधारायुक्तः सोमः १अव्यम् अविभवं १वारं वाळं १पवित्रं १तिरः व्यवधायकं कुर्वन् १प्र १अक्षाः त्रिविधं प्रक्षरति । क्षरतेर्लुङि रूपम् ॥

स वाज्यक्षाः सहस्ररेता अद्भिर्मृजानो गोभिः श्रीणानः ॥ १७ ॥

सः । वाजी । अक्षारिति । सहस्ररेताः । अद्भिः । मृजानः । गोभिः । श्रीणानः ॥ १७ ॥

१वाजी वेगवान् बलवान् वा १सः सोमः १अक्षाः क्षरति । कीदृशः । १सहस्ररेताः बहुरेतस्को बहुदकः १अद्भिः वसतीवरीभिः १मृजानः मृज्यमानः १गोभिः गोविकारैः क्षीरादिभिः १श्रीणानः श्रीयमाणः ॥

प्र सोम याहीन्द्रस्य कुक्षा नृभिर्येमानो अद्भिभिः सुतः ॥ १८ ॥

प्र । सोम । याहि । इन्द्रस्य । कुक्षा । नृभिः । येमानः । अद्भिभिः । सुतः ॥ १८ ॥

हे सोम वृभिः ऋत्विग्भिः येमानः^१ नियम्यमानः अग्निभिः प्रावभिः सुतः अभिषुतः
त्वम् इन्द्रस्य कुशा ॥ सप्तम्या डादेशः ॥ कुशाबुदरभूते कलशे वा प्र याहि प्रकर्षेण गच्छ ॥

असर्जि वाजी तिरः पवित्रमिन्द्राय सोमः सहस्रधारः ॥ १९ ॥

असर्जि । वाजी । तिरः । पवित्रम् । इन्द्राय । सोमः । सहस्रधारः ॥ १९ ॥

वाजी बलवान् वेगवान् वा पवित्रं तिरस्कुर्वन् सहस्रधारः बहुधारः सोमः इन्द्राय
इन्द्रार्थम् असर्जि सृज्यते ॥

अञ्जन्त्येनं मध्वो रसेनेन्द्राय वृष्ण इन्दुं मदाय ॥ २० ॥

अञ्जन्ति । एनम् । मध्वः । रसेन । इन्द्राय । वृष्णे । इन्दुम् । मदाय ॥ २० ॥

वृष्णे कामानां वर्धिते इन्द्राय इन्द्रस्य मदाय मदार्थं मध्वः मधुनः रसेन गन्धेन एनम्
इन्दुं सोममृत्विजः अञ्जन्ति संयोजयन्ति ॥

देवेभ्यस्त्वा वृथा पाजसेऽपो वसानं हरिं मृजन्ति ॥ २१ ॥

देवेभ्यः । त्वा । वृथा । पाजसे । अपः । वसानम् । हरिम् । मृजन्ति ॥ २१ ॥

हे सोम अपः उदकानि वसानम् आच्छादयन्तं हरिं हरितवर्णं त्वा त्वां वृथा अनायासेन
ऋत्विजः मृजन्ति शोधयन्ति । किमर्थम् । देवेभ्यः देवानां पानार्थं पाजसे तेषां बलार्थम् ॥

इन्दुरिन्द्राय तोशते नि तोशते श्रीणन्नग्नो रिणन्नपः ॥ २२ ॥

इन्दुः । इन्द्राय । तोशते । नि । तोशते । श्रीणन् । उग्रः । रिणन् । अपः ॥ २२ ॥

इन्दुः सोमः इन्द्राय इन्द्रार्थं तोशते हन्यते अभिषूयते । नि तोशते नितरामभिषूयते ।
तोशतिर्वधकर्मा । कीदृशः । श्रीणन् गर्भ्यः क्षीरादिभिः श्रीयमाणः तानि मिश्रयन् वा उग्रः
उदृग्नबलः अपः उदकानि वसतीवरीः रिणन् प्रेरयन् सोमोऽभिषूयते ॥ २१ ॥

‘पर्यु पु’ इति द्वादशर्चं सप्तमं सूक्तम् । श्वरुणत्रसदस्यू राजर्षी अस्य सूक्तस्य दृष्टारौ ।
आदितस्तिस्वः पिपीलिकमध्या अनुष्टुभो द्वादशकाष्टकद्वादशकवत्यः । ततः षडूर्ध्ववृहत्स्यो द्वादशक-
त्रयवत्यः । अथ दशम्याद्यास्तिस्वो विराजः । पवमानः सोमो देवता । तथा चानुक्रान्तं—‘पर्यु पु
द्वादश श्वरुणत्रसदस्यू त्रिन्विंशानुष्टुभः पिपीलिकमध्याः षडूर्ध्ववृहत्स्यस्तिस्वश्च विराजः’ इति । गतो
विनियोगः ॥

पर्यु पु प्र धन्व वाजसातये परि वृत्राणि सक्षणिः ।

द्विषस्त्ररघ्या ऋणया न ईयसे ॥ १ ॥

परि । ऊँ इति । सु । प्र । धन्व । वाजसातये । परि । वृत्राणि । सक्षणिः ।

द्विषः । त्ररघ्यै । ऋणयाः । नः । ईयसे ॥ १ ॥

हे सोम सु^१ सुष्ठु वाजसातये अस्मभ्यमन्नदानायैव परि प्र धन्व परितः प्रगच्छ ।
यद्वा । वाजसातयेऽन्नलाभाय संग्रामं प्रगच्छ । किंच सक्षणिः सहनशीलस्त्वं वृत्राणि शत्रून् परि

गच्छ । तदेवोच्यते । ^१नः अस्माकम् ^२ऋणयाः ऋणानां यापयिता विनाशयिता त्वं ^३द्विषः शत्रून् ^४तरर्ध्वं तरातुं हन्तुम् ^५द्वयसे परिगच्छसि^१ ॥

अनु हि त्वा सुतं सोम मदीमसि महे समर्थराज्ये ।

वाजाँ अभि पवमान प्र गाहसे ॥ २ ॥

अनु । हि । त्वा । सुतम् । सोम । मदीमसि । महे । समर्थराज्ये ।

वाजान् । अभि । पवमान । प्र । गाहसे ॥ २ ॥

हे ^१सोम ^२सुतम् अभिपुतं ^३त्वा त्वां वयम् ^४अनु ^५मदामसि ^६हि अनुमदामः । अनुक्रमेणाभिष्टुमः खलु । हे ^७पवमान सोम स त्वं ^८महे महति ^९समर्थराज्ये महत् समनुष्यं त्वदीयं राज्यमनुपालयितुं ^{१०}वाजान् शत्रुबलान्यभिलक्ष्य^२ ^{११}प्र ^{१२}गाहसे प्रगच्छसि ॥

अजीजनो हि पवमान सूर्यं विधारे शकमना पयः ।

गोजीरया रंहमाणः पुरंध्या ॥ ३ ॥

अजीजनः । हि । पवमान । सूर्यम् । विधारे । शकमना । पयः ।

गोजीरया । रंहमाणः । पुरंध्या ॥ ३ ॥

हे ^१पवमान सोम त्वं ^२पयः पयसः उदकस्य ^३विधारे विधारकेऽन्तरिक्षे ^४शकमना समर्थेन बलेन ^५सूर्यम् ^६अजीजनो ^७हि उत्पादितवान् भवसि खलु । कीदृशः । ^८गोजीरया स्तोत्रभ्यो गवां प्रेरकेण । स्तोत्राणां प्रेरितपशुकेनेत्यर्थः । तादृशेन ^९पुरंध्या बहुविधप्रज्ञानेन युक्तः ^{१०}रंहमाणः वेगं कुर्वाणस्त्वं सूर्यमजीजनः ॥

अजीजनो अमृत मर्त्येष्वँ क्रतस्य धर्मन्नमृतस्य चारुणः ।

सदासरो वाजमच्छा सनिष्यदत् ॥ ४ ॥

अजीजनः । अमृत । मर्त्येषु । आ । क्रतस्य । धर्मन् । अमृतस्य । चारुणः ।

सदा । असरः । वाजम् । अच्छा । सनिष्यदत् ॥ ४ ॥

हे ^१अमृत ऋणधर्मरहित सोम त्वम् ^२क्रतस्य मर्त्यभूतस्य ^३चारुणः कल्याणस्य ^४अमृतस्य उदकस्य ^५धर्मन् धारकेऽन्तरिक्षे सूर्यम् ^६अजीजनः । किमर्थम् । ^७मर्त्येष्वँ मनुष्येष्वभिमुखीभवनाय । किंच ^८सनिष्यदत् संभजन् स त्वं ^९वाजमच्छा संग्राममभिलक्ष्य ^{१०}सदा ^{११}असरः सरसि गच्छसि ॥

अभ्यभि हि श्रवसा ततर्दिथोत्सं न कं चिज्जनपानमक्षितम् ।

शर्याभिर्न भरमाणो गर्भस्त्योः ॥ ५ ॥

अभिऽअभि । हि । श्रवसा । ततर्दिथ । उत्सम् । न । कम् । चित् । जन्ऽपानम् । अक्षितम् ।

शर्याभिः । न । भरमाणः । गर्भस्त्योः ॥ ५ ॥

हे सोम त्वं वश्रवसा अग्नेन हेतुना वभ्यभि वततर्दिथ वहि पवित्रमभिनृण्वानसि छिन्न-
वानसि । तत्र दृष्टान्तद्वयम्^१ । उत्सं न यथा कश्चित् जनपानम् । अस्मिन् जना उदकं पिबन्ति ।
तम् अक्षितम् अक्षीणं वकं चित् कंचन उत्समुत्सरणशीलं वाप्यादिकमभिनृणत्ति । अथवा कश्चित्
वगभस्त्योः बाह्वोः वश्याभिः अङ्गुलीभिः वभरमाणः उदकं संभरन् कंचिदभिनृणत्ति तद्वत् ॥

आदीं के चित्पश्यमानास आप्यं वसुरुचौ दिव्या अभ्यनूषत ।

वारं न देवः सविता व्यूर्णुते ॥ ६ ॥

आत् । ईम् । के । चित् । पश्यमानासः । आप्यम् । वसुरुचः । दिव्याः । अभि । अनुषत ।
वारम् । न । देवः । सविता । वि । ऊर्णुते ॥ ६ ॥

वआत् अनन्तरं पश्यमानासः एनं पश्यन्तः दिव्याः दिवि भवाः वसुरुचः नाम के चित्
वआप्यं बन्धुं साधुम् ईम् एनं योमम् अभ्यनूषत अभ्यस्तुवन् । कस्मादनन्तरमिति उच्यते ।
वदेवः द्योतमानः सविता सर्वस्य प्रेरकः सूर्यः वारम् आवरकमन्धकारं न व्यूर्णुते नापगमयति
तदेनमस्तुवन् । सूर्योदयात् प्रागेव हि सोमं स्तुवन्ति खलु ॥ ॥ २२ ॥

त्वे सोम प्रथमा वृक्तबर्हिषो महे वाजाय श्रवसे धियं दधुः ।

स त्वं नो वीर वीर्याय चोदय ॥ ७ ॥

त्वे इति । सोम । प्रथमाः । वृक्तबर्हिषः । महे । वाजाय । श्रवसे । धियम् । दधुः ।
सः । त्वम् । नः । वीर । वीर्याय । चोदय ॥ ७ ॥

हे सोम प्रथमाः पुरातनाः । यद्वा । यष्ट्वेन सर्वेषां जनानां मुख्याः । वृक्तबर्हिषः । वृक्तं
छिन्नं बर्हियैर्ज्ञार्थमिति वृक्तबर्हिषो यजमानाः । महे महते वाजाय बलाय^२ श्रवसे अज्ञाय^३ च
धियं बुद्धिं स्वस्वस्वस्वस्वः दधुः निहितवन्तः । तस्मात् हे वीर समर्थ सोम यः तादृशः स्वं नः
अस्मानपि संग्रामे वीर्याय सामर्थ्याय चोदय प्रेरय । यद्वा । वीर्याय वीरं पुत्रे भवाय सुखाया-
स्मान् प्रेरय ॥

दिवः पीयूषं पुर्व्यं यदुक्थ्यं महो गाहादिव आ निरधुक्षत ।

इन्द्रमभि जायमानं समस्वरन् ॥ ८ ॥

दिवः । पीयूषम् । पुर्व्यम् । यत् । उक्थ्यम् । महः । गाहात् । दिवः । आ । निः । अधुक्षत ।
इन्द्रम् । अभि । जायमानम् । सम् । अस्वरन् ॥ ८ ॥

वदिवः शुलोकात् तत्र स्थितैर्देवैः पीयूषं पातय्यं पुर्व्यं प्रत्वं यत् सोमरूपमन्नम् उक्थ्यं
प्रशस्यमस्ति तं सोमं महः महतः गाहात् गहनात् दिवः शुलोकात् निरधुक्षत आभिमुख्येन^४
निर्दुहन्ति^५ । ततो दुग्धम् इन्द्रम् अभिलक्ष्य जायमानं तं सोमं समस्वरन् स्तोतारः संस्तुवन्ति ॥

१. त३.६-म१.२.४.७-दृष्टांतः । २. ग-अज्ञाय । ३. ग-कीर्त्यं । ४. ग-धारया आभिमुख्येन;
त३-म५-बावय आभिमुख्येन; म६-वारय आभिमुख्येन । ५. त१.२.४.५-हविर्दुहति; म६-हविर्निर्दुहति ।

अध॒ यद्वि॒मे प॒वमान॒ रोद॑सी इ॒मा च॒ विश्वा॑ भु॒र्वना॒भि म॒ज्मना॑ ।

यू॒थे न निः॒ष्टा वृ॑ष॒भो वि ति॑ष्ठसे ॥ ९ ॥

अध॒ । यत् । इ॒मे इति॑ । प॒वमान॒ । रोद॑सी इति॑ । इ॒मा । च॒ । विश्वा॑ । भु॒र्वना॒ । अ॒भि । म॒ज्मना॑ ।
यू॒थे । न । निः॒ऽस्थाः । वृ॒षभः॑ । वि । ति॒ष्ठसे ॥ ९ ॥

हे पवमान सोम अध अनन्तरं यत् यथा इमे रोदसी आवापृथिव्यौ इमा इमानि विश्वा विश्वानि भुवना भूतजातानि च मज्मना बलेन अभि तिष्ठसि स त्वं तथा कुर्वन् भुवनेषु वि तिष्ठसे । तत्र दृष्टान्तः । यूथे न यथा कश्चित् वृषभः गवां यूथे वृन्दे निःष्टाः निःष्ठितो वर्तते तद्वृथस्थानीयेषु भूतजातेषु निःष्ठितो भवसि ॥

सोमः पु॒नानो॑ अ॒व्यये॑ वा॒रे शिशु॑र्न क्री॒ळन्प॑वमानो अक्षाः ।

स॒हस्र॑धारः श॒तवा॑ज इ॒न्दुः ॥ १० ॥

सोमः । पु॒नानः॑ । अ॒व्यये॑ । वा॒रे । शिशुः॑ । न । क्री॒ळन् । प॑वमानः । अ॒क्षारि॑ति ।
स॒हस्र॑ऽधा॒रः । श॒तवा॑जः । इ॒न्दुः ॥ १० ॥

पुनानः पूयमानः पवमानः पूतः सोमः अव्यये अविमये वारे वाले पवित्रे शिशुर्न शिशुरिव क्रीळन् इतस्ततः संक्रीडमानः सन् अक्षाः क्षरति । कीदृशः । सहस्रधारः बहुधारायुक्तः शतवाजः बहुबलः इन्दुः दीप्तः ॥

ए॒ष पु॒नानो॑ मधु॒माँ ऋ॒तावे॑न्द्राये॒न्दुः प॑वते स्वा॒दु॒रुर्मिः॑ ।

वा॒ज॒सर्नि॑र्वरि॒वोवि॑द्रयो॒धाः ॥ ११ ॥

ए॒षः । पु॒नानः॑ । मधु॒ऽमान् । ऋ॒तवा॑ । इ॒न्द्राय॑ । इ॒न्दुः । प॑वते । स्वा॒दुः । उ॒र्मिः ।
वा॒ज॒ऽसर्निः॑ । वरि॒वो॒ऽवित् । वयः॑ऽधाः ॥ ११ ॥

पुनानः पूयमानः मधुमान् माधुर्योपितः ऋतवा ऋतवान् यज्ञवान् इन्दुः क्षरणशीलः स्वादुः स्वादुकरः उर्मिः एषः रसधारासंघः इन्द्राय इन्द्रार्थं पवते क्षरति । कीदृशः । वाजसनिः अन्नस्य दाता वरिवोवित् धनस्य लम्भकः वयोधाः आयुषो दाता ॥

स प॒वस्व॑ स॒ह॒मानः॑ पृ॒त॒न्यून्त॑सेध॒त्रक्षां॑स्य॒र्ष दु॒र्गहा॑णि ।

स्वा॒युधः॑ सा॒स॒हान्त॑सौम॒ शत्रू॑न् ॥ १२ ॥

सः । प॒वस्व॑ । स॒ह॒मानः॑ । पृ॒त॒न्यून् । से॒धन् । रक्षां॑सि । अ॒र्ष । दुः॒ऽग॒हा॒णि ।
सु॒ऽआ॒युधः॑ । स॒स॒हान् । सोम॑ । शत्रू॑न् ॥ १२ ॥

हे सोम सः तादृशस्त्वं पवस्व । किं कुर्वन् । पृतन्यून् ॥ 'कव्यध्वरपूतनस्यर्षि लोपः' इति क्यचि परतोऽकारलोपः ॥ संग्रामकामान् शत्रून् सहमानः अभिभवन् तथा दुर्गहाणि

१. ग-त३.६-भ१.२.४.७-यूथे गवां; त१.२.४.५-भ६-गवां यूथेन । २. भ२.६-ऋतावा ।

३. त-भ-यजमानः ।

कैश्चिदपि दुर्गमाणि रक्षांसि अप सेधन् अपगमयन् हिंसन् । किंच स्वायुधः शोभनायुधः सन्
वशान् ससासद्धान् अभिभवन्नभितपन् पवस्व ॥ २३ ॥

‘अथा रुचा’ इति तृचमष्टमं सूक्तं परुच्छेपपुत्रस्यानानतायस्यार्ममत्यष्टिच्छन्दस्कं पवमान-
सोमदेवताकम् । तथा चानुक्रम्यते-‘अथा रुचा तृचमनानतः पारुच्छेपिरात्यष्टम्’ इति । गतो विनियोगः ॥

अया रुचा हरिण्या पुनानो विश्वा द्वेषांसि तरति स्वयुग्वभिः सूरो न स्वयुग्वभिः ।
धारा सुतस्य रोचते पुनानो अरुषो हरिः ।

विश्वा यद्रूपा परियात्यृकभिः सप्तास्येभिर्ऋकभिः ॥ १ ॥

अया । रुचा । हरिण्या । पुनानः । विश्वा । द्वेषांसि । तरति । स्वयुग्वभिः । सूरः । न । स्वयुग्वभिः ।
धारा । सुतस्य । रोचते । पुनानः । अरुषः । हरिः ।

विश्वा । यत् । रूपा । परियाति । ऋकभिः । सप्तस्येभिः । ऋकभिः ॥ १ ॥

पुनानः पृथमानः सोमः हरिण्या हरितवर्णया अया अनया रुचा रोचमानया धारया
विश्वा सर्वाणि द्वेषांसि द्वेषुणि रक्षांसि तरति विनाशयति । तत्र दृष्टान्तः । सूरौ न यथा सूर्यः
स्वयुग्वभिः स्वयं युक्तै रदिमभिस्तमांसि हिनस्ति तद्वत् । स्वयुग्वभिः इति द्विरुक्तिरादरार्था ।
यद्वा । धारया युक्तः सोमः स्वीयैर्युक्तैस्तेजोभी रक्षांसि तरति । तस्य सुतस्य अभिपुतस्य सोमस्य
धारारो रोचते दीप्यते । पुनानः पृथमानः हरिः हरितवर्णः सोमः अरुषः आरोचमानो भवति ।
यत् यः सोमः सप्तास्येभिः रसहरणशीलास्यैः ऋकभिः स्तुतिमद्भिः ऋकभिः तेजोभिः
विश्वा विश्वानि व्यासानि रूपा रूपाणि नक्षत्राणि परियाति गच्छति व्याप्नोति ॥

त्वं त्यत्पर्णीनां विदो वसु सं मातृभिर्मर्जयसि स्व आ दमं क्रतस्य धीतिभिर्दमे ।

परावतो न साम तद्यत्रा रणन्ति धीतयः ।

त्रिधातुभिररुषीभिर्वयो दधे रोचमानो वयो दधे ॥ २ ॥

त्वम् । त्यत् । पर्णीनाम् । विदः । वसु । सम् । मातृभिः । मर्जयसि । स्वे । आ । दमे ।
क्रतस्य । धीतिभिः । दमे । परावतः । न । साम । तत् । यत्र । रणन्ति । धीतयः ।
त्रिधातुभिः । अरुषीभिः । वयः । दधे । रोचमानः । वयः । दधे ॥ २ ॥

हे सोम त्वं त्यत् पर्णीनां वसु पणिभिरपहतं गवात्मकं धनं विदः अलभथाः । अपि च
वक्रतस्य यज्ञस्य धीतिभिः धात्रीभिः मानृभिः वसतीवरीभिः स्वे आत्मीये दमे गृहभूते
दमे यज्ञे स मर्जयसि सम्यक् शुद्धी भवसि । परावतो न दूरस्थाद्देशाद्यथा साम सामध्वनिः
श्रूयते तथा तव तत् सामध्वनिः सर्वैः श्रूयते । असौ सोमाभिषवाभिप्रायेणोक्तः । यत्र यस्मिन्
शब्दे धीतयः कर्मणो धर्तारो यजमानाः रणन्ति रमन्ते । रोचमानः सोमः त्रिधातुभिः त्रयाणां
लोकानां धारयित्रीभिर्मानृभिर्वसतीवरीभिः अरुषीभिः आरोचमानाभिर्दीप्तिभिः वयः अक्षं दधे
स्तोतृभ्यः प्रयच्छति । पुनः वयो दधे इत्यादरार्थम् ॥

पूर्वामनु प्रदिशं याति चेकितत्सं रश्मिभिर्यतते दर्शतो रथो दैव्यो दर्शतो रथः ।

अग्मन्नुक्तथानि पौंस्येन्द्रं जैत्राय हर्षयन् ।

वज्रश्च यद्भवथो अनपच्युता समत्स्वनपच्युता ॥ ३ ॥

पूर्वाम् । अनु । प्रदिशम् । याति । चेकितत् । सम् । रश्मिभिः । यतते । दर्शतः । रथः ।

दैव्यः । दर्शतः । रथः । अग्मन् । उक्तथानि । पौंस्यो । इन्द्रम् । जैत्राय । हर्षयन् ।

वज्रः । च । यत् । भवथः । अनपच्युता । समत्स्वम् । अनपच्युता ॥ ३ ॥

‘चेकितत् जानानः सोमः’ पूर्वाम् प्राचीम् प्रदिशं प्रकृष्टां दिशम् अनु याति अनुगच्छति । किञ्च दर्शतः सर्वेदर्शनीयः दैव्यः देवेषु भवस्तव रथः सूर्यरश्मिभिः सं यतते संगच्छते । पुनः दर्शतो रथः इत्यादरार्थम् । ततः पौंस्या गुंस्वावगमानि उक्तथानि स्तोत्राणि अग्मन् इन्द्रं गच्छन्ति । तथा जैत्राय जयार्थं तानि स्तोत्राणि इन्द्रं हर्षयन् हर्षयन्ति । तथा तस्य वज्रश्च तमिन्द्रं गच्छति । यत् यदा समत्सु संग्रामेषु अनपच्युता अनपच्युतौ शत्रुभिरपराजितौ सोम एवं केन्द्रश्च युवा सह भवथ । तदा स्तोत्रागमनादीनि भवन्ति । पुनः अनपच्युता इत्यादरार्थम् ॥ ॥ २४ ॥

‘नानानम्’ इति चतुर्कचं नवमं सूक्तमाङ्गिरसस्य शिशुनाम्न आर्पम् । पञ्चपदा पङ्क्तिः छन्दः । पवमानः सोमो देवता । तथा चानुक्रान्तं—‘नानानं चतुष्कं शिशुः पाङ्क्तं हि’ इति । गतो विनियोगः ॥

नानानं वा उ नो धियो वि व्रतानि जनानाम् ।

तक्षा रिष्टं रूतं भिषग्ब्रह्मा सुन्वन्तमिच्छतीन्द्रायेन्दो परि स्रव ॥ १ ॥

नानानम् । वै । ऊँ इति । नः । धियः । वि । व्रतानि । जनानाम् ।

तक्षा । रिष्टम् । रूतम् । भिषक् । ब्रह्मा । सुन्वन्तम् । इच्छति । इन्द्राय । इन्दो इति । परि । स्रव ॥ १ ॥

ऋषिरेतदादिभिस्त्रिभिः सूक्तैः अपरिस्रवतः सोमस्याजामित्वाय मनसो विनोदनं कुर्वन्नाह । हे सोम नः अस्माकं धियः कर्माणि नानानं नानाजातीयकानि बहूनि भवन्ति । वैशब्दः प्रसिद्धार्थज्ञानार्थः । उ इति पूरणः । तथान्येषामपि जनानां व्रतानि कर्माणि विविधानि भवन्ति । तक्षा त्वष्टा रिष्टं दास्तक्षणम् इच्छति । तथा भिषक् वैद्यश्चिकित्सकः रूतं रोगमिच्छति । ब्रह्मा ब्राह्मणः सुन्वन्तं सोमाभिपवं कुर्वन्तं यजमानमिच्छति । तथाहं त्वत्परिस्रवणमिच्छामि । तस्माद्धे इन्दो सोम इन्द्राय इन्द्रार्थं परि स्वयं परितः क्षर ॥

जरतीभिरोषधीभिः पूर्णेभिः शकुनानाम् ।

कामारो अश्मभिर्द्युभिर्हिरण्यवन्तमिच्छतीन्द्रायेन्दो परि स्रव ॥ २ ॥

जरतीभिः । ओषधीभिः । पूर्णेभिः । शकुनानाम् ।

कामारः । अश्मभिः । द्युभिः । हिरण्यवन्तम् । इच्छति । इन्द्राय । इन्दो इति । परि । स्रव ॥ २ ॥

१जरतीभिः जीर्णाभिः^१ १ओषधीभिः १हृषवः क्रियन्ते । तथा १शकुनानां १पर्णेभिः इपूणां पक्ष-
भूतैः पर्णैश्च क्रियन्ते । तथा १घुभिः दीप्ताभिरिपूणां तेजनार्थाभिः^२ १अश्मभिः^३ शिलाभिश्च क्रियन्ते ।
एतैः १कामारैः अयस्कारः १हिरण्यवन्तम् आढयं पुरुषम् १हृच्छति । तथाहं स्वत्परिस्त्रवणमिच्छामि ।
तस्मात् १इन्द्रो १इन्द्राय १परि १स्रव ॥

कारुरहं ततो भिषगुपलप्रक्षिणीं नना ।

नानाधियो वसूयवोऽनु गाईव तस्थिमेन्द्रियेन्द्रो परि स्रव ॥ ३ ॥

कारुः । अहम् । ततः । भिषक् । उपलऽप्रक्षिणी । नना ।

नानाधियः । वसूयवः । अनु । गाः ईव । तस्थिम् । इन्द्राय । इन्द्रो इति । परि । स्रव ॥ ३ ॥

ऋषिः प्रवृत्तसोमयागः सन् दशापवित्रात् सोमे क्षरति प्रतिबन्धकपापापनुत्तये पुरश्चरितानु-
कीर्तनपुरःसरमध्येषणां चकार । तावत् १अहं १कारुः स्तोमानां कर्तास्मि । १ततः इति संताननाम ।
तन्यतेऽस्मादिति ततः पिता । तन्यतेऽसाविति वा ततः पुत्रः । १भिषक् भेषजकृत् । यज्ञस्य ब्रह्मेत्यर्थः ।
'सर्वं' त्रयया विद्यया भिषज्यति ' इति श्रुतेः । तथा १उपलप्रक्षिणी । उपलेषु बालकासु^४ प्रक्षिणोति
यवान् हिनस्ति भृज्जतीति । यद्वा । दृष्टादिपूपलेषु भृष्टान् यवान् हिनस्ति चूर्णयतीति । अथवा
धानासक्तुकरम्भादीनां कारिका वा । अस्मां १नना माता दुहिता वा । नमनक्रियायोग्यत्वात् । माता
खल्वपत्यं प्रति स्तनपानादिना नमनशीला भवति । दुहिता वा शुश्रूषार्थम् । एवं सर्वेषां परिचरणेन
१नानाधियः नानाकर्माणः १वसूयवः धनकामा वयम् १अनु १तस्थिम लोकमन्वास्थिताः स्मः । तत्र
दृष्टान्तः । १गाईव । छान्दसो जसः शसादेशः । गावो यथा गोष्ठमनुतिष्ठन्ति स्वपयःप्रदानेन परि-
चरन्ति वा एवं वयमपि परिचरामः । एतज्ज्ञात्वा हे १इन्द्रो सोम १इन्द्राय १परि १स्रव दशा-
पवित्रात् क्षर । एवमेपाध्येषणा सत्कारपूर्विका व्यापारणा । अत्र निरुक्तम्—' उपलप्रक्षिणीत्युपलेषु
प्रक्षिणात्युपलप्रक्षेपिणी^५ वा । कारुरहमस्मि कर्ता स्तोमानां ततो भिषक् । तत इति संताननाम पितुर्वा
पुत्रस्य वा । उपलप्रक्षिणी^६ सक्तुकारिका नना नमतेर्माता वा^७ दुहिता वा । नानाधियो नानाकर्माणो
वसूयवो वसुकामा अन्वास्थिताः स्मो गाव इव लोकम् ' (निरु. ६. ५-६) इति ॥

अश्वो वोळ्हा सुखं रथं हसनामुपमन्त्रिणः ।

शेषो रोमण्वन्तौ भेदौ वारिन्मण्डूकं इच्छतीन्द्रियेन्द्रो परि स्रव ॥ ४ ॥

अश्वः । वोळ्हा । सुखम् । रथम् । हसनाम् । उपऽमन्त्रिणः ।

शेषः । रोमण्वन्तौ । भेदौ । वाः । इत् । मण्डूकः । इच्छति । इन्द्राय । इन्द्रो इति । परि । स्रव ॥ ४ ॥

१वोळ्हा लक्ष्यं देशं प्रापयन् १अश्वः १सुखं कल्याणं १रथम् १हृच्छति । १उपमन्त्रिणः
उपमन्त्रवन्तो नैर्मसचिवाः १हसनाम् उपहसनां वाचमिच्छन्ति । तथा १शेषः । ' शेषो वैतस इति
पुंसप्रजननस्य ' (निरु. ३. २१) इति यास्कः । यथा शेषः १रोमण्वन्तौ १भेदौ इच्छति । १मण्डूकः

१. त १. २. ३. ४. ५. ७-म ६-जीर्णाभिर्याभिः । २. त-म २. ६-तेजनार्थाभि रश्मिभिः । ३. त १. ३.
७-म २-स च । ४. म ६-उल्लखलामु । ५. त-प्रक्षिणोत्युपलेषु प्रक्षेपणा; म १. ७-प्रक्षिणात्युपलेषु प्रक्षिणा;
म २-प्रक्षिणात्युपलेषु प्रक्षेपणि; म ६-प्रक्षिणोत्युपलेषु प्रक्षेपणा । ६. त १. २. ४. ५. ७-म २. ६. ७-भिषगुपल-
प्रक्षेपिणी; त ३-भिषगुपलप्रक्षिणी । ७. त १. २. ४. ५-म ६-च । ८. ग-रथं स्वदेशं; त १. २. ४. ५. ७-रथं
देशं; त ३-म १. २. ४-रथं देशं; म ६-रथं देशं; सु-लक्षं देशं ।

‘वारित्’ । इद्वधारणे^१ । उदकमेवेच्छति । तथाहं स्वप्परिस्रवणमिच्छामि । तस्मात् ‘इन्द्रायेन्दो’
‘परि’ ‘स्रव’ इति ॥ ॥ २५ ॥

‘शर्यणावति’ इत्येकादशार्चं दशमं सूक्तं मारीचस्य कश्यपस्याप्यम् । पूर्वत्र ‘हि’ इत्युक्तत्वा-
दिदमुत्तरं च पाङ्क्तम् । पवमानसोमदेवताकम् । तथा चानुक्रम्यते—‘शर्यणावत्येकादश कश्यपः’
इति । गतो विनियोगः ॥

शर्यणावति सोममिन्द्रः पिबतु वृत्रहा ।

बलं दधान आत्मनि करिष्यन्वीर्यं महदिन्द्रायेन्दो परि स्रव ॥ १ ॥

शर्यणाऽवति । सोमम् । इन्द्रः । पिबतु । वृत्रहा ।

बलम् । दधानः । आत्मनि । करिष्यन् । वीर्यम् । महत् । इन्द्राय । इन्द्रो इति । परि । स्रव ॥ १ ॥

‘शर्यणावति । शर्यणावज्ञाम् कुरुक्षेत्रस्य जघनार्धे सरः । तत्र स्थितं ‘सोमं’ ‘वृत्रहा’ ‘इन्द्रः’
‘पिबतु’ । कीदृशः । ‘आत्मनि’ ‘बलं’ ‘दधानः’ बलं निदधानः अत एव ‘महत्’ ‘वीर्यं’ ‘करिष्यन्’
‘शत्रून्’ प्रति । तस्मात् ‘इन्द्रायेन्दो’ ‘परि’ ‘स्रव’ ॥

आ पवस्व दिशां पत आर्जीकात्सोम मीढुः ।

ऋतवाकेन सत्येन श्रद्धया तपसा सुत इन्द्रायेन्दो परि स्रव ॥ २ ॥

आ । पवस्व । दिशाम् । पते । आर्जीकात् । सोम । मीढुः ।

ऋतवाकेन । सत्येन । श्रद्धया । तपसा । सुतः । इन्द्राय । इन्द्रो इति । परि । स्रव ॥ २ ॥

हे ‘दिशां’ ‘पते’ प्राच्यादीनां दिशां प्रकाशकत्वेन स्वामिन् हे ‘मीढुः’ कामानां सेपकहे ‘सोम’
‘आर्जीकात्’ । ऋजीकानामदूरभव आर्जीको जनपदः । तस्मात् ‘आ’ ‘पवस्व’ अस्मद्यज्ञं प्रत्यागच्छ ।
यद्वा । आर्जीकादजोरकुटिलात् पवित्रात् श्वर । कीदृशः । ‘ऋतवाकेन’ ऋतस्य वचनेन ‘सत्येन’ ।
सत्यतयोरल्पो भेदो द्रष्टव्यः । ‘श्रद्धया’ ‘तपसा’ युक्तैर्दीक्षितैः ‘सुतः’ अभिपुतस्त्वं पवस्व ॥

पर्जन्यवृद्धं महिषं तं सूर्यस्य दुहिताभरत् ।

तं गन्धर्वाः प्रत्यगृभ्णन्तं सोमे रसमादधुरिन्द्रायेन्दो परि स्रव ॥ ३ ॥

पर्जन्यऽवृद्धम् । महिषम् । तम् । सूर्यस्य । दुहिता । आ । अभरत् ।

तम् । गन्धर्वाः । प्रति । अगृभ्णन् । तम् । सोमे । रसम् । आ । अदधुः ।

इन्द्राय । इन्द्रो इति । परि । स्रव ॥ ३ ॥

‘सूर्यस्य’ ‘दुहिता’ श्रद्धा नाम । ‘श्रद्धा वै सूर्यस्य दुहिता’ (श. ब्रा. १२. ७. ३. ११)
इति वाजसनेयकम् । सा ‘पर्जन्यवृद्धं’ पर्जन्यवत् समर्थम् । यद्वा । पर्जन्येन तत्कार्यत्वेनोदकेन
प्रवृद्धम् । ‘महिषं’ महान्तं पूज्यं वा ‘तं’ सोमम् ‘आभरत्’ आह्वरत् । शुलोकादाहृतवती । ‘तम्’
आह्वयमाणं सोमं ‘गन्धर्वाः’ विश्वावसुप्रभृतयः ‘प्रत्यगृभ्णन्’ प्रत्यगृह्णन् । प्रतिगृहीतवन्तः । हप्र-
होर्भः । ततो गन्धर्वाः प्रतिगृहीतं ‘रसं’ ‘सोमे’ प्रत्यक्षम् ‘आदधुः’ । दधातेर्लङि । तस्मात्
‘परि’ ‘स्रव’ ॥

ऋतं वदन्मृत्युम्न सत्यं वदन्सत्यकर्मन् ।

श्रद्धां वदन्सोम राजन्धात्रा सोम परिष्कृत इन्द्रायेन्दो परि स्रव ॥ ४ ॥

ऋतम् । वदन् । ऋतऽद्युम्न । सत्यम् । वदन् । सत्यऽकर्मन् ।

श्रद्धाम् । वदन् । सोम । राजन् । धात्रा । सोम । परिऽकृतः । इन्द्राय । इन्दो इति । परि । स्रव ॥ ४ ॥

हे ऋतद्युम्न ऋतेन द्योतमान सत्ययशस्क वा ऋतकर्मन् यथार्थकर्मन् हे सोम अभिपूषमाण राजन् सर्वेषां यज्ञिन्पादकवेन स्वामिन् हे सोम ऋतं यज्ञं वदन् सत्यं वदन् उच्चारयन् श्रद्धां यजमानानामात्मनोपेक्षितां वदन् धात्रा कर्मणां धारकेण देवानां पोषकेण वा यजमानेन परिष्कृतः अलंकृतस्त्वम् इन्द्राय परि स्रव । 'संपर्युपेभ्यः' इति भूषणार्थं करोतेः सुट् ॥

सत्यमुग्रस्य बृहतः सं स्रवन्ति संस्रवाः ।

सं यन्ति रसिनो रसाः पुनानो ब्रह्मणा हर इन्द्रायेन्दो परि स्रव ॥ ५ ॥

सत्यमुऽग्रस्य । बृहतः । सम् । स्रवन्ति । सम्ऽस्रवाः ।

सम् । यन्ति । रसिनः । रसाः । पुनानः । ब्रह्मणा । हरे । इन्द्राय । इन्दो इति । परि । स्रव ॥ ५ ॥

ऋतमुग्रस्य संग्रामे सत्येन शत्रूणामुद्धारयितुः । यद्वा उद्गूर्णसत्यस्य । यद्वा । यथार्थभूतमुद्गूर्णं बलं यस्य तस्य । पृषोदरादित्वाद्गृपसिद्धिः । बृहतः महतः सोमस्य तव संस्रवाः सम्यक्स्रवणशीला धाराः सं स्रवन्ति सम्यक् गच्छन्ति । किंच रसिनः रसवतस्तव स्वभूताः रसाः सं यन्ति संगच्छन्ते । तस्माद्देवहरे हरितवर्ण सोम ब्रह्मणा ब्राह्मणेन मन्त्रेण वा पुनानः पूषमानः स त्वमिन्द्रार्थं परि स्रव ॥ २६ ॥

यत्र ब्रह्मा पवमान छन्दस्यां वाचं वदन् ।

ग्राव्णा सोमे महीयते सोमेनानन्दं जनयन्निन्द्रायेन्दो परि स्रव ॥ ६ ॥

यत्र । ब्रह्मा । पवमान । छन्दस्याम् । वाचम् । वदन् ।

ग्राव्णा । सोमे । महीयते । सोमेन । आऽनन्दम् । जनयन् । इन्द्राय । इन्दो इति । परि । स्रव ॥ ६ ॥

हे पवमान पूषमान सोम त्वदर्थं छन्दस्यां ससच्छन्दोभिः कृतां तेषु भवां वाचं स्तुतिं वदन् उच्चारयन् सोमे सोमाभिपवार्थं ग्राव्णा अभिपवं कुर्वता युक्तस्तेनाभिपुतेन सोमेन देवानाम् आनन्दं संतोषं जनयन् उत्पादयन् ब्रह्मा ब्राह्मणः यत्र यस्मिन् देशे महीयते देवैः पूज्यते तत्र हे सोम त्वं परि स्रव ॥

यत्र ज्योतिरजस्रं यस्मिंलोके स्वीहितम् ।

तस्मिन्मां धेहि पवमानामृतं लोके अक्षित इन्द्रायेन्दो परि स्रव ॥ ७ ॥

यत्र । ज्योतिः । अजस्रम् । यस्मिन् । लोके । स्वी । हितम् ।

तस्मिन् । माम् । धेहि । पवमान । अमृतं । लोके । अक्षिते । इन्द्राय । इन्दो इति । परि । स्रव ॥ ७ ॥

हे ऽपद्यमान ऽयत्र यस्मिँल्लोके ऽज्योतिः सर्वं तेजः ऽअजस्रं सर्वदाविनश्वरं वर्तते । ऽयस्मिन् च ऽलोके ऽस्वः आदित्यस्य ज्योतिः ऽहिनं निहितमस्ति । ऽतस्मिन् ऽअमृते मरणधर्मरहिते अत एव ऽअक्षिते अक्षीणे ऽलोके ऽमां सोमाभिपद्यं कुर्वन्तं ऽधेहि निधेहि^१ । तस्मात् मामुत्तमलोकं प्रापयितुं त्वम् ऽइन्द्राय ऽपरि ऽस्वव ॥

यत्र राजा वैवस्वतो यत्रावरोधनं दिवः ।

यत्रामूर्यहृतीरापस्तत्र माममृतं कृधीन्द्रायेन्द्रो परि स्रव ॥ ८ ॥

यत्र । राजा । वैवस्वतः । यत्र । अवरोधनम् । दिवः ।

यत्र । अमृः । यहृतीः । आपः । तत्र । माम् । अमृतम् । कृधि । इन्द्राय । इन्द्रो इति । परि । स्रव ॥ ८ ॥

यत्र यस्मिँल्लोके ऽवैवस्वतः विवस्वत्पुत्रः ऽराजा भवति । यत्र च लोके ऽदिवः आदित्यस्य ऽअवरोधनं भूतानां प्रवेशनम् । किंच यत्र लोके ऽयहृतीः महत्यः ऽअमृः इमा गङ्गाद्याः ऽआपः तिष्ठन्ति । यत्र तादृशे लोके ऽमाममृतं मरणधर्मरहितं ऽकृधि कुरु । मम देवत्वं प्रापयेत्यर्थः । ततः कारणान्^२ ऽपरि ऽस्वव ॥

यत्रानुकामं चरणं त्रिनाके त्रिदिवे दिवः ।

लोका यत्र ज्योतिष्मन्तस्तत्र माममृतं कृधीन्द्रायेन्द्रो परि स्रव ॥ ९ ॥

यत्र । अनुऽकामम् । चरणम् । त्रिऽनाके । त्रिऽदिवे । दिवः ।

लोकाः । यत्र । ज्योतिष्मन्तः । तत्र । माम् । अमृतम् । कृधि । इन्द्राय । इन्द्रो इति । परि । स्रव ॥ ९ ॥

यत्र ऽत्रिदिवे तृतीयस्यां दिवि शुलोके ऽत्रिनाके । तत्राधरमध्यमोत्तमभावेन त्रीणि स्थानानि सन्ति । तत्र तृतीये नाके उत्तमे स्थाने ऽदिवः आदित्यस्य ऽअनुकामं कामानुगुणं ऽचरणम् अस्ति । किंच यत्र यस्मिँल्लोके ऽलोकाः ऽज्योतिष्मन्तः ज्योतिर्युक्तास्तिष्ठन्ति । यत्र तादृशे लोके ऽमाममृतं ऽकृधि । यथा ममोत्तमलोको भवति तथा त्वम् ऽइन्द्राय ऽपरि ऽस्वव ॥

यत्र कामां निकामाश्च यत्र ब्रध्नस्य विष्टपम् ।

स्वधा च यत्र तृप्तिश्च तत्र माममृतं कृधीन्द्रायेन्द्रो परि स्रव ॥ १० ॥

यत्र । कामाः । निऽकामाः । च । यत्र । ब्रध्नस्य । विष्टपम् ।

स्वधा । च । यत्र । तृप्तिः । च । तत्र । माम् । अमृतम् । कृधि । इन्द्राय । इन्द्रो इति । परि । स्रव ॥ १० ॥

यत्र यस्मिँल्लोके ऽकामाः काश्यमाना देवाः ऽनिकामाः नितरामवश्यं प्रार्थ्यमाना इन्द्रादयः ऽच विद्यन्ते । यद्वा कामा निकामा अभिलाषा निकामाश्च यत्र विद्यन्ते । यत्र लोके ऽब्रध्नस्य सर्वेषां प्रज्ञापकश्च । यद्वा । सूर्येण विना कर्माणि^३ न घटन्त इति सर्वेषां कर्मणां मूलभूतस्यादित्यस्य ऽविष्टपं सहस्थानं यत्र विद्यते तत्र लोके । ऽस्वधा अन्नं स्वधाकारेण वा दत्तमन्नं ऽतृप्तिः तर्पणं हर्षणं हर्षः ऽच यत्र विद्यते यत्र लोके ऽमाममृतं ऽकृधि ॥

यत्रानुन्दाश्च मोदाश्च मुदः प्रमुद आसते ।

कामस्य यत्राप्ताः कामास्तत्र माममृतं कृधीन्द्रायेन्द्रो परि स्रव ॥ ११ ॥

यत्र । आऽनुन्दाः । च । मोदाः । च । मुदः । प्रऽमुदः । आसते ।

कामस्य । यत्र । आप्ताः । कामाः । तत्र । माम् । अमृतम् । कृधि ।

इन्द्राय । इन्द्रो इति । परि । स्रव ॥ ११ ॥

यत्र यस्मिंलोके आनुन्दादयः आसते । तेषामल्लो भेदो द्रष्टव्यः । यत्र च लोके कामस्य काम्यमानस्य देवस्य सर्वे कामाः आप्ता भवन्ति तत्र माममृतं कृधि । एतत्तु स्वया विना न घटत इति हे सोम त्वं परि स्रव ॥ २७ ॥

‘य इन्द्रोः’ इति चतुर्कचमेकादशं सूक्तम् । ऋष्याद्याः पूर्ववत् । तथा चानुक्रम्यते—‘य इन्द्रोश्चतुष्कम्’ इति । गतः सूक्तविनियोगः ॥

य इन्द्रोः पर्वमानस्यानु धामान्यक्रमीत् ।

तमाहुः सुप्रजा इति यस्ते सोमार्विधन्मन इन्द्रायेन्द्रो परि स्रव ॥ १ ॥

यः । इन्द्रोः । पर्वमानस्य । अनु । धामानि । अक्रमीत् ॥ तम् । आहुः । सुप्रजाः ।

इति । यः । ते । सोम । अर्विवत् । मनः । इन्द्राय । इन्द्रो इति । परि । स्रव ॥ १ ॥

पर्वमानस्य पृथमानस्य इन्द्रोः सोमस्य धामानि स्थानानि द्रोगच्छादीनि यद्वा धामानि तेजांसि यः ब्राह्मणः अनु अक्रमीत् अनुकामति अनुगच्छति तं जनं सुप्रजाः शोभन-प्रजननः^१ कल्याणपुत्रादिप्रजायुक्त इत्याहुः । ‘नित्यमसि च प्रजामेवयोः’ इत्यसि च समासान्तः । यः सोममभिपुणोति स पुत्रादियुक्तो भवतीत्यर्थः । किं हे सोम यः मनुष्यः एते त्वदर्थं मनः अविधत् करोति । यद्वा । ते त्वदीयं मनोऽविधत् परिचरति । विधतिः परिचरणकर्मा । तमपि कल्याणजननमित्याहुः^२ । तस्मात्त्वं परि स्रव ॥

ऋषे मन्त्रकृतां स्तोमैः कश्यपोद्धर्धयन्गिरः ।

सोमं नमस्य राजानं यो जज्ञे वीरुधां पतिरिन्द्रायेन्द्रो परि स्रव ॥ २ ॥

ऋषे । मन्त्रऽकृताम् । स्तोमैः । कश्यप । उत्स्वर्धयन् । गिरः ।

सोमम् । नमस्य । राजानम् । यः । जज्ञे । वीरुधाम् । पतिः ।

इन्द्राय । इन्द्रो इति । परि । स्रव ॥ २ ॥

ऋषिः स्वात्मानं प्रत्याह । हे ऋषे सूक्तद्रष्टे कश्यप आत्मन् त्वं मन्त्रकृतां ऋषीणां स्तोमैः स्तोत्रैः गिरः स्तुतिरूपा वाचः उद्धर्धयन् उपर्युपरि वर्धयन् राजानं सर्वेषां स्वामिनं तं सोमं नमस्य पूजय^३ । नमसः पूजायां ‘नमोव्रिव’ इति क्यच् । यः सोमः वीरुधां वनस्पतीनां पतिः पालकः जज्ञे जातः तं नमस्य । हे सोम यथात्मना सुतो भवसि तथा परि स्रव ॥

१. त-भ२-‘प्रजनः । २. त२.३-भ४-‘जनमित्याहुः; भ१.२-‘जनयिन्याहुः; भ६-‘जनमित्यर्थः ।

३. त१.२.५.६.७-भ६-मु-मनसा पूजय; भ७-नमसा पूजय ।

सप्त दिशो नानासूर्याः सप्त होतार ऋत्विजः ।

देवा आदित्या ये सप्त तेभिः सोमाभि रक्ष न इन्द्रायेन्दो परि स्रव ॥ ३ ॥

सप्त । दिशः । नानाऽसूर्याः । सप्त । होतारः । ऋत्विजः ।

देवाः । आदित्याः । ये । सप्त । तेभिः । सोम । अभि । रक्ष । नः ।

इन्द्राय । इन्दो इति । परि । स्रव ॥ ३ ॥

१सप्त १दिशः । सोमो यस्यां दिशि वर्तते तद्व्यतिरिक्ताः सप्त भवन्ति । १नानासूर्याः नानाविधैः सूर्यैरधिष्ठिता कृतवो भवन्ति । ‘ नानालिङ्गत्वाद्दत्तानां नानासूर्यत्वम् ’ (तै. आ. १.७) इत्याम्नानात् । यद्वा । नानासूर्या इति दिग्विशेषणम् । तथा १होतारः वषट्कर्तारो होत्रादयः १सप्त १ऋत्विजः भवन्ति । किंच १आदित्याः अदितेः पुत्रा धात्रादयो मार्ताण्डवर्जिताः १ये १सप्त १देवाः सन्ति । एतत्तु ‘ अष्टौ पुत्रासो अदितेः ’ (ऋ. सं. १०. ७२. ८) इत्यत्र प्रपञ्चयिष्यते । हे १सोम १तेभिः तैर्दिगादिभिः सर्वैः १नः अस्मान् १अभि १रक्ष । एतत्तु त्वया विना न घटत इति तस्मात् १इन्द्राय १इन्दो १परि १स्रव ॥

उपाकरणोत्सर्जनयोर्मण्डलाद्यन्तर्होमे ‘ यत्ते राजन् ’ इत्येषा । सूत्रितं च—‘ यत्ते राजञ्छृतं हविरिति ’ द्रुचाः समानी व आकृतिरित्येका ’ (आश्व. गृ. ३. ५. ७-८) इति ॥

यत्ते राजञ्छृतं हविस्तेन सोमाभि रक्ष नः ।

अरातीवा मा नस्तारीन्मो च नः किं चनाममदिन्द्रायेन्दो परि स्रव ॥ ४ ॥

यत् । ते । राजन् । श्रुतम् । हविः । तेन । सोम । अभि । रक्ष । नः ।

अरातिऽवा । मा । नः । तारीत् । मो इति । च । नः । किम् । चन । आममत् ।

इन्द्राय । इन्दो इति । परि । स्रव ॥ ४ ॥

हे १राजन् सर्वेषां कर्मसाधनत्वेन स्वामिन् हे १सोम १ते त्वदर्थं १श्रुतं पक्वं १यत् १हविः अस्ति । ‘ श्रुतं पाके ’ (पा. सू. ६. १. २७) इति निष्ठायां निपातितः । १तेन हविषा १नः अस्मान् १अभि १रक्ष । अभिपालय । तस्मात्त्वदभिरक्षितानस्मान् १अरातीवा अरातित्ववाञ्छानुः १नः अस्मान् १मा १तारीत् मा वधीन् । किंच १नः अस्माकं १किं १चन किंचिदपि धनादिकं शत्रुः १मो १आममत् मा हिंसीत् । यदेतदेतैः सूक्तैरुक्तं तद्यथास्माकं भवति तथा हे १इन्द्रो १इन्द्राय १परि १स्रव । एवं ‘ स्वादिष्टया ’ इत्यादिभिरेतदन्तैः सूक्तैर्बहुविधं सोममाहात्म्यमभ्यधायां तस्मादैहिका-मुष्मिकफलसिद्धये सोमयागः करणीय इत्युक्तं भवति ॥ . ॥ २८ ॥

इति सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे दाशतय्या नवमे मण्डले

सप्तमोऽनुवाकः समाप्तं च नवमं मण्डलम् ॥

॥ श्रीः ॥

॥ अथ दशमं मण्डलम् ॥

दशमे मण्डले द्वादशानुवाकाः । तत्र प्रथमानुवाके षोडश सूक्तानि । तत्र 'अग्रे बृहन्' इति सप्तचं प्रथमं सूक्तमाप्त्यस्य त्रितस्यार्थम् । अनादेशपरिभाषया त्रिष्टुप् । मण्डलादिपरिभाषयाग्नि-
देवता । तथा चानुक्रम्यते—'अग्रे सप्त त्रितः' इति । प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोरग्रेये क्रतौ त्रैष्टुभे
छन्दसीदमादीन्यष्ट सूक्तान्यष्टमस्यान्त्यास्तिस्रो वर्जयित्वा । सूच्यते हि—'अग्रे नयाग्रे बृहन्नित्यष्टा-
नामुत्तमादुत्तमास्तिस्रः^१ उद्धरेदिति त्रैष्टुभम्' (आश्व. श्री. ४. १३) इति । 'प्रातरनुवाकन्यायेन
तस्यैव समान्नायस्य सहस्रावममोदेताः शंसेत्' (आश्व. श्री. ६. ५) इति च । होमार्थं प्रणीत
आहवनीये प्राग्घोमादुपशान्ते ज्योतिष्मद्रूपकाम्निदेवताका काचिदिष्टिः । तत्राद्या याज्या । सूत्रितं
च—'इष्टिरग्निर्ज्योतिष्मान् वरुण उदग्रे शुचयस्तवाग्रे बृहन्नूपसामूर्ध्वो अस्यात्' (आश्व. श्री. ३.
१२) इति । उपाकरणोत्सर्जनयोर्मण्डलादिहोमेऽप्येषा । सूत्रमुदाहृतम् ॥

अग्रे बृहन्नूपसामूर्ध्वो अस्थान्निर्जगन्वान्तमसो ज्योतिषागात् ।

अग्निर्भानुना रुशता स्वङ्ग आ जातो विश्वा सन्नान्यप्राः ॥ १ ॥

अग्रे । बृहन् । उपसाम् । ऊर्ध्वः । अस्थात् ।

निःऽजगन्वान् । तमसः । ज्योतिषा । आ । अगात् । अग्निः । भानुना । रुशता । सुऽअङ्गः ।

आ । जातः । विश्वा । सन्नानि । अप्राः ॥ १ ॥

वृहन् महानेषोऽग्निः । उपसाम् । अग्रे उपसामुपर्युपःकाले । ऊर्ध्वः प्रज्वलितः सन् ज्वाला-
रूपेण । अस्थात् तिष्ठति । ततः । तमसः । रात्रिनामैतत् । रात्रेः । निर्जगन्वान् निर्गतः ॥ गमेः
कसाविडभावे रूपम् ॥ निगते निष्कान्तवान् सोऽग्निः । ज्योतिषा स्वीयेन तेजसा लक्षितः सन्
आगान् । गार्हपत्याद्विहित्यमाण आहवनीयं प्रत्यागच्छति । अनन्तरं । स्वङ्गः शोभनज्वालावयवः^२
जातः कर्मार्थं समुत्पन्न एषः । अग्निः । रुशता । रोचतेऽर्जलतिकर्मण इदं रूपम् । आरोचमानेन ।
यद्वा । रुशति हिंसार्थः । तमसां हिंसकेन । भानुना तेजसा विश्वा । सन्नानि सर्वलोकान् यद्वा
सदनानि यज्ञगृहाणि । आ । अप्राः आपूरयति । 'प्रा पूरणे' । 'तिङां तिङो भवन्ति' इति तिपः
सिबादेशः । अत्र वाजसनेयकम्—'अग्रे बृहन्नूपसामूर्ध्वो अस्थादित्यग्रे होष बृहन्नूपसामूर्ध्वस्तिष्ठति ।
निर्जगन्वान्तमसो ज्योतिषागादिति निर्जगन्वान् रात्रेस्तमसो ज्योतिषैति । अग्निर्भानुना रुशता स्वङ्ग
इत्यग्निर्वा एष भानुना रुशता स्वङ्ग आ जातो विश्वा सन्नान्यप्रा इतीमे वै लोका विश्वा सन्नानि
तानेष जात आपूरयति' (श. ब्रा. ६. ७. ३. १०) इति ॥

स जातो गर्भो असि रोदस्योरग्रे चारुर्विभृत् ओषधीषु ।

चित्रः शिशुः परि तमांस्यक्तून्प्र मातृभ्यो अधि कर्निकदद्वाः ॥ २ ॥

१. ग-त६-भ१.७-मुत्तमास्तिस्रः ; त१.२.३.४.५-भ२.४.६-मुत्तमोत्तमास्तिस्रः । २. ग-शोभ-
मानावयवः ।

सः । जातः । गर्भः । असि । रोदस्योः । अग्ने । चारुः । विऽभृतः । ओषधीषु ।
चित्रः । शिशुः । परि । तमांसि । अकून् । प्र । मातुऽभ्यः । अत्रि । कनिऽकदत् । गाः ॥ २ ॥

हे ऽअग्ने ऽजातः उत्पन्नः ऽचारुः कऽयागरूपः ऽओषधीषु ओषधिविकारेऽप्वरणीषु ऽविभृतः
विशेषेण मथितो यद्वा विभृतः आहवनीयायात्मना विविधं द्वियमाण ओषधीषु वर्तमानः ऽसः त्वं
ऽरोदस्योः छावापृथिव्योः ऽगर्भोऽसि गर्भो भवसि । अग्निरूप आदित्यरूपश्चेति । किंच ऽचित्रः
चित्रवर्णः ' काली कराली च मनोजवा ' (मु. उ. १. २. ४) इयदित्यतजिह्वाभिः^१ नानारूपः यद्वा
चित्रश्चायनीयः ऽशिशुः ओषधीनां शिशुरग्निः ऽतमांसि ऽअकून् रात्रिवत् कृष्णान् शत्रूंश्च ऽपरि
भवसि । स्वतेजसाभिभवसि । स त्वं ऽमातुभ्यः मातृभूताभ्य ओषधीभ्यः । अधिः पञ्चम्यर्थद्योतकः ।
ताभ्यः ऽकनिऽकदत् पुनःपुनः शब्दं कुर्वन् ऽप्र ऽगाः प्रगच्छसि प्रजायसे ॥

विष्णुरित्था परममस्य विद्वाञ्जातो बृहन्नभि पाति तृतीयम् ।

आसा यदस्य पयो अकृत स्वं सचेतसो अभ्यर्चन्त्यत्र ॥ ३ ॥

विष्णुः । इत्था । परमम् । अस्य । विद्वान् । जातः । बृहन् । अभि । पाति । तृतीयम् ।
आसा । यत् । अस्य । पयः । अकृत । स्वम् । सऽचेतसः । अभि । अर्चन्ति । अत्र ॥ ३ ॥

ऽविद्वान् जानानः ऽजातः प्रादुर्भूतः ऽबृहन् महान् ऽविष्णुः^२ इत्था इत्थमनेन प्रकारेण
विष्णुः व्यापनशीलो ज्ञानादिगुणयुक्तोऽग्निः ऽअस्य इमं ऽतृतीयं त्रयाणां पूरकं त्रितं माम् ऽअभि
ऽपाति अभिरक्षतु । ' एकतो द्वितस्त्रि इति त्रयो बभूवुः ' (निरु. ४. ६) इति यास्कैकोक्तम् ।
किंच ऽअस्य अग्नेः ऽस्वम् आत्मीयं ऽपयः उदकम् ऽआसा आस्थेन ऽयत् यदा ऽअकृतं कुर्वन्ति
यजमाना याचन्ते तदानीम् ऽअत्र अस्मिन्त्रैके स्थिताः स्तोतारः ऽसचेतमः समानमनस्का भूवैनम्
ऽअभ्यर्चन्ति अभिष्टुवन्ति ॥

अत उ त्वा पितुभृतो जनित्रीरन्नावृधं प्रति चरन्त्यनैः ।

ता ई प्रत्येषि पुनरन्यरूपा असि त्वं विश्व मानुषीषु होता ॥ ४ ॥

अतः । ऊँ इति । त्वा । पितुऽभृतः । जनित्रीः । अन्नावृधम् । प्रति । चरन्ति । अनैः ।
ताः । ईम् । प्रति । पुत्रि । पुनः । अन्यऽरूपाः । असि । त्वम् । विश्व । मानुषीषु । होता ॥ ४ ॥

हे अग्ने ऽअतः । ऽउ इत्यवधारणे । अस्मादेव कारणात्^३ ऽपितुभृतः पितुनाञ्जेन सर्वस्य जगतो
धारयिष्यः पोषयिष्यो वा ऽजनित्रीः जनयिष्य ओषधयः ऽअन्नावृधम् अन्नस्य वर्धकं ऽत्वा त्वाम्
ऽअनैः हेतुभिः ऽप्रति चरन्ति परिचरन्ति अभिगच्छन्ति । तनस्वम् ऽईम् एताः ऽताः ओषधीः
ऽप्रत्येषि प्रतिगच्छसि । पुनरपि ऽअन्यरूपाः जीणां ओषधीर्दावभृतस्त्वं गच्छसि । किंच ऽमानुषीषु
मनुष्यजातिषु ऽविश्व प्रजासु । यद्वा । विश्वमिहोत्रादिक्रियास्वभिनिविशन्तीषु मानुषीषु मनुष्य-
जातिषु । ' होता देवानामाह्वाता होमनिष्पादको वा ऽअसि भवसि । मनुष्येषु स्थित इत्यर्थे ब्राह्मणं—
' देवो ह्येष मर्त्येषु ' (तै. सं. ६. १. ४. ६-७) इति ॥

१. त१.२.५.७-भ६-जिह्वादिभिः । २. ग-त३-म५.६-विष्णुः इत्था अमुत्र लोके स्थितमस्याग्नेः
स्वभूतं परममुत्तमं तृतीयं दिविष्टमंशु अभिपाति अभिरक्षति यद्वा । ३. त१.२.५.७-कारात् ।

आतिथ्यायां स्विष्टकृतोऽनुवाक्या 'होतारम्' इत्येषा । सूत्रितं च—'होतारं चित्ररथ-
मध्वरस्य प्रप्रायमग्निर्भरतस्य शृण्व इति संयाज्ये' (आश्व. श्रौ. ४. ५) इति ॥

होतारं चित्ररथमध्वरस्य यज्ञस्ययज्ञस्य केतुं रुशन्तम् ।

प्रत्यर्धि देवस्यदेवस्य मद्वा श्रिया त्वग्निमतिथिं जनानाम् ॥ ५ ॥

होतारम् । चित्ररथम् । अध्वरस्य । यज्ञस्ययज्ञस्य । केतुम् । रुशन्तम् ।

प्रतिऽअर्धिम् । देवस्यऽदेवस्य । मद्वा । श्रिया । तु । अग्निम् । अतिथिम् । जनानाम् ॥ ५ ॥

अध्वरस्य यज्ञस्य होतारम् एतन्नामानमृत्विजं यद्वा होतारं देवानामाह्वारं चित्ररथं
नानारूपरथमध्वरस्य रक्षोभिरहिसितस्य यज्ञस्य सर्वस्य यज्ञस्य केतुं प्रज्ञापकं पताका-
स्थानीयं वा रुशन्तं श्वेतवर्णं मद्वा स्वमहत्त्वेन देवस्यदेवस्य सर्वेषां देवानाम् अर्धिम् इन्द्रं
प्रति भवन्तम् । 'यत्सर्वेषामर्धिमिन्द्रं प्रति' इति ब्राह्मणम् । तादृशं जनानां यजमानानाम्
अतिथिम् अतिथिवत् पूज्यम् अग्निं तु क्षिप्रं श्रिया श्रियोऽर्थं वयं स्तुमः ॥

स तु वस्त्राण्यध पेशनानि वसानो अग्निर्नाभां पृथिव्याः ।

अरूपो जातः पदे इळायाः पुरोहितो राजन्यक्षीह देवान् ॥ ६ ॥

सः । तु । वस्त्राणि । अध । पेशनानि । वसानः । अग्निः । नाभा । पृथिव्याः ।

अरूपः । जातः । पदे । इळायाः । पुरःऽहितः । राजन् । यक्षि । इह । देवान् ॥ ६ ॥

हे राजन् दीप्यमानाग्ने वस्त्राणि आच्छादकानि तेजांसि अध अपि च पेशनानि तेषां तेजसां
काण्यशौक्यादीनि^१ रूपाणि । यद्वा अधानन्तरं पेशनानि । पेश इति हिरण्यनाम । हिरण्यवत्
हिरण्यसदृशानि भास्वराणि तेजांसि । वसानः आच्छादयन् पृथिव्याः नाभा नाभौ नाभिस्थानीये
इळायाः पदे उत्तरवेद्याम् । 'एतद्वा इळायास्पदं यदुत्तरवेदीनाभिः' (ऐ. ब्रा. १. २८)
इत्याम्नानात् । तस्यां जातः समुत्पन्नः अरूपः आरोचमानो यः अग्निः एवंविधोऽसि स त्वं
पुरोहितः पुरतो निहितः पूर्वस्यां दिशि आहवनीयायतने^२ स्थापितः यन् इह अस्मिन् यज्ञे
देवान् इन्द्रादीन् यक्षि यज पूजय ॥

आ हि द्यावापृथिवी अग्ने उभे सदा पुत्रो न मातरौ ततन्थ ।

प्र याह्यच्छोशतो यविष्ठाथा वह सहस्येह देवान् ॥ ७ ॥

आ । हि । द्यावापृथिवी इति । अग्ने । उभे इति । सदा । पुत्रः । न । मातरौ । ततन्थ ।

प्र । याहि । अच्छ । उशतः । यविष्ठ । अथ । आ । वह । सहस्य । इह । देवान् ॥ ७ ॥

हे अग्ने त्वम् उभे द्यावापृथिवी द्यावापृथिव्यौ सदा सर्वदा आ ततन्थ आतेनिथ ।
स्वतेजोभिर्विस्तारयसि खलु ॥ 'यभूथा ततन्थ' इति थलि निपातितः ॥ तत्र दृष्टान्तः । पुत्रो न
यथा पुत्रः मातरा मातापितरौ क्षीणौ धनैस्तनोति तद्वत् । किंच हे यविष्ठ युवतम सू^३ त्वम्^४

१. त-भ२.४.६-देवस्य । २. त-भ१.४.६.७-श्रियर्थ । ३. त१.२.३.५.७-भ१-शौक्यादीनि;
त४-शौकादीनि; भ२-शौकादीनि । ४. ग-त१.२.३.७-भ१.२.४-आहवनीयात्मना; त४-आह-
वनीयायतनो; त५-आहवनीयायतने । ५. ग-स तादृश; त१.२.४.५.७-तन्वं; सु-त्वं ।

‘उशतः कामयमानान्’ अष्ट अभिलक्ष्य ‘प्र’ याहि प्रकर्षेणागच्छ^१ । ‘अथ अनन्तरं हे’ सहस्रस्य महसो बलस्य पुत्र हे अग्ने त्वम् इह अस्मदीये यज्ञे ‘देवान् इन्द्रादीन्’ आ ‘वह प्रापय ॥ २९ ॥

‘पिप्रीहि’ इति सप्तमं द्वितीयं सूक्तम् । ऋष्याद्याः पूर्ववत् । ‘पिप्रीहि’ इत्यनुक्रान्तम् । प्रातरनुवाकाश्चिनशस्त्रयोरुक्तः सूक्तविनियोगः । दर्शपूर्णमासयोरान्ना स्विष्टकृतोऽनुवाक्या । सूत्रितं च—‘अथ स्विष्टकृतः पिप्रीहि देवाँ उशतो यविष्ठेत्यनुवाक्या’ (आश्व. श्रौ. १. ६) इति ॥

पिप्रीहि देवाँ उशतो यविष्ठ विद्वाँ ऋतूँऋतुपते यजेह ।

ये दैव्या ऋत्विजस्तेभिरग्रे त्वं होतृणामस्यायजिष्ठः ॥ १ ॥

पिप्रीहि । देवान् । उशतः । यविष्ठ । विद्वान् । ऋतून् । ऋतुऽपते । यज । इह ।

ये । दैव्याः । ऋत्विजः । तेभिः । अग्ने । त्वम् । होतृणाम् । असि । आऽयजिष्ठः ॥ १ ॥

हे यविष्ठ युवतमाग्ने उशतः स्तुतीः श्रोतुं^२ कामयमानान् देवान् पिप्रीहि हविर्भिः प्रीणय । हे ऋतुपते ऋतूनां देवयागकालानां स्वामिन्नाग्ने ऋतून् यागकालान् विद्वान् जानानस्त्वम् इह अस्मिन्^३ यज्ञे तान् यज पूजय । किंच हे अग्ने दैव्याः देवेषु भवाः ‘अग्निर्होताश्चिनावध्वर्युं त्वष्टाग्निन्मित्र उपवक्ता’ (तै. आ. ३. ३) इत्यत्रोक्ताः ये ऋत्विजः सन्ति तेभिः तैः सह देवान् यज । यद्वा । दैव्या देवेषु भवा ऋत्विज आश्वलायनेनोक्ताः चन्द्रमा ब्रह्मादित्योऽध्वर्युः पर्जन्य उद्गाता (आश्व. गृ. १. २३. ८-९) इति । तैः सह यज । यस्मात् त्वं होतृणां मध्ये आयजिष्ठः अभिमुख्येन देवानां यष्टतमः असि भवसि ॥

वेषि होत्रमुत पोत्रं जनानां मन्धातासि द्रविणोदा ऋतावा ।

स्वाहा वयं कृणवाम हवींषि देवो देवान्यजत्वभिरर्हन् ॥ २ ॥

वेषि । होत्रम् । उत । पोत्रम् । जनानाम् । मन्धाता । असि । द्रविणऽदाः । ऋतवा ।

स्वाहा । वयम् । कृणवाम । हवींषि । देवः । देवान् । यजतु । अग्निः । अर्हन् ॥ २ ॥

हे अग्ने जनानां यजमानार्थं होत्रं होतुः कर्म तेन क्रियमाणं स्तोत्रं वेपि कामयसे । उत अपि च पोत्रं पोतुः कर्म तेन क्रियमाणं स्तुतिं कामयसे । किंच मन्धाता मेधावी ऋतवा^४ सत्यवांसत्वं द्रविणोदाः असि धनस्य प्रदाता भवसि । अथ परोक्षकृतः । वयं देवेभ्यः हवींषि स्वाहा कृणवाम स्वाहा करवाम । प्रयच्छाम । ततः देव दीप्यमानः अर्हन् प्रशंस्यो^५ यजमान-योग्यो वा अग्निः देवान् यजतु । तैर्हविर्भिः पूजयतु ॥

दर्शपूर्णमासातिपरयादौ निमित्ते पाथिकृतीष्टिः कर्तव्या । अत्र ‘आ देवानाम्’ इष्टिया याज्या । सूत्रितं च—‘वेत्था हि वेधो अध्वन आ देवानामपि पन्थामगन्म’ (आश्व. श्रौ. ३. १०) इति । प्रायणीयायामाग्नेयस्यैव याज्योदयनीयायां सैवानुवाक्या । सूत्रितं च—‘अग्ने नय सुपथा राये अस्मान् देवानामपि पन्थामगन्म’ (आश्व. श्रौ. ४. ३) इति । विपरीताश्च याज्यानुवाक्या इति ॥

१. ग-त१.२.४.५-भ६-प्रकर्षेण गच्छ । २. ग-त३-भ१.४.५.६.७-श्रोतुं हवींषि चाप्तुं । ३. ग-त३-भ२.४.७-अस्मदीये । ४. ग-ऋतावा; त१.२.४.५.७-भ६-ऋतवान् । ५. ग-नमस्यो; त-भ४.६-सु-प्रशस्यो ।

आ देवानामपि पन्थामगन्म् यच्छन्नवाम् तदनु प्रवोळ्हुम् ।

अग्निर्विद्वान्त्स यज्ञात्सेदु होता सो अध्वरान्त्स ऋतून्कल्पयाति ॥ ३ ॥

आ । देवानाम् । अपि । पन्थाम् । अगन्म् । यत् । शन्नवाम् । तत् । अनु । प्रवोळ्हुम् ।
अग्निः । विद्वान् । सः । यज्ञात् । सः । इत् । ऊँ इति । होता ।
सः । अध्वरान् । सः । ऋतून् । कल्पयाति ॥ ३ ॥

१देवानां देवलोकादिगमनसाधनं देवानां स्वभूतं १पन्थां पन्थानं तम् १अपि वैदिकमार्गं वयम्
१आ १अगन्म् आगतवन्तो भवेम येन देवान् प्राप्नुमः । तथा वयं १यत् कर्म अनुष्ठानं १शक्यवाम
शक्नुमः समर्था भवामः १तत् कर्म अनुक्रमेण १प्रवोळ्हुं प्रकर्षेण वोढुं समाप्तिं प्रापयितुं समर्था
भवेम^१ । अनन्तरं १विद्वान् तं पन्थानं जानानः १सः १अग्निः १यज्ञात् देवान् यजतु । १सेदु स एव
खलु १होता मनुष्याणां होमनिष्पादकः । ततः १सः एवाग्निः १अध्वरान् यज्ञान् किञ्च १ऋतून्
कालान्^१ १कल्पयाति कल्पयतु करोतु ॥

व्रतातिपत्नी व्रतपतीष्टिः कर्तव्या । तत्र 'यद्वो वयम्' इत्येषा याज्या । सूत्रितं च—'वमग्ने
व्रतपा असि यद्वो वयं प्रमिनाम व्रतानि' (आश्व. श्री. ३. १३) इति ॥

यद्वो वयं प्रमिनाम व्रतानि विदुषां देवा अविदुष्टरासः ।

अग्निष्टद्विष्टमा पृणाति विद्वान्येभिर्देवाँ ऋतुभिः कल्पयाति ॥ ४ ॥

यत् । वः । वयम् । प्रमिनाम् । व्रतानि । विदुषाम् । देवाः । अविदुःऽतरासः ।
अग्निः । तत् । विश्वम् । आ । पृणाति । विद्वान् । येभिः । देवान् । ऋतुभिः । कल्पयाति ॥ ४ ॥

हे १देवाः १अविदुष्टरासः अविद्वत्तरा अत्यन्तमजानन्तः १वयं १वः युष्माकं १यत् यत्किञ्चित्
१व्रतानि कर्माणि १विदुषां भवतां जानतामेव १प्रमिनाम प्रहंसितवन्तः । भवत्सु जानत्सु नित्य-
नैमित्तिककर्माणि विलोपितवन्त इत्यर्थः । १विद्वान् एतत् सर्वं १जानानः १अग्निः स्विष्टकृत् १तत्
एतत् १विश्वं सर्वं कर्मजातम् १आ १पृणाति आपूरयतु । फलसहितं करोत्वित्यर्थः । केनापूरयतु
तत्राह । १येभिः १ऋतुभिः यागयोग्यैः कालैः १देवान् १कल्पयाति कल्पयति कर्माङ्गभावाय^१
समर्थयति तैरापूरयतु ॥

यत्पाकत्रा मनसा दीनदक्षा न यज्ञस्य मन्वते मर्त्यासः ।

अग्निष्टद्वोता ऋतुविद्विजानन्यजिष्ठो देवाँ ऋतुशो यजाति ॥ ५ ॥

यत् । पाकत्रा । मनसा । दीनदक्षाः । न । यज्ञस्य । मन्वते । मर्त्यासः ।
अग्निः । तत् । होता । ऋतुद्वित् । विजानन् । यजिष्ठः । देवान् । ऋतुशः । यजाति ॥ ५ ॥

१दीनदक्षाः सततयाजनेन दीनबला दीनोत्साहा वा १मर्त्यासः मर्त्या मनुष्या ऋत्विजः
१पाकत्रा पाकेन । बहुलग्रहणादस्मादपि तृतीयार्थे त्राप्रत्ययः । पाकेन पक्त्वयेन^१ विशिष्टज्ञानरहिते-

१. त-भ६-यत् । २. ग-त५.६-मु-भवामः; त१.२.३.४.७-भ१.२.४.६-भवाम । ३. ग-त३-
भ५-यज्ञकालान् । ४. त१.२.४.५.७-भ६-कर्माङ्गभावेन । ५. त-भ६-पोषकेन ।

नाल्पेन वा ऽमनसा युक्ताः सन्तो यज्ञसंबन्धि ऽयत् कर्म ऽन ऽमन्वते न जानन्ति ऽतत् कर्म
 ऽविजानन् ऽहोता देवानामाह्वाता होमनिष्पादको वा ऽकतुविन् कर्मवित् ऽयजिष्ठः देवानामतिशयेन
 यष्टा सः ऽअग्निः स्विष्टकृत् ऽकतुशः कृतावृत्तौ स्वे स्वे यागयोग्ये काले ऽदेवान् ऽयजाति यजतु
 हविर्भिः पूजयतु ॥

विश्वेषां ह्यध्वराणामनीकं चित्रं केतुं जनिता त्वा जजान ।

स आ यजस्व नृवतीरनु क्षाः स्पार्हा इषः क्षुमतीर्विश्वजन्त्याः ॥ ६ ॥

विश्वेषाम् । हि । अध्वराणाम् । अनीकम् । चित्रम् । केतुम् । जनिता । त्वा । जजान ।
 सः । आ । यजस्व । नृवतीः । अनु । क्षाः । स्पार्हाः । इषः । क्षुमतीः । विश्वजन्त्याः ॥ ६ ॥

हे अग्ने ऽविश्वेषां सर्वेषाम् ऽअध्वराणां यजानाम् ऽअनीकं सुखं^१ प्रधानं ऽचित्रं चायनीयं
 नानारूपं वा ऽकेतुं प्रज्ञापकं ऽत्वा त्वां ऽजनिता जनयिता प्रजापतिर्यजमानो वा ऽजजान
 जनयामास । उत्पादितः ऽसः त्वं ऽनृवतीः दामादियुक्ताः ऽक्षाः । पृथिवीनामैतत् । क्षयन्त्यत्रेति
 क्षा^२ भूमिः^३ । ऽअनु ऽआ ऽयजस्व अनुप्रयच्छ । यद्वा । नृवतीर्नृभिः संस्कृतानि क्षा अनु पृथिवीं
 वेदिलक्षणामनुगतानि वेद्यामासादितानि ऽस्पार्हाः स्पृहणीयानि ऽक्षुमतीः स्तुतिमन्त्रलक्षणशब्दवन्ति
 ऽविश्वजन्त्याः सर्वजनहितानि वृष्ट्यज्ञहेतुत्वात् तानि ऽइषः अन्नानि हविलक्षणानि यजस्व^४ देवेभ्यः
 प्रयच्छ ॥

य त्वा द्यावापृथिवी यं त्वापस्त्वष्टा यं त्वा मुजनिमा जजान ।

पन्थांमनु प्रविद्वान्पितृयाणं द्युमदग्ने समिधानो वि भाहि ॥ ७ ॥

यम् । त्वा । द्यावापृथिवी इति । यम् । त्वा । आपः । त्वष्टा । यम् । त्वा । मुजनिमा । जजान ।
 पन्थाम् । अनु । प्रऽविद्वान् । पितृऽयानम् । द्युऽमत् । अग्ने । सम्ऽइधानः । वि । भाहि ॥ ७ ॥

हे अग्ने ऽयं ऽत्वा त्वां ऽद्यावापृथिवी जनितवत्यौ आदित्यात्मनाग्न्यात्मना वा^५ । तथा ऽयं
 त्वाम् ऽआपः मेघोदरगता विधुदारमना स्थितं जनितवत्यः । यद्वा । आप इत्यन्तरिक्षनाम । द्यावा-
 पृथिवी अन्तरिक्षं चेमे त्रयो लोका यं त्वामजीजनन् । किंच ऽमुजनिमा शोभनजननः ऽत्वष्टा प्रजापतिः
 ऽयं ऽत्वां ऽजजान जनयामास हे अग्ने ऽपितृयाणं पितरो येन मार्गेण गच्छन्ति तं ऽपन्थां हविवहन-
 मार्गम् ऽअनु ऽप्रविद्वान् प्रजानंस्त्वं ऽसमिधानः समिध्यमानः सन् ऽद्युमत् दीप्तियुक्तं यथा भवति
 तथा ऽवि ऽभाहि विशेषेण दीप्यसे ॥ ॥ ३० ॥

‘इनो राजन्’ इति सप्तचं नृतीयं सूक्तम् । ऋग्याद्याः पूर्ववत् । ‘इनः’ इत्यनुक्रान्तम् ।
 प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोरुक्तो विनियोगः ॥

इनो राजन्नरतिः समिद्धो रौद्रो दक्षाय सुषुमाँ अदर्शि ।

चिकिद्वि भाति भासा बृहतासिक्रीमेति रुशतीमुपाजन् ॥ १ ॥

इनः । राजन् । अरतिः । सम्ऽइद्धः । रौद्रः । दक्षाय । सुषुमान् । अदर्शि ।

चिकित् । वि । भाति । भासा । बृहता । असिक्रीम् । एति । रुशतीम् । अपऽअजन् ॥ १ ॥

१. त१.२.४.५-अ४.६-सुखं; त६-अ७-मुख्य । २. त१.२.४.५-अ१.४.६-ता भूमीः; त३.
 ७-ता भूमिः । ३. त१.२.७-आयजस्व । ४. त-अ-मु- च ।

हे वराजन् दीप्यमानाग्ने त्वम् वृद्धः ईश्वरः सर्वस्य भवसि । अथ परोक्षः । वरतिः हवि-
रादाय देवान् प्रति गन्ता^१ वसिष्ठः संदीप्तः वरीद्रः शत्रूणां भयंकरः वसुभामान् । ओषध्यात्मना
स्थितोऽशुः^२ सुष्ठु सूयत इति सुष्ठुः सोमः । तेन तद्वान् शोभनप्रसवो वा सोऽग्निः वृक्षाय यज-
मानानां धनादिवृद्धयर्थम्^३ वदति सर्वैर्दृश्यते । किंच वचिकित् सर्वं जानानोऽग्निः वि भाति
विशेषेण दीप्यते । तथा वृहता महता वासा तेजसा ज्वालाक्षणेन वसिष्ठीं रात्रिम् एति ।
सायंहोमसिद्धयर्थमेव^४ गच्छति । किं कुर्वन् । वृक्षतीं श्वेतवर्णां दीप्तिम् अपाजन् अपगमयन्^५
रात्रिं गच्छति । सामर्थ्याद्रात्रिं परित्यजन्नुषसं प्रातर्होमसिद्धयर्थं गच्छतीत्यर्थो लभ्यते ॥

कृष्णां यदेनीमभि वर्षसा भूजनयन्योषां बृहतः पितुर्जाम् ।

ऊर्ध्वं भानुं सूर्यस्य स्तभायन्दिवो वसुभिररतिविं भाति ॥ २ ॥

कृष्णाम् । यत् । एनीम् । अभि । वर्षसा । भूत् । जनयन् । योषाम् । बृहतः । पितुः । जाम् ।
ऊर्ध्वम् । भानुम् । सूर्यस्य । स्तभायन् । दिवः । वसुभिः । अरतिः । वि । भाति ॥ २ ॥

सोऽग्निः यत् यदा कृष्णां कृष्णवर्णाम् एनीं गच्छन्तीं रात्रिं वर्षसा आत्मीयेन ज्वाला-
क्षणेन रूपेण अभि भूत् अभिभवति । किं कुर्वन् । वृहतः महतः पितुः सर्वस्य जगतः
पालयितुः पितृभूताद्वादित्यात् जां जायमानां योषाम् उषसं जनयन् अभिव्यज्यन्^६ । तदानीम्
वरतिः गमनशीलोऽग्निः दिवः द्युलोकस्य वसुभिः वासयितुमिराच्छादकैः संशुक्षणसमर्थैरात्मीयै-
स्तेजोभिः सूर्यस्य भानुं दीप्तिम् ऊर्ध्वम् उपरिष्ठात् स्तभायन् स्तम्भयन् वि भाति
विशेषेण दीप्यते ॥

भद्रो भद्रया सचमान आगात्स्वसारं जारो अभ्येति पश्चात् ।

सुप्रकेतैर्द्युभिरग्निर्वितिष्ठन्शुश्रुर्वर्णैरभि राममस्थात् ॥ ३ ॥

भद्रः । भद्रया । सचमानः । आ । अगात् । स्वसारम् । जारः । अभि । एति । पश्चात् ।
सुऽप्रकेतैः । द्युभिः । अग्निः । विऽतिष्ठन् । रुशत्ऽभिः । वर्णैः । अभि । रामम् । अस्थात् ॥ ३ ॥

वभद्रः भजनीयः कल्याणः वभद्रया भजनीयया दीप्योषसा वा सचमानः सेव्यमानः
संगच्छमानो वाग्निः वअगात् आजगाम । गार्हपत्यादाहवनीयमीगच्छति । ततः पश्चात् जारः
जरयिता शत्रूणां सः अग्निः स्वसारं स्वयंसारिणीं भगिनीं वा आगतामुपसम्^७ अभ्येति अभि-
गच्छति । तथा सुप्रकेतैः सुप्रज्ञैः द्युभिः दीप्तैस्तेजोभिः सह वितिष्ठन् सर्वतो वर्तमानः सः
अग्निः वृक्षद्भिः श्वेतैः वर्णैः वारकैरात्मीयैस्तेजोभिः वरामं कृष्णं शर्वरं तमः अभि अस्थात्
सायंहोमकालेऽभिभूय तिष्ठति ॥

१. त४.५-हंता; त६.७-गतः । २. त-भ१.२.६.७-स्थितेरंशुः । ३. ग-त३-भ२.५.६-“वृद्धयर्थं
कर्मवृद्धयर्थं वा; त-मु-“वृद्धयर्थं वा । ४. त-भ१.२.४.६-मु-“सिद्धयर्थमेति; त३-“सिद्धयर्थं येन । ५. ग-त३-
भ-अपगमयन् सर्वतो विकिरन् यद्वा वृक्षतीं दीप्तामुषसं अपाजन् अपक्षिपन् परित्यजन् (ग-“परित्यजन्”
नास्ति); त-अपागमयन् । ६. ग-त-भ-मु-अभिव्यजयन् रात्रिम्भ्यभूत् । ७. त४-अगत्य उषसं; त५-
अगत्यमुषसं; त७-आ अगात् आगतामुषसं; भ६-आगात् त्वमुषसं । ८. त-भ६-मु-श्वेतवर्णैः ।

अस्य यामासो बृहतो न वृद्धनिन्धाना अग्नेः सख्युः शिवस्य ।

ईर्ध्यस्य वृष्णो बृहतः स्वासो भामासो यामन्नक्तवश्चिकित्रे ॥ ४ ॥

अस्य । यामासः । बृहतः । न । वृद्धन् । इन्धानाः । अग्नेः । सख्युः । शिवस्य ।

ईर्ध्यस्य । वृष्णः । बृहतः । सुऽआसः । भामासः । यामन् । अक्तवः । चिकित्रे ॥ ४ ॥

वृहतः महतः अस्य अग्नेः संबन्धिनः वृन्धानाः दीप्यमानाः यामासः । यान्ति गच्छन्तीति यामा रश्मयः । वृद्धन् स्तुतिकारिणो जनान् न बाधन्ते । किंच सख्युः स्तुत्यस्तोतृत्व-
यष्टयष्टयत्वलक्षणेन सख्येन सखिभूतस्य शिवस्य कल्याणस्य भक्तानां सुखकरस्य ईर्ध्यस्य स्तोत-
व्यस्य वृष्णः कामानां वर्णितुः वृहतः महतः स्वासः शोभनास्यस्य अस्याग्नेः स्वभूताः वक्तवः
तमांस्यजन्तोऽपगमयन्त आहुतिभिः संगता वा भामासः । 'भाम क्रोधे' । तीक्ष्णा अप्रसङ्गा
रश्मयः यामन् । याति देवान् प्रति तर्पणाय यान्ति वा देवा एतं प्रत्यङ्गभावायेति यामा यज्ञः ।
तस्मिन् चिकित्रे सर्वतो जज्ञिरे । प्रथिता अभूवन् ॥

स्वना न यस्य भामासः पर्वन्ते रोचमानस्य बृहतः सुदिवः ।

ज्येष्ठेभिर्ज्येष्ठैः क्रीलुमाङ्घ्रिर्वर्षिष्ठेभिर्भानुभिर्नक्षति घाम् ॥ ५ ॥

स्वनाः । न । यस्य । भामासः । पर्वन्ते । रोचमानस्य । बृहतः । सुऽदिवः ।

ज्येष्ठेभिः । यः । तेजिष्ठैः । क्रीलुमत्ऽभिः । वर्षिष्ठेभिः । भानुऽभिः । नक्षति । घाम् ॥ ५ ॥

रोचमानस्य दीप्यमानस्य वृहतः महतः सुदिवः शोभनदीप्तेर्वा^१ यस्य अग्नेः स्वभूताः
भामासः । 'भा दीप्ति' । दीप्ता रश्मयः स्वना न स्वन्तो महत इव पर्वन्ते सर्वतः शब्दं
कुर्वन्तो गच्छन्ति । किंच यः अग्निः ज्येष्ठेभिः अत्यन्तं प्रशस्तैः तेजिष्ठैः तेजस्वितमैः क्रीलुमङ्घ्रिः
क्रीडनवङ्घ्रिः वर्षिष्ठेभिः वृद्धतमैः भानुभिः^२ आत्मीयैस्तेजोभिः यथां शुलोकं नक्षति व्याप्नोतीति ।
स एवं देवानावहेत्युत्तरेण संबन्धः ॥

अस्य शुष्मासो ददृशानपवेर्जेहमानस्य स्वनयन्नियुद्धिः ।

प्रत्नेभिर्यो रुशद्भिर्देवतमो वि रेभद्भिररतिर्भाति विम्वा ॥ ६ ॥

अस्य । शुष्मासः । ददृशानपवेः । जेहमानस्य । स्वनयन् । नियुत्ऽभिः ।

प्रत्नेभिः । यः । रुशत्ऽभिः । देवऽतमः । वि । रेभत्ऽभिः । अरतिः । भाति । विऽम्वा ॥ ६ ॥

ददृशानपवेः दर्शनीयज्वालाग्नेः । यद्वा । पविर्वज्र आयुधम् । दृश्यमानायुधस्य । जेहमानस्य ।
जेहतिगतिकर्मा । हविरादाय देवान् प्रति गच्छतः अस्य अग्नेः स्वभूताः शुष्मासः शोषकाः
नियुद्धिः । 'नियुतो वायोः' इति वायोरश्वा नियुतः । तद्युक्तैः वायुभिः^३ संयुक्ता रश्मयः स्वनयन्
शब्दायन्ते । किंच देवतमः देवानां मुख्यः अरतिः गन्ता विम्वा विभवनशीलो महान् यः^४ अग्निः^५
प्रत्नेभिः पुराणैः रुशद्भिः श्वेतवर्णैः रेभद्भिः शब्दायमानैस्तेजोभिः वि भाति विविधं दीप्यते ॥

१. ग-शोभनदीप्तेः । २. त-भ-मु-भानुमङ्घ्रिः । ३. ग-भ-वा नियुद्धिः; त-भ-वा-वायुद्धिः ।
त-भ-वा-वा-युभिः । ४. त-१.२.५-श्याभिः; त-४-सोभिः ।

स आ वक्षि महि न आ च सत्सि दिवस्पृथिव्योररतिर्युवत्योः ।

अग्निः सुतुकः सुतुकेभिः रभस्वद्भि रभस्वाँ एह गम्याः ॥ ७ ॥

सः । आ । वक्षि । महि । नः । आ । च । सत्सि । दिवःपृथिव्योः । अरतिः । युवत्योः ।
अग्निः । सुतुकः । सुतुकेभिः । अश्वैः । रभस्वत्ऽभिः । रभस्वान् । आ । इह । गम्याः ॥ ७ ॥

हे अग्ने ^१सः तादृशस्त्वं ^२नः अस्मदीये यज्ञे ^३महि महान्^४ देवान् ^५आ वक्षि आवह
प्रापय । किंच ^६युवत्योः परस्परं मिश्रितयोः तरुण्योर्वा^७ ^८दिवस्पृथिव्योः द्यावापृथिव्योर्मध्ये ^९अरतिः
अग्निः सूर्यात्मना गन्ता त्वम् ^{१०}आ^{११} ^{१२}सत्सि अस्माकं यज्ञमासीद । तथा ^{१३}सुतुकः । तुकिर्गत्यर्थः ।
सुगमः स्तोतृभिः यष्टृभिश्च सुखेन प्राप्तव्यः ^{१४}रभस्वान् वेगवान् ^{१५}अग्निः अङ्गनादिगुणयुक्तस्त्वं
^{१६}सुतुकेभिः सुगमैः ^{१७}रभस्वद्भिः वेगवद्भिः ^{१८}अश्वैः रोहिदाख्यैः सह ^{१९}इह अस्मदीये यज्ञे ^{२०}आ ^{२१}गम्याः
आगच्छ ॥ ॥ ३१ ॥

‘प्र ते’ इति सप्तचं चतुर्थं सूक्तम् । ऋष्याद्याः पूर्ववत् । ‘प्र ते’ इत्यनुक्रान्तम् । प्रातरनुवा-
काश्विनश्चत्वारोक्तो विनियोगः ॥

प्र ते यक्षि प्र त इयमि मन्म भुवो यथा वन्द्यो नो हवेषु ।

धन्वन्निव प्रपा असि त्वमग्र इयक्ष्वे पूरवे प्रत राजन् ॥ १ ॥

प्र । ते । यक्षि । प्र । ते । इयमि । मन्म । भुवः । यथा । वन्द्यः । नः । हवेषु ।

धन्वन्^१इव । प्र^२पा । अ^३सि । त्वम् । अ^४ग्ने । इय^५क्ष्वे । पूर^६वे । प्र^७त । रा^८जन् ॥ १ ॥

हे अग्ने ^१ते तुभ्यं हविः ^२प्र ^३यक्षि प्रयच्छामि । यजिर्दानार्थः । तथा ^४मन्म मननीयां स्तुतिं ^५ते
त्वर्थं ^६प्र ^७इयमि प्रेरयामि प्रोच्चारयामि । ^८वन्द्यः सर्वैर्वन्दनीयस्त्वं ^९नः अस्मदीयेषु ^{१०}हवेषु देवा-
ह्वानेषु ^{११}यथा^{१२} त्वं संनिहितः ^{१३}भुवः भवसि तथा हविः प्रयच्छामि स्तौमि च । हे ^{१४}प्रत पुराण ^{१५}राजन्
सर्वस्य जगतः स्वामिन् हे ^{१६}अग्ने सः ^{१७}त्वेम् ^{१८}इयक्ष्वे यष्टुमिच्छते ^{१९}पूरवे । पूरुरिति मनुष्यनाम^{२०} ।
मनुष्याय यजमानाय हविर्भिर्देवान् पूरयित्रे जनाय ^{२१}धन्वन्निव ^{२२}प्रपा ^{२३}असि । यथा धन्वन् धन्वनि
मरौ निरुदकप्रदेशे प्रपा । प्रपिबन्त्यत्रेति प्रपा । सा यथोदकप्रदानेन जनेभ्यः सुखदा भवति एवं त्वं
धनदानेन तस्मै सुखदाता भवसि ॥

यं त्वा जनासो अभि संचरन्ति गाव उष्णमिव ब्रजं यविष्ठ ।

दूतो देवानामसि मर्त्यानामन्तर्महान् चरसि रोचनेन ॥ २ ॥

यम् । त्वा । जनासः । अभि । स्म^१चरन्ति । गावः । उष्णम्^२इव । ब्रजम् । यविष्ठ ।

दूतः । देवानाम् । अ^३सि । मर्त्यानाम् । अ^४न्तः । महान् । च^५रसि । रोचनेन ॥ २ ॥

हे ^१यविष्ठ युवतम अग्ने ^२यं^३ ^४त्वा त्वां ^५जनासः जना यजमानाः फलप्राप्त्यर्थम् ^६अभि
^७संचरन्ति अभितः^८ परिचरन्ति^९ सेवन्ते । तत्र दृष्टान्तः । ^{१०}गावः ^{११}उष्णमिव यथा गावः शीतार्तां
उष्णं शीतजनितदुःखापनोदनार्थमुष्णं ^{१२}ब्रजं गोष्ठमभिगच्छन्ति तद्वत्^{१३} । स त्वं ^{१४}देवानाम् इन्द्रादीनां

१. ग३.६-भ-महतो । २. त-तक्षण्योर्वा । ३. त४-आ च । ४. त-भ६-तथा । ५. त-‘मनुष्यनाम’
नास्ति । ६. त-‘यं’ नास्ति । ७. त-‘अभितः परिचरन्ति’ नास्ति । ८. त-भ६-मु-‘तद्वत्’ नास्ति ।

१मत्यानां मनुष्याणां च १वृत्तः १असि हविष्प्रापणद्वारा । ततः १महान् त्वम् १अन्तः द्यावापृथिव्यो-
मध्ये हवींष्यादाय १रोचनेन अन्तरिक्षेण लोकेन १चरसि गच्छसि । तं त्वां स्तुम इति शेषः ॥

शिशुं न त्वा जेन्यं वर्धयन्ती माता बिभर्ति सचनस्यमाना ।

धनोरधि प्रवता यासि हर्यजिगीषसे पशुरिवावसृष्टः ॥ ३ ॥

शिशुम् । न । त्वा । जेन्यम् । वर्धयन्ती । माता । बिभर्ति । सचनस्यमाना ।

धनोः । अधि । प्रवता । यासि । हर्यन् । जिगीषसे । पशुः सृष्टः । अवसृष्टः ॥ ३ ॥

हे अग्ने १जेन्यं जयशीलं १त्वा त्वां १शिशुं १न पुत्रमिव १वर्धयन्ती^१ पोषयन्ती १माता
पृथिवी १सचनस्यमाना संपर्कमिच्छन्ती सती १बिभर्ति धारयति । स त्वं १हर्यन् कामयमानः^२
सन्नस्मिँल्लोके १धनोरधि । अधिः सस्यर्थद्योतकः । अन्तरिक्षात् १प्रवता प्रवणेन मार्गेण १यासि यज्ञं
प्रत्यागच्छसि । किंच त्वम् १अवसृष्टः यष्टृभिर्हविरादाय १जिगीषसे देवान् प्रति गन्तुमिच्छसि ।
कथमिव । १पशुरिव । यथा विमुक्तः पशुर्गोष्ठं प्रत्यागच्छति तद्वत् ॥

मूरा अमूर न वयं चिकित्वो महित्वमग्ने त्वमङ्ग वित्से ।

शयै वव्रिश्ररति जिह्यादत्रैरिह्यते युवति विश्पतिः सन् ॥ ४ ॥

मूराः । अमूर । न । वयम् । चिकित्वः । महित्वम् । अग्ने । त्वम् । अङ्ग । वित्से ।

शयै । वव्रिः । चरति । जिह्या । अदन् । रैरिह्यते । युवतिम् । विश्पतिः । सन् ॥ ४ ॥

हे १अमूर अमृद अत एव १चिकित्वः चेतनवन् हे अग्ने १मूराः मृदाः १वयं तव माहात्म्यं
१न जानीमः । किंतु हे १अग्ने १त्वमङ्ग । अङ्गेति निपात एवार्थः । त्वमेव तव १महित्वं माहात्म्यं
१वित्से जानासि । त्वत्तः कोऽन्यो वेदितुमर्हति । किंच १वव्रिः जीर्णः ओषधीसङ्गः १शयै शोते
तिष्ठति । यद्वा । वव्रिरिति रूपनाम सामर्थ्याच्चान्तर्णीतमत्रार्थं द्रष्टव्यम् । आहवनीयाख्येन रूपेण
रूपवान् शयै चरति । अथ १जिह्या^३ ज्वालाख्यया १अदन् हवींषि भक्षयन् १चरति । वाक्यभेदा-
दनिघातः । किंच १विश्वपतिः विश्वां स्वामी १सन् अग्निः १युवतिम् आत्मनो मिश्रयित्रीमाहुतिं दीर्घ-
प्रमृतया^४ ज्वालाया जिह्या १रैरिह्यते अस्यर्थं लेढि आस्वादयति ॥ 'लिह आस्वादाने' । यद्धि रूपम् ।
यद्वा । सोऽग्निर्युवतिं तरुणीं जीर्णांषधिकां^५ पृथिवीमास्वादयति ॥

कूचिजायते सनयासु नव्यो वने तस्थौ पलितो धूमकेतुः ।

अस्नातापो वृषभो न प्र वेति सचेतसो यं प्रणयन्त मर्तीः ॥ ५ ॥

कूचित् । जायते । सनयासु । नव्यः । वने । तस्थौ । पलितः । धूमकेतुः ।

अस्नाता । आपः । वृषभः । न । प्र । वेति । सचेतसः । यम् । प्रणयन्त । मर्तीः ॥ ५ ॥

१नव्यः नवतरः स्तुत्यो वाग्निः १कूचित् कचिन् प्रदेशे १जायते । कुत्र । १सनयासु पुराणीषु
जीर्णांस्वोषधीष्वरण्योः । तथा १पलितः पालयिता श्वेतवर्णः १धूमकेतुः धूमप्रज्ञानोऽग्निः १वने सर्व-

१. त-म६- 'वर्धयन्ती' नास्ति । २. त-म६-कामानान् । ३. त१.४.५-म६-जिह्वा; त२.४.७-सु-
जिह्या जिह्वा । ४. त-प्रमृतया । ५. त१.२.६.७-म६-जीर्णांस्वधिकां; त४.५-जीर्णांस्वधिकां

स्मिन्नरण्ये ऽतस्थौ तिष्ठति । यद्वा । वन उदके मेघगते विद्युदात्मना तिष्ठति च । ऽअस्नाता स्नान-
मकुर्वन्नपेक्षितस्नानः सर्वदा शुद्धः सोऽग्निः ऽआपः । सुव्यत्ययः । अप उदकानि शान्त्यर्थं ऽप्र
वेति प्रगच्छति । तत्र दृष्टान्तः । ऽवृषभो ऽन । यथा वृषभस्तृष्णोपशमनार्थमरण्यमध्यस्थान्युदकानि
प्रगच्छति तद्वत् । ऽमर्ताः मनुष्या ऋत्विजः ऽसचेतसः समानमनस्काः समानप्रज्ञानाः सन्तः ऽथम्
अग्निं ऽप्रणयन्त हविर्भिः प्रीणयन्ति ॥

तनूत्यजैव तस्करा वनर्गू रशनाभिर्दशभिर्भ्यधीताम् ।

इयं ते अग्ने नव्यसी मनीषा युक्ष्वा रथं न शुचयद्भिरङ्गैः ॥ ६ ॥

तनूत्यजाऽइव । तस्करा । वनर्गू इति । रशनाभिः । दशऽभिः । अभि । अधीताम् ।

इयम् । ते । अग्ने । नव्यसी । मनीषा । युक्ष्वा । रथम् । न । शुचयद्भिरङ्गैः । अङ्गैः ॥ ६ ॥

हे अग्ने ऽवनर्गू वनगामिनां ऽतनूत्यजा^१ चायं मर्तुं कृतनिश्चयं छटौ ऽतस्करा तस्करौ यथा
पथिकं मोपगार्थं रज्ज्वा बद्ध्वाकृत्य च क्वचित् प्रदेशे स्थापयतः तद्वत्^२ । तथा यास्कः—‘तनूत्यक्
तनूत्यक्ता वनर्गू वनगामिनावगमिन्धनौ बाहू तस्कराभ्यामुपमिमीते’ (निरु. ३. १४) इत्यादि^३ ।
अधीताम् ॥ दधातेर्लुङि सिचो लुकि ‘ छन्दस्युभयथा ’ इति तस आर्धधातुकत्वेन डिच्वात् ‘घुमास्था’
इतीकारः । ततो हे ऽअग्ने ऽते त्वदर्थं ऽनव्यसी नवतरा ऽइयं ऽमनीषा स्तुतिर्मया क्रियते । एत-
ज्ज्ञात्वा ऽशुचयद्भिः सर्वं प्रकाशयद्भिरात्मीयैः ऽअङ्गैः तेजोभिः आत्मानं मदीयं यज्ञं प्रति ऽयुक्ष्वा
योजय । कथमिव । ऽरथं ऽन । यथा^४ रथमश्वैः संयोजयन्ति तद्वत् ॥

उखासंभरणीयेष्टावमेवह्यवतो याज्या ‘ब्रह्म च ते’ इत्येपा । सूत्रितं च—‘ब्रह्म च ते
जातवेदो नमश्च पुरुष्यमे पुरुषा त्वाया’ (आश्व. श्रौ. ४. १) इति ॥

ब्रह्म च ते जातवेदो नमश्चेयं च गीः सदमिद्वर्धनी भूत् ।

रक्षा णो अग्ने तनयानि तोका रक्षोत नस्तन्वो^१ अप्रयुच्छन् ॥ ७ ॥

ब्रह्म । च । ते । जातवेदः । नमः । च । इयम् । च । गीः । सदम् । इत् । वर्धनी । भूत् ।

रक्ष । नः । अग्ने । तनयानि । तोका । रक्ष । उत । नः । तन्वः । अप्रयुच्छन् ॥ ७ ॥

हे ऽजातवेदः जातप्रज्ञाग्ने ऽते त्वदर्थं ऽब्रह्म अस्माभिर्दीयमानं हवीरूपमन्नं^२ ऽवर्धनी वर्धनं
ऽभूत् भवतु । तथा ऽनमः नमस्कारश्च । किञ्च ऽइयम् इदानींक्रियमाणेपा स्तुतिः ऽसदमित् सर्वं
ऽवर्धनी वर्धयित्री ऽभूत् भवतु । तस्मान्हे ऽअग्ने ऽनः अस्माकं ऽतनयानि पुत्रान् ऽतोका पौत्रांश्च ऽरक्ष
पालय । ऽउत अपि च ऽअप्रयुच्छन् अप्रमाद्यस्त्वं ऽनः अस्माकं ऽतन्वः अङ्गानि ऽरक्ष ॥ ॥ ३२ ॥

‘एकः समुद्रः’ इति सप्तर्षि पञ्चमं सूक्तम् । ऋष्याद्याः पूर्ववत् । विनियोगश्च । ‘एकः’
इत्यनुक्रान्तम् ॥

१. त१.२.६-तनूत्यजैव; म६-तनूत्यजे । २. ग-तद्वत् अंगुलिभिर्दशभिः मम बाहू त्वाम-
बन्धीतां । ३. त१.२.६.७-इत्यादि रशनाभिर्दशभिर्गुलिभिः कृत्वा रज्जुभिः अभ्यधीतां अभ्यधायि ।
४. त१.२.६.७-यथा रथिकः रथं अश्वैर्योजयति तद्वत् यज्ञं प्रति लक्ष योजय । कथमिव रथं न यथा ।
५. त१.२.७-म६-हवीरूपमद्भुतमन्नं ।

एकः समुद्रो धरुणो रयीणामस्मद्भूदो भूरिजन्मा वि चष्टे ।

सिपक्त्यूर्धनिण्योरुपस्थ उत्सस्य मध्ये निहितं पदं वेः ॥ १ ॥

एकः । समुद्रः । धरुणः । रयीणाम् । अस्मत् । हृदः । भूरिजन्मा । वि । चष्टे ।

सिपक्ति । ऊर्धः । निण्योः । उपस्थे । उत्सस्य । मध्ये । निहितम् । पदम् । वेरिति वेः ॥ १ ॥

१ समुद्रः यस्मादनान्युदकानि वा समुद्रवन्तीति तादृशः २ रयीणां धनानां ३ धरुणः धारयिता ४ एकः असहायः ५ भूरिजन्मा बहुविधजननो नानायज्ञेष्ववाहयनीयादिभावेन बहुजननः सोऽग्निः ६ अस्मत् ॥ 'सुपां सुलुक्' इति षष्ठ्या लुक् । अस्माकं ७ हृदः हृदयान्यभिलषितानि ८ वि चष्टे विपश्यति^१ जानाति । उक्तं च—'मनो वै देवा मनुष्यस्य जानन्ति'^२ इति । किंच ९ निण्योः । अन्तर्हितनामैतत् । अन्तर्हितयोज्योतिस्तमोभ्यामाच्छादितयोः प्रातःसायंकालयोः १० उपस्थे उपस्थाने समीपे वर्तमानम् ११ ऊधः रात्रिं १२ सिपक्ति सेवते उपजीवति । यद्वा । निण्योरन्तर्हितस्यान्तरिक्षस्य समीपे वर्तमानमूधो मेघं सेवते । अथ प्रत्यक्षः । हे अग्ने १३ उत्सस्य उदकधारकस्य^३ लोकस्य १४ मध्ये १५ पदम् अपां स्थानं १६ निहितम् । तत् माध्यमिकां वाचं १७ वेः गच्छ । यद्वा । उत्सस्य मेघस्य मध्ये निहितं पदं विद्युदाख्यं तत् स्वात्मतया^४ गच्छ ॥ वेः । वी गत्यादिषु । लङि सिपि रूपम् । वाक्यभेदादनिघातः ॥

समानं नीळं वृषणो वसानाः सं जग्मिरे महिषा अर्वतीभिः ।

ऋतस्य पदं कवयो नि पान्ति गुहा नामानि दधिरे पराणि ॥ २ ॥

समानम् । नीळम् । वृषणः । वसानाः । सम् । जग्मिरे । महिषाः । अर्वतीभिः ।

ऋतस्य । पदम् । कवयः । नि । पान्ति । गुहा । नामानि । दधिरे । पराणि ॥ २ ॥

१ वृषणः आहुतीनां सेक्ताः २ समानम् एकं ३ नीळं स्थानमग्निं ४ वसानाः मन्त्रत आच्छादयन्तः ५ महिषाः महान्तो यजमानाः ६ अर्वतीभिः षड्वाभिः ७ सं जग्मिरे समगच्छन्तः । अश्ववन्तोऽभूवन् । यद्वा । अग्निमेवात्मीययज्ञं प्रत्यागन्तुं रोहिदाख्याभिर्षड्वाभिः संयोजितवन्तः । तथा ८ कवयः मेधाविनः ९ ऋतस्य उदकस्य १० पदम् आवासस्थानमग्निं ११ नि पान्ति नितरां रक्षन्ति । इविभिः स्तुतिभिश्च आराधयन्तीत्यर्थः^१ । ततः १२ गुहा गुहायामन्तरिक्षे स्थितानि दिव्यानि १३ नामानि उदकानि १४ दधिरे धारयन्ति । यद्वा । गुहा गृहे संवृते हृदये १५ पराणि प्रधानान्यभिजातवेदा वैश्वानर इत्यादीनि नामानि दधिरे कुर्वन्ति । स्तुवन्तीत्यर्थः ॥

ऋतायिनी मायिनी सं दधाते मित्वा शिशुं जज्ञतुर्वर्धयन्ती ।

विश्वस्य नाभिं चरतो ध्रुवस्य कवेश्चित्तुं मर्नसा वियन्तः ॥ ३ ॥

ऋतायिनी इत्यृतयिनी । मायिनी इति । सम् । दधाते इति ।

मित्वा । शिशुम् । जज्ञतुः । वर्धयन्ती इति ।

विश्वस्य । नाभिम् । चरतः । ध्रुवस्य । कवेः । चित् । तन्तुम् । मर्नसा । वियन्तः ॥ ३ ॥

१. त-विनश्यति । २. त-भ२-जानाति । ३. त३-भ२-उदकधारस्य; भ१.४.७-उदकाधारस्य लोकधारस्य; भ६-उदकाधारकस्य । ४. ग-स्वात्मनोप; त१.२.५.७-स्वान्यतया; त४-स्वात्म्य-ततया; भ२-स्वात्म्यतया । ५. त-भ१.४.६-रोधयतीत्यर्थः ।

वृत्तायिनी ऋतवत्यौ सत्यवत्यौ अत एव वृत्तायिनी प्रज्ञावत्यौ कर्मयुक्ते वा^१ यावापृथिव्यौ यज्ञसाधनभूते^२ अरणी वा इममग्निं वसं वृधाते सम्यक् धारयतः । अभिसूर्यात्मना केवलाग्न्यात्मना वा संवृधाते । मित्रा कालपरिमाणं कृत्वा यद्वा संपरिच्छिद्य वृशिशुं शंसनीयं बालमग्निं वृजतुः जनयतः । वर्धयन्ती वर्धयन्त्यौ यावापृथिव्यौ लोके यथा परिच्छेदाय पुत्रं पितरौ जनयतस्तद्वत् । ततः विश्वस्य सर्वस्य चरतः जङ्गमस्य ध्रुवस्य स्थावरस्य च जगतः वनाग्निं नाभिभूतं मध्यं प्रधानभूतं वा वक्त्रे मेधाविनोऽग्नेः वतन्तुं तमितारं वैश्वानराख्यमंशमेव मनसा वियन्तः विविधं गच्छन्तो मनुष्याः सुखेन युज्यन्त इति शेषः । तं वयं यजाम इति^३ ॥

ऋतस्य हि वर्तनयः सुजातमिषो वाजाय प्रदिवः सचन्ते ।

अधीवासं रोदसी वावसाने घृतैरन्नैर्वृधाते मधूनाम् ॥ ४ ॥

ऋतस्य । हि । वर्तनयः । सुजातम् । इषः । वाजाय । प्रदिवः । सचन्ते ।

अधीवासम् । रोदसी इति । ववसाने इति । घृतैः । अन्नैः । वृधाते इति । मधूनाम् ॥ ४ ॥

वृत्तस्य यज्ञस्य वर्तनयः प्रवर्तकाः^४ वृषः अभिलषितानीच्छन्तः प्रदिवः पुरातना ऋविगयजमानाः सुजातम् आधानकाले सुष्टुपन्नमग्निं वाजाय बलार्थमन्नार्थं वा सचन्ते हि सेवन्ते खलु । अपि च वावसाने सर्वस्य जगत आच्छादयित्वौ रोदसी यावापृथिव्यौ अधीवासम् ओषधिनक्षत्राद्यात्मना निवसन्तम् । यद्वा । अधिरूपर्थे । त्रयाणां लोकानामुपयमिविद्युदादित्यात्मना निवसन्तम् । अग्निं मधूनाम् उदकानां जन्यत्वेन संबन्धिभिः घृतैरन्नैः पुरोडाशादिभिश्च वावृधाते वर्धयां चक्रतुः । वर्धयतः । तस्माद्वयमपि तमग्निमभिष्टुम इत्यभिप्रायः ॥

सप्त स्वसूररूषीर्वावशानो विद्वान्मध्व उज्जभारा दृशे कम् ।

अन्तर्येमे अन्तरिक्षे पुराजा इच्छन्वत्रिमविदत्पूषणस्य ॥ ५ ॥

सप्त । स्वसूः । अरूषीः । वावशानः । विद्वान् । मध्वः । उत् । जभार । दृशे । कम् ।

अन्तः । येमे । अन्तरिक्षे । पुराजाः । इच्छन् । वत्रिम् । अविदत् । पूषणस्य ॥ ५ ॥

वावशानः कामयमानो वाश्यमानः^५ स्तोमृभिः स्तूयमानो वा विद्वान् सर्वं जानानः सोऽग्निः अरूषीः आरोचमानाः सप्त सप्तसंख्याकाः स्वसूः स्वयंसारिणीः 'काली कराली च' (मु. उ. १. २. ४) इत्यादिकाः सप्त जिह्वाः मध्वः मदकरात् यज्ञात् उज्जभार उज्जहार । ऊर्ध्वं हतवान् । यज्ञे स्वतेजसा प्रादुर्भूत इत्यर्थः । किमर्थम् । वक्त्रं सुखेन दृशे सर्वेषामेव पदार्थानां दर्शनार्थम् । किञ्च पुराजाः पुराजातः सोऽग्निर्वावापृथिव्योः अन्तः मध्ये अन्तरिक्षे स्थितः^६ ता जिह्वाः येमे नियमितवान् । सर्वत्र तेजोयुक्तो वर्तत इत्यर्थः । अपि च इच्छन् यजमानान् कामयमानोऽग्निः पूषणस्य । पूषेति पृथिवीनाम् । पार्थिवस्य लोकस्य वक्त्रि रूपं पृथिव्यणम् अविदत् प्रायच्छत् । यद्वा । 'मूर्धा भुवो भवति नक्तमग्निस्ततः सूर्यो जायते प्रातरुद्यन्' (ऋ. सं. १०. ८८. ९) इति मन्त्रान्तरे दर्शनादादित्यात्मनाग्निः स्तूयते । कामयमानः सूर्यात्माग्निः सप्तसंख्याकान् स्वसू रश्मीन् मध्वः समुद्रोदकादुद्धृतवान् । ततोऽन्तरिक्षे विद्युदात्मना स्थित्वा वृष्टिलक्षणं रूपं पृथिव्याः प्रायच्छदिति ॥

१. त-भ६- 'वा' नास्ति । २. त-भूतो । ३. त-भ१.२.४.६-सु-इति वा । ४. त-भ२. ४.६-प्रवर्तनकाः । ५. ग-शब्दमानः; त-भ२.६-सु-वाश्यमानः वेष्टयमानः; भ५-वाश्यमानः । ६. त-भ२. ६-सु-तस्मिन्; भ१.४-वस्मिन्; भ७-च स्थितः ।

सप्त मर्यादाः कवयस्ततक्षुस्तासामेकामिदम्यंहुरो गात् ।

आयोर्हं स्कम्भ उपमस्य नीले पथां विसर्गे धरुणेषु तस्थौ ॥ ६ ॥

सप्त । मर्यादाः । कवयः । ततक्षुः । तासाम् । एकाम् । इत् । अभि । अंहुरः । गात् ।

आयोः । ह । स्कम्भः । उपमस्य । नीले । पथाम् । विसर्गे । धरुणेषु । तस्थौ ॥ ६ ॥

कवयः मेधाविन रूपयः । सप्त मर्यादाः । कामजेभ्यः क्रोधजेभ्यश्चोद्धृताः पानमक्षाः स्त्रियो मृगया दण्डः पारुष्यमन्यदूषणमिति सप्त मर्यादाः । यद्वा । ' स्तेयं गुरुतत्पारोहणं ब्रह्महत्यां सुरापानं दुष्कृतकर्मणः पुनःपुनः सेवां पातकेऽनृतोद्यम् ' (निरु. ६. २७) इति निरुक्ते निर्दिष्टाः सप्त मर्यादाः । अवस्थिताः । ततक्षुः । तक्षतिः करोतिकर्मा । सुष्टु लङ्घनीयाश्चक्रुः । त्यक्तवन्त इत्यर्थः । तासां मर्यादानाम् एकामित् एकामेव । अंहुरः पापवान् पुरुषः । अभि । गत् । अभिगच्छति । यस्वेवं करोति स पापवान् भवतीत्यर्थः । किंच आयोः तस्य मनुष्यस्य स्कम्भः स्कम्भयिता निरोधकोऽग्निः । उपमस्य समीपभूतस्यायोः नीले स्थाने पथाम् आदित्यरूपस्य स्वस्य रश्मीनां विसर्गे विसर्जनस्थानेऽन्तरिक्षमध्ये वर्तमानेषु धरुणेषु उदकेषु तस्थौ विद्युदात्मना तिष्ठति । अनेन लोकत्रयवर्तित्वमिति ॥

असच्च सच्च परमे व्योमन्दक्षस्य जन्मन्नदितेरुपस्थे ।

अग्निर्हं नः प्रथमजा ऋतस्य पूर्व आयुनि वृषभश्च धेनुः ॥ ७ ॥

असत् । च । सत् । च । परमे । विऽओमन् । दक्षस्य । जन्मन् । अदितेः । उपऽस्थे ।

अग्निः । ह । नः । प्रथमऽजाः । ऋतस्य । पूर्वे । आयुनि । वृषभः । च । धेनुः ॥ ७ ॥

असत् अव्याकृतं सच्च व्याकृतम् । ' असदेवेदमग्र आसीत् तत्सदासीत् तत्समभवत् ' (छा. उ. ३. ११. १) इति श्रुतेः । सदासदात्मकं जगत् सर्वं परमे उत्तमे ज्ञानसहिते व्योमन् व्योमनि कारणात्मनि जातमभूत् सदा । अदितेः पृथिव्याः उपस्थे उपस्थाने समीपे दक्षस्य प्रजापतेः । यद्वा दक्षस्य । ' स त्रेधात्मनं व्यभजतादित्यं तृतीयं वायुं तृतीयम् ' (श. ब्रा. १०. ६. ५. ३) इति श्रुतेः तृतीयस्य शुलोकस्याग्निष्ठातृत्वादादित्यस्य । जन्मन् जन्मनि । तत् एवं सति मनुष्यस्य सृष्टिक्रमात् पूर्वम् अग्निर्हं अग्निरेव ऋतस्य कर्मफलस्य भोक्तृणां नः अस्माकं प्रथमजाः प्रथममेव जातः समुत्पन्नः । ' तेजो रसो निरवर्तताग्निः ' (श. ब्रा. १०. ६. ५. २; बृ. उ. १. १. २. २) इति श्रवणात् । पश्चात् तत्प्रकरणे ' ततो मनुष्या अजायन्त ' इति प्रथमत एव मनुष्य-सृष्टेरभिहितत्वात् अनन्तरं पूर्वं उत्तरसृष्टिमपेक्ष्य पूर्वस्मिन् आयुनि कालेऽयमग्निरेव वृषभश्च आसीत् । धेनुः च अभवत् । स्त्रीपुंसवत् स्त्रीपुंसारमकोऽभवदित्यर्थः ॥ ॥ ३३ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् । पुमर्थाश्चतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुक्कभूपाल-

साम्राज्यपुरंधरेण सायणाचार्येण विरचिते माधवीये

वेदार्थप्रकाश ऋक्संहिताभाष्ये सप्तमाष्टके पञ्चमोऽध्यायः ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥

सप्तमस्याष्टकस्येत्थं व्याकाशीन् पञ्चमं सुधीः ।

सायणाहस्ततः पष्ठमध्यायं व्याचिकीर्षति ॥

दशमे मण्डले प्रथमेऽनुवाके षोडश सूक्तानि । तत्र 'अयं स यस्य' इति सप्तर्षं पष्ठं सूक्तमास्यस्य त्रितस्यार्षं त्रैष्टुभमाग्नेयम् । 'अयम्' इत्यनुक्रान्तम् । प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोक्तो विनियोगः ॥

अयं स यस्य शर्मन्नवोभिर्ग्रेरेधते जरिताभिष्टौ ।

ज्येष्ठेभिर्यो भानुभिर्ऋषूणां पर्येति परिर्वीतो विभावा ॥ १ ॥

अयम् । सः । यस्य । शर्मन् । अवःऽभिः । अग्नेः । ण्व्रते । जरिता । अभिष्टौ ।

ज्येष्ठेभिः । यः । भानुऽभिः । ऋषूणाम् । परिऽण्वति । परिर्वीतः । विभावा ॥ १ ॥

१ जरिता स्तोता १ अभिष्टौ यागे कृते १ यस्य । १ अग्नेः १ अवोभिः पालनैः २ शर्मन् शर्मणि स्वगृहे ण्व्रते वर्धते १ सः १ अयम् अग्निर्यागार्थमस्माभिराहुत इति शेषः । १ विभावा दीप्तिमान् १ यः अग्निः १ ऋषूणां सूर्यरश्मीनां १ ज्येष्ठेभिः प्रशस्तैः १ भानुभिः तेजोभिः १ परिर्वीतः परिवृतः १ पर्येति सर्वतो गच्छति । यत्र यत्र गन्तव्यं तत्र तत्राप्रतिहतगतिर्गच्छतीत्यर्थः ॥

यो भानुभिर्विभावा विभात्यग्निर्देवेभिर्ऋतावार्जसः ।

आ यो विवाय सख्या सखिभ्योऽपरिहृतो अत्यो न सतिः ॥ २ ॥

यः । भानुऽभिः । विभाऽवा । विऽभार्ति । अग्निः । देवेभिः । ऋतऽवा । अर्जसः ।

आ । यः । विवाय । सख्या । सखिभ्यः । अपरिऽहृतः । अत्यः । न । सतिः ॥ २ ॥

१ ऋतवा सत्यवानुदकवान् ३ यज्ञवान् वा १ अर्जसः अनुपक्षीणोऽहिंसितो वा । केनचिदनभिभूत इत्यर्थः । १ विभावा दीप्तिमान् १ यः १ अग्निर्देवेभिः देवैर्द्योतमानैः १ भानुभिः तेजोभिः १ विभाति विविधं दीप्यते किंच १ यः अग्निः १ सख्या सख्यानि सखिभिः कर्तव्यानि कर्माणि हविरादीनि । कर्तुमिति शेषः । १ सखिभ्यः सखिभूतानां यजमानानामथाय १ अपरिहृतः अपरिहिंसितः । अपरिश्रान्त इत्यर्थः । १ आ १ विवाय आग्निमुख्येन गच्छति । तत्र दृष्टान्तः । १ सतिः । सदासर्पणं इत्यर्थः । १ अत्यो १ न यथा सततगमनसमर्थोऽश्वोऽपरिश्रान्तो गच्छति तद्वत् । सोऽयमग्निरस्माभिर्-यागार्थमाहुत इति पूर्ववद्योज्यम् ॥

इशे यो विश्वस्या देववीतेरीशे विश्वायुरुषसो व्युष्टौ ।

आ यस्मिन्मना हवींष्यग्नावरिष्टरथः स्क्रभार्ति शूषैः ॥ ३ ॥

१. ग-त३भ-कृते सति । २. त-पालकैः । ३. त१.२.५.६-भ६-सत्यवाकवान्; त४-सत्यवाक्यवान्; त७-सत्यवाकवान्; मु-सत्यवान् । ४. ग-सदासर्पणशील; त२.४.६.७-सदासर्पण; त५-सदासर्पण; भ१.४-सदापर्वण ।

ईशे । यः । विश्वस्याः । देवऽवीते । ईशे । विश्वऽआयुः । उपसः । विऽउष्टौ ।

आ । यस्मिन् । मना । हवींषि । अग्नौ । अरिष्टऽरथः । स्कन्नाति । शूषैः ॥ ३ ॥

१यः अग्निः १विश्वस्याः १देववीतेः सर्वस्य यज्ञस्य १ईशे ईष्टे । अपि च १विश्वायुः सर्वत्रा-
प्रतिहतगमनः १उपसो १व्युष्टौ विवासन उदयकाले^१ होमार्थं यजमानानाम् १ईशे ईष्टे । १शूषैः
शत्रुबलैः १अरिष्टरथः अहिंसितयज्ञरथः सर्वं एव यजमानः १यस्मिन् १अग्नौ १मना मननीयानि
१हवींषि १आ १स्कन्नाति आदरेण प्रतिबध्नाति प्रक्षिपति । सोऽयमग्निरस्माभिर्यागार्थमाहूत इत्यर्थः ॥

शूषेभिर्वृधो जुषाणो अर्केर्देवाँ अच्छा रघुपत्वा जिगाति ।

मन्द्रो होता स जुह्वा^३ यजिष्ठः संमिश्रो अग्निरा जिघर्ति देवान् ॥ ४ ॥

शूषेभिः । वृधः । जुषाणः । अर्कैः । देवान् । अच्छ । रघुऽपत्वा । जिगाति ।

मन्द्रः । होता । सः । जुह्वा । यजिष्ठः । सम्ऽमिश्रः । अग्निः । आ । जिघर्ति । देवान् ॥ ४ ॥

१वृधः वर्धितोऽग्निः^२ १शूषेभिः हविर्लक्षणैर्बलैः^३ । बलनिमित्तैर्हविर्भिरित्यर्थः । १अर्कैः स्तोत्रैश्च
१जुषाणः सेव्यमानः सन् १देवान् इन्द्रादीन् १अच्छ आप्तुं १रघुपत्वा लघुपतनः शीघ्रगामी
१जिगाति गच्छति^४ । गत्वा च १मन्द्रः स्तुत्यः १होता देवानामाह्वाता^५ होमनिष्पादको वा १यजिष्ठः
यष्टृतमः १संमिश्रः स्वगुणैर्देवैर्वा संप्रयुक्तः १सः १अग्निः १देवान् प्रति हविः १आ १जिघर्ति
आहारयति । देवेभ्यो हविर्देवातीत्यर्थः^६ ॥

तमुत्सामिन्द्रं न रेजमानमग्निं गीर्भिर्नमोभिरा कृणुध्वम् ।

आ यं विप्रासो मतिभिर्गुणान्ति जातवेदसं जुह्वं सहानाम् ॥ ५ ॥

तम् । उत्साम् । इन्द्रम् । न । रेजमानम् । अग्निम् । गीऽभिः । नमोऽभिः । आ । कृणुध्वम् ।

आ । यम् । विप्रासः । मतिऽभिः । गुणान्ति । जातऽवेदसम् । जुह्वम् । सहानाम् ॥ ५ ॥

हे ऋत्विजो यूयम् १उत्तां भोगानामुत्साविणं दानारं १रेजमानं ज्वालात्मना कम्पमानं १तम्
१अग्निम् १इन्द्रं १न इन्द्रमिव १गीर्भिः स्तुतिभिः १नमोभिः हविर्भिश्च १आ १कृणुध्वम् । अस्मदभि-
मुखं कुरुत^६ । १विप्रासः मेधाविनः स्तोतारः १सहानां शत्रुबलाद्यभिभवितृणां देवानां १जुह्वम्
आह्वातारं १जातवेदसं जातघनं जातप्रजं वा १यम् अग्निम् १आ १गुणान्ति आदरेण स्तुवन्ति । तमा
कृणुध्वमिति पूर्वेण संबन्धः ॥

सं यस्मिन्विश्व्वा वसूनि जग्मुर्वाजे नाश्वाः सप्तोवन्त एवैः ।

अस्मे ऊतीरिन्द्रवाततमा अर्वाचीना अग्ने आ कृणुध्व ॥ ६ ॥

सम् । यस्मिन् । विश्वा । वसूनि । जग्मुः । वाजे । न । अश्वाः । सप्तोवन्तः । एवैः ।

अस्मे इति । ऊतीः । इन्द्रवातऽतमाः । अर्वाचीनाः । अग्ने । आ । कृणुध्व ॥ ६ ॥

१. भ२-उषःकाले । २. त-भ२.६-पंडितोभिः; भ१-पंडितोभिः । ३. त-भ६-हवियुक्तैर्बलैः ।

४. त-मु-‘गच्छति’ नास्ति । ५. ग-यष्टृतमः होमसाधनज्वालाया संगतः अग्निः देवानिन्द्रादीनाजुहोति ।

६. त-भ६-कुरुध्वम् ।

हे अग्ने 'यस्मिन् त्वयि विश्वानि' वसूनि धनाणि वसं वज्रमुः स्वत्वेन संगतामि भवन्ति । तत्र दृष्टान्तः । 'एवैः' गमनैः वसतीवन्तः सर्पणवन्तः शीघ्रगमनसमर्थाः^३ वज्राः वज्राजे वन यथा संप्रामे संगतास्तद्वत् । हे अग्ने स त्वम् इन्द्रवाततमाः इन्द्रेणाभिगताः वज्रतीः रक्षाः वस्मे अस्मासु अवर्चीनाः अभिमुखीः वा कृणुष्व आदरेण कुरु ॥

अथा ह्यग्ने महा निषद्या सद्यो जज्ञानो हव्यो बभूथ ।

तं ते देवासो अनु केतमायन्नधावर्धन्त प्रथमास ऊमाः ॥ ७ ॥

अध । हि । अग्ने । महा । निऽसद्य । सद्यः । जज्ञानः । हव्यः । बभूथ ।

तम् । ते । देवासः । अनु । केतम् । आयन् । अध । अवर्धन्त । प्रथमासः । ऊमाः ॥ ७ ॥

वअध^४ अनन्तरं वहि यस्माद्धे वअग्ने त्वं वमहा महत्वेन वजज्ञानः जायमानो ज्वलन् वनिषद्य उपविश्य वसद्यः तस्मिन् प्रजननकाल एव वहव्यः हवनार्ह आहुतिप्रक्षेपार्हः वबभूथ भवसि तस्मात् कारणात् वदेवासः हविषां दातारः ऋत्विग्यजमानाः वते तव स्वभूतं वतं तादृशं वकेतं प्रज्ञान-लक्षणम् वअनु वआयन् अनुगच्छन्ति । दीप्ति त्वयि हवीषि जुह्वनीत्यर्थः । वअध^५ अनन्तरमृत्विगादयः वप्रथमासः क्रियाभिजनविद्यागुणैरुत्कृष्टाः वऊमाः त्वया रक्षिताः सन्तः वअवर्धन्त वर्धन्ते ॥ ११ ॥

'स्वस्ति नः' इति सप्तर्चं सप्तमं सूक्तम् । ऋग्वेद्याद्याः पूर्ववत् । 'स्वस्ति' इत्यनुक्रान्तम् । उक्तः सूक्तविनियोगः । स्वस्त्ययन्यां प्रधानस्य 'स्वस्ति नः' इत्येषानुवाक्या । सूत्रितं च—'अग्निः स्वस्तिमान् स्वस्ति नो दिवो अग्ने पृथिव्याः' (आश्व. श्रौ. २. १०) इति ॥

स्वस्ति नो दिवो अग्ने पृथिव्या विश्वायुर्धेहि यजथाय देव ।

सचेमहि तव दस्म प्रकेतैरुरुष्या ण उरुभिर्देव शंसैः ॥ १ ॥

स्वस्ति । नः । दिवः । अग्ने । पृथिव्याः । विश्वऽआयुः । धेहि । यजथाय । देव ।

सचेमहि । तव । दस्म । प्रऽकेतैः । उरुष्य । नः । उरुऽभिः । देव । शंसैः ॥ १ ॥

हे देव दानादिगुणविशिष्ट वअग्ने त्वं वदिवः वपृथिव्याः द्यावापृथिव्योः सकाशात् वनः अस्मभ्यं विश्वायुः सर्वाङ्गं वस्वस्ति पुत्रादि^६ वयजथाय देवयागार्थं वधेहि प्रयच्छ । सर्वोपद्रव-रहिताः सर्वाङ्गपुत्रशुक्लाश्च^७ सन्तो वयं यथा यज्वानो भवेम तथास्मान् कुर्विति वाक्यशेषः । अपि च वयं वसचेमहि^८ । हे वदस्म दर्शनीय वदेव अग्ने वउरुभिः बहुभिः वशंसैः शंसनीयैः वतव संबन्धिभिः वप्रकेतैः पालनोपायप्रज्ञानैः वनः अस्मान् वउरुष्य रक्ष ॥

इमा अग्ने मृतयस्तुभ्यं जाता गोभिरश्वैरभि गृणन्ति राधः ।

यदा ते मर्तो अनु भोगमानद्भसो दधानो मतिभिः सुजात ॥ २ ॥

१. ग-त३.७-भ५.६-सु-विश्वा विश्वानि; त१-विश्वा । २. त-एतैः । ३. त-भ६-सु-शीघ्रगमन-शीलाः समर्थाः । ४. त२-अथ; भ१.४.७-अधाय; भ६-अधा । ५. त१.२.५.७-भ६-अथ; त३-भ१.२.४.७-अधाय । ६. ग-पुत्राद्यविनाशाय; त-पुत्रा; त३-भ५.६-पुत्राद्यविनाशं । ७. त-भ२.६-सर्वाङ्गयुक्ताश्च; त३-भ१.४.७-सर्वाङ्गपुत्राश्च । ८. भ५-सचेमहि त्वां सेवेमहि ।

इमाः । अग्ने । मनयः । तुभ्यम् । जाताः । गोभिः । अश्वैः । अभि । गृणन्ति । राधः ।
यदा । ते । मर्तः । अनु । भोगम् । आनद् । वसो इति । दधानः । मतिऽभिः । सुऽजात ॥ २ ॥

हे १ अग्ने १ इमाः ईदृश्यः १ मतयः स्तुतयः १ तुभ्यं त्वदर्थं १ जाताः अस्मदादिस्तोत्रमुखादु-
त्पन्नाः १ । उच्चारिता इत्यर्थः । १ गोभिरश्वैः च सहितं १ राधः त्वया दीयमानं हिरण्यादिकं धनम्
१ अभि १ गृणन्ति अभिष्टुवन्ति । अस्मत्स्तुत्यनुस्पात्रमस्मभ्यं त्वया दत्तमिति प्रशंसन्ति । १ यदा
१ मर्तः अस्मदादिको मनुष्यः १ ते त्वया दीयमानं १ भोगं भोगार्हं धनम् १ अनु १ आनद् प्राप्नोति
लभते तदा हे १ वसो प्रशस्यवसुमन् । यद्वा । स्वेन तेजसा सर्वस्याच्छादयितः । हे १ सुजात शोभन-
कर्माथमुत्पन्नाग्ने १ त्वं १ दधानः अस्मभ्यं धनं प्रयच्छन् १ मतिभिः अस्मदीयाभिः स्तूयस इति शेषः ॥

अग्निं मन्ये पितरं मग्निमापिमग्निं भ्रातरं सदमित्सखायम् ।

अग्नेरनीकं बृहतः संपर्यं दिवि शुक्रं यजतं सूर्यस्य ॥ ३ ॥

अग्निम् । मन्ये । पितरम् । अग्निम् । आपिम् । अग्निम् । भ्रातरम् । सदम् । इत् । सखायम् ।
अग्नेः । अनीकम् । बृहतः । संपर्यम् । दिवि । शुक्रम् । यजतम् । सूर्यस्य ॥ ३ ॥

अहं स्तोता १ पितरम् १ अग्निम् एव १ मन्ये जाने । १ आपिं बन्धुम् १ अग्निम् एव मन्ये ।
१ भ्रातरम् १ अग्निम् एव मन्ये । १ सदमित् सदेत्राविसंवादिनं १ सखायम् अग्निमेव जानामि । १ बृहतः
महतः १ अग्नेः १ अनीकम् आहवनीयाख्यं मुखं १ संपर्यं परिचरामि । १ तत्र लुप्तोपममेतत् । १ दिवि
द्युलोके स्थितं १ यजतं यष्टव्यं पूजनीयं १ सूर्यस्य संबन्धि १ शुक्रं दीप्तिमत् मण्डलं यथा कश्चिदभि-
प्रेतार्थसिद्धये आराधयति तद्वत् ॥

सिध्ना अग्ने धियो अस्मे सनुत्रीर्य त्रायसे दम आ नित्यहोता ।

कृतावा स रोहिदश्वः पुरुक्षुर्द्युभिरस्मा अहभिर्वा ममस्तु ॥ ४ ॥

सिध्नाः । अग्ने । धियः । अस्मे इति । सनुत्रीः । यम् । त्रायसे । दमे । आ । नित्यऽहोता ।
कृतऽवा । सः । रोहितऽश्वः । पुरुऽक्षुः । द्युऽभिः । अस्मै । अहऽभिः । गमम् । अस्तु ॥ ४ ॥

हे १ अग्ने १ सनुत्रीः संभक्ष्यः १ अस्मे अस्माकं सबन्धिन्यः १ धियः स्तुतयः १ सिध्नाः सिद्धा
निष्पन्नाः । त्वदर्थमस्माभिः कृता इत्यर्थः । १ दम १ आ अस्मन्नज्ञगृहे मर्यादायावस्थितस्त्वं १ नित्यहोता
मततं होमनिष्पादको देवानामाह्वाता वा सन् १ यं मां १ त्रायसे कर्मवैगुण्यात् रक्षसि १ सः अहं
त्वत्प्रसादात् त्वत्सायुज्यं गतः सन् १ कृतवा यज्ञवान् सत्यवान् वा स्यामिति शेषः । १ रोहिदश्वः
रोहिस्संज्ञकाश्वः १ पुरुक्षुः बह्वक्षश्च स्याम् । किंच १ अस्मै ईदृग्भूताय तुभ्यं १ द्युभिः दीप्तेषु १ अहभिः
अहःसु दिवसेषु १ वामं वननीयं हविः १ अस्तु ॥

१. त१.२.४.५-‘स्तोत्रमुवोचदुत्पन्नाः; त२-‘स्तोत्रे मुखादुत्पन्नाः; त६-७-‘स्तोत्रमुखादुत्पन्नाः;
भ६-‘स्तोत्रमवोचन्मुखादुत्पन्नाः । २. ग-‘कर्मणोत्पन्नाग्ने; त२.४.५-‘कर्माहृत्यन्नाग्ने; त३.७-भ-‘कर्मा-
दुत्पन्नाग्ने; त६-‘कर्मात्पन्नाग्ने ।

द्युभिर्हितं मित्रमिव प्रयोगं प्रलभुत्विजमध्वरस्य जारम् ।

बाहुभ्यामग्निमायवोऽजनन्त विश्वु होतारं न्यसादयन्त ॥ ५ ॥

द्युऽभिः । हितम् । मित्रम्ऽइव । प्रऽयोगम् । प्रत्नम् । ऋत्विजम् । अध्वरस्य । जारम् ।

बाहुऽभ्याम् । अग्निम् । आयवः । अजनन्त । विश्वु । होतारम् । नि । असादयन्त ॥ ५ ॥

वद्युभिर्हितं दीप्तैराहितं वमित्रमिव स्निग्धमिव वप्रयोगं प्रयोक्तव्यं वप्रत्नं पुराणम् वऋत्विजं होतृसंज्ञकम् । 'अग्निर्वै देवानां होतासीत्' (ऐ. ब्रा. २. ७; ३. १४) इति श्रुतेः । वअध्वरस्य यज्ञस्य वजारं समापयितारम् एवंभूतम् वअग्निमायवः यजमाना मनुष्याः वबाहुभ्याम् वअजनन्त जनितवन्तः । किंच वविश्वु मनुष्येषु^१ । तदाकारेषु देवेष्वित्यर्थः । वहोतारम् आह्वातारं वन्यसादयन्त नियमेन सादितवन्तः । देवानां यागार्थं निरूपितवन्त इत्यर्थः ॥

स्वयं यजस्व दिवि देव देवान् किं ते पाकः कृणवदप्रचेताः ।

यथार्यज ऋतुभिर्देव देवानेवा यजस्व तन्वं सुजात ॥ ६ ॥

स्वयम् । यजस्व । दिवि । देव । देवान् । किम् । ते । पाकः । कृणवत् । अप्रऽचेताः ।

यथा । अर्यजः । ऋतुऽभिः । देव । देवान् । एव । यजस्व । तन्वम् । सुऽजात ॥ ६ ॥

हे वदेव द्योतमानाग्ने त्वं वदिव द्युलोके स्थितान् वदेवान् इन्द्रादीन् वस्वयम् आत्मनैव वयजस्व । वपाकः पक्कव्यप्रज्ञः वअप्रचेताः अप्रकृष्टज्ञानो^२ मनुष्यः वते तव वकिं वकृणवत् किं करोति । स्वयानधिष्ठितः^३ किंचिदपि न जानातीत्यर्थः । किंच हे वदेव त्वम् वऋतुभिः कालविशेषैः वदेवान् वयथार्यजः दृष्टवानसि वएव एवं हे वसुजात शोभनजन्मज्ञे वतन्वम् आत्मानमपि वयजस्व ॥

भवां नो अग्नेऽवितोत गोपा भवां वयस्कृदुत नो वयोधाः ।

रास्वो च नः सुमहो हव्यदाति त्रास्त्रोत नस्तन्वो^४ अप्रयुच्छन् ॥ ७ ॥

भव । नः । अग्ने । अविता । उत । गोपाः । भव । वयःऽकृत् । उत । नः । वयःऽधाः ।

रास्व । च । नः । सुऽमहः । हव्यऽदातिम् । त्रास्व । उत । नः । तन्वः । अप्रऽयुच्छन् ॥ ७ ॥

हे वअग्ने त्वं वनः अस्माकम् वअविता दृष्टभयेभ्यो रक्षकः वभव भूयाः । वउत अपि च वगोपाः अदृष्टभयेभ्यो गोप्ता रक्षको भव । वउत अपि च ववयस्कृन् अन्नस्य कर्ता वभव । ववयोधाः अन्नस्य दाता भव । हे वसुमहः सुष्ठु पूजनीयाग्ने त्वं स्वभूतां वहव्यदाति हविषो दाति वनः अस्मभ्यं वरास्व वच प्रयच्छ । वउत अपि च वज्ञः अस्माकं स्वभूताः वतन्वः शरीराणि वअप्रयुच्छन् अप्रमाद्यन् वत्रास्व पालय ॥ ॥ २ ॥

'प्र केतुना' इति नवर्चमष्टमं सूक्तं त्रैष्टुभम् । त्वष्टृपुत्रस्त्रिशिरा नामर्षिः । आदितः षडाग्नेय्य-स्ततस्तिस्र ऐन्द्रः । तथा चानुकान्तं—'प्र केतुना नव त्रिशिरास्वाष्टृस्तृचोऽन्य ऐन्द्रः' इति । आदितः षण्णां प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोराग्नेय्यक्रतावुक्तो विनियोगः ॥

१. ग-त३-भ२.५-मु-विशो मनुष्याः; त१.२.६-भ१.४-विशो मनु; त७-भ७-विशो मनु; भ६-विशेषो मनुष्याः । २. त-प्रकृष्टज्ञानो । ३. ग-त३-भ-^०धिष्ठितः सन् ।

प्र केतुना बृहता यात्यग्निरा रोदसी वृषभो रोरवीति ।

दिवश्चिदन्तो उपमाँ उदानकृपामुपस्थे महिषो ववर्थ ॥ १ ॥

प्र । केतुना । बृहता । याति । अग्निः । आ । रोदसी इति । वृषभः । रोरवीति ।

दिवः । चित् । अन्तान् । उपमान् । उत् । आनट् । अपाम् । उपस्थे । महिषः । ववर्थ ॥ १ ॥

वअग्निः वबृहता महता वकेतुना प्रज्ञानेन युक्तः सन् वआ इदानीं वरोदसी द्यावापृथिव्यौ
वप्र वयाति प्रकर्षेण गच्छति । किंच देवानामाह्वानकाले ववृषभः इव वरोरवीति अस्यर्थं शब्दं करोति ।
वदिवश्चित् ब्रुलोकस्यापि वअन्तान् अवसानान् वउपमान् समीपांश्च प्रदेशान् ज्वलनात्मनादित्यात्मना
वा स्थितः वउदानट् ऊर्ध्वं व्याप्नोति । वअपां वृष्टिलक्षणानामुदकानाम् वउपस्थे उपस्थानेऽन्तरिक्षे
वैद्युतात्मना वमहिषः महान् वववर्थं वर्धते ॥

मुमोद गर्भो वृषभः ककुद्भानस्त्रेमा वत्सः शिमीवाँ अरावीत् ।

स देवतात्युद्यतानि कृण्वन्स्वेषु क्षयेषु प्रथमो जिगाति ॥ २ ॥

मुमोद । गर्भः । वृषभः । ककुत्मान् । अस्त्रेमा । वत्सः । शिमीवान् । अरावीत् ।

सः । देवताति । उत् । उद्यतानि । कृण्वन् । स्वेषु । क्षयेषु । प्रथमः । जिगाति ॥ २ ॥

वगर्भः द्यावापृथिव्योरन्तर्गतः ववृषभः कामानां वर्पिताग्निः वककुद्भान् उन्नततेजस्कः वमुमोद
मोदते । किंच वअस्त्रेमा । प्रशस्यनामैतत् । प्रशस्तः ववत्सः नक्तोपसोर्वस्सभूतः सायंप्रातराहुत्युप-
जीवनात् वशिमीवान् हविर्वहनदेवाह्वानादिकर्मवानग्निः वअरावीत् देवाह्वानादिशब्दं करोति ।
वसः अग्निः वदेवताति यज्ञे वउद्यतानि उद्यमान्युत्साहकर्माणि वकृण्वन् कुर्वन् वस्वेषु वक्षयेषु आरमी-
येष्वाहवनीयादिस्थानेषु स्थितः वप्रथमः देवानां स्थानेषु मुख्यः वजिगाति गच्छति ॥

आ यो मुर्धानं पित्रोररब्ध न्यध्वरे दधिरे सूरौ अर्णः ।

अस्य पत्नररुषीरश्वबुधा क्रतस्य योनौ तन्वो जुषन्त ॥ ३ ॥

आ । यः । मुर्धानम् । पित्रोः । अरब्ध । नि । अध्वरे । दधिरे । सूरः । अर्णः ।

अस्य । पत्नम् । अरुषीः । अश्वबुध्नाः । क्रतस्य । योनौ । तन्वः । जुषन्त ॥ ३ ॥

वयः अग्निः वपित्रोः मातापितृभूतयोर्द्यावापृथिव्योः वमूर्धानम् वआ वअरब्ध स्वतेजोभिरा-
रभते । यद्वा । मातापितृभूतयोररण्योर्मूर्धानं शिरोवत् प्रधानभूतं मन्थनप्रदेशम् । आङ्गीपदर्थे । आरब्ध
ईषद्विनस्ति । निर्मथनकालेऽपि दाहेन दग्धुं समर्थः । वसूरः सुवीर्यस्याग्नेः वअर्णः गमनशीलं तेजः
वअध्वरे यज्ञे वनि वदधिरे । यष्टारो नियमेन धारयन्ति । वअस्य अग्नेः वपरमन् पतने वअरुषीः आरोच-
मानाः वक्रतस्य यज्ञस्य वयोनौ स्थाने वअश्वबुध्नाः व्यासमूला अशनवन्धना वा । हविराहारान्विता
हस्यर्थः । वतन्वः तदीयास्तनूः वजुषन्त कवयः सेवन्ते ॥

उषउषो हि वसो अग्रमेषि त्वं यमयोरभवो विभावा ।

क्रताय सप्त दधिषे पदानि जनयन्मित्रं तन्वे स्वायै ॥ ४ ॥

उपःऽउपः । हि । वसो इति । अग्रम् । एषि । त्वम् । यमयोः । अमवः । विभाऽवा ।
 क्रुताय । सप्त । दधिपे । पदानि । जनयन् । मित्रम् । तन्वे । स्वायै ॥ ४ ॥

हे वसो स्वेन तेजसा सर्वस्याच्छादयितव्यं सुमन् वा प्रशस्य वा अग्रे वत्वम् उपउपः सर्वस्या
 एवोपसः वअग्रं पूर्वम् एषि प्राप्तोपि । अपि च यमयोः युग्मयोः परस्परमवियुक्तयोरहोरात्रयोः
 विभावा दीप्तिमान् वअभवः भवसि । वतन्वे वस्वायै आत्मीयाच्छरीरात् वमित्रम् आदित्यं
 वजनयन् उत्पादयन् वसप्त पदानि सप्तसंख्याकानि धिण्यादिस्थानानि वक्रुताय यज्ञार्थं वदधिपे
 धारयसि ॥

भुवश्चक्षुर्मह क्रुतस्य गोपा भुवो वरुणो यदृताय वेपि ।

भुवो अपां नपाज्जातवेदो भुवो दूतो यस्य हव्यं जुजोषः ॥ ५ ॥

भुवः । चक्षुः । महः । क्रुतस्य । गोपाः । भुवः । वरुणः । यत् । क्रुताय । वेपि ।

भुवः । अपाम् । नपात् । जातवेदः । भुवः । दूतः । यस्य । हव्यम् । जुजोषः ॥ ५ ॥

वमहः महतः वक्रुतस्य यज्ञस्य हे अग्रे त्वं वचक्षुः इव प्रकाशकः वभुवः भवसि । वगोपाः
 यज्ञस्य रक्षकस्त्वमेव भवसि । वयत् यदा वक्रुताय सोमरसलक्षणस्योदकस्यादानार्थं ववरुणः आदित्यः
 वेपि गच्छसि तदा त्वमेव वभुवः भवसि । हे जातवेदः जातप्रज्ञाग्रे वपां वृष्टिलक्षणानामुदकानां
 वनपात् पौत्रस्त्वमेव वभुवः भवसि । अद्भ्यो हि मेघो जायते मेवादग्निर्विद्युद्भूयो जायत इत्यपां
 पौत्रत्वमुच्यते । वयस्य यजमानस्य वहव्यं हविः वजुजोषः सेवसे तस्य वदूतः वभुवः भवसि ॥ ३॥

दर्शपूर्णमासयाराग्रेयस्य याज्या 'भुवो यज्ञस्य' इत्येपा । सूत्रितं च—'तासां याज्यानुवाक्या
 अग्निर्मूर्धा भुवो यज्ञस्य' (आश्व. श्रौ. १. ६) इति । आग्नेयी काचित् काम्येष्टिः । तस्यामेपैव याज्या ।
 सूत्रितं च—'आग्नेय्या उत्तरे नित्ये मूर्धन्वतः' (आश्व. श्रौ. २. १०) इति ॥

भुवो यज्ञस्य रजसश्च नेता यत्रा नियुद्धिः सचसे शिवाभिः ।

दिवि मूर्धानं दधिपे स्वर्पा जिह्वामग्रे चकृषे हव्यवाहम् ॥ ६ ॥

भुवः । यज्ञस्य । रजसः । च । नेता । यत्र । नियुतऽभिः । सचसे । शिवाभिः ।

दिवि । मूर्धानम् । दधिपे । स्वऽसाम् । जिह्वाम् । अग्रे । चकृषे । हव्यऽवाहम् ॥ ६ ॥

हे अग्रे त्वं यत्र यस्मिन्नन्तरिक्षे वशिवाभिः कल्याणीभिः वनियुद्धिः नियुत्संज्ञकाभिरश्व-
 जातिभिः संबद्धं वायुं वसचसे संगच्छसे तस्मिन्नन्तरिक्षे वयज्ञस्य वरजसश्च उदकस्य च वनेता प्राप-
 यिता वभुवः भवसि । 'अग्निर्वा इतो वृष्टिं समीरयति' (निरु. ७. २४) इति श्रुतेः । किंच
 वदिवि तुल्ये वमूर्धानं शिरोवत्प्रधानभूतं वस्वर्पा सर्वस्य संभक्तारमादित्यं वदधिपे हविर्वहनद्वारेण
 धारयसि । हे वअग्रे त्वं वजिह्वां ज्वालां वहव्यवाहं हविषां वोद्भीं वचकृषे करापि ॥

अस्य त्रितः क्रतुना वव्रे अन्तरिच्छन्धीति पितुरेवैः परस्य ।

सचस्यमानः पित्रोरुपस्थे जामि ब्रुवाण आयुधानि वेति ॥ ७ ॥

अस्य । त्रितः । क्रतुना । वव्रे । अन्तः । इच्छन् । धीतिम् । पितुः । एवैः । परस्य ।
सचस्यमानः । पित्रोः । उपस्ये । जामि । ब्रुवाणः । आयुधानि । वेति ॥ ७ ॥

अस्मिन्वृच इममर्थं ब्रवीति । हे त्रित सर्वेषामायुधानि वेत्ता त्वं त्वष्टृपुत्रस्य त्रिशिरसो वधार्थं मम साहाय्यं कुर्वितीन्द्रेणैवं वृष्टस्त्रितः स्ववीर्यवृद्धयर्थं यज्ञभागं वव्रे । स चेन्द्रस्तस्मै पाणिप्रक्षालनार्थं च जलं यज्ञभागं च दत्तवान् । अनेन यज्ञभागेन वृद्धवीर्यः ऽत्रितः एतत्संज्ञक ऋषिः ऽएवैः आत्मनो रक्षणैर्युक्तः ऽअन्तः यज्ञस्य मध्ये ऽधीनि भागम् ऽइच्छन् ऽपरस्य उत्कृष्टस्य ऽपितुः सर्वस्य जगतः पालयितुः ऽअस्य इन्द्रस्य ऽक्रतुना त्रिशिरसो मम वधार्थं साहाय्यभूतेन कर्मणा निमित्तेन ऽवव्रे सखायं दत्तवान् । किंच ऽपित्रोः मातापितृभूतयोर्धावापृथिव्योः ऽउपस्ये समीपस्थे यज्ञे ऽसचस्यमानः ऋत्विग्भिः सेध्यमानस्त्रितः ऽजामि योग्यमिन्द्रस्यानुरूपं स्तोत्रं ऽब्रुवाणः इन्द्रस्य बलवृद्धयर्थमुत्स्वारयन् ऽआयुधानि स्वभूतानि ऽवेति । त्वष्टृपुत्रस्य मम वधार्थमागच्छति ॥

स पित्र्याण्यायुधानि विद्वानिन्द्रेषित आप्त्यो अभ्ययुध्यत् ।

त्रिशीर्षाणं सप्तरश्मिं जघन्वान्त्वाष्टस्य चित्रिः ससृजे त्रितो गाः ॥ ८ ॥

सः । पित्र्याणि । आयुधानि । विद्वान् । इन्द्रेऽइषितः । आप्त्यः । अभि । अभ्युध्यत् ।

त्रिऽशीर्षाणम् । सप्तरश्मिम् । जघन्वान् । त्वाष्टस्य । चित्र् । निः । ससृजे । त्रितः । गाः ॥ ८ ॥

ऽआप्त्यः आप्त्यस्य पुत्रोऽपां पुत्रो वा । तत्कारोपजनश्छान्दसः । ऽसः त्रितः ऽपित्र्याणि स्वपितृसंबन्धीनि ऽआयुधानि ऽविद्वान् जानन् ऽइन्द्रेषितः त्रिशिरसा मया सह युद्धार्थमिन्द्रेण प्रेषितः सन् ऽअभ्ययुध्यत् आभिमुख्येन युद्धवान् । तदनन्तरं ऽसप्तरश्मिं शत्रुनियमनार्थं सप्तप्रग्रह-
हस्तम् । यद्वा । सप्तरश्मिरादित्यः । तत्सदृशम् । ऽत्रिशीर्षाणं त्रिशिरस्कं मां ऽजघन्वान् हतवान् ।
मूर्च्छितं कृतवानित्यर्थः । किंच ऽत्रितः ऽत्वाष्टस्य ऽचित् त्वष्टृपुत्रस्य ममापि ऽगाः पशून् ऽनिः
ऽससृजे विसृष्टवान् । अपहृतवानित्यर्थः ॥

भूरीदिन्द्र उदिनक्षन्तमोजोऽवाभिनुत् सत्पतिर्मन्यमानम् ।

त्वाष्टस्य चित्रिश्चरूपस्य गोनामाचक्राणस्त्रीणि शीर्षा परां वर्क ॥ ९ ॥

भूरि । इत् । इन्द्रः । उत्सङ्गनक्षन्तम् । ओजः । अव । अभिनत् । सत्पतिः । मन्यमानम् ।
त्वाष्टस्य । चित्र् । विश्वरूपस्थ । गोनाम् ।

आऽचक्राणः । त्रीणि । शीर्षा । परां । वर्गिति वर्क ॥ ९ ॥

ऽसत्पतिः सतां पालकः ऽइन्द्रः ऽभूरीत् बहुवै पूर्वतुल्यमतिरिक्तं वा ऽओजः बलम् ऽउदिन-
क्षन्तं व्याप्नुवन्तं ऽमन्यमानं शूरमित्यात्मानं चिन्तयन्तम् । यद्वा । मन्यतिर्दीप्तिकर्मा क्रोधकर्मा वा ।
दीप्यमानं क्रुध्यन्तं वा । त्वष्टृपुत्रं माम् ऽअवाभिनुत् वज्रेण विदारितवान् । विदार्य ऽत्वाष्टस्य ऽचित्
त्वष्टृपुत्रस्यापि ऽगोनां गवाम् । स्वामिन इति शेषः । ऽविश्वरूपस्य मम ऽत्रीणि ऽशीर्षा शीर्षाणि
ऽआचक्राणः आ समन्ताच्छब्दं कुर्वन् ऽपरां ऽवर्कं पराङ्मुखस्य वृक्कणवान् छिन्नवानित्यर्थः । ईदृशं
भावो वस्तु विश्वरूपः स्वप्नान्तेऽनेन तृचेन दृष्टवान् ॥ ॥ ४ ॥

‘ आपो हि ’ इति नवमं नवमं सूक्तम् । अम्बरीषस्य राज्ञः पुत्रः सिन्धुद्वीप ऋषिस्वदृष्टपुत्र-
क्षिशिरा वा । ‘ इदमापः ’ इत्यादिके द्वे अनुष्टुभौ । ‘ ईशाना^१ ’ इति वर्धमाना । ‘ आपः पृणीत ’
इति प्रतिष्ठा^२ । शिष्टा गायत्र्यः । आपो देवता । तथा चानुक्रान्तम्—‘ आपो हि सिन्धुद्वीपो वाम्ब-
रीष आपं गायत्रं ब्रुनुष्टुबन्तं पञ्चमी^३ वर्धमाना सप्तमी प्रतिष्ठा ’ इति^४ । गतः सूक्तविनियोगः ।
आग्निमास्ते ‘ आपो हि ष्ठा ’ इत्याद्यास्तिस्रः । सूत्रितं च—‘ आपो हि षेति तिस्रो विषयतमप
उपस्पृशन् ’ (आश्व. श्रौ. ५. २०) इति ॥

आपो हि ष्ठा मयोभुवस्ता न ऊर्जे दधातन । महे रणाय चक्षसे ॥ १ ॥

आपः । हि । स्थ । मयः । सुर्वः । ताः । नः । ऊर्जे । दधातन । महे । रणाय । चक्षसे ॥ १ ॥

‘ हि यस्मात् कारणात् ’ आपः या यूयं ’ मयोभुवः सुखस्य भावविश्वः ’ स्थ भवथ ’ ताः
तादृश्यो यूयं ’ नः अस्मान् ’ ऊर्जे अस्त्राय ’ दधातन धत्त । अन्नप्राप्तियोग्यानस्मान् कुरुत । अन्न-
मस्मभ्यं दत्तेत्यर्थः । ‘ महे महते ’ रणाय रमणीयाय^५ ’ चक्षसे दर्शनाय सम्यग्ज्ञानाय च धत्त ।
अस्मान् सम्यग्ज्ञानं प्रति योग्यान् कुरुतेत्यर्थः ॥

यो वः शिवर्तमो रसस्तस्य भाजयतेह नः । उशतीरिव मातरः ॥ २ ॥

यः । वः । शिवर्तमः । रसः । तस्य । भाजयत । इह । नः । उशतीरिव । मातरः ॥ २ ॥

हे आपः ’ वः युष्माकं स्वभूतः ’ यः ’ रसः ’ शिवतमः सुखतमः ’ इह अस्मिँल्लोके ’ तस्य तं
रसं ’ नः अस्मान् ’ भाजयत सेवयत । उपयोजयतेत्यर्थः । तत्र दृष्टान्तः । ‘ उशतीरिव उशस्य इव
पुत्रसमृद्धिं कामयमानाः ’ मातरः स्तन्यरसं यथा भाजयन्ति प्रापयन्ति तद्वत् ।

तस्मा अरं गमाम वो यस्य क्षयाय जिन्वथ । आपो जनयथा च नः ॥ ३ ॥

तस्मै । अरम् । गमाम । वः । यस्य । क्षयाय । जिन्वथ । आपः । जनयथा । च । नः ॥ ३ ॥

हे आपः यूयं ’ यस्य पापस्य ’ क्षयाय विनाशाय अस्मान् ’ जिन्वथ प्रीणयथ ’ तस्मै तादृशाय
पापक्षयाय ’ अरं क्षिप्रं ’ वः युष्मान् ’ गमाम गमयाम । वयं शिरसि प्रक्षिपामेत्यर्थः । यद्वा ।
यस्यान्नस्य क्षयाय निवासार्थं यूयमोषधीजिन्वथ तर्पयथ तस्मै तदन्नमुद्दिश्य वषमरमलं पर्याप्तं यथा
भवति तथा वो युष्मान् गमाम गच्छामं । किंच हे ’ आपः ’ नः अस्मान् ’ जनयथा ’ च ।
पुत्रपौत्रादिजनने प्रयोजयतेत्यर्थः ॥

शं नो देवीरभिष्ट्य आपो भवन्तु पीतये । शं योरभि स्रवन्तु नः ॥ ४ ॥

शम् । नः । देवीः । अभिष्टये । आपः । भवन्तु । पीतये । शम् । योः । अभि । स्रवन्तु । नः ॥ ४ ॥

‘ नः अस्माकं पापापनोदद्वारेण ’ शं सुखं ’ भवन्तु ’ देवीः देव्यः ’ आपः^६ । ‘ अभिष्टये
अस्मद्यज्ञाय भवन्तु । यज्ञाद्भावाय च भवन्त्वित्यर्थः । ‘ पीतये पानाय च भवन्तु । तथा ’ शुम्
उत्पन्नानां रोगाणां शमनं ’ योः यावनमनुत्पन्नानां पृथक्करणं च कुर्वन्तु । अपि च ’ नः अस्माकम्
‘ अभि उपरि ’ स्रवन्तु शुद्धयर्थं सिञ्चन्तु ॥

१. ग-त-म-‘ ईशाना...प्रतिष्ठा ’ नास्ति । २. ग-त१.२.३.४.५.६-म१.४.६.७-‘ पंचमी...
प्रतिष्ठेति ’ नास्ति । ३. ग-संप्रामाय । ४. त-‘ आपा ’ नास्ति ।

ईशाना वार्याणां क्षयन्तीर्षणीनाम् । अपो याचामि भेषजम् ॥ ५ ॥

ईशानाः । वार्याणाम् । क्षयन्तीः । चर्षणीनाम् । अपः । याचामि । भेषजम् ॥ ५ ॥

ववार्याणां वारिप्रभवानां व्रीहियवादीनां यद्वा वरणीयानां धनानाम् । ईशानाः ईश्वराः । चर्षणीनां मनुष्याणां । क्षयन्तीः निवासयित्रीः । अपः उदकानि । भेषजम् । सुखनामैतत् । पापापनोदनं^१ सुखं । याचामि अहं प्रार्थये ॥

अप्सु मे सोमो अब्रवीदन्तर्विश्वानि भेषजा । अग्निं च विश्वशंभुवम् ॥ ६ ॥

अप्सु । मे । सोमः । अब्रवीत् । अन्तः । विश्वानि । भेषजा । अग्निम् । च । विश्वशंभुवम् ॥ ६ ॥

आपः पृणीत भेषजं वरूथं तन्वे^२ मम । ज्योक्च सूर्यं दृशे ॥ ७ ॥

आपः । पृणीत । भेषजम् । वरूथम् । तन्वे । मम । ज्योक् । च । सूर्यम् । दृशे ॥ ७ ॥

इदमापः प्र वहत यत्किं च दुरितं मयि । यद्वाहमभिदुद्रोह यद्वाशेष उतानृतम् ॥ ८ ॥

इदम् । आपः । प्र । वहत । यत् । किम् । च । दुः । इदम् । मयि ।

यत् । वा । अहम् । अभिदुद्रोह^३ । यत् । वा । शेषे । उत । अनृतम् ॥ ८ ॥

आपो अद्यान्वचारिषं रसेन समगस्महि ।

पर्यस्वानग्र आ गहि तं मा सं सृज वर्चसा ॥ ९ ॥

आपः । अद्य । अनु । अचारिषम् । रसेन । सम । अगस्महि ।

पर्यस्वान् । अग्ने । आ । गहि । तम् । मा । सम । सृज । वर्चसा ॥ ९ ॥

‘अप्सु मे सोमो अब्रवीत्’ इत्यादिकाश्चतस्र ऋचः प्रथमाष्टके द्वितीयाध्याये दिनियोगपुरःसरं व्याख्याताः (ऋ. सं. १. २३. २०-२३)^१ ॥ ५ ॥

‘ओ चित्’ इति चतुर्दशर्चं दशमं सूक्तम् । अत्रानुक्रम्यते—‘ओ चित् पक्वना वैवस्वतयोर्यमयम्योः संवादः षष्ठ्ययुग्मिभिर्यमी मिथुनार्थं यमं प्रोवाच स तां नवमीयुग्मिभिरनिच्छन् प्रत्याचष्टे’ इति । ततः षष्ठ्यां प्रथमातृतीयाद्ययुक्षु विवस्वतः पुत्री यम्युषिर्यमो देवता । ‘यस्य वाक्यं स ऋषिर्या तेनोच्यते सा देवता’ इति न्यायात् । तथा नवम्यां द्वितीयाचतुर्थीप्रभृतिषु युक्षु वैवस्वतो यम ऋषिर्यमी देवता । अनादेशपरिभाषया त्रिष्टुप् । गतो विनियोगः ॥

ओ चित्सखायं सख्या ववृत्यां तिरः पुरु चिदर्णवं जगन्वान् ।

पितुर्नपातमा दधीत वेधा अधि क्षमि प्रतुरं दीध्यानः ॥ १ ॥

ओ इति । चित् । सखायम् । सख्या । ववृत्याम् । तिरः । पुरु । चित् । अर्णवम् । जगन्वान् ।

पितुः । नपातम् । आ । दधीत । वेधाः । अधि । क्षमि । प्रतुरम् । दीध्यानः ॥ १ ॥

१. ग-पापापनोदनात्मकः, भ-पापापनोदकं । २. त७-पुस्तके ऋ. सं. १. २३. २०-२३ मन्त्राणां भाष्यं व्याकरणप्रक्रियां वर्जयित्वा षष्ठसप्तमाष्टमनवममन्त्रभाष्यत्वेनोद्धृतम् । उद्गीथाचार्येणापि स्वकीय ऋग्भाष्य एते मन्त्रा न व्याख्याताः ।

अत्रास्मिन् सूक्ते वैवस्वतयोर्मयस्योः संवाद उच्यते । अस्यामृचि यमं प्रति यमी प्रोवाच ।
 १तिरः अन्तर्हितमप्रकाशमानम् । निर्जनप्रदेशमित्यर्थः । १पुरु १चित् बह्वपि विस्तीर्णं च १अर्णवं
 समुद्रैकदेशमवान्तरद्वीपं १जगन्वान् गतवती यमी । १चित् इति पूजार्थे । पूजितमिष्टम् । श्रेष्ठमित्यर्थः ।
 १सखायं गर्भवासादारभ्य सखीभूतं यमं १सख्या सख्याय स्त्रीपुरुषसंपर्कजनितमित्रत्वाय १ओ
 १ववृत्त्याम् आवर्तयामि । आभिमुख्येन स्थित्वा लज्जां परित्यज्य त्वत्संभोगं करोमीत्यर्थः । ' धर्मस्य
 त्वरिता गतिः ' इति न्यायेन कामस्य त्वरितत्वात् । अपि च १पितुः आवयोर्भविष्यतः पुत्रस्य पितृ-
 भूतस्य तवार्थाय १अधि १क्षमि अधि पृथिव्याम् । पृथिवीस्थानीये ममोदर इत्यर्थः । १प्रतरं प्रकृष्टम् ।
 सर्वगुणोपेतमित्यर्थः । १नपातं गर्भलक्षणमपत्यं १वेधाः विधाता प्रजापतिः १दीध्यानः आवयोरनुरुपस्य
 पुत्रस्य जननार्थमावां ध्यायन् १आ १दधीत^१ । ' प्रजापतिर्धाता गर्भं दधातु ते ' (ऋ. सं. १०.
 १८४. १) इत्युक्तत्वात् ॥

न ते सखा सख्यं वष्टयेतत्सलक्ष्मा यद्विषुरुपा भवति ।

महस्पुत्रासो असुरस्य वीरा दिवो धर्तारि उर्विया परि ख्यन् ॥ २ ॥

न । ते । सखा । सख्यम् । वष्टि । एतत् । सलक्ष्मा । यत् । विषुरुपा । भवति ।

महः । पुत्रासः । असुरस्य । वीराः । दिवः । धर्तारिः । उर्विया । परि । ख्यन् ॥ २ ॥

यम आत्मानं परीक्षीकृत्य यमीं प्रत्युवाच । हे यमि १ते तव १सखा गर्भवासलक्षणेन सखीभूतो
 यमः १एतत् ईदृशं त्वयोक्तं स्त्रीपुरुषलक्षणं १सख्यं १न १वष्टि न कामयते । १यत् यस्मात् कारणात्
 यमी १सलक्ष्मा समानयोनित्वलक्षणा १विषुरुपा भगिनीत्वाद्विषमरूपा १भवति भवति । तस्माच्च
 वष्टीत्यर्थः । इदानीं ' तिरः पुरु चिदर्णवं जगन्वान् ' इत्यस्य प्रतिवचनमुच्यते । १महः महतः
 १असुरस्य प्राणवतः प्रज्ञावतो वा प्रजापतेः १पुत्रासः पुत्रभूताः १वीराः । ' वीरो वीरयत्यमित्रान् वेतेर्वा
 स्याद्व्रतिकर्मणो वीरयतेर्वा ' (निरु. १. ७) इति निरुक्तम् । शत्रूणां विविधमीरयितारः^२ १धर्तारः
 धारयितारः^३ १दिवः शुलोकस्य । प्रदर्शनमेतत् । द्युप्रभृतीनां लोकानामित्यर्थः^३ । - - - ॥

उशन्ति घा ते अमृतास एतदेकस्य चित्यजसं मर्त्यस्य ।

नि ते मनो मर्नसि धाय्यस्मे जन्युः पतिस्तन्वमा विविश्याः ॥ ३ ॥

उशन्ति । घ । ते । अमृतासः । एतत् । एकस्य । चित् । त्यजसम् । मर्त्यस्य ।

नि । ते । मनः । मर्नसि । धायि । अस्मे इति । जन्युः । पतिः । तन्वम् । आ । विविश्याः ॥ ३ ॥

पुनरपि यमी यमं प्रत्युवाच । १घ इति निपातोऽप्यर्थः । हे यम १ते प्रसिद्धाः १अमृतासः
 प्रजापत्यादयो^१ देवा अपि १एतत् ईदृशं शास्त्रेणागम्यत्वेनोक्तं १त्यजसम् । त्यज्यते परस्मै प्रदीयत इति
 त्यजसं दुहितृभगिन्यादिस्त्रीजातम् । १उशन्ति कामयन्ते । १एकस्य १चित् सर्वस्य जगतः मुख्यस्यापि
 प्रजापत्यादेः स्वदुहितृभगिन्यादीनां संबन्धोऽस्तीति शेषः । अतः कारणात् १ते तव १मनः चित्तम्

१. ग-दधीत आदधातु; त-भ६-दधीत आदधाव; भ१.२-दधीत अदधात; भ४-दधीत आदधात ।

२. त१-विविधारयितारो; त२.४.५.६-विविधमाधारयितारो; भ-विविधमीरयितारो । ३. ग-
 १मित्यर्थः धर्तारः उर्विया उरवः मां परिचक्षते न कर्तव्यमिति वदति । ४. त-भ६-प्राजापत्यादयो ।

१अस्मे अस्माकम् । ममेत्यर्थः । २मनसि चित्ते ३नि ४धायि निधीयताम् । अहं त्वां कामये त्वं मामपि कामयस्वेत्यर्थः । अपि च । ५जन्त्युः इति लुप्तोपममेतत् । जन्त्युरिव यथा जनयिता प्रजापतिः ६पतिः भर्ता भूत्वा स्वदुहितुः शरीरं संभोगेनाविष्टवान् तथा त्वमपि मम पतिर्भूत्वा ७तन्वं मदीयं शरीरम् ८आ ९विविध्याः संभोगेनाविष्ट । योनौ प्रजननप्रक्षेपोपगूहनचुम्बनादिना मां संभुङ्क्ष्वेत्यर्थः ॥

न यत्पुरा चक्रुमा कद्ध नूनमृता वदन्तो अनृतं रपेम ।

गन्धर्वो अप्सवप्या च योषा सा नो नाभिः परमं जामि तन्नौ ॥ ४ ॥

न । यत् । पुरा । चक्रुम । कत् । ह । नूनम् । ऋता । वदन्तः । अनृतम् । रपेम ।

गन्धर्वः । अप्सु । अप्या । च । योषा । सा । नः । नाभिः । परमम् । जामि । तत् । नौ ॥ ४ ॥

यमो यमीं पुनर्धृते । १पुरा पूर्वं प्रजापतिः २यत् अगम्यागमनमपरिमितसामर्थ्योपेतत्वात् कृतवान् तथा वयं ३न ४चक्रुम नाकुर्म । वयम् ५ऋता ऋतानि सत्यानि ६वदन्तः सुवन्तः ७अनृतम् असत्यं ८कद्ध कदा खलु ९नूनं^१ निश्चितं १०रपेम वदेम । न कदाचिदपीत्यर्थः । अगम्यागमनं न कुर्म इति यावत् । अपि च ११अप्सु । अन्तरिक्षनामैतत् । अन्तरिक्षे स्थितः १२गन्धर्वः^२ गवां रश्मीनामुदकानां वा धारयिता^३ आदित्यः १३अप्या अन्तरिक्षस्था १४सा प्रसिद्धा १५योषा आदित्यस्य भार्या सरण्युः १६च १७नः नावावयोः १८नाभिः उत्पत्तिस्थानम् । मातापितरावित्यर्थः । १९तत् तस्मात् कारणात् २०नौ आवयोः २१जामि बान्धवमुत्कृष्टम्^४ । एवं सत्यावयोरगम्यागमनरूपत्वात् कर्तुमयुक्तं तस्मादेतन्न करोमीत्यभिप्रायः ॥

गर्भे नु नौ जनिता दंपती कर्देवस्त्वष्टा सविता विश्वरूपः ।

नर्किरस्य प्र मिनन्ति ब्रतानि वेदं नावस्य पृथिवी उत द्यौः ॥ ५ ॥

गर्भे । नु । नौ । जनिता । दंपती इति दम्पती । कः । देवः । त्वष्टा । सविता । विश्वरूपः ।

नर्किः । अस्य । प्र । मिनन्ति । ब्रतानि । वेदं । नौ^१ । अस्य । पृथिवी । उत । द्यौः ॥ ५ ॥

१त्वष्टा रूपाणां कर्ता २सविता सर्वेषां शुभाशुभस्य प्रेरकः ३विश्वरूपः सर्वात्मकः ४देवः दानादिगुणयुक्तः ५जनिता जनयिता प्रजापतिः ६गर्भे ७नु गर्भावस्थायामेव ८नौ आवां ९दंपती जायापती १०कः कृतवान् एकोदरे सहवासिष्वात् । ११अस्य प्रजापतेः १२ब्रतानि कर्माणि १३नर्किः १४प्र १५मिनन्ति न केचित् प्रहिसन्ति । न लोपयन्तीत्यर्थः । अतः कारणान्नर्भावस्थायामेवावयोः प्रजापतिकृते दंपतित्वे सति संभोगं कुर्वित्यर्थः । १६अपि च १७नौ आवयोः १८अस्य इदं मातुरुदरे सहवासजनितं दंपतित्वं १९पृथिवी भूमिः २०वेद जानाति । २१उत अपि च २२द्यौः शुलोकोऽपि जानाति ॥ ॥ ६ ॥

को अस्य वेदं प्रथमस्याहः क ई ददर्श क इह प्र वोचत् ।

बृहन्मित्रस्य वरुणस्य धाम कर्दु ब्रव आहनो वीच्या नृन् ॥ ६ ॥

कः । अस्य । वेदं । प्रथमस्य । अहः । कः । ईम् । ददर्श । कः । इह । प्र । वोचत् ।

बृहत् । मित्रस्य । वरुणस्य । धाम । कत् । ऊँ इति । ब्रवः । आहनः । वीच्या । नृन् ॥ ६ ॥

१. गन्त-भ-‘नूनं’ नास्ति । २. त-भ१.२.४.६-‘गन्धर्वः’ नास्ति । ३. त-भ६-धारयिता गंधर्वः । ४. ग-बान्धवं परममुत्कृष्टं ।

प्रथमस्याहः संबन्धि अस्य हृदमन्योन्यसंगमनं षकः वेद जानाति । प्रथमेऽहनि यत्क्रियते तदनुमानमाश्रित्य न कश्चिदपि ज्ञातुं शक्नोतीत्यर्थः । एह अस्मिन् प्रदेशे प्रत्यक्षतः षक इहं इदं संगमनं ददर्श पश्यति षकः प्र वोचत् प्रख्यापयति । न कोऽपीत्यर्थः । मित्रस्य वरुणस्य मित्रावरुणयोः बृहत् महत् धाम स्थानमहोरात्रं यदस्ति तत्र नूनं मनुष्यान् वीच्या नरकेण हे आहनः आहन्तर्मर्यादया हिंसितः । स्वकृतशुभाशुभकर्मापेक्षया मनुष्यादिप्राणिनां नरकपातेन स्वर्गप्रापणेन निग्रहानुग्रहयोः कर्तरित्यर्थः । एवंभूत हे यम त्वं षक दुःप्रवः किं वा ब्रवीषि ॥

यमस्य मा यम्यं^१ काम आगन्तसमाने योनौ सहश्रेय्याय ।

जायेव पत्ये तन्वं रिरिच्यां वि चिद्वहेव रथ्येव चक्रा ॥ ७ ॥

यमस्य । मा । यम्यम् । कामः । आ । अगन् । समाने । योनौ । सहश्रेय्याय ।

जायाऽइव । पत्ये । तन्वम् । रिरिच्याम् । वि । चित् । वृहेव । रथ्याऽइव । चक्रा ॥ ७ ॥

यमस्य तव कामः अभिलापः यम्यं यमीं मा मां प्रति आगन् आगच्छतु । ममोपरि तव यमस्य संभोगेच्छा जायतामित्यर्थः । किमर्थम् । समाने योनौ एकस्मिन् स्थाने शय्याख्ये सहश्रेय्याय सहशयनार्थम् । तदनन्तरं पूर्णमनोरथा सती जायेव पत्ये यथा भार्या पत्युरर्थाय परया प्रीत्या विश्वस्ता सती रतिकामा स्वशरीरं प्रकाशयति एवं तन्वम् आत्मीयं शरीरं रिरिच्यां विविच्याम् । त्वदर्थं प्रकाशयेयमित्यर्थः । किंच । चित् इति पूरणः । वि वृहेव । 'वृह उद्यमने' । धर्मार्थकामान् विविधमुद्यच्छावः । तत्र दृष्टान्तः । रथ्येव चक्रा । रथस्यावयवभूते चक्रे यथा रथमुद्यच्छतस्तद्वत् ॥

न तिष्ठन्ति न नि मिषन्त्येते देवानां स्पश इह ये चरन्ति ।

अन्येन मदाहनो याहि त्वं तेन वि वृह रथ्येव चक्रा ॥ ८ ॥

न । तिष्ठन्ति । न । नि । मिषन्ति । एते । देवानाम् । स्पशः । इह । ये । चरन्ति ।

अन्येन । मत् । आहनः । याहि । त्वम् । तेन । वि । वृह । रथ्याऽइव । चक्रा ॥ ८ ॥

यस्या प्रख्यातो यमः पुनराह । एह अस्मिँल्लोके देवानां संबन्धिनः ये स्पशः अहोरात्रादयश्चाराः चरन्ति सर्वेषां शुभाशुभलक्षणकर्मप्रत्यवेक्षणार्थं परिभ्रमन्ति एते चाराः क्षणमात्रमपि चरणव्यापाररहिताः न तिष्ठन्ति । न नि मिषन्ति मेपणं न कुर्वन्ति । शुभमशुभं वा यः करोति तं निरीक्षन्ते चेत्यर्थः । हे आहनः ममापहन्नि असह्यभाषणेन दुःखयित्रि त्वं मत् मत्तः अन्येन त्वत्सदृशेन सह त्वं क्षिप्रं याहि संगच्छ । गत्वा च तेन वि वृह धर्मार्थकामानुद्यच्छ । तत्र दृष्टान्तः । रथ्येव चक्रा । यथा रथावयवभूते चक्रे रथमुद्यच्छतस्तद्वत् ॥

रात्रीभिरस्मा अहभिर्दशस्येत् सूर्यस्य चक्षुर्बुधुरुन्मिमीयात् ।

दिवा पृथिव्या मिथुना सबन्धू यमीर्यमस्य बिभृयादजामि ॥ ९ ॥

रात्रीभिः । अस्मै । अहऽभिः । दशस्येत् । सूर्यस्य । चक्षुः । मुहुः । उत् । मिमीयात् ।

दिवा । पृथिव्या । मिथुना । सबन्धू इति सऽबन्धू । यमीः । यमस्य । बिभृयात् । अजामि ॥ ९ ॥

१रात्रिभिः १अहभिः अहोरात्रयोः १अस्मै यमाय कल्पितं भागं सर्वो यजमानः १दशस्येत् प्रयच्छतु । १सूर्यस्य संबन्धि १चक्षुः तेजः १मुहुः मुहुः अस्मै यमाय १उन्मिमीयात् उदेतु । १दिवा १पृथिव्या द्यावापृथिवीभ्यां सह १मिथुना मिथुनौ १सबन्धू समानबन्धू अहोरात्रे अस्मै यमाय^१ । एतज्ज्ञात्वा इयं १यमीः १यमस्य १अजामि अत्रातरं १बिभृयात् धारयतु । यत्नेन परिगृह्णात्वित्यर्थः ॥

आ घा ता गच्छानुत्तरा युगानि यत्र जामयः कृणवन्नजामि ।

उप बर्हहि वृषभाय बाहुमन्यमिच्छस्व सुभगे पतिं मत् ॥ १० ॥

आ । घ । ता । गच्छान् । उत्तरा । युगानि । यत्र । जामयः । कृणवन् । अजामि ।

उप । बर्हहि । वृषभाय । बाहुम् । अन्यम् । इच्छस्व । सुभगे । पतिम् । मत् ॥ १० ॥

१यत्र येषु कालेषु १जामयः भगिन्यः १अजामि अत्रातरं पतिं १कृणवन् करिष्यन्ति १ता तानि १उत्तरा उत्तराणि १युगानि कालविशेषाः १आ १गच्छान् आगमिष्यन्ति । १घ इति पूरणः । यस्मादेवं तस्माद्दे १सुभगे त्वमिदानीं १मत् मत्तः १अन्यं १पतिं भर्तारम् १इच्छस्व कामयस्व । तदनन्तरं १वृषभाय तव योनौ रेतः सेवत्रे पुरुषाय आत्मीयं १बाहुम् १उप १बर्हहि । शयनकाल उपबर्हणं कुरु ॥ ७ ॥

किं भ्रातामृद्यदनाथं भवति किमु स्वसा यन्निर्कृतिर्निगच्छात् ।

काममृता बहुतद्रूपामि तन्वा मे तन्वं सं पिपृग्धि ॥ ११ ॥

किम् । भ्राता । अमत् । यत् । अनाथम् । भवति ।

किम् । ॐ इति । स्वसा । यत् । निःऽकृतिः । निऽगच्छात् ।

कामेऽमृता । बहु । एतत् । रूपामि । तन्वा । मे । तन्वम् । सम् । पिपृग्धि ॥ ११ ॥

यमी यमेन प्रत्याख्याता पुनराह । १यत् यस्मिन् भ्रातरि सति स्वस्त्रादिकम् १अनाथं नाथ-रहितं भवति सः १भ्राता १किम् १असत् किं भवति । न भवतीत्यर्थः । किंच यस्यां भगिन्यां सत्यां भ्रातरं १निर्कृतिः दुःखं १निगच्छात् नियमेन गच्छति प्राप्नोति सा १स्वसा १किमु किं वा भवति । भ्रातृभगिन्यांश्च परस्परं प्रीतिर्येन केनचिदुपायेनावश्यं कार्येत्यभिप्रायः । साहं १काममृता कामेन मूर्च्छिता सती १बहु नानाप्रकारम् १एतत् ईदृशमुक्तं वक्ष्यमाणं च १रूपामि प्रलपामि । एतज्ज्ञात्वा १मे मम १तन्वा शरीरेण १ त्वं शरीरं १सं १पिपृग्धि संपर्चय । संभोगेन संश्लेषय । मां सम्यग्भुङ्क्ष्वेत्यर्थः ॥

न वा उ ते तन्वा तन्वं सं पिपृच्यां पापमाहुर्यः स्वसारं निगच्छात् ।

अन्येन मत्प्रमुदः कल्पयस्व न ते भ्राता सुभगे वष्ट्येतत् ॥ १२ ॥

न । वै । ॐ इति । ते । तन्वा । तन्वम् । सम् । पिपृच्याम् । पापम् । आहुः । यः । स्वसारम् । निऽगच्छात् ।

अन्येन । मत् । प्रऽमुदः । कल्पयस्व । न । ते । भ्राता । सुभगे । वष्टि । एतत् ॥ १२ ॥

यमो यमीं प्रत्युक्तवान् । हे यमि १ते तव १तन्वा शरीरेण १तन्वम् आत्मीयं शरीरं १न १वै १सं १पिपृच्यां नैव संपर्चयामि । नैवाहं त्वां संभोक्तुमिच्छामीत्यर्थः । १यः भ्राता १स्वसारं भगिनीं

१निगच्छात् नियमेनोपगच्छति । संभुङ्क्त इत्यर्थः । तं १पापं पापकारिणम् १आहुः । शिष्टा वदन्ति ।
पूतज्ञात्वा हे १सुभगे सुष्ठु भजनीये हे यमि त्वं १मत् मत्तः १अन्येन त्वद्योग्येन पुरुषेण सह १प्रसुदः
संभोगलक्षणान् प्रहर्षान् १कल्पयस्व समर्थय । १ते तव १भ्राता यमः १पूतत् ईदृशं त्वया सह मैथुनं
कर्तुं १न १वष्टि न कामयते । नेच्छति ॥

बुतो बंतासि यम नैव ते मनो हृदयं चाविदाम ।

अन्या किल त्वां कक्ष्येव युक्तं परिष्वजाते लिबुजेव वृक्षम् ॥ १३ ॥

बुतः । बुत । असि । यम । न । एव । ते । मनः । हृदयम् । च । अविदाम ।

अन्या । किल । त्वाम् । कक्ष्याऽइव । युक्तम् । परि । स्वजाते । लिबुजाऽइव । वृक्षम् ॥ १३ ॥

यमी प्रत्युवाच । हे १यम त्वं १बतः दुर्बलः १असि । १बत इति निपातः खेदानुकम्पयोः ।
अनुकम्प्यश्चासि । १ते त्वदीयं १मनः मनोगतं संकल्पं १हृदयं १च बुद्धिगतमध्यवसायं च १नैव
१अविदाम वयं न जानीम एव । मत्तः १अन्या काचित् स्त्री १त्वां १परि १ष्वजाते १किल । तत्र
दृष्टान्तद्वयमुच्यते । १कक्ष्येव १युक्तम् । यथा कक्ष्या रज्जुयुक्तमात्मना संबद्धमश्वं परिष्वजते^१ तद्वत् ।
१लिबुजेव १वृक्षम् । यथा लिबुजा वननिर्गाढं वृक्षं परिष्वजते तद्वच्च । अन्यस्यां स्त्रियामासक्तस्त्वं मां
परिष्वङ्क्तुं^२ नेच्छसीत्यर्थः ॥

अन्यमु पु त्वं यम्यन्य उ त्वां पारं ष्वजाते लिबुजेव वृक्षम् ।

तस्य वा त्वं मन इच्छा स वा तवाधो कृणुष्व संविदं सुभद्राम् ॥ १४ ॥

अन्यम् । ऊँ इति । सु । त्वम् । यमि । अन्यः । ऊँ इति । त्वाम् । पारि । स्वजाते । लिबुजाऽइव । वृक्षम् ।

तस्य । वा । त्वम् । मनः । इच्छ । सः । वा । तव । अध । कृणुष्व । समऽविदम् । सुऽभद्राम् ॥ १४ ॥

यमः पुनरप्याह । हे १यमि १त्वम् १अन्यमु अन्यं पुरुषमेव १सु सुष्ठु परिष्वज । १अन्य १उ
अन्योऽपि पुरुषः १त्वां १परि १ष्वजाते । तत्र दृष्टान्तः । १लिबुजेव १वृक्षम् । यथा वल्ली गाढं वृक्षं
परिष्वजते तद्वत् । तथा सनि । वाशब्दः समुच्चये । १त्वं १तस्य च पुरुषस्य १मनः १इच्छ कामय ।
तस्य त्वं वशावर्तिनी भवेत्यर्थः । १सः च पुरुषः १तव मन इच्छतु । १अध अथ परस्परवशावर्तिस्वा-
नन्तरं त्वं तेन सह १सुभद्रां सुकल्याणीं १संविदं परस्परसंभोगमुखसंविधिं १कृणुष्व कुरुष्व ॥ ॥८॥

‘वृषा’ इति नवर्चमेकादशं सूक्तमाङ्गेर्विधानस्याप्यमाप्तेयम्^३ । सप्तम्याद्यास्तिस्रिष्टुभः शिष्टा
जगत्याः । तथा चानुक्रान्तं—‘वृषा नवाङ्गिर्विधान आप्तेयं तु त्रिष्टुभन्तम्’ इति । गतः
सूक्तविनियोगः ॥

वृषा वृष्णे दुदुहे दोहसा दिवः पर्यासि यहो अदितेरदाम्यः ।

विश्वं स वेद वरुणो यथा धिया स यज्ञियो यजतु यज्ञियाँ ऋतून् ॥ १ ॥

वृषा । वृष्णे । दुदुहे । दोहसा । दिवः । पर्यासि । यहः । अदितेः । अदाम्यः ।

विश्वम् । सः । वेद । वरुणः । यथा । धिया । सः । यज्ञियः । यजतु । यज्ञियान् । ऋतून् ॥ १ ॥

वृषा आहुतिद्वारेण वृष्टेर्वर्षिता^१ । यद्वाः महान् । अदाभ्यः केनाप्यहिंस्योऽग्निः । अदितेः
अक्षीणयागक्रियस्य । वृष्णाः यज्ञद्वारेण स्तुतीनां हविषां वा वर्षितुर्यजमानस्यार्थाय । दोहसा दोहनेन
महता प्रक्षारणेन । दिवः सकाशात् । पयांसि वृष्टिलक्षणाभ्युदकानि । दुदुहे दोग्धि प्रक्षारयति । किं
यथा । वरुणः आदित्यः । धिया आत्मानुरूपया प्रज्ञया । विश्वं सर्वं । वेदं जानाति तथा । सः
अयमग्निः जानातीत्यर्थः । यज्ञियः यज्ञार्हः । सः अग्निः । यज्ञियान् यज्ञार्हान् । क्रतून् । यजतु पूजयतु ॥

रपद्गन्धर्वीरप्या च योषणा नदस्य नादे परि पातु मे मनः ।

इष्टस्य मध्ये अदितिर्नि धातु नो भ्राता नो ज्येष्ठः प्रथमो वि वोचति ॥२॥

रपत् । गन्धर्वीः । अप्या । च । योषणा । नदस्य । नादे । परि । पातु । मे । मनः ।

इष्टस्य । मध्ये । अदितिः । नि । धातु । नः । भ्राता । नः । ज्येष्ठः । प्रथमः । वि । वोचति ॥२॥

रपत् रपितवत्यग्निगुणानुक्तवती । गन्धर्वीः गन्धर्वस्य स्त्री । अप्या अग्निः संस्कृता । योषणा
आहुतिलक्षणा स्त्री । च । अग्निं तर्पितवतीति शेषः । नदस्य । स्तोतृनामैतत् । स्तोतुः । मे मम स्वभूतं
मनः । नादे स्तुतिलक्षणे शब्दे । परि । पातु अग्निः सम्यग्रक्षतु । अहं समाहितमना भूत्वा सम्यक्
स्तुतिं करोमीत्यर्थः । किं । अदितिः अखण्डनीयोऽग्निः । नः अस्मान् । इष्टस्य यागस्य । मध्ये । नि
धातु निदधातु नितरां स्थापयतु । प्रथमः सर्वेषां यजमानानां मुख्यः । नः अस्माकं । ज्येष्ठः । भ्राता
वि । वोचति विशेषेण वधीति । स्तौतीत्यर्थः । नाहमेव केवलो यजनशीलः किंतु सर्व एवास्मत्कुलीनो
देवयागप्रिय इत्यर्थः ॥

सो चिन्नु भद्रा क्षुमती यशस्वत्युषा उवास मनवे स्वर्वती ।

यदीमुशन्तमुशतामनु क्रतुमग्निं होतारं विदथाय जीजनन् ॥ ३ ॥

सो इति । चित् । नु । भद्रा । क्षुमती । यशस्वती । उपाः । उवास । मनवे । स्वः । स्वती ।

यत् । ईम् । उशन्तम् । उशताम् । अनु । क्रतुम् । अग्निम् । होतारम् । विदथाय । जीजनन् ॥३॥

भद्रा भजनीया । क्षुमती शब्दवती । यशस्वती अन्नवती कीर्तिमती वा । सो । चित् सैव
प्रसिद्धा । उपाः । मनवे मनुष्याय यजमानाय । स्वर्वती आदित्यवती सती । नु क्षिप्रम् । उवास
उषितवती^२ । उदितवतीत्यर्थः^३ । कदोदितवती इत्युच्यते । यत् यदा । उशन्तं स्तुतिं हविश्च कामय-
मानम् । उशतां यष्टुं^४ कामयमानानां^५ संबन्धनं । होतारं देवानामाह्वतारं होमनिष्पादकं वा । ईम्
पुनम् । अग्निम् । अनु । क्रतुं स्तुतिकर्मणः पश्चात् । विदथाय यजनीयाय यज्ञार्थं । जीजनन्^६ ।
ऋग्विजयजमाना जनयन्तीत्यर्थः । तदोदितवतीति संबन्धः ॥

अध त्वं द्रप्सं विभ्वं विचक्षणं विराभरदिषितः श्येनो अध्वरे ।

यदी विशो वृणते दस्ममार्या अग्निं होतारमध धीरजायत ॥ ४ ॥

अध । त्वम् । द्रप्सम् । विभ्वम् । विचक्षणम् । विः । आ । अमरत् । इषितः । श्येनः । अध्वरे ।

यदि । विशः । वृणते । दस्मम् । आर्याः । अग्निम् । होतारम् । अध । धीः । अजायत ॥४॥

१. त-भ६-वर्षिता । २. त-भ६-उषितवतीत्यर्थः । ३. त-भ६-शब्दः । ४. त१-भ२.५-काम-
यमानां यजमानानां । ५. ग-त३-भ५-जीजनन् अजीजनन् ।

१अथ अथ अनन्तरं १इयेनः इयेनात्ययः १विः^१ पक्षी १अध्वरे यागे १इषितः अग्निप्रेषितः १विश्वं महान्तं १विचक्षणं सर्वस्य विशेषेण द्रष्टारं १त्यं तं प्रसिद्धं १द्रष्टुं नात्यल्पं नातिबहुलं सोमम् १आभरत् आहृतवान् । अपि च १यदि यदा १आर्याः अभिगमनीयं तं व्रजन्तः १विशः यजमाना मनुष्याः १दस्मं दर्शनीयं शत्रूणामुपक्षपयितारं वा १होतारम् १अग्निं १वृणते प्रार्थयन्ते १अथ तदा १धीः यागादिक्रिया १अजायत । यज्वभिः प्रतायत इत्यर्थः ॥

सदासि रण्वो यवसेव पुष्यते होत्राभिरग्ने मनुषः स्वध्वरः ।

विप्रस्य वा यच्छशमान उक्थ्यं^१ वाजं ससवां उपयासि भूरिभिः ॥ ५ ॥

सदा । असि । रण्वः । यवसाऽइव । पुष्यते । होत्राभिः । अग्ने । मनुषः । सुऽअध्वरः ।

विप्रस्य । वा । यत् । शशमानः । उक्थ्यम् । वाजम् । ससवान् । उपयासि । भूरिभिः ॥ ५ ॥

हे अग्ने त्वं^२ १सदा सततं १रण्वः १असि रमणीयो भवसि^३ । तत्र दृष्टान्तः । १यवसेव १पुष्यते । यथा यवसानि नृणानि स्वपुष्टिं कुर्वते हस्यश्वगोमहिषादिचतुष्टयाय सर्वदा रमणीयानि भवन्ति तद्वत् । अपि च हे अग्ने १मनुषः मनुष्यस्य स्वभूतैः १होत्राभिः । होत्रेति यजनामैतत् । यज्ञैः १स्वध्वरः शोभनयज्ञो भवेति शेषः । १विप्रस्य १वा स्तोतुर्वा १यत् यस्य यजमानस्य वा स्वभूतम् १उक्थ्यं स्तोत्रं १शशमानः प्रशंसन् १वाजं हविल्लक्षणमश्वं १ससवान् संभजमानश्च १भूरिभिः^४ बहुभिर्देवैः सह १उपयासि उपगच्छसि ॥ ॥ ५ ॥

उदीरय पितरां जार आ भगमियक्षति हर्यतो हृत् इष्यति ।

विवक्ति वह्निः स्वपस्यते मखस्तविष्यते असुरो वेपते मती ॥ ६ ॥

उत् । ईरय । पितरां । जारः । आ । भगम् । इयक्षति । हर्यतः । हृत् । इष्यति ।

विवक्ति । वह्निः । सुऽअपस्यते । मखः । तविष्यते । असुरः । वेपते । मती ॥ ६ ॥

हे अग्ने त्वदीयं ज्योतिः १पितरां पितरौ सर्वप्राणिनां मातापितृभूते द्यावापृथिव्यौ प्रति १उदीरय उद्गमय । तत्र दृष्टान्तः । आकार उपमार्थः । रात्रेर्नक्षत्रादिदीप्तीनां च जरयितृत्वात् १जारः आदित्यः । स यथा द्यावापृथिव्यौ प्रति १भगं भजनीयं स्वीयं ज्योतिरुद्गमयति तद्वत् । १हर्यतः यागं कामयमानान् प्रति १इयक्षति यजमानो यष्टुमिच्छति । १हृत्तः हृदयेन^५ च^६ १इष्यति । इषिरयं गत्यर्थः शुद्धोऽप्युपसर्गपूर्वो द्रष्टव्यः । अधीष्यति देवान् यष्टुमधिगच्छति । १विवक्ति विवक्षति । शस्त्रलक्षणाः स्तुतीर्वक्तुमिच्छन्ति च । १वह्निः वोढा स्तुतीनां देवान् प्रति प्रापयिता होता च १स्वपस्यते शोभनमात्मीयं कर्म कर्तुमिच्छति । १मखः । यजनामैतत् । अत्र तत्प्रयोक्ताध्वर्युरुच्यते । स च १तविष्यते । तविषिर्वृद्धयर्थः । स चात्रान्तर्णीतसनर्थश्च द्रष्टव्यः । तुतुविपति स्तोत्रलक्षणाः स्तुतीर्वर्धयितुमिच्छन्तीत्यर्थः । १असुरः प्राणवान् प्रज्ञावान् वा । ब्रह्मेति शेषः । १मती मत्या बुद्ध्या १वेपते । कर्मवैगुण्यात् बिभ्यत् कम्पते । हे अग्ने यतो यजमानः सर्वविजश्च स्वस्वकर्म^७ कर्तुं त्वामागच्छन्ति अतस्त्वं शीघ्रमुद्गमयेत्यर्थः ॥

यस्ते अग्ने सुमतिं मतीं अक्षत्सहसः सूनो अति स प्र शृण्वे ।

इषं दधानो वहमानो अश्वैरा स द्युमां अमवान्भूषति द्युन् ॥ ७ ॥

१. ग-कश्चित् । २. त-भ६-‘त्वं’ नास्ति । ३. त-भ६-असि । ४. ग-त्वं भूरिभिः । ५. त-भ६-मु-हृदयेनेव । ६. त-मु-स्वकर्म ।

यः । ते । अग्ने । सुऽमतिम् । मर्तः । अक्षत् । सहस्रः । सुनो इति । अति । सः । प्र । शृण्वे ।
इषम् । दधानः । वहमानः । अश्वैः । आ । सः । सुऽमान् । अमऽवान् । भुऽति । द्यून् ॥ ७ ॥

हे ऽसहस्रः ऽसूनां बलस्य पुत्र ऽअग्ने ऽते त्वदीयां ऽसुमतिं शोभनामनुग्राहिकां बुद्धिं ऽयः^१
ऽमर्तः मनुष्यो यजमानः ऽअक्षत् अऽनुते । अनुग्रहशीलं त्वां स्तुतिभिर्हविर्भिश्च परिचरतीत्यर्थः ।
ऽसः यजमानः ऽअति ऽप्र ऽशृण्वे सर्वांलोकानतीत्य प्रकर्षेण श्रूयते । प्रख्यातो भवतीत्यर्थः । कीदृशः ।
ऽइषम् अन्नं ऽदधानः अर्थिभ्यः प्रयच्छन् ऽअश्वैः ऽवहमानः^२ । किं ऽसः एव ऽसुमान् दीप्तिमान्
शरीरपतनानन्तरं सुस्थानवान् वा ऽअमवान् बलवान् ऽआ ऽद्यून् । द्युतिर्यहर्नाम । 'कालाध्वनो-
रत्यन्तसंयोगे' इत्येषा द्वितीया । आदित्यकर्तृकाण्यहानि । आचन्द्रार्कमित्यर्थः । ऽभूपति भवति ॥

महाव्रते संस्थिते मरुत्वतीये 'यदग्न एषा' इत्यनया चतुर्गृहीतमाज्यं जुहुयात् । तथैव पञ्च-
मारण्यके^३ सूत्रितं—'यदग्न एषा समितिर्भवाति' (ऐ. आ. ५. १. १) इति^४ ॥

यदग्न एषा समितिर्भवाति देवी देवेषु यजता यजत्र ।

रत्ना च यद्विभजासि स्वधावो भागं नो अत्र वसुमन्तं वीतात् ॥ ८ ॥

यत् । अग्ने । एषा । समऽइति । भवाति । देवी । देवेषु । यजता । यजत्र ।

रत्ना । च । यत् । विऽभजासि । स्वधाऽवः । भागम् । नः । अत्र । वसुऽमन्तम् । वीतात् ॥ ८ ॥

हे ऽयजत्र यष्टव्य ऽअग्ने ऽयन् यदा ऽएषा ऽसमितिः अस्मत्कर्तृका स्तुतिसंहतिः^५ ऽयजता
यजतेषु यष्टव्येषु ऽदेवेषु मध्ये ऽदेवी द्योतमाना ऽभवति । यष्टव्या देवा अस्माभिः स्तुयन्त इज्यन्ते
चेत्यर्थः । हे ऽस्वधावः हविर्लक्षणान्नवजन्ते त्वं ऽयन् यदा ऽरत्ना ऽच रत्नानि रमणीयानि धनानि
स्तोत्रभ्यो यष्टव्यश्च ऽविभजासि विभजसि ऽअत्र तदानीं तथा ऽनः अस्मान् प्रति ऽवसुमन्तं धनवन्तं
नानाधनावयवभूतं ऽभागम् अंशं ऽवीतात् । वी' गत्यादिषु । 'तुह्योस्तातङ्काशिऽयन्यतरस्याम्'
(पा. सू. ७. १. ३५) इति हेः स्थाने तातङ् । अन्तर्णीतपथश्चात्र द्रष्टव्यः । वयस्य आगमय ।
अस्मभ्यं प्रयच्छेत्यर्थः ॥

श्रुधी नो अग्ने सदने सधस्थे युक्ष्वा रथममृतस्य द्रवितुम् ।

आ नो वह रोदसी देवपुत्रे मार्किर्देवानामप भूरिह स्याः ॥ ९ ॥

श्रुधि । नः । अग्ने । सदने । सधस्थे । युक्ष्व । रथम् । अमृतस्य । द्रवितुम् ।

आ । नः । वह । रोदसी इति । देवपुत्रे इति देवऽपुत्रे । मार्किः । देवानाम् । अप । भुः । इह । स्याः ॥ ९ ॥

हे ऽअग्ने ऽसधस्थे सहस्थानं सर्वदेवतासाधारणे^६ ऽसदने यजगृहे स्थितः सन् ऽनः अस्मदीयं
वचनं ऽश्रुधि शृणु । किं तद्वचनम् उच्यते । ऽअमृतस्य देवपानस्य मधुनः ऽद्रवितुं द्रावकं ऽरथम्
आत्मीयं ऽयुक्ष्व । आह्वानार्थं देवान् प्रति गमनाय अश्वैः संयुक्ष्व । संयुक्तेन रथेन गत्वा ऽनः अस्माकं

१. त-भ-मु- 'यः' नास्ति । २. ग-त३-भ-५-वहमानः उह्यमानः । ३. त-भ१.२.४-पंचमारण्यकं;
भ६-पंचमारण्यकं यदग्न एषा समितिर्भवातीत्यत्र विभजाथ वीथेति । ४. त-स्तुतिर्महतिश्च; भ१.२.४-
स्तुतिसंहितत्वं; भ६-स्तुतिर्महतिश्च; मु-स्तुतिः संहतिश्च । ५. त१.२.६-भ१- 'वी गत्यादिषु' नास्ति;
त३.४.५-भ२.४-पुस्तकेषु 'वी गत्यादिषु' इत्यस्य स्थाने क्रियांश्चिद्वकाशो विद्यते; भ६-भक्षयतु ।
६. त-सर्वदेवतासाधारणे ।

यज्ञं प्रति ऽदेवपुत्रे देवस्य प्रजापतेर्दुहितरौ । यद्वा^१ देवाः पुत्रा ययोस्ते । ऽरोदसी^२ द्यावापृथिव्यौ
 ऽआ ऽवह प्रापय । ऽदेवानां मध्ये कश्चिदेवः ऽअप ऽभूः अपभविता अस्मद्यज्ञादपगन्ता ऽमाकिः
 स्यात् । त्वं च ऽहह अस्मिन् यज्ञे ऽस्याः संनिहितो भव ॥ ॥ १० ॥

‘द्यावा’ इति नवर्चं द्वादशं सूक्तमाङ्गेर्हविर्धानस्यार्थं^३ त्रैष्टुभमाप्नेयम् । ‘द्यावा’ इत्यनुक्रान्तम् ।
 गतो विनियोगः ॥

द्यावा ह क्षामा प्रथमे ऋतेनाभिश्चावे भवतः सत्यवाचा ।

देवो यन्मर्तान्यजथाय कृण्वन्त्सीदद्भोता प्रत्यङ् स्वमसुं यन् ॥ १ ॥

द्यावा । ह । क्षामा । प्रथमे इति । ऋतेन । अभिऽश्चावे । भवतः । सत्यऽवाचा ।

देवः । यत् । मर्ता । यजथाय । कृण्वन् । सीदत् । होता । प्रत्यङ् । स्वम् । असुम् । यन् ॥ १ ॥

ऽसत्यवाचा सत्यवाचौ सत्यवादिन्यौ ऽप्रथमे प्रधानभूते ऽद्यावा ऽक्षामा युक्षामे द्यावापृथिव्यौ
 ऽऋतेन सत्यभूतेन देवयजनेन सह ऽअभिश्चावे । आभिमुख्येन श्रूयत इत्यभिश्चाव आह्वानम् । तस्मिन्
 अस्मद्यज्ञनिमित्तेऽग्नेः संबन्धिधन्याह्वाने ऽभवतः । लोडर्थे लट् । भवताम् । यत् यदा ऽदेवः द्योत-
 मानोऽग्निः ऽयजथाय यज्ञाय ऽमर्तान् मनुष्यान् ऽकृण्वन् प्रेरयन् ऽप्रत्यङ् आह्वानार्थं देवानां
 प्रत्यङ्घ्रिता ऽस्वम् ऽअसुम् आत्मीयं ज्वालालक्षणं प्राणं ऽयन् प्राप्नुवन् ऽहोता देवानामाह्वाता
 ऽसीदत् वेद्यां निपीदति । तदास्मद्यगकाले द्यावापृथिवी प्रमुखोऽग्निः^४ आह्वयत्वित्यर्थः ॥

देवो देवान्परिभूऋतेन वहा नो हव्यं प्रथमश्चिकित्वान् ।

धूमकेतुः समिधा भाऋजीको मन्द्रो होता नित्यो वाचा यजीयान् ॥ २ ॥

देवः । देवान् । परिऽभूः । ऋतेन । वह । नः । हव्यम् । प्रथमः । चिकित्वान् ।

धूमऽकेतुः । सम्ऽद्धा । भाऽऋजीकः । मन्द्रः । होता । नित्यः । वाचा । यजीयान् ॥ २ ॥

ऽदेवः द्योतमानोऽग्निस्त्वं ऽदेवान् इन्द्रादीन् ऽपरिभूः आह्वानहविर्नयनद्वारेण परिभूः परि-
 गृह्णन्^५ ऽऋतेन यज्ञेन सह ऽनः अस्माकं ऽहव्यं हविः ऽवह प्रापय । कीदृशस्त्वम् । ऽप्रथमः देवानां
 मुख्यः ऽचिकित्वान् सर्वं जानन् ऽधूमकेतुः धूमस्य कर्ता वा धूमध्वजो वा धूमप्रज्ञानो वा ऽसमिधा
 समिन्धनेन संदीपनेन ऽभाऋजीकः ऋजुदीप्तिः । ऊर्ध्वज्वलन इत्यर्थः । ऽमन्द्रः स्तुत्यः ऽहोता
 आह्वाता ऽनित्यः ध्रुवः ऽवाचा ऽयजीयान् अतिशयेन यष्टा च ॥

स्वावृग्देवस्यामृतं यदी गोरतो जातासो धारयन्त उर्वी ।

विश्वे देवा अनु तत्ते यजुर्गुहे यदेनी दिव्यं घृतं वाः ॥ ३ ॥

स्वावृक् । देवस्य । अमृतम् । यदि । गोः । अतः । जातासः । धारयन्ते । उर्वी इति ।

विश्वे । देवाः । अनु । तत् । ते । यजुः । गुः । दुहे । यत् । एनी । दिव्यम् । घृतम् । वारिति वाः ॥ ३ ॥

१. त-‘यद्वा’ नास्ति । २. त-‘रोदसी’ नास्ति । ३. ग-त-भ-सूक्तमग्नेर्हविः । ४. भ१-
 प्रमुखोनाग्निः; भ४.६-प्रमुखानग्निः; भ७-प्रमुखाग्निः । ५. त-भ२.६-परिगृह्णन्; भ१.४-परिगृ; भ७-
 परिभूः ।

१देवस्य अग्नेः १स्वावृक् स्वार्जनम् १अमृतम् उदकं स्वतेजसः सकाशात् १यदि यदोत्पद्यते तदा १अतः अस्मात् १गोः उदकात् १जातासः उत्पन्ना ओषधयः १उर्वी द्यावापृथिव्यौ धारयन्ति । १विश्वे १देवाः सर्वे स्तोतारः १ते तव संबन्धि १तत् १यजुः उदकस्य तद्दानम् १अनु १गुः अनुगायन्ति । १एनी श्वेता दीप्तिः १दिव्यं दिवि भवं १घृतं क्षरत् १यत् १वाः वृष्टिलक्षणं यदुदकं १बुहे दोग्धि ॥

अर्चामि वां वर्धायापो घृतस्नु द्यावाभूमी शृणुतं रोदसी मे ।

अहा यद् द्यावोऽसुनीतिमयन्मध्वा नो अत्र पितरां शिशीताम् ॥ ४ ॥

अर्चामि । वाम् । वर्धाय । अपः । घृतस्नु इति घृतऽस्नु । द्यावाभूमी इति । शृणुतम् । रोदसी इति । मे । अहा । यत् । द्यावः । असुनीतिम् । अयन् । मध्वा । नः । अत्र । पितरां । शिशीताम् ॥ ४ ॥

हे अग्ने त्वम् १अपः मदीयं यज्ञरूपं कर्म १वर्धाय । प्रोत्सर्पिते सति हे १घृतस्नु वृष्टयुदकस्य प्रसविष्यौ हे १द्यावाभूमी द्यावापृथिव्यौ १वां युवाम् १अर्चामि । ' ऋच स्तुतौ ' । स्तौमि । हे १रोदसी द्यावापृथिव्यौ युवां १मे मदीयं स्तोत्रं १शृणुतम् । १यत् यस्मिन् १अहा । अहःशब्दसामर्थ्याद्दहो-
रात्रसाध्यं कर्माच्यते । ' सुपां सुलुक् ' इति सप्तम्येकवचनस्याजादेशः । अहनि अहोरात्रसाध्यकर्मणि १द्यावः स्तोतारः १असुनीतिम् । असुः प्रज्ञा । तथा नीयत इत्यसुनीतिः स्तुतिः । ताम् १अयन् गच्छन्ति १अत्र अस्मिन् कर्मणि १पितरा सर्वस्य मानापितृभूते द्यावापृथिव्यौ १नः अस्मान् वृष्टयु-
दकेन १शिशीताम् । स्नानपानादिना संस्क्रुताम् ॥

किं सिंन्नो राजा जगृहे कदस्याति व्रतं चक्रमा को वि वेद ।

मित्रश्चिद्धि ष्मा जुहुराणो देवाञ्छोको न यातामपि वाजो अस्ति ॥ ५ ॥

किम् । सिन् । नः । राजा । जगृहे । कत् । अस्य । अति । व्रतम् । चक्रम् । कः । वि । वेद । मित्रः । चित् । हि । स्म । जुहुराणः । देवान् । श्लोकः । न । याताम् । अपि । वाजः । अस्ति ॥ ५ ॥

किंस्विच्छब्दो वितर्कार्थः । किंवा १राजा दीप्यमानोऽग्निः १नः अस्माकं स्वभूतानि हवींषि स्तुनीश्च १जगृहे परिगृह्णीयात् किंवा १अस्य अग्नेः १अति १व्रतम् अतिपूजितं परिचरणाख्यं कर्म १चक्रम् वयं क्रियास्म । कर्मवैगुण्याद्वीतस्य पूर्वार्धे णद्वचनमुक्तम् । उत्तरार्धे इदानीं तस्मिन् क्रियते । १हि १स्म इतीमौ पूरणौ । १चित् इत्युपमार्थः । १जुहुराणः स्निग्धेनाहूयमानः १मित्रः स्निग्धो यथा-
गच्छेत् तथा । १न इति संप्रत्ययः । १श्लोकः अस्मदीया स्तुतिलक्षणा वाक् १देवान् इन्द्रादीन् १यातां गच्छन्तु । १अपि १वाजः हविराख्यं चाग्रं यत् १अस्ति तदपि देवान् प्रति गच्छन्तु । देवाः स्तुतिं हविश्च प्रतिगृह्णन्तिवत्यर्थः ॥ ॥ ११ ॥

दुर्मन्त्वत्रामृतस्य नाम सलक्ष्मा यद्विषुरुपा भवाति ।

यमस्य यो मनवते सुमन्त्वग्ने तमृष्व पाह्यप्रयुच्छन् ॥ ६ ॥

दुःऽमन्तु । अत्र । अमृतस्य । नाम । सलक्ष्मा । यत् । विषुरुपा । भवाति ।

यमस्य । यः । मनवते । सुऽमन्तु । अग्ने । तम् । ऋष्व । पाहि । अप्रयुच्छन् ॥ ६ ॥ *

यस्मिन्देवा विदथे मादयन्ते विवस्वतः सद्ने धारयन्ते ।

सूर्ये ज्योतिरदधुर्मास्य अक्तून् परि द्योतनि चरतो अजस्ता ॥ ७ ॥

यस्मिन् । देवाः । विदथे । मादयन्ते । विवस्वतः । सद्ने । धारयन्ते ।

सूर्ये । ज्योतिः । अदधुः । मासि । अक्तून् । परि । द्योतनिम् । चरतः । अजस्ता ॥ ७ ॥

यस्मिन् अग्नौ यज्ञस्य प्रधानांशे सति देवाः इन्द्रादयः विदथे यज्ञे मादयन्ते हविषा आत्मानं तर्पयन्ति तृप्यन्ति वा । अपि च विवस्वतः मनुष्यस्य यजमानस्य स्वभूते सद्ने वेद्याख्ये स्थाने धारयन्ते आत्मानं स्थापयन्ति च । किंच सूर्ये ज्योतिः अहराख्यं तेजः अदधुः स्थापितवन्तः । मासि चन्द्रमसि अक्तून् रात्रीः स्थापितवन्तः । तदनन्तरम् अजस्ता अनुपक्षीणौ सूर्या-चन्द्रमसौ द्योतनिं दीप्तिं परि चरतः परिगच्छतः । सर्वत्र प्राप्नुतः ॥

यस्मिन्देवा मन्मनि संचरन्त्यपीच्ये न वयमस्य विद्म ।

मित्रो नो अत्रादितिरनागान्तसविता देवो वरुणाय वोचत् ॥ ८ ॥

यस्मिन् । देवाः । मन्मनि । सञ्चरन्ति । अपीच्ये । न । वयम् । अस्य । विद्म ।

मित्रः । नः । अत्र । अदितिः । अनागान् । सविता । देवः । वरुणाय । वोचत् ॥ ८ ॥

देवाः इन्द्रादयः यस्मिन् अग्नौ मन्मनि ज्ञानभूते ज्ञानवत्सर्वप्रकाशके सति संचरन्ति स्वाधिकारे संप्रवर्तन्ते अपीच्ये अन्तर्हिते स्थितमग्नेः स्वरूपं वयं न विद्म तस्वतो न जानीमः । अत्र अस्मिन् यज्ञेऽङ्गभावाय वर्तमानः मित्रः वरुणाय सर्वेषां पापानां निवारयित्रेऽग्ने नः अस्मान् अनागान् अपापान् वोचन् ब्रवीतु । तथा अदितिः देवमाता सविता सर्वस्य प्रेरकः देवः च ब्रवीतु ॥

श्रुधी नो अग्ने सद्ने सधस्ये युक्ष्वा रथममृतस्य द्रवितुम् ।

आ नो वह रोदसी देवपुत्रे मार्किदेवानामप भूरिह स्याः ॥ ९ ॥

श्रुधि । नः । अग्ने । सद्ने । सधस्ये । युक्ष्वा । रथम् । अमृतस्य । द्रवितुम् ।

आ । नः । वह । रोदसी इति । देवपुत्रे इति देवपुत्रे ।

मार्किः । देवानाम् । अप । भुः । इह । स्याः ॥ ९ ॥

कृतेऽमृतस्य यमस्य नाम दुर्मतु दुर्वचनं भवति । यद्यस्मै सलक्ष्मा विषमरूपा भगिनी भार्या भवति । तत्तु न तथा इति यमं यः स्तौति सुवचनमस्य नामेति तं रत्नोत्तारं दर्शनीयाम् अप्रयुञ्छन् अप्रमाद्यन् रक्षः । त-मु-यद्यस्य अमृतस्य मरणधर्मरहितस्य सूर्यस्य । अस्य मरणधर्मरहित्यं तु सूर्ये विषमा सजामीत्यस्यां ऋचि प्रसिद्धं । तादृशस्य संबन्धि नाम नामकमुदकं अत्र अस्यां पृथिव्यां विषुरुपा नानारूपं भवति भवति । उदकस्य नानारूपत्वं या आपो दिव्या इति मंत्रे स्फुटमुक्तं । कीदृशं तत् । दुर्मतु निरपराधं प्रहृष्टभावत्वात् । पुनः कीदृशं । सलक्ष्मा मधुरसरूपलक्षणेपेतं (मु-रसल-क्षणेपेतं) । किंच यः सूर्यः यमस्य संयमिनीपतेः सुमंतु सुतरामपराधं मातृताडनरूपं मनवते अवबुध्यते सर्वज्ञत्वात् (मु-सर्वज्ञत्वात्-नास्ति) । यद्वा धातुनामनेकार्थत्वात् क्षमत इत्यर्थः । तं तादृशं जलजनकं सर्वज्ञं क्षमाशीलं सूर्यं हे ऋष्व महज्जमे अप्रयुञ्छन् अप्रमाद्यन् त्वं पाहि । आहुतिप्रदानेन रक्षणद्वारात्मरक्षणं प्रार्थयते ऋषिः । १. त-संवर्तते ।

‘श्रुधी नः’ इत्येषा नवमी पूर्वसूक्ते स्थापयता ॥ १२ ॥

‘युजे वाम’ इति पञ्चमं त्रयोदशं सूक्तमदितेः पुत्रस्य विवस्वत आर्षम् । हविर्धानाख्ये ये द्वे शक्ते तद्देवस्यमिदम् । अन्या जगती शिष्टान्निपुभः । तथा चानुकान्तं—‘युजे पञ्च विवस्वाना-
दित्यो हविर्धानं^१ जगत्यन्तम्’ इति । गतः सूक्तविनियोगः । हविर्धानप्रवर्तने ‘युजे वाम’ इत्येका ।
सूत्रितं च—‘अन्तरा वर्त्म पादयोर्युजे वां ब्रह्म पूर्यं नमोभिः’ (आश्व. श्रौ. ४. ९) इति ॥

युजे वां ब्रह्म पूर्यं नमोभिर्वि श्लोकं एतु पथ्येव सुरैः ।

शृण्वन्तु विश्वे अमृतस्य पुत्रा आ ये धामानि दिव्यानि तस्थुः ॥ १ ॥

युजे । वाम् । ब्रह्म । पूर्यम् । नमःऽभिः । वि । श्लोकः । एतु । पथ्याऽइव । सुरैः ।

शृण्वन्तु । विश्वे । अमृतस्य । पुत्राः । आ । ये । धामानि । दिव्यानि । तस्थुः ॥ १ ॥

हे हविर्धानशक्ते^२ वाम युवामहं पूर्यं पूर्वस्मिन् काले भवम् । अनादिकालप्रवृत्तमित्यर्थः ।
एवंभूतं ब्रह्म मन्त्रम् । उच्चार्येति शेषः । नमोभिः सोमादिहविलक्षणेनैः युजे युनज्मि ।
युवयोरुपरि सोमादिकमारोप्य पत्नीशालातो हविर्धानं प्रति युवां नयामीत्यर्थः । एवंभूतयोर्युवयोः
श्लोकः शब्दः वि एतु विश्वान् देवान् प्रति विविधं गच्छतु । तत्र दृष्टान्तः । पथ्येव सुरैः । यथा
स्नानुः स्वभूता पथ्या परिणाममुखावहा^३ आहुतिः^४ विश्वान् देवान् प्रति विविधं गच्छति तद्वत् ।
अमृतस्य अमरणधर्मणः प्रजापतेः पुत्राः विश्वे देवाः एवंभूतं शब्दं शृण्वन्तु ये देवाः दिव्यानि
दिवि भवानि धामानि स्थानानि आ तस्थुः अधिष्ठितवन्तः^५ । ते शृण्वन्त्वित्यर्थः ॥

अत्रैव हविर्धानप्रवर्तने^६ ‘यमेइव’ इत्येषा । सूत्रितं च—‘यमेइव यतमाने यदैतमधि
द्वयोरदधा उक्थ्यं वच इत्यर्थं च आरमेत्’ (आश्व. श्रौ. ४. ९) इति ॥

यमेइव यतमाने यदैतं प्र वां भरन्मानुषा देवयन्तः ।

आ सीदतं स्वमु लोकं विदाने स्वासुस्थे भवतुभिन्दवे नः ॥ २ ॥

यमे इवेति यमेऽइव । यतमाने इति । यत् । ऐतम् । प्र । वाम् । भरन् । मानुषाः । देवयन्तः ।

आ । सीदतम् । स्वम् । ऊँ इति । लोकम् । विदाने इति ।

स्वासुस्थे इति मुऽआसुस्थे । भवतम् । इन्दवे । नः ॥ २ ॥

यमेइव यथा सद्योत्पन्ने अपरये संचरतः तथा यतमाने गमनहविर्धारणादिस्वाधिकारकर्मणि
प्रवर्तमाने हविर्धानशक्ते युवां यत् यदा ऐतं^१ हविर्धानस्थानं प्रतिगच्छथः तदा देवयन्तः
देवकामाः मानुषाः यजमानाः वां युवां प्र भरन् प्रभरन्नि । किंच युवां स्वमु लोकम्
आरामीयमेव हविर्धानाख्यं स्थानं विदाने जानती आ सीदतम्^२ । ततः नः अस्मकम् इन्दवे
सोमार्थं स्वासुस्थे शोभननिवासस्थाने भवतम्^३ ॥

१. त-भ१.२.४.६-मु-हविर्धानं । २. त२.५.६-‘स्तुस्वाहुतिवान्’ ; त४-भ६-‘सुखावहा आहुतिर्वा’ ;
त३-भ१.४.७-‘सुखावहा आहुतिर्वा’ ; भ२-‘मुखावहा आहुतिर्वा’ । ३. त१.२.४.५.६-भ१.२.४.६-
अधिष्ठितवन्तः । ४. त-भ-हविर्धाने । ५. त-भ६-युवयोः । ६. त१.२.३.६.७-भ१.२.६-यद्यदा
एतं ; त४.५-यद्यदा एतं ; भ६-यद्यदा एवं ; भ७-यद्यदा येतं । ७. ग-त३.४-भ५.६-सीदतं निधीदतं ।
८. त-भ४.६-भवता ।

पञ्च पदानि रूपो अन्वरोहं चतुष्पदीमन्वेमि व्रतेन ।

अक्षरेण प्रति मिम एतामृतस्य नाभावधि सं पुनामि ॥ ३ ॥

पञ्च । पदानि । रूपः । अनु । अरोहम् । चतुःऽपदीम् । अनु । एमि । व्रतेन ।

अक्षरेण । प्रति । मिमे । एताम् । ऋतस्य । नाभौ । अधि । सम् । पुनामि ॥ ३ ॥

रूपः यदृणां स्वर्गमारोपयितुं यज्ञस्याङ्गत्वेन संबन्धीनि पञ्चसंख्याकानि धानासोमपशुपुरोडा-
शाज्याख्यानि^१ पदानि पदितृणि होतृत्वेन देवान् प्रति गन्तृणि हवींषि^२ अन्वरोहम् अनुरोहामि ।
शक्ते युवयोः स्थापनवह्नानन्तरं करणं करोमीत्यर्थः । किञ्च चतुष्पदीं चतुर्भिः पादैर्युक्तां^३ त्रिष्टुप्वादि-
च्छन्दसं क्रियां^४ व्रतेन प्रयोगकर्मणा अन्वेमि अनुगच्छामि । यथाकालं प्रयुजामीत्यर्थः । अक्षरेण
प्रणवाख्येन एताम् उपस्थितां प्रतिगरक्रियां प्रति मिमे निर्ममे । अपि च ऋतस्य यज्ञस्य ।
अधि इति सप्तम्यर्थानुवादी । नाभौ नाभिभूते वेद्याख्ये स्थाने वसं पुनामि संशोधयामि ।
दशापवित्रेण सोमं संस्करोमीत्यर्थः ॥

देवेभ्यः कर्मवृणीत मृत्युं प्रजायै कमृतं नावृणीत ।

बृहस्पतिं यज्ञमकृण्वत् ऋषिं प्रियां यमस्तन्वं प्रारिरेचीत् ॥ ४ ॥

देवेभ्यः । कम । अवृणीत । मृत्युम् । प्रजायै । कम । अमृतम् । न । अवृणीत ।

बृहस्पतिम् । यज्ञम् । अकृण्वत् । ऋषिम् । प्रियाम् । यमः । तन्वम् । प्र । अरिरेचीत् ॥ ४ ॥

देवेभ्यः देवानां मृत्युं मारयितारं कं^५ स्वपुरुषम् अवृणीत प्रार्थयते प्रयुङ्क्ते । किञ्च
प्रजायै देवयतिरिक्ताया मनुष्यादिकायाः प्रजायाः अमृतम् अमारकमविनाशकं^६ कं वा स्वपुरुषं
नावृणीत न प्रयुङ्क्ते । हविर्धारणक्रियायां प्रवृत्तायां सत्यां पूर्वोक्तानां सर्वेषां स्थितेरवश्यंभावित्वात्
कंचिदपि विनाशकं स्वपुरुषं यमो निरूपयतीत्यर्थः^७ । अपि च बृहस्पतिं बृहतां देवानां हविर्धारणे
पालकं बृहतां मन्त्राणां स्वामिनं वा ऋषिं सर्वस्य दृष्टादृष्टफलस्य द्रष्टारं यज्ञम् अकृण्वत्
ऋत्विग्यजमानाः कुर्वन्ति । अपि च यमः प्रियां तन्वम् अस्मदीयमिष्टं शरीरं प्रारिरेचीत् । धातु-
नामनेकार्थत्वात् रश्चिरत्र^८ परिहारार्थं वर्तते । प्ररेचयति । मृत्योः सकाशात् परिहरति । कर्मवेगुण्य-
जनितदोषभावादस्माकं जीवितं नापहरतीत्यर्थः ॥

सप्त क्षरन्ति शिशवे मरुत्वते पित्रे पुत्रासो अप्यवीवतन्नृतम् ।

उभे इदस्योभयस्य राजत उभे यतेते उभयस्य पुष्यतः ॥ ५ ॥

सप्त । क्षरन्ति । शिशवे । मरुत्वते । पित्रे । पुत्रासः । अपि । अवीवतन् । ऋतम् ।

उभे इति । इत् । अस्य । उभयस्य । राजतः । उभे इति । यतेते इति । उभयस्य । पुष्यतः ॥ ५ ॥

मरुत्वते । मरुतः स्तोतारः । स्तुतिद्वारेण तद्वते पित्रे ऋत्विजां पितृभूताय शिशवे शंसनीयाय
हविर्धानशकटयोः सुखासीनभूताय सोमाय सप्त च्छन्दांसि क्षरन्ति स्तुतित्वेन गच्छन्ति । अपि च

१. त-भ-धना* । २. त-मु-पदैर्युक्तां । ३. त-भ-मु- 'क्रियां' नास्ति । ४. त-२.३.७-भ-१.२.
४.६-यं कं । ५. त-भ-अमारकं विनाशकं । ६. ग-निवारयति । प्रजायै मनुष्येभ्यो अमृतं अन्नावृणीत
कमपि न वारयतीत्यर्थः ; त-निरूपयति ; भ-१.२.४-न रूपयति । ७. त-रिश्चिरत्र ; भ-रिश्चिरत्र ।

पुत्रासः अपि सोमस्य पुत्रभूता ऋषिजोऽपि ऋतं सत्यभूतं स्तोत्रम् अवीवतन् संगमयन्ति । सद्गुणप्राहिणीं स्तुतिं कुर्वन्तीत्यर्थः । उभे इत् द्वे एव हविर्धानशक्ते अस्य उभयस्य देवजातस्य मनुष्यजातस्य च राजतः ईशाते । उभे एव शक्ते यतेते कर्मानुष्ठाने प्रयत्नं कुरुतः । उभयस्य देवजातस्य मनुष्यजातस्य च पुष्यतः । हविर्धारणद्वारेण पुष्टिं कुरुत इत्यर्थः ॥ १३ ॥

‘परेयिवांसम्’ इति षोडशर्चं चतुर्दशं सूक्तं विवस्वतः पुत्रस्य यमस्यापम् । ‘अङ्गिरसो नः पितरो नवग्वाः’ इति पष्ठ्या अङ्गिरःपित्रथर्वभृगुलक्षणा लिङ्गोक्ता देवताः । ‘प्रेहि’ इत्याद्यास्तिस्रो लिङ्गोक्तदेवताकाः पितृदेवताका वा । ‘अति द्रव सारमेयी’ इत्यादिकस्तृचः सरमापुत्रौ यौ श्वानौ परलोकमार्गमभितः स्थिता तद्देवताकाः । शिष्टा यमदेवत्याः । ‘यमाय सोमम्’ इति त्रयोदश्याद्या अनुष्टुभः । ‘यमाय मधुमत्तमम्’ इत्येवा बृहती । आदितो द्वादश त्रिष्टुभः । तथा चानुकान्तं— ‘परेयिवासं षोडश यमो यामं पष्टी लिङ्गोक्तदेवता पराश्च तिस्रः पित्र्या वा तृचः श्वभ्यां परा अनुष्टुभो बृहत्पुष्यान्त्या’ इति । गतः सूक्तविनियोगः । महापितृयज्ञे यमयागाद्या याज्या । सूत्रितं च— ‘हमं यम प्रस्तरमा हि सीदेति द्वे परेयिवासं प्रवतो महीरनु’ (आश्व. श्रौ. २. १९) इति ॥

परेयिवासं प्रवतो महीरनु बहुभ्यः पन्थामनुपस्पशानम् ।

वैवस्वतं संगमनं जनानां यमं राजानं हविषा दुवस्य ॥ १ ॥

परेयिवांसम् । प्रवतः । महीः । अनु । बहुभ्यः । पन्थाम् । अनुपस्पशानम् ।

वैवस्वतम् । संगमनम् । जनानाम् । यमम् । राजानम् । हविषा । दुवस्य ॥ १ ॥

हे मदीयान्तरात्मन् यजमान वा त्वं राजानं पितॄणां स्वामिनं यमं हविषा पुरोडाशादिना दुवस्य परिचर । कीदृशम् । प्रवतः प्रकृतकर्मवतो भूलोकवर्तिभोगसाधनं पुण्यमनुष्ठितवतः पुरुषान् महीः तत्तद्भोगोचितभूप्रदेशविशेषान् अनु परेयिवासं क्रमेण मरणादूर्ध्वं प्रापितवन्तं तथा बहुभ्यः स्वर्गार्थिभ्यः पुण्यकृत्यः पुण्यकृत्यर्थं पन्थां स्वर्गस्योचितं मार्गम् अनुपस्पशानम् अबाधमानम् । पापिन एव पुरुषान् स्वर्गमार्गबाधेन नरकं प्रापयति^१ न तु पुण्यकृत इत्यर्थः । वैवस्वतं विवस्वतः सूर्यस्य पुत्रं जनानां पापिनां संगमनं गन्तव्यस्थानरूपम् ॥

यमो नो गातुं प्रथमो विवेद नैषा गव्यूतिरपभर्तवा उ ।

यत्रा नः पूर्वं पितरः परेयुरेनां जज्ञानाः पथ्याः अनु स्वाः ॥ २ ॥

यमः । नः । गातुम् । प्रथमः । विवेद । न । एना । गव्यूतिः । अपभर्तवे । ऊँ इति ।

यत्र । नः । पूर्वं । पितरः । पराऽईयुः । एना । जज्ञानाः । पथ्याः । अनु । स्वाः ॥ २ ॥

प्रथमः सर्वेषां मुख्यः यमः यनः अस्माकं प्रजानां गातुं शुभाशुभनिमित्तं विवेद^२ जानाति । एना गव्यूतिः यन अपभर्तवा उ । अतिशयज्ञानयोगात् यमस्य न केनचिदपहृतुमपनेतुं शक्यत इत्यर्थः । यत्र यस्मिन् मार्गे यनः अस्माकं पूर्व^३ पितरः परेयुः^४ एना अनेन मार्गेण गच्छन्तः^५ जज्ञानाः जाताः सर्वे स्वाः स्वभूताः पथ्याः स्वकर्ममार्गाभूता गतीः अनु गच्छन्ति ॥

१. त-भ-मु-प्रापयति । २. त१.४.५.७-भ१.२.४.६-मा विवेद; त२.६-मां विवेद । ३. त-भ-६-‘पूर्वं’ नास्ति । ४. त३-भ१-पुस्तकयोः ‘परेयुः’ इत्यस्यानन्तरं क्रियाश्चिद्वकाशो विद्यते; भ२-परेयुः पित्रादयो गताः । ५. भ१-पुस्तके ‘गच्छन्तः’ इत्यस्यानन्तरं क्रियाश्चिद्वकाशः ।

आग्निमारुते 'मातली कव्यैः' इत्येषा धाव्या । सूत्रितं च—'इमं यम प्रस्तरमा हि सीद मातली कव्यैर्यमो अङ्गिरोभिरुदीरतामवर उत्परासः' (आश्व. श्रौ. ५. २०) इति ॥

मातली कव्यैर्यमो अङ्गिरोभिर्बृहस्पतिर्ऋकभिर्वावृधानः ।

यांश्च देवा वावृधुर्ये च देवान्त्स्वाहान्ये स्वधयान्ये मदन्ति ॥ ३ ॥

मातली । कव्यैः । यमः । अङ्गिरःऽभिः । बृहस्पतिः । ऋकऽभिः । वृध्वानः ।

यान् । च । देवाः । वृधुः । ये । च । देवान् । स्वाहा । अन्ये । स्वधया । अन्ये । मदन्ति ॥ ३ ॥

१मातली । मातलिरिन्द्रस्य सारथिः । तद्वानिन्द्रो मातली । स च २कव्यैः कव्यभागिभिः^३ पितृभिः सह ४ववृधानः वर्धमानो भवति । ५यमः^६ च^७ ८अङ्गिरोभिः पितृविशेषैः सह वर्धमानो भवति । — — — । तत्र ९देवाः इन्द्रादयः १०यांश्च कव्यभागादीन् पितृन् ११ववृधुः वर्धयन्ति १२ये १३च कव्य-भागादयः पितरः १४देवान् इन्द्रादीन् वर्धयन्ति तेषां मध्ये १५अन्ये इन्द्रादयः १६स्वाहा १७मदन्ति स्वाहाकारेण हृष्यन्ति । १८अन्ये पितरः १९स्वधया स्वधाकारेण हृष्यन्ति ॥

महापितृयज्ञे यमस्य 'इमं यम' इत्यादिकं द्वे अनुवाक्ये । 'इमं यम प्रस्तरमा^३ हि सीदति द्वे' (आश्व. श्रौ. २. १९) इति हि सूत्रितम् । सैषाग्निमारुतेऽपि^३ धाव्या । सूत्रं पूर्वमेवोदाहृतम् ॥

इमं यम प्रस्तरमा हि सीदाङ्गिरोभिः पितृभिः संविदानः ।

आ त्वा मन्त्राः कविशस्ता वहन्त्वेना राजन् हविषा मादयस्व ॥ ४ ॥

इमम् । यम् । प्रऽस्तरम् । आ । हि । सीद । अङ्गिरःऽभिः । पितृऽभिः । सम्ऽविदानः ।

आ । त्वा । मन्त्राः । कविऽशस्ताः । वहन्तु । एना । राजन् । हविषा । मादयस्व ॥ ४ ॥

हे १यम २अङ्गिरोभिः पृथ्वाः^३ पितृभिः ४संविदानः ऐकमत्यं गतसवम् ५इमं ६प्रस्तरं विस्तीर्ण यज्ञविशेषम् ७आ ८सीद आगत्योपविश । ९हि यस्मादेवं तस्मात् १०कविशस्ताः विद्वद्भिर्ऋग्विभिः प्रयुक्ताः ११मन्त्राः १२त्वा त्वाम् १३आ १४वहन्तु । हे १५राजन् १६एना एतेन १७हविषा तुष्टः १८मादयस्व यजमानं हर्षय ॥

अङ्गिरोभिरा गहि यज्ञियेभिर्यम वैरूपैरिह मादयस्व ।

विवस्वन्तं हुवे यः पिता तेऽस्मिन् यज्ञे बर्हिष्या निषद्य ॥ ५ ॥

अङ्गिरःऽभिः । आ । गहि । यज्ञियेभिः । यम । वैरूपैः । इह । मादयस्व ।

विवस्वन्तम् । हुवे । यः । पिता । ते । अस्मिन् । यज्ञे । बर्हिषि । आ । निऽसद्य ॥ ५ ॥

हे १यम २वैरूपैः विविधरूपयुक्तैर्वैरूपसामप्रियैर्वा ३यज्ञियेभिः यज्ञयोग्यैः ४अङ्गिरोभिः सह ५आ ६गहि आगच्छ । आगत्य च ७इह अस्मिन् यज्ञे ८मादयस्व यजमानं हर्षय । ९यः विवस्वान् १०ते तव पिता अस्ति ११अस्मिन् १२यज्ञे तं १३विवस्वन्तं १४हुवे आह्वयामि । स चास्तीर्णं १५बर्हिषि १६आ १७निषद्य उपविश्य यजमानं हर्षयतु ॥ ॥ १४ ॥

अङ्गिरसो नः पितरो नवग्वा अथर्वाणो भृगवः सोम्यासः ।

तेषां वयं सुमतौ यज्ञियानामपि भद्रे सौमनसे स्याम ॥ ६ ॥

अङ्गिरसः । नः । पितरः । नवग्वाः । अथर्वाणः । भृगवः । सोम्यासः ।

तेषाम् । वयम् । सुमतौ । यज्ञियानाम् । अपि । भद्रे । सौमनसे । स्याम ॥ ६ ॥

१अङ्गिरसः अङ्गिरोनामकाः २अथर्वाणः अथर्वनामकाः ३भृगवः भृगुनामकाश्च ४नः अस्माकं ५पितरः ६नवग्वाः अभिनवगमनयुक्ताः । सदा^१ नूतनवत्प्रीतिजनका इत्यर्थः । ते च ७सोम्यासः । सोममर्हन्तीति सोम्याः । ८यज्ञियानां यज्ञाह्वाणां ९तेषां १०सुमतौ अनुग्रहयुक्तायां बुद्धौ ११वयं १२स्याम सर्वदा तिष्ठेम । १३अपि च १४सौमनसे १५भद्रे सौमनसस्य कारणे कल्याणे फले स्याम सर्वदा तिष्ठेम ॥

सत्रमध्ये दीक्षितमरणे 'प्रेहि' इत्याद्याः पञ्चर्चस्तृतीयावर्जिता होत्रा शंसनीयाः । सूत्रितं च—'प्रेहि प्रेहि पथिभिः पूर्व्येभिरिति पञ्चानां तृतीयामुद्धरेत्' (आश्व. श्रौ. ६. १०) इति ॥

प्रेहि प्रेहि पथिभिः पूर्व्येभिर्यत्रा नः पूर्वे पितरः परेयुः ।

उभा राजाना स्वधया मदन्ता यमं पश्यासि वरुणं च देवम् ॥ ७ ॥

प्र । इहि । प्र । इहि । पथिभिः । पूर्व्येभिः । यत्र । नः । पूर्वे । पितरः । पराऽईयुः ।

उभा । राजाना । स्वधया । मदन्ता । यमम् । पश्यासि । वरुणम् । च । देवम् ॥ ७ ॥

१यत्र यस्मिन् स्थाने २नः अस्माकं ३पूर्वे पुरातनाः ४पितरः पितामहादयः ५परेयुः ६पूर्व्येभिः पूर्वस्मिन् काले भवैः । अनादिकालप्रवृत्तैरित्यर्थः । ७पथिभिः मार्गैः हे मत्पितः तत्स्थानं ८प्रेहि प्रगच्छ शीघ्रं गच्छ । गत्वा^१ च ९स्वधया अमृताग्नेन १०मदन्ता मदन्तौ तृप्यन्तौ ११राजाना राजानौ १२उभा उभौ १३यमं १४देवं द्योतमानं १५वरुणं १६च १७पश्यासि पश्य ॥

सं गच्छस्व पितृभिः सं यमेनेष्टापूतेन परमे व्योमन् ।

हित्वायावद्यं पुनरस्तमेहि सं गच्छस्व तन्वा सुवर्चाः ॥ ८ ॥

सम् । गच्छस्व । पितृभिः । सम् । यमेन । इष्टापूतेन । परमे । विऽजोमन् ।

हित्वाय । अवद्यम् । पुनः । अस्तम् । आ । इहि । सम् । गच्छस्व । तन्वा । सुवर्चाः ॥ ८ ॥

हे मदीय पितः ततस्त्वं^१ २परमे उत्कृष्टे ३व्योमन् व्योमनि स्वर्गाख्ये स्थाने स्वभूतैः ४पितृभिः सह ५सं ६गच्छस्व । ७इष्टापूतेन श्रौतस्मार्तदानफलेन ८सं गच्छस्व । तत इष्टापूतेन सहस्राय ९अवद्यं पापं १०हित्वा परित्यज्य ११अस्तं व्रियमानाख्यं गृहम् १२एहि आगच्छ । ततः १३सुवर्चाः^४ । तृतीयार्थे प्रथमा । सुवर्चसा शोभनदीप्तियुक्तेन १४तन्वा स्वशरीरेण १५सं १६गच्छस्व ॥

पैतृमेधिके कर्मणि श्मशानायतनं प्रोक्षति 'अपेत वीत' इति । सूत्रितं च—'गतौदकेन शमी-शाखया^१ त्रिः प्रसव्यमायतनं परिघ्रजन् प्रोक्षत्यपेत वीत वि च सर्पतातः' (आश्व. गृ. ४. २. १०) इति ॥

१. त-भ१.२.४-तदा । २. ग-त३.४-भ५.६-परेयुः परेताः । ३. त३.४-भ१.२.४.५-तत्र गत्वा; त५-तां गत्वा । ४. ग-त्वं; त-भ-सु-अतस्त्वं । ५. ग-त-भ- 'सुवर्चाः' नास्ति । ६. त-भ-शाखया ।

अपेतं वीतं वि च सर्पतातोऽस्मा एतं पितरो लोकमक्रन् ।

अहोभिरद्भिरक्तुभिर्व्यक्तं यमो ददात्यवसानमस्मै ॥ ९ ॥

अप । इत । वि । इत । वि । च । सर्पत । अतः । अस्मै । एतम् । पितरः । लोकम् । अक्रन् ।

अहःऽभिः । अतुऽभिः । अक्तुऽभिः । विऽअक्तम् । यमः । ददाति । अवऽसानम् । अस्मै ॥ ९ ॥

इमंशाने पूर्वं स्थिता हे पिशाचादयः ऽअतः अस्मात् प्रमृज्यमानदहनस्थानात् ऽअपेत अप-
गच्छत । ऽवीत विशेषेण गच्छत । ऽवि ऽसर्पत ऽच । इदं स्थानं परित्यज्य नानाभावेन दूरतरं देशं
गच्छतेत्यर्थः । ऽपितरः ऽअस्मै मृतयजमानस्यार्थाय ऽएतं ऽलोकम् इदं दहनस्थानम् ऽअक्रन् ।
यमस्याज्ञयान्वकुर्वन् । ऽयमः अपि ऽअहोभिः दिवसैः ऽअद्भिः अभ्युक्षणोदकैः ऽअक्तुभिः रात्रिभिः
ऽव्यक्तं संगतम् । शुद्धिनिमित्तैः कालोदकादिभिः शोधितमित्यर्थः । ऽअवसानं दहनस्थानम् ऽअस्मै
मृतयजमानस्यार्थाय ऽददाति दत्तवान् ॥

अनुस्मरण्या वृक्का पार्श्वयोराम्रफलाकृती । तावुद्धृत्य प्रेतस्य हस्तयोर्निदधाति 'अति द्रव
सारमेयो' इति द्वाभ्याम् । सूत्रितं च—'वृक्कावुद्धृत्य पाण्योरादध्यादति द्रव सारमेयो श्वानौ'
(आश्व. गृ. ४. ३. २०) इति ॥

अति द्रव सारमेयो श्वानौ चतुरक्षौ शबलौ साधुना पथा ।

अथा पितृन्सुविदत्राँ उपेहि यमेन ये सधमादं मदन्ति ॥ १० ॥

अति । द्रव । सारमेयो । श्वानौ । चतुःऽअक्षौ । शबलौ । साधुना । पथा ।

अथ । पितृन् । सुऽविदत्रान् । उपे । इहि । यमेन । ये । सधऽमादम् । मदन्ति ॥ १० ॥

हे अग्ने ऽसाधुना ऽपथा समीचीनेन मार्गेण ऽश्वानौ उभौ ऽअति ऽद्रव अतिक्रम्य गच्छ ।
यमसंबन्धिनां यौ श्वानौ प्रेतस्य बाधकौ तौ परित्यज्य समीचीनेन मार्गेण प्रेतं नयेत्यर्थः । कीदृशौ श्वानौ ।
'सारमेयो' । सरमा नाम काचित् प्रसिद्धा देवशुनी । तस्याः पुत्रौ ऽचतुरक्षौ उपरिभागे पुनरप्यक्षिद्वयं
ययोस्तादृशौ । ऽअथ शोभनमार्गेण गमनानन्तरं ऽये पितरः ऽयमेन ऽसधमादं सहर्षं ऽमदन्ति
प्राप्नुवन्ति तान् ऽसुविदत्रान् सुष्ठुभिजान् ऽपितृन् ऽउपेहि उपगच्छ ॥ १५ ॥

यौ ते श्वानौ यम रक्षितारौ चतुरक्षौ पथिरक्षी नृचक्षसौ ।

ताभ्यामेनं परि देहि राजन्स्वस्ति चास्मा अनमीवं च धेहि ॥ ११ ॥

यौ । ते । श्वानौ । यम । रक्षितारौ । चतुःऽअक्षौ । पथिरक्षी इति पथिऽरक्षी । नृऽचक्षसौ ।

ताभ्याम् । एनम् । परि । देहि । राजन् । स्वस्ति । च । अस्मै । अनमीवम् । च । धेहि ॥ ११ ॥

हे ऽराजन् हे ऽयम ऽते त्वदीयौ ऽयौ ऽश्वानौ विद्येते ऽताभ्यां श्वभ्यां हे राजन् यम ऽएनं प्रेतं
ऽपरि ऽदेहि रक्षार्थं प्रयच्छ । कीदृशौ श्वानौ । ऽरक्षितारौ यमगृहस्य रक्षकौ ऽचतुरक्षौ अक्षिचतुष्टय-
युक्तौ ऽपथिरक्षी मार्गस्थ रक्षकौ ऽनृचक्षसौ मनुष्यैः ख्याप्यमानौ । श्रुतिस्मृतिपुराणाभिज्ञाः पुरुषास्तौ
प्रख्यापयन्ति । ताभ्यां श्वभ्यां दत्त्वा ऽअस्मै प्रेताय ऽस्वस्ति ऽच क्षेममपि ऽअनमीवं ऽच रोगाभाव-
मपि ऽधेहि संपादय ॥

उरूणसार्वसुतृपा उदुम्बलौ यमस्य दूतौ चरतो जनाँ अनु ।

तावस्मभ्यं दृशये सूर्याय पुनर्दातामसुमद्येह भद्रम् ॥ १२ ॥

उरूऽनसौ । असुऽतृपा । उदुम्बलौ । यमस्य । दूतौ । चरतः । जनाँ । अनु ।

तौ । अस्मभ्यम् । दृशये । सूर्याय । पुनः । दाताम् । असुम् । अद्य । इह । भद्रम् ॥ १२ ॥

यमस्य संबन्धिनौ दूतौ श्वानौ जनौ अनु प्राणिनो लक्ष्यकृत्य सर्वत्र चरतः । कीदृशौ ।
उरूणलौ दीर्घनासिकायुक्तौ असुतृपा परकीयान् प्राणान् स्वीकृत्य तैस्तृप्यन्तौ उदुम्बलौ उरुबलौ
विस्तीर्णबलौ । तौ उभौ दूतौ सूर्याय दृशये सूर्यस्य दर्शनार्थम् अद्य दिने इह कर्मणि भद्रम्
असुं समीचीनं प्राणं पुनः अस्मभ्यं दाताम् अदत्ताम् ॥

यमाय सोमं सुनुत यमाय जुहुता हविः ।

यमं ह यज्ञो गच्छत्यग्निदूतो अरंकृतः ॥ १३ ॥

यमाय । सोमम् । सुनुत । यमाय । जुहुत । हविः ।

यमम् । ह । यज्ञः । गच्छति । अग्निदूतः । अरंऽकृतः ॥ १३ ॥

हे ऋत्विजः यमाय यमदेवतार्थं सोमं सुनुत । लतात्मकं सोममभिपुणुत । तथा यमार्थं
हविः जुहुत । अग्निदूतो यस्मिन् यज्ञे सोऽयम् अग्निदूतः । अग्नेदूतस्त्वमन्यत्राज्ञातम्—‘अग्नि-
देवानां दूत आसीत्’ (तै. सं. २. ५. ८. ५) इति । अरंकृतः बहुभिर्द्रव्यैरलंकाररूपैर्युक्तः
तादृशः यज्ञः यमं ह यममेव गच्छति ॥

यमाय घृतवद्धविर्जुहोत प्र च तिष्ठत ।

स नो देवेष्वायमदीर्घमायुः प्र जीवसे ॥ १४ ॥

यमाय । घृतवद्धत् । हविः । जुहोत । प्र । च । तिष्ठत ।

सः । नः । देवेषु । आ । यमत् । दीर्घम् । आयुः । प्र । जीवसे ॥ १४ ॥

हे ऋत्विजः यूयं यमाय घृतवत् आज्येन संयुक्तं हविः पुरोडाशादिकं जुहोत जुहुत ।
प्र तिष्ठत च यमं यूयमुपतिष्ठत्वं च । देवेषु मध्ये सः यमो देवः प्र जीवसे प्रकृष्टजीवनार्थं
नः अस्माकं दीर्घमायुः आ यमत् प्रयच्छतु ॥

यमाय मधुमत्तमं राज्ञे हव्यं जुहोतन ।

इदं नम ऋषिभ्यः पूर्वजेभ्यः पूर्वैभ्यः पथिकृद्भ्यः ॥ १५ ॥

यमाय । मधुमत्तमम् । राज्ञे । हव्यम् । जुहोतन ।

इदम् । नमः । ऋषिभ्यः । पूर्वजेभ्यः । पूर्वैभ्यः । पथिकृद्भ्यः ॥ १५ ॥

हे ऋत्विजः यमाय राज्ञे मधुमत्तमम् अतिशयेन मधुरं हव्यं पुरोडाशादिकं हविः
जुहोतन जुहुत । पूर्वजेभ्यः सृष्ट्यादावुत्पन्नेभ्यः अत एव पूर्वैभ्यः अस्मत्तः पूर्वभाविभ्यः
पथिकृद्भ्यः शोभनमार्गकारिभ्यः इदं प्रत्यक्षं यथा भवति तथा नमः अस्तु ॥

१. त-भ२.६-असुं । २. त-भ१.२.४-पूर्वजेभ्यः । ३. त-भ-शोभनमार्गपथिकारिभ्यः । ४. त-भ१.
२.४.६-सु-य इदं ।

त्रिकद्रुकेभिः पतति षडूर्वीरेकमिद्वहत् ।

त्रिष्टुगायत्री छन्दांसि सर्वा ता यम आहिता ॥ १६ ॥

त्रिऽकद्रुकेभिः । पतति । पट् । उर्वीः । एकम् । इत् । बृहत् ।

त्रिऽस्तुप् । गायत्री । छन्दांसि । सर्वा । ता । यमे । आऽहिता ॥ १६ ॥

‘त्रिकद्रुकेभिः । द्वितीयार्थे तृतीयैषा । त्रिकद्रुकान् । ज्योतिर्गौरायुरिति त्रयो यागविशेषा-
स्त्रिकद्रुका^१ उच्यन्ते । तान् प्रत्यङ्गभावाय संरक्षणार्थं च पतति । यमस्तान् प्राप्नोति । षट्संख्याकाः
‘उर्वीः भूमीः कृताकृतप्रत्यवेक्षणाय प्राप्नोति । ताश्चोर्ध्यः शाखान्तरमन्त्रे^२ समाज्ञाताः—‘ षण्मोर्वीरह-
सस्यान्तु यौश्च पृथिवी चापश्चोपधयश्चोर्क् च सूनृता च ’ इति । ‘एकमित् एकमेव बृहत् महत् जगत्
यमश्च प्रतिपालनीयः प्राप्नोति । किंच यानि त्रिष्टुगायत्र्यादीनि छन्दांसि सन्ति सर्वा यता सर्वाणि
तानि छन्दोसि यमे आहिता आहितानि ऋत्विग्भिः स्तुतिस्वेनावस्थितानि ॥ ॥ १६ ॥

‘उदीरताम्’ इति चतुर्दशार्चं पञ्चदशं सूक्तम् । अत्रानुक्रम्यते—‘उदीरतां पक्वना शङ्खः पित्र्यं
जगत्पेकादशा’ इति । ‘यामायनाः परे पञ्च’ (अनु.) इति वचनाद्यमपुत्रः शङ्खाख्य ऋषिः ।
‘अग्निष्वात्ताः’ इत्येषा जगती त्रिष्टुप्छुभः । पितरो देवता । गतः सूक्तविनियोगः । अष्टकायाम्
‘उदीरतामवरे’ इत्याद्या अष्टावृत्तो होमार्थाः । सूत्रितं च—‘उदीरतामवर उत्परास इत्यष्टाभिर्द्वैत्वा’
(आश्व. गृ. २. ४. ६) इति । महापितृयज्ञे ‘पितरः सोमवन्तः’ इत्यस्यानुवाक्या ‘उदीरताम्’
इत्येषा । सूत्रितं च—‘पितरोऽग्निष्वात्ता यम उदीरतामवर उत्परासः’ (आश्व. श्रौ. २. १९)
इति । आग्निमारुतेऽप्येषा धारया । सूत्रितं च—‘मातली कर्ध्वैर्यमो अङ्गिरोभिरुदीरतामवर
उत्परासः’ (आ. श्रौ. ५. २०) इति ॥

उदीरतामवर उत्परास उन्मध्यमाः पितरः सोम्यासः ।

असुं य ईयुरवृका ऋतज्ञास्ते नोऽवन्तु पितरो हवेषु ॥ १ ॥

उत् । ईरताम् । अवरे । उत् । परासः । उत् । मध्यमाः । पितरः । सोम्यासः ।

असुम् । ये । ईयुः । अवृकाः । ऋतज्ञाः । ते । नः । अवन्तु । पितरः । हवेषु ॥ १ ॥

त्रिविधाः पितर उत्तमा मध्यमा अधमाश्चेति । यथाविधं श्रौतं कर्मानुष्ठाय पितृत्वं प्राप्ता
उत्तमाः । स्मार्तकर्ममात्रपरा मध्यमाः । अत्रापि कैश्चित्संस्कारैर्विकला अधमाः । एतदेवाभिप्रेत्य ‘ये
अग्निदग्धा ये अन्नग्निदग्धाः’ इत्यादिमन्त्रः समाज्ञातः । तेषु षध्वरे निकृष्टाः उदीरताम् उत्तमं हविः
प्राप्नुवन्तु । परासः उत्तमाः पितरः उत् ईरताम् । मध्यमाः पितरश्च उत् ईरताम् । ते सर्वेऽप्य-
स्मद्विषये सोम्यासः सोम्या अनुग्रहपराः सन्तु । ये पितरः अवृकाः वृकवदरण्यश्ववदस्मासु
हिसामकुर्वन्तः* ऋतज्ञाः अस्मदनुष्ठितं यज्ञं जानन्तः असुम् अस्मत्प्राणम् ईयुः रक्षितुं प्राप्ताः पते
पितरः हवेषु अस्मदीयेष्वाह्वानेषु नः अस्मान् अवन्तु रक्षन्तु ॥

महापितृयज्ञे ‘पितरो बर्हिपदः’ इत्यस्य ‘इदं पितृभ्यः’ इति द्वितीयानुवाक्या । सूत्रं तु
पूर्वमेवोदाहृतम् (आश्व. श्रौ. २. १९) । आग्निमारुते ‘इदं पितृभ्यः’ इत्येषा धारया । सूत्रितं
च—‘आहं पितृन्सुविदग्नां अविस्तीदं पितृभ्यो नमो असवद्य स्वादुष्किलायमिति चतस्रः’ (आश्व.
श्रौ. ५. २०) इति ॥

इदं पितृभ्यो नमो अस्त्वद्य ये पूर्वीसो य उपरास ईयुः ।

ये पार्थिवे रजस्या निषत्ता ये वा नूनं सुवृजनासु विश्व ॥ २ ॥

इदम् । पितृभ्यः । नमः । अस्तु । अद्य । ये । पूर्वीसः । ये । उपरासः । ईयुः ।

ये । पार्थिवे । रजसि । आ । निऽसत्ताः । ये । वा । नूनम् । सुऽवृजनासु । विश्व ॥ २ ॥

पूर्वासः यजमानोत्पत्तेः पूर्वमुत्पन्ना ज्येष्ठभ्रातृपितामहादयः । ये ईयुः पितृलोकं प्राप्ताः ।
ये चान्ये उपरासः यजमानजन्मन उपरि उत्पन्नाः कनिष्ठभ्रातृस्वपुत्रादय ईयुः पितृलोकं प्राप्ताः ।
ये अन्ये पार्थिवे पृथिवीसंबन्धिनि रजसि रजोगुणकार्येऽस्मिन् कर्मणि आ निषत्ताः हविः
स्वीकर्तुमागत्योपविष्टाः । ये वा केचिदन्ये बन्धुवर्गरूपाः पितरः विश्व बन्धुरूपासु प्रजासु आ
निषत्ताः श्राद्धादिस्वीकारायागत्योपविष्टाः । कीदृशीषु विश्व । सुवृजनासु । वृज्यते परित्यज्यते
दारिद्र्यमनेनेति वृजनं धनम् । शोभनं वृजनं यासां ताः सुवृजनाः । तादृशीषु । धनसमृद्ध्या श्राद्धादि-
कर्मपरास्वित्थः । सर्वेभ्य उक्तेभ्यः पितृभ्यः^१ अद्य अस्मिन् कर्मणि इदं नमः अस्तु । अय-
माहुतिप्रदानपूर्वको नमस्कारो भवतु ॥

आहं पितृन्सुविदत्राँ अवित्सि नपातं च विक्रमणं च विष्णोः ।

बर्हिषदो ये स्वधया सुतस्य भजन्त पित्वस्त इहागमिष्टाः ॥ ३ ॥

आ । अहम् । पितृन् । सुऽविदत्रान् । अवित्सि । नपातम् । च । विऽक्रमणम् । च । विष्णोः ।

बर्हिऽसदः । ये । स्वधया । सुतस्य । भजन्त । पित्वः । ते । इह । आऽगमिष्टाः ॥ ३ ॥

अहं यजमानः सुविदत्रान् मदीयां भक्तिं सुष्ठु जानतः पितृन् अवित्सि आभिमुख्येन
लब्धवानस्मि । विष्णोः व्यापिनो यज्ञस्य नपातं च विनाशाभावं च विक्रमणं च विशेषेण
प्रवृत्तिं च लब्धवानस्मि । ये पितरः बर्हिषदः बर्हिषि^१ सीदन्ति^२ ते इह अस्मिन् कर्मणि
आगमिष्टाः अतिशयेनागताः । आदरपूर्वं समागत्य स्वधया पुरोडाशाद्यन्नेन सह सुतस्य अभिषुतस्य
सोमलक्षणस्य पित्वः पितोरन्नस्य भागं भजन्त सेवन्ते उपयुज्यते ॥

बर्हिषदः पितर ऊत्यर्वागिमा वो हव्या चक्रमा जुषध्वम् ।

त आ गतावसा शंतमेनार्था नः शं योररपो दधात ॥ ४ ॥

बर्हिऽसदः । पितरः । ऊती । अर्वाक् । इमा । वः । हव्या । चक्रम् । जुषध्वम् ।

ते । आ । गत । अवसा । शम्ऽतमेन । अर्थः । नः । शम् । योः । अरपः । दधात ॥ ४ ॥

हे बर्हिषदः । यज्ञे सीदन्तीति बर्हिषदः । अत्रापि 'ये वै यज्वानस्ते पितरो बर्हिषदः'
(तै.ब्रा.१.६.९) इत्यत्र श्रुतवाचागं कृत्वा प्रेत्य पितृलोकं प्राप्ता बर्हिषदः । तादृशा हे पितरः अर्वाक्
अर्वाचीनानामस्माकम् ऊती रक्षा भवद्भिः कर्तव्येति शेषः । वः युष्मदर्थम् इमा हव्या एतानि
हवींषि चक्रम् अतस्तानि जुषध्वम्^३ । ते हविर्जुष्टवन्तो यूयं शंतमेन सुखतमेन अवसा रक्षणेन

निमित्तभूतेन ऽआ^१ ऽगत^१ आभिमुख्येनास्मान् प्राप्नुत^१ । ऽअथ अनन्तरं ऽनः अस्मभ्यं ऽक्षं सुखं
 ऽयोः दुःखवियोगम् ऽअरपः पापरहितं च ऽदधात दत्त ॥

महापितृयज्ञे 'पितरः सोमवन्तः' इत्यस्य याज्या 'उपहृताः पितरः' इत्येषा । सूत्रितं च—
 'उपहृताः पितरः सोम्यासस्त्वं सोम प्र चिकितो मनीषा' (आध. श्रौ. २. १९) इति ॥

उपहृताः पितरः सोम्यासो बर्हिष्येषु निधिषु प्रियेषु ।

त आ गमन्तु त इह श्रुवन्त्वर्थि ब्रुवन्तु तैऽवन्त्वस्मान् ॥ ५ ॥

उपहृताः । पितरः । सोम्यासः । बर्हिष्येषु । निधिषु । प्रियेषु ।

ते । आ । गमन्तु । ते । इह । श्रुवन्तु । अर्थि । ब्रुवन्तु । ते । अवन्तु । अस्मान् ॥ ५ ॥

ऽसोम्यासः सोम्या अस्मदनुग्रहपराः सोमसंपादिनो वा ऽपितरः ऽबर्हिष्येषु यागार्हेषु ऽप्रियेषु
 तृक्षिकेषु ऽनिधिषु निधिसदृशेषु हविःषु निमित्तभूतेषु सत्सु ऽउपहृताः अस्माभिराहृताः ऽते पितरः
 ऽआ ऽगमन्तु आगच्छन्तु । आगत्य च ऽइह अस्मिन् कर्मणि अस्माभिः प्रयुक्ताः स्तुतीः ऽश्रुवन्तु
 शृण्वन्तु । श्रुत्वा च ऽअधि ऽब्रुवन्तु । साधुरयं यजमान इत्यादरेण कथयन्तु । ऽते तादृशाः पितरः
 ऽअस्मान् ऽअवन्तु रक्षन्तु ॥ ॥ १७ ॥

आच्या जानु दक्षिणतो निपद्येमं यज्ञमभि गृणीत विश्वे ।

मा हिंसिष्ट पितरः केन चिन्नो यद्व आगः पुरुषता कराम ॥ ६ ॥

आऽअप्य । जानु । दक्षिणतः । निऽसद्य । इमम् । यज्ञम् । अभि । गृणीत । विश्वे ।

मा । हिंसिष्ट । पितरः । केन । चित । नः । यत् । वः । आगः । पुरुषता । कराम ॥ ६ ॥

पितृनामयं स्वाभाविको धर्मः 'अश्वेन पितरः प्राचीनावीतिनः सद्यं जान्वाच्य' (श. ब्रा. २. ४. २. २) इति वचनात् । हे पितरः ऽविश्वे सर्वे यूयं ऽजानु ऽआच्य भूमौ निपात्य ऽदक्षिणतः
 दक्षिणपार्श्वे ऽनिपद्य उपविश्य ऽइमम् अस्मदीयं ऽयज्ञमभि ऽगृणीत अभिष्टुत । विशिष्टतृप्तियोगात्
 परया प्रीत्या सगुणोऽयं यज्ञ इति प्रशंसतेत्यर्थः । अपि च ऽवः युष्माकं ऽयत् किञ्चित् कर्मवैगुण्य-
 जनितम् ऽआगः अपराधं ऽपुरुषता मनुष्यत्वेन हेतुना ऽकराम वयं कृतवन्तः हे ऽपितरः तेन ऽकेन
 ऽचित् अप्यपराधेन ऽनः अस्मान् ऽमा ऽहिंसिष्ट ॥

आसीनासो अरुणीनामुपस्थे रयि धत्त दाशुषे मर्त्याय ।

पुत्रेभ्यः पितरस्तस्य वस्वः प्र यच्छत त इहोर्जं दधात ॥ ७ ॥

आसीनासः । अरुणीनाम् । उपऽस्थे । रयिम् । धत्त । दाशुषे । मर्त्याय ।

पुत्रेभ्यः । पितरः । तस्य । वस्वः । प्र । यच्छत । ते । इह । ऊर्जम् । दधात ॥ ७ ॥

ऽअरुणीनाम् आरोचमानानां ज्वालानां वा देवतानां वा ऽउपस्थे समीपस्थाने वेद्यास्थे
 ऽआसीनासः उपविष्टाः पितरो यूयं ऽदाशुषे हविर्दत्तवते ऽमर्त्याय मनुष्याय यजमानाय ऽरयि

धनं ऽधत्त दत्त । हे ऽपितरः यूयं ऽतस्य यजमानस्य ऽपुत्रेभ्यः ऽवस्वः वसु धनं ऽप्र ऽयच्छत । ऽते तादृशा यूयम् ऽदृह अस्मिन् अस्मदीये कर्मणि ऽऊर्जं धनं ऽदधात निधत्त ॥

ये नः पूर्वे पितरः सोम्यासोऽनूहिरे सोमपीथं वसिष्ठाः ।

तेभिर्यमः संरराणो हवींष्युशन्नशङ्निः प्रतिकाममत्तु ॥ ८ ॥

ये । नः । पूर्वे । पितरः । सोम्यासः । अनुऽऊहिरे । सोमऽपीथम् । वसिष्ठाः ।

तेभिः । यमः । मम्ऽरराणः । हवींषि । उशन । उशत्ऽभिः । प्रतिऽकामम् । अत्तु ॥ ८ ॥

ऽसोम्यासः सोमसंपादिनः ऽवसिष्ठाः । वस्तुत्तमाः कृताच्छादना धनवत्तमा वा ऽनः अस्माकं ऽये ऽपूर्वे ऽपितरः ऽसोमपीथं सोमपानम् ऽअनूहिरे आनुपूर्व्येण देवेभ्यश्च पितृभ्यश्च प्राप्नुवन्तः । दत्तवन्त इत्यर्थः । ऽउशन् पितृभिः सह संभोगं कामयमानः ऽयमः पितृपतिः ऽउशङ्निः यमेन सह संभोगं कामयमानैः ऽतेभिः तैरस्मदीयैः पितृभिः सह ऽरराणः रममाणः ऽहवींषि अस्माभिर्दत्तानि ऽप्रतिकामं कामं कामं प्रति ऽअत्तु । यानि यानि हवींषि कामयते तानि तानि भक्षयित्वित्यर्थः ॥

महापितृयज्ञे अग्नेः कव्यवाहनस्य 'ये तातृषुः' इत्येषा प्रथमानुवाक्या । सूत्रितं च—'ये तातृषु-देवत्रा जेहमानास्त्वदग्ने काव्या त्वन्मनीषाः' (आश्व. श्री. २. १९) इति ॥

ये तातृषुर्देवत्रा जेहमाना होत्राविदः स्तोमं तष्टासो अर्कैः ।

आग्ने याहि सुविदत्रेभिरर्वाङ् सत्यैः कव्यैः पितृभिर्धर्मसङ्निः ॥ ९ ॥

य । तृषुः । देवऽत्रा । जेहमानाः । होत्राऽविदः । स्तोमं तष्टासः । अर्कैः ।

आ । अग्ने । याहि । सुऽविदत्रेभिः । अर्वाङ् । सत्यैः । कव्यैः । पितृऽभिः । धर्मसत्ऽभिः ॥ ९ ॥

ऽदेवत्रा देवान् ऽजेहमानाः क्रमेण गच्छन्तः । क्रमेण देवत्वं प्राप्ता इत्यर्थः । ऽहोत्राविदः यज्ञान् सम्यक् कर्तुं वेदितारः ऽअर्कैः अर्चनीयैः स्तोत्रैः ऽस्तोमं तष्टासः स्तोमानां च सम्यक्कर्तारः ऽये पितरः ऽतातृषुः तृप्यन्ति हे ऽअग्ने त्वं तैः ऽपितृभिः ऽअर्वाङ्^२ अस्मदभिमुखः ऽआ ऽयाहि आगच्छ । कीदृशैः । ऽसुविदत्रेभिः सुविदत्रैः ऽसत्यैः अतिसंवादिभिः ऽकव्यैः । कव्यं नाम पितृदेवत्वं हविः । तत्संबन्धिभिः । यद्वा कव्यैः कविभिर्मन्धाविभिः । स्वार्थिको यत् । ऽधर्मसङ्निः यज्ञसादिभिः ॥

ये सत्यासो हविरदो हविष्पा इन्द्रेण देवैः सरथं दधानाः ।

आग्ने याहि सहस्रं देवन्दैः परैः पूर्वैः पितृभिर्धर्मसङ्निः ॥ १० ॥

ये । सत्यासः । हविः ऽअदः । हविः ऽआः । इन्द्रेण । देवैः । सरथम् । दधानाः ।

आ । अग्ने । याहि । सहस्रम् । देवऽअन्दैः । परैः । पूर्वैः । पितृऽभिः । धर्मसत्ऽभिः ॥ १० ॥

ऽसत्यासः सत्याः ऽये पितरः ऽहविरदः भक्षणयोग्यस्य हविषोऽन्तारो भक्षयितारः ऽहविष्पाः पानयोग्यस्य हविषः पातारः ऽइन्द्रेण ऽदेवैः ऽसरथं समानमेकं तुल्यं वा रथं ऽदधानाः । लब्धे शानम् । गमनाय सदा धारयन्ति हे ऽअग्ने तैः ऽपितृभिः सह ऽआ ऽयाहि आगच्छ । कीदृशः । ऽसहस्रम् । तृतीयार्थे प्रथमा । सहस्रेण । बहुभिरित्यर्थः । ऽदेवन्दैः देवसंबन्धिभिः स्तोत्रैर्युक्तः ऽपरैः परकालिनैः ऽपूर्वैः पूर्वकालिनैः ऽधर्मसङ्निः यज्ञसादिभिर्महावीरसादिभिरादित्यसादिभिर्वा ॥ ॥ १८ ॥

महापितृयज्ञे 'पितरोऽग्निष्वात्ताः' इत्यस्य 'अग्निष्वात्ताः पितरः' इत्येषा प्रथमानुवाक्या । सूत्रितं च—'अग्निष्वात्ताः पितर एह गच्छत ये चेह पितरो ये च नेह' (आश्व. श्रौ. २.१९) इति ॥

अग्निष्वात्ताः पितर एह गच्छत सदैःसदः सदत सुप्रणीतयः ।

अत्ता हवींषि प्रयंतानि बर्हिष्यथा रयिं सर्ववीरं दधातन ॥ ११ ॥

अग्निऽस्वात्ताः । पितरः । आ । इह । गच्छत । सदैःसदः । सदत । सुऽप्रणीतयः ।

अत्त । हवींषि । प्रयंतानि । बर्हिषि । अर्थ । रयिम् । सर्ववीरम् । दधातन ॥ ११ ॥

१अग्निष्वात्ताः^१ अग्निना स्वादिता एतन्नामकाः १पितरः यूयम् १इह अस्मिन् पितृकर्मणि १आ १गच्छत । आगत्य च हे १सुप्रणीतयः अभिपूजितप्रणयनाः यूयं १सदैःसदः तत्तत्स्थानं^२ १सदत सीदत । तत्र तत्र स्थाने यथेष्टमुपविशतेत्यर्थः । उपविश्य च १बर्हिषि आत्मादितानि १प्रयंतानि शुचीनि १हवींषि १अत्त भक्षयत । १अथ अनन्तरं १सर्ववीरं सर्ववीरैः पुत्रपौत्रैरुपेतं १रयि धनं १दधातन अस्मभ्यं दत्त ॥

महापितृयज्ञे वषट्कारक्रियायां 'त्वमग्न ईळितः' इत्येषा स्विष्टकृतो याज्या । सूत्रितं च—'योऽग्निः कव्यवाहनस्त्वमग्न ईळितो जातवेद इति संयाज्ये' (आश्व. श्रौ. २. १९) इति ॥

त्वमग्न ईळितो जातवेदोऽवाङ्मयानि^१ सुरभीणि कृत्वी ।

प्रादाः पितृभ्यः स्वधया ते अक्षन्नद्धि त्वं देव प्रयंता हवींषि ॥ १२ ॥

त्वम् । अग्ने । ईळितः । जातऽवेदः । अवाङ् । हव्यानि । सुरभीणि । कृत्वी ।

प्र । अदाः । पितृऽभ्यः । स्वधया । ते । अक्षन् । अद्धि । त्वम् । देव । प्रयंता । हवींषि ॥ १२ ॥

हे १जातवेदः । जातं सर्वं जगद्धत्तीति जातवेदः । तथाविध हे अग्ने १ईळितः अस्माभिः स्तुतः १त्वं १हव्यानि अस्मदीयानि हवींषि १सुरभीणि सुगन्धीनि १कृत्वी कृत्वा १अवाङ् वहनं कृतवानसि । कृत्वा च १पितृभ्यः १प्रादाः । १ते च पितरः १स्वधया स्वधाकारेण दत्तं हविः १अक्षन् भदन्तु । हे १देव १त्वम् अपि १प्रयंता प्रयत्नसंपादितानि १हवींषि १अद्धि भक्षय ॥

महापितृयज्ञे 'ये चेह' इति द्वितीयानुवाक्या । सूत्रमुक्तम् ॥

ये चेह पितरो ये च नेह यांश्च विद्म याँ उँ च न प्रविद्म ।

त्वं वेत्थ यत्ति ते जातवेदः स्वधार्भिर्यज्ञं सुकृतं जुषस्व ॥ १३ ॥

ये । च । इह । पितरः । ये । च । न । इह । यान् । च । विद्म । यान् । ऊँ इति ।

च । न । प्रऽविद्म ॥ त्वम् । वेत्थ । यत्ति । ते । जातऽवेदः ।

स्वधार्भिः । यज्ञम् । सुऽकृतम् । जुषस्व ॥ १३ ॥

१. त—'अग्निष्वात्ताः' नास्ति । २. त—स्वतत्स्थानं; त३-भ१.२.४-सतत्स्थानं; भ३-स्वस्थानं; मु-स्वस्थानं ।

१ये १च १पितरः १इह अस्मत्समीपे वर्तन्ते १ये १च १इह १न मन्ति । १याँश्च पितॄन् १विष्णुं संनिष्कृष्ट्वाजानीमः १याँ^१ १उ १च १न अपि^२ च न १प्रविष्णुं विप्रकृष्ट्वाद्द्वयं न विजानीमः । १यति १ते यावन्तस्ते^३ भवन्ति तान् सर्वान् यथोक्तान् हे १जातवेदः उत्पन्नसर्वस्त्वपिषयज्ञानाम् १स्वं १वेत्थ जानासि^४ । १स्वधाभिः हविल्लक्षणैरज्ञैः १सुकृतं साधु कृतं १यज्ञं १जुषस्व प्रीत्या गृहाण ॥

पूर्वोक्त एव यागे 'ये अग्निदग्धाः' इत्येषा याज्या । सूत्रितं च—'ये अग्निदग्धा ये अनग्नि-दग्धा इमं यम प्रस्तरमा हि सीदेति द्वे' (आश्व. श्रौ. २. १९) इति ॥

ये अग्निदग्धा ये अनग्निदग्धा मध्ये दिवः स्वधया मादयन्ते ।

तेभिः स्वराळमुनीतिमेतां यथावशं तन्वं कल्पयस्व ॥ १४ ॥

ये । अग्निदग्धाः । ये । अनग्निदग्धाः । मध्ये^१ । दिवः । स्वधया । मादयन्ते ।

तेभिः । स्वराळ् । अमुनीतिम् । एताम् । यथावशम् । तन्वम् । कल्पयस्व ॥ १४ ॥

१ये पितरः १अग्निदग्धाः अग्निना भस्मीकृताः । इमंशानं प्राप्ता इत्यर्थः । १ये च पितरः १अनग्निदग्धाः इमंशानकर्म न प्राप्ताः १मध्ये १दिवः द्युलोकस्य मध्ये १स्वधया हविल्लक्षणेनाग्नेन १मादयन्ते तृप्यन्ति^१ हे अग्ने १स्वराळ् स्वकर्मोपभोगेन दीप्यमानः १तेभिः तैः पितृभिः सहितः सन् १अमुनीतिं प्राणानां विषयेषु नेतारमस्मत्पित्रन्तरात्मानम् १एतां १तन्वम् एतद्देवताशरीरं १यथावशं यथाकामं १कल्पयस्व समर्थयस्व । प्राप्तायेत्यर्थः^२ ॥ १९ ॥

'मैनम्' इति चतुर्दशर्चं षोडशं सूक्तं यमपुत्रस्य दमनस्यार्पम् । आदिनो दश त्रिष्टुभः ततश्चतस्रोऽनुष्टुभः । अग्निदेवता । तथा चानुकान्तं—'मैनं दमन आग्नेयं चतुरनुष्टुबन्तम्' इति । दीक्षितमरण आद्याः षडृचः शंसनीयाः । सूत्रितं च—'मैनमग्ने वि दहो माभि शोच इति षट् पूषा त्वेतच्छ्यावयतु प्र विद्वान्' (आश्व. श्रौ. ६. १०) इति । दह्यमानस्य प्रेतस्योपस्थानेऽप्येताः शंसनीयाः ॥

मैनमग्ने वि दहो माभि शोचो मास्य त्वचं चिक्षिपो मा शरीरम् ।

यदा शृतं कृणवो जातवेदोऽथेमनं प्र हिणुतात्पितृभ्यः ॥ १ ॥

मा । एनम् । अग्ने । वि । दहः । मा । अभि । शोचः । मा । अस्य । त्वचम् । चिक्षिपः । मा । शरीरम् । यदा । शृतम् । कृणवः । जातवेदः । अथम् । ईम् । एनम् । प्र । हिणुतात् । पितृभ्यः ॥ १ ॥

हे १अग्ने १एनं प्रेतं १मा १वि. १दहः । विशेषेण दग्धं मयीभूतं मा कुरु । १माभि १शोचः अभितः शोकेन संतापेन युक्तं मा कुरु । १अस्य १त्वचं १मा १चिक्षिपः इतस्ततो विक्षिप्तं मा^१ कुरु^२ । १शरीरम् अपि विक्षिप्तं १मा कुरु । हे १जातवेदः अग्ने १यदा^३ त्वं^४ १श्रुतं पक्वं सुदग्धं १कृणवः करिष्यसि १अथ तदानीम् १ईमेनं प्रेतं १पितृभ्यः १प्र १हिणुतात् पितृसमीपे प्रेरय ॥

शृतं यदा करसि जातवेदोऽथेमनं परि दत्तात्पितृभ्यः ।

यदा गच्छात्यमुनीतिमेतामथा देवानां वशनीर्भवाति ॥ २ ॥

१. त-भ६-एषां; त३-भ१.२.४-तां । २. उद्गाथ-यानपि । ३. त-भ६-वार्यस्तते । ४. त-जानामि । ५. ग-वृत्ते व्रथयंतु; त-भ-तृप्यंतु । ६. त-भ६-प्राप्तायेत्यर्थः; उद्गाथ-गामयस्वेत्यर्थः । ७. त२.३. ७-भ-'मा कुरु' नास्ति । ८. ग-भ-त्वं यदा ।

शुतम् । यदा । करसि । जातवेदः । अर्थ । ईम् । एनम् । परि । दत्तात् । पितृभ्यः ।
यदा । गच्छति । असुनीतिम् । एताम् । अर्थ । देवानाम् । वशनीः । भवति ॥ २ ॥

हे जातवेदः यदा प्रेतशरीरं श्रुतं एकं करसि करिष्यसि अथ ईम् तदानीमेव एनं प्रेतं
पितृभ्यः परि दत्तात् प्रयच्छ । यदा अयं प्रेतः एताम् अग्निना कृताम् असुनीतिं प्राणस्य नयनं
प्राणप्रेरणं गच्छति^१ प्राप्नोति अथ तदानीमेव देवानां वशनीः देवानां वशं प्रापितो भवति^२ ॥

सूर्यं चक्षुर्गच्छतु वार्तमात्मा द्यां च गच्छ पृथिवीं च धर्मणा ।

अपो वा गच्छ यदि तत्र ते हितमोषधीषु प्रति तिष्ठा शरीरैः ॥ ३ ॥

सूर्यम् । चक्षुः । गच्छतु । वार्तम् । आत्मा । द्याम् । च । गच्छ । पृथिवीम् । च । धर्मणा ।
अपः । वा । गच्छ । यदि । तत्र । ते । हितम् । ओषधीषु । प्रति । तिष्ठ । शरीरैः ॥ ३ ॥

हे प्रेत त्वदीयं चक्षुः इन्द्रियं सूर्यं गच्छतु प्राप्नोतु । आत्मा प्राणः वार्तं बाह्यं वायुं
गच्छतु । अपि च त्वमपि धर्मणा सुकृतेन तत्फलं भोक्तुं द्यां च । अत्र चशब्दो विकल्पार्थः ।
द्युलोकं वा पृथिवीं च पृथिवीं वा गच्छ प्राप्नुहि^३ । अपो वा अन्तरिक्षलोकं गच्छ प्राप्नुहि ।
तत्र अन्तरिक्षे हितं म्यापितं ते तव कर्मफलम् । ओषधीषु शरीरैः शरीरावयवैः प्रति तिष्ठ ॥

अजो भागस्तपसा तं तपस्व तं ते शोचिस्तपतु तं ते अर्चिः ।

यास्ते शिवास्तन्वा जातवेदस्ताभिर्वहैनं सुकृतां लोकां ॥ ४ ॥

अजः । भागः । तपसा । तम् । तपस्व । तम् । ते । शोचिः । तपतु । तम् । ते । अर्चिः ।
याः । ते । शिवाः । तन्वाः । जातवेदः ।

ताभिः । वह । एनम् । सुकृताम् । ॐ इति । लोकां ॥ ४ ॥

अजः जननरहितः शरीरेन्द्रियादिभागव्यतिरिक्तोऽन्तरपुरुषलक्षणो यः भागः अस्ति हे अग्ने
ते त्वदीयेन तपसा तापनेन तं तादृशं भागं तपस्व तप्तं कुरु । तथा ते तत्र शोचिः शोक-
हेतुः^४ ज्वालाविशेषः तं भागं तपतु संस्करोतु । अपि च ते तव अर्चिः भासको ज्वालाविशेषः
तं भागं तपतु संस्करोतु^५ । तपःशोचिर्चिःशब्दानां संतप्रतारतम्येन भेदः । हे जातवेदः ते तव
याः तन्वाः मूर्तयः शिवाः सुखहेतवा न तु तापप्रदाः ताभिः एनं तनूभिः प्रेतं सुकृतां
शोभनकर्मकारिणां लोकं स्थानं वह प्रापय । उशब्दः पूरणः ॥

अव सृज पुनरग्ने पितृभ्यो यस्त आहुतश्चरति स्वधाभिः ।

आयुर्वसान् उप वेतु शेषः सं गच्छतां तन्वा जातवेदः ॥ ५ ॥

अव । सृज । पुनः । अग्ने । पितृभ्यः । यः । ते । आहुतः । चरति । स्वधाभिः ।

आयुः । वसानः । उप । वेतु । शेषः । सम् । गच्छताम् । तन्वा । जातवेदः ॥ ५ ॥

१. ग-त-भ६.७-गच्छति; भ१.२ ४-गच्छति; सु-गच्छति गच्छति । २. सु-भवति । ३. त-भ६-
प्राप्नुहि याहि । ४. त-भ-तपनं । ५. त४-शोकहेतुत्वात् ; त५.६.७-शोकहेतु । ६. त-अपि
च ... संस्करोतु नास्ति ।

हे ऽअग्ने ऽयः प्रेतः पुमान् ऽआहुतः चितौ मन्त्रेण समर्पितः सन् ऽस्वधाभिः स्वधाकारसमर्पितैः उदकादिभिः सह ऽचरति तं प्रेतं ऽपितृभ्यः पितृप्राप्त्यर्थं ऽपुनः^१ ऽअव ऽसृज^२ भूयः प्रेरय । अयं प्रेतः ऽआयुः जीवनं ऽवसानः आच्छादयन् । आयुषा युक्त इत्यर्थः । ऽशेषः शिष्यमाणमस्थिलक्षणं यजनीयं शरीरम् ऽउप ऽवेतु उपगच्छतु । हे ऽजातवेदः तव प्रसादात् ऽतन्वा शरीरेण ऽसं ऽगच्छतां संगतो भवतु ॥ २० ॥

यत्तै कृष्णः शकुन आतुतोद पिपीलः सर्प उत वा श्वापदः ।

अग्निष्टद्विश्वादगदं कृणोतु सोमश्च यो ब्राह्मणां आविवेश ॥ ६ ॥

यत् । ते । कृष्णः । शकुनः । आतुतोद । पिपीलः । सर्पः । उत । वा । श्वापदः ।

अग्निः । तत् । विश्वऽअत् । अगदम् । कृणोतु । सोमः । च । यः । ब्राह्मणान् । आऽविवेश ॥ ६ ॥

हे मृतशरीर ऽते तव संबन्धि ऽयत् अङ्गं ऽकृष्णः ऽशकुनः काकाभ्यः ऽआतुतोद । आङ् ईषदर्थे । ईषत्तुल्यवान् । तथा ऽपिपीलः पिपीलिका वा ऽसर्पः वा ऽउत ऽवा अपि वा ऽश्वापदः श्वशृगालादिः । एतेषामन्यतमो यदि तुल्यवानित्यर्थः । ऽविश्वात् सर्वस्यान्ता ऽअग्निः ऽतत् तादृशमङ्गम् ऽअगदं ऽकृणोतु दोषरहितं करोतु । संस्करोत्वित्यर्थः । तथा ऽसोमश्च^३ देवतारूप ओषधिरूपो वा संस्करोतु । ऽयः सोमः ऽब्राह्मणान् ऋत्विगादीन् ऽआविवेश प्रविष्टवान् ॥

अनुस्तरण्या वपया प्रेतस्य मुखम् 'अग्नेर्वर्म' इत्यनया प्रोर्णुयात् । सूत्रितं च—'अनुस्तरण्या^३ वपामुस्त्रिय शिरोमुखं प्रच्छादयेदग्नेर्वर्मं परि गोभिर्ययस्वेति' (आश्व. गृ. ४. ३. १९) इति^३ ॥

अग्नेर्वर्मं परि गोभिर्ययस्व सं प्रोर्णुष्व पीवसा मेदसा च ।

नेत्वा धृष्णुर्हरसा जहृषाणो दधृक् विधक्ष्यन्पर्यङ्क्ष्यति ॥ ७ ॥

अग्नेः । वर्मं । परि । गोभिः । व्ययस्व । सम् । प्र । ऊर्णुष्व । पीवसा । मेदसा । च ।

न । इत् । त्वा । धृष्णुः । हरसा । जहृषाणः । दधृक् । विऽधक्ष्यन् । परिऽअङ्क्ष्यति ॥ ७ ॥

हे प्रेत ऽअग्नेः स्वभूतं ऽवर्मं ज्वालालक्षणं कवचं ऽगोभिः अनुस्तरणीगोचर्मणा ऽपरि ऽव्ययस्व परितः संवृणु । किंच ऽपीवसा स्थूलेन ऽमेदसा ऽच ऽसं सम्यक् ऽप्रोर्णुष्व आच्छादय । एवं कृते सति ऽहरसा तेजसा ऽधृष्णुः धर्षणशरीलः ऽजहृषाणः अस्यर्थं हृष्यन् ऽदधृक् दृष्टः प्रगल्भः । 'ऋत्विक्' इत्यादिना दधृक्शब्दो निपातितः । ऽविधक्ष्यन् विविधं भस्मीकरिष्यन् एवंभूतोऽग्निः ऽत्वा त्वां ऽनेत् ऽपर्यङ्क्ष्यति नैव सर्वतः विस्तारयति । अखेर्गर्थ्याल्लेख्याडागमः ॥

'इममग्ने चमसम्' इत्यनया प्रणीताप्रणयनमनुमन्त्रयते । सूत्रितं च—'इममग्ने' चमसं मा वि जिह्वर इति प्रणीताप्रणयनमनुमन्त्रयते' (आश्व. गृ. ४. ३. २४) इति^४ ॥

इममग्ने चमसं मा वि जिह्वरः प्रियो देवानामुत सोम्यानाम् ।

एष यश्चमसो देवपानस्तस्मिन्देवा अमृतां मादयन्ते ॥ ८ ॥

१. त-भ६-पुनरवासृजः; त३-भ१.२.६.७-पुनरवासृज । २. त-सोम अथ । ३. ग-त-भ१.२.४.५- 'अनुस्तरण्या.....इति' नास्ति; भ६-अग्नेर्वर्मं परि गोभिर्ययस्वेतीति । ४. ग-त-भ१.२.४.५. ७- 'इममग्ने.....इति' नास्ति ।

इमम् । अग्ने । चमसम् । मा । वि । जिह्वरः । प्रियः । देवानाम् । उत । सोम्यानाम् ।
एषः । यः । चमसः । देवऽपानः । तस्मिन् । देवाः । अमृताः । मादयन्ते ॥ ८ ॥

हे ऽअग्ने ऽइमं ऽचमसं प्रणीताप्रणयनं ऽमा ऽवि ऽजिह्वरः मा विचालीः । यश्चमसः ऽदेवानाम्
इन्द्रादीनां ऽप्रियः ऽउत अपि च ऽसोम्यानां सोमार्हाणां पितृणां प्रियः । किञ्च ऽयः ऽएषः
ऽचमसः ऽदेवपानः । देवाः पिबन्त्यस्मिन्निति । देवपानस्थानीयो भवति ऽतस्मिन्^१ चमसे ऽअमृताः
मरणवर्जिताः ऽदेवाः पितरश्च ऽमादयन्ते हव्यैः कव्यैश्च हृष्टा भवन्ति^२ ॥

ऋव्यादमग्निं प्र हिणोमि दूरं यमराज्ञो गच्छतु रिप्रवाहः ।

इहैवायमितरो जातवेदा देवेभ्यो हव्यं ब्रह्म प्रजानन् ॥ ९ ॥

ऋव्यऽअदम् । अग्निम् । प्र । हिणोमि । दूरम् । यमराज्ञः । गच्छतु । रिप्रऽवाहः ।

इह । एव । अयम् । इतरः । जातऽवेदाः । देवेभ्यः । हव्यम् । ब्रह्म । प्रऽजानन् ॥ ९ ॥

आहिताग्निमरणं^१ एतदादिके^२ द्वे ऋचावौपासनोद्भासने विनियुक्ते । तत्र प्रथमायाः पूर्वार्धेन
दक्षिणस्यां दिशि चतुष्पथादार्यौपासनान्निं निरस्यति । उत्तरेण शान्तिकर्मार्थमादत्ते (आश्व. गृ. ४. ६)।
ऽऋव्यादम् । ऋव्यमामिषम् । तस्यात्तारं तीव्रम् ऽअग्निं ऽदूरं विप्रकृष्टदेशे ऽप्र हिणोमि प्रगमयामि ।
'हि गतौ' स्वादिः । ऽरिप्रवाहः । रिप्रं पापम् । तस्य बोधा सोऽग्निः यमराज्ञः यमो राजा येषां
तान् यमराजकान् अन्यप्रदेशान् ऽगच्छतु प्राप्नोतु । ऽअयं शान्तिकर्मार्थमुपादत्तः ऽइतरः ऋव्यादादन्यः
ऽजातवेदाः जातानां वेदिता जातधनो वा ऽप्रजानन् सर्वैर्विज्ञायमानोऽग्निः ऽइहैव देशे ऽदेवेभ्यः देवार्थं
ऽहव्यं हवनयोग्यं हविः ऽब्रह्म प्रापयतु ॥

यो अग्निः ऋव्यात्प्रविवेश वो गृहमिमं पश्यन्नितरं जातवेदसम् ।

तं हरामि पितृयज्ञाय देवं स घर्ममिन्वात्परमे सुधस्थे ॥ १० ॥

यः । अग्निः । ऋव्यऽअत् । प्रऽविवेश । वः । गृहम् । इमम् । पश्यन् । इतरम् । जातऽवेदसम् ।

तम् । हरामि । पितृऽयज्ञाय । देवम् । सः । घर्मम् । इन्वात् । परमे । सुधस्थे ॥ १० ॥

ऽयः ऋव्यादः ऽअग्निः देवो युष्माकं गृहिणां ऽगृहं ऽप्रविवेशं प्रविष्टवान् ऽतं ऋव्यादं
ऽदेवं ऽहरामि । गृहाद्वहिर्निष्क्रामयामीत्यर्थः । किमर्थम् । ऽपितृयज्ञाय तदर्थम् । किं कुर्वन् । ऽइमम्
ऽइतरं तस्मादन्यं हव्यवाहं ऽजातवेदसं ऽपश्यन् पर्यालोचयन् । तथा सति ऋव्यादात्परोऽग्निः ऽपरमे
उत्कृष्टे ऽसुधस्थे सहस्थाने ऽघर्मं यज्ञम् ऽइन्वात् प्राप्नोतु । पितृभिर्घर्मपैः सहिति शेषः ॥ ॥ २१ ॥

महापितृयज्ञे वपट्कारक्रियायां 'यो' अग्निः कव्यवाहनः^३ इत्येपा स्विष्टकृतो याज्या । सूत्रितं
च—'यो अग्निः कव्यवाहनस्त्वमग्नं' इकितो जातवेद इति संयाज्ये' (आश्व. श्रौ. २. १९) इति ॥

यो अग्निः ऋव्यवाहनः पितृन्यक्षदत्तावुधः ।

प्रेतुं हव्यानि वोचति देवेभ्यश्च पितृभ्य आ ॥ ११ ॥

१. त- 'तस्मिन्...भवन्ति' नास्ति । २. त-भ६-अतिक्रमणे एतदादि; त३-अतिमरणे एतदादि;
भ१.२.४-अग्निमरणं एतदादि । ३. त१.७-भ६-मु-कव्यवाहनः । ४. त२.७-भ२.६-मु-कव्यवाहनः ।

यः । अग्निः । कव्यऽवाहनः । पितृन् । यक्षत् । ऋतऽवृधः ।

प्र । इत् । ॐ इति । हव्यानि । वोचति । देवेभ्यः । च । पितृभ्यः । आ ॥ ११ ॥

कव्यवाहनः^१ कव्यस्य^२ हविषो वोढा^३ योऽग्निः^४ पितृन्^५ ऋतानावृधः^६ ऋतस्य यज्ञस्योदकस्य वा वर्धयितृन् सत्येन वृद्धान् वा देवान् । एतत्पितृविशेषणं वास्तु । तान् यक्षत् यजति । यजेल्लेष्टि सिबडागमः । सोऽग्निः^७ हव्यानि हवींषि^८ यप्र^९ वोचतु पितृयज्ञे प्रब्रवीतु । युष्मदर्थं मयानीतानीति । इदं पूरणौ । केभ्यः । देवेभ्यश्च पितृभ्यः च । आकारः समुच्चये ॥

महापितृयज्ञे 'उशन्तस्त्वा' इत्येषा सामिधेनी । सूच्यते हि—'उशन्तस्त्वा नि धीमहीत्येतां त्रिरनवानं ताः सामिधेन्यः' (आश्व. श्रौ. २. १९) इति ॥

उशन्तस्त्वा नि धीमद्युशन्तः समिधीमहि ।

उशन्तुशत आ वह पितृन्हविषे अत्तवे ॥ १२ ॥

उशन्तः । त्वा । नि । धीमहि । उशन्तः । सम् । इधीमहि ।

उशन् । उशतः । आ । वह । पितृन् । हविषे । अत्तवे ॥ १२ ॥

हे अग्ने^१ उशन्तः कामयमाना वयं^२ त्वा त्वां^३ नि^४ धीमहि^५ कर्मार्थं स्थापितवन्तः । उशन्तः वयं^६ समिधीमहि संदीपयामः । त्वमपि^७ उशन् कामयमानः हविरादिकम्^८ उशतः आगन्तुकामान्^९ पितृन्^{१०} अस्मिन् यज्ञे^{११} आ^{१२} वह । किमर्थम् । हविषे अस्माभिः प्रत्तं हविः^{१३} अत्तवे अत्तम् । अदेस्तुमर्थं तवेन्द्रस्त्ययः । 'क्रियाग्रहणं कर्तव्यम्' इति कर्मणः संप्रदानसंज्ञा ॥

यं त्वमग्ने समदहस्तमु निर्वापया पुनः ।

क्रियाम्बुवत्र रोहतु पाकदूर्वा व्यल्कशा ॥ १३ ॥

यम् । त्वम् । अग्ने । सम्^१ अदहः । तम् । ॐ इति । निः । वापय । पुनरिति ।

क्रियाम्बु । अत्र । रोहतु । पाकदूर्वा । वि^२ अल्कशा ॥ १३ ॥

हे अग्ने^१ त्वं पितृद्रुहणकाले^२ यं देशं^३ समदहः पुरा सम्यग्दग्धवानसि । 'तिष्ठि चोदात्तवति' इति समो निघातः । तसु तमेव पुनः^४ निर्वापय । अत्र अस्मिन् देशे^५ क्रियाम्बु कियत्प्रमाण-मुदकं यस्मिन् तत् पुष्करिण्यादिकं^६ रोहतु उत्पद्यताम् । किंच व्यल्कशा विविधशाखा^७ पाकदूर्वा परिपक्वदूर्वा चोत्पद्यताम् ॥

अस्थिसंचयने क्षीरोदकेन शमीशाखया त्रिः प्रसव्यं^१ इमं शानायतनं प्रोक्षति 'शीतिके शीति-कावति' इत्यनया । सूत्रितं च—'क्षीरोदकेन^२ शमीशाखया त्रिः प्रसव्यं परिब्रजन् प्रोक्षति शीतिके शीतिकावतीति' (आश्व. गृ. ४. ५. ३) इति^३ ॥

शीतिके शीतिकावति हार्दिके हार्दिकावति ।

'मण्डूक्या' सु सं गम इमं स्वर्गि हर्षय ॥ १४ ॥

१. त१.२.७-मु-उद्गीथ-कव्यवाहनः कव्यस्य । २. ग-त४-भ१.२.४.५-धीमहि निदधीमहि; त५-धीमहि निधीमहि । ३. त१-मु-पुष्करिण्यादि । ४. ग-त-भ-'क्षीरोदकेन...इति' नास्ति ।

शीतिके । शीतिकाऽवति । ह्लादिके । ह्लादिकाऽवति ।

मण्डुक्त्या । सु । सम् । गमः । इमम् । सु । अग्निम् । हर्षय ॥ १४ ॥

हे ऽशीतिके शैत्ययुक्ते हे ऽशीतिकावति । शीतिकाः शैत्ययुक्ता ओषधयः । ताभिस्तद्वति हे
 ऽह्लादिके आह्लादयित्रि हे ऽह्लादिकावति आह्लादकफलयुक्तैर्वृक्षैस्तद्वति हे पृथिवि ऽमण्डुक्त्या मण्डुक-
 स्त्रिया वृष्टिप्रियया ऽसु सुष्टु ऽसं ऽगमः संगच्छस्व । गमेर्लुङि व्यत्ययेन परस्मैपदम् । ततः ऽइमम्
 ऽअग्निं ऽसु सुष्टु ऽहर्षय ॥ ॥ २२ ॥ ॥ १ ॥

द्वितीयेऽनुवाके त्रयोदशसूक्तानि । तत्र 'त्वष्टा दुहित्रे' इत्येतच्चतुर्दशैर् प्रथमं सूक्तम् ।
 यमपुत्रो देवश्रवा नामर्षिः । आदितो द्वादश त्रिष्टुभः । त्रयोदशीचतुर्दश्यावनुष्टुभौ । यद्वा । त्रयोदशी
 पुरस्ताद्वृहती । आदितो द्वयोः सरण्यूदेवता । 'पूषा त्वेतः' इत्याद्याश्चतस्रः पूषदेवत्याः । 'सरस्वतीं
 देवयन्तः' इत्याद्यास्तिस्रः सरस्वतीदेवताकाः । 'आपो अस्मान्' इत्याद्याः पञ्चर्चोऽदेवताकाः । तत्र
 'द्रप्सश्चस्कन्द' इत्याद्यास्तिस्रः सोमदेवत्या वा । तथा चानुकान्तं—'त्वष्टा देवश्रवा द्वे सरण्यूदेवते
 पौण्यश्चतस्रः सारस्वत्यस्तिस्रः पञ्चाप्यो द्रप्सस्तिस्रः सौम्यो वान्त्ये अनुष्टुभावुपान्त्या पुरस्ताद्वृहती
 वा' इति । गतः सूक्तविनियोगः ॥ अत्रेतिहासमाचक्षते—त्वष्टृनामकस्य देवस्य सरण्यूस्त्रिशिराश्चेति
 स्त्रीपुंसात्मकमपत्यद्वयमभूत् । ततस्त्वष्टा सरण्यूनामिकां पुत्रीं विवस्वते प्रायच्छत् । ततस्तस्यां
 विवस्वतश्च सकाशात् यमयम्यौ विजजाते । ततः कदाचित् आत्मसादृश्या^१ देवजनितायाः स्त्रियः
 समीपे तदपत्यद्वयं निधाय स्वयमार्थं रूः कृत्वोत्तरान् कुरून् प्रतिजगाम । अथ विवस्वानेतां स्त्रियं
 सरण्यूमिति मत्वा तामरंसीत् । तस्यां मनुनाम राजर्षिरजायत । ततो विवस्वानेया सरण्यूर्न भवतीति
 विजाय स्वयमप्यश्वो भूत्वा तामश्वरूपिणीं प्रायासीत् । ततः संकीडमानयोस्तयोः स्वभूतं रेतः
 पृथिव्यां पपात । अथ सा गर्भकामनया तत् पतितं रेत आजगौ । ततस्तस्याः सकाशान्नासत्यो दन्वश्चे-
 त्युभावश्चिनावजायेतामिति ॥

त्वष्टा दुहित्रे बहंतुं कृणोतीतीदं विश्वं भुवनं समेति ।

यमस्य माता पर्युह्यमाना महो जाया विवस्वतो ननाश ॥ १ ॥

त्वष्टा । दुहित्रे । बहंतुम् । कृणोति । इति । इदम् । विश्वम् । भुवनम् । सम् । एति ।

यमस्य । माता । परिऽउह्यमाना । महः । जाया । विवस्वतः । ननाश ॥ १ ॥

ऽत्वष्टा एतन्नामको देवः ऽदुहित्रे । पष्ठगर्थे चतुर्थी । दुहितुः संरण्यूनामिकायाः ऽबहंतुं बहनं
 विवाहम् । 'पृथिव्योश्चतुः' (उ. सू. १. ७९) इति बहेश्चतुर्प्रत्ययः । तं ऽकृणोति करोति । ऽइति
 एतेन हेतुना ऽइदं ऽविश्वं सर्वं ऽभुवनं भूतजातं ऽसमेति तं विवाहं समागमत् । ऽपर्युह्यमाना
 विवस्वतोद्बोद्धव्या ऽयमस्य यम्याश्च ऽमाता ऽमहः महतः ऽविवस्वतः ऽजाया भार्या सरण्यूः
 ऽननाश । उत्तरान् कुरून् प्रति नष्टा । अगच्छदित्यर्थः^२ ॥

अपांगूहन्नमृतां मर्त्येभ्यः कृत्वी सर्वर्णामददुर्विवस्वते ।

उताश्चिनावभरद्यत्तदासीदजहादु द्वा मिथुना सरण्यूः ॥ २ ॥

अप । अगूहन् । अमृताम् । मर्त्येभ्यः । कृत्वी । सऽवर्णाम् । अददुः । विवस्वते ।

उत । अश्चिनौ । अभरत् । यत् । तत् । आसीत् । अजहात् । ऊँ इति । द्वा । मिथुना । सरण्यूः ॥ २ ॥

१अमृतां मरणधर्मरहितामेतां सरण्युं १मर्त्येभ्यः मनुष्येभ्यस्तदुत्पत्त्यर्थम् १अपागूहन् अपगूहित-
वन्तः संवृतवन्तः । देवा उपनीतवन्त इत्यर्थः । किंच १सवर्णां सरण्यूसदृशीमन्यां^१ स्त्रियं १कृत्वी
कृत्वा तस्मै १विवस्वते देवाः १अददुः प्रायच्छन् । १उत अपि च साश्वरूपिणी सरण्युस्तदा १अश्विना-
वभरत् । स्वोदरे गर्भभृता धारितवती । १यत् यदा १तत् जायापतिभ्यामश्वरूपात्मना संभोगकाले रेतः^२
पतितम् १आसीत् तदाश्विनौ जनयामासेत्यर्थः । तथा १सरण्युः सरणवत्येतन्नामिका १द्वा १मिथुना द्वौ
मिथुनौ यमयम्यौ १अजहात् त्यक्तवती । जनितवतीत्यर्थः । यद्वा । सरण्युरेतन्नामिका मध्यमस्थाना
देवता मध्यममग्निं माध्यमिकां वाचं चोत्पादितवती ॥

दीक्षितमरणे ' पूषा त्वेतः ' इत्याद्याश्चतस्रः शंमनीयाः । सूत्रितं च—' पूषा त्वेतश्चयावयतु प्र
विद्वानिति चतस्रः ' (आश्व. श्रौ. ६. १०) इति ॥

पूषा त्वेतश्चयावयतु प्र विद्वाननष्टपशुर्भुवनस्य गोपाः ।

स त्वैतेभ्यः परि ददत्पितृभ्योऽग्निर्देवेभ्यः सुविदत्रियेभ्यः ॥ ३ ॥

पूषा । त्वा । इतः । च्यवयतु । प्र । विद्वान् । अनष्टपशुः । भुवनस्य । गोपाः ।
सः । त्वा । एतेभ्यः । परि । ददत् । पितृभ्यः । अग्निः । देवेभ्यः । सुविदत्रियेभ्यः ॥३॥

१पूषा पोषयितैतन्नामको देवः १त्वा त्वाम् १इतः अस्मादेशाल्लोकात् १प्र १च्यावयतु प्रकर्षेणो-
त्तमलोके गमयतु । कीदृशः । १विद्वान् अस्मद्भक्तां विजानानः १अनष्टपशुः अविनश्वरपशुयुक्तः ।
यस्मिन् सर्वे पशवस्तिष्ठन्ति न तु नश्यन्तीत्यर्थः । १भुवनस्य भूतजातस्य^४ १गोपाः गोपायिता । किंच
प्रक्रमय्य १सः पूषा १एतेभ्यः १पितृभ्यः १त्वा त्वां १परि १ददत् परिप्रयच्छतु । तथा १अग्निः च
१सुविदत्रियेभ्यः । सुविदत्रं ज्ञानं धनं वा । तदर्हाः सुविदत्रियाः । छान्दसो घप्रत्ययः । शोभन-
ज्ञानेभ्यः सुधनेभ्यो वा १देवेभ्यः त्वां प्रयच्छतु । तेषां लोके स्थापयित्वित्यर्थः ॥

आयुर्विश्वायुः परि पासति त्वा पूषा त्वा पातु प्रपथे पुरस्तात् ।

यत्रासते सुकृतो यत्र ते ययुस्तत्र त्वा देवः सविता दधातु ॥ ४ ॥

आयुः । विश्वऽआयुः । परि । पासति । त्वा । पूषा । त्वा । पातु । प्रऽपथे । पुरस्तात् ।
यत्र । आसते । नुऽकृतः । यत्र । ते । ययुः । तत्र । त्वा । देवः । सविता । दधातु ॥ ४ ॥

१विश्वायुः सर्वाङ्गः सर्वत्र गमनशीलो वा १आयुः । वकारलोपश्छान्दसः । १वायुः । यद्वा ।
' छन्दसीणः ' इत्युप्रत्यये वृद्धौ च कृतायां रूपम् । गन्ता वायुः । १त्वा त्वां १परि १पासति परिपातु ।
पूषानुज्ञया परितो रक्षतु । ' पा रक्षणे ' । लेटि सिप्यडागमः । १प्रपथे प्रकृष्टे मार्गे स्वर्गे १पुरस्तात्
सर्वेषां प्रथममेव^५ वर्तमानः १पूषा स्वयमेव १त्वा त्वां प्रमितं यजमानं १पातु रक्षतु । १सुकृतः पुण्य-
कर्माणः १यत्र यस्मिन् देशे १आसते तिष्ठन्ति १यत्र वा १ते १सुकृतः १ययुः प्राप्ताः १तत्र^६ तस्मिन्^७ स्थाने
१देवः दीप्यमानः १सविता सर्वस्य स्वस्वकर्मणि प्रेरक एतन्नामको देवः १त्वा त्वां १दधातु निदधातु ॥

एकादशिनस्य पौष्णस्य पशोर्हविषः ' पूषेमाः ' इत्यनुवाक्या । ' पूषेमा आशा अनु वेद सर्वाः
शुक्रं ते अन्ययजतं ते अन्यत् ' (आश्व. श्रौ. ३. ७) इति हि सूत्रितम् ॥

१. त-भ-मु- 'सदृशामन्यां । २. त-भ- ' रेतः ' नास्ति । ३. ग-अस्मिन् । ४. त३.४-म१.
२.४-सर्वस्य भूतजातस्य । ५. त-भ-६-छांदसीणः । ६. गन्त१.२.४-प्रथमत एव; त३-प्रथम एव ।
७. त-तस्मिन्स्तस्मिन् ।

पूषेमा आशा अनु वेद सर्वाः सो अस्माँ अभयतमेन नेषत् ।

स्वस्तिदा आघृणिः सर्ववीरोऽप्रयुच्छन्पुर एतु प्रजानन् ॥ ५ ॥

पूषा । इमाः । आशाः । अनु । वेद । सर्वाः । सः । अस्मान् । अभयतमेन । नेषत् ।

स्वस्तिऽदाः । आघृणिः । सर्वऽवीरः । अप्रऽयुच्छन् । पुरः । एतु । प्रऽजानन् ॥ ५ ॥

पूषा देवः पूषाः पूषाः पूषाः प्राच्याद्या दिशः अनु वेद आनुपूर्व्येण जानाति । इमाः सुखेन गन्तव्या असुखेनेति वैवमनुक्रमेण जानातीत्यर्थः । एवं सति अस्मान् प्रमिते यजमानो ब्रवीति पुत्रमुखेन याजकमुखेन वा । अस्मान्^१ अभयतमेन अत्यन्तं भयरहितेन मार्गेण नेषत् नयतु । कथम् । स्वस्तिदाः कल्याणस्य दाता आघृणिः आगतदीप्तियुक्तः सर्ववीरः सर्ववीरैः कर्मणि समर्थैर्कृत्विग्भिरुपेतः अप्रयुच्छन् अप्रमाद्यन् प्रजानन् अस्माकं फलाफले विजानानः सन् पुरः एतु अस्माकं पुरस्ताद्गच्छतु । यथास्माकं भयं न भवति तथा गच्छत्वित्यर्थः ॥ ॥ २३ ॥

एकादशिनस्य पौष्णस्य पशोः पुरोडाशस्य 'प्रपथे पथाम्' इति याज्या । सूत्रितं च—'प्रपथे पथामजनिष्ट पूषा पथस्पथः परिपति वचस्या' (आश्व. श्रौ. ३. ७) इति ॥

प्रपथे पथामजनिष्ट पूषा प्रपथे दिवः प्रपथे पृथिव्याः ।

उभे अभि प्रियतमे सधस्थे आ च परा च चरति प्रजानन् ॥ ६ ॥

प्रऽपथे । पथाम् । अजनिष्ट । पूषा । प्रऽपथे । दिवः । प्रऽपथे । पृथिव्याः ।

उभे इति । अभि । प्रियतमे इति प्रियतमे । सधस्थे इति सधस्थे ।

आ । च । परा । च । चरति । प्रऽजानन् ॥ ६ ॥

पथाम् अन्तरिक्षगमनहेतुभूतानां मार्गाणां मध्ये प्रपथे यः प्रकृष्टः पन्थास्ति तत्र पूषा अजनिष्ट प्रादुरभूत् । पुण्यकर्मणां सुगतिप्रापणार्थमवस्थित इति भावः । तथा दिवः शुलोकस्य च मार्गाणां मध्ये प्रपथे प्रकृष्टे मार्गे जातः । तथा पृथिव्याः प्रपथे प्रकृष्टे मार्गे मनुष्याणां तत्तत्कर्मणि प्रवर्तनार्थं प्रादुर्भूत इत्यर्थः । सोऽयं पूषा प्रियतमे सर्वस्येष्टतमे सधस्थे सर्वेषां सहावस्थानभूते उभे यावापृथिव्यावभिलक्ष्य आ चरति आभिमुख्येन चरति । सुकृतिनां सुकृतफलप्रदर्शनायानुकूलं चरतीत्यर्थः । तथा परा चरति । दुष्कर्मणां प्रतिकूलं गच्छति । किं कुर्वन् । प्रजानन् अनेनेदं कर्म कृतमस्य कर्मण इदं फलमित्यविशेषेण जानानः ॥

व्यूहस्य दशरात्रस्य तृतीये छन्दोमे प्रउगशस्त्रे सारस्वतनृचस्य 'सरस्वतीं देवयन्तः' इत्येषाद्या । सूत्र्यते हि—'प्र ब्रह्माणो अक्रिरसो नक्षन्त सरस्वतीं देवयन्तो हवन्ते' (आश्व. श्रौ. ८. ११) इति ॥

सरस्वतीं देवयन्तो हवन्ते सरस्वतीमध्वरे तायमाने ।

सरस्वतीं सुकृतो अह्वयन्त सरस्वती दाशुषे वार्यं दात् ॥ ७ ॥

सरस्वतीम् । देवऽयन्तः । हवन्ते । सरस्वतीम् । अध्वरे । तायमाने ।

सरस्वतीम् । सुऽकृतः । अह्वयन्त । सरस्वती । दाशुषे । वार्यम् । दात् ॥ ७ ॥

१ देवयन्तः देवान्^१ यष्टुं स्तोतुं च^२ कामयमाना यजमानाः १ सरस्वतीम् एतन्नामिकां मध्यम-
स्थानदेवतां १ हवन्ते कर्मावयवत्वाय आह्वयन्ति । तथा १ तायमाने स्तुतिभिर्हविर्भिश्च विस्तीर्यमाणे^३
१ अध्वरे यज्ञे १ सरस्वतीं यजन्तीति शेषः । १ सुकृतः पुण्यकर्माणः १ सरस्वतीम् १ अह्वयन्त फलप्रदानाय
ह्वयन्ते । यत एवमतः कारणात् १ सरस्वती देवी १ दाशुपे हवींषि दत्तवते यजमानाय १ वार्यं वरणीयं
कर्मफलं १ दात् प्रयच्छतु ॥

सरस्वति या सरथं ययार्थं स्वधाभिर्देवि पितृभिर्मदन्ती ।

आसद्यास्मिन्बर्हिषि मादयस्वानमीवा इष आ धेह्यस्मे ॥ ८ ॥

सरस्वति । या । सऽरथम् । ययार्थं । स्वधाभिः । देवि । पितृऽभिः । मर्दन्ती ।

आऽसद्यं । अस्मिन् । बर्हिषि । मादयस्व । अनमीवाः । इषः । आ । धेहि । अस्मे इति ॥ ८ ॥

हे १ सरस्वति हे १ देवि १ या त्वं १ सरथं पितृभिः सह समानेन रथेन युक्तं यथा भवति तथा
१ ययार्थं । अस्मदीयं यज्ञं प्राप्तासि । किं कुर्वती^४ । १ पितृभिः सह १ स्वधाभिः हविर्लक्षणैरग्नैः १ मर्दन्ती
माद्यन्ती यज्ञं गच्छसीति संबन्धः । सा त्वं १ बर्हिषि १ अस्मिन् वेदिस्तरणे यज्ञे १ आसद्य उपविश्य
१ मादयस्व हविर्भिस्तृप्ता भव । आत्मानं तर्पय वा । ततस्तृप्ता सती त्वम् १ अनमीवाः । अमीवा
रोगः । तद्वर्जितान्यारोग्यजननानि १ इषः अन्नानि १ अस्मे अस्मभ्यम् १ आ १ धेहि पर्याप्तं प्रयच्छ ॥

सरस्वतीं यां पितरो हवन्ते दक्षिणां यज्ञमभिनक्षमाणाः ।

सहस्रार्धमिळो अत्र भागं रायस्पोषं यजमानेषु धेहि ॥ ९ ॥

सरस्वतीम् । याम् । पितरः । हवन्ते । दक्षिणा । यज्ञम् । अभिनक्षमाणाः ।

सहस्रऽर्धम् । इळः । अत्र । भागम् । रायः । पोषम् । यजमानेषु । धेहि ॥ ९ ॥

१ यां त्वां १ सरस्वतीं १ पितरो १ हवन्ते आह्वयन्ति । त्रीदशाः । १ दक्षिणा ॥ 'दक्षिणादाच्'
(पा. सू. ५. ३. ३६) इत्याच्प्रत्ययः ॥ दक्षिणत आगत्य १ यज्ञमभिनक्षमाणाः अभितो गच्छन्तो
व्याप्नुवन्तः । १ अत्र अस्मिन् यज्ञे १ सहस्रार्धं बहुभिः पूजनीयमुपयोज्यम् १ इळः^५ अन्नस्य १ भागं
१ रायः धनस्य १ पोषं पुष्टिं च १ यजमानेषु त्वं १ धेहि स्थापय ॥

अवभृथस्थाने ' आपो अस्मात् ' इत्येषा^६ । सूत्रितं^७ च—' तत आचम्याप्लवन्त आपो अस्मान्
मातरः शुन्धयन्तु ' (आश्व. श्रौ. ६. १३) इति । दशमेऽहनि वपामार्जनेऽप्येषा^८ । सूत्रितं च—
' इदमापः प्र वहतेत्येतस्याः स्थान आपो अस्मान्मातरः शुन्धयन्तु ' (आश्व. श्रौ. ८. १२) इति ॥

आपो अस्मान्मातरः शुन्धयन्तु घृतेन नो घृतर्ध्वः पुनन्तु ।

विश्वं हि रिप्रं प्रवहन्ति देवीरुदिदाभ्यः शुचिरा पुत एमि ॥ १० ॥

आपोः । अस्मान् । मातरः । शुन्धयन्तु । घृतेन । नः । घृतऽर्ध्वः । पुनन्तु ।

विश्वम् । हि । रिप्रम् । प्रऽवहन्ति । देवीः । उत् । इत् । आभ्यः । शुचिः । आ । पुतः । एमि ॥ १० ॥

१. ग-देवानेव यष्टुं स्तोतुं वा । २. ग-त-भ२.४-सु-विस्तार्यमाणे । ३. भ-कुर्वती । ४. त-इषः ।
५. त-भ६- 'सूत्रितं... 'प्येषा' नास्ति ।

१मातरः जगतो मातृस्थानीयाः १आपः १अस्मान् १शुन्धयन्तु प्रोक्षणेन शोधयन्तु । तथा १घृतप्वः । घृतमुदकम् । तेनान्यान् पुनन्तीति । तास्तथोक्ता आपः । यद्वा घृतप्वः । घृतं गव्यम् । तेन पुनन्ति । तथा ब्राह्मणं—‘घृतेन नो घृतप्वः पुनन्तीति तद्वै सुपूतं यदघृतेन पूयते’ (श. ब्रा. ३.१.२.११) इति । ता आपः १घृतेन प्रत्यक्षेणोदकेन १नः अस्मान् १पुनन्तु । १हि यस्मात् १देवीः देव्यो देवनशीला आपः १विश्वं सर्वं १रिप्रं पापं १प्रवहन्ति^१ पुरुषसकाशात्^२ प्रगमयन्ति । अपनयन्तीति यावत् । अनन्तरम् १आभ्यः अद्भ्यः १आ १पूतः आभिमुख्येन शुद्धः सन् स्तोताहम् १उत् १एमि उद्गच्छामि । ऊर्ध्वं स्वर्गं गच्छामीत्यर्थः ॥ २४ ॥

सुत्येऽहनि ‘द्रप्सश्चस्कन्द’ इत्यादिके द्वे विप्रुड्ढोमार्थे । सूत्रितं च—‘द्रप्सश्चस्कन्देति द्वाभ्यां विप्रुड्ढोमौ हुत्वा’ (आश्व. श्रौ. ५. २) इति । स्कन्नहविरभिमर्शनेऽपि ‘द्रप्सः’ इत्येषा । आहुति-बहिष्परिधि यदि स्कन्देत् तदानीमाग्नीध्रोऽनया जुहुयात् । स्कन्नमभिमृशेदिति प्रकृत्य सूत्रितं—‘द्रप्सश्चस्कन्देत्याहुतिश्चेद्बहिष्परिध्याग्नीध्र एनां जुहुयात्’ (आश्व. श्रौ. ३. १३) इति ॥

द्रप्सश्चस्कन्द प्रथमां अनु दूनिमं च योनिमनु यश्च पूर्वः ।

समानं योनिमनु संचरन्तं द्रप्सं जुहोम्यनु सप्त होत्राः ॥ ११ ॥

द्रप्सः । चस्कन्द । प्रथमान् । अनु । दून् । इमम् । च । योनिम् । अनु । यः । च । पूर्वः । समानम् । योनिम् । अनु । समुच्चरन्तम् । द्रप्सम् । जुहोमि । अनु । सप्त । होत्राः ॥ ११ ॥

१द्रप्सः अभिपूयमाणस्य सोमस्य रसः १प्रथमान् पूर्वभाविनः पार्थिवाल्लोकान् १दून् दीप्यमानान् द्युलोकान् १अनु लक्षीकृत्य १चस्कन्द स्कन्नवान् गतवान् । तदेवाह । १इमं परिदृश्यमानं १योनिं स्थानभूतं लोकं १च १यश्च अस्मात् १पूर्वः अस्ति तम् १अनु गतवान् । १समानं साधारणं १योनिं द्यावापृथिवीलक्षणं स्थानम् १अनु १संचरन्तं सम्यग्गच्छन्तं १द्रप्सं सोमरसं विप्रुड्ढलक्षणं १सप्त १होत्राः सप्तसंख्याका विप्रुड्ढोमस्य कतारो होतृप्रभृतयो वयम् १अनु आनुपूर्व्येण १जुहोमि जुहुमः । यद्वा । होत्राः । सप्तहोतृभिः क्रियमाणा यागक्रिया होत्राः । ता अनु पश्चादध्वर्युरहं जुहोमि । यद्वा । द्रप्सः । द्रुतगामित्वाद्वप्स आदित्य उच्यते । स^३ आदित्यः पृथिवीं च दिवं च गच्छति समानं योनि-मन्तरिक्षं लक्षीकृत्य । सम्यक्चरन्तं तं द्रप्समादित्यमुद्दिश्य सप्त होत्राः सप्तसंख्याका दिशः । यस्यां दिशि सूर्यो वर्तते तद्वयतिरिक्ताः सप्तसंख्याका दिशः^४ । अनु पश्चाजुहोमि । यत्र यत्र वर्तते तां तां दिशं द्रव्यत्वेन प्रयच्छामि । प्रतिष्ठापयामीत्यर्थः । अत्र वाजसनेयकम्—‘असौ वा आदित्यो द्रप्सः स दिवं च पृथिवीं च स्कन्दतीमं च योनिमनु यश्च पूर्व इतीमं च लोकमनु ज्ञेयेतत् समानं योनिमनु संचरन्तमिति समानं द्वेष एतं योनिमनु संचरति’ द्रप्सं जुहोम्यनु सप्त होत्रा इत्यसौ वा आदित्यो द्रप्सो दिशः सप्त होत्रा अमुं तदादित्यं दिक्षु प्रतिष्ठापयति’ (श. ब्रा. ७. ४. १. २०) इति ॥

यस्ते द्रप्सः स्कन्दति यस्ते अंशुर्बाहुच्युतो धिषणाया उपस्थात् ।

अध्वर्योर्वा परि वा यः पवित्रात्तं ते जुहोमि मनसा वर्षट्कृतम् ॥ १२ ॥

यः । ते । द्रप्सः । स्कन्दति । यः । ते । अंशुः । बाहुऽच्युतः । धिषणायाः । उपस्थात् । अध्वर्योः । वा । परि । वा । यः । पवित्रात् । तम् । ते । जुहोमि । मनसा । वर्षट्कृतम् ॥ १२ ॥

१. त-भ६-वहति । २. त-भ-पुरुषात्सकाशात् । ३. त-भ६-‘स’ नास्ति । ४. त-भ६-दिशः सप्त ।

५. त-भ१.२.४.६-संचरति ।

हे सोम ऽते त्वदीयः ऽयः ऽद्रप्सः रसः ऽस्कन्दति अधिषवणचर्मणोऽन्यत्र गच्छति । ऽयः च ऽते त्वदीयः ऽअंशुः रसादितरः सन् स्कन्दति । ऽबाहुच्युतः अध्वर्योर्बाहुभ्यां प्रच्युतः सन् स्कन्दति । यद्वा । बाहुवत्साधनभूता ग्रावाणः । तैः प्रच्युतोऽभिपुतः सन् ऽधिपणायाः । धिपणेत्यधिषवणफलक-
नाम । प्रत्येकविवक्षयैकवचनम् । अधिषवणफलकयोः ऽउपस्थात् समीपस्थात् प्रदेशादन्यत्र गच्छति ।
तथा ऽअध्वर्योर्वा अभिपुण्वतोऽध्वर्योर्हस्तात् स्कन्दति । ऽवा अपि^१ वा^२ ऽपवित्रात् दशापवित्रात्
ऽपरि स्कन्दति । ऽतं सर्वं द्रप्सं ऽते त्वदीयं रसं ऽमनसा अन्तःकरणेन स्तोत्रेण वा सह ऽवषट्कृतं
वषट्कारेण स्वाहाकारेण कृतं ऽजुहोमि अग्नौ प्रक्षिपामि ॥

यस्ते द्रप्सः स्कन्नो यस्ते अंशुरवश्च यः पुरः सुचा ।

अयं देवो बृहस्पतिः सं तं सिञ्चतु राधसे ॥ १३ ॥

यः । ते । द्रप्सः । स्कन्नः । यः । ते । अंशुः । अवः । च । यः । पुरः । सुचा ।

अयम् । देवः । बृहस्पतिः । सम् । तम् । सिञ्चतु । राधसे ॥ १३ ॥

हे सोम ऽते त्वदीयः ऽयः ऽद्रप्सः रसोऽन्यत्र ऽस्कन्नः गतः ऽयः च त्वदीयस्तव कारणभूतः
ऽअंशुः लताखण्डं रसादितरो भवति ऽसुचा पात्रविशेषेण गृहीतः सोमः ऽअवः अवस्तात् स्कन्दते
ऽपरः परस्ताद्वातिरिक्तो भवति ऽतम् इमं सोमम् ऽअयं ऽबृहस्पतिः एतन्नामकः ऽदेवः ऽसं ऽसिञ्चतु
सम्यक् प्रक्षारयतु । किमर्थम् । ऽराधसे अस्माकं धनार्थम् । स्कन्ने हि सोमे प्रजापश्चादिकमपस्कन्नं
भवति खलु ॥

पर्यस्वतीरोषधयः पर्यस्वन्मामकं वचः ।

अपां पर्यस्वदित्पयस्तेन मा सह शुन्धत ॥ १४ ॥

पर्यस्वतीः । ओषधयः । पर्यस्वत् । मामकम् । वचः ।

अपाम् । पर्यस्वत् । इत् । पर्यः । तेन । मा । सह । शुन्धत ॥ १४ ॥

इयं प्रत्यक्षकृता । हे आपः ऽओषधयः ऽपयस्वतीः पर्यस्वत्यो वृष्टिलक्षणेनोदकेन सारवत्यो
भवन्ति । ऽमामकं मदीयं ऽवचः वचनं वृष्टिप्रार्थनवचनं ऽपयस्वत् सारवत् भवति । किं बहुना ।
यच्च इह किञ्चित् ऽअपाम् उदकानां ऽपयः क्षीरवत् सारभूतं^१ यदस्ति^२ तत्सर्वं पर्यस्वत् सारवदेव ।
ऽतेन उदकसारेण ऽसह ऽमा मां ऽशुन्धत यूयं शोधयत । ‘ आपो अद्यान्वचारिषं रस्मेन समगस्महि ’
(ऋ. सं. १. २३. ३३) इति निर्गमान्तरम् ॥ ॥ २५ ॥

‘ परं मृत्यो ’ इति चतुर्दशर्चं द्वितीयं सूक्तं यमपुत्रस्य संकुसुकस्थार्षम् । एकादशी प्रस्तारपङ्क्तिः ।
आद्यौ जागतौ ततो द्वौ गायत्रौ । ‘ प्रस्तारपङ्क्तिः पुरतः ’ (पि. सू. ३. ४१) इति । त्रयोदशी
जगती चतुर्दश्यनुष्टुप् । शिष्टास्त्रिष्टुभः । तत्रादौ चतस्रो मृत्युदेवत्याः । पञ्चमी धातुदेवताका । षष्ठी
त्वष्ट्रदेवत्या । सप्तम्याद्याः शिष्टाः पितृमेधाभिधान्यिन्यः । अतस्तद्देवताकाः । अन्यथा त्वनिरुक्तत्वात्
प्राजापत्या वा । तथा चानुकान्तं—‘ परं मृत्यो संकुसुकश्चतस्रो मृत्युदेवताः परा धात्री परा त्वाष्ट्री
पराः पितृमेधा एकादशी प्रस्तारपङ्क्तिर्जगत्यापान्यान्यानुष्टुप् प्राजापत्या वा सानिरुक्ता ’ इति ॥

१. त१.५.६.७-भ१.२.४-‘ अपि वा ’ नास्ति; त२-वा; त३.४-अपि च; भ६-अथवा ।
२. ग-त-भ-सारभूतो योस्ति ।

परं मृत्यो अनु परेहि पन्थां यस्ते स्व इतरो देवयानात् ।

चक्षुष्मते शृण्वते ते ब्रवीमि मा नः प्रजां रिरिषो मोत वीरान् ॥ १ ॥

परम् । मृत्यो इति । अनु । परा । इहि । पन्थाम् । यः । ते । स्वः । इतरः । देवयानात् ।

चक्षुष्मते । शृण्वते । ते । ब्रवीमि । मा । नः । प्रजाम् । रिरिषः । मा । उत । वीरान् ॥ १ ॥

हे मृत्यो सर्वेषां मारकैतन्नामक देव परम् अन्यं पन्थां पन्थानम् अनु आनुपूर्व्येण परेहि पराङ्मुखो गच्छ । यजमानादिति शेषः । कोऽसौ पन्थाः । एते तव स्वः स्वभूतः देवयानात् । देवा अनेन मार्गेण गच्छन्तीति देवयानो देवमार्गः । तस्मात् इतरः यः पन्थाः तं प्रगच्छ । न केवलमतः परागच्छ अपि तु चक्षुष्मते दर्शनवते शृण्वते सर्वम् । अप्रतिहतसर्वेन्द्रियविज्ञानायेत्यर्थः । एते तुभ्यं ब्रवीमि कथयामि । नः अस्माकं प्रजां दुहितृर्द्विहत्रात्मिकां मा रिरिषः मा हिंसीः । उत अपि च वीरान् पुत्रपौत्रादीन् मा हिंसीः । तत्परागमनेन रक्षेत्यर्थः ॥

मृत्योः पदं योपयन्तो यदैत द्राघीय आयुः प्रतरं दधानाः ।

आप्यायमानाः प्रजया धनेन शुद्धाः पुता भवत यज्ञियासः ॥ २ ॥

मृत्योः । पदम् । योपयन्तः । यत् । ऐत । द्राघीयः । आयुः । प्रतरम् । दधानाः ।

आप्यायमानाः । प्रजया । धनेन । शुद्धाः । पुताः । भवत । यज्ञियासः ॥ २ ॥

हे मृत्यु ज्ञातयः मृत्योः परागच्छतः तस्य पदम् । पद्यतेऽस्मिन्निति पदं पितृयाणः । तं योपयन्तः विमोहयन्तः परिवर्जयन्तः यत् यस्मात् एत देवयानीयपथा गतवन्तः तस्मात् द्राघीयः दीर्घतरम् आयुः जीवनं प्रतरं प्रकृष्टतरमस्यर्थं दधानाः धारयन्तो भवथ । किंच हे यज्ञियासः यज्ञार्हा यज्ञसंपादिनो यजमानाः प्रजया पुत्रपौत्रादिकया धनेन गवाश्वादिकेन च आप्यायमानाः वर्धमानाः सन्तः शुद्धाः जन्मान्तरसंचितदुरितक्षयात् शुद्धाः भवत । पुताः वर्तमानजन्मोपचितदुरितक्षयाच्च पुता भवत ॥

पैतृमेधिके कर्मणि अमात्याः 'हमे जीवा वि मृतैः' इति सव्यावृत्तो व्रजन्ति । सूत्रितं च— 'हमे जीवा वि मृतैरिति सव्यावृत्तो व्रजन्ति' (आश्व. गृ. ४. ४. ९) इति ॥

हमे जीवा वि मृतैराववृत्रभभूद्भद्रा देवहूतिर्नो अद्य ।

प्राञ्चो अगाम नृतये हसाय द्राघीय आयुः प्रतरं दधानाः ॥ ३ ॥

हमे । जीवाः । वि । मृतैः । आ । अववृत्रन् । अभूत् । भद्रा । देवहूतिः । नः । अद्य ।

प्राञ्चः । अगाम । नृतये । हसाय । द्राघीयः । आयुः । प्रतरम् । दधानाः ॥ ३ ॥

हमे जीवाः जीवन्तः पुरुषाः मृतैः पित्रादिभिः । तेभ्य इत्यर्थः । वि आ अववृत्रन् व्यावृत्ता भवन्तु । एते न त्रियन्तामिति भावः । किंच अद्य अस्मिन् दिने नः अस्माकमज्ञौचे विस्तृष्टे देवहूतिः देवानामाह्वानं यत्र स देवहूतिः पितृमेधाख्यो यज्ञः भद्रा कल्याणः अभूत्

भवतु । तत उत्तरं वयं ^१प्राञ्चः प्राङ्मुखाञ्चनाः ^२अगाम^१ गच्छेम । प्रत्यञ्च इति भावः । ^३नृत्तये नर्तनाय कर्मणि गात्रविक्षेपाय । स्वकर्मानुष्ठानायेति भावः । ^४हमाय हमनाय पुत्रादिभिः सह क्रीडनाय । कीदृशा वयम् । ^५द्राघीय ^६आयुः ^७प्रतरं ^८दधानाः ॥

इमं जीवेभ्यः परिधिं दधामि मैषां नु गादपरो अर्थमेतम् ।

शतं जीवन्तु शरदः पुरुचीरन्तर्मुत्युं दधतां पर्वतेन ॥ ४ ॥

इमम् । जीवेभ्यः । परिधिम् । दधामि । मा । एषाम् । नु । गात् । अपरः । अर्थम् । एतम् । शतम् । जीवन्तु । शरदः । पुरुचीः । अन्तः । मृत्युम् । दधताम् । पर्वतेन ॥ ४ ॥

अनया जीवरक्षार्थं पाषाणं परिधिरूपेण स्थापयन्ति । ^१जीवेभ्यः जीवद्भ्यः पुत्रपौत्रादिभ्यस्तेषां रक्षणार्थमेवं ^२परिधिं मृत्योः परिधानभूतं पाषाणं ^३दधामि निदधामि^२ । ततः ^४एषां जीवतां मध्ये ^५अपरः अन्यः ^६एतम् इमम् ^७अर्थम् । अर्तेरिदं रूपम् । गन्तव्यं मरणाख्यं मार्गं ^८नु क्षिप्रं ^९मा ^{१०}गात् मा गच्छतु । एतदर्थं परिधिं स्थापयामीति संबन्धः । किंच ^{११}पुरुचीः बहुञ्चना बहुगमनाः ^{१२}शतं ^{१३}शरदः एतत्संख्याकान् वर्षान् ^{१४}जीवन्तु स्वस्वप्राणान् धारयन्तु । तथा ^{१५}पर्वतेन शिलोच्चयेन ^{१६}मृत्युं सर्वेषां मारकमेतन्नामकम् ^{१७}अन्नः ^{१८}दधताम् अन्तर्हितं कुर्वन्तु । यथा नागच्छति^{१९} तथा कुर्वतामित्यर्थः ॥

यथाहान्यनुपूर्वं भवन्ति यथं क्रतवः क्रतुभिर्यन्ति साधु ।

यथा न पूर्वमपरो जहात्येवा धातरायूषि कल्पयैषाम् ॥ ५ ॥

यथा । अहानि । अनुऽपूर्वम् । भवन्ति । यथा । क्रतवः । क्रतुऽभिः । यन्ति । साधु ।

यथा । न । पूर्वम् । अपरः । जहाति । एव । धातः । आयूषि । कल्पय । एषाम् ॥ ५ ॥

^१यथा येन प्रकारेण ^२अहानि अहोरात्रात्मकानि दिनानि ^३अनुपूर्वं पूर्वपूर्वमनुक्रमेण ^४भवन्ति परिवर्तन्ते । ^५यथा च ^६क्रतवः वसन्तादयः ^७क्रतुभिः सह ^८साधु शोभनमविपर्ययासेन ^९यन्ति गच्छन्ति । ^{१०}यथा च ^{११}पूर्वं पूर्वकालीनं पितरम् ^{१२}अपरः अर्वाह्णालीनः पुत्रः ^{१३}न ^{१४}जहाति न परित्यजति पूर्वमरणेन । ^{१५}एव एव^{१६} तेनैवांक्तप्रकारेण हे ^{१७}धातः सर्वेषां धारयितरेतन्नामकं देव ^{१८}एषाम् अस्मत्कुलीनानां जीवानाम् ^{१९}आयूषि जीवनानि ^{२०}कल्पय समर्थय । कुर्वित्यर्थः ॥ ॥ २६ ॥

आ रोहतायुर्जरसं वृणाना अनुपूर्वं यतमाना यतिष्ठ ।

इह त्वष्टा सुजनिमा सजोषा दीर्घमायुः करति जीवसे वः ॥ ६ ॥

आ । रोहतु । आयुः । जरसम् । वृणानाः । अनुऽपूर्वम् । यतमानाः । यति । स्थ ।

इह । त्वष्टा । सुऽजनिमा । सऽजोषाः । दीर्घम् । आयुः । करति । जीवसे । वः ॥ ६ ॥

हे मृतस्य स्वजनाः पुत्रपौत्रादयः ^१जरसं जरं ^२वृणानाः संभजमाना यूयम् ^३आयुः जीवनम् ^४आ ^५रोहत अधितिष्ठत । ^६अनुपूर्वम् आनुपूर्व्येण । अव्ययीभावः । पूर्वो ज्येष्ठः । ज्येष्ठानुपूर्व्या ^७यतमानाः प्रयत्नं कुर्वन्तो यूयं^८ यति ^९स्थ यत्संख्याका भवथ । यच्छब्दाच्छान्दसो ङितिः ।

१. त१.२.५-जनाम; त३.४-भ-जगाम; सु-अयाम । २. त१.४-भ६.७-'निदधामि' नास्ति; त२. ५-दधामि; त७-स्थापयामि । ३. ग-त१.३.४.५.६-भ-गच्छति । ४. त-एवं एवसु; भ१.४-एवं एवसु । ५. त-भ-वय ।

१सुजनिमा शोभनजननः १त्वष्टा एतन्नामको देवः १सजोषाः भवद्भिः संगतः सन् १इह अस्मिन् कर्मणि प्रवृत्तानां १वः युष्माकं १जीवसे जीवनाय १दीर्घं प्रभूतम् १आयुः १करति करोतु ॥

इमा नारीरविधवाः सुपत्नीराज्जनेन सर्पिषा सं विशन्तु ।

अनश्रवोऽनमीवाः सुरत्ना आ रोहन्तु जनयो योनिमग्रे ॥ ७ ॥

इमाः । नारीः । अविधवाः । सुऽपत्नीः । आऽअज्जनेन । सर्पिषा । सम् । विशन्तु ।

अनश्रवः । अनमीवाः । सुरत्नाः । आ । रोहन्तु । जनयः । योनिम् । अग्रे ॥ ७ ॥

१अविधवाः । धवः पतिः । अविगतपतिकाः । जीवन्नर्तुका इत्यर्थः । १सुपत्नीः शोभनपतिकाः १इमाः १नारीः नार्यः १आज्जनेन सर्वतोऽज्जनसाधनेन १सर्पिषा घृतेन अक्कनेत्राः सत्यः १सं १विशन्तु स्वगृहान् प्रविशन्तु । तथा १अनश्रवः अश्रुवर्जिता अरुदस्यः १अनमीवाः । अमीवा रोगः । तद्वर्जिताः । मानसदुःखवर्जिता इत्यर्थः । १सुरत्नाः शोभनधनसहिताः १जनयः । जनयन्त्यपत्यमिति जनयो भार्याः । ताः १अग्रे सर्वेषां प्रथमत एव १योनिं गृहम् १आ १रोहन्तु आगच्छन्तु ॥

देवरादिकः प्रेतपत्नीम् 'उदीर्घं नारि' इत्यनया भर्तृसकाशादुत्थापयेत् । सूत्रितं च— 'तामुत्थापयेद्देवरः' पतिस्थानीयोऽन्तेवाम्नी जरहाम्यो वोदीर्घं नार्यभि जीवलोकम्' (आश्व. गृ. ४. २. १८) इति^१ ॥

उदीर्घं नार्यभि जीवलोकं गतासुमेतष्टुपं शेष एहि ।

हस्तग्राभस्य दिधिषोस्तवेदं पत्युर्जनित्वमभि सं बभूथ ॥ ८ ॥

उत् । ईर्ष्व । नारि । अभि । जीवऽलोकम् । गतऽअसुम् । एतम् । उप । शेषे । आ । इहि । हस्तऽग्राभस्य । दिधिषोः । तव । इदम् । पत्युः । जनिऽत्वम् । अभि । सम् । बभूथ ॥ ८ ॥

हे १नारि मृतस्य पतिं १जीवलोकं जीवानां पुत्रपौत्रादीनां^२ लोकं स्थानं गृहमभिलक्ष्य १उदीर्घं अस्मात् स्थानादुत्तिष्ठ । 'इह गता' आदादिकः । १गतासुम् अपक्रान्तप्राणम्^३ १एतं पतिम् १उप १शेषे तस्य समीपे स्वपिपि । तस्मात्त्वम् १एहि आगच्छ यस्मात्त्वं १हस्तग्राभस्य पाणिग्राहं कुर्वतः १दिधिषोः गर्भस्य निधातुः १तव अस्य १पत्युः संबन्धादागतम् १इदं १जनित्वं जायात्वमभिलक्ष्य १सं १बभूथ संभूतासि अनुमरणनिश्चयमकार्षीः तस्मादागच्छ ॥

क्षत्रियस्य 'धनुर्हस्तात्' इत्यनया धनुः प्रहरेत् । सूत्रितं च—'धनुर्हस्तादाददानो' मृतस्येति धनुः' (आश्व. गृ. ४. २. २०) इति^४ ॥

धनुर्हस्तादाददानो मृतस्यास्मे क्षत्राय वर्चसे बलाय ।

अत्रैव त्वमिह वयं सुवीरा विश्वाः स्पृधो अभिमातीर्जयेम ॥ ९ ॥

धनुः । हस्तात् । आऽददानः । मृतस्य । अस्मे इति । क्षत्राय । वर्चसे । बलाय ।

अत्र । एव । त्वम् । इह । वयम् । सुऽवीराः । विश्वाः । स्पृधः । अभिऽमातीः । जयेम ॥ ९ ॥

१. ग-त-भ२.४.७—'तामुत्थापयेद्देवरः...इति' नास्ति; भ६—उदीर्घं नार्यभि जीवलोकमिति कर्ता वृषले जपेत् । २. त—'पुत्रपौत्रादीनां' नास्ति । ३. त-भ—उपक्रांतः; उद्गीथ—उत्क्रांतः । ४. ग-त-भ१.२.४.५.७—'धनुर्हस्ता'...इति' नास्ति ।

वृत्तस्य क्षत्रियस्य वृहस्तात् वधुः वआददानः । किमर्थम् । वअस्मे अस्माकं वक्षत्राय प्रजापालनसमर्थाय बलाय ववर्चसे तेजसे वबलाय सेनालक्षणाय च धनुराददानोऽहं श्वीमीति शेषः । किमिति । वत्वम् वअत्रैव अस्मिन् स्थान एव भव ववयं च वइह अस्मिँल्लोके वसुवीराः सुपुत्रयुक्ता भवन्तः वविश्वाः सर्वान् वअभिमातीः अभिमन्यमानान् वस्पृधः संघर्षयितृन् बाधकान् शत्रून् वजयेम सहेमहि ॥

दीक्षितमरणे 'उप सर्पं मातरम्' इत्याद्याश्रतत्तः शंसनीयाः । सूत्रितं च—'उप सर्पं मातरं भूमिमेतामिति चतस्रः सोम एकैभ्यः' (आश्व. श्रौ. ६. १०) इति । 'उप सर्पं' इत्यनया संचिता-न्यस्थानि गते निदध्युः (आश्व. गृ. ४. ५. ५) ॥

उप सर्पं मातरं भूमिमेतामुरुव्यचसं पृथिवीं सुशेवाम् ।

ऊर्णम्रदा युवतिर्दक्षिणावत एषा त्वा पातु निःकृतेरुपस्थात् ॥ १० ॥

उप । सर्प । मातरम् । भूमिम् । एताम् । उरुऽव्यचसम् । पृथिवीम् । सुऽशेवाम् ।

ऊर्णम्रदाः । युवतिः । दक्षिणावते । एषा । त्वा । पातु । निःकृतेः । उपऽस्थात् ॥ १० ॥

वमातरं मातृभूतां वभूमिम्^१ अस्माभिर्भूमौ निधीयमानस्त्वम् वउप वसर्पं उपगच्छ । अनुप्रवि-
शेत्यर्थः । कीदृशीम् । वउरुव्यचसं बहुव्याप्तिकां वपृथिवीं विस्तीर्णां वसुशेवां सुसुखाम् । सर्वेषां
सुखदात्रीमित्यर्थः^२ । तामुपगच्छ । वयुवतिः यौवनान्विता स्त्रीरूपेयं भूमिः वदक्षिणावते ऋत्विग्भ्यो
देयत्वेन धनवते यजमानाय वऊर्णम्रदाः । ऊर्णेव ऊर्णास्तुक इव मृद्वी भवति । सुकुमारा भवति । न
बाधयित्रीत्यर्थः । सा वएषा पृथिवी वनिःकृतेः मृत्युदेवतायाः वउपस्थात् समीपस्थानात् वत्वा
त्वामस्थिरूपं यजमानं वपातु रक्षतु ॥ ॥ २७ ॥

'उच्छ्वञ्चस्व' इत्येतया पांसूनवकिरेत् । सूयते हि—'उत्तरया^३ पांसूनवकिरेत्' (आश्व. गृ. ४. ५. ६) इति^४ ॥

उच्छ्वञ्चस्व पृथिवि मा नि बाधथाः सूपायनास्मै भव सूपवञ्चना ।

माता पुत्रं यथा सिचाभ्येनं भूम ऊर्णहि ॥ ११ ॥

उत् । श्वञ्चस्व । पृथिवि । मा । नि । बाधथाः । सुऽउपायना । अस्मै । भव । सुऽउपवञ्चना ।

माता । पुत्रम् । यथा । सिचा । अभि । एनम् । भूमे । ऊर्णहि ॥ ११ ॥

हे वपृथिवि वउच्छ्वञ्चस्व । ऊर्ध्वगतोच्छ्वासमेनं कुरु । अधस्तात्मा कृथा इत्यर्थः । किंच वमा
वनि वबाधथाः मा संपीडय । तथा वअस्मै यजमानार्थं वसूपायना शोभनोपगमना सूपचारिका
भवेत्यर्थः । वसूपवञ्चना । उपवञ्चनं प्रलम्भनम् । शोभनप्रलम्भा सुप्रतिष्ठा वभव । अपि च वमाता
वपुत्रम् आत्मीयं बालकं वसिचा वखान्तेन वयथा आच्छादयति तद्वदे भूमि वएनम् अस्थिरूपं
यजमानं त्वम् वअभि वऊर्णहि आभिमुख्येनाच्छादय ॥

उच्छ्वञ्चमाना पृथिवी सु तिष्ठतु सहस्रं मित उप हि श्रयन्ताम् ।

ते गृहासो घृतश्रुतो भवन्तु विश्वाहास्मै शरणाः सन्त्वत्र ॥ १२ ॥

१. ग-एतां भूमि । २. त-सुखदायिनीमित्यर्थः । ३. ग-त-भ १.२.४.५.६- 'उत्तरया...इति' नास्ति ।

उत्तऽश्चमाना । पृथिवी । सु । तिष्ठतु । सहस्रम् । मितः । उप । हि । श्रयन्ताम् ।

ते । गृहासः । घृतऽश्रुतः । भवन्तु । विश्वाहा । अस्मै । शरणाः । मन्तु । अत्र ॥ १२ ॥

पांसुभिः प्रच्छाद्यैनां पठन्ति । 'उच्छ्वस्त्रमाना अस्थिकुम्भमवष्टभ्योर्ध्वं गच्छन्ती' पृथिवी 'सु तिष्ठतु प्रतिष्ठिता भवतु । किंच 'सहस्रं सहस्रसंख्याकाः' मितः प्रक्षिप्ताः ॥ 'मिनोतेरौणादिके कर्मणि क्विपि तुगागमः । ततो जस् । यद्वा । सहस्रम् । तृतीयार्थे प्रथमा । मित इति निष्ठान्तं रूपम् । व्यत्ययेन बहुवचनस्यैकवचनम् । स्वरो वृषादिवाद्दृश्यः ॥ सहस्रेण संमिता बहुसंख्याकाः । पार्थिवाः पांसवः 'उप' श्रयन्ताम् । 'एनमुपसेवन्ताम् । संपरिवार्यं तिष्ठन्वित्यर्थः । हिरवधारणे । तथा 'ते पांसवोऽस्मै' गृहासः गृहा भवन्तः 'घृतश्रुतः घृतस्योदकस्य सर्पिषो वा क्षारयितारः' भवन्तु । 'अत्र अस्मिंल्लोके' विश्वाहा सर्वेष्वहःसु सर्वदा 'अस्मै' अस्य 'शरणाः' 'सन्तु आश्रयभूता भवन्तु ॥ 'उत्ते स्तभ्नामि' इति कपालेनास्थीन्यपिदध्यात् । सूत्रितं च—'उत्ते' स्तभ्नामीति कपालेनापिधाय' (आश्व. गृ. ४. ५. ८) इति ॥

उत्ते स्तभ्नामि पृथिवीं त्वत्परीमं लोगं निदधन्मो अहं रिपम् ।

एतां स्थूणां पितरौ धारयन्तु तेऽत्रा यमः सार्दना ते मिनोतु ॥ १३ ॥

उत् । ते । स्तभ्नामि । पृथिवीम् । त्वत् । परि । इमम् । लोगम् । निदधत् । मो इति । अहम् । रिपम् । एताम् । स्थूणाम् । पितरः । धारयन्तु । ते । अत्र । यमः । सार्दना । ते । मिनोतु ॥ १३ ॥

हे अस्थिकुम्भ 'त्वत्परि' परिशब्दयोगे पञ्चमी । तवोपरि 'ते' त्वदीयेन कपालेन 'पृथिवीम्' 'उत्' 'स्तभ्नामि' प्रतिबध्नामि । यथा पृथिवी तवोपरि मा गच्छति तथापिदधामीत्यर्थः । 'इमं' 'लोगं' कपाललक्षणं लोष्टं 'निदधत्' उपरि^३ स्थापयन् 'अहं' 'मो' 'रिपं' मा हिंसिषम् । किंच 'एतां' भया निहितां 'स्थूणां' 'ते' त्वदीयां पृथिव्या^४ धारयित्रीं कपाललक्षणां 'पितरः' धारयन्तु निश्चलां कुर्वन्तु । ततः 'ते' त्वदीये अस्मिन् स्थाने 'यमः' पितृपतिः सदनानि स्थानानि 'मिनोतु' परिच्छिन्तु । करोत्वित्यर्थः ॥

प्रतीचीने मामहनीष्वाः पूर्णमिवा दधुः ।

प्रतीचीं जग्रभ वाचमश्वं रशनया यथा ॥ १४ ॥

प्रतीचीने । माम् । अहनि । इष्वाः । पूर्णम् । दधुः । आ । दधुः ।

प्रतीचीम् । जग्रभ । वाचम् । अश्वम् । रशनया । यथा ॥ १४ ॥* ॥ २८ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् । पुमर्थाश्रुतरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुक्कभूपालसाम्राज्यधुरंधरेण सायणाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाश ऋक्संहिताभाष्ये सप्तमाष्टके षष्ठोऽध्यायः ॥

१. त-भ२.४-४-४ 'उत्ते...इति' नास्ति । २. त-भ६-लोकं । ३. त१.२.६-उपस्थे उपरि । ४. त-भ२.४-पृथिव्यां । * त७-मु-अनया प्रजापतिः प्रार्थ्यते । हे प्रजापते प्रतीचीने प्रतिपूज्ये अहनि तदुपलक्षिते संवत्सरात्मके मां संकुसुकमृषिं आ दधुः निहितवतः सर्वे देवाः । किमिव । इष्वाः बाणस्य पूर्णमिव पक्षमिव । पशं यथा बाणस्य मूले स्थापयन्ति तद्वज्जगन्मूले त्वयि मां स्थापितवतः । अतो मदीयां प्रतीचीं प्रतिपूज्यां (मु-पूज्यां) वाचं स्तुतिरूपां जग्रभ गृहाण । कथमित्युच्यते । अश्वं आशुगामिनं हयं रशनया रज्ज्वा यथा गृह्णाति तद्वत्कर्णभ्यां मत्कर्ता स्तुतिं गृहाणेत्यर्थः ।

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽश्विलं जगत् ।

निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥

अष्टके सप्तमे पठं व्याख्याय श्रुतिकोविदः ।

सायणार्थस्ततोऽध्यायं सप्तमं व्याचिकीर्षति ॥

अथ द्वादशानुवाकात्मकस्य दशममण्डलस्य द्वितीयेऽनुवाके त्रयोदश सूक्तानि । तत्र 'नि वर्त-
ध्वम्' इत्यष्टचं तृतीयं सूक्तम् । अस्य यमपुत्रो मथिताख्य ऋषिर्वरुणपुत्रो भृगुर्वाथवा भार्गवश्च्यवनः ।
पृष्ठी गायत्री शिष्टा अनुष्टुभः । इदमब्देवताकं गोदेवताकं वा । 'अग्नीषोमा पुनर्वसू' इत्यर्धचोऽ-
ग्नीषोमदेवताकः । तथा चानुक्रान्तं—'नि वर्तध्वमष्टौ मथितो भृगुर्वा वारुणिर्भार्गवश्च्यवनो वापं
गन्धं वानुष्टुभमग्नीषोमीयो द्वितीयोऽर्धचः पृष्ठी गायत्री' इति । गतो विनियोगः ॥

नि वर्तध्वं मानु गातास्मान्सिप्त रेवतीः ।

अग्नीषोमा पुनर्वसू अस्मे धारयतं रयिम् ॥ १ ॥

नि । वर्तध्वम् । मा । अनु । गात । अस्मान् । सिप्त । रेवतीः ।

अग्नीषोमा । पुनर्वसू इति पुनःऽवसू । अस्मे इति । धारयन्तम् । रयिम् ॥ १ ॥

हे गावो हे आपो वा यूयं ऽनि ऽवर्तध्वम् अस्मान् प्रत्यागच्छत । ऽमानु ऽगात अस्मद्व्यतिरिक्तं
यजमानं मा गच्छत । आगत्य च हे ऽरेवतीः रेवत्यो धनवत्यो यूयम् ऽअस्मान् ऽसिप्त सेचयत ।
अवगाहनगोदोहनस्नानपानादिद्वारेण सेवध्वमित्यर्थः । हे ऽपुनर्वसू पुनःऽपुनर्वस्तारो स्तोतृणां यष्टृणामा-
च्छादयितारौ हे ऽअग्नीषोमा अग्नीषोमो एतन्नामकौ देवौ युवाम् ऽअस्मे अस्मासु ऽरयि व्रीह्यादिलक्षणं
धनं ऽधारयतं स्थापयतम् ॥

पुनरेना नि वर्तय पुनरेना न्या कुरु ।

इन्द्र एणा नि यच्छत्वग्निरेना उपाजतु ॥ २ ॥

पुनः । एनाः । नि । वर्तय । पुनः । एनाः । नि । आ । कुरु ।

इन्द्रः । एनाः । नि । यच्छत् । अग्निः । एनाः । उपऽआजतु ॥ २ ॥

अत्र मन्त्रद्रष्टा स्वात्मानं प्रति ब्रूते । हे मदीयात्मन् त्वम् ऽएनाः एताः अन्यतोऽभिगन्त्रीर्गा
अपो वा ऽपुनः ऽनि ऽवर्तय पुनःपुनर्मदभिमुखीकुरु । तदनन्तरम् ऽएनाः एताः ऽपुनः भूयो भूयो
ऽन्या ऽकुरु नियता आत्मायत्ताः कुरु । किंच ऽइन्द्रः अपि तव सहायभूतः सन् ऽएनाः एताः ऽनि
ऽयच्छतु त्वदायत्ताः करोतु । ऽअग्निः च ऽएनाः एताः गा अपो वा ऽउपाजतु उपगमयतु उपक्षिपतु
वा । उफ्योग्याः करोत्वित्यर्थः ॥

पुनरेता नि वर्तन्तामस्मिन् पुष्यन्तु गोपतौ ।

इहैवाग्ने नि धारयेह तिष्ठतु या रयिः ॥ ३ ॥

पुनः । एताः । नि । वर्तन्ताम् । अस्मिन् । पुष्यन्तु । गोऽपतौ ।

इह । एव । अग्रे । नि । धारय । इह । तिष्ठतु । या । रयिः ॥ ३ ॥

एना एता ईदृश्यो गाव आपो वा पुनः पुनः पुनः वर्तन्तां भूयो भूयो मां प्रयागच्छन्तु । आगत्य च गोपतौ सास्त्रादिमतीनां धेनूनां वृष्टिलक्षणानामपां पालके^१ अस्मिन् ईदृशे मयि पुष्यन्तु आत्मायत्तत्वेन स्थित्वा पुष्टा भवन्तु । पुष्टाः सतीस्ता हे अग्रे त्वम् इहैव अस्मिन्नेव मयि नि धारय नियमेन स्थापय । या रयिः यदपि व्रीह्यादिकं धनमस्ति तदपि धनं गोसहितम् इह अस्मिन्नेव गोपतौ मयि तिष्ठतु निवसतु ॥

यन्नियानं न्ययनं संज्ञानं यत्परायणम् ।

आवर्तनं निवर्तनं यो गोपा अपि तं हुवे ॥ ४ ॥

यत् । निऽयानम् । निऽयनम् । सुम्ऽज्ञानम् । यत् । पराऽयनम् ।

आऽवर्तनम् । निऽवर्तनम् । यः । गोपाः । अपि । तम् । हुवे ॥ ४ ॥

पुनियानम् । अधिकरणे ल्युट् । नियमेन यान्त्यागच्छन्ति गावोऽत्रेति नियानं गोष्टाख्यं स्थानम् । यत् अस्तीति शेषः । यच्छब्दयोगात्तच्छब्दोऽव्याहर्तव्यः । हुव इति क्रियापदं सर्वत्रानुपज्यते । तत्स्थानं हुवे आह्वयामि । आह्वानमभिमुखीकरणं तेन चात्र तत्पूर्विका प्रार्थना लक्ष्यते । गोमहितं गोष्ठं प्रार्थय इत्यर्थः । न्ययनम् । भावे ल्युट् । नियमेन गृहं प्रति प्राप्तिलक्षणं गमनं यदस्ति तदपि प्रार्थये । निवर्तनं वने चरित्वा गृहं प्रति यदागमनमस्ति तदपि प्रार्थये । यः अपि गोपाः गवां पालकोऽस्ति तम् अपि हुवे प्रार्थये । सर्वगुणोपेता गाः प्रार्थय इत्यर्थः ॥

य उदानद् व्ययनं य उदानद् परायणम् ।

आवर्तनं निवर्तनमपि गोपा नि वर्तताम् ॥ ५ ॥

यः । उतऽआनद् । विऽअयनम् । यः । उतऽआनद् । पराऽअयनम् ।

आऽवर्तनम् । निऽवर्तनम् । अपि । गोपाः । नि । वर्तताम् ॥ ५ ॥

यः गोपाः गोपालः व्ययनं नष्टानां गवामन्वेपणार्थं विविधं शमनम् उदानद् व्याप्नोति अनुभवति । यः परायणं परागमनम् उदानद् व्याप्नोति । वनं प्रति गवां चरणाय गमनमित्यर्थः । यश्च आवर्तनं वनचारिणीभिर्गोभिः सह प्रवर्तनमनुभवति । यः अपि गोपाः निवर्तनं गोभिः सह वनाद्गृहं प्रति निर्गमनमनुभवति । सोऽपि गोपालः नि वर्ततां गोभिः सह वनाद्गृहं प्रति क्षेमेणागच्छतु ॥

आ निवर्त नि वर्तय पुनर्न इन्द्र गा देहि । जीवाभिर्भुनजामहै ॥ ६ ॥

आ । निऽवर्त । नि । वर्तय । पुनः । नः । इन्द्र । गाः । देहि । जीवामिः । भुनजामहै ॥ ६ ॥

१. त१.२.३.७-भ-मु- च पालके । २. ग-प्रार्थये । यत्र संगच्छते इतरेतरं जानंतस्तत् संज्ञानं । अथ तत्तत्शरणार्थं पराचीना यत्र रयति तत्परायणं । चरित्वाथा आवर्तते तदावर्तनं; मु-प्रार्थये । संज्ञानं गोभिः सह ऐकमत्यं यदस्ति तदपि प्रार्थये । परायणं परागमनं वनं प्रति गवां चरणाय गमनं यदस्ति तदपि प्रार्थये । आवर्तनं वनचारिणीभिर्गोभिः सह प्रवर्तनं यदस्ति तदपि प्रार्थये ।

हे ऽइन्द्र त्वम् ऽआ ऽनिवर्त आनिवर्तस्व अस्मदभिमुखो भव । ततोऽन्यतो गच्छन्तीर्गाः
 ऽनि ऽवर्तय अस्मदभिमुखीः कुरु । एवं कृत्वा च हे इन्द्र त्वं ऽपुनः पश्चात् ऽनः अस्मभ्यं ऽगाः
 ऽदेहि प्रयच्छ । त्वया दत्ताभिः ऽजीवाभिः चिरं जीवन्तीभिः सर्वस्य जीवयित्रीभिर्वा गोभिः
 ऽभुनजामहै वयं भुञ्जीमहि । यद्वा । भुजिरग्रान्तर्भावितण्यर्थः । देवपितृन्^१ संभोजयेमहि ॥

परि वो विश्वतो दध ऊर्जा धृतेन पर्यसा ।

ये देवाः के च यज्ञियास्ते रय्या सं सृजन्तु नः ॥ ७ ॥

परि । वः । विश्वतः । दधे । ऊर्जा । धृतेन । पर्यसा ।

ये । देवाः । के । च । यज्ञियाः । ते । रय्या । सम् । सृजन्तु । नः ॥ ७ ॥

हे देवाः ऽविश्वतः सर्वतः स्थितान् ऽवः युष्मान् ऽऊर्जां गोसंबन्धिना दधिलक्षणेनाग्नेन ऽधृतेन
 आज्येन^२ ऽपर्यसा क्षीरेण च ऽपरि ऽदधे संधारयामि । युष्मभ्यं हविर्द्वारेण प्रयच्छामि । न केवल-
 मात्मानं पुष्णामीत्यर्थः । एतज्ज्ञात्वा ऽये ऽके ऽव ऽदेवाः ऽयज्ञियाः यज्ञार्हाः सन्ति ऽते देवाः ऽनः
 अस्मान् ऽरय्या गोलक्षणेन धनेन ऽसं ऽसृजन्तु संयोजयन्तु ॥

आ निवर्तन वर्तय नि निवर्तन वर्तय ।

भूम्याश्चतस्रः प्रदिशस्ताभ्य एना नि वर्तय ॥ ८ ॥

आ । निऽवर्तन । वर्तय । नि । निऽवर्तन । वर्तय ।

भूम्याः । चतस्रः । प्रऽदिशः । ताभ्यः । एनाः । नि । वर्तय ॥ ८ ॥

मन्त्रद्रष्टृभिः स्वात्मानं गाश्च संबोध्याह । हे मदीयात्मन् त्वं गाः ऽआ ऽवर्तय । आकारोऽ-
 प्यनेनापि संबध्यते । मदभिमुखीः^३ कुरु । स्तुत्या यागेन च ताः प्रसाद्योपनमयेत्यर्थः । हे गावः
 यूयमपि प्रसाद्यमानाः ऽआ ऽनिवर्तन आनिवर्तध्वम् । आभिमुख्येनागच्छत । पुनरप्याह । हे
 मदीयात्मन् त्वं ऽनि ऽवर्तय गोसंचरणस्थानादपगच्छन्तीर्गा इतोऽभिगन्त्रीः कुरु । यूयमपि हे गावो
 निवर्त्यमानाः सत्यः ऽनिवर्तन, निवर्तध्वम् । इदानीं स्वात्मा गावश्चापि प्रति ध्रुवते । हे ऋषे अहं
 कुतो गा निवर्तयामीति कुतो वयं निवर्तयामहं इत्यात्मना गोभिश्च पृष्टः सन्नह । ऽभूम्याः पृथिव्याः
 ऽचतस्रः ऽप्रदिशः चतुःसंख्यायुक्ताः प्रकृष्टा या दिशः सन्ति ऽताभ्यः दिग्भ्यः ऽएनाः गाः ऽनि ऽवर्तय
 हे आत्मन् मदभिमुखीः कुरु । हे गावो यूयमपि ताभ्यो दिग्भ्यो निवर्तध्वमिति सामर्थ्याल्लब्धम् ।
 यद्वा । अद्वैतपक्षेऽपि सूक्तार्थो यथा घटते तथा योजना कर्तव्या ॥ ॥ १ ॥

‘भद्रम्’ इति दशर्चं चतुर्थं सूक्तम् । आद्यैकपदा दशाक्षरा विराट् । ‘अग्निमीळे भुजाम्’
 इत्येषानुष्टुप् । नवमी विराट् दशमी त्रिष्टुप् मध्ये षट् गायत्र्यः । इदमादीनां सप्तसूक्तानामिन्द्रपुत्रः
 प्रजापतिपुत्रो वा विमद ऋषिर्वसुकुपुत्रो वसुकृदाख्यो वा । इदमुत्तरं चाग्नेयम् । तथा चानुकान्तं—
 ‘सप्तोत्तराण्यैन्द्रो विमदः प्राजापत्यो वा वासुकी वसुकृद्वा भद्रं दशाग्नेयं तु गायत्रमाद्यैकपदा पाद
 एव वा शान्त्यर्थः परानुष्टुबन्त्ये विराट्त्रिष्टुभौ’ इति । गतो विनियोगः ॥

भद्रं नो अपि वातय मनः ॥ १ ॥

भद्रं नो अपि वातय मनः ॥ १ ॥

हे अग्रे त्वं वनः अस्माकं मनः वभद्रं शुभयुक्तम् अपि वातय । अपिरत्र धात्वर्थानुवादी । आगमय । त्वत्संबन्धिस्तोत्रकरणे प्रेरयेत्यर्थः ॥

अग्निमीळे भुजां यर्विष्टं शासा मित्रं दुर्धरीतुम् ।

यस्य धर्मन्स्वरेणीः सपर्यन्ति मातुरूधः ॥ २ ॥

अग्निम् । ईले । भुजाम् । यर्विष्टम् । शासा । मित्रम् । दुःधरीतुम् ।

यस्य । धर्मन् । स्वः । एनीः । सपर्यन्ति । मातुः । ऊर्धः ॥ २ ॥

वभुजां हविर्भुजां देवानां मध्ये वयर्विष्टम् अहन्यहन्यग्निहोत्रादिकर्मार्थं जायमानत्वादतिशयेन युवान् वशासा अनुशामनेन वमित्रम् । यस्मादिदं कर्तव्यमिदं न कर्तव्यमिति सर्वमनुशास्ति तस्मात्सर्वस्य मित्रभूतमित्यर्थः । वदुर्धरीतुं दुर्धरणीयं संग्रामे शत्रुभिर्दुर्निवारणीयमेवंभूतम् वअग्निम् ईले स्तौमि । अपि च यस्य अग्रेः धर्मन् धर्मण्यग्निहोत्रादिके कर्मणि स्वः द्युलोकमादित्यं सर्वं देवजातं वा एनीः एन्यः प्रतिगन्ध्य आहुतयः स्तुतयश्च सपर्यन्ति परिचरन्ति सेवन्ते । यद्वा । स्वः सपर्यन्तीत्यनयोः सामानाधिकरण्यम् । अत्र स्वरित्यर्थं सर्वशब्दो निपातः । स्वः सर्वे देवाः एनीरात्मनः प्रतिगन्त्रीराहुतीः स्तुतीश्च सपर्यन्ति सेवन्ते । उपजीवन्तीत्यर्थः । तत्र दृष्टान्तः । लुप्तोपम-मेतत् । वमातुः गोः वऊधः क्षीरोपसंहारस्थानं प्रति यथा वत्सा उपजीवन्ति तद्वत् । तमग्निमीळ इति पूर्वोण संबन्धः ॥

यमासा कृपनीळं भासाकेतुं वर्धयन्ति । भ्राजते श्रेणिदन् ॥ ३ ॥

यम् । आमा । कृपनीळम् । भासाकेतुम् । वर्धयन्ति । भ्राजते । श्रेणिदन् ॥ ३ ॥

स्तोतारो यष्टारश्च आसा स्तुतिहविलक्षणोपासनेन यम् अग्निं वर्धयन्ति । कीदृशम् । वकृपनीळं कर्मस्थानम् । कर्मधारमित्यर्थः । वभासाकेतुं ज्वालालक्षणज्ञापकं दीप्तेः कर्तारं वा । यच्छब्दश्रुतेस्तच्छब्दोऽध्याहार्यः । सोऽग्निः श्रेणिदन् स्तोत्रभ्यो यष्टृभ्योऽभीष्टफलसमूहप्रदः शत्रुभ्यो ज्वालापङ्क्तिप्रदो वा एवंभूतः सन् वभ्राजते भासते ॥

अर्यो विशां गातुरेति प्र यदानङ् दिवो अन्तान् । कविरुभ्रं दीद्यानः ॥ ४ ॥

अर्यः । विशाम् । गातुः । एति । प्र । यत् । आनङ् । दिवः । अन्तान् ।

कविः । अभ्रम् । दीद्यानः ॥ ४ ॥

वविशां यजमानमनुप्याणाम् वअर्यः गन्तव्यः वगातुः गमनशीलोऽग्निः वदीद्यानः दीप्यमानः वयत् यदा वएति ऊर्ध्वं गच्छति तदा वदिवः द्युलोकस्य वअन्तान् पर्यन्तान् वकविः मेधावी सोऽग्निः वप्र वआनङ् प्रकर्षेण व्याप्नोति । वअभ्रं मेघोपलक्षितमन्तरिक्षं च व्याप्नोति ॥

जुषद्भ्य्या मानुषस्योर्ध्वस्तस्थावृभ्वा यज्ञे । मिन्वन्त्सर्वं पुर एति ॥ ५ ॥

जुषत् । ह्य्या । मानुषस्य । ऊर्ध्वः । तस्थौ । ऋभ्वा । यज्ञे । मिन्वन् । सर्वं । पुरः । एति ॥ ५ ॥

मानुषस्य यजमानस्य यज्ञे यजनीये यागे ह्य्या ह्य्यानि हवींषि जुषत् सेवमानोऽग्निः^१
ऋभ्वा उरुभूतो बहुज्वालोपेतः ऊर्ध्वस्तस्थौ उत्तिष्ठति । ऊर्ध्वं ज्वलतीत्यर्थः । अपि चायमग्निः
प्राग्वंशादारभ्य सद्य सदनं सौमिकीं वेदि मिन्वन् परिच्छिन्दन् पुरः पुरस्तादुत्तरवेदिशाला-
मुखीयात् प्रणीयमानः सन् एति गच्छति ॥

स हि क्षेमो हविर्यज्ञः श्रुष्टीदस्य गातुरेति । अग्निं देवा वाशीमन्तम् ॥ ६ ॥

सः । हि । क्षेमः । हविः । यज्ञः । श्रुष्टी । इत् । अस्य । गातुः । एति ।

अग्निम् । देवाः । वाशीमन्तम् ॥ ६ ॥

य उक्तगुणविशिष्टोऽग्निः । हि इत्येतद्वधारणे । सः एवाग्निः क्षेमः कुशलहेतुः । सर्वस्य
परिपालनहेतुरित्यर्थः । हविः पुरोडाशादिकं च स एव हविषस्तन्निमित्तत्वात् । यज्ञः यागोऽपि
स एव तस्यापि तद्धेतुत्वात् । किंच श्रुष्टीन् क्षिप्रमेव अस्य अग्नेः गातुः गमनशीलोऽधिष्ठात्रात्मा
एति देवानामाह्वानार्थं गच्छति । गत्वा च प्रत्यागच्छन्तं वाशीमन्तं स्तुतिलक्षणया वाचोपेतम्
अग्निं प्रति देवाः अपि गच्छन्तीति शेषः ॥ २ ॥

यज्ञासाहं दुवं इषेऽग्निं पूर्वस्य शेवस्य । अद्रेः सुनुमायुमाहुः ॥ ७ ॥

यज्ञसहम् । दुवं । इषे । अग्निम् । पूर्वस्य । शेवस्य । अद्रेः । सुनुम् । आयुम् । आहुः ॥ ७ ॥

अत्रैकवाक्यतायै यत्तच्छब्दावध्याहार्यौ । अपराधर्चः पूर्वं व्याख्येयः । आयुं देवानामाह्वानार्थं
दूत्येन गन्तारं यम् अग्निम् अद्रेः सुनुम् अश्मनः पुत्रम् आहुः 'त्वमङ्गयस्त्वमश्मनस्परि'
(ऋ. सं. २. १. १) इत्येवमादयो मन्त्रा वदन्ति । यज्ञसहं यागस्य वोढारम् । धारयितारमित्यर्थः ।
तमग्निमभिलक्ष्य दुवः परिचरणम् इषे इच्छामि । किमर्थम् । पूर्वस्य । अत्र पूर्वशब्द उत्कृष्टवाची ।
उत्कृष्टस्य शेवस्य स्वर्गापवर्गलक्षणसुखस्य प्राप्त्यर्थमिति शेषः ॥

नरो ये के चास्मदा विश्वेत्ते वाम आ स्युः । अग्निं हविषा वर्धन्तः ॥ ८ ॥

नरः । ये । के । च । अस्मत् । आ । विश्वा । इत् । ने । वामे । आ । स्युरिति स्युः ।

अग्निम् । हविषा । वर्धन्तः ॥ ८ ॥

नरः नेतारः ये के च ये केचित् पुत्रपौत्रादयः अस्मत् अस्माकं सन्ति । आकारः पूरकः ।
ये पुत्रपौत्रादयः वामे वननीये संभजनीये विश्वेत् विश्वस्मिन्नेव पश्चादिधने आ स्युः आ
समन्ताद्भव्युः । उपविशेयुरित्याशास्महे । किं कुर्वन्तः । अग्निम् अङ्गनादिगुणविशिष्टं देवं हविषा
पुरोडाशादिकेन वर्धन्तः^२ वर्धयन्तः ॥

कृष्णः श्वेतोऽरुषो यामो अस्य ब्रध्न ऋज उत शोणो यशस्वान् ।

हिरण्यरूपं जनिता जजान ॥ ९ ॥

कृष्णः । श्वेतः । अरुषः । यामः । अस्य । ब्रध्नः । ऋजः । उत । शोणः । यशस्वान् ।
हिरण्यरूपम् । जनिता । जजान ॥ ९ ॥

अत्र षष्ठ्यद्वयमध्याहृत्य योज्यम् । यामः । याति गच्छत्यस्मिन्निति यामो रथः प्रजापतिना
निर्मितः । कीदृशः । वृष्णः असितवर्णः वृश्नेतः सितवर्णः वरुषः आरोचमानः वृध्नः महान्
वृजः ऋजुगामी वृउत अपि च वृशोणः रक्तवर्णः वृयशस्वान् कीर्तिमान् । यद्वा । यश इति धननाम ।
हविलक्षणेन धनेन युक्तः । वृहिरण्यरूपं सुवर्णसदृशं तं रथम् अस्य अग्रेरर्थाय वृजनिता सर्वस्य
जगतो जनयिता प्रजापतिः वृजजान जनयामास । अस्मै दत्तवानित्यर्थः । कथमेकस्यैव रथस्य कृष्णादि-
नानारूपत्वं संभवतीति चेत् अग्रेः सामर्थ्यातिशयेन संभवतीत्यर्थः । यद्वा । हिरण्यरूपमिति रथ-
वाचिना शब्देन सह सामानाधिकरण्यात् कृष्णादिशब्दा द्वितीयान्तत्वेन योज्याः । अत्र सर्वगुणोक्त-
रथवत्तयाग्निः स्तूयत इत्यर्थः ॥

एवा तै अग्रे विमदो मनीषामूर्जो नपादमृतैभिः सजोषाः ।

गिर आ वक्षत्सुमतीरियान इषमूर्जं सुक्षितिं विश्वमाभाः ॥ १० ॥

एव । ते । अग्रे । विमदः । मनीषाम् । ऊर्जः । नपात् । अमृतैभिः । सजोषाः ।

गिरः । आ । वक्षत् । सुमतीः । रियानः ।

इषम् । ऊर्जम् । सुक्षितिम् । विश्वम् । आ । अभारित्यमाः ॥ १० ॥

एवमुक्तप्रकारेण हे वृऊर्जो वृनपात् आपधिवनस्पतिपितृभूतस्यान्नस्य पौत्र हे वृअग्रे वृअमृतैभिः
अमृतैर्हविलक्षणेनैः वृसजोषाः संगतः वृविमदः नामर्षिः वृमनीषां प्रकृष्टां बुद्धिं कामयमानः सन् वृते
तुभ्यं वृगिरः स्तुतिलक्षणा वाचः वृआ वृवक्षत् आभिमुख्येनोक्तवान् । वक्तेभ्यश्चन्दसि लेटि रूपम् ।
ततस्त्वमेतज्ज्ञात्वा वृसुमतीरियानः शोभनलक्षणा बुद्धीः^१ संगमयन्^२ वृइषम् अन्नम् वृऊर्जं क्षीरादिकं
रसं च वृसुक्षितिं शोभननिवासम् । यद्वा । 'क्षितयो मनुष्याः । शोभनपुत्रपौत्रादिकं यत्किञ्चित्
देयमस्ति तत् वृविश्वं धनं च वृआभाः तस्मै विमदायाहर देहि ॥ ३ ॥

'आग्निं न' इत्यष्टच पञ्चमं सूक्तमास्तारपङ्क्तिच्छन्दस्कम् । आद्यौ गायत्रौ पादौ ततो द्वौ
जागतौ सास्तारपङ्क्तिः । ऋषिदेवते पूर्ववत् । तथा चानुक्रान्तम्—'आग्निं नाष्टावास्तारपाङ्क्तम्'
इति । पृष्ठयस्य चतुर्थेऽहनि 'आग्निं न स्ववृक्तिभिरित्याज्यम्' (आश्व. श्रौ. ७. ११) इति । महाप्रत
आग्निमारुते यावतीश्वृक्षिवळानन्दं साम स्तुवीरन् तदानीमादिनस्तावत्य ऋचोऽनुरूपार्थाः । सूत्रितं
च—'यदीळानन्दं भूयसीषु चेत् स्तुवीरन्नाग्निं न स्ववृक्तिभिरिति तावतीरनुरूपः' (ऐ. आ. ५.
३. २) इति ॥

आग्निं न स्ववृक्तिभिर्होतारं त्वां वृणीमहे ।

यज्ञाय स्तीर्णबर्हिषे वि वो मदं शीरं पावकशोचिषं विवक्षसे ॥ १ ॥

आ । अग्निम् । न । स्ववृक्तिभिः । होतारम् । त्वा । वृणीमहे ।

यज्ञाय । स्तीर्णबर्हिषे । वि । वो । मदं । शीरम् । पावकशोचिषम् । विवक्षसे ॥ १ ॥

१. त१.२-बुद्धीः स्तागमयन्; त३-बुद्धीस्तंगमन; त५-बुद्धीः स्तागमयन्; त७-बुद्धीः ता-
गमयन्; भ१.२.४.७-बुद्धीस्ताः गमयन्; भ६-बुद्धिः अगमयत् ।

हे अग्ने वः^१ तव स्वभूते विमदे एतदाग्न्य ऋषौ मयीयं स्तुतिः प्रवृत्तास्ति । वन इति संप्रत्यर्थे । अतो वयमिदानीं स्ववृत्तिभिः स्वयंकृताभिर्दोषवर्जिताभिः स्तुतिभिः होतारं देवानामाह्वतारं होमनिष्पादकं वा अग्निं त्वा त्वाम् आ वृणामहे आभिमुख्येन संभजामहे । किमर्थम् । स्तीर्ण-बर्हिषे यज्ञाय । तादर्थ्यं चतुर्थी । यज्ञार्थम् । कीदृशम् । शीरम् ओषध्यादिषु सर्वत्रानुज्ञायिनं पावकशोचिषं शोधकदीप्तिम् । विवक्षसे^२ । अहन्नामैतत्^३ । हे अग्ने त्वमपि महान् भवसि । यद्वा । विमदे यज्ञस्य संवन्धिनः सोमस्य पानजन्यविविमदार्थं त्वामावृणीमहे इति योज्यम् ॥

त्वामु ते स्वाभुवः शुम्भन्त्यश्वराधसः ।

वेति त्वामुपसेचनी वि वो मद ऋजीतिरग्न आहुतिर्विवक्षसे ॥ २ ॥

त्वाम् । ऊँ इति । ते । मुऽआभुवः । शुम्भन्ति । अश्वराधसः ।

वेति । त्वाम् । उपसेचनी । वि । वः । मद । ऋजीतिः । अग्ने । आहुतिः । विवक्षसे ॥ २ ॥

स्वाभुवः स्वप्रकाशेन दीप्यमानाः अश्वराधसः व्यासधनाः^४ ते यजमानाः हे अग्ने त्वामु त्वामेव शुम्भन्ति शोभयन्ति । यज्ञे हविर्भिर्दीपयन्तीत्यर्थः । किंच उपसेचनी तवोपरि क्षरणशीला ऋजीतिः ऋजुगामिनी हूयमाना आहुतिः हे अग्ने त्वां वेति गच्छति । किमर्थम् । वः तव मदं मदनमिच्छे । नृप्यर्थमिन्त्यर्थः । किंच त्वमपि विवक्षसे महान् भवसि ॥

त्वे धर्माण आसते जुहुभिः सिञ्चतीरिव ।

कृष्णा रूपाण्यर्जुना वि वो मदे विश्वा अधि श्रियो धिपे विवक्षसे ॥ ३ ॥

त्वे इति । धर्माणः । आसते । जुहुभिः । सिञ्चतीरिव ।

कृष्णा । रूपाणि । अर्जुना । वि । वः । मद । विश्वाः । अधि । श्रियः । धिपे । विवक्षसे ॥ ३ ॥

धर्माणः यज्ञस्य धारयितार ऋत्विजः जुहुभिः संपूर्णाहुतिभिर्होमपात्रैः त्वे त्वामेव आसते उपासते सेवन्ते । तत्र दृष्टान्तः । सिञ्चतीरिव । वृष्टिलक्षणाः पृथिवीं सिञ्चन्त्य^५ आपोऽग्नि^६ यथा स्वपितृत्वेन सेवन्ते तद्वत् । 'अग्नेरापः' (तै. आ. ८.१) इति श्रुतेस्तस्यापां पितृत्वम् । यद्वा । जुहुभिः सिञ्चतीरिव मिच्यमाना आहुतय इव धर्माणस्त्वया धार्यमाणा रश्मयस्त्वे त्वय्यासते निवसन्ति । हे अग्ने त्वं कृष्णा कृष्णवर्णानि अर्जुना अर्जुनानि श्वेतवर्णानि ज्वालान्तर्गतरूपाणि च विश्वाः सर्वाः श्रियोः शोभाः अधि धिपे अधिकं यथा भवति तथा धारयसि । किमर्थम् । वः युष्माकं सर्वेषां देवानां विमदे विविधसोमपानजन्यमदार्थम् । यत एवमतः विवक्षसे त्वं महान् भवसि ॥

यमग्ने मन्यसे रयिं सहसावन्नमर्त्य ।

तमा नो वाजसातये वि वो मदे यज्ञेषु चित्रमा भरा विवक्षसे ॥ ४ ॥

यम् । अग्ने । मन्यसे । रयिम् । सहसावन् । अमर्त्य ।

तम् । आ । नः । वाजसातये । वि । वः । मद । यज्ञेषु । चित्रम् । आ । भर । विवक्षसे ॥ ४ ॥

१. त- 'वः' नास्ति । २. त१.२.४.५-विवक्षते । ३. त-अहन्नामैतत् । ४. त-भ-दीप्तधनाः । ५. त-सिञ्चति । ६. त३.४.५-भ१.२-आपः अर्मान् ; त१.२.६.७-आप वृष्ट्युदकं पृथिवीं अग्नीन् ; भ७-आप इव अर्मान् ।

हे ऽअमर्त्य अमरणधर्मन् ऽसहसावन् बलवन् एवम्भूत हे ऽअग्ने त्वं ऽयं ऽरथि ऽमन्यसे सर्वेषु धनेषु यद्धनं वरिष्ठमिति जानासि ऽचित्रं चायनीयं ऽतं रथि ऽनः अस्माकं ऽवाजसातये अन्नलाभाय ऽआ ऽभर आहर प्रयच्छ । किमर्थम् । ऽवः युष्माकं सर्वेषां देवानां ऽयज्ञेषु ऽविमदे विविधसोमादि-हविर्जन्यमदनिमित्ते । यागेषु नानाप्रकारैर्हविर्भिर्युष्माकं तर्पणायेत्यर्थः । त्वमपि ऽविवक्षसे महान् भवसि ॥

अग्निर्जातो अथर्वणा विदद्विश्वा नि काव्या ।

भुवद्भूतो विवस्वतो वि वो मदे प्रियो यमस्य काम्यो विवक्षसे ॥ ५ ॥

अग्निः । जातः । अथर्वणा । विदत् । विश्वानि । काव्या ।

भुवत् । दूतः । विवस्वतः । वि । वः । मदे । प्रियः । यमस्य । काम्यः । विवक्षसे ॥ ५ ॥

ऽअथर्वणा एतन्नाग्निरग्निः ऽजातः जनितः ऽअग्निः । कथमवगम्यते । 'त्वामग्ने पुष्करादध्यथर्वा निरमन्यत' (ऋ. सं. ६. १६. १३) इति मन्त्रान्तरात् । ऽविश्वा नि समस्तानि ऽकाव्या काव्यानि स्तोतृकर्माणि ऽविदत् वेत्ति । ऽविवस्वतः यजमानस्य ऽदूतः देवानामाह्वानार्थं ऽभुवत् भवति । किंच ऽयमस्य संयन्तुर्यजमानस्य ऽप्रियः इष्टः सन् ऽकाम्यः कमनीयः प्रार्थनीयो भवतीत्यर्थः । शिष्टं स्पष्टम् ॥ ॥ ४ ॥

त्वां यज्ञेष्वीळतेऽग्ने प्रयत्यध्वरे ।

त्वं वसूनि काम्या वि वो मदे विश्वा दधासि दाशुषे विवक्षसे ॥ ६ ॥

त्वाम् । यज्ञेषु । ईळते । अग्ने । प्रऽयति । अध्वरे ।

त्वम् । वसूनि । काम्या । वि । वः । मदे । विश्वा । दधासि । दाशुषे । विवक्षसे ॥ ६ ॥

हे ऽअग्ने ऽत्वां ऽप्रयति प्रकर्षेण गच्छति प्रवर्तमाने ऽअध्वरे यागे ऽयज्ञेषु यजनीयेषु हविः-ऽवासन्नेषु सत्सु ऽईळते ऋत्विग्यजमानाः स्तुवन्ति । अपि च हे अग्ने ऽत्वं ऽविश्वा विश्वानि ऽकाम्या काम्यानि कमनीयानि ऽवसूनि धनानि ऽदाशुषे हविर्देतवते यजमानाय ऽविमदे सोमादिहविर्जन्य-तृप्तौ सत्यां ऽदधासि प्रयच्छसि । अतः कारणात् ऽविवक्षसे त्वं महान् भवसि ॥

त्वां यज्ञेष्वुत्विजं चारुमग्ने नि पेदिरे ।

घृतप्रतीकं मनुषो वि वो मदे शुक्रं चेतिष्ठमक्षभिविवक्षसे ॥ ७ ॥

त्वाम् । यज्ञेषु । ऋत्विजम् । चारुम् । अग्ने । नि । पेदिरे ।

घृतऽप्रतीकम् । मनुषः । वि । वः । मदे । शुक्रम् । चेतिष्ठम् । अक्षऽभिः । विवक्षसे ॥ ७ ॥

हे ऽअग्ने ऽत्वां मनुष्या यजमानाः ऽयज्ञेषु यागेषु ऽनि ऽपेदिरे नियमेन स्थापयन्ति । कीदृशम् । ऽऋत्विजं होतृनामकं^१ ऽचारुं रमणीयं ऽघृतप्रतीकम् आज्याहुतिपूर्णमुखं ऽशुक्रं ज्वलन्तम् ऽअक्षभिः व्यासैस्तेजोभिः ऽचेतिष्ठम् अतिशयेन ज्ञातारम् । किमर्थम् । ऽवि ऽवो ऽमदे तव सोमादि-हविर्जन्यविविधतृप्त्यर्थम् । यस्मादेवं तस्मात् ऽविवक्षसे महान्^२ भवसि^३ ॥

अग्ने शुक्रेण शोचिषोरु प्रथयसे बृहत् ।

अभिऋन्दन् वृषायसे वि वो मदे गर्भं दधासि जामिषु विवक्षसे ॥ ८ ॥

अग्ने । शुक्रेण । शोचिषा । उरु । प्रथयसे । बृहत् ।

अभिऋन्दन् । वृषायसे । वि । वो । मदे । गर्भम् । दधासि । जामिषु । विवक्षसे ॥ ८ ॥

हे १अग्ने १बृहत् महास्वं १शुक्रेण दीप्तेन १शोचिषा तेजसा १उरु १प्रथयसे विस्तीर्णं यथा भवति तथा प्रख्यातो भवसि । किंच १अभिऋन्दन् आभिमुख्येन युद्धार्थं शत्रूनाङ्गयन् १वृषायसे वृष इवाचरसि । युद्धकाले दर्पितवृष इव रोरुवज्रवसीत्यर्थः । त्वं माध्यमिकः सन् १जामिषु भगिनीभूतास्वोपधीषु १गर्भं बीजलक्षणं १दधासि वृष्टिद्वारेण धारयसि । एकस्मात् प्रजापतेः सकाशादुद्धूतत्वादग्न्योषध्योर्जांमिवमुपचर्यते । कस्मिन् सति । १वि १वो १मदे तव विविधसोमादिहविर्जन्यमदे संजाते सति । यस्मादेवं कृतवानसि तस्मात्त्वं १विवक्षसे महान् भवसि । विवक्षस इति महान्नाम वक्तेर्वा बहतेर्वा सनन्तस्य रूपमिति ॥ ॥ ५ ॥

‘कुह’ इति पञ्चदशार्चं पष्ठं सूक्तमैन्द्रम् । पञ्चदशी त्रिष्टुप् पञ्चमीसप्तमीनवम्यस्तिष्ठोऽनुष्टुभः शिष्टाः पुरस्ताद्वृहत्त्यः । आद्यद्वादशकत्रयष्टकवती पुरस्ताद्वृहती । पूर्ववदपिः । तथा चानुक्रान्तं— ‘कुह पञ्चोना पुरस्तादाहृतं त्रिष्टुबन्तं त्वं त्या चिदा नस्त्वं नोऽनुष्टुभः’ इति । चतुर्थेऽहनि निष्केवल्य एतस्मूक्तम् । सूत्रितं च— ‘कुह श्रुत इन्द्रो युध्मस्य त इति निष्केवद्वयम्’ (आश्व. श्रौ. ७. ११) इति ॥

कुहं श्रुत इन्द्रः कस्मिन्नद्य जने मित्रो न श्रूयते ।

ऋषीणां वा यः क्षये गुहा वा चर्कषे गिरा ॥ १ ॥

कुहं । श्रुतः । इन्द्रः । कस्मिन् । अद्य । जने । मित्रः । न । श्रूयते ।

ऋषीणाम् । वा । यः । क्षये । गुहा । वा । चर्कषे । गिरा ॥ १ ॥

१अद्य अस्मिन् दिने १इन्द्रः १कुह कुत्र स्थाने १श्रुतः विश्रुतः प्रख्यातः । १कस्मिन् १जने यजमान इज्यत्वेन स्तुत्यत्वेनावस्थितः १श्रूयते प्रख्यायते । तत्र दृष्टान्तः । १मित्रो १न सूर्य इव सखेव वा तद्वत् । १यः इन्द्रः १ऋषीणां भृगवादीनां १क्षये निवास आश्रमे १गुहा १वा गुहायामरण्ये वा १गिरा स्तुतिलक्षणया वाचा १चर्कषे अत्यर्थमाकृष्यते । अत्यर्थं स्तूयत इत्यर्थः । स इन्द्रः कुहं श्रुत इति पूर्वेण संबन्धः ॥

इह श्रुत इन्द्रो अस्मे अद्य स्तवै वज्र्यृचीषमः ।

मित्रो न यो जनेष्वा यशश्चक्रे अस्म्या ॥ २ ॥

इह । श्रुतः । इन्द्रः । अस्मे इति । अद्य । स्तवै । वज्री । ऋचीषमः ।

मित्रः । न । यः । जनेषु । आ । यशः । चक्रे । अस्मि । आ ॥ २ ॥

१इह अस्मिन् यज्ञे १इन्द्रः १श्रुतः प्रख्यातः । १अद्य अस्मिन्निवसे १अस्मे अस्माभिः १स्तवे स्तूयते । कीदृशः । १वज्री वज्रवान् १ऋचीषमः । ‘यद्वाच इन्द्र ते शतं शतं भूमीस्त स्युः न त्वा

वज्रिन्' (ऋ. सं. ८. ७०. ५) इत्यादिकया स्तुत्या समानगुण इत्यर्थः । वयः इन्द्रः वमित्रो वन सूर्य इव वज्रिन् इव वा वज्रेषु स्तोतृजनेषु वयशः अन्नं कीर्तिं वा वचक्रे करोति । कीदृशम् । असामि असाधारणम् । स इन्द्रोऽस्माभिः स्तूयत इति पूर्वेषु संबन्धः ॥

महो यस्पतिः शर्वसो असांम्या महो नृम्णस्य तूतुजिः ।

भर्ता वज्रस्य धृष्णोः पिता पुत्रमिव प्रियम् ॥ ३ ॥

महः । यः । पतिः । शर्वसः । असांमि । आ । महः । नृम्णस्य । तूतुजिः ।

भर्ता । वज्रस्य । धृष्णोः । पिता । पुत्रम् इव । प्रियम् ॥ ३ ॥

वयः इन्द्रः वमहः महतः वशवसः बलस्य वपतिः ईश्वरः वअसांम्या । आह् मर्यादायाम् । आ समाप्तेः । अनन्तगुण इत्यर्थः । वमहः महतः वनृम्णस्य धनस्य च वतूतुजिः स्तोतृभ्यः प्रेरकः । किंच वधृष्णोः शत्रूणां धर्षकस्य ववज्रस्य स्वकीयस्यायुधस्य वभर्ता य इन्द्रो धारयिता । स इन्द्रोऽस्मान् पात्विति शेषः । तत्र दृष्टान्तः । वपिता वपुत्रमिव वप्रियम् । यथा पितेप्सितं सुतं पाति तद्वत् ॥

युजानो अश्वा वातस्य धुनीं देवो देवस्य वज्रिवः ।

स्यन्ता पथा विरुक्मता सृजानः स्तोत्र्यध्वनः ॥ ४ ॥

युजानः । अश्वा । वातस्य । धुनी इति । देवः । देवस्य । वज्रिवः ।

स्यन्ता । पथा । विरुक्मता । सृजानः । स्तोत्रि । अध्वनः ॥ ४ ॥

हे वज्रिवः वज्रवज्रिन्द्र । एको मत्वर्थीयोऽनुवादकः । वदेवः द्योतमानस्त्वं वदेवस्य द्योतमानस्य ववातस्य वायोः वधुनी प्रेरकी । वायोरपि शीघ्रगामिनावित्यर्थः । वअश्वा अश्वौ त्वदीयौ हरिनामकौ वयुजानः स्वरथे संयोजयन् । कीदृशौ । वविरुक्मता विरोचनवता वपथा मार्गेण वस्यन्ता स्यन्तौ गच्छन्तौ । वअध्वनः युद्धे गमनमार्गान् वसृजानः उत्पादयन् वस्तोत्रि सततं स्तूयसे ॥

त्वं त्या चिद्वातस्याश्वागा ऋज्जा त्मना वहध्यै ।

ययोर्देवो न मर्त्यो यन्ता नर्किर्विदाय्यः ॥ ५ ॥

त्वम् । त्या । चित् । वातस्य । अश्वा । आ । अगाः । ऋज्जा । त्मना । वहध्यै ।

ययोः । देवः । न । मर्त्यः । यन्ता । नर्किः । विदाय्यः ॥ ५ ॥

यच्छब्दसंबन्धादुत्तरोऽर्ध्वः पूर्वं व्याख्यायते । वययोः त्वदीययोः वयन्ता नियन्ता निवारयिता वदेवो वन देवानां मध्ये कश्चिदपि देवो नास्ति वमर्त्यः मनुष्याणां मध्ये कश्चिदपि नास्ति वनर्किः न कश्चिदपि विदाय्यः वेत्ता । जवस्य बलस्येति वा शेषः । हे इन्द्र । त्वं ववातस्य वायोर्बलैर्न जवेन च युक्तौ वऋज्जा ऋजुगामिनौ वत्या वचित् तावपि वअश्वा त्वदीयावश्चौ वत्मना आत्मनैव । स्मरथि-निरपेक्षेणेत्यर्थः । वहध्यै वहनार्थम् । अभिप्रेतदेशप्रापणायेत्यर्थः । वआगाः आभिमुख्येन गच्छसि ॥ ॥ ६ ॥

अध् गमन्तोऽशनां पृच्छते वां कदर्थी न आ गृहम् ।

आ जग्मथुः पराकादिवश्च गमश्च मर्त्यम् ॥ ६ ॥

अध् । गमन्ता । उशना । पृच्छते । वाम् । कत्ऽअर्था । नः । आ । गृहम् ।

आ । जग्मथुः । पराकात् । दिवः । च । गमः । च । मर्त्यम् ॥ ६ ॥

१अध् अथ यज्ञसमाप्यनन्तरम् १उशना भार्गव ऋषिः हे इन्द्राग्नी १गमन्ता स्वस्थानं प्रति गच्छन्तौ १वां युवां १पृच्छते पृच्छति स्म । यद्वा । उशनेति विभक्तिव्यत्ययः । उशनसमिन्द्रस्य सखिभूतं भार्गवमिन्द्रं च युवां सर्वो यजमानः पृच्छति । किं पृष्टवानिति उच्यते । युवां १कदर्थी कदर्थो किंप्रयोजनवन्तौ सन्तौ १नः अस्मदीयम् । आकारः प्रतीत्यस्यार्थः । १गृहं प्रति १पराकात् । दूरनामैतत् । दूरात् १आ १जग्मथुः आगतवन्तौ स्थः । तदेवोक्तम् । १दिवश्च द्युलोकाच्च १गमश्च भूलोकाच्च १मर्त्यं मनुष्यं मां प्रत्यागतवन्तौ । युवयोः कृतार्थत्वादत्रागमनमस्मदनुग्रहार्थमेव न स्वार्थमिति ब्रुवन्ननुव्रजतीत्यर्थः ॥

आ न इन्द्र पृक्षसेऽस्माकं ब्रह्मोद्यतम् ।

तत्त्वा याचामहेऽवः शुष्णं यद्वन्नमानुषम् ॥ ७ ॥

आ । नः । इन्द्र । पृक्षसे । अस्माकम् । ब्रह्म । उत्ऽयतम् ।

तत् । त्वा । याचामहे । अवः । शुष्णम् । यत् । हन् । अमानुषम् ॥ ७ ॥

हे १इन्द्र त्वम् । न इति तृतीयायै पठौ । १नः अस्माभिः १उद्यतम् उत्क्षिप्तम् । दत्तमित्यर्थः । १अस्माकम् अस्मदीयं १ब्रह्म हविर्लक्षणमन्नम् । आह् मयांदायाम् । आ तृप्तेरित्यर्थः । १पृक्षसे आत्मना संपर्चय । 'पृची संपर्के' इति धातो रूपम् । आभक्षयेत्यर्थः । किंच वयमपि १त्वा एवंभूतं त्वां १तत् । यदुत्कृष्टमस्तीति शेषः । तत्तादृशमन्नम् १अवः तद्रक्षणं च १याचामहे प्रार्थयामहे । तथा १यत् १शुष्णं बलम् १अमानुषं मनुष्यादन्यं राक्षसादिकं १हन् हन्ति तदुत्कृष्टं बलं च याचामहे । यद्वा । हे इन्द्र त्वं शुष्णमेतज्जामानममानुषं मनुष्यव्यतिरिक्तमसुरं हन् हतवानसि । हत्वा च यद्येन रक्षणेन त्रैलोक्यं पालितवानसि तदवः पालनमस्माकमपि भवेदिति त्वां याचामहे इति वाक्यार्थः ॥

अकर्मा दस्युराभि नो अमन्तुरन्यव्रतो अमानुषः ।

त्वं तस्यामित्रहन् वधर्दासस्य दम्भय ॥ ८ ॥

अकर्मा । दस्युः । अभि । नः । अमन्तुः । अन्यऽव्रतः । अमानुषः ।

त्वम् । तस्य । अमित्रऽहन् । वधः । दासस्य । दम्भय ॥ ८ ॥

१अकर्मा अविद्यमानयागादिकर्मा १दस्युः उपक्षपयिता १अभि आभिमुख्येन स्वरूपतः १नः अस्मान् १अमन्तुः अज्ञाता । यद्वा । अत्र अवेत्युपसर्गस्य वकारलोपो द्रष्टव्यः । अवमन्तुरवमन्ताभि-भविता । १अन्यव्रतः श्रुतिस्मृतिव्यतिरिक्तकर्मा १अमानुषः मनुष्यसंव्यवहाराद्वाह्यः । असुरप्रकृति-रित्यर्थः । य १एवंभूतोऽस्ति हे १अमित्रहन् शत्रूणां हन्तरिन्द्र १त्वं १दासस्य उपक्षपयितव्यस्य १वधः हन्ता सन् १दम्भय तं शत्रुं हिन्धि ॥

त्वं न इन्द्र शूर शूरैरुत त्वोतासो बर्हणा ।

पुरुत्रा ते वि पुर्तयो नवन्त क्षोणयो यथा ॥ ९ ॥

त्वम् । नः । इन्द्र । शूर । शूरैः । उत । त्वाऽऽतासः । बर्हणा ।

पुरुऽत्रा । ते । वि । पुर्तयः । नवन्त । क्षोणयः । यथा ॥ ९ ॥

हे १शूर विक्रान्त १इन्द्र १त्वं १शूरैः भटैः मरुद्भिः सहितः सन् १नः अस्मान् पाहीति शेषः । १उत अपि च १त्वोतासः त्वया रक्षिता वयं १बर्हणा परिवर्हणायां शत्रूणां हिंसायां समर्था भवेम । किंच १ते त्वदीयाः १पुर्तयः कामानां पूरणानीप्सितार्थप्रदानानि १पुरुत्रा बहून् स्तोतृन् १वि १नवन्त विविधं व्याप्नुवन्ति । १क्षोणयः । मनुष्यनामैतत् । मनुष्याः स्वकीयं स्वामिनं सेवार्थं १यथा व्याप्नुवन्ति तद्वत् ॥

त्वं तान् वृत्रहत्ये चोदयो नृन् कार्पाणे शूर वज्रिवः ।

गुहा यदी कवीनां विशां नक्षत्रशवसाम् ॥ १० ॥

त्वम् । तान् । वृत्रहत्ये । चोदयः । नृन् । कार्पाणि । शूर । वज्रिऽवः ।

गुहा । यदि । कवीनाम् । विशाम् । नक्षत्रऽशवसाम् ॥ १० ॥

हे १वज्रिवः वज्रधर १शूर इन्द्र १त्वं १कार्पाणे । असिः कृपाणः । तेन साध्यं^१ युद्धं कार्पाणम् । तस्मिन् १वृत्रहत्ये शत्रुहननार्थं १नृन् नरान् १तान् प्रसिद्धान् मरुद्गणान् १चोदयः चोदयसि प्रेरयसि । १यदि यदा त्वं १कवीनां मेधाविनां १नक्षत्रशवसां देवान् प्रतिगच्छस्तोतृबलानां १विशां स्तोतृजनानां संबन्धीनि १गुहा गुहानि गुणैः संवृतानि स्तोत्राणि शृणोषीति शेषः । तदा प्रेरयसीति पूर्वोक्तान्वयः ॥ १० ॥

मक्षु ता त इन्द्र दानाप्रस आक्षाणे शूर वज्रिवः ।

यद्गु शुष्णस्य दम्भयो जातं विश्वं सयावभिः ॥ ११ ॥

मक्षु । ता । ते । इन्द्र । दानऽअप्रसः । आक्षाणे । शूर । वज्रिऽवः ।

यत् । ह । शुष्णस्य । दम्भयः । जातम् । विश्वम् । सयावभिः ॥ ११ ॥

हे १शूर विक्रान्त १वज्रिवः वज्रोपेत १इन्द्र १दानाप्रसः दानकर्मणः । स्तोतृभ्यः सततमभीष्टफल-प्रदस्येत्यर्थः । १ते तव स्वभूतानि १मक्षु क्षिप्राणि अविलम्बितानि । क्षिप्रकरणयुक्तानीत्यर्थः । १आक्षाणे योद्धृभिर्व्याप्यमाने त्वद्यवस्थितानि १ता तानि कर्माणि स्तोतारः स्तुवन्तीति शेषः । १सयावभिः सहयातृभिर्मरुद्भिः सहितस्त्वं १शुष्णस्य असुरस्य १विश्वं १जातं सर्वमपत्यजातं १दम्भयः अदम्भयः । हिंसितवानसि । यद्वा । एवमादीनि यानि खलु कर्माणि सन्ति तानि स्तुवन्तीति पूर्वोक्त संबन्धः ॥

माकुर्ध्याग्निन्द्र शूर वस्वीरस्मे भूवन्नभिष्टयः ।

वयंवयं त आसां सुम्ने स्याम वज्रिवः ॥ १२ ॥

मा । अकुर्ध्वक् । इन्द्र । शूर । वस्वीः । अस्मे इति । भुवन् । अभिष्टयः ।

वयम्ऽवयम् । ते । आसाम् । सुम्ने । स्याम । वज्रिऽवः ॥ १२ ॥

हे ^१शूर विक्रान्त ^२इन्द्र ^३अस्मे अस्माकं स्वभूताः ^४वस्वीः महत्यः ^५अभिष्टयः आभि-
मुख्येष्टय इज्याः । यद्वा । आभिमुख्येच्छा अभीप्सितप्रार्थनाः । ^६कुड्यक् कुत्सिताः । विफला
इत्यर्थः । ^७मा ^८भूवन् । किं तर्हि हे ^९वज्रिवः वज्रिन्निन्द्र ^{१०}ते तव प्रसादात् ^{११}वयं वयम् क्रैत्विग्यज-
मानाः । द्विवचनमतिस्वराप्रदर्शनार्थम् । ^{१२}आसाम् इज्यानामिच्छानां वा संबन्धिनि ^{१३}सुन्ने सुखे
अवस्थिताः ^{१४}स्याम भवेम । वयमभिष्टजन्येन दृष्टादृष्टसुखेन युक्ताः शीघ्रं भवेमेत्याशास्मह इत्यर्थः ॥

अस्मे ता त इन्द्र सन्तु सत्याहिंसन्तीरुपस्पृशः ।

विद्याम यासां भुजो धेनूनां न वज्रिवः ॥ १३ ॥

अस्मे इति । ता । ते । इन्द्र । सन्तु । सत्या । अहिंसन्तीः । उपस्पृशः ।

विद्याम् । यासाम् । भुजः । धेनुनाम् । न । वज्रिवः ॥ १३ ॥

हे ^१इन्द्र ^२अस्मे अस्माकं स्वभूताः । ता सत्या इत्युभयत्र प्रथमाबहुवचनस्य छान्दस आकारः
सन्विति निर्देशविशेषणत्वात् । ^३ता तास्तादृश्यः ^४उपस्पृशः । त्वामुपगम्य स्पृशन्तीत्युपस्पृशः स्तुतयः ।
^५ते तव प्रसादात् ^६सत्या सत्याः ^७सन्तु यथार्था भवन्तु । तव सद्गुणग्राहिण्य इत्यर्थः । अपि च
^८अहिंसन्तीः त्वामहिंसत्यश्च भवन्तु । सस्तुतिस्वादनुद्देजयन्त्यश्च भवन्वित्यर्थः । हे ^९वज्रिवः इन्द्र
^{१०}यासां स्तुतीनां संबन्धिनः ^{११}भुजः दृष्टादृष्टान् भोगान् ^{१२}विद्याम वयं लभेमहि । तत्र दृष्टान्तः ।
^{१३}धेनूनां ^{१४}न । गवां क्षीरादिभोगान् यथा गोस्वामी लभते तद्वत् । ताः सत्या भवन्विति पूर्वेषां न्वयः ॥

अहस्ता यदपदी वर्धत क्षाः शचींभिर्वेद्यानाम् ।

शुष्णं परि प्रदक्षिणिद्विश्वायवे नि शिश्रथः ॥ १४ ॥

अहस्ता । यत् । अपदी । वर्धत । क्षाः । शचींभिः । वेद्यानाम् ।

शुष्णम् । परि । प्रदक्षिणित् । विश्वआयवे । नि । शिश्रथः ॥ १४ ॥

हे इन्द्र ^१यत् यदा ^२क्षाः भूमिः ^३अहस्ता पाणिरहिता ^४अपदी चरणवर्जिता च । अमनुष्य-
कर्मकेत्यर्थः । ^५वेद्यानां स्तोत्रयोग्यानां त्वत्प्रभृतीनां देवानां संबन्धिभिः ^६शचीभिः कर्मभिः ^७वर्धत
अवर्धत । धनधान्यादिभिः समृद्धेत्यर्थः । तदा त्वं ^८परि ^९प्रदक्षिणित् एवंभूतां पृथिवीं परिवेष्ट्य
प्रदक्षिणं यथा भवति तथा स्थितं ^{१०}शुष्णम् असुरं ^{११}विश्वायवे । तादर्थ्ये^{१२} चतुर्थी । सर्वत्राप्रतिहत-
गामिन एतदाख्यस्यैर्विश्वेयराज्ञोऽर्थाय^{१३} ^{१४}नि ^{१५}शिश्रथः नितरां ताडितवानसि । यद्वा । यदा शुष्णस्या-
च्छादनार्थं हस्तपादवर्जिना काचित्पृथिवी वेदिन्यानामसुराणां मायारूपैः कर्मभिः ^{१६}शुष्णमसुरं
परिवेष्ट्य प्रदक्षिणं यथा भवति तथावस्थितावर्धनं तदानीं तां मायोत्पादितां पृथिवीं विश्वायवे^{१७}
सर्वव्यापकस्य मरुद्गणस्य प्रवेशनार्थं नि शिश्रथः ॥

पिबापिबेदिन्द्र शूर सोमं मा रिषण्यो वसवान् वंसुः सन् ।

उत त्रायस्व गृणतो मघोनो महश्च रायो रेवतस्कृधी नः ॥ १५ ॥

पिबेऽपिब । इत् । इन्द्र । शूर । सोमम् । मा । रिषण्यः । वसवान् । वंसुः । सन् ।

उत । त्रायस्व । गृणतः । मघोनः । महः । च । रायः । रेवतः । कृधि । नः ॥ १५ ॥

°पिबपिब इति वीप्सातिस्वराप्रदर्शनाथम् । हे °शूर वीर °इन्द्र त्वमभिषुतं °सोमं शीघ्रं पिब । यागकालातिपातो यावन्न भवति तावच्छीघ्रं सोमं पिबेत्यर्थः । °इत् इति पूरणः । हे °वसवान वसूनां धनानामानेतः त्वं °वसुः प्रशस्तः °सन् °मा °रिषण्यः यागकालातिक्रमजातेन दोषेणास्मान्मा हिंसीः । प्रशस्तस्य तव कर्मवैगुण्यकरणेन^१ हिंसितुमयुक्तमित्यर्थः । °उत अपि च हे इन्द्र त्वं °गृणतः त्वां स्तुवतः स्तोतृन् °मघोनः हविलक्ष्णधनवतो यजमानांश्च °त्रायस्व प्रमादजनितकर्मवैगुण्यदोषात् पालयस्व । किंच महश्च राय इत्युभयत्र तृतीयार्थे षष्ठी । °महः महता °रायः धनेन च^२ °नः अस्मान् °रेवतः °कृधि धनवतः कुरु ॥ ८ ॥

‘यजामहे’ इति सप्तचं सप्तमं सूक्तम् । प्रथमासप्तम्यौ त्रिष्टुभौ । पञ्चम्यभिसारिणी । द्विर्दशक-द्विर्द्वादशकवतीत्यभिसारिणीत्युच्यते । शिष्टाश्चतस्रो जगत्स्यः । पूर्ववदधिदेवते । तथा चानुक्रान्तं—‘यजामहे सप्ताद्यान्त्ये त्रिष्टुभौ पञ्चम्यभिसारिणी’ इति । चतुर्थेऽहनि माध्यंदिनसवने तृतीयापञ्चम्यो-रावर्तनेन त्रींस्तृचान् होत्रका एकैकं नृचमावपेरन् । सूत्रितं च—‘यजामह इन्द्रं वज्रदक्षिणमिति द्वितीयानेवमेव’ (आश्व. श्रौ. ७. ११) इति ॥

यजामह इन्द्रं वज्रदक्षिणं हरीणां रथ्यं^१ विव्रतानाम् ।

प्र ऽमश्रु दोधुवदूर्ध्वथां भूद्धि सेनाभिर्दयमानो वि राधसा ॥ १ ॥

यजामहे । इन्द्रम् । वज्रऽदक्षिणम् । हरीणाम् । रथ्यम् । विव्रतानाम् ।

प्र । ऽमश्रु । दोधुवत् । ऊर्ध्वथां । भूत् । वि । सेनाभिः । दयमानः । वि । राधसा ॥ १ ॥

वयम् °इन्द्रं °यजामहे सोमलक्षणेर्हविर्भिः पूजयामः । कीदृशम् । °वज्रदक्षिणं शत्रुवधाय सततं वज्रो दक्षिणे हस्ते यस्य तं °विव्रतानां रथवहनादिविविधकर्मणां °हरीणाम् एतत्संज्ञकानामश्वानां °रथ्यम् आनेतारम् । स इन्द्रः सोमपानानन्तरं °ऽमश्रु स्वकीयानि ऽमश्रूणि °दोधुवत् पुनः-पुनः धुन्वानः सन् °ऊर्ध्वथा ऊर्ध्वं °प्र °भूत् प्रादुरभूत् । किंच °सेनाभिः मरुदादिस्वकीयैः सैन्यैः °वि °दयमानः विविधं शत्रून् हिंसन् °राधसा । द्वितीयार्थे तृतीया । राधो धनम् । वीत्युपसर्ग-श्रुतेर्योग्यक्रियाध्याहारः । विविधं स्तोतृभ्यो ददाति ॥

हरी न्वस्य या वने विदे वस्विन्द्रो मधैर्मघवा वृत्रहा भुवत् ।

ऋभुर्वाज ऋभुक्षाः पत्यते शवोऽव क्षणौमि दासस्य नाम चित् ॥ २ ॥

हरी इति^१ । नु । अस्य । या । वने । विदे । वसु । इन्द्रः । मधैः । मघवा । वृत्रहा । भुवत् ।

ऋभुः । वाजः । ऋभुक्षाः । पत्यते । शवः । अव । क्षणौमि । दासस्य । नाम । चित् ॥ २ ॥

°अस्य इन्द्रस्य संबन्धिना^१ °या यौ °हरी अश्वौ °वने । वन्यन्ते संभज्यन्तेऽस्मिन्^२ देवा इति वनं यज्ञोऽरण्यं वा । तस्मिन् °वसु ऋजीपलक्षणं^३ धनं यवसलक्षणं वा °नु क्षिप्रं °विदे विन्देते लभेते । यद्वा । यौ हरी अस्येन्द्रस्य वने संभजनार्थं वसु^४ वसुनो लाभाय क्षिप्रं भवत इति शेषः । ताभ्यां हरिभ्यां °मधैः धनैः °मघवा धनवान् °इन्द्रः °वृत्रहा वृत्राल्यस्यासुरस्य मेघस्य वा हन्ता °भुवत् भवति । अपि च °ऋभुः दीप्तः °वाजः बलवान् °ऋभुक्षाः महानिन्द्रः °शवः शवसो

१. त-कर्मवैगुण्येन । २. त-‘च’ नास्ति । ३. त-भ-संभजंतेस्मिन् । ४. त-मु-ऋजीकलक्षणं ।

५. त-भ१.२.४-‘वसु’ नास्ति ।

बलस्य धनस्य वा पत्यते ईप्ते । यद्वा । शत्रूणां बलं प्रति पत्यते प्रतिपद्यते^१ गच्छति । अहमपि तस्य प्रसादात् दासस्य उपक्षपयितव्यस्य शत्रोः वनाम् वचित् । नम्यतेऽनेनेति नाम शिरः । तदपि अव वक्ष्यामि अव हन्मि । किमुतान्यदङ्गम् । अथवा नामधेयमपि नाशयामि किमुत शत्रुम् ॥

यदा वज्रं हिरण्यमिदथा रथं हरी यमस्य वहतो वि सुरिभिः ।

आ तिष्ठति मघवा सनश्नुत इन्द्रो वाजस्य दीर्घश्रवसस्पतिः ॥ ३ ॥

यदा । वज्रम् । हिरण्यम् । इत् । अर्थ । रथम् । हरी इति । यम् । अस्य । वहतः । वि । सुरिभिः ।

आ । तिष्ठति । मघवा । सनश्नुतः । इन्द्रः । वाजस्य । दीर्घश्रवसः । पतिः ॥ ३ ॥

यदा इन्द्रः वहिरण्यं हितरमणीयं वज्रं स्वकीयमायुधं शत्रुहनाय गृह्णातीति शेषः । इत् इति पूरणः । अथ तदानीम् अस्य इन्द्रस्य हरी अश्वौ यं वर्यं वहतः गन्तृप्रदेशं^२ विशेषेण प्रापयतः मघवा धनवान् इन्द्रः सुरिभिः स्तोतृभिः कुत्सादिभिः सह तं रथम् आ तिष्ठति आरोहति । कीदृशः । सनश्नुतः चिरप्रस्थातः । जगति स्वभावत एव विख्यात इत्यर्थः । दीर्घश्रवसः बहुकीर्तः वाजस्य अञ्जस्य पतिः स्वामी । एवंभूत इन्द्रस्ते रथमारोहतीत्यर्थः ॥

सो चिन्नु वृष्टिर्यथ्या स्वा सचां इन्द्रः श्मश्रूणि हरिताभि प्रुष्णुते ।

अव वेति सुक्षर्यं सुते मधूदिदूनोति वातो यथा वनम् ॥ ४ ॥

सो इति । चित् । नु । वृष्टिः । यथ्या । स्वा । सचां । इन्द्रः । श्मश्रूणि । हरिता । अभि । प्रुष्णुते ।

अव । वेति । सुक्षर्यम् । सुते । मधु । उत् । इत् । धूनोति । वातः । यथा । वनम् ॥ ४ ॥

तच्छब्दश्चुतेर्यच्छब्दोऽध्याहर्तव्यः । वा महती वृष्टिरस्ति सो सा वृष्टिः नु क्षिप्रम् । चित् इत्युपमार्थः । यथा मवं सिञ्चति तथा इन्द्रः स्वा स्वानि यथ्या यथानि मरुदादिगणलक्षणानि सचा सह स्वानि श्मश्रूणि च हरिता हरिद्वर्णेन सोमेन^३ अभि प्रुष्णुते । 'मुप प्लुप स्नेहन-सेचनपूरणेपु' इति धातुः । आभिमुख्येन स्थित्वा क्षिप्रं सिञ्चति । सोमं पाययति पिबति चेत्यर्थः । अपि च सुक्षर्यं शोभनं यज्ञगृहम् अव वेति अभिगच्छति । गत्वा च सुते सोमे अभिपुते सति मधु मधुररसोपेतं सोमं पीत्वा । मत्तः मञ्जति शेषः । उदिदूनोति स्वशरीरमुत्कम्पयति । तत्र दृष्टान्तः । वातः वायुः यथा वनं वृक्षसमूहमुत्कम्पयति तद्वत् ॥

यो वाचा विवाचो मध्रवाचः पुरु सहस्राशिवा जघान ।

तत्तदिदस्य पौंस्यं गृणीमसि पितेव यस्तविषीं वावृधे शर्वः ॥ ५ ॥

यः । वाचा । विवाचः । मध्रवाचः । पुरु । सहस्रा । अशिवा । जघान ।

तत्तर्तत् । इत् । अस्य । पौंस्यम् । गृणीमसि । पिता इव । यः । तविषीम् । ववृधे । शर्वः ॥ ५ ॥

यः इन्द्रः वाचा वाङ्मात्रेणैव विवाचः विविधवाचः स्वशत्रून् मध्रवाचः हिंसितवाचः । कृत्वेति शेषः । पुरु पुरुणि बहूनि अशिवा अशिवान्यसुखकराणि । दुःखकराणीत्यर्थः । सहस्रा शत्रूणां सहस्राणि जघान हन्ति । अपि च यः च इन्द्रः पितेव यथा पिता पुत्रस्य तविषीं

बलमन्नप्रदानैः वर्धयति तथा वृष्टिद्वारेण सर्वस्य जगतः ऽश्वः बलं ऽववृधे वर्धयति ऽअस्य इन्द्रस्य ऽतत्तदित् तत्तदेव ऽपौस्थं बलं ऽगृणीमसि वयं स्तुमः । इन्द्रो येन येन बलेन शत्रून् हन्ति तस्य तत्तद्वलं वयं स्तुम इत्यर्थः ॥

स्तोमं त इन्द्र विमदा अजीजनन्नपूर्व्यं पुरुतमं सुदानवे ।

विद्या ह्यस्य भोजनमिनस्य यदा पशुं न गोपाः करामहे ॥ ६ ॥

स्तोमम् । ते । इन्द्र । विऽमदाः । अजीजनन् । अपूर्व्यम् । पुरुऽतमम् । सुऽदानवे ।

विद्य । हि । अस्य । भोजनम् । इनस्य । यत् । आ । पशुम् । न । गोपाः । करामहे ॥ ६ ॥

हे ऽइन्द्र ऽते तुभ्यं ऽसुदानवे शोभनदानस्यार्थाय ऽविमदाः विमदनामानो वयं ऽस्तोमं स्तोत्रविशेषम् ऽअजीजनन् जनितवन्तः । कृतवन्त इत्यर्थः । अत्र पूर्वोत्तरयोरेकवाक्ययोः पुरुषव्यत्ययः । कीदृशम् । ऽअपूर्व्यम् अपूर्वमन्यैः पूर्वमकृतम् । उत्कृष्टमित्यर्थः । ऽपुरुतमं बहुतमम् । नानाप्रकारोपेतमित्यर्थः । ऽहि यस्मात्कारणात् हे इन्द्र ऽइनस्य ईश्वरस्य ऽअस्य ईदृशस्य तव ऽयत् ऽभोजनं धनमस्तीति ऽविद्य वयं जानीमः तस्मात् कारणात् त्वदीयं तद्वनम् ऽआ ऽकरामहे वयमस्मदभिमुखं कुर्महे । तत्र दृष्टान्तः । ऽपशुं ऽन ऽगोपाः । यथा गोपालो धेनुमाह्वयन् स्वस्याभिमुखीं करोति तद्वत् ॥

मार्किर्न एना मुख्या वि यौपुस्तवं चेन्द्र विमदस्य च ऋपेः ।

विद्या हि ते प्रमतिं देव जामिवदस्मे तै सन्तु मुख्या शिवानि ॥ ७ ॥

मार्किः । नः । एना । मुख्या । वि । यौपुः । तवं । च । इन्द्र । विऽमदस्य । च । ऋपेः ।

विद्य । हि । ते । प्रऽमतिम् । देव । जामिऽवत् । अस्मे इति । ते । सन्तु । मुख्या । शिवानि ॥ ७ ॥

हे ऽइन्द्र ऽतव ऽच ऽविमदस्य ऽऋपेः मम ऽच ऽनः । 'अस्मदो द्वयोश्च' (पा. सू. १. २. ५२.) इति द्वयोर्बहुवचनम् । आवयोः ऽएना एनानि ऽमुख्याः सख्यानि स्तुत्यस्तोत्रव्ययपृत्व-लक्षणानि सखिकर्माणि ऽमार्किः ऽवि ऽयौपुः केचिदपि न विश्रययेयुः । अपि च ऽहि यस्मात् कारणात् हे ऽदेव द्योतमानेन्द्र ऽते तव ऽप्रमतिं प्रकृष्टां मतिमनुग्राहिकां बुद्धिं ऽविद्य वयं जानीमः । तत्र दृष्टान्तः । ऽजामिवत् । यथा भ्राता स्वभगिन्यां स्नेहयुक्तां मतिं जानाति तद्वत् । तस्मात्कारणात् ऽअस्मे अस्माकं ऽते तव च ऽमुख्या सख्यानि ऽशिवानि ऽसन्तु मङ्गलानि भवन्तु । अनपायानीत्यर्थः ॥ ॥ ९ ॥

'इन्द्र सोमम्' इति पट्टचमष्टमं सूक्तम् । चतुर्थ्याद्यास्तिस्रोऽनुष्टुभोऽश्विदेवत्याः । आदितस्तिस्र एन्द्राय आस्तारपङ्क्तिच्छन्दस्काः । आदितो द्वौ गायत्रौ ततो द्वौ जागतौ सास्तारपङ्क्तिः । ऋपिः पूर्ववत् । तथा चानुक्रान्तम्—'इन्द्र सोमं षळास्तारपाङ्क्तं स्वाश्विन्योऽन्त्यास्तिस्रोऽनुष्टुभः' इति । गतो विनियोगः ॥

इन्द्र सोममिमं पिबु मधुमन्तं चमू सुतम् ।

अस्मे रयिं नि धारय वि वो मदै सहस्रिणं पुरुवसो विवक्षसे ॥ १ ॥

इन्द्रं । सोमम् । इमम् । पिब । मधुऽमन्तम् । चमू इति । सुतम् ।

अस्मे इति । रयिम् । नि । धारय । वि । वः । मदे ।

सहस्रिणम् । पुरुवसो इति पुरुवसो । विवक्षसे ॥ १ ॥

हे इन्द्र त्वम् इमम् ईदृशं सोमं पिब । कीदृशम् । मधुमन्तं मधुररसोपेतं चमू चम्बोः अधिषवणफलकयोः सुतम् अभिपुतम् । तदनन्तरं पुरुवसो बहुधन हे इन्द्र वः तव विमदे विशेषेण सोमजन्यमदे सति अस्मे अस्मासु रयिं धनं नि धारय नितरां स्थापयः कीदृशम् । सहस्रिणं सहस्रसंख्यायुक्तम् । प्रभूतमित्यर्थः । त्वया दत्तेन धनेन यस्माद्वयं पुनरपि त्वदर्थं यागं कुर्मः तस्मादस्मासु धनं निधेहीत्यर्थः । अतः कारणात् विवक्षसे । महन्नामैतत् । त्वं महान् भवसि ॥

त्वां यज्ञेभिरुक्थैरुप हव्येभिरीमहे ।

शचीपते शचीनां वि वो मदे श्रेष्ठं नो धेहि वार्यं विवक्षसे ॥ २ ॥

त्वाम् । यज्ञेभिः । उक्थैः । उप । हव्येभिः । ईमहे ।

शचीऽपते । शचीनाम् । वि । वः । मदे । श्रेष्ठम् । नः । धेहि । वार्यम् । विवक्षसे ॥ २ ॥

हे इन्द्र वयं यज्ञेभिः यज्ञैः सोमयागादिभिः उक्थैः शास्त्रलक्षणैः स्तोत्रैः हव्यैः पुरोडाशादिभिश्च । उपेत्युपसर्गश्रुतेर्योग्यपदाध्याहारः । त्वाम् उपेत्य ईमहे अभिलषितं धनं याचामहे । अतो हे शचीपते कर्मणां पालयितः त्वं केषांचित्कर्मणां पालको न भवसीति न किंतु शचीनां सर्वेषां कर्मणां पालको भवसीत्यर्थः । एवं याचितस्त्वं नः अस्मभ्यं वार्यं वरणीयं श्रेष्ठं प्रशस्ततमं पथादिधनं धेहि देहि । शिष्टं स्पष्टम् ॥

यस्पतिर्वार्याणामसि रध्रस्य चोदिता ।

इन्द्रं स्तोतृणामविता वि वो मदे द्विषो नः पाहंसो विवक्षसे ॥ ३ ॥

यः । पतिः । वार्याणाम् । असि । रध्रस्य । चोदिता ।

इन्द्रं । स्तोतृणाम् । अविता । वि । वः । मदे । द्विषः । नः । पाहि । अंहसः । विवक्षसे ॥ ३ ॥

हे इन्द्र यः त्वं वार्याणां वरणीयानां धनानां पतिः असि स्वामी भवसि । रध्रस्य राधकस्य स्तोतृष्वचोदिता धनदानेन कर्मसु निर्योक्ता च भवसि । किंच हे इन्द्र यस्त्वं स्तोतृणामविता रक्षकोऽसि स त्वं वि वो मदे तव विविधे सोमजन्यमदे सति द्विषः द्वेष्टुः सकाशात् नः अस्मान् पाहि रक्ष । अंहसः पापाच्च रक्ष । कस्मादेवमुच्यसे । यस्मात्त्वं विवक्षसे महान् भवसि ॥

युवं शक्रा मायाविना समीची निरमन्थतम् ।

विमदेन यदीलिता नासत्या निरमन्थतम् ॥ ४ ॥

युवम् । शक्रा । मायाऽविना । समीची इति सम्ऽईची । निः । अमन्थतम् ।

विऽमदेन । यत् । ईलिता । नासत्या । निऽअमन्थतम् ॥ ४ ॥

हे ऽशक्रा शक्रौ शत्रुवधादिकर्मसु समर्थौ हे अश्विनौ ऽमायाविना मायाविनौ प्रज्ञावन्तौ शत्रुवञ्चनकुशलो वा ऽयुवं युवां ऽसमीची परस्परं संगतौ ऽनिरमन्थतम् अग्निं निरमन्थीतम् । 'अश्विनावध्वर्यू' (ऐ. ब्रा. १. १८) इति ब्राह्मणोक्तत्वादग्निमन्थनमप्यश्विनोरुपपन्नमिति । कदाश्विनौ निर्मथितवन्तौ उच्यते । यत् यदा ऽनासत्या नासत्यौ युवां ऽविमदेन मया ऽईळिता ईळितौ स्तुतौ ऽनिरमन्थतं निरमन्थीतं तदानीं युवां परस्परं संगतौ निर्मथितवन्तौ^१ स्थ इत्यर्थः ॥

विश्वे देवा अकृपन्त समीच्योर्निष्पतन्त्योः ।

नासत्यावब्रुवन् देवाः पुनरा वहतादिति ॥ ५ ॥

विश्वे । देवाः । अकृपन्त । समीच्योः । निःस्पतन्त्योः ।

नासत्यौ । अब्रुवन् । देवाः । पुनः । आ । वहतात् । इति ॥ ५ ॥

हे अश्विनौ युवाभ्यामग्निमन्थनकाले^२ प्रेर्यमाणयोः ऽसमीच्योः परस्परेण संयुक्तयोररण्योः ऽनिष्पतन्त्योः विस्फुलिङ्गान् निर्गमयन्त्योः सत्योः ऽविश्वे सर्वं इन्द्रादयो ऽदेवाः ऽअकृपन्त युवामस्तुवन् । किंच ऽदेवाः ऽनासत्यौ अश्विनौ युवाम् ऽअब्रुवन् अबोचन् । किमिति । ऽपुनरा ऽवहतादिति । पुनः-पुनरीदृशानि जगत्स्थितिहेतुभूतानि कर्माणि युवामाभिमुख्येन स्थित्वावहतम्^३ । यद्वा । युवाभ्यामुत्पाद्यमानः पुनश्चायमग्निस्मदीयानि^४ हवींष्यावहरिति देवा नासत्यावब्रुवन् ॥

मधुमन्मे परायणं मधुमत्पुनरायनम् ।

ता नो देवा देवतया युवं मधुमतस्कृतम् ॥ ६ ॥

मधुमत् । मे । पराऽअयनम् । मधुमत् । पुनः । आऽअयनम् ।

ता । नः । देवा । देवतया । युवम् । मधुमतः । कृतम् ॥ ६ ॥

हे अश्विनौ ऽमे मदीयं ऽपरायणं गृहात्परागमनं ऽमधुमत् । अत्र रसविशेषवाचिना मधुशब्देन तद्रता प्रीतिर्लक्ष्यते । युवयोः प्रसादात् प्रीतियुक्तं भवत्विति शेषः । ऽपुनरायनं गृहं प्रत्यागमनं ऽमधुमत् प्रीतियुक्तं भवतु । अपि च हे ऽदेवा देवौ द्योतमानौ ऽता तौ ऽयुवं युवां ऽनः अस्मान् ऽमधुमतः प्रीतियुक्तान् ऽकृतं कुरुतम् । केनेति उच्यते । ऽदेवतया देवत्वेन । अणिमादिदेवतैश्वर्ययोगे-नेत्यर्थः ॥ ॥ १० ॥

'भद्रम्' इत्येकादशच नवमं सूक्तम् । तुह्यादिपरिभाषयेदमप्यास्तारपाङ्कम् । सोमदेवताकम् । 'ऋषिश्चान्यस्मात्' इति परिभाषया प्राजापत्य ऐन्द्रो वा त्रिमदो वा वासुक्रो वसुकृद्वर्षिः । तथा चानुक्रान्तं—'भद्रमेकादश सौम्यम्' इति । गतो विनियोगः ॥

भद्रं नो अपि वातय मन्नो दक्षमुत क्रतुम् ।

अर्धा ते सख्ये अन्धसो वि वो मदे रणन् गावो न यवसे विवक्षसे ॥ १ ॥

भद्रम् । नः । अपि । वातय । मन्नः । दक्षम् । उत । क्रतुम् ।

अर्ध । ते । सख्ये । अन्धसः । वि । वः । मदे । रणन् । गावः । न । यवसे । विवक्षसे ॥ १ ॥

१. त-निर्मथितौ । २. त-सुताभ्यामग्निः; भ-युवामग्निः । ३. त-मु-स्थित्वावहता । ४. त-मग्निस्मदीयानि ।

हे सोम त्वं वनः अस्मदीयं वमनः वभद्रं कल्याणं वधातय गमय । अस्माकं मनः शुभसंकल्पं कुर्वित्यर्थः । तथा वदक्षमुत दक्षमपि । ' दक्ष वृद्धौ ' । वृद्धं सर्वव्यापिनमन्तरात्मानमपि भद्रं शुभकारित्वलक्षणं^१ प्रापय । अस्माकमन्तरात्मानं शुभकारिणं कुर्वित्यर्थः । उतापि च वक्रतुं प्रज्ञानं भद्रं शुभाध्यवसायलक्षणं प्रापय । शुभाध्यवसायिनं कुर्वित्यर्थः । वअथ अथ स्तोतारः वते तव वसत्ये स्तुत्यस्तोतृत्वेज्ययष्टृत्वलक्षणे सखिकर्मणि वरणन् रमन्ताम् । तत्र दृष्टान्तः । वगावो वन वयवसे । यथा धेनवो घासे रमन्ते प्रीतिं कुर्वन्ति तद्वत् । कस्मिन् सति । वअन्धसः सोमाख्यस्याज्ञस्य संबन्धिनि वः तव वविमदे विविधसोमजन्यमदनिमित्ते सति । कस्मादेवम् । यस्मात् वविवक्षसे महान् भवसि ॥

हृदिस्पृशस्त आसते विश्वेषु सोम धामसु ।

अधा कामा इमे मम वि वो मदे वि तिष्ठन्ते वसूयवो विवक्षसे ॥ २ ॥

हृदिस्पृशः । ते । आसते । विश्वेषु । सोम । धामसु ।

अध । कामाः । इमे । मम । वि । वः । मदे । वि । तिष्ठन्ते । वसूयवः । विवक्षसे ॥ २ ॥

हे वसोम वते तव हृदिस्पृशः स्तुतिभिर्हृदयं स्पृशन्त ऋत्विजो विश्वेषु धामसु सर्वेषु स्थानेषु वआसते त्वां स्तुवन्तस्तिष्ठन्ति । वअथ अथ ईदृग्भूताः^२ वकामाः अभिलाषाः ववि ववो वमदे तव सोमपानजन्यविविधमदनिमित्ते सति । सोमयागार्थमित्यर्थः । ववसूयवः वसुकामाः धनमिच्छन्तः वमम । हृदयादिति शेषः । ववि वतिष्ठन्ते उत्तिष्ठन्ति । कस्मादेवम् । यस्मात् वविवक्षसे महान् भवसि ॥

उत व्रतानि सोम ते प्राहं मिनामि पाक्या ।

अधा पितेव सुनवे वि वो मदे मृळा नो अभि चिद्वधाद्विवक्षसे ॥ ३ ॥

उत । व्रतानि । सोम । ते । प्र । अहम् । मिनामि । पाक्या ।

अध । पिताऽईव । सुनवे । वि । वः । मदे । मृळा । नः । अभि । चित् । वधात् । विवक्षसे ॥ ३ ॥

वउत अपि च हे वसोम वअहं वते तुभ्यं वव्रतानि यागादिकर्माणि वपाक्या परिपक्वया सर्वार्थदर्शिन्या प्रज्ञया । यद्वा । पाक्येति व्रतविशेषणमेतत् । पाक्यानि परिपक्वानि परिनिष्ठितानीत्यर्थः । वप्र वमिनामि प्रहिनस्मि । प्रकर्षेण करोमीत्यर्थः । वअथ अथ यागानन्तरं ववि ववो वमदे तव विविधे मदे सति वनः अस्मान् वमृळा सुख्य । वअभि वचिद्वधात् आभिमुख्येन स्थित्वा शङ्खादिवधाच्चास्मान् पालयेति शेषः । तत्र दृष्टान्तः । वपितेव वसूनवे । यथा पिता पुत्रार्थं सुखयति सर्वस्मात्पुत्रमेव पालयति तद्वत् । यस्मात् सुख्यमानः पाल्यमानश्चाहं युष्मदर्थं पुनःपुनः सोमयागं करोमि तस्मान्मां सुख्य पालय चेत्यर्थः । कस्मादेवमुच्यसे । यस्मात्वं वविवक्षसे महान् भवसि । महान्तश्च भक्तान् सुखयन्ति पालयन्ति चेति यावत् ॥

समु प्र यन्ति धीतयः सर्गीसोऽवताँइव ।

कर्तुं नः सोम जीवसे वि वो मदे धारया चमसाँइव विवक्षसे ॥ ४ ॥

सम । ऊँ इति । प्र । यन्ति । धीतयः । सर्गीसः । अवतान्ऽईव ।

कर्तुम् । नः । सोम । जीवसे । वि । वः । मदे । धारय । चमसान्ऽईव । विवक्षसे ॥ ४ ॥

हे ऽसोम ऽधीतयः देवतागुणान् दधति गृह्णन्तीति धीतयः स्तुतयोऽस्मदीयाः ऽसमु संभूयैव ऽप्र
 ऽयन्ति प्रकृष्टया गत्या त्वां गच्छन्ति । तत्र दृष्टान्तः । ऽसर्गांसोऽवतानिव । विसृज्यन्त उदकपानार्थ-
 मिति सर्गां गोसंघा यन्त्रस्था घटसंघा वा । ते यथोदकपानार्थमादानार्थं वा अवतान् । कृपनामैतत् ।
 कृपान् प्रति गच्छन्ति तद्वत् । त्वमप्येतज्ज्ञात्वा ऽक्रतुं यागादिकं कर्म प्रज्ञां वा ऽनः अस्माकं ऽजीवसे
 चिरंजीवनाय ऽधारय महतादरेण स्थापय । तत्र दृष्टान्तः । ऽचमसानिव । यथा ऽवः तव ऽविमदे
 विविधसोमजन्यमदे कर्तव्यत्वेन निमित्तभूते सत्यध्वर्युर्हविर्धाने महता यत्नेन चमसान् सोमपात्राणि
 स्थापयति तद्वत् । कस्मादेवमुच्यसे । यस्मात्वं ऽविवक्षसे महान्भवामि । यद्वा । धीतयः । अङ्गुलि-
 नामैतत् । धयन्ति पिबन्त्याभिरिति धीतयोऽङ्गुलयः । हे सोम त्वां समु प्र यन्ति सहैव प्रकर्षेण त्वां
 प्राप्नुवन्ति । किमिव । अवतानिव । जलोद्धरणार्थं विसृज्यन्त इति सर्गां रज्जवः । यथा कृपान् प्रति
 गच्छन्ति तद्वत् । ततस्त्वं नोऽस्माकं जीवसे चिरंजीवनाय क्रतुं कर्म धारय । यथा संपूर्णं भवति तथा
 पूरय । किमिव । यथा चमसान् स्वयं पूरयसि^१ तद्वत् ॥

तव त्वे सोम शक्तिभिर्निकामासो व्यृण्विरे ।

गृत्संस्य धीरास्तवसो वि वो मदे व्रजं गोमन्तमश्विनं विवक्षसे ॥ ५ ॥

तव । त्वे । सोम । शक्तिऽभिः । निऽकामासः । वि । ऋण्विरे ।

गृत्संस्य । धीराः । तवसः । वि । वः । मदे । व्रजम् । गोऽमन्तम् । अश्विनम् । विवक्षसे ॥ ५ ॥

ऽनिकामासः^२ दृष्टादृष्टफले नियतकामाः ऽत्वे ते प्रसिद्धाः ऽधीराः मेधाविन ऋत्विजः ऽशक्तिभिः
 यागादिकर्मभिः सह हे ऽसोम ऽगृत्संस्य मेधाविनः ऽतवसः महतः ऽतव ऽव्यृण्विरे विविधाः स्तुती-
 र्गमयन्ति^३ प्रापयन्ति^४ । कुर्वन्तीत्यर्थः । अतः कारणात् ऽवि ऽवो ऽमदे तव सोमपानजन्यविविध-
 मदनिमित्तभूते सत्यस्मभ्यं ऽगोमन्तं गोमहितम् ऽअश्विनम् अश्वमहितं ऽव्रजं गोष्टम् । सामर्थ्यात्
 मन्दुरा लभ्यते । मन्दुरां च देहीति शेषः । कस्मादेवमुच्यसे । यस्मात् ऽविवक्षसे महान्भवसि ॥ ११ ॥

पशुं नः सोम रक्षसि पुरुत्रा विष्टितं जगत् ।

समाकृणोपि जीवसे वि वो मदे विश्वा संपश्यन्भुवना विवक्षसे ॥ ६ ॥

पशुम् । नः । सोम । रक्षसि । पुरुत्रा । विऽस्थितम् । जगत् ।

सम्ऽआकृणोपि । जीवसे । वि । वः । मदे । विश्वा । सम्ऽपश्यन् । भुवना । विवक्षसे ॥ ६ ॥

हे ऽसोम त्वं ऽनः अस्मदीयं ऽपशुं देवयागार्थमुपाकृतं ऽरक्षसि पालयसि । न केवलं पशुं किंतु
 ऽपुरुत्रा बहुधा ऽविष्टितं सुरनरतिर्यग्योऽन्यादिभावेनावस्थितं ऽजगत् च रक्षसि । किंच स त्वं ऽसमा-
 कृणोपि जगतो वृत्तिं सम्यगाकरोषीत्यर्थः । किमर्थम् । ऽजीवसे जीवनार्थम् । किं कुर्वन् । ऽविश्वा
 ऽभुवना विश्वानि भुवनानि भूतजानानि ऽसंपश्यन् । किमर्थमेतदादिकं सर्वं करोषि उच्यते । ऽवि ऽवो
 ऽमदे युष्माकं सर्वेषां देवानां विविधहविर्जन्यतृप्त्यर्थम् । उक्तं हि—‘इतः प्रदानमुत देवा उप
 जीवन्ति अमुतः प्रदानं मनुष्या उप जीवन्ति’ (तै. सं. ३. २. ९. ७) इति । अत एव त्वं
 ऽविवक्षसे महान् भवसि । महतामेतत्सर्वमुचितमित्यर्थः ॥

१. त १.२.६.७-पूरयति । २. ग-भ-निकामासो निकामाः । ३. त-स्तुतीर्गमयति ।

क. ४-२३

त्वं नः सोम विश्वतो गोपा अदाभ्यो भव ।

सेध राजन्नप सिधो वि वो मदे मा नो दुःशंस ईशता विवक्षसे ॥ ७ ॥

त्वम् । नः । सोम । विश्वतः । गोपाः । अदाभ्यः । भव ।

सेध । राजन् । अप । सिधः । वि । वः । मदे । मा । नः । दुःशंसः । ईशत । विवक्षसे ॥ ७ ॥

हे सोम सोमोऽदाम्यः केनाप्यहिंस्यः त्वं विश्वतः सर्वतः नः अस्माकं गोपाः रक्षिता भव । अपि च हे राजन् राजमान सोम त्वं सिधः अस्माकमुपक्षपयितृन् अप सेध अस्मत्तोऽपगम्य अपजहि वा^१ । नः अस्माकं दुःशंसः विद्यमानानामविद्यमानानां कर्मणां शंसिता प्रख्यापयिता मा ईशत ईशिता मा भूत् । तव प्रमादादस्माकमपवक्ता कश्चिदपि मा भूदित्यर्थः । किमर्थमेतत्सर्वं प्रार्थ्यसे । वि वो मदे तव विविधसोमादिहविर्जन्यतृप्त्यर्थम् । अतो विवक्षसे त्वं महान्भवसि ॥

त्वं नः सोम सुकतुर्वयोधेयाय जागृहि ।

क्षेत्रवित्तरो मनुषो वि वो मदे द्रुहो नः पाहंहसो विवक्षसे ॥ ८ ॥

त्वम् । नः । सोम । सुऽकतुः । वयःऽधेयाय । जागृहि ।

क्षेत्रवित्तरः । मनुषः । वि । वः । मदे । द्रुहः । नः । पाहि । अंहसः । विवक्षसे ॥ ८ ॥

हे सोम सुकतुः शोभनप्रज्ञः क्षेत्रवित्तरः क्षेत्रस्यातिशयेन लम्भकः त्वं नः अस्माकं वयोधेयाय अन्नदानाय जागृहि । किंच द्रुहः द्रोणुः मनुषः मनुष्याच्छत्रोः सकाशात् नः अस्मान् पाहि रक्ष । अंहसः पापाच्च नोऽस्मान् पाहि । किमर्थम् । वि वो मदे । तव सोमादिहविर्जन्यतृप्त्यर्थमित्यर्थः । विवक्षसे त्वं महान्भवसि ॥

त्वं नो वृत्रहन्तमेन्द्रस्येन्दो शिवः सखा ।

यत्सीं हवन्ते समिथे वि वो मदे युध्यमानास्तोकसातौ विवक्षसे ॥ ९ ॥

त्वम् । नः । वृत्रहन्तम् । इन्द्रस्य । इन्द्रो इति । शिवः । सखा ।

यत् । सीम् । हवन्ते । सम्ऽइथे । वि । वः । मदे । युध्यमानाः । तोकऽसातौ । विवक्षसे ॥ ९ ॥

हे वृत्रहन्तम् शत्रुनामतिशयेन हन्तर्हे इन्द्रो हे सोम यः त्वम् इन्द्रस्य शिवः सुखकरः सखा मित्रभूतोऽसि स त्वं नः अस्मान् पाहीति शेषः । कदेति उच्यते । तोकसातौ । तोक इत्यपत्यनाम । सातिः । 'पणु दाने' इत्यस्मान्नातो रूपम् । दीयतेऽस्मिन्नपत्यमिति तोकसातिः संग्रामविशेषणम् । तस्मिन् । अतिमहतीत्यर्थः । समिथे संग्रामे युध्यमानाः युद्धं कुर्वाणाः शत्रुजनाः सीं सर्वतः यत् यदा^२ हवन्ते युद्धार्थमस्मानाह्वयन्ति । तदास्माकं रक्षिता भवेत्यर्थः । कस्मिन् निमित्ते । वि वो मदे तव विविधहविर्जन्यहर्षनिमित्ते । विवक्षसे त्वं महान्भवसि । महतां हि पालनं युक्तमेवेति ॥

अयं घ स तुरो मद इन्द्रस्य वर्धत प्रियः ।

अयं कक्षीर्वतो महो वि वो मदे मति विप्रस्य वर्धयद्विवक्षसे ॥ १० ॥

अयम् । घ । सः । तुरः । मदेः । इन्द्रस्य । वर्धत । प्रियः ।

अयम् । कक्षीवतः । महः । वि । वः । मदे । मतिम् । विप्रस्य । वर्धयत् । त्रिवक्षसे ॥ १० ॥

अयं घ ईदृशः खलु वसः प्रसिद्धः अस्माभिरभिपुतः सोमः वतुरः सर्वकार्येषु स्वरणशीलः^१
वमदः मदकरः वप्रियः वइन्द्रस्य तर्पयिता वर्धत अस्मदीयां मतिमवर्धयत् । अयं सोमः वकक्षीवतः
एतदास्थस्यर्षेः । कीदृशस्य । वमहः महतः वविप्रस्य मेधाविनः वमतिं प्रज्ञां वर्धयत् अवर्धयत् ।
तद्वदस्माकमपि मतिं वर्धयेदित्यर्थः । शिष्टं गतम् ॥

अयं विप्राय दाशुषे वाजाँ इयति गोमतः ।

अयं सप्तभ्य आ वरं वि वो मदे प्रान्धं श्रोणं च तारिपद्विवक्षसे ॥ ११ ॥

अयम् । विप्राय । दाशुषे । वाजान् । इयति । गोमतः ।

अयम् । सप्तभ्यः । आ । वरम् । वि । वः । मदे ।

प्र । अन्धम् । श्रोणम् । च । तारिपत् । विवक्षसे ॥ ११ ॥

अयं सोमः विप्राय मेधाविने दाशुषे हविर्दत्तवते यजमानाय गोमतः पशुयुक्तानि
वाजान्^२ अज्ञानि इयति प्रेरयति । प्रयच्छतीत्यर्थः । किंच अयम् एव सोमः सप्तभ्यः होतृभ्यः
वरं वरणीयं धनम् आ प्रयच्छति । अन्धे नेत्रहीने दीर्घतमममृषिं चक्षुःप्रदानेन श्रोणं च पङ्क्तुं
परावृजमृषिं चरणप्रदानेन एवमुभातृषी प्र तारिपत् प्रकर्षेण वर्धितवान् । शिष्टं स्पष्टम् ॥ ॥ १२ ॥

‘प्र हि’ इति नवचं दशमं सूक्तमानुष्टुभं पूषदेवताकम् । आद्याचतुर्थ्यानुष्णिहौ । ऋषिः पूर्ववत् ।
तथा चानुक्रान्ते—‘प्र हि नव पाण्णमानुष्टुभमाद्याचतुर्थ्या उष्णिहौ’ इति । गतां विनियोगः ॥

प्र ह्यच्छा मनीषाः स्पार्हा यन्ति नियुतः ।

प्र दत्ता नियुद्रथः पूषा अविष्टु माहिनः ॥ १ ॥

प्र । हि । अच्छ । मनीषाः । स्पार्हाः । यन्ति । नियुतः ।

प्र । दत्ता । नियुद्रथः । पूषा । अविष्टु । माहिनः ॥ १ ॥

हि यस्मात्कारणान् मनीषाः अस्मदीयाः स्तुतिलक्षणा वचः अच्छ गुणग्रहणद्वारेण पूषण-
मभिप्राप्तुं प्र यन्ति प्रकर्षेण गच्छन्ति । कीदृश्यः । स्पार्हाः सर्वगुणोपेतत्वात्स्पृहणीयाः नियुतः ।
नियमनाद्वा नियोजनाद्वेत्येतद्रूपम् । अस्माभिर्नियमिता वा निष्कृता वा । उच्चारिता इत्यर्थः । एतत्
ज्ञात्वोपकारस्य ऋयुपकारं कर्तुं दत्ता दशैनीयः नियुद्रथः गमनाय सर्वदा नियतरथो^३ नियुक्तरथो
वा माहिनः महान् पूषा देवः प्राविष्टु अस्मान् प्रकर्षेण रक्षतु । यद्वा । दत्ता दंसयितारौ कर्मणा-
मुपक्षपयितारौ । परिसमापयितारवित्यर्थः । एवंभूतौ पत्नीयजमानौ पूषा रक्षत्विति योज्यम् ॥

यस्य त्यन्महित्वं वाताप्यमयं जनः ।

विप्र आ वंसद्धीतिभिश्चिकेत सुष्टुतीनाम् ॥ २ ॥

यस्य । त्यत् । म॒हिऽत्वम् । वा॒ताप्यम् । अ॒यम् । ज॒नः ।

वि॒प्रः । आ । व॒स॒त् । धी॒तिऽभिः । चि॒क्रे॒न । सु॒ऽस्तु॒ती॒नाम् ॥ २ ॥

वि॒प्रः मे॒धावी॑ ? अ॒यं य॒जनः य॒जमानः॑ ? यस्य पू॒ष्णः सं॒बन्धि॑ यस्य तत् प्र॒सिद्धं॑ म॒हि॒त्वं म॒हत्त्वं॑ वा॒ताप्यं॑ मण्ड॒ले सं॒भृतं॑ परि॒पक्वमु॒दकं॑ धी॒तिभिः॑ या॒गादि॒कर्मभिः॑ ? आ व॒स॒त् सं॒भज॑ते स दे॒वः सु॒ष्टु॒तीनां॑ तदी॒याः शो॒भनाः स्तु॒तीः चि॒क्रे॒न जा॒नातु ॥

स वे॒द सु॒ष्टु॒ती॒नामि॒न्दुर्न॑ पू॒षा वृ॒षा ।

अ॒भि प्सु॒रः प्रु॒षाय॑ति व्र॒जं न॒ आ प्रु॒षाय॑ति ॥ ३ ॥

मः । वे॒द । सु॒ऽस्तु॒ती॒नाम् । इ॒न्दुः । न । पू॒षा । वृ॒षा ।

अ॒भि । प्सु॒रः । प्रु॒षाय॑ति । व्र॒जम् । नः । आ । प्रु॒षाय॑ति ॥ ३ ॥

य उक्तगुणः प्सः पूषा सुष्टुतीनां शोभनस्तोत्राणाम् । स्वरूपमिति शेषः । वेद जानाति । अपि च इन्दुर्न सोम इव तथायं पूषा वृषा कामानां वर्णिता भवति । प्सुरः रूपवान् सः अभि अस्मानभिलक्ष्य प्रुषायति सिञ्चति । तथा यनः अस्माकं व्रजं गोष्ठं च आ प्रुषायति आभिमुह्येन सिञ्चति । अस्मभ्यं हिरण्यपश्वादिं ददानीत्यर्थः ॥

मं॒सीम॒हिं त्वा व॒यम॒स्माकं॑ दे॒व पू॒षन् ।

म॒तीनां॑ च॒ साध॑नं वि॒प्राणां॑ चाध॒वम् ॥ ४ ॥

मं॒सीम॒हिं । त्वा । व॒यम् । अ॒स्माक॑म् । दे॒व । पू॒षन् ।

म॒तीनाम् । च । साध॑नम् । वि॒प्राणा॑म् । च । आ॒ऽध॒वम् ॥ ४ ॥

हे देव द्योतमान पूषन् वयं स्तोतारः त्वा त्वा मंसीमहि स्तुमः । कीदृशम् । अस्माकम् अस्मदीयानां मतीनां च अभिलषितानां च साधनं साधयितारं विप्राणां च मेधाविनामपि आधवं परिचर्याद्वारेण कम्पयितारम् ॥

प्र॒त्य॒र्थि॒र्य॒ज्ञाना॑म॒श्वह॒यो र॒थाना॑म् ।

ऋ॒षिः स॒ यो म॒नु॒हि॒तो वि॒प्रस्य॑ याव॒यत्स॒खः ॥ ५ ॥

प्र॒तिऽअ॒र्धिः । य॒ज्ञाना॑म् । अ॒श्वऽह॒यः । र॒थाना॑म् ।

ऋ॒षिः । सः । यः । म॒नुऽहि॒तः । वि॒प्रस्य॑ । याव॒यत्स॒खः ॥ ५ ॥

ऋषिः सर्वस्य द्रष्टा सः पूषा यज्ञानां प्रत्यर्धिः अर्धभाक् रथानां अश्वहयः हयतिर्गतिकर्मा । रथानां संबन्धिभिरश्वैर्गमनशीलो भवति । अश्वयुक्तेन रथेन सदा गन्तेत्यर्थः । मनुहितः मनुष्यहितः यः विप्रस्य मेधाविनः स्तोतुः यावयत्सखः शत्रूणां पृथक्कर्ता सखा भवति स इति पूर्वेण संबन्धः ॥ ॥ १३ ॥

१. त-मेधावीर्यं यजमानजनः; त३-भ१.२.४-मेधावी अयं यजमानः; भ६-मु-मेधावी अयं यजमानजनः । २. त१.२-भ७-य तत्; त३.४.५.६.७-भ२-यत्; भ१.४.६-यत् तत् । ३. त-भ१.२.४-यागादिकर्म ।

आधीषमाणायाः पतिः शुचायाश्च शुचस्य च ।

वासोवायोऽवीनामा वासांसि मर्मृजत् ॥ ६ ॥

आऽधीषमाणायाः । पतिः । शुचायाः । च । शुचस्य । च ।

वासःऽवायः । अवीनाम् । आ । वासांसि । मर्मृजत् ॥ ६ ॥

१ आधीषमाणायाः आत्मार्थं धीयमानायाः २ शुचायाश्च दीप्ताया अजायाश्च ३ पतिः स्वामी । न केवलं स्त्रीमात्रस्य किंतु ४ शुचस्य दीप्तस्य पुंपशोः ५ च पतिरित्यर्थः । एवंभूतः पूषा देवः ६ अवीनाम् उरणानां संबन्धिभी रोमभिः ७ वासोवायः दशापवित्रादीनि वस्त्राणि प्रेरयन् ८ वासांसि रजकशोधानि तानि वस्त्राणि ९ आ १० मर्मृजत् आ समन्तात् प्रकाशोष्णाभ्यां शोधयन् भवति ॥

इनो वाजानां पतिरिनः पुष्टीनां सखा ।

प्र इमश्रु ह्यृतो दूधोद्वि वृथा यो अदाभ्यः ॥ ७ ॥

इनः । वाजानाम् । पतिः । इनः । पुष्टीनाम् । सखा ।

प्र । इमश्रु । ह्यृतः । दूधोत् । वि । वृथा । यः । अदाभ्यः ॥ ७ ॥

१ इनः ईश्वरः पूषा २ वाजानां हविरादीनां सर्वेषामन्त्रानां ३ पतिः स्वामी ४ इनः प्रभुः ५ पुष्टीनां सर्वेषां प्राणिनां स्वभूतानां पोषणानां ६ करणं ७ सखा मित्रभूतः । सर्वस्योपकारित्वात् । किंच ८ ह्यृतः कामयमानस्य यजमानस्य स्वभूतं सोमं पिबन्निति शेषः । ९ इमश्रु इमश्रूणि १० वृथा अनायासेनाप्रयत्नेन ११ प्र १२ वि १३ अदूधोत् प्रकर्षेण विविधं कम्पयति १४ यः पूषा १५ अदाभ्यः शत्रुभिरहिंस्यः स इति पूर्वेण संबन्धः ॥

आ ते रथस्य पूषन्नजा धुरं ववृत्युः ।

विश्वस्यार्थिनः सखा सनोजा अनपच्युतः ॥ ८ ॥

आ । ते । रथस्य । पूषन् । अजाः । धुरम् । ववृत्युः ।

विश्वस्य । अर्थिनः । सखा । सनःऽजाः । अनपच्युतः ॥ ८ ॥

हे १ पूषन् देव २ ते रथस्य ३ रथस्य ४ धुरम् ५ अजाः वाहनत्वेन ६ आ ७ ववृत्युः आवर्तयन्ति । आवहन्तीत्यर्थः । यत्त्वं ८ विश्वस्य सर्वस्य ९ अर्थिनः याचकस्य अभिलषितार्थप्रदानत्वात्सखिभूतः १० सनोजाः चिरं जातः ११ अनपच्युतः स्वाधिकारादनपगतः १२ तस्य १३ ते रथमिति संबन्धः ॥

अस्माकमुर्जा रथं पूषा अविष्टु माहिनः ।

भुवद्वाजानां वृध इमं नः शृणवद्ववम् ॥ ९ ॥

अस्माकम् । ऊर्जा । रथम् । पूषा । अविष्टु । माहिनः ।

भुवत् । वाजानाम् । वृधः । इमम् । नः । शृणवत् । हवम् ॥ ९ ॥

१ माहिनः महान् २ पूषा ३ अस्माकं स्वभूतं ४ रथम् ५ ऊर्जा बलेन ६ अग्नेन वा ७ अविष्टु अवतु रक्षतु । किंच ८ वाजानाम् अन्त्रानां ९ वृधः वर्धकः १० भुवत् भवतु । ११ नः अस्मदीयम् १२ इमम् ईदृग्भूतं १३ हवम् आह्वानं १४ शृणवत् शृणोतु ॥ १४ ॥

१. ग-पोषकानां रक्षणे; त-मु-पोषकाणां करणे । २. त-भ२-°दनपगतस्य; भ१.२.७-°दन-पच्युतश्च तस्य । ३. त-रसं ऊर्जा बलेन; भ-रसं ऊर्जा बलेन ।

‘असत्सु मे’ इति चतुर्विंशत्युचमेकादशं सूक्तमिन्द्रपुत्रस्य वसुप्रस्थापं त्रैष्टुभमैन्द्रम् । तथा चानुक्रान्तम्—‘असत्सु चतुर्विंशतिरैन्द्रो वसुक्रः’ इति । महाव्रते मरुत्वतीयशस्त्र एतत्सूक्तम् । तथैव पञ्चमारण्यके सूत्रितं च—‘असत्सु मे जरितः साभिवेगः पिबा सोममभि यमुग्र तदैः’ (ऐ. आ. ५. १. १) इति ॥

असत्सु मे जरितः साभिवेगो यत्सुन्वते यजमानाय शिक्षम् ।

अनाशीर्दामहमस्मि प्रहन्ता सत्यध्वृतं वृजिनायन्तमाभुम् ॥ १ ॥

असत् । सु । मे । जरितरिति । सः । अभिऽवेगः । यत् । सुन्वते । यजमानाय । शिक्षम् ।

अनाशीऽदाम् । अहम् । अस्मि । प्रहन्ता । सत्यध्वृतम् । वृजिनाऽयन्तम् । आभुम् ॥ १ ॥

वासुकेषु सूक्तेषु बाहुल्येनेन्द्रः स्तूयते । इदानीमिन्द्रो वसुकं स्तोतुमुद्यतं पुत्रं संबोध्य स्वसामर्थ्यं कथयति येन विज्ञातदेवतारूपः सन् सुखेन स्तोप्यतीति । यद्वा । कार्यकारणयोरेकवोपचारात् ‘आत्मा वै पुत्रनामासि’ (आश्व. गृ. १.१५.११) इति वचनादिन्द्ररूपेणावस्थितो वसुक आत्मानं स्तौति । क्वचित् क्वचिदिन्द्रं चेति । हे ऽजरितः स्तोतः ऽमे मम ऽसु शोभनः ऽसः तादृशः ऽअभिवेगः अभिगमनं मनसां वृत्तिविशेषः ऽअसत् अस्ति विद्यते । ऽयत् येन अभिवेगेन ऽसुन्वते मदर्थं सोमाभिपवं कुर्वते ऽयजमानाय यज्वने ऽशिक्षम् अभिलपितमर्थं ददामि । किंच ऽअहम् ऽअनाशीर्दाम् । आशीरन्यत्र प्रार्थना इह तु^१ सामर्थ्यात् प्रार्थितं^२ हविरुच्यते । तन्मह्यमददतं जनम् । यद्वा । आशीरिति सोमाश्रयणं दध्युच्यते । तस्यादातारम् । असोमयाजिनमित्यर्थः । ऽप्रहन्ता ऽअस्मि प्रकर्षेण हिंसिता भवामि । कीदृशम् । ऽसत्यध्वृतं सत्यस्य हिंसकम् । अनुतवादिनं चेत्यर्थः । ऽवृजिनायन्तं पापं कर्तुमिच्छन्तम् ऽआभुं व्याप्नुवन्तम् ॥

यदीदृहं युधये संनयान्यदेवयून् तन्वा^३ शूशुजानान् ।

अमा ते तुम्रं वृषभं पंचानि तीव्रं सुतं पञ्चदशं नि पिञ्चम् ॥ २ ॥

यदि । इत् । अहम् । युधये । सम्ऽनयानि । अदेवऽयून् । तन्वा । शूशुजानान् ।

अमा । ते । तुम्रम् । वृषभम् । पंचानि । तीव्रम् । सुतम् । पञ्चऽदशम् । नि । पिञ्चम् ॥ २ ॥

‘यत् यदा ऽअहमित् अहमेव ऽयुधये युद्धार्थम् ऽअदेवयून् देवान् यष्टुमनिच्छतोऽयज्वनः^३ ऽसंनयानि संगमय मि । कीदृशान् । ऽतन्वा स्वशरीरेण ऽशूशुजानान् आत्मभरित्वाऽपुष्टिलक्षण्या दीप्या युक्तान् । पुष्टानित्यर्थः । तदा हे इन्द्र अहम् ऽअमा कृत्विगादिभिः सहितः ऽते तुम्रं ऽतुम्रं प्रेरकं बलिनम् । पीवानमित्यर्थः । ऽवृषभं सेचनसमर्थं पुंपशुं ऽपंचानि । किंच ऽतीव्रं मदकररसं ऽसुतम् अभिषुतं ऽपञ्चदशम् । प्रतिपत्प्रभृति^४ पञ्चदशसंख्याकासु तिथिषु शुक्लपक्ष एकोत्तंबुद्ध्या पर्णानि जायन्ते । कृष्णपक्षे तु तद्ब्रजिहीयन्ते । एवंभूतत्वात्पञ्चदशः सोम उच्यते । तम् । यद्वा । त्रिवृत्पञ्चदश-स्तोमोपेतं माध्यंदिनसवनकमित्यर्थः । ऽनि ऽपिञ्चं दशापवित्रे द्रोणकलशे चमसपात्रेऽग्नौ^५ वा^६ सिञ्चामि प्रक्षिपामीत्यर्थः ॥

१. त-‘तु’ नास्ति । २. त-प्रार्थ्यमानं । ३. त-‘मिच्छतः अयजनः । ४. गन्त३-भ१.२.४.५-‘प्रभृतिषु । ५. त१.२.६.७-चमसपात्रेणाम्नौ च; त४.५-चमसपात्रे अग्नौ च; त३-भ-मु-चमसपात्रे अग्नौ च ।

नाहं तं वेद य इति ब्रवीत्यदेवयून्त्समरणे जघन्वान् ।

यदावाख्यत्समरणमृधावदादिद्ध मे वृषभा प्र ब्रुवन्ति ॥ ३ ॥

न । अहम् । तम् । वेद् । यः । इति । ब्रवीति । अदेवऽयून् । समऽअरणे । जघन्वान् ।

यदा । अवऽअख्यत् । समऽअरणम् । ऋधावत् । आत् । इत् । ह । मे । वृषभा । प्र । ब्रुवन्ति ॥ ३ ॥

यः जनः षअदेवयून् देवानकामयमानान्^१ देवद्विषो राक्षसादीन् षसमरणे संग्रामे षजघन्वान् अहं हतवान् षइति षब्रवीति वदति षतं तादृशं मध्यतिरिक्तं जनम् षअहं षन षवेद न जानामि । मत्तोऽन्यः संग्रामे शत्रूणां हन्ता नास्तीत्यर्थः । किञ्च षयदा यस्मिन्काले षसमरणं संग्रामम् षअवाख्यत् अवाकृतं न्यक्कृतमहं पश्यामि । कीदृशम् । षऋधावत् ऋधावन्तं परस्परं हिंसायुक्तम् । अस्यन्तकूर-मित्यर्थः । षआत् तदानीं षमे मम स्वभूतानि षवृषभा वृषभकर्माणि दर्पितवृषभस्येव विक्रान्तकर्माणि षप्र^२ षब्रुवन्ति^३ । विद्वज्जना इति शेषः । षइद्ध इतीमां पदपूर्णा ॥

यदज्ञातेषु वृजनेष्वासं विश्वे सतो मघवानो म आसन् ।

जिनामि वेत्क्षेम आ सन्तमाभुं प्र तं क्षिणां पर्वते पादगृह्य ॥ ४ ॥

यत् । अज्ञातेषु । वृजनेषु । आसम् । विश्वे । सतः । मघऽवानः । मे । आसन् ।

जिनामि । वा । इत् । क्षेमे । आ । सन्तम् । अभुम् ।

प्र । तम् । क्षिणाम् । पर्वते । पादऽगृह्य ॥ ४ ॥

यत् यदा षअज्ञातेषु शरीरशस्त्रास्त्रबलादिभिरपरिज्ञातेषु षवृजनेषु^४ संग्रामेषु षआसम् अहं युद्धार्थमुपविशामि तदा षविश्वे सर्वे षमघवानः हविलक्षणतपोलक्षणधनवन्त कपयः षसतः एवं वर्तमानस्य षमे ममन्द्रस्य समीपे षआसन् उपविशन्ति । मम वीर्यवृद्धयर्थं मां स्तुवन्तस्तिष्ठन्तीत्यर्थः । अपि च षक्षमे जगत्पालने निमित्ते षआ षसन्तम् । आकारोऽभीत्यस्यार्थे वर्तते । सर्वमभिभवन्तम् षआभुं महान्तं शत्रुं षजिनामि षवा विनाशायाम्येव । नात्र विनाशे संशयः । षइत् इति पूर्णः । षतं महान्तं शत्रुं षपादगृह्य पादां गृहीत्वा षपर्वते गिरौ षप्र षक्षिणां ग्रहिनस्मि प्रक्षिपामि ॥

न वा उ मां वृजने वारयन्ते न पर्वतासो यदहं मनस्ये ।

मम स्वनात्कृधुकर्णो भयात् एवेदनु द्यन्किरणः समैजात् ॥ ५ ॥

न । वै । ऊँ इति । माम् । वृजने । वारयन्ते । न । पर्वतासः । यत् । अहम् । मनस्ये ।

मम । स्वनात् । कृधुऽकर्णः । भयात् । एव । इत् । अनु । द्यून् । किरणः । सम् । एजात् ॥ ५ ॥

वै षउ इत्येवैव । षवृजने संग्रामे षमां युद्धार्थमुपस्थितं सन्तं षन वारयन्ते केचिज्जिवारयितुं समर्था न भवन्ति । षअहं षयत् कर्म षमनस्ये मनसा कर्तुमिच्छामि षपर्वतासः अवितरणक्षमा^५ हिमवदादयो गिरयस्तर्कम मनसा प्रोढुं षन शक्नुवन्तीत्यर्थः । किञ्च षमम इन्द्रस्य षस्वनात् शब्दा-देव षकृधुकर्णः नामासुरः यद्वा कृधुकर्णो ह्रस्वकर्णो मन्द्रश्रवणेन्द्रियो बधिरः स्थावरपिपीलिकादिरपि

१. त-भ२-मु-देवान् कामयमानान् । २. ग-भ५-प्रकथयति; त३-भ६-प्रब्रुवति प्रकथयति ।

३. त-‘वृजनेषु’ नास्ति । ४. त-भ-मु-अतितरणक्षमा; उद्गीथ-अतिभाक्षमाः ।

वभयाते बिभेति । अपि च एवेत् एवमेव कृधुकर्णवत् एअनु एधून् प्रतिदिनमित्यर्थः । एकिरणः । अन्तर्णीतमत्वर्थमेतत् । किरणवान् रश्मिवानादित्यः एसमेजान् सम्यक्स्पृश्यते चलति । नियमेन प्रयातीत्यर्थः ॥ १५ ॥

दर्शन्वत्र शृतपाँ अनिन्द्रान्बाहुक्षदः शरवे पत्यमानान् ।

घृषु वा ये निनिदुः सखायमध्यु न्वेषु पवयो ववृत्युः ॥ ६ ॥

दर्शन् । नु । अत्र । शृतपाँ । अनिन्द्रान् । बाहुऽक्षदः । शरवे । पत्यमानान् ।

घृषुम् । वा । ये । निनिदुः । सखायम् । अधि । ऊँ इति । नु । एषु । पवयः । ववृत्युः ॥ ६ ॥

एअत्र अस्मिजगति एशृतपान् शृतानि पक्कानि सोमादिहवीप्यपहत्य पिबतः एअनिन्द्रान् इन्द्रेण मया वर्जितान् एबाहुक्षदः बाहुभिर्यजमानान्शकलीकुर्वतः एशरवे हिसार्थ एपत्यमानान् अभिपततोऽसुरादीन् एनु क्षिप्रं एदर्शन् अहमिन्द्रः पश्यामि । एवंभूतेषु एषु एअधि उपरि एपवयः मदीयान्यायुधानि एववृत्युः वर्तन्ते । वाशब्दः समुच्चये । एघृषु महान्तं च एसखायं सखिवत्प्रियं हितस्य कर्तारं मां एये एनिनिदुः निन्दन्ति । एउ इति समुच्चये । एषु चोपरि मदीयान्यायुधानि क्षिप्रं वर्तन्ते ॥

अभूर्वाँक्षीर्युः आयुरानदृषन्तु पूर्वं अपरो नु दर्पत् ।

द्वे पवस्ते परि तं न भूतो यो अस्य पारे रजसो विवेष ॥ ७ ॥

अभूः । ऊँ इति । औक्षीः । वि । ऊँ इति । आयुः । आनदृ । दर्पत् । नु । पूर्वः । अपरः । नु । दर्पत् ।

द्वे इति । पवस्ते इति । परि । तम् । न । भूतः । यः । अस्य । पारे । रजसः । विवेष ॥ ७ ॥

अत्र मध्यमपुरुषेणैन्द्रस्योच्यमानत्वादसुक्र इन्द्रं स्तौति । एउ इत्यवधारणे । हे इन्द्र एअभूः त्वमेव प्रादुर्भवसि । एऔक्षीः काले काले त्वमेव पृथिवीं सिञ्चसि नान्य इत्यर्थः । आनदित्यादौ सर्वत्र परोक्षनिर्देशे प्रत्यक्षीकरणार्थं मध्यमपुरुषेण प्रकृतत्वादं कवाक्यतायै युष्मच्छब्दसमानार्थो भवच्छब्दोऽध्याहर्तव्यः । एवि इति वैविध्ये । एउ इति चार्थः । आयुर्जीवितमुच्यते । इन्द्रो भवान् विविधम् एआयुः च एआनदृ व्याप्नोति । आ^१ भूतसंज्ञवाज्जीवतीत्यर्थः^१ । किञ्च एपूर्वः पुरातनो भवानिन्द्रः एनु क्षिप्रं एदर्पत् । ‘ ६ विदारणे ’ । ‘ सिञ्चहुलं लेटि ’ । वज्रेण शयून् विदारयति । एअपरः अन्यः शत्रुः एनु एदर्पत् । नु इति निषेधार्थः । भवन्तमिन्द्रं न विदारयति । भवानेष सर्वं शत्रुजातं हिनस्तीत्यर्थः । अपि च एयः भवानिन्द्रः एअस्य इन्द्रस्य एरजसः लोकस्य । त्रैलोक्यस्येत्यर्थः । एपारे परतः । परमसूक्ष्मवायुरूपेण सृष्टिकारणात्मना स्थित्वांतं श्लेषः । एविवेष सर्वतो व्याप्नोति एतं^२ भवन्तमिन्द्रं^२ एद्वे इति सामर्थ्यान् द्यावापृथिव्यौ एन एपरि एभूतः न परिभवतः । अभिभवितुं न शक्नुत इत्यर्थः । कीदृशौ । एपवस्ते । पवतिर्गतिकर्मा । अस्मादौणादिकोऽस्तप्रत्ययः । अतः ‘ अजाघत-ष्टाप् ’ (पा. सू. ४. १. ४) इति टापि कृते प्रथमाद्विवचने चैतद्रूपं भवति । महत्त्वेन सर्वस्याभि-भवनाय गच्छन्त्यौ ।

१. ग-आभूतसंज्ञव^०; त-अभूतसंज्ञवा^०; म१.४-आभूतसंज्ञ^०; म१(२)-उद्गीथ-आमहाभूतसंज्ञवा^०; म२-अभूतसंपूर्ण^०; म६-अभूतसंज्ञवा^०; म७-आभूत संज्ञव^० । २. त१.२.६-सु-तमिन्द्रं; त४-तं भद्रं ।

गावो यवं प्रयुता अर्यो अक्षन् ता अपश्यं सहगोपाश्चरन्तीः ।

हवा इदर्यो अभितः समायन्कियदासु स्वपति छन्दयाते ॥ ८ ॥

गावः । यवम् । प्रयुताः । अर्यः । अक्षन् । ताः । अपश्यम् । सहऽगोपाः । चरन्तीः ।

हवाः । इत् । अर्यः । अभितः । सम् । आयन् । कियत् । आसु । स्वपतिः । छन्दयाते ॥ ८ ॥

१ गावः घेनवः २ प्रयुताः प्रकर्षेण मिश्रिताः परस्परेण सह भूताः ३ यवं मद्बृष्टिजनितयवादि-
घासम् ४ अक्षन् अदन्ति भक्षयन्ति । ५ अर्यः सर्वस्य स्वाम्यहं ६ ताः गाः ७ अपश्यं पश्यामि ।
कीदृशीः । ८ सहगोपाः पशुपालकेन सहिताः ९ चरन्तीः घासं भक्षयन्तीः । एवंभूतास्ताः परया प्रीत्या
पश्यामीत्यर्थः । किञ्च १० हवाः वाहनदोहनार्थमाह्वानार्हा गावः ११ अर्यः । द्वितीयार्थे प्रथमा । अर्यं
स्वामिनं प्रति १२ अभितः सर्वतः १३ समायन् । समित्येकीभावे । एकीभूयागच्छन्ति । १४ इदिति पूरणः ।
आगतासु १५ आसु गोषु १६ स्वपतिः स्वानां गवां स्वामी १७ कियत् क्षीरं १८ छन्दयाते दोग्धुं कामयते ।
मदर्थं दोग्धीत्यर्थः १९ । 'गाव आशिरं दुदुहे' (ऋ. मं. ८. ६०. ६) इति वचनात् ॥

सं यद्वयं यवसादो जनानामहं यवाद उर्वज्जे अन्तः ।

अत्रा युक्तोऽवसातारमिच्छादथो अयुक्तं युनजद्वन्वान् ॥ ९ ॥

सम् । यत् । वयम् । यवसऽअदः । जनानाम् । अहम् । यवसऽअदः । उरुसऽअज्जे । अन्तरिति ।

अत्र । युक्तः । अवसऽतारम् । इच्छात् । अथो इति । अयुक्तम् । युनजत् । वन्वान् ॥ ९ ॥ *

अत्रेदु मे मंससे सत्यमुक्तं द्विपाच्च यचतुष्पात्संसृजानि ।

स्त्रीभिर्यो अत्र वृषणं पृतन्यादयुद्धो अस्य वि भजानि वेदः ॥ १० ॥

अत्र । इत् । ऊँ इति । मे । मंससे । सत्यम् । उक्तम् । द्विऽपात् । च । यत् । चतुऽपात् । सम्सृजानि ।

स्त्रीभिः । यः । अत्र । वृषणम् । पृतन्यात् । अयुद्धः । अस्य । वि । भजानि । वेदः ॥ १० ॥

१ मे मम २ अत्र अस्मिन् स्तोत्रे ३ उक्तं मया कथितं ४ सत्यमित् यथाभूतमेव ५ मंससे त्वं जानीहि ।
अर्थवादरूपेण नैतदध्यारोपितगुणमित्यर्थः । ६ उ इति पूरणः । किञ्च ७ द्विपाच्च मनुष्यादिकं च ८ चतु-
ष्पात् च पश्वादिकं च ९ यत् स्थावरजङ्गमात्मकं जगत् १० संसृजानि अहमुत्पादयानीति त्वं जानीहि ।
११ अत्र अस्मिन्नगति १२ स्त्रीभिः स्त्रीसदृशैः बलादिहीनैः पुरुषैः सह १३ यः शूरमन्यो जनः १४ वृषणम् अभि-
लषितस्य वर्षितारं माम् । परित्यज्येति शेषः । १५ पृतन्यात् युद्धं कर्तुमिच्छति अहम् १६ अस्य ईदृशस्य

१. त- 'सर्वतः' नास्ति । २. तृ-भ१.२.४.६-मु-दोग्ध्रीरित्यर्थः । ३. त७-मु-अनया ऋषिरिद्र-
प्रसादलब्धं स्वस्य सार्वार्थ्यं प्रकाशयति । जनानां लोकानां मध्ये ये यवसादः तृणस्यातारः पशवः ते
वयमिति से सम्यक् जानीहि । उपसर्गश्रुतेर्योग्यक्रियाध्याहारः । ये च यवादः यवोपलक्षितस्यान्नस्य
अत्तारो मनुष्यास्तेपि वयमिति संजानीहि । वस्तुतस्तु उर्वज्जे विस्तीर्णे अजिरंगे हादोकाशरूपे यत् अंतः
अंतर्यामिरूपं ब्रह्म तदहमस्मि । अत्रास्मिन् हादोकाशे युक्तः समाहितो भवानिद्रः अवसातारं आत्मनः
संभक्तारं इच्छात् इच्छति आत्मसाक्षात्कर्तुं । अथो अपि च अयुक्तं अयोगिनं वन्वान् । द्वितीयार्थे
प्रथमा । वदन्वतं अतिशयेन विषयान् सेवमानं पुरुषं युनजत् युनक्ति संसारे । शापानुग्रहसमर्थो भवद्गो-
हमेवास्मीति भावः ।

स्वभूतं ऽवेदः धनम् ऽअयुद्धः तेन पुरुषेणायोद्धा सन् बलादपहृत्य ऽवि ऽभजानि स्तोतृभ्यो यष्टृभ्यश्च ददामीत्यर्थः ॥ ११६ ॥

यस्यानक्षा दुहिता जात्वास कस्तां विद्रां अभि मन्याते अन्धाम् ।

कतरो मेनिं प्रति तं मुचाते य ई वहति य ई वा वरेयात् ॥ ११ ॥

यस्य । अनक्षा । दुहिता । जातु । आस । कः । ताम् । विद्रान् । अभि । मन्याते । अन्धाम् ।
कतरः । मेनिम् । प्रति । तम् । मुचाते । यः । ईम् । वहति । यः । ईम् । वा । वरेयात् ॥ ११ ॥

यस्य इन्द्रस्य मम कारणरूपेणावस्थितस्य ऽअनक्षा अक्षिवर्जिता दर्शनहीना । अचेतनेत्यर्थः ।
दुहिता प्रकृत्याख्या ऽजातु कदाचित् ऽआस । अस्तेर्गत्यर्थस्य^१ लिटि^१ रूपम् । सामर्थ्यात् महाप्रलये
मय्येव लीना सती सर्वत्र वर्तते ऽतां प्रकृतिं ऽविद्रान् मय्येव लीनां जानन् मत्तोऽन्यो देवः ऽकः
भवति । न कोऽपीत्यर्थः । अपि च ऽअन्यां दर्शनहीनामचेतनां ताम् ऽअभि ऽमन्याते आत्मन्याश्रय-
प्रदानेन को देवांऽभिपूजयति । यद्वा । क्षीरोदकवत् घटाकाशवच्च मया सहैकीभूतां तामाभिमुख्येन
को जानाति । अहमेव सर्वज्ञः स्वात्मन्याश्रयप्रदानेनाभिपूजयामि । मया सहैकीभूतां तां तत्रवतोऽहमेव
जानामि नान्य इति । किंच ऽकतरः देवः ऽमेनिं वज्रं ऽतं प्रसिद्धं वृत्रादिशत्रुं ऽप्रति ऽमुचाते मुञ्चति ।
स्वयमेव प्रश्नमुत्थाप्येदानीं प्रतिव्रते । ऽयः देवः ऽईम् एनं शत्रुं ऽवहति वहति । अपि ऽवा ऽयः ऽईम्
एनं ऽवरेयात् वरयितुमिच्छति^२ । स चाहमेव नान्यो मत्प्रदृशाऽस्तीत्यर्थः ॥

क्रियती योषां मर्यतो वधूयोः परिप्रीता पन्यसा वार्येण ।

भद्रा वधूर्भवति यत्सुपेशाः स्वयं सा मित्रं वनुते जने चित् ॥ १२ ॥

क्रियती । योषां । मर्यतः । वधूयोः । परिऽप्रीता । पन्यसा । वार्येण ।

भद्रा । वधूः । भवति । यत् । सुऽपेशाः । स्वयम् । सा । मित्रम् । वनुते । जने । चित् ॥ १२ ॥

क्रियती किंपरिमाणा ऽयोषा स्त्रीजातिः ऽमर्यतः मनुष्यसंबन्धिनी भोगानाचरतः ऽवधूयोः
स्त्रीकामस्य सर्वात्मकस्यान्तर्यामिरूपेणावस्थितस्येन्द्रस्य ऽपरिप्रीता अनुरक्ता । वशवर्तिनीत्यर्थः ।
कीदृशस्य । ऽवार्येण वरणीयेन ऽपन्यसा स्तोत्रेण स्तुतस्य सत इति शेषः । अपि च ऽयत् या ऽवधूः
ऽभद्रा कल्याणी ऽसुपेशाः शौभनरूपा च ऽभवति ऽसा द्रौपदीदमयन्त्यादिका वधूः ऽस्वयम् आत्मनैव
ऽजने ऽचित् जनमध्येऽवस्थितमिति ऽमित्रं प्रियमर्जुनलादिकं पतिं ऽवनुते याचते । स्वयंवरधर्मेण
प्रार्थयते । स च प्रीयमानो वरजोऽहमेवेत्यभिप्रायः । ‘रूपंरूपं प्रतिरूपो बभूव’ (ऋ. सं. ६. ४७.
१८) इति मन्त्रलिङ्गात्सर्वात्मकत्वादिति ॥

पुत्तो जंगार प्रत्यश्चमत्ति शीर्ष्णा शिरः प्रति दधौ वरूथम् ।

आसीन ऊर्ध्वामुपसि क्षिणाति न्यङ्कुत्तानामन्वेति भूमिम् ॥ १३ ॥

पुत्तः । जंगार । प्रत्यश्चम् । अत्ति । शीर्ष्णा । शिरः । प्रति । दधौ । वरूथम् ।

आसीनः । ऊर्ध्वाम् । उपसि । क्षिणाति । न्यङ् । उत्तानाम् । अनु । एति । भूमिम् ॥ १३ ॥

अत्रादित्यात्मेन्द्रः स्तूयते तदंशत्वात् । आदित्यरूपीन्द्रः ^१पत्तः रश्म्याख्यैः पादैः ^२जगार
वृष्टिलक्षणमुदकं गिरति^३ गृह्णाति^४ वा । गृह्णात्वा च ^५प्रत्यञ्चम् आत्मानं प्रतिगतमुदकम् ^६अत्ति
भक्षयति । मण्डलेऽवस्थापयतीत्यर्थः । तदनन्तरं ^७वरुथं वरणीयं वृष्टिलक्षणमुदकं ^८वशीर्णां शिरः-
स्थानीयेन रश्मिजालेन ^९शिरः सर्वस्य लोकस्य मस्तकं ^{१०}प्रति ^{११}दधौ दधाति । प्रतिक्षिपतीत्यर्थः ।
किंच ^{१२}उपसि उपस्थे स्वसमीपस्थाने मण्डले ^{१३}आसीनः उपविष्टः सन् ^{१४}उर्ध्वाम् उन्नतां स्वदीप्तिं
^{१५}क्षिणाति हिनस्ति । आलोककरणाय प्रक्षिपतीत्यर्थः । ^{१६}न्यङ् रश्मिसमूहरूपेण नीचैरञ्चिता गन्ता सन्
^{१७}उत्तानां विस्तृतां ^{१८}भूमिम् ^{१९}अन्वेति अनुगच्छति ॥

बृहन्नच्छायो अपलाशो अर्वा तस्थौ माता विषितो अत्ति गर्भः ।

अन्यस्या वृत्सं रिहती मिमाय कया भुवा नि दधे धेनुरुधः ॥ १४ ॥

बृहन् । अच्छायः । अपलाशः । अर्वा । तस्थौ । माता । विऽसितः । अत्ति । गर्भः ।

अन्यस्याः । वृत्सम् । रिहती । मिमाय । कया । भुवा । नि । दधे । धेनुः । ऊर्ध्वः ॥ १४ ॥

वसुकोऽनयादित्यात्मानमिन्द्रं स्तौति^१ । वृहन् महानादित्यः ^२अच्छायः छायावर्जितः ।
तमोरहित इत्यर्थः । ^३अपलाशः पर्णरहितः पराशदनवर्जितः* । विनाशरहित इत्यर्थः^४ । ^५अर्वा सतत-
गामी ^६तस्थौ तिष्ठति । किंच ^७माता वृष्टिप्रदानद्वारेण सर्वस्य जगतो निर्माता ^८विषितः विमुक्तः ।
निरालम्बन इत्यर्थः । ^९गर्भः त्रैलोक्यस्य गर्भभूत आदित्यात्मेन्द्रः ^{१०}अत्ति हवींषि भक्षयति । यद्वा ।
अनेन^{११} विनाशनं^{१२} लक्ष्यते । पापानि नाशयति । किंच^{१३} ^{१४}अन्यस्याः अदित्याख्याया देवमानुः ^{१५}वृत्सम्
अपत्यभूतमादित्यं ^{१६}रिहती आस्वादयन्ती उपजीवन्ती^{१७} वर्धयन्ती ^{१८}मिमाय निर्मिमीते । पूर्वस्यां
दिश्यह्न्यह्न्युत्पादयन्तीत्यर्थः । ^{१९}कया भुवा केन भावेनाभिप्रायेण । भक्त्या भयेन वेत्यर्थः । ^{२०}धेनुः
द्यौरुदकस्याधारत्वात् क्षरितृत्वाच्च ऊधःस्थानीयमादित्यं^{२१} ^{२२}नि ^{२३}दधे स्थापयति^{२४} । यद्वा । धेनुर्गौ-
रुधो यथा तद्वदादित्यं द्यौरारयति ॥

सप्त वीरासो अधरादुदायन्नष्टोत्तरात्तात्समजग्मिरन् ते ।

नव पश्चातात्स्थविमन्त आयन् दश प्राक्सानु वि तिरन्त्यश्रः ॥ १५ ॥

सप्त । वीरासः । अधरात् । उत् । आयन् । अष्ट । उत्तरात्तात् । सम् । अजग्मिरन् । ते ।

नव । पश्चातात् । स्थविऽमन्तः । आयन् । दश । प्राक् । सानु । वि । तिरन्ति । अश्रः ॥ १५ ॥

अनयेन्द्रः प्रजापतिरूपेण स्तूयते । ^१सप्त सप्तसंख्याकाः ^२वीरासः प्रजापतेः पुत्रा विश्वामित्रा-
दयः ^३अधरात् प्रजापतेरधःकायात् ^४उदायन् उत्पन्ना बभूवुः । ^५अष्ट अष्टसंख्याकाः ^६ते प्रसिद्धा
वालखिल्यादयः ^७उत्तरात्तात् उत्तरात्कायप्रदेशात् ^८समजग्मिरन् संजज्ञिरे । ^९स्थविमन्तः स्थानवन्तः
^{१०}नव नवसंख्याका भृगवः ^{११}पश्चातात्^{१२} पृष्ठतः ^{१३}आयन् आगताः । उत्पन्ना इत्यर्थः । तथा ^{१४}दश
दशसंख्याका अङ्गिरसः ^{१५}प्राक् अग्रत उत्पन्नाः सन्तः ^{१६}अश्रः अशनवतो सुलोकस्य ^{१७}सानु उन्नतप्रदेशं

१. त-‘ गिरति ’ नास्ति; भ-जिगर्ति । २. त-‘ गृह्णाति...’मुदकं’ नास्ति । ३. ग-तुष्टाव
अयमादित्यः बृहन् महान् अच्छायः अपलाशः छायारहितपलाशरहितः । * त५-पराशवदनवर्जितः;
भ१.४-परासदनवर्जितः; भ६-पलाशवदनवर्जितः । ४. उद्गीथ-अदनेन । ५. त१.२.७-विलाशः; त३-
५-भ-उद्गीथ-विनाशः; मु-विनाशः । ६. त-किं । ७. भ१(२)-उपजीवयती । ८. भ१(२)ऊधः
ऊधःस्थानीय* । ९. भ१(२)स्वोदरे स्थापयति; उद्गीथ-स्वोदरे निदधाति ।

१वि १तिरन्ति वर्धयन्ति । अपर आह । सप्तसंख्यापेता वीरा मरुतोऽधरादिन्द्रस्य दक्षिणभागादुद-
गमन् । अष्टसंख्याकास्ते मरुत उत्तरभागात् संगच्छन्ते । स्थानवन्तो नवसंख्याकास्ते मरुतः पृष्ठभागा-
दागच्छन्ति । दशसंख्याकास्तेऽश्वोऽशनवत् इन्द्रस्य प्राक्प्रदेशे स्थिताः समुच्छ्रितमुदकं तेजो वा १वि
१तिरन्ति । मरुतः प्रतिदिशमवस्थायेन्द्रस्य साहाय्यं कुर्वन्तीत्यर्थः ॥ ॥ १७ ॥

दशानामेकं कपिलं समानं तं हिन्वन्ति क्रतवे पार्याय ।

गर्भं माता मुधितं वृक्षणास्ववेनन्तं तुषयन्ती बिभर्ति ॥ १६ ॥

दशानाम् । एकम् । कपिलम् । समानम् । तम् । हिन्वन्ति । क्रतवे । पार्याय ।
गर्भम् । माता । सुधितम् । वृक्षणासु । अवेनन्तम् । तुषयन्ती । बिभर्ति ॥ १६ ॥

१दशानां दशसंख्याकानां पूर्वोक्तानामेवाङ्गिरसां मध्ये १एकं मुख्यं १कपिलम् एतज्ज्ञामानं १तं
प्रसिद्धमृषिम् । कीदृशम् । १समानं सदृशम् । केन । सामर्थ्यान् प्रजापतिना । १हिन्वन्ति अवशिष्टा
अङ्गिरसः प्रेरयन्ति । किमर्थम् । १क्रतवे यज्ञादिजगत्प्रवर्तनकर्मणे । यद्वा । सम्यग्ज्ञानलक्षणप्रज्ञानाय ।
कीदृशाय । १पार्याय^१ परिममापयितव्याय प्रणेतव्याय वा । यज्ञादिकर्मोपदेशनायेत्यर्थः । १माता
प्रकृत्यास्या च १वृक्षणासु । वृक्षणा इति नद्य उच्यन्ते । ताभिश्चात्रापि लक्ष्यन्ते । प्रकृतिस्थासु
सूक्ष्मास्वप्सु १मुधितं सुहितम् । प्रजापतिना स्थापितमित्यर्थः । १अवेनन्तम् । वेनतिः कान्तिकर्मा ।
तत्र निवासमकामयमानं तादृशं प्रजापतेः १गर्भं १तुषयन्ती तुषयन्ती सम्यग्ज्ञानादुपदेष्टुं योग्योऽयमिति
प्रीता सन्ती १बिभर्ति प्रजापतेर्नियोगाद्वारयति ॥

पीवानं मेषमपचन्त वीरा न्युप्ता अक्षा अनु दीव आसन् ।

द्वा धनुं बृहतीमुप्स्वन्तः पवित्रवन्ता चरतः पुनन्ता ॥ १७ ॥

पीवानम् । मेषम् । अपचन्त । वीराः । निऽउप्ताः । अक्षाः । अनु । दीवे । आसन् ।
द्वा । धनुम् । बृहतीम् । अप्सु । अन्तरिति । पवित्रवन्ता । चरतः । पुनन्ता ॥ १७ ॥

१वीराः प्रजापतेः पुत्रा अङ्गिरसः १पीवानं स्थूलम् । मेदोमांसादियुक्तमित्यर्थः । १मेषम् अजम्
१अपचन्त प्रजापतिरूपस्येन्द्रस्यार्थाय पक्ववन्तोऽभवन् । पशुयागं कुर्वन्त इत्यर्थः । किंच । लुप्तोपम-
मेतत् । यथा देवानाम् १अक्षाः १दीवे देवने रमणस्थाने १न्युप्ताः निक्षिप्ताः सन्तः १अनु १आसन्
संक्रीडमानयोर्द्वयोरैकतरस्यानुगता भवन्ति तथा सर्वेऽङ्गिरसः प्रजापतेरनुगता भवन्ति । १द्वा^१
अङ्गिरसां^२ मध्ये द्वावाङ्गिरसौ १धनुम् । धनुशब्दोऽत्र^३ धनुःशब्दपर्यायो धनशब्दपर्यायो वा । धनुर्यथा
वधसाधनं तथाज्ञानादिवधसाधनं धनवध्नीतिकरं वा । कपिलमित्यर्थः । १बृहतीं प्रजापतेराज्ञया
वर्धयित्रीं प्रकृतिम् १उप्स्वन्तः प्रकृतिस्थानां सूक्ष्माणामुदकानां मध्ये १चरतः प्रजापत्यादेशादाराधयतः ।
कीदृशौ । १पवित्रवन्ता पवित्रवन्तौ । मन्त्रः पवित्रमुच्यते । ध्यानसाधनप्रणवमन्त्रवन्तौ १पुनन्ता
शुद्धौ । प्रणवध्यानेनात्मानं संस्कुर्वन्तावित्यर्थः ॥

वि क्रौशनासो विष्वश्च आयन् पचाति नेमो नहि पक्षदुर्धः ।

अयं मे देवः संविता तदाह द्रुन्न इद्रनवत्सर्पिरिन्नः ॥ १८ ॥

१. ग-त३-भ-५.९-पार्याय प्रापणीयाय । २. ग-त-भ-मु-सम्यग्ज्ञानान्युपदेष्टु । ३. त-भ१.४.६.७-
यद्वा अंगिरसां । ४. त-भ९-धनुःशब्दोऽत्र ।

वि । क्रोशनासः । विष्वच्चः । आयन् । पचति । नेमः । नहि । पक्षत् । अर्धः ।

अयम् । मे । देवः । सविता । तत् । आह । दुःअन्नः । इत् । वनवत् । सर्पिःऽअन्नः ॥ १८ ॥

वि वि क्रोशनासः विविधं प्रजापति पितरमाह्वयन्तः विष्वच्चः नानागतयो नानापूजना वा सर्वेऽङ्गिरसः आयन् आगच्छन् । प्रजापतेः सकाशादुत्पन्ना इत्यर्थः । उत्पद्यमानः नेमः अर्धोऽङ्गिरसां मध्य एको भागः पचति प्रजापत्यर्थं हवींषि पचति । अर्धः अपरो भागः नहि पक्षत् नहि पचति । एतत्सर्वं कथमज्ञायि उच्यते । अयम् ईदृशः देवः द्योतमानः सविता सर्वस्य प्रेरक आदित्यो वा प्रजापतिर्वा मे मह्यं तत् सर्वं यथोक्तम् आह । किंच सर्पिरन्नः घृतादनः वन्न इत् दावोदनः अग्निरपि वनवत् हविर्द्वारेण प्रजापतिं वनति संभजते ॥

अपश्यं ग्रामं वहमानमारादचक्रया स्वधया वर्तमानम् ।

सिर्षक्युर्यः प्र युगा जनानां सद्यः शिश्रा प्रमिनानो नवीयान् ॥ १९ ॥

अपश्यम् । ग्रामम् । वहमानम् । आरात् । अचक्रया । स्वधया । वर्तमानम् ।

सिर्षाक्त । अर्यः । प्र । युगा । जनानाम् । सद्यः । शिश्रा । प्रमिनानः । नवीयान् ॥ १९ ॥

अपश्यं वसुकोऽहं प्रजापतिरूपमिन्द्रं सम्यग्ज्ञानेन दृष्टवानस्मि । कीदृशम् । ग्रामं भूतसंघं वहमानं वाहयन्तम् । सृजन्मितीत्यर्थः । कुतः । आरात् दूरात् । उपादानकारणात्प्रकृतित इत्यर्थः । अचक्रया चक्रवर्जितया रथहीनया स्वधया स्वयमात्मानं धारयन्त्या सेनया वर्तमानम् आगच्छन्तम् । एवंभूतमपश्यमित्यर्थः । किंच अर्यः सर्वस्य स्वामीन्द्रः जनानां यजमानानां कार्यत्वेन संबन्धिनः युगा युगानि यज्ञकालविशेषान् प्र मिपक्ति प्रकर्षेण सेवते । कीदृशः । मघः तदानीमेव शिश्रा शिश्रानि । 'शिश्रं श्रथतेः' (निरु. ४. १९) इति निर्वचनात् श्रथितृणि ताडयितृणि राक्षसादिवृन्दानि प्रमिनानः प्रकर्षेण हिंसन् नवीयान् शरीरेण च बलपौरुषवयनादिभिश्च नवतरः ॥

एतौ मे गावौ प्रमरस्य युक्तौ मो षु प्र सैधीर्मुहुरिन्ममन्धि ।

आर्षश्चिदस्य वि नशन्त्यथं सूरश्च मर्क उपरो बभूवान् ॥ २० ॥

एतौ । मे । गावौ । प्रमरस्य । युक्तौ । मो इति । सु । प्र । सैधीः । मुहुः । इत् । ममन्धि ।

आर्षः । चित् । अस्य । वि । नशन्ति । अर्थम् । मूरः । च । मर्कः । उपरः । बभूवान् ॥ २० ॥

कार्यकारणयोरभेदोपचारात् 'आत्मा वै पुत्रनामासि' (आश्व. गृ. १.१५.११) इति वचना-
च्चेन्द्ररूपेणावस्थितस्य प्रमरस्य प्रकर्षेण शत्रूणां मारयितुः मे मम स्वभूता एतौ एतादृशा युक्तौ रथे
नियुक्तौ सु सुधु पूजितौ गावौ शत्रून् यज्ञांश्च प्रति गन्तारौ हरी मो प्र सैधीः । स्तुत्युपसंहार-
करणेनास्मद्यज्ञान्मापगमय । किं तर्हि मुहुरित् मुहुर्मुहुः ममन्धि पुनःपुनः स्तुहि ममात्मन्नित्यर्थः ।
आपश्चित् वृष्टिलक्षणान्युदकान्यपि अस्य इन्द्रस्य अर्थं गतिं वि नशन्ति । विनशतिर्व्याप्ति-
कर्मा । व्याप्नुवन्ति । तथा सूरश्च सूर्यश्च व्याप्नोति । कीदृशः । मर्कः मार्जयिता सर्वस्य शोधयिता
उपरः मेघसदृशः बभूवान् भवन् । मेघवच्छीघ्रगतिः सन्नित्यर्थः ॥ ॥ १८ ॥

अयं यो वज्रः पुरुधा विवृत्तोऽवः सूर्यस्य बृहतः पुरीषात् ।

श्रव इदेना पुरो अन्यदस्ति तदव्यथी जरिमाणस्तरन्ति ॥ २१ ॥

अयम् । यः । वज्रः । पुरुधा । विवृत्तः । अवः । सूर्यस्य । बृहतः । पुरीषात् ।

श्रवः । इत् । एना । पुरः । अन्यत् । अस्ति । तत् । अव्यथी । जरिमाणः । तरन्ति ॥ २१ ॥

वयः वयः वज्रः इन्द्रस्य स्वभूतः सूर्यस्य आदित्यस्य बृहतः महतः पुरीषात् पुरकात् मण्डलात् अवः अवस्तादधोभागे स्थितेषु विवृत्तः वृष्ट्यर्थं प्रवृत्तः पतितः । इच्छन्तोऽप्यर्थे । तच्छब्दश्रुतेर्यच्छब्दोऽध्याहार्यः । परः परस्तादन्तरिक्षलोकस्योपरि स्थिते सूर्यमण्डले स्थितम् एना एनत् । श्रवः इत्यज्ञनाम् । तद्धेतुत्वादुदकं श्रव इत्युच्यते । यदप्युदकं मेघोदरगतादुदकात् अन्यत् अपि अस्ति अव्यथी व्यथारहिताः जरिमाणः स्तोतारो मरुदादयः तत् तादृशमुदकं तरन्ति अन्तरिक्षलोकं प्रत्यवतारयन्ति ॥

वृक्षेवृक्षे नियता मीमयद्वौस्ततो वयः प्र पतान्पुरुषादः ।

अथेदं विश्वं भुवनं भयात् इन्द्राय सुन्वदप्ये च शिक्षत् ॥ २२ ॥

वृक्षेवृक्षे । नियता । मीमयत् । गौः । ततः । वयः । प्र । पतान् । पुरुषादः ।

अथ । इदम् । विश्वम् । भुवनम् । भयात् । इन्द्राय । सुन्वत् । ऋषये । च । शिक्षत् ॥ २२ ॥

वृक्षेवृक्षे सर्वस्मिन् वृक्षमध्ये धनुषि नियता संवद्धा गौः गोसंबन्धिनी स्नायुमनी मौर्वी मीमयत् । मीमयतिः शब्दकर्मा । आकृष्यमाणा सती शब्दं करोति । ततः तस्माद्धनुषः पुरुषादः शत्रुजनानामत्तारः । मारयितार इत्यर्थः । वयः पक्षिमदृशा गन्तारो वाणाः प्र पतान् शत्रून् प्रति प्रपतन्ति । अथ तदानीम् इन्द्राय इन्द्राय सुन्वत् सोमयागं कुर्वन् ऋषये च शिक्षत् कर्मणां द्रष्टृ ऋषिजे च संपूर्णां दक्षिणां दददपि इदम् ईदृशं विश्वं समस्तं भुवनं भूतजातं भयात् इन्द्राद्विभेति । अन्यत्किमुत्पत्त्यर्थः ॥

देवानां माने प्रथमा अतिष्ठन् कृन्तत्रादिषामुपरा उदायन् ।

त्रयस्तपन्ति पृथिवीमनुषा द्वा बृवृकं वहतः पुरीषम् ॥ २३ ॥

देवानाम् । माने । प्रथमाः । अतिष्ठन् । कृन्तत्रात् । एषाम् । उपराः । उत् । आयन् ।

त्रयः । तपन्ति । पृथिवीम् । अनुषाः । द्वा । बृवृकम् । वहतः । पुरीषम् ॥ २३ ॥

देवानां सर्वेषां माने निर्माणे । सृष्टिकाल इत्यर्थः । जगत्स्थितिहेतुभूतरसानुप्रदानकर्मणि स्रष्टव्यत्वेन प्रथमा अतिष्ठन् इन्द्रादेशादेते पूर्वे स्थिताः । क एते । मेघाः । कुत एतदवगम्यते । परस्मिन् पादे तेषामनुकथनात् । उक्तं हि मेघा एव माध्यमिका देवगणा इति (निरु. २. २२) । एषाम् एवंभूतानां मेघानां कृन्तत्रात् छेदनात् उपराः । मेघनामैतत् । तत्रस्था अप उच्यन्ते । मेघस्था अग्नः उदायन् उत्पन्नाः । वृष्टिभावेन भूमौ निपातिता इत्यर्थः । पातितास्वप्तिवन्दस्याज्ञया पर्जन्यो वायुरादित्य इत्येते त्रयः देवाः पृथिवीं भूमिम् । तत्रस्था ओषधीरित्यर्थः । तपन्ति

१. ग-त३. ४-भ-स्थितेषु मेघेषु । २. त-भ-कुर्वन् । ३. त-एका । ४. ग-अतः तत्रस्था; त-तत्र तत्रस्था; त३-भ-अत्र तत्रस्था । ५. त-भ-उदारयन् । ६. ग-त३-भ-निपातिता ।

वृष्टिशीतोष्णैः संतापयन्ति । पावयन्तीत्यर्थः । कीदृशाः । अनूपाः वर्षादीनामानुपूर्व्येण बह्वारः प्रभावयितारः । प्रक्षेप्तार इत्यर्थः । वृद्धा द्वौ वाय्वादित्यौ पाचितास्वोषधीषु स्थितं पुरीषं सर्वस्य प्रीणयितृ पूरयितृ वा वृद्धकम् उदकमादित्यमण्डलं प्रति वहतः । वायुः शोषयन्नादित्यौ रश्मिभि-
राददान इत्यर्थः ॥

सा ते जीवातुरुत तस्य विद्धि मा स्मैतादृगपं गूहः समर्थे ।

आविः स्वः कृणुते गूहते बुसं स पादुरस्य निर्णिजो न मुच्यते ॥ २४ ॥

सा । ते । जीवातुः । उत । तस्य । विद्धि । मा । स्म । एतादृक् । अप । गूहः । समर्थे ।

आविः । स्व । रिति स्वः । कृणुते । गूहते । बुसम् ।

सः । पादुः । अस्य । निः । निजः । न । मुच्यते ॥ २४ ॥

अत्रान्तरात्मनेन्द्रः स्तूयते । हे अन्तरात्मन् वते तव सा तादृश्यादित्यात्मिका देवता जीवातुः जीविका जीवनहेतुः । उत अपि च तस्य आदित्यस्य एतादृक् ईदृशं स्वरूपं समर्थं । संग्रामवाची समर्थशब्दोऽत्र यज्ञवाची । यज्ञे विद्धि जानीहि । स्तुत्यत्वेनेति शेषः । मा स्म अप गूहः मा खल्वपवृणोः । किंच निर्णिजः सर्वस्य शोधयितुरादित्यस्य स पादुः तच्च पादनं गमनं रश्मि-
द्वारेण गत्वा स्वः सर्वं त्रैलोक्यम् आविः कृणुते प्रकाशकरोति । बुसम् उदकं गूहते संवृणोति । आदत्त इत्यर्थः । अस्मै प्रयोजनद्वयायादिस्थेन निर्वेदनाच्छ्रमेण वा गमनं न मुच्यते । न कदाचित्परित्यज्यत इत्यर्थः ॥ ११ ॥

‘विश्वो हि’ इति द्वादशर्चं द्वादशं सूक्तं त्रैष्टुभम् । इन्द्रवसुकयोः पितापुत्रयोः संवादोऽत्र क्रियते । पुरा वसुके यज्ञं कुर्वाणे सति इन्द्रः प्रच्छन्नरूप आजगाम । तं वसुकपत्नीन्द्रागमनाकाङ्क्षिणी विप्रकृष्टमिवाद्ययास्तौत् । अतस्तस्याः सर्पिः इन्द्रो देवता । अथ तस्याः प्रीत्यै वसुकेण सहन्द्रः संवाद-
मकरोत् । द्वितीयादियुजश्रुतुर्थरहिताः पञ्चर्चं इन्द्रवाक्यानि । अतस्तासां स ऋषिः । यद्यप्यासु वसुकः संबोध्यत्वादेवता तथापि ता ऋच ऐन्द्रे कर्मणि विनियोक्तव्या इन्द्रलिङ्गसद्भावात् । चतुर्थीसहिताः शिष्टास्तृतीयाद्या वसुकवाक्यानि । अतः स ऋषिस्तासामिन्द्रो देवता । तथा चानुक्रान्तं—‘विश्वो हि द्वादशेन्द्रवसुकयोः संवाद ऐन्द्रः सूक्तस्य प्रथमयेन्द्रस्य स्नुषा परोक्षवदिन्द्रमाहेन्द्रस्य युजः शेषा ऋपेश्वनुर्थी च’ इति । गतो विनियोगः ॥

विश्वो ह्यन्यो अरिराजगाम ममेदह श्वशुरो ना जगाम ।

जक्षीयाद्धाना उत सोमं पपीयात्स्वाशितः पुनरस्तं जगायात् ॥ १ ॥

विश्वः । हि । अन्यः । अरिः । आ । जगाम । मम । इत् । अह । श्वशुरः । न । आ । जगाम ।

जक्षीयात् । धानाः । उत । सोमम् । मपीयात् । सु । आशितः । पुनः । अस्तम् । जगायात् ॥ १ ॥

अनया वसुकपत्नीन्द्रं स्तौति । अन्यः इन्द्रव्यतिरिक्तः अरिः अयं ईश्वरः विश्वो हि सर्व एव देवगणः आजगाम अस्मद्यज्ञं प्रत्याययौ । इत् इत्यवधारणे । अह इत्यद्भुते । सर्वदेवगण आगते सति मम एव श्वशुरः इन्द्रः ना जगाम । स इन्द्रो यद्यागच्छेत् तर्हि धानाः भृष्टयवान् जक्षीयात् भक्षयेत् । उत अपि च सोमम् अभिषुतं पपीयात् पिबेत् । ततः स्वाशितः सुष्ठु भुक्तस्तृप्तः सन् पुनः भूयः अस्तं स्वगृहं प्रति जगायात् गच्छेत् ॥

स रोरुवदृषभस्तिग्मशृङ्गो वर्ष्मन्तस्थौ वरिमन्ना पृथिव्याः ।

विश्वेष्वेनं वृजनेषु पामि यो मे कुक्षी सुतसोमः पृणाति ॥ २ ॥

सः । रोरुवत् । वृषभः । तिग्मशृङ्गः । वर्ष्मन् । तस्थौ । वरिमन् । आ । पृथिव्याः ।

विश्वेषु । एनम् । वृजनेषु । पामि । यः । मे । कुक्षी इति । सुतसोमः । पृणाति ॥ २ ॥

वृषभः कामानां वर्षिता वृतिग्मशृङ्गः तीक्ष्णरश्मिः वसः इन्द्रोऽहं पृथिव्याः अन्तरिक्षस्य वर्ष्मन् वर्ष्मणि । वर्ष्मन्शब्द उन्नतवचनः स्थिरवचनो वा । एवंभूते वरिमन् विस्तीर्णे प्रदेशे रोरुवत् भृशं शब्दायमानः सन् वआ वतस्थौ आतिष्ठामि । एवंभूतोऽहं विश्वेषु सर्वेषु वृजनेषु संग्रासेषु एनम् ईदृशं वसुक्रं यजमानं पामि रक्षामि । वयः यजमानः सुतसोमः अभिषुतसोमः मे मम कुक्षी उभौ पाशौ पृणाति सोमरसपुरोडाशादिहविर्भिः पूरयति । ईदृशं रक्षामीति संबन्धः ॥

अद्रिणा ते मन्दिनं इन्द्र तूयान्तसुन्वन्ति सोमान्पिबसि त्वमेपाम् ।

पचन्ति ते वृषभाँ अत्सि तेषां पृक्षेण यन्मघवन्हूयमानः ॥ ३ ॥

अद्रिणा । ते । मन्दिनः । इन्द्र । तूयान् । सुन्वन्ति । सोमान् । पिबसि । त्वम् । एपाम् ।

पचन्ति । ते । वृषभान् । अत्सि । तेषाम् । पृक्षेण । यत् । मघवन् । हूयमानः ॥ ३ ॥

हे इन्द्र वृते त्वदर्थं मन्दिनः मादयितृन् तूयान् अविलम्बितान् सोमान्^१ अद्रिणा अभिषव-
ग्राह्या सुन्वन्ति यजमाना अभिषुण्वन्ति । एपाम् अस्मदादियजमानानां संवन्धिनः^२ एयोमान्
त्वं पिबसि । किंच त्वदर्थं^३ वृषभान् पश्यन् ये च यजमानाः पचन्ति तेषां संबन्धिनो^४ हवि-
र्भूतान् पश्यन् अत्सि भक्षयसि । हे मघवन् धनवन्निन्द्र त्वं यदा पृक्षेण हविर्भूतेनाग्नेन निमित्तेन
हूयमानः यजमानैर्हूयसे तदेति पूर्वेण संबन्धः ॥

इदं सु मे जरितरा चिकिद्धि प्रतीपं शापं नद्यो वहन्ति ।

लोपाशः सिंहं प्रत्यञ्चमत्साः क्रोष्टा वराहं निरतक्त कक्षात् ॥ ४ ॥

इदम् । सु । मे । जरितः । आ । चिकिद्धि । प्रतिऽईपम् । शापम् । नद्यः । वहन्ति ।

लोपाशः । सिंहम् । प्रत्यञ्चम् । अत्सारिति । क्रोष्टा । वराहम् । निः । अतक्त । कक्षात् ॥ ४ ॥

हे जरितः शत्रूणां जरयितरिन्द्र त्वं मे मम सु शोभनमपि इदम् ईदृशं रूपं सामर्थ्यम् आ
चिकिद्धि आ समन्ताजानीहि । कीदृशम् । नद्यः गङ्गाद्याः संरितः प्रतीपं प्रतिकूलं शापम् उदकं
वहन्ति । अपि च लोपाशः । लुप्यमानं नृणमश्नातीति लोपाशो मृगः । मया प्रेषितः सन् प्रत्यञ्चम्
आत्मानं प्रति गच्छन्तं सिंहम् अत्साः अत्सारीत् । आभिमुख्येन गच्छति । तथा क्रोष्टा शृगालः
वराहं ब्रूलवन्तमपि सूकरं कक्षात् अतिगहनदेशात् निरतक्त निर्गमयति । एतदपि सर्वं सामर्थ्यं
त्वत्पुत्रे मयि त्वत्प्रसादाल्लब्धमपि जानीहीत्यर्थः ॥

१. त-भ६-‘सोमान्’ नास्ति । २. त-भ१.२.४.६-संबन्धीन् । ३. ग-भ२-ते त्वदर्थं । ४. त-
भ२.६-संबन्धीन् ।

कथा त एतदहमा चिकेतं गृत्सस्य पाकस्तवसो मनीषाम् ।

त्वं नो विद्वां ऋतुथा वि वोचो यमर्धं ते मघवन् क्षेम्या धूः ॥ ५ ॥

कथा । ते । एतत् । अहम् । आ । चिकेतम् । गृत्सस्य । पाकः । तवसः । मनीषाम् ।

त्वम् । नः । विद्वान् । ऋतुऽथा । वि । वोचः । यम् । अर्धम् । ते । मघऽवन् । क्षेम्या । धूः ॥ ५ ॥

हे इन्द्र ^१पाकः पक्त्व्यप्रज्ञः ^२अहं ^३गृत्सस्य मेघाविनः ^४तवसः वृद्धस्य ^५ते तव ^६मनीषां स्तुतिम् । कर्तुमिति शेषः । ^७एतत् ईदृशं त्वदीयं सामर्थ्यं ^८कथा कथं केन प्रकारेण ^९आ ^{१०}चिकेतम् आ समन्तात् जानामि । त्वदुपदेशं विना न जानामीत्यर्थः । तस्मात्कारणात् ^{११}विद्वान् सर्वज्ञः ^{१२}त्वम् एव ^{१३}नः अस्मभ्यम् ^{१४}ऋतुथा कालेकाले ^{१५}वि ^{१६}वोचः विशेषेण ब्रूहि । हे ^{१७}मघवन् धनवञ्चिन्द्र ^{१८}ते तव ^{१९}अर्धं ^{२०}यं स्तुत्यवयवं कुर्मः ^{२१}सा स्तुतिः ^{२२}धूः ^{२३}क्षेम्या क्षेमे भवा क्लेशरहिता वोढुं शक्यास्ति । यस्मात्तव ^{२४}स्तुत्यवयवमेव वयमक्लेशेन कर्तुं न ^{२५}शक्नुमोऽस्माकं मन्दबुद्धित्वात् तस्मात्तवमेवास्मभ्यं स्वसामर्थ्यं स्तुतिप्रकारं च पुनरपि कथयेत्यर्थः ॥

एवा हि मां तवसं वर्धयन्ति दिवश्चिन्मे बृहत उत्तरा धूः ।

पुरु सहस्रा नि शिशामि साकर्मशत्रुं हि मा जनिता जजान ॥ ६ ॥

एव । हि । माम् । तवसम् । वर्धयन्ति । दिवः । चित् । मे । बृहतः । उत्तरा । धूः ।

पुरु । सहस्रा । नि । शिशामि । साकम् । अशत्रुम् । हि । मा । जनिता । जजान ॥ ६ ॥

^१हि यस्मात्कारणात् ^२एव एवमुक्तप्रकारेण ^३तवसं प्रवृद्धं ^४मां स्तोतारः स्तुतिभिः स्तुवन्तो वीर्येण ^५वर्धयन्ति तस्मात्कारणात् ^६बृहतः महतः ^७मे मम इन्द्रस्य ^८दिवश्चिन् सुलोकादपि ^९धूः स्तुतिः ^{१०}उत्तरा उद्गततराधिकतरा । किंच ^{११}पुरु पुरुणि बहूनि ^{१२}महत्त्वा शत्रूणां सहस्राणि ^{१३}साकं युगपत् ^{१४}नि ^{१५}शिशामि तन्करोमि । हिनस्तीत्यर्थः ^{१६}हि यस्मात्कारणात् ^{१७}जनिता सर्वस्य जनयिता प्रजापतिः ^{१८}मा मामिन्द्रम् ^{१९}अशत्रुम् अवियमानशत्रुं ^{२०}जजान जनितवान् ॥ ॥ २० ॥

एवा हि मां तवसं जजुरुग्रं कर्मन्कर्मन्वृषणमिन्द्र देवाः ।

वधीं वृत्रं वज्रेण मन्दसानोऽप व्रजं महिना दाशुषे वम् ॥ ७ ॥

एव । हि । माम् । तवसम् । जजुः । उग्रम् । कर्मन्कर्मन् । वृषणम् । इन्द्र । देवाः ।

वधीम् । वृत्रम् । वज्रेण । मन्दसानः । अप । व्रजम् । महिना । दाशुषे । वम् ॥ ७ ॥

^१हि यस्मात्कारणात् ^२एव एवमनेनोक्तप्रकारेण हे ^३इन्द्र ^४देवाः मरुदादयः ऋत्विग्यजमाना वा ^५तवसं महान्तं स्वर्गपुत्रं स्वर्गपेणावस्थितं सन्तं वसुकं ^६मां ^७कर्मन्कर्मन् वृत्रवधामिहोत्रादौ सर्वस्मिन् कर्मणि ^८उग्रं शूरमसह्यं वा ^९वृषणं वर्षितारं हविषां दातारं ^{१०}जजुः जानन्ति अतः ^{११}मन्दसानः मोदमानोऽहं ^{१२}वज्रेण आयुधेन ^{१३}वृत्रं मेघमसुरं वा ^{१४}वधीं अवधिपम् । किंच ^{१५}दाशुषे हविर्दत्तवते यजमानाय वृष्टिप्रदानार्थं ^{१६}महिना महत्त्वेन ^{१७}व्रजं मेघसमूहम् ^{१८}अप ^{१९}वम् अपावम् अपवृणोभि ॥

१. त-काले । २. त-म-वयं कुर्मः । ३. त-यस्मादतः; भ६-यस्मादतः । ४. त-म-'न' नास्ति । ५. त१.२.६-भ६-मु-बहूनि मे; त५-बहूनि से । ६. त-हिनस्तीत्यर्थः । ७. त-भ६-'अवियमान-शत्रु' नास्ति । ८. त-भ-मु-त्वद्वपुनिरुपणावस्थितं ।

देवास आयन्परशूरविभ्रन् वना वृश्चन्तो अभि विड्भिरायन् ।

नि सुद्वं दधतो वक्षणासु यत्र कृपीटमनु तदहन्ति ॥ ८ ॥

देवासः । आयन् । परशून् । अविभ्रन् । वना । वृश्चन्तः । अभि । विट्भिरः । आयन् ।
नि । सुद्वम् । दधतः । वक्षणासु । यत्र । कृपीटम् । अनु । तत् । दहन्ति ॥ ८ ॥

१ देवासः देवाः इन्द्रेण चोदिताः मन्तः १ आयन् गच्छन्ति । मेघवधार्थं १ परशून् वज्रान्
१ अविभ्रन् धारयन्ति च । तदनन्तरं १ विड्भिः मरुदादिप्रजाभिः सहिताः १ वृश्चन्तः मेघांश्छिन्दन्तः
१ वना वनानि वृष्टिलक्षणान्युदकानि १ अभि १ आयन् अभिमुख्येन गच्छन्ति । ततः १ सुद्वं शोभन-
द्रवणं वृष्ट्युदकं १ वक्षणासु नदीषु १ नि १ दधतः नियमेन स्थापयन्तः १ यत्र यस्मिन्मेघजाते १ कृपीटम् ।
उदकनामैतत् । निगृढमुदकं तिष्ठति त इमे देवाः १ तत् मेघजातम् १ अनु लक्ष्यीकृत्य १ दहन्ति उदक-
निर्गमनार्थं शोषयन्ति ॥

शशः क्षुरं प्रत्यञ्चं जगाराद्रिं लोगेन व्यभेदमारात् ।

बृहन्तं चिदहते रन्धयानि वयद्वत्सो वृषभं शूशुवानः ॥ ९ ॥

शशः । क्षुरम् । प्रत्यञ्चम् । जगार । अद्रिम् । लोगेन । वि । अभेदम् । आरात् ।

बृहन्तम् । चित् । ऋहते । रन्धयानि । वयत् । वत्सः । वृषभम् । शूशुवानः ॥ ९ ॥

वसुक इन्द्रं प्रतिव्रूते । १ शशः एतत्संज्ञितो मया प्रेरितो मृगविशेषः १ प्रत्यञ्चं वध्नायात्मानं
प्रति गच्छन्तं १ क्षुरं क्षुरवन्तं दृढदीर्घतीक्ष्णनखं सिंहव्याघ्रादिकम् । बलवत्क्षुरशूरमृगमित्यर्थः ।
१ जगार गिरति गृह्णाति वा । किञ्च १ लोगेन लोष्टेन १ अद्रिं हिमवदादिकं पर्वतम् १ आरात् दूरे स्थित-
मपि १ वि १ अभेदम् अहं भिनन्नि । १ बृहन्तं १ चित् महान्तमपि हस्त्यादिकम् १ ऋहते हस्वकायात्पाय
शशकादिकाय १ रन्धयानि वशं गमयानि । १ शूशुवानः वीर्येण वर्धमानः १ वत्सो १ वृषभं महोक्षं
१ वयत् युद्धाय गच्छति । हे इन्द्र एतदपि सर्वं त्वत्प्रसादादहं करोमीत्यर्थः ॥

सुपर्ण इत्था नखमा सिषायारुद्धः परिपदं न सिंहः ।

निरुद्धश्चिन्महिपस्तर्ष्यावान् गोधा तस्मै अयथै कर्षदेतत् ॥ १० ॥

सुपर्णः । इत्था । नखम् । आ । सिमाय । अवरुद्धः । परिपदम् । न । सिंहः ।

निरुद्धः । चित् । महिपः । तर्ष्यावान् । गोधा । तस्मै । अयथम् । कर्षत् । एतत् ॥ १० ॥

१ सुपर्णः पक्षिरूपा गायत्री १ इत्था अमुत्र शुलोके १ नखम् आत्मीयम् १ आ १ सिषाय सोमा-
हरणकाल इन्द्रार्थमावबन्ध । इन्द्रस्य प्रसादाद्वि पदं न्यस्तवतीत्यर्थः । तत्र दृष्टान्तः । १ अवरुद्धः
पक्षरेणावृतः परिवेष्टितः १ सिंहः १ परिपदं १ न यथा करस्योपरि सर्वतः पादमवबध्नाति । किञ्च ।
१ चित् इत्युपमार्थे । यथा केनापि बद्धपादो १ निरुद्धः १ महिषः १ तर्ष्यावान् उदकाभावे तृपावान्भवति
एवमिन्द्रः सोमाहरणपूर्वं सोमाभावे तृपितवानभूदिति शेषः । १ तस्मै । तादर्थ्ये चतुर्थी । तादृशस्य
तृपितस्येन्द्रस्यार्थं १ गोधा । गमयति वर्णानिति गौवाक् तत्र निधीयमानत्वात् १ गायत्री १ गोधा ।

यद्वा । गुधिर्निष्कर्षणार्थः । निष्कृत्य सोमाहरणाद्गोधा गायत्री । अयथम् अयत्नेन । लीलयेत्यर्थः ।
एतत् सोमजातं कर्षत् आकृष्टवती । दिवः सकाशादाहृतवतीत्यर्थः ॥

तेभ्यो गोधा अयथं कर्षदेतद्ये ब्रह्मणः प्रतिपीयन्त्यन्नैः ।

सिम उक्ष्णोऽवसृष्टाँ अदन्ति स्वयं बलानि तन्वः शृणानाः ॥ ११ ॥

तेभ्यः । गोधाः । अयथम् । कर्षत् । एतत् । ये । ब्रह्मणः । प्रतिपीयन्ति । अन्नैः ।

सिमः । उक्ष्णः । अवसृष्टान् । अदन्ति । स्वयम् । बलानि । तन्वः । शृणानाः ॥ ११ ॥

ये मरुदादिदेवगणाः ब्रह्मणः परिवृढस्येन्द्रस्य स्वभूतैः अन्नैः सोमार्थैः तृप्ताः सन्त इति शेषः । प्रतिपीयन्ति । पीयति हिंसाकर्मा । इन्द्रादेशाद्विसृष्टान् प्रतिद्विसन्ति तेभ्यः तेषां देवगणानामर्थाय गोधाः पूर्वोक्ता गायत्री अयथम् अनायासेन एतत् सोमजातं कर्षत् आकृष्टवती । किञ्च सिमः सिमाञ्छ्रेष्ठान् । यद्वा । सिमशब्दः सर्वशब्दपर्यायः । सर्वान् । उक्ष्णः सिद्धतः^१ अवसृष्टान् इन्द्रेण निसृष्टाननुज्ञातान् हविर्भूतान् सोमान् यज्ञेषु अदन्ति भक्षयन्ति^२ । किं कुर्वन्तः^३ । स्वयम् आत्मनैव बलानि शत्रूणां सैन्यानि तन्वः शरीराणि च शृणानाः हिंसन्तः । गायत्री इन्द्रादेशाद्देवेभ्यः सोममाहृतवतीत्यर्थः ॥

एते शमीभिः सुशमीं अभूवन् ये हिन्विरे तन्वः^१ सोमं उक्थैः ।

नृवद्बुधुर्ष नो माहि वाजान् दिवि श्रवो दधिषे नाम वीरः ॥ १२ ॥

एते । शमीभिः । सुशमीं । अभूवन् । ये । हिन्विरे । तन्वः । सोमं । उक्थैः ।

नृवत् । वदन् । उप । नः । माहि । वाजान् । दिवि । श्रवः । दधिषे । नाम । वीरः ॥ १२ ॥

ये देवर्ष्यादयः तन्वः शरीराणि सोमे सोमयागे उक्थैः शस्त्रैः हिन्विरे वर्धयन्ति एते देवादय इन्द्रादेशान् सोमे आहृते सति शमीभिः सोमयागकर्मभिः सुशमी सुकर्माणः अभूवन् । नृवत् मनुष्यवत् वदन् इदं युष्मभ्यं मया दत्तमिति व्यक्तां वाचमुच्चारयन् नः अस्मभ्यम् उप माहि उपगम्य वाजान् अज्ञानि बलानि वा हे इन्द्र त्वं देहीति शेषः । अतः कारणात् वीरः दानशूरस्त्वं दिवि युलोके श्रवः दानपतिरिति कीर्तितं नतम नामधेयं दधिषे धारयसि ॥ १२ ॥

‘वने न वा’ इत्यष्टु त्रयोदशं सूक्तं वसुकस्यापि त्रैष्टुभमेन्द्रम् । अनुक्रान्ते च—‘वने नाष्टौ’ इति । चतुर्थेऽहनि स्तोमवृद्धौ ब्राह्मणाच्छंसिन एतसूक्तमावापाथम् । सूत्रितं च—‘स्तोमे वर्धमाने को अद्य नर्यो वने न वा यः’ (आश्व. श्रौ. ७. १२) इति । महाव्रते निष्कैवल्य एतसूक्तम् । सूत्रितं च—‘प्र वो महे मन्दमानायान्धस इति निविद्वानं वने न वा यो न्यधाधि चाकन्’ (ऐ. आ. ५. ३. १) इति ॥

वने न वा यो न्यधाधि चाकञ्छुचिर्वा स्तोमो भुरणावजीगः ।

यस्येदिन्द्रः पुरुदिनेषु होता नृणां नर्यो नृतमः क्षपावान् ॥ १ ॥

वने । न । वा । यः । नि । अन्धायि । चाकन् । शुचिः । वाम् । स्तोमः । भुरणौ । अजीगरिति ।

यस्य । इत् । इन्द्रः । पुरुदिनेषु । होता । नृणाम् । नर्यः । नृतमः । क्षपावान् ॥ १ ॥

वने न वा यो न्यधायीति । वने वन इव वृक्ष इव शकुनिः स्वे नीडे वायमात्मीयं पुत्रं
 न्यधायि निदधाति शिशुकमजातपक्षम् । य यथा तत्र निहितः वचाकन् पश्यन्^१ भयाद्दिशो
 निरीक्षमाण आसीत् । अथवा कामयमानस्तदुत्सुकमना आसीत् । एवमयमस्मासु वृक्षस्य नीडभूतेषु
 शकुनिपुत्रभूतः शुचिः व्यपगतसर्वदोषो युवयोः स्वभूतः स्तोमः हे भुरगौ भर्तारावभिनौ शीघ्रौ
 वा । भुरग्युरिति क्षिप्रनामेति । किंच यस्य स्तोमस्य पुरुदिनेषु बहुष्वहःसु इन्द्रः होता इन्द्रोऽ-
 प्याह्वाता भवति ममायं स्तोमः स्यादिति । किञ्चक्षणः^२ पुनरिन्द्र आह्वाता । यः नृणां मनुष्याणां
 नृतमः मनुष्याणामपि मनुष्यतमः । शूराणामपि मध्ये शूरतम इत्यर्थः । नर्यः च नृभ्यो हितो यः
 क्षपावान् च रात्रिपर्यायेषु सोमभागः । एवंगुगुकेन यः स्तोम इन्द्रेणापि प्रार्थ्यतेऽस्मासु वर्तमानः
 स युवां प्रति अजीगः नित्यकालमेव गच्छतीत्यर्थः । एवं तावदेतामृचमाभिनीमिति कृत्वा व्याचक्षते ।
 तदसाधु । ऐन्द्रे हि सूक्ते प्रथमैवेयं भवति । तच्च पुनः पृष्ठयस्य पष्ठेऽहनि स्तोमे वर्धमाने माध्यंदिने
 सवने प्राह्मणाच्छंसिनः शस्त्रे विनियुज्यते । हे भुरगौ भर्तारौ देवानां पती य एष स्तोमोऽस्मासु
 निहितः शुचिर्व्यपगतदोषः शकुनिपुत्र इव वने वनावयवे वृक्षे चाकन् पश्यन्नैव कामयमान इव
 वेन्द्रमास्ते । यस्य स्तोमस्य किमिति । यस्येन्द्रः पुरुदिनेषु बहुष्वहःस्वाह्वाताभूत् अपि नाम मामनेन
 स्तोमेन स्तुयुरिति । किञ्चक्षणः पुनराह्वाता । यस्येदिन्द्र इति नृणां नृतमो नर्यश्च क्षपावांश्च समान-
 मेतत्पूर्वार्थेन । यमेवमिन्द्रः प्रार्थयते स एष स्तोमस्त्वं प्रत्यजीगः गच्छतीत्यर्थः । अथवा स एष
 स्तोमोऽस्माभिरुदीर्यमाणस्तस्येन्द्रस्य गुणान्गृह्णातीति स्यात् । 'जिगर्तिर्गृह्णातिकर्मा' (निरु. ६. ८) इति
 छुक्तम् । एवमत्र चाकन्नित्यस्य चायन्निति वा कामयमान इति त्रैत्येतां विपरिणामावुपपद्येते शब्द-
 सारूप्यादर्थाविरोधाच्च । एतस्मिन्निगमे पदविभागगतः कश्चिद्विचारोऽस्ति । तमाह भाष्यकारः—'वेति च
 य इति च चकार शाकल्यः' (निरु. ६. २८) इति । वेति य इति च पदे चकार शाकल्यः पदकारः ।
 तदेतद्विचार्यमाणं न साधु भवति । किं कारणम् । 'उदात्तं त्वेवमाख्यातमभविष्यत्' । एवमेतस्मिन्
 पदद्वये सति यदेतदाख्यातं न्यधायीति तदुदात्तमभविष्यत् । यद्वृत्तात्परस्य नित्यमाख्यातस्य
 निघातो न भवतीति लक्षणविदो मन्यन्ते । न चेदमुदात्तम् । तस्माद्य इति नेदं यद्वृत्तं किं तर्हि वाय
 इत्येकमेव पदम् । किंच । 'असुममाप्तश्चार्थः' । अपुष्कलः । एवमेव तस्मिन्पदद्वये सति मन्त्रस्यार्थोऽ-
 सुसमाप्तो भवति ॥^३

प्र ते अस्या उपसः प्रापरस्या नृतौ स्याम नृतमस्य नृणाम् ।

अनु त्रिशोकः शतमावहन्नृन्कुत्सेन रथो यो असत्सुवान् ॥ २ ॥

प्र । ते । अस्याः । उपसः । प्र । अपरस्याः । नृतौ । स्याम । नृतमस्य । नृणाम् ।

अनु । त्रिशोकः । शतम् । आ । अवहत् । नृन् । कुत्सेन । रथः । यः । असत् । सुसुवान् ॥ २ ॥

अस्याः वर्तमानाया ईदृश्याः उपसः नृतौ । 'नृ नये' नयने प्रापणे । उदयकाल इत्यर्थः ।
 नृणां नेतृणां मध्ये नृतमस्य अतिशयेन नेतुः एते तव इन्द्रस्य स्तुत्या यागेन च प्र अस्याम वयं
 प्रकृष्टा भवेम । तथा हे इन्द्र अपरस्याः आगामिन्याश्चोपसो नृतौ प्रापणे तव स्तुत्या यागेन च वयं
 प्रकृष्टा भवेमेत्याशास्महे । किंच त्रिशोकः नामर्षिः हे इन्द्र त्वामाराध्य त्वत्प्रसादात् एतत् बहून् अनु

१. त१.२.६.७-मु- 'पश्यन्' नास्ति । २. त-भ-किंच लक्षणः । ३. ग-पुस्तकस्थमेतन्मन्त्र-
 भार्थ-वने न वृक्ष इव वा यः पक्षनिहितः कामयमानः शुचिः सोमः तथा स्तोमः भुरणाविदकृत्
 सौ वां युवामजीगः निर्गमयति । यस्येत् यस्यैव पानेन्द्रः पुरुदिनेषु बहुदिनेषु शत्रूणामाह्वाता नृणां मध्ये
 नृतमः श्रेष्ठः नर्यः नरहितः क्षपावान् शत्रुक्षपणशीलः; भ१.४.७-पुस्तकेषु अस्य मन्त्रस्य भार्थ नास्ति ।

अनुचरभूतान् ^१नृन् मनुष्यान् ^२आवहत् प्रापितवान् । लब्धवानित्यर्थः । तथा तव कुसस्य च ^३ससवान्^१ सनिता युगपदेव संभक्ता वयः वरयः असत् अस्ति स रथः ^४कुसेन कुसो लब्धवानिति शेषः । तथा च मन्त्रान्तरे श्रूयते—‘यासि कुसेन सरथमवस्युः’ (ऋ. सं. ४. १६. १५) इति । यस्मादेवं तस्मात्प्रसादाद्वयं प्रकृष्टा भवेत्यर्थः ॥

कस्ते मदं इन्द्र रन्त्यो भुदुरो गिरो अभ्युग्रो वि धाव ।

कद्राहो अर्वागुप मा मनीषा आ त्वा शक्यामुपमं राधो अन्नैः ॥ ३ ॥

कः । ते । मदः । इन्द्र । रन्त्यः । भुत् । दुरः । गिरः । अभि । उग्रः । वि । धाव ।

कत् । वाहः । अर्वाक् । उप । मा । मनीषा । आ । त्वा । शक्याम् । उपमम् । राधः । अन्नैः ॥ ३ ॥

हे ^१इन्द्र ^२ते तवेपन्मध्यमोत्तमानां सोमजन्यानां मदानां मध्ये ^३कः ^४मदः ^५वरन्त्यः रमयिता प्रीतिकरः ^६भूत् भवति । त्वत्प्रीतिकरमदयोग्यसोमदानाभिप्रायेणायं प्रश्नः । ^७उग्रः ओजस्वी त्वं ^८दुरः यज्ञगृहद्वाराणि ^९गिरः स्तुतिलक्षणा वाचश्च ^{१०}अभि ^{११}वि ^{१२}धाव अभ्यागच्छ । किंच ^{१३}कत् कदा ^{१४}वाहः । इन्द्रं प्रत्युद्यत इति वाहः सोम उच्यते । एवंभूतः^{१५} ^{१६}अर्वाक् त्वत्प्रसादात्फलदानायास्मद्भिमुखो भविष्यतीति शेषः । अपि^{१७} च कदा ^{१८}मनीषा सर्वार्थदशिर्ना प्रज्ञा सर्वगुणप्राहिणी स्तुतिर्वा ^{१९}मा मां त्वत्प्रसादात् ^{२०}उप गमिष्यतीति शेषः^{२१} । कदा हे इन्द्र ^{२२}त्वा त्वाम् । ^{२३}आ इत्युपसर्गश्रुते-योग्यपदाध्याहारः । आराध्य वयम् ^{२४}अन्नैः सह ^{२५}राधः धनम् ^{२६}उपमं मत्परीपं ^{२७}शक्याम् । शक्तिरत्र गत्यर्थोऽन्तर्भावितण्यर्थः । संगमयेयम् ॥

कदु द्युम्नमिन्द्र त्वावतो नृन्कया धिया करसे कन्न आगन् ।

मित्रो न सत्य उरुगाय भृत्या अन्नै समस्य यदसन्मनीषाः ॥ ४ ॥

कत् । ऊँ इति । द्युम्नम् । इन्द्र । त्वाऽवतः । नृन् । कया । धिया । करसे । कत् । नः । आ । अगन् । मित्रः । न । सत्यः । उरुगाय । भृत्यै । अन्नै । समस्य । यत् । असन् । मनीषाः ॥ ४ ॥

हे ^१इन्द्र त्वं ^२कदु कदा वा ^३द्युम्नं हविलक्षणमस्मदीयमन्नं भुक्त्वेति शेषः । ^४कया ^५धिया केन कर्मणा ^६नृन् नेतृनस्मान् ^७त्वावतः त्वत्सदृशान् ^८करसे करिष्यसि । ^९कत् कदा ^{१०}नः भस्मान् प्रति ^{११}आगन् आगमिष्यसि । ^{१२}सत्यः अनवय इत्यर्थः । ^{१३}मित्रो ^{१४}न सखेय तथा । हे ^{१५}उरुगाय बहुकीर्तं ^{१६}इन्द्र त्वं ^{१७}भृत्यै भूणाय पोषणाय भवसीति शेषः । ^{१८}यत् यदा ^{१९}समस्य अस्मद्वादिकस्य सर्वस्य जगतः ^{२०}अन्ने जगत्स्थितिनिमित्त आहारे ^{२१}मनीषाः अन्नाभिलक्षणां बुद्धयः ^{२२}असन् भवेयुः । तदा सर्वस्य पोषणाय त्वं भवसीत्यर्थः ॥

प्रेरय स्रो अर्थ न पारं ये अस्य कामं जनिधाइव गमन् ।

गिरश्च ये ते तुविजात पूर्वीनर इन्द्र प्रतिशिक्षन्त्यन्नैः ॥ ५ ॥

प्र । ईर्य । सूरः । अर्थम् । न । पारम् । ये । अस्य । कामम् । जनिधाऽइव । गमन् ।

गिरः । च । ये । ते । तुविजात । पूर्वीः । नरः । इन्द्र । प्रतिशिक्षन्ति । अन्नैः ॥ ५ ॥

१. त-म-‘ससवान्’ नास्ति । २. ग-म१.२.४.७-एवंभूतः सोमः; त१.२.४.५.९-एवंभूमः । ३. त-म९-‘अपि च ... शेषः’ नास्ति ।

१सूरः सूर्यः १अर्थ १न यथातारं गन्तारं योगिनमनुगृह्णन् १पारं संसारस्यान्तमपवर्गं गमयति तथा हे इन्द्र त्वं यजमानान् संसारस्यान्तं १प्रेरय गमय । १ये अस्मदादयो यजमानाः १अस्य तवेन्द्रस्य १कामं सोमपानेच्छां १गमन् । गमिरत्र विपूर्वोऽन्तर्भावितण्यर्थश्च द्रष्टव्यः । विगमयन्ति महता सोमपानेनपनयन्ति । तत्र दृष्टान्तः । १जनिधाइव । जनीनां जायानां संभोगकाले शय्यासु धारयितारः पतयो यथा प्रभूतसंभोगप्रदानेन मैथुनेच्छामपनयन्ति तद्वत् । किंच १नरः नेतारोऽस्मदादयः १ये यजमानाः हे १तुविजात बहुरूप । ' रूपंरूपं प्रतिरूपो बभूव ' (ऋ. सं. ६.४७.१८) इति वचनात् । सर्वात्मन् १इन्द्र १ते तुभ्यं १पूर्वीः अनादिकालप्रवृत्ताः १गिरश्च स्तुतिरक्षणं वाचश्च १अक्षैः पुरोडाशादिहविर्भिः सह १प्रतिशिक्षन्ति प्रतिकालं प्रयच्छन्ति तानस्मदीयान् यजमानान् पारं गमयेति पूर्वेण संबन्धः ॥ ॥ २२ ॥

मात्रे नु ते सुमिते इन्द्र पूर्वी द्यौर्मज्मना पृथिवी काव्येन ।

वराय ते घृतवन्तः सुतासः स्वाक्षन्भवन्तु पीतये मधूनि ॥ ६ ॥

मात्रे इति । नु । ते । सुमिते इति सुऽमिते । इन्द्र । पूर्वी इति । द्यौः । मज्मना । पृथिवी । काव्येन । वराय । ते । घृतवन्तः । सुतासः । स्वाक्षन् । भवन्तु । पीतये । मधूनि ॥ ६ ॥

हे १इन्द्र १ते तव स्वभूतेन १मज्मना शत्रूणां मज्जेन १काव्येन कर्मणा १द्यौः १पृथिवी द्यावा-पृथिव्यौ १नु क्षिप्रं १सुमिते निर्मिते । कीदृश्यां । १मात्रे निर्मायौ १पूर्वी पूर्यां मह्यौ । यस्मादीदृशेन महत्वेन युक्तः तस्मात् १घृतवन्तः अग्निमुखत्वात् त्वां क्षरन्तो दीप्तिमन्तो वा सुसंस्कृतत्वात् यद्वाज्यसंयुक्ताः १सुतासः अभिपुताः सोमाः १वराय श्रेष्ठाय तुभ्यमिन्द्राय १स्वाक्षन् १भवन्तु । अस्माभिर्देताः सन्तु । किमर्थम् । १पीतये पानाय । १मधूनि मधुररसात्मकानि पुरोडाशादीन्यन्नानि इवीपि भक्षणार्थं दत्तानि भवन्तु ॥

आ मध्वो अस्मा असिचन्नमत्रमिन्द्राय पूर्णं स हि सत्यराधाः ।

स वावृधे वरिमन्ना पृथिव्या अभि क्रत्वा नर्यः पौंस्यैश्च ॥ ७ ॥

आ । मध्वः । अस्मै । अमिचन् । अमन्त्रम् । इन्द्राय । पूर्णम् । सः । हि । सत्यराधाः । सः । वावृधे । वरिमन् । आ । पृथिव्याः । अभि । क्रत्वा । नर्यः । पौंस्यैः । च ॥ ७ ॥

१अस्मै १इन्द्राय अत्येन्द्रस्यार्थं १मध्वः मधुररसस्य सोमस्य १पूर्णम् १अमन्त्रं ग्रहचमसादिकं पात्रम् १आ १असिचन् अभिमुख्येन स्थित्वा परया भत्यास्मदीया ऋत्विजः सिक्तवन्तः अग्नौ प्रक्षिप्तवन्तः । १हि यस्मात्कारणान् १सः इन्द्रः १सत्यराधाः सत्यधनः । यजमानेभ्यो दातव्यत्वेनाविसंवादिधनं इत्यर्थः । तस्मादसिचनिति संबन्धः । अग्राधासिक्तेन तेन पात्रेण नृतः १सः इन्द्रः १पृथिव्याः अन्तरिक्षस्य १वरिमन् अतिशयेन विस्तीर्णे स्थाने आगत्य १अभि १वावृधे अभिवर्धते । कीदृश इन्द्रः । १नर्यः नृभ्यो हितः । १क्रत्वा वृत्रवधादिकर्मणा प्रज्ञानेन वा १पौंस्यैश्च युक्त इति शेषः ॥

व्यानुळिन्द्रः पृतनाः स्वोजा आस्मै यतन्ते सख्याय पूर्वीः ।

आ स्मा रथं न पृतनासु तिष्ठ यं भद्रया सुमत्या चोदयासे ॥ ८ ॥

वि । आनृ । इन्द्रः । पृतनाः । सुऽओजाः । आ । अस्मै । यन्ते । सख्याय । पूर्वीः ।
आ । स्म । रथम् । न । पृतनासु । तिष्ठ । यम् । भद्रया । सुऽमत्या । चोदयासे ॥ ८ ॥

वस्वोजाः शोभनबलः । इन्द्रः पृतनाः शत्रुसेनाः । व्यानृ व्याप्नोति । इन्द्रः संग्रामेषु
केनाप्यप्रतिहन्यमानः सन् शत्रून् जयतीत्यर्थः । किंच । पूर्वीः । अत्र पूर्वशब्द उत्कृष्टवाची । उत्कृष्टाः
शत्रुसेना अप्रभवन्त्यः सत्यः । अस्मै अस्मैन्द्रस्य । सख्याय संधित्वलक्षणाय^१ सखित्वाय । आ
यन्ते । संधिं कर्तुमिच्छन्तीत्यर्थः । अपरोऽर्धर्चः प्रत्यक्षकृतत्वान्निर्गन् वाक्यम् । हे इन्द्र त्वं यं
स्वीयं रथं । भद्रया कल्याणया । सुमत्या शोभनया परानुग्रहया बुद्ध्या । चोदयासे यज्ञान् प्रति
प्रेरयसि तं । रथम् अस्मच्चञ्च प्रत्यागन्तुं महतादरेण । आ । तिष्ठ आरोह । तत्र दृष्टान्तः । पृतनासु
संग्रामेषु रथं न यथा^२ स्वरथं महतादरेणातिष्ठसि^३ तद्वत् । स्म इति पदपूरणः ॥ ॥ २३ ॥ ॥ २ ॥

तृतीयेऽनुवाके त्रयोदश सूक्तानि । तत्र 'प्र देवत्रा' इति पञ्चदशर्चं प्रथमं सूक्तम् । इलूप-
पुत्रस्य कवपस्यार्चं त्रैष्टुभमब्देवत्यमपांनपाद्देवताकं वा । तथा चानुक्रान्तं—'प्र देवत्रा पञ्चोना कवप
ऐलूप आपमपोनपत्रीयं वा' इति । 'अप इष्य होतः' इत्युक्तः सन् होता 'प्र देवत्रा' इत्याद्या
नवचोऽनुमृयात् । सूत्रितं च—'प्र देवत्रा ब्रह्मणे गातुरैविति नव हिनोता नो अध्वरं देवयज्येति
दशमीम्' (आश्व. श्रौ. ५. १) इति ॥

प्र देवत्रा ब्रह्मणे गातुरैवपो अच्छा मनसो न प्रयुक्ति ।

महीं मित्रस्य वरुणस्य धासि पृथुज्रयसे रीरधा सुवृक्तिम् ॥ १ ॥

प्र । देवत्रा । ब्रह्मणे । गातुः । एतु । अपः । अच्छ । मनसः । न । प्रयुक्ति ।

महीम् । मित्रस्य । वरुणस्य । धासिम् । पृथुज्रयसे । रीरध । सुवृक्तिम् ॥ १ ॥

वब्रह्मणे । तृतीयार्थे चतुर्थी । ब्रह्मणा स्तोत्रेण । स्तूयमान इति शेषः । गातुः देवानपो वा
प्रतिगमनशीलः सोमः । देवत्रा देवीद्योतमानाः । अपः वसतीवर्येकधनालक्षणान्युदकानि । अच्छ अभि
प्र । एतु प्रकर्षेण गच्छतु । तत्र दृष्टान्तः । मनसो न प्रयुक्ति । यथा मनसः प्रयुक्तिः प्रयोग उद्योगः
शीघ्रं गच्छति तद्वत् । एवं सोमेषः प्रतिगते सति हे मदीयात्मन् अध्वर्यो वा । महीं । धासि महत्सोम-
लक्षणमन्नं । मित्रस्य । वरुणस्य चार्थाय । पृथुज्रयसे विस्तीर्णजवाय । महागतेरिन्द्रस्य^४ चार्था-
येत्यर्थः^५ । रीरध संसाधय संस्करु । दानयोग्यं कुरु । सुवृक्ति सुष्ठु दीर्घैर्वर्जितां स्तुतिं च कुरु ॥

अध्वर्यवो हविष्मन्तो हि भूताच्छाप इतोऽशतीरुशन्तः ।

अव याश्चेष्टे अरुणः सुपर्णस्तमास्यध्वमूर्मिमद्यां सुहस्ताः ॥ २ ॥

अध्वर्यवः । हविष्मन्तः । हि । भूत । अच्छ । अपः । इत । उशतीः । उशन्तः ।

अव । याः । चेष्टे । अरुणः । सुपर्णः । तम् । आ । अस्यध्वम् । ऊर्मिम् । अद्य । सुहस्ताः ॥ २ ॥

हे । अध्वर्यवः यूयं । हविष्मन्तो । हि । अभिपोतव्येन सोमलक्षणेन हविषा युक्ताः खलु । भूत
भवत । किंच हे । उशन्तः सोमाभिषवन् कर्तुं कामयमाना अध्वर्यवो यूयम् । उशतीः सोमाभिषवा-

१. ग-सखित्वलक्षणाय; त-भ२.६-सु-संबधित्वलक्षणाय; उद्गीथ-सख्याय सखिभावाय सखित्व-
लक्षणाय । २. ग-यथा रथी । ३. ग-महतादरेणातिष्ठति । ४. त-भ६-महतेरिन्द्रस्य । ५. त-
वार्थायेत्यर्थः; भ६-वीर्यायेत्यर्थः ।

ऋभावमभिलपन्तीरेकधनालक्षणाः । अपः । अच्छ आभिमुख्येन । इत गच्छत । अरुणः रक्तवर्णः । सुपर्णः सुपतनः सोमः । अव अधस्तात् अन्तरिक्षे । याः मेघोदरगता अपः । वृष्टे पश्यति हे । सुहस्ताः सोमाभिषवादिशोभनकर्मकारित्वात् । सुवर्णमयपवित्राद्यलंकृताः । यद्वा शोभनहस्ताः । एतेऽध्वर्यवः यूयम् । अथ इदानीं । तं तादृशम् । ऊर्मि सोमसंघातं ताभिरग्निः सह । अस्यध्वम् आभिमुख्येन स्थित्वा महतादरेण दशापवित्रे शोधनार्थं प्रक्षिपत ॥

अध्वर्यवोऽप इता समुद्रमपां नपातं हविषा यजध्वम् ।

स वो दददूर्मिमद्या सुपूतं तस्मै सोमं मधुमन्तं सुनोत ॥ ३ ॥

अध्वर्यवः । अपः । इत । समुद्रम् । अपाम् । नपातम् । हविषा । यजध्वम् ।

सः । वः । ददत् । ऊर्मिम् । अद्य । सुऽपूतम् । तस्मै । सोमम् । मधुऽमन्तम् । सुनोत ॥ ३ ॥

हे । अध्वर्यवः यूयम् । अपः एकधनालक्षणान्युदकानि । आहर्तुमिति शेषः । समुद्रम् उदधि-स्थानीयं जलाशयम् । इत गच्छत । इदानीमुत्तरोऽध्वर्यो व्याख्यायते पश्चात् द्वितीयः पादः । आर्थिकोऽयं क्रमः । अथ इदानीं । सः अपां नपात् । वः जलाशयं प्रतिगतेभ्यो युष्मभ्यं । सुपूतं सुशुद्धम् । ऊर्मि जलसमूहं । ददत् ददातु । यूयमपि तेन समूहेन । तस्मै अपां नपाते । मधुमन्तं मधुरस्वादूपेतं । सोमं सुनोत अभिपुणुत । अभिपुतेन सोमाख्येन । हविषा । अपां नपातं वृष्टिकर्मण्यधिकृतं^१ देवं । यजध्वम् ॥

यो अनिध्मो दीदयदप्स्वः^२ न्तर्त्यं विप्रास ईळते अध्वरेषु ।

अपां नपान्मधुमतीरपो दा याभिरिन्द्रो वावृधे वीर्यीय ॥ ४ ॥

यः । अनिध्मः । दीदयत् । अप्सु । अन्तः । यम् । विप्रासः । ईळते । अध्वरेषु ।

अपाम् । नपात् । मधुमतीः । अपः । दाः । याभिः । इन्द्रः । ववृधे । वीर्यीय ॥ ४ ॥

उत्तरार्धस्य प्रत्यक्षकृतत्वादेकवाक्यतायै युष्मच्छब्देन समानार्थो भवच्छब्दः प्रथमार्धेऽध्याहार्यः । यः भवान् अपां नपात् । अपस्वन्तः अपां मध्ये मेघस्थाने । अनिध्मः काष्ठवर्जितः सन् । दीदयत् दीप्यते । विप्रासः मेधाविनः कृत्विग्यजमानाः । अध्वरेषु यागेषु यथं भवन्तम् । ईळते स्तुवन्ति हे । अपां नपात् । स त्वं । मधुमतीः मधुररसयुक्ताः । अपः वृष्टिलक्षणाः । दाः अस्मभ्यं देहि । याभिः वसतीवर्त्येकधनारूपाभिः सोमेभ्यः मिभिताभिरग्निः^३ । इन्द्रः । वीर्याय वृत्रवृधादिशूरकर्मणे । ववृधे वर्धते ता अपो देहीति संबन्धः ॥

याभिः सोमो मोदते हर्षते च कल्याणीभिर्भुवतिभिर्न मर्यैः ।

ता अध्वर्यो अपो अच्छा परेहि यदासिञ्चा ओषधीभिः पुनीतात् ॥ ५ ॥

याभिः । सोमः । मोदते । हर्षते । च । कल्याणीभिः । भुवतिभिः । न । मर्यैः ।

ताः । अध्वर्यो इति । अपः । अच्छा । परा । इहि । यत् । आऽसिञ्चाः । ओषधीभिः । पुनीतात् ॥ ५ ॥

अभिपुतः । सोमः । याभिः वसतीवर्त्येकधनारूपाभिरग्निः सह । मोदते मुदितो भवति । हर्षते । च । पुनरुक्तिरादरार्थः । अस्यर्थं हृष्यतीत्यर्थः । तत्र दृष्टान्तः । कल्याणीभिः कमनीयाभिः । भुवतिभिः तरुणीभिः स्त्रीभिः^३ सह । मर्यो न यथा मनुष्यो मोदते तद्वत् । हे । अध्वर्यो त्वं । ताः तादृशीः । अपः

वअच्छ अभिप्राप्तुं वपरेहि जलाशयं प्रतिगच्छ । किंच वयत् यदा आहताभिस्ताभिरग्निः^१ वआसिञ्चाः
आ समन्तात्सोमानासिञ्चसि तदा वओषधीभिः सोमैः सहापश्च वपुनीतात् दशापवित्रेण पुनीहि ॥ २४ ॥

एवेद्युने युवतयो नमन्त यदीमुशन्नुशतीरेत्यच्छ ।

सं जानते मर्नसा सं चिकित्रेऽध्वर्यवो धिषणापश्च देवीः ॥ ६ ॥

एव । इत् । यूने । युवतयः । नमन्त । यत् । ईम् । उशन् । उशतीः । एति । अच्छ ।

सम् । जानते । मर्नसा । सम् । चिकित्रे । अध्वर्यवः । धिषणा । आपः । च । देवीः ॥ ६ ॥

वयुवतयः तरुण्यः स्त्रियः वयूने तरुणाय वनमन्त यथा प्रह्वीभवन्ति एव^२ एवं वसतीवर्येक-
धनाख्या आपः सोमाय प्रह्वीभवन्ति^३ । यद्वा । युवतयः सोमेन सह मिश्रयिष्य आपो यूने अभिप-
वादिकर्मणामात्मना सह मिश्रयित्रे कर्त्रेऽध्वर्यवे नमन्त प्रह्वीभवन्त्येव । वइत् इति पूरणः । कदा ।
वयत् यदा वउशन् अभिपवार्थं वसतीवरीः कामयमानः सोमः सोमाभिषवं कर्तुं कामयमानः
अध्वर्युवां वउशतीः सोमेन सह मिश्रीभावमभिपवादिकर्माङ्गभावं च कामयमानाः वईम् एना अपः
वअच्छ प्राप्तुम् वपुति गच्छति तदोपनमन्ते । वअध्वर्यवो वधिषणा तदीया स्तुतिलक्षणा वाक् च
वदेवीः देव्यः वआपश्च वमनसा विशिष्टया युद्धया वसं वजानते सम्यग्जानन्ति वसं वचिकित्रे स्वं
स्वमधिकारं परस्परपकारं च चक्षुषा सम्यक् पश्यन्ति ॥

यो वो वृताभ्यो अकृणोदु लोकं यो वो मद्या अभिशस्तेरमुञ्चत् ।

तस्मा इन्द्राय मधुमन्तमूर्मि देवमार्दनं प्र हिणोतनापः ॥ ७ ॥

यः । वः । वृताभ्यः । अकृणोत् । ऊँ इति । लोकम् । यः । वः । मद्याः । अभिशस्तेः । अमुञ्चत् ।

तस्मै । इन्द्राय । मधुमन्तम् । ऊर्मिम् । देवमार्दनम् । प्र । हिणोतन । आपः ॥ ७ ॥

वयः इन्द्रः ववृताभ्यः मेधरावृताभ्यः परिवेष्टिताभ्यः ववः युष्मभ्यमद्भ्यः वलोकं मेघोदराग्नि-
र्गमनमार्गम् वअकृणोत् अकरोत् । वउ इति पूरणः । किंच वयो ववः युष्मानपः वमद्याः महत्याः
वअभिशस्तेः मेघपरिवेष्टनाभिहिंसनात् वअमुञ्चत् मोचितवान् । हे वआपः यूयं वतस्मै तादृशाय
वइन्द्राय वमधुमन्तं मधुरस्वादुयुक्तं वदेवमार्दनम् इन्द्रादिदेवानां सोमेन सह मिश्रीभूय तर्पयितारम्
वऊर्मिम् अप्संघातं वप्र वहिणोतन अस्मघ्नं प्रति गमयत । सोमाभिषवकर्माङ्गभावाय प्रस्थापयत ॥

प्रास्मै हिनोत मधुमन्तमूर्मि गर्भो यो वः सिन्धवो मध्व उत्सः ।

घृतपृष्ठमीड्यमध्वरेष्वापो रेवतीः शृणुता हव मे ॥ ८ ॥

प्र । अस्मै । हिनोत । मधुमन्तम् । ऊर्मिम् । गर्भः । यः । वः । सिन्धवः । मध्वः । उत्सः ।

घृतपृष्ठम् । ईड्यम् । अध्वरेषु । आपः । रेवतीः । शृणुत । हवम् । मे ॥ ८ ॥

अत्र यच्छब्दसंबन्धाद्वितीयः पादः^३ पूर्व व्याख्येयः । हे वसिन्धवः स्यन्दनशीला अपः ववः
युष्माकं वयः वगर्भः वमध्वः मधुररसस्य वउत्सः उत्स्यन्दनः प्रस्रवणः । यच्छब्दयोगात्तच्छब्दोऽ-
ध्याहार्यः । तं वमधुमन्तं मधुररसोपेतम् वऊर्मिम् अप्संघातम् । सारमित्यर्थः । वअस्मै अत्येन्द्रस्यार्थाय

१प्र १हिनोत प्रहिणुत । प्रगमयत । कीदृशम् । १अध्वरेषु यज्ञेषु १घृतपृष्ठं घृतमाज्यं पृष्ठे यस्य तम् ।
पश्चाद्धृतपातिनमित्यर्थः । १ईड्यं स्तुत्यम् । किंच हे १आपः यूयं १रेवतीः रेवत्यः अस्मभ्यं यानि
धनानि दातव्यानि तैर्धनवत्यः १मे मदीयं १हवम् आह्वानं १शृणुत ॥

तं सिन्धवो मत्सरमिन्द्रपानमूर्मिं प्र हेतु य उभे इत्यर्ति ।

मदच्युतमौशानं नभोजां परि त्रितन्तुं विचरन्तमुत्सम् ॥ ९ ॥

तम् । सिन्धवः । मत्सरम् । इन्द्रपानम् । ऊर्मिम् । प्र । हेतु । यः । उभे इति । इत्यर्ति ।
मदच्युतम् । औशानम् । नभःऽजाम् । परि । त्रितन्तुम् । विचरन्तम् । उत्सम् ॥ ९ ॥

हे १सिन्धवः स्यन्दनशीला आपः १यः युष्मदीयः सारभूतः समूहः १उभे अस्मभ्यं दृष्टादृष्टफले
दाता सन् १इत्यर्ति कर्माङ्गभावं प्रतिपद्यते १मत्सरं मादयितारमिन्द्रादिदेवानां तर्पयितारम् १इन्द्रपानं
देवानां प्रमुखेन्द्रेण पानीयं १तं तादृशम् १ऊर्मिम् उदकसमूहं १प्र १हेतु प्रगमयत अस्मद्यज्ञं प्रति
प्रेरयत । कीदृशम् । १मदच्युतं मदस्य च्यावकम् १औशानं सोमेन सह मिश्रीभावं कामयमानं १नभोजां
नभस्यन्तरिक्षे वृष्टिरूपेण^१ जातं १परि सर्वतः १त्रितन्तुं त्रयाणां लोकानां तनितारं विस्तारयितारं^२
१विचरन्तं यज्ञपात्रेषु गच्छन्तम् १उत्सम् उत्स्यन्दनम् । तर्पितारं देवान् प्रत्यृध्वं गन्तारमित्यर्थः ॥

अपोनप्रीय एकधनास्वावृत्तासु 'आववृत्ततीः' इत्येषा । सूत्रितं च—'आववृत्ततीरध नु द्विधारा
इत्यावृत्तास्वैकधनासु' (आश्व. श्रौ. ५. १) इति । तत्रैव 'हिनोता नः' इत्येषा । सूत्रं पूर्वमुदाहृतम् ॥

आववृत्ततीरध नु द्विधारा गोषुयुधो न नियवं चरन्तीः ।

ऋषे जनित्रीर्भुवनस्य पत्नीरपो वन्दस्व सवृधः सयौनीः ॥ १० ॥

आववृत्ततीः । अर्ध । नु । द्विधाराः । गोषुयुधः । न । निऽयम् । चरन्तीः ।

ऋषे । जनित्रीः । भुवनस्य । पत्नीः । अपः । वन्दस्व । सवृधः । सयौनीः ॥ १० ॥

१अध अधानन्तरं १गोषुयुधो १न । गोष्वप्सु निमित्तभूतासु मेधैः सह युध्यत इति गोषुयुदिन्द्रः ।
तस्य यथा वृष्टिलक्षणा अपः १द्विधाराः । द्विशब्दोऽत्रानेकत्ववाची^३ । अनेकधाराः । अपर्यन्तधारा
इत्यर्थः । अस्माकमप्येवंस्थितः १आववृत्ततीः आवृत्ताः १नियवं सोमं प्रति निश्चयेन १मिश्रीभावं
१चरन्तीः गच्छन्तीः १भुवनस्य लोकस्य १जनित्रीः जनयित्रीः १पत्नीः पालयित्रीश्च १सवृधः सह
सोमस्य वर्धयित्रीः १सयौनीः सोमेन सह समानस्थानाः हे १ऋषे मदीयान्तरास्मिन् अध्वर्यो वा
स्वमेवंभूताः १अपः १नु क्षिप्रं १वन्दस्व स्तुहीत्यर्थः ॥ ॥ २५ ॥

हिनोता नो अध्वरं देवयज्या हिनोत ब्रह्म सनये धनानाम् ।

ऋतस्य योगे वि स्यध्वमूर्धः श्रुष्टीवरीर्भूतनास्मभ्यमापः ॥ ११ ॥

हिनोत । नः । अध्वरम् । देवयज्या । हिनोत । ब्रह्म । सनये । धनानाम् ।

ऋतस्य । योगे । वि । स्यध्वम् । ऊर्ध्वः । श्रुष्टीवरीः । भूतना । अस्मभ्यम् । आपः ॥ ११ ॥

हे ऋत्विजः षड्विंशतः प्रहिणुत प्रगमयत प्रोत्सर्पयतैतम् ऋध्वरं यज्ञं देवयज्या^१ देव-
यज्यायै देवयजनार्थम् । किंच प्रहिणुत ब्रह्म स्तुत्याख्यं यथाशास्त्रक्रमेण षनये लब्धये षनः अस्माकं
धनानाम् । किंच ऋतस्य यज्ञस्य योगे संयोगे यदेतद्वधरिव सोमपूर्णमधिषवणचर्म वर्तते । अथवा
योगसंबन्धाच्छकटं योगः । तद्धि^२ तत्रैव^३ युज्यते । तेनाधिषवणचर्मणा ऊधसोऽधस्तादवस्थितेनेति
मन्यमानो निरुक्तकारो ब्रवीति^३—‘याज्ञे शकट इति^३ वा’ (निरु. ६. २२) इति । यदेतद्यज्ञ-
शकटस्याधस्तादुपरि वाधिषवणचर्म एतत् षवि षष्यध्वं विमुञ्चध्वम् । ग्रहचमसस्थाख्यादिषु यो
निषेकः सोमस्यैतद्विमोचनमधिषवणचर्मोऽधसः । तद्धि सोम उत्सिच्यमाने श्लथीभवति यथेतरद्रोरूपो
दुष्टमानायां गवि । एवमृत्विज उक्त्वाधुनैव सोमसंमिश्रा अपो ब्रवीति । यूयमपि हे आपः एभिः
ऋत्विग्भिर्भुत्सिच्यमानाः षधुष्टीवरीः सुखवत्यः भूतन भवत अस्मभ्यम् । एवमत्र प्रशब्देनार्थस्य
सुतरां प्रकटता भवतीति भाष्यकारेण प्रशब्दोऽध्याहृतः । प्रहिणुतेति । अध्वरमित्यनेन संबन्धाद्धिनोतेः
गत्यर्थत्वमुपपद्यते । एतस्या ऋचो व्याख्यानेन निरुक्तटीकाया उद्धृतम् ॥^४

प्रातरनुवाकस्य ‘आपो रेवतीः’ इत्येषा प्रतिपत् । सूत्रितं च—‘आपो रेवतीः क्षयथा हि
वस्व उप प्रयन्त इति सूक्ते’ (आश्व. श्रौ. ४. १३) इति ॥

आपो रेवतीः क्षयथा हि वस्वः क्रतुं च भद्रं बिभृथामृतं च ।

रायश्च स्थ स्वपत्यस्य पत्नीः सरस्वती तद्वृणते वयो धात् ॥ १२ ॥

आपः । रेवतीः । क्षयथा । हि । वस्वः । क्रतुम् । च । भद्रम् । बिभृथ । अमृतम् । च ।
रायः । च । स्थ । सुऽअपत्यस्य । पत्नीः । सरस्वती । तत् । वृणते । वयः । धात् ॥ १२ ॥

हे आपो रेवतीः रेवत्यो धनवत्यः यूयं वस्वः वसुनः धनस्य षक्षयथा षहि ईशिध्वे खलु ।
किंच भद्रं भजनीयं ऋतुं च सोमयागादिलक्षणं कर्म च अमृतं च अमरणरूपं तज्जन्यफलं च
बिभृथ धारयथ । पुष्णीथ वा । तथा रायश्च धनस्य च स्वपत्यस्य शोभनपुत्रस्य च पत्नीः पत्न्यः
पालयिष्यः स्थ भवथ । तथा सरस्वती तदभिमानिनी देवता वृणते स्तुवते मह्यं तत् इदं सर्वं
वयः अन्नलक्षणं धनं धात् ददातुं ॥

अपोनप्त्रीये ‘प्रति यदापः’ इत्येषा । सूत्रितं च—‘प्रति यदापो अदृश्रमायतीरिति प्रतिदृश्य-
मानासु’ (आश्व. श्रौ. ५. १) इति ॥

प्रति यदापो अदृश्रमायतीर्यृतं पर्यासि बिभ्रतीर्मधूनि ।

अध्वर्युभिर्मनसा संविदाना इन्द्राय सोमं सुषुतं भरन्तीः ॥ १३ ॥

प्रति । यत् । आपः । अदृश्रम् । अऽयतीः । घृतम् । पर्यासि । बिभ्रतीः । मधूनि ।
अध्वर्युभिः । मनसा । समऽविदानाः । इन्द्राय । सोमम् । सुऽसुतम् । भरन्तीः ॥ १३ ॥

हे आपः आयतीः अस्मद्यज्ञं प्रत्यागच्छन्तीः यत् । ‘सुपां सुलुक्’ इति विभक्तैर्लुक् । याः
युष्मान् प्रति अदृश्रं प्रतिपश्यामि घृतं सोमसंसृष्टमाज्यं मधूनि मधुसदृशानि मृष्टरसानि

१. त-भ-‘देवयज्या’ नास्ति । २. त-तद्धि तर्हि; भ-मु-तद्धि तर्हि । ३. त-भ-ब्रवीते शकट
इति । ४. ग-पुस्तकस्थमेकादशमन्त्रभाष्यं—नोस्माकं अध्वरं यज्ञं देवयागार्थं दिनोत प्रेरयत । अप्सु हि
यज्ञश्रितः ब्रह्मकर्मधनानां लाभाय दिनोत यज्ञस्य योगार्थं ऊधः आत्मीयं विष्यध्वं विमुक्तं कुरुत । हे
आपः यूयं धुष्टीवरीः सुखवत्यो भूतन भवतास्मभ्यम् । ५. त-भ-दधातु ।

पयांसि उदकानि च^१ संभूय ष्विभ्रतीः यागकाले धारयन्तीः तथा^२ अध्वर्युभिः मनसा अन्तःकरणेन संविदानाः संभाषमाणाः किंच इन्द्राय इन्द्रार्थं सुषुतं सुष्टु सुतं सोमं भरन्तीः धारयन्तीः* एवंभूतास्ता युष्मान्स्तौमीति शेषः^३ ॥

अपोनञ्नीये 'एमा अगमन्' इति द्वे । सूत्रितं च—'एमा अगमन्नेवतीर्जीवधन्या इति द्वे सञ्ज्ञासूत्रया परिधाय' (आश्व. श्रौ. ५. १) इति ॥

एमा अगमन्नेवतीर्जीवधन्या अध्वर्यवः सादयता सखायः ।

नि बर्हिषि धत्तन सोम्यासोऽपां नप्त्रां संविदानास एनाः ॥ १४ ॥

आ । इमाः । अगमन् । रेवतीः । जीवधन्याः । अध्वर्यवः । सादयत । सखायः ।

नि । बर्हिषि । धत्तन । सोम्यासः । अपाम् । नप्त्रां । सम्संविदानासः । एनाः ॥ १४ ॥

रेवतीः रेवत्यः धनवत्यः जीवधन्याः जीवानां पालयिष्यः^३ प्रीणयिष्यो वा इमाः ईदम्भूता आपः आ अगमन् अस्मद्यज्ञं प्रत्यागच्छन् । एतज्ज्ञात्वा हे सखायः सखिभूता हे अध्वर्यवः यूयम् अपां नप्त्रा वृष्टिकर्मस्वधिकृतेन^४ देवेन सह संविदानाः समन्त्रयमाणाः एनाः एता अपः सादयत स्थापयत । कुत्र सादयाम इति उच्यते । सोम्यासः सोमसंपादिनोऽध्वर्यवः यूयं बर्हिषि वेद्यामार्त्तार्णे कुशमये नि धत्तन नियमेन स्थापयत ॥

आगमन्नाप उशतीर्बर्हिरेदं न्यध्वरे असदन्देवयन्तीः ।

अध्वर्यवः सुनुतेन्द्राय सोममभूदु वः सुशका देवयज्या ॥ १५ ॥

आ । अगमन् । आपः । उशतीः । बर्हिः । आ । इदम् । नि । अध्वरे । असदन् । देवयन्तीः ।

अध्वर्यवः । सुनुत । इन्द्राय । सोमम् । अभूत् । ऊँ इति । वः । सुशका । देवयज्या ॥ १५ ॥

आपः वसतीर्वर्येकधनाख्याः इदम् ईदं बर्हिः वेदिस्तरणम् उशतीः उशत्यः कामयमानाः आगमन् आगच्छन् । अस्मद्यज्ञं प्रति आ आगत्य च अध्वरे अस्मदीये यज्ञे देवयन्तीः देवान् कामयमानाः । तर्पयितुमिच्छन्त्य इत्यर्थः । नि असदन् न्यसीदन्^६ । एतज्ज्ञात्वा हे अध्वर्यवः यूयम् इन्द्राय इन्द्रार्थं सोमं सुनुत अभिषुणुत । इदानीमपां प्रसादात् वः युष्माकं देवयज्या देवानिन्द्रादीनुद्दिश्य त्रियमाणा यागक्रिया सुशका सुष्टु कर्तुं शक्या अभूदु आसीदेव ॥ २६ ॥

'आ नः' इत्येकादशर्चं द्वितीयं सूक्तं कवपस्यार्प त्रैष्टुभं वैश्वदेवम् । अनुक्रान्तं च—'आ न एकादश वैश्वदेवम्' इति । गतः सूक्तविनियोगः । एकादशिनस्य वैश्वदेवस्य पक्षोः पुरोडाशस्य 'आ नः' इत्येषानुवाक्या । सूत्रितं च—'विश्वे अद्य मरुतो विश्व ऊत्या नो देवानामुप वेतु शंसः' (आश्व. श्रौ. ३. ७) इति ॥

१. त—'च' नास्ति । २. ग—एतद्धि सर्वं सरस्वत्या विद्यते । तदुक्तं घृतं पयो दुदुहे नाहुषायेति । तथा अध्वर्युभिः मनसा ऐकमत्यं गता इन्द्रार्थं सुष्टुभिषुतं सोमं भरन्तीः । एवंभूताः प्रत्यपश्यमिति संबंधः । * . त-भ६—'धारयन्तीः' नास्ति । ३. त१.२.३.४.५.६-भ६-मु-पाययिष्यः; भ१.४-पायिष्यः; उद्गीथ-वर्धयिष्यः । ४. ग-भ५.६-वृष्टिकर्मण्यधिकृतेन । ५. त५.७-भ-उद्गीथ-अगमन् । ६. ग-न्यसीदन्; त-भ-मु-निषीदन् ।

आ नो देवानामुप वेतु शंसो विश्वेभिस्तुरैरवसे यजत्रः ।

तेभिर्वयं सुखायो भवेम तरन्तो विश्वा दुरिता स्याम ॥ १ ॥

आ । नः । देवानाम् । उप । वेतु । शंसः । विश्वेभिः । तुरैः । अवसे । यजत्रः ।

तेभिः । वयम् । सुऽसुखायः । भवेम । तरन्तः । विश्वा । दुःऽइता । स्याम ॥ १ ॥

१ देवानां स्तोतॄणां २ नः अस्माकं ३ शंसः स्तोतव्यः ४ यजत्रः यष्टव्यः एवंभूत इन्द्रः ५ तुरैः स्वरणशीलैः ६ विश्वेभिः सर्वैः मरुद्भिः सह ७ अवसे अस्मद्यज्ञरक्षणार्थम् ८ आ उप वेतु उपागच्छतु । ९ वयम् अपि १० तेभिः तैः सह ११ सुखायः शोभनसखायः १२ भवेम स्याम । किंच १३ विश्वा १४ दुरिता विश्वानि १५ दुरितानि पापानि १६ तरन्तः १७ स्याम ॥

परि चिन्मर्तो द्रविणं ममन्यादृतस्य पथा नमसा विवासेत् ।

उत स्वेन क्रतुना सं वदेत श्रेयांसं दक्षं मनसा जगृभ्यात् ॥ २ ॥

परि । चित् । मर्तः । द्रविणम् । ममन्यात् । क्रतस्य । पथा । नमसा । आ । विवासेत् ।

उत । स्वेन । क्रतुना । सम् । वदेत् । श्रेयांसम् । दक्षम् । मनसा । जगृभ्यात् ॥ २ ॥

१ मर्तः मनुष्यः यजमानः २ परि चित् सर्वतः ३ द्रविणं विश्वेषां देवानां यागार्थं धनं ४ ममन्यात् । मन्यतिः कान्तिकर्मा । कामयेत लब्धुमिच्छेत् । धनं लब्ध्वा च ५ क्रतस्य यज्ञस्य ६ पथा मार्गेण ७ नमसा हविराख्येनाग्नेन ८ आ विवासेत् परिचरेत् । ९ उत अपि च १० स्वेन आत्मीयेन ११ क्रतुना प्रज्ञानेन १२ मनसेत्यर्थः । १३ सं वदेत । संवादोऽत्र समाध्यानमुच्यते । हविर्गृहीत्वा वषट्कारिण्यन् विश्वान् देवान् मनसाध्यायेदित्यर्थः । विश्वेषां देवानां यागानन्तरं च तत्प्रसादात् १४ श्रेयांसम् अतिशयेन प्रशस्यमात्मानं १५ दक्षं प्रवृद्धं सर्वव्यापिनं १६ मनसा ध्यानसाधनेनान्तःकरणेन १७ जगृभ्यात् गृहीयात् ॥

अधायि धीतिरसंसृग्रमंशास्तीर्थे न दस्ममुप यन्त्युमाः ।

अभ्यानश्म सुवितस्य शूषं नवेदसो अमृतानामभूम ॥ ३ ॥

अधायि । धीतिः । असंसृग्रम् । अंशाः । तीर्थे । न । दस्मम् । उप । यन्ति । ऊमाः ।

अभि । आनश्म । सुवितस्य । शूषम् । नवेदसः । अमृतानाम् । अभूम ॥ ३ ॥

१ धीतिः देवयागक्रिया २ अधायि निहिता स्थापिता । अस्माभिः प्रवर्तितेत्यर्थः । तदनन्तरम् ३ ऊमाः अद्वितारस्तर्पयितारः ४ अंशाः अस्माभिर्दत्ता हविर्भागाः ५ दस्मं दर्शनीयं शत्रूणामुपक्षपयितारं वा ६ असंसृग्रम् असमानसृष्टिम् । उत्कृष्टजन्मानमित्यर्थः ७ । एवंभूतं देवसंघम् ८ उप यन्ति उपगच्छन्ति । तत्र दृष्टान्तः । ९ तीर्थे न । यथा गङ्गादितीर्थे तर्पणमुखे विसृष्टा अपामंशाः देवसंघमुपगच्छन्ति तद्वत् । तदनन्तरं वयं १० सुवितस्य सु इतस्य सुष्ठु प्राप्तस्य स्वर्गादिकस्य ११ शूषं सुखम् १२ अभ्यानश्म अभिप्राप्तवाम । किंच वयम् १३ अमृतानां देवानां १४ नवेदसः । न वेदेयेतस्मिन्नर्थे नवेदः-

१. त-दुरितानि । २. भ-‘विश्वानि’ नास्ति । ३. त-‘क्रतुना प्रज्ञानेन’ नास्ति । ४. त-‘दक्ष’ नास्ति । ५. त-मु-उग्रजन्मान* ।

शब्दो ' नभ्राण्नपाञ्चवेदा' इति निपातितः । न न वेत्तारो वेत्तार एव । स्वरूपतो ज्ञातार एवेत्यर्थः ।
 ५अभूम भवेमेत्याशास्महे ॥

नित्यंश्चाकन्यात्स्वपतिर्दमूना यस्मा उ देवः सविता जजान ।

भगो वा गोभिर्यमेमनज्यात्सो अस्मै चारुच्छदयदुत स्यात् ॥ ४ ॥

नित्यः । चाकन्यात् । स्वपतिः । दमूनाः । यस्मै । ॐ इति । देवः । सविता । जजान ।

भगः । वा । गोभिः । अर्यमा । ईम् । अनज्यात् । सः । अस्मै । चारुः । छदयत् । उत । स्यात् ॥ ४ ॥

५नित्यः कल्पावस्थायी प्रजापतिः ५चाकन्यात् । तस्मै दृष्टादृष्टफलं दातुं कामयतां । कीदृशः ।
 ५स्वपतिः स्वीयानां प्रजानां स्वामी धनपतिर्वा ५दमूनाः दानमनाः । कस्मै कामयतामिति उच्यते ।
 ५उ उत अपि च ५यस्मै यजमानाय मह्यं ५सविता सर्वस्य प्रेरको ५देवः ५जजान जनितवान् । दृष्टा-
 दृष्टफलं दत्तवानित्यर्थः । वाशब्दः समुच्चये । तथा ५भगः देवश्च ५गोभिः अस्मदीयाभिः स्तुति-
 रूपाभिः वाग्भिः स्तुतः ५अर्यमा देवश्च ५ईम् ईदृग्भूतं दृष्टादृष्टफलम् ५अनज्यात् व्यक्तीकुर्यात् ।
 दद्यादित्यर्थः । ५उत अपि च ५स्यात् अन्योऽपि ५यो देवगणोऽस्ति ५चाहुः रमणीयः ५सः अपि
 देवगणः ५अस्मै यजमानाय मह्यं ५छदयत् दृष्टादृष्टफलं दातुं कामयतामित्येतदाशास्महे ॥

इयं सा भूया उपसामिव क्षा यद्ध क्षुमन्तः शर्वसा समार्यन् ।

अस्य स्तुतिं जरितुर्भिक्षमाणा आ नः शग्मास उप यन्तु वाजाः ॥ ५ ॥

इयम् । सा । भूयाः । उपसामऽइव । क्षाः । यत् । ह । क्षुमन्तः । शर्वसा । समऽआर्यन् ।
 अस्य । स्तुतिम् । जरितुः । भिक्षमाणाः । आ । नः । शग्मासः । उप । यन्तु । वाजाः ॥ ५ ॥

५क्षुमन्तः । क्षुशब्दोऽन्नवाची शब्दवाची वा । अन्नवन्तः स्तुतिमन्तः कीर्तिमन्तो वेत्यर्थः । एवं-
 भूता देवाः ५शर्वसा बलेन ५यत् यामस्मदीयां स्तुतिं प्रति ५समार्यन् समागच्छन् संप्राप्ताः ५सा ५इयं
 स्तुतिर्देवानां प्राप्या ५भूयाः भूयात् भवतु । ५उपसामिव ५क्षाः । यथा पृथिवी उपसां व्याप्या सर्वेषां
 प्राप्या भवति तद्वत् । किंच ५जरितुः स्तोतुः ५अस्य मम ५स्तुतिं ५भिक्षमाणाः याचमानाः ५शग्मासः ।
 शग्ममिति सुखनाम । सुखाः सुखकराः ५वाजाः सुधन्वनः पुत्रास्त्रयोऽप्यभुर्विभवा वाज इत्येते ५नः
 अस्मानाभिमुख्येन ५उप ५यन्तु उपगच्छन्तु ॥ ॥ २७ ॥

अस्येदेषा सुमतिः पप्रथानाभवत्पूर्व्या भूमना गौः ।

अस्य सनीळा असुरस्य योनौ समान आ भरणे बिभ्रमाणाः ॥ ६ ॥

अस्य । इत् । एषा । सुमतिः । पप्रथाना । अभवत् । पूर्व्या । भूमना । गौः ।

अस्य । सनीळाः । असुरस्य । योनौ । समाने । आ । भरणे । बिभ्रमाणाः ॥ ६ ॥

५इत् इदानीम् ५अस्य देवगणसंबन्धिनी ५एषा ५सुमतिः सुष्ठुतिः ५पप्रथानाभवत् विस्तीर्य-
 माणाभूत् । अस्माभिः क्रियमाणेत्यर्थः । कीदृशी । ५पूर्व्या पूर्वकालीना ५भूमना भूमना बहुत्वेन युक्तेति
 शेषः । सर्वदेवसंबन्धित्वान्नृशं जातेत्यर्थः । ५गौः देवान्प्रति गन्त्री । एतज्ज्ञावा सर्वे देवाः ५असुरस्य
 प्रजारूपबलवतः ५अस्य मम संबन्धिनि ५समाने सर्वदेवसाधारणे ५भरणे सर्वेषां देवानां पुष्टिकरे
 ५योनौ यज्ञालये स्थाने ५सनीळाः समानस्थानाः ५बिभ्रमाणाः अस्मदर्थं दृष्टादृष्टफलं धारयन्तः ५आ
 गच्छन्तिवति शेषः ॥

किं स्विद्वनं क उ स वृक्ष आस यतो द्यावापृथिवी निष्टतक्षुः ।

संतस्थाने अजरे इतऊनी अहानि पूर्वीरूपसो जरन्त ॥ ७ ॥

किम् । स्वित् । वनम् । कः । ऊँ इति । सः । वृक्षः । आस । यतः । द्यावापृथिवी इति ।
निःसृतक्षुः ॥ संतस्थाने इति समस्तस्थाने । अजरे इति । इतऊनी इतीनःऽऊनी ।
अहानि । पूर्वीः । उपसः । जरन्त ॥ ७ ॥

व्यतः यस्माद्भूत्वात् द्यावापृथिवी द्यावापृथिव्यौ निष्टतक्षुः देवाः निःशेषेण कृतवन्तः वसः
तादृशः वृक्षः एक उ उ आस कीदृश्या बभूव । तदुत्पादकं वनम् अरण्यं किं स्विन् । संतस्थाने
सम्यक्निष्ठन्त्यौ अजरे जरावर्जिते इतऊनी इत एतेभ्यो देवेभ्यो रक्षणं ययोस्ते । किंच अहानि सर्वाणि
दिनानि पूर्वीः बह्वीः उगमः च देवा निष्टतक्षुः । एवंभूतान् देवान् जरन्त स्तोतारः स्तुवन्ति ॥

नैतावदेना परो अन्यदस्त्युक्षा स द्यावापृथिवी बिभर्ति ।

त्वचं पवित्रं कृणुत स्वधावान्यदीं सूर्यं न हरितो वहन्ति ॥ ८ ॥

न । एतावत् । एना । परः । अन्यत् । अस्ति । उक्षा । सः । द्यावापृथिवी इति । बिभर्ति ।
त्वचम् । पवित्रम् । कृणुत । स्वधाऽवान् । यत् । ईम् । सूर्यम् । न । हरितः । वहन्ति ॥ ८ ॥

द्यावापृथिव्यानिर्माणरूपम् एतावत् देवजातं सामर्थ्येन युक्तमिति न अपि तु एना एतेभ्यो
देवेभ्यः परः उत्कृष्टः अन्यत् अन्यो हिरण्यगर्भः अस्ति । उक्षा सेक्ता । प्रजानां स्वष्ट्यर्थः ।
हिरण्यगर्भः परमसूक्ष्मो वायुरूपो लिङ्गात्मा अपः प्रविश्य द्यावापृथिवी द्यावापृथिव्यौ बिभर्ति धार-
यति । किंच स्वधावान् बलवान्भवान् वा स हिरण्यगर्भः पवित्रं पवित्रमयं त्वचम् आत्मीयं शरीरं
दीप्तं मन्त्रं वा कृणुत करोति । कदेति उच्यते । यत् यदा ईम् इमां त्वचं हरितः अक्षाः सूर्य
न वहन्ति न प्रापयन्ति तदेति । सृष्टेः प्रागत्यर्थः ॥

स्तेगो न क्षामत्येति पृथ्वीं मिहं न वातो वि ह वाति भूम ।

मित्रो यत्र वरुणो अज्यमानोऽग्निर्वने न व्यसृष्ट शोकम् ॥ ९ ॥

स्तेगः । न । क्षाम् । अति । एति । पृथ्वीम् । मिहम् । न । वातः । वि । ह । वाति । भूम ।
मित्रः । यत्र । वरुणः । अज्यमानः । अग्निः । वने । न । वि । असृष्ट । शोकम् ॥ ९ ॥

वस्तेगः । 'स्यै एयै शब्दसंघातयोः' । रश्मिसंघाती आदित्यः पृथ्वीं विस्तीर्णां वृक्षां भूमिं
तेजसा न अत्येति नातिगच्छति । मर्यादया तिष्ठतीत्येवमादित्यः स्तूयते । वातः वायुरपि खलु
भूमं भूमिं मिहं वृष्टिं न वि वृत्तिं समर्थोऽपि सन् विविधं न गमयति । भूमिं प्रति साव-
शेषमेव वर्षयतीति वातः स्तूयते । यत्र यस्मिन् प्रजापतौ मित्रः देवः अज्यमानः व्यज्यमानः
व्यक्तीभवन् । उत्पाद्यमान इत्यर्थः । शोकं स्वीयां दीप्तिं व्यसृष्ट-विसृजति सर्वतो विक्षिपति तथा
वरुणः च व्यक्तीभवन् स्वदीप्तिं विक्षिपति । तत्र दृष्टान्तः । अग्निः देवः वने न यथा वृक्षसंघाते
स्वदीप्तिं सर्वतो विसृजति तद्वत् । तादृशं प्रजापतिं स्तौमीति शेषः ॥

१. त१.२.६.७-न वर्षतीति; त३.४.५-अह-मु-उद्गीथ-वर्षतीति; म१.२.४-वर्षयति । २. त-
'उत्पाद्यमान...व्यक्तीभवन्' नास्ति ।

स्तुरीर्यत्स्रतं सद्यो अज्यमाना व्यथिरव्यथीः कृणुत स्वगोपा ।

पुत्रो यत्पूर्वः पित्रोर्जनिष्ट शम्यां गौर्जगार यद्ध पृच्छान् ॥ १० ॥

स्तुरीः । यत् । सूत । सद्यः । अज्यमाना । व्यथिः । अव्यथीः । कृणुत । स्वऽगोपा ।

पुत्रः । यत् । पूर्वः । पित्रोः । जनिष्ट । शम्याम् । गौः । जगार । यत् । ह । पृच्छान् ॥ १० ॥

अरण्योः कारणभूतां शमीं गोत्वेन रूपयति । वस्तुरीः निवृत्तप्रसवा गौः वसद्यः शीघ्रम्
वअज्यमाना निषिच्यमानरेतस्का सती वयत् यदा वसूत वत्सं प्रसूते तदा व्यथिः दुःखानां बाध-
यित्री वस्वगोपा स्वायत्तगोपनुका स्वभूतरक्षणा वा सती सा गौः वअव्यथीः व्यथारहिताः प्रजाः
वकृणुत करोति । यदा शमी पुत्रस्थानीयमश्वत्थं प्रसूते तदानीमरण्याहरणाय तादृशमश्वत्थमन्विष्य-
तामृत्विजामश्वत्थस्य जनयित्री शमी सुखहेतुर्भवतीत्यर्थः । शमीगर्भादश्वत्थादरणी आहर्तव्ये ।
श्रूयते हि—‘शमीगर्भादग्निं मन्थन्ति’ (तै. ब्रा. १.१.९) इति । अपि च पूर्वः पुरातनः पुत्रः ।
पुत्राज्ञो नरकात् त्राता । यद्वा । पुत्रस्थानीयोऽग्निः । पित्रोः जनयिष्योररण्योः सकाशात् वयत् यदा
वजनिष्ट मथनेन प्रादुर्भवति तदानीं वगौः पृथिवी तयोररण्योर्मानृभूतां वशम्याम् अश्वत्थगर्भा तां
शमीम् । ‘सुपां सुलुक्’ इति सुपो ङ्यादेशः । वजगार उद्गिरति । वयद्ध यां खलु शमीं वपृच्छान्
ऋत्विजः पृच्छन्ति वीप्सन्ति गवेपयन्ति ॥

उत कण्वं नृषदः पुत्रमाहुः श्यावो धनमादत्त वाजी ।

प्र कृष्णाय रुशदपिन्वतोर्धृक्कृतमत्र नकिरस्मा अपीपेत् ॥ ११ ॥

उत । कण्वम् । नृऽसदः । पुत्रम् । आहुः । उत । श्यावः । धनम् । आ । अदत्त । वाजी ।

प्र । कृष्णाय । रुशत् । अपिन्वत् । ऊर्ध्वः । कृतम् । अत्र । नकिः । अस्मै । अपीपेत् ॥ ११ ॥

उत अपि च वकण्वम् ऋषिं वनृषदः वपुत्रमाहुः वेदवादिनो वदन्ति । उत अपि च वाजी
हविलक्षणाश्वान् कण्वः वश्यावः श्यामवर्णः सन्नस्मादग्नेः सकाशात् वधनमादत्त अगृह्णात् । वकृष्णाय
श्यामवर्णाय नार्पेदाय कण्वायाग्नेः वऊधः वरुशत् रोचमानरूपं वप्र वअपिन्वत् प्रासिञ्चत् । वअत्र
हृत्थमग्निव्यतिरिक्तः कश्चिदपि देवः वअस्मै कण्वाय वक्तं यज्ञं वनकिः वअपीपेत् नावर्धयत् । ‘युवं
श्यावाय रुशतीमदत्तम्’ (ऋ. सं. १. ११७. ८) इत्युक्तम् ॥ ॥ २८ ॥

‘प्र सु गमन्ता’ इति नवर्चं तृतीयं सूक्तम् । आदितः पञ्च जगत्स्यः । अथ षतस्त्रिष्टुभः ।
पूर्ववदपिदेवते । तथा च नृकान्तं—‘प्र सु गमन्ता नव पञ्चाद्या जगत्स्यः’ इति । गतो विनियोगः ॥

प्र सु गमन्ता धियसानस्य सक्षणि वरेभिर्वरा अभि पु प्रसीदतः ।

अस्माकमिन्द्र उभयं जुजोपति यत्सोम्यस्यान्धसो बुबोधति ॥ १ ॥

प्र । सु । गमन्ता । धियसानस्य । सक्षणि । वरेभिः । वरान् । अभि । सु । प्रऽसीदतः ।

अस्माकम् । इन्द्रः । उभयम् । जुजोपति । यत् । सोम्यस्य । अन्धसः । बुबोधति ॥ १ ॥

इन्द्रः स्वभूतौ हरी वधियसानस्य इन्द्रागमनं चिन्तयतो यजमानस्य मम संबन्धिनि वसक्षणि
सेवायां सद्गुणके^१ सेव्ये यज्ञे निमित्ते वगमन्ता आगच्छन्तौ वसु सुष्टु प्रेरयति । ततः स इन्द्रः

वरेभिः वरणीधैर्मगैः प्रसीदतः हविरासादयतो यजमानस्य वरान् उत्कृष्टान् हविर्विशेषान् स्तुति-
विशेषांश्च अभि लक्ष्मीकृत्य सु^१ सुधु आगच्छतु । इन्द्रः आगतः सन् अस्माकं स्वभूतम् उभयं
हविश्च स्तुतिश्चेत्येतद्वयं जुजोषति सेवताम् । भक्षयतु शृणोतु कथ्यर्थः । यत् यदा सोमस्य
सोमसंपादिनो मम अन्धसः अन्नरूपस्य सोमस्य । रसमिति शेषः । बुबोधति बुध्यते जिह्वया
विजानाति । सोमं पिबतीत्यर्थः । तदा जुजोषतीति पूर्वेण संबन्धः ॥

वीन्द्र यासि दिव्यानि रोचना वि पार्थिवानि रजसा पुरुष्टुत ।

ये त्वा वहन्ति मुहुर्ध्वराँ उप ते सु वन्वन्तु वग्वनाँ अराधसः ॥ २ ॥

वि । इन्द्र । यासि । दिव्यानि । रोचना । वि । पार्थिवानि । रजसा । पुरुऽस्तुत ।

ये । त्वा । वहन्ति । मुहुः । अध्वरान् । उप । ते । सु । वन्वन्तु । वग्वनान् । अराधसः ॥ २ ॥

हे इन्द्र दिव्यानि दिवि भवानि रोचना रोचनानि दीप्तिस्वभावकानि ज्योतींषि यद्वा
दिव्यलोकान् वि यासि व्याप्नोषि । हे पुरुष्टुत बहुभिः स्तुतेन्द्र पार्थिवानि पृथिव्यां भवानि
रजसा आत्मीयेन ज्योतिषा विबुधलक्षणेन । यद्वा । रजःशब्दाच्छस आकारः । पार्थिवलोकान् ।
व्याप्नोषि । ये त्वदीया अधाः मुहुः पुनःपुनः अध्वरान् अस्मदीयान् यज्ञान् प्रति त्वा त्वाम्
उप^२ वहन्ति समीपे प्रापयन्ति ते अधाः वग्वनान् वचनेन स्तुत्या संभक्तुन् अराधसः धन-
रहितानस्मान् सु^३ सुधु वन्वन्तु धनप्रदानार्थं संभजन्ताम् ॥

तदिन्मे छन्त्सद्वपुषो वपुष्टरं पुत्रो यज्जानं पित्रोरधीयति ।

जाया पतिं वहति वग्वना मुमत्पुंस इन्द्रो वहतुः परिष्कृतः ॥ ३ ॥

तत् । इत् । मे । छन्त्सत् । वपुषः । वपुऽन्तरम् । पुत्रः । यत् । जानम् । पित्रोः । अधिऽइत्यति ।

जाया । पतिम् । वहति । वग्वना । मुऽमत् । पुंसः । इत् । भद्रः । वहतुः । परिऽकृतः ॥ ३ ॥

वपुषः । वपुः रूपम् । तद्वल्लक्ष्यते । वपुष्मतोऽपि वपुष्टरं रूपवत्तरमत्यन्तं सुरूपं तत् यज्ञ-
कर्म मे मह्यं छन्त्सत् इन्द्रः कामयताम् । यत् यदा पुत्रः जानं जन्म आत्मन उत्पत्तिं पित्रोः
मातापित्रोः सकाशात् अभीयति संकीर्तनद्वारेणाधिगच्छति । सुप्रहृष्टयाह्वानकालेऽमुकशर्मणः पुत्रो
यजत इत्यात्मनो जन्म संकीर्तयति । यद्वा । यजननादागतं धनं पित्रोः सकाशात्पुत्रोऽधिगच्छति
तदेव मह्यमिच्छतु । जाया पत्नी पतिं यजमानं मुमत् कल्याणेन वग्वना वाग्वेण शब्देन वहति
आत्मसमीपं प्रापयति । भद्रः भजनीयः परिष्कृतः सुसंस्कृतः^४ पुंस इत् । पत्युरेवेत्यर्थः ।
वहतुः जायायै प्रदातव्यः । तदुक्तं—‘ सुभद्रमर्थं भोजनं विभर्षि ’ (क. सं. ८. १. ३४) इति ।
यद्वा । पुंसोऽतिशूरस्येन्द्रस्यार्थाय भद्रो भजनीयो वहतुर्वहनशीलो देवान् प्रति स सोमः परिष्कृतः
संस्कृतो भवति । तदेन्द्रः कामयतामित्यर्थः ॥

तदित्सुधस्थमभि चारु दीधय गात्रो यच्छासन्वहतुं न धेनवः ।

माता यन्मन्तुर्यथस्य पूर्व्याभि वाणस्य सप्तधातुरिज्जनः ॥ ४ ॥

१. त-भ१.२.४-मु-‘ सु ’ नास्ति । २. त-भ-मु-उपा । ३. त-भ१.२.४-मु-‘ सु ’ नास्ति ।

४. ग-त-भ२.५.६-मु-संस्कृतः । ५. ग-त-भ१.२.४.७-मु-इत् पुंसः ।

तत् । इत् । सधस्थम् । अभि । चारु । दीधय । गावः । यत् । शासन् । वहतुम् । न । धेनवः ।
माता । यत् । मन्तुः । युथस्य । पूर्वा । अभि । वाणस्य । सप्तधातुः । इत् । जनः ॥ ४॥

१ तदित् तदेव २ सधस्थम् । सह तिष्ठन्त्यत्रेति सधस्थं स्थानं यज्ञालयम् । ३ चारु शोभनम्
४ अभि ५ दीधय हे इन्द्र अभितो दीप्यस्व । ६ यत् यत्र ७ गावः स्तुतिलक्षणा वाचः इन्द्र आगच्छ
हरिव आगच्छ इत्येवमाद्याः ८ शासन् अस्मद्यज्ञं प्रति त्वदागमनमाशासते । तत्र दृष्टान्तः । ९ वहतुं
१० न धेनवः । यथा धेनवो नवग्रभूता गावः प्रापणसाधनं गृहमाशासते तद्वत् । यत आगत्य प्रकाश-
येत्यत्र कारणमाह । ११ यत् यस्मात् १२ मन्तुः । मन्यतिरर्चतिकर्मा । अर्चकस्य मम स्वभूता १३
१४ माता देवतागुणानां निष्पादयित्री स्तुतिः १५ युथस्य यष्टोत्तुगणस्य १६ पूर्वा प्रथमभाविनी खलु । यस्माच्च
१७ सप्तधातुः । धार्यन्ते क्रियन्ते कर्माण्येति धातवश्छन्दांस्युतवो वा । सप्तच्छन्दस्कः सप्तर्तुकः सप्त-
होत्रात्मको वायं १८ जनः १९ वाणस्य स्तुतिशब्दस्य २० अभि कर्ता खलु । तस्माच्छीघ्रमागच्छेति भावः ।
यद्वा । यत्कल्याणं २१ तदेव स्थानमस्माकमभिधारय प्रयच्छ । यस्मिन् स्थाने धेनवः पयःप्रदानेन प्रीण-
यिष्यो गावो वहतुम् । उह्यते पुरुषोऽनेनेति वहतुरन्नम् । पयोघृताद्यनुशासति । न संप्रत्यर्थे । इदानीं
प्रयच्छन्ति । तथा यस्मिन् मन्तुर्मन्तव्या पूजनीया पुत्रसमूहस्य माताभिगच्छति वाणस्य वाद्यस्य
सप्तधातुर्निष्पादादिसप्तस्वरूपेणो जनोऽभिगच्छति तद्वत्तद्गुणोपेतं प्रयच्छेति २२ भावः ॥

प्र वोऽच्छा रिरिचे देव्युषदमेकौ रुद्रेभिर्याति तुर्वणिः ।

जरा वा येष्वमृतेषु दावने परि व ऊमेभ्यः सिञ्चता मधु ॥ ५ ॥

प्र । वः । अच्छ । रिरिचे । देव्युः । पदम् । एकः । रुद्रेभिः । याति । तुर्वणिः ।

जरा । वा । येषु । अमृतेषु । दावने । परि । वः । ऊमेभ्यः । सिञ्चत । मधु ॥ ५ ॥

हे यजमानाः १ देव्युः देवान् कामयमानो होता २ वः युष्माकं ३ पदम् ४ अच्छ स्थानं प्रति ५ प्र
६ रिरिचे प्ररिक्तोऽभूत् । अथ ७ होतृभ्यः ८ सकाशात् ९ एकः मुख्य इन्द्रः १० रुद्रेभिः रुद्रपुत्रैः मरुद्भिः
सह ११ तुर्वणिः क्षिप्रगामी सन् १२ याति गच्छति युष्मदीयं यज्ञम् । १३ जरा १४ वा । वाशब्दोऽप्यर्थे ।
स्तुतिरपि १५ येष्वमृतेषु मरणधर्मरहितेषु देवेषु १६ दावने धनप्रदानाय समर्था भवति । तस्मात् १७ वः
यूयम् । छान्दसो वसादेशः । १८ ऊमेभ्यः रश्मिभ्यो देवेभ्यः १९ मधु मदकरं सोममग्निः २० परि
२१ पिञ्चत ॥ ॥ २९ ॥

निधीयमानमपगूळहमप्सु प्र मे देवानां व्रतपा उवाच ।

इन्द्रो विद्रां अनु हि त्वा चचक्ष तेनाहमग्ने अनुशिष्ट आगाम् ॥ ६ ॥

निधीयमानम् । अपगूळहम् । अप्सु । प्र । मे । देवानाम् । व्रतपाः । उवाच ।

इन्द्रः । विद्रान् । अनु । हि । त्वा । चचक्ष । तेन । अहम् । अग्ने । अनुशिष्टः । आ । अगाम् ॥ ६ ॥

१. ग-त-भ-सु- ' धेनवः ' नास्ति । २. ग-स्वभूतानां माता देवतागुणानां; त१.२.५.६.७-म६-
स्वभूता नानादेवतागुणानां; त३.४-स्वभूता नानादेवतागुणानां; म१.२.४.७-स्वभूतानां देवतागुणानां ।
३. त-म१.२.४.६-कल्याणं । ४. ग-त३-म५.६-एहं प्रयच्छेति । ५. त-प्रतिरिक्तोभूत् । ६. त-म२.४.६-
अन्यहोतृभ्यः; म१.४-अन्यहोतृभ्यः ।

कुरुश्रवणस्य यज्ञे निधीयमानोऽग्निरभिधीयते । १ निधीयमानम् अध्वर्युणा हवनीयेऽग्नौ १ अप्सु
मातृभूतासु १ अपगूळहम् अन्तर्हिन्तं त्वां १ देवानां १ व्रतपाः कर्मणो रक्षक इन्द्रः १ मे मया १ प्र
१ उवाच । प्रावादीत् । हे १ अग्ने १ विद्वान् जानानः १ इन्द्रः स्वाधिकारमस्मद्भक्ततां वा १ एवा स्वाम्
१ अनु १ हि १ चक्ष अनुगतः पश्चाद्दर्श । १ तेन इन्द्रेण १ अनुशिष्टः १ अहम् अनेन पथा त्वया स्वर्गो
गन्तव्य इत्येवमुपदिष्टः सन् १ आगाम् आभिमुख्येन स्वर्गं १ गच्छेयम् ॥

अक्षेत्रवित्क्षेत्रविदं ह्यप्राट् स प्रैति क्षेत्रविदानुशिष्टः ।

एतद्वै भद्रमनुशासनस्योत सुतिं विन्दत्यञ्जसीनाम् ॥ ७ ॥

अक्षेत्रऽवित् । क्षेत्रऽविदम् । हि । अप्राट् । सः । प्र । एति । क्षेत्रऽविदा । अनुऽशिष्टः ।

एतत् । वै । भद्रम् । अनुऽशासनस्य । उत । सुतिम् । विन्दति । अञ्जसीनाम् ॥ ७ ॥

सेयमनुशासनस्तुतिः प्रासङ्गिकी । १ अक्षेत्रवित् । 'क्षि निवासगल्थोः' । क्षीयते गम्यतेऽनेनेति
क्षेत्रं पन्थाः । पन्थानमजानन् पुरुषः १ क्षेत्रविदं क्षेत्रज्ञं २ पुरुषम् १ अप्राट् पृष्ठवान् । १ सः २ १ क्षेत्रविदा
पथिज्ञेन तेन १ अनुशिष्टः प्रदर्शितमार्गः सन् १ प्रैति स्वाभिलषितं देशं गच्छति । १ अनुशासनस्य मार्गो-
पदेशरूपस्य ३ १ एतद्वै एतत्खलु १ भद्रं भजनीयं कल्याणकरम् । किं तत् । १ उत अपि च १ अञ्जसीनाम्
ऋजुना मार्गेण गन्तव्यानामपां १ सुतिं मार्गं पिपासितः सन् १ विन्दति लभते । यद्वा । अञ्जसीना-
मिति सुतेर्विशेषणम् । ऋजुमकुटिलमप्रयासेन गन्तव्यं मार्गं लभते खलु ॥

अद्येदु प्राणीदममन्निमाहापीवृतो अधयन्मातुरुधः ।

एमेनमाप जरिमा युवानमहेळन्वसुः सुमना बभूव ॥ ८ ॥

अद्य । इत् । ऊँ इति । प्र । आनीत् । अममन् । इमा । अहा । अपिऽवृतः । अधयन् । मातुः ऊधः ।

आ । ईम् । एनम् । आप । जरिमा । युवानम् । अहेळन् । वसुः । सुमनाः । बभूव ॥ ८ ॥

अयमग्निः १ अग्नेन अग्नैवास्मिन्दिने १ प्राणात् मथनेन चैष्टितोऽभवत् । 'अस्य प्राणने अन्न च'
इति धातुः । तदानीमेव १ ईमा इमानि १ अहा अहानि सौमिकानि १ अममन् नेतुममन्यत । 'मन
ज्ञाने' । व्यत्ययेन १ लुः । तिङ् उत्तरत्वादिनिघातः । अपि च १ अपीवृतः तेजोभिः परिवृतः सन्
१ मातुः पृथिव्याः १ ऊधः सारभूतं सोमादिकं हविः १ अधयन् पिबति । तथा १ युवानं नित्यतरुणं
देवानां हविषा मिश्रयन्तं वा १ एनम् अग्निं १ जरिमा । जरतिः स्तुतिकर्मा । तस्मादौणादिक इमनिच् ।
स्तोतृभिः क्रियमाणा स्तुतिः १ आप आभिमुख्येन व्याप्नोति । १ ईम् इति पूरणः । ततः १ अहेळन्
अकुप्यन् स्तोतृन्प्रति १ वसुः वासयिता सर्वेषां धनदानेनाच्छादयिता तेजोभिः शत्रूणां वा वसुमान्
वाग्भिः १ सुमनाः शोभनमनस्को १ बभूव ॥

१. त- 'स्वर्ग' नास्ति । २. ग-पथिज्ञं हि यस्मात् अप्राट् पृच्छति । प्रच्छ ज्ञीप्सायां । स च
पृष्ठोभिगतव्यमानेन मार्गेणेति वदति ततः पुरुषः; त-क्षेत्रज्ञं पुरुषमप्राट् पृष्ठवान्; त३-म५.९-पथिज्ञं
हि यस्मात् अप्राट् पृच्छति । प्रच्छ ज्ञीप्सायां । स च कदाभिगतव्यमानेन मार्गेण इति ततः स पुरुषः;
म१.२.४.७- 'क्षेत्रज्ञं...सः' नास्ति । ३. त-सर्गोपदेशरूपस्य ।

एतानि भद्रा कलश क्रियाम् कुरुश्रवण ददतो मघानि ।

दान इदो मघवानः सो अस्तुयं च सोमो हृदि यं बिभर्मि ॥ ९ ॥

एतानि । भद्रा । कलश । क्रियाम् । कुरुश्रवण । ददतो । मघानि ।

दानः । इत् । वः । मघवानः । सः । अस्तु । अयम् । च । सोमः । हृदि । यम् । बिभर्मि ॥ ९ ॥

हे ऽकलश कलावन् सर्वकलापरिपूर्ण । यद्वा । लुप्तमध्वर्यीयः । द्रोणकलशवन् हे ऽकुरुश्रवण । कुरुव ऋत्विजः । तेषां स्वभूतानां स्तुतानां श्रोतर्हे इन्द्र ऽमघानि धनानि स्तोतृभ्यो यष्टृभ्यश्च ऽदत्तः प्रयच्छतस्तवेन्द्रस्यार्थम् ऽएतानि ऽभद्रा भजनीयानि हवींषि स्तोत्राणि च ऽक्रियाम् विधेयास्म । करोते-राशीलिङि ' रिङ्शयगिल्ङ्क्षु ' (पा. सू. ७. ४. २८) इति रिङादेशः । अथ स्तोतृन्प्रत्याह । हे ऽमघवानः महनीयस्तोत्ररूपधनवन्तः ऽवः युष्माकं ऽसः इन्द्रः ऽदान ऽहत् धनादेर्दातैव ऽअस्तु भवतु । ऽअयं ऽच यज्ञे स्थितः ऽसोमः दातास्तु हृदय आत्मीये ऽयं पीतं सोमं ऽबिभर्मि धारयामि । ' ड्रुभृञ् धारणपोषणयोः ' । जौहोत्यादिकः । ' भृत्रामित् ' इत्यभ्यासस्येत्वम् । यद्योगादनिघातः । यद्वा । हे कलशकुलजात हे कुरुश्रवणेतन्नामक त्रसदस्योः पुत्र राजन् ऋत्विग्भ्यो धनानि प्रयच्छतः तवार्थं वयं कर्माणि क्रियाम् । मघवानः^१ कुरुश्रवणाः । पूजायां बहुवचनम् । एवं यागकर्म कुर्वाणस्य तवेन्द्रो दाता भवतु । अयं सोमश्च धनानि प्रयच्छतु ॥ ॥ ३० ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् । पुमर्थश्चतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुक्कभूपालसाम्राज्य-

धुरंधरेण सायणाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाश

ऋक्संहिताभाष्ये सप्तमाष्टके सप्तमोऽध्यायः ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥

अथाष्टमोऽध्याय आरभ्यते । तत्र ' प्र मा ' इति नवर्चं चतुर्थं सूक्तमैलूषस्य कवषस्यार्थम् । आद्या त्रिष्टुप् सा च वैश्वदेवी । द्वितीयानृतीये बृहतीसतोबृहत्यौ ऐन्द्र्यौ । पराः पङ्गायन्यः । ' कुरुश्रवणमावृण ' इति द्वाभ्यां त्रसदस्यपुत्रस्य कुरुश्रवणनाम्नो राज्ञो दानं तुष्टाव । अतस्तद्देवताके । अथ ' यस्य प्रस्तादसः ' इत्यादिभिश्चतसृभिर्मित्रातिथिनाम्नि राज्ञि परलोकं गते शोकाभिभूतं तस्य पुत्रमुपश्रवोनामानं कवष ऋषिः स्नेहवशादभिगत्य विगतशोकमकरोत् । अतस्तासां तद्देवतात्वम् । तथा चानुक्रान्तं—' प्र माद्या वैश्वदेव्यैन्द्रः प्रगाथः परा गांयन्यो द्वे कुरुश्रवणस्य त्रसदस्यवस्य दानस्तुतिः पराभिष्टुते मित्रातिथौ राज्ञि तस्नेहादपिरुपमश्रवमं पुत्रमस्य व्यशोकयत् ' इति । गतो विनियोगः ॥

प्र मा युयुज्ञे प्रयुजो जनानां वहामि स्म पुषणमन्तरेण ।

विश्वे देवासो अध मामरक्षन् दुःशासुरागादिति घोष आसीत् ॥ १ ॥

प्र । मा । युयुज्रे । प्रऽयुजः । जनानाम् । वहामि । स्म । पूषणम् । अन्तरेण ।
विश्वे । देवासः । अध । माम् । अरक्षन् । दुःशासुः । आ । अगात् । इति । घोषः । आसीत् ॥ १ ॥

१ जनानां यजमानानां २ प्रयुजः प्रयोक्तारो देवाः ३ मा मां कवचमृषिं ४ प्र ५ युयुज्रे कुरुश्रवणं
प्रति युक्तवन्तः । ६ अन्तरेण मार्गे ७ पूषणं देवम् अध्वनां पतिं सखायमहं ८ वहामि ९ स्म ऊढवानस्मि ।
तथा श्रूयते—' ऐन्द्राग्रमेकादशकपालं निर्वपेज्जनतामेप्यन्' इत्युपक्रम्य ' पौष्णं चरुमनु निर्वपेत् ' (तै.
सं. २.२.१.४) इति । १० अध ११ अथ मार्गे १२ विश्वे देवाः १३ मां कवचम् १४ अरक्षन् रक्षितवन्तः । १५ दुःशासुः
केनापि दुःशासनोऽयमृषिः १६ आगात् आगच्छति १७ इति १८ घोषः शब्दश्च मार्गे १९ आसीत् अभूत् ॥

सं मां तपन्त्यभितः सपत्नीरिव पशवः ।

नि बाधते अमतिर्नग्नता जसुर्वेन वेवीयते मतिः ॥ २ ॥

सम् । मा । तपन्ति । अभितः । सपत्नीः इव । पशवः ।

नि । बाधते । अमतिः । नग्नता । जसुः । वेः । न । वेवीयते । मतिः ॥ २ ॥

१ मा मां देवताप्रसादरहितं कवचं २ पशवः पार्श्वस्थानि अन्नाभावाद्दौर्बल्यात् कुशयानाच्च^३
३ सपत्नीरिव यथा सपरन्यस्तद्वत् ४ अभितः उभयतः ५ सं ६ तपन्ति दुःखयन्तीत्यर्थः । किंच ७ अमतिः
दारिद्र्यादागता दुर्मतिः सर्वार्थविषया सा^८ मां^९ १० नि ११ बाधते मां पीडयति । वस्त्राभावादागता १२ नग्नता
च मां नि बाधते । १३ जसुः अज्ञानाभावादागत उपक्षयोऽपि मां नि बाधते । किंच १४ वेर्न
यथा पक्षिणः मतिः शकुनिकव्याधभयात्^५ कम्पयते तथा मे १६ मतिः शत्रोः १७ वेवीयते भृशं कम्पयते ॥

मूषो न शिश्रा व्यदन्ति माध्यः स्तोतारं ते शतक्रतो ।

सकृत्सु नो मघवन्निन्द्र मृळयाधा पितेव नो भव ॥ ३ ॥

मूषः । न । शिश्रा । वि । अदन्ति । मा । आऽध्यः । स्तोतारम् । ते । शतक्रतो इति शतऽक्रतो ।

सकृत् । सु । नः । मघवन् । इन्द्र । मृळय । अध । पिता इव । नः । भव ॥ ३ ॥

हे १ शतक्रतो बहुकर्मन् २ मघवन् धनवन्^३ ४ इन्द्र ५ ते तव ६ स्तोतारं ७ मा मां कवचम् ८ आध्यः
आध्यः ९ मूषो १० न यथा मूषिकाः ११ शिश्रा आस्नातानि सूत्राणि अभ्नन्ति तथा १२ व्यदन्ति विविधमदन्ति ।
तथा च यास्कः—' संतपन्ति मामभितः सपरन्य इवेमाः पशवः कूपपशवो मूषिका इवास्नातानि
सूत्राणि व्यदन्ति । स्वाङ्गाभिधानं वा^६ स्याच्छिभ्रानि व्यदन्तीति^७ । संतपन्ति माध्यः कामाः ' (निरु.
४. १) इति । तथा च सति १८ नः अस्मान् १९ सकृत् २० सु २१ मृळय अभीष्टप्रदानेन सम्यक् सुख्य ।
२२ अध अथ २३ नः अस्माकं २४ पितेव यथा पिता तद्वदक्षिता २५ भव ॥

कुरुश्रवणमावृणि राजानं त्रासदस्यवम् । मंहिष्ठं वाघतामृषिः ॥ ४ ॥

कुरुऽश्रवणम् । अवृणि । राजानम् । त्रासदस्यवम् । मंहिष्ठम् । वाघताम् । ऋषिः ॥ ४ ॥

१. त-भ-६- 'अध' नास्ति । २. उद्गीथ-कुशयानाच्च । ३. त-भ-६-रसा; भ१.२.७-सं मा; भ२-
सरसा । ४. त१.२.५.६.७- 'व्याधि'; उद्गीथ- 'व्यथादि' । ५. त- 'धनवन्' नास्ति; भ१.४.६-
धनवन् । ६. त- 'वा' नास्ति । ७. त-भ-व्यदतीति वा ।

१॥ ऋषिः अतीन्द्रियार्थद्वष्टा कवचोऽहं १॥ त्रासदस्यवं त्रसदस्योः पुत्रं १॥ मंहिष्ठं धनानामतिशयेन
दातारं १॥ कुरुश्रवणम् । कुरव ऋत्विजः । तदीयानां स्तुतीनां श्रोतारं कुरुश्रवणं नक्षामकं १॥ राजानं
१॥ वाधनाम् ऋत्विजामर्थाय १॥ अवृणि धनानि प्रार्थये ॥

यस्य मा हरितो रथे तिस्रो वहन्ति साधुया । स्तवै सहस्रदक्षिणे ॥ ५ ॥

यस्य । मा । हरितः । रथे । तिस्रः । वहन्ति । साधुया । स्तवै । सहस्रदक्षिणे ॥ ५ ॥

१॥ यस्य कुरुश्रवणाख्यस्य राज्ञः स्वभूताः १॥ तिस्रः १॥ वहरितः त्रयोऽश्वाः १॥ रथे प्रस्थितं १॥ मा मां
कवचं १॥ साधुया साधु १॥ वहन्ति कुरुश्रवणं राजानमहं १॥ सहस्रदक्षिणे अस्मिन् यागे १॥ स्तवै स्तामि ।
प्रष्टिवाहिनं रथं परिगृह्य ऋषिराशास्ते ॥ ॥ १ ॥

अतः परं 'यस्य' इत्यादिकेन सूक्तशेषेण मित्रातिथी राज्ञि मृते तत्पुत्रस्योपमश्रवसः^१ समीप-
मागत्य कवचः स्नेहाच्छोकं निवारयति ॥

यस्य प्रस्वादसो गिर उपमश्रवसः पितुः । क्षेत्रं न रण्वमुचुपे ॥ ६ ॥

यस्य । प्रस्वादसः । गिरः । उपमश्रवसः । पितुः । क्षेत्रम् । न । रण्वम् । उचुपे ॥ ६ ॥

हे राजन् उपमश्रवसः^२ तव १॥ पितुः १॥ यस्य मित्रातिथेः १॥ गिरः वाचः १॥ प्रस्वादसः प्रकर्षेण
स्वादयिष्यः । तत्र दृष्टान्तः । १॥ उचुपे सेवमानाय दरिद्राय दानार्थं प्रकल्पितं १॥ रण्वं रमणीयं १॥ क्षेत्रं
१॥ न यथा क्षेत्रं स्वादयितुं^३ तद्वदित्यर्थः । उत्तरत्र संबन्धः ॥

अधि पुत्रोपमश्रवो नपान्मित्रातिथेरिहि । पितुष्टे अस्मि वन्दिता ॥ ७ ॥

अधि । पुत्र । उपमश्रवः । नपात् । मित्रातिथेः । इहि । पितुः । ते । अस्मि । वन्दिता ॥ ७ ॥

हे १॥ पुत्र १॥ उपमश्रवः १॥ मित्रातिथेः १॥ नपात् पुत्र त्वम् १॥ अधि १॥ इहि मत्समीपमागच्छ । १॥ ते
तव १॥ पितुः तस्य मित्रातिथेरहं १॥ वन्दिता स्तोता १॥ अस्मि । एतज्ज्ञात्वा शोकं मा कुरु । यद्देयं
द्रव्यमस्ति तत्सर्वं मया देहि ॥

यदीशीयामृतानामुत वा मर्त्यानाम् । जीवेदिन्मघवा मम ॥ ८ ॥

यत् । ईशीय । अमृतानाम् । उत । वा । मर्त्यानाम् । जीवेत् । इत् । मघवा । मम ॥ ८ ॥

०० ॥ उत अपि च १॥ यत् यदि १॥ अमृतानां देवानां १॥ मर्त्यानां मनुष्याणां १॥ वा मरणहेतूनाम् १॥ ईशीय
अहमीश्वरः स्यां तर्हि^४ १॥ मम कवचस्य याज्यः १॥ मघवा धनवान् मित्रातिथी राजा १॥ जीवेत् प्राणान्
धारयेत् । तथा च नाहं मरणहेतोरीश्वरः तस्मादयं राजा मृत इत्यर्थः ॥

न देवानामति व्रतं शतात्मा च न जीवति । तथा युजा वि ववृते ॥ ९ ॥

न । देवानाम् । अति । व्रतम् । शतऽआत्मा । च न । जीवति । तथा । युजा । वि । ववृते ॥ ९ ॥

१॥ देवानां ब्रह्मादीनां १॥ व्रतं मर्यादाक्षणं कर्म १॥ अति^५ अतिक्रम्य १॥ शतात्मा १॥ च न शतसंवत्सरः
कश्चन १॥ न जीवति । १॥ तथा १॥ युजा सहायादिना १॥ वि १॥ ववृते विवर्तते वियुक्तो भवतीति ज्ञात्वा
शोकं मा कुर्वित्यर्थः ॥ ॥ २ ॥

१. त-भ६-°स्योपश्रवसः । २. त-उपश्रवसः । ३. त-सु-स्वदयितु । ४. त-तस्य । ५. त-भ६-सु-
'अति' नास्ति ।

‘प्रावेपाः’ इति चतुर्दशर्चं पञ्चमं सूक्तमैलूपस्य कवपस्यार्चं मुजवतः पुत्रस्याक्षाख्यस्य वा । सप्तमी जगती शिष्टास्त्रयोदश त्रिष्टुभः । अत्र द्वादशी अक्षान् स्तौति नवम्याद्या च सप्तमी । अतस्ता-
स्तद्देवत्याः । त्रयोदशी कृषिं स्तौति । अतस्तस्याः सा देवता । एवं पञ्च गताः । शिष्टाभिर्नवभिः कितवोऽ-
क्षाश्च निन्दन्ते । अतस्ता अपि तद्देवत्याः । तथा चानुक्रान्तं—‘प्रावेपाः पट्ना मौजवान्वाक्षोऽक्ष-
कृषिप्रशंसा चाक्षकितवनिन्दा च सप्तमी जगती’ इति । गतां विनियोगः ॥

प्रावेपा मां बृहतो मादयन्ति प्रवातेजा हरिणे वर्धृतानाः ।

सोमस्येव मौजवतस्य भक्षो विभीदको जागृविर्मह्यमच्छान् ॥ १ ॥

प्रावेपाः । मा । बृहतः । मादयन्ति । प्रवातेजाः । हरिणे । वर्धृतानाः ।

सोमस्येव । मौजवतस्य । भक्षः । विभीदकः । जागृविः । मह्यम् । अच्छान् ॥ १ ॥

वृहतः महतो विभीतकस्य फलत्वेन संबन्धिनः । प्रवातेजाः प्रवणे देशे जाताः । हरिणे आस्फुरे वर्धृतानाः प्रवर्तमानाः । प्रावेपाः प्रवेपिणः कम्पनशीला अक्षाः । मा मां मादयन्ति हर्षयन्ति । किंच । जागृविः जयपराजययोर्हर्षशोकाभ्यां कितवानां जागरणस्य कर्ता । विभीदकः विभीतकविकारोऽक्षो । मह्यं माम् । अच्छान् अचच्छदत् अत्यर्थं मादयति । तत्र दृष्टान्तः । सोमस्येव यथा सोमस्य मौजवतस्य । मुजवति पर्वते जातां मौजवतः । तस्य । तत्र ह्युत्तमः सोमो जायते । भक्षः पानं यजमानान् देवांश्च मादयति तद्बुद्धित्वार्थः । तथा च यास्कः—‘प्रवेपिणो मा महतो विभीतकस्य फलानि मादयन्ति । प्रवातेजाः प्रवणेजा हरिणे वर्तमाना हरिणं निर्रुणमृणातेरपाणं भवत्यपरता अस्मादोपधय इति वा । सोमस्येव मौजवतस्य भक्षो मौजवतो मुजवति जातां मुजवान् पर्वतो मुजवान् मुजो विमुच्यते^१ इषीकयेषीकैपतेर्गतिकर्मण^२ इयमपीतरेषीकैतस्मादेव विभीतको विभेदनाज्जागृविर्जागरणान्मह्यमचच्छदत्’ (निरु. ९. ८) इति ॥

न मां मिमेथ न जिहीळ एषा शिवा सखिभ्य उत मह्यमासीत् ।

अक्षस्यहमेकपरस्य हेतोर्नुव्रतामप जायामरोधम् ॥ २ ॥

न । मा । मिमेथ । न । जिहीळे । एषा । शिवा । सखिभ्यः । उत । मह्यम् । आसीत् ।

अक्षस्य । अहम् । एकऽपरस्य । हेतोः । अनुव्रताम् । अप । जायाम् । अरोधम् ॥ २ ॥

एषा अस्मदीया जाया^१ । मा मां कितवं । न । मिमेथ न च चुक्रोध । न । जिहीळे न च लजितवती । सखिभ्यः अस्मदीयेभ्यः कितवेभ्यः । शिवा सुखकरी । आसीत् अभूत् । उत अपि च । मह्यं शिवासीत् । इत्थम् । अनुव्रताम् अनुकूलां । जायाम् । एकपरस्य एकः परः प्रधानं यस्य तस्य । अक्षस्य । हेतोः कारणात् । अहम् । अप । अरोधं परित्यक्तवानस्मीत्यर्थः ॥

द्वेष्टि श्वश्रूरप जाया रुणद्धि न नाथितो विन्दते मर्दितारम् ।

अश्वस्येव जरतो वस्यस्य नाहं विन्दामि कितवस्य भोगम् ॥ ३ ॥

द्वेष्टि । श्वश्रूः । अप । जाया । रुणद्धि । न । नाथितः । विन्दते । मर्दितारम् ।

अश्वस्येव । जरतः । वस्यस्य । न । अहम् । विन्दामि । कितवस्य । भोगम् ॥ ३ ॥

वश्वश्रूः जायाया माता गृहगतं कितवम् वद्वेष्टि निन्दतीत्यर्थः । किंच वजाया भार्या वअप
वरुणद्धि निरुणद्धि । अपि च वनाथितः याचमानः कितवो^१ धनं वमर्दितारं धनदानेन सुखयितारं वन
वविन्दते न लभते । इत्थं बुद्ध्या विमृशन् वअहं वजरतः वृद्धस्य ववस्यस्य । वस्नं मूल्यम् ।
तदहंस्य वअश्वस्येव वकितवस्य वभोगं वन वविन्दामि न लभे ॥

अन्ये जायां परि मृशन्त्यस्य यस्यागृधद्वेदने वाज्यक्षः ।

पिता माता भ्रातर एनमाहुर्न जानीमो नयता बद्धमेतम् ॥ ४ ॥

अन्ये । जायाम् । परि । मृशन्ति । अस्य । यस्य । अगृधत् । वेदने । वाजी । अक्षः ।

पिता । माता । भ्रातरः । एनम् । आहुः । न । जानीमः । नयत । बद्धम् । एतम् ॥ ४ ॥

वयस्य कितवस्य वेदने धने वाजी बलवान् वअक्षः देवः वअगृधत् अभिकाङ्क्षां करोति
तस्य वअस्य कितवस्य वजायां भार्याम् वअन्ये प्रतिकितवाः वपरि वमृशन्ति^२ वस्त्रकेशाद्याकर्षणेन
संस्पृशन्ति । किंच वपिता^३ जननी च वभ्रातरः सहोदराश्च वएनं कितवम् वआहुः वदन्ति । वन
वयमस्मदीयमेनं वजानीमः । रज्ज्वा वबद्धमेतं कितवं हे कितवाः यूयं वनयत यथेष्टदेशं प्रापयतेति ॥

यदादीध्ये न देविषाण्येभिः परायज्योऽव हीये सखिभ्यः ।

न्युसाश्च बभ्रवो वाचमक्रतुं एमीदेपां निष्कृतं जारिणीव ॥ ५ ॥

यत् । आऽदीध्ये । न । देविषाणि । एभिः । परायत्ऽस्यः । अव । हीये । सखिभ्यः ।

निऽउताः । च । बभ्रवः । वाचम् । अक्रत । एमि । इत् । एयाम् । निऽकृतम् । जारिणीऽइव ॥ ५ ॥

वयत् यदा अहम् वआदीध्ये ध्यायामि तदानीम् वएभिः अक्षैः वन वदेविषाणि न दृष्ये न
परितपामि । यद्वा । न देविषाणि न देविष्यामीत्यर्थः । वपरायज्यः स्वयमेव परागच्छज्यः वसखिभ्यः^४
सखिभूतेभ्यः कितवेभ्यः वअव वहीये अवहितो भवामि । नाहं प्रथममक्षान् विसृजामीति । किंच
वबभ्रवः बभ्रवणां अक्षाः वन्युसाः कितवैरवक्षिप्ताः सन्तः ववाचमक्रतुं शब्दं कुर्वन्ति । तदा संकल्पं
परित्यज्य अक्षव्यसनेनाभिभूयमानोऽहम् वएयाम् अक्षाणां वनिष्कृतं स्थानं वजारिणीव यथा काम-
व्यसनेनाभिभूयमाना स्वैरिणी संकेतस्थानं याति तद्वत् वएमीत् गच्छाम्येव ॥ ॥ ३ ॥

सुभामेति कितवः पृच्छमानो जेष्यामीति तन्वा शूशुजानः ।

अक्षासो अस्य वि तिरन्ति कामं प्रतिदीन्ने दधत आ कृतानि ॥ ६ ॥

सुभाम् । एति । कितवः । पृच्छमानः । जेष्यामि । इति । तन्वा । शूशुजानः ।

अक्षासः । अस्य । वि । तिरन्ति । कामम् । प्रतिऽदीन्ने । दधतः । आ । कृतानि ॥ ६ ॥

वतन्वा शरीरेण वशूशुजानः शोशुचानो दीप्यमानः वकितवः कोऽत्रास्ति धनिकस्तं वजेष्या-
मीति वपृच्छमानः पृच्छन् वसभां कितवसंबन्धिनीम् वएति गच्छति । तत्र वप्रतिदीन्ने प्रतिदेवित्रे
कितवाय वकृतानि देवनोपयुक्तानि कर्माणि वआ वदधतः जयार्थमाभिमुख्येन मर्यादया वा दधतः
वअस्य कितवस्य वकामम् इच्छाम् वअक्षासः अक्षाः ववि वतिरन्ति वर्धयन्ति ॥

१. ग-त-भ- ' कितवो ' नास्ति । २. त-भ-६-मृजति । ३. ग-पिता जनको माता । ४. त-भ-६-
' सखिभ्यः ' नास्ति ।

अक्षास इदं कुशिनो नितोदिनो निःकृत्वानस्तपनास्तापयिष्णवः।

कुमारदेष्णा जयतः पुनर्हणो मध्वा संपृक्ताः कितवस्य बर्हणा ॥ ७ ॥

अक्षासः । इत । अङ्कुशिनः । निःकृतोदिनः । निःकृत्वानः । तपनाः । तापयिष्णवः ।

कुमारदेष्णाः । जयतः । पुनःऽहर्णः । मध्वा । सम्पृक्ताः । कितवस्य । बर्हणा ॥ ७ ॥

वअक्षास वइत् अक्षा एव वअङ्कुशिनः अङ्कुशवन्तः वनितोदिनः नितोदितवन्तश्च वनिः-
त्वानः पराजये निकर्तनशीलाभ्येत्तारो वा वतपनाः पराजये कितवस्य संतापकाः वतापयिष्णवः सर्वस्व-
हारकत्वेन कुटुम्बस्य संतापनशीलाश्च भवन्ति । किंच वजयतः वकितवस्य वकुमारदेष्णाः धनदानेन
धान्यतां लभ्यन्तः कुमाराणां दातारो भवन्ति । अपि च वमध्वा मधुना वसंपृक्ताः प्रतिकितवेन
वबर्हणा परिवृद्धेन सर्वस्वहरणेन कितवस्य वपुनर्हणः पुनर्हन्तारो भवन्ति ॥

त्रिपञ्चाशः क्रीळति व्रात एषां देवइव सविता सत्यधर्मा ।

उग्रस्य चिन्मन्यवे ना नमन्ते राजा चिदेभ्यो नम इत्कृणोति ॥ ८ ॥

त्रिऽपञ्चाशः । क्रीळति । व्रातः । एषाम् । देवःऽइव । सविता । सत्यधर्मा ।

उग्रस्य । चित् । मन्यवे । न । नमन्ते । राजा । चित् । एभ्यः । नमः । इत् । कृणोति ॥ ८ ॥

वएषाम् अक्षाणां वत्रिपञ्चाशः त्र्यधिकपञ्चाशत्संख्याकः वव्रातः संघः^१ वक्रीळति आस्फारे
विहरति । अक्षिकाः प्रायेण तावद्भिरक्षदीव्यन्ति हि । तत्र दृष्टान्तः । वसत्यधर्मा वसविता सर्वस्य जगतः
प्रेरकः सूर्यो वदेवइव । यथा सविता देवो जगति विहरति तद्वदक्षाणां संघ आस्फारे विहरतीत्यर्थः ।
किंच वउग्रस्य वचित् क्रूरस्यापि वमन्यवे क्रोधाद्य एते अक्षाः वन वनमन्ते न प्रह्वीभवन्ति । न वशे
वर्तन्ते । तं^२ नमयन्तीत्यर्थः^३ । वराजा वचित् जगत ईश्वरोऽपि वएभ्यः^४ वनम वइत् नमस्कारमेव
देवनवेलायां वकृणोति^५ । नावज्ञां करोतीत्यर्थः ॥

नीचा वर्तन्ते उपरि स्फुरन्त्यहस्तासो हस्तवन्तं सहन्ते ।

दिव्या अङ्गारा इरिणे न्युप्ताः शीताः सन्तो हृदयं निर्दहन्ति ॥ ९ ॥

नीचा । वर्तन्ते । उपरि । स्फुरन्ति । अहस्तासः । हस्तवन्तम् । सहन्ते ।

दिव्याः । अङ्गाराः । इरिणे । निःऽस्ताः । शीताः । सन्तः । हृदयम् । निः । दहन्ति ॥ ९ ॥

अपि चैतेऽक्षाः वनीचा नीचीनस्थले ववर्तन्ते । तथापि वउपरि पराजयात् भीतानां द्यूतकराणां
कितवानां हृदयस्योपरि वस्फुरन्ति । वअहस्तासः हस्तरहिता अप्यक्षाः वहस्तवन्तं द्यूतकरं कितवं
वसहन्ते पराजयकरणेनाभिभवन्ति । वदिव्याः दिवि भवा अपकृताः वअङ्गाराः अङ्गारसदृशा अक्षाः
वइरिणे इन्धनरहिते आस्फारे वन्युप्ताः वशीताः शीतस्पर्शाः वसन्तः अपि वहृदयं कितवानामन्तः-
करणं वनिर्दहन्ति पराजयजनितसंतापेन भस्मीकुर्वन्ति ॥

१. त-‘संघः’ नास्ति । २. ग-तमपि जयतीत्यर्थः; त१.२.५.६-तमयतीत्यर्थः; त४-म१.२.४.७-
तमपि यतीत्यर्थः; त७-न नमयतीत्यर्थः; भ६-नमयतीत्यर्थः । ३. ग-त४-म२.४-एभ्यः अक्षेभ्यः ।
४. ग-म२.४-कृणोति करोति ।

जाया तप्यते कितवस्य हीना माता पुत्रस्य चरतः कं स्विद् ।

ऋणावा बिभ्यद्भनमिच्छमानोऽन्येषामस्तमुप नक्तमेति ॥ १० ॥

जाया । तप्यते । कितवस्य । हीना । माता । पुत्रस्य । चरतः । कं । स्विद् ।

ऋणावा । बिभ्यत् । धनम् । इच्छमानः । अन्येषाम् । अस्तम् । उप । नक्तम् । एति ॥ १० ॥

१ कं १स्विद् कापि १चरतः निर्वेदाद्गच्छतः १कितवस्य १जाया भार्या १हीना परित्यक्ता सती १तप्यते वियोगजसंतापेन १ संतप्ता भवति । १माता जनन्यपि १पुत्रस्य कापि चरतः कितवस्य संबन्धाद्धीना १ तप्यते । पुत्रशोकेन संतप्ता भवति । १ऋणावा अक्षपराजयादणवान् कितवः सर्वतो १बिभ्यद्भनं स्तेयजनितम् १ इच्छमानः कामयमानः १अन्येषां ब्राह्मणादीनाम् १अस्तं गृहम् । 'अस्तं पस्यम्' इति गृहनामसु पाठात् । १नक्तं रात्रौ १उप १एति चौर्यार्थमुपगच्छति ॥ ॥ ४ ॥

स्त्रियं दृष्ट्वाय कितवं ततापान्येषां जायां सुकृतं च योनिम् ।

पूर्वाह्णे अश्वान्युयुजे हि बभ्रून्त्सो अग्रेरन्ते वृषलः पपाद ॥ ११ ॥

स्त्रियम् । दृष्ट्वाय । कितवम् । तताप । अन्येषाम् । जायाम् । सुकृतम् । च । योनिम् ।

पूर्वाह्णे । अश्वान् । युयुजे । हि । बभ्रून् । सः । अग्रेः । अन्ते । वृषलः । पपाद ॥ ११ ॥

१कितवं कितवः । १विभक्तिव्यत्ययः । १अन्येषां स्वव्यतिरिक्तानां पुरुषाणां १जायां जायाभूतां १स्त्रियं नारीं सुखेन वर्तमानां १सुकृतं सुपु कृतं १योनिं गृहं १च १दृष्ट्वाय मजाया दुःखिता गृहं चासंस्कृतमिति ज्ञात्वा १तताप तप्यते । पुनः १पूर्वाह्णे प्रातःकाले १बभ्रून् बभ्रुवर्णान् १अश्वान् व्यापकानक्षान् १युयुजे युनक्ति । पुनश्च १वृषलः वृषलकर्मा १सः कितवो रात्रौ १अग्रेरन्ते समीपे १पपाद शीतार्तः सन् श्लेते ॥

यो वः सेनानीर्महतो गणस्य राजा व्रातस्य प्रथमो बभूव ।

तस्मै कृणोमि न धना रुणधिम दशाहं प्राचीस्तदृतं वदामि ॥ १२ ॥

यः । वः । सेनाऽनीः । महतः । गणस्य । राजा । व्रातस्य । प्रथमः । बभूव ।

तस्मै । कृणोमि । न । धना । रुणधिम । दश । अहम् । प्राचीः । तत् । ऋतम् । वदामि ॥ १२ ॥

हे अक्षाः १धः युष्माकं १महतो १गणस्य संघस्य १यः अक्षः १सेनानीः नेता १बभूव भवति १व्रातस्य च । गणव्रातयोरुत्पां भेदः । १राजा ईश्वरः १प्रथमः मुख्यो बभूव १तस्मै अक्षाय १कृणोमि अहमञ्जलिं करोमि । अतः परं १धना धनानि अक्षार्थमहं १न १रुणधिम न संपादयामीत्यर्थः । एतदेव दर्शयति । १अहं १दश दशासंख्याका अङ्गुलीः १प्राचीः प्राङ्मुखीः करोमि । १तत् एतत् अहम् १कृतं सत्यमेव १वदामि । नानृतं ब्रवीमीत्यर्थः ॥

अक्षैर्मा दीव्यः कृषिमित्कृषस्व वित्ते रमस्व बहु मन्यमानः ।

तत्र गावः कितव तत्र जाया तन्मे वि चष्टे सवितायमर्यः ॥ १३ ॥

१. त-भ-सु-वियोगसंतापेन । २. त-भ-सु-पुत्रस्यापि । ३. ग-त-संबंधिनी; भ-संबंधिनी । ४. त-भ-सु- 'च' नास्ति । ५. त१.२.५.६.७-तः; त४-भ-सु-ततः ।

अक्षैः । मा । दीव्यः । कृषिम् । इत् । कृष्व । वित्ते । रमस्व । बहु । मन्यमानः ।

तत्र । गावः । कितव । तत्र । जाया । तत् । मे । वि । चष्टे । सविता । अयम् । अर्थः ॥ १३ ॥

हे ऽकितव ऽबहु ऽमन्यमानः महचने विश्वासं कुर्वस्वम् ऽअक्षैर्मां ऽदीव्यः द्यूतं मा कुरु ।
 ऽकृषिमित् कृषिमेव ऽकृषस्व कुरु । ऽवित्ते कृष्या संपादिते धने ऽरमस्व रतिं कुरु । ऽतत्र कृषौ
 ऽगावः भवन्ति । ऽतत्र ऽजाया भवति । ऽतत् एव धर्मरहस्यं श्रुतिस्मृतिकर्ता ऽसविता सर्वस्य प्रेरकः
 ऽअर्थं दृष्टिगोचरः ऽअर्थः ईश्वरः ऽवि ऽचष्टे विविधमाख्यातवान् ॥

मित्रं कृणुध्वं खलु मृळता नो मा नो घोरेण चरताभि धृष्णु ।

नि वो नु मन्युर्विशतामरातिरन्यो बभ्रूणां प्रसितौ न्वस्तु ॥ १४ ॥

मित्रम् । कृणुध्वम् । खलु । मृळत । नः । मा । नः । घोरेण । चरत । अभि । धृष्णु ।

नि । वः । नु । मन्युः । विशताम् । अरातिः । अन्यः । बभ्रूणाम् । प्रऽसितौ । नु । अस्तु ॥ १४ ॥

हे अक्षाः यूयं ऽमित्रं ऽकृणुध्वम् अस्मासु मैत्रीं कुरुत । ऽखलु इति पूरणः । ऽनः अस्मान् ऽमृळत
 सुखयत च । ऽनः अस्मान् ऽधृष्णु धृष्णुना । तृतीयार्थे प्रथमा । ऽघोरेण असह्येन ऽमा ऽअभि^१ ऽचरत
 मा गच्छत । किंच ऽवः युष्माकं ऽमन्युः क्रोधः ऽअरातिः अस्माकं शत्रुः ऽनि ऽविशताम् अस्मच्छत्रुपु
 तिष्ठतु । ऽअन्यः^२ अस्माकं^३ शत्रुः कश्चित् ऽबभ्रूणां बभ्रुवर्णानां युष्माकं ऽप्रसितौ प्रबन्धने ऽनु क्षिप्रम्
 ऽअस्तु भवतु ॥ ॥ ५ ॥

‘अबुधम्’ इति चतुर्दशर्चं पष्ठं सूक्तं धनाकपुत्रस्य लुशस्यार्पम् । इदमुत्तरं च वैश्वदेवम् ।
 त्रयोदशीचतुर्दश्यां त्रिष्टुभौ शिष्टा द्वादश जगत्स्यः । तथा चानुक्रान्तम्—‘अबुधं लुशो धानाको
 वैश्वदेवं तु द्वित्रिष्टुबन्तं तु’ इति । गतः सूक्तविनियोगः । एकादशिनस्य वैश्वदेवस्य पशोर्वपा-
 यागस्यानुवाक्या ‘विश्वे अद्य’ इत्येषा । सूत्रितं च—‘विश्वे अद्य मरुतो विश्व उत्था नो देवानामुप
 वेतु शंसः’ (आश्व. श्रौ. ३. ७) इति ॥

अबुधम् त्व इन्द्रवन्तो अग्नयो ज्योतिर्भरन्त उषसो व्युष्टिषु ।

मही द्यावापृथिवी चेततामपोऽद्या देवानामव आ वृणीमहे ॥ १ ॥

अबुधम् । ऊँ इति । त्वे । इन्द्रवन्तः । अग्नयः । ज्योतिः । भरन्तः । उषसः । विऽउष्टिषु ।

मही इति । द्यावापृथिवी इति । चेतताम् । अपः । अद्य । देवानाम् । अवः । आ । वृणीमहे ॥ १ ॥

ऽइन्द्रवन्तः यष्टव्यत्वेनेन्द्रसंबन्धिनः ऽत्वे ते अमी आहवनीयादयः^३ ऽअग्नयः ऽउषसो
 ऽव्युष्टिषु व्युच्छन्नेषु तमसां विवासनकालेषु ऽज्योतिः तेजः ऽभरन्तः धारयन्तः ऽअबुधं प्रबुद्धा आसन् ।
 ऽमही महत्यौ ऽद्यावापृथिवी द्यावापृथिव्यौ ऽअपः कर्म । ‘अपोऽप्रः’ इति कर्मनामसु पाठात् । ऽचेततां
 जानीताम् । ऽअद्य अस्मिन्नहनि ऽदेवानाम् इन्द्रादीनाम् ऽअवः रक्षणं वयम् ऽआ ऽवृणीमहे ॥

दिवस्पृथिव्योरव आ वृणीमहे मातृन्तिसन्धुन्पर्वताञ्छर्यणावतः ।

अनागास्त्वं सूर्यमुषासमीमहे भद्रं सोमः सुवानो अद्या कृणोतु नः ॥ २ ॥

दिवःपृथिव्योः । अवः । आ । वृणीमहे । मातृन् । सिन्धून् । पर्वतान् । शर्यणाऽवतः ।

अनागाःऽत्वम् । सूर्यम् । उपसम् । ईमहे । भद्रम् । सोमः । सुवानः । अद्य । कृणोतु । नः ॥ २ ॥

१दिवःपृथिव्योः द्यावापृथिव्योः कार्यत्वेन^१ संबन्धि १अवः रक्षणं वयम् १आ १वृणीमहे । किंच १मातृन् लोकस्य निर्मातृन् १सिन्धून् १शर्यणावतः सरसः संबन्धिनः १पर्वतान् शिलोच्चयांश्च तथा १सूर्यमुपसं च १अनागास्त्वं कर्मवैगुण्यजनितपापराहित्यम् १ईमहे वयं याचामहे । किंच १अद्य अस्मिन्नहनि १नः अस्माकं १सुवानः अभिपूयमाणः १सोमः १भद्रं कल्याणं १कृणोत करोतु ॥

द्यावा नो अद्य पृथिवी अनागसो मही त्रायेतां सुविताय मातरा ।

उपा उच्छन्त्यप बाधतामघं स्वस्त्यग्निं समिधानमीमहे ॥ ३ ॥

द्यावा । नः । अद्य । पृथिवी इति । अनागसः । मही इति । त्रायेताम् । सुविताय । मातरा ।

उपाः । उच्छन्ती । अप । बाधताम् । अघम् । स्वस्ति । अग्निम् । समऽइधानम् । ईमहे ॥ ३ ॥

१मही महत्यां १मातरा मातरौ सर्वस्य मातृभूते^२ १द्यावा १पृथिवी द्यावापृथिव्यौ १अद्य अस्मिन्नहनि १अनागसः अपराधरहितान् १नः अस्मान् १सुविताय सुखाय १त्रायेतां रक्षेताम्^३ । किंच १उच्छन्ती तमांसि विवासयन्ती १उपाः अस्माकम् १अघं पापम् १अप १बाधताम् अपनयतु । अपि च १समिधानं सम्यग्दीप्यमानं १अग्निं १स्वस्ति सर्वप्रकाराविनाशम् १ईमहे वयं याचामहे ॥

इयं न उस्त्रा प्रथमा सुदेव्यं रेवत्सनिभ्यो रेवती व्युच्छतु ।

आरे मन्युं दुर्विदत्रस्य धीमहि स्वस्त्यग्निं समिधानमीमहे ॥ ४ ॥

इयम् । नः । उस्त्रा । प्रथमा । सुऽदेव्यम् । रेवत् । सनिभ्यः । रेवती । वि । उच्छतु ।

आरे । मन्युम् । दुःऽविदत्रस्य । धीमहि । स्वस्ति । अग्निम् । समऽइधानम् । ईमहे ॥ ४ ॥

१रेवती धनवती १प्रथमा मुख्या १इयम् १उस्त्रा पापानामुत्सारिणी उपाः १सुदेव्यं शोभनदेवाहं १रेवत् धनवत् प्रधानयागकालत्वं १सनिभ्यः भजमानेभ्यः १नः अस्मभ्यं प्रयच्छन्ती १व्युच्छतु तमांसि विवासयतु । किंच १दुर्विदत्रस्य दुर्धनस्य पुरुषस्य १मन्युं क्रोधम् १आरे दूरे १धीमहि निधीमहि । सिद्धमन्यत् ॥

प्र याः सिस्त्रते सूर्यस्य रश्मिभिर्ज्योतिर्भरन्तीरुषसो व्युष्टिषु ।

भद्रा नो अद्य श्रवसे व्युच्छत स्वस्त्यग्निं समिधानमीमहे ॥ ५ ॥

प्र । याः । सिस्त्रते । सूर्यस्य । रश्मिभिः । ज्योतिः । भरन्तीः । उपसः । विऽउष्टिषु ।

भद्राः । नः । अद्य । श्रवसे । वि । उच्छत । स्वस्ति । अग्निम् । समऽइधानम् । ईमहे ॥ ५ ॥

१याः १उपसः १सूर्यस्य १रश्मिभिः किरणैः १प्र १सिस्त्रते संगच्छन्ते १व्युष्टिषु व्युच्छन्तेषु तमांसि^४ विवासनकालेषु १ज्योतिः आत्मीयं तेजः १भरन्तीः भरन्ति च ता यूयं १नः अस्माकम् १अद्य अस्मिन्नहनि १श्रवसे अज्ञाय १भद्राः भजनीया भवत १व्युच्छत तमांसि विवासयत च । सिद्धमन्यत् ॥ ५ ॥

अनमीवा उषस आ चरन्तु न उदग्रयो जिहतां ज्योतिषा बृहत् ।

आर्युक्षातामश्विना तूतुजि रथं स्वस्त्यग्निं समिधानमीमहे ॥ ६ ॥

अनमीवाः । उषसः । आ । चरन्तु । नः । उत । अग्रयः । जिहताम् । ज्योतिषा । बृहत् ।
आर्युक्षाताम् । अश्विना । तूतुजिम् । रथम् । स्वस्ति । अग्निम् । समऽइधानम् । ईमहे ॥ ६ ॥

अनमीवाः रोगरहिताः । उषसः । नः । अस्मान् । आ । चरन्तु आगच्छन्तु । बृहत् बृहता महता ।
ज्योतिषा तेजसा युक्ताः । अग्रयः अपि । उत । जिहताम् उद्वृच्छन्तु । अश्विना अश्विनावपि । तूतुजिं
क्षिप्रगामिनं । रथम् । आर्युक्षाताम् । अस्मान् प्रत्यागन्तुं रासभाभ्यां युक्ताम् । 'हरित आदित्यस्य
रासभावश्विनोः' (नि. १. १५. ३-४) इति पाठात् । सिद्धमन्यत् ॥

श्रेष्ठं नो अद्य संवित्वरेण्यं भागमा सुव स हि रत्नधा असि ।

रायो जनित्रीं धिपणामुप ब्रुवे स्वस्त्यग्निं समिधानमीमहे ॥ ७ ॥

श्रेष्ठम् । नः । अद्य । संवित् । वरेण्यम् । भागम् । आ । सुव । सः । हि । रत्नधाः । असि ।
रायः । जनित्रीम् । धिपणाम् । उप । ब्रुवे । स्वस्ति । अग्निम् । समऽइधानम् । ईमहे ॥ ७ ॥

हे । संवितः त्वम् । अद्य अस्मिन्नहनि । नः । अस्मभ्यं । वरेण्यं वरणीयं । श्रेष्ठं प्रशस्यतमं । भागं
भजनीयं धनम् । आ । सुव प्रेरय । देहीत्यर्थः । हि यस्मात् । मः । प्राथितस्त्वं । रत्नधाः श्रेष्ठानां
धनानां संविभक्ता । अमि भवामि । तथा च निगमान्तरं—'विभक्तारं हवामहे वसोश्चित्रस्य राधसः
सवितारं नृचक्षमम्' (क्र. सं. १. २२. ७) इति । रायः धनस्य । जनित्रीं । धिपणां सर्वदेवस्तुतिरूपां
वाचम् । उप । ब्रुवे अहमुपब्रवीमि । यद्वा । धिपणां देवीमुप ब्रुवे उपस्तामीत्यर्थः । सिद्धमन्यत् ॥

पिपर्तु मा तदृतस्य प्रवाचनं देवानां यन्मनुष्या अमन्महि ।

विश्वा इदुस्त्राः स्पल्लदेति सूर्यः स्वस्त्यग्निं समिधानमीमहे ॥ ८ ॥

पिपर्तु । मा । तत् । तत् । तत् । प्रऽवाचनम् । देवानाम् । यत् । मनुष्याः । अमन्महि ।
विश्वाः । इत् । उस्त्राः । स्पल्ल । उत । एति । सूर्यः । स्वस्ति । अग्निम् । समऽइधानम् । ईमहे ॥ ८ ॥

यत् । ऋतस्य यज्ञस्य सत्यस्य वा संबन्धि । देवानां । प्रवाचनं प्रकरणेण गुणानां कथनं स्तोत्रं
मनुष्याः वयम् । अमन्महि कर्तुं जानीमः । यत् प्रवाचनं । मा मां । पिपर्तुं पालयतु । किंच । सूर्यः
विश्वाः सर्वाः । उस्त्राः उषसः । स्पल्ल स्पृशन्नवगच्छन् वा । उदेति । सिद्धमन्यत् ॥

अद्वेषो अद्य बर्हिषः स्तरीमणि प्राव्णां योगे मन्मनः सार्ध ईमहे ।

आदित्यानां शर्मेणि स्था भुरण्यसि स्वस्त्यग्निं समिधानमीमहे ॥ ९ ॥

अद्वेषः । अद्य । बर्हिषः । स्तरीमणि । प्राव्णाम् । योगे । मन्मनः । सार्ध । ईमहे ।

आदित्यानाम् । शर्मेणि । स्थाः । भुरण्यसि । स्वस्ति । अग्निम् । समऽइधानम् । ईमहे ॥ ९ ॥

१अथ अस्मिन्नहनि १बर्हिषः १स्त्रीमणि देवां स्तरणे १मन्मनः मननीयस्याभीष्टस्य फलस्य १साधे साधके १प्राङ्गाम् अभिषवरापाणानां १योगे योगेन सह संयोगे च सति १अद्वेषः द्वेषवर्जितानादित्यान् १ईमहे वयमभीष्टं याचामहे । हे स्तोतः एवं तेषाम् १आदित्यानां देवानां १शर्मणि सुखे स्थाने वा? १स्थाः तिष्ठ । १भुरण्यसि कर्तव्यानि कर्माणि बिभर्षि गच्छसि वा । सिद्धमन्यत् ॥

आ नो बर्हिः सधमादे बृहद्विवि देवाँ ईळे सादया सप्त होतृन् ।

इन्द्रं मित्रं वरुणं सातये भगं स्वस्त्यग्निं समिधानमीमहे ॥ १० ॥

आ । नः । बर्हिः । सधमादे । बृहत् । दिवि । देवान् । ईळे । सादय । सप्त । होतृन् ।
इन्द्रम् । मित्रम् । वरुणम् । सातये । भगम् । स्वस्ति । अग्निम् । समऽइधानम् । ईमहे ॥ १० ॥

१नः अस्माकं १बृहत् बृहति महति १दिवि दीप्ते १सधमादे । सह माद्यन्ति देवा यत्र तस्मिन् ।
१बर्हिः बर्हिषि यजे १सप्त सप्तसंख्याकान् १होतृन् वषट्कर्तृन् १इन्द्रं १मित्रं च १वरुणं च १भगं च
१देवान् इतरानपि यष्टव्यान् देवान् हे अग्ने त्वम् १आ १सादय । अग्नेराभिमुख्यकरणम् ' इहाद्य दैव्यं
जनं बर्हिषा सादया वसो ' (ऋ. सं. १. ४५. ९) इत्येवमादिमन्त्रैरवगम्यते । तत्र त्वया आसा-
दितांस्तानिन्द्रादीन् देवानहं १सातये धनलाभाय १ईळे स्तौमि । सिद्धमन्यत् ॥ ॥ ७ ॥

त आदित्या आ गता सर्वतातये वृधे नो यज्ञमवता सजोषसः ।

बृहस्पतिं पूषणमश्विना भगं स्वस्त्यग्निं समिधानमीमहे ॥ ११ ॥

ते । आदित्याः । आ । गत । सर्वतातये । वृधे । नः । यज्ञम् । अवत । सऽजोषसः ।
बृहस्पतिम् । पूषणम् । अश्विना । भगम् । स्वस्ति । अग्निम् । समऽइधानम् । ईमहे ॥ ११ ॥

हे १आदित्याः येऽस्माभिराहताः १ते यूयं १सर्वतातये यज्ञार्थम् १आ १गत आगच्छत । आगत्य
च हे १सजोषसः संगता यूयं १नः अस्माकं १वृधे वर्धनाय १यज्ञं प्रति १अवत गच्छत । वयं च
१बृहस्पतिं १पूषणं च १अश्विना अश्विनौ च १भगं भगव्यं देवं च १समिधानं सम्यग्दीप्तम् १अग्निं च
१स्वस्ति सर्वप्रकाराविनाशम् १ईमहे याचामहे ॥

तन्नो देवा यच्छत सुप्रवाचनं छर्दिरादित्याः सुभरं नृपाय्यम् ।

पश्वे तोकाय तनयाय जीवसे स्वस्त्यग्निं समिधानमीमहे ॥ १२ ॥

तत् । नः । देवाः । यच्छत । सुऽप्रवाचनम् । छर्दिः । आदित्याः । सुऽभरम् । नृऽपाय्यम् ।
पश्वे । तोकाय । तनयाय । जीवसे । स्वस्ति । अग्निम् । समऽइधानम् । ईमहे ॥ १२ ॥

हे १आदित्याः १देवाः यूयं १सुप्रवाचनम् अग्यन्तं प्रशस्तं १सुभरं सुमृद्धं १नृपाय्यं नृणां
१रक्षकं १तत् अस्मद्भिलषितं १छर्दिः गृहं १नः अस्माकं १पश्वे पशवे १तोकाय पुत्राय १तनयाय
१पौत्राय च १जीवसे जीवनार्थं १यच्छत दत्त । सिद्धमन्यत् ॥

विश्वे अद्य मरुतो विश्वं ऊती विश्वे भवन्त्वग्नयः समिद्धाः ।

विश्वे नो देवा अवसा गमन्तु विश्वमस्तु द्रविणं वाजो अस्मे ॥ १३ ॥

विश्वे । अथ । मरुतः । विश्वे । ऊती । विश्वे । भवन्तु । अग्नयः । सम्ऽईद्धाः ।
विश्वे । नः । देवाः । अवसा । आ । गमन्तु । विश्वम् । अस्तु । द्रविणम् । वाजः । अस्मे इति ॥ १३ ॥

वअथ अस्मिन्नहनि प्रधानयागदिवसे वविश्वे सर्वे वमरुतः वविश्वे सर्वे मरुद्गणसहचरिता^१
रुद्रादयो देवाश्च वऊती ऊत्यै रक्षणाय भवन्तु । अपि च वविश्वे सर्वे वअग्नयः आहवनीयादयः
वसमिद्धाः संदीप्ताः वभवन्तु । अपि च वविश्वे सर्वे इन्द्रादयः वदेवाः वनः अस्माकम् वअवसा
रक्षणेन वआ वगमन्तु आगच्छन्तु । किंच वअस्मे अस्मासु वविश्वं सर्वं वद्रविणं धनं ववाजः अन्नं च
वअस्तु भवतु^२ ॥

यं देवासोऽर्वथ वार्जसातौ यं त्रायध्वे यं पिपृथात्यंहः ।

यो वो गोपीथे न भयस्य वेद ते स्याम देववीतये तुरासः ॥ १४ ॥

यम् । देवासः । अर्वथ । वार्जसातौ । यम् । त्रायध्वे । यम् । पिपृथ । अति । अंहः ।

यः । वः । गोऽपीथे । न । भयस्य । वेद । ते । स्याम । देवऽवीतये । तुरामः ॥ १४ ॥

हे वतुरासः अभीष्टप्रधाने क्षिप्राः वदेवासः देवा यूयं ववाजसातौ संप्रामे वयं मनुष्यम्
वअवथ रक्षथ वयं च वत्रायध्वे शत्रोः पालयथ वयं च वअंहः पापम् वअति अतिनीय वपिपृथ कामैः
पूरयथ वयः चापि मनुष्यः ववः युष्माकं कार्यत्वेन संबन्धिनि वगोपीथे रक्षणे वभयस्य भयं वन
वेद न जानाति वते^३ सर्वे वयं वदेववीतये यज्ञार्थं वस्याम भवेम ॥ ॥ ८ ॥

‘उपासानक्ता’ इति चतुर्दशर्चं यस्य मूकं धानाकस्य लुशस्यार्षम् । आदितो द्वादश
जगत्यस्ततो द्वे त्रिष्टुभौ । विश्वे देवा देवता । पूर्वसूक्ते ‘वैश्वदेवं तु द्वित्रिष्टुबन्तं तु’ इत्युक्तत्वात् ।
‘उपासानक्ता’ इत्यनुक्रान्तम् । आभिषुविके पष्ठेऽहनि वैश्वदेव इदं वैश्वदेवनिविद्धानम् । सूत्रितं
च—‘कतरा पूर्वोपासानक्तेति वैश्वदेवम्’ (आश्व. श्रौ. ७. ७) इति ॥

उपासानक्ता बृहती सुपेशसा द्यावाक्षामा वरुणो मित्रो अर्यमा ।

इन्द्रं हुवे मरुतः पर्वता अप आदित्यान् द्यावापृथिवी अपः स्वः ॥ १ ॥

उपासानक्ता । बृहती इति । सुपेशसा । द्यावाक्षामा । वरुणः । मित्रः । अर्यमा ।

इन्द्रम् । हुवे । मरुतः । पर्वतान् । अपः । आदित्यान् । द्यावापृथिवी इति । अपः । स्वः । रिति स्वः ॥ १ ॥

वृहती बृहत्यौ महत्यौ वसुपेशसा सूरूपे वउपासानक्ता रात्र्युषसौ वद्यावाक्षामा^४ द्यावापृथिव्यौ
च ववरुणो वमित्रः मित्रावरुणौ च वअर्यमा च येऽत्र विहिता देवाः तानेतान् वइन्द्रं वमरुतः च
वपर्वतान् च वअपः^५ उदकानि च वआदित्यान् च वद्यावापृथिवी द्यावापृथिव्यौ च । पुनर्द्यावापृथिव्यो-
ग्रहणमादरार्थम् । वअपः अन्तरिक्षं च वस्वः सर्वं च यष्टव्यं देवजातं वहुवे ह्वयामि ॥

द्यौश्च नः पृथिवी च प्रचेतस ऋतावरी रक्षतामंहसो रिषः ।

मा दुर्विदत्रा निर्ऋतिर्न ईशत तद्देवानामवो अद्या वृणीमहे ॥ २ ॥

१. ग-‘सहचरा । २. त-भवतु । ३. त-‘ते’ नास्ति । ४. त-‘द्यावाक्षामा’ नास्ति ।

५. ग-त३.४-भ-नोस्माकमपः ।

द्यौः । च । नः । पृथिवी । च । प्रचेतसा । ऋतवरी इत्युनऽवरी । रक्षताम् । अंहसः । रिषः ।
मा । दुःऽविदत्रा । निःऽकृतिः । नः । ईशत । तत् । देवानाम् । अवः । अद्य । वृणीमहे ॥ २ ॥

प्रचेतसा सुबुद्धी प्रकृतावरी यज्ञवत्यौ सत्यवत्यौ^१ । द्यौश्च पृथिवी च द्यावापृथिव्याबुधे नः
अस्मान् रिषः हिंसकात्^२ । अंहसः पापाच्च^३ । रक्षताम् । किंच दुर्विदत्रा कुत्सितज्ञाना निःकृतिः
मृत्युदेवता नः अस्माकं मा ईशत ईश्वरी मा भूत् । किंच वयं देवानां संबन्धि वत् असा-
धारणम् अवः रक्षणम् अद्य अस्मिन्नहनि प्रधानयागदिवसे वृणीमहे प्रार्थयामहे ॥

विश्वस्मान्नो अदितिः पात्वंहसो माता मित्रस्य वरुणस्य रेवतः ।

स्वर्वज्ज्योतिरवृकं नशीमहि तद्देवानामवो अद्या वृणीमहे ॥ ३ ॥

विश्वस्मात् । नः । अदितिः । पात् । अंहसः । माता । मित्रस्य । वरुणस्य । रेवतः ।
स्वःऽवत् । ज्योतिः । अवृकम् । नशीमहि । तत् । देवानाम् । अवः । अद्य । वृणीमहे ॥ ३ ॥

रेवतः धनवतः मित्रस्य वरुणस्य च धनवतोर्मित्रावरुणयोः माता जननी अदितिः देवी
नः अस्मान् विश्वस्मात् सर्वस्मान् अंहसः पापात् पातु रक्षतु । किंच वयम् अवृकं बाधक-
रहितं स्वर्वत् सर्वं ज्योतिः तेजः नशीमहि । नशिः पलायनकर्मा । पलायनं च शीघ्रगमनम् ।
शीघ्रं प्राप्नुम इत्यर्थः । सिद्धमन्यत् ॥

प्रावा वदन्नप रक्षांसि सेधतु दुःस्वप्न्यं निःकृतिं विश्वमत्रिणम् ।

आदित्यं शर्म मरुतामशीमहि तद्देवानामवो अद्या वृणीमहे ॥ ४ ॥

प्रावा । वदन् । अप । रक्षांसि । मेवतु । दुःस्वप्न्यं । निःकृतिम् । विश्वम् । अत्रिणम् ।
आदित्यम् । शर्म । मरुताम् । अशीमहि । तत् । देवानाम् । अवः । अद्य । वृणीमहे ॥ ४ ॥

प्रावा अभिषवपाषाणः वदन् अभिषववेलायां शब्दं कुर्वन् रक्षांसि यागविघ्नकारीणि अप
सेधतु विनिवारयतु । दुःस्वप्न्यं दुःस्वप्नप्रभवमस्मदीयमनिष्टं चाप सेधतु । निःकृतिं मृत्युदेवतां
चाप सेधतु । अत्रिणम् अदनशालं विश्वं सर्वं पिशाचादिकं चाप सेधतु । एवं निर्विघ्नत्वेन^४ निष्पन्ने
यागे वयम् आदित्यम् आदित्यानां संबन्धि मरुतां च संबन्धि शर्म सुखम् अशीमहि प्राप्नु-
याम । सिद्धमन्यत् ॥

एन्द्रो बर्हिः सीदतु पिन्वतामिळा बृहस्पतिः सामभिर्ऋको अर्चतु ।

सुप्रक्रेतं जीवसे मन्म धीमहि तद्देवानामवो अद्या वृणीमहे ॥ ५ ॥

आ । इन्द्रः । बर्हिः । सीदतु । पिन्वताम् । इळा । बृहस्पतिः । सामभिः । ऋकः । अर्चतु ।
सुप्रक्रेतम् । जीवसे । मन्म । धीमहि । तत् । देवानाम् । अवः । अद्य । वृणीमहे ॥ ५ ॥

इन्द्रः बर्हिः आ सीदतु । इळा माध्यमिका स्तनयितुलक्षणा वागपि पिन्वतां
सिञ्चतु । सामभिः गीयमानः^१ ऋकः स्तुतिमान् बृहस्पतिः अपि अर्चतु अस्मान् पूजयतु ।

१. त-भ-मु-सत्यवत्यौ च । २. त२.६-हिंसकमकात् ; त५-हिंसकसकाशात् । ३. ग-त३-भ-पापात् ।
४. ग-चाविघ्नेन ; त-भ-मु-निर्विघ्नेन । ५. त१.२.३.४.५.७-भ-गीयमाने ; त६-मु-गायमाने ।

किंच वयं वसुप्रकेतं सुप्रज्ञानं वमन्म मननीयं धनं स्तोत्रं वा वधीमहि निदधीमहि वजीवसे जीवनाय । सिद्धमन्यत् ॥ १ ॥

दिविस्पृशं यज्ञमस्माकमधिना जीराध्वरं कृणुतं सुममिष्टये ।

प्राचीनरश्मिमाहुतं धृतेन तदेवानामवो अद्या वृणीमहे ॥ ६ ॥

दिविऽस्पृशम् । यज्ञम् । अस्माकम् । अधिना । जीरऽध्वरम् । कृणुतम् । सुमम् । इष्टये । प्राचीनऽरश्मिम् । आऽहुतम् । धृतेन । तत् । देवानाम् । अवः । अद्य । वृणीमहे ॥ ६ ॥

हे अधिनो युवां नोऽस्माकं यज्ञं वदिविस्पृशं दिवि स्पष्टारं गन्तारं वकृणुतं कुरुतम्^१ । तथा वजीराध्वरं क्षिप्रं हिंसारहितं च यज्ञमस्माकं वकृणुतं कुरुतम् । वइष्टये अभिलषितसिद्धयर्थं वसुम्नं सुखं च कुरुतम् । किंच वधृतेन आज्येन वआहुतम् अग्निं वप्राचीनरश्मिं देवाभिमुखं कुरुत-
मिरथर्थः । सिद्धमन्यत् ॥

उप ह्वये सुहवं मारुतं गणं पावकमृष्वं सख्याय शंभुवम् ।

रायस्पोषं सौश्रवसाय धीमहि तदेवानामवो अद्या वृणीमहे ॥ ७ ॥

उप । ह्वये । सुहवम् । मारुतम् । गणम् । पावकम् । ऋष्वम् । सख्याय । शम्ऽसुवम् । गयः । पोषम् । सौश्रवसाय । धीमहि । तत् । देवानाम् । अवः । अद्य । वृणीमहे ॥ ७ ॥

वसुहवं स्वाह्वानं वपावकं शोधकम् वऋष्वं दर्शनीयं वशंभुवं सुखस्य भावयितारं वरायः धनस्य वपोषं पोषकं वमारुतं मरुतां संबन्धिनं वगणं संघं वसख्याय सखिभावाय वउप वह्वये उपगम्य ह्वयामि । आगतं गणं वसौश्रवसाय शोभनाज्ञववाय सुयशस्वाय^२ वा वयं वधीमहि बुद्धौ निदधीमहि । सिद्धमन्यत् ॥

अपां पेरुं जीवधन्यं भरामहे देवान्यं सुहवमध्वरश्रियम् ।

सुरश्मिं सोममिन्द्रियं यमीमहि तदेवानामवो अद्या वृणीमहे ॥ ८ ॥

अपाम् । पेरुम् । जीवऽधन्यम् । भरामहे । देवऽअन्यम् । सुहवम् । अध्वरऽश्रियम् । सुऽरश्मिम् । सोमम् । इन्द्रियम् । यमीमहि । तत् । देवानाम् । अवः । अद्य । वृणीमहे ॥ ८ ॥

वअपाम् उदकानां वपेरुं पालकं वजीवधन्यम् । धन्या जीवा यस्मिन्नसौ जीवधन्यः । तं वदेवान्यं देवानां तर्पकं वसुहवं शोभनाह्वानं शोभनस्तुतिं वा वअध्वरश्रियं वसुरश्मिं शोभनांशुं वसोमं वभरामहे धारयामः । पत्नीशालातो हविर्धानं प्रति प्रापयामो वा । श्रुतं तं सोमम् वइन्द्रियं वीर्यं^३ वयमीमहि वयं याचामहे । सिद्धमन्यत् ॥

सुनेम तत्सुसनिता सनित्वभिर्वयं जीवा जीवपुत्रा अनागसः ।

ब्रह्मद्विषो विष्वगेनो भरेरतु तदेवानामवो अद्या वृणीमहे ॥ ९ ॥

सुनेम । तत् । सुऽसनिता । सनित्वऽभिः । वयम् । जीवाः । जीवऽपुत्राः । अनागसः । ब्रह्मऽद्विषः । विष्वक् । एनः । भरेरतु । तत् । देवानाम् । अवः । अद्य । वृणीमहे ॥ ९ ॥

१. त-म६-मु-‘कुरुतं’ नास्ति । २. त-शास्वाय । ३. त१.२.६.७-वीर्यं तत् ।

१जीवाः जीवन्तः १जीवपुत्राः जीवनवत्पुत्राश्च १अनागसः अपराधवर्जिताश्च १वयं धनाका
लुशाः १सन्निवभिः संभक्तृभिः पुत्रपौत्रादिभिः सह १सुसनिता शोभनेन भजनेन १तत् देवजातं
१सनेम । स्तुत्या हविष्प्रदानेन च संभजेमहि । किंच १ब्रह्मद्विषः ब्राह्मणानामस्माकं द्वेष्टारः १विष्वक्
नानागच्छत् १एनः अस्मदीयं पापं १भरेरत आत्मनि धारयन्तु । पोषयन्तु । सिद्धमन्यत् ॥

ये स्था मनोर्यज्ञियास्ते शृणोतन् यद्वो देवा ईमहे तद्दातन् ।

जैत्रं क्रतुं रयिमद्वीरवद्यस्तद्देवानामवो अद्या वृणीमहे ॥ १० ॥

ये । स्थ । मनोः । यज्ञियाः । ते । शृणोतन् । यत् । वः । देवाः । ईमहे । तत् । ददातन् ।
जैत्रम् । क्रतुम् । रयिमत् । वीरवत् । यशः । तत् । देवानाम् । अवः । अद्य । वृणीमहे ॥ १० ॥

हे १देवाः १ये यूयं १मनोः मनुष्यस्य १यज्ञियाः यज्ञार्हाः १स्थ भवथ १ते यूयं १शृणोतन्
अस्मदीयां स्तुतिं १शृणुत । किंच हे देवाः १वः युष्मान् १यत् अभीष्टम् १ईमहे याचामहे १तत् १जैत्रं
जयशीलं १क्रतुं प्रज्ञानं १रयिमत् धनवत् १वीरवत् १पुत्राद्युपेतं १यशः च १ददातन् नोऽस्मभ्यं
प्रयच्छत । सिद्धमन्यत् ॥ ॥ १० ॥

महदद्य महतामा वृणीमहेऽवो देवानां बृहतामनर्वणाम् ।

यथा वसु वीरजातं नशामहे तद्देवानामवो अद्या वृणीमहे ॥ ११ ॥

महत् । अद्य । महताम् । आ । वृणीमहे । अवः । देवानाम् । बृहताम् । अनर्वणाम् ।
यथा । वसु । वीरजातम् । नशामहे । तत् । देवानाम् । अवः । अद्य । वृणीमहे ॥ ११ ॥

१अद्य अस्मिन्नहनि १महतां श्रेष्ठानां १बृहतां वृद्धानाम् १अनर्वणाम् अप्रतिगतानां १देवानाम्
इन्द्रादीनां संबन्धि १महत् अधिकम् १अवः रक्षणम् १आ १वृणीमहे प्रार्थयामहे । किंच वयं १यथा
१वसु धनं १वीरजातम् अपत्यजातं च १नशामहे प्राप्नुयाम तथा ते देवाः कुर्वन्त्विति शेषः ।
सिद्धमन्यत् ॥

महो अग्नेः समिधानस्य शर्मण्यनागा मित्रे वरुणे स्वस्तये ।

श्रेष्ठे स्याम सवितुः सवीमनि तद्देवानामवो अद्या वृणीमहे ॥ १२ ॥

महः । अग्नेः । समुऽऽधानस्य । शर्मणि । अनागाः । मित्रे । वरुणे । स्वस्तये ।
श्रेष्ठे । स्याम । सवितुः । सवीमनि । तत् । देवानाम् । अवः । अद्य । वृणीमहे ॥ १२ ॥

१समिधानस्य समिध्यमानस्य १महः महतः १अग्नेः १शर्मणि सुखे वयं १स्याम भवेम । किंच
वयम् १अनागाः अनागसः । वचनव्यत्ययः । स्याम । अपि च १मित्रे १वरुणे मित्रावरुणयोः । षष्ठ्यर्थे
सप्तमी । १सवितुः च १सवीमनि प्रसवे १स्वस्तये सर्वप्रकाराविनाशाय स्याम । सिद्धमन्यत् ॥

ये सवितुः सत्यसंवस्य विश्वे मित्रस्य व्रते वरुणस्य देवाः ।

ते सौभगं वीरवद्वोमदमो दधातन् द्रविणं चित्रमस्मे ॥ १३ ॥

ये । स॒वि॒तुः । स॒त्यऽस॒वस्य । वि॒श्वे । मि॒त्रस्य । व्र॒ते । व॒रुणस्य । दे॒वाः ।

ते । सौ॒भ॒गम् । वी॒रऽव॒त् । गोऽम॒त् । अ॒म्रः । द॒धा॒त॒न । द्र॒वि॒णम् । चि॒त्रम् । अ॒स्मे इति ॥ १३ ॥

ये ऽविश्वे ऽदेवाः ऽसत्यसवस्य सत्यप्रसवस्य ऽसवितुः ऽमित्रस्य ऽवरुणस्य मित्रावरुणयोश्च
 ऽव्रते प्रसवाख्ये कर्मणि भवन्ति ऽते यूयं ऽसौभगं सौभाग्यं ऽवीरवत् पुत्राद्युपेतं ऽगोमत् गोयुक्तं
 ऽचित्रं पूजनीयं ऽद्रविणं धनं च ऽअम्रः कर्म च ऽअस्मे मह्यं ऽदधातन प्रयच्छत ॥

स॒वि॒ता प॒श्चा॒तात्स॒वि॒ता पुर॒स्तात्स॒वि॒तोत्त॒रात्तात्स॒वि॒ताध॒रात्तात् ।

स॒वि॒ता नः॑ सु॒वतु॑ स॒र्वता॑ति स॒वि॒ता नो॑ रा॒सतां॑ दी॒र्घमा॑युः ॥ १४ ॥

स॒वि॒ता । प॒श्चा॒तात् । स॒वि॒ता । पुर॒स्तात् । स॒वि॒ता । उ॒त्त॒रात्तात् । स॒वि॒ता । अ॒ध॒रात्तात् ।

स॒वि॒ता । नः॑ । सु॒वतु॑ । स॒र्वऽता॑तिम् । स॒वि॒ता । नः॑ । रा॒सता॑म् । दी॒र्घम् । आ॒युः ॥ १४ ॥

पश्चातात् पश्चिमतः स्थितः ऽसविता ऽपुरस्तात् पूर्वतश्च स्थितः ऽसविता ऽउत्तरात्तात् उत्तरतः
 स्थितश्च ऽसविता^१ ऽनः अस्माकं ऽसर्वनातिं सर्वमभिलपितं धनादिकं ऽसुवतु प्रेरयतु । किंच ऽसविता
 एव ऽनः अस्मभ्यं ऽदीर्घं बहुकालीनम् ऽआयुः ऽरासतां ददातु । बहुधा सवितृपदग्रहणमत्यन्त-
 मादरार्थम् ॥ ॥ ११ ॥

‘नमो मित्रस्य’ इति द्वादशर्चमष्टमं सूक्तम् । अभितपा नाम सूर्यपुत्र ऋषिः । इदमादीनि
 पञ्च सूक्तानि जागतानि । अस्य सूक्तस्य दशमी त्रिष्टुप् । सूर्यो देवता । तथा चानुक्रान्तं—‘नमो
 द्वादश सौर्योऽभितपाः सौर्यं जागते वै त्रिष्टुदशमी’ इति । आश्विनश्च सूर्योदयादूर्ध्वं सौर्यकाण्ड
 एतत्सूक्तम् । सूत्रितं च—‘चित्रं देवानां नमो मित्रस्य’ (आश्व. श्रौ. ६. ५) इति । विषुवति
 निष्केवल्य आद्यस्तृचोऽनुरूपः । सूत्रितं च—‘विभ्राद्बृहत्पिबतु सोम्यं मधु नमो मित्रस्य वरुणस्य
 चक्षस इति स्तोत्रियानुरूपौ’ (आश्व. श्रौ. ८. ६) इति । स्वपन्तमभ्यस्तमये सति रात्रिशेषं स्थित्वा
 प्रातः ‘येन सूर्यं ज्योतिषा’ इत्यादिभिः पञ्चभिः सूर्यं उपस्थेयः । सूत्रितं च—‘अव्याधितं चेत्स्व-
 पन्तमादित्योऽभ्यस्तमियाद्वाग्यतोऽनुपविशन् रात्रिशेषं भूत्वा येन सूर्यं ज्योतिषा बाधसे तम इति
 पञ्चभिरादित्यमुपतिष्ठेत्’ (आश्व. गृ. ३. ७. १) । स्वपन्तमभ्युदिते ‘यस्य ते विश्वा’ इत्यादि-
 भिश्चतसृभिः सूर्यं उपस्थेयः । सूत्रितं च—‘अभ्युदियाच्चदकर्मश्रान्तमनभिरूपेण कर्मणा वाग्यत
 इति समानमुत्तराभिश्चतसृभिरुपस्थानम्’ (आश्व. गृ. ३. ७. २) इति । एकादशिनस्य सौर्यस्य
 पशोर्हविषो याज्या । सूत्रितं च—‘शं नो भव चक्षसा शं नो अह्ना वायो भूष शुचिपाः’ (आश्व.
 श्रौ. ३. ८) इति । होत्रकाणां शकलाधाने ‘यद्वो देवाः’ इत्येषा (आश्व. श्रौ. ६. १२) । विवाहे
 कन्यारोदनीये ‘जीवं रुदन्ती’ इत्येषा जप्या (आश्व. गृ. १. ८. ४) ॥

नमो॑ मि॒त्रस्य॑ व॒रुणस्य॑ चक्ष॒से म॒हो दे॒वाय॑ तद॒तं संप॑र्यत ।

दू॒रेऽदृ॒शे दे॒वजा॑ताय॒ के॒तवे॑ दि॒वस्पु॒त्राय॑ सूर्यी॒य शंस॑त ॥ १ ॥

नमः॑ । मि॒त्रस्य॑ । व॒रुणस्य॑ । चक्ष॒से । म॒हः । दे॒वाय॑ । तत् । ऋ॒तम् । स॒पर्य॑त ।

दू॒रेऽदृ॒शे । दे॒वऽजा॑ताय । के॒तवे॑ । दि॒वः । पु॒त्राय॑ । सूर्यी॒य । शंस॑त ॥ १ ॥

१. ग-सविता एवमुपरिष्ठात् दक्षिणतश्च स्थितः सविता; त३-भ-सविता अधरात्तात् अधरतश्च
 स्थितः सविता एवमुपरिष्ठात् दक्षिणतश्च स्थितः सविता; त४-एवमुपरिष्ठात् दक्षिणतः स्थितः सविता ।

हे ऋग्विजः यूयं ऽमित्रस्य ऽवहणस्य मित्रावरुणयोः ऽवक्षसे द्रष्टे ऽमहः महते ऽदेवाय
द्योतमानाय ऽदूरेदृशे दूरे सन्तमपि पश्यते ऽदेवजाताय देवेषु जाताय ऽकेतवे विश्वस्य प्रज्ञापकाय
ऽदिवः ऽपुत्राय पुत्रभूताय । दिवि जायमानःत्वात् तत्पुत्रत्वव्यपदेशः । ऽसूर्याय सूर्यार्थं ऽनमः कृत्वा
ऽतत् विहितम् ऽऋतं यागादिलक्षणं कर्म ऽस्पृश्यत पूजयत । ऽशंसत स्तुतिमपि कुरुत ॥

सा मां सत्योक्तिः परिं पातु विश्वतो द्यावां च यत्र ततनूहानि च ।

विश्वमन्यन्नि विशते यदेजति विश्वहापो विश्वाहोदेति सूर्यः ॥ २ ॥

सा । मा । सत्यऽउक्तिः । परिं । पातु । विश्वतः । द्यावां । च । यत्र । ततनून् । अहानि । च ।
विश्वम् । अन्यत् । नि । विशते । यत् । एजति ।
विश्वाहा । आपः । विश्वाहा । उत् । एति । सूर्यः ॥ २ ॥

ऽसा ऽसत्योक्तिः तत्सत्यवचनं ऽमा मां ऽविश्वतः सर्वतः ऽपरि ऽपातु परिरक्षतु । यया
सत्योक्त्या ऽयत्र यस्मिन् देशे ऽद्यावा ऽच द्यावापृथिव्यौ ऽअहानि रात्रयः ऽच ऽततनून् अतन्वन्
तत्र ऽविश्वं सर्वम् ऽअन्यन् भूतजातं ऽनि ऽविशते विश्राम्यति । ऽयत् एतन्भूतजातम् ऽएजति
कम्पते ऽविश्वाहा सर्वदा ऽआपः च स्यन्दन्ते ऽविश्वाहा सर्वदा ऽसूर्यः च ऽउदेति । सा सत्योक्तिर्मां
परिपात्वित्यर्थः ॥

न ते अदेवः प्रदिवो नि वासते यदेतशेभिः पतरै रथ्यसि ।

प्राचीनमन्यदनु वर्तते रज उदन्येन ज्योतिषा यासि सूर्य ॥ ३ ॥

न । ते । अदेवः । प्रऽदिवः । नि । वासते । यत् । एतशेभिः । पतरैः । रथ्यसि ।
प्राचीनम् । अन्यत् । अनु । वर्तते । रजः । उत् । अन्येन । ज्योतिषा । यासि । सूर्य ॥ ३ ॥

हे ऽसूर्य ऽते तव समीपे ऽप्रदिवः प्रत्यः पुरातनः कश्चित् ऽअदेवः असुरो राक्षसो वा ऽन ऽनि
ऽवासते न निवसति । कदेत्यत आह । ऽयत् यदा त्वं ऽपतरैः गमनशीलैः ऽएतशेभिः अश्वैः ऽरथ-
र्यसि रथं कामयसे योक्तुम् । किंच ऽप्राचीनमन्यत् स्वदीयं ज्योतिः ऽरजः उदकम् ऽअनु ऽवर्तते ।
ऽअन्येन तेन ऽज्योतिषा^१ ऽउत् ऽयासि उदेषि । यद्वा । प्राचीनमन्यत् रजश्चन्द्रारूपं ज्योतिस्त्वामनु
वर्तते ततस्त्वमन्येन ज्योतिषा सहोदेषीत्यर्थः ॥

येन सूर्य ज्योतिषा बाधमे तमो जगच्च विश्वमुदियिषि भानुना ।

तेनास्मद्विश्वमनिरामनाहुतिमपामीत्रामप दुष्स्वप्यं सुव ॥ ४ ॥

येन । सूर्य । ज्योतिषा । बाधसे । तमः । जगत् । च । विश्वम् । उत्ऽउदियिषि । भानुना ।
तेन । अस्मत् । विश्वाम् । अनिराम् । अनाहुतिम् ।
अप । अमीत्राम् । अप । दुऽस्वप्यम् । सुव ॥ ४ ॥

हे ऽसूर्य त्वं ऽयेन ऽज्योतिषा तेजसा ऽतमः अन्धकारं ऽबाधसे निवारयसि येन ऽच ऽभानुना
तेजसा ऽविश्वं सर्वं ऽजगत् जङ्गमम् ऽउदियिषि उद्गमयसि ऽतेन ज्योतिषा ऽअस्मत् अस्मत्तः

१अनिराम् अन्नाभावम् १अनाहुतिम् अहोमं च १अमीवां रोगजातं च १अप १सुख अपगमण ।
१दुःस्वप्न्यं दुःस्वप्नप्रभवमनिष्टं च १अप सुख ॥

विश्वस्य हि प्रेषितो रक्षसि व्रतमहेळयन्नुच्चरसि स्वधा अनु ।

यद्य त्वां सूर्योपब्रवामहे तं नो देवा अनु मंसीरत क्रतुम् ॥ ५ ॥

विश्वस्य । हि । प्रऽईषितः । रक्षसि । व्रतम् । अहेळयन् । उतऽउच्चरसि । स्वधाः । अनु ।
यत् । अद्य । त्वा । सूर्य । उपऽउब्रवामहे । तम् । नः । देवाः । अनु । मंसीरत । क्रतुम् ॥ ५ ॥

हे १सूर्य १प्रेषितः प्रेरितस्त्वम्^१ १अहेळयन् अकुध्यन् १विश्वस्य सर्वस्य यजमानस्य १व्रतं कर्म
१रक्षसि १हि । यज्ञविध्वंसकेभ्यो राक्षसेभ्यः पालयसि । १स्वधाः हवींषि १अनु १उच्चरसि उद्ग-
च्छसि च । प्रातर्होमे निवृत्ते सति पश्चादुद्गच्छसीत्यर्थः । तथा च यत् १यदा १अद्य अस्मिन्नहनि १त्वा
त्वाम् १उपब्रवामहे उपब्रूमः तदा १नः^२ अस्माकं १तं १क्रतुं तत्कर्म १देवाः इन्द्रादयः १अनु १मंसीरत
अनुमन्यन्ताम् ॥

तं नो द्यावापृथिवी तन्न आप इन्द्रः शृण्वन्तु मरुतो हवं वचः ।

मा शूने भूम सूर्यस्य संदृशि भद्रं जीवन्तो जरणामशीमहि ॥ ६ ॥

तम् । नः । द्यावापृथिवी इति । तत् । नः । आपः । इन्द्रः । शृण्वन्तु । मरुतः । हवम् । वचः ।
मा । शूने । भूम । सूर्यस्य । सम्ऽदृशि । भद्रम् । जीवन्तः । जरणाम् । अशीमहि ॥ ६ ॥

१द्यावापृथिवी द्यावापृथिव्यौ १आपः च १इन्द्रः च १मरुतः च १नः अस्माकं १तं १हवम्
आह्वानं १नः अस्माकं १तत् १वचः स्तुतिरूपं वाक्यं च । न इति द्विरुक्तिरादरार्था । १शृण्वन्तु । किंच
वयं १सूर्यस्य १संदृशि संदर्शने १शूने प्रवृद्धाय दुःखाय १मा १भूम मैव भवेम । किंतु १जीवन्तः चिरं
प्राणान् धारयन्तो वयं १भद्रं कस्याणं १जरणां वृद्धत्वममरत्वं च १अशीमहि प्राप्नुयाम ॥ ॥ १२ ॥

विश्वाहा त्वा सुमनसः सुचक्षसः प्रजावन्तो अनमीवा अनागसः ।

उद्यन्तं त्वा मित्रमहो दिवेदिवे ज्योग्जीवाः प्रति पश्येम सूर्य ॥ ७ ॥

विश्वाहा । त्वा । सुऽमनसः । सुऽचक्षसः । प्रजाऽवन्तः । अनमीवाः । अनागसः ।
उतऽउद्यन्तम् । त्वा । मित्रऽमहः । दिवेऽदिवे । ज्योक् । जीवाः । प्रति । पश्येम । सूर्य ॥ ७ ॥

हे १सूर्य १त्वा त्वां १सुमनसः प्रीतियुक्तमनस्काः १सुचक्षसः सुदर्शनाः १प्रजावन्तः पुत्राद्युपेताः
१अनमीवाः रोगरहिताः १अनागसः अपराधवर्जिताश्च वयं १विश्वाहा सर्वदा यजेमेति शेषः । किंच
हे १मित्रमहः मित्राणां पूजयितः १सूर्य १दिवेदिवे प्रतिदिनम् १उद्यन्तम् उदयं प्राप्नुवन्तं १त्वा त्वां
१ज्योक् चिरं १जीवाः जीवन्तो वयं १प्रति १पश्येम ॥

महि ज्योतिर्विभ्रतं त्वा विचक्षण भास्वन्तं चक्षुषेचक्षुषे मयः ।

आरोहन्तं बृहतः पाजसस्परि वयं जीवाः प्रति पश्येम सूर्य ॥ ८ ॥

महि । ज्योतिः । बिभ्रतम् । त्वा । विऽचक्षुण । भास्वन्तम् । चक्षुषेऽचक्षुषे । मयः ।

आऽरोहन्तम् । बृहतः । पाजसः । परि । वयम् । जीवाः । प्रति । पश्येम । सूर्य ॥ ८ ॥

हे ॥ विचक्षण विद्वष्टः ॥ सूर्य ॥ महि महत् ॥ ज्योतिः तेजः ॥ बिभ्रतं धारयन्तं ॥ भास्वन्तं दीप्ति-
मन्तं ॥ चक्षुषेचक्षुषे सर्वेषां द्रष्टृणां चक्षुषे ॥ मयः सुखकरं ॥ बृहतः महतः ॥ पाजसः बलवतः ॥ परि ।
महतो बलवतः समुद्रस्योदकस्योपरीत्यर्थः । ॥ आरोहन्तं ॥ त्वा त्वां ॥ जीवाः चिरं जीवन्तः ॥ वयं
॥ प्रति प्रतिदिनं ॥ पश्येम ॥

यस्य ते विश्वा भुवनानि केतुना प्र चरेते नि च विशन्ते अक्तुभिः ।

अनागास्त्वेन हरिकेश सूर्याह्वाह्वा नो वस्यसावस्यसोर्दिहि ॥ ९ ॥

यस्य । ते । विश्वा । भुवनानि । केतुना । प्र । च । ईरते । नि । च । विशन्ते । अक्तुभिः ।

अनागाः स्त्वेन । हरिऽकेश । सूर्य । अह्वाऽअह्वा । नः । वस्यसाऽवस्यसा । उत् । इहि ॥ ९ ॥

हे ॥ हरिकेश हरितवर्णकेश ॥ सूर्य ॥ यस्य ॥ ते तव ॥ केतुना प्रज्ञानेन ॥ विश्वा विश्वानि
॥ भुवनानि भूतजातानि ॥ प्र ॥ च ॥ ईरते प्रकर्षेण गच्छन्ति ॥ अक्तुभिः रात्रिभिः ॥ नि ॥ विशन्ते ॥ च
विश्राम्यन्ति च । स्वपन्तीत्यर्थः । स त्वं ॥ नः अस्माकम् ॥ अनागास्त्वेन अपराधवर्जितत्वेन ॥ वस्यसा-
वस्यसा अत्यन्तश्रेयस्करेण वसुमत्तरेण वा ॥ अह्वाह्वा तेन तेन दिवसेन ॥ उदिहि उद्गच्छ ॥

शं नो भव चक्षसा शं नो अह्वा शं भानुना शं हिमा शं घृणेन ।

यथा शमध्वञ्छमसदुरोणे तत्सूर्यं द्रविणं धेहि चित्रम् ॥ १० ॥

शम् । नः । भव । चक्षसा । शम् । नः । अह्वा । शम् । भानुना । शम् । हिमा । शम् । घृणेन ।

यथा । शम् । अध्वन् । शम् । अस्त । दुरोणे । तत् । सूर्य । द्रविणम् । धेहि । चित्रम् ॥ १० ॥

हे ॥ सूर्य त्वं ॥ चक्षसा तेजसा ॥ नः अस्माकं ॥ शं सुखकरः ॥ भव । ॥ अह्वा दिवसेन च ॥ शं
सुखकरः ॥ नः अस्माकं भव । ॥ भानुना रश्मिना च ॥ शं भव अस्माकं सुखकरो भव । ॥ हिमा शैत्येन
च ॥ शं भव । ॥ घृणेन औष्ण्येन, च शंकरो भव । ॥ यथा यादृशेन ॥ नः अस्माकम् ॥ अध्वन् अध्वनि
मार्गे ॥ शं भवति ॥ दुरोणे गृहे च ॥ शं सुखम् ॥ असत् भवति ॥ तत् ॥ चित्रं पूजनीयं ॥ द्रविणं धनं
॥ धेहि अस्मभ्यं प्रयच्छ ॥

अस्माकं देवा उभयाय जन्मने शर्म यच्छत द्विपदे चतुष्पदे ।

अदत्पिबदूर्जयमानमाशितं तदस्मे शं योररपो दधातन ॥ ११ ॥

अस्माकम् । देवाः । उभयाय । जन्मने । शर्म । यच्छत । द्विऽपदे । चतुऽपदे ।

अदत् । पिबत् । ऊर्जयमानम् । आशितम् । तत् । अस्मे इति । शम् । योः । अरपः । दधातन ॥ ११ ॥

हे ॥ देवाः सूर्येणाभ्यनुज्ञाता यूथम् ॥ अस्माकं ॥ द्विपदे मनुष्यात्मकाय ॥ चतुष्पदे पश्वात्मकाय
च ॥ उभयाय उभयविधाय ॥ जन्मने भूतजाताय ॥ शर्म सुखं ॥ यच्छत दत्त । किंच यथास्मत्पुत्रादिकम्
॥ अदत् भक्षणीयं भक्षयत् ॥ पिबत् पानीयं पिबन् ॥ ऊर्जयमानं बलवन्तमिवात्मानमाचरन् ॥ आशितं

सुहितं च भवति तथा षं रोगशान्तिनिमित्तकं सुखं षयोः विषययोगजनितं सुखं च षरपः अपापं च षदातन प्रयच्छत ॥

यद्वो देवाश्चकृम जिह्वया गुरु मनसो वा प्रयुती देवहेळनम् ।

अरावा यो नो अभि दुच्छुनायते तस्मिन्तदेनो वसवो नि धेतन ॥ १२ ॥

यत् । वः । देवाः । चकृम । जिह्वया । गुरु । मनसः । वा । प्रयुती । देवहेळनम् ।

अरावा । यः । नः । अभि । दुच्छुनायते । तस्मिन् । तत् । एनः । वसवः । नि । धेतन ॥ १२ ॥

हे षवसवः वासधितारः षदेवाः षवः युष्माकं वयं षजिह्वया वाचा षमनसः षप्रयुती प्रयुत्या प्रयोगेण षगुरु महत् षदेवहेळनं देवक्रोधनं च षयत् षएनः षचकृम अकार्ष्म षयः अस्मच्छनुः षनः अस्मान् षअभि प्रति षअरावा गमनवान् भूत्वा षदुच्छुनायते पापान्याचरति अस्मानुद्वेजयति वा षतस्मिन् अस्मच्छत्रौ षतत् षएनः अस्माभिः कृतं पापं षनि षधेतन सूर्यस्याज्ञया निधत्त । स्थापयते-त्यर्थः ॥ ॥ १३ ॥

‘अस्मिन्नः’ इति पञ्चमं नवमं सूक्तं जागतमैन्द्रम् । सुष्कविशिष्ट इन्द्राख्य ऋषिः । तथा चानुक्रान्तम्—‘अस्मिन्नः पञ्च सुष्कवानिन्द्रः’ इति । गतो विनियोगः । अपरे तु ताण्ड्यशाक्यायनका अस्य सूक्तस्य सुष्कवानिन्द्रो देवता लुश ऋषिरिति वर्णयन्ति ॥

अस्मिन्न इन्द्र पृत्सुतौ यशस्वति शिमीवति क्रन्दसि प्राव सातये ।

यत्र गोषाता धृषितेषु खादिषु विष्वक्पतन्ति दिद्यवो नृषाह्ये ॥ १ ॥

अस्मिन् । नः । इन्द्र । पृत्सुतौ । यशस्वति । शिमीवति । क्रन्दसि । प्र । अत्र । सातये ।

यत्र । गोऽसाता । धृषितेषु । खादिषु । विष्वक् । पतन्ति । दिद्यवः । नृऽसह्ये ॥ १ ॥

हे इन्द्र त्वं षयशस्वति कीर्तिमति षशिमीवति परस्परप्रहारलक्षणकर्मवति^१ षअस्मिन् उपस्थिते षपृत्सुतौ संग्रामे षक्रन्दसि सिंहनादं करोषि । षसातये धनलाभाय षप्राव षनः अस्मान् प्ररक्षसि च । कस्मिन्नित्यत्राह । षयत्र यस्मिन् षगोषाता गोऽसातौ लब्धपशुके षनृषाह्ये नृणामभिभावुके च संग्रामे षखादिषु परस्परखादकेषु च शोद्धेषु षधृषितेषु षष्टेषु सत्सु षदिद्यवः आयुधानि षविष्वक् सर्वतः षपतन्ति ॥

स नः क्षुमन्तं सदने व्यूर्णुहि गोऽर्णसं रयिर्भिन्द्र श्रवाय्यम् ।

स्यामं ते जयतः शक्र मेदिनो यथा वयमुश्मसि तद्वसो कृधि ॥ २ ॥

सः । नः । क्षुऽमन्तम् । सदने । वि । ऊर्णुहि । गोऽर्णसम् । रयिम् । इन्द्र । श्रवाय्यम् ।

स्यामं । ते । जयतः । शक्र । मेदिनः । यथा । वयम् । उश्मसि । तत् । वसो इति । कृधि ॥ २ ॥

हे इन्द्र षसः सर्वानुग्राहकत्वेन प्रसिद्धस्त्वं षनः अस्माकं षसदने गृहे षक्षुमन्तम् अन्नवन्तं शब्दवन्तं वा षगोऽर्णसम् । गावोऽर्ण उदकमिव प्रवृद्धा यस्मिन् । तं षश्रवाय्यं श्रवणीयं षरथि धनं षव्यूर्णुहि विविधमाच्छादय । किंच हे षवसो वासक षशक्र इन्द्र षजयतः शत्रुं षते तव प्रसादाद्वयं षमेदिनः मेदसा युक्ता बलवन्तः षस्याम भवेम । किं बहुक्त्या । षयथा यत् षवयमुश्मसि कामयामहे षतत् सर्वं षकृधि कुरु ॥

यो नो दासु आयौ वा पुरुषुतादेव इन्द्र युधये चिकेतति ।

अस्माभिष्टे सुषहाः सन्तु शत्रवस्त्वया वयं तान्वनुयाम संगमे ॥ ३ ॥

यः । नः । दासः । आयः । वा । पुरुऽस्तुत । अदेवः । इन्द्र । युधये । चिकेतति ।

अस्माभिः । ते । सुऽसहाः । सन्तु । शत्रवः । त्वया । वयम् । तान् । वनुयाम । समऽगमे ॥ ३ ॥

हे पुरुषुत बहुस्तुत इन्द्र वयः दासः कर्मकरः शत्रुः वार्यः शत्रुगणिको वा अदेवः देवाद-
न्योऽसुरो वा नः अस्मान् युधये युद्धाय चिकेतति जानाति ते सर्वे शत्रवः अस्मदरयः ते तव
प्रसादात् अस्माभिः सुसहाः स्वभिभवाः सन्तु भवन्तु । किंच वयं त्वया सहायेन तान्
शत्रून् संगमे संग्रामे वनुयाम हन्याम ॥

यो दभ्रेभिर्हव्यो यश्च भूरिभिर्यो अभीके वरिवोविन्नृषाह्ये ।

तं विखादे सस्मिन्ध श्रुतं नरमर्वाश्चमिन्द्रमवसे करामहे ॥ ४ ॥

यः । दभ्रेभिः । हव्यः । यः । च । भूरिऽभिः । यः । अभीके । वरिवऽवित् । नृऽसह्ये ।

तम् । विऽखादे । सस्मिन् । अथ । श्रुतम् । नरम् । अर्वाश्चम् । इन्द्रम् । अवसे । करामहे ॥ ४ ॥

नृसह्ये नृणामभिभावुके विखादे विशेषेण भक्षके अभीके संग्रामे वरिवोचित् धनस्य
लभकः वयः इन्द्रः दभ्रेभिः स्वल्पैः हव्यः ह्यातव्यः यश्च भूरिभिः बहुभिः हव्यः पतं
सस्ति शुचि श्रुतं सर्वत्र विल्यातं नरं नेतारम् इन्द्रम् अथ अस्मिन्नहनि अवसे अस्मद्वक्षणाय
अर्वाश्चम् अस्मदभिमुखं करामहे कुर्मः ॥

स्ववृजं हि त्वामहमिन्द्र शुश्रवानानुदं वृषभ रध्रचोदनम् ।

प्र मुञ्चस्व परि कुत्सादिहा गहि किमु त्वावान्मुष्कयोर्बद्ध आसते ॥ ५ ॥

स्वऽवृजम् । हि । त्वाम् । अहम् । इन्द्र । शुश्रव । अनुऽदम् । वृषभ । रध्रऽचोदनम् ।

प्र । मुञ्चस्व । परि । कुत्सात् । इह । आ । गहि ।

किम् । ऊँ इति । त्वाऽवान् । मुष्कयोः । बद्धः । आसते ॥ ५ ॥

हे वृषभ कामानां वर्षक इन्द्र स्ववृजं स्वयमेव च्छेतारम् अननुदम् अनपेक्षितबलानुप्रदानं
प्रध्रचोदनं राधकस्य चोदकं प्रेरकं त्वाम् अहं लुशः शुश्रव अश्रीपं विह यस्मात् तस्मात् प्र
मुञ्चस्व । कुत्सेन वार्ध्रीशतेनाण्डयोर्बद्धमात्मानं बन्धनाद्विमुञ्च । अथ परि सर्वतः परिवृतस्त्वं
कुत्सात् कुत्साल्यादयेः इह अस्मद्यगे आ गहि आगच्छ । किमु त्वावान् त्वत्सदृशोऽन्यः कश्चित्
मुष्कयोर्बद्ध आसते । न कोऽप्येतादृशो निर्लज्जसवत्तोऽन्योऽस्तीत्यभिप्रायः । तत्र शाठ्यायनकं—
'कुत्सश्च लुशश्चेन्द्रं व्यह्वयेतां स कुत्सस्याहवमागच्छत् तं शतेन वार्ध्रीभिराण्डयोरबध्नात् तं लुशोऽ-
भ्यवदत् स्ववृजं हि त्वामहमिन्द्र शुश्रवानानुदं वृषभ रध्रचोदनं प्र मुञ्चस्व परि कुत्सादिहा गहि
किमु त्वावान्मुष्कयोर्बद्ध आसत इति ताः सर्वाः संलुप्य लुशमभि प्रादुद्रुवत्' इति । छन्दोगब्राह्मण-
मपि—'कुत्सश्च लुशश्च युगपदिन्द्रमाहूतवन्तौ स्वं स्वं यज्ञं प्रत्यङ्गभावाय सखित्वादिन्द्रः कुत्सं प्रति
जगाम तं तु गतं वशिश्वात्कुत्सो वार्ध्रीशतेनाण्डयोरबध्नात्' इति ॥ १४ ॥

१. त- 'अभीके' नास्ति । २. त१.२.३.६.७-म-त्वा त्वां । ३. त३.७-म-लुशश्चेद्रे । ४. त-म-
मु-बध्निशतेना । ता. ब्रा. १.२.२२ द्रष्टव्यम् ।

‘यो वाम्’ इति चतुर्वशर्चं दशमं सूक्तम् । कक्षीवतो दुहिता घोषा नाम ब्रह्मवादिन्यृषिः । अन्यथा त्रिष्टुप् । शिष्टा जगत्स्यः । अश्विनौ देवता । तथा चानुक्रान्तं—‘यो वां षक्नुना काक्षीवती घोषाश्विनं हि त्रिष्टुबन्तम्’ इति । प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोर्जांगते छन्दसीदमादीनि त्रीणि सूक्तानि । सूत्रितं च—‘यो वां परिज्मेति त्रीणि त्रिश्चिन्नो अयं’ (आश्व. श्रौ. ४. १५) इति ॥

यो वां परिज्मा सुवृदाश्विना रथो दोषामुषासो हव्यो हविष्मता ।

शश्वत्तमासस्तमु वाभिदं वयं पितुर्न नाम सुहवँ हवामहे ॥ १ ॥

यः । वाम् । परिज्मा । सुवृत् । अश्विना । रथः । दोषाम् । उषसः । हव्यः । हविष्मता । शश्वत्तमासः । तम् । ऊँ इति । वाम् । इदम् । वयम् । पितुः । न । नाम । सुहवम् । हवामहे ॥ १ ॥

हे ऽअश्विना अश्विनौ वां युवयोः ऽपरिज्मा परितो गन्ता ऽसुवृत् सुधु वर्तमानः ऽयः ऽरथः ऽदोषां रात्रिम् ऽउषसः च । अहोरात्रयोरित्यर्थः । ऽहविष्मता यजमानेन ऽहव्यः ह्यातव्यः ऽवां युवयोः स्वभूतं ऽसुहवं शोभनाह्वानं ऽतमु तमेव रथं ऽशश्वत्तमासः अतिशयेन चिरंतना वयं ऽपितुर्न यथा ऽपितुः ऽइदं ऽनाम तथा ऽहवामहे ह्वयामः ॥

चोदयतं सूनृताः पिन्वतं धिय उत्पुर्ंधीरीरयतं तदुश्मसि ।

यशसं भागं कृणुतं नो अश्विना सोमं न चारुं मघवत्सु नस्कृतम् ॥ २ ॥

चोदयतम् । सूनृताः । पिन्वतम् । धियः । उत् । पुर्ंधीः । ईरयतम् । तत् । उश्मसि । यशसम् । भागम् । कृणुतम् । नः । अश्विना । सोमम् । न । चारुम् । मघवत्सु । नः । कृतम् ॥ २ ॥

हे ऽअश्विना अश्विनौ युवां ऽसूनृताः वाच उपसो वा ऽचोदयतं प्रेरयतम् । अस्माकं ऽधियः कर्माणि च ऽपिन्वतं पूरयतम् । ऽपुर्ंधीः बह्वीः प्रज्ञाश्च ऽउत् ऽईरयतम् उद्गमयतं प्रेरयतम् । उत्पादयतमित्यर्थः । ऽतत् एतन्नयम् ऽउश्मसि वयं कामयामहे । किंच ऽनः अस्माकं ऽयशसं यशस्विनं ऽभागं भजनीयं धनादिकं ऽकृणुतं कुरुतम् । ऽचारुं कल्याणं ऽसोमं ऽन सोममिव ऽनः अस्मान् ऽमघवत्सु धनवत्सु^१ ऽकृतं कुरुतम् ॥

अमाजुरश्विद्भवथो युवं भगोऽनाशोश्चिदवितारापमस्यं चित् ।

अन्धस्यं चिन्नासत्या कृशस्यं चिद्युवामिदाहुभिषजा रूतस्यं चित् ॥ ३ ॥

अमाजुरः । चित् । भवथः । युवम् । भगः । अनाशोः । चित् । अवितारा । अपमस्यं । चित् । अन्धस्यं । चित् । नासत्या । कृशस्यं । चित् । युवाम् । इत् । आहुः । भिषजा । रूतस्यं । चित् ॥ ३ ॥

हे ऽनासत्या नासत्यौ^२ युवं युवाम् ऽअमाजुरश्वित् पितृगृहे ज्यैन्त्या^३ अपि^४ दुर्भगाया घोषायाः ऽभगः ऽभवथः । शोभनरूपेणात्मानं परिणमय्य पतिं दत्तवन्तौ स्थ इत्यर्थः । तथा च निगमान्तरं—

‘घोषायै चित्पितृपदे दुरोणे पतिं जूर्यन्त्या अश्विनावदत्तम्’ (क. सं. १. ११७. ७) इति ।
 वनाशोश्चित् अनशनस्यापि वअवितारा रक्षितारौ युवां भवथः । वअपमस्य वचित् जात्यातिनिकृष्ट-
 स्यापि^१ रक्षितारौ भवथः । वअन्धस्य वचित् चक्षुर्विकलस्यापि रक्षितारौ भवथः । वकृशस्य वचित्
 दुर्बलस्यापि रक्षितारौ भवथः । किंच वयुवामित् युवामेव वक्तस्य वचित् यज्ञस्यापि^२ भिषजौ वैद्यौ
 वआहुः विद्वांसः ॥

युवं च्यवानं सनयं यथा रथं पुनर्युवानं चरथाय तक्षथुः ।

निष्टौग्र्यमूहथुरद्भ्यस्परि विश्वेत्ता वां सर्वनेषु प्रवाच्या ॥ ४ ॥

युवम् । च्यवानम् । सनयम् । यथा । रथम् । पुनः । युवानम् । चरथाय । तक्षथुः ।
 निः । तौग्र्यम् । ऊहथुः । अतऽन्यः । परि । विश्वा । इत् । ता । वाम् । सर्वनेषु । प्रवाच्या ॥ ४ ॥

हे अश्विनौ वयुवं युवां वसनयं पुराणं वच्यवानम् कर्षिं वयथा वरथं जीर्णं रथमिव वपुनर्युवानं
 तरुणं वचरथाय चरणार्थं वतक्षथुः ततक्षथुः । अकुरुतमित्यर्थः । तथा च यास्कः—‘युवं च्यवानं
 सनयं पुराणं यथा रथं पुनर्युवानं चरणाय ततक्षथुयुवा प्रयौति कर्माणि तक्षतिः करोतिकर्मा’ (निरु.
 ४. १९) इति । किंच युवां वतौग्र्यं तुप्रपुत्रं भुज्युम् वअद्भ्यः वपरि समुद्रस्योपरि वनिः वऊहथुः ।
 किंच ववां युवयोः वविश्वा विश्वानि वता तांति कर्माणि वमवनेषु यज्ञेषु वप्रवाच्या प्रवाच्यानि
 प्रकर्षेण वक्तव्यानि ॥

पुराणा वां वीर्यां प्र ब्रवा जनेऽथो हासथुभिपजा मयोभुवा ।

ता वां नु नव्याववसे करामहेऽयं नासत्या श्रदरिर्यथा दधत् ॥ ५ ॥

पुराणा । वाम् । वीर्यां । प्र । ब्रव । जने । अथो इति । ह । आसथुः । भिपजा । मयःऽमुवा ।
 ता । वाम् । नु । नव्यौ । अवसे । करामहे । अयम् । नासत्या । श्रत् । अरिः । यथा । दधत् ॥ ५ ॥

हे अश्विनौ ववां युवयोः वपुराणा पुराणानि वीर्याणि वजने लोके वप्र^३ वब्रव^३ प्रब्रवीमि ।
 वअथो अपि च हे वनासत्या नासत्या युवां वमयोभुवा सुखस्य भावयितारौ वभिपजा भिषजौ
 वैद्यौ वआसथुः बभूवथुः । वता^४ तौ^४ युवाम् वअवसे रक्षणाय वनग्यौ स्तुत्यौ वकरामहे कुर्मः ।
 वअयम् वअरिः गन्ता पतिर्यजमानः^५ वयथा^५ वश्रत् वदधत् श्रद्धादिति ॥ १५ ॥

इयं वामहे ऋणुतं मे अश्विना पुत्रायैव पितरा मह्यं शिक्षतम् ।

अनापिरज्ञा असजात्यामतिः पुरा तस्या अभिशस्तेरव स्पृतम् ॥ ६ ॥

इयम् । वाम् । अह्ने । ऋणुतम् । मे । अश्विना । पुत्रायैव । पितरा । मह्यम् । शिक्षतम् ।
 अनापिः । अज्ञाः । असजात्या । अमतिः । पुरा । तस्याः । अभिशस्तेः । अव । स्पृतम् ॥ ६ ॥

हे वअश्विना अश्विनौ ववां युवाम् वइयं घोषा अहम् वअह्ने आह्वयामि । वमे मम संबन्धिनम्
 इममाह्वानं वऋणुतम् । श्रुत्वा चाह्वानं वमह्यं वपुत्रायैव यथा पुत्राय वपितरा मातापितरौ तद्वत्

१. ग-जात्या निकृष्टस्यापि; त-भ-सु-जात्यादिनिकृष्टस्यापि; त-भ-१.२.४-जात्यादिकृष्टस्यापि;
 भ-७-जात्यादिकृष्टस्यापि । २. त-७-इणस्यापि । ३. त-भ-‘प्र ब्रव’ नास्ति । ४. त-सातौ ।
 ५. ग-एष यजमानः ।

वशिक्षतं धनं दत्तम् । वअनापिः अबन्धुः वअज्ञा अकृतज्ञा वअसजात्यामतिः अश्रद्धेया चाभिशास्तिः
मामागच्छति । वतस्या वअभिज्ञस्तेः वपुरा प्रागेव वअव वस्यूतं मामवपारयतम् ॥

युवं रथेन विमदाय शुन्ध्युवं न्यूहथुः पुरुमित्रस्य योषणाम् ।

युवं हवै वधिमत्या अगच्छतं युवं सुषुति चक्रथुः पुरंधये ॥ ७ ॥

युवम् । रथेन । विमदाय । शुन्ध्युवम् । नि । ऊहथुः । पुरुमित्रस्य । योषणाम् ।

युवम् । हवम् । वधिमत्याः । अगच्छतम् । युवम् । सुसुतिम् । चक्रथुः । पुरमधये ॥ ७ ॥

हे अधिनौ वयुवं युवां वपुरुमित्रस्य पुरुमित्रनामधेयस्य वयोषणां दुहितरं वशुन्ध्युवं नाम
जायां विमदाय विमदनामधेयाय कृपये वरथेन स्वसेनापरिवृतेन रथेन वन्यूहथुः प्रापयतम् ।
विमदस्य गृहं नीतवन्तो स्थ इत्यर्थः । तथा च निगमान्तरं—‘यावर्भगाय विमदाय जायां
सेनाजुवा न्यूहतू रथेन’ (क्र. सं. १. ११६. १) इति । किंच वयुवं युवां वधिमत्याः संग्रामे
शत्रुभिच्छिन्नहस्तायाः वहवम् आह्वानम् वअगच्छतम् । आगत्य च^१ तस्यै^२ हिरण्मयं हस्तं प्रायच्छतम्^३ ।
तथा च निगमान्तरम्—‘अजोहवीक्षासत्या करा वां महे यामन् पुरुभुजा पुरंधिः । श्रुतं तच्छासुरिव
वधिमत्या हिरण्यहस्तमश्विनावदत्तम्’ (क्र. सं. १. ११६. १३) इति । किंच वयुवं युवां वपुरंधये
बहुप्रजायै वधिमत्यै वसुपुतिं सुप्रसवं शोभनमैश्वर्यं वा वचक्रथुः कृतवन्तो स्थः ॥

युवं विप्रस्य जरणामुपेयुषः पुनः कलेरकृणुतं युवद्वयः ।

युवं वन्दनमृश्यदादुदूपथुर्वं सद्यो विशपलामेतवे कृथः ॥ ८ ॥

युवम् । विप्रस्य । जरणाम् । उपेयुषः । पुनरिति । कलेः । अकृणुतम् । युवत् । वयः ।

युवम् । वन्दनम् । ऋश्यदात् । उत् । ऊपथुः । युवम् । सद्यः । विशपलाम् । एतवे । कृथः ॥ ८ ॥

हे अधिनौ वयुवं युवां विप्रस्य मेधाविनः वजरणां जराम् उपेयुषः उपगतवतः वकलेः कलि-
नामधेयस्य कृपेः वयः वपुनः पुनरपि वयुवत् युवत्वयुक्तम् वअकृणुतम् अकुरुतम् । तथा च निगमा-
न्तरं—‘कलिं याभिविंत्तजानि दुवस्यथः’ (क्र. सं. १. ११२. १५) इति । किंच वयुवं युवां
वन्दनं जायावियोगसंतापेन कृपपतितं वन्दनाख्यमृषिम् वऋश्यदात् कृपात् वउदूपथुः उदैरयतम् ।
तथा निगमान्तरम्—‘उद्वन्दनमैरयतं स्वर्दशे’ (क्र. सं. १. ११२. ५) इति । किंच वयुवं युवां
विशपलाम् । खेलस्य रोजः सेनायां योद्धा विशपला नाम काचित् स्त्री । तां संग्रामे शत्रुभिच्छिन्नजङ्घां
वसद्यः तदैव वएतवे गमनाय वकृथः अकुरुतम् । तथा च निगमान्तरं—‘चरित्रं हि वेरिवाच्छेदि
पर्णमाजा खेलस्य परितकथायाम् । सद्यो जङ्गमायसीं विशपलायै धने हिते सतवे प्रत्यधत्तम्’ (क्र.
सं. १. ११६. १५) इति ॥

युवं ह रेभं वृषणा गुहा हितमुदैरयतं ममुवांसमश्विना ।

युवमुबीसमुत तप्तमत्रये ओमन्वन्तं चक्रथुः सप्तवधये ॥ ९ ॥

युवम् । ह । रेभम् । वृषणा । गुहा । हितम् । उत् । ऐरयतम् । ममुवांसम् । अश्विना ।

युवम् । ऋबीसम् । उत् । तप्तम् । अत्रये । ओमन्वन्तम् । चक्रथुः । सप्तवधये ॥ ९ ॥

१. त-भ६-मु-‘च’ नास्ति । २. त-भ६-मु-तस्मै । ३. त-भ६-मु-प्रयच्छतं; त३-भ१.४-
अप्रयच्छतं; भ२-अप्रायच्छतं ।

हे वृषणा वर्धितारौ वश्विना अश्विनौ वयुवं युवां वगुहा गुहायां वहितम् असुरैर्निहितं
 वमृष्टांसं त्रियमाणं वरेभं रेभाख्यमृषिम् उदैरयतम् उत्तारितवन्तौ स्थः । तथा च निगमान्तरं—
 ' दश रात्रीरश्विनेना नव ह्यनवनद्धं श्रथितमस्वन्तः । विप्रुतं रेभमुदनि प्रवृक्तमुश्रिन्यथुः सोममिव
 स्तुवेण ' (क्र. सं. १. ११६. २४) इति । उत किंच वयुवं युवां वतसम् वरुवीसम् अग्निकुण्डम्
 वअग्नये अग्नैरर्थाय वओमन्वन्तम् अवनवन्तं वचक्रथुः । वृष्टया निशमय्य शीतं कृतवन्तौ स्थ इत्यर्थः ।
 तथा च निगमान्तरं—' हिमेनाग्निं प्रंसमवारयेथां पितुमतीमूर्जमस्मा अधत्तम् । ऋवीसे अत्रि-
 मश्विनावनीतमुश्रिन्यथुः सर्वगणं स्वमि ' (क्र. सं. १. ११६. ८) इति । किंच युवां वससवध्रये
 अश्वमेधेन राज्ञा केनचिदपराधेन काष्ठमयमञ्जूपायां निहितस्य ससवध्रिनामधेयस्य ऋषेरर्थाय
 चक्रथुः । मञ्जूपोढाटनं कृतवन्तौ स्थ इत्यर्थः । तथा च निगमान्तरं—' वि जिहीष्व वनस्पते
 योनिः सूप्यन्त्या इव । श्रुतं मे अश्विना हवं ससवध्रिं च मुञ्चतम् ' (क्र. सं. ५. ७८. ५) इति ॥

युवं श्वेतं पेदेवैऽश्विनाश्वं नवभिर्वाजैर्नवती च वाजिनम् ।

चर्कृत्यं ददथुर्द्रावयत्सखं भगं न नृभ्यो हव्यं मयोभुवम् ॥ १० ॥

युवम् । श्वेतम् । पेदेवै । अश्विना । अश्वम् । नवऽभिः । वाजैः । नवती । च । वाजिनम् ।
 चर्कृत्यम् । ददथुः । द्रवयत्सखम् । भगम् । न । नृभ्यः । हव्यम् । मयऽभुवम् ॥ १० ॥

हे वश्विना अश्विनौ वयुवं युवां वपेदेवे पेदुनामधेयाय राज्ञे वश्वेतं श्वेतवर्णं ववाजिनं बलिने
 वनवभिः वनवती नवत्याश्वैः सहितं वचर्कृत्यं संप्राप्ताणामत्यर्थं कतारं शत्रूणां जेतारं वा वद्रवयत्सखं
 शत्रुपत्नीनां द्रावयितारं वहव्यं ह्रातव्यं वमयोभुवं सुखस्य भावयितारम् वअश्वं वनृभ्यः मनुष्येभ्यः
 वभगं वन भजनीयं धनमिव वददथुः प्रायच्छतम् ॥ ॥ १६ ॥

न तं राजानावदिते कुतश्चन नाहो अश्रोति दुरितं नकिर्भयम् ।

यमश्विना सुहवा रुद्रवर्तनी पुरोरथं कृणुथः पत्न्या सह ॥ ११ ॥

न । तम् । राजानौ । अदिते । कुतः । चन । न । अंहः । अश्रोति । दुऽइतम् । नकिः । भयम् ।
 यम् । अश्विना । सुहवा । रुद्रवर्तनी इति रुद्रवर्तनी । पुरऽरथम् । कृणुथः । पत्न्या । सह ॥ ११ ॥

हे राजानो ईश्वरौ वदिते अदीनां सुहवां स्वाह्वानौ वरुद्रवर्तनी स्तोत्रयुक्तमार्गौ हे वश्विना
 अश्विनौ युवां वयं जने वपुरोरथम् भग्नतोरथं वपत्न्या वसह स्वयंवरे वकृणुथः कुरुथः वते जने वकुतश्चन
 कुतोऽपि वअंहः पापं वन वअश्रोति न ध्याप्नोति । वदुरितं दुर्गतिरपि वन वअश्रोति । वनकिः न च
 वभयं संसारभयं न प्राप्नोति ॥

आ तेन यातं मनसो जवीयसा रथं यं वामृभवंश्चक्रुरश्विना ।

यस्य योगे दुहिता जायते दिव उभे अहनी सुदिने विवस्वतः ॥ १२ ॥

आ । तेन । यातम् । मनसः । जवीयसा । रथम् । यम् । वाम् । ऋभवः । चक्रुः । अश्विना ।

यस्य । योगे । दुहिता । जायते । दिवः ।

उभे इति । अहनी इति । सुदिने इति सुदिने । विवस्वतः ॥ १२ ॥

१. त-मु-सखानां । २. ग-त१.२.६-भ१.४.७-अभिद्रावयितारं; भ५-अभिप्रावयितारकं ।

३. त-भ-अप्रयच्छतं ।

हे ऽअश्विना अश्विनौ ऽवां युवयोः ऽयं ऽरथम् ऽऋभवश्चक्रुः अकार्षुः ऽयस्य रथस्य ऽयोगे संबन्धे सति ऽदिवः ऽदुहिता उपाः ऽजायते प्रादुर्भवति यस्य च योगे ऽविवस्वतः भास्करात् ऽउभे ऽअहनी अहोरात्रे ऽसुदिने शोभने जायेते ऽतेन रथेन ऽमनसः अपि ऽजवीयसा वेगवत्तरेण ऽआ ऽयातं युवामागच्छतम् ॥

ता वर्तिर्यातं जयुषा वि पर्वतमपिन्वतं शयवे धेनुमश्विना ।

वृकस्य चिद्वर्तिकामन्तरास्याद्युवं शचीभिर्ग्रसिताममुञ्चतम् ॥ १३ ॥

ता । वर्तिः । यातम् । जयुषा । वि । पर्वतम् । अपिन्वतम् । शयवे । धेनुम् । अश्विना ।

वृकस्य । चित् । वर्तिकाम् । अन्तः । आस्यात् । युवम् । शचीभिः । ग्रसिताम् । अमुञ्चतम् ॥ १३ ॥

हे ऽअश्विना अश्विनौ ऽता तां युवां ऽजयुषा जयशीलेन रथेन ऽपर्वतम् अद्रिं प्रति ऽवर्तिः मार्गं ऽवि ऽयातं विविधं गच्छथः । तथा च निगमान्तरं—‘ वि जयुषा रथ्या यातमद्रिं श्रुतं हवं नृपणा वधिमर्याः ’ (ऋ. सं. ६. ६२. ७) इति । किंच युवां ऽशयवे शयोरर्थाय ऽधेनुम् ऽअपिन्व- तम् । निवृत्तप्रसवां वृद्धां गां प्रभूतस्य पयसो दोर्घां कृतवन्तौ स्थ इत्यर्थः । तथा च निगमान्तरं— ‘ युवं धेनुं शयवे नाधितायापिन्वतमश्विना पूर्याय ’ (ऋ. सं. १. ११८. ८) इति । किंच ऽयुवं युवां ऽवृकस्य ऽअन्तः अनुप्रविष्टां ऽग्रसितां वृकेण ग्रस्तां ऽवर्तिकाम् । वर्तिका नाम चटका । ताम् ऽआस्यात् वृकस्य मुखात् ऽशचीभिः प्रज्ञाभिः कर्मभिर्वा ऽअमुञ्चतम् अमोचयतम् । तथा च निगमा- न्तरम्—‘ अजोहवीदश्विना वर्तिका वामास्तो यस्मिमुञ्चतं वृकस्य ’ (ऋ. सं. १. ११७. १६) इति ॥

एतं वां स्तोममश्विनावकुर्मातक्षाम भृगवो न रथम् ।

न्यमृक्षाम योषणां न मर्ये नित्यं न सुनुं तनयं दधानाः ॥ १४ ॥

एतम् । वाम् । स्तोमम् । अश्विनौ । अकुर्म । अतक्षाम । भृगवः । न । रथम् ।

नि । अमृक्षाम् । योषणाम् । न । मर्ये । नित्यम् । न । सुनुम् । तनयम् । दधानाः ॥ १४ ॥

हे ऽअश्विना अश्विनौ ऽवां युवयोः ऽएतं यथोक्तं ऽस्तोमं स्तोत्रम् ऽअकर्म अकुर्म । तदेवाह । ऽभृगवो ऽन भृगव इव ऽरथम् ऽअतक्षाम वयं स्तोत्रं संस्कृतवन्तः । कर्मयोगादभवो भृगव उच्यन्ते । अथवा रथकारा भृगवः । किंच वयं ऽनित्यं शाश्वतं ऽतनयं यागादीनां कर्मणां तनितारं ऽसुनुं ऽन औरसं पुत्रमिव स्तोमं ऽदधानाः धारयन्तः ऽमर्ये मनुष्ये ऽन्यमृक्षाम् । युवयोः स्तुतिं नितरां संस्कृतवन्तः । तत्र दृष्टान्तः । ऽयोषणां ऽन । यथा जायां तद्वदित्यर्थः ॥ ॥ १७ ॥

‘ रथं यान्तम् ’ इति चतुर्दशर्चमेकादशं सूक्तं काक्षीवत्या घोषाया आपं जागतमाश्विनम् । ‘ रथं यान्तम् ’ इत्यनुक्रान्तम् । प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोरुक्तो विनियोगः ॥

रथं यान्तं कुह को ह वां नरा प्रति द्युमन्तं सुवितायं भूपति ।

प्रातर्यावाणं विभ्वं विशेर्विशे वस्तोर्वस्तोर्वहमानं धिया शर्मि ॥ १ ॥

रथम् । यान्तम् । कुह । कः । ह । वाम् । नरा । प्रति । द्युमन्तम् । सुवितायं । भूपति ।

प्रातः ऽयावानम् । विऽभ्वम् । विशेऽविशे । वस्तोः ऽवस्तोः । वहमानम् । धिया । शर्मि ॥ १ ॥

हे नरा कर्मणां नेतारावश्विनौ वषां युवयोः संबन्धिनं वक्षुमन्तं दीप्तिमन्तं प्रातर्चावाणं यज्ञं प्रति^१ प्रातःकाले गन्तारं विभ्वं विभुं व्यापिनं विश्वेश्वेशे सर्वेषु मनुष्येषु वस्तोर्वस्तोः अन्वहं ववहमानं धनं प्रापयन्तं यान्तं गच्छन्तं रथं कुह कस्मिन् देशे को वह कः खलु यजमानः शमि यज्ञरूपे कर्मणि धिया स्तुतिरूपेण कर्मणा सुविताय अभ्युदयार्थं प्रति भूपति^२ अलंकरोति । कस्मिन् देशे यज्ञे कोऽन्यो यजमानो युवां स्तुतिभिर्हविर्भिश्च पूजितवान् येनास्मद्यज्ञं प्रति विलम्बेनागतवन्तौ स्थ इत्यभिप्रायः ॥

कुह स्विदोषा कुह वस्तोरश्विना कुहाभिपित्वं करतः कुहोषतुः ।

को वां शयुत्रा विधवेव देवरं मर्यं न योषा कृणुते सधस्थ आ ॥ २ ॥

कुह । स्वि । दोषा । कुह । वस्तोः । अश्विना । कुह । अभिऽपित्वम् । करतः । कुह । ऊपतुः । कः । वाम् । शयुत्रा । विधवाऽइव । देवरम् । मर्यम् । न । योषा । कृणुते । सधस्थे । आ ॥ २ ॥

हे अश्विना अश्विनौ कुह स्विन् क चित् दोषा रात्रौ भवथ इति शेषः । कुह वस्तोः क वा दिवा भवथः । कुह क वा अभिपित्वम् अभिप्राप्तिं करतः कुरुथः । कुह क वा ऊपथुः वसथः । किंच वषां युवां कः यजमानः सधस्थे सहस्थाने वेद्यास्थे आ कृणुते आकुरुते^३ । परिचरणार्थमात्माभिमुखीकरोति । तत्र दृष्टान्तौ दर्शयति । शयुत्रा शयने विधवेव यथा मृतभर्तृका नारी पदेवरं भर्तृभ्रातरमभिमुखीकरोति । मर्यं न यथा च सर्वं मनुष्यं योषा सर्वा नारी संभोग-कालेऽभिमुखीकरोति तद्वदित्यर्थः । तथा च यास्कः—‘ क स्विद्रात्रौ भवथः क दिवा काभिप्राप्तिं कुरुथः क वसथः को वां शयने विधवेव देवरम् । देवरः कस्माद्वितीयो वर उच्यते । विधवा विधानृका भवति विधवनाद्वा विधावनाद्वेति चर्मशिरा अपि वा धव इति मनुष्यनाम तद्वियोगाद्विधवा । देवरो दीव्यतिकर्मा । मर्यो मनुष्यो मरणधर्मा । योषा यौतेराकुरुते सधस्थाने ’ (निरु. ३. १५) इति ॥

प्रातर्जरेथे जरणेव कार्पया वस्तोर्वस्तोर्यजता गच्छथो गृहम् ।

कस्य ध्वस्ता भवथः कस्य वा नरा राजपुत्रेव सवनाव गच्छथः ॥ ३ ॥

प्रातः । जरेथे इति । जरणाऽइव । कार्पया । वस्तोऽवस्तोः । यजता । गच्छथः । गृहम् । कस्य । ध्वस्ता । भवथः । कस्य । वा । नरा । राजपुत्राऽइव । सवना । अत्र । गच्छथः ॥ ३ ॥

हे नरा नेतारावश्विनौ युवां प्रातः प्रातःकाले जरेथे स्तोत्रभिः स्तूयेथे । रात्र दृष्टान्तः । जरणेव । यथा जरणौ ऐश्वर्येण वृद्धौ राजानौ कार्पया । प्रातःप्रबोधकस्य बन्दिनो वाणी कापा । तथा स्तूयेते । तद्वदित्यर्थः । किंच वस्तोर्वस्तोः अन्वहं यजता यष्टव्यौ युवां गृहं यजमानस्य मन्दिरं गच्छथः प्राप्नुथः । तौ युवां कस्य यजमानसंबन्धिनो दोषस्य ध्वस्ता ध्वंसकौ विनाश-यितारौ भवथः । कस्य यजमानस्य सवना सवनानि राजपुत्रेव राजकुमाराविव^४ युवाम् अव गच्छथः प्राप्नुथः ॥

युवां मृगेव वारणा मृगण्यवो दोषा वस्तोर्हविषा नि ह्वयामहे ।

युवं होत्रामृतुथा जुह्वते नरेषु जनाय वहथः शुभस्पती ॥ ४ ॥

युवाम् । मृगाऽईव । वारणा । मृगण्यवः । दोषा । वस्तोः । हविषा । नि । ह्वयामहे ।

युवम् । होत्राम् । ऋतुऽथा । जुह्वते । नरा । इषम् । जनाय । वहथः । शुभः । पती इति ॥ ४ ॥

हे अश्विनौ वयुवां वारणा वारणौ मृगेव यथा शार्दूलौ मृगण्यवः मृगयवः तद्वद्वयं दोषा रात्रौ वस्तोः अहनि च हविषा नि ह्वयामहे नियमेन ह्वयामः । किंच हे नरा नेनारावश्विनौ युवं युवाम् ऋतुथा काले काले होत्राम् आहुतिं जुह्वते जुह्वति । यजमाना इति शेषः । किंच युवां शुभः शुभस्य वृष्ट्युदकस्य पती स्वामिनौ सन्तौ जनाय जनार्थम् इष्टम् अन्नं वहथः प्रापयथः ॥

युवां ह घोषा पर्यश्विना यती राज्ञ ऊचे दुहिता पृच्छे वां नरा ।

भूतं मे अहं उत भूतमक्तवेऽश्ववते रथिने शक्तमवर्षते ॥ ५ ॥

युवाम् । ह । घोषा । परि । अश्विना । यती । राज्ञः । ऊचे । दुहिता । पृच्छे । वाम् । नरा ।

भूतम् । मे । अहं । उत । भूतम् । अक्तवे । अश्ववते । रथिने । शक्तम् । अवर्षते ॥ ५ ॥

हे नरा नेनारावश्विनौ युवां खलु परि परितो यती गच्छन्ती वराज्ञः दीप्तस्य कक्षीवतः दुहिता पुत्री घोषा घोषात्था अहम् ऊचे संनिहितेभ्यो वृद्धेभ्य उक्तवत्यस्मि । किंच वां युवां पृच्छे वृद्धान् संनिहितान् कीदृशावश्विनाविति पृच्छामि । तथा सति मे मम अहं दिवसाय दिवसनिर्वर्त्यकर्मणे भूतं भवतम् । उत अपि च अक्तवे राज्ये रात्रिनिर्वर्त्यकर्मणे भूतं भवतम् । तथा अश्ववते अश्वयुक्ताय रथिने रथवते च अवर्षते आनुव्याय शक्तं निरमने शक्नो भवतम् ॥ १८ ॥

युवं कवी घृः पर्यश्विना रथं विशो न कुत्सो जरितुर्नशायथः ।

युवोर्ह मक्षा पर्यश्विना मध्वासा भरत निष्कृतं न योषणा ॥ ६ ॥

युवम् । कवी इति । स्यः । परि । अश्विना । रथम् । विशः । न । कुत्सः । जरितुः । नशायथः ।

युवोः । ह । मक्षा । परि । अश्विना । मधु । आसा । भरत । निःऽकृतम् । न । योषणा ॥ ६ ॥

हे अश्विना अश्विनौ कवी मेधाविनौ युवं युवां रथं परि घृः परितो भवथः । अथ जरितुः स्तोतुर्यज्ञं प्रति गमनाय नशायथः रथं प्राप्नुथः । तत्र दृष्टान्तः । कुत्सः न । यथा कुत्सश्चेन्द्रश्च सरथमधितिष्ठतः । तथा च मन्त्रान्तरं—‘यासि कुत्सेन सरथमवस्युस्तोदो वातस्य हयोरीशानः’ (क्र. सं. ४. १६. ११) इति । किंच हे अश्विना अश्विनौ युवोर्ह युवयोः खलु स्वभूतं मधु मक्षा मक्षिका आसा आस्येन परि भरत विभर्ति । तत्र दृष्टान्तः । निष्कृतं न यथा निष्कृतं संस्कृतं मधु योषणा नारी तद्वदित्यर्थः । तथा च मन्त्रान्तरम्—‘उत स्या वां मधुमन्मक्षिकारपन्मदे सोमस्योशिजो हुवन्यति’ (क्र. सं. १. ११९. ९) इति ॥

युवं ह भुज्युं युवमश्विना वशं युवं शिञ्जारमुशनामुपारथुः ।

युवो ररावा परि सख्यमासते युवोरहमवसा सुभ्रमा चके ॥ ७ ॥

युवम् । ह । भुज्युम् । युवम् । अश्विना । वशम् । युवम् । शिञ्जारम् । उशनाम् । उप । आरथुः ॥
युवोः । ररावा । परि । सख्यम् । आसते । युवोः । अहम् । अवसा । सुम्नम् । आ । चके ॥ ७ ॥

हे १अश्विना अश्विनौ १युवं १ह युवां खलु १भुज्युं समुद्रमध्ये विपन्नानां तृप्रपुत्रं भुज्युम्
१उपारथुः उत्तारयितुमुपगतवन्तौ भवथः । किंच १युवं युवां १वशं हस्तिबलेन शत्रुभिः पराजीयमानं
वशनामधेयं राजानं रक्षणाय उपारथुः । किंच १युवं युवां १शिञ्जारम् अत्रिममिकृष्टादुत्तारयितुम्
१उशनां कमनीयां स्तुतिं च श्रोतुमुपारथुः । तथा च मन्त्रान्तरम्—‘ अत्रि शिञ्जारमश्विना ’
(ऋ. सं. ८. ५. २५) इति । किंच १युवोः युवयोः १सख्यं मित्रत्वं १ररावा हविषां प्रदाता यजमानः
१परि १आसते पर्यास्ते । वचनः यत्पथः । किंच १युवोः युवयोः १अवसा रक्षणेन १अहं घोषा
१सुम्नं सुखम् १आ १चके कामये ॥

युवं ह कृशं युवमश्विना शयुं युवं विधन्तं विधवांमुरुष्यथः ।

युवं सनिभ्यः स्तनयन्तमश्विनार्षं व्रजमूर्णुथः सप्तास्यम् ॥ ८ ॥

युवम् । ह । कृशम् । युवम् । अश्विना । शयुम् । युवम् । विधन्तम् । विधवांम् । उरुष्यथः ।
युवम् । सनिभ्यः । स्तनयन्तम् । अश्विना । अप । व्रजम् । ऊर्णुथः । सप्तास्यम् ॥ ८ ॥

हे १अश्विना अश्विनौ १युवं १ह युवां खलु १कृशं दुर्बलं कृशनामधेयं वा १उरुष्यथः रक्षथः ।
किंच १युवं युवां १शयुं शयुनामानमृषिमुख्यथः । किंच १युवं युवां १विधन्तं परिचरन्तं मनुष्यं
१विधवां च अपतिकां वधिमतीं योद्धीं स्त्रियं च उरुष्यथः । किंच हे १अश्विना अश्विनौ १युवं युवां
१स्तनयन्तं शब्दं कुर्वन्तं १सप्तास्यं सर्पणशीलद्वारं १व्रजं मेघम् । ‘ व्रजश्चरुः ’ इति मेघनामसु पाठात् ।
१सनिभ्यः हविषां दातृभ्यः १अप १ऊर्णुथः विवृतद्वारं कृन्वन्तौ स्थ इत्यर्थः ॥

जनिष्ट योषा पतयत्कनीनको वि चारुहन्वीरुधो दंसना अनु ।

आस्मै रीयन्ते निवनेव सिन्धवोऽस्मा अह्वै भवति तत्पतित्वनम् ॥ ९ ॥

जनिष्ट । योषा । पतयत् । कनीनकः । वि । च । अरुहन् । वीरुधः । दंसनाः । अनु ।
आ । अस्मै । रीयन्ते । निवनाऽइव । सिन्धवः । अस्मै । अह्वै । भवति । तत् । पतित्वनम् ॥ ९ ॥

हे अश्विनौ युवगोः प्रसादादियं घोषा १योषा स्त्रीगुणोपेता सुभगा १जनिष्ट जाता । अस्याः
सर्मापं १कनीनकः कन्याकामः पतिः १पतयत् पततु । अस्मै कनीनकाय युवयोः १दंसनाः १अनु
वृष्टिलक्षणानि कर्माणि लक्ष्मीकृत्य १वीरुधः ओषधयः १वि १चारुहन् विरोहन्तु प्रादुर्भवन्तु । १अस्मै
कनीनकाय १निवनेव प्रवगेनेव १सिन्धवः उदकानि १आ १रीयन्ते । ता वीरुधोऽभिगच्छन्तु । किंच
१अह्वै केनाप्यहन्तव्याय १अस्मै कनीनकाय १तत् संभोगममर्थं १पतित्वनं यौवनं १भवति भवतु ॥

जीवं रुदन्ति वि मयन्ते अध्वरे दीर्घामनु प्रसितिं दीधियुनरः ।

वानं पितृभ्यो य इदं संमेरिरे मयः पतिभ्यो जनयः परिष्वजे ॥ १० ॥

जीवम् । रुदन्ति । वि । मयन्ते । अध्वरे । दीर्घाम् । अनु । प्रसितिम् । दीधियुः । नरः ।
वामम् । पितृभ्यः । ये । इदम् । समऽएरिरे । मयः । पतिभ्यः । जनयः । परिष्वजे ॥ १० ॥

हे अश्विनौ युवयोरनुग्रहात् ऽथे ऽनरः पतयो जायानां ऽजीवं जीवनमुद्दिश्य ऽरुदन्ति । रोदन्ते-
नापि जायानां जीवनमेवाशासत इत्यर्थः । ता जायाः ऽअध्वरे यज्ञे ऽवि ऽमयन्ते निवेशयन्ति च
किंच तासु ऽदीर्घा महतीं ऽप्रसितिं भुज्योः प्रबन्धनम् ऽअनु ऽदीर्घयुः अनुदधति । ऽइदं ऽवामं
वननीचमपत्यं ऽपितृभ्यः ऽसमीरिरे संप्रेरयन्ति च^१ । तेभ्यः ऽपतिभ्यः ऽजनयः जायाः ऽपरिष्वजे
परिष्वङ्गार्थं ऽमयः सुखं कुर्वन्तीति शेषः ॥ ॥ १९ ॥

न तस्य विद्म तदु पु प्र वोचत युवा ह यद्युवत्याः क्षेति योनिषु ।

प्रियोस्त्रियस्य वृषभस्य रेतिनो गृहं गमेमाश्विना तदुश्मसि ॥ ११ ॥

न । तस्य । विद्म । तत् । ॐ इति । सु । प्र । वोचत । युवा । ह । यत् । युवत्याः । क्षेति । योनिषु ।

प्रियउस्त्रियस्य । वृषभस्य । रेतिनः । गृहम् । गमेम । अश्विना । तत् । उश्मसि ॥ ११ ॥

हे ऽअश्विना अश्विनौ ऽतस्य ऽतत् सुखं वयं ऽन ऽविद्म न जानीमः । तत्सुखं यूयं^२ ऽसु^३
सुष्ठु ऽप्र वोचत । बहुवचनं पूजार्थम् । ऽयुवा ऽह तरुणः खलु मत्पतिः ऽयुवत्याः यौवनान्विताया
मम ऽयोनिषु गृहेषु ऽयत् ऽक्षेति निवसतीति । किंच ऽप्रियोस्त्रियस्य प्रिययुवतेः ऽवृषभस्य सेकुः
ऽरेतिनः रेतस्विनो मत्पतेः ऽगृहं ऽगमेम गच्छेम । वयं ऽतत् गृहम् ऽउश्मसि कामयामहे ॥

आ वामगन्तुमतिर्वाजिनीवसू न्यश्विना हृत्सु कामा अयंसत ।

अभूतं गोपा मिथुना शुभस्पती प्रिया अर्यम्णो दुर्यी अशीमहि ॥ १२ ॥

आ । वाम् । अगन् । सुऽमतिः । वाजिनीवसू इति वाजिनीऽवसू ।

नि । अश्विना । हृत्ऽसु । कामाः । अयंसत ।

अभूतम् । गोपा । मिथुना । शुभः । पत्नी इति । प्रियाः । अर्यम्णः । दुर्यान् । अशीमहि ॥ १२ ॥

हे ऽवाजिनीवसू अन्नधनौ ऽशुभस्पती उदकस्य स्वामिनौ हे ऽअश्विना अश्विनौ ऽमिथुना
मिथुनौ परस्परं सहितौ ऽवां युवां ऽसुमतिः ऽआ ऽअगन् आगच्छतु । ऽहृत्सु अस्मदीयेषु हृदयेषु
ऽकामाः अभिलाषाः ऽनि ऽअयंसत नियम्यन्ताम् । किंच युवां ऽगोपा मम गोपायितारी ऽअभूतं
भवतम् । अपि च ऽप्रियाः सत्यो वयम् ऽअर्यम्णः पर्युः ऽदुर्यान् गृहान् ऽअशीमहि प्राप्नुयामः^४ ॥

ता मन्दसाना मनुषो दुरोण आ धत्तं रयिं सहवीरं वचस्यवे ।

कृतं तीर्थं सुप्रपाणं शुभस्पती स्थाणुं पथेष्टामपं दुर्मतिं हतम् ॥ १३ ॥

ता । मन्दसाना । मनुषः । दुरोणे । आ । धत्तम् । रयिम् । सहऽवीरम् । वचस्येव ।

कृतम् । तीर्थम् । सुऽप्रपाणम् । शुभः । पत्नी इति ।

स्थाणुम् । पथेऽस्थाम् । अपं । दुःऽमतिम् । हतम् ॥ १३ ॥

हे अश्विनौ ऽमन्दसाना मन्दसानौ ऽता तौ युवां ऽमनुषः मनुष्यस्य मत्पतेः ऽदुरोणे गृहे
ऽवचस्येवे युष्मस्तुतिकामायै मह्यं ऽसहवीरं पुत्रादिसहितं ऽरयिं धनम् ऽआ ऽधत्तं स्थापयतम् ।

१. त-भ-सु- 'च' नास्ति । २. ग-युवां । ३. त-भ- 'सु' नास्ति । ४. त-भ-प्राप्नुयामः ।

किंच हे अश्विनौ वशुभस्पती उदकस्य स्वामिनौ युवां पतिगृहं गच्छन्त्या मम वतीर्थं पानाय वसुप्रपाणं
वकृतं कुरुतम् । किंच युवां वपथेष्ठां मार्गस्थं वस्त्राणुं वृक्षं वदुर्मतिं दुर्बुद्धिं परिपन्थिनं च वअप
वहतम् अपगमयतम् ॥

कं स्विदद्य कतमास्वश्विना विक्षु दस्त्रा मादयेते शुभस्पती ।

क ई नि येमे कतमस्य जग्मतुर्विप्रस्य वा यजमानस्य वा गृहम् ॥ १४ ॥

क । स्वित् । अद्य । कतमासु । अश्विना । विक्षु । दस्त्रा । मादयेते इति । शुभः । पती इति ।
कः । ईम् । नि । येमे । कतमस्य । जग्मतुः । विप्रस्य । वा । यजमानस्य । वा । गृहम् ॥ १४ ॥

हे वश्विना अश्विनौ वदस्त्रा दर्शनीयौ वशुभस्पती उदकस्य पती स्वामिनौ भवन्तौ वक
वस्विन् क स्थिता^१ जनपदे वअद्य अस्मिन्नहनि वकतमासु कासु वविक्षु प्रजासु वमादयेते आत्मानं
तर्पयतः । किंच वकः यजमानः वईम् एतौ वनि वयेमे नियच्छति । किंच भवन्तौ वकतमस्य वविप्रस्य
मेधाविनः स्तोतुः^२ वयजमानस्य वगृहं ववा^३ वजग्मतुः गतवन्तौ ॥ ॥ २० ॥

‘समानम्’ इति तृचं द्वादशं सूक्तं घोषायाः पुत्रस्य सुहस्यस्यापि जागतमाश्विनम् । अनुक्रान्तं
च—‘समानं तृचं सुहस्यो घोषेयः’ इति । प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोरुक्तो विनियोगः ॥

समानम् त्वं पुरुहूतमुक्थ्यं रथं त्रिचक्रं सर्वना गनिग्मतम् ।

परिजमानं विद्वथ्यं सुवृक्तिभिर्वयं व्युष्टा उपसो हवामहे ॥ १ ॥

समानम् । ई^४ इति । त्वम् । पुरुहूतम् । उक्थ्यम् । रथम् । त्रिचक्रम् । सर्वना । गनिग्मतम् ।
परिजमानम् । विद्वथ्यम् । सुवृक्तिभिः । वयम् । विउष्टौ । उपसोः । हवामहे ॥ १ ॥

हे अश्विनौ युवयोः वसमानम् साधारणमेव वत्स्यं तं वपुरुहूतं बहुभिराहूतम् वउक्थ्यं प्रशस्यं
वत्रिचक्रं वसवना सवनानि यज्ञान् वगनिग्मतं प्रतिगच्छन्तं वपरिजमानं परितो गन्तारं वविद्वथ्यं
यज्ञहितं वरथम् वउपसः व्युष्टौ वसुवृक्तिभिः सुष्टु दोषवर्जिताभिः स्तुतिभिः ववयं वहवामहे
आह्वयामः ॥

प्रातुर्युजं नासत्याधि तिष्ठथः प्रातर्यावाणं मधुवाहनं रथम् ।

विशो येन गच्छथो यज्वरीनरा कीरेश्चिद्यज्ञं होतुमन्तमश्विना ॥ २ ॥

प्रातःऽयुजम् । नासत्या । अधि । तिष्ठथः । प्रातःऽयावानम् । मधुवाहनम् । रथम् ।
विशः । येन । गच्छथः । यज्वरीः । नरा । कीरेः । चित् । यज्ञम् । होतुमन्तम् । अश्विना ॥ २ ॥

हे वनासत्या नासत्यभूतौ^१ सत्यस्य प्रणेता^२ वा वनरा नेतारावश्विनौ युवां वप्रातुर्युजं प्रातः-
कालेऽश्वैर्युज्यमानं वप्रातर्यावाणं प्रातर्गन्तारं वमधुवाहनं मधुनोऽमृतस्य वाहकं तं वरथम् वअधि
वतिष्ठथः^३ । आरोहतमित्यर्थः । वयज्वरीः यजनशीलाः वविशः प्रजाः वयेन रथेन वगच्छथः । वयेन
च वकीरेश्चित् स्तोतुरपि वहोतुमन्तम् कपियुक्तं वयज्ञं गच्छथः ॥

१. ग-त३-स्थित्वा; भ१.४.७-स्थिता । २. भ-मु-स्तोतुर्वा यजमानस्य वा गृहं । ३. ग-त३-म६-
सत्यभूतौ । ४. ग-त३-भ-तिष्ठथः अधितिष्ठन्तं ।

अध्वर्युं वा मधुपाणिं सुहस्त्यमुग्निधै वा धृतदक्षं दमूनसम् ।

विप्रस्य वा यत्सर्वनानि गच्छथोऽत आ यातं मधुपेयमश्विना ॥ ३ ॥

अध्वर्युम् । वा । मधुपाणिम् । सुहस्त्यम् । अग्निधम् । वा । धृतदक्षम् । दमूनसम् ।

विप्रस्य । वा । यत् । सर्वनानि । गच्छथः । अतः । आ । यातम् । मधुपेयम् । अश्विना ॥ ३ ॥

हे अश्विनौ युवां ऽमधुपाणिं सोमपाणिम् ऽअध्वर्युं ऽवा ऽसुहस्त्यं सुहस्त्यनामानमृषिं मां
 ऽधृतदक्षं धृतबलं ऽदमूनसं दानमनसम् ऽअग्निधं ऽवा ऋत्विग्विशेषं समायातम्^१ । तदेव दर्शयति ।
 ऽयत् यद्यपि ऽविप्रस्य अन्यस्य मेधाविनः ऽसर्वनानि यज्ञान् ऽगच्छथः तथापि ऽअतः तेभ्यो यज्ञेभ्यः
 ऽमधुपेयम् अस्माकं सोमात्मकं पेयम् ऽआ ऽयातम् अन्वागच्छतम् ॥ ॥ २१ ॥

‘अस्तेव’ इत्येकादशचं त्रयोदशं सूक्तमाङ्गिरसस्य कृष्णाख्यस्यार्षं त्रैष्टुभमैन्द्रम् । अनुक्रान्तं
 च—‘अस्तेवैकादश कृष्णः’ इति । आभिप्लविकेयूक्थ्येषु स्तोमवृद्धाविदं सूक्तं ब्राह्मणाच्छंमिन आवा-
 पार्यम् । सूत्रितं च—‘यज्ञे दिव इति सूक्ते अस्तेव सु प्रतरम्’ (आश्व. श्रौ. ७. ९) इति ॥

अस्तेव सु प्रतरं लायमस्यन्भूपन्निव प्र भरः स्तोममस्मै ।

वाचा विप्रास्तरत वाचमर्यो नि रामय जरितः सोम इन्द्रम् ॥ १ ॥

अस्ताऽइव । सु । प्रऽतम् । लायम् । अस्यन् । भूपन्ऽइव । प्र । भर । स्तोमम् । अस्मै ।

वाचा । विप्राः । तरत । वाचम् । अर्यः । नि । रमय । जरितरिति । सोमे । इन्द्रम् ॥ १ ॥

प्रतरं प्रवृद्धतरं ऽलायं संश्लेषणं हृदयवेधिनं शरं ऽसु सुष्ठु ऽअस्यन् क्षिपन् ऽअस्तेव यथा
 क्षेप्ता धानुष्कः ऽभूपन्निव यथा च अलंकारमलंकुर्वन् अलंकर्ता तद्वत् ऽस्तोममस्मै इन्द्राय ऽप्र ऽभर
 प्रापय । हे अन्तरात्मन् त्वमिति शेषः । किंच हे ऽविप्राः मेधाविनः यूयं ऽवाचा स्तुत्या ऽअर्यः अरेः
 शत्रोः ऽवाचं ऽतरत नितरां^२ तरतं^३ । निराकुरुतेत्यर्थः^४ । हे ऽजरितः स्तोतः त्वं ऽसोमे सोमयातो
 ऽइन्द्रं ऽनि ऽरमय क्रीडय ॥

दोहेन गामुप शिक्षा सखायं प्र बोधय जरितर्जारमिन्द्रम् ।

कोशं न पूर्णं वसुना न्यूष्टमा च्यावय मघदेयाय शूरम् ॥ २ ॥

दोहेन । गाम् । उप । शिक्ष । सखायम् । प्र । बोधय । जरितः । जारम् । इन्द्रम् ।

कोशम् । न । पूर्णम् । वसुना । निऽकृष्टम् । आ । च्यवय । मघदेयाय । शूरम् ॥ २ ॥

हे ऽजरितः त्वं ऽदोहेन कामानां^१ दोहनार्थं ऽगां गोरूपं ऽसखायं प्रियम् ऽइन्द्रम् ऽउप ऽशिक्ष
 वशं नय । किंच ऽजारं भूतानां जरयितारमिन्द्रं ऽप्र ऽबोधय स्तुतिभिः प्रबुद्धं कुरु । किंच ऽपूर्णम्
 उदकेन पूरितं ऽकोशं ऽन पात्रमिव^२ ऽवसुना हिरण्यादिना धनेन ऽन्यूष्टं नीचैर्गतं ऽशूरं वीरमिन्द्रं
 ऽमघदेयाय धनदानाय ऽआ ऽच्यवय । अभिमुखं कुर्वित्यर्थः ॥

१. ग-मामागतं; त-मामायात । २. ग-त-भ-‘नितरां तरत’ नास्ति । ३. त१.२.६.७-नितरां
 कुरुतेत्यर्थः । ४. ग-पात्रमिव वीतिविभिः; त-भ२-पात्रमिव वाचिभिः; त३-भ१.४.६.७-पात्रमिव
 वीचिभिः; भ५-पात्रमिव वीधिभिः; सु-पात्रमिव वारिभिः ।

किमङ्ग त्वा मघवन्भोजमाहुः शिशीहि मा शिशयं त्वा शृणोमि ।

अम्रस्वती मम धीरस्तु शक्र वसुविदं भगमिन्द्रा भरा नः ॥ ३ ॥

किम् । अङ्ग । त्वा । मघऽवन् । भोजम् । आहुः । शिशीहि । मा । शिशयम् । त्वा । शृणोमि ।
अम्रस्वती । मम । धीः । अस्तु । शक्र । वसुऽविदम् । भगम् । इन्द्र । आ । भर । नः ॥ ३ ॥

अङ्गेति सामान्याह्वानम् । अङ्ग हे मघवन् धनवन् शक्र इन्द्र त्वा त्वां किं^१ किमर्थं
भोजं स्तोतृणां भोजकमभीष्टम् आहुः सर्वे विद्वांसः । यदि न ददासीत्यध्याहारः । तस्माद्ददास्येव
स्तोतृभ्यां धनानीत्यर्थः । तथा सति ममा^२ स्तोतारं शिशीहि धनदानेन तीक्ष्णीकुरु । त्वा त्वां
शिशयं स्तोतृणां संस्कर्तारं शृणोमि । किंच मम धीः बुद्धिः अम्रस्वती कर्मवती अस्तु भवतु ।
किंच नः अस्माकं वसुविदं धनस्य लम्भकं भगं भाग्यम् आ भर आहर ॥

त्वां जना ममसत्येष्विन्द्र संतस्थाना वि ह्वयन्ते समीके ।

अत्रा युजं कृणुते यो हविष्मान्नासुन्वता सख्यं वष्टि शूरः ॥ ४ ॥

त्वाम् । जनाः । ममऽसत्येषु । इन्द्र । समऽतस्थानाः । वि । ह्वयन्ते । समऽईके ।

अत्र । युजम् । कृणुते । यः । हविष्मान् । न । असुन्वता । सख्यम् । वष्टि । शूरः ॥ ४ ॥

हे इन्द्र त्वां जनाः ममसत्येषु संग्रामेषु वि ह्वयन्ते विविधमाह्वयन्ति साहाय्यार्थम् ।
एतदेव दर्शयति । समीके युद्धे संतस्थानाः सह निष्ठन्तो जना वि ह्वयन्त इति । अत्र अस्मिन्ना-
ह्वाने सः शूरः वीर इन्द्रः तं युजं सखायं कृणुते कुरुते यो^५ हविष्मान् भवति । असुन्वता
सोमाभिषवमकुर्वता पुरुषेण सह सख्यं सखित्वं न वष्टि न कामयते ॥

धनं न स्पन्द्रं बहुलं यो अस्मै तीव्रान्तसोमा आसुनोति प्रयस्वान् ।

तस्मै शत्रून्सुतुकान्प्रातरहो नि स्वष्ट्रान्युवति हन्ति वृत्रम् ॥ ५ ॥

धनम् । न । स्पन्द्रम् । बहुलम् । यः । अस्मै । तीव्रान् । सोमान् । आऽसुनोति । प्रयस्वान् ।

तस्मै । शत्रून् । सुऽतुकान् । प्रातः । अहः । नि । सुऽअष्ट्रान् । युवति । हन्ति । वृत्रम् ॥ ५ ॥

प्रयस्वान् हविष्मान् यः यजमानः स्पन्द्रं स्पन्दनशीलं गवाश्वादिकं बहुलं प्रभूतं धनं
न यथा धनं दरिद्राय पात्रभूताय दातुं संस्करोति तद्वत् अस्मै इन्द्राय तीव्रान् तीव्ररसान्
सोमान् आसुनोति अभिपुणोति । अभिषवाख्येन संस्कारेण संस्करोतीत्यर्थः । तस्मै यजमानाय
प्रातरहः पूर्वाह्ने सुतुकान् सुप्रेरणान् शोभनपुत्रसहितान् वा^३ स्वष्ट्रान् शोभनायुधान्^६ शत्रून्
नि युवति स इन्द्रः प्रथक्करोति । किंच वृत्रं तदीयमुपद्रवं हन्ति हिनस्ति ॥ ॥ २२ ॥

१. त-भ६-‘ कि ’ नास्ति । २. ग-भ७-मां; भ६-मा मां । ३. त-भ१.२.४.७-त्वं; भ६-
‘ तं ’ नास्ति । ४. त-‘ यो ’ नास्ति । ५. ग-शोभनपुत्रान्; त-शोभनसहिताः पुत्रान् वा; त३-
शोभनसहितपुत्रान् वा; भ१.४-शोभनरहितपुत्रान् वा; भ२-शोभनसहिता पुत्रान् वा; भ६-शोभन-
सहितान् पुत्रान् वा; सु-शोभनपुत्रान् वा । ६. त-भ२-ज्ञानायुधान्; त३-भ१.४-शोमायुधान् ।

यस्मिन्वयं दधिमा शंसमिन्द्रे यः शिश्राय मधवा काममस्मे ।

आराच्छित्सन्भयतामस्य शत्रुर्न्यस्मै द्युम्ना जन्या नमन्ताम् ॥ ६ ॥

यस्मिन् । वयम् । दधिम् । शंसम् । इन्द्रे । यः । शिश्राय । मधवा । कामम् । अस्मे इति ।
आरात् । चित् । सन् । भयताम् । अस्य । शत्रुः । नि । अस्मै । द्युम्ना । जन्या । नमन्ताम् ॥ ६ ॥

वयस्मिन् वइन्द्रे वयं धौपेयाः सुहृत्स्याः वशंसं स्तुतिं वदधिम विदध्मः^१ । वयः च वमधवा
धनवानिन्द्रः वअस्मे अस्मासु वकामम् अभिलाषं वशिश्राय श्राययति । वअस्य इन्द्रस्य वशत्रुः
वआरात् दूर एव वसन् वचित् सन्नपि वभयतां बिभेत् । किंच वअस्मै इन्द्राय वजन्या जन्यानि
शत्रुजनपदभवानि वद्युम्ना द्युम्नान्यन्नानि वनि वनमन्तां प्रह्नीभवन्तु । भोजनीयानि भवन्तिवत्यर्थः ॥

आराच्छत्रुमप बाधस्व दूरमुग्रो यः शम्भः पुरुहूत तेन ।

अस्मे धेहि यवमद्रोमदिन्द्र कृधी धियं जरित्रे वाजरत्नाम् ॥ ७ ॥

आरात् । शत्रुम् । अप । बाधस्व । दूरम् । उग्रः । यः । शम्भः । पुरुहूत । तेन ।
अस्मे इति । धेहि । यवमद्रोम । गोमद्रोम । इन्द्र । कृधी । धियम् । जरित्रे । वाजरत्नाम् ॥ ७ ॥

हे वपुरुहूत बहुभिराहत वइन्द्र तव वयः वदग्रः उदूर्णः वशम्भः वज्रः । तथा च यास्कः—
'शम्भ इति वज्रनाम शमयतेवां शातयतेवां' (निरु. '५. २४) इति । वतेन वज्रेण वशत्रुम्
अस्मदरिम् वआरात् अस्मत्समीपात् वदूरम् वअप वबाधस्व त्वमपगमय । किंच वअस्मे^२ अस्मासु
वयवमद्रोम यवयुक्तं वगोमद्रोम गोयुक्तं च धनं वधेहि निधेहि । किंच वजरित्रे स्तोत्रे मह्यं वाजरत्नां
रमणीयान् वधियं कर्म वकृधी कुरु ॥

प्र यमन्तवृषसवासो अगमन् तीव्राः सोमा बहुलान्तास इन्द्रम् ।

नाह दामानं मधवा नि यंसन्नि सुन्वते वहति भूरि वामम् ॥ ८ ॥

प्र । यम् । अन्तः । वृषसवासः । अगमन् । तीव्राः । सोमाः । बहुलान्तासः । इन्द्रम् ।
न । अह । दामानम् । मधवा । नि । यंसन् । नि । सुन्वते । वहति । भूरि । वामम् ॥ ८ ॥

वअन्तः जठरे वयम् वइन्द्रं ववृषसवासः वृषसवा अग्नौ सोमस्य वर्षितभिरध्वर्युभिरभिषुताः
वतीव्राः तीव्ररसाः वबहुलान्तासः बहुलमन्नाविकमन्ते येभ्यस्ते बहुलान्ताः वसोमाः वप्र वअगमन्
प्रगच्छन्ति स वमधवा धनवानिन्द्रः वदामानं दातारं यजमानं वनाह नैव वनि वयंसन् नियच्छति ।
किंतु वसुन्वते सोमाभिषवं कुर्वते यजमानाय वभूरि अधिकं ववामं वननीयं धनं वनि वहति नितरां
प्रापयति ॥

उत प्रहामतिदीव्या जयाति कृतं यच्छुभी विचिनोति काले ।

यो देवकामो न धना रुणद्धि समित्तं राया सृजति स्वधावान् ॥ ९ ॥

उत । प्रहाम् । अतिदीव्यं । जयाति । कृतम् । यत् । शुभी । विचिनोति । काले ।

यः । देवकामः । न । धना । रुणद्धि । सम् । इत् । तम् । राया । सृजति । स्वधावान् ॥ ९ ॥

उत अपि चेन्द्रः प्रहां प्रहन्तारम् अतिदीव्य । अतिरभिपूजितार्थे वर्तते । दीव्यतिर्गार्थ्ये । अभिपूजितं गमयित्वा जयाति जयति । किंच यत् यथा । अत्र प्रकारवचनप्रत्ययस्य लोपो द्रष्टव्यः । अश्वघ्नी कितवः कृतं कृतममयं प्रतिकितवं कितवानां मध्ये विचिनोति परीक्ष्य गृह्णाति तद्वदिन्द्रः काले युद्धकाले बलवन्तं शत्रुं परीक्ष्य वधार्थं गृह्णातीत्यर्थः । किंच यः मनुष्यः देवकामः देवान् यष्टुं स्तोतुं वा अभिलाषवान् भवति तस्यार्थाय धना धनानि न वरुणद्वि नावृणोति । नाच्छादयतीत्यर्थः । किंतु स्वधावान् बलवानिन्द्रः तं देवकामं राया धनेन सं सृजति संयोजयत्येव ॥

गोभिष्टरेमामर्ति दुरेवां यवेन क्षुधं पुरुहूत विश्वाम् ।

वयं राजभिः प्रथमा धनान्यस्माकेन वृजनेना जयेम ॥ १० ॥

गोभिः । तरेम । अमर्तिम् । दुःस्पृहाम् । यवेन । क्षुधम् । पुरुहूतम् । विश्वाम् ।

वयम् । राज्ञः । प्रथमाः । धनानि । अस्माकेन । वृजनेन । जयेम ॥ १० ॥

हे पुरुहूत बहुभिराहूतेन्द्र तव प्रसादात् दुरेवां दुष्टागमनां दारिद्र्यादागताम् अमर्तिं दुर्बुद्धिं वयं घांषेयाः सुहृत्स्याः गोभिः पशुभिः तरेम निस्तरेम । किंच यवेन विश्वां व्याप्तां क्षुधं तरेम । किंच प्रथमाः मुख्यानि धनानि राजभिः धनानामीधरैः । लभेमहीति शेषः । यद्वा । प्रथमा वयमिति संबन्धः । किंच अस्माकेन अस्मदीयेन वृजनेन बलेन जयेम । शत्रूनििति शेषः ॥

बृहस्पतिर्नः परि पातु पश्चादुतोत्तरस्मादधरादघायोः ।

इन्द्रः पुरस्तादुत मध्यतो नः सखा सखिभ्यो वरिवः कृणोतु ॥ ११ ॥

बृहस्पतिः । नः । परि । पातु । पश्चात् । उत । उत्तरस्मात् । अधरात् । अघायोः ।

इन्द्रः । पुरस्तात् । उत । मध्यतः । नः । सखा । सखिभ्यः । वरिवः । कृणोतु ॥ ११ ॥

पश्चात् पश्चिमतो योऽघायुरागच्छति तस्मात् अघायोः पापकाच्छत्रोः नः अस्मान् बृहस्पतिः परि पातु रक्षतु । उत अपि च उत्तरस्मात् उत्तरतः अधरात् अधस्ताच्च योऽघायुरागच्छति तस्मादघायोः नोऽस्मान् परि पातु । उत अपि च इन्द्रः पुरस्तात् पूर्वतः मध्यतः च योऽघायुरागच्छति तस्मादघायोः नः अस्मान् परि पातु । किंच सखा सखिभूतेन्द्रः सखिभ्यः प्रियेभ्योऽस्मभ्यं वरिवः धनं कृणोतु करोतु ॥ २३ ॥ ३ ॥

चतुर्थेऽनुवाकेऽष्टादश सूक्तानि । तत्र 'अच्छा मे' इत्येकादशचं प्रथमं सूक्तम् । दशम्येकादशौ त्रिष्टुभौ । शिष्टा जगत्स्यः । पूर्ववदपिदेवते । तथा चानुक्रान्तम्—'अच्छा मे द्वित्रिष्टुबन्तम्' इति । उक्थ्ये ब्राह्मणाच्छंसिनस्तृतीयसवन एतस्मूक्तम् । सूत्रितं च—'अच्छा म इन्द्रं बृहस्पते युवमिन्द्रश्च वस्व इति याज्ये' (आश्व. श्रौ. ६. १) इति । षष्ठेऽहन्यप्यस्यैतस्मूक्तम् । सूत्रितं च—'अच्छा म इन्द्रमिति नित्यमैकाहिकम्' (आश्व. श्रौ. ८. ३) इति ॥

अच्छा म इन्द्रं मतयः स्वर्विदः सधीचीर्विश्वा उशतीरनूषत ।

परि ष्वजन्ते जनयो यथा पति मयं न शुन्ध्यं मघवानमूतये ॥ १ ॥

अच्छ । मे । इन्द्रम् । मतयः । स्वऽविदः । सध्रीचीः । विश्वाः । उशतीः । अनुपत ।
परि । स्वजन्ते । जनयः । यथा । पतिम् । मयम् । न । शुन्ध्युम् । मघऽवानम् । ऊतये ॥ १ ॥

आङ्गिरसस्य^१ कृष्णस्य^१ ऽमे मम^१ स्वविदः सर्वस्य लम्भयिष्यः^१ स्वध्रीचीः संगताः^१ विश्वाः
व्यासाः^१ उशतीः कामयमानाः^१ मतयः स्तुतयः^१ इन्द्रम्^१ अच्छ^१ अनूषत अभिष्टुवन्ति । किं
जनयः जायाः^१ यथा^१ पतिं भर्तारं^१ मयं^१ न यथा च मनुष्यं^१ शुन्ध्युं शुद्धं दापरहितं^१ मघवानं
धनवन्तम्^१ ऊतये रक्षणार्थं^१ परि^१ स्वजन्ते आलिङ्गन्ति तद्वदिन्द्रं मे स्तुतयः परि स्वजन्ते ॥

न घा त्वद्रिगप वेति मे मनस्त्वे इत्कामं पुरुहूत शिश्रय ।

राजेव दस्म नि षदोऽधि बर्हिष्यस्मिन्सु सोमेऽवपानमस्तु ते ॥ २ ॥

न । घ । त्वद्रिक् । अप । वेति । मे । मनः । त्वे इति । इत् । कामम् । पुरुहूत । शिश्रय ।
राजाऽइव । दस्म । नि । सदः । अधि । बर्हिषि । अस्मिन् । सु । सोमे । अवपानम् । अस्तु । ते ॥ २ ॥

हे^१ पुरुहूत बहुभिराहूत^१ दस्म दर्शनीयेन्द्र^१ त्वद्रिक् त्वदभिमुखं^१ मं मदीयं^१ मनः^१ न घ
न खलु^१ अप^१ वेति त्वत्तोऽपगच्छति । किंच^१ त्वे^१ इत्^१ त्वयैव^१ कामम्^१ अभिलापं^१ शिश्रय
स्थापयामि । किंच^१ राजेव ईश्वर इव^१ बर्हिषि^१ अधि^१ नि^१ षदः^१ निपीद । किंच^१ ते तव^१ अस्मिन्^१
सोमे^१ अवपानमस्तु भवतु ॥

विपूवृदिन्द्रो अमतेरुत क्षुधः स इद्रायो मघवा वस्व ईशते ।

तस्येदिमे प्रवणे सप्त सिन्धवो वयो वर्धन्ति वृषभस्य शुष्मिणः ॥ ३ ॥

विपूवृत् । इन्द्रः । अमतेः । उत । क्षुधः । सः । इत् । रायः । मघवा । वस्वः । ईशते ।
तस्य । इत् । इमे । प्रवणे । सप्त । सिन्धवः । वयः । वर्धन्ति । वृषभस्य । शुष्मिणः ॥ ३ ॥

इन्द्रः^१ अमतेः अस्माकं दुर्बुद्धेः प्रज्ञापहारिण्याः पिपासाया वा^१ विपूवृत् विष्वग्वर्तको
भवतु ।^१ उत अपि च^१ क्षुधः बुभुक्षाया विपूवृत् भवतु । किंच^१ सः^१ इत्^१ स एव^१ मघवा धनवा-
निन्द्रः^१ वस्वः वासयितुः^१ रायः धनस्य^१ ईशते ईष्टे । किंच^१ वृषभस्य वर्धितुः^१ तस्येत्^१ इन्द्रस्यैव
इमे प्रसिद्धाः^१ सप्त सप्तसंख्याकाः^१ सिन्धवः नद्यः^१ प्रवणे देशे^१ वयः अंशं^१ वर्धन्ति वर्धयन्ति ॥

वयो न वृक्षं सुपलाशमासदन्तसोमास इन्द्रं मन्दिनंश्चमूषदः ।

प्रेषामनीकं शर्वसा दविद्युतद्विदस्वर्मनवे ज्योतिरार्यम् ॥ ४ ॥

वयः । न । वृक्षम् । सुपलाशम् । आ । असदन् । सोमासः । इन्द्रम् । मन्दिनः । चमूषदः ।
प्र । एषाम् । अनीकम् । शर्वसा । दविद्युतत् । विदत् । स्वः । मनवे । ज्योतिः । आर्यम् ॥ ४ ॥

वयो^१ न यथा पक्षिणः^१ सुपलाशं शोभनपर्णं^१ वृक्षम् आसीदन्ति^१ तद्वत्^१ मन्दिनः मदकराः
चमूषदः^१ चमसपात्रेषु स्थातारः^१ सोमासः सोमाः^१ इन्द्रम्^१ आ^१ असदन् आसीदन्ति । अधितिष्ठन्ती-
त्यर्थः^१ । एषाम्^१ इन्द्रमधितिष्ठतां सोमानां^१ शर्वसा वेगेन युक्तम्^१ अनीकम् अग्रं^१ प्र^१ दविद्युतत्

१. ग-हे इद्र यस्य सुहस्त्यस्य; त३-भ१.४.५.७-हे घोषे यस्य सुहस्त्यस्य । २. त१.२.६.७-
आसदन् आसीदति ।

प्रद्योतते । किंचायमिन्द्रः स्वः स्वात्मना वार्यं प्रेर्यं वज्योतिः आदित्याख्यं तेजः मनषे मनुष्येभ्यः विदत् प्रयच्छतु ॥

कृतं न श्रद्धी वि चिनोति देवने संवर्गं यन्मघवा सूर्यं जयत् ।

न तत्ते अन्यो अनु वीर्यं शक्नु पुराणो मघवन्नोत नूतनः ॥ ५ ॥

कृतम् । न । श्रद्धी । वि । चिनोति । देवने । सम्ऽवर्गम् । यत् । मघवा । सूर्यम् । जयत् ।
न । तत् । ते । अन्यः । अनु । वीर्यम् । शक्नु । न । पुराणः । मघऽवन् । न । उत । नूतनः ॥ ५ ॥

वश्रद्धी परस्वानां हन्ता कितवः देवने द्यूते कृतं न यथा कृतं वि चिनोति तद्वदिन्द्रः सूर्यं मृगयते । कदेत्यत आह । यत् यदा मघवा धनवानिन्द्रः संवर्गं सम्यग्वृष्टेर्वर्जयितारं सूर्यम् आदित्यं जयत् तदीयरसापहरणद्वारेण जयति । अथ प्रत्यक्षस्तुतिः । हे मघवन् धनवन्निन्द्र वते तव वत् सूर्यजयलक्षणं वीर्यं वीरत्वम् अन्यः त्वत्तोऽन्यो भविष्यत्कालीनः पुमान् अनु अनुकर्तुं न शक्नु न शक्नोति । पुराणः पूर्वोऽपि त्वद्वीर्यमनुकर्तुं न शक्नु न शक्नोति । उत अपि च नूतनः वर्तमानकालीनोऽपि त्वदीयं वीर्यमनुकर्तुं न शक्नोति ॥ २४ ॥

विशंविशं मघवा पर्यशायत जनानां धेना अवचाकशदृषा ।

यस्याह शक्रः सर्वनेषु रण्यति स तीव्रैः सोमैः सहते पृतन्यतः ॥ ६ ॥

विशम्ऽविशम् । मघवा । परि । अशायत । जनानाम् । धेनाः । अवचाकशत् । दृषा ।
यस्य । अह । शक्रः । सर्वनेषु । रण्यति । सः । तीव्रैः । सोमैः । सहते । पृतन्यतः ॥ ६ ॥

वृषा कामानां वर्षिता मघवा धनवानिन्द्रः विशंविशं सर्वान् मनुष्यान् पर्यशायत परिशेते । किंच जनानां स्तोतृजनानां धेनाः स्तुतीः अवचाकशत् अभिपश्यति । किंच शक्रः इन्द्रः यस्याह यस्यैव यजमानस्य सर्वनेषु रण्यति रमते सः यजमानः तीव्रैः तीव्रकरैः प्रदीयमानैः सोमैः पृतन्यतः संग्राममिच्छतः शत्रून् सहते अभिभवति ॥

आपो न सिन्धुमभि यत्समक्षरन्त्सोमास इन्द्रं कुल्याद्वैव हृदम् ।

वर्धन्ति विप्रा महो अस्य सादने यवं न वृष्टिर्दिव्येन दानुना ॥ ७ ॥

आपः । न । सिन्धुम् । अभि । यत् । सम्ऽअक्षरन् । सोमासः । इन्द्रम् । कुल्याऽद्वैव । हृदम् ।
वर्धन्ति । विप्राः । महः । अस्य । सादने । यवम् । न । वृष्टिः । दिव्येन । दानुना ॥ ७ ॥

यत् यदा सोमासः सोमाः इन्द्रम् अभि समक्षरन् अभिक्षरन्ति । अभिगच्छन्तीत्यर्थः । तत्र दृष्टान्तो दर्शयति । आपो न यथा आपः सिन्धुं समुद्रमभिसंक्षरन्ति । कुल्याद्वैव यथा च कुल्याः हृदम् अभिसंक्षरन्ति तद्वदित्यर्थः । तदानीम् अस्य इन्द्रस्य महः महत्त्वं सादने यज्ञगृहे विप्राः मेधाविनः वर्धन्ति । तत्र दृष्टान्तमाह । यवं न यथा यवं यवसस्यं वृष्टिः । कर्तारि कृत् । वर्षिता पर्जन्यः दिव्येन दिवि भवेन दानुना दानेन वर्षणेन वर्धयति तद्वदित्यर्थः ॥

१. ग-तत्प्रकृतं; त-भ-ते तव । २. त-‘न शक्नु’ नास्ति । ३. त-भ-शक्नोति कृत् । ४. त-भ-यज्ञे । ५. त-भ-वर्षयति ।

वृषा न क्रुद्धः पतयद्रजः स्वा यो अर्यपत्नीरकृणोदिमा अपः ।

स सुन्वते मघवा जीरदानवेऽविन्दज्ज्योतिर्मनवे हविष्मते ॥ ८ ॥

वृषा । न । क्रुद्धः । पतयत् । रजःऽसु । आ । यः । अर्यऽपत्नीः । अकृणोत् । इमाः । अपः । सः । सुन्वते । मघवा । जीरऽदानवे । अविन्दत् । ज्योतिः । मनवे । हविष्मते ॥ ८ ॥

वरजःसु लोकेषु वृषा वन यथा वृषभः वक्रुद्धः सन् प्रतिवृषभवधाय पतयत् गच्छति तद्वत्
वयः इन्द्रः क्रुद्धः सन् मेघवधाय पतयति हत्वा च मेघम् वअर्यपत्नीः सर्वस्य जगतः स्वामिन
इन्द्रस्य पालयितव्याः इमाः प्रमिद्धाः अपः वृष्ट्युदकानि आ वअकृणोत् आकृणोति अस्मदभि-
मुखं करोति सः मघवा धनवानिन्द्रः सुन्वते सोमाभिषवं कुर्वते जीरदानवे क्षिप्रदानाय
हविष्मते मनवे मनुष्याय । यजमानायेत्यर्थः । ज्योतिः तेजः अविन्दत् प्रायच्छत् ॥

उज्जायतां परशुज्योतिषा सह भूया ऋतस्य सुदुघा पुराणवत् ।

वि रोचतामरुषो भानुना शुचिः स्वर्णं शुक्रं शुशुचीत सत्पतिः ॥ ९ ॥

उत् । जायताम् । परशुः । ज्योतिषा । सह । भूयाः । ऋतस्य । सुदुघा । पुराणऽवत् ।
वि । रोचताम् । अरुषः । भानुना । शुचिः । स्वर्णं । न । शुक्रम् । शुशुचीत् । सत्पतिः ॥ ९ ॥

परशुः इन्द्रस्य वज्रः ज्योतिषा तेजसा सह उज्जायताम् । अस्मच्छत्रुवधे मेघवधे च
व्याप्रियतामित्यर्थः । किंच ऋतस्य सत्यस्य सुदुघा माध्यमिका वाक् पुराणवत् प्रतनवत् काले
भूयाः भूयात् । पुरुषव्यत्ययः । किंच इन्द्रः अरुषः आरोचमानः भानुना दीप्त्या शुचिः
ज्वलन् वि रोचतां प्रकाशनाम् । किंच सत्पतिः सतां पतिरिन्द्रः स्वर्णं आदित्य इव शुक्रं
ज्वलन् शुशुचीत् अत्यन्तं दीप्यताम् ॥

गोभिष्टरेमामर्तिं दुरेवां यवेन क्षुधं पुरुहूत विश्वाम् ।

वयं राजभिः प्रथमा धनान्यस्माकेन वृजनेना जयेम ॥ १० ॥

गोभिः । तरेम । अमर्तिम् । दुःऽएवाम् । यवेन । क्षुधम् । पुरुऽहुत् । विश्वाम् ।
वयम् । राजभिः । प्रथमाः । धनानि । अस्माकेन । वृजनेन । जयेम ॥ १० ॥

बृहस्पतिर्नः परि पातु पश्चादुतोत्तरस्मादधरादघायोः ।

इन्द्रः पुरस्तादुत मध्यतो नः सखा सखिभ्यो वरिवः कृणोतु ॥ ११ ॥

बृहस्पतिः । नः । परि । पातु । पश्चात् । उत् । उत्तरस्मात् । अधरात् । अघायोः ।
इन्द्रः । पुरस्तात् । उत् । मध्यतः । नः । सखा । सखिभ्यः । वरिवः । कृणोतु ॥ ११ ॥

एतद्वद्वयं प्रागेव व्याख्यातम् ॥ ॥ २५ ॥

‘आ यातु’ इत्येकादशर्चं द्वितीयं सूक्तमाङ्गिरसस्य कृष्णस्वार्पणमैन्द्रम् । आदितस्तिस्रस्त्रिष्टुभः ।
ततः षट् जगत्यः । ततो द्वे त्रिष्टुभौ । तथा चानुकान्तम्—‘आ यातु त्रिष्टुबादि’ इति । आभि-

श्रुविकेपकथ्येषु ब्राह्मणाच्छंसिनः स्तोमवृद्धाधिदमावापार्थम् । सूत्रितं च—‘ आ यात्विन्द्रः स्वपतिरिमां धियमिति ब्राह्मणाच्छंसी ’ (आश्व. श्रौ. ७. ९) इति ॥

आ यात्विन्द्रः स्वपतिर्मदाय यो धर्मेणा तूतुजानस्तुर्विष्मान् ।

प्रत्वक्षाणो अति विश्वा सहांस्यपारेण महता वृण्येन ॥ १ ॥

आ । यातु । इन्द्रः । स्वपतिः । मदाय । यः । धर्मेणा । तूतुजानः । तुर्विष्मान् ।

प्रत्वक्षाणः । अति । विश्वा । सहांसि । अपारेण । महता । वृण्येन ॥ १ ॥

यः इन्द्रः १ तूतुजानः स्वरमाणः २ तुर्विष्मान् वृद्धिमान् ३ विश्वा विश्वानि ४ सहांसि शत्रु-
बलानि ५ अपारेण ६ महता अधिकेन ७ वृण्येन बलेन ८ प्रत्वक्षाणः प्रकर्षेण तनुकुर्वन् ९ अति गच्छतीति
शेषः । १० स्वपतिः धनपतिः ११ इन्द्रः १२ मदाय मदार्थं १३ धर्मेणा धारकेण रथेन १४ आ १५ यातु अस्मद्यज्ञं
प्रत्यागच्छतु ॥

सुष्ठामा रथः सुयमा हरीं ते मिम्यक्ष वज्रौ नृपते गर्भस्तौ ।

शीर्भे राजन्त्सुपथा याह्विर्वाङ् वर्धाम ते पुपुषो वृण्यानि ॥ २ ॥

सुऽस्थामा । रथः । सुऽयमा । हरी इति । ते । मिम्यक्ष । वज्रः । नृऽपते । गर्भस्तौ ।

शीर्भम् । राजन् । सुऽपथा । आ । याहि । अर्वाङ् । वर्धाम । ते । पुपुषः । वृण्यानि ॥ २ ॥

हे १ नृपते नृणां पालकेन्द्र २ ते तव ३ रथः ४ सुष्ठामा शोभनावस्थानः ५ हरी अश्वावपि ६ सुयमा
सुयमौ । सुबद्धावित्यर्थः । किंच तव ७ गर्भस्तौ बाहौ ८ वज्रः ९ मिम्यक्ष संहतो भवति । तथा सति हे
१० राजन् सर्वस्येश्वरेन्द्र ११ शीर्भे १२ शीघ्रं १३ सुपथा शोभनेन मार्गेण १४ अर्वाङ् अस्मदभिमुखम् १५ आ १६ याहि
आगच्छ । आगत्य १७ पुपुषः सोमं पीतवतः १८ ते तव १९ वृण्यानि बलानि २० वर्धाम वयं वर्धयामः ॥

एन्द्रवाहो नृपतिं वज्रबाहुमुग्रमुग्रासस्तविषासं एनम् ।

प्रत्वक्षसं वृषभं सत्यशुष्ममेमस्मत्रा सधमादो वहन्तु ॥ ३ ॥

आ । इन्द्रऽवाहः । नृऽपतिम् १ वज्रऽबाहुम् । उग्रम् । उग्रासः । तविषासः । एनम् ।

प्रऽत्वक्षसम् । वृषभम् । सत्यऽशुष्मम् । आ । ईम् । अस्मऽत्रा । सधऽमादः । वहन्तु ॥ ३ ॥

१ नृपतिं नृणां पालकं २ वज्रबाहुं वज्रहस्तम् ३ उग्रम् उद्गूर्णं ४ प्रत्वक्षसं शत्रुबलानां प्रकर्षेण तनु-
कर्तारं ५ वृषभं कामानां वर्षितारं ६ सत्यशुष्मम् अविस्वादिबलम् ७ एनम् इन्द्रम् । ८ आ । ९ ईम् इति
पूरणौ । १० उग्रासः उद्गूर्णाः ११ तविषासः प्रवृद्धाः १२ सधमादः सह माघन्तः १३ इन्द्रवाहः इन्द्रस्य वोढारः
१४ अस्मत्रा अस्मासु १५ आ १६ वहन्तु ॥

एवा पतिं द्रोणसाचं सचेतसमूर्जः स्कम्भं धरुण आ वृषायसे ।

ओजः कृष्व सं गृभाय त्वे अप्यसो यथा केनिपानामिनो वृधे ॥ ४ ॥

एव । पतिम् । द्रोणऽसाचम् । सऽचेतसम् । ऊर्जः । स्कम्भम् । धरुणे । आ । वृषऽयसे ।
ओजः । कृष्ण । सम् । गृभाय । त्वे इति । अपि । असः । यथा । केऽनिपानाम् । इनः । वृधे ॥ ४ ॥

हे इन्द्र त्वम् एव एवं पतिं पालकं द्रोणसाचं द्रोणकलशस्य सेवितारं सचेतसं सप्रज्ञम्
ऊर्जः स्कम्भं बलस्य धारकं सोमं धरुणे धारके जठरे आ वृषायसे आसिञ्चसे । धारयसीत्यर्थः ।
किञ्च मध्वम् ओजः बलं कृष्ण कुरुष्व । त्वे त्वयि अस्मान् अपि सं गृभाय संगृहाण च । किञ्च
केनिपानां मेधाविनामस्माकम् । 'केनिप उशिजः' इति मेधाविनामसु पाठात् । वृधे वर्धनाय
यथा यथावत् सर्वथा इन्द्र स्वामी असः भवसि ॥

गर्मन्नस्मे वसून्या हि शंसिषं स्वाशिषं भरमा याहि सोमिनः ।

त्वमीशिषे सास्मिन्ना संत्सि बर्हिष्यनाधृष्या तव पात्राणि धर्मणा ॥ ५ ॥

गर्मन् । अस्मे इति । वसूनि । आ । हि । शंसिषम् । सुऽआशिषम् । भरम् । आ । याहि । सोमिनः ।
त्वम् । ईशिषे । सः । अस्मिन् । आ । संत्सि । बर्हिषि ।
अनाधृष्या । तव । पात्राणि । धर्मणा ॥ ५ ॥

हे इन्द्र वसूनि त्वद्देयानि धनानि अस्मे मयि आ गमन् आगच्छन्तु । हि यस्मात्
त्वामहं शंसिषं स्तौमि । किञ्च सोमिनः सोमवतो मम स्वाशिषं शोभना आशिषो यस्मिंस्तं
भरं यज्ञम् आ याहि त्वमागच्छ । किञ्च त्वमीशिषे धनस्येश्वरोऽसि । एवंविधः सः त्वम्
अस्मिन् अस्मदीये वेद्यास्तृते बर्हिषि आ संत्सि आसीद । किञ्च तव सोमपात्राणि धर्मणा
राक्षसानां कर्मणा अनाधृष्याणि धर्षयितुमशक्यानि ॥ २६ ॥

पृथक् प्रायन् प्रथमा देवहूतयोऽकृण्वत श्रवस्यानि दुष्टरा ।

न ये शेकुर्यज्ञियां नावमारुहमीमैव ते न्यविशन्त केपयः ॥ ६ ॥

पृथक् । प्र । आयन् । प्रथमाः । देवऽहूतयः । अकृण्वत । श्रवस्यानि । दुष्टरा ।
न । ये । शेकुः । यज्ञियाम् । नावम् । आऽरुहम् । ईमि । एव । ते । नि । अविशन्त । केपयः ॥ ६ ॥

हे इन्द्र तव प्रसादात् ते पृथक् प्रायन् देवलोकान् पृथगच्छन्ति ये प्रथमाः पूर्वं मृत्या
वा देवहूतयः देवानामाह्वातारः । कर्तरि कृत् । किञ्च दुष्टरा अन्यैर्दुस्तराणि श्रवस्यानि श्रवणी-
यानि यज्ञांसि अकृण्वत अकुर्वन्त । किञ्च ये त्वत्प्रसादरहिता जनाः यज्ञियां यज्ञसंबन्धिनीम् ।
यज्ञमयीमित्यर्थः । नावम् आरुहम् आरोहुं न शेकुः न शक्नुवन्ति ते केपयः कुत्सितपूय-
कर्मणः पापकर्माणो जनाः ईमैव ऋणेनैव न्यविशन्त नीचैरविशन्त । अधोगतिं प्राप्ता इत्यर्थः ।
तथा च यास्कः—'पृथक् प्रायन् पृथक् प्रथतेः प्रथमा देवहूतयो ये देवानाह्वयन्ताकुर्वन्त श्रवणीयानि
यज्ञांसि दुरनुकराण्यन्यैरेऽशक्नुवन्त्यज्ञियां नावमारोहमुप ये नाशक्नुवन्त्यज्ञियां नावमारोहमुमीमैव
ते न्यविशन्त ऋणेनैव ते न्यविशन्तास्मिन्नेव लोक इति वा' (निह. ५. २५) इति ॥

१. त- 'सर्वथा' नास्ति । २. त१.२.६.७-अस्मासु । ३. त१.२.६.७- 'मशक्यानि भवति शेषः ।

४. त-कृण्वत ।

एवैवापागपरे सन्तु द्रुह्योऽश्वा येषां दुर्युजं आयुयुजे ।

इत्था ये प्रागुपरे सन्ति दावने पुरुणि यत्र वयुनानि भोजना ॥ ७ ॥

एव । एव । अपाक् । अपरे । सन्तु । द्रुऽह्यः । अश्वाः । येषाम् । द्रुऽयुजः । आऽयुयुजे ।
इत्था । ये । प्राक् । उपरे । सन्ति । दावने । पुरुणि । यत्र । वयुनानि । भोजना ॥ ७ ॥

१एवैव एवमेव २द्रुह्यः दुर्बुद्धयः ३अपरे अन्ये । अयज्वान इत्यर्थः । ४अपाक् अपाचीना
अधोगन्तारः ५सन्तु भवन्तु ६येषां यज्ञमकुर्वताम् ७अश्वाः ८दुर्युजः दुर्योजाः प्रबलाः ९अश्वाः
१०आयुयुजे रथेषु युज्यन्ते । ये सत्यपि सामर्थ्यं न यजन्ति ते नरकं गच्छन्तीति भावः । किंच ११इत्था
इत्थं ते स्वर्गगामिनो भवन्ति १२ये १३उपरे यज्वानः १४प्राक् मरणात्पूर्वमेव १५दावने देवानां हविर्दानाय
१६सन्ति १७भवन्ति १८यत्र येषु च यज्ञकारिषु १९वयुनानि प्रज्ञानानि कान्तानि वा २०भोजना भोग्यानि
धनानि २१पुरुणि बहूनि देवेभ्यो दानाय सन्ति ॥

गिरिरज्जात्रेजमानां अधारयद् द्यौः क्रन्ददन्तरिक्षाणि कोपयत् ।

समीचीने धिषणे वि ष्कभायति वृष्णः पीत्वा मदं उक्थानि शंसति ॥ ८ ॥

गिरीन् । अज्जान । रेजमानान् । अधारयत् । द्यौः । क्रन्दत् । अन्तरिक्षाणि । कोपयत् ।
समीचीने इति समऽईचीने । धिषणे इति । वि । ष्कभायति ।
वृष्णः । पीत्वा । मदं । उक्थानि । शंसति ॥ ८ ॥

१गिरीन् मेघान् २अज्जान् गमनशीलान् ३रेजमानान् कम्पमानान् ४अधारयत् इन्द्रो ५धारित-
वान् ६निश्चलान् ७कृतवानित्यर्थः । किंच ८द्यौः द्युलोकस्तश्चिवासी वा जनोऽसुरराक्षसेभ्यो भीतः
सन् ९क्रन्दत् क्रन्दति । इन्द्रमाह्वयत्यात्मनः परित्राणार्थम् । किंचेन्द्रः १०अन्तरिक्षाणि ११कोपयत्
कोपयति । संक्षोभयतीत्यर्थः । किंचेन्द्रः १२समीचीने परस्परं संगते १३धिषणे द्यावापृथिव्यौ १४वि
१५ष्कभायति अन्तरिक्षेण स्तम्भायति । स्तम्भयतीत्यर्थः । किंचेन्द्रः १६वृष्णः स्वोदरस्यासेकृन् सोमान्
१७पीत्वा १८मदे सति १९उक्थानि प्रशस्यानि वचनानि २०शंसति प्रब्रवीति ॥

इमं बिभर्मि सुकृतं ते अङ्कुशं येनारुजासि मघवञ्छफारुजः ।

अस्मिन्सु ते सर्वने अस्त्योक्थं सुत इष्टौ मघवन्बोध्याभगः ॥ ९ ॥

इमम् । बिभर्मि । सुकृतम् । ते । अङ्कुशम् । येन । आऽरुजासि । मघऽवन् । शफऽआरुजः ।
अस्मिन् । सु । ते । सर्वने । अस्तु । ओक्थम् । सुते । इष्टौ १ मघऽवन् । बोधि । आऽभगः ॥ ९ ॥

हे १मघवन् धनवन्निन्द्र २ते तव ३सुकृतं संस्कृतम् ४इमम् ५अङ्कुशं ६बिभर्मि धारयामि ।
अत्राङ्कुशशब्देन प्रेरकत्वगुणयोगात् स्तुतिरुच्यते । स्तुतिं धारयामीत्यर्थः । ७येन स्तुतिलक्षणा-
ङ्कुशेन ८स्तुतः सन् त्वं ९शफारुजः आभिमुख्येन परबलानां हन्तृनैरावतादीन् गजान् १०आरुजासि

१. त१.२.६.७-भ१.२.४-यज्ञकुर्वतां; त४.५-यज्ञं कुर्वतां । २. त-‘भवन्ति’ नास्ति । ३. त-भ६-
संभवति । ४. त-‘इन्द्रो धारितवान्’ नास्ति । ५. त-भ६-निश्चितान् । ६. ग-त३-भ१.४.५.७-
स्तुतिरूपेणाङ्कुशेन ।

आभिमुख्येन रुजसि । पीडयसीत्यर्थः । किंच ऽते तव ऽअस्मिन् अस्मदीये ऽसवने ऽओन्म्यम् ओको निवासः ऽअस्तु भवतु । किंच हे ऽमघवन् धनवन्निन्द्र ऽआभगः आभजनीयस्त्वं ऽसुते सुतसोमे ऽहृष्टौ यज्ञे ऽबोधि अस्मदीयाः स्तुतीर्बुध्यस्व ॥

गोभिष्टरेमामर्तिं दुरेवां यवेन क्षुधं पुरुहूत विश्वाम् ।

वयं राजभिः प्रथमा धनान्यस्माकैन वृजनेना जयेम ॥ १० ॥

गोभिः । तरेम । अमर्तिम् । दुःएवाम् । यवेन । क्षुधम् । पुरुऽहूत । विश्वाम् ।

वयम् । राजऽभिः । प्रथमाः । धनानि । अस्माकैन । वृजनेन । जयेम ॥ १० ॥

बृहस्पतिर्नः परि पातु पश्चादुतोत्तरस्मादधरादघायोः ।

इन्द्रः पुरस्तादुत मध्यतो नः सखा सखिम्यो वरिवः कृणोतु ॥ ११ ॥

बृहस्पतिः । नः । परि । पातु । पश्चात् । उत । उत्तरस्मात् । अधरात् । अघऽयोः ।

इन्द्रः । पुरस्तात् । उत । मध्यतः । नः । सखा । सखिऽम्यः । वरिवः । कृणोतु ॥ ११ ॥

इदमृगद्वयं व्याख्यातचरम् ॥ ॥ २७ ॥

‘दिवस्परि’ इति द्वादशचै तृतीयं सूक्तं भालन्दनस्य वत्सप्रेरार्षे त्रैष्टुभमाग्नेयम् । तथा चानु-
क्रान्तं—‘दिवस्परि द्वादश वत्सप्रिर्माग्नेयं तु’ इति । प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोरिदमादिके द्वे सूक्ते
अस्य सूक्तस्यान्त्यां वर्जयित्वा । सूत्रितं च—‘दिवस्परीति सूक्तयोः पूर्वस्थोत्तमासुद्धरेत्’ (आश्व.
श्रौ. ४. १३) इति । क्षामवत्याम् ‘अक्रन्ददग्निः’ इत्येषा याज्या । सूत्रितं च—‘अग्ने त्वमस्म-
द्योध्यमीवा अक्रन्ददग्निः स्तनयन्निव द्यौः’ (आश्व. श्रौ. ३. १३) इति ॥

दिवस्परि प्रथमं जज्ञे अग्निस्मद् द्वितीयं परि जातवेदाः ।

तृतीयमप्सु नृमणा अजस्रमिन्धान एनं जरते स्वाधीः ॥ १ ॥

दिवः । परि । प्रथमम् । जज्ञे । अग्निः । अस्मत् । द्वितीयम् । परि । जातऽवेदाः ।

तृतीयम् । अप्सु । नृमणाः । अजस्रम् । इन्धानः । एनम् । जरते । मुऽआधीः ॥ १ ॥

‘अग्निः’ प्रथमं पूर्वं ‘दिवः’ द्युलोकस्य ‘परि’ उपरि आदित्यात्मना ‘जज्ञे’ जातः । ‘जातवेदाः’
जातप्रज्ञो जातधनो वाग्निः ‘द्वितीयम्’ ‘अस्मत्’ अस्माकं ‘परि’ उपरि पार्थिवात्मना जज्ञे । ‘नृमणाः’
नृपु मनुष्येष्वनुग्राहकतयासक्तचित्तोऽग्निः ‘तृतीयमप्सु’ अन्तरिक्षे वैद्युतात्मना जज्ञे । एवंविधम्
‘एनम्’ अग्निं ‘स्वाधीः’ सुप्रज्ञाता^१ ‘अजस्रम्’ अनवरतम् ‘इन्धानः’ दीपयन् ‘जरते’ स्तोति । यद्वा ।
वाजसनेयकोक्तप्रकारेणास्य मन्त्रस्यार्थो द्रष्टव्यः । तद्यथा—‘दिवस्परि प्रथमं जज्ञे अग्निरिति । प्राणो वै
द्यौः प्राणाद्वा एष प्रथममजायतास्मद्द्वितीयं परि जातवेदा इति यदेनमदो द्वितीयं पुरुषविधोऽजनय-
तृतीयमप्स्विति यदेनमदस्तृतीयमद्भ्योऽजनयन्नृमणा अजस्रमिति प्रजापतिर्वै नृमणा अग्निरजस्रमिन्धान
एनं जरते स्वाधीरिति यो^२ वा एनमिन्धे स एनं जनयते स्वाधीः’ (श. ब्रा. ६. ७. ४. ३) इति^२ ॥

विद्या ते अग्ने त्रेधा त्रयाणि विद्या ते धाम विमृता पुरुत्रा ।

विद्या ते नाम परमं गुहा यद्विद्या तमुत्सं यत् आजगन्थ ॥ २ ॥

वि॒द्य । ते । अ॒ग्ने । त्रेधा । त्र्याणि । वि॒द्य । ते । धाम । वि॒ऽभृता । पुरु॒ऽत्रा ।
वि॒द्य । ते । नाम । पर॒मम् । गुहा । यत् । वि॒द्य । तम् । उत्स॑म् । यतः । आ॒ऽजग॑न्थ ॥२॥

हे १अग्ने १ते तव १त्रेधा त्रिषु स्थानेषु पृथिव्यन्तरिक्षद्युलोकेषु स्थितानि १त्र्याणि अग्नि-
वायवादिस्थानानि त्रीणि रूपाणि १विद्य वयं जानीमः । किंच हे अग्ने १ते तव १धाम' धामानि
स्थानानि १विभृता विभृतानि १पुरुत्रा बहुधा बहूनि वा गार्हपत्याहवनीयान्नाहार्यपचनादीनि
१विद्य । किंच १ते तव १गुहा गूढम् अवेदविद्विरविज्ञातं १परमम् उत्कृष्टं वेदे प्रसिद्धं १यत् १नाम
अस्ति तत् १विद्य वेदविदो वयं विजानीमः । किंच त्वं १यतः यस्मान् १आजगन्थ आगतवानसि ।
उत्पन्नवानित्यर्थः । १तम् १उत्सम् उत्स्यन्दयितारमुत्पादयितारं कारणात्मानं १विद्य जानीमः ॥

समु॒द्रे त्वा॑ नृम॒णा अ॒प्स्व॑न्त॒र्नृच॑क्षा ई॒धे दि॒वो अ॒ग्न ऊ॒धन् ।

तृती॑ये॒ त्वा रज॑सि तस्थि॒वांस॑म॒पामु॑पस्थे॒ महि॑षा अव॒र्धन् ॥ ३ ॥

समु॒द्रे । त्वा । नृ॒ऽमनाः । अ॒प्ऽसु । अ॒न्तः । नृ॒ऽचक्षाः । ई॒धे । दि॒वः । अ॒ग्ने । ऊ॒धन् ।
तृती॑ये । त्वा । रज॑सि । तस्थि॒ऽवांस॑म् । अ॒पाम् । उ॒प॑ऽस्थे । महि॑षा । अव॒र्धन् ॥ ३ ॥

हे १अग्ने १समुद्रे महोदधौ जायमानम् १अप्स्वन्तः अपां मध्ये वडवात्मना स्थितं १त्वा त्वां
१नृमणाः नृषु मनुष्येष्वनुग्राहकतयासक्तचित्तो वरुणः १ईधे संदीपितवान् । किंच १नृचक्षाः नृणां
प्रत्यक्षेण द्रष्टादित्यः १दिवः द्युलोकस्य संबन्धिनि १ऊधन् ऊधसि ऊधःस्थानीय आदित्यमण्डले यज्ञे
वा १ईधे संदीपितवान् । किंच १तृतीये त्रयाणां पूरके १अपां वृष्ट्युदकानाम् १उपस्थे स्थाने १रजसि
अन्तरिक्षलोके १तस्थिवांसं विद्युद्रूपेणावस्थितं १त्वा त्वां १महिषाः महान्तो माध्यमिका देवगणा
मरुदादयः स्तोतारः १अवर्धन् स्तुतिभिरवर्धयन् । यद्वा । वाजसनेयकोक्तप्रकारेणार्थो द्रष्टव्यः ।
तद्यथा—'समुद्रे त्वा नृमणा अप्स्वन्तरिति । प्रजापतिर्वै नृमणा अप्सु त्वा १प्रजापतिरित्येतन्नृचक्षा ईधे
दिवो अग्न ऊधञ्जिति प्रजापतिर्वै नृचक्षा आपो १दिव १ऊधस्तृतीये त्वा रजसि तस्थिवांसमिति द्यौर्वै
तृतीयं रजोऽपामुपस्थे १महिषा अवर्धञ्जिति प्राणा वै महिषा दिवि त्वा प्राणा अवर्धञ्जित्येतन्'
(श. ब्रा. ६. ७. ४. ५) इति ॥

अ॒क्रन्द॑द॒ग्निः स्त॒नय॑न्नि॒व द्यौः क्षामा॑ रे॒रि॒हद्वी॑रु॒धः स॒मु॒ञ्जन् ।

स॒द्यो ज॑ज्ञा॒नो वि॒ हीमि॑द्धो अ॒ख्य॒दा रोद॑सी भा॒नुना॑ भा॒त्यन्तः॑ ॥ ४ ॥

अ॒क्रन्द॑त् । अ॒ग्निः । स्त॒नय॑न् इ॒व । द्यौः । क्षामा॑ । रे॒रि॒हत् । वी॒रु॒धः । स॒मु॒ऽअ॒ञ्जन् ।

स॒द्यः । ज॒ज्ञानः॑ । वि॒ । हि॒ । ई॒म् । इ॒द्धः । अ॒ख्य॑त् ।

आ । रोद॑सी इति । भा॒नुना॑ । भा॒ति । अ॒न्तरि॑ति ॥ ४ ॥

दावरूपोऽग्निः स्तूयते १ । १अग्निः दावाग्निः १स्तनयन्निव १द्यौः यथा दीप्तो विद्युद्रूपः पर्जन्यो
महान्तं शब्दं करोति तद्वत् १अक्रन्दत् महान्तं शब्दं करोति । किं कुर्वन्निवत्राह । १क्षाम क्षामां

१. त३-भ-सद्य । २. त-भ-मु-अवेदविद्वद्भिः । ३. त-भ-मु-तदा । ४. त-भ-मु-आप इव ।
५. त१.३.७-भ२-रजो द्यामुपस्थे । ६. ग-त३-भ५.६-अत्र स्तूयते ।

पृथिवीं^१ रेरिहत् आस्वादयन्^२ वीरुधः ओषधीश्च^३ समञ्जसं^४ व्रक्षयन् । संतापयन्नित्यर्थः । किंच^५ सद्यः
तत्क्षणे^६ समाने काले^७ जज्ञानः जायमानः^८ इन्द्रः दीप्तः^९ इहं स्वेन दग्धं वस्तुजातं^{१०} वि^{११} अल्यत्
विविधं पश्यति । इति पादपूर्णः । किंच^{१२} रोदसी द्यावापृथिव्यौ^{१३} अन्तः अन्तरेण^{१४} भानुना
स्वदीप्त्या^{१५} भाति प्रकाशते । यद्वा । वाजसनेयकोक्तार्थो द्रष्टव्यः । तद्यथा—‘अक्रन्ददग्निः स्तनयन्नित्य
द्यौरिति । क्रन्दतीव हि पजन्यः स्तनयन्^{१६} क्षामा^{१७} रेरिहद्वीरुधः समञ्जसिति^{१८} क्षामा वै रेरिह्यमाणो
वीरुधः समनक्ति^{१९} सद्यो जज्ञानो वि हीमिद्धो अल्यदिति सद्यो वा^{२०} एष जज्ञान इदं सर्वं विल्या-
पयत्या^{२१} रोदसी भानुना भात्यन्तरितिमे वै द्यावापृथिवी रोदसी ते एष भानुना भात्यन्तः’
(श. ब्रा. ६. ७. ३. २) इति वैद्युतस्य स्तुतिः^{२२} । यद्वा । इयं^{२३} दावाग्नेः स्तुतिरिति ॥

श्रीणामुदारो धरुणो रयीणां मनीषाणां प्रार्पणः सोमगोपाः ।

वसुः सूनुः सहस्रो अप्सु राजा वि भात्यग्रं उपसामिधानः ॥ ५ ॥

श्रीणाम् । उद्-आरः । धरुणः । रयीणाम् । मनीषाणाम् । प्र-अर्पणः । सोम-गोपाः ।

वसुः । सूनुः । सहस्रः । अप्सु । राजा । वि । भाति । अग्रे । उपसाम् । इधानः ॥ ५ ॥

श्रीणां विभूतीनाम्^१ उदारः उद्गमयिता दाता^२ रयीणां धनानां^३ धरुणः धारकः^४ मनीषा-
णाम् ईप्सितार्थानां^५ प्रार्पणः प्रापयिता^६ सोमगोपाः सोमस्य गोपा^७ वसुः सर्वस्य लोकस्य वासकः^८
सहस्रः बलस्य^९ सूनुः^{१०} अप्सु उदकेषु स्थितः^{११} राजा सर्वस्येश्वरः^{१२} उपसाम्^{१३} अग्रे प्रभातकाले
इधानः^{१४} अग्निहोत्रार्थं समिध्यमानोऽग्निः^{१५} वि^{१६} भाति प्रकाशते ॥

विश्वस्य केतुर्भुवनस्य गर्भ आ रोदसी अपृणाज्जायमानः ।

वीलुं चिदद्रिमभिनत्परायज्जना यदग्निमयजन्त पञ्च ॥ ६ ॥

विश्वस्य । केतुः । भुवनस्य । गर्भः । आ । रोदसी इति । अपृणात् । जायमानः ।

वीलुम् । चित् । अद्रिम् । अभिनत् । परा-अयन् । जनाः । यत् । अग्निम् । अयजन्त । पञ्च ॥ ६ ॥

विश्वस्य सर्वस्य^१ केतुः प्रज्ञापकः^२ भुवनस्य उदकस्य^३ गर्भः गर्भभूतोऽग्निः^४ जायमानः
प्रादुर्भवत्वेव^५ रोदसी द्यावापृथिव्यौ^६ अवा^७ अपृणात् आपूरयति । परायन् परागच्छन्^८ वीलुं^९ चित्
ददमपि^{१०} अद्रिं मेघम्^{११} अभिनत् भिनत्ति च । कदेत्यत्राह । यत्^{१२} यदा^{१३} पञ्च^{१४} जनाः मनुष्याः
अग्निमयजन्त यजन्ते ॥ ॥ २८ ॥

उशिक्षापावको अरतिः सुमेधा मर्तेष्वग्निर्मृतो नि धायि ।

इयति धूममरुषं भरिभ्रदुच्छुकेण शोचिषा द्यामिनक्षन् ॥ ७ ॥

उशिक्ष् । पावकः । अरतिः । सु-मेधाः । मर्तेषु । अग्निः । अमृतः । नि । धायि ।

इयति । धूमम् । अरुषम् । भरिभ्रत् । उत् । शुकेण । शोचिषा । द्याम् । इनक्षन् ॥ ७ ॥

१. ग-त-भ१.२.४.५.६-ईक्षणेन; भ७-तत्क्षणेन । २. त-भ-सु-स्तनयन्नित्यद्यौरि क्षामा । ३. ग-
शन्यततकषा; त-भ-शम्यं व्यनक्ति; सु-सम्यग्व्यनक्ति । ४. त-हवा; भ-हवा । ५. त-भ-विज्ञापयत्या ।
६. त-भ२.६-स्तुतिभिर्यद्वयं; भ१.४.७-स्तुतिभिरिति यद्वा यद्वयं । ७. त-सर्वस्येश्वरस्य ।

वउशिकृ हवींषि कामयमानः वपावकः सर्वस्य लोकस्य शोधकः वभरतिः गन्ता भूतानामा-
रयिता^१ वा वसुमेधाः सुप्रज्ञः वअमृतः मरणधर्मरहितः वअग्निः वमर्तेषु मनुष्येषु वनि वधायि
निहितः । सोऽयमग्निः वधूमम् वह्यति प्रेरयति । किंच वअरुषम् आरोचमानं रूपं वभरिभ्रत्
धारयन् वशुक्रेण शुक्रेण वशोचिषा रोचिषा वद्यां दिवम् वइनक्षन् व्याप्नुवन् गच्छतीति शेषः ॥

दृशानो रुक्म उर्विया व्यद्यौदुर्मर्षमायुः श्रिये रुचानः ।

अग्रिरमृतो अभवद्वयोभिर्यदेन द्यौर्जनयत्सुरेताः ॥ ८ ॥

दृशानः । रुक्मः । उर्विया । वि । अद्यौत् । दुःऽमर्षम् । आयुः । श्रिये । रुचानः ।

अग्निः । अमृतः । अभवत् । वयःऽभिः । यत् । एनम् । द्योः । जनयत् । सुऽरेताः ॥ ८ ॥

वदृशानः प्रत्यक्षेण दृश्यमानः वरुक्मः रोचमानोऽग्निः वउर्विया उरु अत्यन्तं वव्यद्यौत्
विद्योतते । किंच वआयुः गन्ता स सर्वतोऽयमग्निः वश्रिये वविभूयै वदुर्मर्षं दुरभिभवं यथा भवति
तथा वरुचानः रोचमानो भवति । सोऽयम् वअग्निः ववयोभिः अन्नैर्वनस्पतिभिः वअमृतः मरणरहितः
वअभवत् । वयत् यस्मात् कारणात् वएनम् अग्निं वसुरेताः शोभनरेतस्कः वद्यौः प्राण आदित्यो वा
वजनयन् जनयति ॥

यस्ते अद्य कृणवद्भद्रशोचेऽपूपं देव घृतवन्तमग्ने ।

प्र तं नय प्रतरं वस्यो अच्छाभि सुम्नं देवभक्तं यविष्ठ ॥ ९ ॥

यः । ते । अद्य । कृणवत् । भद्रशोचे । अपूपम् । देव । घृतवन्तम् । अग्ने ।

प्र । तम् । नय । प्रऽतरम् । वस्यः । अच्छ । अभि । सुम्नम् । देवऽभक्तम् । यविष्ठ ॥ ९ ॥

हे वभद्रशोचे कल्याणदीप्ते हे वदेव द्योतमान वयविष्ठ युवतम वअग्ने वते तुभ्यं वयः यजमानः
वअद्य अस्मिन्नहनि वघृतवन्तं घृतेन युक्तम् वअपूपं पुरोडाशं वकृणवत् करोति वप्रतरं प्रकृष्टतरं
यजमानं ववस्यः वसीयः वअच्छ प्रति वप्र वनय अत्यर्थं प्रापय । तथा वदेवभक्तं स्तुतिभिर्हविर्भिश्च
देवानां संभक्तारं सेवितारं वतं यजमानं वसुम्नं सुखम् वअभि वप्रति वप्र वनय ॥

आ तं भज सौश्रवसेष्वग्ने उक्थेऽउक्थे आ भज शस्यमाने ।

प्रियः सूर्ये प्रियो अग्ना भवात्युज्जातेन भिनददुज्जनिंत्वैः ॥ १० ॥

आ । तम् । भज । सौश्रवसेषु । अग्ने । उक्थेऽउक्थे । आ । भज । शस्यमाने ।

प्रियः । सूर्ये । प्रियः । अग्ना । भवाति । उत् । जातेन । भिनदत् । उत् । जनिंऽत्वैः ॥ १० ॥

हे वअग्ने त्वं वसौश्रवसेषु । शोभनानि श्रवांस्यन्नानि हवींषि येषु कर्मसु तानि सौश्रवसानि । तेषु
क्रियमाणेषु वतं यजमानं स्तोतारं वा वआ वभज अभीष्टफलप्रदानेन^२ सेवस्व । किंच वउक्थे^३ शस्त्रे^३
वशस्यमाने पठयमाने सति वतम् वआ वभज अभीष्टफलप्रदानेनैव सेवस्व । सोऽयं यजमानः स्तोता

१. ग-भूतानामीरयिता; त१.२.६-भ१.४.७-भूतानां मारयिता । २. त-भ१.२.४-अभीष्टप्रदानेन ।

३. ग-त३-उक्थे उक्थे शस्त्रे शस्त्रे; त१.२.६-भ६-उक्थे उक्थे शस्त्रे; भ२-उक्थे शस्त्रे शस्त्रे ।

वा वसूँ प्रियो भवति भवतु । तथा अग्रा अग्रावपि प्रियो भवति^१ । किंच सोऽयं जातेन उत्पन्नेन पुत्रेण उत भिनदत् शत्रून् विदारयतु । तथा जनित्वैः जनिष्यमाणैश्च पुत्रैः शत्रून् उत भिनदत् ॥

त्वामग्ने यजमाना अनु दून्विश्वा वसुं दधिरे वार्याणि ।

त्वया सह द्रविणमिच्छमाना व्रजं गोमन्तमुशिजो वि वव्रुः ॥ ११ ॥

त्वाम् । अग्ने । यजमानाः । अनु । दून् । विश्वा । वसुं । दधिरे । वार्याणि ।

त्वया । सह । द्रविणम् । इच्छमानाः । व्रजम् । गोऽमन्तम् । उशिजः । वि । वव्रुः ॥ ११ ॥

हे अग्ने त्वां प्रति यजमानाः अनु दून् प्रत्यहं विश्वा विश्वानि वार्याणि वरणीयानि वसु वसूनि धनानि दधिरे धारयन्ति । किंच त्वया सह द्रविणम् अमुरैरपहृतं गोरूपं धनम् इच्छमानाः कामयमानाः उशिजः मेधाविनो देवाः गोमन्तं पशुमन्तं व्रजं वि वव्रुः विवृत-द्वारं कृतवन्तः ॥

अस्ताव्यग्निर्नरां सुशेवो वैश्वानर ऋषिभिः सोमगोपाः ।

अद्वेषे द्यावापृथिवी हुवेम देवा धत्त रयिम्स्मे सुवीरम् ॥ १२ ॥

अस्तावि । अग्निः । नरम् । सुशेवः । वैश्वानरः । ऋषिऽभिः । सोमऽगोपाः ।

अद्वेषे इति । द्यावापृथिवी इति । हुवेम । देवाः । धत्त । रयिम् । अस्मे इति । सुवीरम् ॥ १२ ॥

अद्वेषे द्यावापृथिवी द्यावापृथिव्या हुवेम वयं ह्वयेम । किंच हे देवाः यूयं सुवीरं शोभनपुत्राद्युपेतं रयिं धनम् अस्मे अस्मासु धत्त धारयत ॥ २९ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हादं निवारयन् । पुमर्थाश्चतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुक्कभूपालसाम्राज्यपुरंधरेण सायणाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाश ऋक्संहिताभाष्ये सप्तमोऽष्टमोऽध्यायः समाप्तः ॥

१. त२.३.४.६-भ१.२.४.७-भवति । २. ग-अग्निरस्तवि स्तुतः ऋषिभिरस्माभिः । कीदृशः । नरां मनुष्याणां सुशेवः सुमुखः वैश्वानरः विश्वानरहितः सोमगोपाः सोमेनारक्ष्यमाणः । अद्वेषे द्वेषरहिते द्यावा-पृथिवी हुवेमाह्वयामः । देवा यूयं सुवीरं शोभनपुत्रगतं रयिं धनमस्मासु धत्त धारयत दत्तेत्यर्थः ; त७-ऋषिभिर्मन्त्रैः अग्निर्दानादिगुणयुक्तो देवः अस्तावि स्तुतः । कीदृशोऽग्निः । नरां नृणां सुशेवः सुतरां सुखरूपः । शेवमिति सुखनाम शेवं शिवमिति तन्नामसु पाठान् । पुनः कीदृशः वैश्वानरः विश्वेषु सर्वेषु नरेषु वर्तमानः । अहं वैश्वानरो भूत्वा प्राणिनां देहमाश्रित इति स्मृतः । पुनः के भूतः । सोमगोपाः सोमस्य रक्षकः । अतः अद्वेषे द्वेषरहिते द्यावापृथिवी अन्याधारभूते द्यावापृथिव्या हुवेम आह्वयेम । तयोरन्याधारभूतत्वं तु द्यावापृथिवीभ्यामेतं जातं देवा इत्यस्मिन् ब्राह्मणवाक्ये स्फुटमुक्तं । हे देवा अग्निप्रमुखा यूयं सर्वे सुवीरं शोभनपुत्राद्युपेतं रयिं धनं अस्मे अस्मासु स्तोतृषु धत्तं धारयत ; सु-नरां कर्मनेतृणां पुंसां सुशेवः सुखसेव्यो वैश्वानरोऽग्निः ऋषिभिः मन्त्रैः अस्तावि स्तुतः । कीदृशः । सोमगोपाः सोमस्य गोप्ता रक्षिता अद्वेषे द्यावापृथिवी द्यावापृथिव्या हुवेम वयं ह्वयेम । किंच हे देवाः यूयं सुवीरं शोभनपुत्राद्युपेतं रयिं धनमस्मे अस्मासु धत्त धारयत ।

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥

सप्तमेऽष्टममध्यायं व्याख्यायाचार्यवंशजः ।

अष्टमे सायणाचार्य आदिमं व्याकरोत्यथ ॥

‘अच्छा म’ इति चतुर्थेऽनुवाकेऽष्टादश सूक्तानि । तत्र ‘प्र होता’ इति दशचं चतुर्थे सूक्तम् ।
‘प्र होता दश’ इत्यनुक्रान्तम् । अनुवर्तनाद्भालन्दनस्य वत्सप्रेरार्पम् । अनादेशपरिभाषया त्रैष्टुभमा-
ग्नेयम्^१ । पूर्वसूक्तेन सहोक्तो विनियोगः ॥

प्र होता जातो महान्नभोविन्नुपद्वा सीददपामुपस्थे ।

दधिर्यो धायि स ते वयांसि यन्ता वसूनि विधते तनुपाः ॥ १ ॥

प्र । होता । जातः । महान् । नभःऽवित् । नृऽसद्वा । सीदत् । अपाम् । उपऽस्थे ।

दधिः । यः । धायि । मः । ते । वयांसि । यन्ता । वसूनि । विधते । तनुपाः ॥ १ ॥

यः ऽनृपद्वा अग्निः ऽअपाम् । अन्तरिक्षनामैतत् । अन्तरिक्षस्य ऽउपस्थे उत्सङ्गे वैद्युतरूपेण
निष्पण्णोऽभूत् स इदानीं ऽहोता यजमानानां होमनिष्पादकः ऽजातः प्रादुर्भूतः ऽमहान् गुणैः पूज्यः
ऽनभोवित् अन्तरिक्षस्य वेत्ता । यतस्तत्रोत्पन्नः अतस्तस्य जाता । ऽनृपद्वा नृपु सीदन् । सदेः कनिष्
कृस्वरः । ऽप्र ऽसीदत् वेद्यां प्रसीदति । ‘अपामुपस्थे महिषा अगृह्णत’ (ऋ. सं. ६. ८. ४)
इति हि निगमः । यद्वा । अपाम् । अपसामित्यर्थः । कर्मणामुपस्थ उपस्थाने समीपे वेद्यामुक्तलक्षणः
सन् । अथवा । अपामुदकानामुपस्थे मध्ये योऽग्निर्हविर्बोद्धुमसहमानो निगूढः स देवैः पुनः प्रार्थितः
उक्तविधः सन् वेद्यां प्रसीदति । ऽयः अग्निः ऽदधिः धाता यज्ञस्य धारकः सन् ऽधायि वेद्यां
निहितोऽभूत् ऽसः अग्निः हे वत्सप्रे ऽविधते परिचरते ऽते तुभ्यं ऽवयांसि अन्नानि ऽवसूनि धनानि
च ऽयन्ता नियमिता भवन्तु । किञ्च ऽतनुपाः ते तन्वः पाता च भवत्विति शेषः ॥

इमं विधन्तो अपां सधस्थे पशुं न नष्टं पदैरनु ग्मन् ।

गुहा चर्तन्तमुशिजो नमोभिरिच्छन्तो धीरा भृगवोऽविन्दन् ॥ २ ॥

इमम् । विधन्तः । अपाम् । सधऽस्थे । पशुम् । न । नष्टम् । पदैः । अनु । ग्मन् ।

गुहा । चर्तन्तम् । उशिजः । नमःऽभिः । इच्छन्तः । धीराः । भृगवः । अविन्दन् ॥ २ ॥

ऽइमम् अग्निम् ऽअपाम् उदकानां ऽसधस्थे^२ सहस्थाने मध्ये निगूढं ऽविधन्तः^३ परिचरन्त
उपचारं वदन्तो वा ऋषयश्च ऽपदैः पलायनमार्गव्यञ्जकैः ऽनष्टं चोरादिभिरपहतं ऽपशुम् इव ऽअनु
ऽग्मन् अनुजग्मुः । गमेलुङि ‘मन्त्रे घस’ इति च्लेलुङ्क् । तेषु मध्ये ऽगुहा गुहायां ऽचर्तन्तम् ।

१. ग४-त४.६.८-म१.२.४.५.६-‘माग्नेयं त्वित्युक्त्वादाग्नेयं । २. त१.२.३.७-मु-मध्ये निगूढं
विधन्तः; भ-मध्ये विधन्तः ।

चततिर्गतिकर्मा । अप्सु विलीनमित्यर्थः । ऽउशिजः कामयमानाः ऽनमोभिः नमस्कारैः स्तोत्रैर्वा
 ऽइच्छन्तः आत्मन इच्छन्तः ऽधीराः धीमन्तः ऽभृगवः ऽअविन्दन् लब्धवन्तः । अग्नेर्हविर्वोदुमस-
 हमानस्य पलाय्याप्सु प्रवेशो देवानामन्वेषणं च ' अग्नेस्त्रयो ज्यायांसः ' (तै. सं. २. ६. ६) इत्यत्र
 स्पष्टमाज्ञातम् । अन्वेषणं कुर्वतां मध्ये भृगुणामग्निनाभः ' इमं विधन्तो अपां सधस्थे द्वितादधु-
 भृगवः ' (ऋ. सं. २. ४. २) इत्यत्रोक्तम् ॥

इमं त्रितो भूर्यविन्ददिच्छन्वैभूवसो मूर्धन्यध्न्यायाः ।

स शेवृधो जात आ हर्म्येषु नाभिर्युवा भवति रोचनस्य ॥ ३ ॥

इमम् । त्रितः । भूरि । अविन्दत् । इच्छन् । वैभूवसः । मूर्धनि । अध्न्यायाः ।
 सः । शेवृधः । जातः । आ । हर्म्येषु । नाभिः । युवा । भवति । रोचनस्य ॥ ३ ॥

ॽइमं ॽभूरि महान्तमग्निं ॽवैभूवसः विभूवसः^१ पुत्रः ॽत्रितः ऋषिः ॽइच्छन् लब्धुमिच्छन्
 ॽअध्न्यायाः । अध्न्या^२ भूमिः । तस्या^३ भूम्याः ॽमूर्धनि^४ । भूम्यामित्यर्थः । तत्र ॽअविन्दत्
 लब्धवान् । ॽसः अग्निः ॽशेवृधः सुखस्य^५ वर्धयिता सन् ॽहर्म्येषु यजमानगृहेषु ॽआ सर्वतः
 ॽजातः प्रादुर्भूतः सन् ॽरोचनस्य^६ रोचमानस्य स्वर्गाग्न्यस्य फलस्योक्तलक्षणस्य यज्ञस्य आदित्यस्य^७
 वा ॽनाभिः बन्धकः ॽभवति ॥

मन्द्रं होतारमुशिजो नमोभिः प्राञ्चं यज्ञं नेतारमध्वराणाम् ।

विशामकृण्वन्नरतिं पावकं हव्यवाहं दधतो मानुषेषु ॥ ४ ॥

मन्द्रम् । होतारम् । उशिजः । नमःऽभिः । प्राञ्चम् । यज्ञम् । नेतारम् । अध्वराणाम् ।
 विशाम् । अकृण्वन् । अरतिम् । पावकम् । हव्यवाहम् । दधतः । मानुषेषु ॥ ४ ॥

ॽउशिजः कामयमाना ऋत्विजः ॽमन्द्रं मादनीयं ॽहोतारं होमनिष्पादकं ॽप्राञ्चं गार्हपत्या-
 दाहवनीयं प्रति प्रागञ्चन्तं^१ ॽयज्ञं यजनीयम् ॽअध्वराणां यागानां ॽनेतारं प्रापयितारम् ॽअरतिं
 गन्तारं सर्वदा यागगृहे वर्तमानं ॽपावकं शोधकं ॽहव्यवाहं हविषो वोढारं ॽमानुषेषु मनुष्येषु मध्ये
 ॽदधतः दधाना ऋत्विजः ॽविशां यजमानानामर्थाय । यद्वा । विशां प्रजानामरतिमर्थम् । स्वामिन-
 मित्यर्थः । ॽनमोभिः नमस्कारैः । स्तुतिभिरित्यर्थः । ॽअकृण्वन् अकुर्वन् । मुप्रीतं कृतवन्तः ॥

प्र भूर्जयः तं महां विपोधां मुरा अमूरं पुरां दर्माणम् ।

नयन्तो गर्भं वनां धियं धुर्हिरिश्मश्रुं नार्वाणं धनर्चम् ॥ ५ ॥

प्र । भुः । जयन्तम् । महाम् । विपःऽधाम् । मुराः । अमूरम् । पुराम् । दर्माणम् ।
 नयन्तः । गर्भम् । वनाम् । धियम् । धुः । हिरिऽश्मश्रुम् । न । अर्वाणम् । धनऽअर्चम् ॥ ५ ॥

हे स्तोतः^१ त्वं ॽजयन्तं जेतव्याञ्छत्रञ्जयन्तं ॽमहां महान्तं ॽविपोधां मेधाविनो धर्तारमग्निं
 ॽप्र ॽभुः प्रभव समर्थो भव । स्तोतुमिति शेषः । उद्गीथस्तु भूर्जयन्तमित्येकपदं मत्वा भूरादील्लोका-

१. त-सु-विभुवसः । २. ग-भ२.८-आगन्त्याः ; त१.२.३-अंत्या ; त७-सु-अहंतव्याया । ३. भ१.
 ४.७-गोमूर्धनि । ४. भ१.६.७-प्राप ततः । ५. भ१.४.७-सुखरूपः । ६. त-भ-स च । ७. ग-त४-
 युवा तेजसा मिश्रयिता अग्निः रोचनस्य । ८. भ-आदित्यस्य यज्ञस्य । ९. ग-कामंतै । १०. भ-होतः ।

अयन्तमिति व्याचकार । न केवलं त्वमेक एव अपि तु षमूराः मूढाः सर्वेऽपि^१ पुरुषाः षममूरम् अमूढं^२ पुरां षदमाणं दारकम् । औणादिको मनिः । प्रत्ययस्वरः । षगर्भम् अरण्योर्गर्भभूतं षवनां वननीयम् । 'वा छन्दसि' (पा. सू. ६. १. १०६-१०७) इति वचनादमि पूर्वभावः । षहिरि-
श्मश्रु षनार्वाणम् । नेत्युपमार्थीयः । इमश्रुशब्दोऽत्र रोमसामान्यवचनः । हरितरोमोपेतमर्वाणमरण-
शीलमश्वमिव । उक्तलक्षणाश्ववद्धरितकेशस्थानीयज्वालोपेतं षधनर्चं प्रीणनस्तुतिम् । शकन्ध्वादित्वात्
पररूपत्वम् । ईदृशमग्निं षनयन्तः हविर्भिः प्रापयन्तः^३ षधियं कर्म स्तोत्रं वा षधुः प्रापयन्ति ।
'गातिस्था'^४ इति सिचो लुक् ॥ १ ॥

नि षस्त्यासु त्रितः स्तंभूयन्परिवीतो योनौ सीददन्तः ।

अतः संगृभ्यां विशां दमूना विधर्मणायन्त्रैरीयते नृन् ॥ ६ ॥

नि । षस्त्यासु । त्रितः । स्तंभूयन् । परिऽर्वातः । योनौ । सीदन् । अन्तरिति ।

अतः । संगृभ्याम् । विशाम् । दमूनाः । विऽधर्मणा । अयन्त्रैः । ईयन्ते । नृन् ॥ ६ ॥

षत्रितः त्रिषु स्थानेषु गार्हपत्यादिषु तायमानः षस्तंभूयन् यजमानगृहान् स्तंभयितुमिच्छन् ।
इच्छार्थं क्यचि तदन्ताच्छतरि रूपम् । षपरिवीतः परितो ज्वालाभिर्व्याप्तः सन् षस्त्यासु यागगृहेषु
षयोनौ षअन्तः स्वीये वेद्यात्मके स्थाने षनि षपीदन् निपीदति । षअतः अस्मात्स्थानात् षविशां
प्रजानां संबन्धिनि हवींषि षसंगृभ्यां संगृह्य इन्द्रादीनुद्दिश्य प्रत्तानि^५ चरुपुरोडाशादीनि स्वीकृत्य
षदमूनाः देवेभ्यो दानमना यजमानाय वाभिमतप्रदानमनाः^६ षविधर्मणा तासां विविधेन कर्मणा^७
निमित्तेन दानमना देवेभ्यो दानपक्षे विविधगमनरूपेण कर्मणा^८ षयन्त्रैः शत्रूणां नियमनैः सह षनृन्^९
देवान् षईयते गच्छति ॥

अस्याजरासो दमामरित्रा अर्चद्दमासो अग्रयः पावकाः ।

श्चितीचयः श्वात्रासो भुरण्यवो वनर्षदो वायवो न सोमाः ॥ ७ ॥

अस्य । अजरासः । दमाम् । अरित्राः । अर्चन्ऽधूमासः । अग्रयः । पावकाः ।

श्चितीचयः । श्वात्रासः । भुरण्यवः । वनऽर्षदः । वायवः । न । सोमाः ॥ ७ ॥

अत्र बहुत्वेन स्तूयते । षअस्य यजमानस्य संबन्धिनः षअजरागः जरारहिताः षदमां इमनीयानां
रक्षःप्रभृतीनाम् । दमेः क्विपि 'सावेकाचः' इति द्विभक्तेरुदात्तत्वम् । तेषाम् षअरित्राः तारकाः
षअर्चद्दमासः अर्चन्तः अर्चनीया धूमा धूमोपलक्षिता ज्वाला वा येषां ते तथोक्ताः षपावकाः शोधकाः
षश्चितीचयः श्वेर्तिमानमद्भन्तः । श्वितिः श्वेतम् । औणादिक इः । षश्वात्रासः । क्षिप्रनामनत् । क्षिप्र-
धर्मकाः षभुरण्यवः भरणशीलाः षवनर्षदः वनेषु सीदन्तः । संहितायां छान्दसं रूपम् । षवायवो षन
षसोमाः गन्तारः सोमा इव । हविर्दानुर्यजमानस्य शीघ्रा भवन्तीति ॥

१. ग-भ-पूर्वेपि । २. भ१.४.७-पुष्टिं प्रापयंतः । ३. ग-भ-'संगृभ्य' नास्ति । ४. भ२.
५.६.८-प्रत्ता प्रत्तानि । ५. त६-वाभिमतफल* । ६. भ२-कर्मणा अकारोधिवाचकः तेनायमर्थः
आवां शत्रूणां यंत्राः नियमानि तैः सह शत्रुनिग्रहं कुर्वन् इत्यर्थः । ७. ग-भ२.६.८-मु-नृन् नेतृन् ;
त-नेतृन् ; भ१-नृणां नेतृन् । ८. भ-यस्य ।

प्र जिह्वया भरते वेपो अग्निः प्र वयुनानि चेतसा पृथिव्याः ।

तमायवः शुचयन्तं पावकं मन्द्रं होतारं दधिरे यजिष्ठम् ॥ ८ ॥

प्र । जिह्वया । भरते । वेपः । अग्निः । प्र । वयुनानि । चेतसा । पृथिव्याः ।

तम् । आयवः । शुचयन्तम् । पावकम् । मन्द्रम् । होतारम् । दधिरे । यजिष्ठम् ॥ ८ ॥

यः १ अग्निः १ जिह्वया ज्वालाया १ वेपः । कर्मनामैतत् । कर्म १ प्र १ भरते तथा योऽग्निः १ वयुनानि प्रजानानि स्तोत्राणि १ पृथिव्याः रक्षणाय १ चेतसा अनुग्रहयुक्तेन मनसा १ प्र भरते १ तम् अग्निम् १ आयवः गन्तारो मनुष्याः १ शुचयन्तं दीप्यमानं १ पावकं शोधकं १ मन्द्रं स्तुत्यं १ होतारम् आह्वतारं होमनिष्पादकं वा १ यजिष्ठम् अतिशयेन यष्टव्यं १ यष्टुतमं वा १ दधिरे धारयन्ति ॥

द्यावा यमग्निं पृथिवी जनिष्टामापस्त्वष्टा भृगवो यं सहोभिः ।

ईलेन्यं प्रथमं मातरिश्वा देवास्ततक्षुर्मनवे यजत्रम् ॥ ९ ॥

द्यावा । यम् । अग्निम् । पृथिवी इति । जनिष्टाम् । आपः । त्वष्टा । भृगवः । यम् । सहोऽभिः ।

ईलेन्यम् । प्रथमम् । मातरिश्वा । देवाः । ततक्षुः । मनवे । यजत्रम् ॥ ९ ॥

१ यमग्निं १ द्यावापृथिवी द्यावापृथिव्यौ १ जनिष्टाम् अजनिपाताम् । जनेर्लुङि व्यत्ययेन परस्मै-पदम् । १ आपः च १ यम् उदपादयन् वैद्युतरूपेण १ त्वष्टा च यमजनयत् १ भृगवः च यं १ सहोभिः बलैः स्तोत्रादिसाधनैर्लेब्धवन्तः । 'भृगवोऽविन्दन्' (ऋ. सं. १०. ४६. २) इति ह्युक्तम् । किंच १ ईलेन्यं स्तुत्यं यं १ प्रथमं १ मातरिश्वा वायुरुदपादयन् अन्ये १ देवाः च १ मनवे राज्ञे मनोरथाय १ यजत्रं यष्टव्यं यमग्निं १ ततक्षुः निष्पादितवन्तः ॥

यं त्वा देवा दधिरे हव्यवाहं पुरुस्पृहो मानुपासो यजत्रम् ।

स यामन् अग्ने स्तुवते वयो धाः प्र देवयन् यशसः सं हि पूर्वीः ॥ १० ॥

यम् । त्वा । देवाः । दधिरे । हव्यवाहम् । पुरुस्पृहः । मानुपासः । यजत्रम् ।

मः । यामन् । अग्ने । स्तुवते । वयः । धाः । प्र । देवयन् । यशसः । सम् । हि । पूर्वीः ॥ १० ॥

हे अग्ने १ हव्यवाहं १ यं १ त्वा त्वां १ देवा १ दधिरे धारितवन्तः १ मानुपासः मनुष्याश्च १ पुरुस्पृहः बहुकामान् स्पृहयन्तः १ यजत्रं यष्टव्यं १ दधिरे धारितवन्तः हे १ अग्ने १ सः त्वं १ यामन् यामनि यज्ञे १ स्तुवते मह्यं १ वयः अन्नं १ धाः देहि । हे अग्ने त्वत्तः १ देवयन् देवकामो यजमानः १ पूर्वीः बह्वीः बहूनि १ यशसः यशांसि । १ सं १ हि इत्युपसर्गश्रुतेर्योग्यक्रियाध्वाहारः । संप्राप्नोति खलु ॥ ॥ २ ॥

'जगृभ्मा ते' इत्यष्टर्च पञ्चमं सूक्तमाङ्गिरसस्य सप्तगुणान्न आर्यं त्रैष्टुभम् । विकुण्ठा नाम असुरस्त्री । सा चेन्द्रसदृशं पुत्रं कामयमाना कृच्छ्रचान्द्रायणादिकं तपस्तेपे । मत्सदृशोऽन्यः कश्चिन्मा जनिष्टेति बुद्धयेन्द्र एव तस्याः पुत्रोऽजायत^३ । नादृशो वैकुण्ठ इन्द्रो देवता । तथा चानुक्रान्तं—'जगृभ्माष्टौ सप्तगुर्वैकुण्ठमिन्द्रं तुष्टाव' इत्यादि । गतो विनियोगः ॥

जगुम्मा ते दक्षिणमिन्द्र हस्तं वसूयवो वसुपते वसूनाम् ।

विद्या हि त्वा गोपतिं शूर गोनामस्मभ्यं चित्रं वृषणं रयिं दाः ॥ १ ॥

जगुम्मा । ते । दक्षिणम् । इन्द्र । हस्तम् । वसुऽयवः । वसुऽपते । वसूनाम् ।

विद्या । हि । त्वा । गोऽपतिम् । शूर । गोनाम् । अस्मभ्यम् । चित्रम् । वृषणम् । रयिम् । दाः ॥ १ ॥

वसूनां वसुपते बहूनां धनानां^१ स्वामिन् हे इन्द्र ते तव दक्षिणं हस्तं वसूयवः वसुकामा वयं वजगुम्मा गृह्णीमः । यथा बहुप्रदस्यार्थिनो^२ मद्भयमदत्त्वा न गन्तव्यमिति हस्तं गृह्णन्ति तद्वत् । हे शूर विक्रान्तेन्द्र त्वा त्वां गोनां गोपतिम् । अत्र वृष्यवृत्तिभ्यां स्वामित्वं बहुत्वं च प्रतिपाद्यते । बहूनां गवां गोपतिं विद्या जानीमः । अतः अस्मभ्यं चित्रं चायनीयं वृषणं वर्षकं रयिं धनं दाः देहि ॥

स्वायुधं स्ववसं सुनीथं चतुःसमुद्रं धरुणं रयीणाम् ।

चर्कृत्यं शंस्यं भूरिवारमस्मभ्यं चित्रं वृषणं रयिं दाः ॥ २ ॥

सुऽआयुधम् । सुऽअवसम् । सुऽनीथम् । चतुःसमुद्रम् । धरुणम् । रयीणाम् ।

चर्कृत्यम् । शंस्यम् । भूरिऽवारम् । अस्मभ्यम् । चित्रम् । वृषणम् । रयिम् । दाः ॥ २ ॥

स्वायुधं शोभनवज्राद्यायुधं स्ववसं शोभनरक्षणं सुगमनं वा सुनीथं सुनयनं चतुःसमुद्रं चतुरः^३ समुद्रान् यो यशसा व्याप्नोति तं धरुणं धारकम् । केषाम्^४ । रयीणां धनानाम् । चर्कृत्यं पुनःपुनः कर्तव्यं शंस्यं स्तुत्यं भूरिवारं भूरीणां दुःखानां वारकं बहुभिर्वरणीयं वा त्वां विज्ञेति शेषः । तादृशोऽस्मभ्यमित्यादि^५ पूर्ववत् । यद्वा । हे इन्द्र उक्तगुणविशिष्टं पुत्राख्यं रयिं दाः देहि ॥

सुब्रह्माणं देववन्तं बृहन्तमुरुं गभीरं पृथुबुधमिन्द्र ।

श्रुतक्रषिमुग्रमभिमातिषाहमस्मभ्यं चित्रं वृषणं रयिं दाः ॥ ३ ॥

सुऽब्रह्माणम् । देवऽवन्तम् । बृहन्तम् । उरुम् । गभीरम् । पृथुबुधम् । इन्द्र ।

श्रुतऽक्रषिम् । उग्रम् । अभिमातिऽसाहम् । अस्मभ्यम् । चित्रम् । वृषणम् । रयिम् । दाः ॥ ३ ॥

हे इन्द्र त्वं सुब्रह्माणम् । ब्रह्म परिवृढं स्तुतिलक्षणं कर्म । शोभनस्तुतिकमित्यर्थः । देववन्तं बृहन्तं महान्तम् उरुं विस्तीर्णं गभीरम् असुरादिभिरगम्यं पृथुबुधं विस्तृतमूलं^६ श्रुतक्रषिं श्रुता ऋषयो येन तादृशमृषीणां ख्यापयितारं प्रथितज्ञानं वा उग्रम् उद्गूर्णबलमत एव अभिमातिषाहम् अभिमातीनां शत्रूणामभिभूतितारं हन्तारम् अस्मभ्यं चित्रं पूज्यं वृषणं वर्षकं पुत्रं रयिं धनं च दाः देहि^७ । अथवा विशेषणविशेष्यभावः । उक्तलक्षणं पुत्राख्यं रयिं दाः ॥

१. त२.८-धनानां पते । २. त१.२.३-बहुवेदयमर्थितो; त७-बहुवदान्यस्यार्थिनो; भ१.२.४.८-बहुपदमर्थिनो; भ६.७-बहुप्रदमर्थिनो । ३. ग-भ-चतुःसमुद्रान् । ४. त-मु-तेषां । ५. ग-त४-तादृशस्त्वमस्मभ्यं; भ-तादृशयास्मभ्यं । ६. त-मु-विततमूलं । ७. ग-त१.२.३-भ-देहि नास्ति ।

सुनद्वाजं विप्रवीरं तरुत्रं धनस्पृतं शूशुवासं सुदक्षम् ।

दस्युहने पृभिदमिन्द्र सत्यमस्मभ्यं चित्रं वृषणं रयिं दाः ॥ ४ ॥

सुनतऽर्वाजम् । विप्रऽर्वाजम् । तरुत्रम् । धनऽस्पृतम् । शूशुवासम् । सुदक्षम् ।

दस्युऽहनेम् । पुऽभिदम् । इन्द्र । सत्यम् । अस्मभ्यम् । चित्रम् । वृषणम् । रयिम् । दाः ॥ ४ ॥

‘सुनद्वाजं’ लब्धवाजं विप्रवीरं मेधाविनं पुत्रं तारकं धनस्पृतं धनानां पूरकं स्पष्टारं वा । स्पृणोतः स्पृशतेवोत्तरपदम् । शूशुवासं वर्धमानं सुदक्षं शोभनबलं दस्युहने शत्रूणां हन्तारं पृभिदं शत्रूणां पुरां भेत्तारं सत्यं सत्यकर्माणम् । शिष्टमुक्तम् ॥

अश्वान्तं रथिनं वीरवन्तं सहस्रिणं शतिनं वाजमिन्द्र ।

भद्रवातं विप्रवीरं स्वर्षामस्मभ्यं चित्रं वृषणं रयिं दाः ॥ ५ ॥

अश्वान्तम् । रथिनम् । वीरऽवन्तम् । सहस्रिणम् । शतिनम् । वाजम् । इन्द्र ।

भद्रऽर्वाजम् । विप्रऽर्वाजम् । स्वऽर्षाम् । अस्मभ्यम् । चित्रम् । वृषणम् । रयिम् । दाः ॥ ५ ॥

‘अश्वान्तं बहुभिरश्वैरुपेतं रथिनं रथवन्तं वीरवन्तं वीरैः पुरुषैरुपेतं सहस्रिणं सहस्रवन्तं शतिनं शतवन्तम् । असंख्यातगवादियुक्तमित्यर्थः । भद्रवातं भद्रगणं कल्याणसेवकैः परिचृतं विप्रवीरं विप्रवीरैश्चोपेतं स्वर्षां सर्वस्य संभक्तारं वाजं बलवन्तं हे इन्द्र । शिष्टमुक्तम् ॥ ॥ ३ ॥

प्र सप्तगुप्तधीतिं सुमेधां बृहस्पतिं मतिरच्छा जिगाति ।

य आङ्गिरसो नमसोपसद्योऽस्मभ्यं चित्रं वृषणं रयिं दाः ॥ ६ ॥

प्र । सप्तऽगुम् । ऋतऽधीतिम् । सुऽमेधाम् । बृहस्पतिम् । मतिः । अच्छ । जिगाति ।

यः । आङ्गिरसः । नमसा । उपऽसद्यः । अस्मभ्यम् । चित्रम् । वृषणम् । रयिम् । दाः ॥ ६ ॥

‘सप्तगुं मां मतिः स्तुतिर्देवविषया अच्छा जिगाति अभिगच्छति । कीदृशं सप्तगुम् । ऋतधीतिं सत्यकर्मणं सुमेधां शोभनप्रज्ञं बृहस्पतिं बृहतो मन्त्रस्य र्वामिनम् । यः सप्तगुः आङ्गिरसः अङ्गिरोगोत्रोऽप्यज्ञोऽहं नमसा नमस्कारेण देवान् उपसद्यः उपगतः’ । यद्वा । नमसाञ्जे-नोपसद्य उपसदनीयः । देवैरनुग्राह्य इत्यर्थः । तादृशाय अस्मभ्यं मह्यं चित्रं वृषणं रयिं दाः ॥

वनीवानो मम दुतास इन्द्रं स्तोमांश्चरन्ति सुमतीरियानाः ।

हृदिस्पृशो मनसा वच्यमाना अस्मभ्यं चित्रं वृषणं रयिं दाः ॥ ७ ॥

वनीवानः । मम । दुतासः । इन्द्रम् । स्तोमाः । चरन्ति । सुऽमतीः । इयानाः ।

हृदिऽस्पृशः । मनसा । वच्यमानाः । अस्मभ्यम् । चित्रम् । वृषणम् । रयिम् । दाः ॥ ७ ॥

१. ग-त-भ-मु-हे इन्द्रं सुनद्वाजं । २. भ-‘शतिनं शतवन्तं’ नास्ति । ३. ग४-त३-मु-‘वाजं... हे इन्द्र’ नास्ति । ४. त१.२.३.७-उपगतव्यः ।

वनीवानः वननवन्तः^१ । ' छन्दसीवनिर्पा ' इति मत्वर्थीयो वनिप् । वम ससगोः वृतासः वृतसदृशा वृता यथा भर्तुरभिमतार्थं प्रापणीयं प्रापयन्ति तद्वत्स्तुत्यान् गुणान्^२ प्रापयन्तः वस्तोमाः स्तवाः वसुमतीः तस्येन्द्रस्यास्मद्विषया अनुकूला बुद्धीः वृह्यानाः याचमानाः वृहन्द् वचरन्ति प्रामु-
वन्ति । पुनश्च त एव विशोष्यन्ते । ' हृदिस्पृशः हृदये स्पृशन्तः । स्तुत्यस्य प्रियभूता इत्यर्थः । ' हृद्युभ्यां
ङेरुपसंख्यानम् ' इति सप्तम्या अलुक् । वमनसा सर्वोद्विक्तं वच्यमानाः उच्यमानाः । अस्मभ्य-
मित्यादि गतम् ॥

यत्त्वा यामि दद्वि तन्न इन्द्र बृहन्तं क्षयमसमं जनानाम् ।

अभि तद्द्यावापृथिवी गृणीतामस्मभ्यं चित्रं वृषणं रयिं दाः ॥ ८ ॥

यत् । त्वा । यामि । दद्वि । तत् । नः । इन्द्र । बृहन्तम् । क्षयम् । असमम् । जनानाम् ।
अभि । तत् । द्यावापृथिवी इति । गृणीताम् । अस्मभ्यम् । चित्रम् । वृषणम् । रयिम् । दाः ॥ ८ ॥

हे वृहन्द् वत्त्वा त्वां यत् वक्ष्यमाणं यामि याचामि । वर्णलोपश्छान्दसः । याच्यमानं वत्त्
वद्वि देहि । ' दद दाने ' । लोटि ध्यत्ययेन परस्मैपदम् । ' बहुलं छन्दमि ' इति शपो लुक् । तदिति
सामान्येन निर्दिष्टं विशेषयति । वृहन्तं महान्तं वक्ष्यं निवामं जनानाम् अन्येषाम् असमम्
असाधारणं देहि । त्वया दातव्यं द्यावापृथिवी अभि गृणीताम् । अस्मभ्यमित्यादि गतम् ॥ ४ ॥

' अहं भुवम् ' इत्येकादशर्चं पठं सूक्तम् । पूर्वसूक्तेन सप्तगुणा स्तुतो हष्टः सज्जिदमादिसूक्त-
त्रयेण स्वयमात्मानमस्तीत् । तस्माद्वैकुण्ठस्येन्द्रस्य वाक्यत्वात् ' यस्य वाक्यं स ऋषिः ' इति परि-
भाषया इन्द्र ऋषिः । वैकुण्ठस्येन्द्रस्य च स्तुत्यमानत्वात् ' या तेनोच्यते सा देवता ' इति परि-
भाषया इन्द्र एव देवता । दशम्येकादशीसप्तम्यस्त्रिष्टुभः । शिष्टास्त्रिष्टुभन्तपरिभाषया जगत्थः । तथा
चानुकान्तं—' स' सप्तगुस्तुतिसंहष्ट आत्मानमुत्तरस्त्रिभिस्तुष्टावाहं भुवमेकादशान्ये त्रिष्टुभौ सप्तमी
च ' इति । अनिरात्रे द्वितीयपर्याये होतुः शस्त्रं गुणसूक्तम् । सूत्रितं च—' अहं भुवमपात्यस्यान्ध्रमो
मदायेति याज्या ' (आश्व. श्रौ. १. ४) इति । समूहस्य दशरात्रस्य तृतीये छन्दोमे निष्केवल्ये-
ऽप्येतसूक्तम् । ' अहं भुवं तत्त इन्द्रियमिति निष्केवल्यम् ' (आश्व. श्रौ. ८. ७) इति हि सूत्रितम् ॥

अहं भुवं वसुनः पूर्यस्पतिरहं धनानि सं जयामि शश्वतः ।

मां हवन्ते पितरं न जन्तवोऽहं दाशुपे वि भजामि भोजनम् ॥ १ ॥

अहम् । भुवम् । वसुनः । पूर्यः । पतिः । अहम् । धनानि । समम् । जयामि । शश्वतः ।
माम् । हवन्ते । पितरम् । न । जन्तवः । अहम् । दाशुपे । वि । भजामि । भोजनम् ॥ १ ॥

वअहम् इन्द्रः वसुनः धनस्य पूर्यः मुख्योऽसाधारणः वपतिः स्वामी वभुवम् अभवम् ।
भवतेर्लङि ' बहुलं छन्दसि ' इति शपो लुक् । ' अचि भुधानुभुवाम् ' इत्यादिना उवडादेशः ।
अडभावश्छान्दसः । तथा वअहं वशश्वतः । बहुनामेतत् । बहोः शत्रोः संबन्धीनि धनानि । वसम्

१. ग-भ-४-वननवन्तः वननं वनिः; त१.२.३.५-वननवन्तः वननं वनैः; भ१.२.८-वननवन्तः वननं
विः; भ७-वननवन्तः वनतेच्छन्दसि कनिज्वनिपाविति । २. त-मु-गुणेन । ३. गन्त१.२.३.६.७.८-भ-मु-
अभिमन्येतां; त४-अनुमन्येतां । ४. त-मु-वैकुण्ठाख्यस्येन्द्रस्य । ५. ग-त-भ-' सा देवता ' नास्ति ।
६. ग-त-मु-' स ' नास्ति ।

हृथ्येकीभावे । सह ऽजयामि । किंच ऽमाम् एव ऽजन्तवः प्राणिनो यजमानाः ऽहवन्ते आह्वयन्ति ।
 ऽपितरं ऽन पितरमिव पुत्राः । ऽअहं ऽदाशुपे हविषो दात्रे यजमानाय ऽभोजनम् अन्नं ऽवि
 ऽभजामि ददामि ॥

अहमिन्द्रो रोधो वक्षो अथर्वणस्त्रिताय गा अजनयमहेरधि ।

अहं दस्युभ्यः परि नृम्णमा ददे गोत्रा शिक्षन् दधीचे मातरिश्चने ॥ २ ॥

अहम् । इन्द्रः । रोधः । वक्षः । अथर्वणः । त्रिताय । गाः । अजनयम् । अहेः । अधि ।

अहम् । दस्युभ्यः । परि । नृम्णम् । आ । ददे । गोत्रा । शिक्षन् । दधीचे । मातरिश्चने ॥ २ ॥

आधपादस्येतिहासमाहुः । आथर्वणं दध्यञ्चं मधुविद्यावन्तमिन्द्र आगत्य मधुविद्यां कस्यचिन्न
 ब्रूया इति नियमितवान् । यदि ब्रूयास्ते शिरो हरामीत्युक्तवान् । स चाथर्वणोऽश्विभ्यामुवाच । ' इदं
 वै तन्मधु दध्यङ्गाथर्वणोऽश्विभ्यामुवाच ' (श. ब्रा. १४.२.५.१६) ' अश्वस्य शीर्ष्णां प्र यदीमुवाच '
 (क. सं. १. ११६. १२) इति हि श्रुतिः । स केन्द्र आगत्य दधीचः शिरोऽहरदिति तदत्रोच्यते ।
 ऽइन्द्रः ऽअहम् ऽअथर्वणः अथर्वणः पुत्रस्य दधीचः ऽवक्षः । तदुपलक्षितं शिर इत्यर्थः । तस्य ऽरोधः
 रोधको हर्तास्मि । तथा ऽत्रिताय एतन्नामकायाप्त्याय कूपपतितायोद्धरणार्थम्^१ ऽअहेः मेघस्य ऽअधि
 उपरि ऽगाः उदकानि ऽअजनयम् उदपादयम् । त्रितस्य कूपपतितस्येन्द्रं प्रत्युद्धरणप्रार्थनं ' सं मा
 तपस्यभितः ' (क. सं. १०.३३.२) इत्यत्र प्रतिपादितम् । तथा ऽअहं ऽदस्युभ्यः उपक्षपयितृभ्यः^२
 शत्रुभ्यः सकाशात् ऽनृम्णं धनम् ऽआ ऽददे आदत्तवानस्मि । किं कुर्वन् । ऽगोत्रा गवामुदकानां
 रक्षकान् मेघान् ऽशिक्षन् विनयन् । किमर्थम् । ऽमातरिश्चने मातरिश्चनः पुत्राय ऽदधीचे एतन्नाम-
 कायपर्ये वर्षकामाय प्रवर्षयितुमिच्छन् ॥

मह्यं त्वष्टा वज्रमतक्षदायसं मयि देवासोऽवृजन्नपि क्रतुम् ।

ममानीकं सूर्यस्येव दुष्टरं मामार्यन्ति कृतेन कर्त्वेन च ॥ ३ ॥

मह्यम् । त्वष्टा । वज्रम् । अतक्षत् । आयसम् । मयि । देवासः । अवृजन् । अपि । क्रतुम् ।

मम । अनीकम् । सूर्यस्यऽइव । दुस्तरम् । माम् । आर्यन्ति । कृतेन । कर्त्वेन । च ॥ ३ ॥

१ मह्यं मह्यं ऽत्वष्टा देवः ऽआयसम् अयोमयं ऽवज्रम् आयुधम् ऽअतक्षत्^३ संपादितवान्^४ ।
 देवाः ऽमयि विषये ऽक्रतुं स्वविरोधिहननरूपं कर्म ऽअपि ऽअवृजन् समपादयन् । ऽमम ऽअनीकं सेना-
 समूहं सूर्यानीकमिव ऽदुष्टरम् अन्येन तरीतुमशक्यम् । ऽमाम् एव ऽकृतेन कर्मणा ऽकर्त्वेन हतः परं
 कर्तव्येन वृत्रवधादिरूपेण^५ ऽआर्यन्ति गच्छन्ति । आर्यतिर्गतिकर्मा । यद्वा । अर्यमीश्वरं कुर्वन्ति ॥

१. ग-त-मु-कूपपतिताय तदुद्धरणार्थं । २. ग-भ-उपक्षयितृभ्यः; त-उपलक्षयितृभ्यः । ३. ग-त-१.
 २.४.६.७.८-भ-अतक्षत् साधु । ४. त-२.३.५-संपादितवान् । देवा मयि विषये क्रतुं यज्ञं कुर्वति । मम
 अनीकं अश्वादि सूर्यस्य रवेरिव दुस्तरं दुरवगाहं वृत्रादिवधादिरूपेण; त-७-संपादितवान् । अवृजन् कुर्वति ।
 मम अनीकं अश्वादि सूर्यस्येव रवेरिव दुष्टरं दुरवगाहं वृत्रादिवधादिरूपेण; म-७-संपादितवान् । उतापि च
 देवासो देवाः मयि विषये क्रतुं यज्ञं अवृजन् कुर्वति । मम अनीकं अश्वादि च सूर्यस्येव रवेरिव दुष्टरं दुरव-
 गाहं वृत्रादिशत्रूणां दारयितेति निरुक्तं । ईदृशं मां बलिनं वृत्रादिवधादिरूपेण; ग-त-४-वृत्रवधाय मयि
 देवासो देवाः क्रतुं स्वविरोधिहननरूपं कर्मापिवृजन् मम तेजसानीकं सेनासमूहं वा सूर्यस्येव सूर्यानीकमिव
 दुष्टरमन्येन तरीतुमशक्यं मामेव कृतेन कर्मणा परं कर्तव्येन वृत्रवधादिरूपेण ५. त-भ-कर्मणा आर्यति ।

अहमेतं गव्ययमश्वयं पशुं पुरीषिणं सार्यकेना हिरण्ययम् ।

पुरु सहस्रा नि शिशामि दाशुषे यन्मा सोमास उक्थिनो अमन्दिषुः ॥४॥

अहम् । एतम् । गव्ययम् । अश्वयम् । पशुम् । पुरीषिणम् । सार्यकेन । हिरण्ययम् ।

पुरु । सहस्रा । नि । शिशामि । दाशुषे । यत् । मा । सोमासः । उक्थिनः । अमन्दिषुः ॥४॥

वअहमेतं वगव्ययं गोमयम् वअश्वयम् अश्वमयं^१ वहिरण्ययं^२ हिरण्यालंकारोपेतं वपुरीषिणम् । पुरीषसुदकं क्षीररूपम् । तद्वन्तं^३ वपशुं शत्रुसंबन्धिनम् । जात्येकवचनम् । पशुसंघमित्यर्थः । तं^४ वसार्यकेन आयुधेन अजयम् । तथा वपुरु पुरुणि^५ सहस्रा सहस्राणि शस्त्राणि^६ नि^७ वशिशामि संस्करोमि^८ दाशुषे हविर्दत्तवते^९ यजमानाय । वैरिविनाशयेत्यर्थः । कदेति उच्यते । यत् यदा^{१०} वमा मां^{११} वसोमासः सोमाः^{१२} वउक्थिनः शस्त्रोपेताः सन्तः अथवा^{१३} सोमेन शस्त्रैश्चोपेता यजमानाः^{१४} वअमन्दिषुः तर्पयन्ति ॥

अहमिन्द्रो न परा जिग्य इद्धनं न मृत्यवेऽव तस्थे कदा चन ।

सोममिन्मा सुन्वन्तो याचता वसु न मे पूरवः सख्ये रिषाथन ॥ ५ ॥

अहम् । इन्द्रः । न । परा । जिग्ये । इत् । धनम् । न । मृत्यवे । अव । तस्थे । कदा । चन ।

सोमम् । इत् । मा । सुन्वन्तः । याचत । वसु । न । मे । पूरवः । सख्ये । रिषाथन ॥ ५ ॥

वइन्द्रः सर्वस्य धनस्य स्वामी^१ वअहं^२ वधनम् आत्मीयं^३ वन^४ वपरा^५ वजिग्य^६ इत् नैव पराभाव-
यामि । मदीयं धनं न पराभूयत इत्यर्थः । किंचाहं^७ वसख्ये सर्वेषां मारकाय^८ वकदा^९ वचन कदापि^{१०}
वन^{११} वअव^{१२} वतस्थे नावस्थितो भवामि । इन्द्रभक्ता न मृत्युभाजो भवन्ति किल किमु वक्तव्यमिन्द्रस्य^{१३}
मृत्युविरहं । यस्मादेवं तस्मात्^{१४} वसोमं^{१५} वसुन्वन्तः हे यजमानाः^{१६} ववसु युष्मदपेक्षितं धनं^{१७} वमा^{१८} वइत्^{१९}
मामेव^{२०} याचत । हे^{२१} वपूरवः मनुष्याः^{२२} वमे^{२३} वसख्ये^{२४} वन^{२५} वरिषाथन मा रिषा^{२६} भवथ । मत्सख्यं मा
विनाशयत ॥ ५ ॥

अहमेताञ्छाश्वसतो द्वादेन्द्रं ये वज्रं युधयेऽकृण्वत ।

आह्वयमानां अव हर्मनाहनं दृढहा वदन्ननमस्युर्नमस्विनः ॥ ६ ॥

अहम् । एतान् । शाश्वसतः । द्वाऽद्वा । इन्द्रम् । ये । वज्रम् । युधये । अकृण्वत ।

आऽह्वयमानान् । अव । हर्मना । अहनम् । दृढहा । वदन् । अनमस्युः । नमस्विनः ॥ ६ ॥

वअहम् इन्द्रः^१ वएतान् वक्ष्यमाणान्^२ वशाश्वसतः श्वशं प्राणतः^३ प्रवृद्धबलान् शत्रून्^४ द्वाद्वा द्वौ द्वौ ।
युग्मभूतानित्यर्थः^५ । तानहनमिति^६ संबन्धः । एतानित्युक्तं कानित्याह ।^७ वये शत्रवः^८ वइन्द्रं शत्रूणां^९
दारकम् । इन्द्रः शत्रूणां दारयिता इति निरुक्तम् (निरु. १०. ८) । इदं^{१०} ववज्रं बलिने यद्वा^{११}
वज्रवन्तं^{१२} वयुधये युद्धाय^{१३} वअकृण्वत अकुर्वत तानेतानित्यर्थः । पुनः कीदृशान् ।^{१४} वआह्वयमानान् एहि^{१५}

१. त-एतद्गोलक्षणकर्मायमश्वमयम् । २. त-६.८-भ४.५.६-हिरण्ययं हिरण्यम् । ३. त-दत्तवते ।
४. त-मह्यमथवा । ५. त-भ१.४.६.७-प्रीणतः । ६. त-युग्मभूतावित्यर्थः । ७. त-तानेतानिति ।
८. ग-वज्रवन्तं मा ।

युध्यस्वेत्याह्वयतः शत्रून् वनमस्विनः नमनवतो बलान्नामयित्वा वनमस्युः अप्रणतिशीलः सन्
वृद्धा दृढानि भयजनकानि स्थिराणि वचनानि वदन् वहनं हतवानस्मि ॥

अभी^३दमेकमेकौ अस्मि निष्पाळभी द्वा किमु त्रयः करन्ति ।

खले न पर्षान् प्रति हन्मि भूरि किं मां निन्दन्ति शत्रवोऽनिन्द्राः ॥ ७ ॥

अभि । इदम् । एकम् । एकः । अस्मि । निष्पाट् । अभि । द्वा । किम् । ऊँ इति । त्रयः । करन्ति ।
खले । न । पर्षान् । प्रति । हन्मि । भूरि । किम् । मा । निन्दन्ति । शत्रवः । अनिन्द्राः ॥ ७ ॥

अहम् वह्दम् इदानीम् एकं शत्रुम् एकः अमहाय एव सन् अभि अस्मि अभिभवामि ।
किंच निष्पाट् सपत्नान्निःपहमाणोऽहं द्वा द्वावप्यसह्यौ शत्रू अभि अस्मि । किमु किं वा
त्रयः शत्रवः करन्ति कुर्वन्ति । तानप्यभिभवामीत्यर्थः । किं बहुना । खले न खलनिष्पादने
यथा जीर्णवीर्यादिरतम्वाननायासेन प्रतिहन्ति कर्षकः तद्वत् पर्षान् निष्ठुरान् भूरि बहून् शत्रून्
प्रति हन्मि । मा माम् अनिन्द्राः इन्द्रहिता इन्द्रमजानन्त इन्द्रधिराधिनः शत्रवः मामिन्द्रं
किं निन्दन्ति । निन्दितुमशक्ता इत्यर्थः । अत्र 'अभिभवामि' (निरु. ३. १०) इत्यादि
निरुक्तं द्रष्टव्यम् ॥

अहं गुङ्गुभ्यो अतिथिग्वमिष्करमिषं न वृत्रतुरं विक्षु धारयम् ।

यत्पर्णयघ्न उत वां करञ्जहे प्राहं महे वृत्रहत्ये अशुश्रवि ॥ ८ ॥

अहम् गुङ्गुभ्यः । अतिथिग्वम् । इष्करम् । इषम् । न । वृत्रतुरम् । विक्षु । धारयम् ।
यत् । पर्णयघ्ने । उत । वा । करञ्जहे । प्र । अहम् । महे । वृत्रहत्ये । अशुश्रवि ॥ ८ ॥

अहम् इन्द्रः गुङ्गुभ्यः एतन्नामकेभ्यो जनपदेभ्यो रक्षणाय अतिथिग्वम् अतिथिगोः पुत्रं
दिवोदासमृषिम् इष्करं निष्कर्तारं वृत्रतुरं शत्रूणां हिंसकं विक्षु प्रजासु मध्ये इषं न
अन्नमिव तासामन्नं यथा भोगाय भवति तद्वदन्नस्थानीयं धारयं धारितवानस्मि । कदेति उच्यते ।
यत् यदा पर्णयघ्ने पर्णयनामकस्यासुरस्य हननवति उत वा अपि च करञ्जहे एतन्नामकस्य
हननोपेते महे महति वृत्रहत्ये संग्रामे अशुश्रवि श्रुतोऽभवत् ॥

प्र मे नमीं साप्य इषे भुजे भूद्रवामेपं सख्या कृणुत द्विता ।

दिद्युं यदस्य समिथेषु मंहयमादिदेनं शंस्यमुक्थ्यं करम् ॥ ९ ॥

प्र । मे । नमीं । साप्यः । इषे । भुजे । भुत् । गवाम् । एपे । सख्या । कृणुत । द्विता ।
दिद्युम् । यत् । अस्य । समिथेषु । मंहयम् । आत् । इत् । एनम् । शंस्यम् । उक्थ्यम् । करम् ॥ ९ ॥

प्र मे मत्संबन्धी नमी । नामकवाज्रमः स्तोत्रम् । तदस्यास्तीति नमी स्तोता साप्यः
सर्वैराश्रयणीयः सन् इषे अन्नाय भुजे भोगाय प्र भूत् प्रभवति । तं मत्स्तोतारं मनुष्याः
गवामेपे अन्वेपणाय सख्या सख्याय च द्विता द्विविधं द्विप्रकाराय कृणुत कृण्वन्ति । गवां

दातारं^१ सखायं च^२ कुर्वन्तीत्यर्थः । यद्वा । गवामेष एषणे द्विता द्वैधाय सख्याय शरीराय^३ सैनिकाय च सख्याय कृण्वन्ति । कदेति उच्यते । यत् यदा अस्य मत्संबन्धिनः स्तोतुर्जयार्थं^४ समिधेषु संग्रामेषु^५ दिद्युम् आयुधं^६ मह्यं स्वीकृत्यामित्यर्थः । आदित् अनन्तरमेव^७ पुनं स्तोतारं^८ शंस्यं स्तुत्यम्^९ उक्थ्यम् उक्थाहं^{१०} करम् अकरं करोमि ॥

प्र नेमस्मिन्ददृशे सोमो अन्तर्गोपा नेममाविरस्था कृणोति ।

स तिग्मशृङ्गं वृषभं युयुत्सन् द्रुहस्तस्थौ बहुले बद्धो अन्तः ॥ १० ॥

प्र । नेमस्मिन् । दृशे । सोमः । अन्तः । गोपाः । नेमम् । आविः । अस्था । कृणोति । सः । तिग्मशृङ्गम् । वृषभम् । युयुत्सन् । द्रुहः । तस्थौ । बहुले । बद्धः । अन्तरिति ॥ १० ॥

नेमस्मिन् । नेमशब्दोऽर्धपर्यायः^१ । यथा अयथा च द्वौ पुरुषौ युध्यन्तौ । तयोरेकस्मिन् यष्टरीत्यर्थः । तस्मिन् अन्तः सोमः दृशे दृश्यते । तं नेमम् अर्धमेकं^२ गोपाः गोपायितेन्द्रः^३ अस्था क्षेपणसाधनेन वज्रेण आविः कृणोति प्रकटयति । शत्रुभिरनभिभूतं करोतीत्यर्थः । सः यत्र सोमो न दृश्यते सः तिग्मशृङ्गं तीक्ष्णायुधं वृषभं बाणान् वर्षयन्तमिन्द्रेणानुगृहीतं प्रति युयुत्सन् योद्धुमिच्छन् द्रुहः द्रोघ्रा बद्धः सन् बहुले अन्धकारे अन्तः तस्य मध्ये तस्थौ तिष्ठति । यद्वा एवं व्याख्येयम् । नेमस्मिन्ददृशेऽन्तः सोमो दृशे । नेममन्यं गोपाः स्वभक्तक्षक इन्द्रोऽस्था अस्थना वज्रेणाविकृणोति । आविकरोति । वज्रेण पीडयतीत्यर्थः । य नेमो द्रुहस्तिग्मशृङ्गं वृषभमिन्द्रं युयुत्सन् । शिष्टं समानम् ॥

आदित्यानां वसूनां रुद्रियाणां देवो देवानां न मिनामि धाम ।

ते मा भद्राय शर्वसे ततक्षुरपराजितमस्तृतमपाळहम् ॥ ११ ॥

आदित्यानाम् । वसूनाम् । रुद्रियाणाम् । देवः । देवानाम् । न । मिनामि । धाम । ते । मा । भद्राय । शर्वसे । ततक्षुः । अपराजितम् । अस्तृतम् । अपाळहम् ॥ ११ ॥

आदित्यानां वसूनां रुद्रियाणां रुद्राणां यद्वा रुद्रपुत्राणां मरुतां च देवानां धाम स्थानं देवः इन्द्रः न मिनाति न हिनस्ति । ते आदित्यादयः मा मां भद्राय शर्वसे ततक्षुः अनुगृह्णन्तु । अपराजितमस्तृतम् अहिंसितम् अपाळहम् अनभिभूतम् ॥ ६ ॥

‘अहं दाम्’ इत्येकादशर्चं सप्तमं सूक्तम् । वैकुण्ठं एवपि देवता च । द्वितीयैकादश्यौ^१ त्रिष्टुभौ । शिष्टा जगलः । अनुक्रान्तं च—‘अहं दामन्योपाद्ये च’ इति । द्वितीये^२ रात्रिपर्याये^३ मैत्रावरुणस्येदं सूक्तम् । सूत्रितं च—‘अहं दां पाता सुतमिन्द्रो अस्तु सोमम्’ (आश्व. श्रौ. ६. ४) इति ॥

अहं दां गृणते पूर्वं वस्वहं ब्रह्म कृणवं मह्यं वर्धनम् ।

अहं भुवं यजमानस्य चोदितायज्वनः साक्षि विश्वास्मिन्भरे ॥ १ ॥

१. त-भ-दातारः सखायश्च । २. ग-त-भ-मु-शरीराय । ३. भ-नेमशब्दोऽर्धशब्दपर्यायः । ४. ग-अर्धमेव; त१.२.७.८-भ-अर्धमेकः । ५. त-‘ते’ नास्ति । ६. ग-त१.२.६.७.८-भ-वैकुण्ठ इन्द्र । ७. ग-त-भ-नृतायैकादश्यौ । ८. ग-अतिरात्रे द्वितीयेपर्याये; त-मु-द्वितीये पर्याये; भ-द्वितीये ।

अहम् । दाम् । गुणते । पूर्वम् । वसु । अहम् । ब्रह्म । कृण्वम् । मह्यम् । वर्धनम् ।

अहम् । भुवम् । यजमानस्य । चोदिता । अयज्वनः । साक्षि । विश्वस्मिन् । भरे ॥ १ ॥

१ अहम् इन्द्रः १ गुणते स्तुवते १ पूर्वम् मुख्यं १ वसु धनं १ दाम् अदाम् । १ अहम् एव १ ब्रह्म परिवृद्धं कर्म स्तुतिलक्षणं १ मह्यं १ वर्धनं १ कृण्वं करोमि । स्तोतुः संबन्धि स्तोत्रं तस्मै धनं प्रयच्छन् मह्यमेव वर्धनं करोमीत्यर्थः । तथा १ अहं १ यजमानस्य मामुद्दिश्य यदुर्ध्वनस्य १ चोदिता प्रेरकः १ भुवं भवामि । १ अयज्वनः अयष्टुः । अयष्टारमित्यर्थः । तं १ विश्वस्मिन् १ भरे सर्वस्मिन्नपि संग्रामे १ साक्षि अभिभवामि ॥

मां धुरिन्द्रं नाम देवता दिवश्च गमश्चापां च जन्तवः ।

अहं हरी वृषणा विव्रता रघू अहं वज्रं शर्वसे धृष्णवा ददे ॥ २ ॥

माम् । धुः । इन्द्रम् । नाम् । देवता । दिवः । च । गमः । च । अपाम् । च । जन्तवः ।

अहम् । हरी इति । वृषणा । विव्रता । रघू इति । अहम् । वज्रम् । शर्वसे । धृष्णु । आ । ददे ॥ २ ॥

१ इन्द्रं १ नाम इन्द्रनामानं १ मां १ देवता देवानां मध्ये १ दिवः सुलोकस्य । गमा पृथिव्यापो-
ऽन्तरिक्षम् । एतेषु लोकेषु १ जन्तवः जाताः १ मा मामेव १ धुः दधुः^१ धारयन्ति हविर्भिः स्तुतिभिश्च ।
१ अहं यज्ञगमनाय संग्रामगमनाय वा १ हरी हरितवर्णां १ वृषणा पुंस्त्वोपेतां १ विव्रता विविधकर्माणां
१ रघू लघू शीघ्रगतां अश्वौ नियोजयामि रथे । तथा १ अहं १ धृष्णु धर्षकं १ वज्रम् आयुधं १ शर्वसे
बलाय १ आ १ ददे स्वीकरोमि ॥

अहमत्कं कवये शिश्रथं हथैरहं कुत्समावमभिरूतिभिः ।

अहं शुष्णस्य श्रथिता वर्धयमं न यो रर आर्यं नाम दस्यवे ॥ ३ ॥

अहम् । अत्कम् । कवये । शिश्रथम् । हथैः । अहम् । कुत्सम् । आवम् । अभिः । ऊतिऽभिः ।

अहम् । शुष्णस्य । श्रथिता । वर्धयः । यम् । न । यः । ररे । आर्यम् । नाम् । दस्यवे ॥ ३ ॥

१ अहम् इन्द्रः १ अत्कम् आच्छादकं शत्रुपुत्रं १ कवये उशनस ऋषये तस्य सुखवासाय १ हथैः बहुप्रकारैः प्रहारैः^२ तत्साधनैरायुधैर्वा १ शिश्रथं ताडितवानस्मि । श्रथतिर्वधकर्मा । किंच १ अहं १ कुत्सम् एतन्नामकमृषिम् १ आ १ रूतिभिः वधादिरूपैः^४ । ' कुत्साय शुष्णमशुपं नि बर्हीः ' (ऋ. सं. ४. १६. १२) इत्यादि मन्त्रान्तरम् । रक्षणैः १ आवम् अरक्षम् । पूर्वमेव कृतान्यपि रक्षणानीदानीमिव कृतानीत्यनुवदति । कुत्सार्थं १ शुष्णस्य एतन्नामकस्यासुरस्य १ श्रथिता हिंसिता । तस्य हननायेत्यर्थः ।
१ वधः वज्रं १ यमं प्रहरणाय नियमितवानस्मि । अपि च^३ १ अहम् १ आर्यम् आर्यसंबन्धि । आर्याणां देयमित्यर्थः । तादृशं १ नाम । उदकनामैतत् । नामकमुदकं १ दस्यवे शत्रवे उपक्षपयित्रे १ न १ ररे न दत्तवानस्मि । यद्वा । आर्यं पूजयित्यसाधारणं नाम दस्यवे न दत्तवानस्मि । अत्रेन्द्रस्यात्मस्तुतौ कुत्सरक्षणशुष्णवधादिकम् ' आवः कुत्समिन्द्र यस्मिञ्चाकन् ' (ऋ. सं. १. ३३. १४) ' शुष्णं पिपुं कुयवं वृत्रमिन्द्र ' (ऋ. सं. १. १०३. ८) इत्यादिषु बहुधा प्रपञ्चितम् । अतोऽत्र ग्रन्थ-
विस्तरभयाच्च वक्ष्यते ॥

१. ग-त-भ५.६.८-मु-अधुः; भ१.२.४०-७- ' दधुः ' नास्ति । २. भ१.२.७-स्वीकरिष्ये । ३. ग-भ४. ६.७- ' प्रहारैः ' नास्ति । ४. ग-त-भ-कुत्सवधादिरूपैः । ५. त-भ२.८- ' अपि च ' नास्ति ।

अहं पितेव वेतुसूत्रभिष्टये तुग्रं कुत्साय स्मदिभं च रन्धयम् ।

अहं भुवं यजमानस्य राजनि प्र यङ्गरे तुजये न प्रियाधृषे ॥ ४ ॥

अहम् । पिताऽईव । वेतसूत्र । अभिष्टये । तुग्रम् । कुत्साय । स्मत्तऽईभम् । च । रन्धयम् ।
अहम् । भुवम् । यजमानस्य । राजनि । प्र । यत् । भरे । तुजये । न । प्रिया । आऽधृषे ॥ ४ ॥

वअहम् इन्द्रः वपितेव पिता पुत्रायेव स यथा तस्मै निर्वाहार्थमभिमत्तं देशं प्रमाधयति
तद्वत् वेतसूत्र एतन्नामकात् जनपदान्^१ वअभिष्टये अभीच्छते वकुत्साय महर्षये वतुग्रं वस्मदिभं वच
वरन्धयं वशमनयम् । वहं वयजमानस्य वराजनि राजनार्थं वभुवम् अभवम् । समर्थ इति शेषः ।
वयत् यस्मात् वतुजये वन पुत्रायेव पिता तस्मै यजमानाय वआधृषे शत्रूणां धर्षणाय वप्रिया प्रियाणि
वप्र वभरे प्रभराणि^२ तस्माद्यजमानस्य राजनि भुवमिति संबन्धः ॥

अहं रन्धयं मृगयं श्रुतर्वणे यन्माजिहीत वयुना चनानुपक् ।

अहं वेशं नम्रमायवेऽकरमहं सव्याय पटुभिमरन्धयम् ॥ ५ ॥

अहम् । रन्धयम् । मृगयम् । श्रुतर्वणे । यत् । मा । अजिहीत । वयुना । चन । आनुपक् ।
अहम् । वेशम् । नम्रम् । आयवे । अकरम् । अहम् । सव्याय । पटुऽगृभिम् । अरन्धयम् ॥ ५ ॥

वअहम् इन्द्रः वमृगयम् एतन्नामकमसुरं वश्रुतर्वणे एतन्नामकाय महर्षये वरन्धयम् । रन्धयति-
र्वशगमने । वशमनयम् । वयत् यस्मात् श्रुतर्वा वमा माम् वअजिहीत । 'ओहाङ् गतौ' । आगच्छन् ।
तदंशोच्यते । वयुना प्रजानेन स्तोत्रेण वआनुपक् अनुपक्तोऽभूत् । वचन इति पूरणः । वहं ववेशम्
एतन्नामानं वनम्रं प्रहं वकरम् अकार्षम् । करोतेर्लुङि 'कृमृदरुहिभ्य' इति स्लेरङ् । अडभाव-
श्छान्दसः । वहं वसव्याय एतन्नामकाय वपटुगृभिम् एतन्नामकम् वरन्धयं वशमनयम् ॥ ५ ॥

अहं स यो नववास्त्वं बृहद्रथं सं वृत्रेव दासं वृत्रहारुजम् ।

यद्वर्धयन्तं प्रथयन्तमानुपगदूरे पारे रजसो रोचनाकरम् ॥ ६ ॥

अहम् । सः । यः । नवऽवास्त्वम् । बृहत्तऽरथम् । सम् । वृत्राऽईव । दासम् । वृत्रऽहा । अरुजम् ।
यत् । वर्धयन्तम् । प्रथयन्तम् । आनुपक् । दूरे । पारे । रजसः । रोचना । अकरम् ॥ ६ ॥

वअहम् इन्द्रः वसः^३ अस्मि^४ वयः अहं नववास्त्वं वृहद्रथं च वृत्रेव वृत्रमिव वदासम् उप-
क्षपयितारमिव नववास्त्वं वृहद्रथं च वअरुजम् अहं भग्नमकरवम् । 'रुजो भग्ने' । वयत् यदा वर्धयन्तं
वर्धमानं वप्रथयन्तं प्रथमानं चोभौ शत्रून् वआनुपक् अनुपक्तः सन् वरोचना रोचनस्य वरजसः लोकस्य
वदूरे वपारे वअकरं कृतवानस्मि ॥

अहं सूर्यस्य परि याम्याशुभिः प्रैतशेभिर्वहमान ओजसा ।

यन्मा सावो मनुष आह निर्णिज ऋधकृषे दासं कृत्वं हथैः ॥ ७ ॥

१. भ- 'जनपदान्' नास्ति । २. भ-प्रभराणि । ३. त-भ१.४-अकरं । ४. त१.२.७-भ- 'सः
अस्मि' नास्ति ।

अहम् । सूर्यस्य । परि । यामि । आशुऽमिः । प्र । एतशेभिः । वहगानः । ओजसा ।
यत । मा । सावः । मनुपः । आह । निऽनिजे । ऋधक् । कुपे । दासम् । कृत्व्यम् । हयैः ॥ ७ ॥

१ अहं २ सूर्यस्य देवस्य ३ आशुभिः शीघ्रगामिभिः ४ एतशेभिः ५ एतश्वर्णैरश्वैः ६ वहमानः
उद्यमानः ७ ओजसा आत्मीयेन बलेन प्रकर्षेण ८ परि ९ यामि परिगच्छामि सूर्यात्मना । किंच १० यत् यदा
११ मा मां १२ मनुपः मनुष्यस्य १३ सावः सोमाभिपयः १४ आह वृते । आह्वयतीत्यर्थः । किमर्थमाह ।
१५ निर्णिजे । निर्णिगिति रूपनाम । यज्ञस्वरूपायेत्यर्थः । तदानीं १६ कृत्व्यं कर्तव्यम् । हन्तव्यमित्यर्थः ।
१७ दासम् उपक्षपयितारं शत्रुं १८ हयैः हननसाधनैः १९ ऋधक्कृपे पृथक्करोमि । ऋधगित्ययं पृथगर्थे ॥

अहं सप्तहा नहुषो नहुष्टरः प्राश्रावयं शर्वसा तुर्वशं यदुम् ।

अहं न्यऽन्यं सहसा सहस्करं नव व्राधतो नवति च वक्षयम् ॥ ८ ॥

अहम् । सप्तऽहा । नहुषः । नहुऽऽतरः । प्र । अश्रवयम् । शर्वसा । तुर्वशम् । यदुम् ।

अहम् । नि । अन्यम् । सहसा । सहः । करम् । नव । व्राधतः । नवतिम् । च । वक्षयम् ॥ ८ ॥

१ अहं २ सप्तहा सप्तसंख्याकानां शत्रुपुरां हन्ता । 'सप्त यत्पुरः शर्म शारदीः' (ऋ. सं. १.
१७४. २) इत्युक्तम् । यद्वा । सप्त नमुच्यादीन् हतवान् । किंच ३ नहुषः बन्धकस्यापि ४ नहुष्टरः
बन्धकतरोऽहं ५ शर्वसा बलेन ६ तुर्वशं ७ यदुं च ८ प्राश्रावयं शत्रुसंबन्धिगवादिप्रदानेन श्रावित-
वानस्मि । तौ यथा लोके श्रुतौ भवतः तथाकार्षमित्यर्थः । किंच ९ अहम् १० अन्यं चास्मस्तोतारं
११ सहसा बलेन १२ सहः बलिने १३ करम् १४ अकार्षम् । करोतेर्लुङि 'कृमुद्ग्रहि' इति च्लेरङ् । अडभावः ।
किंच १५ नव नवसंख्याकाः १६ नवतिं १७ च नवतिसंख्याकाश्च । नवोत्तरनवतिमित्यर्थः । कथंभूताः । १८ व्राधतः
वर्धमानाः १९ वक्षयम् अवहम् । व्यनाशयमित्यर्थः ॥

अहं सप्त स्रवतो धारयं वृषां द्रवित्न्वः पृथिव्यां सीरा अधि ।

अहमर्णोसि वि तिरामि सुक्रतुर्युधा विदं मनवे गातुमिष्टये ॥ ९ ॥

अहम् । सप्त । स्रवतः । धारयम् । वृषां । द्रवित्न्वः । पृथिव्याम् । सीराः । अधि ।

अहम् । अर्णोसि । वि । तिरामि । सुक्रतुः । युधा । विदम् । मनवे । गातुम् । इष्टये ॥ ९ ॥

१ वृषा वर्षकः २ अहं ३ सप्त ४ स्रवतः स्रवतीर्नदीः ५ धारयम् अधारयम् । कीदृश्यस्ताः । ६ द्रवित्न्वः
द्रवन्तीः । 'वा छन्दास' इति पूर्वसवर्णदीर्घाभावः । ७ सीराः सरणशीलाः । कुत्र । ८ पृथिव्याम् ।
९ सुक्रतुः शोभनकर्मा १० अहम् ११ अर्णोसि उदकानि १२ वि १३ तिरामि प्रयच्छामि । किंच १४ मनवे मनुष्याय
१५ इष्टये तस्य गमनाय १६ गातुं मार्गं १७ युधा संहारेण । निरोधप्रतिहारेणेत्यर्थः । १८ विदम् अलम्भयम् ।
प्रायच्छमित्यर्थः । विदेर्लाभार्थस्य 'पुषादि' (पा. सू. ३. १. ५५) इत्यादिना च्लेरङ् ॥

अहं तदासु धारयं यदासु न देवश्च न त्वष्टाधारयद्रुशत् ।

स्पर्हं गवामूधःसु वक्षणास्वा मधोर्मधु श्वात्र्यं सोममाशिरम् ॥ १० ॥

अहम् । तत् । आसु । धारयम् । यत् । आसु । न । देवः । च । त्वष्टा । अधारयत् । रुशत् ।

स्पर्हम् । गवाम् । ऊधःऽसु । वक्षणासु । आ । मधोः । मधु । श्वात्र्यम् । सोमम् । आऽशिरम् ॥ १० ॥

वअहं वतत् प्रसिद्धं पयः वआसु गोपु वधारयं धृतवानस्मि । 'धृज्' धारणे । ण्यन्तस्य छङि रूपम् । वयत् पयः वआसु गोपु वदेवश्चन वत्वष्टा देवशिखी सूर्यो वा देवः वन वचन वअधारयत् धर्तुं नाशक्रोत् । कीदृक् पयोऽधारयमिति चेत् उच्यते । वरुशत् दीप्तं वस्पाहं स्पृहणीयम् । केषु प्रदेशेष्विति उच्यते । वगवामूधःसु उद्धततरेषु गवां पयोधारणप्रदेशेषु । किंच वमधु^१ उदकं ववक्षणासु । नदीनामैतत् । वहनशीलासु नदीपु धारयामीत्यनुपज्यते । नद्युदकधारणस्यावधिरुच्यते । वआ वमधोः आ उदकोत्पत्तेः । आगामिवर्षासमयपर्यन्तमित्यर्थः । कीदृशं मध्विति तदुच्यते । वश्चाध्यम् । श्वाग्रमिति क्षिप्रनाम । क्षिप्रगमनाहम् । यद्वा । श्वाध्यमित्युत्तरत्र संबध्यते । श्वाध्यं सुखावहं वसोमं प्रति वआशिरं धारयम् ॥

एवा देवाँ इन्द्रो विव्ये नृन् प्र च्यौत्नेन मघवा सत्यराधाः ।

विश्वेत्ता ते हरिवः शचीवोऽभि तुरासः स्वयशो गृणन्ति ॥ ११ ॥

एव । देवान् । इन्द्रः । विव्ये । नृन् । प्र । च्यौत्नेन । मघवा । सत्यराधाः । विश्वा । इत् । ता । ते । हरिऽवः । शचीऽवः । अभि । तुरासः । स्वऽयशः । गृणन्ति ॥ ११ ॥

अथानयेन्द्र इन्द्रभावं परित्यज्य ऋषिभावेनाह । एव एवमुक्तप्रकारेण वदेवान् वनृन् च वइन्द्रः देवः वप्र वविव्ये प्रकर्षेण गमयति । 'तस्मात्पराचीः प्रजाः प्र वीयन्ते प्रतीचीजायन्ते' (तै. सं. ६. ३. १. ४) इति ब्राह्मणम् । किमन्यमहायेन नेत्याह । वच्यौत्नेन स्वीयेन बलेन । कीदृश इन्द्रः । वमघवा धनवान् वसत्यराधाः सत्यधनः । अथ प्रत्यक्षेणाह । हे वहरिवः हरिभ्यां तद्वन् वशचीवः कर्मवन् हे वस्वयशः स्वायत्तकीर्तेऽज्ञवन् वेन्द्र वता तानि वविश्वा सर्वाणि कर्माणि वते तव संबन्धीनि येषु कर्मसु वतुरासः त्वरमाणा ऋन्विजः वअभि वगृणन्ति अभिषुवन्ति ॥ ॥ ८ ॥

'प्र वो महे' इति सप्तर्चमष्टमं सूक्तम् । आदितो द्वे जगत्पौ । 'के ते नरः' इत्यादिके द्वे अभिसारिण्यौ । आदितो द्वौ दशाक्षरौ ततो द्वौ द्वादशकौ साभिसारिणी । तदुक्तं—'वैराजौ जागती चाभिसारिणी' (अनु. ९. ४) इति । ततस्त्रिष्टुबेका । ततो द्वे जगत्पौ । पूर्ववदपि देवते । तथा चानुकान्तं—'प्र वो महे यस द्विजगत्याद्यन्तं के तेऽभिसारिण्यौ' इति । महाव्रते निष्केवल्य एतत्सूक्तं निविद्धानम् । सूत्रितं च—'प्र वो महे मन्दमानायान्धस इति निविद्धानम्' (ऐ. आ. ५. ३. १) इति ॥

प्र वो महे मन्दमानायान्धसोऽर्ची विश्वानराय विश्वाभुवे ।

इन्द्रस्य यस्य सुमखं सहो महि श्रवो नृम्णं च रोदसी सपर्यतः ॥ १ ॥

प्र । वः । महे । मन्दमानाय । अन्धसः । अर्च । विश्वानराय । विश्वऽभुवे ।

इन्द्रस्य । यस्य । सुऽमखम् । सहः । महि । श्रवः । नृम्णम् । च । रोदसी इति । सपर्यतः ॥ १ ॥

हे स्तोतः वः त्वम्^१ । पूजार्थं बहुवचनम् । वमहे महते वअन्धसः । अन्धसेत्यर्थः । सोमेन वमन्दमानाय मोदमानाय विश्वानराय सर्वस्य नेत्रे^४ । 'नरे संज्ञायाम्' इति साहित्यिको दीर्घः । वविश्वाभुवे सर्वस्य भावयित्रे मझमिन्द्राय वप्र वअर्च । अर्चतिः स्तुतिकर्मा । प्रोक्षारय । यस्य सम

१. ग-त-भ-मु-धृ । २. ग-मधुरसं; त-भ-मधु मधुरे । ३. त-भ-मु-त्वमित्यर्थः; भ१.४-त्वर्थः; भ२-त्वर्थः । ४. त१.२.३-भ-नेत्रे विश्वाभुवे ।

१ इन्द्रस्य २ सुमुखं सुष्टु मंहनीयं ३ सहः बलं ४ महि महत् ५ अश्वः अश्वं ६ नृगणं सुखं ७ च ८ रोदसी
द्यावापृथिव्यौ ९ सपर्यतः पूजयतः । तस्मा इन्द्राय प्रार्थेति समन्वयः ॥

सो चिन्नु सख्या नर्यं इनः स्तुतश्चर्कृत्य इन्द्रो मावते नरे ।

विश्वासु धूर्षु वाजकृत्येषु सत्पते वृत्रे वाप्स्वभि शूर मन्दसे ॥ २ ॥

सः । चित् । नु । सख्या । नर्यः । इनः । स्तुतः । चर्कृत्यः । इन्द्रः । मावते । नरे ।

विश्वासु । धुःऽसु । वाजऽकृत्येषु । सत्पते । वृत्रे । वा । अप्ऽसु । अभि । शूर । मन्दसे ॥ २ ॥

१ सो २ चिन्नु स खलु ३ इन्द्रः ४ सख्या सखिभूतेन निमित्तेन ५ नर्यः नृभ्यो हितः ६ इनः सर्वस्येश्वरः
७ स्तुतः सर्वैरभिष्टुतः । सख्या स्तुत इति वा संबन्धः । ८ मावते मत्सदृशाय ९ नरे नराय १० चर्कृत्यः
पुनःपुनः कर्तव्यः । परिचरणीय इत्यर्थः । अथ प्रत्यक्षवादः । हे ११ सत्पते सतां पालकेन्द्र स त्वं १२ विश्वासु
सर्वासु १३ धूर्षु बोद्धव्येषु १४ कार्यभारेषु १५ वाजकृत्येषु च बलकृत्येषु च १६ वृत्रे १७ वाप्सु मेघे वर्तमानेषूदकेषु
च निमित्तेषु हे १८ शूर त्वम् १९ अभि २० मन्दसे अभिष्टूयसे ॥

के ते नर इन्द्र ये ते इपे ये ते सुम्न सधन्यमियक्षान् ।

के ते वाजायासुरीय हिन्विरे के अप्सु स्वासुर्वरासु पौंस्ये ॥ ३ ॥

के । ते । नरः । इन्द्र । ये । ते । इपे । ये । ते । सुम्नम् । सधन्यम् । इयक्षान् ।

के । ते । वाजाय । असुरीय । हिन्विरे । के । अप्सु । स्वासु । उर्वरासु । पौंस्ये ॥ ३ ॥

हे १ इन्द्र २ ते ३ के ४ नरः के मनुष्या इति प्रश्नः । ते महान्तो मया ज्ञातव्या इत्यभिप्रायः ।
प्रष्टव्यानाह । ५ ये नराः ६ ते तव ७ इपे अस्त्राय प्रभवन्तीति शेषः । ८ ये च ९ ते १० सुम्न सुखं त्वदीयं
११ सधन्यं धनयुक्तम् १२ इयक्षान् गच्छन्ति । इयक्षतिर्गतिकर्मा । त्वदीयमन्नं सुखं धनं च ये लभन्ते
ते के महात्मान इति । किंच १३ के १४ ते तव १५ असुरीय असुरसंबन्धिने तेषां वधनिमित्ताय १६ वाजाय
बलाय १७ हिन्विरे प्रेरयन्ति सोमादि हविः । १८ के वा १९ अप्सु २० स्वासु स्वापेक्षितेषूदकेषु २१ उर्वरासु
सर्वसस्याङ्गासु भूमिषु २२ पौंस्ये पुंस्त्वे चेति २३ तेषु निमित्तभूतेषु हविः प्रेरयन्तीत्यनुवर्तते । उक्तविधा
महान्ता दुर्लभा इति भावः ॥

‘भुवस्त्वमिन्द्र’ इति दर्शपूर्णमासयोर्माहेन्द्रस्य हविषो याज्या । सूत्रितं च—‘महो इन्द्रो य
ओजसा भुवस्त्वमिन्द्र ब्रह्मणा महान्’ (आश्व. श्रौ. १. ६) इति । देवसुवां हविःप्विन्द्रस्य ज्येष्ठ-
स्यैषैव याज्या । ‘भुवस्त्वमिन्द्र ब्रह्मणा महाननमीवास इळया’ (आश्व. श्रौ. ४. ११) इति हि
सूत्रितम् । एषैव भूनाभ्येकाहे निष्केवल्ये सूक्तमुखीया । सूत्रितं च—‘शस्यमुक्तं बृहस्पतिसवेन
त्वं भुवः प्रतिमानं पृथिव्या भुवस्त्वमिन्द्र ब्रह्मणा महान्’ (आश्व. श्रौ. ९. ५) इति ॥

भुवस्त्वमिन्द्र ब्रह्मणा महान्भुवो विश्वेषु सर्वनेषु यज्ञियः ।

भुवो नृश्रयौत्नो विश्वस्मिन् भरे ज्येष्ठश्च मन्त्रो विश्वचर्षणे ॥ ४ ॥

१. त-भ-‘सुखं’ नास्ति; सु-धनं । २. ग-जंगमाय; त-भ-सु-जनाय । ३. ग-त-भ-२.५.६.८-
सु-चर्कृत्यः कर्तव्यः । ४. त-भ-बोद्धव्येषु । ५. ग-त-भ-सु-‘के’ नास्ति । ६. ग-त-भ-के हिन्विरे ।
७. ग-त-४.६.भ-६-सु-च एतेषु; त-१.२.३.७-भ-४.८-चेतिषु । ८ ग-त-१.२-भ-ज्येष्ठस्यैवमेव ।

भुवः । त्वम् । इन्द्र । ब्रह्मणा । महान् । भुवः । विश्वेषु । सर्वनेषु । यज्ञियः ।
भुवः । नृन् । च्यौतनः । विश्वस्मिन् । भरे । ज्येष्ठः । च । मन्त्रः । विश्वऽर्चणे ॥ ४ ॥

हे इन्द्र त्वं ब्रह्मणा अस्मत्कृतेन परिवृढेन स्तोत्रेण महान् भुवः अभवः । भवतेर्लेटि 'भूसुवोस्तिङि' इति गुणप्रतिषेध उवङादेशः । तथा विश्वेषु सर्वेषु सवनेषु यज्ञियः यष्ट्यः भुवः अभवः । तथा विश्वस्मिन् सर्वस्मिन् भरे संग्रामे नृन् नेतृणां शत्रूणां च्यौतनः च्यावयिता भुवः । हे विश्वचर्चणे सर्वस्य द्रष्टरिन्द्र मन्त्रः मन्त्रयितव्यस्त्वं ज्येष्ठश्च अभवः सर्वेषां मध्ये ॥

अवा नु कं ज्यायान् यज्ञवन्सो महीं त ओमात्रां कृष्टयो विदुः ।

असो नु कं मजरो वर्धाश्च विश्वेदेता सर्वना तूतुमा कृषे ॥ ५ ॥

अव । नु । कम् । ज्यायान् । यज्ञवन्सः । महीम् । ते । ओमात्राम् । कृष्टयः । विदुः ।
असः । नु । कम् । अजरः । वर्धाः । च । विश्वा । इत् । एता । सर्वना । तूतुमा । कृषे ॥ ५ ॥

हे इन्द्र त्वं ज्यायान् प्रशस्यतरस्त्वं यज्ञवन्सः संभक्तयज्ञान् स्तोतृन् एतु कं क्षिप्रम् अव रक्ष । अध्येतारो नु कमिति पदद्वयं कुर्वन्ति तथापि हिकं नुकमित्यादीनि नवोत्तराणि पदानित्युक्त-वान् यास्काचार्यः (नि. ३. १२) । अतः केवलानां हिकं नुकमित्येवमादीनां यावानर्थः स एव विशिष्टानामपि । तैत्तिरीया (तै. सं. १.२.१३.३) अप्येकमेव पदं कुर्वन्ति । अवैत्युक्तम् । इन्द्रस्या-वनप्रसिद्धिं दर्शयति । हे इन्द्र एते तव ओमात्रां रक्षणं महीं महत् विदुः कृष्टयः मनुष्या ऋषयः । ओमात्राम् । अम गत्यादिषु । औणादिक आत्रन्प्रत्ययः । छान्दस उमादेशः । किंच त्वम् अजरः जरारहितः असः भव । एतु कं क्षिप्रं वर्धाश्च वर्धस्व च हविराज्यादिना । किंच विश्वेत् सर्वाण्यपि एता एतानि सवना सवनानि तूतुमा तूर्णानि कृषे करोषि ॥ कृषे । छान्दसे लिटि 'छन्दसि वा' इति द्विवचनाभावः ॥

एता विश्वा सर्वना तूतुमा कृषे स्वयं सूनो सहसो यानि दधिषे ।

वराय ते पात्रं धर्मेण तना यज्ञो मन्त्रो ब्रह्मोर्धत्तं वचः ॥ ६ ॥

एता । विश्वा । सर्वना । तूतुमा । कृषे । स्वयम् । सूनो इति । सहसुः । यानि । दधिषे ।
वराय । ते । पात्रम् । धर्मेण । तना । यज्ञः । मन्त्रः । ब्रह्म । उत्पद्यतम् । वचः ॥ ६ ॥

हे इन्द्र एता एतानि विश्वा सर्वाणि सवना सवनानि तूतुमा तूर्णानि कृषे करोषि । एतानीत्युक्तं कानीति तत्राह । हे सहसः बलस्य सूनो पुत्र । बलवन्नित्यर्थः । स्वयं यानि दधिषे धारयसि । हे इन्द्र एते तव वराय शत्रूणां वारकाय ते तव स्वभूतं पात्रं रक्षणं भवत्व-स्माकम् । किंच धर्मेण धारणाय तना धनं भवत्विति शेषः । किंच तुभ्यं यज्ञो मन्त्रः । इज्यते-ऽनेनेति यज्ञकरणसाधनभूतो मन्त्रः । यजुरित्यर्थः । ब्रह्म परिवृढम् । शस्त्रमित्यर्थः । तदुभयात्मकं वचः उद्यतं भवतीति शेषः ॥

१. त-भ४.६.८-हिनुसु इत्येवमादीनां । २. त३.४.५.६-भ-च । ३. ग-त-भ१.२.४.६.८-
'ओमात्रां' नास्ति । ४. ग-राज्यादिना । वृधु वृद्धौ । लेटिरूपः । त३-भ१.२-पुस्तकेषु 'राज्यादिना'
इत्यस्यानंतरं किर्याश्चिदवकाशोऽस्ति । ५. ग-भ-'सवना' नास्ति । ६. त-भ-मु-यानि सवनानि ।
७. त१.२.३.८-भ१.२.६.७.८-'तुभ्यं' नास्ति ।

ये ते विप्र ब्रह्मकृतः सुते सचा वसूनां च वसुनश्च दावने ।

प्र ते सुमनस्य मनसा पथा भुवन्मदे सुतस्य सोम्यस्यान्धसः ॥ ७ ॥

ये । ते । विप्र । ब्रह्मऽकृतः । सुते । सचा । वसूनाम् । च । वसुनः । च । दावने ।

प्र । ते । सुमनस्य । मनसा । पथा । भुवन् । मदे । सुतस्य । सोम्यस्य । अन्धसः ॥ ७ ॥

हे विप्र मेधाविशिन्द्र वृते तुभ्यं वये वब्रह्मकृतः स्तोत्रकर्तारो हविष्कर्तारो वा स्तोतारः वसचा संघीभूताः वसुते सोमेऽभिपुते ववसूनां बहूनां धनानां ववसुनश्च एकस्य निवासयोग्यस्य धनस्य च वदावने दानाय परिचरन्तीति शेषः । अत्र वसूनामिति बहुवचनेन ऐहिकभोगसाधनानि^१ धनानि^२ अभिप्रेतानि । एकवचनान्तेन च निवासयोग्यं स्वर्गालयं धनमभिप्रेतमित्यवगन्तव्यम् । वृते अनुष्ठातारः वसुमनस्य सुखस्य लाभाय वमनसा वपथा मनोमार्गेण । स्तोत्रवर्त्मनेत्यर्थः^३ । वप्र वभुवन् प्रभवन्तु । उक्तवसुदानाय योग्या भवन्निवार्यार्थः । कदेति उच्यते । वसुतस्य अभिपुतस्य वसोम्यस्य सोमसंबन्धिनः वअन्धसः अन्नस्य वमदे सति ॥ ॥ ९ ॥

‘महत्तत्’ इति नवचं नवमं सूक्तम् । वज्रभूतेन वपट्कारेण देवानां हविर्वहनेन च हतेषु भ्रातृषु कनिष्ठः सौचीको नामाभिर्वपट्कारहविर्वहनाभ्यां भीतो देवेभ्यो निर्गत्यापः प्राविशत् । स च मत्स्यैः प्रदर्शितः सन्नन्वेष्टुमार्गतेदेवैः सहेदमादिमूक्तत्रयेण संवादं कृतवान् । अस्य सूक्तस्य द्वितीयादियुजश्चत्सो ‘विश्वे देवाः शासन’ इति पट्टचमुत्तरसूक्तं चेति दशर्चोऽग्निवाक्यम् । अयुजः प्रथमाद्याः पञ्चर्चो ‘यमेच्छाम मनसा’ इत्येकादशर्चमुत्तरसूक्तं च देवानां वाक्यम् । तत्र ‘तदद्य वाचः प्रथमं मसीय’ इति द्वचस्त्वमेवाक्यम् । अतोऽग्निवाक्येषु देवा देवताभिर्ऋषिः । देवोक्तिष्वग्निदेवता देवा ऋषयः । अनादिशपरिभाषयेदमुत्तरं च द्वे त्रैष्टुभे विशेषानभिधानात्^४ । तथा चानुक्रान्तं—‘वपट्कारेण वृक्केषु भ्रातृषु सौचीकोऽग्निरपः प्रविश्य देवैः समवददुत्तरैस्त्रिभिर्महत्तत्तत्र युजोऽग्निवाक्यं विश्व इत्युत्तरं पट्कमयुजां देवानां यमेच्छामेत्युत्तरं चैकादशर्कं तदद्येति तु द्वचोऽग्नेः^५’ इति । गतो विनियोगः । सूक्तत्रयोक्तार्थं तैत्तिरीयब्राह्मणम्—‘अग्नेस्त्रयो ज्यायांसो भ्रातर आसन् ते देवेभ्यो हव्यं वहन्तः प्रामीयन्त सोऽग्निरबिभेदित्थं वाव स्य आर्तिमारिष्यतीति स निलायत सोऽपः प्राविशत्तं देवताः^६ प्रेपमैच्छन्’ (तै. सं. २. ६. ६) इत्यादि । तत्राद्यया देवा अग्निमाहुः ॥

महत्तदुल्लं स्थविरं तदासीद्येनाविष्टितः प्रविवेशिथापः ।

विश्वा अपश्यद्बहुधां ते अग्ने जातवेदस्तन्वो देव एकः ॥ १ ॥

महत् । तत् । उल्लंम् । स्थविरम् । तत् । आसीत् । येन । आऽविष्टितः । प्रऽविवेशिथ । अपः ।

विश्वाः । अपश्यत् । बहुधा । ते । अग्ने । जातऽवेदः । तन्वः । देवः । एकः ॥ १ ॥

वतदुल्लं वक्ष्यमाणं तत् प्रावरणं वमहत् वस्थविरम् अत्यन्तं स्थूलं च वतत् तत् वआसीत् वयेन उल्लेन वआविष्टितः आवेष्टितः सन् हे अग्ने वप्रविवेशिथापः उदकानि प्रविष्टवानसि । हे वअग्ने

१. ग-त१.२.३.६.७.८-भ१.२.४.७-भोगसाधनधनानि; त४.५-भ६-भोगसाधनानि । २. ग-त-भ-मु-स्तोत्रेण वर्त्मनेत्यर्थः । ३. ग-‘भिधानात् उत्तरसूक्तं अष्टमीवर्जं षष्ठाद्याः पंचर्चो जगत्यः । ४. ग-त७-अनु-अत्र । ५. ग-द्वचोमेस्तनुमाद्यजगत्याष्टमीवर्जं; अनु-द्वचोऽग्नेस्तनुमाद्या जगत्योऽष्टमीवर्जम् । ६. त१.२.३.७-भ१.२.४.८-देवाः ।

१जातवेदः जातप्रज्ञ १ते १विश्वाः सर्वाः १तन्वः तन्ः सर्वाण्यङ्गानि १बहुधा बहुप्रकारम् १एकः देवः
१अपश्यत् दृष्टवान् ॥

को मां ददर्श कतमः स देवो यो मे तन्वो बहुधा पर्यपश्यत् ।

काह मित्रावरुणा क्षियन्त्यग्नेर्विश्वाः समिधो देवयानीः ॥ २ ॥

कः । मा । ददर्श । कतमः । सः । देवः । यः । मे । तन्वः । बहुधा । परिअपश्यत् ।

क । अह । मित्रावरुणा । क्षियन्ति । अग्नेः । विश्वाः । सम्ऽध्वः । देवऽयानीः ॥ २ ॥

इदमग्नेर्वाक्यम् । एको देवोऽपश्यदित्युक्तं पृच्छति । १को १मा मां १ददर्श दृष्टवान् । १स १देवः
१कतमः १यो १मे मम १तन्वः तन्ः १बहुधा बहुप्रकारं स्थिताः १पर्यपश्यत् परिदृष्टवान् । हे १मित्रा-
वरुणा मित्रावरुणौ १अग्नेः मम १विश्वाः सर्वाः १समिधः दीप्ताः १देवयानीः देवयानसाधनभूताः
तन्वो दृष्टा इत्युक्तं यदि दृष्टाश्चेत्तर्हि १क १क्षियन्ति क निवसन्तीत्येवं देवानां पुरतो वर्तमानौ
मित्रावरुणावाहमिः ॥

ऐच्छाम त्वा बहुधा जातवेदः प्रविष्टमग्ने अप्स्वोर्षधीषु ।

तं त्वा यमो अचिकेच्चित्रभानो दशान्तरुष्यादतिरोचमानम् ॥ ३ ॥

ऐच्छाम । त्वा । बहुधा । जातऽवेदः । प्रऽविष्टम् । अग्ने । अप्सु । ओर्षधीषु ।

तम् । त्वा । यमः । अचिकेत । चित्रभानो इति चित्रभानो ।

दशऽअन्तरुष्यात् । अतिऽरोचमानम् ॥ ३ ॥

एवमग्निना पृष्टा देवा अग्निं भुवन्ति । हे १जातवेदः जातप्रज्ञ १अग्ने १त्वा त्वाम् अनु १ऐच्छाम ।
कीदृशं त्वाम् १अप्सु उदकेषु १ओर्षधीषु च १बहुधा १प्रविष्टम् । अन्विष्य च १तं तादृशमप्प्रविष्टं
१त्वा त्वां १यमः देवः १अचिकेत ज्ञातवान् हे १चित्रभानो चायनीयरश्मे । कुत्र स्थितं ज्ञातवानिति
तदुच्यते । १दशान्तरुष्यात् । अन्तरुष्यं गूढमावासस्थानं तच्च स्थानं दशसंख्योपेतम् । तादृशं स्थानम्
१अतिरोचमानम् अतीत्य प्रकाशमानम् । अग्नेर्हि गूढानि दश स्थानानि भवन्ति । पृथिव्यादथस्त्रयो
लोका अग्निवाय्वादित्यास्त्रयो देवा आप ओषधयो वनस्पतयः प्राणिशरीरमिति दश स्थानानि ॥

होत्रादहं वरुण बिभ्यदायं नेदेव मां युनजन्नत्र देवाः ।

तस्य मे तन्वो बहुधा निर्विष्टा एतमर्थं न चिकेताहमग्निः ॥ ४ ॥

होत्रात् । अहम् । वरुण । बिभ्यत् । आयम् । न । इत् । एव । मा । युनजन् । अत्र । देवाः ।

तस्य । मे । तन्वः । बहुधा । निऽविष्टाः । एतम् । अर्थम् । न । चिकेत । अहम् । अग्निः ॥ ४ ॥

अनया देवा मां ज्ञातवन्त इति निश्चित्य गूढनस्य प्रयोजनमाह । हे १वरुण देव १अहं १होत्रात्
होतव्यात् । हविर्वहनादित्यर्थः । तस्मात् १बिभ्यत् १आयम् आगतवानस्मि । अतः १मा माम्
१एव एवं पूर्वप्रकारेण १अत्र अस्मिन् हविर्वहने १नेत् १युनजन् नैव योजयन्तु १देवाः । १तस्य

तादृशस्य विभ्यतः ऽग्ने ऽतन्वो ऽबहुधा ऽनिविष्टाः अप्सु । ऽएतमर्थम् एतद्विर्वहणकार्यम् ऽअग्निः
 ऽअहं ऽन ऽचिकेत न बुध्ये नाङ्गीकरोमि ॥

एहि मनुर्देवयुर्यज्ञकामोऽरंकृत्या तमसि क्षेप्यग्रे ।

मुगान्पथः कृणुहि देवयानान् वह हव्यानि सुमनस्यमानः ॥ ५ ॥

आ । इहि । मनुः । देवऽयुः । यज्ञऽकामः । अरम्ऽकृत्य । तमसि । क्षेपि । अग्रे ।

सुऽगान् । पथः । कृणुहि । देवऽयानान् । वह । हव्यानि । सुऽमनस्यमानः ॥ ५ ॥

अग्निनैवमुक्ता देवाः पुनरग्निमाह्वयन्ति । हे ऽअग्ने ऽएहि आगच्छ । ऽमनुः मनुष्यो यष्टा
 मननीयो मनु राजा वा ऽदेवयुः देवान् यष्टुमिच्छन् ऽयज्ञकामश्च भवति । अत एहि । किं कुर्वन् यज्ञ-
 कामो भवतीति चेदुच्यते । ऽअरंकृत्य केवलं तेजःपुत्रमेवालंकुर्वन् । यद्वेदमुत्तरत्र संबध्यते । त्वं तु
 अलंकृत्यात्मानमलंकुर्वन् ऽतमसि अन्यैर्ज्ञानुमशक्येऽन्धकारे ऽक्षेपि निवससि । हे अग्ने आगत्य च
 ऽदेवयानान् देवान् प्रति यैर्मनुष्या गच्छन्ति तान् ऽपथः मार्गान् ऽसुगान् ऽकृणुहि कुरु । 'कृवि
 हिसाकरणयाश्च' । 'श्रिन्विकृण्वोरञ्च' इत्युप्रत्ययः । संमत्या नो यज्ञनिष्पत्तेर्देवयानाः सुपथा
 भवन्ति । ऽवह च ऽहव्यानि अस्मदीयानि ऽसुमनस्यमानः सांमनस्यमाचरंस्त्वम् ॥ ॥ १० ॥

अग्नेः पूर्वे भ्रातरो अर्थमेतं रथीवाध्वानमन्वावरीवुः ।

तस्माद्भिया वरुण दूरमायं गौरो न क्षेमोरविजे ज्यायाः ॥ ६ ॥

अग्नेः । पूर्वे । भ्रातरः । अर्थम् । एतम् । रथीऽईव । अध्वानम् । अनु । आ । अवावरीवुरिति ।

तस्मात् । भिया । वरुण । दूरम् । आयम् । गौरः । न । क्षेमोः । अविजे । ज्यायाः ॥ ६ ॥

अनयाग्निः स्वपलायननिमित्तमाह । हे देवाः ऽअग्नेः मम ऽपूर्वे पूर्वमुत्पन्नाः ऽभ्रातरः भूपति-
 भुवनपतिभूतानां पतिरिति त्रयोऽग्रजाः ऽएतम् ऽअर्थं हविर्वहणार्थमर्थम् ऽअन्वावरीवुः अनुक्रमेण
 वृत्तवन्तः । तत्र वृणोतेर्यङ्गुलुगन्तालुङि क्षेभ्छान्दसो लुक् । 'बहुलं छन्दसि' इत्युक्तम् । आवरणे
 दृष्टान्तः । ऽरथीवाध्वानम् । अध्वानं यथा रथी वृणोति तद्वत् । ते भ्रातरस्तथा कुर्वन्तो हताः ।
 ऽतस्मात् मरणात् ऽभिया भीत्या हे ऽवरुण ऽदूरं देशम् ऽआयम् । किञ्च ऽक्षेमोः ह्युक्षेप्तुः धनुषः
 ऽज्यायाः सकाशात् ऽगौरो ऽन गौरमृग इव स यथा बिभेति चलति वा तद्वत् ऽअविजे अकम्पे ।
 'आंविजी भयचलनयोः' । अनुदात्तैतौदादिकः । तस्य लङ्गुत्तमे रूपम् ॥

कुर्मस्त आयुरजरं यदग्रे यथा युक्तो जातवेदो न रिष्याः ।

अथा वहासि सुमनस्यमानो भागं देवेभ्यो हविषः सुजात ॥ ७ ॥

कुर्मः । ते । आयुः । अजरम् । यत् । अग्रे । यथा । युक्तः । जातऽवेदः । न । रिष्याः ।

अथ । वहासि । सुऽमनस्यमानः । भागम् । देवेभ्यः । हविषः । सुऽजात ॥ ७ ॥

इदं देवानां वाक्यम् । हे ऽअग्ने ऽयत् ऽआयुः आयुष्यम् ऽअजरं जरारहितमस्ति तत् ऽते
 ऽकुर्मः । ऽयुक्तः तेनायुषा संयुक्तस्त्वं हे ऽजातवेदः जातप्रज्ञ ऽयथा ऽन ऽरिष्याः न श्रियसे तथा

कुर्मः । १०. अ. ४. सू. ५२] अष्टमोऽष्टकः ४५५
 कुर्मः । १०. अ. ४. सू. ५२] अष्टमोऽष्टकः ४५५
 कुर्मः । १०. अ. ४. सू. ५२] अष्टमोऽष्टकः ४५५

प्रयाजान्मे अनुयाजाँश्च केवलानूर्जस्वन्तं हविषो दत्त भागम् ।

घृतं चापां पुरुषं चौषधीनामग्रेष्व दीर्घमायुरस्तु देवाः ॥ ८ ॥

प्रयाजान् । मे । अनुयाजान् । च । केवलान् । ऊर्जस्वन्तम् । हविषः । दत्त । भागम् ।

घृतम् । च । अपाम् । पुरुषम् । च । ओषधीनाम् ।

अग्नेः । च । दीर्घम् । आयुः । अस्तु । देवाः ॥ ८ ॥

अनेनाग्निर्हविर्वहने दातव्यान्युक्त्वा दत्तेति^१ प्रतिजानाति । हे देवाः १० मे मह्यं १० प्रयाजान् प्रधानस्य प्रमुखे यष्टव्यानेतन्नामकान् हविर्भागान् तथा १० अनुयाजान् अनु प्रधानात्पश्चाद्यष्टव्यानेतन्नामकान् १० केवलान् असाधारणान् १० दत्तं प्रयच्छत । तथा १० ऊर्जस्वन्तं प्रत्यभिधारणात्सारवन्तं १० हविषः सर्वस्यापि चरुपुरोडाशादेः १० भागं स्विष्टकृदाल्यं भागं दत्त । अथवोर्जस्वन्तं हविषो भागं प्रयाजानुयाजाख्यं^२ दत्तेति योज्यम् । किंच १० अपां सारभूतं ताभ्य उन्पन्नं वा १० घृतम् आज्यभागादिसाधनम् १० ओषधीनाम् ओषधीभ्य उत्पन्नं १० पुरुषं १० च भागं दत्त । किंच १० अग्नेः मम १० दीर्घमायुः १० च १० अस्तु । वषट्कारकृतवधभयं मा भूदित्यर्थः । अमुमितिहासं प्रस्तुत्य कौपीतकिब्राह्मणं—‘तस्मादाहुराग्नेयाः प्रयाजा आग्नेया अनुयाजा आग्नेयमाज्यमाग्नेयः पुरोडाशः’ इति । ‘शरीरदाया ह वा अग्नयो भवन्ति’ इति च ब्राह्मणं ‘पुरुषाहुतियस्य प्रियतमा’ इति च ॥

तव प्रयाजा अनुयाजाश्च केवल ऊर्जस्वन्तो हविषः सन्तु भागाः ।

तवाग्ने यज्ञोऽयमस्तु सर्वस्तुभ्यं नमन्तां प्रदिशश्चतस्रः ॥ ९ ॥

तव । प्रयाजाः । अनुयाजाः । च । केवले । ऊर्जस्वन्तः । हविषः । सन्तु । भागाः ।

तव । अग्ने । यज्ञः । अयम् । अस्तु । सर्वैः । तुभ्यम् । नमन्ताम् । प्रदिशः । चतस्रः ॥ ९ ॥

एवमग्निना^३ याच्यमाना देवाः प्रतिब्रुवते । हे अग्ने १० तव १० प्रयाजा १० अनुयाजाश्च १० केवले असाधारणाः १० ऊर्जस्वन्तः बलवन्तः १० हविषः १० भागाः १० सन्तु । हे अग्ने १० अयं १० सर्वैः १० यज्ञः च १० तव १० अस्तु । तथा १० प्रदिशः प्रकृष्टा मुख्याः १० चतस्रः दिशः १० तुभ्यं १० नमन्ताम् । अत एहि हविर्वहेति शेषः ॥ ११ ॥

‘विश्वे देवाः शास्तन’ इति पठ्यं दशमं सूक्तं सौचीकस्याग्रेरार्षं वैश्वदेवम् । गतः सूक्त-विनियोगः । सुगादापनात्पूर्वभाविनि जपे विनियुक्ता । सूत्रितं च—‘विश्वे देवाः शास्तन मा यथेहाराधि होता निषदा यजीयान्’ (आश्व. श्रौ. १. ४) इति ॥

विश्वे देवाः शास्तन मा यथेह होता वृतो मनवै यन्निषद्य ।

प्र मे ब्रूत भागधेयं यथा वो येन पथा हव्यमा वो वहानि ॥ १ ॥

विश्वे । देवाः । शास्तन । मा । यथा । इह । होता । वृतः । मनवै । यत् । निऽसद्य ।

प्र । मे । ब्रूत । भागधेयम् । यथा । वः । येन । पथा । हव्यम् । आ । वः । वहानि ॥ १ ॥

१. त-भ-कुर्वन् । २. ग-तान् ; त१.२.३.४.५.८-भ१.४.६-वाति; त६-भ२.४.८-चाति; मु-चानि । ३. भ१.२.७-प्रयाजाख्यं । ४. त१.२.३.६.७.८-भ-एवमग्निभिः ।

एतस्मूक्तं कृत्स्नमाग्नेयम् । हे विश्वे देवाः यूयं मां विशास्तन अनुज्ञां दत्त । यथेह यज्ञे
होता देवानामाह्वाता सन् वृतः होतृत्वेन वृत्तोऽहं मनवै स्तौमि भवतः । यन् यस्मात् निषद्य
स्तौमि तस्माच्छास्तन । मे मम भागधेयं प्र ब्रूत यथा वः यूयं भागं कल्पितवन्तः तथा^१ ते
भागं प्र ब्रूत । येन च पथा वः हव्यमा वहानि वहनं करोमि ॥

अहं होता न्यसीदं यजीयान् विश्वे देवा मरुतो मा जुनन्ति ।

अहरहरश्चिनाध्वर्यवं वां ब्रह्मा समिद्धवति साहुतिर्वाम् ॥ २ ॥

अहम् । होता । नि । असीदम् । यजीयान् । विश्वे । देवाः । मरुतः । मा । जुनन्ति ।

अहःऽअहः । अश्चिना । आध्वर्यवम् । वाम् ।

ब्रह्मा । समऽइत् । भवति । सा । आऽहुतिः । वाम् ॥ २ ॥

यजीयान् यष्टुतमः अहं होता सन् न्यसीदं निषण्णोऽस्मि । निषदने तं निषण्णं विश्वे
व्याप्ताः मरुतः देवाः जुनन्ति प्रेरयन्ति हविर्वहनाय । हे अश्चिना^२ वां युवयोः आध्वर्यवम्
अहरहः प्रतिदिनं कर्तव्यमिति शेषः । आध्वर्यवं भवद्भ्यामनुज्ञातव्यमित्यर्थः । ब्रह्मा भवति
भषतु । कः । समित् समिद्धश्चन्द्रमाः । चन्द्रमा ब्रह्मा भवतु । किंच वसः^३ । स^३ इत्यर्थः । स च
समित् समिद्धश्चन्द्रमाः वां युवयोर्होमार्थं वां^४ युवाभ्यां क्रियमाणायाध्वर्यवक्रमणे आहुतिः
भवति भवत्वित्यर्थः । सोमात्मको हि चन्द्रमा हूयते । 'एष वै सोमो राजा' इत्युपक्रम्य 'तदेवोभयं
भवति' इति हि छन्दोगब्राह्मणम् । अथैवं योजना । याहुतिराध्वर्यवमनुष्ठितवद्भ्यां होतव्या मा
वां युवयोः युवाभ्यां भवति भवतु । आध्वर्यवं वामित्यस्यैव विवरणमेतत् ॥

अयं यो होता किरु स यमस्य कमप्यूहे यत्समज्जन्ति देवाः ।

अहरहर्जायते मासिमास्यथा देवा दधिरे हव्यवाहम् ॥ ३ ॥

अयम् । यः । होता । किः । ऊँ इति । मः । यमस्य ।

कम् । अपि । ऊहे । यत् । समऽअज्जन्ति । देवाः ।

अहःऽअहः । जायते । मासिऽमासि । अर्थ । देवाः । दधिरे । हव्यऽवाहम् ॥ ३ ॥

यः अयं होता सः किः को भवति । कीदृशो भवति । तस्य 'को' व्यापार इत्यर्थः ।
तस्योत्तरमुच्यते । यमस्य मृत्योः^५ भीतः सन्निति शेषः । कमपि हुतम् ऊहे वहति । यद्वा सर्व-
मृत्विज्जातं नियमयतीति यमो यजमानः । तस्य कमपि हुतम् ऊहे वहति देवान्प्रति । यत्समज्जन्ति
यद्भविः प्राप्नुवन्ति देवाः । किंचाग्निः अहरहः प्रतिदिनमग्निहोत्रार्थं^६ जायते प्रादुर्भवति । तथा
मासिमासि प्रतिमासं जायते पितृयज्ञार्थम्^७ । एतत्कालद्वयमुगलक्षणं पश्चत्तुर्मासपण्माससंवत्स-
रादीनाम् । अपरे पुनरेवमाहुः । अहरहः^८ सूर्यात्मना जायते मासिमासि चन्द्रात्मनेति । अथ तमि-
ममग्निं देवा^९ दधिरे हव्यवाहं हविषां वोढारम् । एवमग्निः स्वात्मानं स्वयमेवोक्तवान् ॥

१. ग-त-भ- 'तथा' नास्ति । २. त१.२.७-मु-अश्चिनाश्चिनी । ३. ग१-भ६-सोमः; ग४-त१.
२.३.७-सामः; मु-सा स सोम । ४. त१.२.३.६.७.८-भ१.२.६.८- 'वां' नास्ति । ५. ग-त-भ-मु-
मृतेः । ६. ग-त४.५-भ४- 'होत्रार्थ' । ७. ग-त४.५-भ४- 'यज्ञार्थ' । ८. त१.२.३.७-भ- 'अहरहः'
नास्ति । ९. त-भ- 'देवा' नास्ति ।

मां देवा दधिरे हव्यवाहमपम्लुक्तं बहु कृच्छ्रा चरन्तम् ।

अग्निर्विद्वान्यज्ञं नः कल्पयाति पञ्चयामं त्रिवृतं सप्ततन्तुम् ॥ ४ ॥

माम् । देवाः । दधिरे । हव्यवाहम् । अपम्लुक्तम् । बहु । कृच्छ्रा । चरन्तम् ।

अग्निः । विद्वान् । यज्ञम् । नः । कल्पयाति । पञ्चयामम् । त्रिवृतम् । सप्ततन्तुम् ॥ ४ ॥

वमाम् अग्निं देवाः हव्यवाहं हविर्वोढारं दधिरे कृतवन्तः । कीदृशं माम् । अपम्लुक्तम् अपक्रम्यागतं बहु कृच्छ्रा बहूनि कृच्छ्राणि स्थानानि चरन्तं गच्छन्तम् । कया मनीषया दधिरे हव्युच्यते । अयम् अग्निर्विद्वान् सर्वं जानन् नः अस्माकं यज्ञं कल्पयाति कल्पयति । कीदृशं यज्ञम् । पञ्चयामं पञ्चविधगमनम् । पाङ्क्तो हि यज्ञः । त्रिवृतं सवनत्रयभेदेन त्रिप्रकारं सप्ततन्तुं सप्तभिः छन्दोमयैः स्तुतिभिर्विस्तृतम् ॥

आ वो यक्ष्यमृतत्वं सुवीरं यथा वो देवा वरिवः कराणि ।

आ बाहोर्वज्रमिन्द्रस्य धेयामथेमा विश्वाः पृतना जयाति ॥ ५ ॥

आ । वः । यक्षि । अमृतत्वम् । सुवीरम् । यथा । वः । देवाः । वरिवः । कराणि ।

आ । बाहोः । वज्रम् । इन्द्रस्य । धेयाम् । अर्थ । इमाः । विश्वाः । पृतनाः । जयाति ॥ ५ ॥

हे देवाः वः युष्मान् वा यक्षि आयाचे । किम् । अमृतत्वम् अविनाशित्वं सुवीरं सुपुत्रं च । हे देवाः वः युष्माकं वरिवः परिचर्या हवीरूपं धनं वा यथा कराणि करवाणि तदर्थमित्यर्थः । किंच इन्द्रस्य बाहोः वज्रम् वा धेयाम् । ग्राह्यामीत्यर्थः । अग्नेर्होतृत्वाभावे इन्द्रस्य सोमाद्यभावादुर्बलत्वेन वज्रधारणं नोपपद्यते । अतस्तत्कृत्वा वज्रं ग्राह्यामीत्यर्थः । अथ एवं सति इमाः विश्वाः सर्वाः पृतनाः शत्रुसेनाः जयाति जयति । जयतु वा ॥

त्रीणि शता त्री सहस्राण्यग्निं त्रिशच्च देवा नव चासपर्यन् ।

औक्षन्धृतैरस्तृणन् बर्हिःस्म आदिद्धोतारं न्यसादयन्त ॥ ६ ॥

त्रीणि । शता । त्री । सहस्राणि । अग्निम् । त्रिशत् । च । देवाः । नव । च । असपर्यन् ।

औक्षन् । धृतैः । अस्तृणन् । बर्हिः । अस्मै । आत् । इत् । होतारम् । नि । असादयन्त ॥ ६ ॥

त्रीणि शता शतानि त्रीणि सहस्राणि त्रिशच्च नव च एतत्संख्याकाः देवाः अग्निं माम् असपर्यन् पर्यन्तरन् । परिचर्याप्रकारं ज्ञायते । धृतैः क्षरद्भिराज्यैः औक्षन् सितवन्तः । अस्मै अग्नये मह्यं बर्हिः अस्तृणन् आस्तृतवन्तः । आदिद् आस्तरणानन्तरं होतारम् आह्वातारं न्यसादयन्त नियमेनासादितवन्तः ॥ १२ ॥

‘यमैच्छाम’ इत्येकादशर्चमेकादशं सूक्तम् । देवानां वाक्यत्वाद्देवा ऋषयः । ‘तदद्य’ इति द्वचस्य सौचीकोऽभिर्ऋषिः । ‘तन्तुं तन्वन्’ इत्याद्या अष्टमीवर्जिता जगत्यः । अष्टमी शिष्टाश्च त्रिष्टुभः । तथा चानुक्रान्तं—‘तन्तुमाद्या जगत्योऽष्टमीवर्जम्’ इति । शिष्टमुक्तम् । गतः सूक्तविनियोगः ॥

यमैच्छाम् मनसा सोऽयमागद्यज्ञस्य विद्वान् परुषश्चिकित्वान् ।

स नो यक्षदेवताता यजीयान्नि हि पत्सदन्तरः पूर्वो अस्मत् ॥ १ ॥

यम् । ऐच्छाम् । मनसा । सः । अयम् । आ । अगात् । यज्ञस्य । विद्वान् । परुषः । चिकित्वान् ।
सः । नः । यक्षत् । देवताता । यजीयान् । नि । हि । सत्सत् । अन्तरः । पूर्वः । अस्मत् ॥ १ ॥

यम् अग्निम् एच्छाम अन्विष्टवन्तो वयं मनसा हविष्प्रापणबुद्ध्या मह्यं हविः प्रापयस्विति बुद्धयेत्यर्थः । सोऽयम् अग्निः आगात् आजगाम । कीदृशोऽग्निः । यज्ञस्य यज्ञं विद्वान् जानंस्तथा परुषः परुषि संघातव्यान्यङ्गानि चिकित्वान् अभिगच्छन् । सः अग्निः यजीयान् यष्टृतमः नः अस्मान् देवताता देवतातां यज्ञे यक्षत् यजतु । नि पत्सद्वि न्यसीदत् खलु वेद्यामिति शेषः । कीदृशः सन् । अन्तरः ऋत्विजां यष्टव्यानां देवानां च मध्ये संचरन् अस्मत् पूर्वः अस्मत्तो देवेभ्यः पूर्वभावी सन् । अग्निं समिध्य पश्चाद्वि देवा आहूयन्ते ॥

दर्शपूर्णमासयोः पुरा 'अराधि' इत्येषा जप्या । सूत्रमुदाहृतम् ॥

अराधि होता निषदा यजीयान्नि प्रयांसि सुधितानि हि ख्यत् ।

यजामहे यज्ञियान् हन्त देवा ईळामहा ईड्यां आज्येन ॥ २ ॥

अराधि । होता । निऽसदा । यजीयान् । अभि । प्रयांसि । सुऽधितानि । हि । ख्यत् ।
यजामहे । यज्ञियान् । हन्त । देवान् । ईळामहे । ईड्यान् । आज्येन ॥ २ ॥

अयमग्निः होता होमनिष्पादकः यजीयान् यष्टृतमश्च सन् निषदा वेद्यां निषदनेन अराधि सिद्धोऽभूत् । आहुतियोग्योऽभूदित्यर्थः । तथाभूतोऽयं सुधितानि सुष्ठु निहितानि प्रयांसि चरुपुरोडाशाद्यङ्गानि अभि हि ख्यत् अभिचष्टे सर्वतः पश्यति । हीति पूरणः । कथा बुद्धयेति । यज्ञियान् यष्टव्यान् आहुतिभाजः देवान् हन्त शीघ्रम् आज्येन यजामहे तथा ईड्यान् स्तुतिभाजो देवान् स्तुत्या ईळामहे इति बुद्धयेति शेषः ॥

यस्मिन्यजमाने जीवति मृतशब्दो जायते तस्य सुरभिर्मतीष्टिः कर्तव्या । 'साध्वीमकः' इत्येषा तत्र याज्या । सूत्रितं च—'अग्निर्होता न्यसीदद्यजीयान् साध्वीमकर्देववीति नो अद्य' (आश्व. श्रौ. ३. १३) इति ॥

साध्वीमकर्देववीति नो अद्य यज्ञस्य जिह्वामविदाम गुह्याम् ।

स आयुरागात्सुरभिर्वसानो भद्रामकर्देवहूतिं नो अद्य ॥ ३ ॥

साध्वीम् । अकः । देवऽवीतिम् । नः । अद्य । यज्ञस्य । जिह्वाम् । अविदाम् । गुह्याम् ।
सः । आयुः । आ । अगात् । सुरभिः । वसानः । भद्राम् । अकः । देवऽहूतिम् । नः । अद्य ॥ ३ ॥

अयमग्निः अद्य नः अस्माकं देववीतिं देवानामागमनवन्तं देवानां हविर्भक्षणोपेतं वा यज्ञं साध्वीमकः साधुमकरोत् । वयं च यज्ञस्य गुह्यां गूढतरां जिह्वामविदाम लब्धवन्तः स्म । अग्निर्हि यज्ञस्य जिह्वा तेन देवानां पानाजिह्वात्वेनोपचारः । सः तादृशोऽग्निः सुरभिः सुगन्धः

वआयुः देवैः दत्तमायुष्यं ववसानः आच्छादयन् वआगात् आगच्छति । आगत्य च वनः अस्मदर्थं
वदेवहृतिं देवानामाह्वानवन्तं^१ यज्ञं वभद्रामकः कल्याणं कृतवान् वअद्य इदानीम् ॥

दर्शपूर्णमासयोः सामिधेन्यर्थं प्रेषितेन होत्रा 'तदद्य वाचः' इत्येषा जप्या । सुगादापनान्
पूर्वमपि^२ जप्या । सूत्रितं च—'तदद्य वाचः प्रथमं मसीयेति समाप्य' (आश्व.श्रौ. १.२) इति ॥

तदद्य वाचः प्रथमं मसीय येनासुरा अभि देवा असां ।

ऊर्जाद उत यज्ञियासः पञ्च जना मम होत्रं जुषध्वम् ॥ ४ ॥

तत् । अद्य । वाचः । प्रथमम् । मसीय । येन । असुरान् । अभि । देवाः । असां ।

ऊर्जादः । उत । यज्ञियासः । पञ्च । जनाः । मम । होत्रम् । जुषध्वम् ॥ ४ ॥

इदमुत्तरं चाग्नेर्वाक्यमित्युक्तम् । वअद्य इदानीं वप्रथमम् । मुख्यनामैतत् । वाचां मुख्यं वतत्
ववाचः वचः वचनं वमसीय मसीय उच्चारयामि । वयेन वचसा अहं वदेवाः च वयम् वअसुरान् वअभि
वअसां अभिभवेम । किं तत् प्रथमं वचनमिति उच्यते । वऊर्जादः हे अज्ञादः वउत अपि च
वयज्ञियासः यज्ञार्हा हे वपञ्च वजनाः देवमनुष्यादयः यूयं वमम वहोत्रं वजुषध्वं सेवध्वमिति । एवं
बहूच्यमानेऽग्निमनूयन्ति सर्वे देवा इत्यभिप्रायः । अत्र 'तदद्य वाचः' (निरु. ३. ८) इत्यादि
निरुक्तं द्रष्टव्यम् ॥

पञ्च जना मम होत्रं जुषन्तां गोजाता उत ये यज्ञियासः ।

पृथिवी नः पार्थिवात्पात्वंहसोऽन्तरिक्षं दिव्यात्पात्वस्मान् ॥ ५ ॥

पञ्च । जनाः । मम । होत्रम् । जुषन्ताम् । गोऽजाताः । उत । ये । यज्ञियासः ।

पृथिवी । नः । पार्थिवात् । पातु । अंहसः । अन्तरिक्षम् । दिव्यात् । पातु । अस्मान् ॥ ५ ॥

वपञ्च वजनाः देवादयः वमम वहोत्रं हवमाह्वानं वजुषन्तां सेवन्ताम् । अपि च वगोजाताः
भूम्यामुत्पन्नाः । यद्वा । गोशब्देन तज्जं पय आदिकमुच्यते । हविरर्थं प्रादुर्भूता इत्यर्थः । तादृशा ये
सन्ति । वउत अपि च वये वयज्ञियासः यज्ञार्हाः^३ सन्ति ते मम होत्रं^४ जुषन्ताम्^५ । किंच वपृथिवी
पृथिवीदेवता वपार्थिवात् पृथिवीसंबन्धान् वनः अस्मान् वअंहसः पापात् वपातु रक्षतु । तथा वअन्त-
रिक्षम् अन्तरिक्षदेवता वदिव्यात् आन्तरिक्षादंहसः पापसकाशात्^६ वअस्मान् वपातु ॥ ॥ १३ ॥

गार्हपत्यादारभ्याहवनीयाद्वेदिं वेदन्तृणैरास्तृणाति 'तन्तुम्' इत्यनया । सूत्रितं च—'अवि-
धून्वन् संततं स्तृणन् सव्येन गार्हपत्यादाहवनीयमेति तन्तुं तन्वन्नजसो भानुमन्विहि' (आश्व. श्रौ. १. ११) इति । अग्निहोत्रहोमेऽप्यनयोदकधारा स्त्रावणीया । सूत्रितं च—'गार्हपत्यादविच्छिन्ना-
मुदकधारां हरेत्तन्तुं तन्वन्नजसो भानुमन्विहि' (आश्व. श्रौ. २. २) इति । अग्न्यन्तराले श्वाति-
क्रमणेऽनया गार्हपत्याहवनीययोर्मध्यमुदकेन भस्मना च पूरयेत् । सूत्रितं च—'गार्हपत्याहवनीययो-
रन्तरं भस्मराज्योदकराज्या च संतनुयात्' (आश्व. श्रौ. ३. १०) इति । आग्निमारुतेऽप्येषा धारया ।
सूत्रितं च—'तन्तुं तन्वन्नजसो भानुमन्विह्येवा न इन्द्रो मघवा विरज्ज्वी' (आश्व. श्रौ. ५. २०) इति ॥

१ ग-त१.२.८-भ६-देवानां हवनवर्तं, भ७-देवानां आह्वानं । २. ग४-पूर्वमेव । ३. ग-त-भ४.
मु-यज्ञार्हा देवाः । ४. त३-भ८-होत्रं हवमाह्वानं जुषतां सेवतां । ५. ग-त४.५-भ४-सकाशात्;
त१.२.६.७.८-भ१.६.७-मु-पापात् सकाशात् ।

तन्तुं तन्वन्नर्जसो भानुमन्विहि ज्योतिष्मतः पथो रक्ष धिया कृतान् ।

अनुल्बणं वयत् जोगुवामपो मनुर्भव जनया दैव्यं जनम् ॥ ६ ॥

तन्तुम् । तन्वन् । रजसः । भानुम् । अनु । इहि । ज्योतिष्मतः । पथः । रक्ष । धिया । कृतान् ।
अनुल्बणम् । वयत् । जोगुवाम् । अपः । मनुः । भव । जनय । दैव्यम् । जनम् ॥ ६ ॥

हे अग्ने ऽतन्तुं यज्ञं ऽतन्वन् विस्तारयन् ऽरजसः रज्जनात्मकस्य लोकस्य ऽभानुं भासकमा-
दित्यम् ऽअन्विहि अनुगच्छ । रश्मिद्वारा सूर्यमण्डलं प्रविशेत्यर्थः । किञ्च ऽज्योतिष्मतः प्रकाशवतो
यज्ञस्य ऽपथः गमनमार्गान् । अथवा ज्योतिष्मतो दीप्तिमतः स्वर्गस्य पथो मार्गान् देवयानान् । ऽरक्ष
पालय । कीदृशान्मार्गान् । ऽधिया कर्मणा ऽकृतान् संपादितान् । किञ्च सोऽग्निः ऽजोगुवां स्तोतृणाम्
ऽअपः । कर्मनामैतत् । क्रियया व्याप्यं कर्म ऽअनुल्बणम् अनतिरिक्तं ऽवयत् करोतु । 'यदेव यज्ञ
उल्बणं क्रियते तस्यैवैषा शान्तिः' (तै. सं. ३. ४. ३. ७) इति हि द्वाह्यणम् । स त्वं ऽमनुर्भव
मन्तव्यो भव । स्तुत्यो भवेत्यर्थः । किञ्च ऽदैव्यं ऽजनं देवसंघं ऽजनय उत्पादय । यज्ञाभिगमनवन्तं
कुर्वित्यर्थः ॥

अक्षानहो नह्यतनोत सोम्या इष्कृणुध्वं रशना ओत पिंशत ।

अष्टावन्धुरं वहताभितो रथं येन देवासो अनयन्नभि प्रियम् ॥ ७ ॥

अक्षऽनहः । नह्यतन । उत । सोम्याः । इष्कृणुध्वम् । रशनाः । आ । उत । पिंशत ।

अष्टावन्धुरम् । वहत । अभितः । रथम् । येन । देवासः । अनयन् । अभि । प्रियम् ॥ ७ ॥

अत्र यज्ञजिगमिषवो देवाः परस्परं ब्रुवते । हे ऽसोम्याः सोमार्हा देवाः यूयम् ऽअक्षानहः
अक्षेषु नह्यान् बन्धनीयान्ध्वान् ऽनह्यतन नह्यत बध्नीत^१ रथे । ऽउत अपि च ऽरशनाः अश्वबन्धन-
प्रग्रहान् ऽइष्कृणुध्वं निष्कुरुत सम्यक् संस्कुरुत । नकारलोपश्छान्दसः । ऽउत अपि च ऽआ ऽपिंशत ।
'पिंश अवयवे' । अश्वानलंकुरुतेत्यर्थः । ऽअष्टावन्धुरम् । वन्धुरं सारथिनिवासस्थानम् । अष्टसंख्याक-
वन्धुरोपेतं ऽरथं सूर्यसंबन्धनम् ऽअभितः सर्वतः ऽवहत । सूर्यरथेन साकं युष्मदीयान्नथान् यज्ञं प्रति
गमयतेत्यर्थः । ऽयेन ऽदेवासः देवाः ऽप्रियम् अस्मान्^२ ऽअनयन् अभिगमयन्ति तं रथमभितो
वहतेति संबन्धः । यद्वा । तं यज्ञं प्रति वहतेति योज्यम् ॥

वैवाहिके प्रयाणे यदि नावा तार्या नदी स्यात् तदानीम् 'अश्मन्वती' इत्यर्धर्चेन वधूं नाव-
मारोहयेत् । उत्तरेणार्धर्चेन नदीमुत्क्रमयेत् । सूत्रितं च—'अश्मन्वती रीयते सं रभध्वमित्यर्धर्चेन
नावमारोहयेदुत्तरेणात्क्रमयेत्' (आश्व. गृ. १. ८. २-३) इति ॥

अश्मन्वती रीयते सं रभध्वमुत्तिष्ठतु प्र तरता सखायः ।

अत्रा जहाम ये असन्नशैवाः शिवान्वयमुत्तरेमाभि वाजान् ॥ ८ ॥

अश्मन्ऽवती । रीयते । सम् । रभध्वम् । उत् । तिष्ठत । प्र । तरत । सखायः ।

अत्र । जहाम । ये । असन् । अशैवाः । शिवान् । वयम् । उत् । तरेम । अभि । वाजान् ॥ ८ ॥

अनयापि देवा यज्ञजिगमिषवः परस्परं ब्रुवते । ^१अश्मन्वती नाम नदी ^२परीयते गच्छति ।
'री गतिरेषणयोः' । तां यज्ञगमनायोत्तरीतुम् ^३उत्तिष्ठत उद्गच्छत । तथा कृत्वा ^४प्र ^५तरत तां नदीमु-
ल्लङ्घयत । हे ^६सखायः यजमानस्य सखिभूता इति देवानां संबोधनम् । ^७अत्र अस्यां नद्यां ^८यज्ञाम
परित्यजाम । कानिति उच्यते । ^९ये ^{१०}अशेवाः । शेवमिति सुखनाम । येऽसुखभूताः ^{११}असन् अभवन्
अस्मानाश्रित्य वर्तन्ते ताज्जहाम । तथा कृत्वा ^{१२}शिवान् सुखकराणि^१ ^{१३}वाजान् अजानि हवीषि ^{१४}अभि
प्राप्तुम् ^{१५}उत्तरेम ॥

त्वष्टा माया वैदपसामुपस्तमो बिभ्रत्पात्रा देवपानानि शतमा ।

शिशीते नूनं परशुं स्वायसं येन वृश्वादेतशो ब्रह्मणस्पतिः ॥ ९ ॥

त्वष्टा । मायाः । वेत् । अपसाम् । अपःस्तमः । बिभ्रत् । पात्रा । देवपानानि । शम्स्तमा ।
शिशीते । नूनम् । परशुम् । सुऽआयसम् । येन । वृश्वात् । एतशः । ब्रह्मणः । पतिः ॥ ९ ॥

अयं ^१त्वष्टा देवशिष्यी ^२मायाः । कर्मनामैतत् । कर्माणि पात्रनिर्माणविषयाणि ^३वेत् वेति
जानाति । स च ^४त्वष्टा ^५अपसां शोभनकर्मवतां मध्ये ^६अपस्तमः अतिशयेन शोभनकर्मा ^७देवपानानि
देवाः पिबन्ति येषु तानि ^८पात्रा सोमपात्राणि ^९बिभ्रत् धारयन् वर्तत इति शेषः । स च त्वष्टा
^{१०}नूनम् इदानीमग्नौ हविर्वहनायाङ्गीकृते सति ^{११}स्वायसं शोभनायःमारभूतं ^{१२}परशुं ^{१३}शिशीते
तीक्ष्णयति । त्वष्टा पात्रसंपादनार्थं ^{१४}येन परशुना ^{१५}एतशः एतशवर्णः ^{१६}ब्रह्मणस्पतिः ब्रह्मणो मन्त्रस्य
पाता पात्रादिसंपादनरूपस्य कर्मणः स्वामी वा ^{१७}वृश्वात् वृश्चति^२ ॥

सतो नूनं कवयः सं शिशीत वाशीभिर्याभिरमृताय तक्षथ ।

विद्वांसः पदा गुह्यानि कर्तन येन देवासो अमृतत्वमानशुः ॥ १० ॥

सतः । नूनम् । कवयः । सम् । शिशीत । वाशीभिः । याभिः । अमृताय । तक्षथ ।
विद्वांसः । पदा । गुह्यानि । कर्तन । येन । देवासः । अमृतत्वम् । आनशुः ॥ १० ॥

हे ^१कवयः मेधाविनस्त्वष्टुर्मम शिष्या क्रभवः ^२सतः । सन्त इत्यर्थः । प्रशस्ता यूयं ^३नूनम्
इदानीं ^४सं ^५शिशीत अत्यर्थं तीक्ष्णीकुरुत वाशाः^३ । ^६याभिः^४ ^७वाशीभिः^५ पात्राणि ^८अमृताय
सोमाय । तत्पानायेत्यर्थः । यद्वा युष्माकममृतत्वाय । तदर्थं ^९तक्षथ सेपादयथ । हे कवयः ^{१०}विद्वांसः
यूयं ^{११}गुह्यानि गोपनीयानि ^{१२}पदा पदानि निवासस्थानानि ^{१३}कर्तन कुरुत । ^{१४}येन स्थानकरणेन ^{१५}देवासः
देवा यूयम् ^{१६}अमृतत्वमानशुः प्राप्ता यूयम् । एवं स्वशिष्यानाह ॥

गर्भे योषामदधुर्वत्समासन्यपीच्येन मनसोत जिह्वया ।

स विश्वाहा सुमना योग्या अभि सिंषासनिर्वनते कार इज्जितिम् ॥ ११ ॥

गर्भे । योषाम् । अदधुः । वत्सम् । आसनि । अपीच्येन । मनसा । उत । जिह्वया ।
सः । विश्वाहा । सुऽमनाः । योग्याः । अभि । सिंषासनिर्वनते । कारः । इत् । जितिम् ॥ ११ ॥

१. ग-त-भ-मु-सुखकरान् । २. ग-त-भ-मु- 'च' नास्ति । ३. ग-त-भ-मु-वृश्चति पात्राणि ।
४. त१.२.६.७.८-भ- 'वाशीः' नास्ति । ५. त१.२.६.७.८-भ१.२.६.७.८-वाशीभिर्याभिः ।

ते^१ मरुतः^२ ऽगर्भे मृताया गोर्मध्ये ग्राहके चर्मणि मृताया गोः संबन्धिनि ऽयोषां कांक्षिहाम्
 ऽअदधुः धारितवन्तः । ' निश्रमणो गामरिणीत धीतिभिः (ऋ. सं. १. १६१. ७) इत्युक्तम् । तथा
 ऽआसनि मृताया आस्ये ऽवत्सम् अदधुः । केन साधनेन ऽअपीच्येन^३ ऽमनसा देवत्वमाकाङ्क्षता
 ऽउत अपि च ऽजिह्वया । साद्यप्रधानोऽयं निर्देशः । जिह्वावदायनया वाश्येत्यर्थः । यद्वा^४ । जिह्वया
 युक्तां योषामिति संबन्धः । ऽसिपासनिः संभजनशीलः ऽसः ऋभुसंघः ऽविश्वाहा सर्वेष्वहःसु^५ सर्वदा
 ऽयोग्याः स्वीचिताः ऽसुमनाः^६ स्तुतीः ऽअभि ऽवनते । स च संघः ऽजितिं शत्रुजयं कामं ऽकार
 ऽइत् कर्तैव शत्रुजयकर्तैव ॥ १४ ॥

' तां सु ते ' इति षड्चं द्वादशं सुक्तं वामदेवगोत्रस्य बृहदुक्थस्यापि त्रैष्टुभमैन्द्रम् । तथा
 चानुक्रान्तं—' तां सु षड् बृहदुक्थो वामदेव्यः ' इति । समूहस्य दशरात्रस्य द्वितीये छन्दोम
 एतस्मूक्तम् । सूत्रितं च—' अपूव्यां पुरुतमानि तां सु ते कीर्तिं त्वं महौ इन्द्र ' (आश्व. श्रौ. ८. ७)
 इति । महाव्रते निष्केवल्य एतस्मूक्तम् । सूत्रितं च—' तां सु ते कीर्तिं मघवन्महित्वा भूय इद्वावृधे
 वीर्याय ' (ऐ. आ. ५. १. ६) इति ॥

तां सु ते कीर्तिं मघवन्महित्वा यच्चा भीते रोदसी अह्वयेताम् ।

प्रावो देवाँ आतिरो दासमोजः प्रजायै त्वस्यै यदशिक्ष इन्द्र ॥ १ ॥

ताम् । सु । ते । कीर्तिम् । मघऽवन् । महिऽत्वा । यत् । त्वा । भीते इति । रोदसी इति । अह्वयेताम् ।

प्र । आवः । देवान् । आ । अतिरः । दासम् । ओजः ।

प्रऽजायै । त्वस्यै । यत् । अशिक्षः । इन्द्र ॥ १ ॥

हे ऽइन्द्र ऽमघवन् धनवन् ऽते तव संबन्धिनीं ऽमहित्वा महत्वेनागतां ऽकीर्तिं ऽसु सुष्टु
 कीर्तयामीति शेषः । किंच ऽयत् यदा ऽत्वा त्वां प्रति ऽभीते असुरैर्भयं प्राप्ते ऽरोदसी द्यावापृथिव्यौ
 ऽअह्वयेतां अवेत्यब्रूतां^७ तदानीं ऽदेवान् ऽप्रावः प्रारक्षः । तथा ऽदासं देवानामुपक्षयकर्तारमसुरम्
 ऽआतिरः व्यनाशयः । असुरान् हत्वा देवानां रक्षणेन द्यावापृथिव्योः भीतिं^८ पर्यहर इति यदस्ति किंच
 ऽत्वस्यै एकस्यै ऽप्रजायै यजमानरूपायै ऽयत् बलम्^९ ऽअशिक्षः प्रायच्छः । तां कीर्तिं कीर्तयामीत्यर्थः ॥

यदचरस्तन्वा वावृधानो बलानीन्द्र प्रब्रुवाणो जनेषु ।

मायेत्सा ते यानि युद्धान्याहुर्नाघ शत्रुं ननु पुरा विविस्से ॥ २ ॥

यत् । अचरः । तन्वा । वृधानः । बलानि । इन्द्र । प्रऽब्रुवाणः । जनेषु ।

माया । इत् । सा । ते । यानि । युद्धानि । आहुः । न । अघः । शत्रुम् । ननु । पुरा । विविस्से ॥ २ ॥

हे ऽइन्द्र ऽतन्वा शरीरेण स्तोत्रेण वा ऽवावृधानः वर्धमानः ऽजनेषु प्राणिषु ऽबलानि ऽप्रब्रुवाणः
 वृत्रवधादिरूपाणि सामर्थ्यानि प्रकर्षेण कथयन् ऽअचरः इति ऽयत् संचारं कृतवानिति यदस्ति ऽते
 तव ऽसा गतिः ऽमायेत् मायैव । मृष्टेत्यर्थः^{१०} । किंच ऽयानि ऽयुद्धानि शत्रुविषयाणि ऽआहुः ब्रुवते

१. गन्त-तेमी मरुतो । २. गन्त-भर- ' अपीच्येन ' नास्ति । ३. त-भ४.५.६.८-यद्वा अपि
 च । ४. त१.३.७-सु-सर्वेष्वप्यहःसु । ५. त१.२.३.७-सुमनाः सममाना । ६. गन्त४.५-रक्षेत्यब्रूतां ;
 त१.२.३.८-भर.४.६.८-अहेत्यब्रूतां । ७. त१.२.३.७-सु-भारं । ८. त१.२.७-भ-तद्वलं ; त३-तद्वनं ।
 ९. त-सु-वृष्टेत्यर्थः ।

पुराविद^१ ऋषयः तान्यपि मायैव । कुत इति आह । ^१अथ इदानीं ^२शत्रुं हन्तव्यं ^३न ^४विविक्ते न लभसे । अथ मा भूत् पूर्वं हतवानस्मीति यत्^५ श्रुते तदपि नेत्याह । ^६ननु इति प्रश्ने । किं ^७पुरा शत्रुमलभथाः । तदपि नेत्यर्थः ॥

क उ नु ते महि^१मनः समस्य^२स्मत्पूर्वं ऋषयोऽन्त^३मापुः ।

यन्मा^४तरं च पि^५तरं च सा^६कमज^७नयथास्तन्वः^८ स्वायाः ॥ ३ ॥

के । ऊँ इति । नु । ते । महि^१मनः । समस्य । अस्मत् । पूर्वं । ऋषयः । अन्तम् । आपुः । यत् । मातरम् । च । पितरम् । च । साकम् । अजनयथाः । तन्वः । स्वायाः ॥ ३ ॥

हे इन्द्र ^१ते तव ^२महिमनः महिम्नः ^३समस्य सर्वस्यापि ^४अन्तं पारम् ^५अस्मत्^६ अस्मत्तः ^७पूर्वं ^८ऋषयः^९ ^{१०}के^{११} ^{१२}आपुः प्राप्नुवन् । न केऽपीत्यर्थः । यद्यपि महत्त्वं प्रख्यापयन्ति तथापि न कास्त्वेनेति । तत्र कारणमाह । ^{१३}यत् यस्मात् ^{१४}मातरं ^{१५}च ^{१६}पितरं ^{१७}च । ' द्यौः पिता पृथिवी माता ' (तै. ब्रा. ३.७.५.४-५) इति हि श्रुतम् । अतो द्यावापृथिव्यावित्यर्थः । ते उभे अपि ^{१८}साकं सहैव ^{१९}स्वायाः ^{२०}तन्वः स्वकीयाच्छरीरात् ^{२१}अजनयथाः उदपादयः । अतो नापुरिति संबन्धः ॥

चत्वारि^१ ते असुर्याणि^२ नामादाभ्यानि^३ महिषस्य^४ सन्ति ।

त्वमङ्ग^५ तानि विश्वानि^६ वित्से^७ येभिः^८ कर्माणि^९ मघवञ्च^{१०}कथं^{११} ॥ ४ ॥

चत्वारि । ते । असुर्याणि । नाम । अदाभ्यानि । महिषस्य । सन्ति ।

त्वम् । अङ्ग । तानि । विश्वानि । वित्से । येभिः । कर्माणि । मघवन् । चकथं ॥ ४ ॥

हे इन्द्र ^१महिषस्य महतः पूज्यस्य ^२ते तव ^३चत्वारि ^४असुर्याणि असुरविघातीनि ^५अदाभ्यानि अन्यैरहिस्यानि उत्तरसूक्त उपान्यवर्जिते ' दूरे तन्नाम ' इत्यादिषु प्रतिपादितानि यानि ^६नाम नामकानि शरीराणि ^७सन्ति ^८अङ्ग मत्वे ^९त्वं ^{१०}तानि ^{११}विश्वानि सर्वाणि ^{१२}वित्से वेत्सि जानासि । ^{१३}येभिः यैः नामभिः ^{१४}कर्माणि वृत्रवधादिरूपाणि ^{१५}चकथं कुरुषे हे ^{१६}मघवन् तानि वेत्सीति ॥

त्वं विश्वा^१ दधिषे^२ केवलानि^३ यान्याविर्या^४ च गुहा^५ वसूनि ।

कामभिन्मे^६ मघवन्मा^७ वि तारी^८स्त्वमाज्ञाता^९ त्वमिन्द्रा^{१०}सि दाता ॥ ५ ॥

त्वम् । विश्वा । दधिषे । केवलानि । यानि । आविः । या । च । गुहा । वसूनि ।

कामम् । इत् । मे । मघवन् । मा । वि । तारीः ।

त्वम् । आज्ञाता । त्वम् । इन्द्र । असि । दाता ॥ ५ ॥

हे इन्द्र ^१त्वं ^२विश्वा सर्वाणि ^३केवलानि अन्येषामसाधारणानि ^४वसूनि धनानि ^५दधिषे धारयसि । विश्वानीत्युक्तं कथं विश्वत्वमित्यत आह । ^६यान्याविः आविर्भूतानि^७ सर्वैः प्रसिद्धानि वसूनि वासयोग्यानि^८ धनानि सन्ति ^९या ^{१०}च ^{११}गुहा गुहायां निगूढे प्रदेशे वर्तमानानि वसूनि

१. त१.२.६.७.८-म-सु-पुराणविदः । २. त-म-सु-‘ यत् ’ नास्ति । ३. ग-अस्मद् । ४. ग२-म१.२.४.६-के ऋषयः; ग४-त-म-ऋषयः । ५. त२.६.७.८-म२.५.६-आविर्भूतानि तानि । ६. ग-त-सु-निवास* ।

सन्ति तानि विश्वानि दधिष इति । यस्मादेवं तस्मात् ऽमे मम ऽकामं काङ्क्षितं हे ऽमघवन् धनव-
भिन्द्र ऽमा ऽवि ऽतारीः मा हिंसीः । ऽइत् इति पूरणः । वर्धयेति शेषः । हे ऽइन्द्र ऽत्वमाज्ञाता
ऽअसि प्रापयितासि^१ अभिलषितं धनम् । तथा हे इन्द्र ऽत्वं ऽदाता असि ॥

यो अर्द्धाज्ज्योतिषि ज्योतिरन्तर्यो असृजन्मधुना सं मधूनि ।

अध प्रियं शूषमिन्द्राय मन्म ब्रह्मकृतो बृहदुक्थादवाचि ॥ ६ ॥

यः । अर्द्धात् । ज्योतिषि । ज्योतिः । अन्तः । यः । असृजत् । मधुना । सम् । मधूनि ।

अध । प्रियम् । शूषम् । इन्द्राय । मन्म । ब्रह्मकृतः । बृहत्तुक्थात् । अवाचि ॥ ६ ॥

यः इन्द्रः ऽज्योतिषि द्योतमाने आदित्यादिके तेजसि ऽअन्तः ऽज्योतिः तेजः ऽअर्द्धात्
धारितवान् । यदादित्याग्न्यादिषु तेजोऽस्ति तदिन्द्रकृतमित्यर्थः । यः च ऽमधुना मधुरेण
रसेन^२ ऽमधूनि सोमादिमधुरद्रव्याणि ऽसम् ऽअसृजत् समयोजयत् । यद्वा । मधुना । अत्र मधु-
शब्देन सर्वैः सेव्यमान आदित्य उच्यते । तेन सह मधूनि उदकानि समसृजत् । ऽअध संप्रति तस्मै
ऽइन्द्राय ऽप्रियं प्रीतिजनकं^३ ऽशूषं बलं शत्रूणां शोषकत्वादलकरं ऽमन्म मननीयं स्तोत्रं ऽब्रह्मकृतः
मन्त्रकृतः ऽबृहदुक्थात् प्रभूतशस्त्रयुक्तादेतन्नामकाद्येर्मन्तः ऽअवाचि उक्तमभूत् ॥ ॥ १५ ॥

‘ दूरे तत् ’ इत्यष्टर्च त्रयोदश सूक्तम् । ऋग्याद्याः पूर्ववत् । ‘ दूरे ’ इत्यनुक्रान्तम् । गतः
सूक्तविनियोगः ॥

दूरे तन्नाम गुह्यं पराचैर्यच्चा भीते अह्वयेतां वयोधै ।

उदस्तन्नाः पृथिवीं द्यामभीके भ्रातुः पुत्रान्मघवन्तित्विषाणः ॥ १ ॥

दूरे । तत् । नाम । गुह्यम् । पराचैः । यत् । त्वा । भीते इति । अह्वयेताम् । वयः । धै ।

उत् । अस्तन्नाः । पृथिवीम् । द्याम् । अभीके । भ्रातुः । पुत्रान् । मघवन् । तित्विषाणः ॥ १ ॥

अनया ‘ चत्वारि ते असुर्याणि^४ नाम ’ इत्युक्तस्य आद्यं नाम स्तूयते । हे इन्द्र ऽते तव ऽतत्
वक्ष्यमाणं ऽनाम सर्वेषां नामकं शरीरं ऽपराचैः पराङ्मुखैर्मनुष्यैः । मनुष्याणामित्यर्थः । ऽगुह्यं
गोपनीयमप्रकाशितं सत् ऽदूरे इतो विप्रकृष्टे दूरदेशे वर्तत इति शेषः । ऽयत् यदा ऽत्वा त्वां ऽरोदसी
द्यावापृथिव्यौ ऽभीते सती ऽअह्वयेताम् अवेत्यब्रूताम् । किमर्थम् । ऽवयोधै अन्नस्य निधानार्थम् ।
जगतोऽन्नस्य साधनायेत्यर्थः । तदानीं तेन शरीरेण ऽअभीके । अन्तिकनामैतत् । एव समीप एव
ऽपृथिवीं ऽद्यां च ऽउत् ऊर्ध्वं परस्परवियुक्तं यथा भवति तत्तत् ऽअस्तन्नाः स्तम्भितवानसि । किं कुर्वन् ।
हे ऽमघवन् इन्द्र ऽभ्रातुः पर्जन्यस्य ऽपुत्रान् पुत्रस्थानीयानुदकसंस्त्यायान् ऽतित्विषाणः दीपयन्^५ ॥

महत्तन्नाम गुह्यं पुरुस्पृग्येन भूतं जनयो येन भव्यम् ।

प्रत्नं जातं ज्योतिर्यदस्य प्रियं प्रियाः समंविशन्त पञ्च ॥ २ ॥

१. १.६.८-भ-नियमितासि । २. ग-त-मु-रसेन निमित्तेन । ३. ग-त-भ-मु-प्रियजनकं । ४. ग-त-
भ-‘ असुर्याणि ’ नास्ति । ५. ग-त-१.२.३.७-मु-दीपयन्निति (त-७-भूवन्निति) विद्युद्रूपमिद्रमाह ।
विद्युदेवैदं (त-१.२.७-मु-विद्युद्रूपैदं) इति च वाजसनेयकं । यद्वा पर्जन्यरूपमाह । तदानीं वायुरस्यैद्रस्य
भ्रातावर्गतव्यः ।

महत् । तत् । नाम । गुह्यम् । पुरुऽस्पृक् । येन । भुतम् । जनयः । येन । भव्यम् ।
प्रत्नम् । जातम् । ज्योतिः । यत् । अस्य । प्रियम् । प्रियाः । सम् । अविशन्त । पञ्च ॥२॥

हे इन्द्र तव यत् गुह्यं गोपनीयमन्यैरविज्ञातं यपुरुस्पृक् बहुभिर्वृष्टयधिभिः स्पृहणीयमाका-
शात्मकं नाम शरीरं महत् अत्यन्तं प्रवृद्धं येन नाम्ना भूतं भव्यं च पूर्वं जनयः उत्पादित-
वानसि । भूतभव्योभयान्वयाय येनेत्यस्यावृत्तिः^१ स्यात् । आकाशात्मकाद्धि परमेश्वरस्वरूपात्
भूतभव्यात्मकं जगदुत्पद्यते । ' आकाशाद्वायुः ' (तै. आ. ८. १) इत्यादिश्रुतेः । किंच प्रत्नं पुराणं
पूर्वकालीनं यत् ज्योतिः द्योतमानमादित्याख्यमुदकाल्यं वा अस्य इन्द्रस्य प्रियं प्रियभूतं तत्त्वं
जातम् उत्पन्नं^२ प्रियाः प्रीयमानाः पञ्च । पञ्च जना इति शेषः । भीमसेनो भीम इति वदेकदेश-
लक्षणा । निपादपञ्चमाश्रयवरो वर्णाः समविशन्त संविशन्ते । स्वनिर्वाहार्थं भजन्त इत्यर्थः ॥

आ रोदसी अपृणादोत मध्यं पञ्च देवाँ ऋतुशः सप्तसप्त ।

चतुस्त्रिंशता पुरुधा वि चष्टे सरूपेण ज्योतिषा विव्रतेन ॥ ३ ॥

आ । रोदसी इति । अपृणात् । आ । उत । मध्यम् । पञ्च । देवान् । ऋतुऽशः । सप्तसप्त ।
चतुऽत्रिंशता । पुरुधा । वि । चष्टे । सरूपेण । ज्योतिषा । विव्रतेन ॥ ३ ॥

अयमिन्द्र आत्मीयेन शरीरेण तेजसा वा रोदसी द्यावापृथिव्यौ आ सर्वतः अपृणात् पूरयति ।
उत अपि च मध्यं द्युभूम्यपेक्षया मध्यभूतमन्तरिक्षमापृणादिति^३ वर्तते । तदपि स्वशरीरेण तेजसा
वा पूरयति । किंच पञ्च देवान् देवमनुष्यपित्रसुररक्षःसंज्ञकान् तथा^४ सप्तसप्त । द्विरुक्त्या सप्त-
संख्याकानि तत्त्वानि लोके यानि सन्ति तानि परिगृह्यन्ते । कानि तानीति । सप्त मरुद्गणान् सप्तादित्य-
रदमीन् सप्तचेन्द्रियाणि सप्त लोकानन्यानपि सप्तसंख्योपेतान् ऋतुशः काले काले चतुस्त्रिंशता
चतुस्त्रिंशत्संख्याकेन^५ देवगणेन सह पुरुधा बहुप्रकारं वि चष्टे विपश्यति सर्वदेक्षते । अष्टौ
वसव एकादश रुद्रा द्वादशादित्याः प्रजापतिश्च वषट्कारश्च विराट् चेति चतुस्त्रिंशत्त्वं देवानाम् । केनेति
तदुच्यते । सरूपेण समानरूपेण ज्योतिषा प्रकाशकेन विव्रतेन विविधेन कर्मणा ॥

यदुष औच्छः प्रथमा विभानामर्जनयो येन पुष्टस्य पुष्टम् ।

यत्ते जामित्वमवरं परस्या महन्महत्या असुरत्वमेकम् ॥ ४ ॥

यत् । उपः । औच्छः । प्रथमा । विभानाम् । अर्जनयः । येन । पुष्टस्य । पुष्टम् ।

यत् । ते । जामिऽत्वम् । अवरम् । परस्याः । महत् । महत्याः । अमुऽत्वम् । एकम् ॥४॥

अत्र प्रसङ्गात्सूर्यात्मकेन्द्रसंबन्धिन्युपाः स्तूयते । हे उपः उपोदेवते विभानां विभासकानां
ग्रहनक्षत्रादीनां प्रथमा प्रथमभूता सती औच्छः विभासनमकरोः^६ । अग्रे ह्युपः प्रादुर्भवन्ति
पश्चादन्यानि तेजांसि । येन च तेजसा पुष्टस्य पोषयुक्तस्यापि पदार्थस्य पुष्टम् अतिशयेन पोष-
युक्तमादित्यम् अर्जनयः उद्पादयः । यत् यच्च ते तव जामित्वं बान्धवम् अवरम् अवाङ्-
मुखम् । अस्मदभिमुखमित्यर्थः । कीदृश्यास्तवेति उच्यते । परस्याः । उपरि स्थिताया इत्यर्थः ।

१. त६.८-भ-येनेत्यर्थस्यावृत्तिः । २. ग-त-भ२.५.६-उत्पन्नं तत्त्वं; मु-उत्पन्नं तत् तत्त्वं ।

३. ग-त-भ-मु-मध्यमभूत° । ४. त-भ१.२.४.६-ते तथा । ५. त-भ-मु-संख्याकदेवगणेन ।

६. ग-विभानमकरोः; त-मु-विभातमकरोः ।

तदिदं ऽमहत्याः तव ऽमहत् अतिप्रवृद्धम् ऽणकम् असाधारणमेकमेव वा ऽअसुस्वं प्रकृष्टबलवत्त्वम् ।
तव बलेन कृतमित्यर्थः ॥

महाव्रते निष्केवल्ये 'विधुं दद्राणम्' इत्येया । सूत्रितं च—'आ याज्ञवाङ्कुप वन्धुरेष्टा विधुं
दद्राणम्' (ऐ. आ. ५. ३. १) इति ॥

विधुं दद्राणं समने बहुनां युवानं सन्तं पलितो जगार ।

देवस्य पश्य काव्यं महित्वाद्या ममार स ह्यः समान ॥ ५ ॥

विधुम् । दद्राणम् । समने । बहुनाम् । युवानम् । सन्तम् । पलितः । जगार ।

देवस्य । पश्य । काव्यम् । महित्वाद्या । अद्य । ममार । सः । ह्यः । सम । आन ॥ ५ ॥

अनया कालात्मक इन्द्रः स्तूयते । ऽविधुं विधातारं सर्वस्य युद्धादेः कर्तारम् । विपूर्वो^१
दधातिः^२ करोत्यर्थः । तथा ऽसमने । अननमनः प्राणनम् । सम्यगननोपेतं संग्रामे ऽबहुनां शत्रूणां
ऽदद्राणं द्रावकं ईदृक्सामर्थ्योपेतं ऽयुवानं ऽसन्तं पुरुषं ऽपलितः जरा^३ ऽजगार निगिरतीन्द्राज्ञया ।
एवमुक्तलक्षणं वक्ष्यमाणलक्षणं च ऽदेवस्य कालात्मकस्येन्द्रस्य ऽमहित्वा महत्वेनोपेतं ऽकाव्यं सामर्थ्यं
ऽपश्य पश्यत हे जनाः । तथा जरसा प्राप्तः ऽअद्य ऽममार म्रियते । ऽस ऽह्यः परेषुः ऽसमान सम्यक्
चेष्टते । पुनर्जन्मान्तरे प्रादुर्भवतीत्यर्थः । तदेवं तत्त्वारि नामानि शरीराण्युक्तानि ॥ ॥ १६ ॥

शाकमेना शाको अरुणः सुपर्ण आ यो महः शूरः सनादनीळः ।

यच्चिकेत सत्यमित्तन्न मोघं वसु स्पार्हमुत जेतोत दाता ॥ ६ ॥

शाकमेना । शाकः । अरुणः । सुडपर्णः । आ । यः । महः । शूरः । सनात् । अनीळः ।

यत् । चिकेत । सत्यम् । इत । तत् । न । मोघम् । वसु । स्पार्हम् । उत । जेता । उत । दाता ॥ ६ ॥

ऽशाकमेना । शाकमेव शाकम् । शाकमेना बलेन ऽशाकः शक्तः । 'शक्ल^३ शक्तौ^३' । स्वशाक्यैव
सर्वं कर्तुं शक्तः इत्यर्थः । न हीन्द्रस्य सहायान्तरापेक्षास्तीन्द्रत्वादेव । ऽअरुणः अरुणवर्णः ऽसुपर्णः
कश्चिच्छोभनपर्णः पक्षी ऽआ गच्छतीत्यध्याहारः । उपसर्गश्रुतेर्योग्यक्रियाध्याहारः । ऽयः ऽमहः महान्
ऽशूरः विक्रांतः ऽसनात् पुराणः ऽअनीळः अनीडो नीडस्याकर्ता । नहीन्द्रोऽभिवत् कुत्रचिदपि यज्ञे
निकेतनं करोति । एवं सुपर्णरूपकेनेन्द्रमाह । स पक्षीन्द्रः ऽयच्चिकेत कर्तव्यत्वेन जानाति ऽतत्
ऽसत्यमित् सत्यमे^४ । न तु ऽमोघं व्यर्थं भवति । सः ऽस्पार्हं स्पृहणीयं ऽवसु ऽउत्^५ ऽजेता जयति
शत्रुभ्यः सकाशात् ऽउत अपि^५ ऽदाता प्रयच्छति च स्मोन्भ्यः । 'न लोकाव्यय^५' इत्यादिना
पक्षीप्रतिषेधः ॥

एभिर्ददे वृण्या पौस्यानि येभिरौक्षद्वृत्रहत्याय वज्री ।

ये कर्मणः क्रियमाणस्य मुह्य ऋतेकर्ममुदजायन्त देवाः ॥ ७ ॥

आ । एभिः । ददे । वृण्या । पौस्यानि । येभिः । औक्षत् । वृत्रहत्याय । वज्री ।

ये । कर्मणः । क्रियमाणस्य । मुह्य । ऋतेऽकर्मम् । उत्ऽअजायन्त । देवाः ॥ ७ ॥

१. भ-विदधातिः । २. ग-भ-'जरा' नास्ति । ३. त-भ-मु-'शक्ल शक्तौ' नास्ति । ४. गन्त-भ-
'उत' नास्ति । ५. ग-त-भ-मु-अपि च ।

इन्द्रः ऽपभिः मरुद्भिः सह वृष्ण्यानि^१ वर्षकाणि ऽपौस्यानि बलानि ऽआ ऽददे आदने ।
 ऽपेभिः मरुद्भिः सहितः ऽवृत्रहत्याय । प्राण्युपकारकवृष्ट्यावरकत्वाद्वृत्रः पापम् । तस्य हत्याय ।
 मनुष्याणामुपवृत्रवशमनायेत्यर्थः । तदर्थं ऽवत्री वज्रवानिन्द्रः ऽऔक्षत् वर्षति । ऽपे च मरुतः ऽदेवाः
 ऽमह्ना महतेन्द्रेण^२ ऽक्रियमाणस्य ऽकर्मणाः वृष्टिप्रदानलक्षणस्य साहाय्यार्थम् ऽकृतेकर्मम् कृतकर्म
 वृष्टिप्रदानकर्मं प्रति ऽउदजायन्त उन्मुखा जायन्ते स्वयमेव तैरेभिर्दद इति समन्वयः ॥

युजा कर्माणि जनयन्विश्वौजा अशस्तिहा विश्वमनास्तुरापाट् ।

पीत्वी सोमस्य दिव आ वृधानः शूरो निर्युधार्धमदस्यून् ॥ ८ ॥

युजा । कर्माणि । जनयन् । विश्वऽऔजाः । अशस्तिहा । विश्वमनाः । तुरापाट् ।

पीत्वी । सोमस्य । दिवः । आ । वृधानः । शूरः । निः । युधा । अधमत् । दस्यून् ॥ ८ ॥

स इन्द्रः ऽयुजा मरुतां साहाय्येन ऽकर्माणि प्रवर्षणादीनि ऽजनयन् उत्पादयन् ऽविश्वौजाः
 व्यासबलः ऽअशस्तिहा रक्षोहा ऽविश्वमनाः व्यासमनाः अत्यन्तं मनस्वी ऽतुरापाट् तूर्णमभिभविता
 शत्रूणाम् । एवंमहानुभाव इन्द्रः ऽसोमस्य सोमं ऽपीत्वी पीत्वा ऽदिवः द्युलोकादागत्य सोमं पीत्वा
 ऽवृधानः वर्धमानः ऽशूरः सन् ऽयुधा आयुधेन प्रहारेण वा ऽदस्यून् शत्रून् ऽनिः ऽअधमत् निर्धमति ।
 युद्धेनासुरानपबाधत इत्यर्थः ॥ ॥ १७ ॥

‘इदं ते’ इति समर्चं चतुर्दशं सूक्तम् । वामदेवपुत्रो बृहदुक्थ ऋषिः । चतुर्थपञ्चमीषष्ठ्यो
 जगत्यः । आदितस्तमः सप्तमी च त्रिष्टुभः । विश्वे देवा देवता । तथा चानुक्रान्तम्—‘इदं ते सप्त
 वैश्वदेवं तु^३ चतुर्ध्यास्तिस्रो जगत्यः’ इति । गतः सूक्तविनियोगः । आहवनीये वाय्वादिकारणे-
 नायतनाग्निः शम्यापरासादवाचीने देशे दीप्यमाने सति तमग्निमनया पुनरायतने संवपेत् ।
 सूत्रितं च—‘आहवनीयमवदीप्यमानमवाक् शम्यापरासादिदं त एकं पर ऊ त एकमिति संवपेत्’
 (आश्व. श्रौ. ३. १०) इति ॥

इदं त एकं पर ऊ त एकं तृतीयै न ज्योतिषा सं विशस्व ।

संवेशने तन्वः^४ श्रारोधि प्रियो देवानां परमे जनित्रे ॥ १ ॥

इदम् । ते । एकम् । परः । ऊ इति । ते । एकम् । तृतीयै न । ज्योतिषा । सम् । विशस्व ।

सम्ऽवेशने । तन्वः । चारुः । एधि । प्रियः । देवानाम् । परंमे । जनित्रे ॥ १ ॥

एतदादिभिर्बृहदुक्थो वाजिनं नाम स्वपुत्रं मृतं वदति । हे मृत पुत्र ऽने तव ऽहदम् । उपरि^५
 ज्योतिषेति वक्ष्यमाणत्वाद्देवदेशेन ज्योतिरभिधीयते । इदं ज्योतिरङ्ग्यात्यम् ऽएकम् एकंऽशः ।
 अतस्तमग्निं तव देहगताङ्ग्यशेन बाह्यमग्निं ऽसं ऽविशस्व संगच्छस्व । तथा ऽपर ऽउ अन्योऽपि ऽते तव
 ऽएकं वाय्वात्स्योऽशः ते तव प्राणवाय्वात्येनांशेन सं विशस्व । शरीराग्निप्राणवाय्वोर्बाह्याग्निवाय्वो-
 र्श्वैकत्वादंशत्वमिति भावः । तथा ऽनृतीयेन ऽज्योतिषा आदित्यात्येन तेजसा तवात्मना सं विशस्व ।
 सूर्यगतात्मचैतन्यदेहगतात्मचैतन्ययोरभेदादंशत्वम् । तत् ‘योऽहं सोऽसौ योऽसौ सोऽहं’ सूर्य आत्मा
 जगत्तत्स्थपश्व^६ (ऋ. सं. १.११५.१) इति श्रुतेरात्मनः सूर्यप्रवेशो युक्तः । ऽतन्वः तन्वाः^६ ऽसंवेशने

१. ग-त२.३.७-मु-वृष्ण्या वृष्ण्यानि । २. ग-त१.२.३.६.७.८-भ-महता तैत्रेण । ३. त-‘तु’
 नास्ति । ४. त-भ-परि । ५. त२.३-भ-‘तत्’ नास्ति । ६. ग-भ-‘तन्वाः’ नास्ति ।

तस्मिन्सूर्ये संविश्य ^१चाहरेधि कल्याणो भव । कीदृशस्त्वम् । ^२प्रियः तेन सह प्रीयमाणः । कीदृशे तस्मिन् । ^३देवानां ^४परमे उत्तमे ^५जनित्रे जनके । 'देवानां ह्येतत्परमं जनित्रं यत्सूर्यः' इति हि श्रुतिः ॥

तनूष्टे वाजिन्तन्वं^१ नयन्ती वाममस्मभ्यं धातु शर्म तुभ्यम् ।

अहुतो महो धरुणाय देवान्दिवीव ज्योतिः स्वमा मिमीयाः ॥ २ ॥

तनूः । ते । वाजिन् । तन्वंम् । नयन्ती । वामम् । अस्मभ्यम् । धातु । शर्म । तुभ्यम् ।

अहुतः । महः । धरुणाय । देवान् । दिविऽईव । ज्योतिः । स्वमा । आ । मिमीयाः ॥ २ ॥

हे ^१वाजिन् एतन्नामक पुत्र ^२ते तव ^३तन्वं शरीरं ^४नयन्ती स्वशरीरं प्रापयन्ती ^५तनूः इयं पृथिवी । उभयोरपि पार्थिवत्वात्तव शरीरस्य पृथिवीप्राप्तौ सत्यां तस्यास्तव शरीरनयनं युक्तम् । तादृशी पृथिवी ^६वामं वननीयं धनम् ^७अस्मभ्यं ^८धातु दधातु ^९शर्म च सुखं ^{१०}तुभ्यं धातु दधातु । स त्वम् ^{११}अहुतः अनवपतितः सन् ^{१२}महः महतः ^{१३}देवान् तव कारणभूतान् ^{१४}दिवीव ^{१५}ज्योतिः शुल्लोके वर्तमानं सूर्यं च । इवशब्दश्चार्थं निपातानामनेकार्थत्वात् । तं च ^{१६}स्वं तव स्वभूतम् ^{१७}आ ^{१८}मिमीयाः आविश ॥

वाज्यसि वाजिनेना सुवेनीः सुवितः स्तोमं सुवितो दिवं गाः ।

सुवितो धर्मं प्रथमानु सत्या सुवितो देवान्तमुवितोऽनु पत्नम् ॥ ३ ॥

वाजी । असि । वाजिनेन । सुवेनीः । सुवितः । स्तोमम् । सुवितः । दिवम् । गाः ।

सुवितः । धर्मम् । प्रथमा । अनु । सत्या । सुवितः । देवान् । मुवितः । अनु । पत्नम् ॥ ३ ॥

हे पुत्र त्वं ^१वाजिनेन अन्नरसेन बलेन वा ^२वाज्यसि तद्वान् भवामि । कीदृशस्त्वम् । ^३सुवेनीः सुष्ठु कान्तः । वी गत्यादिषु । तादृशस्त्वं ^४सुवितः सुष्ठु प्रेरितस्त्वं ^५स्तोमं पूर्वं त्वया कृतं स्तोत्रं तदभिमानिदेवम् ^६अनु ^७गाः अन्वगाः अनुगच्छ^१ । तथा ^८सुवितो ^९दिवं गाः । तथा ^{१०}सुवितो ^{११}धर्मं त्वया संपादितानि धर्माण्यनुगच्छ^२ । कीदृशानि । ^{१२}प्रथमा मुख्यानि ^{१३}सत्या सत्यफलानि । तथा ^{१४}सुवितो ^{१५}देवान् इन्द्रादीन् । तथा ^{१६}सुवितः ^{१७}पत्न पतज्ज्योतिरादित्याख्यम् ^{१८}अनु गाः ॥

महिम्न एषां पितरश्चनेशिरे देवा देवेष्वदधुरपि क्रतुम् ।

समविव्यचुरुत यान्यत्विषुरैषां तनूषु नि विविशुः पुनः ॥ ४ ॥

महिम्नः । एषाम् । पितरः । चन । ईशिरे । देवाः । देवेषु । अदधुः । अपि । क्रतुम् ।

मम् । अविव्यचुः । उत । यानि । अत्विषुः ।

आ । एषाम् । तनूषु । नि । विविशुः । पुनरिति ॥ ४ ॥

^१पितरश्चन अस्मत्पितरोऽप्यङ्गिरसः ^२एषां देवानां ^३महिम्नः महत्त्वस्य ^४ईशिरे ईश्वरा अभवन् । ते ^५देवाः ^६अपि देवत्वं प्राप्ता अङ्गिरसः ^७देवेषु इन्द्रादिषु ^८क्रतुं संकल्पम् ^९अदधुः धृतवन्तः । ^{१०}उत अपि च ^{११}यानि तेजांसि ^{१२}अत्विषुः दीप्यन्ते तानि ^{१३}समविव्यचुः संगता आसन् । ^{१४}एषां देवानां ^{१५}तनूषु शरीरेषु^३ ^{१६}नि ^{१७}विविशुः निविशन्ति पितरोऽङ्गिरसः । अतस्त्वमपि तथा कुर्वित्यर्थः ॥

सहोभिर्विश्वं परि चक्रमु रजः पूर्वा धामान्यमिता मिमाणाः ।

तनूषु विश्वा भुवना नि येमिरे प्रासारयन्त पुरुध प्रजा अनु ॥ ५ ॥

सहःऽभिः । विश्वम् । परि । चक्रमुः । रजः । पूर्वा । धामानि । अमिता । मिमाणाः ।

तनूषु । विश्वा । भुवना । नि । येमिरे । प्र । अमारयन्त । पुरुध । प्रजाः । अनु ॥ ५ ॥

मदीयाः पितरः ऽसहोभिः बलैः स्वीयैः ऽविश्वं सर्वं ऽरजः लोकम् । ‘लोका रजांस्युच्यन्ते’ इति निरुक्तम् । ऽपूर्वा पूर्वाणि ऽधामानि स्थानानि ऽअमिता अन्यैरमितानि ऽमिमाणाः परिच्छिन्दन्तः ऽपरि ऽचक्रमुः पर्यक्रामन् । किंच तथा कुर्वन्तः ऽविश्वा सर्वाणि ऽभुवना भूतजातानि ऽनि ऽयेमिरे नियमितवन्तः । किंच ऽपुरुध पुरुधा बहुप्रकारं ऽप्रजा ऽअनु ज्यानींष्युदकानि वा ऽप्रासारयन्त प्रसारितवन्तः । अस्मत्पितरः पूर्वैऽङ्गिरसः स्वसामर्थ्येन सर्वं लोकं व्याप्य पुरातनानि ग्रहनक्षत्रादीनि परिच्छिद्य सर्वभूतानि नियम्य प्रजा अनूदकानि तेजामि वा प्रसारितवन्त इत्यर्थः । अतस्त्वमप्येवं कुर्विति भावः ॥

द्विधा सूनवोऽसुरं स्वर्विदमास्थापयन्त तृतीयेन कर्मणा ।

स्वां प्रजां पितरः पित्र्यं सह आवरेष्वदधुस्तन्तुमाततम् ॥ ६ ॥

द्विधा । सूनवः । असुरम् । स्वःऽर्विदम् । आ । अस्थापयन्त । तृतीयेन । कर्मणा ।

स्वाम् । प्रजाम् । पितरः । पित्र्यम् । सहः । आ । आवरेषु । अदधुः । तन्तुम् । आस्ततम् ॥ ६ ॥

‘सूनवः आदित्यस्य पुत्रा देवा अङ्गिरसः । ‘देवानां ह्येतत्परमं जनित्रं यत्सूर्यः’ इति प्रदर्शितत्वादादित्यस्य सूनव इति गम्यते । ‘असुरं बलवन्तं स्वर्विदं सर्वज्ञं स्वर्गस्य लगभकं वादित्यं तृतीयेन कर्मणा प्रजोत्पत्त्याख्येन । ‘ब्रह्मचर्येणपिभ्यो यज्ञेन देवेभ्यः प्रजया पितृभ्यः’ (तै. सं. ६. ३. १०. ५) इति श्रुतेः प्रजोत्पादनस्य तृतीयकर्मत्वम् । तेन आदित्यं ऽद्विधा ऽआस्थापयन्त द्विप्रकारमास्थापयन्ति । उदितं चास्तमितं च कुर्वन्ति । ‘उदग्राभं च निग्राभं च ब्रह्म देवा अवीवृधन्’ (तै. सं. १. १. १३. १) इति मन्त्रस्य ब्राह्मणे ‘असौ वा आदित्य उद्यन्नुदग्राभ एष निम्नोचन्निग्राभः’ (तै. सं. ५. ४. ६. ६) इति श्रुतत्वाद्देवानामादित्यस्य द्विःस्थापनमुदयास्तमयकरणमिति गम्यते । किंच ऽपितरः मदीया अङ्गिरसः ऽस्वां ऽप्रजाम् । उत्पाद्येत्त्रिंशोपः । ऽपित्र्यं ऽसहः पितुरादित्यस्य संबन्धिघनमपराभिभवक्षमं बलम् ऽआ ऽदधुः निकृष्टेषु स्वप्रजाभूतेषु मनुष्येषु स्थापितवन्तः । यथा पित्र्यं धनं सम्यक् परिरक्ष्य स्वपुत्रेभ्यः प्रयच्छन्ति तद्वत्पितुरादित्यस्य प्रकाशादिबलं मनुष्येषु न्यदधुरित्यर्थः । किंच ऽतन्तुं प्रजाम् ऽआततं विततं कृतवन्त इति शेषः । पुत्रपौत्रादिरूपेणानवच्छिन्नां प्रजामित्यर्थः । ‘अयं ह्यातततन्तुर्यत्प्रजाः’ इति ब्राह्मणं ‘प्रजानन्तु मा व्यवच्छेत्सीः’ (तै. आ. ७. ११. १) इति च । ‘तन्तुं तन्वन्’ (ऋ. सं. १०. ५३. ६) इत्यस्य ब्राह्मणं ‘प्रजा वै तन्तुः’ (ऐ. ब्रा. ३. ३८) इति ॥

नावा न क्षोदः प्रदिशः पृथिव्याः स्वस्तिभिरति दुर्गाणि विश्वा ।

स्वां प्रजां ब्रुहदुक्थो महित्वावरेष्वदधादा परेषु ॥ ७ ॥

१. त१.२.३.६.७.८-भ-मु-°दादित्यसूनव । २. त१.२.३.७-म४.६.८-उत्पद्येति । ३. त-भ-स्वप्रजाभूतासु ।

नावा । न । श्वोदः । प्रऽदिशः । पृथिव्याः । स्वस्तिऽभिः । अति । दुःऽगानि । विश्वा ।
स्वाम् । प्रऽजाम् । बृहत्ऽउक्थः । महिऽत्वा । आ । अवरेषु । अदधात् । आ । परेषु ॥ ७ ॥

१ नावा १ न उदकोत्तरणमाधनेनैव १ श्वोदः उदकं यथा मनुष्या नावोदकमत्तिरन्ति यथा वा
१ स्वस्तिभिः क्षेमैः १ विश्वा सर्वाणि १ दुर्गाणि दुःखेन गन्तव्यान्यतिरन्ति तद्वत् १ बृहदुक्थः १ स्वां
१ प्रजां वाजिनं मृतं पुत्रं १ महित्वा स्वमहत्त्वेन १ अवरेषु अग्न्यादिषु १ आ १ अदधात् कृतवान् । तदा
१ परेषु दिव्येषु सूर्यादिष्वादधात् । एवमृषिर्वृते स्वयमेव वा स्वात्मानं परोक्षेणाह ॥ ॥ १८ ॥

‘ मा प्र गाम ’ इति पठ्यं पञ्चदशं सूक्तं गायत्रं वैश्वदेवम् । ऐक्ष्वाकोऽसमातिर्नाम राजा ।
तस्य बन्धुः सुबन्धुः श्रुतबन्धुर्विप्रबन्धुश्चेति चत्वारः पुरोहिता आसन् । ते च गौपायनाः । स च राजा
तांस्यक्त्वान्यौ मायाविनावृषौ पुरोहितत्वेनावृणीत । ततो बन्धादयः क्रुद्धाः सन्त इमं राजानमभि-
चरितवन्तः । एतज्ज्ञात्वा मायाविनौ पुरोहितावेषामन्यतमं सुबन्धुं प्राणैर्वियोजितवन्तौ । मृतस्यास्य
भ्रातरो बन्धुः श्रुतबन्धुर्विप्रबन्धुरित्येतेऽविनाशप्राप्तिहेतुभूतमिदं दृष्ट्वा जपन्ति स्म । अतस्तेऽस्य
सूक्तस्यर्पयः । प्रतिपाद्यत्वादावर्तमानं मनो देवता । तथा चानुकान्तम्—‘ अथ हैक्ष्वाको राजासमा-
तिर्गौपायनान्बन्धादीन्पुरोहितांस्यक्त्वान्यौ मायाविनौ श्रेष्ठतमौ मत्वा पुरोदधे । तमितरे क्रुद्धा
अभिचेरुः । अथ तौ मायाविनौ सुबन्धोः प्राणानाचिक्षिपतुरथ हास्य भ्रातरस्त्रयः । मा प्र गामेति पठ्यं
गायत्रं स्वस्त्ययनं जप्त्वा ’ इति । अग्निसर्मापाद्देशान्तरगमनसमय इदं सूक्तं जप्यम् । सूत्रितं च—
‘ प्रव्रजेदनपेक्षमाणो मा प्र गामेति सूक्तं जपन् ’ (आश्व. श्रौ. २. ५) इति । महापितृयज्ञेऽप्येत-
दस्विभिर्जप्यम् । सूत्रितं च—‘ मा प्र गामाम् त्वं न इति जपन्तः ’ (आश्व. श्रौ. २. १९) इति ।
निविदः स्थानातिपत्ताविदं सूक्तं शस्त्वा सूक्तान्तरे निविप्रक्षेप्तव्या । सूत्रितं च—‘ स्थानं चेज्जि-
दोऽतिहरेन्मा प्र गामेति पुरस्तात्सूक्तं शस्त्वा ’ (आश्व. श्रौ. ६. ६) इति ॥

मा प्र गाम पथो वयं मा यज्ञादिन्द्र सोमिनः । मान्तः स्थुर्नो अरातयः ॥ १ ॥

मा । प्र । गाम् । पथः । वयम् । मा । यज्ञात् । इन्द्र । सोमिनः ।

मा । अन्तरिति । स्थुः । नः । अरातयः ॥ १ ॥

अत्रोक्ताख्याने शाठ्यायनकम्—‘ असमातिं राधप्रौष्ठं गौपायना अभ्यगमंस्ते खाण्डवे सत्रमासताथ
हासमातौ राधप्रौष्ठे किलाताकुली उपतुरसुरमार्या तं ह स्मानमौ निधायौदनं पचतोऽग्नौ मांसमथा-
सुराक्षं दग्ध्वेक्ष्वाकवः पराबभूवुः । तमसमातिं राधप्रौष्ठं गौपायनानामाहुतयोऽभ्यतपन् सोऽब्रवीदिमौ
किलाताकुली इमा वै मा गौपायनानामाहुतयोऽभितपन्तीति तावद्भूतां तस्य वा अभ्यामेव भिषजौ
स्व आवां प्रायश्चित्तिरावां तथा करिष्यावो यथा न्वेता नाभितपन्तीति । तौ परेत्य सुबन्धोर्गौपायनस्य
स्वपतः प्रमत्तस्यासुमाहुस्यान्तःपरिधिं न्यधत्ताम् ’ इत्यादि । तं सुबन्धोरसुमादातुं खाण्डवादसमातिं
प्रतिगच्छन्तो गौपायना वदन्ति । हे इन्द्र वयं गौपायनाः, पथः समीचीनान्मार्गात् १ मा १ प्र
१ गाम मा परागच्छाम । असमातिगृहमेव गच्छाम । १ मा च १ सोमिनः असमातेः १ यज्ञात् मा प्र
गाम । १ मा १ स्थुः मा तिष्ठन्तु १ नः अस्माकम् १ अन्तः मार्गमध्ये १ अरातयः शत्रवः । यद्वा । सोमिनः
सोमवतो यागान्मा प्र गाम ॥

यो यज्ञस्य प्रसार्धनस्तन्तुर्देवेष्वाततः । तमाहुतं नशीमहि ॥ २ ॥

यः । यज्ञस्य । प्रऽसार्धनः । तन्तुः । देवेषु । आऽततः । तम् । आऽहुतम् । नशीमहि ॥ २ ॥

वयः अयमन्याख्यः वतन्तुः आहवनीयादिरूपेण विस्तृतः वयज्ञस्य वप्रसाधनः प्रकर्षेण साधयिता वदेवेष्वततः देवैः स्तोतृभिर्कृत्विभिर्विस्तारितो वर्तते वेद्यां वतमाहुतं सर्वतो हूयमानं वनशीमहि प्राप्नुयाम । नशतिव्याप्तिकर्मा ॥

पिण्डपितृयज्ञे 'मनो न्वा हुवामहे' इति तृचेन पिण्डाभिमानिनः पितर उपस्थेयाः । सूत्रितं च—'मनो न्वा हुवामहे इति च तिसृभिरर्थेनान्प्रवाहयेत्' (आश्व. श्रौ. २. ७) इति ॥

मनो न्वा हुवामहे नाराशंसेन सोमेन । पितॄणां च मन्मभिः ॥ ३ ॥

मनः । नु । आ । हुवामहे । नाराशंसेन । सोमेन । पितॄणाम् । च । मन्मभिः ॥ ३ ॥

वयं बन्धुश्रुतबन्धादयः मनः सुबन्धोः संबन्धि मायाविभिरपहृतं नु क्षिप्रम् आ हुवामहे आह्वयामहे । केन साधनेनेति तदुच्यते । नाराशंसेन नराशंसचमसगतेन सोमेन । नरैः शस्यन् इति नराशंसाः पितरः । तेषां चमसानां कम्पनमेव होमः । तथाविधेन सोमेन पितॄणाम् अङ्गिरसां मन्मभिः च मननीयैः स्तोत्रैश्च ॥

आ त एतु मनः पुनः कृत्वे दक्षाय जीवसे । ज्योक् च सूर्यं दृशे ॥ ४ ॥

आ । ते । एतु । मनः । पुनरिति । कृत्वे । दक्षाय । जीवसे । ज्योक् । च । सूर्यम् । दृशे ॥ ४ ॥

हे सुबन्धो ते मनः पुनः आ एतु अभिचरतः सकाशान् पुनरागच्छतु । किमर्थमिति उच्यते । कृत्वे कर्मणे लौकिकवैदिकविषयाय दक्षाय बलाय च । यद्वा । कृत्वे अपानाय दक्षाय प्राणाय । 'प्राणो वै दक्षोऽपानः क्रतुः' इति हि श्रुतिः । जीवसे जीवनाय च ज्योक् चिरकालं सूर्यं च दृशे सूर्यं द्रष्टुम् । अत्यन्तं चिरजीवनायेत्यर्थः ॥

पुनर्नः पितरो मनो ददातु दैव्यो जनः । जीवं व्रातं सचेमहि ॥ ५ ॥

पुनः । नः । पितरः । मनः । ददातु । दैव्यः । जनः । जीवम् । व्रातम् । सचेमहि ॥ ५ ॥

पुनः अस्माकं पितरः पितृभूता अङ्गिरसः जनः । तेषां संघ इत्यर्थः । स च जीवं व्रातं प्राणादीन्द्रियसंघानं पुनः ददातु । तथा दैव्यो जनः । जनशब्दः संघवचनः । देवानां संघोऽपि जीवं व्रातं च ददातु । वयं च तदुभयं सचेमहि प्राप्नुयाम ॥

वयं सोम व्रते तव मनस्तनूषु बिभ्रतः । प्रजावन्तः सचेमहि ॥ ६ ॥

वयम् । सोम । व्रते । तव । मनः । तनूषु । बिभ्रतः । प्रजावन्तः । सचेमहि ॥ ६ ॥

हे सोम देव वयं बन्धादयः तव व्रते त्वदीये कर्मणि । व्रतमिति कर्मनाम । तव तनूषु त्वदीयेष्वङ्गेषु च मनः बिभ्रतः तात्पर्ययुक्तां बुद्धिं धारयन्तः प्रजावन्तः प्रजाभिः पुत्रपौत्रादिभिर्युक्ताः सन्तः सचेमहि संगच्छेमहि । जीवं व्रातं चेति शेषः ॥ १९ ॥

'यत्ते यमम्' इति द्वादशार्चं षोडशं सूक्तमानुष्टुभम् । बन्धादय ऋषयः सुबन्धुदेहाग्निर्गतस्येन्द्रियवर्गसहितस्य मनसः पुनस्तस्मिन्प्रवेशनार्थमिदं सूक्तं दृष्ट्वाजपन् । अतस्तेऽस्यर्षयः । प्रतिपाद्यत्वादावर्तमानं मन एव देवता । तथा चानुक्रान्तं—'यत्त इति द्वादशार्चमानुष्टुभं मन-आवर्तनं जेषुः' इति । गतो विनियोगः ॥

१. गत १.२.३.४.५.७.८-म १.२.४.५.८-प्राप्नुमः; त १-प्राप्नुयाः; भ ७-मु-प्राप्नुयामः । २. त-भ-मु-मनः मनो । ३. भ-ऋषयः नास्ति । ४. भ-दृष्ट्वा जपेत् । ५. त-भ-मनो ।

यत्ते यमं वैवस्वतं मनो जगाम दूरकम् । तत्त आ वर्तयामसीह क्षयाय जीवसे ॥ १ ॥

यत् । ते । यमम् । वैवस्वतम् । मनः । जगाम् । दूरकम् ।

तत् । ते । आ । वर्तयामसि । इह । क्षयाय । जीवसे ॥ १ ॥

पुरुषस्य त्रियमाणस्य मनो नाम महद्भूतं बहुधा विशीर्णं भवति^१ । तस्य पुनःसंभरण-
मत्रोच्यते । हे त्रियमाण पुरुष यत्^२ ते तव मनः वैवस्वतं विवस्वतः पुत्रं यमं दूरकम्
अत्यन्तं दूरं यथा भवति तथा जगाम ते तव यत् मनः आ वर्तयामसि आवर्तयामः ।
किमर्थम् । इह क्षयाय इह लोके निवासाय जीवसे चिरकालजीवनाय ॥

यत्ते दिवं यत्पृथिवीं मनो जगाम दूरकम् । तत्त आ वर्तयामसीह क्षयाय जीवसे ॥ २ ॥

यत् । ते । दिवम् । यत् । पृथिवीम् । मनः । जगाम् । दूरकम् ।

तत् । ते । आ । वर्तयामसि । इह । क्षयाय । जीवसे ॥ २ ॥

हे सुबन्धो यत् मनः दिवं जगाम यत् च पृथिवीं दूरकम् । दूरकमिति क्रिया-
विशेषणम् । यत् इह निवासाय जीवनाय चावर्तयामः ॥

यत्ते भूमिं चतुर्भृष्टिं मनो जगाम दूरकम् ।

तत्त आ वर्तयामसीह क्षयाय जीवसे ॥ ३ ॥

यत् । ते । भूमिम् । चतुःभृष्टिम् । मनः । जगाम् । दूरकम् ।

तत् । ते । आ । वर्तयामसि । इह । क्षयाय । जीवसे ॥ ३ ॥

हे सुबन्धो यत् मनः भूमिं चतुर्भृष्टिम् । चतुर्दिक्षु भ्रंशो यस्याः सा । तां जगाम यत्
आवर्तयामः ॥

यत्ते चतस्रः प्रदिशो मनो जगाम दूरकम् ।

तत्त आ वर्तयामसीह क्षयाय जीवसे ॥ ४ ॥

यत् । ते । चतस्रः । प्रदिशः । मनः । जगाम् । दूरकम् ।

तत् । ते । आ । वर्तयामसि । इह । क्षयाय । जीवसे ॥ ४ ॥

हे सुबन्धो यत्ते मनः प्रदिशः प्रकृष्टा महादिशः चतस्रः जगाम यत् आवर्तयामः ॥

यत्ते समुद्रमर्णवं मनो जगाम दूरकम् ।

तत्त आ वर्तयामसीह क्षयाय जीवसे ॥ ५ ॥

यत् । ते । समुद्रम् । अर्णवम् । मनः । जगाम् । दूरकम् ।

तत् । ते । आ । वर्तयामसि । इह । क्षयाय । जीवसे ॥ ५ ॥

हे सुबन्धो ऽयत्ते ऽमनः ऽअर्णवम्^१ अर्णास्थुदकानि^१ तद्वन्तं ऽसमुद्रं मेघं वा ऽजगाम ऽतत्
इति गतम् ॥

यत्ते मरीचीः प्रवतो मनो जगाम दूरकम् ।

तत्त आ वर्तयामसीह क्षयाय जीवसे ॥ ६ ॥

यत् । ते । मरीचीः । प्रऽवतः । मनः । जगाम । दूरकम् ।

तत् । ते । आ । वर्तयामसि । इह । क्षयाय । जीवसे ॥ ६ ॥

हे सुबन्धो ऽयत्ते ऽमनः ऽप्रवतः प्रगच्छन्तीः^२ ऽमरीचीः दीप्तीः ऽजगाम ऽतत् इति
गतम् ॥ २० ॥

यत्ते अपो यदोषधीर्मनो जगाम दूरकम् ।

तत्त आ वर्तयामसीह क्षयाय जीवसे ॥ ७ ॥

यत् । ते । अपः । यत् । ओषधीः । मनः । जगाम । दूरकम् ।

तत् । ते । आ । वर्तयामसि । इह । क्षयाय । जीवसे ॥ ७ ॥

यत्ते सूर्यं यदुषसं मनो जगाम दूरकम् ।

तत्त आ वर्तयामसीह क्षयाय जीवसे ॥ ८ ॥

यत् । ते । सूर्यम् । यत् । उषसम् । मनः । जगाम । दूरकम् ।

तत् । ते । आ । वर्तयामसि । इह । क्षयाय । जीवसे ॥ ८ ॥

यत्ते पर्वतान्बृहतो मनो जगाम दूरकम् ।

तत्त आ वर्तयामसीह क्षयाय जीवसे ॥ ९ ॥

यत् । ते । पर्वतान् । बृहतः । मनः । जगाम । दूरकम् ।

तत् । ते । आ । वर्तयामसि । इह । क्षयाय । जीवसे ॥ ९ ॥

यत्ते विश्वमिदं जगन्मनो जगाम दूरकम् ।

तत्त आ वर्तयामसीह क्षयाय जीवसे ॥ १० ॥

यत् । ते । विश्वम् । इदम् । जगत् । मनः । जगाम । दूरकम् ।

तत् । ते । आ । वर्तयामसि । इह । क्षयाय । जीवसे ॥ १० ॥

चतस्र ऋचो निगदसिद्धाः ॥

यत्ते पराः परावतो मनो जगाम दूरकम् ।

तत्त आ वर्तयामसीह क्षयाय जीवसे ॥ ११ ॥

यत् । ते । पराः । पराऽवतः । मनः । जगाम । दूरकम् ।
तत् । ते । आ । वर्तयामसि । इह । क्षयाय । जीवसे ॥ ११ ॥

हे सुबन्धो ऽयस्ते ऽमनः ऽपराः ऽपरावतः अत्यन्तं दूरदेशान् ऽजगाम ऽतत् इति गतम् ॥

यत्ते भूतं च भव्यं च मनो जगाम दूरकम् ।
तत्त आ वर्तयामसीह क्षयाय जीवसे ॥ १२ ॥

यत् । ते । भूतम् । च । भव्यम् । च । मनः । जगाम । दूरकम् ।
तत् । ते । आ । वर्तयामसि । इह । क्षयाय । जीवसे ॥ १२ ॥

हे सुबन्धो ऽयस्ते ऽमनः ऽभूतं ऽच ऽभव्यं ऽच इत्यनेन भूतभव्यात्मकव्यतिरेकेण कस्यचिद्-
भावाद्वर्तमानस्य पृथगेवाभिधानात्^१ कृत्स्नं प्रपञ्चमुक्तं भवति । तत्र सर्वत्र गतं मनो जीवनाय
निवासाय चावर्तयामः ॥ ॥ २१ ॥

‘प्र तारि’ इति दशर्चं सप्तदशं सूक्तं बन्धादीनां त्रयाणां गौपायनानामार्षम् । आदितः
सप्त त्रिष्टुभः । अष्टमी पञ्चाष्टका पङ्क्तिः । नवमी षडष्टका महापङ्क्तिः । दशमी पङ्क्त्युत्तरा ।
‘आर्चा दशकावष्टकास्त्रयः’ (अनु. ९. ११) इत्युक्तलक्षणपञ्चावात्^२ । एकाक्षराध्विज्यादूरिग्वि-
शेषणं वेदिनस्या । सूक्तस्यादितश्चतस्रो देहात्प्राणाभिर्गमयिष्या निर्ऋतेर्निवृत्त्यर्थं बन्धादयोऽजपन् ।
‘मो पु नः सोम’ इति चतुर्थ्यमेव मृत्युनिवृत्त्यर्थं सोममस्तुवन् । अतश्चतसृणां निर्ऋतिर्देवता
चतुर्थ्याः सोमश्च । ‘असुनीते मनः’ इति द्वाभ्यामसुनीतिनाम्नी देवीमस्तुवन् अतस्तयोः सा
देवता । ‘पुनर्नो असुम्’ इत्यस्याः पृथिव्याद्या लिङ्गोक्ता^३ देवताः^४ । ततस्तिस्मिः शिष्टाभिः^५
पङ्क्तिमहापङ्क्तिपङ्क्त्युत्तराभिर्चावापृथिव्याविति द्यावापृथिव्यौ देवते । ‘समिन्द्र’ इत्यर्थ-
चस्येन्द्रो देवता । तथा चानुक्रान्तं—‘प्र तारीति दशर्चं चतस्रो निर्ऋत्यपनोदनार्थं जेषुश्चतुर्थ्यां सोमं
चास्तुवन्मृत्योरपगमायोत्तराभ्यां देवीमसुनीतिं सप्तम्यां लिङ्गोक्तदेवताः शिष्टाभिः पङ्क्तिमहापङ्-
क्तिपङ्क्त्युत्तराभिर्चावापृथिव्यौ समिन्द्रेतीन्द्रं चार्धर्चेन’ इति । गतो विनियोगः ॥

प्र तार्यायुः प्रतरं नवीयुः स्थातारेव क्रतुमता रथस्य ।

अध च्यवान् उत्तवीत्यर्थं परातरं सु निर्ऋतिर्जिहीताम् ॥ १ ॥

प्र । तारि । आयुः । प्रऽतरम् । नवीयुः । स्थाताराऽइव । क्रतुऽमता । रथस्य ।

अर्ध । च्यवानः । उत् । त्वीति । अर्थम् । पराऽतरम् । सु । निऽऋतिः । जिहीताम् ॥ १ ॥

सुबन्धोः ऽआयुः आयुष्यं ऽप्र ऽतारि प्रवर्धतां । प्रपूर्वस्तिरतिवर्धनार्थः । कथं प्रवर्धतामिति
उच्यते । ऽप्रतरं प्रवृद्धतरं ऽनवीयुः नवतरम् । यौवनोपेतमित्यर्थः । निर्ऋत्यनुग्रहादेवमायुर्वर्धताम् ।
तत्र दृष्टान्तः । ऽक्रतुमता कर्मवता सारथिना ऽरथस्य ऽस्थातारेव रथे स्थिताविव^६ वर्धते^७ तद्वत् ।
ऽअध अथ ऽच्यवानः जीवितात्प्रच्यवमानः ऽअर्थं स्वाभिलषितमायुर्लक्षणम् ऽउत्तवीति वर्धयति ।
सुबन्धुप्राणापहर्त्री^८ ऽनिर्ऋतिः पापदेवता ऽपरातरम् अत्यन्तं दूरतरं ऽजिहीतां^९ परित्यजतु गच्छतु ॥

१. भ-पृथगभिधानदेव । २. त१.२.३.७-म१.२.४.९.८-इत्युक्तसद्भावात् । ३. त-भ-मु-
लिङ्गोक्तदेवताः । ४. ग-त-भ-द्यावापृथिव्यौ अष्टाभिः । ५. ग४-त१.२.३.७-स्थिता वर्धते; भ-स्थिता
वर्धते; सु-स्थिता यथा वर्धते । ६. भ-‘प्राणापहर्त्री । ७. त१.२.३.९.७.८-भ-परिजिहीता ।

सामन्तु राये निधिमन्वन्नं करामहे सु पुरुष श्रवांसि ।

ता नो विश्वानि जरिता ममन्तु परातरं सु निःकृतिर्जिहीताम् ॥ २ ॥

सामन् । नु । राये । निधिमन्तु । नु । अन्नम् । करामहे । सु । पुरुष । श्रवांसि ।

ता । नः । विश्वानि । जरिता । ममन्तु । परातरम् । सु । निःकृतिः । जिहीताम् ॥ २ ॥

१ सामन्तु साम्नि गीयमाने सति । नु चार्थे । २ राये जीवायूरुपधनार्थं ३ निधिमन् निधानवत् ४ अन्नं हविश्च ५ करामहे कुर्मः । अत्रापि ६ नु इति चार्थे । निःकृत्यैः ७ स्तुतिं हविश्चोभये कुर्म इत्यर्थः । तदेवाह । ८ सु सुष्ठु ९ पुरुष पुरुषा बहुप्रकारं १० श्रवांसि अन्नानि हवींषिकरामहे । ११ ता तानि हवींषि १२ नः अस्माकं संबन्धीनि १३ विश्वानि सर्वाणि १४ जरिता जीर्णा स्तुता वा । ' जरा स्तुतिः ' (निरु. १०. ८) । १५ ममन्तु स्वदताम् । आस्वाद्य च १६ निःकृतिः १७ परातरम् अत्यन्तं दूरदेशं १८ जिहीतां गच्छन्तु ॥

अभी प्वर्यः पौंस्यैर्भवेम द्यौर्न भूमिं गिरयो नाज्जान् ।

ता नो विश्वानि जरिता चिकेत परातरं सु निःकृतिर्जिहीताम् ॥ ३ ॥

अभि । सु । अर्यः । पौंस्यैः । रयेम । द्यौः । न । भूमिम् । गिरयः । न । अज्जान् ।

ता । नः । विश्वानि । जरिता । चिकेत । परातरम् । सु । निःकृतिः । जिहीताम् ॥ ३ ॥

वयम् १ अर्यः अरीन् शत्रून् २ पौंस्यैः पुंस्त्वं वलैः ३ सु सुष्ठु ४ अभि ५ भवेम । ६ द्यौर्न ७ भूमिं सूर्यौ यथा स्वरश्मिभिर्भूमिभिर्भवति तद्वत् । ८ गिरयो ९ नाज्जान् । गिरिर्वज्रः । ते यथा अज्जान् १० अजन-शीलान् मेघानभिभवन्ति तद्वत् । ११ ता तानि यानि १२ नः अस्माभिः कृतानि स्तोत्राणि तानि १३ विश्वानि सर्वाणि १४ जरिता स्तुता सती १५ निःकृतिः १६ चिकेत जानाति । शिष्टमुक्तम् ॥

मो पु णः सोम मृत्यवे परा दाः पश्येम नु सूर्यमुच्चरन्तम् ।

द्युभिर्हितो जरिमा स नो अस्तु परातरं सु निःकृतिर्जिहीताम् ॥ ४ ॥

मो इति । सु । नः । सोम । मृत्यवे । परा । दाः । पश्येम । नु । सूर्यम् । उत्सृजन्तम् ।

द्युभिः । हितः । जरिमा । सु । नः । अस्तु । परातरम् । सु । निःकृतिः । जिहीताम् ॥ ४ ॥

हे १ सोम २ नः अस्मान् ३ सु सुष्ठु ४ मृत्यवे ५ मो ६ परा ७ दाः सैव परादानं कुरु । मृत्यवधीनान् मा कार्षीः । किन्तु ८ नु इदानीम् ९ उच्चरन्तम् ऊर्ध्वं गच्छन्तमुदयन्तं १० सूर्यं ११ पश्येम १२ । चिरकालं जीवे-मेत्यर्थः । जीवाभावे सूर्यदर्शनासंभवादित्यभिप्रायः । किंच १३ द्युभिः । अहर्नामैतत् । अहोभिः दिवसैः १४ हितः प्रेरितः १५ जरिमा जराभावः १६ नः अस्माकं १७ सु सुखकरः १८ अस्तु । शिष्टमुक्तम् ॥

असुनीते मनो अस्मासु धारय जीवातवे सु प्र तिरा न आयुः ।

रारन्धि नः सूर्यस्य मृदशि घृतेन त्वं तन्वं वर्धयस्व ॥ ५ ॥

असुनीते । मनः । अस्मासु । धारय । जीवातवे । सु । प्र । तिर । नः । आयुः ।

रारन्धि । नः । सूर्यस्य । मृदशि । घृतेन । त्वम् । तन्वंम् । वर्धयस्व ॥ ५ ॥

१. त-भ- ' निःकृत्यै ' नास्ति । २. त-भ-मु-निःकृत्यै इत्यर्थः । ३. ग-त-भ-मु- ' अज्जान् ' नास्ति ।

४. त-भ-मु-पश्येम पश्यामः ।

हे ^१असुनीते मनुष्याणामसूनां नेत्रि देवि ^२अस्मासु ^३मनः पुनः ^४धारय । किंच ^५जीवातवे जीवितुं ^६सु ^७प्र ^८तिर सुपु वर्धय ^९नः अस्माकम् ^{१०}आयुः । किंच ^{११}ररन्धि स्थापय ^{१२}नः अस्मान् ^{१३}मूर्यस्य ^{१४}संदशि चिरमंदर्शने । ^{१५}त्वं च ^{१६}धृतेन अस्माभिर्दत्तेन ^{१७}तन्वं शरीरं ^{१८}वर्धयस्व वर्धय ॥२२॥

असुनीते पुनरस्मासु चक्षुः पुनः प्राणमिह नो धेहि भोगम् ।

ज्योक् पश्येम सूर्यमुच्चरन्तमनुमते मृळया नः स्वस्ति ॥ ६ ॥

असुनीते । पुनः । अस्मासु । चक्षुः । पुनरिति । प्राणम् । इह । नः । धेहि । भोगम् ।

ज्योक् । पश्येम । सूर्यम् । उच्चरन्तम् । अनुमते । मृळय । नः । स्वस्ति ॥ ६ ॥

हे ^१असुनीते प्राणदायिनि^२ देवि ^३अस्मासु । अस्मदीये सुबन्धावित्यर्थः । ^४पुनः ^५चक्षुः प्रकाशकं नयनम् । ईक्षणसामर्थ्यमित्यर्थः । किंच ^६प्राणं ^७पुनः अस्मासु ^८धेहि स्थापय । वयं च ^९ज्योक् चिरम् ^{१०}उच्चरन्तम् उद्गच्छन्तं ^{११}सूर्यं ^{१२}पश्येम । हे ^{१३}अनुमते देवि ^{१४}स्वस्ति अविनाशं यथा स्यात्तथा^{१५} ^{१६}नः अस्मान् ^{१७}मृळय सुख्य ॥

पुनर्नो असुं पृथिवी ददातु पुनर्द्यौर्देवी पुनरन्तरिक्षम् ।

पुनर्नः सोमस्तन्वं ददातु पुनः पूषा पथ्यां^३ या स्वस्तिः ॥ ७ ॥

पुनः । नः । असुम् । पृथिवी । ददातु । पुनः । द्यौः । देवी । पुनः । अन्तरिक्षम् ।

पुनः । नः । सोमः । तन्वंम् । ददातु । पुनरिति । पूषा । पथ्याम् । या । स्वस्तिः ॥ ७ ॥

^१पृथिवी देवी ^२नः अस्मभ्यम् ^३असुं प्राणं ^४ददातु । ^५पुनः ^६द्यौः देवता असुं ददातु । तथा ^७अन्तरिक्षम् अन्तरिक्षदेवता असुं ददातु । तथा ^८सोमः ^९नः ^{१०}तन्वं शरीरं ^{११}पुनः ^{१२}ददातु^{१३} । तथा ^{१४}पूषा पोषाभिमानिनी^{१५} देवता^{१६} ^{१७}पथ्याम् । ‘पन्था अन्तरिक्षम्’ (निरु. ११.४५) । तत्र भवां वाचम् । वागात्मकः शब्दो ह्याकाशादुत्पद्यते । तां ^{१८}पुनः ददातु । ^{१९}किंच^{२०} ^{२१}या ^{२२}स्वस्तिः या लोके वेदे च स्वस्तिरुच्यते तामपि पूषा प्रयच्छतु^{२३} । यद्वा । पूषा पापं प्रयच्छतु । या स्वस्तिर्वाग्माङ्गी देव्यस्ति सा पथ्यां वाचं प्रयच्छतु । ‘वाग्वै पथ्या स्वस्तिः’ (श. ब्रा. ३. २. ३. ८) इति ब्राह्मणम् ॥

शं रोदसी सुबन्धवे यद्वाही क्रतस्य मातरां ।

भरतामप यद्रपो द्यौः पृथिवि क्षमा रपो मो षु ते किं चनाममत् ॥ ८ ॥

शम् । रोदसी इति । सुबन्धवे । यद्वाही इति । क्रतस्य । मातरां ।

भरताम् । अपं । यत् । रपः । द्यौः । पृथिवि । क्षमा । रपः ।

मो इति । सु । ते । किम् । चन । आममत् ॥ ८ ॥

१. ग-त-१.२.३.७-स्वशरीरं । २. ग-त-१.२.३.७.८-भ-सु-प्राणप्रदायिनि । ३. ग-त-भ-५.६.८-सु-सूर्य देवं । ४. ग-त-भ-सु-तथा । ५. भ-ददातु किंच या स्वस्तिर्या लोके वेदे च स्वस्तिरुच्यते तामपि पूषा प्रयच्छतु । ६. त-१.२.३.७-भ-४.६.८-पोषाभिमानि । ७. त-भ-देवता या । ८. भ-‘किंच.....प्रयच्छतु’ नास्ति ।

इदमादिभिस्तिष्ठभिः^१ द्यावापृथिव्योः स्तुतिः । ऽरोदसी द्यावापृथिव्यौ ऽसुबन्धवे ऽशं सुखं प्रयच्छताम् । कीदृश्यौ ते । ऽयह्यौ महत्यौ ऽकृतस्य यज्ञस्योदकस्य वा ऽमातरा निर्मात्र्यौ । ऽयद्रपः पापं कृच्छ्रमस्ति^२ तत् ऽअप ऽभरताम् अपहरताम् अपनयताम् । हे ऽद्यौः हे ऽपृथिवि हे द्यावा-पृथिव्यौ ऽक्षमा क्षमायां सत्याम् । यद्वा क्षमा पृथगप्युच्यते । क्षमाप्यपहरतु^३ । एवमुक्त्वा सुबन्धुं बन्ध्वादयो द्रुवते । हे सुबन्धो ऽते त्वां ऽमो ऽपु मैव सुष्टु ऽकिं ऽचन ऽरपः कृच्छ्रम् ऽआममत् हिनस्तु ॥

अवं द्वके अवं त्रिका दिवश्चरन्ति भेषजा ।

क्षमा चरिष्वेककं भरतामप यद्रपो

द्यौः पृथिवि क्षमा रपो मो षु ते किं चनाममत् ॥ ९ ॥

अवं । द्वके इति । अवं । त्रिका । दिवः । चरन्ति । भेषजा ।

क्षमा । चरिष्यु । एककम् । भरताम् । अप । यत् । रपः ।

द्यौः । पृथिवि । क्षमा । रपः । मो इति । सु । ते । किम् । चन । आममत् ॥ ९ ॥

ऽदिवः सुलोकात् ऽभेषजा भेषजानि ऽद्वके द्विकं ऽत्रिका त्रिकं च ऽअव चरन्ति । अत्राश्विनौ^४ द्विकमवचरतः । इडा सरस्वती भारती त्रिकमवचरन्ति । ऽक्षमा क्षमायां ऽचरिष्यु चरति ऽएककम् एकं भेषजमित्यभिप्रायसाह । तानि सर्वाणि सुबन्धोः प्राणं परिरक्षन्ति शेषः ॥

समिन्द्रेय गार्मनङ्गाहं य आर्वहदुशीनराण्या अनः ।

भरतामप यद्रपो द्यौः पृथिवि क्षमा रपो मो षु ते किं चनाममत् ॥ १० ॥

सम् । इन्द्र । ईरय । गार्म । अनङ्गाहम् । यः । आ । अर्वहत् । उशीनराण्याः । अनः ।

भरताम् । अप । यत् । रपः । द्यौः । पृथिवि । क्षमा । रपः ।

मो इति । सु । ते । किम् । चन । आममत् ॥ १० ॥

हे ऽइन्द्र ऽसम् ऽईरय संप्रेरय । किम् । ऽगां गन्तारम् ऽअनङ्गाहम् अनोवहनसमर्थम्^५ । ऽयः अनङ्गान् ऽआवहत् आवहत्यस्मान्प्रति । किम् । ऽअनः शकटम् । कस्य । ऽउशीनराण्याः एतन्नामिकाया ओषधेः । ययार्तमनुलिम्पन्ति सोशीनराणी । भरतामित्यादि गतम् ॥ ॥ २३ ॥

‘ आ जनम् ’ इति द्वादशर्चमष्टादशं सूक्तम् । गौपायना बन्ध्वादय ऋषयः । षष्ठ्यास्वगस्यस्य स्वसैषां मातरिका । आदितः पञ्च गायत्र्यः । अष्टमीनवम्यौ पङ्क्ती । शिष्टा अनुष्टुभः । आदितश्चतसृणामसमातिनाम्नो राज्ञः स्तूयमानत्वात् स एव देवता । पञ्चम्या इन्द्रः । षष्ठ्या अप्यसमातिः । ततः पञ्चानां सुबन्धोर्जीविताह्वानरूपोऽर्थो देवता । ‘ अयं मे हस्तः ’ इत्यस्या लब्धसंज्ञस्य सुबन्धोः स्पर्शनहेतुभूतो देवता । तथा चानुक्रमणिका—‘ आ जनमिति द्वादशर्चमानुष्टुभं चतसृभिरसमाति-मस्तुवन्पञ्चम्येन्द्रं षष्ठ्यागस्यस्य स्वसा मातैषां राजानमस्तौत्पराभिः सुबन्धोर्जीविमाह्वयंस्तमन्यथा लब्धसंज्ञमस्पृशन् पञ्चाद्या गायत्र्योऽष्टम्याद्ये पङ्क्ती ’ इति ॥

१. त-मु-इदमादिभिस्तिष्ठभिः । २. त-भ२.४.८-मु-कृच्छं चास्ति । ३. भ१.७-द्यौरप्यपहरतु । ४. त१.२.३.६.७.८ भ-मु-तत्राश्विनौ । ५. त-भ२.८-मु-‘समर्थं गां ।

आ जनं त्वेषसंहशं माहीनानामुपस्तुतम् । अगन्म बिभ्रंतो नमः ॥ १ ॥

आ । जनम् । त्वेषसंहशम् । माहीनानाम् । उपस्तुतम् । अगन्म । बिभ्रंतः । नमः ॥ १ ॥

इदमादिभिस्तिमूमी राजानं स्तुवन्ति । वयं बन्धवादयः । जनं जनपदमसुनीतिस्त्वभूतम्^१ । आ । अगन्म अभिगताः । गमेर्लुङि 'मन्त्रे घस' इति च्लेर्लुक् । 'स्वोश्च' इति मकारस्य नकारः । कीदृशं जनम् । त्वेषसंहशं दीप्तदर्शनं । माहीनानां महताम् । उपस्तुतम् उपगतस्तुतिम् । 'तादौ च' इति गतेः प्रकृतिस्वरः । कीदृशा वयम् । नमः नमस्कारं । बिभ्रंतः धारयन्तः^२ । कुर्वन्त इत्यर्थः । यद्वा । जनमगमातिमित्यर्थः । शिष्टं समानम् । नमो^३ बिभ्रन्त इति राजकृते नमस्कारं धारयन्त इत्यर्थः ॥

असमातिं नितोशनं त्वेषं निययिनं रथम् । भजेरथस्य सत्पतिम् ॥ २ ॥

असमातिम् । नितोशनम् । त्वेषम् । निययिनम् । रथम् । भजेरथस्य । सत्पतिम् ॥ २ ॥

असमातिं राजानं । नितोशनं शत्रूणां हन्तारम् । नितोशतिर्वधकर्मा । त्वेषं दीप्तम् । निययिनं रथम् इत्युपमाप्रधानो निर्देशः । रथवत् सर्वाभिमतप्राप्तिसाधनं । भजेरथस्य एतन्नामकस्य राज्ञो वंशे जातम् । यद्वा । एतन्नामा कश्चिदस्य शत्रुः । तस्य^४ निययिनम् । 'हलदन्तात्' (पा. सू. ६. ३. ९) इति सप्तम्या अलुक् । सत्पतिं मतां पालकम् ॥

यो जनान् महिषां इवातितस्थौ पवीरवान् । उतापवीरवान् युधा ॥ ३ ॥

यः । जनान् । महिषान् । अतितस्थौ । पवीरवान् । उत । अपवीरवान् । युधा ॥ ३ ॥

यः असमातिः । जनान् स्वविरोधिभूतान् । अतितस्थौ अतिक्रम्य तिष्ठति । पराभावयतीत्यर्थः^५ । क इव । महिषान् सिंह इव । कीदृशः सन् । पवीरवान् । पवीरः पविः । खड्गवान् । उत अपि च । अपवीरवान् अपगतखड्गः सन् । शस्त्रसाहाय्यमपि कदाचिन्नापेक्षत इत्यर्थः । किं कुर्वन् । युधा योधनेन । युद्धेत्यर्थः ॥

यस्यैक्ष्वाकुरुषं व्रते रेवान्मराग्येधते दिवीं पञ्च कृष्टयः ॥ ४ ॥

यस्य । ऐक्ष्वाकुः । उप । व्रते । रेवान् । मरायी । एधते । दिवि । पञ्च । कृष्टयः ॥ ४ ॥

यस्य जनपदस्य । ऐक्ष्वाकुः राजा । व्रते कर्मणि रक्षणरूपे । उप । एधते प्रवर्धते । कीदृशः सन् । रेवान् रथिवान् । मरायी शत्रूणां मारकश्च सन् । विशेषणद्वयेन जनानां दानादिरूपेण धनलाभः परराजोपद्रवापत्तिश्चोक्ता भवति । एवं सति तद्विषयस्थाः पञ्च कृष्टयः निपादपञ्चमाश्चत्वारो वर्णाः । दिवीव कुलोके यथा संकल्पसिद्धाः सन्तः सुखिनो भवन्ति तद्वत्सुखिनो भवन्तीति शेषः ॥

इन्द्रं क्षत्रासमातिषु रथप्रोष्ठेषु धारय । दिवीं सूर्यं दृशे ॥ ५ ॥

इन्द्रं । क्षत्रा । असमातिषु । रथप्रोष्ठेषु । धारय । दिवि । सूर्यम् । दृशे ॥ ५ ॥

अनयेन्द्रमाह्वयतेऽसमात्यर्थम् । हे इन्द्र । क्षत्रा क्षत्राणि बलानि । रथप्रोष्ठेषु असमातिषु । एकस्मिन् बहुवचनं पूजार्थम् । रथप्रोष्ठेऽसमातो धारय । दिवीव सूर्यं दिवि यथा सूर्यं दृशे सर्वेषां दर्शनाय स्थापितवानसि तद्वदत्र बलं धारय ॥

१. त१.२.३.७-म१.२.४.७-मसुनीतिं असुनीतिस्त्वभूतं । २. त-म१.२.४.६.८-धारयतः । ३. त१.२.३.६.७.८-म-आबिभ्रत । ४. त२.३.७-म- 'तस्य' नास्ति । ५. ग-त-मु-पराभवतीत्यर्थः; म-पराभवेत्यर्थः । ६. ग-त-म-मु-किमिव ।

अगस्त्यस्य नद्धयः सप्ती युनक्षि रोहिता ।

पणीक्यक्रमीरभि विश्वान्राजन्नराधसः ॥ ६ ॥

अगस्त्यस्य । नत्स्म्यः । सप्ती इति । युनक्षि । रोहिता ।

पणीन् । नि । अक्रमीः । अभि । विश्वान् । राजन् । अराधसः ॥ ६ ॥

अनयागस्त्यस्य स्वसा बन्धादीनां माता राजानं स्तौति । हे राजन् असमाते त्वम् अगस्त्यस्य ऋषेः नद्धयः नन्दयितृभ्यो बन्धादिभ्यो निमित्तभूतेभ्यस्तेषां धनप्राप्तये सप्ती सर्पणस्वभाववशौ रोहिता रोहितवर्णौ युनक्षि योजय रथे । तथा कृत्वा विश्वान् सर्वान् अराधसः अदातृनयज-मानान् पणीन् वणिजः लुब्धकान् नि निकृष्टं नितरां वा अभि अक्रमीः अभिभव ॥ ॥ २४ ॥

अयं मातायं पितायं जीवातुरागमत् । इदं तव प्रसर्पणं सुबन्धवेहि निरिंहि ॥ ७ ॥

अयम् । माता । अयम् । पिता । अयम् । जीवातुः । आ । अगमत् ।

इदम् । तव । प्रसर्पणम् । सुबन्धो इति सुबन्धो । आ । इहि । निः । इहि ॥ ७ ॥

अत्र शेषे शास्त्रायनकम्—‘अथाग्निं द्वैपदेन सूक्तेनास्तुवन् । अग्निः स्तुत आजगाम । आगत्य चाह किंकामा मागच्छतेति । सुबन्धोरेवासुं पुनर्वनुयामेत्यब्रुवन् । एषान्तःपरिधीत्यब्रवीत्तमादब्रु-मिति । तन्निराह^१ । अयं^२ मातायं पिता^३ इति । शौनकश्च—‘स्तुतः स राजा सुप्रीतस्तस्थौ गौपायना-नभि ॥ सूक्तेन तेऽस्तुवन्नग्निं द्वैपदेन यथात्रिषु । अधाग्निरब्रवीदेतानयमन्तःपरिध्यसुः ॥ सुबन्धोरस्य चेक्ष्वाकोर्मया गुप्तो हितार्थिना । सुबन्धवे प्रदायासुं जीवेत्युक्त्वा च पावकः ॥ स्तुतो गौपायनैः प्रीतो जगाम त्रिदिवं प्रति । अयं मातेति हृष्टास्ते सुबन्धोरमुमाह्वयन् ॥ शरीरमभिनिर्दिश्य सुबन्धोः पतितं भुवि । सूक्तशेषं जगुश्चास्य चेतसो धारणाय ते’ (बृहदे. ७. १७. १०१) इति ॥ अयम् अग्निः माता । अयम् एव पिता । अयं जीवातुः जीवयिता आगमत् आजगाम । अतो हे सुबन्धो जीवपरिधौ वर्तमानं इदं तव शरीरं तव प्रसर्पणं प्रकर्षेण सर्पणसाधनम् । अत इदं प्रति एहि आगच्छ । निरिंहि निर्गच्छ परिधेः सकाशात् । अन्य एवं व्याचक्षते । हे निर्गतप्राण सुबन्धो अयम् । विभक्त्यव्ययः । इयं मातायं पितायं जीवातुर्जीवनफलभूतः पुत्रश्चागमदिति संबध्यते । सर्वे स्वामागता दुःखिताः सन्तः । शिष्टं समानम् ॥

यथा युगं वरत्रया नहन्ति धरुणाय कम् ।

एवा दाधार ते मनो जीवातवे न मृत्यवेऽथो अरिष्टतातये ॥ ८ ॥

यथा । युगम् । वरत्रया । नहन्ति । धरुणाय । कम् ।

एव । दाधार । ते । मनः । जीवातवे । न । मृत्यवे । अथो इति । अरिष्टतातये ॥ ८ ॥

यथा युगं वरत्रया पाशेन नहन्ति बध्नन्ति धरुणाय रथादिधारणाय । कम् इति पाद-पूरणः । एव एवं ते मनः दाधार परिधावभिः । किमर्थम् । जीवातवे जीवनाय न मृत्यवे मरणाय न अथो अपि च अरिष्टतातये अविनाशाय । स्वार्थिकस्तातिः ॥

१. त. १. २. ३. ७-भ. १. ८-तन्निराहन्नयं; भ. ४-तन्निराहन्नयं; भ. ७-तन्निराहन्नयं; सु-तं निराहरन्नयं ।

२. त-भ. १. २. ७-वर्तमानं ।

यथेयं पृथिवी मही दाधारेमान्वनस्पतीन् ।

एवा दाधार ते मनो जीवातवे न मृत्यवेऽथो अरिष्टतातये ॥ ९ ॥

यथा । इयम् । पृथिवी । मही । दाधार । इमान् । वनस्पतीन् ।

एव । दाधार । ते । मनः । जीवातवे । न । मृत्यवे । अथो इति । अरिष्टतातये ॥ ९ ॥

यथेयं पृथिवी मही^१ इमान् वनस्पतीन् वृक्षादीन् दाधार । शिष्टमुक्तम् ॥

यमादहं वैवस्वतात्सुबन्धोर्मन आभरम् ।

जीवातवे न मृत्यवेऽथो अरिष्टतातये ॥ १० ॥

यमात् । अहम् । वैवस्वतात् । सुबन्धोः । मनः । आ । अभरम् ।

जीवातवे । न । मृत्यवे । अथो इति । अरिष्टतातये ॥ १० ॥

इयं निगदसिद्धा ॥

न्यग्वातोऽव वाति न्यक्तपति सूर्यः ।

नीचीनमध्या दुहे न्यग्भवतु ते रपः ॥ ११ ॥

न्यक् । वातः । अव । वाति । न्यक् । तपति । सूर्यः ।

नीचीनम् । अध्या । दुहे । न्यक् । भवतु । ते । रपः ॥ ११ ॥

वातः वायुर्बुलोकात् न्यक् नीचीनम् अव वाति गच्छति । सूर्यः च न्यक् तपति ।
अध्या अहननीया गौः नीचीनं दुहे दुग्धे । एवं ते रपः पापं न्यक् नीचीनं भवतु ॥

अयं मे हस्तो भगवानयं मे भगवत्तरः ।

अयं मे विश्वभेषजोऽयं शिवाभिमर्शनः ॥ १२ ॥

अयम् । मे । हस्तः । भगवान् । अयम् । मे । भगवत्तरः ।

अयम् । मे । विश्वभेषजः । अयम् । शिवऽभिमर्शनः ॥ १२ ॥

अनया बन्धादयो लब्धजीवं सुबन्धुं पाणिभिरस्पृशन् । अयं मे हस्तो भगवान्^१ यस्मात् सजीवं^२ सुबन्धुं स्पृशति तस्मात् । तथा अयं मे हस्तः भगवत्तरः अतिशयेन भगवान् । तथा अयं मे हस्तः विश्वभेषजः जीवचिकित्सासाधनसर्वोपधवान् तत्स्थानीयो वा । अयं शिवाभिमर्शनः मङ्गलस्पर्शनः । यतो जीवन्तं स्पृशत्यन इत्यर्थः ॥ ॥ २५ ॥ ॥ ४ ॥

पञ्चमेऽनुवाकेऽष्टौ सूक्तानि । तत्र 'इदमिथा' इति सप्तविंशत्यृचं प्रथमं सूक्तं मानवस्य नाभानेदिष्टस्यार्थं त्रैष्टुभम् । इदमादीनि षट् सूक्तानि वैश्वदेवानि । तथा चानुक्रान्तम्—'इदमिथा सप्ताधिका नाभानेदिष्टो मानवो वैश्वदेवं तत्' इति । पृष्ठयस्य षष्ठेऽहनि वैश्वदेवशस्त्र आभिप्लविकाति-

१. ग-त४.५-मही महती; त१.२.३.७-महती । २. ग-त-सु-भगवान् भाग्यवान् । ३. त-भ१. ६.८-सजीवः; भ२-सजीवि ।

देशप्राप्तस्य उपासानक्ता इत्यस्य स्थाने इदं सूक्तम् । सूत्रितं च—‘उद्धृत्य^१ चोत्तमं^२ सूक्तं त्रीणीदमित्था रौद्रमिति ’ (आश्व. श्रौ. ८. १) इति^३ । अत्रैतरेयब्राह्मणं—‘ नाभानेदिष्टं वै मानवं ब्राह्मणं वसन्तं आतरो निरभजन्तसोऽब्रवीदेत्य किं मह्यमभाक्तेत्येतमेव निष्ठावमववदितारमित्यब्रुवन् ’ (ऐ. ब्रा. ५. १४) इत्यादि । तत्र नाभानेदिष्टो आतृभिर्भागे निराकृतः पितृसामीप्यमागत्य किं मध्यं भागं न कल्पितवानसीत्युच्यते । स च किमनेन भागेन । अङ्गिरसः स्वर्गाय सत्रमासीनाः पष्टाहःपर्यन्त-मनुष्ठाय मुह्यन्ति । तान् ‘ इदमित्था ’ इति सूक्ते शंस्य ते स्वर्गं यन्तो वमिष्ठा गाः^४ महत्प्रसन्न्याकान् दास्यन्तीति पित्रा प्रेरितोऽङ्गिरसां समीपमागत्य तेभ्यः सत्रपरिवेषणं गोमहस्यमुत्कीर्णं परिकल्प्य तानेते सूक्ते पष्टेऽहन्यशंसयन् । ते च तत्सूक्तमामर्थाद्यज्ञं पारं प्रापय्य स्वर्जिगमिषवोऽस्मै गोमहस्यं प्रादुः । तं च तद्गोमहस्यं स्वीकुर्वाणं कश्चन कृष्णशवासी पुरुष उत्तरत उत्थाय ब्राह्मण मदीयं^५ यज्ञशेष-भागं मा स्वीकुर्वित्यब्रवीत् । स च मध्यमङ्गिरसः प्रादुरिति प्रत्यब्रवीत् । तर्हि ब्राह्मण तव पितरमेव पृच्छ कस्मै भागः प्राप्नुयादित्युक्तः पितृसमीपमागत्य पित्रा रुद्रायार्थं न्याय्य इति तेनोक्तस्तवैवायं भाग इति मम पिताब्रवीदिति प्रत्युवाच । ततो यथार्थकथनेन नुष्टः पुरुषो नाभानेदिष्टायैव स्वं भागं प्रादादित्युक्तम् । तथाध्वयुवब्राह्मणेऽपि ‘ सनुः पुत्रेभ्यो दायं व्यभजत् स नाभानेदिष्टं^६ ’ (तै. सं. ३. १. ९. ४) इत्यादिनायमर्थ उक्तः । तत्सर्वमत्रानुसंधेयम् ॥

इदमित्था रौद्रं गुर्वचं ब्रह्म कृत्वा शच्यामन्तराजौ ।

क्राणा यदस्य पितरा मंहनेष्टाः पर्पत्पक्थे अहन्ना सप्त होतृन् ॥ १ ॥

इदम् । इत्था । रौद्रम् । गुर्वचः । ब्रह्म । कृत्वा । शच्याम् । अन्तः । आजौ ।

क्राणा । यत् । अस्य । पितरा । मंहनेऽस्थाः । पर्पत् । पक्थे । अहन् । आ । सप्त । होतृन् ॥ १ ॥

वर्तव्यं । उच्यते । यच्चनो नाभानेदिष्टः । इदं । अथ स्तोत्रं । रौद्रं रुद्रप्रणीतम् । इत्था इत्थ-मिदानीं क्रियमाणप्रकारं । कृत्वा प्रज्ञानेन निष्पाद्यं स्तोत्रं । शच्यामन्तः कर्मणि सत्रमध्ये । आजौ अङ्गिरसां संघे करोतीति शेषः । यत् स्तोत्रं । क्राणा भागं कुर्वाणा भागं कुर्वाणौ । अस्य पितरा पितरावत्ये च । मंहनेष्टाः भागप्रदाने वर्तमानाः । आतरश्च गोदाभसाधनत्वेनाकल्पयन्निर्गच्छः शेषः । तेन नाभानेदिष्टः पक्थे पक्थ्ये । अहन् अहन्ति । पष्टेऽहनीत्यर्थः । ‘ ते पष्टेऽहमेवाहरामत्य’ मुह्यन्ति^७ । तानेते^८ सूक्ते पष्टेऽहनि शंसय । (ऐ. ब्रा. ५. १४) इत्युक्तत्वात् । सप्त होतृन् होतृप्रशास्तृब्राह्मणा-च्छंस्यादिकान् । आ पर्पत् सर्वतोऽप्ययत् । इदमित्थेति सूक्तार्थां यज्ञं पारं प्रापयामासेत्यर्थः ॥

स इहानाय दभ्याय वन्वञ्च्यवानः सूदैरमिमीत वेदिम् ।

तूर्वयाणो गुर्वचस्तमः क्षोदो न रेत इत ऊति सिञ्चत् ॥ २ ॥

सः । इत् । दानाय । दभ्याय । वन्वन् । च्यवानः । सूदैः । अमिमीत् । वेदिम् ।

तूर्वयाणः । गुर्वचः । तमः । क्षोदः । न । रेतः । इतः । ऊति । सिञ्चत् ॥ २ ॥

स इत् स कृष्णशवासी पुरुषो रुद्रात्यः । दानाय स्तोत्राणां धनप्रदानाय । दभ्याय शत्रूणां वधाय च । वन्वन् स्तोत्रं संभजन् । सूदैः सूदकैर्हिसकैः^९ शस्त्रैः । च्यवानः रक्षांसि च्यावयन् । वेदिम्

१. त-भ-उद्धृतं । २. त-भ-मु-‘ इति ’ नास्ति । ३. त-भ-‘ गाः ’ नास्ति । ४. ग-त६.८-भ४. ६-मु-अस्मदीयं; त१.२.३-भ२.८-मस्मदीयं । ५. ग-त-भ१.२.४.६.८-नाभानेदिष्टं वै मानवं । ६. ग-त-मु-रुद्रप्रीणनं । ७. भ-प्रवर्तमाना । ८. भ-कृष्णशवः । ९. त-भ-मु-पष्टमेवा । १०. त-भ-मुह्यन्ते । ११. ग-त-भ४.६.८-हिसकैः; भ१.२.७-सूदकैः ।

‘अभिमीत परिमितवान् । यज्ञवास्वधिष्ठितवानित्यर्थः । ‘तं कृष्णशवास्त्युत्तरत’ उपोत्थाया-
ब्रवीन्मम’ वा इदं मम वै वास्तुहमिति ’ (ऐ. ब्रा. ५. १४) इति ब्राह्मणम् । तदेवाह । ‘तूर्वयाणः
तूर्णगमनः । ‘गूर्तवचस्तमः अत्यन्तमुद्यतवचा’ रुद्रः । ‘क्षोदो’ न उदकमिव । उदकं यथा घनः सिञ्चति
तद्वत् । ‘रेतः स्वसामर्थ्यम्’ इतउति इतो गमनवद्यथा भवति तथा । ‘सिञ्चत्’ प्रेरितवानित्यर्थः । यद्वा ।
अनेनोत्तरार्धेनोत्तराभ्यां च प्रासङ्गिक्यश्विनोः स्तुतिः क्रियते । तूर्वयाणस्तूर्णगमनोऽतिशयेनोद्यतवचनो
रुद्रः क्षोदो न उदकमिव रेत उत्पादनसामर्थ्योपेतं रेत इतउति सिञ्चत् जनयामासाश्विनौ ।
अन्यत्रेतउतीत्यश्विनोरभिधानादन्यत्र तयो रुद्रपुत्रत्वसिद्धेश्चायमर्थो लभ्यते ॥

मनो न येषु हवनेषु तिग्मं विपः शच्या वनुथो द्रवन्ता ।

आ यः शर्याभिस्तुविनुम्णो अस्याश्रीणीतादिशं गर्भस्तौ ॥ ३ ॥

मनः । न । येषु । हवनेषु । तिग्मम् । विपः । शच्या । वनुथः । द्रवन्ता ।

आ । यः । शर्याभिः । तुविनुम्णः । अस्य । अश्रीणीत । आऽदिशम् । गर्भस्तौ ॥ ३ ॥

हे अश्विनौ युवां मनो न मन इव यथा मनः । ‘तिग्मं तीक्ष्णमाशु धावति आगच्छति’
एवं । ‘येषु’ हवनेषु आह्वनेषु । ‘विपः स्तोतुः’ शच्या प्रज्ञानेन गन्तव्यमिति बुद्ध्या । ‘द्रवन्ता द्रवन्तौ
गच्छन्तौ’ वनुथः संभजथः* । ‘यः अध्वर्युः’ आ अभिमुख्येन । ‘तुविनुम्णः’ प्रभूतहविलक्षणधनः
सन् । ‘अस्य कर्मणि प्रवृत्तस्य मम संबन्धी’ शर्याभिः अङ्गुलीभिः । ‘अश्रीणीत श्रीणाति । किं कृत्वा ।
‘गर्भस्तौ हस्ते धृत्वा’ आदिशम् आदिश्य । इदमश्विभ्यामिति निर्दिश्येत्यर्थः । तादृशं मदीय-
मध्वर्युं येषु हवनेषु । ‘वनुथः संभजथः’ तौ युवां हुव इत्युत्तरत्र संबन्धः ॥

कृष्णा यद्रोष्वरुणीषु सीदद्विवो नपांताश्विना हुवे वाम् ।

वीतं मे यज्ञमा गतं मे अन्नं ववन्वांसा नेषमस्मृतधू ॥ ४ ॥

कृष्णा । यत् । गोपु । अरुणीपु । सीदत् । दिवः । नपांता । अश्विना । हुवे । वाम् ।

वीतम् । मे । यज्ञम् । आ । गतम् । मे । अन्नम् । ववन्वांसा । न । इषम् । अस्मृतधू इत्यस्मृतधू ॥ ४ ॥

‘कृष्णा रात्रिः’ यन् यदा । ‘अरुणीषु अरुणवर्णासु’ गोषु । ‘सीदत् निवसति । उषा विभासनाय’
रथमधितिष्ठतीत्यर्थः । ‘अरुण्यो गाव उपसाम्’ इति निरुक्तम् । उपः काले हे । ‘दिवो’ नपांता
दीप्यमानस्य स्वर्गस्य प्रकाशात्मकस्य यागस्य* वा न पातयितारौ हे अश्विनौ । ‘तां’ हुवे आह्वये ।
‘वीतं कामयेथां’ मे । ‘अन्नं हविलक्षणम् । तदर्थं’ मे । ‘यज्ञम्’ आ । ‘गतम् आगच्छतम् । ‘इषम्
अन्नं’ ववन्वांसा । ‘न संभजमानावश्वाविव । तद्वदागतम् । कीदृशौ युवाम् । ‘अस्मृतधू अस्मृतद्रोहौ
मयि द्रोहमस्मरन्तौ ॥

प्रथिष्ट यस्य वीरकर्ममिष्णदनुष्ठितं नु नर्यो अपौहत् ।

पुनस्तदा बृहति यत्क्रनाया दुहितुरा अनुभृतमनर्वा ॥ ५ ॥

१. त.भ-कृष्णशवास्त्युत्थाया* । २. भ१.२-अत्यंतं गूर्तवचा; भ७-अत्यंतं गूर्भवचा । ३. ग४-
त-सु-‘आगच्छति’ नास्ति; भ१.४.८-एवति; भ२-एजति । ४. ग-त-भ२.४.८-‘संभजथः’ नास्ति ।
५. ग-त-भ६-सु-‘संभजथः’ नास्ति । ६. ग-त-भ१.२.४.६.८-सु-विभासाय । ७. त१.२.३.७-सु-
‘यागस्य’ नास्ति; भ१.२.४.७.८-स्वर्गस्य ।

प्रयिष्ट । यस्य । वीरकर्मम् । इष्णत् । अनुऽस्थितम् । नु । नर्यः । अप । औहत् ।

पुनरिति । तत् । आ । बृहति । यत् । कनायाः । दुहितुः । आः । अनुऽभृतम् । अनर्वा ॥ ५ ॥

यथा स्वांशेन भगवान् रुद्रः प्रजापतिर्वास्तोष्पतिं रुद्रमसृजत् तदेतद्वादिभिस्तिस्मिर्बदति ।
 यस्य प्रजापतेः ऽइष्णत् ऽइष्णवत् ऽवीरकर्मम् । लिङ्गव्यत्ययः । वीरकर्म^१ । रेत इत्यर्थः^२ । येन रेतमो-
 ल्पन्ना वीरा भवन्ति तादृशैः ऽप्रथिष्ट प्रथितमासीत् तदेतः ऽअनुष्ठितं प्रजापतिनापत्यार्थं निषिक्तं
 ऽनर्यः नरेभ्यो हितो यद्वा नेनृभ्यो देवेभ्यो हितो रुद्रः ऽअपौहत् अपोहति । तदेवाह । ऽपुनस्तत् रेतः
 ऽआ ऽबृहति सर्वत उस्विदति उद्रमयति पुरुपाकारेण स्वयमुत्पन्नः सन् । कीदृशं रेतः । ऽयत् रेतः
 ऽकनायाः कान्तायाः ऽदुहितुः स्वपुत्र्याः तस्यामित्यर्थः । तत्र प्रजापतिना ऽअनुभृतम् ऽआः आसीत् ।
 अस्तेः सिपि । कीदृशो रुद्रः । ऽअनर्वा अन्यस्मिन्नप्रसृतः । ‘प्रजापतिर्वै स्वां दुहितरमभ्य-
 ध्यायद्विमित्यन्य आहुरूपसमित्यन्ये’ (ऐ. ब्रा. ३. ३३) इति ब्राह्मणम् ॥ ॥ २६ ॥

मध्या यत्कर्त्तृमभंवद्भीके कामं कृण्वाने पितरि युवत्याम् ।

मनानप्रेतो जहतुर्वियन्ता सानौ निषिक्तं सुकृतस्य योनौ ॥ ६ ॥

मध्या । यत् । कर्त्तृम् । अभवत् । अभीके । कामम् । कृण्वाने । पितरि । युवत्याम् ।
 मनानक् । रेतः । जहतुः । विद्यन्ता । सानौ । निऽसिक्तम् । सुऽकृतस्य । योनौ ॥ ६ ॥

‘कामं यथेच्छं ऽकृण्वाने कुर्वाणं ऽपितरि’ प्रजापतौ ऽयुवत्यां दुहितर्युपमि दिवि वा । ‘दिव-
 मित्यन्ये’ इति द्वि ब्राह्मणं प्रदर्शितम् । ऽमध्या तयोर्मध्येऽन्तरिक्षमध्ये वा ऽअभीके समीपे^३ ऽयत्
 ऽकर्त्तृ कर्म ऽअभवत् मिथुनीभावान्नं तदानीं ऽमनानक् अन्व^४ ऽरेतः ऽजहतुः त्यक्तवन्तौ । किं
 कुर्वाणाविति तत्राह । ऽवियन्तौ परस्परमभिगच्छन्तौ । प्रजापतिना ऽसानौ समुच्छ्रिते स्थाने ऽसुकृतस्य
 यज्ञस्य ऽयोनौ निषिक्तम् आसीदित्यर्थः । तनो रुद्र उत्पन्न इत्यर्थः ॥

पिता यत्स्वां दुहितरमधिष्कन् क्षमया रेतः संजग्मानो नि पिञ्चत् ।

स्वाध्याऽजनयन् ब्रह्म देवा वास्तोष्पतिं व्रतपां निरतक्षन् ॥ ७ ॥

पिता । यत् । स्वाम् । दुहितरम् । अधिऽस्कन् । क्षमया । रेतः । समऽजग्मानः । नि । पिञ्चत् ।
 सुऽआध्यः । अजनयन् । ब्रह्म । देवाः । वास्तोः । पतिम् । व्रतऽपाम् । निः । अतक्षन् ॥ ७ ॥

ऽपिता प्रजापतिः ऽयत् यद्वा ऽस्वां ऽदुहितरं दिवमुपसं वा ऽअधिष्कन् अध्यस्कन्दत् तदानी-
 मेव ऽक्षमया पृथिव्या सह ऽसंजग्मानः संगच्छमानः प्रजापतिरस्मिंल्लोके रोहितं भूतामृश्यो भूत्वा ऽरेतः
 ऽनि पिञ्चत् निषेकमकरोत् । ‘तामृश्यो भूत्वा रोहितं भूतामभ्यैत्’ (ऐ. ब्रा. ३. ३३) इति
 ब्राह्मणम् । तदानीं ऽस्वाध्यः सुध्यानाः सुकर्माणो वा ऽदेवाः ऽब्रह्म ऽअजनयन् उदपादयन्^५ । किं
 तद्ब्रह्मेति तदाह । ऽवास्तोष्पतिं यज्ञवास्तुस्वामिनं ऽव्रतपां व्रतस्य कर्मणः रक्षःप्रभृतिभ्यः पालकं
 ऽनिरतक्षन् समुदपादयन्^६ । यज्ञवास्तुस्वामित्वं दत्त्वा कर्मरक्षकत्वेन निर्मितवन्त इत्यर्थः ॥

१. भ-‘वीरकर्म... इत्यर्थः’ नास्ति । २. त-भ-ते पितरि । ३. त१.२.६.७.८-भ४.८-प्रत्ये समीपे; त४.५-प्रत्ये समीपे; भ१.७-प्रत्ये समीपे; भ२-प्रत्ये समीपे; भ६-प्रत्ये समीपे; सु-प्राप्ते समीपे । ४. त-भ-अलं । ५. ग-त-भ-उत्पादयन् । ६. ग-संपादयन्; त-भ४.६.८-मु-समपादयन्; भ१.२.७-समुत्पादयन् ।

स ईं वृषा न फेनमस्यदाजौ स्मदा परैदप दभ्रचेताः ।

सरत्पदा न दक्षिणा परावृङ् न ता नु मे पृशन्यो जगृभ्रे ॥ ८ ॥

सः । ईम् । वृषा । न । फेनम् । अस्यत् । आजौ । स्मत् । आ । परा । ऐत् । अप । दभ्रऽचेताः ।
सरत् । पदा । न । दक्षिणा । परावृङ् । न । ताः । नु । मे । पृशन्योः । जगृभ्रे ॥ ८ ॥

अङ्गिरसां सत्रान्ते नाभानेदिष्टो गोनिरोधायागच्छन्तं वास्तोष्पति पुरतः पश्यन् वदति । 'स
'ईम्' सोऽयं 'वृषा' 'न' वर्षक इन्द्र इव स यथा नमुचिवधार्यम् 'आजौ' संग्रामे 'फेनमस्यत्'
क्षिसवान् तद्वस्त्रेषमना वास्तोष्पतिरिदानीं त्वेन वास्तुभागो युक्त इति यथार्थकथनानन्तरं 'स्मत्'
अस्मत्तः 'आ' 'अप' 'परैत' अपपरागच्छति । 'दभ्रचेताः' अल्पमनस्को यः कश्चित् 'दक्षिणा' दक्षिणा-
थानां गवां 'परावृङ्' परावर्जयिता सन् 'पदा' पदानि 'न' 'सरत्' न सरति अस्मदभिमुखमागच्छति ।
'मे' मम संवन्धिन्यः 'ताः' गाः अङ्गिरोभिर्दत्ताः 'पृशन्योः' पशिकातामभिस्पर्शनकुशलो रुद्रः 'न'
'जगृभ्रे' न गृह्णार्ताप्येवमाशान्ते ॥

मक्षू न वह्निः प्रजाया उपबिदग्निं न नम्र उप सीददधः ।

सर्नितेध्मं सर्नितोत वाजं स धर्ता जज्ञे सहसा यवीयुत् ॥ ९ ॥

मक्षु । न । वह्निः । प्रऽजायाः । उपबिदः । अग्निम् । न । नम्रः । उप । सीदत् । ऊधः ।
सर्निता । इध्मम् । सर्निता । उत । वाजम् । सः । धर्ता । जज्ञे । सहसा । यविऽयुत् ॥ ९ ॥

वास्तोष्पतिना रुद्रेण गोप्यमानेऽस्मिन् यज्ञे 'वह्निः' वह्निवदाहको राक्षसादिः 'मक्षु' 'न' शीघ्रं
न 'उप' 'सीदत्' नागच्छति^१ । यो वह्निः 'प्रजायाः' 'उपबिदः' उपपीडको भवति । यज्ञविधार्थ-
मागच्छति । कृत्विगादिरूपायाः प्रजाया न पीडां करोत्यहनि । तथा 'ऊधः' । रात्रिनामैतत् ।
रात्रावपि 'अग्निं' उवलन्तं 'नम्रः' विवसनो राक्षसादिः 'न' 'उप' 'सीदत्' । एवं रुद्रे रक्षितरि सति
यः अग्निः 'इध्मं' 'सर्निता' 'जज्ञे' उत्पन्नः । 'उत' अपि च 'वाजम्' अन्नं हविः 'सर्निता' जज्ञे । 'स'
'धर्ता' यज्ञस्य फलस्य वा धारक उत्पन्नः सोऽग्निः 'सहसा' बलेन^२ 'यवीयुत्' यज्ञमिश्रयितृणां रक्षः-
प्रभृतीनां योद्धा जज्ञे ॥

मक्षू कनायाः सख्यं नवग्वा क्रतुं वदन्त क्रतयुक्तिमग्मन् ।

द्विर्बर्हसो य उप गोपमागुरदक्षिणासो अच्युता दुधुक्षन् ॥ १० ॥

मक्षु । कनायाः । सख्यम् । नवऽग्वाः । क्रतम् । वदन्तः । क्रतुऽयुक्तिम् । अग्मन् ।
द्विऽबर्हसः । ये । उप । गोपम् । आ । अगुः । अदक्षिणासः । अच्युता । दुधुक्षन् ॥ १० ॥

'नवग्वाः' अङ्गिरसः । गवामयनाख्यं सत्रमनुतिष्ठतामङ्गिरसां मध्ये ये नवमु मासेषु लब्धगावः
मन्त उथितास्ते नवग्वाः । ते 'क्रतुं' 'वदन्तः' 'मक्षु' शीघ्रं 'कनायाः' कमनीयायाः स्तुतेर्नाभा-
नेदिष्टप्रेरितायाः सकाशात् 'क्रतयुक्तिम्' उक्तयोगपरिममाप्तिम् 'अग्मन्' प्राप्ताः । यद्वा । क्रतयुक्तिं
यज्ञयोगोपेतमृतं शब्दं स्तुतिं वदन्तोऽङ्गिरसः कनायाः पृथ्व्याः सख्यमगमज्जिति योजना । 'द्विर्बर्हसः'

१. त-भ- 'मक्षु' नास्ति । २. 'त-नागच्छति' नास्ति; भ- न गच्छति । ३. ग-यस्य बलेन; त१.
२.३.६.७.८-भ२.४.५.६.८-यज्ञस्य बलेन; त४.५-जीवस्य बलेन ।

द्रव्योः स्थानयोर्द्यावापृथिव्योः परिवृद्धाः ऽये अङ्गिरसः ऽगोपं गोपायितारं नाभानेदिष्टमिन्द्रं वा ऽउप
 ऽआगुः उपगताः ते ऽअदक्षिणासः दक्षिणारहिताः । ' अदक्षिणानि सत्राणीत्याहुः ' इति हि वचनं ' ये
 यजमानास्त ऋत्विजः ' इति । ते च ऽअच्युता उदकान्यक्षीणानि फलानि वा ऽदुधुक्षन् ॥ २७ ॥

मक्षू कनायाः सख्यं नवीयो राधो न रेतं क्रतमितुरण्यन् ।

शुचि यत्ते रेक्ण आर्यजन्त सबर्दुघायाः पर्य उस्त्रियायाः ॥ ११ ॥

मक्षू । कनायाः । सख्यम् । नवीयः । राधः । न । रेतः । क्रतम् । इत् । तुरण्यन् ।

शुचि । यत् । ते । रेक्णः । आ । अर्यजन्त । सबः ऽदुघायाः । पर्यः । उस्त्रियायाः ॥ ११ ॥

५मक्षू शीघ्रं ऽकनायाः कमनीयायाः^१ घर्मदोग्धयाः ऽनवीयः नवतरं ऽसख्यम् । प्राप्येति शेषः ।
 अथवा नवीय इति राधोविशेषणम् । नवतरं ऽराधः धनमिव ऽरेतः सिच्यमानम् ऽक्रतम् उदकं
 ऽतुरण्यन् दिवः सकाशात्प्रेरितवन्तः । हे इन्द्र ऽते तुभ्यं ऽयत्^२ यदा^३ ऽरेक्णः पाथोलक्षणं धनम् ऽआ
 अभिमुखम् ऽअर्यजन्त अपूजयन् । कादृशं रेक्णः । ऽसबर्दुघायाः । सबर्त्त्यमृतनाम । अमृतदोग्धयाः
 ऽउस्त्रियायाः गोः ऽपर्यः पानयोग्यं रमम्^४ । तदोदकं तुरण्यन्निति । अत्राध्वर्युर्बाह्यणम्—' अङ्गिरसो
 वै सत्रमासत तेषां पृथिर्वर्मभुगासीन् सर्जीयेणाजीवत् तेऽब्रुवन् कस्मै नु सत्रमास्महे येऽस्या ओषधीर्न
 जनयाम इति ते दिवां वृष्टिममृजन्त ' (तै. ब्रा. २. १. १. १) इति ॥

पश्चा यत्पश्चा वियुता बुधन्तेति ब्रवीति वक्तरी रराणः ।

वसोर्विसुत्वा कारवोऽनेहा विश्वं विवेष्टि द्रविणमुप क्षु ॥ १२ ॥

पश्चा । यत् । पश्चा । विऽयुता । बुधन्ते । इति । ब्रवीति । वक्तरी । रराणः ।

वसोः । वसुऽत्वा । कारवः । अनेहा । विश्वम् । विवेष्टि । द्रविणम् । उप । क्षु ॥ १२ ॥

५यत् यदा स्तोतारः ऽपश्चा पशुना । गोसमूहेनेत्यर्थः । तेन ऽवियुता वियुक्तानि स्वकीयानि
 गोस्थानानि ऽपश्चा पश्चात् ऽबुधन्त अजानन् । तदानीं ऽकारवः । कारुरित्यर्थः । स्तोता ऽइति
 ऽब्रवीति इत्थं ब्रूते । किमिति । ऽवक्तरी स्तोतरि ऽरराणः रममाणः ऽवसोः वासकात् ऽवसुत्वा
 अतिशयेन वासयिता । यद्वा । वसुत्वेति समूहार्थे त्वा^५ नामकरणः । गोरूपधनवतोऽतिशयेन
 गोसमूहवानित्यर्थः । ऽअनेहा अपाप इन्द्रः ऽविश्वं सर्वं^६ ऽद्रविणं गोरूपं पणिभिरपहन्त धनं ऽक्षु ।
 मक्षित्वित्यर्थः । शीघ्रम्^७ ऽउप ऽविवेष्टि उपव्याप्नोति पुनरादातुम् । अयमर्थः । यदेन्द्रस्य स्तोतारोऽ-
 सुरैरपहतमात्मीयं गोधनं जानन्ति^८ ततः प्रागेवागत्येन्द्रस्तं न्यरुषदिति^९ ॥

तदिहवस्य परिषद्धानो अगमन् पुरु सदेन्तो नार्सदं बिभित्सन् ।

वि शुष्णस्य संग्रथितमनर्वा विदत्पुरुप्रजातस्य गुहा यत् ॥ १३ ॥

तत् । इत् । तु । अस्य । परिऽसद्धानः । अगमन् । पुरु । सदेन्तः । नार्सदम् । बिभित्सन् ।

वि । शुष्णस्य । समुऽग्रथितम् । अनर्वा । विदत् । पुरुऽप्रजातस्य । गुहा । यत् ॥ १३ ॥

१. ग-त-मु-कमनीयायाः पृथ्व्याः । २. त-भ-यथा । ३. त-भ-मु-रसमयजन्त । ४. त-भ-मु-त्वो ।
 ५. ग-त-भ-२.६.८- ' सर्व ' नास्ति । ६. ग-त-१.२.३.६.७.८-भ-१.२.४.६-मु-न जानति । ७. ग-त-
 निरुष्यति; त-भ-निरुष्यदिति ।

वतदित् तत्रैव व नु क्षिप्रम् अस्य इन्द्रस्य परिपद्मानः परितो वर्तमानाः परिचारका रश्मयः
 अगमन् प्रकाशनार्थमगच्छन् । पुरु पुरुणि कृत्रिमाणि सदनतः सीदन्तोऽसुराः नार्पयन् नृषदः पुत्रं
 बिभित्सन् भेतुमैच्छन् । किंचायं शुष्णस्य एतन्नामकस्यासुरस्य पुरुप्रजातस्य बहुप्रादुर्भावस्य
 संग्रथितं मर्म विदन् वेत्ति । अयमिन्द्रः यत् असुरस्य दुर्ज्ञेयं मर्म गुहा गुहायां गोपितं तद्विदन् ॥

भर्गो ह नामोत यस्य देवाः स्वर्ण ये त्रिपधस्थे निपेदुः ।

अग्निर्ह नामोत जातवेदाः श्रुधी नो होतर्कृतस्य होताध्रुक् ॥ १४ ॥

भर्गः । ह । नाम । उत । यस्य । देवाः । स्वः । न । ये । त्रिऽसधस्थे । निऽसेदुः ।

अग्निः । ह । नाम । । उत । जातऽवेदाः । श्रुधि । नः । होतः । कृतस्य । होता । अध्रुक् ॥ १४ ॥

उत अपि च भर्गो ह नाम तत्तेजः किल प्रसिद्धं यस्य तेजस आग्नेयस्य संबन्धनि
 त्रिपधस्थे बर्हिषि ये देवाः सन्ति ते सर्वे वर्णं स्वर्गं यथा तथैव निपेदुः निषीदन्ति । उत
 अपि च तत्तेजः अग्निर्ह नाम अग्निः किल नाम । उतापि च जातवेदाः जातप्रज्ञो जातानां वेदिता
 एतदपि तस्य तेजसो नाम । अग्नेर्भर्ग इत्यग्निरिति जातवेदा इति च त्रीणि नामानीत्यर्थः । अथ प्रत्यक्ष-
 कृतः । ह हातः होमनिष्पादकोक्तनामाग्ने कृतस्य होता यज्ञस्य संबन्धनां देवानामाह्वाता
 अध्रुक् द्रोहरहितस्त्वं नः अस्माकमाह्वानं श्रुधि शृणु ॥

उत त्या मे रौद्रावर्चिमन्ता नासत्याविन्द्र गुर्तये यजध्यै ।

मनुष्वदृक्तबर्हिषे रराणा मन्दू हितप्रयसा विश्व यज्यु ॥ १५ ॥

उत । त्या । मे । रौद्रौ । अर्चिऽमन्ता । नासत्यौ । इन्द्र । गुर्तये । यजध्यै ।

मनुष्वत् । दृक्तबर्हिषे । रराणा । मन्दू इति । हितऽप्रयसा । विश्व । यज्यु इति ॥ १५ ॥

उत अपि च हे इन्द्र त्या तौ प्रसिद्धौ रौद्रौ रुद्रपुत्रौ । 'क्षोदो न रेत इतऊति सिञ्चत्'
 (ऋ. सं. १०. ६१. २) इति हि रुद्रपुत्रत्वमुक्तम् । अर्चिमन्ता दीप्तिमन्ता नासत्यौ अश्विनौ
 मे गुर्तये स्तुतये यजध्यै यागाय च भवेतामिति शेषः । किंच मनुष्वत् मम पितुर्मनोरिव तस्य
 यज्ञे यथा तथैव दृक्तबर्हिषे स्तीर्णबर्हिषे मह्यं रराणा रममाणौ मन्दू मदिष्णू हितप्रयसा प्रेरित-
 धनौ विश्व ऋत्विक्स्वस्मदीयेषु तथा यज्यु यष्टयौ भवतमिति शेषः ॥ २८ ॥

अयं स्तुतो राजा वन्दि वेधा अपश्च विप्रस्तरति स्वसेतुः ।

स कक्षीर्वन्तं रेजयत्सो अग्निं नेमिं न चक्रमर्वतो रघुद्रु ॥ १६ ॥

अयम् । स्तुतः । राजा । वन्दि । वेधाः । अपः । च । विप्रः । तरति । स्वऽसेतुः ।

सः । कक्षीर्वन्तम् । रेजयत् । सः । अग्निम् । नेमिम् । न । चक्रम् । अर्वतः । रघुऽद्रु ॥ १६ ॥

अयं वेधाः सर्वस्य विधाता राजा सोमः स्तुतः सर्वैः वन्दि स्तुयतेऽस्माभिः । किंच
 विप्रः विशेषेण पूरको विप्रवच्छुद्धो वा स्वसेतुः यस्य स्वभूता रश्मयो जगद्वन्धकाः सन्ति स सोमः
 अपश्च अन्तरिक्षं च तरति लङ्घयति प्रतिदिनम् । सः सोमः कक्षीर्वन्तम् ऋषिं पर्वतमध्ये

सोमार्थं गतं रेजयत् अकम्पयत् । ऽसः स एव ऽअग्निं हविर्वोदुमशक्तं सन्तं पलाय्याप्सु प्रविष्टं रेजयत् । कम्पने दृष्टान्तः । ऽनेमिं^१ नमनशीलं ऽरघुदु^२ लघुगमनं ऽचक्रम् ऽअर्वतः अर्वन्तोऽश्वा इव ते यथा तथा रेजयत् । नुमभावश्छान्दसः ॥

स द्विबन्धुर्वैतरणो यष्टा सबधुं धेनुमस्वै दुहध्वै ।

सं यन्मित्रावरुणा वृञ्ज उक्थैर्ज्येष्ठेभिर्यमणं वरुथैः ॥ १७ ॥

सः । द्विऽबन्धुः । वैतरणः । यष्टा । सबऽधुम् । धेनुम् । अस्वम् । दुहध्वै ।

सम् । यत् । मित्रावरुणा । वृञ्जे । उक्थैः । ज्येष्ठेभिः । अयमणम् । वरुथैः ॥ १७ ॥

ऽसः अग्निः ऽद्विबन्धुः द्वयोर्लोकयोर्बन्धुभूतः ऽवैतरणः सर्वस्य विक्षेपेण तारयिता । यद्वा । वितरणाहो हविप्रदानार्हः । ऽयष्टा देवानां याजकोऽग्निः ऽसबधुम् अमृतोपमपयोदोग्धीं ऽधेनुम् ऽअस्वम् अप्रसूतां निवृत्तप्रसवां शयवे ऽदुहध्वै दोहायाकरोत् । ऽयत् यदा स शयुः मित्रावरुणौ ऽअयमणं च ऽज्येष्ठेभिः ज्येष्ठैः प्रशस्तेः ऽवरुथैः वरणीयैः ऽउक्थैः शस्त्रैः ऽसं ऽवृञ्जे सम्यक्स्तौति । यदा स शयुर्मित्रावरुणयमणौ स्तुतिं करोति तदा तेपामाज्ञयाग्निनिवृत्तप्रसवां पयोदोग्धीमकरोदिति ॥

तद्वन्धुः सूरिर्दिवि ते धियुंधा नाभानेदिष्ठो रपति प्र वेनन् ।

सा नो नाभिः परमास्य वा घाहं तत्पश्चा कतिथश्चिदास ॥ १८ ॥

तत्तद्वन्धुः । सूरिः । दिवि । ते । धियम्ऽधाः । नाभानेदिष्ठः । रपति । प्र । वेनन् ।

सा । नः । नाभिः । परमा । अस्य । वा । घा ।

अहम् । तत् । पश्चा । कतिथः । चित् । आम् ॥ १८ ॥

ऽतद्वन्धुः । सैव पृथिवी बन्धुकोत्पत्त्यधिष्ठानत्वेन^३ यस्यासौ तद्वन्धुः । तन्मातृक इत्यर्थः । ऽसूरिः स्तुतेः प्रेरकः ऽदिवि वर्तमानस्य ऽते तव स्वभूत इति शेषः । त्वदपत्यभूत इति यावत् । ऽयष्टासामर्थ्यासंबन्धमामान्यं प्रतीयते । तच्चादित्यपुत्रो नमुर्मनोः पुत्रो नाभानेदिष्ठ इत्येवं सूर्यापत्यत्वेऽपि पर्यवस्यति । सूर्यनाभानेदिष्ठयोः संबन्धश्चरमपाद उत्तरमन्त्रे च वक्ष्यते । स च ऽधियुंधाः कर्मणां धारको ऽनाभानेदिष्ठः ऽवेनन् अङ्गिरोदत्तं गोसहस्रं वेनन् कामयन् ऽप्र ऽरपति प्रलपति । स्तौतीत्यर्थः । ऽवा अपि चेन्नर्थः । ऽसा द्यौः ऽनः अस्माकं ऽपरमा उत्कृष्टा ऽनाभिः बन्धिका च ऽअस्य आदित्यस्य अधिष्ठानभूतास्ति । ऽघ इति पूरणः । ऽअहं ऽतत् तस्यादित्यस्य ऽपश्चा^४ पश्चादनन्तरं ऽकतिथः कतिपयानां पूरणः ऽआस अभवम् । अनेन ममादित्येन जन्यजनकभावः संबन्धः संनिकृष्ट इष्टुकं भवति ॥

इयं मे नाभिर्दिह मे सधस्थमिमे मे देवा अयमस्मि सर्वैः ।

द्विजा अहं प्रथमजा ऋतस्येदं धेनुरदुहजायमाना ॥ १९ ॥

इयम् । मे । नाभिः । इह । मे । सधऽस्थम् । इमे । मे । देवाः । अयम् । अस्मि । सर्वैः ।

द्विऽजाः । अहं । प्रथमऽजाः । ऋतस्य । इदम् । धेनुः । अदुहत् । जायमाना ॥ १९ ॥

१. ग-त४.५.६-म-नेमि न । २. त-म२.८-रघुदु लघुदु । ३. ग-त१.२.३.६.७.८-म-मु-बीधको-त्पत्य* । ४. म-'पश्चा' नास्ति ।

१इयं माध्यमिका वाक् १मे १नाभिः संनाहिनी । आदित्यस्य तस्याश्चाभेदादस्यपेर्माध्यमिका^१
वाग्वन्धिका भवति । तथा च ब्राह्मणं—‘सा या वागसां स आदित्यः’ (श. ब्रा. १०.५.१.४)
इति ब्राह्मणम् । १इह अस्मिन्मण्डले १मे मम १सधस्थं स्थानम् । १इमे मे १देवाः द्योतमाना रश्मयः
१मे मम स्वभूताः । १अयम् अहम् १अस्मि १सर्वः । सूर्यस्य स्वस्योक्तेन प्रकारेणाभेदात्तद्वारा सर्वात्मक-
त्वम् । १अह किंचित्यर्थः । १द्विजाः विप्राः १ऋतस्य १प्रथमजाः सत्यस्य प्रथमजाः सत्यभूतस्य ब्राह्मणः
प्रथमांशपक्षाः । १धेनुः पृथिव्यदेवता माध्यमिका वाक् १जायमाना १इदं सर्वम् १अदुहत् दुदोह ।
उदपादयदित्यर्थः ॥

अधासु मन्द्रो अरतिर्विभावाव स्यति द्विवर्तनिर्वनेषाट् ।

ऊर्ध्वा यच्छ्रेणिर्न शिशुर्दन्मक्षु स्थिरं शेवृधं सूत माता ॥ २० ॥

अर्ध । आमु । मन्द्रः । अरतिः । विभावा । अव । स्यति । द्विवर्तनिः । वनेषाट् ।
ऊर्ध्वा । यत् । श्रेणिः । न । शिशुः । दन् । मक्षु । स्थिरम् । शेवृधम् । सूत । माता ॥ २० ॥

१अध अथ १आमु चतसृषु दिक्षु १मन्द्रः मोदमानः १अरतिः गन्ता १विभावा दीप्तिमान्
१द्विवर्तनिः द्वयोः लोकयोः गन्ता १वनेषाट् वने काष्ठानामभिभविताग्निः १अत्र १स्यति अवमग्नौ
भवति यागार्थम् । १यत् च योऽग्निः १ऊर्ध्वा उन्मुखा १श्रेणिर्न १शिशुः शंसनीयः सेनेव १मक्षु शीघ्रं^२
१दन् शत्रून् दमयति तमिमं १स्थिरं निश्चलं १शेवृधं सुखस्य वर्धकं १माता अरणिः १सूत यज्ञे
जनयामास ॥ २१ ॥

अधा गाव उपमाति कनाया अनु श्वान्तस्य कस्य चित्परैयुः ।

श्रुधि त्वं सुद्रविणो नुस्त्वं याळाश्वघ्नस्य वावृधे सूनृताभिः ॥ २१ ॥

अर्ध । गावः । उपमातिम् । कनायाः । अनु । श्वान्तस्य । कस्य । चित् । परा । ईयुः ।
श्रुधि । त्वम् । सुद्रविणः । नः । त्वम् । याट् । आश्वघ्नस्य । ववृधे । सूनृताभिः ॥ २१ ॥

१अध संप्रति १कस्य १चित् १श्वान्तस्य प्रवृद्धस्य श्वान्तस्य वा^३ । आत्मनो निर्देशः । ईदृशस्य
नाभानेदिष्टस्य १कनायाः कमनीयायाः स्तुतेः १गावः वाचः । यद्वा । वाचः स्तुतयः कनायाः
कमनीयायाः स्तुतेः १उपमातिम् उपमानभूतमिन्द्रम् १अनु १परेयुः अनु परागच्छन्ति । हे १सुद्रविणः
सुधनाम्ने १त्वं १श्रुधि शृणु । १नः अस्माकमिममिन्द्रं १याट् अयाट् यज । १त्वं च १आश्वघ्नस्य
अश्वघ्नोऽश्वमेधयाजी मनुः तस्य पुत्रस्य मम १सूनृताभिः स्तुतिभिः १ववृधे वर्धसे । पुरुषव्यस्ययः ।
अथवायं वर्धत इति परांक्षण निर्देशः ॥

अध त्वमिन्द्र विद्वद्यस्मान्महो राये नृपले वज्रबाहुः ।

रक्षा च नो मघोनः पाहि मुरीननेहसस्ते हरिवो अभिष्टौ ॥ २२ ॥

अर्ध । त्वम् । इन्द्र । विद्वि । अस्मान् । महः । राये । नृपते । वज्रबाहुः ।
रक्ष । च । नः । मघोनः । पाहि । मुरीन् । अनेहसः । ते । हरिवः । अभिष्टौ ॥ २२ ॥

१. ग-त-म१.२.४.६.८-‘माध्यमिकी । २. ग-त-मु-क्षिप । ३. ग-त-४.५-मु-वेति; त१.२.३.७.८-
म१.८-वे ।

हे^१ वृहन्द्^२ अध अधुना वज्रवाहुः त्वम् वस्मान् महः महते वराये धनाय विद्धि जानीहि । हे इन्द्र वमघोनः हविष्मतः सूरीन् स्तुतिप्रेरकान् वनः अस्मान् वरक्ष वच । हे वहरिवः हरिभ्यां तद्वज्रिन्द्र वते तव अभिष्टौ अभिगमने अनेहसः अपापाः स्यामेति शेषः ॥

अध यद्राजाना गविष्टौ सरत्सरण्युः कारवे जरण्युः ।

विप्रः प्रेष्ठः स ह्येषां बभूव परां च वक्षदुत पर्षदेनान् ॥ २३ ॥

अध । यत् । गजाना । गोऽईष्टौ । सरत् । सरण्युः । कारवे । जरण्युः ।

विप्रः । प्रेष्ठः । सः । हि । एषाम् । बभूव । परां । च । वक्षत । उत । पर्षत् । एनान् ॥ २३ ॥

हे वराजाना राजमानौ मित्रावरुणौ अध अधुना सत्रसमाप्तौ यत् यस्मात् गविष्टौ गवामे-
पणायां सत्यां सरण्युः सरणशीलो यमः सरत गच्छति कारवे कर्माणि^३ कुर्वतेऽङ्गिरसां गणाय ।
किमिच्छन् । जरण्युः तस्मा अङ्गिरसां गणाय स्तुतिमिच्छन्^४ । तस्मात् वसः विप्रः नाभानेदिष्टः
एषाम् अङ्गिरसां प्रेष्ठः प्रियतमः बभूव भवतु । हि इति पूरणः । तेषां कर्तव्यं परा वच वक्षत्
परावहतु । उत अपि च एनान् अङ्गिरसः पर्षन् पारयतु^५ इत्यात्मानं एवाशास्ते^६ ॥

अधा न्वस्य जेन्यस्य पुष्टौ वृथा रेभन्त ईमहे तदू नु ।

सरण्युरस्य सूनुरश्चो विप्रश्चासि श्रवसश्च सातो ॥ २४ ॥

अध । नु । अस्य । जेन्यस्य । पुष्टौ । वृथा । रेभन्तः । ईमहे । तत् । ऊँ इति । नु ।

सरण्युः । अस्य । सुनुः । अश्वः । विप्रः । च । असि । श्रवसः । च । सातो ॥ २४ ॥

अनया वरुणं पृथक् स्तोति । अध अध नु क्षिप्रम् अस्य जेन्यस्य जयशीलस्य स्तुत्या
जैतव्यस्य वा तत् स्वभूतं गवादिधनं पुष्टौ पापे निमित्तं सति तस्य पुष्ट्यर्थं वा वृथा अनायासेन
रेभन्तः स्तुयन्तः नु क्षिप्रम् ईमहे याचामहे । सरण्युः शीघ्रसरणशीलः अश्वः अस्य वरुणस्य
सूनुः पुत्रः । वरुणाद्गन्ध उत्पन्नः । अथ प्रत्यक्षकृतः । हे वरुण त्वं विप्रश्चासि विप्रवरपूज्यः शुद्धो
वा भवसि । श्रवसश्च अन्नस्य सातो लाभे अस्माकमन्नलाभाय प्रवृत्तश्च भवसि^६ ॥

युवोर्यदि सख्यायास्मे शर्धीयु स्तोमं जुजुषे नमस्वान् ।

विश्वत्र यस्मिन्ना गिरः समीचीः पूर्वीव गातुर्दाशत्सूनृतायै ॥ २५ ॥

युवोः । यदि । सख्याय । अस्मे इति । शर्धीय । स्तोमम् । जुजुषे । नमस्वान् ।

विश्वत्र । यस्मिन् । आ । गिरः । समीचीः । पूर्वीऽइव । गातुः । दाशत् । सूनृतायै ॥ २५ ॥

हे मित्रावरुणौ युवोः युवयोः शर्धीय बलवते अस्मे अस्माकं सख्याय । यद्वा । युवयोः
सख्याय अस्मे अस्माकं शर्धीय बलाय च । यदि नमस्वान् अन्नवान्ध्वयुः स्तोत्रवान् होता वा
स्तोमं जुजुषे सेवते । यस्मिन् सख्ये सिद्धे सति विश्वत्र विश्वस्मिन्नपदे गिरः अङ्गिरसां

१. ग४-हे नृपते नृणां पालक ईन्द्र । २. गन्त-भ२.४.६.८-मु-कर्म । ३. त१.२.४.५.६.७.८-भ-
स्तुतिमिच्छन् जरण्युः । ४. ग४-प्रापयतु; त-भ-मु-पारयति । ५. गन्त४.५-इत्यात्मानमेवाशास्ते; त१.
२.३.६.७.८-भ१-इत्यात्मान एवाशास्ते । ६. त-भ-भवति ।

संबन्धिन्ः^१ । समीचीः समीच्यः । आ गच्छन्तीति शेषः । उदाराणां^२ गृह इदं गृहाण इदं गृहाणेत्येवंरूपाः श्रूयन्त इत्यर्थः । यद्वा । यागानुष्ठातॄणां स्तुतिगिर आगच्छन्तीति । पूर्वोव^३ गातुः प्राची दिगिव सा यथा गच्छतां सुखं प्रयच्छति तद्वत्^४ । यद्वा । पूर्वी^५ पुरा^६ प्रसिद्धा पुरातनीव गातुः सरणिरिव सा यथा गच्छतां सुखं प्रयच्छति तद्वत् । सूनुतायै प्रियसत्यरूपायै स्तुतिवाचे^७ दाशत्^८ प्रयच्छतु^९ ॥

स गृणानो अद्भिर्देववनिर्ति सुबन्धुर्नमसा सूक्तैः ।

वर्धेदुक्थैर्वचोभिरा हि नूनं व्यध्वैति पर्यस उस्त्रियायाः ॥ २६ ॥

सः । गृणानः । अतऽभिः । देवऽवान् । इति । सुऽबन्धुः । नमसा । सुऽउक्तैः ।

वर्धेत् । उक्थैः । वचैऽभिः । आ । हि । नूनम् । वि । अध्वा । ण्ति । पर्यसः । उस्त्रियायाः ॥ २६ ॥

अद्भिः देवताभिः । देववान् । सुबन्धुः शोभनबन्धनः । नमः । वरुणः । इति इत्थं कृतप्रकारेण । नमसा नमस्कारेण । सूक्तैः च । गृणानः स्तूयमानः सन् । वर्धन् वर्धताम् । उक्थैर्वचोभिः उच्यमानैः प्रशस्तेषां स्तुतिवचोभिः । नूनम् इदानीम् । आ गच्छत्विति शेषः । हि इति पूरणः । तस्य यागार्थम् । उस्त्रियायाः गोः । पर्यसः अध्वा मार्गः । वि ण्ति । स्तनाग्राणि क्षरन्तीत्यर्थः ॥

त ऊ षु णो महो यजत्रा भूत देवास ऊतये सजोषाः ।

ये वाजा अनयता वियन्तो ये स्था निचेतारो अमूराः ॥ २७ ॥

ते । ऊ इति । सु । नः । महः । यजत्राः । भूत । देवासः । उतये । सजोषाः ।

ये । वाजान् । अनयत । विऽयन्तः । ये । स्थ । निऽचेतारः । अमूराः ॥ २७ ॥

अनयपरिहरस आशास्ते । हे यजत्राः यष्टव्याः । देवासः देवाः । ते यूयम् । उ इति पूरणः । महः महते । नः अस्माकम् । उतये रक्षणाय । सजोषाः संगताः । भूत भवत । ये च यूयम् अङ्गिरसो मह्यं वाजान् अजानि । अनयत प्रापयथ । वियन्तः सनतमुक्थाय^१ विविधं गच्छन्तः सन्तः । ये च यूयम् । अमूराः अमूढाः । पृष्टाहः प्रयोगमौढ्यरहिता इत्यर्थः । तादृशाः निचेतारः गवां विविक्षारः । स्थ भवथ । ते सजोषा भूतेति समन्वयः ॥ ॥ ३० ॥

वेदार्थस्य प्रकाशनेन तमो हार्दं निवारयन् । पुमर्थाश्चतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवन्दिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुक्कभूपालसाम्राज्य-

पुरंधरेण सायणाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

ऋक्संहिताभाष्येऽष्टमाष्टके प्रथमोऽध्यायः ॥

१. ग४-त२.३.७-भ१.२.६.८-संबंधिनि । २. त-उदाहरणं । ३. ग-त-भ१.२.४.६.८-
'तद्वत्' नास्ति । ४. ग-त-भ-पुरा पूर्वी । ५. ग-त-भ२.४.६.८-'दाशत् प्रयच्छतु' नास्ति; भ७-
दाशत्; मु-दाशत् सुखं प्रयच्छतु । ६. ग४-सततमुधाय; त१.२.३-भ१.२.४.६.८-सा उक्थाय ।
भ१-सतत उत्थाय ।

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥

व्याख्याय प्रथमं विद्वानष्टमस्याष्टकस्य सः ।

अध्यायं सायणामात्यां^१ द्वितीयं व्याचिकीर्षति ॥

तत्र 'ये यज्ञेन' इत्येकादशार्चमनुवाकापेक्षया द्वितीयं सूक्तं मानवस्य नाभानेदिष्टस्यापम् । आदितश्चतस्रो जगत्यः । पञ्चम्यनुष्टुप् । पृष्टी बृहती । सप्तमी सतोबृहती । अष्टमीनवम्यावनुष्टुभौ । दशमी गायत्री । एकादशी त्रिष्टुप् । आदितः पण्णां विश्वे देवा अङ्गिरसो वा देवता । सप्तमी वैश्वदेवी । अष्टम्याद्यासु चतसृषु सावर्णेर्महाराजस्य दानं स्तूयते । अतस्तास्तदेवताकाः । तथा चानुक्रम्यते— 'ये यज्ञेनैकादशाद्याः पळङ्गिरसां स्तुतिर्वान्त्या त्रिष्टुप्पञ्चम्यनुष्टुप्प्रगाथोऽनुष्टुभौ गायत्री चतस्रोऽन्त्याः सावर्णेर्दानस्तुतिः' इति । पष्ठेऽहनि वैश्वदेवशस्त्र एतत्सूक्तम् । सूत्रितं च— 'इदमित्या रौद्रमिति प्रागुपोत्तमाया ये यज्ञेनेत्यावपते' (आश्व. श्रौ. ८. १) इति ॥

ये यज्ञेन दक्षिणया समक्ता इन्द्रस्य सख्यममृतत्वमानुश ।

तेभ्यो भद्रमङ्गिरसो वो अस्तु प्रति गृम्णीत मानवं सुमेधसः ॥ १ ॥

ये । यज्ञेन । दक्षिणया । समऽअक्ताः । इन्द्रस्य । सख्यम् । अमृतऽत्वम् । आनुश ।

तेभ्यः । भद्रम् । अङ्गिरसः । वः । अस्तु । प्रति । गृम्णीत । मानवम् । सुऽमेधसः ॥ १ ॥

नाभानेदिष्टः स्वपित्रा मनुनाभ्यनुज्ञातः सत्रमासीनानङ्गिरसोऽभ्येत्य मां प्रतिगृह्णीत युष्मभ्यं यज्ञं प्रज्ञापयामीति यदुक्तवान् तदुच्यते । इतिहासस्तु इदमित्येति पूर्वसूक्ते 'नाभानेदिष्टं शंसति नाभानेदिष्टं वै मानवम्' (ऐ. ब्रा. ५. १४) इति ब्राह्मणानुसारेण 'मनुः पुत्रेभ्यो दायं व्यभजत्' (तै. सं. ३. १. ९. ४) इति तैत्तिरीयब्राह्मणानुसारेण च सप्रपञ्चमभिहितः । तथा चास्या ऋचोऽयमर्थः । 'यज्ञेन यजनीयेन हविषा' दक्षिणया ऋत्विग्भ्यो देयया 'वसमक्ताः संगताः' ये अहीनैकाहसत्राणि^१ कुर्वन्तो यूयम् 'इन्द्रस्य' सख्यं सखिकर्म अत एव 'अमृतत्वम्' अमरणधर्मं देवत्वम् 'आनुश आनुशिध्वे प्राप्ताः स्थ । अश्रोतेर्लिटि मध्यमे व्यत्ययेन बहुवचनम् । 'अश्रोतेश्च' इति जुडागमः । यद्वृत्तयोगादनिघातः । हे 'अङ्गिरसः' तेभ्यः 'वः' युष्मभ्यं 'भद्रं कल्याणं कर्म' 'अस्तु । हे 'सुमेधसः' सुप्रज्ञा हे अङ्गिरसः ते यूयमिदानीमागतं 'मानवं' मनोः पुत्रं मां 'प्रति' 'गृम्णीत' प्रतिगृह्णीत । मयि प्रतिगृहीते सति यज्ञं साधु करिष्यामीति तदर्थं प्रतिगृह्णीत ॥

य उदार्जन् पितरो मोमयं वस्वृतेनाभिन्दन् परिवत्सरे वलम् ।

दीर्घायुत्वमङ्गिरसो वो अस्तु प्रति गृम्णीत मानवं सुमेधसः ॥ २ ॥

ये । उतऽआर्जन् । पितरः । गोऽमयम् । वसु । ऋतेन । अभिन्दन् । परिवत्सरे । वलम् ।

दीर्घायुऽत्वम् । अङ्गिरसः । वः । अस्तु । प्रति । गृम्णीत । मानवम् । सुऽमेधसः ॥ २ ॥

१. भ-सायणाचार्यो । २. ग४-त१.२.७-भ१-अहैनैकासहस्राणि; त३-अहीनैकासहस्रहस्राणि; भ२-अहीनैकाहिकसहस्राणि; भ४.६.७.८-मु-अहीनैकाहसहस्राणि ।

हे ऽअङ्गिरसः ऽपितरः अस्माकं पृथ्वीजत्वेन पितृभूताः ऽये सूर्यं ऽगोमयं गवात्मकं पणिभिरपहृतं
 ऽवसु धनम् ऽउदाजन् तैरधिष्ठितात्पर्वताद्दुदगमयन् । किञ्च ऽऋतेन सत्यभूतेन यज्ञेन ऽपरिवत्सरे
 पर्यागते वत्सरे संपूर्णं । सत्रान्त इत्यर्थः । तत्र ऽवलं वलनामानं गवामपहर्तारमसुरम् ऽअभिन्दन्
 व्यनाशयन् तेभ्यः ऽवः युष्मभ्यं ऽदीर्घायुत्वं प्रभूतजीवनम् ऽअस्तु । शेषं पूर्ववत् ॥

य ऋतेन सूर्यमारोहयन् दिव्यप्रथयन् पृथिवीं मातरं वि ।

सुप्रजास्त्वमङ्गिरसो वो अस्तु प्रति गृष्णीत मानवं सुमेधसः ॥ ३ ॥

ये । ऋतेन । सूर्यम् । आ । अरोहयन् । दिवि । अप्रथयन् । पृथिवीम् । मातरम् । वि ।
 सुप्रजाः ऽस्त्वम् । अङ्गिरसः । वः । अस्तु । प्रति । गृष्णीत । मानवम् । सुमेधसः ॥ ३ ॥

हे ऽअङ्गिरसः ऽये भवन्तः ऽऋतेन सत्यभूतेन यज्ञेन ऽदिधि सुलोकं ऽसूर्यं सुष्ठु सर्वस्य प्रेरक-
 मादित्यम् ऽआरोहयन् अस्थापयन् किञ्च ऽमातरं सर्वेषां निर्मात्रीं ऽपृथिवीं ऽवि ऽअप्रथयन्
 प्रसिद्धामकुर्वन् सत्रादिकर्मकरणेन तेभ्यः युष्मभ्यं ऽसुप्रजास्त्वं सुपुत्रत्वम् ऽअस्तु ॥ ' नित्यमसिञ्च
 प्रजामेधयोः ' इत्यसिञ्च समाप्तान्तः । तस्माद्भावप्रत्ययः ॥

अयं नामा वदति वल्गु वां गृहे देवपुत्रा ऋषयस्तच्छृणोतन ।

सुब्रह्मण्यमङ्गिरसो वो अस्तु प्रति गृष्णीत मानवं सुमेधसः ॥ ४ ॥

अयम् । नामा । वदति । वल्गु । वः । गृहे । देवऽपुत्राः । ऋषयः । तत् । शृणोतन ।
 सुऽब्रह्मण्यम् । अङ्गिरसः । वः । अस्तु । प्रति । गृष्णीत । मानवम् । सुमेधसः ॥ ४ ॥

हे ऽदेवपुत्राः देवानां पुत्रा अग्नेः पुत्राः ऽऋषयः अतीन्द्रियार्थस्य द्रष्टारो हे ऽअङ्गिरसः ऽअयं
 ऽनामा^१ नामानेदिष्टः पुरोवर्ती जनः ऽवः युष्माकं ऽगृहे गृहभूते यज्ञे ऽवल्गु कल्याणं वचः
 ऽवदति । ऽतत् वाक्यं सूर्यं ऽशृणोतन महतादरेण शृणुत । ' श्रु श्रवणे ' । ' तसनसनथनाश्च ' इति
 तनवादेशः । तेभ्यो युष्मभ्यं ऽसुब्रह्मण्यं शोभनं ब्रह्मवचनम् ऽअस्तु । इदानीमागतं ऽमानवं मां
 ऽप्रति^२ ऽगृष्णीत^३ प्रतिगृह्णीत ॥

विरूपाम् इदृषयस्त इद्रम्भीरवेपसः ।

ते अङ्गिरसः सूनवस्ते अग्नेः परि जज्ञिरे ॥ ५ ॥

विरूपामः । इत् । ऋषयः । ते । इत् । गम्भीरऽवेपसः ।

ते । अङ्गिरसः । सूनवः । ते । अग्नेः । परि । जज्ञिरे ॥ ५ ॥

परोक्षतयपिराह । ऽऋषयः कर्मणां द्रष्टार एत ऋषयः ऽविरूपास ऽइत् अन्योन्यं वर्णतो^३
 रूपतश्च नानारूपा भवन्ति । ऽत ऽइत् त एवामी अङ्गिरसः ऽगम्भीरवेपसः । वेप इति कर्मनाम ।
 गम्भीरकर्माणो भवन्ति । ऽते^४ इमे^५ ऽअङ्गिरसः ऽसूनवः पुत्राः खलु । तदेवाह । ऽते इमे अङ्गिरसः
 ऽअग्नेः ऽपरि ऽजज्ञिरे सर्वतो जाताः प्रादुर्भूताः । ' येऽङ्गारा आसंस्तेऽङ्गिरसोऽभवन् ' (ऐ. ब्रा. ३.
 ३४) इति ब्राह्मणम् । अत्र निरुक्तं च द्रष्टव्यम् (निरु. ३. १७) ॥ ॥ १ ॥

१. ग-त-भ- ' नामा ' नास्ति । २. ग-त-भ-मु- ' प्रति गृष्णीत ' नास्ति । ३. ग-त-४.५-प्रमाणतो;
 त-१.२.६.७.८-भ-१.२.४.६.८-प्रणतो । ४. त-१.२.३.७-भ-२.६.८-ते त इमे ।

ये अग्नेः परि जज्ञिरे विरूपासो दिवस्पारि ।

नवगवो नु दशगवो अङ्गिरस्तमः सचा देवेषु मंहते ॥ ६ ॥

ये । अग्नेः । परि । जज्ञिरे । विरूपासः । दिवः । परि ।

नवऽगवः । नु । दशऽगवः । अङ्गिरऽतमः । सचा । देवेषु । मंहते ॥ ६ ॥

विरूपासः त्रिविधरूपाः ऽये अङ्गिरसः ऽदिवस्पारि ब्रुलोकात् ऽअग्नेः ऽपरि ऽजज्ञिरे परिनी
जानाः । यद्वा । दिवस्पारि । परिः पञ्चम्यर्थोत्तकः । स्वनेजसा दीप्यमानादग्नेर्जाताः । तेषां^१ मध्ये
नवगवः ऽदशगवः च ऽअङ्गिरस्तमः अङ्गिरसां वरिष्ठः । सत्रमार्मीनानामङ्गिरसां मध्ये केचन नवसु मास्सु
कर्म कृतवोदतिष्ठन् केचन दशसु मास्स्वित्येवमङ्गिरसामयनमुक्तम् । तेषामङ्गिरनवगवश्च दशगवश्चोक्तः ।
तादृशः ऽदेवेषु ऽसचा महावश्रितः^२ सोऽङ्गिः ऽमंहते मङ्गं धनं प्रयच्छति । मंहतिर्दानकमां ॥

इन्द्रेण युजा निः सृजन्त वाघतो व्रजं गोमन्तमश्विनम् ।

सहस्रं मे ददतो अष्टकर्ण्यः श्रवो देवेष्वकत ॥ ७ ॥

इन्द्रेण । युजा । निः । सृजन्त । वाघतः । व्रजम् । गोमन्तम् । अश्विनम् ।

सहस्रम् । मे । ददतः । अष्टऽकर्ण्यः । श्रवः । देवेषु । अकत ॥ ७ ॥

वाघतः कर्मणां वोढारो विश्वे देवा अङ्गिरस्यो वा ऽइन्द्रेण ऽयुजा महायेन ऽनिः ऽसृजन्त
गिरगसयन् । किम् । गोमन्तं गोयुक्तम् ऽअश्विनम् अश्ववन्तं पणिभिरवर्द्धं ऽव्रजम् । ते ऽमे मां गति
महस्रं महस्रमंस्याकं धनं यत्रपरियेषणम् ऽअष्टकर्ण्यः । अष्ट इति 'अष्ट व्याप्तौ' निष्ठायां रूपम् ।
विस्तृतकर्णाः । उपलक्षणमेतत् । व्याप्त्यर्थावयवा गात्र ऽददतः मङ्गं प्रयच्छन्तः ऽदेवेषु इन्द्रादिषु
श्रवः हविलक्षणमङ्गं कीर्ति वा ऽअकत अकृपत । करोतेर्मुङि 'मन्त्रे घस' इति च्लेलुक् । एवं
नामान्निदिष्टेनाङ्गिरसः स्तुतास्तस्मै धनं प्रादुः । तदुक्तं शौनकेन—'ऋषयोऽङ्गिरसस्तुष्टा यदुर्मानवाय
तु । तत्पुण्थाय च कर्माणि ये यज्ञेनेत्यकीर्तयत्' ॥

उत्तराभिमतमृभिरस्मै मानवायर्षये सावर्णिना यदन्नं तत्प्रशस्यते । तदप्युक्तं शौनकेन—
'सावर्णिना च यदन्नं मानवाय महद्भुसु । तदुक्तं सूक्तशेषेण प्र नूनं जायतामिति' ॥

प्र नूनं जायतामयं मनुस्तोकमेव रोहतु ।

यः सहस्रं शताश्वं मद्यो दानाय मंहते ॥ ८ ॥

प्र । नूनम् । जायताम् । अयम् । मनुः । तोकमेव । रोहतु ।

यः । सहस्रम् । शतऽअश्वम् । मद्यः । दानाय । मंहते ॥ ८ ॥

अयं सावर्णिः ऽमनुः ऽनूनं क्षिप्रं ऽप्र ऽजायतां प्रजातो भवतु । धनादिभिः पुत्रादिभिश्च ऽरोहतु
प्रादुर्भवतु । तत्र दृष्टान्तः । ऽतोकमेव । यथा जलङ्गिन् बीजं प्रादुर्भवति एवं कर्मफलसंयुक्तः स मनुः
पुत्रादिभिः रोहतु । ऽयः अयं मनुः ऽशताश्वं बह्वथसंयुक्तं ऽसहस्रं गवां ऽमद्यः तदानीमेव ऽदानाय
मंहते अस्मा ऋषये दातुं प्रेरयति ॥

१. ग-त१.२.३-म१.२.४.६-तेषामेषां; त६.८-म७-तेषां तेषां । २. त-भ-सह स्थितः । ३. त-
म१.६.८-यज्ञेनेति कीर्तयत्; म२.७-मु-यज्ञेनेति कीर्तयत् ।

न तमश्नोति कश्चन दिवइव सान्वारभम् ।

सावर्ण्यस्य दक्षिणा वि सिन्धुरिव पप्रथे ॥ ९ ॥

न । तम् । अश्नोति । कः । चन । दिवःऽइव । सानु । आऽरभम् ।

सावर्ण्यस्य । दक्षिणा । वि । सिन्धुःऽइव । पप्रथे ॥ ९ ॥

१तं सावर्णि मनुं १कश्चन कश्चिदपि १आरभम् आरब्धुं स्वकर्मणा १न १अश्नोति न व्याप्नोति । यथा मनुः प्रयच्छति तथान्यो दातुं न शक्नोतीत्यर्थः । कथंस्थितम् । १दिवइव द्युलोकस्य १सानु समुच्छ्रितं तेजसा कैश्चिदप्यप्रथममादित्यमिव स्थितम् । आरभम् । ' शक्ति णमुल्कमुलौ ' (पा. सू. ३. ४. १२) इति कमुल् । तस्य १सावर्ण्यस्य मनोरियं गवादिदक्षिणा १सिन्धुरिव स्यन्दमाना नदीव पृथिव्यां १पप्रथे विप्रथते । विस्तीर्णा भवति ॥

उत दासा परिविपे स्मदिष्टी गोपरीणसा । यदुस्तुर्वश्च मामहे ॥ १० ॥

उत । दासा । परिऽविपे । स्मदिष्टी इति स्मत्ऽदिष्टी । गोऽपरीणसा ।

यदुः । तुर्वः । च । मामहे ॥ १० ॥

१उत अपि च १स्मदिष्टी कल्याणादेशिनां १गोपरीणसा गोपरीणसा गोभिः परिवृता बहुगवादि-युक्ता १दासा दासवत् प्रेष्यवत् स्थिता तेनाधिष्ठिताः १यदुः च १तुर्वश्च एतन्नामकौ राजर्षी १परिविपे अस्य सावर्णेर्मनोर्भोजनाय १ममहे पशून्प्रयच्छतः । प्रत्येकमन्वयादेकवचनम् ॥

सहस्रदा ग्रामणीमा रिप्न्मनुः सूर्येणास्य यतमानेतु दक्षिणा ।

सावर्णेदेवाः प्र तिरन्त्वायुर्यस्मिन्नश्रान्ता असनाम वाजम् ॥ ११ ॥

सहस्रऽदाः । ग्रामऽनीः । मा । रिप्त् । मनुः । सूर्येण । अस्य । यतमाना । एतु । दक्षिणा ।

मावर्णेः । देवाः । प्र । तिरन्तु । आयुः । यस्मिन् । अश्रान्ताः । असनाम । वाजम् ॥ ११ ॥

१सहस्रदाः^१ गवादीनां सहस्रस्य दाता १ग्रामणीः ग्रामाणां नेता कर्ता जनपदानामयं १मनुः १मा १रिप्त् न कैश्चिदपि रिष्टां हिंसितो भवतु । यद्वा । कर्मनेतृनस्मान्मा हिनस्तु किंतु धनादिदानेन पूजयतु । १अस्य १यतमाना गच्छन्ती १दक्षिणा १सूर्येण सह १एतु संगच्छताम् । त्रिषु लोकेषु प्रसिद्धा भवत्वित्यर्थः । तस्यास्य १सावर्णेः सवर्णपुत्रस्य मनोः १देवाः इन्द्रादयः १आयुः जीवनं १प्र १तिरन्तु प्रवर्धयन्तु । १अश्रान्ताः कर्मसु^२ अनलसाः^३ सर्वं कर्म कुर्वन्तो वयं १यस्मिन्^४ मनौ १वाजं गोलक्षणमश्वम् १असनाम संभजेमहि । नाभानेदिष्टोऽहमलभ इत्याशास्ते ॥ ॥ २ ॥

' परावतो ये ' इति सप्तदशर्चं तृतीयं सूक्तं प्लतेः पुत्रस्य गयस्यार्पम् । षोडशीसप्तदश्यौ त्रिष्टुभौ । पञ्चदशी त्रिष्टुब्जगती वा । शिष्टाश्चतुर्दश जगत्यः । ' स्वस्ति नः पथ्यासु ' इति द्वे पथ्या-स्वस्तिदेवताक्ते । शिष्टा वैश्वदेव्यः । तथा चानुकान्ते—' परावतस्युना गयः प्लातो द्वित्रिष्टुबन्तं तु स्वस्ति नस्त्रिष्टुब्वा सह चोत्तरया पथ्यास्वस्तिदेवत्या ' इति । पृष्ठयाभिष्टुवपडहयोस्तृतीयेऽहनि

१. ग-त-भ-मु- ' सहस्रदाः ' नास्ति । २. ग-त-भ-कर्मसु कर्मणि । ३. ग-त-२.३.४.५.६-भ-अनलसमानाः । ४. त-भ-६.८-मु-अस्मिन् ।

वैश्वदेवशस्त्र एतस्मिन् वैश्वदेवनिविद्धानम् । सूत्रितं च—‘अनश्वो जातः परावतो य इति वैश्वदेवम्’ (आश्व. श्रौ. ७. ७) इति ॥

परावतो ये दिधिषन्त आप्यं मनुप्रीतासो जनिमा विवस्वतः ।

ययातेर्ये नहुष्यस्य बर्हिषि देवा आसते ते अधि ब्रुवन्तु नः ॥ १ ॥

परावतः । ये । दिधिषन्ते । आप्यम् । मनुप्रीतासः । जनिम । विवस्वतः ।

ययातेः । ये । नहुष्यस्य । बर्हिषि । देवाः । आसते । ते । अधि । ब्रुवन्तु । नः ॥ १ ॥

ये देवाः परावतः दूरदेशादागत्य आप्यं ज्ञातेयं मनुष्यैः सह बन्धुत्वं दिधिषन्ते धारयन्ति । यद्वा । हविषां प्रदानभिमनुष्यैः सह सत्यं कुर्म इति परस्परं शब्दायन्ते । ‘धिप शब्दे’ जौहोत्यादिकः । छान्दसो ज्ञस्यान्तादेशः । ‘धिप धारणे’ इति कैश्चिदप्युपगम्यते । उक्तार्थमेव विशिनष्टि । मनुप्रीतासः मनुष्यैः प्रीता देवाः विवस्वतः विवस्वत्पुत्रस्य मनोः जनिम जन्मानि मनुष्यान् धारयन्ति । किंच ये देवाः नहुष्यस्य नहुषपुत्रस्य ययातेः एतन्नामकस्य राजर्षेः बर्हिषि यज्ञे आसते उपविशन्ति ते देवाः नः अस्मान् अधि ब्रुवन्तु धनादिप्रदानेनास्मान् अधिकं वदन्तु । पूजयन्तिवन्त्यर्थः ॥

विश्वा हि वो नमस्यानि वन्द्या नामानि देवा उत यज्ञियानि वः ।

ये स्थ जाता अदितेरज्यस्परि ये पृथिव्यास्ते म इह श्रुता हवम् ॥ २ ॥

विश्वा । हि । वः । नमस्यानि । वन्द्या । नामानि । देवाः । उत । यज्ञियानि । वः ।

ये । स्थ । जाताः । अदितेः । अत् । ज्यः । परि । ये । पृथिव्याः । ते । मे । इह । श्रुत । हवम् ॥ २ ॥

हे देवाः इन्द्रादयः । हिरवधारणे । वः युष्माकमेव नामानि नमनीयानि विश्वा सर्वाणि शरीराणि नमस्यानि नमस्कारार्हाणि भवन्ति वन्द्या वन्द्यानि स्तोतव्यानि च भवन्ति । उत अपि च वः युष्माकं तानि शरीराणि यज्ञियानि यज्ञार्हाणि भवन्ति । ये यूयम् अदितेः अदीनात् शुलोकात् अद्भ्यः । अन्तरिक्षनामैतत् । अन्तरिक्षात् । परिः पञ्चम्यर्थद्योतकः । पृथिव्याः च जाताः प्रादुर्भूताः स्थ भवथ ते यूयम् इह अस्मिन्यज्ञे आगत्य मे मर्दाय हवम् आह्वानं श्रुत शृणुत ॥

अग्निष्टोमे वैश्वदेवशस्त्रे ‘येभ्यो माता’ इत्येषा धारया । सूत्रितं च—‘अयं वेनश्रोदयस्पृश्चि-
गर्भा येभ्यो माता मधुमत्’ (आश्व. श्रौ. ५. १८) इति ॥

येभ्यो माता मधुमत्पिन्वते पर्यः पीयूषं द्यौरदितिरद्विर्बर्हाः ।

उक्थशुष्मान् वृषभरान्तस्वप्नस्ताँ आदित्याँ अनु मदा स्वस्तये ॥ ३ ॥

येभ्यः । माता । मधुमत् । पिन्वते । पर्यः । पीयूषम् । द्यौः । अदितिः । अद्विर्बर्हाः ।

उक्थशुष्मान् । वृषभरान् । सुप्तस्ताँ । तान् । आदित्यान् । अनु । मदा । स्वस्तये ॥ ३ ॥

माता सर्वस्य निर्मात्री पृथिवी येभ्यः देवेभ्यो देवार्थं मधुमत् मातुर्योपेतं पर्यः सारभूतं क्षीरं पिन्वते क्षरति । तथा अदितिः अदीना अद्विर्बर्हाः मेघैः परिवृद्धा प्रवृद्धा परिवृद्धमेघा वा

१श्रीः च १पीयूषं पिबते । आवापृथिव्यौ हविस्त्पादयत इत्यर्थः । ऋषिरात्मानं संबोध्याह । १उक्थ-
शुष्मान् स्तुतिचलान् १वृषभरान् वृष्टेराहर्तृन् । ' हप्रहोर्भः ' इति भः । १स्वप्नस्यः सुकर्मणः १ताना-
दिभ्यान् अदितेः पुत्रान् देवान् १स्वस्तये अविनाशाय १अनु १मद अनुस्तुहि । माद्यतेर्लोष्टि व्यत्ययेन
शप् । मन्दतेर्वा स्तुत्यर्थस्य ' अनित्यमागमशासनम् ' इति नुमभावः ॥

नृचक्षसो अनिमिषन्तो अर्हणा बृहदेवासो अमृतत्वमानशुः ।

ज्योतीरथा अहिमाया अनागसो दिवो वर्ष्मणि वसते स्वस्तये ॥ ३ ॥

नृचक्षसः । अनिमिषन्तः । अर्हणा । बृहत् । देवासः । अमृतत्वम् । आनशुः ।

ज्योतिः । रथाः । अहिमायाः । अनागमः । दिवः । वर्ष्मणिम् । वसते । स्वस्तये ॥ ४ ॥

१नृचक्षसः कर्मनेतृणां मनुष्याणां द्वारः अत एव १अनिमिषन्तः निमेषमकुर्वाणाः सर्वदा
जागरूकाः १देवासः देवाः १अर्हणा लोकस्य परिचरणार्थं स्तोतव्यत्वाय १बृहत् बृंहितम् १अमृतत्वम्
अमरणधर्मम् १आनशुः प्राप्ताः । देवाः खलु मनुष्यैः पूज्याः । तस्मात्पूजाहेतुं देवत्वमानशिरे । अत
एव १ज्योतीरथाः दीप्यमानरथोपेताः १अहिमायाः कैश्चिदप्यहन्तव्यप्रजाः १अनागमः पापरहिता
आदिभ्याः १दिवः बुलोकस्य १वर्ष्मणिं नाभिस्थानं समुच्छिन्नं देशं १स्वस्तये अविनाशाय लोकस्य
क्षेमकरणार्थं १वसते अधिवसन्ति । यद्वा स्वतेजसाच्छादयन्ति ॥

सम्राजो ये सुवृधो यज्ञमाययुरपरिहृता दधिरे दिवि क्षयम् ।

तां आ विवाम नमसा सुवृक्तिभिर्महो आदित्याँ अदितिं स्वस्तये ॥ ५ ॥

सम्राजः । ये । सुवृधः । यज्ञम् । आदित्युः । अपरिहृताः । दधिरे । दिवि । क्षयम् ।

तान् । आ । विवाम् । नमसा । सुवृक्तिभिः । महः । आदित्यान् । अदितिम् । स्वस्तये ॥ ५ ॥

१सम्राजः सर्वेषां राजानः स्वतेजोभिः सम्यग्प्राजमानाः १सुवृधः सुवृद्धाः १ये देवाः १यज्ञ-
माययुः आयान्ति सोमादिहविर्भक्षणार्थम् । नतः १अपरिहृताः कैश्चिदप्यहिंसिता ये देवाः १दिवि
बुलोके १क्षयं निवामं १दधिरे विदधति कुर्वन्ति । ऋषिरात्मानमाह । १महः महतो गुणाधिक्येन
१आदित्यान् अदितेः पुत्रान् १तान् प्रसिद्धान् देवान् १अदितिं तेषां मातरमेतन्नामिकां च १स्वस्तये
अविनाशाय १नमसा हवीरूपेणान्नं १सुवृक्तिभिः शोभनाभिः स्तुतिभिश्च १आ १विवाम् आभि-
स्तुत्येन परिचर । विवामतिः परिचरणकर्मा ॥ ३ ॥

को वः स्तोमं राधति यं जुजोषथ विश्वे देवासो मनुषो यति घ्नं ।

को वोऽध्वरं तुविजाता अरं कर्द्यो नः पर्षदत्पंहः स्वस्तये ॥ ६ ॥

कः । वः । स्तोमम् । राधति । यम् । जुजोषथ । विश्वे । देवासः । मनुषः । यति । घ्नं ।

कः । वः । अध्वरम् । तुविजाताः । अरम् । कर्त्तु । यः । नः । पर्षत् । अति । अंहः । स्वस्तये ॥ ६ ॥

ऋषिदेवान् प्रति बहुधा वितर्कयति । हे देवाः १वः युष्माकं १कः स्तोता १स्तोमं त्रिवृत्पञ्चदशादि-
लक्षणं १राधति संसाधयति । न कश्चिदस्तीत्यर्थः । यद्वा । मदन्त्यः को वो युष्मभ्यं स्तोमं करोति ।

यूयं यथं स्तोतारं यजुजोषथ सेवध्वे । ' जुषी प्रीतिसेवनयोः ' । लेटि शपः श्लुः । अडागमः । किंच हे यमनुषः मन्तारो ज्ञातारो हे विश्वे देवासः देवा यूयं ययति यत्संख्याः स्थान भवथ । यच्छब्दादपि छान्दसो उतिर्द्रष्टव्यः । हे नुविजाताः धात्रादिविभागेन बहुजनना हे देवा युष्मदर्थं यः वा यजमानः यध्वरं यज्ञम् अवरं करत् अलंकरोति स्तुतिभिर्हविभिश्च । मदन्यो नास्तीत्यर्थः । ययः यज्ञः यनः अस्मान् स्वस्तये अविनाशाय अंहः पापरूपं मार्गमवैदिकम् अति पपयत् अति-पारयति तं यज्ञं को वालंकरोतीति ॥

येभ्यो होत्रां प्रथमामायेजे मनुः समिद्धाग्निर्मनसा सप्त होतृभिः ।

त आदित्या अभयं शर्म यच्छत सुगा नः कर्त सुपथा स्वस्तये ॥ ७ ॥

येभ्यः । होत्राम् । प्रथमाम् । आऽयेजे । मनुः । समिद्धऽअग्निः । मनसा । सप्त । होतृऽभिः । ते । आदित्याः । अभयम् । शर्म । यच्छत । सुऽगा । नः । कर्त । सुऽपथा । स्वस्तये ॥ ७ ॥

यसमिद्धाग्निः हविर्भिः सम्यग्दीप्ताग्निः यमनुः वैवस्वतो मनुष्याणां प्रथमभावी श्रद्धधानेन यमनसा यत सप्तसंख्याकैः य होतृभिः वषट्कर्तृभिर्कृत्स्विभिश्च सह येभ्यः युष्मभ्यं प्रथमां प्रथमं मुख्यं यद्वा सर्वेषां मनुष्याणामग्रे क्रियमाणत्वादायं होत्राम् । ह्रयन्ते हवींष्यत्रेति होत्रा यज्ञः । तम् । यद्वा । आह्रयन्ते देवाः स्तुतिभिश्च । तं यज्ञम् आयेजे आभिमुख्येनेष्टवान् । यजेर्लिटि रूपम् । यद्वा । लटि ' लोपस्त आत्मनेपदेषु ' इति तलोपः । ' यजिवप्योरलिङ्येवं वक्तव्यम् ' (का. ६. ४. १२०. ४) इति वचनादेकारः । हे आदित्याः अदितेः पुत्रा इ देवाः यते यूयं नोऽस्मभ्यम् अभयं यशस् च सुखं प्रयच्छत । किंच यनः अस्माकं स्वस्तये क्षेमाय सुपथा सुपथानि शोभनान् वैदिकमार्गान् सुगा मधु गन्तव्यान् कर्त कुरुत । करोतेर्लोपि ' बहुलं छन्दमि ' इति विकरणस्य लुक् । तवादेशः ॥

य ईशिरे भुवनस्य प्रचेतमो विश्वस्य स्थातुर्जगतश्च मन्तवः ।

ते नः कृतादकृतादेनमस्पर्यद्या देवासः पिपृता स्वस्तये ॥ ८ ॥

ये । ईशिरे । भुवनस्य । प्रऽचेतसः । विश्वस्य । स्थातुः । जगतः । च । मन्तवः । ते । नः । कृतात् । अकृतात् । एनमः । परि । अद्य । देवामः । पिपृता । स्वस्तये ॥ ८ ॥

प्रचेतसः प्रकृष्टज्ञानाः यमन्तवः सर्वस्य वेदितारः ये देवाः स्थानुः स्थावरस्य यजगतः जङ्गमस्य विश्वस्य सर्वस्य भुवनस्य लोकस्य ईशिरे ईश्वरा भवन्ति । अथ प्रत्यक्षकृतः । हे देवासः देवा य उक्तगुणाः यते यूयं यनः अस्मान् कृतान् कायिकान्पापात् अकृतात् करचरणादिभिरकृतात् एनसः किंतु मानसात्पापाच्च अद्य अस्मिन्दिने स्वस्तये अविनाशायायुषोऽभिवृद्धये पिपृता पारयत । पापरहितान् कुरुतेत्यर्थः ॥

भरेष्विन्द्रं सुहवं हवामहेऽहोमुचं सुकृतं दैव्यं जनम् ।

अग्निं मित्रं वरुणं सातये भगं द्यावापृथिवी मरुतः स्वस्तये ॥ ९ ॥

भरेषु । इन्द्रम् । सुऽहवम् । हवामहे । अंहऽमुचम् । सुऽकृतम् । दैव्यम् । जनम् ।

अग्निम् । मित्रम् । वरुणम् । सातये । भगम् । द्यावापृथिवी इति । मरुतः । स्वस्तये ॥ ९ ॥

१. त-भ-'य' नास्ति । २. ग-त-तस्य तवादेशः ।

१अंहोमुचम् अंहसः पापस्य मोचकं १सुहवं शोभनाह्वानम् १इन्द्रं १भरेषु । भृणन्ति भर्जयन्ति
विनाशयन्ति शत्रून्नेति भराः संप्रामाः । तेषु १हवामहे रक्षणायाह्वयामः । किंच १सुकृतं सुकर्माणं
१दैव्यं देवसंबन्धिनमन्यं १जनं चाह्वयामहे । तं जनमुद्दिशति । १अग्निं १मित्रं १वरुणं १भगं
भजनीयमेतज्जामानं देवं १द्यावापृथिवी द्यावापृथिव्यौ १मरुतः च १मातये अन्नलाभाय १स्वस्तये
अविनाशाय रक्षणायाह्वयामहे ॥

अदितिदेवताकस्य पशोः 'सुत्रामाणम्' इत्येषा वपायागस्य याज्या । सूत्रितं च—'अदिति-
हंजनिष्ट सुत्रामाणं पृथिवीं द्यामनेहसम्' (आश्व. श्रौ. ३. ८) इति । प्रायणीयेष्टावादिथस्य हविष
पपैवानुवाक्या सैवोदयनीयायां याज्या । सूत्रितं च—'सुत्रामाणं पृथिवीं द्यामनेहसं महीम् पु मातरं
सुव्रतानाम्' (आश्व. श्रौ. ४. ३) इति । प्रयाणेऽनर्थेन नावमारोहेत् । सूत्रितं च—'सुत्रामाणं
पृथिवीं द्यामनेहसमिति नावम्' (आश्व. गृ. २. ६. ८) इति ॥

सुत्रामाणं पृथिवीं द्यामनेहसं सुशर्माणमदितिं सुप्रणीतिम् ।

दैवीं नावं स्वरित्रामनागसमस्त्रवन्तीमा रुहेमा स्वस्तये ॥ १० ॥

सुऽसुत्रामाणम् । पृथिवीम् । द्याम् । अनेहसम् । सुऽशर्माणम् । अदितिम् । सुऽप्रणीतिम् ।

दैवीम् । नावम् । सुऽअरित्राम् । अनागसम् । अस्त्रवन्तीम् । आ । रुहेम् । स्वस्तये ॥ १० ॥

युलोको नीरूपकतया स्तूयते । १सुत्रामाणं सुष्ठु त्रायन्तीं १पृथिवीं विस्तृताम् १अनेहसं पापरहितां
१सुशर्माणं शोभनमुखयुक्ताम् १अदितिम् अदीनां १सुप्रणीतिं सुप्रणयनां सुष्ठु प्रणेत्रीं १दैवीं देवसंबन्धिनीं
१स्वरित्रां शोभनारित्रां जलाहरणशीलदारुयुक्ताम् १अनागसं पापरहिताम् १अस्त्रवन्तीं अगच्छन्तीम-
विनश्वरीं १नावं नावमिव स्थितां १द्यां १स्वस्तये अविनाशाय देवत्वप्राप्तये १आ १रुहेम वयमारोहेम ।
रोहतेर्लिङि 'लिङ्गाशियङ्' इत्यङ्प्रत्ययः ॥ ॥ ४ ॥

विश्वे यजत्रा अधि वोचतोतये त्रायध्वं नो दुरेवाया अभिहुतः ।

सत्यया वो देवहूत्या हुवेम शृण्वतो देवा अवसे स्वस्तये ॥ ११ ॥

विश्वे । यजत्राः । अधि । वोचत । ऊतये । त्रायध्वम् । नः । दुःऽएवायाः । अभिऽहुतः ।

सत्यया । वः । देवऽहूत्या । हुवेम् । शृण्वतः । देवाः । अवसे । स्वस्तये ॥ ११ ॥

हे १यजत्राः यजनीया हे १विश्वे सर्वे देवा यूयम् १ऊतये रक्षणार्थम् १अधि १वोचत अस्मा-
नधिब्रूत । आभाष्य च १अभिहुतः अभिहिमिष्याः १दुरेवायाः दुर्गतेः १नः अस्मान् १त्रायध्वम् ।
यद्येवं कुरुष्व तर्हि हे १देवाः १शृण्वतः स्तोत्राण्यस्माभिरुक्तानि तादृशान् १वः युष्मान् १सत्यया
यथार्थभूतया १देवहूत्या । देवा हूयन्तेऽनयेति १देवहूतिः स्तुतिः । तथा वयं १हुवेम आह्वयेम ।
किमर्थम् । १अवसे रक्षणाय शत्रुभ्यः १स्वस्तये क्षेमाय जीवनाभिवृद्धये च ॥

१. ग-त१.२.३.७-म६.७-नावं नवरथेनेति; त४.६.८-म१.४.५-नावं न रथेनेति; त५-नावमारु-
हेमेति; म२-नावं रथेनेति; म८-नावं न रथेति । २. ग४-अल्पहरणशील*; त६.८-जलहेलाहरणशील*;
म१.८-जलाहलाहरणशील*; म२-जला इलाहरणशील*; म५-जलहेलाहारणशील* । ३. ग-त-आह्वयेते* ।

अपामीवामपु विश्वामनाहुतिमपाराति दुर्विदत्रामघायतः ।

आरे देवा द्वेषो अस्मद्युयोतनोरु णः शर्म यच्छता स्वस्तये ॥ १२ ॥

अप । अमीवाम् । अप । विश्वाम् । अनाहुतिम् । अप । अरातिम् । दुःऽविदत्राम् । अघायतः ।

आरे । देवाः । द्वेषः । अस्मत् । युयोतन । उरु । नः । शर्म । यच्छत । स्वस्तये ॥ १२ ॥

हे देवाः । अपमीवां रोगादिकं यद्वा रोगवद्वाधकं शत्रुमस्मत्तो दूरे अप कुरुत पृथक्कुरुत । तथा विश्वां सर्वाम् । अनाहुतिं देवानामनाह्वानबुद्धिं यद्वा देवानां महाशत्रुं पृथक्कुरुत । किंच अरातिम् अदानं लोभबुद्धिं यद्वा देवेभ्यो हविषामदातारं शत्रुम् अप गमयत । अपि च अघायतः पापमिच्छतः शत्राः । दुर्विदत्रां दुर्ज्ञानं दुष्टां बुद्धिम् इत्थं च द्वेषः द्वेषन् सर्वाञ्छत्रान् अस्मत् अस्मत्तः । आरे दूरे युयोतन पृथक्कुरुत । एवं सति यूयं नः अस्मभ्यम् उरु विस्तीर्णं शर्म सुखं स्वस्तये कल्याणाय प्रयच्छत ॥

अरिष्टः स मर्तो विश्व एधते प्र प्रजाभिर्जायते धर्मणस्परि ।

यमादित्यासो नयथा मुनीतिभिरति विश्वानि दुरिता स्वस्तये ॥ १३ ॥

अरिष्टः । सः । मर्तः । विश्वः । एधते । प्र । प्रजाभिः । जायते । धर्मणः । परि ।

यम् । आदित्यामः । नयथा । मुनीतिभिः । अति । विश्वानि । दुःऽऽता । स्वस्तये ॥ १३ ॥

हे देवाः । विश्वः सर्वः । मर्तः । सः । मनुष्यः । अरिष्टः कैश्चिदप्यहिंसितः स न एधते पश्चादिभिर्वधते । तथा धर्मणस्परि धारकात्कर्मणोऽनन्तरं स मनुष्यः प्रजाभिः पुत्रादिभिः प्र जायते प्रकरोणाविर्भूतो भवति । हे यमादित्यामः आदित्या देवाः । यं मनुष्यं मुनीतिभिः सुनयनैः विश्वानि सर्वाणि दुरिता दुरितानि पापानि तद्वृषाञ्छत्रान्वा स्वस्तये क्षेमाय अति नयथा अतीत्य यन्मार्गं नयथा । स वर्धते इति समन्वयः ॥

यं देवासोऽवथ वाजसातौ यं शूरसाता मरुतो हिते धने ।

प्रातर्यावाणं रथमिन्द्र सानसिमरिष्यन्तमा रुहेमा स्वस्तये ॥ १४ ॥

यम् । देवामः । अवथ । वाजसातौ । यम् । शूरसाता । मरुतः । हिते । धने ।

प्रातःऽयावानम् । रथम् । इन्द्र । सानसिम् । अरिष्यन्तम् । आ । रुहेम् । स्वस्तये ॥ १४ ॥

हे देवामः देवाः । वाजसातौ अश्वभजनेऽश्वलाभे वा यं रथम् अवथ रक्षथ हे मरुतः । शूरसाता । संग्रामनामैतत् शूराः स्यन्ति खिद्यन्तेऽत्रेति^१ शूराः सीयन्ते विनाश्यन्ते योद्धभिरत्रेति^२ । तस्मिन् युद्धे यं रथं हिते निहिते धने धनमुद्दिश्य । ' निमित्तात्कर्मसंयोगे ' (पा. सू. २. ३. ३६. ६) इति सप्तमी । तदुद्दिश्य रक्षथ । सर्वेषां देवानां मुख्यत्वादिन्द्रमेवाभिलक्ष्य वदयुत्तरार्धेन^३ । हे इन्द्र सर्वेषां मुख्य प्रातर्यावाणं प्रातरेव युद्धं प्रति गन्तारं सानसि संभजनीयम् अरिष्यन्तं कैश्चिदप्यहिंसितम् । यद्वा । इन्द्रसहायानां मरुतामबाधकम् । तं रथं स्वस्तये अस्माकं रक्षणाय वयम् आ रुहेम आरोहेम ॥

प्रायणीयेष्टौ पथ्यास्वस्तेर्यागस्य ' स्वस्ति नः पथ्यासु ' इत्येपानुवाक्या । उत्तरा याज्या । सूत्रितं च—' स्वस्ति नः पथ्यासु धन्वस्त्विति द्वे अग्ने नय मुपथा राये अस्मान् ' (आश्व. श्रौ. ४. ३) इति । उदयनीयायामेत एव विपर्यस्ते याज्यानुवाक्ये । सूत्रितं च—' विपरीताश्च याज्या-नुवाक्याः ' इति ॥

स्वस्ति नः पथ्यासु धन्वसु स्वस्त्यप्सु वृजने सर्व्वति ।

स्वस्ति नः पुत्रकृथेषु योनिषु स्वस्ति राये मरुतो दधातन ॥ १५ ॥

स्वस्ति । नः । पथ्यासु । धन्वसु । स्वस्ति । अप्सु । वृजने । स्वःऽवति ।

स्वस्ति । नः । पुत्रकृथेषु । योनिषु । स्वस्ति । राये । मरुतः । दधातन ॥ १५ ॥

हे ऽमरुतः सितराविणो देवाः ऽनः अस्माकं ऽपथ्यासु पथियोग्येषु सोदकेषु देशेषु^१ ऽस्वस्ति कल्याणं कुरुत । तथा ऽधन्वसु निरुदकेषु देशेषु^२ ऽस्वस्ति कल्याणमुदकजनन-लक्षणं कुरुत । तथा ऽअप्सु उदकेषु स्वस्ति । तथा ऽस्ववैति सर्व्वैरायुर्धैर्युक्ते संनालक्षणे ऽवृजने शत्रूणामावर्जके बले च कल्याणं कुरुत । नः^३ अस्माकं^४ ऽपुत्रकृथेषु पुत्राणां कर्तृपूष्पादकेषु स्त्रीणां^५ योनिषु ऽस्वस्ति कल्याणं यथा गर्भा न पतन्ति तथा क्षेमं कुरुत । किंच नोऽस्माकं ऽराये घनाय गवादिलक्षणाय ऽस्वस्ति क्षेमं ऽदधातन धत्त कुरुत ॥

स्वस्तिरिद्धि प्रपथे श्रेष्ठा रेक्णस्वत्यभि या वाममेति ।

सा नो अमा सो अरणे नि पातु स्वावेशा भवतु देवगोपा ॥ १६ ॥

स्वस्तिः । इत् । हि । प्रऽपथे । श्रेष्ठा । रेक्णस्वती । अभि । या । वामम् । एति ।

सा । नः । अमा । सो इति । अरणे । नि । पातु । सुऽअवेशा । भवतु । देवऽगोपा ॥ १६ ॥

या पृथिवी गन्तुमुद्युक्तानां ऽप्रपथे प्रकृष्टाय मार्गाय ऽस्वस्तिरित् क्षेमकारिण्येव^६ भवति^७ ऽश्रेष्ठा प्रशस्यतमा^८ रेक्णस्वती धनवती ऽया पृथिवी ऽवामं वननीयं यज्ञम्^९ ऽअभि ऽएति उत्तरवेद्यात्मना वाभिप्राप्तांति ऽया पृथिवी नः^{१०} ऽअस्माकम्^{११} ऽअमा । गृहनामैतत् । गृहं^{१२} रक्षतु । तथा ऽसो सा उ यैव ऽअरणे गन्तव्ये देशेऽरणेऽरमणेऽरण्यादिके देशे वा नोऽस्मान्^{१३} ऽनि ऽपातु नितरां रक्षतु । तथा ऽदेवगोपा देवा गांपायितारो यस्याः सन्ति सा पृथिव्यस्माकं^{१४} ऽस्वावेशा शोभननिवासा^{१५} ऽभवतु ॥

एवा प्रुते, मुनुरवीवृधद्वो विश्व आदित्या अदिते मनीषी ।

ईशानासो नरो अमर्त्येनास्तावि जनो दिव्यो गयेन ॥ १७ ॥

एव । प्रुतेः । मुनुः । अवीवृधत् । वः । विश्वे । आदित्याः । अदिते । मनीषी ।

ईशानासः । नरः । अमर्त्येन । अस्तावि । जनः । दिव्यः । गयेन ॥ १७ ॥

हे ऽविश्वे ऽआदित्याः सर्व्वे देवाः हे ऽअदिते देवानां मातरेतन्नामिके^{१६} देवि ऽवः युष्मान् ऽमनीषी प्राज्ञः स्तोता ऽप्रुतेः एतन्नामकस्यपेः^{१७} ऽसूनुः पुत्रो गयो नाम ऽएव एवमुक्तरीत्या ऽअवीवृधत्

१. ग-त१.२.३.७-देशेषु च । २. ग-त-भ१.२.६.७.८-ततो नोस्माकं । ३. ग-त-भ-भवतु । ४. ग-त-ग-अस्मान् । ५. त-गृहे । ६. ग-त१.२.३.६.७.८-भ-मातृभूते एतन्नामिके ।

स्तुतिभिरवर्धयत् । वर्धतेर्ष्यन्तस्य लुङि रूपम् । ५ अमर्त्येन मनुष्यधर्मरहितेन स्तुतेन येन देवजनेन
५ नरः मनुष्याः ५ ईशानासः धनस्येश्वराः स्वामिनो भवन्ति सः ५ दिव्यः दिवि भवः ५ जनः देवगणः
५ गयेन एतन्नामकेन मया ५ अस्तावि अभिष्टुतोऽभूत् । स्तोतेः कर्मणि लुङि चङि रूपम् ॥ ५ ॥

‘कथा’ इति सप्तदशर्चं चतुर्थं सूक्तं ज्ञातस्य गयस्यार्पं वैश्वदेवम् । ‘यां मे धियम्’ इत्येषा
द्वादशी षोडशीसप्तदश्यां च त्रिष्टुभः शेषा^१ जगत्यः^२ । तथा चानुक्रान्तं-‘कथा यां मे त्रिष्टुप्’ इति ।
गतो विनियोगः ॥

कथा देवानां कतमस्य यामनि सुमन्तु नाम शृण्वतां मनामहे ।

को मृच्छति कतमो नो मयस्करत्कतम ऊती अभ्या ववर्तति ॥ १ ॥

कथा । देवानाम् । कतमस्य । यामनि । सुमन्तु । नाम । शृण्वताम् । मनामहे ।

कः । मृच्छति । कतमः । नः । मयः । करत् । कतमः । ऊती । अभि । आ । ववर्तति ॥ १ ॥

कपिर्बहुधात्मानं वितर्कयति । १ यामनि । यान्ति गच्छन्त्यत्रेति यामा यज्ञः । तस्मिन् १ शृण्व-
ताम् अस्माभिरुक्तानि स्तोत्राणि १ देवानां मध्ये १ कतमस्य देवस्य १ सुमन्तु सुष्ठु मननीयं स्तोतव्यं
१ नाम १ कथा कथं १ मनामहे उच्चारयामः । अस्मान् १ कः वा १ मृच्छति । ‘मृच्छतिरूपदयाकर्मा’
(निरु. १०. १५) इति यास्कः । कृपां करोति । १ कतमः वा १ नः अस्माकं १ मयः सुयं १ करत्
करोति । १ कतमः वा १ ऊती । चतुर्थ्याः पूर्वसवर्णदीर्घः । ऊत्यै अस्माकं रक्षणाय १ अभ्या १ ववर्तति
अभ्यागच्छतीत्यर्थः ॥

क्रतूयन्ति क्रतवो ह्रत्सु धीतयो वेनन्ति वेनाः पतयन्त्या दिशः ।

न मर्दिता विद्यते अन्य एभ्यो देवेषु मे अधि कामा अयंसत ॥ २ ॥

क्रतूयन्ति । क्रतवः । ह्रत्सु । धीतयः । वेनन्ति । वेनाः । पतयन्ति । आ । दिशः ।

न । मर्दिता । विद्यते । अन्यः । एभ्यः । देवेषु । मे । अधि । कामाः । अयंसत ॥ २ ॥

१ ह्रत्सु हृदयेषु^१ १ धीतयः निधानव्या निहिताः १ क्रतवः प्रज्ञाः १ क्रतूयन्ति अग्निहोत्रादिकर्म
कर्तुमिच्छन्ति । तदेवाह । १ वेनाः कान्ताः प्रज्ञाः १ वेनन्ति देवान् कामयन्ते । ‘वेनो वेनतेः कान्ति-
कर्मणः’ (निरु. १०. ३८) इति यास्कः । तथा १ दिशः अस्माभिर्निर्दिश्यमानाः प्रेर्यमाणाः कामाः
१ आ १ पतयन्ति देवान् फलावाप्तय आगच्छन्ति । यतः १ एभ्यः देवेभ्यः १ अन्यः देवः एषां कामानां
१ मर्दिता सुखयिता १ न १ विद्यते । किं बहुना । १ देवेषु १ अधि । अधिशब्दः सप्तम्यर्थद्योतकः । इन्द्रादिषु
देवेषु १ मे मदीयाः १ कामाः १ अयंसत नियम्यन्ते । यच्छतेः कर्मणि लुङि रूपम् ॥

नरा वा शंसं पुषणमगोह्यमग्निं देवेद्धमभ्यर्चसे गिरा ।

सूर्यामासा चन्द्रमसा यमं दिवि त्रितं वातमुपसमक्तुमश्विना ॥ ३ ॥

नराशंसम् । वा । पुषणम् । अगोह्यम् । अग्निम् । देवऽईद्धम् । अभि । अर्चसे । गिरां ।

सूर्यामासा । चन्द्रमसा । यमम् । दिवि । त्रितम् । वातम् । उपसम् । अक्तुम् । अश्विना ॥ ३ ॥

ऋषिः स्वात्मानं संबोध्याह । 'वनराशंसम्' । 'उभे वनस्पत्यादिषु युगपत्' इत्युभयपदप्रकृति-
स्वरत्वम् । संहितायां विप्रकर्षेऽछान्दसः । नरः शंसनीयमेतज्ज्ञामानं 'पूषणं स्तोतृणां धनदानेन
पोषकमेतज्ज्ञामानं तथा 'अगोह्यम् अगृहीतमन्यैर्गन्तुमशक्यं 'देवेदं वामदेवादिभिर्ऋषिभिर्दीपितम्
'अग्निं च 'गिरा स्तुत्या 'अन्यर्चसे अभिष्टुहि । तथा 'सूर्यामामा 'चन्द्रमसा' । मा इति' चन्द्रमसो
विशेषणम् । माति पक्षमिति माश्चन्द्रमाः । तां सूर्याचन्द्रमसां 'दिवि शुलोकं स्थितं 'यमं च 'त्रितं
त्रिषु लोकेषु तनं स्वमहिम्ना विस्तृतं त्रिस्थानं वा तमिन्द्रं 'वातं वायुम् 'उपसम् उपःकालम् 'अक्तुं
रात्रिम् 'अश्विना अश्विनां चैतान्दवान् तत्तल्लिङ्गैः स्तोत्रैरभिष्टुहि ॥

कथा कविस्तुवीरवान् कया गिरा बृहस्पतिर्वावृधते सुवृक्तिभिः ।

अज एकपात्सुहवैभिर्ऋक्भिरहिः शृणोत बुध्न्यो हवीमनि ॥ ४ ॥

कथा । कविः । तुवि॒रवान् । कया । गिरा । बृह॒स्पतिः । वावृ॒धते । सुवृ॒क्तिभिः ।

अजः । एक॑पात् । सुह॒वैभिः । ऋक्॑भिः । अहिः । शृ॒णोतु । बु॒ध्न्यः । हवी॑मनि ॥ ४ ॥

१ कविः क्रान्तप्रज्ञोऽग्निः २ कथा कथं केन प्रकारेण ३ तुवीरवान् बहुस्तोतृयुक्तो भवति ॥ मत्वर्थीय-
प्रत्ययानुक्तिः । यद्वा । तुविशब्दस्य रो मत्वर्थीयः । बाहुल्ययुक्तदेवैः सहितो भवति ॥ ४ कया वा गिरा
स्तुत्या बहुमान् भवति । ५ बृहस्पतिः एतन्नामको देवः ६ सुवृक्तिभिः शोभनाभिः स्तुतिभिस्तथा ७ वावृ-
धते । तथा ८ एकपात् । एकोऽसहाय एव पतति गच्छतीत्येकपात । तादृशो दिवो धारयिता ९ अजः
एतन्नामको देवश्च १० सुहवैभिः शोभनाह्वानैः ११ ऋक्भिः मन्त्रवद्भिः स्तोत्रैः १२ वावृधते एते त्रयो देवा
वर्धन्ते । त्रिवापेक्षया बहुवचनम् । 'वृधु वृद्धौ' । व्यत्ययेन शपः श्लुः । १३ अहिर्बुध्न्यः च एतन्नामको
देवश्च १४ हवीमनि आह्वाने अस्मान् १५ शृणोतु ॥

दक्षस्य वादिते जन्मनि व्रते राजाना मित्रावरुणा विवाससि ।

अतूर्तपन्थाः पुरुरथो अर्यमा सप्तहोता विषुरूपेषु जन्मसु ॥ ५ ॥

दक्ष॑स्य । वा । अदि॑ते । जन्म॑नि । व्र॒ते । राजा॑ना । मि॒त्रावरु॑णा । आ । वि॒वास॑सि ।

अतूर्त॑पन्थाः । पुरु॑रथः । अर्य॑मा । सप्त॑होता । वि॒षुऽरूपे॑षु । जन्म॑सु ॥ ५ ॥

हे १ अदिते पृथिवि २ दक्षस्य सूर्यस्य ३ जन्मनि तस्मिन्नाते ४ व्रते तस्य यज्ञकर्मणि ५ राजाना
राजन्तो ६ मित्रावरुणौ ७ विवाससि । वाशब्द उपमार्थः । यथा त्वं वेदिभूता सती तौ पर्यचरः एव-
मिदानीमप्यस्मद्यज्ञे कुर्वति पृथिवीमाशास्ते । सः ८ अर्यमा अरीणां तमसां यन्ता नियन्ता सूर्यः
९ विषुरूपेषु नानारूपेषु १० जन्मसु कर्मसु ११ अन्वहमुद्यन् १२ सप्तहोता । सप्त रश्मयो यस्मिन् रसान् जुह्वति
प्रक्षिपन्ति स एतादृशो भवति । १३ अतूर्तपन्थाः अतूर्तस्वररहितः पन्था यस्य सः । नियतगतिस्वात्
स्वरमाणो ह्यनियतगतिर्भवति । १४ पुरुरथः । रथो रंहते । प्रत्यहं भुक्तिभेदाद्दुर्ग्रहणो भवति । यद्वा ।
हं अदिते प्रातस्तनि संध्ये दक्षस्यादित्यस्य जन्मन्युदयारूपे जन्मनि कर्मणि । उद्यत्यादित्य इत्यर्थः ।
वाशब्दः श्रुतिसामर्थ्याद्दक्षस्य वा जन्मनि त्वत्तत्त्व वा जन्मनि दक्षादिति । राजाना दीप्यमानौ

१. ग-त३.४.५.७-चंद्रमसा मासेति; त१.२.८-भ-चंद्रमसेति । २. त-बृहस्पतिर्वा बृहस्पतिः; भ१.
६.७-बृहस्पतिः बृहस्पतिर्वा । ३. ग-त-भ२.६.८-वावृधते वर्धते । ४. त३-भ१.२.७-राजानौ ।
५. ग-त४-मित्रावरुणा मित्रावरुणौ । ६. भ-'नानारूपेषु' नास्ति । ७. ग-त-भ-'कर्मसु' नास्ति ।
८. ग-त-भ-तव राजाना ।

मित्रावरुणा । 'अहर्वै मित्रो रात्रिर्वरुणः' (ऐ. ब्रा. ४.१०) इति श्रुतेरहोरात्रौ मित्रावरुणावुच्येते । तौ विवाससि परिचरसि । कथम् । तदनुप्रवेशेन । अर्थं हि संध्याया रात्रिमनुप्रविशत्यर्थमहरिति । उत्तरार्धः पूर्ववत् । सप्तहोता । ह्यतेरर्चनिकर्मण इदं रूपम् । सप्तर्षयो भरद्वाजादयो होतारः स्तोतारः सन्तीति । अथवा सप्तहोता । मल्लिन्धुर्चाहसस्पतिसहिताः सप्तर्षवो यस्य होतारो भवन्ति तादृशः । अत्र निरुक्तं — 'दक्षस्य वादिने जन्मनि कर्मणि^१ व्रते^२ राजानो' (निरु. ११.२३) इत्यादि ॥ ॥६॥

ते नो अर्वन्तो हवनश्रुतो हवं विश्वे शृण्वन्तु वाजिनो मितद्रवः ।

सहस्रसा मेधसाताविव त्मना महो ये धनं समिधेषु जञ्जिरे ॥ ६ ॥

ते । नः । अर्वन्तः । हवनश्रुतः । हवम् । विश्वे । शृण्वन्तु । वाजिनः । मितद्रवः ।

सहस्रसाः । मेधसाताविव । त्मना । महः । ये । धनम् । समिधेषु । जञ्जिरे ॥ ६ ॥

१ हवनश्रुतः आह्वानं शृण्वन्तः २ वाजिनः बलवन्तः ३ मितद्रवः मितमार्गा अध्वानं परिचिह्नन्तः ४ विश्वे सर्वे प्रसिद्धाः ५ अर्वन्तः अश्वा इन्द्रादीनां वाहनभूता हर्षादयः ६ नः अस्माकं ७ हवम् आह्वानं ८ शृण्वन्तु । कीदृशाः । ९ मेधसाताविव । मेधाः स्तुतयः मायन्ते संभज्यन्तेऽत्रेति मेधसातिर्यज्ञः । तस्मिन्निव त्मना आत्मनैव १० सहस्रसाः सहस्रसंख्याकधनस्य दातारः ते शृण्वन्तु ११ ये अश्वाः १२ समिधेषु । संग्रामनामैतत् । संग्राम्यते योद्धभिरत्रेति । तेषु संग्रामेषु १३ महः महत् धनं १४ जञ्जिरे शत्रुभ्य आहरन्ति । ह्यग्रहोर्ध्वः ॥

प्र वो वायुं रथयुजं पुरंधिं स्तोमैः कृणुध्वं सख्याय पुष्पणम् ।

ते हि देवस्य सवितुः सवीमनि क्रतुं सचन्ते सचितः सचैतसः ॥ ७ ॥

प्र । वः । वायुम् । रथयुजम् । पुरंधिम् । स्तोमैः । कृणुध्वम् । सख्याय । पुष्पणम् ।

ते । हि । देवस्य । सवितुः । सवीमनि । क्रतुम् । सचन्ते । सचितः । सचैतसः ॥ ७ ॥

हे स्तोतारः १ वः यूयं २ वायुं ३ रथयुजं रथस्य योक्तारं ४ पुरंधिम् बहुकर्माणमिन्द्रं ५ पुष्पणम् पतञ्जामानं च ६ स्तोमैः त्रिवृत्पञ्चदशादिलक्षणैः ७ सख्याय सखिकर्मणे ८ प्र ९ कृणुध्वं प्रकुरुध्वम् । यथा तेऽस्माकं धनादिप्रदानेन सखायो भवन्ति तथा कुरुत । १० हि यस्मात् ११ सचितः ज्ञानयुक्ताः १२ ते देवाः १३ सचैतसः परस्परं समानबुद्धयः सन्तः १४ सवितुः सर्वस्य प्रेरकस्य १५ देवस्य आदित्यस्य १६ सवीमनि प्रसवेऽङ्घ्रि १७ क्रतुं यज्ञं १८ सचन्ते सेवन्ते तस्मात् प्रकुरुध्वम् ॥

त्रिः सप्त सप्ता नद्यो महीरपो वनस्पतीन् पर्वतां अग्निमृतये ।

कृशानुमस्तृन् तिष्यं सधस्थ आ रुद्रं रुद्रेषु रुद्रियं हवामहे ॥ ८ ॥

त्रिः । सप्त । सप्ताः । नद्यः । महीः । अपः । वनस्पतीन् । पर्वतान् । अग्निम् । मृतये ।

कृशानुम् । अस्तृन् । तिष्यम् । सधस्थे । आ । रुद्रम् । रुद्रेषु । रुद्रियम् । हवामहे ॥ ८ ॥

१ त्रिः २ सप्त एकविंशतिसंख्याकाः ३ सप्ताः सरन्तीः ४ नद्यः नदीः । सरस्वती सरयुः सिन्धुरिति त्रयाणां गणानां प्रधानभूताः । तदाद्या नदीः ५ महीः महान्ति ६ अपः तासामुदकानि सोमाभिषेकार्थं

१वनस्पतीन् दारुमयांश्चमयादीन् १पर्वतान् सोमाभिषवार्थं ग्राह्यः १अग्निं होमनिष्पादकं १कृशान् सोमपालमेतन्नामानं गन्धर्वम् १अस्तून् इषूणां क्षेप्तृस्तदनुचरान् गन्धर्वान् १ऊतये सोमरक्षणाय १तिप्यं नक्षत्रं च १रुद्रियं रुद्रस्तोमार्हं १रुद्रं हविर्भागिनं रुद्रमेतन्नामानं यद्वा यज्ञपरिशिष्टस्वामिनं रुद्रं च एतान् सर्वान् १सधस्थे । यह तिष्ठन्त्यत्रेति सधस्थो यज्ञः । तस्मिन् १रुद्रेषु स्तोत्रकारिषु तदर्थं १हवामहे स्तुत्यत्वेनाह्वयामहे ॥

सरस्वती सरयुः सिन्धुरूर्मिभिर्मुहो महीरवसा यन्तु वक्षणीः ।

देवीरापो मातरः सुदयित्वो घृतवत्पयो मधुमन्नो अर्चत ॥ ९ ॥

सरस्वती । सरयुः । सिन्धुः । ऊर्मिऽभिः । मुहः । महीः । अरवसा । आ । यन्तु । वक्षणीः । देवीः । आपः । मातरः । सुदयित्वः । घृतवत् । पयः । मधुऽमत् । नः । अर्चत ॥ ९ ॥

१महः महतोऽपि १महीः महत्योऽत्यन्तं महत्यः १ऊर्मिभिः सहिताः १सरस्वती १सरयुः १सिन्धुः एतदाद्या एकविंशतिसंख्याकाः १वक्षणीः इमा नद्यः १अवसा रक्षणेन हेतुना १आ १यन्तु अस्मदीयं यज्ञं प्रत्यागच्छन्तु । ततः १देवीः देवनशीलाः १मातरः मानृताः १सूदयित्वः प्रेरयिष्यः तावाम् १आपः १घृतवत् घृतयुक्तं १मधुमत् मधुसहितमात्मार्थं १पयः १नः अस्मभ्यम् १अर्चत प्रयच्छन्तु ॥

उत माता बृहद्दिवा शृणोतु नस्त्वष्टा देवेभिर्जनिभिः पिता वचः ।

ऋभुक्षा वाजो रथस्पतिर्भगो रण्वः शंसः शशमानस्य पातु नः ॥ १० ॥

उत । माता । बृहद्दिवा । शृणोतु । नः । त्वष्टा । देवेभिः । जनिऽभिः । पिता । वचः । ऋभुक्षाः । वाजः । रथःपतिः । भगः । रण्वः । शंसः । शशमानस्य । पातु । नः ॥ १० ॥

१उत अपि च १बृहद्दिवा । 'महद्दिवा' (निरु. ११. ४९) इति यास्कः । महती दिवा दीप्तिर्यस्याः सा १माता देवमाता १नः अस्माकमाह्वानं १शृणोतु । तथा १देवेभिः देवैरिन्द्रादिभिः १जनिभिः देवपत्नीभिश्च १पिता सर्वेषां १त्वष्टा एतन्नामकोऽस्मदीयं १वचः शृणोतु । तथा १ऋभुक्षाः इन्द्रः १वाजः तत्सहायो वाजो नाम सौधन्वनः कनीथान् १रथस्पतिः रथस्य पतिः १भगः च तथा १रण्वः रमणीयः १शंसः स्तुत्यो मरुद्गणश्च ततः १शशमानस्य शंसमानस्य स्तोतुः १नः अस्मान् १पातु रक्षतु ॥ १० ॥

रण्वः संदृष्टौ पितुर्माँइव क्षयो भद्रा रुद्राणां मरुतामुपस्तुतिः ।

गोभिः प्याम यशसो जनेष्वा सदा देवास इळया सचेमहि ॥ ११ ॥

रण्वः । सम्दृष्टौ । पितृमान्ऽइव । क्षयः । भद्रा । रुद्राणाम् । मरुताम् । उपऽस्तुतिः । गोभिः । स्याम । यशसः । जनेषु । आ । सदा । देवासः । इळया । सचेमहि ॥ ११ ॥

१संदृष्टौ संदर्शने १रण्वः रमणीयो मरुद्गणः १पितृमानिव अन्नवानिव १क्षयः निवासः स्तोतृणां भवति । १रुद्राणां रुद्रपुत्राणां तेषां १मरुताम् १उपस्तुतिः अनुग्रहबुद्धिः १भद्रा कल्याणी भवति ।

तस्मात् वजनेषु जनानां मध्ये वयं गोभिः गवादिभिः वयसासः यज्ञस्विनः स्थाम भवेम । आ अनन्तरं हे देवामः देवा युष्मान् सदा सर्वदा हृदया अन्नेन हविलक्षणेन सचेमहि सचेम^१ संगच्छेम^१ ॥

यां मे धियं मरुत इन्द्र देवा अर्ददात वरुण मित्र यूयम् ।

तां पीपयत पर्यसेव धेनुं कुविद्विरो अधि रथे वहाथ ॥ १२ ॥

याम् । मे । धियम् । मरुतः । इन्द्र । देवाः । अर्ददात । वरुण । मित्र । यूयम् ।

ताम् । पीपयत । पर्यसाऽइव । धेनुम् । कुवित् । गिरः । अधि । रथे । वहाथ ॥ १२ ॥

हे मरुतः हे इन्द्र देवाः हे वरुण हे मित्र यूयं यां धियं यत्कर्म मे मह्यम् अर्ददात दत्तवन्तः स्थ । मरुत इत्यत्र वाक्यभेदादनिघातः । पूर्वपूर्वस्याविद्यमानत्वेनाद्युदात्तत्वम् । तां धियं पीपयत फलेनाप्याययत । तत्र दृष्टान्तः । पर्यसेव^२ धेनुम् । नवप्रसूतिकां गां क्षीरेण यथाप्याययन्ति तद्वत् । किञ्च गिरः अस्मदीयाः स्तुतीः अधि^३ रथे^३ आरमीये रथे कुवित् बहुवारं वहाथ प्राप्ताः^४ स्थ^४ । स्तुतेषु सत्सु यज्ञं प्रत्यागमनाय रथारूढा भवथ ॥

कुविदङ्ग प्रति यथा चित्स्य नः सजात्यस्य मरुतो बुबोधथ ।

नाभा यत्र प्रथमं संनसामहे तत्र जामित्वमदितिर्दधातु नः ॥ १३ ॥

कुवित् । अङ्ग । प्रति । यथा । चित् । अस्य । नः । सजात्यस्य । मरुतः । बुबोधथ ।

नाभा । यत्र । प्रथमम् । सम्नसामहे । तत्र । जामित्वम् । अदितिः । दधातु । नः ॥ १३ ॥

अङ्ग इति संबुद्धौ । हे मरुतः यूयं नोऽस्मान् कुवित् बहुवारं प्रति बुबोधथ तथा प्रतिबुध्यध्वम् । कुविच्छब्दयोगादनिघातः । यथा नः अस्मान् सजात्यस्य अस्य बान्धवस्य विषयभूतान् कुरुथ तथा जानीथ । ततः नाभा पृथिव्या नाभिस्थाने यत्र यस्मिन्नुत्तरवेदिलक्षणे देशे प्रथमम् एव संनसामहे हविषा यत्र संगच्छेमहि तत्र एव देशे अदितिः देवानां माता नः अस्माकं जामित्वं मनुष्यैः सह बान्धवं दधातु विदधातु ॥

ते हि द्यावापृथिवी मातरा मही देवी देवाञ्जन्मना यज्ञिये इतः ।

उमे बिभृत उभयं भरीमभिः पुरु रेतांसि पितृभिश्च सिञ्चतः ॥ १४ ॥

ते इति । हि । द्यावापृथिवी इति । मातरा । मही इति ।

देवी इति । देवान् । जन्मना । यज्ञिये इति । इतः ।

उमे इति । विभृतः । उभयम् । भरीमभिः । पुरु । रेतांसि । पितृभिः । च । सिञ्चतः ॥ १४ ॥

मातरा सर्वस्य जगतो निर्मात्र्यौ अत एव मही महत्यौ देवी देवजन्मना यज्ञिये यज्ञार्हे ऽपे द्यावापृथिवी द्यावापृथिव्यौ देवान् इन्द्रादीन् जन्मना एव इतः हि प्राप्नुतः खलु ।

१. ग-त१.३.७-भ१.२.४.६.७.८-समवेमः संगच्छामः; त२.६.८-भ५-सचेमः संगच्छामः; त४.५-सचेम संगच्छेमः । २. ग-त-भ-पर्यसेव यथा । ३. त-भ-मु-रथेधिरथे । ४. त१.२.३.६.७.८-भ१.२.६.८-प्राप्ता; त४.५-प्रापयथ; भ७-प्राप्त स्तुत ।

‘ इण् गतां ।’ लटि रूपम् । किञ्च ऽउभे यावापृथिव्यौ ऽभरीमभिः भरणैर्नानाविधैः ऽउभयं जनं देवान्मनुष्यांश्च ऽबिभृतः धारयतः पोषयतः । तथा ऽपितृभिः पालकैर्देवैः मंगते ते ऽपुरु पुरु-
ण्यान्मायानि ऽरेतामि उदकानि ऽसिञ्चतः भरतः । प्रत्यक्षेण धारयतः ॥

वि पा होत्रा विश्वमश्नोति वार्यं बृहस्पतिररमतिः पनीयसी ।

ग्रावा यत्र मधुषुदुच्यते बृहदवीवशन्त मतिभिर्मनीषिणः ॥ १५ ॥

वि । मा । होत्रा । विश्वम् । अश्नोति । वार्यम् । बृहस्पतिः । अरमतिः । पनीयसी ।

ग्रावा । यत्र । मधुऽसुत् । उच्यते । बृहत् । अवीवशन्त । मतिऽभिः । मनीषिणः ॥ १५ ॥

‘होत्रा । वाङ्नामैतत् । आहूयन्तेऽनया देवा इति । ऽसा वाक् ऽवार्यं वरणीयं ऽविश्वं सर्वं पश्चादिसहितं धनं ऽवि ऽअश्नोति विविधं व्याप्नुते । कीदृशी । ऽबृहस्पतिः बृहतां महतां पालयित्री ऽअरमतिः पर्याप्तस्तुतिः यद्वा कुत्राप्यनुपरता ऽपनीयसी अन्यन्तं देवानां स्तोत्रकारिणी । ऽयत्र यस्यां होत्रायां ऽमधुषुत् सोममभिपुष्कन् ऽबृहत् महान् ऽग्रावा ऽउच्यते अभिधीयते । स्तूयत इत्यर्थः । तं स्तुतिमन्तं यज्ञं ऽमनीषिणः देवाः ऽमतिभिः स्तुतिभिः सह ऽअवीवशन्त कामयन्ते । वष्टेर्ण्यन्तस्य लुङि रूपम् । यद्वा । मनीषिणः स्तान्तरः स्तुतिभिर्देवान्यज्ञं कामयमानान् कुर्वन्ति ॥

एवा क्विस्तुवीरवाँ ऋतज्ञा द्रविणस्युर्द्रविणसश्चक्रानः ।

उक्थेमित्रं मतिभिश्च विप्रोऽपीपयद्रयो दिव्यानि जन्म ॥ १६ ॥

एव । क्विः । तुविऽरवान् । ऋतज्ञाः । द्रविणस्युः । द्रविणसः । चक्रानः ।

उक्थेमिः । अत्र । मतिऽभिः । च । विप्रः । अपीपयत् । गयः । दिव्यानि । जन्म ॥ १६ ॥

‘क्विः क्रान्तप्रज्ञः ऽतुवीरवान् । मत्वरथीयप्रत्ययावृत्तिः । बहुस्तुतियुक्तः ऽऋतज्ञाः यज्ञस्य वेदिता ऽद्रविणस्युः धनकामः । ‘ सर्वप्राणिपदिकेभ्यो लालसायाम्’ इति सुगागमः । तस्यैव विशदवचनं ऽद्रविणसश्चक्रानः इति । पश्चादिधनं कामयमान इत्यर्थः । ऽविप्रः मेधावी ऽगयः नामर्षिः एवमुक्त-
प्रकारेण ऽअत्र सूक्ते ऽउक्थेमिः शस्त्रैः ऽमतिभिः स्तुतिभिः ऽच ऽदिव्यानि दिवि जातानि ऽजन्म जननानि देवान् ऽअपीपयत् अवर्धयत्^१ । अस्तावीदित्यर्थः ॥

एवा प्लतेः सूनुरवीवृधद्वो विश्व आदित्या अदिते मनीषी ।

ईशानासो नरो अमर्त्येनास्तावि जनो दिव्यो गयेन ॥ १७ ॥

एव । प्लतेः । सूनुरः । अवीवृधत् । वः । विश्वे । आदित्याः । अदिते । मनीषी ।

ईशानासः । नरः । अमर्त्येन । अस्तावि । जनः । दिव्यः । गयेन ॥ १७ ॥

इयं व्याख्याता ॥ ॥ ८ ॥

‘ अग्निरिन्द्रः ’ इति पञ्चदशार्चं पञ्चमं सूक्तं वसुकुपुत्रस्य वसुकर्णस्यार्चं वैश्वदेवम् । पञ्चदशी त्रिष्टुप् शिष्टा जगत्स्यः । तथा चानुक्रम्यते—‘ अग्निरिन्द्रः पञ्चोना वासुको वसुकर्णश्चिष्टुबन्तं तु ’ इति ॥

१. भ-‘ अवर्धयत् ’ नास्ति ।

अ॒ग्नि॒रिन्द्रो॒ वरु॑णो मि॒त्रो अ॒र्य॒मा वा॒युः पु॒षा सर॑स्वती सु॒जोष॑सः ।

आ॒दि॒त्या वि॒ष्णुर्म॑रुतः स्वर्बृ॒हत्सोमो॑ रु॒द्रो अ॒दि॒तिर्ब्र॑ह्मणस्पतिः ॥ १ ॥

अ॒ग्निः । इन्द्रः । वरु॑णः । मि॒त्रः । अ॒र्य॒मा । वा॒युः । पु॒षा । सर॑स्वती । सु॒जोष॑सः ।

आ॒दि॒त्याः । वि॒ष्णुः । म॑रुतः । स्वः । बृ॒हत् । सोमः । रु॒द्रः । अ॒दि॒तिः । ब्र॑ह्मणः । पतिः ॥ १ ॥

अग्न्यादय आदित्यादयः वृहत् बृहती स्वः यीश्च सोमादय एते देवाः सजोषस्यः संगताः सन्नोऽन्तरिक्षं स्वमहिम्नापूरयन्तीत्युत्तरेण संबन्धः ॥

इन्द्रा॒ग्नी वृ॒त्रह॑त्येषु सत्प॑ती मि॒थो हि॒न्वा॒ना त॒न्वा॒ऽ३ समो॑कसा ।

अ॒न्तरि॑क्षं म॒ह्यो प॑प्रुरो॒जसा॒ सोमो॑ घृ॒तश्री॑र्महि॒मान॑मीर्यन् ॥ २ ॥

इन्द्रा॒ग्नी इति । वृ॒त्रह॑त्येषु । सत्प॑ती इति सतऽपती । मि॒थः । हि॒न्वा॒ना । त॒न्वा । म॒मऽओ॑कसा ।

अ॒न्तरि॑क्षम् । महि॑ । आ । प॒प्रुः । ओ॒जसा । सोमः । घृ॒तऽश्रीः । म॒हि॒मान॑म् । ई॒र्यन् ॥ २ ॥

वृत्रहत्येषु वृत्रहनेनेषु युद्धेषु । यद्वा । कर्मणि छान्दसः क्यप् । वृत्राणि शत्रवो हन्यन्तेऽत्रेति वृत्रहत्या युद्धानि । तेषु मिथः परम्परं तन्वा शरीरेण तत्रस्थेन बलेन शत्रून् हिन्वाना प्रेरयन्तौ सत्पती सतां पती समोकसा समानस्थानौ इन्द्राग्नी घृतश्रीः उदकं वसतीवर्यान्त्यं श्रयमाणः महिमानम् आत्मीयम् ईर्यन् सर्वत्रोदीरयन्नृत्तमयन् सोमः च एते सर्वे च महि महतः अन्तरिक्षम् ओजसा स्वबलेन आ पप्रुः अपूरयन्ति । 'प्रा पूरणे' ॥

तेषां हि म॒ह्यो म॒हता॑म॒न॒र्वणां॑ स्तोमाँ॑ इय॑मृत॒ज्ञा ऋ॒तावृ॑धाम् ।

ये अ॒प्सव॑म॒र्णव॑ चि॒त्ररा॑धसुस्ते नो॒ रास॑न्तां म॒हये॑ सुमि॒त्र्याः ॥ ३ ॥

तेषा॑म् । हि । म॒ह्यो । म॒हता॑म् । अ॒न॒र्वणा॑म् । स्तोमाँ॑ । इय॑मि । ऋ॒तऽज्ञाः । ऋ॒तऽवृ॑धाम् ।

ये । अ॒प्सव॑म् । अ॒र्णव॑म् । चि॒त्ररा॑धसः । ते । नः । रा॒स॒न्ताम् । म॒हये॑ । सु॒मि॒त्र्याः ॥ ३ ॥

मह्यो स्वमहत्त्वेन महतामनर्वणाम् अन्यस्मिन्नप्रत्युतानां शत्रुभिरनभिगन्तव्यानाम्^१ ऋतावृधां सत्यभूतेन यज्ञेन वृद्धानां तेषाम् अग्न्यादीनां देवानामेव ऋतज्ञाः यज्ञस्य ज्ञाताहं स्तोमान् इयमि प्रेरयामि । 'ऋ गतिप्रापणयोः' । जाह्नोत्यादिकः । चित्रराधसः चायनीयधनोपेता यद्वा पश्चादिलक्षणबहुधनाः ये देवाः अप्सवम् । अप्स इति रूपनाम । रूपवन्तम् अर्णवम् । 'अर्णवः सलोपश्च' (का. ५. २. १०९. २) इति मत्वर्थीयो वप्रत्ययः । उदकवन्तं मेघं वर्पन्ति ते सुमित्र्याः शोभनसखिकर्माणः एते देवाः नः अस्मभ्यं महये जनेषु मध्ये पूजार्थं धनं रासन्तां प्रयच्छन्तु । 'रासु दाने' ॥

स्वर्णर॒मुन्तरि॑क्षाणि रो॒चना द्यावा॑भूमी पृथि॒र्वी स्क॑म्भुरो॒जसा॑ ।

पृ॒क्षाईव॑ म॒हय॑न्तः सु॒रा॒तयो॑ दे॒वाः स्त॑वन्ते मनु॒षाय॑ सु॒रयः॑ ॥ ४ ॥

स्वःऽनरम् । अ॒न्तरि॑क्षाणि । रो॒चना । द्यावा॑भूमी इति । पृथि॒र्वीम् । स्क॑म्भुः^२ । ओ॒जसा॑ ।

पृ॒क्षाऽईव॑ । म॒हय॑न्तः । सु॒रा॒तयः॑ । दे॒वाः । स्त॑वन्ते । मनु॒षाय॑ । सु॒रयः॑ ॥ ४ ॥

१ स्वर्णरं सर्वस्य स्वस्वकर्मणि नेनारमादित्यम् २ अन्तरिक्षाणि । द्यावापृथिव्योरन्तरा मध्ये क्षियन्ति निवसन्तीत्यन्तरिक्षाणि । मध्यस्थितानि ३ रोचना आरोचमानानि तेजसि ४ द्यावाभूमी द्यावापृथिव्यो ५ पृथिवीं विस्तीर्णमन्तरिक्षं च एतानादित्यादीन् ६ ओजसा स्वबलेनैव देवाः ७ स्कम्भुः धारयन्ति । स्कम्भु इति सौत्रो धातुः । लिटि रूपम् । किञ्च ८ पृक्षाइव दरिद्रेषु धनानि संपर्चयन्त इव अत एव ९ महयन्तः स्तोतृन् धनादिभिः पूजयन्तः १० सुरातयः सुदानाः ११ मनुष्याय मनुष्याय १२ सूरयः धनानां प्रेरका एते १३ देवाः १४ स्तवन्ते अस्मिन्यज्ञे स्तूयन्ते ॥

मित्राय शिक्ष वरुणाय दाशुषे या सम्राजा मनसा न प्रयुच्छतः ।

ययोर्धाम धर्मणा रोचते बृहद्ययोरुभे रोदसी नाधसी वृत्तौ ॥ ५ ॥

मित्राय । शिक्ष । वरुणाय । दाशुषे । या । सम्राजा । मनसा । न । प्रयुच्छतः ।

ययोः । धाम । धर्मणा । रोचते । बृहत् ।

ययोः । उभे इति । रोदसी इति । नाधसी इति । वृत्तौ ॥ ५ ॥

१ दाशुषे धनानि स्तोतृभ्यः प्रयच्छते २ मित्राय ३ वरुणाय च ४ शिक्ष हवींषि प्रयच्छ । शिक्षति-दानकर्म । ५ सम्राजा सम्राजौ सर्वस्य ६ या यौ मित्रावरुणौ ७ मनसा भन्तःकरणेनापि ८ न प्रयुच्छतः न प्रमाद्यतः किमुत बाह्येन व्यापारेण । 'युच्छ प्रमादे' । भौवादिकः । ९ ययोः मित्रावरुणयोः १० बृहत् महत् ११ धाम शरीरं १२ धर्मणा आत्मीयेन लोकप्रकाशनादिलक्षणेन कर्मणा १३ रोचते सम्यग्दीप्यते । १४ ययोः च १५ नाधसी । 'णाष्ट याचनोपतापैश्वर्यादीनिःपु' । याचमाने १६ उभे १७ रोदसी द्यावापृथिव्यो १८ वृत्तौ वर्तमाने भवतः । यद्वा । नाधसी देवमनुष्यैः समृद्धे द्यावापृथिव्यो^१ तथोवृत्तौ वर्तमाने भवतः । नदधीने भवत इत्यर्थः ॥ ॥ ५ ॥

या गौर्वर्तनि पर्येति निष्कृतं पयो दुहाना व्रतनीरवारतः ।

सा प्रब्रुवाणा वरुणाय दाशुषे देवेभ्यो दाशद्विषा विवस्वते ॥ ६ ॥

या । गौः । वर्तनिम् । परिऽएति । निःऽकृतम् । पयः । दुहाना । व्रतऽनीः । अवारतः ।

सा । प्रऽब्रुवाणा । वरुणाय । दाशुषे । देवेभ्यः । दाशत् । हविषा । विवस्वते ॥ ६ ॥

१ या इयं मदीया २ पयः क्षीरादिकं ३ दुहाना ४ व्रतनीः आश्रयणपयःप्रदानेन कर्मणो नेत्री ५ गौः ६ निष्कृतं संस्कृतं ७ वर्तनिम् आवासस्थानं यज्ञम् ८ अवारतः अवरणेन अप्रार्थनेनैव ९ पर्येति परिगच्छति स्वयमेवागच्छति १० प्रब्रुवाणा मया प्रस्तूयमाना ११ सा गौः १२ दाशुषे हविर्देवते १३ वरुणाय १४ देवेभ्यः अन्येभ्य इन्द्रादिभ्यश्च १५ हविषा अग्नेन १६ विवस्वते देवान् परिचरते मन्त्रं मां रक्षितुं १७ दाशत् पयः प्रयच्छतु । 'दाश दाने' । लेख्यडागमः । यद्वा । गौरिति माध्यमिका वाक् या पय ऊर्जं दुहाना 'सा नो मन्त्रेणमूर्जं दुहाना' (ऋ. सं. ८. १००. ११) इत्यादिषु दृष्टत्वात् । तत्परतया पूर्ववद्योज्यम् ॥

दिवक्षसो अग्निजिह्वा ऋतावृध ऋतस्य योनिं विमृशन्त आसते ।

द्यां स्कभित्व्यप आ चक्रुरो जसा यज्ञं जनिन्वी तन्वी नि मामृजुः ॥ ७ ॥

दिवक्षसः । अग्निऽजिह्वाः । ऋतऽवृधः । ऋतस्य । योनिम् । विऽमृशन्तः । आसते ।

द्याम् । स्कभित्वी । अपः । आ । चक्रुः । ओजसा । यज्ञम् । जनित्वा । तन्वि । नि । ममृजुः ॥७॥

१दिवक्षसः स्वतेजसा दिवं^१ व्यामुवन्तः^२ । 'अक्षू व्यासौ' । असुनि रूपम् । यद्वा दिवो वोढारः । १अग्निजिह्वाः अद्रयास्याः । अग्निना हवींषि लिहन्त्यास्वादयन्तीति तन्मुखाः । १ऋतावृधः यज्ञवृद्धा यज्ञस्य वर्धयितारो वा देवाः १ऋतस्य सन्यभूतस्य यज्ञस्य १योनिं स्थानं १विमृशन्तः विचारयन्तः प्रतीक्षमाणाः सन्तः १आसते सर्वत्र तिष्ठन्ति । त इमे १द्यां दुलोकं १स्कभित्वी स्कभित्वा तां धारयित्वा १ओजसा स्वबलेन १अपः अपेक्षितान्युदकानि १आ १चक्रुः आकुर्वन्ति । ततः १यज्ञं यजनीयं हविश्च १जनित्वी जनयित्वा १तन्वि स्वशरीरे १नि १मामृजुः निमृजन्ति नितरामलंकुर्वन्ति । हविर्भक्षयन्तीत्यर्थः^३ ॥

परिक्षिता पितरा पूर्वजावरी ऋतस्य योना क्षयतः समोकसा ।

द्यावापृथिवी वरुणाय सव्रते घृतवृत्पयो महिषाय पिन्वतः ॥ ८ ॥

परिऽक्षिता । पितरा । पूर्वजावरी इति पूर्वऽजावरी । ऋतस्य । योना । क्षयतः । समऽओकसा । द्यावापृथिवी इति । वरुणाय । सव्रते इति सऽव्रते । घृतऽवत । पयः । महिषाय । पिन्वतः ॥८॥

१परिक्षिता परितो निवसन्त्यां सर्वत्र व्यापिन्यां १पितरा सर्वेषां मातापितृभूते अत एव १पूर्वजावरी पूर्वं जाते १समांकसा समाननिवासस्थाने एते द्यावापृथिव्यां १ऋतस्य यज्ञस्य १योना योनां स्थानं १क्षयतः आहुत्यधिकरणत्वेन निवसतः । हविर्धानरूपे वा क्षयतः । किंच १सव्रते समानकर्मणां ते १महिषाय महते पूज्याय वा १वरुणाय तं यष्टुम् । उपलक्षणमेतत् । अन्यान् देवानपि १घृतवत् क्षरणवत् १पयः उदकं १पिन्वतः मिश्रतः । उदकेन ह्यन्नं जायते ॥

पर्जन्यावाता वृषभा पुरीषिणन्द्रवायू वरुणो मित्रो अर्यमा ।

देवाँ आदित्याँ अदितिं हवामहे ये पार्थिवामो दिव्यासौ अप्सु ये ॥ ९ ॥

पर्जन्यावाता । वृषभा । पुरीषिणा । इन्द्रवायू इति । वरुणः । मित्रः । अर्यमा ।

देवान् । आदित्यान् । अदितिम् । हवामहे । ये । पार्थिवामः । दिव्यासौ । अप्सु । ये ॥९॥

१पर्जन्यावाता पर्जन्यावाता^१ पर्जन्यावायू^२ १वृषभा वृषभौ^३ कामानां सेकारौ १पुरीषिणा पुरीषिणौ । पुरीषमुदकम् । कर्तृत्वेन तद्वन्तौ नां १इन्द्रवायू वरुणादयश्च एते स्वमहिम्ना सर्वत्र वर्तन्ते । वायोः पर्जन्येनेन्द्रेण च तत्कार्यपेक्षया सहोपादानम् । एतान् १आदित्यान् १देवान् १अदितिं तेषां मातरं च १हवामहे अस्मिन् यज्ञे वयमाह्वयामः । किंच १ये देवाः १पार्थिवासः पार्थिवाः पृथिव्यां भवा ये च दिव्या दिवि जाताः १ये च १अप्सु अन्तरिक्षे समुत्पन्नाः तानाह्वयामहे^४ ॥

१. त-यं व्याप्नुतः; भ१.२.४.६.८-इव व्याप्नुतः; भ७-दिवं व्याप्नुतः । २. त-भ१.२.४.६.८-हविर्भजयतीत्यर्थः; भ७-हविर्भजंत इत्यर्थः । ३. त-भ-लक्षणवत् । ४. ग-त-भ-'पर्जन्यावातौ' नास्ति । ५. भ-वायूपर्जन्या । ६. त१.२.३.६.७.८-भ-'वृषभौ' नास्ति । ७. ग-त१.२.३.७-तानाह्वयामहे; भ-ते तथाह्वयामहे ।

त्वष्टारं वायुर्मभवो य ओहते दैव्या होतारा उपसं स्वस्तये ।

बृहस्पतिं वृत्रखादं सुमेधसमिन्द्रियं सोमं धनसा उ ईमहे ॥ १० ॥

त्वष्टारम् । वायुम् । ऋभवः । यः । ओहते । दैव्या । होतारौ । उपसम् । स्वस्तये ।

बृहस्पतिम् । वृत्रखादम् । सुमेधसम् । इन्द्रियम् । सोमम् । धनसाः । ऊँ इति । ईमहे ॥ १० ॥

हे ऋभवः । ऋतेन सत्येन भान्तीत्यृभवः । उरु प्रभूतं स्वतेजसा भान्तीति वा । हे मेधाविनः । यः सोमः । स्वस्तये कल्याणाय युष्माकं मदाय त्वष्टप्रभृतीन् । ओहते । ओहिर्गत्यर्थः । भौवादिकः । आवहति प्राप्नोति । तथा । बृहस्पतिं सुमेधसं सुप्रज्ञं वृत्रखादं वृत्रस्यासुरस्य खादितारमिन्द्रं च प्राप्नोति । धनसाः धनं संभजमाना वयम् । इन्द्रियम् इन्द्रजुष्टं तं । सोमम् । ईमहे धनं याचामहे । ईमहे इति याच्नाकर्मा । ' ईङ् गर्ता ' । देवादिकः । ' बहुलं छन्दसि ' इति विकरणस्य लुक् ॥ ॥ १० ॥

ब्रह्म गामश्च जनयन्त ओषधीर्वनस्पतीन् पृथिवीं पर्वतां अपः ।

सूर्यं दिवि रोहयन्तः सुदानव आर्या व्रता विंसृजन्तो अधि क्षमि ॥ ११ ॥

ब्रह्म । गाम् । अश्वम् । जनयन्तः । ओषधीः । वनस्पतीन् । पृथिवीम् । पर्वतान् । अपः ।

सूर्यम् । दिवि । रोहयन्तः । सुदानवः । आर्या । व्रता । विंसृजन्तः । अधि । क्षमि ॥ ११ ॥

ब्रह्म वर्धनमाधनमश्वम् । अश्वेन हि सर्वाः प्रजा वर्धन्ते । गामश्चम् एतत्प्रभृतीन् पशून् तथा । ओषधीर्वनस्पतीन् च तथा । पृथिवीं विस्तीर्णां भूमिं पर्वतान् शिलोच्चयान् वृष्ट्या जगदापूरकान् मेघान्वा । अपः उदकानि अन्तरिक्षं वा एतान् । जनयन्तः उत्पादयन्तः किंच । दिवि द्युलोके । सूर्यम् आदित्यं । रोहयन्तः । सुदानवः शोभनदानास्तेऽमी देवाः । अधि । क्षमि । आत इति योगविभागात् (पा. सू. ६. ४. १४०) आकारलोपः । क्षमायां पृथिव्याम् । आर्यां श्रेष्ठानि कल्याणानि । व्रता व्रतानि कर्माणि यागादीनि । विंसृजन्तः प्रसारयन्तः सर्वत्र वर्तन्ते । तान् वयं धनं याचामहे इति शेषः ॥

भुज्युमंहसः पिपृथो निरश्विना श्यावं पुत्रं वधिमत्या अजिन्वतम् ।

क्रमद्युवं विमदायोहथुर्वं विष्णाप्वं विश्वकायाव सृजथः ॥ १२ ॥

भुज्युम् । अंहसः । पिपृथः । निः । अश्विना । श्यावंम् । पुत्रम् । वधिमत्याः । अजिन्वतम् ।

क्रमद्युवंम् । विमदाय । ऊहथुः । युवम् । विष्णाप्वम् । विश्वकाय । अवं । सृजथः ॥ १२ ॥

हे । अश्विना अश्ववन्तौ सर्वं व्याप्नुवन्तौ वैतन्नामकौ हे देवौ । अंहसः उपद्रवकारिणः समुद्रात् । भुज्युं तुष्टपुत्रमेतन्नामानं । निः । पिपृथः निष्पारयथः नितरां रक्षथः । ' पृ पालनपूरणयोः ' । जौहोत्यादिकः । ' निष्टौड्यं पारयथः समुद्रात् ' (ऋ. सं. १. ११८. ६) इति निगमः । तथा । श्यावं । हिरण्यहस्तनामानं । पुत्रं । वधिमत्याः एतन्नामिकायाः । अजिन्वतम् अप्रीणयतम् अदत्तम् । ' हिरण्यहस्तमश्विना रराणा ' (ऋ. सं. १. ११७. २४) इत्यादिनिगमः । तथा

१. ग-गथा; त१.२.३.६.७.८-भ-यथा; त४.५-यद्वा । २. ग-त१.२.३.७-भ- ' जौहोत्यादिकः ' नास्ति । ३. ग-त५-श्यावं श्यामं; त१.२.३.६.७.८-भ१.२.४.८-श्यावं श्या ।

१कमद्युवं कामस्य दीपनीं वेनपुत्रीं जायां १विमदाय ऋषये १युवम् १ऊह्युः प्रापयथः । ' युवं रथेन विमदाय ' (ऋ. सं. १०. ३९. ७) इति निगमः । तथा १विष्णाप्वम् एतज्ज्ञामानं विनष्टं पुत्रं १विश्वकाय ऋषये आनीय १अव १सृजयः अदत्तम् । ' पशुं न नष्टमिव दर्शनाय ' (ऋ. सं. १. ११६. २३) इति निगमः ॥

पावीरवी तन्यतुरेकपादजो दिवो धर्ता सिन्धुरापः समुद्रियः ।

विश्वे देवासः शृणवन् वचांसि मे सरस्वती सह धीभिः पुरंध्या ॥ १३ ॥

पावीरवी । तन्यतुः । एकपात् । अजः । दिवः । धर्ता । सिन्धुः । आपः । समुद्रियः ।

विश्वे । देवासः । शृणवन् । वचांसि । मे । सरस्वती । सह । धीभिः । पुरंध्या ॥ १३ ॥

१पावीरवी आयुधवती १तन्यतुः स्तनयित्री वाग्माध्यमिका तथा १दिवः शुलोकस्य १धर्ता धारयिता १अजः १एकपात् एक एव पद्यते गच्छतीति न जायत इत्येतत्संज्ञको देवः १सिन्धुः च १समुद्रियः । समुद्रमन्तरिक्षम् । तत्र भवाः १आपः च । ' समुद्राद्भाद्रः ' इति भवार्थे चप्रत्ययः । १विश्वे देवाश्च १धीभिः कर्मभिर्युक्ताः १पुरंध्या बहुविधया प्रज्ञया सहिता १सरस्वती च १मे मदीयानि १वचांसि वक्तव्यानि स्तोत्राणि १शृणवन् शृण्वन्तु । ' पविः शल्यो भवति यद्विपुनाति कायम् ' (निरु. १२. ३०) इत्यादि निरुक्तमनुसंधेयम् ॥

विश्वे देवाः सह धीभिः पुरंध्या मनोर्यजत्रा अमृता क्रतुज्ञाः ।

रातिपाचो अभिषाचः स्वर्विदः स्वर्गिरो ब्रह्म सूक्तं जुषेरत ॥ १४ ॥

विश्वे । देवाः । सह । धीभिः । पुरंध्या । मनोः । यजत्राः । अमृताः । क्रतुज्ञाः ।

रातिऽसाचः । अभिऽसाचः । स्वऽविदः । स्वः । गिरः । ब्रह्म । सूऽउक्तम् । जुषेऽत् ॥ १४ ॥

१धीभिः कर्मभिः सहिताः १पुरंध्या प्रज्ञानेन युक्ताः १मनोः मनुष्यस्य यज्ञे १यजत्राः यष्टव्याः १अमृताः मरणधर्मरहिताः १क्रतुज्ञाः सत्यविदः १रातिपाचः दीयमानं हविः सेवमानाः १अभिषाचः आभिमुख्येन यज्ञं समवयन्तः संगतवन्तः १स्वर्विदः सर्वस्य लग्नकाः १विश्वे सर्वे इन्द्रादयः १देवाः १स्वः सर्वाः १गिरः अस्मदीयाः स्तुतीः १ब्रह्म महच्चाक्षं १सूक्तं सुष्ठु वक्तव्यं स्तोमं यद्वा सुष्ठु मन्त्रेण सह दत्तमन्नं १जुषेरत सेवन्ताम् । ' जुषी प्रीतिसेवनयोः ' । तौदादिकम् । अनुदात्तेत् । लिङि ३ इत्यस्य रक्षादेशाभावश्छन्दसः । ' बहुलं छन्दसि ' इति रुडागमः ॥

देवान्वसिष्ठो अमृतान् ववन्दे ये विश्वा भुवनाभि प्रतस्थुः ।

ते नो रासन्तामुरुगायमद्य यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ १५ ॥

देवान् । वसिष्ठः । अमृतान् । ववन्दे । ये । विश्वा । भुवना । अभि । प्रतस्थुः ।

ते । नः । रासन्ताम् । उरुगायम् । अद्य । यूयम् । पात । स्वस्तिभिः । सदा । नः ॥ १५ ॥

१वसिष्ठः वसिष्ठकुलजोऽयमृषिः १अमृतान् मरणरहितान् १देवान् १ववन्दे एवमस्तावीत् । १ये देवाः १विश्वा ३ विश्वानि भुवनानि १लोकान् १अभि १प्रतस्थुः स्वतेजसाभिभवन्ति । अभितः

१. ग-त-भ-युवां । २. त-भ-लिटि । ३. त-भ- ' विश्वा ' नास्ति । ४. ग-त-१.२.३-भुवना भुवनानि ।

प्रतिष्ठन्तीति वा । प्रपूर्वात्तिष्ठतेलिङि रूपम् । समासस्वरः । षते देवाः षअद्य अस्मिन्दिने षनः अस्मभ्यम्
 षउरुगायं प्रभूतयशस्कमन्त्रं षरासन्तां प्रयच्छन्तु । हे देवाः षयूयं षस्वस्तिभिः कल्याणीभिरुतिभिः
 षनः अस्मान् षसदा सर्वदा षपात रक्षत ॥ ११ ॥

‘ देवान् हुवे ’ इति पञ्चदशर्चं पठं सूक्तम् । ऋष्याद्याः पूर्ववत् । ‘ देवान् हुवे ’ इत्यनुकान्तम् ।
 पृष्ठयाभिप्लवपडहयोः पञ्चमेऽहनीदं वैश्वदेवनिविद्धानम् । सूत्रितं च—‘ इहेह व इति चतस्रो
 देवान् हुव इति वैश्वदेवम् ’ (आश्र. श्रौ. ७. ५) इति ॥

देवान् हुवे बृहच्छ्रवसः स्वस्तये ज्योतिष्कृतौ अध्वरस्य प्रचेतसः ।

ये वावृधुः प्रतुरं विश्ववेदम् इन्द्रज्येष्ठामसो अमृतां कृतवृधः ॥ १ ॥

देवान् । हुवे । बृहत्ऽश्रवसः । स्वस्तये । ज्योतिःऽकृतः । अध्वरस्य । प्रऽचेतमः ।

ये । वावृधुः । प्रऽतुरम् । विश्वऽवेदमः । इन्द्रऽज्येष्ठामः । अमृताः । कृतऽवृधः ॥ १ ॥

वृहच्छ्रवसः प्रभूताज्ञान् षज्योतिष्कृतः आदित्याख्यस्य तेजसः कर्तृन् षप्रचेतसः प्रकृष्टज्ञानां-
 स्तान् षदेवान् षअध्वरस्य अस्य यज्ञस्य षस्वस्तये अविनाशाय निविधेन यज्ञपरिसमाप्तये षहुवे
 आह्वयामि । षविश्ववेदमः सर्वधनाः षइन्द्रज्येष्ठामः । इन्द्रो ज्येष्ठः प्रधानो येषाम् । इन्द्रनेतृका इत्यर्थः ।
 षअमृताः मरणधर्मरहिताः षकृतवृधः यज्ञेन प्रवृद्धाः षयेऽ देवाः षप्रतुरम् अत्यन्तं षवावृधुः वर्धन्ते ॥

इन्द्रप्रसूता वरुणप्रशिष्टा ये सूर्यस्य ज्योतिषो भागमानुशुः ।

मरुद्गणे वृजने मन्म धीमहि माघोने यज्ञं जनयन्त सूरयः ॥ २ ॥

इन्द्रऽप्रसूताः । वरुणऽप्रशिष्टाः । ये । सूर्यस्य । ज्योतिषः । भागम् । आनुशुः ।

मरुत्ऽगणे । वृजने । मन्म । धीमहि । माघोने । यज्ञम् । जनयन्त । सूरयः ॥ २ ॥

वइन्द्रप्रसूताः इन्द्रेण तत्तत्कार्येषु प्रेरिताः ववरुणप्रशिष्टाः वरुणेनानुशिष्टा अनुमोदिताः षये
 मरुतः षज्योतिषः द्योतमानस्य षसूर्यस्य स्वस्वकर्मणि सर्वस्य प्रेरकस्यामुष्यादित्यस्य षभागं भजनीयं
 लोकम् षआनुशुः आनुशिरे व्यासवन्तः । सूर्यमधिष्ठाय वर्तन्त इत्यर्थः । षवृजने शत्रूणां छेदके
 षमाघोने मघवत इन्द्रस्य संबन्धिनि षमरुद्गणे तेषां मरुतां गणे षमन्म मननीयं स्तोत्रं षधीमहि
 दध्मः । कुर्मः । किंच षसूरयः प्राज्ञा यजमानास्तन्निमित्तमेव षयज्ञं षजनयन्त जनयन्ति । तेषां
 हविष्प्रदानाय कुर्वन्ति ॥

इन्द्रो वसुभिः परि पातु नो गर्यमादित्यैर्ना अदितिः शर्म यच्छतु ।

रुद्रो रुद्रेभिर्देवो मृळयाति नस्त्वष्टा नो ग्राभिः सुविताय जिन्वतु ॥ ३ ॥

इन्द्रः । वसुऽभिः । परि । पातु । नः । गर्यम् । आदित्यैः । नः । अदितिः । शर्म । यच्छतु ।

रुद्रः । रुद्रेभिः । देवः । मृळयाति । नः । त्वष्टा । नः । ग्राभिः । सुविताय । जिन्वतु ॥ ३ ॥

वसुभिः एतन्नामकैरष्टभिर्देवैः सहितः वइन्द्रः षनः अस्मदीयं षगयम् । गृहनामैतत् । प्राप्तव्यं
 गायते शब्दयतेऽत्रेति वा गयं गृहम् । षपरि षपातु परिरक्षतु । तथा षअदितिः देवमाता षआदित्यैः

देवैः सह ऽनः अस्मभ्यं ऽशर्म सुखं प्रयच्छतु । किंच ऽदेवः दीप्यमानः ऽरुद्रो ऽरुद्रेभिः स्वपुत्रैः
मरुद्भिः सह ऽनः अस्मान् ऽमृळयाति सुखयतु । 'मृड सुखने' । लेख्याडागमः । अपि च ऽत्वष्टा
प्रजापतिः ऽभ्राभिः देवपत्नीभिश्छन्दोभिः ऽसुविताय सुधु प्रासव्यायाम्युदयाय ऽनः अस्मान्
ऽजिन्वतु प्रीणयतु ॥

अदितिर्द्यावापृथिवी ऋतं महदिन्द्राविष्णू मरुतः स्वर्बृहत् ।

देवाँ आदित्याँ अवसे हवामहे वसून् रुद्रान्त्सवितारं सुदंससम् ॥ ४ ॥

अदितिः । द्यावापृथिवी इति । ऋतम् । महत् । इन्द्राविष्णू इति । मरुतः । स्वः । बृहत् ।
देवान् । आदित्यान् । अवसे । हवामहे । वसून् । रुद्रान् । सवितारम् । सुदंससम् ॥ ४ ॥

ऽअदितिर्द्यावापृथिवी द्यावापृथिव्याँ ऽमहन् महान् ऽकृतं सत्यभूतोऽग्निः ऽइन्द्राविष्णू
ऽमरुतः च ऽवृहत् परिवृढः ऽस्वः आदित्यः एते देवाः सर्वत्र स्वमहिम्ना वतन्ते । एतान् ऽदेवान्
आदित्यादीन् ऽसुदंससं सुकर्माणं ऽसवितारम् एतन्नामानं च ऽअवसे रक्षणाय ऽहवामहे
वयमाह्वयामहे ॥

सरस्वान् धीभिर्वरुणो धृतव्रतः पूषा विष्णुर्महिमा वायुरश्विना ।

ब्रह्मकृतो अमृता विश्ववेदसः शर्म नो यंसन् त्रिवरूथमंहसः ॥ ५ ॥

सरस्वान् । धीभिः । वरुणः । धृतव्रतः । पूषा । विष्णुः । महिमा । वायुः । अश्विना ।
ब्रह्मकृतः । अमृताः । विश्ववेदसः । शर्म । नः । यंसन् । त्रिवरूथम् । अंहसः ॥ ५ ॥

ऽधीभिः प्रजाभिर्युक्तः ऽसरस्वान् एतन्नामा ऽधृतव्रतः धृतकर्मा ऽवरुणः च ऽपूषा ऽमहिमा
महात्वेन युक्तः ऽविष्णुः च ऽवायुः ऽअश्विना अश्विनाँ ऽब्रह्मकृतः कर्मकृतः स्तोतृणामन्नदातारो वा
ऽविश्ववेदसः सर्वधना व्यासज्ज्ञाना वा ऽअंहसः पापरूपाणां शत्रूणां हन्तारः ऽअमृताः एते देवाः ऽनः
अस्मभ्यं ऽत्रिवरूथं त्रिकम्भं^१ त्रिकक्षं^२ ऽशर्म गृहम् । यद्वा । त्रिवरूथम् । द्रोणाधवनीयपूतभृत्संज्ञ-
कानि त्रीणि पात्राणि यत्र त्रियन्ते संभज्यन्ते तद्यज्ञसाधनं गृहम् । ऽयंसन् प्रयच्छन्तु । यच्छतेर्लेटि
सिन्धडागमः ॥ ॥ १२ ॥

वृषा यज्ञो वृषणः सन्तु यज्ञिया वृषणो देवा वृषणो हविष्कृतः ।

वृषणा द्यावापृथिवी ऋतावरी वृषा पर्जन्यो वृषणो वृषस्तुभः ॥ ६ ॥

वृषा । यज्ञः । वृषणः । सन्तु । यज्ञियाः । वृषणः । देवाः । वृषणः । हविःकृतः ।
वृषणा । द्यावापृथिवी इति । ऋतावरी इत्युत ऽवरी । वृषा । पर्जन्यः । वृषणः । वृषस्तुभः ॥ ६ ॥

ऽयज्ञः एषोऽस्मदीयः ऽवृषा कामानां वर्षितास्तु । तथा ऽयज्ञियाः यज्ञार्हा देवाश्च ऽवृषणः
ऽसन्तु । किंच ऽदेवाः स्तुतिकारिणः ऋत्विजः ऽवृषणः धनवर्षणे कारणानि सन्तु साधुस्तुतिकरणेन ।
तथा ऽहविष्कृतः हविषां कर्तारोऽध्वर्यादयः ऽवृषणः अव्यग्रतया मन्त्रसाहित्येन च हविष्प्रदानेन ।
अपि च ऽऋतावरी यज्ञवत्यौ ऽद्यावापृथिवी द्यावापृथिव्याँ ऽवृषणा हविरूपादनेन कामानां वर्षयिष्यौ

१. ग-त्रिःभूमिः; त१.२.३.६.७.८-भ-त्रिःक्रमं । २. त१.२.३.७-मु-त्रिकक्षं; त४.५-त्रिकक्षं ।

भवताम् । तथा ऽपर्जन्यः इन्द्रः ऽवृषा अपां वर्षिता भवतु । ऽवृषस्तुभः वर्षणशीलस्तुतिभिर्देवान्
स्तुवन्तः सर्वे ऋत्विजः ऽवृषणः भवन्तु ॥

अग्नीषोमा वृषणा वाजसातये पुरुप्रशस्ता वृषणा उप ब्रुवे ।

यावीजिरे वृषणो देवयज्यया ता नः शर्म त्रिवरूथं वि यंसतः ॥ ७ ॥

अग्नीषोमा । वृषणा । वाजसातये । पुरुप्रशस्ता । वृषणो । उप । ब्रुवे ।

यौ । ईजिरे । वृषणः । देवयज्यया । ता । नः । शर्म । त्रिवरूथम् । वि । यंसतः ॥ ७ ॥

वृषणा वर्षणशीलो ऽपुरुप्रशस्ता बहुभिः प्रशस्तौ^१ ऽअग्नीषोमा अग्नीषोमौ ऽवाजसातये
अशलाभाय ऽउप ऽब्रुवे अहमुपस्तौमि । पुनः ऽवृषणौ इति आदरार्थम् । ऽयौ देवौ ऽवृषणः ऋत्विजः
ऽदेवयज्यया । देवा हज्यन्तेऽत्रेति देवयज्या यज्ञः । ' छन्दसि निष्टक्यं' इति निपातितः । तेन ऽईजिरे
यजन्ते हविर्भिः पूजयन्ति ऽता तौ प्रसिद्धौ । नः अस्मभ्यं ऽत्रिवरूथं त्रिष्कम्भं^२ ऽशर्म गृहं ऽवि
ऽयंसतः विशेषेण प्रयच्छताम् ॥

धृतव्रताः क्षत्रिया यज्ञनिष्कृतौ बृहद्दिवा अध्वराणामभिश्चियः ।

अग्निहोतार ऋतसापो अद्रुहोऽपो असृजन्ननु वृत्रतूर्ये ॥ ८ ॥

धृतव्रताः । क्षत्रियाः । यज्ञनिऽकृतः । बृहत्ऽदिवाः । अध्वराणाम् । अभिऽश्चियः ।

अग्निऽहोतारः । ऋतऽसापः । अद्रुहः । अपः । असृजन् । अनु । वृत्रऽतूर्ये ॥ ८ ॥

धृतव्रताः धृतकर्माणो जात्या ऽक्षत्रियाः । यद्वा । क्षत्रं बलं तदर्हाः । ऽयज्ञनिष्कृतः । यज्ञं प्रति
निर्गमनं यज्ञनिः । तस्य कर्तारः ऽबृहद्दिवाः महातेजस्काः ऽअध्वराणां रक्षोभिरहिमितानां यज्ञानाम्
ऽअभिश्चियः अभिसेवकाः ऽअग्निहोतारः अग्निहोता आह्वाता येषां तादृशाः ऽऋतसापः । ' यप
समवाये ' । सन्यभाजः अत एव ऽअद्रुहः केषांचिदप्यद्रोग्धारः । यद्वा । द्रुहः कर्मण्यौणादिकः क्रिप् ।
कैश्चिदप्यहिंस्याः । एवंप्रभावा देयाः ऽवृत्रतूर्ये । वृत्रस्तूर्ये हिंस्यतेऽत्रेति वृत्रतूर्यः संग्रामः । तस्मिन्
अपामावरकशत्रुवधे ऽअपः उदकानि ऽअन्वमृजन् अन्वसारयन् ॥

द्यावापृथिवी जनयन्नभि व्रताप ओषधीर्वनिनानि यज्ञिया ।

अन्तरिक्षं स्वरा पप्रुस्तये वशं देवासंस्तन्वी३ नि ममृजुः ॥ ९ ॥

द्यावापृथिवी इति । जनयन् । अभि । व्रता । आपः । ओषधीः । वनिनानि । यज्ञिया ।

अन्तरिक्षम् । स्वः । आ । पप्रुः । ऊतये । वशम् । देवासः । तन्वि । नि । ममृजुः ॥ ९ ॥

ऽदेवासः देवा इन्द्रादयः ऽद्यावापृथिवी द्यावापृथिव्यौ ऽअभि^३ अभिलक्ष्य ऽव्रता व्रतेन
स्वेन कर्मणा ऽआपः । सुव्यत्ययः । अप उदकानि ऽओषधीः च तथा ऽयज्ञिया यज्ञार्हान् ऽवनिनानि
वने भवान् पलाशादीन् वृक्षान् ऽजनयन् उदपादयन् । किंच ते देवाः ऽस्वः सर्वम् ऽअन्तरिक्षम् ऽआ
ऽपप्रुः तेजसापूरयन्ति । किमर्थम् । ऽऊतये रक्षणाय शत्रुभ्यो बाधाभावाय । अपि च ऽवशं काम्य-

१. त-भ-मु-प्रस्तुतो । २. ग-त्रिच्छदिष्कं; त१.२.३.६.७.८-भ-त्रिष्कर्म; त४-त्रिष्ठुभं । ३. ग-त-
भ-मु- ' अभि ' नास्ति ।

मानम् । 'वशिरण्योरुपसंख्यानम्' (पा. सू. ३. ३. ५८. ३) इत्यकर्तरि कारकेऽपि । तं यज्ञं
 ऽतन्वि स्वशरीरे ऽनि ऽममृजुः नितरां शुद्धमलंकृतं चक्रुः ॥

धर्तारो दिव ऋभवः सुहस्ता वातापर्जन्या महिषस्य तन्यतोः ।

आप ओषधीः प्र तिरन्तु नो गिरो भगो रातिर्वाजिनो यन्तु मे हवम् ॥ १० ॥

धर्तारः । दिवः । ऋभवः । सुहस्ताः । वातापर्जन्या । महिषस्य । तन्यतोः ।

आपः । ओषधीः । प्र । तिरन्तु । नः । गिरः । भगः । रातिः । वाजिनः । यन्तु । मे । हवम् ॥ १० ॥

१ दिवः द्युलोकस्य १ धर्तारः धारयितारः १ ऋभवः सत्येन भासमानाः १ सुहस्ताः शोभनवज्रा-
 द्यायुधयुक्तहस्ता देवास्तथा १ महिषस्य महतः १ तन्यतोः शब्दस्य । 'तनु विस्तारे' । 'ऋतन्यजि'
 इति यतुच्प्रत्ययः । शब्दस्य कर्तारो १ वातापर्जन्या वातश्च १ पर्जन्यश्च १ तत्कार्याः १ आपः १ ओषधीः
 ओषधयश्च १ नः अस्माकं १ गिरः स्तुतीः १ प्र १ तिरन्तु प्रवर्धयन्तु । प्रपूर्वस्तिरतिर्वृद्धार्थः । तथा १ रातिः
 दाता १ भगः भजनीयोऽर्थमा च १ वाजिनः । 'अग्निर्वायुः सूर्यस्ते वै वाजिनः' (तै. ब्रा. १. ६. ३.
 ९) इति तैत्तिरीयब्राह्मणम् । एते देवाश्च १ मे मदीयं १ हवम् आह्वानं १ यन्तु अभिगच्छन्तु ॥ १३ ॥

समुद्रः सिन्धु रजो अन्तरिक्षमज एकपात्तनयिर्नर्यवः ।

अहिर्बुध्न्यः शृणवद्वचांसि मे विश्वे देवास उत सूरयो मम ॥ ११ ॥

समुद्रः । सिन्धुः । रजः । अन्तरिक्षम् । अजः । एकपात् । तनयिः । नर्यवः ।

अहिः । बुध्न्यः । शृणवत् । वचांसि । मे । विश्वे । देवासः । उत । सूरयः । मम ॥ ११ ॥

१ समुद्रः समुद्रमण्डलीः स्यन्दमानोदकः १ सिन्धुः एतन्नामकः १ अन्तरिक्षं द्यावापृथिव्योरन्तरा
 मध्ये क्षितमुपितं १ रजः मध्यमलोकम् १ अजः १ एकपात् । अजायमान एक एव पथने । एतत्संज्ञको देवः
 १ अर्णवः उदकवान् १ तनयिः स्तनयिन्नुर्भेदः १ बुध्न्यः अन्तरिक्षे भजः १ अहिः एतत्संज्ञक एते देवाः
 १ मे मम १ वचांसि वक्तव्यानि स्तोत्राणि १ शृणवत् प्रत्येके शृणोतु । १ उत अपि च १ सूरयः प्राज्ञाः
 १ विश्वे १ देवासः देवाः १ मम स्तोत्राणि शृण्वन्तु ॥

स्याम वो मनवो देववीतये प्राञ्च नो यज्ञं प्र णयत साधुया ।

आदित्या रुद्रा वसवः सुदानव इमा ब्रह्म शस्यमानानि जिन्वत ॥ १२ ॥

स्याम । वः । मनवः । देववीतये । प्राञ्चम् । नः । यज्ञम् । प्र । णयत । साधुया ।

आदित्याः । रुद्राः । वसवः । सुदानवः । इमा । ब्रह्म । शस्यमानानि । जिन्वत ॥ १२ ॥

हे देवाः १ मनवः मनुष्या वयं १ वः युष्मदीयाय १ देववीतये । देवानां वीतिर्भक्षणं यस्मिन् स
 यज्ञः । तस्मै यज्ञाय १ स्याम यज्ञकर्तारो भवेम । ततः १ नः अस्मदीयं १ यज्ञं १ साधुया । सुपो याजा-
 देशः । साधु कल्याणं १ प्राञ्चं प्राचीनं १ प्र १ णयत प्रकृष्टाञ्जनं कुरुत । हे १ आदित्याः हे १ रुद्राः रुद्रपुत्रा
 मरुतः हे १ सुदानवः शोभनदाना हे १ वसवः १ इमा इमानि १ शस्यमानानि १ ब्रह्म ब्रह्माणि स्तोत्राणि
 १ जिन्वत प्रीणयत ॥

असौर्यामिच्छावाकातिरिक्तोक्तस्य 'दैव्या होतारा' इत्येषा परिधानीया । सूत्रितं च—' उभा उ नूनं दैव्या होतारा प्रथमा पुरोहितेति परिधानीया ' (आश्व. श्रौ. १. ११) इति ॥

दैव्या होतारा प्रथमा पुरोहित ऋतस्य पन्थामन्वेमि साधुया ।

क्षेत्रस्य पतिं प्रतिवेशमीमहे विश्वान्देवाँ अमृताँ अप्रयुच्छतः ॥ १३ ॥

दैव्या । होतारा । प्रथमा । पुरःसहिता । ऋतस्य । पन्थाम् । अनु । एमि । साधुया ।

क्षेत्रस्य । पतिम् । प्रतिवेशम् । ईमहे । विश्वान् । देवान् । अमृतान् । अप्रयुच्छतः ॥ १३ ॥

प्रथमा^१ मुख्यौ पुरोहिता पुरोहितौ पुरतो निहितौ दैव्या देवसंबन्धिनौ होतारा होतारा-
वेतस्मान्नौ अग्न्यादित्यौ अन्वेमि^२ हविर्भिरनुगच्छामि । ततः ऋतस्य यज्ञस्य पन्थां पन्थानं
साधुया कल्याणं विघ्नराहित्येन अन्वेमि अनुगच्छामि । अनन्तरं प्रतिवेशं समीपे वर्तमानं क्षेत्रस्य
पतिं पालयितारमेतस्मान्नम् अमृतान् मरणधर्मरहितान् अप्रयुच्छतः अप्रमाद्यतः विश्वान् सर्वान्
देवान् च ईमहे धनं याचामहे ॥

वसिष्ठासः पितृवद्वाचमक्रत देवाँ ईळाना ऋषिवत्स्वस्त्यै ।

प्रीताइव ज्ञातयः काममेत्यास्मे देवासोऽव धनुता वसु ॥ १४ ॥

वसिष्ठासः । पितृवत् । वाचम् । अक्रत । देवान् । ईळानाः । ऋषिवत् । स्वस्त्यै ।

प्रीताः । ईव । ज्ञातयः । कामम् । आऽइत्य । अस्मे इति । देवासः । अव । धनुत । वसु ॥ १४ ॥

ऋषिवत् पूर्वं ऋषय इव देवान् ईळानाः स्तुवन्तः वसिष्ठासः वसिष्ठकुलजाता ऋषयः
पितृवत् वसिष्ठवत् स्वस्त्यै अविनाशाय वाचं स्तोत्रम् अक्रत कुर्वन्ति । करोतेर्लुङि ' मन्त्रे घस' इति च्लेर्लुक् । हे देवासः देवाः यूयं कामम् अस्मदभिलापम् एतस्य आगत्य अस्मे अस्मासु वसु गवादिलक्षणं धनम् अव धनुत अभिमुखं प्रेरयत । तत्र दृष्टान्तः । प्रीताइव यथा प्रीताः संहृष्टाः
ज्ञातयः यन्धवः स्वजनस्य धनं प्रेरयन्ति तद्वद्विद्वानेन स्तुतिकरणेन च बन्धुष्वस्मासु धनं प्रेरयतेति भावः ॥

देवान् वसिष्ठो अमृतान् ववन्दे ये विश्वा भुवनाभि प्रतस्थुः ।

ते नो रासन्तामुरुगायमद्य यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ १५ ॥

देवान् । वसिष्ठः । अमृतान् । ववन्दे । ये । विश्वा । भुवना । अभि । प्रतस्थुः ।

ते । नः । रासन्ताम् । उरुगायम् । अद्य । यूयम् । पात । स्वस्तिभिः । सदा । नः ॥ १५ ॥

एषा ऋक् पूर्वमेव व्याख्यायि ॥ १४ ॥

' इमां धियम् ' इति द्वादशचं सप्तमं सूक्तमाङ्गिरसस्यायास्यस्यार्चं त्रैष्टुभम् । इदमुत्तरं च बृहस्पतिदेवताकम् । तथा चानुक्रान्तम्—' इमां धियं द्वादशायास्यो बार्हस्पत्यं तु ' इति । आभि-

१. त१.२.३.४.५.६.८-म१.२.६.७.८-प्रथमौ; त७-मु-प्रथमा प्रथमौ । २. ग४-त१.२.३.६.७. ८-म-' अन्वेमि ' नास्ति ।

लविकेपूक्थेषु स्तोमवृद्धौ ब्राह्मणाच्छंसिन इदं सूक्तमावापार्थम् । सूत्रितं च—‘इमां धियमिति ब्राह्मणाच्छंसी विष्णोर्नु कमिति सूक्ते’ (आश्व. श्रौ. ७. ९) इति ॥

इमां धियं सप्तशीर्ष्णीं पिता न ऋतप्रजातां बृहतीमविन्दत् ।

तुरीयं स्विज्जनयद्विश्वजन्योऽयास्य उक्थमिन्द्राय शंसन् ॥ १ ॥

इमाम् । धियम् । सप्तशीर्ष्णीम् । पिता । नः । ऋतऽप्रजाताम् । बृहतीम् । अविन्दत् ।

तुरीयम् । स्वित् । जनयत् । विश्वजन्यः । अयास्यः । उक्थम् । इन्द्राय । शंसन् ॥ १ ॥

अत्रेतिहासमाचक्षते । पुरा किलाङ्गिरा नामर्षिवृहस्पतिं पुत्रमलभत । स तु देवानां हितोपदेश-
नायेन्द्रस्य पुरोहितोऽभवत् । कदाचित्तस्य गावः पणिनामकैरसुरैरपहृत्य वलपुरं प्रापय्य त्रिषु स्थानेषु
तमसावृतेषु स्थापिता आसन् । अथ तासामन्वेषणायेन्द्रेण^१ प्रेरितो वृहस्पतिर्मरुद्भिः सह तत्रागत्य
गवां गुहास्थितानां दर्शनाय सूर्यं जनयित्वा वलनामानमसुरं तदनुचरान् पर्णांश्च हत्वा गा आज-
हरेति । तद्वत् दर्शयिष्यते । तथा चास्या ऋचोऽयमर्थः । ‘धियं कर्मणां धात्रीं^२ सप्तशीर्ष्णीं सप्त-
शिरस्कां सप्तभिः शिरःस्थानीयैस्तद्वत्प्रधानभूतैर्मरुद्गणैरुपेताम् । यद्वा सप्तच्छन्दोमयशिरस्काम् ।
‘ऋतप्रजातां यज्ञार्थमुत्पन्नां^३ वृहतीं महतीम्^४ इमां तनुं^५ नः अस्माकं^६ पिता अङ्गिराः^७ अविन्दत्
लब्धवान् । कर्मणां ध्यातारं वृहस्पतिं पुत्रमलभेत्यर्थः । ‘येऽङ्गिरा आसंस्तेऽङ्गिरसोऽभवन् यदङ्गिराः
पुनरवशान्ता उददीप्यन्त तद्वृहस्पतिरभवत्’ (पे. ब्रा. ३. ३४) इति ब्राह्मणम् । तथा ‘तुरीयं
‘स्वित्’ नसारमपि^८ जनयत् अजनयत्^९ विश्वजन्यः सर्वजनहितः^{१०} इन्द्राय ईश्वराय वृहस्पतय
इन्द्राय वा^{११} उक्थं स्तोत्रं^{१२} शंसन् अयम्^{१३} अयास्यः नामर्षिः । पूर्वमेव नोऽस्माकं पिताकार्पीदित्याह ॥

ऋतं शंसन्त ऋजु दीध्याना दिवस्पुत्रासो असुरस्य वीराः ।

विप्रं पदमाङ्गिरसो दधाना यज्ञस्य धाम प्रथमं मनन्त ॥ २ ॥

ऋतम् । शंसन्तः । ऋजु । दीध्यानाः । दिवः । पुत्रासः । असुरस्य । वीराः ।

विप्रम् । पदम् । अङ्गिरसः । दधानाः । यज्ञस्य । धाम । प्रथमम् । मनन्त ॥ २ ॥

‘ऋतं सत्यभूतं स्तोत्रं^१ शंसन्तः स्तुवन्तः^२ ऋजु कल्याणं^३ दीध्यानाः कर्माणि ध्यायन्तः^४ दिवः
दीप्तस्य^५ असुरस्य प्रजावतः अग्रेः^६ अङ्गिरसः पुत्राः^७ । अङ्गिरसो ह्यङ्गारेभ्यो जाता इत्युक्तम् । ‘अङ्गारे-
व्यङ्गिराः’ (निरु. ३. १७) इति । ‘वीराः विक्रान्तप्रज्ञा एतेऽङ्गिरसः^८ विप्रं प्रज्ञापकं^९ यज्ञस्य
‘धाम धारकं’^{१०} पदं वृहस्पत्याख्यं^{११} दधानाः कर्मणा धारयन्तः सन्तः^{१२} प्रथमम् आदित एव^{१३} मनन्त
स्तुवन्ति । प्रज्ञापकं ज्येष्ठस्थानं यद्वृहस्पतिरिति ॥

देवसुवां हविःषु वृहस्पतये वाचस्पतय इत्यस्य याज्या ‘हंसैरिव’ इत्येषा । सूत्रितं च—
‘वृहस्पते प्रथमं वाचो अग्रं हंसैरिव सखिभिर्वावदद्भिः’ (आश्व. श्रौ. ४. ११) इति ॥

हंसैरिव सखिभिर्वावदद्भिरश्मन्मयानि नहन्ता व्यस्यन् ।

वृहस्पतिरभिकर्निक्रदद्वा उत प्रास्तौदुचं विद्वाँ अगायत् ॥ ३ ॥

१. ग-त-तेषामन्वेषः । २. ग-त-भ-‘स्वित्’ नास्ति । ३. ग-त-भ-२.४.६.८-अजनयदिति;
अ१.७-इति । ४. ग४-पुत्रासः । ५. त-भ-कारकं ।

हंसैःऽइव । सखिऽभिः । वावदत्ऽभिः । अश्मन्ऽमयानि । नहना । विऽअस्यन् ।

बृहस्पतिः । अभिऽकनिक्रदत् । गाः । उत । प्र । अस्तौत् । उत । च । विद्वान् । अगायत् ॥ ३ ॥

१ हंसैरिव मधुरवाग्भिः २ सखिभिः सखिभूतैः ३ वावदद्विः अत्यन्तं शब्दायमानैर्मरुद्भिः
४ अश्मन्मयानि अश्ममयानि ५ नहना गवां बन्धकान्यावरकाण्यसुराणां स्थानानि ६ व्यस्यन् विक्षिपन्
शिथिलयन् ७ अभिकनिक्रदत् आभिमुख्येन शब्दयन् ८ गाः पणिभिरपहतान् पशूनाजिह्वीर्षुः सः
९ बृहस्पतिः वर्तते । यद्वा । वावदद्विरत्यन्तं स्तुवद्भिः स्तोत्रभिः सह गाः स्तोत्रलक्षणा वाचोऽभि-
कनिक्रदत् आभिमुख्येनोच्चारयन् । १० उत अपि च ११ प्रास्तौत् । कर्मणि प्रवृत्तौ यज्ञस्य सखिभिः
सहासीनः साम गातुं प्रस्तौति । १२ विद्वान् सर्वं जानानः स उद्गाता भूत्वा १३ उत १४ अगायत् देवान्
उद्गायति अभिष्टौति ॥

अवो द्वाभ्यां पर एकया गा गुहा तिष्ठन्तीरनृतस्य सेतौ ।

बृहस्पतिस्तमसि ज्योतिरिच्छन्नुदुस्त्रा आकर्वि हि तिस्र आवः ॥ ४ ॥

अवः । द्वाभ्याम् । परः । एकया । गाः । गुहा । तिष्ठन्तीः । अनृतस्य । सेतौ ।

बृहस्पतिः । तमसि । ज्योतिः । इच्छन् ।

उत् । उस्त्राः । आ । अकः । वि । हि । तिस्रः । आवरित्यावः ॥ ४ ॥

पण्यो गा आहत्य त्रिषु स्थानेषु निदधुः । १ अवः अवस्तास्थिताः २ अनृतस्य तमसः ३ सेतौ
स्थाने ४ गुहा गुहायां ५ तिष्ठन्तीः ६ गाः द्वाभ्यां स्थानाभ्यामुदाजत् । ततः ७ परः परस्तादवस्थिता
गाः ८ एकया एकेन स्थानेन उदगमयत् । तदेवाह । ९ बृहस्पतिः तस्मिन् १० तमसि ११ ज्योतिः कर्तुम्
१२ इच्छन् तत्र स्थिताः १३ उस्त्राः गाः १४ उत १५ आकः उदकार्षीत् । प्रादुर्भूता अकार्षीत् । इत्थमयं १६ तिस्रः
असुराणां द्वारः १७ वि १८ आवः विवृतवान् खलु । वृणातेर्लुङि 'मन्त्रे घस' इति च्लेर्लुक् । 'बहुलं
छन्दसि' इत्याडागमः ॥

विभिद्या पुरं शयथेमपाचीं निस्त्रीणि साकमुद्धेरकृन्तत् ।

बृहस्पतिरुपसं सूर्यं गामर्कं विवेद स्तनयन्निव द्यौः ॥ ५ ॥

विऽभिद्य । पुरम् । शयथा । ईम् । अपाचीम् । निः । त्रीणि । साकम् । उद्धेऽधेः । अकृन्तत् ।

बृहस्पतिः । उपसम् । सूर्यम् । गाम् । अर्कम् । विवेद । स्तनयन्ऽइव । द्यौः ॥ ५ ॥

सः १ बृहस्पतिः २ शयथा ३ उपशयेन ४ स्थित्वा ५ अपाचीं पराङ्मुखीम् ६ ईम् इमाम्
असुरपुरीं ७ विभिद्य विदार्य ८ उद्धेः बलात् मेघरूपादसुरात् ९ साकं सह युगपत् १० त्रीणि ११ उपसं
१२ सूर्यं १३ गाम् एतानि त्रीणि १४ निः १५ अकृन्तत् निर्गतमकार्षीत् । तमसावृतेषु स्थानेषूपःकालं ततः
पश्चाद्भाविनं सूर्यं च जनयित्वा पशून्निरगमयदित्यर्थः । सोऽयम् १६ अर्कम् अर्चनीयं मन्त्रं सूर्यं १७ विवेद
प्रज्ञापयति । कथमिव । यथा १८ स्तनयन् शब्दं कुर्वन् १९ द्यौः २० इव स्थितः ॥

१. त १.२.३.६.७.८-भ- 'अश्ममयानि' नास्ति । २. ग-त-उपशयनेन स्थित्या; भ-उप उपशयनेन स्थित्या; मु-उपशयनेन स्थित्या ।

इन्द्रो वलं रक्षितारं दुधानां करेणैव वि चकर्तु रवेण ।

स्वेदाञ्जिभिराशिरमिच्छमानोऽरोदयत्पणिमा गा अमुष्णात् ॥ ६ ॥

इन्द्रः । वलम् । रक्षितारम् । दुधानाम् । करेणऽइव । वि । चकर्त । रवेण ।

स्वेदाञ्जिऽभिः । आऽशिरम् । इच्छमानः । अरोदयत् । पणिम् । आ । गाः । अमुष्णात् ॥ ६ ॥

१इन्द्रः ईश्वरो बृहस्पतिः २दुधानां क्षीरस्य दोग्ध्रीणां गवां ३रक्षितारं ४वलम् असुरं ५करेणैव मायुधकर^१ इव स्थितेन ६रवेण शब्देन वलं ७वि ८चकर्त विचिच्छेद । किंच ९स्वेदाञ्जिभिः^५ । स्वेदा-
ञ्जयो मरुतः क्षरदाभरणाः । तैः सह १०आशिरम् आश्रयणं संयोगम् ११इच्छमानः कामयमानः सः
१२पणिं वलस्यानुचरमेतन्नामानमसुरम् १३अरोदयत् व्यनाशयत् । तनस्तेनापहताः १४गाः १५अमुष्णात्
आजहार ॥ ॥ १५ ॥

स ई सत्येभिः सखिभिः शुचद्भिर्गोधायसं वि धनसैरददः ।

ब्रह्मणस्पतिर्वृषभिर्वराहैर्धर्मस्वेदेभिर्द्रविणं व्यानट् ॥ ७ ॥

सः । ईम् । सत्येभिः । सखिभिः । शुचत्ऽभिः । गोऽधायसम् । वि । धनऽसैः । अददः रित्यददः ।

ब्रह्मणः । पतिः । वृषऽभिः । वराहैः । धर्मऽस्वेदेभिः । द्रविणम् । वि । आनट् ॥ ७ ॥

१सः बृहस्पतिः २सत्येभिः यथार्थबलैः ३सखिभिः सखिभूतैः ४शुचद्भिः दीप्यमानैः ५धनसैः
धनस्य संभक्तृभिर्मरुद्भिः सह ६गोधायसं गवां धारकम् ७ईम् एनं वलं ८वि ९अददः व्यदारयत् ।
ततः १०ब्रह्मणः ऋग्यजुःसामलक्षणस्य स्तोत्रस्य ११पतिः अधिपतिः सः १२वृषभिः वर्षिण्यभिः १३वराहैः
वराहारैर्वरस्य वरणीयस्योदकस्याहर्त्रेभिः १४धर्मस्वेदेभिः दीप्तागमनैः । यद्वा क्षरदुदकैः । अथवा धर्मो
यज्ञः । तं प्रति गन्तृभिः मरुद्भिः १५द्रविणं गोलक्षणं धनं १६व्यानट् व्याप्नोत् ॥

ते सत्येन मनसा गोपतिं गा इयानासं इषणयन्त धीभिः ।

बृहस्पतिर्मिथोअवद्यपेभिरुदुस्त्रिया असृजत स्वयुग्भिः ॥ ८ ॥

ते । सत्येन । मनसा । गोऽपतिम् । गाः । इयानासं । इषणयन्त । धीभिः ।

बृहस्पतिः । मिथोऽअवद्यपेभिः । उत् । उस्त्रियाः । असृजत । स्वयुक्ऽभिः ॥ ८ ॥

१गाः पणिभिरपहतान् पशून् २इयानासः अभिगच्छन्तः ३सत्येन यथार्थभूतेन ४मनसा युक्ताः
५ते मरुतः ६धीभिः आत्मीयैः कर्मभिरते बृहस्पतिं ७गोपतिं तदाहरणेन गवां स्वामिनं कुर्म इति
८इषणयन्त गच्छन् । ९बृहस्पतिः च १०मिथोअवद्यपेभिः । पातेः कर्मण्यौगादिकः कप्रत्ययः । अवद्य-
रूपादसुराद्रक्षितव्या गावो येषु मरुसु परस्परं संगच्छन्त इति ते तथोक्ताः । तैः ११स्वयुग्भिः
स्वयमेव युक्तैर्मरुद्भिः १२उस्त्रियाः गाः १३उत् १४असृजत पर्वनाञ्जिरगमयत् ॥

तं वर्धयन्तो मातिभिः शिवाभिः सिंहमिव नानदतं सधस्थे ।

बृहस्पतिं वृषणं शूरसातौ भेरभरे अनु मदेम जिष्णुम् ॥ ९ ॥

तम् । वर्धयन्तः । मतिऽभिः । शिवाभिः । मिहम्ऽइव । नानदतम् । सधऽस्थे ।
बृहस्पतिम् । वृषणम् । शूरऽसातौ । भरेऽभरे । अनु । मदेम् । जिष्णुम् ॥ ९ ॥

वसधस्थे । सह तिष्ठन्त्यत्र देवा इति सधस्थमन्तरिक्षम् । तस्मिन् वसिहमिव वनानदतं पुनः-
पुनः शब्दायमानं वृषणं कामानां वर्धितारं वजिष्णुं जयशीलं तं वृहस्पतिं वर्धयन्तः मरुतो वयं
वशूरसातौ शूरैः संभजनीये भरेभरे संग्रामे शिवाभिः कल्याणीभिः स्तुतिभिः अनु मदेम
अनुष्टुमः । स्तौतृपरन्वेन वा योजनीयम् ॥

यदा वाजमसंनद्विश्वरूपमा घामरुक्षदुत्तराणि सद्य ।

बृहस्पतिं वृषणं वर्धयन्तो नाना सन्तो बिभ्रतो ज्योतिरासा ॥ १० ॥

यदा । वाजम् । असंनत् । विश्वऽरूपम् । आ । घाम् । अरुक्षत् । उत्तराणि । सद्य ।
बृहस्पतिम् । वृषणम् । वर्धयन्तः । नाना । सन्तः । बिभ्रतः । ज्योतिः । आसा ॥ १० ॥

स बृहस्पतिः यदा यस्मिन् काले विश्वरूपं नानारूपं वाजं गोलक्षणमन्नम् असनत् भजते
यदा वाहनपशुकः सन् वद्यां घुलोकम् अरुक्षत् आरोहति अथवा उत्तराणि वा सद्य स्थानान्या-
रोहति । रुहलुङि च्लेः 'शाल इगुपधादनिटः क्सः' (पा. सू. ३. १. ४५) । तदानीं वृषणं
वर्धितारं बृहस्पतिम् आसा आस्थेन देवाः वर्धयन्तः भवन्ति । तथा नाना दिक्षु सन्तः भवन्तः
ज्योतिः बिभ्रतः धारयन्तो देवाश्च स्तुवन्ति ॥

सत्यामाशिषं कृणुता वयोधै कीरिं चिद्वचवथ स्वेभिरेवैः ।

पश्चा मृधो अप भवन्तु विश्वास्तद्रोदसी शृणुतं विश्वमिन्वे ॥ ११ ॥

सत्याम् । आऽशिषम् । कृणुत । वयऽधै । कीरिम् । चित् । हि । अवथ । स्वेभिः । एवैः ।
पश्चा । मृधः । अप । भवन्तु । विश्वाः ।
तत् । रोदसी इति । शृणुतम् । विश्वमिन्वे इति विश्वम्ऽइन्वे ॥ ११ ॥

हे बृहस्पतिप्रभृतयो देवाः वयोधै अन्नस्य निधानायास्मदीयाम् आशिषं स्तुतिं सत्यां
यथार्थां कृणुत कुरुत । तथा यूयं स्वेभिः आत्मीयैः एवैः गमनैः कीरिं स्तोतारं माम् अवथ
रक्षथ । हिरवधारणे । पश्चा । "पश्चा च च्छन्दसि" (पा. सू. ५. ३. ३३) इति निपातितः ।
पश्चात् विश्वाः सर्वाः मृधः हिंसिष्यः अप भवन्तु नश्यन्तु । तत् इदमस्माभिरुक्तं वचनं हे
विश्वमिन्वे विश्वस्य ग्रीणयिष्यौ हे रोदसी छावापृथिव्यौ शृणुतम् ॥

इन्द्रो मद्वा महतो अणवस्य वि मुर्धानमभिनदवुदस्य ।

अहन्नहिमरिणात्सप्त सिन्धून् देवैर्घावापृथिवीं प्रावतं नः ॥ १२ ॥

इन्द्रः । मद्वा । महतः । अणवस्य । वि । मुर्धानम् । अभिनत् । अवुदस्य ।
अहन् । अहिम् । अरिणात् । सप्त । सिन्धून् । देवैः । घावापृथिवी इति । प्रा । अवतम् । नः ॥ १२ ॥

वह्मन् इक्षरः वमहा महस्वेन युक्तो बृहस्पतिः वमहतो वअर्णवस्य उदकवतः वअर्बुदस्य अम्बुदस्य मेघस्य वमूर्धानं शिरः ववि वअभिनत् व्यच्छिनत् । तदुच्यते । वहिम् अहन्तव्यमपामा-
वरकं शत्रुम् वहन् अवधीत् । ततः वसप्त सर्पणशीलाः वसिन्धून् स्यन्दमाना अपः । यद्वा ।
सप्तसंख्याका गङ्गाद्या नदीः । वअरिणात् समुद्रं प्रत्यगमयत् । अस्त्रावयद्वा । अथ प्रत्यक्षकृतः । हे
द्यावापृथिव्यौ वदेवैः सह वनः अस्मान् वप्रावतं प्ररक्षतम् ॥ ॥ १६ ॥

‘उदप्रुतः’ इति द्वादशर्चमष्टमं सूक्तम् । ऋष्याद्याः पूर्ववत् । ‘उदप्रुतः’ इत्यनुक्रान्तम् । उक्थे
ब्राह्मणाच्छंसिन एतत्सूक्तम् । सूत्रितं च—‘प्रमंहिष्ठायोदप्रुतोऽच्छा म इन्द्रम्’ (आश्व.श्रौ.६.१) इति ॥

उदप्रुतो न वयो रक्षमाणा वावदतो अभ्रियस्येव घोषाः ।

गिरिभ्रजो नोर्मयो मदन्तो बृहस्पतिमभ्यर्का अनावन् ॥ १ ॥

उदप्रुतः । न । वयः । रक्षमाणाः । वावदतः । अभ्रियस्य इव । घोषाः ।

गिरिभ्रजः । न । ऊर्मयः । मदन्तः । बृहस्पतिम् । अभि । अर्काः । अनावन् ॥ १ ॥

वउदप्रुतः उदकस्योद्गमयितारः ववयः पक्षिणः पक्कात्सस्यात् वरक्षमाणाः कृषीवलाः । वन
उपमार्थे । यथा शब्दायन्ते । यथा च वावदतः पुनःपुनः शब्दायमानस्य वअभ्रियस्येव अभ्र-
समूहस्य वघोषाः शब्दा यथा भवन्ति । किंच वगिरिभ्रजः गिरिभ्यो मेघेभ्यो भ्रष्टा निर्गताः वऊर्मयः
अप्समूहा यथा वमदन्तः शब्दायमाना भवन्ति । तथा वअर्काः अर्चकाः स्तोतारः वबृहस्पतिम्
वअभि वअनावन् अभिष्टवन्ति । ‘नु स्तवने’ ॥

सं गोभिराङ्गिरसो नक्षमाणो भगइवेदर्यमणं निनाय ।

जनै मित्रो न दंपती अनक्ति बृहस्पते वाजयाशूरिवाजौ ॥ २ ॥

सम् । गोभिः । आङ्गिरसः । नक्षमाणः । भगः इव । इत् । अर्यमणम् । निनाय ।

जनै । मित्रः । न । दंपती इति दम्पती । अनक्ति ।

बृहस्पते । वाजयं । आशून् इव । आजौ ॥ २ ॥

वआङ्गिरसः अङ्गिरसः पुत्रः वनक्षमाणः स्वतेजसा व्याप्नुवन् वभगइवेन् भगो देव इव
स्थितो बृहस्पतिरेव वअर्यमणं स्तुतेः प्रेरकं स्तोतारं वगोभिः सह वसं. निनाय संनयति संयोजयति ।
वमित्रो वन मित्रो यथा वजने जनपदे स्वरश्मीन् संयोजयति तद्वत् वदंपती जायापती वअनक्ति
संगमयति । स्वसामर्थ्येन तत्र स्थापयतीत्यर्थः । हे वबृहस्पते आशून् व्याप्तान् स्वरश्मीन् ववाजय तव
स्तोतृषु गमय स्थापय । वआशूनिव व्याप्तानश्चान् वआजौ संग्रामे योद्धारो यथा संगमयन्ति तद्वत् ॥

साध्वर्या अतिथिनीरिषिराः स्पर्हाः सुवर्णा अनवद्यरूपाः ।

बृहस्पतिः पर्वतेभ्यो त्रितूर्या निर्गा ऊपे यवमिव स्थिविभ्यः ॥ ३ ॥

साधुऽअर्याः । अतिथिनीः । इषिराः । स्पर्हाः । सुवर्णाः । अनवद्यरूपाः ।

बृहस्पतिः । पर्वतेभ्यः । त्रिऽतूर्यं । निः । गाः । ऊपे । यवम् इव । स्थिविऽभ्यः ॥ ३ ॥

१साध्वर्याः साधूनां कल्याणानां पयसां नेत्रीः १अतिथिनीः सततं गच्छन्तीः १हिराः एषणीयाः
१स्पर्हाः^१ स्पृहणीयाः^१ १सुवर्णाः शोभनशुक्लादिवर्णोपिताः १अनवद्यरूपाः प्रशस्यरूपा एताः १गाः
१पर्वतेभ्यः वलसंबन्धिभ्यः १वितूर्य निर्गमस्य १ऊपे देवसमीपे निर्वपति प्रापयति । तत्र दृष्टान्तः ।
१यत्रमिव । यथा यवं १स्थिविभ्यः कुसीदेभ्य आदाय निर्वपति । 'डुवप् बीजसंताने' । लिटि
रूपम् । यद्वा । साधुनयनादिगुणयुक्ता गा अपः पर्वतेभ्यो मेघेभ्य आहत्य सर्वत्र वर्षति ॥

आप्रुषायन्मधुन ऋतस्य योनिमवक्षिपन्नर्कं उल्कामिव द्योः ।

बृहस्पतिरुद्धरन्नश्मनो गा भूम्या उद्रेव वि त्वर्चं बिभेद ॥ ४ ॥

आप्रुषायन् । मधुना । ऋतस्य । योनिम् । अवक्षिपन् । अर्कः । उल्काम् इव । द्योः ।
बृहस्पतिः । उद्धरन् । अश्मनः । गाः । भूम्याः । उद्गा इव । वि । त्वर्चम् । बिभेद ॥ ४ ॥

१मधुना^२ उदकेन १आप्रुषायन् पृथिवीमाभिमुख्येन सिञ्चन् । 'प्रुप् प्लुप् स्नेहनसेचनपूरणेषु' ।
१स्यस्येन विकरणस्य शायजादेशः । १ऋतस्य उदकस्य १योनिं मेघम् १अवक्षिपन् वृष्ट्यर्थमवकिरन्
१अर्कः अर्चनीयः १बृहस्पतिः १द्योः द्युलोकात् १उल्कामिव उल्कां यथोद्धरति तद्वत् १अश्मनः
शिलोच्चयाद्वलेनाधिष्ठितात् १गाः पणिभिरपहतान् पश्यन् १उद्धरन् ऊर्ध्वं गमयन् १भूम्याः १त्वर्चं
तेषां शर्कैः १वि १बिभेद विभिन्नामकार्षीत् । सर्वत्र गा वितता अकार्षीदित्यर्थः । तत्र दृष्टान्तः ।
१उद्रेव । यथा वृष्ट्युदकेन पर्जन्यो भूमिस्त्वर्चं विभिनत्ति तद्वत् ॥

अप ज्योतिषा तमो अन्तरिक्षादुद्रः शीपालमिव वात आजत् ।

बृहस्पतिरनुमृश्या वलस्याभ्रमिव वात आ चक्रे आ गाः ॥ ५ ॥

अप । ज्योतिषा । तमः । अन्तरिक्षात् । उद्रः । शीपालम् इव । वातः । आजत् ।
बृहस्पतिः । अनुमृश्य । वलस्य । अभ्रम् इव । वातः । आ । चक्रे । आ । गाः ॥ ५ ॥

सः १बृहस्पतिः १ज्योतिषा तमसावृते पर्वतविवरे कृतेन सूर्येण १अन्तरिक्षान् १तमः १अप
१आजत् अपागमयत् । तत्र दृष्टान्तः । १उद्रः १शीपालमिव । यथोदकात् १वातः वायुः शीपालं
शीवालमपगमयति तद्वत् । ततः सोऽयम् १अनुमृश्य अत्र गावस्तिष्ठन्तीति विचार्य निश्चित्य १वलस्य
स्वभूतस्य पर्वतस्यान्तर्गताः १गाः १आ १चक्रे समन्तादकार्षीत् । कथमिव । १अभ्रमिव । यथा
वायुरन्तरिक्षस्थितमभ्रं मेघमाकिरति तद्वत् ।

यदा वलस्य पीयतो जसुं भेद्बृहस्पतिरभ्रितपोभिर्कैः ।

दद्भिर्न जिह्वा परिविष्टमाददाविनिर्धोरकृणोदुस्त्रियाणाम् ॥ ६ ॥

यदा । वलस्य । पीयतः । जसुम् । भेत् । बृहस्पतिः । अभ्रितपः इभिः । अर्कैः ।
दत् इभिः । न । जिह्वा । परिविष्टम् । आदत् ।
आविः । निऽधीन् । अकृणोत् । उस्त्रियाणाम् ॥ ६ ॥

१. ग४-त४-प्राप्तव्या अत एव स्पर्हाः (त४-अस्पर्हाः) सर्वैः स्पृहणीयाः; इतरलिखितपुस्तकेषु
'स्पर्हाः स्पृहणीयाः' नास्ति । २. ग४-त-भ१.२.४.६.८-अधुना ।

पीयतः । पीयति हिंसाकर्मा । हिंसकस्य वलस्य वजसुम् आयुधं यदा यस्मिन्काले भेत्
भिनत्ति । केन साधनेन । अग्निपतिपोभिः अग्निवत्तपनशीलैः । अर्कैः अर्चनीयै रग्निभिः अपि वा
मन्त्रैर्भिनत्ति । किंच वदद्भिः । 'पद्भ्योमासु' इत्यादिना दन्तशब्दस्य दन्तावः । यथा दन्तैः परिविष्टं
भक्ष्यं जिह्वा भक्षयति तद्वत् सः परिविष्टं पर्वते पणिभिः परिवृतं वलनामानं यदा आदत्
अभक्षयत् अवधीत् तदानीं तैरपह्नतानाम् उस्त्रियाणां गवां निधीन् आविः अकृणोत् आविर्भूत-
मकरोत् ॥ १७ ॥

बृहस्पतिरमृतं हि त्यदासां नाम स्वरिणां सदनं गुहा यत् ।

आण्डेव भित्त्वा शकुनस्य गर्भमुदुस्त्रियाः पर्वतस्य त्मनाजत् ॥ ७ ॥

बृहस्पतिः । अमृतं । हि । त्यत् । आसाम् । नाम । स्वरिणाम् । सदनं । गुहा । यत् ।

आण्डाऽईव । भित्त्वा । शकुनस्य । गर्भम् । उत । उस्त्रियाः । पर्वतस्य । त्मना । आजत् ॥ ७ ॥

वृहस्पतिः वगुहा गुहायां सदने स्थाने स्वरिणां शब्दायमानानाम् आसां गवां त्यत्
तत् प्रसिद्धं नाम नामधेयं यत् यदा अमृतं हि ज्ञातवान् खलु । 'मनु अवबोधने' । लुहि
'तनादिभ्यस्तथासोः' (पा. सू. २. ४. ७२) इति सिचो लुक् । तदानीं पर्वतस्य अन्तःस्थिताः
उस्त्रियाः गाः त्मना आत्मनैवासहायेन पर्वतं भित्त्वा उत आजत् उदगमयत् । तत्र दृष्टान्तः ।
आण्डेव यथा शकुनस्य पक्षिण आण्डानि भित्त्वा तत्र स्थितं गर्भम् उद्गमयति तद्वत् ॥

अश्वार्पिनद्धं मधु पर्यपश्यन्मत्स्यं न दीन उदनि क्षियन्तम् ।

निष्टजभार चमसं न वृक्षाद्बृहस्पतिर्विरवेणा विकृत्य ॥ ८ ॥

अश्व । अर्पिऽनद्धम् । मधु । परि । अपश्यत् । मत्स्यम् । न । दीने । उदनि । क्षियन्तम् ।

निः । तत् । जभार । चमसम् । न । वृक्षात् । बृहस्पतिः । विरवेण । विकृत्य ॥ ८ ॥

वृहस्पतिः अश्वना अश्वना व्यासया शिलया अपिनद्धं पिहितं मधु गोलक्षणं पर्यपश्यत्
परितोऽद्राक्षीत् । तत्र दृष्टान्तः । मत्स्यं न यथा दीने शुष्के उदनि । उदकशब्दस्योद्गादेशः ।
उदके क्षियन्तं निवसन्तं मत्स्यं यथा पश्यति तद्वत् । दृष्ट्वा च तत् गोलक्षणं मधु विरवेण
विविधेन शब्देन विकृत्य वलं क्षित्वा निः जभार पर्वताग्निर्जहार । कथमिव । चमसं न । चमन्ति
भक्षयन्त्यत्रेति चमसः सोमपात्रम् । तं यथा वृक्षात् निहरति तद्वत् । हरतेर्लिटि रूपम् । ह्यग्रहोभः ॥

सोषामविन्दत्स्वः सो अग्निं सो अर्केण वि बबाधे तमांसि ।

बृहस्पतिर्गोवपुषो वलस्य निर्मज्जानं न पर्वणो जभार ॥ ९ ॥

सः । उपाम् । अविन्दत् । सः । स्वः । रिति स्वः । सः । अग्निम् ।

सः । अर्केण । वि । बबाधे । तमांसि ।

बृहस्पतिः । गोऽवपुषः । वलस्य । निः । मज्जानम् । न । पर्वणः । जभार ॥ ९ ॥

१सः १बृहस्पतिः तत्र पर्वतविवरे गवां दर्शनाय १उषां उपसम् १अविन्दत् अलभत । १सः एव १स्वः आदित्यं १सः १अग्निं लब्ध्वा १अर्केण अर्चनीयेन तेजसा १तमांसि १वि १बबाधे अत्यर्थं बाधितवान् । ततः सः १गोवपुषः गोरूपशरीरस्य पशुभिः परिवृतस्य १वलस्य १पर्वणः पर्वतात् ता गाः १निः १जभार बलेन निर्जहार । वलादाहरणे दृष्टान्तः । १मज्जानं १न १पर्वणः^१ । अस्थो मज्जानं यथा अतिक्रेशेन निर्हरन्ति तद्वत् ॥

हिमेव पर्णा मुषिता वनानि बृहस्पतिनाकृपयद्वलो गाः ।

अननुकृत्यमपुनश्चकार यात्सूर्यामासा मिथ उच्चरातः ॥ १० ॥

हिमाऽईव । पर्णा । मुषिता । वनानि । बृहस्पतिना । अकृपयत् । वलः । गाः ।

अननुकृत्यम् । अपुनरिति । चकार । यात् । सूर्यामासा । मिथः । उत्तुच्चरातः ॥ १० ॥

१हिमेव यथा हिमेन १पर्णा पर्णानि पद्मपत्राणि १मुषिता मुषितानि भवन्ति तद्वद्वलेन १वनानि वननीयानि गोधनानि मुषितान्यभूवन् । अथ गवामन्वेपणाय १बृहस्पतिना आगतेन हेतुना १वलः १अकृपयत् अस्मै ता मुषिताः १गाः प्रायच्छत् । तत्र १अननुकृत्यम् अननुकरणीयम् १अपुनः कर्तव्यं च तत्कर्म १चकार । यथा तत्पश्चात्करणीयं न भवति यथा पुनरकरणीयं तथाकार्षी-
दित्यर्थः । किं तदिति आह । १सूर्यामामा सूर्याचन्द्रमसौ १मिथः परस्परमहोरात्रयोः १उच्चरातः उच्चरत इति १यात्^२ तच्चकार । यादिति दीर्घश्छान्दसः ॥

अभि श्यावं न कृशनेभिश्च नक्षत्रेभिः पितरो द्यामपिशन् ।

रात्र्यां तमो अदधुज्योतिरहन्बृहस्पतिर्भिनदद्रिं विदद्राः ॥ ११ ॥

अभि । श्यावम् । न । कृशनेभिः । अश्वम् । नक्षत्रेभिः । पितरः । द्याम् । अपिशन् ।

रात्र्याम् । तमः । अदधुः । ज्योतिः । अहन् । बृहस्पतिः । भिनत् । अद्रिम् । विदत् । गाः ॥ ११ ॥

१पितरः पालयितारो देवाः १ष्ठां शुलोकं १नक्षत्रेभिः अश्विन्यादिभिः^३ १अभि १अपिशन् अभितोऽदीपयन् । 'पिश अवयवे' । अयं दीपनायां वर्तते । तत्र दृष्टान्तः । १श्यावं १न यथा श्याववर्णम् १अश्वं १कृशनेभिः सौवर्णैराभरणैरलंकुर्वन्ति तद्वत् । तथा १रात्र्यां १तमः निहितवन्तः । किंच १अहन् अह्नि १ज्योतिः आदित्याख्यम् १अदधुः । अदधुरित्युत्तरवाक्येन संबन्धः करणीयः । अन्यथा स्वरो न घटेत्^४ । अत्र तु वाक्यभेदादनिघातः । यदा १बृहस्पतिः १अद्रिं बलेनाधिष्ठितं शिलोच्चयं १भिनत् अभिनत् विभिद्य च तत्र स्थितान् १गाः पशून् १विदत् अविदत् अलभत । विदेलुङि लृदिष्वादिङ् । तदा देवा एवमकार्षुरित्यर्थः ॥

इदमकर्म नमो अभ्रियाय यः पूर्वीरन्वानोनवीति ।

बृहस्पतिः स हि गोभिः सो अश्वैः स वीरेभिः स नृभिर्नो वयो धात् ॥ १२ ॥

इदम् । अकर्म । नमः । अभ्रियाय । यः । पूर्वीः । अनु । आऽनोनवीति ।

बृहस्पतिः । सः । हि । गोभिः । सः । अश्वैः ।

सः । वीरेभिः । सः । नृभिः । नः । वयः । धात् ॥ १२ ॥

१. ग-त-भ-यथा पर्वणः । २. ग४-भ७-यत् ; त-भ१.२.४.६.८-मु-यावत् । ३. ग४-त१.२.३.५-आदित्यादिभिः ; भ-आदिभिः । ४. ग-त-भ-मु-घटेते ।

वअभियाय अभेषु भवायान्तरिक्षाय मध्यमाय बृहस्पतये वइदम् उक्तं वनमः स्तोत्रम् वअकर्म वयमकार्ष्म । वयः बृहस्पतिः वपूर्वीः बह्वीर्ऋचः वअनु अनुक्रमेण वआनोनवीति अत्यर्थमाभि-
मुख्येन ब्रवीति वसः वबृहस्पतिः एव वगोभिः वअश्वैः च युक्तं ववीरेभिः पुत्रैः वनृभिः भृत्या-
दिभिश्च सहितं ववयः अन्नं वनः अस्मभ्यं स्तोत्रम्यः वधात् दधातु प्रयच्छतु । तच्छब्दावृत्तिः
आदरार्था ॥ ॥ १८ ॥ ॥ ५ ॥

पष्ठेऽनुवाके षोडश सूक्तानि । ' भद्राः ' इति द्वादशर्चं प्रथमं सूक्तं वध्यश्वपुत्रस्य सुमित्रस्याप्यम् ।
आदितो द्वे जगत्यावथ दश त्रिष्टुभः । अग्निर्देवता । तथा चानुक्रम्यते—' भद्राः सुमित्रो वाध्यश्व
आग्नेयं द्विजगत्यादि ' इति । गतो विनियोगः ॥

भद्रा अग्नेर्वध्यश्वस्य संदृशो वामी प्रणीतिः सुरणा उपेतयः ।

यदी सुमित्रा विशो अग्रं इन्धते घृतेनाहुतो जरते दर्विद्युतत् ॥ १ ॥

भद्राः । अग्नेः । वद्विऽअश्वस्य । समऽदृशः । वामी । प्रऽनीतिः । सुरणाः । उपेऽइतयः ।
यत् । ईम् । सुऽमित्राः । विशः । अग्ने । इन्धते । घृतेन । आऽहुतः । जरते । दर्विद्युतत् ॥ १ ॥

वअग्नेः वध्यमाणगुणस्य वसंदृशः संदृश्यः ववध्यश्वस्य एतन्नामकस्य मम पितुः वभद्राः
कल्याणकारिण्यो भवन्तु । यद्वा । वध्यश्वस्य वध्यश्वकुले जातस्याग्नेः संदृश्यो भजनीया भवन्तु^१ ।
वप्रणीतिः तस्य प्रणयनं ववामी कल्याणं च भवतु । तथा वउपेतयः यज्ञं प्रत्युपगतयः वसुरणाः
शोभनरमणा भवन्तु^२ । वसुमित्राः एतन्नामधेयाः वविशः अमी मनुष्याः वईम् एनमग्निम् वअग्ने
प्रथमं वयत् यद्वा वइन्धते हविर्भिर्दीपयन्ति तदा वघृतेनाहुतः हविर्भिश्च वदर्विद्युतत् भृशं द्योत-
मानः । ' दाधति दधति ' इत्यादिना निपातितः । सोऽग्निः वजरते अस्माभिः स्तूयते ॥

घृतमग्नेर्वध्यश्वस्य वर्धनं घृतमन्नं घृतम्बस्य मेदनम् ।

घृतेनाहुत उर्विया वि पप्रथे सूर्ये इव रोचते सर्पिरासुतिः ॥ २ ॥

घृतम् । अग्नेः । वद्विऽअश्वस्य । वर्धनम् । घृतम् । अन्नम् । घृतम् । ऊँ इति । अस्य । मेदनम् ।
घृतेन । आऽहुतः । उर्विया । वि । पप्रथे । सूर्येऽइव । रोचते । सर्पिःऽआसुतिः ॥ २ ॥

ववध्यश्वस्य संबन्धिनः वअग्नेः वघृते दीयमानं हविः ववर्धनं भवतु । तथा वघृतमन्नम् अदनीयं
भवतु । तथा वअस्य अग्नेः वघृतम् घृतमेव वमेदनं पुष्टिकरं भवतु । येनाग्निः पुष्टो भवति तन्मेदनम् ।
तेन वघृतेनाहुतः अग्निः वउर्विया उर्वयन्ते ववि वपप्रथे स्वतेजसा विप्रथितो भवति । तथा वसर्पिरा-
सुतिः सर्पिरासूयते यस्मिन्निति सोऽग्निः वसूर्ये इव रोचते दीप्यते ॥

यत्ते मनुयदनीकं सुमित्रः समीधे अग्ने तदिदं नवीयः ।

स रेवच्छोच स गिरो जुषस्व स वाजं दर्पि स इह श्रवो धाः ॥ ३ ॥

यत् । ते । मनुः । यत् । अनीकम् । सुऽमित्रः । समऽईधे । अग्ने । तत् । इदम् । नवीयः ।
सः । रेवत् । शोच । सः । गिरः । जुषस्व । सः । वाजम् । दर्पि । सः । इह । श्रवः । धाः ॥ ३ ॥

१. ग-भवती; त१.२.३.७-भ-भवति; त४.५.६-भवतु । २. ग-त-भ-मु-कल्याणा । ३. ग-
भवती; त१.२.३.७-भ-मु-भवति; त४.५.६-भवतु ।

हे ऽअग्ने ऽते त्वदीयं ऽयत् ऽअनीकं रश्मिसंघं ऽमनुः एतन्नामकः यथा ऽसमीधे हविर्भिः
सम्यग्दीपयति ऽसुमित्रः एतन्नामकोऽहं समीधे सम्यग्दीपयामि । ' जिहन्धी दीप्तौ ' । लिटि ' हृग्धि-
भवतिभ्यां च ' इति कित्वाञ्चलोपः । ऽतदिदं सोऽयं रश्मिसंघः ऽनवीयः नवनरो भवतु । ऽसः त्वं
ऽरेवत् धनयुक्तं यथा भवति तथा ऽशोच प्रज्वल । ऽसः एव त्वं ऽगिरः अस्मदीयाः स्तुतीः ऽजुषस्व
सेवस्व । ऽमः त्वं ऽवाजं शत्रुबलं ऽदर्पि विदारय । तथा ऽहह मयि ऽश्रवः अन्नं ऽधाः धेहि ॥

यं त्वा पूर्वमीळितो वध्यश्चः समीधे अग्ने स इदं जुषस्व ।

स नः स्तिपा उत भवा तनूपा दात्रं रक्षस्व यदिदं ते अस्मे ॥ ४ ॥

यम् । त्वा । पूर्वम् । ईळितः । वध्यिऽअश्चः । समुऽईधे । अग्ने । सः । इदम् । जुषस्व ।

मः । नः । स्तिऽपाः । उत । भव । तनुऽपाः ।

दात्रम् । रक्षस्व । यत् । इदम् । ते । अस्मे इति ॥ ४ ॥

वर्द्धितः । व्यस्ययेन कर्तरि क्तः । स्तोता ऽवध्यश्चः मम पिता ऽपूर्वं पूर्वस्मिन्काले संजातं ऽयं
ऽत्वा त्वां ऽसमीधे हविर्भिः सम्यग्दीपयत् ऽसः त्वमिदानीं मया क्रियमाणम् ऽइदं स्तोत्रं ऽजुषस्व
सेवस्व । यद्वा । वध्यश्चन्त्य पुत्रोऽहं सम्यग्दीपितवानस्मि । ऽसः त्वं ऽनः अस्माकं ऽस्तिपाः ।
पृषोदरादिः । पस्यं गृहम् । तस्य रक्षकः ऽभव । यद्वा । उपस्थितान् ज्योतिष्टोमादीन्त्यागान् पालयतीति
स्तिपाः । अस्मदीयानां यज्ञानां पालयिता भव । ऽउत अपि च ऽतनूपाः स्वाङ्गानां रक्षको भव ।
किंच ऽदात्रं तद्धनं ऽरक्षस्व ऽयदिदं धनं ऽते तव स्वभूतेषु ऽअस्मे अस्मासु तिष्ठति ॥

भवां द्युम्नी वाध्यश्चोत गोपा मा त्वा तारीदभिमातिर्जनानाम् ।

शूरैश्च धृष्णुश्च्यवनः सुमित्रः प्र नु वोचं वाध्यश्चस्य नाम ॥ ५ ॥

भव । द्युम्नी । वाधिऽअश्च । उत । गोपाः । मा । त्वा । तारीत् । अभिऽमातिः । जनानाम् ।

शूरैऽश्च । धृष्णुः । च्यवनः । सुऽमित्रः । प्र । नु । वोचम् । वाधिऽअश्चस्य । नाम ॥ ५ ॥

हे ऽवाध्यश्च वध्यश्चकुले जाताग्ने ऽद्युम्नी । ' द्युम्नं द्योततेर्यशो वान्नं वा ' । तद्वा न् ऽभव । ऽउत
अपि च ऽगोपाः गोपायिता भव । किंच ऽत्वा त्वाम् कश्चिदपि ऽमा ऽतारीत् मा दिनस्तु । यतः
ऽजनानां शत्रूणाम् ऽअभिमानिः अभिभवनशीलमानयुक्तोऽभिभवितो^२ भवसि । किंच ऽशूरैश्च
बलवानिव ऽपृष्णुः शत्रुधर्पणशीलः तस्मान् ऽच्यवनः तेषां च्यावयिता भवसि । अथ ऽवाध्यश्चस्य
अग्नेन्व ऽनाम अग्निजातवेदा वैश्वानर इत्यादीनि नामानि ऽनृ क्षिप्रं ऽसुमित्रः ऽअहं ऽप्र ऽवोचं
प्रव्रवीमि । तस्मान्मेऽन्नादियुक्तो भव ॥

समज्यां पर्वत्या^३ वसूनि दासां वृत्राण्यार्या जिगेथ ।

शूरैश्च धृष्णुश्च्यवनो जनानां त्वमग्ने पृतनायूरभि स्याः ॥ ६ ॥

सम् । अज्यां । पर्वत्या । वसूनि । दासां । वृत्राणि । आर्या । जिगेथ ।

शूरैऽश्च । धृष्णुः । च्यवनः । जनानाम् । त्वम् । अग्ने । पृतनाऽयून् । अभि । स्याः ॥ ६ ॥

१. ग४-त१.२.६.७.८-भ४.६.७-सम्यग्दीपयत; त४.५-सम्यग्दीपयन्, भ१-सम्यग्दीपति ।

२. ग-शालमनोयुक्तो* ।

हे ऽअग्ने ऽअङ्गया । अजन्ति गच्छन्तीत्यङ्गयो जनाः । तेभ्यो हितानि ऽपर्वत्या पर्वतभवानि
 ऽवसूनि गवादिलक्षणानि ऽसं ऽजिगेथ शत्रुभ्यः संजितवानसि । तथा ऽआयां बलवद्भिः कृतान्
 ऽदासा दासैरसुरैः कृतान् ऽवृत्राणि उपद्रवान् ऽसं ऽजिगेथ । तान् हतवानसीत्यर्थः । 'जि जये' ।
 लिटि रूपम् । ऽशूरहव ऽष्टणुः ऽजनानां ऽच्यवनः ऽत्वं ऽवृतनायून् संग्रामकामान् ऽअभि ऽप्याः
 अभिभव । वृतनायूनित्यत्र लोपाभावश्छान्दसः । 'अश्वाघस्यात्' इत्यात्वं विधीयमानमस्मादपि
 व्यत्ययेन भवति ॥ ॥ १९ ॥

दीर्घतन्तुर्बृहदुक्षायमग्निः सहस्रस्तरीः शतनीथ ऋभ्वा ।

द्युमान् द्युमत्सु नृभिर्मृज्यमानः सुमित्रेषु दीदयो देवयत्सु ॥ ७ ॥

दीर्घतन्तुः । बृहतऽउक्षा । अयम् । अग्निः । सहस्रस्तरीः । शतऽनीथः । ऋभ्वा ।

द्युमान् । द्युमतऽसु । नृभिः । मृज्यमानः । सुमित्रेषु । दीदयः । देवयत्सु ॥ ७ ॥

ॽदीर्घतन्तुः । यैर्यज्ञं संतनोति ते तन्तवः स्तोत्रादयः । प्रभूतस्तुतिमान् ऽबृहदुक्षा । उक्षा
 सेचको रश्मिः । प्रभूतरश्मियुक्तः ऽसहस्रस्तरीः हवीरूपबह्वाच्छादनः ऽशतनीथः आहवनीयादिद्वारेण
 बहुविधनयनः ऽऋभ्वा महान् ऽद्युमत्सु दीप्तिमत्सु मध्ये ऽद्युमान् अतिशयेन दीप्तिमान् ऽअयमग्निः
 ऽनृभिः कर्मनेतृभिर्ऋत्विग्भिः ऽमृज्यमानः अलंक्रियमाणो भवति । 'मृजू शौचालंकारयोः' । स त्वं
 ऽदेवयत्सु देवान् कामयमानेषु ऽसुमित्रेषु अस्मासु ऽदीदयः दीप्यस्व । दीदयतिदीप्तिकर्मा ॥

त्वे धेनुः सुदुघा जातवेदोऽसश्वतेव समना सबर्धुक् ।

त्वं नृभिर्दक्षिणावद्भिरग्रे सुमित्रेभिरिध्यसे देवयद्भिः ॥ ८ ॥

त्वे इति । धेनुः । सुदुघा । जातऽवेदः । असश्वताऽश्व । समना । सबऽधुक् ।

त्वम् । नृभिः । दक्षिणावत्ऽभिः । अग्रे । सुमित्रेभिः । इध्यसे । देवयत्भिः ॥ ८ ॥

हे ऽजातवेदः जानप्रज्ञ ऽअग्ने ऽत्वे त्वयि ऽसुदुघा सुष्ठु पयसो दोग्ध्री काचिद्धोमसाधनभूता
 ऽधेनुः अस्ति । कीदृशी । ऽअसश्वतेव संगवर्जितेनैवैकत्र स्थित्यभावात्कुत्रापि न संयुक्तेनादिन्येन
 ऽसमना संगता ऽसबर्धुक् अमृतं दुहाना गोरूपा माध्यमिका वाग्वैद्युते त्वय्यस्तीति भावः । तादृशः
 ऽत्वं ऽनृभिः कर्मनेतृभिः ऽदक्षिणावद्भिः ऋत्विग्भ्यो देयत्वेन तद्भिः ऽदेवयद्भिः देवकर्मः ऽसुमित्रेभिः
 अस्माभिः ऽइध्यसे हविर्भिर्दीप्यसे ॥

देवार्थिते अमृता जातवेदो महिमानं वाध्यश्च प्र वोचन् ।

यत्संपृच्छं मानुषीर्विश आयन्त्वं नृभिरजयस्त्वावृधेभिः ॥ ९ ॥

देवाः । चित् । ते । अमृताः । जातऽवेदः । महिमानम् । वाग्भिऽअश्च । प्र । वोचन् ।

यत् । सम्ऽपृच्छम् । मानुषीः । विशः । आयन् । त्वम् । नृभिः । अजयः । त्वाऽवृधेभिः ॥ ९ ॥

हे ऽजातवेदः हे ऽवाध्यश्च अग्ने ऽते तव ऽमहिमानम् ऽअमृताः ऽदेवाश्चित् देव अपि ऽप्र
 ऽवोचन् प्रब्रुवन्ति । यत् यदा ऽमानुषीः मनुष्यसंबन्धिन्यः ऽविशः प्रजाः ऽसंपृच्छं देवैः सह को
 वा असुरान् हन्तीत्येवमादिकं संग्रभम् ऽआयन् प्राप्तवन्तः तदा ऽत्वं ऽनृभिः सर्वस्य नेतृभिः ऽत्वावृधेभिः
 त्वया वर्धितैर्देवैः सह कर्मविप्लकारिणस्तान् ऽअजयः जितवानसि ॥

पितेर्व पुत्रमविभरुपस्थे त्वामग्ने वध्यश्चः संपर्यन् ।

जुषाणो अस्य समिधं यविष्ठोत पूर्वी अवनोर्ब्राधतश्चित् ॥ १० ॥

पिताऽईव । पुत्रम् । अविभः । उपऽस्थे । त्वाम् । अग्ने । वधिऽअश्चः । संपर्यन् ।

जुषाणः । अस्य । सम्ऽइधम् । यविष्ठ । उत । पूर्वीन् । अवनोः । ब्राधतः । चित् ॥ १० ॥

हे ऽअग्ने ऽत्वाम् ऽउपस्थे पृथिव्या उपस्थान उत्तरवेद्यां ऽसंपर्यन् । परिचर्याकर्मां । परिचरन्
 ऽवध्यश्चः मम पिता ऽअविभः धृतवान् हविर्भिः पोषितवान्वा । कथमिव । ऽपितेव यथा पिता
 समीपे ऽपुत्रं स्थापयति पोषयति वा । 'डुभृन् धारणपोषणयोः' । लङि^१ तिपि गुणे कृते हल्ङ्यादिना
 तिपो लोपः । हे ऽयविष्ठ युवतमाग्ने ऽउत अपि च ऽअस्य वध्यश्चस्य पितुर्वा मम वा ऽसमिधं
 ऽजुषाणः सेवमानः सन् ऽपूर्वान् प्रत्नान् ऽब्राधतश्चित् बाधकानपि शत्रून् ऽअवनोः अवधीः । वनति-
 हिंसायां भौवादिकः । व्यत्ययेनोप्रत्ययः ॥

शश्वदुग्निर्वध्यश्चस्य शत्रून्नुभिर्जिगाय सुतसोमवद्भिः ।

समनं चिददहश्चित्रभानोऽव ब्राधन्तमभिनद्वुधश्चित् ॥ ११ ॥

शश्वत् । अग्निः । वधिऽअश्चस्य । शत्रून् । नृऽभिः । जिगाय । सुतसोमवत्ऽभिः ।

समनम् । चित् । अदहः । चित्रभानो इति चित्रऽभानो ।

अव । ब्राधन्तम् । अभिनत् । वृधः । चित् ॥ ११ ॥

सः ऽअग्निः ऽवध्यश्चस्य ऽसुतसोमवद्भिः अभिपुतसोमैः । अनुवादको मत्वर्थीयः । तः ऽनृभिः
 ऋत्विग्भिः ऽशश्वत् सर्वदा ऽशत्रून् ऽजिगाय जितवान् । अथ प्रत्यक्षः । हे ऽचित्रभानो नानातेजस्क
 चायनीयदीप्तिमन् वाम्ने त्वं ऽसमनं ऽचित् । समनमिति संग्रामनाम । तमपि ऽअदहः स्वतेजोभिः ।
 अथ तव स्तोता वाध्यश्चः ऽवृधश्चित् स्वयं वृद्धो भवन् ऽब्राधन्तं वर्धमानं हिंसकं वा ऽअव ऽअभिनत्
 अवाङ्मुखं कृत्वा अच्छिनत् । यद्वा त्वमेव तमवाभिनत् । अवाङ्मुखं कृत्वाभिनः अच्छिनः । प्रथम-
 मध्यमयोः समानमेतद्वृषम् ॥

अयमग्निर्वध्यश्चस्य वृत्रहा सनकात्प्रेद्धो नमसोपवाक्यः ।

स नो अजामीरुत वा विजामीनभि तिष्ठ शर्धतो वाध्यश्च ॥ १२ ॥

अयम् । अग्निः । वधिऽअश्चस्य । वृत्रहा । सनकात् । प्रऽईद्धः । नमसा । उपऽवाक्यः ।

सः । नः । अजामीन् । उत । वा । विजामीन् । अभि । तिष्ठ । शर्धतः । वधिऽअश्च ॥ १२ ॥

ऽवृत्रहा शत्रूणां हन्ता ऽअयमग्निः ऽसनकात् चिरादारस्य ऽवध्यश्चस्य हविषा ऽप्रेद्धः प्रकर्षेण
 दीपितो भवति । तथा तस्य ऽनमसा नमस्कारेण सह ऽउपवाक्यः उपस्तोतव्यो भवति । हे
 ऽवध्यश्च वध्यश्चकुले मथनेन समुपवाग्ने ऽसः त्वं ऽनः अस्माकम् ऽअजामीन् अज्ञातीन् शत्रून् ऽउत
 ऽवा अपि वा ऽशर्धतः हिंसतः ऽविजामीन् विविधान् ज्ञातीनपि ऽअभि ऽतिष्ठ अभिभव ॥ ॥ २० ॥

‘इमां मे’ इत्येकादशर्चं द्वितीयं सूक्तं वाङ्मयस्य सुमित्रस्यार्षं त्रैष्टुभम् । तन्नूनपाद्वर्जिताः सनराशंसाः समिदादयः प्रत्यृचं देवताः । तथा चानुक्रान्तम्—‘इमां मे एकादशाग्रम्’ इति । वाङ्मयश्रोगोत्राणां पञ्चाविदमाग्रीसूक्तम् । सूत्रितं च—‘समिद्धो अद्येति सर्वेषां यथार्थं वा’ (आश्व. श्रौ. ३. २) इति ॥

इमां मे अग्रे समिधं जुषस्वेळस्पदे प्रति हर्षा घृताचीम् ।

वर्ष्मन् पृथिव्याः सुदिनत्वे अह्नामूर्ध्वो भव सुक्रतो देवयज्या ॥ १ ॥

इमाम् । मे । अग्रे । सम्इधम् । जुषस्व । इळः । पदे । प्रति । हर्ष । घृताचीम् ।

वर्ष्मन् । पृथिव्याः । सुदिनत्वे । अह्नाम् । ऊर्ध्वः । भव । सुक्रतो इति सुक्रतो । देवयज्या ॥ १ ॥

हे अग्रे षड्ळस्पदे इळायास्पदे । ‘एतद्वा इळायास्पदं यदुत्तरवेदीनाभिः’ (ऐ. ब्रा. १. २८) इति ब्राह्मणम् । उत्तरवेद्याम् षड्मां षमे मदीयां षसमिधं षजुषस्व सेवस्व । तथा षघृताचीं घृतमञ्जन्तीं सुचं षप्रति षहर्षं प्रतिकामयस्व । किञ्च हे षसुक्रतो सुप्रज्ञ षपृथिव्याः षवर्ष्मन् वर्ष्मणि समुच्छ्रिते पूर्वोक्ते देशे षअह्नां षसुदिनत्वे तन्निमित्तं षदेवयज्या देवयागेन हेतुना षऊर्ध्वः उवालाभिरुन्नतः षभव ॥

आ देवानामग्रयावेह यातु नराशंसो विश्वरूपेभिरश्वैः ।

ऋतस्य पथा नमसा मियेधो देवेभ्यो देवतमः सुपूदत् ॥ २ ॥

आ । देवानाम् । अग्रयावा । इह । यातु । नराशंसः । विश्वरूपेभिः । अश्वैः ।

ऋतस्य । पथा । नमसा । मियेधः । देवेभ्यः । देवतमः । सुपूदत् ॥ २ ॥

वदेवानामग्रयावा अग्रे गन्ता षनराशंसः । ‘उभे वनस्पत्यादिषु युगपत्’ इति पूर्वोत्तरपदयोः युगपत्प्रकृतिस्वरत्वम् । नरैः शंसनीय एतन्नामकोऽग्निः षविश्वरूपेभिः नानारूपैः षअश्वैः रोहिदारूपैः सह षइह अस्मिन् यज्ञे षआ षयातु । आगत्य च षमियेधः मेध्या यज्ञहितः स्तुतियोग्या वा षदेवतमः देवानां मुख्यः सोऽग्निः हविर्नयनयोग्येन षऋतस्य यज्ञस्य षपथा मार्गेण षनमसा स्तोत्रेण सह षदेवेभ्यः इन्द्रादिभ्यः षसुपूदत् हविः प्रेरयतु ॥

शश्वत्तममीळते दूत्याय हविष्मन्तो मनुष्यासो अग्निम् ।

वहिष्ठैरश्वैः सुवृता रथेना देवान् वक्षि नि षदेह होता ॥ ३ ॥

शश्वत्तमम् । ईळते । दूत्याय । हविष्मन्तः । मनुष्यासः । अग्निम् ।

। अश्वैः । सुवृता । रथेन । आ । देवान् । वक्षि । नि । सद् । इह । होता ॥ ३ ॥

वशश्वत्तमम् अस्यन्तं नित्यम् षअग्निं षहविष्मन्तः संभृतहविष्काः षमनुष्यासः मनुष्याः यजमानाः षदूत्याय । ‘दूतस्य भागकर्मणी’ इति यत्प्रत्ययः । दूतकर्मणे हविर्वहनलक्षणाय तन्निमित्तम् षईळते स्तुवन्ति । स त्वमेवं स्तुतः षवहिष्ठेः वोढृतमैः षअश्वैः षसुवृता सुवर्तनेन षरथेन च सह षदेवान् इन्द्रादीन् षआ षवक्षि अस्मदीयं यज्ञं प्रत्यावह प्रापय । तत्तत्त्वं षहोता भवन् षइह अस्मिन् यज्ञे षनि षषद् निपीद ॥

वि प्रथतां देवजुष्टं तिरश्चा दीर्घं द्राघ्मा सुरभि भूत्वस्मे ।

अहेळता मनसा देव बर्हिरिन्द्रज्येष्ठाँ उशतो यक्षि देवान् ॥ ४ ॥

वि । प्रथताम् । देवऽजुष्टम् । तिरश्चा । दीर्घम् । द्राघ्मा । सुरभि । भुत् । अस्मे इति ।

अहेळता । मनसा । देव । बर्हिः । इन्द्रऽज्येष्ठान् । उशतः । यक्षि । देवान् ॥ ४ ॥

हे बर्हिर्नामकामे ऽदेवजुष्टं देवैः सेवितं ऽतिरश्चातिरश्चीनं तिर्यगञ्चनमिदं बर्हिः ऽवि ऽप्रथतां विशेषेण विस्तृतं भवतु । तथा ऽदीर्घं चेदं ऽद्राघ्मा द्राघिन्ना । दीर्घशब्दस्येकमिति 'प्रियस्थिरः' इत्यादिना द्राघिरादेशः^१ । अकारस्येकारो वर्णव्यापस्या । पश्चादलोपः । द्राघिन्ना युक्तं भवतु । ऽअस्मे अस्मदीयं बर्हिः ऽसुरभि सोमादिहविर्निधानेन सुगन्धं ऽभूत् भवतु । हे ऽदेव द्योतमान हे ऽबर्हिः एतन्नामकामे ऽअहेळता । हेळ इति क्रोधनाम । अक्रुध्यता ऽमनसा ऽउशतः हवींषि कामयमानान् ऽइन्द्रज्येष्ठान् इन्द्रप्रधानान् ऽदेवान् ऽयक्षि यज पूजय ॥

दिवो वा सानु स्पृशता वरीयः पृथिव्या वा मात्रया वि श्रयध्वम् ।

उशतीर्द्वीरो महिना महद्भिर्देवं रथं रथयुधीरयध्वम् ॥ ५ ॥

दिवः । वा । सानु । स्पृशत । वरीयः । पृथिव्या । वा । मात्रया । वि । श्रयध्वम् ।

उशतीः । द्वारः । महिना । महत्ऽभिः । देवम् । रथम् । रथऽयुः । धारयध्वम् ॥ ५ ॥

हे ऽद्वारः एतन्नामधेया देव्यः यूयं ऽदिवो ऽवा^२ । वाशब्दश्चार्थे । दिवश्च ऽसानु समुच्छ्रितं ऽवरीयः उरुतरं स्थानं ऽस्पृशत उन्नता भवतेत्यर्थः । 'चवायोगे प्रथमा' इति न निघातः । ऽपृथिव्याः^३ च^३ यावती मात्रास्ति तावत्या ऽमात्रया ऽवि ऽश्रयध्वं विस्तृता भवत । ऽउशतीः देवान् कामयमाना यूयं ऽरथयुः । 'सुपां सुलुक्' इति जसः सुः । रथकामाः सत्यः ऽमहिना महिन्ना ऽमहद्भिः देवैरधिष्ठितम् अत एव ऽदेवं द्योतमानं ऽरथं रमणसाधनं ऽधारयध्वं धारयत ॥ ॥२१॥

देवी दिवो दुहितरा सुशिल्पे उपासानक्ता सदतां नि योनौ ।

आ वां देवास उशती उशन्त उरो सीदन्तु सुभगे उपस्थे ॥ ६ ॥

देवी इति । दिवः । दुहितरा । सुशिल्पे इति सुऽशिल्पे । उपसानक्ता । सदताम् । नि । योनौ ।

आ । वाम् । देवासः । उशती इति । उशन्तः । उरो । सीदन्तु । सुभगे इति सुऽभगे । उपस्थे ॥ ६ ॥

ऽदेवी द्योतमाने ऽदिवः शुलोकस्य ऽदुहितरा दुहितरौ ऽसुशिल्पे शोभनरूपे ऽउपासानक्ता उपाश्र नक्तं चाहोरात्रौ ऽयोनौ यज्ञस्य स्थाने ऽनि ऽसदताम् निषीदताम् । हे ऽउशती उशत्यौ कामयमाने हे ऽसुभगे शोभनधने हे देव्यौ ऽवां युवयोः ऽउरो विस्तीर्णे ऽउपस्थे समीपस्थे स्थाने ऽउशन्तः हवींषि कामयमानाः ऽदेवासः देवाः ऽआ ऽसीदन्तु उपविशन्तु ॥

ऊर्ध्वो ग्रावा बृहदग्निः समिद्धः प्रिया धामान्यदितेरुपस्थे ।

पुरोहितावृत्विजा यज्ञे अस्मिन् विदुष्टरा द्रविणमा यजेथाम् ॥ ७ ॥

ऊर्ध्वः । प्रावा । बृहत् । अग्निः । सम्ऽईन्द्रः । प्रिया । धामानि । अदितेः । उपऽस्थे ।
पुरःऽहितौ । ऋत्विजा । यज्ञे । अस्मिन् । विदुःऽतरा । द्रविणम् । आ । यजेथाम् ॥ ७ ॥

प्रावा सोमाभिषवाय यदा ऊर्ध्वः उन्नतो भवति यदा च बृहत् महान् अग्निः समिद्धः
हविर्भिः सम्यग्दीप्तो भवति तथा प्रियाणि देवानां सोमादिहविष्प्रदानेन प्रीणयितृणि धामानि
हविषां धारकाणि यज्ञपात्राणि अदितेः पृथिव्याः उपस्थे यज्ञसदने यदासादितानि भवन्ति तदानीं
हे ऋत्विजौ दैव्यौ पुरोहितौ होतारौ पुरतो निहितौ विदुष्टरा । छान्दसं संप्रसारणम् । विद्वन्मौ
युवाम् अस्मिन् यज्ञे द्रविणं धनम् आ यजेथाम् । यजिर्दानार्थः । अस्मभ्यमाभिमुख्येन
प्रयच्छतम् ॥

तिस्रो देवीर्बर्हिर्दं वरीय आ सीदत चक्रमा वः स्योनम् ।

मनुष्वद्यज्ञं सुधिता हवींषीळा देवी घृतपदी जुपन्त ॥ ८ ॥

तिस्रः । देवीः । बर्हिः । इदम् । वरीयः । आ । सीदत । चक्रम । वः । स्योनम् ।

मनुष्वत् । यज्ञम् । सुधिता । हवींषि । इळा । देवी । घृतपदी । जुपन्त ॥ ८ ॥

हे तिस्रो देवीः इळाद्यास्तिस्रो देव्यः वरीयः उरुतरम् इदं बर्हिः आ सीदत ।
'कालाध्वनोः' इति द्वितीया । अत्यन्तं तस्मिन्निपीदत । कुत एतत् तत्राह । वः युष्मदर्थं स्योनं
विस्तीर्णमिदं चक्रम वयं कृतवन्तः । वाक्यभेदादनिघातः । इळा एतन्नामिका देवी द्योतमाना
सरस्वती घृतपदी दीप्तपदोपेता भारती च एताः मनुष्वत् मनोरथं यथा हवींष्यसेवन्त तद्गदस्मदीयं
यज्ञं सुधिता सुष्ठु निहितानि हवींषि च जुपन्त सेवन्ताम् ॥

त्वाष्टस्य पशोर्वपायागस्य 'देव त्वष्टः' इति याज्या । सूत्रितं च—'देव त्वष्टर्यं चारुत्व-
मानद् पिशङ्गरूपः सुभरो वयोधाः' (आश्व. श्री. ३. ८) इति ॥

देवं त्वष्टर्यं चारुत्वमानज्यदङ्गिरसामभवः सचाभूः ।

स देवानां पाथ उप प्र विद्वानुशन् यक्षि द्रविणोदः सुरत्नः ॥ ९ ॥

देवं । त्वष्टः । यत् । ह । चारुत्वम् । आनद् । यत् । अङ्गिरसाम् । अभवः । सचाभूः ।

सः । देवानाम् । पाथः । उप । प्र । विद्वान् । उशन् । यक्षि । द्रविणः । सुदः । सुरत्नः ॥ ९ ॥

हे देव त्वष्टः एतन्नामकं त्वं यत् चारुत्वं हविर्भिः कल्याणरूपत्वम् आनद् प्राप्तवानसि ।
अभोतेलिङि तप्रत्ययस्य लुक् । यत् च त्वम् अङ्गिरसाम् अस्माकं सचाभूः सहभावी सहायः
अभवः । हे द्रविणोदः धनस्य दातः अत एव सुरत्नः सुधनः सः त्वम् उशन् हवींषि
कामयमानः सन् विद्वान् अस्येदमस्येदमिति प्रजानन् देवानां पाथः अन्नम् उप यक्षि
उपयज । तेभ्यः प्रयच्छ ॥

वनस्पतिस्तोमे निष्केवल्ये 'वनस्पते रशनया' इत्येपा सूक्तमुखीया । सूत्रितं च—देवेभ्यो
वनस्पते हवींषि वनस्पते रशनया नियूयेति सूक्तमुखीयाः' (आश्व. श्री. ९. ५) इति ॥

वनस्पते रश्नया नियूया देवानां पाथ उप वक्षि विद्वान् ।

स्वदाति देवः कृणवद्दुर्वीष्यवतां द्यावापृथिवी हवं मे ॥ १० ॥

वनस्पते । रश्नया । निऽयूय । देवानाम् । पाथः । उप । वक्षि । विद्वान् ।

स्वदाति । देवः । कृणवत् । हवींषि । अवताम् । द्यावापृथिवी इति । हवम् । मे ॥ १० ॥

हे वनस्पते वनस्पतिविकार यूप वविद्वान् जानानस्त्वं वरश्नया रज्ज्वा वनियूय बद्ध्वा परिध्याय वपाथः अन्नं वदेवानाम् इन्द्रादीनाम् उप वक्षि उपवह प्रापय । ततः देवः वनस्पतिः वस्वदाति हविःप्रापणेन स्वदयतु । तथा हवींषि अस्माभिर्देतानि वृणवत् देवानां करोतु । तथा मे मदीयं हवं देवविषयाह्वानं द्यावापृथिवी द्यावापृथिव्यौ अवतां रक्षताम् ॥

आग्ने वह वरुणमिष्टये न इन्द्रं दिवो मरुतो अन्तरिक्षात् ।

सीदन्तु बर्हिर्विश्व आ यजत्राः स्वाहा देवा अमृता मादयन्ताम् ॥ ११ ॥

आ । अग्ने । वह । वरुणम् । इष्टये । नः । इन्द्रम् । दिवः । मरुतः । अन्तरिक्षात् ।

सीदन्तु । बर्हिः । विश्वे । आ । यजत्राः । स्वाहा । देवाः । अमृताः । मादयन्ताम् ॥ ११ ॥

हे अग्ने त्वं नः अस्माकम् इष्टये यागाय इन्द्रं वरुणं च मरुतः च दिवः युलोकात् वान्तरिक्षात् च अस्मदीयं यज्ञम् आ वह प्रापय । आगतास्ते यजत्राः यष्टव्याः विश्वे सर्वे देवाः बर्हिः आ सीदन्तु तत्रासन्ना भवन्तु । ततः अमृताः मरणधर्मरहिताः देवाः स्वाहा स्वाहाकारेण दत्तैर्हविर्भिः मादयन्ताम् आत्मानं मादयन्तु ॥ ॥ २२ ॥

‘बृहस्पते’ इत्येकादशच तृतीयं सूक्तम् आङ्गिरसस्य बृहस्पतेरार्षम् । नवमी जगती शिष्टा दश त्रिष्टुभः । अनेन सूक्तेनर्षिः परमपुरुषार्थसाधनं परब्रह्मज्ञानं स्तुतवान् । अतस्तद्देवत्वमिदम् । उक्तं हि बृहदेवतायां—‘सुज्योतिः परमं ब्रह्म यद्योगात्समुपाश्नुते । तज्ज्ञानमभिनुष्टाव सूक्तेनाथ बृहस्पतिः’ (बृहदे. ७. १०९) इति । अनुक्रान्ते च—‘बृहस्पते बृहस्पतिज्ञानं तुष्टाव नवमी जगती’ इति । सूक्तविनियोगो गतः । देवसुवां हविःषु बृहस्पतिर्वाचस्पतिरित्यस्य प्रथमानुवाक्या । सूत्रितं च—‘बृहस्पते प्रथमं वाचो अग्रं हंसैरिव सखिभिर्वावदद्भिः’ (आश्व. श्रौ. ४. ११) इति ॥

बृहस्पते प्रथमं वाचो अग्रं यत्प्रैरत नामधेयं दधानाः ।

यदैषां श्रेष्ठं यदरिप्रमासीत्प्रेणा तदैषां निहितं गुहाविः ॥ १ ॥

बृहस्पते । प्रथमम् । वाचः । अग्रम् । यत् । प्र । ऐरत । नामधेयम् । दधानाः ।

यत् । एषाम् । श्रेष्ठम् । यत् । अरिप्रम् । आसीत् ।

प्रेणा । तत् । एषाम् । निऽहितम् । गुहा । आविः ॥ १ ॥

बृहस्पतिरनेन सूक्तेन विदितवेदार्थान् बालान् दृष्ट्वा स्मयमानः स्वात्मानं संबोध्याह । हे बृहस्पते अन्तरात्मानं प्रथमम् उत्पत्त्यनन्तरमितरवागुच्चारणात्प्रागेव नामधेयं नाम दधानाः

पदार्थेषु निदधाना बालाः ऽयत् ऽप्रैरत प्रेरितवन्तः तत् ऽवाचोऽग्रं भवति । यत्तत तातेत्यादिकं वाक्यं पूर्वमभिधाय पश्चादन्या वाचो वदिव्यन्ति खलु तस्माद्वाचोऽग्रम् । अस्यां दशायामवस्थितान् बालान् पश्य । तथेदानीम् ऽपृषां ऽश्रेष्ठं प्रशस्यतमं ऽयत् यच्च ऽअरिग्रं पापरहितं वेदार्थज्ञानम् ऽआसीत् ऽपृषां तज्ज्ञानं ऽगुहा गुहायां ऽनिहितं गोप्यं ऽतत् ऽप्रेणा । मकारलोपश्छान्दसः । प्रेणाविर्भवति । वेदाभ्यासकाले सरस्वती स्वार्थमेभ्यः प्रकाशयतीत्यर्थः । एवं विस्मये ' बृहस्पते प्रथमं वाचो अग्रम् ' (ऐ. आ. १. ३. ६) इत्यादिकमारण्यकमनुसंधेयम् ॥

सक्तुमिव तितउना पुनन्तो यत्र धीरा मनसा वाचमकृत ।

अत्रा सखायः सख्यानि जानते भद्रैषां लक्ष्मीर्निहिताधि वाचि ॥ २ ॥

सक्तुम्ऽइव । तितउना । पुनन्तः । यत्र । धीराः । मनसा । वाचम् । अकृत ।

अत्र । सखायः । सख्यानि । जानते । भद्रा । एषाम् । लक्ष्मीः । निऽहिता । अधि । वाचि ॥ २ ॥

ऽतितउना । परिपूयतेऽनेनेति । यद्वा । तता विस्तृता भृष्टयवा अत्रेति तितउः । ' तनोतेडंडः सन्वच्च ' (उ. सू. ५. २२) इति डउप्रत्ययः । सन्वच्चावादिस्वम् । उक्तनिर्वचनेन सूर्पेण ऽसक्तुमिव यथा कश्चित्सक्तुं दुर्धवं पुनाति तद्वत् प्रकृतितः प्रत्ययतश्च शब्दानुत्पुनन्तः ऽधीराः धीमन्तो विद्वांसः ऽयत्र यस्मिन् काले विद्वत्संधे वा ऽमनसा प्रज्ञायुक्तेन ऽवाचमकृत अकृत कुर्वन्ति । करोतेर्लुङि रूपम् । ऽअत्र तत्र काले ऽसखायः समानभ्यानाः शास्त्रादिविषयज्ञानास्ते ऽसख्यानि तेषु भवानि ज्ञानानि ऽजानते जानन्ति । यद्वा । सखायो वाचा बद्धसख्यास्ते तस्यास्तस्या वाचः सख्यानि जानन्ति । वाक्ययुक्तानभ्युदयोऽलभन्त इत्यर्थः । तस्मात् ऽपृषां ऽवाचि ऽभद्रा कल्याणी ऽनिहिता ऽलक्ष्मीः भवति । अधिः सप्तम्यर्थद्योतकः । अर्थज्ञानं वाचि पश्याम इत्यर्थः । ' तितउ परिपवनं भवति ततश्चद्वा तुल्यवद्वा तिलमात्रतुल्यमिति वा सक्तुमिव तितउना ' (निरु. ४. १०) इत्यादि निरुक्त-मनुसंधेयम् ॥

वाग्देवत्यपशोर्वपापुरोडाशयोः ' यज्ञेन वाचः ' इत्यादिके द्वे क्रमेण याज्ये । सूत्रितं च—'यज्ञेन वाचः पदवीयमायन्ति द्वे देवीं वाचमजनयन्त देवाः ' (आश्व. श्रौ. ३. ८) इति ॥

यज्ञेन वाचः पदवीयमायन् तामन्वविन्दन् ऋषिषु प्रविष्टाम् ।

तामाभृत्या व्यदधुः पुरुत्रा तां सप्त रेभा अभि सं नवन्ते ॥ ३ ॥

यज्ञेन । वाचः । पदवीयम् । आयन् । ताम् । अनु । अविन्दन् । ऋषिषु । प्रविष्टाम् ।

ताम् । आऽभृत्य । वि । अदधुः । पुरुत्रा । ताम् । सप्त । रेभाः । अभि । सप्त । नवन्ते ॥ ३ ॥

विदितार्था धीराः ऽपदवीयम् । वेतेः ' अचो यत् ' । संज्ञापूर्वकस्य विधेरनित्यत्वाद्गुणाभावः । पदेन यातव्यः पन्थाः पदवीयः । तं ऽवाचः मार्गं ऽयज्ञेन ऽआयन् प्राप्तवन्तः । ऽऋषिषु अतीन्द्रियार्थदर्शिषु ऽप्रविष्टां ऽतां वाचम् ऽअविन्दन् अलभन्त । अनन्तरं ऽतां वाचम् ऽआभृत्य आहृत्य ऽपुरुत्रा बहुषु देशेषु ऽव्यदधुः व्यकार्षुः । सर्वान् मनुष्यान्ध्यापयामासुरित्यर्थः । एतादृशीं वाचं ऽरेभाः शब्दायमानाः पक्षिणः पक्षिरूपाणि गायत्र्यादीनि ऽसप्त छन्दासि ऽअभि ऽसं ऽनवन्ते अभितः संगच्छन्ते ॥

उत त्वः पश्यन्न ददर्श वाचमुत त्वः शृण्वन्न शृणोत्येनाम् ।

उतो त्वस्मै तन्वं^१ वि सस्त्रे जायेव पत्ये उशती सुवासाः ॥ ४ ॥

उत । त्वः । पश्यन् । न । ददर्श । वाचम् । उत । त्वः । शृण्वन् । न । शृणोति । एनाम् ।
उतो इति । त्वस्मै । तन्वम् । वि । सस्त्रे । जायाऽईव । पत्ये । उशती । सुऽवासाः ॥ ४ ॥

त्वशब्द एकवाची । एकः । उतशब्दोऽप्यर्थः । पश्यन् अपि मनसा पर्यालोचयन्नपि वाचं
न पददर्श दर्शनफलाभावान्न पश्यति । त्वः एकः शृण्वन् अपि एनां वाचं न शृणोति
श्रवणफलाभावात् । इत्यनेनार्धेन अविद्वानभिहितः । तृतीयपादेन विदितवेदार्थमाह । त्वस्मै एकस्मै
अपि तन्वम् आत्मीयं शरीरं वि सस्त्रे स्वयं वाग्विविधं गमयति । आत्मानं विवृणुते प्रकाशय-
तीत्यर्थः । तत्र दृष्टान्तः । जायेव यथा उशती संभोगं कामयमाना सुवासाः शोभनवसना जाया
पत्ये भर्तुं ऋतुकाले संभोगार्थं स्वयमात्मानं विवृणुते । तद्वदेनां पश्यति शृणोति चेति विदितवेदार्थस्य
प्रशंसा । 'अप्येकः पश्यन्न पश्यति वाचम्' (निरु. १. १९) इत्यादि निरुक्तमत्र द्रष्टव्यम् ॥

उत त्वं सख्ये स्थिरपीतमाहुर्नैनं हिन्वन्त्यपि वाजिनेषु ।

अधेन्वा चरति माययैष वाचं शुश्रुवां अफलामपुष्पाम् ॥ ५ ॥

उत । त्वम् । सख्ये । स्थिरऽपीतम् । आहुः । न । एनम् । हिन्वन्ति । अपि । वाजिनेषु ।
अधेन्वा । चरति । मायया । एषः । वाचम् । शुश्रुवान् । अफलाम् । अपुष्पाम् ॥ ५ ॥

त्वम् उत एकमपि सख्ये विदुषां संसदि । या सत्कथा सा सखिकर्मत्वात्सख्यमित्युच्यते ।
सा च वाचा क्रियते । अतो वाक्संबन्धाद्वाक्सख्ये स्थिरपीतम् । मधु यस्य हृदये स्थिरं भवति ।
यद्वा स्थिरपीतं^१ स्थिरप्राप्तिम् । आहुः । यद्वा । तस्मिन्ज्ञातार्थमाहुः । लोके यथा ज्ञातार्थं पुरुषं
पीतार्थमिति वदन्ति । किंच एनं विज्ञातार्थं पुरुषं वाजिनेषु । वाक् इना ईश्वरा येषां^२ ते वाजिना
अर्था वाच आयत्ताः खलु । वाग्नेयेष्वर्थेषु न अपि हिन्वन्ति । अपिशब्दोऽन्वर्थः । केचिदपि
नानुगच्छन्ति । अयमेवातिशयेन विद्वानित्यर्थः । यद्वा । वाजिनेषु सारभूतेषु निरूपणीयेष्वर्थेष्वेनं न
हिन्वन्ति न बहिः कुर्वन्ति । एनं पुरस्कृत्यैव सर्वं वेदार्थं विचारयन्तीत्यर्थः । इत्यर्थज्ञः^३ प्रशस्तः ।
अनन्तरमुत्तरार्धेन केतलपाठको निन्यते । एषः अविज्ञातार्थः पुरुषः अधेन्वा धेनुत्वविवर्जितया
कामानामदोग्ध्या देवमनुष्यस्थानेषु वाक्प्रतिरूपया मायया चरति । किं कुर्वन् । अफलाम-
पुष्पाम् । वाचोऽर्थः पुष्पफलम् । अर्थवर्जिताम् । यद्वा । वाचोऽर्थो याज्ञदैवते । यज्ञे भवं ज्ञानं याज्ञं
देवतासु भवं ज्ञानं दैवतम् । तद्वर्जितां कर्मादिविषयज्ञानवर्जितां वाचं शुश्रुवान् । केवलं पाठमात्रेणैव
श्रुतवान् स चरति । यथा वन्ध्या पीना गौः किं द्रोणमात्रं क्षीरं दोग्धीति मायामुत्पादयन्ती चरति यथा
वन्ध्यो बृक्षोऽकाले पल्लवादियुक्तः सन् पुष्पयति फलतीति भ्रान्तिमुत्पादयन्तिष्ठति तथा पाठं प्रब्रुवाणः
चरतीत्यर्थः । 'अप्येकं वाक्सख्ये स्थिरपीतम्' (निरु. १. २०) इत्यादि निरुक्तमत्रानुसंधेयम् ॥ ॥२३॥

यस्तित्याजं सचिविदं सखायं न तस्य वाच्यपि भागो अस्ति ।

यदीं शृणोत्यलंकं शृणोति नहि प्रवेदं सुकृतस्य पन्थाम् ॥ ६ ॥

यः । तित्याज । सचिऽविदम् । सखायम् । न । तस्य । वाचि । अपि । भागः । अस्ति ।
यत् । ईम् । शृणोति । अलकम् । शृणोति । नहि । प्रऽवेद । सुऽकृतस्य । पन्याम् ॥ ६ ॥

१ सचिविदम् । सचिशब्दः सखिवाची । सखिविदम् । योऽध्येता स वेदस्य सखा संप्रदायो-
च्छेदनिवारकत्वेन वेदं प्रत्युपकारित्वात् । तादृशमुपकारणमध्येतारं वेत्तीति सचिवित् । तमभिज्ञं
१ सखायम् अध्येतृणां पुरुषाणां स्वार्थबोधनेनोपकारित्वात्सखिभूतं वेदं १यः पुमान् १तित्याज तस्याज
परार्थविनियोगेन परित्यजति । त्यजतेति लिटि 'अपस्पृधेथामानुचुः' इत्यादिना निपातितः । १तस्य
पुरुषस्य १वाचि सर्वस्यां लौकिक्यां शास्त्रीयायां वाच्यपि १भागः भजनीयः कश्चिदर्थः १न १अस्ति ।
१ईम् अयं पुरुषः १यत् वेदव्यतिरिक्तं १शृणोति तत् १अलकम् अलीकं व्यर्थमेव १शृणोति । १हि
यस्मात्कारणात् १सुकृतस्य १पन्यां पन्यान् १न १प्रवेद श्रद्धाराहित्यादनुष्ठानमार्गं न जानाति ।
तस्मात्तदीयश्रवणमपि निष्फलमित्यर्थः । द्वितीयचतुर्थपादयोरभिप्राय आरण्यके दर्शितः 'न तस्यानूक्ते
भागोऽस्ति' (ऐ. आ. ३. २. ४) इत्यादिना । तथा 'तं योऽनूत्सृजत्यभागो वाचि भवत्यभागो
नाके तदेपाभ्युक्ता' (तै. आ. २. १५. ५) इत्यध्वर्युभिश्च ॥

अक्षण्वन्तः कर्णवन्तः सखायो मनोजवेष्वासमा बभूवुः ।

आदघ्नास उपकक्षास उ त्वे हृदाइव स्नात्वा उ त्वे ददृशे ॥ ७ ॥

अक्षण्वन्तः । कर्णवन्तः । सखायः । मनःऽजवेषु । असमाः । बभूवुः ।

आदघ्नासः । उपऽकक्षासः । ऊँ इति । त्वे । हृदाऽइव । स्नात्वाः । ऊँ इति । त्वे । ददृशे ॥ ७ ॥

१ अक्षण्वन्तः अक्षिमन्तः । 'छन्दस्यपि दृश्यते' इत्यक्षिशब्दादनङ् । 'अनो नुद्' इति नुद् ।
अनेन दृश्यते सर्वमित्यक्षि । यद्वा । तैजसत्वात् अन्येभ्योऽङ्गेभ्यो^१ व्यक्ततरम् । तथा च श्रूयते—'तस्मा-
देते व्यक्ततरे इव' इति । तादृशाक्षियुक्ताः १कर्णवन्तः । कर्णौ निकृत्तद्वारः । गर्भावस्थायामेव
केनापि निर्मितविल इत्यर्थः । यद्वा शरीरस्य शिरसो बोधं गते उच्चैः स्थिते । कर्णविलक्षणकाश-
वन्तः । तथा चाज्ञायते—'ऋच्छन्ती इव खे उदगन्ताम्' इति । तादृशाः १सखायः । समानं ह्वयानं
ज्ञानं येषामिति सखायः । तेषु वाक्येषु बाह्येण्विन्द्रियेषु समानज्ञाना इत्यर्थः । ते १मनोजवेषु ।
मनसा गम्यन्ते ज्ञायन्ते इति मनोजवाः प्रज्ञाद्याः । तेषु १असमाः अतुल्याः १बभूवुः भवन्ति । तेषु
मध्ये केचित् १आदघ्नासः । आस्यशब्दस्य पृषोदरादिरवादाकारादेशः । आस्यदघ्ना आस्यप्रमाणोदका
हृदा ह्र्वेति मध्यमप्रज्ञानाह । अथ १त्वे एके । सर्वनामस्वाजसः शोभावः । १उपकक्षासः । कक्षसमीप-
प्रमाणोदका हृदा इव । अल्पोदका इत्यर्थः । अनेनाल्पप्रज्ञानाह । तथा १त्वे एके १स्नात्वाः । स्नातेः
कृत्यार्थे वन्प्रत्ययः (पा. सू. ३. ४. १४) । स च 'अहं कृत्यतृचश्च' (पा. सू. ३. ३. १६९) इत्यहार्थे
च भवति । स्नानार्हं अक्षोभ्योदकाः १हृदाइव १ददृशे दृश्यन्ते । अनेन महाप्रज्ञानाह । उः पूरणः ।
'अक्षिमन्तः कर्णवन्तः सखायोऽक्षि चष्टेः' (निरु. १. ९) इत्यादिकं निरुक्तमत्र द्रष्टव्यम् ॥

हृदा तृष्टेषु मनसो जवेषु यद्वाङ्मणाः संयजन्ते सखायः ।

अत्राह त्वं वि जह्वेद्याभिरोहब्रह्माणो वि चरन्त्यु त्वे ॥ ८ ॥

हृदा । तृष्टेषु । मनसः । जवेषु । यत् । ब्राह्मणाः । समऽयजन्ते । सखायः ।

अत्र । अह । त्वम् । वि । जहुः । वेद्याभिः । ओहऽब्रह्माणः । वि । चरन्ति । ऊँ इति । त्वे ॥ ८ ॥

१सखायः समानख्यानाः १ब्राह्मणाः १हृदा बुद्धिमतां हृदयेन १तष्टेषु निश्चितेषु परिकल्पितेषु
१मनसो १जवेषु गन्तव्येषु वेदार्थेषु गुणदोषनिरूपणाः १यत्^१ यदा^१ १संयजन्ते संगच्छन्ते । यजिरत्र
संगतिकरणवाची^२ । १अत्र अस्मिन् ब्राह्मणसंघे १त्वम् अविज्ञातार्थमेकं पुरुषं १वेद्याभिः वेदितव्याभिः
विद्याभिः प्रवृत्तिभिर्वा १वि १जहुः विशेषेण परित्यजन्ति । १अह इति विनिश्चये । १ओहब्रह्मणः ।
ऊहमानं ब्रह्म विद्याश्रुतिमतिबुद्धिलक्षणं येषां ते तथाक्ताः । तादृशास्त एके विद्वांसः १वि १चरन्ति
यथाकामं वेदार्थेषु विनिश्चयार्थं प्रवर्तन्ते । उः प्रसिद्धा । 'हृदा तष्टेषु मनसां प्रजवेषु' (निरु.
१३. १३) इत्यादिकं निरुक्तं दृष्टव्यम् ॥

इमे ये नार्वाङ्ग परश्चरन्ति न ब्राह्मणासो न सुतेकरासः ।

त एते वार्चमभिपद्य पापया सिरीस्तन्त्रं तन्वते अप्रजज्ञयः ॥ ९ ॥

इमे । ये । न । अर्वाक् । न । परः । चरन्ति । न । ब्राह्मणासः । न । सुतेकरासः ।

ते । एते । वार्चम् । अभिपद्य । पापया । सिरीः । तन्त्रम् । तन्वते । अप्रजज्ञयः ॥ ९ ॥

अनया वेदार्थानभिज्ञा निन्द्यन्ते । १इमे १ये अविद्वांसः १अर्वाक् अर्वाचीनमधोभाविन्यस्मिँल्लोके
ब्राह्मणैः सह १न १चरन्ति ये १परः परस्तात् देवैः सह १न चरन्ति ते १ब्राह्मणास्तः ब्राह्मणाः
वेदार्थतत्पराः १न भवन्ति । तथा १सुतेकरासः । सोमं सुतमभिपुतं कुर्वन्तीति सुतेकरा ऋग्विजः ।
तेऽपि १न भवन्ति । १अप्रजज्ञयः । जानातेः^३ 'आदगमहनः' इति किप्रत्ययः । अविद्वांसः १त
१पुते मनुष्याः १वाचं लौकिकीम् १अभिपद्य प्राप्य तथा १पापया पापकारिण्या वाचा युक्तास्ते १सिरीः ।
'छन्दसीवर्णिपौ' इतीत्यर्थः । 'सुपां सुलुक्' इति जसः सुः । सीरिणो भूत्वा १तन्त्रं कृषिलक्षणं
१तन्वते विस्तारयन्ति । कुर्वन्तीत्यर्थः । सर्वथा वेदार्थो ज्ञेय इत्यभिप्रायः ॥

सोमप्रवहणे^४ 'सर्वे नन्दन्ति' इत्येया । सूत्रितं च—'सोम यास्ते मयोभुव इति तिस्रः सर्वे
नन्दन्ति यशसागतेन' (आश्व. श्रौ. ४. ४) इति ॥

सर्वे नन्दन्ति यशसागतेन सभासाहेन सख्या सखायः ।

किल्बिषस्पृत्पितृषणिर्ह्येवामरं हितो भवति वाजिनाय ॥ १० ॥

सर्वे । नन्दन्ति । यशसा । आऽगतेन । सभाऽसहेन । सख्या । सखायः ।

किल्बिषऽस्पृत् । पितृऽसनिः । हि । एवाम् । अरम् । हितः । भवति । वाजिनाय ॥ १० ॥

१सखायः समानख्यानाः समानज्ञानाः १सर्वे सभ्या मनुष्याः १सभासाहेन^५ सभां सोढुं
शक्नुवता १सख्या ऋग्विजां सखिभूतेन यज्ञं प्रति १आगतेन १यशसा यशस्विना सोमेन हेतुना
१नन्दन्ति हृष्टा भवन्ति । स १हि स एव सोमः १एषां जनानां १किल्बिषस्पृत् । यः स्वस्मादन्यः
पुरुषः श्रेष्ठतामश्नुते^६ स किल्बिषं भवति बाध्यत्वेन । यथा पापं सदाचारैः बाधितव्यं^७ भवति
तद्वत् । पापरूपस्य शत्रोर्बाधकः । यद्वा । यज्ञे साध्वनुप्रवचनाकरणेन यत्किल्बिषमेषां जायते तद्यो^८
बाधते स किल्बिषस्पृत् । तथा त्वं १पितृषणिः । पितुरित्यन्ननाम दक्षिणा वा । तममेन सोमेन

१. 'त-भ-मु-यथा' । २. ग-भ-मु-संगतिकरणवाची । ३. ग४-त१.२.४.६.८-ज्ञातेः । ४. ग४-त१.
२.३.६.७.८-भ-मु-सोमप्रवणे; त४-सोमप्रवाहणे; त५-सोमप्रवाहा । ५. ग४-त-भ-२.६.८-मु-सभा-
साहेन । ६. ग४-यः श्रेष्ठत्वमश्नुते; त-भ-यः श्रेष्ठतामश्नुते । ७. ग-बाधितं । ८. ग-त-भ-तं यो ।

सनोति यजमानः संभजत इति तादृशः । तेषामञ्जदक्षिणादातेत्यर्थः । किञ्च ऽहितः पात्रेषु निहितः सोमः ऽवाजिनाय । इन्द्रियं वीर्यं वाजिनम् । तेषां वीर्याय तत्कर्तुम् ऽवरम् अलं पर्याप्तः समर्थो ऽभवति । 'सर्वे नन्दन्ति यशसागतेनेत्यन्वाह यशो वै सोमो राजा' इत्यादिकम् 'इन्द्रियं वै वीर्यं वाजिनमाजरसं हास्मै वाजिनं नापच्छिद्यते' इत्यन्तं ब्राह्मणमत्रानुसंधेयम् (ऐ. ब्रा. १. १३) ॥

ऋचां त्वः पोषमास्ते पुपुष्वान् गायत्रं त्वो गायति शक्करीषु ।

ब्रह्मा त्वो वदति जातविद्यां यज्ञस्य मात्रां वि मिमीत उ त्वः ॥ ११ ॥

ऋचाम् । त्वः । पोषम् । आस्ते । पुपुष्वान् । गायत्रम् । त्वः । गायति । शक्करीषु ।

ब्रह्मा । त्वः । वदति । जातविद्याम् । यज्ञस्य । मात्राम् । वि । मिमीते । ऊँ इति । त्वः ॥ ११ ॥

अनया होत्राद्यृत्विक्कर्मणां विनियोगमाचष्टे । ऽत्वः एको होता ऽऋचां ऽपोषं यथाविधि कर्मणि प्रयोगं ऽपुपुष्वान् । एको धातुरनुवादार्थः । बह्वीर्ऋचः पुष्यन् शंसन् ऽआरते । ऽत्वः एक उद्गाता ऽशक्करीषु । शक्क्यं ऋचः । आभिर्ऋग्भिर्वृत्रं हन्तुमिन्द्रः समर्थोऽभूदिति शक्क्यः^१ । तासु ऽगायत्रं साम ऽगायति । ऽत्वः एकः ऽब्रह्मा च ऽजातविद्यां जाते जाते कर्तव्ये प्रायश्चित्तादौ वेदयित्रां वाचं ऽवदति । ब्रह्मा हि सर्वं वेदितुं योग्यो भवति खलु । 'चादिलोपे विभाषा' इति न निघातः । ऽत्वः एकोऽध्वर्युश्च ऽयज्ञस्य ऽमात्रां यज्ञो यया मीयतेऽभिपवग्रहणादिकया क्रियया तां मात्रां यज्ञशरीरं ऽवि ऽमिमीते अत्यर्थं निर्मिमीते । 'ऋचामेकः पोषमास्ते पुपुष्वान् होतर्गर्चनी' (निरु. १. ८) इत्यादिनिरुक्तानुसारेणार्थोऽभ्यघायि । एवं बृहस्पतिर्विदितवेदार्थं^२ तुष्टाव ॥ ॥ २४ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् । पुमर्थाश्चतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुक्कभूपालसाम्राज्यधुरंधरसायणाचार्य-
विरचिते माधवर्षीये वेदार्थप्रकाश ऋक्संहिताभाष्येऽष्टमाष्टके द्वितीयोऽध्यायः ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥

प्राज्ञः श्रीसायणाचार्यो न्याय्याय चरमेऽष्टके ।

स्फुटं द्वितीयमध्यायं तृतीयं वक्तुमुद्यतः ॥

तत्र 'देवानाम्' इति नवर्चमनुवाकापेक्षया चतुर्थं सूक्तमानुष्टुभं देवदेवस्यम् । लोकनाम्नः पुत्रो बृहस्पतिराङ्गिरस एव वा बृहस्पतिर्ऋषिः । अथवा दक्षस्य दुहितादितिर्ऋषिः । तथा चानुक्रान्तं—'देवानां नव लौक्यो वा बृहस्पतिर्दक्षायण्यदितिर्वा देवमानुष्टुभम्' इति । गतः सूक्तविनियोगः ॥

देवानां नु वयं जाना प्र वोचाम विपन्यया ।

उक्थेषु शस्यमनिषु यः पश्यादुत्तरे युगे ॥ १ ॥

१. ग-त-मु-शक्क्यं ऋचः । २. ग-त-मु-वेदार्थज्ञानं

देवानाम् । नु । वयम् । जाना । प्र । वोचाम् । विपन्यया ।
उक्थेयु । शस्यमानेषु । यः । पश्यात् । उत्सरे । युगे ॥ १ ॥

अदितिर्दाक्षायण्यनेन सूक्तेन स्वयं यथादित्यानजनयत्तद्वीति । बृहस्पत्यपिपक्षे स ऋषि-
रदितेः सकाशादादित्योत्पत्तिप्रकारमाह । 'वयं' 'देवानाम्' आदित्यानां 'जाना' जन्मानि 'प्र' 'वोचाम'
प्रकथयाम । 'विपन्यया' विस्पष्टया वाचा । वयमिति वोचामेति चोभयत्र पूजार्थं बहुवचनम् ।
अथैकवदाह । 'यः' देवानां गणः पूर्वं युग उत्पन्नोऽपि 'उक्थेयु' 'शस्यमानेषु' यागे शस्त्रेष्वनुष्ठीय-
मानेषु 'उत्तरे' 'युगे' वर्तमानं स्तुवन्तं स्तोतारं 'पश्यात्' पश्यति । अनेकेष्वपि युगेषु गतेषु कर्मसु
स्तूयमानो^१ वर्तत इत्यर्थः ॥

ब्रह्मणस्पतिरेता सं कर्मारइवाधमत् । देवानां पूर्वे युगेऽसतः सदजायत ॥ २ ॥
ब्रह्मणः । पतिः । एता । सम् । कर्मारःऽइव । अधमत् ।
देवानाम् । पूर्वे । युगे । असतः । सत् । अजायत ॥ २ ॥

'ब्रह्मणः' अन्नस्य 'पतिः' अदितिः । 'एता' एतानि देवानां जन्मानि 'कर्मारइव' स यथा
अन्नयामिमुपधमति प्रज्वलनार्थमेवं 'सम्' 'अधमत्' उदपादयदित्यर्थः । 'देवानां' 'पूर्वे' 'युगे' ।
आदित्युत्पत्तिव्यर्थः । तेषामुपादानकारणात्^२ 'असतः' नामरूपवर्जितत्वेनासत्समानाद्ब्रह्मणः सकाशात्
'सत्' नामरूपविशिष्टं देवादिकम् 'अजायत' प्रादुरभूत् । 'असद्वा इदमग्र आसीत्ततो वै सदजायत'
(तै. उ. २. ७) इति हि श्रुतिः । न सदात्मकस्य प्रपञ्चस्यासत्कारणत्वं युक्तमिति वाच्यं, छन्दोगैः
'कथमसतः सजायेत' इति असत्कारणत्वमाक्षिप्य 'सत्त्वेव सोम्येदमग्र आसीत्' (छा. उ. ६. २.
२) इत्यवधारितत्वात् । तद्व्यसत्कारणप्रतिपादकवाक्यानां का गतिरिति चेत् तेषामव्याकृतत्वाभिप्राय-
त्वात् 'तद्वेदं तद्व्यव्याकृतमासीत्' (श. ब्रा. १४. ४. २. १५) इति श्रुतेः । यद्येवं तद्वदितेः सका-
शात्कथं देवाद्युत्पत्तिः । 'वायोरग्निः' (तै. आ. ८. १) इत्यादिवत् अधिष्ठानसकाशादुत्पत्तेः । यद्वा
देवानां कारणभूतं सत् असतो ब्रह्मणः सकाशादुत्पन्नमिति योजनादुक्तन्यायोऽस्मिन्पक्षेऽपि समान एव ॥

देवानां युगे प्रथमेऽसतः सदजायत ।

तदाशा अन्वजायन्त तदुत्तानपदस्परि ॥ ३ ॥

देवानाम् । युगे । प्रथमे । असतः । सत् । अजायत ।

तत् । आशाः । अनु । अजायन्त । तत् । उत्तानपदः । परि ॥ ३ ॥

एवार्धमुक्तम् । 'तत्' 'अनु' 'आशाः' दिशः 'अजायन्त' 'तत्' 'परि' तदन्वित्यर्थः ।
'उत्तानपदः' । उत्तानमूर्ध्वतानं पद्यन्त इत्युत्तानपदो वृक्षाः । ते अजायन्त प्रादुरभवन् ॥

भूर्जज्ञ उत्तानपदो भुव आशा अजायन्त ।

अदितेर्दक्षो अजायत दक्षाददितिः परि ॥ ४ ॥

भूः । जज्ञे । उत्तानपदः । भुवः । आशाः । अजायन्त ।

अदितेः । दक्षः । अजायत । दक्षात् । ऊँ इति । अदितिः । परि ॥ ४ ॥

वभूः^१ वउत्तानपदः^१ वृक्षात् वज्जे । तथा वभुवः सकाशात् वभाशाः वअजायन्त । तथा वअदितेः वदक्षः वअजायत उत्पन्नः । वदक्षादु दक्षादपि वअदितिः वपरि अजायत । न स्वोत्पन्नं कार्यं स्वस्यैव कारणमपि भवतीति विप्रतिषिद्धमिति वाच्यम् । यास्काचार्य इदमेव^२ वाक्यमुदाहृत्य विरोधमाशङ्क्य पर्यहरत् । तथा हि—‘अदितेर्दक्षो अजायत दक्षाद्वदितिः परीति च । तत्कथमुप-पद्येत समानजन्मानौ^३ स्यातामित्यपि वा देवधर्मेणेतरेतरजन्मानौ स्यातामितरेतरप्रकृती’ (निरु. ११. २३) इति ॥

अदितिदेवताके पक्षौ ‘अदितिर्ह्यजनिष्ट’ इत्येषा हविषोऽनुवाक्या । सूत्रितं च—‘अदितिर्ह्यजनिष्ट सुत्रामाणं पृथिवीं ग्रामनेहसम्’ (आश्व. श्रौ. ३. ८) इति ॥

अदितिर्ह्यजनिष्ट दक्ष या दुहिता तव ।

तां देवा अन्वजायन्त भद्रा अमृतबन्धवः ॥ ५ ॥

अदितिः । हि । अजनिष्ट । दक्ष । या । दुहिता । तव ।

ताम् । देवाः । अनु । अजायन्त । भद्राः । अमृतबन्धवः ॥ ५ ॥

हे वदक्ष वतव^४ वया^४ वदुहिता अभूत् सा वअदितिः वअजनिष्ट वहि पुत्रानादित्यान् । तदेवाह । वतां वदेवा वअन्वजायन्त वभद्राः स्तुत्या भजनीयाः वअमृतबन्धवः अमरण-बन्धनाः ॥ ॥ १ ॥

यदेवा अदः सलिले सुसंरब्धा अतिष्ठत ।

अत्रा वो नृत्यतामिव तीव्रो रेणुरपायत ॥ ६ ॥

यत् । देवाः । अदः । सलिले । सुसंरब्धाः । अतिष्ठत ।

अत्र । वः । नृत्यताम् । इव । तीव्रः । रेणुः । अप । आयत ॥ ६ ॥

अनयोत्तरेण चादित्याः स्तूयन्ते । यत् यदा हे वदेवाः वअदः अमुष्मिन् वसलिले यूयं वसुसंरब्धाः सुष्ठु लब्धात्मानः वअतिष्ठत स्थितवन्तः । ‘आपो वा इदं सर्वम्’ (तै. आ. १०. २२) ‘अप एव ससजादौ’ (मनु. १. ८) इति श्रुतिस्मृती । वअत्र अस्मिन् सलिले वनृत्यतामिव ववः युष्माकं संबन्धी वतीव्रः दुःसहः वरेणुः अंशभूत एकः वअपायत अपागच्छत् । दिवं प्रति गत इति सूर्याभिप्रायम् । ‘परा मार्ताण्डमास्यत्’ इति वक्ष्यति ॥

यदेवा यतयो यथा भुवनान्यपिन्वत ।

अत्रा समुद्र आ गुह्यहमा सूर्यमजभर्तन ॥ ७ ॥

यत् । देवाः । यतयः । यथा । भुवनानि । अपिन्वत ।

अत्र । समुद्रे । आ । गुह्यम् । आ । सूर्यम् । अजभर्तन ॥ ७ ॥

१. त-भ-भूरिति उत्तानपदो । २. ग१-मामेव; ग२-त१.२.३.६.७.८-म-अमुमेव । ३. ग-त-भ२. ४.१.८-समानधर्माणौ । ४. ग-त-मु-या तव ।

यत् यदा हे देवाः यतयो यथा । वृष्ट्या नियमयन्तीति वा वर्षणेन^१ यातयन्तीति वा यतयो मेघाः । ते यथोदकैः भुवनानि^२ लोकं पूरयन्ति तद्वत्स्वतेजोभिः अपिन्वत पूरितवन्तः । अत्र समुद्रे अप्सु आ गूळहं निगूळहं सूर्यं प्रातरुदयाय आ अजभर्तन आहूतवन्तः ॥

अष्टौ पुत्रासो अदितेर्ये जातास्तन्वस्परि ।

देवाँ उप प्रैत्सप्तभिः परां मार्ताण्डमास्यत् ॥ ८ ॥

अष्टौ । पुत्रासः । अदितेः । ये । जाताः । तन्वः । परि ।

देवान् । उप । प्र । ऐत् । सप्तभिः । परां । मार्ताण्डम् । आस्यत् ॥ ८ ॥

अष्टौ पुत्रासः पुत्रा मित्रादयः अदितेः भवन्ति ये अदितेः तन्वस्परि शरीरात् जाताः उत्पन्नाः । अदितेरष्टौ पुत्रा अध्वर्युब्राह्मणे परिगणिताः । तथा हि—‘ताननुक्रमिष्यामि मित्रश्च वरुणश्च धाता चार्यमा चांशश्च भगश्च विवस्वानादित्यश्च’ (तै. आ. १. १३. ३) इति । तथा तत्रैव प्रदेशान्तरेऽदितिं प्रस्तुत्याम्नातं—‘तस्या उच्छेषणमददुस्तप्राश्नात्^३ सा रेतोऽधत्त तस्यै चत्वार आदित्या अजायन्त सा द्वितीयमपचत्^४ इत्यादिनाष्टानामादित्यानामुत्पत्तिर्वर्णिता (तै. सं. ६. ५. ६. १) । सादितिः सप्तभिः पुत्रैः देवानुप प्रैत् उपागच्छत् । अष्टमं पुत्रं मार्ताण्डं सूर्यं परा आस्यत् उपरि प्राक्षिपदित्यर्थः ॥

सप्तभिः पुत्रैरादितिरुप प्रैत्पूर्य्य युगम् ।

प्रजायै मृत्यवे त्वत्पुनर्मार्ताण्डमाभरत् ॥ ९ ॥

सप्तभिः । पुत्रैः । अदितिः । उप । प्र । ऐत् । पूर्य्यम् । युगम् ।

प्रजायै । मृत्यवे । त्वत् । पुनः । मार्ताण्डम् । आ । अभरत् ॥ ९ ॥

पूर्वमन्त्रोक्त एवार्थः पुनरत्रोच्यते । सप्तभिः मार्ताण्डव्यतिरिक्तैर्मित्रादिभिः अदितिः पूर्य्यं पुराणं युगम् उप प्रैत् उपगता । अथ प्रजायै प्राणिनामुत्पत्तये मृत्यवे तेषां मरणाय मार्ताण्डं मृतात् व्यृद्धादण्डाज्जातं मार्ताण्डनामानं सूर्यं^५ पुनः आभरत् आहरत् । शुलोकैःधारयत् । प्राणिमरणजननार्दानां सूर्योदयास्तमयायत्तता स्फुटा । ‘तस्यै व्यृद्धमाण्डमजायत’ (तै. सं. ६. ५. ६. १) इत्यादि ब्राह्मणम् ॥ २ ॥

‘जनिष्ठाः’ इत्येकादश्व पञ्चमं सूक्तं शक्तिपुत्रस्य गौरिवीतेरार्षं मारुतं त्रैष्टुभम् । तथा चानुक्रान्तं—‘जनिष्ठा एकादश गौरिवीतिः’ इति । अग्निष्टोमे मरुत्वतीयशस्त्र इदं सूक्तं निविद्धानम् । सूत्रितं च—‘जनिष्ठा उग्र इत्येकभूयसीः शस्त्वा मरुत्वतीयां निविदं दध्यात्’ (आश्व. श्रौ. ५. १४) इति । सौमिकचातुर्मास्येषु वैश्वदेवेऽप्येतन्मरुत्वतीयं निविद्धानम् । सूत्रितं च—‘जनिष्ठा उग्र उग्रो जज्ञ इति माध्यंदिनः’ (आश्व. श्रौ. ९. २) इति । महाव्रतेऽपि निष्केवस्य एतत्सूक्तम् । तथैव पञ्चमारण्यके सूत्रितं—‘जनिष्ठा उग्रः सहसे तुरायेति निविद्धानम्’ (ऐ. आ. ५. १. १) इति ॥

१. ग-अवर्षेण; त-भ-मु-अवर्षेण । २. ग-त-भ-‘भुवनानि’ नास्ति । ३. ग४-त१.२.३.७-भ२. ४. १-मददुस्तान् प्राश्नात् । ५. त-भ४.७-मार्ताण्डं । ५. ग१-वा सूर्य; त३-भ२.८-मा सूर्य; ग४-त७-आ सूर्य ।

जनिष्ठा उग्रः सहसे तुराय मन्द्र ओजिष्ठो बहुलाभिमानः ।

अवर्धभिन्द्रं मरुतश्चिदत्र माता यद्वीरं दधनद्वनिष्ठा ॥ १ ॥

जनिष्ठाः । उग्रः । सहसे । तुराय । मन्द्रः । ओजिष्ठः । बहुलऽभिमानः ।

अवर्धन् । इन्द्रम् । मरुतः । चित् । अत्र । माता । यत् । वीरम् । दधनत् । धनिष्ठा ॥ १ ॥

हे इन्द्रं सहसे बलाय तुराय शत्रूणां हिंसनाय त्वम् उग्रः उत्तूष्णबलः जनिष्ठाः अजा-
यथाः । कीदृशस्त्वम् । मन्द्रः स्तुत्यः ओजिष्ठः । ओजः शरीरबलम् । अतिशयेन तद्वान् ।
बहुलाभिमानः भूयिष्ठाभिमानि । ईदृशं महानुभावम् इन्द्रम् अत्र वृत्रवधे मरुतश्चित्
मरुतोऽपि अवर्धन् स्तुत्या साहाय्येन वा वर्धितवन्तः । यत् यदा धनिष्ठा धारयित्रीन्द्रमाता^२
वीरं दधनत् आधारयत् ॥

द्रुहो निषत्ता पृशनी चिदेवैः पुरु शंसेन वावृधुष्ट इन्द्रम् ।

अभिवृतेव ता महापदेन ध्वान्तात्प्रपित्वादुदरन्तु गर्भाः ॥ २ ॥

द्रुहः । निऽसत्ता । पृशनी । चित् । एवैः । पुरु । शंसेन । ववृधुः । ते । इन्द्रम् ।

अभिवृताऽश्च । ता । महाऽपदेन । ध्वान्तात् । प्रऽपित्वात् । उत । अरन्तु । गर्भाः ॥ २ ॥

द्रुहः द्रोण्युरिन्द्रस्य पृशनी चित् सेनापि निषत्ता तत्संनिधौ निषण्णाभूत् । पृवैः
गन्तृभिर्मरुद्भिः सहितमिन्द्रं निषण्णेति संबन्धः । एते अपि मरुतः पुरु प्रभूतेन शंसेन स्तोत्रेण
इन्द्रं ववृधुः अवर्धयन् वृत्रं जिघांसन्तम् । अथ महापदेन महता व्रजेन अभिवृतेव परिवृतानीष
गवादीनि तानि यथावराणापगमे निर्गच्छन्ति तद्वत् तान्युदकानि^३ ध्वान्तात् अन्धकाररूपात्
प्रपित्वात् आसन्नप्रासाद्वात्रात् गर्भाः गर्भभूतान्युदकानि उदरन्तु उदगच्छन् ॥

ऋष्या ते पादा प्र यजिगास्यवर्धन्वाजा उत ये चिदत्र ।

त्वमिन्द्र सालावृकान्तसहस्रमासन्दधिषे अश्विना ववृत्याः ॥ ३ ॥

ऋष्या । ते । पादा । प्र । यत् । जिगासि । अवर्धन् । वाजाः । उत । ये । चित् । अत्र ।

त्वम् । इन्द्र । सालावृकान् । सहस्रम् । आसन् । दधिषे । अश्विना । आ । ववृत्याः ॥ ३ ॥

हे इन्द्र एते पादा पादौ ऋष्या महान्तौ । तादृशस्त्वं यत् यदा यजिगासि गच्छसि
नदानीं वाजाः ऋभवः अवर्धन् अवर्धयन् । उत अपि च एते चित् ये केचन देवाः सन्ति
तेऽप्यवर्धयन् । हे इन्द्र त्वं सहस्रं सालावृकान् आसन् आस्ये दधिषे धारयसि । तदानीम्
अश्विना अश्विनावपि आ ववृत्याः आवर्तयेः^४ ॥

समना तूर्णिरुप यासि यज्ञमा नासत्या सख्याय वक्षि ।

वसाव्यामिन्द्र धारयः सहस्राश्विना शूर ददतुर्मघानि ॥ ४ ॥

१. ग-त२. ३-भ२-मु-शारीर* । २. ग४-माता त । ३. ग४-ता तान्युदकानि । ४. ग-आवर्तय;
त४. ५-अवर्तयः ।

समना । तूर्णिः । उप । यासि । यज्ञम् । आ । नासत्या । सुख्याय । वक्षि ।
वसाव्याम् । इन्द्र । धारयः । सहस्रा । अश्विना । शूर । ददतुः । मघानि ॥ ४ ॥

हे इन्द्र वसना संप्राप्ते तूर्णिः स्वरमाणोऽपि यज्ञम् उप यासि उपगच्छसि । तदानीं
वसाव्या अश्विनौ वसत्याय वक्षि वहसि । हे इन्द्र वसाव्यां वसुसमूहं सहस्रा सहस्रां
बहुसंख्यां धारयः धारयस्यस्माकमर्थाय । हे शूर अश्विना अश्विनावपि तवानुचरौ मघाभि
धनानि ददतुः अस्मभ्यं प्रयच्छतः ॥

मन्दमान ऋतादधि प्रजायै सखिभिरिन्द्र इषिरोभिरर्थम् ।

आभिर्हि माया उप दस्युमागान्मिहः प्र तन्ना अवपत्तर्मांसि ॥ ५ ॥

मन्दमानः । ऋतात् । अधि । प्रजायै । सखिऽभिः । इन्द्रः । इषिरोभिः । अर्थम् ।
आ । आभिः । हि । मायाः । उप । दस्युम् । आ । अगात् ।
मिहः । प्र । तन्नाः । अवपत् । तर्मांसि ॥ ५ ॥

इन्द्रः^१ ऋतात् यज्ञात् अधि इषिरोभिः गमनशीलैः सखिभिः मरुद्भिः सह मन्दमानः
माद्यन् प्रजायै यजमानाय अर्थं धनं प्रयच्छति । स चेन्द्रः आभिः प्रजाभिर्निमित्तभूताभिः
मायाः दस्युसंबन्धिनीर्विनाशयितुं दस्युम् उप आगात् । स दस्युः तन्नाः अवपणेन
ग्लापयित्रीः मिहः वृष्टीः प्र अवपत् व्यनाशयदित्यर्थः । तर्मांसि ॥ ३ ॥

सनामाना चिद् ध्वसयो न्यस्मा अवाहन्निन्द्र उपसो यथानः ।

ऋष्वैरगच्छः सखिभिर्निकामैः साकं प्रतिष्ठा हृद्या जघन्थ ॥ ६ ॥

सनामाना । चित् । ध्वसयः । नि । अस्मै । अत्र । अहन् । इन्द्रः । उपसः । यथा । अनः ।
ऋष्वैः । अगच्छः । सखिऽभिः । निऽकामैः । साकम् । प्रतिऽस्था । हृद्या । जघन्थ ॥ ६ ॥

अयमिन्द्रो वृत्रं हन्तुं सनामाना चित् समाननामानौ नि ध्वसयः न्यगमयत् । अथ
इन्द्रः तं वृत्रम् अवाहन् अवहतवान् । यथा उपसः अनः शकटमवनाशितवान् तद्वत् । अथ
प्रत्यक्षेणोच्यते । हे इन्द्र त्वम् ऋष्वैः दीप्तैः महद्भिर्वा निकामैः नितरां वृत्रवधं कामयमानैः
सखिभिः मरुद्भिः साकं वृत्रं हन्तुम् अगच्छः । आगत्य च प्रतिष्ठा प्रतिष्ठानानि शरीराणि हृद्या
हृद्यानि रमणीयानि जघन्थ हतवानसि । हन्तेस्थलि ' उपदेगेऽस्वतः ' इतीट्प्रतिषेधः ॥

त्वं जघन्थ नमुचिं मखस्युं दासं कृण्वान ऋषये विमायम् ।

त्वं चकर्थ मनवे स्योनान्पथो देवत्राञ्जसेव यानान् ॥ ७ ॥

त्वम् । जघन्थ । नमुचिम् । मखस्युम् । दासम् । कृण्वानः । ऋषये । विमायम् ।
त्वम् । चकर्थ । मनवे । स्योनान् । पथः । देवऽत्रा । अञ्जसाऽइव । यानान् ॥ ७ ॥

हे इन्द्र त्वं नमुचिम् एतत्संज्ञकमसुरं जघन्थ हतवानसि । कीदृशम् । मखस्युम् ऋषेर्यज्ञं
विधातुमिच्छन्तं^२ यद्वा त्वदीयं धनमिच्छन्तम् । किं कुर्वन् । दासम् उपक्षपयितारं नमुचिमसुरम्

१. त-भ-सहस्र । २. ग-त-भ-हे इन्द्र । ३. ग-त-१.२.३.६.७.८-भ-१.४-विधातुमिच्छन्तं; त-४.५-
विज्ञातुमिच्छन्तं ।

वक्रषये मनवे विमायं विगतमायं वृण्वानः कुर्वन् । किंच त्वं देवत्रा देवेषु मध्ये मनवे ऋषये सामान्येन मनुष्याय वा पथः मार्गान् वस्योनान् चकर्थं कृतवानसि । अथवा देवत्रा देवेषु मध्ये गन्तव्यान् मार्गानिति वा संबन्धः । स्थोनांश्चकर्थेत्युक्तमेव विवृणोति । अज्ञसेव यानान् इति । हवेत्येवकारार्थः । अज्ञसैवाकुटिलेनैव यानान् गन्तुं मार्गानकरोः अथवा मार्गेणाकुटिलेनैव गन्तुंश्चकर्थः । यथा लोकेषु गतो मार्गः काञ्चीं गतो मार्ग इति मार्गस्य गन्तृत्वोपचारः तद्वदत्रापि यातृत्वं द्रष्टव्यम् ॥

त्वमेतानि पप्रिषे वि नामेशान इन्द्र दधिषे गर्भस्तौ ।

अनु त्वा देवाः शर्वसा मदन्त्युपरिबुधान्वनिनश्चकर्थ ॥ ८ ॥

त्वम् । एतानि । पप्रिषे । वि । नाम । ईशानः । इन्द्र । दधिषे । गर्भस्तौ ।

अनु । त्वा । देवाः । शर्वसा । मदन्ति । उपरिबुधान् । निनिनः । चकर्थ ॥ ८ ॥

हे इन्द्र त्वमेतानि नाम नामानि नामकान्युदकानि वि पप्रिषे विप्रयसि । हे इन्द्र ईशानः सर्वस्येश्वरस्त्वं गर्भस्तौ हस्ते दधिषे धारयसि वज्रं धनं वा । किंच त्वा त्वां शर्वसा बलेनापेतं देवाः सर्वे अनु मदन्ति अनुष्टुवन्ति । स त्वं वनिनः उदकवतो मेघान् रश्मीन्वा उपरिबुधान् उपरिमूलान् अधोमुखान् चकर्थं कृतवानसि ॥

चक्रं यदस्याप्स्वा निषत्तमुतो तदस्मै मध्विचच्छद्यात् ।

पृथिव्यामतिषितं यदूधः पयो गोष्वदधा ओषधीषु ॥ ९ ॥

चक्रम् । यत् । अस्व । अप्सु । आ । निऽसत्तम् । उतो इति । तत् । अस्मै । मधु । इत् ।

चच्छद्यात् । पृथिव्याम् । अतिऽसितम् । यत् । ऊधः । पयः । गोषु । अदधाः । ओषधीषु ॥ ९ ॥*

अश्वादिष्वेति यद्वदन्त्योर्जसो जातमुत मन्य एनम् ।

मन्योरियाय हर्म्येषु तस्थौ यतः प्रजज्ञ इन्द्रो अस्य वेद ॥ १० ॥

* ग१.२-अस्येन्द्रस्य चक्रमायुधं यदप्सु अंतरिक्षे निषण्णं उतो अपि च तदायुधमस्मा इन्द्राय मधु चच्छद्यात् वशं नयति । यत् पृथिव्यामतिषितं निमित्तं ऊधः ऊधसो मेघात् तदुदकं पयः गोष्वोषधीषु चादधाः स्थापितवानसि; ग४- - - - पृथिव्यामतिषितं विमुक्तं यदूधः उदरमस्ति तत् त्वया गोष्वोषधीषु चादधा इति; त१.२-मु-परामासिवे हननार्थं उतो चित् अपि वा अस्मा इन्द्राय मध्वत् (मध्व-तत्-मु) उदकमपि चच्छद्यात् वरान् प्रति (' वरान्प्रति ' नास्ति-मु) पृथिव्यामतिषितं विमुक्तं यदुधमस्ति (यदधमस्ति-मु) उदकमस्ति ननापो गोष्ठादिषु वादधा इति; त७-हे इन्द्र अस्य सूर्यरूपस्य तव यत् चक्रं रश्मिचंद्रं अप्सूदकेषु आ निषत्तं आ समंतात् निषण्णं भवति रात्रौ उतो अनंतरं तत् रश्मिचंद्रं अस्मै तुभ्यं मधु जलं चच्छद्यात् समर्पयति किंच यच्चक्रं ऊधः रात्रिरूपं सत् पृथिव्यां अतिषितं अतिशयेन बद्धं भवति तेन चक्रेण गोषु ओषधीषु च पयः क्षीरं अंबु च अदधाः धृतवानसि । अयमर्थः कृष्णं नियानं (ऋ. सं. १. १६४. ४७) इति मंत्रे व्यक्तीकृतः । इदिति पूरणः ॥ सामवेदसंहितासायणभाष्ये (१. ४. १. ४. ९) अस्य मन्त्रस्य भाष्यमुपलभ्यते तद्यथा-अस्येन्द्रस्य चक्रमायुधमप्स्वन्तरिक्ष आ सर्वतो निषत्तं निषण्णमासी-न्मेघहननार्थमुतो तदपि चास्मा इन्द्राय मध्वदुदकमपि चच्छद्यात् वशं नयति । पृथिव्यामतिषितं विमुक्तं यदूधदुदकमस्ति तत्पयो गोष्वोषधीषु चादधाः आदधाति ॥

अश्नात् । इयाय । इति । यत् । वदन्ति । ओजसः । जातम् । उत । मन्ये । एनम् ।
मन्योः । इयाय । हर्म्येषु । तस्थौ । यतः । प्रऽजज्ञे । इन्द्रः । अस्य । वेद ॥ १० ॥

इन्द्रसामर्थ्यं दृष्ट्वा केचिदेनम् ऽअश्नात् आदित्यात् ऽइयाय उदितवान् ऽइति ऽवदन्ति
ऽयत् यद्यपि ऽउत तथापि अहम् ऽएनं ऽओजसः बलात् ऽजातं ऽमन्ये जानामि । अस्य तेजस्वित्वं
दृष्ट्वा सूर्यादुत्पन्नं इति तेषां मतिः । अहं त्वोजःपदार्थाज्जात इति मन्ये यतोऽयं वृत्रादीन् हतवानिति ।
अथवायं ऽमन्योः क्रोधात् ऽइयाय उदितवान् । अतः ऽहर्म्येषु शत्रुसंबन्धिषु युद्धेषु हर्म्येष्वेव वा
ऽतस्थौ तिष्ठति । यतः अयं ऽप्रजज्ञे उत्पन्न इति ऽइन्द्रः एव ऽअस्य । स्वस्येत्यर्थः । सामर्थ्यं ऽवेद
जानाति न ह्यन्यो ज्ञातुमीष्टे ॥

वयः सुपर्णा उपं सेदुरिन्द्रं प्रियमैधा ऋषयो नाधमानाः ।

अपं ध्वान्तमूर्णुहि पूर्धि चक्षुर्मुमुग्ध्यस्मान्निधयेव बद्धान् ॥ ११ ॥

वयः । सुऽपर्णाः । उपं । सेदुः । इन्द्रम् । प्रियऽमैधाः । ऋषयः । नाधमानाः ।
अपं । ध्वान्तम् । ऊर्णुहि । पूर्धि । चक्षुः । मुमुग्धि । अस्मान् । निधयाऽइव । बद्धान् ॥ ११ ॥

वयः गन्तारः सुपर्णाः सुपतना आदित्यरश्मयः इन्द्रम् उपं सेदुः उपसन्ना
अभवन् । कीदृशाः । प्रियमैधाः प्रिययज्ञाः ऋषयः द्रष्टारः नाधमानाः प्रज्ञां याचमानाः । याचन-
प्रकार उच्यते । हे इन्द्र ध्वान्तम् अन्धकारम् अप ऊर्णुहि परिहर पूर्धि पूरय च चक्षुः तेजः ।
मुमुग्धि मोचय च अस्मान् निधयेव बद्धान् । निधा पाश्या भवति । पाश्या पाशसमूहः ।
पाशसमूहेन बद्धान् यथा मुञ्चति तद्वत् । अत्र 'वयो वेर्बहुवचनम्' (निरु. ४. ३) इत्यादि
निरुक्तं द्रष्टव्यम् ॥ ४ ॥

'वसूनाम्' इति पठ्यं पठं सूक्तम् । ऋष्याद्याः पूर्ववत् । 'वसूनां षट्' इत्यनुक्रान्तम् ।
गतो विनियोगः ॥

वसूनां वा चर्कृष इयक्षन्धिया वा यज्ञैर्वा रोदस्योः ।

अर्वन्तो वा ये रयिमन्तः सातौ वनुं वा ये सुश्रुणं सुश्रुतो धुः ॥ १ ॥

वसूनाम् । वा । चर्कृष । इयक्षन् । धिया । वा । यज्ञैः । वा । रोदस्योः ।

अर्वन्तः । वा । ये । रयिमन्तः । सातौ ।

वनुम् । वा । ये । सुऽश्रुणम् । सुऽश्रुतः । धुरिति धुः ॥ १ ॥

इयक्षन् धनानि दातुमिच्छन्निन्द्रः वसूनां धनानां लाभाय वा चर्कृषे अपकृष्यते । धिया
वा । धीः कर्म धार्यमाणत्वात् । युद्धादिकर्मणा वा निमित्तेनाकृष्यते । यज्ञैर्वा निमित्तभूतैः कृष्यते ।
कैरिति उच्यते । रोदस्योः द्यावापृथिव्योः संबन्धिभिर्देवैः मनुष्यैश्चेत्यर्थः । सातौ संग्रामे जेतव्ये
सति ऽये अर्वन्तो वा गच्छन्तः रयिमन्तः भवन्ति तैरप्याकृष्यते । ये वनुं वा हिंसां वा
सुश्रुणं सुप्रसिद्धामत्यन्तदुर्जयविषयां सुश्रुतः सुश्रवसः प्रसिद्धाः कुर्वन्ति तैरपीन्द्र आकृष्यत इति ॥

हव एषामसुरो नक्षतृ घां श्रवस्यता मनसा निसतृ क्षाम् ।

चक्षाणा यत्र सुविताय देवा द्यौर्न वारैभिः कृणवन्तृ स्वैः ॥ २ ॥

हवः । एषाम् । असुरः । नक्षतृ । घाम् । श्रवस्यता । मनसा । निसतृ । क्षाम् ।

चक्षाणाः । यत्र । सुविताय । देवाः । द्यौः । न । वारैभिः । कृणवन्तृ । स्वैः ॥ २ ॥

१ एषाम् अनुष्ठातृणामङ्गिरसां २ हवः आह्वानशब्दः ३ असुरः इन्द्रस्य प्रेरकः ४ घां दिवं ५ नक्षतृ व्याप्नोत् । तत्रत्या इन्द्रसंबन्धिनो देवाः ६ श्रवस्यता अन्नमिच्छता ७ मनसा ८ क्षां पृथिवीं ९ निसतृ प्राप्तवन्तः । १० यत्र यस्यां पृथिव्यां ११ चक्षाणाः पणिभिरपहता गाः पश्यन्तः १२ देवाः १३ सुविताय सुष्ठु हिताय स्वात्मनोऽभ्युदयाय १४ द्यौर्न आदित्य इव १५ वारैभिः वरणीयैः १६ स्वैः तेजोभिः १७ कृणवन्तृ प्रकाशमकुर्वन् । गवां प्रदानायान्धकारमपनेतुमिति शेषः । अथवा । एषां यज्विनामपहतानां गवां हवोऽसुर इन्द्रस्य प्रेरयिता सन्नक्षत । इन्द्रप्रेरिता अङ्गिरसः १८ श्रवस्यता अन्नं कीर्तिं वेच्छता मनसा १९ क्षां भूमिं निसतृ । अनुष्ठातृणां गाः प्रदर्शयितुमित्यर्थः । इतरत्समानम् ॥

इयमेषाममृतानां गीः सर्वताता ये कृपणन्तृ रत्नम् ।

धियं च यज्ञं च सार्धन्तृस्ते नो धान्तु वसव्यमसामि ॥ ३ ॥

इयम् । एषाम् । अमृतानाम् । गीः । सर्वताता । ये । कृपणन्तृ । रत्नम् ।

धियम् । च । यज्ञम् । च । सार्धन्तृः । ते । नः । धान्तु । वसव्यम् । असामि ॥ ३ ॥

१ इयमेषाममृतानां यष्टव्यानां देवानां २ गीः स्तुतिः क्रियत इति शेषः । ३ ये देवाः ४ सर्वताता सर्वतातो यज्ञे ५ कृपणन्तृ प्रयच्छन्ति ६ याच्यन्ते वा ७ रत्नं रमणीयं धनम् । ८ धियं ९ च अस्मदीयां स्तुतिं च १० यज्ञं ११ च १२ सार्धन्तृः साधयन्तः १३ ते १४ नः अस्मभ्यं १५ वसव्यं वसुसमूहम् १६ असामि अनल्पमसाधारणं वा १७ धान्तु प्रयच्छन्तु ॥

आ तत्त इन्द्रायवः पनन्ताभि य ऊर्व गोमन्तं तितृत्सान् ।

सकृत्स्वं १ ये पुरुपुत्रां महीं सहस्रधारां बृहतीं दुदुक्षन् ॥ ४ ॥

आ । तत् । ते । इन्द्र । आयवः । पनन्तृ । अभि । ये । ऊर्वम् । गोमन्तम् । तितृत्सान् ।

सकृत्स्वं । ये । पुरुपुत्राम् । महीम् । सहस्रधाराम् । बृहतीम् । दुदुक्षन् ॥ ४ ॥

हे १ इन्द्र २ ते तव ३ आयवः मनुष्या अङ्गिरसः ४ तत् तदा ५ पनन्तृ ६ आ सर्वतः पनन्तृ स्तूयन्ते । ७ ये ८ अङ्गिरसः ९ गोमन्तम् १० ऊर्वं संघं पणिभिरपहतं प्राप्तं ११ तितृत्सान् हिंसितुमैच्छन् । तृदेहिंसार्थस्य सनन्तस्य लेख्याडागमः । यद्योगादनिघातः । अभ्यस्तस्वरः । १२ ये चाङ्गिरसः १३ सकृत्स्वं । या सकृत्सूते सा सकृत्सूः । तां सकृत्प्रजातां १४ पुरुपुत्रां बह्वोपधिवनस्पतिरूपपुत्रां १५ सहस्रधारां बहुलकामानामुत्पादयित्रीं १६ बृहतीं विस्तृतां १७ महीं भूमिम् । यद्वा । पुरुपुत्रां बह्वोपधिवनस्पतिरूपपुत्रां सहस्रधारां बहुकामवर्षित्रीं महीं महतीं पूज्यां वा बृहतीं परिमाणरहितां दिवं १८ दुदुक्षन् दुदुहुः । ते पनन्तेति संबन्धः । 'सकृद्ध द्यौरजायत' (ऋ. सं. ६. ४८. २२) इत्याद्युक्तम् ॥

१. त १.२.३.७-प्रियंति; भ-प्रयंति । २. ग-त-भ-मु- 'ये' नास्ति । ३. ग-भ-२-वृष्टिलक्षण-बहुपुत्रोपेता ।

शचीव इन्द्रमवसे कृणुध्वमनानतं दमयन्तं पृतन्यून् ।

ऋभुक्षणं मघवानं सुवृक्तिं भर्ता यो वज्रं नयं पुरुक्षुः ॥ ५ ॥

शचीऽवः । इन्द्रम् । अवसे । कृणुध्वम् । अनानतम् । दमयन्तम् । पृतन्यून् ।

ऋभुक्षणम् । मघवानम् । सुवृक्तिम् । भर्ता । यः । वज्रम् । नयम् । पुरुक्षुः ॥ ५ ॥

हे ऋक्षचीवः कर्मवन्तो यजमानाः । व्यत्ययेनैकवचनम् । ऽइन्द्रं देवम् ऽअवसे रक्षणाय ऽकृणुध्वं कुरुध्वम् । कीदृशमिन्द्रम् । ऽअनानतं कदाचिदपि परेपामनवनतं ऽपृतन्यून् पृतना इच्छतः शत्रून् ऽदमयन्तं वशं प्रापयन्तं ऽऋभुक्षणं महान्तं ऽमघवानं धनवन्तं ऽसुवृक्तिं सुष्टुतिम् । यः ऽपुरुक्षुः बहुशब्द इन्द्रः ऽनयं नरेभ्यो हितम् । असुरविघातित्वात्^१ । तादृशं ऽवज्रं ऽभर्ता बिभर्ति तमिन्द्र-मवसे कृणुध्वमिति ॥

निष्केवल्ये 'यद्वावान' इत्येषा धाव्या । सूत्रितं च—'यद्वावानेति धाव्या पिबा सुतस्य रसिन इति सामप्रगाथः' (आश्व. श्रौ. ५. १५) इति । महाव्रतेऽप्येषा । तथैव पञ्चमारण्यके सूत्रितं च—'यद्वावानेति धाव्या मूददोहाः' (ऐ. आ. ५. २. २) इति ॥

यद्वावानं पुरुतमं पुरापाळा वृत्रहेन्द्रो नामान्यप्राः ।

अचेति प्रासहस्पतिस्तुर्विष्मान् यदीमुश्मसि कर्तवे कर्त्तत् ॥ ६ ॥

यत् । ववानं । पुरुतमम् । पुरापाट् । आ । वृत्रहा । इन्द्रः । नामानि । अप्राः ।

अचेति । प्रासहः । पतिः । तुर्विष्मान् । यत् । ईम् । उश्मसि । कर्तवे । कर्त्त । तत् ॥ ६ ॥

यत् यदा ऽपुरुतमम् अत्यन्तं प्रवृद्धतमं वृत्रं ऽववानं हन्ति ऽपुरापाट् शत्रुपुराणामभिभविता इन्द्रः तदानीम् ऽआ अनन्तरमेव ऽवृत्रहेन्द्रः ऽनामानि उदकानि ऽअप्राः^२ पूरयति । व्यत्ययेन मध्यमः । सोऽयमिन्द्रः ऽप्रासहः शत्रूणां प्रकर्षणाभिभविता ऽपतिः सर्वस्य स्वामी ऽतुर्विष्मान् । तुवीति बहुनाम तत्सामर्थ्याद्धनं परिगृह्यते । बहुधन इत्यर्थः । ईदृशः सन् ऽअचेति सर्वैः प्रज्ञातः^३ । स महानिन्द्रः ऽयदीं यदेतकर्म ऽउश्मसि वयं कामयामहे ऽतत् ऽकर्त्त करोत्येव । इदं भवत्वित्दं भवत्विति यत्कामयामहे तत्तदानीमेव करोत्येव नोदास्त इत्यर्थः । 'सैतदेव प्रत्यपद्यत यद्वावानं पुरुतमं पुरापाट्' (ऐ. ब्रा. ३. २२) इत्यादिकं ब्राह्मणमत्र द्रष्टव्यम् ॥ ५ ॥

'प्र सु वः' इति नवर्चं सप्तमं सुक्तं प्रियमेधपुत्रस्य सिन्धुक्षितं आपं जागतं नदीदेवताकम् । तथा चानुक्रान्तं—'प्र सु नव सिन्धुक्षितप्रियमेधो नदीस्तुतिर्जागतं तु' इति । गतो विनियोगः ॥

प्र सु व आपो महिमानमुत्तमं कारुर्वोचाति सदेने विवस्वतः ।

प्र सप्तसप्त त्रेधा हि चक्रमुः प्र सृत्वंरीणामति सिन्धुरोजसा ॥ १ ॥

प्र । सु । वः । आपः । महिमानम् । उत्तमम् । कारुः । वोचाति । सदेने । विवस्वतः ।

प्र । सप्तसप्त । त्रेधा । हि । चक्रमुः । प्र । सृत्वंरीणाम् । अति । सिन्धुः । ओजसा ॥ १ ॥

हे आपः^१ वः युष्माकं महिमानं महत्त्वं स्तोत्रम् उत्तमम् उत्कृष्टतमं कारुः स्तोता सिन्धुक्षिदहं विवस्वतः परिचरणवतो यजमानस्य सद्ने यज्ञगृहे सु^२ सुष्ठु प्र वोचाति प्रब्रवीमि । ता नद्यः सप्तसप्त भूत्वा त्रेधा पृथिव्यामन्तरिक्षे दिवि चेति त्रेधा त्रिप्रकारं चक्रमुः प्रावहन् । सप्तवरीणाम् आसां मध्ये सिन्धुः एतन्नामिका नदी ओजसा स्वबलेन अति सर्वा अपि नदीरतिक्रम्य प्र वहतीति शेषः ॥

प्र तेऽरद्वरुणो यातवे पथः सिन्धो यद्वार्जो अभ्यद्रवस्त्वम् ।

भूम्या अधि प्रवता यासि सानुना यदेषामग्रं जगतामिरज्यसि ॥ २ ॥

प्र । ते । अरदत् । वरुणः । यातवे । पथः । सिन्धो इति । यत् । वार्जान् । अभि । अद्रवः । त्वम् । भूम्याः । अधि । प्रवता । यासि । सानुना । यत् । एयाम् । अग्रम् । जगताम् । इरज्यसि ॥ २ ॥

हे सिन्धो देवि ते तव यातवे गमनाय वरुणः देवः पथः मार्गान् प्र अरदत् प्राचीनं न्यलिखत् । सा हि प्राक् प्रवहति । अथवा प्रकृष्टभितरनदीभ्योऽप्यत्यन्तं विस्तृतं न्यदारयत् । यत् यस्मात् हे सिन्धो वाजान्^३ अज्ञान्यभिलक्ष्य त्वम् अभ्यद्रवः अभ्यगच्छः^४ । किंच त्वं भूम्याः अधि उपरि सानुना समुच्छिन्नेन प्रवता मार्गेण^५ यासि गच्छसि । सिन्धुः खलु पर्वतान्विभिद्यता । यत् येन समुच्छिन्नेन मार्गेण गच्छन्ती त्वम् एषां सर्वेषां जगतां जङ्गमानां प्राणिनाम् अग्रं प्रत्यक्षम् इरज्यसि ईशिषे ॥

दिवि स्वनो यतते भूम्योपर्यनन्तं शुष्ममुर्दियति भानुना ।

अभ्रादिव प्र स्तनयन्ति वृष्टयः सिन्धुर्यदेति वृषभो न रोरुवत् ॥ ३ ॥

दिवि । स्वनः । यतते । भूम्या । उपरि । अनन्तम् । शुष्मम् । उत् । इयति । भानुना । अभ्रात् इव । प्र । स्तनयन्ति । वृष्टयः । सिन्धुः । यत् । एति । वृषभः । न । रोरुवत् ॥ ३ ॥

भूम्योपरि भूमेरुपरि प्रवर्तमानः स्वनः दिवि यतते गच्छति । दिवं व्याप्नोति । सेयं सिन्धुः अनन्तम् अपर्यन्तं शुष्मं वेगं भानुना दीप्तेनोर्मिणा उर्दियति उद्गमयति । अभ्रादिव अन्तरिक्षायथा वृष्टयः प्र स्तनयन्ति तद्वदस्याः^६ शब्दाः प्रादुर्भवन्ति । यत् यदा सिन्धुः इयं रोरुवत् भृशं शब्दयद्^७ वृषभो न वृषभ इव एति गच्छति तदैवं भवति ॥

अभि त्वा सिन्धो शिशुमिन्न मातरौ वाश्रा अर्षन्ति पर्यसेव धेनवः ।

राजैव युष्वा नयसि त्वमित्सिचौ यदासामग्रं प्रवतामिर्नक्षसि ॥ ४ ॥

अभि । त्वा । सिन्धो इति । शिशुम् । इत् । न । मातरः । वाश्राः । अर्षन्ति । पर्यसा इव । धेनवः । राजा इव । युष्वा । नयसि । त्वम् । इत् । सिचौ ।

यत् । आसाम् । अग्रम् । प्रवताम् । इर्नक्षसि ॥ ४ ॥

१. ग-आपः महानद्यः । २. त-भ-‘सु’ नास्ति । ३. त-भ-मु-वाजानभि । ४. ग-अभ्यगच्छः । महानद्यस्तत्र सप्त वरुणं गंतुमुद्यताः । प्रजार्य वरुणो मार्गमकरोत् सरितां पतिरिति स्मृतेः । ५. ग-त-भ-‘मार्गेण’ नास्ति । ६. त-भ-तद्वदस्या । ७. ग-शब्दायमानः ।

हे ^१सिन्धो ^२एषा त्वां ^३शिशुमिक्ष ^४मातरः मातरः पुत्रमिव ^५वाश्राः शब्दयन्त्य इतरा नद्यः
^६अभि ^७अर्पन्ति अभिगच्छन्ति । ^८पयसेव ^९धेनवः पयसा युक्ता नवप्रसूतिका गाव इव । किञ्च
^{१०}युध्वा युद्धकृत् ^{११}राजेव ^{१२}एवमित् ^{१३}त्वमेव ^{१४}सिचां सिच्यमानौ तदौ ^{१५}नयसि उदकपूरं ^{१६}यत् यदा
^{१७}आसां ^{१८}प्रवतां त्वया सह गच्छन्तीनाम् ^{१९}अग्रम् अग्रे ^{२०}इनक्षसि व्याप्नोषि । सर्वासां पुरतो गच्छसि ॥

इमं मे गङ्गे यमुने सरस्वति शुतुद्रि स्तोमं सचता परुण्या ।

असिकन्या मरुद्बधे वितस्तयार्जीकीये शृणुहि सुषोमया ॥ ५ ॥

इमम् । मे । गङ्गे । यमुने । सरस्वति । शुतुद्रि । स्तोमम् । सचत । परुणि । आ ।

असिकन्या । मरुद्बधे । वितस्तया । आर्जीकीये । शृणुहि । आ । सुषोमया ॥ ५ ॥

अत्र प्रधानभूताः सप्त नद्यस्तदवयवभूता नद्यस्तिस्रः^१ स्तूयन्ते । हे ^२गङ्गे हे ^३यमुने हे
^४सरस्वति हे ^५शुतुद्रि हे ^६परुणि । हे ^७असिकन्या अवयवभूतया सहिते ^८मरुद्बधे हे ^९वितस्तया
^{१०}सुषोमया च सहिते ^{११}आर्जीकीये त्वं च एवं सप्त नद्यो यूयं ^{१२}मे ^{१३}स्तोमं स्तोत्रमस्मदीयम् ^{१४}आ
^{१५}सचत आसेवध्वम् । ^{१६}शृणुहि शृणुत च । आर्जीकीयाया वितस्तया सुषोमया च साहित्यं निरुक्त
उक्तं—‘ वितस्तया चार्जीकीया आ शृणुहि सुषोमया च ’ इति । अत्र ‘ गङ्गा गमनात् ’ (निरु. ९.२६)
इत्यादि निरुक्तं द्रष्टव्यम् ॥ ॥ ६ ॥

तृष्टामया प्रथमं यातवे सज्जः सुसर्त्वा रसया श्वेत्या त्या ।

त्वं सिन्धो कुभया गोमतीं कुमुं मेहन्त्वा सरथं याभिरीयसे ॥ ६ ॥

तृष्टामया । प्रथमम् । यातवे । सज्जः । सुसर्त्वा । रसया । श्वेत्या । त्या ।

त्वम् । सिन्धो इति । कुभया । गोमतीम् । कुमुम् । मेहन्त्वा । सरथम् । याभिः । ईर्यसे ॥ ६ ॥

हे ^१सिन्धो ^२त्वं ^३कुमुं क्रमणशीलां ^४गोमतीं नदीं ^५यातवे^३ प्रतियातुं पर्वतादवरूढा ^६प्रथमं
^७तृष्टामया नद्या ^८सज्जः संगतासि । ^९पश्चात् ^{१०}सुसर्त्वा ^{११}रसया ^{१२}श्वेत्या ^{१३}त्या ^{१४}कुभया ^{१५}मेहन्त्वा च
^{१६}मह सज्जर्भव ^{१७}याभिः त्वं ^{१८}सरथं समानं रथमारुह्य ^{१९}ईर्यसे गच्छसि ॥

ऋजीत्येनी रुशतीं महित्वा परि ज्रयांसि भरते रजांसि ।

अदब्धा सिन्धुरपसामपस्तमाश्वा न चित्रा वपुषीव दर्शता ॥ ७ ॥

ऋजीती । एनी । रुशती । महित्वा । परि । ज्रयांसि । भरते । रजांसि ।

अदब्धा । सिन्धुः । अपसाम् । अपःस्तमा । अश्वा । न । चित्रा । वपुषी इव । दर्शता ॥ ७ ॥

^१ऋजीती ऋजुगामिनी ^२एनी श्वेतवर्णा ^३रुशती दीप्यमाना सिन्धुः ^४ज्रयांसि वेगवन्ति
^५रजांसि उदकानि ^६परि ^७भरते प्रभरति । तादृशी ^८अदब्धा अहिंसिता ^९सिन्धुः ^{१०}अपसां कर्मवतीनां
मध्ये ^{११}अपस्तमा वेगाख्यकर्मवती भवति । ^{१२}अश्वा ^{१३}न वडवेव ^{१४}चित्रा चायनीया ^{१५}वपुषी वपुष्मती
योषित् ^{१६}इव ^{१७}दर्शता दर्शनीया भवति ॥

स्वश्चा सिन्धुः सुरथा सुवासा हिरण्ययी सुकृता वाजिनीवती ।

ऊर्णावती युवतिः सीलमावत्युतार्धि वस्ते सुभगा मधुवृधम् ॥ ८ ॥

सुऽअश्वा । सिन्धुः । सुऽरथा । सुऽवासाः । हिरण्ययी । सुऽकृता । वाजिनीऽवती ।

ऊर्णाऽवती । युवतिः । सीलमाऽवती । उत । अर्धि । वस्ते । सुऽभगा । मधुऽवृधम् ॥ ८ ॥

सैयं ऽसिन्धुः ऽस्वश्चा शोभनाश्रोपेता ऽसुरथा शोभनरथा ऽसुवासाः शोभनवसना ऽहिरण्ययी हिरण्ययाभरणा ऽसुकृता ऽवाजिनीवती अश्ववती ऽऊर्णावती । तस्याः समीपे देशे हि सन्त्यूर्णाः यासां रोमभिः कम्बलाः क्रियन्ते । ऽयुवतिः नित्यतरुणी सर्वदा ह्रीनोदका ऽसीलमावती^१ । सीराणि ययौषध्या रज्जुभूतया बध्यन्ते सा सीलमेति निगद्यते कृषीवलैः । तादृगोषधुपेता । ऽउत अपि च ऽसुभगा सिन्धुः ऽमधुवृधं मधुवृधकं निर्गुण्डयादिकम् ऽअधि ऽवस्ते आच्छादयति । तस्यास्तीरे निर्गुण्डयादीनि बहूनि सन्ति ॥

सुखं रथं युयुजे सिन्धुरश्विनं तेन वाजं सनिषदस्मिन्नाजौ ।

महान् ह्यस्य महिमा पनस्यतेऽदब्धस्य स्वयंशसो विरप्तिनः ॥ ९ ॥

सुऽखम् । रथम् । युयुजे । सिन्धुः । अश्विनम् । तेन । वाजम् । सनिपत् । अस्मिन् । आजौ ।

महान् । हि । अस्य । महिमा । पनस्यते । अदब्धस्य । स्वयंशसः । विरप्तिनः ॥ ९ ॥

ऽसिन्धुः देवता ऽसुखं सुखकरं शोभनद्वारं वा ऽअश्विनम् अश्ववन्तं ऽरथं ऽयुयुजे युनक्ति । ऽतेन रथेन ऽवाजम् अश्वं ऽसनिपत् प्रयच्छतु । ऽअस्मिन्नाजौ संग्रामे यजे वा ऽअस्य सिन्धुरथस्य ऽमहिमा ऽमहान् ऽहि ऽपनस्यते स्तूयते । कीदृशस्यास्य । ऽअदब्धस्य अन्यैरहिंस्यस्य ऽस्वयंशसः स्वायत्तकीर्तेः ऽविरप्तिनः । महत्त्वमैतत् । महतः ॥ ७ ॥

‘आ वः’ इत्यष्टर्चमष्टमं सूक्तम् । इरावतः पुत्रस्य सर्पजातेर्जरत्कर्णनाम्न आपं जागतम् । सोमाभिपवार्था ये प्रावाणस्तद्देवस्यम् । तथा चानुक्रान्तम्—‘आ वोऽष्टौ सर्पं ऐरावतो जरत्कर्णो प्राणोऽस्तौत्’ इति । प्रावस्तोत्र एतत्सूक्तम् । सूत्रितं च—‘आ व ऋजसे प्र वो प्रावाण इति सूक्तपोरन्तरोपरिष्ठात्पुरस्ताद्वा’ (आश्व. श्रौ. ५. १२) इति ॥

आ व ऋजस ऊर्जा व्युष्टिष्विन्द्रं मरुतो रोदसी अनक्तन ।

उभे यथा नो अहनी सचाभुवा सदःसदो वरिवस्यात उज्जिदा ॥ १ ॥

आ । वः । ऋजसे । ऊर्जम् । विऽउष्टिषु । इन्द्रम् । मरुतः । रोदसी इति । अनक्तन ।

उभे इति । यथा । नः । अहनी इति । सचाऽभुवा । सदःऽसदः । वरिवस्यातः । उतऽभिदा ॥ १ ॥

हे प्रावाणः ऽवः युष्मान् ऽऊर्जा सारभूतानामश्ववतीनां वोपसां ऽव्युष्टिषु विभातेषु^२ सत्सु ऽआ ऽऋजसे आप्रसाधयामि । यूयं सोमेन ऽइन्द्रं ऽमरुतो ऽरोदसी द्यावापृथिव्यौ च ऽअनक्तन व्यञ्जयत । ऽनः अस्मान् ऽउभे ऽसचाभुवा सहोत्पन्ने^३ ऽअहनी द्यावापृथिव्यौ ऽसदःसदः सर्वेषु यागगृहेषु ऽवरिवस्यातः परिचरतः । ऽउज्जिदा उज्जदकेन धनेन पूरयतामिति^४ ॥

१. त-भ१.२.४.६.८-सु-सीरमावती । २. ग४-विभातेषु; त-भ१.२.४.६.८-सु-विभातेषु ।

३. ग४-त-भ-सहोत्पन्नेन । ४. त-भ-सु-पूरयतामिति ।

तदु श्रेष्ठं सर्वनं सुनोतनात्यो न हस्तयतो अद्रिः सोतरि ।

विदद्व्यर्षो अभिभूति पौंस्यं महो राये चित्तरुते यदर्वतः ॥ २ ॥

तत् । ऊँ इति । श्रेष्ठम् । सर्वनम् । सुनोतन । अत्यः । न । हस्तऽयतः । अद्रिः । सोतरि ।
विदत् । हि । अर्षः । अभिभूति । पौंस्यम् । महः । राये । चित् । तरुते । यत् । अर्वतः ॥ २ ॥

हे प्रावाणः यूयं तमेव^१ श्रेष्ठं प्रशस्यं^२ सवनं सोमं^३ सुनोतन अभिपुणुत । अथैकवदाह ।
अद्रिः अभिषवग्रावा हस्तयतः हस्ताभ्यां गृहीतः सन् अत्यो न धृतोऽथ इव भवति सोतरि
अभिषवकर्तृध्वयो । स यथा हस्ताभ्यां दृढं गृहीतोऽपि वल्गति तद्वत् । अर्थः प्राणामभिषवाय
प्रेरको यजमानः अभिभूति शत्रूणामभिभावुकं पौंस्यं बलं विदद्वि लभते खलु देवेभ्यः । यद्वा ।
अभिषवायाध्वर्यादेः^४ प्रेरितो^५ प्रावाभिभूति पौंस्यं विदद्यजमानार्थम् । किंच महे महते राये
चित् धनायापि यत् यो प्रावा अर्वतः अश्वान् तरुते तनुते प्रयच्छति ॥

तदिद्व्यर्षस्य सर्वनं विवेरपो यथा पुरा मनवे गातुमश्रेत् ।

गोअर्णसि त्वाष्ट्रे अश्वनिर्णिजि प्रेमध्वरेष्वध्वराँ अशिश्रयुः ॥ ३ ॥

तत् । इत् । हि । अस्य । सर्वनम् । विवेः । अपः । यथा । पुरा । मनवे । गातुम् । अश्रेत् ।
गोऽर्णसि । त्वाष्ट्रे । अश्वऽनिर्णिजि । प्र । ईम् । अध्वरेषु । अध्वगन् । अशिश्रयुः ॥ ३ ॥

इत् इति पूरणः । अस्य प्राणः यत् सवनम् अभिषवोपेतमस्मदीयं सोमयागाख्यम्
अपः कर्म विवेः व्याप्नोतु । विपूर्वस्य वेतेर्लङ्यदादिवाच्छपो लुक् । वेतेर्विपूर्वस्य वा छान्दसे श्रौ
वापरूपमिति संदेहादनवग्रहः । समासस्वरः । यथा पुरा मनवे राज्ञे गातुं गमनम् अश्रेत्
आजगाम तद्वत्^६ व्याप्नोतु । किंच गोअर्णसि गोरूपे अपहतैर्गोभिः परिवृते तथा अश्वनिर्णिजि ।
निर्णिगिति रूपनाम । अश्वरूपे । अपहतैरश्वैर्वृत इत्यर्थः । ईदृशे त्वाष्ट्रे त्वष्टुः पुत्रे हन्तव्ये सतीति
शेषः । ईम् एतान् अध्वरान् असुरैर्हिंस्यानध्वरसाधकान् वोपलान् अध्वरेषु अशिश्रयुः
आश्रयन्ति पूर्वं यजमानाः ॥

अप हत रक्षसो भङ्गुरावतः स्कभायत निर्ऋतिं सेधतामतिम् ।

आ नो रयिं सर्ववीरं सुनोतन देवाव्यं भरत श्लोकमद्रयः ॥ ४ ॥

अप । हत । रक्षसः । भङ्गुरावतः । स्कभायत । निःऽकृतिम् । सेधत । अमतिम् ।

आ । नः । रयिम् । सर्ववीरम् । सुनोतन । देवऽअव्यं । भरत । श्लोकम् । अद्रयः ॥ ४ ॥

हे अद्रयः यूयम् अप हत विनाशयत रक्षसः राक्षसान् । कीदृशान् । भङ्गुरावतः
भङ्गकेन कर्मणा तद्वतः । तथा स्कभायत दूरे परिहरत निर्ऋतिं पापदेवताम् । यथासुं यज्ञं नागच्छति
तथा । किंच^७ सेधत निषेधत अमतिं हिंसामतिं रक्षःप्रभृतिम्^८ । किंच नः अस्माकं सर्ववीरं
बहुपुत्राद्युपेतं रयिं धनम् आ सुनोतन । अभिषवेन पुत्रधनादीनां लाभादेवमुक्तम् । किंच देवाभ्यं
देवप्रीणनं श्लोकं^९ भरत संपादयत ॥

१. त-तदेव । २. भ-अभिषवायाध्वर्यादयः । ३. गन्त१.२.३.४.५. ७-भ२-प्रेरयिता; त६.८-भ१.
४.६-प्रेरिता । ४. त-भ-तत् । ५. त६.८-भ-‘किंच ... रक्षःप्रभृति’ नास्ति । ६. ग-
श्लोकं शब्दं हे अद्रयः ।

दिवश्चिदा वोऽमवत्तरेभ्यो विभ्वना चिदाश्वपस्तरेभ्यः ।

वायोश्चिदा सोमरभस्तरेभ्योऽग्नेश्चिदर्च पितुकृत्तरेभ्यः ॥ ५ ॥

दिवः । चित् । आ । वः । अमवत्तरेभ्यः । विभ्वना । चित् । आश्वपःस्तरेभ्यः ।

वायोः । चित् । आ । सोमरभःस्तरेभ्यः । अग्नेः । चित् । अर्च । पितुकृत्तरेभ्यः ॥ ५ ॥

१दिवश्चित् आदित्यादपि १अमवत्तरेभ्यः अत्यन्तं बलवद्भ्यः १वः युष्मभ्यम् १आ १अर्चं अस्तौदध्वर्युः । यद्वा । हे अध्वर्यादयः वो यूयमुच्यमानलक्षणेभ्यो ग्रावभ्य आ सर्वतोऽर्चं अर्चतेत्येवं प्रतिवाक्यं योज्यम् । १विभ्वना १चित् । विभ्वा सुधन्वनः पुत्रः । तेनापि १आश्वपस्तरेभ्यः शीघ्रकर्मभ्य इत्यर्थः । विभ्वादीनां त्रयाणां चमसादिशीघ्रकर्म प्रसिद्धम् । १वायोश्चित् वायोरपि १सोमरभस्तरेभ्यः सोमाभिषवार्येनात्यन्तेन वेगेन युक्तेभ्यः । वायोरपि ग्रावाणो वेगवन्तो भवन्ति सोमाभिषवार्यम् । १अग्ने-
श्चित् अग्नेरपि १पितुकृत्तरेभ्यः अत्यन्तमन्नसाधकेभ्यः । ईदृशेभ्यो ग्रावभ्यः प्रीणनाय यूयमर्चतेति ॥ ८ ॥

भुरन्तु नो यशसः सोत्वन्धसो ग्रावाणो वाचा दिविता दिवित्मता ।

नरो यत्र दुहते काम्यं मध्वाघोषयन्तो अभितो मिथस्तुरः ॥ ६ ॥

भुरन्तु । नः । यशसः । सोतु । अन्धसः । ग्रावाणः । वाचा । दिविता । दिवित्मता ।

नरः । यत्र । दुहते । काम्यम् । मधु । आऽघोषयन्तः । अभितः । मिथःस्तुरः ॥ ६ ॥

१यशसः यशस्विनः १ग्रावाणः १नः अस्मभ्यं १सोतु सुतम् १अन्धसः सोमस्य रसं १भुरन्तु भरन्तु संपादयन्तु । उकारभ्रान्दसः । किंच १दिवित्मता दीसिमत्या । लिङ्गव्यत्ययः । १वाचा स्तुतिवाचा १दिविता दिवितायां दीसिमत्तायां वास्मान् कुर्वन्तु । सोमयागे स्थापयन्तिवत्यर्थः । कैषा^१ दीसिमत्तेति उच्यते । १नरः नेतार ऋत्विजः १यत्र यागे १काम्यं कमनीयं १मधु सोमरसं १दुहते । किं कुर्वन्तः । १आघोषयन्तः सर्वतोऽभिषवशब्दं स्तोत्रशस्त्रादिरूपं वा शब्दं कुर्वन्तः । १अभितः सर्वतः १मिथस्तुरः स्वरमाणाः । सा दीसिमत्तेति ॥

सुन्वन्ति सोमं रथिरासो अद्रयो निरस्य रसं गविषौ दुहन्ति ते ।

दुहन्त्यूर्ध्वरूपसेवनाय कं नरो हव्या न मर्जयन्त आसभिः ॥ ७ ॥

सुन्वन्ति । सोमम् । रथिरासः । अद्रयः । निः । अस्य । रसम् । । गोऽर्धः । दुहन्ति । ते ।

दुहन्ति । ऊर्ध्वः । उपऽसेवनाय । कम् । नरः । हव्या । न । मर्जयन्ते । आसभिः ॥ ७ ॥

१रथिरासः रथवन्तो^२ रंहणवन्तः १अद्रयः ग्रावाणः १सोमं १सुन्वन्ति । ग्रावाणः १अस्य सोमस्य १रसं १निः १दुहन्ति निःशेषेण दुहन्ति । १गविषः स्तुतिवाचमिच्छन्तः सन्तः । १दुहन्ति १ऊर्ध्वः रसं सोमसंबन्धिनम् । किमर्थम् । १उपसेवनाय अग्नेः । १कम् इति पादपूरणः । १नरः नेतारोऽभिषवकर्तार ऋत्विजः १हव्या १न हवींषि चाग्न्युपसेवनानन्तरम् १आसभिः स्वास्यैः १मर्जयन्ते शोधयन्ति । शेषभक्षणेन शुद्धीकुर्वन्ति । यद्वा । अग्नौ होतुर्दशापवित्रात्पुरासभिरास्यो-
पलक्षितैः स्तोत्रैर्मर्जयन्ते ॥

एते नरः स्वपसो अभूतन् य इन्द्राय सुनुथ सोममद्रयः ।

वामंवामं वो दिव्याय धाम्ने वसुवसु वः पार्थिवाय सुन्वते ॥ ८ ॥

एते । नरः । सुऽअपसः । अभूतन् । ये । इन्द्राय । सुनुथ । सोमम् । अद्रयः ।

वामम् वामम् । वः । दिव्याय । धाम्ने । वसुऽवसु । वः । पार्थिवाय । सुन्वते ॥ ८ ॥

हे नरः नेतारः हे अद्रयः एते यूयं स्वपसोऽभूतन् शोभनाभिषवकर्मणो भवत । ये यूयम् इन्द्राय सोमं सुनुथ वः यूयं वामंवामं यद्यद्वननीयं धनमस्ति तत्तत् दिव्याय धाम्ने तेजसे कुरुत । तथा वसुवसु यद्यद्वासयोग्यं धनमस्ति तत् वः यूयं पार्थिवाय सुन्वते यजमानाय कुरुत ॥ १ ॥

‘अभ्रप्रुषः’ इत्यष्टर्चं नवमं सूक्तं भृगुगोत्रस्य स्यूमरश्मेराषं मरुदेवताकम् । पञ्चमी जगती शिष्टाः सप्त त्रिष्टुभः । तथा चानुकान्तम्—‘अभ्रप्रुषः स्यूमरश्मिर्भागवो मारुतं तु पञ्चमी जगती’ इति । गतो विनियोगः ॥

अभ्रप्रुषो न वाचा प्रुषा वसु हविष्मन्तो न यज्ञा विजानुषः ।

सुमारुतं न ब्रह्माणमर्हसे गणमस्तोष्येषां न शोभसे ॥ १ ॥

अभ्रऽप्रुषः । न । वाचा । प्रुष । वसु । हविष्मन्तः । न । यज्ञाः । विजानुषः ।

सुऽमारुतम् । न । ब्रह्माणम् । अर्हसे । गणम् । अस्तोषि । एषाम् । न । शोभसे ॥ १ ॥

अभ्रप्रुषो न मेघान्निर्गच्छन्त उदकविन्दव इव वाचा स्तुत्या प्रीता मरुतः वसु धनं प्रुष सिञ्चन्ति । व्यस्ययेन बहुवचनम् । किंच हविष्मन्तो न यज्ञाः हविर्भिर्युक्ता यागा इव विजानुषः जगतो विजनयितारौ भवन्ति । अथ समुदायेनाह । तेषाम् प्रुषां सुमारुतं शोभनानां मरुतां ब्रह्माणं महान्तं गणम् अर्हसे पूजार्थं न अस्तोषि नास्तौषम् । न स्तुतवानस्मीतः पूर्वम् । तथा शोभसे शोभार्थमपि मारुतं गणं न अस्तोषि । अत इदानीं नूतनेन स्तोत्रेण स्तौमीत्यर्थः ॥

श्रिये मर्यासो अञ्जीरकृण्वत सुमारुतं न पूर्वीरति क्षपः ।

दिवस्पुत्रास एता न येतिर आदित्यासस्ते अक्रा न वावृधुः ॥ २ ॥

श्रिये । मर्यासः । अञ्जीन् । अकृण्वन् । सुऽमारुतम् । न । पूर्वीः । अति । क्षपः ।

दिवः । पुत्रासः । एताः । न । येतिरे । आदित्यासः । ते । अक्राः । न । वावृधुः ॥ २ ॥

अश्रिये शोभार्थं मर्यासः मारुका मनुष्यरूपा वा मरुतः । पूर्वं मनुष्याः सन्तः पश्चात्सुकृत-विशेषेण ह्यमरा आसन् । ते अञ्जीन् अञ्जकान्याभरणानि अकृण्वन् कुर्वन्ति । किमर्थम् । अश्रिये स्वशरीरशोभनार्थम् । सुमारुतं शोभनानां मरुतां गणं पूर्वीः बह्वयः क्षपः क्षपयिष्यः सेनाः न अति न पराभावयन्तीति शेषः । किंच दिवः शुदेवतायाः पुत्रासः पुत्राः एताः गन्तारः न येतिरे निर्गच्छन्ति । ते आदित्यासः अदितेः पुत्राः अक्राः आक्रमणशीला मरुतः न वावृधुः न वर्धन्ते । यतोऽस्माभिर्न स्तुता अत इति भावः ॥

प्र ये दिवः पृथिव्या न बर्हणा त्मना रिरिन्ने अत्राच सूर्यः ।

पार्जस्वन्तो न वीराः पनस्यवो रिशादसो न मर्या अभिद्यवः ॥ ३ ॥

प्र । ये । दिवः । पृथिव्याः । न । बर्हणा । त्मना । रिरिन्ने । अत्रात् । न । सूर्यः ।

पार्जस्वन्तः । न । वीराः । पनस्यवः । रिशादसः । न । मर्याः । अभिद्यवः ॥ ३ ॥

ये मरुतः पृथिव्या पन पृथिव्याश्च । नेति चार्थे । बर्हणा महत्त्वेन त्मना आत्मनैव रिरिन्ने रिरिन्ने अतिरिक्ता अभवन् स्वशरीरेण अत्राच्च^१ अत्रादिव^२ सूर्यः^३ । किंच पार्जस्वन्तो वन वीराः बलवन्तो वीरा इव पनस्यवः स्तुतिकामा भवन्ति । किंच रिशादसो वन मर्याः रिशतामसिनारो मनुष्या इव अभिद्यवः अभिगतदीप्तयो भवन्ति ॥

युष्माकं बुध्ने अपां न यामनि विथुर्यति न मही श्रथर्यति ।

विश्वस्मुर्यज्ञो अर्वागयं सु वः प्रयस्वन्तो न सत्राच आ गत ॥ ४ ॥

युष्माकम् । बुध्ने । अपाम् । न । यामनि । विथुर्यति । न । मही । श्रथर्यति ।

विश्वस्मृः । यज्ञः । अर्वाक् । अयम् । सु । वः । प्रयस्वन्तः । न । सत्राचः । आ । गत ॥ ४ ॥

हे मरुतः युष्माकं बुध्ने परस्परसंघाते अपां वन यामनि प्रवृद्धानामुदकानां गमन इव मही महती भूः वन विथुर्यति न व्यथते । नापि श्रथर्यति न विक्षीर्णा भवति । शीघ्रगतयोऽपि यूयमेनां न पीडयध्वमित्यर्थः । विश्वस्मृः विश्वरूपः अयं यज्ञः यागसाधनं हविः वः युष्माकम् अर्वाक् अभिमुखं सु सुष्ठु गच्छति । प्रयस्वन्तो वन अन्नवन्तः परिष्कर्तार इव सुखप्रदाः सन्तः सत्राचः सहाज्जनाः आ गत आगच्छत । संघाकारेणागच्छतेत्यर्थः । 'सप्तगणा वै मरुतः' (तै. सं. २. २. ५. ७) इति श्रुतेः ॥

यूयं धूर्षु प्रयुजो न रश्मिभिज्योतिष्मन्तो न भासा व्युष्टिषु ।

श्येनासो न स्वयंशसो रिशादसः प्रवासो न प्रसितासः परिप्रुषः ॥ ५ ॥

युयम् । धुःस्सु । प्रयुजः । न । रश्मिभिः । ज्योतिष्मन्तः । न । भासा । व्युष्टिषु ।

श्येनासः । न । स्वयंशसः । रिशादसः । प्रवासः । न । प्रसितासः । परिप्रुषः ॥ ५ ॥

हे मरुतः यूयं धूर्षु रथसंघन्धिनीषु रश्मिभिः योक्त्रैः प्रयुजः प्रयुक्ता बद्धा अश्वा इव परिप्रुषः परितो गन्तारः स्थ । तथा ज्योतिष्मन्तो वन तेजस्वन्त आदित्यादय इव भासा युक्ता भवथ व्युष्टिषु उषःसूदितासु । किंच श्येनासो वन श्येना इव^३ स्वयंशसः स्वायत्तयशसः ते यथा रिशादसः रिशतामसितारस्तद्वद्विशदसः स्वायत्तयशसश्च । किंच प्रवासो वन प्रवासिन इव पथिका इव प्रसितासः प्रसिद्धयानाः । उक्तरूपा मरुतः परिप्रुषः परितो गन्तारो भवथ ॥ ॥१०॥

प्र यद्वह्वे मरुतः पराकाद्युयं महः संवरणस्य वस्वः ।

विदानासो वसवो राध्यस्याराचिद्वेष्टः सनुतयुयोत ॥ ६ ॥

१. ग-त-भ-अत्राच सूर्यः । २. भ- 'अत्रादिव सूर्यः' नास्ति । ३. त-भ-सु-इव किंच ।

प्र । यत् । वहध्वे । मरुतः । पराकात् । युयम् । महः । समस्वरणस्य । वस्वः ।
विदानासः । वसवः । राध्यस्य । आरात् । चित् । द्वेषः । सनुतः । युयोत् ॥ ६ ॥

हे वमरुतः वयूयं वयत् यदा वपराकात् अत्यन्तं दूरदेशात् वहध्वे^१ आगच्छत तदानीं^२ वमहः
महत् वसंवरणस्य संवरणीयं वराध्यस्य संराधनीयं ववस्वः वसु धनं वविदानासः प्रयच्छन्तो हे
वसवः यूयम् वआराच्चित् दूरादेव वयुयोत् पृथक्कृत । कानिति उच्यते । वद्वेषः द्वेषून् । कीदृशान् ।
वसनुतः अन्तर्हितान् । निगूढानित्यर्थः । सनुतरित्यन्तर्हितनाम ॥

य उदचि यज्ञे अध्वरेष्ठा मरुद्भ्यो न मानुषो ददाशत् ।

रेवत्स वयो दधते सुवीरं स देवानामपि गोपीथे अस्तु ॥ ७ ॥

यः । उत्ऽऋचि । यज्ञे । अध्वरेऽस्थाः । मरुत्ऽभ्यः । न । मानुषः । ददाशत् ।

रेवत् । सः । वयः । दधते । सुऽवीरम् । सः । देवानाम् । अपि । गोऽपीथे । अस्तु ॥ ७ ॥

वअध्वरेष्ठाः यागे सीदन् वमानुषः वयः^३ यजमानः वयज्ञे वउदचि सति । ऋक्शब्देन स्तोत्र-
मुपलक्ष्यते । यज्ञे समासस्तुतिके सति संपूर्णे सति वमरुद्भ्यो वन मरुद्भ्य इवान्येषामध्वर्युभ्य^४
ऋत्विगादिभ्यः वददाशत् दद्यात् । यद्वा यज्ञ उदच्युपक्रान्त इत्यर्थः । तस्मिन् यज्ञे मरुद्भ्य इवान्यस्मै
इन्द्राय ददाशत् ददाति । वसः यजमानः रेवत् धनवत्^५ सुवीरं शोभनपुत्राशुपेतं वयः अन्नं
वदधते धारयति । व्यत्ययेनैकवचनम् । वस वदेवानाम् इन्द्रादीनाम् वअपि वगोपीथे सोमपाने
वअस्तु भवतु ॥

ते हि यज्ञेषु यज्ञियास ऊमा आदित्येन नाम्ना शंभविष्ठाः ।

ते नोऽवन्तु रथतूर्मेनीषां महश्च यामन्नध्वरे चकानाः ॥ ८ ॥

ते । हि । यज्ञेषु । यज्ञियासः । ऊमाः । आदित्येन । नाम्ना । शम्ऽभविष्ठाः ।

ते । नः । अवन्तु । रथऽतूः । मनीषाम् । महः । च । यामन् । अध्वरे । चकानाः ॥ ८ ॥

वते वहि ते खलु वयज्ञेषु यागेषु वयज्ञियासः यज्ञार्हा यष्टव्याः वऊमाः अवितारः वआदित्येन
वनाम्ना आदित्यसंबन्धिनीदकेन वशंभविष्ठाः सुखस्य भावयितारः । यद्वा । आदित्याख्येन नाम्नादित्य-
नामकेन देवेन सह शंभविष्ठाः । वते मरुतः वनः अस्मान् वअवन्तु । वरथतूः रथतुरो रथस्य यज्ञ-
गमनसाधनस्य त्वरयितारः सन्तः वमनीषां स्तुतिमवन्तु रक्षन्तु । कीदृशास्ते । वअध्वरे वयामन्
यागगमने वमहः महद्भविः वचकानाः कामयमानाः ॥ ११ ॥

‘विप्रासः’ इत्यष्टर्चं दशमं सूक्तम् । पञ्चम्याद्यास्तिस्रो द्वितीया चेति चतस्रो जगत्यः । शिष्टा-
श्चतस्रश्चिष्टुभः । पूर्ववदधिदेवते । तथा चानुक्रान्तं—‘विप्रासो द्वितीया पञ्चम्याद्याश्च तिस्रो जगत्यः’
इति । गतो विनियोगः ॥

विप्रासो न मन्मभिः स्वाध्वो देवान्यो^१ न यज्ञैः स्वर्गसः ।

राजानो न चित्राः सुसंद्दशः क्षितीनां न मर्या अरेपसः ॥ १ ॥

१. ग-प्रवहध्वे । २. ग-त४.५-तदानीं यूयं; त१.२.३.६.७.८-भ१.२.४.६.८-तदानीं सूर्य ।
३. त-भ-मु-‘यः’ नास्ति । ४. त-मु-‘मध्वर्युपमृतिभ्यः’ । ५. त१.२.३.७-मु-रयिमत; भ-‘धनवत्’
नास्ति ।

विप्रासः । न । मन्मऽभिः । सुऽआध्यः । देवऽअव्यः । न । यज्ञैः । सुऽअप्रसः ।
राजानः । न । चित्राः । सुऽसंदर्शः । क्षितीनाम् । न । मर्याः । अरेपसः ॥ १ ॥

१ विप्रासो १ न विप्रा ब्राह्मणा इव ते यथा १ मन्मभिः स्तुतिभिः १ स्वाध्यः शोभनाध्याना
भवन्ति एवं^१ मरुतोऽप्यस्मदीयैर्मन्मभिर्मननीयैः स्तोत्रैः स्वाध्यः सुमनसो भवन्ति । अथवा । मन्मभिः
स्तोत्रैर्युक्ता विप्रासो न मेधाविनः स्तोतार इव स्वाध्यो यज्ञे यजमाने वा सुध्याना इत्यर्थः । तथा
१ यज्ञैः यागैः १ देवाव्यो १ न देवानां तर्पयितारो यजमाना इव १ स्वप्नसः । अग्र इति कर्मनाम ।
शोभनकर्माणः । ते यथा कर्मसु व्यापृता भवन्ति तद्वद्वृष्टिप्रदानादिकर्मसु व्यापृता इत्यर्थः ।
१ राजानो १ न मूर्धाभिषिक्ताः क्षितिपतय इव १ चित्राः चायनीयाः पूजनीयाः । यद्वा चित्राभरणाः ।
तथा १ सुसंदर्शः सुष्ठु दर्शनीयाः । तथा १ क्षितीनां निवासानां स्वामिनः १ मर्याः १ न मनुष्या इव
१ अरेपसः अपापाः । यथा प्रतिग्रहार्थमन्यत्रागत्वा स्वगृह एवानुतिष्ठन्तो निर्दोषा भवन्ति तादृशा
इत्यर्थः । ईदृशाः शोभन्त इत्यर्थः ॥

अग्निर्न ये भ्राजसा रुक्मवक्षसो वातासो न स्वयुजः सद्य ऊतयः ।

प्रज्ञातारो न ज्येष्ठाः सुनीतयः सुशर्माणो न सोमा ऋतं यते ॥ २ ॥

अग्निः । न । ये । भ्राजसा । रुक्मवक्षसः । वातासः । न । स्वयुजः । सद्यः ऊतयः ।
प्रज्ञातारः । न । ज्येष्ठाः । सुनीतयः । सुशर्माणः । न । सोमाः । ऋतम् । यते ॥ २ ॥

हे मरुतः १ अग्निर्न अग्निरिव स^१ यथा^२ १ भ्राजसा तेजसा शोभते तद्वद्भ्राजसा युक्ताः किंच
१ रुक्मवक्षसः रुक्मालंकृतवक्षस्काः १ वातासो १ न प्रत्यक्षवाता इव १ स्वयुजः स्वयं^३ युज्यमानाः^४
१ सद्य ऊतयः सद्योगमनाः १ प्रज्ञातारो १ न प्रकर्षेण ज्ञातारो ज्ञानिन इव १ ज्येष्ठाः पूज्याः १ सुनीतयः
सुनयनाः १ सुशर्माणो १ न १ सोमाः सुसुखाः सोमा इव ते यूयम् १ ऋतं १ यते यज्ञं गच्छते यजमानाय
गच्छतेति ॥

वातासो न ये धुनयो जिगल्वोऽग्नीनां न जिह्वा विरोकिणः ।

वर्मण्वन्तो न योधाः शिमीवन्तः पितृणां न शंसाः सुरातयः ॥ ३ ॥

वातासः । न । ये । धुनयः । जिगल्वः । अग्नीनाम् । न । जिह्वाः । विरोकिणः ।
वर्मण्वन्तः । न । योधाः । शिमीवन्तः । पितृणाम् । न । शंसाः । सुरातयः ॥ ३ ॥

१ ये मरुतः १ वातासो १ न वायव इव १ धुनयः शत्रूणां कम्पयितारः १ जिगल्वः गमनशीलाः ।
अत्र मरुते सूक्ते मरुतामेव दृष्टान्तकथनं संचरणस्वभाववायुपदार्थतदभिमानिदेवताभेदेनाविरुद्धम् ।
तथा १ अग्नीनां १ न १ जिह्वाः अग्नीनां ज्वाला इव १ विरोकिणः विरोचनशीलसुखाः । तथा १ वर्मण्वन्तो
१ न १ योधाः कवचिनो योद्धार इव १ शिमीवन्तः शौर्यकर्मवन्तः । तथा १ पितृणां १ न १ शंसाः पितृणां
जनकानां शंसा वाच इव १ सुरातयः सुदानाः । एवंमहानुभावा एते मरुतोऽस्मद्यज्ञमागच्छन्तु ॥

१. त-मु-एवमेते । २. गन्त-भ-‘स’ नास्ति । ३. त४.५.७-‘यथा’ नास्ति । ४. त-भ१.
२.४.९.८-स्वयुज्यमानाः ।

रथानां न येऽराः सनाभयो जिगीवांसो न शूरा अभिद्यवः ।

वरेयवो न मर्या घृतप्रुषोऽभिस्वर्तारो अर्कं न सुष्टुभः ॥ ४ ॥

रथानाम् । न । ये । अराः । सऽनाभयः । जिगीवांसः । न । शूराः । अभिऽद्यवः ।

वरेऽयवः । न । मर्याः । घृतऽप्रुषः । अभिऽस्वर्तारः । अर्कम् । न । सुऽस्तुभः ॥ ४ ॥

१रथानां १न रथचक्राणामिव १अराः ते यथा बहवोऽपि १सनाभयः समाननाभयो भवन्ति तद्वत् १ये परस्परं सनाभयः समानबन्धना एकस्मिन्नेवान्तरिक्षे वर्तमानाः । परस्परं बन्धुभूता इत्यर्थः । १जिगीवांसो १न १शूराः जयशीलाः शूरा इव १अभिद्यवः अभिगतदीप्तयः किंच १वरेयवो १न १मर्याः वृतं वरं परस्मै प्रदातुमिच्छन्तो मनुष्या इव १घृतप्रुषः उदकसेक्तारः । उदकपूर्वं हि वराणि वसूनि दीयन्ते नियमेन । वृष्ट्युदकप्रदा इत्यर्थः । किंच १अभिस्वर्तारः १अर्कं १न अर्कमर्चनीयं स्तोत्रमभिस्वर्तारोऽभितः शब्दयितारो बन्दिन इव १सुष्टुभः सुशब्दाः ॥

अश्वासो न ये ज्येष्ठास आशवो दिधिषवो न रथ्यः सुदानवः ।

आपो न निम्रैरुदभिर्जिगत्नवो विश्वरूपा अङ्गिरसो न सामभिः ॥ ५ ॥

अश्वासः । न । ये । ज्येष्ठासः । आशवः । दिधिषवः । न । रथ्यः । सुऽदानवः ।

आपः । न । निम्रैः । उदऽभिः । जिगत्नवः । विश्वरूपाः । अङ्गिरसः । न । सामऽभिः ॥ ५ ॥

१ये मरुतः १अश्वासो १न अश्वा इव १ज्येष्ठासः ज्येष्ठाः प्रशस्यतमाः १आशवः शीघ्रगमनाः । तथा १दिधिषवो १न वसूनां धारका इव १रथ्यः रथस्वामिनः १सुदानवः सुदानाः । तथा १आपो १न आप इव १निम्रैः प्रवणैः १उदभिः उदकैः सह १जिगत्नवः गमनशीलाः । तथा १विश्वरूपाः नानारूपाः १सामभिः युक्ताः १अङ्गिरसो १न अङ्गिरस इव । सर्वदा सामगा इत्यर्थः ॥ ॥ १२ ॥

प्रावाणो न सुरयः सिन्धुमातर आदर्दिरासो अद्रयो न विश्वहा ।

शिशूला न क्रीळयः सुमातरौ महाम्रामो न यामन्नुत त्विषा ॥ ६ ॥

प्रावाणः । न । सुरयः । सिन्धुऽमातरः । आऽदर्दिरासः । अद्रयः । न । विश्वहा ।

शिऽशूलाः । न । क्रीऽळयः । सुऽमातरः । माऽम्रामः । न । यामन् । उत । त्विषा ॥ ६ ॥

१सुरयः उदकस्य प्रेरणः १प्रावाणो १न मेघा इव १सिन्धुमातरः नदीनिर्मातारः । १आदर्दिरासः आदरणीयशीलानि १अद्रयो १न वज्राद्यायुधानीव १विश्वहा सर्वदा शत्रूणां हन्तार इत्यर्थः । यद्वा । सर्वदा अद्रयो न वज्रा इव शत्रूणामादर्दिरास आदरणीयशिलाः । १सुमातरः शोभनमातृकाः १शिशूला १न शिशव इव १क्रीळयः विहर्तारः । १उत अपि च १महाम्रामो १न महाजनसंघ इव १यामन् यामनि गमने १त्विषा दीप्या युक्ता भवन्ति । तेऽस्मद्यज्ञमागच्छन्तु ॥

उषसां न केतवोऽध्वरश्रियः शुभंयवो नाञ्जिभिर्व्यश्वितन् ।

सिन्धवो न ययियो भ्राजदृष्टयः परावतो न योजनानि ममिरे ॥ ७ ॥

उषसाम् । न । केतवः । अध्वरऽश्रियः । शुभम्ऽयवः । न । अञ्जिभिः । वि । अश्वितन् ।

सिन्धवः । न । ययियः । भ्राजदृष्टयः । पराऽवतः । न । योजनानि । ममिरे ॥ ७ ॥

ये मरुतः ऽउषसां ऽन ऽकेतवः उषसां रश्मय इव ऽअध्वरभियः यज्ञस्याभयितारो^१ भवन्ति ।
तथा ऽशुभयवो ऽन कल्याणकामा वरा इव ऽअग्निभिः आभरणैः ऽव्यश्वितन् दीप्यन्ते । 'श्विता
वर्णे' । लङि रूपम् । तथा ऽसिन्धवो ऽन नद्य इव ऽययियः गमनशीलाः ऽभ्राजदृष्टयः दीप्यमाना-
युधाः ऽपरावतो ऽन दूराध्वनीना वडवा इव ऽयोजनानि दूरदेशान् ऽममिरे परिच्छिन्दन्ति ।
तेऽस्मद्यज्ञमागच्छन्तिवति ॥

सुभा॒गान्नो देवाः कृणुता सुर॒त्नान॒स्मान्तस्तोतृ॑न्मरुतो वावृ॒धानाः ।

अधि॑ स्तोत्रस्य॑ सु॒ख्यस्य॑ गात॒ सुना॑द्धि वो रत्न॒धेयानि॑ सन्ति ॥ ८ ॥

सु॒ऽभा॒गान् । नः । दे॒वाः । कृ॒णुत॒ । सु॒ऽर॒त्नान् । अ॒स्मान् । स्तो॒तृन् । म॒रुतः । व॒वृ॒धा॒नाः ।
अधि॑ । स्तो॒त्रस्य॑ । सु॒ख्यस्य॑ । गा॒त । सु॒नात् । हि । वः । र॒त्न॒ऽधे॒यानि॑ । सन्ति ॥ ८ ॥

अनया स्तुतिमुपसंहरति । हे ऽमरुतः ऽदेवाः ऽववृधानाः स्तुत्या वर्धमाना यूयं ऽस्तोतृन् ऽनः
अस्मान् ऽसुभागान् सुधनान् ऽकृणुत कुरुत । तथा ऽसुरत्नान् शोभनरत्नान् कृणुत । यद्वा । सुरत्नान्
शोभनरमणीयस्तोत्रानस्मानिति संबन्धनीयम् । किंच यूयं ऽसख्यस्य ऽस्तोत्रस्य सखिभूतं स्तोत्रम्
ऽअधि ऽगात अधिगच्छत । वः युष्माकं ऽरत्नधेयानि रत्नदानानि अस्मद्विषयाणि ऽसनाद्धि
चिरकालादारभ्य खलु ऽसन्ति ॥ ॥ १३ ॥

'अपश्यम्' इति सप्तचर्मेकादशं सूक्तमाग्नेयं त्रेष्टुभम् । सौचीकगुणोऽग्निर्ऋषिर्वैश्वानरगुणो वायवा
ससिर्नाम वाजंभरपुत्रः । तथा चानुक्रान्तम्—'अपश्यं सप्त सौचीकोऽग्निर्वैश्वानरो वा ससिर्वा
वाजंभर आग्नेयं तु' इति । प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोस्त्रैष्टुभे छन्दसीदमादिके द्वे सूक्ते । सूत्रितं च—
'अपश्यमस्य महत इति सूक्ते' (आश्व. श्रौ. ४. १३) इति ॥

अप॑श्यमस्य मह॒तो म॑हित्वमम॑र्त्यस्य॒ मर्त्या॑मु वि॒क्षु ।

नाना॑ हनू विभृ॒ते सं भ॑रेते अ॒सिन्वती॑ ब॒प्सती॑ भूर्य॑त्तः ॥ १ ॥

अप॑श्यम् । अ॒स्य । मह॒तः । म॑हि॒त्वम् । अम॑र्त्यस्य । मर्त्या॑सु । वि॒क्षु ।

नाना॑ । हनू॒ इति॑ । विभृ॒ते इति॑ वि॒भृते॑ । सम् । भ॑रेते इति॑ ।

अ॒सिन्वती॑ इति॑ । ब॒प्सती॑ इति॑ । भूरि॑ । अ॒त्तः ॥ १ ॥

ऽअस्य अग्नेः ऽमहतः मंहनीयस्य ऽमहित्वं महत्त्वम् ऽअपश्यं पश्यामि । कीदृशस्यास्य ।
ऽमर्त्यासु ऽविक्षु मनुष्यरूपासु प्रजासु तासां हृदये ऽअमर्त्यस्य अमरणस्वभावस्य वैश्वानररूपेण
वर्तमानस्य । यद्वा । मर्त्यासु विक्षृत्विव्यजमानरूपासु प्रजास्वमर्त्यस्य सर्वदा जागरितस्य । अथ
दावाग्निरूपोऽग्निरुच्यते । अस्याग्नेः ऽहनू शिप्रे ऽनाना ऽविभृते विभिन्नं ऽसं ऽभरेते संभरतो दन्तैः ।
तथा कृत्वा ऽअसिन्वती असंखादन्त्यौ स्तोतारं ऽबप्सती भक्षयन्त्यौ ऽभूरि प्रभूतं काष्ठमरण्ये वर्त-
मानम् ऽअत्तः भक्षयतः ॥

गुहा॑ शिरो नि॒र्हित॑मृधं॒गुक्षी॑ अ॒सिन्व॑न्न॒त्ति जि॒ह्वया॑ वना॑नि ।

अत्रा॑ण्यस्मै प॒द्भिः सं भ॑रन्त्यु॒त्तान॑हस्ता॒ नम॑साधि॒ वि॒क्षु ॥ २ ॥

गुहा । शिरः । निऽहितम् । ऋधक् । अक्षी इति । असिन्वन् । अत्ति । जिह्या । वनानि ।
अत्राणि । अस्मै । पट्ऽभिः । सम् । भरन्ति । उत्तानऽहस्ताः । नमसा । अधि । विशु ॥२॥

अस्याग्नेः ऽशिरः मूर्धां ऽगुहा गुहायां ऽनिहितं मनुष्योदरेषु वर्तते । अस्य ऽअक्षी अक्षिणी
ऽऋधक् पृथग्निहितं निहिते चन्द्रमूर्यात्मना । तावेवाक्षिणी इत्यर्थः । ईदृशो योऽग्निः ऽअसिन्वन् दन्तै-
रसंखादन् ऽजिह्या ऽवनानि ऽअत्ति काष्ठानि भक्षयति दाहभूतः ऽअस्मै अग्नयेऽध्वर्यादयः ऽपट्भिः
पादैरभिगत्य ऽअत्राणि^१ ऽसं ऽभरन्ति संपादयन्ति हवींषि । कथंभूताः । ऽउत्तानहस्ताः पात्रधारणार्थ-
मुन्नतकराः ऽनमसा नमस्कारेण युक्ताः । कुत्र । ऽअधि ऽविशु प्रजास्त्वृतिशु मध्ये ॥

प्र मातुः प्रतरं गुह्यमिच्छन् कुमारो न वीरुधः सर्पदुर्वीः ।

ससं न पक्वमविदच्छुचन्तं रिरिह्वासं रिप उपस्थे अन्तः ॥ ३ ॥

प्र । मातुः । प्रऽतरम् । गुह्यम् । इच्छन् । कुमारः । न । वीरुधः । सर्पत् । उर्वीः ।
ससम् । न । पक्वम् । अविदत् । शुचन्तम् । रिरिह्वासम् । रिपः । उपऽस्थे । अन्तरिति ॥३॥

अयमग्निः ऽमातुः पृथिव्याः संबन्धिनीः ऽउर्वीः बह्वीः ऽवीरुधः लताः ऽइच्छन् तथा ऽप्रतरं
प्रकृष्टतरं ऽगुह्यं गोप्यं तासां वीरुधां मूलमपीच्छन् कामयमानः ऽप्र ऽसर्पत् प्रसर्पति प्रसरति । किमिव ।
ऽकुमारो ऽन कुमार इव । स यथा स्तन्यं पातुं जानुभ्यां सर्पति तद्वत् । ऽससं ऽन ऽपक्वं पक्वमन्नमिव
ऽशुचन्तं दीप्यमानं नीरसं वृक्षं ऽरिपः पृथिव्याः ऽउपस्थे ऽअन्तः उत्सङ्गेऽन्तः ऽअविदत् विन्दति ।
पुनः कीदृशम् । ऽरिरिह्वासम् आकाशमास्वादयन्तम् । यद्वा । मूलैर्मातरं पृथिवीं रिरिह्वासम् ॥

तद्गामुतं रोदसी प्र ब्रवीमि जायमानो मातरा गर्भो अत्ति ।

नाहं देवस्य मर्त्यश्चिकेताग्निरङ्ग विचेताः स प्रचेताः ॥ ४ ॥

तत् । वाम् । कृतम् । रोदसी इति । प्र । ब्रवीमि । जायमानः । मातरा । गर्भः । अत्ति ।
न । अहम् । देवस्य । मर्त्यः । चिकेत । अग्निः । अङ्ग । विऽचेताः । सः । प्रऽचेताः ॥४॥

हे ऽरोदसी द्यावापृथिव्यौ ऽवां युवां ऽतत् ऽकृतं सत्यं ऽप्र ऽब्रवीमि यदरणीभ्यां ऽजायमानः
उत्पन्नः ऽगर्भः गर्भस्थानीयोऽग्निः ऽमातरा अरणी ऽअत्ति भक्षयति । ऽदेवस्य द्योतनादिगुणस्याग्नेः^२
वर्तनं ऽमर्त्यः मनुष्यः ऽअहं ऽन ऽचिकेत न जानामि । हे ऽअङ्ग वैश्वानर ऽअग्निः अरणीभ्यामुत्पन्नः
ऽविचेताः विविधज्ञानवान् ऽस ऽप्रचेताः^३ प्रकृष्टज्ञानः^४ । अतो न जानामीत्यर्थः । अथवाङ्गन्यात्मा-
नमेव संबोध्य ब्रवीमि । अग्निरेव विचेताः बहुधा जानाति स प्रचेताः^५ स एव जानाति ।
स्वमहिमानं नाहं स्तोतुं प्रभवामीत्यर्थः ॥

यो अस्मा अन्नं तृष्वाऽदधात्याज्यैर्धृतैर्जुहोति पुष्यति ।

तस्यै सहस्रमक्षमिर्वि चक्षेऽग्रे विश्वतः प्रत्यङ्मुसि त्वम् ॥ ५ ॥

१. ग-त-भ-‘अत्राणि’ नास्ति । २. त१.२.३.६.७.८-भ४.६.८-मु-द्योतमानादिगुणस्याग्नेः;
त४.५-द्योतमानस्याग्नेः; भ१.२.७-दानादिगुणस्याग्नेः । ३. ग-त-प्रचेताः स एव । ४. भ-‘प्रकृष्टज्ञानः
... प्रचेताः’ नाति ।

यः । अस्मै । अन्नम् । तृषु । आऽदधाति । आज्यैः । घृतैः । जुहोति । पुष्यति ।
तस्मै । सहस्रम् । अक्षऽभिः । वि । चक्षे । अग्रे । विश्वतः । प्रत्यङ् । असि । त्वम् ॥ ५ ॥

यः यजमानः ऽअस्मै अग्रे ऽतृषु क्षिप्रम् ऽअन्नम् ऽआदधाति करोति ऽआज्यैर्घृतैः क्षरद्रूपैः^१
दीप्तैर्वा सोमरसैः ऽजुहोति ऽपुष्यति पुष्पाति चैनं काष्ठैः ऽतस्मै । तमित्यर्थः । तं ऽसहस्रं सहस्र-
संख्याकैः ऽअक्षभिः अक्षस्थानीयाभिरपरिमिताभिर्ज्वालाभिः ऽवि ऽचक्षे विचष्टे^२ विपश्यति^३ ।
अथ प्रत्यक्षकृतः । हे ऽअग्रे ऽत्वं ऽविश्वतः सर्वतः ऽप्रत्यङ्ङसि प्रत्यगञ्जनो भवसि । अस्मदानु-
कूल्येन प्रवर्तमानो^४ भवसि ॥

किं देवेषु त्यज एनश्चकर्थाग्रे पृच्छामि नु त्वामविद्वान् ।

अक्रीळन् क्रीळन् हरिरत्तवेऽदन्वि पर्वशश्चर्तु गामिवासिः ॥ ६ ॥

किम् । देवेषु । त्यजः । एनः । चकर्त्त । अग्रे । पृच्छामि । नु । त्वाम् । अविद्वान् ।

अक्रीळन् । क्रीळन् । हरिः । अत्तवे । अदन् ।

वि । पर्वशः । चर्तु । गाम्ऽईव । असिः ॥ ६ ॥

हे ऽअग्रे ऽत्वं ऽनु क्षिप्रं ऽदेवेषु ऽकिं ऽत्यजः क्रोधम् ऽएनः पापं च^५ ऽचकर्त्त कृतवानसीति
ऽअविद्वान् अहं ऽपृच्छामि । खाण्डवं दहन्तमग्निं पृच्छामि । किंच ऽअक्रीळन् कचिद्देशोऽविहरन् ऽक्रीळन्
कचिद्देशे विनोदयल्लीलया दहन् ऽहरिः हरितवर्णः सन् ऽअत्तवे अत्तव्यम् ऽअदन् अन्नकाष्ठादिकं
ऽपर्वशः संधौ संधौ ऽवि ऽचकर्त्त विविधं करोषि । ऽगामिवासिः गां यथा असिः स्वधितिः
पर्वशश्छिनत्ति तद्वत् ॥

विषूचो अश्वान्युयुजे वनेजा ऋजीतिभी रशनाभिर्गृभीतान् ।

चक्षदे मित्रो वसुभिः सुजातः समानृधे पर्वभिर्वावृधानः ॥ ७ ॥

विषूचः । अश्वान् । युयुजे । वनेऽजाः । ऋजीतिऽभिः । रशनाभिः । गृभीतान् ।

चक्षदे । मित्रः । वसुऽभिः । सुजातः । सम् । आनृधे । पर्वऽभिः । वावृधानः ॥ ७ ॥

अयमग्निः ऽविषूचः विष्वगञ्जानान् ऽअश्वान् व्याप्तान् महतो वृक्षान् सर्वतो गन्तृनश्वानेव वा
ऽयुयुजे युङ्क्ते ऽवनेजाः वने प्रवृद्धः संपन्नः सन् । कीदृशानश्वान् । ऽऋजीतिभिः ऋजुगामिनीभिः
ऽरशनाभिः रशनास्थानीयाभिरलताभिः ऽगृभीतान्^६ परिगृहीतान् वेष्टितान् । साक्षादश्वपक्षे
ऋजुगतिभिः^६ प्रसिद्धाभी रशनाभिर्गृभीतान् गृहीतान् स्वकीयानश्वान् शीघ्रदाहाय रथे योजितवानि-
त्यर्थः । तादृशोऽग्निः ऽचक्षदे चक्षद^७ शकलीकरोति वसुनि ऽमित्रः अस्माकं मित्रभूतः ऽवसुभिः
वासकैः रश्मिभिः ऽसुजातः सुष्ठु प्रवृद्धः सन् । किंच ऽसमानृधे सम्यग्वर्धते ऽपर्वभिः काष्ठखण्डैः
ऽवावृधानः वर्धमानः ॥ ॥ १४ ॥

१. त-भ-अक्षरद्रूपैः । २. त१.२-विचक्षे विपश्यति; त३.६.८-भ६.८-विचष्टे विपश्यति; त४.५-
विचष्टे; भ१.२.४.७-विचष्टे पश्यति । ३. त२.३.६.७.८-भ४.६.८-प्रवर्तनो । ४. ग-त-भ-‘च’
नास्ति । ५. त-भ-‘गृभीतान्’ नास्ति । ६. ग-ऋजुगतीभिः; त१.२.३-भ-ऋजुगतित्रीभिः । ७. ग-त-भ-
‘चक्षद’ नास्ति ।

‘अग्निः सप्तिम्’ इति सप्तर्षं द्वादशं सूक्तं सौचीकस्य वैश्वानरस्याग्रेरार्षं त्रैष्टुभमाग्नेयम् ।
‘अग्निः सप्तिम्’ इत्यनुक्रान्तम् । प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोरुक्तो विनियोगः ॥

अग्निः सप्तिं वाजंभरं ददात्यग्निर्वीरं श्रुत्यं कर्मनिःष्ठाम् ।

अग्नी रोदसी वि चरत्समञ्जन्नग्निर्नारीं वीरकुक्षिं पुरंधिम् ॥ १ ॥

अग्निः । सप्तिम् । वाजम्ऽभरम् । ददाति । अग्निः । वीरम् । श्रुत्यम् । कर्मनिःऽस्थाम् ।

अग्निः । रोदसी इति । वि । चरत् । समऽअञ्जन् ।

अग्निः । नारीम् । वीरऽकुक्षिम् । पुरम्ऽधिम् ॥ १ ॥

अयम् Vअग्निः Vसप्तिं सर्पणस्वभावमश्वं Vवाजंभरं युद्धे शत्रून् जित्वाजसंपादकं Vददाति स्तोत्रभ्यः । तथा Vअग्निर्वीरं वीर्यवन्तं पुत्रं Vश्रुत्यं पितृव्यपदेशकं Vकर्मनिःष्ठां यागेऽनन्यचित्तं ददाति । Vअग्नी Vरोदसी द्यावापृथिव्यौ Vसमञ्जन् सम्यगञ्जयन् Vवि Vचरत् विविधं चरति । अयम् Vअग्निर्नारीं योषितं Vवीरकुक्षिं वीरप्रसवकुक्षिं Vपुरंधिं च करोति ॥

अग्नेरप्रसः समिदस्तु भद्राग्निर्मही रोदसी आ विवेश ।

अग्निरेकं चोदयत्समत्स्वत्रिर्वृत्राणि दयते पुरुणि ॥ २ ॥

अग्नेः । अग्रसः । समऽइत् । अस्तु । भद्रा । अग्निः । मही इति । रोदसी इति । आ । विवेश ।

अग्निः । एकम् । चोदयत् । समत्ऽसु । अग्निः । वृत्राणि । दयते । पुरुणि ॥ २ ॥

Vअग्रसः कर्मवतः Vअग्नेः Vसमित् Vभद्रा Vअस्तु । अयम् Vअग्निः Vमही महर्त्या^१ Vरोदसी द्यावापृथिव्यौ Vआ Vविवेश आविष्टवान् स्वतेजसा । तथायम् Vअग्निरेकम् असहायमेव Vचोदयत् चोदयति प्रेरयति Vसमत्सु संग्रामेषु^२ । युद्धे स्वभक्तं स्वयं सहायः सन् जयिनं करोतीत्यर्थः । तथा Vअग्निर्वृत्राणि Vपुरुणि बहून् शत्रून् Vदयते हन्ति ॥

अग्निर्ह त्वं जरतः कर्णमावाग्निरुद्धयो निरदहज्रूथम् ।

अग्निरत्रिं धर्म उरुष्यदन्तराग्निर्नृमेधं प्रजयासृजत्सम् ॥ ३ ॥

अग्निः । ह । त्वम् । जरतः । कर्णम् । आवा । अग्निः । अत्ऽभ्यः । निः । अदहत् । ज्रूथम् ।

अग्निः । अत्रिम् । धर्मे । उरुष्यत् । अन्तः । अग्निः । नृऽमेधम् । प्रऽजया । असृजत् । सम् ॥ ३ ॥

Vअग्निर्ह अयमग्निः खलु Vत्वं तं प्रसिद्धं Vजरतः Vकर्णं जरत्कर्णनामानमृषिम् Vआव ररक्ष । तथायम् Vअग्निः Vअद्भ्यः Vज्रूथम् एतन्नामानमसुरम् Vनिरदहत् निर्दग्धवान् । तथा Vअग्निरत्रिं महर्षिं Vधर्मे Vअन्तः ऋषीसेऽवस्थितम् Vउरुष्यन् ररक्ष । तथायम् Vअग्निर्नृमेधम् एतन्नामकमृषिं Vप्रजया पुत्रादिलक्षणया Vसम् Vअसृजत् संयुयोज^३ ॥

अग्निर्दाद्विणं वीरपेशा अग्निर्ऋषिं यः सहसा सनोति ।

अग्निर्दिवि हव्यमा ततानाग्नेर्धामानि विभृता पुरुत्रा ॥ ४ ॥

अग्निः । दात् । द्रविणम् । वीरपेशाः । अग्निः । ऋषिम् । यः । सहस्रा । सनोति ।

अग्निः । दिवि । हव्यम् । आ । ततान् । अग्नेः । धामानि । विभृता । पुरुत्रा ॥ ४ ॥

अयम् अग्निः वीरपेशाः प्रेरकज्वालारूपः द्रविणं धनं दात् ददाति । तथा अग्निर्ऋषिं मन्त्रद्वष्टारं पुत्रं प्रयच्छतीति शेषः । ऋषिः^१ विशेष्यते । यः ऋषिः सहस्रा गवां सहस्राणि सनोति भजते दक्षिणात्वेन तमृषिं ददातीति । तथा अग्निः दिवि द्युलोके हव्यं यजमानैर्हुतम् आ ततान् देवेषु विस्तारयति । तथा अग्नेर्धामानि शरीराणि विभृता विभृतानि संभृतानि पुरुत्रा बहुषु स्थानेष्वहवनीयधिष्यादिषु क्षित्यादिषु वा ॥

अग्निमुक्थैर्ऋषयो वि ह्वयन्तेऽग्निं नरो यामनि बाधितासः ।

अग्निं वयो अन्तरिक्षे पतन्तोऽग्निः सहस्रा परि याति गोनाम् ॥ ५ ॥

अग्निम् । उक्थैः । ऋषयः । वि । ह्वयन्ते । अग्निम् । नरः । यामनि । बाधितासः ।

अग्निम् । वयः । अन्तरिक्षे । पतन्तः । अग्निः । सहस्रा । परि । याति । गोनाम् ॥ ५ ॥

अग्निमुक्थैः शस्त्रैः ऋषयः पूर्वे वि ह्वयन्ते विविधमाह्वयन्ति यज्ञे स्वीये । अग्निं नरः मनुष्याः यामनि संप्राप्ते । यातिर्वधकर्मसु पठिनः । बाधितासः शत्रुभ्यो बाधिताः प्राप्नुवन्ति जयार्थम् । तथा अग्निं वयः पक्षिगः अन्तरिक्षे पतन्तः पश्यन्ति रात्रिषु । 'तस्मादिमां वयांसि नक्तं नाध्यासते' (तै. सं. ५. ६. ४. ४) इति ब्राह्मणम् । यद्वा दावभूतमग्निमन्तरिक्षगा वयः पतन्ति । तथा अग्निः गोनां गवां सहस्रा सहस्राणि परि परितः याति गच्छति ॥

अग्निं विश ईळते मानुषीर्या अग्निं मनुषो नहुषो वि जाताः ।

अग्निर्गान्धर्वी पृथ्यामृतस्याग्नेर्गव्यूतिर्घृत आ निषत्ता ॥ ६ ॥

अग्निम् । विशः । ईळते । मानुषीः । याः । अग्निम् । मनुषः । नहुषः । वि । जाताः ।

अग्निः । गान्धर्वीम् । पृथ्याम् । ऋतस्य । अग्नेः । गव्यूतिः । घृते । आ । निषत्ता ॥ ६ ॥

अग्निं विशः प्रजा ऋत्विग्यजमानलक्षणाः ईळते स्तुवन्ति । याः मानुषीः मानुष्यो मनुष्याज्जाताः ता ईळते । तथा अग्निं मनुषः मनुष्याः नहुषः राज्ञः सकाशात् जाताः प्रजा विविधं स्तुवन्तीति । अग्निर्गान्धर्वीम् । वाङ्मनामैतत् । वाचं शृणोति । कीदृशीं गान्धर्वीम् । ऋतस्य यज्ञस्य पृथ्यां पथि हिताम् । अग्नेः महात्मनः गव्यूतिः मार्गः घृते आज्ये^२ आ निषत्ता सर्वतो निषण्णो भवति ॥

अग्नये ब्रह्म ऋभर्वस्ततक्षुरग्निं महामवोचामा सुवृक्तिम् ।

अग्ने प्राव जरितारं यविष्ठग्ने महि द्रविणमा यजस्व ॥ ७ ॥

अग्नये । ब्रह्म । ऋभर्वः । ततक्षुः । अग्निम् । महाम् । अवोचाम् । सुवृक्तिम् ।

अग्ने । प्रा । अत्र । जरितारम् । यविष्ठ । अग्ने । महि । द्रविणम् । आ । यजस्व ॥ ७ ॥

वअग्नये वब्रह्म स्तोत्रम् वऋभवः मेधाविनः वततक्षुः अकुर्वन् । वयं च वमहां महान्तम् वअग्निं प्रति वसुवृत्तिं स्तुतिम् वअवोचाम । हे वयविष्ठ युवतम् वअग्ने वजरितारं स्तोतारं वप्राव प्ररक्ष । हे वअग्ने वमहि महन् वद्रविणं धनम् वआ वयजस्व प्रयच्छेत्यर्थः । अत्र प्रतिवाक्यमभ्यभिधानं तस्य स्तुत्यस्त्वप्रदर्शनार्थम् ॥ ॥ १५ ॥

‘ य इमा ’ इति सप्तर्चं त्रयोदशं सूक्तं भुवनपुत्रस्य विश्वकर्मण आर्षं त्रैष्टुभं विश्वकर्मदेवत्यम् । तथा चानुक्रान्ते—‘ य इमा विश्वकर्मा भोवनो वैश्वकर्मणं तु ’ इति । गतः सूक्तविनियोगः । अत्र वाजसनेयकं—‘ ब्रह्म वै स्वयंभु तपोऽतप्यत । तदैक्षत न वै तपस्थानन्त्यमस्ति हन्ताहं भूतेष्वात्मानं जुहवानि भूतानि चात्मनीति तत्सर्वेषु भूतेष्वात्मानं हुत्वा ’ (श. ब्रा. १३. ७. १) इत्यादि ॥

य इमा विश्वा भुवनानि जुह्वद्विर्होता न्यसीदत्पिता नः ।

स आशिषा द्रविणमिच्छमानः प्रथमच्छदर्वरां आ विवेश ॥ १ ॥

यः । इमा । विश्वा । भुवनानि । जुह्वत् । ऋषिः । होता । नि । असीदत् । पिता । नः ।

सः । आशिषा । द्रविणम् । इच्छमानः । प्रथमच्छत् । अवरान् । आ । विवेश ॥ १ ॥

अत्र निरुक्तं—‘ विश्वकर्मा सर्वमेधे सर्वाणि भूतानि जुहवांचकार स आत्मानमप्यन्ततो जुहवांचकार । तदभिवादिन्येपरंभवति य इमा विश्वा भुवनानि जुह्वदिति ’ (निरु. १०.२६) इति । वयः विश्वकर्मेतन्नामकः वऋषिः भुवनपुत्रः वहोता होमनिष्पादकः सन् विश्वा सर्वाणि वभुवनानि वजुह्वत् होमं कुर्वन् । प्रथमं सर्वं जगद्धृत्वेत्यर्थः । पश्चादग्नौ वन्यसीदन् वपिता जनकः । आत्मकृतेन कर्मणा देहोत्पत्तेः । न चैकस्य जन्यजनकभावो विरुध्यते तपोबलेन शरीरद्वयस्वीकारात् । ‘ स एकधा भवति ’ (छा. उ. ७. २६. २) इत्यादिश्रुतेः । वसः ऋषिः वआशिषा आशीःप्रतिपादकेन सूक्तवाकादिना वद्रविणं धनं स्वर्गास्थम् वइच्छमानः कामयमानः वप्रथमच्छत् प्रथममग्नेर्भुवनैराच्छादयिता ववरान् विप्रकृष्टान् भूतान् स्वात्मानाहुतान् वआ^१ वविवेश आविष्टवानग्निमित्युक्तार्थं एव पुनर्विशेषेणोक्तः । एवमुत्तरत्राधियज्ञपरतया योज्यम् । अथाध्यात्मप्रसिद्धयोच्यते । यो विश्वकर्मा^२ परमेश्वर इमा विश्वा भुवनानि जुह्वत् प्रलयकाले^३ पृथिव्यादीनिमान् सप्त लोकान् स्वात्मन्याहुति-प्रक्षेपवत्संहारभृत्पिरतीन्द्रियद्रष्टा सर्वज्ञो होता संहाररूपस्य होमस्य कर्ता नोऽस्माकं पिता जनको निषसाद स्वयं स्थितवान् । अयमर्थः । प्रलयकाले प्राप्ते मति सर्वलोकान् संहृत्यास्माकमपि संहर्ता पुनः स्रष्टा च सन् सर्वज्ञो यः परमेश्वरः स्वयमेक एवासीत् । तथा हि श्रुतयः—‘ आत्मा वा इदमेक एवाग्र आसीत् ’ (पृ. आ. २. ४. १) ‘ सदेव सोम्येदमग्र आसीत् ’ (छा. उ. ६. २. १) इत्यादिकाः । स तादृशः परमेश्वर आशिषा ‘ बहुः^४ स्यां प्रजायेय ’ इत्येवंरूपया पुनःपुनः सिसृक्षया द्रविण-मिच्छमानः धनोपलक्षितं जगद्भोगमाकाङ्क्षमाणः प्रथमच्छत् प्रथमं मुख्यं निष्प्रपञ्चं पारमार्थिकं रूपमावृण्वन्नवरान् स्वसृष्टान् प्राणिहृदयप्रदेशानां विवेश आविष्टवान् जीवरूपेण । तथा च श्रूयते—‘ सोऽकामयत बहुः स्यां प्रजायेयेति स तपोऽतप्यत स तपस्तप्त्वेदं सर्वममृजत यदिदं किंच तत्सृष्टा तदेवानुप्राविशत् ’ (तै. आ. ८. ६) इति । एवमन्या अप्युपनिषद् उदाहार्याः ॥

वैश्वदेवस्य पशोर्वपाया अनुवाक्या ‘ किं स्वित् ’ इत्येषा । सूत्रितं च—‘ किं स्विदासीद-भिधानं यो नः पिता जनिता ’ (आश्व. श्रौ. ३. ८) इति ॥

किं स्विदासीदधिष्ठानमारम्भणं कतमस्त्विदत्कथासीत् ।

यतो भूमिं जनयन्विश्वकर्मा वि द्यामौर्णोन्महिना विश्वचक्षाः ॥ २ ॥

किम् । स्वित् । आसीत् । अधिऽस्थानम् । आऽरम्भणम् । कतमत् । स्वित् । कथा । आसीत् ।
यतः । भूमिम् । जनयन् । विश्वऽकर्मा । वि । द्याम् । और्णोत् । महिना । विश्वचक्षाः ॥ २ ॥

पूर्वमन्त्रे जगत्प्रलयकाले संहृत्य पश्चात्सिद्ध्यर्थं सर्वं सृष्ट्वा तत्र प्रविष्ट इत्युक्तम् । अत्र तस्य द्वितीयस्याधिष्ठानजगदुपादानकारणाद्यसंभवात्सृष्टिरनुपपन्नेत्याक्षिपति । लोके हि घटं चिकीर्षुः कुलालो गृहादिकं किञ्चित्स्थानमधिष्ठाय मृद्वूपेणारम्भद्रव्येण^१ चक्रादिरूपैरुपकरणैर्घटं निष्पादयति । तद्वद्विश्वस्य जगदाश्रयद्यावापृथिव्योरुत्पादनवेलायाम्^२ अधिष्ठानं^३ किं^४ स्विदासीत् किं नामाभूत् । न किञ्चिदित्यर्थः । तथा तयोः^५ आरम्भणं^६ कतमस्त्वित्^७ । आरभ्यतेऽनेनेत्यारम्भणमुपादानकारणम् । तदपि कतमद्भवेत् । तदपि नेत्यर्थः । यद्यपि संभवेदारम्भणं^८ कथासीत् कथमभूत् । किं स्वयं सदसद्वा भवेदित्यर्थः । उभयमपि नोपपद्यते । सचेदद्वैतभङ्गप्रसङ्गः । असच्चेत् सदात्मकयोर्द्यावापृथिव्योरुपादानानर्हत्वात् 'नान्यत्किञ्चन मितम्' (ग. आ. २. ४. १) इति श्रुतेश्चेत्यभिप्रायः ।^९ यतः यस्मादधिष्ठानादारम्भणाच्च^{१०} विश्वचक्षाः^{११} सर्वद्रष्टा विश्वकर्मा परमेश्वरः^{१२} भूमिं^{१३} जनयन् वर्तते तथा^{१४} द्यां दिवं^{१५} वि^{१६} और्णोत्^{१७} व्यवृणोत्^{१८} सृष्टवान्^{१९} महिना^{२०} स्वमहत्त्वेन^{२१} । किं स्विदामीदिति^{२२} ॥

विश्वतश्चक्षुरुत विश्वतोमुखो विश्वतोबाहुरुत विश्वतस्पात् ।

सं बाहुभ्यां धमति सं पतत्रैर्द्यावाभूमीं जनयन्देव एकः ॥ ३ ॥

विश्वतःऽचक्षुः । उत । विश्वतःऽमुखः । विश्वतःऽबाहुः । उत । विश्वतःऽपात् ।
सम् । बाहुभ्याम् । धमति । सम् । पतत्रैः । द्यावाभूमी इति । जनयन् । देवः । एकः ॥ ३ ॥

अनया सर्वात्मकत्वेन कुलालादिविलक्षणत्वादधिष्ठानाद्यभावेऽपि स्रष्टुं शक्नोतीत्याह ।^१ विश्वतश्चक्षुः सर्वतो व्याप्तचक्षुः ।^२ उत अपि च विश्वतोमुखः । तथा^३ विश्वतोबाहुः ।^४ उत अपि च विश्वतस्पात् । स एवंविधः परमेश्वरः स्वस्मिन्लोक्यमुत्पादयतीत्यर्थः । कथमिति उच्यते ।^५ बाहुभ्यां दिवं^६ सं^७ धमति । धमतिर्गतिकर्मा । सम्यक्प्रेरयति । तथा^८ पतत्रैः गमनशीलैः पादैः पृथिवीं^९ सं धमतीति । उभयोरेव श्रवणं प्राधान्याभिप्रायम् । एवं^{१०} द्यावाभूमीं^{११} जनयन् दिवं च पृथिवीं^{१२} चोत्पादयन्^{१३} देवः द्योतमानः स्वयंप्रकाशः परमेश्वरः^{१४} एकः असहाय एव वर्तते ॥

किं स्विद्वनं क उ स वृक्ष आस यतो द्यावापृथिवी निष्ठतक्षुः ।

मनीषिणो मनसा पृच्छतेदु तद्यदध्यतिष्ठद्भुवनानि धारयन् ॥ ४ ॥

किम् । स्वित् । वनम् । कः । ऊँ इति । सः । वृक्षः । आस ।
यतः । द्यावापृथिवी इति । निःऽततक्षुः । मनीषिणः । मनसा । पृच्छते । इत् । ऊँ इति । तत् ।
यत् । अधिऽअतिष्ठत् । भुवनानि । धारयन् ॥ ४ ॥

१. ग-त-^१णारंभकद्रव्येण । २. ग-त-भ२.६-कतमस्त्विदत्कथासीत् । ३. ग-त-भ२.६.८-संभवदारंभणं । ४. ग-त-भ-भूमिं विश्वचक्षाः । ५. भ७-स्वमहत्त्वेन स्वरूपेण किं पदार्थं रूपोभूदिति प्रश्नार्थः । न किंस्विदासीदिति । ६. ग-त१.२.३.६.७.८-भ-स तथा । ७. ग-त६.८-द्यावापृथिवीं; त-भ२.४.५-द्यां पृथिवीं; भ७-द्यावापृथिवी ।

पूर्वस्यामृच्युक्तं ब्रह्मैव भूग्यादिकारणमिति । तदेवानया प्रभक्त्यनव्याजेनोच्यते । लोके हि प्रौढं प्रासादं निर्ममाणः कस्मिंश्चित्प्रौढे वने कंचित्^१ महान्तं वृक्षं छित्वा^२ तक्षणादिना स्तम्भादिकं संपादयति । इह तु परमेश्वरप्रेरिता जगत्स्वप्नारः^३ यतः यस्माद्वनाद्यं वृक्षमादाय^४ छावापृथिवी^५ निष्टतक्षुः तक्षणेन छावापृथिव्यौ निष्पादितवन्तः तत्^६ वनं^७ किं^८ वस्वित्^९ किं नाम स्यात् । तथा^{१०} क^{११} उ^{१२} स^{१३} वृक्ष^{१४} आस कस्तादृशो महान् वृक्षोऽभूत् । हे^{१५} मनीषिणः मनस ईश्वराः तदुभयं^{१६} मनसा जिज्ञामायुक्तेन^{१७} पृच्छते^{१८} पृच्छतैव । किंच ईश्वरः^{१९} भुवनानि^{२०} धारयन्^{२१} यत् स्थानम्^{२२} अध्यतिष्ठत्^{२३} तत् अपि पृच्छत । एतस्य सर्वस्याप्युत्तरं^{२४} ब्रह्म^{२५} स वृक्ष आसीत्^{२६} इत्यादिकमुत्तरम् ॥

सावमेधेषु वैश्वकर्मण एककपालस्य 'या ते धामानि' इत्येषा याज्या । सूत्रितं च—'विश्व-कर्मन् हविषा वावृधानो या ते धामानि परमाणि यावमा' (आश्व. श्रौ. २. १८) इति । पूर्वोक्तस्य पशोर्हविष एषैव याज्या । सूत्रितं च—'या ते धामानि परमाणि यावमा य इमे छावापृथिवी जनित्री' (आश्व. श्रौ. ३. ८) इति ॥

या ते धामानि परमाणि यावमा या मध्यमा विश्वकर्मन्नुतेमा ।

शिक्षा सखिभ्यो हविषि स्वधावः स्वयं यजस्व तन्वै वृधानः ॥ ५ ॥

या । ते । धामानि । परमाणि । या । अयमा । या । मध्या । विश्वऽकर्मन् । उत । इमा । शिक्ष । सखिभ्यः । हविषि । स्वधाऽवः । स्वयम् । यजस्व । तन्वैम् । वृधानः ॥ ५ ॥

अनया भावनो विश्वकर्मा जगत्कारणं विश्वकर्मदेवं स्वीति । हे^१ विश्वकर्मन्^२ या यानि^३ ते तव^४ परमाणि^५ धामानि^६ शरीराणि सन्ति यथा यानि च^७ मध्यमा मध्यमानि शरीराणि सन्ति^८ उत^९ अपि च^{१०} या यानि^{११} अवमा^{१२} अवमानि शरीराणि सन्ति उतापि च^{१३} तानीमानि सर्वाणि शरीराणि^{१४} सखिभ्यः^{१५} अस्मभ्यं^{१६} यष्टुं^{१७} हविषि मयि हविर्भूते सति^{१८} शिक्ष देहि । हे^{१९} स्वधावः^{२०} हविल्लक्षणान्नवन्^{२१} स्वयम्^{२२} एव त्वं^{२३} स्वकीयं पूर्वोक्तं त्रिविधं शरीरं^{२४} वृधानः^{२५} हविषा वर्धमानः सन् । अनेन धाम-त्रैविध्योपन्यासेन, तन्मभूतानि देवादिशरीराणि मध्यमभूतानि मनुष्यादिशरीराणि निकृष्टभूतानि कृमिकीटादिशरीराणि च परिगृहीतानि । किं बहुना सर्वं जगदुपात्तं भवति । उक्तव्यतिरेकेण निरवयवस्य परमेश्वरस्य विग्रहाभावात् 'तदैक्षत बहुः स्या प्रजायेय' (छा. उ. ६. २. ३) इत्यादि-श्रुतिभ्यः परमेश्वरस्यैव देवादिभेदेन बहुभावावगमात् ॥

तस्मिन्नेव वैश्वकर्मणपशौ वपापुरोडाशयोः 'विश्वकर्मन् हविषा' इति क्रमेण^१ द्वे^२ अनुवाक्ये । सूत्रितं च—'विश्वकर्मन् हविषा वावृधान इति द्वे विश्वकर्मा विमना आद्विहायाः' (आश्व. श्रौ. ३. ८) इति । सावमेधेषु वैश्वकर्मणस्य 'विश्वकर्मन् हविषा' इत्येवैवानुवाक्या । सूत्रं तु पूर्वमुदाहृतम् ॥

विश्वकर्मन् हविषा वावृधानः स्वयं यजस्व पृथिवीमुत घाम् ।

मुह्यन्त्वन्ये अभितो जनांस इहास्माकं मघवा सुरिरस्तु ॥ ६ ॥

विश्वऽकर्मन् । हविषा । वृधानः । स्वयम् । यजस्व । पृथिवीम् । उत । घाम् ।

मुह्यन्तु । अन्ये । अभितः । जनांसः । इह । अस्माकम् । मघवा । सुरिः । अस्तु ॥ ६ ॥

हे^१ विश्वकर्मन् विश्वविषयकर्मज्ञेत्त्वामक परमेश्वर^२ हविषा हविर्भूतेन मया विश्वकर्मणा मया दत्तेन वा हविषा^३ ववृधानः वर्धमानः । 'विश्वकर्मा सर्वाणि भूतानि जुहवांचकार स आत्मा-

नमप्यन्ततो जुहवांचकार ' इति हि निरुक्तं पूर्वमुदाहृतम् । स्वयम् एव पृथिवीम् उत अपि च
 पृथां दिवं च स्वसृष्टे द्यावापृथिव्यां स्वयं प्रवृद्धः सन् यजस्व पूजय । अन्ये मत्तोऽन्ये जनामः
 जना अयष्टारोऽस्मद्यागविरांघ्रिनो वा मुह्यन्तु मुग्धा भवन्तु अभितः सर्वतः । अथ परोक्षकृतः ।
 इह अस्मिन्यागे अस्माकं मघवा अस्मत्प्रतेन हविलक्षणेन धनेन धनवान् सः सूरिः स्वर्गादि-
 फलस्य प्रेरकः अस्तु भवतु । अत्र ' विश्वकर्मन् हविषा वर्धमानः ' (निरु. १०. २७) इत्यादि
 निरुक्तमनुसंधेयम् ॥

वाचस्पतिं विश्वकर्माणमूतये मनोजुवं वाजै अद्या हुवेम ।

स नो विश्वानि हव्नानि जोषद्विश्वशैभूरवसे साधुकर्मा ॥ ७ ॥

वाचः । पतिम् । विश्वऽकर्मणम् । ऊतये । मनःऽजुर्वम् । वाजै । अद्य । हुवेम ।

सः । नः । विश्वानि । हव्नानि । जोषत् । विश्वऽशैभूः । अवसे । साधुकर्मा ॥ ७ ॥

वाचस्पतिं मन्त्रात्मकस्य वचसः स्वामिनं विश्वकर्माणं विश्वकर्तारं मनोजुवं मनोवेगगमनं
 देवं वाजै यजे अद्य अस्मिन्दिने ऊतये तर्पणाय हुवेम आह्वयाम । सः देवः नः अस्माकं
 विश्वानि सर्वाणि हव्नानि जोषत् सेवनाम् । किमर्थम् । अवसे अस्माकं रक्षणाय । स
 विशेष्यते । विश्वशैभूः विश्वस्य सुखस्योत्पादकः साधुकर्मा च ॥ ॥ १६ ॥

' चक्षुषः ' इति सप्तचं चतुर्दशं सूक्तम् । ऋष्याद्याः पूर्ववत् । ' चक्षुषः ' इत्यनुकान्तम् । गतः
 सूक्तविनियोगः ॥

चक्षुषः पिता मनसा हि धीरौ घृतमेने अजनन्नम्रमाने ।

यदेदन्ता अददहन्त पूर्वं आदिद्यावापृथिवी अप्रथेताम् ॥ १ ॥

चक्षुषः । पिता । मनसा । हि । धीरौ । घृतम् । एने इति । अजनत् । नम्रमाने इति ।

यदा । इत् । अन्ताः । अददहन्त । पूर्वे । आत् । इत् । द्यावापृथिवी इति । अप्रथेताम् ॥ १ ॥

चक्षुषः चक्षुरुपलक्षितस्येन्द्रियसंघातमकस्य शरीरस्य पिता उत्पादयिता । यद्वा । चक्षुः
 ख्यापकं तेजः । तस्योत्पादयिता । मनसा न हि मत्समांस्ति कश्चिदिति बुद्ध्या हि खलु धीरः
 धृष्टो विश्वकर्मा प्रथमं घृतम् उदकम् अजनत् अजनयत् । ' आपो वा इहमग्रे ' (तै. सं. ७. १.
 ५. १) ' अप एव ससर्जादौ ' (मनु. १. ८) इत्यादिश्रुतिस्मृती स्याताम् । पश्चात् एने द्यावा-
 पृथिव्यां नम्रमाने तस्मिन्नुदक इतस्तत्श्रलन्त्यो योऽजनयत् । अथ यदेत् यदैव अन्ताः पर्यन्तप्रदेशाः
 पूर्वं पुराणा द्यावापृथिव्योः संबन्धिनः अददहन्त ददा अभवन् । विश्वकर्मणा ददाः संपादिता
 इत्यर्थः । आदित् अनन्तरमेव द्यावापृथिवी द्यावापृथिव्यौ अप्रथेतां यथाकामं प्रथिते अभूताम् ॥

विश्वकर्मणस्य पशोर्हविष पानुवाक्या । ' विश्वकर्मा विमना आद्विहायाः किं स्वदासीदधि-
 छानम् ' (आश्व. श्रौ. ३. ८) इति सूत्रितम् ॥

विश्वकर्मा विमना आद्विहाया धाता विधाता परमोत संदक् ।

तेषामिष्टानि समिषा मदन्ति यत्रा सप्तऋषीन् पर एकमाहुः ॥ २ ॥

विश्वऽकर्मा । विऽमनाः । आत् । विऽहायाः । धाता । विऽधाता । परमा । उत । सम्ऽदृक् ।
तेषाम् । इष्टानि । सम् । इषा । मदन्ति । यत्र । सप्तऽऋषीन् । परः । एकम् । आहुः ॥ २ ॥

अयं मन्त्रोऽधियज्ञाध्यात्मयोर्भेदेन द्विधा व्याख्येयः । तत्र प्रथमं देवतमधिकृत्योच्यते ।
१ विश्वकर्मा बहुविधप्रकाशवृष्टिप्रदानादिकर्मणां कर्तादित्यः स च २ विमनाः विभूतमनाः । ३ आत्
इत्यनर्थकः सर्वत इत्यर्थे वा । ४ विहायाः विविधमाप्ता । महानित्यर्थः । ५ धाता वृष्ट्यादिकर्ता च
६ विधाता जगतः कर्ता च ७ परमा परमः ८ संदृक् संदृष्टा च भूतानाम् । ९ तेषां सप्तर्षीणाम् । १० ज्योतिषां
रश्मीनामित्यर्थः । ११ चरमपादे वक्ष्यमाणत्वात् । १२ इष्टानि स्थानानि शरीराणि वा १३ इषा उदकेन १४ सं
१५ मदन्ति संमोदन्ते १६ यत्र यस्मिन्नादित्ये तं देवं १७ सप्तर्षीन् । सप्तर्षिभ्य इत्यर्थः । तेभ्यः १८ परः परस्तात्
१९ एकम् एव आदित्यम् २० आहुः मन्त्रविदः । अध्यात्मपक्ष उच्यते । विश्वकर्मा यः परमात्मा प्राण-
प्रकाशाभ्यामुपेतः सन् बहुकर्मा भवति । स च विमना विभूतमना विहाया वस्तुतो महान् विशेषेण
सुकृतदुकृतफलस्याप्ता धाता विधाता च परमोत संदृक् परमश्च संदृष्टेन्द्रियाणाम् । तेषां सप्तर्षीणां द्रष्टृणा-
मिन्द्रियाणामिष्टानि स्वरूपाणि पात्रेन सह सं मदन्ति संमोदन्ते यत्र यस्मिन्नात्मनि तमात्मानं सप्तर्षीन्
सप्तसंख्याकेभ्यः सर्पणस्वभावेभ्यो वा परः परस्ताद्गतमानमिन्द्रियाद्यतीतमेकं परमात्मानमाहुस्तत्त्व-
विदः । अत्र ' विश्वकर्मा विभूतमना व्याप्ता ' (निरु. १०. २६) इत्यादि निरुक्तमनुसंधेयम् ॥

पूर्वोक्त एव पशौ पुरांडाशस्य ' यो नः पिता ' इत्येषा याज्या । सूत्रितं च—' यो नः पिता
जनिता यो विधाता या ते धामानि परमाणि यावमा ' (आश्व. श्रौ. ३. ८) इति ॥

यो नः पिता जनिता यो विधाता धामानि वेद भुवनानि विश्वा ।

यो देवानां नामधा एक एव तं संप्रश्नं भुवना यन्त्यन्या ॥ ३ ॥

यः । नः । पिता । जनिता । यः । विऽधाता । धामानि । वेद । भुवनानि । विश्वा ।

यः । देवानाम् । नामधाः । एकः । एव । तम् । सम्ऽप्रश्नम् । भुवना । यन्ति । अन्या ॥ ३ ॥

१ यः विश्वकर्मा २ नः अस्माकं ३ पिता पालयिता । न केवलं पालकः किंतु ४ जनिता उत्पादकः ।
किमनेनास्माकमुत्पादक इति संकोचेन । ५ यो ६ विधाता सर्वस्य जगत उत्पादको यो विश्वकर्मा
नोऽस्माकमुत्पन्नानि ७ धामानि देवानां तेजःस्थानानि ८ वेद वेत्ति । किं बहुना । ९ विश्वा विश्वानि
१० भुवना भूतजातानि वेत्ति । ११ यः च १२ देवानाम् अग्निवायवादीनां १३ नामधाः नामां धाता इन्द्रा-
दीन्निर्माय तेषामिन्द्रादि नाम कृत्वा तत्तत्पदेषु स्थापयिता १४ णक् १५ एव । १६ तं देवम् १७ अन्या अन्यानि
१८ भुवना भूतजातानि १९ प्रश्नं कः परमेश्वर इति पृच्छां २० यन्ति प्राप्नुवन्ति ॥

त आर्यजन्त द्रविणं समस्मा ऋषयः पूर्वे जरितारो न भूना ।

असूते सूते रजसि निषत्ते ये भूतानि समकृण्वन्निमानि ॥ ४ ॥

ते । आ । अर्यजन्त । द्रविणम् । सम् । अस्मै । ऋषयः । पूर्वे । जरितारः । न । भूना ।

असूते । सूते । रजसि । निऽसत्ते । ये । भूतानि । सम्ऽअकृण्वन् । इमानि ॥ ४ ॥

१ते १पूर्वे १ऋषयः १अस्मै विश्वकर्मणे १द्रविणं चरुपुरोडाशादिलक्षणं^१ धनं १सं सम्यक् १आयजन्त सर्वतो यजन्ते । १जरितारो १न १भूना स्तोतारो यथा भूम्ना महता स्तोत्रेण^२ यजन्ति तद्वत् । १ये महर्षयः १असूते सरणवर्जिते १मूर्ते सरणसहिते स्थावरजङ्गमात्मके १रजसि लोके १निपत्ते निपण्णे निश्चलमवस्थिते १इमानि १भूतानि भुवनानि । प्राणिन इत्यर्थः । १समकृण्वन् सम्यग्धनादिना पूजयन् । अथवायमर्थः । ये स्थावरजङ्गमात्मके जगति वर्तमानानेतान् प्राणिनस्तेजसा समकृण्वन् ते^३ पूर्वं ऋषयो द्रष्टारो रश्मयोऽस्मा आदित्यात्मकाय विश्वकर्मणे द्रविणं तेज आयजन्त ॥

परो दिवा पर एना पृथिव्या परो देवेभिरसुरैर्यदस्ति ।

कं स्विद्रुर्भं प्रथमं दध्र आपो यत्र देवाः समपश्यन्त विश्वे ॥ ५ ॥

परः । दिवा । परः । एना । पृथिव्या । परः । देवेभिः । असुरैः । यत् । अस्ति ।

कम् । स्वित् । गर्भम् । प्रथमम् । दध्रे । आपः । यत्र । देवाः । समऽअपश्यन्त । विश्वे ॥ ५ ॥

यदीश्वरत्वं १दिवा १परः बुद्धीकादपि परस्ताद्वर्तमानं तथा १एना अस्याः १पृथिव्याः १परः परस्ताद्वर्तमानं तथा १देवेभिः देवैः^४ परस्ताद्वर्तमानम् १असुरैः परस्ताद्वर्तमानं^५ च १यदस्ति तद्द्राह्यामवस्थितं १कं १स्विद्रुर्भं गर्भवत्सर्वस्य ग्राहकं तत्त्वम् १आपः १प्रथमं १दध्रे धृतवत्यः । १यत्र यस्मिन् गर्भे १देवाः इन्द्रादयः १विश्वे सर्वेऽपि १समपश्यन्त संगताः परस्परं पश्यन्ति । एवं जानन्नेव कश्चित्त्वविन्प्रभं करोति ॥

तमिद्रुर्भं प्रथमं दध्र आपो यत्र देवाः समगच्छन्त विश्वे ।

अजस्य नाभावध्येकमर्पितं यस्मिन्विश्वानि भुवनानि तस्थुः ॥ ६ ॥

तम् । इत् । गर्भम् । प्रथमम् । दध्रे । आपः । यत्र । देवाः । समऽअगच्छन्त । विश्वे ।

अजस्य । नामौ । अधि । एकम् । अर्पितम् । यस्मिन् । विश्वानि । भुवनानि । तस्थुः ॥ ६ ॥

अनया पूर्वमन्त्रोक्तस्य प्रश्नस्योत्तरमभिधीयते । १तमित् तमेव विश्वकर्मणं १गर्भं गर्भस्थानीयं १प्रथमम् इतरसृष्टेः पूर्वम् १आपः १दध्रे धृतवत्यः । १यत्र गर्भे १विश्वे सर्वे १देवाः इन्द्रादयः १समगच्छन्त संगता भवन्ति । तस्य १अजस्य १नाभावधि नामौ । अधीति सप्तम्यर्थानुवादी । १एकमर्पितम् इत्यण्डाभिप्रायेणोक्तम् । अण्डं हि प्राक्सर्गाब्जाभिस्थानं तिष्ठति । १यस्मिन् अण्डे १विश्वानि १भुवनानि सर्वाणि भूतजातानि १तस्थुः तिष्ठन्ति । अथवा । अजस्य जन्मरहितस्य ब्रह्मणः स्वसृष्टे जले शयानस्य नामौ सर्वजगद्ग्रन्थक उदक एकं ब्रह्माण्डमर्पितं स्थापितम् । शिष्टं समानम् । अथास्मिन्नर्थे सृष्टिः—‘अप एव ससर्जादौ तासु वीर्यमवाकिरत् । तदण्डमभवद्वैमं सूर्यकोटिसमप्रभम्’ (मनु. १.८-९) इति ॥

न तं विदाथ य इमा जजानान्यद्युष्माकमन्तरं बभूव ।

नीहारेण प्रावृता जल्प्या चासुतृप उक्थशासश्चरन्ति ॥ ७ ॥

न । तम् । विदाथ । यः । इमा । जजान । अन्यत् । युष्माकम् । अन्तरम् । बभूव ।

नीहारेण । प्रावृताः । जल्प्या । च । असुतृपः । उक्थऽशसः । चरन्ति ॥ ७ ॥

१. ग४-त-भ६.८-चपुरोडाशा^१ । २. त-भ-स्तोत्रेण यथा । ३. त-भ-‘ते’ नास्ति । ४. त-भ-देवेभिरसुरैश्च यत्परः परस्ताद्वर्तमानं । ५. त-भ-समगच्छति ।

हे नराः ऽतं विश्वकर्माणं ऽन ऽविदाथ न जानीथ ऽय ऽहमा इमानि भूतानि ऽज्जान उत्पा-
दितवान् । देवदत्तोऽहं यज्ञदत्तोऽहमिति वयमात्मानं विश्वकर्माणं जानीम इति यदुच्येत तदसत् न
ब्रह्मप्रत्ययगम्यं जीवरूपं विश्वकर्माणः परमेश्वरस्य तत्त्वं किंतु ऽयुष्माकम् अहंप्रत्ययगम्यानां जीवानाम्
ऽअन्तरम् ऽअन्यत् अहंप्रत्ययगम्यादतिरिक्तं सर्ववेदान्तवेद्यमीश्वरतत्त्वं ऽबभूव भवति विद्यते । जीवरूप-
वत्तदपि कुतो न विद्य इति चेत् श्रूयताम् । ऽनीहारेण ऽप्रावृताः यूयं नीहारसदृशेनाज्ञानेनाच्छन्नाः । अतो
न जानीथ । यथा नीहारो नात्यन्तमसन् दृष्टेरावरकत्वात् नाप्यत्यन्तं सन् काष्ठपाषाणादिरूपान्तरेण
संबन्धुमथोग्यत्वात् एवमज्ञानमपि नात्यन्तमसदीश्वरतत्त्वावरकत्वात् नापि सत् बोधमात्रनिवर्त्यत्वात् ।
ईदृशेनाज्ञानेन भवन्तः सर्वे जीवाः प्रावृताः । न केवलं प्रावृतत्वं किंतु ऽजल्प्या ऽच देवोऽहं मनुष्यो-
ऽहमित्याद्यनृतजल्पनेन प्रावृताः । किंच ऽअसुतृपः केनाप्युपायेन असूत्राणांस्तृप्यन्तः । उदरभरा
इत्यर्थः । न तु पारमेश्वरं तत्त्वं विचारितवन्तः । न केवलमिहलोकभोगमात्रतृप्ताः ऽउक्थशासः नाना-
विधेषु यज्ञेषु उक्थं प्रउगनिष्केवलयादिकं वांसन्तः ऽचरन्ति पृथिभ्यां वर्तन्ते । केवलमैहिकामुष्मिक-
भोगपरा वर्तन्तेऽतो विश्वकर्माणं देवं न जानीथेत्यर्थः ॥ १७ ॥

‘ यस्ते मन्यो ’ इति सप्तचं पञ्चदशं सूक्तम् । मन्युर्नाम तपसः पुत्र ऋषिः । आद्या जगती
शिष्टास्त्रिष्टुभः । इदमुत्तरं च मन्युदेवत्यम् । तथा चानुक्रान्तं—‘ यस्ते मन्यो मन्युस्तापसो मान्यवं
तु जगत्यादि ’ इति । अजिरनामन्यभिचारसाधने यज्ञ एतस्सूक्तं निविद्धानम् । सूत्रितं च—‘ त्वया
मन्यो यस्ते मन्यो ’ (आश्व. श्रौ. ९. ७) इति ॥

यस्ते मन्योऽविधद्वज्र सायक सह ओजः पुष्यति विश्वमानुषक् ।

साह्याम दासमार्यं त्वया युजा सहस्कृतेन सहसा सहस्वता ॥ १ ॥

यः । ते । मन्यो इति । अविधत् । वज्र । सायक । सहः । ओजः । पुष्यति । विश्वम् । आनुषक् ।
सह्याम् । दासम् । आर्यम् । त्वया । युजा । सहःऽकृतेन । सहसा । सहस्वता ॥ १ ॥

हे ऽमन्यो क्रोधाभिमानिन् देव । ‘ मन्युर्मन्यतेदीप्तिकर्मणः क्रोधकर्मणो वधकर्मणो वा ’ (निरु.
१०. २९) इति निरुक्तम् । ऽयः यजमानः ऽते तुभ्यम् ऽअविधत् परिचरति हे ऽवज्र वज्रवत्सारभूत
ऽसायक सायकवच्छत्रूणां हिंसक स मनुष्यः ऽसहः बलं बाह्याम् ऽओजः शारीरं बलं च ऽआनुषक्
अनुषक्तं ऽपुष्यति त्वदनुग्रहात्संप्रामे । यस्मादेवं तस्माद्वयं ऽदासम् उपक्षयकर्तारम् ऽआर्यम्
अस्मत्तोऽधिकं चोभयविधं शत्रुं ऽसाह्याम् अभिभवेम । केन साधनेनेति तदुच्यते । ऽत्वया ऽयुजा
त्वया सहायेन । सहायो विशोष्यते । ऽसहस्कृतेन बलीत्पादितेन ऽसहसा सहमानेन परान् ऽसहस्वता
बलवता । ईदृशेन त्वया^१ सहायेनेत्यर्थः^२ ॥

मन्युरिन्द्रो मन्युरेवास देवो मन्युर्होता वरुणो जातवेदाः ।

मन्युं विश ईळते मानुषीर्याः पाहि नो मन्यो तर्पसा सजोषाः ॥ २ ॥

मन्युः । इन्द्रः । मन्युः । एव । आस । देवः । मन्युः । होता । वरुणः । जातवेदाः ।
मन्युम् । विशः । ईळते । मानुषीः । याः । पाहि । नः । मन्यो इति । तर्पसा । सऽजोषाः ॥ २ ॥

अयं ऽमन्युरिन्द्रः ऽमन्युरेव ऽदेवः सर्वोऽपि मन्युरेव ऽआस अभवत् । ऽमन्युः एव ऽहोता होम-
निष्पादकोऽग्निः । तथा मन्युः ऽवरुणः अपि ऽजातवेदाः जातप्रज्ञो वरुणश्च । सर्वेऽपि तेजस्विषु

मन्युसज्ञावात् । वयाः वमानुषीः मनुषोऽपत्यभूताः विशः प्रजाः सन्ति ताः मन्युं एव देवम्
ईळते स्तुवन्ति । हे मन्यो तपसा एतन्नामकेनास्मत्पित्रा सजोषाः समानप्रीतिस्त्वं पाहि रक्ष ॥

अभीहि मन्यो तवसस्तवीयान् तपसा युजा वि जहि शत्रून् ।

अमित्रहा वृत्रहा दस्युहा च विश्वा वसून्या भरा त्वं नः ॥ ३ ॥

अभि । इहि । मन्यो इति । तवसः । तवीयान् । तपसा । युजा । वि । जहि । शत्रून् ।

अमित्रहा । वृत्रहा । दस्युहा । च । विश्वा । वसूनि । आ । भर । त्वम् । नः ॥ ३ ॥

हे मन्यो त्वम् अभीहि अभिगच्छास्मद्यज्ञम् । कीदृशस्त्वम् । तवसः बलवतोऽपि
तवीयान् अत्यन्तं बलवान् । स त्वं तपसा अस्मत्पित्रा युजा सहायेन शत्रून् वि जहि ।
किंच अमित्रहा अभिग्राणां हन्ता । अमित्रोऽस्तिगन्धः । तथा वृत्रहा आवरकाणां शत्रूणां हन्ता तथा
दस्युहा च । दस्युरूपक्षपणकारी शत्रुः । तादृश मन्युदेव त्वं विश्वा सर्वाणि वसूनि धनानि
वनः अस्मभ्यम् आ भर आहर ॥

त्वं हि मन्यो अभिभूत्योजाः स्वयंभूर्भामो अभिमातिषाहः ।

विश्वचर्षणिः सहुरिः सहावानस्मास्वोजः पृतनासु धेहि ॥ ४ ॥

त्वम् । हि । मन्यो इति । अभिभूतिऽओजाः । स्वयम्भूः । भामः । अभिमातिऽसहः ।

विश्वचर्षणिः । सहुरिः । सहावान् । अस्मासु । ओजः । पृतनासु । धेहि ॥ ४ ॥

हे मन्यो त्वम् अभिभूत्योजाः परेषामभिभावुकबलः स्वयंभूः स्वयमेवोत्पन्नः भामः
क्रुद्धः अभिमातिषाहः । अभितो हिंसन्तीत्यभिमातयः शत्रवः । तेषामभिभविता । विश्वचर्षणिः
सर्वेषां द्रष्टा सहुरिः सहनशीलः सहावान् सहनवान् ईदृशस्त्वम् अस्मासु पृतनासु संग्रामेषु
ओजः बलं धेहि देहि ॥

अभागः सन्नप परेतो अस्मि तव क्रत्वा तविषस्य प्रचेतः ।

तं त्वा मन्यो अक्रतुर्जिहीळाहं स्वा तनूर्बलदेयाय मेहि ॥ ५ ॥

अभागः । सन् । अप । परोऽइतः । अस्मि । तव । क्रत्वा । तविषस्य । प्रचेत इति प्रऽचेतः ।

तम् । त्वा । मन्यो इति । अक्रतुः । जिहीळ ।

अहम् । स्वा । तनूः । बलदेयाय । मा । आ । इहि ॥ ५ ॥

हे प्रचेतः प्रकृष्टज्ञान मन्यो तविषस्य महतः तव क्रत्वा कर्मणा अभागः भागरहितः
सन् । त्वां यज्ञेऽयाजकः सन्नित्यर्थः । त्वदनुकूलरहितोऽहम् अप परेतोऽस्मि युद्धे शत्रुभिरभिभूतः
सन् दूरं गतोऽस्मि । तं तादृशं भागरहितं स्वा त्वां हे मन्यो अक्रतुः कर्मरहितः अहं जिहीळ
क्रुद्धं कृतवानित्यर्थः । यद्वा अहमेव त्वत्सहायमेव क्रोडितवान् । अथेदानीं स्वा तनूः मम शरीर-
भूतस्त्वं बलदेयाय बलदानाय मेहि मां प्राप्नुहि ॥

अयं ते अस्म्युप मेवर्वाङ् प्रतीचीनः सहुरे विश्वधायः ।

मन्यो वज्रिन्नाभि मामा ववृत्स्व हनाव दस्यूत बोध्यापेः ॥ ६ ॥

अयम् । ते । अस्मि । उप । मा । आ । इहि । अर्वाङ् । प्रतीचीनः । सहुरे । विश्वधायः ।
मन्यो इति । वज्रिन् । अभि । माम् । आ । ववृत्स्व । हनाव । दस्यून् । उत । बोधि । आपेः ॥ ६ ॥

हे ऽसहुरे शत्रूणां सहनशील ऽविश्वधायः विश्वस्य धर्तमन्यां ऽअयं जनोऽहं ऽते तव ऽअस्मि
कर्मकृत् । यत एवमतः ऽप्रतीचीनः प्रतिगन्ता ऽअर्वाङ् अस्मदभिमुखं ऽमा मां ऽउप ऽइहि उपागच्छ ।
हे ऽमन्यो ऽवज्रिन् ऽमाम् ऽअभि ऽआ ऽववृत्स्व अभ्यावर्तस्व । किमर्थमभ्यागमनमिति चेदुच्यते ।
ऽहनाव आवां ऽदस्यून् शत्रून् । ऽउत अपि च ऽआपेः वन्युं ऽबोधि बुध्यस्व ॥

अभि प्रेहि दक्षिणतो भवा मेऽधा वृत्राणि जङ्घनाव भूरि ।

जुहोमि ते धरुणं मध्वो अग्रमुभा उपांशु प्रथमा पिबाव ॥ ७ ॥

अभि । प्र । इहि । दक्षिणतः । भव । मे । अध । वृत्राणि । जङ्घनाव । भूरि ।
जुहोमि । ते । धरुणम् । मध्वः । अग्रम् । उभा । उपांशु । प्रथमा । पिबाव ॥ ७ ॥

हे मन्यो ऽअभि ऽप्रेहि अभिगच्छ । मम युद्धं गत्वा च ऽमे मम ऽदक्षिणतो ऽभव । ऽअध
अथ आवां ऽवृत्राणि शत्रून् ऽभूरि प्रभूतं ऽजङ्घनाव हनाव । ऽते तुभ्यम् ऽअग्रं श्रेष्ठं ऽमध्वः मधु
सोमरसं ऽजुहोमि । ऽउभा त्वं चाहं च ऽउपांशु अप्रकाशं ऽप्रथमा प्रथमौ सन्तौ ऽपिबाव ॥ १८ ॥

‘त्वया मन्यो’ इति सप्तचं षोडशं सूक्तम् । आदितस्तिस्त्रिष्टुभस्ततश्चतस्रो जगत्यः । पूर्व-
वदपिदेवते । तथा चानुकान्तं—‘त्वया मन्यो चतुर्जगत्यन्तम्’ इति । अजिरनाम्येकाह इदं सूक्तं
मरुत्वतीयशस्त्रे निविद्धानम् । सूत्रं पूर्वसूक्त एवोदाहृतम् । विनुत्यभिभूतिषु वज्रेषुष्वेकाहेष्वेते सूक्ते
मरुत्वतीयनिष्केवल्ययोः शस्ये । सूत्रितं च—‘विनुत्यभिभूत्योरिषुवज्रयोश्च मन्युसूक्ते’ (आश्व.
श्रौ. ९. ८) इति ॥

त्वया मन्यो सरथमारुजन्तो हर्षमाणासो धृषिता मरुत्वः ।

तिग्मेष्व आयुधा संशिशाना अभि प्र यन्तु नरो अग्निरूपाः ॥ १ ॥

त्वया । मन्यो इति । सरथम् । अरुजन्तः । हर्षमाणासः । धृषिताः । मरुत्वः ।
तिग्मसङ्घपवः । आयुधा । सम्संशिशानाः । अभि । प्र । यन्तु । नरः । अग्निरूपाः ॥ १ ॥

हे ऽमन्यो हे ऽमरुत्वः ऽत्वया ऽसरथं समानमेकमेव रथमारुह्येति शेषः । ऽआरुजन्तः^२ गच्छन्तः
ऽहर्षमाणासः हृष्टाः ऽधृषिताः धृष्टाः ऽतिग्मेष्वः तीक्ष्णबाणाः ऽआयुधा आयुधानि ऽसंशिशानाः
सम्यग्निश्चरन्तः ऽनरः युद्धस्य नेतार इन्द्रादयो देवास्त्वदनुचरा वा ऽअग्निरूपाः अग्निवत्तीक्ष्णदाहादि-
कर्माणो यद्वा संनद्धाः कवचिनः ऽअभि ऽप्र ऽयन्तु युद्धे सहायार्थम् । अत्र ‘त्वया मन्यो सरथमारुह्य
रुजन्तः’ (निरु. १०. ३०) इत्यादि निरुक्तमनुसंधेयम् ॥

अग्निरिव मन्यो त्विषितः सहस्व सेनानीर्नः सहुरे हूत एधि ।

हत्वाय शत्रून्वि भजस्व वेद ओजो मिमानो वि मृधो नुदस्व ॥ २ ॥

अग्निःऽइव । मन्यो इति । त्विषितः । सहस्व । सेनाऽनीः । नः । सहुरे । हूतः । एधि ।
हत्वाय । शत्रून् । वि । भजस्व । वेदः । ओजः । मिमानः । वि । मृधः । नुदस्व ॥ २ ॥

हे मन्यो अग्निरिव त्विषितः ज्वलितः सहस्व अभिभव शत्रून् । हे सहुरे सहनशील
सेनानीः एधि भव नः अस्माकं संग्रामे हूतः सन् । किञ्च हत्वाय हत्वा शत्रून्वि भजस्व
प्रयच्छास्माकं वेदः धनं शत्रुसंबन्धि । किञ्च ओजो मिमानः अस्माकं बलं कुर्वन् मृधः शत्रून्
वि नुदस्व घातयेत्यर्थः ॥

सहस्व मन्यो अभिमातिमस्मे रुजन् मृणन् प्रमृणन् प्रेहि शत्रून् ।

उग्रं ते पाजो नन्वा रुरुध्रे वशी वशं नयस एकज त्वम् ॥ ३ ॥

सहस्व । मन्यो इति । अभिमातिम् । अस्मे इति ।

रुजन् । मृणन् । प्रमृणन् । प्र । इहि । शत्रून् ।

उग्रम् । ते । पाजः । ननु । आ । रुरुध्रे । वशी । वशम् । नयसे । एकऽज । त्वम् ॥ ३ ॥

हे मन्यो अस्मे अस्माकम् अभिमातिम् अभिगन्तारं शत्रुं सहस्व अभिभव । रुजन्
हिसन्^१ मृणन्^१ प्रमृणन् प्रकर्षेण हिसन् यथा पुनर्न जीवेत्तथा कुर्वस्व^२ शत्रून् प्रति प्रेहि । ते
तव पाजः बलम् उग्रम् उद्वृणं के ननु आ रुरुध्रे आरुन्धन्ति । न तथा संभवति हे एकज
त्वम् असहायः वशी त्वं वशं नयसे प्रापयसि शत्रुम् ॥

एको बहुनामसि मन्यवीलितो विशंविशं युधये सं शिशाधि ।

अकृत्तरुक्त्वया युजा वयं द्युमन्तं घोषं विजयाय कृण्महे ॥ ४ ॥

एकः । बहुनाम् । असि । मन्यो इति । ईलितः । विशम्ऽविशम् । युधये । सम् । शिशाधि ।

अकृत्तऽरुक् । त्वया । युजा । वयम् । द्युमन्तम् । घोषम् । निजयाय । कृण्महे ॥ ४ ॥

हे मन्यो ईलितः स्तुतस्त्वम् एकः एव असहाय एव बहुनां शत्रूणाम् असि भवसि पर्याप्तो
हन्तुम् । अतः विशंविशं तां तामस्मद्विरोधिनीं प्रजां युधये युद्धाय सं शिशाधि सम्यक्
तीक्ष्णीकुरु । किञ्च हे अकृत्तरुक् अच्छिन्नदीप्ते त्वया युजा सहायेन वयं द्युमन्तं दीप्तिमन्तं घोषं
सिंहनादवन्तं विजयाय विशिष्टजयार्थं कृण्महे कुर्मः^३ ॥

विजेषकृदिन्द्रहवानवब्रवोऽस्माकं मन्यो अधिपा भवेह ।

प्रियं ते नाम सहुरे गृणीमसि विद्वा तमुत्सं यत आबुभूथ ॥ ५ ॥

१. त-मृणन् हिसन् ; भ-हिसन् । २. ग-त-भ१.२.४.६.८-कुर्वन् । ३. त१.२.३.६.७.८-
भ-कृण्महे ।

विजेऽकृत् । इन्द्रऽइव । अनवऽब्रवः । अस्माकम् । मन्यो इति । अधिऽपाः । भव । इह ।
प्रियम् । ते । नाम । सहुरे । गृणीमसि । विद्म । तम् । उत्सम् । यतः । आऽबभूथ ॥ ५ ॥

हे 'मन्यो' 'इन्द्रइव' 'विजेऽकृत्' विजयकर्ता । तथा 'अनवब्रवः' अनिन्दितवचनः । 'अनव-
ब्रवोऽनवक्षितवचनः' (निरु. ६. २९) इति यास्कः । ईदृशास्वम् 'अस्माकम्' 'अधिपाः' अधिकं
पाता रक्षिता 'भव' 'इह' अस्मिन्यज्ञे । हे 'सहुरे' शत्रूणां सहनशील 'ते' 'प्रियं' 'नाम' स्तोत्रं
'गृणीमसि' गृणीमः स्तुमः । 'यतः' नाम्नः स्तोत्रात् 'त्वम्' 'आबभूथ' आभवसि प्रवृद्धो भवसि
'तमुत्सं' बलस्योद्गमयितारं 'विद्म' जानीमः ॥

आभूत्या सहजा वज्र सायक सहो विभर्ष्यभिभूत उत्तरम् ।

क्रत्वा नो मन्यो सह मेघेधि महाधनस्य पुरुहूत संसृजि ॥ ६ ॥

आऽभूत्या । सहऽजाः । वज्र । सायक । सहः । विभर्षि । अभिऽभूते । उत्तरम् ।

क्रत्वा । नः । मन्यो इति । सह । मेघेधि । एधि । महाऽधनस्य । पुरुहूत । समऽसृजि ॥ ६ ॥

हे 'वज्र' वज्रवत्सारभूत हे 'सायक' शत्रूणामन्तकर 'अभिभूते' शत्रूणामभिभावुक मन्यो
'आभूत्या' । आभूतिरभिभवः । तेन 'सहजाः' सहैवोत्पन्नस्त्वं 'उत्तरम्' उत्कृष्टतरं 'सहः' बलं 'विभर्षि'
धारयसि । हे 'मन्यो' 'क्रत्वा' कर्मणा 'सह' 'नः' अस्माकं 'मेघेधि' स्निग्धो भव । कुत्रेति तदुच्यते ।
'महाधनस्य' । संग्रामनामैतत् । संग्रामस्य 'संसृजि' सर्गे । हे 'पुरुहूत' बहुभिराहूतेति मन्युसंबोधनम् ॥

संसृष्टं धनमुभयं समाकृतमस्मभ्यं दत्तां वरुणश्च मन्युः ।

भियं दधाना हृदयेषु शत्रवः पराजितासो अप नि लयन्ताम् ॥ ७ ॥

समऽसृष्टम् । धनम् । उभयम् । समऽआकृतम् । अस्मभ्यम् । दत्ताम् । वरुणः । च । मन्युः ।

भियम् । दधानाः । हृदयेषु । शत्रवः । पराऽजितासः । अप । नि । लयन्ताम् ॥ ७ ॥

'संसृष्टम्' अविभागमापन्नम् 'उभयम्' उभयविधं 'धनं' 'समाकृतं' सम्यगानीतम् 'अस्मभ्यं'
'दत्ताम्' । कः । 'वरुणश्च' देवः 'मन्युः' च । 'भियं' भयं 'हृदयेषु' 'दधानाः' 'शत्रवः' अस्मद्वि-
रोधिनिः 'पराजितासः' पराजिताः- 'अप' 'नि' 'लयन्तां' अपनिलीना भवन्तु ॥ १९ ॥ ॥ ६ ॥

सप्तमेऽनुवाके षट् सूक्तानि । तत्र 'सत्येन' इति सप्तचत्वारिंशद्वचं प्रथमं सूक्तं सवितृसुतायाः
सूर्याया आर्षम् । 'नवोनवः' इति तिस्रः 'अनुक्षराः' इति द्वे 'गृण्यामि' इति द्वे 'यदश्विना
पृच्छमानौ' इत्येका 'पूषा' त्वेतो नयतु' इत्येका 'अघोरचक्षुः' इति चैवमेता दशार्चस्त्रिष्टुभः ।
'नृष्टमेतत्' इत्येषोरोबृहस्पत्यकद्वादशद्वयष्टकवती । 'पूर्वापरं' चरतः । 'इह' प्रियं प्रजया । 'आ नः'
प्रजां जनयतु' इत्येतास्तिष्ठो जगत्स्यः । शिष्टास्त्रयस्त्रिंशदनुष्टुभः । आदितः पञ्चानामृचां सोमो देवता ।
तत एकादशभिः सूर्यां स्वविवाहं स्तुतवती । अतस्तत्र योऽर्थः प्रतिपाद्यते स एव देवतात्वेन विज्ञेयः ।
'या तेनोच्यते सा देवता' इति न्यायात् । सप्तदश्या देवा देवता । अष्टादश्याः सोमाकौ । एकोन-
विंश्याश्चन्द्राः । 'सुकिंशुकम्' इत्याद्या नवर्चो विवाहमन्त्रा आशिषः प्रतिपादकाः । अतस्तत्र तत्र
प्रतिपाद्योऽर्थो देवता । 'परा देहि' 'अभीरा तनूः' इति द्वे वध्वा विवाहकाळे परिहितस्य वाससः

संस्पर्शनिन्दयिष्यौ । 'ये बध्वश्चन्द्रम्' इति संपत्थोः क्षयरोगस्य नाशिनी । अतस्तद्देवताका^१ । परि-
शिष्टानां षोडशानां सूर्या देवता । तथा चानुक्रान्तं—'सत्येन सप्तचत्वारिंशत्' सर्वमनुक्रान्तम्^२ ।
सूक्तविभियोगो लैङ्गिकः ॥

सत्येनोत्तमिता भूमिः सूर्येणोत्तमिता द्यौः ।

ऋतेनादित्यास्तिष्ठन्ति दिवि सोमो अधि श्रितः ॥ १ ॥

सत्येन^१ । उत्तमिता । भूमिः । सूर्येण । उत्तमिता । द्यौः ।

ऋतेन^२ । आदित्याः । तिष्ठन्ति । दिवि । सोमः । अधि । श्रितः ॥ १ ॥

१सत्येन ब्रह्मणानन्तारमना । ब्रह्मा खलु देवानां मध्ये सत्यभूतः । तेनाधःस्थितेन १भूमिः
१उत्तमिता उपरि स्तम्भिता^३ । यथाधो न पतेत्तथा कृताः । यद्वा । सत्येन अनृतप्रतियोगिना धर्मेण
भूमिरुत्तमितोद्भूता फलिता भवतीत्यर्थः । असति सत्ये भूम्यां सस्यादयो न फलन्ति । तथा १सूर्येण
देवेन १द्यौः १उत्तमिता । सूर्यो हि शुस्थानत्वादिवं दधार । १ऋतेन यज्ञेन १आदित्याः अदितेः पुत्रा
देवाः १तिष्ठन्ति । यज्ञे यजमानदेतेन खत्वाद्भुत्या देवा उपजीवन्ति । १दिवि शुलोके १सोमः देवाना-
माप्यायनकारी^४ वलीरूपो देवतारूपश्च १अधि १श्रितः अधितिष्ठति । इति स्वपतिं सोमं सूर्यां स्तौति ॥

सोमेनादित्या बलिनः सोमेन पृथिवी मही ।

अथो नक्षत्राणामेषामुपस्थे सोम आहितः ॥ २ ॥

सोमेन । आदित्याः । बलिनः । सोमेन । पृथिवी । मही ।

अथो इति । नक्षत्राणाम् । एषाम् । उपस्थे । सोमः । आहितः ॥ २ ॥

१सोमेनादित्याः अदितेः पुत्रा इन्द्रादयः १बलिनः भवन्ति । ऐन्द्रवायवादिग्रहपरिग्रहादिति^५
भावः । तथा १सोमेन आहुत्यात्मनाप्री दृतेन १पृथिवी भूमिः १मही महती भवति । आहुत्या
वृष्टिद्वारेण सस्यादिसंपत्तेः । १अथो अपि चायं सोमः १नक्षत्राणामेषाम् । न क्षं त्रायन्त इति
नक्षत्रा ग्रहचमसादयः । तेषामेषाम् १उपस्थे १सोमः रसात्मकः १आहितः । यद्वा । प्रसिद्धानामेव
नक्षत्राणामुपस्थ उपस्थाने शुलोके सोम आहितः । 'तृतीयस्यामितो दिवि सोम आसीत्तं गायत्र्या-
हरन्' (तै. ब्रा. ३. २. १. १) इत्यादिश्रुतेः । देवतारूपसोमपक्षे । सोमेनादित्या देवा बलिनो
बलवन्तो भवन्ति तस्यैकैककलास्वादानात् । 'प्रथमां पिबते वह्निर्द्वितीयां पिबते रविः' इत्यादिस्मृतेः ।
सोमेन पृथिवी मही । अमृतसेकेनीषध्याद्यभिवृद्ध्या^६ पृथिव्या बलवत्त्वम् । चन्द्रस्य नक्षत्राणामुपस्थे
स्थितिः प्रसिद्धा ॥

सोमं मन्यते पपिवान् यत्सर्पिषन्त्योषधिम् ।

सोमं यं ब्रह्माणो विदुर्न तस्याश्नाति कश्चन ॥ ३ ॥

सोमम् । मन्यते । पपिवान् । यत् । सम्प्रतिरन्ति । ओषधिम् ।

सोमम् । यम् । ब्रह्माणः । विदुः । न । तस्य । अश्नाति । कः । चन ॥ ३ ॥

१. त-भ-अतस्तद्देवताकाः । २. ग४-त१.२.७-पुस्तकेषु संपूर्णः पाठो दत्तः । ३. त-भ-स्तमिता ।
४. त-भ१.४.६.७.८-देवतानामा^१ । ५. ग१.२-ग्रहपानादिति; ग४-ग्रहप्रचारादिति; त-भ१.२.४.
६.८-ग्रहपरादिति । ६. त-भ१.२.४.६.८-भिवृद्धये ।

तं सोमं मन्यते । कः^१ । यः पपिवान् । वर्धनकामार्थं चिकित्साद्यर्थं पीतः सोमो येन । यत् यमित्यर्थः । यं सोमम् ओषधिं बह्वीरूपं संपिषन्ति सामर्थ्याद्वासायनिकाः । न च स साक्षा-
त्सोमः । तर्हि कः । उच्यते । सोमं हि तं मन्यते यं ब्रह्माणः । यद्ब्रह्मशब्दो ब्राह्मणशब्दपर्यायो-
ऽस्ति । 'कुतो नु चरसि ब्रह्मन्' 'तस्मै मा ब्रूया निधिपाय ब्रह्मन्' इत्यादिप्रयोगात् । ब्राह्मणा
इत्यर्थः । ते चर्ध्विजो यजमानश्च^२ यागसाधनभूतं संस्कृतं विदुः जानन्ति तस्य अंशम् । यद्वा । कर्मणि
षष्ठी । तं सोमं कश्चन न अश्नाति । कश्चिदप्ययज्वेति शेषः । यज्वैनं^३ भक्षयितुमर्हति नान्य
इत्यर्थः । एवमोषधिपक्षे । अथ चन्द्रपक्ष उच्यते । तं सोमं मन्यते पपिवान् पीतवान्^४ यजमानो
यद्यमोषधिरूपं संपिषन्त्यभिषवप्रावभिरध्वर्वाद्यो यजमानश्च^५ । न च स सोमः । कस्तर्हि । यं
ब्रह्माणो ब्राह्मणा अभिज्ञा दैवज्ञा विदुः कथयन्ति चन्द्रमसं न तस्याश्नाति कश्चनादेवो देवेभ्योऽन्यो
मनुष्यादिः । देवा अग्न्याद्यो रश्मयो वा । यज्ञार्हसोमस्यासोमत्वं न निन्दायै अपि तु इतरस्य
स्तुत्यै इति मन्तव्यम् । 'अपशवो वा अन्ये गोअश्वेभ्यः' (तै. सं. ५. २. ९. ४) इत्यादिवत् ।
एवमत्र सोम्या उभयथा योज्याः ॥

आच्छद्विधानैर्गुपितो बर्हितैः सोम रक्षितः ।

ग्राणामिच्छृण्वन् तिष्ठसि न ते अश्नाति पार्थिवः ॥ ४ ॥

आच्छत्स्विधानैः । गुपितः । बर्हितैः । सोम । रक्षितः ।

ग्राणाम् । इत् । शृण्वन् । तिष्ठसि । न । ते । अश्नाति । पार्थिवः ॥ ४ ॥

हे सोम आच्छद्विधानैः । आच्छादयन्ति विधानानि येषां विद्यन्ते त आच्छद्विधानाः । तैः
गुपितः । तथा बर्हितैः गुपितः स्वानभ्राजाह्वार्यादिभिः^६ सप्तभिः सोमपालैः रक्षितः त्वम् । 'एते
वा अमुष्मिँल्लोके सोममरक्षन्' (तै. सं. ६. १. १०. ५) इति ब्राह्मणम् । ग्राणामिच्छृण्वन् अभिषव-
ग्राणां ध्वनिं शृण्वन्नेव तिष्ठसि । एते त्वां पार्थिवः पार्थिवो जनः न अश्नाति । न हि युस्थ-
श्चन्द्ररूपः सोमोऽत्रत्यैः पानयोग्यो भवति । 'चन्द्रमा वै सोमो देवानामन्नं तं पौर्णमास्यामभिषु-
ण्वन्ति' (श. ब्रा. ११. १. ५. ३) इति वाजसनेयकम् ॥

यच्चा देव प्रपिबन्ति तत् आ प्यायसे पुनः ।

वायुः सोमस्य रक्षिता समानां मास आकृतिः ॥ ५ ॥

यत् । त्वा । देव । प्रपिबन्ति । ततः । आ । प्यायसे । पुनरिति ।

वायुः । सोमस्य । रक्षिता । समानाम् । मासः । आकृतिः ॥ ५ ॥

हे देव सोम यत् यदा त्वा त्वां प्रपिबन्ति ओषधिरूपं त्रिवपि सवनेषु ततः अनन्तर-
मेव पुनः आ प्यायसे । 'आ प्यायस्व सम' (ऋ. सं. १. ९१. १६) इति प्रातःसवने 'सं
ते पयांसि' (ऋ. सं. १. ९१. १८) इत्युत्तरयोः सवनयोराप्यायसे । किंच वायुः तव सोमस्य

१. ग४-श्रामानकः; त१.२.३.६.७-न्यः नकः; त८-न्यनेकः; भ१-न्यनः कः; भ२-न्य नकः;
भ४.६.८-न्यनकः । २. त-भ२.८-यजमानाश्च । ३. ग-यज्वैव तत्; त-भ-यज्वैव तत् । ४. ग४-पीतवान्
पाता; त१.२.३.६.७-पीतवान् पीतसोमो; भ-पीतवान् पीत । ५. त-भ१.२.४.६-यजमानाश्च ।
६. त-भ-स्वानभ्राजाह्वारादिभिः ।

रक्षिता । यथा न शुष्यति तथा । वायुः शोषकः प्रसिद्धो लोके । किंच ऽमासः । ' मसी परिमाणे ' । मस्यते परिमीयत इति मासः सोमः । स च ऽसमानां संवत्सराणाम् ऽआकृतिः आकर्ता व्यवच्छेदको भवति । संवत्सरे संवत्सरे^१ वसन्तादिकालेष्वनुष्ठीयमानत्वात् ' वसन्ते वसन्ते ज्योतिषा यजेत ' इति श्रुतेः । यद्वा । सोमाधारवनस्पतिविकारग्रहद्वारेण वायुः सोमरसस्य^२ रक्षिता भवति । ' वायुगोपा वनस्पतयः ' इति श्रुतेः । एवं बह्वीरूपसोमपक्षे योजना । चन्द्रपक्षे तु । हे देव सोम यद्यदा त्वा त्वां प्रपिबन्ति रश्मयोऽपरपक्षे ततोऽनन्तरमेव पूर्वपक्षे पुनराप्यायसे । वायुश्च सोमस्य तव रक्षिता । वायवधीनत्वाच्चन्द्रगतेः । किंच समानां संवत्सराणां मासः । पृष्ठयेकवचनमेतत् । मासस्याकृतिश्च कर्ता त्वं चासि । एकैककलाहासवृद्धिभ्यां हि मासः पूर्यते तैः संवत्सर इति ॥ २० ॥

रैभ्यासीदनुदेयीं नाराशंसी न्योचनी ।

सूर्याया मद्रमिद्रासो गार्थयैति परिष्कृतम् ॥ ६ ॥

रैभी । आसीत् । अनुऽदेयी । नाराशंसी । निऽओचनी ।

सूर्यायाः । मद्रम् । इत् । वासः । गार्थया । एति । परिऽकृतम् ॥ ६ ॥

आभिः सूर्या स्वविवाहमस्तौदित्युक्तम् । सूर्या सावित्री वृते । रैभी । रैभ्यः काश्चनर्चः । ' रैभीः शंसति रेभन्तो वै देवाश्चर्षयश्च स्वर्गं लोकमायन् ' (ऐ. ब्रा. ६. ३२) इत्यादिब्राह्मण-विहिता रैभ्यः^३ । सा^४ रैभी ऽअनुदेयी ऽआसीत् । दीयमानवधूविनोदनायानुदीयमाना वयस्यासीत् । तथा ऽनाराशंसी । ' प्राता रत्नम् ' (क्र. सं. १. १२५. १) इत्यादिका मनुष्याणां स्तुतयो नारा-शंस्यः । सा नाराशंसी ऽन्योचनी । उच्चतिः सेवाकर्मा । सा वधूश्चर्यार्थं दीयमाना दास्यभवत् । ऽसूर्यायाः मम ऽमद्रं ऽवासः विचित्रे तुकूलादिकमाच्छादनयोग्यं वस्त्रं ऽगार्थया ऽपरिष्कृतम् अलंकृतम् ऽएति । ' गाथा गीयते ' इत्यादिब्राह्मणोक्ता गाथा । तथा गार्थया यत्परिष्कृतमस्ति तद्रासोऽभवदिति ॥

चित्तिरा उपबर्हणं चक्षुरा अभ्यञ्जनम् ।

द्यौर्भूमिः कोश आसीद्यदयात्सूर्या पतिम् ॥ ७ ॥

चित्तिः । आः । उपऽवर्हणम् । चक्षुः । आः । अभिऽअञ्जनम् ।

द्यौः । भूमिः । कोशः । आसीत् । यत् । अयात् । सूर्या । पतिम् ॥ ७ ॥

चित्तिः देवता ऽउपबर्हणम् ऽआः आसीत् । चक्षुः ऽअभ्यञ्जनम् ऽआः आसीत् । तथा हि । वृत्रस्य कनीनिका परापतत्रिककुलाम् पर्वते । तेन त्रैककुदेनाञ्जनसजातीयेन चक्षुषी आञ्जते । तच्चक्षु-रेवाञ्जनमासीदिति । ऽद्यौः च ऽभूमिः च ऽकोशः ऽआसीत्^५ । कोशस्थानीये^६ अभूताम् । ऽयत् यदा ऽसूर्या ऽपति स्वकीयं नवभर्तारं सोमम् ऽअयात् अगच्छत् तदैवमुपकरणान्यासन् ॥

स्तोमा आसन्प्रतिधयः कुरीरं छन्द ओपशः ।

सूर्याया अश्विना वराग्निरासीत्पुरोगवः ॥ ८ ॥

१. त१.२.३.६.७.८-म- ' संवत्सरे ' नास्ति । २. ग-त-भ-सोमस्य । ३. त१.२.३.६.८-म४. ६८-रैभ्यासां; त७-म२-रैभ्यासीत्; म१.७-रैभ्यासिः । ४. ग-त-भ- ' आसीत् ' नास्ति । ५. ग२-कोशस्थानीयै; ग४-कोशस्थानीय; त-भ-कोशस्थानीया ।

स्तोमाः । आसन् । प्रतिधयः । कुरीरम् । छन्दः । ओपशः ।
सूर्यायाः । अश्विना । वरा । अग्निः । आसीत् । पुरःसुगवः ॥ ८ ॥

सूर्याया रथस्य ^१स्तोमाः त्रिवृदादयः ^२प्रतिधयः ^३आसन् । प्रतिधीयन्त इति प्रतिधय इषा-
तिर्यगायतकाष्टादयः । तथा ^४कुरीरं ^५छन्दः कुरीरनामकं छन्दोऽनसः ^६ओपशः अभवत् । येनोपशोरते
स ओपशः । तादृशायाः ^७सूर्यायाः ^८अश्विना अश्विनौ ^९वरा वरावास्तामिति शेषः । तस्या विवाहे
^{१०}पुरोगवः पुरोगन्ता पुरतो गन्ता^१ यः पूर्वमेव प्रस्तावार्थं गच्छति तत्स्थानीयः ^{१२}अग्निरासीत् । ‘ प्रजा-
पतिर्वै^३ सोमाय राज्ञे दुहितरं प्रायच्छत्सूर्या सावित्रीं तस्यै सर्वे देवा वरा आगच्छन् ’ (ऐ. ब्रा. ४.७)
इत्यादि हि ब्राह्मणम् । अत्रायमभिप्रायः । प्रजापतिः सविता स्वदुहितरं सोमाय^२ प्रायच्छत्^३ ।
सोमाय दास्यामीति मनीषामकरोत् । तस्मिन् समये पुण्या उपचारार्थं प्रदानान्युक्तान्यभवन् । तथा
च सत्यश्विनौ प्रबलौ^४ सन्तावाजिं पुरतो गत्वा तामलभेतामिति । उत्तरत्रापि ‘ सोमो वधूयुरभवत् ’
इत्यादिनायमेवार्थः स्पष्टो भविष्यति । ‘ योपावृणीत जेन्या ’ (ऋ.सं.१.११९.५) इत्यादिकमुक्तम् ॥

सोमो वधूयुरभवदश्विनास्तामुभा वरा ।

सूर्या यत्पत्ये शंसन्तीं मनसा सविताददात् ॥ ९ ॥

सोमः । वधुऽयुः । अमवत् । अश्विना । आस्ताम् । उभा । वरा ।
सूर्याम् । यत् । पत्ये । शंसन्तीम् । मनसा । सविता । अददात् ॥ ९ ॥

^१सोमो ^२वधूयुः वधूकामो वरः ^३अमवत् । तस्मिन् समये ^४अश्विना अश्विनौ ^५उभा उभौ ^६वरा
वरौ ^७आस्ताम् अभूताम् । ^८यत् यदा ^९सूर्या ^{१०}पत्ये ^{११}शंसन्तीं पतिं कामयमानाम् । पर्याप्तयौवना-
मित्यर्थः । ^{१२}सूर्या ^{१३}मनसा सहिताय^१ सोमाय वराय ^{१४}सविता तपिता ^{१५}अददात् प्रादात् दिप्तां चकार ॥

मनो अस्या अन आसीद् द्यौरासीदुत छदिः ।

शुक्रार्वनडाहावास्तां यदयात्सूर्या गृहम् ॥ १० ॥

मनः । अस्याः । अनः । आसीत् । द्यौः । आसीत् । उत । छदिः ।
शुक्रौ । अनडाहौ । आस्ताम् । यत् । अयात् । सूर्या । गृहम् ॥ १० ॥

^१अस्याः सूर्यायाः पत्युर्गृहं गच्छन्त्याः ^२अनः रथः ^३मनः ^४आसीत् । या पतिगृहं स्वया गच्छा-
मीति मतिरस्ति सा अन आसीत् । ^५उत अपि च तस्या अनसः ^६द्यौः द्युलोकः ^७छदिः उपर्यपिधानम्
^८आसीत् । ^९शुक्रौ दीप्तौ सूर्याचन्द्रमसौ ^{१०}अनडाहौ रथस्य वोढारौ ^{११}आस्ताम् अभवताम् । ^{१२}यत्
यदा ^{१३}सूर्या ^{१४}गृहं सोमम् ^{१५}अयात् अगात् ॥ ॥ २१ ॥

ऋक्सामाभ्यामभिहितौ गावौ ते सामनावितः ।

श्रोत्रं ते चक्रे आस्तां दिवि पन्थाश्चराचरः ॥ ११ ॥

ऋक्ऽसामाभ्याम् । अभिऽहितौ । गावौ । ते । सामनौ । इतः ।
श्रोत्रम् । ते । चक्रे इति । आस्ताम् । दिवि । पन्थाः । चराचरः ॥ ११ ॥

१. ग-त-भ-गंतासीत् । २. त-भ-प्रजापतिः । ३. त-भ-‘ सोमाय प्रायच्छत् ’ नास्ति । ४. त१.
२.६.७.८-भ१.२.४.६.८-प्रबलौ सबलौ । ५. त४.५-सहिता ।

हे सूर्ये देवि ऽते तव ऽक्रस्सामाभ्याम् अभिधानीस्थानाभ्याम् ऽअभिहितौ ऽगावौ^१ गोस्थानीयौ सूर्याचन्द्रमसौ ऽसामनौ सामानौ^२ सन्तौ ऽइतः गच्छतः । अनोवाहौ^३ पत्युर्गृहं प्रति गच्छतः । ऽते तव ऽश्रोत्रम् । श्रोत्रे इत्यर्थः । वरस्य गुणप्राहिणी श्रोत्रे एव ऽचक्रे ऽआस्ताम् । मनोरूपस्य रथस्य श्रोत्रे चक्रे अभवतामित्यर्थः । ऽदिवि ऽपन्थाश्चराचरः चलाचलोऽस्यन्तं गमनसाधनभूतो मार्गोऽभूत् । रथसंचारप्रदेशो घुलोक आसीत् ॥

शुचीं ते चक्रे यात्या व्यानो अक्ष आहृतः ।

अनौ मनस्मयं सूर्यारोहत्प्रयती पतिम् ॥ १२ ॥

शुची इति । ते । चक्रे इति । यात्याः । विऽआनः । अक्षः । आहृतः ।

अनः । मनस्मयम् । सूर्या । आ । अरोहत् । प्रऽयती । पतिम् ॥ १२ ॥

ऽयात्याः गच्छन्त्याः ऽते तव अनसः ऽचक्रे चङ्क्रमणशीले रथाङ्गे ऽशुची श्रोत्रे आस्ताम् । ऽव्यानः तव व्यानो वायुः ऽअक्षः । उभयरथचक्रच्छिद्रगामिनी या काष्ठा सा च रथस्य सर्व भारं वहति । सोऽक्षो व्यानोऽभूत् । ऽमनस्मयं मनोमयम् ऽअनः शकटं ऽसूर्या^४ ऽपति^५ सोमं प्रति ऽप्रयती प्रकरणेण गच्छन्ती ऽआरोहन् आरूढवती । पतिं प्रति जिगमिषोर्मनोरूपस्य रथस्य पत्युर्गुण-श्राविणी श्रोत्रे एव चक्रे अभूतां व्यानो धारको वायुश्चेष्टकोऽक्षोऽभूदित्यर्थः ॥

सूर्यायां वहतुः प्रागात्सविता यमवासृजत् ।

अघासु हन्यन्ते गावोऽर्जुन्योः पर्युह्यते ॥ १३ ॥

सूर्यायाः । वहतुः । प्र । अगात् । मविता । यम् । अवऽअसृजत् ।

अघासु । हन्यन्ते । गावः । अर्जुन्योः । परि । उह्यते ॥ १३ ॥

सोमाय प्रदिक्षितायाः ऽसूर्याया ऽवहतुः । कन्याप्रियार्थं दातव्यो गवादिपदार्थो वहतुः । स च ऽप्रागात् तस्या अपि पूर्वमगच्छत् । ऽयं वहतुं ऽसविता अस्याः पिता ऽअवासृजन् अवसृष्टवान् । प्रादादित्यर्थः । कदा सागच्छत् कदा वहतुरित्युभयोः काल उच्यते । ऽअघासु । मघास्वित्यर्थः । मघा-नक्षत्रेषु ऽगावः सवित्रा दत्ता गावः सोमगृहं प्रति ऽहन्यन्ते दण्डैस्ताड्यन्ते प्रेरणार्थम् । ऽअर्जुन्योः । फल्गुन्योरित्यर्थः । तयोर्नक्षत्रयोः सवितुः सकाशात् ऽपरि सोमगृहं प्रति ऽउह्यते नीयते रथेन^६ ॥

यदश्विना पृच्छमानवयातं त्रिचक्रेण वहतुं सूर्यायाः ।

विश्वे देवा अनु तद्वामजानन् पुत्रः पितराववृणीत पुषा ॥ १४ ॥

यत् । अश्विना । पृच्छमानौ । अयातम् । त्रिऽचक्रेण । वहतुम् । सूर्यायाः ।

विश्वे । देवाः । अनु । तत् । वाम् । अजानन् । पुत्रः । पितरौ । अवृणीत । पुषा ॥ १४ ॥

१. ग४-नियमितौ गावौ । २. ग-त१.२.३.४.५.७-म७-‘सामानौ’ नास्ति । ३. ग-त१.२.३.६.७-म२.८-अनोवोद्धा; त४.५-अनोवोप्रा; म४.६.७-अनोवोडा । ४. त-म-सूर्या प्रति । ५. ग-त-म१.२.४.६.८-वायुश्चेष्टको । ६. ग१.२-रथेन प्राप्यते मघाभिर्गाव इत्यादि ग्रहं; ग४-त४.५-म१.२.६-पुस्तकेषु ‘रथेन’ इत्यस्यानन्तरं किर्यांश्चिदवकाशो विद्यते ।

हे ऽअश्विना अश्विनौ ऽयत् यदा ऽपृच्छमानौ सवितारं प्रष्टुम् ऽअयातम् अगच्छतम् । केन साधनेनायातं तदुच्यते । ऽत्रिचक्रेण चक्रत्रययुक्तेन रथेन । किं पृच्छमानौ । ऽसूर्यायाः ऽबहतुम् । बिवाहमित्यर्थः । ऽतत् तदानीं ऽवां युवां सवितारं प्रति गच्छन्तौ ऽविश्वे सर्वे ऽदेवाः ऽअनु ऽअजानन् अनुज्ञातवन्तः । तथा ऽपितरौ ऽपुत्रः अश्विनोः पुत्रः ऽपूषा ऽअवृणीत वृत्तवान् ॥

यदयातं शुभस्पती वरेयं सूर्यामुप ।

कैकै चक्रं वामासीत्क देष्टाय तस्थुः ॥ १५ ॥

यत् । अयातम् । शुभः । पती इति । वरेऽयम् । सूर्याम् । उप ।

कै । एकम् । चक्रम् । वाम् । आसीत् । कै । देष्टाय । तस्थुः ॥ १५ ॥

हे ऽशुभस्पती उदकस्थ स्वामिनौ ऽयत् यौ ऽअयातम् अगच्छतम् । कं प्रति । ऽवरेयं वरणीयायाः सूर्यायाः संबन्धिने वर्याचितव्यं वा । सवितारमित्यर्थः । किमर्थम् । ऽसूर्यामुप गन्तुम् । ऽवां भवतोः संप्रति दृश्यमानमिदम् ऽएकं ऽचक्रं ऽकं ऽआसीत् पुरा । ऽकं वां युवां ऽदेष्टाय दानाय प्रवृत्तौ ऽतस्थुः इत्यश्विनोर्निवासं पृच्छति ॥ ॥ २२ ॥

द्वे ते चक्रे सूर्ये ब्रह्माणं ऋतुथा विदुः ।

अथैकं चक्रं यद्गुहा तदद्भुतय इद्विदुः ॥ १६ ॥

द्वे इति । ते । चक्रे इति । सूर्ये । ब्रह्माणः । ऋतुऽथा । विदुः ।

अथ । एकम् । चक्रम् । यत् । गुहा । तत् । अद्भुतयः । इत् । विदुः ॥ १६ ॥

अथ स्वयमेव स्वात्मानं प्रति सूर्या वदति । हे ऽसूर्ये ऽते तव ऽद्वे ऽचक्रे प्रजाते पुरा दृष्टे द्वे एव चन्द्रसूर्यात्मके ऽऋतुथा ऋतुषु विनिर्दिष्टे चक्रे ऽब्रह्माणः ब्राह्मणाः ऽविदुः । ऽअथैकं ऽचक्रं तृतीयं संवत्सरात्मकं ऽगुहा गुहायां निहितं ऽयत् अस्ति ऽतदद्भुतय ऽइत् । एतन्मेधाविनामसु पठितम् (नि. ३. १५. २१) । मेधाविन एव ऽविदुः जानन्ति ॥

सूर्यायै देवेभ्यो मित्राय वरुणाय च ।

ये भूतस्य प्रचेतस इदं तेभ्योऽकरं नमः ॥ १७ ॥

सूर्यायै । देवेभ्यः । मित्राय । वरुणाय । च ।

ये । भूतस्य । प्रचेतसः । इदम् । तेभ्यः । अकरम् । नमः ॥ १७ ॥

ऽसूर्यायै सूर्यस्य पत्न्यै ऽदेवेभ्यः अग्न्यादिभ्यः ऽमित्राय ऽवरुणाय ऽच ऽये च ऽभूतस्य भूतजातस्य ऽप्रचेतसः सुमतयोऽभिमतप्रदा भवन्ति ऽतेभ्यः सर्वेभ्यः ऽइदं ऽनमः नमस्कारम् ऽअकरं करोमि ॥

पूर्वापरं चरतो माययैतौ शिशू क्रीळन्तौ परि यातो अध्वरम् ।

विश्वान्यन्यो भुवनाभिचष्ट ऋतूरन्यो विदधजायते पुनः ॥ १८ ॥

पूर्वऽअपरम् । चरतः । मायया । एतौ । शिशू इति । क्रीळन्तौ । परि । यातः । अध्वरम् ।

विश्वानि । अन्यः । भुवना । अगिऽचष्टे । ऋतून् । अन्यः । विदधत् । जायते । पुनरिति ॥ १८ ॥

कश्चित्पूर्वं गच्छति सूर्यः । अन्यस्तमनुचरति चन्द्रमाः । एवं पूर्वापरं पौर्वापर्येण मासया स्वप्रज्ञानेन एतौ आदित्यचन्द्रौ चरतः गच्छतो दिवि । तौ शिशू । शिशुवद्गमणाज्जायमानत्वाद्वा शिशू इत्युच्येते । शिशू सन्तौ व्रीहन्तौ अन्तरिक्षे विहरन्तौ अध्वरं परि यथातः यज्ञं प्रतिगच्छतः । तयोः अन्यः आदित्यः विश्वानि भुवनानि अभिचष्टे अभिपश्यति । क्रतून् वसन्तादीन् अन्यः चन्द्रमाः विदधत् कुर्वन् मामानर्धमासांश्च कुर्वन् पुनः जायते । यद्यप्युभयोरपि पुनर्जनि-रस्ति तथापि सूर्यस्य सर्वदा प्रवृद्धेरुदयो नाभिप्रेतः । चन्द्रस्य तु हासवृद्धिसद्भावात्पुनःपुनर्जायत इत्युक्तिर्युक्ता । 'चन्द्रमा वै जायते पुनः' (तै. ब्रा. ३. ९. ५. ४) इत्यादिश्रुतेः^१ ॥

अतिमूर्तिनाम्येकाहे शुक्लपक्षे चान्द्रमसीष्टिः । तत्र 'नवोनवः' इत्येषा याज्या । सूत्रितं च— 'नवोनवो भवति जायमानस्तरणिविश्वदर्शतः' (आश्व. श्रौ. ९. ८) इति ॥

नवोनवो भवति जायमानोऽह्नां केतुरुषसामेत्यग्रम् ।

भागं देवेभ्यो वि दधात्यायन् प्र चन्द्रमास्तिरते दीर्घमायुः ॥ १९ ॥

नवःऽनवः । भवति । जायमानः । अह्नाम् । केतुः । उपसाम् । एति । अग्रम् ।

भागम् । देवेभ्यः । वि । दधाति । आऽयन् । प्र । चन्द्रमाः । तिरते । दीर्घम् । आयुः ॥ १९ ॥

अयं चन्द्रमाः जायमानः प्रतिदिनं जायमान एकैककलाधिक्येनोत्पद्यमानः सन् नवोनवो भवति प्रतिदिनं नूतन एव भवति । एतत्पूर्वपक्षान्नभिप्रायम् । तथा अह्नां दिवसानां केतुः प्रज्ञापकः प्रतिपदादीनां तिथीनां चन्द्रकलाहासवृद्धयधीनत्वात् । तादृशश्चन्द्रमाः उपसां प्रभातीनाम्^२ अग्रम् एति । एतत्कृष्णपक्षान्ताभिप्रायम् । केचनैतं पादमादित्यदैवत्यमाहुः^३ । तस्मिन् पक्षेऽह्नां केतुत्वमुप-सामग्रगतिश्च प्रसिद्धे । देवेभ्यः भागं हविर्भागं वि दधाति करोति उभयपक्षान्ते । किं कुर्वन् । आयन् प्रतिदिनं हासवृद्ध्या पक्षान्तमभिगच्छन् । एतदर्धमासाभिप्रायम् । चन्द्रमाः उक्तलक्षणो देवः दीर्घमायुः तिरते वर्धयति ॥

सुकिशुकं शल्मलिं विश्वरूपं हिरण्यवर्णं सुवृत्तं सुचक्रम् ।

आ रोह सूर्ये अमृतस्य लोकं स्योनं पत्ये वहतुं कृणुष्व ॥ २० ॥

सुकिशुकम् । शल्मलिम् । विश्वरूपम् । हिरण्यवर्णम् । सुवृत्तम् । सुचक्रम् ।

आ । रोह । सूर्ये । अमृतस्य । लोकम् । स्योनम् । पत्ये । वहतुम् । कृणुष्व ॥ २० ॥

सुकिशुकं शोभनकिशुकवृक्षनिर्मितं तथा शल्मलिं शल्मलिवृक्षनिर्मितं विश्वरूपं नानारूपं हिरण्यवर्णं हितरमणीयवर्णं हिरण्यालंकारयुक्तं वा सुवृत्तं सुष्ठुवर्तनं सुचक्रं शोभनचक्रोपेतं रथं हे सूर्ये आ रोह । अमृतस्य लोकं स्थानं स्योनं सुखकरं पत्ये सोमाय वहतुं वहन-मात्मनः प्रापणं कृणुष्व कुरुष्व । अत्र निरुक्तं (१२. ८) द्रष्टव्यम् ॥ ॥ २३ ॥

उदीर्ष्वतः पतिवती ह्येषा विश्वावसुं नमसा गीर्भिरिणे ।

अन्यामिच्छ पितृषदं व्यक्तां स तं भागो जनुषा तस्य विद्धि ॥ २१ ॥

उत् । ईर्ष्व । अतः । पतिऽवती । हि । एषा । विश्वऽवसुम् । नमसा । गीऽभिः । ईळे ।
अन्याम् । इच्छ । पितृऽसदम् । विऽअक्ताम् । सः । ते । भागः । जनुषा । तस्य । विद्धि ॥ २१ ॥

आभिर्नृणां विवाहः स्तूयते । हे विश्वावसो ऽतः स्थानात् कन्यासमीपात् ऽउदीर्ष्व उत्तिष्ठ । यतः
ऽएषा कन्या ऽपतिवती ऽहि संजाता अत उदीर्ष्वेति वा अनःशब्दो योज्यः । ऽविश्वावसुम् एतज्ज्ञामानं
गन्धर्वं ऽनमसा नमस्कारेण ऽगीभिः स्तुतिभिश्च ऽईळे स्तौमि । तर्ह्येनां विहाय कां स्वीकरोमीति यदि
ब्रूये तर्हि ऽअन्यां ऽपितृपदं पितृकुले स्थितां ऽव्यक्ताम् अन्वृत्तिं परिस्फुटां विगताञ्जनं वा । स्तनोद्ग-
मादिराहित्येनाप्रौढामित्यर्थः । ऽसः तादृशः पदार्थः ऽते नव ऽभागः कल्पितः । ऽतस्य तं भागं
ऽविद्धि जानीहि ऽजनुषा जन्मना । लभस्वेत्यर्थः ॥

उदीर्ष्वतो विश्वावसो नमसेळामहे त्वा ।

अन्यामिच्छ प्रफुर्व्यं सं जायां पत्यां सृज ॥ २२ ॥

उत् । ईर्ष्व । अतः । विश्ववसो इति विश्वऽवसो । नमसा । ईळामहे । त्वा ।
अन्याम् । इच्छ । प्रऽफुर्व्यम् । सम् । जायाम् । पत्यां । सृज ॥ २२ ॥

ऽअतः अस्माच्छयनात् हे विश्वावसो कन्यास्वामिन् गन्धर्वं ऽउदीर्ष्व उद्गच्छ । ' ईर गतो ' ।
आदादिकः । अनुदासेत् । तस्य लोटि रूपम् । ' विश्वावसुर्नाम गन्धर्वः कन्यानामधिपतिर्यतः । लभामि
तेन कन्याम् ' इति हि मन्त्रः । तादृश देव त्वां ऽनमसा नमस्कारेण ऽईळामहे स्तुमः । स त्वम्
ऽअन्यां ऽप्रफुर्व्यं बृहन्नितम्बां कन्याम् ऽइच्छ । ऽजायां मां ऽपत्या सह पुनः ऽसं ऽसृज ॥

अनुक्षरा ऋजवः सन्तु पन्था येभिः सखायो यन्ति नो वरेयम् ।

समर्थमा सं भगो नो निनीयात्सं जास्पत्यं सुयममस्तु देवाः ॥ २३ ॥

अनुक्षराः । ऋजवः । सन्तु । पन्थाः । येभिः । सखायः । यन्ति । नः । वरेऽयम् ।
सम् । अर्थमा । सम् । भगः । नः । निनीयात् ।
सम् । जाःपत्यम् । सुऽयमम् । अस्तु । देवाः ॥ २३ ॥

हे देवाः ऽपन्थाः पन्थानो मार्गाः ऽअनुक्षराः । ऋक्षरः कण्टक उच्यते । कण्टकरहिताः ऽऋजवः
अकुटिलाश्च ऽसन्तु ऽभिः ये पथिभिः ऽनः अस्माकं ऽमखायः वरप्रेषिताः ऽवरेयं वरैर्याचितव्यं
पितरं प्रति ऽयन्ति गच्छन्ति ते पन्था इति । किंच ऽअर्थमः देवः ऽनः अस्मान् ऽसं ऽनिनीयात्
सम्यक् प्रापयेत् । तथा ऽभगः देवः ऽसं निनीयात् । हे ऽदेवाः आसंगतमस्तु पतिकुलमिति शेषः ।
तथेदं ऽजास्पत्यं जायापत्योर्युगलं ऽसुयममस्तु सुमिथुनमस्तु ॥

पत्न्या योक्त्रविमोचने ' प्र त्वा मुञ्चामि ' इत्येषा । सूत्रितं च—' अथास्या योक्त्रं विचृतेष्व
त्वा मुञ्चामि वरुणस्य पाशात् ' (आश्व. श्रौ. १. ११) इति ॥

प्र त्वा मुञ्चामि वरुणस्य पाशाद्येन त्वाबन्धात्सविता सुशेवः ।

ऋतस्य योनौ सुकृतस्य लोकेऽरिष्टां त्वा सह पत्या दधामि ॥ २४ ॥

प्र । त्वा । मुञ्चामि । वरुणस्य । पाशात् । येन । त्वा । अबध्नात् । सविता । सुशेवः ।
 ऋतस्य । योनौ । सुऽऋतस्य । लोके । अरिष्टाम् । त्वा । सह । पत्या । दधामि ॥ २४ ॥

जातं प्राणिनं सचित्रा प्रेरितो वरुण आत्मपाशैर्बध्नाति । तस्मात् वरुणस्य पाशात् हे वधु
 वत्वा त्वां वप्र मुञ्चामि येन पाशेन त्वा त्वां सविता वरुणस्य प्रेरकः सुशेवः सुसुखः
 अबध्नात् बन्धनं कृतवान् । यज्ञविनियोगपक्षे पत्नीं योक्त्रेण बध्नाति । बन्धनस्य वरुणोऽभिमानि ।
 अतो वरुणपाशाद्योक्त्रात्प्र मुञ्चामि येन योक्त्रेण सविता कर्मणामनुज्ञाता देव ऋत्विक्पाशेनाबध्नात्^१ ।
 तं^२ मोचयित्वा च वरुणस्य यज्ञस्य योनौ स्थाने यागधूमो वसुऽऋतस्य लोके कर्मक्षेत्रे भूलोके च
 अरिष्टाम् अहिंसितां त्वां पुत्राश्च पत्या सह दधामि स्थापयामि ॥

प्रेतो मुञ्चामि नामृतः सुबद्धाममृतस्करम् ।

यथेयमिन्द्र मीढुः सुपुत्रा सुभगासति ॥ २५ ॥

प्र । इतः । मुञ्चामि । न । अमृतः । सुबद्धाम् । अमृतः । कम् ।
 यथा । इयम् । इन्द्र । मीढुः । सुपुत्रा । सुभगा । असति ॥ २५ ॥

इतः पितृकुलात् वप्र मुञ्चामि त्वां वनामृतः भर्तृगृहात्प्रमुञ्चामि । अमृतः भर्तृगृहे सुबद्धां
 करम् । यथेयं कन्या हे इन्द्र मीढुः संकः सुपुत्रा सुभगा सुष्टुभाग्या वा असति भवति
 तथा कुरु ॥ ॥ २४ ॥

विवाहानन्तरभाविनि प्रयागे 'पूषा त्वेतो नयतु' इत्यनया रथादियानमारोहयेत् । सूत्रितं
 च—'पूषा त्वेतो नयतु हस्तगृह्येति यानमारोहयेत्' (आश्व. गृ. १. ८. १) इति ॥

पूषा त्वेतो नयतु हस्तगृह्याश्विनां त्वा प्र वहतां रथेन ।

गृहान् गच्छ गृहपत्नी यथासौ वशिनी त्वं विदथमा वदासि ॥ २६ ॥

पूषा । त्वा । इतः । नयतु । हस्तगृह्या । अश्विनां । त्वा । प्र । वहताम् । रथेन ।
 गृहान् । गच्छ । गृहपत्नी । यथा । असि । वशिनी । त्वम् । विदथम् । आ । वदासि ॥ २६ ॥

वहस्तगृह्या ग्राह्यहस्तः पूषा त्वा त्वाम् इतः नयतु प्रापयतु । अश्विना अश्विनौ त्वा त्वां
 रथेन वप्र वहतां प्रगमयताम् । गृहान् भर्तृसंबन्धिनः गच्छ त्वं गृहपत्नी यथासः भवसि
 स्वगृहस्वामिनी भवसि । वशिनी सर्वेषां गृहगतानां वशं प्रापयित्री पत्युर्वशे वर्तमाना वा
 विदथं पतिगृहम् आ वदासि आवदसि । गृहस्थितं भृत्यादिजनसावद ॥

'इह प्रियम्' इत्येषा वध्वा गृहप्रवेशिनी । सूत्रितं च—'इह प्रियं प्रजया ते समृध्यतामिति
 गृहं प्रवेशयेत्' (आश्व. गृ. १. ८. ८) इति ॥

इह प्रियं प्रजया ते समृध्यतामस्मिन् गृहे गार्हिपत्याय जागृहि ।

एना पत्या त्वन्वं^१ सं सृजस्वाधा जिघ्री विदथमा वदाथः ॥ २७ ॥

१. ग-त-४-ऋत्विग्व्याजेनाबध्नात् ; त१.२.३.५.६.८-भ२.४.६-ऋत्विग्व्याजेनाबध्नात् । २. ग-त-भ१.
 २.४.६.८- 'तं' नास्ति । ३. त-भ-त्वं यथा ।

इह । प्रियम् । प्रजया । ते । सम् । ऋध्यताम् । अस्मिन् । गृहे । गार्हपत्याय । जागृहि ।
एना । पत्या । तन्वम् । सम् । सूजस्व । अध । जित्री इति । विदथम् । आ । वदाथः ॥ २७ ॥

हे वधु वते तव वृह अस्मिन् पतिकुले वप्रियं वप्रजया सह वसमृध्यताम् । वअस्मिन्गृहे
वगार्हपत्याय गृहपतिवाय जागृहि बुध्यस्व । वएना अनेन वपत्या सह वतन्वं स्वीयं शरीरं वसं
वसृजस्व । संसृष्टा भव । वअध अथ वजित्री जीर्णं जायापती युवां विदथं गृहम् वआ ववदाथः
आभिसुरथेन वदतम् ॥

नीललोहितं भवति कृत्यासक्तिर्व्यज्यते ।

एधन्ते अस्या ज्ञातयः पतिर्वन्धेषु बध्यते ॥ २८ ॥

नीललोहितम् । भवति । कृत्या । आसक्तिः । वि । अज्यते ।

एधन्ते । अस्याः । ज्ञातयः । पतिः । वन्धेषु । बध्यते ॥ २८ ॥

वकृत्या अभिचाराभिमानिनी देवता वनीललोहितं वभवति । नीलं च लोहितं च तस्या रूपं
भवतीत्यर्थः । सा कृत्या वआसक्तिः आसक्तास्यां संबद्धा वव्यज्यते । त्यज्यत इत्यर्थः । तस्यां कृत्या-
यामपगतायाम् वअस्याः वध्वाः वज्ञातयः वएधन्ते वर्धन्ते । वपतिः च वबन्धेषु सांसारिकेषु वबध्यते ॥

परा देहि शामुल्यं ब्रह्मभ्यो वि भज्जा वसु ।

कृत्यैषा पद्वती भूत्वा जाया विशते पतिम् ॥ २९ ॥

परा । देहि । शामुल्यम् । ब्रह्मभ्यः । वि । भज्जा । वसु ।

कृत्या । एषा । पद्वती । भूत्वा । आ । जाया । विशते । पतिम् ॥ २९ ॥

वशामुल्यम् । शामलमित्यर्थः । शमलं शरीरं मलम् । शरीरावच्छन्नस्य^१ मलस्य धारकं वस्त्रं
वपरा वदेहि परात्यज । दृत्प्रायश्चित्तार्थं वब्रह्मभ्यः ब्राह्मणेभ्यः ववसु धनं ववि वभज प्रयच्छेत्यर्थः ।
किमर्थं वधूवासःपरित्याग इति चेत् उच्यते । वएषा वकृत्या वपद्वती पादवती सती वजाया वभूत्वा^२
भूत्वा वपतिं वविशते । कृत्यारूपवासःप्रवेशात् कृत्या जाया भूत्वा विशत इत्युपचर्यते । अतस्तत्परि-
त्यागे कृत्यैव त्यक्ता भवतीत्यर्थः । यदि वधूवासः स्वयं निधत्ते तदैवं भवतीति वधूवासःसंस्पर्शनं
निन्दायुक्तम् ॥

अश्रीरा तनूर्भवति रुशती पापयामुया ।

पतिर्यद्वध्वो^३ वाससा स्वमङ्गमभिधित्सते ॥ ३० ॥

अश्रीरा । तनूः । भवति । रुशती । पापया । अमुया ।

पतिः । यत् । वध्वः । वाससा । स्वम् । अङ्गम् । अभिधित्सते ॥ ३० ॥

१. ग४-त४.५-वदथः; त१.२.३.६.८-भ-वदतः । २. गन्त१.२.३.७-शरीरावच्छन्नस्य; त४.५-
शरीरोच्छन्नस्य; त६-भ७-शरीरामरीच्छन्नस्य; त८-शरीरामवीच्छन्नस्य; भ१.४.७.८-छिन्नस्य । ३. गन्त-
भ-‘भूत्वा’ नास्ति ।

अत्रापि वधूवासःसंस्पर्शनिन्दोच्यते । वतनूः वरस्य संबन्धिनी वअश्रीराः अश्रीका वभवति । कथं स्याच्चेदिति उच्यते । वरुशती । रुशदिति वर्णनाम् । दीप्तया वअमुया अनया वपापया पापरूपया कृत्यया^१ युक्ता चेत्तनूः । तदेवाह । वपतिर्यत् यदि ववध्वो वाससा वस्वमङ्गमभिधित्सते परिधातु-मिच्छति ॥ ॥ २५ ॥

ये वध्वश्चन्द्रं वहतुं यक्ष्मा यन्ति जनादनु ।

पुनस्तान् यज्ञिया देवा नयन्तु यत् आगताः ॥ ३१ ॥

ये । वध्वः । चन्द्रम् । वहतुम् । यक्ष्माः । यन्ति । जनात् । अनु ।

पुनरिति । तान् । यज्ञियाः । देवाः । नयन्तु । यतः । आगताः ॥ ३१ ॥

वध्वश्चन्द्रं^२ हिरण्यरूपं वहतुं ये यक्ष्माः व्याधयः वअनु वयन्ति प्राप्नुवन्ति वजनात् अस्मद्विरोधिनः सकाशात् । यद्वा । जनाद्यमाग्यात् । वतान्^३ पुनः नयन्तु प्रापयन्तु यज्ञियाः यज्ञः हाः देवाः इन्द्रादयः । वयत् आगताः यस्मात्ते यक्ष्मा आगतास्तत्र ताभ्यन्तु ॥

वध्वाः प्रयणे 'मा विदन्' इत्येषा जग्या । सूत्रितं च—'कल्याणेषु देशवृक्षचतुष्पथेषु मा विदन् परिपन्थिन इति जपेन' (आश्व. गृ. १. ८. ६) इति ॥

मा विदन् परिपन्थिनो य आसीदन्ति दंपती ।

सुगोभिर्दुर्गमतीतामप द्रान्त्वरारतयः ॥ ३२ ॥

मा । विदन् । परिपन्थिनः । ये । आसीदन्ति । दंपती इति दम्पती ।

सुगोभिः । दुःसगम् । अति । इताम् । अप । द्रान्तु । अरातयः ॥ ३२ ॥

वपरिपन्थिनः पर्यवस्थातारः शत्रवः वमा विदन् मा प्रापयन् ये परिपन्थिनः वदंपती वआसीदन्ति अभिगच्छन्ति । वसुगोभिः सुगोमार्गैः वदुर्गं दुःखेन गन्तुं शक्यं दुर्गं देशम् वअतीतां अतिगच्छताम् । वअरातयः अदातारः शत्रवः वअप द्रान्तु अपगच्छन्तु^४ ॥

सुमङ्गलीरियं वधूरिमां समेत पश्यत ।

सौभाग्यमस्यै दृच्वायाथास्तं वि परेतन ॥ ३३ ॥

सुमङ्गलीः । इयम् । वधूः । इमाम् । समुपेत । पश्यत ।

सौभाग्यम् । अस्यै । दृच्वाय । अर्थ । अस्तम् । वि । परा । इतन ॥ ३३ ॥

वइयं ववधूः वसुमङ्गलीः शोभनमङ्गला । अतः वइमां सर्व आशीःकर्तारः वसमेत संगच्छत । तां वपश्यत च । तां संगताश्च दृष्ट्वा वअस्यै ऊढायै वसौभाग्यं वदृच्वाय दृच्वा वअथ वअस्तम् । गृह-नामैतत् । स्वस्वसंबन्धिनं ववि वपरेतन विविधं परागच्छत ॥

१. ग-त-भ-कृत्यया यदि । २. त-भ-ये वध्वश्चंद्र । ३. ग-त-तान् यक्ष्मान् । ४. गृह-अपगच्छन्तु । विधिवासदेशे वध्वा निशिक्षमागतान् मनुष्यान् सुमङ्गलीरित्यनया ईक्षते । तथा च सूत्रितं-वासे वासे सुमङ्गलीरियं वधूरितीक्षकानीक्षेत (आश्व. गृ. १. ८. ७) इति ।

तृष्टमेतत्कटुकमेतदपाष्टवद्विषवभैतदत्तवे ।

सूर्या यो ब्रह्मा विद्यात्स इन्द्रार्धयमर्हति ॥ ३४ ॥

तृष्टम् । एतत् । कटुकम् । एतत् । अपाष्टवत् । विषवत् । न । एतत् । अत्तवे ।

सूर्याम् । यः । ब्रह्मा । विद्यात् । सः । इत् । वार्धयम् । अर्हति ॥ ३४ ॥

अनयापि वधूवस्त्रपरित्यागः प्रतिपाद्यते । एतत् वस्त्रं वृष्टं दाहजनकम् । तथा एतत् कटुकम् । तथा अपाष्टवत् । अपाष्टमपस्थितमृजीपम् । तद्वत् । तथा विषवत् । नैतत् वस्त्रम् अत्तवे अत्तव्यम् । अनुपयोग्यम् । यो ब्रह्मा ब्राह्मणः सूर्याम् इदानीं प्रस्तुतां देवीं विद्यात् सम्यग्जानीयात् स इत् स एव वार्धयं वधूवस्त्रम् अर्हति^१ ॥

आशसनं विशसनमथो अधिविकर्तनम् ।

सूर्यायाः पश्य रूपाणि तानि ब्रह्मा तु शुन्धति ॥ ३५ ॥

आशसनम् । विशसनम् । अथो इति । अधिविकर्तनम् ।

सूर्यायाः । पश्य । रूपाणि । तानि । ब्रह्मा । तु । शुन्धति ॥ ३५ ॥

आशसनं तूपाधानम् । तच्चान्यवर्णं भवति । विशसनं शिरसि निधीयमानम् । तादृशं दशान्ते निधीयमानम् अधिविकर्तनं यस्मिन्ना वासो विकृन्तन्ति । तान्याशसनादीनि वासांस्यवस्थितानि सूर्यायाः रूपाणि भवन्ति । तानि पश्य । एवंभूतान्याशसनादीनि पुरा सूर्यास्वशरीरे स्थितान्यमङ्गलानि वासांसि विधत्ते । तानि रूपाणि सूर्यावित् ब्रह्मा तु ब्राह्मण एव तस्माद्रासमः सकाशात् शुन्धति अपनयति ॥ ॥ २६ ॥

विवाहे कन्याहस्तग्रहणे 'गृभ्णामि' इत्येषा । सूत्रितं च—'गृभ्णामि ते सौभगत्वाय हस्तमित्यङ्गुष्ठमेव गृह्णीयात्' (आश्व. गृ. १. ७. ३) इति ॥

गृभ्णामि ते सौभगत्वाय हस्तं मया पत्या जरदष्टिर्यथासः ।

भगो अर्यमा सविता पुरंधिर्मह्यं त्वादुर्गार्हपत्याय देवाः ॥ ३६ ॥

गृभ्णामि । ते । सौभगत्वाय । हस्तम् । मया । पत्या । जरत् अष्टिः । यथा । असः ।

भगः । अर्यमा । सविता । पुरंधिः । मह्यम् । त्वा । अदुः । गार्हपत्याय । देवाः ॥ ३६ ॥

हे वधु एते तव हस्तम् अहं गृभ्णामि गृह्णामि । किमर्थम् । सौभगत्वाय सौभाग्याय । मया पत्या त्वं यथा जरदष्टिः प्राप्तवार्धक्या असः भवसि । भगो अर्यमा सविता पुरंधिः पूषा एते देवाः त्वा त्वां मह्यम् अदुः दत्तवन्तः । किमर्थम् । गार्हपत्याय । यथाहं गृहपतिः स्यामिति ॥

तां पूषञ्छिवतमाभेर्यस्व यस्यां बीजं मनुष्या इ वपन्ति ।

या न ऊरु उंशती विश्रयाते यस्यामुशन्तः प्रहराम शेपम् ॥ ३७ ॥

ताम् । पू॒प्न । शि॒वऽत॑माम् । आ । ई॒र्य॒स्व । यस्या॑म् । बी॒जम् । म॒नु॒ष्याः । व॑प॒न्ति ।
या । नः । ऊ॒रू इति॑ । उ॒श॒ती । वि॒ऽश्र॑याति । यस्या॑म् । उ॒श॒न्तः । प्र॒ऽह॒राम् । शेष॑म् ॥ ३७ ॥

हे पू॒प्न पोषकैतन्नामक देव व॒शिव॑तमाम् अत्यन्तमङ्गलभूतां व॒ताम्^१ व॒प॒र्य॒स्व आ ई॒र्य सर्व॑तः प्रेरय । व॒यस्या॑म् ऊ॒रौ व॒बीजं॑ रेतोलक्षणं व॒म॒नु॒ष्या व॑प॒न्ति आ॑दधते । व॒या व॒नः अ॒स्माक॑म् व॒ऊरू व॑उ॒श॒ती काम॑यमाना व॒विश्र॑याते । व॒यस्या॑म् ऊ॒रौ व॑उ॒श॒न्तः काम॑यमाना व॒धं व॑शेषं स्पर्शन-
योग्यं पुं॒स्रजन॑नं व॒प्रह॑राम् । ऊ॒रौ व॒य॒ञ्जन॑संबन्धं करवामेत्यर्थः ॥

तुभ्य॑मग्रे पर्य॑वहन्त्सूर्या॑ वह॒तुना॑ सह ।

पुनः॑ पति॑भ्यो जा॒यां दा अ॒ग्रे प्र॒जया॑ सह ॥ ३८ ॥

तुभ्य॑म् । अ॒ग्रे । परि॑ । अ॒व॒हन् । सू॒र्याम् । व॒ह॒तुना॑ । सह ।

पुन॑रिति । पति॑ऽभ्यः । जा॒याम् । दाः । अ॒ग्रे । प्र॒ऽज॒या । सह ॥ ३८ ॥

गन्ध॒र्वो हे अ॒ग्रे व॒तुभ्य॑मग्रे व॒पर्य॑वहन् । प्रायच्छन्नित्यर्थः । का॒म् । व॒सूर्या॑म् । केन॑ सह । व॒व॒ह॒तुना॑ । सह । त्वं च तां सूर्यां व॒ह॒तुना॑ सह सोमाय प्रायच्छः । तद्वदिदानीमपि हे व॒अ॒ग्रे व॒पुनः व॑पतिभ्यः । अ॒स्मभ्यं॑ व॒जायां॑ व॒प्रज॑या सह दाः देहि ॥

पुनः॑ पत्नी॑मग्नि॑रदा॒दायु॑षा सह वर्च॑सा ।

दी॒र्घायु॑रस्या॒ यः पति॑र्जीवा॒ति श॒रदः॑ श॒तम् ॥ ३९ ॥

पुन॑रिति । पत्नी॑म् । अ॒ग्निः । अ॒दा॒त । आ॒यु॒षा । सह । वर्च॑सा ।

दी॒र्घऽआ॒युः । अ॒स्याः । यः । पति॑ः । जी॒वा॒ति । श॒रदः॑ । श॒तम् ॥ ३९ ॥

व॒पुनः स्व॑गृहीतां व॒पत्नी॑म् व॒अ॒ग्निः व॒आयु॑षा^१ सह व॒वर्च॑सा सह^२ व॒अ॒दान् प्राय॑च्छत् । व॒अ॒स्याः अ॒ग्नि॒दत्ता॑याः व॒यः व॑पतिः पु॒मान् सः व॑दीर्घायुः सन् व॒शर॑दः व॒शतं॑ शतसंवत्सरं व॒जीवा॑ति जीवतु ॥

सोमः॑ प्रथ॒मो वि॒विदे॑ गन्ध॒र्वो वि॒विद॑ उत्त॑रः । .

तृ॒तीयो अ॒ग्नि॒ष्टे पति॑स्तु॒रीय॑स्ते म॒नु॒ष्य॒जाः ॥ ४० ॥

सोमः॑ । प्र॒थ॒मः । वि॒वि॒दे । गन्ध॒र्वः । वि॒वि॒दे । उत्त॑रः ।

तृ॒तीयः । अ॒ग्निः । ते । पति॑ः । तु॒रीयः॑ । ते । म॒नु॒ष्य॒ऽजाः ॥ ४० ॥

जातां कन्यां व॒सोमः प्रथ॑मभावी सन् व॒विवि॑दे लब्धवान् । व॒गन्ध॒र्वः व॒उत्त॑रः सन् व॒विवि॑दे लब्धवान् । व॒अ॒ग्निः व॒तृती॑यः व॒पतिः व॒ते तव॑ । पश्चात् व॒म॒नु॒ष्य॒जाः पतिः व॒तु॒रीयः चतुर्थः॑ ॥ ॥ २७ ॥

सोमो॑ दद॒द्गन्ध॒र्वाय॑ गन्ध॒र्वो द॑दद॒ग्रये॑ ।

र॒यिं च॑ पु॒त्राँश्चा॑दा॒दग्नि॑र्म॒ह्यमथो॑ इ॒माम् ॥ ४१ ॥

सोमः । ददत् । गन्धर्वाय । गन्धर्वः । ददत् । अग्नये ।

रयिम् । च । पुत्रान् । च । अदात् । अग्निः । मह्यम् । अथो इति । इमाम् ॥ ४१ ॥

१ सोमः १ गन्धर्वाय प्रथमं १ ददत् प्रादात् । १ गन्धर्वः १ अग्नये प्रादात् । १ अथो अपि च १ अग्निः
१ इमां कन्यां १ रयिं धनं १ पुत्रांश्च १ मह्यम् १ अदात् ॥

इहैव स्तं मा वि यौष्टं विश्वमायुर्व्यंश्रुतम् ।

क्रीळन्तौ पुत्रैर्नमृभिर्मोदमानौ स्वे गृहे ॥ ४२ ॥

इह । एव । स्तम् । मा । वि । यौष्टम् । विश्वम् । आयुः । वि । अश्रुतम् ।

क्रीळन्तौ । पुत्रैः । नमृभिः । मोदमानौ । स्वे । गृहे ॥ ४२ ॥

१ इहैव १ स्तम् इहैवास्मिंलोके स्तं भवतम् । १ मा १ वियौष्टं मा पृथग्भूतम् । १ विश्वमायुर्व्यंश्रुतं
प्राप्नुतम् । किञ्च १ पुत्रैर्नमृभिः पौत्रैः सह १ स्वे १ गृहे १ मोदमानौ भवतमिति शेषः ॥

गृहप्रवेशे ' आ नः प्रजां जनयतु ' इत्याद्याश्चतस्रो होमार्थाः । सूत्रितं च—' आ नः प्रजां
जनयतु प्रजापतिरिति चतसृभिः प्रत्यृचं हुत्वा ' (आश्व. गृ. १. ८. ९) इति ॥

आ नः प्रजां जनयतु प्रजापतिराजरसाय समनक्त्वयमा ।

अदुर्मङ्गलीः पतिलोकमा विश शं नो भव द्विपदे शं चतुष्पदे ॥ ४३ ॥

आ । नः । प्रजाम् । जनयतु । प्रजापतिः । आजरसाय । सम् । अनक्तु । अयमा ।

अदुर्मङ्गलीः । पतिलोकम् । आ । विश । शम् । नः । भव । द्विपदे । शम् । चतुष्पदे ॥ ४३ ॥

१ प्रजापतिः देवः १ नः अस्माकं १ प्रजाम् १ आ १ जनयतु । १ अयमा च १ आजरसाय जरापर्यन्तं
जीवनाय १ समनक्तु संगमयतु । सा त्वम् १ अदुर्मङ्गलीः दुर्मङ्गलरहिता सुमङ्गली । यद्वा । या मङ्गला-
चारान् दूषयति सा दुर्मङ्गली । ततोऽन्या अदुर्मङ्गली । तादृशी सती १ पतिलोकं पतिसमीपम् १ आ
१ विश प्राप्नुहि । १ नः अस्माकं १ द्विपदे १ शं १ भव । तथा च १ शं १ चतुष्पदे भव ॥

अघोरचक्षुरपतिघ्न्योधि शिवा पशुभ्यः सुमनाः सुवर्चाः ।

वीरसुदेवकामा स्योना शं नो भव द्विपदे शं चतुष्पदे ॥ ४४ ॥

अघोरचक्षुः । अपतिघ्नी । एधि । शिवा । पशुभ्यः । सुमनाः । सुवर्चाः ।

वीरसूः । देवकामा । स्योना । शम् । नः । भव । द्विपदे । शम् । चतुष्पदे ॥ ४४ ॥

हे वधुः १ त्वम् १ अघोरचक्षुः क्रोधादभयंकरचक्षुः १ एधि भव । तथा १ अपतिघ्नी भव । तथा
१ पशुभ्यः १ शिवा हितकरी भव १ सुमनाः १ सुवर्चाः च भव । १ वीरसूः पुत्राणामेव प्रसवित्री
१ देवकामा १ स्योना सुखकरा च भव ॥

इमां त्वमिन्द्र मीढुः सुपुत्रां सुभगां कृणु ।

दशास्यां पुत्राना धेहि पतिमेकादशं कृधि ॥ ४५ ॥

इमाम् । त्वम् । इन्द्र । मीढुः । सुपुत्राम् । सुभगाम् । कृणु ।

दश । अस्याम् । पुत्रान् । आ । धेहि । पतिम् । एकादशम् । कृधि ॥ ४५ ॥

हे इन्द्र त्वम् इमां वधूं सुपुत्रां सुभगां च कृणु कृधि । अस्यां वध्वां दश पुत्रान्
आ धेहि । पतिमेकादशं कृधि । दश पुत्राः पतिरेकादशो यथा स्यात्तथा कृधि कृणु ॥

सम्राज्ञी श्वशुरे भव सम्राज्ञीं श्वश्र्वां भव ।

ननान्दरि सम्राज्ञीं भव सम्राज्ञीं अर्धि देवृषु ॥ ४६ ॥

सम्राज्ञी । श्वशुरे । भव । सम्राज्ञी । श्वश्र्वाम् । भव ।

ननान्दरि । सम्राज्ञी । भव । सम्राज्ञी । अर्धि । देवृषु ॥ ४६ ॥

हे वधु श्वशुरादिषु त्वं सम्राज्ञी भव । देवृषु । देवरेष्वित्यर्थः ॥

‘समञ्जन्तु’ इत्येषा वरस्य दधिप्राप्तने वधूवरयोर्हृदयस्पर्शने वा विनियुक्ता । तथा च सूत्रितं
—‘समञ्जन्तु विश्वे देवा इति दक्षः’ प्राश्य प्रतिप्रयच्छेदाज्यशेषेण वानक्ति हृदये’ (आश्व. गृ.
१. ८. ९) इति ॥

समञ्जन्तु विश्वे देवाः समापो हृदयानि नौ ।

सं मातरिश्वा सं धाता समु देष्टीं दधातु नौ ॥ ४७ ॥

सम् । अञ्जन्तु । विश्वे । देवाः । सम् । आपः । हृदयानि । नौ ।

सम् । मातरिश्वा । सम् । धाता । सम् । ऊँ इति । देष्टी । दधातु । नौ ॥ ४७ ॥

विश्वे देवाः सर्वे देवाः नौ हृदयानि मानसानि समञ्जन्तु सम्यगञ्जन्तु । अपगतदुःखादि-
क्लेशानि कृत्वा लौकिकवैदिकविषयेषु प्रकाशयुक्तानि कुर्वन्वित्यर्थः । आपः च सम् अञ्जन्तु ।
तथा मातरिश्वा नौ हृदयानि सं दधातु । आवयोर्बुद्धीः परस्पराभिकूलाः करोष्वित्यर्थः । धाता
च सं दधातु । देष्टी दात्री फलानाम् । सरस्वतीत्यर्थः । सा च सं दधातु संधानं करोतु ॥ ॥२८॥

वेदार्थस्य प्रकाशने तमो हार्दं निवारयन् । पुमर्थाश्चतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुक्कभूपालसाम्राज्य-

धुरंधरेण सायणाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाश

ऋक्संहिताभाष्येऽष्टमाष्टके तृतीयोऽध्यायः ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥

अष्टमाष्टकस्य चतुर्थोऽध्याय आरभ्यते । तत्र 'वि हि' इति त्रयोविंशत्यृचं द्वितीयं सूक्तम् । वृषाकपिर्नोमेन्द्रस्य पुत्रः । स चेन्द्राणीन्द्रश्चैते त्रयः संहताः संविवादे कृतवन्तः । तत्र 'वि हि सोतो-
रसृक्षत' 'किं सुबाहो स्तङ्गुणे' 'इन्द्राणीमासु नारिषु' इति द्वे 'उक्ष्णो हि मे' 'अयमेमि' इति
चतस्र इत्येता नवर्च इन्द्रवाच्यानि । अतस्तासामिन्द्रः ऋषिः । 'परा हीन्द्र' इति पञ्च 'अवीराम्'
इति द्वे 'वृषभो न तिग्मशृङ्गः' इत्याद्याश्चतस्र इत्येकादशर्च इन्द्राण्या वाक्यानि । अतस्तासामिन्द्रा-
ण्यृषिः । 'उवे अम्ब' 'वृषाकपायि रेवति' 'पशुर्ह नाम' इति तिस्रो वृषाकपेर्वाक्यानि । अतस्तासां
वृषाकपिर्ऋषिः । सर्वं सूक्तमेन्द्रं पञ्चपदापङ्क्तिच्छन्दस्कम् । तथा चानुकान्तं—'वि हि व्यधिकेन्द्रो
वृषाकपिरिन्द्राणीन्द्रश्च समृदिरे पाङ्क्तम्' इति । षष्ठेऽहनि ब्राह्मणाच्छंसिन उक्थ्यशस्त्रं एतत्सूक्तम् ।
सूत्रितं च—'अथ वृषाकपिं शंसेद्यथा होताऽयाद्यां चतुर्थे' (आश्व. श्रौ. ८. ३) इति । यदि षष्ठेऽ-
हन्पुक्थ्यस्तोत्राणि द्विपदासु न स्तुवन् नमामा यदि वेदमहरन्निष्टोमः स्यात्तदानीं ब्राह्मणाच्छंसी
माध्यन्दिने सवन आरम्भणीयाभ्यः ऊर्ध्वमेतत्सूक्तं शंसद्विधजित्यपि । तथा च सूत्रितं—'सुकीर्तिं
ब्राह्मणाच्छंसी वृषाकपिं च पङ्क्तिशंसम्' (आश्व. श्रौ. ८. ४) इति ॥

वि हि सोतो^१रसृक्षत^२ नेन्द्रं^३ देवममंसत ।

यत्रामदवृषाकपिर्यः^४ पुष्टेषु^५ मत्सखा विश्वस्मादिन्द्र उत्तरः ॥ १ ॥

वि । हि । सोतोः । असृक्षत । न । इन्द्रम् । देवम् । अमंसत ।

यत्र । अमदत् । वृषाकपिः । अर्थः । पुष्टेषु । मत्सखा । विश्वस्मात् । इन्द्रः । उत्तरः ॥ १ ॥

१सोतोः सोमाभिपदं कर्तुं २वि ३असृक्षत । यागं प्रति मया विसृष्टा अनुज्ञाताः स्तोतारो
वृषाकपेर्घटारः । ४हि इति पूरणः । तत्र ५देवं द्योतमानम् ६इन्द्रं मां ७न ८अमंसत । मया प्रेरिताः
सन्तोऽपि ते स्तोतारो न स्तुतवन्तः । किंतु मम पुत्रं वृषाकपिमेव स्तुतवन्तः । ९यत्र येषु १०पुष्टेषु
सोमेन प्रवृद्धेषु यागेषु ११अर्थः स्वामी १२वृषाकपिः मम पुत्रः मत्सखा मम सखिभूतः सन् १३अमदत्
सोमपानेन हृष्टोऽभूत् । यद्यप्येवं तथापि १४इन्द्रः अहं १५विश्वस्मात् सर्वस्माज्जातः १६उत्तरः उत्कृष्टतरः ।
माधवभट्टास्तु वि हि संतोरित्येपरिन्द्राण्या वाक्यमिति मन्यन्ते । तथा च तद्वक्तम् । इन्द्राण्यै
कल्पितं हविः कश्चिन्मृगोऽदुष्टुपदिन्द्रपुत्रस्य वृषाकपेर्विषये र्तमानः । तत्रेन्द्रमिन्द्राणी वदति ।
तस्मिन्पक्षे स्वस्या ऋचोऽयमर्थः । सोतोः सोमाभिपदं कर्तुं वि ह्यसृक्षत । उपरतसोमाभिपदा आसन्
यजमाना इत्यर्थः । किंच मम पतिमिन्द्रं देवं नामंसत स्तोतारो न स्तुवन्ति । कुत्रेति अत्राह । यत्र
यस्मिन् जनपदे पुष्टेषु प्रवृद्धेषु धनेष्वर्थः स्वामी वृषाकपिरमदत् । मत्सखा मप्रियश्चेन्द्रो विश्वस्मात्
सर्वस्माज्जात उत्तरः उत्कृष्टतरः ॥

परा^१ हीन्द्र^२ धावसि^३ वृषाकपेरिति^४ व्यर्थिः ।

नो अह प्र विन्दस्यन्यत्र सोमपीतये विश्वस्मादिन्द्र उत्तरः ॥ २ ॥

१. त-४.५.८-भ-अत आसामिन्द्र । २. त-१.२.३-उक्थ्यशस्त्र; त-७-भ-उक्थ्यशस्त्र । ३. त-भ-
आरम्भणीयाया । ४. त-भ-तथा हि ।

परा । हि । इन्द्र । धावसि । वृषाकपेः । अति । व्यथिः ।

नो इति । अह । प्र । विन्दसि । अन्यत्र । सोमऽपीतये । विश्वस्मात् । इन्द्रः । उत्तरः ॥ २ ॥

हे १ इन्द्र त्वम् २ अति ३ अत्यन्तं ४ व्यथिः चलितः ५ वृषाकपेः वृषाकपि ६ परा ७ धावसि प्रति-
गच्छसि । ८ अन्यत्र ९ सोमपीतये सोमपानाय १० नो ११ अह नैव च १२ प्र १३ विन्दसि प्रगच्छसीत्यर्थः ।
सोऽयम् १४ इन्द्रः १५ विश्वस्मात् १६ उत्तरः ॥

किमुयं त्वां वृषाकपिश्चकार हरितो मृगः ।

यस्मा इरस्यसीदु न्वर्यो वा पुष्टिमदसु विश्वस्मादिन्द्र उत्तरः ॥ ३ ॥

किम् । अयम् । त्वाम् । वृषाकपिः । चकार । हरितः । मृगः ।

यस्मै । इरस्यसि । इत् । ऊँ इति । नु । अर्यः । वा । पुष्टिमत् । वसु ।

विश्वस्मात् । इन्द्रः । उत्तरः ॥ ३ ॥

हे इन्द्र १ त्वां प्रति २ हरितः हरितवर्णः ३ मृगः मृगभूतः ४ अयं ५ वृषाकपिः । मृगजातिर्हि
वृषाकपिः । ६ किं प्रियं ७ चकार अकार्षीत् । ८ यस्मै ९ वृषाकपये १० पुष्टिमत् पोषयुक्तं ११ वसु धनम् १२ अर्यो
१३ वा उदार इव म त्वं १४ नु क्षिप्रम् १५ इरस्यसीत् प्रयच्छस्येव । यः १६ इन्द्रः १७ विश्वस्मान् १८ उत्तरः ॥

यमिमं त्वं वृषाकपिं प्रियमिन्द्राभिरक्षसि ।

श्वा न्वस्य जम्भिपदपि कर्णे वराहयुर्विश्वस्मादिन्द्र उत्तरः ॥ ४ ॥

यम् । इमम् । त्वम् । वृषाकपिम् । प्रियम् । इन्द्र । अमिन्द्राक्षसि ।

श्वा । नु । अस्य । जम्भिपत् । अपि । कर्णे । वराहयुः । विश्वस्मात् । इन्द्रः । उत्तरः ॥ ४ ॥

हे इन्द्र १ त्वं २ प्रियम् इष्टं पुत्रं ३ यमिमं ४ वृषाकपिम् ५ अभिरक्षसि परिपालयसि ६ अस्य एनं
वृषाकपिम् । द्वितीयार्थे पृष्टी । ७ वराहयुः वराहमिच्छन् ८ श्वा ९ नु क्षिप्रं १० जम्भिपत् भक्षयतु । ११ अपि
च १२ कर्णे गृह्णातिविति शेषः । श्वानो हि वराहमिच्छन्ति । सिद्धमन्यन् ॥

प्रिया तृष्टानि मे कृपिव्यक्ता व्यदूदुषत् ।

शिरो न्वस्य राविषं न सुगं दुष्कृते भुवं विश्वस्मादिन्द्र उत्तरः ॥ ५ ॥

प्रिया । तृष्टानि । मे । कृपिः । विऽअक्ता । वि । अदूदुषत् ।

शिरः । नु । अस्य । राविषम् । न । सुगम् । दुःऽकृते । भुवम् । विश्वस्मात् । इन्द्रः । उत्तरः ॥ ५ ॥

१ मे मह्यमिन्द्राण्यै २ तृष्टानि यजमानैः कल्पितानि ३ प्रिया प्रियाणि ४ व्यक्ता व्यक्तान्याज्यै-
विशेषेणाक्तानि हवींषि कश्चित् वृषाकपेर्विषये वर्तमानः ५ कृपिः ६ व्यदूदुषत् दूषयामास । ततोऽहम्
७ अस्य तत्कपिस्वामिनो वृषाकपेः ८ शिरो ९ नु क्षिप्रं १० राविषं लुनीयाम् । ११ दुष्कृते दुष्टस्य कर्मणः कर्त्रे
वृषाकपयेऽस्मै १२ सुगं सुखं न १३ भुवम् अहं न भवेयम् । अस्मै सुखप्रदात्री न भवामीत्यर्थः । अस्या
मम पतिः १४ इन्द्रः १५ विश्वस्मात् १६ उत्तरः ॥ ॥ १ ॥

न मत्स्त्री सुभसत्तरा न सुयाशुतरा भवत् ।

न मत्प्रतिच्यवीयसी न सक्थुद्यमीयसी विश्वस्मादिन्द्र उत्तरः ॥ ६ ॥

न । मत् । स्त्री । सुभसत्तरा । न । सुयाशुतरा । भवत् ।

न । मत् । प्रतिच्यवीयसी । न । सक्थि । उत्त्यमीयसी । विश्वस्मात् । इन्द्रः । उत्तरः ॥ ६ ॥

१मत् मत्तोऽन्या १स्त्री नारी १सुभसत्तरा अतिशयेन सुभगा १न १भवत् न भवति । नास्तीत्यर्थः । किंच मत्तोऽन्या स्त्री १सुयाशुतरा अतिशयेन सुसुखातिशयेन सुपुत्रा वा १न भवति । तथा च मन्त्रान्तरं—‘ ददाति मह्यं यादुरी याशुतां भोज्या शता ’ (क्र. सं. १. १२६. ६) इति । किंच १मत् मत्तोऽन्या १प्रतिच्यवीयसी पुमांसं प्रति शरीरस्यात्यन्तं च्यावयित्री १न अस्ति । किंच मत्तोऽन्या स्त्री १सक्थुद्यमीयसी संभोगेऽत्यन्तमुत्क्षेत्री १न अस्ति । न मत्तोऽन्या काचिदपि नारी मैथुनेऽनुगुणं सक्थुद्यच्छतीत्यर्थः । मम पतिः १इन्द्रः १विश्वस्मात् १उत्तरः उत्कृष्टः ॥

उवे अम्ब सुलाभिके यथैवाङ्ग भविष्यति ।

भसन्मै अम्ब सक्थि मे शिरो मे वीव हृष्यति विश्वस्मादिन्द्र उत्तरः ॥ ७ ॥

उवे । अम्ब । सुलाभिके । यथाऽइव । अङ्ग । भविष्यति ।

भसत् । मे । अम्ब । सक्थि । मे । शिरः । मे । विऽइव । हृष्यति ।

विश्वस्मात् । इन्द्रः । उत्तरः ॥ ७ ॥

एवमिन्द्राण्या शसो वृषाकपिर्ब्रवीति । १उवे इति संबोधनार्थो निपातः । हे १अम्ब मातः १सुलाभिके शोभनलाभे त्वया १यथैव येन प्रकारेणैवोक्तं तथैव तत् १अङ्ग क्षिप्रं १भविष्यति भवतु । किमनेन त्वदनुप्रीतिकारिणा ग्रहेण मम प्रयोजनम् । किंच १मे मम पितुः त्वदीयो १भसत् भग उपयुज्यताम् । किंच मम पितुस्त्वदीयं १सक्थि चोपयुज्यताम् । किंच १मे मम पितरमिन्द्रं त्वदीयं १शिरः च प्रियालापेन १वीव यथा कोकिलादिः पक्षी तद्वत् १हृष्यति हर्षयतु । मम पिता १इन्द्रः १विश्वस्मात् १उत्तरः ॥

किं सुबाहो स्वङ्गुरे पृथुष्टो पृथुजाघने ।

किं शूरपत्नि नस्त्वमभ्यमीषि वृषाकपि विश्वस्मादिन्द्र उत्तरः ॥ ८ ॥

किम् । सुबाहो इति सुबाहो । सुऽअङ्गुरे । पृथुस्तो इति पृथुऽस्तो । पृथुऽजघने ।

किम् । शूरपत्नि । नः । त्वम् । अभि । अमीपि । वृषाकपिम् । विश्वस्मात् । इन्द्रः । उत्तरः ॥ ८ ॥

कुद्दामिन्द्र उपशमयति । हे १सुबाहो हे शोभनबाहो १स्वङ्गुरे शोभनाङ्गुलिके १पृथुष्टो पृथुक्शसंघाते १पृथुजघने विस्तीर्णजघने १शूरपत्नि वीरभायें हे इन्द्राणि १त्वं १नः अस्मदीयं १वृषाकपिं १किं किमर्थम् १अभ्यमीषि अभिक्रुध्यसि । एकः किशब्दः पूरणः । यस्य पिता १इन्द्रः अहं १विश्वस्मात् १उत्तरः ॥

अवीरामिव मामयं शरारुभि मन्यते ।

उताहमस्मि वीरिणीन्द्रपत्नी मरुत्सखा विश्वस्मादिन्द्र उत्तरः ॥ ९ ॥

अवीराम् ऽइव । माम् । अयम् । शरारुः । अभि । मन्यते ।

उत । अहम् । अस्मि । वीरिणी । इन्द्रऽपत्नी । मरुत्सखा । विश्वस्मात् । इन्द्रः । उत्तरः ॥ ९ ॥

पुनरिन्द्रमिन्द्राणी^१ ब्रवीति^२ । वशरारुः घातुको^३ मृगः वअयं वृषाकपिः वमाम् इन्द्राणीम्
वअवीरामिव वअभि वमन्यते विजानाति । वउत अपि च वइन्द्रपत्नी इन्द्रस्य भार्या वअहम् इन्द्राणी
ववीरिणी पुत्रवती वमरुत्सखा मरुद्भिर्युक्ता च वअस्मि भवामि । यस्या मम पतिः वइन्द्रः
वविश्वस्मात् वउत्तरः ॥

संहोत्रं स्म पुरा नारी समनं वाव गच्छति ।

वेधा क्रतस्य वीरिणीन्द्रपत्नी महीयते विश्वस्मादिन्द्र उत्तरः ॥ १० ॥

सम् ऽहोत्रम् । स्म । पुरा । नारी । समनम् । वा । अत्र । गच्छति ।

वेधाः । क्रतस्य । वीरिणी । इन्द्रऽपत्नी । महीयते । विश्वस्मात् । इन्द्रः । उत्तरः ॥ १० ॥

वनारी स्त्री वक्रतस्य सत्यस्य वेधाः विधात्री ववीरिणी पुत्रवती वइन्द्रपत्नी इन्द्रस्य भार्ये-
न्द्राणी वसंहोत्रं वस्म समीचीनं यज्ञं खलु वसमनं संग्रामं ववा । 'समितिः समनम्' इति संग्राम-
नामसु पाठात् । वअव प्रति वपुरा वगच्छति । वमहीयते स्तोत्रभिः स्तूयते च । तस्या मम पतिः
वइन्द्रः वविश्वस्मात् वउत्तरः ॥ ॥ २ ॥

इन्द्राणीमासु नारिषु सुभगांमहमश्रवम् ।

नह्यस्या अपरं चन जरसा मरते पतिर्विश्वस्मादिन्द्र उत्तरः ॥ ११ ॥

इन्द्राणीम् । आसु । नारिषु । सुभगांम् । अहम् । अश्रवम् ।

नहि । अस्याः । अपरम् । चन । जरसा । मरते । पतिः । विश्वस्मात् । इन्द्रः । उत्तरः ॥ ११ ॥

अथेन्द्राणीमिन्द्रः स्तौति । आसु सौभाग्यवत्तया प्रसिद्धासु वनारिषु स्त्रीषु स्त्रीणां मध्ये
वइन्द्राणीं वसुभगां सौभाग्यवतीम् वअहम् इन्द्रः वअश्रवम् अश्रोत्रम् । किंच वअस्याः इन्द्राण्याः
वपतिः पालकः वविश्वस्मात् वउत्तरः उत्कृष्टतरः^४ वइन्द्रः वअपरं वचन अन्यद्भूतजातमिव वजरसा
वयोहान्या वनहि वमरते न खलु म्रियते । यद्वा । इदं वृषाकपेर्वाक्यम् । तस्मिन् पक्षे त्वहमिति
शब्दे वृषाकपिपरतया योज्यः । अन्यत्समानम् ॥

नाहमिन्द्राणि रारण सख्युर्वृषाकपेर्ऋते ।

यस्येदमप्यं हविः प्रियं देवेषु गच्छति विश्वस्मादिन्द्र उत्तरः ॥ १२ ॥

न । अहम् । इन्द्राणि । रारण । सख्युः । वृषाकपेः । ऋते ।

यस्य । इदम् । अप्यम् । हविः । प्रियम् । देवेषु । गच्छति । विश्वस्मात् । इन्द्रः । उत्तरः ॥ १२ ॥

१. त-पुनरिन्द्राणी ब्रूते । २. ग-त-भ- 'घातुको' नास्ति । ३. त-भ१.२.४- 'स्त्रीषु' नास्ति ।
४. त-भ-उत्कृष्टः । ५. त-भ१.२.४.६.८-यस्मिन् ।

हे ऽहन्द्वाणि ऽअहम् इन्द्रः ऽसत्युः मम सखिभूतात् ऽवृषाकपेर्ऋते प्रियं वृषाकपिं विना ऽन
 वरण न रमे । ऽअप्यम् अप्सु भवमन्निर्वा संस्कृतं ऽप्रियं प्रीतिकरम् ऽइदम् उपस्थितं ऽहविः ऽदेवेषु
 देवानां मध्ये ऽयस्य ममेन्द्रस्य^१ सकावां ऽगच्छति । यश्चाहम् ऽइन्द्रः ऽसर्वस्मात् ऽउत्तरः । यद्वा ।
 अयमर्थः । हे इन्द्राणि वृषाकपेः सत्युरिन्द्रादृतेऽहं वृषाकपिर्न रारण न रमे । अन्यत्समानम् ॥

वृषाकपायि रेवति सुपुत्र आदु सुस्तुषे ।

घसत् इन्द्र उक्षणः प्रियं काचित्करं हविर्विश्वस्मादिन्द्र उत्तरः ॥ १३ ॥

वृषाकपायि । रेवति । सुऽपुत्रे । आत् । ऊँ इति । सुऽस्तुषे ।

घसत् । ते । इन्द्रः । उक्षणः । प्रियम् । काचित्करम् । हविः । विश्वस्मात् । इन्द्रः । उत्तरः ॥ १३ ॥

हे ऽवृषाकपायि । कामानां वर्षकत्वादभीष्टदेशगमनाच्चेन्द्रो वृषाकपिः । तस्य पत्नि । यद्वा ।
 वृषाकपेर्मम मातरित्यर्थः । रेवति धनवति ऽसुपुत्रे शोभनपुत्रे ऽसुस्तुषे शोभनस्तुषे हे इन्द्राणि ऽते
 तवायम् ऽइन्द्रः ऽउक्षणः सेचनसमर्थान् ऽआदु अनन्तरमेव । शीघ्रमेवेत्यर्थः । पशून् ऽघसत्
 प्राप्नातु । किंच ऽकाचित्करम् । कं सुखम् । तस्याचित् संघः । तत्करं हविः ऽप्रियम् इष्टं कुर्वति
 शेषः । किंच ते पतिः ऽइन्द्रः ऽविश्वस्मात् ऽउत्तरः । तथा च यास्कः—‘वृषाकपायि रेवति सुपुत्रे
 मध्यमेन सुस्तुषे माध्यमिकया वाचा । स्तुषा साधुसादिनीति^२ वा साधुसानिनीति वा । प्रियं कुरुष्व
 सुखाचयकरं हविः सर्वस्माद्य इन्द्र उत्तरः’ (निरु. १२. ९) इति ॥

उक्ष्णो हि मे पञ्चदश साकं पचन्ति विंशतिम् ।

उताहमग्नि पीव इदुभा कुक्षी पृणन्ति मे विश्वस्मादिन्द्र उत्तरः ॥ १४ ॥

उक्ष्णः । हि । मे । पञ्चदश । साकम् । पचन्ति । विंशतिम् ।

उत । अहम् । अग्नि । पीवः । इत् । उभा । कुक्षी इति । पृणन्ति । मे ।

विश्वस्मात् । इन्द्रः । उत्तरः ॥ १४ ॥

अथेन्द्रो ब्रवीति । ऽमे मदर्थं ऽपञ्चदश पञ्चदशसंख्याकान् ऽविंशतिं विंशतिसंख्याकांश्च ऽउक्ष्णः
 वृषभान् ऽसाकं सह मम भार्ययेन्द्राण्या प्रेरिता यष्टारः ऽपचन्ति । ऽउत अपि च ऽअहमग्निं तान्
 भक्षयामि । जग्वा चाहं ऽपीव ऽइत् स्थूल एव भवामीति शेषः । किंच ऽमे तम ऽउभा उभौ^३ ऽकुक्षी
 ऽपृणन्ति सोमेन पूरयान्त यष्टारः । सोऽहम् ऽइन्द्रः ऽसर्वस्मात् ऽउत्तरः ॥

वृषभो न तिग्मशृङ्गोऽन्तर्युथेषु रोरुवत् ।

मन्थस्त इन्द्र शं हृदे यं ते सुनोति भावयुर्विश्वस्मादिन्द्र उत्तरः ॥ १५ ॥

वृषभः । न । तिग्मऽशृङ्गः । अन्तः । युथेषु । रोरुवत् ।

मन्थः । ते । इन्द्र । शम् । हृदे । यम् । ते । सुनोति । भावयुः । विश्वस्मात् । इन्द्रः । उत्तरः ॥ १५ ॥

अथेन्द्राणी ब्रवीति । ऽतिग्मशृङ्गः तीक्ष्णशृङ्गः ऽवृषभो ऽन यथा वृषभः ऽयूथेषु गोसंघेषु
 ऽअन्तः मध्ये ऽरोरुवत् शब्दं कुर्वन् गा अभिरमयति तथा हे इन्द्र त्वं मामभिरमयेति शेषः । किंच

१हे इन्द्र १ते तव १हृदे हृदयाय १मन्थः दध्नी मथनवेलायां शब्दं कुर्वन् १शं^१ शंकरो भवत्विति शेषः । किंच १ते तुभ्यं १यं सोमं १भावयुः भावमिच्छन्तीन्द्राणी १सुनोति अभिपुणोति सोऽपि शंकरो भवत्वित्यर्थः । मम पतिः १इन्द्रः १विश्वस्मात् १उत्तरः ॥ ३ ॥

न सेशे यस्य रम्बतेऽन्तरा सक्थ्या^३ कपृत् ।

सेदीशे यस्य रोमशं निषेदुषो विजृम्भते विश्वस्मादिन्द्र उत्तरः ॥ १६ ॥

न । सः । ईशे । यस्य । रम्बते । अन्तरा । सक्थ्या । कपृत् ।

सः । इत् । ईशे । यस्य । रोमशम् । निऽसेदुषः । विऽजृम्भते ।

विश्वस्मात् । इन्द्रः । उत्तरः ॥ १६ ॥

हे इन्द्र १सः जनः १न १ईशे मैथुनं कर्तुं नेष्टे न शक्नोति १यस्य जनस्य १कपृत् शेषः १सक्थ्या सक्थिनी १अन्तरा १रम्बते लम्बते । १सेत् स एव स्त्रीजने १ईशे मैथुनं कर्तुं शक्नोति १यस्य जनस्य १निषेदुषः शयानस्य १रोमशम् उपस्थं १विजृम्भते विवृतं भवति । यस्य च पतिः १इन्द्रः १विश्वस्मात् १उत्तरः ॥

न सेशे यस्य रोमशं निषेदुषो विजृम्भते ।

सेदीशे यस्य रम्बतेऽन्तरा सक्थ्या^३ कपृद्विश्वस्मादिन्द्र उत्तरः ॥ १७ ॥

न । सः । ईशे । यस्य । रोमशम् । निऽसेदुषः । विऽजृम्भते ।

सः । इत् । ईशे । यस्य । रम्बते । अन्तरा । सक्थ्या । कपृत् । विश्वस्मात् । इन्द्रः । उत्तरः ॥ १७ ॥

१सः जनः १न १ईशे मैथुनं कर्तुं नेष्टे १यस्य जनस्य १निषेदुषः शयानस्य १रोमशम् उपस्थं १विजृम्भते विवृतं भवति । १सेत् स एव जनः १ईशे ईष्टे मैथुनं कर्तुं शक्नोति १यस्य जनस्य १कपृत् प्रजननं १सक्थ्या सक्थिनी १अन्तरा १रम्बते लम्बते । सिद्धमन्यत् । पूर्वोक्तव्यतिरेकोऽत्र द्रष्टव्यः । पूर्वस्यामृचि यियसुरिन्द्राणीन्द्रं वदति । अत्र त्वयियसुरिन्द्र इन्द्राणीं वदतीत्यविरोधः ॥

अयमिन्द्र वृषाकपिः परस्वन्तं हतं विदत् ।

असिं सूनां नवं चरुमादेधस्यान आर्चितं विश्वस्मादिन्द्र उत्तरः ॥ १८ ॥

अयम् । इन्द्रः । वृषाकपिः । परस्वन्तम् । हतम् । विदत् ।

असिम् । सूनाम् । नवम् । चरुम् । आत् । एधस्य । अनः । आऽर्चितम् ।

विश्वस्मात् । इन्द्रः । उत्तरः ॥ १८ ॥

हे १इन्द्र १अयं १वृषाकपिः १परस्वन्तं परस्वमात्मनो विषयेऽवर्तमानं १हतं हिंसितं १विदत् विन्दतु । तथा हतस्य^२ विशसनाय १असिं शस्त्रं १सूनाम् उद्धानं पाकार्थं १नवं प्रथमं १चरुं भाण्डम्^४ १आत् अनन्तरम् १एधस्य काष्ठस्य १आर्चितं पूर्णम् १अनः शकटं च विन्दतु । मम पतिः १इन्द्रः १विश्वस्मात् १उत्तरः ॥

१. ग-त-भ-‘श’ नास्ति । २. त-शेषः प्रजननं । ३. त-भ १. २. ४. ६. ८-हतस्य तस्य । ४. त-भाण्डं च ।

अयमेभि विचाकशच्चिन्वन् दासमार्यम् ।

पिबामि पाकमुत्वनोऽभि धीरमचाकशं विश्वस्मादिन्द्र उत्तरः ॥ १९ ॥

अयम् । एभि । विऽचाकशत् । विऽचिन्वन् । दासम् । आर्यम् ।

पिबामि । पाकऽसुत्वनः । अभि । धीरम् । अचाकशम् । विश्वस्मात् । इन्द्रः । उत्तरः ॥ १९ ॥

अथेन्द्रो ब्रवीति । 'विचाकशत् पश्यन् यजमानान्' 'दासम् उपक्षपयितारमसुरम्' 'आर्यम् अपि च' 'विचिन्वन् पृथक्कुर्वन्' 'अयम् अहमिन्द्रः' 'एभि यज्ञं' प्रति गच्छामि' । यज्ञं गत्वा च 'पाकमुत्वनः' । पचतीति पाकः । सुनोतीति सुत्वा । हविषां पक्तुः सोमस्याभिपोतुर्यजमानस्य पाकेन विपक्षेन मनसा सोमस्याभिपोतुर्वा यजमानस्य संबन्धिनं सोमं 'पिबामि' । तथा 'धीरं धीमन्तं यजमानम्' 'अभि' 'अचाकशम् अभिपश्यामि' । योऽहम् 'इन्द्रः' 'विश्वस्मात्' 'उत्तरः' ॥

धन्वं च यत्कृन्तत्रं च कर्ति स्वित्ता वि योजना ।

नदीयसो वृषाकपेऽस्तमाहं गृह्णो उप विश्वस्मादिन्द्र उत्तरः ॥ २० ॥

धन्वं । च । यत् । कृन्तत्रम् । च । कर्ति । स्वित् । ता । वि । योजना ।

नदीयसः । वृषाकपे । अस्तम् । आ । इहि । गृह्णान् । उप । विश्वस्मात् । इन्द्रः । उत्तरः ॥ २० ॥

'धन्वं निरुदकोऽरण्यरहितो देशः' । 'कृन्तत्रं कर्तनीयमरण्यम्' । 'यत् यत्' 'च' 'धन्वं' 'च' 'कृन्तत्रं च भवति' । सृगोद्वासमरण्यमेवंविधं भवति न त्वत्यन्तविपिनम् । तस्य शत्रुनिलयस्यास्मदीय-गृहस्य च मध्ये 'कर्ति' 'स्वित्' 'ता' तानि 'योजना' 'योजनानि स्थितानि' । नात्यन्तदूरे तद्भवतीत्यर्थः । अतः 'नदीयसः अतिशयेन सर्मापस्थाच्छत्रुनिलयात्' हे 'वृषाकपे त्वम्' 'अस्तम् अस्माकं गृहं' 'वि' 'इहि विशेषेणागच्छ' । आगत्य च 'गृह्णान् यज्ञगृह्णान्' 'उप गच्छ' । यतोऽहम् 'इन्द्रः सर्वस्मादुत्कृष्टः' ॥

पुनरेहि वृषाकपे सुविता कल्पयावहै ।

य एष स्वप्ननंशनोऽस्तमेपि पथा पुनर्विश्वस्मादिन्द्र उत्तरः ॥ २१ ॥

पुनः । आ । इहि । वृषाकपे । सुविता । कल्पयावहै ।

यः । एषः । स्वप्नऽनंशनः । अस्तम् । एपि । पथा । पुनः । विश्वस्मात् । इन्द्रः । उत्तरः ॥ २१ ॥

आगत्य प्रतिगतं वृषाकपिमिन्द्रो ब्रवीति । हे 'वृषाकपे त्वं' 'पुनरेहि अस्मान् प्रत्यागच्छ' । आगते च त्वयि 'सुविता सुवितानि कल्याणानि त्वच्चित्तप्रातिकराणि' कर्माणि 'कल्पयावहै इन्द्राप्यहं' च आवाभुभौ पर्यालोच्य कुर्याव । किंच 'यः' 'स्वप्ननंशनः उदयेन सर्वस्य प्राणिनः स्वप्नानां नाशयिता आदित्यः सः' 'एषः त्वं' 'पथा मार्गेण' 'अस्तम् आत्मीयमावासं' 'पुनः' 'एपि गच्छसि' । यतोऽहम् 'इन्द्रः' 'विश्वस्मान्' 'उत्तरः' । तथा च यास्कः—'सुप्रसूतानि वः कर्माणि कल्पयावहै य एष स्वप्ननंशनः स्वप्नान्नाशयस्यादित्य उदयेन सोऽस्तमेपि पथा पुनः' (निरु. १२. २८) इति ॥

१. त—'यज्ञं प्रति गच्छामि' नास्ति । २. त१.२.४.५.६-भ२.४.६-भवत; त३-भ८-भवतः ।

३. भ—'प्रातिकरणानि ।

यदुदञ्चो वृषाकपे गृहमिन्द्राजगन्तन ।

क^१ स्य पुल्वघो मृगः कमगञ्जनयोपनो विश्वस्मादिन्द्र उत्तरः ॥ २२ ॥

यत् । उदञ्चः । वृषाकपे । गृहम् । इन्द्र । अजगन्तन ।

क^१ । स्यः । पुल्वघः । मृगः । कम् । अगन् । जनऽयोपनः । विश्वस्मात् । इन्द्रः । उत्तऽतरः ॥ २२ ॥

गत्वा पुनरागतं वृषाकपिमिन्द्रः पृच्छति । हे ^१इन्द्र परमैश्वर्यवान् हे ^२वृषाकपे यूयम् ^३उदञ्चः उद्गामिनः सन्तो मद्गृहम् ^४अजगन्तन आगच्छ^१ । एकस्यापि बहुवचनं पूजार्थम् । तत्र भवतः संबन्धी ^५पुल्वघः बहूनां भौमरसानामत्ता ^६स्थः सः ^७मृगः ^८क अभूत् ^९जनयोपनः जनानां मोदयिता मृगः ^{१०}कं वा देशम् ^{११}अगन् अगच्छन् । सोऽहम् ^{१२}इन्द्रः ^{१३}विश्वस्मात् ^{१४}उत्तरः । यद्वा इन्द्राणीवाक्यमिदम् । अत्र यास्कः—‘यदुदञ्चो वृषाकपे गृहमिन्द्राजगन्त क स्य पुल्वघो मृगः क स बह्वादी मृगः । मृगो मार्ष्टेर्गन्तिकर्मणः । कमगमदेशं जनयोपनः’ (निरु. १३. ३) इति ॥

पशुर्ह नाम मानवी साकं सस्रव विंशतिम् ।

भद्रं भल त्यस्या अभूद्यस्या उदरमामयद्विश्वस्मादिन्द्र उत्तरः ॥ २३ ॥

पशुः । ह । नाम । मानवी । साकम् । सस्रव । विंशतिम् ।

भद्रम् । भल । त्यस्यै । अभूत् । यस्याः । उदरम् । आमयत् । विश्वस्मात् । इन्द्रः । उत्तऽतरः ॥ २३ ॥

इन्द्रविसृज्यमानमनेन^१ मन्त्रेण^२ वृषाकपिराशास्ते । हे ^३भल इन्द्रेण विसृज्यमान शर । भलति-भेदनकर्मा । ^४पशुः ^५नाम सृष्टा । ^६ह इति पूरणः । ^७मानवी मनोर्दुहितेयं ^८विंशतिं विंशतिसंख्याकान् पुत्रान् ^९साकं सह ^{१०}सस्रव अजाजनत् । ^{११}त्यस्यै तस्यै ^{१२}भद्रं भजनीयं कल्याणम् ^{१३}अभूत् भवतु । लोडर्थे लुङ् । ^{१४}यस्या ^{१५}उदरमामयत् गर्भस्थैर्विंशतिभिः पुत्रैः पुष्टमासीत् । मम पिता ^{१६}इन्द्रः ^{१७}विश्वस्मात् ^{१८}उत्तरः ॥ ॥ ४ ॥

‘रक्षोहणम्’ इति पञ्चविंशत्यृचं तृतीयं सूक्तम् । पायुर्नाम भारद्वाज ऋषिः । द्वाविंशाद्या-श्वत्सोऽनुष्टुभः । शिष्टा एकविंशतिस्त्रिष्टुभः । रक्षोहाग्निर्देवता । तथा चानुक्रान्तं—‘रक्षोहणं पञ्चाधिका पायुराग्नेयं राक्षोघ्नं चतुरनुष्टुबन्तम्’ इति । गतः सूक्तविनियोगः । अङ्गाराग्निविहरणे ‘परि त्वाग्ने’ इत्येषा जप्या । सूत्रितं च—‘धिण्यावताम्’^१ इत्यादिना ‘परि त्वाग्ने पुरं वयम्’ (आश्व. श्रौ. ५. १३) इत्यन्तेन ॥

रक्षोहणं वाजिनमा जिघर्मि मित्रं प्रथिष्ठमुप यामि शर्म ।

शिशानो अग्निः क्रतुभिः समिद्धः स नो दिवा स रिषः पातु नक्तम् ॥ १ ॥

रक्षःऽहर्नम् । वाजिनम् । आ । जिघर्मि । मित्रम् । प्रथिष्ठम् । उप । यामि । शर्म ।

शिशानः । अग्निः । क्रतुऽभिः । समऽईद्धः । सः । नः । दिवा । सः । रिषः । पातु । नक्तम् ॥ १ ॥

^१रक्षोहणं रक्षसां हन्तारं ^२वाजिनं बलवन्तमश्ववन्तं वाग्निम् ^३आ ^४जिघर्मि घृतेनाजुहोमि । किञ्च ^५मित्रं यजमानानां सखायं ^६प्रथिष्ठं पृथुतमं ^७शर्म गृहम्^८ ^९उप ^{१०}यामि उपगच्छामि^१ । सोऽयम्

१. ग२-आगच्छत । २. ग४-ईद्रेण विज्यमानं शरमनेन मन्त्रेण; त-हे ईद्र विसृज्यमानं अनेतरमन्त्रेण; भ-हे ईद्र विसृज्यमानमनेन मन्त्रेण । ३. त-यं धिण्यावतां; आश्व. श्रौ.-धिण्यवतां । ४. भ-शरणं ।

१अग्निः १शिशानः १ज्वालास्तीक्ष्णाकुर्वन् १क्रतुभिः कर्मपरैः पुरुषैः १समिद्धः १प्रज्वालितो भवति ।
किंच १सः अग्निः १नः अस्मान् १दिवा अहनि १रिपः हिंसकाद्रक्षसः १पातु रक्षतु । १सः अग्निः
१नक्तं रात्रौ चास्मान्नक्षसः पातु ॥

अयोदंष्ट्रो अर्चिषा यातुधानानुप स्पृश जातवेदः समिद्धः ।

आ जिह्वया मूर्देवान् रभस्व क्रव्यादौ वृक्त्वयपि धत्स्वासन् ॥ २ ॥

अयःऽदंष्ट्रः । अर्चिषा । यातुऽधानान् । उप । स्पृश । जातऽवेदः । समऽईद्धः ।

आ । जिह्वया । मूर्देवान् । रभस्व । क्रव्यऽअर्दः । वृक्त्वो । अपि । धत्स्व । आसन् ॥ २ ॥

हे १जातवेदः जातधन जातप्रज्ञ वा त्वं १समिद्धः सम्यग्दीप्तः १अयोदंष्ट्रः अयोमयदंष्ट्रः । तीक्ष्ण-
दंष्ट्रः १सन्नित्यर्थः । १यातुधानान् राक्षसान् १अर्चिषा ज्वालय १उप १स्पृश संदहेत्यर्थः । किंच त्वं
१मूर्देवान् मृदेवान् मारकव्यापारान् राक्षसान् १जिह्वया ज्वालय १आ १रभस्व मारयेत्यर्थः ।
मारयित्वा च १क्रव्यादः मांसभक्षकान् राक्षसान् १वृक्त्वा छित्वा १आमन् आस्ये १अपि १धत्स्व
अपिधेहि । आच्छादयेत्यर्थः ॥

उभोभयाविनुप धेहि दंष्ट्रा हिंसः शिशानोऽवरं परं च ।

उतान्तरिक्षे परि याहि राजञ्जम्भैः सं धेह्यभि यातुधानान् ॥ ३ ॥

उभा । उभयाविन । उप । धेहि । दंष्ट्रा । हिंसः । शिशानः । अवरम् । परम् । च ।

उत । अन्तरिक्षे । परि । याहि । राजन् । जम्भैः । सम् । धेहि । अभि । यातुऽधानान् ॥ ३ ॥

हे १उभयाविन उभाभ्यां दंष्ट्राभ्यां युक्तामे त्वं १हिंसः राक्षसानां हिंसकस्त्वं १उभा उभे १दंष्ट्रा
दंष्ट्रे १शिशानः तीक्ष्णीकुर्वन् १उप १धेहि वधाहेषु राक्षसेषु प्रतिष्ठापय । किंच १अवरं १परं १च जगत्
रक्ष । १उत अपि च हे १राजन् दीप्तामे त्वम् १अन्तरिक्षे स्थितान् राक्षसान् १परि १याहि परिगच्छ ।
परिगत्य च तान् १यातुधानान् राक्षसान् १जम्भैः भक्षणमाधनभृताभिः दंष्ट्राभिः १अभि १सं १धेहि
संयोजय । भक्षयेत्यर्थः ॥

यज्ञैरिषूः संनममानो अग्ने वाचा शल्याँ अशनिभिर्दिहानः ।

ताभिर्विध्य हृदये यातुधानान् प्रतीचो बाहून् प्रति भङ्घ्येषाम् ॥ ४ ॥

यज्ञैः । इषूः । सम्ऽनममानः । अग्ने । वाचा । शल्यान् । अशनिऽभिः । दिहानः ।

ताभिः । विध्य । हृदये । यातुऽधानान् । प्रतीचः । बाहून् । प्रति । भङ्घि । एषाम् ॥ ४ ॥

हे १अग्ने त्वं १यज्ञैः अस्मदीयैर्बलकरैर्यागैः १वाचा अस्मदीयया स्तुत्या च १इषूः वक्रान् बाणान्
१संनममानः संनमयन् १शल्यान् तामां शल्यान् १अशनिभिः दीप्तिभिः १दिहानः १तीक्ष्णीकुर्वन्
१ताभिः इषुभिः १यातुधानान् राक्षसान् १हृदये १विध्य । ततः १एषां यातुधानानां संबन्धिनः
१प्रतीचः युद्धाय त्वां प्रतिगतान् १बाहून् १प्रति १भङ्घि प्रत्यामर्दय ॥

१. म-‘समिद्धः’ नास्ति । २. त-म१.४.७-‘तांक्षदंष्ट्रः’ नास्ति । ३. त१.२.३.६.७.८-
म-‘दंष्ट्राभिः’ नास्ति । ४. त१.२.३.६.७.८-म-संदिहानः । ५. त-म-‘त्वां’ नास्ति ।

अग्ने त्वचं यातुधानस्य भिन्धि हिंसाशनिर्हरसा हन्त्वेनम् ।

प्र पर्वाणि जातवेदः शृणीहि क्रव्यात्क्रविष्णुर्वि चिनोतु वृक्णम् ॥ ५ ॥

अग्ने । त्वचम् । यातुऽधानस्य । भिन्धि । हिंसा । अशनिः । हरसा । हन्तु । एनम् ।

प्र । पर्वाणि । जातुऽवेदः । शृणीहि । क्रव्यऽअत् । क्रविष्णुः । वि । चिनोतु । वृक्णम् ॥ ५ ॥

हे ऽजातवेदः जातधन जातप्रज्ञ वा ऽअग्ने त्वं ऽयातुधानस्य राक्षसस्य ऽत्वचं ऽभिन्धि दारय^१ ।
 ऽएनं भिन्नत्वचं यातुधानं ऽहिंसा हिंसनशीलं^२ तव ऽअशनिः वज्रं ऽहरसा तापेन ऽहन्तु हिनस्तु ।
 हतस्य राक्षसस्य ऽपर्वाणि शरीरपर्वाणि च ऽप्र ऽशृणीहि छिन्द्वात्यर्थः । छिन्नेषु च शरीरसंधिषु सत्सु
 ऽवृक्णं छिन्नसंधिमेनं यातुधानं ऽक्रविष्णुः मांसमिच्छन्^३ ऽक्रव्यात्^३ मांसभक्षकां वृकादिः ऽवि
 ऽचिनोतु । भक्षयस्वित्यर्थः ॥ ॥ ५ ॥

यत्रेदानीं पश्यसि जातवेदस्तिष्ठन्तमग्र उत वा चरन्तम् ।

यद्वान्तरिक्षे पथिभिः पतन्तं तमस्तां विध्य शर्वा शिशानः ॥ ६ ॥

यत्र । इदानीम् । पश्यसि । जातुऽवेदः । तिष्ठन्तम् । अग्ने । उत । वा । चरन्तम् ।

यत् । वा । अन्तरिक्षे । पथिभिः । पतन्तम् । तम् । अस्तां । विध्य । शर्वा । शिशानः ॥ ६ ॥

हे ऽजातवेदः उत्पन्नप्रज्ञ ऽअग्ने त्वं ऽयत्र पृथिव्यां ऽतिष्ठन्तम् ऽउत अपि च ऽचरन्तं ऽयद्वा-
 न्तरिक्षे ऽपथिभिः आकाशमार्गैः^४ ऽपतन्तं गच्छन्तं यातुधानम् ऽइदानीं संप्रति पश्यसि ऽतं यातु-
 धानम् ऽअस्ता शराणां क्षेसा त्वं ऽशिशानः शरांस्तीक्ष्णाकुर्वन् ऽशर्वा शरेण ऽविध्य ॥

उतालब्धं स्पृणुहि जातवेद आलेभानादृष्टिभिर्यातुधानात् ।

अग्ने पूर्वं नि जहि शोशुचान आमादः क्ष्विङ्कास्तमदन्त्वेनीः ॥ ७ ॥

उत । आऽलब्धम् । स्पृणुहि । जातुऽवेदः । आऽलेभानात् । ऋष्टिभिः । यातुऽधानात् ।

अग्ने । पूर्वं । नि । जहि । शोशुचानः । आमऽअदः । क्ष्विङ्काः । तम् । अदन्तु । एनीः ॥ ७ ॥

ऽउत अपि च हे ऽजातवेदः ऽअग्ने त्वम् ऽआलब्धं हन्तुं हस्ताभ्यामारब्धं साधुं मां स्तोतारं यष्टारं
 वा ऽआलेभानात् आलभमानात् ऽयातुधानात् राक्षसान् ऽऋष्टिभिः आत्मार्यायुधविशेषैः ऽस्पृणुहि
 पारय । रक्षेत्यर्थः । किंच ऽपूर्वं मुख्यस्त्वं ऽशोशुचानः प्रज्वलन् ऽनि जहि मां हन्तुमुद्युक्तं यातुधानं
 मारय । किंच ऽतं यातुधानम् ऽआमादः अपकस्य मांसस्य भक्षकाः ऽक्ष्विङ्काः शब्दकारिण्यः ।
 'डक्षु शब्दे' । यद्वा । क्ष्विङ्का नाम पक्षिविशेषाः । ऽएनीः गन्धः^५ ऽअदन्तु भक्षयन्तु ॥

इह प्र ब्रूहि यतमः सो अग्ने यो यातुधानो य इदं कृणोति ।

तमा रभस्व समिधा यविष्ठ नृचक्षसश्चक्षुषे रन्धयैनम् ॥ ८ ॥

इह । प्र । ब्रूहि । यतमः । सः । अग्ने । यः । यातुऽधानः । यः । इदम् । कृणोति ।

तम् । आ । रभस्व । समऽइधा । यविष्ठ । नृऽचक्षसः । चक्षुषे । रन्धय । एनम् ॥ ८ ॥

१. त-विदारय । २. ग-त-भ-हिननशीला । ३. त-भ-'मांसमिच्छन् क्रव्यात्' नास्ति ।

४. त-भ-आकाशमार्गैः । ५. ग. १. २-गन्धः श्वेता वा ।

हे ऽयविष्ठ युवतम ऽअग्ने ऽयः ऽयातुधानः राक्षसोऽस्मद्यज्ञविघ्नकारी ऽयः चान्योऽपि पिशाचादिः ऽइदं यज्ञद्रूपणादि ऽकरोति ऽसः ऽयतमः । तमयवधारणार्थम् । ऽइह अस्मिस्वद्विषय-यागकर्मणि वर्तमानाय मद्यं ऽप्र ऽबृहि । ऽतं पापकारिणं ऽसमिधा स्वकीयेन तेजसा ऽआ ऽरभस्व हन्तुं प्रारभस्व । ततः ऽएनं पापिष्ठं ऽनृचक्षसः नृणां द्रष्टुस्तव ऽचक्षुषे तेजसे ऽरन्धय वशं नय । तेजसा संदहेत्यर्थः ॥

तीक्ष्णेनाग्ने चक्षुषा रक्ष यज्ञं प्राञ्चं वसुभ्यः प्र णय प्रचेतः ।

हिंसं रक्षांस्यभि शोशुचानं मा त्वा दभन्यातुधानां नृचक्षः ॥ ९ ॥

तीक्ष्णेन । अग्ने । चक्षुषा । रक्ष । यज्ञम् । प्राञ्चम् । वसुभ्यः । प्र । णय । प्रचेत इति प्रऽचेतः । हिंसम् । रक्षांसि । अभि । शोशुचानम् । मा । त्वा । दभन् । यातुधानाः । नृचक्षः ॥ ९ ॥

हे ऽअग्ने त्वं ऽतीक्ष्णेन तिग्मेन ऽचक्षुषा तेजसा ऽयज्ञम् अस्मदीयं यागं ऽरक्ष पालय । किंच हे ऽप्रचेतः प्रकृष्टज्ञानाग्ने ऽप्राञ्चं प्राञ्चितारं यज्ञं ऽवसुभ्यः वसूनामर्थाय ऽप्र ऽणय प्रकर्षेण नय । किंच हे ऽनृचक्षः नृणां द्रष्टरग्ने ऽरक्षांसि ऽहिंसं हिंसनशीलम् ऽअभि ऽशोशुचानम् अभिप्रदीप्तं ऽत्वा त्वां ऽयातुधानाः राक्षसाः ऽमा ऽदभन् मा हिंसिषुः ॥

नृचक्षा रक्षः परिं पश्य विश्व तस्य त्रीणि प्रति शृणीह्यग्रा ।

तस्याग्ने पृथीर्हरसा शृणीहि त्रेधा मूलं यातुधानस्य वृश्च ॥ १० ॥

नृचक्षाः । रक्षः । परिं । पश्य । विश्व । तस्य । त्रीणि । प्रति । शृणीहि । अग्रा । तस्य । अग्ने । पृथीः । हरसा । शृणीहि । त्रेधा । मूलम् । यातुधानस्य । वृश्च ॥ १० ॥

हे ऽअग्ने ऽनृचक्षाः नृणां द्रष्टा त्वं ऽविश्व मनुष्येषु हिंसकत्वेन वर्तमानं ऽरक्षः राक्षसं ऽपरि पश्य सर्वतोऽवलोक्य । अवलोक्य च ऽतस्य रक्षसः ऽत्रीणि ऽअग्रा^१ अग्राणि शिरांसि ऽप्रति ऽशृणीहि छिन्दीत्यर्थः । ततः ऽतस्य रक्षसः ऽपृथीः पार्श्वस्थान् राक्षसानपि ऽहरसा स्वकीयेन तेजसा ऽशृणीहि मारय । एवं ऽत्रेधा ऽयातुधानस्य तस्य राक्षसस्य ऽमूलं पादं ऽवृश्च छिन्द ॥ ॥ ६ ॥

त्रिर्यातुधानः प्रसितिं त एत्नुतं यो अग्ने अनृतेन हन्ति ।

तमर्चिषा स्फूर्जयज्ञातवेदः समक्षमेनं गृणते नि वृद्धि ॥ ११ ॥

त्रिः । यातुधानः । प्रऽसितिम् । ते । एतु । ऋतम् । यः । अग्ने । अनृतेन । हन्ति । तम् । अर्चिषा । स्फूर्जयन् । जातवेदः । समऽक्षम् । एनम् । गृणते । नि । वृद्धि ॥ ११ ॥

हे ऽजातवेदः जातप्रज्ञ ऽअग्ने ऽते त्वदीयं^२ ऽप्रसितिं ज्वालाप्रबन्धनं ऽयातुधानः राक्षसः ऽत्रिः त्रीन्वारान् ऽएतु गच्छतु । त्रिर्बद्धं यत्तत्सुबद्धं भवति हि । किंच ऽयः यातुधानः राक्षसः ऽऋतं सत्यम् ऽअनृतेन असत्येन ऽहन्ति हिनस्ति ऽतं यातुधानम् ऽअर्चिषा स्वकीयेन तेजसा ऽस्फूर्जयन् निष्पिपन् । स्फूर्जतिरत्र निष्पेषणकर्मा । ऽएनं यातुधानं ऽगृणते स्तोत्रं कुर्वते मद्यं ऽसमक्षं प्रत्यक्षं^३ ऽनि ऽवृद्धि । निगृह्य वर्जय वृकेण ॥

तदग्ने चक्षुः प्रति धेहि रेभे शफारुजं येन पश्यसि यातुधानम् ।

अथर्ववज्ज्योतिषा दैव्येन सत्यं धूर्वन्तमचितं न्योष ॥ १२ ॥

तत् । अग्ने । चक्षुः । प्रति । धेहि । रेभे । शफऽआरुजम् । येन । पश्यसि । यातुऽधानम् ।
अथर्वऽवत् । ज्योतिषा । दैव्येन । सत्यम् । धूर्वन्तम् । अचितम् । नि । ओष ॥ १२ ॥

हे ऽअग्ने त्वं ऽरेभे शब्दायमाने राक्षसे ऽतत् ऽचक्षुः तेजः ऽप्रति ऽधेहि प्रक्षिप ऽयेन चक्षुषा
ऽशफारुजं शफाभ्यामारुजन्तं शफसदृशैर्नखैः साधूनाभिममुख्येन भञ्जकं ऽयातुधानं राक्षसं ऽपश्यसि ।
किंच ऽसत्यं ऽधूर्वन्तम् असत्येन हिंसन्तम् ऽअचितम् अज्ञानं ऽदैव्येन दिवि भवेन ऽज्योतिषा तेजसा
ऽअथर्ववत् ऽन्योष पितरां दह । दध्यङ्दुथर्वा^१ रक्षसां हन्तेति प्रागुक्तम् ॥

यदग्ने अद्य मिथुना शपातो यद्वाचस्तृष्टं जनयन्त रेभाः ।

मन्योर्मनसः शरव्या जायते या तया विध्य हृदये यातुधानान् ॥ १३ ॥

यत् । अग्ने । अद्य । मिथुना । शपातः । यत् । वाचः । तृष्टम् । जनयन्त । रेभाः ।
मन्योः । मनसः । शरव्या । जायते । या । तया । विध्य । हृदये । यातुऽधानान् ॥ १३ ॥

हे ऽअग्ने ऽयत् यदा ऽअद्य अस्मिन्नहनि^२ ऽमिथुना स्त्रीपुंसौ ऽशपातः परस्परमाक्रोशतः ऽयत्
यदा ऽरेभाः स्तोतारः ऽवाचः संबन्धि ऽतृष्टं कटुकं परस्पराक्रोशलक्षणमधरं वा ऽजनयन्त । परस्पर-
माक्रोशन्तीत्यर्थः । तदा ऽमन्योः दीप्तस्य कुद्धस्य वा तत्र । तथा च यास्कः—‘मन्युर्मन्यतेर्दीप्ति-
कर्मणः क्रोधकर्मणो वधकर्मणो वा’ (निरु. १०. २९) इति । ऽमनसः भक्रोशात् ऽया ऽशरव्या
इषुः ऽजायते ऽतया शरव्यया ऽयातुधानान् राक्षसान् ऽहृदये ऽविध्य ताडय । मारयेत्यर्थः ॥

परां शृणीहि तपसा यातुधानान् पराग्ने रक्षो हरसा शृणीहि ।

पराचिषा मूरदेवाञ्छृणीहि परासुतृपो अभि शोशुचानः ॥ १४ ॥

परा । शृणीहि । तपसा । यातुऽधानान् । परा । अग्ने । रक्षः । हरसा । शृणीहि ।
परा । अचिषा । मूरदेवान् । शृणीहि । परा । असुतृपः । अभि । शोशुचानः ॥ १४ ॥

हे ऽअग्ने ऽयातुधानान्^३ ऽतपसा तापेन ऽपरा ऽशृणीहि मारय । किंच ऽरक्षो ऽहरसा
त्वदीयेनौष्ण्येन ऽपरा ऽशृणीहि । किंच ऽमूरदेवान् मारकव्यापारान् राक्षसान् ऽअचिषा स्वकीयेन
तेजसा ऽपरा ऽशृणीहि । अपि च ऽअसुतृपः मनुष्याणामसुभिस्तृप्ता ये तानपि ऽपरा शृणीहीत्यर्थः ॥

पराद्य देवा वृजिनं शृणन्तु प्रत्यगेनं शपथा यन्तु तृष्टाः ।

वाचास्तेनं शरव ऋच्छन्तु मर्मन् विश्वस्यैतु प्रसितिं यातुधानः ॥ १५ ॥

परा । अद्य । देवाः । वृजिनम् । शृणन्तु । प्रत्यक् । एनम् । शपथाः । यन्तु । तृष्टाः ।
वाचाऽस्तेनम् । शरवः । ऋच्छन्तु । मर्मन् । विश्वस्य । एतु । प्रऽसितिम् । यातुऽधानः ॥ १५ ॥

१. त-भ-आथर्वणो दध्यङ्दुथर्वा । २. त१.२.३.६.७.८-भ-मु-अद्यास्मिन्नहनि; त४-यद्यस्मिन्नहनि;
त५-यद्यास्मिन्नहनि । ३. ग-त१.२.३.६.७.८-भ-‘यातुधानान्’ नास्ति ।

१अद्य अस्मिन्नहनि १देवाः अग्निपुरोगाः सर्वे देवाः १वृजिनं प्राणिनां प्राणैर्वर्जितारं यातुधानं
१परा १शृणन्तु १। अथ १एनम् आयान्तं राक्षसं १तृष्टाः कटुका अस्माभिरुक्ताः १शपथाः १प्रत्यक्
१यन्तु १। किंच १वाचास्तेनम् अनृतवचनमेनं यातुधानं १शरवः शराः १मर्मन् मर्मणि १ऋच्छन्तु
गच्छन्तु । १विश्वस्य १व्यासस्याग्नेः १प्रसितिं जालम् । तथा च यास्कः—‘ प्रसितिः प्रसयनात्तन्तुर्वा
जालं वा ’ (निरु. ६. १२) इति । जालं १यातुधानः राक्षसः १एतु गच्छतु ॥ ॥ ७ ॥

यः पौरुषेयेण ऋविषा समुङ्क्ते यो अश्व्येन पशुनां यातुधानः ।

यो अफ्याया भरति क्षीरमग्ने तेषां शीर्षाणि हरसापि वृश्च ॥ १६ ॥

यः । पौरुषेयेण । ऋविषा । समुङ्क्ते । यः । अश्व्येन । पशुनां । यातुधानः ।

यः । अफ्यायाः । भरति । क्षीरम् । अग्ने । तेषाम् । शीर्षाणि । हरसा । अपि । वृश्च ॥ १६ ॥

१यः १यातुधानः राक्षसः १पौरुषेयेण पुरुषसंबन्धिना १ऋविषा मांसेन १समुङ्क्ते आत्मानं संगम-
यति । १यः च १अश्व्येन अश्वसमूहेन । तदीयेन मांसेनेत्यर्थः । आत्मानं संगमयति । यो वा यातु-
धानोऽन्येन १पशुना आत्मानं संगमयति । १यः वा यातुधानः १अफ्यायाः गोः १क्षीरं १भरति हरति । हे
१अग्ने त्वं १तेषां सर्वेषामपि राक्षसानां १शीर्षाणि शिरांसि १हरन्मा त्वदीयेन तेजसा १वृश्च छिन्धि ॥

संवत्सरीणं पर्य उस्त्रियायास्तस्य माशीधातुधानो नृचक्षः ।

पीयूषमग्ने यतमस्तितृप्सात्तं प्रत्यश्चमर्चिषा विध्य मर्मन् ॥ १७ ॥

संवत्सरीणम् । पर्यः । उस्त्रियायाः । तस्य । मा । अशीत् । यातुधानः । नृचक्षः ।

पीयूषम् । अग्ने । यतमः । तितृप्सात् । तम् । प्रत्यश्चम । अर्चिषा । विध्य । मर्मन् ॥ १७ ॥

हे १नृचक्षः नृणां द्रष्टाः १अग्ने १उस्त्रियायाः अस्मदीयाया गोः । ‘ उस्त्रिया अही ’ इति गोनामसु
पाठात् । १संवत्सरीणं संवत्सरेण भवं यत् १पर्यः अस्ति १यातुधानः राक्षसः १तस्य १माशीत् तत्पयः
मा भक्षयतु । किंच १यतमः यो राक्षसः १पीयूषं पीयूषेण । विभक्तियत्ययः । अस्मदीयाया गोः
पयसा १तितृप्सात् आत्मानं तर्पयितुमिच्छति १तं १प्रत्यश्चं युद्धायात्मानं प्रतिगतं राक्षसं १मर्मन्
मर्मणि प्राणवियोगस्थाने १अर्चिषा स्वर्कायेन तेजसा १विध्य ताडय । मारयेत्यर्थः ॥

विषं गवां यातुधानाः पिबन्त्वा वृश्च्यन्तामदितये दुरेवाः ।

परैरान् देवः सविता ददातु परां भागमोषधीनां जयन्ताम् ॥ १८ ॥

विषम् । गवाम् । यातुधानाः । पिबन्तु । आ । वृश्च्यन्ताम् । अदितये । दुरेवाः ।

परा । एनान् । देवः । सविता । ददातु । परा । भागम् । ओषधीनाम् । जयन्ताम् ॥ १८ ॥

हे अग्ने १यातुधानाः राक्षसाः १गवां पशूनां गृहे स्थितं १विषं १पिबन्तु । किंच १अदितये
अदित्यर्थं १दुरेवाः दुस्तरा यातुधानाः १आ १वृश्च्यन्तां त्वदीयैरायुधैराच्छिद्यन्ताम् । किंच १सविता
१देवः १एनान् राक्षसान् १परा १ददातु हिंसेभ्यः प्रयच्छतु । अपि च तेऽमी राक्षसाः १ओषधीनां
स्वभूतं १भागं भजनीयमन्नं १परा १जयन्तां लभन्तामित्यर्थः ॥

१. ग-त-भ १.२.४.६.८-शृणन्तु पराशृण्वन्तु । २. त-प्रत्यगेनमायन्तु । ३. ग-त-४-किंच विश्वस्य ।
४. ग-त-भ-प्रसहनात्तं तुर्वा । ५. ग-४-न लभन्तामित्यर्थः ।

सनादग्ने मृणसि यातुधानान्न त्वा रक्षांसि पृतनासु जिग्युः ।

अनु दह सहमूरान् क्रव्यादो मा ते हेत्या मुक्षत दैव्यायाः ॥ १९ ॥

सनात् । अग्ने । मृणसि । यातुऽधानान् । न । त्वा । रक्षांसि । पृतनासु । जिग्युः ।

अनु । दह । सहऽमूरान् । क्रव्यऽअदः । मा । ते । हेत्याः । मुक्षत । दैव्यायाः ॥ १९ ॥

हे ऽअग्ने त्वं ऽसनात् चिरादेवारभ्य ऽयातुधानान् राक्षसान् ऽमृणसि बाधसे । तथापि ऽत्वा त्वां ऽपृतनासु संग्रामेषु ऽरक्षांसि राक्षसाः ऽन ऽजिग्युः नाजयन् । किंच स त्वमधुना ऽअनु अनुक्रमेण ऽसहमूरान् मूलेन सहितान् मारकव्यापारेण युक्तान् ऽक्रव्यादः मांसभक्षकान् राक्षसान् ऽदह तेजसा भस्माकुरु । किंच नव संबन्धिनः ऽदैव्यायाः दैव्यात् ऽहेत्याः आयुधात् ऽते यातुधानाः ऽमा ऽमुक्षत मुक्ता मा भूवन् ॥

त्वं नो अग्ने अधरादुदक्तात्त्वं पश्चादुत रक्षा पुरस्तात् ।

प्रति ते ते अजरासस्तपिष्ठा अधशंसं शोशुचतो दहन्तु ॥ २० ॥

त्वम् । नः । अग्ने । अधरात् । उदक्तात् । त्वम् । पश्चात् । उत । रक्ष । पुरस्तात् ।

प्रति । ते । ते । अजरासः । तपिष्ठाः । अधऽशंसम् । शोशुचतः । दहन्तु ॥ २० ॥

हे ऽअग्ने ऽत्वं ऽनः अस्मान् ऽअधरात् दक्षिणतः । उत्तरादिदिक्समभिव्याहारादधरशब्दोऽत्र दक्षिणदिक्पर इति विज्ञायते । ऽउदक्तात् उत्तरतश्च ऽरक्ष पाहि । ऽउत अपि च हे अग्ने ऽत्वं ऽपश्चात् पश्चिमतः ऽपुरस्तात् पूर्वतश्च नोऽस्मान् रक्ष । चतसृषु दिक्ष्ववस्थितेभ्यो राक्षसेभ्योऽस्मान् पाहीत्यर्थः । किंच ऽते^१ तव संबन्धिनः ऽते ऽतपिष्ठाः अतिशयेन तप्यमानाः ऽअजरासः जरावर्जिताः ऽशोशुचतः ज्वलन्तः मन्तो रश्मयः ऽअधशंसं पापशंसकं राक्षसं ऽप्रति ऽदहन्तु भस्मीकुर्वन्तु ॥ ॥ ८ ॥

पश्चात्पुरस्तादधरादुदक्तात्कविः काव्येन परि पाहि राजन् ।

सखे सखायमजरौ जरिग्णेऽग्ने मर्ता अमर्त्यस्त्वं नः ॥ २१ ॥

पश्चात् । पुरस्तात् । अधरात् । उदक्तात् । कविः । काव्येन । परि । पाहि । राजन् ।

सखे । सखायम् । अजरौ । जरिग्णे । अग्ने । मर्तान् । अमर्त्यः । त्वम् । नः ॥ २१ ॥

हे ऽराजन् दीप्तान्ने ऽकविः क्रान्तदर्शनस्त्वं ऽकाव्येन कविकर्मणा ऽपश्चात् पश्चिमतः ऽपुरस्तात् पूर्वतः ऽअधरात् दक्षिणतश्च ऽउदक्तात् उत्तरतश्च अस्मान् ऽपरि ऽपाहि परितो रक्ष । किंच हे ऽसखे मित्रभूताग्ने ऽअजरः जरारहितस्त्वं मां ऽसखायं ऽजरिग्णे जरायै कुरु । त्वत्प्रसादादहं चिरं जीवा-मीत्यर्थः । एतदेव दर्शयति । हे ऽअग्ने ऽअमर्त्यः मरणधर्मरहितः ऽस्त्वं ऽमर्तान् मरणधर्मवतः ऽनः अस्मान् जरिग्णे जरायै^२ कुर्विति शेषः^२ ॥

परि त्वाग्ने पुरं वयं विप्रं सहस्य धीमहि ।

धृषद्वर्णं दिवेदिवे हन्तारं भङ्गुरावताम् ॥ २२ ॥

परि । त्वा । अग्ने । पुरम् । वयम् । विप्रम् । सहस्य । धीमहि ।

धृपत् ऽर्धर्णम् । दिवे ऽदिवे । हन्तारम् । भङ्गुर ऽवताम् ॥ २२ ॥

हे ऽसहस्य सहसे हित सहस्रो जात वा ऽअग्ने ऽपुरं पूरकं ऽविप्रं मेधाविनं ऽधृपद्वर्णं धर्षकरूपं
 ऽभङ्गुरावतां भङ्गुरकर्मयुक्तानां रक्षसां ऽदिवेदिवे प्रत्यहं ऽहन्तारं हिंसितारं ऽत्वा त्वां ऽवयं
 पायुनामधेया भारद्वाजा रक्षसां हननाय ऽपरि ऽधीमहि ॥

विषेण भङ्गुरावतः प्रति ऽम रक्षसो दह ।

अग्ने तिग्मेन शोचिषा तपुरग्राभिर्ऋष्टिभिः ॥ २३ ॥

विषेण । भङ्गुर ऽवतः । प्रति । स्म । रक्षसः । दह ।

अग्ने । तिग्मेन । शोचिषा । तपुः ऽअग्राभिः । ऋष्टि ऽभिः ॥ २३ ॥

हे ऽअग्ने त्वं ऽभङ्गुरावतः भञ्जनकर्मयुक्तान् ऽरक्षसः राक्षसान् ऽविषेण व्याप्तेन ऽतिग्मेन
 त्वाक्षणेन ऽशोचिषा तेजसा ऽप्रति ऽदह भस्मीकुरु । तथा ऽतपुरग्राभिः तपनशीलाग्राभिः ऽऋष्टिभिः ।
 ऋष्टय आयुधविशेषाः । ताभिरपि प्रति दह ॥

प्रत्यग्रे मिथुना दह यातुधाना किमीदिना ।

सं त्वा शिशामि जागृह्यदब्धं विप्र मन्मभिः ॥ २४ ॥

प्रति । अग्ने । मिथुना । दह । यातु ऽधाना । किमीदिना ।

सम् । त्वा । शिशामि । जागृहि । अदब्धम् । विप्र । मन्म ऽभिः ॥ २४ ॥

हे ऽअग्ने त्वं ऽमिथुना मिथुनभूतानि ऽकिमीदिना । किमिदानीमिति ये चरन्ति ते किमीदिनः ।
 तान् । तथा च यास्कः—‘ किमीदिने किमिदानीमिति चरते किमिदं किमिदमिति वा ’ (निरु. ६.
 ११) इति । ऽयातुधाना यातुधानाग्राक्षसान् ऽप्रति ऽदह । किंच हे ऽविप्र मेधाविज्ञग्ने ऽअदब्धं
 केनाप्यहिंसितं ऽत्वा त्वां ऽमन्मभिः स्तुतिभिरहं ऽसं ऽशिशामि स्तौमीत्यर्थः । अतस्त्वं ऽजागृहि
 निद्रां मा कुरु । बुध्यस्वेत्यर्थः ॥

प्रत्यग्रे हरसा हरः शृणीहि विश्वतः प्रति ।

यातुधानस्य रक्षसो बलं वि रुज वीर्यम् ॥ २५ ॥

प्रति । अग्ने । हरसा । हरः । शृणीहि । विश्वतः । प्रति ।

यातु ऽधानस्य । रक्षसः । बलम् । वि । रुज । वीर्यम् ॥ २५ ॥

हे ऽअग्ने त्वं ऽहरसा त्वदीयेन तेजसा । तथा च यास्कः—‘ हरो हर्तेऽर्थोतिर्हर उच्यते ’
 (निरु. ४. १९) इति । ऽयातुधानस्य राक्षसस्य^१ ऽहरः^२ हरणशीलं ऽबलं ऽप्रति ऽशृणीहि नाशये-
 त्यर्थः । तथा ऽरक्षसः राक्षसस्य ऽवीर्यं च ऽवि ऽरुज भञ्जय ॥ ॥ ९ ॥

‘हविष्पान्तम्’ इत्येकोनविंशत्यृचं चतुर्थं सूक्तं त्रैष्टुभम् । मूर्धन्वानृषिः । स चाङ्गिरसो वाम-
देव्यो वा । सूर्यो वैश्वानरगुणकोऽग्निश्च समुदितो देवता । तथा चानुक्रान्तं—‘हविरेकोनाङ्गिरसो मूर्ध-
न्वान्वामदेव्यो वा सौर्यवैश्वानरीयम्’ इति । व्यूढस्य दशरात्रस्य पञ्चमेऽहन्याग्निमारुत एतद्वैश्वानरीय-
निविद्धानम् । सूत्रितं च—‘हविष्पान्तमग्निर्होता गृहपतिः स राजा’ (आश्व. श्री. ८. ८) इति ॥

हविष्पान्तमजरं स्वर्विदि दिविस्पृश्याहुतं जुष्टमग्नौ ।

तस्य भर्मेणे भुवनाय देवा धर्मेणे कं स्वधया पप्रथन्त ॥ १ ॥

हविः । पान्तम् । अजरम् । स्वःऽविदि । दिविऽस्पृशि । आऽहुतम् । जुष्टम् । अग्नौ ।
तस्य । भर्मेणे । भुवनाय । देवाः । धर्मेणे । कम् । स्वधया । पप्रथन्त ॥ १ ॥

पान्तं पानीयं सोमात्मकम् । अजरं जरारहितं । जुष्टं देवानां प्रियं यन् । हविः । स्वर्विदि
सूर्यस्य वेदितरि । दिविस्पृशि दिवि स्पष्टरि । अग्नौ । आहुतम् अभिहुतं । तस्य सोमात्मकस्य हविषः
भर्मेणे भरणाय । भुवनाय भावनाय च । धर्मेणे धारणाय च । कं सर्वस्य सुखकरमिममग्निं । देवाः
स्वधया अग्नेन । पप्रथन्त प्रथयन्ति । तथा च यास्कः—‘हविर्यत्पानीयमजरं मूर्धविदि दिविस्पृ-
श्याभिहुतं जुष्टमग्नौ तस्य भरणाय च भावनाय च धारणाय चैतेभ्यः सर्वेभ्यः कर्मभ्यो देवा इममग्नि-
मग्नेनापप्रथन्त’ (निरु. ७. २५) इति ॥

गीर्णं भुवनं तमसार्पगूळहमाविः स्वरभवजाते अग्नौ ।

तस्य देवाः पृथिवी द्यौरुतापोऽरण्यन्तोषधीः सख्ये अस्य ॥ २ ॥

गीर्णम् । भुवनम् । तमसा । अपऽगूळहम् । आविः । स्वः । अभवत् । जाते । अग्नौ ।
तस्य । देवाः । पृथिवी । द्यौः । उत । आपः । अरण्यन् । ओषधीः । सख्ये । अस्य ॥ २ ॥

गीर्णं पूर्वं^१ निर्गीर्णं^२ । तमसा अन्धकारेण । अपगूढम् आच्छादितं । स्वः सर्वं । भुवनम् । अग्नौ
यस्मिन् वैश्वानरे । जाते उत्पन्ने सति । आविः । अभवत् । आविर्भवति । तस्य । अस्य वैश्वानरस्याग्नेः
सख्ये सखिकर्मणि । देवाः इन्द्रादयः । पृथिवी भूमिश्च । द्यौः च । आपः । अन्तरिक्षं । चोदकानि च
ओषधीः । ओषध्यश्च । अरण्यन् । अरमन्त । प्रीतिं कृतवन्त इत्यर्थः ॥

देवेभिर्निविष्टो यज्ञियेभिरग्निं स्तोषाण्यजरं बृहन्तम् ।

यो भानुना पृथिवीं द्यामुतेमामाततान रोदसी अन्तरिक्षम् ॥ ३ ॥

देवेभिः । नु । इषितः । यज्ञियेभिः । अग्निम् । स्तोषाणि । अजरम् । बृहन्तम् ।
यः । भानुना । पृथिवीम् । द्याम् । उत । इमाम् । आऽततान । रोदसी इति । अन्तरिक्षम् ॥ ३ ॥

यज्ञियेभिः यज्ञाहं । देवेभिः देवैरिन्द्रादिभिः । नु क्षिप्रम् । इषितः^३ । अहम् । अजरं जरारहितं
बृहन्तं महान्तम् । अग्निं तं वैश्वानराग्निं । स्तोषाणि स्तोषामि^४ । यः वैश्वानराग्निः । भानुना तेजसा
पृथिवीं भूमिम् । उत अपि च । इमां । द्यां दिवं च^५ । आततान^६ आतनोति । तदेव दर्शयति ।
रोदसी द्यावापृथिव्यां चाततान आतनोति । विस्तारयतीत्यर्थः ॥

१. त-भुवनं गीर्णं; म१.२.७-पूर्णं निर्गीर्णं । २. ग-इषितः प्रेषितः । ३. ग-मु-स्तौमि ।
४. ग-त४.५-अन्तरिक्षं च; त१.२.३.६-मु-चातरिक्षं च ।

यो होतासीत्प्रथमो देवजुष्टो यं समाञ्जनाज्येना वृणानाः ।

स पतत्रित्वरं स्था जगद्यच्छात्रमग्निरकृणोज्ञातवेदाः ॥ ४ ॥

यः । होता । आसीत् । प्रथमः । देवजुष्टः । यम् । समऽआञ्जन । आज्येन । वृणानाः ।
मः । पतत्रि । इत्वरम् । स्थाः । जगत् । यत् । श्चात्रम् । अग्निः । अकृणोत् । ज्ञातऽवेदाः ॥ ४ ॥

यः वैश्वानरोऽग्निः देवजुष्टः देवैः सेवितः प्रथमः मुख्यः होता आसीत् अभूत् यं च
वैश्वानराग्निं यजमानाः वृणानाः आज्येन समाञ्जन् समञ्जन्ति जातवेदाः जातप्रज्ञो जातधनो वा
सः वैश्वानरः अग्निः पतत्रि पतनशीलं पक्षिजातम् इत्वरं गमनशीलं सरीसृपादिकं स्थाः स्थावरं
वृक्षादिरूपं च जगत् । स्थावरं जङ्गमं च जगदित्यर्थः । श्चात्रं क्षिप्रमेव अकृणोत् अजनयत् । तथा
च यास्कः—‘ स पतत्रि चेत्यवरं स्थावरं जङ्गमं च यत्क्षिप्रमग्निरकरोज्जातवेदाः ’ (निरु. ५. ३) इति ॥

यज्ञातवेदो भुवनस्य मूर्धन्नतिष्ठो अग्ने सह रोचनेन ।

तं त्वाहेम मतिभिर्गीभिरुक्थैः स यज्ञियो अभवो रोदसिप्राः ॥ ५ ॥

यत् । ज्ञातऽवेदः । भुवनस्य । मूर्धन् । अतिष्ठः । अग्ने । सह । रोचनेन ।
तम् । त्वा । अहेम । मतिभिः । गीभिः । उक्थैः । सः । यज्ञियः । अभवः । रोदसिऽप्राः ॥ ५ ॥

हे जातवेदः जातप्रज्ञ अग्ने यत् यत्त्वं भुवनस्य त्रैलोक्यस्य मूर्धन् मूर्धनि रोचनेन
आदित्येन सह अतिष्ठः स्थितवानसि तं वैश्वानराग्निं त्वा त्वां मतिभिः अर्चनीयाभिः गीभिः
स्तुतिभिः उक्थैः शस्त्रैश्च अहेम प्रपद्यामहे । ‘ हि गर्ता ’ इति धातुः । सः वैश्वानरस्त्वं रोदसिप्राः
द्यावापृथिव्योः पूरयिता यज्ञियः यज्ञार्हश्च अभवः भवसि ॥ ॥ १० ॥

मूर्धा भुवो भवति नक्तमग्निस्ततः सूर्यो जायते प्रातरुद्यन् ।

मायाम् तु यज्ञियानामेतामपो यत्तूर्णिश्चरति प्रजानन् ॥ ६ ॥

मूर्धा । भुवः । भवति । नक्तम् । अग्निः । ततः । सूर्यः । जायते । प्रातः । उत्पद्यन् ।
मायाम् । ऊँ इति । तु । यज्ञियानाम् । एताम् । अपः । यत् । तूर्णिः । चरति । प्रजानन् ॥ ६ ॥

अग्निः वैश्वानरोऽग्निः नक्तं रात्रौ भुवः भूतजातस्य मूर्धा शिरोवर्धमानभूतः भवति ।
रात्रौ सर्वप्राणिनामालोक्य तदधीनत्वात् । ततः रात्रेरनन्तरं प्रातरुद्यन् सूर्यो जायते । अहनि
स एव वैश्वानरोऽग्निः सूर्यो भवतीत्यर्थः । किञ्च यज्ञियानां यज्ञसंपादिनां देवानां मायामु प्रज्ञामेव
एतां मन्यन्ते कवय इति शेषः । यत् प्रजानन् प्रज्ञायमानः सूर्यः तूर्णिः स्वरमाणः सन् अपः
अन्तरिक्षं कर्म वा चरति । तथा च यास्कः—‘ मूर्धा मूर्तमस्मिन्धीयते मूर्धा यः सर्वेषां भूतानां भवति
नक्तमग्निस्ततः सूर्यो जायते प्रातरुद्यन्स एव । प्रज्ञां त्वेतां मन्यन्ते यज्ञियानां देवानां यज्ञसंपादिना-
मपो यत्कर्म चरति प्रजानन्सर्वाणि स्थानान्यनुसंचरति स्वरमाणः ’ (निरु. ७. २७) इति ॥

दृशेन्यो यो महिना समिद्धोऽरोचत दिवियोनिर्विभावा ।

तस्मिन्नग्नौ सूक्तवाकेन देवा हविर्विश्च आजुहवुस्तनूपाः ॥ ७ ॥

हृशेन्यः । यः । महिना । समुद्भिः । अरोचत । दिविऽयोनिः । विभाऽवा ।

तस्मिन् । अग्नौ । सुक्तवाकेन । देवाः । हविः । विश्वे । आ । अजुहवुः । तनुऽपाः ॥७॥

यः वैश्वानरोऽग्निः । महिना महत्वेन । हृशेन्यः सर्वदर्शनीयः । समिद्धः सम्यग्दीप्तः । दिवि-
योनिः शुस्थानः । विभावा दीप्तिमांश्च सन् । अरोचत दीप्यते । तस्मिन् वैश्वानरे । अग्नौ । तनूपाः
शरीराणां रक्षकाः । विश्वे सर्वे । देवाः । सूक्तवाकेन 'इदं द्यावापृथिवी' इत्यादिवाक्येन स्तोत्राणां
वचनेन वा । हविः । अजुहवुः अभिमुख्येन जुहुवुः ॥

सूक्तवाकं प्रथममादिदग्निमादिद्विरजनयन्त देवाः ।

स एषां यज्ञो अभवत्तनूपास्तं द्यौर्वेदं तं पृथिवी तमापः ॥ ८ ॥

सूक्तवाकम् । प्रथमम् । आत् । इत् । अग्निम् । आत् । इत् । हविः । अजनयन्त । देवाः ।

सः । एषाम् । यज्ञः । अभवत् । तनुऽपाः । तम् । द्यौः । वेद । तम् । पृथिवी । तम् । आपः ॥८॥

प्रथमं पूर्वं । सूक्तवाकम् 'इदं द्यावापृथिवी' इत्यादि वाक्यं मनसा निरूपयन्ति । आदिन
अनन्तरमेव । अग्निं मथनेनोत्पादयन्ति । आदित् अनन्तरमेव । देवाः । हविरजनयन्त जनयन्ति ।
यः वैश्वानरोऽग्निः । एषां देवानां । यज्ञः यष्टव्यः । अभवत् भवति । सः । तनूपाः शरीराणां रक्षिता
च भवति । तम् अग्निं । द्यौः । सुलोकः । वेदं जानाति । तम् अग्निं । पृथिवी भूमिरपि च जानाति ।
तम् अग्निम् । आपः अन्तरिक्षं च जानाति ॥

यं देवासोऽजनयन्ताग्निं यस्मिन्नाजुहवुर्भुवनानि विश्वा ।

सो अर्चिषा पृथिवीं द्यामुतेमामृजुयमानो अतपन्महित्वा ॥ ९ ॥

यम् । देवासः । अजनयन्त । अग्निम् । यस्मिन् । आ । अजुहवुः । भुवनानि । विश्वा ।

मः । अर्चिषा । पृथिवीम् । द्याम् । उत । इमाम् । ऋजुऽयमानः । अतपत् । महिऽत्वा ॥९॥

यं वैश्वानरम् । अग्निं । देवासः देवाः । अजनयन्त उत्पादितवन्तः । यस्मिन् च उत्पन्ने
वैश्वानरोऽग्नौ । विश्वा विश्वानि । भुवनानि भूतानि । अजुहवुः अभिमुख्येन^१ जुहुवुः^१ सर्वमेधे । यः
वैश्वानरोऽग्निः । अर्चिषा तेजसा । पृथिवीम् अन्तरिक्षम् । 'आपः पृथिवी' इत्यन्तरिक्षनामसु
पाठात् । द्यौं दिवं च । उत अपि च । इमां भूमिं च । ऋजुयमानः ऋजुगमनः । महित्वा महत्वेन
अतपत् सर्वं तपति ॥

स्तोमेन हि दिवि देवासो अग्निमजीजनञ्छक्तिंभी रोदसिग्राम् ।

तमू अकृण्वन्त्रेधा भुवे कं स ओषधीः पचति विश्वरूपाः ॥ १० ॥

स्तोमेन । हि । दिवि । देवासः । अग्निम् । अजीजनन् । शक्तिऽभिः । रोदसिऽग्राम् ।

तम् । ऊँ । इति । अकृण्वन् । त्रेधा । भुवे । कम् । सः । ओषधीः । पचति । विश्वरूपाः ॥१०॥

१. ग४-त१.२.५.६-आभिमुख्येनाजुहवुः; त४-आभिमुख्येनाजुहवुः; म१.४.६-आभिमुख्येन
जुहवुः; म७-आभिमुख्येन जहवुः ।

१देवासः देवाः १शक्तिभिः कर्मभिः १रोदसिप्रां द्यावापृथिव्योरापूरयितारम् १अग्निं सूर्यात्मकं
१दिवि ध्रुलोके १स्तोमेन १हि स्तुत्या खलु १अजीजनन् उत्पादितवन्तः । अपि च १तसु तमेव १कं
सुखकरमग्निं यज्ञे १त्रेधा १भुवे त्रेधाभावाय १अकृण्वन् कुर्वन्ति । १सः पृथिव्यां वर्तमानः १विश्वरूपाः
सर्वरूपाः १ओषधीः ब्रीह्याद्यास्तेन तेनोपकारेण १पचति । अत्र यास्कः—‘ स्तोमेन यं^१ हि^१ दिवि देवा-
सोऽग्निमजनयन् शक्तिभिः^२ कर्मभिर्द्यावापृथिव्योः पूरणं^३ तमकुर्वन्नेधाभावाय पृथिव्यामन्तरिक्षे दिवीति
शाकपूणिः । यदस्य दिवि तृतीयं तदसावादित्य इति हि ब्राह्मणम् ’ (निरु. ७. २८) इति ॥ ११ ॥

यदेदैनमदधुर्यज्ञियांसो दिवि देवाः सूर्यमादितेयम् ।

यदा चरिणू मिथुनावभूतामादिप्प्रापश्यन्भुवनानि विश्वा ॥ ११ ॥

यदा । इत् । एनम् । अदधुः । यज्ञियांसः । दिवि । देवाः । सूर्यम् । आदितेयम् ।

यदा । चरिणू इति । मिथुनौ । अभूताम् । आत् । इत् । प्र । अपश्यन् । भुवनानि । विश्वा ॥ ११ ॥

१यदेन् यदैव प्रातः १आदितेयम् अदितेः पुत्रं १सूर्यम् १एनम् अग्निं च १यज्ञियांसः यज्ञार्हाः
१देवाः १दिवि ध्रुलोके १अदधुः धृतवन्तः । १यदा चेमौ १चरिणू चरणशीलौ सूर्यवैश्वानरौ १मिथुना-
वभूतां प्रादुरभूताम् । १आदिन् अनन्तरमेव १विश्वा विश्वानि १भुवनानि भूतजातानि १प्रापश्यन् तौ
पश्यन्ति । अत्र यास्कः—‘ यदैनमदधुर्यज्ञियाः सर्वे दिवि देवाः सूर्यमदितेः^४ पुत्रं^५ यदा चरिणू
मिथुनौ प्रादुरभूतां सर्वदा सहचारिणावुप्राश्रादित्यश्च । मिथुनौ कस्मान्मिनोतिः श्रयतिकर्मा धु इति
नामकरणस्थकारो वा नयतिः परो वनिवां समाश्रितावन्योन्यं नयतो वनुतो वा । मनुष्यमिथुनावप्ये-
तस्मादेव मेथन्तावन्योन्यं वनुत इति वा ’ (निरु. ७. २९) इति ॥

विश्वस्मा अग्निं भुवनाय देवा वैश्वानरं केतुमहामकृण्वन् ।

आ यस्ततानोषसो विभातीरपो ऊर्णोति तमो अर्चिषा यन् ॥ १२ ॥

विश्वस्मै । अग्निम् । भुवनाय । देवाः । वैश्वानरम् । केतुम् । अहाम् । अकृण्वन् ।

आ । यः । ततान् । उपसः । विभातीः । अपो इति । ऊर्णोति । तमः । अर्चिषा । यन् ॥ १२ ॥

१देवाः इन्द्रादयः १विश्वस्मै^१ १भुवनार्थं^२ १वैश्वानरं विश्वनरहितम् १अग्निम् १अहं दिवसानां
१केतुं प्रज्ञापकम् १अकृण्वन् अकुर्वन् । १यः वैश्वानरोऽग्निः १उपसो १विभातीः विविधं दीप्यमानः
१आ १ततान् विस्तारयति । किञ्च सोऽयं १यन् गच्छन् १तमः अन्धकारम् १अर्चिषा तेजसा १अपो
१ऊर्णोति अपगमयति ॥

वैश्वानरं कवयो यज्ञियांसोऽग्निं देवा अजनयन्नुज्यम् ।

नक्षत्रं प्रत्नमर्भिनचरिणु यक्षस्याध्यक्षं तविषं बृहन्तम् ॥ १३ ॥

वैश्वानरम् । कवयः । यज्ञियांसः । अग्निम् । देवाः । अजनयन् । अज्यम् ।

नक्षत्रम् । प्रत्नम् । अर्भिनत् । चरिणु । यक्षस्य । अधिऽअक्षम् । तविषम् । बृहन्तम् ॥ १३ ॥

१. त१.३-भ-हि यं । २. भ-‘ शक्तिभिः ’ नास्ति । ३. त१.२.७-आपूरणं । ४. ग-त२.७-
सूर्यमादितेयमदितेः पुत्रं ; त१.६-सूर्यमदितेः यमदिते पुत्रं । ५. ग-त-विश्वस्मै सर्वस्मै । ६. त-भ-
हवनाय ।

१कवयः मेधाविनः १यज्ञियासः यज्ञार्हा यज्ञसंपादिनो वा १देवाः १अजुयं जरावर्जितमहिंस्यं वा १वैश्वानरं विश्वनरहितं सूर्यात्मकम् १अग्निम् १अजनयन् उत्पादितवन्तः । स च देवैरुत्पादितोऽग्निः १नक्षत्रं कृत्तिकादि १प्रत्नं पुराणं १चरिण्यु चरणशीलं १यक्षस्य । यक्षतिः पूजार्थः । 'प्रयक्षम्' (क्र. सं. २. ५. १) इत्यादौ दर्शनात् । यक्षस्य पूज्यस्य देवस्य १अध्यक्षं प्रत्यक्षं स्वामिनं वा १तविषं वृद्धं १वृहन्तं महान्तम् १अमिनत् हिंसितवान् । तेजसाभिभूतवानित्यर्थः ॥

वैश्वानरं विश्वहा दीदिवांसं मन्त्रैरग्निं कविमच्छा वदामः ।

यो महिम्ना परिवभूवोर्वी उतावस्तादुत देवः परस्तात् ॥ १४ ॥

वैश्वानरम् । विश्वहा । दीदिवांसम् । मन्त्रैः । अग्निम् । कविम् । अच्छ । वदामः ।

यः । महिम्ना । परिवभूव । उर्वी इति । उत । अवस्तात् । उत । देवः । परस्तात् ॥ १४ ॥

१विश्वहा सर्वदा १दीदिवांसं दीप्तं १कविं क्रान्तप्रज्ञं १वैश्वानरम् १अग्निं १मन्त्रैः १अच्छा १वदामः अभिष्टुमः । १यः वैश्वानरोऽग्निः १महिम्ना महत्त्वेन १उर्वीं द्यावापृथिव्यो १परिवभूव परिवभवति । १उत अपि च अयम् १अवस्तात् अधस्तात् तपति । १उत अपि चायं सूर्यात्मकः १देवः १परस्तात् उपरिष्ठाच्च तपतीत्यर्थः ॥

द्वे सुती अंशृणवं पितृणामहं देवानामुत मर्त्यानाम् ।

ताभ्यामिदं विश्वमेजुत्समेति यदन्तरा पितरं मातरं च ॥ १५ ॥

द्वे इति । सुती इति । अंशृणवम् । पितृणाम् । अहम् । देवानाम् । उत । मर्त्यानाम् ।

ताभ्याम् । इदम् । विश्वम् । एजत् । मम् । एति । यत् । अन्तरा । पितरम् । मातरम् । च ॥ १५ ॥

१पितृणां १देवानां च १उत अपि १मर्त्यानां मनुष्याणां च १द्वे १सुती द्वौ मार्गौ देवयानपितृयाणाभ्यां १अहम् १अंशृणवम् अश्रौषम् । १यत् विश्वं १पितरं पालकत्वेन पितृभूतां द्यां १मातरं च धारकत्वेन मातृभूतां पृथिवीं च १अन्तरा द्यावापृथिव्योर्मध्ये भवति तत् १इदं १विश्वम् अग्निना संस्कृतं सत् १एजत् देवलोकं पितृलोकं च गच्छत् १ताभ्यां देवयानपितृयाणाभ्यां मार्गाभ्यां १समेति गच्छति । तौ च मार्गौ भगवता दर्शितौ—'अग्निर्ज्योतिरहः शुक्लः षण्मासा उत्तरायणम् । तत्र प्रयाता गच्छन्ति ब्रह्म ब्रह्मविदो जनाः ॥ भूमौ रात्रिस्तथा कृष्णः षण्मासा दक्षिणायनम् । तत्र चान्द्रमसं ज्योतिर्योगी प्राप्य निवर्तते ॥ शुक्लकृष्णे गती ह्येते जगतः शाश्वते मते । एकया यात्यनावृत्तिमन्ययावर्तते पुनः ॥ नैते सुती पार्थ जानन्योगी मुह्यति कश्चन' (भ.गी.८.२४-२७) इति ॥ १२ ॥

द्वे समीची बिभृतश्चरन्तं शीर्षतो जातं मनसा विमृष्टम् ।

स प्रत्यङ् विश्वा भुवनानि तस्थावप्रयुच्छन् तरणिर्भार्जमानः ॥ १६ ॥

द्वे इति । समीची इति समऽर्ची । बिभृतः । चरन्तम् । शीर्षतः । जातम् । मनसा । विमृष्टम् ।

सः । प्रत्यङ् । विश्वा । भुवनानि । तस्थौ । अप्रयुच्छन् । तरणिः । भार्जमानः ॥ १६ ॥

वसमीची संगते वद्वे द्यावापृथिव्यौ वचरन्तं गच्छन्तं वक्षीषतः शिरसः वजातम् उत्पन्नम् । तथा च निगमान्तरम्—‘ उत मन्येऽहमेनमनयोर्हि शिरस्तोऽयं प्रातर्जायते ’ इति । यद्वा । सर्वशिरोभूता-
दादिग्याजातमित्यर्थः । वमनसा । मन्यतिरर्चतिकर्मा । अर्चनीयया स्तुत्या वविमृष्टं बोधितं संस्कृत-
मग्निं वविभृतः धारयतः । वसः वअप्रयुच्छन् अग्रमाद्यन् वतरणिः क्षिप्रकारी वभ्राजमानः दीप्यमानोऽग्निः
वविश्वा विश्वानि वभुवनानि^१ वप्रयङ् अभिमुखः वतस्थौ तिष्ठति । तथा च श्रूयते—‘ तस्मात्सर्व
एव मन्यन्ते मां प्रयुदगात् ’ (तै. सं. ६. ५. ४. २) इति ॥

यत्रा वदेते अवरः परश्च यज्ञन्योः कतरो नौ वि वेद ।

आ शेकुरित्सधमादं सखायो नक्षन्त यज्ञं क इदं वि वोचत् ॥ १७ ॥

यत्र । वदेते इति । अवरः । परः । च । यज्ञऽन्योः । कतरः । नौ । वि । वेद ।

आ । शेकुः । इत् । सधऽमादम् । सखायः । नक्षन्त । यज्ञम् । कः । इदम् । वि । वोचत् ॥ १७ ॥

यत्र यस्मिन्काले ववरः पार्थिवोऽग्निदेव्यो हाता वपरश्च मध्यमो वायुश्च उभौ ववदेते
विवादं कुर्वते वयज्ञन्योः यज्ञस्य नेत्रोः वनौ आवयोर्मध्ये वकतरः भूयिष्ठं यज्ञं ववि वेद वेत्ति तत्र
वसखायः समानख्याना ऋत्विजः वसधमादं यज्ञम् वआ वशेकुः कर्तुं शक्नुवन्ति । तथा वयज्ञं वनक्षन्त
अभुवतेऽनुतिष्ठन्ति च ये तेषां विदुषां यज्ञमभुवानानां मध्ये वकः विद्वाननुष्ठाता वा वइदम् अस्य
विवादस्य^२ निर्णयरूपं वाक्यं ववि वोचत् ब्रवीति । माध्यमिकमिममग्निं ब्रवीति । तथा च यास्कः—
‘ यत्र विवदेते देव्यौ होतारावयं चाग्निरसौ च मध्यमः कतरो नौ यज्ञे भूयो वेदेश्वाशक्नुवन्ति तस्यह-
मदनं समानख्याना ऋत्विजस्तेषां यज्ञं समभुवानानां को न इदं विवक्षयति ’ (निरु. ७. ३०) इति ॥

कत्यग्रयः कति सूर्यासः कत्युपासः कत्यु स्विदापः ।

नोपस्पिजं वः पितरो वदामि पृच्छामि वः कवयो विद्वाने कम् ॥ १८ ॥

कति । अग्रयः । कति । सूर्यासः । कति । उपसः । कति । ऊं इति । स्वित् । आपः ।

न । उपऽस्पिजम् । वः । पितरः । वदामि । पृच्छामि । वः । कवयः । विद्वाने । कम् ॥ १८ ॥

एवं विवदमानावग्निवायू पितृन् प्रश्नमेयतुः । तत्र मध्यमस्तान् पृच्छति । वकत्यग्रयः । अग्रयः
कति कतिसंख्याकाः वसूर्यासः सूर्याश्च कतिसंख्याकाः । वउपासः उपसश्च कतिसंख्याकाः । वआपः
च वकति । वउ इति पूरणः । स्विच्छब्दोऽत्र विचारणार्थः । हे वपितरः ववः युष्माकम् वउपस्पिजम् ।
उपस्पिजमिति स्पष्टायुक्तं वचनमुच्यते । पूर्वोक्तं प्रश्नवचनमेतत् वन वदामि^३ । किं तर्ह्यहमजानन् हे
वकवयः मेधाविनः युष्मान् वविद्वाने विज्ञानाय वकं सुखं वरूपपर्यालोचनहेतुशमन्तरेण वपृच्छामि ।
अत्रोत्तराणि वाल्खिल्यसंहितायां दर्शितानि—‘ एक एवाग्निर्वहुधा समिद्ध एकः सूर्यो विश्वमनु
प्रभूतः । एकैवोपाः सर्वमिदं विभात्येकं वा इदं वि बभूव सर्वम् ’ (क. सं. ८. ५८. २) इति ॥

यावन्मात्रमृषसो न प्रतीकं सुपण्योर्व वसते मातरिश्वः ।

तावद्दधात्युप यज्ञमायन् ब्राह्मणो होतुरवरो निषीदन् ॥ १९ ॥

यावत्तऽमात्रम् । उपसः । न । प्रतीकम् । सुऽपण्यः । वसते । मातरिश्वः ।

तावत् । दधाति । उप । यज्ञम् । आऽयन् । ब्राह्मणः । होतुः । अवरो । निऽसीदन् ॥ १९ ॥

प्रकृतस्य वैश्वानरस्य विषये यः प्रश्नस्तस्य निर्णयमनया वदन्ति । हे ऽमातरिश्चः मातर्यन्तरिक्षे
 श्वसन् माध्यमिक वायो ऽयावन्मात्रं यावदेव ऽसुपर्ण्यः सुपतना रात्रयोः ऽउषसः ऽप्रतीकं मुखं
 प्रकाशाख्यं दर्शनं वा । ऽन इति पूरणः । ऽवसते आच्छादयन्ति ऽतावत् एव ऽब्राह्मणः होता ऽअवरः
 निकृष्टः^१ ऽहोतुः अस्याग्नेर्वैश्वानरस्य दैव्यस्य होतुः^२ ऽनिषीदन्^३ होत्रं कर्म कर्तुमुपविशन् ऽयज्ञमायन्
 उपगच्छन्^४ ऽउष ऽदधाति । होतुकर्म स्वबुद्धौ धारयति । तथा च यास्कः—‘यावन्मात्रमुषसः
 प्रत्यक्तं भवति प्रतिदर्शनमिति वास्युपमानस्य संप्रत्यर्थे प्रयोग इहेव निधेहीति यथा सुपर्ण्यः
 सुपतना एता रात्रयो वसते मातरिश्चज्योतिर्वर्णस्य तावदुपदधाति यज्ञमागच्छन् ब्राह्मणो होतास्याग्ने-
 होतुरवरो निषीदन् होतृजपस्त्वनभिर्वैश्वानरीयो भवति ’ (निरु. ७. ३१) इति ॥ ॥ १३ ॥

‘इन्द्रं स्तव’ इत्यष्टादशार्चं पञ्चमं सूक्तं वैश्वामित्रस्य रेणोरार्षं त्रैष्टुभमैन्द्रम् । अनुक्रान्तं च—
 ‘इन्द्रं स्तव द्वयूना रेणुः’ इति । सूर्यस्तुष्टाग्न्येकाह इदं सूक्तं निष्केवल्यनिविद्धानम् । सूत्रितं च—
 ‘सूर्यस्तुता यशस्कामः पिबा सोममभीन्द्रं स्तवेति मध्यंदिनः^५’ (आश्व. श्रौ. ९. ८) इति ॥

इन्द्रं स्तवा नृतमं यस्य मद्वा विबवाधे रोचना वि ज्मो अन्तान् ।

आ यः प्रप्रौ चर्षणीधृद्वरोभिः प्र सिन्धुभ्यो रिरिचानो महित्वा ॥ १ ॥

इन्द्रम् । स्तव । नृतमम् । यस्य । मद्वा । विबवाधे । रोचना । वि । ज्मः । अन्तान् ।

आ । यः । प्रप्रौ । चर्षणिधृत् । वरःभिः । प्र । सिन्धुभ्यः । रिरिचानः । महित्वा ॥ १ ॥

हे स्तोतः त्वं ऽनृतमं नेनृतमम् ऽइन्द्रं ऽस्तव स्तुहि । ऽयस्य इन्द्रस्य ऽमद्वा महारवम् । विभक्ति-
 व्यत्ययः । ऽरोचना परेषां तेजांसि ऽविबवाधे विषाधते । अभिभवतीत्यर्थः । ऽवि ऽज्मः पृथिव्याश्च
 ऽअन्तान् पर्यन्तानभिभवति । ऽयः चेन्द्रः ऽचर्षणीधृत् मनुष्याणां धर्ता ऽसिन्धुभ्यः समुद्रेभ्योऽपि
 ऽमहित्वा महारवेन ऽप्र ऽरिरिचानः प्रवर्धमानश्च सन् ऽवरोभिः तमसां वारकैस्तेजोभिः ऽआ ऽप्रप्रौ
 यावापृथिव्यावापूरयति ॥

स सूर्यः पर्युरु वरांस्येन्द्रो ववृत्याद्रथ्येव चक्रा ।

अतिष्ठन्तमपस्यं^१ न सर्गं कृष्णा तमांसि त्विष्या जघान ॥ २ ॥

सः । सूर्यः । परि । उरु । वरांसि । आ । इन्द्रः । ववृत्यात् । रथ्याऽइव । चक्रा ।

अतिष्ठन्तम् । अपस्यम् । न । सर्गम् । कृष्णा । तमांसि । त्विष्या । जघान ॥ २ ॥

ऽसूर्यः सुवीर्यः ऽसः प्रसिद्धः ऽइन्द्रः ऽउरु बहूनि ऽवरांसि तेजांसि ऽपरि ऽआ ऽववृत्यात्
 पर्यावर्तयति । तत्र दृष्टान्तः । ऽरथ्येव यथा सारथी^५ रथसंबन्धीनि ऽचक्रा चक्राणि आवर्तयति
 तद्वदित्यर्थः । किंच सोऽयम् ऽअतिष्ठन्तं शीघ्रं गच्छन्तम् ऽअपस्यं ऽन कर्मण्यमिव ऽसर्गम् । सृज्यत
 इति सर्गोऽश्वः । तं ऽकृष्णा कृष्णानि ऽतमांसि ऽत्विष्या दीप्या ऽजघान हन्ति ॥

१. ग-त-भ-अग्नेः निकृष्टः । २. ग१.२-होतुर्वा निषीदन्; त-भ४.८-होतुर्ज्ञाननिषीदन्; भ१-होतु-
 जनिदन्; भ२-होतुरवरो निषीदन्; भ६-सु-होतुर्ज्ञानं निषीदन् । ३. त-उपागच्छन् । ४. ग-त-भ-सु-
 माध्यंदिनः । ५. ग-भ-यथा रथी; त-सारथी ।

समानमस्मा अनपावृदर्च क्षमया दिवो असमं ब्रह्म नव्यम् ।

वि यः पृष्ठेव जनिमान्यर्य इन्द्रश्चिकाय न सखायमीषे ॥ ३ ॥

समानम् । अस्मै । अनपऽवृत् । अर्च । क्षमया । दिवः । असमम् । ब्रह्म । नव्यम् ।

वि । यः । पृष्ठाऽइव । जनिमानि । अर्यः । इन्द्रः । चिकाय । न । सखायम् । ईषे ॥ ३ ॥

हे स्तोतः त्वं ऽसमानं मया सह ऽअनपावृत् अपगतिरहितं ऽक्षमया ऽदिवः दिवः पृथिव्याश्च
 ऽअसमम् अत्यन्तमतिरिक्तम् । महदित्यर्थः । ऽनव्यं नवतरमन्यैरकृतपूर्वं ऽब्रह्म स्तोत्रम् ऽअस्मै इन्द्राय
 ऽअर्च उच्चारय । ऽयः ऽइन्द्रः ऽजनिमानि यज्ञेषु जातानि ऽपृष्ठेव पृष्ठसंज्ञकानि स्तोत्राणीव ऽअर्यः
 अरीन् शत्रून् ऽवि ऽचिकाय विचिनोति ऽसखायं च ऽन ऽईषे नेच्छति ॥

इन्द्राय गिरो अनिशितसर्गा अपः प्रेरयं सगरस्य बुध्नात् ।

यो अक्षेणव चक्रिया शचीभिर्विष्वक्स्तम्भं पृथिवीमुत धाम् ॥ ४ ॥

इन्द्राय । गिरः । अनिशितऽसर्गाः । अपः । प्र । ईरयम् । सगरस्य । बुध्नात् ।

यः । अक्षेणऽइव । चक्रिया । शचीभिः । विष्वक् । तस्तम्भं । पृथिवीम् । उत । धाम् ॥ ४ ॥

ऽइन्द्राय इन्द्रार्थम् ऽअनिशितसर्गाः अतनूकृतविसर्गा उपर्युपरि वर्तमाना याः ऽगिरः स्तुतयः
 ताभिर्गीभिः ऽसगरस्य अन्तरिक्षस्य^१ । 'सगरं समुद्रः' इत्यन्तरिक्षनामसु पाठात् । 'बुध्नात् प्रदेशात्
 ऽअपः उदकानि ऽप्रेरयं प्रेरयानि । ऽयः^२ ऽइन्द्रः ऽशचीभिः कर्मभिः ऽपृथिवीम् ऽउत अपि च ऽधां
 दिवं ऽचक्रिया रथचक्राणि ऽअक्षेणव यथा रथाक्षेण^३ तद्वत् ऽविष्वक् सर्वतः ऽतस्तम्भं अस्तम्भनात् ॥

आपान्तमन्युस्तृपलप्रभर्मा धुनिः शिमीञ्छरुमां ऋजीषी ।

सोमो विश्वान्यतसा वनानि नार्वाग्निन्द्रं प्रतिमानानि देभुः ॥ ५ ॥

आपान्तऽमन्युः । तृपलऽप्रभर्मा । धुनिः । शिमीऽवान् । शरुऽमान् । ऋजीषी ।

सोमः । विश्वानि । अतसा । वनानि । न । अर्वाक् । इन्द्रम् । प्रतिऽमानानि । देभुः ॥ ५ ॥

ऽआपान्तमन्युः आपातितमन्युः^४ ऽतृपलप्रभर्मा ग्रावभिः क्षिप्रप्रहारी^५ ऽधुनिः शत्रूणां कम्पयिता
 ऽशिमीवान् कर्मवः^६ । ऽशरुमान् आयुधवान् ऽऋजीषी ऋजीषवान् ऽसोमो ऽविश्वानि सर्वाणि
 ऽअतसा अतसमयानि ऽवनानि अरण्यानि वधेयतीति शेषः । ऽप्रतिमानानि प्रतिमानभूतानि
 समानानि द्रव्याणीत्यर्थः । ऽइन्द्रम् ऽअर्वाक् ऽन ऽदेभुः । दम्भोतिरत्राकर्षणकर्मा । तुलया मीयमाना-
 न्यात्माभिमुखतया नाकर्षयन्ति । लघूनि भवन्तीत्यर्थः । अन्यत्र प्रतिनिधीयमानानि^७ गुरुणि तान्या-
 त्माभिमुखमाकर्षन्ति नैवमिन्द्रं कुर्वन्तीति । सर्वेभ्यो महानिन्द्र इत्यर्थः । त्रयः पादाः सौम्यास्तुरीय-
 स्वैन्द्रः । तथा च यास्कः—'आपातितमन्युस्तृपलप्रहारी क्षिप्रप्रहारी^८ सोमो वेन्द्रो वा धुनिर्धूनोतेः
 शिमीति कर्मनाम शमयतेवां शक्नोतेर्वजीषी सोमो यस्सोमस्य पूयमानस्यातिरिच्यते तदजीषमपार्जितं
 भवति तेनजीषी सोमोऽथाप्येन्द्रो निगमो भवत्यृजीषी वज्रीति । सोमः सर्वाण्यतसानि वनानि

१. त-भ-अंतरिक्षं च । २. ग१.२-त-भ-मु-‘यः’ नास्ति । ३. त२.७-भ-रथाक्षेणव । ४. ग२-
 आपादित° । ५. त-भ-प्रतिनिधीयमानानि । ६. त१.२.७-मु-क्षिप्रप्रहारी स्रपप्रहारी ।

नार्वागिन्द्रं प्रतिमानानि दम्बुवन्ति यैरेन प्रतिमिमते नैनं तानि दम्बुवन्ति' (निरु. ५. १२)
इति ॥ ॥ १४ ॥

न यस्य द्यावापृथिवी न धन्व नान्तरिक्षं नाद्रयः सोमो अक्षाः ।

यदस्य मन्युरधिनीयमानः शृणाति वीळ रुजति स्थिराणि ॥ ६ ॥

न । यस्य । द्यावापृथिवी इति । न । धन्व । न । अन्तरिक्षम् । न । अद्रयः । सोमः । अक्षारिति ।
यत् । अस्य । मन्युः । अधिनीयमानः । शृणाति । वीळु । रुजति । स्थिराणि ॥ ६ ॥

१ द्यावापृथिवी द्यावापृथिव्यो २ यस्य इन्द्रस्य प्रतिमानभूते ३ न भवतः ४ न २ ५ धन्व
उदकमपि प्रतिमानभूतं न भवति । ६ नान्तरिक्षम् ७ अन्तरिक्षमपि प्रतिमानभूतं न भवति । ८ नाद्रयः ९
पर्वताश्च प्रतिमानभूता न भवन्ति । तस्येन्द्रस्य १० सोमः ११ अक्षाः क्षरति । किंच १२ यत् यदा १३ अस्य
इन्द्रस्य १४ मन्युः क्रोधः १५ अधिनीयमानः शत्रूणामुपरि प्राप्यमाणो भवति तदानीमयमिन्द्रः १६ वीळु
दृढं १७ शृणाति हिनस्ति । १८ स्थिराणि १९ रुजति भिनत्ति च ॥

जघान वृत्रं स्वधितिर्वनेव रुरोज पुरो अरदन्न सिन्धून् ।

बिभेद गिरिं नवमिन्न कुम्भमा गा इन्द्रो अकृणुत स्वयुग्मिभः ॥ ७ ॥

जघान । वृत्रम् । स्वधितिः । वनाऽइव । रुरोज । पुरः । अरदत् । न । सिन्धून् ।
बिभेद । गिरिम् । नवम् । इत् । न । कुम्भम् । आ । गाः । इन्द्रः । अकृणुत् । स्वयुक्ऽभिः ॥ ७ ॥

इन्द्रः १ वृत्रम् असुरं २ जघान हतवान् । अपि च ३ स्वधितिः परशुः ४ वनेत्र वनानीव ५ पुरः
शत्रुनगरीः ६ रुरोज रुजति भिनत्ति । शत्रुनगरीभिश्च च ७ सिन्धून् नदीः ८ अरदत् वृष्ट्युदकेनालिखत् ।
९ न इति संप्रत्यर्थे । किंच १० गिरिं मेघं ११ नवं १२ न नवमिव १३ कुम्भं कलशं १४ बिभेद १५ इत् भिनत्येव ।
किंच १६ इन्द्रः १७ स्वयुग्मिभः स्वयं युज्यमानैर्मरुद्भिः १८ गाः उदकानि १९ आ २० अकृणुत अस्मदभिमुखं करोति ॥

त्वं ह त्यदृणया इन्द्र धीरोऽसिर्न पर्व वृजिना शृणासि ।

प्र ये मित्रस्य वरुणस्य धाम युजं न जनां मिनन्ति मित्रम् ॥ ८ ॥

त्वम् । ह । त्यत् । ऋणऽयाः । इन्द्र । धीरः । असिः । न । पर्व । वृजिना । शृणासि ।
प्र । ये । मित्रस्य । वरुणस्य । धाम । युजम् । न । जनाः । मिनन्ति । मित्रम् ॥ ८ ॥

१ इन्द्र २ धीरः प्राज्ञः ३ त्वं ४ ह त्वं खलु ५ त्यत् तत् ६ ऋणयाः स्तोतृविषयाणामृणानां
प्रापयितासि । किंच त्वम् ७ असिर्न शस्त्रमिव ८ पर्व पशूनां पर्वणि ९ वृजिना वृजिनानि स्तोतृणामुप-
द्रवाणि १० शृणासि हंसि । किंच ११ मित्रस्य १२ वरुणस्य मित्रावरुणयोः १३ धाम धारकं कर्म १४ युजं १५ न
युक्तमिव १६ मित्रं १७ ये अज्ञा नृशंसाः १८ जनाः १९ अ मिनन्ति प्रकर्षेण हिंसन्ति तानपि २० शृणासीत्यर्थः ॥

प्र ये मित्रं प्रार्थमाणं दुरेवाः प्र सुगिरः प्र वरुणं मिनन्ति ।

न्यः मित्रेषु वधमिन्द्र तुभ्रं वृषन् वृषाणमरुषं शिशीहि ॥ ९ ॥

१. त-प्रतिमानभूते न भवति; भ-प्रमाणभूते न भवतः । २. त-भ-'न' नास्ति । ३. त-भ-
अन्तरिक्षं । ४. त-भ-अद्रयः । ५. त-भ-१.२.४.६-मुपद्रवाणां; भ-मुपद्रव्याणां ।

प्र । ये । मित्रम् । प्र । अर्यमणम् । दुःऽएवाः । प्र । समुऽगिरः । प्र । वरुणम् । मिनन्ति ।
नि । अमित्रेषु । वधम् । इन्द्र । तुष्टम् । वृषन् । वृषाणम् । अरुणम् । शिशिहि ॥ ९ ॥

ये व दुरेवाः दुष्टगमना जनाः व मित्रं देवं व प्र वमिनन्ति प्रहिंसन्ति व अर्यमणं च देवं व प्र मिनन्ति
व संगिरः समीचीनस्तुतिमतो मरुतश्च व प्र मिनन्ति व वरुणं च देवं व प्र मिनन्ति तेषु व अमित्रेषु शत्रुषु ।
तानुद्दिश्येत्यर्थः । हे व वृषन् कामानां वर्षक व इन्द्र त्वं व तुष्टं गमनशीलं व वृषाणं कामानां वर्षकम् व अरुणम्
आरोचमानं व वधं वज्रम् । ' वधः वज्रः ' इति वज्रमामन्तु पाठान् । व नि व शिशिहि तीक्ष्णीकुरु ॥

इन्द्रो दिव इन्द्र ईशे पृथिव्या इन्द्रो अपामिन्द्र इत्पर्वतानाम् ।

इन्द्रो वृधामिन्द्र इन्मेधिराणामिन्द्रः क्षेमे योगे हव्य इन्द्रः ॥ १० ॥

इन्द्रः । दिवः । इन्द्रः । ईशे । पृथिव्याः । इन्द्रः । अपाम् । इन्द्रः । इत् । पर्वतानाम् ।

इन्द्रः । वृधाम् । इन्द्रः । इत् । मेधिराणाम् । इन्द्रः । क्षेमे । योगे । हव्यः । इन्द्रः ॥ १० ॥

व दिवः सुलोकस्य व इन्द्रः व ईशे ईष्टे व पृथिव्याः भूमेरपि व इन्द्रः ईशे ईश्वरो^१ भवति ।
व अपाम् उदकानामपि व इन्द्रः ईश्वरो भवति । व पर्वतानां मेघानामपि व इन्द्रः ईश्वरो भवति । व वृधां
वृद्धानामपि व इन्द्रः एवेश्वरः । व मेधिराणां प्राज्ञानामपि व इन्द्रः एव ईश्वरो भवति । किंच व इन्द्रः
व क्षेमे लब्धस्य धनस्य परिपालने व हव्यः ह्यातव्यः व योगे अलब्धस्य धनस्य लाभेऽपि व इन्द्रः एव
ह्यातव्यो भवति ॥ ॥ १५ ॥

प्राक्तुभ्य इन्द्रः प्र वृधो अहभ्यः प्रान्तरिक्षात्प्र समुद्रस्य धासेः ।

प्र वार्तस्य प्रथसः प्र जमो अन्तात्प्र सिन्धुभ्यो रिरिचे प्र क्षितिभ्यः ॥ ११ ॥

प्र । अक्तुऽभ्यः । इन्द्रः । प्र । वृधः । अहऽभ्यः । प्र । अन्तरिक्षात् । प्र । समुद्रस्य । धासेः ।

प्र । वार्तस्य । प्रथसः । प्र । जमः । अन्तात् । प्र । सिन्धुऽभ्यः । रिरिचे । प्र । क्षितिऽभ्यः ॥ ११ ॥

व इन्द्रः व अक्तुभ्यः रात्रिभ्यः व प्र वृधः प्रवृद्धः । व अहभ्यः दिवसेभ्योऽपि व प्र वृधः अधिकः ।
व अन्तरिक्षात् अपि प्रवृद्धः । व समुद्रस्य अबधेः व धासेः धारकास्थानादपि प्रवृद्धः । व वार्तस्य वायोः
व प्रथसः प्रथिग्रोऽपि प्रवृद्धः । व जमः पृथिव्याः व अन्तात् पर्यन्तादपि प्रवृद्धः । व सिन्धुभ्यः नदीभ्यश्च
व प्र रिरिचे अतिरिच्यते । महान् भवतीत्यर्थः । व क्षितिभ्यः मनुष्येभ्योऽपि व प्र रिरिचे ॥

प्र शोशुचत्या उपसो न केतुरसिन्वा ते वर्ततामिन्द्र हेतिः ।

अश्मेव विध्य दिव आ सृजानस्तपिष्ठेन हेषसा द्रोघमित्रान् ॥ १२ ॥

प्र । शोशुचत्याः । उपसः । न । केतुः । असिन्वा । ते । वर्तताम् । इन्द्र । हेतिः ।

अश्माऽइव । विध्य । दिवः । आ । सृजानः । तपिष्ठेन । हेषसा । द्रोघऽमित्रान् ॥ १२ ॥

हे व इन्द्र व ते तव व अमिन्वा भेदनरहितं^२ व हेतिः वज्राण्यमायुधं व शोशुचत्याः ज्वलन्त्याः
व उपसो व न यथोपसः व केतुः पताकास्थानीयो रश्मिस्तद्वच्चक्षुषु व प्र वर्तताम् । किंच व तपिष्ठेन

अतिशयेन शत्रूणां तापयिष्या ऽहेषसा शब्दकारिण्या हेत्या ऽद्रोघमित्रान् । द्रुग्धानि मित्राणि येषां ते द्रोघमित्राः । तान् शत्रून् ऽविध्य ताडय । तत्र दष्टान्तः । ऽदिव ऽआ ऽसृजानः सृज्यमानः ऽअस्मेव । यथाशनिः^१ वृक्षान्^२ विध्यति तद्वदिस्थर्थः ॥

अन्वह मासा अन्विद्वनान्यन्वोषधीरनु पर्वतासः ।

अन्विन्द्रं रोदसी वावशाने अन्वापो अजिहत जायमानम् ॥ १३ ॥

अनु । अह । मासाः । अनु । इत् । वनानि । अनु । ओषधीः । अनु । पर्वतासः ।

अनु । इन्द्रम् । रोदसी इति । वावशाने इति । अनु । आपः । अजिहत । जायमानम् ॥ १३ ॥

ऽजायमानं प्रादुर्भवन्तम् ऽइन्द्रं ऽमासाः चैत्रादयः ऽअनु ऽअजिहतं अनुगच्छन्ति । ऽअह इति पूरणः । ऽवनानि अरण्यान्यपीन्द्रम् ऽअनु अजिहत । ऽइत् इति पूरणः । ऽओषधीः ओषध्योऽपि इन्द्रम् ऽअनु गच्छन्ति । ऽपर्वतासः पर्वता अपीन्द्रम् ऽअनु गच्छन्ति । ऽवावशाने कामयमाने ऽरोदसी यावापृथिव्यावपि ऽइन्द्रम् अनु गच्छतः । ऽआपः उदकान्यपीन्द्रम् ऽअनु गच्छन्ति । मासाद्यधिष्ठान-देवताः प्रादुर्भवन्तमिन्द्रमनुगच्छन्तीत्यर्थः ॥

कहिं स्वित्सा तं इन्द्र चेत्यासदघस्य यज्जिनदो रक्ष एषत् ।

मित्रकुवो यच्छसने न गावः पृथिव्या आपृगमुया शयन्ते ॥ १४ ॥

कहिं । स्वित् । सा । ते । इन्द्र । चेत्या । असत् । अघस्य । यत् । भिनदः । रक्षः । आऽईषत् ।

मित्रऽकुवः । यत् । शसने । न । गावः । पृथिव्याः । आऽपृक् । अमुया । शयन्ते ॥ १४ ॥

हे ऽइन्द्र ऽते तव ऽसा हेतिरिपूर्वा ऽचेत्या चेतयितव्या शत्रुषु क्षेप्तव्या ऽकहिं ऽस्वित् कदा वा ऽअसत् भविष्यति । ऽयत् यया हेत्या त्वम् ऽअघस्य । द्वितीयार्थे पृष्टी । अहतम् ऽएषत् युद्धार्थमागच्छत् ऽरक्षः ऽभिनदः अभिनः । ऽयत् यया च शक्त्या ऽमित्रकुवः मित्राणां क्रूरस्य कर्मणः कर्तारो जनाः ऽपृथिव्याः संबन्धिनि ऽशसने विशासनस्थाने ऽगावो ऽन पशव इव ऽआपृक् आपर्चनाहताः सन्तः ऽअमुया अनया पृथिव्या संगता युद्धे ऽशयन्ते शेरते ॥

शत्रूयन्तौ अभि ये नस्तत्से महि व्राधन्त ओगणास इन्द्र ।

अन्धेनामित्रास्तर्मसा सचन्तां सुज्योतिषो अक्तवस्तां अभि स्युः ॥ १५ ॥

शत्रूयन्तः । अभि । ये । नः । तत्से । महि । व्राधन्तः । ओगणासः । इन्द्र ।

अन्धेन । मित्राः । तर्मसा । सचन्ताम् । सुज्योतिषः । अक्तवः । तान् । अभि । स्युरिति स्युः ॥ १५ ॥

हे ऽइन्द्र^३ ऽशत्रूयन्तः^४ ऽमहि अत्यन्तं ऽव्राधन्तः अस्मान् बाधमानाः ऽओगणासः संघीभूताः । ऽये शत्रवः ऽनः अस्मान् ऽअभि तत्तस्मै निक्षिपन्ति ऽते ऽअमित्राः शत्रवः ऽअन्धेन ऽतर्मसा मह-तान्धकारेण ऽसचन्तां संगच्छन्ताम् । किंच ऽतान् अमित्रान् ऽसुज्योतिषः दिवसाः ऽअक्तवः रात्रयश्च ऽअभि ऽस्युः अभिमवन्तु ॥

१. त४.५-यथास्मा । २. ग-त४.५-वृक्षादीन् ; त१.२.१.७-वृक्षादमान् । ३. त१.२.३.६. ७.८-भ-‘इन्द्र’ नास्ति । ४. ग४-शत्रूयतः शत्रुत्वमिच्छतः ।

पुरूणि हि त्वा सर्वना जनानां ब्रह्माणि मन्दन् गृणतामृषीणाम् ।

इमामाधोषन्नवसा सहूतिं तिरो विश्वाँ अर्चतो याह्यर्वाङ् ॥ १६ ॥

पुरूणि । हि । त्वा । सर्वना । जनानाम् । ब्रह्माणि । मन्दन् । गृणताम् । ऋषीणाम् ।

इमाम् । आधोषन् । अवसा । सऽहूतिम् । तिरः । विश्वान् । अर्चतः । याहि । अर्वाङ् ॥ १६ ॥

हे इन्द्र त्वा त्वां जनानां संबन्धीनि पुरूणि बहूनि सवना सवनानि ब्रह्माणि स्तोत्राणि च मन्दन् स्तुवन्ति मोदयन्ति वा । गृणतां स्तुवताम्^१ ऋषीणाम् इमां सहूतिं स्तुतिं त्वम् आधोषन् महती शोभना चेयं स्तुतिरिति वदन् अर्चतः स्तुवतोऽन्यान् विश्वान् सर्वानपि तिरः तिरस्कृत्य अवसा रक्षणेन सह अर्वाङ् अस्मदभिमुखं याहि गच्छ^२ ॥

एवा ते वयमिन्द्र भुञ्जतीनां विद्याम सुमतीनां नवानाम् ।

विद्याम वस्तोरवसा गृणन्तो विश्वामित्रा उत ते इन्द्र नूनम् ॥ १७ ॥

एव । ते । वयम् । इन्द्र । भुञ्जतीनाम् । विद्याम् । सुऽमतीनाम् । नवानाम् ।

विद्याम् । वस्तोः । अवसा । गृणन्तः । विश्वामित्राः । उत । ते । इन्द्र । नूनम् ॥ १७ ॥

हे इन्द्र ते तवैव भुञ्जतीनां रक्षन्तीः प्रियाः वयं विश्वामित्रपुत्रा रेणवः विद्याम लभेमहि । उत अपि च हे इन्द्र ते तव नवानां नूतनाः सुमतीनां सुमतीरनुग्रहबुद्धीः वस्तोः अहनि अवसा रक्षणार्थं गृणन्तः नूनं त्वां स्तुवन्त एव विश्वामित्राः विश्वामित्रपुत्रा वयं विद्याम लभेमहि ॥

शुनं हुवेम मघवानमिन्द्रमस्मिन् भरे नृतमं वाजसातौ ।

शृण्वन्तमुग्रमूतये समत्सु प्रन्तं वृत्राणि संजितं धनानाम् ॥ १८ ॥

शुनम् । हुवेम् । मघऽवानम् । इन्द्रम् । अस्मिन् । भरे । नृतमम् । वाजऽसातौ ।

शृण्वन्तम् । उग्रम् । ऊतये । समत्सु । प्रन्तम् । वृत्राणि । सम्ऽजितम् । धनानाम् ॥ १८ ॥

अस्मिन्भरे संग्रामे शुनं वृद्धं मघवानं धनवन्तं शृण्वन्तम् अस्मदीयस्याह्वानस्य श्रोतारम् उग्रम् उद्गूणं समत्सु संग्रामेषु वृत्राणि शत्रून् प्रन्तं मारयन्तं धनानां शत्रुधनानां संजितं सम्यगेव जेतारम् इन्द्रं वाजसातौ अन्नस्य लाभाय ऊतये रक्षणाय च हुवेम आह्वयेम ॥ १९ ॥

‘सहस्रशीर्षा’ इति षोडशर्चं षष्ठं सूक्तम् । नागयणो नामर्षिरन्त्या त्रिष्टुप् शिष्टा अनुष्टुभः । अद्यक्तमहदादिविलक्षणश्चेतनो यः पुरुषः ‘पुरुषाञ्च परं किञ्चित्’ (क. उ. ३. ११) इत्यादिश्रुतिषु प्रसिद्धः स देवता । तथा चानुक्रान्तं—‘सहस्रशीर्षां षोडश नारायणः पौरुषमानुष्टुभं त्रिष्टुबन्तं तु’ इति । गतो विनियोगः ॥

सहस्रशीर्षा पुरुषः सहस्राक्षः सहस्रपात् ।

स भूमिं विश्वतो वृत्वात्यतिष्ठदशाङ्गुलम् ॥ १ ॥

सहस्रंऽशीर्षा । पुरुषः । सहस्रंऽअक्षः । सहस्रंऽपात् ।

सः । भूमिम् । विश्वतः । वृत्वा । अति । अतिष्ठत् । दशऽअङ्गुलम् ॥ १ ॥

सर्वप्राणिसमष्टिरूपो ब्रह्माण्डदेहो विराडाल्यो यः पुरुषः^१ सोऽयं सहस्रशीर्षा । सहस्रशब्द-
स्थोपलक्षणत्वादनन्तैः शिरोभिर्युक्त इत्यर्थः । यानि सर्वप्राणिनां शिरांसि तानि सर्वाणि तदेहान्तःपा-
तित्वात्तदीयान्येवेति सहस्रशीर्षत्वम् । एवं सहस्राक्षत्वं सहस्रपादत्वं च । सः पुरुषः भूमिं ब्रह्माण्ड-
गोलकरूपां विश्वतः सर्वतः वृत्वा परिवेष्ट्य दशाङ्गुलं दशाङ्गुलपरिमितं देशम् अत्यतिष्ठत्
अतिक्रम्य व्यवस्थितः । दशाङ्गुलमित्युपलक्षणम् । ब्रह्माण्डाद्वहिरपि सर्वतो व्याप्यावस्थित इत्यर्थः ॥

पुरुष एवेदं सर्वं यद्भूतं यच्च भव्यम् ।

उतामृतत्वस्थेऽज्ञानो यदज्ञेनातिरोहति ॥ २ ॥

पुरुषः । एव । इदम् । सर्वम् । यत् । भूतम् । यत् । च । भव्यम् ।

उत । अमृतत्वस्थः । ईशानः । यत् । अज्ञेन । अतिरोहति ॥ २ ॥

यत् इदं वर्तमानं जगत् तन् सर्वं पुरुष एव । यत् च भूतम् अतीतं जगत् यच्च
भव्यं भविष्यजगत् तदपि पुरुष एव । यथास्मिन् कल्पे वर्तमानाः प्राणिदेहाः^२ सर्वेऽपि विराट्-
पुरुषस्यावयवाः तथैवातीतागामिनोरपि कल्पयोर्दृष्टव्यमित्यभिप्रायः । उत अपि च अमृतत्वस्थ
देवत्वस्य अयम् ईशानः स्वामी । यत् यस्मात्कारणात् अज्ञेन प्राणिनां भोग्येनाज्ञेन^३ निमित्त-
भूतेन^४ अतिरोहति स्वकीयां कारणावस्थामतिक्रम्य परिदृश्यमानां जगदवस्थां प्राप्नोति तस्मात्प्राणिनां
कर्मफलभोगाय जगदवस्थास्वीकाराभेदं तस्य वस्तुत्वमित्यर्थः^५ ॥

एतावानस्य महिमातो ज्यायाँश्च पूरुषः ।

पादोऽस्य विश्वा भूतानि त्रिपादस्यामृतं दिवि ॥ ३ ॥

एतावान् । अस्य । महिमा । अतः । ज्यायान् । च । पुरुषः ।

पादः । अस्य । विश्वा । भूतानि । त्रिपात् । अस्य । अमृतम् । दिवि ॥ ३ ॥

अतीतान्नातवर्तमानरूपं जगद्यावदस्ति एतावान् सर्वोऽपि अस्य पुरुषस्य महिमा
स्वकीयसामर्थ्यविशेषः । न तु तस्य वास्तवस्वरूपम् । वास्तवस्तु पुरुषः अतः महिम्नोऽपि ज्यायान्
अतिशयेनाधिकः । एतच्चोभयं स्पष्टीक्रियते । अस्य पुरुषस्य विश्वा सर्वाणि भूतानि कालत्रयवर्तीनि
प्राणिजातानि पादः चतुर्थोऽशः^६ । अस्य पुरुषस्य अवशिष्टं त्रिपात् स्वरूपम् अमृतं विनाशरहितं
सत् दिवि द्योतनात्मके स्वप्रकाशस्वरूपे व्यवतिष्ठत इति शेषः । यद्यपि 'सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म'
(तै. आ. ८.१; तै. उ. २.१) इत्याज्ञातस्य परब्रह्मण इयत्ताभावात्^७ पादचतुष्टयं निरूपयितुमशक्यं
तथापि जगदिदं ब्रह्मस्वरूपापेक्षयाल्पमिति विवक्षितत्वात् पादत्वोपग्यासः ॥

१. त१.२.३.६.७.८-म-‘पुरुषः’ नास्ति । २. त१.२.३-म२.७.८-प्राणिदेवाः । ३. त-म-मु-
अज्ञेन भोग्येन । ४. त१.२.३.६.७.८-म-मु-निमित्तेन । ५. ग-त-वस्तुतत्त्वमित्यर्थः । ६. त-म-चतुर्थो-
शब्दः । ७. ग-त४.५-मु-इयत्ताया अभावात्; त२.३.६.७.८-म४.८-इयत्ता अभावात् ।

त्रिपादूर्ध्व उदैत्पुरुषः पादोऽस्येहाभवत् पुनः ।

ततो विष्वङ् व्यक्रामत्साशनानशने अभि ॥ ४ ॥

त्रिऽपात् । ऊर्ध्वः । उत् । ऐत् । पुरुषः । पादः । अस्य । इह । अभवत् । पुनरिति ।
ततः । विष्वङ् । वि । अक्रामत् । साशनानशने इति । अभि ॥ ४ ॥

योऽयं १ त्रिपात् २ पुरुषः संसाररहितो ३ ब्रह्मस्वरूपः ४ सोऽयम् ५ ऊर्ध्वं ६ उदैत् अस्मादज्ञान-
कार्यासंसारद्वहिर्भूतोऽत्रत्यैर्गुणदोषैरस्पृष्ट उत्कर्षेण स्थितवान् । तस्य ७ अस्य सोऽयं ८ पादः लेखः
सोऽयम् ९ इह मायायां १० पुनः ११ अभवत् सृष्टिसंहाराभ्यां पुनः पुनरागच्छति । अस्य सर्वस्य जगतः
परमात्मलेशत्वं भगवताप्युक्तं—‘ विष्टभ्याहमिदं कृत्स्नमेकांशेन स्थितो जगत् ’ (भ. गी. १०. ४२)
इति । १२ ततः मायायामागत्यानन्तरं १३ विष्वङ् देवमनुष्यतिर्यगादिरूपेण १४ विविधः सन् १५ व्यक्रामत्
व्याप्तवान् । किं कृत्वा । १६ साशनानशने अभिलक्ष्य । साशनं भोजनादिव्यवहारोपेतं चेतनं प्राणि-
जातम् १७ अनशनं तद्रहितमचेतनं गिरिनद्यादिकम् । तदुभयं यथा स्यात्तथा स्वयमेव विविधो
भूत्वा व्याप्तवानित्यर्थः ॥

तस्माद्विराज्जायत विराजो अधि पूरुषः ।

स जातो अत्यरिच्यत पश्चाद्भूमिर्मथो पुरः ॥ ५ ॥

तस्मात् । विऽराट् । अजायत । विऽराजः । अधि । पूरुषः ।

सः । जातः । अति । अरिच्यत । पश्चात् । भूमिम् । अथो इति । पुरः ॥ ५ ॥

विष्वङ् व्यक्रामदिति यदुक्तं तदेवात्र प्रपञ्च्यते । १ तस्मात् आदिपुरुषात् २ विराट् ब्रह्माण्डदेहः
३ अजायत उत्पन्नः । विविधानि ४ राजन्ते वस्तून्यत्रेति ५ विराट् । ६ विराजोऽधि विराट्देहस्योपरि
तमेव देहमधिकरणं कृत्वा ७ पुरुषः तद्देहाभिमानी कश्चित् पुमान् अजायत । सोऽयं सर्ववेदान्तवेद्यः
परमात्मा स्वयमेव ८ स्वकीयया मायया विराट्देहं ब्रह्माण्डरूपं सृष्ट्वा तत्र जीवरूपेण प्रविश्य
ब्रह्माण्डाभिमानी देवतात्मा जीवोऽभवत् । एतच्चाथर्वणिका उत्तरतापनीये विस्पष्टमामनन्ति—‘ स वा
एष भूतानीन्द्रियाणि विराजं देवताः कोशाश्च सृष्ट्वा प्रविश्यामूढो मूढ इव व्यवहरन्नास्ते माययैव ’
(नृ. ता. २. १. ९) इति । ९ स १० जातः विराट् पुरुषः ११ अत्यरिच्यत अतिरिक्तोऽभूत् । विराट्-
व्यतिरिक्तो देवतिर्यङ्मनुष्यादिरूपोऽभूत् । १२ पश्चात् देवादिजीवभावदूर्ध्वं १३ भूमिं ससर्जति शेषः ।
१४ अथो भूमिस्पष्टेरनन्तरं तेषां जीवानां १५ पुरः ससर्ज । पूर्यन्ते सप्तभिर्धानुभिरिति पुरः शरीराणि ॥ १७ ॥

यत्पुरुषेण हविषा देवा यज्ञमर्तन्वत ।

वसन्तो अस्यासीदाज्यं ग्रीष्म इध्मः शरद्विः ॥ ६ ॥

यत् । पुरुषेण । हविषा । देवाः । यज्ञम् । अर्तन्वत ।

वसन्तः । अस्य । आसीत् । आज्यम् । ग्रीष्मः । इध्मः । शरत् । हविः ॥ ६ ॥

१. ग-त-भ-४-मु-संसारस्पर्शरहितो । २. ग-त-१.२.३.६.७.८-भ-बहुलस्वरूपः । ३. ग-तस्य
योयः, त-भ-४.७-तस्य सोयं । ४. त-भ-देवतिर्यगादिरूपेण । ५. त-मु-प्राणिजातं लक्ष्यते । ६. ग-
त-४.५-भ-विविधः । ७. त-६-भ-८-वस्तून्यत्रेति । ८. त-भ-स एव ।

यत् यदा पूर्वोक्तक्रमेणैव^१ शरीरेषूपलेषु^२ सत्सु ऽदेवाः उत्तरसृष्टिसिद्धयर्थं बाह्यद्रव्यस्यानु-
त्पन्नत्वेन हविरन्तरासंभवात् पुरुषस्वरूपमेव मनसा हविष्ट्वेन संकल्प्य ऽपुरुषेण पुरुषारूपेण ऽहविषा
मानसं यज्ञम् ऽअतन्वत अन्वतिष्ठन् तदानीम् ऽअस्य यज्ञस्य ऽवसन्तः वसन्तर्तुरेव ऽआज्यम्
ऽआसीत् अभूत् । तमेवाज्यत्वेन संकल्पितवन्त इत्यर्थः । एवं ऽग्रीष्म ऽइध्मः आसीत् । तमेवेध्मत्वेन
संकल्पितवन्त इत्यर्थः । तथा ऽशरद्धविः आसीत् । तामेव^३ पुरोडाशादिहविष्ट्वेन संकल्पितवन्त
इत्यर्थः । पूर्व^४ पुरुषस्य हविःसामान्यरूपत्वेन संकल्पः । अनन्तरं वसन्तादीनामाज्यादिविशेष-
रूपत्वेन^५ संकल्प इति द्रष्टव्यम् ॥

तं यज्ञं बर्हिषि प्रौक्षन् पुरुषं जातमग्रतः ।

तेन देवा अयजन्त साध्या ऋषयश्च ये ॥ ७ ॥

तम् । यज्ञम् । बर्हिषि । प्र । औक्षन् । पुरुषम् । जातम् । अग्रतः ।

तेन । देवाः । अयजन्त । साध्याः । ऋषयः । च । ये ॥ ७ ॥

यज्ञं यज्ञसाधनभूतं ऽतं पुरुषं पशुत्वभावनया^१ यूपे बद्धं ऽबर्हिषि मानसे यज्ञे ऽप्रौक्षन्
प्रोक्षितवन्तः । कीदृशमित्यत्राह । ऽअग्रतः सर्वसृष्टेः पूर्व^२ ऽपुरुषं ऽजातं पुरुषत्वेनोत्पन्नम् । एतच्च
प्रागेवोक्तं 'तस्माद्विराजजायत विराजो अधि पूरुषः' इति । ऽतेन पुरुषरूपेण पशुना ऽदेवा
ऽअयजन्त । मानसयागं निष्पादितवन्त इत्यर्थः । के ते देवा इत्यत्राह । ऽसाध्याः सृष्टिसाधनयोग्याः
प्रजापतिप्रभृतयः तदनुकूलाः ऽऋषयः मन्त्रद्रष्टारः ऽच ऽये सन्ति । ते सर्वेऽप्ययजन्तेत्यर्थः ॥

तस्माद्यज्ञात् सर्वहुतः संभृतं पृषदाज्यम् ।

पशून् ताँश्चक्रे वायव्यान् आरण्यान् ग्राम्याश्च ये ॥ ८ ॥

तस्मात् । यज्ञात् । सर्वऽहुतः । समऽभृतम् । पृषत्ऽआज्यम् ।

पशून् । तान् । चक्रे । वायव्यान् । आरण्यान् । ग्राम्याः । च । ये ॥ ८ ॥

सर्वहुतः । सर्वात्मकः पुरुषः यस्मिन् यज्ञे हूयते सोऽयं सर्वहुत् । तादृशात् ऽतस्मात्
पूर्वोक्तात् मानसात् यज्ञात् ऽपृषदाज्यं दधिमिश्रमाज्यं ऽसंभृतं संपादितम् । दधि चाज्यं चेत्येव-
मादिभोग्यजातं सर्वं संपादितमित्यर्थः । तथा ऽवायव्यान् वायुदेवताकाल्लोकप्रसिद्धान् ऽआरण्यान्
ऽपशून् ऽचक्रे उत्पादितवान् । आरण्या हरिणादयः । तथा ऽये ऽच ऽग्राम्याः गवाश्चादयः तानपि
चक्रे । पशूनामन्तरिक्षद्वारा वायुदेवत्वत्वं यजुर्ब्राह्मणे समाज्ञायते—'वायवः स्थेत्याह वायुर्वा
अन्तरिक्षस्याध्यक्षाः । अन्तरिक्षदेवत्याः खलु वै पशवः । वायव एवैनान्परिददाति' (तं. ब्रा.
३. २. १. ३) इति ॥

तस्माद्यज्ञात् सर्वहुत ऋचः सामानि जज्ञिरे ।

छन्दांसि जज्ञिरे तस्माद्यजुस्तस्मादजायत ॥ ९ ॥

तस्मात् । यज्ञात् । सर्वऽहुतः । ऋचः । सामानि । जज्ञिरे ।

छन्दांसि । जज्ञिरे । तस्मात् । यजुः । तस्मात् । अजायत ॥ ९ ॥

१. त१.२.३.४.५.६.७-भ८-क्रमेण देवशरीरे । २. त-भ-तमेव । ३. त-मु-एवं । ४. ग-
माज्यादिरूपविशेषत्वेन । ५. त-पशुत्वभावाय; भ७-पशुत्वभावनाय ।

वसर्वहुतः वतस्मात् पूर्वोक्तात् वयज्ञात् वक्रचः वसामानि च वज्रिरे उत्पन्नाः । वतस्मात् यज्ञात् वच्छन्दांसि गायत्र्यादीनि वज्रिरे । वतस्मात् यज्ञात् वयजुः अपि वज्रायत ॥

तस्मादश्वा अजायन्त ये के चोभयादतः ।

गावो ह जज्ञिरे तस्मात् तस्माज्जाता अजावयः ॥ १० ॥

तस्मात् । अश्वाः । अजायन्त । ये । के । च । उभयादतः ।

गावः । ह । जज्ञिरे । तस्मात् । तस्मात् । जाताः । अजावयः ॥ १० ॥

वतस्मात् पूर्वोक्ताद्यज्ञात् वअश्वा वअजायन्त उत्पन्नाः । तथा वये वके वच अश्वव्यतिरिक्ता गर्दभा अश्वतराश्च वउभयादतः ऊर्ध्वाधोभागयोरुभयोः दन्त्युक्ताः सन्ति तेऽप्यजायन्त^१ । तथा वतस्मात् यज्ञात् वगावः च वज्रिरे । किंच वतस्मात् यज्ञात् वअजावयः च वजाताः ॥ ॥ १० ॥

यत्पुरुषं व्यदधुः कतिधा व्यकल्पयन् ।

मुखं किमस्य कौ बाहू का ऊरू पादा उच्येते ॥ ११ ॥

यत् । पुरुषम् । वि । अदधुः । कतिधा । वि । अकल्पयन् ।

मुखम् । किम् । अस्य । कौ । बाहू इति । कां । ऊरू इति । पादौ । उच्येते इति ॥ ११ ॥

प्रश्नोत्तररूपेण ब्राह्मणादिसृष्टिं वक्तुं ब्रह्मवादिनां प्रश्ना उच्यन्ते । प्रजापतेः प्राणरूपा देवाः वयत् यदा वपुरुषं विराड्रूपं व्यदधुः संकल्पेनोत्पादितवन्तः^२ तदानीं वकतिधा कतिभिः प्रकारैः वव्यकल्पयन् विविधं कल्पितवन्तः । वअस्य पुरुषस्य वमुखं वकिम्^३ आसीत् । वकौ वबाहू अभूताम् वका वऊरू । कां च वपादावुच्येते । प्रथमं सामान्यरूपः प्रश्नः पश्चात् मुखं^३ किमित्यादिना विशेष-विषयाः प्रश्नाः ॥

ब्राह्मणोऽस्य मुखमासीद्बाहू राजन्यः कृतः ।

ऊरू तदस्य यद्वैश्यः पद्भ्यां शूद्रो अजायत ॥ १२ ॥

ब्राह्मणः । अस्य । मुखम् । आसीत् । बाहू इति । राजन्यः । कृतः ।

ऊरू इति । तत् । अस्य । यत् । वैश्यः । पद्भ्याम् । शूद्रः । अजायत ॥ १२ ॥

इदानीं पूर्वोक्तानां प्रश्नानामुत्तराणि दर्शयति । वअस्य प्रजापतेः वब्राह्मणः ब्राह्मणत्वजातिविशिष्टः पुरुषः वमुखमासीत् मुखानुत्पन्न इत्यर्थः । योऽयं वराजन्यः क्षत्रियत्वजातिमान्^४ पुरुषः सः वबाहू वकृतः बाहुत्वेन निष्पादितः । बाहुभ्यामुत्पादित इत्यर्थः । वतत् तदानीम् वअस्य प्रजापतेः वयत् यो वऊरू तद्रूपः ववैश्यः संपन्नः । ऊरूभ्यामुत्पन्न इत्यर्थः । तथास्य वपद्भ्यां पादाभ्यां वशूद्रः शूद्रत्व-जातिमान् पुरुषः वअजायत । इयं च मुखदिभ्यो ब्राह्मणादीनामुत्पत्तिर्यजुःसंहितायां सप्तमकाण्डे ' स मुखतस्त्रिवृत्तं निरमिमीत ' (तै. सं. ७. १. १. ४) इत्यादौ विस्पष्टमाज्ञाता । अतः प्रश्नोत्तरे उभे अपि तत्परतयैव^५ योजनीये ॥

१. त१.२.६.७-तस्मादप्यजायत । २. त-कालेनोत्पादितवन्तः । ३. त-'किम्...मुखं' नास्ति ।

४. त-मु-क्षत्रियत्वजातिविशिष्टः । ५. ग-भ२-तत्परेणैव; त१.३.४.५.६.८-तत्परेणैव; त७-मु-तत्परत्वे-नैव ।

चन्द्रमा मनसो जातश्चक्षोः सूर्यो अजायत ।

मुखादिन्द्रश्चाग्निश्च प्राणाद्वायुरजायत ॥ १३ ॥

चन्द्रमाः । मनसः । जातः । चक्षोः । सूर्यः । अजायत ।

मुखात् । इन्द्रः । च । अग्निः । च । प्राणात् । वायुः । अजायत ॥ १३ ॥

यथा दध्याज्यादिद्रव्याणि गवादयः पशव ऋगादिवेदा ब्राह्मणादयो मनुष्याश्च तस्मादुत्पन्ना एवं चन्द्रादयो देवा अपि तस्मादेवोत्पन्ना इत्याह । प्रजापतेः मनसः सकाशात् चन्द्रमाः जातः । चक्षोः च चक्षुषः सूर्यः अपि अजायत । अस्य मुखादिन्द्रश्चाग्निश्च देवावुत्पन्नौ । अस्य प्राणाद्वायुरजायत ॥

नाभ्या आसीदन्तरिक्षं शीर्ष्णो द्यौः समवर्तत ।

पञ्चा भूमिर्दिशः श्रोत्रात्तथा लोकान् अकल्पयन् ॥ १४ ॥

नाभ्याः । आसीत् । अन्तरिक्षम् । शीर्ष्णः । द्यौः । सम । अवर्तत ।

पत्स्याम् । भूमिः । दिशः । श्रोत्रात् । तथा । लोकान् । अकल्पयन् ॥ १४ ॥

यथा चन्द्रादीन् प्रजापतेर्मनःप्रभृतिभ्योऽकल्पयन्^१ तथा अन्तरिक्षादीन् लोकान् प्रजापतेः नाभ्यादिभ्यो^२ देवाः^३ अकल्पयन् उत्पादितवन्तः । एतदेव दर्शयति । नाभ्याः प्रजापतेर्नाभेः अन्तरिक्षमासीत् । शीर्ष्णः शिरसः द्यौः समवर्तत उत्पन्ना । अस्य पञ्चधा पादाभ्यां भूमिः उत्पन्ना । अस्य श्रोत्रात् दिशः उत्पन्नाः ॥

सप्तास्यासन् परिधयस्त्रिः सप्त समिधः कृताः ।

देवा यद्यज्ञं तन्वाना अबध्नन् पुरुषं पशुम् ॥ १५ ॥

सप्त । अस्य । आसन् । परिधयः । त्रिः । सप्त । समुद्धयः । कृताः ।

देवाः । यत् । यज्ञम् । तन्वानाः । अबध्नन् । पुरुषम् । पशुम् ॥ १५ ॥

अस्य सांकल्पिकयज्ञस्य^१ गायत्र्यादीनि सप्त छन्दांसि परिधयः आसन् । ऐष्टिकस्याहवनीयस्य त्रयः परिधय उत्तरवेदिकास्त्रय आदित्यश्च सप्तमः परिधिप्रतिनिधिरूपः । अत एवान्नायते— 'न पुरस्तात्परि दधात्यादित्यो ह्येवोद्यन् पुरस्ताद्रक्षांस्यपहन्ति' (तै. सं. २.६.६.३) इति । तत एत आदित्यसहिताः सप्त परिधयोऽत्र सप्त छन्दोरूपाः । तथा समिधः त्रिः सप्त त्रिगुणीकृतसप्तसंख्याकाः एकविंशतिः कृताः । 'द्वादश मासाः पञ्चर्तवस्त्रय इमे लोका असावादित्य एकविंशः' (तै. सं. ५.१.१०.३) इति श्रुताः पदार्था एकविंशतिदारुयुक्तेध्मत्वेन भाविताः । यत् यः पुरुषो वैराजोऽस्ति तं पुरुषं देवाः प्रजापतिप्राणेन्द्रियरूपाः यज्ञं तन्वानाः मानसं यज्ञं तन्वानाः कुर्वाणाः पशुम् अबध्नन् विराट्पुरुषमेव पशुत्वेन भावितवन्तः । एतदेवाभिप्रेत्य पूर्वत्र 'यत्पुरुषेण हविषा' इत्युक्तम् ॥

१. त-म२.४.६.८-प्रजापतेर्मनःप्रभृतयो^१; म७-प्रजापतेर्मनसःप्रभृतयो^१ । २. त१-२-६-नाभ्या-दयो देवा अवयवा; त३.७-नाभ्यदयोवयवा; त८-म-नाभ्यादयो देवा । ३. त-सांकल्पिकस्य यज्ञस्य ।

यज्ञेन यज्ञमयजन्त देवास्तानि धर्माणि प्रथमान्यासन् ।

ते ह नार्कं महिमानः सचन्त यत्र पूर्वं साध्याः सन्ति देवाः ॥ १६ ॥

यज्ञेन । यज्ञम् । अयजन्त । देवाः । तानि । धर्माणि । प्रथमानि । आसन् ।

ते । ह । नार्कम् । महिमानः । सचन्त । यत्र । पूर्वं । साध्याः । सन्ति । देवाः ॥ १६ ॥

पूर्वं प्रपञ्चेनोक्तमर्थं संक्षिप्यात्र दर्शयति । 'देवाः प्रजापतिप्राणरूपाः यज्ञेन यथोक्तेन मानसेन संकल्पेन यज्ञं यथोक्तयज्ञस्वरूपं प्रजापतिम् अयजन्त पूजितवन्तः । तस्मात्पूजनात् यतानि प्रसिद्धानि धर्माणि जगद्गुणविकाराणां धारकाणि प्रथमानि मुख्यानि' आसन् । एतावता सृष्टिप्रतिपादकसूक्तभागार्थः संगृहीतः । अथोपासनतत्फलानुवादकभागार्थः संगृह्यते । यत्र यस्मिन् विराट्-प्राप्तिरूपे नाके पूर्वं साध्याः पुरातना विराडुपास्तिसाधकाः देवाः सन्ति तिष्ठन्ति तत् नाकं विराट्प्राप्तिरूपं स्वर्गं ते महिमानः तदुपासका महात्मानः सचन्त समवयन्ति प्राप्नुवन्ति ॥ ११२ ॥ ॥ ७ ॥

अष्टमेऽनुवाके नव सूक्तानि । 'सं जागृवद्भिः' इति पञ्चदशचं प्रथमं सूक्तं वीतहव्यपुत्रस्या-
रुणनाम्न आर्षमग्निदेव्यम् । अन्त्या त्रिष्टुप् शिष्टा जगत्यः । तथा चानुकान्तं—'सं जागृवद्भिः
पञ्चो नारुणो वैतहव्य आग्नेयम्' इति । प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोर्जांगते छन्दसीदं सूक्तम् । सूत्रितं च—
'सं जागृवद्भिश्च इच्छिशोर्वसु न चित्रमहसमिति जागतम्' (आश्व. श्रौ. ४. १३) इति ॥

सं जागृवद्भिर्जरमाण इध्यते दमे दमूना इषयन्निळस्पदे ।

विश्वस्य होता हविषो वरेण्यो विभुर्विभावा सुपखा सखीयते ॥ १ ॥

सम् । जागृवत्ऽभिः । जरमाणः । इध्यते । दमे । दमूनाः । इषयन् । इळः । पदे ।

विश्वस्य । होता । हविषः । वरेण्यः । विभुः । विभावा । सुऽपखा । सखिऽयते ॥ १ ॥

हे अग्ने य जागृवद्भिः जागरणशीलैः स्तोतृभिः जरमाणः स्तूयमानः दमूनाः दममना दानमना
दान्तमना वा इळः इळायाः पदे स्थाने उत्तरवेद्याम् इषयन् अन्नमिच्छन् विश्वस्य सर्वस्य हविषः
होता वरेण्यः वरणीयः विभुः व्याप्तः विभावा दीप्तिमान् सुपखा शोभनसखा भवान् सखी-
यते सखित्वमिच्छते यजमानाय सम् इध्यते सस्यग्दीप्यते ॥

स दर्शतश्चरित्थिर्गृहेगृहे वनेवने शिश्रिये तक्ववीरिव ।

जनंजनं जन्यो नार्ति मन्यते विश आ क्षेति विश्यो विशंविशम् ॥ २ ॥

सः । दर्शतऽश्रीः । अर्तिथिः । गृहेऽगृहे । वनेऽवने । शिश्रिये । तक्ववीऽइव ।

जनम्ऽजनम् । जन्यः । न । अर्ति । मन्यते । विशः । आ । क्षेति । विश्यः । विशम्ऽविशम् ॥ २ ॥

य दर्शतश्चरित्थिः दर्शनीयविभूतिः अर्तिथिः अर्तिथिभूतः सः अग्निः गृहेगृहे यजमानानां गृहेषु
वनेवने सर्वेषु वनेषु च शिश्रिये श्रयति । किञ्च जन्यः जनहितः सोऽग्निः जनंजनं सर्वं जनं

१. त-मुख्यानि भूतानि । २. ग-त३.४.५.६-मु- 'अर्तिथिः' नास्ति । ३. ग-त४-वृक्षेषु; त१.
२-३.५.६.८-भ२.४.८-वृक्षेषु । ४. ग-त-भ२.४.५.८-जात ।

१तत्कवीरिव गच्छन्निव १नाति १मन्यते न विसृज्य गच्छतीत्यर्थः । तदेव दर्शयति । १विद्वयः विद्वभ्यो हितः सोऽग्निः १विशो मनुष्यान् १आ १क्षेति अभिगच्छति । किंच १विशंविशं सर्वां विशः प्रजा अधितिष्ठतीति शेषः ॥

सुदक्षो दक्षैः क्रतुनासि सुक्रतुरग्रे कविः काव्येनासि विश्ववित् ।

वसुर्वसूनां क्षयसि त्वमेक इद् द्यावा च यानि पृथिवी च पुण्यतः ॥ ३ ॥

सुदक्षः । दक्षैः । क्रतुना । असि । सुऽक्रतुः । अग्रे । कविः । काव्येन । असि । विश्ववित् । वसुः । वसूनाम् । क्षयसि । त्वम् । एकः । इत् । द्यावा । च । यानि । पृथिवी इति । च । पुण्यतः ॥ ३ ॥

हे १अग्रे त्वं १दक्षैः बलैः १सुदक्षः सुबलः १अगि भवसि । किंच १क्रतुना कर्मणा १सुक्रतुः शोभनकर्मासि । किंच १काव्येन मेधाविकर्मणा १कविः मेधावी १अमि । किंच १विश्ववित् सर्वज्ञोऽसि । किंच १वसूनां धनानां १वसुः वासयितासि । किंच हे अग्रे १त्वमेक १इत् एक एव १क्षयसि निवससि । किंच १द्यावा १च १पृथिवी १च द्यावाभूमी १यानि वसूनि १पुण्यतः संबध्यतः^१ तेषां दिव्यानां पार्थिवानां च धनानामीशिय इत्यर्थः^२ ॥

प्रज्ञानन्नग्रे तव योनिमृत्विमिळायास्पदे घृतवन्तमासदः ।

आ ते चिकित्र उपसामिवेतयोऽरेपमः सूर्यस्येव रश्मयः ॥ ४ ॥

प्रऽज्ञानन् । अग्रे । तव । योनिम् । ऋत्विर्यम् । इळायाः । पदे । घृतवन्तम् । आ । असदः । आ । ते । चिकित्रे । उपसाम् इव । एतयः । अरेपसः । सूर्यस्य इव । रश्मयः ॥ ४ ॥

हे १अग्रे १तव १ऋत्विर्यम् कर्तुं भवं १घृतवन्तं घृतेन सहितं १योनिं निवामस्थानम् १इळाया-स्पदे उत्तरवेद्यां १प्रज्ञानन् त्वम् १आसदः आसीदसि । किंच १ते तव १रश्मयः १उपसामिव यथोपसाम् १एतयः प्रजाः प्रकाशलक्षणा आगतयो वा निर्गता रश्मयो दृश्यन्ते तद्वत् १आ १चिकित्रे प्रज्ञायन्ते । १सूर्यस्येव यथा सूर्यस्य १अरेपमः पापरहिता निर्गताः १रश्मयः दृश्यन्ते तद्वद्वा चिकित्रे प्रज्ञायन्ते ॥

तव श्रियो वर्ण्यस्येव विद्युतश्चित्राश्चिकित्र उपसां न केतवः ।

यदोषधीरभिसृष्टो वनानि च परि स्वयं चिनुषे अन्नमास्ये ॥ ५ ॥

तव । श्रियः । वर्ण्यस्य इव । विद्युतः । चित्राः । चिकित्रे । उपसाम् । न । केतवः । यत् । ओषधीः । अभिसृष्टः । वनानि । च । परि । स्वयम् । चिनुषे । अन्नम् । आस्ये ॥ ५ ॥

हे अग्रे १तव १श्रियः रश्मिलक्षणा विभूतयः १चित्राः विचित्राः १चिकित्रे प्रज्ञायन्ते । तत्र दृष्टान्तः । १वर्ण्यस्येव यथा वर्णितुर्मेघस्य संबन्धिन्यः १विद्युतः १उपसां १न यथा चोपसां १केतवः प्रज्ञानास्तस्याः प्रकाशाः प्रज्ञायन्ते तद्वदित्यर्थः । कदेत्यत्राह । १यत् यदा त्वम् १ओषधीः व्रीह्याद्याः^३

१. ग-त-४-५-संबध्यतः; त-१.२.३.६.७-संबध्यत् । २. ग-त-मु-इति शेषः । ३. ग-त-मु-व्रीहिय-वाद्या; भ-२-व्रीह्यायात्या; भ-४.६.८-व्रीह्याद्यान्या ।

ववनानि अरण्यानि वच वभिसृष्टः सृष्टो दग्धुं विसृष्टः सन्^१ स्वयम्^१ आत्मना वआस्ये मुखे
वअन्नम् अदनीयं स्थावरलक्षणं वपरि वचिनुषे परिक्षिपसीत्यर्थः^२ ॥ २० ॥

तमोषधीर्दधिरे गर्भमृत्विष्यं तमापो अग्निं जनयन्त मातरः ।

तमित्समानं वनिनश्च वीरुघ्नोऽन्तर्वेतीश्च सुवते च विश्वहा ॥ ६ ॥

तम् । ओषधीः । दधिरे । गर्भम् । ऋत्विष्यम् । तम् । आपः । अग्निम् । जनयन्त । मातरः ।

तम् । इत् । समानम् । वनिनः । च । वीरुघ्नः । अन्तःऽवेतीः । च । सुवते । च । विश्वहा ॥ ६ ॥

वऋत्विष्यम् ऋतौ प्राप्तं वगर्भं गर्भमृतं वतं प्रहृतमग्निम् वओषधीः ओषध्यः वदधिरे धारयन्ति ।
वतम् एव वअग्निं वमातरः धारकत्वेन मानृस्थानीया वआपः च वजनयन्त जनयन्ति । किंच
वनिनः वनस्पतयः वच वसमानं गर्भभावेन प्रवेशात् स्वतुल्यं वतमित् तमेवाग्निं जनयन्ति । किंच
तमेवाग्निम् वअन्तर्वेतीः गर्भवश्यः ववीरुघ्नः ओषध्यः वच वविश्वहा सर्वदा वसुवते जनयन्ति ॥

वातोपधूत इषितो वशां अनु तृषु यदन्ना वेविषद्वितिष्ठसे ।

आ ते यतन्ते रथ्यो^३ यथा पृथक्शर्धीस्यग्रे अजराणि धक्षतः ॥ ७ ॥

वातऽउपधूतः । इषितः । वशान् । अनु । तृषु । यत् । अन्ना । वेविषत् । विऽतिष्ठसे ।

आ । ते । यतन्ते । रथ्यः । यथा । पृथक् । शर्धीसि । अग्रे । अजराणि । धक्षतः ॥ ७ ॥

हे वअग्रे वयत्^४ यदा त्वं^५ वातोपधूतः वायुना कम्पितः ववशान् कान्तान् वनस्पतीन् वअनु
प्रति वतृषु क्षिप्रम् वइषितः प्रेरितश्च^६ सन् वअन्ना अदनीयानि वनस्पत्यादीनि स्थावराणि ववेविषत्
व्याप्नुवन् ववितिष्ठसे इतस्ततो गच्छसि तदानीं वधक्षतः काष्ठानि दहतः वते तव वअजराणि जरा-
रहितानि वशर्धांसि तेजसि वयथा वरथ्यः रथिनः तद्वत् वपृथक्^७ वआ वयतन्ते गच्छन्ति^८ ॥

मेधाकारं विदथस्य प्रसाधनमग्निं होतारं परिभूतमं मतिम् ।

तमिदमे हविष्या समानमित्तमिन्महे वृणते नान्यं त्वत् ॥ ८ ॥

मेधाऽकारम् । विदथस्य । प्रऽसाधनम् । अग्निम् । होतारम् । परिऽभूतम् । मतिम् ।

तम् । इत् । अमे । हविषि । आ । समानम् । इत् । तम् । इत् । महे । वृणते । न । अन्यम् । त्वत् ॥ ८ ॥

वमेधाकारं प्रजायाः कर्तारं वविदथस्य यज्ञस्य वप्रसाधनं प्रकर्षेण साधकं^९ वहोतारं देवाना-
माह्वतारं वपरिभूतम् अतिशयेन शत्रूणां परिभवितारं वमतिं मन्तारं यं त्वाम् वअग्निं वृणीमहे इति
शेषः । वतमित् तमेवाग्निम्^{१०} वअमे अहो वहविषि चरुपुराडाशादिके हविषि वसमानमित् सहैव
ऋत्विजः वआ ववृणते प्रार्थयन्ते । वमहे महति सोमात्मके हविष्यपि वतमित् तमेवाग्निं ववृणते ।
वस्वत् स्वतः वअन्यम् अतिरिक्तं देवं वन वृणते ॥

१. ग-सततं; त-भ२.४.६.८-सन् तं । २. ग२-प्रक्षिपसीत्यर्थः; ग४-त३.४.५-प्रक्षेपसीत्यर्थः;
त१.७-प्रक्षेपामीत्यर्थः; त२.६-प्रक्षेपमीत्यर्थः; त८-प्रक्षिपमीत्यर्थः; भ-प्रक्षिपसीत्यर्थः । ३. ग४-यद्यदा;
त१.२.६.८-भ-त्वं यद्यदा त्वं; त३.४.५.७-मु-त्वं यद्यदा । ४. ग-त१.२.३.६.७.८-भ-प्रेषितश्च ।
५. ग-त-मु-पृथक् पृथक् । ६. त-मु-आगच्छति । ७. त-साधनं । ८. ग-त-भ-तमेवाग्निं त्वां ।

त्वामिदत्र वृणते त्वायवो होतारमग्रे विदथेषु वेधसः ।

यदेवयन्तो दधति प्रयांसि ते हविष्मन्तो मनवो वृक्तबर्हिषः ॥ ९ ॥

त्वाम् । इत् । अत्र । वृणते । त्वाऽयवः । होतारम् । अग्रे । विदथेषु । वेधसः ।

यत् । देवऽयन्तः । दधति । प्रयांसि । ते । हविष्मन्तः । मनवः । वृक्तऽबर्हिषः ॥ ९ ॥

हे ऽअग्रे ऽहोतारं^१ देवानां ह्यतारमग्निं ऽत्वामित् स्वामेव^२ ऽत्वायवः स्वत्कामाः ऽवेधसः कर्मणां कर्तार ऋत्विजः ऽअत्र अस्मिंल्लोके ऽविदथेषु यज्ञेषु ऽवृणते प्रार्थयन्ते । कदेत्यत्राह । ऽयत् यदा ऽदेवयन्तः देवान्यष्टुं स्तोतुं वेच्छन्तः ऽवृक्तबर्हिषः छिन्नबर्हिषः ऽहविष्मन्तः संस्कृतहविष्काः ऽमनवः मनुष्या ऋत्विजः ऽते तुभ्यं ऽप्रयांसि हवींषि ऽदधति धारयन्ति । प्रयच्छन्तीत्यर्थः ॥

तवाग्ने होत्रं तव पोत्रमृत्विग्यं तव नेष्टं त्वमग्निद्वेतायतः ।

तव प्रशास्त्रं त्वमध्वरीयसि ब्रह्मा चासि गृहपतिश्च नो दमे ॥ १० ॥

तव । अग्रे । होत्रम् । तव । पोत्रम् । ऋत्विग्यम् । तव । नेष्टम् । त्वम् । अग्निम् । ऋतऽयतः ।

तव । प्रऽशास्त्रम् । त्वम् । अध्वरिऽयसि । ब्रह्मा । च । असि । गृहऽपतिः । च । नः । दमे ॥ १० ॥

हे ऽअग्रे ऽतव ऽहोत्रं होतृकर्म । स्वया विना तस्याभावात् । किंच ऽतव एव^३ ऽऋत्विग्यम् कर्तौ भवं प्राप्तानुष्ठानकालं ऽपोत्रं पोतृकर्म । स्वया विना तस्याप्यभावात् । किंच ऽतव एव ऽनेष्टं नेष्टकर्म । किंच ऽऋतायतः ऋतं यज्ञं कर्तुमिच्छतो यजमानस्य ऽत्वम् एव ऽअग्निम् नान्यः कश्चित् । किंच ऽतव एव ऽप्रशास्त्रं प्रशास्तृकर्म । किंच हे अग्रे ऽत्वम् एव ऽअध्वरीयसि अध्वरं यज्ञं कर्तुमिच्छसि । तव हेतुत्वात्कर्तृत्वम् । किंच त्वमेव ऽब्रह्मा ऽअसि । स्वया विना तस्याभावात् । किंच ऽनः अस्माकं ऽदमे गृहे ऽगृहपतिः यजमानोऽसि । स्वया विनास्माकं यजमानत्वाभावात् ॥ ॥ २१ ॥

यस्तुभ्यमग्रे अमृताय मर्त्यः समिधा दाशदुत वा हविष्कृति ।

तस्य होता भवसि यासि दूत्यं मुप ब्रूषे यजस्यध्वरीयसि ॥ ११ ॥

यः । तुभ्यम् । अग्रे । अमृताय । मर्त्यः । समऽइधा । दाशत् । उत । वा । हविःऽकृति ।

तस्य । होता । भवसि । यासि । दूत्यम् । उप । ब्रूषे । यजसि । अध्वरिऽयसि ॥ ११ ॥

हे ऽअग्रे ऽअमृताय मरणधर्मरहिताय ऽतुभ्यं ऽयः ऽमर्त्यः मनुष्यः ऽसमिधा समिधम्^४ । द्वितीयायाः 'सुपां सुलुक्' इत्याकारः । ऽदाशत् ददाति प्रयच्छति ऽउत ऽवा अपि वा ऽहविष्कृति । हविषां कृत् करणं यस्मिन् स हविष्कृत् । तस्मिन्नयज्ञे हवींषि ददातीति^५ शेषः । ऽतस्य मनुष्यस्य ऽहोता देवानामाह्वता ऽभवसि । किंच त्वं ऽदूत्यं देवान् प्रति दूतकर्म कर्तुं ऽयासि गच्छसि । किंच त्वं ब्रह्मा भूत्वास्मिन् कर्मणि युष्मभ्यमिमानी हवींषि यजमानेन प्रहितानीति ऽउप ऽब्रूषे उपक्रम्य ब्रवीषि । किंच त्वं ऽयजसि यजमानो भूत्वा देवेभ्यो हवींषि ददासि । किंच त्वं तथा^६ पूर्वोक्तप्रकारेण^७ ऽअध्वरीयसि अध्वर्युर्वाचरसि । अथवान्यं^८ यज्ञं कर्तुमिच्छसि ॥

१. त-भ-'होतारं' नास्ति । २. त-मु-'एव' नास्ति । ३. त-समिद्धः; अ१.२-समिध; अ४.६.८-समिधः । ४. त-मु-ददातीति संस्कृतं यस्मिन् तद्यज्ञमनुतिष्ठतीति; भ-ददातीति संस्कृतिर्यस्मिन् तद्यज्ञमनुतिष्ठतीति । ५. त-प्रथा । ६. ग-'प्रकारेण' तस्य । ७. त-मु-अन्यथा ।

इमा अस्मै मतयो वाचो अस्मदाँ ऋचो गिरः सुष्टुतयः समग्मत ।

वसूयवो वसवे जातवेदसे वृद्धासु चिद्वर्धनो यासु चाकनत् ॥ १२ ॥

इमाः । अस्मै । मतयः । वाचः । अस्मत् । आ । ऋचः । गिरः । सुष्टुतयः । सम् । अग्मत ।
वसूयवः । वसवे । जातवेदसे । वृद्धासु । चित् । वर्धनः । यासु । चाकनत् ॥ १२ ॥

वजातवेदसे जातप्रज्ञाय वसवे वासयित्रे अस्मै अग्नये वमतयः पूजयिष्यः इमाः वाचः
वसूयवः अस्मदर्थं धनकामाः सत्यः वस्मत् अस्मत्तो निर्गत्य आ वसमग्मत आभिमुख्येन
संगच्छन्ते । तमिममग्निं प्रीणयन्तिवत्यर्थः^१ । काः पुनस्ताः । सुष्टुतयः शोभनस्तुतिरूपाः ऋचः
ऋगात्मिकाः गिरः वाचः । तथा यासु वृद्धासु चित् स्वत एव वृद्धास्वपि^२ वर्धनः पुनरपि
वर्धयिता सन्नग्निः चाकनत् स्तोतृन् कामयते । इमा मतय इत्यन्वयः ॥

इमां प्रत्नाय सुष्टुतिं नवीयसीं वोचेयमस्मा उशते शृणोतु नः ।

भूया अन्तरा हृदस्य निस्पृशे जायेव पत्ये उशती सुवासाः ॥ १३ ॥

इमाम् । प्रत्नाय । सुष्टुतिम् । नवीयसीम् । वोचेयम् । अस्मै । उशते । शृणोतु । नः ।
भूयाः । अन्तरा । हृदि । अस्य । निस्पृशे । जायाऽह्व । पत्ये । उशती । सुवासाः ॥ १३ ॥

प्रत्नाय पुराणाय उशते स्तोत्रं कामयमानाय अस्मै अग्नये नवीयसीं नवतरामन्यैः अकृत-
पूर्वा सुष्टुतिं शोभनां स्तुतिं वोचेयम् अहं वक्ष्यामि । सोऽग्निरस्मदीयां स्तुतिं शृणोतु । किंचाहम्
अस्य अग्नेः हृदि हृदये तत्रापि अन्तरा मध्ये निस्पृशे संस्पर्शनाय । गुणैरनुरञ्जनायेत्यर्थः ।
भूयाः भूयासम् । व्यत्ययेन मध्यमः । अग्नेर्हृदिस्पृगहं स्यामित्यर्थः । अथवा मम सुष्टुतेरनुप्रवेष्टा^३
भवेति योज्यम् । समानमन्यत् । तत्र दृष्टान्तः । पत्ये पत्युर्हृदयस्य मध्ये सुवासाः शोभनवस्त्रादिना
मण्डिता जाया उशती कामयमाना यथेष्टतमा भवति तद्वदित्यर्थः ॥

यस्मिन् अश्वास ऋषभास उक्ष्णो वशा मेषा अवसृष्टास आहुताः ।

कीलालपे सोमपृष्ठाय वेधसे हृदा मतिं जनये चारुमग्नये ॥ १४ ॥

यस्मिन् । अश्वासः । ऋषभासः । उक्ष्णः । वशाः । मेषाः । अवसृष्टासः । आहुताः ।
कीलालपे । सोमपृष्ठाय । वेधसे । हृदा । मतिम् । जनये । चारुम् । अग्नये ॥ १४ ॥

यस्मिन्^४ अग्नौ उक्ष्णः उक्षाणः । 'वा पूर्वस्य निगमे' इति दीर्घविकल्पः । सेचनसमर्थाः
अश्वासः अश्वाः ऋषभासः वृषभाश्च वशाः स्वभाववन्ध्याश्च^५ मेषाः च अवसृष्टासः देवतार्थम्
अवसृष्टाः परित्यक्ताः सन्तोऽथमेधे आहुताः आभिमुख्येन हुता भवन्ति कीलालपे सौत्रामण्यां
सुरां पिबते । 'कीलालम्' इत्युदकनामसु पाठात् । उदकं^६ पिबते सोमपृष्ठाय सोमयुक्तः पृष्ठ उपरि-
भागो यस्य तस्मै सोमपृष्ठाय वेधसे त्रिधात्रे तस्मै अग्नये हृदा हृदयेन चारुं कल्याणीं मतिं
स्तुतिं जनये जनयामि । उत्पादयामि ॥

१. भ-पूजयित्वित्यर्थः । २. त-मु-प्रवृद्धास्वपि । ३. ग-मनसि सुष्ठु अनुप्रविष्टे । ४. त-अस्मिन् ।
५. त-स्वभाववन्ध्याश्च । ६. ग-त-'उदकं' नास्ति ।

अहाव्यग्रे हविरास्ये ते सुचीव घृतं चम्बीव सोमः ।

वाजसनिं रयिमस्मे सुवीरं प्रशस्तं धेहि यशसं बृहन्तम् ॥ १५ ॥

अहावि । अग्रे । हविः । आस्ये । ते । सुचिऽइव । घृतम् । चम्बिऽइव । सोमः ।

वाजसनिम् । रयिम् । अस्मे इति । सुवीरम् । प्रशस्तम् । धेहि । यशसम् । बृहन्तम् ॥ १५ ॥

हे ऽग्रे ऽते तव ऽआस्ये सुखे ऽहविः पुरोडाशादिहविरस्माभिः ऽअहावि सततं प्रक्षिप्यते । तत्र दृष्टान्तौ । ऽघृतम् आज्यं ऽसुचीव यथा सुचि । ऽचम्बीव ऽसोमः । यथा चमसे सोमः तद्वदित्यर्थः । तथा त्वं ऽवाजसनिम् अन्नस्य दातारं ऽसुवीरं शोभनपुत्रोपेतं ऽप्रशस्तं सुवर्णादिकं ऽयशसं यशस्विनं कीर्तिमन्तं ऽबृहन्तम् अपरिमितं महान्तं वा ऽरयि रमणीयं धनम् ऽअस्मे अस्मभ्यं ऽधेहि देहि ॥ २२ ॥

‘यज्ञस्य’ इति पञ्चदशर्चं द्वितीयं सूक्तं मनोः पुत्रस्य शार्यातस्यापि जागतं बहुदेवताकम् । तथा चानुक्रान्तं—‘यज्ञस्य शार्यातो मानवो वैश्वदेवं तु जागतम्’ इति । चातुर्विधिक आरम्भणीये-ऽहनि वैश्वदेवशास्त्र इदं सूक्तं वैश्वदेवनिविद्धानम् । सूत्रितं च—‘ते हि द्यावापृथिवी यज्ञस्य वो रथ्यम्’ (आश्व. श्रौ. ७. ४) इति । पृष्ठयाभिप्लवपडहयोर्द्वितीयेऽहम्यपीदं^१ वैश्वदेवनिविद्धानम् । ‘चातुर्विधिकेन तृतीयसवनम्’ (आश्व. श्रौ. ७. ६) इति सूत्रकृतातिदिष्टत्वात् ॥

यज्ञस्य वो रथ्यं विश्वपतिं विशां होतारमक्तोरतिथिं विभावसुम् ।

शोचञ्छुक्सासु हरिणीषु जर्भुरदृषा केतुर्यजतो द्यामशायत ॥ १ ॥

यज्ञस्य । वः । रथ्यम् । विश्वपतिम् । विशाम् । होतारम् । अक्तोः । अतिथिम् । विभाऽवसुम् ।

शोचन् । शुक्सासु । हरिणीषु । जर्भुरत् । दृषा । केतुः । यजतः । द्याम् । अशायत ॥ १ ॥

हे देवाः ऽवः यूयं ऽयज्ञस्य ऽरथ्यं नेतारं ऽविश्वपतिं मनुष्याणां पालकं स्वामिनं वा^२ ऽविशां देवानां ऽहोतारम् आह्वतारम् ऽअक्तोः रात्रेः ऽअतिथिम् अतिथिभूतं ऽविभावसुं विविधदीप्तधनं तमग्निं परिचरतेति शेषः । ऽशुक्सासु शुष्कभूतास्वोषधीषु ऽशोचन् ज्वलन् ऽहरिणीषु हरितवर्णासु आर्द्रास्वोषधीषु ऽजर्भुरत् भक्षयन् कुटिलं गच्छन् वा ऽदृषा कामानां वर्षिता ऽकेतुः प्रज्ञापकः ऽयजतः षष्ठ्योऽग्निः ऽद्यां दिवम् ऽअशायत प्रतिशेते ॥

इममञ्जस्पामुभये अकृण्वत धर्माणमग्निं विदथस्य साधनम् ।

अक्तुं न यद्दमुषसः पुरोहितं तनूनपातमरुषस्य निसते ॥ २ ॥

इमम् । अञ्जऽस्पाम् । उभये । अकृण्वत । धर्माणम् । अग्निम् । विदथस्य । साधनम् ।

अक्तुम् । न । यद्दम् । उषसः । पुरऽहितम् । तनुऽनूनपातम् । अरुषस्य । निसते ॥ २ ॥

ऽउभये देवमनुष्याः ऽअञ्जस्पाम् अञ्जसा रक्षकं ऽधर्माणं धारकम् ऽइमम् ऽअग्निं ऽविदथस्य यज्ञस्य ऽसाधनं साधयितारम् ऽअकृण्वत अकुर्वत । किञ्च ऽअरुषस्य आरोचमानस्य वायोः ऽतनूनपातं पुत्रं ऽयद्दं महान्तं ऽपुरोहितम्^३ ऽउषसः ऽअक्तुं ऽन स्वरश्मिभिरञ्जकमादित्यमिव ऽनिसते चुम्बयन्ति । आश्रयन्त इत्यर्थः ॥

१. त१.२.६.८-भ१.२.४.६.८-३पृथाभिप्लव* । २. त-भ-‘वा’ नास्ति । ३. ग-त-मु-पुरोहितमिममग्निं ।

बळस्य नीथा वि पुणेश्व मन्महे वया अस्य प्रहुता आसुरत्त्वे ।

यदा घोरासो अमृतत्वमाश्रुतादिजनस्य दैव्यस्य चर्किरन् ॥ ३ ॥

बट् । अस्य । नीथा । वि । पुणेः । च । मन्महे । वयाः । अस्य । प्रहुताः । आसुः । अत्त्वे ।
यदा । घोरासः । अमृतत्वम् । आश्रुता । आत् । इत् । जनस्य । दैव्यस्य । चर्किरन् ॥ ३ ॥

विपुणेः अस्माभिर्विविधं पणितव्यस्य स्तुत्यस्याग्नेः । नीथा नीथान्यस्मत्संबन्धीनि प्रज्ञानानि
बट् सत्यानि स्युरिति मन्महे वयं कामयामहे । किंच अस्य अग्नेः वयाः अस्मदीया अन्नाहुतयः
अत्त्वे भक्षणाय प्रहुताः आसुः भवेयुरिति कामयामहे । किंच यदा यस्मिन् काले घोरासः
घोराः^१ अग्नेर्ज्वालाः अमृतत्वम् अविनाशित्वम् आश्रुता प्राप्नुवन्ति आदित् अनन्तरमेवास्माक-
मृत्विजः दैव्यस्य देवेषु भवस्य जनस्य अग्नेरर्थाय चर्किरन् किरियुः^२ । अग्नौ हवींषि प्रक्षि-
पेयुरित्यर्थः ॥

ऋतस्य हि प्रसितिर्द्यौरुरु व्यचो नमो महीरमतिः पनीयसी ।

इन्द्रो मित्रो वरुणः सं चिकित्रिरेऽथो भगः सविता पूतदक्षसः ॥ ४ ॥

ऋतस्य । हि । प्रसितिः । द्यौः । उरु । व्यचः । नमः । मही । अरमतिः । पनीयसी ।
इन्द्रः । मित्रः । वरुणः । सम् । चिकित्रिरे । अथो इति । भगः । सविता । पूतदक्षसः ॥ ४ ॥

ऋतस्य यज्ञस्य संबन्धनमेनमग्निं प्रति प्रसितिः विस्तृता द्यौः उरु विस्तीर्ण व्यचः
व्याप्तमन्तरिक्षं च पनीयसी स्तुत्यतमा अरमतिः पर्यन्तरहिता मही पृथिवी च नमः नमनं
कुर्वन्तीति शेषः । अथो अपि च एनमग्निम् इन्द्रो मित्रः च वरुणः च भगः च सविता
पूतदक्षसः शुद्धबला एते देवा एनमग्निं सं चिकित्रिरे ज्यैष्ठ्याय संजानते ॥

प्र रुद्रेण ययिना यन्ति सिन्धवस्तिरो महीमरमतिं दधन्विरे ।

येभिः परिज्मा परियन्नुरु ज्यो वि रोरुवज्जठरे विश्वमुक्षते ॥ ५ ॥

प्र । रुद्रेण । ययिना । यन्ति । सिन्धवः । तिरः । महीम् । अरमतिम् । दधन्विरे ।
येभिः । परिज्मा । परियन् । उरु । ज्योः । वि । रोरुवत् । जठरे । विश्वम् । उक्षते ॥ ५ ॥

सिन्धवः स्थन्दनशीला आपः ययिना गमन्शीलेन रुद्रेण रुद्रपुत्रेण मरुद्गणेन सह प्र
यन्ति^३ । अथ बहुवदाह । तेऽमी मरुतः अरमतिम् । रमतिर्विरामोऽवसानम् । तद्रहितामपर्यन्तां
महीं पृथिवीं तिरः दधन्विरे तिरस्कुर्वन्तीत्यर्थः । परिज्मा परितो गन्तेन्द्रः परियन् परितो
गच्छन् येभिः यैः मरुद्गणैः सह उरु ज्योः बहुवेगं करोतीति शेषः । किंच जठरे अन्तरिक्षे
रोरुवत् शब्दं कुर्वन् पर्जन्यो यैर्मरुद्गणैः सह विश्वं भुवनम् उक्षते सिञ्चते^४ ॥ २३ ॥

क्राणा रुद्रा मरुतो विश्वकृष्टयो दिवः श्येनासो असुरस्य नीळयः ।

तेभिश्चष्टे वरुणो मित्रो अर्यमेन्द्रो देवेभिरर्वशेभिरर्वशः ॥ ६ ॥

क्राणाः । रुद्राः । मरुतः । विश्वऽकृष्टयः । दिवः । इयेनासः । असुरस्य । नील्यः ।
तेभिः । चष्टे । वरुणः । मित्रः । अर्यमा । इन्द्रः । देवेभिः । अर्वशेभिः । अर्वशः ॥ ६ ॥

व असुरस्य मेघस्य व नील्यः आवासभूताः व दिवः अन्तरिक्षस्य संवन्धिनः व इयेनासः इयेनाः
शंसनीयगतयः व विश्वऽकृष्टयः व्यासमनुष्याः व रुद्राः रुद्रपुत्रा ये व मरुतः व क्राणाः स्वाधिकारकर्माणि
कुर्वाणा आसत इति शेषः । व तेभिः तैः व अर्वशेभिः अश्ववज्रिः सोमवज्रिवां व देवेभिः देवैः सह
व अर्वशः अश्ववान् सोमवान्वा व इन्द्रः व चष्टे पश्यति । व वरुणः च व मित्रः च व अर्यमा च सोमवज्रिः
मरुजिः सह पश्यन्ति ॥

इन्द्रे भुजं शशमानास आशत सरो दृशीके वृषणश्च पौंस्ये ।

प्र ये न्वस्यार्हणा ततक्षिरे युजं वज्रं नृषदनेषु कारवः ॥ ७ ॥

इन्द्रे । भुजम् । शशमानासः । आशत । सूरः । दृशीके । वृषणः । च । पौंस्ये ।
प्र । ये । नु । अस्य । अर्हणा । ततक्षिरे । युजम् । वज्रम् । नृऽसदनेषु । कारवः ॥ ७ ॥

ये व शशमानासः शशमानाः^१ स्तोतारः व इन्द्रे स्तुते सति व भुजं पालनम् व आशत प्राप्नुवन्ति ।
व सूरः सूर्ये स्तुते सति व दृशीके दर्शनं सर्ववस्तुविषयं प्राप्नुवन्ति । व वृषणः वर्षितरीन्द्रे स्तुते व पौंस्यं
बलं च प्राप्नुवन्ति । किंच व ये व कारवः स्तोतारः व अस्य इन्द्रस्य व अर्हणा पूजनानि व नु क्षिप्रं
व ततक्षिरे प्रकृष्टानि कुर्वन्ति ते स्तोतारः व नृषदनेषु नरः कर्तृत्वेन येषु सीदन्ति तिष्ठन्ति तेषु यज्ञेषु
व युजं सहायमिन्द्रस्य व वज्रं प्राप्नुवन्ति ॥

सूरश्चिदा हरितो अस्य रीरमदिन्द्रादा कश्चिद्भयते तवीयसः ।

भीमस्य वृष्णो जठरादभिश्चसो दिवेदिवे सहुरिः स्तनबाधितः ॥ ८ ॥

सूरः । चित् । आ । हरितः । अस्य । रीरम् । इन्द्रात् । आ । कः । चित् । भयते । तवीयसः ।
भीमस्य । वृष्णः । जठरात् । अभिऽश्वसः । दिवेऽदिवे । सहुरिः । स्तन् । अबाधितः ॥ ८ ॥

व सूरः सूर्योऽपि व अस्य इन्द्रस्य परमेश्वरस्य परमात्मन आज्ञां परिपालयितुं मन्वानः व हरितः
अश्वान् प्रेरयतीति शेषः ।^२ प्रेरयन्नध्वनि व आ व रीरम् आभिमुख्येन रमयति । यः व कश्चित् देवोऽपि
सृष्टौ^३ व भयते बिभेति स देवः व तवीयसः प्रवृद्धात् व इन्द्रात् परमात्मनो भयादेव बिभेति । तथा च
तैत्तिरीये पठितं—‘ भीपास्माद्वातः पवते ’ (तै. उ. २. ८) इत्यादिना । किंच व वृष्णः कामानां
वर्षितुः व भीमस्य सर्वभयंकरस्य परमात्मनः परमेश्वरस्य व दिवेदिवे अन्वहम् व अभिश्चसः आभि-
मुख्येन श्वसतः व जठरात् उदरादन्तरिक्षात् व सहुरिः सहनशीलः^४ व अबाधितः बाधरहितः व स्तन्
स्तनयति शब्दं करोति ॥

स्तोमं वो अद्य रुद्राय शिक्से क्षयद्वीराय नमसा दिदिष्टन ।

येभिः शिवः स्वर्वा एव्यावभिर्दिवः सिषक्ति स्वयंशा निकामभिः ॥ ९ ॥

१. ग-त४.५-शंसमानाः; त१.२.३.६.७-शंसमानासः । २. ग-इद; त१.२.३.६.७-दृष्टी; त४.५-
दृष्टो । ३. त-मु-सहनशीलः सन् ।

स्तोमम् । वः । अथ । रुद्राय । शिक्से । क्षयत्स्वीराय । नमसा । दिदिष्टन ।

येभिः । शिवः । स्वऽवान् । एवयावऽभिः । दिवः । मिसक्ति । स्वऽयशाः । निकामऽभिः ॥ ९ ॥

एवयावभिः अश्वैरागच्छद्भिः येभिः यैर्मरुद्भिः सह^१ स्ववान् ज्ञातिमान् स्वयशाः स्वभूत-
कीर्तिः विश्वः सुखकरः परमेश्वरः दिवः द्युलोकानयजमाना^२ सिषक्ति सेवते हे ऋत्विजः यूयम्
अथ अस्मिन् यागे निकामभिः नियताभिलाषैः^३ तैर्मरुद्भिः सहिताय क्षयद्वीराय क्षितशत्रवे^४
शिक्से शरणे शक्ताय रुद्राय नमसा अग्नेन नमस्कारेण वा सह स्तोमं स्तोत्रं दिदिष्टन दिशत
सृजत । गमयतेत्यर्थः ॥

ते हि प्रजाया अभरन्त वि श्रवो बृहस्पतिर्वृषभः सोमजामयः ।

यज्ञैरथर्था प्रथमो वि धारयद्देवा दक्षैर्भृगवः सं चिकित्रिरे ॥ १० ॥

ते । हि । प्रजायाः । अभरन्त । वि । श्रवः । बृहस्पतिः । वृषभः । सोमजामयः ।

यज्ञैः । अथर्था । प्रथमः । वि । धारयत् । देवाः । दक्षैः । भृगवः । सम् । चिकित्रिरे ॥ १० ॥

हि यस्मात्कारणात् वृषभः कामानां वर्षिता बृहस्पतिः सोमजामयः अन्ये सोमबन्धवः^१
ते विश्वे देवाः प्रजायाः अर्थाय श्रवः अन्नं वि अभरन्त विभरन्ति वृष्टिद्वारेण योषयन्ति
तस्मात्कारणात् तासां^२ प्रजानां मध्ये अथर्था नामर्षिः प्रथमः^३ प्रथममेव क्रियमाणैः^४ यज्ञैः
वि धारयत् देवान् कर्ममार्गान् वा विष्टतानकरोत् । अत्र निगमः—‘यज्ञैरथर्था प्रथमः पथस्तते’
(ऋ. सं. १. ८३. ५) इति । अथ दक्षैः बलैः सह देवाः विश्वे भृगवः रूपयश्च सं चिकित्रिरे
अथर्वणा कृतं यज्ञं गत्वा पशून् संजातवन्तः ॥ ॥ २४ ॥

ते हि द्यावापृथिवी भूरिरेतसा नराशंसश्चतुरङ्गो यमोऽदितिः ।

देवस्त्वष्टा द्रविणोदा ऋभुक्षणः प्र रोदसी मरुतो विष्णुरहिरे ॥ ११ ॥

ते इति । हि । द्यावापृथिवी इति । भूरिरेतसा । नराशंसः । चतुःसङ्गः । यमः । अदितिः ।

देवः । त्वष्टा । द्रविणः । दाः । ऋभुक्षणः । प्र । रोदसी इति । मरुतः । विष्णुः । अहिरे ॥ ११ ॥

भूरिरेतसा बहुदके द्यावापृथिवी द्यावापृथिव्यौ यमः देवः अदितिः च त्वष्टा देवः च
द्रविणोदाः अग्निश्च ऋभुक्षणः ऋभवश्च रोदसी रुद्रस्य पत्नी च मरुतः देवाश्च विष्णुः^{१०} च^{१०}
एते विश्वे देवाः चतुरङ्गः चतुर्भिरग्निभिर्युक्तस्तस्मिन्^{११} नराशंसः नराशंसनामधेये यज्ञे प्र^{१२}
अहिरे अस्माभिः स्तोतृभिः पूज्यन्ते^{१२} ॥

उत स्य न उशिजांमुर्विया कविरहिः शृणोतु बुध्न्यो हवीमनि ।

सूर्यामासा विचरन्ता दिविक्षिता धिया शमीनहुषी अस्य बौधतम् ॥ १२ ॥

१. त-भ१.२.४.६.८-सहजाः । २. त-भ६.८-द्युलोकानयजमाना वा; भ१.२.४.७-द्युलोका-
नयजमानो वा । ३. त-भ-नियताभिलषितैः । ४. ग४-क्षपितशत्रवे; त१.२.७-भ४.६.८-रक्षितशत्रवे;
त३-क्षतशत्रवे; भ१.२-भक्षितशत्रवे । ५. ग-भ-सोमबन्धकाः; त-मु-सोमबन्धकाः । ६. ग-त-भ१.४.५.
६-तेषां । ७. ग-भ-‘प्रथमः’ नास्ति । ८. त-‘प्रथममेव’ नास्ति । ९. त-विक्रियमाणैः । १०. त-
रुद्राश्च त । ११. त-मु-चतुर्भिर्युक्तोऽस्तिस्मिन् । १२. त-मु-विष्णुरस्माभिः स्तोतृभिरहिरे प्रपूज्यते ।

उत । स्यः । नः । उशिजाम् । उर्विया । कविः । अहिः । शृणोतु । बुध्यः । हवीमनि ।
सूर्यामासा । विऽचरन्ता । दिविऽक्षिता । धिया । शमीनहुषी इति । अस्य । बोधतम् ॥ १२ ॥

उत अपि च नः अस्माकम् उशिजां कामयमानानामृत्विजाम् उर्विया उर्वी बद्धीं स्तुतिं
कविः मेधावी बुध्यः बुद्धे अन्तरिक्षे भवः सः अहिः देवः हवीमनि हूयन्ते यत्र देवेभ्यो हवीषि
तस्मिन्मये शृणोतु । दिविऽक्षिता दिवि वसन्तौ विचरन्ता विशेषेण चरन्तौ सूर्यामासा सूर्या-
चन्द्रमसौ धिया बुद्ध्या अस्य स्तोत्रमिदं बोधतं बुध्येताम् । शमी कर्मवती पृथिवी । 'शमी' इति
कर्मनामसु पाठात् । नहुषी द्यौः । अत्र वाजसनेयकं—'द्यौर्नहुषीयं वै शमी तस्या एष गर्भः' इति ।
हे धावापृथिव्यौ युवां स्तोत्रं धिया स्वीयया प्रज्ञया बुध्येतमवगच्छतमित्यर्थः ॥

प्र नः पूषा चरथं विश्वदेव्योऽपां नपादवतु वायुरिष्ट्यै ।

आत्मानं वस्यो अभि वार्तमर्चतु तदश्विना सुहवा यामनि श्रुतम् ॥ १३ ॥

प्र । नः । पूषा । चरथम् । विश्वदेव्यः । अपाम् । नपात् । अवतु । वायुः । इष्ट्यै ।
आत्मानम् । वस्यः । अभि । वार्तम् । अर्चतु । तत् । अश्विना । सुहवा । यामनि । श्रुतम् ॥ १३ ॥

पूषा देवः न अस्माकं संबन्धि चरथं जङ्गमं प्र अवतु प्रकर्षेण रक्षतु । किंच विश्व-
देव्यः विश्वदेवहितः अपां नपात् वायुः इष्ट्यै यज्ञस्य निष्कृत्यर्थं प्रावतु । किंच आत्मानं सर्वेषा-
मात्मभूतं वार्तं वायुं वस्यः वसीयः प्रशस्यतरमज्ञं प्राप्तुम् । अस्मभ्यमज्ञं कामयमानमिति शेषः ।
हे अश्विना अश्विनौ सुहवा स्वाह्वानौ युवां यामनि यागगमने तत् इदं स्तोत्रं श्रुतं शृणुतम् ॥

विशामासामभयानामाधिक्षितं गीभिरु स्वयंशसं गृणीमसि ।

ग्राभिर्विश्वाभिरादितिमनर्वणमक्तोर्युवानं नृमणा अधा पतिम् ॥ १४ ॥

विशाम् । आसाम् । अभयानाम् । अधिक्षितम् । गीऽभिः । ऊँ इति । स्वयंशसम् । गृणीमसि ।
ग्राभिः । विश्वाभिः । आदितिम् । अनर्वणम् । अक्तोः । युवानम् । नृमणाः । अध । पतिम् ॥ १४ ॥

अभयानां संसारभयरहितानाम् आसां विश्वां मनुष्याणाम् अधिक्षितम् अन्तर्निवसन्तं
स्वयंशसं स्वयं समुपार्जितकीर्तिमेनमग्निं गीभिः स्तुतिभिः गृणीमसि वयं स्तुमः । किंच अन-
र्वणम् अप्रयुतां पत्युरपत्यान्तत्वेनाप्रतिगताम् अदितिम् अदीनां देवमातरं विश्वाभिः सर्वाभिः
ग्राभिः देवपत्नीभिः सहितां स्तुमः । किंच अक्तोः रात्रेः युवानं स्वतेजसा मिश्रयितारं चन्द्रमसं
स्तुमः । किंच नृमणाः नृषु मनुष्येष्वनुग्राहकमना यः तमादित्यं स्तुमः । अध अथ पतिं सर्वस्य
पालकमिन्द्रं स्तुमः ॥

रेभदत्र जनुषा पूर्वो अङ्गिरा ग्रावाण ऊर्ध्वा अभि चक्षुरध्वरम् ।

येभिर्विहाया अभवद्विचक्षणः पार्थः सुमेकं स्वधितिर्वनन्वति ॥ १५ ॥

रेभत् । अत्र । जनुषा । पूर्वः । अङ्गिराः । ग्रावाणः । ऊर्ध्वाः । अभि । चक्षुः । अध्वरम् ।
येभिः । विऽहायाः । अभवत् । विऽचक्षणः । पार्थः । सुऽमेकम् । स्वऽधितिः । वनन्ऽवति ॥ १५ ॥

अङ्गिरा नामर्षिरार्षिर्वज्येन वृतः सन् देवान् स्तौति । ऽअत्र अस्मिन् यज्ञे ऽजनुषा जन्मना
 ऽपूर्वः प्रश्नः ऽअङ्गिराः नामर्षिः ऽरेभत् देवान् स्तौति । ऽग्रावाणः च ऽऊर्ध्वाः उद्यताः सन्तः ऽअध्वरं
 यज्ञसाधनं सोमम् ऽअभि ऽचक्षुः अभिपश्यन्ति । ऽविचक्षणः विद्वष्टेन्द्रः ऽयेभिः यैः ग्रावभिरभिपव-
 संबन्धिभिः शब्दैः ऽविहायाः महान् ऽअभवत् । हृष्टोऽभूदित्यर्थः । अत्येन्द्रस्य ऽस्वधितिः वज्रः
 ऽवनन्वति उदकवति मार्गे ऽपाथः अन्नसाधनं ऽसुमेकं शोभनमुदकं निरगमयदिति शेषः ॥ ॥२५॥

‘महि’ इति पञ्चदशार्चं तृतीयं सूक्तम् । तान्वो नाम पृथोः पुत्र ऋषिः । द्वितीयानृतीये त्रयोदशी
 चेति तिस्रोऽनुष्टुभः । नवम्यक्षरसंख्यया पङ्क्तिर्न पादैः । एकादशी न्यङ्कुसारिण्यष्टकद्वादशक-
 द्वयष्टकवती । पञ्चदशी पुरस्ताद्बृहत्याद्यद्वादशकन्यष्टका । शिष्टा नव प्रस्तारपङ्क्तिच्छन्दस्काः । आद्यौ
 जागतौ^१ द्वौ^२ गायत्रौ सा प्रस्तारपङ्क्तिः । विश्वे देवा देवता । तथा चानुक्रान्तं—‘महि तान्वः
 पार्थः प्रस्तारपाङ्क्तं पुरस्ताद्बृहत्त्यन्तं त्रयोदशयुपाद्ये चानुष्टुभो नवम्यक्षरैः पङ्क्तिरेकादशी न्यङ्कु-
 सारिणी’ इति । गतो विनियोगः ॥

महिं द्यावापृथिवी भूतमुर्वी नारी यद्ही न रोदसी सदं नः ।

तेभिर्नः पातं सद्यस एभिर्नः पातं शूषणि ॥ १ ॥

महिं । द्यावापृथिवी इति । भूतम् । उर्वी इति । नारी इति । यद्ही इति । न । रोदसी इति । सदम् । नः ।
 तेभिः । नः । पातम् । सद्यसः । एभिः । नः । पातम् । शूषणि ॥ १ ॥

हे ऽद्यावापृथिवी द्यावापृथिव्यौ युवां ऽमहि अत्यन्तं यथा भवति तथा ऽउर्वी विस्तीर्णे ऽभूतं
 भवतम् । किंच ऽयद्ही महत्यां ऽरोदसी द्यावापृथिव्यौ ऽनारी ऽन स्त्रियाविच ऽनः अस्माकं ऽसदं
 सदा भवतम् । किंच युवां ऽशूषणि ऽनः अस्माकं शत्रुबले युष्मदीयैः ऽएभिः पालनैः ऽपातं
 रक्षतम् । किंच युष्मदीयैः ऽतेभिः तैः पालनैः ऽनः अस्माकं ऽसद्यसः अतिशयेनास्मानभिभवितुः
 शत्रोरपि ऽपातं रक्षतम् ॥

यज्ञेयज्ञे स मर्त्यो देवान्तसपर्यति । यः सुमैर्दीर्घश्रुतम आविवासात्येनान् ॥ २ ॥

यज्ञेऽयज्ञे । सः । मर्त्यः । देवान् । सपर्यति ।

यः । सुमैः । दीर्घश्रुतमः । आऽविवासाति । एनान् ॥ २ ॥

ऽस ऽमर्त्यं मनुष्यः ऽयज्ञेयज्ञे सर्वेषु यज्ञेषु ऽदेवान्^१ सर्वान्^२ ऽसपर्यति^३ परिचरति ऽयः
 ऽदीर्घश्रुतमः अतिशयेन दीर्घस्य बहोः शास्त्रस्य श्रोता यो मनुष्यः ऽसुमैः सुखकरैर्हविर्भिः ऽएनान्
 देवान् ऽआविवासाति^४ परिचरति । अमुखकरैर्हविर्भिः कृतमपि कर्म समर्थं^५ न^६ भवतीत्यर्थः ॥

विश्वेषामिरज्यवो देवानां वार्महः । विश्वे हि विश्वर्महसो विश्वे यज्ञेषु यज्ञियाः ॥ ३ ॥

विश्वेषाम् । इरज्यवः । देवानाम् । वाः । महः ।

विश्वे । हि । विश्वर्महसः । विश्वे । यज्ञेषु । यज्ञियाः ॥ ३ ॥

१. ग-त-मु-द्वौ जागती ततो द्वौ । २. त-मु-सर्वान् देवान् । ३. त-मु-आविवासति । ४. त१-२-
 सपर्यति सपर्याये न; त३.८-मु-सपर्याये; त४.५.६.७-सपर्यति सपर्याये ।

हे ऽविश्वेषामिरज्यवः भुवनानामीश्वराः ऽदेवानां द्योतनादिगुणयुक्तानां भवतां ऽमहः महत्
 ऽवाः वरणीयं धनं विषय इति शेषः । तदस्मभ्यं दत्तेति भावः । किंच ऽविश्वे सर्वे यूयं ऽविश्वमहसः
 व्यासतेजस्काः । किंच ऽविश्वे यूयं ऽयज्ञेषु ऽयज्ञियाः यष्टव्याः ॥

ते घा राजानो अमृतस्य मन्द्रा अर्यमा मित्रो वरुणः परिज्मा ।

कद्रुद्रो नृणां स्तुतो मरुतः पूषणो भगः ॥ ४ ॥

ते । घ । राजानः । अमृतस्य । मन्द्राः । अर्यमा । मित्रः । वरुणः । परिज्मा ।

कत् । रुद्रः । नृणाम् । स्तुतः । मरुतः । पूषणः । भगः ॥ ४ ॥

१ अर्यमा देवः ऽमित्रः च ऽपरिज्मा सर्वतोगामी सर्वत्राप्रतिहतगतिः ऽवरुणः^१ अन्यो देवजन-
 श्रुतिगिभिः ऽस्तुतः ऽरुद्रः च ऽपूषणः सर्वस्य पोषयितारो ऽमरुतः च ऽभगः च एते^२ देवाः ऽमन्द्राः
 सर्वैः स्तुत्याः सन्तः ऽनृणां मनुष्याणां ऽकत् सुखं प्रयच्छतेति शेषः । ऽते सर्वे ऽअमृतस्य अमृत-
 सदशस्य हविषः ऽराजानः ऽघ ईश्वराः खलु ॥

उत नो नक्तमपां वृषण्वसू सूर्यामासा सदर्नाय सधन्या ।

सचा यत्साद्यैषामर्हिबुध्नेषु बुध्न्यः ॥ ५ ॥

उत । नः । नक्तम् । अपाम् । वृषण्वसू इति वृषण्वसू । सूर्यामासा । सदर्नाय । सधन्या ।

सचा । यत् । सादि । एषाम् । अर्हिः । बुध्नेषु । बुध्न्यः ॥ ५ ॥

१ उत अपि च हे ऽवृषण्वसू वर्षणधनावश्विनौ युवाम् ऽअपाम् उदकानां संबन्धिनौ ऽसधन्या
 सधन्यौ समानधनौ ऽसूर्यामासा सूर्याचन्द्रमसौ ऽबुध्नेषु अन्तरिक्षेषु निवासस्थानेषु मेघेषु ऽयत्^३
 यः ऽअर्हिबुध्न्यः देवः^४ ऽसादि सीदति तिष्ठति ऽएषाम्^५ एभिः^६ ऽसचा सह युवां ऽनक्तं रात्रावहनि
 चोरुष्यतमिति^७ वक्ष्यमाणेन संबन्धः ॥ ॥ २६ ॥

उत नो देवावश्विना शुभस्पती धामभिर्मित्रावरुणा उरुष्यताम् ।

महः स राय एषतेऽति धन्वेव दुरिता ॥ ६ ॥

उत । नः । देवौ । अश्विना । शुभः । पती इति । धामभिः । मित्रावरुणौ । उरुष्यताम् ।

महः । सः । रायः । आ । ईषते । अति । धन्वेऽइव । दुःऽइता ॥ ६ ॥

१ उत अपि च ऽशुभस्पती शुभस्योदकस्य^१ पती ऽअश्विना अश्विनौ ऽदेवौ ऽनः अस्मान्
 ऽधामभिः आत्मीयैः शरीरैः^२ ऽउरुष्यतां रक्षताम् । किंच ऽमित्रावरुणौ आत्मीयैः शरीरैरुष्यतां
 रक्षताम् । यं यजमानं पुरुषममी देवा रक्षन्ति ऽसः ऽमहः महान्ति ऽरायः धनानि ऽएषते आभि-
 मुख्येन गच्छति प्राप्नोति । किंच ऽदुरिता दुरितानि शीघ्रम् ऽअति अतिगन्तातिक्रान्ता च भवति ।
 तत्र इष्टान्तः । ऽधन्वेव । यथा पथिको निरुदकान् देशानतिक्रामति तद्वदित्यर्थः ॥

१. त-भ१.२.४.६.८-‘वक्ष्यः’ नास्ति । २. त-भ१.४.८-ये एते । ३. ग-त-भ-‘यत्’ नास्ति ।
 ४. त-भ-देवो यत् । ५. ग-तेषामिति; त-भ-तैरेषामेति । ६. ग-त-भ-चोरुष्यतामिति । ७. त-भ-
 उदकस्य । ८. भ-‘शरीरैः’ नास्ति ।

उत नो रुद्रा चिन्मृळतामश्विना विश्वे देवासो रथस्पतिर्भगः ।

ऋभुर्वाजं ऋभुक्षणः परिज्मा विश्ववेदसः ॥ ७ ॥

उत । नः । रुद्रा । चित् । मृळताम् । अश्विना । विश्वे । देवासः । रथःपतिः । भगः ।
ऋभुः । वाजः । ऋभुक्षणः । परिज्मा । विश्ववेदसः ॥ ७ ॥

उत चित् अपि च रुद्रा रुद्रपुत्रौ अश्विना अश्विनौ नः अस्मान् मृळतां सुखयताम् ।
किञ्च रथस्पतिः रथस्य पतिः पूषा ऋभुः वाजः अन्नवान् भगः च परिज्मा परितो गन्ता
वायुश्चेति विश्वे सर्वे देवासः देवाः सुखयन्तु । हे विश्ववेदसः विश्ववेदाः सर्वप्रज्ञाः सर्वधना
वा हे ऋभुक्षणः महान्तो ब्रह्मादयो देवा यूयं सुखयत ॥

ऋभुर्ऋभुक्षा ऋभुर्विधतो मद आ ते हरी जूजुवानस्य वाजिना ।

दुष्टरं यस्य सामं चिद्वधं यज्ञो न मानुषः ॥ ८ ॥

ऋभुः । ऋभुक्षाः । ऋभुः । विधतः । मदः । आ । ते । हरी इति । जूजुवानस्य । वाजिना ।
दुस्तरम् । यस्य । सामं । चित् । ऋधक् । यज्ञः । न । मानुषः ॥ ८ ॥

ऋभुक्षाः महानिन्द्रः ऋभुः यज्ञेन भाति । किञ्च विधतः त्वां परिचरतो यजमानस्य मदः
हर्षोऽपि ऋभुः यज्ञेन भाति । हे इन्द्र आ जूजुवानस्य यागं प्रति शीघ्रमागच्छतः ते तव
हरी अश्वावपि वाजिना वाजिनौ बलवन्तौ । किञ्च यस्य इन्द्रस्य संबन्धि सामं चित्
गीयमानं सामापि दुष्टरं रक्षोभिरप्रापणीयम् । एषः यज्ञः मानुषः मनुष्यसाधारणः न किञ्च
ऋधक् पृथक् । दिव्य इत्यर्थः ॥

कृधी नो अह्यो देव सवितुः स च स्तुषे मघोनाम् ।

सहो न इन्द्रो वह्निभिर्न्येषां चर्षणीनां चक्रं रश्मि न योयुवे ॥ ९ ॥

कृधि । नः । अह्यः । देव । सवितरिति । सः । च । स्तुषे । मघोनाम् ।
सहो इति । नः । इन्द्रः । वह्निभिः । नि । एषाम् ।
चर्षणीनाम् । चक्रम् । रश्मिम् । न । योयुवे ॥ ९ ॥

हे सवितः प्रेरक नः अस्मान् अह्यः अनवनतवदनानलजितान् कृधि कुरु । किञ्च सः
त्वं मघोनां धनवतां यजमानानां संबन्धिभिर्ऋग्विग्भिः स्तुषे स्तूयसे । इन्द्रः वह्निभिः वोढुभिः
मरुद्भिः सह सहः बलं चर्षणीनां मनुष्याणां नः अस्माकं नि योयुवे भृशं निमिश्रयतु । तत्र
इष्टान्तः । चक्रं रथस्य चक्रं रश्मि न । यथा रश्मि चक्रादिकं तद्वदित्यर्थः ॥

ऐषु द्यावापृथिवी धातं महदस्मे वीरेषु विश्वचर्षणि श्रवः ।

पृथं वाजस्य सातये पृथं रायोत तुर्वणे ॥ १० ॥

आ । एषु । द्यावापृथिवी इति । धातम् । महत् । अस्मे इति । वीरेषु । विश्वऽर्चषणि । श्रवः । पृक्षम् । वाजस्य । सातये । पृक्षम् । राया । उत । तुर्वणे ॥ १० ॥

हे ऽद्यावापृथिवी द्यावापृथिव्यौ युवाम् ऽअस्मे अस्माकं संबन्धिषु ऽएषु ऽवीरेषु पुत्रेषु ऽविश्व-
चर्षणि सर्वमनुष्योपेतं ऽमहत् ऽश्रवः यशः ऽआ ऽधातम् आघसं दत्तम् । किंच ऽवाजस्य बलस्य
ऽसातये संभजनाय ऽपृक्षं पालकमन्नं दत्तम् । ऽउत अपि च ऽतुर्वणे शत्रूणां तरणाय ऽराया धनेन
सह ऽपृक्षम् अन्नं दत्तम् ॥ ॥ १० ॥

एतं शंसमिन्द्रास्मयुष्टं कूचित्सन्तं सहसावन्नभिष्टये सदा पाह्यभिष्टये ।

मेदतां वेदतां वसो ॥ ११ ॥

एतम् । शंसम् । इन्द्र । अस्मऽयुः । त्वम् । कूऽचित् । सन्तम् । सहसाऽवन् । अभिष्टये ।
सदा । पाहि । अभिष्टये । मेदताम् । वेदताम् । वसो इति ॥ ११ ॥

हे ऽवसो वासयितः ऽसहसावन् बलवन् ऽइन्द्र ऽअस्मयुः अस्मान्कामयमानः ऽत्वं ऽकूचित्
क्वचिदपि ऽसन्तं स्थितम् ऽएतम् इमं ऽशंसं स्तोतारम् ऽअभिष्टये अभिलषितसिद्धयर्थमपि च
ऽअभिष्टये यागार्थं ऽसदा सर्वदा ऽपाहि रक्ष । किंच ऽवेदता त्वदीयेन प्रज्ञानेन स्तोतारं मां ऽमेदतां
बुध्यस्व ॥

एतं मे स्तोमं तना न सूर्ये द्युतद्यमानं ववृधन्त नृणाम् ।

संवर्ननं नाश्र्यं तष्टेवानपच्युतम् ॥ १२ ॥

एतम् । मे । स्तोमम् । तना । न । सूर्ये । द्युतत् ऽद्यामानम् । ववृधन्त । नृणाम् ।
सम् ऽवर्ननम् । न । अश्र्यम् । तष्टाऽइव । अनपऽच्युतम् ॥ १२ ॥

ऽनृणां नेतृणां देवशत्रूणां^१ ऽसंवर्ननं ऽन संभजनं सम्यग्निहसनमिवावस्थितं ऽमे मदीयम्
ऽएतम् इदं ऽस्तोमं^२ स्तोत्रं ऽववृधन्त ऋत्विजो वर्धयन्तु । तत्र दृष्टान्तः । ऽसूर्ये ऽद्युतद्यमानं
दीप्तगमनं ऽतना ऽन विस्तृतान् रश्मीन् वर्धयन्ति तद्वदित्यर्थः । ऽअनपच्युतं च्युतिरहितम् ऽअश्र्यम्
अश्राहं रथं ऽतष्टेव यथा वर्धकी रथिष्वागतेषु संस्कृतं रथं संस्कारस्थानात्प्रेरयति तद्वदित्यर्थः ॥

वावर्तयेषां राया युक्तैषां हिरण्ययी ।

नेमर्धिता न पौस्या वृथैव विष्टान्ता ॥ १३ ॥

ववर्त । येषाम् । राया । युक्ता । एषाम् । हिरण्ययी ।

नेमऽर्धिता । न । पौस्या । वृथाऽइव । विष्टऽअन्ता ॥ १३ ॥

ऽयेषां^३ देवानां स्वभूतेन ऽराया अस्मभ्यं दातव्येन धनेन ऽयुक्ता स्तुतिः आववर्त तेषां ऽएषाम्
अर्थाय ऽहिरण्ययी हिरण्ययी हिरण्यालंकारवत् प्रीतिकरास्मन्मुखात्^४ पुनःपुनरावर्तत इत्यर्थः । तत्र

१. ग-त-भ-मु-देवानां शत्रूणां । २. ग-त-भ-एतमिमं । ३. ग-त-'स्तोमं' नास्ति । ४. ग१.२-
त-भ१.२.४.६.८-एषां । ५. ग-प्रीतिकरास्मन्मुखा; भ१.२.४.६.८-प्रीतिकरास्मन्मुखा; भ७-प्रीतिकरी
सती मुखात् ।

दृष्टान्तः । १ पौंस्या पौंस्यानि बलानि १नेमधिता १न नेमधितौ संग्रामे १विष्टान्ता व्याप्तावसाना १वृथेव यथा घटिकायन्त्रमाला^१ तद्वदित्यर्थः ॥

प्र तदुःशीमे पृथवाने वेने प्र रामे वोचमसुरे मघवत्सु ।

ये युक्त्वाय पञ्च शतास्मयु पथा विश्राव्येषाम् ॥ १४ ॥

प्र । तत् । दुःशीमे । पृथवाने । वेने । प्र । रामे । वोचम् । असुरे । मघवत्सु ।

ये । युक्त्वाय । पञ्च । शता । अस्मयु । पथा । विश्रावि । एषाम् ॥ १४ ॥

१ये देवाः १पञ्च १शता शतानि रथान् १युक्त्वाय अश्वैर्युक्त्वा १अस्मयु अस्मत्कामाः सन्तः १पथा यज्ञमार्गेण गच्छन्ति तेषाम् १पञ्चां देवानां १विश्रावि देवानां लोके वा विशेषेण श्रावकगुणयुक्तं^२ १तत् स्तोत्रं १दुःशीमे दुःशीमनाम्नि १पृथवाने । पृथवानः पृथिः । तस्मिन् १वेने च १असुरे बलवति १रामे चैतेषु राजसु १प्र १वोचं प्रप्रवीमि । प्रस्थापयामीत्यर्थः । १मघवत्सु अन्येषु धनवत्सु च प्रस्थापयामीत्यर्थः ॥

अधीव्वत्र सप्तति च सप्त च ।

सद्यो दिदिष्ट तान्वः सद्यो दिदिष्ट पार्थ्यः सद्यो दिदिष्ट मायवः ॥ १५ ॥

अधि । इत् । नु । अत्र । सप्ततिम् । च । सप्त । च ।

सद्यः । दिदिष्ट । तान्वः । सद्यः । दिदिष्ट । पार्थ्यः । सद्यः । दिदिष्ट । मायवः ॥ १५ ॥

१अत्र एषु राजसु १तान्वः नामर्षिः गवां १सप्त १च सप्तति १च १नु क्षिप्रं १सद्यः १इत् सद्य एव १अधि १दिदिष्ट । अधिपूर्वो दिक्षिर्याचनार्थः । यथाचे । किंच १पार्थ्यो^३ नाम युवनाश्वनामकस्य कुले पृथोः पुत्रः कश्चित् १सद्यः एव गवां सप्तसप्ततिमधि १दिदिष्ट । किंच १मायवः अपि १सद्यः एवाधि १दिदिष्ट ॥ ॥ २८ ॥

‘प्रैते’ इति चतुर्दशर्चं चतुर्थं सूक्तं कदाः पुत्रस्य सर्पस्यार्बुदस्याप्यम् । पञ्चमी सप्तमी चतुर्दशी त्रिष्टुभः शिष्टा एकादश जगत्स्यः । सोमाभिपवार्थां प्रावाणोऽत्र देवता । तथा चानुक्रान्तं—‘प्रैते पक्ष्ना सपोऽर्बुदः काद्रवेयो प्राणोऽस्तौपञ्चभ्यन्त्ये त्रिष्टुभौ सप्तमी च’ इति । प्रावस्तोत्र एतत्सूक्तम् । सूत्रितं च—‘प्रैते वदन्वित्यर्बुदं^४ प्रागुत्तमाया आ व ऋजसे प्र वो प्रावाण इति सूक्तयोः’ (आश्व. श्री. ५. १२) इति । यद्वा । इदमेकमेव सूक्तं प्रावस्तोत्रम् । सूत्रितं च—‘अर्बुदमेवेत्येके प्र वो प्रावाण इत्येके’ (आश्व. श्री. ५. १२) इति ॥

प्रैते वदन्तु प्र वयं वदाम प्रावभ्यो वाचं वदता वदद्भ्यः ।

यदद्भ्यः पर्वताः साकमाश्वः श्लोकं घोषं भरथेन्द्राय सोमिनः ॥ १ ॥

प्र । एते । वदन्तु । प्र । वयम् । वदाम । प्रावभ्यः । वाचम् । वदत । वदत्भ्यः ।

यत् । अद्भ्यः । पर्वताः । साकम् । आश्वः । श्लोकम् । घोषम् । भरथ । इन्द्राय । सोमिनः ॥ १ ॥

१. ग-घटिका यज्ञस्य यथा माला; त४.५-घटिकात्रयकाला; भ७-घटितात्रयत्रमाल । २. त-भ१. १.४.६.८-श्रावकं गुणयुक्तं । ३. त२-मु-पार्थ्यो भ१-पार्थ्यो; भ७-पार्थ्यो । ४. त-भ६.७-मु-वदन्त्यर्बुद ।

एते प्रावाण उपलाः प्र वदन्तु अभिषवशब्दं कुर्वन्तु । वयं यजमानाः वदद्भ्यः अभिषवशब्दं कुर्वद्भ्यः प्रावभ्यः प्राणामर्थाय वाचं प्र वदाम । किंच हे ऋत्विजो यूयमपि स्तुतिलक्षणां वाचं वदत पठत । यत् यदा अद्भ्यः आदरणीया इडाः आशवः सोमाभिषवार्थः^१ क्षिप्रकारिणः पर्वताः प्रावाणः सर्वे यूयं साकं सह इन्द्राय इन्द्रार्थं श्लोकं श्रोतव्यं घोषम् अभिषवशब्दं भरथ पोषयथ तदानीं सोमिनः सोमवन्तः सोमेन तृप्ता^२ भवथ^३ ॥

एते वदन्ति शतवत्सहस्रवदभि क्रन्दन्ति हरितेभिरासभिः ।

विष्टी प्रावाणः सुकृतः सुकृत्यया होतुश्चित्पूर्वं हविरद्यमाशत ॥ २ ॥

एते । वदन्ति । शतवत् । सहस्रवत् । अभि । क्रन्दन्ति । हरितेभिः । आसभिः ।

विष्टी । प्रावाणः । सुकृतः । सुकृत्यया । होतुः । चित् । पूर्वं । हविः । अद्यम् । आशत ॥ २ ॥

शतवत्सहस्रवत् यथा शतं मनुष्याः सहस्रवदपरिमिता मनुष्याश्च वदन्ति तद्वत् एते प्रावाणः^३ वदन्ति शब्दं कुर्वन्ति । किंच वहरितेभिः सोमसंसर्गाद्धरितवर्णैः आसभिः आस्थैः अभि क्रन्दन्ति । सोममभिलक्ष्य देवानाह्वयन्तीत्यर्थः । किंच सुकृतः शोभनकर्माणः प्रावाणः विष्टी यज्ञं प्राप्य होतुः देवानामाह्वातुरग्नेः पूर्वं चित् पूर्वमेव अद्यं भक्षणीयं हविः आशत प्राप्नुवन्ति ॥

एते वदन्त्यविदन्नना मधु न्यूह्यन्ते अर्धि पक्व आमिषि ।

वृक्षस्य शाखामरुणस्य बर्प्सतस्ते सूभर्वा वृषभाः प्रेमराविपुः ॥ ३ ॥

एते । वदन्ति । अविदन् । अना । मधु । नि । ऊह्यन्ते । अर्धि । पक्वे । आमिषि ।

वृक्षस्य । शाखाम् । अरुणस्य । बर्प्सतः । ते । सूभर्वाः । वृषभाः । प्र । ईम् । अराविपुः ॥ ३ ॥

अरुणस्य अरुणवर्णस्य वृक्षस्य शाखां बर्प्सतः भक्षयन्तः एते सूभर्वाः शोभनभक्षाः वृषभाः प्रेमराविपुः प्ररुवन्ति । यथा पक्वे आमिषि अधि आमिषे ऋष्यादो मांसभक्षकाश्च मांसविषये यथा न्यूह्यन्ते शब्दविशेषं कुर्वन्ति तद्वत् एते प्रावाणः वदन्ति शब्दं कुर्वन्ति । किंच मधु मदकरं सोमम् अना आस्थेन अविदन् लभन्ते ॥

बृहद्वदन्ति मदिरेण मन्दिनेन्द्रं क्रोशन्तोऽविदन्नना मधु ।

संरभ्य धीराः स्वस्मिभिरनर्तिषुराघोषयन्तः पृथिवीमुपन्दिभिः ॥ ४ ॥

बृहत् । वदन्ति । मदिरेण । मन्दिना । इन्द्रम् । क्रोशन्तः । अविदन् । अना । मधु ।

संरभ्य । धीराः । स्वस्मिभिः । अनर्तिपुः । अघोषयन्तः । पृथिवीम् । उपन्दिभिः ॥ ४ ॥

मदिरेण मदकरेण मन्दिना अभिषूयमाणेन सोमेन इन्द्रं क्रोशन्तः आह्वयन्त एते प्रावाणः बृहत् अत्यन्तं वदन्ति शब्दायन्ते । किंच अना आस्थेन मधु मदकरं सोमम् अविदन् लभन्त । किंच संरभ्य संरब्धा भूत्वा धीराः घृष्टाः सन्तः उपन्दिभिः शब्दैः पृथिवीम् आघोषयन्तः पूरयन्तः स्वस्मिभिः अङ्गुलिभिः सह अनर्तिपुः नृत्यन्ति ॥

१. त-भ-सोममभिषवार्थः । २. ग-म-लिप्ता भवथ; त-तृप्ता अभवन्; भ१.१.८-लिप्ता भवतः; भ२-लिप्ता भवतः; भ४.७-लिप्ता भवत । ३. त-प्रावाणः नास्ति । ४. भ१.२.७-मधुरं ।

सुपर्णा वाचमक्रतोप चव्याखरे कृष्णा इषिरा अनर्तिषुः ।

न्य॑ङ्ङि॒ यन्त्यु॑परस्य निष्कृतं पुरु॑ रेतो॑ दधिरे सूर्य॑श्चितः ॥ ५ ॥

सु॒ऽपर्णाः । वाच॑म् । अ॒क्र॒त । उ॒प । च॒वि । आ॒ऽख॒रे । कृ॒ष्णाः । इ॒षि॒राः । अ॒न॒र्ति॒षुः ।

न्य॑क् । नि । य॒न्ति । उ॒पर॑स्य । निः॒ऽकृ॒तम् । पु॒रु । रे॒तः । द॒धि॒रे । सूर्य॑ऽश्चितः ॥ ५ ॥

१ सुपर्णाः सुपतना प्रावाणः २ उप उपलक्ष्य समीपे ३ चवि अन्तरिक्षे ४ वाचम् अभिषवशब्दम् ५ अक्रत कुर्वन्ति । किंच ६ आखरे । मृगाणां व्रज आखरः । तस्मिन् ७ इषिराः गमनशीलाः ८ कृष्णाः कृष्णमृगा इव ९ सूर्यश्चितः सूर्यवच्छेतवर्णा द्रप्साः १० अनर्तिषुः नृत्यन्ति । ११ निष्कृतं प्रावभिः पीडितं सत् १२ उपरस्य उपलस्य १३ न्यक् अधोमुखं सोमं १४ नि यन्ति निगमयन्ति । किंच १५ पुरु बहु १६ रेतः सोमलक्षणमुदकं १७ दधिरे धारयन्ति ॥ ॥ २९ ॥

उग्रा॑इव प्रवह॑न्तः स॒माय॑मुः सा॒कं यु॒क्ता वृष॑णो बिभ्र॑न्तो धुरः॑ ।

यच्छु॑सन्तो जग्र॑साना अरा॑विषुः शृण्व॑ एषां प्रोथ॑थो अर्व॑तामिव ॥ ६ ॥

उ॒ग्राऽइ॒व । प्र॒वह॑न्तः । स॒म्ऽआ॒य॒मुः । सा॒कम् । यु॒क्ताः । वृष॑णः । बिभ्र॑न्तः । धुरः॑ ।

यत् । श्र॑सन्तः । ज॒ग्र॒सानाः । अ॒रा॒वि॒षुः । शृ॒ण्वे । ए॒षाम् । प्रो॒थथः॑ । अ॒र्वता॑म्ऽइव ॥ ६ ॥

१ वृषणः । फलं वर्षतीति वृषा यज्ञः । तस्य २ धुरः धुरं भारं ३ बिभ्रन्तः धारयन्त एते प्रावाणः ४ साकं सोमेन सह ५ युक्ताः सन्तः ६ प्रवहन्तः रथं प्रकर्षेण वोढारः ७ उग्राः उद्गूणाः अश्वाः ८ इव ९ समायमुः समायच्छन्ति । आयता भवन्तीत्यर्थः । १० यत् यदा ११ श्रसन्तः अभिषवसमय उत्पतन-निपतनव्यापारजनितेन वायुना श्रसन्त इव स्थिता प्रावाणः १२ जग्रसानाः सोमं प्रसमानाः १३ अराविषुः शब्दायन्ते तदानीम् १४ एषां प्रावणां संबन्धी १५ प्रोथथः सुखाच्छब्दः १६ शृण्वे श्रूयते । तत्र दृष्टान्तः । १७ अर्वतामिव । अश्वानां संबन्धिनो सुखाद्धेपाशब्दो यथा तद्वदित्यर्थः ॥

दशा॑वनिभ्यो दश॑कक्ष्येभ्यो दश॑योक्त्रेभ्यो दश॑योजनेभ्यः ।

दशा॑भीशुभ्यो अर्च॑ताजरेभ्यो दश॑ धुरो दश॑ युक्ता वह॑द्भ्यः ॥ ७ ॥

दशा॑वनिऽभ्यः । दश॑ऽकक्ष्येभ्यः । दश॑ऽयोक्त्रेभ्यः । दश॑ऽयोजनेभ्यः ।

दशा॑भीशुभ्यः । अ॒र्च॒त । अ॒जरे॑भ्यः । दश॑ । धुरः॑ । दश॑ । यु॒क्ताः । वह॑द्भ्यः ॥ ७ ॥

१ दशावनिभ्यः । कर्माण्यवन्ति गच्छन्तीत्यवनयः । दशावनयोऽङ्गुलयो येषां ग्राहकत्वेन संबन्धिनस्ते दशावनयः । तान् प्रावणः । द्वितीयार्थे चतुर्थी । २ दशकक्ष्येभ्यः । कक्ष्याः प्रकाशका अङ्गुलयो येषां ते दशकक्ष्याः । तान् । ३ दशयोक्त्रेभ्यः । योक्त्रवद्वन्धनसाधनभूता दशाङ्गुलयो येषां तान् । ४ दशयोजनेभ्यः । सोमेन सह योजने साधनभूता दशाङ्गुलयो येषां तान् । ५ दशाभीशुभ्यः । कर्माण्यभितो व्याप्नुवन्तीत्यभीशवोऽङ्गुलयो दश येषां तान् । ६ अजरेभ्यः जराधिवर्जितान् ७ दश दशभिः ८ धुरः धूमिः हिंसितृभिः । तृतीयार्थे प्रथमा । ९ युक्ताः युक्तान् । द्वितीयार्थे प्रथमा । १० वहद्भ्यः वहतोऽभिषवाख्ये कर्मणि व्याप्रियमाणान् ११ अर्चन्त स्तुत । हे ऋषिज इति शेषः । अत्र

यास्कः—‘अवनयोऽङ्गुलयो भवन्त्यवन्ति कर्माणि । कक्ष्याः प्रकाशयन्ति कर्माणि । योक्त्राणि योजनानीति व्याख्यातमभीशवोऽभ्यन्ववते कर्माणि । दश धुरो दश युक्ता वहद्भ्यः । धूर्ध्वतेर्वधकर्मण इयमपीतरा धूरेतस्मादेव विहन्ति वहं धारयतेवा ’ (निरु. ३. ९) इति ॥

ते अद्र्यो दशयन्त्रास आशवस्तेषामाधानं पर्येति हर्यतम् ।

त ऊ सुतस्य सोम्यस्यान्धसोऽशोः पीयूषं प्रथमस्य भेजिरे ॥ ८ ॥

ते । अद्र्यः । दशयन्त्रासः । आशवः । तेषाम् । आऽधानम् । परि । एति । हर्यतम् ।

ते । ऊँ इति । सुतस्य । सोम्यस्य । अन्धसः । अशोः । पीयूषम् । प्रथमस्य । भेजिरे ॥ ८ ॥

वअद्र्यः आदरणीयाः वआशवः क्षिप्रकारिणः वते^१ एते^२ प्रकृता ग्रावाणः वदशयन्त्रासः दशयन्त्राः । वतेषाम् एषां ग्रावाणां संबन्धि यत् वआधानं प्रक्षेपणमभिषवकर्म वहर्यतं स्पृहणीयं वपर्येति परितो गच्छति । वते एते ग्रावाण एव वसुतस्य अभिषुतस्य वसोम्यस्य सोमस्य संबन्धिनः^३ वअंशोः खण्डस्वरूपस्य वअन्यमः अन्नस्य वपीयूषम् अमृतं^४ प्रथमं^५ वभेजिरे^६ ॥

ते सोमादो हरी इन्द्रस्य निसतेऽशुं दुहन्तो अध्यासते गर्वि ।

तेभिर्दुग्धं पपिवान्तसोम्यं मध्विन्द्रो वर्धते प्रथते वृषायते ॥ ९ ॥

ते । सोमऽअदः । हरी इति । इन्द्रस्य । निसते । अंशुम् । दुहन्तः । अधि । आमते । गर्वि ।

तेभिः । दुग्धम् । पपिवान् । सोम्यम् । मधु । इन्द्रः । वर्धते । प्रथते । वृषायते ॥ ९ ॥

वसोमादः सोमस्यात्तारः वते प्रकृता^१ एते^२ ग्रावाणः वइन्द्रस्य वहरी अर्धो वनिसते निक्षन्ति चुम्बन्ति । प्राप्नुवन्तीत्यर्थः । किंच वगवि अधिषवणकर्मणि^३ वअंशुं सोमं वदुहन्तः वआसते^४ । किंच वइन्द्रः वतेभिः तैः वदुग्धं वसोम्यं सोममयं वमधु अमृतं वपपिवान् पीतवान् वर्धते वृद्धशरीरो भवति । वप्रथते विस्तीर्णशरीरश्च भवति । ववृषायते वृषेवाचरति ॥

वृषा वो अंशुर्न किला रिषाथनेळावन्तः सदमित्स्थनाशिताः ।

रैवत्येव महसा चारवः स्थन यस्य ग्रावाणो अजुषध्वमध्वरम् ॥ १० ॥

वृषा । वः । अंशुः । न । किल । रिषाथन । इळाऽवन्तः । सदम् । इत् । स्थन । आशिताः ।

रैवत्याऽइव । महसा । चारवः । स्थन । यस्य । ग्रावाणः । अजुषध्वम् । अध्वरम् ॥ १० ॥

वअंशुः सोमः ववः युष्माकं ववृषा यज्ञे वर्णिता भविष्यति । यूयमपि वन वरिषाथन वकिल न वरिष्यथ न^१ शीर्णा^२ भवथ किल । किंच वइळावन्तः अन्नवन्त इव यूयं वसदमित् सदैव वआशिताः भोजिताः^३ वस्थन भवथ । किंच वरैवत्येव यथा रैवन्तस्तेजसा युक्ता भवन्ति तद्वत् वमहसा तेजसा युक्ताः वचारवः कल्याणाः वस्थन भवथ । हे वग्रावाणः यूयं वयस्य यजमानस्य वअध्वरं यज्ञम् वअजुषध्वम् असेवध्वम् ॥ ॥ ३० ॥

१. त१.२.७-म४.६.८-ते उ ते । २. ग-त-मु-सोमसंबन्धिनः । ३. त१.२.३.७-मु-अमृतं प्रथमस्य; भ२-प्रथमममृतं । ४. त-भेजिरे भजंत इति । ५. भ-प्रकृष्टा । ६. त-मु-‘एते’ नास्ति । ७. त-भ१.२.४. ६.८-अधिषवणकर्मणि । ८. भ७-अध्यासते । ९. ग-विशीर्णा; भ-विस्तीर्णा । १०. त-मु-भोजयिताः ।

तृदिला अतृदिलासो अद्रयोऽश्रमणा अश्रुथिता अमृत्यवः ।

अनातुरा अजराः स्थामविष्णवः सुपीवसो अतृषिता अतृष्णजः ॥ ११ ॥

तृदिलाः । अतृदिलासः । अद्रयः । अश्रमणाः । अश्रुथिताः । अमृत्यवः ।

अनातुराः । अजराः । स्थ । अमविष्णवः । सुऽपीवसः । अतृषिताः । अतृष्णऽजः ॥ ११ ॥

वअश्रमणाः श्रमणवर्जिताः^१ वअश्रुथिताः अन्यैरश्रुथिलीकृताः वअमृत्यवः अमारिताः वअनातुराः अरोगाः वअजराः जरारहिताः वस्थ भवथ । किंच वअमविष्णवः उत्क्षेपणावक्षेपणगत्युपेता^२ हे प्रावाणः वतृदिलाः अन्येषां भेदकाः वअतृदिलासः स्वयमन्येनाभिज्ञाः^३ वसुपीवसः^४ सुबलाः वअतृषिताः तृष्णारहिताः वअतृष्णजः निःस्पृहा भवथ ॥

ध्रुवा एव वः पितरौ युगेयुगे क्षेमकामासः सदसो न युञ्जते ।

अजुर्यासौ हरिषाचो हरिद्रव आ द्यां रवेण पृथिवीमशुश्रुवुः ॥ १२ ॥

ध्रुवाः । एव । वः । पितरः । युगेऽयुगे । क्षेमऽकामासः । सदसः । न । युञ्जते ।

अजुर्यासः । हरिऽसाचः । हरिद्रवः । आ । द्याम् । रवेण । पृथिवीम् । अशुश्रुवुः ॥ १२ ॥

हे प्रावाणः वयुगेयुगे सर्वेषु युगेषु ध्रुवा एव निश्चला एव ववः युष्माकं वपितरः पितृभूताः पर्वताः वक्षेमकामासः क्षेमकामाः^१ वसदसः सदांसि^२ आत्मना वन युञ्जते न संयोजयन्ति^३ । वअजुर्यासः जरारहिताः वहरिषाचः सोमस्य संभक्तारः वहरिद्रवः सोमसंसर्गाद्धरितवर्णाः वद्यां दिवं वपृथिवीं च वरवेण अभिपवशब्देन वअशुश्रुवुः श्रावयन्ति ॥

तदिद्वन्द्वन्त्यद्रयो विमोचने यामन्नञ्जस्पाईव धेदुपब्दिभिः ।

वपन्तो बीजमिव धान्याकृतः पृश्नन्ति सोमं न मिनन्ति बप्सतः ॥ १३ ॥

तत् । इत् । वदन्ति । अद्रयः । विऽमोचने । यामन् । अञ्जः पाऽईव । घ । इत् । उपब्दिऽभिः ।

वपन्तः । बीजम्ऽइव । धान्यऽकृतः । पृश्नन्ति । सोमम् । न । मिनन्ति । बप्सतः ॥ १३ ॥

वअद्रयः आदरणीया प्रावाणः वयामन् यामनि गमने वअञ्जस्पाः । अञ्जसा पान्ति^४ रक्षन्तीत्यञ्जस्पाः^५ । तेषां स्थानाम् वइव वउपब्दिभिः वतदित् तदेवाभिपवकर्म वविमोचने वधेत्^६ तत्^७ सोमरसविमोचनवेलायामपि ववदन्ति प्रकाशयन्ति । किंच वबप्सतः सोमं भक्षयन्तो प्रावाणः ववपन्तः

१. ग-त-भ१.२.४.६.८-मु-श्रमवर्जिताः । २. ग१.२-उत्क्षेपणापक्षेपणाभ्यां युताः; ग४-त१.२.६-उत्क्षेपणापक्षेपणगत्या ता अतृष्णजः; त४.५-उत्क्षेपणापक्षेपणगत्यामुपीवसः; त७.८-भ१.२.४.८-उत्क्षेपणावक्षेपणगत्या ता (भ४-‘ता’ नास्ति) अतृष्णजः (भ८-अतृजः); भ७-उत्क्षेपणवक्षेपणगःत्योपेता । ३. भ१.२.७-स्वयमन्योन्याभिज्ञाः । ४. ग-त-भ१.२.४.६.८-‘सुपीवसः’ नास्ति । ५. त-भ-क्षेमकामाः सदसो न कामासः । ६. ग४-भ५-सदमिषो न युञ्जते अजुर्यासो हरिषाचो हरिद्रवः आ द्यां रवेण सदांसि आत्मना न युञ्जते न संयोजयन्ति; त-भ१.२.४.६.७.८-‘सदांस्यात्मना...संयोजयन्ति’ नास्ति । ७. ग-याति गच्छती*, त-भ१.२-याति गच्छती*; भ८-याति गच्छती* । ८. ग-त-अप्येतत्; भ-ध्वेतत् ।

१धान्याकृतः कृषीवलाः १बीजमिव यथा पृच्छन्ति तद्वत् १सोमं १पृच्छन्ति । संपर्चयन्तीत्यर्थः । १न एनं १मिनन्ति । न हिंसन्तीत्यर्थः ॥

सुते अध्वरे अधि वाचमक्रता क्रीळयो न मातरं तुदन्तः ।

वि षू मुञ्चा सुषुवुषो मनीषां वि वर्तन्तामद्रयश्चार्यमानाः ॥ १४ ॥

सुते । अध्वरे । अधि । वाचम् । अक्रत । आ । क्रीळ्यः । न । मातरम् । तुदन्तः ।

वि । सु । मुञ्च । सुसुवुषः । मनीषाम् । वि । वर्तन्ताम् । अद्रयः । चार्यमानाः ॥ १४ ॥

१चायमानाः पूज्यमानाः १अद्रयः आदरणीया प्रावाणः १अध्वरेऽधि यज्ञे १सुते सोमेऽभिषुते १मातरं १तुदन्तः हस्तेन ताडयन्तः १आ १क्रीळयो १न आक्रीडकाः कुमाराः शब्दं यथा कुर्वन्ति तथा १वाचं शब्दम् १अक्रत कृण्वन्ति । १सुषुवुषः सोममभिषुतवतः प्राग्णः १मनीषां स्तुतिं १वि १मुञ्च विशेषेण १मुञ्च । किञ्च अद्रयः १वि १वर्तन्ताम् अभिषवशब्दं विमुञ्चन्तु ॥ ॥ ३१ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् । पुमर्थाश्चतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमागंप्रवर्तकश्रीवीरबुक्कभूपालसाम्राज्यधुरंधरेण सायणाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे ऋक्संहिताभाष्येऽष्टमाष्टके चतुर्थोऽध्यायः समाप्तः ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥

अष्टकेऽष्टमकेऽध्यायश्चतुर्थः संप्रदर्शितः ।

धीमता सायणार्येण पञ्चमोऽथ प्रदृश्यते ॥

तत्र 'हये जाये' इत्यष्टादशर्चं पञ्चमं सूक्तं त्रैष्टुभम् । अत्रानुक्रमणिका—'हये द्व्यूनोर्वंशीमैकः पुरुरवाः पूर्वोषिताकामात्' पुनरासाद्यावरोद्धुमैच्छत्सा तमनिच्छन्ती प्रत्याचष्टे हय इपुर्यां कदा सुदेवोऽन्तरिक्षप्रां सचेति तिस्रश्चैलवाक्यं शिष्टा उर्वंश्याः' इति । 'हये जाये' 'इपुनं श्रिये' 'या सुजृग्निः' 'कदा सूनुः' 'सुदेवो अद्य' 'अन्तरिक्षप्रां' 'सचा यदासु जहतीषु' इत्याद्यास्तिस्रश्चेति नवर्चं ऐलस्य पुरुरवसो वाक्यानि । अतस्तासां स ऋपिः । शिष्टा नवोर्वंश्या वाक्यानि । अतस्तासु सर्पिका । उभयोर्वीक्येषु योऽर्थः प्रतिपाद्यते सा देवता । गतो विनियोगः ॥

ऐल्लोर्वंशीतिहासोऽत्र वैशद्याय^१ प्रवर्ण्यते । मित्रश्च वरुणश्चोभौ दीक्षितौ प्रेक्ष्य चोर्वंशीम् ॥१॥

रेतः सिषिचतुः सद्यस्तत्कुम्भे न्यदधुस्तदा । तां शसवन्तौ मनुजभोग्या भूग्यां भवेति तौ ॥२॥

अत्रान्तर इल्लो राजा मनोः पुत्रैश्च संयुतः । सृगयां संचरन् साश्वो देवीक्रीडं विवेश ह ॥३॥

यत्र^२ देवं गिरिसुता सर्वैर्भावैरतोषयत् । अत्राविशन्पुमान्छी स्यादित्युक्त्वा तत्र चाविशत् ॥४॥

छी भूत्वा व्रीडितः सोऽगाच्छरणं शिवमञ्जसा । इयं प्रसाद्यतां राजभित्युक्तः शंभुना नृपः ॥५॥

जगाम शरणं देवीमात्मनः पुंस्त्वसिद्धये । अकरोत्सा नृपं देवी षण्मासात्प्राप्तपुंस्त्वकम् ॥६॥

ततः कदाचित्काले बुधः सौन्दर्यमोहितः । अप्सरोभ्यो विशिष्टां तामिळां संगतवान् मुदा ॥७॥

१. भ—'विशेषेण मुञ्च' नास्ति । २. त-भ१.२.४.६.८—पूर्वोषितान् कामान् ; अनु—पूर्वोषितां कामात् । ३. त१.२.३.६.७—वैशद्यार्थं । ४. त-तत्र ।

तदेळायां सोमपुत्राजातो राजा पुरुरवाः । तमुर्वशी तु चकमे प्रतिष्ठानपुरे स्थितम् ॥८॥
 तल्पादन्यत्र नमं त्वां दृष्ट्वा यामि यथागतम्^१ । सुता उरणकौ त्वं^२ च^३ समीपं कुरु मे व्रुतम् ॥९॥
 इति सा समयं कृत्वा रमयामास तं नृपम् । चतुरब्दे गते रात्रौ देवैरुणकद्वयम् ॥१०॥
 हतं तस्य ध्वनिं श्रुत्वा नम एव स भूपतिः । उत्थाय जित्वा तावागच्छेत्येवं जल्पकोऽन्यतः^४ ॥११॥
 विद्युता दर्शितोऽस्यै^५ स^६ नम एव पुरुरवाः । अथ सा दृष्टमया^७ ह्युर्वशी तु दिवं ययौ^८ ॥१२॥
 तत उन्मत्तवद्राजा दिदक्षुस्तामितस्ततः । कुर्वन्नन्वेपणं तीरे सरसो मानसस्य ताम् ॥१३॥
 विहरन्तीमप्सरोभिः सहापश्यत्पुरुरवाः । पुनः स चकमे भोक्तुमुर्वशीं च पुरुरवाः ॥१४॥
 साश्रं सापश्यदुक्ता च प्रत्याचष्टे व्रजेति तम् । इत्युर्वश्यैलसंवादमिममेवोऽप्यसूचयत्^९ ॥१५॥इति॥

अत्र वाजसनेयकम्—‘उर्वशी हाप्सराः पुरुरवसमैलं चकमे तं ह विन्दमानोवाच त्रिः
 स्म माहो^१ वैतसेन दण्डेन हतादकामां स्म मा निपद्यासै मो स्म त्वा नमं दर्शमेव वै न स्त्रीणामुपचार
 इति । सा हास्मिञ्ज्योगुवासापि हास्माद्रभिण्यास तावज्ज्योग्वास्मिन्नुवास ततो ह गन्धर्वाः समूदिरे
 ज्योग्वा इयमुर्वशी मनुष्येववात्सीदुपजानीत यथेयं पुनरागच्छेदिति तस्यै हाविद्वर्गुणा शयन
 उपबद्धाम ततो ह गन्धर्वा अन्यतरसुरां प्रमेथुः । सा होवाचावीर इव बत मेऽजन इव पुत्रं हरन्तीति
 द्वितीयं प्रमेथुः सा ह तथैवोवाच । अथ हायमीक्षां चक्रे कथं नु तदवीरं कथमजनं^२ स्याद्यत्राहं स्यामिति
 स नम एवानूपपात चिरं तन्मेने यद्वासः पर्यधास्यत ततो ह गन्धर्वा विद्युतं जनयांचक्रुस्तं यथा
 दिवैवं नमं ददर्श ततो हैवेयं तिरोबभूव पुनरमीत्येत्तिरोभूतां स आध्या जल्पन्कुरुक्षेत्रं समया
 चचारान्यतःपुश्चेति बिम्बवती तस्यै हाध्यन्तेन वद्राज तद्ध ता अप्सरस आतयो भूत्वा परिपुण्ड्रविरे ।
 तै हेयं ज्ञात्वोवाच अयं वै स मनुष्यो यस्मिन्नहमवात्समिति ता होचुस्तस्मै वा आविरसमेति तथेति
 तस्मै हाविरासुः । तां हायं ज्ञात्वाभिपरोवाद हये जाये मनसा^३ (श. ब्रा. ११. ५. १) इत्यादि ॥

हये जाये मनसा तिष्ठ घोरे वचांसि मिश्रा कृणवावहै नु ।

न नौ मन्त्रा अनुदितास एते मयस्करन् परंतरे चनाहन् ॥ १ ॥

हये । जाये । मनसा । तिष्ठ । घोरे । वचांसि । मिश्रा । कृणवावहै । नु ।

न । नौ । मन्त्राः । अनुदितासः । एते । मयः । करन् । परंतरे । चन । अहन् ॥ १ ॥

पुरुरवसो^{१०} वाक्यम् । जायां पश्यन् वदति । °हये हे °घोरे । अस्माकं दुःखजनकत्वात् । घोर-
 कारिणि °जाये °मनसा अस्मदुपर्यनुरागवता मनसा युक्ता सती °तिष्ठ क्षणमात्रं संनिधावेव निवस ।
 हये इत्यस्य निघाताभावश्छान्दसः । किमर्थं संस्थानमिति तत्राह । °वचांसि वाक्याणि मिश्राणि^{११}
 उक्तिप्रत्युक्तिरूपाणि °नु अद्य क्षिप्रं वा °कृणवावहै करवावहै । ‘ कृवि हिंसाकरणयोः ’ । ‘ धिन्वि-
 कृण्वोरच्च ’ इत्युप्रत्ययः । किमर्थं वचसः करणमिति^{१२} चेदुच्यते । °नौ आवयोः °मन्त्राः रहस्यार्थाः
 °एते विवक्षिताः °अनुदितामः अव्याहियमाणाः^{१३} परस्परमसंभाष्यमाणा गुम्फिताः सन्तः °परंतरे
 °चनाहन् । चनेति निपातसमुदायश्चार्थः । अनेकेषु दिवसेषु चरमेऽप्यहनि °मयः । सुखनामैतत् । सुखं
 °न °करन् कुर्वन्ति^{१४} । अतः कृणवावहा इति ॥

१. त१.३.४.५.७-तथागतं; त२.६.८-भ१.२.८-तथागतां । २. त१.२.३.६-त्वस्य । ३. त१.
 २.३.६.७-जल्पको नृपः; त४.४-जल्पको नृप । ४. भ२-दर्शिता रात्रौ । ५. भ५-नष्टमया । ६. भ२-
 गता । ७. भ५-‘संवादमितिहासोप्य’ । ८. त१-भ२.८-माहो श्रथयो । ९. भ५-कथं नु तदजनं ।
 १०. त-मु-हये जाये पुरुरवसो । ११. ग-मिश्रा मिश्राणि । १२. त१.६.७.८-भ-कारणमिति ।
 १३. त-अव्याक्रियमाणाः । १४. ग-त४-न कुर्वति ।

किमेता वाचा कृणवा तवाहं प्राक्रंभिषमुपसामग्रियेव ।

पुरूरवः पुनरस्तं परेहि दुरापना वार्तइवाहमस्मि ॥ २ ॥

किम् । एता । वाचा । कृणव । तव । अहम् । प्र । अक्रमिपम् । उपसाम् । अग्रियाऽईव ।
पुरूरवः । पुनः । अस्तम् । परा । इहि । दुःऽआपना । वार्तःऽइव । अहम् । अस्मि ॥ २ ॥

अनया तसुर्वशी प्रत्युवाच । एता एतया वाचा केवलया पुनःसंभोगरहितया किं कृणव
किं करवाव । अहं त्विदानीं त्वत्सकाशात् प्राक्रमिपम् अतिक्रान्तवस्यस्मि । अतिक्रमे दृष्टान्तः ।
उपसामग्रियेव । बह्वीनामुपसां मध्येऽप्याग्रे भवा पूर्वोपाः प्राक्रमीद्यथा तथाहमपीति । यस्मादेवं
तस्माद्दे । पुरूरवः त्वं पुनः अस्मत्सकाशात् अस्तं गृहं परेहि परागच्छ । मा मय्यभिलापं कार्षीः ।
स्वस्या दुर्ग्रहत्वमाह । अहं वातइव वायुरिव दुरापना दुष्प्रापा दुरापा वा अस्मि । 'दुरापा वा
अहं त्वयैतह्यस्मि पुनर्गृहानिहीति हेवेनं तदुवाच' (श. प्रा. ११. ५. १. ७) इति वाजसनेयकम् ॥

इषुर्न श्रिय इषुधेरमना गोपाः शतसा न रंहिः ।

अवीरे क्रतौ वि दविद्युतन्नोरा न मायुं चितयन्त धुनयः ॥ ३ ॥

इषुः । न । श्रिये । इषुऽधेः । असना । गोऽसाः । शतऽसाः । न । रंहिः ।

अवीरे । क्रतौ । वि । दविद्युतत् । न । उरा । न । मायुम् । चितयन्त । धुनयः ॥ ३ ॥

अनया पुरूरवाः स्वस्य विरहजनितं वैकुण्ठ्यं तां प्रति ब्रूते । इषुधेः । इषवो धीयन्तेऽत्रेतीपुधि-
निषङ्गः । ततः सकाशात् इषुः असना असनार्थं प्रक्षेप्तुं^१ न भवति श्रिये विजयार्थम् । त्वद्विर-
हाद्युद्रस्य बुद्धावप्यनिधानात् । तथा रंहिः वेगवानहं शत्रुसकाशात् गोपाः तेषां शत्रूणां गवां
संभक्ता न अभवम् । तथा शतसाः शतानामपरिमितानां शत्रुधनानां संभक्ता नाभवम् । किंच
अवीरे वीरवर्जिते क्रतौ^२ राजकर्मणि सति न वि दविद्युतत् न विद्योतते मत्सामर्थ्यम् । किंच
धुनयः कम्पयितारोऽस्मदीया भटाः उरा उरौ । 'सुपां सुलूक्' इति सप्तम्या ङादेशः । विस्तीर्णं
संग्रामे मायुम् । मीयते प्रक्षिप्यत इति मायुः शब्दः । 'कृवापाजि' इत्यादिनोण । सिंहनादं न
चितयन्त न बुध्यन्ते । 'चित्ती संज्ञाने' । अस्माणिचि संज्ञापूर्वकस्य विधेरनित्यत्वाल्लघूपध-
गुणाभावः । छान्दसो लङ्^३ ॥

सा वसु.दधती श्वशुराय वय उपो यदि वष्टयन्तिगृहात् ।

अस्तं ननक्षे यस्मिन्चाकन्दिवा नक्तं श्रथिता वैतसेन ॥ ४ ॥

सा । वसु । दधती । श्वशुराय । वयः । उपः । यदि । वष्टि । अन्तिऽगृहात् ।

अस्तम् । ननक्षे । यस्मिन् । चाकन् । दिवा । नक्तम् । श्रथिता । वैतसेन ॥ ४ ॥

इदमुत्तरं^४ चोर्वशीवाक्यम्^५ । आद्येन^६ पुरात्मना कृतमुपसे^६ निवेदयति । हे उपः वसा
इयमुर्वशी वसु वासकं वयः अन्नं श्वशुराय भर्तुः पुरूरवसः पित्रे दधती प्रयच्छन्ती तत्र गृहं

१. गन्त३.४.५-भ- 'प्रक्षेप्तुं' नास्ति; त१.२.६.७.८-प्रक्षिप्तुं । २. भ- 'क्रतौ' नास्ति ।
३. त-लङ्; भ-लङ् । ४. त-मु-इयमुत्तरा । ५. त-मु-चोर्वशीवाक्ये । ६. ग-अनेन परमात्मना
कृतमुपसे; त-आद्येन पुरात्मना कृतमुपसे; भ७-आद्येन पुरातनकृतमुपसे ।

स्थिता वयदि पतिं ववष्टि कामयते तदा वअन्तिगृहात् । स्वभर्तृभोगगृहान्तिके यत् श्वशुरस्य भोजनगृहं तदन्तिगृहम् । तस्माद्गृहात्सर्वशी वअस्तं पतिगृहं वननक्षे व्याप्नोति । वयस्मिन्^१ गृहे वचाकन् कामयत उर्वशी । सा^२ चोर्वशी^३ वदिवा वनक्तम् अहनि रात्रौ च वैतसेन । 'शेषो वैतस इति पुंस्प्रजननस्य' (निरु. ३. २१) इति निरुक्तम् । पुंस्प्रजननेन वश्रथिता ताडिता च^४ भवति । एवमुर्वश्यात्मानं पराक्षेपेन निर्दिदेश ॥

त्रिः स्म माहः श्रथयो वैतसेनोत स्म मेऽव्यत्यै पृणासि ।

पुरुर्वोऽनु ते केतमायं राजा मे वीर तन्वस्तदासीः ॥ ५ ॥

त्रिः । स्म । मा । अहः । श्रथयः । वैतसेन । उत । स्म । मे । अव्यत्यै । पृणासि ।

पुरुर्वः । अनु । ते । केतम् । आयम् । राजा । मे । वीर । तन्वः । तत् । आसीः ॥ ५ ॥

अनेन पुरुरवसमेव संबोध्योक्तवती । हे पुरुरवः त्वं वमा माम् वअहः अहनि वैतसेन दण्डेन पुंव्यज्ञेन वत्रिः त्रिवारम् । 'द्वित्रिचतुर्भ्यः सुच्' (पा. सू. ५.४.१८) । वश्रथयः वस्म । अश्रथयः अताडयः । 'कृत्वोऽर्थप्रयोगे' (पा. सू. २. ३. ६४) इति कालवाचिनोऽहःशब्दादधिकरणे पठ्यते । वउत अपि च । वस्म इति पूरणः । वअव्यत्यै । सपत्नीभिः सह पर्यायेण पतिमागच्छति सा व्यती । न तादृश्यव्यती । तस्यै वमे महं वपृणासि पूरयसि । एवं बुद्ध्या हे वपुरुरवः वते तव वकेतं गृहम् वअनु वआयम् अन्वगमं पूर्वम् । हे ववीर वराजा त्वं च वमे मम वतन्वः शरीरस्य वतत् तदा वआसीः अभवः । सुखयितेति शेषः । परमप्येवं^५ मन्तव्यं^६ किमिति कातरो^७ भवसीत्युवाच ॥ १॥

या सुजुणिः श्रेणिः सुम्नआपिहृदेचक्षुर्न ग्रन्थिनीं चरण्युः ।

ता अञ्जयोऽरुणयो न सस्रुः श्रिये गावो न धेनवोऽनवन्त ॥ ६ ॥

या । सुजुणिः । श्रेणिः । सुम्नेऽआपिः । हृदेऽचक्षुः । न । ग्रन्थिनीं । चरण्युः ।

ताः । अञ्जयः । अरुणयः । न । सस्रुः । श्रिये । गावः । न । धेनवः । अनवन्त ॥ ६ ॥

पुरुरवसो वाक्यम् । या वसुजुणिः सुजवा एतन्नामिकास्ति तथा या वश्रेणिः या वसुम्नआपिः या वहृदेचक्षुः । नकारः समुच्चये । ताभिश्चतसृभिरालिभृताभिर्मानिनीभिः सहिता वग्रन्थिनी ग्रन्थन-वती संदर्भवती वचरण्युः चरणशीलोर्वश्याजगाम । यद्वा । ग्रन्थिनीत्येतत्सखिभृताप्मरोनामधेयम् । या सुजुणिः सुजवोर्वशी सा तामिः सह जगाम^८ । वताः अप्सरसः वअञ्जयः आभरणोपेताः वअरुणयः अरुणवर्णाः वन वसस्रुः पूर्ववन्न गच्छन्ति । वश्रिये श्रयणाय वधेनवः नवप्रसूताः^९ गावो वन गाव इव । आश्रयार्थं^{१०} यथा गावः वअनवन्त शब्दायन्ते तथा न शब्दयन्तीति व्यतिरेके दृष्टान्तः ॥

समस्मिञ्जायमान आसत ग्रा उतेमवर्धन्नद्यः स्वर्गूर्ताः ।

महे यत्त्वा पुरुर्वो रणायावर्धयन् दस्युहत्याय देवाः ॥ ७ ॥

सम् । अस्मिन् । जायमाने । आसत । ग्राः । उत । ईम् । अवर्धन् । नद्यः । स्वर्गूर्ताः ।

महे । यत् । त्वा । पुरुर्वः । रणाया । अवर्धयन् । दस्युऽहत्याय । देवाः ॥ ७ ॥

१. त-मु-तस्मिन् । २. त१.२.३.६.७-पुरुरवसो वाचं; त४.५-पुरुरवसा चोर्वशी । ३. ग-त- ' च ' नास्ति । ४. ग-भ-परमप्युपरंतव्यं । ५. भ१-कामतरो; भ४-कामवशो; भ७-कामुक्तरो । ६. ग-आजगाम । ७. ग-भ-मु-आशिरार्थं ।

अनयैताभिः सह संसर्गस्त्वयानुभूत इत्युर्वंशी वदति । ^१अस्मिन् पुरुरवसि ^२जायमाने सति ^३प्राः अप्सरसो देववेद्या अपि ^४स्म ^५आसत संगता अभवन् । अथवा जायमाने यज्ञार्थं प्रवर्धमाने^१ सति प्रा देवपत्न्योऽपि समासत समभवन् । ^२उत अपि च ^३ईम् एनं पुरुरवसं ^४स्वगूताः स्वयं-गामिन्यः ^५नद्यः तासामाश्रयभूता अवर्धयन् । किंच हे ^६पुरुरवः ^७यत् यस्मात् ^८त्वा त्वां ^९महे महते ^{१०}रणाय रमणीयाय संग्रामाय ^{११}दस्युहत्याय दस्युहननाय^३ ^{१२}देवाः ^{१३}त्वाम् ^{१४}अवर्धयन् ॥

सचा यदासु जहतीष्वत्कममानुषीषु मानुषो निपेवे ।

अप स्म मत्तरसन्ती न भुज्युस्ता अत्रसत्रथस्पृशो नाश्वाः ॥ ८ ॥

मचा । यत् । आसु । जहतीषु । अत्कम् । अमानुषीषु । मानुषः । निऽसेवे ।

अप । स्म । मत् । तरसन्ती । न । भुज्युः । ताः । अत्रमन् । रथस्पृशः । न । अश्वाः ॥ ८ ॥

इदमादित्रीण्यैलवाक्यानि । तत्रादितो द्वाभ्यामुर्वंशीमन्याश्च सह स्तौति । ^१यत् यदा ^२सचा सहायभूतः पुरुरवाः ^३अत्कं स्वकीयं रूपम् । अत्क इति रूपनाम । ^४जहतीषु परित्यजन्तीषु ^५अमानुषीषु देवताभूतास्वप्सरःसु ^६मानुषः सन् ^७निपेवे अभिमुखं गच्छति तदानीं ^८ताः अप्सरसः ^९मत् मत्तः ^{१०}अप अपसृत्य ^{११}अत्रमन् । त्रसतिर्गतिकर्मा । गच्छन्ति । पलायने दृष्टान्तः । ^{१२}तरसन्ती ^{१३}भुज्युः^४ ^{१४}न^५ । तरसन्नाम मृगः । तस्य स्त्री भुज्युर्भोगसाधनभूता स्त्री मृगी । सा यथा व्याधाद्रीता पलायते । किंच ^{१५}रथस्पृशो ^{१६}नाश्वाः रथे नियुक्ता अश्वा इव । यथा^१ ते^२ पलायन्ते तद्वत्पलायन्त इति । उर्वंश्यानेकाभिरस्माभिः सह भोगमनुभुक्त्वानसीत्युक्तः प्रत्याचष्टे ॥

यदासु मर्तो अमृतासु निस्पृक्सं क्षोणीभिः क्रतुभिर्न पृङ्क्ते ।

ता आतयो न तन्वः शुम्भत स्वा अश्वासो न क्रीळयो दन्दशानाः ॥ ९ ॥

यत् । आसु । मर्तः । अमृतासु । निऽस्पृक् । सम् । क्षोणीभिः । क्रतुऽभिः । न । पृङ्क्ते ।

ताः । आतयः । न । तन्वः । शुम्भत । स्वा । अश्वासः । न । क्रीळयः । दन्दशानाः ॥ ९ ॥

^१यत् यदा ^२आसु ^३अमृतासु अप्सरःसु ^४मर्तः मनुष्यः पुरुरवाः ^५निस्पृक् निःशेषेण स्पृशन् ^६क्षोणीभिः वाग्भिः ^७क्रतुभिर्न कर्मभिश्च ^८सं ^९पृङ्क्ते संपर्कं करोति । नकारः समुच्चयार्थः । ^{१०}ताः अप्सरसः ^{११}आतयः आतिभूतास्तदानीं ^{१२}स्वाः ^{१३}तन्वः आत्मीयानि रूपाणि ^{१४}न ^{१५}शुम्भत न प्रकाशयन्ति । ^{१६}अश्वासो, ^{१७}न अश्वा इव ^{१८}क्रीळयः संकीडमानाः ^{१९}दन्दशानाः दन्दशूका जिह्वाभिरात्मीयाः शूका भक्षयन्तः । ते यथा चापल्येन धावन्तः स्वरूपं न प्रयच्छन्ति रथिकाय तद्वदिति दुःखाद्भूते ॥

विद्युन्न या पतन्ती दर्विद्योद्धरन्ती मे अप्या काम्यानि ।

जनिष्ठो अपो नर्यः सुजातः प्रोर्वशी तिरत दीर्घमायुः ॥ १० ॥

विऽद्युत् । न । या । पतन्ती । दर्विद्योत् । भरन्ती । मे । अप्या । काम्यानि ।

जनिष्ठो इति । अपः । नर्यः । सुजातः । प्र । उर्वशी । तिरत् । दीर्घम् । आयुः ॥ १० ॥

१. ग-त१.२.६.७.८-म४.५.६.८-वर्धमाने; त३-मु-‘सति’ नास्ति; भ२-सति वर्धमाने १ २. त१. २.३.६.७.८-म२.६.८-प्रवर्धमाने; त४.५-प्रवर्तमाने । ३. ग-त-दस्युहटनाय च । ४. त३.७-न भुज्युः । ५. ग-त-ते यथा ।

अनयोर्वशीं स्तौति । १या उर्वशी १विद्युन्न विद्युदिव १पतन्ती गच्छन्ती १द्विद्योत् द्योतते । किं कुर्वती । १अप्या । अप इत्यन्तरिक्षनाम । तत्संबन्धीनि व्याप्तानि^१ वा^१ १काम्यानि अस्मदभि-
मतान्युदकानि वा १मे मह्यं १भरन्ती संपादयन्ती । यदा आगतायास्तस्याः सकाशात्^२ १अपः व्याप्तः
कर्मसु कर्मवान्^३ वा १नर्यः^३ नरेभ्यो हितः १सुजातः सृजननः पुत्रः १जनिष्टो अजनिष्ट उत्पद्यते तदानीं
मम^४ १उर्वशी^४ १दीर्घमायुः १प्र १निरत प्रवर्धयति । ‘ प्रजामनु प्र जायसे तदु ते मर्त्यामृतम् ’
(तै. ब्रा. १. ५. ५. ६) इति हि मन्त्रः ॥ ॥ २ ॥

जज्ञिष इत्था गोपीध्याय हि दधाय तत्पुरूरवो म ओजः ।

अशांसं त्वा विदुषी सस्मिन्नहन्न म आशृणोः किमभुग्वदासि ॥ ११ ॥

जज्ञिषे । इत्था । गोऽपीध्याय । हि । दधाय । तत् । पुरूरवः । मे । ओजः ।

अशांसम् । त्वा । विदुषी । सस्मिन् । अहन् ।

न । मे । आ । अशृणोः । किम् । अभुक् । वदासि ॥ ११ ॥

१इत्था इत्थं १गोपीध्याय । गौः पृथिवी । पीथं पालनम् । स्वार्थिकस्तद्धितः । भूमे रक्षणाय
१जज्ञिषे १हि जानोऽसि खलु पुत्ररूपेण । ‘ आत्मा वै पुत्रनामा ’ इति श्रुतेः । पुनस्तदेवाह । हे १पुरूरवः
१मे ममोदरे मयि १ओजः अपत्योत्पादनसामर्थ्यं १दधाय^१ मयि निहितवानसि । १तत् तथास्तु ।
अथापि स्थातव्यमिति चेत् तत्राह । अहं १विदुषी भाति कार्यं जानती^२ १सस्मिन्नहन्^३ सर्वस्मिन्नहनि
त्वया^४ कर्तव्यं १त्वा त्वाम् १अशांसं शिक्षितवत्यस्मि । त्वं १मे मम वचनं १न १आशृणोः न शृणोषि ।
१किं त्वम् १अभुक् अभोक्तापालयिता प्रतिज्ञातार्थमपालयन् १वदासि^५ हये जाय इत्यादिकरूपं
प्रलापम् । वदेल्लेख्याडागमः । दिवसे^६ त्रिवारं यमस्व ण्डकद्वयमस्माकं पुत्रत्वेन परिकल्पय अपत्यो-
त्पादनपर्यन्तं^७ वयमि नम्रं त्वां यदाद्राक्षं तदा गच्छामीत्येवंरूपो मिथःसमयः ‘ उर्वशी हाप्सराः
पुरूरवसर्मलं चक्रे तं ह विन्दमानोवाच त्रिः स्म माहो वैतसेन दण्डेन ’ (श. ब्रा. ११. ५. १)
इत्यादि वाजसनेयकमुदाहृतम् ॥

कदा सनुः पितरं जात इच्छाच्चक्रन्नाश्रुं वर्तयद्विजानन् ।

को दंपती समनसा वि यूयोदध यदग्निः श्वशुरेषु दीदयत् ॥ १२ ॥

कदा । सनुः । पितरम् । जातः । इच्छात् । चक्रन् । न । अश्रुं । वर्तयत् । विऽजानन् ।

कः । दंपती इति दम्पती । सऽमनसा । वि । यूयोत् ।

अध । यत् । अग्निः । श्वशुरेषु । दीदयत् ॥ १२ ॥

१. त-आप्यानि; मु-अप्यानि । २. ग४-भ५-सकाशाद्यदि; त१.२.३.६.८-भ१.४-सकाशाद्यदि;
त४-सकाशादादि; त७-सकाशाद्यदि; भ२.६.७-सकाशाद्यदि । ३. ग१.२-कृतवान्वा नर्यां; त१.२.३.
६-नवान्नर्यां; त४-कर्मवान्वा नर्यां; ग४-नवा नर्यां; त७-तव त्वां नर्यां; त८-भ१.२.४.६.८-तवान्वा
नर्यां; भ७-श्रवतन्वा नर्यां । ४. त-प्रोर्वशी । ५. ग-त-मु-दधाय निदधाय । ६. ग-त-भ-जानती त्वं ।
७. ग४-त्वंनस्मिन्नहन्; त२.६-त्वंस्मिन्नहन्; त३.४.५-त्वमस्मिन्नहन् । ८. त-मु-त्वया यत् । ९. ग-
त४.५-भ५-वदासि वदसि; त८-भ२.८-वदसि । १०. ग-त-भ-अहनि दिवसे । ११. त१.२.३.६.७-
पुत्रोत्पादनपर्यन्तं ।

इदं पुरुरवसो वाक्यम् । 'कदा कस्मिन् काले' सूनुः तवोदरजातः सन् 'पितरं माम्' इच्छात् इच्छेत् । 'इषु इच्छायाम्' । लेटि शपि 'इषुगमियमां छः' इति छादेशः । 'लेटोऽडाटो' इत्यङागमः । कदा वा 'विजानन् पितरं मामधिगच्छन्' चक्रन् क्रन्दमानः 'नाशु' वर्तयत्^१ । नेति चार्थे । किंच 'कः' किंविधः सन् सूनुः 'समनसा समनसौ समनस्कौ' 'दंपती जायापती' त्वां मां च 'वि' यूयोत् विश्लेषयेत् । 'यु मिश्रणामिश्रणयोः' । यौतेष्ट्यान्दसः शपः श्लुः । तुजादित्वादभ्यासस्य दीर्घः । 'अध अधुना' यत् यदा 'अग्निः तव हृदयस्थितस्तेजोरूपो गर्भः' 'श्वशुरेण' 'दीदयत् दीप्यते । दीदयतिर्दीप्तिकर्मेति^२ नैरुक्तो धातुः ॥

प्रति ब्रवाणि वर्तयते अश्रु चक्रन्न क्रन्ददाध्यै शिवायै ।

प्र तत्तै हिनवा यत्तै अस्मे परेह्यस्तै नहि मूर मापः ॥ १३ ॥

प्रति । ब्रवाणि । वर्तयते । अश्रु । चक्रन् । न । क्रन्दत् । आऽध्यै । शिवायै ।

प्र । तत् । ते । हिनवा । यत् । ते । अस्मे इति ।

परा । इहि । अस्तम् । नहि । मूर । मा । आपः ॥ १३ ॥

इदमुर्वशावाक्यम् । हे पुरुरवः त्वां 'प्रति' ब्रवाणि प्रतिवचिम् । त्वदपत्यम्^३ 'अश्रु बाष्पं' वर्तयते वर्तयिष्यति । 'आध्ये आध्याते वस्तुनि' 'शिवायै शिवे कल्याणे समुपस्थिते सति' 'चक्रन् रुदन्नश्रूणि विमुञ्चन्' 'न' 'क्रन्दत्' । नकारश्चार्थे । रोसयति चेत्यर्थः । 'तत् त्वदपत्यं' 'ते तुभ्यं' 'हिनवा' 'प्रहिणोमि' 'यत् अपत्यं' 'ते तव संबन्धि' 'अस्मे अस्मासु निहितम्' । त्वं 'परेह्यस्तम्' । अस्तमिति गृहनाम । स्वगृहं प्रतिगच्छ । हे 'मूर मूढ' 'मा मां' 'नहि' 'आपः न प्राप्नोषि' । हिनवेत्यत्र हिनोतेः 'छन्दसि लुङ्लङ्लिटः' इति भविष्यदर्थे लङि मिपोऽमादेशः । गुणः । अन्यलोपश्छान्दसः । बहुलवचनादङभावः । आपः । 'आप्ल व्याप्तौ' । लिटि 'तिङां तिङो भवन्ति' इति थलो णल् ॥

सुदेवो अद्य प्रपतेदनावृत्परावतं परमां गन्तवा उ ।

अधा शयीत निःकृतेरुपस्थेऽधैनं वृका रभसासौ अद्युः ॥ १४ ॥

सुऽदेवः । अद्य । प्रऽपतेत् । अनावृत् । पराऽवतम् । परमाम् । गन्तवै । ऊँ इति ।

अध । शयीत । निःऽकृतेः । उपऽस्थे । अध । एनम् । वृकाः । रभसासौ । अद्युः ॥ १४ ॥

अथ परिदूनः पुरुरवा उवाच । 'सुदेवः त्वया सह सुक्रीडः पतिः' 'अद्य' 'प्रपतेत्' । अत्रैव प्रपततु । अथवा 'अनावृत् अनावृत्तः सन्' 'परमां' 'परावतं दूरादपि दूरदेशं' 'गन्तवै गन्तुं' 'महाप्रस्थानगमनं कुर्यात्' । 'अध' अथवा 'यत्र कुत्रापि गन्तुमसमर्थः' 'निःकृतेः पृथिव्याः' 'उपस्थे' 'शयीत शयनं कुर्यात्' । यद्वा । 'निःकृतेः पापदेवता । तस्या उपस्थे उत्संगे संनिधौ म्रियतामित्यर्थः' । 'अध' अथवा 'एनं' 'वृकाः आरण्याः श्वानः' 'रभसासः' 'वेगवन्तः' 'अद्युः भक्षयन्तु' । अत्र 'वाजसनेयकं—' 'सुदेवोऽद्योद्वा बभ्रीत प्र वा पतेत्तदेनं वृका वा श्वानो वाद्युरिति' 'हैव तदुवाच' (श. ब्रा. ११. ५. १. ८) इति ॥

१. ग-त-व-वर्तयत् वर्तयेत्; त१.२.६.८-भ-वर्तयत् वर्तयेत् । २. ग-त-भ-मु- 'समनस्कौ' 'नास्ति ।

३. त-व-दीधीङ् दीप्तिदेवनयोः । अस्माप्यंताल्लुटि वटि रुददीदयतिर्दीप्तिकर्मेति । ४. ग.त१.२.३.६.७.

८-भ-तदपत्यं; त४.५-यदपत्यं । ५. त-रभसासौ रभसः ।

पुरूरवो मा मृथा मा प्र पमो मा त्वा वृकासो अशिवास उ क्षन् ।

न वै स्त्रैणानि सख्यानि सन्ति सालावृकाणां हृदयान्येता ॥ १५ ॥

पुरूरवः । मा । मृथाः । मा । प्र । पमः । मा । त्वा । वृकासः । अशिवासः । ऊँ इति । क्षन् ।
न । वै । स्त्रैणानि । सख्यानि । सन्ति । सालावृकाणाम् । हृदयानि । एता ॥ १५ ॥

तमितरा प्रथुवाच । हे पुरूरवः त्वं वमा वमृथाः मृतिं मा प्राप्नुहि । त्रियतेर्लुङि थासि
'हस्वादङ्गात्' इति सिचो लोपः । तथा वमा वप्र वपसः अत्रैव पतनं मा कार्षीः । पतेर्लुङि लृदिश्वात्
'पुपादि°' इत्यादिना च्लेरङ् । 'पतः पुम्' इति पुम् । तथा वत्वा त्वाम् वअशिवासः अशुभाः
ववृकासः वृकाः वमा वउ वक्षन् । उ इत्येवकारार्थे । अक्षन् । माभ्यवहारयन्तु । किमित्येवमस्मदु-
पर्याग्रहं करोपि । मा कार्षीरित्यर्थः । अदेर्लुङि 'लुङ्सनोर्घस्तु' (पा. सू. २. ४. ३७) इति
घस्तलादेशः । 'मन्त्रे घस°' इति च्लेरुङ् । 'गमहन°' इत्यादिनोपधालोपः । 'शासिवसि°' इत्यादिना
पत्वम् । 'खरि च' इति चत्वंम् । बाहुलकादडभावः । अथ स्वस्नेहस्यासारतामाह । वस्त्रैणानि
स्त्रीणां कृतानि वसख्यानि वन वै वसन्ति । न सन्ति खलु । अभावे कारणमाह । एता एतानि
सख्यानि वसालावृकाणां वहृदयानि तेषां हृदयानि यथा वसादीनां विश्वासापन्नानां घातुकानि तद्वत् ।
अत्र वाजसनेयकं—'भैतदाद्या न वै स्त्रैण सख्यमस्ति पुनर्गृह्णानिहीति ह्रैवन्नं तदुवाच' (श. ब्रा.
११. ५. १. ९) इति ॥ ३ ॥

यद्विरूपाचरं मर्त्येष्ववसं रात्रीः शरदुश्चर्तसः ।

घृतस्य स्तोत्रं सकृदहं आश्रां तादेवेदं तानृपाणा चरामि ॥ १६ ॥

यत् । विरूपा । अचरम् । मर्त्येषु । अवसम् । रात्रीः । शरदः । चर्तसः ।

घृतस्य । स्तोत्रम् । सकृत् । अहं । आश्राम् । तात् । एव । इदम् । तनृपाणा । चरामि ॥ १६ ॥

यत् यदा विरूपा मनुष्यसंपर्काद्विगतसहजभूतदेवरूपा पत्यानुकूल्येन नानारूपा वा मर्त्येषु
मनुष्येषु अवचरं तदानीं रात्रीः प्रमथित्रीः चर्तसः शरदः अवसं न्यवसम् । अत्यन्तसंयोगे
द्वितीया । तदानीं घृतस्य स्तोत्रं सकृदहं आश्राम् । तादेव तेनैव स्तोत्रेनाहम् इदं संप्रति
तानृपाणां नृसा सती चरामि ॥

अन्तरिक्षप्रां रजसो विमानीमुप शिक्षाम्युर्वशीं वसिष्ठः ।

उप त्वा रातिः सुकृतस्य तिष्ठानि वर्तस्व हृदयं तप्यते मे ॥ १७ ॥

अन्तरिक्षप्रां रजसः । विमानीम् । उप । शिक्षामि । उर्वशीम् । वसिष्ठः ।

उप । त्वा । रातिः । सुकृतस्य । तिष्ठात् । नि । वर्तस्व । हृदयम् । तप्यते । मे ॥ १७ ॥

वअन्तरिक्षप्रां स्वतेजसान्तरिक्षस्य पूरयित्रीं तथा रजसः रजकस्योदकस्य विमानीं निर्मात्रीम्
वउर्वशीं ववसिष्ठः समानानां मध्येऽतिशयेन वासयिताहम् उप शिक्षामि वशं नयामि । सुकृतस्य
शोभनकर्मणः रातिः दाता पुरूरवाः वत्वा त्वाम् उप तिष्ठात् उपतिष्ठतु । मे वहृदयं तप्यते^१ ।
अतो वनि वर्तस्व । एवं राजोवाच^२ ॥

इति त्वा देवा इम आहुरैः यथेमेतद्भवसि मृत्युबन्धुः ।

प्रजा ते देवान् हविषा यजाति स्वर्ग उ त्वमपि मादयासे ॥ १८ ॥

इति । त्वा । देवाः । इमे । आहुः । ऐः । यथा । ईम् । एतत् । भवसि । मृत्युऽबन्धुः ।

प्रऽजा । ते । देवान् । हविषा । यजाति । स्वऽर्गे । ऊँ इति । त्वम् । अपि । मादयासे ॥ १८ ॥

हे^१ एः पुरुरवः^२ पश्वा त्वाम्^३ इमे देवाः^४ इति आहुः । मृत्युबन्धुः मृत्योः^५ बन्धकः मृत्योर्बन्धुभूतो वा मृत्युवशमप्राप्तवस्त्वं^६ यथे^७ यथा एतद्भवसि^८ भविष्यसि प्रजा प्रकर्षेण जायमानस्त्वं^९ ते तव संबन्धिनो यष्टव्यान् देवान् हविषा यजासि यजसि । स्वर्ग उ स्वर्ग एव त्वमपि मादयासे मादयसेऽस्माभिः सह । एवमाहुरित्यर्थः । यस्मादेवं करोषि तस्माद्भिलापं हित्वा सुखी भवेति^{१०} सेयं पुरुरवसं प्रत्युवाच ॥ ॥ ४ ॥

अथ 'प्र ते महे' इति त्रयोदशर्चं पष्ठं सूक्तम् । बरुनामाङ्गिरस ऋषिः इन्द्रस्य पुत्रः सर्व-हरिर्वा नाम । द्वादशीत्रयोदश्यां त्रिष्टुभौ शिष्टा एकादश जगत्पत्यः । इन्द्रस्याश्वौ हरी । तयोरत्र स्तूयमानत्वात्तदेवताकमिदम् । तथा चानुक्रान्तं—'प्र ते ससोना बरुः सर्वहरिर्वेन्द्रो हरिस्तुतिर्द्वि-त्रिष्टुबन्तम्'^१ इति । अतिरात्रे तृतीये पर्याये ब्राह्मणाच्छंसिन एतत्सूक्तम् । सूत्रितं च—'प्र ते मह ऊती शचीवस्तव वीर्येणेति याज्या' (आश्व. श्रौ. ६. ४) इति । षोडशिशब्देऽप्याद्यस्तृचः शंसनीयः । सूत्रितं च—'प्र ते महे विदये शंसिपं हरी इति तिस्रो जगत्पत्यः' (आश्व. श्रौ. ६. २) इति ॥

प्र ते महे विदये शंसिपं हरी प्र ते वन्वे वनुषो हर्यतं मदम् ।

घृतं न यो हरिभिश्चारु सेचत आ त्वा विशन्तु हरिवर्षसं गिरः ॥ १ ॥

प्र । ते । महे । विदये । शंसिपम् । हरी इति । प्र । ते । वन्वे । वनुषः । हर्यतम् । मदम् ।

घृतम् । न । यः । हरिऽभिः । चारु । सेचते । आ । त्वा । विशन्तु । हरिऽवर्षसम् । गिरः ॥ १ ॥

हे इन्द्र ते तव हरा अश्वौ महे महति विदये यज्ञे प्र शंसिपम् अशंसिपम् । अस्ताविषम् । तथा वनुषः । 'वनु हिंसायाम्' । हिंसकस्य ते तव हर्यतम् । 'हर्य गतिकान्त्रयोः' । तस्यौणा-दिकोऽतत् । चित्स्वरेणान्तोदात्तः । कमनीयं मदं प्र वन्वे प्रयाचेऽस्मदभिमतम् । 'वनु याचने' । यः इन्द्रः हरिभिः हरितवर्णैरश्वैः मघागं गत्वा चारु चरणीयं घृतं न घृतमिव सुपूतमुदकं सेचते वर्पति तं तादृशं हरिवर्षसम् । वर्ष इति रूपनाम । हरितरूपं पश्वा त्वाम् आ विशन्तु गिरः अस्मदीयाः स्तुतिवाचस्तव मदाय ॥

हरि हि योनिमाभि ये समस्वरन् हिन्वन्तो हरी दिव्यं यथा सदैः ।

आ यं पृणन्ति हरिभिर्न धेनव इन्द्राय शूपं हरिवन्तमर्चत ॥ २ ॥

हरिम् । हि । योनिम् । अभि । ये । समऽस्वरन् । हिन्वन्तः । हरी इति । दिव्यम् । यथा । सदैः ।

आ । यम् । पृणन्ति । हरिऽभिः । न । धेनवः । इन्द्राय । शूपम् । हरिऽवन्तम् । अर्चत ॥ २ ॥

१. भ—'हे मृत्योः' नास्ति । २. त—एतद्भवति । ३. त—जायमानाः । ४. त—भवति । ५. त१.२.३.६.८-म१.२.४.७.८—स्तुतिस्त्रिष्टुबन्तं । ६. ग-म१.४.५.६.८—मेघान् ; त१.२.३.७—मेघान् ; त६.८—मघान् ; म२—मघोन् ।

१ये पूर्वे स्तोतार ऋषयः १योनिम् इन्द्रस्य स्थानभूतम् १हरिम् अश्वम् १अभि १समस्वरन् ।
 ' सृष्ट शब्दोपतापयोः ' । अभिसंस्तुवन्ति । किं कुर्वन्तः । १दिव्यं देवसंबन्धि १सदः यागगृहं १यथा
 प्रेरयन्तीन्द्रं तथा १हरी अश्वौ १हिन्वन्तः प्रेरयन्तः । सोमेऽभिपुते सति स्वयमेवेन्द्रो रथेऽश्वौ प्रेरयन्ति
 अतः स्तोतृणां हरिप्रेरणत्वम् । यद्वा^१ । दिव्यं सद इन्द्रः प्राप्नुयाद्यथा^२ तथा^३ हरी^३ स्तुतिभिर्हिन्वन्तः
 प्रेरयन्तः । १यम् इन्द्रम् १धेनवः नवप्रसूता गावो यथा पृणन्ति क्षीरादिभिः । अत्र पुरस्तादुपाचा-
 रोऽपि नकार उपमाधीयः । १हरिभिः हरितवर्णैः सोमैः १आ १पृणन्ति पूरयन्ति च^४ । तथा यूयमपि
 १इन्द्राय इन्द्रस्य १हरिवन्तं १शूर्पं बलम् १अर्चन्तं पूजयत हे स्तोतारः स्तुतिभिः ॥

सो अस्य वज्रो हरितो य आयसो हरिर्निकामो हरिरा गभस्त्योः ।

द्युम्नी सुशिप्रो हरिमन्युसायक इन्द्रे नि रूपा हरिता मिमिक्षिरे ॥ ३ ॥

सः । अस्य । वज्रः । हरितः । यः । आयसः । हरिः । निऽकामः । हरिः । आ । गभस्त्योः ।
 द्युम्नी । सुऽशिप्रः । हरिमन्युऽसायकः । इन्द्रे । नि । रूपा । हरिता । मिमिक्षिरे ॥ ३ ॥

१अस्य इन्द्रस्य १सः^१ १वज्रः १हरितः हरितवर्णः १य १आयसः अयःसारभूतोऽस्ति निर्मितः ।
 स च १हरिः^२ हरितवर्णो वज्रः १निकामः नितरां कमनीयः । सः १आ हन्ता शत्रूणाम् । तादृशो वज्रः
 १गभस्त्योः हस्तयोर्वर्तत इति शेषः । अयमिन्द्रः १द्युम्नी । द्युम्नं द्योतमानं धनम् । तद्वान् १सुशिप्रः
 शोभनहनुः १हरिमन्युसायकः । यस्य मन्युः^३ सायकः शत्रुहन्ताभिगन्ता वा भवति । यद्वा शत्रुहन्ता
 कोपः सायकश्च यस्य स तादृशो भवति । किं बहुना । १इन्द्रे १रूपा रूपाणि सर्वाणि १हरिता हरितानि
 १नि १मिमिक्षिरे निपिकानि बभूवुः । मिहः सनन्तात्कर्मणि लिटि रूपम् ॥

दिवि न केतुरधि धायि हर्यतो विव्यचद्रजो हरितो न रंक्षा ।

तुददहि हरिंशिप्रो य आयसः सहस्रशोका अभवद्वरिभुरः ॥ ४ ॥

दिवि । न । केतुः । अधि । धायि । हर्यतः । विव्यचत् । वज्रः । हरितः । न । रंक्षा ।
 तुदत् । अहिम् । हरिंऽशिप्रः । यः । आयसः । सहस्रऽशोकाः । अभवत् । हरिम्ऽभुरः ॥ ४ ॥

१दिवि अन्तरिक्षे १केतुः प्रकाशेन सर्वस्य प्रज्ञापक आदित्य इव स यथाधि निहित एवमय-
 मिन्द्रः १अधि १धायि अध्यधायि^१ स्तोत्रभिरधिनिहितः । किंचेन्द्रस्य १वज्रः १हर्यतः स्पृहणीयः सन्
 १विव्यचत् व्याप्नोति^२ व्यासव्यं शत्रुसंघम् । तत्र दृष्टान्तः । १हरितो १न हरितवर्णो अध्वाहर्तारो^३
 वाश्वा आदित्यसंबन्धिनः । ते यथा १रंक्षा रंक्षणेन वेगेन व्याप्नुवन्ति व्यासव्यम् । १यः अस्य वज्रः
 १आयसः अयोविकारः १अहिं वृत्रं मेघं वा १तुदत् हिः, स्ति । योऽयं^४ महानुभावः १हरिशिप्रः सोम-
 पानरभसेन^५ हरितवर्णनासिकस्तद्वर्णहनुर्वा १हरिभरः हर्योर्भर्तेन्द्रः^६ १सहस्रशोकाः १अभवत् । ' शुच
 दीप्ता ' । अपरिमितदीप्तिर्भवति ॥

१. ग-यद्वा यथा । २. ग-त-भ-प्राप्नुयात्तथा । ३. त-भ-हरी रथाय । ४. ग-आप्रीणयति वा;
 त४.५.८-भ१.२.४.६.८-वा; त१.२.३.६.७-मु- ' च ' नास्ति । ५. त-भ- ' सः ' नास्ति । ६. त-भ-
 ' हरिः ' नास्ति । ७. ग-त-भ- ' मन्युः ' नास्ति । ८. त१.२.३.६.७.८-भ- ' अध्यधायि ' नास्ति ।
 ९. त१.२.३.६.७.८-भ२.६.८-मु-विव्याप्नोति । १०. ग-भ२.८-असाध्वाहर्तारो, त४.५-असाधा
 वर्तते; भ६-अस्याध्वाहर्तारो । ११. ग-सोयं । १२. त४.५-रसेन । १३. ग-भ-हर्या भर्तेन्द्रः ।

त्वंत्वमहर्यथा उपस्तुतः पूर्वैभिरिन्द्र हरिकेश यज्वभिः ।

त्वं हर्यसि तव विश्वमुक्थ्य मसामि राधो हरिजात हर्यतम् ॥ ५ ॥

त्वम्ऽत्वंम् । अहर्यथाः । उपऽस्तुतः । पूर्वैभिः । इन्द्र । हरिऽकेश । यज्वऽभिः ।

त्वम् । हर्यसि । तव । विश्वम् । उक्थ्यम् । असामि । राधः । हरिऽजात । हर्यतम् ॥ ५ ॥

हे ^१इन्द्र हे ^२हरिकेश हरितरोमवदश्च ^३त्वंत्वं^४ त्वमेव सर्वत्र यज्ञे ^५अहर्यथाः अकामयथाः स्तोत्रं हविर्वा । कीदृशस्त्वम् । ^६पूर्वैभिः पूर्वतनैः ^७यज्वभिः यजमानैः ^८उपस्तुतः सन् । हे ^९हरिजात हरितवर्णः सन् प्रादुर्भूत हारकप्रादुर्भाव वा । शत्रुवधार्थं प्रादुर्भूतेत्यर्थः । हे तादृशेन्द्र ^{१०}त्वं ^{११}तव । स्वभूतमिति शेषः । ^{१२}विश्वं व्याप्तं सोमचरुपुरोडाशादिरूपं सर्वं वा । यद्वा । यत्र यानि यानि हवींषि दीयन्ते तत्सर्वं वा । तथा ^{१३}उक्थ्यं प्रशस्यम् ^{१४}असामि अयाधारणमसमं कृत्स्नं ^{१५}हर्यते कान्तं ^{१६}राधः अन्नं हविर्लक्षणं ^{१७}हर्यसि कामयसे ॥ ॥ ५ ॥

ता वज्रिणीं मन्दिनं स्तोम्यं मद इन्द्रं रथे वहतो हर्यता हरी ।

पुरुण्यस्मै सर्वनानि हर्यत इन्द्राय सोमा हरयो दधन्विरे ॥ ६ ॥

ता । वज्रिणीम् । मन्दिनम् । स्तोम्यम् । मदे । इन्द्रम् । रथे । वहतः । हर्यता । हरी इति ।

पुरुणि । अस्मै । सर्वनानि । हर्यते । इन्द्राय । सोमाः । हरयः । दधन्विरे ॥ ६ ॥

^१ता तां प्रसिद्धौ ^२हर्यता हर्यतां गन्तारौ कान्तौ वा ^३हरी हरितवर्णावश्चौ ^४मन्दिनं मोदमानं ^५स्तोम्यं स्तुत्यहं ^६वज्रिणीम् ^७इन्द्रं ^८मदे निमित्ते^९ रथे ^{१०}वहतः धारयतः^{११} । यज्ञस्मदीयं प्रापयतः । ^{१२}अस्मै ^{१३}हर्यते कान्ताय ^{१४}इन्द्राय ^{१५}पुरुणि बहूनि ^{१६}सवनानि प्रातरादीनि ^{१७}हरयः हरितवर्णाः ^{१८}सोमाः ^{१९}दधन्विरे निधीयन्ते ॥

अरं कामाय हरयो दधन्विरे स्थिराय हिन्वन् हरयो हरी तुरा ।

अर्वद्विर्यो हरिभिर्जोषमीयते सो अस्य कामं हरिवन्तमानशे ॥ ७ ॥

अरम् । कामाय । हरयः । दधन्विरे । स्थिराय । हिन्वन् । हरयः । हरी इति । तुरा ।

अर्वतऽभिः । यः । हरिऽभिः । जोषम् । ईयते । सः । अस्य । कामम् । हरिऽवन्तम् । आनशे ॥ ७ ॥

^१अरम् अलं पर्याप्तं ^२कामाय इन्द्रकामनाय ^३हरयः हरितवर्णाः सोमाः ^४दधन्विरे । ते च ^५हरयः ^६स्थिराय युद्धेऽपलायितायेन्द्राय ^७तुरा तुरौ त्वरमाणौ ^८हरी अर्वा ^९हिन्वन् प्रेरयन्ति । ^{१०}यः ^{११}अर्वद्विः अरणकुशलैः ^{१२}हरिभिः अश्वैः ^{१३}जोषं शूरैः सेव्यं संग्रामम् ^{१४}ईयते गच्छति ^{१५}सः रथः ^{१६}अस्य इन्द्रस्य स्वभूतं ^{१७}कामं कमनीयं ^{१८}हरिवन्तं सोमवन्तं यज्ञम् ^{१९}आनशे व्याप्नोति ॥

हरिदमशारुर्हरिकेश आयसस्तुरस्पेये यो हरिपा अवर्धत ।

अर्वद्विर्यो हरिभिर्वाजिनीवसुरति विश्वा दुरिता पारिषद्वरी ॥ ८ ॥

हरिऽश्मशारुः । हरिऽकेशः । आयसः । तुरऽपेयै । यः । हरिऽपाः । अवर्धत ।
 अवर्तऽमिः । यः । हरिऽमिः । वाजिनीऽवसुः ।
 अति । विश्वा । दुऽइता । पारिपत् । हरी इति ॥ ८ ॥

१हरिश्मशारुः हरितवर्णश्मश्रुः १हरिकेशः १हरितवर्णकेशः १आयसः अयोमयहृदयः^१ । शत्रूणां घातक इत्यर्थः । एतादृशः १यः इन्द्रः १तुरस्पेये तूर्णं पातये सोमे १हरिपाः हरितवर्णसोमपाः १अवर्धत वर्धते १यः च १अवर्द्धिः गन्तृभिः १हरिभिः अश्वैः सोमैर्वा १वाजिनीवसुः । वाजिनमञ्जं हविलक्षणम् । तदस्या अस्तीति वाजिनी क्रिया । सैव वसु धनं यस्य स तथोक्तः । यज्ञधन इत्यर्थः । यद्वा । वाजिनमेव वाजिनी । तदेव धनं यस्य । स एवमुक्तलक्षण इन्द्रः १हरी रथे योजयित्वा १विश्वा विश्वानि सर्वाणि १दुरिता अस्माकं दुरितानि १पारिपत् पारयतु^२ । पारयतेल्लेडि सिप्यडागमः ॥

सुवेव यस्य हरिणी विपेततुः शिप्रे वाजाय हरिणी दर्विध्वतः ।

प्र यत्कृते चमसे मर्मृजद्वरी पीत्वा मदस्य हर्यतस्यान्धसः ॥ ९ ॥

सुवाऽइव । यस्य । हरिणी इति । विपेततुः । शिप्रे इति । वाजाय । हरिणी इति । दर्विध्वतः ।
 प्र । यत् । कृते । चमसे । मर्मृजत् । हरी इति । पीत्वा । मदस्य । हर्यतस्य । अन्धसः ॥ ९ ॥

१यस्य इन्द्रस्य १हरिणी हरितवर्णावश्वौ १विपेततुः रथ इन्द्रमारोप्य विपततो यज्ञमस्मदीयम् । यद्वा । यस्य हरिणी हरितवर्णं कनीनिके विपेततुः सोमं प्रति विपततः । तत्र दृष्टान्तः । १सुवेव । यथा सुवा सुवौ हविषा पूर्णो पात्रविशेषो होमार्थं विपततः तद्वत् । तथा यस्य च १हरिणी हरितवर्णे १शिप्रे हन् १वाजाय सोमलक्षणायाज्ञाय १दर्विध्वतः कम्पयतः पुरतः प्रत्तस्य^३ सोमस्य प्रीत्या^४ चलतः^५ । तथा १यत् यदा १कृते संस्कृते १चमसे वर्तमानं १मदस्य मदकरं १हर्यतस्य कान्तम् १अन्धसः अन्नं सोमं १पीत्वा १हरी अश्वौ १प्र १मर्मृजत् प्रमाष्टि । तदानीं स्तुत इत्यर्थः ॥

उत स्म सन्नं हर्यतस्य पस्त्योऽरत्यो न वाजं हरिवाँ अचिक्रदत् ।

मही चिद्धि धिषणाहर्यदोजसा बृहद्वयो दधिपे हर्यतश्चिदा ॥ १० ॥

उत । स्म । सन्नं । हर्यतस्य । पस्त्योः । अत्यः । न । वाजम् । हरिऽवान् । अचिक्रदत् ।
 मही । चित् । हि । धिषणा । अहर्यत् । ओजसा । बृहत् । वयः । दधिपे । हर्यतः । चित् । आ ॥ १० ॥

१उत अपि च १हर्यतस्य कमनीयस्येन्द्रस्य १सन्नं सन्नं १पस्त्योः छावापृथिव्योः संबन्धि । सोऽयम् १अत्यो १न अश्व इव १वाजं संग्रामं १हरिवान् अश्ववान् १अचिक्रदत् गच्छति । तथा १हि यस्माद्दे इन्द्र त्वां १मही महती १धिषणा स्तुतिः १ओजसा बलेन युक्तमिन्द्रम् १अहर्यत् कामयते । १चित् इति पूरणः । अतो वाजमचिक्रदत् । तथा सति हे इन्द्र १हर्यतः कामयमानस्य यजमानस्य^१ १बृहत् महत् १वयः अन्नम् १आ १दधिपे धारयसि^६ । आप्रयच्छसि । १चित् इति पूरणः ॥ ॥ ६ ॥

१. त१.२.३.६.७-मु-हृदयोस्य । २. त-म-पारयति । ३. त१.२.६.७-प्रयत् प्रत्यस्य । ४. ग-प्रियां चलतः; त-प्रिया चलतः; म१.७-प्रियबलजः; म२.४-प्रियबलतः; म६-प्रियावलतः; म८-प्रिया-बलतः । ५. ग-त१.२.३.६.७-म१.२.४.७.८-यजमानाय । ६. ग-त१२३६७-म-मु-‘धारयसि’ नास्ति ।

आ रोदसी ह्यर्हमाणो महित्वा नव्यं नव्यं ह्यर्हसि मन्म नु प्रियम् ।

प्र प्रस्त्यमसुर ह्यर्हत्तं गोराविष्कृधि हरये सूर्याय ॥ ११ ॥

आ । रोदसी इति । ह्यर्हमाणः । महित्वा । नव्यम् नव्यम् । ह्यर्हसि । मन्म । नु । प्रियम् ।

प्र । प्रस्त्यम् । असुर । ह्यर्हत्तम् । गोः । आविः । कृधि । हरये । सूर्याय ॥ ११ ॥

हे इन्द्र ^१ह्यर्हमाणः कामयमानः ^२महित्वा महत्त्वेन ^३रोदसी छावापृथिव्या ^४आ । पूरयसीति शेषः । तथा ^५नव्यं नव्यं नवतरं ^६प्रियं प्रियकरं ^७मन्म मननीयं स्तोत्रं ^८नु क्षिप्रं ^९ह्यर्हसि कामयसे । हे ^{१०}असुर बलवन् । असुः प्राणः । तद्वन् । मत्वर्थीयो रः । तादृशेन्द्र ^{११}गोः । जात्येकवचनम् । गवां ^{१२}ह्यर्हत्तं स्पृहणीयं ^{१३}प्रस्त्यं गृहं गोरुदकस्योक्तगुणकं स्थानं वा ^{१४}हरये उदकस्य हत्रे ^{१५}सूर्याय ^{१६}प्र प्रकर्षेण ^{१७}आविष्कृधि प्रकटीकुरु ॥

आ त्वा ह्यर्हन्तं प्रयुजो जनानां रथे वहन्तु हरिं शिप्रमिन्द्र ।

पिब यथा प्रतिभृतस्य मध्वो ह्यर्हन् यज्ञं सधमादे दशोणिम् ॥ १२ ॥

आ । त्वा । ह्यर्हन्तम् । प्रयुजः । जनानाम् । रथे । वहन्तु । हरिं शिप्रम् । इन्द्र ।

पिब । यथा । प्रतिभृतस्य । मध्वः । ह्यर्हन् । यज्ञम् । सधमादे । दशोणिम् ॥ १२ ॥

हे ^१इन्द्र ^२हरिं शिप्रं हरितवर्णशिप्रं ^३त्वा त्वां ^४ह्यर्हन्तं यज्ञं कामयमानं ^५प्रयुजः रथे प्रयुक्ता अश्वाः ^६रथे स्थापयित्वा ^७जनानाम् ऋत्विग्यजमानानामन्तिकं ^८वहन्तुं प्रापयन्तु । यथा येन प्रकारेण ^९प्रतिभृतस्य ग्रहादिषु संभृतं ^{१०}मध्वः मधु सोमरसं ^{११}यज्ञं यागसाधनं ^{१२}दशोणिम् । ओणयो-
ऽङ्गुलयः । दशभिरङ्गुलिभिः संपादितं सोमं ^{१३}ह्यर्हन् कामयमानः सन् ^{१४}पिब पिबसि ^{१५}सधमादे संग्रामं ^{१६}जयार्थं ^{१७}तथा वहन्त्वित्यर्थः ॥

‘अपाः पूर्वेषाम्’ इत्येषा षोडशिशस्त्रस्य याज्या । सूत्रितं च—‘एवा हि शक्रो वशी हि शक्र इति जपित्वापाः पूर्वेषां हरिवः सुतानामिति यजति’ (आश्व. श्रौ. ६. २) इति ॥

अपाः पूर्वेषां हरिवः सुतानामथो इदं सवनं केवलं ते ।

ममद्धि सोमं मधुमन्तमिन्द्र सत्रा वृषज्जुठर आ वृषस्व ॥ १३ ॥

अपाः । पूर्वेषाम् । हरिवः । सुतानाम् । अथो इति । इदम् । सवनम् । केवलम् । ते ।

ममद्धि । सोमम् । मधुमन्तम् । इन्द्र । सत्रा । वृषन् । जुठरे । आ । वृषस्व ॥ १३ ॥

हे इन्द्र ^१सुतानाम् अभिपुतानां ^२पूर्वेषां प्रातःसवनसंपादितानाम् । कर्मणि पष्ठधावेते । अभिपुतान् प्रातःसवनिकान् सोमान्त्यर्थः । तान् ^३अपाः अपिबः । हे ^४हरिवः इतीन्द्रसंबोधनम् । हरिभ्यामश्वाभ्यां तद्वन् । यद्वा ऋक्सामात्मकाभ्यां हरिभ्यां युक्त । ‘ऋक्सामे वा इन्द्रस्य हरी’ (ऐ. ब्रा. २. २४; तै. सं. ६. ५. ९. २) । ‘ताभ्यामेव हरति’ इति ब्राह्मणम् । ^५अथो अपि च ^६इदं माध्यंदिनं ^७सवनं ^८केवलं ^९ते तवैवासाधारणम् । ‘माध्यंदिनं सवनं केवलं ते’ (ऋ. सं.

१. त-४.५-यजमाना* । २. ग-त-भ-सु-प्रातं वहन्तु । ३. त-भ-संग्रामजयाथे । ४. ग-त-सु-इदं त्वं ।

४. ३५. ७) इति हि मन्त्रान्तरम् । तस्मिन् सवने हे ^१इन्द्र ^२मधुमन्तं माधुर्योपेतं ^३सोमं ^४ममङ्घ्रि पिब । आस्वादयेत्यर्थः । मदिरास्वादानकर्मा । पिबन्तु मदन्तु वियन्तु इति च मन्त्रः । ^५सत्रा ^६वृषन् । सत्राशब्दो भूयिष्ठवचनः । हे भूयिष्ठवर्षितरिन्द्र ^७जठर ^८आ ^९वृषस्व आसिञ्चस्व ॥ ७ ॥

‘ या ओषधीः ’ इति त्रयोविंशत्यृचं सप्तमं सूक्तम् । अथर्वणः पुत्रस्य भिषङ्नाम्न आर्षम् । आनुष्टुभमोपधिदेवताकम् । तथा चानुक्रान्तं—‘ या ओषधीर्यधिकार्थर्वणो भिषगोपधिस्तुतिरानुष्टुभम् ’ इति । दीक्षितानां ज्वराद्युपतापे संजातेऽनेन सूक्तेन मार्जयेत् । सूत्रितं च—‘ ओषधिसूक्तेन चाह्वान्यानुमृजेत् ’ (आश्व. श्रौ. ६. ९) इति ॥

या ओषधीः पूर्वा जाता देवेभ्यस्त्रियुगं पुरा ।

मनै नु बभ्रूणामहं शतं धामानि सप्त च ॥ १ ॥

याः । ओषधीः । पूर्वाः । जाताः । देवेभ्यः । त्रियुगम् । पुरा ।

मनै । नु । बभ्रूणाम् । अहम् । शतम् । धामानि । सप्त । च ॥ १ ॥

१याः ^२ओषधीः ओषधयः ^३पूर्वाः पुरातन्यः ^४जाताः उत्पन्नाः । केभ्यः सकाशात् । ^५देवेभ्यः जगन्निर्मातृभ्यः । यद्वा । देवा द्योतमाना क्रतवः । तेभ्यः । कस्मिन् काले । ^६त्रियुगं त्रिपु^१ युगेपु^२ । विशेषेण^३ प्रादुर्भावापेक्षया कृतादियुगत्रयमुक्तं कलौ त्वय्यन्तालपत्वादुपेक्षितम् । अथवा त्रिपु युगेषु वसन्ते प्रावृषि शरदि चेत्यर्थः । ^४अहं ^५बभ्रूणां बभ्रुवर्णानां सोमाद्योषधीनां ^६शतं ^७सप्त ^८च ^९धामानि अनुलेपमार्जनाभिषेकादिरूपेणाश्रयभूतानि^{१०} स्थानानि ^{११}नु क्षिप्रं ^{१२}मनै मन्ये । संभावयामीत्यर्थः । अत्र वाजसनेयकं—‘ या ओषधीः पूर्वा जाता देवेभ्यस्त्रियुगं पुरेत्यतवो वै देवास्तेभ्य एतास्त्रिः पुरा जायन्ते वसन्ते प्रावृषि शरदि मनै नु बभ्रूणामहमिति सोमो वै बभ्रुः सोम्या ओषधय औषधः पुरुषः शतं धामानीति यदिदं शतायुः शतार्घः^{१३} शतवीर्यं एतानि हास्य तानि* शतं धामानि सप्त चेति । य एवेमे सप्त शीर्षेन्द्राणास्तानेतदाह ’ (श. ब्रा. ७. २. ४. २६) इति । अत्र निरुक्तं च—‘ या ओषधयः^{१४} पूर्वा जाता देवेभ्यस्त्रिणि युगानि पुरा मन्ये नु तद्बभ्रूणामहं बभ्रुवर्णानां भरणानां हरणानामिति वा शतं धामानि सप्त चेति । धामानि त्रयाणि भवन्ति स्थानानि नामानि जन्मानिति । जन्मान्यत्राभिप्रेतानि^{१५} सप्तशतानि सप्त शतं पुरुषस्य मर्मणां तेष्वेना दधति ’ (निरु. ९. २८) इति ॥

शतं वो अम्ब धामानि सहस्रमुत वो रुहः ।

अधा शतक्रत्वो यूयमिमं मे अगदं कृत ॥ २ ॥

शतम् । वः । अम्ब । धामानि । सहस्रम् । उत । वः । रुहः ।

अध । शतऽक्रत्वः । यूयम् । इमम् । मे । अगदम् । कृतम् ॥ २ ॥

हे ^१अम्ब मातर ओषधयः ^२वः युष्माकं ^३धामानि स्थानानि जन्मानि वा ^४शतम् अपरिमितानि । ^५उत अपि च ^६वः युष्माकं ^७रुहः प्ररोहः प्रोद्गमः ^८सहस्रम् अपरिमितः^९ । ^{१०}अध अपि च हे ^{११}शत-क्रत्वः शतकर्माणः ^{१२}यूयमिमं ^{१३}मे मां मदीयं वा जनमामयग्रस्तम् ^{१४}अगदम् । गदो रोगः । तद्रहितं ^{१५}कृत कुरुत ॥

१. त-भ-त्रियुगेषु । २. त-भ-४.६.८-विशेषः । ३. ग-त-मु-अनुलेपसंमार्जनाभिषेकः । ४. भ-‘ शतार्घः ... ओषधयः ’ नास्ति । * त-मु-‘ तानि ’ नास्ति । ५. त-४.५-स्थानान्यत्रा । ६. ग-त-भ-मु-अपरिमितं ।

ओषधीः प्रति मोदध्वं पुष्पवतीः प्रसूवरीः ।

अश्वाइव सजित्वरीर्वीरुधः पारयिष्णवः ॥ ३ ॥

ओषधीः । प्रति । मोदध्वम् । पुष्पवतीः । प्रसूवरीः ।

अश्वाःऽइव । सजित्वरीः । वीरुधः । पारयिष्णवः ॥ ३ ॥

हे १ओषधीः ओषधयः १प्रति १मोदध्वं इमं रुग्णं प्रति मुदिता हृष्टा भवत । कीदृश्यो यूयम् । १पुष्पवतीः पुष्पवत्यः १प्रसूवरीः । प्रकपेण सूयन्त उपभोगायेति प्रसवाः फलानि । तद्वत्यः । किंच १अश्वाइव अनुवाना हया इव १सजित्वरीः सह रोगं जयन्त्यः १वीरुधः विरोहन्त्यः १पारयिष्णवः रुग्णं पुरुषं पारयन्त्यो रोगात् ॥

ओषधीरिति मातरस्तद्वो देवीरूपं ब्रुवे ।

सनेयमश्च गां वासं आत्मानं तव पूरुष ॥ ४ ॥

ओषधीः । इति । मातरः । तत् । वः । देवीः । उप । ब्रुवे ।

सनेयम् । अश्मम् । गाम् । वासः । आत्मानम् । तव । पूरुष ॥ ४ ॥

हे १ओषधीः ओषधयः १देवीः देव्यो द्योतनादिगुणका हे १मातरः जनानां मातृभूताः । मातृवद्धित-
कारित्वान्मातृवोपचारः । अथवा मातर अरोग्यनिर्माध्यः १वः युष्माकं संबन्धिनं भिषजं १तत्
वक्ष्यमाणम् १इति इत्थम् १उप १ब्रुवे उप ब्रवीमि । किं तदिति चेत् उच्यते । ओषध्यर्थमहम् १अश्मं
१गां १वासः अंशुकं किं बहुना १आत्मानम् अपि हे १पुरुष चिकित्सक १तव तुभ्यं १सनेयं ददामि ॥

अश्वत्थे वो निषदनं पर्णे वो वसतिष्कृता ।

गोभाज इत्किलासथ यत्सनवथ पूरुषम् ॥ ५ ॥

अश्वत्थे । वः । निऽसदनम् । पर्णे । वः । वसतिः । कृता ।

गोऽभाजः । इत् । किळे । अमथ । यत् । सनवथ । पूरुषम् ॥ ५ ॥

हे ओषधिदेवताः १वः युष्माकम् १अश्वत्थे १निषदनं नितरां वर्तनम् । तथा १वः युष्माकं १पर्णे
पलाशे १वसतिः निवासः १कृता । 'तृतीयस्यामितो दिवि सोम आसीत् गायत्र्याहरत्तस्य
पर्णमच्छिद्यत तत्पर्णोऽभवत् तत्पर्णस्य पर्णत्वम्' (तै. ब्रा. १. १. ३. १०) इति ब्राह्मणात्पलाशस्य
पर्णत्वप्रसिद्धिः । अश्वत्थपलाशयोर्यज्ञयोग्यत्वप्राधान्यापेक्षयोपादानम् । किंच १गोभाज १इत्किल गवां
भाजयिष्य एव १असथ भवथ खलु । १यत् यदि १सनवथ संभजध्वे १पुरुषं तर्ह्येवं भवथेति । 'वन
षण संभक्तौ' । लेख्यडागमः । व्यत्ययेनोप्रात्ययः । यद्वा । औत्सर्गिकः शप्तेति द्विविकरणता ॥ ॥ ८ ॥

यत्रौषधीः समर्गमत राजानः समिताविव ।

विप्रः स उच्यते भिषग्रक्षोहामीवचातनः ॥ ६ ॥

यत्र । ओषधीः । समऽअर्गमत । राजानः । समितौऽइव ।

विप्रः । सः । उच्यते । भिम् । रक्षःऽहा । अमीवऽचातनः ॥ ६ ॥

यत्र यस्मिन् देशे ओषधीः ओषधयः^१ समगमत संगच्छन्ते^२ । राजानः समिताविध संग्रामे यथा संगता भवन्ति तद्वत् । तासां नानाविधानामोषधीनां संगमनं यस्मिन् देशेऽस्ति तत्र विप्रः प्राज्ञः ब्राह्मणः सः भिषक् उच्यते रक्षोहा रक्षोहन्ता । अमीवचातनः । अमीवा व्याधिः । तस्य चातनश्चातयिता नाशयिता^३ च भवति तदानीम् ॥

अश्वावतीं सोमावतीमूर्जयन्तीमुदोजसम् ।

आवित्सि सर्वा ओषधीरस्मा अरिष्टतातये ॥ ७ ॥

अश्वावतीम् । सोमावतीम् । ऊर्जयन्तीम् । उत्तुजसम् ।

आ । आवित्सि । सर्वाः । ओषधीः । अस्मे । अरिष्टतातये ॥ ७ ॥

अश्वावत्यादयः प्रधानभूता ओषधयश्चतस्रः^४ । ताः सर्वा ओषधीः आवित्सि आजाने । स्नौमीत्यर्थः । अस्मा अरिष्टतातये^५ । अमुं रोगं विनाशयितुमित्यर्थः ॥

उच्छुष्मा ओषधीनां गावो गोष्ठादिवेरते ।

धनं सनिष्यन्तीनामात्मानं तव पूरुष ॥ ८ ॥

उत् । शुष्माः । ओषधीनाम् । गावः । गोस्थात् ईव । ईरते ।

धनम् । सनिष्यन्तीनाम् । आत्मानम् । तव । पूरुष ॥ ८ ॥

ओषधीनां शुष्माः बलानि उत् ईरते उद्गच्छन्ति । रुग्णे स्ववीर्यं प्रोद्धमयन्तीत्यर्थः । गावो गोष्ठादिव । ता यथा ततः सकाशादुदीरते तद्वत् । कीदृशीनामोषधीनाम् । उच्यते । धनं स्वसामर्थ्यलक्षणं सनिष्यन्तीनां दातुमिच्छन्तीनाम् । किं प्रतीति उच्यते । हे पूरुष पुरुष रोगग्रस्त तव आत्मानं शरीरं प्रति । यद्वा । प्ररोहन्तीरां पथीर्दृष्ट्वा वदति । हे पुरुष प्रियङ्गवाद्योषधिस्वामिन् तवात्मानं वर्धयितुं^६ धनं सनिष्यन्तीनां वीज्याद्योषधीनां शुष्मा उदीरते ॥

इष्कृतिर्नाम वो माताथो यूयं स्थ निष्कृतीः ।

सीराः पतत्रिणीः स्थन यदामयति निष्कृथ ॥ ९ ॥

इष्कृतिः । नाम । वो । माता । अथो इति । यूयम् । स्थ । निःस्कृतीः ।

सीराः । पतत्रिणीः । स्थन । यत् । आमयति । निः । कृथ ॥ ९ ॥

हे ओषधयः वो माता जननी इष्कृतिर्नाम । सर्वेषां रुग्णानां निष्कृतीति प्रसिद्धा । यस्मात्सा रुग्णं निष्करोति । अथ अतो यूयम् अपि निष्कृतीः निष्कृतयः स्थ भवथ । किंच यूयं सीराः सरणशीलाः पतत्रिणीः पतनवत्यश्च स्थन भवथ । 'तप्तनप्' इति तनादेशः । किंच पुरुषः यत् यदि आमयति व्याधितो भवति तं निष्कृथ संस्कुरुथ ॥

अति विश्वाः परिष्ठाः स्तेनैव व्रजमक्रमुः ।

ओषधीः प्राचुच्यवुर्यत्किं च तन्वो^७ रपः ॥ १० ॥

१. ग-त-भ-मु-ओषधयः । २. ग-त-समगच्छन्ते । ३. त-भ-मु- 'नाशयिता' नास्ति । ४. ग-त-भ-ओषधयश्चतस्रः । ५. त-मु-अरिष्टतातये अस्मै रोगाय । ६. त-४.५-दर्शयितुं ।

अति । विश्वाः । परिऽस्थाः । स्तेनऽईव । व्रजम् । अक्रमुः ।

ओषधीः । प्र । अचुच्युः । यत् । किम् । च । तन्वः । रपः ॥ १० ॥

वविश्वाः व्याप्ताः परिष्ठाः परितः स्थिता ओषधयः अति अक्रमुः व्याधीनतिक्रान्तवत्यः ।
वस्तेनइव वव्रजम् । यथा स्तेनो व्रजमत्यक्रीम् तद्वत् । तथा कृत्वा ओषधीः ओषधयः प्राचुच्युः
प्रच्यावयन्ति यत्किं च तन्वः रुग्णशरीरस्य रपः पापं व्याधिलक्षणमस्ति तदिति ॥ १० ॥

यदिमा वाजयन्नाहमोषधीर्हस्ते आदधे ।

आत्मा यक्ष्मस्य नश्यति पुरा जीवगृभो यथा ॥ ११ ॥

यत् । इमाः । वाजयन् । अहम् । ओषधीः । हस्ते । आऽदधे ।

आत्मा । यक्ष्मस्य । नश्यति । पुरा । जीवऽगृभः । यथा ॥ ११ ॥

अहं यत् यदि इमाः ओषधीः हस्त आदधे आधारयामि । किं कुर्वन् । वाजयन् रुग्णं
बलिनं कुर्वन् । ततः पुरा यक्ष्मस्य रोगस्य आत्मा नश्यति नष्टो भवति जीवगृभो यथा ।
जीवानां शकुन्यादीनां ग्राहकाद्व्याधयथा जीवा नश्यन्ति तद्वत् । यद्वा जीवगृभो मृत्योः सकाशा-
जीवोऽपद्रियते तद्वत् ॥

यस्यौषधीः प्रसर्पथाङ्गमङ्गं परुष्परुः । ततो यक्ष्मं वि बाधध्व उग्रो मध्यमशीरिव ॥ १२ ॥

यस्य । ओषधीः । प्रऽसर्पय । अङ्गम् । अङ्गम् । परुऽपरुः ।

ततः । यक्ष्मम् । वि । बाधध्वे । उग्रः । मध्यमशीऽईव ॥ १२ ॥

हे ओषधीः ओषधयः यस्य रुग्णस्य अङ्गमङ्गं यद्यदङ्गं परुःपरुः यद्यत्पर्वं प्रसर्पय
प्रकर्षेणाश्रयय ततः अङ्गात्पर्वणश्च यक्ष्मं व्याधिं वि बाधध्वे । उग्रः उद्गर्णबलः मध्यमशीः
मध्यमस्थाने वर्तमानो राजा यथा उपद्रवकारिणः समनन्तरशत्रून् पदे पदे विबाधते तद्वत् ॥

साकं यक्ष्मं प्र पत चाषेण किकिदीविना ।

साकं वातस्य ध्राज्या साकं नश्य निहाकया ॥ १३ ॥

साकम् । यक्ष्मम् । प्र । पत । चाषेण । किकिदीविना ।

साकम् । वातस्य । ध्राज्या । साकम् । नश्य । निऽहाकया ॥ १३ ॥

हे अस्मदीयस्य पुरुषस्य शरीराधिष्ठायिन् यक्ष्मं व्याधे त्वं साकं सहैव प्र पत प्रकर्षेण
शीघ्रं गच्छ । केन साकमिति । उच्यते । चाषेण अतिशीघ्रं पतना चापाख्येन पक्षिणा सह । तथा
किकिदीविना पक्षिणा च सह । तथा वातस्य शीघ्रं गच्छतो वायोः ध्राज्या । 'ध्रज गती' । गत्या
वेगेन सह गच्छ । तथा निहाकया गोधिकया साकं नश्य नाशं प्राप्नुहि ॥

अन्या वो अन्यामवत्वन्यान्यस्या उपावत ।

ताः सर्वाः संविदाना इदं मे प्रावता वचः ॥ १४ ॥

अन्या । वः । अन्याम् । अवन्तु । अन्या । अन्यस्याः । उप । अवन्त ।

ताः । सर्वाः । समऽविदानाः । इदम् । मे । प्र । अवन्त । वचः ॥ १४ ॥

हे ओषधयः । वः युष्माकं मध्ये । अन्या ओषधिः । अन्याम् ओषधिम् । अवन्तु प्राप्नोतु । अवतिरत्र गत्यर्थः । तथा । अन्यान्यस्याः समीपम् । उपावत उपगच्छत । एवं याः सन्ति क्षित्यामोषधयः । ताः सर्वाः । संविदानाः परस्परमैकमत्यं प्राप्ताः सत्यः । इदं । मे मदीयं । वचः प्रार्थनालक्षणं वचनं । प्रावत प्ररक्षत ॥

याः फलिनीर्या अफला अपुष्पा याश्च पुष्पिणीः ।

बृहस्पतिप्रसूतास्ता नो मुञ्चन्त्वंहसः ॥ १५ ॥

याः । फलिनीः । याः । अफलाः । अपुष्पाः । याः । च । पुष्पिणीः ।

बृहस्पतिऽप्रमूताः । ताः । नः । मुञ्चन्तु । अंहसः ॥ १५ ॥

याः । फलिनीः फलवत्यः । या । अफलाः फलवर्जिताः । याः । अपुष्पाः पुष्परहिताः । याश्च । पुष्पिणीः पुष्पवत्यः । बृहस्पतिप्रसूताः । बृहस्पतिर्मन्त्राभिमानि । देवः । तेनानुज्ञाताः । ता । नः । अस्मान् । अंहयः । मुञ्चन्तु मोचयन्तु ॥ १० ॥

मुञ्चन्तु मा शपथ्यादर्थो वरुण्यादुत ।

अथो यमस्य पट्वीशात् सर्वस्मादेवकिल्बिषात् ॥ १६ ॥

मुञ्चन्तु । मा । शपथ्यात् । अथो इति । वरुण्यात् । उत ।

अथो इति । यमस्य । पट्वीशात् । सर्वस्मात् । देवऽकिल्बिषात् ॥ १६ ॥

मा माम् ओषधयः । शपथ्यात् शपथसंजातादेनसः सकाशात्^१ । मुञ्चन्तु । अथो अपि च । वरुण्यात् वरुणसंभवात् । मां मुञ्चन्तु । वरुणोऽपि स्वपाशेन जातमात्रं पुरुषं बध्नाति । उत इति पूरणः । अथो अपि च । यमस्य । पट्वीशात् पादयन्धनाभिगडान्मुञ्चन्तु । न केवलं वरुणादेः पापात् किन्तु । सर्वस्मादेवकिल्बिषात् देवैः कृतात्पापान्मुञ्चन्तु ॥

अवपतन्तीरवदन् दिव ओषधयस्परि ।

यं जीवमश्रवामहै न स रिष्याति पूरुषः ॥ १७ ॥

अवऽपतन्तीः । अवदन् । दिवः । ओषधयः । परि ।

यम् । जीवम् । अश्रवामहै । न । सः । रिष्याति । पूरुषः ॥ १७ ॥

दिवः सुलोकात् । अवपतन्तीः अवपतन्त्यः । ओषधयः इत्थं । परि । अवदन् । किमिति उच्यते । यं । जीवं^२ जीवन्तम्^३ । अश्रवामहै व्याप्नुमः । न । सः । पूरुषः पुरुषः । रिष्याति रिष्यति विनश्यति^४ ॥

१. ग-त१.२.३.६.७.८-भ-मु-पापात् । २. त-‘जीवं’ नास्ति । ३. भ-‘जीवन्तं’ नास्ति । ४. ग-त७-मु-न हिंस्यते; त१.२-म हिंस्यते; त३.६-म हिंस्यते; त८-भ-न हिंस्यात् ।

या ओषधीः सोमराज्ञीर्बह्वीः शतविचक्षणाः ।

तासां त्वमस्युत्तमारं कामाय शं हृदे ॥ १८ ॥

याः । ओषधीः । सोमराज्ञीः । बह्वीः । शतविचक्षणाः ।

तासाम् । त्वम् । असि । उत्तमा । अरम् । कामाय । शम् । हृदे ॥ १८ ॥

यया ओषधीः ओषधयः सोमराज्ञीः सोमो राजा स्वामी यासां तास्तथोक्ताः बह्वीः असंख्याताः शतविचक्षणाः बहुदर्शना हे सोमालये ओषधे तासाम् ओषधीनां त्वम् उत्तमा असि । यस्मादेवं तस्मात् अरम् अलमत्यर्थं कामाय कान्ताय हृदे हृदयाय शं सुखकरी भवेति शेषः ॥

या ओषधीः सोमराज्ञीर्विष्टिताः पृथिवीमनु ।

बृहस्पतिप्रसूता अस्यै सं दत्त वीर्यम् ॥ १९ ॥

याः । ओषधीः । सोमराज्ञीः । विस्थिताः । पृथिवीम् । अनु ।

बृहस्पतिप्रसूताः । अस्यै । सम् । दत्त । वीर्यम् ॥ १९ ॥

यया ओषधीः ओषधयः^१ सोमराज्ञीः पृथिवीमनु विष्टिताः विविधं स्थिताः दिवः सकाशादागत्य पृथिव्यां नानाभेदेन स्थिताः बृहस्पतिप्रसूताः बृहस्पतिनानुज्ञाताः सन्त्यो यूयम् अस्यै रुग्णतन्वे वीर्यं सं दत्त संधत्त ॥

मा वो रिषत्खनिता यस्मै चाहं खनामि वः ।

द्विपच्चतुष्पदस्माकं सर्वमस्त्वनातुरम् ॥ २० ॥

मा । वः । रिपत् । खनिता । यस्मै । च । अहम् । खनामि । वः ।

द्विपत् । चतुःस्पत् । अस्माकम् । सर्वम् । अस्तु । अनातुरम् ॥ २० ॥

हे ओषधयः वः युष्मान् मा रिपत् मा हिंस्यान् । कः । खनिता भूमेः खननकर्ता । यस्मै रुग्णाय चाहं खनामि वः युष्मान् । किंच अस्माकं संबन्धि द्विपत् पुत्रभृत्यादिकं^२ चतुष्पत् गोमहिष्यादिकं च यदस्ति तत् सर्वम् अनातुरम् अरोगम् अस्तु ॥

याश्चेदमुपशृण्वन्ति याश्च दूरं परागताः ।

सर्वाः संगत्य वीरुधोऽस्यै सं दत्त वीर्यम् ॥ २१ ॥

याः । च । इदम् । उपशृण्वन्ति । याः । च । दूरम् । परागताः ।

सर्वाः । समुगत्य । वीरुधः । अस्यै । सम् । दत्त । वीर्यम् ॥ २१ ॥

याश्च ओषधयः इदं स्तोत्रम् उपशृण्वन्ति याश्च ओषधयः दूरं परागताः सर्वाः वीरुधः संगत्य संगताः सत्यो हे वीरुधः अस्यै रुग्णतन्वे वीर्यं सं दत्त ॥

१. ग-त-भ-‘ ओषधयः ’ नास्ति । २. त१.२.३.६.७.८-भ-पुत्रप्रभृत्यादिकं ।

ओषधयः सं वदन्ते सोमेन सह राज्ञा ।

यस्मै कृणोति ब्राह्मणस्तं राजन् पारयामसि ॥ २२ ॥

ओषधयः । सम् । वदन्ते । सोमेन । सह । राज्ञा ।

यस्मै । कृणोति । ब्राह्मणः । तम् । राजन् । पारयामसि ॥ २२ ॥

१ओषधयः सर्वाः २सोमेन ३राज्ञा ४सह ५सं ६वदन्ते संवादं कुर्वन्ति । किमिति तदुच्यते ।
७यस्मै रुग्णाय ८ब्राह्मणः ओषधियामर्थ्यज्ञो ब्राह्मणो वैद्यः ९कृणोति करोति चिकित्सां १०तं रुग्णं हे
११राजन् १२पारयामसि पारयामः ॥ इदन्तो मसिः ॥

त्वमुत्तमास्योषधे तव वृक्षा उपस्तयः ।

उपस्तिरस्तु सोऽस्माकं यो अस्माँ अभिदासति ॥ २३ ॥

त्वम् । उत्तमा । असि । ओषधे । तव । वृक्षाः । उपस्तयः ।

उपस्तिः । अस्तु । सः । अस्माकम् । यः । अस्मान् । अभिदासति ॥ २३ ॥

हे १ओषधे सोमाख्ये २त्वम् ओषधीनामन्यासाम् ३उत्तमासि । ४तव ५वृक्षाः सर्वे
६उपस्तयः अधःशायिन एव । तथा सति ७सः ८उपस्तिरस्तु अधःशायी भवतु ९योऽस्मान् १०अभि-
दासति अभिहिनस्ति आनृत्य इति ॥ ११ ॥

‘बृहस्पते प्रति’ इति द्वादशचर्मष्टमं सूक्तं त्रैष्टुभं बृहस्पतिमित्रादिसर्वदेवताकम् । ऋष्टिपेण-
पुत्रो देवापिर्नामर्षिः । तथा चानुक्रान्तं—‘बृहस्पते द्वादशाष्टिपेणो देवापिर्वृष्टिकामो देवांस्तुष्टाव’ ।
गतः सूक्तविनियोगः । अस्य सूक्तस्याख्यायानं निरुक्तकारः प्रदर्शयति—‘देवापिश्राष्टिपेणः शंतनुश्च
कौरव्यो भ्रातरौ बभूवतुः । स शंतनुः कनीयानभिषेचयाचक्रे देवापिस्तपः^२ प्रतिपेदे । ततः शंतनो
राज्ये द्वादश वर्षाणि देवो न वर्ष । तमूचुर्ब्राह्मणा अधर्मस्त्वया चरितो ज्येष्ठं भ्रातरमन्तरित्या-
भिषेचितं तस्मात्ते देवो न वर्षतीति । स शंतनुर्देवापिं शिशिश्च राज्येन । तमुवाच देवापिः पुरोहित-
स्तेऽसानि याजयानि च त्वेति । तस्यैतद्वर्षकामसूक्तम्’ (निरु. २. १०) इति ॥

बृहस्पते प्रति मे देवतामिहि मित्रो वा यद्वरुणो वासि पूषा ।

आदित्यैर्वा यदसुभिर्मरुत्वान्तस पर्जन्यं शंतनवे वृषाय ॥ १ ॥

बृहस्पते । प्रति । मे । देवताम् । इहि । मित्रः । वा । यत् । वरुणः । वा । असि । पूषा ।
आदित्यैः । वा । यत् । वसुभिः । मरुत्वान् । सः । पर्जन्यम् । शमस्तनवे । वृषाय ॥ १ ॥

तत्र ब्रह्मत्वे प्रवृत्तो बृहस्पतिमनुधावति । हे १बृहस्पते २मे मम वृष्ट्यर्थं^३ प्रति ३देवतां ४प्रति
५इहि प्रतिगच्छ । यष्टव्या देवताः प्रतिगच्छ । यदि त्वं ६मित्रो ७वा ८असि अथवा^९ १०वरुणः असि
११यद्वा १२पूषा असि अथवा^{१३} १४आदित्यैः द्वादशादित्यैरुणादिभिः १५वसुभिः वासकैरष्टवसुभिर्धरधुवा-
दिभिः सह १६मरुत्वान् । मरुतो देवाः । तद्वानसि । १७सः त्वं १८पर्जन्यं तर्पयितारं मेघं १९शंतनवे राज्ञे
२०वृषाय वर्षेय । ‘छन्दसि शायजपि’ इति व्यत्ययेन शपोऽपि शायजादेशः ॥

१. ग-त-भ-ओषधीनामन्येषां । २. ग-त१.२.३.६.८-भ४.५.८-स देवापिस्तपः । ३. त१.२.३.
६.७.८-भ१.२.४.८-वृष्ट्यर्थं । ४. त१.२.३.६.७-वा अथवा; त४.५-वा यद्वा । ५. ग४-वा अथवा ।

आ देवो दूतो अजिरश्चिकित्वान् त्वद्देवापे अभि मामगच्छत् ।

प्रतीचीनः प्रति मामा ववृत्स्व दधामि ते द्युमतीं वाचमासन् ॥ २ ॥

आ । देवः । दूतः । अजिरः । चिकित्वान् । त्वत् । देवऽआपे । अभि । माम् । अगच्छत् ।
प्रतीचीनः । प्रति । माम् । आ । ववृत्स्व । दधामि । ते । द्युमतीम् । वाचम् । आसन् ॥ २ ॥

१देवः कश्चित् १दूतः १अजिरः गमनशीलः १चिकित्वान् चेतनावान् हे १देवापे १त्वत् त्वत्तः
सकाशात् त्वया प्रेषितः सन् १माम् १अभि १आ १अगच्छत् अभ्यागच्छतु । हे बृहस्पते १प्रतीचीनः
अस्मदभिमुखः १मां १प्रति १आ १ववृत्स्व मां प्रत्यागच्छ । १ते तुभ्यं त्वदर्थं १द्युमतीं दीसियुक्तां
१वाचं स्तुतिरूपां १दधामि १आसन् आस्येऽस्मदीये ॥

अस्मे धेहि द्युमतीं वाचमासन् बृहस्पते अनमीवामिपिराम् ।

यया वृष्टिं शंतनवे वनाव दिवो द्रप्सो मधुमाँ आ विवेश ॥ ३ ॥

अस्मे इति । धेहि । द्युमतीम् । काचम् । आसन् । बृहस्पते । अनमीवाम् । इपिराम् ।
यया । वृष्टिम् । शम्स्तनवे । वनाव । दिवः । द्रप्सः । मधुमान् । आ । विवेश ॥ ३ ॥

हे १बृहस्पते त्वम् १अस्मे अस्मासु १द्युमतीं दीसिमतीं १वाचं स्तोत्रात्मिकाम् १आसन् आस्ये-
ऽस्मदीये १धेहि स्थापय । कीदृशीं वाचम् । १अनमीवाम् अमीवारहिताम् । वाचोऽमीवा नाम
गङ्गादिदोषः । तथा १इपिरां गमनशीलाम् । १यया वाचा स्तुत्यात्मिकया देवानिष्टा १शंतनवे
वृष्टिकामाय १वनाव संभजेवहि १वृष्टिं त्वं चाहं च १दिवः ब्रुलोकात् । त्वयाधिष्ठितः १द्रप्सः उदक-
स्थन्दः १मधुमान् माधुर्योपेतः १आ १विवेश आविशति । तां वाचमिति समन्वयः ॥

आ नो द्रप्सा मधुमन्तो विशन्तिवन्द्रं देहधिरथं सहस्रम् ।

नि षीद होत्रमृत्तुथा यजस्व देवान् देवापे हविषा सपर्य ॥ ४ ॥

आ । नः । द्रप्साः । मधुमन्तः । विशन्तु । इन्द्रं । देहि । अधिऽरथम् । सहस्रम् ।
नि । सीद । होत्रम् । ऋतुथा । यजस्व । देवान् । देवऽआपे । हविषा । सपर्य ॥ ४ ॥

१नः अस्मान् १द्रप्साः वृष्टिसंस्तुताः १मधुमन्तः माधुर्योपेताः १आ १विशन्तु । हे १इन्द्र
परमेश्वर बृहस्पते १अधिरथं रथस्याधुपरि वर्तमानं १सहस्रं सहस्रसंख्याकं धनं १देहि^२ धेहि । यद्वा ।
रथमधिकं यस्य सहस्रस्य तादृशं गोसहस्रम् । हे १देवापे १नि १षीद १होत्रम् । आर्त्विज्ये निषीद ।
निषण्णश्च त्वम् १ऋतुथा काले काले १यजस्व यष्टव्यान् १देवान् स्तुत्या १हविषा च १सपर्य परिचर ॥

आर्ष्टिषेणो होत्रमृषिर्निषीदन् देवार्पिर्देवसुमतिं चिकित्वान् ।

स उत्तरस्मादधरं समुद्रमपो दिव्या असृजद्रूपीं अभि ॥ ५ ॥

आर्ष्टिरेणः । होत्रम् । ऋषिः । निऽसीदन् । देवऽआपिः । देवऽसुमतिम् । चिकित्वान् ।
सः । उत्तरस्मात् । अधरम् । समुद्रम् । अपः । दिव्याः । असृजत् । रूपीः । अभि ॥ ५ ॥

१आर्ष्टिषेणः ऋष्टिषेणस्य पुत्रः १देवापिः १ऋषिः १देवसुमतिं देवानां कल्याणीं मतिं स्तुतिं
१चिकित्त्वान् जानन् १होत्रं होतृकर्म कर्तुं १निषीदन् निषण्णो भवति । १स १उत्तरस्मात् उपरि
वर्तमानादन्तरिक्षाख्यात् समुद्रात् १अधरम् अधो वर्तमानं पार्थिवं १समुद्रम् १अभि १विद्याः दिवि
भवाः १वर्ष्याः वर्षभवाः १अपः १असृजत् सृजतु । अत्र ' आर्ष्टिषेण ऋष्टिषेणस्य पुत्रः ' (निरु. २.
११) इत्यादि निरुक्तं द्रष्टव्यम् ॥

अस्मिन्त्समुद्रे अद्ध्युत्तरस्मिन्नापो देवेभिर्निवृता अतिष्ठन् ।

ता अद्रवन्नार्ष्टिषेणेन सृष्टा देवार्पिना प्रेषिता मृक्षिणीषु ॥ ६ ॥

अस्मिन् । समुद्रे । अधि । उत्तरस्मिन् । आपः । देवेभिः । निऽवृताः । अतिष्ठन् ।
ताः । अद्रवन् । आर्ष्टिषेणेन । सृष्टाः । देवऽआपिना । प्रऽईषिताः । मृक्षिणीषु ॥ ६ ॥

१अस्मिन् पार्थिवे १समुद्रे पूरणीये सति । १अधि इति सप्तम्यर्थानुवादी । १उत्तरस्मिन् समुद्रे
अन्तरिक्षाख्ये १आपः उदकानि १देवेभिः द्योतमानैः १निवृताः निरुद्धाः १अतिष्ठन् । १ताः आपः
१आर्ष्टिषेणेन ऋष्टिषेणस्य पुत्रेण १देवार्पिना १सृष्टाः १प्रेषिताः प्रकर्षणेच्छां प्राप्ताः काङ्क्षिताः
१मृक्षिणीषु मृष्टवतीषु परिमृष्टासु स्थलीषु १अद्रवन् स्रवन्ति ॥ ॥ १२ ॥

यद्देवापिः शंतनवे पुरोहितो होत्राय वृतः कृपयन्नदीवेत् ।

देवश्रुतं वृष्टिवर्नि रराणो बृहस्पतिर्वचमस्मा अयच्छत् ॥ ७ ॥

यत् । देवऽआपिः । शम्स्तनवे । पुरऽहितः । होत्राय । वृतः । कृपयन् । अदीवेत् ।
देवऽश्रुतम् । वृष्टिऽवर्निम् । रराणः । बृहस्पतिः । वचम् । अस्मै । अयच्छत् ॥ ७ ॥

१यत् यदा १देवापिः आर्ष्टिषेणः १शंतनवे स्वभ्रात्रे कौरव्याय १पुरोहितः सन् १होत्राय
होत्राय १वृतः सन् १देवश्रुतम् । देवा एनं शृण्वन्तीति देवश्रुत् । तं तथा १वृष्टिवर्नि वृष्टियाचिनं
बृहस्पतिम् १अदीवेत् अन्वध्यायत् स च १रराणः रममाणः १बृहस्पतिः देवः १अस्मै देवापये
१वाचम् १अयच्छत् ॥

यं त्वा देवार्पिः शुशुचानो अग्र आर्ष्टिषेणो मनुष्यः समीधे ।

विश्वेभिर्देवैरनुमद्यमानः प्र पर्जन्यमीरया वृष्टिमन्तम् ॥ ८ ॥

यम् । त्वा । देवऽआपिः । शुशुचानः । अग्रे । आर्ष्टिषेणः । मनुष्यः । समऽईधे ।
विश्वेभिः । देवैः । अनुऽमद्यमानः । प्र । पर्जन्यम् । ईरय । वृष्टिऽमन्तम् ॥ ८ ॥

हे १अग्रे १यं १त्वा त्वां १शुशुचानः स्तोत्रेण ज्वलन् १मनुष्यः १आर्ष्टिषेणः १देवापिः १समीधे
सम्यग्दीपयति स त्वं १विश्वेभिः सवैः १देवैः १अनुमद्यमानः अनुमाद्यमानः^१ सन् १पर्जन्यं मेघं १वृष्टि-
मन्तं वर्षणवन्तं १प्र १ईरय गमय ॥

त्वां पूर्वं ऋषयो गीर्भिरायन् त्वामध्वरेषु पुरुहूत विश्वे ।

सहस्राण्यधिरथान्यस्मे आ नो यज्ञं रोहिदुश्चोप याहि ॥ ९ ॥

त्वाम् । पूर्वे । ऋषयः । गीःऽभिः । आयन् । त्वाम् । अच्वरेषु । पुरुऽहूत । विश्वे ।
सहस्राणि । अधिऽरथानि । अस्मे इति । आ । नः । यज्ञम् । रोहित्ऽअश्च । उप । याहि ॥ ९ ॥

हे अग्ने ऽत्वां ऽपूर्वे ऽऋषयः ऽगीभिः स्तुतिभिः ऽआयन् आगच्छन् । तथा हे ऽपुरुहूत बहुभि-
राहूताग्ने ऽविश्वे सर्वेऽपीदानींतना यजमानाः ऽअच्वरेषु यज्ञेषु स्तुतिभिः गच्छन्तीति^१ शेषः । किंच^२
ऽसहस्राणि सहस्रसंख्यानि गोयूथानि ऽअधिरथानि रथाधिकानि ऽअस्मे* अस्माकं शतनुना दक्षिणा-
त्वेन संकल्पितानि भवन्त्विति शेषः^३ । हे ऽरोहितश्च ऽनो ऽयज्ञम् ऽउप ऽयाहि उपागच्छ ॥

एतान्यग्ने नवतिर्नव त्वे आहुतान्यधिरथा सहस्रा ।

तेभिर्वधस्व तन्वः शूर पूर्वादिदिवो नो वृष्टिमिषितो रिरीहि ॥ १० ॥

एतानि । अग्ने । नवतिः । नव । त्वे इति । आऽहुतानि । अधिऽरथा । सहस्रा ।
तेभिः । वर्धस्व । तन्वः । शूर । पूर्वाः । दिवः । नः । वृष्टिम् । इषितः । रिरीहि ॥ १० ॥

हे ऽअग्ने गवां ऽनवतिः ऽनव च तथा ऽएतानि अधिरथानि ऽसहस्रा सहस्राणि च रथाधिकानि
गवां सहस्राणि च ऽत्वे त्वयि ऽआहुतानि त्वयि प्रीणयित्वे सत्याहुतानि । यद्वा । त्वे त्वयि आहुतानि^३
समर्पितानीत्यर्थः । ऽतेभिः तैः प्रतैः ऽपूर्वाः बह्वीः ऽतन्वः तनूः युष्मदीयाः ऽवर्धस्व वर्धय । ऽनः
अस्मदर्थं ऽदिवः शुलोकात् ऽवृष्टिम् ऽइषितः प्रार्थितः सन् ऽरिरीहि पूरय ॥

एतान्यग्ने नवति सहस्रा सं प्र यच्छ वृष्ण इन्द्राय भागम् ।

विद्वान् पथ ऋतुशो देवयानान्प्यौलानं दिवि देवेषु धेहि ॥ ११ ॥

एतानि । अग्ने । नवतिम् । सहस्रा । सम् । प्र । यच्छ । वृष्णे । इन्द्राय । भागम् ।
विद्वान् । पथः । ऋतुऽशः । देवऽयानान् । अपि । औलानम् । दिवि । देवेषु । धेहि ॥ ११ ॥

हे ऽअग्ने गवाम् ऽएतानि ऽनवतिं ऽसहस्रा सहस्राणि च ऽवृष्णे वर्षित्रे ऽइन्द्राय ऽभागं ऽसं
ऽप्र यच्छ । तत्प्रित्यर्थं ऽमृत्विग्भ्यो देहि । किंच ऽदेवयानान् ऽपथः देवयानान् मार्गान् ऽविद्वान् त्वम्
ऽऋतुशः काले काले ऽऔलानम् ऽअपि कुरुकुलजातमपि शान्तनवं ऽदेवेषु मध्ये ऽधेहि निधेहि स्थापय ॥

अग्ने बाधस्व वि मृधो वि दुर्गहापामीवामप रक्षांसि सेध ।

अस्मात्समुद्राद्बृहतो दिवो नोऽपां भूमानमुप नः सृजेह ॥ १२ ॥

अग्ने । बाधस्व । वि । मृधः । वि । दुऽगहा । अप । अमीवाम् । अप । रक्षांसि । सेध ।
अस्मात् । समुद्रात् । बृहतः । दिवः । नः । अपाम् । भूमानम् । उप । नः । सृज । इह ॥ १२ ॥

हे ऽअग्ने^१ ऽदुर्गहा दुर्गहाणि दुःखेन गाहितव्यानि शत्रुपुराणि ऽवि ऽबाधस्व । तथा ऽअमीवां
रोगम् ऽअप ऽसेध । तथा ऽरक्षांसि ऽअप सेध अपचारय । ऽअस्मात् ऽसमुद्रात् समुद्रवणसाधनात्^२

१. ग-स्तुर्वतीति; त-भ- यच्छंतीति । २. ग-स त्वमधिरथानि सहस्राणि रथोपरि वर्तमानानि
धनानि सहस्रसंख्याकानि अस्मभ्यं यच्छेति शेषः । * त-भ- 'अस्मे' नास्ति । ३. ग१.२-आहुतानि
आहुतानि; ग४-आहुतावाहुतानि; त२-आहुतानि आहतानि; त६.८-भ१.४.७-आहुतानि आहुतानि ।
४. ग१.२-अग्ने मृधः शत्रून् विबाधस्व तथा । ५. ग४-समुद्रतरणसाधनात्; त१.२.३.७-भ१.२.४.८-
समुद्रचरणसाधनात् ।

वृहतः महतः वदिवः सुलोकादन्तरिक्षाद्वा वभपाम् उदकानां वभूमानं बहुभावं वृष्टिसंस्यायम् वृष्ट
अस्मिँल्लोके वउप वसृज प्रयच्छेत्थर्थः ॥ १३ ॥

‘कं नः’ इति द्वादशर्चं नवमं सूक्तं वैखानसस्य वज्रस्यार्थं त्रैष्टुभमैन्द्रम् । तथा चानुक्रान्तं
—कं नो वज्रो वैखानसः’ इति । गतो विनियोगः ॥

कं नश्चित्रमिषण्यसि चिकित्वान् पृथुग्मानं वाश्रं वावृधध्यै ।

कत्तस्य दातु शवसो व्युष्टौ तक्षद्वज्रं वृत्रतुरमपिन्वत् ॥ १ ॥

कम् । नः । चित्रम् । इषण्यसि । चिकित्वान् । पृथुग्मानम् । वाश्रम् । वावृधध्यै ।

कत् । तस्य । दातु । शवसः । विउष्टौ । तक्षत् । वज्रम् । वृत्रतुरम् । अपिन्वत् ॥ १ ॥

हे इन्द्र वनः अस्माकं वचित्रं चायनीयं वकं धनविशेषम् वइषण्यसि प्रेरयसि । वचिकित्वान्
सर्वथा प्रेरणीयमिति जानन् । कीदृशं तम् । वपृथुग्मानं पृथुभावं प्राप्नुवन्तं ववाश्रं शब्दनीयं स्तुत्यम् ।
किमर्थम् । वववृधध्यै अस्माकं वर्धनाय । किञ्च वतस्य इन्द्रस्य वशवसः बलस्य वव्युष्टौ व्युच्छने सति
वकत् वदातु किं दानमस्माकं भवतीति शेषः । यं ववज्रं ववृत्रतुरं वृत्रस्यावरकस्य पापस्य हिंसकं
त्वष्टा वतक्षत् अतक्षत् साधु संपादितवान् वअपिन्वत् अभिञ्चत् । तस्य शवसो व्युष्टाविति संबन्धः ।
यद्वा । हे इन्द्र कत् किं तस्य वज्रस्य दानं भवति यं वज्रमिन्द्रार्थं तक्षदिति योजना । ‘मह्यं त्वष्टा
वज्रमतक्षदायसम्’ (ऋ. सं. १०. ४८. ३) इति मन्त्रान्तरम् ॥

स हि द्युता विद्युता वेति सामं पृथुं योनिमसुरत्वा ससाद ।

स सनीळेभिः प्रसहानो अस्य भ्रातुर्न ऋते सप्तथस्य मायाः ॥ २ ॥

सः । हि । द्युता । विउद्युता । वेति । सामं । पृथुम् । योनिम् । असुरत्वा । आ । ससाद ।

सः । सऽनीळेभिः । प्रऽसहानः । अस्य । भ्रातुः । न । ऋते । सप्तथस्य । मायाः ॥ २ ॥

वसः^१ वहिः^२ स खल्विन्द्रः वद्युता द्योतमानेन वविद्युता एतन्नामकेनायुधेन युक्तः सन् वसाम्
स्तोत्रात्मकं यज्ञसंबन्धिं वेति गच्छति । तथा^३ असुरत्वा असुरत्वेन बलेन युक्तः सन् वपृथुं विस्तीर्णं
वयानि फलस्योत्पादकं यज्ञं वससाद संगतो भवति । वसः इन्द्रः वसनीळेभिः । नीडं विमानम् ।
सविमानैर्मरुद्भिर्युक्तः सन् वप्रसहानः अभिभवन् भवति । तस्य वसप्तथस्य आदित्यानां धात्रादीनां
मध्ये सप्तमस्येन्द्रस्य वभ्रातुः भार्गवर्भक्त्यस्य वमाया आसुरी वऋते यज्ञे वन संब्रवीतीति शेषः ॥

स वाजं यातापदुष्पदा यन्त्स्वर्षाता परिं षदत्सनिष्यन् ।

अनर्वा यच्छतदुरस्य वेदो मञ्छिभ्रदेवाँ अभि वर्षसा भूत् ॥ ३ ॥

सः । वाजम् । याता । अपदुऽपदा । यन् । स्वऽसाता । परिं । सदत् । सनिष्यन् ।

अनर्वा । यत् । शतऽदुरस्य । वेदः । मन् । शिभ्रऽदेवान् । अभि । वर्षसा । भूत् ॥ ३ ॥

१. त-भ-‘ किं ’ नास्ति । २. ग४-किं त्वस्य; त१.२.३.६.७.८-भ-किं तस्य; त४.५-क त्वस्य ।
३. त-भ-‘ स हि ’ नास्ति । ४. भ-यथा ।

ववाजं शूरैर्गन्तव्यं संग्रामं वयाता वसः इन्द्रः । 'न लोकाव्यय' इति षष्ठीप्रतिषेधः । अप-
दुष्पदा अपगतदुष्टपतनेन यन् गच्छन् वसन्त्यन् तत्र शत्रुधनानि संभक्तुमिच्छन् परि पदन्
परिधीदति । कुत्रेति उच्यते । स्वर्षाता स्वर्षातौ सर्वलाभोपेते संग्रामे^१ । किंच अनर्वा युद्धे अप्रवृत्त^२
इन्द्रः शतदुरस्य शतद्वारस्य शत्रुपुरस्य अन्तर्निहितं यत् वेदः धनमस्ति तद्धनं वर्षसा आवरणेण
बलेन अभि भून्^३ अभिभवति । किं कुर्वन् । विश्वदेवान् अश्वत्थान् शतद्वारेषु शत्रुपुरसंबन्धिषु
वर्तमानान् वधन् हिंसन् ॥

स यद्वाचोऽवनीर्गोष्वर्वा जुहोति प्रधन्यासु सस्त्रिः ।

अपादो यत्र युज्यासोऽरथा द्रोण्यश्वास ईरते घृतं वाः ॥ ४ ॥

सः । यद्वाचः । अवनीः । गोषु । अर्वा । आ । जुहोति । प्रधन्यासु । सस्त्रिः ।

अपादः । यत्र । युज्यासः । अरथाः । द्रोणिऽअश्वासः । ईरते । घृतम् । वारिति वाः ॥ ४ ॥

वसः इन्द्रः वार्वा मेघेष्वभिगन्ता वसस्त्रिः सरणकुशलः प्रधन्यासु प्रकृष्टधननिमित्तासु गोषु
भूमिषु यद्वाचः । महत्तामैतत् । महतीः अवनीः । अवन्तीत्यवनय आपः । ताः वा जुहोति
आक्षिपति । यत्र यासु भूमिषु अपादः पादरहिताः अरथाः रथवर्जिताः । पादरहिताः केचन रथेन
गच्छन्ति । केनापि शून्याः द्रोण्यश्वासः द्रुतव्यापनाः युज्यासः युज्या इन्द्रस्य सत्त्वो नद्यः वाः
वारकं घृतम् उदकम् ईरते प्रेरयन्ति तत्राजुहोति ॥

स रुद्रेभिरशस्तवार ऋभ्वा हित्वी गर्यमारेऽवद्य आगात् ।

वज्रस्य मन्ये मिथुना विवव्री अन्नमभीत्यारोदयन्मुषायन् ॥ ५ ॥

सः । रुद्रेभिः । अशस्तवारः । ऋभ्वा । हित्वी । गर्यम् । आरेऽवद्यः । आ । अगात् ।

वज्रस्य । मन्ये । मिथुनाः । विवव्री इति विऽवव्री । अन्नम् । अभिऽइत्य । आरोदयत् । मुषायन् ॥ ५ ॥

वसः इन्द्रः रुद्रेभिः रुद्रपुत्रैर्मरुद्भिः सहितः आगात् आगच्छतु । कीदृशः^३ । अशस्तवारः
स्तोत्रभिरप्रार्थितधनः । स्वयमेव प्रदातेत्यर्थः । तथा ऋभ्वा महान् गर्यं हित्वी हित्वा स्वस्थानं
परित्यज्यागात् आगच्छतु^४ । तत्र संबन्धः । आरेऽवद्यः दूरेगतगर्ह्यः । किंच वज्रस्य एतन्नामकस्य
ऋषेर्मम मिथुना मिथुनौ मातापितरौ विवव्री विगतज्वरौ मन्ये अवगच्छामि । अयं वज्रः अन्नं
शत्रुसंबन्धि अभिऽअभिप्राप्य मुषायन् मुष्णन् आरोदयत् रोदयति । 'छन्दसि शायजपि'
इत्यहावपि मुषेः शः शायजादेशः ॥

स इहासं तुवीरवं पतिर्दन् षष्ठं त्रिशीर्षाणं दमन्यत् ।

अस्य त्रितो न्वोर्जसा वृधानो विपा वराहमयौअग्रया हन् ॥ ६ ॥

सः । इत् । दासम् । तुविऽरवम् । पतिः । दन् । पट्ऽअक्षम् । त्रिऽशीर्षाणम् । दमन्यत् ।

अस्य । त्रितः । तु । ओर्जसा । वृधानः । विपा । वराहम् । अयःऽअग्रया । हनिति हन् ॥ ६ ॥

१. त-भ- 'संग्रामे' नास्ति । २. भ- 'अप्रवृत्त ... भूत्' नास्ति । ३. ग-त-कीदृशः सः ।
४. ग-त-भ-आगच्छति ।

१स १इत् स एवेन्द्रः १पतिः सर्वस्य स्वामी १दासम् उपक्षपयितारं १तुवीरवं बहुशब्दं संग्रामे
भयंकरं शब्दं कुर्वाणं वृत्रं १दन् दमयन् १पलक्षम् अक्षिपद्कोपेतं १त्रिशिर्षाणं त्रिशिरस्कं त्वष्टुः पुत्रं
विश्वरूपं १दमन्यत् दमितुं प्रहर्तुमैच्छत् । अवधीदित्यर्थः । यद्वा । दमयतीति दमनः । नन्धादिस्वात्
ल्युः । स इवाचरति । 'उपमानादाचारे' (पा. सू. ३. १. १०) इति क्यस्यन्यलोपश्छान्दसः ।
ततो लङि 'बहुलं छन्दसि' इत्यङ्भावः । किंच १त्रितः एतज्जामा महर्षिः १अस्य इन्द्रस्य १भोजसा
बलेन १वृधानः वर्धमानः १विपा अङ्गुल्या । कीदृश्या । १अयोअग्रया अयोवत्कठिननखया १वराहं
वराहारम्^१ उदकवन्तं मेघं व्यहन्^२ विहृतवान् ॥ ॥ १४ ॥

स द्रुहणे मनुष ऊर्ध्वसान आ साविषदर्शसानाय शरुम् ।

स नृतमो नहुषोऽस्मत्सुजातः पुरोऽभिनदहन् दस्युहृत्ये ॥ ७ ॥

सः । द्रुहणे । मनुषे । ऊर्ध्वसानः । आ । साविपत् । अशसानाय । शरुम् ।

सः । नृतमः । नहुषः । अस्मत् । सुजातः । पुरः । अभिनत् । अहन् । दस्युहृत्ये ॥ ७ ॥

१सः इन्द्रः १द्रुहणे द्रुहणाय दहं शत्रुभिर्हन्तव्याय १मनुषे मनुष्याय योद्ध्रे स्वभक्त्याय
१ऊर्ध्वसानः । ऊर्ध्वं उच्छ्रितः शौर्यादिभिर्गुणैरधिकः सन्^३ स्यति शत्रूणामन्तं करोतीत्यूर्ध्वसः । स^३
इवाचरन् । ऊर्ध्वसशब्दादाचारार्थं किबन्ताच्छानच्^४ । १अशसानाय शत्रूणां हिंसित्रे १शरं हिंसक-
मायुधम् १आ १साविपत् आभिमुख्येन प्रसीति यच्छति । यद्वा । द्रुहणे मनुषे द्रोघध्याय मनुष्या-
याशसानाय स्वभक्तहिंसित्रे तस्य वधार्थमूर्ध्वसानः सन् शरुम् आ साविपत् वज्रं प्रेरयति । १सः
एवेन्द्रः १नहुषः मनुष्यात् १नृतमः मनुष्याणां नेतृतमः संग्रामे शूराणां गमयितृतमः । यद्वा । नृतमो
नहुषो बन्धकश्च । १अस्मत् अस्मदर्थं १सुजातः सुष्ठु प्रादुर्भूतः १अहन् पूज्यः सन् १दस्युहृत्ये । दस्यवः
उपक्षपयितारः शत्रवः । तेषां हृत्यं हननं यस्मिन् तादृशे^५ संग्रामे १पुरः शत्रूणां शरीराणि १अभिनत्
भिन्नवान् ॥

सो अभ्रियो न यवस उदन्यन् क्षयाय गातुं विदन्नो अस्मे ।

उप यत्सीददिदुं शरीरैः श्येनोऽयोपाष्टिहन्ति दस्यून् ॥ ८ ॥

सः । अभ्रियः । न । यवसे । उदन्यन् । क्षयाय । गातुम् । विदत् । नः । अस्मे इति ।

उप । यत् । सीदत् । इन्दुम् । शरीरैः । श्येनः । अयःऽअपाष्टिः । हन्ति । दस्यून् ॥ ८ ॥

१सः इन्द्रः १अभ्रियो १न । न आजन्तेऽपो बिभ्रतीति वाभ्राणि मेघाः । तेषां संघोऽभ्रियः^६ ।
स इव १यवसे गवादिभक्षणसाधनाय नृणाय १उदन्यन् उदकं दातुमिच्छन् । तथा १क्षयाय गमनाय
निवासाय वा १अस्मे अस्माकं १गातुं मार्गं १विदत् लभयन् । १नः इति पूरणः । तादृशः सन्
१यत् यदा १इन्दुं सोमं १शरीरैः स्वशरीरावयवैरङ्गैः १उप १सीदन् उपगच्छति । यच्छब्दयोगाद-
निघातः । तदानीं १श्येनः । सादृश्यप्रधानोऽयं^७ निर्देशः । श्येनसदृशः श्येनवच्छंसनीयगमनः

१. त१.२.३.६.७-मु- 'वराहार' नास्ति; त४.५-वराहाकारं । २ त१.२.३.६.७-व्यवहन् ।

३. ग-त-भ- 'सन् ... स' नास्ति । ४. त-१.२.३.७-किबन्तादसानच्; भ-किबन्तादस्तानच् ।

५. त-स तादृशे; भ-सा तादृशे । ६. त४.५-संबंधी अभ्रियः । ७. त-भ-गातुमस्माकं । ८. ग२-त-
भ-सदृशः; ग४-तादृशः ।

वअयोपाष्टिः । अपयष्टिर्व्यासिर्यस्य स प्रदेशोऽपाष्टिः पार्णिः । अयोमयोऽपाष्टिः पार्णिर्यस्य सः ।
वदस्यून शत्रून् वृहन्ति हिनस्ति ॥

स ब्राधतः शवसानेभिरस्य कुत्साय शुष्णं कृपणे परादात् ।

अयं कविर्मनयच्छस्यमानमत्कं यो अस्य सनिता नृणाम् ॥ ९ ॥

सः । ब्राधतः । शवसानेभिः । अस्य । कुत्साय । शुष्णम् । कृपणे । परा । अदात् ।

अयम् । कविम् । अनयत् । शस्यमानम् । अत्कम् । यः । अस्य । सनिता । उत । नृणाम् ॥ ९ ॥

वसः इन्द्रः वब्राधतः^१ । महत्तामैतत् । महतोऽपि शत्रून् वशवसानेभिः बलमाचरन्निरायुधैः
वअस्य अस्यतु । 'असु क्षेपणे' । व्यत्ययेन मध्यमः । वकुत्साय^२ एतन्नामकाय वकृपणे स्तोत्रे । कृपतिः
स्तुतिकर्मा । वशुष्णं शोषकमेतन्नामकमसुरं वपरादात् पराभूय खण्डितवान्^३ । 'कुत्साय शुष्णमशुषं
नि बर्हीः' (क्र. सं. ४. १६. १२) इति मन्त्रान्तरम् । किंच वअयम् इन्द्रः वकविम् उशनसम् ।
कविरिति पितृनाम्ना पुत्रस्यापि व्यवहार उपचारात् । वशस्यमानं स्तुवन्तम् वअनयत् वशं प्राप-
यत्तस्य विरोधिनम् । यद्वा । कविं भार्गवमेव स्तोतृभिः शस्यमानं स्ववशमनयत् । वयः कविः वअस्य
इन्द्रस्य वअत्कं रूपं^४ वसनिता संभक्ता भवति । 'न लोकाव्ययः' इति पृथीप्रतिषेधः । वउत अपि
च वनृणां वृष्ट्यादिनेतृणामिन्द्रानुचराणां मरुतां यः कविः सनिता तमनयदिति ॥

अयं दशस्यन्नर्येभिरस्य दस्मो देवेभिर्वरुणो न मायी ।

अयं कनीनं ऋतुपा अवेद्यमिमीतारुं यश्चतुष्पात् ॥ १० ॥

अयम् । दशस्यन् । नर्येभिः । अस्य । दस्मः । देवेभिः । वरुणः । न । मायी ।

अयम् । कनीनः । ऋतुऽपाः । अवेदि । अमिमीत । अरुम् । यः । चतुऽपात् ॥ १० ॥

वअयम् इन्द्रः वदशस्यन् स्तोतृभ्यो धनं प्रयच्छन् । दशस्यतिर्दानकर्मा । वनर्येभिः^५ नर्यैर्नृहितैः
मरुद्भिः वअस्य अस्यति । छान्दसस्तिपो लोपः । यद्वा । व्यत्ययेन लोप्मध्यमः । तथा वदेवेभिः
द्योतमानैः स्वतेजोभिः वदस्मः दर्शनीयः ववरुणो वन वरुण इव । वरुणस्तमोवारक आदित्यो वरुण
एव वा । स इव वमायी मायावान्^६ । तथा वअयं वकनीनः कमनीयः वऋतुपाः ऋतौ पाता वअवेदि
अज्ञायि । तथा वअरुम् असुरमेतन्नामानम् वअमिमीत अमिनात् । वयः अरुः वचतुष्पात् पादचतु-
ष्टयोपेतः । 'मीड् हिंसायाम्' । लङि 'बहुलं छन्दसि' इति विकरणस्य श्रुतिः ॥

अस्य स्तोमैभिरौशिज ऋजिश्वा व्रजं दरयदृषभेण पिप्रोः ।

सुत्वा यद्यजतो दीदयद्रीः पुरं इयानो अभि वर्षसा भूत् ॥ ११ ॥

अस्य । स्तोमैभिः । औशिजः । ऋजिश्वा । व्रजम् । दरयत् । वृषभेण । पिप्रोः ।

सुत्वा । यत् । यजतः । दीदयत् । गीः । पुरः । इयानः । अभि । वर्षसा । भूत् ॥ ११ ॥

१. ग१.२-त१.२.३.६.७.८-म-ब्राधतो ब्राधन् । २. ग-यः कुत्साय; त-म१.२.४.८-त्रयः
कुत्साय । ३. ग४-खण्डितवान् दो (अवखं) डने लेटि रूप । ४. ग४-आत्मीयरूप । ५. ग१.२-त-म१.
२.४.८-स नर्येभिः । ६. ग-त१.२.३.६.७-मु-मायावान् प्रज्ञावान् ।

वअस्य इन्द्रस्य वस्तोमेभिः स्तोत्रैः वआंशिजः उशिजः पुत्रः वऋजिश्वा एतन्नामा ववृषभेण^१ वज्रेण वृषभेण वा युक्तं वव्रजं गोष्ठं वपिप्रोः एतन्नामकस्यासुरस्य संबन्धिनं तेनापहृत्य पालितं वदरयत् अदारयत् । वयत् यदा वसुत्वा सोमस्य सोता । 'सुयजोर्हनिप्' इति वनिप् । 'ह्रस्वस्य पिति°' इति तुक् । वयजतः यष्टौशिजः वगीः स्तुतिवाचः वदीदयत् दीपितवान् । तथा यद्यदा वइयानः^२ गच्छन् वपुरः शत्रुपुराणि । यद्वा । पुरः पुर इव संघीभूतानि पापानि । वअभि वभूत् अभिभवति । केन साधनेन । ववर्षसा । रूपनामैतत् । रूपेणेन्द्रानुगृहीतेन । यदैवमकरोत् तदा व्रजं दरयदिति संबन्धः ॥

एवा महो असुर वक्षथाय वम्रकः पडिरुप सर्पदिन्द्रम् ।

स इयानः करति स्वस्तिमस्मा इषमूर्जं सुक्षितिं विश्वमाभाः ॥ १२ ॥

एव । महः । असुर । वक्षथाय । वम्रकः । पट्ऽभिः । उप । सर्पत् । इन्द्रम् ।

सः । इयानः । करति । स्वस्तिम् । अस्मै ।

इषम् । ऊर्जम् । सुऽक्षितिम् । विश्वम् । आ । अभारित्यभाः ॥ १२ ॥

अनया स्तुतिमुपसंहृत्याभिमतं वम्रकः प्रार्थयते । हे असुर बलवन्निन्द्र स्वाम् एव एवमुक्त-
प्रकारेण वमहः महतो हविषः स्तोत्रस्य वा वक्षथाय वहनाय महतः स्वर्गादेः प्रापणाय वा वपट्भिः
पादैः उप वसर्पत् उपागमत् । वसः वइयानः उपागम्यमानः^३ सन् वकरति करोतु वस्वस्तिम्
अविनाशम् वअस्मै वम्रकाय । तथा वइषम् अन्नम् वऊर्जं रसं वसुक्षितिं सुनिवासं सम्यक् विश्वं
सर्वम् वआभाः आहरतु ॥ ॥ १५ ॥ ॥ ८ ॥

नवमेऽनुवाके त्रयोदश सूक्तानि । तत्र 'इन्द्र दृष्ट' इति द्वादशचं प्रथमं सूक्तं वन्दनपुत्रस्य
दुवस्योरार्षं वैश्वदेवम् । द्वादशी त्रिष्टुप् । शिष्टा जगथ्यः । तथा चानुक्रान्तम्—'इन्द्र दुवस्युर्वान्दनो
वैश्वदेवं त्वनया त्रिष्टुप्' इति । गतो विनियोगः ॥

इन्द्र दृष्ट मघवन्त्वावदिद्भुज इह स्तुतः सुतपा बोधि नो वृधे ।

देवेभिर्नः सविता प्रावतु श्रुतमा सर्वतातिमदिति वृणीमहे ॥ १ ॥

इन्द्र । दृष्ट । मघऽवन् । त्वाऽवत् । इत् । भुजे । इह । स्तुतः । सुतऽपाः । बोधि । नः । वृधे ।

देवेभिः । नः । सविता । प्र । अवतु । श्रुतम् । आ । सर्वऽतातिम् । अदितिम् । वृणीमहे ॥ १ ॥

हे वइन्द्र वमघवन् धनवन् एवं वरत्वावदित् त्वत्सदृशमेव शत्रुबलं वदृष्ट मारय । किमर्थम् । वभुजे
अस्माकं भोगाय^४ । तदर्थम् वइह अस्मिन् यज्ञे वस्तुतः सन् वसुतपाः सुतस्य अभिपुतस्य सोमस्य पाता
वबोधि बुध्यस्व । भधेत्यर्थः । किमर्थम् । वनः अस्माकं ववृधे वर्धनाय । किंच वदेवेभिः देवैः सह
वनः अस्माकं वश्रुतं विश्रुतं यज्ञं वसविता सर्वस्य स्वस्वकर्मसु प्रेरको देवः वप्रावतु प्ररक्षतु । किंच
वसर्वतातिम् । स्वार्थिकस्ताति । सर्वा सर्वास्मिकाम् । यद्वा । सर्वं तायन्तेऽस्यामिति सर्वतातिः ।
छान्दसो दीर्घः । तादृशीम् वअदितिम् अखण्डनीयां देवमातरम् वआ ववृणीमहे ॥

१. ग-त१.२.३.५-मु-वृषभेण वर्षणेन । २. ग.१.२-त-भ-'इयानः' नास्ति । ३. त१.२.३.
४. ५.६-भ१.२.४.७-उपगम्यमानः । ४. त४.५-गोलाभाय ।

भराय सु भरत भागमृत्विद्यं प्र वायवे शुचिपे क्रन्ददिष्टये ।

गौरस्य यः पर्यसः पीतिमानश आ सर्वतातिमदिति वृणीमहे ॥ २ ॥

भराय । सु । भरत । भागम् । ऋत्विग्यम् । प्र । वायवे । शुचिपे । क्रन्दत्सृष्टये ।

गौरस्य । यः । पर्यसः । पीतिम् । आनशे । आ । सर्वतातिम् । अदितिम् । वृणीमहे ॥ २ ॥

वभराय संग्रामकारिणे सर्वेषां पोषकाय वेन्द्राय वऋत्विग्यं काले जातं प्राप्तकालं वभागं वसु
वभरत सुष्ठु संपादयत हे ऋत्विजः । तथा वशुचिपे शुद्धस्य सोमस्य पात्रे वक्रन्ददिष्टये शब्दितगमनाय ।
वायोः शीघ्रगमने हि शब्दः प्रत्यक्षः । तादृशाय ववायवे वदेवाय वप्र भरत भागमिति शेषः । वयः
देवः वगौरस्य गौरवर्णस्य पशोः वपर्यसः वपीतिं पानम् वआनशे प्राप्नोति तस्मै वायवे । शिष्टमुक्तम् ॥

आ नो देवः सविता साविषद्वयं क्रजूयते यजमानाय सुन्वते ।

यथा देवान् प्रतिभूषेम पाकवदा सर्वतातिमदिति वृणीमहे ॥ ३ ॥

आ । नः । देवः । सविता । साविषत् । वयः । क्रजूयते । यजमानाय । सुन्वते ।

यथा । देवान् । प्रतिभूषेम । पाकवत् । आ । सर्वतातिम् । अदितिम् । वृणीमहे ॥ ३ ॥

वसविता सर्वस्य प्रेरकः सूर्यः वनः अस्माकं संबन्धिने वक्रजूयते क्रजुकामाय वसुन्वते अभिषवं
कुर्वते वयजमानाय वयः अन्नं वपाकवत् पाकोपेतम् । व्यवहितमप्येतदत्र संबध्यते । वआ वसाविषत्
आभिमुख्येन प्रसीति^१ । सांतेर्ण्यन्ताह्लेष्टि रूपम् । वयथा येन प्रकारेण वदेवान् वप्रतिभूषेम प्रतिभवेम ।
भवतेर्लिङि सिप्कार्पा । द्विविकरणता । यद्वा । 'भूष अलंकारे' । भौवादिकः । भूषयेमेत्यर्थः ॥

इन्द्रो अस्मे सुमना अस्तु विश्वहा राजा सोमः सुवितस्याध्येतु नः ।

यथायथा मित्रधितानि संदधुरा सर्वतातिमदिति वृणीमहे ॥ ४ ॥

इन्द्रः । अस्मे इति । सुमनाः । अस्तु । विश्वहा । राजा । सोमः । सुवितस्य । अधि । एतु । नः ।

यथायथा । मित्रधितानि । समदधुः । आ । सर्वतातिम् । अदितिम् । वृणीमहे ॥ ४ ॥

वइन्द्रः देवः वअस्मे अस्माकं वसुमनाः सुमनस्कः अनुग्रहचेताः वअस्तु भवतु । वविश्वहा
सर्वेष्वप्यहःसु । वराजां वसोमः च वनः अस्माकं वसुवितस्य सुवितं स्तोत्रम् वअध्येतु अधिगच्छतु ।
वयथायथा येन येन प्रकारेण अस्माकं वमित्रधितानि मित्रनिहितानि धनानि वसंदधुः तथाधिगच्छतु
सोमः । तथेन्द्रोऽपि सुमना अस्त्विति समन्वयः ॥

इन्द्र उक्थेन शर्वसा परुदधे बृहस्पते प्रतरीतास्यायुषः ।

यज्ञो मनुः प्रमतिर्नः पिता हि क्रमा सर्वतातिमदिति वृणीमहे ॥ ५ ॥

इन्द्रः । उक्थेन । शर्वसा । परुः । दधे । बृहस्पते । प्रतरीता । असि । आयुषः ।

यज्ञः । मनुः । प्रमतिः । नः । पिता । हि । क्रम् । आ । सर्वतातिम् । अदितिम् । वृणीमहे ॥ ५ ॥

अयम् ऽइन्द्रः ऽउक्थेन ऽशवसा स्तुर्येन बलेन ऽपरुः पर्व यज्ञियमस्मदीयं वा ऽदधे धारयति ।
हे ऽबृहस्पते ऽआयुषः ममायुष्यस्य ऽप्रतीता प्रवर्धयिता ऽअसि भव । तथा ऽयज्ञो ऽमनुः मन्ता
ऽप्रमतिः प्रकृष्टा मतिर्यस्य सः ऽनः ऽपिता पालकः सन् ऽकं सुखं प्रयच्छतु । यद्वा । यज्ञो मन्त्रो
बुद्धिश्च प्रत्येकं सुखं प्रयच्छतु ॥

इन्द्रस्य नु सुकृतं दैव्यं सहोऽग्निगृहे जरिता मेधिरः कविः ।

यज्ञश्च भूद्विदथे चारुरन्तम् आ सर्वतातिमर्दिति वृणीमहे ॥ ६ ॥

इन्द्रस्य । नु । सुकृतम् । दैव्यम् । सहः । अग्निः । गृहे । जरिता । मेधिरः । कविः ।

यज्ञः । च । भूत् । विदथे । चारुः । अन्तमः । आ । सर्वतातिम् । अर्दितिम् । वृणीमहे ॥ ६ ॥

ऽदैव्यं देवानां हितं ऽसहः बलं यदस्ति^१ तत् ऽइन्द्रस्य* ऽसुकृतं इन्द्रेण खलु सुष्ठु संपादितम् ।
यद्वा । यत्सुकृतं दैव्यं सहो बलं^२ मरत्संज्ञकमस्ति तदिन्द्रस्य नु इन्द्रस्य संबन्धि खलु । अथवा ।
इन्द्रस्य नु^३ संबन्धि सुकृतं दैव्यं सहो देवार्हं बलम् ऽअग्निगृहे अस्मदीये यागगृहे वर्तत इति शेषः ।
इन्द्रस्य संबन्धी सुष्ठु संपादितो देवानां बलभूतोऽग्निगार्हपत्यः सन् वर्तत इत्यर्थः । स चाग्निः
ऽजरिता देवानां स्तोता ऽमेधिरः । मेधो यज्ञो हविर्वा । तद्वान् ऽकविः क्रान्तप्रज्ञः ऽयज्ञः यष्टव्यः ऽच
ऽभूत् भवति । कुत्र । ऽविदथे यज्ञे । किंच सोऽग्निः ऽचारुः चरणीयः ऽअन्तमः अस्माकमन्ति-
कतमश्च ॥ ॥ १६ ॥

न वो गुहा चक्रम भूरिं दुष्कृतं नाविष्य वसवो देवहेळनम् ।

माकिर्नो देवा अनृतस्य वर्षस आ सर्वतातिमर्दिति वृणीमहे ॥ ७ ॥

न । वः । गुहा । चक्रम । भूरिं । दुःकृतम् । न । आविऽत्यम् । वसवः । देवहेळनम् ।

माकिः । नः । देवाः । अनृतस्य । वर्षसः । आ । सर्वतातिम् । अर्दितिम् । वृणीमहे ॥ ७ ॥

हे देवाः^३ ऽवः युष्माकं ऽगुहा गुहायां प्रच्छन्ने देशे ऽभूरि प्रभूतं ऽदुष्कृतं पापम् । द्रोहमित्यर्थः ।
ऽन ऽचक्रम । तथा ऽआविष्टयम् आविः संभूतं ऽदेवहेळनं देवानां क्रोधनं तन्निमित्तं द्रोहं ऽन चक्रम
हे ऽवसवः वासका देवाः । किंच हे ऽदेवाः ऽनः अस्माकम् ऽअनृतस्य ऽवर्षसः रूपस्य प्राप्तिः
ऽमाकिः मा भूत् । इतः परं मानुषं रूपं मा भूदित्यर्थः । शिष्टमुक्तम् ॥

अपामीवां सविता साविषक्यः^१ वरीय इदप सेधन्तुवद्रयः ।

ग्रावा यत्र मधुषुदुच्यते बृहदा सर्वतातिमर्दिति वृणीमहे ॥ ८ ॥

अप । अमीवाम् । सविता । साविप्रत् । न्यक् । वरीयः । इत् । अप । सेधन्तु । अद्रयः ।

ग्रावा । यत्र । मधुऽसुत् । उच्यते । बृहत् । आ । सर्वतातिम् । अर्दितिम् । वृणीमहे ॥ ८ ॥

ऽसविता सर्वस्य प्रेरकः सवितृदेवोऽस्माकं संबन्धिनम् ऽअमीवां रोगम् ऽअप ऽसाविप्रत्
अपप्रेरयतु । अपगमयस्वित्यर्थः । तथा ऽवरीय ऽइत् उत्तरमपि पापं ऽन्यक् नीचीनम् ऽअप ऽसेध-

१. ग-भ-‘यदस्ति...बलं’ नास्ति । * ग४-ईन्द्रस्य नु । २. ग-त८-भ७-मु-नु ईन्द्रस्य; त१.२.३.
७-भ१.२.४.८- नु ईन्द्रस्य सु । ३. त१.२.३.७-भ१.२.४.८-देव ।

स्वद्वयः पर्वताभिमानिनो^१ देवा^१ अभिषवाद्मानो वा । एतत्सर्वं कुत्र भवत्विति चेत् उच्यते । यत्रं यस्मिन् प्रदेशे यस्मिन् यागे वा मधुरस्य^२ सोमस्य सोता प्रावा^३ वृहत् प्रवृद्धम्^४ उच्यते स्तूयते तत्र ॥

ऊर्ध्वो प्रावा वसवोऽस्तु सोतारि विश्वा द्वेषांसि सनुतयुयोत ।

स नो देवः सविता पायुरीड्य आ सर्वतातिमदिति वृणीमहे ॥ ९ ॥

ऊर्ध्वः । प्रावा । वसवः । अस्तु । सोतारि । विश्वा । द्वेषांसि । सनुतः । युयोत ।

सः । नः । देवः । सविता । पायुः । ईड्यः । आ । सर्वतातिम् । अदितिम् । वृणीमहे ॥ ९ ॥

हे वसवः देवाः सोतारि सोमाभिषवकर्तरि मयि प्रावा ऊर्ध्वः उन्नतः अस्तु । तेनोच्छ्रितेन विश्वा द्वेषांसि सर्वानपि द्वेषन् सनुतः निगृहान् युयोत पृथक्कुरुत । सः सविता देवः नः अस्माकं पायुः पालयिता । 'कृवापाजि' इत्यादिनोण्^५ । प्रत्ययस्वरः^६ । सः ईड्यः स्तोतव्यश्च ॥

ऊर्जं गावो यवसे पीवो अत्तन ऋतस्य याः सदर्ने कोशे अङ्घ्वे ।

तनूरेव तन्वो अस्तु भेषजमा सर्वतातिमदिति वृणीमहे ॥ १० ॥

ऊर्जम् । गावः । यवसे । पीवः । अत्तन । ऋतस्य । याः । सदर्ने । कोशे । अङ्घ्वे ।

तनूः । एव । तन्वः । अस्तु । भेषजम् । आ । सर्वतातिम् । अदितिम् । वृणीमहे ॥ १० ॥

हे गावः आशिरार्थाः यूयं यवसे तृणवति देशे पीवः प्रवृद्धम् ऊर्जं रसम् अत्तन अत्त । याः^४ ऋतस्य यज्ञस्य सदर्ने गृहे कोशे गोष्ठे दोहनस्थाने अङ्घ्वे व्यञ्जयथ ता अत्तन । तनूरेव । जन्ये जनकशब्दः । तनूरेव क्षीरमेव तन्वः सोमरसस्य भेषजम् अस्तु । यद्वा । पृथगेव वाक्यम् । अस्माकं तन्वो भेषजमस्तु । किंच तनूरेव पशुशरीरमेव । पशुना यागे सति स्वर्गस्य संपादयितुं शक्यत्वात् ॥

ऋतुप्रावा जरिता शश्वतामव इन्द्र इन्द्रा प्रमतिः सुतावताम् ।

पूर्णमूर्धदिव्यं यस्य सिक्तय आ सर्वतातिमदिति वृणीमहे ॥ ११ ॥

ऋतुप्रावा । जरिता । शश्वताम् । अवः । इन्द्रः । इत् । भद्रा । प्रमतिः । सुतावताम् ।

पूर्णम् । ऊर्ध्वः । दिव्यम् । यस्य । सिक्तये । आ । सर्वतातिम् । अदितिम् । वृणीमहे ॥ ११ ॥

ऋतुप्रावा कर्मणां पूरकः । 'प्रा पूरणे' । 'आतो मनिन्' इत्यादिना वनिप् । जरिता स्तोता । यजमानं साधु सोमः कृत इति स्तौति^१ । यद्वा । शश्वतां सर्वेषां जरयिता इन्द्र इत् इन्द्र एव सुतावतां सोमवतां यजमानानाम् अवः रक्षकः भद्रा भद्रया स्तुत्या प्रमतिः । यस्य इन्द्रस्य सिक्तये सेकाय पानाय ऊधः उद्धततरं द्रोणकलशं पूर्णं सोमेन पूर्णं भवति स एवावः^६ स एव प्रमतिरिति ॥

१. ग-त३-पर्वताभिमानिदेवाः; त१.२.६.७.८-भ-पर्वताभिमानिदेवताः । २. ग-मधुसुत् मधु-
रस्य । ३. त३.७-मु-इत्यादिना उण्प्रत्ययः । ४. ग-त-भ-या युष्मान् । ५. ग-त-भ-स्तौति अथवा
स्तुत्यर्थः । ६. त-भ-एवावः ।

चित्रस्ते भानुः क्रतुप्रा अभिष्टिः सन्ति स्पृधो जराणिप्रा अष्टृष्टाः ।

रजिष्ठया रज्या पश्व आ गोस्तूर्पति पर्यग्रं दुवस्युः ॥ १२ ॥

चित्रः । ते । भानुः । क्रतुऽप्राः । अभिष्टिः । सन्ति । स्पृधः । जराणिऽप्राः । अष्टृष्टाः ।
रजिष्ठया । रज्या । पश्वः । आ । गोः । तूर्पति । परि । अग्रम् । दुवस्युः ॥ १२ ॥

हे इन्द्र वते भानुः प्रकाशः चित्रः आश्चर्यभूतश्चायनीयो वा । तथा क्रतुप्राः स भानुरस्माकं कर्मणां पूरकः अभिष्टिः अभ्येषणीयः । हे इन्द्र ते जराणिप्राः स्तोतृणां धनस्य पूरयिष्यः अष्टृष्टाः अन्यैरप्रष्टृष्ट्याः स्पृधः स्पर्धाः सन्ति । यस्मादेवं तस्मान् रजिष्ठया क्रतुनमया रज्या रज्ज्वा गोः पश्वः पशोः अग्रं दुवस्युः परिचरणमिच्छन्नेतन्नामरिः परि तूर्पति अभिस्वरयति ॥ १७ ॥

‘उदुध्यध्वम्’ इति द्वादशर्चं द्वितीयं सूक्तं सोमपुत्रस्य बुधस्यार्पम् । ‘आ वो धियम्’ इति नवमी ‘कपृन्नरः’ इत्यन्या च द्वे जगत्पौ । चतुर्थीपष्ठपौ गायत्र्यौ ‘निराहावान्’ इति पञ्चमी बृहती । शिष्टास्त्रिष्टुभः । विश्वे देवा देवता । ऋत्विक्स्तुतिरूपोऽर्थो वा देवता । तथा चानुक्रान्तम्— ‘उदुध्यध्वं बुधः सौम्य ऋत्विक्स्तुतिर्वा नवम्यन्ये जगत्पौ गायत्र्योर्मध्ये पञ्चमी बृहती’ इति । गतः सूक्तविनियोगः ॥

उदुध्यध्वं समनसः सखायः समग्निमिन्ध्वं बहवः सनीळाः ।

दधिक्रामग्निमुपसं च देवीमिन्द्रावतोऽवसे नि ह्वये वः ॥ १ ॥

उत् । उदुध्यध्वम् । समनसः । सखायः । सम । अग्निम् । इन्ध्वम् । बहवः । सनीळाः ।
दधिऽक्राम् । अग्निम् । उपसम् । च । देवीम् । इन्द्रावतः । अवसे । नि । ह्वये । वः ॥ १ ॥

अग्निं चेप्यमाणा ऋत्विजो वदन्ति । हे सखायः सखिभूता ऋत्विजः समनसः समान-
मनस्काः परस्परमद्गोधारः । अन्योन्यं कर्मानुकूला इत्यर्थः । तादृशा यूयम् उत् उत्कृष्टं उदुध्यध्वं
जानीध्वम् । उत्तरत्र युष्माकं कर्तव्यमेवोपदिशति । तथा अग्निं वसम् इन्ध्वं सम्यग्दीपयध्वम् ।
‘अिहन्धी दीप्तौ’ । रौधादिकः । लोटि ‘असोरलोपः’ इत्यलोपः । बहवः अनेके समनीळाः
समाननिवासा एकस्यामेव शालायां निवसन्तः । अहं च दधिक्राम् एतन्नामिकां देवताम् अग्नि-
मुपसं च देवीम् एतांस्त्रीन् देवान् इन्द्रावतः इन्द्रेण युक्तान् वः युष्मान् अवसे अस्माकं रक्षणाय
नि नितरां ह्वये आह्वयामि ॥

मन्द्रा कृणुध्वं धिय आ तनुध्वं नावमरित्रपरणीं कृणुध्वम् ।

इष्कृणुध्वमायुधारं कृणुध्वं प्राञ्च यज्ञं प्र णयता सखायः ॥ २ ॥

मन्द्रा । कृणुध्वम् । धियः । आ । तनुध्वम् । नावम् । अरित्रऽपरणीम् । कृणुध्वम् ।
इष्कृणुध्वम् । आयुधा । अरम् । कृणुध्वम् । प्राञ्चम् । यज्ञम् । प्र । नयत । सखायः ॥ २ ॥

‘मन्द्रा मन्द्राणि मदकराणि स्तोत्राणि कृणुध्वं कुरुध्वं हे सखायः । ‘कृवि हिंसाकरणयोः’ ।
‘धिन्विक्कृण्वोरञ्च’ इत्युप्रत्ययः । अकारश्चान्तादेशः । यद्वा करोतेर्ध्वत्ययेन ऋनुः । तथा धियः

कर्माणि चयनप्रदेशकर्षणादीनि वृत्ता वृत्तध्वं विस्तारयत । तथा वृत्तरिन्नपरणीं कर्षणादिरूपेणारिन्नेण पारयितव्यां वृत्ता चयनाख्यां वृत्तध्वं कुरुध्वम् । तथा वृत्तायुधा आयुधानि सीरयुगादीनि वृत्तरम् अलं वृत्तध्वम् । हे वृत्तायः ऋत्विजः वृत्तां प्रागञ्जनं वृत्तं यष्ट्यमग्निं वृत्तं वृत्तयत प्रकर्षेण नयत । आदौ कर्षणं प्राञ्जं कुरुतेत्यर्थः ॥

युनक्त सीरा वि युगा तनुध्वं कृते योनौ वपतेह बीजम् ।

गिरा च श्रुष्टिः सभरा असत् नः नेदीय इत्सृण्यः पक्वमेयात् ॥ ३ ॥

युनक्त । सीरा । वि । युगा । तनुध्वम् । कृते । योनौ । वपत । इह । बीजम् ।

गिरा । च । श्रुष्टिः । सभराः । असत् । नः । नेदीयः । इत् । सृण्यः । पक्वम् । आ । इयात् ॥ ३ ॥

हे सखायो यूयं वृत्ता सीराणि वृत्तध्वं कुरुध्वमनङ्गिः सह । युजेलोति 'तसनसनथनाश्च' इति तवादेशः^१ । अत एव अङ्गिवात् 'भसोरलोपः' इत्यलोपाभावः । तदर्थं वृत्ता युगानि वृत्तध्वं विस्तारयध्वम् । कृते च वृत्तयोनौ इह सीतायां वृत्तबीजं प्राग्यमारण्यं च वपत निधत्त । तिलमापवीह्यादिकं प्राग्यसत्तं वेणुश्यामाकनीवारादिकमारण्यबीजसत्तं च कृष्टाकृष्टयोर्निवपतेत्यर्थः । 'सप्त प्राग्याः कृष्टे सप्ताण्या अकृष्टे' इत्यापस्तम्बः । तथा वृत्तः अस्माकं वृत्ता स्तुत्या प्रशस्त्या सहास्माकं वृत्तश्रुष्टिः अन्नं वृत्तसभराः सभरम् वृत्तमत् भवति भवतु । तथा वृत्तनेदीय इत् अन्तिकमेव^२ वृत्तसृण्यः । वृत्तगिरिकुशः । अङ्गकुशवद्वक्रो लवित्रः । वृत्तपक्वं स्तम्बम् वृत्तयात् आभिमुख्येन गच्छतु^३ । श्रुष्टिः सभरा असत् सृण्यः पक्वमेयादिति चशब्दानुवृत्तेः 'चवायोगे प्रथमा' इति प्रथमस्य निघाताभावः ॥

सीरा युजन्ति कवयो युगा वि तन्वते पृथक् । धीरा देवेषु सुमया ॥ ४ ॥

सीरा । युजन्ति । कवयः । युगा । वि । तन्वते । पृथक् । धीराः । देवेषु । सुमया ॥ ४ ॥

वृत्तकवयः मेधाविन ऋत्विजः वृत्ता^४ सीराणि कर्षणसाधनानि वृत्तयुजन्ति योजयन्ति । वृत्तयुगा युगान्यपि वृत्तपृथक् परस्परं वृत्तध्वं तन्वते भिन्नप्रदेशानि^५ कुर्वन्ति । कीदृशाः कवयः । वृत्तदेवेषु विषये वृत्तधीराः धीमन्तः । किमर्थम् । वृत्तसुमया । सुममिति सुखनाम । सुखेच्छया । सुमशब्दात् क्यजन्तान्नावे 'अ प्रत्ययात्' इत्यकारप्रत्ययः । 'सुपां सुलक्' इति तृतीयाया आकारः । अथवा धीरा धीमन्तो देवेषु सुमया सुमने । देवेषु सुखं भूयादिति । 'सुपां सुलक्' इति विभक्त्याजादेशः ॥

निराहावान् कृणोतन सं वरत्रा दधातन ।

सिञ्चामहा अवतमुद्रिणं वयं सुषेकमनुपक्षितम् ॥ ५ ॥

निः । आहावान् । कृणोतन । सम् । वरत्राः । दधातन ।

सिञ्चामहे । अवतम् । उद्रिणम् । वयम् । सुषेकम् । अनुपक्षितम् ॥ ५ ॥

हे सखायः वृत्ताहावान् । आह्वयन्ते पानार्थं गावोऽत्रेत्याहावा निपानानि । अत्रौचित्यादभिवचन-प्रदेशकर्षणार्थगोपानसाधनद्रुममयपानपात्राण्युच्यन्ते । तानाहावान् निः वृत्तकृणोतन निष्कुरुत । आह्वयतेः 'निपानमाहावः' (पा. सू. ३. ३. ७४) इति निपातितः । याथादिस्वरः । कृणोतन ।

१. त-भ-तनवादेशः । २. ग-त१.२.३.६.७.८-भ-मु-अंतिक एव; त४.५-अंतरिक्ष एव । ३. ग१. २-त-भ-मु-गच्छति; ग४-गच्छत । ४. त-सुसीराः । ५. त-भ-भिन्नप्रदेशान् ।

‘तप्तनप्’ इत्यादिना तनप् । पित्वेनाङित्वाद्गुणः^१ । ‘आभ्यस्तयोरातः’ इत्याकारलोपः । किमर्थ-
माहावकरणं वरत्रस्थापनं^२ चेति । अत्रोच्यते । वयम् अवतम् अवटं वसिञ्चामहै । कीदृशमवटम् ।
उद्रिणम् उद्राववन्तं सुषेकं सुष्ठु सेकुं शक्यम् अनुपक्षितम् अनुपक्षीणं कदाचिदप्युदकोपक्षयरहितम्॥

इष्कृताहावमवतं सुवरत्रं सुषेचनम् । उद्रिणं सिञ्चे अक्षितम् ॥ ६ ॥

इष्कृतऽआहावम् । अवतम् । सुवरत्रम् । सुसेचनम् । उद्रिणम् । सिञ्चे । अक्षितम् ॥ ६ ॥

वृष्कृताहावं संस्कृताहावं अवतम् अवटं द्रोणं वसिञ्चे सेचयामि । पुनः कीदृशमवटम् । सुवरत्रं
शोभनवरत्रोपेतं सुषेचनं शोभनीदकसेकोपेतम् उद्रिणम् उद्राववन्तम् अक्षितम् अक्षीणम्॥१८॥

प्रीणीताश्चान् हितं जयाथ स्वस्तिवाहं रथमित्कृणुध्वम् ।

द्रोणाहावमवतमश्मचक्रमंसत्रकोशं सिञ्चता नृपाणम् ॥ ७ ॥

प्रीणीत । अश्चान् । हितम् । जयाथ । स्वस्तिवाहम् । रथम् । इत् । कृणुध्वम् ।

द्रोणऽआहावम् । अवतम् । अश्मचक्रम् । अंसत्रकोशम् । सिञ्चत । नृपाणम् ॥ ७ ॥

हे ऋत्विजो यूयम् अश्चान् व्यापनशीलान् बलीवर्दान् । प्रीणीत उचितघासोदकादिप्रदानेन
प्रीणयत । यथा क्षेत्रकर्षणाय प्रभवन्ति तथा कुरुतेत्यर्थः । तथा कृत्वा हितं चयनायोचितं कर्षणं
जयाथ जयथ संपादयथ । तथा रथं चयनाख्यं हलाख्यं वा स्वस्तिवाहम् इत् सुखस्य वाहकमेव
कृणुध्वं कुरुध्वम् । तदर्थं द्रोणाहावम् । आह्वयन्त्यत्र पानार्थं बलीवर्दानित्याहावो जलाधारः पात्र-
विशेषः । स च द्रोणमयो द्रुममय आहावो यस्य तादृशम् अवतम् अवटवन्निभूतम् अश्मचक्रं
व्यासक्रमणमश्ममयचक्रं वा अंसत्रकोशम् अंसत्रं कवचं यथा कायं रक्षति तद्वदुदकस्य कोशं^३
कोशस्थानीयं नृपाणं नृणां कर्मनेतृणां पानयोग्यमीदृशमवतं वसिञ्चत हे ऋत्विजः । एवमृत्विक्स्तु-
तिर्वति^४ पक्षे^५ । सूक्तस्य वैश्वदेवपक्ष एवं योजना । प्रीणीत प्रीणयताश्चान् । स्नानपानयोग्यान्त्रैः
संग्रामयोग्यान् कुरुतेत्यर्थः । हितं जयाथ । हितमिति क्रियाविशेषणम् । कथं जयथ । बन्धुसुहृद्वयो
यथा हितं भवति तथा जयथ संग्रामम् । स्वस्तिवाहम् । स्वस्तीत्यविनाशनाम^६ । अविनाशवाहनं
रथमिद्वयं च कृणुध्वम्^७ । इदिति चार्थः । अथ रथं च दृढं कृत्वा संग्रामभूमिं गत्वा । द्रोणाहाव-
मित्यादीनि द्वितीयान्तानि कृपाख्यसंग्रामविशेषणानि सिञ्चतेत्यनेन संबध्यन्ते । द्रोणो द्रुममयः स एव
रथ आहाव आहावस्थानीयो यस्य संग्रामस्य तम् । अवतम्^८ । कृपनामैतत् । कृपं संग्रामाख्यम् ।
अश्मचक्रं कृपप्रा-तनिबद्धाश्मसदृशप्रहरणायुधवन्तम् । असनानि वा क्षेपणानि वा चक्राख्यायुधविशेषा
यस्मिन् तम् । व्यासचरणवन्तं व्यासक्रमणवन्तं वा । ‘चक्रं चकतेवां चरतेवां क्रामतेवां’ (निरु.४.२७)
इति निरुक्तम् । अंसत्रकोशम् । अंसत्राणि धनुंषि कवचानि च कोशस्थानीयानि यस्मिन् तं सिञ्चत^९ ।
नृपाणं यस्मिन् योद्धार उदकवत्पीयन्ते मार्यन्ते तम् । ईदृशं^{१०} कृपसदृशं संग्रामं सिञ्चत हे अस्मदीया
योद्धारः । सूक्तस्य वैश्वदेववादे संनिका विश्वेषां देवानां प्रसादेन सर्वमेतत्कुरुतेत्यर्थः । एवं
‘निराहावान्’ इत्यादिषु कृपरूपकव्याजेन संग्रामवर्णनमवगन्तव्यम् ॥

१. ग४-पित्वेनाङित्वाद्गुणः । तथा वरत्राणि सं दधातन । तुंगेलबन्धनसाधनानि प्रग्रहान् दधातन
स्थापयत । यद्वा प्रधनो क्षरणसाधनरूपो वा आहावः । तस्मिन्नाहावे वरत्रान्युदकोन्ययसाधनान्युच्यन्ते ।
अत्रापि पूर्वपदप्रदेशः । २. त-भ-वरस्थापनं । ३. त-भ-‘कोशं’ नास्ति । ४. त-मु-एवमृत्विक्-
स्तुतिपक्षे । ५. ग-त-‘त्यविनाशनाम । ६. ग-त-कृणुध्वं कुरुध्वं । ७. त४.५-अवतं अवटं । ८. ग-
त-मु-सिञ्चत उत्सिञ्चत । ९. ग-त-भ-मु-कीदृशं ।

व्रजं कृणुध्वं स हि वो नृपाणो वर्म सीव्यध्वं बहुला पृथूनि ।

पुरः कृणुध्वमायसीरष्टृष्टा मा वः सुस्रोच्चमसो दंहता तम् ॥ ८ ॥

व्रजम् । कृणुध्वम् । सः । हि । वः । नृपाणः । वर्म । सीव्यध्वम् । बहुला । पृथूनि ।

पुरः । कृणुध्वम् । आयसीः । अष्टृष्टाः । मा । वः । सुस्रोत् । चमसः । दंहत । तम् ॥ ८ ॥

हे ऋत्विजः व्रजं व्रजं कृणुध्वं व्रजं गोष्ठं कुरुध्वम् । आशिरदोहार्थं गोस्थानं कुरुत । वस वसि स खलु ववः वनृपाणः नेतृणां देवानां पातव्यः । देवपानसाधन इति । सांनार्यरूपेण वाशिररूपेण वा गोः पयआदिकं देवाः पिबन्ति खलु । वर्म वर्माणि वसीव्यध्वम् । वर्मवत्प्रधानस्योभयत आच्छादकत्वात् प्रयाजादीनि प्राच्यानि प्रतीच्यानि चाङ्गानि वर्माणि । तानि सीव्यध्वं दलयध्वम् । कुरुध्वमित्यर्थः । कीदृशानि वर्माणि । बहुला बहुलान्यनेकानि । तानि च पृथूनि विस्तीर्णानि । तथा पुरः पुराणि धिष्ण्यादीनि यष्टव्यानां देवानां वा पुरः शरीराणि आयसीः अयोमयवत्सारभूताः अष्टृष्टाः अन्यैः अष्टृष्टाः । पूरणीया ग्रहा वा पुर इत्युच्यन्ते । तानुकलक्षणान् कुरुत । ववः युष्मदीयः वचमसः यज्ञाख्यो भक्षणसाधनश्चमस एव वा । चमसपक्षे सामान्येनैकवचनम् । मा वसुमात् मा स्रवेत् । स्रवतेर्लङि 'बहुलं छन्दसि' इति शपः ऋतुः । तं दंहत दहीकुरुत । यथा विकलो न भवति तथा कुरुत । 'दह दहि वृद्धी' । भौवादिकः । तस्मात्कोटि इदित्वाब्रुम् । ऋत्विक्स्तुतिपक्ष एवम् । वैश्वदेवपक्षे । अस्मदीया योद्धारो यूयम् । नरो योद्धारः पिबन्ति प्रत्यर्थिनां प्राणानिति नृपाणः । स तादृशो युष्मदीयः खलु । गोष्ठपक्षे नराणां पानसाधनः स खलु । पातेः 'करणाधिकरणयोश्च' इति ल्युट् । वर्म वर्माणि कवचानि सीव्यध्वं बहुलानि पृथूनि च यथा भवन्ति तथा । पुरः पुरीः कृणुध्वमायसीरन्यैरष्टृष्टाश्च । वचमसोऽदनसाधनो मा सुस्रोत् मा स्रवेत् । तं दंहतेति । इति देवतानुग्रहलब्धबलो वदति ॥

आ वो धियं यज्ञियां वर्त ऊतये देवा देवीं यजतां यज्ञियामिह ।

सा नो दुहीयद्यवसेव गृत्वी सहस्रधारा पर्यसा मही गौः ॥ ९ ॥

आ । वः । धियम् । यज्ञियाम् । वर्त । ऊतये । देवाः । देवीम् । यजताम् । यज्ञियाम् । इह ।

सा । नः । दुहीयत् । पर्यसाऽइव । गृत्वी । सहस्रधारा । पर्यसा । मही । गौः ॥ ९ ॥

हे देवाः स्तोतार ऋत्विजः ववः युष्माकम् ऊतये यज्ञियां यज्ञार्हा धियं बुद्धिम् आ वर्ते प्रवर्तये । यद्वा । हे देवा ऋत्विजः वो यज्ञियां धियं युष्माकं कर्तव्यत्वेन संबन्धिनीमस्माकमूतये रक्षणाय आ वत । अपि वा देवा एव संबोध्याः । हे देवाः वो युष्माकं धियं बुद्धिमा वर्त आवर्तयामि । किमर्थम् । ऊतयेऽस्माकं रक्षणाय । कीदृशीं धियम् । यज्ञियां यज्ञार्हा देवीं द्योतमानां यजतां पूज्याम् । इह अस्मिन् यागे अस्यां भूमौ वा । एको यज्ञियामिति शब्दः पूरणः । मा धीः नः अस्माकं दुहीयत् दुह्यात् । तत्र दृष्टान्तः । यवसेव यवसानि भक्षयिवेव गत्वी पुनर्गोष्ठं गन्वा । पीत्वीतिवत् । पर्यसा सहस्रधारा मही महती गौः यथा दुग्धे तद्वत् ॥

१. ग४-यूयं विशेषी देवानां आनुकूल्येनैव कुरुतेति सूक्तद्रष्टा यजमानां वृत्ते । भवि व्रजं कृणुध्वं व्रजःसंघातकः स...मसंप्रामः तं कृणुध्वं । अथवा शत्रुसंधं कृणुध्वं । अवारणं कुरुध्वमित्यर्थः । वो नृपाणः । २. त-भ-संबोधिनाम् ।

आ तू षिञ्च हरिमीं द्रोणपस्थे वाशीभिस्तक्षताऽमन्मयीभिः ।

परिं प्वजध्वं दशं कक्ष्याभिरुभे धुरौ प्रति वह्निं युनक्त ॥ १० ॥

आ । तु । सिञ्च । हरिम् । ईम् । द्रोः । उपऽस्थे । वाशीभिः । तक्षत । अमन्ऽमयीभिः ।
परि । स्वजध्वम् । दशं । कक्ष्याभिः । उभे इति । धुरौ । प्रति । वह्निम् । युनक्त ॥ १० ॥

हे अध्वर्यो त्वम् ईम् एनं हरिं हरितवर्णं सोमं द्रोः द्रुमविकारस्य पात्रस्य उपस्थे उपरि
आ सिञ्च आसेकं कुरु । तु इति पूरणः । तदर्थं हे पात्रसंपादिनः अमन्मयीभिः अयःशिला-
सारभूताभिः वाशीभिः तक्षत पात्राणि । नकारोपजनश्चान्दसः । मयटः टिवात् डीप् । तानि
पात्राणि सोमपूर्णानि दश दशसंख्याकानि कक्ष्याभिः प्रकारैः पर्यायेण परि प्वजध्वं संस्करुध्वम् ।
आसादयत । यद्वा । वाशीभिरमन्मयीभिर्हविर्धानशक्ते तक्षत । ते च दश कक्ष्याभिर्दशसंख्याकाभिः
रज्जुभिः परि प्वजध्वम् । उभे धुरौ युगसंबन्धिन्यौ प्रति वह्नी वाहकावनड्वाहौ युनक्त^१ ।
अथवायं मन्त्रश्रयनक्षेत्रकर्षणसाधनहलविषयतया व्याख्येयः ॥

उभे धुरौ वह्निरापिन्दमानोऽन्तर्योनेव चरति द्विजानिः ।

वनस्पतिं वन आस्थापयध्वं नि धू दधिध्वमखनन्त उत्सम् ॥ ११ ॥

उभे इति । धुरौ । वह्निः । आऽपिन्दमानः । अन्तः । योनाऽइव । चरति । द्विजानिः ।
वनस्पतिम् । वने । आ । अस्थापयध्वम् । नि । सु । दधिध्वम् । अखनन्तः । उत्सम् ॥ ११ ॥

हविर्धानशकटस्य उभे धुरौ आपिन्दमानः आपिशब्दमानः वह्निः हविर्वाहकोऽनड्वान्
योनौ अन्तः इव द्विजानिः द्विजायः तयोरन्तः चरति । तं वनस्पतिं वनस्पतिविकारं शकटं
वने वनसंबन्धिनं वृक्षे । मेयीभूत इत्यर्थः । तत्र आस्थापयध्वम् । यद्वा । वने वननीये देशे
आस्थापयध्वम् । तपश्चात् तत्रत्यं सोमं सु सुष्ठु नि दधिध्वं सुखं यथा भवति तथा स्थापय-
तासन्ध्याम् । अभिषवप्रदेशे च पश्चात् उत्सं तद्रसम् अखनन्तः संपादयतेत्यर्थः । अथवायमपि
मन्त्रः कर्षणपरो व्याख्येयः । यस्य लाङ्गलस्यांभे धुरावापिन्दमानोऽपिशब्दमानो वह्निरनड्वान्
अन्तर्योनाविवेक्यादि समानम् । तादृशं वनस्पतिं वनस्पतिविकारं लाङ्गलं वने वननीये वपनार्थं
कर्षणप्रदेश आस्थापयध्वम् । सु सुष्ठु सर्वत्र तं लाङ्गलं नि दधिध्वम् । उत्सं सेकसाधनं गर्तं सिक्तं वा
प्रदेशमखनन्तः ॥

पठेऽहनि ब्राह्मणाच्छंभिः शस्त्रे 'कपृन्नरः' इत्येपा । 'कपृन्नरो यद्वा प्राचीरजगन्तेति चेते' (आश्व.
श्री. ८. ३) इति ॥

कपृन्नरः कपृथमुद्धातन चोदयत खुदत वाजसातये ।

निष्टिग्न्यः पुत्रमा च्यावयोतय इन्द्रं सबाध इह सोमपीतये ॥ १२ ॥

कपृत् । नरः । कपृथम् । उत् । दधातन । चोदयत । खुदत । वाजसातये ।

निष्टिग्न्यः । पुत्रम् । आ । च्यावय । ऊतये । इन्द्रम् । सऽबाधः । इह । सोमऽपीतये ॥ १२ ॥

१. ग-त-४.५-युनक्त योजयत । २. ग-त-भ-तेषामंतः । ३. ग-त-सु-आस्थापयत पश्चात् ।
४. त-भ-'सु' नास्ति । ५. ग-त-भ-सु-वा । ६. ग-त-१.२.६-चयनार्थः ।

हे ऽनरः नेतार ऋत्विजः एष इन्द्रः ऽकष्टम् । सुखस्य पूरको यष्टृणां स्तोतृणां च । कमिति सुखनाम । तं ऽकष्टं सुखस्य पूरयितारमिन्द्रं ऽचोदयत प्रेरयत ऽसुदत सुदत क्रीडयत । 'सुदं क्रीडायां' भौवादिकः । व्यत्ययेन शः । रेफलोपश्रृङ्गान्दसः । संपिष्ट संस्फुरतेत्यर्थः । किमर्थम् । ऽवाज-सातये अन्नस्य लाभाय । तदेवाह । हे होतः ऽनिष्टिष्टयः ऽपुत्रम् । निष्टिं दितिं स्वसपत्नीं गिरतीति निष्टिग्रीरदिति । तस्याः पुत्रम् ऽइन्द्रं ऽसबाधः । सह पापैः प्रयासरूपैः कर्मभिर्बाध्यन्त इति सबाध ऋत्विजः । तथाविधा यूयं ऽसोमपीतये तस्य सोमपानाय ऽऊतये अस्माकं रक्षणाय वा ऽआ ऽव्यवय । व्यत्ययेनैकवचनम् । आच्यावयतेत्यर्थः ॥ १९ ॥

'प्र ते रथम्' इति द्वादशशर्त्तु तृतीयं सूक्तम् । भर्ग्यश्चपुत्रो मुद्रल ऋषिः । आद्या तृतीयान्या चेति तिस्त्रो बृहत्याः । शिष्टा नव त्रिष्टुभः । द्रुघणो नाम मुद्ररः । तदेवत्यमिदमिन्द्रदेवत्यं वा । तथा चानुक्रान्तं—'प्र ते मुद्रलो भार्ग्यश्च ऋषभेण द्रुघणेन चाजिं जिगायेति द्रौघणं वाद्या तृतीयान्या च बृहत्याः' इति । गतो विनियोगः । अत्राहुः—'मुद्रलस्य हता गावश्चौरैरस्यक्त्वा जरद्रवम् । स शिष्टं शकटे कृत्वा गत्वाैक ऋजुराहवम् । द्रुघणं युयुजेऽन्यत्र चोरमार्गानुसारकः । द्रुघणं चाग्रतः क्षिप्त्वा चोरेभ्यो जगृहे स्वगाः' इति । तथा निरुक्तेऽपीयं कथा सूचिता—'मुद्रलो भार्ग्यश्च ऋषिर्वृषभं च द्रुघणं च युक्त्वा संग्रामे व्यवहृत्याजिं जिगाय' (निरु. ९. २३) इति ॥

प्र ते रथं मिथुकृतमिन्द्रोऽवतु धृष्णुया ।

अस्मिन्नाजौ पुरुहूत श्रवार्ये धनभक्षेभु नोऽव ॥ १ ॥

प्र । ते । रथम् । मिथुकृतम् । इन्द्रः । अवतु । धृष्णुया ।

अस्मिन् । आजौ । पुरुहूत । श्रवार्ये । धनभक्षेभु । नः । अव ॥ १ ॥

हे मुद्रल ऽते ऽरथं ऽमिथुकृतं मिथःकृतमसहायं कृतम् । अथवा मिथुरिति मिथ्यानाम । अश्वादिभिः शून्यं कृतं ऽधृष्णुया धर्पणशीलः ऽइन्द्रोऽवतु रक्षतु । यद्वा । धृष्णुया धर्पणशीलेन वज्रेण । उभयत्र 'सुपां सुलुक्' इति सुपो याजादेशः । अथ प्रत्यक्षकृतः । हे ऽपुरुहूत बहुभिराहूतेन्द्र ऽअस्मिन्नाजौ संग्रामेऽपहतगोभिर्श्वारैः कृते संग्रामे । कीदृशे । ऽश्रवार्ये श्रोतव्ये । विश्रुत इत्यर्थः । 'श्रुदक्षि' (उ. सू. ३. ९६) इत्यादिना आर्यप्रत्ययः । ऽधनभक्षेभु अस्मासु गोरूपधनभजनकामेषु सत्सु । यद्वा । गोरूपधनस्य भक्षकेषु चारिषु जेतव्येषु सत्सु । ऽनः^१ अस्मान्^२ ऽअव रक्ष ॥

उत्स्म वातो वंहति वासो अस्या अधिरथं यदर्जयत्सहस्रम् ।

रथीरभून्मुद्रलानी गर्विष्ठौ भरे कृतं व्यचेदिन्द्रसेना ॥ २ ॥

उत् । स्म । वातः । वहति । वासः । अस्याः । अधिरथम् । यत् । अर्जयत् । सहस्रम् ।

रथीः । अभूत् । मुद्रलानी । गोऽईष्टौ । भरे । कृतम् । वि । अचेत् । इन्द्रऽसेना ॥ २ ॥

ऽअस्याः 'रथीरभून्मुद्रलानी' इति वक्ष्यमाणत्वादस्य मुद्रलस्य पत्न्याः सारथिभूतायाः ऽवासः अंशुकं ऽवातः वायुः ऽउत् ऽवहति ऊर्ध्वं प्रापयति । श्रमजनितस्वेदापनयाय । अथवा शीघ्ररथधावन-जनितो वायुरंशुकं चालयतीत्यर्थः । कदेति उच्यते । ऽयत् यदा ऽअधिरथम् अधिकं रथमारुह्य ऽसहस्रं सहस्रसंख्याकं गोसंघम् ऽअजयत् तदा । यद्या गोसहस्रमजयदस्या इति वा योज्यम् । यद्यीगाजयतेन

निघातः । १ गविष्टौ गवामपहतानामेषणे १ मुद्रलानी मुद्रलस्य स्त्री १ रथीरभूत् सारथिरभवत् । छान्दस
आनुक् । १ इन्द्रसेना स्तुत्या परितुष्टयेन्द्रस्य सेना । यद्वा । इन्द्रस्य शत्रूणां दारयितुर्मुद्रलस्य सेनानी-
रूपा^१ मुद्रलानी । १ भरे संग्रामे १ कृतं संपादितं गोसंघं १ व्यचेत् व्यचिनोत् । शत्रुभ्यः पृथक्कृतवती ।
चयतेर्लङि ' बहुलं छन्दसि ' इति विकरणस्य लुक् ॥

अन्तर्यच्छ जिघांसतो वज्रमिन्द्राभिदासतः ।

दासस्य वा मधवन्नार्यस्य वा सनुतर्यवया वधम् ॥ ३ ॥

अन्तः । यच्छ । जिघांसतः । वज्रम् । इन्द्र । अभिदासतः ।

दासस्य । वा । मधुऽवन् । आर्यस्य । वा । सनुतः । यवय । वधम् ॥ ३ ॥

हे १ इन्द्र १ जिघांसतः हन्तुमिच्छतः १ अभिदासतः अभिद्रुह्यतः शत्रोः १ वज्रम् १ अन्तर्यच्छ
अन्तर्गमय । तदेवाह । हे १ मधवन् धनवन्निन्द्र १ दासस्य १ वा उपक्षीणस्याल्पस्य १ आर्यस्य अभि-
गन्तव्यस्य महतो १ वा शत्रोः १ वधम् । वज्रनामैतत् । हननस्याधनं वज्रं १ सनुतः । अन्तर्हितनामैतत् ।
अन्तर्हितं गृहं प्रयुज्यमानं १ यवय पृथक्कुरु ॥

उद्रो हृदमपिबज्रहपाणः कूटं स्म तृहदभिमातिमेति ।

प्र मुष्कभारः श्रवं इच्छमानोऽजिरं बाहू अभरत्सिपासन् ॥ ४ ॥

उद्रः । हृदम् । अपिबत् । जहपाणः । कूटम् । स्म । तृहत् । अभिमातिम् । एति ।

प्र । मुष्कऽभारः । श्रवं । इच्छमानः । अजिरम् । बाहू इति । अभरत् । सिपासन् ॥ ४ ॥

अत्र वृषभः स्तूयते । वृषभः १ उद्रः उदकस्य १ हृदम् अगाधजलाशयम् १ अपिबत् १ जहपाणः
अप्यन्ते हर्षितः सन् । तथा १ कूटं पर्वतशृङ्गं चौरैर्गोपिधानार्थं निहितं १ तृहन् १ स्म शृङ्गेण विहिसितवान् ।
व्यदारयदित्यर्थः । तथा कृत्वा १ अभिमातिमेति शत्रुं गच्छति हन्तुम् । पश्चात् १ मुष्कभारः प्रवृद्धमुष्कः ।
प्रवृद्धस्य वृषभस्य हि मुष्कवृद्धिर्भवति । तथा प्रवृद्धो वृषभः १ श्रवः । श्रूयत इति श्रवो यशः ।
१ इच्छमानः इच्छन् १ अजिरं गमनशीलं शत्रुं १ बाहू बाहुभ्यां बाह्वोर्वा १ प्र १ अभरत् प्रहतवान्^२ ।
यद्वा अजिरमिति क्षिप्रनाम । क्षिप्रं १ सिपासन् संभक्तुमिच्छन् बाहू प्राभरत् । प्रसारितवानित्यर्थः ॥

न्यक्रन्दयन्नुपयन्त एनममेहयन् वृषभं मध्ये आजेः ।

तेन सूर्मवे शतवत्सहस्रं गवां मुद्रलः प्रधने जिगाय ॥ ५ ॥

नि । अक्रन्दयन् । उपऽयन्तः । एनम् । अमेहयन् । वृषभम् । मध्ये । आजेः ।

तेन । सूर्मवेम् । शतऽवत् । सहस्रम् । गवाम् । मुद्रलः । प्रऽधने । जिगाय ॥ ५ ॥

मुद्रल आह । तेनेति तच्छब्दश्रुतेर्यच्छब्दाध्याहारः । यम् १ एनं वृषभं १ न्यक्रन्दयन् नितरां
क्रन्दनमकुर्वन् । के । १ उपयन्तः समीपे गच्छन्तो नरः । यथा प्रचण्डेन क्रन्दनेन शत्रवो भीताः पलायन्ते
तथाकुर्वन् । किम् । १ वृषभं वर्षकं सेकारम् १ आजेः संग्रामस्य १ मध्ये १ अमेहयन् मूत्रपुरीषोत्सर्गं

१. ग४-सेवारूपः; त१.२.३.६.७.८-भ१.२.४.८-सेनारूपी; त४.५-सेनारूपा; भ७-सेनानीरूपी ।

२. त३.७-भ-मु-प्रहतवान् ।

विश्रामार्थं कारितवन्तः । वृषभर्वम् । भर्वतिरत्तिकर्मा । शोभनचणकादिभक्षकम् । तादृशो यथा भवति तथा कृत्वैत्यर्थः । यद्वा एतद्गोसहस्रविशेषणम् । एतेन उक्तरूपेण वृषभेण सूभर्वं सुष्ठु यवसास्वादि वृषभवत् शतोपेतं गवां सहस्रं मुद्गलः एतन्नामाहं प्रधने संग्रामे जिगाथ अजैषम् ॥

कृकर्द्वे वृषभो युक्त आसीदवावचीत्सारथिरस्य केशी ।

दुधैर्युक्तस्य द्रवतः सहानस कृच्छन्ति ष्मा निष्पदो मुद्गलानीम् ॥ ६ ॥

कृकर्द्वे । वृषभः । युक्तः । आसीत् । अवावचीत् । सारथिः । अस्य । केशी ।

दुधैः । युक्तस्य । द्रवतः । सह । अनसा । कृच्छन्ति । स्म । निःस्पदः । मुद्गलानीम् ॥ ६ ॥

कृकर्द्वे हिंसनाय शत्रूणां वृषभः वर्पिता गौः युक्त आसीत् रथे संबद्धोऽभूत् । केशी केशवान् प्रग्रहवान् अस्य राज्ञः रथस्य वा सारथिः । मुद्गलानीत्यर्थः । सारथ्यभिप्रायेण केशीति पुल्लिङ्गता । अवावचीत् वृषभभयजनकं शत्रुभयजनकं वाफोशमकरोत् । अथवा । केशी केशिनी सारथिरस्य । अमुमित्यर्थः । अमुं वृषभं शब्दमकारयत् । 'वच परिभाषणे' इत्यस्य केवलस्यान्तर्णीत-
ण्यर्थस्य गृह्यलुगन्तस्य लुङि रूपम् । अथवा । अस्य सारथिः सहायभूतः केशी प्रकृष्टकेशो वृषभोऽ-
वावचीत् भृशमशब्दयत् । एवंभूतस्य दुधैः दुधैरस्य अनसा सह द्रवतः शीघ्रं शत्रुमध्ये रथेन सह धावतो वृषभस्य भयंकरशब्देन निष्पदः निर्गच्छन्तो योद्धारः मुद्गलानीं मुद्गलस्य योषितं सारथिभूतां प्रति कृच्छन्ति ष्म अगच्छन्तित्यर्थः । 'पाप्मा' इत्यादिना कृच्छादेशः ॥ ॥ २० ॥

उत प्रधिमुदहन्स्य विद्वानुपायुनग्वंसगमत्र शिक्षन् ।

इन्द्र उदावत्पतिमघ्न्यानामरंहत् पद्याभिः ककुब्जान् ॥ ७ ॥

उत । प्रधिमम् । उत । अहन् । अस्य । विद्वान् । उप । अयुनक् । वंसगम् । अत्र । शिक्षन् ।

इन्द्रः । उत । आवत् । पतिम् । अघ्न्यानाम् । अरंहत् । पद्याभिः । ककुब्जान् ॥ ७ ॥

उत अपि च विद्वान् स मुद्गलः अस्य रथस्य प्रधिमम् । प्रधिरक्षच्छिद्रकाष्ठः प्रान्तकाष्ठः । स च रथावयवानामुपलक्षकः । रथावयवम् उदहन् उदगमयत् । रथं संननाहेत्यर्थः । तदनन्तरम् अत्र रथे वंसगं वननीयगमनं वृषभं शिक्षन् शिक्षयन् रज्जुपु स्थापयन् उपायुनक् रथसमीपे युगेऽयोजयत् । युजेर्लङि तिपो हल्ङ्यादिलोपः । एवं सति इन्द्रः देवः अघ्न्यानाम् अहन्तव्यानां गवां पतिम् उत उत्कृष्टम् आवत् रक्षामकरोत् । पश्चात् ककुब्जान् वृषभः पद्याभिः सरणिभिः अरंहन् वेगेनागमत् । रहिर्गत्यर्थः ॥

शुनर्मष्टाव्यचरत्कर्दो वरत्रायां दारुनह्यमानः ।

नृम्णानि कृण्वन् बहवे जनाय गाः पस्पशानस्तविपीरधत् ॥ ८ ॥

शुनम् । अष्टाद्वी । अचरत् । कर्दो । वरत्रायाम् । दारु । आऽनह्यमानः ।

नृम्णानि । कृण्वन् । बहवै । जनाय । गाः । पस्पशानः । तविपीः । अधत् ॥ ८ ॥

शुनम् इति सुखनाम । सुखं यथा भवति तथा । अष्टाद्वी । अष्टा प्रतोदः तद्वान् । छान्दसो विनिः । कर्दो कर्दवान् अचरत् संचरति । किं कुर्वन् । वरत्रायां वधौ दारु काष्ठं रथाङ्गभूतम्

१आनह्यमानः सर्वतो बध्नन् । पुनः किं कुर्वन् । २बहवे ३जनाय स्वपुत्रभृत्यादिलक्षणाय ४नृम्णानि धनानि शत्रुसंबन्धीनि सुखानि वा ५कृण्वन् । ६गाः ७पस्पशानः स्पृशन् । 'स्पश बाधनस्पर्शनयोः' । छान्दमो^१ लिटि कानच् । एवं कुर्वन् ८तविषीः बलानि ९अधत्त धत्ते । जयं प्राप्नोतीत्यर्थः ॥

इमं तं पश्य वृषभस्य युञ्जं काष्ठाया मध्ये द्रुघणं शयानम् ।

येन जिगाय शतवत्सहस्रं गवां मुद्गलः पृतनाज्येषु ॥ ९ ॥

इमम् । तम् । पश्य । वृषभस्य । युञ्जम् । काष्ठायाः । मध्ये । द्रुघ्नम् । शयानम् ।

येन । जिगाय । शतवत् । सहस्रम् । गवाम् । मुद्गलः । पृतनाज्येषु ॥ ९ ॥

कंचन सखायं सेनादिसहायाभावेन जयविषय उपहासं कुर्वाणं प्रति ब्रवीति । राजा द्रुघणेन वृषभेण चार्जि^२ जिगायेत्युक्तवान्^३ । पूर्वं वृषभो वर्णितः । अत्र द्रुघणो वर्ण्यते । हे सखे ४तम् ५इमं ६द्रुघणं ७पश्य । कीदृशमिममिति उच्यते । 'युजेरसमासे' (पा. सू. ७. १. ७१) इति नुम् । ८युञ्जम् । युज्यत इति युक् सखा । ९वृषभस्य सखिभृतम् । वृषभो यावन्तमर्थं साधयति तावन्तमेव साधयन्तमित्यर्थः । पुनः कीदृशम् । १०काष्ठाया ११मध्ये । 'आज्यन्तोऽपि काष्ठोच्यते' (निरु. २.१५) इति निरुक्तम् । आज्यन्तस्य मध्ये । संग्राम इत्यर्थः । तत्र १२शयानं हन्तव्यान् सर्वान् हत्वा सुखेन स्वपन्तं निर्व्यापारत्वेन वर्तमानम् । ईदृशं दुममयं घनं पश्येत्यर्थः । १३येन द्रुघणेन १४शतवत् शतोपेतं १५गवां १६सहस्रं १७पृतनाज्येषु संग्रामेषु १८जिगाय अहमजैषं तमिमं पश्येति समन्वयः । जयतेर्लिट् । 'सन्लिटोर्जेः' इत्यभ्यासादुत्तरस्य कृत्वम् । मिपो णल् ॥

आरे अघा को न्वि^१त्था ददर्श यं युञ्जन्ति तम्वा स्थापयन्ति ।

नास्मै तृणं नोदकमा भरन्त्युत्तरो धुरो वहति प्रदेदिशत् ॥ १० ॥

आरे । अघा । कः । नु । इत्था । ददर्श । यम् । युञ्जन्ति । तम् । ऊँ इति । आ । स्थापयन्ति ।

न । अस्मै । तृणम् । न । उदकम् । आ । भरन्ति । उत्तरः । धुरः । वहति । प्रदेदिशत् ॥ १० ॥

यः १आरे समीप एव २अघा अघानि दुःखानि शत्रुरूपाणि करोति तं ३कः नरः ४नु इदानीम् ५इत्था इत्थं ६ददर्श पश्यति । किंच ७यं द्रुघणं ८युञ्जन्ति रथे ९तमु तमेव १०आ ११स्थापयन्ति आरोहयन्तीत्यर्थः । अथवा । यं रथे युञ्जन्ति तमेव प्रहरणार्थमा स्थापयन्ति । उभयविधकार्यमेकः करोतीत्यर्थः । किंच १२अस्मै १३नृणं १४न १५आ १६भरन्ति नाहरन्ति । तथा १७उदकं १८न आहरन्ति । 'हृप्रहोर्भः' इति भवम् । ईदृशो द्रुघणः १९उत्तरः दक्षिणस्य वृषभस्य स्वयमुत्तरः सन् २०धुरः रथभारस्य रथधुरं २१वहति २२प्रदेदिशत् प्रकर्षेण जयं स्वामिने प्रदिशन् शत्रूणां वा भयं प्रदिशन् वहति । 'दिश अति-सर्जने' इत्यस्माद्यङ्लुगन्ताच्छतरि रूपम् ॥

परिवृक्तेव पतिविद्यमानत् पीप्याना कूचक्रेणेव सिञ्चन् ।

एषैप्या चिद्रथ्या जयेम सुमङ्गलं सिर्नवदस्तु सातम् ॥ ११ ॥

१. ग-१.२.त-भ-१.४.७-८-छांदसे । २. ग-भ-१.४.७-८-वाजि । ३. ग-त-१.२.३.९.७-मु-
न्युक्तत्वात् । ४. ग-त-भ-प्रधने संग्रामे । ५. त-भ-आरोहतीत्यर्थः ।

परिवृक्ताऽईव । पतिऽविद्यम् । आनट् । पीप्याना । कूचक्रेणऽइव । सिञ्चन् ।
एवऽएण्या । चित् । रथ्या । जयेम । सुऽमङ्गलम् । सिनऽवत् । अस्तु । सातम् ॥ ११ ॥

अत्र मुद्रलानी सारथिः स्तूयते । एषा मुद्रलानी षपरिवृक्तेव । 'वृजी वर्जने' । परित्यक्ता पत्या
पत्या^१ वियुक्ता योपिदिव । सा यथा षपतिविद्यम् । विद्यो वेद्यो लम्भनीयः । पतिश्चासौ विद्यश्च ।
पतिविद्यमानशो तद्वत्पतिविद्यम् षआनट् । आनट् व्यासिकर्मा । नशेलुङि 'मन्त्रे घस' इति च्लेलुङ् ।
'छन्दस्यपि दृश्यते' (पा. सू. ६. ४. ७३) इत्यनजादीनामप्याडागमः । अश्रोतेर्वा लिटि तलोप-
श्छान्दसः । तथा पतिसमीपं सारथित्वेनागत्य षपीप्याना वर्धमाना भवति । किमिव । षकूचक्रेणैव
षसिञ्चन् । कुः पृथिवी । तस्याश्चक्रो चलयः कूचक्रः । तेन वर्धणीयत्वेन निमित्तेन सिञ्चन् जलं
वर्षन्मेघ इव । स यथान्तरिक्षे स्वल्पमात्रोऽपि वर्षणसमये महान्भवति तद्वदियमपि शत्रुमध्ये शरधारा
वर्षन्ती वर्धेत इत्यर्थः । तथा षपैत्या । एषितव्यो गोसंघ एषः । तमिच्छतीत्येवैपी । ईदृश्या तथा
षरथ्या सारथिभूतया षजयेम शत्रुभिरपहतं गोसंघम् । तस्याः षसातं दत्तं संभजनं वा षसुमङ्गलं
शोभनमङ्गलवत् षसिनयत् । सिनमन्नम् । तद्वच्च षअस्तु गोरूपान्नवच्च भवतु ॥

त्वं विश्वस्य जगतश्चक्षुरिन्द्रासि चक्षुपः ।

वृषा यदाजिं वृषणा सिषाससि चोदयन् वध्रिणा युजा ॥ १२ ॥

त्वम् । विश्वस्य । जगतः । चक्षुः । इन्द्र । असि । चक्षुपः ।

वृषा । यत् । अजिम् । वृषणा । सिषाससि । चोदयन् । वध्रिणा । युजा ॥ १२ ॥

सूक्तस्य विकल्पेनैन्द्रत्वादादाविन्द्रस्य^२ स्तुतत्वादन्तेऽपीन्द्रः स्तूयते । हे षइन्द्र त्वं षविश्वस्य
सर्वस्य षजगतः षचक्षुपः चक्षुष्मतः पश्यतो वा जगतः षचक्षुः षअसि । प्रत्येकमुत्पत्तिविशिष्टचक्षुः-
सद्भावेऽपि सर्वस्य साधारणं चक्षुरसि । त्वया दृष्टया द्रष्टव्यानेहिकामुष्मिकपदार्थान् पश्यन्तीत्यर्थः ।
त्वामेव हि यज्ञादिना लब्ध्वा पुरुषार्थान् साधयन्ति । यद्वा । विश्वस्य जगतो यज्ञिजं चक्षुरस्ति तस्यापि
चक्षुषस्त्वं चक्षुरसि । यत् यस्मात् षवृषा अभिमतवर्षकस्त्वम् षआजिं मुद्रलस्य मम संग्रामं षवध्रिणा
पाशेन षयुजा युजो युक्तो षवृषणा वृषणी वर्षकावधौ रथे योजयित्वा षचोदयन् शत्रुषु प्रेरयन्
षसिषाससि आजिं संभक्तुमिच्छसि तस्माच्चक्षुरसि ॥ ॥ २१ ॥

'आशुः शिशानः' इति त्रयोदशर्चं चतुर्थं सूक्तमिन्द्रपुत्रस्याप्रतिरथनान्न आप्तम् । त्रयोदश्यनु-
ष्टुप् शिष्टास्त्रिष्टुभः । 'बृहस्पते परि दीय' इत्यस्या बृहस्पतिर्देवता । 'अमीषां चित्तम्' इत्यस्या
अप्वाल्या देवी देवता । शिष्टा ऐन्द्रः । त्रयोदशी विकल्पेन मारुती । तथा चानुक्रान्तम्—'आशुः
सप्तोर्नैन्द्रोऽप्रतिरथश्चतुर्थो बार्हस्पत्योपात्त्याप्वादेव्यन्त्यानुष्टुभमारुती वा' इति । साम्प्रित्ये क्रतौ
चित्यमिषु प्रणीयमानेषु दक्षिणतो व्रजता ब्रह्मणैतत्सूक्तं जप्यम् । तथा च सूत्रितं—'दक्षिणतश्च व्रज-
जपत्याशुः शिशान इति सूक्तं समाप्य' (आश्व. श्रौ. १. १२) इति । 'ब्रह्माप्रतिरथं जपित्वा'
(आश्व. श्रौ. ४. ८) इति च । युद्धार्थं राज्ञः संनहनेऽनेन सूक्तेन राजेक्षितव्यः । सूत्रितं च—
'अथैनमन्वीक्षेताप्रतिरथशाससौपणैः' (आश्व. गृ. ३. १२. १३) इति ॥

आशुः शिशानो वृषभो न भीमो घनाघ्नः क्षोभणश्चर्षणीनाम् ।

संक्रन्दनोऽनिमिष एकवीरः शतं सेना अजयत्सकामिन्द्रः ॥ १ ॥

अशुः । शिशानः । वृषभः । न । भीमः । घनाघनः । क्षोभणः । चर्पणीनाम् ।

सम्क्रन्दनः । अनिमिषः । एकवीरः । शतम् । सेनाः । अजयत् । साकम् । इन्द्रः ॥ १ ॥

अयमिन्द्रः । अशुः शीघ्रकारी व्यापको वा । शिशानः निशितः । शत्रूणां भयजनक इत्यर्थः । क इव । वृषभो न वृषभीमः । विभेत्यस्मादिति भीमः । तादृशो वृषभ इव । स यथा तीक्ष्णाभ्यां शृङ्गाभ्यां भीमो भवति तद्वत् । अथवा शिशानस्तीक्ष्णमतिः । व्यस्ययेनात्मनेपदम् । वृषभो न भीमः वृषभो यथा शृङ्गाभ्यां भयजनकः तद्वच्छत्रूणां भयजनकश्च । घनाघनः घातकः शत्रूणाम् । हन्तेः पचाद्यचि ' हन्तेर्घश्च ' (पा. सू. ६. १. १२. ७) इति द्विवचनमभ्यासस्याडागमो घत्वं च घात्वभ्यासयोः । चर्पणीनाम् । चर्पणयो मनुष्याः । मनुष्याणां द्वेष्याणां क्षोभणः क्षोभयिता । संक्रन्दनः सम्यक्-क्रन्दयिता प्राणिनामाकर्षणेन प्रहारेण वा । अनिमिषः चक्षुर्निमेषरहितः । सर्वदा स्वयज्ञगमन-युद्धादिकार्येष्वनलस इत्यर्थः । एकवीरः । वीरयत्यभिधानिति वीरः । एकश्चासौ वीरश्च । अथवा एक एव विक्रान्तः । असाहाय्येन कार्यक्षम इत्यर्थः । इन्द्रोऽयम् । इन्द्रः । शतं । सेनाः । साकं सह एकोद्यो-गेनैव अजयत् जयति ॥

संक्रन्दनेनानिमिषेण जिष्णुना युत्कारेण दुश्चयवनेन धृष्णुना ।

तदिन्द्रेण जयत् तत्सहध्वं युधो नर इषुहस्तेन वृष्णा ॥ २ ॥

सम्क्रन्दनेन । अनिमिषेण । जिष्णुना । युत्कारेण । दुःचयवनेन । धृष्णुना ।

तत् । इन्द्रेण । जयत् । तत् । सहध्वम् । युधः । नरः । इषुहस्तेन । वृष्णा ॥ २ ॥

अस्तु नामेन्द्र उक्तविधः तथाप्यस्माकं किमिति चेत् तत्राह । संक्रन्दनेनानिमिषेण चोक्त-लक्षणेन जिष्णुना जयशीलेन युत्कारेण । योधनं युत् । युद्धकारिणा । कर्मण्यण् । दुश्चयवनेन अर्न्यरविचाल्येन । ' च्युङ् मुङ् गतो ' । ' छन्दमि गत्यर्थेभ्यः ' (पा. सू. ३. ३. १२९) इति युच् । धृष्णुना धर्षकेण इन्द्रेण इन्द्रेण तत् युद्धं जयत् । तत् शत्रुबलं सहध्वम् अभिभवत् । हे युधः योद्धारो हे नरः नेतारः । ' विभाषितं विशेषवचने बहुवचनम् ' (पा. सू. ८. १. ७४) इति पूर्वस्याविद्यमानवचननिषेधादुत्तरं निहन्त्यते । पुनः कीदृशेनेन्द्रेणेति । इषुहस्तेन वृष्णा वर्षित्रा च ॥

स इषुहस्तैः स निपङ्गिभिर्वशी संस्रष्टा स युध इन्द्रो गणेन ।

संसृष्टजित्सोमपा बाहुशर्ध्वं ग्रधन्वा प्रतिहिताभिरस्ता ॥ ३ ॥

सः । इषुहस्तैः । सः । निपङ्गिभिः । वशी । समस्रष्टा । सः । युधः । इन्द्रः । गणेन ।

संसृष्टजित् । सोमपाः । बाहुशर्ध्वं । उग्रधन्वा । प्रतिहिताभिः । अस्ता ॥ ३ ॥

पूर्वमन्त्र इन्द्रेण जयत् इत्युक्तम् । अत्र इन्द्रस्य जयसाधनसमर्थत्वं दर्शयति । सः इन्द्रः । इषु-हस्तैः भटैः मरुदादिभिः । वशी वश्यैस्तद्वान् । तथा निपङ्गिभिः युक्तः । निपङ्गः खड्गः । तद्वद्भिः । वशी । सः च इन्द्रः । युधः युध्यमानः सन् । इगुपधलक्षणः कः । अथवा युधो युद्धहेतोः गणेन शत्रुसंघेन सह संस्रष्टा एकीभवनशीलः । यत् एवंविधोऽतः संसृष्टजित् । ये परस्परैकमत्येन युद्धाय संस्रष्टा भवन्ति तेषां जेता । तथा सोमपाः सोमस्य पाता । बाहुशर्ध्वं । शर्ध्वं बलम् । बाहोर्बलं बाहुबलम् । तद्वान् । मत्वर्थीय इनिः । यद्वा । ' श्रु प्रसहने ' । बाहुभ्यां शर्ध्वयत्यभिभवतीति बाहुशर्ध्वं । ' सुप्यजातो णिनिस्ताच्छील्ये ' (पा. सू. १. २. ७८) इति णिनिः । उग्रधन्वा उद्यत-

धन्वा ऽप्रतिहिताभिः शत्रुषु प्रेरिताभिरिषुभिः ऽअस्ता मारयिता । यत्रेणुमुञ्चति तत्र वृथा न भवन्ती-
त्यर्थः । ईदृशेनेन्द्रं जयतेति संबन्धः ॥

बृहस्पते परिर दीया रथेन रक्षोहामित्रा अपबाधमानः ।

प्रभञ्जन्त्सेनाः प्रमृणो युधा जयन्नस्माकमेध्यविता रथानाम् ॥ ४ ॥

बृहस्पते । परिर । दीय । रथेन । रक्षःऽहा । अमित्रान् । अपऽबाधमानः ।

प्रऽभञ्जन् । सेनाः । प्रऽमृणः । युधा । जयन् । अस्माकम् । एधि । अविता । रथानाम् ॥ ४ ॥

हे ऽबृहस्पते बृहतां पातः^१ पालयितुं देव ऽरथेन ऽपरि ऽदीय परिगच्छ । दीयतिर्गतिकर्मा । आगत्य च ऽरक्षोहा रक्षसां हन्ता ऽअमित्रान् शत्रून् ऽअपबाधमानः सर्वतो नाशयन् तथा ऽसेनाः शत्रुसंबन्धिनीः ऽप्रभञ्जन् प्रकर्षेण नाशयन् ऽप्रमृणः प्रकर्षेण हिंसन् । 'मृण हिंसायाम्' । इगुपध-
लक्षणः कः । केन हिंसन् । ऽयुधा युद्धेन । 'सावेकाचः' इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । ऽजयन् एवं सर्वत्र जयं प्रतिपद्यमानः ईदृशस्त्वम् ऽअस्माकं ऽरथानाम् ऽअविता^२ ऽपृधि भव ॥

बलविज्ञायः स्थविरः प्रवीरः सहस्वान् वाजी सहमान उग्रः ।

अभिवीरो अभिसत्त्वा सहोजा जैत्रमिन्द्र रथमा तिष्ठ गोवित् ॥ ५ ॥

बलऽविज्ञायः । स्थविरः । प्रऽवीरः । सहस्वान् । वाजी । सहमानः । उग्रः ।

अभिऽवीरः । अभिऽसत्त्वा । सहःऽजाः । जैत्रम् । इन्द्र । रथम् । आ । तिष्ठ । गोऽवित् ॥ ५ ॥

सर्वस्य भूतस्य^३ बलं विजानातीति ऽबलविज्ञायः । यद्वा । बलं ममायमिति सर्वैर्बलत्वेन विज्ञायत इति बलविज्ञायः । सर्वस्य बलभूत इत्यर्थः । ऽस्थविरः महान् ऽप्रवीरः प्रकर्षेण वीरः ऽसहस्वान् पराभिभवसामर्थ्यान् ऽवाजी वेजनवानन्नवान्वा ऽसहमानः शत्रूणामभिभविता ऽउग्रः उद्वृण्वलः ऽअभिवीरः । अभिगता वीरा वीर्यवन्तोऽनुचरा यस्य स तथोक्तः । ऽअभिसत्त्वा अभि-
गतसत्त्वा ऽसहोजाः सहसो बलाज्जातः एवंमहानुभावस्त्वं हे ऽइन्द्र ऽजैत्रं जयशीलं ऽरथम् ऽआ
ऽतिष्ठ अस्मत्सहायार्थमारोढुमर्हसि । स्वं च ऽगोवित् उदकस्य स्तुतेर्वा लब्धा वेदिता वा ॥

गोत्रभिदं गोविदं वज्रबाहुं जयन्तुमज्म प्रमृणन्तमोजसा ।

इमं सजाता अनु वीरयध्वमिन्द्र सखायो अनु सं रमध्वम् ॥ ६ ॥

गोत्रऽभिदम् । गोऽविदम् । वज्रऽबाहुम् । जयन्तम् । अज्म । प्रऽमृणन्तम् । ओजसा ।

इमम् । सऽजाताः । अनु । वीरयध्वम् । इन्द्रम् । सखायः । अनु । सम् । रमध्वम् ॥ ६ ॥

ऽगोत्रभिदम् । गा उदकानि त्रायन्त इति गोत्रा मेघाः । यद्वा गौर्भूमिः । तां त्रायन्त इति गोत्राः पर्वताः । तेषां भेत्तारं ऽगोविदम् उदकस्य लब्धारं ऽवज्रबाहुं वज्रहस्तम् । 'प्रहरणार्थेभ्यः' (पा. सू. २. २. ३५. ४) इति परनिपातः । ऽजयन्तं जयनशीलम् ऽअज्म गमनशीलं शत्रुबलम् ऽओजसा बलेन जयन्तं यद्वा अज्म आजि जयन्तमोजसा बलेन ऽप्रमृणन्तं शत्रून् अभिभवन्तमीदृशं महानुभावम् ऽइमम् इन्द्रं हे ऽसजाताः सहोत्पन्ना योद्धारो यूयम् ऽअनु ऽवीरयध्वम् । एनमग्रतः

कृत्वा मु पश्चाद्दीरयध्वं वीरकर्म युद्धं कुरुध्वम् । 'शूर वीर विक्रान्तौ' । वीरशब्दात् 'तत्करोति तदाचष्टे' इति णिच् । हे ऽसखायः परस्परं सखिभृता यूयमिमम् ऽइन्द्रं संरभमाणम् ऽअनु ऽसं ऽरभध्वम् ॥ २२ ॥

अभि गोत्राणि सहसा गाहमानोऽदयो वीरः शतमन्युरिन्द्रः ।

दुश्च्यवनः पृतनापाठ्युध्योऽस्माकं सेना अवतु प्र युत्सु ॥ ७ ॥

अभि । गोत्राणि । सहसा । गाहमानः । अदयः । वीरः । शतमन्युः । इन्द्रः ।

दुःच्यवनः । पृतनापाट् । अयुध्यः । अस्माकम् । सेना । अवतु । प्र । युत्सु ॥ ७ ॥

अयम् ऽइन्द्रः ऽगोत्राणि अभ्राणि मेघान् ऽसहसा बलेन ऽअभि ऽगाहमानः प्रविशन् ऽअदयः निर्दयः ऽवीरः विक्रान्तः ऽशतमन्युः बहुयज्ञो बहुक्रोधो वा ऽदुश्च्यवनः अन्यैरचाल्यः । स्वयं ऽपृतनापाट् शत्रुसेनानामभिभविता । 'छन्दसि सहः' इति ण्विः । 'सहेः साडः सः' इति मूर्धन्यादेशः । ऽअयुध्यः संग्रहर्तुमशक्यः । 'युध संग्रहारे' । छान्दसः क्यप् । ईदृगिन्द्रः ऽअस्माकं ऽसेनाः ऽयुत्सु संग्रामेषु ऽप्र ऽअवतु प्रकर्षेण रक्षतु ॥

इन्द्र आसां नेता बृहस्पतिर्दक्षिणा यज्ञः पुर एतु सोमः ।

देवसेनानामभिभञ्जतीनां जयन्तीनां मरुतो यन्त्वग्रम् ॥ ८ ॥

इन्द्रः । आसाम् । नेता । बृहस्पतिः । दक्षिणा । यज्ञः । पुरः । एतु । सोमः ।

देवसेनानाम् । अभिभञ्जतीनाम् । जयन्तीनाम् । मरुतः । यन्तु । अग्रम् ॥ ८ ॥

ऽआसाम् अस्मत्सहायार्थमागतानाम्^१ अयम् ऽइन्द्रः ऽनेता नायकोऽस्तु । तथा तस्य ऽबृहस्पतिः ऽपुर ऽएतु । एवं ऽदक्षिणा ऽयज्ञः ऽसोमः च पुर एत्विति प्रत्येकं संबन्धः । तथा ऽदेवसेनानामभिभञ्जतीनाम् अस्मदमित्रानामिमुख्येन मर्दयन्तीनां ऽजयन्तीनाम् । 'छन्दसि' इति नाम उदात्तत्वं जयन्तीनामित्यत्र बहुलवचनात् भवति (पा. सू. ६. १. १७८) । तासाम् ऽअग्रं ऽमरुतो ऽयन्तु गच्छन्तु ॥

इन्द्रस्य वृष्णो वरुणस्य राज्ञ आदित्यानां मरुतां शर्धे उग्रम् ।

महामनसां भुवनच्यवानां घोषो देवानां जयतामुदस्थात् ॥ ९ ॥

इन्द्रस्य । वृष्णः । वरुणस्य । राज्ञः । आदित्यानाम् । मरुताम् । शर्धेः । उग्रम् ।

महामनसाम् । भुवनच्यवानाम् । घोषः । देवानां । जयताम् । उत् । अस्थात् ॥ ९ ॥

ऽवृष्णः वर्षकस्य ऽइन्द्रस्य ऽराज्ञः ऽवरुणस्य ऽआदित्यानां ऽमरुतां च ऽउग्रम् उद्गूर्णं ऽशर्धेः बलमस्माकं भवत्विति शेषः । किंच ऽमहामनसाम् उदारमनसां ऽभुवनच्यवानां भुवनानां च्यावयितृणां ऽदेवानां ऽघोषः जयशब्दः ऽउदस्थात् उत्तिष्ठति । अनूर्ध्वकर्मत्वादात्मनेपदाभावः (पा. सू. १. ३. २४) ॥

उद्धर्षय मघवन्नायुधान्युत्सत्वेनां मामकानां मनांसि ।

उद्धृत्रहन् वाजिनां वाजिनान्युद्धृथानां जयतां यन्तु घोषाः ॥ १० ॥

उत् । हर्षय । मघऽवन् । आयुधानि । उत् । सत्त्वनाम् । मामकानाम् । मनींसि ।

उत् । वृत्रऽहन् । वाजिनाम् । वाजिनानि । उत् । रथानाम् । जयताम् । यन्तु । घोषाः ॥ १० ॥

हे १मघवन् इन्द्र अस्मदीयानि १आयुधानि १उद्धर्षय उत्कृष्टं हर्षय । प्रहरणेपूयुक्तानि भवन्तिव-
त्यर्थः । १मामकानां मदीयानां १सत्त्वनां प्राणिनां सैनिकानां १मनींसि च १उत् हर्षय । हे १वृत्रहन् इन्द्र
१वाजिनाम् अश्वानां १वाजिनानि वेगाः १उत् १यन्तु । तथा १जयतां १रथानां १घोषाः १उत् यन्तु ॥

अस्माकमिन्द्रः समृतेषु ध्वजेष्वस्माकं या इषवस्ता जयन्तु ।

अस्माकं वीरा उत्तरे भवन्त्वस्माँ उ देवा अवता हवेषु ॥ ११ ॥

अस्माकम् । इन्द्रः । समृक्तेषु । ध्वजेषु । अस्माकम् । याः । इषवः । ताः । जयन्तु ।

अस्माकम् । वीराः । उत्तरे । भवन्तु । अस्मान् । ऊँ इति । देवाः । अवत । हवेषु ॥ ११ ॥

१अस्माकं संबन्धिष्वेव १समृतेषु परसेनां संग्राहेषु १ध्वजेषु ध्वजवत्सु सैनिकेषु १इन्द्रः रक्षिता
भवतु । तथा १अस्माकं १या १इषवः सन्ति १ताः एव १जयन्तु शत्रून्^१ । तथा १अस्माकं १वीराः
भटाः १उत्तरे उपरि १भवन्तु । हे १देवाः १अस्माँ १उ अस्मानेव १अवत रक्षत १हवेषु संग्रामेषु ॥

अमीषां चित्तं प्रतिलोभयन्ती गृहाणाङ्गान्यप्ये परेहि ।

अभि प्रेहि निर्दह हत्सु शोकैरन्धेनामित्रास्तमसा सचन्ताम् ॥ १२ ॥

अमीषाम् । चित्तम् । प्रतिऽलोभयन्ती । गृहाण । अङ्गानि । अप्ये । परा । इहि ।

अभि । प्र । इहि । निः । दह । हत्सु । शोकैः । अन्धेन । अमित्राः । तमसा । सचन्ताम् ॥ १२ ॥

हे १अप्ये पापाभिमानिनि देवते १अमीषां योद्धृणां शत्रूणां १चित्तं १प्रतिलोभयन्ती विमोहयन्ती
सती १अङ्गानि तेषामवयवान् शिरआदिकान् १गृहाण स्वीकुरु । १अभि १प्रेहि १अभिगच्छ । तेषां
समीपं गत्वा च १हत्सु हृदयेषु १शोकैः १निर्दह नितरां भस्मीकुरु । ते १अमित्राः अस्मच्छत्रवः
१अन्धेन १तमसा १सचन्तां संगच्छन्ताम् ॥

प्रेता जयता नर इन्द्रो वः शर्म यच्छतु ।

उग्रा वः सन्तु बाहवोऽनाधृष्या यथासथ ॥ १३ ॥

प्र । इत । जयत । नरः । इन्द्रः । वः । शर्म । यच्छतु ।

उग्राः । वः । सन्तु । बाहवः । अनाधृष्याः । यथा । असथ ॥ १३ ॥

हे १नरः नेतारः संग्रामस्य निर्वोढारो योद्धारः १प्रेत प्रकर्षेण गच्छत । गत्वा च १जयत तान्प्रति-
भटान् । तिङः परत्वात् ' तिङ्ङतिङः ' इति निघाताभावः । १वः युष्माकम् १इन्द्रः १शर्म सुखं
१यच्छतु प्रयच्छतु । १वः १बाहवः १उग्राः उद्गूर्णबलाः १सन्तु भवन्तु । १अनाधृष्याः अन्यैरनभि-
भाष्याः १यथा यूयम् १असथ भविष्यथ तथोग्राः सन्तु वो बाहवः ॥ ॥ २३ ॥

' असावि ' इत्येकादशार्चं पञ्चमं सूक्तं वैश्वामित्रस्याष्टकस्यार्पं त्रैष्टुभमैन्द्रम् । तथा चानु-
क्रान्तम्—' असाव्येकादशाष्टको वैश्वामित्रः ' इति । गतः सूक्तविनियोगः ॥

असावि सोमः पुरुहूत तुभ्यं हरिभ्यां यज्ञमुप याहि त्वयम् ।

तुभ्यं गिरो विप्रवीरा इयाना दधन्विरे इन्द्र पिबो सुतस्य ॥ १ ॥

असावि । सोमः । पुरुहूत । तुभ्यम् । हरिभ्याम् । यज्ञम् । उप । याहि । त्वयम् ।
तुभ्यम् । गिरः । विप्रवीराः । इयानाः । दधन्विरे । इन्द्र । पिब । सुतस्य ॥ १ ॥

हे 'पुरुहूत बहुभिः स्तोत्रभिराहूत 'तुभ्यं' त्वदर्थं 'सोमः 'असावि अभिपुतोऽभूत् । 'पुञ् अभिपवे ' इत्यस्मात्कर्मणि लुङ् । अतः 'हरिभ्यां हरितवर्णाभ्यामश्वभ्यां 'यज्ञम् अस्मदीयं 'त्वयं त्वयम् 'उप 'याहि उपागच्छ । 'तुभ्यं त्वदर्थं 'गिरः अस्मदीयाः स्तुतयः 'विप्रवीराः । विप्रा मेधाविनो वीरा विशेषेण प्रेरयितारः प्रोद्गमयितारं यासां तास्तथोक्ताः । 'इयानाः गमनशीलाः 'दधन्विरे गम्यन्ते । अस्माभिर्युष्मत्प्रीणनाय प्राप्यन्त इत्यर्थः । 'इङ् गतौ ' । ताच्छीलिकः शानच् । छान्दसो विकरणस्य लुक् । धविर्गत्यर्थः । इदिध्वानुम् । कर्मणि छान्दसो लिट् । यत एवमतः 'सुतस्य अभिपुतस्यांशं सुतं सोमं वा 'पिब ॥

प्रथमे पर्याये ब्राह्मणाच्छंसिश्चे 'अप्सु धूतस्य' इत्येषा याज्या । सूत्रितं च—'अप्सु धूतस्य हरिवः पिबेहेति याज्या' (आश्व. श्रौ. ६. ४) इति ॥

अप्सु धूतस्य हरिवः पिबेह नृभिः सुतस्य जठरं पृणस्व ।

मिमिक्षुर्मद्रय इन्द्र तुभ्यं तेभिर्वर्धस्व मदमुक्थवाहः ॥ २ ॥

अप्सु । धूतस्य । हरिवः । पिब । इह । नृभिः । सुतस्य । जठरम् । पृणस्व ।
मिमिक्षुः । यम् । अद्रयः । इन्द्र । तुभ्यम् । तेभिः । वर्धस्व । मदम् । उक्थवाहः ॥ २ ॥

हे 'हरिवः । 'ऋक्सामे वा इन्द्रस्य हरी' (ऐ. ब्रा. २. २४) इति श्रुतेः स्तोत्रशस्त्राधार-
भूताभ्यामृक्सामाभ्यां हरिभ्यां तद्वजिन्द्र 'अप्सु एकधनादिपदकेषु 'धूतस्य कम्पितस्य । अभिपुत-
स्येत्यर्थः । तथा 'नृभिः कर्मेनृभिः कर्मनिर्वाहकैरध्वर्यादिभिः 'सुतस्य अभिपुतस्य । उभयत्र
'क्रियाग्रहणं कर्तव्यम्' इति कर्मणः संप्रदानसंज्ञायां 'चतुर्थ्यर्थे बहुलं छन्दसि' इति षष्ठी । ईदृशं
सोमम् 'इह अस्मिन्यज्ञे 'पिब । पीत्वा च 'जठरं स्वकीयं 'पृणस्व पूरय च । 'चादिलोपे विभाषा'
इति प्रथमा तिङ्विभक्तिर्न निहन्यते । 'यं सोमम् 'अद्रयः अभिपवग्रावाणो हे 'इन्द्र 'तुभ्यं त्वदर्थं
'मिमिक्षुः सेक्तुमभिपोतुमैच्छन् । अभिपवमकुर्वन्नित्यर्थः । 'मिह सेचने' इत्यस्य सनि लिङ्गुसि
रूपम् । हे 'उक्थवाहः उक्थैः शस्त्रैरुह्यमान 'तेभिः तैः 'मदं 'वर्धस्व ॥

द्वितीये पर्याये ब्राह्मणाच्छंसिनः 'प्रोग्राम्' इत्येषा याज्या । सूत्रितं च—'अश्ववति प्रथमः
प्रोग्रां पीति वृष्ण इयमि सत्यामिति याज्या' (आश्व. श्रौ. ६. ४) इति ॥

प्रोग्रां पीति वृष्ण इयमि सत्यां प्रयै सुतस्य हर्यश्च तुभ्यम् ।

इन्द्र धेनाभिरिह मादयस्व धीभिर्विश्वाभिः शच्यां गुणानः ॥ ३ ॥

प्र । उग्राम् । पीतिम् । वृष्णे । इयमि । सत्याम् । प्रयै । सुतस्य । हरिभ्याम् । तुभ्यम् ।
इन्द्र । धेनाभिः । इह । मादयस्व । धीभिः । विश्वाभिः । शच्या । गुणानः ॥ ३ ॥

हे ऽह्यश्च इन्द्र ऽवृष्णे वर्षकाय ऽतुभ्यम् ऽउग्राम् उद्गूर्णं^१ ऽसत्यां ऽपीति सोमपाने ऽप्र ऽह्यमि
प्रेरयामि । किमर्थम् । ऽप्रयै प्रगमनाय । कस्य पीतिम् । ऽसुतस्य अभिपुतस्य । अतो हे ऽइन्द्र ऽशच्या
शक्त्या कर्मणा वा युक्तः ऽगृणानः स्तूयमानस्त्वं ऽविश्वाभिः सर्वाभिः ऽधेनाभिः स्तुतिवाग्भिः
विश्वाभिः ऽधीभिः सर्वैः कर्मभिश्च ऽइह अस्मिन् यज्ञे ऽमादयस्व तृप्यस्व । 'मद तृप्तियोगे' ।
आत्मनेपदम् ॥

तृतीये पर्याये ब्राह्मणाच्छंसिनः शस्त्रे 'ऊती शचीवः' इत्येषा याज्या । 'ऊती शचीवस्तव
वीर्येणेति याज्या' (आश्व. श्रौ. ६. ४) इति सूत्रितम् ॥

ऊती शचीवस्तव वीर्येण वयो दधाना उशिजं ऋतज्ञाः ।

प्रजावदिन्द्र मनुषो दुरोणे तस्थुर्गुणन्तः सधमाद्यासः ॥ ४ ॥

ऊती । शचीऽवः । तव । वीर्येण । वयः । दधानाः । उशिजः । ऋतज्ञाः ।

प्रजाऽवत् । इन्द्र । मनुषः । दुरोणे । तस्थुः । गुणन्तः । सधमाद्यासः ॥ ४ ॥

हे ऽशचीवः शक्तिवन् ऽइन्द्र ऽतव ऽऊती ऊत्या रक्षणेन तव ऽवीर्येण ऽवयः अन्नं ऽप्रजावत्
प्रजोपेतं ऽदधानाः धारयन्तः ऽउशिजः त्वामेव कामयमानाः ऽऋतज्ञाः ऋतं यज्ञमहर्जानन्तः । अङ्गि-
रसः सत्रमनुतिष्ठन्तः षष्टेऽहनि प्रयोगमृदाः सन्तो नाभानेदिष्टेन पारं गता यतः अतस्तेषामृतज्ञत्वम् ।
ईदृशोऽङ्गिरसः ऽमनुषः मनुष्यस्य यजमानस्य ऽदुरोणे यज्ञगृहे ऽगृणन्तः त्वां स्तुवन्तः ऽसधमाद्यासः
सह माघन्तः ऽतस्थुः तिष्ठन्ति । मादयतेः 'कृत्यल्युटो बहुलम्' इति वचनान् कर्तरि 'अचो यत्'
इति यत् । छान्दसः सधमादेशः । अतो वयमपि तिष्ठेमेत्यर्थः ॥

प्रणीतिभिष्टे हर्यश्च सुष्टोः सुपुम्रस्य पुरुचो जनासः ।

मंहिष्ठामुतिं वितिरे दधानाः स्तोतारं इन्द्र तव सूनृताभिः ॥ ५ ॥

प्रणीतिऽभिः । ते । हरिऽअश्च । सुऽस्तोः । सुऽपुम्रस्य । पुरुऽरुचः । जनासः ।

मंहिष्ठाम् । ऊतिम् । वितिरे । दधानाः । स्तोतारः । इन्द्र । तव । सूनृताभिः ॥ ५ ॥

हे ऽह्यश्च हरितवर्णाश्चोपेत ऽइन्द्र ऽसुष्टोः सुष्टु स्तूयमानस्य ऽसुपुम्रस्य सुसुखस्य सुधनस्य
वा ऽपुरुचः बहुर्दक्षिः ऽते तव ऽप्रणीतिभिः प्रणयनैर्धनादिप्रदानैः ऽजनासः जनाः ऽस्तोतारः
ऽसूनृताभिः प्रियस्त्यात्मिकाभिर्वाग्भिः । एतत्प्रणीतिभिरित्यनेन समुच्चीयते । ऽवितिरे अन्येभ्योऽ-
र्थिभ्यो वितरणाय ऽमंहिष्ठाम् अतिशयेन मंहनीयां ऽतव संबन्धिनीम् ऽऊतिं रक्षां ऽदधानाः आसत
इति शेषः ॥ ॥ २४ ॥

उप ब्रह्माणि हरिवो हरिभ्यां सोमस्य याहि पीतये सुतस्य ।

इन्द्र त्वा यज्ञः क्षममाणमानङ् दाश्वाँ अस्यध्वरस्य प्रकेतः ॥ ६ ॥

उप । ब्रह्माणि । हरिऽवः । हरिऽभ्याम् । सोमस्य । याहि । पीतये । सुतस्य ।

इन्द्र । त्वा । यज्ञः । क्षममाणम् । आनङ् । दाश्वान् । असि । अध्वरस्य । प्रऽकेतः ॥ ६ ॥

हे १हरिवः हरिवश्चिन्द्र १सुतस्य अभिषुतस्य १सोमस्य १पीतये पानाय १ब्रह्माणि परिवृढा-
न्यस्मदीयानि कर्माणि स्तोत्राणि वा १उप १याहि उपागच्छ । केन माधनेनेति तदुच्यते । १हरिभ्याम्
अश्वाभ्याम् । ताभ्यां युक्तेन रथेनेत्यर्थः । यद्वा । हरिभ्यां हरिव इति संबन्धनीयम् । हे १इन्द्र
१क्षममाणं १त्वा त्वां १यज्ञः सोमयागः १आनद् व्याप्नोति । नशतेर्लुङि ' मन्त्रे घस० ' इति च्लेर्लुक् ।
' छन्दस्यपि दृश्यते ' इत्याडागमः । अश्रोतेरेव वा लिटि छान्दसस्तप्रत्ययस्य लोपः । ' अश्रोतेश्च '
इति नुडागमः । १अध्वरस्य यागस्य १प्रकेतः प्रकर्षेण जानंस्त्वं १दाश्चानसि दातासि कर्मफलस्य ॥

सहस्रवाजमभिमातिषाहं सुतेरणं मघवानं सुवृक्तिम् ।

उप भूषन्ति गिरो अप्रतीतमिन्द्रं नमस्या जरितुः पनन्त ॥ ७ ॥

सहस्रवाजम् । अभिमातिऽसहम् । सुतेऽरणम् । मघवानम् । सुवृक्तिम् ।

उप । भूषन्ति । गिरः । अप्रतिऽइतम् । इन्द्रम् । नमस्याः । जरितुः । पनन्त ॥ ७ ॥

१सहस्रवाजम् अपरिमिताजमपरमितबलं वा १अभिमातिषाहम् अभिमातीनां सर्वतो
हिंसकानां शत्रूणामभिभवितारं १सुतेरणम् अभिपुत्रे सोमे रममाणं १मघवानं धनवन्तं १सुवृक्तिं
शोभनस्तुतिकम् १अप्रतीतं युद्धेऽन्यैरप्रतिगतम् १इन्द्रं १गिरः स्तुतिरूपा वाचः १उप १भूषन्ति
अलंकुर्वन्ति । तदेवाह । १जरितुः स्तोतुः १नमस्याः स्तुतयः १पनन्त स्तुवन्ति ॥

सप्तापो देवीः सुरणा अमृक्ता याभिः सिन्धुमतर इन्द्र पूभिर् ।

नवतिं स्रोत्या नव च स्रवन्तीर्देवेभ्यो गातुं मनुषे च विन्दः ॥ ८ ॥

सप्त । आपः । देवीः । सुऽरणाः । अमृक्ताः । याभिः । सिन्धुम् । अतरः । इन्द्र । पूऽभिर् ।
नवतिम् । स्रोत्याः । नव । च । स्रवन्तीः । देवेभ्यः । गातुम् । मनुषे । च । विन्दः ॥ ८ ॥

हे इन्द्र त्वदाज्ञया १सप्त एतत्संख्याकाः १आपः अवृषाः^१ १देवीः देव्यो गङ्गाद्याः १सुरणाः
सुष्ठु रममाणाः शोभनशब्दा वा । रणिः शब्दार्थः । ' वशिरण्योरूपसंख्यानम् ' (पा. सू. ३.३.५८.
३) इति भावेऽपू । बहुवीहौ ' आयुदात्तं ब्रच्छन्दसि ' इत्युत्तरपदायुदात्तत्वम् । १अमृक्ताः अहिंसिताः
प्रवहन्तीति शेषः । हे १इन्द्र १पूभिर् पुरां भेत्ता त्वं १याभिः गङ्गादिभिः सप्तनदीभिः १सिन्धुं समुद्रम्
१अतरः । प्रावर्धय इत्यर्थः । यद्वा । सप्त सर्पणस्वभावा उक्तलक्षणा आपो देव्यस्त्वया सृष्टाः प्रवहन्ति
याभिः सिन्धुं नदीमतरः । किंच त्वं^२ १नवतिं १नव १च नवोत्तरनवतिसंख्याकाः १स्रवन्तीः प्रवहन्तीः
१स्रोत्याः । नदीनामैतत् । नदीः १देवेभ्यः हविरर्थं १मनुषे मनुष्याय भोगार्थं १च १गातुं गन्तव्यं
तामां मार्गं च १विन्दः अलभथाः ॥

अपो महीरभिर्शस्तेरमुञ्चोऽजागरास्वार्धि देव एकः ।

इन्द्र यास्त्वं वृत्रतूर्यं चकर्थ ताभिर्विश्वायुस्तन्वं पुपुष्याः ॥ ९ ॥

अपः । महीः । अभिऽशस्तेः । अमुञ्चः । अजागः । आसु । अर्धि । देवः । एकः ।

इन्द्र । याः । त्वम् । वृत्रतूर्यं । चकर्थ । ताभिः । विश्वऽआयुः । तन्वम् । पुपुष्याः ॥ ९ ॥

१. ग-अवृषा नद्यः; त१.२.३.७-अवृषा द्या; त४.५.८-भ१.२.४.८-अवृषा द्याः । २. ग१.२-
त१.२.३.६.७.८-भ- ' त्वं ' नास्ति ।

हे इन्द्र वमहीः महतीः वअपः उदकानि वअभिशास्तेः अभिशंसकाद्वृत्रात् वअमुञ्चः । वआसु मुक्तास्वप्सु वदेवः त्वम् वएकः एक एव असहायः सन् वअधि वअजागः अप्रमत्तो भवसि । यद्वा । अधीति सप्तम्यर्थानुवादी । हे वइन्द्र त्वं वयाः अपः ववृत्रतुर्ये वृत्रहत्यायां मेघहनेने वचकर्थं करोषि वताभिः अग्निः वविश्वाभिः सर्वाभिः त्वं वतनुं स्वकीयं शरीरं वपुपुण्याः पोषयेः । 'पुष पुष्टौ' इत्यस्य व्यत्ययेन श्लुः ॥

वीरेण्यः क्रतुरिन्द्रः सुशस्तिरुतापि धेना पुरुहुतमीदृ ।

आर्दयद्वृत्रमकृणोद लोकं संसाहे शक्रः पृतना अभिष्टिः ॥ १० ॥

वीरेण्यः । क्रतुः । इन्द्रः । सुशस्तिः । उत । अपि । धेना । पुरुहुतम् । ईदृ ।

आर्दयत् । वृत्रम् । अकृणोत् । ऊँ इति । लोकम् । संसाहे । शक्रः । पृतनाः । अभिष्टिः ॥ १० ॥

वइन्द्रः ववीरेण्यः वीरैर्गन्तव्योऽतिशयेन वीरो वा वक्रतुः कर्मवान्^१ वसुशस्तिः शोभनस्तुतिकः वउत अपि च । वअपि इत्यनर्थकः । अपि च वधेना । वाङ्मामैतत् । प्रीणयित्री स्तुतिवाक् वपुरुहुतम् इन्द्रम् वईद्रे स्तौति पूजयति वा । यत उक्तलक्षणः अतः स्तौतीत्यर्थः । किंचायं ववृत्रम् आवरकमेतन्नामकमसुरम् वआर्दयत् हतवानित्यर्थः । वउ अपि च वलोकम् । लोकयत इति लोकः प्रकाशः । तम् वअकृणोत् अकरोत् । आवरकमसुरं हत्वा प्रकाशं कृतवानित्यर्थः । न केवलं तमेकमेव अपि तु वशक्रः शक्र इन्द्रः वअभिष्टिः शत्रूणामभिगन्ता वपृतनाः शत्रुसेनाः वसमाहे अभ्यभवत् ॥

शुनं हुवेम मघवानिन्द्रमस्मिन्भरे नृतमं वाजसातौ ।

शृण्वन्तमुग्रमूतये समत्सु घ्नन्तं वृत्राणि संजितं धनानाम् ॥ ११ ॥

शुनम् । हुवेम् । मघवानम् । इन्द्रम् । अस्मिन् । भरे । नृतमम् । वाजसातौ ।

शृण्वन्तम् । उग्रम् । ऊतये । समत्सु । घ्नन्तम् । वृत्राणि । समजितम् । धनानाम् ॥ ११ ॥

पूर्वं व्याख्याता^२ ॥ २५ ॥

'कदा' इत्येकादशर्चं पठं सूक्तमैन्द्रम् । कुत्सपुत्रो नाम्ना^३ दुर्मित्रो गुणतः सुमित्रः यद्वा नाम्ना सुमित्रो गुणतो दुर्मित्रः स क्रपिः । 'हरी यस्य सुयुजा' 'वज्रं यश्चक्रे' इति द्वे पिपीलिकमध्ये एकादशपट्कैकादशके उष्णिहौ । अन्या त्रिष्टुप् । आद्या गायत्री वा । अक्षरव्यूहेन पक्षान्तर उष्णिक् । शिष्टाः सर्वाः सप्तोष्णिहः । तथा चानुक्रान्तं—'कदा कौत्सो दुर्मित्रो नाम्ना सुमित्रो गुणतः सुमित्रो वा नाम्ना दुर्मित्रो गुणत औष्णिहं हरी वज्रं पिपीलिकमध्ये त्रिष्टुबन्त्याद्या गायत्री वा' इति । गतो विनियोगः ॥

१. ग४—कर्मवान् प्रज्ञावान् वा । २. त७—इयं पूर्वं व्याख्याता । मंत्रार्थस्तु हे इन्द्र वाजसातौ वाजस्याज्ञस्य सातिर्लोभो यस्मिन् सोयं वाजसातिः । तस्मिन् भरे । बिभ्रति जयलक्ष्मीमनेन योद्धार इति भरः संप्रामः । तस्मिन् संप्रामे शुनमुत्साहेन प्रवृद्धं मघवानं धनवंतं अत एव इन्द्रं निरतिशयेऽश्चर्यसंपन्नं नृतमं सर्वस्य जगतोतिशयेन नेतारं त्वां हुवेम कुशिका वयं यज्ञार्थमाह्वयाम । तथा शृण्वन्ति अस्माभिः क्रियमाणां स्तुतिं शृण्वन्तं उग्रं शत्रूणां भयंकरं समत्सु संप्रामेषु वृत्राणि वृत्रोपलक्षितानि सर्वाणि रक्षांसि घ्नन्तं हिंसन्तं धनानां शत्रुसंबन्धिनानां संजितं सम्यग्जेतारं त्वां ऊतये रक्षगाय वयमाह्वयेम । ३. त-मु—नामतः ।

कदा वसो स्तोत्रं हर्यते आवं श्मशा रुधद्राः । दीर्घं सुतं वाताप्याय ॥ १ ॥

कदा । वसो इति । स्तोत्रम् । हर्यते । आ । अवं । श्मशा । रुधत् । वारिति वाः ।

दीर्घम् । सुतम् । वाताप्याय ॥ १ ॥

हे वसो वासयितरिन्द्र वस्तोत्रम् अस्मत्कर्तृकं वहर्यते कामयमानाय कामयमानं त्वाम् । 'क्रियाग्रहणं कर्तव्यम्' इति कर्मणः संप्रदानत्वाच्चतुर्यी । वकदा कस्मिन् काले अव वरुधत् अव-रोक्ष्यति । अवरुध्य च कदा वाः वारयिष्यति । तादृशः कालः कदास्माकं संभविष्यतीत्याशास्ते । रुधेलुङि 'हरितो वा' इति च्लेरडादेशः । वारिति वृणोतेर्ण्यन्नाल्लङि छान्दसः शपो लुक् । 'छन्द-स्युभयथा' इति तिप् आर्धधातुकत्वात् 'णेरनिटि' इति लोपे 'हल्ङ्याभ्यः' इति तिलोपः । तत्र दृष्टान्तः । अभ्युते क्षेत्रमिति वश्मशा कुल्या । लुतोपममेतत् । यथा कुल्येतस्तत् उदकान्यवरुणद्वि अवरुध्य च वारयति तथेत्यर्थः । किमुद्दिश्यावरोध इति तत्राह । वदीर्घं सवनत्रयरूपेणायतं वसुतम् अभिपुतं सोमं प्रति । किमर्थमिति तदाह । वाताप्याय । वातेनाप्यतेऽधस्तान्निपात्यत इति वाताप्य-मुदकम् । तस्य प्रदानायेत्यर्थः ॥

हरी यस्य सुयुजा विव्रता वेरर्वन्तानु शेपा ।

उभा रजी न केशिना पतिर्दन् ॥ २ ॥

हरी इति । यस्य । सुयुजा । विव्रता । वेः । अर्वन्ता । अनु । शेपा ।

उभा । रजी इति । न । केशिना । पतिः । दन् ॥ २ ॥

यस्य इन्द्रस्य हरी हरितवर्णावधौ वसुयुजा सुष्ठु नियोज्यौ । सुशिक्षितावित्यर्थः । विव्रता । व्रतमिति कर्मनाम । विशिष्टकर्माणौ अर्वन्तौ अरणकुशलौ शेपा शेषवन्तौ । मत्वर्थो लुप्यते । प्रशस्तपुंस्त्वावित्यर्थः । उभा उभौ रजी न रजसी द्यावापृथिव्याविव । यद्वा महान्तौ रज्जकौ सूर्याचन्द्रमसाविव । केशिना केशिनौ प्रकाशमानौ केशवन्तौ वा ईदृशावधौ हे इन्द्र यस्य ते तव स्वभूतौ तयोः पतिः स्वामी खं दन् धनानि प्रयच्छन् अनु वेः स्तुतशस्त्रादीन्यनुकामयस्व । दक्षिति ददातेः शतरि 'छन्दस्युभयथा' इत्यार्धधातुकत्वात् 'आतो लोप इटि च' इत्याकारलोपः । अत एव श्वभावश्च ॥

अप योर्न्द्रः पापज आ मर्तो न शश्रमाणो विभीवान् ।

शुभे यद्युयुजे तविपीवान् ॥ ३ ॥

अप । योः । इन्द्रः । पापजे । आ । मर्तः । न । शश्रमाणः । विभीवान् ।

शुभे । यत् । युयुजे । तविपीवान् ॥ ३ ॥

यः इन्द्रः पापजे । आ इत्यनर्थकः । पापाजायत इति पापजो वृत्रः । तस्मिन् मर्तो न मनुष्य इव शश्रमाणः तेन सह युद्धे श्राभ्यन् विभीवान् बिभ्यच्च भवति । श्राभ्यतेऽछन्दसि लिट् । तस्य व्यत्ययेन कानच् । स इन्द्रः यत् यदा तविपीवान् महद्भिर्बलैर्बलवान् युयुजे युज्यते संपद्यते शुभे शोभार्थं तदानीम् अप योः । तस्य वृत्रस्यापयोरपयोजयिता भवति ॥

सचायोरिन्द्रश्चक्रेषु आँ उपा॒न॒सः स॒पर्य॒न् । न॒दयोर्वि॒व्रत॒योः शूर॒ इन्द्रः ॥ ४ ॥

सचा । आ॒योः । इन्द्रः । च॒क्रेषु । आ । उ॒पा॒न॒सः । स॒पर्य॒न् ।

न॒दयोः । वि॒व्रत॒योः । शूरः । इन्द्रः ॥ ४ ॥

वआयोः । मनुष्यनामैतत् । मनुष्यस्य स्तोतुः । चक्रेषु पुनः पुनर्विलेखनाय । धनप्रदानायेत्यर्थः ।
वसचा सह दातव्यैर्धनेः सहितः । यद्वा । आयोः सचा सहायभूतः । उपानसः अनः उपागतवान्^१ ।
'अत्यादयः क्रान्ताद्यर्थे द्वितीयया' (पा. म. २. २. १८. ४) इति प्रादिसमासः । 'अनसन्तान्न-
पुंसकात्' (पा. सू. ५. ४. १०३) इति समासान्तपठन् । आरूढरथ इत्यर्थः । सपर्यन् धनैः
स्तोतारं पूजयन् । यद्वा । व्यत्ययेन कर्तृप्रत्ययः^२ । स्तुतिभिर्हविर्भिश्च पूज्यमानः । उक्तगुणविशिष्टः
मन् वआ आगच्छति । उपसर्गश्रुतेरुचितक्रियाध्याहारः । कीदृश इन्द्रः । नदयोः हेपाशब्दं कुर्वतोः
विव्रतयोः विशिष्टकर्मणोरश्वयोर्नियन्ता वशूरः विक्रान्तः ॥

अधि यस्त॒स्थौ केश॑वन्ता व्यच॑स्वन्ता न पु॒ष्ट्यै ।

वनोति॑ शि॒प्राभ्यां शि॒प्रिणी॑वान् ॥ ५ ॥

अधि । यः । त॒स्थौ । केश॑वन्ता । व्यच॑स्वन्ता । न । पु॒ष्ट्यै ।

वनोति॑ । शि॒प्राभ्याम् । शि॒प्रिणी॑वान् ॥ ५ ॥

वयः इन्द्रः । वकेशवन्ता केशिनौ । व्यचस्वन्ता व्यचनवन्तौ व्यासिमन्तौ । वन* इत्यनर्थको
निपातः । ईदृशावधौ^३ । पुष्ट्यै पोषणाय यजमानस्यात्मनो वा । अधि । तस्थौ अधितिष्ठति आरोहति ।
'अधिशोऽस्थासां कर्म' (पा. सू. १. ४. ४६) इति कर्मणोऽधिकरणसंज्ञा । यद्वा नेति चार्थः । तेन
गुणो समुच्चीयेते । प्रशस्तकेशो व्यचस्वन्तौ चेत्यर्थः । सः । शिप्राभ्यां हनूभ्यां^४ । शिप्रिणीवान्
शिप्रवानिन्द्रः । एको मन्वर्थायोऽनुवादः । वनोति सोमान् याचते । 'वनु याचने' । यद्वा ।
वनुष्यतिर्हन्तिकर्मा । शन्नून् हिनस्ति* ॥ ॥ २६ ॥

प्रास्तौ॑दृ॒ष्वौजां ऋ॒ष्वेभिस्त॒तक्ष॑ शूरः श॒वसा॑ । ऋ॒भुर्न॑ क्रतु॒भिर्मात॑रिश्वा ॥ ६ ॥

प्र । अ॒स्तौत् । ऋ॒ष्वेभ्यो॒जाः । ऋ॒ष्वेभिः । त॒तक्ष॑ । शूरः । श॒वसा॑ ।

ऋ॒भुः । न । क्रतु॑भिः । मा॒तरि॑श्वा ॥ ६ ॥

वऋष्वौजाः^५ दर्शनीयबलः व्यासबलो वा । ऋष्वेभिः दर्शनीयैर्मरुद्भिः सह । प्रास्तौत् प्रस्ताति ।
स्तुत्यादिकं सम्यक्कृतमनेनेति प्रशंसति । यद्वा । कर्मणि कर्तृप्रत्ययः । प्रकरणे स्तुतोऽभूत् । य इन्द्रः
वशूरः विक्रान्तः । मातरिश्वा वृष्टेर्निमातर्यन्तरिक्षे श्वसन् वर्तमानः सन् । शवसा बलेन । क्रतुभिः

१. ग४-त२.३.७-म-मु-उपागतवान् । २. त४.५-शतृप्रत्ययः । * ग१.२-न इदानीं पुष्ट्यै पुष्ट्यर्थे
अधि तस्थौ अधितिष्ठति । शिप्राभ्यां शिप्रिणीवान् प्रशस्तहनुकः वनोति शन्नूनाभिभवति । ३. त-म-
कीदृशावधौ । ४. त१.२.३.६.७.८-म२.८-मु-हनूभ्यां प्रशस्ताभ्यां । ५. ग१.२-पुस्तकस्थं षष्ठमन्त्र-
भाष्यं—ऋष्वौजा महौजा ऋष्वेभिः महद्भिः सह युद्धं प्रास्तौत् प्रस्ताति । शवसा बलेनोपेत ईदृशः शूरः ततक्ष
शन्नून् तनूकरोति ; तत्र दृष्टांतः । ऋभुर्न उरु भासमानो मातरिश्वाः वायुर्यथा क्रतुभिः कर्मभिः वनस्प
तनूकरोति तद्वदित्यर्थः ।

क्रियमाणैः कर्मभिः । यद्वा । ऋतुरिति प्रज्ञानाम् । बलेन प्रज्ञाभिश्च ऽततक्ष वृत्रवधादिकं चकार । तत्र दृष्टान्तः । ऽऋभुर्न ऋभव इव । ' सुपां सुलुक्' इति जयः सुरादेशः । ऋभवो यथा कर्मभिः प्रज्ञाभिश्चानन्यसाधारणरथचमसादिनिर्माणमकुर्वन् तद्वदित्यर्थः ॥

वज्रं यश्चक्रे सुहनाय दस्यवे हिरीमशो हिरीमान् । अरुतहनुरद्भुतं न रजः ॥ ७ ॥

वज्रम् । यः । चक्रे । सुहनाय । दस्यवे । हिरीमशः । हिरीमान् ।

अरुतऽहनुः । अद्भुतम् । न । रजः ॥ ७ ॥

यः इन्द्रः ऽसुहनाय सुष्टु हननीयाय ऽदस्यवे उपक्षपयित्रे शत्रवे तस्य वधाय ऽवज्रं प्रहरणसाधनमायुधं ऽचक्रे कृतवान् स त्वं वृजिना शिशीहीर्युत्तरत्र संबन्धः । कीदृश इन्द्रः । ऽहिरीमशः हरितश्मश्रुः । पृषोदरादिः । ऽहिरीमान् हरिताश्वो हरितवर्णो वा ऽअरुतहनुः अबाधितहनुः । किमिव । ऽअद्भुतं ऽन ऽरजः । अद्भुतमिति महत्त्वम् । रज इति रज्जुकमन्तरिक्षमुच्यते । महदन्तरिक्षमिव । तद्यथान्यैरबाध्यं भवति तद्वत् ॥

अव नो वृजिना शिशीह्रुचा वनेमानृचः । नाब्रह्मा यज्ञ ऋधृगजोपति त्वे ॥ ८ ॥

अव । नः । वृजिना । शिशीहि । ऋचा । वनेम । अनृचः ।

न । अब्रह्मा । यज्ञः । ऋधृक् । जोपति । त्वे इति ॥ ८ ॥

हे इन्द्र ऽनः अस्माकं ऽवृजिना वृजिनानि वज्रनीयानि पापानि ऽअव ऽशिशीहि अत्यर्थं तनूकुरु । विनाशयेत्यर्थः । वयं च ऽऋचा स्तुत्या साधनेन ऽअनृचः अस्तुतिकानयजमानान् ऽवनेम हिसाम । ऽअब्रह्मा । ब्रह्म परिवृढं स्तोत्रम् । स्तुतिविरहितः ऽयज्ञः ऽऋधृक् सस्तुतिकाद्यज्ञास्पृथग्भूतः ऽस्वे त्वयि ऽन ऽजोपति न सेवते त्वाम् । न प्रीणयतीत्यर्थः । ' जुषी प्रीतिसेवनयोः ' । व्यत्ययेन शप् परस्मैपदं च ॥

ऊर्ध्वा यत्ते त्रेतिनी भूयज्ञस्य धूर्षु सन्नन् । सजूर्नावं स्वयंशसं सचायोः ॥ ९ ॥

ऊर्ध्वा । यत् । ते । त्रेतिनी । भूत् । यज्ञस्य । धुःऽसु । सन्नन् ।

सऽजः । नावम् । स्वयंशसम् । सचा । आयोः ॥ ९ ॥

हे इन्द्र ऽते तव स्वभूता ऽत्रेतिनी । त्रेताग्नित्रयम् । तद्वती त्रेतिगी क्रिया । सा ऽयत् यदा ऽऊर्ध्वा उन्नता प्रवृत्ता ऽभूत् अभूत् । यद्योगादनिघातः । कुत्र स्थाने इति । ऽयज्ञस्य यागस्य ऽसन्नन् सदने । केचित्ति । ऽधूर्षु कर्मणां वोद्वृत्तिभ्यु । तदानीं ऽसजः यजमानेन मरुद्भिर्वा सह

१. ग१.२-पुस्तकस्थं सप्तममन्त्रभाष्यं-य इन्द्रः सुहनाय हंतुं शक्याय दस्यवे उपक्षयित्रे शत्रवे वज्रं चक्रे करोति हंतुं । वज्रमादत्त इत्यर्थः । कीदृशः । हिरीमशः हरिश्मश्रुः हिरीमान् हरिवान् अरुतहनुः अशब्दितहंतव्यः एवंभूत इन्द्रः अद्भुतं न महच्च तेजः प्राप्तवानित्यर्थः । २. ग१.२-पुस्तकस्थमष्टममन्त्रभाष्यं-नोस्माकं वृजिना शत्रुबलानि अवशिशीहि नाशय । ऋचा मंत्रेण अनृचः अमंत्रान् वनेम हन्याम । अब्रह्मा अस्तुतिर्यज्ञः त्वे स्वयि जोपति सेवमाने ऋधृक् वृद्धो न भवति । ३. ग१.२-पुस्तकस्थं नवममन्त्रभाष्यं-यज्ञस्य धूर्षु धिष्येणु सन्नन् स्वे स्थाने यद्यदा ते त्वदर्थं त्रेतिनी अग्नित्रेता ऊर्ध्वा उन्मुखा भूत् भवति तदानीं सजः मरुद्भिः संगतस्त्वं आयोः यजमानस्य सहायः स्वयंशसं नावं करोषि । यज्ञं पापतारणसमर्थं करोषीति यावत् ।

प्रीयमाणः सञ्च^१ आयोः मनुष्यस्य यजमानस्य^२ सचा सह तेन साकं^३ स्वयशसं स्वायस्यशसकं^४ यशःसाधनं^५ नावं तरणसाधनं तरणिम् । आरोहसीति शेषः । एकमेव रथं^६ यजमान आरोहति स्वतरणार्थं तमेव तस्य साधकमारोहसीत्यर्थः^७ । यद्वा । नावं रथं स्वयशसमाचोर्यजमानस्य सचा सहायभूतः सज्जस्तेन सह प्रीयमाण आरोहेत्यर्थः ॥

श्रिये ते पृश्निरूपसेचनी भूच्छ्रिये^१ दर्विरेपाः । यया स्वे पात्रे सिञ्चसु^२ उत् ॥ १० ॥
श्रिये । ते । पृश्निः । उपसेचनी । भूत् । श्रिये । दर्विः । अरेपाः ।
यया । स्वे । पात्रे । सिञ्चसे । उत् ॥ १० ॥

हे इन्द्र^१ ते तव संबन्धिनः सोमस्य^२ श्रिये श्रयणाय^३ पृश्निः गौः पृश्निवर्णा^४ उपसेचनी^५ पयसो^६ दोग्ध्री^७ भूत् भवतु । तथा^८ दर्विः अपि^९ अरेपाः अपापा सती ते^{१०} श्रिये हविषः श्रयणाय^{११} भूत् भवतु । यथा^{१२} दर्व्या^{१३} स्वस्वकीये^{१४} पात्रे पानसाधने मुखे^{१५} उत्^{१६} सिञ्चसे उपर्याकृष्य^{१७} पिबसि सा श्रियेऽभूदिति संबन्धः^{१८} ॥

शतं वा यदसुर्यं प्रति त्वा सुमित्र इत्थास्तौदुर्मित्र इत्थास्तौत् ।

आवो यदस्युहत्ये कुत्सपुत्रं प्रावो यदस्युहत्ये कुत्सवत्सम् ॥ ११ ॥

शतम् । वा । यत् । असुर्यं । प्रति । त्वा । सुमित्रः । इत्था । अस्तौत् । दुःसुमित्रः । इत्था । अस्तौत् ।
आवः । यत् । दस्युहत्ये । कुत्सपुत्रम् । प्र । आवः । यत् । दस्युहत्ये । कुत्सवत्सम् ॥ ११ ॥

हे असुर्यं बलवन्निन्द्र । अवध्यत्वेनामुरसंबन्धित्वात्^१ । त्वा त्वां प्रति^२ शतं वा शत-
संख्याकं धनम् । वाशब्देनापरिमितं धनं वा । यत् यदा कामितवानित्यर्थः । यत् यदा च
दस्युहत्ये दस्युहनने शत्रुवधे^३ कुत्सपुत्रं दुर्मित्रम्^४ आवः रक्षितवानसि । तथा^५ कुत्सवत्सं कुत्स-
पुत्रं प्रावः प्रकर्षेण रक्षितवानसि । अव रक्षणादौ । लङि 'आडजादीनाम्' इत्याडागमः । पादा-
दित्वादिनिघातः । पुनरुक्तिरादरार्था । तदानीं^६ सुमित्रः नाम्नेत्यम्^७ अस्तौत् । तथा^८ दुर्मित्रः
गुणत इत्थम्^९ अस्तौत् । तद्विपरीतं वा द्रष्टव्यम् । 'सुमित्रो नाम्ना दुर्मित्रो गुणतः' इति कात्या-
यनेन तथोक्तेः । स^{१०} इत्था इत्थमनेन कृतप्रकारेणास्तौत् अस्तावीत् । इत्थास्तौदिति द्विरुक्तिः
स्तुतिसमाप्त्यर्थः^{११} ॥ ॥ २७ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् । पुमर्थाश्चतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुक्कभूपालसाम्राज्यधुरंधरेण सायणाचार्येण
विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे ऋक्संहिताभाष्येऽष्टमाष्टके पञ्चमोऽध्यायः ॥

१. त-मु-रथं यज्ञं । २. त१.३.६.७-साधकेनारोहसी^०; त४.५-सायाकमारोहसी^०; त८-साधकेन
रोहसी^०; भ२-साधिकेन रोहसी^० । ३. त-भ-मु-पयसां । ४. ग१.२-पुस्तकस्थं दशममन्त्रमार्थं-ते तव
श्रिये श्रयणाय पृश्निगौः उपसेचनी दोग्ध्री भूत् भवति । श्रिये सेवनाय दर्विः भूमिः अरेपाः अपापा
भवति । यया उत्पादितं सोमं स्वकीये पानसाधन आस्ये उत्सिचसे उत्क्षरसि । ५. त-भ-वध्यत्वेना^० ।
६. त-भ-'प्रति' नास्ति । ७. ग१.२-पुस्तकस्थमेकादशमन्त्रमार्थं-शतं वा शतमपि
यद्भवति सोमपात्रे तत् हे असुर्य असुरहंतः त्वां प्रति भवति । तादृशं त्वामयं सुमित्रो गुणतः
नाम्ना दुर्मित्रः इत्था इत्थमस्तौत् स्तुतवान् । यद्यस्मात् दस्युहत्ये युद्धे कुत्सपुत्रमावः अरक्षः यस्मात् युद्धे
कुत्सं प्रावः प्रकर्षेणारक्षः । पुनरुक्तिरादरार्था ।

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥

अष्टमे पञ्चमाध्यायं व्याख्याय श्रुतिकोविदः ।

सायणार्यस्ततोऽध्यायं पठं च व्याचिकीर्षति ॥

तत्र 'उभा उ नूनम्' इत्येकादशर्चमाद्यननुवाकापेक्षया सप्तमं सूक्तं त्रैष्टुभमश्विदेवत्यम् । कश्यपपुत्रो भूतांशो नामर्षिः । तथा चानुक्रम्यते— 'उभौ भूतांशः काश्यप आश्विनम्' इति । असौर्यामिच्छावाकातिरिक्तोक्थ एतत्सूक्तम् । सूत्रितं च— 'उभा उ नूनं दैव्या होतारा प्रथमा पुरोहितेति परिधानीया' (आश्व. श्रौ. ९. ११) इति ॥

उभा उ नूनं तदिदर्थयेथे वि तन्वाथे धियो वस्त्रापसेव ।

सध्रीचीना यातवे प्रेमजीगः सुदिनेव पृक्ष आ तंसयेथे ॥ १ ॥

उभौ । ऊँ इति । नूनम् । तत् । इत् । अर्थयेथे इति ।

वि । तन्वाथे इति । धियः । वस्त्रा । अपसाऽइव ।

सध्रीचीना । यातवे । प्र । ईम् । अजीगरिति । सुदिनाऽइव । पृक्षः । आ । तंसयेथे इति ॥ १ ॥

हे अश्विनौ वउभौ युवां वनूनम् इदानीं वतदित् अस्माभिर्दीयमानं हविः क्रियमाणं स्तोत्रमेव वअर्थयेथे प्रार्थयथः । 'अर्थं याच्यायाम्' । चौरादिकः । अनुदात्तेत् । उः पूरणः । संप्रार्थ्यं च वधियः कर्माणि स्तुतीर्वां ववि वतन्वाथे विस्तारयथः । 'तनु विस्तारे' । तानादिकः । तत्र दृष्टान्तः । वअपसेव अपसा अपस्विनौ कुविन्दौ यथा ववस्त्रा वस्त्राणि विस्तारयतः ॥ अपःशब्दान्मस्त्वर्थीयो विनिः । तस्य 'बहुलं छन्दसि' इति लुक् । प्रातिपदिकस्वरेणान्तोदात्तः । उभयत्र सुप आकारः ॥ वईम् अयं यजमानः वसध्रीचीना सध्रीचीनौ सहाज्जनौ युवाम् ॥ सहपूर्वादञ्चतेः क्तिनि 'सहस्य सध्निः' इति सध्यादेशः । 'विभापाञ्चरदिकिञ्चियाम्' इति खः । सुप आजादेशः ॥ तौ वयातवे ॥ तुमर्थे तत्रेन्प्रत्ययः ॥ अभिमतप्राप्त्यर्थं वप्र वअजीगः प्रकर्षेण स्तौति । यद्वा युवां प्रति स्तुतीरुद्धिरिति ॥ 'गृ शब्दे' । 'गृ निगरणे' वा । एताभ्यां लङि 'बहुलं छन्दसि' इति विकरणस्य श्रुः । 'बहुलं छन्दसि' इत्यभ्यासस्येत्वम् । दीर्घश्छान्दसः । गुणे कृते हल्ङ्यादिना तिपो लोपः ॥ किञ्च वसुदिनेव सुदिनेष्वस्मानि यथालं कुर्वन्ति । यद्वा । सुदिना सुदिनौ । अहोरात्रयोः प्रवर्तकत्वेन तद्वन्तौ सूर्या-चन्द्रमसौ स्वरश्मिभिर्यथाज्ञान्यलंकुरुतः । तद्वद्युवां वपृक्षः । अज्ञनामैतत् । भोक्तृभिः संपृच्यन्त इति पृक्षोऽज्ञानि । वआ वतंसयेथे समन्नादलंकुरुथः ॥ 'तसि भूप अलंकरे' । चौरादिकः^१ ॥

उष्टारेव फर्वरेषु श्रयेथे प्रायोगेव श्वात्र्या शासुरेथः ।

दुतेव हि ष्ठो यशसा जनेषु मापं स्थातं महिषेवावपानात् ॥ २ ॥

उष्टाराऽइव । फर्वरेषु । श्रयेथे इति । प्रायोगाऽइव । श्वात्र्या । शासुः । आ । इथः ।

दुताऽइव । हि । स्थः । यशसा । जनेषु । मा । अप । स्थातम् । महिषाऽइव । अवपानात् ॥ २ ॥

१ उष्टारेव । उष्टः कामयेते गन्तव्यं देशमित्युष्टारौ प्रासङ्गस्य वोढारावनङ्वाहाविव ॥ 'वश कान्तौ' इत्यस्मात्तृचि छान्दसं संप्रसारणमिडभावश्च ॥ तौ यथा संपूर्णघासेषु संचरतः तद्वत् १ फर्वरेषु स्तुतिभिर्हविर्भिश्च पूरयितृषु जनेषु १ श्रयेथे । तत्स्वीकरणार्थमाश्रयथः ॥ फर्वतिः पूरणार्थः । अस्मा-
दौणादिको रन्प्रत्ययः ॥ १ प्रायोगेव प्रायोगौ प्रयोक्तव्यावनङ्वाहाविव । प्रपूर्वाद्युजेः कर्मणि घञ्युपसर्गस्य दीर्घः । याथादिस्वरेणान्तोदात्तः ॥ तौ यथा १ श्वाभ्यां श्वाभ्यौ । शु क्षिप्रमतनं श्वात्रम् ।
तत्र साधू भवतः तद्वत् । यद्वा । युद्धार्थं प्रयोक्तव्यावश्वाविव श्वाभ्यौ । श्वाभ्यमिति धननाम । तत्र भवौ । धनस्य साधकावित्यर्थः । तौ युवां १ शासुः शंसितुः स्तोतुः स्तुतिं प्रति १ पृथः आगच्छथः ।
'इण् गतौ' । आदादिकः । १ दूतेव दूताविव यथा राज्ञः प्रियतमौ दूतौ जनपदेषु यशस्विनौ भवतः
तद्वत् १ जनेषु स्तोत्रेषु १ यशसा यशस्विनौ १ स्थः १ हि भवथः खलु ॥ अस्तेर्लटि रूपम् । हियोगाद-
निघातः ॥ १ महिषेव महिषाविव यथा श्रान्तौ महिषौ १ अवपानात् । पीयतेऽस्मिन्निति पानं
हदादि । अधिकरणे ल्युट् । पानमेवावपानम् । संनिकृष्टात् पानान्नापगच्छतः तद्वद्युवामस्मदीयाद्द्विषः
स्तोत्राच्च १ माप १ स्थातं मापकम्य तिष्ठतम् ॥ तिष्ठतेर्लुङि 'गातिस्था' इति सिचो लुक् । 'न
माङ्गयोगे' इत्यडभावः १ ॥

साकंयुजां शकुनस्येव पक्षा पक्षेव चित्रा यजुरा गमिष्टम् ।

अग्निरिव देवयोर्दीदिवांसां परिज्मानेव यजथः पुरुत्रा ॥ ३ ॥

साकम्ऽयुजा । शकुनस्येऽइव । पक्षा । पक्षाऽइव । चित्रा । यजुः । आ । गमिष्टम् ।
अग्निःऽइव । देवऽयोः । दीदिवांसां । परिज्मानाऽइव । यजथः । पुरुत्रा ॥ ३ ॥

१ शकुनस्येव पक्षिण इव यथा पक्षिणः १ पक्षा पक्षौ संहत्य वर्तमानौ तद्वत् १ साकंयुजा
साकंयुजौ सहावियुज्य वर्तमानौ भवथः ॥ युजेः 'सरसूद्विष' इत्यादिना क्तिप् ॥ १ पक्षेव पक्ष इव ॥
सुप आकारः ॥ तौ यथा चायनीयौ तद्वत् १ चित्रा चित्रौ चायनीयौ युवां १ यजुः यजनावस्मदीयौ
१ आ १ गमिष्टम् आगच्छतम् ॥ यजेरौणादिको भाव उसिन्प्रत्ययः । गमिष्टम् । गमेर्लटि 'सिन्वहुलं
लेटि' इति सिप् । सिप आर्धधातुकत्वात् 'गमेरिट् परस्मैपदेषु' (पा. सू. ७. २. ५८) इती-
डागमः ॥ १ देवयोः देवानिच्छतौ यजमानस्य यजे १ अग्निरिव १ अग्निर्यथा हविर्भिः स्तुतिभिश्च दीप्यते
तद्वत् १ दीदिवांसा दीदिवांसौ स्तुतिभिर्दीप्तौ भवथः ॥ दीव्यतेः कसौ 'वस्वेकाजात्' इति नियमा-
दिडभावः । वलि लोपे तुजादित्वादभ्यासदीर्घः ॥ १ परिज्मानेव परिज्मानाविव परितो अजतो गच्छतः
कर्मकरणार्थमिति परिज्मानावध्वर्यु इव स्थितौ युवां १ पुरुत्रा बहुषु देशेषु १ यजथः देवान् पूजयथः ।
'अश्विनौ हि देवानामध्वर्यु' (ऐ. ब्रा. १. १८) इत्याम्नानात् । यद्वा । परिज्मानेव परितो गन्तारौ
पुरो वा पश्चाद्वा तौ यथा बहुषु देशेषु यजथः संगच्छमानौ भवथः ॥ 'यज देवपूजासंगतिकरणदानेषु' ।
पुरुत्रा । 'देवमनुष्य' इत्यादिना त्राप्रत्ययः ॥

आपी वो अस्मे पितरेव पुत्रोग्रेव रुचा नृपतीव तुर्यै ।

इर्यैव पुष्ट्यै किरणैव भुज्यै श्रुष्टीवानेव हवमा गमिष्टम् ॥ ४ ॥

आपी इति । वः । अस्मे इति । पितराऽइव । पुत्रा । उग्राऽइव । रुचा । नृपती इवेति नृपतीऽइव । तुर्यै ।
इर्याऽइव । पुष्ट्यै । किरणाऽइव । भुज्यै । श्रुष्टीवानाऽइव । हवम् । आ । गमिष्टम् ॥ ४ ॥

१अस्मे अस्माकं १वः युवाम् । पूजायां बहुवचनम् । १आपी^१ प्रासौ^१ बन्धुभूतौ भवथः । १पितरेव पितराविव यथात्र पितरौ प्रति १पुत्रा पुत्रौ बन्धुभूतौ भवतः तद्वत् । यद्वा । पुत्रा । षष्ठ्या आकारः । पुत्राणां पितरौ बन्धू । तथा १उग्रेव उग्राविव यथोग्रौ स्वतेजसोदूणां वग्न्यादित्यौ यथा रोचमानौ^२ भवतः तद्वत् १रुचा दीप्त्या युक्तौ । रोचतेर्भावे क्तिप् । ‘सावेकाचः’ इति विभक्तेः उदात्तत्वम् । यद्वा । रुचा आरोचमानौ भवथः । रोचतेरिगुपधलक्षणः कः । सुप आकारः ॥ १नृपतीव यथा नृणां पालयितारौ राजानौ संभ्रमयुक्तायै सेनायै रक्षकत्वेन भवतः तद्वत् १तुर्यै कर्मायै स्वरमाणायै संभ्रमयुक्त्यै जनतायै युवामभीष्टदातृत्वेन भवथः ॥ ‘तुर स्वरणे’ । ‘इगुपधात्कित्’ (उ. सू. ४. ११९) इतीन्प्रत्ययः । ‘कृदिकारादक्तिनः’ (पा. सू. ४. १. ४५ ग.) इति ङीप् । ‘उदात्तयणो ह्रस्पूर्वात्’ इति विभक्तेरुदात्तत्वम् ॥ १इर्येव इर्याविव । इराक्षम् । तत्र भवौ । भवार्थे यत् । अन्नवन्तावाह्यौ स्वजनपरितोषणाय भवतः । तद्वद्युवां १पुष्ट्यै धनादिदानेनास्माकं परितोषणाय भवथः । १किरणेव किरणाविव यथाग्न्यादित्यकिरणी^३ सर्वेषां प्रकाशनादिद्वारेण भोगाय भवतः तद्वत् १भुज्यै स्तोतृणां परिभोगाय भवथः । १श्रुष्टीवानेव श्रुष्टिवन्ताविव । श्रुष्टीति क्षिप्रनाम । मत्वर्थीयो वनिप् । तद्वन्तावश्चौ यथा लक्ष्यं देशं प्रति शीघ्रं गच्छतः तद्वत् । यद्वा । श्रुष्टीवानेव । श्रुष्टीति सुखनाम । तद्वन्तौ पुरुषौ यथा क्रीडार्थमागच्छतः तद्वद्युवां १हवम् अस्मदीयमाह्वानं प्रति १आ १गमिष्टम् आगच्छतम् ॥ हवम् । ‘भावेऽनुपसर्गस्य’ इति द्वयतेरपु संप्रसारणं च ॥

वंसगेव पूषर्यौ शिम्बाता मित्रेव ऋता शतरा शतपन्ता ।

वाजेवोच्चा वयसा घर्म्येष्टा मेषेवेषा सपर्या^३ पुरीषा ॥ ५ ॥

वंसगाऽइव । पुपूर्यौ । शिम्बाता । मित्राऽइव । ऋता । शतरा । शतपन्ता ।

वाजाऽइव । उच्चा । वयसा । घर्म्येऽस्या । मेषाऽइव । इषा । सपर्या । पुरीषा ॥ ५ ॥

१वंसगेव वंसगाविव वननीयगमनौ वृषभाविव तौ यथा १पूषर्यौ पूषर्यौ पूषणे भवौ । पुष्टा-वयवावित्यर्थः । तद्वद्युवां स्फीताङ्गावयवौ । ‘पुप पुष्टौ’ । अस्मादौणादिको भावेऽरन्प्रत्ययः । तदन्तात् ‘भावे छन्दसि’ इति यत् । तिस्वरितम् । तथा १शिम्बाता शिम्बातौ । सुखनामैतत् शिम्बेन दुःखानां तनूकरणेन हेतुना आतं व्यासमिति । ‘शिञ् निशाने’ । अस्माच्छिम्बमिति बाहुलकाद्व-प्रत्ययो मुक्च निपात्यते । अततेः कर्मणि घञ् । सुप आलादेशः । सुखकरो भवथः । १मित्रेव मित्राविव । मित्रशब्देन वरुणोऽयुपलक्ष्यते सहावस्थानात् । मित्रावरुणाविव १ऋता ऋतौ सत्यभूतौ तद्वद्वार्थदर्शिनौ भवथः । तथा १शतरा शतं शतसंख्याकानि बहूनि राथो धनानि ययोः सन्ति तौ तथोक्तौ । सुपो ङादेशः । यद्वा । शतमनेकगिन्द्रियप्रसादादि राति ददातीति शतरा सुखम् । तेन तद्वन्तौ । १शतपन्ता शतपन्तौ तीक्ष्णस्तुतिकौ । शतं तीक्ष्णम् । पन्तम् । पनतेर्बाहुलकात्तन् (उ. सू. ३. ८६) । यद्वा शतपन्ता । शातेन दुःखानां तनूकरणेन पन्थते स्तूयत इति शतपन्तं सुखम् । ‘शो तनूकरणे’ । निष्ठा । पनतेस्तन् । तेन युवां सुखवन्तौ भवथः । यद्यपि शिम्बाता शतरा शतपन्ता इति त्रीण्यपि सुखनामानि तथापि कालत्रयेऽप्यश्विनोः सुखकरत्वस्य विवक्षितत्वेन विषय-भेदादर्पानरूप्यम् । १वाजेव वाजाविव यथाश्वौ वासादिनोक्तौ संपूर्णावयवौ तद्वत् १वयसा हवी-रूपेणाग्नेन हेतुना १उच्चा उच्चैर्वर्तमानौ । पुष्टावित्यर्थः ॥ उच्चा । उच्चैःशब्दात्सुपो ङादेशः । डिस्वादि-

१. त-आपूर्यौ; भ१.२.४.८-आपी आप्तव्यौ; भ७-आपीव्यौ । २. भ२-रुचा रोचमानौ ।

३. त-भ-मु-यथाग्नेयादित्यकिरणी ।

लोपः ॥ 'घर्म्येष्टा घर्मस्थौ । घर्म दीप्तमन्तरिक्षम् । तत्संबन्धिनि देशे सूर्याचन्द्रमसो रूपेणावस्थितौ भवथः । 'सूर्याचन्द्रमसौ' (निरु. १२. १) इति यास्कः । यद्वा । घर्म्ये प्रवर्ग्ये भवं घर्म्यं हविः । तत्र देवतात्वेनावस्थितौ भवथः ॥ तिष्ठतेः 'अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते' इति विच् । 'तत्पुरुषे कृति बहुलम्' इति पूर्वपदस्य सप्तम्या अलुक् ॥ 'मेघेव मेघाविव । तौ यथाज्ञेन परिचरणीयौ तद्वद्युवाम्' 'इषा हवीरूपेणाज्ञेन' 'सपर्या सपर्या परिचरणीयौ भवथः । सपरशब्दः कण्ठवादिः । सपर्यतिः परिचरणकर्मा । 'पुरीषा पुरीषौ धनादिदानेन स्तोत्राणां पोषयितारौ यद्वा हविर्भिः पोषणीयौ भवथः । 'पुरीषं पुष्पातेः पोषयतेर्वा' (निरु. २. २२) इति यास्कः ॥ ॥ १ ॥

सृण्येव जर्भरीं तुर्फरीतू नैतोशेव तुर्फरीं पर्फरीका ।

उदन्यजेव जेमना मदेरु ता मे जरायुजरं मरायु ॥ ६ ॥

सृण्याऽइव । जर्भरी इति । तुर्फरीतू इति । नैतोशाऽइव । तुर्फरी इति । पर्फरीका ।
उदन्यजाऽइव । जेमना । मदेरु इति । ता । मे । जरायु । अजरम् । मरायु ॥ ६ ॥

सृण्येव सृण्याविव । सृणिरङ्कुशः । 'तत्र साधुः' इति यत् । अङ्कुशाह्निं मत्तगजाविव 'जर्भरी गात्रविनामं कुर्वन्तौ ॥ 'जभ जृभि गात्रविनामे' । अस्मादौणादिको रिप्रत्ययः ॥ यद्वा । सृण्येव । सृणिर्द्विविधा । मत्तगजस्यैकत्रावस्थापयिष्येका । अपरा बाधयित्री ॥ 'सर्तः किञ्च' (उ. सू. ४. ४९; १०४) इत्यौणादिको निप्रत्ययः । कित्वादगुणः । 'कृदिकारादक्तिनः' इति डीप् । सुप आकारः । 'उदात्तस्वरितयोर्यणः' इति स्वरितः ॥ तादृश्यौ सृण्याविव जर्भरी भर्तारावेकत्रैवावस्थापकौ । तथा 'तुर्फरीतू तर्फितारौ शत्रूणां हन्तारौ । जर्भरी । भरतेर्यङ्लुगन्तादौणादिक इप्रत्ययः । अभ्यासस्य जकारश्छान्दसः । 'तृफ तृम्फ हिंसायाम्' । अस्मात्तृजन्तस्य तुर्फरीतारावित्यस्य पृषोदरादिस्वाङ्गविकारः । यद्वा । अस्माद्वाहुलकादौणादिकोऽरीतुप्रत्यय उत्वं च । अत्र निरुक्तं— 'द्विविधा सृणिर्भवति भर्ता च हन्ता च तथाश्चिनौ चापि भर्तारौ जर्भरी भर्तारावित्यर्थस्तुर्फरीतू 'हन्तारौ' (निरु. १३. ५) इत्यादि । 'नैतोशेव । नितोशतिर्वधकर्मा । नितोशयतीति नितोशः । तस्यापत्यं नैतोशः । ताविव 'तुर्फरी शत्रूणां हन्तारौ ॥ तृफतिर्हिंसार्थः । अस्मादौणादिको रिप्रत्यय उत्वं च ॥ 'पर्फरीका पर्फरीको शत्रूणां विदारयितारौ ॥ 'जिफला विशरणे' । अस्मात् 'पर्फरीकादयश्च' (उ. सू. ४. २०) इतीकप्रत्ययान्तो निपात्यते ॥ यद्वा । स्तोत्रजनानां धनादिदानेन पूरयितारौ ॥ 'पृ पालनपूरणयोः' । अस्मादीकनि पूर्ववत्सर्वं निपात्यते । फर्वतेः पूरणार्थाद्वा ॥ 'उदन्यजेव उदन्यजे इव । उदक्ते भवमुदन्यम् ॥ 'पह्नोमाम्' (पा. सू. ६. १. ६३) इत्यादिनाशस्प्रभृतिष्वप्युदञ्जदेशः ॥ तत्र जाते रत्ने इव निर्मलौ । कान्तियुक्तावित्यर्थः । 'जेमना जेमनौ जयशीलौ ॥ जयतेः 'अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते' इति मनिच् । दीर्घाभावश्छान्दसः ॥ 'मदेरु बलातिशयेन मत्तौ स्तुभ्यौ वा । 'ता तौ पूर्वोक्तगुणावश्चिनौ युवां 'मे मदीयं' 'जरायु' जरायुजम् अत एव 'मरायु मरणशीलं शरीरम्' 'अजरं जरारहितं मरणधर्मरहितं कुरुतम् ॥ 'नजो जरमरमित्रमृताः' इति नज उत्तरस्य जरशब्दस्याद्युदात्तत्वम् ॥

पृजेव चर्चैरं जारं मरायु क्षत्रेवार्थेषु तर्तरीथ उग्रा ।

क्रभू नापत्खरमज्जा खरज्जुर्वायुर्न पर्फरत्क्षयद्वयीणाम् ॥ ७ ॥

१. त-सु-भर्तारावित्यस्य तुर्फरीतू । २. त-भ-'जरायु' नास्ति ।

पुञ्जाऽइव । चर्चरम् । जारम् । मरायु । क्षवऽइव । अर्थेषु । तर्तरीथः । उग्रा ।
 ऋभू इति । न । आपत् । खरमज्रा । खरऽजु । वायुः । न । पर्फरत् । क्षयत् । रयीणाम् ॥ ७ ॥

हे उग्रा उग्रायुद्धर्णतेजस्कावश्विनौ पञ्ज्रेव पञ्जाविव प्राजितबलौ वीराविव स्थितौ । यद्वा । पञ्ज्रेव । ' जि जि अभिभवे ' । पादाभ्यामभिभवन्तौ समर्थाविव स्थितौ । युवां चर्चरं चरणशीलं पञ्जरं जरायुक्तम् अत एव मरायु मरणशीलं मदीयं शरीरम् अर्थेषु गन्तव्येषु तरीतव्येष्वपदादिषु पक्ष्येव । उदकनामैतत् । उदकमिव तर्तरीथः अत्यन्तं तारयथः ॥ ' तृ प्लवन्तरणयोः ' । यङ्लुगन्ताल्लिटि ' छन्दस्युभयथा ' इति थस^१ आर्धधातुकत्वेनेडागमः । ' वृत्तो वा ' (पा. सू. ७. २. ३८) इति दीर्घः ॥ ऋभू न ऋभू इव । दार्ष्टान्तिकसाम्यादत्र द्विवचनम् । ऋभू यथा स्वनिर्मितो रथ आपत् तद्वत् खरमज्रा खरं तीक्ष्णं मज्जयितारौ शोधयितारौ । अत्यन्तं शुद्धबलावित्यर्थः ॥ ' तुमस्जो शुद्धौ ' । अस्मादीणादिको रप्रत्ययः ॥ तादृशौ युवां खरजुः तीक्ष्णगतिरतिशयेन वेगवान् ऋभुभिर्दत्तो रथो युवाम् आपत् आमोत् ॥ ' आप्ल व्यासौ ' । लुङि लृदिस्वात् च्लेरङ् । स रथः वायुर्न वायुरिव पर्फरत् सर्वत्रापरयत् । सर्वत्र व्याप्तवानित्यर्थः ॥ ' फवं पूरणे ' । अस्माल्लिटि ' बहुलं छन्दसि ' इति शपः श्लुः । अभ्यासस्य रुगागमो बलोपश्च । ' लेटोऽडाटौ ' इत्यडागमः ॥ ततः स रथः रयीणां धनानां धनानि क्षयत् शत्रुभ्य आगमयत् ॥ ' क्षि निवासगत्योः ' । अस्मादन्तर्णीति-प्यथाल्लिट्यडागमः ॥ यद्वा । क्षयतिरैश्वर्यकर्मा । धनानामीष्टे ॥ छान्दसमनुदात्तत्वम् ॥

घर्मेव मधु जठरे सनेरू भगेविता तुर्फरी फारिवारम् ।

पतरेव चचरा चन्द्रनिर्णिङ्मनःक्रङ्गा मनन्या न जग्मी ॥ ८ ॥

घर्माऽइव । मधु । जठरे । सनेरू इति । भगेऽविता । तुर्फरी इति । फारिवा । अरम् ।
 पतराऽइव । चचरा । चन्द्रनिर्णिङ् । मनःऽक्रङ्गा । मनन्या । न । जग्मी इति ॥ ८ ॥

घर्मेव घर्माविव महावीराविव जठरे स्वोदरे मधु मधुनः । पष्ठया लुक् । घृतस्य सनेरू संभक्तारौ ॥ ' वन पण संभक्तौ ' । अस्मादीणादिक एरुप्रत्ययः ॥ भगेविता । भगो धनम् । तद्विषय-रक्षणयुक्तौ ॥ अवतेर्भावे कः । ' तत्पुरुषे कृति बहुलम् ' इति बहुलवचनान् बहुव्रीहावप्यलुक् । यद्वा । अवतेस्तृजन्तस्य सुपो डादेशः । स्वरस्तु छान्दसः ॥ अरम् अलं तुर्फरी शत्रूणां हिंसितारौ अत एव फारिवा । फारिरायुधम् । तद्वन्तौ भवतः । स्फुरतिर्वधकर्मा । अस्माणिचि ' चिस्फुरोणौ ' (पा. सू. ६. १. ५४) इत्यात्वम् । तदन्तादिप्रत्ययः । सकारलोपश्छान्दसः । ' छन्दसीवनिपौ ' इति मत्वर्थायां वनिप् । सुपो डादेशः ॥ पतरेव पतराविव पतनशीलौ पक्षिणाविव चचरा संचरन्तौ चन्द्रनिर्णिङ् । निर्णिगिति रूपनाम । सुपो लुक् । चन्द्रनिर्णिङौ चन्द्रसदृशरूपयुक्तौ । यद्वा । चन्द्रमाह्लादकं रूपं यथोस्तौ वर्तन्ते । मनःक्रङ्गा मनसा प्रसाधनं यथोस्तौ । क्रङ्गतिः प्रसाधनकर्मा । अस्माद्भावे घञ् । बहुव्रीहिस्वरः । मनन्या न^२ मनन्यौ यथा । मनने साधू । स्तुत्यावित्यर्थः ॥ मननशब्दात् ' तत्र साधुः ' इति यत् । तिस्वरितम् ॥ तादृशाविव जग्मी यज्ञं प्रत्यागमनशीलौ भवतः ॥ गमेः ' आह्वगमहन ' इति किन्प्रत्ययः ॥

बृहन्तेव गम्भरेषु प्रतिष्ठां पादेव गाधं तरते विदाथः ।

कर्णेव शासुरनु हि स्मरार्थोऽज्ञेव नो भजतं चित्रमम्रः ॥ ९ ॥

बृहन्ताऽइव । गम्भरेषु । प्रतिऽस्थाम् । पादाऽइव । गाधम् । तरते । विदाथः ।
कर्णाऽइव । शासुः । अनु । हि । स्मराथः । अंशाऽइव । नः । भजतम् । चित्रम् । अग्रः ॥ ९ ॥

वृहन्तेव बृहन्ताविव प्रांशु पुरुषौ यथा गम्भरेषु^१ गहनेषु जलेषु प्रतिष्ठां विन्दतः तद्वत्
गह्वरेषु गम्भीरेषु दुष्प्रवेशेषु स्थानेषु प्रतिष्ठाम् अवस्थितिमासदं युवां विदाथः^२ जानीथः । पादेव
पादाविव यथा तरते । पष्ठार्थे चतुर्थी । तरतः पुरुषस्य पादौ यथा गाधं जलं वित्तः तद्वद्युवां
तार्येषु जलेषु गाधं विदाथः जानीथः । 'विद ज्ञाने' । लेख्याडागमः । कर्णैव यथा कर्णावुक्तं शब्दं
विदतुः तद्वद्युवां शासुः शासितारं स्तुतिं कुर्वाणं जनम् अनु^३ हि स्मराथः अनुकूलं जानीथः
खलु । स्मरतेर्लेख्याडागमः । हियोगादनिघातः । 'अधीगर्थदयेशां कर्मणि' (पा. सू. २. ३. ५२)
इति शासुरित्यस्य षष्ठी । अंशेव अंशाविव यथावयवौ^४ तद्वन्तं यज्ञं भजेते तद्वद्युवां नः अस्मदीयं
चित्रं चायनीयम् अग्रः कर्म भजतम् आश्रयतम् ॥ अग्रः । 'आप्ठ व्याप्तौ' । अस्मादापः कर्मा-
ख्यायां 'ह्रस्वो नुट् च वा' (उ. सू. ४. २०७) इत्यसुन् तत्संनियोगेन ह्रस्वो नुडागमश्च ।
निस्सवरेणाद्युदात्तः ॥

आरङ्गरेव मध्वरेयेथे सारधेव गवि नीचीनबारे ।

कीनारेव स्वेदमासिष्विदाना क्षामेवोर्जा स्रयवसात् सचेथे ॥ १० ॥

आरङ्गराऽइव । मधु । आ । ईरयेथे इति । सारघाऽइव । गवि । नीचीनऽबारे ।

कीनाराऽइव । स्वेदम् । आऽसिष्विदाना । क्षामेऽइव । ऊर्जा । स्रयवमऽअत् । सचेथे इति ॥ १० ॥

आरङ्गरेव । 'गृ शब्दे' । अस्मान्नावि ऋदोरप् । अरमलं पर्याप्तं गरः शब्दनम् । तस्य
संबन्धिनी ॥ 'तस्येदम्' इत्यण् ॥ शब्दवन्तौ मेधाविव यथा मधु जलं प्रेरयतः तद्वद्युवाम् परयेथे
प्रेरयथः ॥ 'ईर प्रेरणे' । चौरादिकः ॥ सारधेव सारधाविव । सरघा मधुमक्षिका । सरधैव सारधा ।
प्रज्ञादित्वाद् (पा. सू. ५. ४. ३८) । ते^४ यथा^५ नीचीनबारे नीचीनद्वारे मधुपुष्पे मधु प्रेरयतः
तद्वद्युवां नीचीनबारे न्यग्भूतद्वारे गवि गोरूधसि क्षीरं प्रक्षिपथः । कीनारेव कीनाराविव कुत्सित-
मनुष्यौ यथा स्विद्यमानौ भवतः तद्वत् स्वेदं स्विद्यमानं जलम् आसिष्विदाना आ समन्तात्
स्वेदयन्तौ प्रक्षारयन्तौ भवथः ॥ 'जिष्विदा गात्रप्रक्षरणे' । अनुदात्तेत् । तस्माच्छान्दसे लिटि
कानजादेशः ॥ क्षामेव । 'क्षै जै पै क्षये' । अस्मादातो मनिन् । ह्रस्वश्छान्दसः । क्षामा क्षीणा
गौः स्रयवमात् । अदेः क्तिप् । शोभनं यवसं घासादिकं भक्षयन्ती क्षीररूपेणाग्नेन समवेता यथा
भवति तद्वद्युवाम् ऊर्जा हवीरूपेणाग्नेन सचेथे संगच्छेथे ॥ 'षच समवाये' ॥

ऋध्याम स्तोमं सनुयाम वाजमा नो मन्त्रं स्रथेहोर्प यातम् ।

शो न पक्कं मधु गोष्वन्तरा भूतांशो अश्विनोः काममप्राः ॥ ११ ॥

ऋध्याम । स्तोमम् । सनुयाम् । वाजम् । आ । नः । मन्त्रम् । सऽरथा । इह । उप । यातम् ।
यशः । न । पक्कम् । मधु । गोषु । अन्तः । आ । भूतऽअंशः । अश्विनोः । कामम् । अप्राः ॥ ११ ॥

१. त-भ- 'गम्भरेषु' नास्ति । २. ग-त-भ- 'विदाथः' नास्ति । ३. ग४-त४.५-यथा यज्ञ-
स्यावयवौ । ४. त-भ-तथा ।

हे अश्विनौ वयं ऽस्तौमं त्रिवृत्पञ्चदशादिकम् ऽकथ्याम कथ्यास्म वर्धयेम ॥ 'ऋधु वृद्धौ' । अस्मादाशीर्लिङि 'किदाशिषि' इति यासुटः कित्वम् ॥ ऽवाजं हविल्लक्षणमन्नं युवाभ्यां ऽसनुयाम प्रयच्छेम ॥ 'पणु दाने' । तानादिकः । विधिलिङ् । वाक्यभेदादनिघातः ॥ तस्माद्युवां ऽसरथा सरथौ समानरथावेकमेव रथमारूढौ सन्तौ ऽइह अस्मिन् कर्मणि ऽनः अस्मदीयं ऽमन्त्रं मननीयं स्तोत्रम् ऽउप ऽयातम् उपागच्छतम् । ऽगोष्वन्तः । गोरूधस्यवस्थितं ऽपक्वं परिणतम् अत एव ऽमधु मधुरं ऽयशो ऽन । यत्र इत्यञ्जनाम । नश्चार्थे । क्षीराज्यादिलक्षणं महावीरेऽवनीयमानमन्नं चापेक्षयागच्छत-मिति संबन्धः । एवमुक्तप्रकारेण ऽभूतांशः एतन्नामर्षिः ऽअश्विनोः ऽकामम् अभिलाषमात्मीयाभिः स्तुतिभिः ऽआ ऽअप्राः आपूरयत् । संपूर्णमकार्षीदित्यर्थः ॥ 'प्रा पूरणे' । आदादिकः । व्यत्ययेन मध्यमः ॥ अत्राश्विने सूक्ते सर्वाण्यपि पदानि दुर्व्युत्पादान्यस्माभिर्दिङ्मात्रं प्रदर्शितानि । एवं निरुक्तव्याकरणादिभिरर्थविशेषे बुद्धिमद्भिरुच्येयानि ॥ २ ॥

'आविः' इत्येकादशचर्ममष्टमं सूक्तम् । दिव्यो नामाग्निरस ऋषिः । प्रजापतेः सुता दक्षिणा सा वा ऋषिका । 'शतधारं वायुम्' इति चतुर्थी जगती शिष्टा दश त्रिष्टुभः । अनेन सूक्तेन ऋत्विग्भ्यो दीयमाना दक्षिणा तद्दातारो यजमाना वा स्तूयन्ते । अतः सैव देवता । तथा चानु-क्रान्तम्—'आविर्दिव्यो दक्षिणा वा प्राजापत्या दक्षिणां तद्दानृन्वास्तौचतुर्थी जगती' इति । गतो विनियोगः ॥

आविर्भून्महि माघोनमेषां विश्वं जीवं तमसो निरमोचि ।

महि ज्योतिः पितृभिर्दत्तमागादुरुः पन्था दक्षिणाया अदर्शि ॥ १ ॥

आविः । अ॒भुत् । महि॑ । माघो॑नम् । ए॒पाम् । विश्व॑म् । जी॒वम् । तम॑सः । निः । अ॒मोचि॑ ।

महि॑ । ज्योतिः॑ । पि॒तृभिः॑ । द॒त्तम् । आ । अ॒गात् । उ॒रुः । पन्थाः॑ । दक्षि॑णायाः । अ॒दर्शि॑ ॥ १ ॥

इदं सूक्तं दक्षिणाया वा तद्दातृणां वा स्तावकम् । दक्षिणा तु यागाङ्गं यागस्तु सायंकाले न क्रियते । 'न सायमस्ति देवया अजुष्टम्' (ऋ. सं. ५. ७७. २) इत्यादिश्रवणात् । तस्मात् अङ्गयव कर्तव्यः । अहश्च सूर्योदयात्पश्चाद्भवतीति सूक्तादौ सूर्योदयोऽभिधीयते । ऽमाघोनम् । मघवेन्द्रः^१ । इन्द्रश्च सूर्यः 'चैत्रमासे तयोरिन्द्रः' इति स्मरणात् । तस्य संबन्धि ॥ 'तस्येदम्' इत्यण् । अतद्धिते प्रत्यये संप्रसारणमभिहितम् (पा. सू. ६. ४. १३३) । सर्वविधीनां छन्दसि विकल्पितत्वादत्र तद्धितेऽपि संप्रसारणम् ॥ सूर्यात्मकस्येन्द्रस्य स्वभूतं ऽमहि महत् तेजः ऽएषां यजमानानां यागसिद्धयर्थम् ऽआविर्भूत् । प्रकाशितमुद्भूतमभूत् । तत्र ऽविश्वं सर्वं ऽजीवं स्थावर-जङ्गमात्मकं जगत् ऽतमसः सकाशात् ऽनिरमोचि^२ निर्मुक्तमभूत्^३ । मुञ्चतेः^३ कर्मलुङि चिणि रूपम् । अथानन्तरं ऽपितृभिः यत् पितृभिर्देवैः ऽदत्तं नो* हविषामागमनाय तत्^३ ऽमहि महत् ऽज्योतिः सूर्याख्यम् ऽआगात् आगच्छति । पश्चात् ऽदक्षिणायाः यागाङ्गभूतायाः ऽउरुः महान् ऽपन्थाः मार्गः ऽअदर्शि सर्वैर्यजमानैर्दृष्टोऽभूत् । सर्वे यागं कृत्वा ऋत्विग्भ्यो दक्षिणां दत्तवन्त इत्यर्थः ॥

उ॒च्चा दि॒वि दक्षि॑णावन्तो अस्थुर्ये अ॒श्वदाः सह॑ ते सूर्येण ।

हिर॑ण्यदा अ॒मृत॑त्वं भ॒जन्ते वासो॑दाः सोम॑ प्र ति॒रन्तु॑ आर्युः ॥ २ ॥

१. त-म-मघोन इन्द्रः । २. भ-'निरमोचि निर्मुक्तमभूत्' नास्ति; त४.५-तेन निर्मुक्तमभूत् । ३. भ-'मुञ्चतेः...तत्' नास्ति । * त४.५-आत्मनो ।

उच्चा । दिवि । दक्षिणाऽवन्तः । अस्थुः । ये । अश्वऽदाः । सह । ते । सूर्येण ।
हिरण्यऽदाः । अमृतऽत्वम् । भजन्ते । वासःऽदाः । सोम । प्र । तिरन्ते । आयुः ॥ २ ॥

वदक्षिणावन्तः दक्षिणाया देयत्वेन तद्वन्तो दक्षिणां दत्तवन्तो यजमानाः । उच्चा उच्चैः स्थानैः स्थिते । दिवि द्युलोके । अस्थुः तिष्ठन्ति । सामान्येनोक्त्वा दातृविशेषाणां फलविशेषमाह । अश्वदाः अश्वानां दातारः । ये यजमानाः । ते । सूर्येण सर्वस्य स्वस्वकर्मणि प्रेरकेणादित्येन । सह तिष्ठन्ति । ये । हिरण्यदाः^१ हिरण्यदातारः ते । अमृतत्वम् अमरणधर्मत्वं देवत्वं । भजन्ते । ‘अमृतं वै हिरण्यम्’ (तै. सं. ५.२.७.२) इत्याम्नानात् । तथा ‘सौम्यं वै वासः’ (तै. ब्रा. २.२.५) इति श्रवणात् सोम एव संबोध्यते । हे । सोम । वासोदाः स्वदेवत्ववस्त्राणां^२ दातारो ये सन्ति ते त्वया सह तिष्ठन्तीति शेषः । एते सर्वे । आयुः जीवनं । प्र । तिरन्ते प्रवर्धयन्ति । प्रपूर्वस्तिरतिवृद्धयर्थः ॥

दैवीं पूर्तिर्दक्षिणा देवयज्या न कवारिभ्यो नहि ते पूणन्ति ।

अथा नरः प्रयतदक्षिणासोऽवद्यभिया बहवः पूणन्ति ॥ ३ ॥

दैवी । पूर्तिः । दक्षिणा । देवऽयज्या । न । क्वऽअरिभ्यः । नहि । ते । पूणन्ति ।
अथ । नरः । प्रयतऽदक्षिणासः । अवद्यऽभिया । बहवः । पूणन्ति ॥ ३ ॥

वदैवी देवसंबन्धिनी ॥ ‘देवाद्यजो’ (पा. सू. ४. १. ८५. ३) इत्यञ् । तादृशी । पूर्तिः पालिनी तस्माध्या । देवयज्या ॥ ‘छन्दसि निष्टक्यं’ (पा. सू. ३. १. १२३) इति निपातितः ॥ देवयागः । तदङ्गभूता । दक्षिणा । न । कवारिभ्यः ॥ ‘ऋ गतौ’ इत्यस्य ‘अच इः’ (उ. सू. ४.१३८) इतीप्रत्ययः ॥ कुस्मितगन्तृभ्योऽयष्ट्यः । एतेभ्यो न भवति । यद्वा । देवानां स्वभूता । पूर्तिः पूरयित्री स्तुतिभिर्हविर्भिश्च तादृशी देवयज्या दक्षिणा च तेभ्यो न भवतः । तत्र हेतुरुच्यते । हि यस्मात् । ते कुस्मितगन्तारः । नहि । पूणन्ति देवान् स्तुतिभिर्हविर्भिश्च न प्रीणयन्ति । ‘पूण प्रीणने’ । तौदादिकः । अथ इति प्रश्ने । यष्टृणां देवयागादि कथं भवति । उच्यते । नरः कर्मणां नेतारः अत एव । प्रयतदक्षिणासः दत्तदक्षिणाः । बहवः यजमानाः । अवद्यभिया ॥ ‘अवद्यपण्यवर्था गह्वं’ (पा. सू. ३. १. १०१) इति यत्प्रत्ययान्तत्वेन निपातितः ॥ पापभिया । विहिताननुष्ठाने दुरितानि भवन्ति खलु । तस्मात्तद्वीत्या । पूणन्ति देवान् प्रीणयन्ति । तस्माद्यष्टृणां देवपालनयागदक्षिणा भवतीत्यर्थः^३ ॥

शतधारं वायुमर्कं स्वर्विदं नृचक्षसस्ते अभि चक्षते हविः ।

ये पूणन्ति प्र च यच्छन्ति संगमे ते दक्षिणां दुहते सप्तमातरम् ॥ ४ ॥

शतधारम् । वायुम् । अर्कम् । स्वःऽविदम् । नृचक्षसः । ते । अभि । चक्षते । हविः ।
ये । पूणन्ति । प्र । च । यच्छन्ति । समऽगमे । ते । दक्षिणाम् । दुहते । सप्तमातरम् ॥ ४ ॥

वशतधारं बहुधारेणोपेतं । वायुम् एतन्नामकं । स्वर्विदं स्वर्गस्य लम्भकं सर्वस्य वेत्तारं वा । अर्कम् अर्चनीयमादित्यं च एतौ । नृचक्षसः नृणां द्रष्टृनन्यानिन्द्रादीन् देवांश्चाभिलक्ष्य । ते यजमानाः । हविः चक्षते । तेभ्यो दातुं पश्यन्ति जानन्ति^४ । चष्टेलटि रूपम् । किंच । संगमे । कर्मकरणार्थम्

१. त-भ-‘हिरण्यदाः’ नास्ति । २. त-भ-मु-तदेवत्य^० । ३. त-भ-१.२.४.८-भवतीत्यर्थः ।

४. त-भ-‘जानन्ति’ नास्ति ।

ऋत्विजोऽत्र संगच्छन्त इति संगमः ॥ 'ग्रहवृद्धनिश्चिगमश्च' इत्यधिकरणेऽपू । याथादिस्वरः ॥ तस्मिन् यज्ञे ष्ये यष्टारः षृण्वन्ति स्तुतिभिः प्रीणयन्ति । ये षच तेभ्यो देवेभ्यो हवींषि षप्र ष्यच्छन्ति । उभयत्र यद्योगादिनिघातः । षते षससमातरम् । सससंख्याका मातृभूता अग्निष्टोमादिसंस्था यस्यां भवन्ति सा । यद्वा । सससंख्याका मातरः कर्मणां निर्मातारः कर्तारो होत्रादयः सन्ति । तादृशीं षदक्षिणां षदुहते ऋत्विग्भ्यो दुहन्ति ॥

दक्षिणावान् प्रथमो हूत एति दक्षिणावान् ग्रामुणरिग्रमेति ।

तमेव मन्ये नृपतिं जनानां यः प्रथमो दक्षिणामाविवाय ॥ ५ ॥

दक्षिणाऽवान् । प्रथमः । हूतः । एति । दक्षिणाऽवान् । ग्रामऽनीः । अग्रम् । एति । तम् । एव । मन्ये । नृपतिम् । जनानाम् । यः । प्रथमः । दक्षिणाम् । आऽविवाय ॥ ५ ॥

वहूतः ऋत्विग्भिराहूतः षदक्षिणावान् यजमानः षप्रथमः सर्वेषां मुख्यः सन् षएति सर्वत्र गच्छति । तथा षग्रामणीः ग्रामाणां नेता धनवत्त्वेन तेषां कर्ता षदक्षिणावान् सः षअग्रमेति । सर्वेषां प्रथममेव गच्छति । षतमेव षनृपतिं नराणां पालयितारमिति षमन्ये ऋषिरहमवबुध्ये षप्रथमः षयः^१ षजनानां षदक्षिणाम् षआविवाय आगमयति । वी गत्यादिषु । तस्य लिटि रूपम् । तं नृपतिमिति मन्ये । यद्वा । जनानामिति पूर्ववाक्यशेषः । जनानां मध्ये तमेव मनुष्याणां स्वामिनमिति मन्ये ॥ ॥ ३ ॥

तमेव ऋषिं तमु ब्रह्माणमाहुर्यज्ञन्यं सामगामुक्थशासम् ।

स शुक्रस्य तन्वो वेद तिस्रो यः प्रथमो दक्षिणया रराध ॥ ६ ॥

तम् । एव । ऋषिम् । तम् । ऊँ इति । ब्रह्माणम् । आहुः । यज्ञऽन्यम् । सामऽगाम् । उक्थऽशासम् । सः । शुक्रस्य । तन्वः । वेद । तिस्रः । यः । प्रथमः । दक्षिणया । रराध ॥ ६ ॥

वतमेव दक्षिणाया दातारम् षऋषिम् अतीन्द्रियार्थदर्शिनं यद्वा सत्कर्मकरणेन ऋषिमित्याहुः । तथा षतमु तमेव षब्रह्माणमाहुः । किंच तमेव षयज्ञन्यम् ॥ 'णीञ् प्रापणे' । क्तिप् । 'उदात्तस्वरित-योर्थणः' इत्यमः स्वरितत्वम् ॥ यज्ञस्य नेतारमध्वर्युमित्याहुः । तमेव षसामगां साम्नां गातार-मिति । तथा षउक्थशासम् । 'शन्सु स्तुतौ' । क्तिप् । संहितायां दीर्घञ्छान्दसः । उक्थशसं शस्त्राणां शंसितारं होतारमिति भ्रुवन्ति । दक्षिणादानेन तत्कर्मणः परिग्रहात् । षसः दाता षशुक्रस्य दीप्यमानस्य ज्योतिषः षतिस्रः षतन्वः अग्निवैद्युतादित्यात्मकानि त्रीणि शरीराणि षवेद जानाति । यद्वा । शुक्रस्य दीप्तस्याग्नेराहवनीयाद्यात्मकानि^१ त्रीणि शरीराणि जानाति । षप्रथमः मुख्यः षयः जनः षदक्षिणया षरराध ऋत्विगादीनाराधयति ॥ 'राध संसिद्धौ' । लिटि रूपम् । लिट्स्वरः ॥

दक्षिणाश्च दक्षिणा गां ददाति दक्षिणा चन्द्रमुत यद्विरण्यम् ।

दक्षिणान्नं वनुते यो न आत्मा दक्षिणां वर्म कृणुते विजानन् ॥ ७ ॥

दक्षिणा । अन्नम् । दक्षिणा । गाम् । ददाति । दक्षिणा । चन्द्रम् । उत । यत् । हिरण्यम् । दक्षिणा । अन्नम् । वनुते । यः । नः । आत्मा । दक्षिणाम् । वर्म । कृणुते । विऽजानन् ॥ ७ ॥

वदक्षिणा तद्दातृभ्यः वअश्वं वददाति । तथा वगां च ददाति । तथा वचन्द्रं सुवर्गं ददाति । वउत अपि च वयद्विरण्यं रजतमस्ति । ' रजतं हिरण्यम् ' (तै. सं. १. ५. १, २) इत्याम्नानात् । तच्च ददाति । किंच सा वअश्वं^१ ववृणुते ददाति । वनोतिरत्र दानार्थः । तस्मात् वनः अस्मदीयः वयः वआत्मा अस्ति सः ववर्म वविजानन् कवचं यथायुधानां निवारकं तद्वहुरितानि वारयतीति कवचमिति विजानन् वदक्षिणाम् अश्वादिदानशीलां वकृणुते । ऋत्विग्भ्यः करोति ॥

न भोजा ममृर्न न्यर्थमीयुर्न रिंष्यन्ति न व्यथन्ते ह भोजाः ।

इदं यद्विश्वं भुवनं सर्वश्चैतत्सर्वं दक्षिणैभ्यो ददाति ॥ ८ ॥

न । भोजाः । ममृः । न । निऽअर्थम् । ईयुः । न । रिंष्यन्ति । न । व्यथन्ते । ह । भोजाः । इदम् । यत् । विश्वम् । भुवनम् । सर्वं । रिति स्त्रैः । च । एतत् । सर्वम् । दक्षिणा । एभ्यः । ददाति ॥ ८ ॥

वभोजाः भोजयितारो धनादिदानेन दातारः वन वममृः न म्रियन्ते । देवत्वं भजन्त इत्यर्थः । अत एव वन्यर्थम् ॥ ' ऋ गतौ ' । उषिकृषिगार्तिभ्यस्थन् (उ. सू. २. ४) । समासे थाथादि-स्वरः ॥ निकृष्टां गतिं वन वईयुः न प्राप्नुवन्ति ॥ ' इण् गतौ ' । लिटि ' दीर्घं इणः किति ' (पा. सू. ७. ४. ६९) इति दीर्घः ॥ तथा वन वरिंष्यन्ति । कैश्चिदप्यहिंसिता भवन्ति । कर्मणि व्यत्ययेन परस्मैपदम् । अत एव वभोजाः दातारः वन व्यथन्ते । परस्परं न भीता न बाधिता वा भवन्ति । वह प्रसिद्धौ । किंच वइदं परिदृश्यमानं विश्वं सर्वं वभुवनं यत् भूतजातमस्ति वस्वश्च स्वर्गलोकश्च वएतत्सर्वं वदक्षिणा स्वयम् वएभ्यः तद्दातृभ्यः वददाति प्रयच्छति ॥

भोजा जिग्युः सुरभिं योनिमग्रे भोजा जिग्युर्वध्वं^१ या सुवासाः ।

भोजा जिग्युरन्तःपेयं सुराया भोजा जिग्युर्ये अहूताः प्रयन्ति ॥ ९ ॥

भोजाः । जिग्युः । सुरभिम् । योनिम् । अग्रे । भोजाः । जिग्युः । वध्वम् । या । सुवासाः । भोजाः । जिग्युः । अन्तःऽपेयम् । सुरायाः । भोजाः । जिग्युः । ये । अहूताः । प्रयन्ति ॥ ९ ॥

वभोजाः दातारः वअग्रे प्रथममेव वयोनिं क्षीरादेरूपत्तिस्थानं वसुरभिं धेनुं वजिग्युः । शत्रुभ्यो जितवन्तः ॥ ' जि जये ' । लिटि ' सन्लिटोर्जे ' इत्यभ्यासादुत्तरस्य कवर्गादेशः ॥ तथा वभोजाः दातारः ववध्वं, वधू नवोढां स्त्रीं वजिग्युः । या स्त्रीः वसुवासाः शोभनवासा अस्ति तां जिग्युः । किंच वभोजाः शत्रूणां वसुरायाः वअन्तःपेयम् अन्तःपानं वजिग्युः ॥ ' पा पाने ' । भावे यत् । ' ईयति ' इतीत्वम् । आर्धधातुकलक्षणो गुणः । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ वये शत्रवः वअहूताः बलाधिक्येनानाहूयमानाः वप्रयन्ति प्रमुखमागच्छन्ति तान् वभोजाः दक्षिणाया दातारो जनाः वजिग्युः जयन्ति ॥

भोजायाश्च सं मृजन्त्याशु भोजायास्ते कन्याः^३ शुम्भमाना ।

भोजस्येदं पुष्करिणीं^३ वेदम् परिष्कृतं देवमानेवं चित्रम् ॥ १० ॥

भोजायं । अश्वम् । सम् । मृजन्ति । आशुम् । भोजायं । आस्ते । कन्याः । शुम्भमाना । भोजस्यं । इदम् । पुष्करिणीं^३ इव । वेदम् । परिष्कृतम् । देवमाना^३ इव । चित्रम् ॥ १० ॥

१भोजाय दात्रे १आशुं शीघ्रगामिनम् १अश्वं १सं १सृजन्ति । परिचारकाः सम्यगलंकुर्वन्ति ।
 'सृज् शौचालंकारयोः' । तथा १कन्या । कन्यात्वेनात्र संनिकर्षादभिनवं यौवनं लक्ष्यते । अभिनव-
 यौवना १शुभममाना शरीरावयवविशेषशोभया वस्त्राद्यलंकारशोभया च शोभमाना स्त्री तस्मै १भोजाय
 दात्रे १आस्ते । तथा १भोजस्य दातुरेव हृदयाह्लादकरं १वेदम् गृहं भवति । कीदृशम् । १पुष्करिणीव ।
 पुष्कराणि पद्मानि यस्याः सन्तीति पुष्करिणी सरसी । सा यथा पद्महंसादिभिरलंकृता भवति तद्वत्
 १परिष्कृतं वितानादिभिरलंकृतम् ॥ परिपूर्वस्य करोतेभूषणार्थं संहितायां सुडागमः । 'परिनिविभ्यः'
 इति सुटः षत्वम् । 'गतिरनन्तरः' इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् ॥ तथा १देवमानेव । 'सुपां सुलुक्'
 इति प्रथमैकवचनस्याकारः ॥ देवमानमिव देवयानमिव १चित्रं मनोहरं वेदम् तस्य भवति ॥

भोजमश्वाः सुष्ठुवाहो वहन्ति सुवृद्धो वर्तते दक्षिणायाः ।

भोजं देवासोऽवता भरेषु भोजः शत्रून्त्समनीकेषु जेता ॥ ११ ॥

भोजम् । अश्वाः । सुष्ठुऽवाहः । वहन्ति । सुवृत् । रथः । वर्तते । दक्षिणायाः ।

भोजम् । देवासः । अवत । भरेषु । भोजः । शत्रून् । समऽअनीकेषु । जेता ॥ ११ ॥

१सुष्ठुवाहः ॥ 'वह प्रापणे' । 'वहश्च' इति ण्विप्रत्ययः । शोभनवहनसमर्थाः १अश्वाः १भोजं
 दातारं १वहन्ति । लक्ष्यं देशं प्रापयन्ति । ततः १दक्षिणायाः दातुर्यजमानस्य १सुवृत् सुष्ठु चक्रादि-
 वर्तनं यस्य सोऽश्वादिसहितः १रथः १वर्तते । अथ प्रत्यक्षः । हे १देवासः हे देवा इन्द्रादयः १भरेषु ।
 भ्रियत^१ आहवनीयादिरूपेणाग्निरत्रेति भरा यज्ञाः । यद्वा । 'भृ भर्त्सने' । भृणन्ति भर्त्सयन्ति योद्धारः
 अत्रेति भराः संग्रामाः । तेषु १भोजं दातारम् १अवत रक्षत । ततो युष्माभिः पालितः १भोजः
 घनादिदानेन जनानां भोजयिता सन् १समनीकेषु संग्रामेषु १शत्रून् १जेता जयशीलो भवति ॥
 'जि जये' । ताच्छीलिकस्तृन् । अत एव 'न लोकाभ्यय' इति शत्रुशब्दस्य षष्ठीप्रतिषेधः ॥ ४ ॥

'किमिच्छन्ती' इत्येकादशर्चं नवमं सूक्तं त्रैष्टुभम् । ऐन्द्रपुरोहितस्य बृहस्पतेर्गोषु बलनाम्नोऽ-
 सुरस्य भटैः पणिनामकैरसुरैरपहृत्य गुहायां निहितासु सतीषु बृहस्पतिप्रेरितेनेन्द्रेण गवामन्वेषणाय
 सरमा नाम देवशुनी प्रेषिता । सा च महती नदीमुत्तीर्य बलपुरं प्राप्य गुप्तस्थाने नीतास्ता गा ददर्श ।
 अथ तस्मिन्नन्तरे पणय इदं वृत्तान्तमवगच्छन्त एनां मित्रीकर्तुं संवादमकुर्वन् । तत्र प्रथमातृतीयाद्या
 अयुजोऽन्त्यावर्जिताः पणीनां वाक्यानि । अत्र त ऋषयः सरमा देवता । द्वितीयाचतुर्थ्याद्या युज
 एकादशी च षट् सरमाया वाक्यानि । अतस्तासु सर्पिः पणयो देवता । तथा चानुक्रान्तं—'किमि-
 च्छन्ती पणिभिरसुरैर्निगूढा गा अन्वेष्टुं सरमां देवशुनीमिन्द्रेण प्रहितामयुग्मिभः पणयो मित्रीयन्तः
 प्रोचुः सा तान्युग्मान्याभिरनिच्छन्ती प्रत्याचष्टे' इति । गतो विनियोगः ॥

किमिच्छन्तीं सरमा प्रेदमानङ् दूरे ह्यध्वा जगुरिः पराचैः ।

कास्मेहिंतिः का परितक्म्यासीत्कथं रसाया अतरः पयांसि ॥ १ ॥

किम् । इच्छन्तीं । सरमा । प्र । इदम् । आनट् । दूरे । हि । अध्वा । जगुरिः । पराचैः ।

का । अस्मेऽहिंतिः । का । परितक्म्या । आसीत् । कथम् । रसायाः । अतरः । पयांसि ॥ १ ॥

अनयागच्छन्तीं सरमां दृष्ट्वा पणयो वदन्ति । १सरमा सरणशीलैतन्नामिका देवशुनी १किमि-
 च्छन्ती^२ किं प्रार्थयमाना सती १इदम् अस्मदीयं स्थानं १प्र १आनट् प्राप्नोत् ॥ आङ्पूर्वो नशिः

व्यासिकर्मा । तस्य लुङि 'मन्त्रे घस' इत्यादिना च्लेर्लुक् । छन्दस्यपि दृश्यत इत्याडागमः ॥ १०३ पराचैः पराञ्चि पराङ्मुखान्यावृत्तिवर्जितानि यानि गमनानि तैः १जगुरिः उतूणैः । महता प्रयत्नेनापि गन्तुं न शक्यत इत्यर्थः ॥ 'गृ निगारणे' । 'आदगमहन' इत्यादिना किन्प्रत्ययः । 'बहुलं छन्दसि' (पा. सू. ७. १. १०३) इत्युत्त्वम् ॥ तादृशोऽयम् १अध्वा १दूरे १हि विप्रकृष्टः खलु । यद्वा । पराचैः पराञ्चनैर्जगुरिरित्यर्थं गन्त्री पार्ष्णिभागमनालोकमाना सतीदं स्थानं प्राप्नोति । दूरेऽयमध्वा यदृच्छया गन्तुं न शक्यते । अतो वयमेतां पृच्छामः । हे सरमे १का कीदृशी १अस्मेहितिः । कोऽस्मा-स्वर्थंहितिः । कोऽस्मासु त्वदपेक्षितार्थो निहितः । यद्वा । अस्मासु कोऽर्थो गतः । दधातेर्हि नोतेर्वा क्तिनि रूपम् । आगच्छन्त्यास्तव १का कीदृशी १परितक्म्या रात्रिः १आसीत् । यद्वा । तक्ततिर्गत्यर्थः । परितक्नं परितो गमनं भ्रमणं वा कीदृशमासीत् । १कथं च १रसायाः शब्दायमानाया अन्तरिक्षनद्या योजनशतविस्तीर्णायाः १पयांसि उदकानि १अतरः तीर्णवत्यसि । एतद्वद । अत्र 'किमिच्छन्ती सरमेदं प्रानट्' (निरु. ११. २५) इत्यादिकं निरुक्तं द्रष्टव्यम् ॥

इन्द्रस्य दूतीरिषिता चरामि मह इच्छन्तीं पणयो निधीन्वः ।

अतिष्कदो भियसा तन्न आवत्तथा रसाया अतरं पर्यांसि ॥ २ ॥

इन्द्रस्य । दूतीः । इषिता । चरामि । महः । इच्छन्तीं । पणयः । निधीन् । वः ।

अतिऽस्कदः । भियसा । तत् । नः । आवत् । तथा । रसायाः । अतरम् । पर्यांसि ॥ २ ॥

अनया तान् सरमा प्रत्युवाच । हे १पणयः एनन्नामका असुराः १इन्द्रस्य १दूतीः । 'सुपां सुलुक्' इति प्रथमैकवचनस्य सुष्ठान्दसः । अहम् इषिता तेनैव प्रेषिता सती १चरामि । युष्मदीयं स्थानमागच्छामि । किमर्थम् । १वः युष्मदीयान् युष्मदीये पर्वतेऽधिष्ठापितान् १महः महतः १निधीन् बृहस्पतेर्गोनिधीन् इच्छन्ती कामयमाना सती चरामि । किंच १अतिष्कदः ॥ 'स्कन्दि-गतिशोपणयोः' । भावे क्प् । अतिष्कन्दनादतिक्रमणाज्जातेन १भियसा भयेन १तत् नदीजलं १नः । पूजायां बहुवचनम् । माम् १आवत् अरक्षत् । १तथा तेन प्रकारेण १रसायाः नद्याः १पयांसि उदकानि १अतरं तीर्णवत्यस्मि ॥

कीदृङ्इन्द्रः सरमे का दृशीका यस्येदं दूतीरसरः पराकात् ।

आ च गच्छान्मित्रमेना दधामाथा गवां गोपतिर्नो भवाति ॥ ३ ॥

कीदृङ् । इन्द्रः । सरमे । का । दृशीका । यस्य । इदम् । दूतीः । असरः । पराकात् ।

आ । च । गच्छात् । मित्रम् । एन । दधाम । अर्थ । गवाम् । गोऽपतिः । नः । भवाति ॥ ३ ॥

तेषां वाक्यम् । हे १सरमे तव स्वामी १इन्द्रः १कीदृक् । कियत्पराक्रमवान् । १का १दृशीका । तस्य कीदृशी दृष्टिः । दृष्टिरूपा सेना कियती । १यस्य १दूतीः दूती त्वम् १इदम् अस्मदीयं स्थानं १पराकात् अतिदूरात् १असरः आगमः । इति तामुक्त्वा इदानीं ते परस्परमाहुः । एषा सरमा १आ १गच्छात् १व आगच्छतु च । गमेर्लैव्याडागमः । स्वामी १भवाति भवतु । न ह्येकस्या गोः किंतु बहुनां गवां स्वामी भवतु । वृथवृत्तिभ्यां स्वामित्वं बाहुल्यं च विचक्ष्यते ॥

नाहं तं वेद दभ्यं दभत्स यस्येदं दूतीरसरं पराकात् ।

न तं गूहन्ति स्रवतो गभीरा हता इन्द्रेण पणयः शयध्वे ॥ ४ ॥

न । अहम् । तम् । वेद । दभ्यम् । दभत् । सः । यस्य । इदम् । दूतीः । असरम् । पराकात् ।

न । तम् । गूहन्ति । स्रवतः । गभीराः । हताः । इन्द्रेण । पणयः । शयध्वे ॥ ४ ॥

सरमा वदति । हे पणयः ऽतम् इन्द्रं ऽदभ्यं हन्तव्यमिति ऽन ऽवेद न^१ जानामि । दभेः अचो यत् । कथम् । ऽसः इन्द्रः ऽदभत् सर्वान् जनान् दभति हिनस्येव ॥ दभेल्लेटि रूपम् । वाक्य-भेदादनिघातः ॥ ऽयस्य ऽदूतीः दूती अहम् ऽइदं युष्मदीयं स्थानं ऽपराकात् अतिदूरादेशात् ऽअसरं प्राप्ताभूवम् । इन्द्रो हिंसितव्यो^२ न भवतीत्यत्र युक्तिमाह । ऽस्रवतः । स्रवणं स्रवः । तमाचरन्ति ॥ आचारार्थे क्प् । तुगागमः । जसि रूपम् ॥ स्रवणशीलाः ऽगभीराः गम्भीरा नद्यः ऽतम् इन्द्रं ऽन गूहन्ति न संवृण्वन्ति । नाच्छादयन्ति । किंत्वाविष्कुर्वन्ति । वयं यस्य महिम्ना समुद्रं प्रतिसरामः । तस्मादहिंस्य इत्येनं प्रकटीकुर्वन्ति । 'गूह संवरणे' । भौवादिकः । तस्माद्दे ऽपणयः यूयम् ऽइन्द्रेण तादृशपराक्रमेण ऽहताः सन्तः ऽशयध्वे ॥ 'शीङ् स्वप्ने' । 'बहुलं छन्दसि' इति शपो लुगभावः ॥

इमा गावः सरमे या ऐच्छः परिं दिवो अन्तान्सुभगे पतन्ती ।

कस्त एना अव सृजादयुध्व्युतास्माकमायुधा सन्ति तिग्मा ॥ ५ ॥

इमाः । गावः । सरमे । याः । ऐच्छः । परिं । दिवः । अन्तान् । सुभगे । पतन्ती ।

कः । ते । एनाः । अव । सृजात् । अयुध्वी । उत । अस्माकम् । आयुधा । सन्ति । तिग्मा ॥ ५ ॥

क्रुद्धाः पणयः प्रयूचुः । हे ऽसुभगे शोभनसौभाग्यवति^३ हे ऽसरमे ऽदिवः छुलोकस्य ऽअन्तान् पर्यन्तान् ऽपरि ऽपतन्ती कुत्र गावस्तिष्ठन्तीति परितो गच्छन्ती त्वम् ऽइमाः परिदृश्यमानाः ऽयाः ऽगावः । सुव्यत्ययः । गाः ऽऐच्छः कामयसे ताः ऽएनाः गाः ऽते त्वदीयः ऽकः ऽअयुध्वी अयुध्वा ऽअव ऽसृजात् । अस्मात् पर्वतादवसृजेत् । विनिर्गमयेत् । सृजेल्लेटि रूपम् । अयुध्वी । युधेः क्त्वाप्रत्यये 'स्नात्वाद्यश्च' इति निपातितः । नञ्समासत्वात्त्यबादेशभावः । नञः प्रकृतिस्वरत्वम् । ऽउत अपि च ऽअस्माकं ऽतिग्मा तीक्ष्णानि ऽआयुधा आयुधानि ऽसन्ति । तस्मादस्माभिर्युद्धमकृत्वा को वा गा आहरति^४ ॥ ॥ ५ ॥

असेन्या ऋः पणयो वचांस्यनिषव्यास्तन्वः सन्तु पापीः ।

अर्धृष्टो व एतवा अस्तु पन्था बृहस्पतिर्व उभया न मृळात् ॥ ६ ॥

असेन्या । वः । पणयः । वचांसि । अनिव्याः । तन्वः । सन्तु । पापीः ।

अर्धृष्टः । वः । एतवै । अस्तु । पन्थाः । बृहस्पतिः । वः । उभया । न । मृळात् ॥ ६ ॥

सा तान्निराह । हे ऽपणयः ऽवः युष्माकं ऽवचांसि पूर्वोक्तानि वचनानि ऽअसेन्या असेन्यानि । सेनार्हाणि न भवन्ति ॥ सेनाशब्दात् तदहंतीत्यर्थे 'छन्दसि च' इति यत्प्रत्ययः । नञा समासः । 'ययतोश्चातदर्धे' (पा. सू. ६. २. १५६) इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् ॥ तथा ऽतन्वः युष्मदीयानि

शरीराणि ऽअनिषव्याः इष्वर्हाणि न ऽसन्तु पराक्रमराहित्येन । पूर्ववत् प्रत्ययः । ‘ओर्गुणः’ (पा. सू. ६. ४. १४६) इति गुणः । स्वरश्च तादृक् । यतः ऽपापीः पापयुक्तानि खलु ॥ ‘छन्दसी-वनिपौ’ इतीप्रत्ययः । जसः सुः । किञ्च ऽवः युष्मदीयः ऽपन्थाः मार्गः ऽएतवै गन्तुम् ऽअष्टः असमर्थः ऽअस्तु ॥ ‘इण् गतौ’ इत्यस्य तुमर्थे तवैप्रत्ययः । ‘तवै चान्तश्च युगपत्’ (पा. सू. ६. २. ५१) इति धातोः प्रत्ययस्य च युगपदुदात्तत्वम् । तत्र हेतुमाह । ऽवः युष्मदीयान् ऽउभया उभयविधान् पूर्वोक्तास्तन्वो देहान् ऽबृहस्पतिः इन्द्रप्रेरितः ऽन ऽमृळात् न सुखयेत् । किंतु बाधेत ॥ ‘मृड सुखने’ । लेख्याडागमः ॥

अयं निधिः सरमे अद्रिबुध्नो गोभिरश्वेभिर्वसुभिर्न्यृष्टः ।

रक्षन्ति तं पणयो ये सुगोपा रेकु पदमलंकृमा जगन्थ ॥ ७ ॥

अयम् । निऽधिः । सरमे । अद्रिऽबुध्नः । गोभिः । अश्वेभिः । वसुऽभिः । निऽऋष्टः ।

रक्षन्ति । तम् । पणयः । ये । सुऽगोपाः । रेकु । पदम् । अलंकम् । आ । जगन्थ ॥ ७ ॥

ते पुनराहुः । हे ऽसरमे ऽअयं ऽनिधिः अस्मदीयः कोशः ऽअद्रिबुध्नः । ‘बन्ध बन्धने’ । ‘बन्धवैर्धिबुधौ च’ (उ. सू. ३. ५) इति नप्रत्ययो बुध इत्यादेशः । अद्रिर्बन्धको यस्य तादृशः । तथा आहूतैः ऽगोभिरश्वेभिः अश्वैश्च ऽवसुभिः आत्मीयैर्धनैश्च ऽन्यृष्टः नितरां प्राप्नो भवति ॥ ‘ऋषी गतौ’ । क्तप्रत्यये ‘श्वीदितो निष्ठायाम्’ इतीट्प्रतिषेधः । ‘गतिरनन्तरः’ इति गतेः प्रकृति-स्वरत्वम् ॥ ऽसुगोपाः । ‘गुपू रक्षणे’ । आयप्रत्ययान्तात् क्विपि अतोलोपयलोपौ । सुष्ठु गोपायितारः ऽये ऽपणयः तेऽसुराः ऽतं निधिं ऽरक्षन्ति पालयन्ति । ऽरेकु । ‘रेकृ शङ्कायाम्’ । औणादिक उप्रत्ययः । शङ्कितं गोभिः शब्दायमानं ऽपदम् अस्माभिः पालितं स्थानम् ऽअलंकं व्यर्थमेव ऽआ ऽजगन्थ आगतवत्यसि ॥ गमेलिटि^१ रूपम् ॥

एह गमन्वृषयः सोमशिता अयास्यो अङ्गिरसो नवग्वाः ।

त एतमूर्व वि भजन्त गोनामथैतद्वचः पणयो वमन्नित् ॥ ८ ॥

आ । इह । गमन् । ऋषयः । सोमऽशिताः । अयास्यः । अङ्गिरसः । नवऽग्वाः ।

ते । एतम् । ऊर्वम् । वि । भजन्त । गोनाम् । अथ । एतत् । वचः । पणयः । वमन् । इत् ॥ ८ ॥

सरमा पुनः प्रत्युवाच । हे पणयः ऽसोमशिताः सोमेन तीक्ष्णीकृताः सोमपानेन मत्ताः ॥ ‘शिञ् निशाने’ । कर्मणि क्तप्रत्ययः । ‘तृतीया कर्मणि’ इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ तादृशाः ऽनवग्वाः नवगतयः । यद्वा । अङ्गिरसां सन्नमासीनानां मध्ये केचन नवसु माःसूदतिष्ठन् ते नवग्वाः । अनेन दशग्वा अप्युपलक्ष्यन्ते । उभयविधास्ते ऽअङ्गिरसः ऽऋषयः तेषां प्रथमः ऽअयास्यः एतन्नामा च त एते ऽइह युष्मदीये स्थाने ऽआ ऽगमन् आगच्छेयुः ॥ गमेः ‘छन्दसि लुङ्लङ्लिटः’ इति सार्वकालिको लुङ् । लृदिश्वाच्लेरङ् ॥ आगत्य च ऽते ऽगोनाम् ॥ ‘गोः पादान्ते’ इति छन्दसि नुडागमः ॥ गवाम् ऽऊर्वं तं समूहं ऽवि ऽभजन्त विभागं कुर्युः ॥ अत्रापि पूर्ववत् सार्व-कालिको लुङ् ॥ ऽअथ अनन्तरं ऽपणयः यूयम् ऽएतद्वचः एवं यत् व्यर्थमागतासीति यद्वाक्यमवोचत तद्वाक्यं तदा ऽवमन्नित् वमन्तः परित्यजन्त एव भवथ ॥ ‘वमु उन्निरणे’ । शतरि ‘सुपां सुलुङ्’ इति जसो लुक् । नुमागमः । संयोगान्तस्य लोपः । यद्वा । लङि रूपम् । स्वरश्छान्दसः ॥

१. त-४.५-पालयति तस्मात्त्वं । २. त-मु-गमेलिटि ।

एवा च त्वं सरम आजगन्थु प्रबाधिता सहसा दैव्येन ।

स्वसारं त्वा कृण्वै मा पुनर्गा अप ते गवां सुभगे भजाम ॥ ९ ॥

एव । च । त्वम् । सरमे । आऽजगन्थ । प्रऽबाधिता । सहसा । दैव्येन ।

स्वसारम् । त्वा । कृण्वै । मा । पुनः । गाः । अप । ते । गवाम् । सुऽभगे । भजाम ॥ ९ ॥

तयैवमुक्ते सति पणयः प्रणयवाक्यमाहुः । हे वसरमे त्वं दैव्येन देवसंबन्धना सहसा बलेन प्रबाधिता यथा तथा वलपुरं प्राप्य तत्र स्थिता गा इष्ट्वा पुनरागच्छेति तेन प्रपीडिता त्वम् एवं चेत् आजगन्थ आगतवत्यसि ॥ चशब्दश्चेदर्थः । 'निरातिर्यद्यदिहन्त' इति तिङो निघाताभावः । गमेर्लिटि थलि रूपम् । 'सह सुपा' इत्यत्र सहेति योगविभागात् समासः । 'तिङि चोदात्तवति' इति गतेर्निघातः^१ । लिट्स्वरः^२ ॥ तर्हि त्वा त्वां स्वसारं भगिनीं कृण्वै करवै । समूहापेक्षयैकवचनम् । त्वं तु पुनः मा गाः । इन्द्रादीन् मा गच्छ । अपि तर्हि हे सुभगे सरमे ते त्वदीयानां गवां समूहं पर्वतादपगमय भजाम । त्वं च वयं च विभजाम । विभागं करवामेत्यर्थः ॥

नाहं वेद भ्रातृत्वं नो स्वमृत्वमिन्द्रो विदुरङ्गिरसश्च घोराः ।

गोक्तामा मे अच्छदयुन्यदायमपाते इत पणयो वरीयः ॥ १० ॥

न । अहम् । वेद । भ्रातृत्वम् । नो इति । स्वमृत्वम् । इन्द्रः । विदुः । अङ्गिरसः । च । घोराः ।

गोऽक्तामाः । मे । अच्छदयन् । यत् । आयन् । अप । अतः । इत । पणयः । वरीयः ॥ १० ॥

सा^३ तान्^४ प्रत्याचष्टे । हे पणयः अहं भ्रातृत्वं न वेद न जानामि । तथा स्वसृत्वं च नो वेद नैव जानामि । के जानन्ति तानाह । इन्द्रः घोराः शत्रूणां भयंकराः अङ्गिरसश्च विदुः जानन्ति । किंच अस्मान् स्थानादहं यन् यदा आयम् इन्द्रादीन् प्राप्तवम् ॥ 'अय पय गतौ' । लङि रूम् ॥ नदा मे मदीयाः गोक्तामाः युष्माभिरपहता गाः कामयमाना इन्द्रादयः अच्छदयन् । युष्मादीन् स्थानमाच्छादयन्ति । 'छद अपवारणे' । अतः कारणेन पणयः^५ वरीयः उरुतरं गवां वृन्दं परित्यज्य अप इत अन्यस्थानं प्रति गच्छत । यद्वा । वरीयः प्रभूतमतिदूरं देशं गच्छत ॥ इत । 'इग् गतौ' । लोटि रूपम् । वरीयः । उरुशब्दादीयसुनि 'प्रियस्थिर' इत्यादिना वरादेशः ॥

दुरमित पणयो वरीय उद्गावो यन्तु मिनतीऋतेन ।

बृहस्पतिर्या अविन्दन्निगूळ्हाः सोमो ग्रावाण ऋषयश्च विप्राः ॥ ११ ॥

दुरम् । इत । पणयः । वरीयः । उत् । गावः । यन्तु । मिनतीः । ऋतेन ।

बृहस्पतिः । याः । अविन्दत् । निऽगूळ्हाः । सोमः । ग्रावाणः । ऋषयः । च । विप्राः ॥ ११ ॥

हे पणयः यूयं वरीयः उरुतरं दूरं दूरदेशम्^६ इत गच्छत । युष्माभिरपहताः गावः ऋतेन सत्येन मिनतीः मिनत्यो द्वारस्य पिथायकं पर्वतं हिंसत्यो विदारयन्त्यः उत् यन्तु

१. ग२-एवा च एवं । २. त-भ-गमेर्निघातः । ३. त१.२.३.६.७.८-भ१.४.५.७-लिट्स्वरः; त४.५.भ८-मु-लिट्स्वरः; भ२-लिट्स्वरितः । ४. ग-अन्यान् सा तान्; त-भ-अन्यान् सा तान् । ५. ग२-त४.५-पणयो यूयं । ६. त१.२.३.७-भ१.४-मु-देशः ।

तस्मादुद्गच्छन्तु । यद्वा । मिनतीः । व्यस्ययेन कर्मणि शतृ^१ । मीयमाना युष्माभिर्बाध्यमानास्ता गावः । सुव्यस्यथः । गा ऋतेन स्तुतिभिर्गन्तव्येनेन्द्रेण सहायेन बृहस्पत्यादय उद्यन्तु पर्वतादुद्गम-
यन्तु । ^१निगूढाः नितरां रथापिताः ^२याः गाः ^३बृहस्पतिः ^४अविन्दन् लप्स्यते तथा ^५सोमः
तदभिषवकारिणः ^६प्रावाणः च ^७विप्राः मेधाविनः ^८ऋषयः अङ्गिरसः ^९च लप्स्यन्ते ॥ ‘विद् ल लभे’ ।
तौदादिकः । तस्मात् ‘छन्दसि लुङ्लङ्लिटः’ इति भविष्यदर्थे लङ् । ‘शे मुचादीनाम्’ इति
नुमागमः ॥ ॥ ६ ॥

‘तेऽवदन्’ इति सप्तर्चं दशमं सूक्तम् । जुहूर्नाम ब्रह्मवादिन्यृषिः । ब्रह्मपुत्र ऊर्ध्वनाभा नाम
वा । षष्ठीसप्तम्यावनुष्टुभौ । शिष्टाः पञ्च त्रिष्टुभः । विश्वे देवा देवता । तथा चानुकान्तं—‘तेऽवदन्सप्त
जुहूर्ब्रह्मजाया ब्राह्मो वोर्ध्वनाभा वैश्वदेवं अनुष्टुबन्तम्’ इति । गतो विनियोगः ॥

तेऽवदन्प्रथमा ब्रह्माकिल्बिषेऽकूपारः सलिलो मातरिश्वा

वीलुहंरास्तप उग्रो मयोभूरापो देवीः प्रथमजा ऋतेन ॥ १ ॥

ते । अवदन् । प्रथमाः । ब्रह्मऽकिल्बिषे । अकूपारः । सलिलः । मातरिश्वा ।

वीलुऽहंराः । तपः । उग्रः । मयऽभूः । आपः । देवीः । प्रथमऽजाः । ऋतेन ॥ १ ॥

अत्रेतिहाममाचक्षते । जुहुरिति वाङ्नाम । सा ब्रह्मणो जाया च । बृहस्पतेर्वाचस्पतित्वाद्बृह-
स्पतेर्जुहूर्नाम भार्या बभूव । कदाचिदस्य किल्बिषमस्या दौर्भाग्यरूपेणासांचके । अत एव स एनां
पर्यथाक्षीत् । अनन्तरमादित्यादयो देवा मिथो विचर्येनामकिल्बिषां कृत्वा पुनर्बृहस्पतये प्रादुरिति ।
तदत्र वर्ण्यते । ^१प्रथमाः मुख्यः ^२ते देवाः ^३ब्रह्माकिल्बिषे ॥ षष्ठीसमासः । समासस्वरः ॥ ब्रह्मणो
बृहस्पतेः किल्बिषे पापे जुहूदौर्भाग्यरूपे विषये ^४अवदन् । निष्कृत्युपायमवोचन् ॥ वकारपरत्वादत्र
प्रकृतिभावाभावः ॥ के ते । ^५अकूपारः । अत्र यास्कः—‘आदित्योऽप्यकूपार उच्यतेऽकूपारो भवति
दूरपारः’ (निरु. ४. १८) इति । अकुस्मिनपारो महागनिरादित्यः ^६सलिलः अद्भुतता वरुणः
^७मातरिश्वा वायुः ^८वीलुहंराः ॥ हस्तेरसुनि रूपं हर इति । हरति विनाशयति तमांसीति हस्तेजः ।
प्रभूततेजस्कः । ^९तपः । तृतीयायाः सुः । तपसा तापनेन ^{१०}उग्रः उद्गूर्णोऽग्निः ^{११}मयोभूः सुखस्य
भावयिता सोमः ^{१२}देवीः देव्यः ^{१३}आपः । कीदृश्यः । ^{१४}ऋतेन सत्यभूतेन ब्रह्मणा ^{१५}प्रथमजाः आदित
एवोत्पादिताः । एत उपायमुक्त्वा प्रायश्चित्तमप्यकारयन्निति भावः ॥

सोमो राजा प्रथमो ब्रह्मजायां पुनः प्रायच्छदहृणीयमानः ।

अन्वर्तिता वरुणो मित्र आसीदग्निर्होता हस्तगृह्या निनाय ॥ २ ॥

सोमः । राजा । प्रथमः । ब्रह्मऽजायाम् । पुनरिति । प्र । अयच्छत् । अहृणीयमानः ।

अनुऽअर्तिता । वरुणः । मित्रः । आसीत् । अग्निः । होता । हस्तऽगृह्य । आ । निनाय ॥ २ ॥

^१प्रथमः मुख्यः ^२सोमो ^३राजा ^४अहृणीयमानः पापापगमनेनालज्जमानः सन् तामेनामकिल्बिषां
^५ब्रह्मजायां ^६पुनः बृहस्पतये ^७प्रायच्छत् । ततः ^८वरुणः ^९अन्वर्तिता ॥ ऋतिः सौत्रो धातुर्घणायां
वर्तते । तस्य तृचि रूपम् ॥ सोममनुमोदयिता ^{१०}आसीत् । सर्वथा त्वं परिगृह्णाणेति दयामकार्षीत् ।
तथा ^{११}मित्रः च । अनन्तरं ^{१२}होता देवानामाह्वाता^३ मनुष्याणां होमनिष्पादको वा ^{१३}अग्निः ^{१४}हस्तगृह्य

तां हस्ते गृहीत्वा °आ °निनाय अनैषीत् । प्रादादित्यर्थः ॥ हस्तगृह्य । ' नित्यं हस्ते पाणानुपयमने ' (पा. सू. १. ४. ७७) इति हस्तशब्दस्य गतिसंज्ञायां ग्रहिणा समासे ण्यप् । एकारलोपश्छान्दसः । यद्वा । हस्तशब्दात् परस्य गृहेच्छान्दसौ समासल्यपौ ॥

हस्तेनैव ग्राह्यं आधिरस्या ब्रह्मजायेयमिति चेदवोचन् ।

न दूताय प्रह्वे तस्थ एषा तथा राष्ट्रं गुपितं क्षत्रियस्य ॥ ३ ॥

हस्तेन । एव । ग्राह्यः । आऽधिः । अस्याः । ब्रह्मजाया । इयम् । इति । च । इत् । अवोचन् ।
न । दूताय । प्रह्वे । तस्थे । एषा । तथा । राष्ट्रम् । गुपितम् । क्षत्रियस्य ॥ ३ ॥

देवा बृहस्पतिमृचुः । हे बृहस्पते °अस्याः °आधिः । आधीयन्त आभरणान्यत्रेत्याधिः शरीरम् ॥ ' उपसर्गे घोः किः ' (पा. सू. २. ३. ९२) इति किप्रत्ययः । अस्याः शरीरं °हस्तेनैव °ग्राह्यः ग्रहीतव्यमेव । पुनस्ते देवा इदानीम् °इयं °ब्रह्मजाया °इति एव °अवोचन् अवादिषुः ॥ चशब्दश्चेदर्थः । अत एव ' निपातैर्यद्यदिहन्त ' इति तिङो निघातभावः । ' ब्रूञ् व्यक्तायां वाचि ' । लुङि ऋचो वचिः । ' अस्यतिवक्तित्यातिभ्योऽङ् ' इति च्लेरङादेशः । ' वच उम् ' इत्युमागमः । अडागमस्वरः ॥ °इन् अवधारणे । °एषा ब्रह्मजाया पुरा °प्रह्वे ॥ ' हि गतौ वृद्धौ च ' । कर्मण्यौणादिकः क्त् । तुगभावश्छान्दसः । ङिङ्चने संज्ञापूर्वकस्य विधेरनित्यत्वाद्गुणाभावः । ' उदात्तस्वरितयोर्यणः ° ' इति सुपः स्वरितत्वम् ॥ ग्रहिताय त्वया भार्यान्वेषणार्थं प्रेषिताय °दूताय °तथा °न °तस्थे । स्वात्मानं न प्रकाशयति ॥ तिष्ठनेर्लिटि ' प्रकाशनस्थेयाख्ययोश्च ' (पा. सू. १. ३. २३) इत्यात्मनेपदम् । ' श्लाघद्ङ्स्थाशपाम् ° ' (पा. सू. १. ४. ३४) इति दूतस्य संप्रदानसंज्ञा ॥ तत्र ह्यष्टान्तः । यथा °क्षत्रियस्य राज्ञः °गुपितं रक्षितं °राष्ट्रं राज्यं शत्रवे यथा न प्रकाशयति तद्वदसौ दौर्भाग्ययुक्ततया तस्मै स्वात्मानं न प्रकाशितवती । इदानीं तु तद्वाहित्येन प्रकाशमानेयं^१ ब्रह्मजायैवेत्यब्रुवन् ॥

देवा एतस्यामवदन्तु पूर्वे सप्तऋषयस्तपसे ये निषेदुः ।

भीमा जाया ब्राह्मणस्योपनीता दुर्धा दधाति परमे व्योमन् ॥ ४ ॥

देवाः । एतस्याम् । अवदन्तु । पूर्वे । सप्तऽऋषयः । तपसे । ये । निऽसेदुः ।

भीमा । जाया । ब्राह्मणस्य । उपऽनीता । दुःधाम् । दधाति । परमे । विऽओमन् ॥ ४ ॥

°पूर्वे चिरंतनाः °देवाः आदित्यादयः °एतस्यां विषये °अवदन्त^२ । इयं पापरहितेत्यवादिषुः । तथा °ये °सप्तर्षयः । समासस्वरः । सप्तसंख्याका ऋषयः °तपसे तपश्चरणाय °निषेदुः निषण्णा बभूवुः । सदेर्लिटि रूपम् । उपसर्गेण समासः । यद्योगादनिघातः । तेऽप्यवादिषुः । ततः °भीमा शत्रुरूपाणां पापानां भयंकरी सुकृतवती एषा °जाया °ब्राह्मणस्य बृहस्पतेः °उपनीता । समीपे देवैः स्थापिता ॥ ' णीञ् प्रापणे ' । कर्मणि क्तः । ' गतिरनन्तरः ' इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् । तथा हि । तपः-प्रभावः °दुर्धा दुर्धानामपि °परमे °व्योमन् व्योमन्युत्तमे स्थाने °दधाति विदधाति खलु । तस्मात् एनामपि देवतापरिग्रहरूपस्तपोमहिमा बृहस्पतेरन्तिके स्थापयति ॥

ब्रह्मचारी चरति वेविषद्विषः स देवानां भवत्येकमङ्गम् ।

तेन जायामन्वविन्दद्बृहस्पतिः सोमेन नीतां जुह्वं न देवाः ॥ ५ ॥

ब्रह्मऽचारी । चरति । वेविषत् । विषः । सः । देवानाम् । भवति । एकम् । अङ्गम् ।

तेन । जायाम् । अनु । अविन्दत् । बृहस्पतिः । सोमेन । नीताम् । जुह्वम् । न । देवाः ॥ ५ ॥

एवं स्वपतिर्नामलभतेति जुह्वः परोक्षतया वदति । हे देवाः पूर्वं सः ब्रह्मचारी जायाभावेन ब्रह्मचारी चरति । अत एव विषः सर्वेषु यज्ञेषु व्याप्तवान् देवान् वेविषत् स्तुतिभिर्हविर्भिश्च व्याप्तवान् देवानाम् एकम् अङ्गं भवति । जायापती यज्ञस्य द्वे अङ्गे खलु ॥ वेविषत् । 'विप्लु व्याप्तौ' । जौहोत्यादिकः । 'निजां त्रयाणां गुणः श्लो' (पा. सू. ७. ४. ७५) इत्यभ्यासस्य गुणः । शतुः 'नाभ्यस्ताच्छतुः' इति नुमागमप्रतिषेधः । 'अभ्यस्तानामादिः' इत्याद्युदात्तत्वम् ॥ तेन देवानां परिचरणेन बृहस्पतिः जायां जुह्वनामिकां माम् अन्वविन्दत् । अनुगम्य अलभत^१ । नशब्द उपमार्थे । पूर्वं यथा सोमेन नीतां 'सोमो ददन्नन्धर्वाय' (ऋ. सं. १०. ८५. ४१) इत्यादिक्रमेण नीतां जुह्वं जुह्वं यथा लब्धवान् तद्वदिदानीमपि ॥ जुह्वम् । 'हु दानादनयोः' । 'अन्येभ्योऽपि दश्यते' इति क्प् । 'जुहोतेर्द्वे च' इति द्विर्वचनं दीर्घश्च । 'उदात्तयणो हल्पूर्वात्' इति विभक्त्युदात्तत्वे प्राप्ते 'नोङ्घात्वोः' इति प्रतिषेधे 'उदात्तस्वरितथोर्यणः' इति स्वरितत्वम् ॥

पुनर्वै देवा अददुः पुनर्मनुष्या उत ।

राजानः सत्यं कृण्वाना ब्रह्मजायां पुनर्ददुः ॥ ६ ॥

पुनः । वै । देवाः । अददुः । पुनः । मनुष्याः । उत ।

राजानः । सत्यम् । कृण्वानाः । ब्रह्मऽजायाम् । पुनः । ददुः ॥ ६ ॥

लाभहेतुमाह । देवाः ब्रह्मजायां जुह्वं बृहस्पतये पुनः अददुः । वैशब्दः प्रसिद्धिवाची । उत अप्यर्थे । मनुष्याः अपि पुनः अददुः । एवं देवमनुष्यैः कृतं दानं सत्यं यथार्थं कृण्वानाः कुर्वाणाः राजानः अपि पुनः तस्मै ददुः । एवमव्यवहार्यत्वनिमित्तं^२ पापमपि व्यनाशय-
जिति भावः ॥

पुनर्दाय ब्रह्मजायां कृत्वी देवैर्निकिल्बिषम् ।

ऊर्जं पृथिव्या भक्त्वायोरुगायमुपासते ॥ ७ ॥

पुनऽदाय । ब्रह्मऽजायाम् । कृत्वी । देवैः । निऽकिल्बिषम् ।

ऊर्जम् । पृथिव्याः । भक्त्वाय । उरुऽगायम् । उप । आसते ॥ ७ ॥

देवैः । 'सुपां सुपो भवन्ति' इति जसस्तृतीयादेशः ॥ देवाः निकिल्बिषम् ॥ अर्थाभावे अव्ययीभावः । समासस्वरः ॥ तस्याः किल्बिषाभावं कृत्वी ॥ 'ज्ञात्वाद्यश्च' इति निपातितः ॥ कृत्वा ब्रह्मजायां ब्रह्मणो बृहस्पतेर्भाष्यं पुनर्दाय पुनर्दत्त्वा ॥ 'पुनश्चनसोभ्यन्दसि गतिसंज्ञा वक्तव्या' (पा. सू. १. ४. ६०. २) इति पुनःशब्दस्य गतिसंज्ञायां समासल्यपौ । 'न ह्यपि' (पा. सू. १.

४. ६९) इतीवप्रतिषेधः । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ वृथिध्याः वृजं रसभूतमर्षं हवीरुषं
वभक्त्वाय ॥ 'क्वो यक्' (पा. सू. ७. १. ४७) इति यगागमः ॥ भक्त्वा विभज्य वउरुगायं
बहुकीर्तिं बहुभिः स्तोतव्यं वा बार्हस्पत्यं यज्ञम् वउपासते सेवन्ते ॥ ७ ॥

'समिद्धः' इत्येकादशचर्मेकादशं सूक्तं त्रैष्टुभम् । भार्गवो जमदग्निर्ऋषिः । तस्य पुत्रो रामो
वा यः परशुराम इति प्रख्यातः । आप्रीसूक्तमिदम् । अतः समिदाद्याः सतनूनपातो नराशंसवर्जिताः
प्रत्युच्चं देवताः । तथा चानुक्रान्तं—'समिद्ध एकादश जमदग्निस्तत्सुतो वा राम आप्रियः' इति ।
पशौ जमदग्न्यानामिदमाप्रीसूक्तं यद्वाविशेषेण सर्वेषाम् । सूत्रितं च—'समिद्धो अथेति सर्वेषां
यथर्षि वा' (आश्व. श्रौ. ३. २) इति । अग्निचयनाङ्गभूते प्राजापत्ये पशौ सर्वेषां नित्यमिदमाप्री-
सूक्तम् । सूत्रितं च—'प्राजापत्ये तु जामदग्न्यः सर्वेषाम्' (आश्व. श्रौ. ३. २) इति ॥

समिद्धो अथ मनुषो दुरोणे देवो देवान्यजसि जातवेदः ।

आ च वह मित्रमहश्चिकित्वान्त्वं दूतः कविरसि प्रचेताः ॥ १ ॥

समऽईद्धः । अथ । मनुषः । दुरोणे । देवः । देवान् । यजसि । जातऽवेदः ।

आ । च । वह । मित्रऽमहः । चिकित्वान् । त्वम् । दूतः । कविः । असि । प्रऽचेताः ॥ १ ॥

हे वजातवेदः जातप्रज्ञाग्रे वदेवः स्वतेजसा दीप्यमानस्त्वं वमनुषः मनुष्यस्य यष्टुः वदुरोणे ।
गृहनामैतत् । दुरवने आयासेन रक्षितव्ये गृहे वदथ अस्मिन् कर्मणि वसमिद्धः सम्यक् प्रज्वालितः
सन् वदेवान् इन्द्रादीन् वयजसि । हविर्भिः पूजय ॥ समिद्धः । 'इन्धी दीप्तौ' । कर्मणि क्ते ।
'श्रीदितो निष्ठायाम्' इतीदृप्रतिषेधः । 'गतिरनन्तरः' इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् ॥ हे वमित्रमहः
स्तुत्यस्तोत्रलक्षणात्वेन मित्रभूतानां स्तोत्रणां पूजयितः तैः पूज्यमान वाग्ने वचिकित्वान् तैः कृताः
स्तुतीः प्रजानन् चेतनावान् वा स्वमस्मदीये यज्ञे देवान् वआ ववह वच । आप्रापय ॥ 'वह प्रापणे' ।
लोडि रूपम् । 'चवायोगे प्रथमा' इति न निघातः ॥ तथा वकविः क्रान्तप्रज्ञः अत एव वप्रचेताः
प्रकृष्टज्ञानः वस्वं वदूतः देवानां हविष्प्रापणेन हितकारी भवसि ॥

तनूनपात्पथ क्रतस्य यानान्मध्वा समञ्जन्तस्वदया सुजिह्व ।

मन्मानि धीभिरुत यज्ञमृन्धन् देवत्रा च कृणुह्वरं नः ॥ २ ॥

तनूऽनपात् । पथः । क्रतस्य । यानान् । मध्वा । समऽअञ्जन् । स्वदय । सुऽजिह्व ।

मन्मानि । धीभिः । उत । यज्ञम् । ऋन्धन् । देवऽत्रा । च । कृणुहि । अंह्वरम् । नः ॥ २ ॥

हे वतनूनपात् । नपादित्यनन्तरापत्यनामधेयम् । गौरत्र^१ तनूरुच्यते^१ तता अस्यां भोगाः
क्षीरादय इति । तस्याः पथो जायते पयस आर्ज्यं तस्मादग्निः । यद्वा । अन्तरिक्षे तता आपस्तम्बः
ताभ्य ओषध्यादयः तेभ्योऽग्निरिति । एवरूप हे वसुजिह्व शोभनज्वाल । यद्वा जिह्वेति वाङ्नाम ।
शोभनवाग्ने वक्रतस्य यज्ञस्य वयानान् फलप्राप्तिहेतून् वपथः मार्गान् हविरास्थान् वमध्वा मदकरेण
रसेन यद्वा वाग्जनितेन रसेन वसमञ्जन् सम्यग्दीपयन् वस्वदय स्वादय । स्वादूकुरु ॥ 'स्वद
आस्वादेने' । निष्पुपधावृद्धयभावश्छान्दसः ॥ किंच वमन्मानि । मन्यतेरर्चतिकर्मणः । मननीयानि
अस्मदभिप्रेतानि स्तोत्राणि वधीभिः प्रज्ञाभिः कर्मभिर्वा वउत अपि च वयज्ञं यजनीयं हविश्च वऋन्धन्

समृद्धानि कुर्वन् वनः अस्मदीयम् Vअध्वरं यज्ञं Vदेवत्रा देवेषु Vकृणुहि कुरु ॥ देवशब्दात् 'देव-
मनुष्य' इत्यादिना सप्तम्यर्थे प्राप्स्यथः ॥

आजुह्वान ईड्यो वन्द्यश्चा याह्यग्रे वसुभिः सजोषाः ।

त्वं देवानामसि यद्वा होता स एनान्यक्षीषितो यजीयान् ॥ ३ ॥

आऽजुह्वानः । ईड्यः । वन्द्यः । च । आ । याहि । अग्रे । वसुऽभिः । सऽजोषाः ।

त्वम् । देवानाम् । असि । यद्वा । होता । सः । एनान् । यक्षि । इषितः । यजीयान् ॥ ३ ॥

हे Vअग्रे त्वमस्मत्कर्मणि^१ Vआ Vयाहि आगच्छ । कीदृशः । Vआजुह्वानः देवानामाह्वाता । 'हु
दानादनयोः' । जौहोत्यादिकः । अभ्यस्तस्वरः । Vईड्यः । ईडिरध्वेषणाकर्मा । अध्वेष्यः प्रार्थ्यमानः^२
Vवन्द्यः स्तोतव्यः Vवसुभिः देवैः Vसजोषाः सह प्रीयमाणः । आगत्य च हे Vयद्वा । महन्नामैतत् ।
हे महन् सः Vत्वं Vदेवानां Vहोता आह्वाता Vअसि । ततः Vयजीयान् ॥ यष्टृशब्दादीयसुनि 'तुरिष्टे-
मेयः सु' इति तृचो लोपः ॥ यष्टृतरः Vसः त्वम् Vइषितः अस्माभिरध्वेषितः प्रार्थितः सन् एतान्
देवान् Vयक्षि यज । हविषा पूजय ॥

प्राचीनं बर्हिः प्रदिशा पृथिव्या वस्तोरस्या वृज्यते अग्रे अहाम् ।

व्यु प्रथते त्रितरं वरीयो देवेभ्यो अदितये स्योनम् ॥ ४ ॥

प्राचीनम् । बर्हिः । प्रऽदिशा । पृथिव्याः । वस्तोः । अस्याः । वृज्यते । अग्रे । अहाम् ।

वि । ऊँ इति । प्रथते । त्रिऽतरम् । वरीयः । देवेभ्यः । अदितये । स्योनम् ॥ ४ ॥

यदिदं Vप्राचीनं प्रागञ्चितं प्राङ्मुखं Vबर्हिः अस्ति तदिदं Vपृथिव्याः वेदिलक्षणायाः
Vवस्तोः ॥ 'वस आच्छादने' । तुन्प्रत्ययः । 'चतुर्थ्यर्थे बहुलं छन्दसि' इति षष्ठी । यद्वा । भाव-
लक्षणे तोसुन् द्रष्टव्यः । वसनायाच्छादनार्थम् Vअहाम् Vअग्रे पूर्वाह्ने Vप्रदिशा प्रकर्षेण दिश्यमानेन
मन्त्रेण Vअस्याः प्राच्या दिशः Vवृज्यते स्तूयते आद्रियते । तथा च निगमः—'त आ वहन्ति कवथः
पुरस्तात्' (तै. सं. १.१.२.१) इत्यादि । तच्चाहत् Vवरीयः उरुतरं बर्हिः Vवितरं विस्तीर्णतरं यथा
भवति तथा Vवि Vप्रथते । विविधमेव वेद्यां प्रस्तुतं भवति । तथा Vदेवेभ्यः Vअदितये^३ वेदिलक्षणाया
पृथिव्यै च Vस्योनं सुखकरं भवति । विस्तीर्णे बर्हिषि देवाः सुखं निषीदन्ति ॥

व्यर्चस्वतीरुर्विया वि श्रयन्तां पतिभ्यो न जनयः शुम्भमानाः ।

देवीद्वारो बृहतीर्विश्वमिन्वा देवेभ्यो भवत सुप्रायणाः ॥ ५ ॥

व्यर्चस्वतीः । उर्विया । वि । श्रयन्ताम् । पतिऽभ्यः । न । जनयः । शुम्भमानाः ।

देवीः । द्वारः । बृहतीः । विश्वमऽइन्वाः । देवेभ्यः । भवत । सुप्रऽअयणाः ॥ ५ ॥

Vव्यर्चस्वतीः । व्यर्चो व्यापनम् । तद्वत्यः ॥ 'वा छन्दसि' इति पूर्वसवर्णदीर्घः ॥ ता द्वार-
देवताः Vउर्विया ॥ उरुशब्दात्तृतीयैकवचने 'इयाडियाजीकाराणामुपसंख्यानम्' (पा. सू. ७. १.

१. ग-त-भ२.८-त्वस्मिन् कर्मणि; भ१-त्वमस्मि कर्मणि; भ४-त्वमस्मिन्कर्मणि; भ७-त्वमस्म
कर्मणि । २. त४.५-पूज्यमानः । ३. ग१.२-अदितये अदीनायै ।

३९. १) द्वितीयादेशः ॥ उरुत्वेन वि वि श्रयन्तां विशेषेणाश्रिता भवन्तु । तत्र दृष्टान्तः । पतिभ्यो वन यथा पतीनामर्थाय संभोगकाले वशुभमानाः शोभमानाः वजनयः जाया विश्रयन्ति तद्वदस्मिन् कर्मणि^१ विश्रयन्ताम् । हे वृहतीः महत्यो हे विश्वमिन्वाः ॥ इविः प्रीणनार्थः । तस्मात् कर्मण्युप-पदे अण् । इदिश्वाशुम् । 'तत्पुरुषे कृति बहुलम्' इत्यत्र बहुलवचनात् द्वितीयाया अप्यलुक् ॥ सर्वस्य प्रीणयिष्यो हे द्वारः देवीः द्वाराभिमानिन्यो हे देव्यः यूयं देवेभ्यः देवानामर्थाय सुप्रायणाः सुप्रगमनाः सुविवृताः भवत ॥ ८ ॥

आ सुस्वयन्ती यजते उपके उषासानक्ता सदतां नि योनौ ।

दिव्ये योषणे बृहती सुरुक्मे अधि श्रियं शुक्रपिशं दधानि ॥ ६ ॥

आ । सुस्वयन्ती इति । यजते इति । उपके इति । उषासानक्ता । सदताम् । नि । योनौ ।

दिव्ये इति । योषणे इति । बृहती इति । सुरुक्मे इति सुसुरुक्मे ।

अधि । श्रियम् । शुक्रऽपिशम् । दधानि इति ॥ ६ ॥

सुस्वयन्ती । 'अय पथ गतौ' । शतयुपसर्गस्य सोर्द्धिवचनं छान्दसम् । सुषु अयन्त्यौ गच्छन्त्यौ । यद्वा । स्वपेण्यन्तस्य वर्णलोपः ॥ सुवापयन्त्यौ । यजते यष्ट्ये उपके उपक्रान्ते उषासानक्ता उषाश्च नक्तं च ॥ द्वन्द्वे 'उषासोपसः' (पा. सू. ६. ३. ३१) इत्युषासादेशः^१ । 'देवताद्वन्द्वे च' इति पूर्वोत्तरपदयोर्युगापस्रकृतिस्वरस्वम् ॥ अहोरात्रदेव्यौ योनौ अस्मिन् यज्ञस्थाने नि^२ नितरां नियमेन वा आ सदताम् आसीदताम् । सदेर्लुङि लदिश्वाच्छ्लेरङ् । कीदृश्यौ । दिव्ये दिवि भवे योषणे योषिताविव प्रीणयिष्यौ । यद्वा । योषणे समिते^३ परस्परतोऽविविक्ते । वृहती गुणमहत्त्यौ सुरुक्मे शोभनदीप्ते ॥ रुक्मम् । रोचतेर्मकप्रत्यये कुरवे च कृते रूपम् ॥ शुक्रपिशं शोचमानरूपां^४ श्रियम् अधि दधाने अधिकं धारयन्त्यौ ॥

दैव्या होतारा प्रथमा सुवाचा मिमाना यज्ञं मनुषो यजध्वै ।

प्रचोदयन्ता विदथेषु कारू प्राचीनं ज्योतिः प्रदिशा दिशन्ता ॥ ७ ॥

दैव्या । होतारा । प्रथमा । सुवाचा । मिमाना । यज्ञम् । मनुषः । यजध्वै ।

प्रचोदयन्ता । विदथेषु । कारू इति । प्राचीनम् । ज्योतिः । प्रदिशा । दिशन्ता ॥ ७ ॥

दैव्या ॥ 'देवाद्यजत्रौ' इति यञ्प्रत्ययः^५ । देवसंबन्धिनौ होतारौ होमनिष्पादकौ होतृनामका-वग्न्यादित्यावस्मिन् यज्ञे आसीदताम् । कीदृशौ । प्रथमा मनुष्यहोतुः पूर्वभाविनौ सुवाचा शोभनस्तोत्रौ मनुषः मनुष्यस्य सर्वस्य यष्टुः यजध्वै यागनिवृत्तये ॥ यज्ञेस्तुमर्थे शध्वैः प्रत्ययः ॥ यज्ञं मिमाना निर्मिमानावुत्पादयन्तौ विदथेषु । विदन्यत्रविजः स्वस्वकमाणीति विदथा यज्ञाः । तेष्वृत्विजो यजमानांश्च प्रचोदयन्ता प्रेरयन्तौ कारू स्तुतीनां कर्तारौ प्राचीनं पूर्वस्यां दिशि यष्ट्यत्वेन स्थितमाहवनीयाख्यं ज्योतिः प्रदिशा प्रकृष्टेनोपदिष्टमार्गेण यद्वा प्रदिश्यमानेन मन्त्रेण दिशन्ता निर्वहन्ती ॥

१. त-४.५-यज्ञकर्मणि । २. त-४.५-देशः सुपो ङादेशः । ३. त-भ-'नि' नास्ति । ४. त-भ-समिते । ५. त-४.५-शोभमानरूपां । ६. त-भ-प्रत्ययः ।

आ नो यज्ञं भारती त्वमेत्विळा मनुष्वदिह चेतयन्ती ।

तिस्रो देवीर्बर्हिरेदं स्योनं सरस्वती स्वपसः सदन्तु ॥ ८ ॥

आ । नः । यज्ञम् । भारती । त्वम् । एतु । इळा । मनुष्वत् । इह । चेतयन्ती ।

तिस्रः । देवीः । बर्हिः । आ । इदम् । स्योनम् । सरस्वती । सुऽअपसः । सदन्तु ॥ ८ ॥

वभारती । भरत आदित्यः । तस्य स्वभूता दीप्तिः ॥ 'तस्येदम्' इत्यर्थे उत्सादित्वादम् (पा. सू. ४. १. ८६) । 'टिड्ढाणञ्' इति ङीप् । वनः अस्मदीयं वयञ् वतुयं^१ क्षिप्रम् वा एतु आगच्छतु । तथा वमनुष्वत् मनुष्यो यथा इदं मया कर्तव्यमिति जानाति तद्वत् वचेतयन्ती जानाना वृळा देवी च वइह अस्मिन् कर्मण्यागच्छतु । तथा वसरस्वती च । वस्वपसः सुकर्माणः । अप इति कर्मनाम ॥ आप्नोतेरसुनि आपः कर्माख्यायां^२ ह्रस्वः । बहुव्रीहौ 'आद्युदात्तं व्यच्छन्दसि' इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् ॥ एताः वतिस्रो देवीः देव्यः वस्योनं सुखकरम् वइदं वबर्हिः इमं यज्ञम् वा वसदन्तु आसीदन्तु प्राप्नुवन्तु ॥ सदैर्लोडि सीदादेशाभावश्छान्दसः ॥

त्वाष्टस्य पशोर्वपायां 'य इमे' इत्येषानुवाक्या । सूत्रितं च—'य इमे द्यावापृथिवी जनित्री तन्नस्तुरीपमथ पोषयितु' (आश्व. श्रौ. ३. ८) इति ॥

य इमे द्यावापृथिवी जनित्री रूपैरपिशद्भुवनानि विश्वा ।

तमद्य होतरिषितो यजीयान् देवं त्वष्टारमिह यक्षि विद्वान् ॥ ९ ॥

यः । इमे इति । द्यावापृथिवी इति । जनित्री इति । रूपैः । अपिशत् । भुवनानि । विश्वा ।

तम् । अद्य । होतः । इषितः । यजीयान् । देवम् । त्वष्टारम् । इह । यक्षि । विद्वान् ॥ ९ ॥

वयः त्वष्टा देवः वजनित्री विश्वस्य जनयित्री वइमे द्यावापृथिवी ॥ द्वन्द्वे 'दिवो द्यावा' इति द्यावादेशः । आद्युदात्तः । पृथिवीशब्दो ङीष्न्तत्वेनान्तोदात्तः^३ । 'देवताद्वन्द्वे च' इति पूर्वोत्तरपदयोः प्रकृतिस्वरत्वम्^४ । द्यावापृथिव्यौ वरूपैः देवतिर्यङ्मनुष्याद्याकारैः वअपिशत् रूपवत्याश्चकरोत् ॥ 'पिषा अवयवे' । तौदादिकः । 'शे मुचादीनाम्' इति नुमागमः ॥ तथा विश्वा सर्वाणि वभुवनानि भूतजातानि रूपयुक्तान्यकरोत् । हे वहोतः वयजीयान् यष्टतमः वविद्वान् सर्वं जानानः त्वम् वइषितः अस्माभिरध्येपितः प्रार्थितः सन् वइह अस्मिन् कर्मणि वअद्य अस्मिन् दिने वतं वत्वष्टारं वदेवं वयक्षि । स्तुतिभिर्हविर्विर्वा यज पूजय ॥

उपार्वसृज त्मन्यां समञ्जन् देवानां पार्थ ऋतुथा हवींषि ।

वनस्पतिः शमिता देवो अग्निः स्वदन्तु हव्यं मधुना घृतेन ॥ १० ॥

उपऽअवसृज । त्मन्यां । समऽअञ्जन् । देवानाम् । पार्थः । ऋतुऽथा । हवींषि ।

वनस्पतिः । शमिता । देवः । अग्निः । स्वदन्तु । हव्यम् । मधुना । घृतेन ॥ १० ॥

हे वनस्पते यूप व्त्मन्या ॥ आत्मन्वाब्दस्य तृतीयैकवचने यादेशः । 'मन्त्रेष्वानुवादेरात्मनः' इत्याकारलोपः ॥ आत्मनैव वऋतुथा ऋतौ ऋतौ प्राप्ते काले वदेवानाम् अर्थाय वपार्थः पशुलक्षण-

१. त१.२.३.१.७.८-भ- 'तुयं' नास्ति । २. त४.५-कर्माख्यायां ह्रस्वो नुद् चेति । ३. त-भ-मु-ङीष्न्तत्वेनाद्युदात्तः । ४. त४.५-युगपत्प्रकृतिस्वरत्वं ।

मन्त्रमन्यानि च १ हवीषि १ समञ्जस् सम्यग्भ्यस्तीकुर्वन् १ उपावसज्ज उपागम्य प्रयच्छ ॥ ' गतिर्गता ' (पा. सू. ८. १. ७०) इति गतेर्निघातः ॥ किञ्च १ वनस्पतिः योऽयं यूपः १ वामिता एतन्नामकः १ देवः यद्वा शामित्रः १ अग्निः देवो दीप्यमान आहवनीयाख्योऽग्निश्चैते त्रयः १ मधुना मधुरेण १ घृतेन । यद्वा मधुनोदकेन प्रोक्षणेपनयनादिगतेन घृतेन च । १ हव्यं हवनयोग्यं १ स्वदन्तु स्वादूकुर्वन्तु ॥

सद्यो जातो व्यमिमीत यज्ञमग्निर्देवानामभवत्पुरोगाः ।

अस्य होतुः प्रदिश्युतस्य वाचि स्वाहाकृतं हविरदन्तु देवाः ॥ ११ ॥

सद्यः । जातः । वि । अमिमीत । यज्ञम् । अग्निः । देवानाम् । अभवत् । पुरःऽगाः ।

अस्य । होतुः । प्रऽदिशि । ऋतस्य । वाचि । स्वाहाकृतम् । हविः । अदन्तु । देवाः ॥ ११ ॥

अयमग्निः १ सद्यः तदानीमेव १ जातः जायमान एव १ यज्ञं १ व्यमिमीत विशेषेण निर्मिमीते । उत्पादयति ॥ ' माह् माने शब्दे च ' । जौहोत्यादिकः ॥ अत एवायम् १ अग्निः १ देवानां १ पुरोगाः प्रथमगामी मुख्यः १ अभवत् ॥ गमेर्विद्वत्प्रत्यय आत्वे च कृते रूपम् ॥ ततः १ प्रदिशि प्रकृष्टायां दिशि प्राच्याम् १ ऋतस्य आहवनीयात्मनागतस्य १ अस्य १ होतुः होमनिष्पादकस्याग्नेः १ वाचि । अत्र वागाश्रय आस्यं लक्ष्यते । वाच्यास्ये १ स्वाहाकृतं स्वाहाकरिण प्रक्षिप्तं १ हविः सर्वे १ देवाः १ अदन्तु भक्षयन्तु । इदं सूक्तं यास्केन सम्यग्भ्यधायि (निरु. ८. ५-२१) । तदत्रानुसंधीयताम् ॥ ॥ ९ ॥

' मनीषिणः ' इति दशचं द्वादशं सूक्तं वैरूपस्याष्टादंष्ट्रस्यार्थं त्रैष्टुभमैन्द्रम् । तथा चानुक्रम्यते—
' मनीषिणो दशाष्टादंष्ट्रः ' इति । गतो विनियोगः ॥

मनीषिणः प्र भरध्वं मनीषां यथायथा मतयः सन्ति नृणाम् ।

इन्द्रं सत्यैरेरयामा कृतेभिः स हि वीरो गिर्वणस्युर्विदानः ॥ १ ॥

मनीषिणः । प्र । भरध्वम् । मनीषाम् । यथाऽयथा । मतयः । सन्ति । नृणाम् ।

इन्द्रम् । सत्यैः । आ । ईरयाम् । कृतेभिः । सः । हि । वीरः । गिर्वणस्युः । विदानः ॥ १ ॥

हे १ मनीषिणः स्तोतारः १ मनीषां मनस ईशित्रीं स्तुतिमिन्द्राय १ प्र १ भरध्वं कुरुत । १ नृणां कर्मनेतृणां युष्माकं १ यथायथा १ मतयः १ सन्ति भवन्ति तथा बुद्धयनुसारेण स्तुतिं कुरुध्वम् १ । वयं च १ कृतेभिः कृतैः १ सत्यैः यथार्थभूतैः स्तोत्रैः १ इन्द्रम् १ एरयाम यज्ञं प्रस्थागमयाम ॥ ' ईर गतौ ' । ण्यन्तस्य लोट् ॥ १ हि यतः १ विदानः जानानः समर्थः ३ स इन्द्रः १ गिर्वणस्युः । गीर्भिर्वनन्ति संभजन्त ॥ इति गीर्वणसः स्तोतारः ॥ वनतेरसुनि रूपम् । उपपदस्य दीर्घाभावश्छान्दसः । तदन्तात् क्यप् । ' क्याच्छन्दसि ' इत्युप्रत्ययः ॥ स्तोतृन् कामयमानः खलु । अतस्तमभिष्टुत ॥

ऋतस्य हि सदर्सो धीतिरद्यौत्सं गार्ध्व्यो वृषभो गोभिरानट् ।

उदतिष्ठत्तविषेणा रवेण महान्ति चित्सं विव्याचा रजांसि ॥ २ ॥

ऋतस्य । हि । सदर्सः । धीतिः । अद्यौत् । सम् । गार्ध्व्यः । वृषभः । गोभिः । आनट् ।

उत् । अतिष्ठत् । तविषेण । रवेण । महान्ति । चित् । सम् । विव्याच । रजांसि ॥ २ ॥

वृक्षस्य उदकस्य वसदसः स्थानस्यान्तरिक्षस्य वधीतिः धारकः स इन्द्रः वअद्यौत् द्योतते प्रकाशते । वहि प्रसिद्धौ ॥ 'द्युत दीप्तौ' । लुङि 'द्युद्भ्यो लुङि' इति परस्मैपदम् । ष्वेर्लुक् छान्दसः । हलन्तलक्षणा वृद्धिरपि ॥ यद्वा । अद्यौत् । तादृश इन्द्रो यज्ञमभिगच्छति ॥ 'द्यु अभिगमे' आदादिकः । लङ् । 'उतो वृद्धिर्लुकि हलि' इति वृद्धिः ॥ वगाष्टेयः । सकृत्प्रसूता धेनुर्गृष्टिः । तस्या अपत्यं ववृषभो वगोभिः वसम् वभानद् संख्यामोति । तथैषोऽपि सर्वं स्वमहिम्ना व्यामोति । तथा वतविषेण । महत्तामैतत् । महता वरवेण शब्देन वउदतिष्ठत् । उच्छ्रित उद्यतोऽभवत् । अत एव वमहान्ति वचित् महान्त्यपि वरजांसि उदकानि भुवनानि वा वसं विध्याच संख्यामोति ॥

इन्द्रः किल श्रुत्या अस्य वेद स हि जिष्णुः पथिकृत्सूर्याय ।

आन्मेनां कृष्वन्नच्युतो भुवद्गोः पतिर्दिवः सनजा अप्रतीतः ॥ ३ ॥

इन्द्रः । किल । श्रुत्यै । अस्य । वेद । सः । हि । जिष्णुः । पथिऽकृत् । सूर्याय ।

आत् । मेनाम् । कृष्वन् । अभ्युतः । भुवत् । गोः । पतिः । दिवः । सनऽजाः । अप्रतिऽइतः ॥ ३ ॥

वअस्य अस्मदीयस्य स्तोत्रस्य वश्रुत्यै श्रवणाय वइन्द्रः वकिल इन्द्र एव वेद जानाति । वस वहि स एव जिष्णुः शत्रूणां जयशीलः वसूर्याय वपथिकृत् मार्गकर्ता भवति । किञ्च वअच्युतः शत्रुभिरगन्तव्यो वृषणश्चस्य वमेनाम् आत्मानं वकृष्वन् कुर्वन् इन्द्रः वआत् । आगच्छत्यस्मदीयं यज्ञम् । 'मेनाभवो वृषणश्चस्य सुकृतो' (ऋ. सं. १. ५१. १३) इति मन्त्रान्तरम् ॥ 'अस गतिदीप्यादानेषु' । मौवादिकः । — — — ॥ वदिवः शुलोकस्य च वपतिः^३ वभुवत् अभूत् ॥ भवतेर्लेट् । वाक्यभेदादनिघातः ॥

इन्द्रो महा महतो अर्णवस्य व्रतामिनादङ्गिरोभिर्गुणानः ।

पुरूणि चिन्नि तताना रजांसि दाधार यो धरुणं सत्यताता ॥ ४ ॥

इन्द्रः । महा । महतः । अर्णवस्य । व्रता । अमिनात् । अङ्गिरःऽभिः । गुणानः ।

पुरूणि । चित् । नि । ततान । रजांसि । दाधार । यः । धरुणम् । सत्यऽताता ॥ ४ ॥

वइन्द्रः वअङ्गिरोभिः ऋषिभिः वगुणानः स्तूयमानः सन् वमहतो वअर्णवस्य ॥ 'अर्णसः सलोपश्च' (का. ५. २. १०९. ३) इति वप्रत्ययः ॥ उदकवतो मेघस्य वव्रता^४ व्रतानि कर्माणि वमहा स्वमहिम्नैव वअमिनात् अहिंसीत् ॥ 'मीङ् हिंसायाम्' । लङि 'मीनातेर्निगमे' इति ह्रस्वः ॥ ततः वपुरूणि वचित् बहुन्येव वरजांसि उदकानि वनि वततान नीचीनान्यकरोत् । वयः इन्द्रः वसत्यताता सत्यैर्देवैस्तते । यद्वा । सत्यशब्दादपि स्वार्थिकस्तानि द्रष्टव्यः । सत्ये । शुलोके वधरुणं धारकं बलं वदाधार^५ आधारयत्^५ ॥

इन्द्रो दिवः प्रतिमानं पृथिव्या विश्वा वेद सर्वना हन्ति शुष्णम् ।

महीं चिद्द्यामार्तनोत्सूर्येण चास्कम्भं चित्कम्भनेन स्कभीयान् ॥ ५ ॥

१. त-४.५-अभिगमने । २. त-भ-लुङ् । ३. ग-त-४.५-पतिः स्वामी । ४. त-भ-'व्रता' नास्ति ।

५. त-भ-दाधारयत् ।

इन्द्रः । दिवः । प्रतिऽमानम् । पृथिव्याः । विश्वा । वेद । सवना । हन्ति । शुष्णम् ।
महीम् । चित् । घाम् । आ । अतनोत् । सूर्येण । चास्कम्भ । चित् । स्कम्भेनेन । स्कम्भीयान् ॥ ५ ॥

१दिवः शुलोकस्य १पृथिव्याः च १प्रतिमानं महस्वेन प्रतिनिधिः १इन्द्रः १विश्वा सर्वाणि
१सवना सवनानि १वेद सोमपानार्थं जानाति । १शुष्णं सर्वस्य शोषकमेतन्नामानमसुरं १हन्ति ।
वाक्यभेदादनिघातः । अपि च १महीं १चित् महतीमपि १घां १सूर्येण १अतनोत् । सर्वत्र प्रकाश-
युक्तामकरोत् । १स्कम्भीयान् स्कम्भयितृणां मध्ये श्रेष्ठः सः १स्कम्भेनेन १चित् निरोधनसाधनेन
सामर्थ्येनैव १चास्कम्भ । शुलोकमवरुद्धमकरोत् ॥ स्कम्भः सौत्रो धातुः । लिटि 'तुजादीनाम्' ।
इति दीर्घः । चिस्कम्भेनेन इत्यत्र संहितायां सलोपः । उत्पूर्वस्य स्तम्भेः 'उदः स्थास्तम्भोः' (पा.सू.
८. ४. ६१) इति सलोप उक्तः । चित्पूर्वस्य स्कम्भेरपि भवति छन्दोविषयत्वात् ॥ १० ॥

वज्रेण हि वृत्रहा वृत्रमस्तुरदेवस्य शूशुवानस्य मायाः ।

वि धृष्णो अत्र धृपता जघन्थाथाभवो मघवन् बाह्वीजाः ॥ ६ ॥

वज्रेण । हि । वृत्रहा । वृत्रम् । अस्तः । अदेवस्य । शूशुवानस्य । मायाः ।

वि । धृष्णो इति । अत्र । धृपता । जघन्थ । अथ । अभवः । मघवन् । बाहुऽओजाः ॥ ६ ॥

हे इन्द्र १वृत्रहा वृत्रस्य हन्ता १वज्रेण १वृत्रम् १अस्तः अस्तृणाः । अवधीः ॥ स्तृणातेर्लङि
'बहुलं छन्दसि' इति विकरणस्य लुक् । सिपि गुणः । हियोगादनिघातः ॥ अनन्तरं हे १धृष्णो धर्षण-
शील त्वम् १अदेवस्य अद्योतमानस्य १शूशुवानस्य स्वबलेन वर्धमानस्य तस्य १मायाः १धृपता
समर्थेन वज्रेण १अत्र अस्मिन् काले एव १वि १जघन्थ विनाशितवानसि ॥ हन्तेर्लिटि थलि 'अभ्या-
साच्च' इति कृत्वम् ॥ १अथ हे १मघवन् धनवन्निन्द्र १बाह्वीजाः भुजबलवान् १अभवः ॥

सचन्त यदुषसः सूर्येण चित्रामस्य केतवो रामविन्दन् ।

आ यन्नक्षत्रं ददृशे दिवो न पुनर्यतो नर्किरद्वा नु वेद ॥ ७ ॥

सचन्त । यत् । उपसः । सूर्येण । चित्राम् । अस्य । केतवः । राम् । अविन्दन् ।

आ । यत् । नक्षत्रम् । ददृशे । दिवः । न । पुनः । यतः । नर्किः । अद्वा । नु । वेद ॥ ७ ॥

१यत् यदा १उपसः उपःकालाः १सूर्येण सूर्यात्मकेन्द्रेण १सचन्त संगच्छन्ते । 'सच
समवाये' । भौवादिकः । तदानीम् १अस्य स्वभूताः १केनचः सर्वस्य प्रज्ञापका रश्मयः १चित्रां
नानावर्णा १रां रायं श्रियम् १अविन्दन् अलभन्त । १पुनः उदयानन्तरं १यत् यदा १दिवः १नक्षत्रं
१न १ददृशे न दृश्यते ॥ दृशेः कर्मणि लिट् । यद्योगादनिघातः ॥ तदानीं १यतः ॥ इणः^२ शत्रन्तस्य
शसि 'शतुरनुमो नद्यजादी' इति विभक्तेरुदात्तत्वम् ॥ सर्वत्र गच्छतोऽस्य रश्मीन् १नर्किः न
कश्चित् १नु १वेद जानाति । एतत् १अद्वा सत्यमेव ॥

दूरं किल प्रथमा जग्मुरासामिन्द्रस्य याः प्रसवे ससुरारपः ।

कं स्विदग्रं कं बुध आसामापो मध्यं कं वो नूनमन्तः ॥ ८ ॥

दूरम् । किल । प्रथमाः । जग्मुः । आसाम् । इन्द्रस्य । याः । प्रऽसवे । ससुः । आपः ।
क । स्वित् । अग्रम् । क । बुध्नः । आसाम् । आपः । मध्यम् । क । वः । नूनम् । अन्तः ॥ ८ ॥

१ आसाम् अपां मध्ये २ प्रथमाः प्रथमगामिन्यस्ता आपः ३ दूरं ४ किल ५ जग्मुः । दूरमेव
गताः १ । २ याः ३ आपः ४ इन्द्रस्य ५ प्रसवे प्रेरणे ॥ 'पू प्रेरणे' । 'जवसवौ चेति वक्तव्यम्' (पा. सू.
३. ३. ५६. ४) इत्यवपवादेऽच् । 'थायघञ्काजबित्रकाणाम्' इत्युत्तरपदाम्तोदात्तत्वम् ॥ तस्य
आज्ञायां २ ससुः सरन्ति । गच्छन्ति खलु । अथ प्रत्यक्षकृतः । हे २ आपः ३ आसां युष्माकम् ४ अग्रं
५ क ६ स्वित् । कुत्र वर्तते । ७ बुध्नः मूलं च ८ क । तथा ९ वः युष्माकं १० मध्यं च ११ क १२ नूनम् इदानीं
युष्माकम् १३ अन्तः अवसानं च क । सर्वगतत्वादिज्ञायमानगमना आसन्नित्यर्थः ॥ क । किंशब्दात्
सप्तम्यर्थे 'किमोऽत्' इत्यप्रत्ययः । 'काति' इति कादेशः । तित्स्वरितः । अन्तः । अमेर्गन्त्यर्थस्य
'असिहसि' इत्यादिना तन्प्रत्ययः २ ॥

सृजः सिन्धूरहिना जग्रसानां आदिदेताः प्र विविज्ञे जवेन ।

मुमुक्षमाणा उत या मुमुत्रेऽधेदेता न रमन्ते नितित्काः ॥ ९ ॥

सृजः । सिन्धून् । अहिना । जग्रसानान् । आत् । इत् । एताः । प्र । विविज्ञे । जवेन ।
मुमुक्षमाणाः । उत । याः । मुमुत्रे । अर्ध । इत् । एताः । न । रमन्ते । नितित्काः ॥ ९ ॥

हे इन्द्र २ अहिना अहन्तव्येन वृत्रेण मेघेन वा ३ जग्रसानान् ॥ 'प्रस अदने' । अनुदात्तेत् ।
छन्दसि लिटिः कानच् ॥ प्रस्ताः २ सिन्धून् स्यन्दमाना अपः ३ सृजः असृजः ४ निरगमयः । ५ आदित् ।
इदवधारणे । अनन्तरमेव ६ एताः आपः ७ जवेन वेगेन ८ प्र ९ विविज्ञे । सर्वत्र अत्यन्तं चलिता
बभूवुः ॥ 'ओविजी भयचलनयोः' । अनुदात्तेत् । लिटि 'हरयो रे' (पा. सू. ६. ४. ७६) इतीरयो
रेआदेशः ॥ १० उत अपि च ११ मुमुक्षमाणाः इन्द्रेण मोचयितुमिष्यमाणाः १२ याः आपः १३ मुमुत्रे इन्द्रेण
मोचिता अभूवन् ॥ मुचेः कर्मणि लिट् ॥ १४ अधेत् अनन्तरमेव १५ नितित्काः नितरां शुद्धा आपः १६ न
१७ रमन्ते । एकत्र न क्रीडन्ति । किंतु सर्वत्र गमनशीला इत्यर्थः ॥

सध्रीचीः सिन्धुमुशतीरिवायन्त्सनाज्जार आरितः पुर्मिदासाम् ।

अस्तमा ते पार्थिवा वसून् अस्मे जग्मुः सूनृता इन्द्र पूर्वीः ॥ १० ॥

सध्रीचीः । सिन्धुम् । उशतीःऽईव । आयन् । सनात् । जारः । आरितः । पुःऽभित् । आसाम् ।
अस्तम् । आ । ते । पार्थिवा । वसूनि । अस्मे इति । जग्मुः । सूनृताः । इन्द्र । पूर्वीः ॥ १० ॥

१ सध्रीचीः ॥ 'सहस्य सध्रिः' इति सध्रीत्यादेशः । 'अञ्जतेऽपसंख्यानम्' इति डीप् ।
अलोपदीर्घो । 'वा छन्दसि' इति पूर्वसवर्णदीर्घः ॥ सहाञ्जनाः सहगमना आपः २ सिन्धुं समुद्रं
भर्तारम् ३ आयन् आगच्छन् । तत्र दृष्टान्तः । ४ उशतीरिव यथा कामयमानाः स्त्रियः स्वपतिमभि-
गच्छन्ति तद्वत् । ५ जारः शत्रूणां जारयिता ६ पुर्मित् इन्द्रः ७ सनात् चिरादेव ८ आसाम् अपाम्
९ आरितः प्रेरकत्वेन स्वामी भवति । हे १० इन्द्र ११ अस्मे अस्माकं स्वभूतानि १२ पार्थिव्य पार्थिवानि
१३ वसूनि धनवस्त्राण्यितृणि हवींषि १४ पूर्वीः बह्व्यः १५ सूनृताः वाचः स्तुतिलक्षणाश्च १६ ते त्वदीयम् १७ अस्तं

गृहम्^१ आ^२ वज्रमुः आगच्छन्तु । यद्वा अस्मदीयाः स्तुतयस्ते गृहं गच्छन्तु । अस्माकं गृहं त्वदीयानि पार्थिवानि धनान्यभिगच्छन्तु ॥ गमेच्छन्दसि सार्वकालिको लिट् ॥ ११ ॥

‘ इन्द्र पिब ’ इति दशर्चं त्रयोदशं सूक्तं त्रैष्टुभमैन्द्रम् । नभःप्रभेदनो नाम विरूपगोत्र ऋषिः । तथा चानुक्रम्यते—‘ इन्द्र पिब नभःप्रभेदनः ’ इति । गतो विनियोगः ॥

इन्द्र पिब प्रतिकामं सुतस्य प्रातःसावस्तव हि पूर्वपीतिः ।

हर्षस्व हन्तवे शूर शत्रून् उक्थेभिर्वीर्याः प्र ब्रवाम ॥ १ ॥

इन्द्र । पिब । प्रतिऽकामम् । सुतस्य । प्रातःसावः । तव । हि । पूर्वऽपीतिः ।

हर्षस्व । हन्तवे । शूर । शत्रून् । उक्थेभिः । ते । वीर्या । प्र । ब्रवाम ॥ १ ॥

हे^१ इन्द्र त्वं^२ प्रतिकामं^३ ये ये कामान्नास्तान्प्रति । अव्ययीभावसमामः । तस्य स्वरः । यथेच्छं^४ सुतस्य अभिपुतस्य यो भागस्तुभ्यं दातव्यस्तं^५ पिब ॥ आमन्त्रितस्याविद्यमानत्वेन पादादित्वाद-निघातः ॥ प्रातःसावः प्रातःसवनेऽभिव्ययमाणः सोमः^६ तव^७ हि । तृतीयार्थे षष्ठी । त्वयैव^८ पूर्वपीतिः प्रथमत एव पातव्यः । यद्वा । प्रातःसावः । सप्तम्याः सुः । प्रातःसवने तवैव प्रथमपानं खलु । ऐन्द्रवायवग्रहे द्यादित एवेन्द्रः पिबति ॥ तत्पुरुषे दासीभारादित्वात्पूर्वपदान्तोदात्तत्वम् । यद्वा बहुवीहिः ॥ ततो हे^९ शूर समर्थं त्वं^{१०} शत्रून्^{११} हन्तवे^{१२} हन्तुं^{१३} हर्षस्व^{१४} हृष्टो भव । अथ^{१५} ते त्वदीयानि^{१६} वीर्या^{१७} वृत्रहनादिलक्षणानि वीर्याणि^{१८} उक्थेभिः^{१९} उक्थैः^{२०} शस्त्रैः^{२१} प्र^{२२} ब्रवाम^{२३} प्रकर्षेण वदाम ॥

यस्ते रथो मनसो जवीयानेन्द्र तेन सोमपेयाय याहि ।

तूयमा ते हरयः प्र द्रवन्तु येभिर्यामि वृषभिर्मन्दमानः ॥ २ ॥

यः । ते । रथः । मनसः । जवीयान् । आ । इन्द्र । तेन । सोमऽपेयाय । याहि ।

तूयम् । आ । ते । हरयः । प्र । द्रवन्तु । येभिः । यासि । वृषऽभिः । मन्दमानः ॥ २ ॥

हे^१ इन्द्र^२ मनसः^३ अपि^४ जवीयान्^५ अतिशयेन^६ गन्ता^७ ते त्वदीयः^८ वयः^९ रथः^{१०} अस्ति^{११} तेन^{१२} रथेन^{१३} सोमपेयाय अस्मदीयं सोमं पातुम्^{१४} आ^{१५} याहि आगच्छ ॥ ‘ पा पाने ’ । भावेऽचो यत् । ‘ ईयति ’ इतीत्वम् । आर्धधातुकलक्षणो गुणः । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ तथा^{१६} ते त्वदीयाः^{१७} हरयः^{१८} रथे संयुक्ता अश्वाः^{१९} तूयं^{२०} क्षिप्रम्^{२१} आ^{२२} अभिमुख्येन^{२३} प्र^{२४} द्रवन्तु प्रगच्छन्तु । वृषभिः^{२५} सेकतृभिः^{२६} येभिः^{२७} यैरश्वैः^{२८} मन्दमानः^{२९} मोदमानः^{३०} सन्^{३१} यासि गच्छसि । ‘ हरी इन्द्रस्य ’ (नि. १. १५. १) इति वचनादिन्द्रस्य द्वावेवाश्राविति न चोदनीयम् ‘ आ त्वा सहस्रमा शतम् ’ (ऋ. सं. ८. १. २४) इत्यादिनिगमान्तरे दर्शनात् ॥

हरित्वता वर्चसा सूर्यस्य श्रेष्ठै रूपास्तन्वै स्पर्शयस्व ।

अस्माभिरिन्द्र सखिभिर्हुवानः सध्रीचीनो मादयस्वा निषद्य ॥ ३ ॥

हरित्वता । वर्चसा । सूर्यस्य । श्रेष्ठैः । रूपैः । तन्वम् । स्पर्शयस्व ।

अस्माभिः । इन्द्र । सखिऽभिः । हुवानः । सध्रीचीनः । मादयस्व । निऽसद्य ॥ ३ ॥

हे ^१इन्द्र ^२हरित्वता ॥ हरिच्छब्दान्मतुषः 'क्षयः' (पा. सू. ८.२.१०) इति वत्वम् ॥
हरिद्वर्णयुक्तेन ^३सूर्यस्य ^४वर्चसा तेजसा तत्सदृशैः ^५श्रेष्ठैः प्रशस्यतमैरात्मीयैः ^६रूपैः ^७तन्वम् आत्मीयं
शरीरं मदीयं वा । यद्वा । तायत इति तनूर्यज्ञः । तं ^८स्पर्शयस्व । तेजोयुक्तं कुरु । किं च ^९सध्रीचीनः ॥
'विभाषाञ्चरदिक्रियाम्' इति खप्रत्ययः ॥ मरुद्भिः सहाञ्जनस्त्वं ^{१०}सखिभिः सखिभूतैः ^{११}अस्माभिः
^{१२}हुवानः आहूयमानः सन् ^{१३}निषद्य यज्ञे निषण्णो भूत्वा ^{१४}मादयस्व । सोमपानेन हृष्टो भव ॥

यस्य त्यक्तं महिमानं मदेष्टुमे मही रोदसी नाविंविक्राम् ।

तदोक्त्वा आ हरिभिरिन्द्र युक्तैः प्रियेभिर्याहि प्रियमन्नमच्छ ॥ ४ ॥

यस्य । त्यत् । ते । महिमानम् । मदेष्टु । इमे इति । मही इति । रोदसी इति । न । आविंविक्राम् ।
तत् । ओक्त्वा । आ । हरिभिरिन्द्र । युक्तैः । प्रियेभिः । याहि । प्रियम् । अन्नम् । अच्छ ॥ ४ ॥

हे ^१इन्द्र ^२इमे ^३मही महत्यो ^४रोदसी छावापृथिव्यौ ^५यस्य ^६ते तव सोमपानेन जनितेषु
^७मदेषु सभूतं ^८त्यत् तं ^९महिमानं ^{१०}न ^{११}अविंविक्रान् न पृथक्कृतः किन्तु ^{१२}यस्य ^{१३}महिम्नैव तिष्ठतः ॥
'विचिर् पृथग्भावे' । जौहोत्यादिकः । लङि 'संज्ञापूर्वको विधिरनित्यः' इत्यभ्यासस्य गुणाभावः ।
यद्योगादनिघातः ॥ ^{१४}प्रियेभिः प्रियतमैः रथे ^{१५}युक्तैः ^{१६}हरिभिः अश्वैः ^{१७}प्रियं प्रीणनकरम् ^{१८}अन्नं सोम-
लक्षणम् ^{१९}अच्छ अभिलक्ष्य ^{२०}तदोक्तः अस्मदीयं यज्ञमदनम् ^{२१}आ ^{२२}याहि आगच्छ ॥

यस्य शश्वत्पपिवाँ इन्द्र शत्रूननानुकृत्या रण्यां चकर्थ ।

स ते पुरंधिं तविषीमियति स ते मदाय सुत इन्द्र सोमः ॥ ५ ॥

यस्य । शश्वत् । पपिवान् । इन्द्र । शत्रून् । अनुनुऽकृत्या । रण्यां । चकर्थ ।
सः । ते । पुरंश्चिधम् । तविषीम् । इयति । सः । ते । मदाय । सुतः । इन्द्र । सोमः ॥ ५ ॥

हे ^१इन्द्र ^२पपिवान् ॥ पिबतेः ^३कसौ 'वस्वेकाजादसाम्' इतीडागमः ॥ सोमं पीतवांस्त्वम्
^४अनानुकृत्या अनुकरणरहितेन सकृत्प्रहारेण शत्रुनहनसमर्थेन ^५रण्यां सांयुगीनेनायुधेन ^६रणशब्दात्
साध्वर्थे प्राग्विहीनो ^७यत् ॥ ^८यस्य यजमानस्य ^९शत्रून् ^{१०}शश्वत् बहुवारं ^{११}चकर्थ हतवानसि ॥
'कृञ् हिंसायाम्' । लिटि थलि यद्योगादनिघाते लिट्स्वरः ॥ ^{१२}सः यथा ^{१३}ते त्वदर्थं ^{१४}तविषीं महतीं
^{१५}पुरंधिं बह्वीं स्तुतिम् ^{१६}इयति प्रेरयति ॥ 'कृ गती' । जौहोत्यादिकः । 'अतिपिपत्योः' ^{१७}इत्यभ्यास-
स्येत्वम् । 'अभ्यासस्यासवर्णे' इतीयङ् ॥ हे ^{१८}इन्द्र ^{१९}सुतः अभिपुतः ^{२०}सः ^{२१}सोमः ^{२२}ते ^{२३}मदाय
समर्थो भवति । यद्वा । म यथा सुतः सोमः । सुव्यत्ययः । अभिपुतं सोमं त्वन्मदाय
प्रेरयति ॥ ॥ १२ ॥

इदं ते पात्रं सनवित्तमिन्द्र पिबा सोममेना शतक्रतो ।

पूर्ण आहावो मंदिरस्य मध्वो यं विश्व इदंभिहर्षन्ति देवाः ॥ ६ ॥

इदम् । ते । पात्रम् । सनवित्तम् । इन्द्र । पिब । सोमम् । एना । शतक्रतो इति शतऽक्रतो ।
पूर्णः । आहावः । मंदिरस्य । मध्वः । यम् । विश्वे । इत् । अभिहर्षन्ति । देवाः ॥ ६ ॥

१. ग-इद्रस्य; त१.२.३.६.७.८-भ१.२.४.८-मु-किंतु तस्य; भ७-किंतु । २. ग-त१.२.३.६.
७.८-भ-मु-पातेः । ३. त-भ-मु-सांयुगीनेनायुधेन । ४. त-भ-प्राग्वहृतीयो । ५. ग-त-भ-यथा ।

हे इन्द्र वते त्वदर्थं पपात्रं चमसादिकं वसनवित्तम् । अस्माभिश्चिरादेव लब्धम् ।
 लाभे । कर्मणि निष्ठा । हे वशतक्रतो बहुकर्मश्चिन्द्र पपना एनेन पात्रेण वसोमं पपिव । यतः
वमदिरस्य मदकरस्य वमध्वः मधुनः सोमस्य वआहावः पानस्थानीयपात्रविशेषः वपूर्णः पूरितो-
 भूत् ॥ ' हेङ् स्पर्धायाम् ' । ' निपानमाहावः ' (पा. सू. ३. ३. ७४) इति निपातितः ।
 स्तुतिभिराहूयमाना देवा अत्र सोमं पिबन्तीति । थाथादिस्वरः ॥ वयम् इत् यमाहावमेव वविश्वे
 सर्वे वदेवाः वअभिहृत्यन्ति अभिकामयन्ते । ' हृत्यं गतिकान्त्योः ' । भौवादिकः । यद्योगात्तिष्ठो
 निघाताभावे ' तिष्ठि चोदात्तवति ' इति गतेर्निघातः ॥

वि हि त्वामिन्द्र पुरुधा जनासो हितप्रयसो वृषभ हयन्ते ।

अस्माकं ते मधुमत्तमानीमा भुवन्त्सर्वना तेषु हर्य ॥ ७ ॥

वि । हि । त्वाम् । इन्द्र । पुरुधा । जनासः । हितप्रयसः । वृषभ । हयन्ते ।
 अस्माकम् । ते । मधुमत्तमानि । इमा । भुवन् । सर्वना । तेषु । हर्य ॥ ७ ॥

हे इन्द्र ववृषभ कामानां वर्षक वहितप्रयसः । प्रय इत्यञ्जनाम प्रीणनकारित्वात् । संभृत-
 हविष्काः वजनासः जनाः वपुरुधा बहुधा । हिरवधारणे । वत्वाम् एव ववि वहयन्ते विविधमाह्व-
 यन्ति ॥ ' हेङ् स्पर्धायाम् ' । ' निसमुपविभ्यो ह्वः ' इत्यात्मनेपदम् ॥ वअस्माकं स्वभूतानि इमा
 इमानि वसवना सवनानि वते त्वदर्थं वमधुमत्तमानि अतिशयेन सोमवन्ति वभुवन् अभवन् ।
 तस्मात्त्वं वतेषु सवनेषु वहर्यं सोमान् कामयस्व ॥

प्र त इन्द्र पूर्याणि प्र नूनं वीर्यां वोचं प्रथमा कृतानि ।

सतीनमन्युरश्रथायो अद्रिं सुवेदनामकृणोर्ब्रह्मणे गाम् ॥ ८ ॥

प्र । ते । इन्द्र । पूर्याणि । प्र । नूनम् । वीर्यां । वोचम् । प्रथमा । कृतानि ।
 सतीनमन्युः । अश्रथयः । अद्रिम् । सुवेदनाम् । अकृणोः । ब्रह्मणे । गाम् ॥ ८ ॥

हे इन्द्र वते त्वदीयानि वप्रथमा आदितः वकृतानि वपूर्याणि पुरातनानि च ववीर्यां
 वीर्याणि वनूनम् इदानीं वप्र ववोचं प्रकर्षेण वदामि । एकः प्रशब्दः पूरणः ॥ वोचम् । लुङि ब्रुवो
 वचिः । च्लेरङ् ॥ कानि तानि । वसतीनमन्युः । सतीनमित्युदकनाम । उदकाभिवर्षणबुद्धियुक्तस्त्वम्
वअद्रिं मेघम् वअश्रथयः वज्रेणाहिंसीः । वब्रह्मणे बृहस्पतये वगां पणिभिरपहतां वसुवेदनां सुष्टु
 ज्ञापनीयाम् वअकृणोः अकरोरित्यादीनि ॥

नि षु सीद गणपते गुणेषु त्वामाहुर्विप्रतमं कवीनाम् ।

न ऋते त्वत्क्रियते किं चनारे महामर्कं मधवाश्चित्रमर्च ॥ ९ ॥

नि । सु । सीद । गणपते । गुणेषु । त्वाम् । आहुः । विप्रतमम् । कवीनाम् ।
 न । ऋते । त्वत् । क्रियते । किम् । चन । आरे । महाम् । अर्कम् । मधवन् । चित्रम् । अर्चि ॥ ९ ॥

हे वगणपतं त्वं वगणेषु स्तोतृगणेषु वसु सुष्टु वनि वषीद । स्तुतिश्रवणार्थं निषण्णो भव । यतः
वकवीनां क्रान्तप्रज्ञानां मध्ये वत्वां वविप्रतमम् अतिशयेन मेधाविनमिति वआहुः । किंच वत्वत्

वृत्ते ॥ 'अन्यारादितरते' (पा. सू. २. ३. २९) इति पञ्चमी ॥ त्वां वर्जयित्वा वृत्तिं वचन कर्म वारे कुरे समीपे वा न क्रियते । तस्मात्त्रिपीद । ततो हे मघवन् धनवन्निद्र महां महान्तम् अर्कम् अर्चनीयमस्मदीयं त्रिवृत्पञ्चदशादिलक्षणं स्तोमं वृत्तिं नानारूपं कृत्वा अर्च पूजय । विधेहि ॥ 'अर्च पूजायाम्' । भौवादिकः ॥

अभिख्या नो मघवन्नाधमानान्तसखे बोधि वसुपते सखीनाम् ।

रणं कृधि रणकृत्सत्यशुष्मानभक्ते चिदा भजा राये अस्मान् ॥ १० ॥

अभिख्या । नः । मघवन् । नाधमानान् । सखे । बोधि । वसुपते । सखीनाम् ।

रणम् । कृधि । रणकृत् । सत्यशुष्म । अभक्ते । चित् । आ । भज । राये । अस्मान् ॥ १० ॥

हे मघवन् धनवन्निद्र नाधमानान् ॥ 'नाथ नाथ याज्ञोपतापैधर्याशीःपु' । भौवादिकः । अनुदात्तेत् ॥ याचमानान् नः अस्मान् अभिख्या अभिख्यापनेन तेजसा युक्तान् कुरु । प्रसिद्धान् वा कुरु । हे सखे धनदानेन हे वसुपते वसूनां स्वामिन् त्वं सखीनां स्तोतृत्वेन सखिभूतानामस्माकं स्वभूतानि स्तोत्राणि बोधि बुध्यस्व ॥ 'बुध अवगमने' । भौवादिकः । लोटि छान्दसः शपो लुक् । 'छन्दस्युभयथा' इति हेरार्धधातुकत्वेनाङिवात् 'अङितश्च' इति हेर्धिभावः । अत एव गुणः । सार्वधातुकत्वेन ङिवादान्तोदात्तत्वम् । वर्णलोपश्छान्दसः ॥ हे रणकृत् शत्रुभिः सह युद्धकर्तः अत एव हे सत्यशुष्म यथार्थबलोपेत त्वं रणं कृधि कुरु । शत्रून् जहि ॥ करोतेर्लोपि 'श्रुशृणुपृकृवृभ्यश्छान्दसि' इति हेर्धिः ॥ किंच अभक्ते वचित् असंभजनीये स्थानेऽपि अस्मान् पराये धनाय आ भज भागिनः कुरु ॥ 'अचोऽतस्तिङः' इति संहितायां दीर्घः ॥ ॥ १३ ॥ ॥ ९ ॥

दशमेऽनुवाके षोडश सूक्तानि । तत्र 'तमस्य' इति दशचं प्रथमं सूक्तमैन्द्रम् । शतप्रभेदनो नाम वैरूप ऋषिः । अन्त्या त्रिष्टुप् शिष्टा जगत्यः । तथा चानुक्रान्तं—'तमस्य शतप्रभेदनस्त्रिष्टुबन्तम्' इति । दशरात्रस्याष्टमेऽहनि मरुत्वतीय एतत्सूक्तम् । सूत्रितं च—'तमस्य द्यावापृथिवी महीं इन्द्रो नुवदिति मरुत्वतीयम्' (आश्व. श्रौ. ८. ७) इति ॥

तमस्य द्यावापृथिवी सचेतसा विश्वेभिर्देवैरनु शुष्ममावताम् ।

यदैत्कृष्णानो महिमानमिन्द्रियं पीत्वी सोमस्य क्रतुमौ अवर्धत ॥ १ ॥

तम् । अस्य । द्यावापृथिवी इति । सचेतसा । विश्वेभिः । देवैः । अनु । शुष्मम् । आवताम् ।

यत् । ऐत् । कृष्णानः । महिमानम् । इन्द्रियम् । पीत्वी । सोमस्य । क्रतुमान् । अवर्धत ॥ १ ॥

सचेतसा सह चेतयन्त्यौ द्यावापृथिवी द्यावापृथिव्यौ विश्वेभिः सर्वैः देवैः सह अस्य ॥ अन्वादेशेऽशादेशेऽनुदात्तः (पा. सू. २. ४. ३२) ॥ एतस्यैन्द्रस्य तं शुष्मं शत्रूणां शोषकं बलम् अनु आवतां रक्षताम् । तस्य बलं पूर्वमस्मान् रक्षतु पश्चादेतेऽपि रक्षतामिति भावः । अवतेर्लुङ् । कृष्णानः वृत्रवधादिकं कुर्वाणः सः महिमानम् इन्द्रियम् इन्द्रस्यात्मनः पर्याप्तं वीर्यं च यत् यदा ऐत् प्राप्नोत् ॥ 'इण् गतौ' । आदादिकः । 'आडजादीनाम्' इत्याडागमः ॥ तदा क्रतुमान् कर्मवान् सः सोमस्य पीत्वी सोमं पीत्वा अवर्धत ॥ 'क्रियाग्रहणं कर्तव्यम्' इति कर्मणः संप्रदानसंज्ञा । 'चतुर्थर्थे बहुलम्' इति षष्ठी । पीत्वी । 'स्तारव्यादयश्च' इति निपातितः ॥

१. त-भ—'अभिख्या' नास्ति । २. अनु-शतप्रभेदनोऽन्त्या त्रिष्टुप् ।

क्र. ४-४६

तमस्य विष्णुर्महिमान्मोजसांशुं दधन्वान्मधुनो वि रप्शते ।

देवेभिरिन्द्रो मघवा सयावभिर्वृत्रं जघन्वा अभवद्वरेण्यः ॥ २ ॥

तम् । अस्य । विष्णुः । महिमानम् । ओजसा । अंशुम् । दधन्वान् । मधुनः । वि । रप्शते ।
देवेभिः । इन्द्रः । मघवा । सयावभिः । वृत्रम् । जघन्वान् । अभवत् । वरेण्यः ॥ २ ॥

वविष्णुः एतन्नामकः । व्याप्तो यज्ञो वा । मधुनः मदकरस्य सोमस्य अंशुं लताखण्डं
दधन्वान् प्रेरयन् ॥ ध्वेर्गत्यर्थस्य कसौ इदिस्वास्त्युमागमे कृते बलि लोपः ॥ ओजसा स्ववीर्येण
संजातम् अस्य इन्द्रस्य तं महिमानं वि रप्शते विविधं शब्दयति । स्तौति । मघवा
धनवान् सयावभिः ॥ यातेः 'आतो मनिन्' इति कनिप् । सहगन्तुभिः देवेभिः देवैः मरुद्भिश्च
वृत्रं जघन्वान् हतवान् इन्द्रः वरेण्यः सर्वैर्वरेणीयः संभजनीयः अभवत् ॥

वृत्रेण यदहिना बिभ्रदायुधा समस्थिथा युधये शंसमाविदे ।

विश्वे ते अत्र मरुतः सह त्मनावर्धनुग्र महिमानमिन्द्रियम् ॥ ३ ॥

वृत्रेण । यत् । अहिना । बिभ्रत् । आयुधा । समस्थिथाः । युधये । शंसम् । आविदे ।
विश्वे । ते । अत्र । मरुतः । सह । त्मना । अवर्धन् । उग्र । महिमानम् । इन्द्रियम् ॥ ३ ॥

युधये योधनाय आयुधा आयुधानि वज्रादीनि बिभ्रत् धारयन्निन्द्रस्त्वं यत् यदा
अहिना आहन्तव्येन वृत्रेण समस्थिथाः सहास्थाः ॥ तिष्ठतेर्लुङि 'समवप्रविभ्यः स्थः' (पा.
सू. १. ३. २२) इत्यात्मनेपदम् । 'स्थाध्वोरिच्च' इति मिचः किरमिकारश्चान्तादेशः । 'ह्रस्वा-
दङ्गात्' (पा. सू. ८. २. २७) इति सिचो लोपः । यद्योगादनिघातः । 'तिङि चोदात्तवति' इति
गतेर्निघातः ॥ तत् आविदे ॥ कृत्यार्थं केन्प्रत्ययः ॥ तव वृत्रवधादिकं वीर्यं प्रज्ञापयितुं शंसम्
अशंसम् । शब्दैरहं स्तौमि ॥ 'शन्मु स्तुतो' । लङ् । वाक्यभेदादनिघातः ॥ किंच हे उग्र उदूर्णबल
अत्र अस्मिन् काले एव ते त्वदीयं महिमानमिन्द्रियं वीर्यं च विश्वे सर्वे मरुतः त्मना
आत्मना सह एव अवर्धन् । वर्णलोपश्छान्दसः । अवर्धयन् । मरुतो हीन्द्रस्य वीर्यं भवति ॥

जज्ञान एव व्यबाधत् स्पृधः प्रापश्यद्वीरो अभि पौंस्यं रणम् ।

अवृश्चदद्रिमव सस्यदः सृजदस्तम्नानाकं स्वपस्यया पृथुम् ॥ ४ ॥

जज्ञानः । एव । वि । अबाधत् । स्पृधः । प्र । अपश्यत् । वीरः । अभि । पौंस्यम् । रणम् ।
अवृश्चत् । अद्रिम । अव । सस्यदः । सृजत् । अस्तम्नात् । नाकम् । सुपस्यया । पृथुम् ॥ ४ ॥

स इन्द्रः जज्ञान एव ॥ 'जनी प्रादुर्भावे' । छान्दसस्य लिटः कानच् ॥ जायमाना एव
स्पृधः शत्रून् व्यबाधत् अस्यर्थमपीडयत् ॥ स्पृधः । 'स्पर्ध संघर्षे' । किप् । 'अपस्पृधेयाम्'
इति निपातनेनैकत्र संप्रसारणदर्शनादत्रापि भवति ॥ अत एव वीरः समर्थः सः रणं संग्रामम्
अभिलक्ष्य पौंस्यम् आत्मीयं बलं प्रापश्यत् । अस्येतावद्बलमिति प्रकर्षेण पश्यति । जानाति । किंच
अद्रि मेतम् अवृश्चत् वर्पणार्थमच्छिन्नत् । अनन्तरं सस्यदः ॥ 'स्यन्दू प्रस्रवणे' । किप् । शसि
नलोपः । सह स्यन्दमाना अपः अव सृजत् अवाङ्मुखमसृजत् निरगमयत् । तथा सः पृथुं

महान्तं वनाकं शुलोकं स्वपस्यया ॥ सुप आत्मनः क्यच् । ' अ प्रत्ययात् ' (पा. सू. ३.३.१०२)
इति स्त्रियामप्रत्ययः ॥ शोभनकर्मच्छया वस्तम्नात् । निरुद्धमकरोत् ॥ स्तम्भिः सौत्रो धातुः ॥

आदिन्द्रः सुत्रा तर्विषीरपत्यत वरीयो द्यावापृथिवी अबाधत ।

अवाभरदृषितो वज्रमायसं शेवं मित्राय वरुणाय दाशुषे ॥ ५ ॥

आत् । इन्द्रः । सुत्रा । तर्विषीः । अपत्यत । वरीयः । द्यावापृथिवी इति । अबाधत ।

अव । अमरत् । धृषितः । वज्रम् । आयसम् । शेवम् । मित्राय । वरुणाय । दाशुषे ॥ ५ ॥

वआत् अपि च स इन्द्रः वतयिषीः महतीः सेनाः वसत्रा सहैव अपत्यत अगच्छत् । ' पद गतौ ' । दैवादिकः । वर्णव्यत्ययः ॥ यद्वा । पत्यत इत्यैश्वर्यकर्मा । सेनानामीष्टे । तासामीश्वरोऽभव-
दित्यर्थः । स एव द्यावापृथिवी द्यावापृथिव्यौ वरीयः ॥ तृतीयायाः सुः ॥ उरुतरेण महिम्ना
अबाधत । तयोरन्तःस्थितान् शत्रून्वध्रीदित्यर्थः । धृषितः शत्रुबधे प्रगल्भः सन् आयसम्
अयोमयं वज्रम् अवाभरत् आधारयत् । किमर्थम् । मित्राय वरुणाय दाशुषे हविर्दत्तवते
यज्वने च शेवं सुखं कर्तुम् ॥ ॥ १४ ॥

इन्द्रस्यात्र तर्विषीभ्यो विरिग्निन ऋघायतो अरंहयन्त मन्यवे ।

वृत्रं यदुग्रो व्यवृश्चदोर्जसापो बिभ्रतं तमसा परीवृतम् ॥ ६ ॥

इन्द्रस्य । अत्र । तर्विषीभ्यः । विरिग्निनः । ऋघायतः । अरंहयन्त । मन्यवे ।

वृत्रम् । यत् । उग्रः । वि । अवृश्चत् । ओर्जसा । अपः । बिभ्रतम् । तमसा । परीवृतम् ॥ ६ ॥

अत्र अस्मिन् काल एव विरिग्निनः महतो विविधं शब्दायमानस्य वा ऋघायतः शत्रून्
हिंसतः इन्द्रस्य तर्विषीभ्यः । पृष्ठार्थे चतुर्थी । बलानां मन्यवे प्रख्यापनाय अरंहयन्त । आपो
निरगच्छन् । रहिर्गत्यर्थः । उग्रः उद्गूणः सः अपः उदकानि बिभ्रतं धारयन्तं तमसा परीवृतं
परितो वेष्टितम् । वृणोतेः कर्मणि क्तः । ' गतिरनन्तरः ' इति स्वरः । संहितायाम् ' उपसर्गस्य घञि ' (पा. सू. ६. ३. १२२) इति दीर्घः ॥ तं वृत्रं यत् यस्मिन् काले ओजसा स्ववीर्येण व्यवृश्चत्
अत्यर्थमवधीत् ॥

या वीर्याणि प्रथमानि कर्त्वा महित्वेभिर्यतमानौ समीयतुः ।

ध्वान्तं तमोऽव दध्वसे हत इन्द्रो महा पुर्वहूतावपत्यत ॥ ७ ॥

या । वीर्याणि । प्रथमानि । कर्त्वा । महित्वेभिः । यतमानौ । समीयतुः ।

ध्वान्तम् । तमः । अव । दध्वसे । हते । इन्द्रः । महा । पुर्वहूतौ । अपत्यत ॥ ७ ॥

महित्वेभिः मंहनीयैः स्वबलैः यतमानौ युद्धाय प्रयत्नं कुर्वन्तौ इन्द्रवृत्रौ प्रथमानि पूर्व-
भावीनि कर्त्वा । कृत्यार्थे त्वन्प्रत्ययः । कर्त्तव्यानि या यानि वीर्याणि समीयतुः संयोजया-
मासतुः ॥ ' इण् गतौ ' । लिटि ' दीर्घ इणः किति ' (पा. सू. ७. ४. ६९) इति दीर्घः ॥ तयोर्मध्ये

१. ११.२३.७-म१.४.७.८-सेना ईष्टे; भ२-सेनामीष्टे । २. त१.२.३.६.८-म१.४-आधारयत् ।
३. त-म-अप्रख्यापनाय । ४. त-इन्द्रवृत्रौ नास्ति ।

इन्द्रेण वृत्रे ऽहते सति ऽध्वान्तम् अतिनिषिद्धं ऽतमः ऽअव ऽवध्वसे । अवध्वस्तं विनष्टमभूत् ॥
ध्वंसेल्लिट् । किश्वान्नलोपः ॥ ऽइन्द्रः तु ऽमह्ना स्वमहिम्ना ऽपूर्वहृती प्रथमाह्वाने ऽअपत्यत अगच्छत् ।
शूराणां मध्येऽयमेव प्रथममाह्वयमानोऽभवदित्यर्थः ॥

विश्वे देवासो अध वृष्ण्यानि तेऽवर्धयन्त्सोमवत्या वचस्यया ।

रद्धं वृत्रमहिमिन्द्रस्य हन्मनाग्निर्न जम्भैस्तृष्वन्नमावयत् ॥ ८ ॥

विश्वे । देवासः । अध । वृष्ण्यानि । ते । अवर्धयन् । सोमऽवत्या । वचस्यया ।

रद्धम् । वृत्रम् । अहिम् । इन्द्रस्य । हन्मना । अग्निः । न । जम्भैः । तृषु । अन्नम् । आवयत् ॥ ८ ॥

हे इन्द्र ऽअध वृत्रहननानन्तरं ऽविश्वे ऽदेवासः देवा ऋत्विजः ऽसोमवत्या सोमयुक्तया
ऽवचस्यया स्तुतीच्छया ऽते स्वदीयानि ऽवृष्ण्यानि बलानि ऽअवर्धयन्' वर्धयन्ति' । ऽइन्द्रस्य
ऽहन्मना हननमाधनेन वज्रेण ऽरद्धम् । 'रध हिंयासंराधयोः' । हिंसितम् ऽअहिं ऽवृत्रम् अपामा-
वरकं मेघं ऽतृषु शीघ्रम् ऽअन्नमावयत् अभक्षयत् । तज्जन्थेनोदकेन संपादितमन्नं जनोऽभक्षय-
दित्यर्थः । आवयतिरत्तिकर्मा । तत्र दृष्टान्तः । ऽअग्निर्न यथाग्निः ऽजम्भैः आत्मीयैर्दन्तेरन्नं
भक्षयति तद्वत् ॥

भूरि दक्षेभिर्वचनेभिर्ऋकभिः सख्येभिः सख्यानि प्र वोचत ।

इन्द्रो धुनिं च चुमुरिं च दम्भयञ्छद्मामनस्या शृणुते दभीतये ॥ ९ ॥

भूरि । दक्षेभिः । वचनेभिः । ऋकऽभिः । सख्येभिः । सख्यानि । प्र । वोचत ।

इन्द्रः । धुनिम् । च । चुमुरिम् । च । दम्भयन् । श्रद्धाऽमनस्या । शृणुते । दभीतये ॥ ९ ॥

हे स्तोतारः ऽदक्षेभिः वर्धनहेतुभिः ऽऋकभिः ॥ 'छन्दसीवनिपौ' इति वनिप्रत्ययः ।
अयस्मयादित्वेन भत्वाज्जम्भाभावः । पदत्वात् कुत्वम् (का. १. ४. २०) ॥ मन्त्रयुक्तैः ऽसख्येभिः ॥
तदर्शनीत्यर्थं 'छन्दसि च' इति यप्रत्ययः ॥ सख्युरिन्द्रस्य योग्यैः ऽवचनेभिः वचनैः स्तोत्रैः
ऽसख्यानि स्तुत्यस्तोत्रलक्षणान्यभिलक्ष्य ऽभूरि बहुवारम् इन्द्रं ऽप्र ऽवोचत प्रब्रूत अभिष्टुत । ऽइन्द्रः
तु ऽदभीतये एतन्नामकाय राजर्षये ऽधुनि ऽच ऽचुमुरिं ऽच एतन्नामकौ द्वावसुरौ ऽदम्भयन् हिंसन्
ऽश्रद्धामनस्या । मनःशब्दात् क्यच् । श्रद्धायुक्तया मनस इच्छया ऽशृणुते । युष्माभिः कृतानि
स्तोत्राणि शृणोति ॥

त्वं पुरुष्या भरा स्वश्व्या येभिर्मसै निवचनानि शंसन् ।

सुगेभिर्विश्वा दुरिता तरेम विदो पु ण उर्विया गाधमद्य ॥ १० ॥

त्वम् । पुरुषि । आ । भर । सुऽअश्व्या । येभिः । मसै । निऽवचनानि । शंसन् ।

सुऽगेभिः । विश्वा । दुऽइता । तरेम । विदो इति । सु । नः । उर्विया । गाधम् । अद्य ॥ १० ॥

हे इन्द्र त्वं ऽस्वश्व्या स्वश्व्यानि शोभनाश्वयुक्तानि ऽपुरुषि बहूनि धनानि मह्यम् ऽआ
ऽभर आहर प्रयच्छ । ऽनिवचनानि नितरां वक्तव्यानि स्तोत्राणि ऽशंसन् अहं ऽयेभिः धनैः ऽमसै ।

मन्यतिरर्चतिकर्मा । देवान् पूजयानि तानि देहि ॥ मन्यतेलोटि ' बहुलं छन्दसि ' इति विकरणस्य लुक् । सिष्यडागमः । सिपः पिष्वेनानुदात्तत्वाद्वातुस्वरः ॥ 'सुगोभिः सुष्ठु गन्तव्यस्तेर्धनैः स्तोत्रैर्वा' विश्वा सर्वाणि 'दुरिता दुरितानि पापानि' तरेम । हे इन्द्र 'अद्य अस्मिन् कर्मणि' 'गार्धं ग्रथ्यमानं क्रियमाणं' 'नः अस्मदीयं स्तोत्रम्' 'उर्विया उरुत्वेन बहुमानेन' 'सु' सुष्ठु 'विदो । विद उ । जानीह्येव ॥ ॥ १५ ॥

'घर्मा' इति दशर्चं द्वितीयं सूक्तं वैश्वदेवम् । सध्निर्नाम वैरूप ऋषिः । तपसः पुत्रो घर्मो वा । चतुर्थी जगती । शिष्टास्त्रिषुभः । तथा चानुक्रान्तं—'घर्मा सध्निस्तापसो वा घर्मो वैश्वदेवं चतुर्थी जगती' इति । गतो विनियोगः ॥

घर्मा समन्ता त्रिवृतं व्यापतुस्तयोजुष्टिं मातरिश्वा जगाम ।

दिवस्पयो दिधिषाणा अवेपन्विदुर्देवाः सहसामानमर्कम् ॥ १ ॥

घर्मा । समऽअन्ता । त्रिऽवृतम् । वि । आप्तुः । तयोः । जुष्टिम् । मातरिश्वा । जगाम । दिवः । पर्यः । दिधिषाणाः । अवेपन् । विदुः । देवाः । सहऽसामानम् । अर्कम् ॥ १ ॥

'समन्ता समन्तौ संख्यासदिगन्तौ' 'घर्मा' । 'घृ क्षरणदीप्तयोः' । घर्मां दीप्यमानावग्न्या-दित्यौ 'त्रिवृतम्' । 'त्रयो वा इमे त्रिवृतो लोकाः' (ऐ. आ. १. १. २) इत्याम्नानात् । त्रैलोक्यं 'व्यापतुः' । स्वतेजोभिर्व्याप्तवन्तौ । 'मातरिश्वा' अन्तरिक्षे वर्तमानो वायुः 'तयोः' अग्न्यादित्ययोः 'जुष्टिं' प्रीतिं 'जगाम' गतवान् । यदा 'सहसामानम्' । सामशब्द उपलक्षकः । वेदत्रयतेजःसहितम् । 'सर्वं तेजः सामरूप्यं ह शश्वत्' (तै. ब्रा. ३. १२. ९.२) इत्याम्नानात् । ईदृशम् 'अर्कम्' अर्चनीयं सूर्यं 'देवाः' दीप्यमानाः स्वरश्मयः 'विदुः' विविदुः लेभिरे प्रापुः तदा 'दिधिषाणाः' लोकधारण-शीलास्ते 'दिवः' द्युलोकस्य संबन्धि 'पर्यः' उदकम् 'अवेपन्' व्याप्तवन्तः । 'ववर्षुरित्यर्थः' ॥ 'दिवस्पय' इत्यत्र 'षष्ठ्याः पतिपुत्र' इति सत्वम् । 'दिधिषाणाः' । 'धिप' धारणे । चानश् । शपः श्लुः । यद्वा । 'धि धारणे' । सनन्तस्य चानश् । 'अज्जनगमां सनि' इति दीर्घाभावश्छान्दसः । यद्वा । समन्तौ संगतौ घर्मा स्वयं दीप्यमानौ जीवेश्वरौ त्रिवृतं सत्वरजस्तमोगुणात्मिकां मायां व्यापतुः । नियन्त्रनियन्तव्यभावेन मातरिश्वा परमात्मा तयोजुष्टिं संभोक्तव्यपदायैः संजातां प्रीतिं जगाम । गतवान् । तं परमात्मानं वेदमयमिमं सूर्यमिति देवा जानन्ति ॥

तिस्रो देष्टाय निऋतीरुपासते दीर्घश्रुतो वि हि जानन्ति वह्नयः ।

तासां नि चिक्युः क्वयों निदानं परेषु या गुह्येषु व्रतेषु ॥ २ ॥

तिस्रः । देष्टाय । निऽऋतीः । उप । आसते । दीर्घऽश्रुतः । वि । हि । जानन्ति । वह्नयः । तासाम् । नि । चिक्युः । क्वयः । निऽदानम् । परेषु । याः । गुह्येषु । व्रतेषु ॥ २ ॥

'निऋतीः' । पृथिवीनामैतत् । अनेनेतरलोकावुपलक्ष्येते । तत्राधिष्ठिताः 'तिस्रः' अग्न्यादि-देवताः 'देष्टाय' हविषां प्रदानाय 'उपासते' । यजमाना उपासनं कुर्वन्ते । ततः 'दीर्घश्रुतः' प्रभूत-कीर्तयः 'वह्नयः' जगतः प्रापिकास्ता देवताः 'वि' 'जानन्ति' । एतैः कृतमुपासनां मन्वत एव । यद्वा ।

१. ग-त-भ-मु-'सु' नास्ति । २. त१.२.३.६.७.८-भ-ववर्षुः त४.५-ववृधुरित्यर्थः । ३. ग-त२. ३.६.७.८-भ-धिषु । ४. ग-त१.२.३.६.७.८-भ१.२.४.५.८-गमितवान् ।

निर्ऋतीः । निःशेषेण ऋच्छन्ति गच्छन्तीति निर्ऋतयः । तास्तिस्रः सृष्टिस्थितिसंहतीः देष्टव्यात्मनः कर्मभोगदानायोपासते ते दीर्घश्रुतो दीर्घ^१ संसारे शृण्वन्तो मन्तव्यदृश्यादिपदार्थं जानन्तः । मन्त्र-दृष्ट्यादिरूपमजानन्त इत्यर्थः । अत एव वह्नयः संसारस्य बोधारस्ता न जानन्ति । 'कवयः क्रान्त-दर्शिनस्तु' तासां सृष्ट्यादीनामग्न्यादीनां वा 'निदानं मूलकारणं परमात्मानं' 'नि' 'चिक्युः' नितरां चिन्वन्ति जानन्ति । 'परेषु उत्कृष्टेषु वा' 'गुह्येषु वा' गोप्तव्येषु कर्मसु यमनियमादिषु 'व्रतेषु'^२ 'याः प्रवृत्तयः सन्ति तासां निदानं नि चिक्युः जानन्ति ॥ 'चिञ् चयने' । लिटि 'विभाषाञ्जेः' इत्यभ्यासादुत्तरस्य कवणादेशः^३ । यद्वा । चायतेर्लिटि 'चायः की' (पा. सू. ६. १. ३५) इति छन्दसि की इत्यादेशः ॥

चतुष्कपर्दा युवतिः सुपेशा घृतप्रतीका वयुनानि वस्ते ।

तस्यां सुपर्णा वृषणा नि षेदतुर्गत्र देवा दधिरे भागधेयम् ॥ ३ ॥

चतुःस्कपर्दा । युवतिः । सुपेशाः । घृतप्रतीका । वयुनानि । वस्ते ।

तस्याम् । सुपर्णा । वृषणा । नि । षेदतुः । यत्र । देवाः । दधिरे । भागधेयम् ॥ ३ ॥

चतुष्कपर्दा चतुष्कोणा युवतिः स्त्रीरूपा सुपेशाः शोभनालंकारा घृतप्रतीका घृतप्रमुखहविष्का एतादृशी वेदिः वयुनानि ज्ञातव्यानि पदार्थजातानि कर्माणि स्तोत्राणि वा वस्ते आच्छादयति । तस्यां वेद्यां वृषणा वृषणौ हविषां वर्धितारौ सुपर्णा सुपर्णौ सुपतनौ जायापती यजमानब्रह्माणौ वा नि षेदतुः निषण्णौ भवतः । यत्र यस्यां वेद्यां देवाः अग्न्यादयः भागधेयम् । स्वार्थिको धेयप्रत्ययः । स्वस्वभागं हविः दधिरे^४ धारयन्ति । यद्वा । चतुष्कपर्दा नामाख्यातोपसर्गनिपाता-श्रवारः कपर्दस्थानीया यस्याः सा युवतिस्तरुणी नित्या घृतप्रतीका दीप्यमानवर्णावयवबोपनिषदी वाग्वयुनानि ज्ञानानि वस्ते आच्छादयति । तस्यां वाचि सुपर्णा सुपर्णौ जीवपरमात्मानौ निषण्णौ भवतः । यत्र । 'इतराभ्योऽपि दृश्यन्ते' इति तृतीयार्थे ब्रह्मप्रत्ययः । यथा वाचा देवा भागं धारयन्ति ॥

एकः सुपर्णः स समुद्रमा विवेश स इदं विश्वं भुवनं वि चष्टे ।

तं पाकेन मनसापश्यमन्तितस्तं माता रेळिह स उ रेळिह मातरम् ॥ ४ ॥

एकः । सुपर्णः । सः । समुद्रम् । आ । विवेश । सः । इदम् । विश्वम् । भुवनम् । वि । चष्टे ।

तम् । पाकेन । मनसा । अपश्यम् । अन्तितः ।

तम् । माता । रेळिह । सः । ऊँ इति । रेळिह । मातरम् ॥ ४ ॥

एकः सर्वकार्येष्वसहायः सुपर्णः सुपतनो मध्यमस्थानो देवः समुद्रम् अन्तरिक्षम् आ विवेश आविशति । आविश्य च स इदं विश्वं सर्वं भुवनं भूतजातं वि चष्टे । अनुग्राह-तयाभिपश्यति । तम् एवरूपं देवं पाकेन परिपकेन मनसा अन्तितः समीपेऽहम् अपश्यम् अदर्शम् । किञ्च माता उदकानां निर्मात्री माध्यमिका वाक् तां रेळिह आस्वादयति । उपजीवन-मात्रमत्र लक्ष्यते । स उ स खलु मातरं वाचं रेळिह लेढि । तामेवोपजीवति । 'लिह आस्वा-दने' । यद्वा । सुपर्णः पक्षवाजिराधारसंचार्यकः प्राणवायुः परमात्मा वा समुद्रम् । समुद्रवन्ति

१. त-भ-१.२.४.८-दीर्घं । २. ग-त-भ-'व्रतेषु' नास्ति । ३. त-भ-मु-कवणादेशः । ४. त-१.२.३.६.७.८-भ-२.४.८-दधते ।

आपोऽस्मादिति समुद्रमन्तरिक्षम् । यद्वा । समुद्रद्वयं^१ सर्वतो^२ गमनम् । तच्छीलं प्रपञ्चजातमाविष्ट-
वान् । 'तत्सद्वा तदेवानुप्राविशन्' (तै. आ. ८. ६) इति श्रुतेः । वायुपक्षे^३ वाय्वादिरूपेण^४ आ-
विवेश । स इदं विश्वं सर्वं लोकं वि चष्टे विशेषेण ख्यापयति । सति हि प्राणे परमात्मनि वा
जीवन्तः पुरुषा लोकं विख्यातं कुर्वन्ति । तं देवमुपासकोऽहं^५ पाकेन परिक्रान्तेन मनसा
अभिततः ॥ अन्तिकशब्दात्तसिः । अन्तिकस्य तसि कादिलोपो भवत्याद्युदात्तत्वं च (पा. सू. ६. ४.
१४९. ८) इति कादिलोपः ॥ अन्तिके समीपे स्वहृदयेऽपश्यम् । तं प्राणं माता वाक् रेळिह^६ । वाक्
प्राणेऽन्तर्भवतीत्यर्थः । स्वापे हि वाग्व्यापारो न दृश्यते प्राणव्यापारस्तु दृश्यते इति ॥

सुपुर्णं विप्राः क्वयो वचोभिरेकं सन्तं बहुधा कल्पयन्ति ।

छन्दांसि च दधतो अध्वरेषु ग्रहान्तसोमस्य मिमते द्वादश ॥ ५ ॥

सुपुर्णम् । विप्राः । क्वयः । वचःऽभिः । एकम् । सन्तम् । बहुधा । कल्पयन्ति ।
छन्दांसि । च । दधतः । अध्वरेषु । ग्रहान् । सोमस्य । मिमते । द्वादश ॥ ५ ॥

विप्राः मेधाविनः । क्वयः क्रान्तप्रज्ञा मनुष्याः । सुपुर्णं सुपतनम् । एकं । सन्तं परमात्मानं
वचोभिः स्तुतिलक्षणैर्वचनैः । बहुधा बहुप्रकारं कल्पयन्ति कुर्वन्ति । किंच त एव क्वयः । अध्व-
रेषु यज्ञेषु । छन्दांसि गायत्र्यादीनि सप्त छन्दांसि । दधतः स्तोत्रशस्त्रादीनां धारयन्तो द्वादश-
संख्याकान्^६ । सोमस्य । ग्रहान् ग्रहणसाधनानि पात्राण्युपांश्वन्तर्यामादीनि । मिमते निर्मिमते ॥
ग्रहान् । गृह्यत एभिरिति ग्रहाः । 'ग्रहवृटनिश्चिगमश्च' इति करणेऽप्रत्ययः । सोमस्येति कर्मणि
षष्ठी । द्वादश इत्यत्र 'संख्या' (पा. सू. ६. २. ३५) इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ ॥ १६ ॥

षट्त्रिंशं चतुरः कल्पयन्तश्छन्दांसि च दधत आद्वादशम् ।

यज्ञं विभार्य क्वयो मनीष ऋक्सामाभ्यां प्र रथं वर्तयन्ति ॥ ६ ॥

षट्त्रिंशान् । च । चतुरः । कल्पयन्तः । छन्दांसि । च । दधतः । आद्वादशम् ।
यज्ञम् । विभार्य । क्वयः । मनीषा । ऋक्सामाभ्याम् । प्र । रथम् । वर्तयन्ति ॥ ६ ॥

पूर्वं सामान्येन यज्ञग्रहानुक्त्वेदानां सर्वग्रहादिपूर्वको यज्ञोऽभिधीयते । षट्त्रिंशान् । द्वावुपांश्व-
न्तर्यामौ^१ । ऐन्द्रवायवादयस्त्रयो द्विदेवत्यग्रहाः । द्वौ शुक्रामन्थिनौ । आग्रयण उक्थ्यो ध्रुवश्चेति
त्रयः । ऋतुग्रहा द्वादश । ऐन्द्रासो वैश्वदेवश्च द्वौ । त्रयो मरुत्वतीयाः । एको माहेन्द्रः । आदित्य-
सावित्री द्वौ । वैश्वदेवः पात्नीवतो हारियोजन इति त्रयो^२ ग्रहाः । एवं षट्त्रिंशन्नवन्ति । अत्यग्निष्टोमे
पूर्वं षट्त्रिंशद्ग्रहा द्वावंशदाभ्यां दधिग्रहः षोडशीति चेति चत्वारः । एतांश्चत्वारिंशत्संख्याकान्
ग्रहान् । कल्पयन्तः सोमेन पूरयन्तः । किंच । आद्वादशम् ॥ 'आहु मर्यादाभिविध्योः' (पा. सू.
२. १. १३) इत्यव्ययीभावसमासः । तस्य स्वरः ॥ द्वादशसंख्याकप्रउगादिशस्त्रसमासिपर्यन्तं

१. ग-समुदनं; त१.२.३.६.७.८-समंदनं; त४.५-समुदजं; म२.४.८-सुमंदनं; म७-समुद्रनं ।
२. त१.२.३.६.७.८-म- 'सर्वतो वायुपक्षे' नास्ति । ३. ग-बाह्यवायुरूपेण; त१.२.३.६.७.
८-म-वायुरूपेण । ४. त१.२.३.६.७.८-म२.४.८-सदेवमु^० । ५. त४.५-रेळिह । अध्ययनकाले
वाग्व्यापारो दृष्टः । सह प्राणो हि मातरं वाचं रेळिह । ६. ग-द्वादश द्वादशसंख्याकान् । ७. त४-षडु-
त्तरान् त्रिंशत्संख्याकान् ततश्चतुरश्च ग्रहान् । एते तैत्तिरीयारण्यके ज्योतिष्टोमे समाम्नायते प्राणापाना-
भ्यामेवोपांश्वन्तर्यामौ । ८. त-म- 'त्रयो' नास्ति ।

१ छन्दांसि गायत्र्यादीनि १ दधतः स्तुतशस्त्रादिरूपेण धारयन्तः १ कवयो १ मनीषा । तृतीयाया आकारः । मनीषया बुद्ध्या एवं १ यज्ञं १ विमाय निर्माय १ रथम् । रमन्यत्रेति १ रथो यज्ञः । तं १ रथं यज्ञम् १ ऋक्सामाभ्यां १ प्र १ वर्तयन्ति प्रकर्षेण संपादयन्ति ॥ चतुर इत्यत्र 'चतुरः शसि' (पा. सू. ६. १. १६७) इत्यन्तोदात्तत्वम् ॥

चतुर्दशान्ये महिमानो अस्य तं धीरा वाचा प्र णयन्ति सप्त ।

आमानं तीर्थं क इह प्र वोच्येन पथा प्रपिबन्ते सुतस्य ॥ ७ ॥

चतुःऽदश । अन्ये । महिमानः । अस्य । तम् । धीराः । वाचा । प्र । नयन्ति । सप्त ।

आमानम् । तीर्थम् । कः । इह । प्र । वोचत् । येन । पथा । प्रऽपिबन्ते । सुतस्य ॥ ७ ॥

१ अस्य यज्ञरूपस्य परमात्मनः १ अन्ये १ चतुर्दश^१ चतुर्दशसंख्याकाः^२ १ महिमानः विभूतयो भवन्ति । १ तं यज्ञं १ सप्त^३ सप्तसंख्याकाः १ धीराः धीमन्तो होत्रादयः १ वाचा शस्त्ररूपया १ प्र १ णयन्ति प्रकर्षेण नयन्ति । १ आमानम् ॥ 'आप्त व्याप्तौ' । ताच्छीलिके चानशि व्यत्ययेन विकरणस्य व्यत्ययः^४ ॥ व्यापनशीलं १ तीर्थं पापोत्तारणसमर्थं चात्वालोत्क्रमध्यदेशम् १ इह अस्मिन् यज्ञे १ कः १ प्र १ वोचत् को वक्ति । न कोऽपीत्यर्थः । १ येन १ पथा येन यज्ञमार्गेण १ सुतस्य अभिपुतं सोमं १ प्रपिबन्ते देवा अतिशयेन पिबन्ति ॥ 'पा पाने' । 'पाप्मा' इत्यादिना पिबादेशः । व्यत्ययेन आत्मनेपदम् । उपसर्गेण समासः । यद्योगादनिघाते 'तिङि चोदात्तवति' इति गतेर्निघातः ॥

सहस्रधा पञ्चदशान्युक्था यावद्द्यावापृथिवी तावदित्तत् ।

सहस्रधा महिमानः सहस्रं यावद्ब्रह्म विष्टितं तावती वाक् ॥ ८ ॥

सहस्रधा । पञ्चऽदशानि । उक्था । यावत् । द्यावापृथिवी इति । तावत् । इत् । तत् ।

सहस्रधा । महिमानः । सहस्रम् । यावत् । ब्रह्म । विऽस्थितम् । तावती । वाक् ॥ ८ ॥

१ सहस्रधा सहस्रसंख्याकेषु ब्रह्मादिस्तम्बपर्यन्तेषु देहेषु १ पञ्चदशानि । चक्षुः श्रोत्रं मनो वाक् प्राण इत्येतानि पञ्च । तदाधारत्वेन मातापित्रोः सकाशादागतानि पृथिव्यतेजोवाय्वाकाशरूपाणि भूतानि मिलितानि दश । एवं पञ्चदशसंख्याकानि १ उक्था उक्थान्युत्कृष्टान्यङ्गानि विद्यन्ते प्राणिदेहेषु^५ जातेषु । १ द्यावापृथिवी ॥ पृष्टिद्विवचनस्य 'सुपां सुलुक्' इति पूर्वसर्वणदीर्घः ॥ द्यावापृथिव्योः १ यावत् यत्परिमाणमस्ति १ तावदित् तत्परिमाणमेवात्माधिष्ठितं प्राणिदेहजातं भवति । यावत्तावच्छब्दयोः^६ 'यत्तदेतेभ्यः परिमाणे वतुपि' (पा. सू. ५. २. ३९) 'आ सर्वनाम्नः' (पा. सू. ६. ३. ९१) इति दीर्घः ॥ किंच १ सहस्रधा सहस्रसंख्याकेषु १ सहस्रं १ महिमानः सहस्रसंख्याका महान्तो व्यवहारविशेषा भवन्ति । प्रतिविषयं प्रतिक्षणं दर्शनश्रवणादिन्यवहारनिष्पत्तेः^७ । सहस्रधेत्यत्र विधार्थे धाप्रत्ययः । १ ब्रह्म जगत्कारणं वस्तु १ यावत् नानाविधप्राणिदेहरूपेण यावत्परिमाणं भूत्वा १ विष्टितं विशेषेण स्थितं १ वाक् १ तावती तत्परिमाणा भवति । एकैकस्याभिधेयार्थस्यैकैकनामापेक्षणात् ।

१. ग२-रमेतेत्रेति । २. ग-त-भ-चतुर्दशलोकाः; सु-चतुर्दशसंख्याका लोकाः । ३. ग-त-भ-सु- 'सप्त' नास्ति । ४. ग-प्रा; त१.२.३.६.७.८ भ-च; त४.५-स्वा । ५. ग२-त४.५-इत्थं प्राणिदेहेषु; त१.२.३.६.७-भ-उक्थप्राणिदेहेषु । ६. ग-त४.५-यत्तच्छब्दयोः । ७. त-भ१.४.८-व्यवहारव-निष्पत्तेः; भ२-व्यवहारवनिष्पत्तेः ।

अन्यत्रापि श्रूयते—‘सर्वाणि रूपाणि विचिन्त्य धीरो नामानि कृत्वाभिवदन्त्यदास्ते’ (तै. आ. ३. १२. ७) इति । ‘सहस्रधा पञ्चदशान्युक्थेति पञ्च हि दशतो भवन्ति’ (ऐ. आ. १. ३. ८) इत्यादिक-
मारण्यकमत्रानुसंधेयम् ॥

कञ्छन्दसां योगमा वेद धीरः को धिष्ण्यां प्रति वाचं पपाद ।

कमृत्विजामष्टमं शूरमाहुर्हरी इन्द्रस्य नि चिकाय कः स्वित् ॥ ९ ॥

कः । छन्दसाम् । योगम् । आ । वेद । धीरः । कः । धिष्ण्याम् । प्रति । वाचम् । पपाद ।
कम् । ऋत्विजाम् । अष्टमम् । शूरम् । आहुः । हरी इति । इन्द्रस्य । नि । चिकाय । कः । स्वित् ॥ ९ ॥

वधीरः धीमान् वकः मानुषः वछन्दसां गायत्र्यादीनां वयोगं स्तुतशस्त्रात्मना नियोगम् वआ
ववेद आजानाति । वकः वा वधिष्ण्याम् । धिष्ण्यानि होत्रादीनां सप्त स्थानानि^१ । तदर्हा ववाचं
वप्रति वपपाद प्रतिपादयति । करोति । किञ्च वऋत्विजां होत्रादीनां सप्तानाम् वअष्टमम् अष्टसंख्या-
पूरकं वशूरं स्वतन्त्रं वकम् वआहुः वदन्ति । वकः वस्वित् कः खलु वइन्द्रस्य वहरी ऋक्सामरूपौ
द्वावश्चौ । ‘ऋक्सामे वा इन्द्रस्य हरी’ (तै. सं. ६. ५. ९. २) इत्याम्नायते । तादृशौ हरी वनि
वचिकाय नितरां पूजयति । जानाति । वेदिता प्रतिपादयिताष्टसंख्यापूरकस्य देवस्य ज्ञाता वा
परमात्मनोऽन्यो नास्तीत्यर्थः ॥

भूम्या अन्तं पर्येकं चरन्ति रथस्य ध्रुव युक्तासो अस्थुः ।

श्रमस्य दायं वि भजन्त्येभ्यो यदा यमो भवति हर्म्ये हितः ॥ १० ॥

भूम्याः । अन्तम् । परि । एकै । चरन्ति । रथस्य । ध्रुः । ऽसु । युक्तासः । अस्थुः ।
श्रमस्य । दायम् । वि । भजन्ति । एभ्यः । यदा । यमः । भवति । हर्म्ये । हितः ॥ १० ॥

वएके केचन सप्ताश्वाः वभूम्याः पृथिव्याः । अनेन ध्रुवोऽप्युपलक्ष्यते । ध्रुवोऽस्य च वअन्तं
पर्यन्तं वपरि वचरन्ति । तदानीं सर्वत आगच्छन्ति । तदा च तेऽश्वाः वरथस्य वध्रुवं युगादिभारेषु
वयुक्तासः युक्ताः सन्तः वअस्थुः तिष्ठन्ति । वएभ्यः अश्वेभ्यः वश्रमस्य वदायम् ॥ ‘दो अवखण्डने’ ।
घञ् । ‘कर्षात्त्वतः’ इत्यन्तोदात्तत्वम् ॥ श्रमस्य नाशकं घासादिकं ववि वभजन्ति देवाः प्रयच्छन्ति ।
वयदा यस्मिन् काले वयमः नियन्ता सूर्यः वहर्म्ये हर्म्यस्थानीये रथे वहितः निहितः वभवति । तदैते
भजन्तीत्यर्थः^२ ॥ ॥ १० ॥

‘चित्रः’ इति नवचं तृतीयं सूक्तमाग्नेयम् । उपस्तुतो नाम वृष्टिहव्यपुत्र ऋषिः । अष्टमी
त्रिष्टुप् । नवमी शक्वरी । आदितः सप्त जगत्यः । तथा चानुक्रान्तं—‘चित्र इक्षव वाष्टिहव्य उपस्तुत
आग्नेयं जागतं त्रिष्टुप्शक्यन्तम्’ इति । प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोर्जागते छन्दसीदं सूक्तम् । सूत्रितं
च—‘चित्र इच्छिशोर्वसुं न चित्रमहसमिति जागतम्’ (आश्व. श्रौ. ४. १३) इति ॥

चित्र इच्छिशोस्तरुणस्य वक्षथो न यो मातरावप्येति धातवे ।

अनुधा यदि जीर्जनुदधा च नु ववक्ष सद्यो महि दूत्यं चरन् ॥ १ ॥

१. ग-स्थानानि मार्जालीयश्च; त१.२.३.६.७.८-भ१.२.४.८-स्थानानि मार्जय; त४.५-स्थानानि
मार्जारश्च; भ७-स्थानानि मार्जयत । २. ग-त-भ-भवतीत्यर्थः ।

चित्रः । इत् । शिशोः । तरुणस्य । वक्षथः । न । यः । मातरौ । अपिऽएति । धातवे ।
अनुधाः । यदि । जीजनत् । अध । च । नु । ववक्ष । सद्यः । महि । द्रुत्यम् । चरन् ॥ १ ॥

१ शिशोः शिशुभूतस्य अत एव १ तरुणस्य नूतनस्याग्नेः १ वक्षथः ॥ वक्षेरौणादिकोऽथप्रत्ययः १ ॥
हविर्वहनं १ चित्र १ इत् आश्चर्यभूतमेव १ यः जातोऽग्निः १ मातरौ सर्वस्य निर्मात्र्यौ मातृपितृभूते
द्यावापृथिव्यावरण्यौ वा १ धातवे १ न १ अप्येति ॥ 'धेत् पाने' । तुमथे तवेन्प्रत्ययः ॥ स्तनपानायापि
न गच्छति ॥ 'इण् गतौ' । लट्युपसर्गेण समासः । 'तिङि चोदात्तवति' इति गतेर्निघातः ॥
१ अनुधाः ॥ नञ्बहुव्रीहिः । समासान्तस्थानङः स्त्रियामिष्टवादग्रानङभावः (पा. सू. ५.४.१३१) ।
प्रत्येकविवक्षयैकवचनम् ॥ ऊधोरहितोऽयं लोकोऽसौ लोकश्चैनमग्निं १ यदि १ जीजनत् अजीजनत्
अजनयत् । तर्हि स्तनपानाय न गच्छतीति युक्तम् । तथा न भवति । किन्तु द्यावापृथिव्यौ १ सर्वेषां
कामदुषे खलु । तथापि न याति । तस्मादस्य हविर्वहनं चित्रम् १ ॥ अध १ च उत्पत्त्यनन्तरमेव १ नु
अद्य अस्मिन् दिने १ सद्यः तदानीमेव शीघ्रं १ महि महत् १ द्रुत्यम् ॥ 'दूतस्य भागकर्मणी' (पा. सू.
४. ४. १२०) इति कर्मणि यत्प्रत्ययः ॥ दूतकर्म १ चरन् १ ववक्ष । देवान् प्रति हवींषि वहति ॥

अग्निर्ह नाम धायि दन्नपस्तमः सं यो वना युवते भस्मना दता ।

अभिप्रमुरा जुह्वा स्वध्वर इनो न प्रोथमानो यवसे वृषा ॥ २ ॥

अग्निः । ह । नाम । धायि । दन् । अपःऽतमः । सम् । यः । वना । युवते । भस्मना । दता ।
अभिऽप्रमुरा । जुह्वा । सुऽअध्वरः । इनः । न । प्रोथमानः । यवसे । वृषा ॥ २ ॥

१ अपस्तमः ॥ अपःशब्दस्यान्तोदात्तत्वेन मत्वर्थो लुप्त इति ज्ञायते । अन्यथा 'आपः कर्मा-
ख्यायाम्' इत्यसुनि कृत आद्युदात्तत्वमेव स्यात् ॥ अपस्वितमः कर्मवत्तमः १ अग्निः १ नाम ॥ तृती-
याया लुक् ॥ नाम्ना नमयितृणा हविषा स्तोत्रेण वा १ धायि यजमानैर्नार्थ्यते खलु । यतः १ दन् यदृष्टां
धनदाता ॥ 'दुदान् दाने' । हेतौ १ 'छन्दस्युभयथा' इति शतुरार्धधातुत्वेन आकारलोपः । अत
एव शपोऽसंभवः ॥ १ यः अग्निः १ भस्मना भासकेन प्रकाशकेन तेजसा १ दता दन्तेन च १ वना १
वनान्यरण्यानि १ सं १ युवते संयुनक्ति । संदहतीति यावत् । 'यु मिश्रणामिश्रणयोः' । व्यत्ययेन
ज्ञः । आत्मनेपदं च । दता । दन्तशब्दस्य 'पहन्' इत्यादिना दन्नावः । 'ऊङिदम्' इति
विभक्तेराद्युदात्तत्वम् ॥ किञ्च १ अभिप्रमुरा ॥ 'मूर्च्छा मोहसमुच्छ्राययोः' । अस्मात् किपि 'राहोपः'
इति छकारलोपः । 'मुर संवेष्टने' इत्यस्माद्वा किप् । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ अभितः समुच्छ्रिते-
नोद्यतेन यद्वा सर्वतः हविर्भिः संवेष्टितेन १ जुह्वा एतन्नामकेन पात्रविशेषेण १ स्वध्वरः शोभनयशोऽग्निः
अदनीये १ हविषि चरतीति शेषः । तत्र दृष्टान्तः । १ इनः र.मर्थः १ प्रोथमानः पर्याप्तः पुष्टाङ्गः १ वृषा
१ यवसे १ न यथा वृषभो घासादिषु चरति ॥

तं वो विं न द्रुषदं देवमन्धस इन्दुं प्रोथन्तं प्रवपन्तमर्णवम् ।

आसा वह्निं न शोचिषा विरप्तिन् महिब्रतं न सुरजन्तमध्वनः ॥ ३ ॥

१. ग-त१.२.३.६.७.८-म-मु-वहैरौणादिको १. २. ग-द्यावापृथिव्यौ हि; त१.२.३.६.७.८-म१.
४.७-द्यावापृथिव्यौ तु; म२.८-द्यावापृथिव्यौ नु । ३. त-म-'चित्रं' नास्ति । ४. ग-चरन् आचरन् ।
५. ग-हेतौ शतरि । ६. त-म-'वना' नास्ति । ७. ग-त१.२.३.७.८-म१.२.४.७-खादनीये;
त६-म८-स्वादनीये ।

तम् । वः । विम् । न । द्रुऽसदम् । देवम् । अन्धसः । इन्दुम् । प्रोथन्तम् । प्रऽवर्पन्तम् । अर्णवम् ।
आसा । वहिम् । न । शोचिषा । विऽरन्धिन्तम् । महिऽव्रतम् । न । सरजन्तम् । अध्वनः ॥ ३ ॥

हे स्तोतारः वः यूयं वतम् अग्निमभिष्टुत । कीदृशम् । विं वन पक्षिमिव वृषदम् ।
द्रुवृक्षः । अरणिलक्षणे वृक्षे सीदन्तं देवं द्योतमानम् वन्धसः वृन्दुं स्तोतृणामग्नस्य हृदयितारं
प्रापयितारम् ॥ ‘उन्देरिच्चादेः’ (उ. सू. १. १३) इत्युग्रस्ययः । ‘नित्’ इत्यनुवृत्तेराद्युदात्तत्वम् ॥
प्रोथन्तं शब्दायमानं प्रवपन्तम् अत्यर्थं वनानां दाहकम् वर्णवम् ॥ ‘अर्णसः सलोपश्च’ इति
मत्स्वर्थीयो वः ॥ ‘अग्नौ प्रास्ताहुतिः’ इत्यादिक्रमेण उदकवन्तम् आसा ॥ आस्यशब्दस्य ‘पहन्’
इत्यादिनासन्नादेशः । वर्णलोपश्चान्दसः ॥ आस्येन वहिं हविषां वोढारम् । यद्वा । आसा ।
अन्तिकनामैतत् । देवानां समीपे हविषां प्रापकम् । वहने दृष्टान्तः । वहिं न । ‘वह्निवां
अनङ्गान्’ (तै. ब्रा. १. ८. २. ५) इति श्रवणादनङ्गाहमिव वहने समर्थं शोचिषा स्वदीप्या
विरन्धिन्तम् । महन्नामैतत् । महान्तं महिघ्नतं वन महाकर्माणमादिस्थमिव अध्वनः सरजन्तम् ।
मार्गान् सह युगपदेव रञयन्तम् । एवंगुणमग्निमभिष्टुत ॥ सरजन्तम् । ‘रञ्ज रागे’ । रञ्जेः शतरि
‘रञ्जेश्च’ (पा. सू. ६. ४. २६) इति नलोपे सहस्य सभावे च कृते रूपम् । यद्वा । सरतीति सरः ।
सरस्योदकस्य जनयितारम् । जनेः तत्प्रत्यये कृते रूपमिति वा । व्युत्पत्त्यनवधारणादनवग्रहः ॥

वि यस्य ते जयसानस्याजर धक्षोर्न वाताः परि सन्त्यच्युताः ।

आ रण्वासो युयुधयो न सत्वनं त्रितं नशन्त प्र शिषन्त इष्टये ॥ ४ ॥

वि । यस्य । ते । जयसानस्य । अजर । धक्षोः । न । वाताः । परि । सन्ति । अच्युताः ।
आ । रण्वासः । युयुधयः । न । सत्वनम् । त्रितम् । नशन्त । प्र । शिषन्तः । इष्टये ॥ ४ ॥

हे अजर जरारहित अग्ने जयसानस्य ॥ जयतिर्गत्यर्थः ॥ बाहुलकादस्मादप्यसानचप्रत्ययः ॥
गमनशीलस्य धक्षोः ॥ दहेः सन् । ‘द्विवचनप्रकरणे छन्दसि वेति वक्तव्यम्’ (का. ६.१.८.१)
इति द्विवचनाभावः । तदन्तादुग्रस्ययः । अरण्यदहनेच्छोः यस्य वते तव स्वभूताः अच्युताः शत्रुभिः
अच्यवनीयाः प्रभावाः वाता वन वायव इव वि परि सन्ति सर्वतो विशेषेण वर्तन्ते ॥
सन्ति । अस्तेर्लट् । यद्योगादनिघातः ॥ युयुधयो वन ॥ युधेः किन्प्रत्ययः ॥ योद्धार इव रण्वासः
श्रीघ्नं गन्तारः शब्दायमाना वा ऋत्विजः इष्टये यागाय प्र शिषन्तः प्रकर्षेण सिपन्तः सिपासन्तः
संभक्तुमिच्छन्तः सत्वनं बलवन्तं त्रितं त्रिष्वाहवनीयादिषु स्थानेषु ततं विस्तृतं त्वाम् आ
व्रजन्त । स्तुतिभिर्हविर्भिश्च व्यामुवन्ति । आहूपूर्वो नशिर्व्यांसिकर्मा । ‘आक्षाण आनट्’ इति
व्यासिकर्मसु पाठात् ॥

स इदुग्निः कर्णवतमः कर्णवसखायः परस्यान्तरस्य तरुषः ।

अग्निः पातु गृणतो अग्निः सूरिनभिर्देदातु तेषामवो नः ॥ ५ ॥

सः । इत् । अग्निः । कर्णवऽतमः । कर्णवऽसखा । अर्यः । परस्य । अन्तरस्य । तरुषः ।

अग्निः । पातु । गृणतः । अग्निः । सूरिन् । अग्निः । ददातु । तेषाम् । अवः । नः ॥ ५ ॥

१कण्वतमः ॥ कणतेः शब्दार्थात् 'अशिमुषि°' इत्यादिना कन्प्रत्ययः ॥ अतिशयेन स्तोता अत एव १कण्वसखा ॥ बहुव्रीहिवात् समासान्तोदात्ताभावः ॥ कण्वाः स्तोतारः सखायो यस्य स तादृशः १अर्थः ॥ 'स्वामिन्यन्तोदात्तत्वं वक्तव्यम्' (पा. सू. ३.१.१०३. १) इत्यन्तोदात्तत्वम् ॥ स्वामी सर्वस्येश्वरः १स १इत् स एव १अग्निः १परस्य विप्रकृष्टस्य बाह्यस्य १अन्तरस्य अव्यवहितस्य समीपे वर्तमानस्य च शत्रोः १तरुषः तारयिता विनाशयिता भवति । सः १अग्निः १गुणतः स्तोतृन् अस्मान् १पातु रक्षतु ॥ 'गृ शब्दे' । क्रयादिकः । 'शतुरनुमो नद्यजादी' इति विभक्तेरुदात्तत्वम् ॥ तथा १सूरीन् । 'पू प्रेरणे' । हविषां प्रेरयितृनस्मान् रक्षतु । किंच १तेषाम् एषां १नः अस्माकम् १अवः रक्षणमन्नं वा १अग्निर्ददातु प्रयच्छतु ॥ ॥ १८ ॥

वाजिन्तमाय सहसे सुपित्र्य तृषु च्यवानो अनु जातवेदसे ।

अनुद्रे चिद्यो धृपता वरं सते महिन्तमाय धन्वनेदविष्यते ॥ ६ ॥

वाजिन्तमाय । सहसे । सुऽपित्र्य । तृषु । च्यवानः । अनु । जानऽवेदसे ।

अनुद्रे । चित् । यः । धृपता । वरम् । सते । महिन्तमाय । धन्वना । इत् । अविष्यते ॥ ६ ॥

हे १सुपित्र्य । पितुरागतः पित्र्यः ॥ 'पितुर्थं च' (पा. सू. ४. ३. ७९) इति यत्प्रत्ययः ॥ शोभनपित्र्य हे अग्ने १वाजिन्तमाय अतिशयेनाश्रयते अत्यन्तं^३ बलवते वा ॥ 'नाद्रस्य' इति नुडागमः ॥ १सहसे सहोयसे शत्रूणामतिशयेनाभिभवित्रे १जातवेदसे जातप्रज्ञाय तुभ्यं^४ स्वां^५ स्तोतुं १तृषु क्षिप्रम् १अनु १च्यवानः स्तुतिभिरनुगत उद्युक्तोऽस्मि ॥ 'क्रियार्थोपपदस्य च कर्मणि' इति जातवेदःशब्दस्य चतुर्थी । सहसे । सहस्विन्शब्दादीयसुनि 'विन्मतोर्लुक्' इतीयसुन ईकारलोपः छान्दसः^६ ॥ १अनुद्रे १चित् उदकवर्जिते स्थले । आपदीत्यर्थः । शत्रुभिः संजातायामापदि १धृपता शत्रुधर्पणसमर्थेन १धन्वनेत् आत्मीयेन धनुषैव १अविष्यते पालकाय १सते भूषणवे ॥ 'शतुरनुमः' इति विभक्तेरुदात्तत्वम् ॥ १महिन्तमाय पूज्यतमाय दानूतमाय वा ईदृशायामये १यः अहं १वरं वरणीयं हविः प्रयच्छामि सोऽहं स्तुतिमपि तस्मै करोमीत्यर्थः ॥

एवाभिर्मतैः सह सुरिभिर्वसुः ध्रुवे सहसः सूनरो नृभिः ।

मित्रासो न ये सुधिता ऋतायवो द्यावो न द्युन्नैरभि सन्ति मानुषान् ॥ ७ ॥

एव । अग्निः । मतैः । सह । सुरिऽभिः । वसुः । स्तुत्रे । सहसः । सूनरः । नृऽभिः ।

मित्रास्तैः । न । ये । सुऽधिताः । ऋतुऽयवः । द्यावः । न । द्युन्नैः । अभि । सन्ति । मानुषान् ॥ ७ ॥

१सहसः बलस्य १सूनरः सुधु प्रेरकः । यद्वा । सूनरित्यस्य वर्णव्यत्ययः । सूनरः सूनः । बलेन मथ्यमानत्वात्तस्य पुत्रः । १अग्निः १नृभिः कर्मनेतृभिः १मतैः मनुष्यैः १सह १सूरिभिः विद्वद्भिः^६ अस्माभिः १वसु धनमभिलक्ष्य १एव एवं १स्तवे स्तूयते । वसु ध्रुवे इत्यत्र संहितायां 'पूर्वपदात्' इति पत्वम् ॥ १मित्रासो १न सुहृद इव १सुधिताः सुहितास्तृप्ताः ॥ दधातेर्निष्ठायां 'सुधित-

१. त१.२.६.७-समासांतस्य टचो चोपसंभवं; त३.८-भ२.५.८-समासांतस्य टचो संभवं; ग-समासांतस्य चो संभवं; भ१.४-समासांतस्य ग्वो संभवं; भ७-समासांतस्य । २. त१.२.३.६.७. ८-भ-रक्षतु । ३. ग-त-भ-अत्यर्थ । ४. त-भ-त्वां तुभ्यं । ५. ग-त-४.५-छांदसः । अनुद्रे चिदनुदक-स्थलेपि धृपता धृषेन धन्वनेत् । धन्व इत्युदकनाम । उदकेनैव अविष्यते स्तोतृणां रक्षकाय । यद्वा । ६. त-भ२.८- 'विद्वद्भिः' नास्ति ।

वसुधित* (पा. सू. ७. ४. ४५) इति निपातितः । 'सुधितार्थास्तृप्यथाः' इति काशिकाया-
मुक्तम् ॥ वृक्तायवः यज्ञं कामयमानाः ॥ 'न वृद्धस्यपुत्रस्य' इति दीर्घत्वयोः प्रतिषेधः ॥
ईदृशाः पथे सूरयः पथावो वन द्योतमाना^१ इव^२ वृष्टैः । 'वृष्टं द्योततेर्यशो वाक् वा' (निरु.
५. ५) इति यास्कः । अग्निप्रदत्तैर्बलैरात्मीयैर्यशोभिर्वा वमानुषान् शात्रवान् जनान्^३ अभि वसन्ति
अभिभवन्ति ॥ यद्वृत्तयोगादनिघातः ॥

ऊर्जो नपात्सहसावृन्ति त्वोपस्तुतस्य वन्दते वृषा वाक् ।

त्वां स्तोषाम त्वया सुवीरा द्राघीय आयुः प्रतरं दधानाः ॥ ८ ॥

ऊर्जः । नपात् । सहसावृन् । इति । त्वा । उपस्तुतस्य । वन्दते । वृषा । वाक् ।

त्वाम् । स्तोषाम् । त्वया । सुवीराः । द्राघीयः । आयुः । प्रतरम् । दधानाः ॥ ८ ॥

वृऊर्जो वनपात् । नपादित्यपत्यनाम । अन्नस्य पुत्र । 'अन्नं वा आज्यम्' इति श्रवणात्तेन
प्रवृध्यमानत्वात् । बलस्य वा पुत्र ॥ 'सुबामन्त्रिते पराङ्गवस्वरे' इत्यूर्ज इत्यस्य पराङ्गवद्भावेन
आमन्त्रितत्वे 'आमन्त्रितस्य च' इति षाष्टिकमाद्युदात्तत्वम् ॥ हे वमहसावन् सहस्विन्नग्रे वत्वा
त्वाम् इति एवम् उपस्तुतस्य एतन्नामकस्यर्पेणम् वृषा हविषां वर्षयित्री तैः सहिता वक् स्तुतिः
वन्दते स्तोति ॥ वृषा । 'इगुपधज्ञा' इति कः । अजाद्यतष्टाप् ॥ किंच वयं त्वां वस्तोषाम
स्तवाम् । स्तोतेर्लेख्याडागमः । ततः वत्वा सुवीराः शोभनपुत्राः स्याम । द्राघीयः दीर्घतमम्
व आयुः जीवनं प्रतरम् अत्यर्थं वदधानाः धारयन्तो भवेम ॥

इति त्वाग्रे वृष्टिहव्यस्य पुत्रा उपस्तुतास ऋषयोऽवोचन् ।

तांश्च पाहि गृणतश्च सूरिन् वषट्पठित्यूर्ध्वासो

अनक्षत्रमो नम इत्यूर्ध्वासो अनक्षन् ॥ ९ ॥

इति । त्वा । अग्रे । वृष्टिहव्यस्य । पुत्राः । उपस्तुतासः । ऋषयः । अवोचन् ।

तान् । च । पाहि । गृणतः । च । सूरिन् । वषट् । वषट् । इति । ऊर्ध्वासः । अनक्षन् ।

नमः । नमः । इति । ऊर्ध्वासः । अनक्षन् ॥ ९ ॥

हे वग्रे वत्वा त्वाम् इति एवमुक्तप्रकारेण वृष्टिहव्यस्य एतन्नामकस्यर्पेः पुत्राः उपस्तुतासः
उपस्तुता एतदभिधानाः वृषयः सूक्तद्वारः अवोचन् अभ्यष्टवन् । तान् ऋषीन् वच त्वं पाहि
रक्ष ॥ 'चवायोगे प्रथमा' इति न निघातः ॥ तथा वृणतः स्तोतृन् सूरिन् विदुषः च पाहि ।
वषट् वषडिति मन्त्रेण ऊर्ध्वासः हविष्प्रदानार्थमूर्ध्वमुखहस्ताः सन्तः अनक्षन् व्याप्नुवन्^३ ।
नक्षतिर्व्याप्तिकर्मा । वनमो वनम् इति एवम् ऊर्ध्वासः स्तोतुमुद्युक्ताः अनक्षन् । य उक्तगुणाः
तानुभयविधान् यष्टुन् स्तोतृन् पालय ॥ ११ ॥

'पिब' इति नवचं चतुर्थं सूक्तं त्रैष्टुभमेन्द्रम् । स्थूरनाम्नः पुत्रोऽग्नियुताख्य ऋषिरग्नियूपाख्यो
वा । तथा चानुक्रम्यते—'पिब स्थीरोऽग्नियुतोऽग्नियूपो वा' इति । गतो विनियोगः ॥

१. ग-द्योतमाना देवाः; त१.२.३.६.७.८-भ-'द्योतमानाः' नास्ति; त४.५-द्योतमाना वा ।
२. त१.२.३.६.७.८-भ-'इव...जनान्' नास्ति । ३. ग-भ-त्वां व्याप्नुवन् ।

पिब॑ सोमं॑ मह॑त इन्द्रि॒याय॑ पिब॑ वृत्रा॒य हन्त॑वे शविष्ठ ।

पिब॑ रा॒ये शर्व॑से ह्यु॒मानः॑ पिब॑ मध्व॑स्तुपदिन्द्रा वृष॑स्व ॥ १ ॥

पिब॑ । सोमम् । मह॑ते । इन्द्रि॒याय॑ । पिब॑ । वृत्राय॑ । हन्त॑वे । शविष्ठ ।

पिब॑ । रा॒ये । शर्व॑से । ह्यु॒मानः । पिब॑ । मध्वः । तुपत् । इन्द्र । आ । वृष॑स्व ॥ १ ॥

हे इन्द्र त्वं १ महते प्रभूताय १ इन्द्रियाय इन्द्रस्यात्मनो जुष्टाय वीर्याय १ सोमम् अस्माभिर्दीयमानं १ पिब ॥ ' इन्द्रियमिन्द्रलिङ्ग' (पा. सू. ५. २. ९३) इत्यादिनेन्द्रियशब्दो यजन्तत्वेन निपातितः ॥ हे शविष्ठ अतिशयेन प्रवृद्ध १ वृत्राय १ हन्तवे वृत्रं हन्तुं सोमं १ पिब ॥ ' क्रियाग्रहणं कर्तव्यम् ' इति वृत्रस्य संप्रदानत्वम् ॥ तथा १ ह्युमानः अस्माभिराहूयमानस्त्वं १ राये धनाय ॥ ' ऊडिदम् ' इत्यादिना विभक्तेरुदात्तत्वम् ॥ १ शर्वसे अन्नाय २ । धनाजयोः प्रदानाय सोमं १ पिब । १ मध्वः मदकरान् सर्वान् सोमान् १ पिब ॥ ' वा छन्दसि ' इति पूर्वसवर्णदीर्घाभावः । अनन्तरं हे १ इन्द्र १ तृपत् तृप्तो भवन् १ आ १ वृषस्व । अस्मदभिलषितान्यासिञ्च ३ । ददस्व ॥ तृपत् । ' तृन्प तृप्तौ ' । तौदादिकः । ' अनित्यमागमशासनम् ' इति नुमभावः ॥

अस्य॑ पिब॑ क्षुम॑तः प्र॒स्थित॑स्येन्द्र॒ सोम॑स्य॒ वर॑मा सु॒तस्य॑ ।

स्व॒स्ति॒दा म॑नसा॒ माद॑यस्वार्वा॒चीनो॑ रे॒वते॑ सौ॒भगा॑य ॥ २ ॥

अस्य॑ । पिब॑ । क्षु॒म॒तः । प्र॒स्थित॑स्य । इन्द्र॑ । सोम॑स्य । वर॑म् । आ । सु॒तस्य॑ ।

स्व॒स्ति॒ऽदाः । म॑नसा । मा॒द॒य॒स्व । अ॒र्वा॒ची॒नः । रे॒वते॑ । सौ॒भगा॑य ॥ २ ॥

हे १ इन्द्र १ क्षुमतः स्तुतियुक्तस्य यद्वा हवीरूपाज्जवतः १ प्रस्थितस्य हविर्धानादुत्तरवेदिं प्रति प्रस्थापितस्य १ सुतस्य अभिषुतस्य १ अस्य १ सोमस्य १ वरं वरणीयं त्वदीयं भागम् १ आ आभिमुख्येन १ पिब ॥ प्रस्थितस्य । तिष्ठतेः कर्मणि निष्ठा । ' गतिरनन्तरः ' इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् ॥ ततः १ स्वस्तिदाः कल्याणस्य दाता त्वं १ मनसा अन्तःकरणेन १ मादयस्व हृष्टो भव । यद्वा । अस्मानपि हृष्टान् कुरु । तदेवोच्यते । १ रेवते धनवते १ सौभगाय १ सौभाग्याय तदस्मभ्यं दातुम् १ अर्वाचीनः अभिमुखाञ्चनो भव ॥ ' विभापाञ्चेरदिक्छियाम् ' इति खः । रयिशब्दात् मनुपः ' छन्दसीरः ' इति वत्वम् । ' रयेर्मतौ बहुलम् ' इति संप्रसारणम् । पूर्वरूपत्वे गुणः । सौभगाय । उद्गात्रादिषु सुभगमन्त्र इति पठ्यते । तस्योत्तरपदस्य ' हज्रग' इति वृद्धिर्नेप्यते सर्वविधीनां छन्दसि विकल्पितत्वात् । अस्वरेणाद्युदात्तत्वम् ॥

म॒मत्तु॑ त्वा दि॒व्यः॑ सोमं॑ इन्द्र॒ म॒मत्तु॑ यः सु॒यते॑ पा॒र्थिवेषु॑ ।

म॒मत्तु॑ येन॒ वरि॑वश्च॒कर्थं॑ म॒मत्तु॑ येन॒ निरि॑णासि॒ शत्रू॑न् ॥ ३ ॥

म॒मत्तु॑ । त्वा । दि॒व्यः । सोमः॑ । इन्द्र॑ । म॒मत्तु॑ । यः । सु॒यते॑ । पा॒र्थिवेषु॑ ।

म॒मत्तु॑ । येन॑ । वरि॑वः । च॒कर्थं॑ । म॒मत्तु॑ । येन॑ । नि॒ऽरि॒णासि॑ । शत्रू॑न् ॥ ३ ॥

१. त-भ-अस्माभिर्दीप्यमानं । २. ग-अन्नायास्मभ्यं । ३. त१.२.३.६.७.८-भ२.८-अस्मदभिलषितानासिच; त४.५-अस्मदभिमतानासिच, भ१.४.७-अस्मदभिलक्षितानासिच । ४. त-भ-' सौभगाय ' नास्ति ।

हे ^१इन्द्र ^२त्वा त्वां ^३दिव्यः दिवि भवः ^४सोमः ^५ममत्तु । आत्मीयकलाप्रदानेन मादयतु । देवा ह्यपरपक्षे सोमस्य कलां पिबन्ति ॥ मदेर्लोऽटि व्यत्ययेन श्लुः । 'भीदी' (पा. सू. ६. १. १९२) इत्यादिना पितः पूर्वस्योदात्तत्वम् ॥ तथा ^६पार्थिवेषु पृथिव्यां भवेपु देवयजनेषु ^७यः सोमोऽस्माभिः ^८सूयते अभिपूयते सोऽप्यस्माभिर्दत्तः ^९ममत्तु त्वां हर्षयतु । ^{१०}येन सोमेन ^{११}वरिवः वरणीयं धनं ^{१२}चकथं कृतवानसि स च ^{१३}ममत्तु ॥ करोतेर्लिट् । यद्योगादनिघाते लिट्स्वरः ॥ किंच ^{१४}येन ^{१५}शत्रून् ^{१६}निरिणासि निर्गमयसि^१ सोऽपि ^{१७}ममत्तु त्वां मादयतु ॥ रिणासि । 'री गति-रेषणयोः' । क्यादिः । स्वादीनां ह्रस्वत्वम् ॥

आ द्विबर्ही अमिनो यात्विन्द्रो वृषा हरिभ्यां परिषिक्तमन्धः ।

गव्या सुतस्य प्रभृतस्य मध्वः सत्रा खेदामरुशहा वृषस्व ॥ ४ ॥

आ । द्विऽबर्हीः । अमिनः । यातु । इन्द्रः । वृषा । हरिऽभ्याम् । परिऽसिक्तम् । अन्धः । गवि । आ । सुतस्य । प्रऽभृतस्य । मध्वः । सत्रा । खेदाम् । अरुशहा । आ । वृषस्व ॥ ४ ॥

^१द्विबर्हीः द्व्योर्लोकयोः परिवृढः । यद्वा । द्वाभ्यां स्तुतशस्त्राभ्यां वर्धनीयः ॥ वृहेर्वर्धनार्थस्य कर्तरि कर्मणि वा असुन् ॥ ^२अमिनः । अमतेर्गत्यर्थादीणादिक इनच् । सर्वत्र गन्ता । यद्वा । कान्त्यर्थात् । सर्वैः काम्यमानः । अत एव ^३वृषा अभिलषितानां वर्षकः ^४इन्द्रः ^५परिषिक्तं वसती-वरीभिः परितः सिक्तम् ^६अन्धः अस्मदीयं सोमलक्षणमन्नं प्रति ^७हरिभ्याम् एतन्नामकाभ्यामश्वाभ्यां सह ^८आ यातु आगच्छतु । अथ प्रत्यक्षः । हे इन्द्र ^९अरुशहा । अरुशाः शत्रवः । तेषां हन्ता ॥ अतैरौणादिक उशन् । 'बहुलं छन्दसि' इति हन्तेः क्प् ॥ ^{१०}सत्रा । सप्तम्या डादेशः । अस्मदीये सत्रे यजे ^{११}गवि आनडुहे चर्मणि ^{१२}सुतस्य अभिपुतस्य ^{१३}प्रभृतस्य पात्रेषु प्रहतस्य । ह्रप्रहोर्भः । इन्द्रस्य ^{१४}मध्वः मदकरस्य सोमस्य पानेन हृष्टः सन् ^{१५}खेदां खिद्यमानानां शत्रूणामुत्खित्तये आभि-मुख्येन ^{१६}वृषस्व वृष इवाचर ॥ वृषशब्दादाचारार्थे क्प् । व्यत्ययेनात्मनेपदम् । खेदाम् । 'खिद दैन्ये' । कर्मणि घञन्तस्यासि जुडभावश्छान्दसः ॥

नि तिग्मानि भ्राशयन् भ्राश्यान्यव स्थिरा तनुहि यातुजूनाम् ।

उग्राय ते सहो बलं ददामि प्रतीत्या शत्रून् विगदेषु वृश्च ॥ ५ ॥

नि । तिग्मानि । भ्राशयन् । भ्राश्यानि । अव । स्थिरा । तनुहि । यातुऽजूनाम् । उग्राय । ते । सहः । बलम् । ददामि । प्रतिऽइत्य् । शत्रून् । विऽगदेषु । वृश्च ॥ ५ ॥

हे इन्द्र ^१भ्राश्यानि प्रकाश्यानि ^२तिग्मानि तीक्ष्णान्यायुधानि नितरां ^३भ्राशयन् प्रकाशयन् । 'भ्राश्र दीप्तौ' । स त्वं ^४यातुजूनाम् ॥ जु इति सौत्रो धातुः । 'आजभास' इत्यत्र जवतेर्दीर्घः (का. ३. २. १७७. १) । 'क्विच' इति क्प् । दीर्घस्यासि जुडागमश्छान्दसः ॥ यातुधानानां ^५स्थिरा^२ स्थिराणि दृढान्यपि शरीराणि ^६अव ^७तनुहि । अवस्तात्तनुभूतान् पातय । ^८उग्राय उद्गूर्णबलाय ^९ते तुभ्यं ^{१०}सहः शत्रुसहनसमर्थं ^{११}बलं बलहेतुकं हविः ^{१२}ददामि अहं प्रयच्छामि । ततः ^{१३}विगदेषु^३ । विविधं गदन्ति शब्दायन्ते^४ ॥ गदेः 'घञर्थे कविधानम्' इत्यधिकरणे कः ॥ ^{१४}शत्रून् ^{१५}प्रतीत्य प्रतिगम्य प्रतिकूलं गत्वा ^{१६}वृश्च तांश्छिन्धि । 'ओवश्च छेदने' । तीदादिकस्य, लोट् ॥ ॥ २० ॥

१. ग-स्वस्थानात्रिर्गमयसि । २. त-भ-'स्थिरा' नास्ति । ३. ग-विगदेषु संप्राप्तेषु । ४. ग-शब्दार्थेतेत्रेति ।

व्य॑र्य इन्द्र॑ तनुहि॑ श्रवांस्योजः॑ स्थिरेव॑ धन्व॑नोऽभिमा॑तीः ।

अस्म॑द्य॒ग्वावृ॑धानः स॒होभि॑रनि॒भृष्ट॑स्तन्व॑ वावृ॒धस्व ॥ ६ ॥

वि । अ॒र्यः । इन्द्र॑ । तनु॒हि । श्रवांसि॑ । ओजः॑ । स्थि॒राऽइव॑ । धन्व॑नः । अ॒भिमा॑तीः ।
अस्म॑द्यक् । वृ॒ध॒धानः । सह॑ऽभिः । अनि॑भृष्टः । तन्व॑म् । वृ॒ध॒धस्व ॥ ६ ॥

हे १इन्द्र १अर्यः स्वामी त्वं १श्रवांसि अन्नानि । श्रव इत्यन्ननाम । अस्मभ्यं १वि १तनुहि
विस्तारय । प्रयच्छ ॥ तनोतेर्लोटि 'उत्तश्च प्रत्ययाच्छन्दसि वावचनम्' (पा. सू. ६. ४. १०६. १)
इति हेलुगभावः ॥ तथा १अभिमातीः । अभितो मातिर्मानं येषां तेऽभिमातयः शत्रवः । तान् प्रति
१ओजः आत्मीयं वीर्यं १स्थिरेव स्थिराण्येव १धन्वनः धनूंषि च विस्तारय । तैः शत्रूञ्जहीत्यर्थः ।
अपि च १अस्मद्यक् अस्मदभिमुखाञ्चनः ॥ 'विण्वग्देवयोश्च टेरेद्यञ्चतौ' (पा. सू. ६. ३. ९२)
इत्यद्यादेशः अद्रिसध्योरन्तोदात्तत्वेन निपातनात् (पा. सू. ६. ३. ९५. १) 'उदात्तस्वरित-
योः यणः' इति धातोरकारस्यानुदात्तस्य स्वरितत्वम् ॥ १सहोभिः आत्मीयैर्बलैः १वावृधानः प्रवृद्धः
अत एव १अनिभृष्टः शत्रुभिरपरिभवनीयस्त्वं १तन्वम् आत्मीयं शरीरं १वावृधस्व वर्धय१ । यद्वा ।
तन्वम् । तन्वत१ इति तनूर्यज्ञः । तं वर्धय । त्वदागमनेन हि यज्ञो वर्धते ॥

इदं॑ ह॒विर्म॑घवन् तुभ्यं॑ रा॒तं प्रति॑ स॒म्रा॒ह्णानो॑ गृ॒भाय ॥

तुभ्यं॑ सु॒तो म॑घवन् तुभ्यं॑ प॒क्को॑ऽद्वीन्द्र॑ पिब॑ च प्र॒स्थित॑स्य ॥ ७ ॥

इदम् । ह॒विः । म॒घऽवन् । तुभ्य॑म् । रा॒तम् । प्रति॑ । स॒म्रा॒ट् । अ॒ह्णानः॑ । गृ॒भाय॑ ।
तुभ्य॑म् । सु॒तः । म॒घऽवन् । तुभ्य॑म् । प॒कः । अ॒द्धि । इन्द्र॑ । पिब॑ । च । प्र॒स्थित॑स्य ॥ ७ ॥

हे १मघवन् धनवन् १सम्राट् सम्यग्राजमान सर्वेषामीश्वरेति वा १इदं सोमादिलक्षणं १रातम्
अस्माभिर्देतं १हविः हे इन्द्र १तुभ्यम् १अहणानः अक्रुध्यन् १प्रति १गृभाय प्रतिगृहाण ॥ प्रहेर्लोटि
श्राप्रत्ययस्य 'छन्दसि शायजपि' इति शायजादेशः । हग्रहोर्भः । संनिपातपरिभाषाया अनित्य-
त्वाद्धेलुक् ॥ हे १मघवन् १तुभ्यम् एव अयं सोमः १सुतः ॥ 'डयि च' (पा. सू. ६. १. २१२)
इत्याद्युदात्तत्वम् ॥ १तुभ्यम् एवायं पुरोडाशादिः १पकः । हे १इन्द्र तं पुरोडाशम् १अद्धि भक्षय ।
किंच १प्रस्थितस्य हविर्धानादुत्तरवेदिं प्रति प्रस्थापितं सोमं १पिब ॥ वाक्यभेदादनिघातः । यद्वा ।
आमन्त्रितस्याविद्यमानत्वेन तिङ् उत्तरत्वादनिघातः ॥

अ॒द्वीदिन्द्र॑ प्र॒स्थिते॒मा ह॒वींषि॑ चनो॑ दधि॒ष्व प॒चतो॑त सोम॑म् ।

प्रय॑स्वन्तः॒ प्रति॑ ह॒र्याम॑सि त्वा स॒त्याः स॒न्तु य॑ज॒मान॑स्य॒ कामाः॑ ॥ ८ ॥

अ॒द्धि । इत् । इन्द्र॑ । प्र॒स्थिता॑ । इ॒मा । ह॒वींषि॑ । चनः॑ । दधि॒ष्व । प॒चता॑ । उ॒त । सोम॑म् ।
पय॑स्वन्तः । प्रति॑ । ह॒र्याम॑सि । त्वा । स॒त्याः । स॒न्तु । य॑ज॒मान॑स्य । कामाः॑ ॥ ८ ॥

हे १इन्द्र १प्रस्थिता प्रस्थितान्युत्तरवेदिं प्रति १इमा इमानि । उभयत्र डादेशः । हवींषि
१अद्धीत् । इदवधारणे । भक्षयैव । १चनः । चन इत्यन्ननाम । तत् १दधिष्व १धारय । उदरे प्रक्षिप ॥

१. ग-त-भ-प्रवर्धय । २. ग-त-४.५-तायते । ३. त१.२.३.७.-भ-तस्यत । ४. त१.२.३.६.७.८-तव
दधिष्व; भ१-नघा दधिष्व; भ२-तथा दधिष्व; भ४-तच्चा दधिष्व; भ७-तधा दधिष्व; भ८-तवा दधिष्व ।

दधातेर्लोपि 'छन्दस्युभयथा' इति थास आर्धधातुकत्वादिङागमः ॥ 'पचता पचतानि' सवनीय-
पुरोडाशादीनि च^१ धारय ॥ पचेः 'भृशृदशि' इत्यादिना कर्मण्यतत्प्रत्ययः ॥ 'उत अपि च' 'सोमं
पिब' । ततः 'प्रयस्वन्तः' । प्रीणयतीति प्रयोऽन्नम् । तेन तद्वन्तः सन्तः 'त्वा त्वां' 'प्रति' 'हर्षामसि
हर्षामः' । कामयामहे धनादीनि ॥ हर्षतिः प्रेप्साकर्मां । इदन्तो मसिः ॥ तस्मान् 'यजमानस्य थागं
कुर्वाणस्य' 'कामाः' धनादिविषया अभिलाषाः 'सत्याः' यथार्थाः 'सन्तु' ॥ 'पूज्यजोः शानन्'
(पा. सू. ३. २. १२८) इति यजेः शानन्प्रत्ययः । निष्वादाद्युदात्तः ॥

प्रेन्द्राग्निभ्यां सुवचस्याग्निमि सिन्धाविव प्रेरय नावमकैः ।

अयाइव परि चरन्ति देवा ये अस्मभ्यं धनदा उज्जिदश्च ॥ ९ ॥

प्र । इन्द्राग्निऽभ्याम् । सुवचस्याम् । इयमि । सिन्धौऽइव । प्र । ईरयम् । नावम् । अकैः ।
अयाऽइव । परि । चरन्ति । देवाः । ये । अस्मभ्यम् । धनऽदाः । उतऽभिदः । च ॥ ९ ॥

'इन्द्राग्निभ्यां देवाभ्यां' 'सुवचस्याम्' । 'छन्दसि च' इति यत्प्रत्ययः । सुवचनाह्वां स्तुतिमहं 'प्र
'इयमि प्रेरयामि ॥ 'ऋ गतौ' । जौहोत्यादिकः । 'अतिपिपत्योश्च' इत्यभ्यासस्येत्वम् । 'देवताद्वन्द्वे
च' इतीन्द्राग्न्योरुभयपदप्रकृतिस्वरत्वे प्राप्ते 'नोत्तरपदेऽनुदात्तादौ' इति प्रतिषेधः ॥ 'सिन्धाविव
सिन्धौ नद्यां यथा' 'नावं प्रेरयन्ति' तद्वत् 'अकैः' अर्चनीयेर्मन्त्रैः सहितां स्तुतिं 'प्रेरयं प्रावादिषम् ॥
'ईर गतौ' । ण्यन्तस्य लङ्युत्तमस्यामादेशः ॥ स्तुतास्ते 'देवाः' 'अयाइव' । अयन्ति कर्मकरणार्थं
गच्छन्तीत्यथा कृत्विजः कर्मकरा वा । तद्वत् 'परि' 'चरन्ति' । अस्मान् धनादिदानेन पूजयन्ति । 'ये
देवाः' 'अस्मभ्यं' 'धनदाः' धनस्य दातारः 'उज्जिदः' अस्मच्छत्रूणामुज्जेत्तारः 'च ये सन्ति ॥ ॥ २१ ॥

'न वा' इति नवर्चं पञ्चमं सूक्तम् । भिक्षुर्नामाङ्गिरस ऋषिः । प्रथमाद्वितीये जगत्यौ शिष्टाः
सप्त त्रिष्टुभः । अत्र धनस्यान्नस्य च दानं स्तूयते । अतस्तद्वैवत्यमिदम् । तथा चानुक्रान्तं—'न वा उ
भिक्षुर्धनान्नदानप्रशंसाद्ये जगत्यौ' इति । गतो विनियोगः ॥

न वा उ देवाः क्षुधामिद्धं ददुरुताशितमुप गच्छन्ति मृत्यवः ।

उतो रयिः पृणतो नोप दस्यत्युतापृणन् मर्दितारं न विन्दते ॥ १ ॥

न । वै । ऊँ इति । देवाः । क्षुधम् । इत् । वधम् । ददुः । उत । आशितम् । उप । गच्छन्ति । मृत्यवः ।
उतो इति । रयिः । पृणतः । न । उप । दस्यति । उत । अपृणन् । मर्दितारम् । न । विन्दते ॥ १ ॥

भिक्षुः प्रथमं व्यतिरेकमुखेनान्नदानं प्रशंसति । 'देवाः' 'वै' देवाः खलु सर्वेषां 'क्षुधं' 'न
'ददुः न प्रायच्छन् । किंतु 'वधम्' 'इत्' वधमेव दत्तवन्तः । एतादृशीं वधरूपां क्षुधमन्नदानेन यः
शमयति स दाता खलु । 'उ' इति पूरणः । योऽदृष्ट्वा भुङ्क्ते तम् 'आशितं' भुञ्जानं पुरुषमपि
'भृश्रयवः' मरणानि 'उप' गच्छन्ति समीपे यान्ति ॥ 'आशितः कर्ता' (पा. सू. ६. १. २०७)
इत्याद्युदात्तत्वम् ॥ क्षुधातार्त्तां भोकृणां च मरणं समानम् । किं दानेन धननाशरूपेण । अत आह^१ ।
'उतो' । उतशब्दोऽप्यर्थे^२ । 'पृणतः' प्रयच्छतः पुरुषस्य 'रयिः' धनं 'नोप' 'दस्यति' नोपक्षीयते ।

१. ग२-पचतानि पक्वानि । २. त-वा । ३. ग-त१.२.३.६.७.८-भ-प्रेरयति । ४. तम्भ-'देवाः
वै' नास्ति । ५. त१.२.३.६.७.८-भ-आहुः । ६. त१.२.३.६.७-उतशब्दस्त्वप्यर्थे; त४.५-उत-
शब्दश्चार्थे; भ-उतशब्दस्त्वर्थे ।

‘ दसु उपक्षये ’ । दैवादिकः । ‘ पृण दाने ’ । तौदादिकः । तस्य शत्रन्तस्य ‘ शतुरनुमो नद्यजादी ’ इति विभक्तेराद्युदात्तत्वम् ॥ दानप्रसङ्गेनादातारं दूषयति । ‘ अपृणन् अप्रयच्छन् पुरुषस्तु ’ ‘ मर्दितारम् आत्मनः सुखयितारं ’ न ‘ विन्दते । न^१ कुत्रापि लभते । इह बन्धवोऽप्रदानान्न^२ सुखयन्ति देवा अपि हविष्प्रदानाभावात् ॥

य आधाय चकमानाय पित्वोऽन्नवान्सत्रफितायौपजग्मुषे ।

स्थिरं मनः कृणुते सेवते पुरोतो चित्स मर्दितारं न विन्दते ॥ २ ॥

यः । आधाय । चकमानाय । पित्वः । अन्नवान् । सन् । रफिताय । उपजग्मुषे ।

स्थिरम् । मनः । कृणुते । सेवते । पुरा । उतो इति । चित् । सः । मर्दितारम् । न । विन्दते ॥ २ ॥

यः पुरुषः स्वयम् । अन्नवान् । सन् अपि । आधाय । आधायतेऽसावित्याधो^३ दुर्बलः । तस्मै । पित्वः पितृनृत्तानि । चकमानाय कामयमानाय । चकमानः कान्तिकर्मा । रफिताय । रफतिहिसार्थः । दारिद्रेण हिंसायाः । उपजग्मुषे गृहं प्रत्यागताय अतिथये । मनः आत्मीयमन्तःकरणम् अदाने । स्थिरं । कृणुते कुरुते । मनःस्थैर्यकरणेन तं क्लेशयतीत्यर्थः ॥ कृणुते । ‘ कृवि हिंसाकरणयोः ’ । ‘ धिन्वि-कृष्णयोरञ्च ’ इत्युपसर्गः । करोतेर्वा व्यत्ययेन श्रुः । ‘ विकरणस्वरः सतिशिष्टोऽपि लसार्वाधातुकस्वरं न बाधते ’ (पा. म. ६. १. १५८. ११) इति लसार्वाधातुकस्वरः । न केवलं क्लेशकरणम् अपि तु । पुरा तस्य पुरस्तादेव । सेवते भोगान् । सः अपि । मर्दितारम् आत्मनः सुखयितारं । न । विन्दते । न कुत्रापि लभते ॥

स इद्भोजो यो गृहवे ददात्यन्नकामाय चरते कुशाय ।

अरमस्मै भवति यामहूता उतापरीषु कृणुते सखायम् ॥ ३ ॥

सः । इत् । भोजः । यः । गृहवे । ददाति । अन्नकामाय । चरते । कुशाय ।

अरम् । अस्मै । भवति । यामहूतौ । उत । अपरीषु । कृणुते । सखायम् ॥ ३ ॥

अन्वयमुखेन प्रशंसति । यः इत् स एव । भोजः दाता खलु । यो गृहवे ॥ ग्रहर्भृगश्वा-दिस्वात् कुप्रत्ययः (उ. सू. १. ३८) ॥ प्रतिग्रहीत्रे । अन्नकामाय अन्नं याचमानाय । चरते गृहमा-गतवते । कुशाय दारिद्रेण पुनादृशायातिथयेऽन्नं ददाति प्रयच्छति ॥ ‘ अभ्यस्तानामादिः ’ इत्याद्यु-दात्तत्वम् ॥ यामहूतौ । यामा गन्तारो देवाः ॥ अत्र यातेः ‘ अतिस्तुसुहुस्’ (उ. सू. १. १३९) इत्यादिना मन्प्रत्ययः ॥ त आहूयन्तेऽत्रेति यामहूतिर्यज्ञः । तस्मिन् । अस्मै दात्रे फलम् । अरम् अलं पर्याप्तं । भवति । कामप्रदानं^४ भवतीत्यर्थः । उत अपि च । अपरीषु ॥ ‘ केवलमामक’ (पा. सू. ४.१.३०) इति ङीप् ॥ अन्यासु शत्रवीषु सेनासु । सखायं । कृणुते^५ । तद्वदाचरतीत्यर्थः । तस्य सर्वं सखाय एव न शत्रव इत्यर्थः ॥

१. त१.२.३.७-भ१-न तेन । २. ग२-बंधुभ्योऽप्रदानात् न; त१.२.३.६.७-बहुभ्योदानेन न; त४-बंधवोऽन्नप्रदानात् न; भ१.४.७-बंधुभ्योऽप्रदानेन न । ३. त१-सु-आधीयते; त२.३.७-आधीयते^१ । ४. ग-त४.५-कामप्रदं । ५. त४.५-कृणुते कुरुते ।

न स सखा यो न ददाति सख्यै सचाभुवे सचमानाय पित्वः ।

अपास्मात्प्रेयान्न तदोक्तो अस्ति पूणन्तमन्यमरणं चिदिच्छेत् ॥ ४ ॥

न । सः । सखा । यः । न । ददाति । सख्यै । सचाभुवे । सचमानाय । पित्वः ।

अप । अस्मात् । प्र । इयात् । न । तत् । ओक्तः । अस्ति ।

पूणन्तम् । अन्यम् । अरणम् । चित् । इच्छेत् ॥ ४ ॥

व्यतिरेकेण निन्दामाह । वसः पुरुषः वसखा वन भवति वयः पुरुषः वसचाभुवे सर्वदा सहभवनशीलाय वसचमानाय सेवमानायोपसर्जनीभूताय वसख्ये सखिजनाय^१ वपित्वः पितूनन्नानि वन वददाति न प्रयच्छति । स सुहृन्न भवतीत्यर्थः । वस्मात् अदातुः सख्युः सः वप प्रेयात् अपगच्छेत् । यद्येनं परित्यज्य गच्छेत् ॥ 'इण् गतौ' । लिङि यासुट् ॥ तर्हि वतदोक्तः निवासः^२ सदनं^३ वन वस्ति न भवति । सदनं हि बन्धुभिः परिवृतम् । स गतः पुरुषः वपूणन्तम् अन्नादिकं प्रयच्छन्तम् वन्यमरणं वचित् अर्थं स्वामिनमेव वदच्छेत् कामयेत ॥

पूणीयादिन्नाधमानाय तव्यान् द्राधीयांसमनु पश्येत पन्थाम् ।

ओ हि वर्तन्ते रथ्यैव चक्रान्यमन्यमुप तिष्ठन्त रायः ॥ ५ ॥

पूणीयात् । इत् । नाधमानाय । तव्यान् । द्राधीयांसम् । अनु । पश्येत । पन्थाम् ।

ओ इति । हि । वर्तन्ते । रथ्या इव । चक्रा । अन्यम् अन्यम् । उप । तिष्ठन्त । रायः ॥ ५ ॥

धनवन्तं पुरुषं दाने प्रेरयति । वतव्यान् तवीयान् धनैरतिशयेन प्रवृद्धः पुरुषः वनाधमानाय याचमानायातिथये वपूणीयादित् धनानि दद्यादेव ॥ 'पृ पालनपूरणयोः' । ऋयादिः । स्वादीनां ह्रस्वः ॥ यदि दद्यात् वद्राधीयांसम् ॥ दीर्घशब्दादीयमुनि 'प्रियस्थिर' इत्यादिना द्राधीयादेशः ॥ दीर्घतमं वपन्थां पन्थानं सुकृतमार्गम् वअनु वपश्येत अनुपश्येत् । व्यत्ययेनात्मनेपदम् । तत्र कारणमाह । वरायः धनानि वओ वहि^४ । आ उ । आ वर्तन्ते एव खलु । एकत्र न तिष्ठन्तीत्यर्थः । तत्र दृष्टान्तः । वरथ्येव यथा रथ्यानि ॥ 'रथाद्यत्' (पा. सू. ४. ३. १२१) इति 'तस्येदम्' इत्यर्थे यत् ॥ रथसंबन्धीनि वचक्रा चक्राण्युपर्यधोभावेनावर्तन्ते तद्वदावृत्तिमेव दर्शयति । वन्यमन्यं पुरुषं धनानि वउप वतिष्ठन्त उपतिष्ठन्ते । समवेतानि भवन्ति^५ । 'उपादेवपूजासंगतिकरण' (का. १. ३. २५. १) इत्यात्मनेपदम् ॥ तस्माद्धनानि देयानीति भावः ॥ २२ ॥

मोघमन्नं विन्दते अप्रचेताः सत्यं ब्रवीमि वध इत्स तस्य ।

नार्यमणं पुष्यति नो सखायं केवलाघो भवति केवलदी ॥ ६ ॥

मोघम् । अन्नम् । विन्दते । अप्रचेताः । सत्यम् । ब्रवीमि । वधः । इत् । सः । तस्य ।

न । अर्यमणम् । पुष्यति । नो इति । सखायम् । केवलऽअघः । भवति । केवलऽआदी ॥ ६ ॥

अदातारं दूषयति । वप्रचेताः अप्रकृष्टज्ञानः दाने चेतो^१ मनो यस्य न भवति वसः वमोघं व्यर्थमेव वअन्नं वविन्दते लभते ॥ 'विदू लाभे' । तौदादिकः । 'शे मुचादीनाम्' इति नुमागमः ॥

१. त-भ-जनाय । २. ग-त १.२.३.६.७.८-भ-सद्यः । त-४.५-मु-निवासः । ३. त-भ-'हि' नास्ति । ४. त-भवति उक्तवन्ति । ५. ग-त १.२.३.६.७.८-भ-'चेतो' नास्ति ।

इदं वसत्यं यथार्थमेवेति व्रवीमि । ऋषिरहं वदामि । न केवलं व्यर्थं किंतु वसत्यं पुरुषस्य वसः
 वध इत् वध एवाश्वं परामृशतः ॥ तच्छब्दस्य वधसामानाधिकरण्यात् पुंलिङ्गता । यथा 'गेरणौ'
 (पा. सू. १. ३. ६७) इत्यत्र यत् कर्म स एव कर्तेति ॥ अथवा स निरर्थको वध एव यः पुरुषः
 अर्थमणम् । उपलक्षणमिदम् । सर्वान् देवानर्थमादीन् न पुष्यति हविष्प्रदानेन न पोषयति नो
 नापि वसत्यां समानस्थानमभ्यागतमतिथिं मित्रवर्गं च न पोषयति ॥ 'पुष पुष्टौ' । दैवादिकः ।
 यच्छब्दाध्याहारादनिघातः ॥ अत एव केवलादी ॥ अदेः 'सुष्यजातौ' (पा. सू. ३. २. ७८)
 इति णिनिः । अत उपधालक्षणा वृद्धिः ॥ केवलमसाक्षिकमश्वं भुञ्जानः सः केवलाद्यो भवति ।
 केवलपापवान् भवति । अधमेव केवलं तस्य शिष्यते । नैहिकं नामुष्मिकमिति । तस्माद्यथाकथं-
 चिद्वातव्यमित्यभिप्रायः ॥

कृषन्निष्फाल आशितं कृणोति यन्ध्वानमप वृङ्क्ते चरित्रैः ।

वदन् ब्रह्मावदतो वनीयान् पृणन्नापिरपृणन्तमभि स्यात् ॥ ७ ॥

कृपन् । इत् । फालः । आशितम् । कृणोति । यन् । अध्वानम् । अप । वृङ्क्ते । चरित्रैः ।
 वदन् । ब्रह्मा । अवदतः । वनीयान् । पृणन् । आपिः । अपृणन्तम् । अभि । स्यात् ॥ ७ ॥

कृषन् कृषिं कुर्वन् फालः आशितं कर्षकं भोक्तारं कृणोति करोति । तथा अध्वानं मार्गं
 यन् ॥ इणः शतरि नुमागमः ॥ गच्छन् पुरुषः चरित्रैः आत्मीयैर्गमनैः अप वृङ्क्ते । स्वामिनो
 धनमावर्जयति ॥ 'वृजी वर्जने' । आदादिकः । अनुदात्ते ॥ वदन् शास्त्रार्थं ब्रुवाणः ब्रह्मा
 ब्राह्मणः अवदतः शास्त्रार्थमब्रुवाणाज्जनात् वनीयान् संभक्तुमः प्रियकरो भवति ३ । वनतेस्तृजन्त-
 स्येयसुनि 'तुरिष्ठेमेयःसु' इति तृचो लोपः । ते यथा स्वकर्मणि प्रवर्तमानाः परेषामुपकारकाः तथा
 पृणन् दाता पुरुषः अपृणन्तम् अदातारं जनम् अभि अभिलक्ष्य आपिः स्यात् वन्धुर्भवेत् ॥

एकपाद्भूयो द्विपदो वि चक्रमे द्विपात्त्रिपादमभ्येति पश्चात् ।

चतुष्पादेति द्विपदमभिस्वरे संपश्यन् पङ्क्तीरुपतिष्ठमानः ॥ ८ ॥

एकऽपात् । भूयः । द्विऽपदः । वि । चक्रमे । द्विऽपात् । त्रिऽपादम् । अभि । एति । पश्चात् ।
 चतुऽपात् । एति । द्विऽपदम् । अभिऽस्वरे । सम्ऽपश्यन् । पङ्क्तीः । उपऽतिष्ठमानः ॥ ८ ॥

अत्र पादशब्दो भागवचनः । एकपात् एकभागधनः पुरुषः द्विपदः द्विगुणधनस्य मार्गं
 भूयः । तृतीयायाः सुः । भूयसा कालेन वि चक्रमे विविधं गच्छति ॥ 'त्रेः पादविहरणे' (पा.
 सू. १. ३. ४१) इत्यात्मनेपदम् ॥ तथा द्विपात् पुरुषः त्रिपादं त्रिभागधनं पुरुषं पश्चात्
 अभ्येति अभिगच्छति । चतुष्पात् चतुर्भागधनस्तु द्विपदम् । बहुवचनादेकपादादय उपलक्ष्यन्ते ।
 एकपादधनादीनां पङ्क्तीः अभिस्वरे अभिगमने संपश्यन् सम्यगक्षिमाणः सन् उपतिष्ठमानः
 एति गच्छमानो भवति । अन्योन्यापेक्षया सर्व उत्तमाधमाः । तस्मात्त्वम् अहमेव धनवानिति न
 मन्येः किंत्वितिथिभ्यो धनानि ददस्वेत्यर्थः ॥

१. ग-त१.२.३.६.८-भ- 'न' नास्ति । २. ग-त१.२.३.६.७.८-भ-य आशितं । ३. ग-त४.५-
 भ- न भवति । ४. ग-भ-मन्यस्व । ५. त४-५-किंत्वितिथिभ्यो ।

समौ चिद्धस्तौ न समं विविष्टः संमातरां चिन्न समं दुहाते ।

यमयोश्चिन्न समा वीर्याणि ज्ञाती चित्सन्तौ न समं पृणीतः ॥ ९ ॥

समौ । चित् । हस्तौ । न । समम् । विविष्टः । समऽमातरां । चित् । न । समम् । दुहाते इति ।
यमयोः । चित् । न । समा । वीर्याणि । ज्ञाती इति । चित् । सन्तौ । न । समम् । पृणीतः ॥ ९ ॥

अतिथिभ्यो धनमप्रयच्छन्नपि मम भ्राता दास्यतीति चेत् तत्र हेतुमाह । 'समौ चिद्धस्तौ' समावपि 'समं समानं' न 'विविष्टः कार्यं न व्याप्तः' ॥ 'विष्टं व्याप्तौ' । जौहोत्यादिकः । संज्ञा-पूर्वकस्य विधेरनित्यत्वादभ्यासस्य गुणाभावः ॥ तथा 'संमातरां' वत्सस्य मातरौ धेनू समे अपि 'समं समानं' पथः न 'दुहाते' । 'यमयोश्चित् सहजातयोः पुत्रयोरपि' समा समानि 'वीर्याणि' न सन्ति । तस्मात् 'ज्ञाती' चित् एकस्मिन् कुले 'सन्तौ' जातावपि 'समं' न 'पृणीतः' न प्रयच्छतः । तस्माद्यस्य धनमस्ति स एव दद्यादित्यर्थः ॥ ॥ २३ ॥

'अग्ने हंसि' इति नवर्चं पष्ठं सूक्तममहीयुगोत्रस्योरुक्षयस्यार्पणं गायत्रम् । रक्षोहामिर्देवता । तथा चानुकम्प्यते—'अग्ने हंस्युरुक्षय आमहीयव आग्नेयं राक्षोघ्नं गायत्रं तु' इति । मध्यमानेऽप्राव-जायमान इदमनुवक्तव्यम् । सूत्रितं च—'अजायमाने स्वेतस्मिन्नेवावसानेऽग्ने हंसि न्यत्रिणमिति सूक्तमावपेत' (आश्व. श्रौ. २. १६) इति । प्रातरनुवाकाश्चिनशस्त्रयोरपि गायत्रे छन्दसीदं सूक्तम् । सूत्रितं च—'अग्ने हंस्यग्निं हिन्वन्तु नः' (आश्व. श्रौ. ४. १३) इति । दशमेऽहनि धिष्ण्याङ्गाराभि-विहरण आद्या जप्या । सूत्रितं च—'परि त्वाग्ने पुरं वयमित्येतस्याः स्थानेऽग्ने हंसि न्यत्रिणम्' (आश्व. श्रौ. ८. १२) इति ॥

अग्ने हंसि न्यत्रिणं दीद्यन् मर्त्येष्व । स्वे क्षये शुचिव्रत ॥ १ ॥

अग्ने । हंसि । नि । अत्रिणम् । दीद्यत् । मर्त्येषु । आ । स्वे । क्षये । शुचिऽव्रत ॥ १ ॥

हे 'शुचिव्रत' पूतकर्मन् दीप्यमानतेजस्क वा हे 'अग्ने' 'अत्रिणम्' अत्तरं शत्रुं तमोरूपं नितरां 'हंसि' विनाशय ॥ आमन्त्रितस्याविद्यमानत्वेन पादादित्वादिनिघातः ॥ किं कुर्वन् । 'मर्त्येषु' मनुष्येषु यजमानेऽवाभिमुख्येन 'दीद्यत्' कर्मसिद्धयर्थं प्रकाशमानः । दीदेतिर्दीप्तिकर्मा । तथा 'स्वे' आत्मीये 'क्षये' निवासभूते आहवनीयादिस्थाने दीप्यमानः ॥ 'क्षयो निवासे' (पा. सू. ६. १. २०१) इत्याद्युदात्तत्वम् ॥

उत्तिष्ठसि स्वाहुतो घृतानि प्रति मोदसे । यत्त्वा सुचः समस्थिरन् ॥ २ ॥

उत् । तिष्ठसि । सुऽआहुतः । घृतानि । प्रति । मोदसे । यत् । त्वा । सुचः । समऽअस्थिरन् ॥ २ ॥

हे अग्ने 'स्वाहुतः' अस्माभिः सुष्ठु आहूयमानः सन् 'उत्तिष्ठसि' । अरणीभ्यामुद्भूतो भव ॥ ऊर्ध्व-कर्मत्वादात्मनेपदाभावः (पा. सू. १. ३. २४) ॥ उद्गत्य च 'घृतानि' घृतसहितान्यस्माभिर्दीप्य-मानानि हवींषि 'प्रति' 'मोदसे' हृष्टो भव ॥ 'मुद हर्षे' । भौवादिकः । अनुदात्तेत् ॥ 'यत्' यदा 'त्वा' त्वां 'सुचः' जुह्वादीनि पात्राणि 'समस्थिरन्' संगतान्यभवन् ॥ 'समवप्रविभ्यः' स्थः' (पा. सू. १. ३. २२) इति लुङ्यात्मनेपदम् । 'स्थाव्वोरिच्छ' (पा. सू. १. २. २७) इति सिचः किरवभिकारश्चान्तादेशः । 'हस्वावद्गात्' इति सिचो लोपः । व्यत्ययेन शस्य रन् । 'तिष्ठि' चोदात्तवति' इति गतेर्निघातः ॥

स आहुतो वि रोचतेऽग्निरीळेन्यो गिरा । सुचा प्रतीकमज्यते ॥ ३ ॥

सः । आऽहुतः । वि । रोचते । अग्निः । ईळेन्यः । गिरा । सुचा । प्रतीकम् । अज्यते ॥ ३ ॥

१आहुतः आभिमुख्येन हुतः ॥ 'गतिरनन्तरः' इति गतेः प्रकृतिस्वरः ॥ १गिरा स्तुति-
लक्षणया वाचा १ईळेन्यः स्तोतव्यः १सः १अग्निः १वि १रोचते अत्यर्थं दीप्यते । तथा १प्रतीकं सर्वेषां
देवानां पूर्वमेव १सुचा घृतसहितया १अज्यते सिन्यते ॥

घृतेनाग्निः समज्यते मधुप्रतीक आहुतः । रोचमानो विभावसुः ॥ ४ ॥

घृतेन । अग्निः । सम् । अज्यते । मधुऽप्रतीकः । आऽहुतः । रोचमानः । विभाऽवसुः ॥ ४ ॥

१अग्निः १घृतेन हविषा १समज्यते सम्यक् सिक्तो भवति । कीदृशः । १मधुप्रतीकः घृतप्रयुक्ता-
वयवः १आहुतः स्तुतिभिर्हविर्भिर्वा १रोचमानः दीप्यमानः १विभावसुः स्वदीप्त्या सर्वमाच्छादयन् ।
यद्वा । दीप्तिरेव धनं यस्य सः ॥

असौर्यामि होतुरतिरिक्तोक्थ्ये 'जरमाणः समिध्यसे' इत्यनुरूपस्तृचः । सूत्रितं च—'जराबोध
तद्विचिडि जरमाणः समिध्यसे' (आश्व. श्रौ. ९. ११) इति ॥

जरमाणः समिध्यसे देवेभ्यो हव्यवाहन । तं त्वा हवन्त मर्त्याः ॥ ५ ॥

जरमाणः । सम् । इध्यसे । देवेभ्यः । हव्यऽवाहन । तम् । त्वा । हवन्त । मर्त्याः ॥ ५ ॥

हे १हव्यवाहन हव्यानां प्रापयितः ॥ 'हव्येऽनन्तःपादम्' (पा. सू. ३. २. ६६) इति
श्रुत् ॥ १जरमाणः स्तोतृभिः स्तूयमानः । जरतिः स्तुतिकर्मा । स त्वं १देवेभ्यः देवार्थं १समिध्यसे
हविर्भिः सम्यग्दीप्यसे । १तं तादृशं १त्वा त्वां १मर्त्याः मनुष्येषु साधवो यजमानाः १हवन्त
आह्वयन्ति ॥ ह्वयतेर्लङि 'बहुलं छन्दसि' इति संप्रसारणम् ॥ ॥ २४ ॥

तं मर्ता अमर्त्यं घृतेनाग्निं संपर्यत । अदाभ्यं गृहपतिम् ॥ ६ ॥

तम् । मर्ताः । अमर्त्यम् । घृतेन । अग्निम् । संपर्यत । अदाभ्यम् । गृहऽपतिम् ॥ ६ ॥

हे १मर्ताः ऋत्विजः १अमर्त्यं मनुष्यधर्मरहितम् १अग्निं १घृतेन हविषा १संपर्यत परिचरत ॥
सपरशब्दः कण्ठवादिः ॥ कीदृशम् । १अदाभ्यं कैश्चिदप्यहिंस्यम् ॥ 'दमेश्चेति वक्तव्यम्' (पा. सू.
३. १. १२४. ३) इति ण्यत् ॥ १गृहपतिं गृहस्य स्वामिनं यजमानरूपम् ॥ 'पत्यावैश्वर्ये'
इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरः ॥

अदाभ्येन शोचिषाग्ने रक्षस्त्वं दह । गोपा क्रतस्य दीदिहि ॥ ७ ॥

अदाभ्येन । शोचिषा । अग्ने । रक्षः । त्वम् । दह । गोपाः । क्रतस्य । दीदिहि ॥ ७ ॥

हे १अग्ने १त्वम् १अदाभ्येन अहिंस्येन १शोचिषा तेजसा १रक्षः । जातावेकवचनम् । सर्वान्
राक्षसान् १दह विनाशय । किंच १क्रतस्य यज्ञस्य १गोपाः १गोपायिता सन् १दीदिहि दीप्यस्व ॥

स त्वमग्ने प्रतीकेन प्रत्योष यातुधान्यः । उरुक्षयेषु दीर्घत् ॥ ८ ॥

सः । त्वम् । अग्ने । प्रतीकेन । प्रति । ओष । यातुऽधान्यः । उरुऽक्षयेषु । दीर्घत् ॥ ८ ॥

हे ऽअग्ने ऽस ऽत्वं ऽप्रतीकेन त्वदवयवभूतेन तेजसा ऽयातुधान्यः यातुधानी राक्षसीः ऽप्रत्योष प्रतिकूलं दह ॥ 'उष दाहे' । भौवादिकः । लोटि हेर्लुक् । 'जातेरस्त्रीविषयात्' (पा. सू. ४. १. ६३) इति यातुधानशब्दस्य ङीप् । 'उदात्तस्वरितथोर्यणः' इति स्वरितत्वम् ॥ किं कुर्वन् । ऽउरुक्षयेषु विस्तीर्णेषु निवासेष्वाहवनीयादिषु ऽदीद्यत् दीप्यमानः ॥

तं त्वां गीर्भिरुरुक्षयां हव्यवाहं समीधिरे । यजिष्ठं मानुषे जने ॥ ९ ॥

तम् । त्वा । गीः ऽभिः । उरुऽक्षयाः । हव्यऽवाहम् । सम् । ईधिरे । यजिष्ठम् । मानुषे । जने ॥ ९ ॥

हे अग्ने ऽउरुक्षयाः बहुनिवासा यजमानाः ऽहव्यवाहं हविषां वोढारं ऽमानुषे मनुष्यसंबन्धिनि ऽजने जनमध्ये ऽयजिष्ठं यष्टृतमं ऽतं ऽत्वा त्वां ऽगीर्भिः स्तुतिभिस्तत्सहितैर्हविर्भिः ऽसमीधिरे सम्यगदीदिपन् ॥ इन्धेल्लिति 'इन्धिभवतिभ्यां च' (पा. सू. १. २. ६) इति किरवे नलोपः ॥ २५ ॥

'इति वै' इति त्रयोदशर्चं सप्तमं सुक्तं गायत्रम् । इन्द्रो लबरूपमास्थाय सोमपानं कुर्वन् तदानीमृषिभिः दष्टः सन् स्वात्मानमनेन सूक्तेनास्तावीत् । अतो लबरूपापन्न इन्द्र ऋषिः । स एव देवता । तथा चानुक्रम्यते—'इति वै सप्तोनेन्द्रो लब आत्मानं तुष्टाव' इति । गतो विनियोगः ॥

इति वा इति मे मनो गामश्च सनुयामिति । कुवित्सोमस्यापामिति ॥ १ ॥

इति । वै । इति । मे । मनः । गाम् । अश्वम् । सनुयाम् । इति । कुवित् । सोमस्य । अपाम् । इति ॥ १ ॥

ऽइति ऽवै इति खलु ऽइति एवंप्रकारेण ऽमे मदीयं ऽमनः वर्तते । तं प्रकारं दर्शयति । ऽगामश्च च ऽसनुयां स्तोतृभ्यः प्रयच्छामि ऽइति । 'पणु दाने' । तानादिकः । इतिशब्दो हेतौ । यस्मात् ऽकुवित् बहुवारं ऽसोमस्य सोमम् ऽअपां पीतवानस्मि ॥ 'क्रियाग्रहणं कर्तव्यम्' इति सोमस्य संप्रदानसंज्ञा । 'चतुर्थर्थे बहुलम्' इति पठौ । 'पा पाने' । लुङि 'गातिस्था' इति सिचौ लुक् । कुविद्योगावनिघातः ॥

प्र वाताइव दोधत उन्मा पीता अयंसत । कुवित्सोमस्यापामिति ॥ २ ॥

प्र । वाताः ऽइव । दोधतः । उत् । मा । पीताः । अयंसत । कुवित् । सोमस्य । अपाम् । इति ॥ २ ॥

ऽदोधतः भृशं कम्पयमानाः ऽवाताइव वायवो यथा वृक्षादीनुद्यच्छन्ते तद्वत् ऽपीताः सोमाः ऽमा मां प्रकर्षेण ऽउत् ऽअयंसत उद्यच्छन्ते ॥ यमेल्लुङि 'समुदाङ्भ्यो यमोऽग्रन्थे' (पा. सू. १. १. ७५) इत्यात्मनेपदम् ॥ यस्माद्बहुवारं सोमम् ऽअपाम् ॥

उन्मा पीता अयंसत रथमश्वाइवाशवः । कुवित्सोमस्यापामिति ॥ ३ ॥

उत् । मा । पीताः । अयंसत । रथम् । अश्वाः ऽइव । आशवः । कुवित् । सोमस्य । अपाम् । इति ॥ ३ ॥

ऽपीताः सोमाः माम् ऽउत् ऽअयंसत उद्यच्छन्ते । तत्र दृष्टान्तः । ऽरथमश्वाइव यथा ऽआशवः क्षिप्रगामिनो गमनेन व्यासा वाश्वा रथमुद्गमयन्ति तद्वत् ॥

उप मा मतिरस्थित वाश्वा पुत्रमिव प्रियम् । कुवित्सोमस्यापामिति ॥ ४ ॥

उप । मा । मतिः । अस्थित । वाश्वा । पुत्रम् ऽइव । प्रियम् । कुवित् । सोमस्य । अपाम् । इति ॥ ४ ॥

वमतिः स्तोतृभिः क्रियमाणा स्तुतिः वमा माम् उप वस्थित संयोजयति ॥ ' उपादेव-
पूजासंगतिकरण' (पा. सू. १. ३. २५. १) इत्यात्मनेपदम् । कथमिव । ववाश्वा वपुत्रमिव यथा
वाश्वा शब्दायमाना धेनुः वप्रियं पुत्रं वस्सं संगच्छति तद्वत् ॥

अहं तष्टेव वन्धुरं पर्यंचामि हृदा मतिम् । कुवित्सोमस्यापामिति ॥ ५ ॥

अहम् । तष्टोऽइव । वन्धुरम् । पारि । अचामि । हृदा । मतिम् । कुवित् । सोमस्य । अपाम् । इति ॥ ५ ॥

तष्टेव तक्षा यथा वन्धुरं सारथिनिवासस्थानम् । तद्वान् वोपलक्ष्यते । तत्स्थानं रथं वा साधु-
करोति तद्वत् वअहं वमति स्तुतिं वहृदा आत्मीयेन मनसा वपर्यंचामि । साधुकरणाय परिगच्छामि ॥

नहि मे अक्षिपच्चनाच्छान्तसुः पञ्च कृष्टयः । कुवित्सोमस्यापामिति ॥ ६ ॥

नहि । मे । अक्षिपत् । चन । अच्छान्तसुः । पञ्च । कृष्टयः । कुवित् । सोमस्य । अपाम् । इति ॥ ६ ॥

वचन इति निपातसमुदायोऽप्यर्थः । वपञ्च वकृष्टयः अपि निपादपञ्चमाश्रित्वारो वर्णाः पञ्च
जनाः । यद्वा । देवमनुष्यादयः । वमे मदीयम् वअक्षिपत् चक्षुःपतनं दृष्टिसंचारं वनहि वअच्छान्तसुः
न ह्यपवृण्वन्ति^१ । ' न हि द्रष्टुर्दृष्टेर्विपरिलोपो विद्यते ' (श. ब्रा. १४. ७. १. २३) इति हि श्रुतेः ।
' छदि अपवारणे ' । ' चुरादीनाम् ' इति वा ण्यन्तत्वादत्र ण्यभावे लुङि हलन्तलक्षणा वृद्धिः
(पा. सू. ७. २. ३) ॥ यस्माद्बहुवारं^२ सोमम् वअपाम् ॥ ॥ २६ ॥

नहि मे रोदसी उभे अन्यं पक्षं चन प्रति । कुवित्सोमस्यापामिति ॥ ७ ॥

नहि । मे । रोदसी इति । उभे इति । अन्यम् । पक्षम् । चन । प्रति ।

कुवित् । सोमस्य । अपाम् । इति ॥ ७ ॥

उभे वरोदसी द्यावापृथिव्यौ वमे मदीयम् वअन्यं वपक्षं वचन पक्षमपि वप्रति समाने न भवतः ॥

अभि द्यां महिना भुवमभीमां पृथिवीं महीम् । कुवित्सोमस्यापामिति ॥ ८ ॥

अभि । द्याम् । महिना । भुवम् । अभि । इमाम् । पृथिवीम् । महीम् ।

कुवित् । सोमस्य । अपाम् । इति ॥ ८ ॥

उक्तमर्थं प्रतिपादयति । वमहिना महिनात्मीयेन वद्यां शुलोकम् वअभि वभुवम् अभिभवामि ।
तथा वमहीं महतीम् वइमां वपृथिवीं स्वमहिना वअभि भवामि ॥ भवतेर्लङि छान्दसो विकरणस्य
छक् । ' भूसुवोस्तिः ' (पा. सू. ७. ३. ८८) इति गुणे प्रतिपिद्ध उवङ्गदेशः ॥

हन्ताहं पृथिवीमिमां नि दधानीह वेह वा । कुवित्सोमस्यापामिति ॥ ९ ॥

हन्त । अहम् । पृथिवीम् । इमाम् । नि । दधानि । इह । वा । इह । वा ।

कुवित् । सोमस्य । अपाम् । इति ॥ ९ ॥

वहन्त इति संभावनायामनुज्ञायां वा । संभावयाम्येतदनुजानामि वा । किं तत् । वअहम् वइमां
वपृथिवीम् वइह ववा अन्तरिक्षे वनि वदधानि । वइह ववा शुलोके इति हस्तेन निर्दिशति ॥ दधाते-
लोटि^३ मेभिः ॥

१. त४.५-पुत्रमिव । २. त१.२.३.६.७.८-म२.४.८-ह्यपवृण्वन्ति; त४.५-ह्यपिवृण्वन्ति ।
३. ग-त१.२.३.४.५.६.८-भ-यस्माद्बहु । ४. त-भ-' दधातेलोटि ' नास्ति ।

ओषमितृथिवीमहं जङ्घनानीह वेह वा । कुवित्सोमस्यापामिति ॥ १० ॥

ओषम् । इत् । पृथिवीम् । अहम् । जङ्घनानि । इह । वा । इह । वा ।
कुवित् । सोमस्य । अपाम् । इति ॥ १० ॥

वअहं वपृथिवीम् अभिलक्ष्य वओषं स्वतेजसा तापकमादित्यम् वइह ववा अन्तरिक्षे वइह ववा
शुलोके वजङ्घनानि भृशं यापयानि^१ । वहत् इति पूरणः ॥ हन्तेर्गत्यर्थस्य यङ्लुगन्तस्य लोटि शपो
लुगभावश्छान्दसः ॥

दिवि मे अन्यः पक्षोऽधो अन्यमचीकृषम् । कुवित्सोमस्यापामिति ॥ ११ ॥

दिवि । मे । अन्यः । पक्षः । अधः । अन्यम् । अचीकृषम् ।
कुवित् । सोमस्य । अपाम् । इति ॥ ११ ॥

वमे मदीयः वअन्यः वपक्षः वदिवि शुलोके स्थापितः । वअधः ॥ 'पूर्वाधरावरणामसि'
(पा. सू. ५. ३. ३९) इत्यादिनासिप्रत्ययः । प्रकृतेरधादेशश्च ॥ अधस्तात्पृथिव्याम् वअन्यं पक्षम्
वअचीकृषम् अकार्षम् ॥ 'कृष विलेखने' । ण्यन्तस्य लुङि षङि 'नित्यं छन्दसि' (पा. सू. ७.
४. ८) इत्यृकारादेशः ॥ विलेखनं नामोत्पादनम् । उदपादयम् । आस्थापयमित्यर्थः ॥

अहमस्मि महामहोऽभिनुभ्यमुदीपितः । कुवित्सोमस्यापामिति ॥ १२ ॥

अहम् । अस्मि । महाऽमहः । अभिऽनुभ्यम् । उत्प्रेषितः ।
कुवित् । सोमस्य । अपाम् । इति ॥ १२ ॥

वअभिनभ्यं नाभौ मध्यस्थाने भवं नभ्यमन्तरिक्षम् । 'उगवादिभ्यो यत्' (पा. सू. ५. १.
२) इति यत्प्रत्ययः । तत्रैव पाठाक्षभादेशश्च । 'लक्षणेनाभिप्रती आभिमुख्ये' (पा. सू. २. १. १४)
इत्यन्यथीभावः । समासस्वरः । अन्तरिक्षमभि वउदीपितः उन्नतः सूर्यात्मा वअहं वमहामहः वअस्मि ।
महतामपि महानस्मि । यद्वा । महत् प्रभूतं महस्तेजो यस्य । प्रभूतेतेजस्कोऽस्मि ॥ 'आन्महतः'
(पा. सू. ६. ३. ४६) इत्यात्वम् ॥

गृहो याम्यरंकृतो देवेभ्यो हव्यवाहनः । कुवित्सोमस्यापामिति ॥ १३ ॥

गृहः । यामि । अरम्ऽकृतः । देवेभ्यः । हव्यऽवाहनः । कुवित् । सोमस्य । अपाम् । इति ॥ १३ ॥

वगृहः हविषां प्रहीता वअरंकृतः यजमानैरलंकृतोऽहं वदेवेभ्यः इन्द्रादिभ्यः^२ वहव्यवाहनः
हविषां वोढा प्रापयिता अग्न्यात्मा सन् वयामि हवींषि प्रापयामि ॥ 'या प्रापणे' । लट् । 'हव्येऽ-
नन्तःपादम्' इति वहेर्भुट् । निश्वादाद्युदात्तः । समासे कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरः ॥ वहति यस्मात्
वकुवित् बहुवारं वसोमस्य सोमम् वअपां पीतवानस्मि । तस्मादेतान्यकार्षमितीन्द्रः स्वात्मानमेवा-
स्तावीत् ॥ २७ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् । पुमर्थाश्चतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुक्कभूपालसाम्राज्यधुरंधरेण सायणाचार्येण
विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे ऋक्संहिताभाष्येऽष्टमाष्टके षष्ठोऽध्यायः ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥

अथ सप्तमो व्याख्यायते । दशममण्डलस्य दशमेऽनुवाके सूक्तसप्तकं व्याख्यातम् । ‘तदित्’ इति नवचर्मष्टमं सूक्तमथर्वणः पुत्रस्य बृहद्विष्यार्थं त्रैष्टुभमैन्द्रम् । तथा चानुक्रान्तं—‘तदिदं वा-थर्वणो बृहद्विषः’ इति । चातुर्विंशिकेऽहनि निष्केवल्य इदं सूक्तम् । सूत्रितं च—‘तदिदं वासेति च पुरस्तात्सूक्तस्य शंसेत्’ (आश्व. श्रौ. ७. ३) इति । व्योमविश्वदेवस्तुत्यञ्जहारदीयेष्वप्येकाहेष्विदमेव निष्केवल्यनिविद्धानम् । सूत्रितं च—‘एतेषां त्रयाणां कया शुभा तदिदं वासेति मध्यं दिनः’ (आश्व. श्रौ. ९. ८) इति । राशिमरायाख्ययोरेकाहयोरपीदं निष्केवल्यनिविद्धानम् । सूत्रितं च—‘राशि-मराययोश्च कयाशुभीयतदिदासीये’ (आश्व. श्रौ. ९. ८) इति । महाव्रते निष्केवल्येऽप्येतत्सूक्तम् । तथैव पञ्चमारण्यके शौनकेन सूत्रितं—‘तदिदास भुवनेषु ज्येष्ठं तां सु ते कीर्तिं मघवन् महित्वा’ (ऐ. आ. ५. १. ६) इति ॥

तदिदास भुवनेषु ज्येष्ठं यतो जज्ञ उग्रस्त्वेषनुमृणः ।

सद्यो जज्ञानो नि रिणाति शत्रून्नु यं विश्वे मदन्त्यूमाः ॥ १ ॥

तत् । इत् । आस । भुवनेषु । ज्येष्ठम् । यतः । जज्ञ । उग्रः । त्वेषनुमृणः ।

सद्यः । जज्ञानः । नि । रिणाति । शत्रून् । अनु । यम् । विश्वे । मदन्ति । ऊमाः ॥ १ ॥

१ तत् जगत्कारणत्वेन सर्ववेदान्तप्रसिद्धम् । इच्छन्दोऽवधारणे । २ भुवनेषु ॥ ‘भू सप्तायाम्’ ॥ सत्सु^१ पृथिव्यादिषु लोकेषु मध्ये जगत्कारणं ब्रह्मैव ३ ज्येष्ठं प्रशस्ततमम् ४ आस बभूव । तस्य परमार्थ-त्वात्^२ तद्व्यतिरिक्तानां व्यावहारिकत्वाच्च^३ । यद्वा । ज्येष्ठं बृहत्तमं जगत्कारणत्वेन सर्वेषामादिभूतं बभूव ॥ अस्तेर्लिटि ‘छन्दस्युभयथा’ इति सार्वधातुकरत्वात् ‘अस्तेभूः’ (पा. सू. २. ४. ५२) इति भूभावाभावः । यद्वा । बृहत् तदेव ब्रह्म स्वप्रकाशतया आस दिदीपे । ‘अस गतिदीप्यादानेषु’ । अस्माल्लिटि रूपम् । ५ यतः उपादानभूतात् यस्मात् ब्रह्मणः ६ उग्रः उद्वृणः ७ त्वेषनुमृणः प्रदीप्तबलः सूर्यात्मक इन्द्रः ८ जज्ञे जातो बभूव । श्रूयते हि—‘चक्षोः सूर्यो अजायत’ (ऋ. सं. १०. ९०. १३) इति । ‘सूर्याचन्द्रमसौ धाता यथापूर्वमकल्पयत्’ (ऋ. सं. १०. १९०. ३) इति च ॥ ‘जनिकर्तुः प्रकृतिः’ (पा. सू. १. ४. ३०) इति प्रकृतेरुपादानसंज्ञायां यत् इति पञ्चमी । जनेर्लिटि ‘गमहन’ इत्यादिना उपधालोपः । ‘द्विर्वचनेऽचि’ इति तस्य स्थानिवद्भावात् द्विर्वचनादि । ‘यद्वृत्तान्नित्यम्’ इति निघातप्रतिषेधः ॥ स च ९ जज्ञानः जायमान एव १० सद्यः शीघ्रं ११ शत्रून् शातयितृन् मन्देहादीन् राक्षसान् १२ नि रिणाति निहिनस्ति । यद्वा उपासकानां पापरूपान् शत्रून् निहन्ति । तथा च ब्राह्मणं—‘सद्यो ह्येष जातः पाप्मानमपाहत’ (ऐ. आ. १. ३. ४) इति ॥ जज्ञान इति जनेर्लिटि^३ कानचि रपमेतत् । रिणाति । ‘री गतिरेपणयोः’ । क्र्यादिः । ‘प्वादीनां ह्रस्वः’ इति ह्रस्वत्वम् ॥ १३ विश्वे सर्वे १४ ऊमाः । अवन्ति रक्षन्तीभ्यूमाः प्राणिनः । अवतैरौणादिको मन्प्रत्ययः । ‘ज्वरस्वर’ इत्यादिना वकारोपधयोः स्थाने ऊट् ॥ सर्वे प्राणिनः १५ सूर्यात्मकमुद्यन्तमिन्द्रमनुलक्ष्य मदर्थमुदगात् मदर्थमुदगादिति १६ मदन्ति हस्यन्ति ॥ ‘मदी हर्षे’ । व्यत्ययेन शप् ॥ तथा च

१. त-भ-असत्सु । २. ग-त-भ-परमार्थसत्त्वात् । ३. ग-भ-व्यावहारिकसत्त्वाच्च; त-व्यावहारिक-पत्त्वाच्च । ४. ग-त १. २. ३. ६. ७. ८-भ-सु-जनेर्लिटः ।

ब्राह्मणं—‘भूतानि वै विश्व ऊमास्त एनमनुमदस्युदगादुदगादिति’ (ऐ. आ. १. ३. ४) इति ।
तैत्तिरीयकं च—‘तस्मात्सर्वं एव मन्यते मां प्रस्युदगादिति’ (तै. सं. ६. ५. ४. २) इति । यद्वा ।
यं स्तुत्यादिभिर्माद्यन्तमनु पश्चात् सर्वे प्राणिनोऽभीष्टप्राप्या ह्वयन्ति ॥ ‘अनुलक्षणे’ (पा. सू.
१.४.८४) इत्यनोः कर्मप्रवचनीयत्वात् कर्मप्रवचनीययुक्त इति द्वितीया ॥ स इन्द्रो जज्ञ इत्यन्वयः ॥

वावृधानः शर्वसा भूर्योजाः शत्रुर्दासाय भियसं दधाति ।

अव्यनञ्च व्यनञ्च सस्ति सं ते नवन्त प्रभृता मर्देषु ॥ २ ॥

ववृधानः । शर्वसा । भूरिऽओजाः । शत्रुः । दासाय । भियसम् । दधाति ।

अविऽअनत् । च । विऽअनत् । च । सस्ति । सम् । ते । नवन्त । प्रऽभृता । मर्देषु ॥ २ ॥

वशवसा बलेन ववृधानः वर्धमानः अत एव वभूर्योजाः बहुबलः वशत्रुः शातयितेन्द्रः
वदासाय उपक्षयकारिणे शत्रवे वभियसं भीतिं वदधाति विदधाति । करोति । अव्यनत् । विविध-
मनिति श्वसतीति व्यनत्^१ प्राणवज्जमम् । तद्विलक्षणमव्यनत् स्थावरम् । तदुभयमपि वसस्ति
संस्नातमिन्द्रेण सम्यक् शोधितं भवति ॥ स्नातेः ‘आद्यगमहन’ इति व्यत्ययेन कर्मणि किन्प्रत्ययः ॥
यद्वा अन्तर्णतिष्यथात् कर्तव्यं किन् । वृष्ट्यादिना सम्यक् स्नापयिता शोधयिता भवति ॥ ‘न
लोकाव्यय’ इति कर्मणि पठ्याः प्रतिषेधः ॥ शिष्टः पादः प्रत्यक्षकृतः । हे इन्द्र वते तव वमर्देषु हर्षेषु
हविषा स्तुत्या च जातेषु^२ सस्युः प्रभृता प्रभृतानि प्रकर्षेण धृतानि पोषितानि वा सर्वाणि भूतजातानि
वसं वनवन्त संगच्छन्ते । स्तोतुं हवींषि च दातुं समूहीभवन्तीत्यर्थः । नवतिर्गतिकर्मा ॥ प्रभृता^३ ।
विभर्तेः कर्मणि निष्ठा । ‘शेष्ठन्दसि बहुलम्’ इति शैलोपः । ‘गतिरनन्तरः’ इति गतेः
प्रकृतिस्वरसम् ॥

त्वे क्रतुमपि वृञ्जन्ति विश्वे द्विर्यदेते त्रिर्भवन्त्यूमाः ।

स्वादोः स्वादीयः स्वादुना सृजा समदः सु मधु मधुनाभि योधीः ॥ ३ ॥

त्वे इति । क्रतुम् । अपि । वृञ्जन्ति । विश्वे । द्विः । यत् । एते । त्रिः । भवन्ति । ऊमाः ।

स्वादोः । स्वादीयः । स्वादुना । सृज । सम । अदः । सु । मधु । मधुना । अभि । योधीः ॥ ३ ॥

हे इन्द्र त्वे त्वयि ॥ ‘सुपां सुलुक्’ इति सप्तम्येकवचनस्य शेषादेशः ॥ विश्वे सर्वे यजमानाः
वक्रतुम् अनुष्ठेयं कर्म वृञ्जन्ति समापयन्ति । अपिशब्दो ब्राह्मणोक्तसर्वभूतानां सर्वमनसां समुच्चयार्थः ।
सर्वाणि पृथिव्यादीनि भूतानि सर्वेषां प्राणिनां मनांसि सर्वे यज्ञकृतवश्च व्यासे त्वय्येव यजमानैः
परिसमाप्यन्त इत्यर्थः । तथा च ब्राह्मणं—‘त्वयीमानि सर्वाणि भूतानि सर्वाणि मनांसि सर्वे
कृतवोऽपि वृञ्जन्तीत्येव तदाह’ (ऐ. आ. १. ३. ४) इति । यत् यस्मात् एते ऊमाः तर्पकाः ॥
अवतेस्तर्पणार्थादौणादिको मन्त्रप्रत्ययः । ‘ज्वरस्वर’ इत्यादिना वकारोपधयोः ऊद् ॥ ईदृशा
यजमानाः पूर्वमेकाकिनः सन्तः पश्चात् वृद्धिः द्विवारं स्त्रीरूपेण पुरुषेण च जाताः सन्तः पुनरपत्येन
सार्धं वृद्धिः त्रिवारं जन्मभाजः भवन्ति । एक एवात्मा स्त्रीपुरुषरूपेण जायते । ‘अर्धो वा एष आत्मनो
यत्पत्नी’ (तै. ब्रा. ३. ३. ३) इति श्रुतेः । पुत्रोऽप्यात्मैव । ‘आत्मा वै पुत्रनामासि’ (श. ब्रा.

१. त-भ-व्यनत्स । २. ग-त१.२.३.६.७.८-भ-जन्येषु । ३. त१.२.६.८-भ-१४-प्रसर्वात् ;
त३.४.५.७-भ-२-प्रपूर्वात् ।

१४. ९. ४. २६) इति श्रुतेः । यत् एवमेतेऽभिवृद्धा भवन्ति ततोऽवगम्यते त्वय्येवानुष्ठितं सर्वं कर्म परिसमापयन्तीति । तथा च ब्राह्मणं—‘ द्वौ वै सन्तौ मिथुनौ प्रजायेते प्रजात्वै ’ (ऐ. आ. १. ३. ४) इति । हे इन्द्र त्वं^१ स्वादोः प्रियात् गृहधनादेरपि स्वादीयः स्वादुतरं प्रियतरमपत्यं स्वादुना स्वादुभूतेन मिथुनेन मातापित्रात्मकेन^२ वसं^३ वसज संयोजय । यद्वा । स्वादुना भावेनोत्पन्नं तदपत्यमपि संयोजय । एतदेवाह ।^४ अदः तदपत्यं^५ मधु मधुरं^६ मधुना मदहेतुना मिथुनान्तरेण पौत्रेण^७ वा^८ सु^९ सुषु^{१०} अभि^{११} योधीः अभियोधय । अभितः क्रीडय ॥ धातूनामनेकार्थत्वात् युध्यतिरत्र क्रीडार्थे वर्तते ॥ ‘ मिथुनं वै स्वादु प्रजा स्वादु ’ (ऐ. आ. १. ३. ४) इत्यादि ब्राह्मणमत्रानुसंधेयम् ॥

इति चिद्धि त्वा धना जयन्तं मदेमदे अनुमदन्ति विप्राः ।

ओजीयो धृष्णो स्थिरमा तनुष्व मा त्वा दभन्यातुधाना दुरेवाः ॥ ४ ॥

इति । चित् । हि । त्वा । धना । जयन्तम् । मदेऽमदे । अनुऽमदन्ति । विप्राः ।

ओजीयः । धृष्णो इति । स्थिरम् । आ । तनुष्व ।

मा । त्वा । दभन् । यातुऽधानाः । दुःऽएवाः ॥ ४ ॥

इति चिद्धि एवमेव खलु हे इन्द्र मदेमदे सोमपानजन्ये हर्षे सति धना शयुधनानि जयन्तं जयेन प्राप्नुवन्तं त्वाम् अनु पश्चात् । लक्षणेऽनोः कर्मप्रवचनीयत्वम् । विप्राः मेधाविनः स्तोतारः मदन्ति हृष्यन्ति । यद्वा त्वामनुमदन्ति अनुक्रमेण स्तुवन्ति । मदतिः स्तुतिकर्मा । ‘ हि च ’ इति निघातप्रतिषेधः । हे धृष्णो शत्रूणां धर्षयितरिन्द्र । ‘ त्रसिगृधिधृषिक्षिपेः क्नुः ’ । ओजीयः^४ । ओजस्विशब्दादीयसुनि ‘ विन्मतोलुक् ’ इति विनो लुक् । ‘ टेः ’ इति टिलोपः । बलवत्तरम् अत एव स्थिरं हृदं धनम् आ तनुष्व अभितोऽस्मदर्थं विस्तारय । त्वा त्वां च मा दभन् मा हिंसन्तु दुरेवाः दुर्गतयः यातुधानाः राक्षसाः ॥

त्वया वयं शशग्रहे रणेषु प्रपश्यन्तो युधेन्यानि भूरि ।

चोदयामि त आयुधा वचोभिः सं ते शिशामि ब्रह्मणा वयांसि ॥ ५ ॥

त्वया । वयम् । शशग्रहे । रणेषु । प्रपश्यन्तः । युधेन्यानि । भूरि ।

चोदयामि । ते । आयुधा । वचःऽभिः । सम् । ते । शिशामि । ब्रह्मणा । वयांसि ॥ ५ ॥

हे इन्द्र त्वया अनुगृहीताः वयं रणेषु संग्रामेषु शशग्रहे शत्रून् शतयामः ॥ ‘ शद्लु शतने ’ । अस्माकन्तात् महिहः ‘ छन्दस्युभयथा ’ इति आर्धधातुकत्वादतोलोपयलोपौ ॥ किं कुर्वन्तः । युधेन्यानि योधनार्हाणि ॥ ‘ कृत्यार्थे तवैकेकेन्यस्वनः ’ इति युधेरर्हाथे केन्यप्रत्ययः^१ । भूरि बहुनि बलानि ॥ ‘ सुपां सुलुक् ’ इति शसो लुक् । प्रपश्यन्तः प्रकर्षेण जानन्तः । अपि च ते तव आयुधा आयुधानि आयोधनसाधनानि वज्रादीनि । ‘ शेच्छन्दसि बहुलम् ’ इति शेलोपः । वचोभिः स्तुतिभिः चोदयामि शत्रून् प्रति प्रेरयामि । ते त्वदर्थं ब्रह्मणा मन्त्रेण स्तुतिरूपेण सहितानि वयांसि ॥ अस्मन्मैतत् । हविलक्षणाग्र्यानि वसं शिशामि सम्यग्निश्यामि । संस्करोमीत्यर्थः ॥ ‘ शो तनूकरणे ’ । छान्दसो विकरणस्य श्लुः । ‘ बहुलं छन्दसि ’ इत्यभ्यासस्येत्वम् ॥ १ ॥

१. ग-त-भ-२.४-त्वं च । २. ग-त-१.२.३.६.७.८-भ-‘ पौत्रेण ’ नास्ति । ३. त-भ-‘ सु ’ नास्ति ।

४. ग-त-४.५-ओजीयः ओजस्वितरे । ५. त-भ-केन्यप्रत्ययः ।

स्तुषेय्यं पुरुवर्षसमृभ्वमिनतममाप्त्यमाप्त्यानाम् ।

आ दर्षते शर्वसा सप्त दानून् प्र साक्षते प्रतिमानानि भूरि ॥ ६ ॥

स्तुषेय्यम् । पुरुवर्षसम् । ऋभ्वम् । इनतमम् । आप्त्यम् । आप्त्यानाम् ।

आ । दर्षते । शर्वसा । सप्त । दानून् । प्र । साक्षते । प्रतिमानानि । भूरि ॥ ६ ॥

स्तुषेय्यं स्तोत्रव्यम् । 'स्तुवः क्सेय्यञ्छन्दसि' (उ. सू. ३. ९९) इत्यौणादिकः क्सेय्य-
प्रत्ययः । पुरुवर्षसं बहुरूपम् पुरुभ्वम् उरु भासमानमुरुभूतं वा इनतमम् अतिशयेनेश्वरम्
वाप्त्यानाम् आप्त्यानां मध्ये आप्त्यम् आप्त्यमेवंभूतमिन्द्रं स्तौमीति शेषः । य इन्द्रः
शर्वसा बलेन सप्त सप्तसंख्याकान् दानून् दानवान् वृत्रनमुचिकुयवादीन् वा आप्त्यं दर्षते आह्वयति
हिनस्ति ॥ 'वृ विदारणे' । अस्माल्लेडि व्यत्ययेनात्मनेपदम् । 'लेडोऽडाटो' इत्यडागमः^१ ।
'सिन्वहुलम्' इति सिप् ॥ तथा प्रतिमानानि असुराणां प्रतिरूपाणि भूरि भूरीणि बहून्सुरबलानि
प्र साक्षते य इन्द्रः प्रसहते । यद्वा बहूनि प्रतिमानान्यसुराणां स्थानानि प्र साक्षते प्राप्नोति ।
'साक्षतिरामोक्तिकमां' (निरु. ११. २१) इति यास्कः ॥ 'पह अभिभवे' । लेख्यडागमः^२ ।
'सिन्वहुलम्' इति सिप् । ढत्वकत्वपत्वानि । छान्दसो दीर्घः ॥

नि तदधिषेऽवरं परं च यस्मिन्नाविथावसा दुरोणे ।

आ मातरां स्थापयसे जिगत्नू अत इनोपि कर्वरा पुरूणि ॥ ७ ॥

नि । तत् । दधिषे । अवरम् । परम् । च । यस्मिन् । आविथ । अवसा । दुरोणे ।

आ । मातरां । स्थापयसे । जिगत्नू इति । अतः । इनोपि । कर्वरा । पुरूणि ॥ ७ ॥

तत् तस्मिन् यजमानस्य गृहे अवरम् अल्पं भौमं धनं परम् उत्कृष्टं दिवि भवं धनं च
हे इन्द्र त्वं नि दधिषे निदधासि । निक्षिपसि । यस्मिन् दुरोणे गृहे अवसा । अज्ञानमैतत् ।
तर्पकेणाग्नेन हविलक्षणेन आविथ अवसि नृप्यसि ॥ अवतेऽस्तृप्यथात् 'छन्दसि लुङ्लङ्लिटः'
इति सार्वकालिको लिट् । 'अत आदेः' इत्यभ्यासस्यात्वम्^३ । 'यद्वृत्तान्नित्यम्' इति निघात-
प्रतिषेधः ॥ अपि च मातरा सकलस्य भूतजातस्य निर्मात्र्यौ द्यावापृथिव्यौ जिगत्नू गमनशीले
इतस्ततः प्रचलन्त्यौ आं स्थापयसे स्वकीये स्थानेऽवस्थापयसि । नैश्वत्येन यथावतिष्ठेते तथा
करोषीत्यर्थः । "विष्वक् तस्तम्भ पृथिवीमुत चाम्" (ऋ. सं. १०. ८९. ४) इति निगमान्तरम् ।
हे इन्द्र अतः कारणात् पुरूणि बहूनि कर्वरा । कर्मनामैतत् । कर्वराणि ॥ 'शेञ्छन्दसि बहुलम्'
इति शैलोपः ॥ कर्माणि लौकिकानि वैदिकानि च इनोपि प्राप्नोति ॥ 'इण् गतौ' । व्यत्ययेन श्रुः ॥

इमा ब्रह्म बृहद्विदो विवृक्तीन्द्राय शुषमग्रियः स्वर्षाः ।

महो गोत्रस्य क्षयति स्वराजो दुरश्च विश्वा अवृणोदप स्वाः ॥ ८ ॥

इमा । ब्रह्म । बृहत्तद्विदः । विवृक्तिः । इन्द्राय । शुषम् । अग्रियः । स्वःऽसाः ।

महः । गोत्रस्य । क्षयति । स्वराजः । दुरः । च । विश्वाः । अवृणोत् । अर्प । स्वाः ॥ ८ ॥

वृहद्विवः ऋषिः वृहमा इमानि ब्रह्म ब्रह्माणि^१ इन्द्राय वृक्षं सुखं यथा भवति तथा विवक्ति । प्रब्रवीतीत्यात्मन एव परोक्षनिर्देशः । 'वच परिभाषणे' । आदाधिकः । छान्दसः शपः श्लुः । 'बहुलं छन्दसि' इत्याभ्यासस्येत्वम् । ऋषिर्विशेष्यते । अग्रियः अग्रेभवः । ऋषोणां प्रमुखः श्रेष्ठ इत्यर्थः ॥ 'घष्यौ च' (पा. सू. ४. ४. ११७) इत्यग्रशब्दाद्भवार्थे घच् । स्वर्पाः स्वर्गस्य संभक्ता । यद्वा । स्वरादित्य इन्द्रः । 'असौ वा आदित्य इन्द्रः' (तै. सं. ५. ७. १. ३) इति श्रुत्यन्तरात् । तस्य संभक्ता सेवक इत्यर्थः । 'वन पण संभक्तौ' । जनसनखनक्रमगमो विट् । 'विट्वनोरनुनासिकस्यात्' इत्यात्वम् । 'सनीतेरनः' इति परत्वम् । य इन्द्रः महः महतः गोत्रस्य पर्वतस्य बलेनासुरेण गवां पिधानार्थं निहितस्य स्वराजः स्वयमेव राजमानस्य । 'क्रियाग्रहणं कर्तव्यम्' इति कर्मणः संप्रदानत्वाच्चतुर्थ्यर्थे षष्ठी । ईदृशं पर्वतं वक्ष्यति अपगमयति । 'क्षि क्षये' । भौवादिकः । यद्वा । गोशब्दात् समूहायं 'इनिक्रकट्यचश्च' (पा. सू. ४. २. ५१) इति त्रप्रत्ययः । गोत्रस्य गोसमूहस्य महः महतः स्वराजः स्वयमेव राजमानस्य य इन्द्रः क्षयति ईदृष्टे । क्षयतिरैश्वर्यकर्म । स्वशब्दोपपदात् राजतेः 'सत्सूद्विष' इति क्प् । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । दुरश्च बिलद्वाराणि च विश्वाः सर्वाः स्वाः बलासुरस्य स्वभूताः अप अवृणोत् अपगतावरणा अकरोत् । उद्धाटितवानित्यर्थः । यद्वा । दुरश्चापावृणोत् विश्वाः सर्वाः स्वाः स्वभूता गा बिलमध्ये वर्तमाना अलभतेति शेषः । एवंभूतो य इन्द्रस्तस्मा इन्द्राय विवक्त्यन्यन्वयः ॥

एवा महान् बृहद्विवो अथर्वोचत्स्वां तन्वमिन्द्रमेव ।

स्वसारो मातरिभ्वरीरिप्रा हिन्वन्ति च शर्वसा वर्धयन्ति च ॥ ९ ॥

एव । महान् । बृहत् इदिवः । अथर्वा । अवोचत् । स्वाम् । तन्वम् । इन्द्रम् । एव ।

स्वसारः । मातरिभ्वरीः । अरिप्राः । हिन्वन्ति । च । शर्वसा । वर्धयन्ति । च ॥ ९ ॥

महान् गुणैरधिकः अथर्वा । उपचाराजन्त्ये जनकशब्दः । अथर्वणः पुत्रो बृहद्विवाख्य^२ ऋषिर्देवेषु मध्ये इन्द्रमेव प्रति स्वाम् आत्मीयां तन्वं विस्तृतां स्तुतिम् एवम्^३ अवोचत् प्रोक्तवान् । वचेर्लुङि 'अस्यतिवक्ति' इत्यादिना च्लेरङादेशः । 'वच उम्' इत्युमागमः । पादादित्वाच्च निहन्त्यते । अपि चैनमेव इन्द्रं मातरिभ्वरीः मातरि सकलस्य भूतजातस्य निर्माण्यां भूमौ भवन्त्यो वर्तमानाः । भवतेः 'अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते' इति वनिप् । 'वनो र च' इति ङीबेफौ । जसि 'वा छन्दसि' इति पूर्वसवर्णदीर्घः । पृषोदरादित्वाद्गुर्णलोपः । अरिप्राः अपापाः स्वसारः स्वयमेव सरन्त्यः परस्परं भगिन्यो वा गङ्गाद्या नद्यः हिन्वन्ति यागसाधनत्वेन प्रीणयन्ति । हिविः प्रीणनार्थः । भौवादिकः । व्यत्ययेन शः । इदित्वात् नुम् । गद्वा । 'हि गतौ वृद्धौ च' । स्वादिभ्यः इनुः । वृष्ट्यर्थं तमिन्द्रमुपगच्छन्ति । गत्वा च शर्वसा यागजन्येन बलेन तं वर्धयन्ति च ॥ १२ ॥

'हिरण्यगर्भः' इति दशचं नवमं सूक्तं प्रजापतिपुत्रस्य हिरण्यगर्भाख्यस्यार्षे त्रैष्टुभम् । कशब्दाभिधेयः प्रजापतिर्देवता । तथा चानुक्रान्तं—'हिरण्यगर्भो दश हिरण्यगर्भः प्राजापत्यः कायम्' इति । गतः सूक्तविनियोगः । प्राजापत्यस्य पशोर्वैपापुरोडाशहविषां क्रमेणादिनस्तित्वोऽनुवाक्यास्ततस्तित्वो याज्याः । सूत्रितं च—'हिरण्यगर्भः समवर्तताम् इति षट् प्राजापत्याः' (आश्व. श्रौ. ३. ८) इति । वरुणप्रघासेषु कायस्य हविषो हिरण्यगर्भं इत्येषा याज्या । सूत्रितं च—'कथा नश्चित्र आ भुवद्विरण्यगर्भः समवर्तताम् इति प्रतिप्रस्थाता वाजिने तृतीयः' (आश्व. श्रौ. २. १७) इति ॥

हिरण्यगर्भः समवर्तताग्रे भूतस्य जातः पतिरेक आसीत् ।

स दाधार पृथिवीं द्यामतेमां कस्मै देवाय हविषा विधेम ॥ १ ॥

हिरण्यऽगर्भः । सग् । अवर्तत । अग्रे । भूतस्य । जातः । पतिः । एकः । आसीत् ।

सः । दाधार । पृथिवीम् । द्याम् । उत । इमाम् । कस्मै । देवाय । हविषा । विधेम ॥ १ ॥

१ हिरण्यगर्भः हिरण्यस्याण्डस्य गर्भभूतः प्रजापतिर्हिरण्यगर्भः । तथा च तैत्तिरीयकं—
'प्रजापतिर्वै हिरण्यगर्भः प्रजापतेरुत्पत्त्याय' (तै. सं. ५. ५. १. २) इति । यद्वा हिरण्यम्योऽण्डो
गर्भवद्यस्योदरे वर्तते सोऽसौ सूत्रात्मा हिरण्यगर्भ इत्युच्यते । १ अग्रे प्रपञ्चोत्पत्तेः प्राक् १ समवर्तत ।
मायाध्यक्षात् सिसृक्षोः परमात्मनः समजायत । यद्यपि परमात्मैव हिरण्यगर्भः तथापि तदुपाधि-
भूतानां विद्यदादीनां ब्रह्मण उत्पत्तेस्तदुपहितोऽप्युत्पन्न इत्युच्यते । स च १ जातः जातमात्र एव
१ एकः अद्वितीयः सन् १ भूतस्य विकारजातस्य ब्रह्माण्डादेः सर्वस्य जगतः १ पतिः ईश्वरः १ आसीत् ।
न केवलं पतिरासीदेव अपि तर्हि १ सः हिरण्यगर्भः १ पृथिवीं विस्तीर्णां १ द्यां दिवम् १ उत अपि च
१ इमाम् अस्माभिर्दृश्यमानां पुरोवर्तिनीमिमां भूमिम् । यद्वा पृथिवीत्यन्तरिक्षनाम । अन्तरिक्षं दिवं
भूमिं च १ दाधार धारयति ॥ 'छन्दसि लुङ्लङ्लिटः' इति सार्वकालिको लिट् । तुजादिवाद्भ्यास-
दीर्घः ॥ १ कस्मै । अत्र किशब्दोऽनिर्ज्ञातस्वरूपत्वात् प्रजापतौ वर्तते । यद्वा । सृष्ट्यर्थं कामयत इति
कः । कमेर्ङप्रत्ययः । यद्वा । कं सुखम् । तद्रूपत्वात् क इत्युच्यते । अथवा इन्द्रेण पृष्टः प्रजापतिर्मदीयं
महत्त्वं तुभ्यं प्रदायाहं कः कीदृशः स्यामित्युक्तवान् । स दन्द्ः प्रत्युच्चे यदीदं प्रवीण्यहं कः स्यामिति
तदेव त्वं भवेति । अतः कारणात् क इति प्रजापतिराख्यायते । 'इन्द्रो वै वृत्रं हृत्वा सर्वा विजिती-
र्विजित्याब्रवीत्' (ऐ. ब्रा. ३. २१) इत्यादिकं ब्राह्मणमन्त्रानुसंधेयम् ॥ यदासौ किशब्दस्तदा सर्व-
नामत्वात् स्मैभावः सिद्धः । यदा तु यौगिकस्तदा व्यत्ययेनेति द्रष्टव्यम् । 'सावेकाचः' इति प्राप्तस्य
'न गोधन्साववर्णः' इति प्रतिषेधः । 'क्रियाग्रहणं कर्तव्यम्' इति कर्मणः संप्रदानत्वाच्चतुर्थी । कं
प्रजापतिं १ देवाय देवं दानादिगुणयुक्तं १ हविषा प्राजापत्यस्य पशोर्वैपारूपेणैककपालात्मकेन^१ पुरोडाशेन
वा १ विधेम वयमृत्विजः परिचरेम । विधतिः परिचरणकर्मा ॥

य आत्मदा बलदा यस्य विश्वं उपासते प्रशिषं यस्य देवाः ।

यस्य छायामृतं यस्य मृत्युः कस्मै देवाय हविषा विधेम ॥ २ ॥

यः । आत्मऽदाः । बलऽदाः । यस्य । विश्वे । उपऽआसते । प्रऽशिषम् । यस्य । देवाः ।

यस्य । छाया । अमृतम् । यस्य । मृत्युः । कस्मै । देवाय । हविषा । विधेम ॥ २ ॥

१ यः प्रजापतिः १ आत्मदाः^२ आत्मनां दाता । आत्मानो हि सर्वे तस्मात् परमात्मन उत्पद्यन्ते ।
यथाग्नेः सकाशाद्विस्फुलिङ्गा जायन्ते तद्वत् । यद्वा आत्मनां शोधयिता । 'दैप् शोधने' । 'आतो
मनिन्' इति विच् । १ बलदाः बलस्य च दाता शोधयिता वा । १ यस्य च १ प्रशिषं प्रकृष्टं शासन-
माज्ञां १ विश्वे सर्वे प्राणिनः १ उपासते प्रार्थयन्ते सेवन्ते वा । 'शासु अनुशिष्टौ' । 'शास इत्' ।
(पा. सू. ६. ४. ३४) इत्युपधाया इत्त्वम् । 'शासिबसिबसीनां च' इति पत्वम् । क्रतुत्तरपदप्रकृतिस्वर-
त्वम् । आसेरनुदात्तेरालसार्वधातुकानुदात्तत्वे धातुस्वरः । 'तिङि चोदात्तवति' इति गुतिरनुदात्ता ।
तथा १ देवाः अपि १ यस्य प्रशासनमुपासते । अपि च १ अमृतम् अमृतत्वम् । भावप्रधानो निर्देशः ।

यद्वा । अमृतम् । मरणं नास्यस्मिन्नित्यमृतं सुधा । बहुवीहौ 'नजो जरमरमित्रमृताः' इत्युत्तर-
पदाद्युदात्तत्वम् । तदपि यस्य प्रजापतेः षष्ठाया छायेव वर्ति भवति । षष्ठ्युः यमश्च प्राणापहारी
छायेव भवति । तस्मै षष्ठ्यै षष्ठ्यादि समानं पूर्वेण षष्ठ्यै पुरोडाशात्मनेति तु विशेषः ॥

यः प्राणतो निमिषतो महित्वैक इद्राजा जगतो बभूव ।

य ईशे अस्य द्विपदश्चतुष्पदः कस्मै देवाय हविषा विधेम ॥ ३ ॥

यः । प्राणतः । निमिषतः । महित्वा । एकः । इत् । राजा । जगतः । बभूव ।

यः । ईशे । अस्य । द्विपदः । चतुष्पदः । कस्मै । देवाय । हविषा । विधेम ॥ ३ ॥

यः हिरण्यगर्भः प्राणतः प्रथमतः १ ॥ 'अन प्राणने' । आदादिकः । 'शतुरनुमः' इति
विभक्तेरुदात्तत्वम् ॥ निमिषतः अक्षिपक्षमचलनं कुर्वतः ॥ अत्रापि पूर्ववद्विभक्तिरुदात्ता ॥ जगतः
जङ्गमस्य प्राणिजातस्य महित्वा महत्त्वेन ॥ 'सुपां सुलुक्' इति तृतीयाया आकारः ॥ माहात्म्येन
षष्ठ्यै षष्ठ्यै अद्वितीय एव सन् राजा बभूव ईश्वरो भवति ॥ भवतेर्गलि 'लिति' (पा. सू. ६.
१. १९३) इति प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वम् ॥ अस्य परिदृश्यमानस्य द्विपदः पादद्वययुक्तस्य
मनुष्यादेः चतुष्पदः गवाश्वादेश्च यः प्रजापतिः ईशे ईष्टे ॥ 'ईश ऐश्वर्ये' । आदादिकोऽनुदात्तः ।
'लोपस्त आत्मनेपदेषु' इति तलोपः । अनुदात्तेस्वाल्सावधातुकानुदात्तत्वे धातुस्वरः । अस्य ।
'ऊडिदम्' इतीदमो विभक्तिरुदात्ता । द्वौ पादौ यस्य स द्विपात् । 'संख्यासुपूर्वस्य' (पा. सू.
५. ४. १४०) इति पादस्यान्त्यलोः समासान्तः । असंज्ञायां 'पादः पत्' (पा. सू. ६.४.१३०)
इति पद्मावः । 'द्वित्रिभ्यां पादन्' (पा. सू. ६. २. १९७) इत्येकदेशविकृतस्यानन्यत्वादुत्तरपदा-
न्तोदात्तत्वम् । स्वरवर्जमेवैव चतुष्पद इत्यत्रापि प्रक्रिया । 'बहुवीहौ प्रकृत्या' इति पूर्वपदप्रकृति-
स्वरः । पूर्वपदस्य 'त्रः संख्यायाः' (फि. सू. २.५) इत्याद्युदात्तत्वम् । 'इदुदुपधस्य चाप्रत्ययस्य'
इति विसर्जनीयस्य षष्ठ्यै ॥ ईशो यः प्रजापतिस्तस्मै षष्ठ्यै इत्यादि सुबोधं षष्ठ्या हृदयाद्या-
त्मनेत्ययमत्र विशेषः ॥

यस्येमे हिमवन्तो महित्वा यस्य समुद्रं रसया सहाहुः ।

यस्येमाः प्रदिशो यस्य बाहू कस्मै देवाय हविषा विधेम ॥ ४ ॥

यस्य । इमे । हिमवन्तः । महित्वा । यस्य । समुद्रम् । रसया । सह । आहुः ।

यस्य । इमाः । प्रदिशः । यस्य । बाहू इति । कस्मै । देवाय । हविषा । विधेम ॥ ४ ॥

हिमा अस्मिन् सन्तीति हिमवान् । तेन^१ बहुवचनान्तेन सर्वे पर्वता लक्ष्यन्ते । यथा छत्रिणो
गच्छन्तीति । हिमवन्तः हिमवदुपलक्षिताः इमे दृश्यमानाः सर्वे पर्वताः यस्य प्रजापतेः महित्वा
महत्त्वं माहात्म्यमैश्वर्यमिति आहुः । तेन सृष्ट्वात्तद्रूपेणावस्थानाद्वा । तथा रसया । रसो जलम् ।
तद्वती रसा नदी ॥ अर्शआदिवाद् ॥ जातावेकवचनम् । रसाभिर्नदीभिः सह समुद्रम् । पूर्ववदेक-
वचनम् । सर्वान् समुद्रान् यस्य महाभाग्यमिति आहुः कथयन्ति सृष्ट्यभिज्ञाः । यस्य च इमाः
प्रदिशः प्राच्यारम्भा आग्नेयाद्याः कोणदिश ईशितव्याः । तथा बाहू । वचनव्यत्ययः । बाहवो
भुजाः । भुजवत्प्राधान्ययुक्ताः प्रदिशश्च यस्य स्वभूताः । तस्मै षष्ठ्यै इत्यादि समानं पूर्वेण ॥

येन द्यौरुग्रा पृथिवी च दृळ्हा येन स्वः स्तभितं येन नाकः ।

यो अन्तरिक्षे रजसो विमानः कस्मै देवाय हविषा विधेम ॥ ५ ॥

येन । द्यौः । उग्रा । पृथिवी । च । दृळ्हा । येन । स्वः । रिति स्वः । स्तभितम् । येन । नाकः ।

यः । अन्तरिक्षे । रजसः । विमानः । कस्मै । देवाय । हविषा । विधेम ॥ ५ ॥

येन प्रजापतिना द्यौः अन्तरिक्षम् उग्रा उद्वूणं विशेषागहनरूपं वा । पृथिवी भूमिः च दृळ्हा येन स्थिरीकृता । स्वः स्वर्गश्च येन स्तभितं स्तब्धं कृतम् । यथाधो न पतति तथोपरि अवस्थापितमित्यर्थः ॥ 'प्रसितस्कभितस्तभित' इति निपात्यते ॥ तथा नाकः आदित्यश्च येन अन्तरिक्षे स्तभितः^१ । यः च अन्तरिक्षे रजसः उदकस्य विमानः निर्माता । तस्मै कस्मै इत्यादि गतम् ॥ ३ ॥

यं क्रन्दसी अवसा तस्तभाने अभ्यैक्षेतां मनसा रेजमाने ।

यत्राधि सूर उदितो विभाति कस्मै देवाय हविषा विधेम ॥ ६ ॥

यम् । क्रन्दसी इति । अवसा । तस्तभाने इति । अभि । ऐक्षेताम् । मनसा । रेजमाने इति ।

यत्र । अधि । सूरः । उतऽदितः । विभाति । कस्मै । देवाय । हविषा । विधेम ॥ ६ ॥

क्रन्दितवान् रोदितवाननयोः प्रजापतिरिति क्रन्दसी द्यावापृथिव्यौ । श्रूयते हि—'यदरो-दीत्तदनयो रोदस्त्वम्' (ते. ब्रा. २. २. ९. ४) इति । ते अवसा रक्षणेन हेतुना लोकस्य रक्षणार्थं तस्तभाने प्रजापतिना सृष्टेः लब्धस्वर्थे सत्यौ यं प्रजापतिं मनसा बुद्ध्या अभ्यैक्षेताम् आवयो-र्महत्त्वमनेन इत्यभ्यपश्येताम् ॥ 'ईक्ष दर्शने' । लङि अडादित्वादाद्युदात्तः ॥ कीदृशौ द्यावा-पृथिव्यौ । रेजमाने राजमाने दीप्यमाने ॥ आकारस्य व्यत्ययेनैत्वम् । अनुपदेशाल्लसार्वधातुकानु-दात्तत्वे धातुस्वरः । यद्वा । लिटः कानच् । 'फणां च सप्तानाम्' (पा. सू. ६. ४. १२५) इत्येवाभ्यासलोपो । 'छन्दस्युभयथा' इति सार्वधातुकत्वाच्छप् । अत एव 'अभ्यस्तानामादिः' इत्याद्युदात्तत्वम् ॥ यत्राधि यस्मिन्नाधारभूते प्रजापतौ सूरः सूर्यः उदितः उदयं प्राप्तः सन् विभाति प्रकाशते ॥ उत्पूर्वादितेः कर्मणि निष्ठा । 'गतिरनन्तरः' इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् ॥ तस्मै कस्मै इत्यादि सुज्ञानम् ॥

आपो ह बृहतीर्विश्वमायन् गर्भं दधाना जनयन्तीरग्निम् ।

ततो देवानां समवर्ततामुरेकः कस्मै देवाय हविषा विधेम ॥ ७ ॥

आपः । ह । यत् । बृहतीः । विश्वम् । आयन् । गर्भम् । दधानाः । जनयन्तीः । अग्निम् ।

ततः । देवानाम् । सम् । अवर्तत । असुः । एकः । कस्मै । देवाय । हविषा । विधेम ॥ ७ ॥

बृहतीः बृहत्यो महत्यः ॥ जसि 'वा छन्दसि' इति पूर्वसवर्णदीर्घः । 'बृहन्महतोरूप-संख्यानम्' इति ङीप् उदात्तत्वम् ॥ अग्निम् । उपलक्षणमेतत् । अग्न्युपलक्षितं सर्वं विषयादि-

१. ग-त१.२.३.६.८-मु-स्तभितः । २. ग-भ५-स्तब्धे । ३. त-भ-अजादित्वादाद्युदात्तः ।

४. त-भ-अकारस्य ।

भूतजातं वजनयन्तीः जनयन्त्यः तदर्थं वगर्भं हिरण्मयाण्डस्य गर्भभूतं प्रजापतिं वदधानाः धारयन्त्यः
 आपो वृह आप एव विश्वमायन् सर्वं जगत् व्याप्नुवन् यत् यस्मात् ततः तस्माद्धेतोः देवानां
 देवादीनां सर्वेषां प्राणिनाम् असुः प्राणभूतः एकः प्रजापतिः समवर्तत समजायत । यद्वा । यत्
 यं गर्भं दधाना आपो विश्वात्मनावस्थिताः ततो गर्भभूताश्च प्रजापतेर्देवादीनां प्राणात्मको वायुरजायत ।
 अथवा । यन् । लिङ्गवचनयोर्व्यत्ययः । उक्तलक्षणा या आपो विश्वमावृत्य स्थिताः ततस्ताभ्योऽन्नथः
 सकाशादेकोऽद्वितीयोऽसुः प्राणात्मकः प्रजापतिः समवर्तत निश्चक्राम । तस्मै कस्मै इत्यादि गतम् ॥

यश्चिदापो महिना पर्यपश्यदक्षं दधाना जनयन्तीर्यज्ञम् ।

यो देवेष्वधि देव एक आसीत्कस्मै देवाय हविषा विधेम ॥ ८ ॥

यः । चित् । आपः । महिना । परिऽअपश्यत् । दक्षम् । दधानाः । जनयन्तीः । यज्ञम् ।

यः । देवेषु । अधि । देवः । एकः । आसीत् । कस्मै । देवाय । हविषा । विधेम ॥ ८ ॥

यज्ञं यज्ञोपलक्षितं विकारजातं वजनयन्तीः उत्पादयन्तीः तदर्थं वदक्षं प्रपञ्चात्मना वर्धिष्णुं
 प्रजापतिसात्मनि वदधानाः धारयित्रीः ॥ दधातेर्हेतौ शानच् । 'अभ्यस्तानामादिः' इत्याद्युदात्तत्वम् ॥
 ईदृशीः आपः । व्यत्ययेन प्रथमा । अपः प्रलयकालीनाः महिना महिन्ना । छान्दसो मलोपः ।
 स्वमाहारभ्येन यश्चित् यश्च प्रजापतिः पर्यपश्यत् परितो दृष्टवान् यः च देवेष्वधि देवेषु मध्ये
 देवः तेषामपीश्वरः सन् एकः अद्वितीयः आसीत् भवति ॥ अस्ते छान्दसो लङ् । 'अस्तिसिचो-
 ऽपृक्ते' (पा. सू. ७. ३. ९६) इतीडागमः ॥ तस्मै कस्मै इत्यादि गतम् ॥

मा नो हिंसीजनिता यः पृथिव्या यो वा दिवं सत्यधर्मा जजान ।

यश्चापश्चन्द्रा बृहतीर्जजान कस्मै देवाय हविषा विधेम ॥ ९ ॥

मा । नः । हिंसीत् । जनिता । यः । पृथिव्याः । यः । वा । दिवम् । सत्यधर्मा । जजान ।

यः । च । अपः । चन्द्राः । बृहतीः । जजान । कस्मै । देवाय । हविषा । विधेम ॥ ९ ॥

स प्रजापतिः नः अस्मान् मा बाधताम् । यः पृथिव्याः भूमेः जनिता
 जनयिता स्रष्टा ॥ 'जनिता मन्त्रे' इति णिलोपो निपात्यते । 'उदात्तयणो ह्रस्पूर्वात्' इति पृथिवी-
 शब्दाद्विभक्तेरुदात्तत्वम् ॥ यो वा यश्च सत्यधर्मा सत्यमवितथं धर्मं जगतो धारणं यस्य स
 तादृशः प्रजापतिः दिवम् अन्तरिक्षोपलक्षितान् सर्वान् लोकान् जजान जनयामास ॥ 'जनी
 प्रादुर्भावे' । णिचि वृद्धौ 'जनीजृक्सुरजः' इति मिश्रात् 'मितां ह्रस्वः' इति
 ह्रस्वत्वम् । ततो लिटि 'अमन्त्रे' (पा. सू. ३. १. ३५) इति निषेधादाप्प्रत्ययाभावे तिपो
 णलि वृद्धौ 'लिति' इति प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वम् ॥ यश्च बृहतीः महती चन्द्राः आह्लादिनीः
 अपः उदकानि जजान जनयामास ॥ 'ऊडिदम्' इत्यादिना अप्शब्दादुत्तरस्य शस उदात्तत्वम् ॥
 तस्मै कस्मै इत्यादि गतम् ॥

इळादधात्य इष्टयने प्राजापत्यस्य हविषः 'प्रजापते' इत्येषानुवाक्या । सूत्रितं च—
 'प्राजापत्य' इळादधः प्रजापते न त्वदेतान्यन्यः' (आश्व. श्रौ. २. १४) इति । केशनखकीटादिभिः
 दुष्टानि हवीष्यनयैवाप्सु प्रक्षिपेत् । सूत्रितं च—'अपोऽभ्यवहरेयुः प्रजापते न त्वदेतान्यन्यः'

(आश्व. श्रौ. ३. १०) इति । चौलादिकर्मस्वप्नेषा होमायां । सूत्रितं च—‘ तेषां पुरस्ताच्चतस्र आज्याहुतीर्जुह्यादम आरूँषि पवस इति तिसृभिः प्रजापते न त्वदेतान्यन्य इति च ’ (आश्व. गृ. १. ४. ४) इति ॥

प्रजापते न त्वदेतान्यन्यो विश्वा जातानि परि ता बभूव ।

यत्कामास्ते जुहुमस्तन्नो अस्तु वयं स्याम पतयो रयीणाम् ॥ १० ॥

प्रजापते न त्वदेतान्यन्यो विश्वा जातानि परि ता बभूव ।

यत्कामास्ते जुहुमस्तन्नो अस्तु वयं स्याम पतयो रयीणाम् ॥ १० ॥

हे प्रजापते त्वत् त्वत्तोऽन्यः कश्चित् एतानि इदानीं वर्तमानानि विश्वा विश्वानि सर्वाणि ॥ ‘ शोभच्छन्दसि बहुलम् ’ इति शैलौषः ॥ जातानि प्रथमविकारभाजि एता तानि सर्वाणि भूत-जातानि न परि बभूव न परिगृह्णाति । न व्याप्नोति । त्वमेवैतानि परिगृह्य स्रष्टुं शक्नोषीति भावः । परिपूर्वो भवतिः परिग्रहार्थः । वयं च यत्कामाः यत्फलं कामयमानाः एते तुभ्यं जुहुमः हवींषि प्रयच्छामः एतत् फलं नः अस्माकम् अस्तु भवतु । तथा वयं च रयीणां धनानां पतयः ईश्वराः स्याम भवेम ॥ ‘ नामन्यतरस्याम् ’ इति नाम उदात्तत्वम् ॥ ४ ॥

‘ वसुं न ’ इत्यष्ट्वे दशमं सूक्तं वसिष्ठपुत्रस्य चित्रमहस्य आर्षमात्रेयम् । आद्यापञ्चमी त्रिष्टुभौ शिष्टा जगत्यः । तथा चानुक्रान्तं—‘ वसुं नाष्टौ चित्रमहा वसिष्ठ आग्नेयं जागतमायां पञ्चमीं चर्ते ’ इति । प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोराम्नेये क्रतौ जागते छन्दसीदं सूक्तम् । सूत्रितं च—‘ वसुं न चित्रमहसमिति जागतम् ’ (आश्व. श्रौ. ४. १३) इति ॥

वसुं न चित्रमहसं गृणीषे वामं शेवमतिथिमद्विषेण्यम् ।

स रासते शुरुधो विश्वधायसोऽग्निर्होता गृहपतिः सुवीर्यम् ॥ १ ॥

वसुम् । न । चित्रमहसम् । गृणीषे । वामम् । शेवम् । अतिथिम् । अद्विषेण्यम् ।

सः । रासते । शुरुधः । विश्वधायसः । अग्निः । होता । गृहपतिः । सुवीर्यम् ॥ १ ॥

वसुं न वासकं सूर्यमिव चित्रमहसं चायनीयतेजस्कमग्निं गृणीषे गृणे स्तौमि ॥ ‘ गृ शब्दे ’ । कैयादिकः । पुरुषव्यत्ययः । धादित्वाद्भूस्वः ॥ यद्वा । चित्रमहसमिति प्रथमार्थे द्वितीया । न इति संप्रत्यये । संप्रति वासकमग्निमहं चित्रमहाः स्तौमि । कीदृशम् । वामं वननीयं शेवं सुखकरम् अतिथिम् अतिथिवत्पूज्यं यद्वा हविर्वहनाय सततगामिनम् अद्विषेण्यं द्वेष्यरहितम् ॥ द्विषेः^१ ‘ कृत्यार्थे तवैकेनू ’ इति केन्यप्रत्ययः । नञा ‘ बहुव्रीहौ नञ्सुभ्याम् ’ इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् ॥ वसः अग्निः शुरुधः^२ शोकस्य रोधयित्रीर्निवारयित्रीः विश्वधायसः क्षीरप्रदानादिना विश्वं सर्वं जगद्धारयन्तीर्गाः सुवीर्यं शोभनवीर्यं च रासते यजमानेभ्यो ददाति ॥ ‘ रा दाने ’ । अस्माल्लेख्यडागमः । ‘ सिन्बहुलम् ’ इति सिप् । व्यत्ययेनात्मनेपदम् । विश्वशब्दोपपदाहधातेः ‘ वहिहाधाभ्यः ’ इत्यसुन् । ‘ गित् ’ इत्यनुवृत्तेः ‘ आतो युक्चिण् ’ (पा. सू. ७.३.३३) इति युक् । मरुद्वृधादिवात् पूर्वपदान्तोदात्तत्वम् ॥ कीदृशोऽग्निः । होता देवानामाह्वाता होमनिष्पादको वा गृहपतिः यजमानगृहाणा-

मीश्वरः ॥ 'गेहे कः' (पा. सू. ३. १. १४४) इति ग्रहेः कप्रत्ययः । 'ग्रहिज्या' (पा. सू. १. १. १६) इत्यादिना संप्रसारणम् । 'पत्यावैश्वर्ये' इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । शोभनं वीर्यं यस्येति बहुव्रीहौ 'वीरवीर्यौ च' इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् ॥

जुषाणो अग्ने प्रति हर्य मे वचो विश्वानि विद्वान् वयुनानि सुक्रतो ।

धृतनिर्णिग्ब्रह्मणे गातुमेरय तव देवा अजनयन्नु व्रतम् ॥ २ ॥

जुषाणः । अग्ने । प्रति । हर्य । मे । वचः ।

विश्वानि । विद्वान् । वयुनानि । सुक्रतो इति सुक्रतो ।

धृतनिर्णिक् । ब्रह्मणे । गातुम् । आ । ईरय । तव । देवाः । अजनयन् । अनु । व्रतम् ॥ २ ॥

हे अग्ने अजुषाणः प्रीयमाणस्त्वं अमे मम वचः वचनं स्तोत्रं प्रति हर्य कामयस्व । 'हर्य गतिकान्त्योः' । तथा हे सुक्रतो शोभनकर्मन् शोभनप्रज्ञ वा त्वं विश्वानि सर्वाणि वयुनानि । ज्ञानानामैतत् इह ज्ञातव्ये वर्तते । ज्ञातव्यान्यर्थज्ञातानि विद्वान् जानन् वर्तते । हेनौ शत्रुप्रत्ययः । यतो जानासि ततो हेतोर्मद्वचनं कामयस्वेत्यर्थः । हे धृतनिर्णिक् धृतेनाज्येन निर्णिज्यमान पुण्यमाण-शरीर । 'णिजिर् शौचपोषणयोः' । यद्वा । निर्णिगिति रूपनाम । दीप्तरूपाग्ने ब्रह्मणे ब्राह्मणाय यजमानाय गातुं गातव्यं ज्ञातव्यं वा यजम् एरय आगमय । व्रतम् व्रतं त्वदीयं यज्ञकर्म अनु पश्चात् देवाः इन्द्रादयः सर्वे अजनयन् । यजमानाय फलानि जनयन्ति । अतस्त्वदीयं यज्ञं यजमानाय प्रापयेत्यर्थः ॥ लक्षणेऽनोः कर्मप्रवचनीयत्वम् । व्रतमिति कर्मप्रवचनीययुक्त इति द्वितीया । जनेर्ण्यन्ताच्छान्दसो लङ् । 'जनीजृक्कसुरजोऽमन्ताश्च' इति मिश्र्यात् 'मितां ह्रस्वः' इति ह्रस्वत्वम् ॥

सप्त धामानि परियन्मर्त्यो दाशदाशुपे सुकृते मामहस्व ।

सुवीरेण रयिणाग्ने स्वाभुवा यस्त आनट् समिधा तं जुषस्व ॥ ३ ॥

सप्त । धामानि । परियन् । अमर्त्यः । दाशत् । दाशुपे । सुकृते । ममहस्व ।

सुवीरेण । रयिणा । अग्ने । सुडाभुवा । यः । ते । आनट् । ममडिधा । तम् । जुषस्व ॥ ३ ॥

हे अग्ने असप्तसंख्याकानि धामानि स्थानानि पृथिव्यादिलोकात्मकानि परियन् परितो गच्छन् अमर्त्यः मरणधर्मरहितस्त्वं यो यजमानः पुरोडाशादीनि हवींषि दाशत् प्रयच्छति तस्मै दाशुपे दत्तवते सुकृते सुष्ठु यागं कृतवते ममहस्व । अपेक्षितं धनं ददस्व । महतिर्दानकर्मा ॥ 'सुकर्मपाप' (पा. सू. ३. २. ८९) इत्यादिना सुपूर्वाङ्कजो भूते काले क्रिप् ॥ अयः च यजमानः समिधा समिन्धनसाधनेनेध्मेन हे अग्ने ते त्वाम् आनट् प्राप्नोति ॥ नशतिर्गतिकर्मा । अस्माच्छान्दसो लङ् । 'बहुलं छन्दसि' इति शपो लुक् । 'छन्दस्यपि दृश्यते' इत्याडागमः । अश्रोतेर्वा व्यत्ययेन भ्रम् ॥ तं यजमानं सुवीरेण । शोभनवीराः पुत्रा यस्य ॥ 'वीरवीर्यौ च' इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् ॥ तादृशेन स्वाभुवा सुष्ठु आ समन्ताद्गुणानां वर्धिष्णुना रयिणा धनेन दातव्येन सार्धं जुषस्व ॥

१. ग-त४.५-भ२-इह तु । २. ग-त-भ-'ज्ञातव्य' नास्ति । ३. ग-त४.५-भ२-चरुपुरोडा-शादीनि । ४. त१.२.३.६.७.८-भ-'वर्धिष्णुना' नास्ति । ५. ग-त४.५-भ२-जुषस्व सेवस्व ।

यज्ञस्य केतुं प्रथमं पुरोहितं हविष्मन्त ईळते सप्त वाजिनम् ।

शृण्वन्तमग्निं घृतपृष्ठमुक्षणं पृणन्तं देवं पृणते सुवीर्यम् ॥ ४ ॥

यज्ञस्य । केतुम् । प्रथमम् । पुरःऽहितम् । हविष्मन्तः । ईळते । सप्त । वाजिनम् ।

शृण्वन्तम् । अग्निम् । घृतऽपृष्ठम् । उक्षणम् । पृणन्तम् । देवम् । पृणते । सुऽवीर्यम् ॥ ४ ॥

यज्ञस्य यागस्य षकेतुं प्रज्ञापकं प्रथमं सर्वेषु देवेषु मुख्यं प्रथमस्थानं वा पुरोहितं पुरतो हितकारिणम् । यद्वा । पुरस्तात् पूर्वस्थां दिश्याहवनीयरूपेण निहितम् ॥ 'पूर्वाधरा' (पा. सू. ५. ३. ३९) इत्यादिना पूर्वशब्दादसिःप्रत्ययः । तस्संनियोगेन प्रकृतेः पुरादेशश्च । 'तद्धितश्चासर्व-विभक्तिः' (पा. सू. १. १. ३८) इत्यव्ययसंज्ञायां 'पुरोऽव्ययम्' (पा. सू. १. ४. ६७) इति गतिसंज्ञा । धाजः कर्मणि निष्ठा । दधातेर्हिः । ततः समासे 'गतिरनन्तरः' इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् ॥ वाजिनं बलवन्तमश्ववन्तं वा शृण्वन्तम् अस्मस्तुतीः श्रोत्रेण जानन्तं घृतपृष्ठं दीप्तपृष्ठं दीप्ताङ्गम् उक्षणं यागद्वारेण वृष्टेः संभक्तारं यद्वा सेचनसमर्थं युवानं पृणते हविभिः प्रीणयित्रं यजमानाय ॥ 'पृण प्रीणने' । तौदादिकः । 'शतुरनुमः' इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । 'क्रियाग्रहणं कर्तव्यम्' इति कर्मणः संप्रदानत्वाच्चतुर्थी ॥ हविभिः प्रीणयन्तं यजमानं पृणन्तं धनैः प्रीणयन्तम् । यद्वा । पृणति-र्दानकमां । हवींषि ददते यजमानाय पृणन्तं धनानि प्रयच्छन्तम् । 'सुवीर्यं शोभनवीर्यापितं' पदेवं द्योतमानं दानादिगुणयुक्तं वा एवंगुणविशिष्टम् अग्निं हविष्मन्तः हविर्भिर्युक्ताः सप्त होतृप्रमुखा वषट्कर्तारः ईळते स्तुवन्ति ॥ 'ईड स्तुता' । आदादिकः ॥

त्वं दूतः प्रथमो वरेण्यः स हूयमानो अमृताय मत्स्व ।

त्वां मर्जयन् मरुतो दाशुषो गृहे त्वां स्तोमैर्भिर्भृगवो वि रुरुचुः ॥ ५ ॥

त्वम् । दूतः । प्रथमः । वरेण्यः । सः । हूयमानः । अमृताय । मत्स्व ।

त्वाम् । मर्जयन् । मरुतः । दाशुषः । गृहे । त्वाम् । स्तोमैभिः । भृगवः । वि । रुरुचुः ॥ ५ ॥

हे अग्ने त्वं दूतः देवानां दूतकर्मणि नियुक्तः प्रथमः मुख्यः प्रथितः प्रख्यातो वा वरेण्यः संभजनीयश्चासि । सः त्वम् अमृताय अमरणाय तदर्थं नोऽस्माभिः हूयमानः हविषा तर्प्यमाणो वा सन् मत्स्व तृप्यस्व ॥ 'मदी हर्षे' । छान्दसो विकरणस्य लुक् ॥ अपि च 'त्वां मध्यमस्थाने वैद्युतरूपेण वर्तमानं मरुतः तन्नस्या देवगणाः मर्जयन् मार्जयन्ति अलंकुर्वन्ति । तथा दाशुषः हवींषि दत्तवतो यजमानस्य गृहे स्तोमैभिः स्तोमैः स्तोत्रैः भृगवः भृगुगोत्रा ऋषयस्त्वां वि रुरुचुः विशेषेण दीपयन्ति ॥ भृगुशब्दादुत्तरस्य तद्धितस्य 'अत्रिभृगुकुस्' (पा. सू. २.४.६५) इत्यादिना बहुषु लुक् । रुरुचुः^१ । 'रुच दीप्तौ'^१ । अस्माच्छान्दसो लिट् ॥ ॥ ५ ॥

इषं दुहन्सुदुर्घां विश्वधायसं यज्ञप्रिये यजमानाय सुक्रतो ।

अग्ने घृतस्नुस्त्रिर्ऋतानि दीर्घवर्तिर्यज्ञं परियन्त्सुक्रतूयसे ॥ ६ ॥

इषम् । दुहन् । सुदुर्घाम् । विश्वऽधायसम् । यज्ञऽप्रिये । यजमानाय । सुक्रतो इति सुऽक्रतो ।

अग्ने । घृतऽस्नुः । त्रिः । ऋतानि । दीर्घत् । वर्तिः । यज्ञम् । परियन् । सुक्रतूयसे ॥ ६ ॥

हे ऽसुकृतो सुकर्मन् शोभनप्रश्न वा ऽअग्ने ऽयज्ञप्रिये यज्ञैर्हविर्भिर्देवान् प्रीणयित्रे ऽयजमानाय
 ऽविश्वधायसं विश्वस्य सर्वस्य धारयित्रिं ऽसुदुष्ठां दोग्धुं सुशकां यज्ञरूपिणीं गाम् ऽह्वम् इत्यमानं
 यागफलरूपं पयः ऽदुहन् क्षारयन् तथा ऽघृतस्नुः घृतेनाज्येन प्रस्नातः ॥ स्नातेरीणादिकः कुप्रत्ययः ॥
 यद्वा । घृतो^१ दीप्तः^२ स्नुः सानुः समुच्छ्रितो ज्वालासमूहो यस्य स तथोक्तः ॥ 'पदादिषु मांस्त्रस्नु-
 नामुपसंस्थानम्' (पा. सू. ६. १. ६३. १) इति सानुशब्दस्य स्नुभावः । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृति-
 स्वरत्वम् ॥ ईदृशस्त्वं ऽत्रिः त्रिवारमावृत्तानि ऽकृतानि सत्यभूतानि पृथिव्यादीनि त्रीणि स्थानानि ।
 यद्वा^३ गार्हपत्यादीनि स्थानानि^४ ऽदीद्यत् दीपयन् ऽवर्तिः सर्वं यज्ञगृहं सर्वमनुष्ठीयमानं यागं च
 ऽपरियन् परितो गच्छन् तत्तद्यज्ञगृहं तं तं यज्ञं च प्राप्नुवन् ऽसुकृत्यसे । शोभनं क्रतुं यज्ञमात्मन
 इच्छसि । यद्वा । शोभनः क्रतुर्यस्यासौ सुक्रतुर्यजमानः । स इवाचरसि । स यथा सम्यगनुष्ठाने
 प्रवर्तते एवं त्वमपि स्वयमेव यागस्य सम्यग्विष्ण्वस्यथं प्रवर्तस इत्यर्थः ॥

त्वामिदस्या उषसो व्युष्टिषु दूतं कृण्वाना अयजन्त मानुषाः ।

त्वां देवा महयाय्याय वावृधुराज्यमग्ने निमृजन्तो अध्वरे ॥ ७ ॥

त्वाम् । इत् । अस्याः । उषसः । विऽउष्टिषु । दूतम् । कृण्वानाः । अयजन्त । मानुषाः ।

त्वाम् । देवाः । महयाय्याय । ववृधुः । आज्यम् । अग्ने । निऽमृजन्तः । अध्वरे ॥ ७ ॥

अस्याः इदानीं दृश्यमानायाः ऽउषसः ऽव्युष्टिषु विवासनेषु प्रभातेषु सत्सु हे ऽअग्ने ऽत्वामित्
 त्वामेव देवानां ऽदूतं ऽकृण्वानाः कुर्वाणाः ऽमानुषाः मनुष्याः ऽअयजन्त यजन्ति । सर्वदेवात्मकं
 त्वामेव यजन्तीत्यर्थः । तथा ऽदेवाः अपि ऽत्वां ऽमहयाय्याय पूजयै ॥ 'मह पूजायाम्' । अस्मा-
 दौणादिको भाव आर्यप्रत्ययः ॥ आत्मनः पूजार्थं ऽवावृधुः वर्धयन्ति । किं कुर्वन्तः । ऽअध्वरे ।
 ध्वरो हिंसानिमित्तः प्रत्यवायः । तद्रहिते यागे ऽआज्यम् । उपलक्षणमेतत् । आज्योपलक्षितं सर्वं
 हविः ऽनिमृजन्तः त्वयि निमार्जयन्तः । प्रक्षिपन्त इत्यर्थः ॥

नि त्वा वसिष्ठा अह्वन्त वाजिनं गुणन्तो अग्ने विदथेषु वेधसः ।

रायस्पोषं यजमानेषु धारय यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ८ ॥

नि । त्वा । वसिष्ठाः । अह्वन्त । वाजिनम् । गुणन्तः । अग्ने । विदथेषु । वेधसः ।

रायः । पोषम् । यजमानेषु । धारय । यूयम् । पात । स्वस्तिभिः । सदा । नः ॥ ८ ॥

हे ऽअग्ने ऽविदथेषु । विदन्यस्मिन् यष्टव्यान् देवानिति विदथो यज्ञः । तेषु ऽवेधसः कर्मणां
 विधातारः ऽगुणन्तः स्तुवन्तः ऽवसिष्ठाः वसिष्ठपुत्रा ऋषयः ऽवाजिनम् अश्ववन्तं बलवन्तं वा त्वां^१
 ऽनि ऽअह्वन्त नितरामाह्वयन् । अस्ताविषुर्वा ॥ द्वेजो लुङि 'निसमुपविभ्यो ह्वः' (पा. सू. १.३.
 ३०) इत्यात्मनेपदम् । 'आत्मनेपदेष्वन्यतरस्याम्' (पा. सू. ३.१.५४) इति छेरङादेशः । वसिष्ठ-
 शब्दाद्विहितस्यापत्यार्थप्रत्ययस्य 'अत्रिभृगुकुत्स' (पा. सू. २. ४. ६५) इत्यादिना बहुषु लुक् ॥
 स त्वं ऽयजमानेषु अस्मात्सु ऽरायः धनस्य ऽपोषं पुष्टं ऽधारय अवस्थापय ॥ 'ऊङिदम्' इत्यादिना
 रैवाच्चात् षष्ठ्या उदात्तत्वम् । 'षष्ठ्याः पतिपुत्र' (पा. सू. ८. ३. ५३) इति विसर्जनीयस्य
 सत्वम् ॥ गतमन्यत् । एकस्मिन्नप्यग्रे पूजार्थं बहुवचनम् ॥ ॥ ६ ॥

१. त१.२.३.६.७.८-म८-घृतदीप्तः; भ१.२.७-घृतवद्दीप्तः । २. गन्त-भ१.४.७.८-'यद्वा...
 स्थानानि' नास्ति । ३. भ७-स्था त्वां ।

‘अयं वेनः’ इत्यर्चमेकादशं सूक्तं भार्गवस्य वेनस्यार्थं त्रैष्टुभम् । वेनो देवता । तथा चानु-
क्रान्तम्—‘अयं वेनो वैन्यम्’ इति । प्रवर्ग्येऽभिष्टव आद्यानुवक्तव्या । सूत्रितं च—‘स्रक्के
द्रप्सस्यायं वेनश्चोदयत्पृथ्विगर्भाः’ (आश्व. श्रौ. ४. ६) इति । वैश्वदेवशस्त्रेऽप्येषा धार्या । सूत्रितं
च—‘तक्षत्रथमयं वेनश्चोदयत्पृथ्विगर्भाः’ (आश्व. श्रौ. ५. १८) इति ॥

अयं वेनश्चोदयत्पृथ्विगर्भा ज्योतिर्जरायू रजसो विमाने ।

इममपां संगमे सूर्यस्य शिशुं न विप्रा मतिभीं रिहन्ति ॥ १ ॥

अयम् । वेनः । चोदयत् । पृथ्विऽगर्भाः । ज्योतिःऽजरायुः । रजसः । विमाने ।

इमम् । अपाम् । समऽगमे । सूर्यस्य । शिशुम् । न । विप्राः । मतिऽभिः । रिहन्ति ॥ १ ॥

वेनः कान्त एतत्संज्ञो मध्यस्थानो देवः । ज्योतिर्जरायुः । ज्योतिर्द्योतमानो मेघो जरायुः ।
उदरे गर्भो येन वेष्टितोऽवतिष्ठते तज्जरायुः । तदिव वेष्टको यस्य स तथोक्तः । मेघमध्ये गर्भवदवस्थित
इत्यर्थः । विमाने । विमीयन्ते^१ निर्मीयन्ते^२ अस्मिन्नाप इति विमानमन्तरिक्षम् । रजसः उदकस्य
निर्मातृयन्तरिक्षे स्थितः सन् । अयं वेनः । पृथ्विगर्भाः । पृथ्विरादित्यः । तस्य गर्भभूताः । यद्वा ।
पृथ्वयः सप्तोऽज्वलवर्णाः सूर्यरश्मयः तेषां गर्भभूता अन्तरिक्षस्था अपः । चोदयत् । पृथिवीं प्रति
प्रेरयति । अपाम् उदकानामान्तरिक्षयाणां । सूर्यस्य च । संगमे संगमनेऽन्तरिक्षे स्थितम् । इमं वेनं
विप्राः मेधाविनः स्तोतारः । मतिभिः स्तुतिभिः । रिहन्ति । रिहतिरर्चतिकर्मा । अर्चन्ति । पूजयन्ति ।
स्तुवन्तीत्यर्थः । शिशुं । न । यथा बालं पुत्रं मातापित्राद्या बान्धवाः स्तुतिपदैरुपलालयन्ति तद्वत् ॥

तस्मिन्नेवाभिष्टवे ‘समुद्रादूर्मिम्’ इत्येषा । सूत्र्यते हि—‘समुद्रादूर्मिमुदियति वेनो द्रप्सः
समुद्रमभि यजिगाति’ (आश्व. श्रौ. ४. ७) इति ॥

समुद्रादूर्मिमुदियति वेनो नभोजाः पृष्ठं हर्यतस्य दर्शि ।

ऋतस्य सानावधिं विष्टपि भ्राट् समानं योनिमभ्यनूषत् ब्राह्मणः ॥ २ ॥

समुद्रात् । ऊर्मिम् । उत् । इयति । वेनः । नभःऽजाः । पृष्ठम् । हर्यतस्य । दर्शि ।

ऋतस्य । सानौ । अधि । विष्टपि । भ्राट् । समानम् । योनिम् । अभि । अनुषत् । ब्राह्मणः ॥ २ ॥

समुद्रवन्त्यस्मादापं इति समुद्रमन्तरिक्षम् । तस्मात् । ऊर्मिं जलसमूहम् अयं वेनः । उदियति
उद्गमयति । अधः पातयतीत्यर्थः । कीदृशः । नभोजाः । नभस्याकाशे । इमं वेनमभि
शब्दायन्ते ॥ ‘नु स्तुतौ’ । कुटादिः । छान्दसो लुङ् ॥

समानं पूर्वीरभि वावशानास्तिष्ठन् वत्सस्य मातरः सनीळाः ।

ऋतस्य सानावधिं चक्रमाणा रिहन्ति मध्वो अमृतस्य वाणीः ॥ ३ ॥

समानम् । पूर्वीः । अभि । वावशानाः । तिष्ठन् । वत्सस्य । मातरः । सनीळाः ।

ऋतस्य । सानौ । अधि । चक्रमाणाः । रिहन्ति । मध्वः । अमृतस्य । वाणीः ॥ ३ ॥

पूवीः बह्व्यः वसमानं वेनस्यात्मनश्च साधारणं स्थानं प्राप्य अभि वावशानाः अभितः शब्दायमानाः । यद्वा । तमेव वेनमभिकामयमानाः । वासस्य वत्सस्थानीयस्य वैद्युताग्नेः मातरः मातृभूताः वसनीळाः समाननिलया एवंविधा आन्तरिक्ष्या आपः तिष्ठन् तिष्ठन्ति । अपि च ऋतस्य उदकस्य वसानावधि सानौ^१ समुच्छितेऽन्तरिक्षस्थाने चक्रमाणाः प्रवर्तमानाः मध्वः मधुरस्य अमृतस्य उदकस्य वाणीः वाण्यः शब्दाः विरहन्ति इमं वेनमर्चन्ति । अलंकुर्वन्तीत्यर्थः ॥

जानन्तो रूपमकृपन्त विप्रा मृगस्य घोषं महिषस्य हि गमन् ।

ऋतेन यन्तो अधि सिन्धुमस्थुर्विददन्धर्वो अमृतानि नाम ॥ ४ ॥

जानन्तः । रूपम् । अकृपन्त । विप्राः । मृगस्य । घोषम् । महिषस्य । हि । गमन् ।

ऋतेन । यन्तः । अधि । सिन्धुम् । अस्थुः । विदत् । गन्धर्वः । अमृतानि । नाम ॥ ४ ॥

विप्राः मेधाविनः स्तोतारोऽस्य वेनस्य रूपं जानन्तः अकृपन्त स्तुवन्ति । कृपतिः स्तुतिकर्मा । कथमस्य रूपं जानन्तीत्यत आह । मृगस्य अन्वेषणीयस्य महिषस्य । महिषाभैतत् । महतो वेनस्य घोषं गजितलक्षणं मेघस्थं शब्दं हि यस्मात् गमन् अभिगच्छन्ति अतस्तदीयं रूपं जानन्तीत्यर्थः ॥ गमेच्छान्दसे लङि 'बहुलं छन्दसि' इति शपो लुक् । 'गमहन' इत्युपधालोपः । 'बहुलं छन्दस्यमाङ्गयोगेऽपि' (पा. सू. ६. ४. ७५) इत्यङभावः । अपि च ऋतेन सत्यभूतेन स्तोत्रेण यज्ञेन वा यन्तः तं वेनं गच्छन्तः प्राप्नुवन्तो जनाः सिन्धुं स्यन्दनशीलं जलसमूहम् अधि अस्थुः अधितिष्ठन्ति । तेषां स वेनो वृष्टिं करोतीत्यर्थः । तत्र किं कारणमिति चेत् यतोऽयं गन्धर्वः गवामुदकानां धर्ता वेनः अमृतानि अमरणहेतुभूतानि नाम । उदकनामैतत् । नमनशीलानि उदकानि विदत् वेद जानाति । तस्य वशे वर्तन्त इत्यर्थः । अतस्तद्भक्तानां वृष्टिः सुलभा ॥

अप्सरा जारमुपसिष्मियाणा योषा बिभर्ति परमे व्योमन् ।

चरत्प्रियस्य योनिषु प्रियः सन्त्सीदत्पक्षे हिरण्यये स वेनः ॥ ५ ॥

अप्सराः । जारम् । उपसिष्मियाणा । योषा । बिभर्ति । परमे । विऽओमन् ।

चरत् । प्रियस्य । योनिषु । प्रियः । सन् । सीदत् । पक्षे । हिरण्यये । सः । वेनः ॥ ५ ॥

अप्सराः अपां सारयिष्यप्सु क्रीडार्थं सरन्ती वा उपसिष्मियाणा कान्तसमीपमुपगम्ये-षद्धसन्ती ॥ 'स्मिङ् ईषद्धसने' । छान्दसो लिट् । तस्य 'लिटः कानज्वा' इति कानच् ॥ ईदशी योषा स्त्री विद्युद्रूपा जारम् अपां जरयितारम् । यद्वा । जार उपपतिः । स इव प्रियम् । इमं वेनं परमे उत्कृष्टे व्योमन् व्योमन्यन्तरिक्षे बिभर्ति पोषयति । धारयति वा । यथा काचिद्रूपवती योषिजारमुपगम्येषद्धसन्ती तं निर्जने स्थले पुष्पाति तद्वदनेन वेनेन विद्युद्रूपत इत्यर्थः । प्रियस्य अस्य वेनस्य योनिषु स्थानेषु चरत् । विद्युद्रूपा योषिचरति गच्छति । अभिसारिकावृत्त्या स्वयमेव गच्छति । सः च वेनः प्रियः अस्या अनुकूलतमः सन् हिरण्यये हिरण्यये हिरण्यवज्जास्वरे हितरमणीयरूपे वा पक्षे आत्मनः पक्षभूते मेघे सीदत् सीदति । तथा सहोपविशति ॥ ॥ ७ ॥

अभिष्टवे 'नाके सुपर्णम्' इत्येषा । सूत्रितं च—'नाके सुपर्णमुप यत्पतन्तमिति समाप्य प्रणवेनोपविशेत्' (आश्व. श्रौ. ४. ७) इति ॥

नाकै सुप॑र्णमुप॑ यत्प॑त॑न्तं ह॒दा वे॑न॑न्तो अ॒भ्यच॑क्षत॒ त्वा ।

हिर॑ण्यप॒क्षं वरु॑णस्य दू॒तं य॒मस्य॑ यो॒नौ श॒कुनं॑ भ्र॒ण्युम् ॥ ६ ॥

नाकै । सु॒ऽप॒र्णम् । उ॒प । यत् । प॑त॑न्तम् । ह॒दा । वे॑न॑न्तः । अ॒भि । अ॒च॑क्षत । त्वा ।

हिर॑ण्यऽपक्षम् । वरु॑णस्य । दू॒तम् । य॒मस्य॑ । यो॒नौ । श॒कुनम् । भ्र॒ण्युम् ॥ ६ ॥

हे वेन वत्त्वा त्वां वृद्धा हृदयेन मनसा वेनन्तः कामयमानाः स्तोतारः वनाके अन्तरिक्षे यन् यदा व अभ्यचक्षत अभिपश्यन्ति तदानीं त्वम् उप आगच्छसीति शेषः । कथंभूतम् । वसुपर्णं शोभनपतनं पतन्तम् अन्तरिक्षे गच्छन्तं वहिरण्यपक्षं हिरण्यमाभ्यां पक्षाभ्यामुपेतं वरुणस्य जलाभिमानिनो देवस्य दूतं चारं यमस्य नियामकस्य वैद्युताग्नेः योनौ स्थानेऽन्तरिक्षे शकुनं पक्षिरूपेण वर्तमानं भुरण्युं भर्तारम् । यद्वा । वृष्टिप्रदानादिना सर्वस्य जगतः पोषकम् । 'भुरण धारणपोषणयोः' । कण्ड्वादिः । अस्मादौणादिक उपस्थयः ॥

ऊ॒र्ध्वो ग॑न्ध॒र्वो अधि॑ नाकै॑ अ॒स्थात्प्र॑त्यङ् चि॒त्रा बिभ्र॑द॒स्यायु॑धानि ।

वसा॑नो अ॒त्कं सु॒रभि॑ दृ॒शे कं स्व॑र्णं नाम॑ जन॒त प्रि॒याणि॑ ॥ ७ ॥

ऊ॒र्ध्वः । ग॑न्ध॒र्वः । अधि॑ । नाकै॑ । अ॒स्थात् । प्र॑त्यङ् । चि॒त्रा । बिभ्र॑त् । अ॒स्य । आ॒यु॑धानि ।

वसा॑नः । अ॒त्कम् । सु॒रभिम् । दृ॒शे । कम् । स्वः । न । नाम॑ । ज॒न॒त । प्रि॒याणि॑ ॥ ७ ॥

ऊर्ध्वः उपरिदेशे वर्तमानः वगन्धर्वः गवामुदकानां धर्ता ॥ 'गवि गन् धृजो वः' इति गोशब्दोपपदात् 'धृज् धारणे' इत्यस्माद्रप्रत्यय उपपदस्य गन्भावश्च ॥ ईदृशो वेनः वप्रत्यङ् अस्मत्प्रत्यञ्जनोऽभिमुखः सन् वनाके वधि अन्तरिक्षे वअस्थात् तिष्ठति । किं कुर्वन् । वअस्य आत्मनः स्वभूतानि वचित्रा चित्राणि चायनीयान्याश्चर्यभूतानि वा वआयुधानि वबिभ्रत् धारयन् ॥ बिभर्तेः शतरि 'भृजामित्' इत्यभ्यासस्येत्वम् । 'नाभ्यस्ताच्छतुः' इति नुप्रतिषेधः । 'अभ्यस्तानामादिः' इत्यायुदात्तत्वम् ॥ तथा वसुरभिं शोभनम् वअत्कम् आत्मीयं व्याप्तं रूपं ववसानः सर्वत्राच्छादयन् । किमर्थम् । वदृशे दर्शनार्थम् ॥ 'दृशे विल्ये च' इति केप्रत्ययान्तो निपात्यते ॥ वकम् इति पूरणः । तत्र दृष्टान्तः । वस्वर्णः । स्वः शोभनारण आदिभ्यः । स यथात्मीयं रूपं दर्शनाय सर्वत्राच्छादयति तद्वत् । तदनन्तरं वनाम नामानि नमनशीलान्युदकानि वप्रियाणि सर्वेषामनुकूलानि वजनत जनयति । वृष्टिमुत्पादयतीत्यर्थः ॥

प्रवर्ग्येऽभिष्टवे 'द्रप्सः समुद्रम्' इत्येषा । सूत्रितं च—'द्रप्सः समुद्रमभि यजिगाति सखे सखायमभ्या ववृत्स्व' (आश्व. श्रौ. ४. ७) इति ॥

द्र॒प्सः स॑मु॒द्रम॑भि॒ यजि॑गाति॒ पश्य॑न् गृ॒ध्रस्य॑ च॒क्षसा॑ वि॒धर्म॑न् ।

भा॒नुः शु॒क्रेण॑ शो॒चिषा॑ च॒कान॑स्तृती॒ये च॒क्रे रज॑सि प्रि॒याणि॑ ॥ ८ ॥

द्र॒प्सः । स॑मु॒द्रम् । अ॒भि । यत् । जि॑गाति । प॒श्यन् । गृ॒ध्रस्य॑ । च॒क्षसा॑ । वि॒धर्म॑न् ।

भा॒नुः । शु॒क्रेण॑ । शो॒चिषा॑ । च॒कानः॑ । तृती॒ये । च॒क्रे । रज॑सि । प्रि॒याणि॑ ॥ ८ ॥

‘विधर्मन् विधर्मणि विधारकेऽन्तरिक्षे स्थितः’ वृषसः द्रवणशीलः । यद्वा । द्रप्सा उदकबिन्दवः । तद्वा । अर्शभादिवादच् । वृधस्य गृधो रसानभिकाङ्क्षतः सूर्यस्य वक्षसा तेजसा पश्यन् प्रकाशमानो वेनः यत् यद्वा समुद्रं समुन्दनशीलं मेघम् अभि जिगाति अभिगच्छति तदानीं भानुः सूर्यः शुक्रेण शुभ्रेण शोचिषा तेजसा तृतीये रजसि लोके चकानः दीप्यमानः प्रियाणि सर्वेषामभीष्टान्युदकानि चक्रे करोति ॥ ८८ ॥

‘इमं नो अग्ने’ इति नवर्चं द्वादशं सूक्तम् । द्वितीयाद्याभिस्तिष्ठभिरभिर्ऋषिभूत्वा स्वात्मानं देवतारूपिणमस्तौत् । अतस्तासां स एवर्षिर्देवता च । शिष्टाभिरभिवर्णसोमा अस्तुवन् । अतस्तासां षण्णां त ऋषयः । आद्याग्नेयी । नवमीन्द्रदेवस्या । शिष्टासु चतसृषु लिङ्गोक्तदेवता । सप्तमी जगती शिष्टास्त्रिष्टुभः । तथा चानुकान्तम्—‘इमं नो नवैन्द्र्युत्तमा निहवोऽभिवर्णसोमानामाद्याग्नेयी तिस्रश्चाग्नेरामस्तवः शिष्टा यथानिपातं सप्तमी जगती’ इति । गतो विनियोगः ॥

इमं नो अग्न उप यज्ञमेहि पञ्चयामं त्रिवृतं सप्ततन्तुम् ।

असौ हव्यवाल्त नः पुरोगा ज्योगेव दीर्घं तम आशयिष्ठाः ॥ १ ॥

इमम् । नः । अग्ने । उप । यज्ञम् । आ । इहि । पञ्चयामम् । त्रिवृतम् । सप्ततन्तुम् । असः । हव्यवाल् । उत । नः । पुरःगाः । ज्योक् । एव । दीर्घम् । तमः । आ । अशयिष्ठाः ॥ १ ॥

भ्रातृषु हविर्वहनेषु सृतेषु मरणभीत्या कृतपलायनं गुहायां निगूढमग्निमध्याद्याः सूक्तद्रष्टार ऋषयोऽनयाह्वयन् । हे अग्ने नः अस्माकम् इमं यज्ञम् उप एहि उपागच्छ । प्राप्नुहि । मा पलायिष्ठाः । कीदृशम् । पञ्चयामं यजमानपञ्चमैर्ऋषिभिर्नियमितम् । यद्वा । धानाकरम्भादिभिः पञ्चभिः हविर्भिः पञ्चभिः प्रयाजैर्वा प्राप्तम् । त्रिवृतं पाकयज्ञहवियज्ञसोमयज्ञभेदेन सवनत्रयात्मना वा त्रिगुणं सप्ततन्तुं सप्त तन्तवस्तनितारः कर्मणां विस्तारयितारो होत्राद्याः सप्त वषट्कर्तारो यस्य । यद्वा । अग्निष्टोमोऽथ्यग्निष्टोम उक्थ्यः षोडशी वाजपेयोऽतिरात्रोऽसोयाम इति सप्तधा विस्तीर्यमाणम्^१ । ईदृशं यज्ञमुपगत्य चानन्तरं नः अस्माकं हव्यवाद् हव्यानां हविषां वोढा असः भव ॥ अस्तेर्लेख्य-डागमः ॥ उत अपि च नः अस्माकं पुरोगाः पुरतो गन्ता भव ॥ जनसनखनक्रमगमो विट् । ‘विड्वनोरनुनासिकस्यात्’ इत्यात्वम् ॥ ‘ज्योक् चिरकालम् एव अस्मान् परित्यज्य दीर्घं तमः महदन्धकारं गुहायाम् आशयिष्ठाः । आस्थाय^२ शयनमकार्षीः । इत ऊर्ध्वं तस्मात् स्थानादस्मानागच्छेत्यर्थः ॥

अदेवादेवः प्रचता गुहा यन् प्रपश्यमानो अमृतत्वमेभि ।

शिवं यत्सन्तुमशिवो जहामि स्वात्सख्यादरणीं नार्भिमेमि ॥ २ ॥

अदेवात् । देवः । प्रचता । गुहा । यन् । प्रपश्यमानः । अमृतत्वम् । एभि ।

शिवम् । यत् । सन्तम् । अशिवः । जहामि । स्वात् । सख्यात् । अरणीम् । नार्भिमि । एभि ॥ २ ॥

अदेवात् अदेवनशीलात् गुहा गुहायां वर्तमानात् ॥ ‘सुपां सुलुक्’ इति सप्तम्या लुक् ॥ प्रचता देवानां प्रयाचनेन हेतुना यन् निर्गच्छन् देवः देवनशीलोऽहं प्रपश्यमानः देवैर्मदर्थं कल्पितं प्रयाजानुयाजादिलक्षणं हविर्भागं प्रपश्यमानो निरीक्षमाणः सन् अमृतत्वमेभि । मरणधर्म-राहित्यं देवत्वं प्राप्नोमि ॥ दशैर्व्यत्ययेनात्मनेपदम् ॥ हविर्वहनाज्जीतः पलायितोऽबादिषु स्थानेषु

निगूढः पुनर्देवैर्हविर्वहनाय प्रार्थ्यमानस्तैर्देवेन हविषा अहं देवत्वं प्राप्तवानस्मीत्यर्थः । यद्यप्यहं गुहातो निर्गत्य प्रकाशमानः सन् शोभनं यज्ञं निवर्तयामि तथापि ऽशिवं शोभनं ऽसन्तं भवन्तं यज्ञम् ऽअशिवः अशोभनरूपोऽप्रकाशमानः सन् ऽयत् यस्मिन् समाप्तिकाले ऽजहामि परित्यजामि तदानीं ऽनाभिं नह्नन्शीलां बन्धनशीलाम् ऽअरणीम् अश्वत्थमेव ऽस्वात्सस्यात् आत्मीयात् सखित्वाच्चिर-
कालमश्वरूपोऽहं तत्र न्यवात्समिति स्नेहवशात् ऽएमि प्राप्नोमि ॥

पश्यन् अन्यस्या अतिथिं वयाया ऋतस्य धाम वि मिमे पुरुणि ।

शंसांमि पित्रे असुराय शेवंमयज्ञियाद्यज्ञियं भागमैमि ॥ ३ ॥

पश्यन् । अन्यस्याः । अतिथिम् । वयायाः । ऋतस्य । धाम । वि । मिमे । पुरुणि ।

शंसांमि । पित्रे । असुराय । शेवंम् । अयज्ञियात् । यज्ञियम् । भागम् । एमि ॥ ३ ॥

मम स्थानभूता या पृथिवी ततः ऽअन्यस्याः ऽवयायाः गन्तव्यायाः दिवः संबन्धिनम् ऽअतिथिं सततगामिनं सूर्यं ऽपश्यन्^१ जानन् सूर्यस्य गतिमनुसृत्य वसन्तादिकाले ऽऋतस्य यज्ञस्य ऽधाम धामानि शरीराणि ऽपुरुणि बहूनि ऽवि ऽमिमे निर्मिमे निष्पादयामि । ततः ऽपित्रे पितृ-
भूताय शुलोकवर्तिने देवजनाय ऽअसुराय शत्रुक्षेपणकुशलाय ऽशेवं सुखमुद्दिश्य होता भूत्वा अहं उक्तानि ऽशंसांमि । यत एवं तस्मात्कारणात् ऽअयज्ञियात् यज्ञानर्हात्प्रदेशाच्चिरगस्य ऽयज्ञियं यज्ञाहं वेदिलक्षणं भूभागं हविलक्षणं वा ऽएमि प्राप्नोमि ॥ यज्ञशब्दादर्हाय 'यज्ञस्विग्भ्यां घञञौ' (पा. सू. ५. १. ७१) इति घप्रत्ययः ॥

बह्वीः समा अकरमन्तरस्मिन्निन्द्रं वृणानः पितरं जहामि ।

अग्निः सोमो वरुणस्ते च्यवन्ते पर्यावर्त्तं तदवाम्यायन् ॥ ४ ॥

बह्वीः । समाः । अकरम् । अन्तः । अस्मिन् । इन्द्रम् । वृणानः । पितरम् । जहामि ।

अग्निः । सोमः । वरुणः । ते । च्यवन्ते । परिऽआवर्त्त । राष्ट्रम् । तत् । अवांमि । आऽयन् ॥ ४ ॥

ऽअस्मिन् वेदिलक्षणस्थाने ऽबह्वीः ऽसमाः बहून् संवत्सरान् ऽअकरम् अकार्यम् । चिरकालं न्यवात्सम् । तत्र ऽइन्द्रं ऽवृणानः संभजमानः ऽपितरम् उत्पादकमरण्यात्मकं ऽजहामि परित्यजामि । यदा त्वहं देवेभ्यो निर्गत्य गुहायां निगूढः तदा ऽते देवाः ऽअग्निः ऽसोमो ऽवरुणः च ऽच्यवन्ते । राष्ट्रात् प्रप्युतां अभवन् । एकस्याप्यग्नेर्हविर्वोढृत्वरूपेण देवतारमना च पृथक्त्वात्परोक्षनिर्देशः । ऽआयन्^२ पुनरागच्छन् अहं यद्राष्ट्रमसुरैरपहतं ऽपर्यावर्त्तं पर्यावर्तमानं मदभिमुखं पुनरावर्तमानं ऽतत् ऽराष्ट्रं राज्यं यज्ञभूमिम् ऽअवांमि असुरेभ्यो रक्षामि ॥ पर्यावर्त्तं उपसृष्टावृत्तेः 'अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते' (पा. सू. ३. २. ७५) इति विच् । 'रात्सस्य' (पा. सू. ८. २. २४) इति नियमात् 'संयोगान्तस्य' (पा. सू. ८. २. २३) इति लोपाभावः ॥

निर्माया उ त्वे असुरा अभूवन् त्वं च मा वरुण कामयासे ।

ऋतेन राजन्नृतं विविञ्चन् मम राष्ट्रस्यार्धिपत्यमेहि ॥ ५ ॥

निःऽमायाः । ॐ इति । त्ये । असुराः । अभूवन् । त्वम् । च । मा । वरुण । कामयासे ।
कृतेन । राजन् । अनृतम् । विऽविञ्चन् । मम । राष्ट्रस्य । अधिऽपत्यम् । आ । इहि ॥ ५ ॥

वत्ये ते व असुराः मय्यग्रावागते सति वनिर्मायाः मायारहिताः व अभूवन् । आसुर्यः सर्वा माया
मया दग्धा आसन्नित्यर्थः । हे वरुण त्वं व च ॥ अयं चशब्दश्चेदर्थे वर्तमानश्चणिति निपाता-
न्तरम् । अनेन युक्तत्वात् कामयासे इति तिङ्विभक्तेः ' निपातैर्यद्यदिहन्त' (पा. सू. ८. १. ३०)
इति निघातप्रतिषेधः ॥ हे वरुण त्वं चेत् व मा व कामयासे मां कामयेथाः तर्हि हे व राजन् ईश्वर व कृतेन
सत्येनास्मदीयेन कर्मणा व अनृतम् असत्यभूतं मायामयमासुरं चरित्रं व विविञ्चन् पृथक्कुर्वन् अपसारयन्
व मम व राष्ट्रस्य मया यत्साधितं राज्यं तस्य व अधिपत्यम् अधिपतित्वमीश्वरत्वम् व गृहि प्राप्नुहि ॥ ५ ॥

इदं स्वरिदमिदास वाममयं प्रकाश उर्वरान्तरिक्षम् ।

हनाव वृत्रं निरेहि सोम हविष्ठा सन्तं हविषा यजाम ॥ ६ ॥

इदम् । स्वरः । इदम् । इत् । आस । वामम् । अयम् । प्रऽकाशः । उरु । अन्तरिक्षम् ।
हनाव । वृत्रम् । निःऽएहि । सोम । हविः । त्वा । मन्तम् । हविषा । यजाम ॥ ६ ॥

इयमृगमेववरुणस्य वा वाक्यम् । हे सोम व इदं व स्वरः अयं सुलोकः यद्वायं शोभनारणः सूर्यः
व इदमिन् इदमेव व वामं व ननीयम् व आस बभूव । इदंशब्देन प्रकृतं स्वरः परास्मृयते । व अयं च
व प्रकाशः प्रकाशस्याधारभूतः व उरु विस्तीर्णमिदम् व अन्तरिक्षं हे सोम एतत्सर्वं पश्य । अत एव
अस्मिन्समय आवां व वृत्रं व हनाव हिनसाव । तदर्थं व निरेहि निष्क्रम्यागच्छ । व हविः व सन्तं
लतारूपेण हविर्भवन्तं देवतात्मानं त्वां व हविषा चरुपुरोडाशादिना वयं व यजाम ॥

कविः कवित्वा दिवि रूपमासजदप्रभूती वरुणो निरपः सृजत् ।

क्षेमं कृण्वाना जनयो न सिन्धवस्ता अस्य वर्णं शुचयो भरिभ्रति ॥ ७ ॥

कविः । कविऽत्वा । दिवि । रूपम् । आ । असृजत् । अप्रऽभूती । वरुणः । निः । अपः । सृजत् ।
क्षेमम् । कृण्वानाः । जनयः । न । सिन्धवः । ताः । अस्य । वर्णम् । शुचयः । भरिभ्रति ॥ ७ ॥

व कविः क्रान्तदर्शी मित्रः व कवित्वा कवित्वेन ॥ ' सुपां सुलुक्' इति तृतीयाया आकारः ॥
क्रान्तदर्शनेन व दिवि सुलोके व रूपम् आत्मीयं तेजः व आसृजत् आसक्तं करोति ॥ ' पञ्ज संगे ' ।
अस्माह्लङि शपि ' दंशसञ्जवज्रां शपि ' (पा. सू. ६. ४. २५) इति नलोपः ॥ व अप्रभूती
अप्रभूत्या ॥ ' सुपां सुलुक्' इति तृतीयायाः पूर्वसवर्णदीर्घः ॥ अप्रभूणानां अल्पेनैव यत्नेन व वरुणः
मेघात् व अपः व निः व सृजत् निरगमयत् । वरुणेन विसृष्टास्ता आपः व सिन्धवः स्यन्दनशीला नद्यो
भूत्वा व जनयो व न जाया इव यथा जायाः पत्युः क्षेमकारिण्यो भवन्ति तथा व क्षेमं कुर्वाणा जगतो
रक्षणं कुर्वाणाः व शुचयः शुद्धा दीप्यमाना वा व अस्य वरुणस्य वर्णं शुक्लं भास्वरूपं व भरिभ्रति ।
मृशं बिभ्रति धारयन्ति ॥ दाधत्यादि सूत्रे (पा. सू. ७. ४. ६५) ' भरिभ्रत् ' इति निपातनाद्विभक्तैः
यङ्लुक्प्रभ्यासस्य जश्वाभावः ५ ॥

१. त-म१.२.४.८-एतस्सोम । २. ग-त-म१.२.८-एतस्मिन् समयः भ७-एतत्समय । ३. त१.२.३.
६.७.८-म१.४.७.८-हिनवाव । ४. त-म-अप्रभूणा । ५. ग-त१.२.३.६.७.८-म१.४.७.८-जश्वादेशः ।

ता अस्य ज्येष्ठमिन्द्रियं सचन्ते ता ईमा क्षेति स्वधया मदन्तीः ।

ता ई विशो न राजानं वृणाना बीभत्सुवो अप वृत्रादतिष्ठन् ॥ ८ ॥

ताः । अस्य । ज्येष्ठम् । इन्द्रियम् । सचन्ते । ताः । ईम् । आ । क्षेति । स्वधया । मदन्तीः ।
ताः । ईम् । विशः । न । राजानम् । वृणानाः । बीभत्सुवः । अप । वृत्रात् । अतिष्ठन् ॥ ८ ॥

१ताः पूर्वोक्ता वृष्टा आपः १अस्य वरुणस्य १ज्येष्ठं वृद्धतमम् १इन्द्रियं वीर्यं १सचन्ते समवयन्ति संभजन्ते । धारयन्तीत्यर्थः । ‘आपां वरुणस्य पत्नय आसन्’ (तै. सं. ५.५.४.१) इति श्रुतेः । १स्वधया । अन्ननामैतत् । हविलक्षणेनास्त्रेण १मदन्तीः माद्यन्तीः । यद्वा । व्रीह्याद्युत्पादनद्वारेण हविषा मादयन्तीः । १ताः अपः १ईम् अयं वरुणः १आ १क्षेति अभिगच्छति ॥ ‘क्षि निवासगत्योः’ । छान्दसो विकरणस्य लुक् ॥ १ताः च १ईम् एनं वरुणं १विशो १न विशः प्रजा यथा १राजानं स्वामिनं संभजन्ते तथा १वृणानाः संभजमानाः १बीभत्सुवः भयेन कम्पमानाः । यद्वा । बद्धा वृत्रेणावृताः सत्यः । तस्मिन् हते सति तस्मात् १वृत्रात् १अप १अतिष्ठन् । अपक्रम्य तत्र तत्रावतिष्ठन्ते ॥ ‘बध बन्धने’ इत्यस्माद्धातोः^१ ‘मान्बधदान्शान्भ्यः’ (पा. सू. ३.१.६) इति सन् अभ्यासस्य च दीर्घः । ‘सनाशंसभिक्ष उः’ (पा. सू. ३. २. १६८) इत्यप्रत्ययः । जसि छान्दस उवडादेशः ॥

बीभत्सूनां सयुजं हंसमाहुरपां दिव्यानां सख्ये चरन्तम् ।

अनुष्टुभमनु चर्चुर्यमाणमिन्द्रं नि चिक्युः क्वयौ मनीषा ॥ ९ ॥

बीभत्सूनाम् । सडयुजम् । हंसम् । आहुः । अपाम् । दिव्यानाम् । सख्ये । चरन्तम् ।

अनुडस्तुभम् । अनु । चर्चुर्यमाणम् । इन्द्रम् । नि । चिक्युः । क्वयौ । मनीषा ॥ ९ ॥

१बीभत्सूनां कम्पमानावयवानां यद्वा मेघेन बद्धानाम् । हन्ति गच्छतीति हंसः सूर्यः । तं १सयुजं सखायम् १आहुः । ब्रह्मवादिनः कथयन्ति । एतदेवाह । १दिव्यानां दिवि भवानामान्तरिक्षाणाम् १अपां १सख्ये सखित्वे^२ १चरन्तं वर्तमानम् । १अनुष्टुभम् अनुष्टोभनीयं^३ स्तोतव्यम् । यद्वा । अनुष्टुप्शब्देन तत्संबद्धो यागः स्तुतिर्वा लक्ष्यते । अनुष्टुप्संबद्धं यागमनुष्टुप्छन्दसा युक्तं स्तुतिविशेषं वा । अनुलक्ष्य १चर्चुर्यमाणं पुनःपुनश्चरन्तं गच्छन्तम् ॥ चरतेर्यङि ‘उत्परस्यातः’ (पा. सू. ७. ४. ८८) इत्यभ्यासादुत्तरस्याकारस्योत्त्वम् । ‘चरफलोश्च’ (पा. सू. ७. ४. ८७) इति नुकि प्राप्ते व्यत्ययेनाभ्यासस्य रूपागमः ॥ एवंगुणविशिष्टम् १इन्द्रं १क्वयः क्रान्तदर्शिन ऋषयः १मनीषा मनीषया स्तुत्या १नि १चिक्युः पूजयन्ति । यद्वा । मनीषा बुद्ध्या नि चिक्युः जानन्ति ॥ मनीषा-शब्दात्तृतीयायाः ‘सुपां सुलुक्’ इति लुक् । ‘चायृ पूजानिशामनयोः’ इत्यस्माच्छान्दसे लिटि ‘चायः की’ (पा. सू. ६. १. ३५) इति प्रकृतेः कीभावः । ‘एरनेकाचः’ (पा. सू. ६. ४. ८२) इति यण् ॥ ॥ १० ॥

‘अहम्’ इत्यष्टचं त्रयोदशं सूक्तम् । अमृष्टस्य महर्षेर्द्विहिता वाङ्मानी ब्रह्मविदुषी स्वात्मानमस्तौत् । अतः सर्पिः । सच्चित्सुखात्मकः सर्वगतः परमात्मा देवता । तेन ह्येषा तादात्म्यमनुभवन्ती सर्वजगद्रूपेण सर्वस्याधिष्ठानत्वेन चाहमेव सर्वं^४ भवामीति स्वात्मानं स्तौति । द्वितीया जगती शिष्टाः

१. ग-त-भ-इत्यस्मात् । २. त. १.२.३.६.७.८-भ-सखित्वं । ३. ग-त-भ-मु-अनुस्तोभनीयं ।

४. ग-त-४.५-भ-‘सर्व’ नास्ति ।

सप्त त्रिष्टुभः । तथा चानुक्रान्तम्—‘अहमष्टौ वागाम्भृणी मुष्टावात्मानं द्वितीया जगती’ इति ।
गतो विनियोगः ॥

अहं रुद्रेभिर्वसुभिश्चराम्यहमादित्यैरुत विश्वेदेवैः ।

अहं मित्रावरुणोभा बिभर्म्यहमिन्द्राग्नी अहमश्विनोभा ॥ १ ॥

अहम् । रुद्रेभिः । वसुऽभिः । चरामि । अहम् । आदित्यैः । उत । विश्वेदेवैः ।

अहम् । मित्रावरुणा । उभा । बिभर्मि । अहम् । इन्द्राग्नी इति । अहम् । अश्विना । उभा ॥ १ ॥

‘अहं सूक्तस्य द्रष्टी वागाम्भृणी यद्ब्रह्म जगत्कारणं तद्रूपा भवन्ती’ रुद्रेभिः रुद्रेरेकादशभिः ।
इत्थंभावे तृतीया । तदात्मना ‘चरामि । एवं’ वसुभिः इत्यादौ तत्तदात्मना चरामीति योज्यम्^१ । तथा
‘मित्रावरुणा मित्रं च वरुणं च ॥’ ‘सुपां सुलुक्’ इति द्वितीयाया आकारः ॥ ‘उभा उभौ’ अहम् एव
ब्रह्मीभूता ‘बिभर्मि’ धारयामि । ‘इन्द्राग्नी अपि’ अहम् एव धारयामि । ‘उभा उभौ’ अश्विना
अश्विनावपि ‘अहम् एव धारयामि । मयि हि सर्वं जगच्छुक्तौ रजतमिवाध्यस्तं सदृश्यते । माया च
जगदाकारेण विवर्तते । तादृश्या मायाया आधारत्वेनासङ्गस्यापि ब्रह्मण उक्तस्य सर्वस्योत्पत्तिः ॥

अहं सोममाहनसं बिभर्म्यहं त्वष्टारमुत पूषणं भगम् ।

अहं दधामि द्रविणं हविष्मते सुप्राव्ये^३ यजमानाय सुन्वते ॥ २ ॥

अहम् । सोमम् । आहनसम् । बिभर्मि । अहम् । त्वष्टारम् । उत । पूषणम् । भगम् ।

अहम् । दधामि । द्रविणम् । हविष्मते । सुप्राव्ये^३ । यजमानाय । सुन्वते ॥ २ ॥

‘आहनसम् आहन्तव्यमभिपोतव्यं’ सोमं यद्वा शत्रूणामाहन्तारं दिवि वर्तमानं देवतात्मानं
सोमम् ‘अहम् एव’ बिभर्मि । तथा ‘त्वष्टारम्’ उत अपि च ‘पूषणं’ भगं च ‘अहम् एव’ बिभर्मि ।
तथा ‘हविष्मते’ हविर्भिर्यक्ताय ‘सुप्राव्ये’ शोभनं हविर्देवानां प्रापयित्रे तर्पयित्रे ॥ अवनेस्तर्पणार्थात्
‘अवितृस्तृतन्त्रिभ्य ईः’ (उ. सू. ३. १५८) इतीकारप्रत्ययः । चतुर्थ्येकवचने यणि ‘उदात्तस्वरि-
तयोर्यणः स्वरितोऽनुदात्तस्य’ इति सुपः स्वरितत्वम् ॥ ‘सुन्वते’ सोमाभिषेवं कुर्वते ॥ ‘शतुरनुमः’
इति चतुर्थ्या उदात्तत्वम् ॥ ईदृशाथ ‘यजमानाय’ द्रविणं धनं यागफलरूपम् ‘अहम् एव’
‘दधामि’ धारयामि । एतच्च ब्रह्मणः फलदानृत्वं ‘फलमत उपपत्तेः’ (वे. सू. ३. २. ३८) इत्यधि-
करणे भगवता आप्यकारेण समर्थितम् ॥

अहं राष्ट्री संगमनी वसूनां चिकितुषी प्रथमा यज्ञियानाम् ।

तां मा देवा व्यदधुः पुरुत्रा भूरिस्थात्रां भूर्यवेशयन्तीम् ॥ ३ ॥

अहम् । राष्ट्री । समऽगमनी । वसूनाम् । चिकितुषी । प्रथमा । यज्ञियानाम् ।

ताम् । मा । देवाः । वि । अदधुः । पुरुऽत्रा । भूरिऽस्थात्राम् । भूरि । आऽवेशयन्तीम् ॥ ३ ॥

‘अहं’ राष्ट्री । ईश्वरनामैतत् । सर्वस्य जगत ईश्वरी । तथा ‘वसूनां धनानां’ संगमनी संगम-
विश्रुपासकानां प्रापयित्री । ‘चिकितुषी’ यत्साक्षात्कर्तव्यं परं ब्रह्म तज्ज्ञातवती स्वात्मतया

साक्षात्कृतवती । अत एव ऽयशियानां यशार्हाणां ऽप्रथमा सुख्या । या एवंगुणविशिष्टाहं ऽतां मां
 ऽभूरिस्थात्रां बहुभावेन प्रपञ्चात्मनावतिष्ठमानां ऽभूरि भूरीणि बहूनि भूतजातानि ऽआवेशयन्ती जीव-
 भावेनात्मानं प्रवेशयन्तीमीदृशीं मां ऽपुरुत्रा बहुषु देशेषु ऽव्यदधुः ऽदेवाः विदधति कुर्वन्ति । उक्त-
 प्रकारेण वैश्वरूप्येणावस्थानात्^१ । यद्यत्कुर्वन्ति तत्सर्वं मामेव कुर्वन्तीत्यर्थः ॥

मया सो अन्नमत्ति यो विपश्यति यः प्राणिति य ईं शृणोत्युक्तम् ।

अमन्तवो मां त उप क्षियन्ति श्रुधि श्रुत श्रद्धिवं ते वदामि ॥ ४ ॥

मया । सः । अन्नम् । अत्ति । यः । विपश्यति । यः । प्राणिति । यः । ईम् । शृणोति । उक्तम् ।
 अमन्तवः । माम् । ते । उप । क्षियन्ति । श्रुधि । श्रुत । श्रद्धिऽवम् । ते । वदामि ॥ ४ ॥

ऽयः ऽअन्नमत्ति ऽसः भोक्तृशक्तिरूपया ऽमया एवान्नमत्ति । ऽयः च ऽविपश्यति । आलोक-
 यतीत्यर्थः । ऽयः च ऽप्राणिति श्वासोच्छ्वासरूपं व्यापारं करोति सोऽपि मयैव । यश्च ऽउक्तं ऽशृणोति ॥
 'श्रु श्रवणे' । 'श्रुवः श्रु च' इति श्रुप्रत्ययः । धातोः श्रुभावः ॥ य ईदृशीमन्तर्यामिरूपेण स्थितां ऽमां
 न जानन्ति ऽते^२ ऽअमन्तवः अमन्यमाना अजानन्तः ऽउप ऽक्षियन्ति । उपक्षीणाः संसारेण हीना
 भवन्ति ॥ मनेरीणादिकस्तुप्रत्ययः । नञ्समासे व्यत्ययेनान्तोदात्तत्वम् । यद्वा । भावे तुप्रत्ययः । ततो
 बहुव्रीहौ 'नञ्सुभ्याम्' इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । माममन्तवो मद्विषयज्ञानरहिता इत्यर्थः ॥ हे ऽश्रुत
 विश्रुत सखे ऽश्रुधि । मया वक्ष्यमाणं शृणु ॥ छान्दसो विकरणस्य लुक् । 'श्रुशृणुपृक्पृथ्यः' इति
 हेधिभावः ॥ किं तच्छ्रोतव्यम् । ऽश्रद्धिवम् । श्रद्धिः श्रद्धा । तथा युक्तम् । श्रद्धायत्नेन लभ्यमित्यर्थः ।
 श्रदन्तरोरुपसर्गवद्धित्तिरित्यते (पा.सू. १. ४.५७.२) इति श्रच्छब्दस्योपसर्गवद्धर्तमानत्वात् 'उपसर्गे
 धोः किः' इति किप्रत्ययः । मन्वर्थायो वः ॥ ईदृशं ब्रह्मात्मकं वस्तु ऽते तुभ्यं ऽवदामि उपदिशामि ॥

अहमेव स्वयमिदं वदामि जुष्टं देवेभिरुत मानुषेभिः ।

यं कामये तंतमुग्रं कृणोमि तं ब्रह्माणं तमृषिं तं सुमेधाम् ॥ ५ ॥

अहम् । एव । स्वयम् । इदम् । वदामि । जुष्टम् । देवेभिः । उत । मानुषेभिः ।
 यम् । कामये । तम् । उग्रम् । कृणोमि । तम् । ब्रह्माणम् । तम् । ऋषिम् । तम् । सुऽमेधाम् ॥ ५ ॥

ऽअहं ऽस्वयम् ऽएव ऽइदं वस्तु ब्रह्मात्मकं ऽवदामि उपदिशामि । ऽदेवेभिः देवैरिन्द्रादिभि-
 रपि ऽजुष्टं सेवितम् । ऽउत अपि च ऽमानुषेभिः मनुष्यैरपि जुष्टम् । ईदृग्वस्वात्मिकाहं ऽयं ऽकामये
 यं पुरुषं रक्षितुमहं वाञ्छामि ऽतंतं पुरुषम् ऽउग्रं ऽकृणोमि । सर्वेभ्योऽधिकं करोमि । ऽतम् एव
 ऽब्रह्माणं स्रष्टारं करोमि । ऽतम् एव ऽऋषिम् अतीन्द्रियार्थदर्शिनं करोमि । ऽतम् एव ऽसुमेधां
 शोभनप्रज्ञं च करोमि ॥ ॥ ११ ॥

अहं रुद्राय धनुरा तेनोमि ब्रह्मद्विषे शरवे हन्तवा उ ।

अहं जनाय समदं कृणोम्यहं द्यावापृथिवी आ विवेश ॥ ६ ॥

अहम् । रुद्राय । धनुः । आ । तेनोमि । ब्रह्मद्विषे । शरवे । हन्तवै । ऊँ इति ।

अहम् । जनाय । समदम् । कृणोमि । अहम् । द्यावापृथिवी इति । आ । विवेश ॥ ६ ॥

पुरा त्रिपुरविजयसमये ऋद्राय रुद्रस्य । पष्ठगर्थे ऋतुर्थी । महादेवस्य षधुः चापम् षअहम्
 षआ षतनोमि । जययाततं करोमि । किमर्थम् । षब्रह्मद्विषे ब्राह्मणानां द्वेष्टारं षशरवे शरं हिंसकं त्रिपुर-
 निवासिनमसुरं षहन्तवै हन्तुं हिंसितुम् ॥ हन्तेः ' तुमर्थे सेसेन्' (पा. सू. ३.४.९) इति तवैप्रत्ययः ।
 ' अन्तश्च तवै युगपत् ' (पा. सू. ६. १. २००) इत्याद्यन्तयोर्युगपदुदात्तत्वम् । ' शृ हिंसायाम् '
 इत्यस्मात् ' शृस्त्वृस्निहि' इत्यादिना उप्रत्ययः । ' क्रियाग्रहणं कर्तव्यम् ' इति कर्मणः संप्रदानत्वा-
 ऋतुर्थी ॥ उशब्दः पूरकः । षअहम् एव षसमदम् । समानं माद्यन्त्यस्मिन्निति समत्संग्रामः । स्तोतृ-
 जनार्थं शत्रुभिः सह संग्राममहमेव षकृणोमि करोमि । तथा षद्यावापृथिवी दिवं च पृथिवीं
 चान्तर्यामितया षअहम् एव षआ षविवेश प्रविष्टवती ॥

अहं सुवे पितरमस्य मूर्धन्मम योनिरप्स्वः ॥ अन्तः समुद्रे ।

ततो वि तिष्ठे भुवनानु विश्वोतामूं द्यां वर्ष्मणोप स्पृशामि ॥ ७ ॥

अहम् । सुवे । पितरम् । अस् । मूर्धन् । मम । योनिः । अप्सु । अन्तरिति । समुद्रे ।

ततः । वि । तिष्ठे । भुवना । अनु । विश्वा । उत । अमू । द्याम् । वर्ष्मणा । उप । स्पृशामि ॥ ७ ॥

' द्यौः पिता ' (तै. ब्रा. ३.७.५.४) इति श्रुतेः पिता द्यौः । षपितरं दिवम् षअहं षसुवे प्रसुवे
 जनयामि । ' आत्मन आकाशः संभूतः ' (तै. आ. ८. १) इति श्रुतेः । कुत्रेति तदाह । षअस्य
 परमात्मनः षमूर्धन् मूर्धन्युपरि । कारणभूते तस्मिन् हि विद्यदादिकार्यजातं सर्वं वर्तते तन्तुषु पट
 इव । षमम च षयोनिः कारणं षसमुद्रे । समुद्रवन्त्यस्माद्भूतजातानीति समुद्रः परमात्मा । तस्मिन्
 षअप्सु व्यापनशीलासु धीवृत्तिषु षअन्तः मध्ये यद्ब्रह्म चैतन्यं तन्मम कारणमित्यर्थः । यत ईदृग्भूता
 अहमस्मि षततः हेतोः षविश्वा विश्वानि सर्वाणि भुवनानि भूतजातानि षअनु प्रविश्य षवि तिष्ठे ।
 विविधं व्याप्य तिष्ठामि ॥ ' समवप्रविभ्यः स्थः ' (पा. सू. १.३.२२) इत्यात्मनेपदम् ॥ षउत अपि
 च षअमूं षद्यां विप्रकृष्टदेशेऽवस्थितं स्वर्गलोकम् । उपलक्षणमेतत् । एतदुपलक्षितं कृत्स्नं विकारजातं
 षवर्ष्मणा कारणभूतेन मायात्मकेन मदीयेन देहेन षउप स्पृशामि । यद्वा । अस्य भूलोकस्य मूर्धन्
 मूर्धन्युपर्यहं पितरमाकाशं सुवे । समुद्रे जलधावप्सूदकेष्वन्तर्मध्ये मम योनिः कारणभूतोऽम्भृणाल्य
 ऋषिवर्तते । यद्वा । समुद्रेऽन्तरिक्षेऽप्स्वम्भयेषु देवशरीरेषु मम कारणभूतं ब्रह्म चैतन्यं वर्तते । ततोऽहं
 कारणात्मिका सती सर्वाणि भुवनानि व्याप्नोमि । अन्यत्समानम् ॥

अहमेव वःतद्व प्र वाम्यारभमाणा भुवनानि विश्वा ।

परो दिवा पर एना पृथिव्यैतावती महिना सं बभूव ॥ ८ ॥

अहम् । एव । वःतः । इव । प्र । वामि । आऽरभमाणा । भुवनानि । विश्वा ।

परः । दिवा । परः । एना । पृथिव्या । एतावती । महिना । सम् । बभूव ॥ ८ ॥

षविश्वा विश्वानि सर्वाणि षभुवनानि भूतजातानि कार्याणि षआरभमाणा कारणरूपेणोत्पा-
 दयन्ती षअहमेव परेणानधिष्ठिता स्वयमेव षप्र षवामि प्रवर्ते । षवातद्व यथा वातः परेणाप्रेरितः
 सन् स्वेच्छयैव प्रवाति तद्वत् । उक्तं सर्वं निगमयति । षपरो षदिवा । पर इति सकारान्तं परस्तादित्यर्थे
 वर्तते यथा अध इत्यधस्तादर्थे । तथोगे च तृतीया सर्वत्र दृश्यते । दिव आकाशस्य परस्तात् । षएना

वृथिव्या ॥ 'द्वितीयादौः स्वेनः' (पा. सू. २. ४. ३४) इतीदम एनादेशः^१। अस्याः वृथिव्याः
 वपरः परस्तात्। आवावृथिव्योरुपादानमुपलक्षणम्। एतदुपलक्षितात् सर्वस्मात् विकारजातात्^२
 परस्नाद्वर्तमाना सङ्गोदासीनकूटस्थग्रहचैतन्यरूपाहं^३ महिना महिन्ना^४ एतावती^५ सं^६ वभूव।
 एतच्छब्देनोक्तं सर्वं परामृश्यते। एतत्परिमाणमस्याः ॥ 'यत्तदेतेभ्यः परिमाणे'^७ (पा. सू. ५. २.
 ३९) इति वतुप्। 'आ सर्वनाम्नः' (पा. सू. ६. ३. ९१) इत्यात्वम् ॥ सर्वजगदात्मनाहं संभूतास्मि ॥
 महच्छब्दादिमनिचि 'टेः' (पा. सू. ६. १. ५५) इति टिलोपः। ततः तृतीयायामुदात्तनिवृत्ति-
 स्वरेण तस्या उदात्तत्वम्। छान्दसो मलोपः ॥ ॥१२॥

'न तम्' इत्यष्टर्चं चतुर्दशं सूक्तं शैलूषपुत्रस्य कुलमलबर्हिपस्यार्षं वामदेवपुत्रस्याहोमुङ्गनाम्नो
 वा। वैश्वदेवम्। अष्टमी त्रिष्टुप् शिष्टा उपरिष्टाद्वृहस्यः। ष्यष्टकद्वादशकवत्युपरिष्टाद्वृहती। 'अन्य-
 श्वेदुपरिष्टाद्वृहती' (अनु. ७. ४) इति हि तल्लक्षणम्। तथा चानुक्रान्ते—'न तं शैलूषः^३ कुलमल-
 बर्हिपो^४ वामदेव्यो वाहोमुग्वैश्वदेवमुपरिष्टाद्वाहंतमन्या त्रिष्टुप्' इति। गतो विनियोगः ॥

न तमंहो न दुरितं देवासो अष्ट मर्त्यम्।

सजोषसो यमर्यमा मित्रो नयन्ति वरुणो अति द्विषः ॥ १ ॥

न। तम्। अंहः। न। दुःइतम्। देवासः। अष्ट। मर्त्यम्।

सजोषसः। यम्। अर्यमा। मित्रः। नयन्ति। वरुणः। अति। द्विषः ॥ १ ॥

हे^१ देवासः देवाः ॥ आज्ञसेरसुक् ॥ वनं^२ मर्त्यं मनुष्यम्^३ अंहः^४ पापं^५ दुरितं तत्फलरूपं दुर्गमं
 च^६ वनं^७ अष्ट न प्राप्नोति ॥ अशे^८ छान्दसे लुङि 'अलो अलि' इति सिचो लोपः। अडभावश्छान्दसः ॥
 अरीक्षियच्छतीति^९ अर्यमा प्रमीतेन्यायको देवः^{१०} मित्रः पापानां निवारयिता देवः^{११} वरुणः। एते त्रयो
 देवाः^{१२} सजोषसः संगताः समाने प्रायमाणा वा भवन्तः^{१३} द्विषः द्वेष्टृन् शत्रून् नतिक्रम्य^{१४} यं^{१५} स्तोतारं
 नयन्ति अभिमते देशं प्रापयन्ति तं नाष्टेत्यन्वयः ॥

तद्धि वयं वृणीमहे वरुण मित्रार्यमन्।

येना निरंहसो यूयं पाथ नेथा च मर्त्यमति द्विषः ॥ २ ॥

तत्। हि। वयम्। वृणीमहे। वरुण। मित्र। अर्यमन्।

येन। निः। अंहसः। यूयम्। पाथ। नेथ। च। मर्त्यम्। अति। द्विषः ॥ २ ॥

हिरवधारणे। तद्धि तदेव रक्षणं^१ वयं^२ वृणीमहे^३ प्रार्थयामहे ॥ 'सतिशिष्टोऽपि विकरणस्य
 स्वरो लसार्वाधातुक्स्वरं न बाधते' (पा. म. ६. १. १५८. ११) इति वचनात्तिङ एव स्वरः
 शिष्यते। 'हि च' इति निघातप्रतिषेधः ॥ हे^४ वरुण हे^५ मित्र हे^६ अर्यमन्^७ येन^८ रक्षणेन^९ मर्त्यं^{१०}
 स्तोतारम्^{११} अंहसः पापात्^{१२} यूयं^{१३} निः^{१४} पाथ निःशेषेण रक्षथ ॥ 'पा रक्षणे'। आदादिकः। 'यद्वृत्ता-
 क्षित्यम्' इति निघातप्रतिषेधः ॥ येन च^{१५} रक्षणेन मर्त्यं मनुष्यं स्तोतारं^{१६} द्विषः^{१७} अति^{१८} नेथ^{१९} अतीत्य
 नयथ^{२०} अभीष्टं प्रापयथ तद्वृणीमहे इत्यन्वयः ॥ नयते^{२१} छान्दसः शपो लुक् ॥

१. त१.२.६.७-भ२-एनादेशः। सुपा सुलुगिते तृतीयाया अजादेशः। २. त४.५-भूतजातात्।
 ३. त७-अनु-शैलूषिः। ४. अनु-कुलमुल*। ५. त१.२.३.६.७.८-भ-'च' नास्ति।

ते नूनं नोऽयमुतये वरुणो मित्रो अर्यमा ।

नयिष्ठा उ नो नेषणि परिष्ठा उ नः पर्षण्यति द्विषः ॥ ३ ॥

ते । नूनम् । नः । अयम् । ऊतये । वरुणः । मित्रः । अर्यमा ।

नयिष्ठाः । ऊँ इति । नः । नेषणि । परिष्ठाः । ऊँ इति । नः । पर्षणि । अति । द्विषः ॥ ३ ॥

वअयं ववरुणो वमित्रः च वअर्यमा च देवाः वनः अस्माकम् वऊतये रक्षणाय वनूनम् अवश्यं भवन्तु । वनेषणि नेतव्ये विषये हे वरुणादयः यूयं वनः अस्मान् वनयिष्ठाः नयत ॥ वचनव्यत्ययः । यद्वा । प्रत्येकमिषायेणैकवचनम् । छान्दसो लुङ् ॥ उशब्दः समुच्चये पदपूरणार्थो वा । वपर्षणि पारयितव्ये विषये वनः अस्मान् वद्विषः वअति वपरिष्ठाः अतिपारयथ ॥ नयिष्ठा इतिवत्प्रक्रिया ॥

यूयं विश्वं परि पाथ वरुणो मित्रो अर्यमा ।

युष्माकं शर्मणि प्रिये स्याम सुप्रणीतयोऽति द्विषः ॥ ४ ॥

यूयम् । विश्वम् । परि । पाथ । वरुणः । मित्रः । अर्यमा ।

युष्माकम् । शर्मणि । प्रिये । स्याम । सुऽप्रणीतयः । अति । द्विषः ॥ ४ ॥

हे देवा वरुणादयः वयूयं विश्वं सर्वं जगत् वपरि वपाथ परितो रक्षथ । हे वसुप्रणीतयः शोभनप्रणयना मित्रादयः वयुष्माकं युष्मदीये युष्माभिर्दत्ते वप्रिये अनुकूले वेद्ये वशर्मणि सुखे वयं वस्याम भवेम । वद्विषः द्वेषश्च वअति क्रामेम ॥

आदित्यामो अति स्त्रियो वरुणो मित्रो अर्यमा ।

उग्रं मरुद्भि रूद्रं हुवेमेन्द्रमग्निं स्वस्तयेऽति द्विषः ॥ ५ ॥

आदित्यासः । अति । स्त्रियः । वरुणः । मित्रः । अर्यमा ।

उग्रम् । मरुद्भिः । रूद्रम् । हुवेम । इन्द्रम् । अग्निम् । स्वस्तये । अति । द्विषः ॥ ५ ॥

वआदित्यामः अदितेः पुत्रा वरुणादयो देवाः वस्त्रियः हिंसकान् वयूनस्मान् वअति नयन्तु । वमरुद्भिः पुत्रैः सहितम् वउग्रम् उद्गृगतेजसं वरूद्रम् वइन्द्रमग्निं च वस्वस्तये क्षेमाय वहुवेम आह्वयेमहि ॥ ह्वयतेराशीलिङि 'यदुलं छन्दसि' इति संप्रसारणम् । लिङ्याशिप्यङ् ॥ आहूतास्ते अस्मान् वद्विषः द्वेषन् वअति नयन्तु ॥

नेतार ऊ पु णस्तिरो वरुणो मित्रो अर्यमा ।

अति विश्वानि दुरिता राजानश्चर्यणीनामति द्विषः ॥ ६ ॥

नेतारः । ऊँ इति । सु । नः । तिरः । वरुणः । मित्रः । अर्यमा ।

अति । विश्वानि । दुःऽइता । राजानः । चर्यणीनाम् । अति । द्विषः ॥ ६ ॥

वनेतारः नयनकुशलाः ॥ नयतेः साधुकारिणि तृन् ॥ वरुणादयो देवाः वनः अस्माकं पापानि वसु सुष्टु वतिरः तिरोधानमदर्शनं नयन्तु । वउ इति पूरणः । वचर्यणीनां मनुष्याणां वराजानः

स्वामिनो वरुणादयो देवाः । विधानि सर्वाणि । दुरिता दुरितानि दुर्गमनानि पापफलरूपाण्यस्मान् ।
अति नयन्तु । द्विपः द्वेष्टुन् शत्रूंश्च । अति नयन्तु ॥ 'नामन्यतरस्याम्' इति चर्षणिशब्दात्परस्य
नाम उदात्तत्वम् ॥

शुनमस्मभ्यमृतये वरुणो मित्रो अर्यमा ।

शर्म यच्छन्तु सप्रथ आदित्यासो यदीमहे अति द्विषः ॥ ७ ॥

शुनम् । अस्मभ्यम् । उतये । वरुणः । मित्रः । अर्यमा ।

शर्म । यच्छन्तु । सप्रथः । आदित्यासः । यत् । ईमहे । अति । द्विषः ॥ ७ ॥

वरुणादयो देवाः । उतये रक्षायै । शुनं सुखम् । अस्मभ्यं स्तोतृभ्यः प्रयच्छन्तु । तथा
आदित्यासः अदितेः पुत्रास्ते । सप्रथः सर्वतः पृथु विस्तीर्ण । शर्म सुखं च यच्छन्तु अस्मभ्यं ददतु ।
यत् शर्म वयम् । ईमहे याचामहे । द्विपः च । अति नयन्तु ॥

यथा ह त्यद्वसवो गौर्यं चित्पदि पिताममुञ्चता यजत्राः ।

एवो ष्वस्मन्मुञ्चता व्यंहः प्र तार्यमे प्रतरं न आयुः ॥ ८ ॥

यथा । ह । त्यत् । वसवः । गौर्यम् । चित् । पदि । पिताम् । अमुञ्चत । यजत्राः ।

एवो इति । सु । अस्मत् । मुञ्चत । वि । अंहः । प्र । तारि । अमे । प्रस्तरम् । नः । आयुः ॥ ८ ॥

हे वसवः वासकाः हे यजत्राः यागार्हा मित्रादयो देवाः ॥ 'अमिनक्षि' (उ. सू. ३. १०५)
इत्यादिना यजेरत्रप्रत्ययः ॥ व्यत् ते प्रसिद्धा यूयम् ॥ 'सुपां सुलुक्' इति विभक्त्यलुक् ॥ यथा ह
यथा खलु पदि पादे । सितां वद्धाम् । 'पदन्' इत्यादिना पादशब्दस्य पदादेशः । 'उडिदं-
पदादि' (पा. सू. ६. १. १७१) इत्यादिना सप्तम्या उदात्तत्वम् । 'पिञ् बन्धने' इत्यस्मा-
न्निष्ठा ॥ ईदृशीं गौर्यं गौरीं गौरवर्णां सोमकयणां गाम् ॥ 'पिद्वीरादिभ्यश्च' (पा. सू. ४. १. ४१)
इति ङीप् । 'अमि पृथेः' (पा. सू. ६. १. १०७) इत्यत्र 'वा छन्दसि' (पा. सू. ६. १. १०६)
इत्यनुवर्तनात्पूर्वरूपस्य पूर्वसवर्णदीर्घस्य चाभावे यण् । 'उदात्तस्वरितयोर्यणः' इति परस्यानुदात्तस्य
स्वरितत्वम् ॥ ईदृशीं गाम् । अमुञ्चत यथा खलु यूयं विश्वावसोर्गन्धर्वांन्मोचितवन्तः । एवो एवमेव
अस्मत् अस्मत्तः । अंहः पापं सुष्ठु । वि । मुञ्चत विश्लेषयत । हे अमे । नः अस्माकम् । आयुः
जीवनं । प्रतरं । प्र । तारि । प्रकर्षेण त्वया प्रवर्धताम् । प्रपूर्वस्तिरतिवर्धनार्थः ॥ प्रशब्दात्तरपि 'असु
च छन्दसि' (पा. सू. ५. ४. १२) इत्यमुप्रत्ययः ॥ ॥ १३ ॥

'रात्री' इत्यष्टर्च पञ्चदशं सूक्तं सोमरिपुत्रस्य कुशिकस्यार्पम् । यद्वा । भारद्वाजस्य सुता
राग्याख्या अस्य सूक्तस्यर्पिका । गायत्रं रात्रिदेवताकम् । तथा चानुक्रान्तं—'रात्री कुशिकः सौभरो
रात्रिवां भारद्वाजी रात्रिस्तवं गायत्रम्' इति । दुःस्वप्नदर्शन उपोषितेन कर्त्रा पायसेन होतव्यम् ।
तत्रैतसूक्तं करणत्वेन विनियुक्तम् । तथा चारण्यके श्रूयते—'स यद्येतेषां किञ्चित्पश्येदुपोष्य पायसं
स्थालीपाकं श्रपयित्वा रात्रीसूक्तेन प्रत्यृचं हुत्वा' (ऐ. आ. ३. २. ४) इति ॥

रात्री व्यख्यदायती पुरुत्रा देव्यक्षभिः । विश्वा अधि श्रियोऽधित ॥ १ ॥

रात्री । वि । अख्यत् । आऽयती । पुरुत्रा । देवी । अक्षभिः ।

विश्वाः । अधि । श्रियः । अधित ॥ १ ॥

१आयती आगच्छन्ती ॥ आहूपूर्वादेतेः शतर्यदादिवाच्छपो लुक् । 'इणो यण्' (पा. सू. ६. ४.८१) इति यणादेशः । 'उगितश्च' (पा. सू. ४. १. ६) इति ङीप् । 'शतुरनुमः' इति नया उदात्तत्वम् ॥ १अक्षभिः^१ अक्षिस्थानीयैः प्रकाशमानैर्नक्षत्रैः ॥ 'छन्दस्यपि दृश्यते' इत्यक्षिणवदस्यानङादेशः ॥ यद्वा । अक्षभिरङ्गैः तेजोभिः^२ । १पुरुत्रा बहुषु देशेषु १देवी देवनशीला ॥ 'देवमनुष्यपुरुषपुरुमर्थेभ्यः' इत्यादिना पुरुषवदात्मसमर्थे प्राप्त्ययः ॥ १रात्री इयं रात्रिदेवता १व्यव्यत् विचष्टे विशेषेण पश्यति ॥ 'रात्रेश्चाजसौ' (पा. सू. ४. १. ३१) इति ङीप् । ल्यातेश्छान्दसे लुङि 'अस्यतिवक्ति' इत्यादिना च्लेरङादेशः ॥ अपि चैषा १विश्वाः सर्वाः १श्रियः शोभाः १अधि १अधिन अधिधारयति ॥ दधातेर्लुङि^३ 'स्थाप्वोरिच' इतीत्वम् । सिचः क्तिवम् । 'ह्रस्वादङ्गान्' इति मिचो लोपः ॥

ओर्विप्रा अमर्त्या निवर्तो देव्युद्वतः । ज्योतिषा बाधते तमः ॥ २ ॥

आ । उरु । अप्राः । अमर्त्या । निऽवर्तः । देवी । उतऽवर्तः । ज्योतिषा । बाधते । तमः ॥ २ ॥

१अमर्त्या मरणरहिता १देवी देवनशीला रात्रिः १उरु विस्तीर्णमन्तरिक्षम् १आ १अप्राः । प्रथमतस्तमसापूरयति ॥ 'प्रा पूरणे' । आदादिकः । लङि व्यत्ययेन मध्यमः ॥ तथा १निवतः नीचीनाल्लेनागुल्मादीन् १उद्वतः उत्थितान् वृक्षादींश्च स्वकीयेन तेजसावृणोति^४ । तदनन्तरं तत् १तमः अन्धकारं १ज्योतिषा ग्रहनक्षत्रादिरूपेण तेजसा १बाधते पीडयति ॥

निरु स्वसारमस्कृतोपसं देव्यायती । अपेदु हासते तमः ॥ ३ ॥

निः । ॐ इति । स्वसारम् । अकृत । उपसम् । देवी । आऽयती ।

अपे । इत् । ॐ इति । हासते । तमः ॥ ३ ॥

१आयती आगच्छन्ती १देवी देवनशीला रात्रिः १स्वसारं भगिनीम् १उपसं १निः १अकृत निष्करोति । प्रकाशेन संस्करोति । निवर्तयतीत्यर्थः । तस्यामुपसि जातायां नैशं १तमः १अपेत् १हासते अपैव गच्छति ॥ 'ओहाङ् गतो' । लेञ्यडागमः । 'सिच्चदुलम्' इति सिप् ॥

सा नो अद्य यस्या वयं नि ते यामन्नविक्षमहि । वृक्षे न वसति वयः ॥ ४ ॥

सा । नः । अद्य । यस्याः । वयम् । नि । ते । यामन् । अविक्षमहि । वृक्षे । न । वसतिम् । वयः ॥ ४ ॥

१अद्य अस्मिन् काले १नः अस्माकं १सा रात्रिदेवता प्रपीदतु १यस्याः रात्रेः १यामन् यामनि प्राप्तौ सत्यां १वयं १नि १अविक्षमहि निविशामहे सुखेन गृह आसमहे ॥ विशेषेण 'नेविशः' (पा. सू. १. ३. १७) इत्यात्मनेपदम् । छान्दसः शपो लुक् ॥ तत्र दृष्टान्तः । १वयः पक्षिणः १वृक्षे १न यथा वृक्षे नीडाश्रये १वसति रात्रौ निवासं कुर्वन्ति तथा निवसाम इत्यर्थः ॥

नि ग्रामासो अविक्षत नि पद्वन्तो नि पक्षिणः । नि श्येनासंश्चिदर्थिनः ॥ ५ ॥

नि । ग्रामासः । अविक्षत । नि । पत्ऽवन्तः । नि । पक्षिणः । नि । श्येनासः । चित् । अर्थिनः ॥ ५ ॥

१ग्रामासः ग्रामाः । अत्र ग्रामशब्दो जनसमूहे वर्तते यथा ग्राम आगत इति । सर्वे जनाः १नि १अविक्षत । तस्यां रात्रावागतायां निविशन्ते । शेरते ॥ निपूर्वाद्दिशतेश्छान्दसे लुङि पूर्ववदात्मनेपदम् ।

१. त१.२.३.६.८-म-अक्षिभिः । २. ग-तमोभिः । ३. त१.२.३.६.७.८-म-तथा दधातेर्लुङि ।

४. ग-तमसावृणोति ।

‘शल इगुपधादनिटः कसः’ (पा. सू. ३. १. ४५), ‘कसस्याधि’ (पा. सू. ७.३.७२) इत्यकार-
लोपः ॥ तथा षपद्वन्तः पादयुक्ता गवाश्चादयश्च निविशन्ते । तथा षपक्षिणः पक्षोपेताश्च निविशन्ते ।
अर्थिनः । अंतरर्थो गमनम् । शीघ्रगमनयुक्ताः । षड्येनासञ्चित् इयेना^१ अपि तस्यां रात्र्यां
निविशन्ते एषा रात्रिः सर्वाणि भूतजातान्यहनि^२ संचारेण श्रान्तानि स्वयमागत्य सुखयतीत्यर्थः ॥

यावया वृक्यं^१ वृकं यवय स्तेनमृम्ये । अथा नः सुतरा भव ॥ ६ ॥

यवय । वृक्यम । वृकम् । यवय । स्तेनम् । मृम्ये । अथ । नः । सुतरा । भव ॥ ६ ॥

हे षमृम्ये । रात्रिनामैतत् । रात्रे षवृक्यं वृकस्य स्त्रियं षवृकं चास्मान् हिंसन्तं षयवय ।
अस्मत्तः पृथक्कुरु । अस्मान् बाधितुं यथा न प्राप्नोति तथा । षस्तेनं तस्करं च षयवय । अस्मत्तो
वियोजय । षअथ अनन्तरं षनः अस्माकं षसुतरा सुखेन तरणीया क्षेमकरी षभव ॥

उप मा पेपिशत्तमः कृष्णं व्यक्तमस्थित । उप ऋणेवं यातय ॥ ७ ॥

उप । मा । पेपिशत् । तमः । कृष्णम् । विऽअक्तम् । अस्थित । उपः । ऋणाऽइव । यातय ॥ ७ ॥

षपेपिशत् भृशं पिशत् सर्ववस्तुष्वाश्लिष्टं षतमः अन्धकारं षकृष्णं कृष्णवर्णं षव्यक्तं विशेषेण
स्वभावा सर्वस्याङ्गकं स्पष्टरूपं वा दृष्टं नैशं तमो माम् षउप षअस्थित उपागच्छत् ॥ संगतकरण
आत्मनेपदम् ॥ हे षउपः उपादेवते त्वम् षऋणेव ऋणानीव तत्तमो षयातय अपगमय । स्तोतृणा-
मृणानि यथा धनप्रदानेनापाकरोपि तथा तमोऽप्यपमारयेत्यर्थः ॥

उप ते गाइवाकरं वृणीष्व दुहितर्दिवः । रात्रि स्तोमं न जिग्युषे ॥ ८ ॥

उप । ते । गाऽइव । आ । अकरम् । वृणीष्व । दुहितः । दिवः । रात्रि । स्तोमम् । न । जिग्युषे ॥ ८ ॥

हे षरात्रि रात्रिदेवते षते त्वां षगाइव पयसो दोग्ध्रीर्धेनूरिव उपेत्य षआकरं स्तुतिभिरभिमुखी-
करोमि ॥ करोतेऽछान्दसे लुङि ‘कृमृदृहृभ्यः’ इति च्लेरडादेशः ॥ षदिवः षदुहितः द्योतमानस्य
सूर्यस्य पुत्रि यद्वा दिवसस्य तनये ॥ ‘परमपि च्छन्दसि’ (पा. सू. २. १. २. ६) इति परस्य
षष्टयन्तस्य पूर्वामन्त्रिताङ्गवद्भावात् पदद्वयसमुदायस्याष्टमिकं सर्वानुदात्तत्वम् ॥ त्वत्प्रसादात् षजिग्युषे
ज्ञानं जिग्युषो^३ मम षस्तोमं षन स्तोत्रमिव हविरपि षवृणीष्व त्वं भजस्व ॥ जयतेर्लिटः कसुः ।
‘सन्लिटोर्जेः’ इत्यभ्यासादुत्तरस्य जकारस्य कुत्वम् । ‘षष्टर्थे चतुर्थी वक्तव्या’ इति चतुर्थी ।
‘वसोः संप्रसारणम्’ इति संप्रसारणम् ॥ ॥ १४ ॥

‘ममाग्ने’ इति नवर्चं षोडशं सूक्तमाङ्गिरसस्य विहव्यस्यार्प वैश्वदेवम् । अस्या जगती
शिष्टास्त्रिष्टुभः । अनुक्रम्यते हि—‘ममाग्ने नव विहव्यो वैश्वदेवं जगत्यन्तम्’ इति । संसवे निमित्तभूते
वैश्वदेवसूक्तस्य पुरस्तादेतत् शंस्यम् । सूत्रितं च—‘ममाग्ने वर्च इति वैश्वदेवसूक्तस्यापि वैतेष्वेव
निविदो दध्यात्’ (आश्व. श्रौ. ६. ६) इति । समावर्तनेऽनेन सूक्तेन सिष्णासुना प्रयुचं समिदा-
धातव्या । सूत्रितं च—‘ममाग्ने वर्च इति प्रयुचं समिधोऽभ्यादध्यात्’ (आश्व. गृ. ३. ९. २) इति ॥

ममाग्ने वर्चो विहवेष्वस्तु वयं त्वेन्धानास्तुन्वं पुषेम ।

मह्यं नमन्तां प्रदिशश्चतस्रस्त्वयाध्यक्षेण पुर्तना जयेम ॥ १ ॥

मम । अग्ने । वर्चः । वि॒ऽह॒वे॒षु । अ॒स्तु । व॒यम् । त्वा । इन्धा॒नाः । तन्व॑म् । पु॒मे ।
म॒ह्यम् । न॒मन्ता॑म् । प्र॒ऽदि॒शः । च॒त॒स्रः । त्वया । अ॒धि॒ऽअ॒क्षेण । पृ॒त॒नाः । ज॒ये॒म ॥ १ ॥

हे ऽअग्ने । विविधमाह्वयन्ते येषु शूरा इति विहवाः संग्रामाः । यद्वा । विविधं यागार्थं देवा
आह्वयन्त एष्विति विहवा यज्ञाः ॥ 'ह्रः संग्रसारणं च न्यभ्युषविषु' (पा. सू. ३. ३. ७२)
इत्यधिकरणेऽप्यसंग्रसारणं च । आधादिनोत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । संग्रामेषु यज्ञेषु वा ऽवर्चः दीप्तिः
त्वदनुग्रहात् ऽमम ऽअस्तु भवतु । ऽवयं च ऽत्वा त्वाम् ऽइन्धानाः समिद्धिर्दीपयन्तः ऽतन्वं तव
शरीरं ऽपुषेम हविर्भिवर्धयेम ॥ इन्धेः शानचि श्रसोरलोप उदातनिवृत्तिस्वरेण शानच आद्युदात्तत्वे
प्राप्ते 'विभाषा वेण्विन्धानयोः' (पा. सू. ६. १. २१५) इत्याद्युदात्तत्वम् ॥ तन्वं पुषेम ॥
पुषेर्लिङि लिङ्गादिश्रियङ् ॥ अपि च ऽमह्यं मदर्थम् । 'इयि च' (पा. सू. ६. १. २१२)
इत्यभ्मद आद्युदात्तत्वम् ॥ ऽचतस्रः ऽप्रदिशः प्रकृष्टा दिशः । तद्वायिनो जना इत्यर्थः । ऽनमन्तां
स्वत एव प्रह्वीभवन्तु । नमतेः कर्मकर्तरि लोटि 'न दुहस्नुनमाम्' इति यक्प्रतिषेधः ॥ ऽत्वया
अस्माभिर्हविर्भिः प्रवर्धितेन ऽअध्यक्षेण ईश्वरेण सना ऽपृतनाः शत्रुसेनाः ऽजयेम अभिभवेम ॥

मम दे॒वा वि॒ह॒वे सं॒न्तु सर्व॑ इन्द्र॒वन्तो म॒रुतो॑ विष्णु॒रग्निः ।

मम॒न्तरि॑क्ष॒मु॒रुलो॑कमस्तु॒ मह्यं॑ वा॒तः प॒वतां॑ का॒मे अ॒स्मिन् ॥ २ ॥

मम । दे॒वाः । वि॒ऽह॒वे । सं॒न्तु । सर्वे॑ । इन्द्र॒ऽवन्तः । म॒रुतः॑ । विष्णुः॑ । अ॒ग्निः ।

मम । अ॒न्तरि॑क्षम् । उ॒रु॒ऽलो॒कम् । अ॒स्तु । म॒ह्यम् । वा॒तः । प॒वता॑म् । का॒मे । अ॒स्मिन् ॥ २ ॥

ऽसर्वे ऽदेवाः ऽविहवे संग्रामे यज्ञे वा ऽमम ऽसन्तु ममैव साधका भवन्तु । के पुनस्ते ।
ऽइन्द्रवन्तः इन्द्रेण युक्ताः ऽमरुतो ऽविष्णुरग्निः च । तथा ऽअन्तरिक्षे ऽमम ऽउरुलोकं विस्तीर्ण-
प्रकाशकम् ऽअस्तु ॥ 'लोकं दर्शने' । भावे घञ् । लोक आलोकः प्रकाशः । उरुर्लोको यस्येति
बहुव्रीहीं पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ अपि च ऽअस्मिन् ऽकामे कामयितव्ये फले निमित्तभूते सति
ऽवातः वायुः ऽपवताम् अनुगुणं प्रवातु ॥ 'पूङ् पवने' । भौवादिकः । 'ऊङिदम्' इत्यादिना
इदमः सप्तम्या उदात्तत्वम् ॥

मयि॑ दे॒वा द्र॒वि॒ण॒मा य॑जन्तां म॒य्या॒शीर॑स्तु मयि॑ दे॒वहू॑तिः ।

दै॒व्या हो॒तारो॑ व॒नुप॑न्त॒ पूर्वे॑ऽरि॒ष्टाः स्या॑म॒ तन्वा॑ सु॒वीराः॑ ॥ ३ ॥

मयि॑ । दे॒वाः । द्र॒वि॒ण॒म् । आ । य॒जन्ता॑म् । मयि॑ । आ॒ऽशीः । अ॒स्तु । मयि॑ । दे॒व॒ऽहू॑तिः ।

दै॒व्याः । हो॒तारः । व॒नु॒प॒न्त॒ । पूर्वे॑ । अ॒रि॒ष्टाः । स्या॑म॒ । त॒न्वा । सु॒वीराः॑ ॥ ३ ॥

ऽदेवाः सर्वे ऽद्रविणं धनं ऽमयि स्तोतरि ऽआ ऽयजन्तां गमयन्तु । मह्यं ददत्स्वित्यर्थः ।
तथा ऽआशीः आशंसनीयं यज्ञफलं च ऽमयि एव ऽअस्तु । देवानां हूतिराह्वानमस्मिन्निति ऽदेवहूतिः
यज्ञः । स च ऽमयि अस्तु । अपि च देवानामिमे ऽदैव्याः । 'देवाद्यजत्रो' इति यञ् । तादृशाः
ऽहोतारः साधुहोमनिष्पादका मदीया ऋत्विजः ऽपूर्वे अन्यदीयेभ्य ऋत्विग्भ्यः प्रथमभाविनः सन्तः
ऽवनुपन्त देवान् संभजन्ताम् ॥ वनतेऽछान्दसे लङि 'व्यत्ययो बहुलम्' इति त्रयो विकरणा
उपश्रयः सिन्हापौ च । अडभावश्छान्दपः ॥ वयं च ऽतन्वा शरीरेण ऽअरिष्टाः अहिंसिताः ऽसुवीराः
सुपुत्राश्च ऽस्याम भवेम ॥ 'वीरवीर्यौ च' इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् ॥

मह्यं यजन्तु मम यानि हव्याकूतिः सत्या मनसो मे अस्तु ।

एनो मा नि गां कतमच्चनाहं विश्वे देवासो अधि वोचता नः ॥ ४ ॥

मह्यम् । यजन्तु । मम । यानि । हव्या । आऽकूतिः । सत्या । मनसः । मे । अस्तु ।

एनः । मा । नि । गां । कतमत् । चन । अहम् । विश्वे । देवासः । अधि । वोचत । नः ॥ ४ ॥

१ मह्यं मदर्थं २ यजन्तु ऋत्विजो देवान् हविर्भिर्यजन्तु । यद्वा । पष्ठर्थे चतुर्थी । मह्यं मदीया ऋत्विज इत्यर्थः । ३ मम स्वभूतानि हव्यानि ४ यानि हवींषि चरुपुरोडाशादीनि सन्ति तैर्हविर्भिरित्यर्थः । तथा ५ मे ५ मनसः ५ आकूतिः संकल्पनमभीष्टस्य प्रार्थनं ५ सत्या यथार्थम् ६ अस्तु । अपि च ७ अहं ७ कतमच्चन किमपि ८ एनः पापं ९ मा ९ नि ९ गां मा नियतं निकृष्टतरं वा गच्छेयम् । पापं मा कार्यमित्यर्थः ॥ एतेर्माङ्गि लुङि 'इणो गा लुङि' इति गादेशः । 'गातिस्था' इति सिचो लुक् ॥ अपि च हे १ विश्वे सर्वे २ देवासः देवाः यूयं ३ नः अस्माकम् ४ अधि ५ वोचत विवादपदेषु पक्षपातेन धृतं ॥ वक्तव्येति व्यत्ययेनाह । 'वच उम्' इत्युमागमः ॥

देवीः पलुर्वीरु नः कृणोत विश्वे देवास इह वीरयध्वम् ।

मा हास्महि प्रजया मा तनूभिर्मा रधाम द्विपते सोम राजन् ॥ ५ ॥

देवीः । पट् । उर्धीः । उरु । नः । कृणोत । विश्वे । देवासः । इह । वीरयध्वम् ।

मा । हास्महि । प्रजया । मा । तनूभिः । मा । रधाम । द्विपते । सोम । राजन् ॥ ५ ॥

हे १ पट् २ उर्धीः पट्संख्याका उर्ध्वः । एताश्चान्यत्रास्नायन्ते—'पण्मोर्वीरहमः पान्तु द्यौश्च पृथिवी चाहश्च रात्रिश्चापश्चौपधयश्च' इति । ईदृश्यो ह ३ देवीः देव्यः ॥ जसि 'वा छन्दसि' इति पूर्वसवर्णदीर्घः । 'नामन्त्रिते समानाधिकरणे सामान्यवचनम्' इत्यस्याविद्यमानत्वनिषेधेन पलुर्वीरित्यनयोरामन्त्रितयोः पदात्परत्वादाष्टमिकमामन्त्रितानुदात्तत्वम् ॥ ता यूयम् ५ उरु विस्तीर्ण धने ५ नः अस्माकं ५ कृणोत कुरुत ॥ 'कृवि हिंसाकरणयोश्च' । 'धन्विक्कृण्वोरच्च' इत्यु-प्रत्ययः । 'तसनसनथनाश्च' इति तस्य तबादेशः ॥ हे १ विश्वे सर्वे २ देवामः देवाः यूयं च ३ इह अस्मिन् धने प्राप्तये विषये ४ वीरयध्वं विक्रामयत । यथा वयं तद्धनं लभेमहि तथा वीर्यवन्तो यूयं प्रयतध्वमित्यर्थः ॥ 'वीर विक्रान्तौ' । अपि च ५ प्रजया पुत्रादिरूपया ५ मा ५ हास्महि वयं मा परित्यज्येमहि^२ । ५ मा च ५ तनूभिः शरीरैस्स्यज्येमहि^३ । अस्मान् कदाचिदपि पुत्रादयः शरीराणि च मा परित्याक्षुरित्यर्थः ॥ 'ओहाक् त्यागे' । अस्मान् कर्मणि लुङि चिण्व-ज्ञावाभावे रूपमेतत् ॥ तथा हे ५ राजन् राजमान यद्वास्माकं स्वामिन् हे ५ सोम ५ द्विपते अप्रीतिं कुर्वते ॥ द्विषः शतरि अदादिवात् शपो लुक् । 'शतुरनुमः' इति विभक्तेः उदात्तत्वम् । 'पष्ठर्थे चतुर्थी वक्तव्या' इति चतुर्थी ॥ द्विषतः शत्रोः ५ मा ५ रधाम मा वशं प्राप्नुयाम तथा त्वं कुर्वित्यर्थः । 'रथ्यतिर्वशगमने' (निरु. ६. ३२) इति यास्कः । यद्वा । द्विषते शत्रवे तदर्थं मा रधाम । परिपक्वा हननार्हा मा भूम ॥ 'रध हिंसासंराद्धयोः' । संराद्धिः पाक इति तद्वृत्तिः । माङ्गि लुङि पुषादिवात् छेरङादेशः ॥ ॥ १५ ॥

अग्नें मन्युं प्रतिनुदन् परेषामर्द्धधो गोपाः परि पाहि नुस्त्वम् ।

प्रत्यञ्चो यन्तु निगुतः पुनस्तेऽभैषां चित्तं प्रबुधां वि नैशत् ॥ ६ ॥

१. ग-त-भ-मु-यथार्था । २. त-भ-परित्यजेमहि । ३. त-भ-°स्त्यजेमहि ।

अग्ने । म॒न्युम् । प्र॒ति॒ऽनु॒दन् । परे॑पाम् । अर्द॑ब्धः । गो॒पाः । परि॑ । पा॒हि॒ । नः । त्वम् ।
प्र॒त्य॒ञ्चः । यु॒न्तु । नि॒ऽगु॒तः । पुन॑रिति । ते । अ॒मा । ए॒पाम् । चि॒त्तम् । प्र॒ऽबु॒धा॒म् । वि । ने॒शत् ॥ ६ ॥

हे ऽअग्ने ऽपरेषां शत्रूणां ऽमन्युं क्रोधं ऽप्रतिनुदन् प्रतिमुखं प्रेरयन् तिरस्कुर्वन् ऽअर्दब्धः केना-
प्यर्हिसितो ऽगोपाः गोपायिता ॥ 'गुपू रक्षणे' इत्यस्मात् आयप्रत्ययान्तात् किपि वेरपृक्तस्य
लोपात् पूर्वं वलि लोपे रूपमेतत् ॥ ईदृशः ऽत्वं ऽनः अस्मान् ऽपरि ऽपाहि परितः सर्वतो रक्ष । ऽते
शत्रवः ऽप्रत्यञ्चः प्रत्यञ्चन्तः प्रतिनिवर्तमानाः ऽनिगुतः ॥ 'गुह् अग्यक्ते शब्दे' । अस्मात् किपि
तुक् ॥ भयेन गद्गदरूपमव्यक्तं शब्दं नितरां कुर्वन्तः ऽपुनः ऽयन्तु स्वकीयं स्थानं पुनर्गच्छन्तु । अपि
च ऽप्रबुधां प्रबुध्यमानानाम् ऽएषां शत्रूणां ऽचित्तं ज्ञानसाधनं मनः ऽअमा सह युगपदेव ऽवि
नेशत् विनश्यतु ॥ प्रत्येकाभिप्रायेणैकवचनम् । 'गश अदर्शने' इत्यस्माच्छान्दसो लुङ् । पुषादि-
त्वात् च्लेरहादेशः । 'नशिमन्योरलिट्येत्वं वक्तव्यम्' (पा. सू. ६. ४. १२०. ५) इत्यकारस्यैत्वम् ॥

धा॒ता धा॒तॄणां॑ भुव॑नस्य यस्पति॑र्दे॒वं त्रा॒तार॑मभिमा॒तिपा॒हम् ।

इ॒मं य॒ज्ञम॒श्विनो॒भा बृ॒हस्पति॑र्दे॒वाः पा॑न्तु यज॑मानं न्य॒र्थात् ॥ ७ ॥

धा॒ता । धा॒तॄणा॒म् । भुव॑नस्य । यः । पति॑ । दे॒वम् । त्रा॒तार॑म् । अ॒भिमा॒ति॒ऽसह॑म् ।

इ॒मम् । य॒ज्ञम् । अ॒श्विना॑ । उ॒भा । बृ॒हस्पति॑ । दे॒वाः । पा॑न्तु । यज॑मानम् । नि॒ऽअ॒र्थात् ॥ ७ ॥

ऽधातूणां स्रष्टृणामपि ऽधाता स्रष्टा ऽभुवनस्य कृत्स्नस्य भूतजातस्य ऽयः इन्द्रः सविता वा
ऽपतिः पालयिता तं ऽदेवं देवनशीलं ऽत्रातारं सर्वेभ्यो भयेभ्यः पालयितारम् ऽअभिमातिपाहम्
अभिमातीनां शत्रूणां सोढारमभिभवितारम् एवंगुणविशिष्टमिन्द्रं सवितारं वा स्तौमीति शेषः ॥
'पह अभिभवे' । 'छन्दसि सहः' इति णिवप्रत्ययः । छान्दसं विभक्त्युदात्तत्वम् ॥ ऽउभा उभा-
वश्विनौ ऽबृहस्पतिः चैतत्प्रमुखाः सर्वे ऽदेवाः ऽइमं ऽयज्ञम् अनुष्ठीयमानं ऽयजमानं च ऽन्यर्थात्
निकृष्टार्थात् पापात् । यद्वा । अर्थस्य प्रयोजनस्याभावो न्यर्थम् । तस्मात् ऽपान्तु रक्षन्तु सफलं
कुर्वन्त्वित्यर्थः ॥ 'नेरनिधाने' (पा. सू. ६. २. १९२) इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् ॥

उ॒रु॒व्यचा॑ नो म॒हिषः॑ श॒र्म यंस॑दस्मिन् ह॒वै पुरु॑हूतः पुरु॒क्षुः ।

स नः॑ प्र॒जायै॑ ह॒र्यश्च॑ मृ॒ळये॑न्द्र॒ मा नो॑ रीरि॒षो मा परा॑ दाः ॥ ८ ॥

उ॒रु॒ऽव्यचा॑ । नः । म॒हिपः । श॒र्म । यंस॑त् । अ॒स्मिन् । ह॒वै । पुरु॑ऽहूतः । पुरु॑ऽक्षुः ।

सः । नः । प्र॒ऽजायै॑ । ह॒रि॒ऽअ॒श्व । मृ॒ळय॑ । इन्द्र॑ । मा । नः । रि॒रि॒ऽ । मा । परा॑ । दाः ॥ ८ ॥

ऽउरुव्यचाः विस्तीर्णयापनः ऽमहिपः महान् पूज्यो वा ऽपुरुहूतः बहुभिर्यजमानैराहूतः
ऽपुरुक्षुः बहुनिवासः ॥ क्षियतेः 'मितद्वादिभ्य उपसंख्यानम्' (पा. सू. ३. २. १८०. १)
इति डुप्रत्ययः ॥ यद्वा । पुरुभिर्बहुभिः शन्यमानः स्तूयमानः ॥ पूर्ववत् डुप्रत्ययः । औणादिके कर्मणि
किपि वा 'अनित्यमागमशासनम्' इति तुगभावः ॥ ईदृशः इन्द्रः ऽअस्मिन् ऽहवे यज्ञे । ह्ययन्ते
अस्मिन् हवीं पीति हवो यज्ञः । जुहोतेरधिकरणेऽपि ॥ यद्वा । अस्मिन् हवे त्वद्विषये आह्वाने ॥ 'आवे-
ऽनुपसर्गस्य' इति ह्यतेरपि संप्रसारणं च ॥ ऽनः अस्मभ्यं ऽशर्म सुखं ऽयंसत् यच्छतु ददास्वित्यर्थः ॥

यमेल्लेव्यडागमः । 'सिन्धुलम्' इति सिप् ॥ हे ऽहर्यश्च हरी अश्चौ यस्य तादृश हे ऽइन्द्र ऽसः त्वं
 ऽनः अस्माकं ऽप्रजायै । द्वितीयार्थे चतुर्थी । प्रजां पुत्रपौत्रादिकां ऽमृच्छय सुखय । ऽनः अस्मान् ऽमा
 ऽरीरिषः मा हिंसीः । ऽमा च ऽपरा ऽदाः । परादानं परिस्थागः । मा परित्याक्षीरित्यर्थः ॥

ये नः सुपत्ना अप ते भवन्त्विन्द्राग्निभ्यामव बाधामहे तान् ।

वसवो रुद्रा आदित्या उपरिस्पृशं मोग्रं चेतारमधिराजमक्रन् ॥ ९ ॥

ये । नः । सुपत्नाः । अप । ते । भवन्तु । इन्द्राग्निभ्याम् । अव । बाधामहे । तान् ।

वसवः । रुद्राः । आदित्याः । उपरिस्पृशम् । मा । उग्रम् । चेतारम् । अधिराजम् । अक्रन् ॥ ९ ॥

ऽनः अस्माकं ऽये ऽसपत्नाः शत्रवः ऽते ऽअप ऽभवन्तु अपगता भवन्तु । स्वस्थानादपगताः
 प्रच्युता भवन्तु । ऽतान् सपत्नान् ऽइन्द्राग्निभ्यां हविर्भिः स्तुत्या च प्रसन्नाभ्यामनुगृहीता वयम् ऽअव
 ऽबाधामहे निकृष्टतरं विनाशायामः । अपि च ऽवसवो ऽरुद्रा ऽआदित्याः च ऽमा माम् ऽउपरिस्पृशम्
 उन्नतपदस्य संस्पृष्टारं सर्वेभ्यः श्रेष्ठम् ऽअक्रन् कुर्वन्तु । तथा ऽउग्रम् उद्वर्णबलं ऽचेतारं चेतितारम् ॥
 छान्दस इडभावः ॥ सर्वस्य ज्ञातारम् ऽअधिराजं सर्वेषामधीश्वरं च मां कुर्वन्तु ॥ करोतेऽछान्दसे
 लुङि 'मन्त्रे घस' इत्यादिना च्लेलुक् ॥ १६ ॥ ॥ १० ॥

एकादशेऽनुवाके त्रयोविंशतिसंख्याकानि सूक्तानि । तत्र 'नासदासीत्' इति सप्तचं प्रथमं
 सूक्तं त्रैपुभम् । परमेष्ठी नाम प्रजापतिकर्षिः । वियदादिभावानां सृष्टिस्थितिप्रलयादीनामत्र प्रति-
 पाद्यत्वात् तेषां कर्ता परमात्मा देवता । तथा चानुक्रान्तं—'नामस्तस्य प्रजापतिः परमेष्ठी भाववृत्तं
 तु' इति । गतो विनियोगः ॥

नासदासीन्नो सदासीत्तदानीं नासीद्रजो नो व्योमा परो यत् ।

किमावरीवः कुह कस्य शर्मन्नम्भः किमासीद्गहनं गभीरम् ॥ १ ॥

न । असत् । आसीत् । नो इति । सत् । आसीत् । तदानीम् ।

न । आसीत् । रजः । नो इति । विऽओम् । परः । यत् ।

किम् । आ । अवरीवरिति । कुह । कस्य । शर्मन् । थम्मः । किम् । आसीत् । गहनम् । गभीरम् ॥ १ ॥

'तपस्तन्महिनाजायतैकम्' इत्यादिनाग्रे सृष्टिः प्रतिपादयिष्यते । अधुना ततः प्रागवस्था
 निरस्तसमस्तप्रपञ्चा या प्रलयावस्था सा निरूप्यते । ऽतदानीं प्रलयदशायामवस्थितं यदस्य जगतो
 मूलकारणं तत् ऽअसत् शशविषाणवन्निरूपार्थं ऽन ऽआसीत् । न हि तादृशात् कारणादस्य सतो
 जगत उत्पत्तिः संभवति । तथा ऽनो ऽसत् नैव सदात्मवत् सत्त्वेन निर्वाच्यम् ऽआसीत् । यद्यपि
 सदसदात्मकं प्रत्येकं विलक्षणं भवति तथापि भावाभावयोः सहावस्थानमपि^१ संभवति । कुतस्तयोः
 तादात्म्यमिति उभयविलक्षणमनिर्वाच्यमेवासीदित्यर्थः । ननु नो सदिति पारमार्थिकसत्त्वस्य निषेधः ।
 तद्वात्मनोऽप्यनिर्वाच्यत्वप्रसङ्गः । अथोच्येत । न^२ । आनीदवातमिति तस्य सत्त्वमग्रे वक्ष्यते परिशेषा-
 न्मायाया एवात्र सत्त्वं निषिध्यत इति । एवमपि तदानीमिति विशेषणानर्थक्यं व्यवहारदशायामपि

१. त१.२.३.६.७.८-भ-एषां । २. ग-त-भ२.५-सद्भावावस्थानमपि । ३. ग-त१.२.३.६.७.
 ८-भ-'न' नास्ति ।

तस्याः पारमार्थिकसत्त्वाभावात्^१ । अथ व्यावहारिकसतां पृथिव्यादीनां भावानां^२ विद्यमानत्वात्
 कथं नो सदिति निषेधः । तत्राह । 'नासीद्गज इत्यादि । 'लोका रजांस्युच्यन्ते' (निरु. ४. १९)
 इति यास्कः । अत्र च सामान्यापेक्षमेकवचनम् । व्योम्नो वक्ष्यमाणत्वात्तस्याधस्तनाः पातालादयः
 पृथिव्यन्ता नासन्नित्यर्थः । तथा 'व्योम अन्तरिक्षं तदपि 'नो नैवासीत् । पर इति सकारान्तं
 परस्तादित्यर्थं वर्तते । परशब्दाच्छान्दसोऽस्तात्तरर्थेऽतिप्रत्ययः । 'परः व्योम्नः परस्तादुपरिदेशे
 शुलोकप्रभृतिसत्यलोकान्तं 'यत् अस्ति तदपि नासीदित्यर्थः । अनेन चतुर्दशभुवनगर्भं ब्रह्माण्डं
 स्वरूपेण निषिद्धं भवति । अथ तदावरकत्वेन^३ पुराणेषु प्रसिद्धानि यानि विषदादिभूतानि तेषामव-
 स्थानभेदं तदावरणनिमित्तं चाक्षेपमुखेन क्रमेण निषेधयति किमावरीवरिति । 'किम् आवरणीयं
 तत्त्वमावरकभूतजातम् 'आवरीवः । अत्यन्तमावृणुयात् । आचार्याभावात् तदावरकमपि^४ नासी-
 दित्यर्थः ॥ वृणोतेर्यङ्लुगन्ताच्छान्दसे लङि तिपि रूपमेतत् ॥ यद्वा । किमिति प्रथमैव । किं तत्त्व-
 मावरकमावृणुयात् । आव्रियमाणवत्तदपि स्वरूपेण नासीदित्यर्थः । आवृण्वत् तत्त्वं 'कुह कुत्र
 देशोऽवस्थायावृणोति । आधारभूतस्तादृशो देशोऽपि नासीदित्यर्थः ॥ किंशब्दान् सप्तम्यर्थे ह प्रत्ययः ।
 'कु तिहोः' (पा. सू. ७.२.१०४) इति प्रकृतेः क्कादेशः ॥ 'कस्य 'शर्मन् कस्य वा भोक्तुर्जीवस्य
 शर्मणि'^५ सुखदुःखसाक्षात्कारलक्षणे भोगे निमित्तभूते सति तदावरकं तत्त्वमावृणुयात् । जीवा-
 नामुपभोगार्था हि सृष्टिः । तस्यां हि सत्यां ब्रह्माण्डस्य भूतैरावरणं प्रलयदशायां च भोक्तारो जीवा
 उपाधिविलयात् प्रलीनाः^६ इति कस्य^७ कश्चिदपि भोक्ता^८ न संभवतीत्यावरणस्य निमित्ताभावादपि
 तन्न घटत इत्यर्थः । एतेन भोग्यप्रपञ्चवत् भोक्तृप्रपञ्चोऽपि तदानीं नासीदित्युक्तं भवति ॥ किंशब्दा-
 दुत्तरस्य डसः 'सावेकाचः' इति प्राप्तस्योदात्तत्वस्य^९ 'न गोश्वन्साववर्ण'^{१०} इति प्रतिषेधः । 'सुपां
 सुलुक्'^{११} इति शर्मणः सप्तम्या लुक् ॥ यद्यपि सावरणस्य ब्रह्माण्डस्य निषेधेन तदन्तर्गतमप्यसत्त्वमपि^{१२}
 निराकृतं तथापि 'आपो वा इदमग्रे सलिलमासीत्' (तै. सं. ७. १. ५. १) इति श्रुत्या कश्चिदपां
 सञ्जावमाशङ्केत । तं प्रत्याचष्टे अग्निः किमासीत् इति । 'गहनं दुष्प्रवेशं 'गभीरं दुरवस्थानमत्य-
 गाधम् ईदृशम् 'अग्निः 'किमासीत् । तदपि नैवासीदित्यर्थः । श्रुतिस्त्ववान्तरप्रलयविषया ॥

न मृत्युरासीदुमृतं न तर्हि न रात्र्या अहं आसीत्प्रकृतः ।

आनीदवातं स्वधया तदेकं तस्माद्भान्यन्न परः किं चनास ॥ २ ॥

न । मृत्युः । आसीत् । अमृतम् । न । तर्हि । न । रात्र्याः । अहः । आसीत् । प्रकृतः ।

आनीत् । अवातम् । स्वधया । तत् । एकम् ।

तस्मात् । ह । अन्यत् । न । परः । किम् । चन । आस ॥ २ ॥

ननुक्तस्य प्रतिसंहारस्य संहर्त्रपेक्षत्वात् स एव संहर्ता मृत्युर्विद्यत इत्यत आह 'न मृत्यु-
 रासीत् इति । ननु यदि स नासीत् तर्हि तदभावकृतम् 'अमृतम् अमरणं प्राणिनामवस्थानं तदानीमपि

१. त-सत्त्वाभावात् इति तु न प्रलयदशाया एव वर्णनीयत्वेन तदुपादानौचित्यात् तदानीमपि
 तत्सत्त्वेन तदबाधात् । २. त१.३-भावानां तदामि; त७-भाषानां तदपि । ३. ग-त१.२.३.६.७.८-
 भ-तदावरणत्वेन; त४.५-तदावरत्वेन । ४. त२.७-भ२.४.८-तद्रक्षकमपि; त३.८-भ५-तत्रक्षकमपि;
 त६-ततक्षकमपि । ५. त१.३.७-भ२.८-मु-शर्मणि सुखे । ६. ग-त१.२.३.६.७.८-म-मु-प्रविलीना ।
 ७. ग-कस्यचिदपि भोगो; त१.७-भ२.४.७.८-कस्यचिदपि भोगो; त२.३.६.८-कांस्यचिदपि भोगो ।
 ८. ग-त४.५-भ२ प्राप्तस्योदात्तस्य; त१.२.३.६.७.८-म-मु-प्राप्तस्य । ९. त१.२.६.७-भ२.८-मप्यसत्त्व-
 मपि; त४-महत्त्वमपि; त५-माप्राप्तत्वमपि; त८-भ२-मत्त्वमपि; भ४.७-मसत्त्वमपि ।

स्यात् तत्राह । ^१अमृतं ^२न ^३तर्हि इति । तर्हि तस्मिन् प्रतिहारसमये । अयं भावः । सर्वेषां प्राणिनां परिपक्वं भोगहेतुभूतं सर्वं कर्म यदोपभुक्तमासीत् तदा भोगाभावाज्जिप्रयोजनमिदं जगदिति परमेश्वरस्य मनसि संजिहीर्षां जायते । तथैव स मृत्युः^४ सर्वं जगत् संहरत^५ इति किमनेन मृत्युना संहरां तदभाव-कृतं वा कथममरणं स्यादिति । एतदेवाभिप्रेत्य कठैराम्नायते—‘ यस्य ब्रह्म च क्षत्रं चोभे भवत ओदनः । मृत्युर्यस्योपसेवनं क इत्या वेद यत्र सः ’ (क. उ. २. २५) इति । नन्वेतस्य सर्वस्याधिकरणभूतः कालो विद्यत इत्यत आह न रात्र्या इति । ^६रात्र्याः ^७अह्नः च ^८प्रकृतः प्रज्ञानं ^९न ^{१०}आसीत् । तद्धेतु-भूतयोः सूर्याचन्द्रमसोरभावात् । एतेनाहोरात्रनिषेधेन तदात्मको मासर्तुसंवत्सरप्रभृतिकः सर्वः कालः प्रत्याख्यातः । कथं तर्हि नो सदासत्तदानीमिति कालवाची प्रत्ययः । उपचारादिति ब्रूमः । यथेदा-नीतननिषेधस्य कालोऽवच्छेदकस्तथा मायापि तदवच्छेदहेतुरित्यवच्छेदकत्वसाम्येनाकालेऽपि काल-वाची प्रत्ययः । यद्वादिष्य ब्रह्मणः परमार्थसत्त्वमग्रे वक्ष्यत इति तदिदानीं दर्शयस्थानीदिति । ^{११}तत् सकलवेदान्तप्रसिद्धं ब्रह्मतत्त्वम् ^{१२}आनीत् प्राणितवत् । नन्वेवं प्राणनकर्तुर्जीवभावापन्नस्यैव ब्रह्मणः सत्त्वं स्यात् न विवक्षितस्य निरुपाधिकस्य ब्रह्मणः । ‘ अप्राणो ह्यमनाः शुद्धः ’ इति तस्य प्राण-संबन्धाभावात् तत्राह आनीदवातमिति । अयमाशयः । आनीदित्यत्र धात्वर्थक्रिया तत्कर्ता तस्य च भूतकालसंबन्ध इति त्रयोऽर्थाः प्रतीयन्ते । तत्र समुदायो न विधीयते यथाप्रेयोऽष्टाकपाल इति येन ब्रह्मणः सत्त्वं न स्यात् । किं तर्ह्यनेन कर्तृत्वमनूद्य भूतकालसत्तालक्षणो गुणो विधीयते दध्ना^{१३} जुहोतीति वाक्यान्तरविहिताग्निहोत्रानुवादेन तत्र गुणविधानम् । तत्राप्यनेन कर्तृत्वविशिष्टस्य न पूर्वकालसत्ता विधीयते^{१४} तन्निषेधानुपपत्तिप्रसङ्गात् अतोऽनेन कर्तृत्वेन इदानींतनेनोपलक्षितं यन्निरुपाधिकं परं ब्रह्म तस्यैव भूतकालसत्ता विधीयत इति न कश्चिदोप इति । नन्वीदृशस्य ब्रह्मणो मायया सह संबन्धा-संभवात् सांख्याभिमतता स्वतन्त्रा सद्रूपा सत्त्वरजस्तमोगुणात्मिका मूलप्रकृतिरेवाभिमतेति कथं^{१५} नो सदिति निषेधः । तत्राह ^{१६}स्वधया इति । स्वस्मिन् धीयते ध्रियत आश्रित्य वर्तत इति स्वधा माया । तथा तद्ब्रह्मैकमविभागापन्नमासीत् । ‘ सहयुक्तेऽप्रधाने ’ (पा. सू. २. ३. १९) इति तृतीया सहशब्द-योगाभावेऽपि सहार्थयोगो भवति ‘ वृद्धो यूना^{१७} ’ (पा. सू. १. २. ६५) इति निपातनाल्लङ्गात् । अत्र प्रकृतिप्रत्ययाभ्यां तस्याः स्वातन्त्र्यं निवार्यते । यद्यपि असङ्गस्य ब्रह्मणस्तथा सह संबन्धो न संभवति तथापि तस्मिन्नविद्यया तत्स्वरूपमिव संबन्धोऽप्यध्यस्यते यथा शुक्तिकायां रजतस्य । एतेन सद्रूपत्वमपि तस्याः प्रत्याख्यातम् । ननु यदि माया ब्रह्मणा सहाविभागापन्ना तर्हि तस्या अनिर्वाच्य-त्वात् ब्रह्मणोऽपि तत्प्रसङ्ग इति कथं तस्य सत्त्वमुक्तम् आनीदवातमिति । ब्रह्मणो वा सत्त्वात्तस्या अपि सत्त्वप्रसङ्ग इति कथं नो सदासीदिति सत्त्वप्रतिषेधः । मैवम् । अयुक्तिदृष्टयैक्यावभासेऽपि^{१८} युक्त्या विविच्य मायांशस्यानिर्वाच्यत्वं ब्रह्मणः सत्त्वं च प्रतिपादितम् । ननु इदं दृष्ट्याविति द्वावेव पदार्थौ आनीदवातं स्वधयेति तौ चेदङ्गीक्रियेते तत्किमपरमवशिष्यते यत् नासीद्रजः इत्यादिना प्रतिषिध्येत तत्राह तस्मादिति । ^{१९}तस्माद् तस्मात् खलु पूर्वोक्तान्मायासहितात् ब्रह्मणः ^{२०}अन्यत् ^{२१}किं ^{२२}चन किमपि वस्तु भूतभौतिकात्मकं जगत् ^{२३}न ^{२४}आस न बभूव ॥ ‘ छन्दस्युभयथा ’ इति लिटः सार्वधातु-कत्वादस्तेभूभावाभावः ॥ ननु तदानीमन्यस्य सत्त्वनिषेधो न शङ्क्यः । असत्त्वे चाप्रसक्तत्वाच्च^{२५} निषेधापयोग इत्यत आह पर इति । ^{२६}परः परस्तात् सूत्रेरूर्ध्वं वर्तमानमिदं जगत् तदानीं न बभू-वेत्यर्थः । अन्यथा उक्तरीत्या^{२७} कचिदपि निषेधो न स्यादिति भावः ॥

१. त१.२.३.४.५.६.८-म२.८-मृत्युत्वं; म४-मृत्युकं; म७-मृत्युदकं । २. १.२.३.६.७.८-म-संहियते; त४.५-संहृत् । ३. म२-यथा दध्ना । ४. त-म-विधीयते वा । ५. त२.३.६.७.८-म ४.५.७.८-किं । ६. त१७-म२.५-मु-अनुभवदृष्ट्या ऐक्यावभासेऽपि; त२.३.६.८-म८-अनुभवदृष्ट्या ऐक्यावभासेऽपि; त४.५-अयुक्तिरत् दृष्ट्या ऐक्यावभासेऽपि; म७-अनुभवदृष्ट्या ऐक्याभावेऽपि । ७. त४. ५-एव प्रेरकत्वाच्च । ८. त-म-उक्तनीत्या ।

तम आसीत्तमसा गूळहमग्रेऽप्रकेतं सलिलं सर्वमा इदम् ।

तुच्छयेनाभ्वर्पिहितं यदासीत्तपस्तन्महिनाजायतैकम् ॥ ३ ॥

तमः । आसीत् । तमसा । गूळहम् । अग्रे । अप्रकेतम् । सलिलम् । सर्वम् । आः । इदम्
तुच्छयेन । आभु । अपिऽहितम् । यत् । आसीत् ।
तपसः । तत् । महिना । अजायत् । एकम् ॥ ३ ॥

ननूत्प्रकारेण यदि पूर्वमिदं जगन्नासीत् कथं तर्हि तस्य जन्म । जायमानस्य जनिक्रियायां कर्तृत्वेन कारकत्वात् कारकं च कारणावान्तरविशेष इति कारकस्य सतो नियतपूर्वक्षणवर्तित्वस्य अवश्यंभावात् । अर्थतद्वापपरिजिहीर्षया जनिक्रियायाः प्रागपि तद्विद्यत इत्युच्यते^१ । कथं तस्य जन्म । अत आह तमसा गूळहमग्रे इति । १ अग्रे सृष्टेः प्राक् प्रलयदशायां भूतर्भातिकं सर्वं जगत् २ तमसा ३ गूळहम् । यथा नैशं तमः सर्वपदार्थजातमावृणोति तद्वत् । आत्मतत्त्वस्यावरकत्वान्मायापरसंज्ञं भावरूपाज्ञानमत्र तम इत्युच्यते । तेन तमसा निगूढं संवृतं कारणभूतेन तेनाच्छादितं भवति । आच्छादकात् तस्मात्तमसो नामरूपाभ्यां यदाविर्भवनं तदेव तस्य जन्मेत्युच्यते । एतेन कारणावस्थायामसदेव कार्यमुपपद्यते इत्यसद्वादिनोऽसत्कार्यवादिनो ये मन्यन्ते ते प्रत्याख्याताः । ननु कारणे तममि तज्जगदात्मकं कार्यं विद्यते चेत् कथं नासीद्गज इत्यादिनिषेधः^२ । तत्राह १ तम २ आसीत् इति । तमो भावरूपाज्ञानं मूलकारणम् । तद्रूपता तदात्मनाम् । यतः सर्वं जगत् प्राक् तम आसीदतो निषिध्यत इत्यर्थः । नन्वावरकत्वादावरकं तमः कर्तुं आचार्यत्वाज्जगत्कर्म । कथं तयोः कर्मकर्त्रोस्तादात्म्यम् । तत्राह अप्रकेतमिति । १ अप्रकेतम् अप्रज्ञायमानम् । अयमर्थः । यद्यपि जगत्तममश्च कर्मकर्तृभावो र्थान्तिको विद्यते तथापि व्यवहारदशायामिव तस्यां दशायां नामरूपाभ्यां विस्पष्टं न ज्ञायत इति तादात्म्यवर्णनम् ॥ अत एव मनुना स्मर्यते—‘ आसीदिदं तमोभूतमप्रज्ञातमलक्षणम् । अप्रतर्क्यमनिर्देश्यं प्रसुप्तमिव सर्वतः ’ (मनु. १. ५) इति । कुतो वा न प्रज्ञायते तत्राह १ सलिलम् । ‘ पल गता ’ । औणादिक इलच् । १ इदं दृश्यमानं २ सर्वं जगत् सलिलं कारणेन संगतमविभागापन्नम् ३ आः आसीत् । अस्तेर्लिङ्गि तिपि ‘ बहुलं छन्दसि ’ इतीडभावे ‘ हल्लङ्याभ्यः ’ इति तिलोपे ‘ तिप्यनस्तेः ’ (पा. सू. ८. २. ७३) इति पर्युदासादकाराभावः । यद्वा सलिलमिति लुप्तोपमम् । सलिलमिव । यथा क्षीरेणाविभागापन्नं नीरं दुर्विज्ञानं तथा तमसाविभागापन्नं जगत् शक्यविज्ञानमित्यर्थः । ननु विविधविचित्ररूपभूयसः^३ प्रपञ्चस्य कथमतितुच्छेन तमसा क्षीरेण नीरस्येवाभिभवः । तथा तमोऽपि क्षीरवद्वलवदित्येवोच्यते । तर्हि दुर्बलस्य जगतः सर्गसमयेऽपि नोद्भवसंभव इत्यत आह तुच्छयेन इति । आ समन्ताद्भवतीति १ आभु २ तुच्छयेन । छान्दसो यकारोपजनः । तुच्छेन तुच्छकल्पनेन सदसद्विलक्षणेन भावरूपाज्ञानेन १ अपिहितं छादितम् आसीत् । दधातेः कर्मणि निष्ठा । दधातेर्हि । ‘ गतिरनन्तरः ’ इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् । १ एकम् एकीभूतं कारणेन तमसाविभागतं प्राप्तमपि तत्कार्यजातं १ तपसः स्रष्टव्यपर्यालोचनरूपस्य^४ १ महिना माहात्म्येन १ अजायत उत्पन्नम् । तपसः स्रष्टव्यपर्यालोचनरूपत्वं^५ चान्यत्रास्माद्यते—‘ यः सर्वज्ञः सर्वविद्यस्य ज्ञानमयं तपः ’ (मु. उ. १. १. ९) इति ॥

१. त-इत्युच्येत । २. त४.५.भ२-इत्यादिना तन्निषेधः । ३. त-भ२.४.८-विविधविचित्रभूयसः । ४. त१.२.६.७-भ५-यत्पर्यालोचनरूपत्वं परमेश्वरस्य तपः तस्य महिना महिम्ना महत्वेन । छांदसो वर्णलोपः । अजायत तस्मात्तमोरूपात् कारणात् पुनः प्रादुरासीत् । परमेश्वरस्य तपसः स्रष्टव्यपर्यालोचनरूपत्वं; त३.४.५.८-भ२.४.८-यत् पर्यालोचनरूपत्वं ।

कामस्तदग्रे समवर्तताधि मनसो रेतः प्रथमं यदासीत् ।

सतो बन्धुमसति निरविन्दन् हृदि प्रतीप्या कवयौ मनीषा ॥ ४ ॥

कामः । तत् । अग्रे । सम् । अवर्तत । अधि । मनसः । रेतः । प्रथमम् । यत् । आसीत् ।
सतः । बन्धुम् । असति । निः । अविन्दन् । हृदि । प्रतिऽप्य । कवयः । मनीषा ॥ ४ ॥

ननूकरीत्या यदीश्वरस्य पर्यालोचनं जगतः पुनरुत्पत्तौ कारणं तदेव^१ किंनिबन्धनमित्यत आह
कामस्तदग्र इति । १ अग्रे अस्य विकारजातस्य सृष्टेः प्रागवस्थायां परमेश्वरस्य मनसि १ कामः १ सम-
वर्तत सम्यगजायत । सिसृक्षा जातैत्यर्थः । ईश्वरस्य सिसृक्षा वा किहेतुकेत्यत आह मनस इति ।
१ मनसः अन्तःकरणस्य संबन्धि वासनाशेषेण मायायां विलीनेऽन्तःकरणे समवेतम् । सामान्यापेक्ष-
मेकवचनम् । सर्वप्राण्यन्तःकरणेषु समवेतमित्यर्थः । एतेनात्मनो गुणाधारत्वं प्रस्थास्यातम् । तादृशं
१ रेतः भाविनः प्रपञ्चस्य बीजभूतं १ प्रथमम् अतीते कल्पे प्राणिभिः कृतं पुण्यात्मकं^२ कर्म १ यत् यतः
कारणात् सृष्टिसमये १ आसीत् अभवत् । भूणु वधिष्वजायत परिपक्वं सत् फलोन्मुखमासीदित्यर्थः ।
तत्ततो हेतोः फलप्रदस्य सर्वसाक्षिणः कर्माध्यक्षस्य परमेश्वरस्य मनसि सिसृक्षा अजायतेत्यर्थः ।
तस्यां च जातायां स्रष्टव्यं पर्यालोच्य ततः सर्वं जगत् सृजति । तथा चाम्नायते—‘ सोऽकामयत बहुः
स्यां प्रजापेयेति स तपोऽनप्यत स तपस्तपेदेवं सर्वमसृजत यदिदं किंच ’ (तै. आ. ८. ६) इति
श्रुतिः । आत्मनेत्थमवगमिनेऽर्थं विद्वदनुभवमप्यनुग्राहकत्वेन प्रमाणयति सत इति । १ सतः सत्त्वेन
इदानीमनुभूयमानस्य भवस्य जगतः १ बन्धुं बन्धकं हेतुभूतं कल्पान्तरे प्राण्यनुष्ठितं कर्मसमूहं १ कवयः
कान्तदर्शना अतीतानागतवर्तमानाभिज्ञा योगिनः १ हृदि हृदये निरुद्धया १ मनीषा मनीषया बुद्ध्या ।
‘ सुपां सुलुक् ’ इति तृतीयाया लुक् । १ प्रतीप्य विचार्य । ‘ अन्येषामपि ’ इति साहित्यिको दीर्घः ।
१ असति सद्विलक्षणेऽस्याकृते कारणे १ निरविन्दन् निष्कृत्यालम्बन । विविच्याजानन्नित्यर्थः ॥

तिरश्चीनो विततो रश्मिरेषामधः स्विदासीद्दुपरि स्विदासीत् ।

रेतोधा आसन्महिमान आसन्स्वधा अवस्तात्प्रयतिः परस्तात् ॥ ५ ॥

तिरश्चीनः । विस्तृतः । रश्मिः । एषाम् । अधः । स्वित् । आसीत् । उपरि । स्वित् । आसीत् ।
रेतःऽधाः । आसन् । महिमानः । आसन् । स्वधा । अवस्तात् । प्रयतिः । परस्तात् ॥ ५ ॥

एवमविद्याकामकर्माणि सृष्टेहेतुत्वेनोक्तानि । अधुना तेषां स्वकार्यजनने श्रेष्ठ्यं प्रतिपाद्यते ।
येयं नासदासीदित्यविद्या प्रतिपादिता यश्च कामस्तदग्रे इति कामो मनसो रेतः प्रथमं यदासीदिति
यत्कर्म १ एषाम् अविद्याकामकर्माणां विद्यदादिभूतजातानि सृजतां १ रश्मिः रश्मिसदृशो यथा सूर्यरश्मिः
उदयानन्तरं निमेषमात्रेण युगपत् सर्वं जगत् व्याप्नोति तथा शीघ्रं सर्वत्र व्याप्नुवन् यः कार्यवर्गः
१ विततः विस्तृतः १ आसीत् । स्विदामीत् इति वक्ष्यमाणमत्रापि संबध्यते । ‘ विचार्यमाणानाम् ’
(पा. सू. ८. २. ९७) इति प्लुतः । तत्रोदात्त इत्यनुवृत्तेः स चोदात्तः । १ स्वित् इति वितर्कं ।
स कार्यवर्गः १ प्रथमतः किं १ तिरश्चीनः तिर्यगवस्थितो मध्ये स्थित आसीत् किंवा १ अधः अधस्तात्
१ आसीत् । आहोस्वित् १ उपरि उपरिष्ठात् किमासीत् । ‘ उपरि स्विदासीदिति च ’ (पा. सू. ८. २.
१०२) इत्यनुदात्तः प्लुतः । ‘ आत्मन आकाशः संभूत आकाशाद्वायुर्वायोरग्निः ’ (तै. आ. ८. १)
इत्यादिकया पञ्चमीश्रुत्या तत उद्गातारं ततो होतारमितिवत् क्रमप्रतिपत्तौ सत्यामपि विद्युत्प्रकाशवत्

सर्गस्य शीघ्रव्यापनेन^१ तस्य क्रमस्य दुर्लक्षणत्वादेतेषु त्रिषु स्थानेषु प्राथम्यं कुत्रेति विचार्यते । एवं नाम शीघ्रं सर्वतो दिक्षु सर्गो निष्पन्न इत्यर्थः । एतदेव विभजते । सृष्टेषु कार्येषु मध्ये केचिन्नावाः परेतोधाः रेतसो बीजभूतस्य कर्मणो विधातारः कर्तारो भोक्तारश्च जीवाः आसन् अन्ये भावाः महिमानः । स्वार्थिक इमनिच् । महान्तो वियदादयो भोग्याः आसन् । एवं मायासहितः परमेश्वरः सर्वं जगत् सृष्ट्वा स्वयं चानुप्रविश्य भोक्तृभोग्यादिरूपेण विभागं कृतवानित्यर्थः । अयमेवार्थस्तैत्तिरीयके 'तत्सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशत्' (तै. आ. ८. ६) इत्यारभ्य प्रतिपाद्यते । तत्र च भोक्तृभोग्ययोर्मध्ये स्वधा । अन्ननामैतत् । भोग्यप्रपञ्चः अवस्तात् अवरो निरुद्ध आसीत् । प्रयतिः प्रयतिता भोक्ता परस्तात् पर उत्कृष्ट आसीत् । भोग्यप्रपञ्चं भोक्तृप्रपञ्चस्य शेषभूतं कृतवानित्यर्थः । 'विभाषा परावराभ्याम्' (पा. सू. ५. ३. २९) इति प्रथमार्थे अस्तातिः । 'अस्ताति च' (पा. सू. ५. ३. ४०) इत्यवरशब्दस्यावादेशः । अवस्तादिति संहितायाम् ईषाअक्षादित्वात् प्रकृतिभावः ॥

को अद्वा वेद क इह प्र वोचत्कुत आजाता कुत इयं विसृष्टिः ।

अर्वाग्देवा अस्य विसर्जनेनाथा को वेद यत आबभूव ॥ ६ ॥

कः । अद्वा । वेद । कः । इह । प्र । वोचत् । कुतः । आजाता । कुतः । इयम् । विसृष्टिः ।

अर्वाक् । देवाः । अस्य । विसर्जनेन । अर्थः । कः । वेद । यतः । आबभूव ॥ ६ ॥

एवं भोक्तृभोग्यरूपेण सृष्टिः संप्रहेण प्रतिपादिता । 'एतावद्वा इदमन्नं चैवाज्ञादश्च सोम एवास्त्रमग्निरज्ञाद' (श. ब्रा. १. ४. २. १३) इतिवत् । अथेदानीं सा सृष्टिर्दुर्विज्ञानेति न विस्तरेणाभिहितेत्याह को अद्वेति । कः पुरुषः अद्वा पारमार्थ्येन वेद जानाति । कः वा इह अस्मिंल्लोके प्र वोचत् प्रब्रूयात् । इयं दृश्यमाना विसृष्टिः विविधा भूतभौतिकभोक्तृभोग्यादिरूपेण बहुप्रकारा सृष्टिः कुतः कस्मादुपादानकारणात् । कुतः कस्माच्च निमित्तकारणात् आजाता समन्ताज्जाता प्रादुर्भूता । एतदुभयं सम्यक् को वेद को वा विस्तरेण वक्तुं शक्नुयादित्यर्थः । ननु देवाः अजानन्तः । सर्वज्ञास्ते ज्ञास्यन्ति वक्तुं च शक्नुवन्तीत्यत आह अर्वागिति । देवाः च अस्य जगतो विसर्जनेन वियदादिभूतोत्पत्त्यनन्तरं विविधं यद्भौतिकं सर्जनं सृष्टिस्तेन अर्वाक् अर्वाचीनाः कृताः । भूतसृष्टेः पश्चाज्जाता इत्यर्थः । तथाविधास्ते कथं स्त्रोत्रतेः पूर्वकालीनां सृष्टिं जानीयुः । अजानन्तो वा कथं प्रब्रूयुः । उक्तं दुर्विज्ञानत्वं^२ निगमयति । अथ एवं सति देवा अपि न जानन्ति किल^३ । तद्व्यतिरिक्तः कः नाम मनुष्यादिः वेद तज्जगत्कारणं जानाति यतः कारणात् कृत्स्नं जगत् अबभूव अजायत^४ ॥

इयं विसृष्टिर्यत आबभूव यदि वा दधे यदि वा न ।

यो अस्माध्यक्षः परमे व्योमन्तसो अङ्ग वेद यदि वा न वेद ॥ ७ ॥

इयम् । विसृष्टिः । यतः । आबभूव । यदि । वा । दधे । यदि । वा । न ।

यः । अस्य । अर्वाक्षः । परमे । व्योमन् । सः । अङ्ग । वेद । यदि । वा । न । वेद ॥ ७ ॥

उक्तप्रकारेण यथेदं जगत्सर्जनं दुर्विज्ञानं एवं सृष्टं तज्जगत् दुर्धरमपीत्याह इयमिति । यतः^५ उपादानभूतात् परमात्मनः इयं विसृष्टिः विविधा गिरिनदीसमुद्रादिरूपेण विचित्रा सृष्टिः

१. त. ४. ५. म-७-शीघ्रव्यापने । २. ग-म-शङ्क्यतीत्यत । ३. ग-त. १. २. ३. ६. ७. ८-म-दुर्ज्ञानत्वं । ४. त. १. २. ३. ६. ७. ८-म-'किल' नास्ति । ५. ग-त. २. ३. ६. ७. ८-आजायत । ६. त-म-'यतः' नास्ति ।

१आबभूव आजाता सोऽपि किल १यदि १वा १दधे धारयति १यदि १वा १न धारयति । एवं च को नाम अन्यो भर्तुं शक्नुयात् । यदि धारयेदीश्वर एव धारयेन्नान्य इत्यर्थः । एतेन कार्यस्य धारयितृत्वप्रतिपादनेन ब्रह्मण उपादानकारणत्वमुक्तं भवति । तथा च पारमार्थ्यं सूत्रं—‘प्रकृतिश्च प्रतिज्ञादृष्टान्तानुपरोधात्’ (वे. सू. १. ४. २३) इति । यद्वा । अनेनार्थचर्चेन पूर्वोक्तं सृष्टेर्दुर्ज्ञानस्वमेव ब्रूयति । को वेदेत्यनुवर्तते । इयं विविधा सृष्टिः यतः १आबभूव आ समन्तादजाययेति को वेद । न कोऽपि । नास्त्येव जगतो^१ जन्म न कदाचिदनीदृशं जगदिति बहवो भ्रान्ता भवन्त्यपि । यतः । ‘जनिकर्तुः प्रकृतिः’ (पा. सू. १. ४. ३०) इत्युपादानसंज्ञायां पञ्चम्यास्तसिष् । यस्मात् परमात्मन उपादानभूतादाबभूव^२ तं परमात्मानं को वेद । न कोऽपि । प्रकृतिनः परमाणुभ्यो वा जगज्जन्मेति हि बहवो भ्रान्ताः । तथा स एवोपादानभूतः परमात्मा स्वयमेव निमित्तभूतोऽपि सन् यदि वा दधे विदधे इदं जगत् ससर्ज यदि वा न ससर्ज । असंदिग्धे संदिग्धवचनमेतच्छास्त्राणि चेप्रमाणं स्युरिति यथा । स एव विदधे । न को वेद । अज्ञानन्तोऽपि बहवो जडात् प्रधानादकर्तृकमेवेदं जगत् स्वयमजायतेति विपरीतं प्रतिपन्ना विदधतो^३ विधानमज्ञानन्तोऽपि^४ । स एव उपादानभूत इत्यपि को वेद । न कोऽपि । उपादानादन्यः तदस्थ एवेश्वरो विदधे इति हि बहवः प्रतिपन्नाः । देवा अपि यज्ञ जानन्ति तदर्वाचीनानामेषां तत्परिज्ञाने कैव कथेत्यर्थः । यद्येवं जगत्सृष्टिरत्यन्तदुरवबोधा न तर्हि सा प्रमाणपद्धतिमभ्यास्त इत्याशङ्क्य तत्सद्भावं ईश्वरमेव प्रमाणयति यो अस्येति । १अस्य भूतभौतिकात्मकमय जगतः १यः १अध्यक्षः ईश्वरः १परमे उत्कृष्टे सत्यभूते १व्योमन् व्योमन्याकाशे आकाशवज्जिर्मले स्तप्रकाशे । यद्वा ॥ अवतेस्तर्पणार्थात् ‘अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते’ इति मनिन् । ‘नेद्वशि कृति’ इतीदृशप्रतिषेधः । ‘ज्वरस्वर’^५ इत्यादिना वकारोपधयोः ऊट् । सप्तम्या लुक् । ‘न हि संवुद्धयोः’ इति नलोपप्रतिषेधः ॥ व्योमनि विशेषेण तृप्ते^६ । निरतिशयानन्दस्वरूपे इत्यर्थः । यद्वा । अवतिगंत्यर्थः । व्योमनि विशेषेण गते व्याप्ते । देशकालवस्तुभिरपरिच्छिन्न इत्यर्थः । अथवा । अवतिज्ञानार्थः । व्योमनि विशेषेण ज्ञातरि विशिष्टज्ञानात्मनि । ईदृशे स्वात्मनि प्रतिष्ठितः । श्रूयते हि सनत्कुमारनारदयोः संवादे—‘स भगवः कस्मिन् प्रतिष्ठित इति स्वे महिम्नि’ (छा. उ. ७. २४. १) इति । ईदृशो यः परमेश्वरः १सो १अङ्ग । अङ्गेति प्रसिद्धौ । सांऽपि नाम १वेद जानाति । १यदि १वा १न १वेद न जानाति । को नाम अन्यो जानीयात् । सर्वज्ञ ईश्वर एव तां सृष्टिं जानीयात् नान्य इत्यर्थः ॥ ॥ १७ ॥

‘यो यज्ञः’ इति तत्सर्वं द्वितीयं सूक्तं प्रजापतिपुत्रस्य यज्ञाख्यस्यार्पम् । आद्या जगती शिष्टास्त्रिष्टुभः । अत्रापि यज्ञादीनां केषांचिद्भावानां सृष्टिः प्रतिपाद्यते । अतः स्रष्टव्यत्वेन प्रधानभूतो योऽर्थः सैव देवता । तत्कर्ता^१ प्रजापतिरेव देवता । तथा चानुक्रान्तं—‘यो यज्ञो यज्ञः प्राजापत्यो जगत्याद्या’ इति । गतो विनियोगः ॥

यो यज्ञो विश्वतस्तन्तुभिस्तुत एकशतं देवकर्मभिरायतः ।

इमे वयन्ति पितरो य आययुः प्र वयाप वयेत्यासते तृते ॥ १ ॥

यः । यज्ञः । विश्वतः । तन्तुऽभिः । ततः । एकऽशतम् । देवऽकर्मभिः । आऽयतः ।

इमे । वयन्ति । पितरः । ये । आऽययुः । प्र । वय । अप । वय । इति । आसते । तृते ॥ १ ॥

१. ग-त-भ-‘यतः’ नास्ति । २. त-भ-‘जगतो’ नास्ति । ३. त-भ-उपादानाद्बभूव । ४. त. १. २. ३. ६. ७. ८-भ. २. ४. ८-विदधानोपि विदधानं तं जानतोपि; त. ४. ५-विदधतोपि दधानं जानतोपि; म. ७-विदधेर्जातं जानतोपि । ५. ग-भ. २. ४. ८-तृप्ते नित्यतृप्ते । ६. ग-त. १. २. ३. ६. ८-भ. २. ४. ८-तद्वत् कर्ता ।

१तन्तुभिः तनिनृभिर्विस्तारयितृभिर्वियदादिभूतैः १यः सर्गात्मकः १यज्ञः १विश्वतः सर्वतः १ततः विस्तृतः । तथा १एकशतम् । एकं च शतं चैकशतम् । ' संख्या ' इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । एकोत्तरशतमित्यर्थः । ब्रह्मा येपु शतसंख्येषु आत्मीयसंवरसरेषु जीवति तदभिप्रायेणात्र शतसंख्या^१ । जीवता तेन प्रजापतिना सार्धमेकशतमित्युच्यते । यथा ' शतायुर्वै पुरुषः शतवीर्यं आत्मैकशतः ' (तै. ब्रा. १.७.६.४) इति । अत्यन्तसंयोगे द्वितीया । ब्रह्मणः शतसंवरपर्यन्तं १देवकर्मभिः देवानुद्दिश्य भोक्तृभिः कृतैः कर्मभिः १आयतः दीर्घाभूतः । तावत्कालावस्थायी । एवमायामविस्तारवान् यः उक्तः सर्गात्मको यज्ञस्तं यज्ञम् १इमे १पितरः पालकाः प्रजापतेः प्राणभूता विश्वसृजो देवाः १वयन्ति निर्मिमते । १ये देवाः १आययुः सृष्टव्यं सर्वं जगत् सर्जनेन व्यापुः । अपि च १प्र १वयाप १वयेति । प्रवाणं नाम प्रकृष्टस्य चेतनस्य भोक्तृप्रपञ्चस्य सर्जनम् । अपवानं नाम अपकृष्टस्य निकृष्टस्य अचेतनस्य भोग्यप्रपञ्चस्य सर्जनम् । ' वेज् तन्नुसंताने ' । ' समुच्चयेऽन्यतरस्याम् ' (पा. सू. ३. ४. ३) इति लोट् । तस्य ' लोटो हिस्वां ' इत्यनुवृत्तेर्हिरादेशः । शब्दगुणायदेशाः । ' अतो हेः ' इति लृक् । प्र वयाप वयेति वयन्तः प्रवाणमपवानं च कुर्वन्त इत्यर्थः । एवंभूताः सन्तस्ते विश्वसृजः १तते विस्तृते सत्यलोके १आसते प्राणरूपेण प्रजापतिमुपामते । यद्वा ज्योतिष्टोमादिर्यज्ञ एवंप्रकृत्वेन पटात्मना वर्ण्यते । यो यज्ञो ज्योतिष्टोमादिस्तन्तुभिः तन्तुस्थानीयैः अग्निष्टोमात्यग्निष्टोमादिसंस्थाभेदैः सष्टभिश्छन्दोभिर्वा विश्वतः सर्वतस्ततो विस्तृतः । तथैकशतम् । तृतीयार्थे प्रथमा । एकाधिकेनाग्निचयनेन^२ युक्तैः देवकर्मभिः^३ गवामयनप्रभृतिकैः विश्वसृजामयनान्तैः एकाहादिसत्रात्मकैर्वा आयतो दीर्घाभूत एवमायामविस्तारवान् यज्ञात्मकोऽयं पटः प्रजापतिना सृष्टः । तं पटं पितरोऽस्माकं पितृभूता इमेऽङ्गिरसो वयन्ति । तस्य पटस्य प्राचीनतन्तुस्थानीयानि स्तुतशस्त्राणि प्र^४ वयं^५ त्वं कुरु अप वयं तिरश्चीनतन्तुस्थानीयानि यजूंषि त्वं कुरु इत्येवं परस्परं नियुञ्जाना आसते नियुञ्जन्ति^६ ॥ एवं विस्तृतस्य यज्ञस्य प्रजापतेः सकाशादुत्पत्तिरुत्तरया प्रतिपाद्यते ॥

पुमाँ एनं तनुत उत्कृणत्ति पुमान्वि तन्ने अधि नाकै अस्मिन् ।

इमे मयूखा उप सेदुरु सदः सामानि चक्रुस्तसराण्योतवे ॥ २ ॥

पुमान् । एनम् । तनुते । उत् । कृणत्ति । पुमान् । वि । तन्ने । अधि । नाकै । अस्मिन् ।

इमे । मयूखाः । उप । सेदुः । ॐ इति । सदः । सामानि । चक्रुः । तसराणि । ओतवे ॥ २ ॥

१पुमान् पुरुष आदिपुरुषः प्रजापतिः १एनं यज्ञं १तनुते विस्तारयति । सृष्टवानित्यर्थः । तथा च ब्राह्मणं — ' स प्रजापतिर्यज्ञमतनुत तमाहरत्तेनायजत ' (ऐ. ब्रा. ५. २२) इति ' प्रजापतिर्यज्ञमसृजत यज्ञं सृष्टमनु ब्रह्मश्चेत असृज्येताम् ' (ऐ. ब्रा. ७. १९) इति च । स एव पुमान् सृष्टं तं यज्ञम् १उत्कृणत्ति उद्वेष्टयति । ' कृती वेष्टने ' । रौधादिकः । स एव १पुमान् प्रजापतिः १अस्मिन् भूलोके १नाकै । अकं दुःखं नास्त्यस्मिन्निति नाकः स्वर्गलोकः । ' नभ्राणपात् ' इत्यादिना नजः प्रकृतिभावः । तत्र च १वि १तन्ने इमं यज्ञं विस्तारयति । अधिः ससम्यर्थानुवादी । तनोतेर्लिङि ' तनिपत्योश्छन्दसि ' इत्युपधालोपः । तस्य स्थानिवद्भावात् द्विवचनम् । १मयूखाः रश्मिभूतास्तस्य प्रजापतेः प्राणरमकाः १इमे विश्वसृजो देवाः १सदः सदनं देवयजनस्थानम् १उप १सेदुः । विश्वसर्जनहेतुभूतं विश्वसृजामयनाख्यं यज्ञं कर्तुमुपसीदन्ति । उपसद्य च १सामानि रथन्तरादीनि १ओतवे वयनाय यज्ञाख्यं वस्त्रमोतुं^७ १तसराणि तिर्यक्सराणि^८ तिरश्चीनसूत्राणि १चक्रुः^९ ॥

१. त३.४.५.८-भ२.४.७.८-शतपालकाः । २. त१.२.३.६.७.८-भ२.४.८-एकविधेनाभिचयनेन ।

३. ग-देवकर्मभिः देवानां कर्मभिः; त३.७-भ२.८-देवकर्मभिः देवकर्मभिः । ४. त-भ२.४.८-' प्र यव ' नास्ति । ५. ग-निषीदति । ६. त-भ-वज्रं वातु । ७. ग-त४.५-तिर्यक्सराणि । ८. ग२-चक्रुः कृतवतः ।

कासीत्प्रमा प्रतिमा किं निदानमाज्यं किमासीत्परिधिः क आसीत् ।

छन्दः किमासीत्प्रउगं किमुक्थं यद्देवा देवमयजन्त विश्वे ॥ ३ ॥

का । आसीत् । प्रऽमा । प्रतिऽमा । किम् । निऽदानम् ।

आज्यम् । किम् । आसीत् । परिऽधिः । कः । आसीत् ।

छन्दः । किम् । आसीत् । प्रउगम् । किम् । उक्थम् । यत् । देवाः । देवम् । अयजन्त । विश्वे ॥ ३ ॥

विश्वसर्जनोपायत्वेन प्रजापतिना सृष्टे यज्ञे विश्वस्य सृष्टारो विश्वसृजो देवा विश्वसर्जनाय तं यज्ञमन्वतिष्ठन् । तस्मिन् समये जगतोऽनुत्पत्तेर्जगदन्तःपातिनो यागोपकरणभूताः पदार्थाः कथमासन्नित्यनया प्रश्नः क्रियते । यत् यदा विश्वे सर्वे साध्याः देवाः देवं प्रजापतिम् अयजन्त तदानीं तस्य यज्ञस्य प्रमा प्रमाणम् इयत्ता का कथंभूता आसीत् । तथा प्रतिमा । हविष्प्रति-
योगित्वेन मीयते निर्मायत इति प्रतिमा देवता । सा च तस्य यज्ञस्य कासीत् । तथा निदानम् आदिकारणं यागेऽप्रवृत्तस्य प्रवर्तकं फलं किम् आसीत् । तथा आज्यं घृतमेतदुपलक्षितं हविर्वा तस्य यज्ञस्य किमासीत् । तथा परिधिः । परितो धीयन्त इति त्रयः परिधयो बाहुमात्राः पलाशादिवृक्षज्याः । परिपूर्वात् दधातेः 'उपसर्गे धोः किः' (पा. सू. ३. ३. ९२) इति किप्रत्ययः । सामान्यापेक्षमेकवचनम् । परिधयः क आसन्नित्यर्थः । तथा तस्य यज्ञस्य गायत्र्यादिकं छन्दः किमासीत् । तथा प्रउगम् उक्थम् । उपलक्षणमेतत् । आज्यप्रउगादीन्युक्तानि शास्त्राणि वा कान्यासन् । एतेषु प्रश्नेषु त्रयाणामुत्तरं दृचेनाह ॥

अग्नेर्गायत्र्यभवत् सयुग्वोष्णिहया सविता सं बभूव ।

अनुष्टुभा सोम उक्थैर्महस्वान् बृहस्पतैर्बृहती वाचमावत् ॥ ४ ॥

अग्नेः । गायत्री । अभवत् । सऽयुग्वा । उष्णिहया । सविता । सम् । बभूव ।

अनुऽस्तुभा । सोमः । उक्थैः । महस्वान् । बृहस्पतैः । बृहती । वाचम् । आवत् ॥ ४ ॥

सयुग्वा सहयुक्ता अग्नेः सहायभूता गायत्र्यभवत् । यष्ट्यात् प्रजापतेर्मुखादजायत । देवतासु मध्येऽग्निः छन्दःसु गायत्री च उभावप्यजायेतामित्यर्थः । तथा च तैत्तिरीयकं—' प्रजापति-
रकामयत प्र जायेयेति स मुखतस्त्रिवृते निर्मिमीत तमग्निर्देवतान्वसृज्यत गायत्री छन्दः ' (तै. सं. ७. १. १. ४) इति । उष्णिहया^१ उष्णिक्छन्दसा सह सविता देवः सं बभूव तस्मात् प्रजापतेर्जज्ञे । 'टाप्^२ चापि^३ हलन्तानाम्' इति वचनादुष्णिहशब्दात् टाप् । तथा^४ महस्वान् तेजस्वी सोमः उक्थैः स्तुतशस्त्रैः अनुष्टुभा अनुष्टुप्छन्दसा च सार्धं तस्मादेव प्रजापतेरजायत । तथा बृहस्पतेः देवस्य वाचं वाक्यं बृहती छन्दः आवत् अरक्षत् अगच्छद्वा । बृहत्या^५ सार्धं^६ बृहस्पतिरपि तस्मात् प्रजापतेर्जज्ञे इत्यर्थः ॥

विराणिमन्त्रावरुणयोरभिथ्रीरिन्द्रस्य त्रिष्टुबिह भागो अह्नः ।

विश्वान् देवाञ्जगत्या विवेश तेन चाकुप्र ऋषयो मनुष्याः ॥ ५ ॥

१. त-म-मु-वा । २. ग-म-२-तथाष्णिहया । ३. त-४.५-म-७-आप चैव । ४. त-१.२.३.६.७-
तथा त-१ । ५. त-१.२.३.६.७.८-म-१.४.७.८- 'बृहत्या सार्धं' नास्ति ।

विऽराट् । मित्रावरुणयोः । अ॒भिऽश्रीः । इन्द्र॑स्य । त्रिऽस्तुप् । इ॒ह । भा॒गः । अ॒हः ।
विश्वान् । दे॒वान् । जग॑ती । आ । वि॒वेश । तेन॑ । चा॒क्रे । ऋष॑यः । मनु॑ष्याः ॥ ५ ॥

अपि च 'मित्रावरुणयोः देवयोः' विराट् छन्दः 'अभिःश्रीः' अभिश्रिता आश्रितासीत् । विराजा सह मित्रावरुणावपि प्रजापतेः सकाशादजायेतामित्यर्थः । 'इह' अस्मिन् यज्ञे 'अहः' सवनत्रयरूपस्य 'भागः' मध्यंदिनसवनारूपः अंशः 'त्रिस्तुप्' छन्दश्च इन्द्रस्य अभिश्रयणीयौ आस्ताम् । ताविन्द्रश्च प्रजापतेः सकाशादजायन्तेत्यर्थः । तथा च 'तैत्तिरीयकम्'—'उरसो बाहुभ्यां पञ्चदशं निरमिमीत तमिन्द्रो देवतान्वसृज्यत त्रिष्टुप्छन्दो बृहत्साम' (तै. सं. ७.१.१.४) इति । तथा 'विश्वान् सर्वान्' 'देवान्' 'जगती' छन्दः 'आ' 'विवेश' प्रविष्टवती । विश्वे देवा जगती च प्रजापतेरजायन्तेत्यर्थः । तथा च 'तैत्तिरीयकम्'—'तं विश्वे देवा देवता अन्वसृज्यन्त जगती छन्दो वैरूपं साम' (तै. सं. ७.१.१.५) इति । उक्तेन प्रकारेण प्रतिमा कासीत् छन्दः किमासीत् प्रउगं किमुक्थमिति त्रयाणामुत्तरं जातम् । आज्यं किमासीत् परिधिः क आसीदित्यनयोक्तृतरं पुरुषसूक्ते द्रष्टव्यम् । तत्र इहेवमाप्नायते—'देवा यज्ञमतन्वन वसन्तो अस्यासीदाज्यं ग्रीष्म इध्मः शरद्धविः' 'ससास्यासन् परिधयस्त्रिः सप्त समिधः कृताः' (ऋ. सं. १०. ९०. ६; १५) इति । अयमर्थः । सर्वरसोत्पादको वसन्तः तस्य जगत्सर्जनमाधनस्य यज्ञस्याज्यमासीत् । आज्यदध्यादिभी^१ रसैः सार्धं तादृशो वसन्तोऽजायतेत्यर्थः । सर्वरसानां शोषको ग्रीष्म ऋतुरिध्म आसीत् । शुक्लैः काष्ठैः सार्धं ग्रीष्मोऽजायतेत्यर्थः^२ । पच्यमानव्रीहियुक्तः शरदः स्य यज्ञस्य हविरासीत् । सप्त छन्दांसि त्रिः सप्तैक-विंशतिधा भूत्वा अष्टादश समिधस्त्रयः परिधयश्चासन् । कासीत् प्रमा प्रतिमा किं निदानमित्यनयोरपि प्रश्नयोरप्येवमुत्तरं 'पूर्वं विश्वसृजोऽमृताः शतं वर्षसहस्राणि दीक्षिताः सत्रमासत' इति 'एतेन वै विश्वसृज इदं विश्वमसृजन्त' (तै. ब्रा. ३. १२. ९. २; ८) इति च तैत्तिरीयके समाम्नायते । अतस्तस्य यज्ञस्य सहस्रम्वत्सरपरिमितः कालः प्रमाणम् । विश्वस्य जगतः सर्जनमादिकारणं प्रवर्तकं फलमित्यर्थः । एतदुक्तं भवति । यदा^३ विश्वसृजो देवा देवं प्रजापतिं विश्वसृजामयनाल्येन यागेनायजन् तदोक्ताः सर्वयागोपकरणाः प्रजापतेः सकाशादजायन्तेति । यतोऽग्न्यादिदेवताभिः सह गायत्र्यादीनि सप्त छन्दांसि जातानि अतो हेतोस्तेषां छन्दसामग्न्यादयो देवता इति । छन्दोविचितौ सूत्रितं च—'अग्निः सविता सोमो बृहस्पतिर्मित्रावरुणाविन्द्रो विश्वं देवा देवताः' (पि. सू. ३.६३) इति । एवं प्राजापत्यो यज्ञोऽनुष्ठितः । 'यतेन यज्ञेन' 'ऋषयः' 'मनुष्याः' च 'चाक्लुप्रे' चक्लुपिरे । क्लृप्ताः सृष्टा आसन् ॥ कृपेः कर्मणि लिटि 'हरयोः' इति रेआदेशः । 'कृपो रो लः' (पा. सू. ८.२.१८) इति लत्वम् । तुजादित्वात् अभ्यासदीर्घः । तेनैव यज्ञेन सर्वं जगदसृजन्नित्यर्थः ॥

चा॒क्रे तेन॑ ऋष॑यो मनु॑ष्या य॒ज्ञे जा॒ते पि॒तरौ नः पुरा॑णे ।

पश्य॑न् मन्ये॒ मनसा॑ चक्ष॑सा तान् य इ॒मं य॒ज्ञमय॑जन्त॒ पूर्वे॑ ॥ ६ ॥

चा॒क्रे । तेन॑ । ऋष॑यः । मनु॑ष्याः । य॒ज्ञे । जा॒ते । पि॒तरः । नः । पुरा॑णे ।

पश्य॑न् । मन्ये॒ । मनसा॑ । चक्ष॑सा । तान् । ये । इ॒मम् । य॒ज्ञम् । अय॑जन्त । पूर्वे॑ ॥ ६ ॥

'पुराणे चिरंतने अस्मिन्' यज्ञे 'जाते विश्वसृजिर्वैः' सम्यगनुष्ठिते सति 'यतेन यज्ञेन' 'ऋषयो' 'मनुष्याः' 'नः' अस्माकं 'पितरः' पूर्वपुरुषाश्च 'चाक्लुप्रे' अकल्प्यन्त । असृज्यन्त । 'इमम्

१. त४.५-ओषध्यादिभिः । २. ग-त४.५-भ२.८-ग्रीष्मर्तुरजायतेत्यर्थः । ३. त-म-यद्वा । ४. त१. २.३.६.७.८-म-तस्मिन् ।

ईदृशं^१ यज्ञं^२ ये पूर्वै^३ साध्या देवाः प्रजापतेः प्राणभूताः^४ वयजन्त अग्वतिष्ठन्^५ तान् देवान् प्राणात्मना सर्वत्र वर्तमानान्^६ वक्षसा दर्शनहेतुना^७ मनसा^८ पश्यन् जानन्^९ मन्ये । तानेव विश्व-
चष्टुन्^{१०} देवान् स्तौमि । मन्यतिरर्चतिकर्मा ॥

सहस्तोमाः सहछन्दस आवृतः सहप्रमा ऋषयः सप्त दैव्याः ।

पूर्वेषां पन्थामनुदृश्य धीरा अन्वालेभिरे रथ्यो^३ न रश्मीन् ॥ ७ ॥

सहऽस्तोमाः । सहऽछन्दसः । आऽवृतः । सहऽप्रमाः । ऋषयः । सप्त । दैव्याः ।

पूर्वेषाम् । पन्थाम् । अनुऽदृश्यं । धीराः । अनुऽआलेभिरे । रथ्यः । न । रश्मीन् ॥ ७ ॥

स्तोमैः त्रिवृत्पञ्चदशादिभिः सह वर्तमानाः^१ सहस्तोमाः^२ सहछन्दसः गायत्र्यादिभिः
छन्दोभिः सह वर्तमानाः^३ आवृतः आवर्तमानाः^४ सहप्रमाः । प्रमितिः प्रमा यज्ञस्येयत्तापरिज्ञानम् ।
तेन सह वर्तमानाः^५ दैव्याः देवस्य प्रजापतेः संबन्धिनः यद्वा देवानां यष्टव्यानां संबन्धिनः^६ ऋषयः
द्रष्टारः सतसंख्याकाः शीर्षण्याः । यद्वा । मरीचिप्रमुखाः सप्तर्षयो होत्रादयः सप्त वषट्कर्तारो^७ वा ।
एवंविधा एते पूर्वेषां पूर्वपुरुषाणामङ्गिरःप्रभृतीनां विश्वसृजां देवानां वा पन्थां पन्थानमनुष्ठान-
मार्गम्^८ अनुदृश्य क्रमेण ज्ञात्वा^९ धीराः धीमन्तः सन्तः^{१०} अन्वालेभिरे अनुक्रमेण आरब्धवन्तः ।
यागानुष्ठाने प्रवृत्ता इत्यर्थः । रथ्यो^{११} न यथा रथिनो रथेन युक्ता रथस्य नेतारः सूताः^{१२} रश्मीन् अश्व-
नियोजनार्थो^{१३} प्रप्रहान् सम्यग्रथस्य नयनाय हस्तेनान्वारभन्ते । अन्वारभ्य च सम्यक् तं रथं
प्रवर्तयन्ति एवमेतेऽयनुष्ठानमार्गं श्रुतितोऽवगम्य सम्यगग्वतिष्ठन्नित्यर्थः ॥ ॥१८॥

‘अप प्राचः’ इति सप्तर्चं तृतीयं सूक्तं कक्षीवतः पुत्रस्य सुकीर्त्तार्षम् । चतुर्थ्यनुष्टुप् शिष्टाः षट्
त्रिष्टुभः । चतुर्थीपञ्चम्यावश्विदेवत्ये शिष्टा ऐन्द्रः । तथा चानुक्रान्तम्—‘अप प्राचः सुकीर्त्तिः
काक्षीवतो मध्येऽनुष्टुप्सोत्तरा चाश्विन्यौ’ इति । षष्ठेऽहनि ब्राह्मणाच्छंसिन उक्थशस्त्र एतत्सूक्तम् ।
सूत्रिं च—‘सुकीर्त्तिं ब्राह्मणाच्छंसी वृषाकपिं च पङ्क्तिशंसम्’ (आश्व. श्रौ. ८. ४) इति ।
चातुर्वैशिकेऽहनि माध्यन्दिने सवने मैत्रावरुणस्य ‘अप प्राचः’ इत्येवारम्भणीया कद्रप्रगाथानन्तरं
शंसनीया । सूत्रिं च—‘कद्रन्तः प्रगाथा अप प्राच इन्द्र विश्वा अमित्रान्’ (आश्व. श्रौ. ७. ४)
इति । अहर्गणेष्वपि द्वितीयादिष्वहःसु तस्यैव तस्मिन्नेव शस्त्र आरम्भणीया । सूत्रिं च—
‘आरम्भणीयाः पर्यासान् कद्रतोऽहरहःशस्यानीति होत्रका द्वितीयादिष्वेव’ (आश्व. श्रौ. ७. १) इति ॥

अप प्राच इन्द्र विश्वा अमित्रानपापाचो अभिभूते नुदस्व ।

अपोदीचो अप शूराधराच उरौ यथा तव शर्मन् मदेम ॥ १ ॥

अप । प्राचः । इन्द्र । विश्वान् । अमित्रान् । अप । अपाचः । अभिऽभूते । नुदस्व ।

अप । उदीचः । अप । शूर । अधराचः । उरौ । यथा । तव । शर्मन् । मदेम ॥ १ ॥

हे इन्द्र^१ प्राचः प्रमुखमञ्जतः प्राग्देशे वर्तमानान् । अस्मत्तः पूर्वभागे वर्तमानानित्यर्थः ।
प्रपूर्वाद्भूतेः ‘ऋषिक्’ इत्यादिना क्रिन् । ‘अनिदिताम्’ इति नलोपः । शसि ‘अचः’
इत्यकारलोपे ‘चौ’ इति दीर्घत्वम् । ‘अनिगन्तोऽञ्जतो वप्रथये’ (पा. सू. ६. २. ५२) इति गतेः

प्रकृतिस्वरत्नम् । तादृशान् विधान् सर्वान् अभिमान् शत्रून् अप नुदस्व अस्मतोऽपगमय ।
तथा हे अभिभूते शत्रूणामभिभूतिरिन्द्र अपाचः अपमुखमञ्चतः पृष्ठभागे वर्तमानान् सर्वान्
शत्रून् अप नुदस्व । अपि च उदीचः ऊर्ध्वमञ्चतः उपरिवर्तमानान् । उत्पूर्वादञ्चतेः पूर्ववत् किनि
' उद ईत् ' इत्यञ्चतेरकारस्येकारः । पूर्ववत्स्वरः । तथाविधानपि शत्रून् अप नुदस्व । तथा हे शूर
शौर्यवन्निन्द्र अधराचः अधरदेशमधोभागमञ्चतश्च अधस्तनानपि शत्रून् अप नुदस्व । अधरशब्दोप-
पदादञ्चतेः शसि पूर्ववत् प्रक्रिया । ' चौ ' इति पूर्वपदस्यान्तादात्तः । उरौ विस्तीर्णे तव संबन्धिनि
त्वया दत्ते शर्मन् शर्मणि गृहे सुखे वा यथा वयं मदेम निरुपद्रवाः सन्तो हृष्येम तथा त्वं सर्वत्र
वर्तमानानस्मदीयान् शत्रून् विनाशयेत्यर्थः ॥

कुविदङ्ग यवमन्तो यवं चिद्यथा दान्त्यनुपूर्वं त्रियूय ।

इहेहैषां कृणुहि भोजनानि ये बर्हिषो नमोवृक्ति न जग्मुः ॥ २ ॥

कुवि । अङ्ग । यवऽमन्तः । यवम् । चित् । यथा । दान्ति । अनुऽपूर्वम् । त्रियूय ।
इहऽईह । एणाम् । कृणुहि । भोजनानि । ये । बर्हिषः । नमःऽवृक्तिम् । न । जग्मुः ॥ २ ॥

अङ्ग हे इन्द्र यवमन्तः यवादिधान्ययुक्ताः कर्षकाः यवं चित् । उपलक्षणमेतत् ।
यवगोधूमादीन् अनुपूर्वं यो यो धान्यविशेषः प्रथमं पच्यते तेनानुपूर्व्येण त्रियूय पृथक्कृत्य यथा
कुविन् बहुलं दान्ति लुनन्ति । ' दाप् लवने ' । आदादिकः । विपूर्वात् यौत्त्यपि ' युप्लुवोर्दीर्घ-
ञ्छन्दसि ' (पा. सू. ६.४.५८) इति दीर्घः । एवम् इहेह अस्मिन्नस्मिन् देशे सर्वस्मिन् एषां
यजमानानां भोजनानि । धननामैतत् । भोगसाधनानि धनानि कृणुहि कुरु । यस्मिन् यस्मिन्
देशे यद्धनमपेक्षितं तदनुगुणं प्रयच्छेत्यर्थः ॥ ' उतश्च प्रययाच्छन्दसि वावचनम् ' (पा. सू. ६.४.
१०६.१) इति हेतुगभावः । एषामित्युक्तं के पुनरिमे इत्यत आह । ये यजमानाः बर्हिषः यज्ञस्य
नमोवृक्तिं नमसो हविर्लक्षणस्यान्नस्य नमस्कारात्मकस्य स्तोत्रस्य वा वर्जनमकरणं न जग्मुः न
प्राप्नुवन्ति किंतु सर्वदा हविर्भिर्यजन्ति स्तुतिभिः स्तुवन्ति च । एषां कृणुहीत्यन्वयः ॥

नहि स्थूर्येतुथा यातमस्ति नोत श्रवो विविदे संगमेषु ।

गव्यन्त इन्द्रं सख्याय विप्रा अश्वायन्तो वृषणं वाजयन्तः ॥ ३ ॥

नहि । स्थूरि । ऋतुऽथा । यातम् । अस्ति । न । उत । श्रवः । विविदे । सम्ऽगमेषु ।
गव्यन्तः । इन्द्रम् । सख्याय । विप्राः । अश्वऽयन्तः । वृषणम् । वाजयन्तः ॥ ३ ॥

एकेन धुर्येण युक्तमनः स्थूरि इत्युच्यते । ऋतुथा ऋतौ यनस्मिन् काले प्राप्तव्यं तद्योग्यकाले
स्थूरि अनः ययातं तं देशं प्राप्तं नहि अस्ति न हि भवति । एकेन धुर्येण युक्तः शकटः शीघ्रं
गन्तव्यं न प्राप्नोतीत्यर्थः । उत अपि च संगमेषु संग्रामेषु श्रवः अन्नं यशो वा न विविदे न
लभते । इन्द्रस्तु उक्तविलक्षणः । वृषणं वर्षितारं तम् इन्द्रं गव्यन्तः गा इच्छन्तः विप्राः मेधाविनो
वयं सख्याय सखिकर्मणे आह्वयाम इति शेषः । कथंभूताः । अश्वायन्तः अश्वानप्यात्मन इच्छन्तः
वाजयन्तः अन्नकामा^१ बलकामाश्च^२ ॥

सौत्रामण्यां सुराग्रहाणां पुरोनुवाक्या ' युवम् ' इत्येषा । सूत्रितं च—' युवं सुराममश्विनेति
ग्रहाणां पुरोनुवाक्या ' (आश्व. श्री. ३.९) इति ॥

युवं सुरार्ममश्विना नमुचावासुरे सचा ।

विपिपाना शुभस्पती इन्द्रं कर्मस्वावतम् ॥ ४ ॥

युवम् । सुरार्मम् । अश्विना । नमुचौ । आसुरे । सचा ।

विऽपिपाना । शुभः । पती इति । इन्द्रम् । कर्मऽसु । आवतम् ॥ ४ ॥

हे ऽअश्विना अश्विनौ हे ऽशुभस्पती उदकस्य शोभनालंकारस्य वा पती पालयितारौ ऽसुरार्मं सुष्ठु रमणसाधनमिदं हविः ऽविपिपाना विशेषेण पीतवन्तौ ऽयुवं युवां ऽसचा सन्तौ संगतौ ऽआसुरे असुरपुत्रे ऽनमुचौ एतस्संज्ञे असुरे हन्तव्ये सति ऽकर्मसु योधनकर्मसु ऽइन्द्रम् ऽआवतम् अरक्ष-
तम् ॥ विपिपाना । 'पा पाने' इत्यस्मात् लिटः कानच् । 'बहुलं छन्दसि' इत्यभ्यासस्येत्वम् ।
शुभस्पती इति 'सुभामन्त्रिते' इति षष्ठ्यन्तस्य पराङ्गवद्भावात् षष्ठ्यामन्त्रितस्यमुदायस्याष्टमिकं
सर्वानुदात्तत्वम् ॥

पूर्वोक्तानामेव प्रहाणां 'पुत्रमिव' इति याज्या । सूत्रितं च—'पुत्रमिव पितरावश्विनोभेति
याज्या' (आश्व. श्रौ. ३.९) इति ॥

पुत्रमिव पितरावश्विनोभेन्द्रावधुः काव्यैर्दंसनाभिः ।

यत्सुरार्मं व्यपिबुः शचीभिः सरस्वती त्वा मघवन्नभिष्णक् ॥ ५ ॥

पुत्रम्ऽइव । पितरौ । अश्विना । उभा । इन्द्रं । आवधुः । काव्यैः । दंसनाभिः ।

यत् । सुरार्मम् । वि । अपिबुः । शचीभिः । सरस्वती । त्वा । मघऽवन् । अभिष्णक् ॥ ५ ॥

हे ऽइन्द्र त्वां ऽपितरौ मातापितरौ ऽपुत्रमिव ॥ 'पिता मात्रा' (पा. सू. १.२.७०) इति
पितुः शेषः । ऽउभा उभौ अश्विनौ ऽकाव्यैः प्रशस्यैः ऽदंसनाभिः आत्मीयैः कर्मभिः ऽआवधुः ।
मध्यमो व्यत्ययेन । आवधुः ररक्षतुः । त्वं च ऽसुरार्मं सुखेन रमणसाधनं हविः ऽयत् यदा
ऽशचीभिः शक्तिभिः सार्धं ऽव्यपिबुः विशेषेण पीतवानसि तदा हे ऽमघवन् धनवन्निन्द्र ऽसरस्वती
देवी ऽत्वा त्वाम् ऽअभिष्णक् उपासेवत । भिष्णक् उपसेवायाम् । कण्ङ्वादिः । छान्दसो यगभावः ।
लङि 'बहुलं छन्दसि' इति शपो लुक् । 'हल्ङ्याभ्यः' इति लोपः ॥

इन्द्रः सुत्रामां स्ववाँ अवोभिः सुमृळीको भवतु विश्ववेदाः ।

बाधतां द्वेषो अभयं कृणोत सुवीर्यस्य पतयः स्याम ॥ ६ ॥

इन्द्रः । सुऽत्रामा । स्वऽवान् । अवऽभिः । सुऽमृळीकः । भवतु । विश्वऽवेदाः ।

बाधताम् । द्वेषः । अभयम् । कृणोतु । सुऽवीर्यस्य । पतयः । स्याम ॥ ६ ॥

तस्य वयं सुमतौ यज्ञियस्यापि भद्रे सौमनसे स्याम ।

स सुत्रामा स्ववाँ इन्द्रो अस्मे आराचिद् द्वेषः सनुतर्प्योतु ॥ ७ ॥

तस्य । वयम् । सुऽमतौ । यज्ञियस्य । अपि । भद्रे । सौमनसे । स्याम ।

सः । सुऽत्रामा । स्वऽवान् । इन्द्रः । अस्मे इति । आरात् । चित् । द्वेषः । सनुतः । य्योतु ॥ ७ ॥

‘त्रातारमिन्द्रम्’ इत्यस्मिन् वर्गे व्याख्याते (अ. सं. ६.४७.१२-१३) । अक्षरार्थस्तु । सुष्ठु त्राता धनवान् सर्वस्य वेदिता इन्द्रो रक्षणैः सुष्ठु सुखयिता भवतु शत्रूंश्च हिनस्तु भयराहित्यं च करोत्वस्माकम् । अतो वयं शोभनवीर्योपेतस्य धनस्य स्वामिनो भवेमेति ॥ सप्तम्यास्तु । तस्य यज्ञार्हस्य इन्द्रस्यानुग्रहबुद्धौ भजनीये सौमनस्ये च वयं विषयभूता भवेम । सुष्ठु त्राता धनवान् स इन्द्रोऽस्मत्तो दूरदेशे द्वेष्टनन्तर्धानं योजयत्विति ॥ ॥ १९ ॥

‘ईजानम्’ इति सप्तर्चं चतुर्थं सूक्तं नृमेघपुत्रस्य शकपूतस्यार्थं मित्रावरुणदेवताकम् । आद्या तु लिङ्गोक्तपुभूम्यश्विदेवताका न्यङ्कुसारिणी द्वितीयद्वादशकन्यष्टकवती । द्वितीयाषष्ठ्यौ प्रस्तारपङ्क्ती द्विद्वादशकन्यष्टकवती । सप्तमी महासतोबृहती त्र्यष्टकद्विद्वादशकवती । शिष्टास्तिस्रो विराड्भूपा एकादशिनस्त्रयोऽष्टकश्चेति लक्षणलक्षिताः । तथा चानुक्रान्तम्—‘ईजानं शकपूतो नार्मेधो मैत्रावरुणं न्यङ्कुसारिण्याद्या लिङ्गोक्तदेवतान्त्या’ महासतोबृहत्पुपाद्योपान्त्ये^१ प्रस्तारपङ्क्ती शेषा विराड्भूपाः’ इति । गतो विनियोगः ॥

ईजानमिद् द्यौर्गतार्वसुरीजानं भूमिरभि प्रभूषणि ।

ईजानं देवावश्विनावभि सुम्नैरवर्धताम् ॥ १ ॥

ईजानम् । इत् । द्यौः । गर्तवसुः । ईजानम् । भूमिः । अभि । प्रभूषणि ।

ईजानम् । देवौ । अश्विनौ । अभि । सुम्नैः । अवर्धताम् ॥ १ ॥

वर्तवसुः । वर्तवसुधत् स्तोत्रभ्यो दानाय हस्ते धत्तं वसु धनं यस्याः सा तथोक्ता ॥ ‘गुरी उद्यमने’ । निष्ठा । ‘श्वदितो निष्ठायाम्’ इतीदृप्रतिषेधः । ‘नसत्तनिषत्’ इत्यादिना निपातना-
श्लिष्टानत्वाभावः । ‘अन्येषामपि’ इति साहित्यिको दांघः । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ इदृशी
वर्थाः द्युलोकाभिमानिनी देवता ईजानम् इत् यज्ञैः इष्टवन्तमेव पुरुषमभिवर्धयति । यजेल्लिङ्गः
कानच् । ‘वचिस्वपि’ इति संप्रसारणे द्विवचनम् । तथा वभूमिः च प्रभूषणि प्रभवने यद्वा प्रकृष्ट-
भूषणे अलंकारे निमित्तभूते सति ईजानम् अभिवर्धयति । अपि च देवौ दानादिगुणयुक्तौ अश्विनौ
ईजानम् इष्टवन्तं पुरुषं सुम्नैः धनैः अभि अवर्धताम् अभिवर्धयतः । दृष्टेरन्तर्भावितव्यर्थात्
छान्दसो लङ् ॥

ता वा मित्रावरुणा धारयत्क्षिती सुषुम्नेषितृत्वता यजामसि ।

युवोः क्रूणाय सख्यैरभि व्याम रक्षसः ॥ २ ॥

ता । वाम् । मित्रावरुणा । धारयत्क्षिती इति धारयत्क्षिती । सुऽसुम्ना । इषितृत्वता । यजामसि ।

युवोः । क्रूणाय । सख्यैः । अभि । व्याम । रक्षसः ॥ २ ॥

हे मित्रावरुणा मित्रावरुणौ धारयत्क्षिती धियमाणभूमिकौ । यद्वा क्षितिरिति मनुष्यनाम ।
हवींषि धारयन्तः क्षितयो मनुष्या ययोः स्वभूतास्तथाविधौ । सुषुम्ना सुषुम्नौ सुषुम्नौ वा
वता तौ वं युवाम् इषितृत्वता इषितृत्वेन । नृतीयैकवचने छान्दसस्तकारोपजनः । यद्वा । भाव-
प्रत्ययान्तात् पुनरपि भावप्रत्ययो विकरणद्वयवत् । इषितव्यत्वेन प्राप्तव्यत्वेन । हेतौ नृतीया । यतो

१. अनु.—‘मैत्रावरुणमाद्या लिङ्गोक्तदेवता न्यङ्कुसारिण्यान्त्या । २. त१.२.३.६.८-म१.४.७.८-
‘ओपान्त्ये च । ३. ग२-त४.५-म२-शोभनघनी; त१.२.३.७-म१.४.७.८-‘सुधनी’ नास्ति ।

युवां देवेषु मध्ये प्राप्तव्यौ ततो हेतोः यजामसि हविर्भिर्यजामः । 'इदन्तो मसि' इति मस इकारागमः । एवं च युवोः युवयोः यस्यैः सखित्वैः । सस्युर्यः । यक्राणाय कुर्वते यजमानाय । करोतेः शानचि छान्दसो विकरणस्य लुक् । तादर्थ्ये चतुर्थी । यजमानार्थं यज्ञस्य बाधकान् राक्षसान् अभि वष्याम अभिभवेम । 'उपसर्गप्रादुभ्याम्' (पा. सू. ८. ३. ८७) इत्यस्तेः सकारस्य ण्वम् ॥

अधा चिन्नु यदिधिषामहे वामभि प्रियं रेक्णः पत्यमानाः ।

दद्वां वा यत्पुष्यति रेक्णः सम्वारन्नकिरस्य मुघानि ॥ ३ ॥

अध । चित् । नु । यत् । दिधिषामहे । वाम् । अभि । प्रियम् । रेक्णः । पत्यमानाः ।

दद्वान् । वा । यत् । पुष्यति । रेक्णः । सम् । ऊँ इति । आरन् । नकिः । अस्य । मुघानि ॥ ३ ॥

हे मित्रावरुणौ वामं युवाभ्यां युवयोरर्थं यत् यदा यद्विधिषामहे हवींषि धारयामः । यद्वा । 'धिष शब्दे' । वामं युवां स्तुमहे । अधा चित् अनन्तरमेव नु क्षिप्रं प्रियम् अभीष्टं रेक्णः । धननामैतत् । धनम् अभि पत्यमानाः अभिपतन्तोऽभिप्राप्तुवन्तो भवामः । दद्वान् ददिवान् । ददातेलिङः क्तुः । 'छन्दस्युभयथा' इति वसोः सार्वधातुकत्वात् 'भ्राभ्यस्तयोरातः' इत्याकारलोपः । अत एवेडभावश्च । संहितायां नकारस्य 'दीर्घादटि समानपादे' इति स्त्वम् । 'आतोऽटि निधम्' इति सानुनासिक आकारः । वाशब्दश्चार्थः । हवींषि दत्तवांश्च यत् यो यजमानः रेक्णः धनं पुष्यति वर्धयति अस्य दत्तवतो यजमानस्य मुघानि धनानि नकिः यस्मै वारन् नैवापगच्छन्ति । किंतु तमेव सर्वदा भजन्ते । समिष्येत् अपेक्ष्येतस्यार्थः । उ इति पूरणः । अतंश्छान्दसे लुङि 'सर्तिशास्यतिभ्यश्च' इति च्लेरडादेशः । 'ऋद्वोऽङि गुणः' (पा. सू. ७. ४. १६) ॥

असावन्न्यो असुर स्युत द्यौस्त्वं विश्वेषां वरुणासि राजा ।

मूर्धा रथस्य चाकन्नैतावतैनसान्तकध्रुक् ॥ ४ ॥

असौ । अन्यः । असुर । स्युत । द्यौः । त्वम् । विश्वेषाम् । वरुण । असि । राजा ।

मूर्धा । रथस्य । चाकन् । न । एतावता । एनसा । अन्तकध्रुक् ॥ ४ ॥

हे असुर तमसः क्षेपक । यद्वा असवः प्राणाः । तान् ददाति मनुष्येभ्यः स्वोदयेन प्रयच्छतीत्यसुरः । ईदृश हे मित्र द्यौः शुलोको देवनशीलादितिर्वा अन्यः । 'सुपां सुलुक्' इति द्वितीयायाः स्वादेशः । वरुणापेक्षया अन्यम् असौ अमुं नभसि दृश्यमानं त्वां स्युत असूत ॥ 'पूङ् प्राणिप्रसवे' । छान्दसोऽडभावः ॥ हे वरुण त्वं च विश्वेषां सर्वेषां प्राणिनां राजा असि ईश्वरो भवसि । तादृशयोर्युवयोः रथस्य मूर्धा शिरः चाकन् अस्मद्यज्ञं कामयते । यद्वा । रथस्य रंहणशीलस्य यज्ञस्य मूर्धा न मूर्धेव प्रधानः सोमश्चाकन् युवां कामयते ॥ 'कन दीप्तिकान्तिगतिषु' । अस्माद्यङ्गुलान्ताच्छान्दसो लङ् ॥ यत एवमतः कारणात् अन्तकध्रुक् अन्तकस्य हननशीलस्य राक्षसावेर्यमस्यैव वा द्रोघा । 'द्रुह जिघांसायाम्' । 'सत्सूद्विष' इत्यादिना क्प् । 'वा द्रुहमुहण्णुहण्णहाम्' (पा. सू. ८. २. ३३) इति घत्वम् । भङ्भावः । ईदृशः स यज्ञः एतावता एनसा इत्यपरिमाणेनापि पापलेशेनापि न युज्यते ॥

अस्मिन्त्स्वेतच्छकपूत एनो हिते मित्रे निर्गतान् हन्ति वीरान् ।

अवोर्वा यद्वात्तनूष्ववः प्रियासु यज्ञियास्वर्वा ॥ ५ ॥

अस्मिन् । सु । एतत् । शकऽपूते । एनः । हिते । मित्रे । निऽगतान् । हन्ति । वीरान् ।
अवोः । वा । यत् । धात् । तनूषु । अवः । प्रियासु । यज्ञियासु । अर्वा ॥ ५ ॥

योऽयं शकपूताख्य ऋषिः १ अस्मिन् १ शकपूते स्थितम् १ एतत् १ एनः पापं शत्रूणां पापकरमायुधं
वा १ मित्रे देवे १ हिते हिताचरणपरेऽनुकूले सति १ निगतान् निगन्तव्यान् हननार्थं नियमेन प्राप्तव्यान्
१ वीरान् शत्रोः पुत्रादीन् १ सु १ सुष्ठु १ हन्ति हिनस्ति । अस्मिन्नृषौ समवेतं १ यत्पापं तन्मित्रस्य
प्रसादेन तदीयेषु शत्रुषु स्वकार्यं दुःखं जनयतीत्यर्थः । निगतान् । निपूर्वाद्भूमेः कर्मणि निष्ठा । ' गति-
रनन्तरः १ ' इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् । कदेत्यत आह । १ अवोः हविर्भिस्तर्पितुः । अवतेरौणादिक
उपत्ययः । तस्य यजमानस्य १ यज्ञियासु यज्ञार्हासु क्रियासु १ तनूषु शरीरेषु १ अर्वा अभिगन्ता मित्रो
वरुणो वा १ यत् यदा १ १ अवः रक्षणं १ धात् दधाति निदधाति स्थापयति । यद्वा । यदा १ अर्वा
अभिगन्ता स ऋषिः अविदुः रक्षितुर्मित्रस्य वरुणस्य वा यागार्हासु प्रियासु तनूषु शरीरेषु अवो
हविलेक्षणमन्नं धात् धारयति । तदानीं मित्रे वरणे चानुकूले सति तदेनो वीरान् हन्तीत्यर्थः ॥

युवोर्हि मातादितिविचेतसा द्यौर्न भूमिः पर्यसा पुपुतनि ।

अव प्रिया दिदिष्टन सूरौ निनिक्त रश्मिभिः ॥ ६ ॥

युवोः । हि । माता । अदितिः । विऽचेतसा । द्यौः । न । भूमिः । पर्यसा । पुपुतनि ।

अव । प्रिया । दिदिष्टन । सूरः । निनिक्त । रश्मिभिः ॥ ६ ॥

हे १ विचेतसा विशिष्टज्ञानौ मित्रावरुणौ १ युवोर्हि युवयोः खलु १ माता जननी १ अदितिः अदीना
अखण्डनीया वा भवति । सैव भूमिः । ' इयं वा अदितिः ' (तै. सं. २. २. ६. १) इति श्रुतेः । १ द्यौर्न यथा
शुलोकः १ पर्यसा वृष्ट्युदकेन सर्वं जगत् पुनाति एवमेवा १ सा १ भूमिः पर्यसा आत्मीयेन रसेन हवि-
रात्मना परिणतेन १ पुपुतनि परिपवने यजमानानां पापस्य शोधने हेतुर्भवतीत्यर्थः ॥ पूतशब्दादाचारे
क्लिबन्तादीणादिकः कनिप्रत्ययः ६ । छान्दसं द्विर्वचनम् । तौ युवामतिदिश्य यूयं १ प्रिया प्रियाणि धनानि
१ अव १ दिदिष्टन अवाङ्मुखमस्मदभिमुखं दिशत दत्त ॥ ' दिश अतिसर्जने ' । अस्माहोदि छान्दसः
शपः श्लुः । ' तप्तनप्तनथनाश्च ' इति तशब्दस्य तनादेशः ॥ अपि च १ सूरः सूर्यस्य १ रश्मिभिः किरणैः
१ निनिक्त अस्मान् शोधयत पोषयत वा । ' णिजिर् शौचपोषणयोः ' । जौहोत्यादिकः । ' संज्ञापूर्वको
विधिरनित्यः ' इति ' निजां त्रयाणां ' (पा. सू. ७. ४. ७५) इत्यभ्यासस्य गुणो न क्रियते ॥

युवं ह्यप्नराजावसीदतं तिष्ठद्रथं न धूर्षदं वनर्षदम् ।

ता नः कणूकयन्तीर्नुमेधस्तत्रे अंहसः सुमेधस्तत्रे अंहसः ॥ ७ ॥

युवम् । हि । अप्नराजौ । असीदतम् । तिष्ठत् । रथम् । न । धुऽसदम् । वनऽसदम् ।

ताः । नः । कणूकऽयन्तीः । नुऽमेधः । तत्रे । अंहसः । सुऽमेधः । तत्रे । अंहसः ॥ ७ ॥

हे मित्रावरुणौ १ युवं १ हि युवां खलु १ अप्नराजौ अप्नसा कर्मणा, प्रवर्षणप्रकाशनादिना राज-
मानौ दीप्यमानौ सन्तौ १ असीदतं स्वकीये स्थाने निषीदथः आसाथे ॥ अप्न इति कर्मनाम । ' आपः

१. त-भ- ' सु ' नास्ति । २. त१. २. ३. ६. ७. ८-भ१. ४. ७. ८- ' समवेतं... गतिरनन्तरः ' नास्ति ।

३. त-भ-यद्वा १. ४. त-भ- ' यदा ' नास्ति । ५. ग-त१. २. ३. ६. ७. ८-भ-एवमेव । ६. ग-त४. ५-भ२. ७-
कनिप्रत्ययः ।

कर्माख्यायां ह्रस्वो नुट्च वा' (उ. सू. ४. २०७) इत्याप्नोतेः असुन् तस्य नुडागमो धातोर्ह्रस्वश्च । तस्मिन्नुपपदे राजतेः 'सस्सुद्विष' इत्यादिना क्प् । 'वीषोपवसनादीनां छन्दसि लोपो वक्तव्यः' (पा. म. ६. ३. १०९. ६) इत्यग्रसः सकारलोपः ॥ तौ मित्रावरुणौ 'कणूकयन्तीः । कणतिः शब्दार्थः । कणनमाक्रोशरूपं शब्दनमिच्छन्तीः 'ताः प्रसिद्धाः शास्त्रवीः प्रजा अभिमवितुम् । 'न संप्रत्यर्थे । संप्रति 'रथं' 'वतिष्ठत् अभितिष्ठताम् । तिष्ठतेर्लेट्यडागमः । 'इतश्च लोपः' इतीकारलोपः । प्रत्येकाभिप्रायेणैकवचनम् । कीदृशं रथम् । 'धूर्पदं धुर्यश्चयोर्वहनदेशे सीदन्तं' 'वनर्षदं' वनेषूद्यानेषु क्रीडार्थं निषीदन्तम्^१ । यद्वा । वनमित्युदकनाम । समुद्रमध्ये हि वरणो निवसति । वने समुद्रोदके निषीदन्तम् । उभयत्रापि पूर्ववत् क्प् । वनसदमित्यत्र छान्दसः सांहितिको रेफोपजनः । हे मित्रावरुणौ युवाभ्यां 'नृमेधः मम पिता' 'अंहसः पापात्' 'तत्रे ररक्षे रक्षितो बभूव । 'त्रैङ् पालने' इत्यस्मात् कर्मणि लिट् । यद्वा उपचाराजन्ये जनकशब्दः । नृमेधस्य पुत्रः शकपृतोऽहं पापात् युवाभ्यां तत्रे रक्षितोऽस्मि । 'सुमेधः अन्योऽपि सुयज्ञो यजमानः' 'अंहसः पापात्' 'तत्रे युवाभ्यामेवारक्षयत । 'मीत्रार्थानाम्' (पा. सू. १. ४. २५) इत्यंहसोऽपादानसंज्ञा ॥ ॥२०॥

'प्रो पु' इति सप्तर्चं पञ्चमं सूक्तं पिजवनपुत्रस्य सुदास आर्षमैन्द्रम् । आद्यस्तृचः शाक्करः । षट्पञ्चाशदक्षरा शक्करी । द्वितीयस्तृचो महापाङ्क्तः । पल्लका महापङ्क्तिः । सप्तमी त्रिष्टुप् । तथा चानुक्रान्तं—'प्रो पु सुदाः पैजवनः शाक्करमहापाङ्क्तावाद्यौ तृचावन्त्या^२ त्रिष्टुप्^३' इति । षोडशशब्द आद्यस्तृचः शंसनीयः । सूत्रितं च—'त्रिकद्रुकेषु महिषो यवाशिरं प्रो ष्वस्मै पुरोरथमिति तृचावातिच्छन्दसौ' (आश्व. श्रौ. ६. २) इति । महाव्रते माध्यन्दिनसवने ब्रह्मशस्त्रेऽनुरूपतृचस्य 'प्रो ष्वस्मै' इत्येका । तथैव पञ्चमारण्यके सूत्रितं च—'प्रो ष्वस्मै पुरोरथमित्यतोऽनुरूपः^२' (ऐ. आ. ५. १. १) इति ॥

प्रो ष्वस्मै पुरोरथमिन्द्राय शूपमर्चत ।

अभीके चिदु लोककृत्संगे समत्सु वृत्रहास्माकं बोधि चोदिता

नभन्तामन्यकेषां ज्याका अधि धन्वसु ॥ १ ॥

प्रो इति । सु । अस्मै । पुरःऽरथम् । इन्द्राय । शूपम् । अर्चत ।

अभीके । चित् । ऊँ इति । लोकऽकृत् । समऽगे । समत्सु । वृत्रहा ।

अस्माकम् । बोधि । चोदिता । नभन्ताम् । अन्यकेषाम् । ज्याकाः । अधि । धन्वसु ॥१॥

'अस्मै' इन्द्राय । षष्ठ्यर्थे चतुर्थी । अस्येन्द्रस्य 'पुरोरथं' रथस्य पुरः पुरतः । 'पुरोऽव्ययम्' इति गतिस्वाङ्गतिः समासः । रथस्याग्रतो वर्तमानं 'शूपं बलं' 'सु' 'प्रो' 'अर्चत' । हे स्तोतारः सुष्ठु प्रपूजयत । प्र उ इति निपातसमुदायः प्रो इति । 'ओत्' इति प्रगृह्यसंज्ञम् । इन्द्रो विशेष्यते । समत्सु । समानं माद्यन्त्यत्रेति समदः संग्रामाः । औणादिकोऽधिकरणे क्प् । 'समानस्य' 'छन्दसि' इति सभावः । 'समत्सु संग्रामेषु' 'संगे संगमनीये' शत्रुबले । 'डोऽन्यत्रापि दृश्यते' (पा. सू. ३. २. ४८) इति गमेर्हः । 'अभीके' 'चित्' 'अन्ये' 'अपि' 'निकटं' 'प्राप्ते' 'अपि' 'केशाकै' 'इयवस्थायामपि' 'लोककृत्' 'स्थितिकृत्' पलायिता^४ स्थित्वा च 'वृत्रहा' 'वृत्राणामावरकाणां' हन्ता एवंविधः स इन्द्रः 'अस्माकं' स्तोतृणां 'चोदिता' धनानां प्रेरिता सन् 'बोधि' । अस्माभिः कृतानि परिचरणानि बुध्यताम् ।

१. त१.२.३.६.७.८-भ१.४.५.७.८- 'वनर्षदं...निषीदन्तं' नास्ति । २. अनु.-तृचौ त्रिष्टुप्-वन्त्या ।

३. त१.२.३.७-भ१.२.८- 'मित्यनुरूपः' । ४. ग१-त४.५-भ७.८-पालयिता ।

बुधेऽछान्दसे लुङि ' दीपजनबुधः' इत्यादिना कर्तरि च्लेश्चिनादेशः । ' बहुलं छन्दस्यमाङ्गयोगेऽपि ' इत्यङभावः । अपि च ऽअन्यकेषां कुत्सितानामन्येषां शत्रूणाम् ऽअधि^१ ऽधन्वसु धनुःस्वधिरोपिता ऽज्याकाः कुत्सिता ज्या नभन्तां हिंस्यन्तां नश्यन्तु । ज्याशब्दात् कुत्सायां प्रागिवाक्कः (पा. सू. ५. ३. ७०; ७४) । ' नभ तुभ हिंसायाम् ' । क्रैयादिकः । धत्ययेन शप् ॥

त्वं सिन्धूरवासृजोऽधराचो अह्वहिम् ।

अशत्रुरिन्द्र जज्ञिषे विश्वं पुष्यसि वार्यं तं त्वा परिं स्वजामहे

नभन्तामन्यकेषां ज्याका अधि धन्वसु ॥ २॥

त्वम् । सिन्धून् । अवं । असृजः । अधराचः । अहन् । अहिम् ।

अशत्रुः । इन्द्र । जज्ञिषे । विश्वम् । पुष्यसि । वार्यम् । तम् । त्वा । परिं । स्वजामहे ।

नभन्ताम् । अन्यकेषाम् । ज्याकाः । अधि । धन्वसु ॥ २ ॥

हे ऽइन्द्र ऽत्वं ऽसिन्धून् स्यन्दनशीलान् जलपूरान् ऽअधराचः अधरमधोमुखमञ्चतो गन्तृन् ऽअवासृजः मेघान्निरगमयः । यतस्त्वम् ऽअहिम् अन्तरिक्षे गतं मेघम् ऽअहन् हतवानसि । यद्वा । अहिमागत्य हन्तारं सर्वस्य जगत आवरकं वृध्रमसुरमहन् हतवानसि । अतो हे ऽइन्द्र त्वम् ऽअशत्रुः शत्रुरहितः ऽजज्ञिषे जायसे । न सन्ति शत्रवोऽस्येति बहुव्रीहौ ' नञ्सुभ्याम् ' इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । जनेर्लिङि ' गमहन' इत्यादिनोपधालोपः । ' द्विवचनेऽचि ' इति स्थानिवद्भावात् द्विवचनम् । तथा ऽविश्वं सर्वं ऽवार्यं वरणीयं संभजनीयं धनं ऽपुष्यसि वर्धयसि । ' वृक् संभक्तौ ' । ऋहलोर्ण्यत् । ' ईडवन्दवृशंसदुहां ण्यतः ' इत्याद्युदात्तत्वम् । ऽतं तादृशं ऽत्वा त्वां ऽपरि ऽस्वजामहे हविर्भिः स्तुतिभिश्चालिङ्गनं कुर्मः । वशीकुर्म इत्यर्थः । ' ऽवञ्ज परिष्वङ्गे ' । ' दंशसअष्वजां शपि ' (पा. सू. ६. ४. २५) इत्यनुनासिकलोपः । गतमन्यत् ॥

वि सु विश्वा अरातयोऽर्यो नशन्त नो धियः ।

अस्तांसि शत्रवे वधं यो न इन्द्र जिघांसति या ते रातिर्दुर्दिवसु

नभन्तामन्यकेषां ज्याका अधि धन्वसु ॥ ३ ॥

वि । सु । विश्वाः । अरातयः । अर्यः । नशन्त । नः । धियः ।

अस्ता । अस्ति । शत्रवे । वधम् । यः । नः । इन्द्र । जिघांसति । या । ते । रातिः । दुर्दिः । वसु ।

नभन्ताम् । अन्यकेषाम् । ज्याकाः । अधि । धन्वसु ॥ ३ ॥

१ विश्वाः सर्वाः । २ अरातयः अदात्यः । ३ अर्यः अभिगण्यः । ४ नः अस्माकं शत्रुभूताः प्रजाः । ५ सु^२ सुषु । ६ वि नशन्त विनश्यन्तु । हे इन्द्र त्वदर्थं ऽधियः कर्माणि स्तुतयो वा प्रवर्तन्ताम् । हे ऽइन्द्र ऽयः नः अस्मान् । ७ जिघांसति हन्तुमिच्छति । हन्तेः सनि ' अञ्जनगमां सनि ' इति दीर्घः । ' अभ्यासाच्च ' इति कुत्वम् । तस्मै ऽशत्रवे ऽवधं हननसाधनमायुधम् ऽअस्तांसि क्षेप्ता भवसि । ' असु क्षेपणे ' । ताच्छ्लिक्तस्तृन् । ऽते तव ऽया ऽरातिः धनप्रदानहेतुर्हस्तः । ' रा दाने ' । करणे क्तिन् ।

‘मन्त्रे वृषेषपचमनविदभूवीरा उदात्तः’ इति स्तिन उदात्तत्वम् । सा रातिः षसु धनं षद्विः अस्मभ्यं दाता भवतु । ‘आदगमहन’ इति ददातेः किप्रत्ययः । ‘न लोकाध्यय’ इति वसुशब्दात् षष्ठ्यभावः । सिद्धमन्यत् ॥

यो न इन्द्राभितो जनो वृकायुरादिदेशति ।

अधस्पदं तमीं कृधि विबाधो असि सासहिर्नभन्तामन्यकेषां ज्याका अधि धन्वसु ॥ ४ ॥

यः । नः । इन्द्र । अभितः । जनः । वृकऽयुः । आऽदिदेशति ।

अधःऽपदम् । तम् । ईम् । कृधि । विऽबाधः । असि । ससहिः ।

नभन्ताम् । अन्यकेषाम् । ज्याकाः । अधि । धन्वसु ॥ ४ ॥

हे इन्द्र वयः जनः वृकायुः । वृको हिंसकोऽरण्यश्चा स्तेनो वा । स इवाचरन् जनः अस्मान् अभितः सर्वतः आदिदेशति अभिलक्ष्य आयुधान्यतिसृजति । दिशतेल्लब्धदागमः । छान्दसः शपः श्लुः । ‘नाभ्यस्तस्याचि पिति’ इत्यत्र ‘बहुलं छन्दसीति वक्तव्यम्’ इति वचनात् प्रतिषेधाभावे लघूपधगुणः । ‘अभ्यस्तानामादिः’ इत्याद्युदात्तत्वम् । तमीं तमिमं जनम् अधस्पदं पादस्याधस्ताद्वर्तमानं कृधि कुरु । करोतेऽछान्दसो विकरणस्य लुक् । ‘श्रुशृणुपृकृवृभ्यः’ इति हेधिः । यतस्त्वं विबाधः विशेषेण बाधिता शत्रूणां सासहिः अभिभविता च असि^१ । सिद्धः शेषः ॥

यो न इन्द्राभिदासति सनाभिर्यश्च निष्टयः ।

अव तस्य बलं तिर महीव द्यौरध त्मना नभन्तामन्यकेषां ज्याका अधि धन्वसु ॥ ५ ॥

यः । नः । इन्द्र । अभिऽदासति । सऽनाभिः । यः । च । निष्टयः ।

अव । तस्य । बलम् । तिर । महीऽइव । द्यौः । अध । त्मना ।

नभन्ताम् । अन्यकेषाम् । ज्याकाः । अधि । धन्वसु ॥ ५ ॥

हे इन्द्र वयः^२ सनाभिः समानजन्मा शत्रुः जनः अस्मान् अभिदासति उपक्षयति वयश्च निष्टयः निकृष्टजन्मा अस्मानुपक्षयति ॥ जातार्थे निकृष्टवाचिनो निःशब्दादव्ययात्तत् (पा. सू. ४. २. १०४) । ‘इस्वात्तादौ तद्धिते’ (पा. सू. ८. ३. १०१) इति षत्वम् ॥ अध अनन्तरमेव महीव द्यौः महती द्यौरिव विस्तृतं तस्य शत्रोः बलं त्मना आत्मना । ‘मन्त्रेष्वारुण्यादेरात्मनः’ इत्याकारलोपः । स्वयमेव अव^३ तिर जहि^३ । अवतिरतिर्वधकर्मा । गतमन्यत् ॥

वयमिन्द्र त्वायवः सखित्वमा रभामहे ।

ऋतस्य नः पथा नयाति विश्वानि दुरिता नभन्तामन्यकेषां ज्याका अधि धन्वसु ॥ ६ ॥

वयम् । इन्द्र । त्वाऽयवः । सखित्वम् । आ । रभामहे ॥ ऋतस्य । नः । पथा । नय ।

अति । विश्वानि । दुःऽइता । नभन्ताम् । अन्यकेषाम् । ज्याकाः । अधि । धन्वसु ॥ ६ ॥

हे इन्द्र त्वायवः स्वामात्मन इच्छन्तः वयं सखित्वं सखिकर्म यज्ञात्मकम् आ रभामहे उपक्रमामहे । ऋतस्य सत्यस्य यज्ञस्य पथा मार्गेण । अस्य टलोपः । उदात्तनिवृत्तिस्वरेण तृतीयाया

उदात्तत्वम् । १विश्वानि सर्वाणि १दुरिता दुरितानि दुर्गमनानि पापानि तत्फलानि च १नः अस्मान्
१अति १नय अतिपारय । गतमन्यत् ॥

अस्मभ्यं सु त्वमिन्द्र तां शिक्ष या दोहते प्रति वरं जरित्रे ।

अच्छिद्रोक्षी पीपयथान नः सहस्रधारा पर्यसा मही गौः ॥ ७ ॥

अस्मभ्यम् । सु । त्वम् । इन्द्र । ताम् । शिक्ष । या । दोहते । प्रति । वरम् । जरित्रे ।
अच्छिद्रऽऊष्नी । पीपयत् । यथा । नः । सहस्रधारा । पर्यसा । मही । गौः ॥ ७ ॥

हे १इन्द्र १त्वं १तां गाम् १अस्मभ्यं स्तोतृभ्यः १सु १शिक्ष प्रदेहि । शिक्षतिर्दानकर्मा । १या
गौः १जरित्रे स्तोत्रे १वरं वरणीयं पयः १प्रति १दोहते प्रतिदिनं नैरन्तर्येण दुग्धे ॥ दुहेः 'बहुलं
छन्दसि' इति शपो लुगभावः । अदुपदेशात् लसार्वाधातुकाऽनुदात्तत्वे शपः पिस्वादनुदात्तत्वम् ।
धातुस्वरः शिष्यते । वरम् । 'वृञ् वरणे' इत्यस्मात् 'ग्रहवृहनिश्चिगमश्च' इति कर्मण्यप् ॥ सा प्रप्ता
१गौः १अच्छिद्रोक्षी निबिडोधत्का अत एव १सहस्रधारा बहुभिः क्षीरधाराभिरुपेता १मही महती
सती १यथा १नः अस्मान् १पर्यसा क्षीरेण १पीपयत् प्रवर्धयेत् तथा तां कुर्विति शेषः ॥ 'ओष्याषी
वृद्धौ' । ण्यन्ताच्छान्दसो लुक् । व्यत्ययेन धातोः पीभावः । अहभावश्छान्दसः ॥ ॥२१॥

'उभे यत्' इति सप्तर्चं पष्ठं सूक्तं युवनाश्वपुत्रस्य मान्धातुरार्षम् । 'पूर्वेण' इत्यर्धर्च-
सहितायाः सप्तम्यास्तु गोधा नाम ब्रह्मवादिभ्यः । सप्तमी पङ्क्तिः । शिष्टाः पळष्टका महापङ्-
क्तयः । इन्द्रो देवता । तथा चानुक्रान्तम्—'उभे यन्मान्धाता यौवनाश्वो महापाङ्क्तं पङ्क्तिरन्या
तामध्यर्धा गोधापश्यत्' इति । गतः सूक्तविनियोगः । चातुर्विधिकेऽहनि माध्यन्दिनेऽच्छावाकस्या-
द्यस्तुचो वैकल्पिकः स्तोत्रियः । सूत्रितं च—'उभे यदिन्द्र रोदसी भव यत्वं शतक्रतो' (आश्व.
श्रौ. ७. ४) इति ॥

उभे यदिन्द्र रोदसी आपप्राथोषाईव ।

महान्तं त्वा महीनां सम्राजं चर्षणीनां देवी जनित्र्यजीजनद्भद्रा जनित्र्यजीजनत् ॥ १ ॥

उभे इति । यत् । इन्द्र । रोदसी इति । आपप्राथ । उपाऽईव ।

महान्तम् । त्वा । महीनाम् । सम्राजम् । चर्षणीनाम् ।

देवी । जनित्री । अजीजनत् । भद्रा । जनित्री । अजीजनत् ॥ १ ॥

हे १इन्द्र १उभे १रोदसी धावापृथिव्यौ १यत् यस्त्वम् १आपप्राथ तेजसाप्राप्ति आपूरयसि ।
'प्रा पूरणे' । आदादिकः । छान्दसो लिट् । १उषाईव यथोषाः स्वभासा सर्वं जगदापूरयति तद्वत् ।
तं १महीनां महतां देवानामपि १महान्तम् अधिकं १चर्षणीनां मनुष्याणामपि १सम्राजम् ईश्वरमिन्द्रं
१त्वा त्वां १देवी देवनशीला १जनित्री साधु जनयित्री अदितिः १अजीजनत् अजनयत् । जनेष्यन्तात्
लुङि चङि रूपमेतत् । यस्माद्देवा १जनित्री ईदृशं पुत्रम् १अजीजनत् अतः कारणात् सा १भद्रा
कस्याणी प्रहास्ता जाता । जनेष्यन्तात् साधुकारिणि तम् । 'जनिता मन्त्रे' इतीडादौ णिलोपो
निपात्यते । 'ऋजेभ्यः' इति ङीप् ॥

अव स्म दुर्हणायतो मर्तस्य तनुहि स्थिरम् ।
अधस्पदं तमी कृधि यो अस्माँ आदिदेशति
देवी जनित्र्यजीजनद्भद्रा जनित्र्यजीजनत् ॥ २ ॥

अव । स्म । दुःहनायतः । मर्तस्य । तनुहि । स्थिरम् ।
अधःस्पदम् । तम् । ईम् । कृधि । यः । अस्मान् । आदिदेशति ।
देवी । जनित्री । अजीजनत् । भद्रा । जनित्री । अजीजनत् ॥ २ ॥

वदुर्हणायतः दुःखप्रदं हननमाचरतः । मर्तस्य मनुष्यस्य शत्रोः । स्थिरं दृढं बलम् । अव
तनुहि । अवततं नीचीनं कुरु । स्म इति पूरकः । तं शत्रुम् । ईम् एनम् । अधस्पदं पादयोरध-
स्ताद्वर्तमानं । कृधि कुरु । यः शत्रुः । अस्मानादिदेशति जिघांसति । समानमन्यत् ॥

अव त्या बृहतीरिषो विश्वश्चन्द्रा अमित्रहन् ।
शचीभिः शक्र धूनुहीन्द्र विश्वाभिरूतिभिर्देवी
जनित्र्यजीजनद्भद्रा जनित्र्यजीजनत् ॥ ३ ॥

अव । त्याः । बृहतीः । ईरिः । विश्वश्चन्द्राः । अमित्रहन् ।
शचीभिः । शक्र । धूनुहि । इन्द्र । विश्वाभिः । ऊतिभिः ।
देवी । जनित्री । अजीजनत् । भद्रा । जनित्री । अजीजनत् ॥ ३ ॥

हं । अमित्रहन् अमित्राणां शत्रूणां हन्तर्हं । शक्र । इन्द्र । शचीभिः आत्मीयाभिः शक्तिभिः
आत्मीयैः कर्मभिर्वा । त्याः ताः प्रसिद्धाः । बृहतीः महतीः । 'बृहन्महतोरुपसंस्थानम्' इति ङीप
उदात्तत्वम् । विश्वश्चन्द्राः । विश्वानि सर्वाणि चन्द्राणि हिरण्यानि यासां तादृशीः । 'ह्रस्वाच्चन्द्रो-
त्तरपदे मन्त्रे' इति सुडागमः । 'बहुव्रीहौ विश्वं संज्ञायाम्' इति पूर्वपदान्तोदात्तत्वम् । एवंभूताः
इषः अस्त्रानि विश्वाभिः सर्वाभिः । ऊतिभिः रक्षाभिः सार्धम् । अव । धूनुहि अस्मास्ववाङ्मुखं
कम्पय । अस्मदभिमुखं गमयेत्यर्थः । गतमन्यत् ॥

चातुर्विधिकेऽहनि माध्यंदिनेऽच्छावाकस्य 'अव ययम्' इति नृचो वैकल्पिकोऽनुरूपः ।
सूत्रं तु सूक्तादाबुदाहृतम् ॥

अव यत्त्वं शतक्रतुविन्द्र विश्वानि धूनुषे ।
रयि न सुन्वते सचा सहस्रिणीभिरूतिभिर्देवी
जनित्र्यजीजनद्भद्रा जनित्र्यजीजनत् ॥ ४ ॥

अव । यत् । त्वम् । शतक्रतो इति शतऽक्रतो । इन्द्र । विश्वानि । धूनुषे ।
रयिम् । न । सुन्वते । सचा । सहस्रिणीभिः । ऊतिभिः ।
देवी । जनित्री । अजीजनत् । भद्रा । जनित्री । अजीजनत् ॥ ४ ॥

हे षतक्रतो बहुकर्मन् बहुप्रज्ञ वा षड्मद्र षसुन्वते सोमाभिषवन् कुर्वते । सुनोतेर्लटः शतृ ।
'हुन्नुवोः सार्वधातुके' इति यण् । 'शतुरनुमः' इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । ईदृशाय यजमानाय
षयत् यदा षत्वं षविश्वानि व्यासाभ्यज्ञानि धनानि वा षअव षधुनुषे अभिगमयसि ददासीत्यर्थः ।
तदा षरथि षन रथि च पुत्ररूपं धनं च षसहस्रिणीभिः सहस्रसंख्यायुक्ताभिः षऊतिभिः रक्षाभिः
षसचा सह प्रदेहि । गतमन्यत् ॥

अत्र स्वेदाइवाभितो विष्वक्पतन्तु दिद्यवः ।

दूर्वायाइव तन्तवो व्यस्मदेतु दुर्मतिर्देवी जनित्र्यजीजनद्भद्रा जनित्र्यजीजनत् ॥ ५ ॥

अव । स्वेदाऽइव । अभितः । विष्वक् । पतन्तु । दिद्यवः ।

दूर्वायाऽइव । तन्तवः । वि । अस्मत् । एतु । दुऽमतिः ।

देवी । जनित्री । अजीजनत् । भद्रा । जनित्री । अजीजनत् ॥ ५ ॥

षस्वेदाइव गात्रात्^१ स्वेदविन्दव इव षअभितः सर्वतः षदिद्यवः द्योतमानान्यायुधानीन्द्रस्य
दीप्तयो वा षविष्वक् नानामुखाः षअव षपतन्तु निपतन्तु । षदूर्वायाइव षतन्तवः । यथा दूर्वाकाण्डा
बहुशः प्ररोहन्ति एवं बहुशो विस्तृता द्ययन्ते । षदुर्मतिः दुष्टाभिसंधिः शत्रुः षअस्मत् अस्मत्तः षवि
षएतु वियुत्य गच्छतु । गतमन्यत् ॥

दीर्घं ह्यङ्कुशं यथा शक्तिं बिभर्षि मन्तुमः ।

पूर्वेण मघवन्पदाजो वयां यथा यमो देवी जनित्र्यजीजनद्भद्रा जनित्र्यजीजनत् ॥ ६ ॥

दीर्घम् । हि । अङ्कुशम् । यथा । शक्तिम् । बिभर्षि । मन्तुमः ।

पूर्वेण । मघवन् । पदा । अजः । वयाम् । यथा । यमः ।

देवी । जनित्री । अजीजनत् । भद्रा । जनित्री । अजीजनत् ॥ ६ ॥

षदीर्घम् आयतम् षअङ्कुशं सृणि षयथा षबिभर्षि एवमायतां षशक्तिं हे षमन्तुमः^१ । मन्तुर्ज्ञानम् ।
तद्वन् । 'मनुवसो रुः' इति संबुद्धौ नकारस्य रुत्वम् । ईदृशेन्द्र षबिभर्षि धारयसि । 'हुभृम् धारण-
पोषणयोः' । जौहोत्यादिकः । श्लो 'भृजामित्' इत्यभ्यासस्येवम् । हे षमघवन् धनवन्निन्द्र षयथा
षपूर्वेण देहस्य पूर्वभागे वर्तमानेन षपदा पादेन षअजः छागः षवयां शाखामाकर्षति तथा पूर्वोक्तया
शक्त्याकृष्य षयमः शत्रून् नियच्छसि । यमेर्लैट्यडागमः । 'बहुलं छन्दसि' इति शपो लुक् । गतमन्यत् ॥

नकिर्देवा मिनीमसि नकिरा योपयामसि मन्त्रश्रुत्यं चरामसि ।

पक्षेभिरपिकृक्षेभिरत्राभि सं रभामहे ॥ ७ ॥

नकिः । देवाः । मिनीमसि । नकिः । आ । योपयामसि । मन्त्रश्रुत्यम् । चरामसि ।

पक्षेभिः । अपिऽकृक्षेभिः । अत्र । अभि । सम् । रभामहे ॥ ७ ॥

हे षदेवाः इन्द्रादयः युष्मद्विषये षनकिः षमिनीमसि न किमपि हिंस्मः । 'मीङ् हिंसायाम्' ।
क्रेयादिकः । 'मीनातेर्निगमे' इति ह्रस्वः । इदन्तो मसिः । आकारः समुच्चये । षनकिः^१ न किंच^२

१. ग-वक्त्रात् । २. त२.३.७-भ१.२.४.८- 'मंतुमः' नास्ति । ३. त१.२.३.७-भ१.४.८-
नकिराव; भ२.७-नकिरा ।

‘योपयामसि योपयामः॥ अननुष्ठानेन विमोहयामः । ‘युप विमोहने’ । किं तर्हि । ‘यमन्त्रक्षुत्थं मन्त्रेण स्मार्थं श्रुतो विधिवाक्ये प्रतिपाद्यं युष्मद्विषयं कर्म तत्’ ‘चरामसि आचरामः । अनुतिष्ठामः । अपि च ‘पक्षेभिः पक्षैः पक्षस्थानीयैः स्तुतशब्दैः’ ‘अपिकक्षेभिः । अपिकक्षो नाम बाह्योर्म्यभागः । यज्ञस्य अपिकक्षभूतैर्हविर्भिः’ ‘अत्र अस्मिन् यज्ञेऽभितः सर्वतो युष्मान्’ ‘सं’ ‘रभामहे सम्यगव-
लम्बामहे ॥ ॥ २२ ॥

‘यस्मिन्’ इति सप्तर्चं सप्तमं सूक्तं यमगोत्रस्य कुमारस्यार्चमानुष्टुभं यमदेवस्यम् । तथा चानुक्रान्तं—‘यस्मिन् कुमारो यामायनो याममानुष्टुभं तु’ इति ॥

यस्मिन्वृक्षे सुपलाशे देवैः संपिबते यमः ।

अत्रा नो विस्पतिः पिता पुराणां अनु वेनति ॥ १ ॥

यस्मिन् । वृक्षे । सुपलाशे । देवैः । समऽपिबते । यमः ।

अत्र । नः । विस्पतिः । पिता । पुराणान् । अनु । वेनति ॥ १ ॥

‘वृक्षे । लुप्तोपममेतत् । वृक्षवत्’ ‘सुपलाशे शोभनपलाशोपेते शोभनोद्यानसहिते । यद्वा । शोभनपर्णोपेते वृक्षे । तादृशस्य वृक्षस्य मूलं यथौष्ण्यजनितश्रमापनोदनेन सुखकरं भवति तद्वत् सुखकरे’ ‘यस्मिन् स्थाने’ ‘देवैः परिजनभूतैः’ ‘यमः नियन्ता वैवस्वतः’ ‘संपिबते सह भुङ्क्ते’^१ । पिबती-
त्यर्थः । ‘विस्पतिः विशां प्रजानामधिपतिः’ ‘पिता’ ‘नः । इत्यर्थेन बहुवचनम् । मम नचिकेतसो^२ जनको वाजश्रवसः’ ‘अत्र अस्मिन् यमस्य स्थाने’ ‘पुराणान् पुरातनान् अत्र चिरकालं निवसतः पितृन्’ ‘अनु तेषां पश्चात् तत्समीपे निवसत्वयमिति’ ‘वेनति मां कामयते । नचिकेता नाम कुमारो वाजश्रवसेन पित्रा यमलोकं प्रस्थापितः सन् यमं दृष्ट्वा प्रसाद्य पुनरपीमं लोकमाजगाम । अयमर्थं इदमादिकर्मन्त्रैः प्रतिपाद्यते । यद्वा । कुमारो नाम नचिकेतसोऽन्यः कश्चिदपि । यच्छतीति यम आदित्यः । तमनेन सूक्तेन तुष्टाव । सुपलाशे वृक्ष इव यस्मिन् शोभने स्थाने यम आदित्यो देवैः^३ । दीव्यन्तीति देवा रश्मयः । तैः संपिबते संगच्छते । उपसर्गवशात् पिबतिरत्र^४ गत्यर्थः । इत्यर्थेना-
त्मनेपदम् । अत्र अस्मिन् स्थाने स्थितो विस्पतिर्विशां प्रजानां प्रकाशनप्रवर्षणादिना पालयिता^५ प्राणा-
त्मना सर्वेषां जनकः स आदित्यः पुराणांश्चिरंतनान् स्तोतृन् नोऽस्मानपि वेनति अनुग्राहत्वेन कामयते । यद्वा । अत्र स्थाने स्थितान् नोऽस्माकं पुराणान् पूर्वंपुरुषाननु वेनति अनुक्रमेण कामयते ॥

पुराणां अनुवेनन्तं चरन्तं पापयामुया ।

असूयन्नभ्यचाकशं तस्मा असृहयं पुनः ॥ २ ॥

पुराणान् । अनुऽवेनन्तम् । चरन्तम् । पापया । अमुया ।

असूयन् । अभि । अचाकशम् । तस्मै । असृहयम् । पुनरिति ॥ २ ॥

‘पुराणान् पुरातनान् पितृन्’ ‘अनुवेनन्तं मामनुगतं कामयमानम्’ ‘अमुया अनया’ ‘पापया निरुद्धया बुद्ध्या सह’ ‘चरन्तं वर्तमानं पितरं वाजश्रवसम्’ ‘असूयन् सुखेन जीवन्तं मां मृत्युसमीपं प्रेहीत्युक्तवानिति मानसेनोपतापेन युक्तः सन् प्रथमम्’ ‘अभ्यचाकशम् । अयं पश्यतिकर्मा । अभ्य-

१. अनु.-हि । २. त१.२.३.६.७.८-म-‘भुङ्क्ते...नचिकेतसः’ नास्ति । ३. त-म-‘देवैः’ नास्ति । ४. ग-त१.२.३.६.७.८-म-‘पिबतिरत्र पालयिता’ नास्ति ।

पश्यम् । ' असुन् मानस उपतापे ' । कण्डूवादिः । ' पुनः पश्चात् ' तस्मा ' असृष्ट्यर्थं पितुराज्ञया तं मृत्युं प्राप्तुमैच्छम् । ' सृष्ट इप्सायाम् ' । चुरादिरदन्तः । ' सृष्टेरीप्सितः ' (पा. सू. १.४.३६) इति संप्रदानसंज्ञायां तच्छब्दाच्चतुर्थी । यद्वा । पुराणान् चिरंतनान् स्तोतृन् पूर्वपुरुषान् पितृन् वा अनुवेनन्तमनुक्रमेण कामयमानं चरन्तम् उदयास्तमयाभ्यां दिवि परिवर्तमानमनया पापया निकृष्टया स्तोतुमसमर्थया बुद्ध्या असूयन् । गुणेषु दोषाविष्करणमसूया । परकीयगुणेषु दोषानाविष्कुर्वन्नभ्यचाकशम् । अयमपि कश्चिदिति सामान्यरूपेणाभ्यपश्यम् । इदानीं तु पुनस्तस्यादित्यस्य माहात्म्यं जानन्^१ तस्मा असृष्ट्यम् । तमेवादित्यं स्तुतिभिः परिचरणात्मकैः कर्मभिश्च प्राप्तुमैच्छम्^२ ॥

यं कुमारं नवं रथमचक्रं मनसाकृणोः ।

एकेषं विश्वतः प्राञ्चमपश्यन्नधि तिष्ठसि ॥ ३ ॥

यम् । कुमारं । नवम् । रथम् । अचक्रम् । मनसा । अकृणोः ।

एकं ईषम् । विश्वतः । प्राञ्चम् । अपश्यन् । अधि । तिष्ठसि ॥ ३ ॥

नचिकेतःसंज्ञं कुमारं यमोऽनयोत्तरया च प्रलोभयति^३ । हे ' कुमार ' नवम् अभिनवमितः पूर्वमदृष्टम् । अभिनवत्वमेव व्यनक्ति । ' अचक्रं चक्ररहितं तम्^४ ' ' एकेषम्^५ ' एकेषा यस्य तादृशं तथापि ' विश्वतः सर्वतः ' प्राञ्चं प्रकर्षेणाञ्चन्तं गच्छन्तं ' यं ' रथं ' मनसाकृणोः मत्समीपं प्रतिगमनाय अध्यवसायात्मकमीदृशं यं रथमकरोः कृत्वा^६ ' च ' अपश्यन् कर्तव्याकर्तव्यविभागमजानन्^७ ' अधि ' तिष्ठसि रथमारोहसि । यद्वा । स्तोत्रारं कुमाराल्यमृषिमादित्यः प्रत्यक्षः सन् देहात्मनोर्विवेकं बोधयति । हे कुमार ऋषे चक्ररहितम् एकेषम् । एकः प्राण इप्सास्थानीयो यस्य । ईदृशमभिनवं सर्वतो गच्छन्तं शरीरात्मकं यं रथं मनसान्तःकरणेन अकृणोः अकरोः । संकल्पात्मकेन मनसा हि कामो जायते^८ । सत्यां हि कामनायां पुण्यपापात्मकं कर्म^९ क्रियते । तेन च भोगप्रदानायेदं शरीरमारभ्यत इति परंपरया मनसः शरीरनिष्पादकत्वम् । तं शरीरात्मकं रथमपश्यन्नजानन् । ' लक्षणहेत्वोः^{१०} ' (पा. सू. ३.२.१२६) इति हेतौ शत्रुप्रत्ययः । मत्स्वरूपापरिज्ञानाद्धेतोरधितिष्ठसि । भोगायतनत्वेन स्वीकरोषि ॥

यं कुमारं प्रवर्तयो रथं विप्रेभ्यस्परि ।

तं सामानु प्रवर्ततु सप्रितो नाव्याहितम् ॥ ४ ॥

यम् । कुमारं । प्र । अवर्तयः । रथम् । विप्रेभ्यः । परि ।

तम् । सामं । अनु । प्र । अवर्ततु । सम् । इतः । नावि । आऽहितम् ॥ ४ ॥

हे ' कुमार ' नचिकेतः ' यं ' पूर्वोक्तमधिष्ठितं ' रथं ' प्रवर्तयः मत्समीपं प्रत्यगमयः ' विप्रेभ्यः मेधाविभ्यः ' परि उपरि भूलोके वर्तमानानां मेधाविनां बान्धवानामुपरिष्ठात् । अन्तरिक्ष इत्यर्थः । ' पञ्चम्याः परावध्यर्थे ' इति विसर्जनीयस्य सत्वम् । ' तं रथं ' साम पित्रा कृतं सान्त्वनं यमसमीपं गत्वा एवमेव त्वया वक्तव्यमिति प्रत्यागमनकारणमुपायोपदेशनम् ' अनु ' प्रवर्ततु । ' इतः ' अस्मा-ल्लोकादन्वगच्छतु । कथंभूतम् । ' नावि ' नौवत्तरणसाधनायां बुद्धौ ' सम् ' आहितं सम्यग्यतम् । यद्वा ।

१. त-४.५-जानन्नर्ह । २. ग-त-२.३.६.७.८-म-आप्तुमैच्छं । ३. त-४.५-प्रचोदयति । ४. त-म- ' तमेकं ' नास्ति । ५. त-१.२.३.६.७.८-म-१.२.४.८-कृत्वा वा । ६. त-म-कर्तव्यविभाग^० । ७. त-म-जान्यते । ८. त-म- ' कर्म शरीरात्मकं ' नास्तिः ।

हे कुमार ऋषे यं शरीरात्मकं रथमधिष्ठितं प्रावर्तयः संसारे प्रवर्तितवानसि मेधाविनां मध्ये तं रथमनु साम । उपलक्षणेनेतत् । ऋक्सामादित्याभ्यं स्तोत्रं नावि नौवत्तारयिष्यां वाधि वेदात्मिकायां समाहितं सम्यक्प्रतिपाद्यत्वेन हितं कर्म च इतः अस्माल्लोकात्^१ प्रावर्तत प्रवृत्तमभूत् । इत्थमात्मस्वरूपापरि-
ज्ञानेन शरीरबन्धनं तेन^२ कर्तव्यं व्यवहारजातं चोक्तम् । अथ तु सत्यज्ञानादिस्वरूपमकर्तारं परमा-
त्मानं यदि स्वात्मतया साक्षात्करोति तदोक्तं^३ न संभवतीत्यभिप्रायः ॥

कः कुमारमजनयद्रथं को निर्वर्तयत् ।

कः स्वित्त्वा नो ब्रूयादनुदेयी यथाभवत् ॥ ५ ॥

कः । कुमारम् । अजनयत् । रथम् । कः । निः । अर्तयत् ।

कः । स्वित् । तत् । अथ । नः । ब्रूयात् । अनुदेयी । यथा । अभवत् ॥ ५ ॥

१कः पुरुषः इमं १कुमारमजनयत् । अधिक्षेपे किशब्दः । ईदृशं^४ बालं यमसमीपं प्रहिण्वन्
कथं पिता समीचीनः स्यात् । तत्तावदास्ताम् । १कः वा पुरुषोऽस्य बालस्य यमसमीपं प्रतिगमनाय
तं १रथं १निर्वर्तयत् निर्वर्तितवान्^५ । सोऽपि मूर्ख इत्यर्थः । १यथा येन प्रकारेणायं कुमारः १अनु-
देयी अनुदातव्यः १अभवत् भवति १तत् तदनुगुणं वचनमुपायकथनम् १अथ अस्मिन् काले १नः
अस्माकं १कः १स्वित् को नाम १ब्रूयात् अभिदध्यात् । प्रथमं यमसमीपं गत्वा पश्चात् ततो निर्गम-
नोपायं ब्रुवन्नपि न प्राज्ञ इत्यर्थः । अथवा । कुमाराख्य ऋषिरात्मनः सार्वभौमवगच्छन् स्वव्यति-
रिक्तस्यान्यस्यासंभवं किञ्चिदेनाक्षरवाचिना दर्शयति । कुमारं मां कः पिताजनयत् । न कोऽपि । ‘ अजो
नित्यः शाश्वतः ’ (क. उ. २.१८) इति श्रुत्युक्तरूपोऽहं भवामि । कश्च शरीरात्मकं रथं निर्वर्तयत्
निर्वर्तयति । मद्यतिरिक्तस्य निर्वर्तयितुरभावात् तथा निर्वर्त्यस्यान्यस्यासंभवाच्च । अथ अस्मिन्
काले सार्वभौमानुभवदत्तायां तं तं प्रकारं कः स्वित् को नाम नोऽस्माकं ब्रूयात् यथा येन प्रकारेण
अनुदेयी अनुदातव्या मद्यतिरिक्तान्यपदार्थसत्ता अभवत् भवति । स प्रकारोऽपि दुर्वचन इत्यर्थः ॥

यथाभवदनुदेयी ततो अग्रमजायत ।

पुरस्ताद्बुध्न आततः पश्चाद्विरयणं कृतम् ॥ ६ ॥

यथा । अभवत् । अनुदेयी । ततः । अग्रम् । अजायत ।

पुरस्तात् । बुध्नः । आततः । पश्चात् । निः । अर्यनम् । कृतम् ॥ ६ ॥

१अनुदेयी अनुदातव्यः १यथा येन प्रकारेण पितरमनुलक्ष्य अयं कुमारो यमेन दत्तः १अभवत्
भवति तथा १ततः तस्माद्वाजश्रवसात् पितुः १अग्रं यमसमीपं गच्छेति वचनस्याग्रतो वर्तमानं नचिके-
तसा यमेन सह वदितव्यं ‘ तं वै प्रवसन्तं गन्तासीति होवाच ’ (तै. ब्रा. ३.११.८.२) इत्यादिकं
ब्राह्मणान्तरोक्तम् १अजायत प्रादुरभवत् । पितोपदिष्टवानित्यर्थः । १पुरस्तात् ततः पूर्वं १बुध्नः
उक्तस्याप्रस्य मूलभूतं यमस्य गृहं प्रतिगच्छ इति वचनम् १आततः अतिविस्तृतमासीत् । अतः तद-
वाक्यपरिहारमिति १पश्चात् क्रोधं परित्यज्य १विरयणं तस्माद्यमाङ्गिर्गमनोपायं १कृतं पित्राचरितम् ।
यद्वा । अनुदेयी आत्मानमनु दातव्यात्मस्वरूपव्यतिरिक्तान्यपदार्थसत्ता यथाभवत् भवति तदनुगुणं

१. ग-त-म-अस्मिन् लोके । २. त-म-च तेन । ३. ग-त १.२.३.५.६.७.८-म-तस्याङ्कः ; त-
तदस्योक्तं । ४. त-म-कीदृशं । ५. त-म-निर्वर्तितवान् ।

ततस्तस्मान्मायाविशिष्टादात्मनोऽग्रं लक्ष्यस्य विकारजातस्याद्यं मनस्तरुं सिंस्त्राकारणमजायत
उदपद्यत । पुरस्तात् सृष्टेः प्रागवस्थायां बुध्नो मूलमव्याकृतं मायात्मकं कारणमेवाततः । आ समस्तात्
तत् विस्तृतमासीत् । पश्चात्तमस उत्पत्त्यनन्तरं निरयणं तद्वतानां कार्याणां तस्मात् कारणाभिर्गमनं
घटपटादिभेदेन स्वरूपात्मनः^१ कृतम् । ब्रह्मणा निर्मितम् । तथा मृद्विकारो घटादिर्ब्रह्मोऽन्यो न
भवति । आदित्यानुग्रहात् ब्रह्मभावं प्राप्तस्य मम विकारः प्रपञ्चो मदम्यो न भवतीति व्यतिरिक्तस्य^२
पित्रादेराक्षेपः पूर्वोक्तः समर्थितः ॥

इदं यमस्य सादनं देवमानं यदुच्यते ।

इयमस्य धम्यते नाळीरयं गीभिः परिष्कृतः ॥ ७ ॥

इदम् । यमस्य । सदनम् । देवमानम् । यत् । उच्यते ।

इयम् । अस्य । धम्यते । नाळीः । अयम् । गीःऽभिः । परिष्कृतः ॥ ७ ॥

१ इदं १ यमस्य नियन्तुरादित्यस्य वैवस्वतस्य वा १ सदनं स्थानम् । छान्दसः सांहितिको दीर्घः ।
१ यत् सदनं १ देवमानं देवैर्निर्मितमिति १ उच्यते सर्वत्र अभिधीयते । यद्वा । देवानां रश्मीनां निर्माण-
साधनमिति गीयते । १ अस्य यमस्य प्रीणनाय १ इयं १ नाळीः वाद्यविशेषो^३ वेणुः १ धम्यते वाद्यते ।
यद्वा । नाळीति वाङ्नाम । इयं स्तुतिरूपा वागस्य प्रीणनाय धम्यते उच्चार्यते । एवं सति १ अयं यमः
१ गीभिः स्तुतिभिः १ परिष्कृतः अलंकृतोऽभूत् । ‘ संपर्युषेभ्यः^४ ’ इति सुडागमः । ‘ परिनिविभ्यः^५ ’
इति षत्वम् । ‘ गतिरनन्तरः ’ इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् ॥ ॥ २३ ॥

‘ केशी ’ इति सप्तर्चमष्टमं सूक्तमग्निसूर्यवायुदेवताकम्^६ । वातरशनपुत्रा जूतिवातजूतिप्रभृतयः
प्रत्यृचं क्रमेणर्षयः । तथा चानुकान्तं—‘ केशी मुनयो वातरशना जूतिर्वातजूतिर्विप्रजूतिर्वृषाणकः
करिष्कत एतश ऋष्यश्रृङ्गश्चैकचाः कैशिनम् ’ इति । गतो विनियोगः ॥

केश्यग्निं केशी विषं केशी बिभर्ति रोदसी ।

केशी विश्वं स्वर्दृशे केशीदं ज्योतिरुच्यते ॥ १ ॥

केशी । अग्निम् । केशी । विष्म् । केशी । बिभर्ति । रोदसी इति ।

केशी । विश्वम् । स्वः । दृशे । केशी । इदम् । ज्योतिः । उच्यते ॥ १ ॥

केशाः केशस्थानीया रश्मयः । तद्वन्तः केशिनोऽग्निर्वायुः सूर्यश्च । एते त्रयः स्तूयन्ते । १ केशी
रश्मिभिर्युक्तः प्रकाशमानो वा सूर्यः १ अग्निं १ बिभर्ति । हविर्भिः पोषयति धारयति वा । कालविशेषे
ह्यग्नेः पोषणाय होमः । स च कालविशेषः सूर्यगत्यधीन इति सूर्य एव बिभर्तीत्युच्यते । तथा
१ विष्म् । उदकनामैतत् । उदकं रश्मिभिर्घर्मसमय आहतमयमेव १ केशी बिभर्ति विश्वद्रुम् । तथा
१ रोदसी घावापृथिव्यौ अपि अयमेव बिभर्ति । अपि च १ विश्वं व्याप्तं १ स्वः सर्वं जगत् १ दृशे
दर्शनाय अयमेव १ केशी करोति । प्रकाशयतीत्यर्थः । इत्थं महानुभावः केशी को नामेत्यत आह ।
१ इदं इयमानं मण्डलस्थं यत् १ ज्योतिः १ इदम् एव १ केशी इति १ उच्यते । नान्य इत्यर्थः ॥

मुनयो वातरशनाः पिशङ्गा वसते मला ।

वातस्यानु धार्जिं यन्ति यदेवासो अविश्वत ॥ २ ॥

मुनयः । वार्तऽरशनाः । पिशङ्गा । वसते । मला ।

वार्तस्य । अनु । ध्राजिम् । यन्ति । यत् । देवासः । अविक्षत ॥ २ ॥

१वातरशनाः वातरशनस्य पुत्राः १मुनयः अतीन्द्रियार्थदर्शिनो जूतिवातजूतिप्रभृतयः
१पिशङ्गा पिशङ्गानि कपिलवर्णानि १मला मलिनानि वल्कलरूपाणि वासांसि १वसते आच्छादयन्ति ।
'वस आच्छादने' । आदादिकः । ईदृशास्ते १यत् यदा १देवासः देवाः तपसो महिम्ना दीप्यमानाः
सन्तः १अविक्षत देवतास्वरूपं प्राविशन् । विशेलुङ्कि शल इगुपधादनिटः कसः । व्यत्ययेनात्मने-
पदम् । तदा ते १वातस्य वायोः १ध्राजि गतिम् १अनु १यन्ति अनुगच्छन्ति । प्राणोपासनया प्राण-
रूपिणो वायुभावं प्रपन्ना इत्यर्थः ॥

उन्मदिता मौनेयेन वातां आ तस्थिमा वयम् ।

शरीरेदस्माकं यूयं मर्तासो अभि पश्यथ ॥ ३ ॥

उत्तुऽमदिताः । मौनेयेन । वातान् । आ । तस्थिम । वयम् ।

शरीरा । इत् । अस्माकम् । यूयम् । मर्तासः । अभि । पश्यथ ॥ ३ ॥

१मौनेयेन मुनिभावेन लौकिकसर्वव्यवहारविसर्जनेन^१ १उन्मदिताः उन्मत्ता उन्मत्तवदा-
चरन्तः । यद्वा । उत्कृष्टं मदं हर्षं प्राप्ताः । १वयं १वातान् वायूनस्माभिरूपास्यमानान् १आ १तस्थिम
आस्थितवन्तः । हे १मर्तायः मनुष्याः १अस्माकं १शरीरेत् शरीराण्येव १यूयं केवलम् १अभि
१पश्यथ । नास्मान्^२ । यतो वयं नीरूपेण वायुना सायुज्यं प्राप्ताः ॥

अन्तरिक्षेण पतति विश्वा रूपावचाकशत् ।

मुनिर्देवस्य देवस्य सौकृत्याय सखा हितः ॥ ४ ॥

अन्तरिक्षेण । पतति । विश्वा । रूपा । अवचाकशत् ।

मुनिः । देवस्य देवस्य । सौकृत्याय । सखा । हितः ॥ ४ ॥

१मुनिः अस्यर्चो द्रष्टा वृषाणक ऋषिर्वातरूपतां सूर्यात्मतां वा तत्तदुपासनया प्राप्तः सन् १अन्त-
रिक्षेण आकाशेन १पतति गच्छति । किं कुर्वन् । १विश्वा विश्वानि सर्वाणि रूपाणि रूप्यमाणानि पदार्थ-
जातानि १अवचाकशत् अभिपश्यन् स्वतेजसा दर्शयन् । तथा १देवस्य देवस्य । 'नित्यबीप्सयोः'
इति द्विवचनम् । 'अनुदात्तं च' इति परस्यान्नेडितस्यानुदात्तत्वम् । सर्वस्यापि देवस्य १सखा
सखिभूतः अत एव १सौकृत्याय । सुष्ठु देवानुद्दिश्य क्रियमाणं यागात्मकं कर्म सुकृतम् । तस्य भावाय
सम्यगनुष्ठापनाय १हितः निहितः स्थापितो भवति ॥

वातस्याश्चो वायोः सखाथो देवेषितो मुनिः ।

उभौ समुद्रावा क्षेति यश्च पूर्वं उतापरः ॥ ५ ॥

वार्तस्य । अश्चः । वायोः । सखा । अयो इति । देवऽईषितः । मुनिः ।

उभौ । समुद्रौ । आ । क्षेति । यः । च । पूर्वं । उत । अपरः ॥ ५ ॥

१ वातस्य वायोर्गतिरिव १अश्वः व्याप्तः । यद्वा । वायोः अशिता भोक्ता । वायुरेव तस्याहार इत्यर्थः । अत एव १वायोः १सखा मित्रभूतः १अथो अपि च १देवेचितः देवेन द्योतमानेन वायुना सूर्येण वा हवितः प्राप्तः^१ । 'तृतीया कर्मणि' इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । ईदृशो १मुनिः करिकृताख्य ऋषिरुक्तप्रकरणेन वायुरूपः सूर्यरूपो वा सन् १उभौ १समुद्रौ उद्धी १आ १क्षेति अभिगच्छति । 'क्षि निवासगत्योः' । छान्दसो विकरणस्य लुक् । कौं तौ समुद्रौ । १यश्च १पूर्वः समुद्रः । उतशब्द-
श्चार्थः । यश्च १अपरः समुद्रः ॥

अप्सरसां गन्धर्वाणां मृगाणां चरणे चरन् ।

केशी केतस्य विद्वान्तसखा स्वादुर्मुदिन्तमः ॥ ६ ॥

अप्सरसाम् । गन्धर्वाणाम् । मृगाणाम् । चरणे । चरन् ।

केशी । केतस्य । विद्वान् । सखा । स्वादुः । मुदिन्तमः ॥ ६ ॥

१अप्सरसां देवस्त्रीणां १गन्धर्वाणां १चरणे संचारभूते दिव्यन्तरिक्षे च तथा १मृगाणां सिंहा-
दीनां संचारस्थले पृथिव्यां १चरन् व्याप्य संचरन् १केशी अग्निर्वायुः सूर्यो वा १केतस्य ज्ञातव्यस्य
सर्वस्यार्थज्ञातस्य १विद्वान् यद्वा ज्ञातव्यस्यास्यपरितेशस्य १सखा विद्वान् अवशिष्टेषां सर्वं जानन्
१स्वादुः स्वादयिता रसयिता सर्वस्य रसस्योत्पादकः अत एव १मुदिन्तमः मादयितृत्तमो भवति ।
'नादस्य' इति नुडागमः ॥

वायुरस्मा उपामन्यत्पिनष्टि स्मा कुनन्मा ।

केशी विपस्य पात्रेण यदुद्रेणापिबत्सह ॥ ७ ॥

वायुः । अस्मै । उप । अमन्यत् । पिनष्टि । स्म । कुनन्मा ।

केशी । विपस्य । पात्रेण । यत् । रुद्रेण । अपिबत् । सह ॥ ७ ॥

१केशी रश्मिभिर्युक्तः सूर्यः १रुद्रेण रुद्रपुत्रेण मरुद्गणेन । यद्वा । 'रुद्रो वा एष यदग्निः'
(तै. सं. ५.४.३.१) इति श्रवणाद्भूतो वैद्युताग्निः । तेन १सह वर्तमानो १विपस्य । उदकनामैतत् ।
'क्रियाग्रहणं कर्तव्यम्' इति कर्मणः संप्रदानत्वाच्चतुर्थ्यर्थे पठ्यते । विपमुदकं १पात्रेण पानसाधनेन
रश्मिजालेन १यत् यदा^३ १अपिबत् पिबति तदा १अस्मै केशिने १वायुः १उपामन्यत् । भूगतं सर्वं
रसमुपमम्राति । यद्वा । यदापिबत् पीतवान् भवति तदा सूर्यमण्डले घनीभूतमस्य तदुदकं वायुरूप-
मम्राति । मन्यनेन वैद्युताग्निनालोडयति । तथा १कुनन्मा कुत्सितमपि शृशं नमयित्री स्वयं नमयितु-
मशक्या स्वतन्त्रा माध्यमिका वाक् १पिनष्टि १स्म । यथाधस्तात् खवति तथा चूर्णीकरोति । स्मेति
प्रसिद्धौ । कुपूर्वाग्नमयतेः पचाद्यचि 'यङोऽचि च' इति यङो लुक् । थाथादिनोत्तरपदान्तो-
दात्तत्वम् ॥ ॥ २४ ॥

'उत देवाः' इति सप्तर्चं नवमं सूक्तमानुष्टुभं वैश्वदेवं भरद्वाजकश्यपगोतमाग्निविश्वामित्र-
जमदग्निवसिष्ठा इति क्रमेण प्रत्यृचमृषयः । तथा चानुक्रान्तम्—'उत देवाः सप्तर्चं एकर्चां वैश्व-
देवम्' इति । गतो विनियोगः ॥

उत देवा अवहितं देवा उन्नयथा पुनः । उतागश्चक्रुषं देवा देवा जीवयथा पुनः ॥ १॥

उत । देवाः । अवऽहितम् । देवाः । उत । नयथ । पुनरिति । उत । आगः ।
चक्रुषम् । देवाः । देवाः । जीवयथ । पुनरिति ॥ १ ॥

१ उत^१ अपि च हे १ देवाः १ अवहितम् १ उन्नयथ^१ । १ उत अपि च हे १ देवाः १ भागः
अपराधं १ चक्रुषं कृतवन्तं मां तस्मादागसो रक्षत । हे १ देवाः रक्षित्वा च १ पुनः पश्चात् १ जीवयथ
धिरजीविनं कुरुत ॥

द्वात्रिंशौ वातौ वातु आ सिन्धोरा परावतः ।

दक्षं ते अन्य आ वातु परान्यो वातु यद्रपः ॥ २ ॥

द्वौ । इमौ । वातौ । वातः । आ । सिन्धोः । आ । पराऽवतः ।

दक्षम् । ते । अन्यः । आ । वातु । परा । अन्यः । वातु । यत् । रपः ॥ २ ॥

१ इमौ दृश्यमानौ १ द्वौ १ वातौ पुरोवातः पश्चाद्वातश्च १ आ १ सिन्धोः आ समुद्रात् । मर्यादाया-
माकारः । यद्वा १ आ १ परावतः समुद्रादपि यो दूरदेशः तं देशमवधीकृत्य १ वातः गच्छतः । ' वा
गतिगन्धनयोः ' । आदादिकः । तयोर्वातयोः १ अन्यः एको हे स्तोतः १ ते तव १ दक्षं बलम् १ आ
१ वातु आगमयतु । १ अन्यः च स्वदीयं १ यद्रपः पापं तत् १ परा १ वातु परागमयतु ॥

आ वात वाहि भेषजं वि वात वाहि यद्रपः ।

त्वं हि विश्वभेषजो देवानां दूत ईर्यसे ॥ ३ ॥

आ । वात । वाहि । भेषजम् । वि । वात । वाहि । यत् । रपः ।

त्वम् । हि । विश्वऽभेषजः । देवानाम् । दूतः । ईर्यसे ॥ ३ ॥

हे १ वात १ भेषजं सुखं व्याध्युपशमनमौषधं वा १ आ १ वाहि आगमय । हे १ वात १ यद्रपः
अस्मदीयं पापं तत् १ वि १ वाहि विगमय । अस्मत्तो विश्लेषय । १ त्वं १ हि खलु १ देवानां १ वृत्तः
१ विश्वभेषजः । विश्वानि भेषजानि यस्मिन् । ' बहुव्रीहौ विश्वं संज्ञायाम् ' इति पूर्वपदान्तोदात्तत्वम् ।
ईदृशश्च सन् १ ईर्यसे सततं गच्छसि ॥ ' ईह् गतौ ' । दैवादिकः । इयनो निस्त्वात् ' भिनस्यादिनिर्त्यम् '
इत्याद्युदात्तत्वम् । ' हि च ' इति निघातप्रतिषेधः ॥

आ त्वागमं शंतातिभिरथो अरिष्टतातिभिः ।

दक्षं ते भद्रमामर्षं परा यक्ष्मं सुवामि ते ॥ ४ ॥

आ । त्वा । अगमम् । शंतातिऽभिः । अथो इति । अरिष्टतातिऽभिः ।

दक्षम् । ते । भद्रम् । आ । अमर्षम् । परा । यक्ष्मम् । सुवामि । ते ॥ ४ ॥

१ ग-उतापि च हे देवाः अवहितमधीनिहितं पुनश्चोन्नयथ दारिद्र्यपीडितमात्म्यं कुरुथ; त१.३.४.
५.९.८- ' उत उन्नयथ ' नास्ति; त७-उतापि च हे देवा यूयं अवहितं दारिद्र्येणाधः पातितं मां
पश्यतेति शेषः । हे देवाः मां दृष्ट्वा पुनः पश्चात् उन्नयथ उद्धरत उत्कृष्टं स्थानं प्रापयतेत्यर्थः; भ-उतापि
च हे देवा अवहितं ।

हे स्तोतः ष्ट्वा त्वां ष्शंतातिभिः सुखकरैः षअथो अपि च षअरिष्टतातिभिः अहिंसाकरैश्च
रक्षणैः षआ षअगमम् आगतवानस्मि । 'शिवशमरिष्टस्य करे' (पा. सू. ४. ४. १४३)
इत्युभयत्र तातिल्प्रत्ययः । 'लिति' इति प्रत्ययात् पूर्वस्योदात्तत्वम् । अपि च षभद्रं कल्याणं षते
तव षदक्षं बलम् षआभार्षम् आहार्षं वायुसकाशादानैषम् । तथा षते तव षयक्ष्मं रोगं च षपरा
षसुवामि विनाशयामि ॥

त्रायन्तामिह देवास्त्रायतां मरुतां गुणः ।

त्रायन्तां विश्वां भूतानि यथायमरपा असत् ॥ ५ ॥

त्रायन्ताम् । इह । देवाः । त्रायताम् । मरुताम् । गुणः ।

त्रायन्ताम् । विश्वां । भूतानि । यथा । अयम् । अरपाः । असत् ॥ ५ ॥

षइह अस्मिन् देशे सर्वे षदेवाः षत्रायन्ताम् अस्मान् पालयन्ताम् । तथा षमरुतां षगुणः
संघः स षत्रायताम् । षविश्वा विश्वानि सर्वाण्यन्यानि च षभूतानि भूतजातानि षत्रायन्ताम्
अस्मान् रक्षन्तु । षयथायम् अस्मदीयः शरीरादिः षअरपाः षअसत् पापरहितो भवति तथेत्यर्थः ।
रप इति पापनाम । नञा बहुव्रीहौ 'नञ्सुभ्याम्' इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । अस्तेल्लेख्यडागमः ।
'यावद्यथाभ्याम्' (पा. सू. ८. १. ३६) इति निघाताभावः ॥

आप इद्वा उं भेषजीरापो अमीवचातनीः ।

आपः सर्वस्य भेषजीस्तास्ते कृण्वन्तु भेषजम् ॥ ६ ॥

आपः । इत् । वै । उं इति । भेषजीः । आपः । अमीवचातनीः ।

आपः । सर्वस्य । भेषजीः । ताः । ते । कृण्वन्तु । भेषजम् ॥ ६ ॥

षआप षइद्वै आप एव खलु षभेषजीः भेषजभूताः । स्नानपानादिना सुखहेतवः । यद्वा ।
ओषधिरूपेण परिणता रोगोपशमनहेतवो भवन्ति । 'केवलमामकं' (पा. सू. ४. १. ३०)
इत्यादिना भेषजशब्दात् ङीप् । उदात्तनिवृत्तिस्वरेण ङीप् उदात्तत्वम् । जसि 'वा छन्दसि' इति
पूर्वसवर्णदीर्घत्वम् । यत् एवमतः कारणात् षआपः षअमीवचातनीः अमीवचातन्यः रोगाणां नाश-
यिभ्यो भवन्ति । चानयतिर्वधकर्मा । किंच षआपः षसर्वस्य प्राणिजातस्य षभेषजीः भेषजभूता
भवन्ति न कतिपयस्य । षताः तथाविधा आपः षते तव षभेषजं षकृण्वन्तु कुर्वन्तु ॥

हस्ताभ्यां दशशाखाभ्यां जिह्वा वाचः पुरोगवी ।

अनामयित्नुभ्यां त्वा ताभ्यां त्वोर्प स्पृशामसि ॥ ७ ॥

हस्ताभ्याम् । दशशाखाभ्याम् । जिह्वा । वाचः । पुरःगवी ।

अनामयित्नुभ्याम् । त्वा । ताभ्याम् । त्वा । उर्प । स्पृशामसि ॥ ७ ॥

षदशशाखाभ्यां दशाङ्गुलयः शाखाभूता ययोः तादशाभ्यां प्रजापतेः षहस्ताभ्यां सृज्यमाना
षजिह्वा रसना षवाचः शब्दस्य षपुरोगवी पुरतो गन्त्री जाता । यत्र यत्र शब्दस्तत्र सर्वत्र तस्य

शब्दस्योच्चारणाय पुरतो व्याप्रियत इत्यर्थः । 'अनामयितुभ्यां' सम्प्रसारोभ्यहेतुभ्यां 'ताभ्यां' हस्ताभ्यां हे स्तोतः 'त्वा त्वाम्' उप 'स्पृशामसि उपस्पृशामः । इवन्तो मसिः । 'त्वा इति पुनरुक्तिः पादपूरणार्था ॥ २५ ॥

'तव त्वे' इति षडृचं दशमं सूक्तमुरुनाम्नः पुत्रस्याङ्गाख्यस्यार्थं जागतमैन्द्रम् । तथा 'षाजु-क्रान्तं—' तव त्वे षळङ्ग औरवो जागतम् ' इति । गतो विनियोगः ॥

तव त्वे इन्द्र सख्येषु वह्नय ऋतं मन्वाना व्यददिरुर्वलम् ।

यत्रा दशस्यन्नुपसो रिणन्नपः कुत्साय मन्मन्त्रह्यश्च दंसयः ॥ १ ॥

तव । त्वे । इन्द्र । सख्येषु । वह्नयः । ऋतम् । मन्वानाः । वि । अददिरुः । वलम् ।

यत्र । दशस्यन् । उपसः । रिणन् । अपः । कुत्साय । मन्मन् । अह्यः । च । दंसयः ॥ १ ॥

हे इन्द्र तव सख्येषु सखित्वेषु सस्यु त्वे ते प्रसिद्धाः वह्नयः वोढारो हविषां स्तुतीनां वा अत एव ऋतं यज्ञं मन्वानाः अवबुध्यमानाः अङ्गिरसः वलं गवामपहर्तारमेतत्संशकमसुरं व्यददिरुः अत्यर्थं व्यदारयन् । 'दृ विदारणे' । अस्मात् यङ्लुगन्तात् लुङि 'सिजभ्यस्त' इति झेजुः । 'जुसि च' इति गुणः । व्यत्ययेनेत्वम् । अपि च यत्र यस्मिन् काले मन्मन् मन्मनि स्तोत्रे सति कुत्साय महर्षये उपसः उपःकालान् वृत्रेणावृत्त्वात् पूर्वमसत्प्रायास्तदपनोदनेन दशस्यन् प्रयच्छन् तथा अपः वृत्रेणावृतान्युदकानि च रिणन् तस्मान्निर्गमयन् वर्तसे । 'री गतिरेषणयोः' । क्रैयादिकः । प्वादीनां ह्रस्वत्वम् । तदानीम् अह्यः अहेवृत्रस्य च दंसयः कर्माणि वितथान्यासन्नित्यर्थः ॥

अवासृजः प्रस्वः श्वश्वर्यो गिरीनुदाज उसा अपिबो मधु प्रियम् ।

अवर्धयो वनिनो अस्य दंससा शुशोच सूर्य ऋतजातया गिरा ॥ २ ॥

अव । असृजः । प्रस्वः । श्वश्वर्यः । गिरीन् । उत् । आजः । उसाः । अपिबः । मधु । प्रियम् ।

अवर्धयः । वनिनः । अस्य । दंससा । शुशोच । सूर्यः । ऋतजातया । गिरा ॥ २ ॥

हे इन्द्र प्रस्वः । प्रसूतिर्जन्म । तद्धेतुभूता अपः अवासृजः । आवरकान्मेघादधः पातितवानसि । तथा गिरीन्-पर्वतान् वलेन गोमतो बिलस्य पिधानाय निहितान् श्वश्वर्यः अगमयः । अमैत्सीरित्यर्थः । 'श्वचि गर्ता' । अस्माण्यन्ताल्लुङि 'बहुलं छन्दस्यमाकृष्योगेऽपि' इत्यङभावः । 'समानवाक्ये' निघातयुष्मदस्मदादेशा वक्तव्याः (पा. सू. ८. १. १८. ५) इति वचनात् पूर्वपदस्यासमानवाक्यगतत्वेनास्य 'तिङ्कृतिङः' इति निघाताभावः^१ । तथा वलासुरेण बिले निहिता उसाः गाः पर्वतभेदनानन्तरम् उदाजः उदगमयः । ततः पयोदध्याज्यादिकं प्रियम् अनुकूलं मधु मधुरं हविः अपिबः पीतवानसि । यद्वा । अयणसाधनासु तासु गोष्वागतासु यजमानैः प्रियमभीष्टं मधु सोमात्मकमपिबः पिबसि । तथा वनिनः वनसंबद्धान् वृक्षान् । यद्वा । वनमित्युदकनाम । तस्युक्तान् समुद्रान् । अवर्धयः वृष्टिप्रदानेन वर्धयसि । ऋतजातया । ऋतं यज्ञम् । तदर्थं जातं जन्म यस्याः तथा गिरा वेदात्मिकया वाचा स्तूयमानस्य अस्य इन्द्रस्य दंससा कर्मणा

१. म२-अनामयितुभ्यां अनामयहेतुभ्यां । २. त१.२.३.९.७.८-म१.४.७.८-'समानवाक्ये ... निघाताभावः' नास्ति ।

आवृण्वतो वृत्रादेरपि नोदनात्मकेन ऽसूर्यः ऽशुशोच नभसि प्रदिदीपे । यद्वा । ऋतजातया गिरेति सूर्यस्यैव विशेषणम् । त्रयीरूपया वाचा प्रदीप्यत इत्यर्थः । ' ऋग्भिः पूर्वाह्णे दिवि देव ईषते ' (तै. भा. ३. १२. ९. १) इत्यादिकं तैत्तिरीयकमत्रानुसंधेयम् ॥ शुशोचेत्यस्य पदात्परत्वेऽपि पादादित्वादापादाविति पर्युदासस्यानुवृत्तेर्निघाताभावः ॥

वि सूर्यो मध्ये अमुचद्रथं दिवो विदहासार्य प्रतिमानमार्यः ।

दृढहानि पिप्रोरसुरस्य मायिन इन्द्रो व्यास्यच्चकृवाँ ऋजिष्मना ॥ ३ ॥

वि । सूर्यः । मध्ये । अमुचत् । रथम् । दिवः । विदत् । दासार्य । प्रतिमानम् । आर्यः । दृढहानि । पिप्रोः । असुरस्य । मायिनः । इन्द्रः । वि । आरयत् । चकृवान् । ऋजिष्मना ॥ ३ ॥

ऽदिवः शुलोकस्य ऽमध्ये ऽसूर्यः ऽआदित्यः ऽरथं प्रस्थानाय ऽवि ऽअमुचत् विमुक्तवान् । मुचेर्लुङि लृङिवात् च्लेरडादेशः । कदेति चेत् उच्यते । यदा ऽआर्यः ऽभिज्ञः इन्द्रः ऽदासाय उप-क्षपयित्रे वृत्रादये ऽप्रतिमानं प्रतिकृतिं प्रतीकारं ऽविदत् वेति जानाति । अलभत वा । अपि च ऽमायिनः मायाविनः ॥ मायाशब्दस्य व्रीह्यादिषु पाठान् ' व्रीह्यादिभ्यश्च ' इतीनिप्रत्ययः ॥ ऽपिप्रोः एतस्मान्नः ऽअसुरस्य ऽदृढहानि दृढानि स्थिराणि पुराणि बलानि वा ऽऋजिष्मना राजर्षिणा ऽचकृवान् सस्यं कुर्वन् ऽइन्द्रः ऽव्यास्यत् व्यक्षिपत् । विविधमाक्षिप्तवान् । व्यनीनशदित्यर्थः । ' असु क्षेपणे ' ॥

अनाष्टृष्टानि धृषितो व्यास्यभिधीरदैवाँ अमृणदयास्यः ।

मासेव सूर्यो वसु पुय्यमा ददे गृणानः शत्रूरशृणाद्विरुक्मता ॥ ४ ॥

अनाष्टृष्टानि । धृषितः । वि । आस्यत् । निऽधीन् । अदेवान् । अमृणत् । अयारयः । मासाऽइव । सूर्यः । वसु । पुय्यम् । आ । ददे । गृणानः । शत्रून् । अशृणात् । विरुक्मता ॥ ४ ॥

ऽधृषितः शत्रूणां धर्षयिता प्रगल्भ इन्द्रः ऽअनाष्टृष्टानि इतः पूर्वं शत्रुभिरप्रष्टृष्टानि अबाधिताभ्यसुरबलानि ऽव्यास्यत् व्याक्षिप्तवान् । तथा ऽअयास्यः अयासनीयश्चालयितुमशक्यः । यद्वा । अयास्योऽङ्गिराः । स्तोतृवाचिना शब्देन स्तुत्यो लक्ष्यते । अयास्येनर्षिणा स्तुत्य इन्द्रः ऽनिधीन् असुरैर्निहितान् धनसमूहान् । यद्वा । निधातृभितरां बलानां धारयितुन् ऽअदेवान् देवविरोधिनीऽसुरान् ऽअमृणत् अहिंसीत् । ' मृण हिंसायाम् ' । तौदादिकः । अपि च ऽसूर्यः ऽमासेव मासेनेव । ' पइन् ' इत्यादिना मासशब्दस्य मासभावः । स यथा मासविशेषेण भौमान् रसानादत्ते तथा ऽपुय्यम् असुराणां पुरि भवम् । ' भवे छन्दसि ' इति यत् । ' हलि च ' इति दीर्घस्य ' न भकुर्छु-राम् ' (पा. सू. ८. २. ७९) इति प्रतिषेधः । ' यतोऽनावः ' इत्याद्युदात्तत्वम् । ईदृशं ऽवसु धनम् ऽआ ऽददे आदत्ते स्म ॥ ' आहो दोऽनास्यविहरणे ' इत्यात्मनेपदम् । तथा ऽगृणानः स्तोहृभिः स्तूयमानः सन् ॥ व्यत्ययेन कर्मणि कर्तृप्रत्ययः ॥ ऽशत्रून् शातयितुनसुरान् ऽविरुक्मता विरोधमानेन वज्रेण ऽअशृणात् अहिंसीत् ॥

अयुद्धसेनो विभ्वा विभिन्दता दाशदृत्रहा तुज्यानि तेजते ।

इन्द्रस्य वज्रादबिभेदभिभ्यः प्राक्रामच्छुन्ध्यूरजहादुषा अनः ॥ ५ ॥

अयुद्धसेनः । विऽभ्वा । विऽभिन्दता । दाशत् । वृत्रहा । तुज्यानि । तेजते ।

इन्द्रस्य । वज्रात् । अबिभेत् । अभिऽभ्यः । प्र । अक्रामत् । शुन्ध्युः । अजहात् । उषाः । अनः ॥ ५ ॥

विभ्वा विभुना व्यासेन विभिन्दता विदारयता एवंविधेनापि परकीयबलेन अयुद्धसेनः अप्रहृतसेनः । यद्वा । विभ्वा विभुर्व्याप्तो विभिन्दता शत्रुबलानि विदारयता वज्रेण । वृत्रहा वृत्रं हतवान् एवंविध इन्द्रः दाशत् दाशति । स्तोत्रम्यो धनं प्रयच्छति । 'दाशु दाने' । लेट्यडागमः । तथा वृत्रयानि प्रेर्याणि शत्रुबलानि वृतेजते तन्करोति अल्पीकरोति । 'तिज निशाने' । यद्वा । शत्रून् प्रति प्रेर्याण्यायुधानि तेजते निश्यति तीक्ष्णीकरोति । ईदृशस्य इन्द्रस्य अभिभूयः अभितो हिंसकात् वज्रात् सर्वं शत्रुजातम् अबिभेत् भीतिं प्राप्नोत् । एवमसुरेस्विन्द्रेण निरस्तेषु शुन्ध्युः शोधयितादित्यः प्राक्रामत् जगत्प्रकाशनाय गन्तुं प्रक्रान्तवान् । उषाः उषोदेवता च अनः स्वकीयं शकटं रथम् अजहात् गन्तुं पर्यस्यजत् । 'ओहाक् त्यागे' ॥

एता त्या ते श्रुत्यानि केवला यदेक एकमकृणोरयज्ञम् ।

मासां विधानमदधा अधि दधि त्वया विभिन्नं भरति प्रधि पिता ॥ ६ ॥

एता । त्या । ते । श्रुत्यानि । केवला । यत् । एकः । एकम् । अकृणोः । अयज्ञम् ।

मासाम् । विधानम् । अदधाः । अधि । दधि । त्वया । विभिन्नम् । भरति । प्रधिमम् । पिता ॥ ६ ॥

हे इन्द्र त्वया तानि ते तव त्वदीयानि वीर्यकर्माणि एता एतान्येव केवला केवलानि श्रुत्यानि श्रोतव्यानि स्तुत्यर्हाणि^१ । नान्यदीयानि । कानि पुनस्तानि । एकः असहायस्वम् एकं प्रधानभूतम् अयज्ञं यज्ञरहितमसुरम् अकृणोः अहिंसीरिति यत् एतदेकं कर्म ॥ 'कृवि हिंसाकरणयोश्च' । अत्र हिंसार्थः । इतिस्वानुम् । 'धिनिकृण्वोरश्च' इत्युप्रत्ययोऽकारान्तादेशश्च । तस्य^२ लोपे^३ सति स्थानिवद्भावाल्लघूपधगुणाभावः ॥ तथा मासां मासानाम् ॥ 'पद्' इत्यादिना मासशब्दस्य मास्भावः । 'उद्दिदम्' इत्यादिना विभक्तेरुदात्तत्वम् ॥ मासानां विधानं विधातारं कर्तारं सूर्यम् अधि दधि तुल्योऽपि उपरि अदधाः आधारयः ॥ विपूर्वात् दधातेः 'कृत्य-ल्युटो बहुलम्' इति कर्तारं ल्युट् । इदमपरं कर्म । तथा पिता पालको तुल्योऽपि उपरि विभिन्नं विदारितं वृत्राद्विभक्तं प्रधि रथचक्रस्य पार्श्वम् । पार्श्वफलके प्रधी इत्युच्येते । ईदृशं सूर्यरथसंबन्धिनं प्रधिमन्वेधारयितुमशक्यं त्वया एव भरति धारयति । इदमपरं कर्म । एतत्प्रभृतीनि त्वया कृतानि कर्माणि परेषामसाधारणानि सर्वदा स्तोतव्यानीत्यर्थः ॥ ॥ २६ ॥

'सूर्यरश्मिः' इति षडृचमेकादशं सूक्तं त्रैष्टुभम् । विश्वावसुनां गन्धर्व ऋषिः । स च पूर्वेण तृचेन सवितारं स्तुतवान् उत्तरेण स्वात्मानम् । अतः प्रथमतृचस्य सविता देवता द्वितीयस्य गन्धर्वः । तथा चाजुक्रान्तं—'सूर्यरश्मिर्वेवगन्धर्वो विश्वावसुरात्मानमस्तौत् पूर्वार्धे सवितारम्' इति । गतो विनियोगः ॥

सूर्यरश्मिर्हरिकेशः पुरस्तात्सविता ज्योतिरुदया अजस्रम् ।

तस्य पुषा प्रसवे याति विद्वान्तसंपश्यन्विश्वा भुवनानि गोपाः ॥ १ ॥

सूर्यरश्मिः । हरिः केशः । पुरस्तात् । सविता । ज्योतिः । उत् । अयान् । अजस्रम् ।

तस्य । पुषा । प्रसवे । याति । विद्वान् । समपश्यन् । विश्वा । भुवनानि । गोपाः ॥ १ ॥

१. त-भ-स्तुत्यार्हाणि । २. त-भ१.२.४.८-एवं । ३. ग-त४.५-तस्यातो लोपे; 'त१.२.३.६.७. ८-भ२.८-तस्य योगे; भ१-तस्यायोपे; भ४-तस्याद्योपे । ४. अनु.-पूर्वार्धे ।

सूर्यरश्मिः । उपसः प्रादुर्भावानन्तरं सूर्यस्योदयात् पूर्वं यः कालस्तस्य कालस्याभिमानी देवः सवितेत्युच्यते । १ सूर्यरश्मिः सूर्यस्य सर्वस्य प्रेरकस्यादित्यस्य रश्मिरेव रश्मिर्यस्य स तथोक्तः १ हरि-
केशः हरयो हरणशीला हरितवर्णा वा केशाः केशस्थानीयाः प्रकाशमाना वा दीप्तयो यस्य ईदृशः
१ सविता सर्वस्य प्रेरको देवः १ पुरस्तात् पूर्वस्यां दिशि १ अजस्रम् अनवरतं १ ज्योतिः तेजः १ उदयान्
उद्याति उद्गमयति ॥ यातेरन्तर्भावितव्यथात् छान्दसो लङ् । व्यत्ययेन बहुवचनम् । संहितायां
' दीर्घादटि समानपादे ' इति नकारस्य रुत्वम् । ' आतोऽटि नित्यम् ' इति सानुनासिक आकारः ॥
१ तस्य सवितुः १ प्रसवे प्रेरणेऽनुज्ञायां सत्यां १ विद्वान् जानन् १ गोपाः गोपायिता रक्षिता १ पूषा पोषको
देव आदित्यः १ याति नभसि गच्छति । किं कुर्वन् । १ विश्वा विश्वानि सर्वाणि १ भुवनानि भूत-
जातानि १ संपश्यन् सम्यक् प्रकाशयन् ॥

नृचक्षा एष दिवो मध्ये आस्त आपप्रिवात्रोदसी अन्तरिक्षम् ।

स विश्वाचीरभि चष्टे घृताचीरन्तरा पूर्वमपरं च केतुम् ॥ २ ॥

नृचक्षाः । एषः । दिवः । मध्ये । आस्ते । आपप्रिऽवान् । रोदसी इति । अन्तरिक्षम् ।
सः । विश्वाचीः । अभि । चष्टे । घृताचीः । अन्तरा । पूर्वम् । अपरम् । च । केतुम् ॥ २ ॥

१ नृचक्षाः नृन् मनुष्यान् पश्यन् यद्वा नृभिर्ननृभिः रश्मिभिः प्रकाशमानः १ एषः सविता १ दिवः
शुलोकस्य १ मध्ये १ आस्ते निषीदति । किं कुर्वन् । १ रोदसी द्यावापृथिव्यौ १ अन्तरिक्षं च १ आपप्रिवान्
स्वतेजसा आपूरयन् ॥ ' प्रा पूरणे ' । अस्माच्छान्दसो लिट् । ' कसुश्च ' इति तस्य कसुरादेशः ।
' वस्वेकाजाद्वसाम् ' इतीडागमः ॥ १ सः देवः १ विश्वाचीः विश्वमञ्जन्तीः सर्वस्यापिनीः प्राच्यादि-
महादिशः १ अभि १ चष्टे प्रकाशयति । तथा १ घृताचीः घृतं दीप्तं रूपमञ्जन्तीः आग्नेय्यादिविदिशश्च
प्रकाशयति ॥ अञ्जतेः क्लिन्तात् ' अञ्जतेश्चोपसंख्यानम् ' इति ङीप् । ततो भसंज्ञायाम् ' अचः '
इत्यकारलोपे ' चौ ' इति दीर्घत्वम् । उदात्तनिवृत्तिस्वरेण ङीप् उदात्तत्वे प्राप्ते ' चौ ' इति पूर्वस्याच
उदात्तत्वम् ॥ तथा १ पूर्व पूर्वभागं १ केतुं प्रज्ञापनीयम् १ अपरं पृष्ठभागं १ च १ अन्तरा अन्तरालं च अभि
चष्टे प्रकाशयति ॥

रायो बुध्नः संगमनो वसूनां विश्वा रूपाभि चष्टे शचीभिः ।

देवइव सविता सत्यधर्मेन्द्रो न तस्थौ समरे धनानाम् ॥ ३ ॥

रायः । बुध्नः । सम्ऽगमनः । वसूनाम् । विश्वा । रूपा । अभि । चष्टे । शचीभिः ।
देवऽइव । सविता । सत्यधर्मा । इन्द्रः । न । तस्थौ । सम्ऽअरे । धनानाम् ॥ ३ ॥

१ रायः धनस्य १ बुध्नः बन्धको मूलभूतो वा ॥ ' ऊडिदम् ' इत्यादिना रैशब्दाद्विभक्तेरुदात्तत्वम् ॥
तथा १ वसूनां धनानां १ संगमनः संगमयिता प्रापयिता ईदृशः सविता १ शचीभिः दीप्तिभिः
१ विश्वा १ रूपा सर्वाणि रूपाणि निरूपणीयानि पदार्थजातानि १ अभि १ चष्टे अभिपश्यति । प्रकाश-
यति । अपि च १ देवइव अयं १ सविता सावको देवः १ सत्यधर्मा सत्यमवितथं धर्मं धारणं धारण-
हेतुभूतं कर्म वा यस्य तादृशो भवति । तथा १ इन्द्रो १ न इन्द्र इव १ धनानां १ समरे संग्रामे सम्यक्-
प्रापणे १ तस्थौ । अयं सविता उद्युक्तः संस्तिष्ठति ॥

विश्वावसुं सोम गन्धर्वमापौ ददृशुषीस्तद्वतेना व्यायन् ।

तदन्ववैदिन्द्रो ररहाण आसां परि सूर्यस्य परिधीरपश्यत् ॥ ४ ॥

विश्वावसुम् । सोम । गन्धर्वम् । आपः । ददृशुषीः । तत् । ऋतेन । वि । आयन् ।

तत् । अनुऽअवैत् । इन्द्रः । ररहाणः । आसाम् । परि । सूर्यस्य । परिऽधीन् । अपश्यत् ॥ ४ ॥

हे ऽसोम त्वया सहितं ऽगन्धर्वं गीतरूपां गां शब्दं धारयन्तं ऽविश्वावसुम् एतत्संज्ञं माम् । उत्तरत्र तच्छब्दश्रुतेर्यच्छब्दाध्याहारः । यत् ऽआपः वसतीवर्षाख्याः ऽददृशुषीः दृष्टवत्यः ॥ दृशेलिटः क्तुः । 'उगितश्च' इति ङीप् । 'वसोः संप्रसारणम्' इति संप्रसारणम् । जसि 'वा छन्दसि' इति पूर्वसवर्णदीर्घः ॥ ऽतत् तदानीम् ऽऋतेन यज्ञेन हेतुना ऽव्यायन् विविधमगच्छन् यष्टृजनाः । ऽतत् गमनम् ऽआसाम् अपां ऽररहाणः गमयिता ऽइन्द्रः ऽअन्ववैत् अन्वबुध्यत । बुद्ध्वा च कुत्र यज्ञः प्रवृत्त इति ऽसूर्यस्य ऽपरिधीन् परितो धीयमानान् प्राच्यादिदिग्भागान् ऽपरि ऽअपश्यत् परितो दृष्टवान् ॥

विश्वावसुराभि तन्नो गृणातु दिव्यो गन्धर्वो रजसो विमानः ।

यद्वा धा सत्यमुत यन्न विन्न धियो हिन्वानो धिय इन्नो अव्याः ॥ ५ ॥

विश्वावसुः । अभि । तत् । नः । गृणातु । दिव्यः । गन्धर्वः । रजसः । विऽमानः ।

यत् । वा । ध । सत्यम् । उत । यत् । न । विन्न ।

धियः । हिन्वानः । धियः । इत् । नः । अव्याः ॥ ५ ॥

ऽविश्वावसुः ऽगन्धर्वः ऽनः अस्माकं ऽतत् ऽअभि ऽगृणातु अभिसुखं ब्रवीतु ॥ 'गृ शब्दे' । क्रैयादिकः । प्वादिवात् ह्रस्वः ॥ कीदृशः । ऽदिव्यः दिवि भवः तथा ऽरजसः उदकस्य ऽविमानः निर्माता । किं पुनस्तत् । यद्वा यच्च खलु ऽसत्यम् अवितथं यथार्थफलं कर्मजातम् । उतशब्द-
श्चार्थः । यत् च ऽन ऽविन्न न जानीमः तदुभयं ब्रवीत्वित्यर्थः ॥ 'ऋचि तुनुष' इत्यादिना
घशब्दस्य साहितिको दीर्घः ॥ शिष्टः पादः प्रत्यक्षकृतः । हे विश्वावसो ऽधियः कर्माणि ऽहिन्वानः
सोमेन प्रवर्धयन् ॥ 'हि गतौ वृद्धौ च' । यद्वा । धियः स्तुतीर्हिन्वानः प्राप्नुवन् ऽनः अस्माकं
ऽधिय ऽइत् कर्माण्येव बुद्धीरेव वा ऽअव्याः रक्ष ॥

सक्षिमविन्दचरणे नदीनामपावृणोदुरो अश्मव्रजानाम् ।

प्रासां गन्धर्वो अमृतानि वोचदिन्द्रो दक्षं परि जानादहीनाम् ॥ ६ ॥

सक्षिम् । अविन्दत् । चरणे । नदीनाम् । अप । अवृणोत् । दुरः । अश्मऽव्रजानाम् ।

प्र । आसाम् । गन्धर्वः । अमृतानि । वोचत् । इन्द्रः । दक्षम् । परि । जानात् । अहीनाम् ॥ ६ ॥

ऽस्स्निम् अङ्गिः संस्नातं प्रकर्षेण सर्वस्य जगतः स्नापयितारं मेघम् । 'ष्णा शौचे' ।
'आहगमहन' इति किन्प्रत्ययः । लिङ्प्रत्ययात् द्विवचनम् । ऽनदीनां शब्दकारिणीनामपां
ऽचरणे संचरणस्थानेऽन्तरिक्षे ऽअविन्दत् । इन्द्रोऽलभत । लब्ध्वा च ऽअश्मव्रजानाम् । अश्मा
व्यासो मेघः । तत्र व्रजन्तीनाम् । यद्वा । मेघो व्रजो गोष्ठं निवासस्थानं यासां तादृशीनाम् । अपां

१दुरः द्वाराणि मेघाग्निगमनप्रदेशान् १अपावृणोत् अपावृतवान् । यद्वा । अइमसु शिलासु व्रजन्तीनां गच्छन्तीनां व्यासगमनानां वा नदीनां गङ्गायमुनादीनां चरणे संचरणे प्रवहणे निमित्तभूते सति तदर्थमिन्द्रः सर्त्ति मेघमविन्दत् अलभत । लब्ध्वा चान्तर्गतानामपां निर्गमसाधनानि मेघस्य दुरो द्वाराणि अपावृणोत् अपावृतवान् । तथा १आसां नदीनाम् १अमृतानि अमरणसाधकानि^१ उदकानि १गन्धर्वः गोर्वज्रस्य धत्ता विश्वावसुरूपेण वर्तमानः १इन्द्रः १प्र १वोचत् प्रब्रवीति । प्रवोढुमनुजानाति । तथा १वक्षम् । दक्षस्युदकं प्रयच्छतीति दक्षो वर्षणसमर्थो मेघः । तादृशं मेघम् १अहीनां मेघानां मध्ये १परि १जानात् परितः सर्वतो जानाति । 'ज्ञा भवबोधने' । लेख्याहागमः । 'ज्ञानोर्जा' इति जादेशः ॥ २७ ॥

'अग्ने तव' इति षडृचं द्वादशं सूक्तम् । पावकगुणविशिष्टोऽग्निर्ऋषिः । शुद्धाग्निर्देवता । आद्या विष्टारपङ्क्तिरष्टकद्विद्वादशाष्टकवती । अथ तिस्रः सतोबृहत्स्यः 'अयुजौ जागतौ' (अनु. ८. ४) इति लक्षणोपेताः । पञ्चम्युपरिष्ठाज्ज्योतिः । षष्ठी त्रिष्टुप् । तथा चानुक्रान्तम्—'अग्ने तवाग्निः पावक आग्नेयं विष्टारपङ्क्तिस्तिस्रः सतोबृहत्स्य उपरिष्ठाज्ज्योतिः' इति । महाव्रत आग्निमारुतश्चात्र इदं सूक्तं स्तोत्रियानुरुपायम् । तथैव पञ्चमारण्यके सूत्रितम् (ऐ. आ. ५. ३. २) ॥

अग्ने तव श्रवो वयो महिं भ्राजन्ते अर्चयो विभावसो ।

बृहद्भानो शर्वसा वाजमुक्थ्यं^१ दधासि दाशुषे कवे ॥ १ ॥

अग्ने । तव । श्रवः । वयः । महिं । भ्राजन्ते । अर्चयः । विभावसो इति विभाऽवसो ।

बृहद्भानो इति बृहत्ऽभानो । शर्वसा । वाजम् । उक्थ्यम् । दधासि । दाशुषे । कवे ॥ १ ॥

हे १अग्ने १तव १वयः अन्नं १श्रवः श्रवणीयं प्रशस्यम् । हविरात्मकस्य तस्य मन्त्रसंस्कृतत्वेन प्रशस्तत्वात् । अन्नेषु मध्ये तवैवाक्षं श्रेष्ठमित्यर्थः । हे १विभावसो । विशिष्टा दीप्तिर्विभा । सैव वसु धनं यस्य तादृशाग्ने १अर्चयः दीप्तयः १महि महत् बहुलं १भ्राजन्ते दीप्यन्ते । 'भ्राजु दीप्सो' । अनुदासेत् । औवादिकः । हे १बृहद्भानो प्रौढदीप्ते १कवे क्रान्तदर्शिकृष्णे एवंमहानुभावस्त्वं १शर्वसा बलेनोपेतम् १उक्थ्यं प्रशस्यम् । यद्वा । उक्थो यज्ञः । तद्योग्यं १वाजम् अन्नं १दाशुषे हवींषि दत्तवते यजमानाय १दधासि ददासि प्रयच्छसि ॥

पावकवर्चाः शुक्रवर्चा अनूनवर्चा उर्दियर्षि भानुना ।

पुत्रो मातरा विचरन्नुपावसि पूणक्षि रोदसी उभे ॥ २ ॥

पावकऽवर्चाः । शुक्रऽवर्चाः । अनूनऽवर्चाः । उत् । इयर्षि । भानुना ।

पुत्रः । मातरा । विचरन् । उप । अवसि । पूणक्षि । रोदसी इति । उभे इति ॥ २ ॥

१पावकवर्चाः शोधकदीप्तिः १शुक्रवर्चाः निर्मलतेजस्कः १अनूनवर्चाः संपूर्णतेजस्कः । हे अग्ने ईदृशस्त्वं १भानुना तेजसा १उर्दियर्षि उन्नच्छसि । 'ऋ सृ गती' । जौहोत्यादिकः । 'अर्त्ति-पिपत्योश्च' इत्यभ्यासस्येत्वम् । स त्वं १पुत्रः सन् १मातरा मातृभूते^२ अरण्यौ १विचरन् यागावसाने विशेषेण प्रानुवन् १उपावसि उपगतान् यजमानान् रक्षसि । तथा १उभे १रोदसी यावांपृथिव्यौ १पूणक्षि संयोजयसि । हविषा शुलोकं वृष्ट्येमं लोकं च पूरयसीत्यर्थः । 'पृची संपर्के' । रौधादिकः^२ ॥

१. ग-भ-२-१*साधनानि । २. ग-द्यावापृथिव्यौ विचरन् सन् उपावसि उपरक्षसि । उभे रोदसी यावापृथिव्यौ पूणक्षि तेजसा पूरयसि । धूमेनासु लोकं पूरयति वृष्ट्येमं इति वाजसनेयकं ।

ऊर्जो नपाजातवेदः सुशस्तिभिर्मन्दस्व धीतिभिर्हितः ।

त्वे इषः सं दधुर्भूरिवर्षसश्चित्रोत्तयो वामजाताः ॥ ३ ॥

ऊर्जः । नपात् । जातऽवेदः । सुशस्तिऽभिः । मन्दस्व । धीतिऽभिः । हितः ।

त्वे इति । इषः । सम् । दधुः । भूरिवर्षसः । चित्रऽऊतयः । वामऽजाताः ॥ ३ ॥

हे ऽऊर्जो ऽनपात् ऊर्जः अन्नस्य पार्थिवस्यारण्यादेः पुत्र हे ऽजातवेदः जातानां वेदितरूपे
 ऽसुशस्तिभिः अस्माभिः क्रियमाणैः ऽमन्दस्व मोदस्व । तथा ऽधीतिभिः कर्मभिरस्माभिः क्रियमाणैः
 अभिशोत्रादिभिः ऽहितः सुहितः तृप्तो भव । अपि च ऽभूरिवर्षसः । वर्ष इति रूपनाम । बहुविध-
 रूपाः ऽचित्रोत्तयः चित्रा विचित्रोत्तिस्तृप्तिर्यासां तास्तथोक्ताः ऽवामजाताः वामं वननीयं जातं
 जन्म यासां तादृशीः ऽइषः अन्नानि हविलक्षणानि ऽत्वे त्वद्येव ऽसं ऽदधुः संदधति । सम्भरगुह्यति
 यजमानाः । यद्वा । भूरिवर्षस इत्यादिकं कर्तृविशेषणम् । तदानीं चित्रोत्तय इत्यस्य विचित्ररक्षा
 इति योज्यम् ॥

इरज्यन्ने प्रथयस्व जन्तुभिरस्मे रायौ अमर्त्य ।

स दर्शतस्य वपुषो वि राजसि पुणक्षि सानसि क्रतुम् ॥ ४ ॥

इरज्यन् । अग्ने । प्रथयस्व । जन्तुऽभिः । अस्मे इति । रायः । अमर्त्य ।

सः । दर्शतस्य । वपुषः । वि । राजसि । पुणक्षि । सानसिम् । क्रतुम् ॥ ४ ॥

हे ऽअग्ने ऽजन्तुभिः जातैः शत्रुभिः सह ऽइरज्यन् ईर्ष्यन् स्पर्धां कुर्वन् । 'इरज् ईर्ष्यायाम्' ।
 कण्डवादिः । यद्वा इरज्यतिरैश्वर्यकर्मा । जन्तुभिर्जायमानैरात्मीयैस्तेजोभिः इरज्यन् ईश्वरो भवन् ।
 हे ऽअमर्त्य मरणरहित ऽअग्ने ऽअस्मे अस्माकम् । 'सुपां सुलुक्' इति षष्ठ्याः शोभादेशः । 'रायः
 धनानि ऽप्रथयस्व विस्तारय । रयिषाब्दाच्छसः स्थाने व्यत्ययेन जस् । शसो वा व्यत्ययेन
 'ऊडिदम्' इति विभक्त्युदात्तत्वं न क्रियते । ऽसः त्वं ऽदर्शतस्य दर्शनीयस्य ऽवपुषः तेजो-
 मयस्य शरीरस्य ऽवि ऽराजसि । तृतीयार्थे षष्ठी वा । ईदृशेन शरीरेण विशेषेण दीप्यसे । यद्वा ।
 राजतिरैश्वर्यकर्मा । वपुषि च रूपनाम । दर्शनीयेन रूपेण वि राजसि विशेषेण ईशिषे ।
 अत एव ऽसानसि संभजनीयं ऽक्रतुं कर्म ऽपुणक्षि अस्माभिः संपर्चयसि । फलेन वा संयोजयसि ॥

इष्कर्तारमध्वरस्य प्रचेतसं क्षयन्तं राधसो महः ।

राति वामस्य सुभगां महीमिषं दधासि सानसि रयिम् ॥ ५ ॥

इष्कर्तारम् । अध्वरस्य । प्रऽचेतसम् । क्षयन्तम् । राधसः । महः ।

रातिम् । वामस्य । सुऽभगां । महीम् । इषम् । दधासि । सानसिम् । रयिम् ॥ ५ ॥

ऽइष्कर्तारं निष्कर्तारम् । छान्दसो वर्णलोपः । ऽअध्वरस्य यज्ञस्य निष्कर्तारं संस्कर्तारं
 ऽप्रचेतसं प्रकृष्टज्ञानं ऽमहः महतः ऽराधसः धनस्य ऽक्षयन्तम् ईश्वरम् । क्षयतिरैश्वर्यकर्मा ।
 ऽवामस्य वननीयस्य धनस्य ऽरातिं दातारम् । रातिः कर्तरि क्तिच् । ईदृशं त्वां स्तुम इति शेषः ।
 स त्वं ऽसुभगां सौभाग्योपेतां ऽमहीं महतीम् ऽइषम् अन्नं ऽसानसि संभक्तव्यं ऽरयि धनं च
 ऽदधासि स्तोतृभ्यो ददासि ॥

ऋतावानं महिषं विश्वदर्शतमग्निं सुम्नाय दधिरे पुरो जनाः ।

श्रुत्कर्णं सप्रथस्तमं त्वा गिरा दैव्यं मानुषा युगा ॥ ६ ॥

ऋतऽवातम् । महिषम् । विश्वऽदर्शतम् । अग्निम् । सुम्नाय । दधिरे । पुरः । जनाः ।

श्रुत्कर्णम् । सप्रथऽस्तमम् । त्वा । गिरा । दैव्यम् । मानुषा । युगा ॥ ६ ॥

‘ऋतावानं मत्थवन्तं यज्ञवन्तं वा । ‘छन्दसीवनिपौ’ इति मत्वर्थीयो वनिप् । ‘महिषं महान्तं पूज्यं वा’ विश्वदर्शतं विश्वैः सर्वैर्दर्शनीयम् । यद्वा विश्वं दर्शनं यस्य । ‘बहुव्रीहौ विश्वं संज्ञायाम्’ इति पूर्वपदान्तोदात्तत्वम् । ईदृशम् । ‘अग्निं’ सुम्नाय सुखार्थं । ‘जनाः ऋत्विग्यजमानरूपाः’ पुरः । ‘दधिरे पुरो दधते । सर्वकर्मभ्यः पुरस्ताद्धारयन्ति । यद्वा पुरः पुरस्तात् पूर्वस्यां दिशि आहवनीयरूपेण धारयन्ति । परोऽर्धचः प्रत्यक्षकृतः । अपि च हे अग्ने श्रुत्कर्णं श्रुन् स्तुतिः सम्यक् शृण्वन् कर्णः श्रोत्रेन्द्रियं यस्य तादृशं’ सप्रथस्तमम् अतिशयेन प्रख्यातं यद्वा सर्वतो विस्तार्यमाणं । ‘दैव्यं’ देवानां हविर्बोद्धृत्वेन संबन्धिनम् । ईदृशं । ‘त्वा त्वां’ मानुषा मानुषाणि मनोरपत्यानि । ‘युगा युगानि युगलानि पत्नीयजमानरूपाणि’ गिरा स्तुत्या स्तुवन्तीति शेषः ॥ ॥ २८ ॥

‘अग्ने’ इति षडृचं त्रयोदशं सूक्तं तापसगुणविशिष्टस्याग्नेरार्षं वैश्वदेवमानुष्टुभम् । तथा चानुक्रान्तम्—‘अग्नेऽच्छामिस्तापसो वैश्वदेवमानुष्टुभं हि’ इति । गतो विनियोगः ॥

अग्ने अच्छा वदेह नः प्रत्यङ् नः सुमना भव ।

प्र नो यच्छ विशस्पते धनुदा असि नस्त्वम् ॥ १ ॥

अग्ने । अच्छ । वद् । इह । नः । प्रत्यङ् । नः । सुमनाः । भव ।

प्र । नः । यच्छ । विशः । पते । धनुऽदाः । असि । नः । त्वम् ॥ १ ॥

हे । ‘अग्ने’ इह अस्मिन् देशे । ‘नः’ अस्मान् । ‘अच्छ’ वद् आभिमुख्येन प्रियं ब्रूहि । तथा । ‘प्रत्यङ्’ नः । ‘अस्मान्’ प्रत्यञ्चन् । ‘सुमनाः’ शोभनमनस्को । ‘भव’ । हे । ‘विशस्पते’ यजमानलक्षणायाः प्रजायाः पालयितः । ‘नः’ अस्मभ्यं । ‘प्र’ यच्छ धनानि प्रदेहि यतः । ‘त्वं’ नः । ‘अस्माकं’ । ‘धनुदाः’ । ‘असि’ धनानां दाता भवसि ॥

प्र नो यच्छत्वयमा प्र भगः प्र बृहस्पतिः ।

प्र देवाः प्रोत सुनृता रायो देवी ददातु नः ॥ २ ॥

प्र । नः । यच्छन् । अयमा । प्र । भगः । प्र । बृहस्पतिः ।

प्र । देवाः । प्र । उत । सुनृता । रायः । देवी । ददातु । नः ॥ २ ॥

‘अयमा’ अरीणां नियन्ता अर्याणां निर्माता वैतरसंज्ञो देवः । ‘नः’ अस्मभ्यं । ‘प्र’ यच्छन् धनम् । तथा । ‘भगः’ एतत्संज्ञको देवश्च । ‘प्र’ यच्छन् । ‘बृहस्पतिः’ च । ‘प्र’ यच्छन् । सर्वे । ‘देवाः’ च । ‘प्र’ यच्छन्तु । ‘उत’ अपि च । ‘सूनृता’ प्रियसत्यवाग्रूपा । ‘देवी’ देवनशीला सरस्वती । ‘रायः’ धनानि । ‘नः’ अस्मभ्यं । ‘प्र’ ददातु ॥ ‘ऊडिदम्’ इत्यादिना रायो विभक्तिरुदात्ता ॥

सोमं राजानमवसेऽग्निं गीर्भिर्हवामहे ।

आदित्यान्विष्णुं सूर्यं ब्रह्माणं च बृहस्पतिम् ॥ ३ ॥

सोमम् । राजानम् । अवसे । अग्निम् । गीःऽभिः । हवामहे ।

आदित्यान् । विष्णुम् । सूर्यम् । ब्रह्माणम् । च । बृहस्पतिम् ॥ ३ ॥

१ राजानं राजमानमीश्वरं वा १ सोमम् १ अग्निं च १ गीर्भिः स्तुतिभिः १ अवसे रक्षणार्थं १ हवामहे आह्वयामहे । तथा १ आदित्यान् अदितेः पुत्रान् मित्रादीन् १ विष्णुं १ सूर्यं १ ब्रह्माणं प्रजापतिं १ बृहस्पतिं १ च रक्षणार्थमाह्वयामहे ॥

इन्द्रवायू बृहस्पतिं सुहवेह हवामहे ।

यथा नः सर्वे इज्जनः संगत्यां सुमना असत् ॥ ४ ॥

इन्द्रवायू इति । बृहस्पतिम् । सुहवा । इह । हवामहे ।

यथा । नः । सर्वैः । इत् । जनः । सम्ऽगत्याम् । सुऽमनाः । असत् ॥ ४ ॥

इन्द्रश्च वायुश्च १ इन्द्रवायू । ‘ उभयत्र वायोः प्रतिषेधो वक्तव्यः ’ (पा. सू. ६. ३. २६. १) इत्यानङः प्रतिषेधः । ‘ नोत्तरपदेऽनुदात्तादौ ’ इति ‘ देवताद्वन्द्वे च ’ इति प्राप्तस्योभयपदप्रकृतिस्वरस्य निषेधः । ‘ समासस्य ’ इत्यन्तोदात्तत्वम् । १ बृहस्पतिं बृहतां देवानां पालकम् । ‘ तद्वृहतोः करपत्योः ’ (पा. सू. ६. १. १५७) इति सुट्त्वलोपी । वनस्पत्यादिस्वादुभयपदप्रकृतिस्वरत्वम् । १ सुहवा सुहवौ सुहानौ इन्द्रवायू बृहस्पतिं च १ इह अस्मिन् कर्मणि १ हवामहे आह्वयामहे । १ यथा १ नः अस्माकं १ सर्वे १ इत् सर्व एव १ जनः १ संगत्यां संगमने धनस्य प्राप्ता १ सुमनाः १ असत् शोभनमनस्को भवेत् तथा आह्वयामह इत्यर्थः । अस्तेर्लेट्यङागमः ॥

अर्यमणं बृहस्पतिमिन्द्रं दानाय चोदय ।

वातं विष्णुं सरस्वतीं सवितारं च वाजिनम् ॥ ५ ॥

अर्यमणम् । बृहस्पतिम् । इन्द्रम् । दानाय । चोदय ।

वातम् । विष्णुम् । सरस्वतीम् । सवितारम् । च । वाजिनम् ॥ ५ ॥

हे स्तोतः अर्यमादीन् देवान् १ दानाय धनप्रदानाय १ चोदय स्तुत्या प्रेरय । तथा १ वातं वायुं १ विष्णुं १ सरस्वतीं १ वाजिनम् अन्नवन्तं बलवन्तं वा १ सवितारं १ च दानाय प्रेरय ॥

त्वं नो अग्ने अग्निभिर्ब्रह्म यज्ञं च वर्धय ।

त्वं नो देवतातये रायो दानाय चोदय ॥ ६ ॥

त्वम् । नः । अग्ने । अग्निऽभिः । ब्रह्म । यज्ञम् । च । वर्धय ।

त्वम् । नः । देवऽतातये । रायः । दानाय । चोदय ॥ ६ ॥

हे १ अग्ने १ त्वम् १ अग्निभिः त्वद्विभूतिभूतैरन्वैरग्निभिः सार्धं १ नः अस्माकं १ ब्रह्म स्तोत्रं १ यज्ञं १ च वर्धय । तथा १ त्वं १ नः अस्माकं १ देवतातये । यज्ञनामैतत् । यागार्थं १ रायः धनस्य १ दानाय प्रदानाय १ चोदय दातुं प्रेरय ॥ ॥ २९ ॥

‘अयमग्ने’ इत्यष्ट्वं चतुर्दशं सूक्तमाग्नेयम् । शार्ङ्ग इति पक्षिविशेषस्याख्या । शार्ङ्गाजातयो जरितृप्रभृतयश्चत्वारश्चतुर्णां दृचानां क्रमेण द्रष्टारः । आदितो द्वे जगत्यौ । अथ चतस्रश्चिष्टुभः । ततो द्वे अनुष्टुभौ । तथा चानुकान्तम्—‘अयमष्टौ दृचाः शार्ङ्गां जरिता द्रोणः सारिसृक्तः स्तम्बमित्रश्चाग्नेयमाद्ये जगत्यौ चतस्रश्च त्रिष्टुभः’ इति । गतो विनियोगः ॥

अयमग्ने जरिता त्वे अभूदपि सहस्रः सुनो नह्यन्यदस्त्याप्यम् ।

भद्रं हि शर्म त्रिवरूथमस्ति त आरे हिंसानामप दिद्युमा कृधि ॥ १ ॥

अयम् । अग्ने । जरिता । त्वे इति । अभूत् । अपि ।

सहस्रः । सुनो इति । नहि । अन्यत् । अस्ति । आप्यम् ।

भद्रम् । हि । शर्म । त्रिवरूथम् । अस्ति । ते ।

आरे । हिंसानाम् । अप । दिद्युम् । आ । कृधि ॥ १ ॥

हे ऽअग्ने ऽत्वे त्वयि । ‘सुपां सुलुक्’ इति सप्तम्याः शेषादेशः । ऽअयम् ऋषिः ऽजरिता स्तोता ऽअभूदपि । अपिशब्दः संभावनायाम् । इदानीं स्तोतृत्वेन संभाव्यते । तत्र कारणमाह । हे ऽसहस्रः ऽसुनो बलस्य पुत्र त्वत्तः ऽअन्यत् ऽआप्यम् आसन्नं ऽनहि ऽअस्ति न खलु विद्यते । अतः प्राप्तव्यं त्वामेव स्तुत्या प्राप्नोमि । ऽभद्रं कल्याणं ऽत्रिवरूथं दुःखत्रयस्य निवारकं ऽशर्म सुखं ऽहि यस्मात् ऽते तव ऽअस्ति विद्यते । अथवा शोभनं त्रिवरूथं त्रिभूमिकं गृहं तवास्ति हि । अतः ऽहिंसानां हिंस्यमानानामस्माकम् ऽआरे तूरे ऽदिद्युं दीप्यमानामात्मीयां ज्वालाम् ऽअप ऽआ ऽकृधि अपाकुरु निवारय । करोतेऽञ्जान्दसो विकरणस्य लुक् । ‘श्रुशृणुपृक्पृथ्व्यः’ इति हेधिभावः ॥

प्रवत्ते अग्ने जनिमा पितृयतः साचीव विश्वा भुवना न्यूञ्जसे ।

प्र सप्तयः प्र सनिपन्त नो धियः पुरश्चरन्ति पशुपाइव त्मना ॥ २ ॥

प्रऽवत् । ते । अग्ने । जनिम् । पित्रुऽयतः । साचीऽइव । विश्वा । भुवना । नि । न्यूञ्जसे ।

प्र । सप्तयः । प्र । सनिपन्त । नः । धियः । पुरः । चरन्ति । पशुपाऽइव । त्मना ॥ २ ॥

हे ऽअग्ने ऽपितृयतः पितृमन्त्रं भक्षयमिच्छतः ऽते तव ऽजनिम जन्म प्रादुर्भवन्^१ प्रवत् प्रकृष्ट-मुकृष्टं भवति । ‘उपसर्गाच्छन्दसि धार्वथे’ इति वतिः । स त्वं ऽसाचीव सचिव इव ऽविश्वा विश्वानि व्याप्तानि भुवनानि भूतजातानि ऽन्यूञ्जसे^२ प्रसाधयसि । वशीकरोपीत्यर्थः । ऽसप्तयः सर्पणशीलाः ऽनः अस्माकं ऽधियः स्तुतयः तादृशं त्वां ऽप्र ऽसनिपन्त प्रकर्षेण संभजन्ते । एकः प्रशब्दः पूरकः । यद्वा । सप्तयः । लुप्तोपममेवत् । सर्पणशीला अश्वा यथाजि प्रकर्षेण संभजन्ते तथा अस्मदीया धिय इत्यर्थः । अनन्तरं ऽपुरः तव पुरस्तात् ऽत्मना आत्मना स्वयमेव ऽचरन्ति व्याप्य वर्तन्ते । ऽपशुपाइव यथा पशूनां पालका गोपालाः पालयितव्यानां पुरस्तात् संचरन्ति तद्वत् ॥

उत वा उ परि वृणक्षि बप्सद्वहोरेभ्र उलपस्य स्वधावः ।

उत खिल्या उर्वराणां भवन्ति मा ते हेति तत्रिंशी चुकुधाम ॥ ३ ॥

उत । वै । ऊँ इति । परि । वृणक्षि । बप्सत् । बहोः । अग्ने । उलपस्य । स्वधाऽवः ।

उत । खिल्याः । उर्वराणाम् । भवन्ति । मा । ते । हेतिम् । तविषीम् । चुक्रुधाम् ॥ ३ ॥

हे ऽस्वधावः दीसिमन् ऽअग्ने ऽबप्सत् दहन् । 'अस भर्त्सनदीप्योः' । जौहोत्यादिकः । शतरि 'घसिभसोर्हलि च' (पा. सू. ६. ४. १००) इत्युपधालोपः । 'नाभ्यस्ताच्छतुः' इति नुमः प्रतिषेधः । ऽबहोः बहुलस्य ऽउलपस्य तृणजातस्य । कर्मणि षष्ठी । सर्वं वनम् ऽउत ऽवै अपि खलु ऽपरि ऽवृणक्षि परिवर्जयसि विनाशयसि । ऽउ इति पूरकः । ऽउत अपि च ऽउर्वराणाम् । सस्याढ्या भूमय उर्वराः । तासां संबन्धिनः प्रदेशाः ऽखिल्याः खिलाः प्राणिभिर्गन्तुं योग्याः ऽभवन्ति । स्वया दग्धा इति शेषः । ऽतविषीं महतीं ऽते तव ऽहेति हननहेतुभूतां ज्वालां ऽमा ऽचुक्रुधाम मा क्रोधयाम । अपि तु स्तुतिभिः प्रसाधयाम ॥ 'ऊतियूति' इत्यादिना हन्तेः क्तिनि 'हेतिः' इत्यन्तोदात्तो निपात्यते । चुक्रुधामेति क्रुधेर्ण्यन्तालुङि चङि रूपम् ॥

यदुद्धतो निवतो यासि बप्सत्पृथगेषि प्रगर्धिनीं व सेना ।

यदा ते वार्तो अनुवार्ति शोचिर्वसेव श्मश्रु वपसि प्र भूमि ॥ ४ ॥

यत् । उत्ऽवतः । निऽवतः । यासि । बप्सत् । पृथक् । एषि । प्रगर्धिनींऽइव । सेना ।

यदा । ते । वार्तः । अनुऽवार्ति । शोचिः । वताऽइव । श्मश्रु । वपसि । प्र । भूमि ॥ ४ ॥

यत् यदा ऽउद्धतः उद्धतानुद्धृतान् ऽनिवतः नीचीनां स्तरुल्मादीन् हे अग्ने ऽबप्सत् दहन् ऽयासि प्राप्सोषि तदानीं बह्वीभिर्ज्वालाभिः ऽपृथक् विभिन्नः^१ सन् ऽएषि गच्छसि । तत्र दृष्टान्तः । ऽप्रगर्धिनीव ऽसेना । 'गृधु अभिकाङ्क्षायाम्' । परराष्ट्रं^२ गच्छतो राज्ञः सेना तत्रत्यं धनजातमभिकाङ्क्षमाणा इतस्ततः संघशो गच्छति तद्वत् । ऽवातः वायुश्च ऽते तव ऽशोचिः दीप्तिं ऽयदा यस्मिन् काले ऽअनुवार्ति अनुगुणं प्रवर्तते तदा ऽश्मश्रु । श्म शरीरम् । तत्र श्रितं स्थितं केशरोमादिकं ऽवसेव यथा वसा नापितो वपति मुण्डयति तथा ऽभूम भूमिं ऽप्र ऽवपसि प्रकर्षेण मुण्डयसि । सर्वं वनं निःशेषेण दहसीत्यर्थः ॥

प्रत्यस्य श्रेणयो ददृश्र एकं नियानं बहवो रथासः ।

बाहू यदग्ने अनुमर्मजानो न्यङ्कुत्तानामन्वेषि भूमिम् ॥ ५ ॥

प्रति । अस्य । श्रेणयः । ददृश्रे । एकम् । निऽयानम् । बहवः । रथासः ।

बाहू इति । यत् । अग्ने । अनुऽमर्मजानः । न्यङ् । उत्तानाम् । अनुऽएषि । भूमिम् ॥ ५ ॥

अस्य अग्नेर्दहतः ऽश्रेणयः ज्वालापङ्क्तयः ऽप्रति ऽददृश्रे प्रतिदृश्यन्ते । तद्वत् । अत्र सामर्थ्यादुपमानप्रतीतिः । हे अग्ने ऽबाहू । तृतीयार्थे प्रथमा । बाहुभ्यां बाहुस्थानीयैर्ज्वालासमूहैः ऽअनुमर्मजानः सर्वं वनं मृज्जशोधयन् । दहसित्यर्थः । ऽन्यङ् न्यञ्जन् प्रह्वीभवन् ऽउत्तानाम् ऊर्ध्वाभिमुखां ऽभूमिं यत् यदा ऽअन्वेषि अनुगच्छसि तदानीमस्य श्रेणयो ददृश्र इत्यन्वयः ॥

उत्ते शुष्मा जिहतामुत्ते अर्चिरुत्ते अग्ने शशमानस्य वाजाः ।

उच्छ्रस्व नि नम वर्धमान आ त्वाद्य विश्वे वसवः सदन्तु ॥ ६ ॥

उत् । ते । शुष्माः । जिहताम् । उत् । ते । अर्चिः । उत् । ते । अग्ने । शशमानस्य । वाजाः ।

उत् । श्रस्व । नि । नम । वर्धमानः । आ । त्वा । अद्य । विश्वे । वसवः । सदन्तु ॥ ६ ॥

हे ऽअग्ने ऽते तव ऽशुष्माः शोषका ज्वालाः ऽउत् ऽजिहताम् उद्गच्छन्तु । तथा ऽते तव ऽअर्चिः दीप्तिश्च उद्गच्छतु । ऽशशमानस्य स्तूयमानस्य । यद्वा । ' शश प्लुतगतौ ' । अस्मात्ताच्छीलिक-
श्चानश् । तस्य सार्वधातुकत्वे सति लसार्वधातुकत्वाभावात् ' चितः ' इत्यन्तोदात्तत्वमेव शिष्यते ।
शशमानस्य सर्वं वनमाक्रम्य शीघ्रं गच्छतः । तव ऽवाजाः वेगाः हे अग्ने उजिहताम् । स त्वं
ऽवर्धमानः सन् ऽउच्छ्रस्व वन उद्गच्छस्व ॥ ' श्रचि गतौ ' । औवादिकः । इदिस्वास्तुम् ॥ तथा ऽनि
ऽनम प्रह्वीभव । उन्नतं वृक्षादिकं प्राप्य उच्छ्रितो भव । अवनतं गुल्मादिकं प्राप्यावनतो भवेत्यर्थः ।
ईदृशं ऽत्वा त्वाम् ऽअद्य अस्मिन् काले ऽविश्वे सर्वे ऽवसवः वासयितारो रश्मयो देवा वा ऽआ
ऽसदन्तु आसीदन्तु प्राप्नुवन्तु । सदेव्येत्येन सीदादेशाभावः । शपि प्राप्ते व्यस्येन अच्वा कर्तव्यः ॥

अपामिदं न्ययनं समुद्रस्य निवेशनम् ।

अन्यं कृणुष्वेतः पन्थां तेन याहि वशां अनु ॥ ७ ॥

अपाम् । इदम् । निऽअयनम् । समुद्रस्य । निऽवेशनम् ।

अन्यम् । कृणुष्व । इतः । पन्थाम् । तेन । याहि । वशान् । अनु ॥ ७ ॥

इत्थं खाण्डववनस्य दाहे प्रवृत्तमग्निं जरितुप्रभृतयः स्वात्मनो रक्षणकामास्तुष्टुवुः । इदानीं च^१
स्तम्बमित्रः स्वनिवासभूमेर्दहनाभावान्न अग्रेरन्यत्र गमनं प्रार्थयते । ऽइदम् अस्मदीयं निवासस्थानम्
ऽअपाम् उदकानां ऽन्ययनम् । नियन्ति नितरां गच्छन्त्यस्मिन्निति न्ययनं हृदः । तथा ऽसमुद्रस्य
उदधेश्च ऽनिवेशनं गृहम् । यथा हृदः समुद्रस्य स्थानं च यथा दग्धुं न शक्यते तथा दाहयोग्यं न
भवत्वित्यर्थः । ऽइतः अस्मादस्मदीयात् स्थानात् ऽअन्यं^३ ऽपन्थां^३ पन्थानं मार्गं हे अग्ने ऽकृणुष्व
कुरुष्व । ऽतेन पथा ऽवशाननु यथाकामं ऽयाहि गच्छ ॥

आयने ते परायणे दूर्वा रोहन्तु पुष्पिणीः ।

हृदाश्च पुण्डरीकाणि समुद्रस्य गृहा इमे ॥ ८ ॥

आऽअयने । ते । पराऽअयने । दूर्वाः । रोहन्तु । पुष्पिणीः ।

हृदाः । च । पुण्डरीकाणि । समुद्रस्य । गृहाः । इमे ॥ ८ ॥

अनयापि स्वनिवासस्य दाहानर्हता प्रतिपाद्यते । हे अग्ने ऽते तव ऽआयने आगमने ऽपरायणे
परागमने वा सति अस्यां^४ निवासभूमौ ऽपुष्पिणीः पुष्पवत्यो ऽदूर्वाः ऽरोहन्तु प्ररोहन्तु । तथा

१. त१.२.३.६.७.८-म१.४.८-खगा । २. त१.२.३.६.७-म१.२.८-च तु; त४.५-चतुर्थी; म२-
चतुर्थ; म७-चस्तु । ३. त१.२.३.७-अन्यतः; म१.७-यं तं पंथा; म२-अन्यं तं पंथा; म४-अन्यतः;
म८-अन्यतं पंथा । ४. त१.२.३.६.७.८-म-अस्मिन् ।

१६५५: अशोष्योदका जलशक्ताः १६५५ भवन्तु १६५५ पुण्डरीकाणि पद्मानि च तेषु हृदेषु जायन्ताम् । किं बहुना । १६५५समुद्रस्य जलधेः १६५५हमे अस्मिन्निवासप्रदेशे १६५५गृहाः आश्रयभूता भवन्तु । यथा समुद्रा-
वासभूमिः कदाचिदपि न दह्यते एवं कदाचिदप्यस्मत्स्थानं न दह्यतामित्यर्थः । एतदुक्तं भवति ।
दूर्वाकाण्डप्ररोहणप्रार्थनेन स्वाश्रयस्य शीतलत्वं हृदप्रार्थनेन तृणोपशमनकारणस्य जलस्य सर्वं
पुण्डरीकसद्भावप्रार्थनेनोपभोग्यस्य फलादेः सत्ता समुद्रगृहत्वप्रार्थनेन दाहानर्हता चेत्थेतत्सर्वं प्रति-
पाद्यत इति ॥ ३० ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् । पुमर्थाश्रुतरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरशुक्लभूपालसाम्राज्यपुरंधरेण सायणाचार्येण
विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे ऋक्संहिताभाष्येऽष्टमाष्टके सप्तमोऽध्यायः ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य निःश्वसितं वेदा यां वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥

दशमे मण्डले एकादशेऽनुवाके चतुर्दश सूक्तानि व्याकृतानि । 'त्यं चित्' इति पठुं पञ्चदशं
सूक्तं संख्यपुत्रस्यात्रैरार्पमानुष्टुभमश्विदेवताकम् । तथा चानुक्रान्तं—'त्यं षट् सांख्योऽत्रिराश्वि-
नम्' इति । प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोरानुष्टुभे छन्दसीदं सूक्तम् । सूच्यते हि—'आ नो विश्वा-
भिस्त्यं चिदत्रिमित्यानुष्टुभम्' (आश्व. श्रौ. ४. १५) इति ॥

त्यं चिदत्रिमृतजुर्मर्थमश्वं न यातवे ।

कक्षीवन्तं यदी पुनरथं न कृणुथो नवम् ॥ १ ॥

त्यम् । चित् । अत्रिम् । ऋतुऽजुर्म् । अर्थम् । अश्वम् । न । यातवे ।

कक्षीवन्तम् । यदि । पुनरिति । रथम् । न । कृणुथः । नवम् ॥ १ ॥

हे अश्विनो ज्ञातद्वारे पीडयन्त्रगृहेऽपुः प्रक्षिप्तो बद्धाङ्गो योऽत्रिरस्ति १६५५त्यं १६५५चित् तमपि
१६५५अत्रिम् १६५५ऋतुजुर्म् । ऋतं स्तोत्रं यज्ञो वा । तेन जीर्यन्तम् । सर्वदा युवयोः परिचरणशीलमित्यर्थः ॥
जीर्यतेः क्षिपि 'बहुलं छन्दसि' इति उरवम् ॥ यद्वा । ऋतेन प्राप्तेनासुरकृतोपद्रवेण ज्वरितं रुग्णम् ॥
'ज्वर रोगे' । 'ज्वरस्वर' इत्यादिना वकारस्योपधायश्च स्थान ऊर्ध्व । 'ज्वरी हिंसागत्योः' इत्य-
स्माद्वा क्षिप् । अनयोः पक्षयोश्छान्दसो हस्वः ॥ ईदृशं तमत्रिम् १६५५अर्थम् अर्थनीयं प्राप्तव्यं १६५५यातवे
गन्तुं युवां कृतवन्तौ । तत्र दृष्टान्तः । १६५५अश्वं १६५५न । यथाश्वो बन्धाद्विमुक्तः सन् शीघ्रं गच्छति एवमयमपि
युवयोः प्रसादात् असुरकृतादुपद्रवजातात् विमुच्यमानो यथास्थानमगच्छदित्यर्थः ॥ 'या प्रापणे'
इत्यस्मात् 'तुमर्थं सेसेन्' (पा. सू. ३. ४. ९) इति तवेन्प्रत्ययः ॥ १६५५यदि १६५५अपि च इत्यर्थः ।
१६५५कक्षीवन्तम् । कक्ष्या रज्जुरश्वस्य । तद्वन्तम् ॥ 'आसन्दीवदधीवत्' (पा. सू. ८. २. १२) इत्यादौ
निपातनात् संप्रसारणम् ॥ दीर्घतमसः पुत्रम् उशिकप्रसूतमृषिं मन्दबुद्धिं सन्तं युवां १६५५पुनः १६५५नवं
पुनरभिनवप्रज्ञं १६५५कृणुथः अकृणुतम् अकुरुतम् । १६५५रथं १६५५न । यथा कश्चिच्छिल्पी जीर्णं रथं पुनरभिनवं

करोति तद्वत् ॥ ' कृवि हिंसाकरणयोश्च ' । इदिस्वाष्टुम् । लङर्थे व्यत्ययेन लट् । ' धिन्विक्कुण्योरश्च ' इत्युपप्रत्ययः । तत्संनियोगेनाकारान्तादेशश्च । तस्यातो लोपे सति स्थानिवद्भावाल्लघूपधगुणाभावः । ' सतिशिष्टोऽपि विकरणस्वरं लसार्वधातुकस्वरं न बाधते ' (पा. म. ६. १. १५८. ११) इति वचनान् तिङ् एव स्वरः शिष्यते । ' निपातैर्यद्यदिहन्त' इति निघातप्रतिषेधः ॥

त्यं चिदश्च न वाजिनमरेणवो यमन्तत ।

दृळ्हं ग्रन्थि न वि ष्यत्मत्रि यविष्ठमा रजः ॥ २ ॥

त्यम् । चित् । अश्वम् । न । वाजिनम् । अरेणवः । यम् । अन्तत ।

दृळ्हम् । ग्रन्थिम् । न । वि । स्यत्म् । अत्रिम् । यविष्ठम् । आ । रजः ॥ २ ॥

अरेणवः अहिंस्यमानाः प्रवत्या असुराः वाजिनं वेगवन्तम् अश्वं न अश्वमिव यम् अत्रिम् अन्तत अतन्वत बद्धमकृपत ॥ तनोतेर्लुङि ' तनिपत्योश्छन्दसि ' इत्युपधालोपः । त्यं चित् तं च अत्रि यविष्ठं युवतमं स्तुतेर्मिश्रयितुतमं वा रजः । रजन्यस्मिन् जना इति रजो भूलोकः । रज इमं लोकम् आ अभि हे अश्विनौ वि व्यत्तं व्यमुञ्चतम् । दृळ्हं स्थिरतरं ग्रन्थि न प्रन्थिमिव । यथा कश्चित् तादृशं ग्रन्थिमयत्वेन विमुञ्चति तथा युवां तमृषिमसुरकृताद्वन्धनात् मोक्षयन्ताविन्ध्यः ॥ स्यनमिति ' पोऽन्तकर्मणि ' इत्यस्माल्लङि इयनि ' ओतः इयनि ' इत्योकारलोपे रूपम् । छान्दोग्योऽडभावः ॥ यद्वा । अत्रि मां बन्धाद्वि प्यत्तं विमुञ्चतमित्यृषिः असुरैर्बद्धः सन् अश्विनौ प्रार्थयते ॥

नरा दंसिष्टवत्रये शुभ्रा सिपासतं धियः ।

अथा हि वां दिवो नरा पुनः स्तोमो न विशसे ॥ ३ ॥

नरा । दंसिष्टो । अत्रये । शुभ्रा । सिपासतम् । धियः ।

अर्थ । हि । वाम् । दिवः । नरा । पुनरिति । स्तोमः । न । विशसे ॥ ३ ॥

हे नरा नरो नेतारी दंसिष्टौ दर्शनीयतमौ शुभ्रा शोभमानौ इंदवौ हे अश्विनौ अत्रये ऋषये मह्यं धियः कर्माणि बुद्ध्यां सिपासतं दानुमिच्छतम् । ' पणु दाने ' । यद्वा । अत्रये इति पष्ठप्रथं चतुर्थी । अत्रेर्मम धियः स्तुतीः कर्माणि वा सिपासतं संभक्तुमिच्छतम् । सेवेथामित्यर्थः ॥ ' वन पण संभक्तौ ' । अस्मात्सन्तेः मनोतेर्वा सनि ' सनीवन्तर्ध' इति विकल्पनादिडभावे ' जनसन-खनाम्' इत्यात्वम् । शुभ्रेत्यस्यामन्त्रितस्य ' आमन्त्रितं पूर्वमविद्यमानवत् ' इत्यविद्यमानवत्वेन पदादपरत्वेन पादादित्वात् ' तिङ्ङितङ्ङिः ' इति निघाताभावः । अनुपदेशालसार्वधातुकानुदात्तत्वे सनो निष्वादाद्युदात्तत्वम् ॥ अथा? हि अनन्तरमेव दिवः । दीव्यतीति स्तोतीति द्यौः स्तोता । तस्य मम स्तोमो न । नशन्दश्चाथे । स्तोत्रं च हे नरा नेतारावश्विनौ वां युवां पुनः विशसे । पुनरेवाद्यापि विशेषेण शंसितुं प्रभवतीति शेषः ॥

चिते तद्वा सुराधसा रातिः सुमतिरश्विना ।

आ यन्नः सदेने पृथौ समने पर्षथो नरा ॥ ४ ॥

चित्ते । तत् । वाम् । सुऽराधसा । रातिः । सुऽमतिः । अश्विना ।
आ । यत् । नः । सदर्ने । पृथौ । समने । पर्वथः । नरा ॥ ४ ॥

हे ^१सुराधसा शोभनधानौ^१ ^२अश्विनौ हे अश्विनौ ^३सुमतिः शोभना स्तुतिरस्मदीया ^४रातिः
हविर्दानं च ^५तत् तस्मात्कारणात् ^६वां युवयोः ^७चित्ते ज्ञानाय भवति ॥ ‘चित्ती संज्ञाने’ । अस्मात्
संपदादिलक्षणो भावे क्तिप् । ‘सावेकाचः’ इति विभक्तेरुदात्तत्वम् ॥ ^८यत् यस्मात्कारणात् ^९सदने
यज्ञगृहे^२ ^{१०}पृथौ विस्तीर्णे ^{११}समने^३ यज्ञे ^{१२}नः अस्मान् हे ^{१३}नरा नेतारौ ^{१४}आ ^{१५}पर्वथः आपूरयथः
अभितो रक्षथो^४ वा तस्माद्युवामस्मदीयं परिचरणं ज्ञातवन्तावित्यनुमीमहे ॥ ‘पृ पालनपूरणयोः’
इत्यस्माल्लेटि ‘सिन्वहुलम्’ इति सिप् । ततः शप् ॥

युवं भुज्युं समुद्र आ रजसः पार ईङ्खितम् ।

यातमच्छा पतत्रिभिर्नासत्या सातये कृतम् ॥ ५ ॥

युवम् । भुज्युम् । समुद्रे । आ । रजसः । पारे । ईङ्खितम् ।

यातम् । अच्छ । पतत्रिभिः । नासत्या । सातये । कृतम् ॥ ५ ॥

हे अश्विनौ ^१युवं युवां ^२समुद्रे उदधौ निमग्नं ^३रजसः उदकस्य ^४पारे प्रान्ते तरङ्गसमूहे
^५ईङ्खितं डोलायितम् एवंभूतं ^६भुज्युं तृप्तपुत्रम् ^७अच्छ अभि ^८पतत्रिभिः पक्षोपेतैर्नौविशेषैः सह
^९आ ^{१०}यातम् आगतवन्तौ स्थः । आगत्य च हे ^{११}नासत्या सत्यस्य नेतारौ सत्यस्वभार्या वा हे
अश्विनौ ^{१२}सातये युवयोः संभजनाय समर्थं ^{१३}कृतं पुनर्युवामकुरुतम् ॥ करोतेर्लेङि^४ छान्दसो
विकरणस्य लुक् । अडभावश्च^५ । लुङि वा ‘मन्त्रे घस’ इति च्लेलुक्^६ ॥

आ वां सुमैः शंयूइव मंहिष्ठा विश्ववेदसा ।

समस्मे भूषतं नरोत्सं न पिप्युषीरिषः ॥ ६ ॥

आ । वाम् । सुमैः । शंयूइवेति शंयूइव । मंहिष्ठा । विश्ववेदसा ।

सम् । अस्मे इति । भूषतम् । नरा । उत्सम् । न । पिप्युषीः । रिषः ॥ ६ ॥

हे ^१विश्ववेदसा सर्वज्ञौ सर्वधनौ वा हे ^२नरा नेतारौ ^३वां युवां ^४शंयूइव सुखयुक्तौ राजा-
नाधिप ^५मंहिष्ठा^६ दातृत्मावतिशयेन पूज्या वा सन्तौ ^७सुमैः अस्मभ्यं दातव्यैः सुखैः सार्धम् ^८आ ।
उपसर्गश्रुतेर्योग्यक्रियाध्याहारः । आगच्छतम् । यद्वा । उपसर्गस्य भूषतमित्यनेन संबन्धः । मंहिष्ठेत्यपि
संबोधनम् । हे मंहिष्ठा दातृत्तमौ उक्तगुणावश्विनौ वां युवां सुमैः सार्धं शंयूइव ^९अस्मे अस्मान्
सम्यक् आ ^{१०}भूषतम् अभिप्राप्नुतम् ॥ ‘भू प्राप्तौ’ । अस्माल्लोटि व्यत्ययेन सिप्शपौ । यद्वा । ‘भूष
अलंकारे’ ॥ आ^{११} समन्तात् सम्यक् भूषतम् अलंकुरुतम् । ^{१२}पिप्युषीः प्रवृद्धानि ^{१३}द्वयः इष्यमाणानि
पशांसि ^{१४}उत्सं ^{१५}न गोरूध इव । यथा बहुभिः पयोभिः ऊधः अलंकृतं सत् दृश्यते अस्मानव्येवं
बहुभिर्धनैरलंकुरुतमित्यर्थः ॥ ^{१६}पिप्युषीरिति प्यायतेर्लेटिः कसुः । ‘लिङ्यङोश्च’ इति पीभावः । जसि

१. त४.५-शोभनधनौ । २. त१.२.३.९.७.८-म१.४.७.८-‘यज्ञगृहे ... समने’ नास्ति ।

३. त-भ-रक्षको । ४. त४-करोतेर्लेटि । ५. त४.५-‘अडभावश्च..... च्लेलुक्’ नास्ति । ६. त४.

५-मंहिष्ठा मंहिष्ठौ । ७. त-भ-‘आ’ नास्ति । ८. त-भ-प्रवृद्धाः ।

‘ वा छन्दसि ’ इति पूर्वसवर्णदीर्घः । यद्वा । उत्सः प्रवाहो यथा पिप्युषीः वृद्धानीषोऽन्नान्यलंकरोति^१ तद्वत् ॥ १ ॥

‘ अयं हि ’ इति षडृचं षोडशं सूक्तं ताक्ष्यपुत्रस्य सुपर्णस्यायं यमगोत्रस्योर्ध्वकृशानस्य वा । आद्या गायत्री द्वितीया बृहती तृतीयाचतुर्थ्यौ गायत्र्यौ पञ्चमी सतोबृहती षष्ठी विष्टारपङ्क्तिरष्टक-द्विर्द्वादशाष्टकवती । अनादेशपरिभाषया इन्द्रो देवता । तथा चानुक्रान्तम्—‘ अयं हि ताक्ष्यपुत्रः सुपर्णो यामायनो बोर्ध्वकृशानो गायत्री बृहती गायत्र्यौ सतोबृहती विष्टारपङ्क्तिः ’ इति । गतो^२ विनियोगः^३ ॥

अयं हि ते अमर्त्य इन्दुरत्यो न पत्यते । दक्षो विश्वार्युर्वेधसे ॥ १ ॥

अयम् । हि । ते । अमर्त्यः । इन्दुः । अत्यः । न । पत्यते । दक्षः । विश्वऽआयुः । वेधसे ॥ १ ॥

हे इन्द्र वेधसे विधात्रे ते तुभ्यं त्वदर्थम् अमर्त्यः मरणरहितोऽमृतत्वप्रापकः अयं हि अयं खलु इन्दुः सोमः अत्यो न सततगात्र्यश्च इव पत्यते गच्छति । यद्वा । पत्यतिरैश्वर्यकमां । तव स्वभूतोऽयं सोमः वेधसे विधानाय मदस्य करणायेष्टे । कीदृश इन्दुः । दक्षः प्रवृद्धो बल-हेनुर्वा विश्वार्युः विश्वैः सर्वैरेतव्यः प्राप्तव्यः । यद्वा । विश्वेषामायुर्जीवनहेतुः । अथवा । आयुरित्य-न्ननाम । सर्वैश्चरुपुरोडाशादिभिरन्नैर्हविर्भिरूपेतः ॥

अयमस्मासु काव्यं ऋभुर्वज्रो दास्वते ।

अयं बिभर्त्यूर्ध्वकृशनं मदमृभुर्न कृत्व्यं मदम् ॥ २ ॥

अयम् । अस्मासु । काव्यः । ऋभुः । वज्रः । दास्वते ।

अयम् । बिभर्ति । ऊर्ध्वऽकृशनम् । मदम् । ऋभुः । न । कृत्व्यम् । मदम् ॥ २ ॥

अस्मासु स्तोत्रपु काव्यः स्तुत्यः अयम् इन्द्रः ऋभुः दीप्तः सन् दास्वते दानयुक्ताय यज-मानाय वज्रः शत्रूणां वर्जको भवति । यद्वा । दास्वत इति षष्ठ्यर्थे चतुर्थी । अस्मासु दास्वते दानवत इन्द्रस्य वज्रः कुलिशः ऋभुः उरु भासमानो भवति । अपि च अयम् ऊर्ध्वकृशनम् उन्नततैक्ष्ण्यमेतस्संज्ञं वा यामायनमृषिं मदं स्तोतारं बिभर्ति पोषयति । तथा ऋभुर्न सौधन्वनः । पुत्राणामाय ऋभुः । स इव कृत्व्यं कर्मणां कर्तारम् अत एव मदं मोदयितारं^३ यजमानं च बिभर्ति ॥

घृषुः श्येनाय कृत्वन् आसु स्वासु वंसगः । अव दीधेदहीशुर्वः ॥ ३ ॥

घृषुः । श्येनाय । कृत्वन् । आसु । स्वासु । वंसगः । अव । दीधेत् । अहीशुर्वः ॥ ३ ॥

घृषुः घर्षयिता दीप्तो वा स्वासु स्वकीयासु आसु यजमानलक्षणासु प्रजासु वंसगः वननीय-गतिः एवभूत इन्द्रः कृत्वन् कर्मणां कर्त्रे ॥ करोतिः ‘ अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते ’ इति कनिष् । श्येनाय सुपर्णाय ताक्ष्यपुत्राय महामृषये अहीशुर्वः अहीनव्यापनान् अहीनवृद्धीन् वा अस्मदीयान् पुत्रादीन् अव दीधेत् दीपयतु ॥ ‘ दीधीकृ दीप्तिदेवनयोः ’ । अस्माच्छान्दसे लिङि^४ व्यत्ययेन परस्मैपदम् ॥ यद्वा । हे इन्द्र त्वदीयः सोमो घृष्टयादिगुणयुक्तः सन् दीप्यत इति योज्यम् ॥

१. त-भ-वृद्धा इषो^० । २. त-भ१.२.४.८-‘ गतो विनियोगः ’ नास्ति । ३. त४.५-भ२-मादयितारं । ४. त-भ-लङि ।

यं सुपर्णः परावतः श्येनस्य पुत्र आभरत् । शतचक्रं योऽहो वर्तनिः ॥ ४ ॥
यम् । सुऽपर्णः । पराऽवतः । श्येनस्य । पुत्रः । आ । अभरत् ।
शतऽचक्रम् । यः । अहोः । वर्तनिः ॥ ४ ॥

वश्येनस्य ताक्ष्यस्य पुत्रः तनयः सुपर्णः यं सोमं परावतः परागतात् दूरात् शुलोकात्
आभरत् आहरत् । कीदृशम् । शतचक्रम् । शतमिति बहुनाम् । बहुधनस्य कर्तारम् ॥ मूलविभु-
जादिष्वात् कप्रत्ययः (पा. सू. ३. २. ५. २) ॥ यद्वा । शतकरणसाधनम् । बहुयागनिष्पादन-
मित्यर्थः ॥ ' घञर्थे कविधानम् ' (पा. सू. ३. ३. ५८. ४) इति कप्रत्ययः । ' कृजादीनां के '
(का. ६. १. १२. १) इति द्विवचनम् । यः सोमः अहोऽहोऽस्य वर्तनिः वर्तयिता प्रेरयिता ।
यद्वा । ' अह गनौ ' । अहो गन्तव्यो वर्तनिर्मागंभूतः । एना वय इति वक्ष्यमाणेनैकवाक्यता ॥

यं ते श्येनश्चारुमवृकं पदाभरदरुणं मानमन्धसः ।

एना वयो वि तार्यार्जुर्विसे एना जागार बन्धुता ॥ ५ ॥

यम् । ते । श्येनः । चारुम् । अवृकम् । पदा । आ । अभरत् । अरुणम् । मानम् । अन्धसः ।
एना । वयः । वि । तारि । आर्युः । जीवसे । एना । जागार । बन्धुता ॥ ५ ॥

हे इन्द्र ते तुभ्यं त्वदर्थं श्येनः सुपर्णः पक्षिराट् यं सोमं पदा । वचनव्यत्ययः । पद्मयाम्
आभरत् शुलोकादाहरत् । ' दिवं सुपर्णो गत्वाय सोमं वज्रिण आभरत् ' (ऋ. सं. ८. १००. ८)
इति निगमान्तरम् । कीदृशम् । चारुं शोभनम् अवृकं बाधकरहितम् अरुणम् आरोचमान-
मरुणवर्णं वा अन्धसः अन्नस्य मानं यागद्वारा निर्मातारम् । एना एनेनानेन सोमेन तुभ्यं दीय-
मानेन वयः अन्नं जीवसे जीवनाय आर्युः जीवितं च वि तारि प्रादायि । तथा एना एनेनैव
सोमेन बन्धुता बन्धुसमूहः जागार जागार जाग्रत्प्रबुद्धः सन् वर्तते ॥ जागर्तेर्लिटि ' छन्दसि वेति
वक्तव्यम् ' (पा. सू. ६. १. ८. १) इति द्विवचनाभावः ॥

एवा तदिन्द्र इन्दुना देवेषु चिद्धारयाते महि त्यजः ।

क्रत्वा वयो वि तार्यार्जुः सुक्रतो क्रत्वायमस्मदा सुतः ॥ ६ ॥

एव । तत् । इन्द्रः । इन्दुना । देवेषु । चित् । धारयाते । महि । त्यजः ।
क्रत्वा । वयः । वि । तारि । आर्युः । सुक्रतो इति सुऽक्रतो ।
क्रत्वा । अयम् । अस्मत् । आ । सुतः ॥ ६ ॥

एव एवमुक्तेन प्रकारेण तत् तेन इन्दुना सोमेन तृप्यन् इन्द्रः देवेषु चित् देवेष्वस्मासु
च महि महत् त्यजः तेजो दुःखस्य वर्जयितु रक्षणं वा धारयाते धारयति । शिष्टः प्रत्यक्ष-
कृतः । हे सुक्रतो शोभनकर्मभिन्द्र क्रत्वा क्रतुना अस्माभिरनुष्ठितेन कर्मणा प्रीतेन त्वया वयः
अन्नम् आर्युः जीवनं च वि तारि अस्मभ्यं प्रादायि । यः अयम् इन्दुः क्रत्वा कर्मणा प्रज्ञानेन

१. त१.२.३.६.७.८-म५-कीदृशं तं । २. त४.५-म२-पद्म्यां पादाभ्यां । ३. त४.५-बाध-
रहितं । ४. त१.२.३.६.७-मु-एवमनेन ।

वा ऽअस्मत् अस्माभिः ऽआ ऽसुतः अभिषुतः । यद्वा । अस्मत् अस्मत्तस्वदाभिमुख्येन सुतः प्रेरितः । तेनेन्दुनेत्यन्वयः ॥ २ ॥

‘इमाम्’ इति षडृचं सप्तदशं सूक्तमिन्द्राण्या आर्षम् । षष्ठी पङ्क्तिः शिष्टा अनुष्टुभः । अनेन सूक्तेन सप्तस्या बाधनं प्रतिपाद्यते । अत एतत्सूक्तजपादिना सप्तस्या विनाशो भवति । अतस्तद्देवताकमिदम् । तथा चानुक्रान्तम्—‘इमामिन्द्राण्युपनिषत्सपत्नीबाधनमानुष्टुभं तु पङ्क्त्यन्तम्’ इति । अस्य सूक्तस्य विनियोगो भगवतापस्तम्बेन कस्मिंश्चित् सपत्नीप्रयोगविशेषे^१ दर्शितः—‘त्रिःसप्तैर्यवैः पाठां परिकिरति यदि वारुण्यसि वरुणात्वा निष्क्रीणामि यदि सौम्यसि सोमास्वा निष्क्रीणामीति । श्वभूत उत्तरयोस्थाप्योत्तराभिस्तिसृभिरभिमन्योत्तरया प्रतिच्छन्ना^२ हस्तयोराबध्य शय्याकाले बाहुभ्यां भर्तारं परिगृह्णीयादुपधानलिङ्गया । वश्यो भवति । सपत्नीबाधनं च’ (आप. गृ. ९. ५. ८) इति । अयमर्थः । आद्यया पाठा नामौषधिः खातव्या । ततस्तिसृभिरौषधेरभिमन्त्रणम् । षष्ठ्याबद्धा सौषधिर्यथा भर्तारं स्पृशति तथा तस्य भर्तुरालिङ्गनमिति ॥

इमां खेनाम्योषधिं वीरुधं बलवत्तमाम् ।

यया सपत्नीं बाधते यया संविन्दते पतिम् ॥ १ ॥

इमाम् । खेनामि । ओषधिम् । वीरुधम् । बलवत्तमाम् ।

यया । सप्तपत्नीम् । बाधते । यया । सम्विन्दते । पतिम् ॥ १ ॥

१ इमामोषधिं पाठाख्यां १ वीरुधं लतारूपां १ बलवत्तमां स्वकार्यकरणे अतिशयेन बलवतीं १ खेनामि उन्मूलयामि । १ यया ओषध्या १ सपत्नीम् । समान एकः पतिर्यस्याः सा सपत्नी । तामेषा वधूः १ बाधते हिनस्ति । १ यया च १ पतिं भर्तारं १ संविन्दते सम्यगसाधारण्येन लभते ॥

उत्तानपर्णे सुभगे देवजूते सहस्वति ।

सपत्नीं मे परां धम पतिं मे केवलं कुरु ॥ २ ॥

उत्तानऽपर्णे । सुऽभगे । देवऽजूते । सहस्वति ।

सऽपत्नीम् । मे । परां । धम । पतिम् । मे । केवलम् । कुरु ॥ २ ॥

हे १ उत्तानपर्णे उत्तानान्यूर्ध्वमुखानि पर्णानि पत्राणि यस्यास्तादृशि हे १ सुभगे सौभाग्य-हेतुभूते हे १ देवजूते देवेन स्रष्टा प्रेरिते हे १ सहस्वति अभिभवनवति ईदृशे हे १ पाठे १ मे मम १ सपत्नीं स्त्रियं १ परां १ धम परागमय । धमतिगतिकर्मा । १ पतिं च १ मे ममैव १ केवलम् असाधारणं १ कुरु ॥

उत्तराहमुत्तर उत्तरेदुत्तराभ्यः । अथा सपत्नीं या ममाधरा साधराभ्यः ॥ ३ ॥

उत्तऽतरा । अहम् । उत्तऽतरे । उत्तऽतरा । इत् । उत्तऽतराभ्यः ।

अथ । सऽपत्नीं । या । मम । अधरा । सा । अधराभ्यः ॥ ३ ॥

हे १ उत्तरे उत्कृष्टतरे पाठे १ अहम् १ उत्तरा उत्कृष्टतरा भूयासम् । १ उत्तराभ्यः लोके या उत्कृष्टतराः सन्ति ताम्योऽप्यहम् १ उत्तरा उत्कृष्टतरैव त्वत्प्रसादाद्भवेयम् । १ अथ अनन्तरं १ मम १ या १ सपत्नी १ सा १ अधराभ्यः निकृष्टाभ्योऽपि १ अधरा निकृष्टतरा भवतु ॥

नह्यस्या नामं गृष्णामि नो अस्मिन्नमते जने ।

परमेव परावर्तं सपत्नीं गमयामसि ॥ ४ ॥

नहि । अस्याः । नामं । गृष्णामि । नो इति । अस्मिन् । रमते । जने ।

पराम् । एव । पराऽवर्तम् । सऽपत्नीम् । गमयामसि ॥ ४ ॥

वअस्याः सपत्न्याः वनाम संज्ञामपि वनहि वगृष्णामि नैव गृह्णामि उच्चारयामि । वनो न खलु काचित् वअस्मिन् वजने सपत्न्याख्ये वरमते क्रीडति । अपि च तां वसपत्नीं वपरां वपरावर्तम् वएव अतिशयेन दूरदेशमेव वगमयामसि गमयामः प्रापयामः । अतिशयेन भर्ता वियोजयाम ह्यर्थः ॥

अहमस्मि सहमानाथ त्वमसि सासहिः ।

उभे सहस्वती भूत्वी सपत्नीं मे सहावहै ॥ ५ ॥

अहम् । अस्मि । सहमाना । अथ । त्वम् । असि । सासहिः ।

उभे इति । सहस्वती इति । भूत्वी । सऽपत्नीम् । मे । सहावहै ॥ ५ ॥

हे ओषधि वहं त्वत्प्रसादात् सहमाना अस्मि सपत्न्या अभिभवित्री भवामि । अथ अपि च एवम् अपि सासहिः असि तस्या अभिभवित्री भवसि । आवाम् उभे अपि सहस्वती अभिभवित्व्यौ भूत्वी भूत्वा मे मम सपत्नीं सहावहै अभिभवाव ॥

उप तेऽधां सहमानामभि त्वाधां सहीयसा ।

मामनु प्र ते मनो वत्सं गौरिव धावतु पथा वारिव धावतु ॥ ६ ॥

उप । ते । अधाम् । सहमानाम् । अभि । त्वा । अधाम् । सहीयसा ।

माम् । अनु । प्र । ते । मनः । वत्सम् । गौःऽईव । धावतु । पथा । वाःऽईव । धावतु ॥ ६ ॥

हे पते ते तव सहमानां सपत्न्या अभिभवित्रीमिमामोषधिम् उप अधाम् । शिरस उपाधानं करोमि । सहहीयसा अभिभवितृत्वेण तेनोपधानेन त्वाम् अभि अधाम् अभितो धारयामि । ते तव भर्तुः मनः माम् अनुलक्ष्य प्र धावतु प्रकर्षेण शीघ्रं गच्छतु । तत्र निदर्शन-द्वयमुच्यते । गौरिव यथा गौः वत्सं शीघ्रं गच्छति पथा निम्नेन मार्गेण वारिव वारुदकं यथा स्वभावतो गच्छति तद्वत् । अनेन निदर्शनद्वयेनौत्सुक्यातिशयः स्वाभाविकत्वं च प्रतिपाद्यते ॥ ॥३॥

‘अरण्यानि’ इति षड्वचमष्टादशं सूक्तमिरंमदपुत्रस्य देवमुनेरार्षम् । महदरण्यमरण्यानी । तद्देवताकम् । आनुष्टुभम् । तथा चानुक्रान्तम्—‘अरण्यान्यैरंमदो देवमुनिररण्यानीं तुष्टाव’ इति । गतो विनियोगः ॥

अरण्यान्यरण्यान्यसौ या प्रेव नश्यसि ।

कथा ग्रामं न पृच्छसि न त्वा भीरिव विन्दती ३ ॥ १ ॥

अरण्यानि । अरण्यानि । असौ । या । प्रऽईव । नश्यसि ।

कथा । ग्रामम् । न । पृच्छसि । न । त्वा । भीःऽईव । विन्दती ३ ॥ १ ॥

हे ऽअरण्यानि । अरण्यस्य पालयित्री काचिदधिदेवतारण्यानीति नैरुक्ताः । वैयाकरणास्तु ' हिमारण्ययोर्महर्षे ' (पा. सू. ४. १. ४९. १) इत्यरण्यस्य महर्षे ङीष् स्मरन्ति । अरण्याधिदेवते ऽअरण्यानि कान्ताराणि प्रति ऽया ऽअसौ एवं ऽप्रेव ऽनश्यसि । इवः संप्रत्यर्थे । नशतिः प्राप्तिकर्मा । अत्र व्यत्ययेन श्यन् । संप्रति रक्षणाय प्राप्नोषि । यद्वा निर्जने देशे वर्तमानत्वात्तदेव प्रतीयसे । सा त्वं ऽकथा कथं ऽग्रामं ऽन ऽपृच्छसि । निर्जनेऽरण्ये कथं रमसे । नूनं ऽत्वा त्वां ऽभीः भयं ऽन ऽविन्दति न लभते किम् । वितर्के प्लुतः । इवः संप्रत्यर्थे परिभयार्थे वा । अत्र निरुक्तम्— ' अरण्यान्यरण्यस्य पत्न्यरण्यमपार्णं भवति ग्रामादरमणं भवतीति वा । अरण्यानीत्येनामामन्त्रयते । यासावरण्यानि वनानि परात्वीव नश्यसि कथं ग्रामं न पृच्छसि न त्वा भीर्विन्दतीवेरीवः परिभयार्थे वा ' (निरु. ९. २९-३०) इति ॥

वृषारवाय वदते यदुपावति चिच्चिकः ।

आघाटिभिरिव धावर्यन्नरण्यानिर्महीयते ॥ २ ॥

वृषऽरवाय । वदते । यत् । उपऽअवति । चिच्चिकः ।

आघाटिभिःऽइव । धावर्यन् । अरण्यानिः । महीयते ॥ २ ॥

वृषारवाय । वृषा सेचनसमर्थो रवः शब्दो यस्य सूक्ष्मजन्तुविशेषस्य झिल्ल्यालयस्य स तथोक्तः । कटुकशब्दानित्यर्थः । तस्मै वृषारवाल्याय वदते चीचीशब्दं कुर्वते ऽचिच्चिकः चीची-शब्दं कुर्वन्नन्यो जन्तुः ऽयत् यदा ऽउपावति वृषारवोक्तस्य शब्दस्य प्रत्युत्तररूपेण चीचीशब्द-करणेनोपगच्छति । उपेत्य पालयति वा । तत्र दृष्टान्तः । ऽआघाटिभिरिव । आघाटयो घाटलिकाः काण्डवीणाः । ताभिः ऽधावर्यन् निपादादिसप्तस्वराणि शोधयन् गायक इव । तदा ऽअरण्यानिः सा अरण्यानी' ऽमहीयते पूज्यते ॥ 'इन्द्रवरुण' (पा. सू. ४. १. ४९) इत्यादिना ङीष् । तत्संनियोगे-नानुगागमः । छान्दसो ह्रस्वः । अत एव ह्रस्व्यादिसुलोपाभावः ॥

उत गावंह्वादन्त्युत वेश्मेव दृश्यते ।

उतो अरण्यानिः सायं शकटीरिव सर्जति ॥ ३ ॥

उत । गावःऽइव । अदन्ति । उत । वेश्मेऽइव । दृश्यते ।

उतो इति । अरण्यानिः । सायम् । शकटीःऽइव । सर्जति ॥ ३ ॥

उत अपि च ऽगाव इव गवयाद्या मृगा अस्यामरण्यान्याम् ऽअदन्ति तृणादिकं भक्षयन्ति । उत अपि च लतागुल्मादिकं ऽवेश्मेव गृहमिव दृश्यते । उतो अपि च ऽअरण्यानिः ह्यमरण्यानी ऽसायं सायंकाले । इवः संप्रत्यर्थे । संप्रति ऽशकटीः शकटान्^२ दावाद्याहरणयागतान् ऽसर्जति विसर्जयति । यद्वा । शकटीः सर्जतीव दृश्यते । अहनि महदरण्यं शकटीभिः प्राप्य सर्वे जना अपेक्षितं काष्ठादिकं शकटीष्वध्यारोप्य सायंकाले तस्मान्निर्गच्छन्ति । तदभिप्रायेणेदं वचनम् ॥

गामङ्गैष आ ह्वयति दारुङ्गैषो अपावधीत् ।

वसन्नरण्यान्यां सायमक्रुक्षदिति मन्यते ॥ ४ ॥

गाम् । अङ्ग । एषः । आ । ह्वयति । दारु । अङ्ग । एषः । अप । अवधीत् ।
वसन् । अरण्यान्याम् । सायम् । अकृक्षत् । इति । मन्यते ॥ ४ ॥

वङ्ग हे अरण्यानि वृषः त्वदधिष्ठिते महारण्ये संप्रति वर्तमानः वङ्गाम्^१ वङ्गा वृहयति^२ ।
वृषः^३ चान्यः वदारु काष्ठम् अपावधीत् अपहन्ति^४ । तथा वसायं^५ सायंकाले रात्रौ वरण्यान्याम्^६
महारण्ये^७ निवसन् मनुष्यो नानाविधं पक्षिमृगादिशब्दं शृण्वन् वङ्गकृक्षत् कश्चित्स्करादि-
राक्रोशति इति भीतः सन् वमन्यते बुध्यते ॥

न वा अरण्यानिर्हन्त्यन्यश्चेन्नाभिगच्छति ।

स्वादोः फलस्य जग्ध्वाय यथाकामं नि पद्यते ॥ ५ ॥

न । वै । अरण्यानिः । हन्ति । अन्यः । च । इत् । न । अभिगच्छति ।

स्वादोः । फलस्य । जग्ध्वाय । यथाकामम् । नि । पद्यते ॥ ५ ॥

वन वचै न खलु वरण्यानिः अरण्यानी हन्ति तत्र निवसन्तं हिनस्ति । यदि अन्यः व्याघ्र-
चौरादिः नाभिगच्छति । तर्हि स्वादोः रसवत् आम्रादेः फलस्य । द्वितीयार्थे पृष्ठी । फलं जग्ध्वाय
भक्षयित्वा तत्र निवसन् पुरुषः यथाकामं यथेच्छं वनि पद्यते निगच्छति वर्तते ॥ क्वाप्रत्यये 'अदो-
जग्ध्वर्यसि किति' (पा. सू. २. ४. ३६) इति जग्ध्वादेशः । 'क्वो यक्' (पा. सू. ७. १.
४७) इति यक् ॥

आञ्जनगन्धिं सुरभिं बहुन्नामकृषीवलाम् ।

प्राहं मृगाणां मातरं मरण्यानिमंशंसिषम् ॥ ६ ॥

आञ्जनगन्धिम् । सुरभिम् । बहुऽअनाम् । अकृषिऽवलाम् ।

प्र । अहम् । मृगाणाम् । मातरम् । अरण्यानिम् । अंशंसिषम् ॥ ६ ॥

वआञ्जनगन्धिम् । अञ्जनस्येदमाञ्जनं कस्तूर्यादि । तस्य गन्ध इव गन्धो यस्यास्तादृशी ।
'उपमानाच्च' (पा. सू. ५. ४. १३७) इति गन्धस्येदन्तादेशः । अत एव सुरभिं सौरभ्योपेतां
वङ्गानां बहुभिरञ्जैरदनीयैः फलमूलादिरूपेताम् वङ्गकृषीवलाम् । कृषिरेषामस्तीति कृषीवलाः
कर्षकाः । 'रजःकृषि' (पा. सू. ५. २. ११२) इत्यादिना वल्चू । 'वले' (पा. सू. ६. ३. ११८)
इति दीर्घः । तैर्विद्युक्तां तादृशीं मृगाणां मातरं जनयित्रीम् वरण्यानिम् अरण्यानीम् वअहं वप्र
वअंशंसिषम् उक्तेन प्रकारेण स्तुतवानस्मि ॥ ॥ ४ ॥

'श्रते' इति पञ्चर्चमेकोनविंशं सूक्तं शिरीषपुत्रस्य सुवेदस आर्षम् । पञ्चमी त्रिष्टुप् शिष्टा जगत्यः ।
इन्द्रो देवता । अनुक्रम्यते हि—'श्रते पञ्च सुवेदाः शैरीषिष्णिदुबन्तम्' इति । तृतीये रात्रिपर्याये
प्रशास्तुः शश इदं सूक्तम् । सूत्रितं च—'श्रते दधामीदं त्यत्पात्रमिन्द्रपानमिति याज्या' (आश्व.
श्रौ. १. ४) इति ॥

१. ग-त१.२.३.६.७.८-भ-त्वा । २. ग-ह्वयति नष्टा गामन्विच्छ चैवते; त४.५-ह्वयति निष्ठां
गामन्विद्वन् त्वदीयं तमोच्यते; भ२-ह्वयति नष्टां गामन्विष्यन् त्वदीयं नामोचैवते । ३. त१.२.३.६.७.
८-भ-एषः.....अपहन्ति' नास्ति । ४. त-भ-सायं' नास्ति । ५. त१.२.३.६.७.८-भ-अरण्ये ।

श्रुते दधामि प्रथमाय मन्यवेऽहन्यद्वृत्रं नयं विवेरपः ।

उभे यच्चा भवतो रोदसी अनु रेजते शुष्मात्पृथिवी चिदद्विवः ॥ १ ॥

श्रुत् । ते । दधामि । प्रथमाय । मन्यवे । अहन् । यत् । वृत्रम् । नयम् । विवेः । अपः ।
उभे इति । यत् । त्वा । भवतः । रोदसी इति । अनु ।
रेजते । शुष्मात् । पृथिवी । चित् । अद्विवः ॥ १ ॥

हे इन्द्र ^१ ते तव ^२ मन्यवे कोपाय तेजसे वा ^३ प्रथमाय सुख्याय ^४ श्रुत् ^५ दधामि । श्रद्धा
नामादरातिशयः । तद्विषयं करोमि । ^६ यत् येन मन्युना त्वं ^७ वृत्रम् आवरकमसुरं मेघं वा ^८ नयं
नेतव्यम् ^९ अहन् अवधीः हत्वा च तेनावृताः ^{१०} अपः उदकानि च ^{११} विवेः इमं लोकं प्रत्यागमयः ।
तस्मै मन्यव इत्यन्वयः । ^{१२} यत् यदा ^{१३} उभे ^{१४} रोदसी छावापृथिव्यौ ^{१५} त्वा त्वामनुसृत्य ^{१६} भवतः
वर्तते । त्वदधीने अभूतामित्यर्थः । तदानीं ^{१७} पृथिवी ^{१८} चित् । पृथिवीत्यन्तरिक्षनाम । प्रथितं
विस्तीर्णमन्तरिक्षमपि हे ^{१९} अद्विवः वज्रवन्निन्द्र ^{२०} शुष्मात् त्वदीयाद्वलात् ^{२१} रेजते कम्पते ॥

त्वं मायाभिरनवद्य मायिनं श्रवस्यता मनसा वृत्रमर्दयः ।

त्वामिन्नरो वृणते गर्विष्टिषु त्वां विश्वासु हव्यास्विष्टिषु ॥ २ ॥

त्वम् । मायामिः । अनवद्य । मायिनम् । श्रवस्यता । मनसा । वृत्रम् । अर्दयः ।
त्वाम् । इत् । नर्गः । वृणते । गोऽईष्टिषु । त्वाम् । विश्वासु । हव्यासु । इष्टिषु ॥ २ ॥

हे ^१ अनवद्य अवद्यरहित प्रशस्येन्द्र ^२ त्वं ^३ मायिनं मायाविनं ^४ वृत्रं ^५ मायाभिः वञ्चनाभि-
र्बुद्धिविशेषैर्वा ^६ श्रवस्यता श्रवः श्रवणीयं यशोऽञ्जं वेच्छता ^७ मनसा ^८ अर्दयः अहिंसीः । अपि च
^९ नरः नेतारोऽङ्गिरसः ^{१०} त्वामित् त्वामेव ^{११} गर्विष्टिषु गवां पणिभिरपहतानामेषणेषु प्रापणेषु विषयभूतेषु
^{१२} वृणते संभजन्ते । तथा ^{१३} विश्वासु सर्वासु ^{१४} हव्यासु आह्वातव्यासु प्रार्थनीयासु ^{१५} इष्टिषु यागक्रियासु
^{१६} त्वाम् एव ^{१७} वृणते ^{१८} ॥

ऐषु चाकन्धि पुरुहूत सूरिषु वृधासो ये मघवन्नानुर्मुघम् ।

अर्चन्ति तोके तनये परिष्टिषु मेधसाता वाजिनमर्हये धने ॥ ३ ॥

आ । एषु । चाकन्धि । पुरुहूत । सूरिषु । वृधासः । ये । मघऽवन् । आनुशुः । मघम् ।
अर्चन्ति । तोके । तनये । परिष्टिषु । मेधऽसाता । वाजिनम् । अर्हये । धने ॥ ३ ॥

हे ^१ पुरुहूत बहुभिराहूतेन्द्र ^२ एषु ^३ सूरिषु स्तोत्रेषु ^४ आ ^५ चाकन्धि अत्यर्थमभिदीप्यस्व
अभिकामयस्व वा ॥ 'कनी^६ दीप्तिकान्तिगतिषु' । अस्माच्चर्करीतमेतत् । हे ^७ मघवन् धनवन्निन्द्र ^८ ये
सूरयः ^९ वृधासः त्वत्प्रसादाद्वर्धमानाः सन्तः ^{१०} मघं धनम् ^{११} आनुशुः प्राप्नुवन्ति^{१२} । अपि च ^{१३} मेधसाता
मेधसातौ यज्ञे ^{१४} वाजिनं बलवन्तमन्नवन्तं^{१५} वेजनवन्तं वा त्वां ये ^{१६} अर्चन्ति पूजयन्ति ^{१७} तोके पुत्रे
^{१८} तनये तत्पुत्रे ^{१९} परिष्टिषु परित इष्यमाणेष्वग्न्येष्वधि फलेषु ^{२०} अर्हये अलज्जाकरे ^{२१} धने च । एतेषु निमित्त-
भूतेषु सत्सु त्वामेव स्तुत्यादिभिः पूजयन्तीत्यर्थः ॥

१. ग-त१.२.३.६.७.८-भ-मनसा च । २. त१.२.३.६.७-वृणते । ३. भ१.४.७-कन ।

४. त१.२.३.६.७.८-भ५.८-सु-आप्नुवति । ५. त१.२.३.७-भ१.४.७.८-बलवन्तः ।

स इक्षु रायः सुभृतस्य चाकनुन्मदं यो अस्य रंहं चिकेतति ।

त्वावृधो मघवन्दाश्वध्वरो मक्षु स वाजं भरते धना नृभिः ॥ ४ ॥

सः । इत् । नु । रायः । सुऽभृतस्य । चाकनुत् । मदम् । यः । अस्य । रंहम् । चिकेतति ।
त्वाऽवृधः । मघऽवन् । दाशुऽअध्वरः । मक्षु । सः । वाजम् । भरते । धना । नृऽभिः ॥४॥

यस एव स्तोता सुभृतस्य सुष्ठु संपादितस्य रायः धनस्य । द्वितीयार्थे पृष्टी ।
ईदृशं धनं नु क्षिप्रं वाचनत् कामयते । लभत इत्यर्थः । रंहम् । रंहो वेगः । तदर्हम् अस्य
इन्द्रस्य मदं सोमपानजन्यं हर्षं यः स्तोता चिकेतति स्तुतिपदैर्जानाति । हे मघवन् त्वावृधः
त्वया वधितः दाश्वध्वरः दत्तयज्ञो यजमानः नृभिः नेनृभिर्कृत्विग्भिर्मर्त्यैर्वा धना धनानि
वाजम् अन्नं च मक्षु शीघ्रं भरते संपादयति ॥

त्वं शर्धाय महिना गृणान उरु कृधि मघवञ्छुग्धि रायः ।

त्वं नो मित्रो वरुणो न मायी पित्वो न दस्म दयसे विभक्ता ॥ ५ ॥

त्वम् । शर्धाय । महिना । गृणानः । उरु । कृधि । मघऽवन् । शग्धि । रायः ।
त्वम् । नः । मित्रः । वरुणः । न । मायी । पित्वः । न । दस्म । दयसे । विऽभक्ता ॥५॥

हे इन्द्र त्वं महिना महता स्तोत्रेण गृणानः स्तूयमानः सन् शर्धाय शर्धं बलम् उरु
कृधि विस्तीर्णं कुरु । हे मघवन् रायः धनानि च शग्धि अस्मभ्यं प्रयच्छ । हे दस्म दर्शनीयेन्द्र
विभक्ता विशेषेण धनानां भाजयिता त्वं मित्रो वरुणो न मित्रवद्वरुणवच्च मायी प्रज्ञायुक्तः
सन् नः अस्मभ्यम् । नः संप्रत्यर्थे । संप्रति पित्वः अन्नानि दयसे प्रयच्छसि ॥ ५ ॥

‘सुष्वाणासः’ इति पञ्चर्वं विंशं सूक्तं वेनपुत्रस्य पृथोरार्षं त्रैष्टुभमैन्द्रम् । अनुक्रान्तं च—
‘सुष्वाणासः पृथुर्वैन्यः’ इति । गतो विनियोगः ॥

सुष्वाणास इन्द्र स्तुमसि त्वा ससवांसश्च तुविनृग्ण वाजम् ।

आ नो भर सुवितं यस्य चाकन्तमना तना सनुयाम त्वोताः ॥ १ ॥

सुस्वानासः । इन्द्र । स्तुमसि । त्वा । ससऽवांसः । च । तुविऽनृग्ण । वाजम् ।
आ । नः । भर । सुवितम् । यस्य । चाकन् । तमना । तना । सनुयाम । त्वाऽऊताः ॥१॥

हे इन्द्र सुष्वाणासः सोममभिपुतवन्तो वयं त्वां स्तुमसि स्तुमः । हे तुविनृग्ण बहुबल
बहुधन वा वाजं चरुपुरोडाशादिलक्षणमन्नं ससवांसः संभक्तवन्तः च वयं त्वां स्तुमः । यत एव-
मतो हेतोः नः अस्मभ्यं सुवितं सुष्ठु प्राप्तव्यं शोभनं धनम् आ भर आहर प्रयच्छ । यस्य
यद्जनमतिप्रियत्वेन चाकन् त्वं कामयसे तद्धनमा भरेत्यर्थः । वयं च त्वोताः त्वया रक्षिताः सन्तः
तना^१ । धननामैतत् । विस्तृतानि धनानि तमना आप्तवन् स्वयमेवान्यनैरपेक्ष्येणैव सनुयाम
तव प्रसादाहमेमहि ॥

ऋष्वस्त्वमिन्द्र शूर जातो दासीर्विशः सूर्येण सहाः ।

गुहा हितं गुह्यं गुळहम्पु बिभ्रमसि प्रस्रवणे न सोमम् ॥ २ ॥

ऋष्वः । त्वम् । इन्द्र । शूर । जातः । दासीः । विशः । सूर्येण । सहाः ।

गुहा । हितम् । गुह्यम् । गुळहम् । अप्सु । बिभ्रमसि । प्रस्रवणे । न । सोमम् ॥ २ ॥

हे ^१शूर शौर्यवान् ^२इन्द्र ^३ऋष्वः महान् दर्शनीयो वा ^४त्वं ^५जातः जातमात्र एव ^६दासीः । उपक्षयकारिणो दासा असुराः । तत्संबन्धिनीः ^७विशः प्रजाः ^८सूर्येण सूर्यात्मना ^९सहाः अभ्यभवः । तथा ^{१०}गुहा गुहायां ^{११}हितं निहितमत एव ^{१२}गुह्यम् अदृश्यं वलाख्यमसुरम् ^{१३}अप्सु उदकेषु ^{१४}गूढं निगूढं कुयवाख्यं च स्वमभिभूतवानसि । वयमपि ^{१५}प्रस्रवणे प्रवर्षणे सति । नः संप्रत्यर्थे । संप्रति ^{१६}सोमं ^{१७}बिभ्रमसि त्वदर्थं बिभ्रमः धारयामः ॥

अर्यो वा गिरौ अभ्यर्च विद्वानृषीणां विप्रः सुमतिं चकानः ।

ते स्याम ये रणयन्तु सोमैरेनोत तुभ्यं रथोळ्ह भक्षैः ॥ ३ ॥

अर्यः । वा । गिरः । अभि । अर्च । विद्वान् । ऋषीणाम् । विप्रः । सुसमतिम् । चकानः ।

ते । स्याम । ये । रणयन्तु । सोमैः । एना । उत । तुभ्यम् । रथोळ्ह । भक्षैः ॥ ३ ॥

^१विप्रः मेधावी ^२ऋषीणां मन्त्रदर्शिनां ^३सुमतिं सुष्टुतिं ^४चकानः कामयमानः ^५विद्वान् जानन् ^६अर्यो ^७वा स्वामी च भवन् हे इन्द्र इदंस्त्वं ^८गिरः स्तोतृन् स्तोतीर्वा ^९अभ्यर्च । सम्यक्स्तु-
तमित्यभिपूजय । अपि च ^{१०}ते वयं ^{११}स्याम सर्वदा भवेम ^{१२}ये ^{१३}सोमैः त्वां ^{१४}रणयन्त रमयन्ति । ^{१५}उत अपि च हे ^{१६}रथोळ्ह रथैरभ्युद्यमान ॥ आ ऊढ ओढः । रथेन ओढो रथोढः । 'ओमाडोश्च' (पा. सू. ६. १. ९५) इति पररूपम् ॥ इदंशेन्द्र ^{१७}भक्षैः भक्षणीयैश्चरुपुरोडाशादिभिः सार्धम् ^{१८}एना इमानि स्तोत्राणि ^{१९}तुभ्यं त्वदर्थं क्रियन्ते ॥

इमा ब्रह्मेन्द्र तुभ्यं शंसि दा नृभ्यो नृणां शूर शवः ।

तेभिर्भव सक्रतुर्येषु चाकनुत त्रायस्व गृणत उत स्तीन् ॥ ४ ॥

इमा । ब्रह्म । इन्द्र । तुभ्यम् । शंसि । दाः । नृभ्यः । नृणाम् । शूर । शवः ।

तेभिः । भव । सक्रतुः । येषु । चाकन् । उत । त्रायस्व । गृणतः । उत । स्तीन् ॥ ४ ॥

हे ^१इन्द्र त्वदर्थम् ^२इमा इमानि पुरोवर्तीनि ^३ब्रह्म ब्रह्माणि परिवृद्धानि स्तोत्राणि ^४शंसि अशंसिषत । शस्यन्ते । शंसेच्छान्दसे कर्मणि लुङि व्यत्ययेनैकवचनम् । हे ^५शूर शौर्यवन्निन्द्र त्वं ^६नृणां मनुष्याणां मध्ये ^७नृभ्यः स्तुत्यादेः नेतृभ्यः ^८शवः बलं ^९दाः देहि । अपि च ^{१०}तेभिः तैः ^{११}सक्रतुः समानकर्मा समानप्रज्ञो वा ^{१२}भव ^{१३}येषु स्तोत्रेषु ^{१४}चाकन् हविरादि^{१५}कामयसे ॥ 'कन दीप्ति-
कान्तिगतिषु' । अस्माद्यङ्लुगन्ताच्छान्दसे लङि सिपि रूपमेतत् । कमेर्वा पूर्ववत् । सिपि 'मो नो धातोः' इति नत्वम् ॥ ^{१६}उत अपि च ^{१७}गृणतः स्तोतृन् ^{१८}त्रायस्व पालय । ^{१९}उत अपि च ^{२०}स्तीन् । स्त्यायतेरेतद्रूपम् । संघीभूय स्थितान् यजमानानपि त्रायस्व ॥

१. त१.२.३.७-भ१.४.७.८- 'सुष्टुति' नास्ति । २. त१.२.३.७-भ१.४.७.८- 'ब्रह्म' नास्ति । ३. ग-त४.५-भ२-नेतृभ्यो जनेभ्यः । ४. ग-त४.५-भ२-हविरादिकं ।

श्रुधी हवमिन्द्र शूर पृथ्या उत स्तवसे वेन्यस्याकैः ।

आ यस्ते योनिं घृतवन्तमस्वारुर्मिर्न निमैर्द्रवयन्तु वक्ताः ॥ ५ ॥

श्रुधि । हवम् । इन्द्र । शूर । पृथ्याः । उत । स्तवसे । वेन्यस्य । अकैः ।

आ । यः । ते । योनिम् । घृतवन्तम् । अस्वाः । ऊर्मिः । न । निमैः । द्रवयन्तु । वक्ताः ॥ ५ ॥

हे 'शूर' इन्द्र 'पृथ्याः' पृथोर्कपेर्मम 'हवम्' आह्वानं 'श्रुधि' शृणु । 'उत' अपि च 'वेन्यस्य' वेनपुत्रस्य मम 'अकैः' मन्त्रैः 'स्तवसे' स्तूयसे । यकिं प्राप्ते व्यत्ययेन शप् । 'यः' स्तोता 'घृतवन्तम्' उदकवन्तं 'ते' तव 'योनिं' निवासभूमिम् 'आ' 'अस्वाः' अभ्यस्वार्पीत् अभ्यष्टौत् ॥ 'सृ' शब्दोप-
तापयोः' । अस्मात्कुडि तिपि 'बहुलं' छन्दसि 'इतीडभावे' हल्ङ्यादिलोपे च 'रास्सस्य' इति सलोपः^१ ॥
यद्वा । घृतवन्तमाज्यादिना हविषोपेतं योनिम् । गृहनामैतत् । यज्ञगृहं प्राप्य ते त्वां योऽभिष्टौति
तस्य वेन्यस्य अकैरित्यन्वयः । अपि च 'वक्ताः' वक्त्रानः ॥ वक्त्रेः 'अन्येभ्योऽपि' दृश्यन्ते 'इति'
वनिप् । अन्त्यविकारश्छान्दसः । जसि पृथोदरादिवाङ्मूर्णलोपः ॥ अन्येऽपि सर्वे स्तोतारः 'निमैः'
प्रवणैर्मार्गैः 'ऊर्मिर्न' उदकसंघ इव 'द्रवयन्तु' । स्तुतिभिस्त्वामेवाभिद्रवन्ति अभिगच्छन्ति ॥ ॥६॥

'सविता यन्त्रैः' इति पञ्चर्चमेकविंशं सूक्तं हिरण्यस्तूपुत्रस्यार्चत आपं त्रैष्टुभं सवितृदेव-
त्यम् । अनुक्रान्तं च—'सवितार्चन्' हिरण्यस्तूपः सावित्रम्' इति । गतो विनियोगः ॥

सविता यन्त्रैः पृथिवीमरम्णादस्कम्भने सविता द्यामदंहत् ।

अश्वमिवाधुक्षद्वुनिमन्तरिक्षमतूर्ते बद्धं सविता समुद्रम् ॥ १ ॥

सविता । यन्त्रैः । पृथिवीम् । अरम्णात् । अस्कम्भने । सविता । द्याम् । अदंहत् ।

अश्वम् । इव । अधुक्षत् । धुनिम् । अन्तरिक्षम् । अतूर्ते । बद्धम् । सविता । समुद्रम् ॥ १ ॥

'सविता सर्वस्व प्रसविता प्रेरको मध्यमस्थानो देवः सोऽयं' यन्त्रैः यमनसाधनैर्वृष्टिप्रदानादि-
भिरुपायैर्वायवीयैः पार्श्वार्वा 'पृथिवीं' प्रथितां भूमिम् 'अरम्णात्' अरमयत् । सुखेनावस्थापयति । तथा
स एव 'सविता' 'अस्कम्भने' । पतनप्रतिबन्धकमालम्बनं स्कम्भनम् । तद्रहिते स्थले 'द्यां' द्युलोक-
मपि 'अदंहत्' दृढीकृतवान् । यथाथो न पतति तथात्मायैरेवापायैरवस्थापितवानित्यर्थः । 'अश्वमिव'
'धुनिं' कम्पयितव्यं कम्पयितारं वा 'अन्तरिक्षम्' अन्तरा क्षान्तं मध्यमस्थानगतम् 'अतूर्ते' केनाप्य-
हिसितेऽश्वरमाणे वा नभसि वायवीयैः पार्श्वैः 'बद्धं' 'समुद्रं' मेघमयमेव^४ 'सविता' 'अधुक्षत्' उद-
कानि दोग्धि । यद्वा । अन्तरिक्षमिति ससम्यर्थे प्रथमा । अतूर्तेऽन्तरिक्षे बद्धं^५ समुदितारं धुनिं कम्पनीयं
मेघमश्वमिवाधुक्षत् । सविता क्लेशयति । 'धुक्ष' धिक् संदीपनक्लेशनजीवनेषु । यथा शिक्षकः साक्षी
अश्वं क्लेशयत्येवं वर्षणाय मेघं क्लेशयतीत्यर्थः^६ । अत्र निरुक्तं—'सविता यन्त्रैः पृथिवीमरमयदनार-
म्भणेऽन्तरिक्षे सविता द्यामदंहदश्वमिवाधुक्षद्वुनिमन्तरिक्षे मेघं बद्धमतूर्ते बद्धमतूर्ण इति वास्वरमाण
इति वा सविता समुदितारम्' (निरु. १०. ३२) इति ॥

१. त१.२.३.६.७.८—'सलोपः वेन्यस्य' नास्ति । २. ग-त८-भ-सवितार्चतो; त४-५-
सवितार्चतो । ३. त४-५-समुदितारं । ४. त१.२.३.६.७.८-भ१.४.७.८—'मेघमयमेव... बद्धं' नास्ति ।
५. ग-क्लेशयतीत्यर्थः ।

यत्रा समुद्रः स्कभितो व्यौनदपां नपात्सविता तस्य वेद ।

अतो भूरत आ उत्थितं रजोऽतो द्यावापृथिवी अप्रथेताम् ॥ २ ॥

यत्र । समुद्रः । स्कभितः । वि । औनत् । अपाम् । नपात् । सविता । तस्य । वेद ।

अतः । भूः । अतः । आः । उत्थितम् । रजः । अतः । द्यावापृथिवी इति । अप्रथेताम् ॥ २ ॥

यत्र यस्मिन्नन्तरिक्षे वसुद्रः समुन्दनशीलो मेघः स्कभितः स्तम्भितो वायुपादौर्बद्धः सन् व्यौनत् विशेषेण भूमिमुनत्ति उदकैः क्लेदयति । 'उन्दी क्लेदने' । अस्माच्छान्दसे लङि रूपमेतत् । हे अपां नपात् मध्यमस्थान वैद्युताग्ने तव संबन्धी सविता प्रेरको देवः तस्य तत्स्थानं वेद वेत्ति जानाति । अतः अस्मादेव सवितुः भूः भूमिरासीत् । अतः एव उत्थितम् ऊर्ध्वमवस्थितं रजः अन्तरिक्षं च आः आसीत् अजायत । अस्तेर्लङि 'बहुलं छन्दसि' इतीडभावः । 'हलङ्गादभ्यः' इति लोपः । अतः अस्मादेव सवितुः द्यावापृथिवी द्यावापृथिव्यौ अप्रथेतां विस्तीर्णोऽस्यभूताम् ॥

पृथेदमन्यदभवद्यजत्रममर्त्यस्य भुवनस्य भूना ।

सुपर्णो अङ्ग सवितुर्गरुत्मान्पूर्वो जातः स उ अस्यानु धर्म ॥ ३ ॥

पश्चा । इदम् । अन्यत् । अभवत् । यजत्रम् । अमर्त्यस्य । भुवनस्य । भूना ।

सुऽपर्णः । अङ्ग । सवितुः । गरुत्मान् । पूर्वः । जातः । सः । ऊँ इति । अस्य । अनु । धर्म ॥ ३ ॥

अन्यत् सवितृव्यतिरिक्तम् इदं देवतान्तरं पश्चा पश्चात् । 'पश्च पश्चा च छन्दसि' (पा. सू. ५. ३. ३३) इति निपात्यते । सवितृप्रेरणानन्तरमेव यजत्रं यष्टव्यम् अभवत् । केन साधनेन । अमर्त्यस्य मरणरहितस्य भुवनस्य लोकस्य स्वर्गाख्यस्य संबन्धिना भूना भूतेन । स्वर्ग उत्पन्नेन सोमेनेत्यर्थः । यद्वा । अमर्त्यस्य भुवनस्य संबन्धीदं देवतान्तरं भूना भूम्ना बहुत्वेन युक्तं यष्टव्यमभवत् । कुत इत्यत आह । हे अङ्ग स्तोतः सुपर्णः शोभनपतनः गरुत्मान् सोमस्यापहर्ता तार्क्ष्यः सवितुः प्रेरकादस्माद्देवात् पूर्वः प्रथमभावी सन् जातः । अतो हेतोः सुपर्णो गरुत्मान् अस्य सवितुः धर्मं धारणमनुसृत्य वर्तते । सवितृप्रेरणाधीनत्वात्सर्वगतीनां सोमाहरणमपि तदधीनमिति सवितृप्रेरणानन्तरमेव सर्वे सोमयागाः प्रवर्तन्त इत्यर्थः । उ इति पूरकः ॥

गाव इव ग्रामं यूयुधिरिवाश्वान्वाश्रेव वत्सं सुमना दुहाना ।

पतिरिव जायामभि नो न्येतु धर्ता दिवः सविता विश्ववारः ॥ ४ ॥

गावः इव । ग्रामम् । यूयुधिः इव । अश्वान् । वाश्रा इव । वत्सम् । सुऽमनाः । दुहाना ।

पतिः इव । जायाम् । अभि । नः । नि । एतु । धर्ता । दिवः । सविता । विश्वऽवारः ॥ ४ ॥

गाव इव यथारण्ये संचरन्तो गावः ग्रामं शीघ्रमभिगच्छन्ति । यूयुधिरिव यथा योद्धा युद्धार्थम् अश्वान् अभिगच्छति । 'युध संप्रहारे' । 'आहगमहनजन' इत्यत्र 'उत्सर्गच्छन्दसि' (पा. सू. ३. २. १७१. २) इति वचनात् किन्प्रत्ययः । छान्दसं साहितिकमभ्यासदीर्घत्वम् । सुमनाः

शोभनमनस्का ^१बुहाना दोग्ध्री बहुपयस्का ^२वाश्रेव हम्भारवात्मकं शब्दं कुर्वती गौर्यथात्मीयं
^३वस्त्रम् अभिगच्छति । ^४पतिरिव यथा भर्ता ^५जायां स्वभार्या शीघ्रमभिगच्छति एवमेव ^६सविता
^७पुनः अस्मान् ^८पुनः ^९अभि ^{१०}एतु नितरामभिगच्छतु । कीदृशः । ^{११}दिवः शुलोक्तस्य ^{१२}धर्ता धारयिता
 अवस्थापयिता वा अत एव ^{१३}विश्ववारः सर्वैर्वरणीयः ॥

हिरण्यस्तूपः सवितुर्यथा त्वाङ्गिरसो जुह्वे वाजे अस्मिन् ।

एवा त्वार्चन्नवसे वन्दमानः सोमस्येवांशुं प्रति जागराहम् ॥ ५ ॥

हिरण्यस्तूपः । सविनः । यथा । त्वा । आङ्गिरसः । जुह्वे । वाजे । अस्मिन् ।

एव । त्वा । अर्चन् । अवसे । वन्दमानः । सोमस्यऽइव । अंशुम् । प्रति । जागर । अहम् ॥ ५ ॥

हे ^१सवितः प्रेरक ^२त्वा त्वाम् ^३आङ्गिरसः अङ्गिरसः पुत्रः ^४हिरण्यस्तूपः मम पिता ^५अस्मिन्
^६वाजे अन्ने निमित्तभूते सति^१ यथा ^७जुह्वे आहूतवान् ^८एव^२ एवम् ^९अर्चन्^३ एतस्यैजोऽहं
^{१०}त्वा त्वाम् ^{११}अवसे अवनय रक्षणार्थं ^{१२}वन्दमानः स्तुवन् आह्वयामीति शेषः । आह्वय च ^{१३}सोम-
 स्येवांशुं यथा सोमकृतां प्रति यजमाना जाग्रति यागपर्यन्तं तद्रक्षणे प्रवृद्धा वर्तन्ते तथा ^{१४}अहं त्वत्परि-
 चर्यां ^{१५}प्रति ^{१६}जागर जागमि । जागतेर्णत्युत्तमैकवचने रूपम् । अत्र निरुक्तं—‘हिरण्यस्तूपो
 हिरण्यमयस्तूपो^३ हिरण्यमयः स्तूपोऽस्येति^४ वा^५ । स्तूपः स्थापयतेः संघातः । सवितुर्यथा त्वाङ्गिरसो
 जुह्वे^६ वाजेऽन्नेऽस्मिन्नवसे^७ त्वार्चन्नवनाय वन्दमानः सोमस्येवांशुं प्रतिजागम्यहम्^८’ (निरु. १०. ३३)
 इति ॥ ॥ ७ ॥

‘समिद्धः’ इति पञ्चर्चं द्वाविंशं सूक्तं वसिष्ठपुत्रस्य मृलीकस्यार्पमाश्रयेम् । चतुर्थीपञ्चम्या-
 वुपरिष्ठाज्ज्योतिषी त्रिद्वादशाष्टकवत्यौ । अक्षरव्यूहेन चतुर्थी जगती वा । शिष्टा बृहत्यः । तथा
 चानुक्रान्ते—‘समिद्धो मृलीको^१ वासिष्ठ^२ अश्विनं बार्हन्तमस्ये उपरिष्ठाज्ज्योतिषी जगत्युपान्त्या वा^३
 इति । गतो विनियोगः ॥

समिद्धश्चित्समिध्यसे देवेभ्यो हव्यवाहन ।

आदित्यै रुद्रैर्वमुभिर्न आ गंहि मृलीकाय न आ गंहि ॥ १ ॥

समऽईद्धः । चित् । सम् । इध्यसे । देवेभ्यः । हव्यऽवाहन ।

आदित्यैः । रुद्रैः । वसुऽभिः । नः । आ । गंहि । मृलीकाय । नः । आ । गंहि ॥ १ ॥

हे ^१हव्यवाहन हव्यानां हविषां वोढरसे ^२समिद्धश्चित् संदीप्तोऽपि ^३देवेभ्यः यागार्थं
^४समिध्यसे । पुनरप्युत्तिविभः समिद्धिः संदीप्यसे । स त्वम् ^५आदित्यैः आदित्यादिभिस्त्रिभिर्गणैः
^६सार्धं ^७पुनः अस्मान् ^८आ ^९गंहि आगच्छ । तथा ^{१०}पुनः अस्माकं ^{११}मृलीकाय सुखाय तदर्थमपि ^{१२}आ
^{१३}गंहि । यद्वा । मृलीकायैतत्संज्ञाय नो मह्यमृषये श्रेयांसि कर्तुमागच्छ ॥

इमं यज्ञमिदं वचो जुजुषाण उपागंहि ।

मर्तासस्त्वा समिधान हवामहे मृलीकाय हवामहे ॥ २ ॥

१. ग-त-भ-सति त्वा त्वा । २. त१.२.३.६.७.८-भ-‘एवैवमर्चन्’ नास्ति । ३. त१.२.३.४.
 ५.६.८-भ-‘हिरण्यमयस्तूपोऽस्येति । ४. त१.२.३-भ-‘वा’ नास्ति । ५. ग-जुह्वे हव्यत्र; त१.२.३.
 ६.८-भ-जुह्वे हव्यत । ६. त-भ-वाजेने एव । ७. अनु.-वासिष्ठो मृलीकः ।

इमम् । यज्ञम् । इदम् । वचः । जुजुषाणः । उपऽआगहि ।
मर्तासः । त्वा । समऽइधान । हवामहे । मृळीकार्य । हवामहे ॥ २ ॥

हे अग्ने ^१इमम् अस्माभिः क्रियमाणं पुरोवर्तिनं ^२यज्ञमिदं ^३वचः स्तोत्रं च ^४जुजुषाणः सेवमानः ^५उपागहि उपागच्छ । हे ^६समिधान समिध्यमान ^७मर्तासः मर्ता मनुष्याः ^८त्वा त्वां ^९हवामहे आह्वयामहे । ^{१०}मृळीकाय सुखार्थमेतत्संज्ञाय वा ऋषये त्वामेवाह्वयामहे ॥

त्वामु जातवेदसं विश्ववारं गृणे धिया ।

अग्ने देवाँ आ वह नः प्रियव्रतान् मृळीकार्यं प्रियव्रतान् ॥ ३ ॥

त्वाम् । ऊँ इति । जातऽवेदसम् । विश्वऽवारम् । गृणे । धिया ।
अग्ने । देवान् । आ । वह । नः । प्रियऽव्रतान् । मृळीकार्यं । प्रियऽव्रतान् ॥ ३ ॥

हे ^१अग्ने ^२विश्ववारं विश्वैः सर्वैर्वरेणीयं ^३जातवेदसं ^४जातानां वेदिनारं जातप्रज्ञं जातधनं वा ^५त्वामु त्वामेव ^६धिया स्तुत्या ^७गृणे स्तौमि । 'गृ शब्दे' । क्रैयादिकः । ^८प्रादित्वाद्भूस्वः । ^९प्रियव्रतान् प्रियाणि व्रतानि कर्माणि येषां तादृशान् ^{१०}देवान् ^{११}नः अस्मदर्थम् ^{१२}आ ^{१३}वह ^{१४}आनय । अस्मद्यज्ञं प्रापय । ^{१५}मृळीकाय सुखार्थमेतत्संज्ञाय वा मह्यं ^{१६}प्रियव्रतान् तानेवावह ॥

अग्निर्देवो देवानामभवत्पुरोहितोऽग्निं मनुष्याः^३ ऋषयः समीधरे ।

अग्निं महो धनसातावहं हुवे मृळीकं धनसातये ॥ ४ ॥

अग्निः । देवः । देवानाम् । अभवत् । पुरःऽहितः । अग्निम् । मनुष्याः । ऋषयः । सम । ईधरे ।
अग्निम् । महः । धनऽसातौ । अहम् । हुवे । मृळीकम् । धनऽसातये ॥ ४ ॥

^१देवः दानादिगुणयुक्तः ^२अग्निः ^३देवानाम् अन्येषां ^४पुरोहितः पुरस्ताद्धृतः ^५अभवत् । यद्वा पुरोहितवद्वित्तकार्यंभवत् । यत् एवमतः कारणात् तमेव ^६अग्निम् ^७ऋषयः अतीन्द्रियार्थदर्शिना ^८मनुष्याः मानवा यजमानाः ^९समीधरे सदीपयन्ति । अपि च तम् ^{१०}अग्निं ^{११}महः महतः ^{१२}धनसातौ धनस्य संभजने निमित्तभूते ^{१३}अहं ^{१४}हुवे आह्वये । विशेषणसापेक्षस्यापि धनशब्दस्य छान्दस्यः समासः । यद्वा । महतो यागस्य कर्तारमग्निमित्यर्थः । ^{१५}धनसातये धनलाभार्थं ^{१६}मृळीकं सुखमेतत्संज्ञं वा मां सोऽग्निः करोत्वित्यर्थः ॥

अग्निरत्रिं भरद्वाजं गर्विष्ठिरं प्रावन्नः कण्वं त्रसदस्युमाहवे ।

अग्निं वसिष्ठो हवते पुरोहितो मृळीकार्यं पुरोहितः ॥ ५ ॥

अग्निः । अत्रिम् । भरत्ऽवाजम् । गर्विष्ठिरम् । प्र । आवत् । नः । कण्वम् । त्रसदस्युम् । आऽहवे ।
अग्निम् । वसिष्ठः । हवते । पुरःऽहितः । मृळीकार्यं । पुरःऽहितः ॥ ५ ॥

^१अग्निं ^२भरद्वाजं ^३गर्विष्ठिरं ^४कण्वं ^५त्रसदस्युं च ^६नः अस्मान् ^७आहवे संग्रामे अयम् ^८अग्निः ^९प्रावत् प्ररक्षतु । ^{१०}पुरोहितः पुरोहितवद्वित्तकारी^१ मम पिता ^{११}वसिष्ठः ऋषिः ^{१२}अग्निं ^{१३}हवते स्तुति-भिराह्वयति । स चाहृतः ^{१४}मृळीकाय सुखार्थमेतत्संज्ञाय वा मह्यं ^{१५}पुरोहितः पुरोधा^२ देवानां पुरःस्थाप-यिता भवतु ॥ ॥ ८ ॥

‘श्रद्धया’ इति पञ्चर्च त्रयोविंशं सूक्तमानुष्टुभं श्रद्धादेवत्यम् । कामगोत्रजा श्रद्धा नामर्थिका ।
तथा चानुकम्प्यते—‘श्रद्धया श्रद्धा कामायनी श्रद्धमानुष्टुभं तु’ इति । ऐङ्गिको विनियोगः ॥

श्रद्धयाग्निः समिध्यते श्रद्धया हूयते हविः ।

श्रद्धां भर्गस्य मूर्धनि वचसा वेदयामसि ॥ १ ॥

श्रद्धया । अग्निः । सम् । इध्यते । श्रद्धया । हूयते । हविः ।

श्रद्धाम् । भर्गस्य । मूर्धनि । वचसा । आ । वेदयामसि ॥ १ ॥

पुरुषगतोऽभिलाषविशेषः श्रद्धा । तथा ऽश्रद्धया ऽअग्निः गार्हपत्यादिः ऽसमिध्यते संदीप्यते ।
यदा हि पुरुषे श्रद्धाग्निगोचर आदरातिशयो जायते तदैव पुरुषोऽग्नीन् प्रज्वालयति नान्यदा ।
ऽश्रद्धया एव ऽहविः पुरोडाशादिहविश्च ऽहूयते । आहवनीये प्रक्षिप्यते । यद्वा । अस्य सूक्तस्य
द्रष्टृया श्रद्धाख्ययाग्निः समिध्यते^१ । ऽश्रद्धाम् उक्तलक्षणायाः श्रद्धाया अभिमानिदेवतां ऽभगस्य
भजनीयस्य धनस्य ऽमूर्धनि प्रधानभूते स्थानेऽवस्थितां ऽवचसा वचनेन स्तोत्रेण ऽआ ऽवेदयामसि
अभितः प्रख्यापयामः । इदन्तो मसिः ॥

प्रियं श्रद्धे ददतः प्रियं श्रद्धे दिदासतः ।

प्रियं भोजेषु यज्वस्विदं मे उदितं कृधि ॥ २ ॥

प्रियम् । श्रद्धे । ददतः । प्रियम् । श्रद्धे । दिदासतः ।

प्रियम् । भोजेषु । यज्वऽसु । इदम् । मे । उदितम् । कृधि ॥ २ ॥

हे ऽश्रद्धे ऽददतः चरुपुरोडाशादीनि प्रयच्छतो यजमानस्य ऽप्रियम् अभीष्टफलं कुरु ।
ऽदिदासतः दातुमिच्छन्श्च हे ऽश्रद्धे ऽप्रियं कुरु । ऽमे मम संबन्धिषु ऽभोजेषु भोक्तृषु भोगार्थिषु
ऽयज्वसु क्रतुयज्ञेषु जनेषु च ऽइदम् ऽउदितम् उक्तं ऽप्रियं ऽकृधि कुरु ॥

यथा देवा असुरेषु श्रद्धामुग्रेषु चक्रिरे ।

एवं भोजेषु यज्वस्वस्माकमुदितं कृधि ॥ ३ ॥

यथा । देवाः । असुरेषु । श्रद्धाम् । उग्रेषु । चक्रिरे ।

एवम् । भोजेषु । यज्वऽसु । अस्माकम् । उदितम् । कृधि ॥ ३ ॥

ऽदेवाः इन्द्रादयः ऽअसुरेषु उद्गूणत्रलेषु ऽयथा ऽश्रद्धां ऽचक्रिरे अवश्यमिमे हन्तव्या इत्याद-
रातिशयं कृतवन्तः ऽएवं श्रद्धावत्सु ऽभोजेषु भोक्तृषु भोगार्थिषु ऽयज्वसु यष्टृषु ऽअस्माकम् अस्मत्सं-
बन्धिषु तेषु ऽउदितं तैरुक्तं प्रार्थितं फलजातं ऽकृधि कुरु ॥

श्रद्धां देवा यजमाना वायुगोपा उपासते ।

श्रद्धां हृदय्ययाकूत्या श्रद्धया विन्दते वसु ॥ ४ ॥

श्रद्धाम् । देवाः । यजमानाः । वायुऽगोपाः । उप । आसते ।

श्रद्धाम् । हृदय्यया । आऽकूत्या । श्रद्धया । विन्दते । वसु ॥ ४ ॥

१ देवा १ यजमानाः मनुष्याश्च १ वायुगोपाः वायुगोपा रक्षिता येषां ते^१ तादृशाः सन्तः १ श्रद्धां देवीम् १ उपासते प्रार्थयन्ते । १ हृदयया । हृदये भवा हृदय्या । तथाविधया १ आकूत्या संकल्परूपया क्रियया १ श्रद्धाम् एव परिचरन्ति सर्वे जनाः । कुत इत्यत आह । यतः कारणात् १ श्रद्धया हेतुभूतया १ वसु धनं १ विन्दते लभते श्रद्धावाञ्जनः । तत इत्यर्थः ॥

श्रद्धां प्रातर्हवामहे श्रद्धां मध्यंदिनं परि ।

श्रद्धां सूर्यस्य निम्नुचि श्रद्धे श्रद्धापयेद् नः ॥ ५ ॥

श्रद्धाम् । प्रातः । हवामहे । श्रद्धाम् । मध्यंदिनम् । परि ।

श्रद्धाम् । सूर्यस्य । निम्नुचि । श्रद्धे । श्रत् । धापय । इह । नः ॥ ५ ॥

१ श्रद्धां देवीं १ प्रातः पूर्वाह्णे १ हवामहे^२ । तथा १ मध्यंदिनं १ परि । लक्षणे परेः कर्मप्रवचनीयत्वम् । मध्यंदिनं परिलक्ष्य । मध्यंदिन इत्यर्थः । मध्याह्नेऽपि तां १ श्रद्धाम् आह्वयामहे । १ सूर्यस्य सर्वस्य प्रेरकस्यादित्यस्य १ निम्नुचि अस्तमयवेलायां सायंसमयेऽपि तामेव १ श्रद्धाम् आह्वयामहे । ईदृग्रूपे हे १ श्रद्धे १ नः अस्मान् १ इह^३ लोके कर्मणि वा १ श्रद्धापय श्रद्धावनः कुरु ॥ ॥९॥ ॥११॥

द्वादशेऽनुवाके चत्वारिंशत्सूक्तानि । तत्र 'शास इत्था' इति पञ्चमं प्रथमं सूक्तं भरद्वाज-पुत्रस्य शासनाग्न आर्षमानुष्टुभमैन्द्रम् । अनुक्रान्तं च—'शासः शासो भारद्वाजः' इति । युद्धाय संनद्धं राजानमनेनेक्षेन । तथा च सूत्रितम्—'अथैनमन्वीक्षेताप्रतिरथशाससौपणैः' (आश्व. गृ. ३. १२. १३) इति ॥

शास इत्था महाँ अस्यमित्रखादो अद्भुतः ।

न यस्य हन्यते सखा न जीयते कदा चन ॥ १ ॥

शासः । इत्था । महान् । असि । अमित्रऽग्रादः । अद्भुतः ।

न । यस्य । हन्यते । सखा । न । जीयते । कदा । चन ॥ १ ॥

१ शासः एतत्संज्ञोऽहम् १ इत्था इत्थमनेन वक्ष्यमाणप्रकारेणेन्द्रं स्तौमीति शेषः । हे इन्द्र त्वं १ महाँ १ असि सर्वेभ्योऽधिको भवसि । १ अमित्रखादः अमित्राणां शत्रूणां^४ खादिता विनाशयिता अत एव १ अद्भुतः आश्चर्यभूतश्च भवसि । १ यस्य इन्द्रस्य १ सखा मित्रभूतः पुरुषः १ कदा १ चन कदाचिदपि १ न हन्यते न हिंस्यते १ न जीयते न च शत्रुभिः पराजितो भवति स त्वं महाँ असीत्यन्वयः ॥

स्वस्तिदा विशस्पतिर्वृत्रहा विमृधो वशी ।

वृषेन्द्रः पुर एतु नः सोमपा अभयंकुरः ॥ २ ॥

स्वस्तिऽदाः । विशः । पतिः । वृत्रऽहा । विमृधः । वशी ।

वृषा । इन्द्रः । पुरः । एतु । नः । सोमऽपाः । अभयमऽकुरः ॥ २ ॥

१. गन्त-भ२. ७. ८- 'ते' नास्ति; भ१. ४-ता । २. भ२-हवामहे आह्वयामहे । ३. ग-इहास्मिन् । ४. ग-शत्रूणां खादः ।

१ स्वस्तिदाः स्वस्तेरविनाशस्य दाता १ विशस्पतिः सर्वस्याः प्रजायाः पालयिता १ वृत्रहा
वृत्राणां शत्रूणां हन्ता १ विमृधः संग्रामकारी १ वशी^१ वशीकर्ता १ वृषा वर्षिता कामानां १ सोमपाः
सोमस्य पाता एवंविधः १ इन्द्रः १ अभयकरः अभयस्य भयराहित्यस्य कर्ता सन् १ नः अस्माकं १ पुर
१ पृत पुरतो गच्छतु ॥

वि रक्षो वि मृधो जहि वि वृत्रस्य हन् रुज ।

वि मन्युमिन्द्र वृत्रहन्मित्रस्याभिदासतः ॥ ३ ॥

वि । रक्षः । वि । मृधः । जहि । वि । वृत्रस्य । हन् इति । रुज ।

वि । मन्युम् । इन्द्र । वृत्रहन् । मित्रस्य । अभिदासतः ॥ ३ ॥

हे इन्द्र १ रक्षः राक्षसजातं १ वि १ जहि विनाशय । १ मृधः संग्रामकारिणः शत्रूंश्च १ वि जहि ।
१ वृत्रस्य आवरकस्यासुरस्य १ हन् कपोलप्रान्तौ १ वि १ रुज विशेषेण भग्नौ कुरु । हे १ वृत्रहन् १ इन्द्र
१ अभिदासतः अस्मानुपक्षयतः १ मित्रस्य शत्रोः १ मन्युं क्रोधमपि विनाशय ॥

‘वि न इन्द्र’ इति वैमृधस्य हविषोऽनुवाक्या । सूत्रितं च—‘वि न इन्द्र मृधो जहि मृगो
न भीमः कुचरो गिरिष्ठाः’ (आश्व. श्रौ. २. १०) इति ॥

वि न इन्द्र मृधो जहि नीचा यच्छ पृतन्यतः ।

यो अस्माँ अभिदासत्यर्धं गमया तमः ॥ ४ ॥

वि । नः । इन्द्र । मृधः । जहि । नीचा । यच्छ । पृतन्यतः ।

यः । अस्मान् । अभिदासति । अर्धम् । गमय । तमः ॥ ४ ॥

हे १ इन्द्र १ नः अस्माकं १ मृधः संग्रामकारिणः शत्रून् १ वि १ जहि विनाशय । तथा १ पृतन्यतः
पृतनाः सेना आत्मन इच्छतो युयुत्समानानपि १ नीचा १ यच्छ । नीचीनमवाङ्मुखं यच्छ । गमय ।
१ यः शत्रुः १ अस्मान् १ अभिदासति अभित उपक्षपयति तम् १ अर्धं निकृष्टं १ तमः अन्धकारं मरण-
लक्षणं १ गमय प्रापय ॥

अपेन्द्र द्विषतो मनोऽप जिज्यासतो वधम् ।

वि मन्योः शर्म यच्छ वरीयो यवया वधम् ॥ ५ ॥

अप । इन्द्र । द्विषतः । मनः । अप । जिज्यासतः । वधम् ।

वि । मन्योः । शर्म । यच्छ । वरीयः । यवय । वधम् ॥ ५ ॥

हे १ इन्द्र १ द्विषतः द्वेषुः शत्रोः १ मनः १ अप जहि । १ जिज्यासतः^२ अस्माकं वयोहानि-
मिच्छतश्च १ वधं हननसाधनमायुधं च १ अप जहि । १ मन्योः शत्रुसंबन्धिनः क्रोधाद्वास्मान् रक्ष^३ ।
१ वरीयः उत्तरं १ शर्म सुखं विशेषेण १ यच्छ देहि । १ वधं शत्रुकृतं हननं च १ यवय अस्मत्तः
पृथक्कुरु ॥ ॥ १० ॥

‘ ईङ्खयन्तीः ’ इति पञ्चर्चं गायत्रमैन्द्रं द्वितीयं सूक्तम् । देवानां स्वसृभूता इन्द्रमातरो नाम-
र्षिकाः । तथा चानुकान्तम्—‘ ईङ्खयन्तीर्देवजामय इन्द्रमातरो गायत्रम् ’ इति । द्वितीये पर्याये
प्रशास्तुः शस्त्र इदं सूक्तम् । सूत्रितं च—‘ ईङ्खयन्तीरहं दां पाता सुतम् ’ (आश्व. श्रौ. ६. ४)
इति । महाव्रतेऽपि प्रातःसवनिके ब्रह्मशस्त्र एतत्सूक्तम्^१ ॥

ईङ्खयन्तीरपस्युव इन्द्रं जातमुपासते । भेजानासः सुवीर्यम् ॥ १ ॥

ईङ्खयन्तीः । अपस्युर्वः । इन्द्रम् । जातम् । उप । आसते । भेजानासः । सुवीर्यम् ॥ १ ॥

‘ ईङ्खयन्तीः गच्छन्त्यः स्तुत्यादिभिरिन्द्रं प्राप्नुवत्यः ’ अपस्युवः अपः कर्म आत्मन इच्छन्त्य
इन्द्रमातरोऽस्य सूक्तस्य द्रष्टव्यः । ‘ जातं प्रादुर्भूतम् ’ इन्द्रम् । ‘ उपासते परिचरन्ति । ’ सुवीर्यं शोभन-
वीर्योपेतं धनं च । ‘ भेजानासः । तस्मादिन्द्रात् संभक्तवत्यो भवन्ति ॥

त्वमिन्द्र बलादधि सहसो जात ओजसः । त्वं वृषन्वृषेदसि ॥ २ ॥

त्वम् । इन्द्र । बलात् । अधि । सहसः । जातः । ओजसः ।

त्वम् । वृप् । वृषा । इत् । असि ॥ २ ॥

हे इन्द्र । त्वं । सहसः परेषामभिभावुकात् । बलात् । अधि । जातः असि । अधिः पञ्चम्यर्थानु-
वादकः । वृत्रादिवधहेतुभूताद्वलाद्धेतोस्त्वं प्रख्यातो भवसीत्यर्थः । अपि च । ओजसः । ओजो नाम
बलहेतु हृदयगतं धैर्यम् । तस्मादपि त्वं जातोऽसि । हे । वृषन् वर्यितः । त्वं । वृषेदसि कामानां
वर्यितैव भवसि ॥

त्वमिन्द्रासि वृत्रहा व्यन्तरिक्षमतिरः । उद् द्यामस्तम्ना ओजसा ॥ ३ ॥

त्वम् । इन्द्र । असि । वृत्रहा । वि । अन्तरिक्षम् । अतिरः ।

उत् । द्याम् । अस्तम्नाः । ओजसा ॥ ३ ॥

हे इन्द्र । त्वं । वृत्रहा । असि । शत्रूणां हन्ता भवसि । अन्तरिक्षं मध्यमस्थानं च । वि
अतिरः । आवरकापनोदनेन प्रावर्धयः । । द्यां शुलोकं च । ओजसा बलेन । उत् । अस्तम्नाः । ऊर्ध्व-
मस्तम्भीः । यथाधो न पतति तथोपर्यवस्थापितवानित्यर्थः ॥

त्वमिन्द्र सजोषसमर्कं बिभर्षि बाह्वोः । वज्रं शिशान ओजसा ॥ ४ ॥

त्वम् । इन्द्र । सजोषसम् । अर्कम् । बिभर्षि । बाह्वोः । वज्रम् । शिशानः । ओजसा ॥ ४ ॥

हे इन्द्र । त्वं । सजोषसं सह प्रीयमाणम् । अर्कं स्तुत्यं । वज्रम् आत्मीयमायुधम् । ओजसा
बलेन । शिशानः निश्यंस्तीक्ष्णीकुर्वन् । बाह्वोः हस्तयोः । बिभर्षि धारयसि शत्रूणां वधार्थम् ॥

त्वमिन्द्राभिभूरसि विश्वा जातान्योजसा । स विश्वा भुव आभवः ॥ ५ ॥

त्वम् । इन्द्र । अभिभूः । असि । विश्वा । जातानि । ओजसा ।

सः । विश्वाः । भुवः । आ । अभवः ॥ ५ ॥

१. ग. १. २—एतत्सूक्तं । सूत्रितं च ईङ्खयन्तीरपस्युव इति ब्राह्मणान्छंस्यावपेत (ऐ. भा. ५. १. १)
इति; त. १. २. ३. ६. ७. ८-म. १. ४. ५. ८—सूत्रितं च; त. ४. ५-म. २—एतत्सूक्तं सूत्रितं च ।

हे ऽइन्द्र ऽस्वं ऽविश्वा सर्वाणि ऽजातानि जनिमन्ति भूतानि ऽभोजसा बलेन ऽअभिभू-
रसि अभिभविता भवसि । तथा ऽसः तादृशस्त्वं ऽविश्वा ऽभुवः सर्वां भूमीः प्रासव्यानि सर्वाण्यपि
स्थानानि ऽआभवः अभितः प्राप्नोः । ' भू प्राप्नो ' ॥ ॥११॥

' सोमः ' इति पञ्चच तृतीयं सूक्तमानुष्टुभम् । विवस्वतो दुहिता यम्युषिः । त्रियमाणानां
यजमानादीनां वर्तनमत्र प्रतिपाद्यते । अतस्तद्देवताकमिदम् । तथा चानुकान्तं—' सोमो यमी
भाववृत्तमानुष्टुभं तु ' इति । प्रेतोपस्थान एतसूक्तम् । सूत्रितं च—' सोम एकैभ्य उरूणसावसुतृपा
उदुम्बलौ ' (आश्व. श्रौ. ६. १०) इति ॥

सोम एकैभ्यः पवते घृतमेक उपासते ।

येभ्यो मधु प्रधावति तांश्चिदेवापि गच्छतात् ॥ १ ॥

सोमः । एकैभ्यः । पवते । घृतम् । एकै । उप । आसते ।

येभ्यः । मधु । प्रधावति । तान् । चित् । एव । अपि । गच्छतात् ॥ १ ॥

१ एकैभ्यः केभ्यश्चित् पितृभ्यः ऽसोमः ऽपवते । उपभोगाय कुल्यारूपेण प्रवहति । एषां गोत्रजाः
सामानि ब्रह्मयज्ञसमयेऽधीयते । श्रूयते हि—' यत्सामानि सोम एभ्यः पवते ' (तै. आ. २. १०)
इति । १ एकै अन्ये पितरः ऽघृतम् आच्यम् ऽउपासते उपगच्छन्ति । उपभुजत इत्यर्थः । एषां पुत्रा-
दयो यजूंषि ब्रह्मयज्ञकालेऽधीयते । श्रुतिश्च भवति—' यद्यजुंषि घृतस्य कुल्या ' इति । १ येभ्यः पितृभ्यः ।
तादर्थ्यं चतुर्थी । उपभोगार्थं ऽमधु क्षौद्रं ऽप्रधावति प्रवाहरूपेण शीघ्रं गच्छति । य आथर्वणान् मन्त्रान्
ब्रह्मयज्ञार्थमधीयते तेषां पितॄन् मधुकुल्या' प्रवहति । तथा चाम्नायते—' यदाथर्वणाङ्गिरसो मधोः
कुल्या ' इति । १ तांश्चिदेव तान् पूर्वोक्तान् सर्वानेव हे प्रेत त्वं ऽअपि ऽगच्छतात् अपिगच्छ प्राप्नुहि ॥

तपसा ये अनाधृष्यास्तपसा ये स्वर्ययुः ।

तपो ये चक्रिरे महस्तांश्चिदेवापि गच्छतात् ॥ २ ॥

तपसा । ये । अनाधृष्याः । तपसा । ये । स्वर्यः । युयुः ।

तपः । ये । चक्रिरे । महः । तान् । चित् । एव । अपि । गच्छतात् ॥ २ ॥

१ ये जनाः ऽतपसा कृच्छ्रचान्द्रायणादिना युक्ताः सन्तः ऽअनाधृष्याः पार्परप्रधृष्या भवन्ति ।
१ ये च ऽतपसा यागादिरूपेण^१ साधनेन ऽस्वर्ययुः स्वर्गं यान्ति प्राप्नुवन्ति । १ ये च ऽमहः महत्
१ तपः अन्यैर्दुष्करं राजसूयाश्वमेधादिकं हिरण्यगर्भोद्युपासनं वा ऽचक्रिरे कुर्वन्ति एतेषु प्रवर्तन्ते^३
तेषु लोकेषु । १ तांश्चित् तानेव तपस्विनो हे प्रेत अपिगच्छ ॥

ये युध्यन्ते प्रधनेषु शूरासो ये तनुत्यजः ।

ये वा सहस्रदक्षिणास्तांश्चिदेवापि गच्छतात् ॥ ३ ॥

ये । युध्यन्ते । प्रधनेषु । शूरासः । ये । तनुत्यजः ।

ये । वा । सहस्रदक्षिणाः । तान् । चित् । एव । अपि । गच्छतात् ॥ ३ ॥

१. ग-त-प्रति बहुकुल्या; भ-प्रति मधुकुल्या । २. त-नियमादिरूपेण । ३. त-लोकेषु
वर्तते; भ-लोकेषु प्रवर्तते ।

प्रधनेषु । प्रकीर्णान्यस्मिन् धनानि भवन्तीति प्रधनाः संग्रामाः । तेषु वशूरासः शौर्यवन्तः
 वये व्युध्यन्ते शत्रून् संग्रहरन्ति । वये च वतनृत्यजः शरीराणां तत्र त्यक्तारो भवन्ति । वये वा ये च
 सहस्रदक्षिणाः सहस्रदक्षिणान् क्रतून् अनुष्ठितवन्तः । वतान् सर्वान् एव त्वमपि गच्छ । येषूत्तमेषु
 लोकेषु ते निवसन्ति तं लोकं प्राप्नुहीत्यर्थः ॥

ये चित्पूर्वं क्रतुसापं क्रतावान् क्रतावृधः ।

पितृन्तर्पस्वतो यम ताँश्चिदेवापि गच्छतात् ॥ ४ ॥

ये । चित् । पूर्वं । क्रतुऽसापः । क्रतुऽवानः । क्रतुऽवृधः ।

पितृन् । तर्पस्वतः । यम । तान् । चित् । एव । अपि । गच्छतात् ॥ ४ ॥

वये वचित् ये च पूर्वपूर्वपुरुषाः वक्रतसापः क्रतं सत्यं यज्ञं वा स्पृशन्तः अत एव वक्रता-
 वानः क्रतेन युक्ताः वक्रतावृधः क्रतस्य वर्धकाश्च भवन्ति वतपस्वतः तपसा युक्तान् वतान् एव
 वपितृन् हे वयम नियत त्वमपि गच्छ ॥

सहस्रणीथाः कवयो ये गोपायन्ति सूर्यम् ।

ऋषीन् तर्पस्वतो यम तपोजाँ अपि गच्छतात् ॥ ५ ॥

सहस्रऽनीथाः । कवयः । ये । गोपायन्ति । सूर्यम् ।

ऋषीन् । तर्पस्वतः । यम । तपुऽजान् । अपि । गच्छतात् ॥ ५ ॥

सहस्रनीथाः सहस्रनयनाः वक्रवयः क्रान्तदक्षिणः वये वसूर्यम् अमुमादित्यं गोपायन्ति
 रक्षन्ति वतपस्वतः तपसा युक्तान् तपोजान् तपसः सकाशादेवोत्पन्नान् तान् ऋषीन् हे वयम
 नियत त्वमपि गच्छ ॥ ११२ ॥

‘अरायि’ इति पञ्चमं चतुर्थं सूक्तं भरद्वाजपुत्रस्य शिरिम्बिठस्यार्षमानुष्टुभम् । जपहोमादि-
 भिरिदं सूक्तमश्विनाशकरम् । तत्राद्यापान्त्ययं स्तादशोऽर्थ एव देवता । द्वितीयावृत्तये ब्राह्मणस्पत्ये ।
 पञ्चमी वैश्वदेवी । अनुक्रम्यते हि—‘अरायि शिरिम्बिठो भारद्वाजोऽलक्ष्मीघ्नं द्वितीयावृत्तये ब्राह्मण-
 स्पत्ये अन्त्या वैश्वदेवी’ इति । गतो विनियोगः ॥

अरायि काणे विकटे गिरि गच्छ सदान्वे ।

शिरिम्बिठस्य सत्त्वभिस्तेभिष्टा चातयामसि ॥ १ ॥

अरायि । काणे । विकटे । गिरिम् । गच्छ । सदान्वे ।

शिरिम्बिठस्य । सत्त्वऽभिः । तेभिः । त्वा । चातयामसि ॥ १ ॥

हे अरायि अदायिनि दानविरोधिनि हे काणे कुत्सितशब्दकारिणि कुत्सितदर्शने वा हे
 विकटे विकृतगमने विकृताङ्गि वा हे सदान्वे सदानांनुवे सर्वदाक्रोशकारिणि दुर्भिक्षादिदेवते
 गिरि पर्वतं निर्जनं देशं गच्छ । अस्मान् मा बाधिष्यः । शिरिम्बिठस्य । बिठमन्तरिक्षम् । शीर्यते

विठेऽन्तरिक्ष इति शिरिम्बिठो मेघः । तस्य षसत्वभिः अन्तर्वर्तमानैरुदकैः षतेभिः तैः षत्वा त्वां
षचातयामसि चातयामः विनाशयामः । यद्वा । शिरिम्बिठस्यैतत्संज्ञकस्य भरद्वाजपुत्रस्य तेभिस्तैः
अनुष्ठितैः सत्वभिः कर्मभिर्हे अलक्षिम् त्वां विनाशयामः । इतस्त्वमेव शीघ्रं गिरिं गच्छ ॥

चत्तो इतश्चत्तामुतः सर्वा भ्रूणान्यारुषी ।

अराय्यं ब्रह्मणस्पते तीक्ष्णशृङ्गोदृषन्निहि ॥ २ ॥

चत्तो इति । इतः । चत्ता । अमुतः । सर्वा । भ्रूणानि । आरुषी ।

अराय्यम् । ब्रह्मणः । पते । तीक्ष्णऽशृङ्ग । उतऽकृषन् । इहि ॥ २ ॥

सालक्ष्मीः षइतः अस्मालोकात् षचत्तः चत्तैवास्माभिर्नाशितैव षअमुतः अमुष्मादपि^१
लोकात् षचत्ता हिंसिता भवतु । यालक्ष्मीः षसर्वा सर्वाणि षभ्रूणानि गर्भजातानि सर्वासामोषधी-
नामङ्कुराणि या दुर्भिक्षाधिदेवता षआरुषी आहन्त्री भवति षअराय्यम् अदात्री दानविरोधिनी तां
हे षब्रह्मणस्पते मन्त्रस्य पालयितर्देव हे षतीक्ष्णशृङ्ग तीक्ष्णतेजस्क षउदृषन् अस्मात्स्थानादुद्गमयन्
षइहि गच्छ ॥

अदो यदारु प्लवते सिन्धोः पारे अपूरुषम् ।

तदा रभस्व दुर्हणो तेन गच्छ परस्तरम् ॥ ३ ॥

अदः । यत् । दारु । प्लवते । सिन्धोः । पारे । अपूरुषम् ।

तत् । आ । रभस्व । दुर्हनो इति दुऽहनो । तेन । गच्छ । परऽतरम् ॥ ३ ॥

वअदः विप्रकृष्टदेशे वर्तमानम् षअपूरुषं निर्मात्रा पुरुषेण रहितं षयदारु दारुमयं पुरुषोत्तमार्थं
देवताशरीरं षसिन्धोः षपारे समुद्रतीरे षप्लवते जलस्योपरि वर्तते षतत् दारु हे षदुर्हणो दुःखेन
हननीय केनापि हन्तुमशक्य हे स्तोतः षआ षरभस्व आलम्बस्व । उपास्त्वित्यर्थः । षतेन दारुमयेण
देवेनोपास्यमानेन षपरस्तरम् अतिशयेन तरणीयमुत्कृष्टं वैष्णवं लोकं षगच्छ । अपर आह । हे दुर्हणो
दुःखेन हननीये दुष्टहनुयुक्ते वा हे अलक्षिम् सिन्धोः पारे समुद्रतीरप्रान्तेऽपूरुषं पुरुषैर्जनैर्वियुक्त-
मदोऽस्मत्तो दूरे देशे वर्तमानं यदारु दारुमयी नौः प्लवते तदारु आ रभस्व परिगृहाण । गृहीत्वा
च तेन दारुणा परस्तरमतिशयेन तरणीयं ब्रह्मणस्पतिना प्रेरिता सती द्वीपान्तरं गच्छ ॥

षष्टेऽहनि तृतीयसवने ब्रह्मशस्त्रे 'यद्ध प्राचीः' इत्येषा । सूत्रितं च—'कपृच्छरो यद्ध प्राचीर-
जगन्तेति चैते' (आश्व. श्रौ. ८. ३) इति ॥

यद्ध प्राचीरजगन्तोरो मण्डूरधाणिकीः ।

हृत्त इन्द्रस्य शत्रवः सर्वे बुद्धदयाशवः ॥ ४ ॥

यत् । ह । प्राचीः । अजगन्त । उरः । मण्डूरऽधाणिकीः ।

हृताः । इन्द्रस्य । शत्रवः । सर्वे । बुद्धदयाशवः ॥ ४ ॥

हे षमण्डूरधाणिकीः मण्डूरवत्^२ कुसितशब्दकारिण्यो मन्दनस्य धनस्य धारयिष्यो^३ बालक्ष्म्यः
षउरः ॥ उर्वी हिंसार्थः । अस्मात्किपि 'राहोपः' इति वलोपः । ततो जसि रूपमेतत् ॥^४ हिंसिष्यो

यूयं १ प्राचीः प्रकर्षेणाञ्जन्यः प्रकृष्टगमनाः सत्यो १ यद्ध यदा खलु १ अजगन्त अगच्छत ॥ गमेर्लङि मध्यमबहुवचने छान्दसः शपः श्लुः । 'तसनसनयनाश्च' इति तस्य तबादेशः । अत एव ङिप्वाभावादनुनासिकलोपो न भवति ॥ तदानीमेव १ सर्वे १ इन्द्रस्य १ शत्रवः १ बुधुदयाशवः । यान्ति गच्छन्तीति याः । अधुवत इत्याशवः । याश्च त आशवश्च याशवः । बुधुदवद्यातारो व्यापनशीलाश्च सन्तः १ हताः नष्टा आसन् ॥

परीमे गामनेपत पर्यग्निर्महषत । देवेष्वक्रतु श्रवः क इमाँ आ दधर्षति ॥ ५ ॥

परिँ । इमे । गाम् । अनेपत । परिँ । अग्निम् । अहपत ।

देवेषु । अक्रत । श्रवः । कः । इमान् । आ । दधर्षति ॥ ५ ॥

१ इमे विश्वे देवाः १ गाम् । जात्यभिप्रायमेकवचनम् । पणिभिरपहताः सर्वा देवगवीः १ परि १ अनेपत पर्यनयन् । यष्टुनङ्गिरसः परिप्रापयन् । ततः १ अग्निं च १ परि १ अहपत परितो व्यहरन् । यागार्थं तत्र तत्र गार्हपत्यादिरूपेण स्थापितवन्त इत्यर्थः । एवं कृत्वा १ देवेषु यष्ट्व्येष्ट्विन्द्रादिषु १ श्रवः अन्नम् १ अक्रत अकृपत । १ कः शत्रुरसुरादिः १ इमान् विश्वान् देवान् १ आ १ दधर्षति अभि-भवितुं शक्नोति । न कश्चिदित्यर्थः ॥ ॥ १३ ॥

'अग्निं हिन्वन्तु नः' इति पञ्चर्चं पञ्चमं सूक्तमग्निपुत्रस्य केतुनाम्न आर्यं गायत्रमाग्नेयम् । तथा चानुक्रान्तम्—'अग्निं केतुराग्नेय आग्नेयं गायत्रम्' इति । प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोगायत्रे छन्दसीदं शस्यम् । सूत्रितं च—'अग्निं हिन्वन्तु नः प्राप्नये वाचमिति सूक्ते' (आश्व. श्रौ. ४. १३) इति ॥

अग्निं हिन्वन्तु नो धियः सप्तिमाशुमिवाजिषु । तेन जेष्म धनं धनम् ॥ १ ॥

अग्निम् । हिन्वन्तु । नः । धियः । सप्तिम् । आशुम् ऽईव । आजिषु ।

तेन । जेष्म । धनम् ऽधनम् ॥ १ ॥

१ नः अस्माकं १ धियः कर्माणि स्तुतयो वा १ अग्निं १ हिन्वन्तु प्रेरयन्तु । यागार्थमुद्योजयन्तु वर्धयन्तु वा । 'हि गतौ वृद्धौ च' । तत्र दृष्टान्तः । १ आजिषु संग्रामेषु १ आशुमिव यथा आशुं शीघ्र-गामिनं १ सप्तिं सर्पणशीलमश्वं योद्धारः प्रेरयन्ति तद्वत् । १ तेन अग्निना १ धनं धनं सर्वं धनं १ जेष्यमवयं जयेम ॥

यया गा आकरामहे सेनयाग्ने तवोत्या । तां नो हिन्व मघत्तये ॥ २ ॥

यया । गाः । आ ऽकरामहे । सेनया । अग्ने । तव । ऊत्या । ताम् । नः । हिन्व । मघत्तये ॥ २ ॥

हे १ अग्ने १ सेनया इनेन सह वर्तमानया सेनारूपया वा १ यया १ तव १ ऊत्या रक्षया १ गाः १ आकरामहे अभिमुख्येन कुर्महे । लभामहे इत्यर्थः । १ ताम् ऊतिं १ नः अस्मान् १ हिद्वं गमय । किमर्थम् । १ मघत्तये धनस्य दानार्थम् १ । अस्माकं धनलाभायेत्यर्थः ॥

अभिप्लविकेपूक्थ्येषु प्रश्नास्तुः शस्त्रे 'आग्ने स्थूरम्' इति नृचो वैकल्पिकोऽनुरूपः । सूत्रितं च—'आ ते वरसो मनो यमदामे स्थूरं रयिं भर' (आश्व. श्रौ. ७. ८) इति ॥

आग्ने स्थूरं रयिं भर पृथुं गोमन्तमश्विनम् । अह्वि खं वर्तया पणिम् ॥ ३ ॥

आ । अग्ने । स्थूरम् । रयिम् । भर । पृथुम् । गोऽमन्तम् । अश्विनम् ।
अङ्घ्रि । खम् । वर्तय । पणिम् ॥ ३ ॥

हे १ अग्ने १ स्थूरं स्थूलं वृद्धं १ पृथुं विस्तीर्णं १ गोमन्तं गोभिर्युक्तम् १ अश्विनम् अश्वैश्चोपेतं १ रयिं धनम् १ आ १ भर अस्मभ्यमाहर । प्रयच्छ । १ खम् अन्तरिक्षम् १ अङ्घ्रि वृष्टयुक्तैः सिद्ध । यद्वा । आत्मीयैस्तेजोभिर्व्यञ्जय प्रकाशय । १ पणिं वणिजमदातारमसुरं वा १ वर्तय इतो निर्गमय । यद्वा । दाने प्रवर्तय ॥

अग्ने नक्षत्रमजरमा सूर्य रोहयो दिवि । दधुज्ज्योतिर्जनैभ्यः ॥ ४ ॥

अग्ने । नक्षत्रम् । अजरम् । आ । सूर्यम् । रोहयः । दिवि । दधत् । ज्योतिः । जनैभ्यः ॥ ४ ॥

हे १ अग्ने १ नक्षत्रम् ॥ नक्षति सततं गच्छतीति नक्षत्रः । ' नक्षि गतौ ' । ' अमिनक्षि ' इत्यादिनात्रन्प्रत्ययः ॥ सततं गन्तारम् १ अजरं जरारहितं १ सूर्यं सर्वस्य प्रेरकमादित्यं १ दिवि अन्तरिक्षे १ आ १ रोहयः उपर्यवस्थापितवानसि । यद्वा । नक्षत्रं कृत्तिकादिकं सूर्यं च दिव्यारोहयः । किं कुर्वन् । १ जनैभ्यः सर्वेभ्यः प्राणिभ्यो व्यवहारार्थं १ ज्योतिः प्रकाशं १ दधत् विदधत् कुर्वन् । यथा सर्वेषां प्रकाशो^१ भवति तथोन्नते देशे सूर्यमगमय इत्यर्थः ॥

अग्ने केतुर्विशामसि प्रेष्ठः श्रेष्ठ उपस्थसत् । बोधा स्तोत्रे वयो दधत् ॥ ५ ॥

अग्ने । केतुः । विशाम् । असि । प्रेष्ठः । श्रेष्ठः । उपस्थसत् । बोधः । स्तोत्रे । वयः । दधत् ॥ ५ ॥

हे १ अग्ने १ विशां प्रजानां यजमानानां १ केतुः केतयिता १ असि ज्ञापयिता भवसि । अत एव १ प्रेष्ठः प्रियतमः १ श्रेष्ठः प्रशस्यतमश्च भवसि । स त्वम् १ उपस्थसत् उपस्थाने यज्ञगृहे निषीदन् १ बोध अस्मदीयं स्तोत्रमवगच्छ । किं कुर्वन् । १ स्तोत्रे स्तुवते जनाय १ वयः अन्नं १ दधत् विदधत् कुर्वन् प्रयच्छन् ॥ ॥ १४ ॥

' इमा नु कम् ' इति पञ्चमं षष्ठं सूक्तमप्यपुत्रस्य भुवनस्यार्थं^२ भुवनपुत्रस्य साधनसंज्ञस्य वा वैश्वदेवम् । सर्वा द्विपदास्त्रिष्टुभः । तथा चानुक्रान्तम्—' इमा नु कं भुवन आप्यः साधनो वा भौवनो वैश्वदेवं द्वैपदं त्रैष्टुभम् ' इति । दशरात्रस्य द्वितीये छन्दोमे वैश्वदेवशस्त्रे वैश्वदेवान्निविद्धानात् पूर्वमिदं शंसनीयम् । सूत्रितं च—' आ याहि वनसेमा नु कं बभुरेक इति द्विपदासूक्तानि ' (आश्व. श्रौ. ८. ७) इति । षष्ठेऽहनि तृतीयसवने ब्राह्मणाच्छंसिनः^३ उक्थ्यशस्त्रं^३ आद्यस्तुवः स्तोत्रियः । ततो द्वे अनुरूपार्थे । सूत्रितं च—' ब्राह्मणाच्छंसिन इमा नु कं भुवना सीपधामेति पञ्च ' (आश्व. श्रौ. ८. ३) इति ॥

इमा नु कं भुवना सीपधामेन्द्रश्च विश्वे च देवाः ॥ १ ॥

इमां । नु । कम् । भुवना । सीपधाम् । इन्द्रः । च । विश्वे । च । देवाः ॥ १ ॥

१ इमा इमानि प्रदृश्यमानानि १ भुवना भुवनानि १ नु क्षिप्रं १ सीपधाम साधयामः वक्त्रिकुर्मः । १ कम् इति पूरकः । यद्वा । इमानि सर्वाणि भूतजातान्यस्मभ्यं कं सुखं सीपधाम । साधयन्तु । पुरुष-इत्यर्थः । १ इन्द्रश्च १ विश्वे सर्वे अन्ये १ देवाः १ च स्तुत्या प्रीता इममर्थं साधयन्तु ॥

१. त४.५-प्रकाशको । २. ग-त४.५-भुवनाख्यस्यार्थं । ३. त१.२.३.६.७.८-भ१.४.८-ब्राह्मणा-च्छंसिशस्त्रे उक्थे (? उक्थे) ।

यज्ञं च नस्तन्वं च प्रजां चादित्यैरिन्द्रः सह चीकलपाति ॥ २ ॥

यज्ञम् । च । नः । तन्वंम् । च । प्रजाम् । च । आदित्यैः । इन्द्रः । सह । चीकलपाति ॥ २ ॥

१नः अस्माकं १यज्ञं ज्योतिष्टोमादिकं यागं १तन्वं शरीरं १च १प्रजां पुत्रादिकां १च १आदित्यैः
अदितिपुत्रैरन्यैर्देवैः १सह वर्तमानः १इन्द्रः १चीकलपाति कल्पयतु । यज्ञादिकं स्वव्यापारसमर्थं करोतु ॥

आदित्यैरिन्द्रः सगणो मरुद्भिरस्माकं भूत्वविता तनूनाम् ॥ ३ ॥

आदित्यैः । इन्द्रः । सगणः । मरुत्भिरिन्द्रः । अस्माकम् । भूतु । अविता । तनूनाम् ॥ ३ ॥

१आदित्यैः अदितिपुत्रैर्मित्रादिभिः १मरुद्भिः च १सगणः सहितः १इन्द्रः १अस्माकं १तनूनां
शरीराणां तनयानां वा १अविता १भूतु रक्षिता भवतु ॥

हत्वाय देवा असुरान् यदायन् देवा देवत्वमभिरक्षमाणाः ॥ ४ ॥

हत्वाय । देवाः । असुरान् । यत् । आयन् । देवाः । देवत्वम् । अभिरक्षमाणाः ॥ ४ ॥

१देवाः इन्द्रादयः १असुरान् क्षेप्तुन् वृत्रादीन् १हत्वाय हत्वा विनाश्य १यत् यदा १आयन्
आगच्छन् स्वकीयं स्थानं प्राप्तुन् तदानीं ते १देवाः १देवत्वम् आत्मीयममृतत्वम् १अभिरक्षमाणाः
अभितः सर्वतो रक्षन्तोऽभूवन् । बाधकाभावात् सर्वत्र प्रस्थापितवन्त इत्यर्थः ॥

प्रत्यञ्चमर्कमनयञ्छचीभिरादिस्वधामिषिरां पर्यपश्यन् ॥ ५ ॥

प्रत्यञ्चम् । अर्कम् । अनयन् । शचीभिः । आत् । इत् । स्वधाम् । इषिराम् । परि । अपश्यन् ॥ ५ ॥

१शचीभिः कर्मभिः परिचरणात्मकैः सार्धम् १अर्कम् अर्चनसाधनं स्तोत्रं १प्रत्यञ्चम् इन्द्रादीन्
प्रत्यञ्चत् १अनयन् स्तोतारः प्रापयन् । यदैवम् १आदित् अनन्तरमेव १इषिरां गमनशीलं १स्वधां
वृष्ट्युदकं १पर्यपश्यन् सर्वे जनाः परितः पश्यन्ति । यद्वा । इषिरामेषणीयां स्वधाम् । अन्ननामैतत् ।
हविलक्षणमन्नं सर्वे देवाः परिपश्यन्ति ॥ १५ ॥

‘सूर्यः’ इति पञ्चर्च सप्तमं सूक्तं सूर्यपुत्रस्य चक्षुःसंज्ञस्यार्थं सूर्यदेवस्य गायत्रम् । तथा
चानुक्रान्तं—‘सूर्यो नश्चक्षुः सौर्यः सौर्यं गायत्रम्’ इति । आश्विनशस्त्रे सूर्योदयादुत्तरकाले^४
सौर्यकाण्ड इदं सूक्तम् । सूत्रितं च—‘सूर्यो नो दिव उदु त्वं जातवेदसमिति नव’ (आश्व.
श्रौ. ६. ५) इति । दर्शपूर्णमासयोः सुगादापनात्पूर्वभाविनि जपे ‘सूर्यो नः’ इत्येषा^५ । सूत्रितं
च—‘सूर्यो नो दिवस्पातु नमो महद्भ्यो नमो अर्भकेभ्यः’ (आश्व. श्रौ. १. ४) इति ॥

सूर्यो नो दिवस्पातु वार्तो अन्तरिक्षात् । अग्निर्नः पार्थिवेभ्यः ॥ १ ॥

सूर्यः । नः । दिवः । पातु । वार्तः । अन्तरिक्षात् । अग्निः । नः । पार्थिवेभ्यः ॥ १ ॥

१सूर्यः सर्वस्य प्रेरकः शोभनीयो वा देवः १दिवः शुलोकात् शुलोकवर्तिनो जनात् १नः अस्मान्
१पातु रक्षतु । १वार्तः वायुश्च १अन्तरिक्षात् मध्यमस्थानगताद्वाधकादस्मान् रक्षतु । तथा पृथिवीस्थानः
१अग्निः च १पार्थिवेभ्यः पृथिव्यां वर्तमानेभ्यः शत्रुभ्यः १नः अस्मान् रक्षतु ॥

१. ग-त४-५-म४-पुत्रादिकं । २. त१.२.३.६.७.८-म१.२.४.८-प्रत्यञ्चतं; त४-म७-प्रत्यञ्चतं;
त५-प्रत्यञ्च । ३. त-म-मु-गमनशीलां । ४. ग-म१.२.४.५.८-मु-‘दुत्तरकालीने; त१.२.३.६.७.८-म७-
‘दुत्तरकालीनो । ५. ग-त४-म-इत्येषा जप्या ।

जोषा सवितुर्यस्य ते हरः शतं सुवाँ अर्हति । पाहि नो दिद्युतः पतन्त्याः ॥ २ ॥

जोष । सवि॒तः । यस्य । ते । हरः । श॒तम् । सु॒वान् । अर्ह॑ति ।

पा॒हि । नः । दि॒द्युतः । प॒तन्त्याः ॥ २ ॥

हे ऽसवितः सर्वस्य प्रेरक सूर्य ऽजोष अस्मत्सुत्यादिकं सेवस्व । ऽयस्य ऽते तव ऽहरः रसहरणशीलं^१ तेजः ऽशतं ऽसवान् बहून् यज्ञान् प्रति ऽअर्हति योग्यं भवति । यद्वा । प्रकाशनादि-द्वारा पूजयति । स त्वं ऽनः अस्मान् ऽपतन्त्याः निपतन्त्याः शत्रुभिरस्मासु क्षिप्यमाणायाः ऽदिद्युतः । वज्रनामैतत् । द्योतमानायाः शक्तेरायुधात् ऽपाहि रक्ष ॥

चक्षुर्नो देवः सविता चक्षुर्न उत पर्वतः । चक्षुर्धाता दधातु नः ॥ ३ ॥

चक्षुः । नः । दे॒वः । स॒वि॒ता । चक्षुः । नः । उ॒त । प॒र्वतः । चक्षुः । धा॒ता । द॒धातु॑ । नः ॥ ३ ॥

ऽसविता प्रेरकः ऽदेवः ऽनः अस्माकं ऽचक्षुः प्रकाशकमिन्द्रियमिन्द्रियानुग्राहकं तेजो वा ऽदधातु । ऽउत अपि च ऽपर्वतः इन्द्रसहचरः पर्वताख्योऽपि देवः ऽनः अस्माकं ऽचक्षुः विदधातु । ऽधाता सर्वस्य विधातादिस्थानामन्यतमश्च ऽनः अस्माकं ऽचक्षुः विदधातु ॥

चक्षुर्नो धेहि चक्षुषे चक्षुर्विरूयै तनूम्यः । सं चेदं वि च पश्येम ॥ ४ ॥

चक्षुः । नः । धे॒हि । चक्षु॑षे । चक्षुः । वि॒रू॒यै । त॒नू॒म्यः ।

सम् । च । इ॒दम् । वि । च । प॒श्ये॒म ॥ ४ ॥

ऽनः अस्माकं ऽचक्षुषे रूपोपलब्धिकारणायेन्द्रियाय^२ ऽचक्षुः प्रकाशकं तदनुग्राहकं तेजो हे सूर्य ऽधेहि विधेहि कुरु । यद्वा । न इति व्यत्ययेन बहुवचनम् । चक्षुषे चक्षुःसंज्ञाय नो मह्यं चक्षु-रिन्द्रियं वा तेजो वा हे सूर्य धेहि प्रयच्छ । ऽतनूम्यः अस्माकं शरीरेभ्यस्तनयेभ्यो वा ऽविरूयै विस्थानाय प्रकाशनाय ऽचक्षुः स्वदीयं प्रकाशं विधेहि । यत एवं तस्मात्कारणात् स्वदीयेन तेजसा वयं ऽच ऽइदं सर्वं जगत् ऽसं ऽपश्येम । सम्यग्द्रष्टारो भवेम । ऽवि पश्येम ऽच । विविधं च सविशेषं द्रष्टारो भवेम ॥

सुसुंदृशं त्वा वयं प्रति पश्येम सूर्य । वि पश्येम नृचक्षसः ॥ ५ ॥

सु॒ऽसु॒दृ॒शम् । त्वा । व॒यम् । प्र॒ति । प॒श्ये॒म । सू॒र्य । वि । प॒श्ये॒म । नृ॒चक्ष॑सः ॥ ५ ॥

हे ऽसूर्य ऽसुसुंदृशं सुष्ठु सुंदृष्टारं ऽत्वा त्वां ऽवयं ऽप्रति ऽपश्येम प्रत्येकं द्रष्टारो भूयास्म । तथा ऽनृचक्षसः नृभिर्मनुष्यैरस्माभिर्दृष्टव्यान् पदार्थान् ऽवि ऽपश्येम विद्रष्टारो भवेम । यद्वा । नृचक्षस्मो नृणां शत्रुमनुष्याणां हिंसकाः सन्तो वयं विशिष्टज्ञाना भवेम ॥ ॥ १६ ॥

‘उदसौ’ इति षड्वचमष्टमं सूक्तमानुष्टुभम् । पुलोमतनया शची स्वात्मानमनेनास्तौत् । अतः सैवर्षिः सैव देवता । तथा चानुकान्तम्—‘उदसौ पद् पौलोमी शच्यात्मानं तुष्टवानुष्टुभम्’ इति । विनियोगो लिङ्गादवगन्तव्यः । आपस्तम्बस्तु सपत्नीनाशने सूर्योपस्थान इदं सूक्तं विनियुक्तवान् । सूत्र्यते हि—‘एतेनैव कामेनोत्तरेणानुवाकेन सदादिस्थमुपतिष्ठते’ (आप. गृ. ९. ९०) इति । अत्र एतेन इति प्रकृतं सपत्नीबाधनं परामृश्यते ॥

उदसौ सूर्यो अगादुदयं मामको भगः ।

अहं तद्विद्वला पतिमभ्यसाक्षि विषासहिः ॥ १ ॥

उत् । असौ । सूर्यः । अगात् । उत् । अयम् । मामकः । भगः ।

अहम् । तत् । विद्वला । पतिम् । अभि । असाक्षि । विऽसमहिः ॥ १ ॥

व असौ द्युलोकस्थः व सूर्यः व उत् व अगात् उदयं प्राप्तवान् । व मामकः मदीयः व भगः भजनीयः व अयम् इन्द्रश्च सूर्यात्मनोदगात् । यद्वा मामको भगो मदीयमिदं सौभाग्यमुदगात् । व तत् उद्यतं सूर्यस्य तेजः व विद्वला ज्ञातवती यद्वा व पतिं भर्तारं विद्वला लब्धवती व अहं व विषासहिः विशेषेणाभिभवित्री सती व अभ्यसाक्षि अभ्यभूवम् । सपत्नीरिति शेषः । सहतेरभिभवार्थस्य लुङ्येतद्रूपम् । यद्वा । विषासहिः सपत्नीनामभिभवित्री सती पतिमभ्यसाक्षि । भर्तारमप्यभ्यभूवम् । यथा मय्येव वशीकृतश्चिरं वर्तते^१ तथाकार्षमित्यर्थः ॥

अहं केतुरहं मूर्धाहमुग्रा विवाचनी । ममेदनु क्रतुं पतिः सेहानाया उपाचरेत् ॥ २ ॥

अहम् । केतुः । अहम् । मूर्धा । अहम् । उग्रा । विऽवाचनी ।

मम । इत् । अनु । क्रतुम् । पतिः । सेहानायाः । उपऽआचरेत् ॥ २ ॥

व अहं व केतुः केनयित्री सर्वस्य ज्ञात्री^२ भवामि । व अहं व मूर्धा सर्वेष्ववयवेषु शिर इव प्रधानभूता च भवामि । व अहम् व उग्रा उदूर्णा सती व विवाचनी विशेषेण पतिं वाचयित्री भवामि । क्रोधाविष्टमपि पतिं मयि सर्वदा प्रियवचनयुक्तं करोमीत्यर्थः । व सेहानायाः सपत्नीनामभिभवित्याः व ममेत् ममैव व क्रतुं कर्म बुद्धिं वा अनुलक्ष्य व पतिः पालयिता भर्ता व उपाचरेत् उपागच्छेत् । नान्यासां पत्नीनाम् ॥

मम पुत्राः शत्रुहणोऽथो मे दुहिता विराट् ।

उताहमस्मि संजया पत्यौ मे श्लोक उत्तमः ॥ ३ ॥

मम । पुत्राः । शत्रुऽहर्तः । अथो इति । मे । दुहिता । विऽराट् ।

उत । अहम् । अस्मि । सम्ऽजया । पत्यौ । मे । श्लोकः । उत्ऽउत्तमः ॥ ३ ॥

व मम एव व पुत्राः तनयाः व शत्रुहणः शत्रूणां सपत्नानां^३ हन्तारो भवन्ति । व अथो अपि च व मे मदीया व दुहिता पुत्री व विराट् विशेषेण राजमाना भवति । व उत अपि च व अहं व संजया सम्यग्जेत्री सपत्नीनाम् व अस्मि । ता^४ अभिभवामि । अतो हेतोः व पत्यौ भर्तरीन्द्रे व मे मम व श्लोकः उपश्लोकनीयं यशः व उत्तमः उद्गततममतिशयेनोत्कृष्टं विद्यते ॥

येनेन्द्रो हविषा कृत्व्यभवद् द्युम्युत्तमः ।

इदं तदकि देवा असपत्ना किलाभुवम् ॥ ४ ॥

येन । इन्द्रः । हविषा । कृत्वी । अभवत् । द्युम्नी । उत्ऽउत्तमः ।

इदम् । तत् । अकि । देवाः । असपत्ना । किल । अभुवम् ॥ ४ ॥

येन हविषा इन्द्रः सम भर्ता वृत्वी कर्मणां कर्ता अभवत् भवति । तथा शुष्मी । शुष्मं द्योतमानं यशोऽस्त्रं वा । तद्वान् उत्तमः उत्कृष्टतमश्च येन हविषा भवति । हे देवाः स्तोतार ऋत्विजः तत् इदं हविः अक्रि अकारि । जयार्थिभिर्भवन्निः क्रियताम् । यद्वा । हे यष्टया देवाः तदिदं हविरक्रयहमपि । करोतेर्लुङीटि ' मन्त्रे घस' इति छेलेर्लुक् । अत एव कारणादहम् असपत्ना वकिल शत्रुरहिता खलु अभुवम् अभूवम् । छान्दसो ह्रस्वः ॥

असपत्ना सपत्नघ्नी जयन्त्यभिभूवरी ।

आवृक्षमन्यासां वर्चो राधो अस्थेयसामिव ॥ ५ ॥

असपत्ना । सपत्नघ्नी । जयन्ती । अभिभूवरी ।

आ । आवृक्षम् । अन्यासाम् । वर्चः । राधः । अस्थेयसाम् इव ॥ ५ ॥

असपत्ना अशत्रुका भवामि । कुत इत्यत आह । सपत्नघ्नी शत्रूणां हन्त्री अत एव जयन्ती जयं प्राप्नुवती । अभिभूवरी अभिभवित्री ॥ भवतेः ' अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते ' इति कनिप् । ' वनो र च ' इति डीव्रेफो ॥ ईदृश्यहम् अन्यासां सपत्नीनां वर्चः तेजः राधः धनं च आवृक्षम् आ समन्तादवृक्षम् । अवृक्षिपम् । अचिच्छदम् ॥ वृक्षेर्लुङि ऊदित्वादिङभावे संयोगादिलोपे छान्दसं संप्रसारणम् ॥ तत्र दृष्टान्तः । अस्थेयसामिव । अस्थिरतराणां शत्रूणां यथा धनमप्रयत्नेन वृश्च्यते तथेत्यर्थः ॥ स्थिरशब्दादीयमुनि ' प्रियस्थिर' इत्यादिना स्थादेशः ॥

समजैषमिमा अहं सपत्नीरभिभूवरी ।

यथाहमस्य वीरस्य विराजानि जनस्य च ॥ ६ ॥

सम् । जैषम् । इमाः । अहम् । सपत्नीः । अभिभूवरी ।

यथा । अहम् । अस्य । वीरस्य । विराजानि । जनस्य । च ॥ ६ ॥

अभिभूवरी अभिभवित्री अहम् इमाः सपत्नीः समजैषं सम्यगभ्यभूवम् । यथा येन प्रकारेण अहमस्य वीरस्य इन्द्रस्य तदीयपरिजनस्य च विराजानि विशेषेण राजमाना भवानि । तथा समजैषमित्यर्थः ॥ १७ ॥

' तीव्रस्य ' इति पञ्च नवमं सूक्तं वैश्वामित्रस्य पूरणस्यापि त्रैष्टुभमैन्द्रम् । तथा चानुक्रान्तं— ' तीव्रस्य पञ्च पूरणो वैश्वामित्रः ' इति । तीव्रसोमाख्य एकाह इदं निष्केवल्यनिविद्धानम् । सूत्रितं च— ' कस्य वीरस्तीव्रस्याभिव्यय इति मध्यंदिनः ' (आश्व. श्रौ. ९. ७) इति । महाव्रतेऽपि माध्यंदिने सवने ब्रह्मशस्त्रेऽप्येतत्सूक्तम् । तथैव पञ्चमारण्यके सूत्रितं— ' तीव्रस्याभिव्ययसो अस्य पाहीति माध्यंदिने ' (ऐ. आ. ५. १. १) इति ॥

तीव्रस्याभिव्ययसो अस्य पाहि सर्वरथा वि हरीं इह मुञ्च ।

इन्द्र मा त्वा यजमानासो अन्ये नि रीरमुन् तुभ्यमिमे सुतासः ॥ १ ॥

१. त२.४.५.६.८-अ१.४.७- ' अभुव ' नास्ति । २. त२.३.६.७-अ४.७-प्राप्नुवती । ३. त४. ५-स्थानमप्रयत्नेन ।

तीव्रस्य । अभिष्वयसः । अस्य । पाहि । सर्वस्य । वि । हरी इति । इह । मुञ्च ।
इन्द्र । मा । त्वा । यजमानासः । अन्ये । नि । रीरमन् । तुभ्यम् । इमे । सुतासः ॥ १ ॥

१ तीव्रस्य तीक्ष्णस्य क्षिप्रमदकरस्य १ अभिष्वयसः । वय इत्यञ्जनाम् । अभिगतं चरुपुरोडाशाद्यञ्जं यस्य तादृशस्य १ अस्य सोमस्य । ' क्रियाग्रहणं कर्तव्यम् ' इति कर्मणः संप्रदानत्वाच्चतुर्थ्यर्थे पष्ठी । ईदृशं सोमं हे इन्द्र १ पाहि पिब । पिबतेऽञ्जान्दसः शपो लुक् । तदर्थं १ सर्वरथा सरणशीलरथौ १ हरी अधौ १ इह अस्मिन् यज्ञगृहे १ वि १ मुञ्च रथाद्विसृज । हे १ इन्द्र अस्मत्तः १ अन्ये १ यजमानासः यजमानाः १ त्वा त्वां १ मा १ नि १ रीरमन् नितरां मा रमयन्तु । वयमेव रमयाम इत्यर्थः । ततः १ तुभ्यं त्वदर्थमेव १ सुतासः सुता अभिपुताः १ इमे प्रत्यश्रेणोपलभ्यमानाः सोमा वर्तन्ते ॥

तुभ्यं सुतास्तुभ्यमु सोत्वासुत्वां गिरः श्वाभ्या आ ह्वयन्ति ।

इन्द्रेदमद्य सर्वनं जुषाणो विश्वस्य विद्वाँ इह पाहि सोमम् ॥ २ ॥

तुभ्यम् । सुताः । तुभ्यम् । ऊँ इति । सोत्वासः । त्वाम् । गिरः । श्वाभ्याः । आ । ह्वयन्ति ।
इन्द्र । इदम् । अद्य । सर्वनम् । जुषाणः । विश्वस्य । विद्वान् । इह । पाहि । सोमम् ॥ २ ॥

हे इन्द्र १ तुभ्यं त्वदर्थमेव १ सुताः अभिपुताः सर्वे सोमाः १ सोत्वासः इतः परमभिपोतव्याश्च १ तुभ्यमु त्वदर्थमेव । सुनोतेः ' कृत्यार्थं तवैकेन ' इति त्वन्प्रत्ययः । १ श्वाभ्याः शु आशु शीघ्रमतन्यः प्रवर्तमानाः १ गिरः स्तुतिरूपा वाचश्च १ त्वाम् एव १ आ १ ह्वयन्ति आक्रोशयन्ति । हे १ इन्द्र १ अद्य अस्मिन् काले १ इदं १ सवनं प्रातः सवनादिकं १ जुषाणः सेवमानः १ विश्वस्य सर्वस्य १ विद्वान् ज्ञाता त्वम् १ इह अस्मिन् यज्ञे १ सोमं १ पाहि पिब ॥

य उशता मनसा सोममस्मै सर्वहृदा देवकामः सुनोति ।

न गा इन्द्रस्तस्य परा ददाति प्रशस्तमिच्छारुमस्मै कृणोति ॥ ३ ॥

यः । उशता । मनसा । सोमम् । अस्मै । सर्वहृदा । देवकामः । सुनोति ।
न । गाः । इन्द्रः । तस्य । परा । ददाति । प्रशस्तम् । इत् । चारुम् । अस्मै । कृणोति ॥ ३ ॥

१ यः १ उशता कामयमानेन १ सर्वहृदा । सर्वमविकलं हृदयं यस्य । यद्वा । सर्वेषामृत्विजां हृदयेन । सामर्थ्यान्मत्वर्थो लक्ष्यते । हृदयवता १ मनसा १ अस्मै इन्द्राय १ देवकामः देवमिन्द्रं कामयमानो यजमानः १ सोमं १ सुनोति अभिपुणोति । १ इन्द्रस्तस्य यजमानस्य १ गाः १ न १ परा १ ददाति । परादानं विनाशः । न विनाशयति । १ अस्मै यजमानाय १ चारुं शोभनमत एव १ प्रशस्तम् । १ इत् हृत्त्वधारणे । प्रशंसनीयमेव धनं १ कृणोति करोति ॥

अनुस्पष्टो भवत्येषो अस्य यो अस्मै रेवान्न सुनोति सोमम् ।

निररुहौ मघवा तं दधाति ब्रह्मद्विषो हन्त्यननुदिष्टः ॥ ४ ॥

अनुस्पष्टः । भवति । एषः । अस्य । यः । अस्मै । रेवान् । न । सुनोति । सोमम् ।
निः । अरुहौ । मघवा । तम् । दधाति । ब्रह्मद्विषः । हन्ति । अननुदिष्टः ॥ ४ ॥

वस्य यजमानस्य एषः इन्द्रः वअनुस्पष्टः दष्टिगोचरो भवति वयः परेवान् धनवान् वअस्मै इन्द्राय वसोमं वसुतोति अभिषुणोति । वमघवा धनोपेत इन्द्रः वतं यजमानम् वअरत्नौ हस्ते वनिः वदधाति भयाभिकृष्य धारयति रक्षिता सन् श्रुत्वा च वअननुदिष्टः तेनानुक्तोऽप्रार्थित एव सन् वअक्ष-
द्विषः ब्राह्मणद्वेष्टुन् शत्रून् वहन्ति हिनस्ति ॥

शुनासीरीये पर्वणि 'इन्द्राय शुनासीराय पुरोडाशं द्वादशकपालम्' इत्यस्य 'अश्वायन्तः' इत्येषा याज्या । इन्द्रो वा शुन इति वैकल्पिकस्यापि हविष इयमेव याज्या । सूत्रितं च—'अश्वायन्तो गव्यन्तो वाजयन्तः शुनं हुवेम मघवानमिन्द्रम्' (आश्व. श्रौ. २. २०) इति ॥

अश्वायन्तो गव्यन्तो वाजयन्तो हवामहे त्वोपगन्तवा उ ।

आभूषन्तस्ते सुमतौ नवायां वयमिन्द्र त्वा शुनं हुवेम ॥ ५ ॥

अश्वयन्तः । गव्यन्तः । वाजयन्तः । हवामहे । त्वा । उपगन्तवे । ऊँ इति ।

आभूषन्तः । ते । सुमतौ । नवायाम् । वयम् । इन्द्र । त्वा । शुनम् । हुवेम ॥ ५ ॥

वअश्वायन्तः अश्वानामन इच्छन्तः ॥ क्यचि 'अश्वघस्यात्' (पा. सू. ७. ४. ३७) इत्यात्वम् ॥ वगव्यन्तः गा आरमन इच्छन्तः ॥ 'वान्तो यि प्रत्यये' (पा. सू. ६. ४. ७९) इत्यवादेशः ॥ ववाजयन्तः अग्नीन् वाजनेन शूर्पादिना प्रज्वलयन्तः ॥ 'वा गतिगन्धनयोः' । णिचि 'वो विधूनने' (पा. सू. ७. ३. ३८) इति जुगागमः । अस्माच्छतयंदुपदेशाल्लभार्धातुकस्वरेणानुदात्तत्वं^१ शपश्च पिश्वानुदात्तत्वे^२ ततो णिच एव स्वरः शिष्यते ॥ अपर आह । वाजमघ्नमात्मन इच्छन्त इति । तदानीमवग्रहाभावस्वरौ^३ छान्दसौ द्रष्टव्यौ । एवंभूता वयं हे इन्द्र त्वाम् उपगन्तवे उपगन्तुं प्राप्तुं वहवामहे आह्वयामहे ॥ गमेः 'तुमर्थे सेसेन्' इति तवैप्रत्ययः । गतिसमासे 'तवै चान्तश्च युगपत्' इति गतेः प्रकृतिस्वरस्वमुत्तरपदस्यान्तोदात्तत्वम् ॥ वउ इति पूरकः । हे इन्द्र वते तव वनवायाम् अभिनवायां प्रशस्तायां वसुमतौ शोभनबुद्धौ^४ वआभूषन्तः आ समन्ताद्भवन्तो वर्तमानाः । यद्वा । आ समन्ताद्भूषयन्तोऽलंकृवन्तस्त्वानुग्रहबुद्धौ वर्तमानाः ववयं वशुनं सुखकरं त्वां हुवेम आह्वयेम ॥ १८ ॥

'मुञ्चामि' इति पञ्चचं दशमं सूक्तं प्रजापतिपुत्रस्य यक्षमनाशनाख्यस्याप्यम् । अन्त्यानुष्टुप् शिष्टास्त्रिष्टुभः । अनादेशे त्विन्द्रो देवता । तथा चानुक्रान्तं—'मुञ्चामि प्राजापत्यो यक्षमनाशनो राजयक्षमघ्नमन्त्यानुष्टुप्' इति । हृदयरोगप्रमुखस्य^५ व्याधिजातस्योपशमनार्थमनेन सूक्तेन होतव्यम् । सूच्यते हि—'व्याधितस्यातुरस्य^६ यक्षमगृहीतस्य वा पलाहुतिश्चरुमुञ्चामि त्वा हविषा जीवनाय कमित्येतेन' (आश्व. गृ. ३. ६. ४-५) इति ॥

मुञ्चामि त्वा हविषा जीवनाय कमज्ञातयक्षमादुत राजयक्षमात् ।

प्राहिर्जग्राह यदि वैतर्देनं तस्या इन्द्राग्नी प्र मुमुक्तमेनम् ॥ १ ॥

मुञ्चामि । त्वा । हविषा । जीवनाय । कम । अज्ञातयक्षमात् । उत । राजयक्षमात् ।

प्राहिः । जग्राह । यदि । वा । एतत् । एनम् ।

तरयाः । इन्द्राग्नी इति । प्र । मुमुक्तम् । एनम् ॥ १ ॥

१. त१.२.३.६.७.८-भ-°नुदात्ते; त४.५-°नुदात्ते । २. त-भ-मु-°दनुदात्तत्वे । ३. त-भ-इदानीम* । ४. ग-भ-२-शोभनबुद्धौ अनुग्रहबुद्धौ । ५. गन्त४.५-शयरोगप्रमुखस्य । ६. त२.३.४.५.६.८-भ-व्याधितस्याधितस्य ।

हे यक्षमाभिभूत हविषा अनेन चरुणा साधनेन^१ होमेन^१ त्वा त्वाम् अज्ञातयक्षमात् ।
अयमेतत्संज्ञ^२ इत्यप्रज्ञातः शरीरगतो रोगोऽज्ञातयक्षमः । तादृशाद्भोगात् वसुञ्जामि विश्लेषयामि ।
किमर्थम् । वजीवनाय^३ कं जीवनार्थम् । इह लोके चिरकालावस्थानार्थमित्यर्थः । कमिति पूरकः ।
उत अपि च राजयक्षमात् । यक्षमाणां राजा यक्षमरांगो राजयक्षमः । राजदन्तादिस्वादुपसर्जनस्य
परनिपातः (पा. सू. २. २. ३१) । तस्मादपि त्वां मुञ्चामि । यदि वा यदि च एतत् एत-
स्मिन् समये एनं व्याधितं पुरुषं प्राहिः ग्रहणशीला ग्रहरूपा देवता वज्राह गृहीतवती तस्याः
देवतायाः सकाशाद्दे इन्द्राग्नी एनं प्र मुमुक्तं प्रमोचयतम् ॥

यदि क्षितायुर्यदि वा परेतो यदि मृत्योरान्तिकं नीत एव ।

तमा हरामि निःकृतेरुपस्थादस्पर्षमेनं शतशारदाय ॥ २ ॥

यदि । क्षितऽआयुः । यदि । वा । परेतऽइतः । यदि । मृत्योः । अन्तिकम् । निऽइतः । एव ।
तम् । आ । हरामि । निःऽकृतेः । उपस्थान् । अस्पर्षम् । एनम् । शतऽशारदाय ॥ २ ॥

यदि स रोगग्रस्तः क्षितायुः क्षीणायुर्भवति यदि वा परेतः अस्माल्लोकान् परागतो भवति
यदि च मृत्योः वैवस्वतस्य अन्तिकं निरुटं नीतः नितरां प्राप्तः एव भवति एवंभूतमपि तं
पुरुषं निःकृतेः पापदेवताया आयुषः^४ क्षयकारिण्याः उपस्थान् उपस्थानात्^५ वा हरामि
आनाययामि आवर्तयामि । आहत्य च एनं शतशारदाय शतसंवत्सरजीवनार्थम् अस्पर्षं प्रबलं
करोमि । ' स्पृ प्रीतिबलनयोः ' ॥

सहस्राक्षेण शतशारदेन शतायुषा हविषाहर्षमेनम् ।

शतं यथेमं शरदो नयातीन्द्रो विश्वस्य दुरितस्य पारम् ॥ ३ ॥

सहस्रऽअक्षेण । शतऽशारदेन । शतऽआयुषा । हविषा । आ । अहर्षम् । एनम् ।
शतम् । यथा । इमम् । शरदः । नयाति । इन्द्रः । विश्वस्य । दुःऽइतस्य । पारम् ॥ ३ ॥

सहस्राक्षेण । सहस्रमिति बहुनाम् । सहस्रमक्षीणि चक्षूषि यस्य हविषः फलत्वेन विद्यन्ते तत्
सहस्राक्षम् ॥ ' बहुव्रीहौ सक्थ्यक्ष्णोः ' (पा. सू. ५. ४. ११३) इति पच् समासान्तः । शरदः
संबन्धी शरदः संवत्सरः । शतं शारदा यस्य तत्तथोक्तम् । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरस्यम् । अत
एव शतायुषा शतसंवत्सरपरिमितायुर्जीवनं फलभूतं यस्य तादृशेन^१ हविषा । यद्वा । सहस्राक्ष
इन्द्रः । तेन शतशारदेन शरदां संवत्सराणां शतस्य दानृत्वेन संबन्धिना कर्त्ता शतायुषा हविषा
करणभूतेन । एनं यक्षमगृहीतम् आहर्षं रोगादनैषम् । यथा येन प्रकारेण इमं पुरुषं शतं
शरदः संवत्सरान् । अत्यन्तसंयोगे द्वितीया । एनावन्तं कालम् इन्द्रो विश्वस्य सर्वस्य दुरितस्य
दुःखस्य पारम् अवसानं दुःखराहित्यं नयाति नयेत् तथाहर्षमित्यर्थः ॥

शतं जीव शरदो वर्धमानः शतं हेमन्ताञ्जुतमु वमन्तान् ।

शतमिन्द्राग्नी संविता बृहस्पतिः शतायुषा हविषेमं पुनर्दुः ॥ ४ ॥

१. त-भ१.२.४.८-साधनहोमेन । २. त-भ१.२.४.८-अनेन तत्संज्ञ । ३. त१.२.३.७-भ१.२.४.
८-मानुषः; भ७-मनुष्य । ४. ग-त४.५-भ२-उपस्थानात् समीपात् । ५. ग-त१.२.३.६.७.८-भ-तादृशे-
नानेन; त४.५-तादृशमेन । ६. ग-न४.५-भ२-रोगादनैषं; त१.२.३.६.७-रोगाशनैषां ।

शतम् । जीव । शरदः । वर्धमानः । शतम् । हेमन्तान् । शतम् । ॐ इति । वसन्तान् ।
शतम् । इन्द्राग्नी इति । सविता । बृहस्पतिः । शतऽआयुग । हविषा । इमम् । पुनः । दुः ॥ ४ ॥

हे यक्ष्माद्विमुक्तः । वर्धमानः अहरहरभिवृद्धिं प्राप्नुवंस्त्वं । शतं । शरदः शतसंख्याकान् शरदसून् ।
जीव प्राणान् धारय । पूर्ववदयन्तसंयोगे द्वितीया । शतं । हेमन्तान् हेमन्ततृश्च जीव । शतं
वसन्तान् च । उशब्दः समुच्चये । अपि च । इन्द्राग्नी इन्द्रश्चाग्निश्च । सविता प्रेरको देवश्च
बृहस्पतिः बृहतां देवानां पालयिता देवश्च । शतायुषा शतसंवत्सरपरिमितस्यायुषो हेतुभूतेन
हविषा तर्प्यमाणाः सन्तः । इमं जन् । पुनर्दुः पुनरस्मभ्यं प्रादुः ॥

आहार्षं त्वाविदं त्वा पुनरागाः पुनर्नव ।

सर्वाङ्ग सर्वं ते चक्षुः सर्वमायुश्च तेऽविदम् ॥ ५ ॥

आ । अहार्षम् । त्वा । अविदम् । त्वा । पुनः । आ । अगाः । पुनःऽनव ।
सर्वेऽङ्ग । सर्वम् । ते । चक्षुः । सर्वम् । आयुः । च । ते । अविदम् ॥ ५ ॥

हे व्याघ्रिगृहीतः । त्वा त्वाम् । आहार्षं मृत्योः सकाशादाहृतवानस्मि । अत एव । त्वा त्वाम्
अविदम् अलप्सि । हे । पुनर्नव पुनरभिनव^१ । पुनरागाः पुनरस्मत्समीपमागच्छ । हे । सर्वाङ्ग
सर्वैरविकलैरङ्गैरूपेण ते तव । सर्वं चक्षुः । उपलक्षणमेतत् । इन्द्रियवर्गं सकलम् । अविदं
लब्धवानस्मि । ते तव आयुः जीवनं च । सर्वं संपूर्णमविदम् ॥ ॥ १९ ॥

‘ब्रह्मणाग्निः’ इति पञ्चमेकादशं सूक्तमानुष्टुभम् । ब्रह्मपुत्रो रक्षोहा नामर्षिः । अपप्रसव-
समाधानरूपस्य गर्भरक्षणस्य^२ प्रतिपाद्यत्वात्तदेवताकमिदम् । अनुक्रान्ते च—‘ब्रह्मणा पद् ब्राह्मो
रक्षोहा गर्भसंस्थावे प्रायश्चित्तमानुष्टुभं हि’ इति । विनियोगो लिङ्गादवगन्तव्यः ॥

ब्रह्मणाग्निः संविदानो रक्षोहा बाधतामितः ।

अमीवा यस्ते गर्भं दुर्णामा योनिमाशये ॥ १ ॥

ब्रह्मणा । अग्निः । सम्ऽविदानः । रक्षःऽहा । बाधताम् । इतः ।
अमीवा । यः । ते । गर्भम् । दुःऽनामा । योनिम् । आऽशये ॥ १ ॥

ब्रह्मणा मन्त्रेण सह । संविदानः ऐकमत्यं प्राप्तः । रक्षोहा रक्षसां हन्ता । अग्निः । इतः
अस्मात्स्थानात् राक्षसादिकं । बाधतां हिनस्तु । यः । राक्षसः । अमीवा रोगरूपः सन् । ते तव
गर्भम् । आशये आशेते । ‘लोपस्त आत्मनेपदेयु’ इति तलोपः । हन्तुं प्राप्नोति । दुर्णामा अर्श-
आख्यो रोगः । तद्रूपः सन् यश्च ते तव । योनिं रेतस आधानं गर्भस्थानमाशेते^३ । बाधतामित्यन्वयः ॥

यस्ते गर्भममीवा दुर्णामा योनिमाशये ।

अग्निष्टं ब्रह्मणा सह निष्क्रव्यादमनीनशत् ॥ २ ॥

यः । ते । गर्भम् । अमीवा । दुःऽनामा । योनिम् । आऽशये ।
अग्निः । तम् । ब्रह्मणा । सह । निः । क्रव्यऽअदम् । अनीनशत् ॥ २ ॥

१. ग-त१.६-पुनरभिनवमुत्पन्न; त२.३-पुनरभिवमुत्पन्न; त७-पुनरभिवमुत्पन्न; म१.४.८-पुनर-
भिवमुत्पन्न; म२-पुनरभिवमुत्पन्न । २. त४.५-गर्भरक्षणस्य । ३. त४.५-गर्भस्थायातनमाशेते ।

गतः पूर्वोऽर्धर्चः । १ तं १ ऋष्यादं मांसाशिनं राक्षसादिकं १ ब्रह्मणा सहितः १ अग्निः विशेष्टेण
१ अनीनशत् १ नाशयतु ॥

यस्ते हन्ति पतयन्तं निषत्स्नुं यः सरीसृपम् ।

जातं यस्ते जिघांसति तमितो नाशयामसि ॥ ३ ॥

यः । ते । हन्ति । पतयन्तम् । निऽसत्स्नुम् । यः । सरीसृपम् ।

जातम् । यः । ते । जिघांसति । तम् । इतः । नाशयामसि ॥ ३ ॥

हे योषित् १ ते तव गर्भाशये १ पतयन्तं पतन्तं रेतोरूपेण गच्छन्तं तदनन्तरं तत्र १ निषत्स्नुं
निषीदन्तं च गर्भं १ यः राक्षसादिः १ हन्ति हिनस्ति ततो मासत्रयादूर्ध्वं प्राप्तसर्वावयवं १ सरीसृपं
सर्पणशीलं च गर्भं १ यः २ हन्ति १ जातं २ दशसु मासेषूपन्नं १ ते तव शिशुं १ यः राक्षसादिः १ जिघांसति
हन्तुमिच्छति १ तमितः स्थानात् १ नाशयामसि नाशयामः ३ ॥

यस्ते ऊरु विहरत्यन्तरा दंपती शयै ।

योनिं यो अन्तरारेळिह तमितो नाशयामसि ॥ ४ ॥

यः । ते । ऊरु इति । विऽहरति । अन्तरा । दंपती इति दम्पती । शयै ।

योनिम् । यः । अन्तः । आऽरेळिह । तम् । इतः । नाशयामसि ॥ ४ ॥

हे योषित् १ ते तव १ ऊरु पादमूलौ १ यः राक्षसादिः १ विहरति गर्भघाताय विश्लिष्टौ करोति
१ दंपती १ अन्तरा जायापत्योर्मध्ये गर्भहननार्थं यश्च १ शये शेते १ यः च १ योनिम् १ अन्तः प्रविश्य
१ अरेळिह निषिक्तं रेतो जिह्वाया आस्वादयति ॥ भक्षयतीत्यर्थः । ' लिह आस्वादने ' । आदादिकः ।
कपिलकादिस्वाल्त्वविकल्पः ॥

यस्त्वा भ्राता पतिर्भूत्वा जारो भूत्वा निपद्यते ।

प्रजां यस्ते जिघांसति तमितो नाशयामसि ॥ ५ ॥

यः । त्वा । भ्राता । पतिः । भूत्वा । जारः । भूत्वा । निऽपद्यते ।

प्रऽजाम् । यः । ते । जिघांसति । तम् । इतः । नाशयामसि ॥ ५ ॥

हे योषित् १ यः राक्षसः १ भ्राता भ्रातृरूपो १ भूत्वा १ पतिः भर्तृरूपो वा भूत्वा त्वां १ निपद्यते
अभिगच्छति । अथवा १ जारः उपपतिरूपो वा १ भूत्वा अभिगच्छति । एवंभूतः १ यः राक्षसादिः १ ते
तव १ प्रजां १ जिघांसति हन्तुमिच्छति । स्पष्टमन्यत् ॥

यस्त्वा स्वमैत्र तमसा मोहयित्वा निपद्यते ।

प्रजां यस्ते जिघांसति तमितो नाशयामसि ॥ ६ ॥

यः । त्वा । स्वमैत्र । तमसा । मोहयित्वा । निऽपद्यते ।

प्रऽजाम् । यः । ते । जिघांसति । तम् । इतः । नाशयामसि ॥ ६ ॥

हे योषित् वयः राक्षसादिः वस्त्रमेन स्वप्नावस्थाया^१ वतमसा निद्रया^२ वत्वा त्वां वमोहयित्वा मूढतां प्रापय्य वनिपद्यते गर्भघाताय गच्छति । अन्यद्वतम् ॥ २० ॥

‘अक्षीभ्याम्’ इति षडृचं द्वादशं सूक्तमानुष्टुभम् । कश्यपगोत्रोत्पन्नो विवृहा नामर्षिः । यक्ष्मनाशनप्रतिपाद्यत्वात्तदेवताकं कृत्स्नं सूक्तम् । अनुक्रान्तं च—‘अक्षीभ्यां विवृहा काश्यपो यक्ष्मन्त्रम्’ इति । लैङ्गिको विनियोगः ॥

अक्षीभ्यां ते नासिकाभ्यां कर्णीभ्यां छुबुकादधि ।

यक्ष्मं शीर्षण्यं मस्तिष्काजिह्वाया वि वृहामि ते ॥ १ ॥

अक्षीभ्याम् । ते । नासिकाभ्याम् । कर्णीभ्याम् । छुबुकात् । अधि ।

यक्ष्मम् । शीर्षण्यम् । मस्तिष्कात् । जिह्वायाः । वि । वृहामि । ते ॥ १ ॥

हे यक्ष्मगृहीत वते तव वअक्षीभ्यां चक्षुर्भ्यां यक्ष्मरोगं ववि ववृहामि उद्धारयामि । विश्लेषया-
मीत्यर्थः ॥ ‘ई च द्विवचने’ (पा. सू. ७. १. ७७) इत्यक्षिशब्दस्येकारान्तादेशः । स चोदात्तः ॥
तथा वनासिकाभ्यां घ्राणेन्द्रियाच्च वकर्णीभ्यां श्रोत्राभ्यां च वछुबुकात् चुबुकादोष्टस्याधःप्रदेशाच्च ।
अधिरनर्थकः^३ । अपि च वशीर्षण्यम् । शिरसि^४ भवो रोगः शीर्षण्यः । ‘भवे छन्दसि’ इति यत् ।
‘ये च तद्धिते’ (पा. सू. ६. १. ६१) इति शिरसः शीर्षणादेशः । ‘ये चाभावकर्मणोः’
(पा. सू. ६. ४. १६८) इति प्रकृतिभावः ॥ ईदृशं वयक्ष्मं रोगं वते तव वमस्तिष्कात् ।
शिरसोऽन्तरवस्थितो मांसविशेषो मस्तिष्कः । तस्मात् वजिह्वायाः रसनायाश्च सकाशाद्दि वृहामि
उद्धारयामि । पृथक्करोमीत्यर्थः । ‘वृह उद्यमने’ इति धातुः ॥

प्रीवाभ्यस्त उष्णिहाभ्यः कीर्कसाभ्यो अनुक्यात् ।

यक्ष्मं दोषण्यं अंसाभ्यां बाहुभ्यां वि वृहामि ते ॥ २ ॥

प्रीवाभ्यः । ते । उष्णिहाभ्यः । कीर्कसाभ्यः । अनुक्यात् ।

यक्ष्मम् । दोषण्यम् । अंसाभ्याम् । बाहुभ्याम् । वि । वृहामि । ते ॥ २ ॥

हे व्याधिगृहीत वउष्णिहाभ्यः ऊर्ध्वाभिमुखं क्षिरधाभ्य उत्सनाताभ्यो^५ वा स्नायुभ्यः
वप्रीवाभ्यः गलगताभ्यो धमनीभ्यः वते तव वयक्ष्मं ववि ववृहामि । तथा वकीर्कसाभ्यः अस्थिभ्यः
वनूक्यात् अस्थिसंधेश्च यक्ष्मं वि वृहामि । ‘उच समवाये’ । अनूच्यते समवेयत इत्यस्थः
संधिरनूक्यः । ऋहलोर्ण्यत् । ‘चजोः कु धिण्यतोः’ इति कुस्वम् । तिस्वरितः । अपि च दोष्णोर्भवं
वदोषण्यम् । पूर्ववद्यति ‘पहन्’ इत्यादिना दोःशब्दस्य दोषणादेशः । पूर्ववत्प्रकृतिभावः । तमपि^६
यक्ष्मं रोगं वते तव वअंसाभ्यां वबाहुभ्यां च वि वृहामि । हस्तयोरूर्ध्वभागावंसावधोभागौ बाहु ॥

आन्त्रेभ्यस्ते गुदाभ्यो वनिष्ठोर्हृदयादधि ।

यक्ष्मं मर्तस्नाभ्यां यक्रः प्र्लाशिभ्यो वि वृहामि ते ॥ ३ ॥

१. त१.२.६.८-भ१-स्वप्नावस्थाया; त४.५.७-भ४-सु-स्वप्नावस्थायां । २. त४.५-निद्रायां ।
३. त-भ-सु-अधिर्निरर्थकः । ४. त-भ-शिरसो । ५. त४.५-उत । ६. त-भ-कर्म तमपि ।

आन्त्रेभ्यः । ते । गुदाभ्यः । वनिष्ठोः । हृदयात् । अधि ।

यक्ष्मम् । मर्तन्नाभ्याम् । यक्तः । प्लाशिभ्यः । वि । वृहामि । ते ॥ ३ ॥

हे यक्ष्माभिभूत एते तव^१ आन्त्रेभ्यः । आन्त्रं पुरीतदक्षपानयोराधानभूतम्^२ । तत्संबन्धिभ्यः स्नायुभ्यः एगुदाभ्यः याभिर्नाडीभिरन्नरसः समानवायुना धातुषु नीयते ताभ्यो नाडीभ्यश्च सकाशात् यक्ष्मं वि वृहामि । तथा वनिष्ठोः स्थविरान्त्रात् एहृदयादधि हृदयपुण्डरीकाच्च यक्ष्मं वि वृहामि । अपि च एते तव एमतस्नाभ्याम् । मतस्नौ पार्श्वयोर्वर्तमानावास्त्रफलाकृती वृक्नौ । ताभ्यां एयक्नः । हृदयसमीपे वर्तमानः कालमांसविशेषो यक्तु । तस्माच्च । 'पद्' इत्यादिना यक्च्छब्दस्य यक्कादेशः । एप्लाशिभ्यः अन्येभ्योऽपि क्लोमप्लीहादिसंज्ञेभ्यश्च मांसेभ्यश्च एयक्ष्मं रोगं एवि एवृहामि उत्क्षिपामि ॥

ऊरुभ्यां ते अष्टीवद्भ्यां पार्णिभ्यां प्रपदाभ्याम् ।

यक्ष्मं श्रोणिभ्यां भासदाङ्गंसो वि वृहामि ते ॥ ४ ॥

ऊरुभ्याम् । ते । अष्टीवत्भ्याम् । पार्णिभ्याम् । प्रपदाभ्याम् ।

यक्ष्मम् । श्रोणिभ्याम् । भासदात् । भंससः । वि । वृहामि । ते ॥ ४ ॥

हे रुग्ण एते तव एऊरुभ्याम् एअष्टीवद्भ्यां जानुभ्यां च एयक्ष्मं एवि एवृहामि । तथा एपार्णिभ्यां पादस्यापरभागाभ्यां एप्रपदाभ्यां पादाग्राभ्यां च यक्ष्मं वि वृहामि । अपि च एश्रोणिभ्यां जघनाभ्यां च यक्ष्मं वि वृहामि । तथा एभासदात् । भसत् कटिप्रदेशः । तत्संबन्धात् एभंससः भासमानात् पायोः एते तव यक्ष्मं वि वृहामि ॥

मेहनाद्वनंकरणांलोमभ्यस्ते नखेभ्यः ।

यक्ष्मं सर्वस्मादात्मनस्तमिदं वि वृहामि ते ॥ ५ ॥

मेहनात् । वनम्करणात् । लोमभ्यः । ते । नखेभ्यः ।

यक्ष्मम् । सर्वस्मात् । आत्मनः । तम् । इदम् । वि । वृहामि । ते ॥ ५ ॥

एवनंकरणात् । वनमुदकं शारीरम्^३ । तत्क्रियते विसृज्यते येन तद्वनंकरणम् । तस्मात् एमेहनात् मेहनात् एते तव एलोमभ्यः एनखेभ्यः च एयक्ष्मं एवि एवृहामि । किं बहुना । एइदम् इदानीं एतं यक्ष्मं एसर्वस्मादात्मनः कृत्स्नादेव एते तव शरीरात् वि वृहामि ॥

अङ्गादङ्गाल्लोमोलोमो जातं पर्वणिपर्वणि ।

यक्ष्मं सर्वस्मादात्मनस्तमिदं वि वृहामि ते ॥ ६ ॥

अङ्गात्अङ्गात् । लोमःऽलोमः । जातम् । पर्वणिऽपर्वणि ।

यक्ष्मम् । सर्वस्मात् । आत्मनः । तम् । इदम् । वि । वृहामि । ते ॥ ६ ॥

एअङ्गादङ्गात् सर्वेभ्योऽङ्गेभ्यः एलोमोलोमः सर्वेभ्यो लोमभ्यश्च एपर्वणिपर्वणि अवयवानां संधौ^४ एजातम् उत्पन्नं एयक्ष्मं एवि एवृहामि । अन्यद्वत्तम् ॥ ॥ २१ ॥

‘अपेहि’ इति पञ्चमं त्रयोदशं सूक्तमाङ्गिरसस्य प्रचेतस आपम् । तृतीया त्रिष्टुप् पञ्चमी पङ्क्तिः । दुःस्वप्ननाशनं देवता । तथा चानुकान्तम्—‘अपेहि पञ्च प्रचेता दुःस्वप्नं पङ्क्त्यन्तं त्रिष्टुप्मध्यम्’ इति । लैङ्गिको विनियोगः ॥

अपेहि मनसस्पतेऽपं काम परश्चर ।

परो निर्ऋत्या आ चक्ष्व बहुधा जीवतो मनः ॥ १ ॥

अपं । इहि । मनसः । पते । अपं । काम । परः । चर ।

परः । निःऽऋत्यै । आ । चक्ष्व । बहुधा । जीवतः । मनः ॥ १ ॥

हे मनसस्पते स्वप्नावस्थस्य मनसः स्वामिन् दुःस्वप्नाधिदेव अपेहि अपगच्छ । स्वप्नावस्थावतो मत्तो निर्गच्छ । निर्गत्य च अप ऽकाम । देशान्तरं गन्तुं पादौ विक्षिप । दूरदेशं गच्छेत्यर्थः । अपकम्य च परः परस्ताद्विप्रकृष्टे देशे चर यथेच्छं वर्तस्व । अपि च निर्ऋत्यै पापदेवतायै परः परस्ताद्वर्तमानाय आ चक्ष्व । वयं न बाधनीया इति प्रब्रूहि । जीवतः मम मनः बहुधा बहुप्रकारं भवति । भोक्तव्येषु बहुषु विषयेषु सुकं सत् वर्तते । अतस्तद्विनाशकं दुःस्वप्नदर्शनं नश्यत्वित्यर्थः ॥

भद्रं वै वरं वृणते भद्रं युञ्जन्ति दक्षिणम् ।

भद्रं वैवस्वते चक्षुर्बहुत्रा जीवतो मनः ॥ २ ॥

भद्रम् । वै । वरम् । वृणते । भद्रम् । युञ्जन्ति । दक्षिणम् ।

भद्रम् । वैवस्वते । चक्षुः । बहुत्रा । जीवतः । मनः ॥ २ ॥

भद्रं वै शोभनमेव वरं वरणीयं दुःस्वप्नविनाशरूपं फलं वृणते सर्वे जनाः प्रार्थयन्ते । दक्षिणं प्रवृद्धं भद्रं शोभनं तत्फलं युञ्जन्ति प्राप्नुवन्ति च । वैवस्वते विवस्वतः पुत्रे यमे विषये भद्रं शोभनमेव चक्षुः दर्शनमहं प्रार्थये । दुःस्वप्नाधिदेवो वैवस्वतोऽस्मान्मा बाधताम् । भद्रमेव दर्शनमिह लोकेऽवस्थानलक्षणं करोत्वित्यर्थः । बहुत्रा बहुषु हि विषयेषु जीवतः मम मनः वर्तते ॥

यदाशसा निःशसाभिःशसोपारिम जाग्रतो यत्स्वपन्तः ।

अग्निर्विश्वान्यपं दुष्कृतान्यजुष्टान्यारे अस्मद्घातु ॥ ३ ॥

यत् । आऽशसा । निःशसा । अभिऽशसा । उपऽआरिम । जाग्रतः । यत् । स्वपन्तः ।

अग्निः । विश्वानि । अपं । दुःऽकृतानि । अजुष्टानि । आरे । अस्मत् । दधातु ॥ ३ ॥

यत् दुष्कृतम् आशसा आशंसनेनाभिलाषेण जाग्रतः जागरणावस्थायां वर्तमाना वयम् उपारिम उपगतवन्तः स्म यत् च स्वपन्तः स्वप्नावस्थां प्राप्ता उपगतवन्तः स्म । तथा निःशसा निःशंसनेन निर्गताभिलाषेण अभिशसा अभिगताभिलाषेण च कारणेनावस्थाद्वये यदुष्कृतमुपागच्छेम । तानि विश्वानि सर्वाणि अजुष्टानि असेव्यान्यप्रियाणि वा दुष्कृतानि दुष्कर्माणि अग्निः अस्मत् आरे अस्मत्तो दूरदेशे अप ऽदधातु अपकृत्य स्थापयतु ॥

यदिन्द्र ब्रह्मणस्पतेऽभिद्रोहं चरामसि । प्रचेता न आङ्गिरसो द्विषतां पातवंहसः ॥४॥

यत् । इन्द्र । ब्रह्मणः । पते । अभिऽद्रोहम् । चरामसि ।

प्रऽचेताः । नः । आङ्गिरसः । द्विषताम् । पातु । अंहसः ॥ ४ ॥

हे इन्द्र हे ब्रह्मणस्पते युवयोर्विषये ययत् अभिद्रोहम् अभितो द्रोहकं पापं दुःस्वप्नकारणं चरामसि आचरामः कुर्मः तस्मादभिद्रोहादस्मात् रक्षतमिति शेषः । अपि च आङ्गिरसः अङ्गिराभिः स्तोत्रभिः सबान्धवः^१ प्रचेताः प्रकृष्टज्ञानो वरुणश्च द्विषतां द्वेष्टृणाम् अंहसः तत्कर्तृकादस्मद्विषयात्पापात् नः अस्मान् पातु रक्षतु । यद्वा । विभक्तियत्ययः । आङ्गिरसमङ्गिरोग्रं प्रचेतसमृषि नः । वचनव्यत्ययः । मां द्विषतामंहसः पातु । प्रकृतत्वादिन्द्र इति गम्यते ॥

अजैष्माद्यासनाम् चाभूमानांसो वयम् ।

जाग्रत्स्वप्नः संकल्पः पापो यं द्विष्मस्तं स ऋच्छतु यो नो द्वेष्टि तमृच्छतु ॥५॥

अजैष्म । अद्य । असनाम् । च । अभूम । अनांसः । वयम् ।

जाग्रत्स्वप्नः । सम्ऽकल्पः । पापः । यम् । द्विष्मः । तम् । सः । ऋच्छतु ।

यः । नः । द्वेष्टि । तम् । ऋच्छतु ॥ ५ ॥

अद्य अस्मिन् काले अजैष्म । जेतव्यानि सर्वाणि जितवन्तोऽभूम दुःस्वप्नस्य नष्टत्वात् । तदनन्तरम् असनाम् च संभक्तव्यानि च समभजाम । तथा वयम् अनांसः अनपराधाश्च अभूम । जाग्रत्स्वप्नावस्थयोः संबन्धी पापः पापफलरूपः सः संकल्पः दुःस्वप्नाध्यवसायः यं शत्रुं वयं द्विष्मः तम् ऋच्छतु प्राप्नोतु । यः च नः अस्मान् द्वेष्टि तमृच्छतु प्राप्नोतु ॥२२॥

‘ देवाः ’ इति पञ्चर्चं चतुर्दशं सूक्तं निर्ऋतिपुत्रस्य कपोतास्यस्याषं त्रैष्टुभं वैश्वदेवम् । तथा शानुक्रान्तं—‘ देवा निर्ऋतः कपोतः कपोतोपहर्ता प्रायश्चित्तं^२ वैश्वदेवम् ’ इति । कपोतो यदि गृहं प्रविशेत् तदानेन सूक्तेन होतव्यम् । सूच्यते हि—‘ कपोतश्चेदगारमुपहन्यादनुपतेद्वा देवाः कपोत इति प्रस्यूचं जुहुयाजपेद्वा ’ (आश्व. गृ. ३. ७. ७) इति ॥

देवाः कपोत इषितो यदिच्छन्दूतो निर्ऋत्या इदमाजगाम ।

तस्मा अर्चाम कृण्वाम निष्कृतिं शं नो अस्तु द्विपदे शं चतुष्पदे ॥१॥

देवाः । कपोतः । इषितः । यत् । इच्छन् । दूतः । निऽऽकृत्याः । इदम् । आऽजगाम ।

तस्मै । अर्चाम । कृण्वाम । निऽऽकृतिम् । शम् । नः । अस्तु । द्विऽपदे । शम् । चतुऽपदे ॥१॥

हे देवाः इषितः प्राप्तः निर्ऋत्याः पापदेवतायाः दूतः अनुचरः कपोतः यत् बाधनम् इच्छन् अभिलपन् इदम् अस्मदीयं गृहम् आजगाम प्राप्नोतु तस्मै बाधनाय तद्बाधनितृत्वर्यम् अर्चाम । युष्मान् हविषा पूजयाम । ततः निष्कृतिं कपोतप्रवेशजन्यस्य दोषस्य परिहृतिं कृण्वाम । अनेन हविर्दानेन करवाम । अतः नः अस्माकं द्विपदे पुत्राय^३ शं सुखम् अस्तु चतुष्पदे गवाश्चः प्रभृतये च शं सुखमस्तु ॥

शिवः कपोत इषितो नो अस्त्वनागा देवाः शकुनो गृहेषु ।

अग्निर्हि विप्रो जुषतां हविर्नः परि हेतिः पक्षिणी नो वृणक्तु ॥ २ ॥

शिवः । कपोतः । इषितः । नः । अस्तु । अनागाः । देवाः । शकुनः । गृहेषु ।

अग्निः । हि । विप्रः । जुषताम् । हविः । नः । परि । हेतिः । पक्षिणी । नः । वृणक्तु ॥ २ ॥

हे देवाः वनः अस्माकं गृहेषु इषितः गतः कपोताख्यः शकुनः पक्षी शिवः सुखकरः
अनागाः अपापहेतुश्च अस्तु । हि यस्मात् विप्रः मेधावी अग्निः वनः अस्माकं हविः युष्मभ्यं
परिकल्पितं जुषतां जुषते अतो युष्मत्प्रसादान् पक्षिणी पक्षोपेता हेतिः हननहेतुः कपोतः वनः
अस्मान् परि वृणक्तु अस्मान् परित्यजतु । मा बाधतामित्यर्थः ॥

हेतिः पक्षिणी न दभात्यरमानाष्ट्यां पदं कृणुते अग्निधाने ।

शं नो गोभ्यश्च पुरुषेभ्यश्चास्तु मा नो हिंसीद्विह देवाः कपोतः ॥ ३ ॥

हेतिः । पक्षिणी । न । दभाति । अस्मान् । आष्ट्याम् । पदम् । कृणुते । अग्निधाने ।

शम् । नः । गोभ्यः । च । पुरुषेभ्यः । च । अस्तु ।

मा । नः । हिंसीत् । इह । देवाः । कपोतः ॥ ३ ॥

पक्षिणी पक्षोपेता हेतिः हननहेतुः कपोतः अस्मान् वन दभाति न हिनस्तु । आष्ट्यां
व्याप्तायामरण्यान्याम् अग्निधाने अग्निर्निधीयतेऽस्मिन्नित्यग्निसहिते प्रदेशे पदं स्थानं कृणुते
करोति । तत्रैव प्रदेशे निवसत्वित्यर्थः । यद्वा^१ । अश्वत्थस्मिन्नित्याष्टी पचनशाला । तस्याम् । अग्निधाने
यत्र पचनाग्निर्निधीयते तस्मिन् प्रदेशे पदं पादनिधानं^२ कृणुते करोति । तद्धेतुको बाधो नोऽस्माकं न
भवत्वित्यर्थः । अपि च वनः अस्माकं गोभ्यश्च पुरुषेभ्यश्च शं सुखं शंसनीयानां दोषाणां शान्तिर्वा
अस्तु भवतु । हे देवाः इह अस्मिन् गृहे कपोतः वनः अस्मान् मा हिंसीत् । युष्मदनु-
ग्रहात् मा बाधताम् ॥

यदुलूको वदति मोघमेतद्यत्कपोतः पदमग्नौ कृणोति ।

यस्य दूतः प्रहित एष एतत्तस्मै यमाय नमो अस्तु मृत्यवे ॥ ४ ॥

यत् । उलूकः । वदति । मोघम् । एतत् । यत् । कपोतः । पदम् । अग्नौ । कृणोति ।

यस्य । दूतः । प्रहितः । एषः । एतत् । तस्मै । यमार्य । नमः । अस्तु । मृत्यवे ॥ ४ ॥

उलूकः घूकसंज्ञः पक्षी यत् अशोभनं वदति ब्रवीति आत्मीयेन शब्देन सूचयति एतत्
मोघं निष्फलमस्तु । कपोतः च अग्नौ अग्निमति गृहमध्ये यत् पदं कृणोति करोति एतदपि
मोघं निर्वीर्यमस्तु । प्रहितः प्रेषितः एषः कपोतः यस्य स्वामिनः दूतः अनुचरो भवति तस्मै^३
नाम^४ मृत्यवे मारयित्रे यमाय^५ एतत्^६ नमः प्रणामः अस्तु भवतु ॥

१. त-भ- 'यद्वा' नास्ति । २. त-भ-पदा निधानं । ३. त-भ-तस्य । ४. ग२-यमाय । ५. ग-त४.
५- 'यमाय' नास्ति । ६. त१.२.३.६.७.८-भ-एतन्नामकाय; त४.५-एवं ।

ऋचा कपोतं नुदत प्रणोदमिषं मदन्तः परि गां नयध्वम् ।

संयोपयन्तो दुरितानि विश्वा हित्वा न ऊर्जे प्र पतात्पतिष्ठः ॥ ५ ॥

ऋचा । कपोतम् । नुदत । प्रऽनोदम् । इषम् । मदन्तः । परि । गाम् । नयध्वम् ।

सम्ऽयोपयन्तः । दुऽइतानि । विश्वा । हित्वा । नः । ऊर्जम् । प्र । पतात् । पतिष्ठः ॥ ५ ॥

हे देवाः ऋचा मन्त्रेण स्तूयमानाः सन्तो यूयं ऋणोदं प्रकर्षेण नोदनीयं बहिष्कर्तव्यं कपोतं पक्षिणं नुदत अस्माकृहात् प्रेरयत निर्गमयत । तथा मदन्तः अस्माभिर्दत्तहविर्भिर्माद्यन्तः इषम् अन्नं गाम् च परि णयध्वं परितोऽस्मभ्यं प्रापयत । किं कुर्वन्तः । विश्वा विश्वानि सर्वाणि दुरितानि कपोतोपहृतिजन्यानि दोषजातानि संयोपयन्तः अदृश्यानि कुर्वन्तः । अपि च पतिष्ठः अतिशयेन पतिता शीघ्रोत्पातकः कपोतः नः अस्माकम् ऊर्जम् अन्नं हित्वा परित्यज्य प्र पतात् प्रकर्षेण पततु । पक्षाभ्यामुत्पततु ॥ ॥ २३ ॥

‘ऋषभम्’ इति पञ्चर्चं पञ्चदशं सूक्तं वैराजस्य शाकरोस्य वर्षभाख्यस्यार्चं पञ्चमी षडष्टका महापङ्क्तिः^१ । सपत्ननाशनरूपोऽर्थो देवता । तथा चानुक्रान्तम्—‘ऋषभमृषभो वैराजः शाकरो वा सपत्नघ्नमानुष्टुभं महापङ्क्त्यन्तम्’ इति । प्रयाणसमये — जपेत् । सूत्रितं च—‘ऋषभं मा समानानामित्यभिक्रामन्’ (आश्व. गु. २. ६. १३) इति ॥

ऋषभं मा समानानां सपत्नानां विषासहिम् ।

हन्तारं शत्रूणां कृधि विराजं गोपतिं गवाम् ॥ १ ॥

ऋषभम् । मा । समानानाम् । सपत्नानाम् । विऽससहिम् ।

हन्तारम् । शत्रूणाम् । कृधि । विऽराजम् । गोऽपतिम् । गवाम् ॥ १ ॥

हे सपत्ननाशनाभिमानिस्त्रिन्द्र^२ मा मां समानानां सदृशानामरम्कुलीनानां मध्ये ऋषभम् ऋषभवत्प्रशस्नं कृधि कुरु । तथा सपत्नानां शत्रूणां विषासहिं विशेषेणाभिभवितारं कुरु । येऽस्मत्कुल एव जाता अस्माकमेवानिष्टमाचरन्ति ते सपत्नाः । अपि च शत्रूणाम् अन्येषामपि शातयितृणां वैरिणां हन्तारं^४ हिंसितारं कृधि कुरु । तथा विराजं विशेषेण राजमानं गोपतिं गोस्वामिनं च मां कुरु । न केवलमेकस्या एव गोः पतिम् अपि तु सर्वासामित्याह गवाम् इति ॥

अहमस्मि सपत्नहेन्द्रइवारिष्टो अक्षतः ।

अधः सपत्ना मे पदोरिमे सर्वे अभिष्ठिताः ॥ २ ॥

अहम् । अस्मि । सपत्नऽहा । इन्द्रऽइव । अरिष्टः । अक्षतः ।

अधः । सपत्नाः । मे । पदोः । इमे । सर्वे । अभिऽस्थिताः ॥ २ ॥

१. त-भ२.४.८-शीघ्रोत्पादनः; भ१-शीघ्रोत्पादकः । २. भ७-महापङ्क्तिः । शिष्टा अनुष्टुभः ।

३. त१.२.३.६.७.८-भ१.४.७.८-सपत्नाभिमानिस्त्रिन्द्र । ४. ग-त१.२.३.६.७.८-भ४.५-हन्तारं मां; भ२.८-हन्तारं मा ।

वअहं वसपत्नहा सपत्नानां वानूणां हन्ता वअस्मि भवामि । वइन्द्रइव इन्द्रो यथा केनाप्य-
हिंसितो भवति तथाहमपि वअरिष्टः अहिंसितः वअक्षतः अन्नणश्च भवामि । वइमे इत्यमानाः वसर्वे
वसपत्नाः वमे मम वपदोः पादयोः वअधः अधस्तात् वअभिष्टिताः आक्रान्ता भवन्तु ॥

अत्रैव वोऽपि नह्याम्युभे आर्त्नीह्व ज्यया ।

वाचस्पते नि पेधेमान्यथा मदधरं वदान् ॥ ३ ॥

अत्र । एव । वः । अपि । नह्यामि । उमे इति । आर्त्नीह्वेत्यार्त्नीह्व । ज्यया ।

वाचः । पते । नि । सेध । इमान् । यथा । मत् । अधरम् । वदान् ॥ ३ ॥

हे सपत्नाः यत्र देशे यूयं निवसथ वअत्रैव अस्मिन्नेव देशे ववः युष्मान् वअपि वनह्यामि
अपिनह्यान् पाशैर्बन्धान् करोमि वउयया मौःयां वउमे वआर्त्नीह्व । यथा द्वे धनुषः कोटी दृढं बध्येते
तथेत्यर्थः । हे ववाचस्पते वाचः शब्दस्य पालयितर्देव वइमान् सपत्नान् वनि वपेध प्रतिपेध । वयथा
येन प्रकारेण वमत् मत्तः वअधरं निरुद्धतरं ववदान् वदन्ति तथा निरुद्धवाचः कुर्वित्यर्थः ॥

अभिभूरहमागमं विश्वकर्मण धाम्ना ।

आ वञ्चित्तमा वो व्रतमा वोऽहं समितिं ददे ॥ ४ ॥

अभिऽभूः । अहम् । आ । अगमम् । विश्वऽकर्मण । धाम्ना ।

आ । वः । चित्तम् । आ । वः । व्रतम् । आ । वः । अहम् । समऽइतिम् । ददे ॥ ४ ॥

हे सपत्नाः वअभिभूः अभिभवित्वा वअहं वविश्वकर्मण सर्वकर्मक्षमेण वधाम्ना धारकेण तेजसा
बलेन वा सार्धम् वआगमम् आगतवानस्मि । अतः ववः युष्माकं वचित्तं मनः वआ वददे गृह्यामि ।
मनोगतं धैर्यं हरामीत्यर्थः । ववः युष्माकं वव्रतं कर्म चाहम् वआ ददे । ववः युष्मदीयः यः समितिः
संग्रामः तं च वअहम् वआ ददे अपहरामि ॥

योगक्षेमं व आदायहं भूयासमुत्तम आ वो मुर्धानमक्रमीम् ।

अधस्पदान्मु उद्वदत मण्डूकाहवोदुकान्मण्डूका उदकादिव ॥ ५ ॥

योगक्षेमम् । वः । आऽदाय । अहम् । भूयासम् । उत्तमम् । आ । वः । मुर्धानम् । अक्रमीम् ।

अधःऽपदात् । मे । उत् । वदत । मण्डूकाऽइव । उदकात् । मण्डूकाः । उदकात्ऽइव ॥ ५ ॥

हे सपत्नाः ववः युष्माकं वयोगक्षेमम् । अप्राप्तस्य धनस्य प्राप्तियोगः । प्राप्तस्य रक्षणं क्षेमः ।
तदुभयम् वआदाय युष्मत्तो गृहीत्वा वअहम् वउत्तमः श्रेष्ठः वभूयासम् । ततः ववः युष्माकं वमुर्धानं
शिरः वआ वअक्रमीम् आक्रमिषम् । पादेनाधितिष्ठामि ॥ क्रमेर्लुङि अमो मश् (पा. सू. ७.१.४०) ।
' हट ईटि ' (पा. सू. ८. २. २८) इति सिचो लोपः ॥ अनन्तरं वमे मम वअधस्पदात् पादस्या-
धस्ताद्वर्तमाना यूयम् वउद्वदत उच्चैराक्रोशत । वउदकात् वृष्टाज्जलादधःप्रदेशे वर्तमानाः वमण्डूकाइव ।
यथा ते भृशमाक्रोशन्ति तथोद्वदतेत्यर्थः । वमण्डूका वउदकादिव इति पुनरुक्तिरादरार्था ॥ २४ ॥

‘ तुभ्येदम् ’ इति चतुर्कचं षोडशं सूक्तं विश्वामित्रजमदग्न्योरायं जागतमैन्द्रम् । ‘ सोमस्य राज्ञः ’ इत्येवा तृतीया वरुणविधात्रनुमतिधानसोमबृहस्पतीतिलिङ्गोक्तदेवताका । तथा चानुक्रान्तं—
‘ तुभ्येदं चतुष्कं विश्वामित्रजमदग्नी जागतं तृतीया लिङ्गोक्तदेवता वा^१ ’ इति । पक्षे इन्द्र एव देवता अन्ये तु निपातभाज इति वाशब्दस्यार्थः । गतो विनियोगः ॥

तुभ्येदमिन्द्र परि पिच्यते मधु त्वं सुतस्य कलशस्य राजसि ।

त्वं रयिं पुरुवीराम् नस्कृधि त्वं तपः परितप्याजयः स्वः ॥ १ ॥

तुभ्यं । इदम् । इन्द्र । परि । सिच्यते । मधु । त्वम् । सुतस्य । कलशस्य । राजसि ।

त्वम् । रयिम् । पुरुवीराम् । ऊँ इति । नः । कृधि ।

त्वम् । तपः । परितप्य । अजयः । स्वः । परितस्वः ॥ १ ॥

हे इन्द्र इदं मधु सोमलक्षणं तुभ्यं त्वदयं परि पिच्यते आहवनीये प्रक्षिप्यते । त्वम् एव सुतस्य अभिपुत्रस्य कलशस्य द्रोणकलशावस्थितस्य सोमस्य राजसि ईक्षिषे । राजतिरैश्वर्य-
कर्मा । सः त्वं नः अस्माकं पुरुवीरां बहुपुत्रं^२ रयिं धनं कृधि कुह । उशब्दः पूरकः । यद्वा अवधारणे । बहुपुत्रोपेतमेव धनं कुह न केवलमित्यर्थः । तथा त्वं तपः शतपंक्त्याश्वमेधरक्षणं परितप्य अनुष्ठाय स्वः स्वर्गम् अजयः जितवानसि ॥

स्वर्जितं महिं मन्दानमन्धसो हवामहे परि शक्रं सुताँ उप ।

इमं नो यज्ञमिह बोध्या गहि स्पृधो जयन्तं मघवानमीमहे ॥ २ ॥

स्वः जितम् । महिं । मन्दानम् । अन्धसः । हवामहे । परि । शक्रम् । सुतान् । उप ।

इमम् । नः । यज्ञम् । इह । बोधि । आ । गहि । स्पृधः । जयन्तम् । मघवानम् । ईमहे ॥ २ ॥

स्वर्जितम् उक्तप्रकारेण स्वर्गस्य जेतारं महि महान्तम् अन्धसः अज्ञस्य सोमस्य पानेन
मन्दानं मोदमानं हृष्यन्तं शक्रं सर्वकार्येषु शक्तमिन्द्रं सुतानुप अभिपुत्रान् सोमान् प्रति परि
हवामहे । परित आह्वयामहे । हे इन्द्र इत्थमाहूयमानस्त्वं नः अस्माकम् इमं यज्ञम् इह
अस्मिन् देशे बोधि बुध्यस्व । बुद्ध्वा च आ गहि आगच्छ । स्पृधः स्पर्धमानाः शत्रुसेनाः
जयन्तम् अभिभवन्तं मघवानं धनवन्तं त्वाम् ईमहे । अपेक्षितानि धनानि याचामहे ॥

सोमस्य राज्ञो वरुणस्य धर्मेणि बृहस्पतेरनुमत्या उ शर्मेणि ।

तवाहमद्य मघवन्नुपस्तुतौ धातुर्विधातः कलशाँ अभक्षयम् ॥ ३ ॥

सोमस्य । राज्ञः । वरुणस्य । धर्मेणि । बृहस्पतेः । अनुमत्याः । ऊँ इति । शर्मेणि ।

तव । अहम् । अद्य । मघवान् । उपस्तुतौ ।

धातः । विधातरिति विधातः । कलशाँ । अभक्षयम् ॥ ३ ॥

राज्ञः राजमानस्य सोमस्य वरुणस्य च^३ संबन्धिनि^३ धर्मेणि^४ धारके यज्ञे वर्तमानस्तथा
बृहस्पतेरनुमत्याः संबन्धिनि शर्मेणि शरणे यज्ञगृहे वर्तमानः अहं हे मघवन् इन्द्र तव उप-

१. अनु.—‘वा’ नास्ति । २. त-भ-मु-बहुपुत्रा । ३. त१.२.३.६.७.८-भ-मु-तत्संबन्धिनि । ४. त१.
२.३.६.७.८-भ-४.५. ८-मु-कर्मणि ।

स्तुतौ स्तोत्रे ^१अद्य इदानीं प्रवृत्तोऽस्मि । हे ^२धातः हे एतत्संज्ञक देव हे ^३विधातः एतत्संज्ञक देव
युवाभ्यामनुज्ञातः ^४कलशान् कलशस्थान् हुतशिष्टान् सोमान् ^५अभक्ष्यं भक्षितवानस्मि ॥

प्रसृतो भक्षमकरं चरावपि स्तोमं चेमं प्रथमः सुरिरुन्मृजे ।

सुते सातेन यद्यागमं वां प्रति विश्वामित्रजमदग्री दमे ॥ ४ ॥

प्रऽसूतः । भक्षम् । अकरम् । चरौ । अपि । स्तोमम् । च । इमम् । प्रथमः । सुरिः । उत् । मृजे ।
सुते । सातेन । यदि । आ । अगमम् । वाम् । प्रति । विश्वामित्रजमदग्री इति । दमे ॥ ४ ॥

हे इन्द्र ^१प्रसूतः त्वया प्रेरितोऽहं ^२चरौ चरणीये चरुणा वा युक्ते यजे ^३भक्षम् ^४अपि भक्षणीयं
चर्वादि हविश्च ^५अकरं त्वदर्थमकार्षम् । ^६प्रथमः मुख्यः ^७सुरिः स्तोताहम् ^८इमं ^९स्तामं स्तोत्रं ^{१०}च
त्वदर्थम् ^{११}उन्मृजे उन्मार्जिम संस्करोमि । उच्चारयामीत्यर्थः । इदानीमिन्द्रः अन्तरात्मरूपः सन्
सूक्तस्य द्रष्टारावृषी संबोध्य ब्रूते । हे विश्वामित्रजमदग्री ^{१२}वां युवां ^{१३}प्रति ^{१४}दमे यज्ञगृहे ^{१५}सुते
अभिषुते सोमे सति ^{१६}सातेन संभक्तव्येन धनेन सार्धं ^{१७}यदि यदा यस्मिन् कालेऽहम् ^{१८}आगमम्
आगच्छामि तदा युवां स्तोत्रं कुरुतमित्यर्थः ॥ २५ ॥

‘वातस्य’ इति चतुर्लक्षं सप्तदशं सूक्तं वातगोत्रस्यानिलाख्यस्यापि त्रैष्टुभं वायुदेवताकम् ।
तथा चानुक्रान्तं—‘वातस्यानिलो वातायनो वायव्यम्’ इति । गतो विनियोगः ॥

वार्तस्य नु महिमानं रथस्य रुजन्नेति स्तनयन्नस्य घोषः ।

दिविस्पृग्यात्यरुणानि कृण्वन्नुतो एति पृथिव्या रेणुमस्यन् ॥ १ ॥

वार्तस्य । नु । महिमानम् । रथस्य । रुजन् । एति । स्तनयन् । अस्य । घोषः ।
दिविस्पृक् । याति । अरुणानि । कृण्वन् । उतो इति । एति । पृथिव्या । रेणुम् । अस्यन् ॥ १ ॥

^१वातस्य वायोः ^२रथस्य रंहणशीलस्य ^३महिमानं माहात्म्यं ^४नु क्षिप्रं प्रव्रवीमि । ^५अस्य
वायोः ^६घोषः शब्दः ^७स्तनयन् गिरिगह्वरादिषु विविधं शब्दमुत्पादयन् ^८रुजन् सर्वं स्थावरजङ्गम-
जातं भजन् ^९एति गच्छति । स च वायुः ^{१०}दिविस्पृक् दिवमाकाशं स्पृशन् व्याप्नुवन् ^{११}अरुणानि
अरुणवर्णानि विकृतरूपाणि दिगन्तराणि ^{१२}कृण्वन् कुर्वन् ^{१३}याति प्राप्नोति । ^{१४}उतो अपि च ^{१५}पृथिव्या
भूमेः ^{१६}रेणुं पांसुम् ^{१७}अस्यन् गृहीत्वा सर्वत्र विक्षिपन् ^{१८}एति गच्छति । अत एव अरुणानि
कृण्वन् इत्युक्तम् ॥

सं प्रेरते अनु वार्तस्य विष्टा ऐनं गच्छन्ति समनं न योषाः ।

• ताभिः सयुक्सरथं देव ईयतेऽस्य विश्वस्य भुवनस्य राजा ॥ २ ॥

सम् । प्र । ईरते । अनु । वार्तस्य । विऽस्थाः । आ । एनम् । गच्छन्ति । समनम् । न । योषाः ।
ताभिः । सऽयुक् । सऽरथम् । देवः । ईयते । अस्य । विश्वस्य । भुवनस्य । राजा ॥ २ ॥

^१विष्टाः विशेषेणावस्थिताः पर्वताद्याः ^२वातस्य वायोरनुगुणं ^३सं ^४प्रेरते संप्रगच्छन्ति ।
यदभिमुखो वायुर्वर्तते तदभिमुखाः प्रकम्पन्त इत्यर्थः । ^५समनं ^६न संप्राममिव ^७एते वायुं ^८योषाः
अश्वयोषितो वडवाः ^९आ ^{१०}गच्छन्ति । ^{११}ताभिः वडवाभिः ^{१२}स्वयुक् स्वयमेव युज्यमानं ^{१३}सरथं समान-

मेकं रथमारुह्य ऽदेवः दीप्यमानः वायुः ऽईयते गच्छति । ' ईङ् गतो ' । ऽअस्य ऽविशस्य सर्वस्य
 ऽभुवनस्य द्वितीयविकारभाजो भूतजातस्य ऽराजा स्वामी भवति । यद्वा । समनंष्टं पुरुषं योषाः
 कामिन्य इव एवं वायुं तरुगुल्मादिरूपाः स्त्रियोऽभिगच्छन्ति । ताभिः सरथं सहरथं देव ईयत इति ॥

अन्तरिक्षे पृथिभिरीयमानो न नि विशते कतमच्चनाहः ।

अपां सखा प्रथमजा ऋतावा कं स्विजातः कुत आ बभूव ॥ ३ ॥

अन्तरिक्षे । पृथिऽभिः । ईयमानः । न । नि । विशते । कतमत् । चन । अहरिति ।

अपाम् । सखा । प्रथमजाः । ऋतऽवा । कं । स्वित् । जातः । कुतः । आ । बभूव ॥ ३ ॥

५ अन्तरिक्षे नभसि विद्यमानैः ५ पृथिभिः मार्गैः ५ ईयमानः गच्छन् वायुः ५ कतमच्चनाहः एक-
 मपि दिनं ५ न ५ नि ५ विशते नोपविशति । किंतु सर्वदैव गच्छति । ' नेविशः ' (पा. सू. १.३.१७)
 इत्यात्मनेपदम् । अपि च ५ अपाम् उदकानां ५ सखा । ' वायुर्वै वृष्ट्या ईशे ' (तै. सं. २.४.९.१)
 इति श्रुतेः । ५ प्रथमजाः सर्वेभ्यः प्राणिभ्यः पूर्वोत्पन्न एव ५ ऋतावा सत्यवान् यज्ञवान् वा एवंभूतो वायुः
 ५ कं स्विन् कुत्र खलु देशे ५ जातः उत्पन्नः ५ कुतः कस्माच्च देशान्निष्क्रम्य ५ आ ५ बभूव इदं सर्वं
 जगद्गत्याप्नोत् । सर्वदा सर्वत्र वर्तमानत्वादस्योत्पत्तिव्याप्तिप्रकारश्च न केनापि ज्ञानुं शक्यत इत्यर्थः ॥

आत्मा देवानां भुवनस्य गर्भो यथावशं चरति देव एषः ।

घोषा इदस्य शृण्वरे न रूपं तस्मै वाताय हविषा विधेम ॥ ४ ॥

आत्मा । देवानाम् । भुवनस्य । गर्भः । यथाऽवशम् । चरति । देवः । एषः ।

घोषाः । इत् । अस्य । शृण्वरे । न । रूपम् । तस्मै । वाताय । हविषा । विधेम ॥ ४ ॥

अयं वायुः ५ देवानाम् इन्द्रादीनामपि ५ आत्मा जीवरूपेण तेष्ववस्थानात् ५ भुवनस्य अपि
 भूतजातस्य ५ गर्भः गर्भेवत्प्राणरूपेणान्तर्भवमानः ५ एषः ईदृशः ५ देवः ५ यथावशं यथाकामं यथेच्छं
 ५ चरति वर्तते । अनिवारितगतिः सन् क्वचिच्छीघ्रं गच्छति क्वचिच्छनैर्गच्छति कुतश्चिच्छरीराणि प्रकामति
 अन्यच्च शरीरं प्रविशतीत्येवं यथेच्छं वर्तत इत्यर्थः । ५ अस्य वायोरागच्छतः ५ घोषा ५ इत् शब्दा एव
 ५ शृण्वरे श्रूयन्ते । ५ रूपं स्वरूपं तु ५ न दृश्यते नीरूपत्वात् । अदृग्विषयत्वेन शब्देनैवानुमीयत
 इत्यर्थः । ५ तस्मै ५ वाताय वायवे ५ हविषा चरुपुरोडाशादिलक्षणेन ५ विधेम परिचरेम ॥ ॥ २६ ॥

' मयोभूः ' इति चतुर्कचमष्टादशं सूक्तं कक्षीवद्भोत्रस्य शबरस्यापि त्रैष्टुभं गोदेवत्यम् ।
 अनुक्रान्ते च—' मयोभूः शबरः काक्षीवतो गव्यम् ' इति । घासाय वनं प्रतिष्ठमाना गा आदितो
 द्वाभ्यामभिमन्त्रणीयाः । सूत्रितं च—' गाः प्रतिष्ठमाना अनुमन्त्रयेत मयोभूवांतो अभि वात्सा
 इति द्वाभ्याम् ' (आश्व. गृ. २. १०. ५) इति ॥

मयोभूर्वातो अभि वात्सा ऊर्जस्वतीरोषधीरा रिशन्ताम् ।

पीवस्वतीर्जीवधन्याः पिबन्त्ववसाय पद्वतै रुद्र मृळ ॥ १ ॥

मयऽभूः । वातः । अभि । वात् । उसाः । ऊर्जस्वतीः । ओषधीः । आ । रिशन्ताम् ।

पीवस्वतीः । जीवऽधन्याः । पिबन्तु । अवसाय । पद्वतै । रुद्र । मृळ ॥ १ ॥

ववातः वायुः वमयोभूः सुखस्य भावयिता सन् वउत्ताः गाः वअभि ववातु अभिगच्छतु ।
ताश्च गावः वऊर्जस्वतीः रसवतीः वओषधीः बलवन्ति^१ तृणानि वआ वरिशन्ताम् अभितः स्वादयन्तु ।
तथा वपीवस्वतीः प्रवृद्धाः वजीवधन्याः जीवानां प्रीणयित्रीरपश्च वपिबन्तु । हे वरुद्र ज्वरादिरोगस्य
प्रेक्षणेन संहर्तर्देव वपद्मते पादयुक्ताय अवसाय अज्ञाय गोरूपाय वमृळ उपदयां कुरु । मा
बाधस्वेत्यर्थः ॥

याः सरूपा विरूपा एकरूपा यासांमधिरिष्ट्या नामानि वेद ।

या अङ्गिरसस्तपसेह चक्रुस्ताभ्यः पर्जन्य महि शर्म यच्छ ॥ २ ॥

याः । सऽरूपाः । विऽरूपाः । एकऽरूपाः । यासांम् । अङ्गिरः । इष्ट्या । नामानि । वेद ।

याः । अङ्गिरसः । तपसा । इह । चक्रुः । ताभ्यः । पर्जन्य । महि । शर्म । यच्छ ॥ २ ॥

वयाः गावः वसरूपाः समानरूपा याश्च विरूपाः विभिन्नरूपा याश्च^२ वएकरूपाः एकेनैव
वर्णेनोपेताः^३ वयासां च गवां वनामानि ईडे रन्तेऽदिन इत्यादीनि वइष्ट्या यागेन हेतुना वअभिः
ववेद जानाति वयाः च गाः वअङ्गिरसः रूपयः वतपसा पशुप्राप्तिसाधनेन चित्रायागादिलक्षणेन
वइह अस्मिहोके वचक्रुः कृतवन्तः वताभ्यः सर्वाभ्यो गोभ्यो हे वपर्जन्य वमहि महत् वशर्म सुखं
वयच्छ प्रदेहि ॥

‘ या देवेषु ’ इति द्वाभ्यां सायं गृहमागच्छन्तीर्गा अनुमन्त्रयेत्^४ । सूच्यते हि—‘ या देवेषु
तन्वमैरयन्तेति च मूक्तशेषम् । आगावीयमेके ’ (आश्व. गृ. २. १०. ६-७) इति ॥

या देवेषु तन्वमैरयन्त यासां सोमो विश्वा रूपाणि वेद ।

ता अस्मभ्यं पर्यसा पिन्वमानाः प्रजावतीरिन्द्र गोष्ठे रिरिहि ॥ ३ ॥

याः । देवेषु । तन्वम् । ऐरयन्त । यासांम् । सोमः । विश्वा । रूपाणि । वेद ।

ताः । अस्मभ्यम् । पर्यसा । पिन्वमानाः । प्रजाऽवतीः । इन्द्र । गोऽस्थे । रिरिहि ॥ ३ ॥

वयाः गावः वदेवेषु यष्ट्येषु वतन्वम् आत्मीयं शरीरम् वऐरयन्त हवीरूपेण प्रेरयन्ति वयासां
च गवां वविश्वा सर्वाणि वरूपाणि रूप्यमाणानि क्षीरादीनि श्रयणद्रव्याणि वसोमः ववेद जानाति
वअस्मभ्यम् अस्मदर्थं वपर्यसा क्षीरेण वपिन्वमानाः वर्धमाना अत एव वप्रजावतीः प्रजाभिर्वरसै-
रुपेताः वताः गाः हे वइन्द्र वगोष्ठे अस्मदीये^५ वरिरिहि गमय ॥ ‘ री गतिरेषणयोः ’ । छान्दसो
विकरणस्य श्रुतः ॥

प्रजापतिर्मह्यमेता रराणो विश्वैर्देवैः पितृभिः संविदानः ।

शिवाः सतीरुप नो गोष्ठमाकृस्तासां वयं प्रजया सं सदेम ॥ ४ ॥

प्रजाऽपतिः । मह्यम् । एताः । रराणः । विश्वैः । देवैः । पितृऽभिः । सम्ऽविदानः ।

शिवाः । सतीः । उप । नः । गोऽस्थम् । आ । अकरित्यक्रः ।

तासांम् । वयम् । प्रऽजया । सम् । सदेम ॥ ४ ॥

१. त-भ-‘ बलवन्ति ’ नास्ति । २. त१.२.३.६.७.८-भ-एकेनैव रूपेणोपेताः; त४.५-अनेक-
रूपेणोपेताः । ३. त१.२.३.६.७.८-भ-मु-अनुमन्त्रयितव्याः; त४.५-अनुमन्त्रयीत । ४. त४.५-भ२-
अस्मदीये व्रजे ।

१प्रजापतिः विधाता १मह्यं स्तोत्रे १एताः गाः १रराणः प्रयच्छन् ॥ रातेर्ष्यययेन शानम् ।
छान्दसः शपः श्लुः । 'अभ्यस्तानामादिः' इत्याद्युदात्तत्वम् ॥ १विधैः सर्वैः १देवैः १पितृभिः च
१संविदानः ऐकमत्यं गतः सन् १शिवाः १सतीः कल्याणीभैवस्तीगाः १नः अस्माकं १गोष्ठं व्रजम्
१उप गोष्ठसमीपे १अकः करोतु । १तासां गवां १प्रजया संतानेन १वयं १सं १सदेम संगच्छेमहि ॥
सदेराशिपि लिङि लिङ्याशिप्यङ् ॥ ॥ २७ ॥

'विभ्राट्' इति चतुर्लक्षमेकोनविंश सूक्तं सूर्यपुत्रस्य विभ्राट्संहकस्याषं सूर्यदेवत्वम् । आदौ
तिस्त्रो जगत्यः । द्वयष्टकद्विद्वादशकवत्यास्तारपङ्क्तिश्चतुर्थी । तथा चानुक्रान्तं—'विभ्राड्विभ्राट्
सौर्यैः सौर्यं जागतमास्तारपङ्क्त्यन्तम्' इति । विपुवति निष्केवल्य आद्यस्त्वचः स्तोत्रियः । सूत्रितं
च—'विभ्राड्वृहत्पिबतु सोम्यं मधु नमो मित्रस्य वरुणस्य चक्षस इति स्तोत्रियानुरूपौ' (आश्व.
श्री. ८. ६) इति । वाजपेयेऽतिरिक्तोक्तस्य विभ्राडित्येषा शस्त्रे याज्या । सूत्र्यते हि—'विभ्राड्-
वृहत्पिबतु सोम्यं मध्विति याज्या तस्य गवां शतानाम्' (आश्व. श्री. ९. ९) इति ॥

विभ्राड् बृहत्पिबतु सोम्यं मध्वायुर्दधंघ्नपतावर्विहुतम् ।

वातज्जतो यो अभिरक्षति त्मना प्रजाः पुपोष पुरुषा वि राजति ॥ १ ॥

विभ्राट् । बृहत् । पिबन्तु । सोम्यम् । मधु । आयुः । दधत् । यज्ञस्पतौ । अर्विहुतम् ।
वातज्जतः । यः । अभिरक्षति । त्मना । प्रजाः । पुपोष । पुरुषा । वि । राजति ॥ १ ॥

१विभ्राट् विभ्राजमानो विशेषेण दीप्यमानः सूर्यः १वृहत् महत् परिवृढं १सोम्यं सोममयं
१मधु १पिबतु । किं कुर्वन् । १यज्ञपतौ यजमाने १अविहुतम् अकुटिलम् १आयुः १दधत् कुर्वन् । १यः
सूर्यः १वातज्जतः वातेन महावायुना प्रेर्यमाणः सन् १त्मना आत्मना स्वयमेव १अभिरक्षति सर्वं
जगदभिपश्यन् पालयति । राशिचक्रस्य वायुप्रेर्यत्वात् सूर्यस्यापि तत्प्रेर्यत्वम् । स सूर्यः १प्रजाः
१पुपोष वृष्ट्यादिप्रदानेन पोषयति १पुरुषा बहुधा १वि १राजति विशेषेण दीप्यते च ॥

विभ्राड् बृहत्सुभृतं वाजसातमं धर्मन् दिवो धरुणे सत्यमर्पितम् ।

अमित्रहा वृत्रहा दस्युहंतं ज्योतिर्जज्ञे असुरहा सपत्नहा ॥ २ ॥

विभ्राट् । बृहत् । सुभृतम् । वाजसातमम् । धर्मन् । दिवः । धरुणे । सत्यम् । अर्पितम् ।
अमित्रहा । वृत्रहा । दस्युहंतम् । ज्योतिः । जज्ञे । असुरहा । सपत्नहा ॥ २ ॥

१विभ्राट् विभ्राजमानं १वृहत् प्रौढं १सुभृतं सुपष्टं १वाजसातमं वाजस्यान्नस्य बलस्य वा
दातृत्वं १धर्मन् धर्मणि वायुना धारयितव्ये १दिवः द्योलोकस्य १धरुणे धारके सूर्यमण्डले १अर्पितं
निक्षिप्तं १सत्यम् अविनश्वरम् १अमित्रहा अमित्राणामप्रियाणां हन्तु १वृत्रहा वृत्राणामावृण्वतां हन्तु
१दस्युहंतं दस्यूनामुपक्षयितृणां हन्तृत्वम् १असुरहा असुराणां क्षेप्तृणां घातकं १सपत्नहा
सपत्नानां सहजशत्रूणामपि घातकमीदृग्भूतं १ज्योतिः सौरं तेजः १जज्ञे प्रादुर्भवति ॥

इदं श्रेष्ठं ज्योतिषां ज्योतिरुत्तमं विश्वजिद्धं न जिदुच्यते बृहत् ।

विश्वभ्राड् भ्राजो महि सूर्यो दश उरु पप्रथे सह ओजो अच्युतम् ॥ ३ ॥

इदम् । श्रेष्ठम् । ज्योतिषाम् । ज्योतिः । उत्तमम् । विश्वजित् । धनजित् । उच्यते । बृहत् । विश्वभ्राट् । भ्राजः । महि । सूर्यः । दृशे । उरु । प्रथे । सहः । ओजः । अच्युतम् ॥ ३ ॥

वृद्धं सौरं तेजः । श्रेष्ठं प्रशस्यतमं । ज्योतिषाम् अन्येषां ग्रहनक्षत्रादीनामपि । ज्योतिः प्रकाश-
कमत एव । उत्तमम् उत्कृष्टं । विश्वजित् विश्वस्य सर्वस्य जेतुं । धनजित् धनस्य च जेतुं । बृहत्
प्रभूतम् । उच्यते । एवंगुणविशिष्टमिति सर्वैरभिधीयते । अपि च । विश्वभ्राट् विश्वस्य प्रकाशयिता
भ्राजः । भ्राजमानः । महि महान् । सूर्यः । दृशे दर्शनाय । उरु विस्तीर्णं । सहः तमसोऽभिभवितुं
अच्युतं च्युतिरहितमविनाशम् । ओजः तेजोरूपं बलं । प्रथे विस्तारयति ॥

विभ्राजञ्ज्योतिषा स्वर्गच्छो रोचनं दिवः ।

येनेमा विश्वा भुवर्नान्याभृता विश्वकर्मणा विश्वदेव्यावता ॥ ४ ॥

विभ्राजन् । ज्योतिषा । स्वः । अगच्छः । रोचनम् । दिवः ।

येन । इमा । विश्वा । भुवर्नानि । आभृता । विश्वकर्मणा । विश्वदेव्यऽवता ॥ ४ ॥

हे सूर्य । ज्योतिषा तेजसा । स्वः सर्वं जगत् । विभ्राजन् विभ्राजयन् । दिवः संबन्धि । रोचनं
रोचमानं स्थानम् । अगच्छः प्राप्नोः । विश्वकर्मणा सर्वव्यापारहेतुना । विश्वदेव्यावता । विश्वेषां
देवानां हितो यागादिविश्वदेव्यः । तद्वता । येन संरेण तेजसा । इमा इमानि परिदृश्यमानानि । विश्वा
सर्वाणि । भुवर्नानि उदकानि भौमानि । आभृता घर्मकाल आभृतानि भवन्ति । यद्वा । सर्वाणि
भूतजातान्याभृता समन्ताद्भूतानि पोषितानि भवन्ति । तेन ज्योतिषा इत्यन्वयः ॥ ॥ २८ ॥

‘त्वं त्यम्’ इति चतुर्कचं विशं सूक्तं भृगुपुत्रस्येदस्यापि गायत्रमैन्द्रम् । अनुक्रान्तं च—
‘त्वं त्यमिदो भार्गवो गायत्रम्’ इति । गतो विनियोगः ॥

त्वं त्यमिदतो रथमिन्द्र प्रावः सुतावतः । अशृणोः सोमिनो हवम् ॥ १ ॥

त्वम् । त्यम् । इदतः । रथम् । इन्द्र । प्र । आवः । सुतऽवतः । अशृणोः । सोमिनः । हवम् ॥ १ ॥

हे इन्द्र । सुतावतः^१ सुतेनाभिपुतेन सोमेन युक्तस्य । इदतः इदस्य । ‘सुपां सुलुक्’ इति
इसस्तसु । एतत्संज्ञस्यर्षेः । त्यं तं प्रसिद्धं । रथं । प्रावः प्रारक्षः । सोमिनः सोमयुक्तस्य मम । हवम्
आह्वानम् । अशृणोः शृणु ॥

त्वं मुखस्य दोधतः शिरोऽव त्वचो भरः । अगच्छः सोमिनो गृहम् ॥ २ ॥

त्वम् । मुखस्य । दोधतः । शिरः । अव । त्वचः । भरः । अगच्छः । सोमिनः । गृहम् ॥ २ ॥

हे इन्द्र । त्वं । मुखस्य यज्ञस्य । दोधतः कम्पमानस्य देवेभ्यः पलायमानस्य । शिरः प्रवर्ग्य-
रूपं । त्वचः त्वगुपलक्षिताच्छरीरात् । अव । भरः । अवयुत्य पृथक्कृत्य हतवानसि । देवेभ्यो निष्का-
न्तस्य पुरुषाकारस्य धन्विनो यज्ञस्य शिर इन्द्रो वन्निरूपेण ज्याघातनद्वारा पुरा चिच्छेद । तदभि-
प्रायेणेदमुक्तम् । श्रूयते हि—‘तस्येन्द्रो वन्निरूपेण धनुर्ज्यामच्छिनदुदस्य त्वेव धनुराग्निः शिर
उत्पिपेय स प्रवर्ग्योऽभवत्’ (तै. आ. १. ५. २) इति । स त्वं । सोमिनः सोमवतो मम । गृहम्
अगच्छः आगच्छ ॥

त्वं त्यमिन्द्र मर्त्यमास्त्रबुधाय वेन्यम् । मुहुः श्रथा मनस्यवे ॥ ३ ॥

त्वम् । त्यम् । इन्द्र । मर्त्यम् । आस्त्रबुधाय । वेन्यम् । मुहुः । श्रथाः । मनस्यवे ॥ ३ ॥

हे ऽइन्द्र ऽत्वं ऽत्यं तं ऽमर्त्यं मनुष्यं ऽवेन्यं वेनस्य पुत्रं पृथुम् ऽआस्त्रबुधनाय । अस्त्रबुधो नाम कश्चिद् । तस्य पुत्राय ऽमनस्यवे मननीयं स्तोत्रमिच्छते ऽमुहुः शश्वत् ऽश्रथाः अहिंसीः^१ । वशमनय^२ इत्यर्थः ॥

त्वं त्यमिन्द्र सूर्यं पश्चा सन्तं पुरस्कृधि । देवानां चित्तिरो वशम् ॥ ४ ॥

त्वम् । त्यम् । इन्द्र । सूर्यम् । पश्चा । सन्तम् । पुरः । कृधि । देवानाम् । चित् । तिरः । वशम् ॥ ४ ॥

हे ऽइन्द्र ऽत्वं ऽत्यं^३ ऽसूर्यं सायंसमये ऽपश्चा पश्चात् ऽसन्तं भवन्तं ऽपुरः परेद्युः प्रातःकाले पुरस्तात् ऽकृधि करोषि । लकारव्यत्ययः । कीदृशम् । ऽदेवानां ऽचित् देवानामपि ऽतिरः तिरोहितं नैरपि क गत इति दुर्विज्ञानं ऽवशं कान्तम् ॥ ॥ २९ ॥

‘आ याहि’ इति चतुर्ऋचमेकविंशं सूक्तमाङ्गिरसस्य संवत्स्यार्पमुपोदेवताकम् । चतस्रोऽपि विंशतिका द्विपदा विराजः । तथा चानुक्रान्तम्—‘आ याहि संवत् उपस्यं द्वैपदम्’ इति । प्रथमे छन्दोमे वैश्वदेवसूक्तात्पूर्वमिदं सूक्तम् । सूत्रितं च—‘आ याहि वनसेमा नु कं बभुरेक इति द्विपदा-सूक्तानि’ (आश्व. श्रौ. ८. ७) इति । महाव्रतेऽपि निष्केवल्य एतत् । तथैव पञ्चमारण्यके सूत्रितम्—‘आ याहि वनसा सहेति नव समान्नाताः’ (ऐ. आ. ५. २. २) इति ॥

आ याहि वनसा मुह गावः सचन्त वर्तन्ति यदूधभिः ॥ १ ॥

आ । याहि । वनसा । मुह । गावः । सचन्त । वर्तन्ति । यत् । ऊधभिः ॥ १ ॥

हे उपः ऽवनसा वननीयेन तेजसा धनेन वा सार्धम् ऽआ ऽयाहि आगच्छ । ऽगावः उपगो वाहनभृताः ऽवर्तन्ति रथे ऽसचन्त सेवन्ते । अतस्तेन रथेनायाहीत्यर्थः । ऽयत् या गावः ऽऊधभिः उपलक्षिताः प्रभृताः । पीना इत्यर्थः । ता गाव इति संबन्धः ॥

आ याहि वस्व्या धिया मंहिष्ठो जारयन्मग्नः सुदानुभिः ॥ २ ॥

आ । याहि । वस्व्या । धिया । मंहिष्ठः । जारयन्मग्नः । सुदानुभिः ॥ २ ॥

हे उपः ऽवस्व्या प्रशस्तया ऽधिया अनुग्रहबुद्ध्या कर्मणा स्तुत्या वा सार्धम् ऽआ ऽयाहि आगच्छ । स चोपःकालः ऽसुदानुभिः शोभनदानैर्गान्धभिः पुरुषैः ऽमंहिष्ठः धनानां दानृतमः अत एव ऽजारयन्मग्नः समापयद्यज्ञं भवति ॥

पितृभृतो न तन्तुमित्सुदानवः प्रति दध्मो यजामसि ॥ ३ ॥

पितृऽमृतः । न । तन्तुम् । इत् । सुदानवः । प्रति । दध्मः । यजामसि ॥ ३ ॥

पितृभृतो ऽन अन्नस्य भर्तार इव ऽसुदानवः शोभनदाना वयं ऽतन्तुमित् तन्तुं^४ विस्तीर्णमेव^५ ऽप्रति ऽदध्मः । उपमं प्रयुपायनरूपेण धारयामः । तेन च यजेन तामुपसं ऽयजामसि ॥

१. त-भ-अहिंसीत् । २. त१.२.३.६.८-भ२-वशमानय । ३. त७-त्यं तं । ४. गन्त-भ१.४. ८-ततं; भ२-तं तं । ५. ग-विस्तीर्णं यज्ञमेव ।

दशमेऽहनि प्रातरनुवाक उपस्थे कर्तौ 'उपो भद्रेभिः' इत्यस्याः स्थाने 'उषा अप स्वसुः' इत्येषा^१। सूत्रितं च—'उषा अप स्वसुस्तम इति' पच्छो द्विपदां त्रिरूपस्थे' (आश्व. श्रौ. ८. १२) इति ॥

उषा अप स्वसुस्तमः सं वर्तयति वर्तनि सुजातता ॥ ४ ॥

उषाः । अप । स्वसुः । तमः । सम् । वर्तयति । वर्तनिम् । सुजातता ॥ ४ ॥

इयम् उषाः स्वसुः भगिन्या रात्रेः संबन्धि तमः अन्धकारम् अप सं वर्तयति । आत्मीयेन तेजसापगमयति । सुजातता सुजातत्वमात्मनः सुप्रजातत्वं च वर्तनि स्थं प्रापयति ॥ ३० ॥

'आ त्वा' इति षड्वचं द्वाविंशं सूक्तमाङ्गिरसस्य ध्रुवस्यार्पमानुष्टुभम् । अभिषिक्तस्य राज्ञः स्तुतिरूपोऽर्थो देवता । तथा चानुक्रान्तम्—'आ त्वा षड् ध्रुवो राज्ञः स्तुतिस्वानुष्टुभं तु' इति । राज्ञो युद्धाय संनहनेऽनेन सूक्तेनाभिमन्त्रणं पुरोधसा कर्तव्यम् । सूत्रितं च—'आ त्वाहार्पमन्तरे-धीति पश्चाद्रथस्यावस्थाय' (आश्व. गृ. ३. १२. २) इति ॥

आ त्वाहार्पमन्तरेधि ध्रुवस्तिष्ठार्विचाचलिः

विशस्त्वा सर्वा वाञ्छन्तु मा त्वद्राष्ट्रमधि भ्रशत् ॥ १ ॥

आ । त्वा । अहार्पम् । अन्तः । एधि । ध्रुवः । तिष्ठ । अर्विऽचाचलिः ।

विशः । त्वा । सर्वाः । वाञ्छन्तु । मा । त्वत् । राष्ट्रम् । अधि । भ्रशत् ॥ १ ॥

हे राजन् त्वा त्वाम् आ अहार्पम् अस्मद्राष्ट्रस्य स्वामित्वेनानैषम् । स त्वम् अन्तः अस्मासु मध्ये एधि स्वामी भव । ध्रुवः नित्यः सन् अविचाचलिः अतिशयेन चलनरहित^२ एव^३ सन् तिष्ठ राष्ट्रमधितिष्ठ । सर्वाः च विशः प्रजाः त्वा त्वां वाञ्छन्तु । अयमेव अस्माकं^४ राजास्त्विति कामयन्तु । 'वालि इच्छायाम्' । त्वत् त्वत्तः सकाशात् राष्ट्रे राज्यं मा अधि भ्रशत् मा भ्रश्यतु । मा वियुक्तं भवतु । 'अन्शु अधःपतने' ॥

इहैवैधि माप च्योष्टाः पर्वतइवार्विचाचलिः ।

इन्द्रइवेह ध्रुवस्तिष्ठेह राष्ट्रमु धारय ॥ २ ॥

इह । एव । एधि । मा । अप । च्योष्टाः । पर्वतः इव । अर्विऽचाचलिः ।

इन्द्रः इव । इह । ध्रुवः । तिष्ठ । इह । राष्ट्रम् । ऊँ इति । धारय ॥ २ ॥

हे राजन् इह अस्मिन् एव राज्ये^५ एधि स्वामित्वेन सर्वदा वर्तमानो भव । माप च्योष्टाः अपच्युतो मा भूः । मापगमः^१ । पर्वतइव यथा पर्वतो नैश्चल्येनावतिष्ठते एवम् अविचाचलिः चलनरहितो भव । इन्द्रइव यथा स्वर्गे इन्द्रः एवम् इह लोके त्वं ध्रुवस्तिष्ठ स्थिरो भव । राष्ट्रमु राष्ट्रं च इह लोके धारय । स्वे स्वे कर्मण्यवस्थापय ॥

१. त१.२.३.६.७.८-भ१.४.५.८-इति । २. ग-त१.२.३.६.७.८-म-चलनरहितश्च । ३. ग२-सर्वथास्माकं; त१.२.३.६.७.८-भ१.२.४.५.८-सर्वास्माकं । ४. म७-राष्ट्रे । ५. त-भ१.२.४.८-मापगमयः ।

इममिन्द्रो अदीधरद् ध्रुवं ध्रुवेण हविषा ।

तस्मै सोमो अधि ब्रवत्तस्मा उ ब्रह्मणस्पतिः ॥ ३ ॥

इमम् । इन्द्रः । अदीधरत् । ध्रुवम् । ध्रुवेण । हविषा ।

तस्मै । सोमः । अधि । ब्रवत् । तस्मै । ॐ इति । ब्रह्मणः । पतिः ॥ ३ ॥

१इमम् अभिपिक्तं १ध्रुवेण स्थिरेण १हविषा तर्प्यमाणः १इन्द्रः १ध्रुवं स्थिरम् १अदीधरत् धारयतु । १सोमः च १तस्मै राज्ञे १अधि १ब्रवत् अधिववीतु । मदीयोऽयमिति पक्षपातवचनं करोतु । १तस्मा १उ तस्मा एव १ब्रह्मणस्पतिः मन्त्रस्य पालको देवश्चाधिववीतु ॥

ध्रुवा द्यौर्ध्रुवा पृथिवी ध्रुवामः पर्वता इमे ।

ध्रुवं विश्वमिदं जगद् ध्रुवो राजा विशामयम् ॥ ४ ॥

ध्रुवा । द्यौः । ध्रुवा । पृथिवी । ध्रुवासः । पर्वताः । इमे ।

ध्रुवम् । विश्वम् । इदम् । जगत् । ध्रुवः । राजा । विशाम् । अयम् ॥ ४ ॥

१द्यौः १ध्रुवा स्थिरा भवति । १पृथिवी च १ध्रुवा स्थिरा भवति । १इमे दृश्यमानाः १पर्वताः महीधराश्च १ध्रुवासः स्थिराः । १इदं १विश्वं सर्वं १जगत् १ध्रुवं स्थिरं भवति । एवमेव १अयं १विश्वं प्रजानां १राजा स्वामी सन् १ध्रुवः स्थिरो भवतु ॥

ध्रुवं ते राजा वरुणो ध्रुवं देवो बृहस्पतिः ।

ध्रुवं त इन्द्रश्चाग्निश्च राष्ट्रं धारयतां ध्रुवम् ॥ ५ ॥

ध्रुवम् । ते । राजा । वरुणः । ध्रुवम् । देवः । बृहस्पतिः ।

ध्रुवम् । ते । इन्द्रः । च । अग्निः । च । राष्ट्रम् । धारयताम् । ध्रुवम् ॥ ५ ॥

हे राजन् १ते तव राष्ट्रं १राजा राजमानः १वरुणः १ध्रुवं स्थिरं धारयतु । १देवः दानादिगुणयुक्तः १बृहस्पतिः १ध्रुवं धारयतु । १इन्द्रश्च १अग्निश्च उभावपि १ते तव १राष्ट्रं १ध्रुवं स्थिरं १धारयताम् । इन्द्रादयो रुभयोरपेक्षया ध्रुवशब्दस्य द्विः प्रयोगः ॥

ध्रुवं ध्रुवेण हविषाभि सोमं मृशामसि ।

अथो त इन्द्रः केवलीर्विशो बलिहृतस्करत् ॥ ६ ॥

ध्रुवम् । ध्रुवेण । हविषा । अभि । सोमम् । मृशामसि ।

अथो इति । ते । इन्द्रः । केवलीः । विशः । बलिहृतः । करत् ॥ ६ ॥

१ध्रुवेण स्थिरेण १हविषा पुरोडाशादिना १युक्तं १ध्रुवं स्थिरं १सोमम् १अभि १मृशामसि अभिमृशामः । देवतामभिलक्ष्य यागार्थं वयमृत्विजः संस्पृशामः । १अथो अथानन्तरमेव १इन्द्रः १विशः प्रजाः १तं तवैव १केवलीः असाधारणाः सतीः १बलिहृतः करस्य १प्रदात्रीः १करत् करोतु ॥ ३१ ॥

१. त१.२.३.६.७-चक्षुरोडाशादि; त४.५.८-भ१.२.४.८-पुरोडाशादि । २. त१.२.३.७-भ१.२.४.८-कारस्य ।

‘अभीवर्तेन’ इति पञ्चर्चं त्रयोविंशं सूक्तमाङ्गिरसस्याभीवर्तस्यस्यार्पमानुष्टुभम् । पूर्ववद्वाज-
स्तुतिर्देवता । तथा चानुक्रान्तम्—‘अभीवर्तेन पञ्चाभीवर्तः’ इति । पुरोहित इदं सूक्तं राजानं
युद्धाय कृतसंनाहं वाचयति । सूक्ष्यते हि—‘अथैनं सारयमाणमुपाख्यामीवर्तं वाचयति’ (आश्व.
गृ. ३. १२. १२) इति^१ ॥

अभीवर्तेन हविषा येनेन्द्रो अभिवावृते ।

तेनास्मान् ब्रह्मणस्पतेऽभि राष्ट्राय वर्तय ॥ १ ॥

अभिऽवर्तेन । हविषा । येन । इन्द्रः । अभिऽववृते ।

तेन । अस्मान् । ब्रह्मणः । पते । अभि । राष्ट्राय । वर्तय ॥ १ ॥

१ अभीवर्तेन । अभिगच्छत्यनेनेत्यभीवर्तः ॥ करणे घञ् । आथादिस्वरेणोत्तरपदान्तोदात्तत्वम् ।
‘उपसर्गस्य घञ्यमनुष्ये बहुलम्’ (पा. सू. ६. ३. १२०) इति दीर्घः ॥ ईदृशेन १येन १हविषा
साधनेन १इन्द्रः १अभिवावृते सर्वमभिजगाम १तेन हविषेष्टवतः १अस्मान् हे १ब्रह्मणस्पते १राष्ट्राय
राज्यं प्राप्नुम् १अभि १वर्तय अभिगमय ॥

अभिवृत्य सपत्नानभि या नो अरातयः ।

अभि पृतन्यन्तं तिष्ठाभि यो न इरस्यति ॥ २ ॥

अभिऽवृत्य । सऽपत्नान् । अभि । याः । नः । अरातयः ।

अभि । पृतन्यन्तम् । तिष्ठ । अभि । यः । नः । इरस्यति ॥ २ ॥

हे राजन् १सपत्नान् शत्रून् १अभिवृत्य अभिनो गमयित्वा १नः अस्माकं १याः १अरातयः
अदानशीलाः प्रजाः सन्ति ता अपि १अभि १तिष्ठ अभिमव । १पृतन्यन्तं पृतनाः सेना आत्मन
इच्छन्तं युयुत्सुं च १अभि तिष्ठ ॥ पृतनाशब्दात् क्यचि ‘कथ्यध्वरपृतनस्य’ इत्यन्तलोपः ॥ १यः
च १नः अस्मभ्यम् १इरस्यति ईर्यति । इरम् तिरस् ईर्यायां कण्ड्वादिः । तमपि १अभि तिष्ठ ।
यद्वा । प्रकृतो ब्रह्मणस्पतिरेवात्रापि संबोध्यः ॥

अभि त्वा देवः सविताभि सोमो अवीवृतत् ।

अभि त्वा विश्वा भूतान्यभीवर्तो यथासंसि ॥ ३ ॥

अभि । त्वा । देवः । सविता । अभि । सोमः । अवीवृतत् ।

अभि । त्वा । विश्वा । भूतानि । अभिऽवर्तः । यथा । असंसि ॥ ३ ॥

हे राजन् १देवः दानादिगुणयुक्तः १सविता १त्वा त्वाम् १अभि १अवीवृतत् अभिवर्तयतु ।
अभिगमयतु राष्ट्रम् । १सोमः च १अभि वर्तयतु । १विश्वा विश्वानि सर्वाण्यपि १भूतानि पृथिव्यादीनि
त्वाम् १अभि वर्तयन्तु । १यथा येन प्रकारेण त्वम् १अभीवर्तः १असंसि अभितः सर्वत्र वर्तमानो
भवसि ॥ अस्तेऽछान्दसः शपो लुगभावः ॥

येनेन्द्रो हविषा कृत्यभवद् द्युम्युत्तमः ।

इदं तदक्रि देवा असपत्नः किलाभुवम् ॥ ४ ॥

येन । इन्द्रः । हविषा । कृत्वी । अभवत् । द्युम्नी । उत्तमः ।

इदम् । तत् । अक्रि । देवाः । असपत्नः । किल । अभुवम् ॥ ४ ॥

येन °हविषा अस्माभिर्दत्तेन माद्यन् °इन्द्रः °कृत्वी वृत्रवधादेः कर्मणः कर्ता °अभवत् °द्युम्नी ।
द्युम्नं द्योततेर्यशो वाचं वा । तद्वान् अत एव °उत्तमः उत्कृष्टतमश्चाभवत् °तत् °इदं हविः हे °देवाः
°अक्रि अकारि । यद्वा । अहमकार्यम् । अत एवाहम् °असपत्नः °किल °अभुवम् । शत्रुरहितोऽ-
प्यभवं खलु ॥

असपत्नः सपत्नहाभिराष्ट्रो विषासहिः ।

यथाहमेपां भूतानां विराजानि जनस्य च ॥ ५ ॥

असपत्नः । सपत्नऽहा । अभिराष्ट्रः । विऽससहिः ।

यथा । अहम् । एवाम् । भूतानाम् । विराजानि । जनस्य । च ॥ ५ ॥

°सपत्नहा सपत्नानां शत्रूणां हन्ता अत एव °असपत्नः शत्रुरहितोऽहमभूवम् । °अभिराष्ट्रः
अभिगतराष्ट्रः प्रासराज्यः सन् °विषासहिः शत्रूणां विशेषेणाभिभविता चाभूवम् । °यथा येन
प्रकारेण °अहमेपां °दृश्यमानानां सर्वेषां °भूतानां प्राणिनां °जनस्य °च सेवकस्यामात्यादेश्च
°विराजानि यथेश्वरो भवानि तथा सपत्नहा विषासहिश्चाभूवमित्यर्थः ॥ ॥ ३२ ॥

‘ प्र वः ’ इति चतुर्जनं चतुर्विंशं सूक्तं गायत्रम् । अर्बुदस्य सर्पेणः पुत्र ऊर्ध्वग्रावा नामर्षिः ।
सोमाभिषवार्था ग्रावाणो देवता । तथा चानुकान्तं—‘ प्र वश्चतुष्कमूर्ध्वग्रावार्बुदिर्ग्राध्णोऽस्तौद्वायत्रम् ’
इति । ग्रावस्तोत्र एतत्सूक्तम् । सूत्रितं च—‘ आ व ऋजसे प्र वो ग्रावाण इति सूक्तयाः ’ (आश्व.
श्रौ. ५. १२) इति । यद्वा । इदमेकमेव सूक्तं ग्रावस्तोत्रम् । सूच्यते हि—‘ प्र वो ग्रावाण इत्येक
उक्तं सर्पणम् ’ (आश्व. श्रौ. ५. १२) इति ॥

प्र वो ग्रावाणः सविता देवः सुवतु धर्मणा । धूर्षु युज्यध्वं सुनुत ॥ १ ॥

प्र । वः । ग्रावाणः । सविता । देवः । सुवतु । धर्मणा । धुःऽसु । युज्यध्वम् । सुनुत ॥ १ ॥

हे °ग्रावाणः सोमाभिषवार्थाः पापाणाः °वः युष्मान् °सविता प्रेरकः °देवः °धर्मणा
आत्मीयेन धारणेन कर्मणा °प्र °सुवतु अभिषवार्थं प्रेरयतु । ‘ पू प्रेरणे ’ । तौदादिकः । यूयं च °धूर्षु
अभिषवस्थानेषु प्राच्यादिमहादिक्षु °युज्यध्वं युक्ता भवत । अनन्तरं °सुनुत अभिपुणत सोमम् ॥

ग्रावाणो अप दुच्छुनामप सेधत दुर्मतिम् । उस्ताः कर्तन भेषजम् ॥ २ ॥

ग्रावाणः । अप । दुच्छुनाम् । अप । सेधत । दुःऽमतिम् । उस्ताः । कर्तन । भेषजम् ॥ २ ॥

हे °ग्रावाणः °दुच्छुनां दुःखकारिणीं शत्रुभूतां प्रजाम् °अप °सेधत अस्मत्तोऽपगमयत । ‘ पिबु
गत्याम् ’ । तथा °दुर्मतिं दुष्टाभिसंधिं च °अप सेधत । °भेषजं सुखमस्माकं यथा भवति तथा
°उस्ताः गाः °कर्तनं कुरुत ॥ करोतेऽच्छान्दसो विकरणस्य लुक् । ‘ तसनसनयनाश्च ’ इति तनबादेशः ॥

ग्रावाण उपरेष्वा महीयन्ते सजोषसः । वृष्णे दधतो वृण्यम् ॥ ३ ॥

ग्रावाणः । उपरेषु । आ । महीयन्ते । सजोषसः । वृष्णे । दधतः । वृण्यम् ॥ ३ ॥

१ग्रावाणः दिङ्मवस्थिताः पापाणाः १सजोपसः सह प्रीयमाणाः संगताः सन्तो वा १उपरेषु । उपरो नामाभिषवाय चतुर्णां ग्रावणां मध्ये स्थापितो विरुतः पापाणः । प्रदेशापेक्षं बहुवचनम् । उपरस्य प्रान्तेषु १महीयन्ते प्रकाशन्ते । आकारः पूरणः । किं कुर्वन्तः । १वृष्णे वर्षित्रे सोमाय १वृष्ण्यं वीर्यं १दधतः प्रयच्छन्तः ॥

ग्रावाणः सविता नु वो देवः सुवतु धर्मेणा । यजमानाय सुन्वते ॥ ४ ॥

ग्रावाणः । सविता । नु । वः । देवः । सुवतु । धर्मेणा । यजमानाय । सुन्वते ॥ ४ ॥

१देवः दानादिगुणयुक्तः १सविता हे १ग्रावाणः १वः युष्मान् १धर्मेणा आत्मीयेन धारणेन १नु क्षिप्रं १सुवतु अभिषवे प्रेरयतु । किमर्थम् । १सुन्वते सोमाभिषवं कुर्वते १यजमानाय यजमानार्थम् । तस्य थागनिष्पत्तय इत्यर्थः ॥ ३३ ॥

‘प्र सुन्वः’ इति चतुर्कचं पञ्चविंशं सूक्तम् । ऋभुपुत्रः सूनुनामपिः । द्वितीया गायत्री शिष्टास्तिस्रोऽनुष्टुभः । आद्यर्भुदेवस्या शिष्टा आग्नेयः । तथा चानुक्रान्तं—‘प्र सुन्वः सूनुराभवं आग्नेयमानुष्टुभं द्वितीया गायत्र्याद्यार्भवा’ इति । गतां विनियोगः ॥

प्र सुन्वः ऋभुणां बृहन्नवन्त वृजना ।

क्षामा ये विश्वधायसोऽश्वन् धेनुं न मातरम् ॥ १ ॥

प्र । सुन्वः । ऋभुणाम् । बृहत् । नवन्त । वृजना ।

क्षाम । ये । विश्वधायसः । अश्वन् । धेनुम् । न । मातरम् ॥ १ ॥

१सुन्वः एतत्संज्ञाः १ऋभुणाम् । ऋभुर्विभवा वाज इति त्रयाणामपि प्रथमेन व्यपदेशः । तेषां पुत्राः १बृहत् प्रभूतं १वृजना । संग्रामनामेतत् । वृजने संग्रामं १प्र १नवन्त । नवतिर्गतिकर्मा । प्रगच्छन्ति । प्रकर्षेण गच्छन्ति । प्रकृष्टगमनेन जयो लक्ष्यते । तत्र शत्रुजयन्तीत्यर्थः । सूनुनामपिरा-
त्मानमेव परीक्षेण निरदिशत् । एकस्मिन्नपि पूजार्थं बहुवचनम् । १ये ऋभवः १विश्वधायसः विश्वस्य धारकाः १क्षाम भूमिम् १अश्वन् व्याप्नुवन्^१ । ‘अश्व व्याप्ता’ । व्यत्ययेन श्वा । १धेनुं १न । धेनुः प्रीणयित्री गाँ । तामिव तेषामृभूणामित्यन्वयः । यद्वा । सूर्यरश्मयोऽप्यृभव उच्यन्ते । य उरु भासमानाः सूर्यरश्मयो विश्वधायसो विश्वं सर्वं रसे धयन्तः^२ पिबन्तः^३ । यद्वा । वृष्ट्यादिप्रदानेन सर्वस्य धारकाः । एवंभूताः सन्तः क्षाम भूमिमश्वन् अभुञ्जत तदीयं सर्वं रसमपिबन् । तत्र दृष्टान्तः । १मातरं जननीं धेनुं पयस्विनीं गाँ यथा वरसः पिबति तथा । य ऋभवोऽश्वन्ति तेषामृभूणामित्यन्वयः ॥

अग्निप्रणयने ‘प्र देवम्’ इति तृचोऽनुवक्तव्यः । सूत्रितं च—‘प्रेषितोऽग्निप्रणयनीयाः प्रतिपद्यते प्र देवं देव्या धियेति तिस्रः’ (आश्व. श्रौ. २. १७) इति ॥

प्र देवं देव्या धिया भरता जातवेदसम् । हव्या नो वक्षदानुपक् ॥ २ ॥

प्र । देवम् । देव्या । धिया । भरत । जातवेदसम् । हव्या । नः । वक्षत् । अनुपक् ॥ २ ॥

हे ऋत्विग्यजमानाः १देवं दानादिगुणयुक्तं १जातवेदसं जातानां वेदिनारं जातप्रज्ञं जातधनं वा ह्यमग्निं १प्र १भरत प्रकर्षेण हरत । यद्वा । प्राञ्चं नयत । केन साधनेनेति तदाह । १देव्या दीप्तया १धिया प्रज्ञया कर्मणा वा । यद्वा । एषा सहयोगे तृतीया । देव्या धिया युक्तम् । किं प्रयो-

१. त१.२.३.६.७.८-भ१.४.८-‘व्याप्नुवन्’ नास्ति । २. त१.२.३.६.७.८-ग१.४.८-पर्यस्यः ।

३. त६-पिबत्यः; भ७-पिबन्ति ।

जनमिति चेत् । षनः अस्माकं षहव्या हव्यानि हवींषि षानुपक् आनुषह्यादनुक्रमेण षवक्षत् ।
अयमग्निर्वहेत् । देवान् प्रापयेत् ॥ वहेर्लेटि 'सिब्वहुलम्' इति सिप् ॥

अयमु ष्य प्र देवयुर्होता यज्ञाय नीयते ।

रथो न योरभीवृतो घृणीवाञ्चेतति त्मना ॥ ३ ॥

अयम् । ऊँ इति । स्यः । प्र । देवऽयुः । होता । यज्ञाय । नीयते ।

रथः । न । योः । अभिऽवृतः । घृणिऽवान् । चेतति । त्मना ॥ ३ ॥

अयमु अयमेव षस्यः सोऽग्निः षदेवयुः^१ देवान् यष्टुमिच्छन् भवति ॥ देवशब्दात्क्यचि 'न
छन्दस्यपुत्रस्य' इतीत्वदीर्घयोः प्रतिषेधः ॥ अयमेव षहोता देवानामाह्वाता । अयमेव षयज्ञाय
यागार्थं षप्र षणीयते आहवनीयदेशं प्रति प्रकर्षेण नीयते । अपि च षरथः रंहणशीलः सूर्यो रथवान्
वा ॥ छान्दसो मत्वर्थीयस्य लोपः ॥ स यथा षघृणीवान् दीसिमान् तद्वहीसः षयोः मिश्रयिता
हविषां देवैः संगमयिता ॥ यतिः 'अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते' इति विच् ॥ षअभीवृतः ऋत्विग्यजमा-
नैरावेष्टितः ॥ वृणोतेः कर्मणि 'अन्येषामपि' इति पूर्वपदस्य दीर्घः । 'गतिरनन्तरः' इति गतेः
प्रकृतिस्वरत्वम् ॥ एवंभूतोऽग्निः षत्मना आत्मना स्वयमेव षचेतति सम्यग्देवान् यष्टुं जानाति ॥
'मन्त्रेष्वालयादेरात्मनः' इत्याकारलोपः ॥

अयमग्निरुरुष्यत्यमृतादिव जन्मनः । सहसश्चित् सहीयान् देवो जीवातवे कृतः ॥ ४ ॥

अयम् । अग्निः । उरुष्यति । अमृतात्ऽइव । जन्मनः ।

सहसः । चित् । सहीयान् । देवः । जीवातवे । कृतः ॥ ४ ॥

अयमग्निः षअमृतात् अमरणाद्देवाद्देवनिमित्ताद्भयादिव^२ षजन्मनः जायमानात् मनुष्यात्
मनुष्यनिमित्ताद्भयादपि षउरुष्यति तस्माद्रक्षति ॥ 'उरुष्यती रक्षाकर्मा' (निरु. ५. २३) इति
यास्कः । भाववाचिनोऽमृतशब्दस्य नञा बहुव्रीहां 'नञो जरमरमित्रमृताः' इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् ।
'भीत्रार्थानाम्' (पा. सू. १. ४. २५) इत्यपादानसंज्ञा ॥ अपि चायं षदेवः षसहसश्चित् ॥ सह
इति बलनाम । तस्मादुत्तरस्य मत्वर्थीयस्य 'बहुलं छन्दसि' इति लुक् ॥ चिच्छन्दोऽप्यर्थे । सहस्वतो
बलवतोऽपि षसहीयान् बलवत्तरः ॥ सहस्विशब्दादीयसुनि 'विन्मतोः' इति विनो लुक् । 'टेः'
इति टिलोपः ॥ एवंभूतो देवः षजीवातवे जीवनहेतवे यागाय षकृतः ब्रह्मणा सृष्टः ॥ ॥ ३४ ॥

'पतङ्गम्' इति तृचं षड्विंशं सूक्तं प्रजापतिपुत्रस्य पतङ्गस्यार्षम् । आद्या जगती ततस्त्रिष्टुभौ ।
मायाभेदस्य प्रतिपाद्यत्वात्तदेवत्यभिदं सूक्तम् । अनुक्रान्तं च—'पतङ्गं तृचं पतङ्गः प्राजापत्यो माया-
भेदं जगत्यादि' इति । प्रवर्ग्येऽभिष्टव आद्ये ऋचौ । सूत्रितं च—'पतङ्गमक्तमसुरस्य मायया यो नः
सनुस्यः' (आश्व. श्रौ. ४. ६) इति ॥

पतङ्गमक्तमसुरस्य मायया हृदा पश्यन्ति मनसा विपश्चितः ।

समुद्रे अन्तः क्वयो वि चक्षते मरीचीनां पदमिच्छन्ति वेधसः ॥ १ ॥

पतङ्गम् । अक्तम् । असुरस्य । मायया । हृदा । पश्यन्ति । मनसा । विपऽचितः ।

समुद्रे । अन्तरिति । क्वयः । वि । चक्षते । मरीचीनाम् । पदम् । इच्छन्ति । वेधसः ॥ १ ॥

१. त१.२.३-भ-अमुरनकुलस्य; त७-अमुरकुलस्य । २. त१.२.३.६.८-‘स’ नास्ति ।

अपश्यं गोपामनिपद्यमानमा च परो च पथिभिश्चरन्तम् ।

स सध्रीचीः स विपूचीर्वसान आ वरीवर्ति भुवनेष्वन्तः ॥ ३ ॥

अपश्यम् । गोपाम् । अनिपद्यमानम् । आ । च । परो । च । पथिभिः । चरन्तम् ।

सः । सध्रीचीः । सः । विपूचीः । वसानः । आ । वरीवर्ति । भुवनेषु । अन्तरिति ॥ ३ ॥

व्याख्यातेयमस्यवार्मियसूक्ते (ऋ. सं. १. १६४. ३१) । 'गोपां गोपायितारमादित्यम्
'अपश्यम् अज्ञासिपम् । एष हि सर्वाणि भूतजानान्युदयास्तमयादिकर्मणा गोपायति । कीदृशम् ।
'अनिपद्यमानम् उच्चैर्गच्छन्तम् । न ह्यसौ कदाचिन्नीचैः पद्यते । 'पथिभिः आकाशमार्गैः पूर्वाह्ने
'आ 'चरन्तम् अस्मानभिलक्ष्य गच्छन्तं सायंसमये 'परा चरन्तं पराङ्मुखं गच्छन्तम् । प्रकारद्वय-
समुच्चयार्थो चशब्दौ । 'सः सूर्यः 'सध्रीचीः सहाच्चन्तीः 'विपूचीः विविधं पृथक्पृथगच्चन्तीः स्वस्व-
व्यापाराय गच्छन्तीः । प्राच्याद्या महादिशः सध्रीच्यो विपूच्यः कोणदिशः । 'वसानः स्वभासा-
च्छादयन् प्रकाशयन् 'भुवनेषु लोकेषु 'अन्तः मध्ये 'आ 'वरीवर्ति । पुनःपुनरुद्यन् अस्तं गच्छंश्चा-
वर्तते । यद्वा । गोपां शरीरस्य गोपायितारमनिपद्यमानमविनाशिनमविपन्नमा^१ च परा चाभिमुखेन
च पराङ्मुखेन च पथिभिर्नोडीलक्षणैर्मार्गैश्चरन्तं^२ शरीरे वर्तमानं प्राणमपश्यम्^३ अहमदर्शम् ॥ ॥३५॥

'त्यम् पु' इति तृचं सप्तविंशं सूक्तं ताक्ष्यपुत्रस्यारिष्टनेमिरार्षं त्रैष्टुभं ताक्ष्यदेवताकम् । तथा
चानुक्रान्तं—'त्यम् प्वरिष्टनेमिस्ताक्ष्यस्ताक्ष्यम्' इति । अहर्गणेषु द्वितीयादिष्वहःसु निष्केवल्य-
सूक्तानां पुरस्तादिदं सूक्तं शंसनीयम् । सूत्रितं च—'त्यम् पु वाजिनं देवजूनमिति ताक्ष्यमग्रे निष्के-
वल्यसूक्तानाम्' (आश्व. श्रौ. ७. १) इति । विपुवति तु निष्केवल्यसूक्तानामन्त एव तत्सूक्तम् ।
सूच्यते हि—'त्यम् प्वितीह ताक्ष्यमन्ततः' (आश्व. श्रौ. ८. ६) इति । महाव्रतेऽपि निष्केवल्य
एतन् । तथैव पञ्चमारण्यके सूच्यते (ऐ. आ. ५. ३. १) ॥

त्यम् पु वाजिनं देवजूनं सहावानं तरुतारं रथानाम् ।

अरिष्टनेमिं पृतनार्जमाशुं स्वस्तये ताक्ष्यमिहा हुवेम ॥ १ ॥

त्यम् । ऊँ इति । सु । वाजिनम् । देवजूनम् । सहवानम् । तरुतारम् । रथानाम् ।

अरिष्टनेमिम् । पृतनार्जम् । आशुम् । स्वस्तये । ताक्ष्यम् । इह । हुवेम ॥ १ ॥

'त्यम् तु प्रसिद्धमेव 'ताक्ष्यं तृक्षपुत्रं सुपर्णम् ॥ तृक्षाद्यन् । गर्गादिः ॥ 'स्वस्तये क्षेमाय 'इह
अस्मिन् कर्मणि 'हुवेम शृशमाह्वयेमहि^४ । 'बहुलं छन्दसि' इति ह्यतेः संप्रसारणम् । लिङ्या-
शिष्यङ् । यद्वा । प्रार्थनायां लिङि व्यत्ययेन शः ॥ कीदृशम् । 'वाजिनं बलवन्तमश्ववन्तं वा 'देवजूनं
देवैः सोमाहरणाय प्रेरितम् ॥ जु इति गत्यर्थः सौत्रो धातुः । अस्मान् कर्मणि निष्ठा । 'तृतीया कर्मणि'
इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ यद्वा । देवैः प्रीयमाणं तर्प्यमाणम् । यदाह^५ यास्कः—'जूतिर्गतिः
प्रीतिर्वा देवजूनं देवगतं देवप्रीतं वा' (निरु. १०. २८) इति । 'सहावानं सहस्वन्तं बलवन्तम-
भिभवनयन्तं वा अत एव 'रथानाम् अन्यदीयानां 'तरुतारं संग्रामे जेतारम्^६ । यद्वा । रंहणशीला

१. त१.२.३.६.७.८-भ-विनाशिनमा । २. भ७-मार्गैरन्तरि । ३. त१.२.३.६.७ ८-भ१.
४.७.८-अपर्य । ४. त१.२.३.६.७.८-भ-शृशमाह्वयेमहि । ५. त१.२.३.७-मु-तदाह । ६. त१.
२.३.६.७.८-भ७-नेतारं; त४.५-तारं; भ१.२.४.५-नेतारं; भ८-नतारं ।

इमे लोका रथाः । तान् सोमाहरणसमये शीघ्रं तरीतारम्^१ । श्रूयते हि—‘एष हीमाल्लोकान्सद्य-
स्तरति’ (ऐ. ब्रा. ४. २०) इति ॥ तरतेस्तृचि ‘प्रसितस्कभित^०’ इत्यादाबुडागमो निपात्यते
(पा. सू. ७. २. ३४) ॥ ^२अरिष्टनेमिम् अहिंसितरथम् । यद्वा । नेमिर्नमनशीलमायुधम् । अहिंसि-
तायुधम् । अथवा । उपचाराज्जनेके जन्यशब्दः । अरिष्टनेमेर्मम जनकम् । ^३पृतनाजं पृतनानां शत्रु-
सेनानां प्राजितारं प्रगमयितारं जेतारं वा । ‘अज गतिक्षेपणयोः’ । अस्मात्किप् । ‘वल्गादावार्धधातुके
विकल्प इण्यते’ (का. २. ४. ५६. २) इति वचनाद्वीभावाभावः । जयतेर्वा डप्रत्ययः । ^४आशुं
शीघ्रगामिनम् ॥

इन्द्रस्येव रातिमाजोहुवानाः स्वस्तये नावमिवा रुहेम ।

उर्वी न पृथ्वी बहुले गर्भीरे मा वामेतौ मा परेतौ रिषाम ॥ २ ॥

इन्द्रस्यऽइव । रातिम् । आऽजोहुवानाः । स्वस्तये । नावम्ऽइव । आ । रुहेम् ।

उर्वी इति । न । पृथ्वी इति । बहुले इति । गर्भीरे इति ।

मा । वाम् । आऽइतौ । मा । पराऽइतौ । रिषाम ॥ २ ॥

^५इन्द्रस्येव ताक्ष्यस्य ^६रातिं दानम् ^७आजोहुवानाः पुनःपुनराह्वयन्तो वयं ^८स्वस्तये अविना-
शाय ^९नावमिव नौर्यथा दुरवगाहं समुद्रं तारयति तथा दुःखस्य तारयित्रीं ताम् ^{१०}आ ^{११}रुहेम
आरूढा भूयास्म ॥ रुहेराशीर्लिङि लिङ्याशिष्यङ् ॥ हे ^{१२}उर्वी उर्व्यां विस्तीर्णे हे ^{१३}पृथ्वी पृथिवी
प्रथिते विख्याते हे ^{१४}बहुले अनन्ते ^{१५}गर्भीरे गार्भीर्योपिते ईदृश्यां हे छावापृथिव्यां । नशब्दः संप्रत्यये ।
संप्रति ^{१६}वां युवयोः संबन्धिनि ^{१७}एतौ ताक्ष्यस्यागमे ^{१८}परेतौ परागमने च वयं ^{१९}मा ^{२०}रिषाम हिंसिता
मा भूम ॥ आङ्पराम्यामुत्तरस्येणो भावे किन् । ‘तादां च निति^०’ इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् ॥

सद्यश्चिद्यः शर्वसा पञ्च कृष्टीः सूर्ये इव ज्योतिषापस्तुतानं ।

सहस्रसाः शतसा अस्य रंहिर्न स्म वरन्ते युवतिं न शर्याम् ॥ ३ ॥

सद्यः । चित् । यः । शर्वसा । पञ्च । कृष्टीः । सूर्येऽइव । ज्योतिषा । अपः । तुतानं ।

सहस्रसाः । शतऽसाः । अस्य । रंहिः । न । स्म । वरन्ते । युवतिम् । न । शर्याम् ॥ ३ ॥

^१यः ^२चित् योऽपि ताक्ष्यः ^३सद्यः शीघ्रं ^४शर्वसा आत्मीयेन बलेन ^५अपः उदकानि अमृत-
लक्षणानि ^६तुतानं विस्तारितवान् ^७सूर्ये इव यथा सूर्यः सर्वस्य प्रेरक आदित्यः ^८ज्योतिषा आत्मीयेन
तेजसा वर्षतौ अपो विस्तारयति तद्वत् । कृष्ट्या मनुष्याः । ^९पञ्च ^{१०}कृष्टीः पञ्चविधान् कृष्टीन् मनुष्यान्
प्रति । निषादपञ्चमांशतुरो वर्णानित्यर्थः । ^{११}अस्य ताक्ष्यस्य ^{१२}रंहिः गतिः ^{१३}सहस्रसाः सहस्रसंख्यस्य
धनस्य दात्री संभक्त्री वा भवति । तथा ^{१४}शतसाः शतस्य च दात्री संभक्त्री वा भवति ॥ सनतेः
सनोतेर्वा ‘जनसनखन^०’ इति विट् । ‘विड्वनोरनुनासिकस्यात्’ इत्यात्वम् । ^{१५}न ^{१६}स्म न खल्वीदृशीं
ताक्ष्यस्य^०ते गतिं ^{१७}वरन्ते के चन वारयन्ति । तत्र दृष्टान्तः । ^{१८}शर्यां शरकाण्डमयीमिषुं धनुषो मुक्तां
^{१९}युवतिं ^{२०}न लक्ष्येण मिश्रीभवन्तीमिव । सा यथा दुर्निवारा तथैषा कैश्चिदपि वारयितुमशक्येत्यर्थः ।
अत्र निरुक्तं—‘सद्योऽपि यः शर्वसा बलेन तनोत्यपः सूर्ये इव ज्योतिषा पञ्च मनुष्यजातानि
सहस्रसानिनी शतसानिन्यस्य सा गतिर्न स्मैनां वारयन्ति प्रयुवतीमिव शरमयीमिषुम्’ (निरु. १०
२९) इति ॥ ॥ ३६ ॥

‘उत्तिष्ठत’ इति तृचमष्टाविंशं सूक्तमैन्द्रम् । आद्यानुष्टुप् शिष्टे त्रिष्टुभौ । उशीनरपुत्रः शिबि-
नाम राजा प्रथमाया ऋषिः । काशीनामधिपतिः प्रतर्दनो नाम द्वितीयायाः । रोहिदश्वपुत्रो वसुमना
नाम तृतीयायाः । तथा चानुक्रान्तम्—‘उत्तिष्ठतैकचाः शिबिरौशीनरः काशिराजः प्रतर्दनो रोहिदश्वो
वसुमना आद्यानुष्टुप्’ इति । दधिघर्म आद्या वक्तव्या । सूत्रितं च—‘होतवदस्वेत्युक्त उत्तिष्ठताव
पश्यतेत्याह’ (आश्व. श्रौ. ५. १३) इति ॥

उत्तिष्ठताव पश्यतेन्द्रस्य भागमृत्विर्यम् ।

यदि श्रातो जुहोतन यद्यश्रातो ममत्तन ॥ १ ॥

उत् । तिष्ठत । अर्च । पश्यत । इन्द्रस्य । भागम् । ऋत्विर्यम् ।

यदि । श्रातः । जुहोतन । यदि । अश्रातः । ममत्तन ॥ १ ॥

हे ऋत्विजः उत्तिष्ठत । आसनादूर्ध्वमुत्तिष्ठत । नोपविशत । ऊर्ध्वकर्मत्वादात्मनेपदाभावः
(पा. सू. १. ३. २४) । उत्थाय ऋत्विज्यम् ऋतौ वसन्तादिकाले भवम् इन्द्रस्य भागं भजनीयं
दधिघर्मं पच्यमानम् अव पश्यत निरीक्षध्वम् ॥ ऋतुशब्दाद्भवार्थे छन्दसि घस् । ‘सिति च’
(पा. सू. १. ४. १६) इति पदसंज्ञया भसंज्ञाया बाधादोर्गुणाभावः । भजेः कर्मणि घञन्तो
भागशब्दः । ‘कर्पावतः’ इत्यन्तोदात्तत्वम् ॥ यदि स भागः श्रातः पक्वस्तर्हि जुहोतन ।
इन्द्रार्थमग्नौ जुहुत । ‘नसनसनथनाश्च’ इति तस्य तनबादेशः । ‘भीही’ (पा. सू. ६. १. १९२)
इत्यादिना पिति प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वम् । यद्यश्रातः अपक्वः तर्हि ममत्तन माद्यत । यद्वा ।
स्तुतिभिर्माद्यत ॥ अत्र तेनैव सूत्रेण तनबादेशः ॥

तस्यैव दधिघर्मस्य ‘श्रातं हविः’ इत्येषानुवाक्या । सूत्रितं च—‘श्रातं हविरित्युक्तः श्रातं
हविरित्यन्वाह’ (आश्व. श्रौ. ५. १३) इति ॥

श्रातं हविरो विन्द्र प्र याहि जगाम सूरौ अर्ध्वनो विमध्यम् ।

परि त्वासते निधिभिः सखायः कुलपा न ब्राजपतिं चरन्तम् ॥ २ ॥

श्रातम् । हविः । ओ इति । सु । इन्द्र । प्र । याहि । जगाम । सूरः । अर्ध्वनः । विमध्यम् ।

परि । त्वा । आसते । निधिभिः । सखायः । कुलपा । न । ब्राजपतिम् । चरन्तम् ॥ २ ॥

हे इन्द्र हविः दधिघर्मार्थं त्वदीयं श्रातं पक्वम् ॥ ‘श्रीन् पाके’ इत्यस्मान्निष्ठायाम्
‘अपस्पृधेयाम्’ इत्यादी श्राभावो निपात्यते । ओ आ उ सु सुषु प्र याहि प्रकर्षेण शीघ्र-
मागच्छ । सूरः सूर्यः अर्ध्वनः गन्तव्यस्य मार्गस्य विमध्यं विकलमध्यमीपदूनं मध्यभागं
जगाम गतवान् । तव यागार्थं मध्याह्ने जात इत्यर्थः । सखायः समानख्याना ऋत्विजश्च निधिभिः
निहितैः अभिन्यासादितैः सोमैः सार्धं त्वा त्वां परि आसते पर्युपासते । तत्र दृष्टान्तः ।
कुलपा न कुलस्य वंशस्य रक्षकाः पुत्रा यथा ब्राजपतिम् । राजा गन्तव्या गृहाः । तेषां पतिं चरन्तं
गच्छन्तमुपासते तथेत्यर्थः ॥ ‘वज्र गता’ । अस्माकर्मणि घञ् । ‘अजिघ्रज्योश्च’ (पा. सू. ७. ३. ६०)
इति कुरुनिषेधः । ‘कर्पावतः’ इत्यन्तोदात्तत्वे ‘पत्यावैश्वर्ये’ इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥

तस्यैव दधिघर्मस्य ‘श्रातं मन्ये’ इत्येषा याज्या । सूच्यते हि—‘श्रातं मन्य ऊधनि श्रात-
मन्नाविति यजति’ (आश्व. श्रौ. ५. १३) इति ॥

श्रातं मन्य ऊधनि श्रातमग्नौ सुश्रातं मन्ये तदृतं नवीयः ।

माध्यंदिनस्य सर्वनस्य दध्नः पिबेन्द्र वज्रिन् पुरुऋजुपाणः ॥ ३ ॥

श्रातम् । मन्ये । ऊधनि । श्रातम् । अग्नौ । सुऽश्रातम् । मन्ये । तत् । ऋतम् । नवीयः ।
माध्यंदिनस्य । सर्वनस्य । दध्नः । पिबे । इन्द्र । वज्रिन् । पुरुऽऋत् । जुपाणः ॥ ३ ॥

ऊधनि गोरुधस्येतदधिघर्माख्यं हविः पयोरूपेण श्रातं पक्वमिति मन्ये जाने । पुनश्च दुग्धं पयः अग्नौ अपि श्रातं पक्वम् । इदानीं दध्यवस्थमप्यग्नौ पच्यते । अतः सुश्रातं सुपक्वमिति मन्ये जाने । अत एतद्धविः^१ ऋतं सत्यभूतं नवीयः नवतरं प्रत्यग्रतरं भवति । हे वज्रिन् वज्रवन् हे पुरुऋत् बहुकर्मकृत् इन्द्र जुपाणः प्रीयमाणस्त्वं माध्यंदिनस्य मध्यंदिने भवस्य सवनस्य सोमस्य संबन्धिनः दध्नः । कर्मणि पठ्ये । दधिघर्माख्यं हविः^२ पिब ॥ ॥ ३७ ॥

‘प्र ससाहिपे’ इति तृचमेकोनविंशं सूक्तमिन्द्रपुत्रस्य जयस्वार्पणं त्रैष्टुभमैन्द्रम् । तथा चानु-
क्रान्ते—‘प्र ससाहिपे जय ऐन्द्रः’ इति । गतः सूक्तविनियोगः । दर्शे इन्द्रस्य हविषः ‘प्र ससाहिपे’
इत्येषा याज्या । सूत्रितं च—‘प्र ससाहिपे पुरुहूतं शत्रून् महो इन्द्रो य ओजसा’ (आश्व. श्रौ. १.६)
इति । एकादशिन ऐन्द्रपक्षां पुरोडाशस्येयमेव याज्या । सूत्रितं च—‘प्र ससाहिपे पुरुहूतं शत्रून्
स्वस्तये वाजिमिश्रं प्रणेतः’ (आश्व. श्रौ. ३. ७) इति । देवमुवां हविःपु इन्द्रस्येयमेवानुवाक्या ।
सूत्रितं च—‘प्र ससाहिपे पुरुहूतं शत्रून् भुवस्त्वमिन्द्र ब्रह्मणा महान्’ (आश्व. श्रौ. ४.११) इति ॥

प्र ससाहिपे पुरुहूतं शत्रून् ज्येष्ठस्ते शुष्म इह रातिरस्तु ।

इन्द्रा भर दक्षिणेना वसूनि पतिः सिन्धूनामसि रेवतीनाम् ॥ १ ॥

प्र । समहिपे । पुरुऽहूत । शत्रून् । ज्येष्ठः । ते । शुष्मः । इह । रातिः । अस्तु ।
इन्द्र । आ । भर । दक्षिणेन । वसूनि । पतिः । सिन्धूनाम् । असि । रेवतीनाम् ॥ १ ॥

हे पुरुहूत बहुभिराहूतेन्द्र शत्रून् वैरिणः प्र ससाहिपे प्रकर्षणाभिभवसि । ते तव शुष्मः शोषकं बलं ज्येष्ठः प्रशस्ततमं वृद्धतमं वा भवति । इह अस्मिन् कर्मणि रातिः तव दानम् अस्तु अस्मभ्यं भवतु । तदर्थं हे इन्द्र दक्षिणेन हस्तेन वसूनि धनानि आ भर आहर आनय । त्वं रेवतीनां रथिमतीनां बहुधनानां सिन्धूनां स्थन्दनशीलानां नदीनां पतिः असि स्वामी भवसि ॥ रथिशब्दान्मतुपि ‘रथेमती बहुलम्’ इति संप्रसारणम् । ‘छन्दसीरः’ इति मतुपो वत्वम् । ‘रेशब्दाच्च’ (का. ६.१.१७६.१) इति तस्योदात्तत्वम् ॥

वैमृधस्य हविषः ‘मृगो न’ इत्येषा याज्या । सूत्रितं च—‘वि न इन्द्र मृधो जहि मृगो न भीमः कुचरो गिरिष्ठाः’ (आश्व. श्रौ. २. १०) इति ॥

मृगो न भीमः कुचरो गिरिष्ठाः परावत आ जगन्था परस्याः ।

सूक्तं संशायं पविमिन्द्र तिग्मं वि शत्रून् ताळिह वि मृधो नुदस्व ॥ २ ॥

मृगः । न । भीमः । कुचरः । गिरिऽस्थाः । पराऽवतः । आ । जगन्थ । परस्यः ।
सूक्तम् । समऽशायं । पविम् । इन्द्र । तिग्मम् । वि । शत्रून् । ताळिह । वि । मृधः । नुदस्व ॥ २ ॥

१कुचरः कुत्सितचरणः १गिरिष्ठाः पर्वतनिवासी १मृगो १न सिंह इव हे इन्द्र त्वं १भीमः भयंकरोऽसि । स त्वं १परस्याः १परावतः अतिशयेन दूरात् शुलोकात् १आ १जगन्ध आगच्छ ॥ गमेच्छान्दसे लिटि^१ कादिनियमप्राप्तस्येष्टः ' उपदेशोऽवतः ' (पा. सू. ७.२.६२) इति प्रतिषेधः ॥ आगम्य च १सूक्तं सरणशीलं १तिगमं तीक्ष्णं १पविं वज्रं १संशाय सम्यक् तीक्ष्णीकृत्य १क्षत्रान् अस्मदीयान् वैरिणो हे १इन्द्र तेन वज्रेण १वि १ताळिह विशेषेण ताडय । विनाशयेत्यर्थः ॥ ' तड आघाते ' । अस्माल्लोटि ण्यन्ताद्गमेतत् ॥ तथा १मृधः संग्रामोद्युक्तान् युयुत्सूनन्यानपि १वि १नुदस्व विशेषेण^२ तिरस्कुरु ॥

इन्द्रं क्षत्रमभि वाममोजोऽजायथा वृषभ चर्षणीनाम् ।

अपानुदो जनममित्रयन्तमुर्कं देवेभ्यो अकृणोरु लोकम् ॥ ३ ॥

इन्द्रं । क्षत्रम् । अभि । वामम् । ओजः । अजायथाः । वृषभ । चर्षणीनाम् ।

अपं । अनुदः । जनम् । अमित्रऽयन्तम् । उरुम् । देवेभ्यः । अकृणोः । ऊँ इति । लोकम् ॥ ३ ॥

हे १इन्द्र १क्षत्रं क्षतास्त्रायकं १वामं वननीयं १ओजः बलमभिलक्ष्य १अजायथाः उत्पन्नोऽसि । हे १वृषभ कामानां वर्धितः १चर्षणीनां मनुष्याणामस्माकम् ॥ ' नामन्यतरस्याम् ' इति नाम उदात्तत्वम् ॥ १अमित्रयन्तम् । अमित्रः शत्रुः । स इवाचरन्तं १जनम् १अपानुदः अपागमयः । १देवेभ्यः च १उर्कं विस्तीर्णं १लोकं स्वर्गालयम् १अकृणोः अकार्षीः । उशब्दः समुच्चये ॥ ॥ ३८ ॥

' प्रथः ' इति तृचं त्रिंशं सूक्तं वैश्वदेवं त्रैष्टुभम् । वासिष्ठः प्रथसंज्ञ ऋषिः प्रथमायाः । भारद्वाजः सप्रथस्य ऋषिर्द्वितीयायाः । सूर्यपुत्रो घर्मः ऋषिस्तृतीयायाः । तथा चानुक्रान्तं—' प्रथश्चैकर्चाः प्रथो वामिष्ठः सप्रथो भारद्वाजो घर्मः सौर्यो वैश्वदेवम् ' इति । प्रवर्ग्येऽभिष्टव एतत्सूक्तम् । सूत्रितं च—' गणानां त्वा प्रथश्च यस्य ' (आश्व. श्रौ. ४. ६) इति ॥

प्रथश्च यस्य सप्रथश्च नामानुष्टुभस्य हविषो हविर्यत् ।

धातुर्द्युतानात्सवितुश्च विष्णो रथन्तरमा जभार वसिष्ठः ॥ १ ॥

प्रथः । च । यस्य । सप्रथः । च । नाम । आनुऽस्तुभस्य । हविषः । हविः । यत् ।

धातुः । द्युतानात् । सवितुः । च । विष्णोः । रथम्ऽन्तरम् । आ । जभार । वसिष्ठः ॥ १ ॥

१यस्य वामिष्ठस्य १प्रथः १नाम पुत्रो यस्य भारद्वाजस्य १सप्रथः नाम पुत्रः तयोर्मध्ये १वसिष्ठः १आनुष्टुभस्य अनुष्टुप्छन्दमा युक्तस्य १हविषः घर्मात्यस्य १यत् १हविः हविष्ठापादकं १रथन्तरम् । रथरंहःसाधनं साम तद्रथन्तरम् । १धातुः धातुसंज्ञादेवात् १द्युतानात् द्योतमानात् १सवितुश्च १विष्णोः च १आ १जभार आजहार । हतवान् ॥ ' हग्रहोर्भः ' इति भवम् । रथशब्दोपपदात्तरतेः संज्ञायां ' भृतृवृजि ' इति खच् । ' अरुद्धिपदजनस्य ' इति सुमागमः ॥

अर्विन्दन् ते अतिहितं यदासीद्यज्ञस्य धाम परमं गुहा यत् ।

धातुर्द्युतानात्सवितुश्च विष्णोर्भरद्वाजो बृहदा चक्रे अग्नेः ॥ २ ॥

अर्विन्दन् । ते । अतिऽहितम् । यत् । आसीत् । यज्ञस्य । धाम । परम् । गुहा । यत् ।

धातुः । द्युतानात् । सवितुः । च । विष्णोः । भरत्ऽर्वाजः । बृहत् । आ । चक्रे । अग्नेः ॥ २ ॥

१ते धात्रादयः तन् १अविन्दन् अलभन्त १यत् बृहत्सामाख्यं घर्मस्य हविषः संस्कारकम् १अति-
हितं तिरोहितम् १आसीत् । १यत् च बृहत्साम १यज्ञस्य ज्योतिष्टोमदेः १परमम् उत्कृष्टं १धाम धारकं
शरीरभूतं वा १गुहा गुहायामस्मदादिविषये निहितमासीत् तत्ते धात्रादयोऽलभन्त । तेभ्यः १अग्नेः १च
मकाशात्तत् १बृहत् साम १भरद्वाजः ऋषिः १आ १चक्रे आभिमुख्येन कृतवान् । आहतवानित्यर्थः ॥

तैऽविन्दन्मनसा दीध्याना यजुः ऋक् प्रथमं देवयानम् ।

धातुर्द्युतानात्सवितुश्च विष्णोरा सूर्यादभरन् घर्ममेते ॥ ३ ॥

ते । अविन्दन् । मनसा । दीध्यानाः । यजुः । स्कन्म । प्रथमम् । देवयानम् ।

धातुः । द्युतानात् । सवितुः । च । विष्णोः । आ । सूर्यात् । अभरन् । घर्मम् । एते ॥ ३ ॥

१ते धात्रादयः १दीध्यानाः दीध्यामानाः सन्तः १मनसा बुद्ध्या १अविन्दन् अलभन्त । किं तन् ।
१यजुः यागसाधनं १स्कन्म स्कन्दनीयमासेचनीयं प्रवृत्तनसाधनं १प्रथमं मुख्यं १देवयानं देवानां
प्राप्तिसाधनं १घर्मम् । एवं धात्रादिभिः प्रथममुपलब्धं न घर्मं १धातुः द्योतमानात् १सवितुः १विष्णोः
१सूर्यात् १च १एते ऋषिजः १आ १अभरन् आहरन् । आनीतवन्त इत्यर्थः ॥ ॥ ३९ ॥

‘बृहस्पतिः’ इति नृचमेकत्रिंशं सूक्तं बृहस्पतिदेवस्य त्रैष्टुभम् । बृहस्पतिपुत्रस्तपुर्मूर्धा नामर्षिः ।
तथा चानुकान्तं—‘बृहस्पतिस्तपुर्मूर्धा बार्हस्पत्यो बार्हस्पत्यम्’ इति । गतो विनियोगः ॥

बृहस्पतिर्नयतु दुर्गहा तिरः पुनर्नेपदशसाय मन्म ।

क्षिपदशस्तिमप दुर्मति हन्नथा करद्यजमानाय शं योः ॥ १ ॥

बृहस्पतिः । नयतु । दुःऽगहा । तिरः । पुनः । नेत् । अघशसाय । मन्म ।

क्षिपत् । अशस्तिम् । अप । दुःऽमतिम् । हन् । अर्थ । करत् । यजमानाय । शम् । योः ॥ १ ॥

१‘बृहस्पतिः बृहतां देवानां पतिः पालयिता ॥ ‘तद्बृहतोः करपत्योश्चोरदेवतयोः सुट् तलोपश्च’
(पा. म. ६. १. १५७) इति मुडागमस्तलोपश्च । ‘उभे वनस्याद्यादिपु’ इति पूर्वोत्तरपदयोर्युगप-
त्प्रकृतिस्वरस्वम् ॥ १‘दुर्गहा दुर्गमनानां हन्ता स देवः १तिरः १नयतु तिरस्कृतव्यानि पापान्यप-
मारयतु । १अघशसाय अस्माकमनर्थमाशंसमानाय पुरुषाय १मन्म । मन्यतेदीप्तिकर्मणो मन्म । दीप्त-
मायुधं १पुनर्नेपत् नयतु । नयतेल्लेख्यडागमः । ‘मिद्वहुलम्’ इति सिप् । अपि च १अशस्तिम्
अयशस्विनं शत्रुं १क्षिपत् क्षिपतु अस्मत्तः प्रेरयतु । १दुर्मति दुर्बुद्धिं च १अप १हन् अपहन्तु । १अथ
अनन्तरं १शं रोगाणां शमनं १योः भयानां यावनं च १करत् ॥

नराशंसो नोऽवतु प्रयाजे शं नो अस्त्वनुयाजो हवेषु ।

क्षिपदशस्तिमप दुर्मति हन्नथा करद्यजमानाय शं योः ॥ २ ॥

नराशंसः । नः । अवतु । प्रयाजे । शम् । नः । अस्तु । अनुयाजः । हवेषु ।

क्षिपत् । अशस्तिम् । अप । दुःऽमतिम् । हन् । अर्थ । करत् । यजमानाय । शम् । योः ॥ २ ॥

पञ्चसु प्रयाजेषु द्वितीयः प्रयाजो नराशंसदेवताकः । तस्मिन् १प्रयाजे देवताभूतः १नराशंसः
नरैः शंसनीयोऽग्निः १नः अस्मात् १अवतु रक्षतु । १हवेषु आह्वानेषु सप्त १अनुयाजः । त्रयोऽ-
नुयाजाः । द्वितीयोऽनुयाजो नराशंसः । तस्यानुयाजस्य देवताभूतो नराशंसोऽग्निश्च १नः अस्माकं
१शं सुखकरः १अस्तु । बृहस्पतिश्च १अशस्ति १क्षिपत् इत्यादि पूर्ववत् ॥

तपुर्मूर्धा तपतु रक्षमो ये ब्रह्मद्विषः शरवे हन्त्वा उ ।

क्षिपदशस्तिमप दुर्मतिं हन्त्रथा कर्धजमानाय शं योः ॥ ३ ॥

तपुःऽमूर्धा । तपतु । रक्षसः । ये । ब्रह्मऽद्विषः । शरवे । हन्तुवै । ऊँ इति ।

क्षिपत् । अशस्तिम् । अप । दुःऽभितिम् । हन् । अथ । कर्त्तु । यजमानाय । शम् । योः ॥ ३ ॥

तपुर्मूर्धा तापकशिरस्को बृहस्पतिः । रक्षसः । ये । ब्रह्मद्विषः ब्राह्मणद्वेष्टारो राक्षसाः तान् राक्षसान् । तपतु तापयतु । दहस्त्वित्यर्थः । किमर्थम् । शरवे शरं हिंसकं रक्षसामधिपतिं । हन्तुवै हन्तुम् । अनुचरान् पूर्वं नाशयतु पश्चादेनमपि नाशयत्वित्यर्थः । 'शृ' हिंसायाम् । इत्यस्मात् 'शृस्त्वृस्निहि' इत्यादिना उपत्ययः । 'नि' इत्यनुवृत्तेराद्युदात्तत्वम् । 'क्रियाग्रहणं कर्तव्यम्' इति कर्मणः संप्रदानत्वाच्चतुर्थी । हन्तेः 'तुमर्थे सेसेन्' इति तवैप्रत्ययः । 'अन्तश्च तवै युगपत्' इत्याद्यन्तयोर्युगपदुदात्तत्वम् । उशब्दः पूरकः ॥ ४० ॥

'अपश्यम्' इति तृचं द्वात्रिंशं सूक्तं त्रैष्टुभम् । प्रजापतिपुत्रः प्रजावान्नामर्षिः । ऋचः क्रमेण यजमानपत्नीहोतृणामाशिपः प्रतिपद्दिकाः । अतस्तद्देवताकाः । तथा चानुक्रान्तम्—'अपश्यं प्रजावान् प्राजापत्योऽन्वृचं यजमानपत्नीहोत्राशिपः' इति । प्रवर्ग्येऽभिष्टव एतत्सूक्तम् । सूच्यते हि—'अपश्यं त्वेत्येतस्याद्यया यजमानमीक्षते द्वितीयया पत्नीं तृतीययात्मानम्' (आश्व. श्रौ. ४. ६) इति ॥

अपश्यं त्वा मनसा चेकितानं तपसो जातं तपसो विभूतम् ।

इह प्रजामिह रयिं रराणः प्र जायस्व प्रजया पुत्रकाम ॥ १ ॥

अपश्यम् । त्वा । मनसा । चेकितानम् । तपसः । जातम् । तपसः । विऽभूतम् ।

इह । प्रऽजाम् । इह । रयिम् । रराणः । प्र । जायस्व । प्रऽजया । पुत्रऽकाम ॥ १ ॥

हे यजमान । त्वा त्वां । मनसा बुद्ध्या । अपश्यम् । अदर्शम् । कीदृशम् । चेकितानं कर्माणि भृशं जानन्ते । तपसः दीक्षारूपाद्भतात् । जातं पुनरुत्पन्नं यद्वा जन्मान्तरानुष्ठितात्सुकृतादुत्पन्नं । तपसः अनुष्ठीयमानाद्यज्ञाद्धेतोः । विभूतं व्याप्तं सर्वत्र प्रख्यातम् । हे । पुत्रकाम पुत्रान् कामयमान स त्वम् । इह । अस्मिंल्लोके । प्रजां पुत्रपौत्रादिरूपां । रराणः । रमयन् । रयिं धनम् । इह । अस्मिंल्लोके । रमयन् । प्रजया प्रजनेन । प्र । जायस्व । पुत्रादिरूपेणोत्पद्यस्व । प्रजा उत्पादयेत्यर्थः ॥

अपश्यं त्वा मनसा दीध्यानां स्वायां तनू ऋत्वे नाधमानाम् ।

उप मामुच्चा युवतिर्बभूयाः प्र जायस्व प्रजया पुत्रकामे ॥ २ ॥

अपश्यम् । त्वा । मनसा । दीध्यानाम् । स्वायाम् । तनू इति । ऋत्वे । नाधमानाम् ।

उप । माम् । उच्चा । युवतिः । बभूयाः । प्र । जायस्व । प्रऽजया । पुत्रऽकामे ॥ २ ॥

हे पति । दीध्यानां दीप्यमानां । स्वायाम् आत्मीयायां । तनू तन्वां शरीरे । ऋत्वे । ऋतुकाले भवं गर्भधारणरूपं कर्म ऋत्विग्यम् । तस्मिन्निमित्तभूते । नाधमानां भर्तृरूपगमनं याचमानां । त्वा त्वां । मनसा । अपश्यम् । अद्वाक्षम् । हे । पुत्रकामे पुत्रान् कामयमाने । माम् । उप । मत्समीपं

१. त१.२.३.६.७-शरवे शृ; त८-किमर्थं शरवे शृ । २. त१.२.३.६.७.८-भ२.४.८-ईक्षारूपा* । ३. त४.५-धनेच । ४. त१.२.३.६.७.८-भ-जायस्व प्रजा उत्पादय; त४.५-जायस्व प्रजा उत्पादयस्व । ५. त१.२.६.८-भ१.४.७-णोत्पाद्यस्व । ६. त४.५-युवति ।

प्राप्य सा त्वम् ^१उच्चा उच्चैर्भूतं ^२युवतिः तरुणी ^३वभूयाः भूयाः । 'छन्दस्सुभयथा' इत्याशीर्लिङः
सार्वधातुकत्वाच्छप् । तस्य छान्दसः श्लुः । अलिङ्यपि व्यत्ययेन 'भवतेरः' (पा. सू. ७. ४. ७३)
इत्यभ्यासस्यात्वम् । युवतिर्भूत्वा च ^४प्रजया प्रजनेन ^५प्र ^६जायस्व पुत्रान् प्रसूय । 'जनी प्रादुर्भावे'
इयनि 'ज्ञाजनोर्जा' इति जादेशः ॥

अहं गर्भमदधामोषधीष्वहं विश्वेषु भुवनेष्वन्तः ।

अहं प्रजा अजनयं पृथिव्यामहं जनिभ्यो अपरीषु पुत्रान् ॥ ३ ॥

अहम् । गर्भम् । अदधाम् । ओषधीषु । अहम् । विश्वेषु । भुवनेषु । अन्तरिति ।

अहम् । प्रजाः । अजनयम् । पृथिव्याम् । अहम् । जनिभ्यः । अपरीषु । पुत्रान् ॥ ३ ॥

^१अहं होता ^२ओषधीषु शाक्यादिषु कलार्थं ^३गर्भमदधां धारयामि । ^४विश्वेषु सर्वेष्वन्येष्वपि
^५भुवनेषु भूतजातेषु ^६अन्तः मध्ये ^७अहम् एव गर्भं धारयामि । तथा ^८पृथिव्यां भूम्यां ^९प्रजाः सर्वान्
मनुष्यान् ^{१०}अहम् ^{११}अजनयं जनयामि । ^{१२}जनिभ्यः जायाम्यः ^{१३}अपरीषु अन्यास्वपि ^{१४}स्त्रीषु ^{१५}पुत्रान्
^{१६}अहम् अजनयं जनयामि । मत्साध्येन यागेन सर्वस्योत्पत्तेरहं सर्वजननहेतुर्भवामीत्यर्थः ॥ ॥४१॥

'विष्णुः' इति तृचं त्रयस्त्रिंशं सूक्तमानुष्टुभम् । गर्भाणां कर्ता त्वष्टा नामर्षिः प्रजापतिपुत्रो विष्णुर्वा ।
लिङ्गोक्ता विष्णुस्त्वष्टृप्रजापतिसिनीवालीसरस्वत्यश्विन इति देवताः । तथा चानुक्रान्तं—'विष्णुस्त्वष्टा
गर्भकर्ता विष्णुर्वा प्राजापत्यो गर्भाधांशीर्लिङ्गोक्तदैवतमानुष्टुभम्' इति । लैङ्गिको विनियोगः ॥

विष्णुर्योनिं कल्पयतु त्वष्टा रूपाणि पिशतु ।

आ सिञ्चतु प्रजापतिर्धाता गर्भं दधातु ते ॥ १ ॥

विष्णुः । योनिम् । कल्पयतु । त्वष्टा । रूपाणि । पिशतु ।

आ । सिञ्चतु । प्रजापतिः । धाता । गर्भम् । दधातु । ते ॥ १ ॥

^१विष्णुः व्यापको देवः ^२योनिं गर्भाधानस्थानं ^३कल्पयतु करोतु । ^४त्वष्टा तनुकर्ता एतत्संज्ञको
देवश्च ^५रूपाणि निरूपकाणि स्त्रीवपुंस्स्वाभिव्यञ्जकानि चिह्नानि ^६पिशतु अवयवीकरोतु ॥ 'पिश
अवयवे' । मुचादित्वाङ्मु ॥ एवं प्रकलसायां योन्यां ^७प्रजापतिः रेतः ^८आ ^९सिञ्चतु निपिञ्चतु ।
विसृजस्वित्यर्थः । ^{१०}धाता धारको देवो हे जाये ^{११}ते तव ^{१२}गर्भं गर्भरूपेण परिणतं तद्रेतः ^{१३}दधातु ।
तत्रैव धारयतु । स्त्रावपातापप्रसवा मा भूवन्नित्यर्थः ॥

गर्भं धेहि सिनीवालि गर्भं धेहि सरस्वति ।

गर्भं ते अश्विनौ देवावा धत्तां पुष्करस्रजा ॥ २ ॥

गर्भम् । धेहि । सिनीवालि । गर्भम् । धेहि । सरस्वति ।

गर्भम् । ते । अश्विनौ । देवौ । आ । धत्ताम् । पुष्करस्रजा ॥ २ ॥

हे ^१सिनीवालि एतत्संज्ञे देवि ^२गर्भं ^३धेहि । निषिक्तं गर्भं धारय । हे ^४सरस्वति त्वं च
निषिक्तं ^५गर्भं धारय ^६हे जाये ^७पुष्करस्रजा पुष्करमालिनौ स्वर्णकमलाभरणौ ^८अश्विनौ ^९देवौ ^{१०}ते
तव ^{११}गर्भम् ^{१२}आ ^{१३}धत्तां प्रक्षिपताम् । कुरुतामित्यर्थः ॥

हिरण्ययीं अरणी यं निर्मन्यतो अश्विना ।

तं ते गर्भं हवामहे दशमे मासि स्रतवे ॥ ३ ॥

१. त. ४. ५-अपरास्वपि । २. त. १. २. ३. ६. ७. ८-भ. २. ४. ५. ८- 'हे सरस्वति.....धारय' नास्ति ।

हिरण्ययी इति । अरणी इति । यम् । निःऽमन्यतः । अश्विनौ ।

तम् । ते । गर्भम् । हवामहे । दशमे । मांसि । सूतवे ॥ ३ ॥

वहिरण्ययी हिरण्ययौ वहरणी वयं गर्भमुद्दिश्य वश्विना अश्विनौ देवौ वनिर्मन्यतः निर्मथित-
वन्तौ हे जाये वते तुभ्यं त्वदर्थं वतं वगर्भं वहवामहे आह्वयामहे । वदशमे वमांसि वसूतवे प्रसोतुम् ॥
'पद्म्' इत्यादिना मासशब्दस्य मास्भावः । सूतेः 'तुमर्थे सेसेन्' इति तवेन्प्रत्ययः ॥ ॥४२॥

'महि' इति तृचं चतुश्चिंशं सूक्तं वरुणपुत्रस्य सत्यधृतेरार्षे गायत्रमादित्यदेवताकम् । तथा
चानुक्रान्तं—'महि सत्यधृतिवारुणिरादित्यं स्वस्ययनं गायत्रं वा' इति । धनलिप्सया प्रवसन्तं
शिष्यमाचार्योऽनेन सूक्तेनाभिमन्त्रयते । सूत्र्यते हि—'महि त्रीणामित्यनुमन्यैवमतिषष्टस्य न
कुतश्चिद्वयं भवतीति विज्ञायते' (आश्व. गृ. ३. १०. ७-८) इति ॥

महिं त्रीणामवोऽस्तु द्युक्षं मित्रस्यार्यम्णाः । दुराधर्षं वरुणस्य ॥ १ ॥

महिं । त्रीणाम् । अवः । अस्तु । द्युक्षम् । मित्रस्य । अर्यम्णाः । दुःऽआधर्षम् । वरुणस्य ॥ १ ॥

वत्रीणां त्रयाणां वमित्रस्य वअर्यगणः ववरुणस्य च वद्युक्षं दीप्तमत एव वदुराधर्षम् अन्यै-
र्धर्षितुं बाधितुमशक्यं वहि महत् अवः रक्षणमस्माकम् वस्तु । 'त्रीणामित्यपि छन्दसि दृश्यते'
(का. ७. १. ५३. १) इति वचनात् त्रयादेशाभावः । 'नामन्यतरस्याम्' इति नाम उदात्तत्वम् ॥

नहि तेषाममा चन नाध्वंसु वारणेषु । ईशे रिपुरघशंसः ॥ २ ॥

नहि । तेषाम् । अमा । चन । न । अध्वंसु । वारणेषु । ईशे । रिपुः । अघऽशंसः ॥ २ ॥

अमेति गृहनाम । वअमा वचन गृहेष्वपि वतेषां वरुणमित्रार्यम्णां तदनुगृहीतानां स्तोतृणां
वा वअघशंसः अघमनर्थमाशंसमानः वरिपुः शत्रुः वहि वईशे न खलु^१ हिंसितुमीष्टे ॥ 'लोपस्त
आत्मनेपदे' इति तलोपः । अनुदात्तेराल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वे धातुस्वरः शिष्यते^२ । तथा वअध्वंसु
मार्गेषु ववारणेषु यत्र पुरुषा निवार्यन्ते तेषु च स्थानेषु शत्रुनिवारयितुं वन ईष्टे ॥

यस्मै पुत्रासो अदितेः प्र जीवसे मर्त्याय । ज्योतिर्यच्छन्त्यर्जसम् ॥ ३ ॥

यस्मै । पुत्रासः । अदितेः । प्र । जीवसे । मर्त्याय । ज्योतिः । यच्छन्ति । अर्जसम् ॥ ३ ॥

वअदितेः अदीनाया देवमातुः वपुत्रासः पुत्रा मित्रादयः वयस्मै वमर्त्याय मनुष्याय स्तोत्रे
वअर्जसम् अविच्छिन्नं वज्योतिः तेजः वजीवसे जीवितुं वप्र वयच्छन्ति तस्य शत्रुर्नेश्वर इत्यर्थः ॥ ॥४३॥

'वातः' इति तृचं पञ्चत्रिंशं सूक्तं वातगोत्रस्योलस्यार्षे गायत्रं वायुदेवताकम् । तथा चानु-
क्रान्तं—'वातो वातायन उलो वायव्यम्' इति । गतो विनियोगः ॥

वात आ वातु भेषजं शंभु मयोभु नो हृदे । प्र ण आर्यूषि तारिषत् ॥ १ ॥

वातः । आ । वातु । भेषजम् । शम्भुऽभु । मयऽभु । नः । हृदे ।

प्र । नः । आर्यूषि । तारिषत् ॥ १ ॥

ववातः वायुः वनः अस्माकं वहृदे हृदयाय वभेषजम् औषधमुदकं वा वआ ववातु आगमयतु ।
कीदृग्भूतम्^३ । वशंभु रोगशमनस्य भावयितुं वमयोभु सुखस्य च भावयितुं । अपि च वनः अस्माकम्
वआर्यूषि वप्र वतारिषत् प्रवर्धयतु ॥

१. त१.२.३.६.७.८-म-न हि त्वा खलु । २. त१.२.३.६.७.८-म-'शिष्यते' नास्ति । ३. त१.
२.३.६.७.८-म-मु-ईदग्भूतं ।

उत वात पितासि न उत भ्रातेत नः सखा । स नो जीवातवे कृधि ॥ २ ॥
 उत । वात । पिता । असि । नः । उत । भ्राता । उत । नः । सखा ।
 सः । नः । जीवातवे । कृधि ॥ २ ॥

उत अपि च हे वात एवं नः अस्माकं पिता असि उत्पादको भवसि । उत अपि च
 भ्राता भवसि । उत अपि च नः अस्माकं सखा समानव्यानो मित्रभूतश्च भवसि । सः एवं
 नः अस्मान् जीवातवे जीवनहेतवे यागाय कृधि कुह ॥ करोतेऽछान्दसो विकरणस्य लुक् ।
 'श्रुशृणुपृकृष्टृभ्यः' इति हेधिः ॥

यददो वात ते गुहे मृतस्य निधिर्हितः । ततो नो देहि जीवसे ॥ ३ ॥
 यत् । अदः । वात । ते । गुहे । अमृतस्य । निधिः । हितः । ततः । नः । देहि । जीवसे ॥ ३ ॥
 हे वात वायो ते तव गुहे स्थाने यददः योऽसौ अमृतस्य अमरणस्य निधिः निक्षेपः
 हितः स्थापितो वर्तते ततः तस्मान्निधेरहत्यामृतत्वं जीवसे नः अस्माकं जीवनाय देहि
 प्रयच्छ ॥ ४४ ॥

'प्राप्तये' इति पञ्चर्व पट्त्रिंशं सूक्तमग्नेः पुत्रस्य वत्सस्यार्थं गायत्रमाग्नेयम् । तथा चानुकान्तं
 — 'प्राप्तये पञ्चाग्नेयो वत्स आग्नेयं तु' इति । प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोगांयत्रे छन्दसीदमादिके द्वे
 सूक्ते । सूत्र्यते हि— 'प्राप्तये वाचमिति सूक्त इमां मे अग्ने समिधम्' (आश्व. श्री. ४. १३) इति ।
 दशरात्रस्य नवमेऽह्न्याग्निमारुत इदं जातवेदसं निविद्धानम् । सूत्रितं च— 'मरुतो यस्य हि
 प्राप्तये वाचमित्याग्निमारुतम्' (आश्व. श्री. ८. ११) इति ॥

प्राप्तये वाचमीरय वृषभार्य क्षितीनाम् । स नः पर्षदति द्विषः ॥ १ ॥
 प्र । अग्नये । वाचम् । ईरय । वृषभार्य । क्षितीनाम् । सः । नः । पर्षत् । अति । द्विषः ॥ १ ॥
 हे स्तोतः अग्नये स्तुतिरूपां वाचं प्र ईरय उच्चारय । कथंभूताय । क्षितीनां मनुष्याणां
 यजमानानां वृषभार्य कामानां वर्षित्रे । किं प्रयोजनमिति चेत् । सः अग्निः नः अस्मान् द्विषः
 द्वेष्टुं अति पर्षत् अतिपासयेत् ॥

यः परस्याः परावतस्तिरो धन्वातिरोचते । स नः पर्षदति द्विषः ॥ २ ॥
 यः । परस्याः । परावतः । तिरः । धन्व । अतिरोचते । सः । नः । पर्षत् । अति । द्विषः ॥ २ ॥
 यः अग्निः परस्याः परावतः अतिशयितादूरदेशात् तिरः प्रासनामैतत् । प्राप्तसंबन्धं
 धन्व मरुभूमिं जलवर्जितं देशम् अतिरोचते अतिक्रम्य प्रज्वलति । यद्वा । धन्व अन्तरिक्षम् ।
 धन्वन्यन्तरिक्षे तिरस्तिर्यगतिरोचते भृशं प्रकाशते । गतमन्यत् ॥

यो रक्षांसि निजूर्वति वृषा शुक्रेण शोचिषा । स नः पर्षदति द्विषः ॥ ३ ॥
 यः । रक्षांसि । निजूर्वति । वृषा । शुक्रेण । शोचिषा । सः । नः । पर्षत् । अति । द्विषः ॥ ३ ॥
 वृषा वर्षिता यः अग्निः शुक्रेण निर्मलेन शुभ्रवर्णेन वा शोचिषा तेजसा रक्षांसि यज्य
 हन्तुणि निजूर्वति निहिनस्ति । जूर्वा हिंसार्थः । गतमन्यत् ॥

यो विश्वाभि विपश्यति मुत्रना सं च पश्यति । स नः पर्षदति द्विषः ॥ ४ ॥
 यः । विश्वा । अभि । विपश्यति । मुत्रना । सम् । च । पश्यति । सः । नः । पर्षत् । अति । द्विषः ॥ ४ ॥

वयः अग्निः सूर्यरूपेण विश्वा विश्वानि सर्वाणि भूतजातानि अभि अभिमुखं विपश्यति विशेषेण तेजसा प्रेक्षते । प्रकाशयतीत्यर्थः । भुवना भुवनानि भूतजातानि सं पश्यति च सम्यग्जानाति च । अन्यस्मिद्धम् ॥

यो अस्य पारे रजसः शुक्रो अग्निरजायत । स नः पर्षदति द्विषः ॥ ५ ॥

यः । अस्य । पारे । रजसः । शुक्रः । अग्निः । अजायत । सः । नः । पर्षत् । अति । द्विषः ॥ ५ ॥

अस्य रजसः^१ लोकस्यान्तरिक्षस्य पारे उपरिदेशे^२ शुक्रः शुभ्रवर्णः वयः वग्निः विद्यु-
दात्मना^३ सूर्यात्मना वा अजायत प्रादुर्भवति सः नः अस्मान् द्विषः द्वेष्टन् अति पर्वन्
अतिपारयतु ॥ ४५ ॥

‘प्र नूनम्’ इति तृचं सप्तत्रिंशं सूक्तमग्निपुत्रस्य इयेनस्यार्प गायत्रम् । जातवेदो गुणकोऽग्नि-
देवता । तथा चानुक्रान्तं—‘प्र नूनं तृचमाग्नेयः इयेनो जातवेदस्यम्’ इति । प्रातरनुवाकाश्विन-
शस्त्रयोस्तुतो विनियोगः ॥

प्र नूनं जातवेदसमश्वं हिनोत वाजिनम् । इदं नो बर्हिः सदै ॥ १ ॥

प्र । नूनम् । जातवेदसम् । अश्वम् । हिनोत । वाजिनम् । इदम् । नः । बर्हिः । आसदे ॥ १ ॥

जातवेदसं जातानां वेदितारं जातधनादिकं वा अश्वं कर्मभिर्व्यानुवन्तं वाजिनम् अश्ववन्तं
हे कृत्विग्यजमानाः नूनम् अवश्यं प्र हिनोत प्रवर्धयत । यद्वा । अश्वमिव स्तुतिभिः प्रेरयत ।
‘हि गतौ वृद्धौ च’ । अस्मालोऽति तशब्दस्य ‘तसनसनथनाश्च’ इति तवादेशः । किमर्थम् । नः
अस्माकम् इदं बर्हिः आस्तीर्णम् आसदे आसत्तुं प्राप्नुम् । बर्हिः आसीदित्यर्थः ॥ सदैः ‘कृत्याथै
तवैकैन्’ इति केन्प्रत्ययः ॥

अस्य प्र जातवेदसो विप्रवीरस्य मीळहुपः । महीमियमिं सुष्टुतिम् ॥ २ ॥

अस्य । प्र । जातवेदसः । विप्रवीरस्य । मीळहुपः । महीम् । इयमिं । सुस्तुतिम् ॥ २ ॥

जातवेदसः जातानां वेदितुः विप्रवीरस्य । विप्रा मेधाविनो यजमाना वीराः पुत्रा यस्य ।
तादृशस्य मीळहुपः सेतुः अस्य अग्नेः महीः महती सुष्टुतिं शोभनां स्तुतिं प्र इयमिं
प्रेरयामि ॥ ‘ऊ गतौ’ । जौहोत्यादिकः । ‘अतिपिपत्योश्च’ इत्यभ्यासस्येत्वम् ॥

या रुचो जातवेदसो देवत्रा हव्यवाहनीः । तामिर्नो यज्ञमिन्वतु ॥ ३ ॥

याः । रुचः । जातवेदसः । देवत्रा । हव्यवाहनीः । तामिः । नुः । यज्ञम् । इन्वतु ॥ ३ ॥

जातवेदसः अग्नेः याः रुचः रोचमानाः कालीकरालीप्रभृतयः सप्त जिह्वाः देवत्रा देवान्
प्रति ॥ ‘देवमनुष्यपुरुषपुरुषैर्भ्यः’ (पा.सू. ५.४.५६) इत्यादिना द्वितीयाथै त्राप्रत्ययः ॥ हव्य-
वाहनीः हव्यानां हविषां बोद्धव्यः प्रापयिष्यो भवन्ति ॥ ‘वा छन्दसि’ इति जसि पूर्वसवर्णदीर्घः ॥
ताभिः जिह्वाभिः नः अस्माकं यज्ञं यागसाधनं हविः इन्वतु देवान् प्रापयतु । ‘हवि
व्याप्तौ’ । इदिरवाञ्छुम् ॥ ४६ ॥

‘आयं गौः’ इति तृचमष्टात्रिंशं सूक्तं गायत्रम् । सारंपराज्ञी नामपिका । सैव देवता सूर्यो वेति ।
तथा चानुक्रान्तम्—‘आयं गौः सारंपराज्ञ्यात्मदेवतं सौर्यं वा’ इति । अविवाक्येऽहनि मानसग्रह

१. त१.२.३.६.७.८-भ-‘अन्यस्मिद्ध’ नास्ति । २. त४.५-‘रजसः’ नास्ति । ३. त४.५-उपरिदेशे
रजसः रक्तवर्णः । ४. त१.२.३.६.७.८-भ-सु-वैद्युतात्मना । ५. त१.२.३.७-भ१.२.४.८-‘मही’
नास्ति; भ७-पहि । ६. त-भ-‘हव्यवाहनीः’ नास्ति । ७. त१.२.३.६.७.८-भ१.२.४.८-‘देवान्
प्रापयतु’ नास्ति ।

एतत्सूक्तं शंसनीयम् । सूत्रितं च—‘आयं गौः पृश्निरक्रमीदित्युपांशु तिस्रः पराचीः शस्त्रा’
(आश्व. श्रौ. ८. १३) इति ॥

आयं गौः पृश्निरक्रमीदसदन्मातरं पुरः । पितरं च प्रयन्त्स्वः ॥ १ ॥

आ । अयम् । गौः । पृश्निः । अक्रमीत् । असदत् । मातरम् । पुरः ।

पितरम् । च । प्रयन् । स्व । रिति स्वः ॥ १ ॥

वगौः गमनशीलः । पृश्निः प्राष्टवर्णः प्राप्ततेजाः । अयं सूर्यः । आ । अक्रमीत् आक्रान्तवान् ।
उदयाचलं प्राप्तवानित्यर्थः । आक्रम्य च । पुरः पुरस्तात् पूर्वस्यां दिशि । मातरं सर्वस्य भूतजातस्य
निर्मात्रीं पृथिवीम् । असदत् आसीदिति प्राप्नोति । सदेच्छान्दसो लुङ् । लुडिस्वास्तेरुहादेशः । ततः
पितरं पालकं शुलोकं^१ चशब्दादन्तरिक्षं च । प्रयन्^२ प्रकर्षेण शीघ्रं गच्छन् । स्वः स्वरणः शोभन-
गमनो भवति । यद्वा । पितरं स्वर्गलोकं प्रयन् वर्तते ॥

अन्तरि रति रोचनास्य प्राणादपानती । व्यख्यन्महिषो दिवम् ॥ २ ॥

अन्तरिति । चरति । रोचना । अस्य । प्राणात् । अपऽअनती ।

वि । अख्यत् । महिषः । दिवम् ॥ २ ॥

अस्य सूर्यस्य । रोचना रोचमाना दीप्तिः । अन्तः शरीरमध्ये मुख्यप्राणात्मना । चरति वर्तते ।
किं कुर्वती । प्राणादपानती । मुख्यप्राणस्य प्राणाद्याः पञ्च वृत्तयः । तत्र प्राणनं नाडीभिरूर्ध्वं वायो-
निर्गमनम् । तथाविधात् प्राणात् प्राणनादनन्तरमपानती । अपाननं नाडीभिरवाङ्मुखं वायोर्नयनम् ।
तत्कुर्वती ॥ अपपूर्वादन्तिर्लटः शतृ । अदादिस्वाच्छपो लुक् । ‘उगितश्च’ इति ङीप् । ‘शतुरनुमः’
इति नद्या उदात्तत्वम् ॥ यद्वा । अन्तर्यावापृथिव्योर्मध्ये अस्य सूर्यस्य रोचना रोचमाना दीप्तिः चरति
गच्छति ॥ ‘रुच दीप्तिः’ । ‘अनुदात्तश्च हलादेः’ (पा. सू. ३. २. १४९) इति युच् ॥ किं कुर्वती ।
प्राणाप्राणनादुदयानन्तरमपानती सायंसमयेऽस्तं गच्छन्ती । ईदृश्या दीप्त्या युक्तः । अत एव । महिषः
महान् सूर्यो । दिवम् अन्तरिक्षमुदयास्तमयोर्मध्ये । व्यख्यत् विचष्टे । प्रकाशयति ॥ महेः ‘अवि-
महोष्टिषच्’ (उ. सू. १. ४६) इत्यौणादिकष्टिपच्प्रत्ययः । चक्षिडः ख्यात् । छान्दसे लुङि
‘अस्यतिवक्ति’^३ इत्यादिना च्छेरुहादेशः ॥

त्रिंशद्वाम् वि राजति वाक्पतङ्गाय धीयते । प्रति वस्तोरहं द्युभिः ॥ ३ ॥

त्रिंशत् । धाम । वि । राजति । वाक् । पतङ्गाय । धीयते । प्रति । वस्तोः । अहं । द्युभिः ॥ ३ ॥

त्रिंशद्वाम्^१ धामानि स्थानानि । वचनव्यत्ययः । वस्तोः वासरस्याहोरात्रस्यावयवभूतानि ।
अह्नाब्दोऽवधारणे । द्युभिः सूर्यस्य दीप्तिभिरेव । वि । राजति विराजन्ते विशेषेण दीप्यन्ते । व्यत्य-
येनैकवचनम् । मुहूर्तान्यत्र धामान्युच्यन्ते । पञ्चदश रात्रेः पञ्चदशाहः । पतङ्गाय । पतति गच्छतीति
पतङ्गः सूर्यः । तस्मै^२ स्तुतिरूपा । वाक् । प्रति । धीयते प्रतिमुखं^३ स्तोतृभ्यः^४ क्रियते^५ । यद्वा ।
वस्तोरहनि त्रिंशद्वामानि । घटिकाभिप्रायमेतत् । त्रिंशद्वटिकाः । अत्यन्तसंयोगे द्वितीया । एतावन्तं
कालं । द्युभिः दीप्तिभिरसौ सूर्यो वि राजति । विशेषेण दीप्यते । तस्मिंश्च समये वाक् त्रयीरूपा
तस्मै सूर्यरूपाय^६ पतङ्गाय प्रति धीयते प्रतिमुखं धार्यते । सूर्यं सेवत इत्यर्थः । श्रूयते हि—‘कर्मिः

१. त१.२.३.६.७.८-म१.२.७.८-भूलोकं । २. त१.२.३.६.७.८-प्रयच्छति; म१.२.४.८-
प्रयच्छन् । ३. त१.२.३.७-म२.४.८-त्रिंशत् । ४. त४.५-तस्मै सूर्याय । ५. त१.२.३.६.७.८-म-
‘प्रतिमुखं स्तोतृभ्यः’ नास्ति । ६. त४.५-अभिधीयते । ७. त१.२.३.६.७.८-म-‘सूर्यरूपाय’ नास्ति ।

पूर्वाह्ने दिवि देव ईयते यजुर्वेदे तिष्ठति मध्ये अह्नः ' (तै. ब्रा. ३. १२. ९. १) इत्यादि । यदा त्विदं सूक्तं सारंपराज्ञया आत्मस्तुतिः तदा सूर्यात्मना स्तूयत इत्यवगन्तव्यम् ॥ ४७ ॥

‘ ऋतम् ’ इति तृचमेकोनचत्वारिंशं सूक्तं मधुच्छन्दसः पुत्रस्याघमर्षणस्यार्यमानुष्टुभम् । रात्र्यादीनां भावानां सृष्ट्यादिप्रतिपादकत्वात्तादृशूप एवार्थो देवता । तथा चानुक्रान्तम्—‘ ऋतं माधु-च्छन्दसोऽघमर्षणो भाववृत्तमानुष्टुभं तु ’ इति । लिङ्गाद्विनियोगोऽवगन्तव्यः ॥

ऋतं च सत्यं चाभीद्वात्तपसोऽध्यजायत । ततो रात्र्यजायत ततः समुद्रो अर्णवः ॥ १ ॥

ऋतं च सत्यं चाभीद्वात्तपसोऽध्यजायत । ततो रात्र्यजायत ततः समुद्रो अर्णवः ॥ १ ॥

ऋतमिति सत्यनाम । ऋतं मानसं यथार्थसंकल्पनं सत्यं वाचिकं यथार्थभाषणम् । चकाराभ्यामन्यदपि शास्त्रीयं धर्मजातं समुच्चीयते । तत्सर्वमभीद्वादभितसाद्ब्रह्मणा पुरा सृष्ट्यर्थं कृतात्तपसोऽधि । अध्युपर्यर्थे । उपर्यजायत । उदपद्यत । ‘ तपस्तप्त्वेदं सर्वमसृजत ’ (तै. आ. ८. ६) इति श्रुतेः । तपश्चात्र स्रष्टव्यपर्यालोचनलक्षणम् । ‘ यस्य’ ज्ञानमयं तपः ’ (सु. उ. १. १. ९) इति श्रुत्यन्तरात् ॥ अभिपूर्वादिन्धेः कर्मणि निष्ठा । ‘ श्रीदितो निष्ठायाम् ’ (पा. सू. ७. २. १४) इतीदृशप्रतिषेधः । ‘ गतिरनन्तरः ’ इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् । ‘ स्वरितो वानुदात्ते पदादौ ’ इत्येकादेशः स्वर्यते ॥ यद्वा । अभीद्वादभितः प्रकाशमानात् परमात्मनो मायाधिष्ठानरूपादुपादानभूतादृतं सत्यं चाजायत ॥ ‘ जनिकर्तुः प्रकृतिः ’ (पा. सू. १. ४. ३०) इति प्रकृतेरपादानसंज्ञा ॥ ततस्तस्मादेवेश्वराद्वात्री । उपलक्षणमेतदहोऽपि । अहश्च रात्रिश्चाजायत ॥ ‘ रात्रेश्चाजसौ ’ (पा. सू. ४. १. ३१) इति ङीप् । ततस्तस्मादेवेश्वरादर्णवोऽणसोदकेन युक्तः समुद्रश्चाजायत । समुद्रशब्दोऽन्तरिक्षोदध्योः साधारण इत्यभिमतार्थस्य प्रकाशनायार्णवशब्देन विशेष्यते । ‘ अर्णसः सलोपश्च ’ (का. ५. २. १०९. ३) इति मत्वर्थीयो वप्रत्ययः सलोपश्च ॥

समुद्रादर्णवादिं संवत्सरो अजायत । अहोरात्राणि विदधद्विश्वस्य मिषतो वशी ॥ २ ॥

समुद्रादर्णवादिं संवत्सरो अजायत । अहोरात्राणि विदधद्विश्वस्य मिषतो वशी ॥ २ ॥

अर्णवात्समुद्रात्सृष्टादध्युर्ध्वं संवत्सरः संवत्सरोपलक्षितः सर्वः कालोऽजायत । श्रूयते हि—‘ सर्वे निमेषा जज्ञिरे विद्युतः पुरुषाधि कला मुहूर्ताः काष्ठाश्च ’ (तै. आ. १०. १. २) इति । स चेश्वरोऽहोरात्राण्येतदुपलक्षितानि सर्वाणि भूतजातानि विदधत् कुर्वन् सृजन् ॥ ‘ अभ्यस्तानामादिः ’ इत्याद्युदात्तत्वम् । ततः समासे कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ मिषतो^५ निमिषादियुक्तस्य विश्वस्य सर्वस्य प्राणिजातस्य वशी स्वामी भूत्वा वर्तते^६ ॥

सूर्याचन्द्रमसौ धाता यथापूर्वमकल्पयत् । दिवं च पृथिवीं चान्तरिक्षमथो स्वः ॥ ३ ॥

सूर्याचन्द्रमसौ धाता यथापूर्वमकल्पयत् । दिवं च पृथिवीं चान्तरिक्षमथो स्वः ॥ ३ ॥

१. त १.२.३.७-भ २.४.८-‘ यस्य ’ नास्ति । २. त ४.५-प्रकाशमानात् स्वप्रकाशात् । ३. त ४.५-च सत्यं वाजायत । ४. त ३.४.५.८-भ ४.५.७.८-‘ मिषतो ... वर्तते ’ नास्ति; भ २-विश्वस्य त्रैलोक्यस्य मिषतः जायमानः वशी स्वामी; त १.२.६.७-स तादृशो धाता परमेश्वरः सूर्यादिदेवान् पृथिव्यादि-लोकांश्च यथापूर्वं अतीतसृष्टौ यस्य यादृशं रूपं तादृशमनतिक्रम्य अकल्पयत् संकल्पमात्रेण संपादितवान् । दिवं चेत्युपात्तत्वात् स्वःशब्देन भोगविशेषो विवक्षितः । अघमर्षणं कृत्वा । तत ऊर्ध्वमवगाहनार्थास्ति स्रज् ऋचो दर्शयति । तैत्तिरीयउपनिषदे बृहन्नारायणे माधवीव्याख्यापक्तिः; त ३.४.५.८-भ ४.५.८-पुस्तकेषु तृतीय-मंत्रस्य भाष्यं नास्ति ।

सूर्याचन्द्रमसौ कालस्य ध्वजभूतौ^१ दिवं च पृथिवीं चान्तरिक्षं च इत्थं त्रिभुवनं स्वः । स्वः-
शब्दः सुखवाची । दिवो विशेषणम् । सुखरूपां दिवम् । तदेतत्सर्वं धाता विधाता यथापूर्वं पूर्व-
स्मिन् कल्पे अकल्पयन् सृष्टवान् तथैवागामिन्यपि कल्पे कल्पयिष्यतीत्यर्थः ॥ ॥ ४८ ॥

‘संसम्’ इति चतुर्लक्षं चत्वारिंशं सूक्तं संवननस्यार्थम् । ‘समानो मन्त्रः’ इति तृतीया
त्रिष्टुप् शिष्टास्तिस्रोऽनुष्टुभः । प्रथमाया अग्निदेवता^२ । शिष्टानां संज्ञानम् । अनुक्रम्यते च—‘संसं
चतुष्कं संवननः संज्ञानमाद्यामेयी तृतीया त्रिष्टुप् तृतीया त्रिष्टुप्^३’ इति^३ । ‘आनुष्टुभं तु’ इति पूर्व-
मुक्तत्वादवशिष्टानामनुष्टुप्त्वम् । सूक्तविनियोगो लैङ्गिकः ॥

संसमिधुवसे वृषभने विश्वान्यर्य आ । इळस्पदे समिध्यसे स नो वसून्या भर ॥ १ ॥

सम्संसम् । इत् । युवसे । वृन् । अग्ने । विश्वानि । अर्यः । आ ।

इळः । पदे । सम् । इध्यसे । सः । नः । वसूनि । आ । भर ॥ १ ॥

हे वृषन् कामानां वर्णितः वअग्ने वअर्यः ईश्वरस्त्वम् । ‘अर्यः स्वामिवैश्ययोः’ (पा. सू. ३.
१. १०३) इति यत्प्रत्ययान्तो निपातितः । ‘अर्यः स्वाम्याख्यायाम्’ (फि. सू. १. १८) इत्य-
न्तोदात्तत्वम् । स त्वं वविश्वानि सर्वाणि भूतजातानि वसंसम् । ‘प्रसमुपोदः पादपूरणे’ (पा. सू.
८. १. ६) इति समो द्विवचनम् । इच्छद्दोऽवधारणे । वआ समन्तात् सं वयुवसे मिश्रयसि । देवेषु
मध्ये त्वमेव सर्वाणि भूतजातानि विश्वानरात्मना व्याप्नोषि^४ । नान्य इत्यर्थः । किंच वइळः इडायाः
पृथिव्याः वपदे स्थाने उत्तरवेदिलक्षणे^५ । ‘एतद्वा इडायास्पदं यदुत्तरवेदीनाभिः’ (ऐ. ब्रा. १. २८)
इति ब्राह्मणम् । तत्र त्वं वसमिध्यसे ऋत्विग्भिः संदीप्यसे । वसः^६ तादृशस्त्वं वनः अस्माकं ववसूनि
धनानि वआ वभर आहर ॥

सं गच्छध्वं सं वदध्वं सं वो मनांसि जानताम् ।

देवा भागं यथा पूर्वं संजानाना उपासते ॥ २ ॥

सम् । गच्छध्वम् । सम् । वदध्वम् । सम् । वः । मनांसि । जानताम् ।

देवाः । भागम् । यथा । पूर्वं । सम्संजानानाः । उपससते ॥ २ ॥

हे स्तोतारः यूयं वसं गच्छध्वम् । संगताः^७ संभूता भवत^८ ॥ ‘समो गम्यच्छि’ इत्यादिना
गमेरात्मनेपदम् ॥ तथा वसं वदध्वं सह वदत । परस्परं विरोधं परित्यज्यैकविधमेव वाक्यं ब्रूतेति
यावत् । ‘व्यक्तवाचां समुच्चारणे’ (पा. सू. १. ३. ४८) इति वदेरात्मनेपदम् । वः युष्माकं
वमनांसि वसं वजानताम् । समानमेकरूपमेवार्थमवगच्छन्तु ॥ ‘संप्रतिभ्यामनाध्याने’ (पा. सू. १.
३. ४६) इति जानातेरात्मनेपदम् ॥ यथा वपूर्वं पुरातनाः देवाः वसंजानानाः ऐकमत्यं प्राप्ता
हविर्भागम् वउपासते यथास्वं स्वीकुर्वन्ति तथा यूयमपि वैमत्यं परित्यज्य धनं स्वीकुरुतेति शेषः ॥

समानो मन्त्रः समितिः समानी समानं मनः सह चित्तमेषाम् ।

समानं मन्त्रमभि मन्त्रये वः समानेन वो हविषा जुहोमि ॥ ३ ॥

१. भ२-ध्वजभूतौ स्यातां । २. त१.२.३.६.७.८-भ-अग्निदेवता । ३. त७-त्रिष्टुप् इति तदेतत्सूक्त-
सहस्रं सप्ततदशकं सपादाधिकमृग्वेदे पारायणपाठे शाकल्ये शैशिरीयके नमःशौनकाय नमः शौनकायेति इति
सर्वानुक्रमसमाप्तः । ४. त-भ-त्वमेव व्याप्नोषि । ५. त-भ-वेदिलक्षणे । ६. त१.२.३.६.७.८-भ-‘सः’
नास्ति । ७. त१.२.३.६.७.८-भ-संगता अभवन् ; त४.५-संगताः संभूता भवत् ।

समानः । मन्त्रः । समुद्गतिः । समानी । समानम् । मनः । सह । चित्तम् । एषाम् ।
समानम् । मन्त्रम् । अभि । मन्त्रये । वः । समानेन । वः । हविषा । जुहोमि ॥ ३ ॥

पूर्वोऽर्धर्धः परोक्षकृतः उत्तरः प्रत्यक्षकृतः । एषाम् एकस्मिन् कर्मणि सह प्रवृत्तानामृत्विजं
स्तोतृणां वा मन्त्रः स्तुतिः शस्त्राद्यात्मका गुप्तभाषणं वा समानः एकविधोऽस्तु । तथा समितिः
प्राप्तिरपि समानी एकरूपास्तु ॥ ' केवलमामक ' इत्यादिना समानशब्दात् ङीप् । उदात्तनिवृत्ति-
स्वरेण ङीप् उदात्तत्वम् । तथा मन्त्रः मननसाधनमन्तःकरणं चैषां समानम् एकविधमप्यस्तु ।
चित्तं विचारजं ज्ञानं तथा सह सहितं परस्परस्यैकार्थनैकीभूतमस्तु । अहं च वः युष्माकं
समानम् एकविधं मन्त्रम् अभि मन्त्रये । एकविध्याय संस्करोमि । तथा वः युष्माकं
स्वभूतेन समानेन साधारणेन हविषा चरुपुरोडाशादिना अहं जुहोमि ॥ ' तृतीया च होच्छन्दसि '
(पा. सू. २. ३. ३) इति कर्मणि कारके तृतीया ॥ वषट्कारेण हविः प्रक्षेपयामीत्यर्थः ॥

समानी व आकूतिः समाना हृदयानि वः ।

समानमस्तु वो मनो यथा वः सुसहासति ॥ ४ ॥

समानी । वः । आकूतिः । समाना । हृदयानि । वः ।

समानम् । अस्तु । वः । मनः । यथा । वः । सुसह । असति ॥ ४ ॥

हे ऋत्विग्यजमानाः वः युष्माकम् आकूतिः संकल्पोऽध्यवसायः समानी एकविधोऽस्तु ।
तथा वः युष्माकं हृदयानि समाना समानान्येकविधानि सन्तु । तथा वः युष्माकं मनः
अन्तःकरणम् । प्रत्येकापेक्षयैकवचनम् । तदपि समानमस्तु । यथा वः युष्माकं सुसह शोभनं
साहित्यम् असति भवति तथा समानमस्त्वित्यन्वयः ॥ अस्तेर्लटि ' बहुलं छन्दसि ' इति शपो
लुगभावः ॥ ४९ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हादं निवारयन् । पुमर्थाश्चतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुक्कभूपालसाम्राज्यधुरंधरेण सायणाचार्येण
विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे ऋक्संहिताभाष्येऽष्टमाष्टकेऽष्टमोऽध्यायः संपूर्णः ॥

॥ इति दशमं मण्डलं समाप्तम् ॥

॥ ऋग्वेदसंहिता समाप्ता ॥

खिलानि
(KHILĀNI)

P R E F A C E

Introductory:—The Ṛgveda Saṁhitā has, according to the Śākala śākhā, 1017 hymns. According to the Caraṇavyūha, the Ṛgveda Saṁhitā has come down in five¹ recensions: Śākala, Bāṣkala, Āśvalāyana, Śāṅkhāyana² and Māṇḍūkāyana. Of these, the Śākala recension is well known and has come down in a definite form. The other recensions did not differ much from the Śākala recension except an omission or addition of certain hymns or verses within or without the Maṇḍalas and also within or without the hymns, as well as certain changes in the order of hymns or verses. No definite conclusions seem to have been drawn as to the exact nature of each of these recensions for want of decisive data. The additional hymns or verses called *Khilāni* have come down traditionally even though it has not been possible to attribute them to definite recensions and it is customary to publish them as a supplement to the Ṛgveda Saṁhitā in the Śākala recension. Thus Prof. Max Müller has published at the end of his great edition³ of Ṛgveda Saṁhitā with the commentary of Sāyaṇācārya, 32 Khilas with or without accents which he found in certain MSS. of Ṛgveda. Prof. Theodor Aufrecht in his edition⁴ of Ṛgveda Saṁhitā printed in Roman characters has published 25 Khilas some of which are different from those in Max Müller's edition. The Bombay edition⁵ of Ṛgveda Saṁhitā with Sāyaṇabhāṣya edited by the two Mahāmahopādhyāyas Rajaramaśāstri Bodas and Śivaramaśāstri Gore gives a good number of Khilas including the Nivids, Praiṣas, Purorucas, Kuntāpas etc. under the title *Parīṣiṣṭāni*. The Nirṇayasagar edition of Ṛgveda Saṁhitā (Bombay 1891) also gave the Khilas. Prof. Peterson in his Catalogue of MSS. in the Alwar State Library has reproduced a few, though not all, Khilas with accents found in certain Saṁhitā and Pada MSS. of Ṛgveda deposited in that Library. Recently Pandit S. D. Satavalekar of Aundh (Dist. Satara) has published in his edition of Ṛgveda Saṁhitā (Aundh, 1940) 36 Khilas, some of which are not found in the abovementioned editions either fully or in part. Pandit Satavalekar, however, has not

1. Besides these five, many more Śākhās (21, 25 or 27) are said to have existed.

2. It is to be noted that Kauṣītaki is different from Śāṅkhāyana. A Kauṣītaki Gṛhya Sūtra as different from the Śāṅkhāyana Gṛhya has recently been published (Dr. T. R. Chintamani, Madras, 1944) and the publication of other Kauṣītaki texts is also promised.

3. Second edition, Oxford 1890-2.

4. Second edition, Bonn 1877.

5. Bombay, Śaka 1810-12.

mentioned the MSS. material on which he has based his edition of Khilas, at least the additional portion of them.' In all these editions the places where the particular Khilas are to be recited are also denoted, and in most cases they agree with each other.

By far the most important and extensive collection of Khilas is preserved in a MS. of *R̥gveda Samhitā* discovered in Kashmir by Prof. G. Bühler and described for the first time in his "Detailed Report of a tour in search of Sanskrit MSS.", Bombay 1877, pp. 35-6. The MS. was procured for the library of the Deccan College, Poona, which is now transferred to the Bhandarkar Oriental Research Institute, Poona, where it is deposited at present. The MS. was transcribed by Dr. H. Wenzel and the transcript was examined by Max Müller, Macdonell and other scholars in Europe. Macdonell made use of this transcript in his edition of *Bṛhaddevatā* (Harvard Oriental Series Vol. 5 & 6, 1904) and while describing in his introduction the Khila portions in the MS. he remarked that "there seems reason to believe that a satisfactory edition of the text of these Khilas could be produced from the Kashmir MS." (p. xxiii). The credit of editing the Kashmir Khilas and bringing out their critical value goes to Dr. phil. J. Scheftelowitz who prepared and published in Roman characters a critical edition of the same at Bonn in 1906 under the title "*Apokryphen des R̥gveda*." Since the Kashmir MS. gives a comprehensive collection of authentic Khilas, I propose to present here all Khilas in the Kashmir MS. with a comparative study of those published in other editions and also of those available in MSS.

The Kashmir MS. :—The MS. is written on birch bark and consists of 191 leaves each measuring $10\frac{1}{4}$ " by $9\frac{1}{2}$ ". The birch bark being very thin, each leaf of the MS. is made up of two sheets pasted back to back so as to make it rather thick and serviceable for writing purposes. The leaves are written on both sides and are arranged in the form of a modern book. Thirty-two lines on an average are written on each page and there are 40 letters in a line. Several leaves are much injured. Borders of the first and last few leaves have worn out. The MS. is written in *Śāradā* characters and the handwriting is bold, legible and correct.² The colophon of the MS. runs thus :—इति श्रीऋग्वेद शाकलके शाखायां दशममंडले ऋग्वेदः खिलसहितस्संहितारण्यसहितश्च संपूर्णस्समाप्तः । सं ५१ भा जु ति १३ लिखितं ॥ भट्टभीमस्वामिनो रामिस्वामिनः पुत्रः शबलस्वामिनः पौत्रस्संपाद्यतं समाप्तं ॥ शुभमस्तु ॥ Thus the copyist of the MS. is the son of भट्टभीमस्वामिन् रामिस्वामिन् and grandson of शबलस्वामिन्. According to A. B.

1. He has kindly lent me two MSS. of *Śāṅkhāyana Samhitā* of *R̥gveda* which he must have used. See p. 894. He has, however, obviously used some additional material. Pandit Anant Yājñeswar Dhupkar Sastri of Marcell Goa (Portuguese India) who worked for the second edition of *Aundh R̥gveda*, informs me by letter that for editing the Khilas he used a MS. of his own, about 200 years old. For two Khilas inserted in the *Aundh* edition by conjecture, see notes to Khilas II. 1; IV. 9.

2. Cf. Catalogue of the Government Collections of Manuscripts, Deccan College, Poona 1916, MS. No. 1; Scheftelowitz, pp. 32-3.

Keith,¹ these concluding words are written by a later hand and probably denote an owner of the MS. He also adds that the same hand has here and there made some corrections in the text. According to Bühler the MS. is 400 years old. The century in the date given in the colophon is lost, but Bühler adds that [सप्तमि] सं ५१ corresponds to A.D. 75. According to Keith सं ५१ most probably corresponds to A.D. 1575. The only alternatives are A.D. 1475 and 1675, but he doubts whether the MS. is so old as the former or so modern as the latter of these dates.

In leaves 1-176 Ṛgveda Saṁhitā is written along with the Sarvānukramaṇī of Kātyāyana. The Adhyāya system is followed in the enumeration of the Saṁhitā, the whole Ṛgveda being divided into 64 Adhyāyas. There is also the Maṇḍala division, but the Aṣṭaka division is totally absent. At the end of each Maṇḍala there is a sentence indicating the conclusion of the last and the commencement of the next Maṇḍala. There is no division of the Anuvākas nor that of the Sūktas; the Adhyāyas are divided into Vargas, but the number of verse is not shown. This method often makes it impossible to know where a hymn begins or ends. The end of a verse or half verse is denoted either by a perpendicular stroke or by the absence of Sandhi where in fact it is expected according to the Sandhi rules. Like the Ṛgveda Saṁhitā, the Sarvānukramaṇī is also divided into Adhyāyas and the Anukramaṇī portion belonging to each Adhyāya is given at the beginning of the same. The MS. belongs to the Śākala śākhā as is clearly stated in the concluding words of Maṇḍala X and at the end of the whole MS.

The Khila Portion :—The Khila portion is contained in folios 176 B—189B of the MS.² All Khilas are divided into five Adhyāyas, each Adhyāya again being divided into Vargas. Scheftelowitz has shown this Varga number while I have dropped it. Yet there was no clue to know where a Khila began or ended. The Khilānukramaṇī helped in this respect. At the beginning of each Adhyāya there is the Khilānukramaṇī portion belonging to it. It records the number of verses in a Khila, its author, metre and deity. Thus we are in a position to reproduce the Khilas at least as they stood in the time of the Khilānukramaṇī. The information of the Khilānukramaṇī agrees with that in the Brāhmaṇas, Rkprātiśākhya, Bṛhaddevatā, Ṛgvidhāna, Śrautasūtras and Gṛhyasūtras. The MS. quotes at the end of each Khila the *Pratīka* of the next Ṛgvedic verse, before which the particular Khila is to be recited. If a number of Khilas stand together, the *Pratīka* stands at the end of the last Khila.

*The copyist of this MS. did not write the Saṁhitā or the Khilas by mere memory; he probably copied from a text written in Śāradā script,

1. JRAS 1907, p. 225.

2. At the end of the Khilas there is some portion of the Aitareyāraṇyaka (folios 189B-191). It is divided into three Adhyāyas, the first two of which form the third Āraṇyaka. The third Adhyāya giving *Samhitāraṇyam* is reproduced by Scheftelowitz in his edition.

as 'is clear from the several writing mistakes.' The text is accented throughout. The method of marking accents is peculiar. Generally in Vedic MSS. the Anudātta and Svarita are denoted by horizontal and vertical strokes respectively, while in this MS. only the Udātta and primary Svarita are marked. The Udātta is marked by a small vertical stroke. This kind of marking Udātta is also found in the Maitrāyaṇī Saṁhitā (Cf. Schröder, Preface p. xxx). The primary Svarita is denoted by the sign 'ॐ'. This sign occurs twice in the Khila portion (1. 11. 4; 12. 7). In Kāṭhaka Saṁhitā a strong curve above the line comes as a sign of the primary Svarita, while in Maitrāyaṇī Saṁhitā the curve lies below the line (Cf. Schröder, *ibid.*). If the next syllable is accented, the primary Svarita is denoted by 'ॐ' (*Trikampā*) even though the preceding syllable is short. This 'ॐ' which stands after the Svarita syllable has either a horizontal stroke below the line or a perpendicular stroke above the line. Scheftelowitz has retained this method of accentuation in his edition; the same has been followed here too. In the case of certain supplementary hymns and verses also he has mostly marked the Udātta. I have given all of them without accents. In certain editions and MSS. these later Khilas are found accented, but the accents are not unanimous. It is to be noted that Max Müller has, in his edition, printed all such Khilas without accents.

Additional Material :—For the constitution of the text of the Khilas, I have also used two MSS. of Śāṅkhāyana śākha of Ṛgveda kindly lent to me by Pandit S. D. Satavalekar of Aundh. They come from Junagadh and Navanagar in Kathiawar. The Junagadh MS. was written in Saṁwat 1754-5 and the accents were marked in red ink in Saṁwat 1755-8. The colophon at the end of Aṣṭaka VIII runs—

संवत् १७५४ वर्षे भाद्रपद शुदि ५ बुधे श्रीजीर्णदुर्गनिवासीय आभ्यंतरनागरज्ञातीय पंडा श्री ॥ गोविंदसुत् पंडा श्री ॥ भवानीदास सुत् रघुनाथेन लिखितं ॥

सं. १७५८ वर्षे कार्तिक शुदि २ बुधे पं । श्री ॥ भवानीदाससुत् रघुनाथेन स्व० ॥

The Navanagar MS. was written in Saṁwat 1894-5 and the accents were marked in red in Saṁwat 1898. The colophon at the end of Aṣṭaka VIII runs—

संवत् १८९४ ना मार्गशिर्ष शुदि ११ प्रारंभः सं । १८९५ ना कार्तिक शुक्ल १२ भोमे अथ श्रीनवानगरवास्तव्य आभ्यंतरवृद्धनागरज्ञातीय आचार्य श्री ५ भवान्सुत् गोविंदजिथेन पंड्या श्री ५ जगजीवनसुत् रणछोडजीसुत् मोतिरामने कृष्णार्पण लिखित्वा.....

The text in both the MSS. is divided into 64 Adhyāyas. There is no Aṣṭaka division, while the beginning and the end of a Maṇḍala are mentioned. On comparison, I find that both these MSS. are exactly identical with each other except a few scribal errors. So I have preferred to refer only to the Junagadh MS. by the designation जुना, on account of its older age and its peculiarity of marking accents. The accents in the Navanagar MS. are marked in the usual manner, i. e. the Anudātta by a horizontal stroke below the letter and the Svarita by a perpendicular stroke above the letter.

1. For the orthographical peculiarities of this MS., see Scheftelowitz, pp. 47-8.

In the Junagadh MS., however, the Svarita is marked by a horizontal line through the body of the letter and the Anudātta is marked as usual.' This method is exactly the same as that in part of one of the Alwar MSS. of R̥gveda Saṁhitā which are described in the Catalogue as belonging to the Śāṅkhāyana śākhā (See 'A Second Report of operations in search of Sanskrit MSS. in the Bombay Circle', 1883-84 by Peter Peterson; Extra No. JBBRAS 1884). There is no direct proof in the MSS. themselves showing their Śāṅkhāyana character, just as there is none also in the Alwar MSS. One does not know what was the position of the Khilas found in these MSS. in the Śāṅkhāyana śākhā. It is to be noted that most of the Khilas are included within Varga numbers in both the Alwar and Junagadh MSS. The peculiarity of the Śāṅkhāyana redaction as denoted in the commentary on Caranavyūha is found in these MSS., namely that the 10th Vālahilya hymn (VIII. 58) is absent and two of its three verses are inserted after RV. X. 88. 18 as a *Khila*. Whether this peculiarity exists in the Alwar MSS., is not known from Peterson's description. An exhaustive comparison of the Junagadh MS. with the Alwar MSS. could not be made, since the latter were not available on loan. Arrangements to obtain the required information could not also prove successful. I have, therefore, to rely on Peterson's description of the MSS. and the text of some of the Khilas given by him.

A comparison of the Junagadh and Alwar MSS. reveals certain differences in the Khila portion :

(1) The Khila सूक्तान्ते तृणान्यसावरण्ये comes in Alwar MS. after RV. V. 49 ; in the Junagadh MS. it comes after RV. VI. 48.

(2) The Alwar MS. does not contain Śrīsūkta (Khila II. 6) which is present in the Junagadh MS.

(3) The Śivasamkalpasūkta (*Yenedam* IV. 11) which seems to be absent in the Alwar MS., is found in the Junagadh MS.

(4) Khilas III 19 ; 20 ; IV. 12 are found in the Junagadh MS.; they do not exist in the Alwar MS.

(5) In three Khilas the number of verses in both the MSS. is different :

(a) Khila II. 12 has two verses in the Alwar MS., 3 in the Junagadh MS.

(b) In Khila II. 13 the Junagadh MS. gives 3 additional verses after the first 3 verses.

- (c) In Khila IV. 2 (Rātrīsūkta) the Junagadh MS. reveals two more verses than the Alwar MS., one of which is found in the Nirnayasagar edition of R̥gveda and the other is quite a new one.

Barring these differences, the Junagadh and Alwar MSS. agree with each other. One is inclined to gather from these differences in Śāṅkhāyana MSS., that the Khilas were probably not enumerated as a part

1. It may, by the way, be noted that both these MSS. ma '१' instead of '३' in three places (Vāl. I. 3 ; VI. 7 ; VII. 1) in the Vālahilya hymns.

of the Saṁhitā in spite of their enumeration within the Varga number. The question, however, remains, which Khilas were recognised as Khilas in the Sāṅkhāyana śākhā. Peterson has described the Alwar MSS. in comparison to Aufrecht's edition of Khilas, and one is not sure about the position of the Alwar MSS. with regard to the Khilas not found in Aufrecht. The end of the Khila portion is exactly the same in both MSS. After giving the Khila विदा सघवन् विदा, both the MSS. have अग्निदेवेद्भः विदा सघवन्विदा. The text of the Khilas in the Junagadh MS. is mostly identical with that in the Alwar MSS. I have fully recorded the variants in the Junagadh MS. I have also recorded the additional verses found in it (See Khilas II. 13 ; IV. 2). In the Kashmir MS. the beginning portion in Khila III. 20 was broken to the extent of four syllables. This Khila has fortunately been found in the Junagadh MS. I, therefore, filled in the blank on its authority by inserting यच्च कृतं found in it and have shown it in brackets. Scheftelowitz has conjectured the lost text as यदचित्तं. In two Khilas, III. 19 ; IV. 12 the Junagadh MS. presented a better text than the Kashmir MS. to a great extent. I have, therefore, adopted it in preference to the Kashmir text.

Scheftelowitz has, in his edition, also used two MSS. (No. 30 and 155 Müncher Sanskrit MSS. = Haug's Verzeichnis d. orient. Handschr. No. 34 & 318) which he designates as M₁ and M₂ respectively. Both these contain portions of the fifth Adhyāya. MS. No. 30 contains Nivids, Praiṣas, Purorucas and Kuntāpādhyāya. No. 155 contains only the Nivids and Praiṣas. Scheftelowitz has recorded all readings from these MSS. Since, however, most of these readings were found identical with those from other sources, I have not referred to them. In very rare cases where the MSS. gave peculiar readings, I have recorded them without mentioning the source.

Khila IV. 11 is the Śivasamkalpopaniṣad coming after RV. X. 166. In the Kashmir MS. it consists of 13 verses. The same hymn has 28 verses in a MS. of Ṛgveda Saṁhitā, No. Add 5351 in the British Museum, London. All the 13 verses in the Kashmir Khila are covered by the Khila in the British Museum MS., though in a different order. The Khila with the same 28 verses with identical text is also found in another MS., No. 2131 in the India Office Library, London. Scheftelowitz has published¹ the text of the 28-versed Khila along with notes and German translation. I have reproduced it in the notes to the shorter Khila in the Kashmir MS.² This larger version of Śivasamkalpopaniṣad is also found in the Junagadh MS. The Aundh edition also gives the same Khila of 26 verses, some of which are different from those in the British Museum MS. The order of verses in the Aundh edition as well as the variants in the same are also recorded in the notes to the same.

1. ZDMG 1921, Band 75, pp. 201-12.

2. In verse 7^a the Kashmir MS. has lost one letter; the British Museum MS. supplied it and made up the word गुह्यं.

Scheftelowitz has also made a text-critical and historical study¹ of Khilas V. 1-4 after the publication of his book and has recorded the variants found by him in certain MSS.² Out of these, only those readings have been noted by me which were different from those already recorded, without mentioning the source. For full particulars the reader may refer to the original articles. The points of historical importance contained in them are added as English notes to the Khilas concerned.

Khila II. 6 is the well known Śrīsūkta. This hymn addressed to the Goddess Śrī is often read and recited in India from old times, as is clear from a large number of MSS. of the same found in all parts of India, and a number of commentaries written on it. It is also quoted in later Vedic literature as well as in a number of books dealing with religious rites. After the publication of the Kashmir Khila edition, Scheftelowitz collated six MSS. of Śrīsūkta in the British Museum, India Office Library, London, and the Bodleian Library, Oxford and published³ the critical apparatus along with an exegetical study of the same. Since the additional variants recorded there were found of no special significance, I have not recorded them here.

In this connection I may add that I have collated no less than 44 MSS. of Śrīsūkta from different libraries like the Tanjore Maharaja Sarfoji's Sarasvati Mahal Library, Tanjore, Government Oriental Manuscripts Library, Tirupati, Theosophical Society's Library, Adyar and other sources. Since, however, they did not disclose different readings of any significance from those already recorded from other sources, I did not think it proper to make use of the material in the notes which have already exceeded their limit. A few independent readings found in them are, however, recorded without mentioning the source. I must add that I also collated 8 MSS.⁴ of the Rātrīsūkta (Khila IV. 2) with accents and a MS.⁵ containing four other Khilas⁶ also with accents from the Tanjore Library. Since the MSS. did not exhibit any different readings from those already recorded, I thought it unnecessary to add their variants.

The two MSS. of Āśvalāyana Mantra Samhitā in the India Office Library (Nos. 378 [1970] and 379 [781]) have recently been described⁷ in

1. Zeitschrift für Indologie und Iranistik, Band I, 1922, pp. 50-68.

2. The *Samjñāna* hymn is found in the following MSS.:—(1) Bodleian MS. Wilson 429-32, (2) Bod. Wilson 445, (3) British Museum MS. No. 5351, (4) India Office MS. No. 2131. The last three MSS. also contain the *Nairhastya* hymn and the last two contain the *Prādhvarāṇām*. The *Mahānūmnyah* are contained in (1) British Museum No. 5356d Fol. 106B, (2) Br. Museum No. Add. 5351, (3) India Office No. 2131.

3. For the critical apparatus as well as for the study of the character of the deity and a German translation of the hymn, see ZDMG 1921, Band 75, pp. 37-50.

4. Nos. 329-36, T. M. S. S. M. Library, Tanjore.

5. No. 335.

6. Khila II. 1 suppl.; II. 14 with suppl.; IV. 7 suppl.; V. 1. 5; Comp. Catalogue of T. M. S. S. M. Library, Vol. I. p. 201.

7. Annals of the Bhundarkar Oriental Research Institute, Poona, 1938-39, Vol. XX, Parts III-IV, pp. 249-61.

detail by Dr. V. M. Apte, according to whom the work "gives all the R̥gveda Mantras cited by their *Pratīkas* in the Gṛhya and Śrauta sūtras of Āśvalāyana..... An interesting aspect of this work is that its versions of certain hymns are different in many respects from those in the editions of Müller and Aufrecht or in 'Die Apokryphen des R̥gveda' by Dr. Scheftelowitz." I have recorded in the notes to the Khilas concerned the information regarding the different versions or other peculiarities contained in this work with regard to the Khilas. I have designated the MSS. Nos. 378 and 379 by आश्वमंसं¹ and आश्वमंसं² respectively. Where the text of both is identical, I simply mention आश्वमंसं.

There are, in the library of the Royal Asiatic Society of Bengal two MSS. of R̥gveda (Samhitā, No. 120 [6607], Pada text No. 140 [6608])¹ which deserve attention. I tried to procure these MSS. for consultation but could not succeed, since they could not be lent out, being sent out of Calcutta for safety in war period. I can simply record the peculiarities of these MSS. with regard to the Khilas on the basis of the information about them supplied by the compiler of the Catalogue.

MS. No. 120 [6607] contains 12 batches of leaves. Batch VIII contains portion of Aṣṭaka VII probably written in the 18th century. It contains the Khila पावमानीः स्वस्त्ययनीः (III. 10 with suppl.) conforming to its extent in Max Müller's edition. Batch XII comprising Aṣṭaka VIII is probably written in the 15th century. It contains the Khila अविघ्नो भव वर्णोणि (III. 17 with suppl.). It also probably contains the Khila येनेदं भूतं (IV. 11 with suppl.) with 28 verses as given in the British Museum MS. No. Add 5351 already mentioned, since the Catalogue quotes the verse गोभिर्जुष्टो धनेन which is the 19th verse in the abovementioned MS., and since the Khila is extended to 5 Vargas as stated in the Catalogue. Then again, it has the following Khilas : (1) संज्ञानमुनाना, (2) नैर्हस्त्य सेनादरणं, (3) प्राध्वराणां पते and (4) विदा मघवन् विदा,, namely Khilas V. 1-4. Here the MS. ends. MS. No. 140 [6608] comprises the Padapāṭha of Aṣṭaka VI written in Samvat 1653. The compiler says that the MS. "seems to belong to a recension of the R̥gveda different from that published by Max Müller. For instance, in VI. 4 there is one hymn more in Max Müller's edition than in the present MS." The compiler probably meant some, perhaps the 10th, Vālakhilya hymn.

The 11 Vālakhilya hymns occur in the Kashmir collection (see Khila I. 4 : 6 ; III. 1-8 ; 18). They are, therefore, reproduced in the proper place even though they were printed in Maṇḍala VIII (Vol. III) in accordance with the usual practice. The Kashmir MS. exhibits a number of variants in their text.²

There is a commentary of Vidyāranya, among a few others, on the first 15 verses of Śrīsūkta. Max Müller has published the same along with

1. Catalogue by MM. Haraprasad Śāstri, Vol. II, Vedic MSS., Calcutta 1923.

2. For the value of these variants cf. Scheftelowitz pp. 35-45 and Oldenberg, Noten, II. pp. 116 ff.

the Śrīsūkta in his Rgveda edition. I have collated over a dozen MSS.¹ of Śrīsūktabhāṣya of Vidyāraṇya, as a result of which an improved text of the same is given in the footnotes to the Śrīsūkta. I did not think it essential to record the different readings in the bhāṣya, since they did not exhibit any material difference in its meaning.

Editorial Work :—Scheftelowitz has based his edition of the Khilas on the Kashmir MS. The MS. has, however, certain incorrect readings which he has had to reject in preference to those either found in parallel passages in the Vedic literature or conjectured by him. In such cases, he has noted the incorrect readings in the MS. He has also consulted other editions of Khilas and has recorded their different readings. He has, moreover, made a comparative study of the Khilas with the help of the whole Vedic literature and has noted parallel constructions. While giving notes to the Khilas I have, to a certain extent, made use of the material so laboriously and skilfully collected by him. I have, however, verified each and every parallel quotation and, as a result of that, have made alterations wherever necessary. For this purpose, I have used new editions of Sanskrit works that could be available—e.g. the Paippalāda Atharvaveda edition of Dr. Raghu Vira, Lahore, and the critical edition of the Mahābhārata being published by the Bhandarkar Oriental Research Institute, Poona. The verification of all parallel passages proved advantageous in that certain inaccuracies, more or less important, that had occurred as a result either of the printing mistakes or of oversight, could be removed. I have also made certain additions on the basis of the additional material already described. Certain additional verses and supplementary Khilas not recorded by Scheftelowitz have been noted² by me.

In a good many Khilas the Kashmir MS. gave broken text and Scheftelowitz has restored it in many places³ on the authority of parallel Vedic passages and has put it into brackets. I have adopted it as given by him, but have dropped the brackets. There still remained certain passages where the text in the MS. was broken. In respect of some such blanks, the Aundh edition proved useful. It contains some Khilas which are not found in Max Müller, Aufrecht and also in the Bombay edition and are evidently based on certain MSS. unknown to us.⁴ I have, therefore, adopted its text in such places and have shown it into brackets.⁵ As already

1. R. A. S. Bengal No. G 5831 ; B. O. R. I. Poona No. 3 (1872-3) ; Panjab Univ. Lib. No. 281 ; T. M. S. S. M. Tanjore No. 652-3 ; G. O. MSS. Lib. Tirupati No. D 23, D 24, D 17501, R 1979 ; Adyar Lib. No. IX. B 36, XXXV B 9, XIX C 54, XXX F 1, XXII R 6, XXII H 16, XXIX F 6, XXIX C 35.

2. Cf. Khila II. 1, II. 6 (2nd suppl.), II. 13, IV. 2.

3. Comp. Apokr. des RV. Khila I. 3. 1-2, III. 1. 8-10, III. 10. 3-6 ; III. 11 ; III. 22. 5-10 ; IV. 5. 19-21 ; IV. 6. 1-3 ; IV. 7. 2 ; IV. 11. 9 ; V. 1. 5.

4. See Note 1 p. 892. The different readings in all Khilas in the Aundh edition are not necessarily noted. Reference is made to additional verses, changed order of verses and important variants in certain Khilas.

5. Comp. Khila IV. 5. 7-9 ; 11 ; 12 ; IV. 11. 9.

stated, I have filled in the broken word in the beginning of Khila III. 20 on the authority of the Junagadh MS. There still remain a number of *lacunæ*¹ in the Kashmir MS. which it is impossible to fill in for want of MSS. or other authentic material.

As for the text of the Khilas, I have generally followed Scheftelowitz, though in doubtful cases I have referred to the original MS. also. In certain cases, he has retained incorrect readings, but has suggested correct readings in the Notes. I have adopted some of such suggested readings in the text² especially in the Sauparna hymn. In such cases where he has adopted a reading different from the Kashmir MS., I have not recorded the incorrect reading in it. I have also not referred to his notes in connection with the interpretation of the Khilas, determination of their age, emendations regarding the accents and other things not directly connected with the constitution of the text. In a few cases³ I have adopted readings different from Scheftelowitz, not conjecturally but on the authority of some parallel quotations or MS. evidence. In three cases⁴ I have adopted readings suggested by A. B. Keith in his review⁵ of Scheftelowitz's work since the printed text seemed defective.

I have given all notes in Sanskrit in accordance with our practice in all the volumes of the R̥gveda edition. In order to attain brevity, I have used certain signs the denotations of which are given along with the list of abbreviations of Sanskrit works. Notes or references in connection with works in other languages are given in English. Abbreviations in English, being common, are not given in the list. The Sanskrit notes are given in the following order :—

(1) The Khilānukramanī to each Adhyāya, given at the beginning of the same, with variants,⁶ if any.

(2) Place in the R̥gveda Samhitā where a Khila is to be inserted. Difference of opinion, if any, is recorded.

(3) Names of works (in abbreviated form) where the Khila occurs fully or in part.

(4) General notes as to the occurrence of the Khila in particular works, and different order of verses, if any.

(5) Variants in the order of verses. In each case the adopted text comes first in bold type with its authority and the variants with their sources follow. When the variant has very few sources, the authority of the adopted text is not denoted, meaning that it has got substantial support.

1. Comp. Khila III. 15. 14; 22-27; 29; III. 20; IV. 9. 2; 3.

2. Comp. Khila I. 2. 3; 6; 7; 13; I. 3. 5; I. 4. 8; I. 5. 10; I. 9. 2; I. 12. 4.

3. Comp. Khila II. 13. 5; III. 3. 1; III. 13; III. 18. 1; III. 19; IV. 12; V. 3. 4; V. 4. 5; V. 22. 10 etc.

4. Comp. Khila I. 2. 4b; III. 15. 20b; III. 16. 5b.

5. JRAS 1907, pp. 224-29.

6. Macdonell in his Bṛhaddevatā Part II has sometimes quoted the Khilānukramanī which differs from Scheftelowitz's text in some cases. Some of his readings have been accepted by me.

(6) Supplementary verses occurring in certain editions and other works.

(7) Variants in the supplementary verses.

Scheftelowitz has, in his work as well as in his articles written after the publication of the same, discussed many problems concerning the Khilas. I think it advisable to record his main points with regard to the antiquity of the Khilas and their relation to the Ṛgveda Samhitā. Certain views expressed by him are not likely to be universally accepted, as is evident from the review of the work by A. B. Keith.

Antiquity of Khilas and their Relation to Ṛgveda Samhitā:—

The term *Khila* first occurs in the *Anuvākānukramaṇī* and *Ārṣānukramaṇī* attributed to Śaunaka. Khilas are those hymns or verses which are not included in the Samhitā and Pada text of the Ṛgveda in the Śākala recension and as such are excluded from the enumeration in *Sarvānukramaṇī*, *Anuvākānukramaṇī* etc., while their position within or without the recognised hymns of the Ṛgveda is traditionally fixed.

The Khilas belong to the Vedic period. Khila verses coming in other Vedas and Brāhmaṇas are the oldest proof for their original form and ritual application. In Brāhmaṇas themselves there are Khilas (e.g. *Nakulasūkta*, *Kuntāpa*, *Vālakhilya*) used in ritual where they do not suit according to their contents and their original purpose. This shows the high value and sanctity that the Khilas received already before the Brāhmaṇa period.

Individual Khilas do not belong to the same period. Many reach back to the oldest Ṛgveda period (e.g. *Purorucas*, *Nivids*, *Praīśas*). Many belong to the end of the Ṛgveda period (e.g. *Mahānāmni*, *Vālakhilya*, *Kuntāpa*). Many belong to the oldest Yajurveda period; some are later Vedic texts and presuppose knowledge of many Yajurveda hymns (e.g. *Subheṣaja* hymn). For the determination of the age of individual Khilas each one must be examined separately. The general conclusion is that all Khilas reckoned in the *Khilānukramaṇī* belonged to the Vedic period and that most of them belonged to that period in which the Yajus, Sāma and Atharva Samhitās were compiled, and stood in the same condition in which they are preserved today. Very few Khilās belong to the later Brāhmaṇa period. A good many must have been composed before the peculiarities of the liturgical practice of Brāhmaṇa period were established, since most of the Khilas were applied in ritual without standing in close relation to particular rites in which they are used. On the other hand, the later Khilas which originated in the Yajurveda or Brāhmaṇa period are usually composed in connection with the ritual which gradually arose in that period.¹ Thus, for example,

1. With regard to the date of the Khilas, A. B. Keith holds that "the language, style and contents of the vast bulk of the Khilas undoubtedly belong to the latest period of the Ṛgveda. It is quite possible that some verses now preserved as Khilas were parts of the Māṇdukeya śākhā, but the probability is not great. The really significant fact is that Śākalya did not deal with Khilas in the Padapāṭha..... It is most probable therefore that the Khilas are somewhat later in date than the Ṛgveda Samhitā. It is undeniably the case with a good deal of the matter and in no case is it impossible." JRAS 1907, pp. 224-29.

the *Medhāsūkta* stands in close relation to the Upanayana ceremony that comes for the first time in AV. XI. 5, the *Subheṣajasūkta* is presupposed as well known in Gopatha Br. V. 23 and the *Śrīsūkta* stands in relation to the worship of *Śrī* and *Lakṣmī* coming in Yajurveda period. The eleven *Suparṇa* hymns occurring after RV. I. 73 are, according to the *Khilānukramaṇī*, composed by the authors of the *Suparṇa* race. The text of these hymns was unknown before, even though certain sources in the old works had denoted their existence.¹ The *Khilānukramaṇī* describes these hymns more closely; it gives their Ṛṣis. It also says that the authors whose race is not given here, belong to the *Suparṇa* race.²

Śākalya, who redacted the Ṛgveda Saṁhitā lived, as Geldner has shown, in the later Vājasaneyya period; he was a contemporary of Āruṇi mentioned in many Brāhmaṇas, as well as of Yājñavalkya who flourished a little later. Thus the śākala śākhā is as old as the Vājasaneyi Saṁhitā. Śākalya can therefore scarcely be placed, following Oldenberg, at the end of the Brāhmaṇa period.³ Now most of the Khila texts existed long before the time of Śākalya and were enveloped by the halo of sanctity. Why then did Śākalya not incorporate either the new or the old apocryphal texts in his codex? And why did he not compose a Padapāṭha for them? He has treated them in the same way as the following verses in Ṛgveda: VII. 59.12; X. 20.1; 121. 10; 190. But while these Khila verses, not analysed in the Padapāṭha, were incorporated into the Ṛgveda Saṁhitā, were considered as recognised texts, were later also provided with a Padapāṭha and were accordingly enumerated in all Anukramaṇīs, why did our Khilas not obtain the same treatment as those Ṛgveda verses not looked upon as of equal authority by Śākalya? In fact many Khila verses in our Khila collection are really older than those redacted by Śākalya. The only explanation seems to be that the Khila texts belonged to a recension different from that redacted by him. The fact that many old apocryphal verses did not originate independently, but were very closely related by contents to those Ṛgveda hymns to which they are annexed, makes it probable that originally many Ṛgveda hymns had been existing in several recensions, just as a hymn of the Paippalādā śākhā of Atharvaveda is distinguished from the corresponding hymn of the Śaunakiya Atharvaveda not only by its greater extent but also by a different order of verses and by different readings.

The case of Purorucas, Nivids and Praiṣas in the fifth Adhyāya of the Khila collection, to which no particular place is assigned in the Ṛgveda,

1. Rgvi. I 108; Bṛhad. III. 119; Āśva. Gr. III. 12. 14; ABr. VIII. 10. 4; VI*25. 7 with Sāyaṇa.

2. For the place of Suparṇa hymns in Ṛgveda see Scheftelowitz, ZDMG 74, pp. 192-203.

3. A. B. Keith is not inclined to accept Geldner's view. He says, "Oldenberg's arguments (Hymnen des Rgveda, Band I, pp. 384 ff.) for the priority of the Brāhmaṇas to the adoption of the rules of *Sandhi* and the still later Padapāṭha are not adequately met." JRAS 1907, p. 226.

is rather different. They belong to the older Ṛgveda period.¹ The Nivids form the oldest prose preserved from the Ṛgvedic time. They are certainly older than certain Ṛgveda hymns.² Many Ṛgveda verses appear to be poetical compositions from individual Nivids. The word Nivid comes already in the Ṛgveda as the term for these prose texts. The Praiṣas were considered as an appendix to the Ṛgveda in very old time.³ The Purorucas also belong to the same period as that of Nivids and Praiṣas.⁴ According to Scheftelowitz, the character of Nivids, Purorucas and Praiṣas lends support to Hillebrandt's theory that along with the tradition which orally transmitted the treasure of hymns, a tradition relating to the ritual technique developed independently and the majority of Vedic hymns had a place in the ritual. The Saṁhitā was certainly not edited on the basis of the hymn material used in the ritual on account of the many very small ritual ingredients; on the other hand, the hymns used in the ritual did not stand in need of a redaction in the Saṁhitā in order to be inserted in the ritual.⁵ Several old verses which belong to certain Ṛgveda hymns in accordance with the ritual tradition are not incorporated into the Ṛgveda Saṁhitā, but have come down as *Khilāni*. That all Khilas which have not found admission to Ṛgveda must have belonged to the so-called ritual tradition, cannot be accepted, because certain very old Khilas (i. e. Suparṇa, Vālakhilya, Kuntāpa, Nakula, Mahānāmni) originally stand in no relation whatsoever to the ritual in view of their contents, in which they are used in the Brāhmaṇas, Śrautasūtras and Gr̥hyasūtras, but are used in the ritual only secondarily. The Khilas composed in later Vedic period were composed from the first in connection with certain newly accepted ceremonies.

The examination of the Khilas leads to the conclusion that they were really admitted to some lost śākhā. This is proved by our information of the Bāṣkala śākhā. The Anuvākānukramaṇī (verses 21, 36) provides us with some peculiarities of the Bāṣkala śākhā. Thus in it the Kutsa hymns (RV. I. 94–115) stood after the Parucchepa hymns (I 127–139), then it enumerated eight hymns more than the Śākala recension of 1017 hymns. The modern commentator of Caranavyūha, mentions these eight hymns: The Bāṣkala śākhā placed the first two Vālakhilya hymns at the very place where we read them today. The next five Vālakhilyas followed RV. VIII. 94. At the end of the whole Saṁhitā, after X 191, followed the *Samjñāna* hymn of 15 verses in the Bāṣkala śākhā. That the *Samjñāna* hymn of the Bāṣkala

1. Comp. AV. XI. 7. 19; VS. XIX 25; TS. II 5. 9; ABr. II 3. 4; SB. I. 4. 2.

2. For the antiquity of Nivids and Praiṣas see Scheftelowitz, ZDMG Band 73, 1919, pp. 30–51.

3. See Ṛkprāti. I. 57; Bṛhad. VIII. 103; Nir. VIII. 22.

4. Regarding the antiquity of Purorucas, see Scheftelowitz, ZDMG, Band 74, 1920, pp. 204–7.

5. H. Oldenberg has raised an objection to this theory of Hillebrandt (Hymnen des Ṛgveda I. pp. 519 ff). A. B. Keith also does not accept the theory; cf. JRAS 1907, p. 226. See also W. D. Whitney, Atharvaveda, p. 848.

śākhā originally consisted of 15 verses is impossible, for then the Bāṣkala śākhā should have 10 more hymns and not 8, since the so-called 15-versed *Samjñāna* hymn is really divided into three separate hymns. The confusion seems to have arisen from the fact that the same verse *Taccham̐yorāvṛṇi-mahe* forms the last verse of the first as well as the third hymn. The 8 (10) regular hymns of the Bāṣkala recension were considered in the Śākala śākhā as *Khilāni*. Now a good number of Khilas are as old as the Vālakhilyas and the *Samjñāna* hymn, and many of them are still older and are already used in the ritual of the Brāhmaṇas belonging to the Ṛgveda just like the Ṛgveda hymns. The fact that the Brāhmaṇas and Śrauta and Gṛhya sūtras treat the verses called *Khilāni* at present just like *Ṛcaḥ* and quote them by merely the beginning words just as in the case of *Ṛcaḥ*, leads to the conclusion that they had been standing in a collection related to the Ṛgveda in their time. The wholly extinct Māṇḍūkeya śākhā which is mentioned in Ṛkprāti. III. 14 and Aitareyāranyaka could have admitted all old Khilas as equally authentic texts. According to the Purāṇic tradition,¹ there were three śākhās, Śākala, Bāṣkala and Māṇḍūkeya.² The Khilas admitted by the other recensions existed at the time of Śākalya who fixed the present order of hymns. He seems to have excluded them only because different hymns and verses had not come down in a unanimous tradition. That many hymns in the Khila collection did not hold an undisputed position in the Ṛgveda Saṁhitā is evident from the fact that certain Khilas (e. g. II. 15, III. 17, IV. 14) are fully quoted by Āśvalāyana and Sāṅkhāyana, while usually they cite merely the beginning words of the Ṛgveda hymns and most of the Khilas.

1. Devi Purāṇa says :— शाखाश्च त्रिविधा भूप शाकला बाष्कमाण्डकाः. Comp. Weber, Ind. Stu. III, p. 253.

2. According to the Caranavyūha there were five Śākhās of Ṛgveda. Of these, according to Oldenberg, the Āśvalāyana and Sāṅkhāyana were looked upon as independent Śākhās only in a restricted sense. So there remained only three, which number is also referred to in the Purāṇic tradition as stated above. Of these, again, the Māṇḍūkeya remains out of consideration, because the name of Māṇḍūkeya though mentioned in the Āraṇyaka and Prātiśākhya is not at all concerned with the śākhā of the Ṛgveda. The knowledge of this Māṇḍūkeya śākhā was lost even in early period. So, according to Oldenberg, the only śākhā that requires a thorough examination besides the Śākala, is the Bāṣkala śākhā (Hymnen I, pp. 490-91).

According to the commentary on Caranavyūha, the Āśvalāyana śākhā was formed simply by adding eleven Vālakhilya hymns. The difference in the Sāṅkhāyana was that the 10th Vālakhilya hymn (RV. VIII, 58) was absent, the first two verses of which were inserted as a Khila after RV. X. 88. 18. This Khila is found in the Kashmir MS. It is to be noted that the two MSS. of the Sāṅkhāyana śākhā of Ṛgveda Saṁhitā procured by Pandit Saṭavalekar omit the 10th Vālakhilya and give its two verses as a Khila after RV. X. 88. 18. From the statement in the Caranavyūhabhāṣya regarding the Sāṅkhāyana śākhā we can be allowed to surmise that that śākhā contained certain Khilas even though they were not enumerated as part of the Saṁhitā. Oldenberg says that the quotation in Sāṅkhāyana of the Sandhi-termination *Upadruta* which is peculiar to the Bāṣkalas and the allusion in Sāṅkh. Gr. IV. 5. 9 of *Taccham̐yor* as the last verse of Ṛgveda, suggest the probability of Sāṅkhāyana being a follower of the Bāṣkala śākhā (Hymnen I, p. 517).

Scheftelowitz follows the arguments of Benfey (*Sāmaveda* xxviii) and Weber and holds that originally *Sāmaveda* arose from the same material from which the *Ṛgveda* was compiled. This is supported by the fact that in *Sāmaveda* there are 71 verses which are not in the *Ṛgveda*, some of which are preserved as *Khilas* to the *Ṛgveda*. It is also argued that *Sāmaveda* contains the *Ṛgvedic* verses in an older form since the variants in the *Sāmaveda* are generally in a more abstruse and incomprehensible form than those found in *Ṛgveda* in their places. Then following Hillebrandt¹ he argues that many hymns composed in the *Ṛgvedic* period are preserved in *Atharvaveda* or *Yajurveda* and they cannot be considered as later because they are found in *Atharvaveda* or *Yajurveda*. It is, therefore, quite natural that several *Khilas* are found in them. In this connection it is to be noted that Benfey's arguments regarding the older tradition of *Sāmaveda* are not proved. Theodor Aufrecht has shown that the divergent readings of the *Sāmaveda* are due only to arbitrary, intentional or accidental alterations.²

In the codification of *Ṛgveda* Śākalya seems to have recognised only those hymns which had already become general property and were recognised by all as traditional national hymns; on the other hand he seems to have considered those hymns as doubtful *Ṛcas* (*Khilāni*) which lead an isolated life in the tradition of individual families. And in those cases in which he could not decide whether a particular verse had really come down from old with equal authority, he appears to have admitted it in his *Samhitā*, but did not analyse it in the *Padapāṭha*, like RV. VII. 59. 12; X. 20. 1; 120. 10; 190. On the other hand, another recension (like the *Bāṣkala śākhā*) recognised several hymns from the doubtful material as authorised text and incorporated them into the *Samhitā*, and again another *śākhā* (like the *Māṇḍūkeya*) might have accepted the whole old *Khila* portion as authorised text. However, they were considered as sacred texts by the *Śākala śākhā* even though it denied them equal rights with the *Ṛgveda* hymns, as is evident from its descendants in the *Śrauta* and *Gṛhya sūtras* as well as *Śaunaka*. The *Bāṣkala śākhā* has also preserved the texts not recognised by it, for *Bṛhad.* VIII. 85 states that the *Bāṣkala śākhā* considered the verb *Ādadhe* in the second verse of *Nejameṣa* hymn as third person singular perfect. This *Nejameṣa* hymn is found in the *Khila* collection. Thus the *Khilas* were treated by the *Bāṣkalas* with the same accuracy as the *Ṛgveda* hymns. This alone can explain the fact that these apocryphal verses and hymns were never denoted by the term *Khila* in the oldest time but were always regarded as *Ṛcas*. Although at the time of the compilation of the *Āraṇyakas* all the *Khilas* mentioned in the *Khilānukramaṇī* already existed, and although many citations from them are found in the *Āraṇyakas*, the term *Khilāni* did

1. GGA 1889. p. 406.

2. Cf. Winternitz, *History of Indian Literature*, Vol. I, p. 164; A. B. Keith, *JRAS* 1907, p. 227.

not exist in that period, for in TĀ II. 9. 10 where all sacred texts are enumerated, *Khilāni* are not mentioned.¹

Looking to the old works relating to the study of Vedic literature we find that the Khilas were looked upon by them as Ṛcas and the term Khila was unknown to them. Yāska in his Nirukta cites several Khila verses and denotes them as *Nigama*.² In Śaunaka's time the term Khila did not exist; Khilas were considered by him as Ṛcas that really belonged to the Ṛgveda but were not counted in Anuvākas. He, therefore, explains Khilas in his Prātiśākhya.³ Bṛhaddevatā and Ṛgvidhāna also do not know the term Khila and understand by Ṛk verses also the so-called Khilas. Both these works are not composed by Śaunaka himself but by his followers. Among the Ṛgvedic deities Bṛhaddevatā mentions also those which relate only to the apocryphal hymns.⁴ A good many Khilas from the Khila collection are treated in Bṛhaddevatā. There are, besides, certain citations in it which are found neither in the Ṛgveda nor in the Khila collection.⁵ The Ṛgvidhāna deals with 23 Khilas in this collection.⁶ From the absence of many Khilas in Ṛgvidhāna or in Bṛhaddevatā one cannot conclude that at the time of the composition of both these works these excluded Khilas were not recognised; for many Ṛgveda hymns themselves are not quoted in them. While in Rkprātiśākhya and in Bṛhaddevatā the Vāla-khilyas and the Subheṣaja hymn are mentioned, they are not treated in the Ṛgvidhāna; on the other hand the hymn *Śamvatīḥ* (II. 13) is not mentioned in Bṛhaddevatā while it is treated in Ṛgvidhāna. These Khilas were, however, not counted in the enumeration of Ṛgveda hymns.⁷

1. In this connection Keith observes that "it is not to be expected that so paltry a species of literature as the Khilas would find a place in such enumerations of the great literary genera." JRAS 1907, p. 227.

2. Comp. A. B. Keith, *ibid.* p. 226 ff.: "Examination will show that all the cited texts occur in other Vedic texts, and in any case such citations could not prove that he considered the passages as belonging to the Ṛgveda Samhitā."

3. Comp. A. B. Keith, *ibid.*—"In the case of Śaunaka that he did not know the Khilas as such is still less convincing. The fact that the Khilas are included in Prātiśākhya proves nothing except what is admitted, viz., that the Khilas existed in connection with the Ṛgveda at the time of the composition of the Prātiśākhya which, it may be added, is quite possibly later as we have it than Śaunaka."

4. Thus *Lākṣā* (I. 129, II. 84), *Śrī* (II. 84), *Medhā* (II. 84), *Niṣad* and *Upaniṣad* (II. 82); comp. Khila IV. 7, II. 6, IV. 8, I. 3.

5. See Bṛhad. VII. 104, I. 48, IV. 87-8, V. 157.

6. *Sauparna* hymns (I. 2-12), *Srisūkta* (II. 6), *Agniretu* (II. 11), *Śamvatīḥ* (II. 13), *Uttudainam* (III. 16), *Yāni Kalpayanti* (IV. 5), *Ayusyam* (IV. 6), *Medhām Mahyam* (IV. 8), *Yenedam* (IV. 11), *Nejameṣa* (IV. 13), *Samjñānam* (V. 1), *Nairhastayam* (V. 2), *Mahānāmnyaḥ* (V. 4).

7. "The evidence of the Bṛhaddevatā shows that Śaunaka did not include these hymns in his enumeration of the hymns of the Ṛgveda. Why he did not do so is of course open to dispute, but it is perfectly fair to argue that he may have done so because they were in his day regarded as not Ṛgvedic in the proper sense and the evidence given above is in favour of his having used the term Khila of them. That this expression does not occur in the Bṛhaddevatā or the Ṛgvidhāna is no more surprising than it does not occur in the Prātiśākhya."—A. B. Keith, *ibid.* pp. 227 ff.

The Anuvākānukramaṇī and Ārṣānukramaṇī are said to have been composed by Śaunaka. Since, however, they expressly use the term Khila,¹ they cannot be attributed to him. Ārṣānukramaṇī is much later than Anuvākānukramaṇī; the composer of the former work holds the Khila collection as a unitary work composed by Gautama Vāmadeva.² Āśvalāyana and Śāṅkhāyana do not know the term Khila. The sanctity of Khilas was much degraded in the period of Dharmasāstra.³ Śaṅguruśiṣya, the commentator of Sarvānukramaṇī who flourished at the end of the 12th century A.D., had the same ignorance about the Khilas as at present.⁴ The ignorance regarding the Khilas gradually grew so far that several modern popular hymns with religious contents which originated in connection with popular cults (e.g. Serpent-cult, Durgā-cult) began to be considered as *Khilāni*. These later hymns are partly added to some old Khilas without regard to their different contents, so that consequently several Khila texts were affected by modern supplements (e.g. II. 1; 6; 12; 14; III. 10; 12; 17; IV. 20). Only in a few quite modern Khila MSS. such later texts are given as independent texts. The term *Parīṣiṣṭāni* is met with only in modern works like the Prayogarātna.

Acknowledgments :—I have to perform the pleasant duty of acknowledging the help received by me in accomplishing this work. I have already stated that I have chiefly based the text of the Khilas on that in the Kashmir MS. published by Dr. Scheftelowitz in his "Apokryphen des R̥gveda." It is, therefore, my first duty to acknowledge my indebtedness to him. I began the study of the Khilas three years ago when the dark clouds of war had suffocated the atmosphere of the whole world. Copies of Scheftelowitz's work were not easily available, and it was with the utmost efforts that I could procure one for my purpose. It is a matter of relief that the war has come to an end before the publication of this work. I must also acknowledge the help I obtained from other editions of Khilas and other Sanskrit works, and I express my thanks to their editors. To the various MSS. libraries I am indebted for allowing me to use the valuable MSS. of Khilas in their possession. I have especially to thank Pandit Satavalekar of Aundh (Dist. Satara) for kindly keeping at my disposal his two MSS. of Śāṅkhāyana śākhā of R̥gveda. I have also derived help from the writings of Oldenberg, Hillebrandt, Macdonell, Keith, and others to whom my thanks are due. I must also acknowledge the help I received from certain scholars who kindly procured for me certain valuable and rare printed books. Last, but not least, I must also thank those scholars who gave me their valuable advice with regard to the preparation of this work.

C. G. KASHIKAR

1. Comp. Anuvākānu. Verses 7, 17, 36, 39.

2. Ārṣānu. X. 102. For different views regarding the date and authorship of Ārṣānukramaṇī, see Macdonell, Br̥haddevatā, Part I, Preface, p. xxiii; Festgruss an R. von Roth, p. 112; A. B. Keith, JRAS 1907, pp. 226 ff.

3. Comp. Manu. III. 232.

4. Comp. Sarvānu. I. 99.

प्रास्ताविकम्

अथैतावत्पर्यन्तमृग्वेदस्य शाकलसंहितां मुद्राप्याधुना खिलानि संगृह्यन्ते । चरणव्यूहमते ऋग्वेदसंहितायाः पञ्च शाखा वर्तन्ते शाकलवाष्कलाश्वलायनशाङ्खायनमाण्डूकायना इति । केषां-चिन्मते ऋग्वेदस्यैकविंशतिः पञ्चविंशतिः सप्तविंशतिर्वा शाखा विद्यन्ते । शाङ्खायनशाखा कौपीतिक-शाखा चेत्येकस्या एव शाखाया नामद्वयमित्येतावत्कालपर्यन्तं निर्धारितमासीत् । किंवधुना कौपीतिक-शाखायाः शाङ्खायनशाखाया भिन्नत्वं सिद्धम् । मद्रपुरे (मद्रासनगरे) डॉ. टी. आर्. चिन्तामणि-महोदयैः कौपीतिकगृह्यसूत्रं शाङ्खायनगृह्यसूत्राद्विभक्तमधुनेव मुद्रापितं वर्तते । कौपीतिकश्रौतसूत्रं कौपीतिकब्राह्मणं चेति ग्रन्थद्वयं शाङ्खायनश्रौतसूत्रब्राह्मणाभ्यां भिन्नमचिरादेव प्रकाशयिष्यत इत्यपि तैरुद्घोषितम् । तयोर्मुद्रणानन्तरमृग्वेदसंहितायाः कौपीतिकशाखायां को विशेष आसीदिति ज्ञातुं सुशकं भवेदित्याशास्यते ।

ऋग्वेदसंहितायाः सर्वासु शाखासु शाकलशाखैव सर्वत्र प्रसिद्धा । इतरासां शाकलशाखायाः कीदृशो भेद आसीदिति निश्चितं वक्तुमशक्यप्रायम् । तथापि बहोः कालादारभ्येतरशाखागतान्यधि-कानि सूक्तानि मन्त्रा वा खिलमंजया प्रसिद्धाः परंपरयागता लिखितपुस्तकेषूपलब्धा मुद्रापिताश्च । एवं मैक्समुलरमुद्रिते ऋग्वेदभाष्यपुस्तके ३२ खिलानि मुद्रापितानि । आउफ़ेस्टुमहाशयै रोमन-लिप्यां मुद्रिते ऋग्वेदपुस्तके २५ खिलानि वर्तन्ते येषु मध्ये कानिचित् मैक्समुलरखिलेभ्यो भिन्नानि । मुम्बापुरीमुद्रिते ऋग्वेदभाष्यपुस्तके बहूनि परिशिष्टानि निर्विशेषपुरोरुक्कुन्तापसहितानि मुद्रापितानि सन्ति । एवं निर्णयसागरग्रन्थालये मुद्रिते ऋग्वेदसंहितापुस्तकेऽपि खिलान्यन्तर्भा-वितानि । पीटर्सनमहाशयैः अलवरनगरस्थलिखितपुस्तकानां सूची आरचिता । तत्र कानि-चित् खिलानि मुद्रापितानि वर्तन्ते । औन्धनगरे पं. सातवलेकरमहोदयैरधुनेव प्रकाशिते ऋग्वेद-संहितापुस्तके खिलसूक्तानि मुद्रापितानि तेषु कानिचिदुपरिनिर्दिष्टपुस्तकेष्वनुपलब्धानि । खिलानां ' परिशिष्टम् ' इति संज्ञा केपुचिदवाचीनग्रन्थेष्वेव दृश्यते ।

काश्मीरदेशे ऋग्वेदसंहिताया एकं प्राचीनं लिखितपुस्तकं सखिलं शारदालिप्यां लिखितं बुल्हरमहाशयैः संपादितम् । तत्र दशममण्डलान्ते सर्वाणि खिलसूक्तानि क्रमेण संगृहीतानि वर्तन्ते । पुण्यपत्तनस्थ-डेक्कन कॉलेज-ग्रंथालयार्थं संपादितमेतलिखितपुस्तकमधुना पुण्यपत्तनस्थ-भाण्डारकर-प्राच्यविद्यासंशोधनमन्दिरे स्थापितमस्ति । एतत्काश्मीरपुस्तकगतानि खिलानि टिप्पण्यादिभिरुपोद्-घातेन च संयोज्य शेफ्टेन्बोवित्स्ममहाशयैः १९०६ ख्रिस्ताब्दे शाम्प्यदेशे रोमनलिप्यां मुद्रापितानि । पूर्वतनान् सर्वान् खिलसंग्रहानतीत्यायं खिलग्रन्थो वर्तते । अतस्तमेवानुसृत्यात्र खिलानां मुद्रापण-मुचितं मन्ये ।

एतत्काश्मीरपुस्तकं भूर्जपत्रेषु लिखितमतीव जीर्णम् । एतन् ४०० वर्षेभ्यः प्राक् लिखितमिति बुल्हरमहाशयानां मतम् । तस्य १९१ पत्राणि सन्ति । १७६ पत्रपर्यन्तं शाकलसंहिता कात्यायनीय-सर्वानुक्रमण्या सहिता लिखितास्ति । तत्र मण्डलानां गणनमस्ति नाष्टकानाम् । चतुःषष्टावध्यायेषु संहिता विभक्ता । अनुवाकानां सूक्तानां च परिगणनं नास्ति । अध्यायेषु वगाः परिगणिताः । प्रत्यध्यायं तावत्परिमाणा सर्वानुक्रमणी आदौ दत्ता । ऋग्वेदसंहितान्ते १७६-१८९ पत्रेषु खिलग्रन्थो लिखितः । स पञ्चस्वध्यायेषु विभक्तः । खिलानामृषिच्छन्दोदेवतादिप्रतिपादिकानुक्रमण्यपि वर्तते । अध्यायादौ च तस्य तस्याध्यायस्यानुक्रमण्यंशो दत्तः । अनुक्रमण्यां प्रतिसूक्तं मन्त्रसंख्यापि दत्ता । तेन खिलस्याद्यन्तयोर्ज्ञानं सुशकं भवति । ब्राह्मणरूपसूत्रबृहदेवताप्रातिशाख्यादिग्रन्थेषु खिलविषये षष्ठिखितं तदनुकूलमेव खिलानुक्रमणीवचनम् । खिलान्ते ऋग्वेदग्रन्थस्य प्रतीकमुद्धृतम् । ऋग्वेद-

संहितायां यत्र तखिलं निवेशनीयं पठनीयं वा तस्य तज्ज्ञापकम् । यद्यनेकानि खिलान्येकत्र वर्तन्ते तर्हि अन्यखिलान्ते ऋङ्मन्त्रप्रतीकमुद्धृतम् ।

एतत्पुस्तकलेखकेन न केवलं स्वकल्पनयैतद्विषयं कृतं किंतु किञ्चित् शारदालिपिलिखितं पुस्तकं दृष्ट्वा लिखितमिति तद्गताशुद्धिभ्यो ज्ञायते । अस्मिन् पुस्तके संहिता खिलानि च स्वरचिह्न-युतानि । किंस्वस्य स्वरलेखनपद्धतिः सर्वथा भिन्ना वर्तते । प्रायेण लिखितपुस्तकेषु स्वरितमुपरि-चिह्नाङ्कितं वर्ततेऽनुदात्तं चाधस्ताच्चिह्नाङ्कितम् । अस्मिन् पुस्तके तावदुदात्तः जात्यस्वरितश्चेति द्वावेव दर्शितौ अनुदात्त इतरस्वरितश्च वर्जितौ । उदात्तः उपरिस्थितरेखया प्रदर्शितः जात्यस्वरितश्च 'अनेन चिह्नेन । खिलेष्वेतच्चिह्नं द्विवारमागतम् (१.११.४; १२.७) । परं पदमाद्युदात्तं स्वरितादि वा चेत् जात्यस्वरचिह्नकम्पेनैव दर्शितः । स्वरितस्य ह्रस्वेष्वपि त्रिकम्प एव लिखितः । तस्याधस्तादनुदात्तचिह्नमुपरि वा स्वरितचिह्नं कृतम् । इयं स्वरपद्धतिः मैत्रायणीकाठकसंहितायोः स्वरपद्धत्या साम्यमावहति तस्या आधारभूता चेति शेषटेलोविस्त्रमहाशयानां मतम् । तैः स्वकीयपुस्तक इयमेव स्वरलेखनपद्धतिरवलम्बिता । मयाप्यत्र सैव स्वीकृता । काश्मीरखिलेभ्योऽधिकानि यानि खिलानि तैः स्वकीयपुस्तके मुद्रापितानि तेषां मध्ये केपुचित् सूक्तेष्वेतद्दीप्त्यैवोदात्तस्वरो दर्शितः । मया तावदधिकानि खिलानि स्वररहितमेव मुद्रापितानि यतस्तेषां स्वरविषये मुद्रितपुस्तकानां लिखितपुस्तकानां चैकमत्यं नास्ति । मॅक्समुल्लरमहोदयैरपि स्वकीयपुस्तके खिलानि प्रायः स्वररहितान्येव मुद्रापितानि ।

खिलपाठनिर्धारणविषये ये ये ग्रन्था मया समवलोकितास्तेषां मध्ये औधनगरस्थ-पण्डित-सातवलेकरमहोदयैः प्रदत्तं ऋग्वेदस्य शाङ्खायनशाखाया नागरीलिप्यां लिखितं पुस्तकद्वयं प्रथमं निर्देशमर्हति । तयोरेकं पुस्तकं गुर्जरदेशे जीर्णदुर्गे (= जुनागडनगरे) संवत् १७५४ वर्षे लिखितमपरं च नवानगरे संवत् १८९४ वर्षे लिखितमस्ति । उभयोश्चतुःपष्टावध्यायेषु संहिता विभक्ता । अष्टकानि न परिगणितानि । मण्डलानामादिरन्तश्च दर्शितः । स्वरा रक्तवर्णेनाङ्किताः । नवानगरपुस्तके अनुदात्तस्वरितौ प्रचलितरीत्यैव दर्शितौ । जुनागडपुस्तके अनुदात्तो यथापूर्वं दर्शितः स्वरितस्तु अनुदात्तवदेव किंतु अक्षरं मध्ये भिन्ना दर्शितः । पीटर्सन्महाशयैः अलवरनगरस्थानि ऋग्वेदस्य शाङ्खायनसंहितायाः पदपाठस्य च पुस्तकानि दृष्ट्वा सूचीपत्रे तान्युपवर्णितानि । तत्रस्थ एकस्मिन् संहितापुस्तके स्वरितचिह्नमेतद्दीप्त्या दत्तमिति तैर्लिखितम् । जुनागड-नवानगरपुस्तकयोः पाठसाम्यात् केवलं तयोः प्राचीनतरं जुनागडपुस्तकमेवास्मिन् ग्रन्थे मयोपयुक्तं 'जुना' इति संज्ञया तत्र तत्र निर्दिष्टं च । अस्य पुस्तकस्य शाङ्खायनशाखीयत्वे लिखितं प्रमाणं नास्ति । अलवरनगरस्थानि लिखितपुस्तकान्यपि शाङ्खायनशाखानुसारीणि इति पीटर्सन्महाशयानां मतम् । तेष्वपि शाङ्खायनशाखीयत्वे लिखितं प्रमाणं नास्ति । किंतु गुर्जरदेशीया ब्राह्मणाः शाङ्खायनिन इति लोकप्रसिद्धिमादृत्यैतेषां पुस्तकानां शाङ्खायनशाखीयत्वमनुमन्तुमुचितम् । एतत्पुस्तकस्थानि खिलानि शाङ्खायनशाखायां संहितान्तर्गतानि खिलत्वेनैव वा तेषां तत्रान्तर्भाव इति वक्तुं दुष्करम् । पुस्तकेषु तावत् खिलानि प्रत्यध्यायं वर्गेष्वन्तर्भूतानि सन्तीति स्पष्टम् । चरणव्यूहभाष्ये शाङ्खायनशाखाया वैशिष्ट्यं दर्शितं तथा—'यमृत्विजो' इति दशमं वालखिल्यसूक्तं (ऋ. सं. ८. ५८) अपठित्वा तत्रस्थौ 'एक एवाग्निः' 'यमृत्विजो' इति द्वौ मन्त्रौ ऋ. सं. १०. ८८. १८ अनन्तरं ('कत्यग्रयः कति सूर्यासः' इति मन्त्रस्यानन्तरं) खिलत्वेन पठनीयाविति । एतदनुसारेण जुनागडपुस्तके दशमं वालखिल्यसूक्तं वर्जयित्वा तस्थौ द्वौ मन्त्रौ 'कत्यग्रयः' इत्यस्यानन्तरं लिखितौ । अलवरपुस्तक इदं शाङ्खायनशाखावैशिष्ट्यं वर्तते न वा इति न ज्ञायते । पीटर्सन्महाशयानां कृतायां सूच्यां तन्न दर्शितम् । आउफ्रेल्ट्महाशयमुद्रितऋग्वेदपुस्तकस्य तुलनया पीटर्सन्महाशयैः अलवरपुस्तके खिलानि दृष्टानि वर्णितानि च । आउफ्रेल्ट्पुस्तकेऽविद्यमानानि खिलानि अलवरपुस्तके वर्तन्ते न

वा, वर्तन्ते चेत् कीदृशस्तेषां पाठ इत्यस्मिन् विषये जिज्ञासावशिष्यत एव । अलवरपुस्तकानि स्वयं द्रष्टुं मे मनीषासीत् किंतु लिखितपुस्तकानि पुस्तकालयाद्ग्रहणं नेथानीति पुस्तकालयाधिकारिणां नियमवशात् न द्रष्टुं पारितवान् । तत्रस्थपुस्तकानां पीठसंज्ञमहाशयकृतं वर्णनमनुसृत्यैव कार्यं निर्वर्तनीयम् ।

अलवर-जुनागडपुस्तकयोस्तुलनया अधोलिखिता विशेषाः खिलविषये दृष्टिगोचरा भवन्ति—

(१) ' यस्तृणैरध्ययनम् ' इति खिलं अलवरपुस्तके क्र. सं. ५. ४९ अनन्तरं वर्तते ।

जुनागडपुस्तके तु क्र. सं. ६. ४८ अनन्तरम् ।

(२) श्रीसूक्तं (२. ६) अलवरपुस्तके नास्ति । जुनागडपुस्तके विद्यते ।

(३) शिवसंकल्पसूक्तं (४. ११) अलवरपुस्तके नास्ति । जुनागडपुस्तके विद्यते ।

(४) ३. १९, ३. २०, ४. १२ इति त्रीणि खिलानि जुनागडपुस्तके विद्यन्ते । अलवरपुस्तके तेषामभावो दृश्यते ।

(५) २. १२ खिलं जुनागडपुस्तके तृचं अलवरपुस्तके द्रवम् । २. १३ खिले तृतीयमन्त्रानन्तरं जुनागडपुस्तके त्रयो मन्त्रा अधिकाः । ४. २ खिले (रात्रिसूक्ते) जुनागडपुस्तके अलवरपुस्तकापेक्षया मन्त्रद्वयमधिकम् ।

एतान् विशेषान् वर्जयित्वा अलवर-जुनागडपुस्तकयोरन्यत्सर्वं समानम् । एतस्मान्नेदादनुमीयते यदेतानि खिलानि यद्यपि प्रायः वर्गगणनायामन्तर्भावितानि तथापि ऋग्वेदस्य शाङ्खायनसंहितायां न परिगणितान्यासञ्जित । केषां केषां खिलानां शाङ्खायनशाखायां खिलत्वेनान्तर्भाव आसीदित्ययं तावदपरो विषयः । ' विदा मघवन् विदा ' इत्युभयोः पुस्तकयोरन्यं खिलम् । तदनन्तरं ' अग्निदेवेन्द्रः विदा मघवन्विदा ' इत्यंशोऽप्युभयोः समान एव । उभयोः पुस्तकयोः खिलपाठोऽपि प्रायः समानः । जुनागडपुस्तके ये पाठभेदा उपलभ्यन्ते ते सर्वे मया तत्र तत्र प्रदर्शिताः । उपरिनिर्दिष्टेषु खिलेषु जुनागडपुस्तकस्य यद्वैशिष्ट्यं तदपि तत्र तत्र टिप्पणीषु दर्शितमेव ।

शारमण्यदेशे म्युनिकनगरस्थपुस्तकालये खिलानां लिखितपुस्तकद्वयं (३०, १५५ क्रमाङ्कयुतं) वर्तते । तयोः केवलं निविशुरोरुवप्रैषकुन्तापारमको खिलभागोऽस्ति । तत्स्थाः पाठभेदाः शोफ्टेलोविस्महाशयैः स्वकीयटिप्पण्यां दत्ताः । तेषु बहूनां पाठभेदानामितरपुस्तकपाठैः साम्याज्ज्ञेते मयोद्धृताः । ये विशिष्टाः पाठभेदाः कचिद्वर्तन्ते ते मूलपुस्तकमनिर्दिश्य प्रदर्शिताः ।

अस्मिन् खिलसंग्रहे त्रयोदशमन्त्रात्मिका शिवसंकल्पोपनिषद् (खिल ४. ११) विद्यते । लण्डननगरे ग्रिटिश म्युझीअम्-संज्ञकसंग्रहालये वर्तमाने ऋग्वेदसंहितापुस्तके (क्रमाङ्कः Add. 5351) सैवाष्टाविंशतिमन्त्रात्मिकास्ति । शोफ्टेलोविस्महाशयैः एकस्मिन्निबन्धे प्रकाशितस्तस्य पाठो मया तस्य खिलस्य टिप्पण्यां समुद्धृतः । जुनागडपुस्तके तत्समान एव पाठः । पं. सातवळेकर-महोदयैर्मुद्रितायां ऋग्वेदसंहितायां २६ मन्त्रात्मिका शिवसंकल्पोपनिषद् कचिद्विभिन्नपाठेन विभिन्नक्रमेण च मुद्रिता ।

सुविज्ञातं श्रीसूक्तमस्मिन् खिलग्रन्थे २. ६ खिलत्वेनागतम् । प्राचीनकालादारभ्यैतत् भारतवर्षे वैदिकधर्मानुयायिभिः पठ्यते । श्रुतिस्मृत्यादिग्रन्थेषु तद्रताः केचन मन्त्रा उद्धृताः सन्ति । अस्य श्रीसूक्तस्यासंख्यातानि लिखितपुस्तकानि भारतवर्षे उपलभ्यन्ते । श्रीसूक्तस्य मन्त्रसंख्याविषये मन्त्रक्रमविषये पाठविषये च बह्वयः परंपरा दृश्यन्ते । शोफ्टेलोविस्महाशयैः इंग्लंडदेशे विद्यमानानि श्रीसूक्तस्य लिखितपुस्तकानि समवलोक्य तद्रताः पाठभेदा अन्यत्र निबन्धरूपेण संगृहीताः । तेषु विशेषवैचित्र्यस्याभावाज्ज्ञेते मया तेषां उद्धृताः । श्रीसूक्तपाठविनिश्चयार्थं मयापि विभिन्नग्रन्थालयस्थानि श्रीसूक्तस्य ४४ लिखितपुस्तकान्यवलोकितानि । परं तेषां पाठभेदानां पूर्वसंकलितपाठैः प्रायः समानत्वात् तत्तल्लिखितपुस्तकपाठोद्धरणमनावश्यकमित्याकलयामि । ये केचन विशिष्टाः पाठ-

भेदास्तेषूपलब्धास्ते मूलपुस्तकमनिर्दिश्य संगृहीताः । श्रीसूक्तस्यादिमेषु पञ्चदशसु मन्त्रेषु विचारण्य-
स्वामिनो भाष्यं विद्यते । मैक्समुल्लरमहोदयैः स्वकीय ऋग्वेदभाष्यपुस्तक एतन्मुद्रापितम् । मयापि
श्रीसूक्तभाष्यस्य बहूनि लिखितपुस्तकानि नानाग्रन्थालयस्थानि दृष्ट्वा भाष्यं परिशोधितं श्रीसूक्त-
स्थाधस्तान्मुद्रापितं च । तत्पाठभेदोद्धरणमनावश्यकं मन्ये ।

रात्रिसूक्तस्य कानिचिल्लिखितपुस्तकानि अन्येषामपि केषांचन चतुर्णां खिलानामेकं पुस्तकं
तज्जौरनगरस्थसरस्वतीमहालग्नथालयस्थं मया समवलोकितम् । परं तत्रस्थखिलेषु पाठभेदानां
विभिन्नत्वाभावात्तेषामपि नामनिर्देशो न कृतः ।

लण्डननगरे इण्डिया-ऑफिसग्रन्थालये आश्वलायनमन्त्रसंहितायाः पुस्तकद्वयं (३७८, ३७९
क्रमाङ्कितं) अस्ति । आश्वलायनश्रौतसूत्रे गृह्यसूत्रे च ये ऋग्मन्त्राः प्रतीकत्वेनोद्धृतास्तेऽस्मिन्
संगृहीताः । तेषूद्धृतानां खिलमूक्तानां पाठा मुद्रितपुस्तकपाठेभ्यः कचिद्विज्ञाः । इयमाश्वलायनमन्त्र-
संहिता डॉ. वि. म. आपटे-महोदयैरेकस्मिन्निबन्धे सविस्तरमुपवर्णिता । तद्वर्णनमनुसृत्य तत्पुस्तकस्थाः
खिलसूक्तपाठविशेषा मया तत्तत्स्थानेषु संगृहीताः । तत्र ३७८ क्रमाङ्कयुतस्य पुस्तकस्य “आश्वमंसं^१”
इति संज्ञा मया दत्ता ३७९-तमस्य पुस्तकस्य च “आश्वमंसं^२” इति । यत्रोभयोः पाठः समानस्तत्र
केवलं “आश्वमंसं” इति संज्ञा ।

कलिकातानगरस्थ-रॉयल एशियाटिक सोसायटी-ग्रन्थालये ऋग्वेदस्य पुस्तकद्वयं (संहिता
क्रमाङ्कः १२० [६६०७] पदानि क्रमाङ्कः १४० [६६०८]) वर्तते । तस्मिन् खिलान्यन्तर्भूतानि
दृश्यन्ते । तत्पुस्तकद्वयसंपादनार्थं बहु प्रयतितेऽपि महायुद्धसंहारमभ्या देशान्तरे प्रेषितत्वात्तदुपलब्धं
नाशक्रवम् । तस्य ग्रन्थालयस्य सूचीपत्रे एतयोः पुस्तकयोर्यद्वैशिष्ट्यं प्रदर्शितं तदनुसृत्य तत्रस्थ-
खिलविषये विचारयामि । संहितापुस्तके सप्तमाष्टकमष्टादशखिलस्तशताब्दे नागरीलिप्यां लिखित-
मस्ति । तस्मिन् ‘पावमानीः स्वस्थयनीः’ इति खिलं मैक्समुल्लरपाठानुसारि लिखितम् । तत्रैवाष्टमा-
ष्टकं पञ्चदशखिलस्तशताब्दे लिखितमस्ति । तस्मिन् ‘अविधवा भव वर्षाणि’ इति खिलं (३.१७)
लिखितं वर्तते । तथा च ‘येनेदं भूतम्’ इत्याद्या शिवसंकल्पोपनिषद् (खिल ४.११) २८ मन्त्रा-
स्मिका तत्र लिखिता स्यात् यतः ‘गोभिर्जुष्टो धनेन’ इत्येकोनविंशो मन्त्रस्तस्मिन् विद्यत इति
सूचीपत्राज्ज्ञायते । एवमेव ‘संज्ञानमुशना’ ‘नैर्हस्थं सेनादरणं’ ‘प्राध्वराणां पते’ ‘विदा
मघवन् विदा’ इति खिलान्यपि तत्र लिखितानि । पदपुस्तके षष्ठाष्टकस्य पदपाठः संवत् १६५३
मध्ये लिखितोऽस्ति । चतुर्थाध्याये एतत्पुस्तकापेक्षया एकं सूक्तं मैक्समुल्लरपुस्तकेऽधिकमस्तीति सूचीपत्र-
कारैर्लिखितम् । कस्यचित् (नूनं दशमस्य) वालखिल्यसूक्तस्याधिक्यं तेषामभिप्रेतमिति प्रतिभाति ।

औन्धपुस्तके किर्यांश्चित् खिलभाग इतरपुस्तकापेक्षयाधिको वर्तते । तस्य पाठाद्वैशिष्ट्यं मया
टिप्पणीषु प्रदर्शितमेव । खिलद्वये (४.५; ४.११) काश्मीरपुस्तके वर्तमानस्तुटितो भाग औन्ध-
पुस्तक उपलब्धः स तत्र विनिवेशितः । ३.२० खिले काश्मीरपुस्तके वर्तमाना त्रुटिः जुनागडपुस्तका-
धारेण परिपूरिता । अन्यत्रापि बहुषु स्थलेषु काश्मीरपुस्तके त्रुटयो विद्यन्ते किंतु तासां पूरणं लिखित-
पुस्तकाभावान्मुद्रितपुस्तकाभावाच्चाशक्यम् ।

एकादश वालखिल्यसूक्तानि यद्यपि परिपाटीमनुसृत्याष्टमे मण्डले मुद्रापितानि तथापि काश्मीर-
पुस्तके खिलग्रन्थे तेषां समावेशादत्रापि तानि यथास्थलं (१.४; ६; ३.१-८; १८) मुद्रा-
पितानि । काश्मीरपुस्तके वालखिल्यसूक्तेषु पाठभेदा उपलभ्यन्ते तेऽवश्यं द्रष्टव्याः ।

काश्मीरखिलग्रन्थे कचन अशुद्धा अपि पाठा उपलभ्यन्ते । एतादृशेषु स्थलेषु शेफ्टेलोविन्क-
महाशयैः समानवैदिकपाठाधारेण अभ्यूहेन वा शुद्धाः पाठाः स्वीकृताः पुस्तकस्था अशुद्धाः पाठाः
टिप्पणीषु समुल्लिखिताश्च । पूर्वं निर्दिष्टानि मुद्रितखिलपुस्तकान्यपि तैर्दृष्टानि तैःस्थाः पाठभेदा

अपि निर्दिष्टाः। खिलानां संहितादिग्रन्थानां च यत्र रचनासाम्यं विद्यते तादृशानि स्थलानि तत्संबद्धाः पाठभेदाश्च तैः समुल्लिखिताः। ताननुसृत्य मयापि प्रतिखिलं टिप्पणी दत्ता किंतु न तस्य टिप्पणी यथातथमुद्धृता। रचनासाम्यविषये मूलग्रन्थानवलोक्य आवश्यकतानुसारं शोधनं न्यूनपूर्णं च संपादितम्। येऽधिकाः खिलमन्त्राः पाठभेदा वा मुद्रितपुस्तकेषु लिखितपुस्तकेषु चोपलब्धास्ते टिप्पण्यां संगृहीताः। काश्मीरपुस्तकस्थखिलपाठः शोफ्टेलोविस्महाशयैः यथा मुद्रितः प्रायस्तथैव मयापि स्वीकृतः। यत्र क्वचित् पाठविषय आशङ्कासीत्तत्र काश्मीरपुस्तकमपि मयावलोकितम्। यत्र काश्मीरपुस्तकस्थं पाठं त्यक्त्वा शुद्धः पाठः साधारं तैः स्वीकृतः अशुद्धः पाठश्च टिप्पण्यां निर्दिष्ट-स्तत्र तादृशोऽशुद्धः पाठो मया न निर्दिष्टः। केपुचित्स्थलेष्वशुद्धं पाठं खिले तथैव स्थापयित्वा शुद्धः पाठः तैः टिप्पण्यां संसूचितः। एतादृशाः केचन सूचिताः पाठा विशेषतः सौपर्णसूक्तगता मया मूले विनिवेशिताः। पाठविनिश्चितं वर्जयित्वा न्येऽपि केचन विषयास्तेषां टिप्पणीप्रागतास्ते तत्रैव द्रष्टव्याः। क्वचित् लिखितपुस्तकस्थमशुद्धं पाठं त्यक्त्वा मुद्रितपुस्तकाधारेण लिखितपुस्तकाधारेण वा शुद्धः पाठो मयापि स्वीकृतः। ए. बी. कीथमहाशयैः काश्मीरखिलग्रन्थविमर्शसमये त्रयः शुद्धाः पाठाः संसूचितास्तेऽत्र स्वीकृताः।

खिलानां टिप्पण्यो मया संस्कृतभाषायामेव लिखिताः। लेखनसंक्षेपसिद्धयर्थं कानिचिच्चिह्नानि प्रयुक्तानि तानि संक्षेपविवरणे प्रदर्शितानि। टिप्पणीलेखने तावदयं क्रमः स्वीकृतः—

(१) अध्यायस्यानुक्रमणी अध्यायस्यादौ दत्ता। अनुक्रमणीपाठभेदा अन्यत्रैव निर्दिष्टाः।

(२) ऋग्वेदसंहितायां खिलं यत्र पठनीयं तस्य स्थानस्य निर्देशः।

(३) येषु येषु ग्रन्थेषु खिलं पूर्णतयांशतो वा मुद्रितं तेषां नामनिर्देशः।

(४) येषु येषु वैदिकग्रन्थेष्वितरग्रन्थेषु च खिलं पूर्णत्वेनांशतो वा मन्त्रक्रमभेदेन पाठभेदेन वागते तेषां नामादिनिर्देशः।

(५) मन्त्रक्रमेण पाठभेदनिर्दर्शनम्। स्वीकृतपाठः स्थूलाक्षरैः प्रथमं विन्यस्तः तदाधार-भूतग्रन्थनामभिः सह। अनन्तरं पाठभेदास्तत्तद्ग्रन्थनिर्देशेन दत्ताः। यत्र स्वीकृतपाठस्याधारो न प्रदर्शितः पाठभेदस्याधारश्चाल्पः तत्र स्वीकृतपाठाधारस्य बलीयस्त्वाभिर्देशो न कृत इति मन्तव्यम्।

(६) मुद्रितखिलपुस्तकेषु इतरग्रन्थेषु च विद्यमाना अधिका मन्त्राः।

(७) अधिकानां मन्त्राणां पाठभेदाः।

खिलसूक्तानां निर्माणकालस्तेषामृग्वेदसंहिताया बाष्कलादिशाखाभिः संबन्धश्चेत्येतस्मिन् विषये शोफ्टेलोविस्महाशयैः जर्मनभाषायां लिखिते स्वीये पुस्तके निबन्धेषु च बहु प्रपञ्चितम्। तस्य सारोऽत्रैवाङ्गलभाषानिबन्धायां प्रस्तावनायामुद्धृतः।

शोफ्टेलोविस्महाशयैर्मुद्रितं काश्मीरखिलग्रन्थमनुसृत्य मयात्र खिलानि संगृहीतानीति पूर्वमेवोक्तम्। अतस्तेभ्यः प्रथमं धन्यवादावितरणमुचितं मन्ये। इतराणि मुद्रितखिलपुस्तकानि अन्ये संस्कृतग्रन्थाश्च खिलपाठनिर्धारणे मयोपयुक्तास्तेषां कर्तारोऽपि धन्यवादाहार्ताः। औन्धनगरस्थाः पंडित-सातवलेरमहोदयाः स्वसंपादितऋग्वेदशाङ्खायनसंहितापुस्तकद्वयमुपयोगार्थं दत्त्वा मामुपकृतवन्तोऽ-तस्ते विशेषतो धन्यवादाहार्ताः। तथा च तज्जौर-तिरुपती-अड्यार-इत्यादिनगरस्थग्रन्थालयगतानि बहूनि लिखितखिलपुस्तकानि मया दृष्टानि। तेषामधिकृतेभ्योऽपि मया धन्यवादा वितर्यन्ते। आङ्गल-जर्मनभाषयोर्लिखिताः केचन ग्रन्था निबन्धाश्च मयास्य ग्रन्थस्य रचनार्थमवलोकितास्तेषां कर्तारोऽपि धन्यवादाहार्ताः। अन्ते चास्मिन् खिलमुद्रणविषये यैर्विद्वद्भिः संसूचनेन मुद्रितपुस्तकप्रदानेनान्य-प्रकारेण वा साहाय्यमारचितं तेभ्योऽपि धन्यवादान् वितरति

विद्वद्वंशवदः

चिं. ग. काशीकरः

खिलटिप्पणीषु निर्दिष्टानां ग्रन्थानां संक्षेपसूची

अथर्व = अथर्ववेदसंहिता
अन्ये = अन्येष्ट्यकः (मुम्बापुरीमुद्रितः)
अल = पीटर्सनमहोदयेन प्रकाशितानि अल-
वरनगरस्थलिखितपुस्तकगतानि ऋग्वेदपरि-
शिष्टानि^१ ।

आउ = आउफ्रेस्टमहोदयप्रकाशिता ऋग्वेदसंहिता
आचं = आह्निकचन्द्रिका
आपगृ = आपस्तम्बगृह्यसूत्रम्
आपमं = आपस्तम्बमन्त्रपाठः
आपश्रौ = आपस्तम्बश्रौतसूत्रम्
आर्षानु = आर्षानुक्रमणी (बिल्लिओधिका
इंडिका सेरिज् , कलकत्ता)

आश्वगृ = आश्वलायनगृह्यसूत्रम्
आश्वमंसं = आश्वलायनमन्त्रसंहिता^२
आश्वश्रौ = आश्वलायनश्रौतसूत्रम्
आसू = आह्निकसूत्रावलिः (मुम्बापुरीमुद्रिता)
ऋग्वि = ऋग्विधानम् (लवपुरे पं. जगदीश-
शास्त्रिणा मुद्रापितम्, संवत् १९९७)
ऋग्रा = ऋग्वेदप्रातिशाख्यम् (डॉ. मंगलदेव-
शास्त्रिभिः संपादितम्)
ऋग्व = ऋग्वेदीयब्रह्मकर्मसमुच्चयः (मुम्बापुर्यां
मुद्रितः)
ऋमं = ऋग्वेदमन्त्रपाठः (मुम्बापुर्यां निर्णय-
सागरयन्त्रालये १८९१ ख्रिस्ताब्दे मुद्रितः)
ऋसं = ऋग्वेदसंहिता

ऐआ = ऐतरेयारण्यकम्
ऐआ = ऐतरेयब्राह्मणम्
औध = औधनगरे पं. सातवलेकरमहोदयैः
मुद्रिता ऋग्वेदसंहिता (द्वितीयावृत्तिः)

कपिसं = कपिष्ठलकठसंहिता
का = काश्मीरदेशे शारदालिप्यां लिखितो
खिलग्रन्थः^३
कासं = काठकसंहिता
कौसू = कौशिकगृह्यसूत्रम्
क्रिप्रसं = क्रियमाणप्रयोगसंग्रहः (अहमदाबाद-
नगरे प्रकाशितः)
खागृ = खादिरगृह्यसूत्रम्
खिलानु = खिलानुक्रमणी
गोगृ = गोभिलगृह्यसूत्रम्
गोब्रा = गोपथब्राह्मणम्
जुना = जुनागडलिखितपुस्तकम्^४
तं = तज्जौरग्रन्थालयस्थलिखितपुस्तकम्
तैआ = तैत्तिरीयारण्यकम्
तैआ = तैत्तिरीयब्राह्मणम्
तैसं = तैत्तिरीयसंहिता
तैसंध्या = तैत्तिरीयसंध्याभाष्यम् (पुण्यपत्तने
१८९९ ख्रिस्ताब्दे मुद्रितम्)
धपंशां = धनिष्ठापञ्चकशान्तिः (मुम्बापुरीमुद्रिता)
धसिं = धर्मसिन्धुः
निरु = निरुक्तं यास्काचार्यकृतं
नृताउ = नृसिंहतापनीयोपनिषत्
पंआ = पञ्चविंशब्राह्मणम्
पञ्चामृ = पञ्चामृताद्यभिषेकसूक्तम् (मुम्बापुरी-
मुद्रितं शके १८०७)
पागृ = पारस्करगृह्यसूत्रम्
पैप्प. अथर्व = पैप्पलाद-अथर्ववेदसंहिता (लव-
पुरे डॉ. रघुवीरेण परिष्कृता)
प्रर = प्रयोगरत्नं नारायणभट्टकृतं (मुम्बापुर्यां
मुद्रितं शके १७८३)

1. A second Report of operations in search of Sanskrit MSS. in the Bombay Circle by Peter Peterson, Bombay 1884.

2. India Office Library MSS. Nos. 378 [1970] and 379 [781] as described by Dr. V. M. Apte in ABORI Vol XX, Parts III-IV, pp. 249-61, 1938-39. आश्वमंसं^१ = MS. No. 378 ; आश्वमंसं^२ = MS. No. 379.

3. Apokryphen des Rgveda, Dr. phil. J. Scheftelowitz, Breslau 1906.

4. See Preface p. 894.

बोधसू = बोधायनधर्मसूत्रम्
 बृहदे = बृहदेवंता (हार्वडं ओरिएण्टल् सेरीज्)
 भ = मैक्समुल्लरमहोदयेन प्रकाशिता सभाष्या
 ऋग्वेदसंहिता
 मनाउ = महानारायणोपनिषद्
 मंदी = मन्त्रार्थदीपिका (काइयां प्रकाशिता)
 मभा = महाभारतम् (पुण्यपत्तनस्थ-भाण्डारकर-
 प्राच्यविद्यासंशोधनमन्दिरमुद्रितम्)
 मंभा = मन्त्रब्राह्मणम्
 मागृ = मानवगृह्यसूत्रम्
 मामंसं = माध्यंदिनमन्त्रसंहिता
 माश्रौ = मानवश्रौतसूत्रम्
 मु = मुम्बापुरीमुद्रिता सभाष्या ऋग्वेदसंहिता
 मैसं = मैत्रायणीसंहिता
 म्यु = लण्डननगरे ब्रिटिशम्युझीअममध्ये वर्त-
 मानमृग्वेदसंहिताया लिखितपुस्तकम्^१
 वासं = वाजसनेयिसंहिता
 विप = विवाहपद्धतिः (मुम्बापुर्या १८८६
 ख्रिस्ताब्दे मुद्रिता)
 वैसू = वैतानश्रौतसूत्रम्
 शत्रा = शतपथब्राह्मणम्

शांभा = शाङ्खायनारण्यकम्
 शांक = शान्तिकमलाकरः
 शांगृ = शाङ्खायनगृह्यसूत्रम्
 शांभा = शाङ्खायनब्राह्मणम्
 शांम = शान्तिमयूखः (मुम्बापुर्या १८०६
 शके मुद्रापितः)
 शांश्रौ = शांखायनश्रौतसूत्रम्
 शांसा = शान्तिसारः (मुम्बापुर्या १७८३ शके
 मुद्रितः)
 श्वेउ = श्वेताश्वतरोपनिषद्
 संकी = संस्कारकौस्तुभः (मुम्बापुर्या ख्रिस्ताब्दे
 १८६१ मुद्रितः)
 संभास = संख्याभाष्यसमुच्चयः (पुण्यपत्तने
 १८९९ ख्रिस्ताब्दे मुद्रितः)
 साम = सामवेदसंहिता
 सामवित्रा = सामविधानब्राह्मणम्
 सुप = सुपर्णाध्यायः
 हिगृ = हिरण्यकेशिगृह्यसूत्रम्
 हिश्रौ = हिरण्यकेशिश्रौतसूत्रम्
 हिसंध्या = हिरण्यकेशित्रिकालसंध्या (मुम्बा-
 पुरीमुद्रिता)

संक्षेपचिह्नानि

=	=	समानम् [identical with]
±	=	अंशतः समानम् [approaches or partly identical with]
→	=	द्रष्टव्यम् [Cf.]

मन्त्रसंख्याया उपरितने कोणे विद्यमाना संख्या प्रायो मन्त्रस्य अर्थसंख्यां बोधयति ।

अथ खिलानि

प्रथमोऽध्यायः

ॐ नमो विष्णवे । अथ खिलेषु सूक्तप्रतीकाद्युक्तं प्रयोजनं शतध्यादीनामधिदैवता लक्षणानि च । छन्दसां चाधिक्यं च । कृतिः प्रकृतिराकृतिर्विकृतिः संकृतिरभिकृतिरकृतिरित्यशीत्यक्षरादीनि,^१ चतुस्तुराण्येव^२ यजूंषि, संख्यानुवर्तनादितुल्यं ऋषीणां च तुल्यनाम्नां गोत्रमनादेशो, खिलान्यन्तरं मन्त्रोक्तान्येव संख्यादीनि संभवेत् ॥

१. → खिल ४.९

२. निवित् पुरोदचः प्रैषाः कुन्तापा इति चत्वारि यजूंषि

सं तृचं शश्वत् पङ्कना ताक्ष्यः सुपर्ण आश्विनं वै तत् सप्तम्यामेयी परा ऐन्द्री एकादशी वा नवमी लिङ्गोक्ता देवता अष्टम्यादि^१ विराड्पाश्र्वतस्त्रो^२ जगत्य उरोवृहती प्र सप्त ब्राह्म्यो निपदुपनिषदौ द्वितीया जगती पृथी विराट्स्थाना ज्योतिष्मन्तं दश भारद्वाजो ज्योतिष्मां पृथगाद्या लिङ्गोक्तदेवता-मानुष्टवम्यन्त्ये च कृश एकादशाश्विनः कृश आद्याः पङ् लिङ्गोक्तदेवता आनुष्टुभमिमामानि सप्तापुनर्दोष ऐन्द्रावरुणं जागतमयं पङ् रतागाङ्गयो यदा तृचं यामुनिः प्रणेता यं पङ् यज्ञवत्सोऽयं चतुष्कं गौरीवीतिरिदमष्टौ चक्षुषी आश्विनापदोषः पृथो जगत्यत्रानुक्तगोत्राः सौपर्णाः ॥

१. 'अष्टमा विराड्पा चतस्रो' इति साधु

१

समैक्षिष्योर्ध्वमहस आदित्येन सह्यिषता । अहं यशस्विनां यशो विश्वा रूपाण्या ददे ॥ १ ॥
उद्यन्नद्यं त्रिं नो भज पितां पुत्रेभ्यो रया । दीर्घायुत्वस्य हेशिषे तस्य नो धेहि सूर्य ॥ २ ॥
उद्यन्तं त्वा मित्रमह आरोहन्तं विचक्षण । पश्येम शरदः शतं जीवेम शरदः शतम् ॥ ३ ॥
अभि तयं मेपं पुरुहूतमृग्मियम् ॥ ऋ. सं. १. ५१. १

ऋसं १.५० अनन्तरं पठनीयम् ।

मै१-आउ१-औध ।

१. समैक्षिष्योर्ध्वमहस-का; शनैश्चित्सूर्येण-मै-आउ; शनैश्चिदय सूर्येण-औध. विश्वा रूपाण्या-का; विद्यारूपाण्या-मै-आउ; विद्यारूपमुपा-औध । २. ≡ तैत्रा ३.७.६.२२; २^२ ≡ खिल१.५.५^२; धेहि-का; देहि-तैत्रा-मै-आउ । ३^१. ≡ ऋसं १.५०.११; तैत्रा ३.७.६.२२. ३^२ ≡ ऋसं ७.६६.१६; अथर्व १९. ६७. १-२; मैसं ४.९.२०; वासं ३६.२४; तैआ ४.४२.५; माण्ड १.२२. ११^२; हिण्ड १.७.१०; पाण्ड १.११.९; मंषा २.५.१३-१४. ३ ≡ खिल १.५.६; → ऋसं १०.३७.७-८ ।

२

शश्वन्नासत्या युवयोर्भहित्वं गावो अर्चन्ति संदर्भित्पुरुषम् ।
यदूहथुरश्विना भुज्युमस्तमनारम्भणे अध्वनि तौप्र्यमस्तम् ॥ १ ॥
यदश्वं श्वेतं दधतो अभिघ्नन्नासत्या भुज्यू सुमताय पेरवे ।
तां वां रतिं विदथेषु विप्रा रैमन्तो दस्त्रावगमन्मनस्युम् ॥ २ ॥

आ नो विपन्यू संवनं जुषेधामा वा हंसाः सुयुजो बहन्तु ।
 युवां स्तोमासो जनयो न मर्या उशन्तो दक्षा वृषणा सचन्ते ॥ ३ ॥
 आ नो यातं त्रिवृता सोमोपेयं रथेन बुक्षा संवनं मदाय ।
 स्तीर्णं वा बर्हिः सुशुता मधूनि युक्ता होतारो रथिराः सुहस्ताः ॥ ४ ॥
 वासात्यौ चित्रौ जगतो निर्धानौ द्वावाभूमी शृणुतं रोदसी मे ।
 त्रात्रश्चिना रासभाश्चा हवं मे शुभस्पती आगतं सूर्यया सह ॥ ५ ॥
 प्रेषः सन्तु मधुनो घृतस्य तीव्रं सोमं नि वपन्तु शुष्मिणः ।
 एवं तथा युवत्यश्चिनौ बाहू ऊर्जं दुहतु मधुना घृतेन ॥ ६ ॥
 अग्रे मन्दन्तु यतयः स्तोमाः प्र णु त्य दिवं यान्ति घर्मम् ।
 चतुर्दशं त्रिदिवं युवानमोजो मिमातु द्रविणं सुमेके ॥ ७ ॥
 हरिं हिनोमि दयमानो अंशु पुरुमीळहं ऋषभं जयान् ।
 हर्षश्च हरितः सप्ताश्वं युक्तानेमि त्रिनाभिं वरुणं प्रगायः स्वस्तये ॥ ८ ॥
 सोमो वैष्णवं महिमानमोजः सप्त ऋषयः सुवीरा नराः प्रीणयन्ति ।
 सौधन्वनासः सुहस्ताः शमीभिस्त्वष्टमाङ्गिरसमृभवं स्वस्तये ॥ ९ ॥
 इहैह वो मघवन्निं दधामि ध्रुवं तीव्रं च तं हृदियन्तं बृहस्पतिम् ।
 संते दधामि द्रविणं हविष्मते घर्मैश्चित्तसः प्रवृजे वहन्ति ॥ १० ॥
 शश्वत्सौपर्णौ विषितस्तुकं वायसं विश्वभुजः पथिरक्षी नृचक्षसौ ।
 इयं हि त्वा दयमानं पृचद्भिर्मा वायसो दोषादयमानो अब्रुबुधत् ॥ ११ ॥
 तमेकनेमिं त्रिवृतं षोडशारं शतावारं विशतिं प्रत्यराभिः ।
 अष्टकैः षड्भिर्विश्वरूपैकपाशं त्रिमार्गमेदं द्विनिमित्तैकमोहम् ॥ १२ ॥
 सदं सदमेकमेकं तस्थुयः पञ्चत्रिंशादशपरम् । त्रिंशतं शिवं नवगुह्यं यज्ञमष्टषष्ठं विदत् ॥ १३ ॥
 अतिष्ठद्वज्रं वृषणं सुवीरं दधन्वं देवाँ हरिमिन्द्रकेशम् ।
 आर्यौ इन्द्रः षोडशीं शर्म यच्छतु षड्वर्णिणमेकं ध्रुवन्ति सार्कम् ॥ १४ ॥

एतदादीन्येकादश सौपर्णमूक्तानि । तथा चात्र बृहद्देवता (३.११८-११९)-‘ शश्वद्भि वा मिति ।
 दशाश्विनानीमानाति इन्द्रावरुणयोः स्तुतिः । सौपर्णेयास्तु याः काश्चिन्निपातस्तुतिषु स्तुताः’ ॥ ऋग्विधा-
 नमपि (१.१०८)-‘ सौपर्णानि पवित्राणि सूक्तान्येकादशाभ्यसेत् । वाञ्छन् पुत्रान् पशून् वित्तं स्वर्ग-
 मायुरनन्धताम्’ ॥ १२ ॥

१. → ऋसं १.११६.५ : यदश्विना ऊहयुर्मुज्युमस्तम् । २. ‘ यदश्वं श्वेतं दधतुरहिघ्नजासत्या
 भुज्यू सुमताय पेदेव ’ इति शुद्धं स्यात् । ३. सचन्ते; सचेन्ते-का → ऋसं १.११६.६; ११७.९;
 ११८.९; ११९.१०; १०.३९.१०; ७.७१.५. ४. आ नो यातं → ऋसं ४.४४.५; ८.८.५.
 रथिराः; रथिनाः इति का-पुस्तकस्थो मुद्रितपाठोऽशुद्धः स्यात् । खिल १.३.३; १०.३ द्रष्टव्यम् ।
 ५. ≡ तैआ १.१०.२. वासात्यौ-कतैआ; → निब १२.२. शृणुतं रोदसी मे-का; चरयः सं

सखायौ-तैआ। ६. प्रेषः (= प्र + इषः); पेषः-का. ऊर्जं दुहल-का; → ऋसं ८.७२.१६; १००.१०. ७. मन्वन्तु; मन्तु-का. ओजो मिमालु-का; 'ओजो मिमाते' इति भाव्य → ऋसं ७.८२.१। ८. अंशु-का; अंशु ? → हरिरंशुः-ऋसं ९.९२.१. हरितः-का; हरित ? युक्तानेमि-का; युक्तानेमि ? प्रगाथः इति पदं सर्वथानावश्यकम्। ९. प्रीणयन्ति-का; 'प्रीणन्ति' इति मूलपाठः स्यात्. ९. → ऋसं ३.६०.३. इन्द्रस्य सख्यमृभवः समानशुर्मनोर्नपातो अपसो दधन्विरे। सौधन्वनासो अमृतत्वमेरिरे विष्टी शमीभिः सुकृतः सुकृत्यया; → ऋसं ७.३५.१२ : शं न ऋभवः सुकृतः सुहस्ताः। १०. इहेह-का; इहेह ? घर्मश्चित्तसः प्रवृजे = ऋसं ५.३०.१५. ११. इयं 'इ' धातो रूपः; → इयाम्-ऋसं ७.८६.४. पृच्छद्भिः-का; पृच्छद्भिः पृदद्भिः इति वा स्यात्। अबुबुधत्; अबुबुधत्-का; → खिल ५.११.१. १२. = श्वेउ १.४. षोडशारं शतावारं-का; षोडशान्तं शतार्थारं-श्वेउ → मभाआदि. १.३.६४ : एकां नाभिं सप्तशता अराः। १३. सदमेकमेकं; सदमेकमेकं-का. दश-का; 'दश' इत्यपि संभवेत्। १४. दधन्वं देवाँ → ऋसं ८.१९.१. १४. → वासं २६.१०; तैसं १.४.४१ : महँ इन्द्रो वज्रबाहुः षोडशी शर्म यच्छतु।

1. Cf. Brhaddevatā, Part II. pp. 112-13.

2. For the Rgvidhāna I have used the edition in Roman characters of Rudolf Meyer (Berlin 1878) as well as the Sanskrit transliteration of the same by Pandit Jagadish Shastri (Lahore, 1940). The transliterator does not seem to have paid proper attention to the Khilas treated in the Rgvidhāna. By *Sauparnāmi* he means RV. I. 74-84! See also notes to Khila IV. 11.

3. Cf. A. B. Keith, JRAS 1907, p. 225.

३

प्र धारा यन्तु मधुनो घृतस्य यद्विन्दतं सूरी उल्लियायाम्।
मित्रावरुणौ भुवनस्य कारू तां मे अश्विना जुयतां सर्वना ॥ १ ॥
सुखं रथं शतयावानमाशुं प्रातर्यावाणं सुषदं हिरण्ययम्।
आ तिष्ठच्चत्र दुहितां विवस्वतस्तमेवावाञ्छमवसे करामहे ॥ २ ॥
ये वामश्वासो रथिरा विपश्चितो वातघ्राजिनः सुयुजो घृतश्चुतः।
येभिर्याय उप सूर्यां वरेयं तैभिर्नो दक्षा वर्धते समत्सु ॥ ३ ॥
यद्वा रेतो अश्विना पोषयितुं यद्वासभो वध्निमथैः सुदानू।
यस्माज्ज्ञे देवकामः सुदक्षस्तदस्यै दत्तं भिषजावभिष्टु ॥ ४ ॥
यन्नासत्या भेषजं चित्रभानू येनावथुस्तोर्ककामामु नु घोषाम्।
तदस्यै दत्तं त्रिषु पुंसु वध्वै येनाविन्दतु नयं सा सुहस्त्यम् ॥ ५ ॥
वषट् वा दक्षावस्मिन्सुते नासत्या होता कृणोतु वेधाः।
सिंस्रवां नार्युतप्रजाता वि पर्वाणि जिहतां सूतवा उ ॥ ६ ॥
एवा निषच्चोपनिषच्च विप्रा युवां रेभत्यौ सयुजा सुपर्ण्यौ।
ब्रह्माप्यक्रतुर्विदथेषु शक्रा धत्तं तयोस्तनयं तोकर्मप्र्यम् ॥ ७ ॥

इदं सूक्तं आश्वय ३.१२.१४ मध्ये निर्दिष्टम्; ऐवा ६.२५.७; ८.१०.४ सायणभाष्येः- 'प्र धारा वन्तु मधुन इति सौपर्णसूक्तम्'।

२^२. → ऋसं १०.३८.४ : अर्वाक्षमिन्द्रमवसे करामहे । ३^१. वातघ्राजिघः → तैआ १.११.७ : वातघ्राजिगति. ३^२. याथ उप सूर्या वरेयं → ऋसं १०.८५.१५ ≡ अथर्व १४.१.१५ : अयातं वरेयं सूर्यामुप । ६^१. ≡ अथर्व १.११.१^१ : वषट् ते पूषन्नस्मिन्सूतावर्यमा होता कृणोतु वेधाः । ६^२. ≡ अथर्व १.११.१^२ ।

४

ज्योतिष्मन्तं केतुमन्तं त्रिचक्रं सुखं रथं सुपदं भूरिमायम् ।
चित्रामघा यस्य योगेऽधिजज्ञे तं वां हुवे अति रिक्तं पिबध्ये ॥ १ ॥
युवं देवां क्रतुना पूर्व्येण युक्तो रथेन तविषं यजत्रा ।
आ गच्छतं नासत्या शचीभिरिदं तृतीयं संवनं पिबाथः ॥ २ ॥
युवां देवांस्त्रय एकादशासः सत्या सत्यस्य दधिरे पुरस्तात् ।
अस्माकं यज्ञं संवनं जुषाणां पातं सोममश्विना दीद्यमी ॥ ३ ॥
पनाय्यं तदश्विनाकृतं वां वृषभो दिवो रजसः पृथिव्याः ।
सहस्रं शंसा उत ये गविष्ठौ सर्वौ इतो उप यातं पिबध्ये ॥ ४ ॥
अयं वां भागो निहितो यजत्रेमा गिरो नासत्योप यातम् ।
पिबतं सोमं मधुमन्तमश्विना प्र दाश्वासमवतं शचीभिः ॥ ५ ॥
ज्योतिष्मन्तं सुप्रतीकमजलेण भानुना दीद्यमी । शिवं प्रजानां कृणुष्व मा हिंसीः पुरुषं जगत् ॥ ६ ॥
धाता रातिः सवितेदं जुषन्तां त्वष्टा यदूतो अभवद्विवस्वतः ।
सं वामश्विभ्यामुषसा सजूस्तमूर्ध्वं गव्यं महि गृणान इन्द्र ॥ ७ ॥
भरद्वाजस्य सुन्वतो यविष्ठो याह्यग्रे मधुमतमः सुतः ।
सोमस्य मा तवसो दीध्यानो अच्छा कौशं जनयित्वावतो भुवत् ॥ ८ ॥
अग्निः पृथुर्ब्रह्मणस्पतिः सोमो देवेष्वा यमत् । इन्द्रस्याधिपत्य मे बृहस्पते हवींषि ते ॥ ९ ॥
रुचं ब्राह्म्यं जनयन्तो देवा अग्रे यदब्रुवन् । यस्त्वेदं ब्राह्मणो विधातस्य देवा असन्वशे ॥ १० ॥

१. ≡ ऋसं ८.५८.३ (वालखिल्य १०.३). २-५. ≡ ऋसं ८.५७.१-४ (वालखिल्य ९). ४. ≡ अथर्व २०.१४३.९; आश्वथौ ९.११.१^१. भूरिमायं-का; भूरिवारं-ऋसं. ३. सत्या-का; सत्याः-ऋसं. दधिरे-का; ददशे-ऋसं. ४^१. गविष्ठौ-का; गविष्ठौ-ऋसं-अथर्व. यातं-का; याता-ऋसं. ५^२. मश्विना-का; मस्मे-ऋसं. ६^१. ≡ तैसं ४.१.३.१; ५.१.४.१; मैसं २.७.२ : ज्योतिष्मन्तं त्वाम्रे सुप्रतीकमजलेण भानुना दीद्यानम्. ६^२. → मैसं २.७.२; तैसं ४.१.३.१; ५.१.४.१ : शिवं प्रजाभ्योऽहिंसन्तम्. मा हिंसीः ≡ अथर्व १८.४.३०; → मनाउ २.१० : मा नो हिंसीर्जातवेदो गामश्वं पुरुषं जगत्. ७. → वासं ८.१७; तैसं १.४.४४; अथर्व ३.८.२; मैसं १.३.३८; कासं ४.१२; १३.९; ऋसं १.५८.१ : धाता रातिः सवितेदं जुषन्तां प्रजापतिर्निधिया देवो अग्निः । त्वष्टा यदूतो अभवद्विवस्वतः. अश्विभ्यामुषसा सजूः ≡ ऋसं १.४४.१४. ऊर्गं गव्यं महि गृणान इन्द्र ≡ ऋसं ९.१७.१ । ८. मधुमतमः सुतः ≡ ऋसं ९.१०.५.३. सोमस्य मा तवसो ≡ ऋसं ३.१.१; मैसं ४.११.२; कासं २.१५. दीध्यानो; दीध्याना-का. अच्छा कौशं ≡ ऋसं ९.१०७.१२ । ९. अग्निः

पृथुब्रह्मणस्पतिः = अग्निः पृथुर्मणस्पतिः—वासं १०.२९. सोमो देवेष्वा यमत् = ऋसं ९.४४.५. १०. = वासं ३१.२१; तैआ ३.१३.२. ब्राह्मण-का; ब्राह्म-वास-तैआ. यद्वृषन्-वा; तद्वृषन्-वासं तैआ. यस्त्वैदं-का; यस्त्वैव-वासं-तैआ ।

५

कृशस्त्वं भुवनस्पते पाति देवानामद्भुतः । अश्विना पातमस्मयू नासत्या तिरोऽह्वयम् ॥ १ ॥
 त्वं तं सुपर्ण आभर दिवस्पुत्रा निं पेदिरे । अग्निः प्रजानामभवज्जानवेदो विचर्पणे ॥ २ ॥
 अग्निर्होता विभू वसुदेवानामुत्तमं यशः । पुनरग्निः प्रजापतिर्वैश्वानरो हिरण्ययः ॥ ३ ॥
 अग्निस्त्राता शिवो भवद्रूयः विश्वदेव्यो । द्रविणं पाहि विश्वतः सोमपा अभयंकरः ॥ ४ ॥
 अग्ने निर्वाह मर्माण्यरानीना च मर्मणाम् । दीर्घायुत्वस्य हेशिपे तस्य नो घेहि सूर्य ॥ ५ ॥
 उद्यन्तं त्वा मित्रमह आरोहन्ते विचक्षण । पश्येम शरदः शतं जीवेम शरदः शतम् ॥ ६ ॥
 कृशं च्यवानमृषिमन्त्रमश्विना जुजुवोसं कृणुथः कर्षणेभिः ।
 अक्षपन्तं स्थलवपुष्कमुग्रा पुनर्यवानं पतिमित्कनीनाम् ॥ ७ ॥
 यो वां सोमिर्हविषा यो घृतेन वेदेन यो मनसा वाशं शक्ता ।
 स धत्ते रत्नं द्युमदिन्द्रवन्तं पुरुस्पृहं पृतनाज्यं सुवीरम् ॥ ८ ॥
 प्र वां नरा सप्तवध्रिर्मनीषा गिरं हिन्वत्प्रातश्चाभ्यामिदानीम् ।
 वृक्षा समुद्रमुशना युवानमय तं कृणुत मा विरिञ्चिनम् ॥ ९ ॥
 अजोहवीत्सप्तवध्रिः सुहस्तो द्रुणि बद्धोऽर्यसमानः ककुभान् ।
 अरुरुजते युवमस्य वृक्षमद्रिं न वज्री सुवृत्तायमाणः ॥ १० ॥
 एवां कृशश्चक्रमानमना.... : सुहवा रातिमूरः ।
 ब्रह्मचक्रे युवयोर्वेधनानि धत्तं तस्मै सदमरातिदब्धिम् ॥ ११ ॥

१. भुवनस्पते-का; → भुवनस्य पते-ऋसं ९.३१.६; प्रायः 'भुवनपते' इति प्रयोगः → वासं २.२; तैसं २.६.६.३; तैआ ३.७.६.१; शांश्री ४.२०.१; आश्वश्री १.४. पातमस्मयू → ऋसं १. १३.५.५. नासत्या तिरोऽह्वयम्-ऋसं ३.५८.७. २. दिवस्पुत्रा = ऋसं ४.२.१५. जातवेदो विचर्पणे = ऋसं १.७८.१; ६.१६.२९; ३६; ८.४३. २. ३. विभू (?) -का; → ऋसं १०.९१.१ : होता विभूः । ४. → ऋसं ५.२४.१ : अग्ने त्वं....त्राता शिवो भव वरूयः. विश्वदेव्योः-का; 'विश्वदेव्यः' इति शुद्धम् । ५. मर्माणि-का; वर्माणि ? → ऋसं ६.७५.१८ : मर्माणि ते वर्मणा छादयामि. ५. → ६. = तिल १.१.२.३; → ऋसं १०.३७.७-८ । ७. → ऋसं १०.३९.३-४ : अन्धस्य चिन्नासत्या कृशस्य चित्युवामिदाहुर्भिषजा इतस्य चित् । युवं च्यवानं सनयं यथा रथं पुनर्युवानं चरथाय तक्षुः → ऋसं १.११७.१३ : युवं च्यवानमश्विना जरन्तं पुनर्युवानं चक्रथुः शचीभिः; → तांवा १४.६.१०. ऋषिमन्धमश्विना = तिल १.१२.७. पातिमित्कनीनां → ऋसं १.११६.१० : इत्यतिमक्रुणुत कनीनाम् । ८. वाश-का; वाशं (= वा + आगे) ? । ९. = ऋसं ८.७३.९. वृक्षा-का; वृक्षे ? समुद्र-का; संबद्धः ? → ऋसं ६.७८.६ । १०. सुहस्तो; सुहस्त-का. १०. → ऋसं ५.७८.५; ६. सुवृत्तायमाणः → ऋसं १.३२.३ । ११. ब्रह्मचक्रे = श्वेउ १.६. .

६

इमानि वां भागधेयानि सिस्त्रत इन्द्रावरुणा प्र महै सुतेषु वाम् ।
 यज्ञे यज्ञे हि संवना मुरण्यथो यत्सुन्वते यजमानाय शिक्षथः ॥ १ ॥
 निषिध्वरीरोपधीराप आभ्यामिन्द्रावरुणा महिमानमाशत ।
 यां तस्थतू रजसस्पारे अघ्वनो ययोः शत्रुर्नकिरादेव ओहते ॥ २ ॥
 सत्यं तदिन्द्रावरुणा घृतश्चुतं मध्व ऊर्भि दुहते सप्त वाणीः ।
 ताभिर्दाश्वासमवतं शुभस्पती यो वामदब्धो अभि पाति चित्तिभिः ॥ ३ ॥
 घृतप्रुपः सौम्या जीरदानवः सप्त स्वसारः संदन ऋतस्य ।
 यां ह वामिन्द्रावरुणा घृतश्रुता ताभिर्दक्षं यजमानाय शिक्षतम् ॥ ४ ॥
 अवोचाम महते सौभगाय सत्यं त्वेषाभ्यां महिमानमिन्द्रियम् ।
 अस्मान्स्विन्द्रावरुणा घृतश्रुता त्रिभिः सप्तेभिरवतं शुभस्पती ॥ ५ ॥
 इन्द्रावरुणा यदृषिम्यो मनीषा वाचो मर्ति श्रुतमधत्तमग्रे ।
 तानि छन्दांस्यसृजन्त धीरा यज्ञं तन्वानास्तपसाम्यपश्यन् ॥ ६ ॥
 इन्द्रावरुणा सौमनसमदत्तं रायस्पोषं यजमानेषु धत्तम् ।
 प्रजां पुष्टिं रयिमस्मासु धत्तं दीर्घायुत्वाय प्र तिरतं न आयुः ॥ ७ ॥

ऋसं ८.५९ (बालखिल्य ११); ऐत्रा ६.२५ (सायणभाष्य); शांथ्री ९.२०.१४ (भाष्य); बृहदे ३.११९ एतेभ्यो ज्ञायते यदिदं सौपर्ण सूक्तमिति । आश्वथ्री.८.२; शांथ्री १२.११.१७ अत्रापि निर्दिष्टम् ।

१. हि-का; ह-ऋसं । २. निषिध्वरीरोपधीराप = ऋसं ३.५५.२२. आभ्यामि-का; आस्तामि-ऋसं. महिमानमाशत = ऋसं १.८५.२. तस्थतू रजसस्पारे-का; सिस्त्रतू रजसः पारे-ऋसं । ३. घृतश्चुतं-का; कृशस्य वां-ऋसं । ४. दक्ष-का; धत्त-ऋसं । ५. घृतश्रुता त्रिभिः सप्तेभि-का; घृतश्रुतस्त्रिभिः सप्तेभि-ऋसं । ६. मनीषा-का; मनीषा-ऋसं. *मधत्तमग्रे-का; *मदत्तमग्रे-ऋसं. तानि छन्दांस्य-का; यानि स्थानान्य-ऋसं. *पश्यन्-का; *पश्य-ऋसं । ७. रयिमस्मासु-का; भूतिमस्मासु-ऋसं ।

७

अयं सोमः सुशमी अद्रिबुध्नः परिष्कृतो मर्तिभिरुक्थशस्तः ।
 गौभिः श्रीतो मत्सरः सामगीतो मधू पर्वते परि वां सुशिप्रा ॥ १ ॥
 अस्य पाजसः पिबतं सुतस्य वारेष्ठाव्याः परिपूतस्य वृष्णः ।
 तावश्चिना जठरमां पृणेशामथा मनो वसुधेयाय धत्तम् ॥ २ ॥
 एह यातं तन्वा शशददाना मधूनि नश्चकमानो नु मेधा ।
 वि स्वा मन्द्रा पुरुरेजमाना युवार्यती हवते वां मनीषा ॥ ३ ॥
 सुखं नासत्या रथमशुभन्तं स्योनं सुवह्निर्मधि तिष्ठतं युवम् ।
 यं वा बहन्ति हरितो बहिष्ठा शतमश्वा यदि वा सप्त देवा ॥ ४ ॥

यं वेनं तांगच्छतं मानवस्य शार्यातस्य शदनं शस्यमाना ।

अबीभयुः सधमादं चकानश्च्यवनो देवान्युवयोः स एषः ॥ ५ ॥

आ नो अश्विना त्रिवृता रथेनावीञ्चं रथिं वहतं सुवीरम् ।

शृण्वन्ता वामवसे जोहवीमि वृधे च नो भवतं वाजसातो ॥ ६ ॥

१^१. गोभिः श्रीतो = ऋसं ८.८२.५ । २^२. जठरमा पृणेथां = ऋसं ९.९९.७. अथा मनो वसुधेयाय = अथर्व ३.४.४ : अथा^१ । ३^३. तन्वाशाशदाना = ऋसं १.१२४.९ । ४. = अथर्व १३.२.७ । ५^५. → ऋसं १.११२.१६; १७; शत्रा ४.१.५.२; ऐत्रा ४.३२ । ६. = ऋसं १.३४.१२.

८

यदा युञ्जाथे मघवानमाशुं पुरुस्पृहं पृतनाज्यं सुवीरम् ।

स्वञ्च दत्ता रथमा हवेषु तदा युतीर्येति रसं तनूनाम् ॥ १ ॥

भन्दिष्टा इमे कवयश्चरन्ति भरेषु न प्रथिता तुर्वशासः ।

वाचं हिन्वानाः पुरुपेशसं वा हविष्मती सवने मन्दयध्वै ॥ २ ॥

श्रुतं हवं तर्पयतं मखस्युं काममेषामा वहयो हवीषि ।

अध स्तोतृन् यजमानं च पातमूतिभिर्नृपती या अभीके ॥ ३ ॥

१. पुरुस्पृहं पृतनाज्यं सुवीरं = खिल १.५.८^१. रसं तनूनां = ऋसं ७.१०४.१० । २. प्रथिता-का; प्रथिताः ? ३^३. तर्पयतं...काममेषां = ऋसं १.५४.९ : तर्पय काममेषाम् ।

९

यं गच्छथः सुतपा देवन्तं हविष्कृतं वृषणा रातहव्यम् ।

स पुष्यत्यन्नं शतमाविरुक्थ्य मना पिबन् प्रयतमादयितुं ॥ १ ॥

या दसांसि जरिता दुष्टरा वा या शंसन्ति जरितारः सुतेषु ।

यानीह पुष्यन्तु विधा जनेषु यैरश्रुथो विदथे सोमपेयम् ॥ २ ॥

यदुशन्ता वृषणा या दधीचै शिरो भिषजा समधत्तमवाक् ।

तद्वा मती मधुना तं युवाना वपट्कृतं भसयो मन्दसाना ॥ ३ ॥

मा वोच आयवर्ण यद् ब्रवीमि मधु तेऽन्यैर्वीरैरैरचित्तम् ।

यदन्वशासन् मघवा दधीचं तद्वामवक्षश्चिरसा हरस्य ॥ ४ ॥

यदा गच्छाद्वीळितो वज्रबाहुर्धत्ते पितृभ्या मधु नो दधीचा ।

आ तिरेग्रं दुश्शुते मा वदेति यदा वदत्सा युवयोः सुकीर्तिः ॥ ५ ॥

याभिः शचीभिर्वृषणा दधीचं याभिस्तुरं कावषेयं मखस्य ।

याभिर्विधं जिन्वयाक्रे निपाना ताभिर्नोऽवतं विदथे गभीरा ॥ ६ ॥

२. यैरश्रुथो; यैरश्रुथो-का । ३^३. दधीचे शिरो = ऋसं १.११७.२२ : दधीचेऽश्रुथो शिरो → ऋसं १.११६.१२; शत्रा १४.१.१.१८-२५ । ४^४. → ऋसं १.११६.१२^२ : वम्सध्वाथर्वणो वामधस्य

शीर्ष्गा प्र यदीमुवाच; → ऋसं १.११७.२२ । ५. पितृभ्यां-का; पितृभ्यो ? दुश्शुते मा वदेति-का;
दुःश्रुता मा वदाति ? ६. याभिः शचीभिर्वृषणा ≡ ऋसं १.११२.८. तुरं कावपेयं → शत्रा ९.५.
२.१५; १०.६.५.९; ऐवा ४.२७; ७.३४; ८.२१; बृउ ६.५.४ ।

१०

अयं सोमो देवया वां सुमेधां हृदिस्पृग् याति धिपणां मियानः ।
स्वाधिष्ठो हव्यान्मधुनो घृताद्वा नूनो वां स्तोमो अश्विनाहमेभि ॥ १ ॥
प्र वां मंही मन्दते देवकामा ययैरयासो वयुनानि विश्वा ।
तावश्विना पुरुभुजा सुशस्तीं ऋषिहिता मंहतं विश्ववेनाम् ॥ २ ॥
यो वां गोमानश्वान् सूनुतावान् पुरुश्चन्द्रं स्पार्हीं स्पार्हयिष्णुः ।
यं जोहवीमि रथिरो गविष्ठौ तमह्वे रयमा विश्वरूपम् ॥ ३ ॥
सुवृद्रथो वां वृषणा सुवह्विः पुरुस्पृहो वसुविद्यो वयोधाः ।
येन वाजान् वहतं स्पार्हवीरानुरुश्रियः शुरुधोऽश्वीश्च माध्वी ॥ ४ ॥

२'. ययैरयासो-का; ययेस्यासो ? वयुनानि विश्वा ≡ ऋसं १.१५.१०; ७५.१४ ।
४'. सुवृद्रथो ≡ ऋसं १.१८३.२.

११

इदं देवा भागधेयं पुराणं यदाशिरे हृषिता यज्ञियासः ।
एषं स्य घर्मः परिपूत ऋग्भिस्तं वप्स्यो रथिरो विद्रवन्ता ॥ १ ॥
वृक्णां शिरो वृषणा यन्मखस्य शिरो भिपजा समधत्तमर्वाक् ।
तद्वां नरः सरिरं चारु चित्रं सदा गृणन्ति कवयः सुतेषु ॥ २ ॥
येन देवा अन्नत सं रपांसि येनासहन्त पृतना अदेवीः ।
येनाभवन्नमृताः सोमधानं तमर्पयतं शिरसा हयस्य ॥ ३ ॥
पुरां विशीर्ष्णां विदथेन देवा नावाशिपोरुन्धत नापि नाकम् ।
ईजानां बर्हीरु समा यदास्य शिरो दत्तं समधान्वारुहन् स्वः ॥ ४ ॥
यद्वां माता उप आतिष्ठदुग्रं सुवृद्रथानव्यथेयं सरण्यः ।
तत्र वां माध्वी मध्वाहितं सुनीथं प्रत्नमश्विना मयोभुं ॥ ५ ॥
युवं क्षिमिश्चितयथोऽपि नाकं युवं पयांसि शक्करीषु धत्तम् ।
युवं वीरुद्भिः सृजतं महीमं युवं सतवे सृजतं त्रि सिन्धून् ॥ ६ ॥
युवं माध्वी मधुभिः सारधेभिर्युवं भेषजा स्थो भिपजा सुपाणी ।
युवं रथेभी रथिरै स्थ उग्रा सुमङ्गलावमीवचाननेभिः ॥ ७ ॥
तन्मे दत्तं चक्षुरक्ष्णोर्विचक्षे पश्यामो येन स्वरिमा दिशश्च ।
येनाभिरुषाय त्रि ध्रुवाम शक्रं दुहेणाद्वामश्विना शूरसातो ॥ ८ ॥

२^१. → ऋसं १०.१७१.२; खिल १.९.३^१। ३^२. शिरसा ह्यस्य ≡ खिल १.९.४^२। ४^१. → श्रात्रा १४.१.१.१८; १४.२.१.११; ४.१.५.१३-१८; ऋसं १.११६.१२. बह्वीरु समा ≡ ऋसं १०.१२४.४। ५^१. सरण्युः ≡ ऋसं १०.१७.२; अथर्व १८.२.३३। ६^२. सर्तवे सृजतं वि सिन्धून् → ऋसं १.३२.१२; २.१२.१२।

१२

आश्विना वहतं पीवरीः स्वधाश्वावतीर्दासपत्नीरिरावतीः ।
 युधोर्दानासो दिवि नादितेयो युवोः पयांसि रुचिरे सुशुक्रा ॥ १ ॥
 यद्रेमं दत्ता विनिगूळहमस्तु युवार्यन्तं वाज्यन्तमृबीसात् ।
 उन्नियथुरश्विना वध्रिमाशु तद्वां व्रतं महयन्युक्थशासः ॥ २ ॥
 यां वां नुं सरिरे यां पृथिव्यां यां वीरुस्तु प्रार्वसु यान्तरिक्षे ।
 यां वीरेषु सूरिषु यापि नाके ताभिर्नः शर्म यच्छतं युवाना ॥ ३ ॥
 यो वां भारित्रा स्तुवतो मघानि प्रयन्त्रीणि द्विपतो बर्हणानि ।
 त्रात्रीणि शश्वतां सार्तपन्ति ताभिर्नः शर्म यच्छतं युवाना ॥ ४ ॥
 यो वां त्रिचक्रः सुपविः सुशसिस्त्रिवन्धुरः केतुमान् वातरहाः ।
 योगे यस्य वि तनोत्यभोशु विभावरीः सदथो यन्मयोभु ॥ ५ ॥
 युवमूहथुर्विमदाय जायां युवं वशां शयवे धेनुमक्रताम् ।
 युवमायुषा तारयतं प्र वन्धनमत्रिममुक्तं युवमंहसो वि ॥ ६ ॥
 हवन्तं मेपान् वृक्ये शिवाये पिता चकार ऋषिमन्धमश्विना ।
 तस्मिन्नृज्राश्वे चक्षुषी अधत्तमात्रिष्कणुतं पुनरस्य लोकम् ॥ ७ ॥
 यद्वां चक्षुर्दिवि यत्सुपर्णो येन पश्यथो भुवनान्यमर्त्याः ।
 तन्मे दत्तं चक्षुषी देववन्धू नमस्यां विन्देथ पुरुधा चकानाम् ॥ ८ ॥
 उपप्रयन्तो अध्वरम् ॥ ऋ. सं. १. ७४. १

• इत्यृग्वेदे खिले प्रथमोऽध्यायः ।

‘उपप्रयन्तो अध्वरम्’ (ऋसं १.७४.१) इति सूक्तान्तेन ज्ञायते यद्वितीयादिद्वादशपर्यन्तान्येकादश सौपर्णसूक्तानि ऋसं १.७३ अन्ते पठितव्यानीति ।

१^१. वहतं पीवरीः ≡ ऋसं ८.५.२०. नादितेयो-का; नादितेया ? २^१. ≡ ऋसं १०.३९.९ युवं ह रेमं वृषणा गुहा हितमुदैरयतं... । युवमृबीसमुत तप्तमत्रय ओमन्वन्तं चक्रथुः. रेमं → ऋसं १.११६.२४; ११७.४; ११८.६। ३. ताभिः-का; तेभिः ? ४. यो-का; या ? जावीणि शश्वतां ≡ खिल ४.७.२^१। ६. युवमूहथुर्विमदाय जायां ≡ ऋसं १.११७.२० : युवं शचीभिर्विमदाय जायां न्युदथुः. शयवे धेनुं ≡ ऋसं १०.३९.१३; ≡ ऋसं १.११८.८. आयुषा तारयतं प्र बन्धनं ≡ ऋसं १.११९.६ : प्र दीपेण बन्दनस्तार्युषा. अत्रिममुक्तं युवमंहसो ≡ ऋसं १.११७.३ : अंहसः..... अत्रि मुद्ययो । ७. पिता चकार ऋषिमन्धं ≡ ऋसं १.११६.१६ : मेपान् वृक्ये.....पितान्धं चकार; मेपान् वृक्ये-ऋसं १.११७.१७. ऋज्राश्वे चक्षुषी ≡ ऋसं १.११७.१७^२। ८. सुपर्णो-का; सुपर्णो ? अमर्त्याः-का; अमर्त्या ? विन्देथ-का; विन्देथे ?

द्वितीयोऽध्यायः

ॐ मैका भद्रं पञ्चानुष्टुभो जागर्ष्येका जातवेदस्य स्वस्त्ययनं द्वे वर्षन्त्वेका हिरण्य-
वर्णामेकोना श्रीर्भागवी श्रीरक्ष्मीघ्नं श्रेष्ठ्यमानुष्टुभं वै शक्रयन्तं हिंसामेयी चतुर्थी प्रस्तारपङ्क्तिश्चिष्टुभौ
पञ्चदश्युपरिष्टाद्बृहती श्रीः^१ पुत्राः^२ परे षट् चिक्लीतः पञ्चानन्दकर्मौ वैश्वदेवं मयि श्रेष्ठः श्लेषो जात-
वेदस्य बृहत्यादि सं स्रवन्त्विति संखवान् वैश्वदेवं द्वितीयादि त्रिष्टुभौ आ ते सप्त प्रजावान् गर्भा-
थांशीस्तुतिः^३ प्रजापतिरैन्द्रवायस्यौ चतुर्थी बृहती पञ्चमी प्रस्तारपङ्क्तिरग्निः पञ्च जीवपुत्र आग्निवारुण-
मतिजगत्यानुष्टुप्^४ त्रिष्टुबन्तं चक्षुरेकात्मस्तुतिः शंवतीः षट् शान्तिरानुष्टुभं पञ्चम्यादि बृहती जगत्या
स्वप्नका यस्योपापानुष्टुप्^५ वालखिल्याः परेऽष्टौ^६ ।

१. 'श्रीपुत्राः' इति साधु; → बृहदे ५.९१.

२. 'आशीःस्तुतिः' इति शुद्धं.

३. आग्निवारुण°-Macdonell, Brhad. Part II, p. 190; अग्निवारुण°-Scheftelowitz

४. उप (प्र व द) इत्यस्या ऋषिर्वसिष्ठ इति निरु. ९.७

५. 'वालखिल्याः परेऽष्टौ' इति वस्तुतस्तृतीयाध्यायं समन्वैति

१

मां बिभेर्न मरिष्यसि परि त्वा पामि सर्वतः ।

घनेन हन्मि वृश्चिकमहिं दण्डेनागतम् ॥ १ ॥

त्वमग्रे द्युभिस्त्वमाशुशुक्षणिः० ॥ ऋ. सं. २. १. १

प्रथममण्डलान्ते पठनीयम् । ऋसं १.१९१.१० अन्ते पठनीयमिति सु ।

मै२-मु-आउ२-अल-जुना-ऋमं-ऋव्र (शान्तिपाठ)-पञ्चामृ-आश्वमंसं-औध ।

१. मा बिभेर्न मरिष्यसि ≡ अथर्व ५.३०.८ । १^२. ≡ अथर्व १०.४.९. अहिं-का-मु-अथर्व;
अहं-मै-आउ-अल-ऋमं-ऋव्र-पञ्चामृ ।

मै-आउ-अल-ऋमं-ऋव्र-पञ्चामृ-पुस्तकेषु बहवो मन्त्रा अरिमन्सूक्तेऽधिवत्वेनोपलभ्यन्ते पाठ-
वैषम्येण । ऋमं-पाठोऽधो दीयते-

आदित्यरथयोगेन विष्णोर्बाहुबलेन च । गरुडपश्चनिपातेन भूमिं गच्छ महायशाः ॥ २ ॥

गरुडस्य जातःपात्रेण त्रयो लोकाः प्रकम्पिताः । प्रकम्पिता मही सर्वा सशैलवनकानना ॥ ३ ॥

गगनं नष्टचन्द्रार्कं ज्योतिषं न प्रकाशते ।

देवता भयभीताश्च मारुतो न प्लवायति मारुतो न प्लवायस्यो नमः ॥ ४ ॥

भो सर्प भद्र भद्रं ते दूरं गच्छ महायशाः । जनमेजयस्य यज्ञान्ते आस्तीकवचनं स्मर ॥ ५ ॥

आस्तीकवचनं श्रुत्वा यः सर्पो न निवर्तते । शतधा भिद्यते मूर्ध्नि क्षिणवृक्षफलं यथा ॥ ६ ॥

अगस्त्यो माधवश्चैव मुचुकुन्दो महामुनिः । कपिलो मुनिरास्तीकः पञ्चैते सुखशाधिनः ॥ ७ ॥

नर्मदायै नमः प्रातर्नर्मदायै नमो निशि । नमोऽस्तु नर्मदे तुभ्यं त्राहि मां विषसर्पतः ॥ ८ ॥

यो जरत्कारुणा जातो जरत्कन्यां महायशाः । तस्य सर्पोऽपि भद्रं ते दूरं गच्छ महायशाः ।

तस्य सर्पस्य सर्पत्वं तस्मै सर्प नमोऽस्तु ते ॥ ९ ॥

आउ-पुस्तके १-६ मन्त्राः । मु-पुस्तके सप्तमो मन्त्रो नास्ति । अल-पञ्चामृ-पुस्तकयोः केवलं

१-४ मन्त्राः ।

२. विष्णोर्बाहु°-ऋमं-ऋम-पञ्चामृत; विष्णुबाहु°-मं-मु-आउ-अल. निपातेन भूमि; भातेन भूमी-अल. महायशाः; महाविषः-अल। ३-४^१ = सुप २. १-२. ३^१. जातमात्रेण-मं-मु-आउ-ऋमं-ऋम-पञ्चामृत; जातमात्रस्थ-अल-सुप; पातमात्रेण-औध। ४^१. ज्योतिषं न प्रकाशते; न ज्योतीषि चकासति-सुप। ४^२. अल-सुप-पाठौ भिन्नौ। अल-देवता भयवित्रस्ता मास्तो नष्टचेतनाः; सुप-देवता भयवित्रस्ता नष्टशेषश्च मास्तः. भयभीताश्च; भयवित्रस्ता-आउ। ५. भो-का; भोः-इतरेषु. महायशाः; महाविष-आउ-औध. जनमेजयस्य-ऋमं-मं-मु; जन्मेजयस्य-आउ-ऋम-पञ्चामृत। ५-६ = ममा १. ५३. २२ (टिप्पणी)। ७. = मं ९. अगस्त्यो माधवः-ऋम; अगस्त्य माधवं-ऋमं-पञ्चामृत; अगस्तिर्माधवः-मं. मुचुकुन्दो; मुचुकुन्दं-पञ्चामृत. ७^२. = तः श्रफल्कमास्तिकं चैव पंचैतानि स्मरेन्निति पंचैतानि स्मरेन्नित्यौ नमः। ८. = मं १०। ९. = मं ७. जरत्कन्याः; जरत्कावा-औध. सर्पाऽपि-ऋमं-ऋम; सर्पाप-मं; सर्पापि-मु; स्मराभि-औध. दूरं; भूमि-मं. महायशाः; महाविष-औध। ९^१. (केवलं ऋमं-मध्य एव वर्तते) = खिल २. १४. ८^२.

अधोलिखितः मं ८ मन्त्रः ऋमं-पुस्तके नास्ति—

असिति चार्थसिद्धिं च सुनीतिं चापि यः स्मरेत् ।

दिवा वा यदि वा रात्रौ नास्ति सर्पभयं हरेत् ॥

अधोलिखितं खिलसूक्तं ऋसं २. ३२ अनन्तरं पठनीयमिति औधपुस्तके—

कुहूमहं सुवृतं विद्यानापसमस्मिन्यज्ञे सुहवां जोहवीमि ।

सा नो ददातु श्रवणं पितृणां तस्यै ते देवि हविषा विधेम ॥ १ ॥

कुहूर्देवानाममृतस्य परनी हव्या नो अस्य हविषः शृणोतु ।

सं दाशुषे किरतु भूरि वारं रायस्पोषं यजमाने दधातु ॥ २ ॥

अनु नोऽद्यानुमतिर्यज्ञं देवेषु मन्यताम् । अग्निश्च हव्यवाहनो भवतं दाशुषे मयः ॥ ३ ॥

अन्विदनुमते त्वं मन्यासै शं च नस्कृधि । ऋत्वे दक्षाय नो हिनु प्र ण आयूषि तारिषत् ॥ ४ ॥

धाता दधातु नो रयिमीशानो जगतस्पतिः । स नः पूर्णेन वावनत् ॥ ५ ॥

धाता ददातु दाशुषे वसूनि प्रजाकामाय मीळदुषे दुरोणे ।

तस्मै देवा अमृताः सं व्ययन्तां विश्वं देवासो अदितिः सजोषाः ॥ ६ ॥

धाता ददातु दाशुषे प्राचीं जीवातुमक्षिताम् । वयं देवस्य धीमहि सुमतिं वाजिनीवतः ॥ ७ ॥

धाता प्रजानामुत राय ईशो धातेदं विश्वं भुवनं जजान ।

धाता कृष्टीरनिमिवाभि चष्टे धात्र इद्धव्यं घृतवज्जुहोत ॥ ८ ॥

एतस्मिन् विषये बृहदेवतावचनम् (४. ८७-८८)—‘ तत्पूर्वं द्वे ऋचौ कुहाः कुहूमहमिति स्मृते । तदुत्तरे द्वेऽनुमतेरनु नोऽन्विदिति स्मृते । धातुश्चतस्रस्तत्रादी धाता ददातु नो रयिम् ॥ ’ एतेनैव क्रमेण तैत्तिरीयसंहितायां (३. ३. ११) कुहूमहमित्यादिसूक्तगताः सर्वे मन्त्रा उपलभ्यन्ते । प्रथमं ५-८ इति धातुदेवताकाश्चत्वारो मन्त्राः ५, ८, ७, ६ इति क्रमेण वर्तन्ते । अनन्तरं ३, ४ इति अनुमतिदेवताकौ मन्त्रौ तदनन्तरं ऋसं. २. ३२. ४-५ एतौ राकाया मन्त्रौ वर्तन्ते । समनन्तरमेव १, २ इति कुहूदेवताकौ मन्त्रौ समागतौ (तैसं ३. ३. ११. ५) । किंत्वयं सार्धश्लोकात्मकोऽशो बृह-देवतायाः सर्वेषु लिखितपुस्तकेषु नास्ति । अतः तस्य मूलपाठत्वं शङ्कास्पदम्^१ । काश्मीरखिलग्रन्थ इदं सूक्तं नास्ति । औधपुस्तकस्थो मन्त्राणां क्रमः तैसं-क्रमाद्विज्ञ एव । इदं सूक्तं ऋसं २. ३२ अनन्तरं

1. Cf. Scheftelowitz, p. 25. A. B. Keith considers the Bṛhaddevatā verses as original, Comp. JRAS 1907, p. 229.

२

भद्रं वद दक्षिणतो भद्रमुत्तरतो वद । भद्रं पुरस्तानो वद भद्रं पश्चात् कपिञ्जल ॥ १ ॥

भद्रं वद पुत्रैर्भद्रं वद गृहेषु च । भद्रमस्माकं वद भद्रं नो अभयं वद ॥ २ ॥

भद्रमधस्तानो वद भद्रमुपरिष्ठानो वद । भद्रंभद्रं न आ वद भद्रं नः सर्वतो वद ॥ ३ ॥

असपत्नं पुरस्तानः शिवं दक्षिणतस्कृधि । अभयं सततं पश्चाद्भद्रमुत्तरतो गृहे ॥ ४ ॥

यौवनानि मह्यसि जिग्युषामिव दुन्दुभिः । शकुन्तक प्रदक्षिणं शतपत्राभि नो वद ॥ ५ ॥

आवदंस्त्वं शकुने भद्रमा वद ० ॥ ऋ. सं. २. ४३. ३

ऋसं २. ४३. २ अनन्तरं पठनीयम् । मँ-मु-औध-मते द्वितीयमण्डलान्ते पठनीयम् । मँ-औध-पुस्तकयोः खिलान्ते 'आवदंस्त्वम्' (ऋसं २. ४३. ३) इति मन्त्रः संपूर्णः पठितः । आश्वमंसं-पुस्तके द्वितीयमण्डलान्ते 'भद्रं वद दक्षिणतः' इति मन्त्रं पठित्वानन्तरं 'अथ परशिष्टम्' (पदशिष्टं अथवा परशिष्टं ?) इत्युक्तम् । एतद्वन्त्यकर्तृमते प्रथमो मन्त्रः ऋसं. २. ४३ मध्ये समाविष्टः खिलसूक्तं च द्वितीयमन्त्रादारब्धम् । आश्वमंसं-मध्येऽस्य सूक्तस्य चत्वारो मन्त्राः—१, ३^२ + ४^१, ४^२ + ५^१, ५^२, ऋसं. २. ४३. ३.

मँ३-मु-आउ३-ऋमं-ऋम-औध-आश्वमंसं-अल-जुना ।

१. = निव ९. ५. कपिञ्जल; कपिजर-ऋम. १. २. ५. → कौसू ४६. ५४. १. २^२. अस्माकं; अस्माकं नो-मु-ऋम. अभयं वद; अभयं कृधि-ऋम. ३^२. आ वद; आ भर-ऋम. ४^१. असपत्नं; असपत्नः-मु ।

३

जागर्षि त्वं भुवने जातवेदो जागर्षि यत्र यजते हविष्मान् ।

इदं हविः श्रद्धधानो जुहोमि तेन पासि गुह्यं नाम गोनाम् ॥ १ ॥

विदा दिवो विष्यन्नद्रिमुखैः ० ॥ ऋ. सं. ५. ४५. १

ऋसं ५. ४४ अनन्तरं पठनीयम् ।

मँ४-आउ४-मु-ऋमं-आश्वमंसं-अल-जुना ।

१^२. तेन पासि गुह्यं नाम गोनाम् = ऋसं ५. ३. ३.

मँ५-मु-अल-औध-अनुसारेण ऋसं ५. ४९ अनन्तरमधो लिखितं खिलं पठनीयम्-

सूक्तान्ते तृणान्यग्नावरण्ये वोदकेऽपि वा । यत्स्नृणैरध्ययनं तदधीतं स्तृणानि भव ते भव ॥ १ ॥

वापीकूपतः गगानां समुद्रं गच्छ स्वाहाभिं गच्छ स्वाहा ॥ २ ॥

पठनीयमिति यदुक्तं तदपि तैसं-पात्रेन सम्यक्तया न समं वेति । औन्धपुस्तक इदं सूक्तं केवलमभ्यूहमात्रेणैव स्वीकृतमिति तत्पुस्तकसंपादकैरावेदितम् । आश्वधौ १. १०; ४. १२; ६. १४ द्रष्टव्यम् ।

१-२. = अथर्व ७. ४७. १, २. ३-४. = अथर्व ७. २०. १, २; → खिल ३. १५. ३. ५, ६, ७. = अथर्व ७. १७. १, ३, २; → खिल ३. १५. २.

१. सुवृत्तं; सुभगां-तैसं. पितृणां; पितृणां-तैसं. तस्यै ते; तस्यास्ते-तैसं । २. हविषः शृणोतु; हविषश्चिकेतु-तैसं. यजमाने; चिकितुषे-तैसं । ३. भवतं; भवतां-तैसं । ४. नस्कृधि; नः कृधि-तैसं. तारिपत्; तारिपः-तैसं । ५. दधातु; ददातु-तैसं । ७. दाशुपे; नो रयि-तैसं. वाजिनीवतः; सत्यराधसः । ८. प्रजानामुत; प्रजाया उत्त-तैसं. तैसं-मध्ये उत्तरार्धः सर्वथा भिन्नो वर्तते-धाता पुत्रं यजमानाय दाता तस्मा उ हव्यं घृतवद्विधेम ।

अनुभा ५. ४९; ऋग्वि १. २९. ३ द्रष्टव्यम् । १^१. सूक्तान्ते सृणावप्रावरण्ये वोदके पिबा-अल;
सूक्तान्तेऽस्येतृणान्यप्रावरिणे वोदकेऽपि वा-औध. १^२. यस्तृणै-अल; यदस्तृणैरधीतं तत्तृणानि भवति
ध्रुवं-औध । २. 'अग्निं गच्छ स्वाहा' सु-पुस्तके नास्ति ।

४

स्वस्त्ययनं तार्क्ष्यमरिष्टनेमिं महद्भूतं वायसं देवतानाम् ।
असुरघ्नेमिन्द्रसखं समत्सु बृहदशो नावमिवा रुहेम ॥ १ ॥
अंहोमुचमाङ्गिरसं गयं च स्वस्त्यत्रियं मनसा च तार्क्ष्यम् ।
प्रयतपाणिः शरणं प्र पथे स्वस्ति संवाधेर्ध्वमयं नो अस्तु ॥ २ ॥
प्र श्यावाश्च धृष्णुयां ० ॥ ऋ. सं. ५. ५२. १

ऋसं ५. ५१ अनन्तरं पठनीयम् । आश्वगृ ३. ११. २ भाष्यमपि द्रष्टव्यम् ।

मै६-मु-आउ५-ऋमं-ऋव (शान्तिपाठ)-औध-आश्वमंसं-अल-जुना-सुप१०. ५-६ ।

१. स्वस्त्ययनं तार्क्ष्यमरिष्टनेमिं; स्वस्ति नस्तार्क्ष्यो अरिष्टनेमिः-नृताउ १. १; प्र (पुण्याह)-
महद्भूतं; महाद्भूतं-आउ. नावमिवा रुहेम ≡ ऋसं १०. १७८. २ । २^१. नो अस्तु; च नो अस्तु-आउ.

५

वर्षन्तु ते विभावरी दिवो अभ्रस्य विद्युतः । रोहन्तु सर्वबीजान्येव ब्रह्मद्विपो जहि ॥ १ ॥
प्र सम्राजे बृहदर्चा गर्भारम्भम् ० ॥ ऋ. सं. ५. ८५. १

ऋसं ५. ८४ अनन्तरं पठनीयम् ।

मै७-आउ६-मु-आश्वमंसं-औध-अल-जुना । पञ्चामृ-पुस्तकेऽयं मन्त्रः श्रीसूक्तस्य चतुर्विंशति-
तममन्त्रत्वेनागतः ।

१. ≡ ऋसं ५. ८४. ३ : यत्ते अभ्रस्य विद्युतो दिवो वर्षन्ति वृष्टयः ।

६

हिरण्यवर्णा हरिणीं सुवर्णरजतस्रजाम् । चन्द्रां हिरण्मयीं लक्ष्मीं जातवेदो ममा वह ॥ १ ॥
तां म आ वह जातवेदो लक्ष्मीर्मनपगामिनीम् । यस्यां हिरण्यं विन्देयं गामिन्ध पुरुषानहम् ॥ २ ॥

हे जातवेदः । जातानि वेद जातप्रज्ञो वा । जाते जाते विद्यत इति वा । हे अग्ने त्वं हिरण्यवर्णां
हिरण्यस्य सुवर्णस्य वर्णः कान्तिस्तद्वर्णां यस्यास्ताम् । हरिणीं हरितवर्णाम् । हरिणीरूपधरां वा ।
श्रीधृत्वा हरिणीरूपमरण्ये संवचार हेति देवीपुराणाच्च । सुवर्णरजतस्रजाम् । सुवर्णस्य पुष्पाणि सुवर्णानि
एवं रजतस्य रजतानि तेषां स्रक् माला यस्यास्ताम् । स्रक्साहचर्यात् पुष्पाणीत्यवगम्यते । पुष्पसादृश्यात्
पुष्पे फले लुक् । आप चैव हलन्तानामित्याप् । यद्वा सुवर्णरजतविकृतशृङ्खलाम् । सुपु वर्णां यस्य तत्सुवर्णं
यद्रजतं तत्पुष्पस्रजाम् । तद्विकृतशृङ्खलां वा । चन्द्रां चन्द्रवत्प्रकाशमानाम् । तद्रूपेणावस्थितां वा । हिर-
ण्मयीं हिरण्यस्वरूपाम् । हिरण्यविग्रहां वा । लक्ष्मीं लक्षणवतीम् । 'लक्ष्मीर्लोभाद्वा लक्षणाद्वा' (निरु.
४. १०) इत्यादिनिरुक्तात् । एवंप्राप्यं प्रियं मे मह्यं मदर्थमा वह । आह्वय । अग्नेदेवहोतृत्वादाह्वानं तद-
धीनमिति भावः । 'अग्निर्वै देवानां होता' (ऐ. ब्रा. २. ७) इति श्रुतेः ॥ १ ॥

हे जातवेदः अग्ने त्वमनपगामिनीमपगमनरहिताम् । अनपायिनीमित्यर्थः । तां वक्ष्यमाणलक्षणां लक्ष्मीं
मे मह्यमा वह । आह्वय । यस्यां श्रीदेव्यामावाहितायां सत्यां हिरण्यं सुवर्णं गां धेनुमश्वं वाजिनं पुरुषान्
पुत्रपौत्रमित्रदासभूतानहं विन्देयं प्राप्नुयाम् ॥ २ ॥

अश्वपूर्वां रथमध्यां हस्तिनादप्रमोदिनीम् । श्रियं देवीमुपह्वये श्रीर्मां देवी जुषताम् ॥ ३ ॥

कांस्यस्मि तां हिरण्यप्रावारामाद्रां ज्वळन्तीं तृप्तां तर्पयन्तीम् ।

पद्मेस्थितां पद्मवर्णां तामिहोप ह्वये श्रियम् ॥ ४ ॥

चन्द्रां प्रभासां यशसा ज्वळन्तीं श्रियं लोके देवजुष्टामुदारां ।

तां पद्मनेमि शरणं प्र पद्मे अलक्ष्मीं नश्यतां त्वां वृणोमि ॥ ५ ॥

आदित्यवर्णे तपसोऽधि जातो वनस्पतिस्तत्र वृक्षोऽथ बिल्वः ।

तस्य फलानि तपसा नुदन्तु मायान्तरा याश्च बाह्या अलक्ष्मीः ॥ ६ ॥

उपेतु मां देवसखः कीर्तिश्च मणिना सह । प्रादुर्भूतोऽस्मि राष्ट्रेऽस्मिन् कीर्तिं वृद्धिं ददातु मे ॥ ७ ॥

अश्वपूर्वाम् अश्वाः पूर्वं पुरोगा यस्यास्ताम् । अथवाश्वपूर्णमश्वैः पूर्णाम् । परिपूर्णमिति केचित् । रथमध्यां रथा मध्ये यस्यास्ताम् । हस्तिनादप्रमोदिनीम् । हस्तिनां गजानां नादेन बृंहितेन गजपुष्करतूर्य-नादेन वा प्रमोदिनीं प्रकर्षेण ज्ञापयित्रीम् । देवीं देवशीलाम् । द्योतनशीलां वा । श्रियं श्रयणीयाम् । सेनारूपां वा । उप ह्वये समीपं प्रत्याह्वये । एतादृशी देवी श्रीर्मां मां जुषतां सेवताम् ॥ ३ ॥

कां बाह्यन्नसयोरगोचरां दुर्निरूपस्वरूपामित्यर्थः । ब्रह्मरूपां वा । को ह वै नाम प्रजापतिरिति श्रुत्यन्तरात् । क इति ब्रह्मणो नामेति पुराणाच्च । सोस्मिताम् । आ ईषदुद्रतं स्मितं हास्यं तद्युक्ताम् । उपान्त्यलोपश्छान्दसः । हिरण्यप्राकारां हिरण्यस्य सुवर्णस्य प्राकार आवरणं यस्यास्ताम् । हिरण्यप्रकृष्ट आकार आकृतिर्यस्यास्तामिति वा । आद्रां क्लिप्तां क्षीरोदधेरुत्पन्नत्वात् । रुद्ररूपां वा । रुद्रशब्दोऽत्रामुधे-न्यस्वरादिः । आर्द्रया रुद्र इत्यादौ तथा दर्शनात् । अन्यद्बाहुलकम् । ज्वलन्ती प्रकाशमानाम् । तृप्तां प्रीतामपि च तर्पयन्तीं भक्तान् मनोरथैरिति शेषः । पद्मेस्थितां कमले निषण्णामासीनाम् । पद्मवर्णां कमलवर्णाम् । तामिति प्रसिद्धां श्रियमिहोप ह्वये समीपं प्रत्याह्वये ॥ ४ ॥

अत्र प्र पद्म इत्यस्यानन्तरमहंशब्दप्रक्षेपः प्रामादिकः । चन्द्रां चन्द्रवत् प्रकाशमानां प्रभासाम् । प्रकृष्टा भाः कान्तिर्यस्यास्ताम् । आप चैवेत्याप् । यशसा कार्या ज्वलन्तीं प्रकाशमानाम् । लोके स्वर्लोके देवजुष्टां देवैरिन्द्राद्यैर्जुष्टां सेविताम् । प्रीतां वा । उदारां वदान्यां प्रगल्भां वा । पद्मिनीं पद्मलतारूपाम् । पद्माकारां वा । ईमिति निपातोऽनर्थकः । 'मिताश्वैर्धनार्थकाः कमीमिदु' (निरु. १. ९) इति यास्क-वचनात् । ईकारवाच्यां वा । तां श्रियं लोक इह लोके शरणं रक्षित्रीं प्र पद्मे प्रपन्नोऽस्मि । अहमिति शेषः । अतो हे श्रीः मे ममालक्ष्मीरश्रीर्नश्यतां नाशं प्राप्नोतु । एतादृशीं त्वां वृणोमि । शरणत्वेन स्वीकुर्वे ॥ ५ ॥

वृक्षोऽथेत्यन्तःपादमपि पूर्वरूपं बाहुलकात् । आदित्यवर्णे । आदित्यस्य सूर्यस्य वर्ण इव वर्णो यस्यास्तस्याः संबोधनम् । हे श्रीः तव तपसः नियमाद्धेतोर्वनस्पतिः । 'अपुष्पाः फलवन्तो ये ते वनस्पतयः स्यूताः' (मनु. १. ४७) इति मानवस्मरणात् । बिल्वः बिल्वनामनो वृक्षो द्रुमोऽधिजातः प्रादुर्भूतः । त्वत्करादिति शेषः । 'कात्यायन्याः शमी जाता बिल्वो लक्ष्म्याः करेऽभवत्' इति वामनपुराणात् । अथानन्तरं तस्य बिल्वस्य फलानि पक्षशलाटुकानि तपसा त्वत्तपसा । त्वदनुग्रहेणेत्यर्थः । अन्तरा 'अन्तरि-न्द्रियसंबन्धिनी माया अज्ञानं तत्कार्याणि च बाह्या बहिरिन्द्रियसंबन्धिन्यो यास्ता अलक्ष्मीरश्रियो नुदन्तु अपनुदन्तु । निवारयन्वित्यर्थः ॥ ६ ॥

हे श्रीः देवसखः देवो महादेवस्तस्य सखा कुबेरः । कीर्तिः कीर्त्यभिमानिनी दक्षकन्या देवता । कुबेरकोशशाला वा । सा च मणिना चिन्तामणिना मणिभद्रेण कोशाध्यक्षेण वा सह सार्धमुपैतु उप-गच्छतु । अहमस्मिन् राष्ट्रे जनपदे प्रादुर्भूतोऽस्मि । उत्पन्नोऽस्मि । स आगत्य कीर्तिं यशः कोशं वा ऋद्धिं सर्ववस्तुसमृद्धिं मे मह्यं ददातु यच्छतु ॥ ७ ॥

क्षुत्पिपासांमला ज्येष्ठांमलक्ष्मीं नाशयाम्यहम् । अभूतिर्मसमृद्धिं च सर्वां निर्णुद मे गृहात् ॥८॥
 गन्धद्वारां दुराधर्षां नित्यपुष्टां करीषिणीम् । ईश्वरीं सर्वभूतानां तामिहोप ह्वये श्रियम् ॥९॥
 मनसः काममाकृतिं वाचः सत्यमशीमहि । पशूनां रूपमनस्य मयि श्रीः श्रयतां यशः ॥१०॥
 कर्दमेन प्रजा भूता मयि सं भव कर्दम । श्रियं वासय मे कुले मातरं पद्ममालिनीम् ॥११॥
 आपः सवन्तु स्निग्धानि चिह्नीत वस मे गृहे । नि च देवीं मातरं श्रियं वासय मे कुले ॥१२॥
 पक्षां पुष्करिणीं पुष्टां पिङ्गलां पद्ममालिनीम् । सूर्यां हिरण्मयीं लक्ष्मीं जातवेदो ममा वह ॥१३॥
 आर्द्रां पुष्करिणीं यष्टां सुवर्णां हेममालिनीम् । चन्द्रां हिरण्मयीं लक्ष्मीं जातवेदो ममा वह ॥१४॥
 तां म आ वह जातवेदो लक्ष्मीर्मनपगामिनीम् ।

यस्यां हिरण्यं प्रभूतं गावो दास्यो विन्देयं पुरुषानहम् ॥ १५ ॥
 य आनन्दं समाविशदुपाधावन् विभावसुम् । श्रियः सर्वा उपासिष्य चिह्नीत वस मे गृहे ॥ १६ ॥
 कर्दमेन प्रजा स्रष्टा संभूतिं गमयामसि । अर्द्धादुपागाद्येषां कामान् ससृज्मेहे ॥ १७ ॥

क्षुत्पिपासांमलमशनतृष्णामलिनात्मिकां ज्येष्ठां वृद्धाम् । श्रियः प्रागुत्पन्नामित्यर्थः । अलक्ष्मीम-
 श्रियमहं नाशयामि नाशं प्रापयामि । हे श्रीः त्वमभूतिमसंपत्तिं तथा सर्वामसमृद्धिं च अनभिष्टुद्धिमपि
 मे मम गृहात् निर्णुद निवारय ॥ ८ ॥

गन्धद्वाराम् । गन्धो घ्राणग्राह्यो गुणो द्वारं लक्षणं यस्यास्ताम् । दुराधर्षा केनापि धर्षयितुमशक्या
 नित्यपुष्टां नित्यं सदा सस्यादिभिः पुष्टां समृद्धां करीषिणीं करीषः शुष्कगोमयादिस्तद्वतीम् । गवाश्वादि-
 बहुपशुसमृद्धामिति यावत् । सर्वभूतानां सर्वप्राणिनामीश्वरीमधिष्ठात्रीम् । आधारभूतां वा । तां भूरूपां
 श्रियमिह लोक उप ह्वये उपाह्वये समीपं प्रत्याह्वये ॥ ९ ॥

हे श्रीः मनसः कामं मनोरथम् । आकृतिं संकल्पं च । वाचः वागिन्द्रियस्य सत्यं याथार्थ्यम् ।
 पशूनां गवादीनां रूपं क्षीरादि । अक्षस्य अदनीयस्य यवब्रीह्यादे रूपं भक्ष्यादिचतुर्विधं चाशीमहि लभे-
 महि । श्रीः संपत् यशः कीर्तिश्च मयि श्रयताम् । आश्रयताम् ॥ १० ॥

कर्दमेन कर्दमाख्येन पुत्रेण प्रजा प्रकृष्टं जा अपत्यं यस्याः सा । सुपुत्रेत्यर्थः । 'जामपत्यम्'
 (निरु. ३.६) इति यास्कवचनात् । भूता अभवत् । अतः हे कर्दम श्रापुत्र त्वं मयि मदीयगृहे सं भव
 संवस । पद्ममालिनीं कमलमालाधारिणीं मातरं तव जननीं श्रियं मे मम कुले वंशे वासय निवासय ॥ ११ ॥

आपः अबभिमनित्यो देवताः । स्निग्धानि स्नेहयुक्तानि कार्याणि सृजन्तु उत्पादयन्तु । अपां
 स्नेहगुणवत्त्वादिति भावः । हे चिह्नीत चिह्नीताख्य श्रीपुत्र मे मम गृहे गेहे वस निवस । च अपि च देवीं
 मातरं श्रियं मे मम कुले वंशे नि वासय संवासय ॥ १२ ॥

आर्द्रामार्द्राङ्गां पुष्करिणीमभिषेकोद्युक्तदिग्गजशुण्डाप्राप्ताम् । पुष्करशब्दो गजशुण्डाप्रवाचकः । पद्म-
 मालिनी-पद्मवतीम् । पद्मलतारूपां वा । पुष्टिं पुष्ट्यभिमानिनीं पुष्टिरूपां वा । 'पुष्टिरूपेण संस्थिता' इति
 मार्कण्डेयवचनात् । पिङ्गलां पिङ्गलवर्णाम् । पद्ममालिनीमित्यादि सिद्धमन्यत् ॥ १३ ॥

आर्द्रामार्द्राङ्गाम् । यः करिणीं यष्टिकरां वेत्तुहस्तामित्यर्थः । टिलोपश्छान्दसः । दण्डकारिणीं वा ।
 दण्डकरां वा । यष्टिं दण्डरूपाम् । सुवर्णां शोभनवर्णां हेममालिनीं हेमविकृतमणिशृङ्खलादिमालावतीं
 सूर्यां सूर्यवत् प्रकाशमानाम् । तद्रूपां वा । सिद्धमन्यत् ॥ १४ ॥

इयं द्वितीयया व्याख्याता । प्रभूतं भूयिष्ठम् । गावः गाः । दास्यः परिचारिकाः । उभयत्र शसर्थे
 जस् । इयान् विशेषः ॥ १५ ॥ इति श्रीसूक्तभाष्यं समाप्तम् ॥

जातवेदः पुनीहि मा रायस्पोषं च धारय । अग्निर्मा तस्मादेनसो विश्वान्मुखत्वंहसः ॥ १८ ॥

अच्छा नो मित्रमहो देव देवानग्ने वोचः सुमति रौदस्योः ।

वीर्यं स्वस्ति सुक्षितिं दिवो नृन् दिवो अहांसि दुरिता तरेम तां तरेम तवावसा तरेम ॥ १९ ॥

एतत् श्रीसूक्तं तदनुसारीणि पञ्च सूक्तानि च पञ्चमण्डलान्ते पठनीयानीति का-पुस्तकादवगम्यते । बृहदे ५.९१ अपि द्रष्टव्यम्^१ । आश्वमंसे-अनुसारेणेदं ऋसं ६. १. १ अन्ते पठनीयम् । बहुभिर्भाष्यैर्युत-मिदं बहुत्र मुद्रितं प्रायः पञ्चदशचम् । एतासां पञ्चदशानामृचां प्राचीनत्वं ऋग्वि २. ९३ (= मै-पुस्तके श्रीसूक्ते षोडशो मन्त्रः) इत्यनेन ज्ञायते । शान्तिमयूख-शान्तिकमलाकर-प्रयोगरत्नाङ्किकचन्द्रिका-संस्कारकौस्तुभ-ब्रह्मकर्मसमुच्चयादय इतरेऽपि ग्रन्था अथ सूक्तस्य पञ्चदशचत्वं दर्शयन्ति ।

आङ्किकसूत्रावल्यां पञ्चदश मन्त्राः षोडशश्च ऋग्वि २. १८ । मै-पुस्तके यद्यपि श्रीसूक्ते २९ मन्त्रा-स्तथापि माध्य १५ मन्त्राणामेव । ऋमं-पुस्तके २८ मन्त्राः, ऋब्र-आचं-मु-पुस्तकेषु २७ मन्त्राः, क्रिप्रसं-आउ-जुना-पुस्तकेषु २३ एव । पञ्चामृ-पुस्तके ३० मन्त्राः येषु १-२२ = मै-१-२२; २४ = खिल २. ५; २५ = ऋमं २७; शिष्टाः ६ विभिन्ना अब्रदाश्च । का-पुस्तके आदितः १५ मन्त्रा इतर-पुस्तकस्थमन्त्रैः समानाः, शिष्टाश्चत्वारो विभिन्ना अज्ञातचराश्च^२ । अल-पुस्तक एतत्सूक्तं नास्ति ।

मनु ३. २३२ भाष्ये, अग्निपुराणे (४१. ८), हेमाद्रौ (१. ७३१. १५), प्रयोगरत्ने, संस्कारकौस्तुभे (मूलशान्तिः) चेदं सूक्तं निर्दिष्टम् । ३, ५, ६, ७, १०, ११ मन्त्राणां प्रतीकानि ऋग्वि २. १८-१९ मध्ये निर्दिष्टानि । ३ = माय २. १३. ६; ७^३ = माय २. १३. ६; ८ = तैआ १०. ६६; ९ = तैआ १०. १; माय २. १३. ६; मनाउ ४. ८; मामंसं; अन्त्ये; शामं; प्रर; १० = वासं ३९. ४; तैब्रा २. ४. ६. ६; १८^२ = तैसं ३. १. ४. ३; संब्रा २. २. ११; शांश्री ४. १७. १२; → आश्वश्री २. ७; १९ = ऋसं ६. २. ११; १४. ६.

१. स्रजां; स्रजं-आउ. ममा-ऋमं-आउ-जुना-प्रर-पञ्चामृ-आसू; म आ-मै-मु-आचं-ऋब्र-क्रिप्रसं । २. *लक्ष्मीमनप*; *लक्ष्मीमलय*-आसू-प्रर-जुना. गामश्वं; गामश्वान्-आउ । ३. अश्व-

1. Cf. Bṛhaddevatā, part II, p. 189.

2. With regard to the antiquity of the Kashmir recension, Scheftelowitz says that since according to the *Khila-anukramanī* the last six verses (14-19) deal with sons of Śrī as is referred to by Bṛhaddevatā V. 19, it is clear that this recension preceded the Bṛhaddevatā (Apokryphen des Rgveda p. 75). The verse in the Bṛhaddevatā runs thus :

श्रीसूक्तमाशीर्वादस्तु श्रीपुत्राणां पराणि षट् ।

तत्स्याद्वालक्ष्म्यपनुदममिस्तत्र निपातभाक् ॥

The second pāda of this verse Scheftelowitz translates thus : " die sechs letzten Verse sind den Söhnen der Śrī geweiht ". This translation does not seem to be correct. Macdonell (Bṛhaddevatā, part II, pp. 188-9) translates the same quite differently : " The following six are connected with fortune and sons ". To this Macdonell adds the following note :—" This must refer to the six *Khilas* which follow the Śrīsūkta in Kashmir MS. of the *Khilas* ". This interpretation is confirmed by the next verse (92) which advises a special application of three of these six hymns, सं स्रवन्तु being charms for the prosperity of cattle (Śrī), आ ते गभो and अग्निरेनु for the attainment of sons (Putra) (प्रजावर्जवपुत्री वा गर्भकर्मणि संस्तुता । नानारूपाः पयस्विन्यः सं स्रवन्तीति संस्तुताः). पराणि षट् means " the following six " (hymns), not " the last six " (verses). परे षट् in the खिलानुक्रमणी means the same. Compare वालखिल्याः परेऽष्टौ (End of 2nd Adhyāya, खिला-नुक्रमणी). The last six verses of Śrīsūkta in the Kashmir recension have no special connection with the sons of Śrī. This passage in the Bṛhaddevatā, therefore, cannot serve the purpose of establishing the priority of the Kashmir recension to the Bṛhaddevatā.

पूर्वा-मै-मु-आचं-क्रिप्रसं; अश्वपूर्णा-ऋग्वि-आउ-जुना-प्र-ऋमं-आसू-मागृ. प्रमोदिनी-आउ-जुना-मागृ-आसू-पद्यामृ-प्रर; प्रबोधिनी-ऋमं-मै-ऋब्र-आचं-मु-क्रिप्रसं. देवी; देवीः-प्र-आचं-पद्यामृ । ४. कांस्यस्मि तां-का; कांसोस्मिनां-मै-मु-ऋमं-आचं-पद्यामृ-आसू-ऋब्र-क्रिप्रसं-आउ-जुना-प्रर. 'प्रावारां-का; प्राकारां-मै-मु-आउ-जुना । ५. पद्मनेमि-आउ-जुना-प्रर; पद्मनेमी-ऋमं-आसू; पद्मिनीमी-मै-मु-ऋब्र-क्रिप्रसं-आचं-पद्यामृ. प्र-मै-मु-आउ-आचं-क्रिप्रसं; अहं प्र-ऋमं-ऋब्र-आसू-पद्यामृ-प्रर. अलक्ष्मी-ऋमं-मु-आउ-जुना-आसू-पद्यामृ; अलक्ष्मी-ऋब्र-आचं-प्र-मै. वृणोमि-ऋमं-मै-मु-आउ-जुना-आसू-क्रिप्रसं; वृणे-ऋब्र-मु-पद्यामृ-आचं । ६. तस्य; यस्य-आसू. मायान्तरा-ऋमं-ऋब्र-आसू-आचं-पद्यामृ-क्रिप्रसं-जुना-प्रर; या अन्तरा-मै-आउ; ममान्तरा-मु । ७. सिम राष्ट्र-मै-आउ-जुना-आचं-पद्यामृ; सुराष्ट्रे-ऋमं-ऋब्र-मु-क्रिप्रसं-प्र-आसू. कीर्तिं वृद्धिं ददातु-आउ-जुना-प्र-आसू-क्रिप्रसं; कीर्तिमृद्धिं ददातु-मै-मु-ऋमं-ऋब्र-आचं; श्रीः धर्मां दधातु-मागृ । ८. 'मला ज्येष्ठामलक्ष्मीं-का-मु; 'मलां ज्येष्ठामलक्ष्मीं-मै-ऋब्र-आचं; 'मलां ज्येष्ठामलक्ष्मी-क्रिप्रसं; 'मला ज्येष्ठा अलक्ष्मी-ऋमं-आउ-जुना-प्र-आसू-पद्यामृ; 'मलं ज्येष्ठामलक्ष्मी-तैआ. गृहात्; पाप्मानं-तैआ । १०. 'माकृतिं; 'माकृतं-मु. अन्नस्य; अन्नं च-क्रिप्रसं; अन्यस्य-प्रर । ११. भव-ऋमं-मै-मु-ऋब्र-आचं; भ्रम-आउ-जुना-प्र-आसू-पद्यामृ-क्रिप्रसं. कुले; गृहे-आउ-क्रिप्रसं-जुना । १२. स्ववन्तु-का; सृजन्तु-ऋमं-मै-मु-आउ-जुना-क्रिप्रसं; सृजन्तु-ऋब्र-आसू-आचं-पद्यामृ-प्रर । १३. पक्षां-का; आर्द्रा-इतरेषु. पुष्टां-का; पुष्टि-ऋमं-मै-मु-आचं-प्रर; पुष्टी-जुना-क्रिप्रसं-पद्यामृ; यष्टि-ऋब्र; यष्टीं-आउ. पिङ्गलां पद्ममालिनीं; सुवर्णां हेममालिनीं-ऋब्र-आउ-जुना-आसू-पद्यामृ. सूर्या-ऋब्र-प्र-आसू-जुना-पद्यामृ; चन्द्रां-इतरेषु. ममा-आउ-जुना-प्र-आसू-पद्यामृ; म आ-ऋमं-ऋब्र-मै-मु-आचं-क्रिप्रसं. ऋमं-आउ-क्रिप्रसं-पुस्तकेषु त्रयोदशचतुर्दशमन्त्रयोर्व्यत्यासः । १४. पुष्करिणीं-आउ-जुना; यःकरिणीं-मै-मु-ऋमं-ऋब्र-आसू-पद्यामृ-आचं; यष्करिणीं-क्रिप्रसं-प्रर. यष्टीं; यष्टि-मै-मु-प्र-आचं; पुष्टीं-आउ-जुना; पुष्टि-ऋब्र. सुवर्णां हेममालिनीं; पिङ्गलां पद्ममालिनीं-आउ-जुना-ऋब्र-प्र-आसू-पद्यामृ. १४^२=१^२. चन्द्रां-ऋब्र-प्र-जुना-पद्यामृ-आसू; सूर्या-इतरेषु. ममा-आउ-जुना-प्र-आसू-पद्यामृ; म आ-ऋमं-मै-मु-ऋब्र-आचं-क्रिप्रसं. १५^१ = २^१. १५^२ = २^२. प्रभूतं; प्रभूति-ऋमं-प्र-आचं-आसू. विन्देयं-का; अश्वान् विन्देयं-इतरेषु. खिलानुक्रमण्यनुसारेण्यमुपारिष्ठाद्बृहती (८ + ८ + ८ + १२ अक्षराणि) अतः का-पुस्तके 'अश्वान्' नास्ति । इतरपुस्तकानुसारेण्यं प्रस्तारपङ्क्तिः । १६^२. चिकीत वस मे गृहे = १२^१ । १७^१. = ११^१. १७^२. येषां; यस्मै ? १८^१. जातवेदः पुनीहि मा = ऋसं ९. ६७. २७.

१६-१९ मन्त्राः केवलं का-पुस्तक एव । इतरपुस्तकेषु वर्तमानाः पञ्चदशोत्तरा मन्त्रा अत्रोद्ध्रियन्ते । ऋमं-मै-पुस्तकयोर्मन्त्राणां पौर्वापर्यं विभिन्नम् । ऋमं-पुस्तकस्थः पाठः क्रमश्चात्र दीयते । ऋब्र२० = आचं २० = ऋमं १९; ऋब्र १९ = आचं १९ = ऋमं २७; आचं २१-२४ = ऋमं २०-२३; आचं-२७ = ऋमं २४. ऋमं २८ आचं-मध्ये नास्ति. आउ-क्रिप्रसं २२ = ऋमं १६; आउ-क्रिप्रसं २१ = ऋमं १७; आउ-क्रिप्रसं १६ = ऋमं १८; आउ-क्रिप्रसं १९ = ऋमं २१. ऋमं २३, २५-२८ मन्त्राः आउ-क्रिप्रसं-मध्ये न सन्ति. मै २८=ऋमं २४; मै २४-२७ = ऋमं २५-२८. मै २९ मन्त्रः केवलं औध-पुस्तके दत्तः । ऋब्र-मु २७ = ऋमं २४; मु १७ = ऋमं २७. ऋमं २८ मु-ऋब्र-आचं-पुस्तकेषु नास्ति. आश्वमंसं^१ मै-पुस्तकमनुसरति; २६ मन्त्रः १७ मन्त्रात्पूर्वमागच्छतीति तु विशेषः. आश्वमंसं^२-पुस्तके मै-पुस्तकस्थाः १-२३, २६, २८ मन्त्राः । एते सर्वेऽधिका मन्त्रा अर्वाचीना इति २२^२ मन्त्रात् स्पष्टं ज्ञायते ।

यः शुचिः प्रयतो भूत्वा जुहुयादाज्यमन्वहम् । सूक्तं पञ्चदशचं च श्रीकामः सततं जपेत् ॥ १६ ॥

पद्यानने पद्मऊरुः पद्माक्षी पद्मसंभवे । तन्मे भजसि पद्माक्षी येन सौख्यं लभाम्यहम् ॥ १७ ॥

अश्वदायै गोदायै धनदायै महाधने । धनं मे जुषतां देवि सर्वकामांश्च देहि मे ॥ १८ ॥
 पुत्रपौत्रं धनं धान्यं हस्त्यश्वादिगवे रथम् । प्रभानां भवसि माता आयुष्मन्तं करोतु मे ॥ १९ ॥
 धनमभिर्धनं वायुर्धनं सूर्यो धनं वसुः । धनमिन्द्रो बृहस्पतिर्वरुणं धनमृत्सृजे ॥ २० ॥
 वैनतेय सोमं पिब सोमं पिबतु वृत्रहा । सोमं धनस्य सोमिनो मह्यं ददातु सोमिनः ॥ २१ ॥
 न क्रोधो न च मात्सर्यं न लोभो नाशुभा मतिः । भवन्ति कृतपुण्यानां भक्तानां श्रीसूक्तं जपेत् ॥ २२ ॥

सरसिजनिलये सरोजहस्ते धवलनरांशुकगन्धमाल्यशोभे ।

भगवति हरिवल्लभे मनोज्ञे त्रिभुवनभूतिकरि प्रसीद मह्यम् ॥ २३ ॥

श्रीवर्चस्वमायुष्यमारोग्यमाविधाच्छुभमानं महीयते ।

धान्यं धनं पशुं बहुपुत्रलाभं शतसंवत्सरं दीर्घमायुः ॥ २४ ॥

विष्णुपत्नीं क्षमां देवीं माधवीं माधवप्रियाम् ।

लक्ष्मीं प्रियसखीं देवीं नमाम्यच्युतवल्लभाम् ॥ २५ ॥

महालक्ष्मी च विग्रहे विष्णुपत्नी च धीमहि । तन्नो लक्ष्मीः प्रचोदयात् ॥ २६ ॥

पद्मानने पद्मिनि पद्मपत्रे पद्मप्रिये पद्मदलायताक्षि ।

विश्वप्रिये विश्वमनोनुकूले त्वत्पादपद्मं हृदि सं नि धत्स्व ॥ २७ ॥

आनन्दः कर्दमः श्रीतश्चिह्नो हव विश्रितः ।

ऋषयः श्रियः पुत्राश्च श्रीदेवी देवदेवता ॥ २८ ॥

१६. यः; स-ऋग्वि. सूक्तं-ऋमं-मु-आचं-क्रिप्रसं; श्रियः-ऋग्वि-आसू-पश्चामृ-ऋव-मं-आउ-जुना । १७. पद्मानने; पद्मासने. पद्मऊरू-ऋमं-ऋव-आउ-जुना-मु-आचं; पद्मऊरु-मं; पद्मरूपे-क्रिप्रसं. पद्माक्षी-ऋमं-ऋव-जुना-मु-आचं; पद्माक्षि-मं-आउ-क्रिप्रसं. तन्मे; यन्मां-पश्चामृ; त्वं मां. भजसि; भजस्व. पद्माक्षी-ऋमं-जुना-आचं; पद्माक्षि-मं-आउ-मु-ऋव-क्रिप्रसं-पश्चामृ । १८. अश्वदायै गोदायै धनदायै-ऋमं-ऋव-आचं; अश्वदायी गोदायी धनदायी-मं-जुना; अश्वदायी गोदायी धनदायी-मु-आउ; अश्वदायि गोदायि धनदायि-क्रिप्रसं-पश्चामृ. जुषतां; लभतां-ऋव. देवि-मं-मु-ऋव-क्रिप्रसं-आचं-पश्चामृ; देवी-आउ; देवी-ऋमं-जुना. सर्वकामांश्च देहि मे; सर्वकामार्थ-सिद्धये-पश्चामृ । १९. पुत्रपौत्रं-ऋमं-जुना. पुत्रपौत्र-मं-मु-आउ-ऋव-क्रिप्रसं-पश्चामृ-आचं. श्वादिगवे रथं-ऋमं-मं-मु-ऋव-पश्चामृ-आचं; श्वाश्चतारै रथैः-आउ-जुना-क्रिप्रसं; श्वाश्चतारै रथै-औध; श्वाजाविगोरथं. भवसि-ऋमं-जुना-क्रिप्रसं; भवसी-मं-मु-आउ-ऋव-आचं; भजसि-पश्चामृ; भवतु. मे; मां-आउ-पश्चामृ-जुना । २०. वरुणं-मं-मु-ऋमं-ऋव-जुना-पश्चामृ-आचं; वरुणो-आउ-क्रिप्रसं. उत्सृजे-ऋमं; अश्रुते-मं-पञ्चामृ; उच्यते-क्रिप्रसं-जुना; अस्तु मे-मु; अस्तु ते-ऋव-आचं; अभिना-आउ । २१. सोमिने मह्यं; सोमिनः सोमं-क्रिप्रसं; सोमिनो मिहं-जुना. सोमिनः; सोमिनि । २२. भक्तानां श्रीसूक्तं जपेत्; भक्त्या श्रीसूक्तजापिनां-औध. जपेत्; जपेत् सदा । २३. शुकगन्ध-मु-ऋव-औध-आचं; शुभगन्ध-इतरेषु. माल्यशोभे-ऋव-औध; माल्यशुभे-मु. भूतिकरि; भूतिकरी-मु । २४. श्री; श्री-क्रिप्रसं. वर्चस्वं-ऋमं-मं-मु-जुना-क्रिप्रसं-आचं; वर्चस्यं-इतरेषु. विधाच्छुभमानं-ऋमं; विधाच्छोभमानं-मु-ऋव-आचं; विधात्वमानं-मं-आउ-जुना-क्रिप्रसं; युधात्वमानं-पञ्चामृ. धान्यं धनं; धनं धान्यं-मु. बहुपुत्रं; पुत्रं-आउ; पशुपुत्रं-जुना । २५. लक्ष्मीं प्रियसखीं-ऋमं-ऋव-आचं; लक्ष्मी प्रियसखी-मु; विष्णोः प्रियसखी-मं. देवीं; भूमि-औध । २६. महालक्ष्मी-ऋमं-मं-ऋव-आचं; महादेव्यै-मु. विष्णुपत्नी-ऋमं-मं-ऋव-आचं; विष्णुपत्न्यै-मु । २७. पद्मिनि; पद्मवि-ऋव-आचं; पद्मिनि-मु. पद्मप्रिये; पद्मालये. विश्वमनो; विष्णुमनो-औध. हृदि; मयि-मु-ऋव । २८.

श्रीत°-ऋमं; श्रीद°. विभ्रितः-ऋमं; विभ्रुतः-मं; (इति) विभ्रुताः-औध. १श्रियः पुष्पाश्च-ऋमं; श्रियपुत्राश्च-मं. देवी देवदेवता-ऋमं; देवीदेवताः श्रिया-मं; श्रीदेवीदेवता मताः-औध.

ऋमं-पुस्तकेऽविद्यमानो मं २९ मन्त्र एवमस्ति—

ऋणरोगादि दारिद्र्यं पापक्षुद्रपमृत्यवः । भयः शोकमनस्तापा नश्यन्तु मम सर्वदा ॥

आंध्रपुस्तके-ऋणरोगादिदारिद्र्य°.... भयशोक°....

पद्मामृ-पुस्तके केषुचिद्विहितपुस्तकेषु च २३-३० मन्त्राः सर्वथा विभिन्ना अतोऽत्र लिख्यन्ते-

चन्द्राभां लक्ष्मीमीशानां सूर्याभां श्रियमीश्वरीम् । चन्द्रसूर्याभिवर्णाभां महालक्ष्मीमुपास्महे ॥ २३ ॥

वर्पन्तु ते विभावरी दिवो अभ्रस्य विशुतः । रोहन्तु सर्वबीजान्यव ब्रह्मद्विषो जहि ॥ २४ ॥

पद्मप्रिये पद्मिनि पद्महस्ते पद्मानने पद्मदलायताक्षि ।

विश्वप्रिये विष्णुमनोनुकूले त्वत्पादपद्मं मयि सं नि धस्व ॥ २५ ॥

या सा पद्मासनस्था विपुलकटितटी पद्मपत्रायताक्षी ।

गम्भीरावर्तनाभिस्तनभरनमिता शुभ्रवस्त्रोत्तरीया ॥

लक्ष्मीर्दिव्यैर्गजेन्द्रैर्मणिगणखचितैः स्नापिता हेमकुम्भै-

नित्यं सा पद्महस्ता मम वसतु गृहे सर्वमाङ्गल्ययुक्ता ॥ २६ ॥

लक्ष्मीं क्षीरसमुद्रराजतनयां श्रीरङ्गधामेश्वरीं

दासीभूतसमस्तदेववनितां त्रैलोक्यदीपाङ्कुराम् ।

श्रीमन्मन्दकटाक्षलब्धविभवब्रह्मेन्द्रगङ्गाधरां

त्वां त्रैलोक्यकुटुम्बिनीं सरसिजां वन्दे मुकुन्दप्रियाम् ॥ २७ ॥

सिद्धलक्ष्मीमोक्षलक्ष्मीर्जयलक्ष्मीः सरस्वती ।

श्रीलक्ष्मीर्वरलक्ष्मीश्च प्रसन्ना मम सर्वदा ॥ २८ ॥

वराङ्कुशापाशमभीतिमुद्रां करैर्वहन्तीं कमलासनस्थाम् ।

बालार्ककोटिप्रतिभां त्रिनेत्रां भजेऽहमाद्यां जगदीश्वरीं ताम् ॥ २९ ॥

सर्वमङ्गलमाङ्गले शिवे सर्वार्थसाधिके । शरण्ये त्र्यम्बके गौरि नारायणि नमोऽस्तु ते ॥ ३० ॥

२३. श्रियमीश्वरीं; श्रियमैश्वरी. °वर्णाभां; संकाशां; सर्वाभां. महालक्ष्मी°; श्रीमहालक्ष्मी°; श्रियं लक्ष्मी° । २४. = खिल २. ५ । २५. = ऋमं २७ । २६. °नमिता; °णमिता । २८. प्रसन्ना मम सर्वदा; प्रसन्नवरदा भव । २९. वराङ्कुशा°; वराङ्कुशौ. °मभीतिमुद्रां; °मुपैतिमुद्रां. °प्रतिभां; °प्रतिमां. भजेऽहमाद्यां; भजे हिमाद्यां; भजेऽहमम्बां.

मं-पुस्तके श्रीलूकानन्तरं पठनीयं सूक्तद्वयं (मं ९, मं १०) दत्तं तद्यथा—

विश्वेश्वर विरूपाक्ष विश्वरूप सदाशिव । शरणं भव भूतेश करुणाकर शंकर ॥ १ ॥

हर शंभो महादेव विश्वेशामरवल्लभ । शिव शंकर सर्वात्मन् नीलकण्ठ नमोऽस्तु ते ॥ २ ॥

मृत्युंजयाय रुद्राय नीलकण्ठाय शंभवे । अमृतेशाय शर्वाय श्रीमहादेवाय ते नमः ॥ ३ ॥

एतानि शिवनामानि यः पठेन्नित्यतः सकृत् । नास्ति मृत्युभयं तस्य पापरोगादि किञ्चन ॥ ४ ॥

तथा च—

यज्ञेशाच्युत गोविन्द माधवानन्त केशव । कृष्ण विष्णो हृषीकेश वासुदेव नमोऽस्तु ते ॥ १ ॥

कृष्णाय गोपिनाथाय चक्रिणे मुरवैरिणे । अमृतेशाय गोपाय गोविन्दाय नमो नमः ॥ २ ॥

एतान्यनन्तनामानि मण्डलान्ते (सदा) पठेत् ॥ ३ ॥

७

चिह्नीतो यस्य नाम तदिवा नक्तं च सुकृतो ।

अस्मान् दीदास युज्याय जीवसे जातवेदः पुनन्तु मां देवजनाः ॥ १ ॥

पुनन्तु मेनसा धियः पुनन्तु विश्वा भूतानि । जातवेदो यदस्तुतम् ॥ २ ॥

विश्वे देवाः पुनीत मा जातवेदः पुनीहि मा । संभूता अस्माकं वीरा ध्रुवा ध्रुवेषु तिष्ठति ॥ ३ ॥

ध्रुवा द्यौर्ध्रुवा पृथिवी ध्रुवा ध्रुवेषु तिष्ठति । अग्ने अच्छा यदस्तुतं रायस्पोषं च धारय ॥ ४ ॥

अच्छा नो मित्रमहो देव देवानग्ने वोचः सुमर्ति रोदस्योः ।

वीहि स्वस्ति सुक्षितिं दिवो नृन् द्विपो अहांसि दुरिता तरेम तां तरेम तवावसा तरेम ॥ ५ ॥

१२-२१ ≡ ऋसं ९. ६७. २७^१; तैत्रा. १. ४. ८. १; २. ६. ३. ४; वासं १९. ३९। २. ≡ मंदा (पृष्ठ १७ मन्त्रः २१) । ३^१. ≡ ऋसं ९. ६७. २७^२ । ४^१. ≡ ऋसं १०. १७३. ४; अथर्व ६. ८८. १; तैत्रा २. ४. २. ८; खागृ १. ४. ४; गोगृ २. ३. १२; मंत्रा १. ३. ७. रायस्पोषं च धारय ≡ खिल २. ६. १८.

८

मयि श्लेषो मा वर्धीः प्र सन्नाजं च सुकृतो ।

अस्मान् पृणीष्व युज्याय जीवसे जातवेदः पुनीहि मा ॥ १ ॥

मर्तो यो नो दिदासत्यधिरस्था न नानशत् । दविध्वतो विभावसो जागारमुत ते धियम् ॥ २ ॥

अनमीवा भवन्त्वध्या सुसं गर्भो वि मोचतु । अरातीर्यन्ति ये कैचित्सूर्यश्चाभि मज्जना ॥ ३ ॥

रायस्पोषं वि धारय जातवेदः पुनीहि मा । उक्षा भवन्तु नो मयो बह्वीर्गोष्ठे घृताच्यः ॥ ४ ॥

अच्छा नो मित्रमहो देव देवानग्ने वोचः सुमर्ति रोदस्योः ।

वीहि स्वस्ति सुक्षितिं दिवो नृन् द्विपो अहांसि दुरिता तरेम तां तरेम तवावसा तरेम ॥ ५ ॥

१^२. ≡ खिल २. ७. १२ । २. अधिरस्था; अधरस्था ? ४^१. → खिल २. ६. १८^१. बह्वी-गोष्ठे घृताच्यः → खिल ४. १२. १२ । ५. = खिल २. ७. ५; ६. १९; ऋसं ६. २. ११; १४. ६.

९

सं स्रवन्तु मरुतः संमन्वा. संमु पुरुषाः । सं धान्यस्य या स्फातिः संस्त्राव्येण हविषा जुहोमि ॥ १ ॥

एह यन्ति पशवो ये परेयुर्वार्युषीणां संहचारं जुजोष ।

त्वष्टा येषां रूपधेयानि वेदास्मिस्तल्लोके सविताभि रक्षतु ॥ २ ॥

इमे गोष्ठे पशवः सं स्रवन्तु बृहस्पतिरा नयतु प्रजानन् ।

सिनीवाली नयत्यग्र एषामा जग्मुषोऽनुमते नि यच्छ ॥ ३ ॥

सं सिञ्चामि गवां क्षीरं समाज्येन बलं रसम् ।

संसिक्ता अस्माकं वीरा ध्रुवा गावः सन्तु गोपतौ ॥ ४ ॥

आं हरामि गवां क्षीरमां हरामि धान्यं३ रसम् ।

आह्वाता अस्माकं वीरा आं पत्नीरिदमस्तकम् ॥ ५ ॥

एतत् अथर्व २. २६ अनेन समानम् । १ ≡ अथर्व ३; २ ≡ अथर्व १; ३ ≡ अथर्व २ एवं मन्त्राणां पौर्वापर्यभेदः । 'नानारूपाः पयस्विन्यः सं स्रवन्तीति संस्तुताः' इति बृहदे (५. १२) । कौशिकसूत्रं (१९. १४) द्रष्टव्यम् ।

१. सं स्रवन्तु-का; सं सं स्रवन्तु-अथर्व; सं स्रवन्ति-बृहदे. मरुतः-का; पशवः-अथर्व । २. यन्ति-का; यन्तु-अथर्व. वेदास्मिन्स्ताह्निके-का; वेदास्मिन् तान् गोष्ठे-अथर्व. सविताभि रक्षतु-का; सविता नि यच्छतु-अथर्व । ३. नयत्यग्र-का; नयत्वाग्र-अथर्व. अनुमते-का; अनुमते-अथर्व । ४. गावः सन्तु-का; गावो मयि-अथर्व । ५. हरामि धान्यं३-का; हार्ष धान्यं१-अथर्व ।

१०

आं ते गर्भो योनिमेतु पुमान् बाण इवेपुधिम् । आं वीरो अत्र जायतां पुत्रस्ते दशमास्यः ॥ १ ॥
करोमि ते प्राजापत्यमां गर्भो योनिमेतु ते ।

अनूनः पूर्णो जायतामनन्धोऽश्रोणोऽपिशाचधीतः ॥ २ ॥

पुमास्ते पुत्रो जायतां पुमाननु जायताम् । यानि भद्राणि बीजान्यृषभां जनयन्ति नः ॥ ३ ॥
तानि भद्राणि बीजान्यृषभां जनयन्तु ते । तैस्त्र्यं पुत्रं जनये सं जायतां वीरतमः स्वानाम् ॥ ४ ॥
यो वंशायां गर्भो योऽपि वेहतीन्द्रस्तं नि दधे वनस्पतौ ।

तैस्त्र्यं पुत्रान् विन्दस्व सां प्रसूयेतुका भव ॥ ५ ॥

सं वो मनांसि जानतां सं नाभिः सं ततोऽसत् ।

सं त्वा कामस्य योक्त्रेण युञ्जान्यविमोचनाय ॥ ६ ॥

कामः संमृध्यतां महामपराजितमेवं मे । यं कामं कामये देव तं मे वायो संमर्धय ॥ ७ ॥

इदं सूक्तं प्रजावत आर्षमिति खिलानुकमण्यामुक्तम् । 'अमिरेतु' इत्यग्रे वर्तमानेन जीवपुत्राख्य-सूक्तेन सहदेव गर्भकर्मणि विनियुक्तम् । 'प्रजावज्जावपुत्रो वा गर्भकर्मणि संस्तुतौ' इति बृहदे (५. १२) । आश्वगृ १. १३. ६ द्रष्टव्यम् । एते प्रजावजीवपुत्राख्ये सूक्ते अनवलोभने विनियुक्ते इति प्रर-ऋब्र-मतम् । एतत्सूक्तं ऋमं-प्रर-संको-ऋब्र-आपमं (१. १२. ९)-पुस्तकेषु ४^१, ५^१, ६ मन्त्रान् वर्जयित्वोद्धृतम् ।

१. ≡ अथर्व ३. २३. २; हिगृ १. २५. १; शांष्ट १. १९. ६. आ ते गर्भो योनिमेतु-ऋमं-आपमं-हिगृ; आ ते योनिं गर्भ एतु-अथर्व-शांष्ट; आ ते गर्भो योनिमेतु-ऋब्र-प्रर-संको. अब्र-शांष्ट-हिगृ; ऽत्र-अथर्व; ऋमं-ऋब्र-संको-प्रर-आपमं-पुस्तकेषु 'अत्र' नास्ति । २. ≡ हिगृ. १. २५. १; २^१. ≡ अथर्व ३. २३. ५^१. प्राजापत्यमां; प्राजापत्येषा-संको. एतु-ऋमं-अथर्व-आपमं-हिगृ; ऐतु-ऋब्र-प्रर-संको. अनन्धोऽश्रोणोऽपिशाचधीतः-का; अनन्धोऽश्रोणोपिशाचधीरः-हिगृ; अश्रोणो-पिशाचधीतः-ऋमं-ऋब्र-आपमं-संको-प्रर । ३^१ ≡ अथर्व ३. २३. ३^१; शांष्ट १. १९. ६. ३^२. ≡ शांष्ट १. १९. ६; अथर्व ३. २३. ४^१. पुमास्ते पुत्रो जायतां-का; पुमास्ते पुत्रो नारि तं-ऋमं-आपमं-संको-ऋब्र-प्रर. पुमांसं पुत्रं जनय तं-अथर्व-शांष्ट. यानि-का-अथर्व-आपमं-संको-शांष्ट; तानि-ऋमं-ऋब्र-प्रर. ऋषभा; पुरुषा-शांष्ट. जनयन्ति नः-का-आपमं-शांष्ट; जनयन्ति च-अथर्व; जनयन्तु नौ-ऋमं-प्रर-संको; जनयन्ति नौ-औध; जनयन्तु ते-ऋब्र । ४. ≡ हिगृ १. २५. १. तानि-का-आपमं; यानि-ऋमं-ऋब्र-संको-प्रर-हिगृ. जनयन्तु ते-का; जनयन्तु नः-ऋमं-हिगृ; जनयन्ति

नः-ऋब्र-प्रर-संकौ; जनयन्तु नौ-आपमं. तैस्त्वं पुषान् जनयेः-का; तैस्त्वं गर्भिणी भव-हिगृ. ५.
 ≡ हिगृ १. २५. १. ५^२ ≡ अथर्व ३. २३. ४^२; शागृ १. १९. ६. योऽपि-का; यश्च-हिगृ.
 पुषान्; पुत्रं-अथर्व.हिगृ-शागृ-मध्ये ५^२-पाठो विभिन्नः। हिगृ-तेन त्वं गर्भिणी भव सा प्रासूधेनुगा
 भव. शागृ-तेभिष्टु पुत्रं जनय सुप्रसूधेनुका भव। ६^१. सं वो मनांसि ≡ ऋसं १०. १९१. २; अथर्व
 ६. ६४. १. ६^२ ≡ हिगृ १. २४. ४. ७. कामः समृध्यतां-का-ऋमं-प्रर-संकौ; कामप्रसूध्यतां-
 आपमं. तं मे-ऋमं-आपमं-संकौ; तन्मे-प्रर.

११

अग्निरेतु प्रथमो देवतानां सोऽस्याः प्रजां मुञ्चतु मृत्युपाशात् ।

तदयं राजा वरुणोऽनुमन्यतां यथेयं स्त्री पौत्रमघं न रोदात् ॥ १ ॥

इमामग्निस्त्रायतां गर्दिपत्यः प्रजामस्यै तिरतु दीर्घमायुः ।

अशून्योपस्था जीवतामस्तु माता पौत्रमानन्दमभि वि बुध्यतामियम् ॥ २ ॥

मा ते गृहे निशि घोरं उत्पादन्यत्र त्वद्भुदत्यः सं विशन्तु ।

मा त्वं विकेश्युर आ वधिष्ठा जीवपुत्रा पतिलोकै वि राज प्रजां पश्यन्ती सुमनस्यमाना ॥ ३ ॥

अप्रजस्यं पौत्रमत्यै पाप्मानमुत वाधम् । प्रजामिवोन्मुच्यस्व द्विपद्भ्यः प्रति मुञ्चामि पाशान् ॥ ४ ॥

देवकृतं ब्राह्मणं कल्पमानं तेन हन्मि योनिषदः पिशान्चान् ।

क्रव्यादो मृत्यूनधरान् पातयामि दीर्घमायुस्तव जीवन्तु पुत्राः ॥ ५ ॥

त्वं ह्यग्रे प्रथमो मनोता० ॥ ऋ. सं. ६. १. १

१-११ खिलसूक्तानि पञ्चममण्डलान्ते पठनीयानि । इदं सूक्तं जीवपुत्रस्यार्धमित्यनुक्रमण्यामुक्तम् । ऋमं-
 ऋब्र-प्रर-संकौ-पुस्तकेषु 'अथ जीवपुत्राख्यं सूक्तम्' इत्युक्तवेदं समुद्धृतम् । हिगृ-मध्ये एको मन्त्रोऽ-
 न्तेऽधिकः । इदं षण्मन्त्रात्मकमिति गोष्ट २. १. २४; खागृ १. ३. ११ (: अग्निरेतु प्रथम इति षड्-
 भिश्च पाणिग्रहणे) । मंत्रा १.१.१०; आपमं १.४. ७ मध्ये केवलं पूर्वं चत्वारो मन्त्राः, तथा च आपमं-
 पुस्तके तृतीयचतुर्थयोर्मध्य एको मन्त्रोऽधिकः । प्रथमद्वितीयौ मन्त्रौ पागृ १.५.११; मंदा ५४-५५ मध्ये
 उपलभ्येते । 'अग्निरैविति सूक्तेन जुहुयादाज्यमन्वहम्' इति ऋग्वि २. ११० । बृहदे ५. ९२ द्रष्टव्यम् ।

१. एतु-खिलानु-मंत्रा-खागृ-का; ऐतु-इतरेषु. १^१ ≡ अथर्व ४. १४. ५ : अग्ने प्रेहि प्रथमो
 देवतानाम्. देवतानां; देवताभ्यः-मंत्रा. सोऽस्याः; सोऽस्यै-ऋब्र-पागृ-संकौ-प्रर-औध । २. तिरतु
 दीर्घमायुः-का; नयतु दीर्घमायुः-ऋमं-ऋब्र-संकौ-पागृ-हिगृ-प्रर-आपमं-मंदा; जरदष्टिं कृणोतु-
 मंत्रा. जीवतामस्तु-का; जीवतु-ऋब्र. अभि वि-का-मंत्रा-मंदा-पागृ; अभि प्र-हिगृ-प्रर-ऋब्र-
 संकौ-आपमं । ३. गृहे निशि घोर-का; गृहे निशि घोष-ऋमं-प्रर-हिगृ-संकौ-ऋब्र-आपमं; गृहेषु
 निशि घोष-मंत्रा. उत्पाद्; उत्पाद्-प्रर. रुदत्यः-का-ऋब्र-हिगृ-संकौ-आपमं-मंत्रा; रुदत्यः-
 ऋमं-प्रर. विकेश्युर-का-ऋमं-हिगृ-आपमं; विकेश्युर-प्रर-संकौ; विकेश्युरव-ऋब्र; रुदत्युर-मंत्रा.
 जीवपुत्रा-का; जीवपत्नी-इतरेषु. प्रजां पश्यन्ती सुमनस्यमाना-का; पश्यन्ती प्रजां सुमनस्यमाना
 -ऋमं-ऋब्र-प्रर-संकौ; पश्यन्ती प्रजां सुमनस्यमानां-आपमं-मंत्रा; प्रजां पश्यन्ती सुमनस्यमानां-हिगृ ।
 ४. अप्रजस्यं पौत्रमत्यै-मंत्रा; अप्रजस्तां पौत्रमृत्यु-ऋमं-प्रर-संकौ-हिगृ-आपमं; अप्रजास्त्वां पुत्रं
 मृत्यु-ऋब्र. वाधं; वा अध-मंत्रा; वाधं-संकौ. प्रजामिवोन्मुच्यस्व-का; शीर्ष्णः स्रजमिवोन्मुच्य-
 ऋब्र-मंत्रा-हिगृ-ऋमं-संकौ-प्रर-आपमं. पाशान्-का; पाशं-ऋमं-ऋब्र-संकौ-प्रर-आपमं-मंत्रा-
 हिगृ । ५. पातयामि-का-ऋमं-प्रर-संकौ; पादयामि-हिगृ ।

१२

चक्षुश्च श्रोत्रं च मनश्च वाक्च प्राणापानौ देह इदं शरीरम् ।

द्वौ प्रत्यश्चावनुलोमौ विसर्गविदे तं मन्ये दशयन्त्रमुत्सम् ॥ १ ॥

य आनयत्परावतः० ॥ ऋ. सं. ६. ४५. १

ऋसं ६. ४४ अनन्तरं पठनीयम् । बृहदे ५. १०८ एतदेव दर्शयति । इदमेकं सूक्तं सायणाचार्यैः ऋसं ६. ४४. २४ व्याख्याने समुद्भूतम् । मँ (११)-मु-आउ (८)-जुना-औध-पुस्तकेष्विदं तृचं सूक्तम् । अल-पुस्तक इदं द्रुचम् ।

११. → तैब्रा २. ५. ६. ५ : प्राणापानौ चक्षुः श्रोत्रं वाचं मनसि संभृताम्; तैउ १. ७. १ : चक्षुः श्रोत्रं मनो वाक् त्वक्. १२. दशयन्त्रमुत्सम् ≡ ऋसं ६. ४४. २४. °वेदं-का; °वेतं-मँ-मु-आउ-औध-जुना । उत्तरे ऋचौ-

पुरश्च पृष्ठश्च करी च बाहू जङ्घे चोरु उदरं शिरश्च ।

रोमाणि मांसं रुधिरास्थिमज्जमेतच्छरीरं जलबुद्बुदोपमम् ॥ २ ॥

भुवौ ललाटे च तथा च कर्णौ हनू कपोलौ सुबुक्स्तथा च ।

ओष्ठौ च दन्ताश्च तथैव जिह्वा मे तच्छरीरं सुखरत्नकोशम् ॥ ३ ॥

२. पुरश्च; उरश्च; जुना-आउ; नखश्च-औध. पृष्ठश्च; पृष्ठिश्च-मु. रोमाणि; लोमानि-जुना.

३. बुबुकः; चिबुकः-जुना. मे तच्छरीरं; एतत्सुशुभ्रं-आउ; एतच्छरीरं-जुना.

ऋसं ६. ४८ अन्ते पठनीयमेकं खिलसूक्तं मँ-औध-जुना-पुस्तकेषु विद्यते । मँ-पुस्तके

यस्तृणैरध्ययनं तद्धीतं स्तृणानि भवते भव । वापीकूपतडागानां समुद्रं गच्छ स्वाहा ॥ १ ॥

सूक्तान्ते स्तृणान्यमौ ॥ २ ॥

औध-पुस्तके

सूक्तान्तेऽस्येतृणान्यग्नाविरिणे वोदकेऽपि वा ।

यदस्तृणैरधीतं तत् तृणानि भवति ध्रुवम् ॥ १ ॥

वापीकूपतडागानां समुद्रं गच्छ स्वाहा [अग्निं गच्छ स्वाहा] ॥ २ ॥

जुनागङ्ग-पुस्तके

यस्तृणैरध्ययनं स्तृणानि तृणते तृण । समुद्रं गच्छ स्वाहा भूमिं गच्छ स्वाहा ॥

खिल २. ३ टिप्पणी द्रष्टव्या ।

१३

शैवतीः पार्यन्त्येतेदं पृच्छस्व वचो यथा । अभ्यारं तं समाक्रेतं य एवेदमिति ब्रूवत् ॥ १ ॥

जायाक्रेतं परिस्रुतं भारती ब्रह्मवादिनी । संजानानां महीं जाता य एवेदमिति ब्रूवत् ॥ २ ॥

इन्द्रस्तु किं विभुं प्रभुं भानुना यं जुजोषति । तेन सूर्यमरोचयद्येनेमे रोदसी उभे ॥ ३ ॥

जुषस्वाग्ने अङ्गिरः काण्वं मेघ्यातिथिम् । मा त्वा सोमस्य बर्बृहत् सुतस्य मधुमत्तमः ॥ ४ ॥

त्वमग्ने अङ्गिरस्तम शोचस्व देववीतमः । आ शंतम शंतमाभिरभिष्टिभिः शान्तिं स्वस्तिमकुर्वत ॥ ५ ॥

शं नः कनिऋददेवः पर्जन्यो अभि वर्षत्वौषधयः सं प्रवर्धन्ताम् ।

शं नो वावापृथिवीं शं प्रजाभ्यः शं नो अस्तु द्विपदे शं चतुष्पदे ॥ ६ ॥

शं न इन्द्राग्नी भवतामवोभिः० ॥ ऋ. सं. ७. ३५. १

ऋसं ७. ३४ अनन्तरमिदं पठनीयम् । आश्वमेसं^२—मतमपि तथैव । मेँ—मु—औध—अनुसारेणेदं ऋसं ७. ३५ अनन्तरं पठनीयम् ।

मेँ १३—मु—आउ ९—ऋमं—अल—जुना—ऋब्र (शान्ति)—अल । ऋग्विधानेऽपि (२. १३९)—
' शंवतीः शं न इन्द्राग्नी इत्येते सततं जपेत् । न रक्षोभ्यो न भूतेभ्यो व्याधिभ्यो वा भयं भवेत् ' इति ॥

१. एतदं पृच्छस्व वचो यथा—का; तं पृच्छन्ति वचो यथा—आउ—जुना; एतं छंति वचो गुजा—
अल; एते तं पृच्छन्ति वचो गुजा—मेँ—मु. अभ्यारं तं समाकेतं—का; अभ्यायन्तं समायन्तं—आउ;
अभ्यारेतं यमाकेतं—अल; अभ्यानेतं यमाकेतं—जुना; अभ्यारं तं यमाकेतुं—ऋमं—ऋब्र—मेँ—मु. ब्रवत्;
ब्रुवत्—अल; ब्रवन्—मु—ऋब्र । २. जायाकेतं—का—जुना; जायाकेतुं—आउ; भासाकेतुं—ऋमं—मु—मेँ—
ऋब्र. परिश्रुतं—ऋमं—मु; पुरुषपृहं—मेँ—आउ—जुना. भारती ब्रह्मवादिनी—का; भारतीब्रह्मवर्धनीः—
ऋमं—ऋब्र—मेँ—मु; भारती ब्रह्मवर्धनी—आउ; भारती ब्रह्मवर्धनी—जुना. जाता—का; माता—ऋमं—ऋब्र—
मेँ—मु—आउ—जुना. ब्रवत्; ब्रवन्—ऋब्र । ३. इन्द्रः; इन्द्रं—अल. किं; कर्—आउ. भानुना यं—अल;
भानुनेयं—ऋमं—ऋब्र—मेँ—मु—आउ; भानुमेयं—जुना. जुजोपति—का; सरस्वती—मेँ—आउ—जुना; सरस्वती
ऋमं—ऋब्र—मु—अल. तेन—का; येन—ऋमं—ऋब्र—मेँ—मु—आउ—अल—जुना । ४. बर्ध्वहृत्सुतस्य;
बर्ध्वहृन्मुतासो—आउ; बर्ध्वहृत्सुतासो—अल. मधुमत्तमः; मधुमत्तमाः—आउ । ५. त्वं—ऋमं—मेँ—मु—आउ;
त्वां—का—अल. अङ्गिरस्तमः—अल—जुना; अङ्गिरस्तमः—आउ; अङ्गिरः—ऋमं—मेँ—मु. शंतमाभिरभि-
ष्टिभिः; शंतमाभिष्टिभिः—अल. शान्तिः; शान्तिः—मु; शान्ति—अल । ६. वर्षत्वोषधयः सं प्रवर्धन्तां—
का; वर्षत्वोषधयः प्रति धीयन्तां—आउ; अवर्षत्वोषधयः प्रतिधीयतां—अल; अभिवर्षत्वोषधयः प्रति-
धीयतां—जुना; वर्षतु—ऋमं—मेँ—मु. शं नो अस्तु द्विपदे शं चतुष्पदे = खिल ५. १. ५९. नो
अस्तु—का; न एधि—मेँ—मु ।

जुनागडलिखितपुस्तक इदं नवर्चं सूक्तम् । तृतीयमन्त्रानन्तरं लिखिता अधिका मन्त्रा अधो दीयन्ते—
शं वो भूमिः शं व आपः शं वो भवन्तु मरुतः स्वर्काः ।

शं वः प्रजाभ्यः शमयन्तु पापं शं वः पर्जन्यो अभि वर्धतु ॥

शं व इन्द्रः शंताता शं वो भवन्त्वषसो विभातीः ।

शं वो वसवो रुद्रा आदित्याः सदन्तु शं वो मित्रावरुणावश्निना शम् ॥

शं वो विष्णुः प्रजया संरराणोऽनु स्वधां कृणुहि लोके अस्मिन् ।

शं वो भवतु भुवनस्य यस्पतिः शं वो भव द्विपदे शं चतुष्पदे ॥

१४

स्वप्नः स्वप्नाधिकरणे सर्वं निष्पापया जनम् । आ सूर्यमन्यान् स्वार्पणव्युषं जागृयामहम् ॥ १ ॥

क ई व्यक्ता नरः संनीळा० ॥ ऋ. सं. ७. ५६. १

ऋसं ७. ५५ अनन्तरं पठनीयम् । अयं मन्त्रः अथर्व ४. ५. ७ अनेन समानः । मेँ—पुस्तक एत-
देकादशर्चं, पञ्चामृ—पुस्तके दशर्चम् । ऋब्र (शान्तिपाठः)—आश्वमेसं—जुना—पुस्तकेष्वष्टौ, ऋमं—आउ—
मु—पुस्तकेषु नव मन्त्राः । आउ—पुस्तकस्थः षष्ठो मन्त्रो मेँ—पुस्तके नास्ति । सु १-८ = ऋमं—मेँ—पञ्चामृ
१-८; सु ९ = पञ्चामृ ९ = मेँ १०; ऋमं ९ = आउ ९; पञ्चामृ १० = मेँ ९; आउ ७ = मेँ ८; आउ
८ = मेँ ६; आउ ९ = मेँ ७. अल—पुस्तके ८-९ मन्त्रौ न स्तः । जुना—पुस्तके तृतीयो मन्त्रो नास्ति ।

१. स्वप्नाधिकरणे; स्वप्नाधिकरणेन—अथर्व. जनं—अथर्व—मेँ—मु—आउ; जरां—पञ्चामृ; जिनं—ऋमं—
ऋब्र. आ सूर्यः; ओत्सूर्य—अथर्व. → मैसं ४. २. १; आ तु सूर्यस्योदेतोर्जागृयात्. अन्यान्—का—आउ;
अन्यान्तं—ऋमं—मेँ—मु—अथर्व; अन्यत्—पञ्चामृ. स्वापयाव्युषं—अथर्व; स्वापयद्व्युषं—जुना—आउ; स्वाप-

यद्भ्यूळहं--ऋमं--ऋब्र--मं--मु--पञ्चामृ. जागृयाम्यहं--का; जागृयादहं--ऋमं--मं--पञ्चामृ; जाग्रियादहं--
ऋब्र--मु--आउ; जाग्रयादहं--जुना; जागृतान्--अथर्व.

शिष्टानां मन्त्राणां ऋमं--पुस्तकानुसारेण पाठो दीयते--

अजगरो नाम सर्पः सर्पिरविषो महान् ।

तस्मिन् हि सर्पः सुधितस्तेन स्वा स्वापयामसि ॥ २ ॥

सर्पः सर्पो अजगरः सर्पिरविषो महान् । तस्य सर्पास्तिन्ध्वस्तस्य गाधमशीमहि ॥ ३ ॥

कालिको नाम सर्पो नवनागसहस्रबळः । यमुनहृदे ह सो जातो यो नारायणवाहनः ॥ ४ ॥

यदि कालिकदूतस्य यदि काः कालिकाद्भयम् ।

जन्मभूमिमतिक्रान्तो निर्विषो याति कालिकः ॥ ५ ॥

आ याहीन्द्र पथिभिरीकितेभिर्यज्ञमिमं नो भागधेयं जुपस्व ।

तृसां जुहुर्मातुल्येव योषा भागस्ते पैतृत्वसेयी वपामिव ॥ ६ ॥

यशस्करं बलवन्तं प्रभुत्वं तमेव राजाधिपतिर्बभूव ।

संकीर्णनागाश्वपतिर्नराणां सुमङ्गल्यं सततं दीर्घमायुः ॥ ७ ॥

ककण्टको नाम सर्पो यो दृष्टीविष उच्यते । तस्य सर्पस्य सर्पत्वं तस्मै सर्पं नमोऽस्तु ते ॥ ८ ॥

अति कालिकरौद्रस्य विष्णुः सौम्येन भाविना । यमुननदी कालिकं ते विष्णुस्तोत्रमनु स्मरम् ॥ ९ ॥

२. तस्मिन् हि--ऋमं--मु--पञ्चामृ--ऋब्र--मं; तस्मिन्नु--आउ--जुना । ३. तस्य--ऋमं--मु--पञ्चामृ;

यस्य--मं--आउ. सर्पात्--ऋमं--मु; शुष्कान्--मं--आउ--पञ्चामृ. गाधमशीमहि = ऋसं ५. ४७. ७ ।

४. नाम; नाग--पञ्चामृ. 'बळः'; 'कणः--पञ्चामृ. ह सो; उर्सा--आउ । ५. भयं--मं--आउ--

पञ्चामृ; भयात्--ऋमं--ऋब्र--मु. जन्मभूमिमतिक्रान्तो--ऋमं--ऋब्र--मं--मु; जन्मभूमिपरिक्रान्तो--

आउ--पञ्चामृ; जन्मभूमिरतिक्रान्तो--जुना । ६. = निरु १४. ३१. तृसां--ऋमं--ऋब्र--पञ्चामृ--मं--

मु--निरु; तृसा--आउ. जुहुः--मं--आउ--निरु; जहुः--ऋमं--ऋब्र--मं--पञ्चामृ--जुना. 'नागाश्वपति...

सततं; 'नागाश्वपतिं नराणां सुपर्णं तं विदत्--जुना । ८. = खिल २.१. ९३ । ९. विष्णुः सौम्येन--

आउ; विष्णुः सौम्येन--ऋमं. भाविना--आउ--जुना; भामिनि--ऋमं. ते--ऋमं; तेन--आउ; स्मरं--आउ;

स्मरन्--ऋमं; स्वरं--जुना । मं--पुस्तके ९-११ मन्त्रा एवम्--

येऽदो रोचने दिवो ये वा सूर्यस्य रश्मिषु । तेषामप्सु सदस्कृतं तेभ्यः सर्पेभ्यो नमः ॥ ९ ॥

नमो अस्तु सर्पेभ्यो ये के च पृथिवीमनु । ये अन्तरिक्षे ये दिवि तेभ्यः सर्पेभ्यो नमः ॥ १० ॥

उग्रायुधाः प्रमत्तिनः प्रवीरा मायाविनो बलिनो मिच्छमानाः ।

ये देवा असुरान् पराभवन् तांस्त्वं वज्रेण मघवन्नि वारय ॥ ११ ॥

९-१०. = तैसं ४. २. ८. ३ (व्यत्यासेन). ९. दिवो; दिवि--पञ्चामृ; तेषां--मु; येषां--तैसं--

पञ्चामृ. सदस्कृतं--मं; सदःकृतं--तैसं--पञ्चामृ । १०. = वासं १३. ६; कासं १६. १५; मैसं २. ७.

१५; हिष्ट २. १६. ७; माष्ट २. ७. ३; ११. १०; १६. ३; माथी ६. १. ७; आसू; मदी; शांस;

मामिसं. अस्तु--मं; स्तु--इतरेषु । ११. देवा असुरान्--देवानसुराः--औध. औधपुस्तक एते त्रयोऽपि

मन्त्राः सन्ति तथापि नवमदशमयोर्मध्येऽधो लिखितो मन्त्रोऽधिकः--

या इषवो यातुधानानां ये वा वनस्पतीननु । ये वायवेषु शेरते तेभ्यः सर्पेभ्यो नमः ॥

१५

यस्य व्रतमुपतिष्ठन्त आपो यस्य व्रते पशवो यन्ति सर्वे ।

यस्य व्रते पुष्टिपतिर्निविष्टस्तं सरस्वन्मवसे जोहवीमि ॥ १ ॥

यज्ञे दिवो नृषदने पृथिव्याः ० ॥ ऋ. सं. ७. ९७. १

ऋसं ७. ९६ अनन्तरं पठनीयम् । बृहदे ६. १९ तदेव दर्शयति । इदं दर्शपूर्णमासयोर्विनियोज्य-
मिति वैष् ८. २; काम्यपशुयागे याज्यात्वेन विनियोज्यमिति शांथौ ६. ११. ८; आश्वथौ ३. ८ ।

तैसं ३. १. ११. ३; मैसं ४. १०. १; अथर्व ७. ४०. १; मै१५-आउ११-आश्वमंस^१-औध--
जुना-अल एतेषु सर्वेषु 'यस्य व्रतं पशवो यन्ति सर्वे यस्य व्रतमुपतिष्ठन्त आपः' इति
प्रथमार्धः । जोहवीमि-का; हवामहे-अथर्व; हुवेम-इतरेषु ।

१६

उप प्र वद मण्डूकि वर्षमा वद तादुरि । मध्ये हृदस्य प्लवस्व निगृह्य चतुरः पदः ॥ १ ॥

इन्द्रासोमा तपतं रश्च उब्जतम् ॥ ऋ. सं. ७. १०४. १

इत्यृग्वेदे खिले द्वितीयोऽध्यायः ॥

ऋसं ७. १०३ अनन्तरं पठनीयम् ।

अथर्व ४. १५. १४; निरु. ९. ७; ऋमं-मै१६-आउ१२-सु-आश्वमंसं-औध-अल-जुना ।

उप प्र वद-का-अथर्व; उपप्लवद-ऋमं-मै-सु-आउ; उपप्लवत-औध-प्लवस्व-का-जुना-अथर्व-
निरु-मै-आउ; प्लवस्य-ऋमं-सु. निगृह्य का-ऋमं-सु-मै; विगृह्य-अथर्व-निरु-आउ-जुना. पदः--
का-अथर्व-निरु-मै-आउ-जुना; परः-ऋमं-सु ।

अथ तृतीयोऽध्यायः

अभि दश प्रस्कण्वः प्रागाथं तु^१ प्र पुष्टिगुर्यथा शुष्टिगुर्यथा आयुरुपममष्टौ मेध्य एतत्ते
मातरिश्वा द्वितीयः^२ प्रागाथो वैश्वदेवो भूरि पञ्च कृशः पृषधस्य^३ दानस्तुतिस्तु^४ गायत्रं तु तृतीया-
पञ्चम्यावनुष्टुभौ प्रति पृषधः पाङ्क्त्यन्तं^५ सलिलोक्ता देवता त्वमेका पावमानीः षड् वैश्वदेव-
मन्त्याये च पावमानीस्तुतिः पञ्चमी त्रिष्टुप् इष्टैव द्वे बृहद्विो यच्च तिस्रः सप्तमीरेकैहि मम द्वा-
त्रिंशत्प्राजापत्यो हृद्यो वैश्वदेवं तु विवाहार्थांशीस्त्वानुष्टुभं स्वाद्या त्रिष्टुप् तृतीयाविंशीपञ्चविंश्यः
पङ्क्तयो दशमी पुरउष्णिग् द्वादशाये आस्तारपङ्क्तिः प्रस्तारपङ्क्तिरेकोनविंशी बृहस्पतेकोनत्रिंशी
त्रिष्टुजगतीवोद्दहौ परागदासो ध्रुव एका षका द्वे उदेका यश्चासौ द्वे ब्रह्म दश वामदेव्यो
नकुलः सौरी घर्मस्तुतिर्बाह्वस्पत्या सावित्र्यष्टिर्घर्मपरा एताः सौर्यश्चान्द्रमस्यश्च शेपा जगत्थः ॥

१. तु-का, तत्-अनु. २. द्वितीयः प्रागाथो वैश्वदेवो-का; नो विश्व इति वैश्वदेवः प्रागाथः-
अनु. ३. पृषधस्य-का; प्रस्कण्वस्य-अनु. ४. तु-का; अनुक्रमण्या नास्ति. ५. पाङ्क्त्यन्तं सलि-
लोक्ता देवता-का. अन्त्यामिसौरी पङ्क्तिः-अनु.

१

अभिं प्र वः सुराधसमिन्द्रमर्च यथा विदे । यो जरितृभ्यो मधवा पुरुवंसुः सहस्रेणेव शिक्षति ॥ १ ॥

शतानीकेव प्र जिगाति धृष्ण्या हन्ति वृत्राणि दाशुषे ।

गिरैरिव प्र रसा अस्य पिन्विरे दत्राणि पुरुभोजसः ॥ २ ॥

आ त्वा धुतांस इन्द्रवो मदा य इन्द्र गिर्वणः ।

आपो न नञिर्नवोक्त्यं^३ संरः पृणन्ति शूर राधसे ॥ ३ ॥

अनेहसं प्रतरणं विवक्षणं मध्वः स्वादिष्ठमीं पिब ।

आ यथा मन्दसानः किरासि नः प्र क्षुद्रेव त्वना धृषत् ॥ ४ ॥

आ नः स्तोममुप द्रवद्वियानो अश्वो न सौतृभिः ।

यं ते स्वधावन्स्वदयन्ति धेनव इन्द्र कण्वेषु रातयः ॥ ५ ॥

उग्रं न वीरं नमसोप सेदिम विभूतिर्मक्षितावसुम् ।

उद्रीव वज्रिन्नवतो न सिञ्चते क्षरन्तीन्द्र धीतयः ॥ ६ ॥

यद् नूनं यद्वा यज्ञे यद्वा पृथिव्यामधि । अतो नो यज्ञमाशुभिर्महेमत उग्र ऋष्वेभिरा गहि ॥ ७ ॥

अजिरासो हरयो ये त आशवो वाता इव प्रसक्षिणः ।

येभिरपत्यं मनुषः परीयसे येभिर्विश्वं स्वर्दशे ॥ ८ ॥

एतावतस्त ईमह इन्द्र सुभ्रस्य गोमतः । यथा प्राव एतशं कृत्व्ये धेने यथा वशं दशत्रजे ॥ ९ ॥

यथा कण्वे मघवन् त्रसदस्यवि यथा पश्ये दशत्रजे ।

यथा गोशयै असनोर्ऋजिश्चनीन्द्र गोमद्विगण्यवत् ॥ १० ॥

= ऋसं ८. ४९ वालखिल्यम् [१] । शांश्री ७. २३. ४; १२. ९. ११; १२. ६. १२ भाष्ये
ऐब्रा ६. २४ भाष्ये च निर्दिष्टम् । बृहदे ६. ८४-८६ द्रष्टव्यम् । १. ≡ साम १. ३. १. ५. ३; २.
२. १. १३. १; अथर्व २०. ५१. १ । २. ≡ साम २. २. १. १३. २; अथर्व २०. ५१. २ । ३. य-
का; ये-मै; → ऋप्रा २. २८ । ७. ऋष्वेभिः-का; उग्रभिः-मै-मु । ९. = ऋसं ८. ५०. ९.

२

प्र सु श्रुतं सुराधसमर्चा शक्रमभिष्टये । यः सुन्वते स्तुवते काम्यं वसु सहस्रेणेव महेते ॥ १ ॥

शतानीका हेतयो अस्य दुष्टरा इन्द्रस्य समिपो महीः ।

शिनिर्नै भुज्मा मघवत्सु पिन्वते यदां सुता अमन्दिषुः ॥ २ ॥

यदां सुतास इन्द्रवोऽभि प्रियममन्दिषुः ।

आपो न धायि सवनं म. आ वसो दुष्टा इवोप दाशुषि ॥ ३ ॥

अनेहसं वो हवमानमूर्तये मध्वः क्षरन्ति धीतयः ।

आ त्वा वसो हवमानास इन्द्रव उप स्तोत्रेषु दधिरे ॥ ४ ॥

आ नः सोमि स्वध्वर इयानो अत्यो न तोशते ।

यं ते स्वधावन् स्वधयन्ति गूर्तयः पौरैः ऋन्दयसे हवम् ॥ ५ ॥

प्र वीरमुग्रं विविचि धनस्पृतं विभूतिं राधसो महः ।

उद्रीव वज्रिन्नवतो वसुत्वना सदा पीपेथ दाशुषे ॥ ६ ॥

यद् नूनं परावति यद्वा पृथिव्यां दिवि । युजानं इन्द्र हरिभिर्महेमत उग्र ऋष्वेभिर्म गहि ॥ ७ ॥

रथिरासो हरयो ये ते अस्त्रिध ओजो वातस्यं पिप्रति ।

येभिर्नि दस्युं मनुषो निघोषयो येभिः स्वः परीयसे ॥ ८ ॥

एतावनस्ते वसो विद्याम शूर नव्यमः ।

यथा प्रावो मघवन् मेध्यातिथि यथा नीपातिथि धने ॥ ९ ॥

यथा कण्वे मघवन् मेधे अध्वरे दीर्घनीथे दमूनसि ।

यथा गोशये असिपासो अद्रिवो गयि गोत्रे हरिश्रियम् ॥ १० ॥

= ऋसं ८. ५० वालखिल्यम् [२] । शांश्री ७. २३. ४; १२. ९. ११ मध्ये निर्दिष्टम् । ऐवा ६. २४ सायणभाष्ये द्वितीयमन्त्रस्य निर्देशः । २. शतानीका हेतयो अस्य → ऋपा २. ५०. शिनिर्न-का; गिरिर्न-मै-मु । ५. स्वधावन् स्वधयन्ति-का; स्वदावन्स्वदन्ति-मै-मु । ७. उग्र-का; ऋष्व-मै-मु । ९ = ऋसं ८. ४९. ९ । १०. दीर्घनीथे दमूनसि → ऋपा ५. ४८.

३

यथा मनौ सांवरणौ सोममिन्द्रापिबः सुतम् ।

नीपातिथौ मघवन् मेध्यातिथौ पुष्टिगौ श्रुष्टिगौ मचा ॥ १ ॥

पार्षद्वाणः प्रस्कण्वं सममादयच्छयानं जिविर्मुद्भितम् ।

सहस्राण्यासिपासद्रवामृषिस्त्वोतो दस्यवे वृकः ॥ २ ॥

य उक्थेभिर्न विन्धते चिकिंष ऋपिचोदनः ।

इन्द्रं तमच्छा वद नव्यस्या मत्यविध्यन्तं न भोजसे ॥ ३ ॥

यस्मा अर्के सभशीर्षणमानुचुस्त्रिधातुमुत्तमे पदे ।

स त्विमा विश्वा सुवानानि चिरुददादिज्जनिष्ट पौंस्यम् ॥ ४ ॥

यो नो दाता वसूनामिन्द्रं तं हूमहे वयम् । विद्मो ह्यस्य सुमतिं नवीयसीं गोभेम गोमति वजे ॥ ५ ॥

यस्मै त्वं वसो दानाय शिक्षसि स रायस्पोयमश्नुते ।

तं त्वा वयं मघवन्निन्द्र गर्वणः सुतावन्तो हवामहे ॥ ६ ॥

कदा च न स्तरीर्गमि नेन्द्र सश्वसि दाशुषे । उपोषेन्न मघवन् भूय ईलु ते दानं देवस्य पृच्यते ॥ ७ ॥

प्र यो ननक्षे अभ्योजमा क्रिवि वधैः शुष्णं निघोषयन् ।

यदेदस्तम्भीत् प्रथयन्नमू दिवमादिज्जनिष्ट पार्थिवः ॥ ८ ॥

यस्यायं विश्व आयो दासः शेवधिपा अरिः । तिरश्चिदर्थे 'ह'शमे पवीगवि तुभ्येत्सो अज्यते रयिः ॥ ९ ॥

तुरण्यवो मधुमन्तो घृतश्रुतो विप्रामो अर्कमानुचुः ।

अस्मै रयिः पप्रथे वृष्ण्यं शवोऽस्मे सुवानास इन्द्रवः ॥ १० ॥

= ऋसं ८. ५१ वालखिल्यम् [३] । १. सांवरणौ-मै-मु; सांवरण-का' । २. आसिपा-सत्-का; असिपासत्-मै-मु । ३. अविध्यन्तं-का; अरिध्यन्तं-मै-मु । १०. मधुमन्तो घृतश्रुतो-का; मधुमन्तं घृतदचुते-मै-मु.

1. Scheftelowitz defends the Kashmir reading (p. 38), but compare the names in the latter half of the same verse and also the parallel Khila, III. 4. 1.

४

यथा मनौ विवस्वति सोमं शक्रापिबः सुतम् ।

यथा त्रिते च्छन्द इन्द्र जुजोपस्यायौ मादयसे संचा ॥ १ ॥

पृपध्रे मेध्ये मातरिश्चनीन्द्र सुवाने अमन्दयाः । यथा सोमं दशशिप्रे दशोण्ये स्यूमरश्मावृजीनसि ॥ २ ॥

य उक्था केवला दधे यः सोमं धृषतापिबत् ।

यस्मै विष्णुर्ह्यणि पदा विचक्रम उप मित्रस्य धर्मभिः ॥ ३ ॥

यस्य त्वभिन्द्र स्तोमेषु चार्कनो वाजे वाजिञ्छनक्रतो ।

तं त्वा वयं सुदुघामिव गोदुहे जुहूमसि श्रवःसु च ॥ ४ ॥

यो नो दाता सं नः पिता महौ उग्र ईशानकृत् ।

अयामनुग्रो मघवा पुरुषसुगोरीरिश्चस्य प्र दाति नः ॥ ५ ॥

यस्मै त्वं वसो दानाय मंहसे सं रायस्पोषमिन्वति ।

वसूयवो वसुपतिं शतक्रतुं स्तोमैरिन्द्रं हवामहे ॥ ६ ॥

कदा चनं प्र युच्छरयुभे निं पासि जन्मनी । तुरीयादित्य सवनं त इन्द्रियमातस्यावृतं दिवि ॥ ७ ॥

यस्मै त्वं मघवन्निन्द्र गर्वणः शिक्षो शिक्षसि दाशुषे ।

अस्माकं गिर उत सुष्टुतिं वसो कण्ववच्छृणुधी हवम् ॥ ८ ॥

अस्तावि मेन्म पूर्यै ब्रह्मेन्द्राय वोचत । पूर्वोर्कृतस्य बृहतीरनूपत स्तोतुमेषा असृक्षत ॥ ९ ॥

समिन्द्रो रायो बृहतीरधूनुत सं क्षोणीं समु सूर्यम् ।

सं शुक्रासः शुचयः सं गवाशिरः सोमा इन्द्रममन्दिपुः ॥ १० ॥

= ऋसं ८. ५२ वालखिल्यम् [४] । २. दशशिप्रे दशोण्ये → ऋषा २. ७१. "वृजीनसि-
का; "वृजुनसि-मं-सु । ३. धृषतापिबत्-का; धृषितापिबत्-मं-सु । ४. → ऋसं १. ४. १ : मरुप-
कृतुमृतये सुदुघामिव गोदुहे जुहूमसि; → ऋसं ८. १. १० : आ त्वद्य सवर्दुघां हुवे गायत्रयेपसम्
इन्द्र धेतुं सुदुघां. गोदुहे-का → ऋसं १. ४. १; गोदुहो-मं-सु. श्रवःसु च-का → ऋसं ३. ३७.
७; श्रवस्यवः-मं-सु । ५. दाति-का; दातु-मं-सु । ६. = ऋसं ८. ६१. १०. ७ = वासं ८. ३;
तेसं १. ४. २२. सवनं-का; हवनं-मं-सु ।

५

उपमं त्वा मघोनां ज्येष्ठं च वृषभाणाम् । पूर्वोत्तमं मघवन्निन्द्र गोविंदमशिनं रायं इमहे ॥ १ ॥

य आयुं कुत्समतिथिर्गवर्मदयो वावृधानो दिवैदिवे ।

तं त्वा वयं हयैश्च शतक्रतुं वाजयन्तो हवामहे ॥ २ ॥

आ नौ विश्वेपां रसं मध्वः सिञ्चन्त्यद्रयः । ये परावति सुन्विरे जनेष्वा ये अर्वाविनीन्दवः ॥ ३ ॥

विश्वा द्वेषासि जहिं चाव चा कृधि विश्वे सुन्वन्वा वसु ।

शीष्टेषु चित्ते मदिरासो अंशवो यत्रा सोमस्य तृप्सि ॥ ४ ॥

इन्द्र नेदीय एदिहि मितमेधाभिरुतिभिः । आ शंतम शंतमाभिरभिष्टिभिरा स्वापे स्थापिभिः ॥ ५ ॥

आजितुरं संपतिं विश्वचर्षणिं कृधिं प्रजास्वाभगम् ।

प्र सू तिरा शचीभिर्ये त उक्थिनः क्रतुं पुनत आनुषक् ॥ ६ ॥

यस्ते साधिष्ठोऽवसे ते स्याम भरेषु ते । वीतिहोत्राभिरुत देवहूतिभिः ससर्वासो विशृण्विरे ॥ ७ ॥

अहं हि ते हरिवो ब्रह्म वाजयुराजिं यामि सदोतिभिः ।

त्वामिदेव तममे समश्चयुर्गव्युरग्ने मतीनाम् ॥ ८ ॥

= ऋसं ८. ५३ वालखिल्यम् [५] । ३. सिञ्चन्त्य^०-का; सिञ्चन्व^०-मं-मु । ४. सुन्वन्त्वा-
(→ ऋसं १०. ७६. ४ : आ नो रयि सुनोतन)-का; सन्वन्वा-मं-मु. शीष्टेषु-का; शीष्टेषु-मं-मु ।
६. प्र सू तिरा शचीभिर्ये त उक्थिनः → ऋपा ८. ४; ३०. १ ७. वीतिहोत्राभिः-का; वयं
होत्राभिः-मं-मु. विशृण्विरे-का; मनामहे-मं-मु । ८. मतीनां-का; मतीनां-मं-मु ।

६

एतत्त इन्द्र वीर्यं गीर्भिर्गृणन्ति कारवः । ते स्तोभन्त ऊर्जमावन् धृतश्रुतं पत्रासो नक्षन्धीतिभिः ॥ १ ॥

नक्षन्त इन्द्रमवसे पुकृत्यया येषां सुतेषु मन्दसे ।

यथा संवर्ते अमदो यथा कृश एवास्मे इन्द्र मत्स्व ॥ २ ॥

आ नो विश्वे सजोयसो देवासो गन्तनोप नः ।

वसवो रुद्रा अवसे न आ गमञ्जृण्वन्तु मरुतो हवम् ॥ ३ ॥

पूषा विष्णुर्हवन् मे सरस्वत्यवन्तु सप्त सिन्धवः ।

आपो वातः पर्वतासो वनस्पतिः शृणोतु पृथिवी हवम् ॥ ४ ॥

यदिन्द्र राधो अस्ति ते माघोनं मघवतम् । तेन नो बोधि सवमाद्यो वृधे भगो दानाय वृत्रहन् ॥ ५ ॥

आजिपते नृपते त्वमिदं नो वाज आ भक्षि सुक्रतो ।

वयं होत्राभिरुत देवहूतिभिः ससर्वासो मनामहे ॥ ६ ॥

सन्ति ह्ययं आशिष इन्द्र आयुर्जनानाम् ।

अस्मान्नश्नस्व मघवन्नुपावसे धुक्षस्व पिप्युशीमिम् ॥ ७ ॥

वयं त इन्द्र स्तोमेभिर्विधेम त्वमस्माकं शनक्रतो ।

महि स्थूरं शशयं राधो अह्यं प्रस्कण्वाय नि तोशय ॥ ८ ॥

= ऋसं ८. ५४ वालखिल्यम् [६] । → बृहदे ६. ८४ । १. पत्रासो-का; पौरासो-मं-मु ।
२. पुकृत्यया-का; सुकृत्यया-मं-मु । ६. भक्षि-का; वक्षि-मं-मु. वयं-का; वीती-मं-मु. देव-
हूतिभिः-का; देववीतिभिः-मं-मु. मनामहे-का; विशृण्विरे-मं-मु ।

७

भूरीदिन्द्रस्य वीर्यं व्यल्यमभ्याजति । राधस्ते दस्यवे वृक ॥ १ ॥

शतं श्वेतास उक्षणो दिवि तारो न रोचन्ते । मद्वा दिवं न तस्तमुः ॥ २ ॥

शतं वेणूञ्छतं शुनः शतं चर्माणि म्लातानि । शतं मे बल्बजस्तुका अरुषीणां चतुःशतम् ॥ ३ ॥

सुदेवाः स्थ काण्वायना वयोवयो विचरन्तः । अश्वासो न चङ्क्षमत ॥ ४ ॥

आदित्सासंस्थ चर्किरन्नानूनं च महि श्रवः । श्यावीरतिध्वसन् पथश्चक्षुषा चनं सन्नशे ॥ ५ ॥

= ऋसं ८. ५५ बालखिल्यम् [७] । १. अभ्याजति-का; अभ्यायति-मै-मु । ४. सुदेवाः

स्थ काण्वायना → ऋपा ८. २०. काण्वायना-मै-मु; कण्वायना-का. चङ्क्षमत-का; चङ्क्षमत-मै-मु । ५. आनूनं च-का; आनूनस्य-मै-मु ।

८

प्रति ते दस्यवे वृक राधो अदर्थ्यह्यम् । दौर्नं प्रथिना शवः ॥ १ ॥

दश मह्यं पूतक्रतुः सहस्रा दस्यवे वृकः । नित्याद्रायो अमंहत ॥ २ ॥

शतं मे गर्दमानां शतमूर्णावतीनाम् । शतं दासौ अधि सजः ॥ ३ ॥

तत्रो अपि प्राणीयत पूतक्रतायी व्यक्ता । अश्वानामिन्नं यूध्यम् ॥ ४ ॥

अचेल्याग्निश्चैकितिर्हव्यवाट् स सुमद्रथः ।

अग्निः शुकेण शोचिवा बृहत्सूर्यो अरोचत दिवि सूर्यो अरोचत ॥ ५ ॥

अग्न आ याह्यग्निभिः ० ॥ ऋ. सं. ८. ६०. १

= ऋसं ८. ५६ बालखिल्यम् [८] । एतान्यष्टौ सूक्तानि (खिल ३. १-८ = ऋसं ८. ४९-५६) 'अग्न आ याह्यग्निभिः' (ऋसं ८. ६०) इति सूक्तात्पूर्वं पठनीयानि । एतानि बृहदे ६. ८४-८६ अत्र निर्दिष्टानि ।

१. = ऋसं १. ८. ५ । २. पूतक्रतुः-का; पूतक्रतः-मै; पौतक्रतः-मु-जुना । ३. अधि-का; अति-मै-मु । ४. पूतक्रतायी-का; पूतक्रतायै-मै-मु. यूध्यं-का; यूथ्यां-मै-मु । ५. = साम १. ५. २. १. चिकितिः-का-साम; चिकितुः-मै-मु. ५. बृहत्सूर्यो-का-खिल ४. ९. ७; बृहत्सुरो-मै-मु ।

९

त्वं द्रप्सं धनुषा युध्यमानमुपातिष्ठो मघवन्नंशुमत्याः ।

प्र शूर आपः सनिता धनानीन्द्र तानि ते पुरुकृत् सहांसि ॥ १ ॥

त्वं ह त्वत्सप्तभ्यो जायमानः ० ॥ ऋ. सं. ८. ९६. १६

ऋसं ८. ९६. १५ अनन्तरं पठनीयम् । सनिता धनानि = ऋसं १. १००. ९; ९. ९०. ३.

१०

पावमानीः स्वस्त्ययनीः सुदुघा हि घृतश्रुतः । ऋषिभिः संभृतो रसो ब्राह्मणेष्वमृतं हितम् ॥ १ ॥

पावमानीर्दिशन्तु न इमंल्लोकमथो अमुम् । कामान्समर्धयन्तु नो देवैर्देवीः समाह्वताः ॥ २ ॥

येन देवाः पवित्रेणात्मानं पुनते संदा । तेन सहस्रधारेण पावमान्यः पुनन्तु मा ॥ ३ ॥

प्राजापत्यं पवित्रं शतोद्यमं हिरण्यम् । तेन ब्रह्मविदो वयं पूर्तं ब्रह्म पुनीमहे ॥ ४ ॥

इन्द्रः सुनीतीं सह मा पुनातु सोमः स्वस्त्या वरुणः समीच्या ।

यमो राजा प्रमृणाभिः पुनातु मा जातवेदा मोर्जयन्त्या पुनातु ॥ ५ ॥

पावमानीः स्वस्त्ययनीर्याभिर्गच्छति नान्दनम् । पुण्यांश्च भक्षान् भक्षयत्यमृतत्वं च गच्छति ॥ ६ ॥
प्र देवमच्छा मधुमन्त ॥ ऋ. सं. ९. ६८. १

ऋसं ९. ६७ अनन्तरं पठनीयम् ।

ऋब्र-मं१७-मु-अल-जुना-आउ१३-ऋब्र-पुस्तकेष्विदं विंशचर्मम् । आद्याः पञ्चर्चो मं-मु-आउ-ऋब्र(पवमान)-पुस्तकेष्वदितो वर्तन्ते । षष्ठी मं-मु-आउ-अल-पुस्तकेषु पञ्चदशी । हिरण्यकेशि-त्रिकालसंघ्यायां धर्मसिन्धौ चेदं षड्वचम् । आउ-पुस्तके तृतीयचतुर्थमन्त्रयोर्व्यत्यासः । औधपुस्तक इदमेकविंशचर्मम् । १-५ = तैत्रा १. ४. ८. ५-६. १-३, ६ = साम २. ५. २. ८. ३-६. ३ = निब ५. ६; बांधसू २. १७. ३४.

१. → ऋसं ९. ६७. ३१^१, ३२^१ : ऋषिभिः संसृते रसम् । २. दिशन्तु; दधन्तु-साम. कामान् समर्धयन्तु; कामाः स्पर्धयन्तु-अल. देवैर्देवीः; देवाँर्देवैः-का-साम-धसि-तैत्रा; देवैर्देवाँ-अल. समाहृताः—का-साम; समाहिताः—ऋब्र-मं-मु-जुना-आउ; समाहिता-अल; समाभृताः—तैत्रा-ऋब्र-धसि । ३. पावमान्यः पुनन्तु मा-तैत्रा-आउ-धसि; पवमानः पुनातु मा-अल-जुना; पावमानीः पुनन्तु नः—साम; पावमान्यः पुनन्तु मां-मं-मु-ऋब्र । ४. हिरण्यमयं—तैत्रा-ऋब्र-मं-मु-धसि; हिरण्ययं—आउ; हिरण्ययं-अल. पुनीमहे—तैत्रा-ऋब्र-धसि-मं-मु-आउ; पुनातु मा-अल-जुना । ५. सुनीती—का; पुनीही-मु; पुनीती—ऋब्र-औध. मा; आउ-पुस्तके 'मा' नास्ति. मूर्ज-यन्त्या—तैत्रा-मं-धसि; मूर्जयन्त्या-मु-ऋब्र. पञ्चमो मन्त्रः अल-जुना-पुस्तकयोर्दशमः स चैवमस्ति-‘इन्द्रः मुदीतिं मुहवा पुनातु सोमः स्वस्त्या वरुणः सुनीत्या । यमो राजा प्रमृगाभिः पुनातु मा जात-वेदा मूर्जयन्त्या पुनातु ’ । अल-पुस्तके कविदशुद्धम् । ६. स्वस्त्ययनीर्याभिः; स्वस्त्ययनीस्ताभिः—साम । शिष्टानां चतुर्दशमन्त्राणां पाठवैविध्यं पौर्वापर्यभेदश्च । १६ = बृहदे ६. १४५; १७ = बृहदे ६. १४१; १९ = ऋग्वि ३. ३. २; २० = ऋग्वि ४. २५. १ = बृहदे ६. १४४. अल-जुना-पुस्तकपाठोऽधो दीयते । तत्र मन्त्राणां कपस्त्वेवम् :- अल १-९ = मं-मु-आउ ७-१५ (आउ-पुस्तक-क्रमेण); अल १० = मं-मु-आउ ५; अल ११-१४ = मं-मु-आउ १-४; अल १५-१६ = मं-मु-आउ १६-१७; अल १७ = मं-मु-आउ ६; अल १८ = मं-मु-आउ १९; अल १९ = मं-मु-आउ २०; अल २० = मं-मु-आउ १८. ऋब्र-आश्वमेसं^१-पुस्तकयोः क्रमः मंसमुद्धरपाठानुसारी, किंतु द्वादशो मन्त्रः ऋब्र-आश्वमेसं^१-पुस्तकयोश्चतुर्दशत्वेनागच्छति । १७^२-१८^१ आश्वमेसं^१ मध्ये नास्ति ।

यन्मे गर्भे वसतः पापमुष्मं यजायमानस्य च किं चिदन्यत् ।

जातस्य च यच्चापि च वर्धतो मे तत्पावमानीभिरहं पुनामि ॥ १ ॥

मातापित्रोर्यज्ञं कृतं वचो मे यत्स्थायंरं जङ्गममावभूव ।

विश्वस्य यत्प्रहृषितं वचो मे तत्पावमानीभिरहं पुनामि ॥ २ ॥

कयविक्रयाद्योनिदोपाद्भक्षान्नोऽज्यात्प्रतिग्रहात् ।

असंभोजनाच्चापि नृशंसं तत्पावमानीभिरहं पुनामि ॥ ३ ॥

गोघ्रातस्करत्वात्स्त्रीविधाद्यच्च किल्बिषम् ।

पापकं च चरणेभ्यस्तत्पावमानीभिरहं पुनामि ॥ ४ ॥

ब्रह्मवधात्सुरापानात्सुवर्णस्तेयाद्ब्रह्मलीमिथुनसंगमान् ।

गुरोर्दाराभिगमनाच्च तत्पावमानीभिरहं पुनामि ॥ ५ ॥

बालघ्नान्मातृपितृवधाद्भूमितस्करात्सर्ववर्णगमनमिथुनसंगमात् ।

पापेभ्यश्च प्रतिग्रहात्सयः प्रहरन्ति सर्वदुष्कृतं तत्पावमानीभिरहं पुनामि ॥ ६ ॥

अमन्त्रमज्ञं यत्किंचिद्व्रूयते च हुताशने । संवत्सरकृतं पापं तत्पावमानीभिरहं पुनामि ॥ ७ ॥

दुर्यष्टं दुरधीति पापं यज्ञाज्ञानतोक्तम् ।

अयाजिताश्चासंयाज्यास्तस्यावमानीभिरहं पुनामि ॥ ८ ॥

ऋतस्य योनयोऽमृतस्य धाम सर्वा देवेभ्यः पुण्यगन्धाः ।

ता न आपः प्रवहन्तु पापं श्रद्धा गच्छामि सुकृतामु लोकं तस्यावमानीभिरहं पुनामि ॥ ९ ॥

१० = का ५

११ - १४ = का १-४

१५ = का ६

पावमानीं पितृन्देवान् ध्यायेद्यश्च सरस्वतीम् । पितृस्तस्योप तिष्ठेत् क्षीरं सर्पिर्मधूदकम् ॥ १६ ॥

ऋषयस्तु तपस्तेषुः सर्वे स्वर्गजिगीषवः । तपसस्तपसोऽर्थं तु पावमानीर्ऋचो जपेत् ॥ १७ ॥

पावमानं परं ब्रह्म ये पठन्ति मनीषिणः । सप्तजन्म भवेद्विप्रो धनाढ्यो वेदपारगः ॥ १८ ॥

दशोत्तराण्यृचां चैतत्पावमानीः शतानि पट् । एतज्जुह्वीपंश्चैव घोरं मृत्युभयं जयेत् ॥ १९ ॥

पावमानं परं ब्रह्म शुक्रं ज्योतिः सनातनम् । ऋषींस्तस्योप तिष्ठेत् क्षीरं सर्पिर्मधूदकम् ॥ २० ॥

२. यत्-अल-जुना; तत्-मं-मु-ऋ-आउ । ५. सुवर्णं-अल-जुना; स्वर्ण-ऋ-मं-मु-आउ. वृषलीमिथुनं-अल; वृषलिमिथुनं-जुना; वृषलीगमनमैथुनं-मं-आउ; वृषलिगमनमैथुनं-मु-ऋ. दाराभिं-मं-अल-जुना-आउ; दाराधिं-मु; दारादिं-ऋ । ६. मिथुनं-अल-जुना; मैथुनं-मं-मु-आउ-ऋ. संगमात्; संभवान्-आउ. प्रहरन्ति-अल-जुना; प्रहरति-मं-मु-आउ-ऋ । ८. ज्ञानतोक्तं-अल-जुना; ज्ञानतः कृतं-आउ । ९. सर्वा-अल-जुना; विश्वा-मं-मु-आउ-ऋ. पुण्यगन्धाः-मं-मु-आउ-ऋ-जुना; पुण्यगन्धा-अल. श्रद्धा-अल; शुद्धा-मं-मु-आउ-जुना-ऋ. गच्छामि-जुना-अल; यचामि-आउ । १६. पावमानीं पितृन्-मु; पावमानी पितृ-अल; पावमानीः पितृन्-ऋ; पावमानं पितृन्-बृहदे-मं-आउ-जुना. ध्यायेद्यश्च-मु-बृहदे-मं-आउ; ध्यायेभ्यश्च-अल-जुना-ऋ. पितृस्तस्योप-ऋ-अल-जुना-मु-बृहदे; ऋषींस्तस्योप-मं-आउ. तिष्ठेत्-अल-जुना; वर्तेत-बृहदे-औध; वर्ते तत्-ऋ-मं-मु-आउ । १७. ऋषयस्तु-अल-जुना; अथ ते वै-बृहदे. तेषुः-मं-मु-आउ; तेषु-अल-जुना. स्वर्गजिगीषवः; सर्वजिगीषमाः-अल; सर्वजिगीषिताः-जुना. तपसस्तपसोऽर्थं तु-अल-जुना; ततस्ते तपसोऽग्रेग-बृहदे; तपस्तस्तपसोऽग्रेग-औध. जपेत्-अल-जुना; ऽब्रवीत्-मं-मु-आउ-ऋ; ऽब्रुवत्-बृहदे-औध । १८. सप्तजन्म-अल-जुना-ऋ-आउ-मु; सप्तजन्मा-मं. वेदपारगः-अल-जुना-आउ; वेदपारगाः-ऋ-मं-मु । १९. ऋचां चैतत्-अल; ऋचां चैतत्-जुना; ऋचांश्चैव-ऋ-मं-मु-आउ; ऋचश्चैव-मं. जपंश्चैव-अल-ऋ-मं-मु-आउ; जपंश्चैव-जुना; जपेन्मन्त्रं-मं-मु-आउ-ऋ. घोरं; घोर-मु. जयेत्-जुना-अल-ऋ-मं-मु-आउ । २०. पावमानं-जुना-अल; पावमान्यः-बृहदे. शुक्रं ज्योतिः-ऋ-मं-मु-आउ-जुना-बृहदे; शुक्रज्योतिः-अल. ऋषींस्-मु-जुना-ऋ; पितृन्-मं; पितृन्-आउ; ऋषींश्च-अल. तिष्ठेत्-अल; तिष्ठे तत्-मं-मु-ऋ-आउ. २०^२ बृहदेवतायां विभिन्नः ।

औधपुस्तके विंशतिमन्त्रानन्तरमेको मन्त्रोऽधिकः स यथा-

एतत्पुण्यं पापहरं रोगमृत्युभयापहम् । पठतां शृण्वतां चैव ददाति परमां गतिम् ॥

११

इलैव वामनु वस्तां घृतेन यस्याः पदे पुनते देवयन्तः ।

घृतपदी शंकरि सोमपृष्ठोप यज्ञमस्थित वैश्वदेवी ॥ १ ॥

वैश्वदेवीं पुनर्ती देव्यागाद्यस्यामिमा बह्व्यस्तन्वो वीतपृष्ठाः ।

तया मन्दन्तः सधमाध्येषु वयं स्याम पतयो रयीणाम् ॥ २ ॥

प्र तु द्रव परिकोशं नि षीद० ॥ ऋ. सं. ९. ८७. १

ऋसं ९. ८६ अनन्तरं पठनीयम् ।

मं१८-औध ।

१. = अथर्व ७. २७. इलैव वां-मं; इडैवास्मां-अथर्व. घृतेन-मं; व्रतेन-अथर्व । २.
तन्वो वीतपृष्ठाः = अथर्व ६. ६२. २^१. २^२ = अथर्व ६. ६२. २^३. मन्दन्तः-का-मं; गृणन्तः-
अथर्व. सधमाध्येषु-का; सधमादेषु-मं-अथर्व ।

१२

यत्र लोक्यास्तनुत्यजाः श्रद्धया तपसा जिताः ।

तेजश्च यत्र ब्रह्म च तत्र माममृतं कृधीन्द्रायेन्दो परि स्रव ॥ १ ॥

यत्र देवा महात्मनः सेन्द्राः समरुद्रणाः ।

ब्रह्मा च यत्र विष्णुश्च तत्र माममृतं कृधीन्द्रायेन्दो परि स्रव ॥ २ ॥

यत्र तत्परमं पदं विष्णोर्लोकं महीयते । देवैः सुकृतकर्मभिस्तत्र माममृतं कृधीन्द्रायेन्दो परि स्रव ॥ ३ ॥

यत्रानन्दाश्च मोदाश्च० ॥ ऋ. सं. ९. ११३. ११

ऋसं ९. ११३. १० अनन्तरं पठनीयम् । मं-मु-औध-पुस्तकेष्विदं नवममण्डलान्ते पठनीयम् ।

आउ-आश्वमंसं^१-पुस्तकयोरिदं ऋसं ९. ११३ अनन्तरं पठनीयम् ।

मं१९-मु-आउ१४-औध-ऋमं-आश्वमंसं-अल-जुना ।

ऋमं-आश्वमंसं^१-पुस्तकयोश्चतुर्मन्त्रात्मकमिदं सूक्तम् । आश्वमंसं^२-पुस्तके मण्डलान्तेऽस्य सूक्तस्य
केवलमन्त्या ऋगस्ति । मं-मु-आउ-अल-जुना-पुस्तकेष्वेतत्पञ्चमम् । १-२ = मं-मु-आउ ३-४;
३ = मं-मु-आउ १ । औधपुस्तके षड्चम् । मं-मु-आउ-अनुसारेण पञ्च, ऋमं-पुस्तके या चतुर्था
सा चात्र षष्ठी । १. लोक्याः-का; लोकाः-ऋमं-मं-मु-आउ-जुना. तनुत्यजाः-का-आउ; तनु-
त्यजाः-ऋमं-मं-मु-जुना. ब्रह्म; ब्रह्मा-ऋमं-जुना; 'तत्र माममृतं कृधीन्द्रायेन्दो परि स्रव' इत्यंशो ऋसं
९.११३ सूक्ते प्रतिमन्त्रं समानः । २. महात्मनः-का; महात्मानः-इतरेषु. सेन्द्राः स-का; सेन्द्राश्च-
मं-मु-आउ; 'श्रेन्द्राश्च-जुना । ऋमं-आश्वमंसं^१-पुस्तकयोश्चतुर्था (औधपुस्तके षष्ठे) मन्त्रोऽधो दीयते-

यत्र तद्विष्णुर्महीयते नराणां च नराधिपम् ।

यत्र इन्द्रश्चक्रगदाधरः रमरणं मुक्तिश्च तत्र माममृतं कृधीन्द्रायेन्दो परि स्रव ॥ इति परिशिष्टम् ॥

ताद्विष्णुः; विष्णु-आश्वमंसं. च नराधिपं; नराधिपतिं-आश्वमंसं. 'गदाधरः; 'गदा'-
आश्वमंसं; 'गदाधर'-औध. मं-मु-आउ-औध-पुस्तकस्थौ द्वितीयपञ्चममन्त्रौ-

यत्र तत्परमाव्यं भूतानामधिपतिः ।

भावभावी च यो गीश्च तत्र माममृतं कृधीन्द्रायेन्दो परि स्रव ॥

यत्र गङ्गा च यमुना यत्र प्राची सरस्वती ।

यत्र सोमेश्वरो देवस्तत्र माममृतं कृधीन्द्रायेन्दो परि स्रव ॥

एतौ 'मन्त्रौ' ऋमं-पुस्तकेऽप्यन्यत्रोपलभ्येते 'यत्र तत्परमं पदम्' इत्यनेन सह । एतौ अल-जुना-
पुस्तकयोश्चतुर्थपञ्चमौ । परमाव्यं; परमाव्यं-औध. 'माधिपतिः; 'माधिपतिं-ऋमं-आउ-जुना-औध;

*मधिपति-आउ. भावभावी; भावभागी-ऋमं. च यो गीश्च; वयो गीश्च-आउ; च योगीश्च-
औध; च योगी च-ऋमं. यमुना; यमुना च-मु-जुना ।

१३

ससुषीस्तदपसो दिवा नक्तं च ससुषीः । वरेण्यक्रतुरहमा देवीरवसे हुवे ॥ १ ॥

ओ चित्सखायं सख्यां ववृत्याम् ० ॥ ऋ. सं. १०. १०. १

ऋसं १०. ९ अनन्तरं पठनीयम् ।

अथर्व ६. २३. १; वैसू ४. १४; कौसू ७. १४; मं २०-आउ १५-आश्वमंसं-आचं-संभा-
औध-अल-जुना ।

*ऋतु°-का-अथर्व; *ऋतु°-मं-आउ-जुना-आचं-संभा. *रवसे-मं-आउ-जुना-उद्गीथ-आचं-
संभा; *रवसा-का. आ देवीरवसे हुवे; अपो देवीरप हुये-अथर्व ।

ऋग्वेदसंहिताया दशमे मण्डले उद्गीथभाष्यमंशत उपलब्धमस्ति । ऋसं १०. ४६. ५ सायणभाष्ये
उद्धृतादुद्गीथवचनादेते उद्गीथाचार्याः सायणपूर्वकालीना इति व्यक्तं प्रतीयते । ऋसं १०. ९ भाष्यारम्भे
इदं सूक्तं 'खैलिक्या सह दशर्चम्' इत्युक्त्वा 'ससुषीः' इत्यादिको मन्त्रस्तैरुद्धृत्य व्याख्यातः । तद्व्याख्यानं
शोधयित्वात्रोद्ध्रियते- 'अब्देवत्या खैलिक्येषा । ससुषीः स्रवणशीला निम्नानुसारिण्यः तदपसः तदेव
स्रवणशीलत्वं निम्नानुसारित्वमपः कर्म यासां ताः । दिवा नक्तं च अहनि रात्रौ च ससुषीः । वरेण्यक्रतुः
स्नानपानपावनादिवरणीयकर्मा अहं देवीरपः आ हुवे आह्वयामि अवसे आत्मनो रक्षणार्थं तर्पणार्थं वा ' ।

सप्तमाष्टकेऽष्टाविंशतिवर्गानन्तरं (दशमे मण्डले अष्टादशसूक्तानन्तरं) षष्ठोऽध्यायः समाप्तः । तथा
च 'भद्रं नो' इति दशर्चं विंशं सूक्तमिति सर्वानुक्रमणीतोऽपि लभ्यते । उद्गीथकृते ऋग्वेदभाष्ये तावत्
'भद्रं नो' इत्येकर्चं विंशं सूक्तं विद्यते तदनन्तरं च सप्तमाष्टके षष्ठोऽध्यायः (= चतुष्पञ्चाशोऽध्यायः)
समाप्तः 'अग्निमीळे भुजाम्' इति द्विर्तायेन मन्त्रेण चाग्निमेकविंशं सूक्तं प्रारभ्यते । तच्च 'जुषद्भव्या'
इति पञ्चम(चतुर्थं)मन्त्रानन्तरं त्रुटितम् । अनन्तरं 'कुहं श्रुत इन्द्रः' इति द्वाविंशं सूक्तमागतम् ।
उद्गीथभाष्यगतोऽर्थं गणनाभेदः किमूल इत्यन्वेषणीयम् ।

१४

एहीन्द्र वसुमता रथेन साकं सौममपिबन्मदाय ।

हृत्सु पीत्वा मन्दसानो मरुद्भिः स्तीर्णं याहि वृत्रहत्याय वज्री ॥ १ ॥

इन्द्र सौममिमं पिब ० ॥ ऋ. सं. १०. २४. १

ऋसं १०. २३ अनन्तरं पठनीयम् । हृत्सु पीत्वा → ऋसं ८. ४८. १२ : हृत्सु पीतो.

मं २१-मु-आउ १६-अल-जुना-आश्वमंसं-औध-ऋमं-पुस्तकेषु ऋसं १०. ७५. ५ अनन्तरं
पठनीयमेकर्चं परिशिष्टं दत्तमस्ति तद्यथा—

सितासिते सरिते यत्र संगथे तत्राप्लुतासो दिवमुत्पतन्ति ।

ये वै तन्वं १ वि सृजन्ति धीरास्ते जनासो अमृतत्वं भजन्ते ॥ १ ॥

संगथे-मं-मु-औध-ऋमं-आउ; संगते-मंक्समुल्लरमहाशयानां केषुचिल्लिखितपुस्तकेषु ।

१५

मम व्रते हृदयं ते दधामि मम चित्तमनु चित्तं ते अस्तु ।

मम वार्चमेकव्रता जुषस्व बृहस्पतिस्त्वा नि युनक्तु मह्यम् ॥ १ ॥

धाता त्वा मह्यमददन्मह्यं धाता दधातु त्वा । प्र धाता त्वा मह्यं प्रा यच्छन्मह्यं त्वानुभतिर्ददौ ॥ २ ॥

अनुमतेऽनु मन्यस्व स्वानुमतेऽनु मन्यस्व ।

महामेनं समा कुरु वाचा चक्षुषा मनसा मयि संयतम् ॥ ३ ॥

आ हरयस्ते हृदयं तदस्तु हृदयं मेम । अथो यन्मम हृदयं तदस्तु हृदयं तव ॥ ४ ॥

हृदयेन हृदयं प्राणेन प्राणमगृभम् । गृभ्णामि चक्षुषा चक्षुर्गृभ्णामि मनसा मनः ॥ ५ ॥

आकृतं चित्तं चक्षुः श्रोत्रमथो बलम् । श्रियं यां देवा जग्मुस्तया बभ्रामि ते मनः ॥ ६ ॥

अन्नमयेन मणिना प्राणसूत्रेण पृश्निना । बभ्रामि संत्यग्रार्थिना हृदयं च मनश्च ते ॥ ७ ॥

आवर्तनं निवर्तनं मया संवननं तव । इन्द्राग्नी अश्विनोभा त्वष्टा धाता च चक्रतुः ॥ ८ ॥

येन चित्तेन वदसि येन त्वान्योऽभि दासति । सर्वं तदग्न आ भर मह्यं दासाय राघ्यः ॥ ९ ॥

अनुवनं सुवनमुद्वनं वनम् । घर्मस्य पश्य रूपाणि तेन बभ्रामि ते मनः ॥ १० ॥

सं मा विशन्तु पशवः सं मा विशन्त्वोषधीः । सं मा विशन्तु राजानो यथाहं कामये तथा ॥ ११ ॥

अन्तरं च नदीयश्च मनो देवा उपासते ।

अनन्तरोऽहं तुभ्यं भूयासं हृदयं मे भूयासमनन्तरम् ॥ १२ ॥

सभा समासावितुश्चावतामुभे प्रजापतेर्दुहितारौ संचेतसौ ।

संगथेषु पदे चारु नमो वैश्वानराय अधि ॥ १३ ॥

[...] य पदेन त आ ते प्राणान् समा ददे । अथो एतत्समाददे यदन्येषु जनेषु च ॥ १४ ॥

अहं ते चक्षुषा चक्षुरहं ते मनसा मनः । अहं गन्धर्वरूपेण संन आ वर्तयामि ते ॥ १५ ॥

हतचित्तो हतमनो हतो अन्येषु ते मनः । सर्वेषु कृष्णकेशेषु हतो अन्येषु ते मनः ॥ १६ ॥

सर्वासु शुद्धदन्तीषु हतो अन्यासु ते मनः । मां चैवं पश्य सूर्य च मा तृतीयं कदा चनं ॥ १७ ॥

स्मृतिरसि कामसंजननी मयि ते कामो अस्तु । यत्ते मनो वरेण्यं लोकेषु बहुधा कृतम् ॥ १८ ॥

समुद्रमिव सरितः सर्वं त्वानुवर्तयामसि । आ दीपयामि ते हृदयमग्ना मेऽव प्र दीपयामसि ॥ १९ ॥

एष ते हृदयेऽङ्गारो दीप्तस्ते अस्मि दह्यसे ।

मया ते दह्यमानस्याग्निर्दासेन तृप्यतु भूमिर्दासेन तृप्यतु ॥ २० ॥ .

चित्तं च ते मनश्च ते मयि धाता नि यच्छतु । मयि ते चित्तमायत्तं मनस्ते मयि समश्नुते ॥ २१ ॥

आवृतास्ते मया प्रा

॥ २२ ॥

॥ २३ ॥

॥ २४ ॥

॥ २५ ॥

नष्टं ते कृपमन्यस्मिन्मयि ते रमतां मनः । अनु [] मनः ॥ २६ ॥

चक्षुः श्रोत्रं चाधीतं च सर्वं ते अहमा ददे । हृद्य ऋषिरजायत दे [] ॥ २७ ॥

तदेवेष्वदधुर्द्वेयेष्वर्थदर्शिनम् । सर्वज्ञं सर्वदर्शिनं सं नः कर्माणि साधय ॥ २८ ॥

ये [] स्तव जातवेदः प्रविष्टा अग्निर्दुर्हृदयस्य कर्म ।

तैशामहं भागधेयं जुहोमि तां मा देवाः सर्वैः कामैस्तर्पयन्ताम् ॥ २९ ॥

भृगूणामङ्गिरसां तपसो गृणं संयतम् । कुशिकाम्यवराणां च मन आ वर्तयामि ते ॥ ३० ॥

यत्ते मनो वरेण्यं लोकेषु बहुधा कृतम् । तत्त आ वर्तयामस्यग्निश्चाहश्च ब्राह्मणः ॥ ३१ ॥

यत्कक्षीवान् संवननं पुत्रो अङ्गिरसामवेत् । तेन नोऽद्य विश्वे देवाः सं प्रियां समवीवनन् ॥ ३२ ॥

इदमुत्तरं च ऋसं १०. ८४ अनन्तरं पठनीयम् । खिलानुक्रमण्यनुसारेण दं हृदयसूक्तम् । 'सुहृद्भूत्वा-सुहृदस्य देयं संवननं स्मृतम् । एकैकमभिरूपं तु हृदयसूक्ताद्यतः पुनः' इति ऋग्वि ३. २१. २-३ । बृहदे ७. ११७ अपि द्रष्टव्यम् । १ = पागृ १. ८. ८; २. २. १६; मागृ १. १०. १३; २२. १०; आश्वगृ १. २१. ७; शागृ २. ४. १; मंत्रा १. २. १५; → मंदा; ऋमं; संकौ (उपनयन); ह्रिगृ १. ५. ११.

१. → अथर्व ६. ९४. २. हृदयं ते-का-ऋमं-शागृ-संकौ; ते हृदयं-इतरेषु. दधामि-का-शागृ-आश्वगृ-पागृ-संकौ-ऋमं-मंदा; दधातु-मागृ-मंत्रा. एकव्रता-का; एकव्रतो-ऋमं-संकौ; एकमना-इतरेषु. बृहस्पतिः-का-ऋमं-मंत्रा-शागृ-संकौ; प्रजापतिः-मागृ-पागृ-आश्वगृ-मंदा । ३. अनुमतेऽनु मन्यस्व → गोगृ १. ३. २; खागृ १. २. १८; आपगृ १. २. ३; ह्रिगृ १. २. ९. ४. → मंत्रा १. ३. ९; यदेतद्धृदयं तव तदस्तु हृदयं मम । यदिदं हृदयं मम तदस्तु हृदयं तव । ७. = मंत्रा १. ३. ८; गोगृ २. ३. २१. अन्नमयेन-का; अन्नप्राशन-मंत्रा-गोगृ. हृदयं च मनश्च-का; मनश्च हृदयं च-मंत्रा । ८. → तैसं ३. ३. १०. १; आ वर्तेन वर्तय नि निवर्तेन वर्तयेन्द्र । ९. अग्न; अत्र ? १३^१. = अथर्व ७. १२. १; सभा च मा समितिश्चावता प्रजापतेर्दुहितरौ संविदाने । १८^२. = ३१^३. २०. दांसेन^२; दांसेन न-का । २९^३ = बृउ ६. ३. १. तेषां; तेभ्यो-बृउ. तां मा देवाः; ते मा तृप्ताः-बृउ. तर्पयन्तां; तर्पयन्तु-बृउ । ३०^३. गृण-का; उग्रेण ? → बृहदे ६. १४१ : तपसोग्रेण; खिल ३. १०. १७ : तपसोऽग्रेण । ३२. = खिल ५. १. ३; संकौ (कन्यादान) ।

१६

उत्तुदैर्न गृहपते ज्ञातेभ्यः शयनादधि । ग्रीवां गृहीत्वोत्तिष्ठ पादतो न विवेशय ॥ १ ॥

उत्खादुदन्तु मरुत उत्समुद्रमतो दधि । क्रत्वायमग्निर्दहतु क्रत्वा तपतु सूर्यः ॥ २ ॥

कामशय्याधिऽभितप्तां यथा स्त्रियं शोपयसि । एवं शोषय नोऽरातीर्दिवा नक्तं दशस्यतम् ॥ ३ ॥

इमां मे मित्रावरुणौ कृधि चित्तेन व्यस्यताम् । दत्त्वा पीत्वोप्रातः कृत्वा यथास्यां देवशो वंशे ॥ ४ ॥

परान्कृणुष्व दासान् दैवींश्शानन्ववायिनः । अधिष्ठाय पदा मूर्ध्नि सान्वयाञ्छश्चतीः समाः ॥ ५ ॥

ऋतुभिर्ध्वार्तेभिर्ग्रायुषा सह वर्चसा । संवत्सरस्य तेजसा तेन मा सह शुन्धत ॥ ६ ॥

अनेन ब्रह्मणाग्ने त्वमयं चेन्द्रो न ईळिनः । सम्राजं चाधिपत्यं च स्वानां कृणु तमुत्तमम् ॥ ७ ॥

अग्ने.निं जहि संहितानिषून् मर्मणि मर्मणि । खादिरं हृदि शङ्खन्नो द्विषतो न विवेशय ॥ ८ ॥

सत्येनोत्तमिता भूमिः ० ॥ ऋ. सं. १०. ८५. १

ऋसं १०. ८४ अनन्तरं पठनीयम् । इदं परागदासस्यार्थमिति खिलानुक्रमणी । ऋग्वि ३. ११२-११४; बृहदे ७. ११८ मध्ये पराकदास इत्यस्यर्थेनाम [बृहदे-पराकदास आग्नेयं यदुदित्यष्टकं परम् ।

1. Comp. Bṛhaddevatā, part II, p. 281

2. Cf. A. B. Keith, JRAS 1907, p. 225

3. Comp. Bṛhaddevatā, part II, p. 281

मैत्रावरुण्युक्तत्रास्ति चतुर्थ्येन्द्रान्युपोत्तमा ' ॥ ऋग्वि- ' पराकदासस्य विधिं हृद्येनोक्तं विदुर्बुधाः । क्लीणां संवननं चैतत्पुंसामपि विधीयते ॥ द्वेष्ट्यं तु ज्ञातिनामेव जयश्चैव सदा युधि । खादिरं कारयेच्छङ्कुं हृदि तं संनिवेशयेत् । कृत्वा प्रतिकृतिं पूर्वं पांसुभिर्वाधवा तुषैः । इषुमप्यनुमन्त्र्यैव संप्रार्थं संप्रकल्पयेत् ' ॥] अस्य सूक्तस्य पञ्चममन्त्रस्य प्रथमपादाद्वेषेर्नामेदं संपन्नं दृश्यते । चतुर्थो मन्त्रो मित्रावरुणौ स्तौति सप्तमश्चेन्द्र-मिति यत् बृहदेवतायामुक्तं तत्सत्यमेव ।

१. शयनात् → अथर्व ३. २५. १ : उत्तुदस्त्वोत्तुदतु मा धृथाः शयने स्वे । २. समुद्रं; समुद्रा-का । ६. ≡ अथर्व ५. २८. १३; हिग्य. १. ११. २. ' ष्ट्वार्तवैरायुषा सह वर्चसा-का; ' ष्ट्वार्तवैरायुषे वर्चसे त्वा-अथर्व-हिग्य (हिग्य-मध्ये ' त्वा ' नास्ति). तेजस्त-का; धायसा-हिग्य. तेन मा सह शुन्धत ≡ ऋसं १०. १७. १४; तेन संहनु कृष्मसि-अथर्व; तेन सन्ननुगृह्णासि-हिग्य । ८. खादिरं → ऋग्वि. ३. २१: खादिरं कारयेच्छङ्कुं हृदि तं संनिवेशयेत् । ५. शश्वतीः समाः; शाश्वतीः समाः-का ।

१७

ध्रुवैधि पोष्या मयि मंह्यं त्वादाद्बृहस्पतिः । मया पत्या प्रजावतीः सं जीव शरदः शतम् ॥ १ ॥
विं हिं सौतोरेसृक्षत० ॥ ऋ. सं. १०. ८६. १

ऋसं १०. ८५ अनन्तरं पठनीयम् । अथर्व १४. १. ५२; शांठ १. १७; पागृ १. ८. १९; आपमं १. ८. ९; ऋमं-मदी-विप-मं २२-मु-आउ १७-आश्वमंसं-अल.

ऋमं-मं-मु-आउ-अल-जुना-आश्वमंसं-पुस्तकेष्वस्मान्मन्त्रात्पूर्वं पञ्च मन्त्रा अधिकाः । बृहदे ७. १३७ अनुसारेणार्थं मन्त्रः ऋसं १०. ८५ सूक्तस्यान्तिमः [→ ' आ नः (= ऋसं १०. ८५. ४३) प्रजापते इमां (= ऋसं १०. ८५. ४५) ऐन्द्री चान्त्या बृहस्पतेः ' ।] । स च बृहस्पतिं स्तौति^१ ।

ध्रुवैधि; ममेयमस्तु-अथर्व. मयि; अथर्ववेदे नास्ति. पोष्या-अथर्व-आपमं-ऋमं-विप-मं-मु-आउ; पोष्ये-पागृ-मदी. प्रजावती; प्रजावति-अथर्व ।

ऋमं-मं-मु-आउ-आश्वमंसं-पुस्तकेषु वर्तमानाः पञ्च मन्त्रा अधो दीयन्ते—

अविधवा भव वर्षाणि शतं सामं तु सुवता । तेजस्वी च यशस्वी च धर्मपत्नी पतिव्रता ॥ १ ॥

जनयद्बहुपुत्राणि मा च दुःखं लभेत्कचित् । भर्ता ते सोमपा नित्यं भवेद्धर्मपरायणः ॥ २ ॥

अष्टपुत्रा भव त्वं च सुभगा च पतिव्रता । भर्तुश्चैव पितुर्भर्तुर्हृदयानन्दिनी सदा ॥ ३ ॥

हन्त्रस्य तु यथेन्द्राणी श्रीधरस्य यथा श्रिया । शंकरस्य यथा गौरी तज्जतुरपि भर्तरि ॥ ४ ॥

अत्रैर्यथानुसूया स्याद्वसिष्ठस्याप्यरुन्धती । कौशिकस्य यथा सती तथा त्वमपि भर्तरि ॥ ५ ॥

२ लभेत्; लभेः-ऋमं ।

१८

एक एवाग्निर्बहुधा संमिद्ध एकः सूर्यो विश्वमनु प्रभूतः ।

एकैवोषाः सर्वमिदं विं भात्येकैवा इदं विं बभूव सर्वम् ॥ १ ॥

यमृत्विजो बहुधा कल्पयन्तः संचेतसो यज्ञमिमं वहन्ति ।

यो अनूचानो ब्राह्मणो युक्त आस्ते कां स्वित्तत्र यजमानस्य संवित् ॥ २ ॥

यावन्मात्रं प्रुषसो न प्रतीकम् ० ॥ ऋ. सं. १०. ८८. १९

1. Cf. A. B. Keith, JRAS 1907, p. 225

2. Comp. Brhaddevatā, part II, p. 287

ऋसं १०. ८८. १८ अनन्तरं पठनीयम् । शांश्री १९. १३. १८ अपि तदेव दर्शयति । ऋसं १०. ८८. १८ भाष्ये 'अत्रोत्तराणि वालखिल्यसंहितायां दशितानि' इत्युक्त्वा 'एक एवामिः' इति मन्त्र उद्धृतः सायणाचार्यैः स्वकीय ऋग्वेदभाष्ये । शाङ्खायनशाखायां दशमं वालखिल्यसूक्तमपठित्वा 'एक एवामिः' 'यमृत्विजो' इति तत्स्थं मन्त्रद्वयं 'यावन्मात्रम्' इत्यस्मात्पूर्वं खिलत्वेन पठन्तीति चरण-व्यूहभाष्ये लिखितम् । एवं जुनागडलिखितपुस्तके 'यमृत्विजो' इत्यादि वालखिल्यं नास्ति 'एक एवामिः' 'यमृत्विजो' इति मन्त्रौ च 'यावन्मात्रम्' इत्यस्मात्पूर्वं लिखितौ । १. = वालखिल्य १०. २ (ऋसं ८. ५८. २). प्रभूतः-मं-मु-आउ-जुना; प्रभूत-का. एकैवा-का-जुना; एकं वा-मं-मु-आउ । २. = वालखिल्य १०. १ (ऋसं ८. ५८. १). आस्ते-का; आसीत्-मं-मु-आउ ।

१९

उदपसाम वसतेर्वीयो यथा रिणन्त्वा भृगवो मन्यमानाः ।

पुरुवरः पुनरस्तं परेह्या मे मनो देवजना अयान्त्स्युः ॥ १ ॥

प्र ते महे विदधे शंसिषं हरी० ॥ ऋ. सं. १०. ९६. १

ऋसं १०. ९५ अनन्तरं पठनीयम् । जुनागडलिखितपुस्तक इदमुपलभ्यते ।

१^१ = ऋसं १. १२४. १२; ६. ६४. ६; उक्ते वयश्चिद्वसतेरपसन्. १^२. = ऋसं १०. ९५. २.

उदपसाम-जुना; उदपसम-का. रिणन्त्वा-का; रणत्वा-जुना. परेह्या मे-जुना; परेहि यामे-का. अयान्त्स्युः-जुना; अयात्स्व-का ।

२०

[यच्च कृतं] यदेकृतं यदेनश्चक्रमा वयम् । औपधयस्तस्मात्पान्तु दुरितदिनसस्परि ॥ १ ॥

बृहस्पते प्रति मे देवतामिहि० ॥ ऋ. सं. १०. ९८. १

ऋसं १०. ९७ अनन्तरं पठनीयम् । जुनागडलिखितपुस्तक इदमुपलभ्यते । यच्च कृतं-जुनागड-लिखितपुस्तके । च इति स्वरितं कु इत्यनुदात्तं च । का-पुस्तकेऽत्र नृद्विर्वर्तते । 'यद्' इति खिलानु-क्रमणीतः आद्यं पदमुद्धृत्य 'अचित्तम्' इति शेषटेलोवित्स्महाशयैरभ्यूहितमासीत् (= यदचित्तं) ।

यदेनश्चक्रमा वयं = वासं ३. ४५; लाश्री २०. १२. १२ ।

२१

असौ या सेना मरुतः परेषामभ्यैति न ओजसा स्पर्धमाना ।

तां गूहत तमसापव्रतेन यथामीषामन्यो अन्यं न जानात् ॥ १ ॥

अन्धा अमित्रा भवताशीषाणि०डह्य इव । तेषां वो अग्निदग्धानामिन्द्रो हन्तु वरंवरम् ॥ २ ॥

. इदमुत्तरं च ऋसं १०. १०३ अनन्तरं पठनीयम् ।

१. = साम २. ९. ३. ४. ३; अथर्व ३. २. ६; वासं १७. ४७; आसू; मंदी । २. = साम २. ९. ३. ८. २; अथर्व ६. ६७. २. इदमृग्वयं मं २३-मु-आउ १८-अल-जुना-ऋब्र(शान्तिपाठः)-औध-ऋम-आश्वमंसं-पुस्तकेषूपलभ्यते । १^१. अभ्यैति न ओजसा-का-वासं-ऋम-मं-मु-आउ-जुना-आसू-मंदी-ऋब्र; अभ्यैति न ओजसा-साम; अस्मानैत्यभ्योजसा-अथर्व. १^२. = ऋसं ५. ४०. ९ : गूह्यं सूर्यं तमसापव्रतेन. गूहत-का; विध्यत-अथर्व. यथामीषां-का-मं-आउ-जुना; यथामीषा-

ऋमं-ऋम-मु; यथामी-वासं-आसू-मंदी; यथैषां-साम; यथैषां-अथर्व. जानात्-का-साम-अथर्व-
 ऋमं-मं-मु-आउ-जुना; जानन्-वासं-आसू-मंदी. २. = ऋसं १०. १०३. १२^१. अन्धा अमिषा
 भवता; मूढा अमित्राश्चरता-अथर्व. *शीर्षाणोऽहय-का-साम; *शीर्षाणा अहय-ऋमं-मं-मु-आउ-
 जुना-ऋम; *शीर्षाण इवाहयः-अथर्व. अग्निदग्धानां-का-जुना; अग्निमूढानां-अथर्व; अग्निदग्धाना-
 मग्निमूढानां-ऋमं-मं-मु-आउ-ऋम; अग्निजानां-साम. वरंवरं; वरंवनम्-ऋम ।

२२

ब्रह्म जज्ञानं प्रथमं पुरस्ताद्वि सीमतः सुरुचो वेन आवः ।
 स बुध्न्या उपमां अस्य विष्ठाः सतश्च योनिमसतश्च वि वः ॥ १ ॥
 इयं पित्रे राष्ट्र्येत्यग्रे प्रथमाय जनुषे भूमनेष्ठाः ।
 तस्मा एतं सुरुचं हारमह्यं घर्मं श्रीणन्ति प्रथमाय धासेः ॥ २ ॥
 महान्मही अस्तभायद्विजातो द्यां पिता सन्न पार्थिवं च रजः ।
 स बुध्न्यादाष्ट जनुषाम्युग्रं बृहस्पतिर्देवता तस्य सम्राट् ॥ ३ ॥
 अभि त्वं देवं सवितारमोण्योः कविक्रतुमर्चामि सत्यं सवं रत्नधामभिप्रियं मतिं कविम् ।
 ऊर्ध्वं यस्यामतिर्भा अदिद्युतस्सवीमनि हिरण्यपाणिरमिमीत सुक्रतुः कृपां स्वः ॥ ४ ॥
 तां सूर्याचन्द्रमसा गातुवित्तमा महत्तेजो वसुमद्भ्राजतो दिवि ।
 सामात्मना चरतः सामचारिणा ययोर्व्रतं न वसे जातु देवयोः ॥ ५ ॥
 उभावन्तौ परि यात अम्यां दिवो न रश्मास्तनुतो व्यर्णवे ।
 उभा भुवन्ती भुवना कविक्रतू सूर्या न चन्द्रा चरतो हतामती ॥ ६ ॥
 पती द्युमद्विश्वविदा उभा दिवः सूर्या उभा चन्द्रमसा विचक्षणा ।
 विश्ववारा वरिवोभा वरेण्या तां नोऽवतं मतिमन्ता महिब्रता ॥ ७ ॥
 विश्ववपरी प्रतरणा तरन्तां सुवविदा दृश्ये भूरिरश्मी ।
 सूर्या हि चन्द्रा वसु त्वेपदर्शिता मनस्विनो भानु चरतो नु सं दिवम् ॥ ८ ॥
 अस्य श्रवो नद्यः सप्त बिभ्रति द्यावाक्षामा पृथिवीं दर्शतं वपुः ।
 अस्मे सूर्याचन्द्रमसाभिचक्षे श्रद्धे कमिन्द्र चरतो वितर्तुर्म ॥ ९ ॥
 पूर्वापरं चरतो मार्ययैतौ शिशू क्रीळन्तौ परि यातो अध्वरम् ।
 विश्वान्यन्यो भुवनाभिचक्षे ऋतूरन्यो विदधज्जायते पुनः ॥ १० ॥
 असावि सोमः पुरुहूत तुभ्यम् ० ॥ ऋ. सं. १०. १०४. १

इत्यृग्वेदे खिले तृतीयोऽध्यायः ॥

ऋसं १०. १०३ अनन्तरं पठनीयम् । खिलानुक्रमणीमतेनेदं वामदेव्यस्य नकुलस्यार्षम् । निरुक्त-
 टीकाकारो दुर्गाचार्योऽपि 'वि सीमतः सुरुचो वेन आवः' (निरु १. ७) 'ऊर्ध्वं यस्यामतिर्भा
 अदिद्युतस्सवीमनि' (निरु १. १२) इति मन्त्रौ नकुलस्य वामदेव्यस्य सूक्तादुद्धृताविति ब्रवीति ।

नकुलसूक्तस्य चतुर्थे मन्त्रे द्वितीयः पादोऽष्टादशाक्षर इति ऋक्प्रातिशाख्ये (१७.४५) निर्दिष्टम्—‘एकादशैव ऋक्षसि पादा ये षोडशाक्षराः । सर्वे त्रिकद्रुकीयासु नाकुलेऽष्टादशाक्षरः’ ॥ तथा चात्र बृहदेवता (८. १४. १६१)—‘चतुर्था बार्हस्पत्या स्यान्नाकुले च महानिति । दृक्स्तु मास्तः प्रेतैत्यैन्द्री वा ब्रह्म यत्परम् ॥ तत्रानिष्टसूक्तादाश्रुगेका सूर्यमर्चति । धर्मपराश्चतस्त्रस्तु सवितारमभीति या ॥ सूक्तशेषस्य षडृचः सूर्याचन्द्रमसौ सह ’ ।

‘असौ या सेना’ इति मरुदेवताकं दृक् सूक्तं ऋक्सं १०.१०३ अनन्तरं पठनीयमिति ‘दृक्स्तु मास्तः’ इत्यनेन सिद्धम् । तेनैव सह ‘ब्रह्म ज्ञानम्’ इति सूक्तं पठनीयमिति यत् बृहदेवतायामुक्तं तदपि खिलानुक्रमण्या संगच्छते । अस्य नकुलसूक्तस्य देवताज्ञापनविषये बृहदेवतायाः खिलानुक्रमण्याश्च प्रायः समानत्वं दृश्यते । ‘... सौरा धर्मस्तुतिर्बार्हस्पत्या सावित्र्यष्टिर्धर्मपरा एताः सौर्यश्चान्द्रमस्यश्च शेषा जगत्यः’ इति खिलानुक्रमणी । अस्य प्रथमानुक्तदेवताका ऋक् सूर्यं स्तौति (‘तत्रानिष्टसूक्तादाश्रुगेका सूर्यमर्चति’) । अथर्ववेदानुक्रमण्यां (४. १. १) निरुक्ते (१. ७) चैयमृगादित्यं स्तौतीत्येवोक्तम् । ‘ब्रह्म ज्ञानमित्यस्य नकुल ऋषिः ब्रह्मा देवता’ इति तु संकी । द्वितीया ‘इयं पित्रे’ इत्याद्या धर्मस्तुतिपरेति खिलानुक्रमणीवचनम् । धर्मशब्दस्य साक्षाद्भिर्देशोऽपि तस्यामृच्युपलभ्यते । बृहदेवतापाठेऽस्या ऋचो देवता नोक्ता दृश्यते । ‘धर्मपराः’ इत्यस्य स्थाने ‘धर्म परा’ इति बृहदेवताया एकस्मिन् लिखितपुस्तक उपलभ्यमानः पाठः खिलानुक्रमणीवचनेन समन्वितात् । परा (= द्वितीया) धर्मं स्तौतीति तस्यार्थो भवेत् । तृतीया ‘महान्’ इति बृहस्पतिं स्तौति (‘नाकुले च महानिति’) । ‘अभि त्यम्’ इति चतुर्था सवितृदेवताका (‘सवितारमभीति या’) । एताश्चतस्त्र ऋचः प्रवर्ग्य विनियुक्ताः (‘धर्मपराश्चतस्त्रस्तु’) → ऐत्रा १. १९; आश्वथ्री ४. ६; शांथ्री ५. ९ । शिष्टाः षडृचः सूर्याचन्द्रमसौ स्तुवन्ति^१ (‘सूक्तशेषस्य षडृचः सूर्याचन्द्रमसौ सह’) ।

१-४ = आश्वथ्री ४. ६; ऐत्रा १. १९. १, २, ४ = शांथ्री ५. ९. १-३ = अथर्व ४. १. १, २, ५. ५-१० = तैत्रा २. ८. ९. १, २

१. → मैसं २. ७. १५; कासं १६. १५; २०. ५; ३८. १४; कपिसं २५. ५; ३२. ७; तैसं ४. २. ८. २; ५. २. ७. १; वासं १३. ३; साम १. ४. १. ३. ९; सामवित्रा १. ६. ४. ८; तैत्रा २. ८. ८. ८.; ३. १२. १. १; शांत्रा ८. ४; तैत्रा १. १३. ३; कौसू ९. १; १५. २; १८. २५; १९. १; २५. १५; ३८. २३; ५१. ७; ७९. ११; १३९. १०; बौधसू २. १८. ७; वैसू १४. १; शांथ्री १५. ३. ६; १८. १. २; आचं; मंदी; पश्चात्; ऋब्र(यज्ञोपवीत); पर; ऋमं; संकी; शांक; मामंसं; शामं; धर्पशां; धसि । २. → शांथ्री १५. ३. ६ भाष्य; वैसू १४. १ । ३. → तैसं २. ३. १४. ६. ४. → साम १. ५. २. ३. ८; मैसं १. २. ५; कासं २. ६; २४. ५; कपिसं १. १९; ३७. ६; तैसं १. २. ६. १; ६. १. ९. ४; वासं ४. २५; अथर्व ७. १४. १-२; कौसू २४. ३; शत्रा १३. ५. १. ११; शांत्रा २३. ८; २७. २; ऋप्रा १७. ४४; वैसू १३. ७; धर्पशां; ऋब्र । २. = ऋक्सं १. १०२. २ । १०. = ऋक्सं १०. ८५. १८; मैसं ४. १२. २; तैत्रा २. ७. १२. २; अथर्व ७. ८१. १; १३. २. ११; १४. १. २३.

१. १. = अथर्व १९. २२. २१ : भूतानां ब्रह्मा प्रथमो ह जज्ञे । २. पित्रे-का-आश्वथ्री-शांथ्री-ऐत्रा; पित्र्या-अथर्व-वैसू. एत्यग्रे-का-ऐत्रा-आश्वथ्री-शांथ्री; एत्वग्रे-अथर्व. भूमनेष्टाः-आश्वथ्री-शांथ्री; भुवनेष्टाः-अथर्व. श्रीणन्ति-का-आश्वथ्री-शांथ्री; श्रीणन्तु-अथर्व. प्रथमाय-का-

1. Comp. Bṛhaddevatā part II, pp 296 ff.

2. Cf. also Oldenberg, Hymnen des R̥gveda I, 363 ff.

अथर्व; प्रथमस्य-आश्वश्री-शाश्वी. धासे-का-आश्वश्री-शाश्वी; धास्यवे-अथर्व । ३. अस्तभायत्-
ऐवा-तैस-आश्वश्री; अस्कभायत्-अथर्व. पिता; तैस-मध्ये नास्ति. बुध्यात्-का-अथर्व; बुध्नात्-
तैस-आश्वश्री. आष्ट-का; आष्ट-अथर्व. जनुषाभ्युग्रं-का-आश्वश्री; जनुषाभ्यग्रं-तैसं; जनुषोऽभ्यग्रं-
अथर्व. तस्य-का; यस्य-तैसं । ४. ओण्योः; ऊण्योः-तैसं. कविं; तैसं-ऋसं-मैसं-अथर्वपुस्तकेषु
नास्ति. कृपा; कृपात्-अथर्व । ५. गातुवित्तमा-का; विश्वसृत्तमा-तैवा. भ्राजतो-का; राजतो-
तैवा. सामात्मना-का; सामात्माना-तैवा. वसे-का; मणे-तैवा । ९. वितर्तुरं-का-ऋसं; विचर्तुरं-
तैवा । १०. अध्वरं-का; ऽर्णवं-अथर्व. विश्वान्यन्यो-का; विश्वान्यो-अथर्व. भुवनाभिचष्ट-
का-ऋसं; भुवनाभिचष्टे-तैवा; भुवना विचष्ट-अथर्व-मैसं. जायते पुनः-का; जायसे नवः-अथर्व ।

मं(२४)-सु-अल-जुना-औधपुस्तकेषु ऋसं १०.१०६ अनन्तरमधो दीयमानमेकं सूक्तं पठ्नीयम्-
हविर्भिरैके स्वरितः सचन्ते सुवन्त एके सवनेषु सोमान् ।

शचीमदन्त उत दक्षिणाभिर्नेजिह्वायन्यो नरकं पताम ॥

निब १. ११ मध्ये इदमुद्धृतम् । नरकं; नरके-औध ।

अथ चतुर्थोऽध्यायः

ॐ आ यस्मिन्नेकानुष्टुभं तु तदा रात्रि चतुष्कमाद्या बृहत्सर्वाञ्चमेका त्रिष्टुप्प्रमस्ते
चतुष्कमश्माखानो वैद्युतमन्ये त्रिष्टुभौ यां चत्वारिंशत्प्रत्यङ् कृत्यानाशनमाशीः पाङ्क्त्यन्तमायुष्यं
दश दाक्षायणायैकचाः^१ सनकः सनाकः सनातनः सनन्दनः सहसंज्ञाः सुमः सुश्रीः सुवाक् सर्वा
हिरण्यात्मस्तुतिः पञ्चम्यष्टमीनवम्यौ त्रिष्टुभः सप्तमी शकरी भूमिः सप्त प्राजापत्या लाक्षा लाक्षास्तवो
मेधां नव मेधा मानवी मधावी चतुर्थ्यादिर्महाबृहती पङ्क्तिर्विराड्जगती गायत्री त्रिष्टुबा सूः
सप्तथर्वणः सुमेधज आग्नेयं^२ प्रकृतिः कृतिराकृतिर्विकृतिः संकृतिरभिकृतिरुत्कृतिर्वेनस्तुचं वेनो
भाववृत्तं तु येन सप्तोना मानवः शिवसंकल्पो मानसं यासां द्वे अनुष्टुपङ्क्ती नेजमेप तृचं प्राजा-
पत्यो नेजमेषोऽनीकवन्तमेका ॥

१. दाक्षायणा एकचाः Macdonell, Brhaddevatā, part II, p. 305

२. आग्नेयं Macdonell, ibid.; आग्नेयः-का.

१

आ यस्मिन् देववीतये पुत्रांसो यन्तु संयतः । अनाष्टुष्टं विपन्यया प्रति श्रुताय वो धृषत् ॥ १ ॥

अहं रुद्रेभिर्वसुभिश्चरामि० ॥ ऋ. सं. १०. १२५. १

ऋसं १०. १२४ अनन्तरं^१ पठ्नीयम् ।

अनाष्टुष्टं विपन्यया ≡ शाश्वी १८. ३. २

२

आ रात्रि पार्थिवं रजः पितुरप्रापि धामभिः ।

दिवः संदासि बृहतीं वि तिष्ठस आ त्वेवं वर्तते तमः ॥ १ ॥

1. Cf. Brhaddevatā, part II p. 304. Macdonell means to say that this and the next hymn (आ रात्रि) precede RV. X 128. In fact the present hymn (आ यस्मिन्) precedes RV. X. 125.

ये ते रात्रि नृचक्षसो युक्तासो नवतिर्नव । अशीतिः सन्त्वष्टा उतौ ते सप्त सप्ततिः ॥ २ ॥
 रात्रीं प्र पथे जननीं सर्वभूतनिवेशिनीम् । भद्रां भगवतीं कृष्णां विश्वस्य जगतो निशाम् ॥ ३ ॥
 संवेशनीं संयमनीं ग्रहनक्षत्रमालिनीम् । प्रपन्नोऽहं शिवां रात्रीं भद्रे पारमशीमहि ॥ ४ ॥
 ममाग्रे वर्चो विहवेश्वस्तु ० ॥ ऋ. सं. १०. १२८. १

ऋसं १०. १२७ अनन्तरं पठनीयम् । ऋमं-मं२५-मु-आउ१९-औध-ऋब्र(शांतिपाठः)-आश्व-
 मंसं-पञ्चामृ-पुस्तकेष्वस्मिन्सूक्ते दश मन्त्रा अधिकाः । जुनागड-पुस्तक इदं सप्तदशचर्म । अल-आश्वमंसं-
 पुस्तकयोरीदं पञ्चदशचर्म । तत्र १-४ = का १-४; ५ = ऋमं ९; ६ = ऋमं १०. शिष्टाः ऋमं-पाठात्
 सर्वथा भिन्नाः । ऋमं-पाठे ५, ६, ७, ८ मन्त्राणामन्तिमैः पादैः ऋसं १. ९९ इत्येकचर्म सूक्तं संपद्यते ।
 चतुर्दशमन्त्रस्य पूर्वार्धः ऋसं १०. १२७ सूक्तस्य सर्वानुक्रमात् उत्तरार्धश्च ऋग्वि ४. २८ अस्मादुद्धृतः ।
 द्वादशो मन्त्रः तैआ १०. १. ६५ अनेन समानः । केपुचित्पुस्तकेषु ५-८, १०, ११, १४ मन्त्रास्त्यक्ताः ।

१. ≡ वासं ३४. ३२; अथर्व १९. ४७. १; निरु ९. २९; → पैप्प. अथर्व. ६. २०. पितुर-
 प्रायि धामभिः; पितरः प्रायुधामभिः-मु-ऋब्र; पितरः प्रयुधामभिः-पैप्प. अथर्व. बृहती वि; बृहतीव-
 पैप्प. अथर्व. २. ≡ अथर्व १९. ४७. ३; → पैप्प. अथर्व ६. २०. ये ते रात्रि; एते रात्रे-पैप्प.
 अथर्व. युक्तासो; दृष्टारो-पैप्प. अथर्व; दृष्टारो-अथर्व. नवतिर्नव-मं-मु-आउ-अल-जुना-ऋब्र; नवती-
 नव-का. सन्त्वष्टा; सन्त्यष्टा-अथर्व; सन्त्वाष्टा-पैप्प. अथर्व. सप्ततिः; सप्ततीः-मु-ऋब्र । ३. निशां-
 का- ऋमं-ऋब्र-अल-जुना-मं-मु-आउ; दिशां-पञ्चामृ । ४. संवेशनीं-जुना; संवेशिनीं-अल. संयमनीं-
 जुना; संयमिनीं-मु-अल. ग्रहं-का-ऋब्र-मं-आउ-अल-जुना; गृहं-ऋमं-पञ्चामृ. ' भद्रे पारमशीमह्यो
 नमः ' इत्यधिकमितरेषु पुस्तकेषु ।

ऋमं-आदिपुस्तकस्था अधिका मन्त्रा ऋब्र-पाठानुसारेणाधो दीयन्ते—

स्तोष्यामि प्रयतो देवीं शरण्यां बह्वचप्रियाम् ।

सहस्रसंमितां दुर्गां जातवेदसे सुनवाम सोमम् ॥ ५ ॥

शान्त्यर्थं तद्विजातीनामृषिभिः समुपाश्रिताः ।

ऋग्वेदे त्वं समुत्पन्नारातीयतो नि दहाति वेदः ॥ ६ ॥

ये त्वां देवि प्रपद्यन्ति ब्राह्मणा हव्यवाहनीम् ।

अविद्या बहुविद्या वा स नः परंपदति दुर्गाणि विश्वा ॥ ७ ॥

ये अग्निवर्णां जुमां सौम्यां कीर्तयिष्यन्ति ये द्विजाः ।

तान् तारयति दुर्गाणि नावेव सिन्धुं दुरितात्यग्निः ॥ ८ ॥

दुर्गेषु विषमे घोरे संग्रामे रिपुसंक्रटे ।

अग्निचोरनिपातेषु दुष्टग्रहनिवारणि दुष्टग्रहनिवारण्यो नमः ॥ ९ ॥

दुर्गेषु विषमेषु त्वं संग्रामेषु वनेषु च ।

मोहयित्वा प्रपद्यन्ते तेषां मे अभयं कुरु तेषां मे अभयं कुर्वो नमः ॥ १० ॥

• केशिनीं सर्वभूतानां पञ्चमीति च नाम च ।

सा मां समां दिशां देवी सर्वतः परिरक्षतु सर्वतः परिरक्षत्वं नमः ॥ ११ ॥

तामग्निवर्णां तपसा ज्वलन्तीं वैरोचनीं कर्मफलेषु जुष्टाम् ।

दुर्गां देवीं शरणमहं प्र पथे सुतरसि तरसे नमः सुतरसि तरसे नमः ॥ १२ ॥*

दुर्गा दुर्गेषु स्थानेषु शं नो देवीरभिष्टये ।

य इमं दुर्गास्तवं पुण्यं रात्रौ रात्रौ सदा पठेत् ॥ १३ ॥

रात्रिः कुशिकः सौभरो रात्रिर्वा भारद्वाजी रात्रिस्तवं गायत्रम् ।

रात्रीसूक्तं जपेन्नित्यं तत्काल उपपद्यते ॥ १४ ॥

६. तद्विजाती°-ऋब्र; तद्विजाती°-ऋमं-मै-मु-पञ्चामृ; त्वं द्विजाती°-आउ. समुपाश्रिताः; सोमपाश्रिताः-ऋमं-ऋब्र-पञ्चामृ-मै-मु-आउ; सोमर्षः श्रिता-आउ. समुत्पञ्चारा°; समुत्पञ्चामरा°-मु-पञ्चामृ । ७. देवि; देवी°-पञ्चामृ. प्रपद्यन्ति; प्रपद्यन्ते-आउ. सः; सा-मै । ८. ये अग्नि°-ऋमं-ऋब्र-पञ्चामृ-मु; अग्नि°-मै-आउ. तान् तार°; तांस्तार°-आउ । ९. अग्निचोर..... नमः-ऋब्र; अग्निचोरनिपातेषु दुष्टग्रहनिवारणे दुष्टग्रहनिवारण्यो नमः-ऋमं; अग्निचोरनिपातेषु सर्वग्रहनिवारणे सर्वग्रहनिवारण्यो नमः-आउ; अग्निचोरनिपातेषु सर्वग्रहनिवारिणि सर्वग्रहनिवारिण्यो नमः-मै; अग्निचौर-निपाते च सर्वग्रहनिवारणे सर्वग्रहनिवारण्यो नमः-अल; अग्निचौरनिपातेषु सर्वग्रहनिवारणे-जुना; अग्निचौर-निपाते च सर्वग्रहनिवारणे दुष्टग्रहनिवारण्यो नमः-मु; अग्निचौरनिपाते न सर्वग्रहनिवारणे सर्वग्रहनिवारण्यो नमः-पञ्चामृ. ९-१०. आश्वमेसं°-पुस्तके नास्ति । १०. मोहयित्वा; नमस्कृत्वा-अल-जुना. कुरु; कृणु-मै. कुर्वो; कृण्वो-मै. तेषां मे; तेषां नो-अल-जुना । ११. केशिनी; 'केशिनी' इति साधु. समां दिशां-ऋब्र; समादिशा-ऋमं-मु; समां विशां-पञ्चामृ; समा निशा-मै-आउ-औध; समाहिषा-जुना. देवी; देवी°-पञ्चामृ. सर्वतः (२); विश्वतः-जुना । १२. ≡ तैआ १०. १. ६५; मनाउ ६. ३. कर्मफलेषु; वर्मफलेन-पञ्चामृ । १३. य इमं; इमं-पञ्चामृ । १४. राविः; रात्री-अनु. कुशिकः सौभरो-अनु-मै-मु-आउ; कुशिकः सोभरो-ऋब्र; कुशिकसौभरो-पञ्चामृ; कुशिकसौभरो-ऋमं. राविर्वा भारद्वाजी राविस्तवं गायत्रम्-अनु-मु-ऋब्र-पञ्चामृ; रात्रिस्तवं गायत्री-ऋमं; रात्रिस्तवो गायत्री-मै-आउ. रात्रिसूक्तं; रात्रिसूक्तं-मु. जपेन्नित्यं तत्काल उपपद्यते; जपन्नेव तं कालं प्रतिपद्यते-ऋब्रिब; जपेन्नित्यं तत्कालमुपपद्यते न योनिं पुनरायाति सर्वपापैः प्रमुच्यते-औध ।

अल-आश्वमेसं°-पुस्तकयोः का१-४; ऋमं ९-१० अनन्तरं वर्तमाना नव मन्त्रा अधो दीयन्ते । औधपुस्तके ऋमं-पाठानुसारं १४ मन्त्रानन्तरमेते नव मन्त्राः १५-२३ इति दत्ताः ।

क्षीरेण स्नापिता दुर्गा चन्दनेनानुलेपिता । बेल्वपत्रकृता माला नमो दुर्गे नमो नमः ॥ ७ ॥

सर्वभूतपिशाचेभ्यः सर्वसर्पमरीच्यैः । देवेभ्यो मानुषेभ्यश्चोभयेभ्यो माभिरक्षताम् ॥ ८ ॥

ऋग्वेदं स्तुतया देवी काश्यपेन उदाहृता । जातवेदप्रभा गौरी जातवेदसे सुनवाम सोमम् ॥ ९ ॥

सुरासुरैर्द्विजवरैः पिशाचासुरराक्षसैः । अरातीभयमुत्पन्नमरातीयतो निदहाति वेदः ॥ १० ॥

राजद्वारे पथे घोरं संग्रामेषु च गौतमी । सर्वं रक्षतु दुरितं स नः परंपदति दुर्गाणि विश्वा ॥ ११ ॥

महद्भये समुत्पन्ने स्मरन्ति च जपन्ति च । सर्वं तारयते दुर्गा नावेव सिन्धुं दुरितात्यग्निः ॥ १२ ॥

य इमं स्तवं दुर्गायाः पठन्ति च शृणोति च । त्रिषु लोकेषु विख्यातं त्रिषु लोकेषु पूजितम् ॥ १३ ॥

अपुत्रो लभते पुत्रान् धनहीनो धनं लभेत् । अचक्षुर्लभते चक्षुर्बद्धो मुच्येत बन्धनात् ॥ १४ ॥

व्याधितो मुच्यते रोगादरोगी श्रियमाप्नुयात् । सर्वकामित्वं ददाति नारायणि नमोऽस्तु ते ।

कात्यायनि नमोऽस्तु ते ॥ १५ ॥

७. स्नापिता; स्नापिता-आश्वमेसं-जुना. चन्दनेनानुलेपिता; चन्दनेन विलेपिता-औध. बेल्वपत्रकृता माला; बिल्वपत्रकृतापीडा-औध । ८. 'भयेभ्यो माभिरक्षतां; उभयेभ्योऽभिरक्ष मा-

1. Dr. V., M. Apte (ABORI XX, Part III-IV, pp. 259-60) has reproduced these verses "as they are not traced either to Müller or to Aufrecht or to Scheftelowitz." In fact the Rātri-sūkta of AMS 379 is identical with that already published by Peterson in his Second Report of operations in search of Sanskrit Manuscripts in the Bombay Circle, Bombay 1884.

औंध । ९. ऋग्वेदे स्तुतया; या ऋग्वेदे स्तुता-औंध. काश्यपेन; कश्यपेन-आश्वमंसं । १०. पिशा-
चासुरराक्षसैः; पिशाचोऽप्येव-औंध. अरातीभयमुत्पन्नं; अरातीभय उत्पन्ने-औंध । ११.
राजद्वारे पथे; गजद्वारेऽप्येव-औंध. गौतमी; गौतमी-जुना. दुरितं; दुरिता-जुना । १२. महद्भये;
महाभये-औंध । १३. य इमं स्तवं दुर्गायाः; य इमं दुर्गास्तवं-औंध; परमं स्तवं दुर्गायाः (?)-आश्व-
मंसं. पठन्ति च शृणोति च; शृण्वन्ति च जपन्ति च-औंध । १५. अरोगी; आरोगी-जुना. सर्व-
कामित्वं ददाति; ददाति कामितं सर्वं-औंध; सर्वकामित्वं ददाति (?)-आश्वमंसं. नारायणि
नमोस्तु ते कात्यायनि नमोस्तु ते कात्यायनि नमोस्तु ते-जुना. आश्वमंसं-पुस्तके ऋमं १३ मन्त्रोऽन्ते
विनिवेशितः । औंध-पुस्तके च ऋमं १०.४.२२; १.१३३.५ मन्त्रौ अन्ते विनिवेशितौ ।

जुनागडलिखितपुस्तके सप्तदशर्चं रात्रिसूक्तं विद्यते । तत्रादौ का १-४ मन्त्राः । अनन्तरं

आदित्यवर्णां तपसा ज्वलन्तीं वैरोकिणीं चन्द्रसहस्रदीप्तिम् ।

दैवीं कुमारीं ऋषिभिश्च पूजितां तां दुर्गमातां शरणं प्रपद्ये ॥

इति पञ्चमो मन्त्रः । तदनन्तरं ऋमं-पुस्तकस्थौ ९-१० मन्त्रौ ततः अल-पुस्तकस्थौ ७-८ मन्त्रौ
ततश्च ऋमं-पुस्तकस्थ एकादशो मन्त्रोऽन्ते च ९-१५ अल-पुस्तकस्था मन्त्राः ।

३

अर्वाञ्चमिन्द्रममुतो हवामहे यो गोजिद्धनजिदश्चजिद्यः ।

इमं नो यज्ञं विहवे जुषस्वेह कुमो हरिवो वेदिनं त्वा ॥ १ ॥

इदमुत्तरे च द्वे सूक्ते ऋमं १०. १२८ अनन्तरं पठनीयानि^१ । तैसं ४. ७. १४. ४; तैब्रा २.
४. ३. २; अथर्व ५. ३. ११; कौसू १४०. ६; ऋमं-ऋब्र(सांवत्स. आद्भ)-मैत्र६-मु-आउ २०-अल-
जुना-आश्वमंसं-प्रर (समावर्तन) ।

यज्ञं; हव्यं-औंध. जुषस्वेह-का; जुषस्वास्म-औंध; जुषस्वास्म-इतरेषु. कुमो-तैसं-तैब्रा;
कुम्भो-ऋमं-ऋब्र-मु-आउ-अल-जुना-प्रर. वेदिनं-का; मेदिनं-इतरेषु. ' इमं नो यज्ञं विहवे शृणोत्वस्मा-
कमभूर्हयश्च मेदी ' इत्यथर्वपाठः ।

४

नमस्ते अस्तु विद्युते नमस्ते स्तनयित्न्वे । नमस्ते अस्त्वश्मने यो मा दूणाशो अस्वसि ॥ १ ॥

नमस्ते प्रवतो नपाद्यत्तस्तपः समूहसि । मृळया नस्तनुम्योऽभयं नः पशुभ्यः ॥ २ ॥

प्रवतो नपान्नम एवास्तु तुभ्यं नमस्ते हेतये तपुषे च कृष्णः ।

विद्या ते नाम परमं गुहा यत्समुद्रे अन्तर्निहितापि नास्ति ॥ ३ ॥

यो त्वा देवा अजनिष्ठ धिष्व धियं कृण्वाना असनाय वाजम् ।

सो नो मृळ विदधे गृणाना तस्ये ते नमो अस्तु देवि ॥ ४ ॥

ऋमं १०. १२८ अनन्तरं पठनीयम्^२ । अथर्व १. १३ अनेनेदं समानम् । ' नमस्ते वैद्युतं सूक्त-
माशीर्वादः परं तु यत् ' इति बृहदे ८. ४४ । अन्यत्रापि (बृहदे १. ५४) इदं निर्दिष्टम् ।

१. = वासं ३६. २१; पैप्ल. अथर्व; मेदी; कौसू ३८.८. यो मा दूणाशो-का; येना दूडाशो-
अथर्व । २. ऽभयं नः पशुभ्यः-का; मयस्तोकेभ्यः कृधि-अथर्व; = वासं ३६. २२; मदी : शं नः

1. Cf. Brhaddevatā, part II, p. 304.

2. Ibid.

कुब प्रजाभ्योऽभयं नः पशुभ्यः । ३. विद्या ते नाम परमं गुहा = क्रमं १०. ४५. २. नाम-का; धाम-अथर्व. 'पि नासि-का; 'सि नाभिः-अथर्व । ४. अजानिष्ठ-का; असृजन्त-अथर्व; ' अजनि-षत ' इति युक्तम् । धिष्व धियं-का; विश्व इषु-अथर्व. वाजं-का; वृषु-अथर्व.

५

यां कल्पयन्ति नोऽरयः कूरां कृत्यां वधूमिव । तां ब्रह्मणा परि निङ्मः प्रत्यङ्गतीरमृच्छतु ॥ १ ॥
शीर्षण्वतीं कर्णवतीं विश्वरूपां भयंकरीम् । यः प्राहिणोमि हाद्य त्वा वि तत्त्वं योजयाशुभि ॥ २ ॥
येन चित्तेन वेदसि प्रतिकूलमघायूनि । तमेवं ते नि कृत्ये ह मास्मौ ऋण्यो अनागसः ॥ ३ ॥
अभि वर्तस्व कतीरं निरस्तास्माभिरोजसा । आयुरस्य नि वर्तस्व प्रजां च पुरुषादिनि ॥ ४ ॥
यस्त्वा कृत्ये चकारेह तं त्वं गच्छ पुनर्नवे । अरातीः कृत्यां नाशय सर्वाश्च यातुधान्यः ॥ ५ ॥
क्षिप्रं कृत्ये नि वर्तस्व कतीरेवं गृहान्प्रति । पशूश्चावांस्य नाशय वीरांश्चास्य नि बर्हय ॥ ६ ॥
यस्त्वा कृत्ये प्र जिगाति [विद्रौ अविदुषो गृहान् । तस्यैवेतः परेत्याशु तनुं कृधि परुष्यसः ॥ ७ ॥
प्रतीचीं त्वापसेधतु ब्रह्म रोचिष्वमित्रहा । अग्निश्च कृत्ये रक्षोहा रिप्रहा चाजं एकपात् ॥ ८ ॥
यथा त्वाङ्गिरसः पूर्वं भृगवश्चापं सेधिरे । अत्रयश्च वसिष्ठाश्च तथैव त्वापसेधिम ॥ ९ ॥]
यस्ते परुषि संदधौ रथस्येव ऋमुर्धिया । तं गृच्छ तत्र ते जनमज्ञानस्तेऽयं जनः ॥ १० ॥

[यो नः कश्चिद्रणस्यो वा] कश्चिद्रान्योऽभि हिंसति ।

तस्य त्वं द्रोनिवेद्धोऽग्निस्तनुः पृच्छस्व हेळिनः ॥ ११ ॥

भ [वाशर्वा देवहेळिम]स्य ते पापकृत्वने । हरस्वतीस्त्वं च कृत्ये नौष्ठिपस्तस्य किंचन ॥ १२ ॥

ये नो शिवांसः पन्थानः परायान्ति पराव्रतम् । तैर्देव्यरातीः कृत्या नो गर्भयस्वा नि वर्तया ॥ १३ ॥

यो नः कश्चिद्द्रुहोऽरातिर्मनसाप्यभि दासति ।

दूरस्यो वान्तिकस्यो वा तस्य हर्षमसृक् पिब ॥ १४ ॥

येनासि कृत्ये प्रहिता दृढयेनास्मज्जिघांसया । तस्य व्यनच्चाव्यनच्च हिनस्तु शरदाशनिः ॥ १५ ॥

यद्यु वैषि द्विपद्यस्मान् यदि वैषि चतुष्पदी । निरस्तातोऽव्रतास्माभिः कतीरष्ठापदी गृहम् ॥ १६ ॥

यो नः शपादशपतो यश्च नः शपतः शपात् । वृक्षं इव विद्युता हतं आ मूलादनु शुष्यतु ॥ १७ ॥

यं द्विष्मो यश्च नो द्वेष्ट्यघायुर्यश्च नः शपात् । शुने पेष्टृमिवावक्षामं तं प्रत्यस्यामि मूल्यवे ॥ १८ ॥

यश्च सापत्नः शपथो यश्च जाम्याः शपथः । ब्रह्मा च यन्कुर्द्धं शपात् सर्वं तत् कृष्यधस्यदम् ॥ १९ ॥

संबन्धुश्चासंबन्धुश्च यो अस्मौ अभि दासति । तस्य त्वं भिन्ध्यधिष्ठाय पदा विष्णूर्यते शिरः ॥ २० ॥

अभि प्रेहि सहस्राक्षं युक्वाशुं शपथ रथम् । शत्रूरान्विच्छती कृत्ये वृकीवाविवृता गृहान् ॥ २१ ॥

परि णो वृद्धि शपथान् दहन्नग्निरिव ब्रजम् । शत्रूरेवा वि नो जहि दिव्या वृक्षमिवाशनिः ॥ २२ ॥

शत्रून्मे प्रोष्ट शपथान् कृत्याश्च सुहृदो हृद्याः । जिह्वाः श्लक्ष्णाश्च दुर्हृदः समिद्धं जातवेदसम् ॥ २३ ॥

असपत्नं पुरस्ताजः शिवं दक्षिणतस्कृधि । अभयं संततं पश्चाद्भद्रमुत्तरतो गृहे ॥ २४ ॥

परेहि कृत्ये मां तिष्ठ वृद्धस्येव पदं नय । मृगस्य हि मृगारिस्त्वं तं त्वं निर्कर्तुमर्हसि ॥ २५ ॥

अध्यास्ये घोररूपे वररूपे विनाशनि । जग्मिताः प्रत्या गृम्णीष्व स्वयमादायाद्भुतम् ॥ २६ ॥
 त्वमिन्द्रो यमो वरुणस्त्वमापो अग्निरयानिलः । ब्रह्मा चैव रुद्रश्च त्वष्टा चैव प्रजापतिः ॥ २७ ॥
 आवर्तस्त्वं निर्वर्तध्वमृतवः परिवत्सराः । अहोरात्राश्चाब्दाश्च त्वं दिशः प्रदिशश्च मे ॥ २८ ॥
 त्वमिन्द्रो यमो वरुणस्त्वमापो अग्निरयानिलः । अत्याहृत्य पशून् देवानुत्पातयस्वाद्भुतम् ॥ २९ ॥
 अभ्यक्तास्ताः स्वलंकृताः सर्वं नो दुरितं जहि ।

जानीयाश्चैव कृत्यानां कर्तृवृत्तं पापचेतसः ॥ ३० ॥
 यथा हन्ति पूर्वासिनं तथैवैवाशुकृज्जनः । तथा त्वया युजा वयं तस्य निकृष्ण स्यास्तु जङ्गमम् ॥ ३१ ॥
 उत्तिष्ठैव परेहितोऽध्यास्ये किमिहेच्छसि । ग्रीवास्ते कृत्ये पदा चापि कर्त्स्यामि निर्द्रवा ॥ ३२ ॥
 स्वायसा सन्ति नोसयो विद्वश्चैव पंरूपि ते । तैः स्थ निकृष्ण स्थान्युग्रे यदि नो जीवयस्व ईम् ॥ ३३ ॥
 मास्योच्छिद्यो द्विपदं मो च किञ्चिच्चतुष्पदम् । मां ज्ञातीरनुजास्वन्वा मां वेशं प्रतिवेशिना ॥ ३४ ॥
 शत्रूयतां प्रहितामिमां येनाभि यथायथा । ततस्तथा त्वानुदतु योऽयमन्तर्मयि श्रितः ॥ ३५ ॥
 एवं त्वं निकृतास्माभिर्ब्रह्मणा देवि सर्वशः । यथा तमाश्रितं कर्त्वा पापधीरेवं नो जहि ॥ ३६ ॥
 यो नः स्वो अरणो यश्च निष्ठयो जिघांसति । देवास्तं सर्वे धूर्वन्तु ब्रह्म वर्म ममान्तरम् ॥ ३७ ॥
 यथा विद्युद्धतो वृक्ष आ मूलादनु शुष्यति । एवं स प्रति शुष्यतु यो मे पापं चिकीर्षति ॥ ३८ ॥
 यथा प्रतिहिता भूत्वा तमेव प्रति धावति । पापं तमेव धावतु यो मे पापं चिकीर्षति ॥ ३९ ॥
 कुवीरं ते सुखं रुद्रं नन्दीमानं विमथ ह ।
 ब्रह्म वर्म ममान्तरं शर्म वर्म ममान्तरं घर्मवर्म ममान्तरम् ॥ ४० ॥

ऋसं १०. १२८ अनन्तरं पठनीयम् । 'यां कल्पयन्ति नोऽरयः कृत्यानाशनमात्मनः' इति बृहदे' ८. ४५ । 'यां कल्पयन्तीति सदा जपेत नियतव्रतः । नैनं कृत्या निर्हिसन्ति कुद्राभिचरितानि च' इति ऋग्वि ४. ३० । ऋग्वि ४. ४१ अत्रेदं कृत्यासूक्तमित्युक्तम् । अथर्व १०. १ प्रायोऽनेन समानम् । पैप्प. अथर्व; कौसू. ३९. ७ अपि द्रष्टव्यम् ।

१. ब्रह्मणा परि निङ्मः; ब्रह्मणाप निर्गुह्यः-औध । २. यः प्राहिणोदिहाद्य त्वां वि तं त्वं योज्यायुभिः-औध । ३. तं कृत्येऽभिनिवर्तस्व मास्मान्मृच्छो अनागसः-अथर्व १०. १. ७. येन दिष्टेह वहसि प्रतिकूलमघायिनि । तमेवेतो निवर्तस्व मास्मान्मृच्छो अनागसः-औध । ४. वर्तस्व; कृतस्व-औध । ५. कृत्याः; कृत्ये-औध. नाशय सर्वाश्च यातुधान्यः ≡ अथर्व १९. ३९. ८ । ६. पशू-श्वावास्य; पशूश्चैवास्य-औध । ७-९. 'यस्त्वा कृत्ये प्र जिगा' इत्येतावन्मात्रोऽशः का-पुस्तके वर्तते । शिष्टं नुटितम् । एते त्रयो मन्त्रा औधपुस्तकादुद्धृताः । उद्धृतभागेषु सर्वत्र स्वरितमुपरिष्ठा-च्चिहाङ्कितमनुदात्तं चाधस्ताच्चिहाङ्कितम् । 'प्र जिगाति' अस्य स्थाने 'प्रजिघाय' इति औध । १०. ≡ अथर्व १०. १. ८. रथस्येव ऋभुर्धिया; रथस्येव विभुर्धिया-औध. गृच्छ-का; गच्छ-अथर्व-औध. ते जनं-का; तेऽयनं-अथर्व-औध । ११. प्रथमपादः का-पुस्तके नुटितः औध-पुस्तकादुद्धृतः । कश्चिद्धान्योऽभि-औध; कश्चिद्धान्यभि-का । तनुः पृच्छस्व हेळितः; तन् मृच्छस्व हेळिता-औध । १२. भवा शर्वा देवहेळिमस्य ते; भवा शर्वा देवहेळिमस्यत-औध; भ.....स्य

ते-का; शिष्टं औधपुस्तकानुसारेण पूरितम् । हरस्वतीस्त्वं; हरस्वती त्व-औध. नोच्छिषः; मोच्छि-
षः-औध. १३. = १५ औध. ये नो-का; ये नः-औध. परायन्ति; परायन्ति-औध. तैर्देव्यरातीः-
का; तैर्देवि रात्र्याः-औध. गमयस्वा नि वर्तय-का; गमयस्वानुकृत्ये-औध. १४. = १३ औध.
द्रुहोऽरातिर्मनसाप्यभि दासति-का; द्रुहारातिर्मनसा प्रतिभूषति-औध. १५. = १४ औध.
व्यनञ्चाव्यनञ्च-का = ऋसं १०. १२०. २; अथर्व ५. २. २; व्यानच्चाव्यानच्च-औध. शरदाशनिः-
का; हरसाशनिः-औध. १६. यद्यु-का; यदि-औध. निरस्तातोऽवतास्माभिः-का; निरस्तेतो वजा-
स्माभिः-औध. गृहम्-का; गृहान्-औध. १७. = तैत्रा ३. ७. ६. २३; तैआ २. ५. ११; आपथी
४. १५. १. यो नः... शपात्-का; यो नः शपादशपतः शपतो यश्च नः शपात्-अथर्व ७. ५९. १; ६.
३७. ३. १७. = अथर्व ७. ५९. १. वृक्ष इव... शुष्यतु-का; वृक्षमिव विषुदाशुतमा मूलादनु
शोषय-औध. १८. = अथर्व १६. ६. ४; यं द्विष्मो यच्च नो द्वेष्टि तस्मा एनद्रमयामः. १८. =
अथर्व ६. ३७. ३. पेष्टमिवावक्षामं; पिष्टमिव क्षामं-औध. तं प्रत्यस्यामि मृत्यवे; तं प्रत्यस्य
स्वमृत्यवे-औध. १९. = अथर्व २. ७. २. यश्च जाययाः शपथः; यश्च यामी शपाति नः-औध. ब्रह्मा
यन्मन्युतः शपात्सर्वं तन्नो अधस्पदम्-अथर्व १. २०. = अथर्व ६. १५. २; ५४. ३. 'सबन्धुश्च-
का; 'प्यबन्धुश्च-औध. विष्पूर्यते शिरः-का; विस्कूर्य तच्छिरः-औध. २१. = अथर्व ६. ३७. १.
उप प्रागात्सहस्राक्षो युक्त्वा शपथो रथम्-अथर्व. युक्त्वाशुं शपथ रथं; युक्त्वा तु शपथ रथे-औध.
शप्तामन्विच्छन्मम वृक इवाविमतो गृहम्-अथर्व. शत्रूरन्विच्छती-का; शत्रूनन्विच्छती-औध.
वृकीवाविवृतो-का; वृकीवाविमतो-औध. २२. = अथर्व ६. ३७. २. परि णो वृक्षि शपथ
हृदमग्निरेवा दहन्-अथर्व. व्रजं-का; हृदं-औध. शप्तामत्र नो जहि दिवो वृक्षमिवाशनिः-अथर्व.
शत्रूरेवा वि नो-का; शत्रूरेवाभितो-औध. २३. प्रोष्ट-का; प्रोथ-औध. सुहृदो हृद्याः-का;
सुहृदोऽमुहत्-औध. २४. = खिल २. २. ४. असपत्नं पुरस्तात् = अथर्व १९. १६. १; २७.
१४. दक्षिणतस्कृधि-का; दक्षिणतः कृधि-औध. २५. = अथर्व १०. १. २६. तिष्ठ-का-औध;
तिष्ठो-अथर्व. वृद्धस्येव-का; विद्धस्येव-अथर्व-औध. मृगः स मृगयुस्त्वं न त्वा निकर्तुमर्हति-अथर्व.
मृगारिस्त्वं ... 'मर्हसि-का; मृगारिपो न त्वा नीकर्तुमर्हति-औध. २६. = अघ्न्यास्येव धोरूपे
विपुरुषेऽविनाशिनि । जृम्भता प्रति गृष्णीष्व स्वयमादाय चाद्भुतम्-औध. २७. 'मापो अग्नि'-
का; 'मापोऽग्नि'-औध. ब्रह्मा-का; त्वं ब्रह्मा-औध. २८. दिशः प्रदिशः = अथर्व ९. २. २१;
१९. ४५. ३। २९. = त्वं यमं वरुणं सोमं त्वमापोऽग्निमथानिलम् । अत्राहत्य पशूंश्चैवमुत्पादयसि
चाद्भुतम्-औध. ३०. = अथर्व १०. १. २५ : अभ्यक्ताक्ता स्वरंकृता सर्वं भरन्ती दुरितं परेहि ।
जानीहि कृत्ये कर्तारं दुहिनेव पितरं स्वम्. औधपुस्तके त्रिशो मन्त्रो निभिजो, वर्तते स यथा- 'ये मे
दमे दारुणं शयानं धिया सहितं पुरुषं निजहुः । कुम्भीपाकं नरकं ग्रीवबद्धं हुता एवं पुरुषासो यमस्य ॥'
त्रिशो मन्त्रश्चैकत्रिंशत्वेनागतः । 'अभ्यक्ताक्ता स्वरंकृता सर्वं नो दुरितं दह' इति तस्य पूर्वार्धः ।
३१. = अथर्व १०. १. २७ = ३२ औध. पूर्वसिनं 'ज्जनः-का; पुरासीनं तथैवेष्वा
सुकृन्नरः-औध. त्वया युजा वयं = ऋसं १. ८. ४; अथर्व ४. ३२. १. तस्य; औधपुस्तके
नास्ति. स्थास्तु-औध; स्थास्तु-का । ३२. = अथर्व १०. १. २०. 'घ्न्यास्ये-का; ऽज्ञाते-
अथर्व-औध. ३२. = अथर्व १०. १. २१. ३२ = ३३ औध. पदा-का; पादौ-अथर्व-औध.
चापि-का-अथर्व; चाभि-औध. निर्द्रव-का-अथर्व. विद्रव-औध. ३३. = अथर्व १०. १. २०. :
स्वायसा असयः सन्ति नो गृहे विद्या ते कृत्ये यतिधा परूषि. ३३ = ३४. औध. स्वायसा-का;
स्वायसाः-औध. विघ्नश्चैव-का; विघ्न चैव-औध. तैः स्थ ईम्-का; तैस्ते निहृणमस्तान्युमे
यदि नो जीवयस्वरीन्-औध. ३४ = ३५ औध. मो च-का; मोत-औध. ज्ञातीरनुजास्वन्वा-का;
'ज्ञातीननुजस्त्वा' इति पाठं शेफ्टेलोवित्स्महाशया अभ्यूहन्ति. ज्ञातीननुजान् पूर्वान्-औध. वेशं प्रति-

वेशिना-का; वेशि प्रतिवेशिनौ-औंध. ३५ = ३६ औंध. शत्रूयता ... यथायथा-का; शत्रू-
यता प्रहितासि दूढयेनाभि यथायतः-औंध. ३६ = ३७ औंध. एवं त्वं ... सर्वशः-का; यथेत-
माश्रिता गत्वा पापघीनिव नो जहि-औंध. ३७. = साम २. ९. ३. ८. ३; ऋसं ६. ७५. १९;
अथर्व १. १९. ३^१, ४^२; आश्वय ३. ५. ७ = ४० औंध. ३९. प्रतिहिता-का; प्रतिशुको-औंध.
तामेव-का; तमेव-औंध. तमेव-का; तमेव-औंध. ४०. = ४२ औंध; कुबेर ते मुखं रौद्रं नन्दिना-
नन्दमावह । ज्वरमृत्युभयं घोरे विश नाशय मे ज्वरम् ।

औंधपुस्तके केचन मन्त्रा अधिकत्वेन विद्यन्ते तेऽथो दीयन्ते—

उत्वा मन्दन्तु स्तोमाः कृणुष्व राधो अद्रिवः । अव ब्रह्मद्विषो जहि ॥ ४१ ॥

यो मे करोति प्रद्वारे यो गृहे यो निवेशने । यो मे केशनखे कुर्यादङ्गने दन्तधावने ॥ ४३ ॥

प्रतिसर प्रतिधाव कुमारीव पितुर्गृहान् । सूर्यान्मेषां स्फोटय पदमेषां कुले कृधि ॥ ४४ ॥

ये नो रथि दुश्चरितासो अग्ने जहमर्तासो अनृतं वदन्तः ।

तेषां वपुष्यचिषा जातवेदः शुष्कं न वृक्षमभि सं दहस्व ॥ ४५ ॥

कृण्वर्णे महद्रूपे बृहत्कर्णे महद्भये । देवि देवि महादेवि मम शत्रून् विनाशय ॥ ४६ ॥

खट् फट् जहि महाक्रुरे विभूमाश्रिसमप्रभे । जहि शत्रून्स्त्रिदशैर्न क्रुध्यस्व पितृ शोणितम् ॥ ४७ ॥

ये द्रुक्षुर्ऋजवे मह्यमग्ने कदाधियो दुर्मदा अश्मनासः ।

आबध्यैतान् शोचिषा विध्य तन्तून् वैवस्वतस्य सदनं नयस्व ॥ ४८ ॥

६

आयुष्यं वर्चस्यं रायस्पोषमौद्धिदम् । इदं हिरण्यं वर्चस्वजैत्रायां विशतादु माम् ॥ १ ॥

उच्चैर्वाजिं पृतनार्वाट् सभासाहं धनंजयम् । सर्वाः समग्रा ऋद्ध्यो हिरण्येऽस्मिन्समाहताः ॥ २ ॥

शुनमहं हिरण्यस्वपितुर्नीमेव जग्रम । तेन मां सूर्यत्वचमकरं पुरुषप्रियम् ॥ ३ ॥

सम्राजं च विराजं चाभिष्टियीं च मे ध्रुवा । लक्ष्मीं राष्ट्रस्य यो मुखे तया मामिन्द्र सं सृज ॥ ४ ॥

अग्नेः प्रजातं परि यद्विरण्यममृतं जज्ञे अधि मर्त्येषु ।

य एनद्वेद सं ईदेनदर्हति जरांमृत्युर्भवति यो बिभर्ति ॥ ५ ॥

यद्वेद राजा वरुणो यदु देवी सरस्वती । इन्द्रो यद्वृत्रहा वेद तन्मे वर्चस आयुषे ॥ ६ ॥

न तद्रक्षासि न पिशाचास्तरन्ति देवानामोजः प्रथमजं ह्येदं तत् ।

यो बिभर्ति दाक्षायणाहिरण्यं सं देवेषु कृणुते दीर्घमायुः सं मनुष्येषु कृणुते दीर्घमायुः ॥ ७ ॥

यदाबध्नन् दाक्षायणां हिरण्यं शतानीकाय सुमनस्यमानाः ।

तन्म आ बध्नामि शतशारदायायुष्माञ्जरदष्टिर्यथासत् ॥ ८ ॥

घृतादुल्लुप्तं मधुमत् सुवर्णं धनंजयं धरुणं धारयिष्यु ।

ऋणक्सपत्नानधरांश्च कृण्वदा रोह मां महते सौभगाय ॥ ९ ॥

प्रियं मा कुरु देवेषु प्रियं राजसु मा कुरु । प्रियं विश्वेषु गोत्रेषु मयि वेहि रुचां रुचम् ॥ १० ॥

नासदासीन्नो सदासीत् ० ॥ ऋ. सं. १०. १२९. १

ऋसं १०. १२८ अनन्तरं पठनीयम् । अस्मिन्नेवार्थे बृहदेवता' (८. ४५):-' हिरण्यस्तुति-
रायुष्यं नासद् (= ऋसं १०. १२९) यत्परमेष्ठिनः ' । ऋग्विधानमपि (४. ४३):-' आयुष्यमायुर्वर्चस्यं

सूक्तं दाक्षायणं महत् ' इति । शांय ३. १; आश्वय ३. ८. २१; शांय एतेष्विदमुद्धतम् । ऋमं-ऋम-
मै२७-आउ२०-मु-अल-जुना-आश्वमंसं-प्रर(समावतन)-संकौ(समावर्तन)-पुस्तकौष्वदं संपूर्णमुप-
लभ्यते । एतेष्वेकादशो मन्त्रोऽधिकः । ऋम-प्र-पुस्तकयोरस्य ऋषिच्छन्दोदेवनाविनियोगा अपि कथिताः-
' आयुष्यमिति सूक्तस्य सनकसनन्दनसनातनादय ऋषयः । हिरण्यं देवता । आद्याश्वतस्तोऽनुष्टुभः पञ्चमी
त्रिष्टुप् षष्ठ्यनुष्टुप् सप्तमी शक्करी अष्टमीनवम्यौ त्रिष्टुभौ दशम्यनुष्टुबेकादशी पङ्क्तिः । कण्ठे मणिधारणे
विनियोगः ' । संकौ अपि द्रष्टव्यम् ।

१-४ ≡ हि० १. १०. ६; ११. १ ≡ आपमं २. ८. १-३, ८. १ ≡ वासं ३४. ५०; अन्ये.
५ ≡ अथर्व १९. २६. १. ६ ≡ अथर्व ५. २५. ६; १९. २६. ४. ७ ≡ अथर्व १. ३५. २; वासं
३४. ५१. ८ ≡ वासं ३४. ५२; अथर्व १. ३५. १. ९ ≡ अथर्व ५. २८. १४; १९. ३३. २;
४६. ६. १० ≡ अथर्व १९. ६२; तैसं ५. ७. ६. ४; मैसं ३. ४. ८; हि० १. १०. ६; आपमं
२. ८. ४.

१. वर्चस्यं; वर्चस्यं सुवार्थं-आपमं. वर्चस्वजैत्राया-हि०-मै-आउ-अल; वर्चस्व जैत्राया-मु-ऋम-
वासं-संकौ-प्र-ऋमं; वर्चस्वजैत्राया-आपमं. विशतादु मां-वासं-मै-आउ-प्र-र; विशतादिमां-ऋमं-ऋम-
जुना-मु-संकौ; विशतादिमं-अल; विशतादिमां-आपमं-हि० । २. वाजि; वादि-आपमं. सभासाहं;
सत्रासाहं-आपमं. समग्रा; समग्र-अल; समृद्धीः-आपमं. समाहृताः-का; समाभृताः-हि०; समाहिताः-
इतरेषु । ३. हिरण्यस्व-का-ऋमं-मु-जुना-संकौ; हिरण्ये स्व-अल; हिरण्यस्य-इतरेषु. नामेव-का-
ऋमं-आउ-मै-प्र-र; मानेव-ऋम-मु-जुना-अल-संकौ; नामाग्रभिधं-हि०; नामाग्रभेधं-आपमं. पुरुषप्रियं-
का; पुरुषु प्रियं-मै-मु-अल-आउ-ऋम-संकौ-प्र-र; पुरुषु प्रियं-ऋमं; पूरिषु प्रियं-जुना; हि०-आपमं-पुस्त-
कयोस्ताराधोऽन्यथा वर्तते- ' तं मा हिरण्यवर्चसं करोतु पुरुषु (पुरुषु-हि०) प्रियम् । ४. सप्राजं च
विराजं; विराजं च सप्राजं-हि०. चाभिष्ट्रियां च मे ध्रुवा-का-ऋमं-ऋम-मै-मु-आउ-प्र-संकौ; चाभि-
ष्ट्रियां तवे ध्रुवा-अल-जुना; चाभिष्ट्रियां च नो गृहे-हि०; चाभिष्ट्रियां च नो गृहे-आपमं. या; मा-अल.
मामिन्द्र सं सृज; मा सं सृजामसि-हि०-आपमं; मामिन्द्र सं सृज-प्र-र । ५. प्रजातं; प्रयातं-अल-जुना-
संकौ. जज्ञे-का-ऋम-आउ; दग्ने-अथर्व; यज्ञे-इतरेषु. इदेनदर्हति-का-ऋम-आउ-प्र-र; इदेनदर्हति-ऋमं-
अथर्व-मै-मु-जुना-संकौ; त्रिवेदमर्हति-अल. यो-का; ये-अल । ६. यद् वृचहा; यजं पुहा-अल. वर्चसं;
वर्चस्य-अल । ७. स्तरन्ति-का-वासं-अल; सहन्ते-अथर्व; श्वरन्ति-इतरेषु. प्रथमजं; प्रथमं-अल.
दाक्षायणा; दाक्षायणं-अथर्व-वासं-प्र-र. देवेषु; जावेषु-अथर्व । ८. यदाबध्नन्-वासं-ऋमं-अथर्व-मै-
आउ-संकौ; यदाबध्नन्-का-ऋम-प्र-मु-अल-जुना. सुमनस्यमानाः-वासं-अथर्व-मै-आउ; सुमनस्यमाना-
ऋमं-ऋम-मु-अल-जुना-प्र-संकौ. यथासन्; यथासन्-अल; यथासं-आउ. तन्म आ-का-वासं; तत्ते-
अथर्व; तन्न आ-मै-मु-अल-जुना-ऋम-संकौ-प्र-र; तदा-आउ. तत्ते ब्रह्मण्यायुषे वर्चमे बलाय दीर्घायुत्वाय
शतशारदाय-अथर्व. ९. धृतादुल्लसं-का-अथर्व-मै-आउ; धृतादुल्लसं-प्र-र; धृतादुल्लसं-अल-जुना-मु-ऋमं-
ऋम-प्र-संकौ. सुवर्णं; सुवर्णं-का-अल. ऋणक्; वृणक्-प्र-र. सपत्नान्-का-अथर्व; स्वपत्नाद्-अल;
सपत्नाद्-इतरेषु. कृण्वदा; कृण्वमा-अल; कृण्वन्ना-जुना । १०. राजसु; राजस-अल. गोप्त्रेषु-
का-ऋमं-मु; गोप्त्रेषु-जुना; गोत्रेषु-इतरेषु ।

उपरिनिर्दिष्टेषु सर्वेषु पुस्तकेषु वर्तमान एकादशो मन्त्र एवमस्ति—

अग्निर्येन विराजति सूर्यो येन विराजति ।

विराड्येन विराजति तेनास्मान् ब्रह्मणस्पते विराज समिधं कुरु ॥

विराड्येन-मै-आउ-अल-जुना-प्र-संकौ; विराज्येन-ऋमं-ऋम-मु. समिधं; समिधा-अल-जुना;
समदं-प्र-र ।

७

भूमिर्माता नमः पितार्यमां ते पितामहः । घृताची नाम वा असि सा देवानामसि स्वसा ॥ १ ॥
 यस्त्वा पिबति जीवति त्रायसे पुरुषं त्वम् । त्रात्रिणी शंश्रतामसि शंश्रतां सम्यञ्चनी ॥ २ ॥
 यद्वण्डेन यदिषुणा यद्वा रुहिरसा कृतम् । तस्य त्वमसि निष्कृतिः सानौ निष्कृत्य ओषधीः ॥ ३ ॥
 वृक्षं वृक्षं सं पतसि वृषायन्तीव कन्यया । जयन्ती प्रत्यातिष्ठन्ती संजेया नाम वा असि ॥ ४ ॥
 भद्रात् प्लक्षे निस्तिष्ठाश्चथै खदिरे धवे । भद्रात्पर्णे न्यग्रोवे सा मां रौत्सीदरुन्धती ॥ ५ ॥
 अश्वस्यासृक्संपतसि तत्पर्णमभि तिष्ठसि । सरत्पतल्यर्णसि सा मां रौत्सीदरुन्धती ॥ ६ ॥
 हिरण्यपर्णे सुभगे सौक्ष्मे लोमशवक्षणे । अपामसि स्वसा लोक्षे वातो हात्मा बभूव ते ॥ ७ ॥
 तत्र त्वं इन्द्र सख्येषु बह्वयः ० ॥ ऋ. सं. १०. १३८. १

ऋसं १०. १३७ अनन्तरं पठनीयम् । तथा चात्र बृहदेवता' (८. ५१)—' भूमिर्लाक्षं परं सूक्तं तवैन्द्रं सूक्तमुत्तरम् ' । इदं लाक्षादेवताकमिति खिलानुक्रमणी । बृहदे १. १२९; २. ८४ अपि द्रष्टव्यम् । अस्य सूक्तस्य सप्तमे मन्त्रे लाक्षा इति पदमागतम् । इदं अथर्व ५. ५ अनेन प्रायः समानम् । क्वचित् मन्त्राणां व्यत्यासः । पैप्ल. अथर्व ६. ४ अपि द्रष्टव्यम् ॥

१. = अथर्व १. भूमिर्माता-का-बृहदे; रात्री माता-अथर्व. → अथर्व १२. १. १२; ६३. घृताची-का; सिलाची-अथर्व । २ = अथर्व २ । ३. = अथर्व ४. इषुणा-का; इष्वा-अथर्व. सानौ निष्कृत्य ओषधीः-का; सेमं निष्कृति पुरुषं-अथर्व । ४. = अथर्व ३. सं पतसि वृषायन्तीव कन्यया-का; आ रोहसि वृषण्यन्तीव कन्यया-अथर्व. संजेया-का; स्पर्णी-अथर्व । ५. = अथर्व ५ : भद्रात्प्लक्षान्तिष्ठस्यश्चत्वात्खदिराद्धवात् । भद्रान्न्यग्रोधात्पर्णात्सा न एह्यरुन्धति । ६. = अथर्व ९ : अश्वस्यासः संपतिता सा वृक्षां अभि सिध्यदे । सरा पतत्रिणी भूत्वा सा न एह्यरुन्धति. अर्णसि-का; ' अर्णसी ' इति स्यादिति शेषटेलोवित्त्वमहाशयाः । ७. = अथर्व ७. हिरण्यपर्णे-का; हिरण्यवर्णं-अथर्व. सौक्ष्मे-का; शुष्मे-अथर्व.

अधो दीयमानं ' हिमस्य त्वा ' इत्यादि सूक्तं ऋसं १०. १४२ अनन्तरं पठनीयम् । सु-मते तु ' आ रात्रि पार्थिवं ' इत्यस्यानन्तरं (ऋसं १०. १२७ अनन्तरं) पठितव्यम् । इदं मंत्र ८-मु-आउ२१-ऋमं-आश्वमंसं^२-अल-जुना-औध-पञ्चामु-पुस्तकेषूपलभ्यते । प्रथममन्त्रस्य प्रथमतृतीयपादौ = अथर्व ६. १०६. ३; वासं १७. ५. तैसं ४. ६. १. १.

हिमस्य त्वा जरायुणा शाले परिव्रियामसि ।

उत हृदो हि नो भुवोऽग्निर्वदातु भेषजम् ।

शीतहृदो हि नो भुवोऽग्निर्वदातु भेषजम् ॥ १ ॥

अन्तिकामग्निमजनयदुर्वारः शिशुरागमत् । अजातपुत्रपक्षाया हृदयं मम व्रूयते ॥ २ ॥

विपुलं वनं बह्वाकाशं चर जातवेदः कामाय । मां च रक्ष पुत्रांश्च शरणमुभौ तव ॥ ३ ॥

पिङ्गाक्ष लोहितग्रीव कृष्णवर्णं नमोऽस्तु ते । अस्माञ्चि बर्हरस्योऽनं सागरस्योर्मयो यथा ॥ ४ ॥

इन्द्रः क्षत्रं ददातु वरुणमभि पिबतु । शत्रवो निधनं यान्तु जय त्वं ब्रह्मतेजसा ॥ ५ ॥

कपिलजटीं सर्वभक्षं चाग्निं प्रत्यक्षदैवतम् ।

वरुणं च वशाम्यग्रे मम पुत्रांश्च रक्षतु मम पुत्रांश्च रक्षत्वो नमः ॥ ६ ॥

1. Cf. Bṛhaddevatā, part II, p. 307. This Khila follows आयुष्यं वर्चस्वं and not यो कल्पयन्ति as stated by Macdonell.

सप्रं वर्षशतं जीव पिब खाद च मोद च । दुःखितांश्च द्विजांश्चैव प्रजां च पशु पालय ॥ ७ ॥
 यावदादित्यस्तपति यावद्भ्राजति चन्द्रमाः । यावद्वायुः प्रवायति तावज्जीव तथा सह ॥ ८ ॥
 येन केन प्रकारेण को वीनामनु जीवति । परेषामुपकारार्थं यजीवति स जीवति ।
 एतां वैश्वानरीं सर्वदेव नमोऽस्तु ते ॥ ९ ॥

न चोरभयं न च सर्पभयं न च व्याघ्रभयं न च मृत्युभयम् ।

यस्यापमृत्युर्न च मृत्युः स सर्वं लभते स सर्वं जयते ॥ १० ॥

१. हिमस्य; यमस्य-ऋमं. जरायुणा शाले-मु-आउ-अल-जुना-अथर्व-ऋमं; जरायुणाम्ने-तैसं. भुवो; धियो-औध. शीतहृदो-मु-अल-जुना; शिशितहृदो-ऋमं; शीतहृदा-अथर्व-आउ. भुवोऽ-मिर्ददातु-ऋमं-आउ-अल-जुना; भियोऽमिर्ददातु-मु; भुवोऽमिष्कणोतु-अथर्व; धियोऽमिर्ददातु-औध ।
 २. अजनयदुर्वारः-आउ; अजनयदुर्वादः-मु; अजनयदुर्वादः-मै; अजनदुर्वादः-अल-जुना; अजरदुर्वासः-ऋमं. शिशुरागमत्-मै-अल-आउ; शिशुरागमत्-ऋमं-मु; शशहागमत्-औध. दूयते-मै-मु-आउ; दूयते-जुना-ऋमं; दूयेत-अल । ३. चर; चरत-ऋमं; तव-मु. वनं; धनं-मु. मां च-आउ-मु-ऋमं; मांश्च-अल. 'मुभौ तव-अल-जुना; 'मभूतव । ४. अस्माभि बर्ह रस्योनं-मु; अस्यां निबर्हणः स्योनां-ऋमं; अस्मान्नि वर्जय स्थानं-आउ; अस्माद्वि बर्ह स्योनां-मै; अस्माद्विबर्हज स्योनां-अल-जुना; अस्माज्बिबर्हस्येनां-औध; अस्माद्वि बर्हस्येनां । ५. इन्द्रः-मै-आउ-अल-जुना; इन्द्र-ऋमं-मु. वरुण-मभि; वरुणस्त्वमभि-अल. शत्रवो; शत्रवस्ते-अल-जुना. यान्तु; यातु-ऋमं. जय त्वं-आउ-जुना; जप त्वं-अल; जयस्त्वं-मै-मु-ऋमं । ६. 'जटी'; 'जटि'-अल. वशाभ्यग्ने; वशाह्यभि-अल. वशाह्यभे-जुना. रक्षतु; रक्षति-अल-जुना. 'मम पुत्रांश्च रक्षत्वो नमः' अल-जुना-पुस्तकयोः नास्ति ।
 ७. दुःखितांश्च-मै-आउ; दुःखितान्त-ऋमं; दुःखितां न-मु । अल-जुना मध्ये सप्तमो मन्त्रो नास्ति ।
 ८. वायुः; वातः-जुना. प्रवायति-जुना; प्रवायति-अल. तथा सह-जुना; जया जय-इतरेषु. अष्टममन्त्रानन्तरं अल-आश्वमंसं-पुस्तकयोरेको मन्त्रोऽधिकोऽस्ति—

एकशकैर्हस्तिनोद्देशेन ('नोद्देशेन-आश्वमंसं) त्वं विपुलेन । पृथिवी त्वं भुञ्जत्येकच्छत्रेण दण्डेन ॥

९. वीनामनु; नेहनाको न-अल; मेहनाको न-जुना; हि नाम न-मु; हि नाम नु-औध; हीनमनु-आउ; विनामनु. परेषामुपकारार्थं; यदेषामपकाराणां-अल-जुना. वैश्वानरीं सर्वदेव-मै-मु; वैश्वानरं सर्वदेव-ऋमं; वैश्वानर सर्वदेव-आउ; वैश्वानरीं सर्वदेवान्-औध; वैश्वानरं सर्वदेव । मु-पुस्तके 'एतां वैश्वानरीं' इत्यादिभागो दशममन्त्रानन्तरमागतः । अयं अल-जुना पुस्तकयोर्नास्ति । १०. स सर्वं लभते स सर्वं जयते-मै-मु; सर्वं लभते सर्वं जयते-ऋमं. दशमो मन्त्रः आउ-अल-पुस्तकयोर्नास्ति । दशममन्त्रानन्तरं आश्वमंसं-पुस्तके ऋसं १०. १४२. ८ इत्ययं मन्त्रो दत्तोऽस्ति ।

मेधां मह्यमङ्गिरसो मेधां सप्तर्षयो ददुः । मेधामिन्द्रश्चाग्निश्च मेधां धाता ददातु मे ॥ १ ॥
 मेधां मे वरुणो राजा मेधां देवी सरस्वती । मेधां मे अश्विनौ देवावा धत्तां पुष्करस्रजा ॥ २ ॥
 यां मेधाप्सरस्सु गन्धर्वेषु च यन्मेनः । दैवी यां मानुषी मेधा सा मामा विशतादिह ॥ ३ ॥
 यन्मेऽनूक्तं तद्रमतां शक्यं यदनुब्रूवे ।

निशामितं नि शामये मयि श्रुतम् । सह व्रतेन भूयासं ब्रह्मणा सं गमेमहि ॥ ४ ॥

शरीरं मे विचक्षण वाङ्मे मधुमद्बुधे ।

अवृधमहमसौ सूर्यो ब्रह्मण आणीः स्या श्रुतं मे मां प्र हासीः ॥ ५ ॥

मैधां देवीं मनसा रेजमानां गन्धर्वजुष्टां प्रति नो जुषस्व ।

मह्यं मैधां वद मह्यं श्रियं वद मैधावीं भूयासमजिराचरिण्युः ॥ ६ ॥

संदसस्पतिर्मद्भुतं प्रियमिन्द्रस्य काम्यम् । सर्निं मैधामयासिषम् ॥ ७ ॥

मेधाव्यहं सुमनाः सुप्रतीकः श्रद्धामनाः सत्यमतिः सुशैवः ।

महायशा धारयिण्युः प्रवक्ता भूयासमस्येश्वरया प्रयोगे ॥ ८ ॥

यां मैधां देवगणाः पितरश्चोपासते । तया मामद्य मेधयाग्निं मेधाविनं कुरु ॥ ९ ॥

एतदुत्तरं च ऋसं १०. १५१ अनन्तरं पठनीयम् । तथा चात्र बृहदेवता (८. ५८)—‘आग्नेयं श्रद्धया श्राद्धं मेधासूक्तमतः परम् । आग्नेयमा सूरुतु’ इति । ऋषिविधानमपि (४. ७१-७२)—‘श्रद्धासूक्तं जपेन्नित्यं श्रद्धाकामः समाहितः । सर्वत्र लभते श्रद्धां मेधासूक्तं तथैव च’ इति । पुनरप्यन्यत्र (ऋग्वि ४. ९६-९७)—‘पुरा स्तनप्रदानात् श्रद्धासूक्तेन पाययेत् । मेधासूक्तेन चैवेनं पिष्टं ब्राह्मियं चक्षुम् । मधुमित्रं जातरूपं मेधावी तेन जायते’ इति । ऋसं-मं२९-आउ२२-ऋब्र-अल-जुना-मु-आश्वमंसं-प्र-औधपुस्तकेष्विदं संपूर्णमुपलभ्यते ।

१. ≡ आपमं २. ४. ५; अन्ये. १२. ≡ वासं ३२. १५. मेधां; मेधा-मु. सप्तर्षयो-का-ऋब्र-आपमं; सप्त ऋषयो-इतरेषु. अग्निश्च; वायुश्च-वासं-अन्ये. दधातु-का-अल; ददातु-इतरेषु. मे-का-ऋब्र-अल-आउ-अन्ये; ते-इतरेषु । २. ≡ तैआ १०. ४०; आपमं २. १२. २; आश्वय १. १५. २; पागृ २. ४. ८; मंत्रा १. ५. ९; हिगृ १. ६. ४; ८. ४; गोगृ २. ७. २१; मंदां; मामंपा. → वैसू ३२. १५; मनाउ १६. ५. मे-का-ऋब्र-वासं-तैआ-पागृ-हिगृ; ते-इतरेषु. वरुणा राजा-का-ऋमं-ऋब्र-अल-आउ-मु-प्र-मं; देवः सविता-वासं-आश्वय-पागृ-आपमं; इन्द्रो ददातु-तैआ-हिगृ. मे-का-वासं-तैआ-हिगृ-मामंपा-आउ-अल; ते-इतरेषु. धत्तां-मं-मु-अल-जुना-तैआ-आश्वय-पागृ-ऋब्र-प्र-आउ-आपमं; धत्तं-का. पुष्करस्त्रजा-का-प्र-ऋमं-मं-मु-अल; पुष्कर-स्त्रजौ-इतरेषु । ३. ≡ तैआ १०. ४१; आपमं २. ४. ६; हिगृ १. ८. ४; → मनाउ १६. ६. मेधाप्सरस्सु-का-ऋमं; मेधा अप्सरस्सु-प्र; मेधाप्सरामु-इतरेषु. तैआ-आपमं-हिगृमध्ये ‘अप्सरामु च या मेधा’ इति पाठः. यन्मनः-का-तैआ-प्र-मं-मु-आउ-ऋमं-हिगृ; यन्मम-अल; यद्यशः-आपमं. दैवी या मानुषी मेधा-का; दैवी मेधा मनुष्यजा-हिगृ. मामा-का-आपमं-मु-आउ; माया-ऋमं-मं-प्र-अल-जुना; मेधा-आउ. ‘मां मेधा मुरभिर्जुषताम्’ इति तैआ-हिगृ-पुस्तकयोरन्तिमः पादः. इह-का-आपमं; इमां-मु-अल-जुना-मं-ऋब्र-प्र; उ मां-आउ । ४. मेऽनूक्तं-का; मेनोक्तं-इतरेषु. तद्रमतां-का-प्र-मं-आउ; तद्रवतां-मु-जुना; प्रद्रवतां-अल. शक्रेयं यदनुब्रुवे-का; शके अन्य-दनुब्रुवे-अल-जुना. निशामितं-का; निशामतं-ऋमं-प्र-मं-मु-ऋब्र-अल-जुना; निशामनं-आउ. शामये-का; शामयि-ऋमं-प्र-मु; शामहै-मं-ऋब्र-आउ-अल-जुना. मयि-का; महि-अल-जुना. श्रुतं-का; व्रतं-इतरेषु. व्रतेन भूयासं ब्रह्मणा-का; व्रतेषु भूयासं ब्रह्मणा-ऋमं-ऋब्र-प्र; प्रियेण भूयासं ब्रह्मणा-मु-आउ-अल-जुना; ब्रह्मणा-मं । ५. ≡ तैआ ७. ४. १. विचक्षण; विचक्षणं-ऋमं-ऋब्र-अल-जुना-आउ-प्र; विचर्षण-तैआ. मधुमदुह-का; मधुमदुहां-मं-ऋमं-मु-आउ-प्र; मधुमत्तमा-तैआ-पागृ; मधुमदुहा-ऋब्र; मधुमदुहा-अल-जुना. अवृधं-का; अवृद्धं-मं-आउ-ऋब्र-ऋमं-मु-प्र-अल-जुना. ब्रह्मण आणीः-का; ब्रह्मण आणी-प्र; ब्रह्मणानी-इतरेषु. स्थ-का-मं-आउ; स्थः-ऋमं-मु-अल-जुना-ऋब्र-प्र. हासीः-का-प्र-मं-मु-आउ; हासीत्-जुना-अल. → वाङ्मे मनसि प्रतिष्ठिता मनो मे वाचि प्रतिष्ठितं आविरावीर्यं एधि वेदस्य म आणी स्थ श्रुतं मे मा प्र हासीरन्नेनाधीतेन-ऐआ. । ६. देवीं; देवी-का. मनसा; समनसां-मु.

→ वाग्देवी मनसा-शांशु १. २४. अजिराचरिणुः-का; अजिराजरिणुः-अल-जुना. अजरा-जरिणुः-प्र-म-म-म-आउ; अजराजरिणु-म-मु । ७. = तैआ १०. १; वासं ३२. १३; ऋसं १. १८. ९. ८. = ९ म-मु-आउ-प्र-म-म-म-अल-जुना-औध. मेधाव्यहं सुमनाः-म-मु-जुना-आउ-म-म-म-प्र; मेधाव्य सुमनः-मु; मेधाव्यहं समनाः-अल. श्रद्धामनाः-म-मु-आउ-जुना-म-मु-म-प्र; श्रद्धामयाः-अल. सत्यमतिः-का-म-मु-म-म-प्र; सत्यमनाः-आउ; सत्यमुपः-अल-जुना. धारयिणुः; धारयिणु-मु. प्रवक्ता; प्रयुक्ता-म-म-प्र; प्रवक्ता-अल-जुना. → तद्वक्तारमवतु-ऐआ. अस्येश्वरया-का; अस्यै स्वधया-मु-म-म; अस्यै स्वधया-म-म; अयै स्वधया-म-अल-जुना; अस्य स्वधया-आउ; अयै स्वधया-प्र; अस्यै शरया-औध । ९. = इतरपुस्तकेष्वष्टमी. → वासं ३२. १४. ९. = अथर्व ९. १०८. ४. चोपासते; चोप आसते-प्र. तथा मामद्य मेधयाग्ने; तथा मा मेधया मे-म-म-म-मु. कुरु; कृणु-अथर्व.

मु-औधपुस्तकयोर्दशमो मन्त्र एवमस्ति—

नाशयित्री पलाशस्थारूपसौ पथिकामसु । अथोत तस्य यक्षमाणां पापरोगनाशिनी ॥

औधपुस्तके उत्तरार्धो भिन्नः-अथो ततस्य यक्षमाणमपापा रोगनाशिनी. औधपुस्तके पुनरेकादशो मन्त्रो दत्तोऽस्ति स यथा—

ब्रह्मवृक्ष पलाश त्वं श्रद्धां मेधां च देहि मे । वृक्षाधिप नमस्तेऽस्तु अत्र त्वं संनिधौ भव ॥

९

आ सूरैतु परावतोऽग्निर्गृहपतिः सुप्रतीको विभावसुः । अग्निर्ज्योतिर्निर्चाय्यः पृथिव्यामध्यामर ।
यमागत्य वाज्यध्वानं सर्वा मृधो वि धूनुते । आक्रम्या वाजिन् पृथिवीमग्निमिच्छ रुचा त्वम् ।
सेना जिगाति सुष्टुतिं सुदीधितिर्विभावसुम् ॥ १ ॥

ध्रुवमग्निर्नो दूतो रोदसी हव्यवाङ् देवी आ वक्षदध्वरे ।

विप्रो दूतः परिष्कृतो यज्ञश्च यज्ञियः कविः ।

अप्रवानवदौर्वर्द्धगुर्वज्जमदग्निवत्

॥ २ ॥

यदि ते मात्रा ... हव्यवाङ्ग्निर्नो दूतो रोदसी

उतोत्तरेण दुहिता जुहोता मधुमत्तममग्ने जातवेदसे ।

प्रजां मे यच्छ द्विपदं चतुष्पदमग्निमहिंसन्तमङ्गिरस्वत् ।

उदस्थादूर्ध्वं ईयते द्युमन्तो दीक्षतो बृहच्छुक्राः शोचन्तो अर्चयः ॥ ३ ॥

महिषी वो अग्निर्धूमकेतुर्धुधो वैश्वानरं उषसामग्रमख्य-

दत्यक्रीमद्भविणोदा वाज्यवीकः सु लोकं सुकृतः पृथिव्याम्

ततः खनेम सुप्रतीकमग्निं वैश्वानरं स्वो रुहाणा अधि

नाके अस्मिन्नधा पोषस्व पोषेण पुनर्नो नष्टमा कृधि पुनर्नो रयिमा कृधि ॥ ४ ॥

न वै देवान् पीबरो संयतात्मा रौरुयमाणः ककुभामचोदतेऽग्ने उ मन्य

त्वमग्ने व्रतमृच्छुचिरं देवी इहा बहोप यज्ञं हविश्च नः ।

व्रतानि बिभ्रन्नपां अदब्धो यजा नो देवौ अजरः सुवीरः ।

दधद्रत्नानि सुमृळीको अग्ने गोपाय नो जीवसे जातवेदः ॥ ५ ॥

देवौ अग्निः स्विष्टकृत् सुद्विणा मन्द्रः कविः सत्यमन्मायजी

होता होतुहोतुरायजीयानग्ने यान् देवानयाड् यौ अपिप्रेयै

ते होत्रे अमत्सत तां ससनुषी होत्रां देवंगमो दिवि

देवेषु यज्ञमेरयेमं स्विष्टकृच्चामिहीताभूद्रसुवने वसुधेयस्य नमोवाकै वीहि ॥ ६ ॥

सर्वं बहन्तु दुष्कृतमग्निं गीभिर्वामहे ।

अग्निः शुक्लेण शोचिषा बृहत्सूयो अरोचत दिवि सूयो अरोचत ।

घृतैर्हव्येभिराहुतं घृतसूयो न रोचन् तेऽग्नौ हव्यानि घर्तनाग्नौ ब्रह्माणि केवलाग्ने बृहन्तमध्वरे ।

सश्रुतो दाशुपो गृहमेवा त्वामग्ने संहोभिर्गीभिर्वत्सो अवीवृधत् ॥ ७ ॥

शास इत्था महाँ असि० ॥ १०. १५२. १

ऋसं १०. १५१ अनन्तरं पठनीयम् । एतस्मिन्नर्थे बृहद्देवता^१ (८. ५९) द्रष्टव्या । इदं सुमेषज-
स्थाषम् । अस्मिन् विषये ऋक्प्रातिशाख्य^२ (१६. ८८-९०) - ' उत्तरास्तु सुमेषजे । कृतिः प्रकृतिरा-
कृतिर्विकृतिः संकृतिस्तथा । षष्ठी चाभिकृतिर्नाम सप्तयुक्तित्थ्यते ॥ अशीतिश्चतुरशीतिरष्टाशीतिर्द्वि-
वतिः । षण्वतिः शतं पूर्णमुत्तमा तु चतुःशतम् ' ॥ गोपथब्राह्मणे (५. २३) सौमेषजं छन्दो निर्दिष्टम् ।

१. = मैसं २. ७. १; वासं ११. ११ : अग्नि(अग्नेः-वासं) ज्योतिर्निचाग्र्य पृथिव्या
अध्याभरत् ; तैसं ४. १. १. ४ : तथा ज्योतिरजस्रमिदमि खात्वी न आ भरा. आगत्य वाज्यं...
रुचा त्वं = वासं ११. १८; मैसं २. ७. २; कासं १६. २; १९. ३; तैसं ४. १. २. ३; ५. १२. ६.
२. क्रियाश्चिद्भागः का-पुस्तकं वृष्टितः । ' जमदग्निवत् ' इत्यस्यानन्तरं ' च्यवनवत् ' इति स्यात् यत्
एते पञ्चर्षयः प्रायेण सममुल्लिख्यन्ते; → आपथ्रौ २४. ५. १२; आश्वथ्रौ १२. १०. ४. उपसामग्र-
मस्यत् = ऋसं ४. १३. १. शिष्टं वासं ११. २२; तैसं ४. १. २. ४; ५. १. ३. १; मैसं २. ७.
२; कासं. १६. २ एतैः समानम्. अत्यक्रमीत्-का; उदक्रमीत्-इतरेषु. अर्वाकः सु-वासं-मैसं;
अर्वाकः स-तैसं. सुकृतः पृथिव्या-का; सुकृतं पृथिव्याः-इतरेषु. अस्मिन्-का; उत्तमं-वासं;
उत्तमे-तैसं । ५. ककुभामचोदते = ऋसं ५. ४४. २. उ मन्य; तमन्य इति शेफ्टेलोविट्झमहा-
शया अभ्यूहन्ति. त्वमग्ने व्रतं...जीवसे जातवेदः = मैसं ४. ११. ४; तैब्रा २. ४. १. ११; ऐब्रा
७. ८; शाश्रौ ३. ५. ९; आपथ्रौ ९. ४. १४; आश्वथ्रौ ३. १२; शाश्रु २. १३. व्रतानि-का-
आश्वथ्रौ-शाश्रौ-ऐब्रा; व्रता जु-तैब्रा-मैसं-आपथ्रौ. अदब्धो-का-मैसं-आश्वथ्रौ; अदाभ्यो-
इतरेषु. यजा नो; भवा नो-शाश्रौ. देवौ-का-तैब्रा-ऐब्रा-शाश्रौ-आपथ्रौ-आश्वथ्रौ; देवो-मैसं;
दूतो-शाश्रु. सुमृळीको-का-मैसं-आश्वथ्रौ-शाश्रौ; सुविदानो-इतरेषु । ६. खिल ५. ७. ३१
अत्रार्यं मन्त्रः पुनरागतः । ७. अग्निः शुक्लेण ... अरोचत = खिल ८. ५९. गीभिर्वत्सो
अवीवृधत् = ऋसं ८. ८. १५.

औषपुस्तकानुसारेण ऋसं १०. १६१ अनन्तरमधो दीयमानमेकं सूक्तं पठनीयम् । तत्पुस्तक-
संपादकैरिदं केवलमभ्यूहमात्रेण स्वीकृतमित्यावेदितम् ।

1. Cf. Bṛhaddevatā part II, p. 309.

2. Regarding the ignorance of this hymn on the part of Uvaṣa, the commentator of Rk-prātiśākhya, Cf. Scheftelowitz, p. 125.

ऊर्ध्वरेखा प्र दहन्ते विष्णुरिममिन्द्राग्नी अमृतं जुषेथाम् ।
मह्यं दधाना उप दीर्घमायुरस्मे धत्तं पुरुभुजा पुरंधिः ॥

१०

वेनस्तत्पश्यद्भुवनस्य विद्वान् यत्र विश्वं भुवत्येकनीलम् ।
इदं धेनुरदुहज्जायमाना स्वर्विदमभ्यनूपत व्राः ॥ १ ॥
प्र तदोचेदमृतं नु विद्वान् गन्धर्वो नाम निहितं गुहा यत् ।
श्रीणि पदानि निहिता गुहास्य यस्तानि वेद स पितृष्पितासत् ॥ २ ॥
सतो बन्धुर्जनिता स विधाता धामानि वेद भुवनानि विश्वा ।
यत्र देवा अमृतमानशानास्तृतीये धामन्नभ्यैरयन्त ॥ ३ ॥
अक्षीभ्यां ते नासिकाभ्यां ० ॥ ऋ. सं. १०. १६३. १

ऋसं १०. १६२ अनन्तरं पठनीयम् । अत्र बृहदेवता (८. ६६)-‘वैन्यं तु वेनस्तत्पश्यदक्षी-
भ्याम्’ इति । वाजपेयेऽतिरिक्तोऽप्ये इदं विनियुक्तं (→ शांश्री १५. ३) । विज्ञानकर्मणीदं विनियो-
ज्यमिति कौसू ३७. ३ । एतत्सूक्तं अथर्व २. १. १, २, ३^१ + ५^२ अत्रोपलभ्यते । पंप्प. अथर्व २. ६
अत्रापीदं पाठभेदेनोपलभ्यते । वासं ३२.८-१०; तैआ १०.१.३; मनाउ २.३; अन्ये अत्रापीदं दृश्यते ।

१. भुवनस्य विद्वान्-का; विश्वा भुवनानि विद्वान्-तैआ; परमं गुहा यत्-अथर्व; निहितं
गुहा सद्-वासं. भुवत्येक°-का-अन्ये; भवत्येक°-इतरेषु. °नीलं-का-वासं-अन्ये-तैआ; °रूप-
अथर्व. वासं-तैआ-अन्ये-पुस्तकेषुत्तरार्धः सर्वथा भिन्नः. °धेनुः-का; पृथिः-अथर्व. जायमाना-का;
जायमानाः-अथर्व. स्वर्विदं-का; स्वर्विदो-अथर्व. २. अमृतं नु; अमृतस्य-अथर्व. नाम-का-तैआ
(→ ऋसं १०.४५.२ : विद्या ते नाम परमं गुहा यत्); धाम-इतरेषु. निहितं-का-तैआ; विभृतं-वासं.
गुहा यत्-का-अथर्व; गुहा सत्-वासं-अन्ये; गुहासु-तैआ । ३. सतो-का; स नो-वासं-अथर्व-अन्ये-
तैआ. बन्धुर्जनिता स विधाता-का-वासं-तैआ-अन्ये; पिता जनिता स उत बन्धुः-अथर्व. तृतीये
धामन्-का-वासं-अन्ये; तृतीये धामानि-तैआ; समाने योनों-अथर्व. अभ्यै°-का-तैआ; अभ्यै°-इतरेषु ।

११

येनेदं भूतं भुवनं भविष्यत् परिगृहीतममृतेन सर्वम् ।
येन यज्ञस्तार्यते सप्त होता तन्मे मनः शिवसंकल्पमस्तु ॥ १ ॥
येन कर्माण्यपसो मनीषिणो यज्ञे कृण्वन्ति विदथेषु धीराः ।
यदपूर्वं यक्ष्मन्तः प्रजानां तन्मे मनः शिवसंकल्पमस्तु ॥ २ ॥
यत्प्रज्ञानमुत चेतो धृतिश्च यज्ज्योतिरन्तरमृतं प्रजासु ।
यस्मान्न ऋते किं चनं कर्म क्रियते तन्मे मनः शिवसंकल्पमस्तु ॥ ३ ॥
यज्ञाप्रतो दूरमुदैति दैवं तद्दु सुप्तस्य तथैवैति ।
दूरंगमं ज्योतिषां ज्योतिरेकं तन्मे मनः शिवसंकल्पमस्तु ॥ ४ ॥
यस्मिन्नृचः सप्तमं यजुषि यस्मिन् प्रतिष्ठिता रथनाभाविवाराः ।
यस्मिन्श्चित्तं सर्वमोतं प्रजानां तन्मे मनः शिवसंकल्पमस्तु ॥ ५ ॥

सुषारथिरश्चानिव यन्मनुष्यान्नेनीयतेऽभीशुभिर्वाजिन इव ।
 हृत्प्रतिष्ठं यदजिरं जविष्ठं तन्मे मनः शिवसंकल्पमस्तु ॥ ६ ॥
 यदत्र षष्ठं त्रिशतं शरीरं यज्ञस्य गुह्यं नवनाभमाद्यम् ।
 दश पञ्च त्रिशतं यत्परं च तन्मे मनः शिवसंकल्पमस्तु ॥ ७ ॥
 ये पञ्चपञ्चा दशतं शतं च सहस्रं च नियुतं न्यर्बुदं च ।
 ते यज्ञचित्तेष्टकात्तं शरीरं तन्मे मनः शिवसंकल्पमस्तु ॥ ८ ॥
 वेदाहमेतं पुरुषं महान्तमादित्यवर्णं तमसः परस्तात् ।
 [तस्य योनिं परिपश्यन्ति] धीरास्तन्मे मनः शिवसंकल्पमस्तु ॥ ९ ॥
 येन कर्माणि प्रचरन्ति धीरा विप्रा वाचा मनसा कर्मणा च ।
 यस्यान्वितमनु सं यन्ति प्राणिनस्तन्मे मनः शिवसंकल्पमस्तु ॥ १० ॥
 ये मनो हृदयं ये च देवा ये अन्तरिक्षे बहुधा चरन्ति ।
 ये श्रोत्रं चक्षुषी संचरन्ति तन्मे मनः शिवसंकल्पमस्तु ॥ ११ ॥
 येन द्यौरुप्रा पृथिवी चान्तरिक्षं ये पर्वताः प्रदिशो दिशश्च ।
 येनेदं जगद्ध्याप्तं प्रजानां तन्मे मनः शिवसंकल्पमस्तु ॥ १२ ॥
 येनेदं सर्वं जगतो बभूवुर्ये देवा अपि महतो जातवेदाः ।
 तदिवाग्निस्तपसो ज्योतिरेकं तन्मे मनः शिवसंकल्पमस्तु ॥ १३ ॥
 तुभ्येदमिन्द्र परि पिच्यते मधु० ॥ ऋ. सं. १०. १६७. १

ऋसं १०. १६६ अनन्तरं पठनीयम् । बृहदेवतापि (८. ६९)—‘ ऋषभं मा (= १०. १६६) सपत्न्यं येनेदमिति मानसम् ’ इति । ऋग्विधानं (४. १०४-१०५) च—‘ येनेदमिति^२ वै नित्यं जपेत् नियतव्रतः । समाधिं मनसस्तेन विन्दते नैव मुह्यति ’ इति । इदं शिवसंकल्पसूक्तमिति खिलानुक्रमणी । ‘ खिलानि श्रीसूक्तशिवसंकल्पादीनि श्राद्धे ब्राह्मणान् श्रावयेत् ’ इति मेधातिथिः (मनु ३. २३२) । शिवसंकल्पसूक्तं पापहरमिति मनुः (११. २५१) । तथा चाग्निपुराणे—‘ शिवसंकल्पजापेन समाधिं मनसो लभेत् ’ (२६०. ७४) ‘ येनेदमिति वै जप्त्वा समाधिं विन्दते परम् ’ (२५९. ९३) ।

१-६ ≡ वासं ३४. १-६; ऋमं; आसू; ऋमं; अन्ये; प्रर (गर्भाधान); आश्वमंसं. का-वास-पुस्तकयोः प्रथमचतुर्थमन्त्रयोर्व्यत्यासः । का-औधपुस्तकयोस्तृतीयचतुर्थमन्त्रयोर्व्यत्यासः सप्तमो मन्त्रश्च औधपुस्तके नास्ति । २. यज्ञ; यक्ष्म. ४. तथैवेति-का; तथैवेति-औध. ज्योतिरेकं ≡ ऋसं १. ९३. ४ । ६. जविष्ठं-का; यविष्ठं-ऋमं-जुना-प्रर-औध. आश्वमंसं-पुस्तके षण्णां मन्त्राणामनन्तरं ऋसं ७. ५९. १२ ऋक् लिखितास्ति । ७. नवनाभमाद्यं-का; नवनाभमाद्यं-म्यु. गुह्यं-म्यु; ‘ गु ’ इत्यक्षरं का-पुस्तके नष्टम् । ८. पञ्चपञ्चा दशतं-का; पञ्च पञ्चाशतः-औध. न्यर्बुदं-का; चार्बुदं-औध. ‘ष्टकात्तं-का; ‘ष्टकाटं-औध. ‘ष्टकास्तच्छरीरं’ इति शुद्धमिति शेफ्टेलोविह्ममहाशयाः । ९. ≡ वासं ३१. १८;

1. Cf. Brhaddevatā part II, p. 312.

2. The editor of Lahore edition of Rgvidhāna which is a transliteration of Meyer's edition gives the text as येने(? तुभ्ये)दमिति, while Meyer has rightly printed merely येनेदमिति. The transliterator did so because he related the verse to RV. X. 167 which begins with तुभ्येदम्, not knowing the Khila येनेदम्. See also footnote to Khila I. 2.

तैआ ३. १२. ७; ३. १९. १; श्वेउ ३. ८. ९^२ = वासं ३१. १९. तमसः परस्तात्-का; तम-सस्तु पारे-तैआ. तस्य योनिं परिपश्यन्ति-म्यु-औध; का-पुस्तक एतत्पुत्रितम् । १०. प्रचरन्ति-का; प्रतिरन्ति-प्र-म्यु. विप्रा-का-औध; यतो-प्र-म्यु. कर्मणा च-का; कर्मणा वा-औध; तानि हन्ति-प्र-म्यु. यस्यान्वितमनु-म्यु; यस्यां त्वितमनु-प्र-; संविदमनु-का; यत्स्वां दिशमनु-औध. ११. ये-का; ये मे-औध. अन्तरिक्षे बहुधा चरन्ति-का; अन्तरिक्षं बहुधा कल्पयन्ति-औध; दिव्या आपो यः सूर्यरश्मिः-म्यु. श्रोत्रं-का; श्रोत्रं च-औध. संचरन्ति-का-औध; संचरन्त-म्यु । १२. → ऋसं १०. १२१. ५; वासं ३२. ६. ये-का; यः-जुना; येन-औध. यत्पर्वताः पृथिवी चान्तरिक्षे यत्पर्वताः प्रदिशो दिशश्च इति म्यु-पुस्तके मन्त्रस्य पूर्वार्थः । येनेदं-का; येनेदं सर्व-औध. जगद्व्याप्तं-औध; जगत्याप्तं-का. प्रजानां-का; प्रजानत्-औध. १३. बभूवुर्देवा अपि-का; बभूव तदेवापि-म्यु; यभूव यदेवा अपि-औध. तदिवाग्निस्-का; तदेवाग्नि-जुना; यदेवाग्नि-औध. ज्योतिरेकं = ऋसं १. ९३. ४. जातवेदाः; जातवेदः इति स्यादिति शेषटेलोविद्महाशयाः ।

लण्डननगरे ब्रिटिश म्यूजियममध्ये ऋग्वेदसंहिताया एकं लिखितपुस्तकं (क्रमाङ्कः Add. 5351) अस्ति । तत्र १०. १६६ सूक्तानन्तरं अष्टाविंशतिमन्त्रात्मिका शिवसंकल्पोपनिषद् लिखितास्ति । शेषटेलोविद्महाशयः सा टिप्पण्या जर्मनभाषान्तरेण च सह प्रकाशितास्ति^१ । तत्र १३ मन्त्रानन्तरं वर्तमाना मन्त्रा अत्र दीयन्ते । अस्य लिखितपुस्तकस्य 'म्यु' इति संज्ञा कृता । उपरि दत्ताब्ज्योदश मन्त्रा अस्मिन् लिखितपुस्तकेऽपि वर्तन्ते । तेषां पाठभेदा उपरि 'म्यु' इति संज्ञया दत्ताः । तथापि का-पुस्तकक्रमात् म्यु-पुस्तकस्थः क्रमो भिन्नः स यथा-का १, २ = म्यु १, २; का ३ = म्यु ५; का ४ = म्यु ७; का ५ = म्यु ४; का ६ = म्यु ६; का ७ = म्यु १२; का ८ = म्यु १०; का ९ = म्यु १३; का १० = म्यु ३; का ११ = म्यु ११; का १२ = म्यु ९; का १३ = म्यु ८. इण्डिया ऑफिस-मध्ये वर्तमाने अन्यस्मिन् ऋग्वेदसंहितालिखितपुस्तकेऽपि (क्रमाङ्कः २१३१) इदं शिवसंकल्पसूक्तमुपलभ्यते तत् म्यु-पाठेन समानमेव । जुनागड-नवानगर-पुस्तकद्वयेऽपि शिवसंकल्पसूक्तं लिखितमस्ति तत्र मन्त्र-संख्या मन्त्रक्रमश्च म्यु-पुस्तकानुसार्येव । यत्र जुनागड-पुस्तकं न निर्दिष्टं तत्र तत्स्यः पाठो म्यु-समान एवेति मन्यव्यम् । औधपुस्तके २६ मन्त्रात्मकं शिवसंकल्पसूक्तं मुद्रितमस्ति । तत्रस्थाः १३ मन्त्रपर्यन्तं वर्तमानाः पाठभेदा उपरि दत्ता एव । औध-पुस्तकस्थो मन्त्राणां क्रमोऽपि का-पुस्तकाद्विचित्रः । अतः सोऽत्र प्रदर्श्यते-का १, २ = औध १, २; का ३ = औध ४; का ४ = औध ३; का ५, ६ = औध ५, ६; का ७ औधमध्ये नास्ति; का ८ = औध ७; का ९ = औध ८; का १० = औध ९; का ११ = औध १०. औधपुस्तके एकादशो मन्त्रः सर्वथा भिन्नो वर्तते स यथा-

यस्येदं धीराः पुनन्ति कवचो ब्रह्माणमेतं व्यावृणत इन्दुम् ।

स्थावरं जङ्गमं च द्यौराकाशं तन्मे मनः शिवसंकल्पमस्तु ॥ ११ ॥

का १२ = औध १२; का १३ = औध १६ । म्यु-पुस्तकस्था अधिका मन्त्रा अधुनोद्ध्रियन्ते-अचिन्त्यं चाप्रमेयं च व्यक्ताव्यक्तपरं च यत् ।

सूक्ष्मासूक्ष्मतरं ज्ञानं तन्मे मनः शिवसंकल्पमस्तु ॥ १४ ॥

अस्ति विनाशयित्वा सर्वमिदं नास्ति पुनस्तथैव दृष्टं ध्रुवम् ।

अस्ति नास्ति हितं मध्यमं पदं तन्मे मनः शिवसंकल्पमस्तु ॥ १५ ॥

अस्ति नास्ति विपरीतो प्रवादोऽस्ति नास्ति सर्वं वा इदं गुह्यम् ।

अस्ति नास्ति परात्परो यत्परं तन्मे मनः शिवसंकल्पमस्तु ॥ १६ ॥

परात्परतरं यच्च तत्पराच्चैव यत्परम् ।

तत्परात्परतोऽज्ञेयं तन्मे मनः शिवसंकल्पमस्तु ॥ १७ ॥

परात्परतरो ब्रह्मा तत्परात्परतो हरिः ।

तत्परात्परतो ह्येष तन्मे मनः शिवसंकल्पमस्तु ॥ १८ ॥

गोभिर्जुष्टो धनेन ह्यायुषा च बलेन च ।

प्रजया पशुभिः पुष्कलाद्यं तन्मे मनः शिवसंकल्पमस्तु ॥ १९ ॥

प्रयतः प्रणवो नित्यं परमं पुरुषोत्तमम् ।

ओंकारं परमात्मानं तन्मे मनः शिवसंकल्पमस्तु ॥ २० ॥

यो वै वेदादिषु गायत्री सर्वव्यापिमहेश्वरात् ।

तद्विरुक्तं तथाद्वैतं तन्मे मनः शिवसंकल्पमस्तु ॥ २१ ॥

यो वै वेद महादेवं परमं पुरुषोत्तमम् ।

यः सर्वं यस्य चित्सर्वं तन्मे मनः शिवसंकल्पमस्तु ॥ २२ ॥

योऽसौ सर्वेषु वेदेषु पठते ह्यज ईश्वरः ।

अकायो निर्गुणोऽध्यात्मा तन्मे मनः शिवसंकल्पमस्तु ॥ २३ ॥

कैलासशिखरे रम्ये शंकरस्य शुभे गृहे ।

देवतास्तत्र मोदन्ति तन्मे मनः शिवसंकल्पमस्तु ॥ २४ ॥

कैलासशिखराभासा हिमवद्विरसिस्थिताः ।

नीलकण्ठं त्रिनेत्रं च तन्मे मनः शिवसंकल्पमस्तु ॥ २५ ॥

आग्रहस्तम्बपर्यन्तं त्रैलोक्यं सचराचरम् ।

उत्पातितं जगद्व्याप्तं तन्मे मनः शिवसंकल्पमस्तु ॥ २६ ॥

य इमं शिवसंकल्पं सदा ध्यायन्ति ब्राह्मणाः ।

ते परं मोक्षं गमिष्यन्ति तन्मे मनः शिवसंकल्पमस्तु ॥ २७ ॥

न्यम्बकं यजामहे सुगन्धिं पुष्टिवर्धनम् ।

उर्वारुकमिव बन्धनान्मृत्योर्मुक्षीय मामृतात् तन्मे मनः शिवसंकल्पमस्तु ॥ २८ ॥

औध-पुस्तकस्थः मन्त्रक्रमो म्यु-पुस्तकाद्भिन्नः अतः सोऽत्र प्रदर्श्यते-म्यु १४ = औध १३; म्यु १५ = औध २५; म्यु १६ = औध २६; म्यु १७ औधमध्ये नास्ति; म्यु १८ = औध २३; म्यु १९ = औध १७; म्यु २० = औध २१, २०; म्यु २१ = औध १९; म्यु २२ = औध २०, २१; म्यु २३ = औध १८; म्यु २४ = औध १४; म्यु २५, २६ औधमध्ये न स्तः; म्यु २७ = औध २४; म्यु २८ औध मध्ये नास्ति । तथा च औधपुस्तकस्थौ द्वौ मन्त्रौ म्यु-पुस्तके न स्तः तौ यथा-

अदित्यवर्णं तपसा ज्वलन्तं यत्पश्यसि गुहासु जायमानः ।

शिवरूपं शिवमुदितं शिवालयं तन्मे मनः शिवसंकल्पमस्तु ॥ १५ ॥

ओंकारं चतुर्भुजं लोकनाथं नारायणम् ।

सर्वस्थितं सर्वगतं सर्वव्याप्तं तन्मे मनः शिवसंकल्पमस्तु ॥ २२ ॥

• औधपुस्तकस्थाः पाठभेदा अधुना प्रदर्श्यन्ते-

१४. अचिन्त्यं-म्यु; अव्यक्तं-औध. च यत्-म्यु; शिवं-औध. १५. विनाशयित्वा-म्यु; नास्ति शयित्वा-औध. तथैव-जुना-औध; तथैवा-म्यु. १६. प्रवादो-औध; प्रवादो-म्यु. सर्वं वा इदं गुह्यं-म्यु; गुह्यं वा इदं सर्वं-औध. १७. यच्छ-जुना; यस्य-म्यु. यत्परं-जुना; तत्परं-म्यु. परतो-म्यु; परतरो-जुना. १८. परात्परतरो-म्यु; तत्परात्परतो-औध. ब्रह्मा-औध; ब्रह्म-म्यु. तत्परात्परतो ह्येष-म्यु; परात्परतरं ज्ञानं-औध. १९. पुष्कलाद्यं-म्यु; पुष्करार्थं-औध. २१. वै-म्यु; औधपुस्तके नास्ति. सर्वव्यापिमहेश्वरात्-म्यु; सर्वव्यापी महेश्वरः-औध. तद्विरुक्तं

तथाद्वैश्य-जुना; यद्विष्कं तथाद्वैश्य-म्यु; तदुक्तं च यदा ज्ञेय-औध. २३. पठते ह्यज-म्यु; पठ्यतेऽनद-औध. अकार्यो निर्गुणोऽध्यात्मा-जुना; अकार्यो निर्गुणो ध्यात्वा-म्यु; अकार्यो निर्गुणो ह्यात्मा-औध. २४. शुभे गृहे देवतास्तत्र मोदन्ति-जुना; शुभे गृहे देवतास्तत्र मोदन्ति-म्यु; गृहालथ देवतास्तत्रमोदन्ते-औध. २५. हिमवद्भिरि-; हि भवद्भिरि-म्यु. २७. इमं-म्यु; इदं-औध. सदा ध्यायन्ति-म्यु; सदाधीयन्ति-औध. परं मोक्षं गमिष्यन्ति-जुना; परमोक्षं गमिष्यन्ति-म्यु; परं मोक्षमाप्स्यन्ति-औध. २८ ≡ ऋसं ७. ५९. १२.

१२

यासामूधश्चतुर्विलं मंधोः पूर्णं घृतस्य च । तां नः सन्तु पेयस्वतीर्वह्नीगोष्ठे घृताच्यः ॥ १ ॥
उपमैतु मयोभुव ऊर्जं चौत्रश्च बिभ्रतीः ।
दुहाना अक्षितं पेयो मयि गोष्ठे निवर्तध्वं यथा भवान्युत्तमः ॥ २ ॥
विभ्राड्बृहत्पिबतु सोम्यं मधु० ॥ ऋ. सं. १०. १७०. १

ऋसं १०. १६९ अनन्तरं पठनीयम् । आश्वगृ २. १०. ६ मध्ये एतौ मन्त्रावुद्धृता ।

१ ≡ आपश्चौ ७. १७. १; शांगृ ३. ९. ३. बह्नीः-का-आश्वगृ-शांगृ; अस्मिन्-आपश्चौ.
घृताच्यः-का-आश्वगृ-शांगृ; वयोवृधः-आपश्चौ । २. मयोभुव-जुना-आश्वगृ; मयोभुव-का.
बिभ्रतीः-जुना-आश्वगृ; → शांगृ ३. ७ : ऊर्जं बिभ्रतः; पिप्रताः-का. अक्षितं-जुना-आश्वगृ;
अक्षिति-का. मयि-जुना-आश्वगृ; मम-का. गोष्ठे-जुना-आश्वगृ; गोत्रे-का. निवर्तध्वं-जुना;
निविशध्वं-का-आश्वगृ. भवान्युत्तमः-जुना; भवान्युत्तमः-का-आश्वगृ ।

१३

नेत्रमेष परा पत सुपुत्रः पुनरा पत । अस्यै मे पुत्रकामायै गर्भमा धेहि यः पुमान् ॥ १ ॥
यथेयं पृथिवीं महुत्तानां गर्भमा दधे । एवं तं गर्भमा धेहि दशमे मासि सूतवे ॥ २ ॥
त्रिणोः श्रैष्ठ्येन रूपेणास्यां नार्यां गवीन्याम् । पुमांसं पुत्रमा धेहि दशमे मासि सूतवे ॥ ३ ॥
महि त्रीणामवोऽस्तु० ॥ ऋ. सं. १०. १८५. १

ऋसं १०. १८४ अनन्तरं पठितव्यम् । बृहदेवतापि' (८. ८२-८३)-'यद्विष्णुरिति (= १०. १८४. १) सूक्तं तु वैश्वदेवं प्रचक्षते । तस्मिन्स्वदारगर्भार्थमृषिराशास्त आशिषः । परं तु नेत्रमेषेति गर्भार्थं वा तदुच्यते' इति । ऋग्वि ४. ११९; आर्षानु १०. ९६ अपि द्रष्टव्यम् । मागृ २. १८. ४; आश्वगृ १. १४. ३; शांगृ १. २२; आपमं १. १२. ७, ४, ६; संकौ; प्रर; ऋब्र; आश्वमंस; धसि; मे ३०; आउ २३; अल; जुना; सु; औध एतेष्विदमुपलभ्यते ।

१ ≡ बृहदे ८. ८४. गर्भमा-का-आपमं-बृहदे-ऋमं-मे-मु-आउ; पुनरा-मागृ । २ ≡ अथर्व ५. २५. २. उत्ताना-ऋमं-मे-मु-आउ; महुत्ताना-मागृ; भूतानां-अथर्व; तिष्ठन्ती-आपमं. ३. तं-का; त्वं-आपमं. धेहि; धत्स्व-आपमं । ३ ≡ अथर्व ५. २५. १०, १३. श्रैष्ठ्येन-का; श्रैष्ठ्येन-इतरेषु. नार्यां-का-आपमं-ऋमं-मे-मु-आउ; नार्या-अथर्व-मागृ. पुषं-का-अथर्व-मागृ; पुत्रान्-ऋमं-ऋब्र-प्रर-मे-मु-आउ; गर्भ-आपमं → ऋसं १०. १८४. ३ : तं ते गर्भं हवामहे दशमे मासि सूतवे; आश्वगृ १. ७. ३ : पुमांस एव मे पुत्रा जायेरन् ।

१४

अनीकवन्तमूर्तयेऽग्निं गीर्भिर्हवामहे । स नः पर्षदति द्विषः ॥ १ ॥

प्र नूनं जातवेदसं ॥ ऋ. सं. १०. १८८. १

इत्यग्वेदे खिले चतुर्थोऽध्यायः ॥

ऋसं १०. १८७ अनन्तरं पठनीयम् । ऋसं १०. १८८ अनन्तरं पठितव्यमिति सु-पुस्तके । साकमेधे अस्य विनियोगः । आश्वथौ २. १८; आश्वमंस^२; मंस^३; आउ २४; अल; जुना; सु एतेष्वि-दमुपलभ्यते ।

‘स नः पर्षदति द्विषः’ इति ऋसं १०. १८७ सूक्ते प्रतिमन्त्रमन्तिमः पादः ।

अथ पञ्चमोऽध्यायः

ॐ संज्ञानं पञ्च कश्यपः संज्ञानः शंयुरुत्तमा साक्षीः शकरी सर्वत्र नैर्हस्त्यं तृचं निर्हस्त्यः सपत्नघ्नं^१ सेनादरणमानुष्टुभं बृहतीमध्यं प्र सप्त कश्यपो जमदग्निरुत्तमा शंयुराद्यामेयी गायत्री द्वितीयोपोत्तमाक्षीः पाङ्क्तिं^२ तृतीया अक्षरस्तुतिः सानुष्टुप् चतुर्थी सौमी पञ्चमी सौरी विदा दश पादाश्च पञ्च विश्वामित्र इन्द्रो वा प्रजापतिरेन्द्रं पावमानमानुष्टुभं^३ पुरीषपदान्यामेयवैष्णवैन्द्रपौष्णदैवानि वैराजानि द्वितीयापञ्चम्यानुष्णिहौ^४ चतुर्थी न्यङ्कुसारिणी सप्तमी पुरस्ताद्बृहती नवम्यन्त्ये पङ्क्ती अग्निरेकादश लिङ्गोक्तदेवतं यजुषि वायुः सप्त प्रउगेणोक्तदेवतं गायत्रं षष्ठी शकरी याजुषाणि पञ्च होता द्वादश वसिष्ठो वा^५ प्रैषसूक्तान्याद्यमाप्रियं परं लिङ्गोक्तदेवतमनिरुक्तं स्वयंशोक्तदेवतमन्यत्प्रोक्त-मजैदेकादश सप्तमीनवम्यौ त्रिष्टुभौ देवं होताष्टादश होता द्वादश इदं तृचं वसिष्ठवामदेवौ कुन्तापौ द्विवृहत्यावनुष्टुब्धयस्वरानुष्टुबन्तं^६ राज्ञश्चतुष्कमिन्द्रः पङ्क्त्यन्तं^७ यः पञ्च यः पङ्क्त्वा यत्पञ्च एता द्वयनैतशो मुनिः षष्ठ्यष्टम्यानुष्णिहावन्या द्विपदा यजुषि वा चत्वारि विततौ षडानुष्टुभ-मिहेत्था चतुष्कं द्विपदं भुगेकपादा निचूर्द्धामेऽनुष्टुवादित्याः पञ्च जगती त्रिष्टुबुपरिष्टाद्बृहती पुरस्ताद्बृहती द्विपदा यजुषां त्वं तृचमानुष्टुभं तु यहश्च होतृप्रतिगरित्रोः संवादो नाकपृत्सु जगत्याद्या जगत्याद्या ॥

१. निर्हस्त्यः सपत्नघ्नं Macdonell, Brhaddevatā part II. p. 320 ; निर्हस्त्यसपत्नघ्नं का; → ऋग्वि ४. २४. ४

२. पाङ्क्तिं ibid ; पाङ्क्त्यं-का

३. पावमानं ibid ; पावनं-का

४. अष्टम्यप्युष्णिक्

५. वाशब्दः समुच्चये । विश्वामित्रौ वसिष्ठश्च प्रैषाणामृषी । पुरोहतां निविदां प्रैषाणां च विश्वामित्र ऋषिरिति शांथौ ८. १५. १५ भाष्ये ।

६. आद्ये द्वे बृहत्यावित्यर्थः. Scheftelowitz suggests द्वितीया बृहती (?).

७. ‘वच्यस्व त्रिरानुष्टुबन्तम्’ इति शुद्धम् । Scheftelowitz suggests वच्यस्वानु°.

८. ‘उप वो नर एमसि इति चतुर्दशां सेयं पङ्क्तिः’ इति आश्वथौ ८. ३. १२ भाष्येऽपि ।

१

संज्ञानमुशना वदत् संज्ञानं वरुणो वदत् । संज्ञानमिन्द्रश्चाग्निश्च संज्ञानं सविता वदत् ॥ १ ॥
 संज्ञानं नः स्वैभ्यः संज्ञानमरणेभ्यः । संज्ञानमश्विना युर्वमिहास्मासु नि यच्छताम् ॥ २ ॥
 यत्कक्षीवान् संवननं पुत्रो अङ्गिरसामवेत् । तेन नोऽद्य विश्वे देवाः सं प्रियां समवीवनन् ॥ ३ ॥
 सं वो मनांसि जानतां समाकूर्ति मनामसि । असौ यो विमना जनस्तं समावर्तयामसि ॥ ४ ॥
 तच्छंयोरा वृणीमहे गातुं यज्ञाय गातुं यज्ञपतये दैवी स्वस्तिरस्तु नः स्वस्तिर्मानुषेभ्यः ।
 ऊर्ध्वं जिगातु भेषजं शं नो अस्तु द्विर्दे शं चतुष्पदे ॥ ५ ॥

दशममण्डलान्ते पठनीयम् । पूर्णमासे विनियोगः (शांश्रौ ३.६. ३) । ऋमं-मँ३२-आउ२५-
 मु-अल-जुना-औध-पुस्तकेष्वदमुपलभ्यते । बृहद्दे ८. ९३; ऋग्वि ४. १२६-१२७ अत्रापीदं निर्दिष्टम् ।
 २ = अथर्व ७. ५२. १; तैब्रा २. ४. ४. ६. संज्ञानं नः-अथर्व-तैब्रा-ऋमं-आउ; संज्ञानं न-अल-
 -जुना-मु; संज्ञानं वः-मँ-औध. स्वैभ्यः-का-ऋमं-मँ-आउ-अल; स्वैभिः-अथर्व; श्वैभ्यः-मु; स्वैः-
 तैब्रा. अरणेभ्यः-का-ऋमं-मँ-आउ-अल-मु; अरणेभिः-अथर्व; अरणैः-तैब्रा. यच्छतां-का-मु-
 अल; यच्छतं-इतरेषु । ३ = खिल ३. १५. ३२. कक्षीवान्; कक्षीवां. संवननं-का-आउ-ऋमं-
 मु-अल-जुना; संवननो-मँ. अङ्गिरसामवेत्-का-आउ; अङ्गिरसामवे-मँ-अल-जुना; अङ्गिरसा भवेत्
 -ऋमं-मु; अङ्गिरसां भवेत्-औध. समवीवनन्-का; समचीचरन्-ऋमं; समजाजनन्-इतरेषु । ४ =
 अथर्व ३. ८. ५१. जानतां; सं व्रता-अथर्व. समाकूर्ति-का; समाकूर्तिर-मँ-मु-ऋमं-आउ; समा-
 कूर्तिर-अथर्व-अल-जुना. मनामसि-का-मु-अल-जुना-मँ; नमामसि-अथर्व-आउ. जनः; दनः-
 ऋमं; नसः-मु; मनः-औध. तं; सं-औध; स्व । ५ = तैसं २. ६. १०. २; तैब्रा ३. ५. ११; तैआ
 १. ९. ७; शब्रा १. ९. १. २६-२८; मैसं ४. १३. १०; शब्रा १. ५; ३. ८; मागृ १. ५. ६;
 २. १५. ६; आश्वगृ ३. ५. ९; शांगृ ४. ५. ९; १. १४. २१; माश्रौ १. ३. ४. → वैसू
 १३.३; निरु ४.२१ (समाख्यं); पञ्चामृ; शांम; संकौ; ऋब्र; संभा. इयं शंयुबार्हस्पत्या ऋग्वेद-
 संहिताया अन्त्या ऋगिति शांगृ २. ११. १३; ४. ५. बाष्कलानां 'तच्छंयोरा वृणीमहे' इत्यन्त्या
 ऋग्भवतीति आश्वगृ ३. ५. ९ नारायणीयवृत्तिः । अस्मिन्मन्त्रे प्रथमं चतुर्भिः पादैरवसानं अनन्तरं
 द्वाभ्यां पादाभ्यामवसानमिति ऋप्रा १८. ५६.

ऋमं-मु-औध-पुस्तकेष्वयं मन्त्रो नास्ति ।

1. According to the commentary on the Caranavyūha *Samjñānam* is the last hymn of the Bāṣkalaśākhā and consists of 15 verses. But as it has only 5 verses, the commentator also counted the next two hymns and made up 15. In the British Museum MS. No. Add 5351, India Office MS. No. 7131, the Bombay edition of *Ēgvedabhāṣya* and also in the Aundh edition these three hymns are given together. That these were originally not one is clear from their different contents. The fact that these three hymns were handed down together at the end of the *Ēgveda Samhitā* and that the verse *Tacchamyorā* with which the Bāṣkalaśākhā ends also appears secondarily at the end of the third hymn lead the commentator to look upon the *Tacchamyorā* coming for the second time as the proper end of the whole. Not only the Khilānukramaṇi but the Bṛhaddevatā (VIII. 93-7) also says that these three are independent hymns. *R̥gvidhāna* IV. 126-7 also points to the same. Thus the conception that the *Samjñāna* hymn consisted of 15 verses is quite late. In the Nirṇayasagar edition of *Ēgveda* the first *Tacchamyorā* which originally formed the end of the *Samjñāna* hymn is omitted. In order to make up the number 15 a quite late verse is added. The fact that Śāṅkhī Śr. III. 6. 3 quotes mere beginning of the hymn shows that it is old, and belongs to the Vedic period. [See Scheftelowitz, *Zeitschrift für Indologie und Iranistik*, Vol. I, pp. 50-7, 1922].

२

नैर्हस्त्यं सेनादरणं परि वर्त्मव यद्भविः । तेनामित्राणां बाहून् हविषा शोपयामसि ॥ १ ॥
परि वर्त्मन्येषामिन्द्रः पूषा च चक्रतुः । तेषां वो अग्निदग्धानामग्निमूळहानामिन्द्रो हन्तु वरंवरम् ॥ २ ॥
ऐषु नह्य विषादनं हरिणस्य भियं यथा । पराङ्मित्रौ ऐषत्वर्वाची गौरुपेजतु ॥ ३ ॥

ऋमं-अल-जुना-मु-औधपुस्तकेषूपलभ्यते । → बृहद्दे ८. ९४ : यतु नैर्हस्त्यं तत्सपत्ननिर्हणं;
ऋग्वि ४. १२४ : सेनादारणमेतत्स्यान्नैर्हस्त्यमिति शौनकः ।

१. नैर्हस्त्यं; नैर्हस्त्ये-अल. वर्त्मव-का; वर्त्म तु-इतरेषु. बाहून्-का-जुना; व्याहून्-अल; बाहुः.
१^१ = अथर्व ६. ६६. २^२. तेनामित्राणां-का; तेनाविषाणां-जुना. २ = अथर्व ६. ६७. १^१, २^२. एषां;
सर्वतः-अथर्व. च चक्रतुः-का; च सस्रतुः-मु-अथर्व; च सस्रतः-अल-जुना; नु यच्छतु-ऋमं. २^२=खिल
३. २१. २^२. अग्निदग्धानामग्निमूळहानां-का; अग्निमूळहानां-ऋमं-मु-अल-अथर्व; अग्निदग्धाना-
मग्निमूळहानां-जुना. ३ = अथर्व ६. ६७. ३. ऐषु-का; एषु. नह्य-का; नह्या. विषादनं-का;
वृषाजिनं-इतरेषु. भियं यथा-का-मु-अल; भियं यथा-जुना; हि भियं यथा-ऋमं; भियं कृधि-
अथर्व. पराङ्-का; परां-जुना-मु; परां-औध; परा. अमित्रौ-का-ऋमं; अमित्रां-मु-जुना; अमित्रा
-अल; अमित्र-अथर्व. ऐषत्वर्वा; ऐषत्वर्वा-अथर्व. गौरुपेजतु-का-जुना-ऋमं; गौरुपेजतु-मु; गौरुपेजतु
-अथर्व; गौरुपेजतु-अल ।

३

प्राध्वराणां पते वसो होतवरेण्यक्रतो । तुभ्यं गायत्रमृच्यते ॥ १ ॥
गोकामो अन्नकामः प्रजाकामोत कश्यपः ।
भूतं भविष्यत्प्र स्तोति महद्ब्रह्मैकमक्षरं बहु ब्रह्मैकमक्षरम् ॥ २ ॥
यदक्षरं भूतकृतो विश्वे देवा उपासते । महर्षिमस्य गोप्तारं जमदग्निमुकुर्वत ॥ ३ ॥
जमदग्निरा प्यायते छन्दोभिश्चतुर्त्तरैः ।
राज्ञः सोमस्य भक्षेण ब्रह्मणा वीर्यावता शिवा नः प्रदिशो दिशः ॥ ४ ॥
अजो यत्तेजो ददृशे शुक्रं ज्योतिः परोमुहा ।
तदृषिः कश्यपः स्तौति सत्यं ब्रह्म चराचरं ध्रुवं ब्रह्म चराचरम् ॥ ५ ॥
त्र्यायुषं जमदग्नेः कश्यपस्य त्र्यायुषम् ।
अगस्त्यस्य त्र्यायुषं यदेवानां त्र्यायुषं तन्नो अस्तु त्र्यायुषम् ॥ ६ ॥
तच्छंयोरा वृणीमहे गातुं यज्ञाय गातुं यज्ञपतये दैवी स्वस्तिरस्तु नः स्वस्तिर्मानुषेभ्यः ।
उध्वं जिगातु मेपर्जं शं नो अस्तु द्विपर्दे शं चतुर्ण्यदे ॥ ७ ॥

• ऋमं-मु-अल-औध । → बृहद्दे ८. ९४ : सं समिद्ध (= ऋसं १०. १९१. १) प्राध्वराणां
चेत्याग्नेयवाचेव ते स्मृते ।

१. गायत्रमृच्यते = ऋसं ८. ३८. १०. ऋच्यते; ऋच्यतो-अल. २. प्रजाकामोत
(प्रजाकामः + उत)-का; प्रजाकाम उत-ऋमं-मु-औध-जुना; प्रजाकाम उत-अल. भूतं भविष्यत्

॥ अथर्व ४. ११. २; ११. ७. १७; १५. २. ६. महद्-का-ऋमं; मह-अल-जुना; सह-मु-
 औध। ३. ॥ तैआ १. ९. ६. भूतकृतो-का-ऋमं-अल-जुना; भूतकृत-तैआ-मु-औध. जम-
 दग्निमकुर्वत-का-तैआ-ऋमं-अल; जमदग्निमकुर्वत-मु-औध। ४. ॥ तैआ १. ९. ६; ५. अथर्व
 ८. ९. १९; सप्त च्छन्दांसि चतुस्तराणि. प्यायते-का; प्यायसे. चतुरुत्तरैः; चतुरक्षरैः-ऋमं.
 राज्ञः-तैआ-अल-जुना; राज्ञा-का-ऋमं; राजा-मु-औध. भक्षेण-का-अल-जुना-मु-औध; दक्षेण-
 ऋमं; तृप्तामः-तैआ. वीर्यावता-तैआ-ऋमं-औध-जुना; वीर्याता-अल. वीर्यावतां-मु; वीर्यवतां-का.
 ऋमं-मु-अल-जुना-औधपुस्तकेषु 'सत्या नः प्रदिशो दिशः' इत्यधिकम्। ५. दृष्टो-का-ऋमं-अल-
 जुना; दृष्ट्रे-मु-औध. पुरोगुहा-मु-अल-जुना-औध; पुरोगुहा-ऋमं. तदृषिः-का-ऋमं-अल-
 जुना; यदृषिः-मु-औध. कश्यपः-मु-औध; कश्यप-का-अल-जुना-ऋमं. ६. ॥ वासं ३. ६२;
 शांष्ट १. २८; हिष्ट १. ९. ६; खाष्ट २. ३. २१; माष्ट १. १. २४; पाष्ट १. १६. ७; २. १. १५;
 मंत्रा १. ६. ८; ऋमं; आपमं; मेदी; आसू. ६१ ॥ अथर्व ५. २८. ७. देवानां; देवेयु-वासं. तन्नो
 -का-वासं; तन्मे-ऋमं-मु-आपमं-अल-औध. षष्ठमन्त्रस्यान्ते मु-औधपुस्तकयोः 'सर्वमस्तु शतायुषं
 बलायुषम्' इत्यधिकं ऋमं-पुस्तके च 'शतायुषं बलायुषम्' इत्यधिकम्। ऋमं-पुस्तके षष्ठमन्त्रान-
 न्तरमेको मन्त्रोऽधिकः स एव-

ॐ च मे स्वरश्च मे यज्ञोप च ते नमश्च ।

यत्ते न्यूनं तस्मै त उप यत्तंऽतिरिक्तं तस्मै ते नमः ॥

७. दैवी; दैवाः-मु। अस्य मन्त्रस्यानन्तरं मु-पुस्तके 'इति परिशिष्टानि समाप्तानि' इति
 लिखितं निविद्धायश्चानन्तरं मुद्रितः ।

४

विदा मघवन् विदा गानुमनु शंसियो दिशः । शिक्षा शचीनां पते पूर्वाणां पुरुवसो ॥ १ ॥
 आभिर्दुमभिष्टिभिः प्रचेतन प्र चेतय । इन्द्र बुध्न्याय न इष एवा हि शक्रः ॥ २ ॥
 राये वाजाय वज्रिवः शविष्ठ वज्रिनृक्षमे । मंहिष्ठ वज्रिनृक्षस आ याहि पिब मत्स्व ॥ ३ ॥
 विदा राये सुवीर्यं भुवो वाजानां पतिर्वैशां अनु । मंहिष्ठ वज्रिनृक्षसे यः शविष्ठः शूराणाम् ॥ ४ ॥
 यो मंहिष्ठो मघोतां चिकिर्वी अभि नो नय । इन्द्रो विदे तनु स्तुपे वशी हि शक्रः ॥ ५ ॥
 तमूतये हवामहे जेतारमपराजितम् । सं नः पर्षदति द्विषः क्रतुश्छन्द ऋतं बृहत् ॥ ६ ॥
 इन्द्रं धनस्य सान्तये हवामहे जेतारमपराजितम् । सं नः पर्षदति द्विषः सं नः पर्षदति स्विषः ॥ ७ ॥
 पूर्वस्य यत्ते अद्रिवः मुन्न आ धेहि नो वसो । पूर्तिः शविष्ठ शश्वत ईशे हि शक्रः ॥ ८ ॥
 नूनं तं नय्यं मन्यसे प्रभो जनस्य वृत्रहन् ।

समन्येयु ब्रवावहे शूरो यो गोषु गच्छति संवा सुशेवो अद्रयाः ॥ ९ ॥

एवा ह्येवैवा ह्यग्रा इ एवा ह्येवैवा हि विष्णा उ ।

एवा ह्येवैवा हीन्द्र । एवा ह्येवैवा हि पूषन् । एवा ह्येवैवा हि देवाः ॥ १० ॥

एवा हि शक्रो वशी हि शक्रो वशां अनु ।

आयो मन्याय मन्यव उपो मन्याय मन्यव उपेहि विश्वथ ॥ ११ ॥

अस्य सूक्तस्यादितो नव मन्त्राः 'महानाम्न्यः' इत्युच्यन्ते (आश्वश्रौ ७. १२. १०; ऐआ ४. १. १ माध्यं; शांश्रौ १०. ६. १८ माध्यं; षत्रा ३. ११; शांजा २३. २ द्रष्टव्यम्) । अन्यौ द्वौ च 'पुरीषपदानि' इत्युच्यन्ते (आश्वश्रौ ७. १२. ११; ८. १४. १६; तांजा १३. ४. १२, १३; लाटयाश्रौ ४. १०. १८ माध्यं इत्यादि द्रष्टव्यम्) । ऐआ ४. १. १ मध्ये सामवेदे पूर्वोचिन्तान्ते चैतदुपलभ्यते । एतत्सूक्तं 'तच्छंयोरा' इति पूर्वसूक्तस्यान्त्यं मन्त्रमनुवर्तते इति वृद्धे ८. ९८-१०२; ऋग्वि ४. १२७-१२८ एताभ्यां स्पष्टम् । अल-जुना-पुस्तकयोरेतदुपलभ्यते ।

१. शंसिषो-का; शंसिषो; शंसिषो । २. भिष्टिभिः; भिष्टिभिः स्वाक्षांशुः-साम. प्रचेतन-का; प्रचेतनः-जुना । ४. राये-का-साम-अल-जुना; रायः-ऐआ. भुवो; भवो-साम । ५. मघोनां; मघोनां अंशुर्बे शोचिः-साम. चिकित्वाँ-अल-जुना; चिकित्वो. तमु-का; तमुप. स्तुपे वशी-का-ऐआ-अल-जुना; स्तुहि ईशे-साम । ६. जेतारमपराजितं = ऋसं १. ११. २. स नः पर्षदति = ऋसं १०. १८७. १. पर्षदः; स्वर्षद-साम. क्रतुदलन्दः; क्रतुच्छन्द-अल । ७. इन्द्रं धनस्य सातये = ऋसं ८. ३. ५. पर्षदति; स्वर्षदति-साम. स्त्रिधः; द्विषः-साम । ८. अद्रिवः; अद्रिवाँऽशुर्मदाय-साम. शश्वत-का-अल; शस्यते-साम-ऐआ. ईशे-का-ऐआ-अल; वशी-साम. पूर्तिः; पूर्द्धि-अल । ९. मन्यसे-का; संन्यसे-साम-ऐआ; सन्यसे-अल-जुना; सन्यस्ये. समन्येषु ब्रवावहै = ऋसं १. ३०. ६; समन्येषु ब्रवावहै-साम; समन्येषु ब्रवावहै-अल; समन्येषु ब्रवामहै. सखा सुशवाँ अद्रयाः = ऋसं १. १८७. ३. अद्रयाः-ऐआ-अल-जुना; अद्रयुः-साम. १०. द्वितीयः पादः साम-अल-पुस्तकयोर्नास्ति किंतु वृद्धे ८. १०२ तत्र प्रमाणम् । जुनागडपुस्तके दशमो मन्त्र एवं वर्तते-'एवा ह्येव । एवा ह्येव । एवा ह्येव । एवा हि प्रपन् । एवा हि देवाः ।' ११. सामवेदे नास्ति. अस्य केचनांशाः पूर्वमन्त्रेभ्य उद्धृताः. एवा हि शक्रो = २^२; वशी हि शक्रो = ५^२; वशाँ अनु = ४^१. १०^२, ११^१→ आश्वश्रौ ६. २. १२ : एता ह्येवा ह्येव । एवा हि शक्रो वशी हि शक्र. विश्वथ-का-अल; विश्वथ-ऐआ ।

५

निविदध्यायः

अग्निर्देवेद्धः । अग्निर्मन्विद्धः । अग्निः सुमिह । होता देववृत्तः । होता मनुवृत्तः । प्रणीर्थज्ञानाम् । रथीरध्वराणाम् । अतूतो होता । तूर्णिर्हव्यवाट् । आ देवो देवान् वञ्चत् । यश्चदग्निर्देवो देवान् । सो अध्वरा करति जानवेदाः ॥ १ ॥

इन्द्रो मरुत्वान् सोमस्य पिबतु । मरुत्स्तोत्रो मरुद्रणः । मरुत्सखा मरुदृधः । प्रन् वृत्रा सृजदपः । मरुतामोजसा सह । य ईमेन देवा अन्वमदन् । असूर्ये वृत्रसूर्ये । शम्बर-

1. 'The *Mahānāmnyah* (9 verses) belong to the Vedic period, as is clear from the fact that they were known to the other Vedas and are mentioned along with old Rgveda hymns; Cf. VS. XXIII. 35; TS. V. 2. 11. 1; MS. III. 12. 21; KS. V. 10. 5; AV. XI. 7. 6. From AV. XI. 7. 6 it appears that at the time of the composition of the other Vedas the *Mahānāmnyah* were as popular as the *Pāvamāni* and *R-vaṇi* verses of Rgveda. All words in them belong to RV. vocabulary. In Upākaraṇa ceremony in Bauḥhayana we find *Mahānāmnyah* after the 10th Maṇḍala of Rgveda so mentioned as if they formed a regular part of the Saṁhitā coordinated with the Maṇḍalas. (Cf. Oldenberg, *Hymnen des Rgveda*, Band I. pp. 509-10). The statement in the *Khilānākramaṇi* that Indra or Prajāpati composed this hymn is also referred to in AB. V. 7. 2-4. [See, Scheftelowitz, *Zeit. Indo. Iran. I.* 58-68].

हृत्ये गविष्ठौ । अर्चन्तं गुह्या पदा । परमस्यां परावति । आदीं ब्रह्माणि वर्धयन् । अना-
धृष्टान्यो जसा । कृण्वन् देवेभ्यो दुवः । मरुद्भिः सखिभिः सह । इन्द्रो मरुत्वौ इह श्रवदिह
सोमस्य पिबतु । प्रेमां देवो देवहूतिमवतु देव्या धिया । प्रेदं ब्रह्म प्रेदं क्षत्रम् । प्रेमं सुन्वन्तं
यजमानमवतु । चित्रश्चित्राभिरूतिभिः । श्रवद्ब्रह्माण्यावसा गमत् ॥ २ ॥

इन्द्रो देवः सोमं पिबतु । एकजानां वीरतमः । भूरिजानां तवस्तमः । हयोः
स्थाता । पृश्नेः प्रेता । वज्रस्य भर्ता । पुरां मेता । पुरां दर्मा । अपां सृष्टा । अपां नेता ।
सत्त्वनां नेता । निजघ्निर्दूरे श्रवाः । उपमाजिकृदंसनावान् । इहोशनं देवो बभूवान् । इन्द्रो
देव इह श्रवदिह सोमं पिबतु । प्रेमां देवो देवहूतिमवतु देव्या धिया । प्रेदं ब्रह्म प्रेदं
क्षत्रम् । प्रेमं सुन्वन्तं यजमानमवतु । चित्रश्चित्राभिरूतिभिः । श्रवद्ब्रह्माण्यावसा गमत् ॥ ३ ॥

सविता देवः सोमस्य पिबतु हिरण्यपाणिः सुजिह्वः । सुबाहुः स्वङ्गुरिः । त्रिरहन्
सत्यसवनः । यत्प्रासुवद्रसुधिति उभे जोष्टी सवीमनि । श्रेष्ठं सावित्रमासुवन् । दोग्ध्रीं
धेनुम् । वोळ्हारमनडाहम् । आशुं सप्तिम् । जिष्णुं रथेष्ठाम् । पुरंधिं योयाम् । समेयं
युवानम् । परामीवां साविषत् पराघशंसम् । सविता देव इह श्रवदिह सोमस्य मत्सत् ।
प्रेमां देवो देवहूतिमवतु देव्या धिया । प्रेदं ब्रह्म प्रेदं क्षत्रम् । प्रेमं सुन्वन्तं यजमानमवतु ।
चित्रश्चित्राभिरूतिभिः । श्रवद्ब्रह्माण्यावसा गमत् ॥ ४ ॥

द्यावापृथिवी सोमस्य मत्सताम् । पिता च माता च । पुत्रश्च प्रजननं च । धेनुश्च
ऋषभश्च । धन्या च धियणा च । सुरेताश्च सुदुघा च । शंभूश्च मयोभूश्च । ऊर्जस्वती च
पयस्वती च । रेतोधाश्च रेतोभृच्च । द्यावापृथिवी इह श्रुतामिह सोमस्य मत्सताम् । प्रेमां
देवी देवहूतिमवतां देव्या धिया । प्रेदं ब्रह्म प्रेदं क्षत्रम् । प्रेमं सुन्वन्तं यजमानमवताम् ।
चित्रे चित्राभिरूतिभिः । श्रुतां ब्रह्माण्यावसा गमताम् ॥ ५ ॥

ऋभवो देवाः सोमस्य मत्सन् । विष्टी स्वपसः । कर्मणा सुहस्ताः । धन्या धनिष्ठाः ।
शम्या शमिष्ठाः । शच्या शचिष्ठाः । ये धेनुं विश्वजुवं विश्वरूपामरक्षन् । अरक्षन् धेनुर-
भवद्विश्वरूपी । अयु व्रत हरी । अयुर्देवाँ उप । अबुधन् सं कनीनामदन्तः । संवत्सरे स्वपसो
यज्ञियं भागमायन् । ऋभवो देवा इह श्रवन्निह सोमस्य मत्सन् । प्रेमां देवा देवहूतिमवन्तु
देव्या धिया । प्रेदं ब्रह्म प्रेदं क्षत्रम् । प्रेमं सुन्वन्तं यजमानमवन्तु । चित्राश्चित्राभिरूतिभिः ।
श्रवन् ब्रह्माण्यावसा गमन् ॥ ६ ॥

विश्वे देवाः सोमस्य मत्सन् । विश्वे वैश्वानराः । विश्वे विश्वमहसः । महि महान्तः ।
तक्कान्ता नेमधितवानः । आस्काः पचतवाहसः । वान आत्मानो अग्निजूताः । ये द्यां च
पृथिवीं चातस्थुः । अपश्च स्वश्च । ब्रह्म च क्षत्रं च । बर्हिश्च वेदिं च । यज्ञं चोरु चान्त-
रिक्षम् । ये स्थ त्रय एकादशाः । त्रयश्च त्रिशच्च । त्रयश्च त्री च शता । त्रयश्च त्री च

सहस्रा । तावन्तोऽभिषाचः । तावन्तो रातिषाचः । तावतीः पत्नीः । तावतीर्माः । तावन्त उदरणे । तावन्तो निवेशने । अतो वा देवा भूयांसः स्थ । मा वो देवा अतिशसा मा परिशसा विक्षि । विश्वे देवा इह श्रवन्निह सोमस्य मत्सन् । प्रेमां देवा देवहूतिमवन्तु देव्या धिया । प्रेदं ब्रह्म प्रेदं क्षत्रम् । प्रेमं सुन्वन्तं यजमानमवन्तु । चित्राश्चित्राभिरूतिभिः । श्रवन् ब्रह्माण्यावसा गमन् ॥ ७ ॥

अग्निर्वैश्वानरः सोमस्य मत्सत् । विश्वेषां देवानां समित् । अजस्रं दैव्यं ज्योतिः । यो विड्भ्यो मानुषीभ्योऽदीदेत् । द्युषु पूर्वासु दिद्युतानः । अजर उपसामनीके । आ यो द्यां भात्या पृथिवीम् । उर्वन्तरिक्षम् । ज्योतिगा यज्ञाय शर्म यंसत् । अग्निर्वैश्वानर इह श्रवदिह सोमस्य मत्सत् । प्रेमां देवा देवहूतिमवन्तु देव्या धिया । प्रेदं ब्रह्म प्रेदं क्षत्रम् । प्रेमं सुन्वन्तं यजमानमवन्तु । चित्राश्चित्राभिरूतिभिः । श्रवद्ब्रह्माण्यावसा गमत् ॥ ८ ॥

मरुतो देवाः सोमस्य मत्सन् । सुष्टुभः स्वर्काः । अर्कस्तुभो बृहद्वयसः । शूरा अनाष्टरयाः । त्वेपासः पृश्निमातरः । शुभ्रा हिरण्यग्व्वादयः । तवसो भन्ददिष्टयः । नभस्या वर्षनिर्णिजः । मरुतो देवा इह श्रवन्निह सोमस्य मत्सन् । प्रेमां देवा देवहूतिमवन्तु देव्या धिया । प्रेदं ब्रह्म प्रेदं क्षत्रम् । प्रेमं सुन्वन्तं यजमानमवन्तु । चित्राश्चित्राभिरूतिभिः । श्रवन् ब्रह्माण्यावसा गमन् ॥ ९ ॥

अग्निर्जातवेदाः सोमस्य मत्सत् । स्वनीकश्चित्रभानुः । अप्रोषिवान् गृहपतिस्तिरस्तमांसि दर्शतः । धृताहवन् ईड्यः । बहुलवर्त्मास्तृतयज्वा । प्रतीत्या शत्रून् जेतापराजितः । अग्ने जातवेदोऽभि द्युम्नमभि सह आयच्छस्व । तुशो अमुशः । समिद्धारं स्तोतारमंहसस्पाहि । अग्निर्जातवेदा इह श्रवदिह सोमस्य मत्सत् । प्रेमां देवा देवहूतिमवन्तु देव्या धिया । प्रेदं ब्रह्म प्रेदं क्षत्रम् । प्रेमं सुन्वन्तं यजमानमवन्तु । चित्राश्चित्राभिरूतिभिः । श्रवद्ब्रह्माण्यावसा गमत् ॥ १० ॥

अस्य मदे जरितरिन्द्रः सोमस्य मत्सत् । अस्य मदे जरितरिन्द्रोऽहिमहन् । अस्य मदे जरितरिन्द्रो वृत्रमहन् । अस्य मदे जरितरिन्द्रोऽपां वेगमैरयत् । अस्य मदे जरितरिन्द्रोऽजिन्वदजुवोऽपिन्वदजितः । अस्य मदे जरितरिन्द्र उदार्यं वर्णमतिरदव दासीद्विशो अस्तभात् । अस्य मदे जरितरिन्द्र उद्द्यामस्तभादप्रथयत् पृथिवीम् । अस्य मदे जरितरिन्द्रो दिवि सूर्यमैरयद्व्यन्तरिक्षमतिरत् । अस्य मदे जरितरिन्द्रः समुद्रान् प्रकुपितौ अरम्णात् । अस्य मदे जरितरिन्द्र ऋश्याँ इव पम्फणतः पर्वतान् प्रकुपितौ अरम्णात् । अस्य मदे जरितरिन्द्र इह श्रवदिह सोमस्य मत्सत् । प्रेमां देवा देवहूतिमवन्तु देव्या धिया । प्रेदं ब्रह्म प्रेदं क्षत्रम् । प्रेमं सुन्वन्तं यजमानमवन्तु । चित्राश्चित्राभिरूतिभिः । श्रवद्ब्रह्माण्यावसा गमत् ॥ ११ ॥

एता ११ निविदः सु; शाश्वी ७. ९. ३; ८. १६-२५ अत्रोपलभ्यन्ते । तथा च १ = ऐवा २. ३४; शक्रा १. ४. २. ५; तैसं २. ५. ९; आश्वश्री १. ३; ५. ९. अलपुस्तके 'अभिर्देवेदः'

एतावदेव । 'द्वादशपदा वा एषा निविद्' इति ऐत्रा २. ३३. ६. ४. → ऐत्रा ३. २९ सायण-
भाष्यम्. ७. → शत्रा १४. ६. ९. २; वृउ ३. ९. १ (वैश्वदेवस्य निविद्); निरु ७. २४ दुर्ग-
भाष्यम् । ९. → ऋसं १. ८६. ४ सायणभाष्यम्. १०. → शत्रा १३. ५. १. १२. ११. ≡ ऐत्रा
४. १; शत्रा १७. ३; षोडशीशत्र इयमुत्तमा निविद् (आश्वथौ. ६. २; शंथौ ८. ७. ४) ।

१. प्रणीर्यज्ञानां → ऋसं १०. ४६. ४ : नेतारमध्वराणाम्. रथीरध्वराणां ≡ ऋसं १.
४४. २; ८. ११. २. २. शंथौमध्ये केषांचन पादानां व्यत्यासः । मरुत्स्तोत्रो मरुद्वृणः ≡ ऋसं
४. १८. ७ सायणभाष्यं. य ईमेन देवा ... गविष्टौ → ऋसं ३. ४७. ४. गविष्टौ; गविष्टौ-
मु-शंथौ. 'परमस्यां परावति' इत्यस्यानन्तरं शंथौमध्ये 'वधीद्वृत्रं सृजदपः । मरुतःमोजसा सह'
इत्यधिकम्. 'घनन्वृत्रा सृजदपः । मरुतामोजसा सह' इति शंथौमध्ये नास्ति. 'प्रेदं ब्रह्म प्रेदं क्षत्रम्'
इति ऐत्रा ३. ११. ९ मध्ये निविदादत्वेनोद्धतम् । अस्या निविदो विषये ऋसं ८. ३७. १, ६ द्रष्टव्यम् ।
३. सृष्टा; स्रष्टा-मु. भूरिजानां; भूरिदानं-मु. हयाः स्थाता ... पुरां दर्मा अपां सृष्टा →
ऋसं ३. ४५. २. पुरां भक्ता ≡ साम. १. २७५. अपां नेता ≡ ऋसं २. १२. ७. उपमा-
जिकृत्-का; उपमाजिकृत्-इतरेषु. सोमं पिबतु; सोमस्य पिबतु-मु. ४. पिबतु; मत्सत्-शंथौ.
सविता ... सुजिह्वः → ऋसं ३. ५४. ११. यत्प्रासुः; यः प्रासुः-शंथौ-मु. वसुधेती-
शंथौ → खिल ५. ७. ३३; वसुधेती-का-मु. आसुवन्; आसुवन्-शंथौ-मु. जिष्णुं रथेष्टां
पुरंधि योषां-का-शंथौ; पुरंधि योषां जिष्णुं रथेष्टां-मु. गमतां; गमन्तां-मु. ६. शय्या शचिष्टाः
≡ ऋसं ४. २०. ९. अरक्षन् । अरक्षन् धनुः-का-मु → ऋसं ४. ३३. ४; अतक्षन् । अतक्षन्
धेनुः-शंथौ. धेनुरभवः; धेनुमभवः-शंथौ-मु. अवुधन्; अवुधन्-मु. श्रवन्; श्रवत्-मु. ७.
विश्वे विश्वमहसः-का; विश्वे हि विश्वमहसः-मु. तक्काज्ञा-का-मु; पक्काज्ञा-शंथौ. नेमधिती-
वानः-का; नेमिथीवानः-इतरेषु. आस्काः-का; अस्काः-मु. वात आत्मानो-का; वातात्मानो-
इतरेषु. अग्निजुताः-का; अग्निदूताः-शंथौ-मु; अग्निहृताः. अतिशसा मा परिशसा विक्षि-का;
अपिशसा मा परिशसा वृक्षि-मु; अविशसा मा विशसायुरा वृक्षि-शंथौ । ८. उपसामनीके ...
भात्या ≡ ऋसं ५. ७६. १ : आ भात्यग्निरुपसामनीकं. दीदेत्-का; अदीदेत्-मु. भात्या-का;
भात्यां-मु. उर्वन्तरिक्षं-का; ओर्वन्तरिक्षं-शंथौ-मु. यज्ञाय-का; यज्ञियाय-शंथौ । ९. श्रवन्-
का; श्रवत्-मु. १०. बहुलवर्मा-का; बहुलवर्मा-इतरेषु. प्रतीत्या शश्वन् ≡ ऋसं १०. ११६.
५. तुशो अप्तुशः-मु; स्तुशो अस्तुशः-शंथौ. समिद्धारं-का; समेद्धारं-इतरेषु । ११. अस्य मदे
... → ऋसं ७. ८२. ३. पिन्वदजितः-का; पिन्वदपितः-मु. दासीद्विशो-का; दासीद्विशो-
मु; दासं वर्णं-शंथौ. अस्तभ्नात्; अहन्-शंथौ. उद्यामस्तभ्नात् ≡ ऋसं २. १२. २. दिवि
सूर्यमैरयद्व्यन्तरिक्षमतिरत्; व्यन्तरिक्षमतिरदा सूर्य दिव्यैरयत्-शंथौ. व्यन्तरिक्षमतिरत्
≡ ऋसं ८. १४. ७. समुद्रान् प्रकुपितौ अरम्णात्-का; समुद्रं प्रकुपितं अरम्णात्-मु. पर्वतान्
प्रकुपितौ अरम्णात् ≡ ऋसं २. १२. २. ऋदयौ-का; ऋदयौ-शंथौ-मु.

मु-पुस्तक निविदां परिगणनं कृतं तद्यथा-

अग्निर्द्वादश । इन्द्रो मरुत्वानिन्द्रो देवः सविता देवः पृथग्विशतिः । द्यावापृथिवी पञ्चदश ।
ऋभवो देवाः सप्तदश । विश्वे देवास्त्रिंशत् । अग्निर्वैश्वानरः पञ्चदश । मरुतो देवाश्चतुर्दश । अग्नि-
जातवेदा अस्य मदे पृथक् षोडश । इति निविद्व्यायः ॥

६

वायुरग्रेणां थज्ञप्रीः साकं गन् मनसा यज्ञम् । शिवो नियुद्धिः शिवाभिः १ ॥
हिरण्यवर्तनी नरा देवा पती अभिष्टये । वायुश्चैन्द्रश्च सुमखा ॥ २ ॥

काव्या राजानां कृत्वा दक्षस्य दुरोणे । रिशादसा सधस्य आ ॥ ३ ॥
 दैव्या अध्वर्यू आ गतं रथेन सूर्यवचा । मध्वा यज्ञं समञ्जाथे ॥ ४ ॥
 इन्द्र उक्थेभिर्मिन्द्रिष्ठो वाजानां च वाजपतिः । हरिवान् सुतानां सखा ॥ ५ ॥
 विश्वान् देवान् हवामहेऽस्मिन् यज्ञे सुपेशसः । त इमं यज्ञमां गमन् देवांसो देव्यां धियां ॥
 जुगाणां अध्वरे सदो ये यज्ञस्य तनूकृनः । विश्व आ सोमपोतये ॥ ६ ॥
 वाचां महीं देवीं वाचमस्मिन् यज्ञे सुपेशसम् । संस्वतीं हवामहे ॥ ७ ॥

एताः 'पुरोक्चः' शांथ्री ७. १०. ९-१६; सु-पुस्तके चोपलभ्यन्ते । काश्चन अन्यत्राप्युप-
 लभ्यन्ते । १ = वासं २७. ३१; शांथ्री १४. ४; आश्वथ्री २. १२; ५. १०. ३, ४ = वासं ३३.
 ७२-७३. ६. शांथ्री १४. ५; आश्वथ्री ५. १० अत्र निर्दिष्टा. खिलानुक्रमण्यनुसारेण्यं शक्ती सा च
 का-सु-पुस्तकानुसारिणां । शांथ्री-शांथ्री-पुस्तकयोस्तु सा महापङ्क्तिः 'जुषाणा अध्वरे सदो' इत्यं-
 शस्य तत्राभावात् ।

२. सुमखा-का; सुमखौ-शांथ्री; सुमुखः-सु । ३. काव्या राजानां-का-सु; काव्ययोरारजानेपु-
 वासं-शांथ्री । ४. दैव्या अध्वर्यू-का; दैव्यावध्वर्यू-वासं-शांथ्री । ६. सुपेशसः; सजोषसः-शांथ्री ।
 ७. = अथर्व ५. ७. ४ : संस्वतीं ... हवामहे । वाचं जुष्टां मधुमतामवादिषं देवानां देवहूतिषु.
 वाचा महीं-का; वाचामहं-शांथ्री; वाचमहं-सु. वाचमस्मिन्; वाचास्मिन्-सु. सुपेशसं; सुपेशसा
 -सु । सु-पुस्तके षष्ठो मन्त्रः षष्ठसप्तमत्वेन पठितः सप्तमश्चाष्टमत्वेन पठितः ।

७ [१]

प्रैषाध्यायः

- (अ) होता यक्षदग्निं समिधा सुपमिधा समिद्धं नामा पृथिव्याः संगथे वामस्य ।
 वर्ष्मन् दिवं इल्लरपदे वेत्वाज्यस्य होतय्यंज ॥
- (आ) होता यक्षत्तनूनपातमदिदेर्गमं भुवनस्य गोपाम् ।
 मध्वाद्यं देवो देवेभ्यो देवयानान् पथो अनक्तु वेत्वाज्यस्य होतय्यंज ॥
- (इ) होता यक्षन्नराशंसं नृशस्तं नृः प्रणेन्नम् ।
 गोभिर्वपुवान् स्याद्वीरैः शक्तीवान् रथैः प्रथमयावा हिरण्यैश्चन्द्री वेत्वाज्यस्य होतय्यंज ॥
- (उ) होता यक्षदग्निमीळं ईळितो देवो देवा आ वक्षदूतो हव्यवाळमूरः ।
 उपेमं यज्ञमुपेमां देवो देवहूतिमवतु वेत्वाज्यस्य होतय्यंज ॥
- (ए) होता यक्षद्वहिः सुष्टरीमोर्गम्रदा अस्मिन्यज्ञे विं च प्रं च प्रथतां स्वासस्थं देवेभ्यः ।
 एमेनदद्यं वंसवो रुद्रा आदित्याः सदन्तु प्रियमिन्द्रस्यास्तु वेत्वाज्यस्य होतय्यंज ॥
- (ऐ) होता यक्षदुर ऋष्याः कवथो कोपधावनीरुदाताभिर्जिहतां विं पक्षोभिः श्रयन्ताम् ।
 सुप्रायणा अस्मिन् यज्ञे विं श्रयन्तामृतावृधो व्यन्त्वाज्यस्य होतय्यंज ॥
- (ओ) होता यक्षदुषासानंक्ता बृहती सुपेशसा नृः पतिभ्यो योनिं कृष्वाने ।
 संस्पयमाने इन्द्रेण देवैरेदं बहिः सीदतां वीर्तामाज्यस्य होतय्यंज ॥

- (औ) होता यक्षदैव्या होतारा मन्द्रा पोतारा कवी प्रचेतसा ।
स्विष्टमद्यान्यः करदिषा स्वभिगूर्तमन्य ऊर्जा स्वतवसेमं यज्ञं दिवि देवेषु धत्तां
वीतामाज्यस्य होतर्थज ॥
- (अं) होता यक्षत्तिष्ठो देवीरपसामपस्तमा अष्ठिद्रमथेदमपस्तन्वताम् ।
देवेभ्यो देवीर्देवमपो व्यन्त्वाज्यस्य होतर्थज ॥
- (अः) होता यक्षत्त्वष्टारमचिष्टमपाकं रेतोधां विश्रवसं यशोधाम् ।
पुरुषरूपकामकर्शनं सुपोपः पोषिः स्यात्सुवीरो वीरैर्वेत्वाज्यस्य होतर्थज ॥
- (क) होता यक्षद्वनस्पतिमुपाव स्रक्षद्वियो जोष्टारं शशमनरः ।
स्वदास्वधितिर्कृतुथाद्यं देवो देवेभ्यो हव्यवाड् वेत्वाज्यस्य होतर्थज ॥
- (ख) होता यक्षदग्निं स्वाहाज्यस्य स्वाहा भेदसः स्वाहा स्तोकानां स्वाहा स्वाहाकृतीनां
स्वाहा हव्यसूक्तीनाम् ।
स्वाहा देवा आज्यपा जुपाणां अग्न आज्यस्य व्यन्तु होतर्थज ॥

७ [२]

- (अ) अजैदग्निरसनद्वाजं नि देवो देवेभ्यो हव्यवाट् । प्राञ्जोभिर्हिन्वानो धेनाभिः
कल्पमानो यज्ञस्यायुः । प्रतिरन्नुपप्रेष होतर्हव्या देवेभ्यः ॥
- (आ) होता यक्षदग्निमाज्यस्य जुपतां हविर्होतर्थज ॥
- (इ) होता यक्षत्सोममाज्यस्य जुपतां हविर्होतर्थज ॥
- (उ) होता यक्षदग्नीषोमौ ऋगास्य वपाया भेदसो जुपेतां हविर्होतर्थज ॥
- (ए) होता यक्षदग्नीषोमौ पुरोळाशस्य जुपेतां हविर्होतर्थज ॥
- (ऐ) होता यक्षदग्नीषोमौ ऋगास्य हविषा आत्तामद्य मध्यतो भेद उद्धृतं पुरा द्वेषोभ्यः
पुरा पौरुषेय्या गृभो घस्तां नूनं घासे अज्राणां यवसप्रथमानां सुमत्क्षराणां
शतरुद्रियाणामग्निश्वात्तानां पीवोपवसनानां पार्श्वतः श्रोणितः शितामत उत्सा-
दतोऽङ्गादङ्गादवत्तानां करत एवाग्नीषोमौ जुपेतां हविर्होतर्थज ॥
- (ओ) देवेभ्यो वनस्पते हवींषि हिरण्यपर्णं प्रदिवस्ते अर्थम् ।
प्रदक्षिणद्रशनया नियूय ऋतस्य वक्षि पथिमी रजिष्ठैः ॥
- (औ) होता यक्षद्वनस्पतिमभि हि पिष्टतमया रभित्या रशनयाधित । यत्राग्नेराज्यस्य
हविः प्रिया धामानि यत्र सोमस्याज्यस्य हविः प्रिया धामानि यत्राग्नीषोमयो-
ऽङ्गास्य हविः प्रिया धामानि यत्र वनस्पतेः प्रिया पाथांसि यत्र देवानामा-
ज्यपानां प्रिया धामानि यत्राग्नेर्होतुः प्रिया धामानि तत्रैतं प्रस्तुत्येवोपस्तुत्ये-
वोपावसैक्षदग्नीषांसमित्र कृवी करदेवं देवो वनस्पतिर्जुतां हविर्होतर्थज ॥

- (अं) वनस्पते रशनया नियूय पिष्टतमया वयुनानि विद्वान् ।
वहा देवत्रा दधिषो हवींषि प्र च दातारममृतेषु वोचः ॥
- (अः) होता यक्षदग्निं स्विष्टकृतमयाळग्निम्रेराज्यस्य हविषः प्रिया धामान्ययाट् सोमस्या-
ज्यस्य हविषः प्रिया धामान्ययाळग्नीषोमयोश्छागस्य हविषः प्रिया धामान्ययाड्
वनस्पतेः प्रिया पाथांस्ययाड् देवानामाज्यपानां प्रिया धामानि यक्षदग्नेर्होतुः प्रिया
धामानि यक्षत्स्वं महिमानमायजतामेज्या इषः कृणोतु सो अध्वरा जातवेदा जुपतां
हविर्होतर्यज ॥
- (क) अग्निमद्य होतारमवृणीतायं यजमानः पचन् पक्तीः पचन् पुरोळाशं गृह्णन्नग्नय
आज्यं गृह्णन् सोमायाज्यं बध्नन्नग्नीषोमाभ्यां च्छागं सूपस्थाद्य देवो वनस्पतिरभवद-
ग्नय आज्येन सोमायाज्येनाग्नीषोमाभ्यां च्छागेनाघत्तां तं मेदस्तः प्रति पचताप्र-
भीष्टामवीवृधेतां पुरोळाशेन त्वामद्य ऋष आर्षेय ऋषीणां नपादवृणीतायं यजमानो
बहुभ्य आ संगतेभ्यः । एष मे देवेषु वसु वार्यायक्षन् इति ता या देवा देवदाना-
न्यदुस्तान्यस्मा आ च शास्त्वा च गुरस्वेषितश्च होतरसि भद्रवाच्याय प्रेषितो
मानुषः सूक्तवाकाय सूक्ता ब्रूहि ॥

७ [३]

- (अ) देवं बर्हिः सुदेवं देवैः स्यात्सुवीरं वीरैर्वस्तोर्वृज्येताक्तोः प्रभ्रियेतात्यन्यान् राया
बर्हिष्मतो मदेम वसुवने वसुधेयस्य वेतु यज ॥
- (आ) देवीर्द्वारः संघाते विद्वीर्यामञ्छिधिरा ध्रुवा देवदूतौ वत्स ईमेनास्तरुणा आमिमी-
यात्कुमारो वा नवजातो मैना अर्वा रेणुककाटः प्रणग्वसुवने वसुधेयस्य व्यन्तु यज ॥
- (इ) देवी उषासानक्ता व्यस्मिन् यज्ञे प्रयत्यह्वेतामपि नूनं दैवीर्विशः प्रायासिष्ठां सुप्रीते
सुधिते वसुवने वसुधेयस्य वीतां यज ॥
- (उ) देवी जोष्टी वसुधिते ययोरन्याघा द्वेषांसि यूयवदान्यावक्षद्वसु वार्याणि यजमानाय
वसुवने वसुधेयस्य वीतां यज ॥
- (ए) देवी ऊर्जाहुती इषमूर्जमन्यावक्षत्सग्धि सपीतिमन्या नवेन पूर्वं दयमाना स्याम
पुराणेन नवं तामूर्जमूर्जाहुती ऊर्जयमाने अधातां वसुवने वसुधेयस्य वीतां यज ॥
- (ऐ) देवा दैव्या होतारा पोतारा नेष्टारा हताघशंसावाभरद्वसू वसुवने वसुधेयस्य
वीतां यज ॥
- (ओ) देवीस्तिस्रस्तिस्रो देवीरिळा सरस्वती भारती चां भारत्यादित्यैरस्पृक्षत्सरस्वतीमं
रुद्रैर्यज्ञमावीदिहैवेळ्या वसुमत्या सधमार्द मदेम वसुवने वसुधेयस्य व्यन्तु यज ॥

- (औ) देवो नराशंसस्त्रिशीर्षा षष्ठः शतमिदेनं शितिपृष्ठा आदधति सहस्रमीं प्रवहन्ति मित्रावरुणेदस्य होत्रमर्हतो बृहस्पतिस्तोत्रमश्विनाध्वर्यवं वसुवने वसुधेयस्य वेतु यज ॥
- (अं) देवो वनस्पतिर्वर्षावा घृत्ननिर्णिग् द्यामग्नेगास्पृक्षदान्तरिक्षं मध्येनाप्राः पृथिवी-मुपरेणादृहीद्वसुवने वसुधेयस्य वेतु यज ॥
- (अः) देवं बर्हिर्वीरितीनां निधेधासि प्रच्युतीनामप्रच्युतं निकामधरणं पुरुस्पाहं यश-स्वदेना बर्हिषाण्या बर्हिष्यभिष्याम वसुवने वसुधेयस्य वेतु यज ॥
- (क) देवो अग्निः स्विष्टकृत्मुद्रविगा मन्द्रः कविः सत्यमन्मायजी होता होतुहोतुराय-जीयानग्ने यान् देवानयाड् यौ अपिप्रेयै ते होत्रे अमत्सत । तां सस्तनुरीं होत्रां देवांगमां दिवि देवेषु यज्ञमेरयेमं स्विष्टकृत्वाग्ने होताभूर्वसुवने वसुधेयस्य नमोवाके वोहि यज ॥

७ [४]

- (अ) होता यक्षदिन्द्रं हरिवौ इन्द्रो धाना अत्तु पूषण्वान्करम्भं सरस्वतीवान् भारतीवान् परिवाप इन्द्रस्यापूपो मित्रावरुणयोः पयस्या प्रातःसावस्य पुरोळाशौ इन्द्रः प्रस्थितां जुषाणो वेतु होतर्यज ॥
- (आ) होता यक्षदिन्द्रं हरिवौ इन्द्रो धाना अत्तु पूषण्वान् करम्भं सरस्वतीवान् भारतीवान् परिवाप इन्द्रस्यापूपो माध्यंदिनस्य सवनस्य पुरोळाशौ इन्द्रः प्रस्थितां जुषाणो वेतु होतर्यज ॥
- (इ) होता यक्षदिन्द्रं हरिवौ इन्द्रो धाना अत्तु पूषण्वान् करम्भं सरस्वतीवान् भारतीवान् परिवाप इन्द्रस्यापूपस्तृतीयस्य सवनस्य पुरोळाशौ इन्द्रः प्रस्थितां जुषाणो वेतु होतर्यज ॥
- (उ) होता यक्षदग्निं पुरोळाशानां जुषतां हविर्होतर्यज ॥
- (ए) होता यक्षद्रायुमग्नेगामग्नेयावानमग्ने सोमस्य पातारं करदेवं वायुरावसा गमज्जुषतां वेतु पिबतु सोमं होतर्यज ॥
- (ऐ) होता यक्षदिन्द्रवायू अर्हन्ता रिहाणा गव्याभिर्गोमन्ता भ्रियन्तां वीरया शुक्रया एनयोनियुतो गोअप्रयाणां वीरौ कशाश्वपुरस्तात्तासामिह प्रयाणमास्तिकविमोचनं करत एवेन्द्रवायू जुषतां वीतां पिबतां सोमं होतर्यज ॥
- (ओ) होता यक्षन्मित्रावरुणा सुक्षत्रा रिशादसा नि चिन्मिषन्ता निचिरा निचर्य्यौ-साक्ष्णश्चिद्रातुवितरानुल्वणेन चक्षसा ऋतमृतमिति दीध्याना करत एवं मित्रा-वरुणा जुषतां वीतां पिबेतां सोमं होतर्यज ॥

- (औ) होता यक्षदक्षिणा नासत्या दीक्षग्री रुद्रवर्तनी न्यन्तरेण चक्रेण च वामीरिष ऊर्ज आवहतं सुवीराः सनुतरेणा नरुषो बाधेतां मधुकशयेमं यज्ञं युवाना मिमिक्षतां करत एवाश्विना जुषेतां वीतां पित्रेतां सोमं होतर्यज ॥
- (अं) होता यक्षदिन्द्रं प्रातः प्रातःसावस्यार्वावतो गमदा परावत ओरोरन्तरिक्षादा स्वात्सधस्यादिमे अस्मै शुक्रा मधुश्रुतः प्रस्थिता इन्द्राय सोमास्तां जुपतां वेतु पिबतु सोमं होतर्यज ॥
- (अः) होता यक्षदिन्द्रं माध्यंदिनस्य सवनस्य निष्केवल्यस्य भागस्यात्तारं पातारं श्रोतारं हवमागन्तारमस्या धियोऽवितारं सुन्वतो यजमानस्य वृधमोभा कुक्षी पृणतां वार्त्रघ्नं च माघोनं चेमे अस्मै शुक्रामन्थिनः प्रस्थिता इन्द्राय सोमास्तां जुपतां वेतु पिबतु सोमं होतर्यज ॥
- (क) होता यक्षदिन्द्रं तृतीयस्य सवनस्य ऋभुमतो विभुमतो वाजवतो बृहरपतिवतो विश्वदेव्यावतः समस्य मदाः प्रातस्तनागमत सं माध्यंदिनाः समिदातनारतेपां समुक्षितानां गौर इव प्रगाह्या वृषायस्वायूया बाहुभ्यामुप याहि हरिभ्यां प्रमुध्या शिप्र निष्पृथ्य ऋजीषिन्निमे अस्मै तीव्रा आशीर्वन्तः प्रस्थिता इन्द्राय सोमास्तां जुपतां वेतु पिबतु सोमं होतर्यज ॥
- (ग्व) होता यक्षदिन्द्रं मरुत्वन्तमिन्द्रो मरुत्वाञ्जुपतां वेतु पिबतु सोमं होतर्यज ॥
- (ग) होता यक्षदादित्यान् प्रियान् प्रियधाम्नः प्रियव्रतान् महः स्वसरस्य पतीनुरोन्तरिक्षस्याध्यक्षान् स्वादित्यमवोचत्तदस्मै सुन्वते यजमानाय करनेवमादित्या जुपन्तां मन्दन्तां व्यन्तु पिबन्तु मन्दन्तु सोमं होतर्यज ॥
- (व) होता यक्षदेवं सवितारं परामीत्रां साविपत् पराघशंसं सुसावित्रमसाविपत्तदस्मै सुन्वते यजमानाय करदेवं देवः सविता जुपतां मन्दतां वेतु पिबतु सोमं होतर्यज ॥
- (ङ) अग्निमथ होतारमवृणीतायं सुन्वन् यजमानः पचन् पक्तीः पचन् पुरोळाशान् गृह्णन्नग्नय आज्यं गृह्णन् सोमायाज्यं बध्नन्नग्नये च्छागं सुन्वन्निन्द्राय सोमं भृञ्ज हरिभ्यां धानाः सूपस्था अथ देवो वनस्पतिरभवदग्नय आज्येन सोमायाज्येनाग्नये च्छागेनेन्द्राय सोमेन हरिभ्यां धानाभिरघत्तं मेदस्तः प्रति पचताग्रमीदवीवृधत पुरोळाशैरपादिन्द्रः सोमं गवाशिरं यवाशिरं तीव्रान्तं बहुरमध्यमुपोत्था मदा व्यश्रो-
द्विमदां आनळवीवृधताहूपैस्त्वामथ ऋष आर्षेय ऋषीणां नपादवृणीतायं सुन्वन् यजमानो बहुम्य आ संगतेम्यः । एष मे देवेषु वसु वार्यायक्ष्यत इति ता या देवा देवदानान्यदुस्तान्यस्मा आ च शास्त्वा च गुरस्वेषितश्च होतरसि भद्रवाच्याय प्रेषितो मानुषः सूक्तवाकाय सूक्ता ब्रूहि ॥

- (च) धानासोमानामिन्द्राद्धि च पिब च बन्धां ते हरी धाना उप ऋजीषं जिघ्रतामा रथचर्यणे सिञ्चस्व यत्त्वा पृच्छाद्विषं पत्नीः कामीमदथा इत्यस्मिन् सुन्वति यजमाने तस्मै किमरास्थाः । सुष्टु सुवीर्यं यज्ञस्यागुर उद्वचं यद्यदचीकमतोत्तत्तथा-भूद्वोतर्त्यज ॥
- (छ) इह मद एव मघवन्निन्द्र ते श्वो वसुमतो रुद्रवतो आदित्यवत ऋभुमतो विभुर्मतो वाजवतो बृहस्पतिवतो विश्वदेव्यावतः श्वस्सुत्यामग्निमिन्द्रायेन्द्राग्निभ्यां प्रब्रूहि । मित्रावरुणाभ्यां वसुभ्यो रुद्रेभ्यो आदित्येभ्यो विश्वेभ्यो देवेभ्यो ब्रह्मणेभ्यः सोम्येभ्यः सोमपेभ्यो ब्रह्मन् वाचं यच्छ ॥
- (ज) होता यक्षदश्विना सोमानां तिरो अह्वयानां त्रिरा वर्तिर्यातां त्रिरह मानयेथामुतो तुरीयं नासत्या वाजिनाय देवाः । सजूरग्नी रोहिदश्वो घृतस्तुः । सजूरुषा अरु-षेभिः । सजुः सूर्य एतशेभिः । सजोषसावश्विना दंसोभिः करत एवाश्विना जुषेतां मन्देतां वीतां पिबेतां सोमं होतर्त्यज ॥

७ [५]

- (अ) होता यक्षदिन्द्रं होत्रात्सजूर्दिवा पृथिव्या ऋतुना सोमं पिबतु होतर्त्यज ॥
- (आ) होता यक्षन्मरुतः पोत्रात्सुष्टुभः स्वर्का ऋतुना सोमं पिबन्तु पोतर्त्यज ॥
- (इ) होता यक्षद्वावो नेष्टात्त्वष्टा सुजनिमा सजूर्देवानां पत्नीभिर्ऋतुना सोमं पिबतु नेष्टर्त्यज ॥
- (उ) होता यक्षदग्निमाग्नीध्रादृतुना सोमं पिबत्वग्नीध्रज ॥
- (ँ) होता यक्षदिन्द्रं ब्रह्माणं ब्रह्मणादृतुना सोमं पिबतु ब्रह्मन् यज ॥
- (ऐ) होता यक्षन्मित्रावरुणा प्रशास्तारौ प्रशालादृतुना सोमं पिबतां प्रशास्तर्त्यज ॥
- (ओ) होता यक्षदेवं द्रविणोदां होत्रादृतुभिः सोमं पिबतु होतर्त्यज ॥
- (औ) होता यक्षदेवं द्रविणोदां पोत्रादृतुभिः सोमं पिबतु पोतर्त्यज ॥
- (अं) होता यक्षदेवं द्रविणोदां नेष्टादृतुभिः सोमं पिबतु नेष्टर्त्यज ॥
- (अः) होता यक्षदेवं द्रविणोदामपाद्दोत्रादपात्पोत्रादपानेष्टात्तुरीयं पात्रममृतममर्त्यमिन्द्र-पानं देवो द्रविणोदाः पिबतु द्राविणोदसः । स्वयमायूयाः स्वयमभिगूर्याः स्वयम-भिगूर्तया होत्राय ऋतुभिः सोमस्य पिबत्वच्छावाक यज ॥
- (क) होता यक्षदश्विनाध्वर्यू आध्वर्यवादृतुना सोमं पिबेतामध्वर्यू यजताम् ॥
- (ख) होता यक्षदग्निं गृहपतिं गार्हपत्यात्सुगृहपतिस्त्वधाग्नेऽयं सुन्वन् यजमानः स्यात्सु-गृहपतिस्त्वमनेन सुन्वता यजमानेनाग्निर्गृहपतिर्गार्हपत्यादृतुना सोमं पिबतु गृह-पते यज ॥

[१] एते प्रैषा मु-पुस्तकेऽप्युपलभ्यन्ते । तथा च १ = मैसं ४. १३. २; कासं १५. १३; तैत्रा ३. १. २; → ऐत्रा २. ४. १-१५ सायणभाष्यं; वासं २१. २९; ३०; ३३; ३४.

अ. = ऋसं ३. ५. ९; → ऋपा १. ५७. नामा पृथिव्याः = ऋसं १. १४३. ४ ।

इ. नराशंसं नृशस्तं नूँः प्रणेत्रं = ऋपा ४. ७८. नृशस्तं; नृशस्त्रं-मु ।

ए. सद्न्तु; स्वद्न्तु-मैसं ।

ऐ. कवथ्यो कोषधावनीः = ऋपा २. ४१. यक्षदूर; यक्षदूर-मु. 'रुदाताभिः'; 'रुद्रा-ताभिः'-मु. श्रयन्तां; श्रयनां-मु. सुप्रायणा असिन्यज्ञे वि श्रयन्तां = निरु ४. १८ (नि. ४. १)

ओ. नूँः पतिभ्यो योनिं कृण्वाने = ऋपा ४. ७८.

औ. स्विष्टमद्यान्यः करत् = ऋपा ४. ५१. स्वतवसेमं-कासं; सतवसेमं-का-तैत्रा-मु ।

अः. अचिष्टं-मु; अचिष्टं-का-कासं-तैत्रा ।

ख. = आश्वश्री ३. ४; शाश्री ५. १८. २. जुषाणा ... व्यन्तु = ऐत्रा १. १७. ६ (सभाष्यं); जुषाणो अमिराज्यस्य वेतु. अयं प्रैषः मु-पुस्तके ७ [२] अ अनन्तरं मुद्रितः । 'इति प्रयाजप्रैषः' इति च तत्राधिकम् ।

[२] शाश्री ५. १६. ९; मैसं ४. १३. ५; कासं १६. २१; तैत्रा ३. ६. ५-१५; ऐत्रा २. ५. ७; मु एतेष्वेते प्रैषा उपलभ्यन्ते । 'उपप्रैषाः' इति तेषां नाम ।

अ. उपप्रैष; उपप्रैष्य-तैत्रा-मु ।

आ-इ. = मैसं ४. १३. ५; आश्वश्री ३. ४. ८ भाष्यम् ।

उ. = शाश्री ५. १८. १०; → मैसं ४. १३. ५; तैत्रा ३. ६. ८. १. अग्नीषोमौ-मु; अग्नी-मैसं; इन्द्राग्नी-तैत्रा ।

ए. = शाश्री ५. १९. ७; → मैसं ४. १३. ५; तैत्रा ३. ६. ८. २. अग्नीषोमौ-मु; अग्नी-मैसं; इन्द्राग्नी-तैत्रा. 'ए' इत्यस्यानन्तरं मु-पुस्तके 'होता यक्षदग्निं पुरोळाशस्य जुषतां हविर्होतार्यज' इत्यधिकम् ।

ऐ. = मैसं ४. १३. ७; कासं १८. २१; तैत्रा ३. ६. ११. १; शाश्री ५. १९. १५; निरु ४. ३; → वासं २१. ४३. अग्नीषोमौ-मु; अग्नी-मैसं-कासं; इन्द्राग्नी-तैत्रा. हविषा; हविष-मु. अग्निश्वात्तानां पीवोपवसनानां = ऋपा २. ७३. पार्श्वतः श्रोणितः शितामतः = निरु ४. ३. उत्सादतोऽङ्गादङ्गादवत्तानां = ऋपा २. ४१. एवाग्नीषोमौ-मु; एवेन्द्राग्ना-इतरेषु ।

ओ. = निरु ८. ९; मैसं ४. १३. ७; कासं १८. २१; तैत्रा ३. ६. ११; शाश्री ५. १९. १८.

औ. = मैसं ४. १३. ७; कासं १८. २१; तैत्रा ३. ६. ११; शाश्री ५. १९. १९. → वासं २१. ४६. वहा; वह-मु. दधिषो; दिधिषो-मु.

अं. = मैसं ४. १३. ७; कासं १८. २१; तैत्रा ३. ६. १२; निरु ८. २०; शाश्री ५. १९. २०; ऋपा ७. ९. वनस्पते रशनया नियूय = ऋसं १०. ७०. १०

अः. = मैसं ४. १३. ७; कासं १८. २१; शाश्री ५. १९. २२; → वासं २१. ४७; तैत्रा ३. ६. ११. ४; शाश्री १. ९. २. अग्नीषोमयोऽङ्गागस्य-मु; अङ्गयोऽङ्गागस्य-मैसं; अश्विनोऽङ्गागस्य-कासं; अमिरिन्द्रामियोऽङ्गागस्य-तैत्रा. अध्वरा; अध्वरान्-कासं. 'अः' अस्यानन्तरं 'इति पाशुकप्रैषाः । अथानुयाजप्रैषाः' इति मु-पुस्तके ।

क. = मैसं ४. १३. ९; तैत्रा ३. ६. १५; शाश्री ५. २०. ५; वासं २१. ५९-६१; २८. ४६. अग्नीषोमाभ्यां-मु; इन्द्राग्निभ्यां-मैसं-तैत्रा. सूपस्थाद्य-का; सूपस्था अद्य-मु; → तैसं १. २. २. ३ : सूपस्था देवो वनस्पतिः. छागेनाघत्तां-का; छागेनाघत्तं-वासं २८. ४६; शाश्री ५. २०. ५ भाष्यं; छागेनाघत्तां-तैत्रा-मैसं; छागेनाद्यस्तं-मु. → शाश्री ६. १. १०; ११ (सभाष्यं). संगतेभ्यः

संग्रहेभ्यः-मु. 'वसु' मु-पुरतके नास्ति । मु-पुस्तके 'क' इत्यर्थे प्रैषः 'सूक्तवाकप्रैषः' इति संज्ञया ७ [३] अन्तरं वर्तते ।

[३] अ. ≡ मैसं ४. १३. ८; तैत्रा ३. ६. १३; शांथ्रौ ५. २०. १; → वासं २१. ४८; २८. १२.

आ. ≡ मैसं ४. १३. ८; तैत्रा ३. ६. १३; → वासं २१. ४९; २८. १३. मैना अर्वा रेणुककाटः प्रणग् → कसं ८. २८. ४; न ता अर्वा रेणुककाटो अश्रुते. प्रणग्-मैसं; पृणग्-तैत्रा-मु. 'स्तरुणा; 'स्तरुण-तैत्रा-मु. नवजातो; वनजातो-मु ।

इ. ≡ मैसं ४. १३. ८; तैत्रा ३. ६. १३; → वासं २१. ५०; २८. १४. व्यास्मिन्-का; 'व्यास्मिन्-मैसं-तैत्रा-मु. प्रायासिष्टा; प्रायाशिष्टा-तैत्रा ।

उ. ≡ मैसं ४. १३. ८; तैत्रा ३. ६. १३; निरु ९. ४२; → वासं २१. ५१; २८. १५. यूयवदा; यूयवदा-मु ।

ए. ≡ मैसं ४. १३. ८; तैत्रा ३. ६. १३; निरु ९. ४३; → वासं २१. ५२; २८. १६. द्यमाना-मैसं; द्यमाना-तैत्रा-मु ।

ऐ. ≡ मैसं ४. १३. ८; तैत्रा ३. ६. १३; → वासं २१. ५३; २८. १७. हताघशंसौ-तैत्रा-मु; हताघशंसा-मैसं ।

ओ. ≡ मैसं ४. १३. ८; तैत्रा ३. ६. १३; → वासं २१. ५४; २८. १८.

औ. ≡ मैसं ४. १३. ८; तैत्रा ३. ६. १६; शांथ्रौ १. १३. २; → वासं २१. ५५; २८. १९.

अं. ≡ मैसं ४. १३. ८; तैत्रा ३. ६. १३; शांथ्रौ ५. २०. ४; → वासं २१. ५६; २८.

२०. 'मुपरेणा'; 'मपरेणा'-मु ।

अः. ≡ मैसं ४. १३. ८; तैत्रा ३. ६. १३; शांथ्रौ ५. २०. ४; → वासं २१. ५७; २८.

२१. यशस्वदेना; यशस्विदेना-मु ।

क. = खिल ४. ९. ६; मैसं ४. १०. ३; तैत्रा ३. ५. ९. १; ३. ६. १३; ऋषा ४. ७३; आश्वथ्रौ १. ८; शांथ्रौ १. १३. ३-४; → वासं २१. ५८; २८. २२.

[४] अ. ≡ आश्वथ्रौ ५. ४; शांथ्रौ ७. १. ३. मु-पुस्तके अस्मात्पूर्वं किञ्चिदधिकं विद्यते तद्यथा- 'अथ सुत्यायां सवनीयप्रैषाः । होता यक्षदग्निं च्छागस्य वपाया मेदसो जुषतां हविर्होतय्येज' । इन्द्रं हरिवाँ ... इन्द्रस्यापूपो = ऐत्रा २. २४. ५. प्रातःसावस्य; प्रातः प्रातःसावस्य-मु । मु-पुस्तके अ इति प्रैषानन्तरं उ ए ऐ ओ औ अं इति प्रैषा मुद्रिताः शिष्टाश्च ७ [५] अन्ते निवेशिताः । ७ [५] अन्ते 'होता यक्षदग्निं पुरोळाशस्य जुषतां हविर्होतय्येज' इति प्रैषो मुद्रितः । तस्य चानन्तरं आ उ अः ख ग इति प्रैषा विनिवेशिताः तदनन्तरं क्रियांश्चिदधिको भागो वर्तते तस्य चानन्तरं इ क घ ङ च छ ज इति प्रैषाणां स्थानम् । मध्ये वर्तमानो मु-पुस्तकस्योऽधिको भागोऽत्र दीयते-

होता यक्षदग्निं छागस्य हविष आददद्य मध्यतो मेद उन्मृतं पुरा द्वेपोभ्यः पुरा पौरुषेय्या-गृभः ॥ घसन्नं घासे अज्राणां यवसप्रथमानां सुमस्कराणां शतरुद्वियाणामग्निध्वात्तानां पीवोपवस-नानां पार्श्वतः श्रोणितः शितामत उत्सादतोऽङ्गादङ्गादवत्तानां करदेवाग्निर्जुपतां हविर्होतय्येज [→ प्रैष ७ [२] ऐ] ॥ (होता यक्षद्वनस्पतिसभि हि पिष्टतमया रभिष्टयारशनयाधित ॥ यत्राम्नेराज्यस्य हविषः प्रिया धामानि यत्र सोमस्याज्यस्य हविषः प्रिया धामानि यत्राम्नेछागस्य हविषः प्रिया धामानि यत्र वनस्पतेः प्रिया पार्थांसि यत्र देवानामाज्यपानां प्रिया धामानि यत्राम्नेहोतुः प्रिया धामानि तत्रैतं प्रस्तुद्येवोपस्तुत्येवोपावसन्नङ्गभीयांसमिव कृष्वी करदेवं देवो वनस्पतिर्जुपतां हविर्होतय्येज [= प्रैष ७ [२] औ] ॥ होता यक्षदग्निं स्विकृतमयाळमिराम्नेराज्यस्य हविषः प्रिया धामान्ययाद् सोमस्या-ज्यस्य हविषः प्रिया धामान्ययाळमिराम्नेछागस्य हविषः प्रिया धामान्ययाद् वनस्पतेः प्रिया पार्थांस्ययाद्

देवानामाज्यपानां प्रिया धामानि यक्षदग्नेर्होतुः प्रिया धामानि यक्षस्त्वं महिमानमायजतामेज्याऽइष
कृणोतु सोऽअध्वरा जातवेदा जुपतां हविर्होतयेज) [= प्रैष ७ [२] अः]

उ. ≡ आश्वश्री ५. ४; शांश्री ७. १. ७

ए. ≡ आश्वश्री ५. ५; शांश्री ७. २. ३. अवसां गमत् ≡ ऋसं ५. ४६. ६.

ऐ. ≡ आश्वश्री ५. ५; शांश्री ७. २. ३. अर्हन्ता रिहाणा-का; अर्हन्तार्हाणा-मु. गो-
अग्रयाणां वीरो कशाश्वपुरस्तात्-का; गोअग्रा वीरोपशाश्वपुरस्त्याः-मु. आस्तिकविमोचन-
का; अस्तिवहविमोचन-मु ।

ओ. ≡ शांश्री ७. २. ६; आश्वश्री ५. ५. नि चिन्मिषन्ता ... चक्षसा ≡ ऋसं ८.
२५. ९ : अक्षश्विद्रातुवितरानुस्वणेन चक्षसा । नि चिन्मिषन्ता निचिरा नि चिन्म्यतुः । निच-
र्यासा°-का; निचिर्यासा°-मु. चक्षसा-का; चक्षस-मु. पिबेतां-का; पिबतां-मु ।

औ. ≡ शांश्री ७. २. ९; आश्वश्री ५. ५. च वामीः-का; वामीः-मु. ऊर्ज आवहर्तं-
का; ऊर्जावहर्तं-मु. *आ नरुषो-का; *आरुषो-मु. मधुकशयेमं यक्षं युवाना मिमिक्षतां ≡
पत्रा २१. १०. १२; काश्री २३. ३. १. पिबेतां-का; पिबतां मु.

अं. ≡ शांश्री ७. ४. २; आश्वश्री ५. ५. ओरोरन्तरिक्षात् ≡ ऋसं ३. ४६. ३.
स्वात्सधस्थात् ≡ ऋसं ६. १७. ५.

अः. ≡ शांश्री ७. १७. ४; आश्वश्री ५. ५. मन्थिनः-का; मधुश्चुतः-मु.

क. ≡ शांश्री ८. २. ४. प्रातस्तनागमत-का; प्रातस्तना अगमत-मु. वृषायस्वायूया
बाहुभ्यां ≡ ऋपा ९. ५२. प्रमुथ्या शिप्रे ≡ ऋसं ३. ३२. १. ऋजीपिन्-का; ऋजीषि-मु.
निष्पृथ्य-का; निष्पृथ्य-मु ।

ख. ≡ शांश्री ७. १९. ३.

ग. ≡ शांश्री ८. १. ५; आश्वश्री ५. १७. प्रियधाम्नः...पतीनुरोः ≡ ऋपा ४. ७३.
स्वादित्यमवोचत तत्-का; स्वादित्यानवोदधत्-मु. 'मन्दन्तु' मु-मध्ये नास्ति ।

घ. ≡ शांश्री ८. ३. ३; आश्वश्री ५. १८. सुसावित्रमसाविषत् ≡ ऋपा ५. २७.
मन्दतां-का; मदतां-मु ।

ङ. ≡ शांश्री ५. २०. ६ (भाष्य) → मैसं ४. १३. ९; तैब्रा ३. ६. १५; वासं २१. ५९;
२८. २३; प्रैष [२] क. भृञ्ज-का; भृञ्जन्-मु. तीव्रान्तं बहुमध्यं ≡ ऐब्रा २. २०. १५.
मदा व्यश्रोत्-का; मदाश्रोत्-मु. संगतेभ्यः-का; संगतेभ्यः-मु ।

च. ≡ शांश्री ८. ८. २; निरु ५. १२ (सभाष्यं). धानासोमानां-का-मु; धानाः सोमानां
-शांश्री-निरु (भाष्यं). यस्वा-का-निरु; यत्वा-मु. विषं पत्नीः-का-मु; यृषन् पत्नी-निरु
(भाष्यं). अरास्थाः-का-निरु; अरात्याः-मु. उदशं; उदुचं-निरु (भाष्यं). यद्यदचीक°-का;
यद्यदचीक°-मु. अचीकमतोत्तत्था-का; अचीकमतां तत्तथा-निरु (भाष्यं) ।

छ. ≡ शांश्री १०. १. ११. मु-मध्ये एतस्मात्स्ति. ते श्वो-का; तेभ्यो-शांश्री (भाष्यं). वसु-
मतो...विश्वदेव्यावतः ≡ ऐब्रा २. २०. १४ : वसुमते रुद्रवत आदित्यवत ऋभुमत विभुमते वाज-
वते बृहस्पतिवते विश्वदेव्यावते. → मैसं ४. ९. ८; प्रैष [४] क.

ज. ≡ आश्वश्री ६. ५. आ वर्तिः-का; वर्तिः-मु. यातां-का; यातं-मु. अह-का; इह-मु.
मानयेथां-का; मादयेथां-मु. देवाः-का; धेनुः-मु. अरुपेभिः-का; अरुणाभिः-मु. एतशेभिः-का;
एतशेन-मु. सजोषसावधिना-का; सजोषावधिना-मु. मन्देतां-का; मदेतां-मु. पिबेतां-का;
पिबतां-मु ।

[५] एते द्वादश ऋतुपैषाः ऐत्रा ५. ९; सु अत्रोपलभ्यन्ते ।

अ. ≡ शाश्रौ ७. ८. २. दिवा-का; दिव आ-सु ।

आ. पिबन्तु-का; पिबतु-सु ।

ए. इन्द्रं ब्रह्माणं-का; इन्द्रो ब्रह्मा-सु. ब्रह्मणा°-का; ब्राह्मणा°-सु. प्रशास्त्यर्ज ≡ ऋमा १. १०२; माश्रौ २. ४. १. २८.

औ. पोतर्यज ≡ ऋमा १. १०१; माश्रौ २. ४. १. २८.

अः → ऋसं २. ३७. ४. ' पिबतु ' सु-मध्ये नास्ति ।

क. पिबेतामध्वर्यू यजताम्-का; पिबतामध्वर्यू यजतं-सु ।

ख. त्वधाग्रे-का; त्वयामे-सु. = त्वयामेऽयं सुन्वन्यजमानस्य-ऋमा २. ४२; सु.

काश्मीरपुस्तकेऽविद्यमाना अन्येऽपि केचन पैषाः सूत्रेषु ऋक्प्रतिशाख्ये च निर्दिष्टा वर्तन्ते तेऽप्यत्र संगृह्यन्ते—

१

होता यक्षदश्विना सरस्वतीमिन्द्रं सुत्रामाणमिमे सोमाः सुरामाणभ्यर्गैर्न मेयैर्ऋषभैः सुताः शश्वैर्न तोकमभिलङ्गैर्महस्वन्तो सदा मासरेण परिष्कृताः शुक्राः पयस्वन्तोऽमृताः प्रस्थिता वो मधु-श्चुतस्तानश्विना सरस्वतीन्द्रः सुत्रामा वृत्रहा जुपन्तां सौम्यं मधु पिबन्तु मदन्तु व्यन्तु होतर्यज ।

≡ वासं २१. ४२; तैत्रा २. ६. ११. १०; शाश्रौ १५. १५. ९; मैसं ३. ११. ४; कासं ३८. ९. शुक्राः पयस्वन्तोऽमृताः → ऋमा २. ४८. तानश्विना सरस्वतीन्द्रः → ऋमा ४. ७३. अश्विना-तैत्रा-शाश्रौ; अश्विनी-इतरेषु. सुत्रामाणं-वासं-तैत्रा-शाश्रौ; मैसं-कासं मध्य एतन्नास्ति. परिष्कृताः-वासं-तैत्रा; परिष्कृता-मैसं. सदा; मदा-तैत्रा. मधुश्चुतः-वासं-तैत्रा; मधुश्च्युतः-मैसं. सुत्रामा वृत्रहा-वासं-तैत्रा; मैसंमध्ये नास्ति. मदन्तु व्यन्तु-वासं; मदन्तां व्यन्तु-मैसं; मदन्तु वियन्तु सोमं-तैत्रा.

२

पिता मातरिश्वाच्छिद्रा पदा धा अच्छिद्रोक्था कवयः शंसन् सोमो विश्वविष्नीथानि नेपद्बृह-स्पतिरुक्थामदानि शंसिषत् ।

आज्यशस्त्रापूर्वं करणीयोऽयं जपः ऐत्रा २. ३८; आश्वश्रौ ५. ९; शाश्रौ ७. ९. १; तैसं ५. ६. ८. ६. अत्रोपलभ्यते । बृहस्पतिरुक्थामदानि शंसिषत् ≡ ऋमा ९. ९. धा अच्छिद्रोक्था; धादच्छिद्रोक्था-आश्वश्रौ. अच्छिद्रोक्था कवयः शंसन् सोमो विश्वविष्नीथानि; अच्छिद्रा उशिजः पदा नु तक्षुः सोमो विश्वविष्नेता-तैसं; पदोशिजसीयानुतक्षिषत्सोमो नीथविष्नीथानि-शाश्रौ.

३

दैव्याः शमितार आरभध्वसुत मनुष्या उपनयत मेध्या दुर आशासाना मेधपतिभ्यां मेधम् । प्रास्मा अग्निं भरत सृणीत बर्हिर्गन्वेनं माता मन्यतामनु पितानु भ्राता संगभ्योऽनु सखा सयूध्यः । उदीचीनामस्य पदो निधत्तात्सूर्यं चक्षुर्गमयताद्वातं प्राणमन्ववसृजतादन्तरिक्षमसुं दिशः ओत्रं पृथिवीं शरीरम् । एकधास्य त्वचमाच्छयतात्पुरा नाभ्या अपिशासो वपामुत्खिदतादन्तरेवोष्माणं वार-यत्कात् । श्येनमस्य वक्षः कृणुताप्रशसा बाहु शला दोषणी कश्यपेवांसाच्छिरे श्रोणी कवचोरु सेक-पर्णाष्टीवन्ता पद्मविंशतिरस्य वङ्कयस्ता अनुष्ठयोच्यवायताद्वात्रं गात्रमस्यानूनं कृणुतात् । ऊव-ध्यगोहं पार्थिवं खनतान् । अस्ना रक्षः सं सृजतात् । वनिष्ठुमस्य मा राविष्टोरुर्कं मन्यमाना नेद्वस्तोके तनये रविता रवच्छमितारः । अग्निगो शमीध्वं सुशमि शमीध्वं शमीध्वमग्निगाश्च ॥

तैत्रा ३. ६. १ भाष्ये अग्निगुपैष इत्यस्य संज्ञा । ऐत्रा २. ६; शांत्रा १०. ४; आश्वथ्री ३.३; शांथ्री ५. १७. १-१०; मैसं ४. १३. ४; तैत्रा ३. ६. १-३; कासं १६. २१; निरु ५. ११ भाष्ये एतेष्विदं दृश्यते । → शत्रा १३. ५. २.

उदीचीनाम् ; उदीचीनाँ-निरुक्तभाष्य. सगर्भ्योऽनु सखा सयूथ्यः-ऋषा २. ४१. अग्निगो शमीध्वं सुशमि शमीध्वमग्निगो-निरु ५. ११. माता मन्यतामनु पितानु भ्राता सगर्भ्योऽनु सखा सयूथ्यः-वासं ६. ९. आरभध्वमुत मनुष्या-ऐत्रा-आश्वथ्री; उत मनुष्या आरभध्व-इतरेषु. मेधपतिभ्यां; मेधपतये-मैसं. स्तृणीत बर्हिः = ऋसं १. १३. ५. अन्ववसृ-जतादन्तरिक्षमसुं दिशः श्रोत्रं-ऐत्रा-आश्वथ्री-शांथ्री; अन्ववसृजतादिशः श्रोत्रगन्तरिक्षमसुं-तैत्रा; अन्ववसृजतादन्तरिक्षमसुं-मैसं. वारयध्वात्-ऐत्रा-आश्वथ्री-शांथ्री; वारयतात्-तैत्रा-मैसं. रवच्छ-मितारः-ऐत्रा-आश्वथ्री-शांथ्री-तैत्रा; रवद्-मैसं.

अन्येऽपि केचन प्रैषा आश्वथ्री-मध्य उपलभ्यन्ते तेऽत्रोद्भियन्ते-

आश्वथ्री ३. ९; कासं १७. १९; मु-

होता यक्षदक्षिणा सरस्वतीमिन्द्रं सुग्रामाणं सोमानां सुराग्णां जुषन्तां व्यन्तु पिबन्तु मदन्तु सोमान् सुराग्णो होतयंज ।

आश्वथ्री ३. ५; शांथ्री ५. १९; मैसं ४. १३. ५; मु-

होता यक्षदक्षिं पुरोलाशस्य जुषतां हविर्होतयंज ।

आश्वथ्री १०. ९; शांथ्री १६. ७. २; वासं २३. ६४; मु-

होता यक्षप्रजापतिं महिन्नो जुषतां वेतु पिबतु सोमं होतयंज ।

कुन्तापाध्यायः (८-२२)

८

इदं जना उपश्रुतं नराशंस स्तविष्यते । पष्टिं सहस्रा नवर्ति च कौरव आ रुशमेपु दग्धहे ॥ १ ॥
उष्ट्रा यस्य प्रवाहिणो वधूमन्तो द्विर्दिश । वर्ष्म रथस्य नि जिहील्लते दिवं ईपमाणा उपस्पृशः ॥ २ ॥
एष इषाय मामहे शतं निष्कान् देश स्रजः । त्रीणि शतान्येवतां सहस्रा देश गोनाम् ॥ ३ ॥

८-२२ एतानि कुन्तापसूक्तानि ऐतरेयब्राह्मणे (६. ३२-३६) निर्दिष्टानि । तत्र 'इदं जना' इत्याद्या ऋचः 'नाराशंसः' उच्यन्ते । अथर्व २०. १२७. १-३; शांथ्री १२. १४. १-३ अत्रापि ता उपलभ्यन्ते । ऋसं १. १२६. १-३ आभिः सह प्रायः तासां समानत्वम् ।

१. = आश्वथ्री ८. ३. जना उपश्रुतं-का; जना उपश्रुत-इतरेषु. नराशंस-का-शांथ्री-आश्वथ्री-मु; नाराशंस-अथर्व. कौरव-का-शांथ्री; कौरम-इतरेषु । २. प्रवाहिणो; प्रवाहणो-अथर्व-मु । ३. इषाय-का-अथर्व-शांथ्री; इषाय-मु ।

९

वर्ष्यस्व रेभ वर्ष्यस्व वृक्षे न पक्वे शकुनः । निष्ठे जिह्वा चर्चरीति क्षुरो न भुरिजोरिव ॥ १ ॥
प्र रेभासो मनीष्या वृथा गोव इवेरते । अमौतपुत्रका एषामु मोदका उपासते ॥ २ ॥
प्र रेभ धियं भरस्व गोविंदं वसुविंदम् । देवत्रेमां वाचं शृणीहीनुनी वीरास्तारम् ॥ ३ ॥

एताः 'रेभ्यः' अथर्व २०. १२७. ४-६; शांथ्री १२. १५. १; १२. १४. ४-५; मु अत्रोपलभ्यन्ते ।

१. निष्टे-का; नष्टे-अथर्व-शाश्रौ-मु. क्षुरो न क्षुरिजोरिव = ऋत् ८. ४. १६. २. मनीषया-का-मु; मनीषा-अथर्व-शाश्रौ. एषामु मोदका उपासते-का; एषाममोत गा इवासते-अथर्व-शाश्रौ; अमोतका इवासते-मु । ३. धियं-का; धी-अथर्व. शृणीहीषुः-मु-शाश्रौ; श्रोणीहीषुः-अथर्व. वीरास्तारं-का; वीरस्तारं-अथर्व-शाश्रौ; न वीरमस्तारं-मु ।

१०

राज्ञो विश्वजनीनस्य यो देवो मर्त्यो अति । वैश्वानरस्य सुष्टुतिमां सुनोता परिक्षितः ॥ १ ॥
परिक्षितः क्षेममकरत्तम आसनमां सरम् । अराध्यं कुर्वन् कौरव्यः पतिर्वदति जायया ॥ २ ॥
कतरत्त आं हराणि दधि मन्थां३ परिक्षुतम् । जायां पतिं विं पृच्छति राष्ट्रे राज्ञः परिक्षितः ॥ ३ ॥
अभीव स्वः प्र जिहीते यवः पक्वः पयो बिभ्रम् । जनः स भद्रमेधते राष्ट्रे राज्ञः परिक्षितः ॥ ४ ॥

एताः 'पारिक्षित्यः' अथर्व २०. १२७. ७-१०; शाश्रौ १२. १७. १. १-४; मु अत्रापि दृश्यन्ते । शाश्रौ १२. १६. २; आश्वश्रौ ८. ३; ऐवा ६. ३२ भाष्यमपि द्रष्टव्यम् ।

१. सुनोता-का-मु-अथर्व; शृणोता-शाश्रौ. परिक्षितः-का; परिक्षितिः-मु । २. परिक्षितः-का; परिक्षितः-मु; परिक्षितः-अथर्व. क्षेममकरत्तम-का-मु; क्षेममकरत्तम-शाश्रौ; क्षेममकरोत्-अथर्व. तम आसनमा-का-अथर्व; तमासुनुमा-मु. सरम्-का-मु; चरन्-अथर्व-शाश्रौ. अराध्यं-का; मरायं-मु; कुलायं-अथर्व-शाश्रौ. कुर्वन्-का-मु; कृण्वन्-अथर्व-शाश्रौ । ३. मन्थां-मु-शाश्रौ; मन्थं-अथर्व. परिक्षुतं-शाश्रौ; परि श्रुतं-अथर्व; परिक्षुतां-मु. जाया-का; जायाः-अथर्व । ४. अभीव स्वः प्र जिहीते-का; अभीवर्षं प्र जिहाते-मु. भद्रमेधते-का; भद्रमेधत्त-मु; भद्रमेधति-शाश्रौ ।

११

इन्द्रः कारुणवबुधदुत्तिष्ठ विं चरा चरन् । मेमेदुप्रस्य चर्कितैः सर्वे इते पृणादरिः ॥ १ ॥
इह गावः प्र जायध्वमिहाश्वा इह पूरुषाः । इहो सहस्ररक्षिगो वीरञ्जातां नि षीदतु ॥ २ ॥
नेमा इन्द्र गावो रिषन्मो आनां गोपती रिषत् । मांसाममित्रयुजैन इन्द्र मां स्तेन ईशत ॥ ३ ॥
उप वो नर एमसि सूक्तैर्न वचसा वयं भद्रेण वचसा वयम् ।
चनो दधिष्व नो गिरो न रिष्येम कदा चन ॥ ४ ॥

एताः 'करव्यः' अथर्व २०. १२७. ११-१४; मु अत्र दृश्यन्ते । १-३ = शाश्रौ १२. १५. २-४. २ = ऐवा ८. ११; आपमं १. ९. १.

१. चरन्-का; जरन्-शाश्रौ; जनं-अथर्व-मु. चर्कितैः-का; चर्कधि-अथर्व-शाश्रौ-मु. सर्वे इत्त पृणादरिः-का; सर्वा इते पृणादुरिः-मु । २. वीरञ्जाता-का-मु; ऽपि पूषा-अथर्व-शाश्रौ । षीदतु-का; षीदति-अथर्व । ३. नेमा-का-अथर्व-मु; मेमा-शाश्रौ. गोपती रिषत्-का-शाश्रौ; गोप रीरिषत्-अथर्व । ४. वो नर एमसि-का-मु; नो न रमसि-अथर्व. चनो-का; वना-अथर्व. दधिष्व नो-का; दधिष्व नो-मु; दधिष्वनो-अथर्व. नो गिरो-का; नोऽगिरो-मु ।

१२

यः संमेयो विदध्य३ सुत्वा यञ्वा च पूरुषः । सूर्यं चाम् रिशादसं तदेवाः प्रागकल्पयन् ॥ १ ॥
यो जाम्या३ प्रत्यमदद्यः संखायं निनित्सति । ज्येष्ठो यदप्रचेतास्तदां हुरधरागिति ॥ २ ॥
यद्भद्रस्य पूरुषस्य पुत्रो भवति दाधृषिः । तद्विप्रो अत्रवीदुदगन्धर्वः काम्यं वचः ॥ ३ ॥

यश्च पणिरमुजिष्यो३ यश्च रेवौ अंदाशुरिः । धीराणां शश्वतामहं तदपागिति शुश्रव ॥ ४ ॥
ये च देवा अयजन्तायो ये च पराददुः । सूर्यो दिवमिव गत्वाय मघवानो विं रण्यते ॥ ५ ॥

‘दिशां कल्पयः’-नामकमेतत्सूक्तं अथर्व २०. १२८. १-५; सु अत्र वर्तते । १ ≡ शांश्रौ १२. २०. २. १. २ ≡ शांश्रौ १२. २०. २. ३. ३ ≡ शांश्रौ १२. २०. २. २. ४-५ ≡ शांश्रौ १२. २०. २. ४. ऐत्रा ६. ३२ सायणभाष्यं द्रष्टव्यम् ।

१. रिशादसं-का; रिशादसः-शांश्रौ-अथर्व. तद्देवाः-का; त देवाः-मु । २. जाम्याः प्रत्यमदत्-का; जाम्या अप्रत्तमदत्-मु; जाम्या अप्रथयत्तत्-शांश्रौ; जाम्या अप्रथयः-अथर्व. यः-का -मु; यत्-अथर्व-शांश्रौ. निनित्सति-का-मु; दुधूर्षति-अथर्व-शांश्रौ. यदप्रचे-का; यदि प्रचे-मु । ३. उदग्; उ तत्-अथर्व-शांश्रौ. काश्यं-का; काश्यं-मु । ४. पणिरमुजिष्यो; पणि रघुजिष्यो-अथर्व. अहं-का-अथर्व-मु; अह-शांश्रौ. शुश्रव-का; शुश्रुम-अथर्व-शांश्रौ-मु । ५. देवा; देवा-अथर्व. पराददुः-का; पराददिः-अथर्व-मु. गत्वाय-का; गत्वा-मु. मघवानो-का; मघवा नो-अथर्व ।

१३

योऽनाक्ताक्ष्यो अनभ्यक्तो३ मणिवो अहिरण्यवः । अब्रह्माब्रह्मणः पुत्रस्तो ता कल्पेषु संमिता ॥ १ ॥
य आक्ताक्ष्यः स्वभ्यक्तः सुमणिः सुहिरण्यवः । सुब्रह्मा ब्रह्मणः पुत्रस्तो ता कल्पेषु संमिता ॥ २ ॥
अप्रपाणा च वेशन्ता रेवौ अप्रचतिश्चयः । अयभ्या कन्या कल्याणी त्वो ता कल्पेषु संमिता ॥ ३ ॥
सुप्रपाणा च वेशन्ता रेवौ सुप्रचतिश्चयः । सुयभ्या कन्या कल्याणी त्वो ता कल्पेषु संमिता ॥ ४ ॥
परिवृक्ता च महिषी स्वस्त्या च युधिगमः । आशुरश्च आयामी त्वो ता कल्पेषु संमिता ॥ ५ ॥
वावाता च महिष्वणिस्था च युधिगमः । अनाशुरश्च आयामी त्वो ता कल्पेषु संमिता ॥ ६ ॥

एताः जनकल्पाभिधा ऋचः अथर्व २०. १२८. ६-११; शांश्रौ १२. २१. २. १-६; सु अत्रापि द्रष्टव्याः ।

१. ‘नाक्ताक्ष्यो-का; ‘नाक्ताक्षो-अथर्व-शांश्रौ-मु. मणिवो-का-मु; अमणिवो-अथर्व-शांश्रौ. ‘ब्रह्मणः पुत्र’-का; ‘ब्रह्मणस्पुत्र’-मु । पुत्रस्तो ता-का; पुत्रस्तोता-अथर्व. संमिता-का; संमितः-मु । २. आक्ताक्ष्यः-का; आक्ताक्षः-इतरेषु. स्वभ्यक्तः-का; सुभ्यक्तः-अथर्व. ब्रह्मणः पुत्र’-का; ब्रह्मणस्पुत्र’-मु. संमिता-का; संमितः-मु । ३. वेशन्ता; येशान्ता-मु. अप्र-चतिश्चयः-का; अप्रददिश्च यः-शांश्रौ-मु; अप्रतिदिश्ययः-अथर्व. अयभ्या; अयभ्रा-मु. त्वो ता-का; तोता-अथर्व-शांश्रौ-मु. संमिता-का; संमितः-मु । ४. वेशन्ता; येशान्ता-मु. सुप्रचतिश्चयः-का; सुप्रददिश्च यः-शांश्रौ-मु; सुप्रतिदिश्ययः-अथर्व. सुयभ्या; सुयभ्रा-मु. त्वो-का; तो-अथर्व-मु-शांश्रौ. संमिता-का; संमितः-मु । ५. परिवृक्ता च महिषी स्वस्त्या-का-अथर्व; परिवृक्ता च महिष्यनस्त्या-शांश्रौ; वावाता च महिष्यनस्ता-मु. च युधिगमः-का; चायुधि-गमः-शांश्रौ. आशुरश्च आयामी त्वो-का; अनाशुरश्च आयामी-मु; अनाशुरश्चायामी तो-शांश्रौ; अनाशुरश्चायामी-अथर्व. संमिता-का; संमितः-मु । ६. वावाता; परिवृक्ता-मु. महिष्वणिस्था-का; महिषी स्वस्त्या-अथर्व-शांश्रौ; महिषी विष्वस्त्या-मु. अनाशुरश्च आयामी-का; आशुरश्चा-यामी-अथर्व; आशुरश्च आयामी-मु; आशुरश्चायामी-शांश्रौ. त्वो-का; तो-अथर्व-शांश्रौ-मु. संमिता-का; संमितः-मु ।

१४

यदिन्द्रादो दाशराज्ञेऽमानुवं विगाहयाः । विरूपः सर्वस्मा आसीत्सदृगक्षाय वञ्चये ॥ १ ॥
त्वं विगाक्षं मघवन्नम्रं पर्याकरोरमि । त्वं रौहिणं व्यास्पस्त्वं वृत्रस्याभिनाष्ठिरः ॥ २ ॥

यः पर्वतान् व्यदधाबो अपो व्यगाहयाः । यो वृत्रं वृत्रहन् हन् तस्मा इन्द्र नमोऽस्तु ते ॥३॥

प्राष्टि धावन्तं हयोरौचैःश्रवसमब्रवम् । स्वत्यश्च जैत्रायेन्द्रमा वहतो रथम् ॥ ४ ॥

यत्वा श्वेता उच्चैःश्रवसं हयोर्युञ्जन्ति दक्षिणम् । मूर्धानमश्वं देवानां बिभ्रदिन्द्रं महीयते ॥५॥

एताः ' इन्द्रगाथाः ' अथर्व २०. १२८. १२-१६; सु-पुस्तके च द्रष्टव्याः । १ = शांश्री १२.

१५. ५. २ = शांश्री १२. १६. १. १. ४ = शांश्री १२. १६. १. २.

१. यद्विन्द्रादो-अथर्व-शांश्री; यद्विन्द्रो-सु. ऽमानुषं; मानुष-अथर्व. विगाहयाः-अथर्व-शांश्री; व्यगाहयाः-सु. सद्गक्षाय वञ्चते-सु; सह यथाय कल्पते-अथर्व; स ह यस्माय पत्यते-शांश्री । २. विषाक्ष-सु; वृषाक्ष-अथर्व-शांश्री. पर्याकरो-सु; मर्याकरो-शांश्री; मर्याकरो-अथर्व. अभि-का-सु; अपि-शांश्री; रविः-अथर्व. व्यास्यस्त्वं-का-सु; व्यास्यो वि-अथर्व-शांश्री । ३. यो वृत्रं वृत्रहन् हन्; यो वृत्रो वृत्रहन् हन्-सु; इन्द्रो यो वृत्रहान्मह-अथर्व. तस्मा इन्द्र-का; तस्मादिन्द्र-अथर्व । ४. प्राष्टि-का; पृष्टि-अथर्व. अन्नत्र-का-सु; अनुवन्-अथर्व-शांश्री. वहतो रथं-का; वह सुत्रजं-अथर्व-शांश्री-सु । ५. यत्वा श्वेता उच्चैःश्रवसं; यत्वा श्वेतोच्चैःश्रवसं-सु; ये त्वा श्वेता अजैश्रवसो-अथर्व. हयोर्यु-का-सु; हयोर्यु-अथर्व. मूर्धानमश्वं-का-सु; पूर्वा नमस्य-अथर्व. महीयते-का; महीयसे-सु. बिभ्रदिन्द्रं-का; बिभ्रदिन्द्र-अथर्व ।

१५

एता अश्वा आ पृवन्ते । प्रतीपं प्रातिसत्वनम् । तासामेका हरिक्लिका । हरिक्लिके किमिच्छसि ॥१॥
साधुं पुत्रं हिरण्ययम् । काह तं परास्यः । यत्रामूस्तिस्त्रः शिशपाः । परि त्रयः पृदाकवः ॥२॥
शृङ्गं धेमन्त आसते । अयं वहाते अवहि । स इत्थं कं स एव कम् । स घा घ ते संघा घ मे ॥ ३ ॥
गोमी घ गोमिनीरभि । पुमां भूमे निनित्ससि । बल्वबोधो इति । बल्वबो अथो इति ॥४॥
अजकोऽरंकोऽविका । अश्वस्य वारो गोः शरुः । केशिनी श्येनी एनीव । अनामयोपजिह्विका ॥५॥
को अम्ब हुठ्मागुनि । को अर्जुन्याः पयः । को असिकन्याः पयः । एतं पृच्छ कुहं पृच्छ ॥६॥
कुहा कं पक्कं पृच्छ । य आर्यन्ति श्वभिष्कुभि । अञ्जन्तः कुमार्यवः । आमनको मनस्थकः ॥७॥
देवतः प्रतिजूर्यः । पिनष्टि पतिंका हविः । प्रबुद्धो मथायति । शुङ्ग उन्पत ॥ ८ ॥
मा त्वाति संवा नो वदत् । वशायाः पुत्रमायन् तम् । ईरा चन्द्रममन्दत । इयन्निर्यन्ति ॥९॥
अथो इयन्ति । अथो ज्यायस्तरो भुवत् । इयं यका शलाकका । आ भिनोति नि भज्यते ॥१०॥
तस्या अनुनिमञ्जनम् । वरुणो याति बभ्रुभिः । शतं बभ्रोरभीशुभिः । शतं कशा हिरण्ययीः ॥११॥
शतं रथा हिरण्ययाः । आहलकुः शवर्तकः । आयवनेन तैजनी । शफेन पीव ओहते ॥१२॥
वनिप्रुनोप नृत्यति । इमं मङ्गमदुरिति । ते वृक्षाः सह तिष्ठन्ति । पाकवलिः शकवलिः ॥१३॥
अश्वत्यः खदिरो धवः । अरदुः परमः शये । हत इव पापपूरुषः । अदोहमितीषूपकम् ॥१४॥
द्वौ च हस्तिनो हनी । अच्यधं च परस्वतः । आदलाबुकमेककम् । अलाबुकं निखातकम् ॥१५॥
कर्करिको निखातकः । तद्वात उन्मथायति । कुलायं कर्वा इति । उग्रं वल्यदाततम् ॥१६॥
न वल्यदनाततम् । क एषां कर्करि लिखत् । क एषां दुन्दुभि हनत् । यदी हनत्कथं हनत् ॥१७॥
दैली हनत्कथं हनत् । पर्याकारं पुनः पुनः ॥ १८ ॥

एतानि सप्ततिपदानि 'ऐतशप्रलापाः' इतिसंज्ञकानि अथर्व २०. १२९-१३२ सु-पुस्तके च द्रष्टव्यानि । १-३, १२, १५-१८ ≡ शांश्रौ १२. १८. ऐत्रा ९. ३३; आश्वश्रौ ८. ३; वैसू ३२. २०; गोब्रा २. ९. १३ अपि द्रष्टव्यम् ।

१. प्रातिसत्त्वनं-का-ऐत्रा-मु; प्राति सुत्वनं-अथर्व-शांश्रौ. हरिक्रिका हरिक्रिके-शांश्रौ-मु; हरिविनका हरिविनके-अथर्व । २. त-अथर्व-शांश्रौ; कं-मु । ३. वहाते-का; महान्ते-मु; महा ते-अथर्व. अवहि-मु; अर्वाहः-अथर्व. स इत्थ कं स एव कं-का-मु; स इच्छकं सघाघते-अथर्व. सघा घ ते सघा घ मे-का; सघा घ ते सघा ग मे-मु; सघाघते-अथर्व । ४. गोमी घ गोमिनीरभि-का; गोमी घ गोमिनीरभि-मु; गोमीघा गोगतीरिति-अथर्व. पुमां भूम्ने निनित्ससि-का; पुमां कुस्ते-निमिच्छसि-अथर्व; पुमान् भूम्ने निजिस्सति-मु. वल्वबथो इति-का; बद्धबथो इति-मु; पल्प बद्ध वयो इति-अथर्व. वल्वबथो अथो-का; बद्धबथो अथो-मु; बद्धवो अघा-अथर्व । ५. अजकोऽरकोऽ-विका-मु; अजागारकैविका-अथर्व. वारो गोः शफः-का; वारो गोशपद्यके-अथर्व; वालो गोशफः-मु. केशिनी श्येनी एनीव-का; श्येनीपता सा-अथर्व; केशिनी श्येनी एनीवा-मु । ६. अम्ब हुल-मायुनि-का; अंब कुलिमायुनि-मु; अर्थ बहुलिमा इषूनि-अथर्व. असिक्न्याः-का; असिद्याः-अथर्व । ७. य आयन्ति श्वभिष्कुभिः-का; यवानो यति स्वभिः कुभिः-अथर्व. अज्जन्तः कुभायवः-का; अकुभ्यन्तः कुभायवः-मु; अकुप्यन्तः कुपायकुः-अथर्व. आमनकां मनस्थकः-का; आमणको मणत्थकः-मु; आमणको मणत्सकः-अथर्व । ८. देवत्तः प्रति जूर्यः-का; देवत्तः प्रतिदूर्यः-मु; देव त्वप्रति सूर्य-अथर्व. पिनष्टि पतिका-का; पिनष्टि पतिका-मु; एनश्चिपङ्क्तिका-अथर्व. प्र बुद्धो मथायति-का-मु; प्र बुद्धो मथाप्रति-अथर्व. शुक्ल उत्पत्त-का-मु; शृंग उत्पन्न-अथर्व । ९. त्वाति-का; त्वाभि-अथर्व; त्वाभि-मु. नो वदत्-का; नो विदन्-अथर्व; नाविदन्-मु. आयन् तं-का; आयान्तं-मु; आ यन्ति-अथर्व. चेन्द्रममन्दते-का-मु; वेदुमयंदत-अथर्व । १०. इयञ्जिति; इयंनिति -मु; इयमिति-अथर्व. ज्यायस्तरो भुवत्-का-मु; ऽथा अस्थिरो भवन्-अथर्व. इयं यका-का-मु; उयं यकां शलोलका-अथर्व. मिनोति-का; मिणोति-मु; आमिनोति मद्यते-अथर्व । ११. तस्या अनुनिभञ्जनं-का-मु; तस्य अनु निभञ्जनं-अथर्व. बभ्रुभिः-का-मु; वस्विभिः-अथर्व. शतं बभ्रोरभी-शुभिः-का; शतं वा भारती शवः-अथर्व; शतं बभ्रोरभीशवः-मु. बभ्रोः-का-मु; वायोः-अथर्व. कशा हिरण्ययीः-मु; कुशा हिरण्ययाः-अथर्व । १२. रथा-का; रथ्या-अथर्व. आहलकुः शवर्तकः-का; आहलकुः शवर्तकुः-मु; अहल कुश वर्तक-अथर्व. तेजनी-का; तेदनी-शांश्रौ; तीजनी -अथर्व; तेजनिः-मु. ओहते-का; ओहति-मु. पीव-का; इव-अथर्व । १३. वनिष्ठुनाप-का-मु; वनिष्ठा नाव-अथर्व. नृयति-का-मु; गृह्यन्ति-अथर्व. इमं-का-मु; इदं-अथर्व. अदुरिति-का-मु; मदुरिति-अथर्व. तिष्ठन्ति-का; तिष्ठति-अथर्व. पाकवलिः शकवलिः-का-मु; पाक बलिः शक बलिः-अथर्व । १४. शये-का; शयो-अथर्व. खादिरो-का; खबुरो-मु. अरदुः परमः-का-मु; अरदु-परम-अथर्व. पापपूरुषः-का-मु; व्याप पूरुषः-अथर्व. अदोहमिर्त्पीयूषकं-का-मु । अदोहमित्यां पूषकं-अथर्व. १५. द्वौ च-का; दौव-अथर्व. हस्तिनो हती-का; हस्तिनी दती-मु; हस्तिनो हती-अथर्व. अयर्धं च-का-मु; अयर्धर्च-अथर्व. १६. तद्वात-का-मु; कद्वात-शांश्रौ. उन्मथायति-का; उन्मथा इति-मु. करवाँ-का-मु; कृणवाद्-अथर्व-शांश्रौ. वरुषद्-का; बलिशद्-मु; वनिषद्-अथर्व-शांश्रौ । १७. वरुषद्-का; बलिशद्-मु; वनिषद्-अथर्व-शांश्रौ. कर्करिं-का; कर्करी-अथर्व; कर्करी (रिखत्)-मु. यदीं हनत् कथं हनत् ≡ आश्वश्रौ ८. ३. १७. यदीं; यदीयं-अथर्व । १८. 'अन्त्या (अष्टादशी) द्विपदा' इति खिलानुक्रमणी । दैलीं-का-मु; लेलिं-शांश्रौ; देवी-अथर्व. कथं -का-मु-शांश्रौ; कु-अथर्व. पर्याकारं पुनःपुनः ≡ आश्वश्रौ. ८. ३. १७. पर्याकारं-का-मु-आश्वश्रौ; पर्यागारं-अथर्व-शांश्रौ ।

अथर्व २०. १३२ अन्ते यदधिकं तदत्र दीयते—

त्रीण्युष्टस्य नामानि । हिरण्यं इत्येके अभवीत् ।

द्वौ वा ये शिशवः । नीलशिशण्डवाहनः ।

१६

विततौ कि. णौ द्वौ तावा पिनष्टि पुरुषः । न वै कुमारि तत्तथा यथा कुमारि मन्यसे ॥ १ ॥

मातुष्टे किरणौ द्वौ नीवीतः पुरुषाद्वते । न वै कुमारि तत्तथा यथा कुमारि मन्यसे ॥ २ ॥

निगृह्य कर्णकौ द्वौ निरायच्छसि मध्यमम् । न वै कुमारि तत्तथा यथा कुमारि मन्यसे ॥ ३ ॥

उत्तानायै शयानायै तिष्ठन्नेवाव गूहसि । न वै कुमारि तत्तथा यथा कुमारि मन्यसे ॥ ४ ॥

श्लक्षणायां श्लक्षिकायां श्लक्षमेवाव गूहसि । न वै कुमारि तत्तथा यथा कुमारि मन्यसे ॥ ५ ॥

अव श्लक्ष्णमवभ्रशदन्तलोमवति हृदे । न वै कुमारि तत्तथा यथा कुमारि मन्यसे ॥ ६ ॥

एताः 'प्रवहिकाः' अथर्व २०. १३३; शांथ्रौ १२. २२; सु अत्राप्युपलभ्यन्ते । आश्वथ्रौ ८. ३ अपि द्रष्टव्यम् ।

२. नीवीतः (नीवी + इतः)—सु; निवृत्तः—अथर्व—शांथ्रौ. पुरुषाद्वते—सु; पुरुषाद्वतिः—शांथ्रौ; पुरुषानृते—अथर्व । ३. मध्यमं—का; मध्यमां—सु; मध्यमे—शांथ्रौ—अथर्व. कर्णकौ; कर्तकौ—सु । ४. तिष्ठन्नेवाव—का; तिष्ठन्तीवाव—अथर्व । ५. गूहसि—गूहति—अथर्व । ६. अवभ्रशद्—का—सु; अव भ्रशद्—अथर्व—शांथ्रौ. लोमवति—का—शांथ्रौ; लोममति—अथर्व ।

१७

इहेत्या प्रागपागुदगधरागरीला उदभर्त्सत ॥ १ ॥

इहेत्या प्रागपागुदगधराग्वत्साः प्रुपन्त आसते ॥ २ ॥

इहेत्या प्रागपागुदगधराक्स्थालीपाको वि लीयते ॥ ३ ॥

इहेत्या प्रागपागुदगधराक् सिलीपुच्छो वि लीयते ॥ ४ ॥

एताः 'आजिज्ञासेन्याः' अथर्व २०. १३४. १-४; शांथ्रौ १२. २३. १; आश्वथ्रौ ८. ३; सु अत्राप्युपलभ्यन्ते । 'सर्वास्त्वष्टु' 'इहेत्या' इत्यस्य स्थाने 'इहेत्य' इति अथर्व—शांथ्रौ—आश्वथ्रौ—सु पुस्तकेषु ।

१. प्रागपागुदगधराक् = वासं ६. ३६. अराला—का—सु; अरालाग्—अथर्व—शांथ्रौ. उदभर्त्सत—शांथ्रौ; उदभर्त्सथ—अथर्व; उदभन्थते—सु । २. प्रुपन्त—का; पुरुषन्त—अथर्व । ३. स्थालीपाको वि लीयते—का—शांथ्रौ—अथर्व; सर्वापुत्सालिलीयते—सु । ४. सिलीपुच्छो वि लीयते—का; स्थालीपाको वि लीयते—सु; चिल्लीपु चिल्लीयते—शांथ्रौ; स वै पृथु लीयते—अथर्व ।

१८

भुगित्यभिगतः । शरित्यभिष्ठितः । फलित्यपक्रान्तः ॥ १ ॥

एते त्रयः पादाः 'प्रतिराध्यः' उच्यन्ते ते च अथर्व २०. १३५. १; शांथ्रौ १२. २३. २; आश्वथ्रौ ८. ३; सु अत्रापि दृश्यन्ते ।

शरिति—सु; शलिति—अथर्व—शांथ्रौ. अभिष्ठितः—का—सु; अपक्रान्तः—अथर्व—शांथ्रौ. अपक्रान्तः—का—सु; अभिष्ठितः—अथर्व—शांथ्रौ ।

१९

वीमे देवा अक्रंसताध्वर्योः क्षिप्रं प्र चर । सुशस्तिरिद्रवामस्यति प्रखिदसो महत् ॥ १ ॥

अयम् ' अतिवादः ' अथर्व २०. १३५. ४; शांश्री १२. २३. ४; आश्वश्री ८. ३; मु अत्रापि प्रष्टव्यः ।

अध्वर्योः-का; अध्वर्यो-शांश्री-अथर्व-मु. सुशस्तिः-मु; सुमत्य-शांश्री-अथर्व. अस्यति प्रखिदसो महत्-का; अस्यति प्राक्खिदसो मह-मु; अस्यति प्रखुदसि-शांश्री-अथर्व ।

२०

आदित्या ह जरितरङ्गिरोभ्यो दक्षिणामनयन् ।

तां ह जरितर्न प्रत्यायन् तामु ह जरितः प्रत्यायन् ॥ १ ॥

तां ह जरितर्न प्रत्यगृभ्णन् तामु ह जरितः प्रत्यगृभ्णन् ।

अहा नेत सन्नविचेतनानि जज्ञा नेत सन्नपुरोगवासः ॥ २ ॥

उत श्वेत आशुपत्वा उतो पद्याभिर्जविष्टः । उतेमाशु मानं पिपति ॥ ३ ॥

आदित्या रुद्रा वसवस्त्वेळते इदं राधः प्रति गृष्णीह्यङ्गिरः ।

इदं राधो बृहत्पृथु देवा ददत्वा वरम् ॥ ४ ॥

तद्वो अस्तु सुचेतनं युष्मे अस्तु दिवे दिवे । प्रत्येव गृभायत ॥ ५ ॥

एता देवनीयामिधा ऋचः अथर्व २०. १३५. ६-१०; ऐत्रा ६. ३५; शांश्री १२. १९. १-४; मु एतेपूपलभ्यन्ते । ऐत्रा-आश्वश्री (८. ३) मध्ये ' सप्तदश पदानि ' इति तासां सज्ञा ।

१. दक्षिणाः; ५ अं दक्षिणां-शांश्री. जरितर्न-का; जरितः-अथर्व । २. जरितर्न-का; जरितर्नः-अथर्व. जरितः-का; जरितर्नः-अथर्व. प्रत्यगृभ्णन्-का; प्रत्यगृभ्यः-अथर्व. नेत-का; देत-शांश्री. जज्ञा-का; यज्ञा-शांश्री. नेत-का; देत-शांश्री. अहानेतरसं न वि चेतनानि यज्ञानेतरसं न पुरोगवामः-अथर्व । ३. जविष्टः-का; यविष्टः-अथर्व-शांश्री. आशुपत्वा उतो-का; आशुपत्वोतो-शांश्री. उतेमाशु-का-मु; उतो आशु-शांश्री । ४. त्वेळते-मु-ऐत्रा; त्वेनुत-अथर्व; त्वेलत-शांश्री. इदं राधो बृहत्-मु-ऐत्रा-आश्वश्री; इदं राधो विभु प्रभु इदं राधो बृहत्-अथर्व. ददत्वा वरं-का; ददत्वायुर-अथर्व; ददतु यद्वरं-शांश्री. युष्मे-का; युष्मौ-अथर्व । ५. सुचेतनं-का; सजोषणं-शांश्री. प्रत्येव-का; प्रत्येव-शांश्री ।

२१

त्वमिन्द्र शर्मन्नरिणा हव्यं पारावतेभ्यः । विप्राय स्तुवते वसु ऋजुरिच्छूवसे वहः ॥ १ ॥

त्वमिन्द्र कपोताय च्छिन्नपक्षाय वञ्चते । श्यामाकं पर्कं विरुज वारस्मा अकृणोर्बहु ॥ २ ॥

आरङ्गरो वावदीति त्रेधा बद्धौ वरत्ययाः । इरामु ह प्र शंसत्यनिरामं सेधत ॥ ३ ॥

एताः ' भूतेच्छदः ' अथर्व २०. १३५. ११-१३; शांश्री १२. १६. ४, ५, ३; मु अत्राप्युपलभ्यन्ते ।

१. शर्मन्नरिणा-का; शर्मरिणा-इतरेषु. पारावतेभ्यः-का; परावतेभ्यः-मु. वसु ऋजुरिच्छूवसे वहः-का; वसुनि जुरश्रवसे महे-मु; वसुनि दुरश्रवसे वह-अथर्व; वसु नि दूरश्रवसे वहः-शांश्री । २. वि रुज-का; पीलु च-मु-अथर्व-शांश्री. अकृणोः-अथर्व-शांश्री; अकृणोद्-का-मु । ३. आरङ्गरो-का-मु; अरंगरो-इतरेषु. वरत्ययाः-का; वरत्रया-इतरेषु. उ ह; अह-अथर्व. शंसत्यनिरामं-का; शंसत्यनिरामं-मु. सेधत-का; सेधति-अथर्व-शांश्री; बाधतां-मु ।

२२

यदस्या अंहुमेघाः पृथु स्थूरमुपातसत् । मुष्का इदस्या एजतो गोशफे शकुलीविव ॥ १ ॥
 यदा स्थूरेण पससा अणू मुष्का उपाविधीत् । विश्वच्चावस्यार्दतः सिक्कतास्त्रिव गर्दभौ ॥ २ ॥
 यदल्पिका स्त्रिल्पिका कर्कन्धुकेव पच्यते । वासन्तिकमिव तेजने यथ्यमाना वि नम्यते ॥ ३ ॥
 यदेवासो ललाबुकं प्र विष्टीमिनमाविषुः । सक्थ्ना ते दृश्यते नारी सत्यस्याक्षीमगो यथा ॥ ४ ॥
 महानग्न्युप ब्रूतेऽश्वस्या वेशितं पसः । ईदृक्फलस्य वृक्षस्य शूर्पं शूर्पं भजेमहि ॥ ५ ॥
 महानग्न्यदत्तं हि सोऽक्रन्ददस्त्वमासदत् । शक्नुकामना मुव मशकं सक्थ्युद्यतम् ॥ ६ ॥
 महानग्न्युत्प्लवमति क्रामन्त्यब्रवीत् । यथैव ते वनस्पतेऽपि श्रन्ति तथैव मे ॥ ७ ॥
 महानग्नी कृकवाकुं शम्यया परिधावति । इदं न विन्न तेजने शीर्ष्णी भवति धानिका ॥ ८ ॥
 महानग्नी महानग्ने धावन्तमेनु धावति । इमास्तदस्य गा रक्ष यम मांमद्भयोदनम् ॥ ९ ॥
 महान् वै भद्रो बिल्वो महान् पक्व उदुम्बरः । महौ अभिष्ठु बाधते महतः साधु खोदनम् ॥ १० ॥
 कपृन्नरः कपृथमुदधातन चोदयत खुदत वाजसातये ।
 निष्टिष्टयः पुत्रमा ध्यावयोतय इन्द्रं सबाध इह सोमपीतये ॥ ११ ॥
 यद्वा प्राचीरजगन्तोरो मण्डूरधाणिकोः । हतो इन्द्रस्य शत्रवः सर्वे बुद्धुर्दयाशवः ॥ १२ ॥
 दधिक्राव्णो अकारिणं जिष्णोरेश्वस्य वाजिनः । सुरभि नो मुक्त्वा कर्तुं प्र ण आर्यूपि तारिपत् ॥ १३ ॥

इत्यृग्वेदे खिले पञ्चमोऽध्यायः ॥

इति खिलानि समाप्तानि ॥

ऐत्रा ६. ३६ अनुसारेण खिलानुक्रमणीमते चेदं दशर्चं सूक्तम् । वृषाकपिशस्त्र आहनस्यानन्तरं
 'कपृन्नरः' 'यद्ध प्राची' इति तृचो 'दधिक्राव्णो' इति मन्त्रश्च पठ्यते । अतोऽत्रान्त्यास्तिस्र ऋच
 आहनस्याभिः संलम्भाः । शांत्रा ३०. ७-८; शांथ्री १२. २४. २; १२. २५. १; आश्वथ्री ८. ३. → 'होतृ-
 प्रतिगरित्रोः संवादः' इति खिलानुक्रमणी । आद्या दशर्चः 'आहनस्याः' इतिसंज्ञकाः । ऐत्रा ६. ३६.
 भाष्यं; शांत्रा ३०. ६; गोत्रा २. ६. १५; शांथ्री १२. २४. १; आश्वथ्री ८. ३; वैसू ३२. ३१ द्रष्टव्यम् ।
 अश्वमेधे 'यदस्या अंहुमेघाः' इत्यनयोद्गाता परिवृक्तां महिषीमभिमेयति → शांथ्री १६. ४. मु-
 पुस्तके अष्टमीं नवमीं च वर्जयित्वा शिष्टा अष्टावाहनस्याः ।

१-४ ≡ अथर्व २०. १३६. १-४. १ ≡ वासं २३. २८; शांथ्री १२. २४. २. २; १६. ४.
 ३. २ ≡ शांथ्री १२. २४. २. ३. ४ ≡ वासं २३. २९; शांथ्री १२. २४. २. १; १६. ४. ६.
 ५ ≡ अथर्व २०. १३६. ९; शांथ्री १२. २४. २. ६. ६ ≡ अथर्व २०. १३६. ५. ७. ≡ अथर्व
 २०. १३६. ६; शांथ्री १२. २४. २. ७. ८ ≡ अथर्व २०. १३६. १०; शांथ्री १२. २४. २. ५.
 ९ ≡ अथर्व २०. १३६. ११; शांथ्री १२. २४. २. ४. १० ≡ अथर्व २०. १३६. १५; शांथ्री
 १२. २४. २. ८. ११ ≡ ऋक्सं १०. १०१. १२; अथर्व २०. १३७. २. १२ ≡ ऋक्सं १०. १५५.
 ४; अथर्व २०. १३७. १. १३ ≡ ऋक्सं ४. ३९. ६; अथर्व २०. १३७. ३.

१. पृथु-का-मु; कृधु-अथर्व-वासं-शांथ्री. स्थूरं-का-मु; स्थूलं-अथर्व-वासं-शांथ्री. मुष्का
 इदस्या-का; मुष्काविदस्य-इतरेषु. एजतो-का; एजते-मु. गोशफे → खिल ५. १५. ५^१. २.
 स्थूरेण-का-मु; स्थूलेन-अथर्व-शांथ्री. पससा अणू-का; पससा अनू-मु; पससाणी-अथर्व-शांथ्री.

अर्द्धतः-का; वर्धतः-अथर्व-शांश्रौ; अर्द्धते-मु. सिकतास्विव-का; सिकतास्वेव-अथर्व. गर्दभौ-का; गर्दभः-मु । ३. कर्कन्धुकेव-मु; कर्कन्धुकेव-अथर्व. पठ्यते-का-मु; *पद्यते-अथर्व. तेजनं-का-अथर्व; तेजनो-मु. यभ्यमाना वि नभ्यते-का; यभ्यमाना वि तन्वते-मु; यन्त्य वाताय विस्थिति-अथर्व । ४. ललावुकं-का; ललामगुं-अथर्व-वासं-शांश्रौ; ललागमुं-मु. विष्टीमिनं-वासं-अथर्व-शांश्रौ; पिष्टीपिनं-मु. *माविषुः-का; *मापिषुः-मु. सक्थना-मु-वासं-शांश्रौ; सकुला-अथर्व. ते दृश्यते-का; देदृश्यते-मु; देदिश्यते-वासं-अथर्व-शांश्रौ. नारी-का; नरः-मु. सत्यस्याक्षीभगो यथा-का; सक्थ्यः साक्षीव गो यथा-मु; सत्यस्याक्षिभुवो यथा-अथर्व-वासं-शांश्रौ । ५. महानइयुप-का; महाणग्न्युप-मु. ऽश्वस्या-का; अश्वस्या-मु; स्वसा-अथर्व; स्वस्त्या-शांश्रौ. ईदक्-का-मु; इत्थं अथर्व-शांश्रौ. शूर्पशूर्प-का; शूर्पशूर्प-अथर्व । ६. महानं-का-अथर्व; महाणं-मु. अदत्तं-का-मु; अदपत्-शांश्रौ । अनृप्रद्-अथर्व. हि सो-का-मु; वि मो-अथर्व. अस्तमासदत्-का; अस्तमागरत्-मु; -- -- कानना स्वच-

यथैव ते-का-मु; यथा तव-अथर्व-शांश्रौ. ऽप्य अनात्त-का-मु; अनात्त-अथर्व. तथैव मे-का-मु; तथैवति-अथर्व; तथा मम-शांश्रौ । ८. इदं-का; अयं-अथर्व; वयं-शांश्रौ. तेजनं-का; यो मृगः-अथर्व-शांश्रौ । भवति धानिका-का; हरति धानिकां-अथर्व-शांश्रौ । ९. तदस्य-अथर्व; तु तस्य-शांश्रौ । १०. बिह्यो-अथर्व; बिह्यो-का. पक्क-का-मु; भद्र-अथर्व-शांश्रौ. अभिङ्गु-का-मु शांश्रौ; अभिक्त-अथर्व ।

साहतापदपाठशुद्धपत्रम्

म.	सू.	म.	अशुद्धम्	शुद्धम्
९	१	२ प	रक्षःऽहा	रक्षःऽहा
"	११	२ सं	देवाय	देवाय
"	७७	२ सं	वेविज्ञान	वेविज्ञान
"	७९	४ सं	त्वच्य१प्सु	त्वच्य१प्सु
"	९३	४ सं	०रस्मद्वा१गा	०रस्मद्वा१गा
"	९४	५ सं	०भ्य१र्षाश्च	०भ्य१र्षाश्च
"	९७	३९ सं	नः	नः
"	"	५४ सं	स्नेहयच्चा०	स्नेहयच्चा०
"	"	" प	स्नेहयत्	स्नेहयत्
"	९८	७ सं	इत्परि	इत्परि
"	१०४	३ सं	दक्षसार्धनं	दक्षसार्धनं
"	१०७	१ सं	अप्स्व१न्तरा	अप्स्व१न्तरा
"	"	२ सं	स्रवादब्धः	स्रवादब्धः
"	१०८	३ सं	ह्य१ङ्ग	ह्य१ङ्ग
१०	२	७ सं	य	यं
"	१०	७ सं	यम्यं१	यम्यं१
"	"	१२ सं	पृष्ठ्यां	पृष्ठ्यां
"	२९	३ सं	अभ्यु१ग्रो	अभ्यु१ग्रो
"	३४	५ प	सखिभ्यः	सखिभ्यः
"	३५	११ प	सर्वतीतये	सर्वतीतये
"	३६	१० प	रयिमत्	रयिऽमत्
"	४४	३ प	सत्यऽशुष्मम्	सत्यऽशुष्मम्
"	४५	१० सं	सौश्रवसेष्वग्न	सौश्रवसेष्वग्न
"	८५	२६ प	त्वम्	त्वम्
"	८८	१६ प	समऽईची	समऽईची
"	९०	९ प	छन्दासि	छन्दासि
"	१०२	७ सं	०मघ्याना०	०मघ्याना०

म.	सू.	म.	अशुद्धम्	शुद्धम्
१०	१०६	५ सं	मि॒त्रे॒वं	मि॒त्रे॒वं
॥	॥	११ सं	शो	य॒शो
॥	॥	॥ प	ऋ॒ध्या॒म	ऋ॒ध्या॒म
॥	१०९	४ सं	ब्रा॒ह्म॒ण॒स्यो॒प०	ब्रा॒ह्म॒ण॒स्यो॒प०
॥	॥	५ सं	जु॒ह्वं॑	जु॒ह्वं॑
॥	११२	५ सं	इ॒न्द्र	इ॒न्द्र
॥	११३	८ सं	०सोम॑व॒त्या	०सोम॑व॒त्या
॥	११५	४ प	अ॒य॒सा॒न॒स्य॑	अ॒य॒सा॒न॒स्य॑
॥	११६	७ प	प॒क्कः	प॒क्कः
॥	॥	८ प	उ॒त	उ॒त
॥	॥	॥ प	प्र॒य॒स्व॒न्तः	प्र॒य॒स्व॒न्तः
॥	११७	९ प	स॒मौ	स॒मौ
॥	१२१	४ प	आ॒हुः	आ॒हुः
॥	१३०	१ प	इ॒मे	इ॒मे
॥	१३८	४ प	अ॒या॒र॒यः॑	अ॒या॒र॒यः॑
॥	१४२	५ सं	न्य॑हु॒ता॒ना॒म॒न्वे॒पि	न्य॑हु॒ता॒ना॒म॒न्वे॒पि
॥	१४६	१ सं	वि॒न्द॒ती॒३	वि॒न्द॒ती॒३
॥	१४९	३ सं	०द्य॑ज॒त्र०	०द्य॑ज॒त्र०
॥	१५७	४ सं	यदा॑यन्	०यदा॑र्यन्
॥	१७३	६ सं	ध्रु॒वे॒ण	ध्रु॒वे॒ण

भाष्यशुद्धिपत्रम्

पृष्ठे	पङ्क्तौ	अशुद्धम्	शुद्धम्
		म. ९. अ. २. सू. ४७]	म. ९. अ. २. सू. ४६]
६३		वऊर्जम्	वऊर्जम्
१०५	११	वअनुव्वधं	वअनुव्वधं
१३१	२६	ोमोऽष्टौ	सोमोऽष्टौ
१७९	३	कर्माथ	कर्माथे
१७९	९	हभ्यं	तुभ्यं
१८३	३	°पुत्रस्	°पुत्रस्य
१९५	१०	°द्वोदासिः	°द्वोदासिः
"	११	पवित्र	पवित्रे
२०७	२१	°मश	°मशु
२११	९	वपणनमने	वपणनमने
२२१	७	स्त्रीपुंसा°	स्त्रीपुंसा°
३२३	१४	विराट°	विराट°
३३६	३०	द्रक्ष	द्रक्ष
३६५	७	वा यो	वायो
३७२	१	द्विता°	द्विता°
४३६	४	°मदस्वा	°मदस्वा
४३९	६	सप्तचेन्द्रियाणि	सप्त चेन्द्रियाणि
४६५	१८	असुखं	असुरखं
४६६	१	सूक्तं वध्यश्च°	सूक्तं वध्यश्च०
५२५	६	लोके सुप्तं	लोके सुप्तं
५४३	५	कुद्रा०	कुद्रा०
५९०	२६	वन	वर्त
६७३	२५	ह	हे
"	"	उद्गूणं विशेषागहनरूपं वा	उद्गूणविशेषागहनरूपा वा
७५३	५	°युक्ताय	°युक्ताय
७६६	१९	श्रुप्रत्ययः	श्रुप्रत्ययः
७६७	११	°तु स्य	°तुस्तस्य
७८६	१६	पष्टी	षष्टी
८३७	१२	वत्	वत्
८२९	१४		

